

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasant Rao Kolhatkar Arts
College, Rohana

Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasant Rao Kolhatkar Arts
College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

March - 2020

SPECIAL ISSUE –CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor :

Prof. Virag.S.Gawande

Editor :

Dr Nitin A. Mathankar

Principal

Late Vasant Rao Kolhatkar Arts College, Rohana

Guest Editor :

Dr. Deoman S. Umbarkar

Organizing Secretary

Department of Sociology

Late Vasant Rao Kolhatkar Arts College, Rohana

Aadhar INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 425/-

MESSAGE

I am indeed glad to know that our college Late Vasanttrao Kolhatkar Arts College, Rohana is organizing One Day Interdisciplinary National Conference on Domestic Violence: Impact on Indian Society on Saturday, 14th March 2020.

I welcome the initiative of the college in organizing the National Conference and the delegates and wish the conference a grand success.

Adv. Nitin V. Kolhatkar

President

Swami Vivekanand Bahuuddeshiya

Vikas Shikshan Sanstha, Rohana.

From the Principal Desk

I am very pleased for the full throng response in the form of articles from the scholars and academicians who have shown eagerness for the research. The National Conference will be useful for the researchers to exchange and share their views on the relevant topics and the research experiences about the various aspects of domestic violence. The publication of the research journal is online.

The deliberations of the conference will play a pivotal role in disseminating the information in various areas of society regarding the domestic violence. I acknowledge my gratitude to all authors of research papers and participants.

I extend my best wishes for successful organization of the conference.

Dr Nitin A. Mathankar

Principal

Late Vasantrao Kolhatkar Arts

College, Rohana

संपादकीय मनोगत

स्वामी विवेकानंद बहुउद्देशीय विकास शिक्षण संस्था द्वारा संचालित, स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय रोहणा हे नागपूर विद्यापीठाशी कायम संलग्नीत आहे. महाविद्यालयाची स्थापना १९९९ मध्ये झाली असून नागपूर विद्यापीठाशी कायम संलग्नीत आहे. आर्वी तालुका व रोहणा परिसरातील ग्रामीण तसेच आर्थिक, औद्योगिकदृष्ट्या अविकसीत भागातील विद्यार्थ्यांना जीवनाभिमुख, दर्जेदार शिक्षण देण्याचे ध्येय उराशी बाळगून ज्ञानदानाचे कार्य करित आहे. महाविद्यालयाचे नॅक बॅंगलोरकडून मुल्यांकन झाले असून त्यामध्ये महाविद्यालयाने 'ब' दर्जा प्राप्त केला आहे.

महाविद्यालय दरवर्षी आंतरमहाविद्यालयीन चर्चासत्र, परिसंवाद तसेच प्रश्न मंजूषा स्पर्धा, वादविवाद व वक्तृत्व स्पर्धा, पर्यावरण, विद्यार्थी व्यक्तिमत्व विकास कार्यशाळा, मुलींसाठी कायदेविषयक जाणीव जागृती कार्यक्रम, हेल्थ क्लब, वुमेन सेल, करिअर गाईडेंस, स्पर्धा परिक्षा मार्गदर्शन, दत्तक पालक योजना, शैक्षणिक साहित्य सहाय्यता योजना, व्हॅल्यू अॅडेड कोर्स, अॅड ऑन कोर्स, सर्टिफिकेट कोर्स, बेटी बचाओ बेटी पढाओ, स्वच्छता अभियान, वृक्ष लागवड अभियान, रस्ता सुरक्षा सप्ताह, खेळांच्या स्पर्धा, राष्ट्रीय सेवा योजना तसेच वार्षिक स्नेहसंमेलनाचे आयोजन करित असते. महिला सबलीकरणाच्या अनुषंगाने चर्चासत्र, रॅली, स्वयं सुरक्षा प्रशिक्षण वर्ग, महिला बचत गट मार्गदर्शन वर्ग, महिला साक्षरता, योगा प्रशिक्षण वर्ग आयोजित करण्यात येतात. शिवाय विद्यार्थीनींमध्ये आरोग्य, कायदा समुपदेशन, स्पर्धा परिक्षा या विषयी जागृती यावी यासाठी संबंधित क्षेत्रातील तज्ञ व्यक्तींची मार्गदर्शने, व्याख्याने आयोजित करण्यात येतात. या राष्ट्रीय परिषदेत घरगुती हिंसाचाराचा भारतीय समाजावर पडलेला प्रभाव या विषयावर चिंतन व्हावे, विचारमंथन व्हावे हा हेतू डोळयासमोर ठेवून प्राध्यापक, संशोधक व विचारवंतांचे संशोधन लेख मागविण्यात येवून मान्यवरांचे मार्गदर्शन लाभणार आहे.

महिला हा समाजाचा मोठा (५० टक्के) वर्ग आहे. त्यांच्या समस्या, हक्क व सन्मानाचा जागर व्हावा, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव व्हावी म्हणून अभ्यासकांनी, संशोधकांनी यावर

विचारमंथन करावे, लेख लिहून त्यांच्या जागृती प्रक्रियेचे ते साक्षीदार व्हावेत म्हणून आम्ही आयोजित केलेल्या या परिषदेला चांगला प्रतिसाद मिळाला याचा मनस्वी आनंद वाटतो.

राष्ट्रीय परिषदेच्या यशस्वी आयोजनासाठी संस्था अध्यक्ष अॅड. नितीन कोल्हटकर, संस्था सचिव प्रकाशदादा टाकळे, महाविद्यालयाचे प्राचार्य, डॉ. नितीन माथनकर, विद्यापिठाचे प्रकुलगुरु डॉ. विनायक देशपांडे, डॉ. दि.व्य. जहागिरदार, डॉ. मुक्ता जहागिरदार, डॉ. संजय दुधे, डॉ. निरज खरे, डॉ. महेन्द्र गावंडे, डॉ. संदीप तुंडूरवार, डॉ. संजय धनवटे यांचे अनमोल मार्गदर्शन व महाविद्यालयातील प्राध्यापक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे सहकार्याबद्दल आभार व्यक्त करणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो. आधार इंटरनॅशनल पब्लीकेशन ई-ऑनलाईन पब्लीकेशनची जबाबदारी श्री. विराम गावंडे यांनी स्वीकारली याबद्दल त्यांचे मी ऋण व्यक्त करतो व अपेक्षा करतो की या राष्ट्रीय परिषदेतील शोधनिबंध संकलन रसिक—वाचक अभ्यासक, संशोधक रसिक वचक व अखिल मानव जातीतील महिला वर्गाला उपयोगी व फायदेशीर ठरले म्हणून त्यांनाच विनम्रपणे समर्पित करतो.

धन्यवाद !

डॉ. देवमन श्रीकृष्ण उंबरकर

समन्वयक व सचिव राष्ट्रीय परिषद.

Editorial Board

Chief Editor -

Prof. Virag S. Gawande,

Director,

Aadhar Social Research & ,

Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

❖ **Dr. Dinesh W. Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm, Sci Collage,
Walgaon. Dist. Amravati.

❖ **Dr. Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S. Tompe Arts Comm, Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- ❖ **Prof. Dr. Shabab Rizvi** , Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- ❖ **Dr. Udaysinh R. Manepatil** , Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- ❖ **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- ❖ **Dr. Jiro Akita** - Professor Of Economics Tohoku University. Japan
- ❖ **Dr. Usha Sinha** , Principal , G.D.M. Mahavidyalay, Patna Magadh University. Bodhgaya Bihar

Review Committee -

- ❖ **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- ❖ **Dr. Suhas R. Patil** , Principal , government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- ❖ **Dr. Kundan Ajabrao Alone** , Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- ❖ **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- ❖ **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Asstt. Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

❖ **Prof. Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604**

Email : aadharpublication@gmail.com **Website :** www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आर्थिक परावलंबित्व आणि कौटुंबिक हिंसाचार	डॉ. वर्षा गंगणे	1
2	कौटुंबिक हिंसाचार व प्रतीबंधक कायदे	सिद्धार्थ बी. टेंभूर्णे	6
3	कौटुंबिक अत्याचार आणि महिलांच्या संरक्षणात्मक कायदे	डॉ. विद्या भैसारे	11
4	मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसा	प्रा. अनिल रा. गावडे	15
5	कौटुंबिक हिंसाचार आणि महिला सुरक्षा विषयक कायदे	प्रा. डॉ. अर्चना भी. खंडागळे	19
6	मानवाधिकार आणि कौटुंबिक हिंसा	डॉ. अभिजित वेरूळकर	24
7	पितृसत्ताक पद्धती व कौटुंबिक हिंसे संदर्भात जोतीबा फुले यांचे कार्य व विचार	प्रा. डॉ. सुनिल चवळे	29
8	नेपाली संस्कृति के एक आराध्य देव : नाटेश्वर	डॉ. प्राची हलगांवकर	32
9	मानक कार्यप्रणाली (NAAC)	डॉ. पुरुषोत्तम गुणवंतराव पखाले	35
10	कौटुंबिक हिंसाचार : स्वरूप, परिणाम आणि उपाय	डॉ. अतुल म. महाजन	39
11	१५ व्या लोकसभेत महाराष्ट्रातील खासदारांचा तारांकीत व अतारांकीत प्रश्ना बाबतचा सहभाग	प्रा. अतुल नारायण खोटे	43
12	पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था व कौटुंबिक हिंसाचार	प्रा. डॉ. होमराज टी. राठोड	48
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ओबीसी करिता केलेले कार्य	प्रा.सतिश कुमार घनश्याम धवड,	52
14	स्त्री आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायदा	प्रा.मोनाली बहादूरे	56
15	भारतातील महिला हिंसाचाराविरुद्ध कायदे	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	60
16	भारतीय संस्कृती आणि कौटुंबिक हिंसाचार	प्रा. अनिल एन. चकोले	65
17	कौटुंबिक हिंसाचाराचा भारतीय समाजावर होणारा परिणाम	प्रा. कोटरंगे दत्ता नामदेव	68
18	स्वंतंत्र भारतातील संस्कृती व स्त्रीकलह	डॉ. सिद्धार्थ बुटले	72
19	सदयस्थितीतील घरगुती हिंसाचार	प्रा.डॉ. एस.पी. चव्हाण	75

20	भारतीय स्त्रीजीवन आणि कौटुंबिक हिंसा प्रा.डॉ. दशरथ धर्माजी आदे	77
21	आजची संस्कृती नि घरेलू संघर्ष प्रा.डॉ.लक्ष्मीकांत ना. देशपांडे	82
22	स्त्रियांच्या कवितेतील बदलत्या जाणिवा अर्चना सं. देशपांडे	85
23	मानवी विकासावर बदलत्या पर्यावरणाचा परिणाम प्रा.डॉ.अल्का दहीकर	91
24	महाराष्ट्र राज्यात महीलांवरील अत्याचारांचे वाढते प्रमाण एक समस्या डॉ.संजय धनविजय	94
25	कौटुंबिक हिंसाचार व शासकीय धोरण सहा.प्रा. दिपक आर.आटे	99
26	महिला सक्षमिकरण आणि कौटुंबिक हिंसाचार प्रा.दिपाली अतुल पडोळे	104
27	स्त्रियांवरील हिंसा : एक स्त्रीवादी आकलन डॉ. धनंजय के.सोनटक्के	107
28	कौटुंबिक हिंसाचाराचे—वास्तव डॉ. एम. एच. झाडे	112
29	कौटुंबिक हिंसाचार : समाजाचे विदारक सत्य डॉ. वैशाली उगले	117
30	कौटुंबिक हिंसाचार कायदा—२००५ चे सामाजिक अंकेक्षण—एक अध्ययन प्रा.डॉ.संजय गुडधे	120
31	आर्थिक परिस्थितीमुळे स्त्रियांवर होणारे अत्याचार : एक अभ्यास प्रा. जयवंत नथ्यूजी काकडे	125
32	कौटुंबिक हिंसाचार सामाजिक स्वास्थ्याला पोखरणारी किड डॉ.मंगला गोरे	132
33	मानवी हक्क आणि स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार डॉ.एम.बी.ठिकरे	136
34	कौटुंबिक सुख, शांती आणि शक्तिचा राज मार्ग संगीत डॉ.सुनिल बाबुलालजी पटके	141
35	घरगुती स्त्रीमनाचा हुंकार डॉ.सतीश माधवराव चहांदे	144
36	स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार : ज्वलंत समस्या डॉ. साधना विजय लांजेवार	148
37	स्त्रीमुक्ती करणात कायदयाचे महत्व डॉ.सच्चिदानंद जुनघरे	152
38	महाराष्ट्रातील कौटुंबिक हिंसाचार डॉ.एस. पी. झांबरे	155
39	स्त्री शक्ती जागृती डॉ. रवींद्र एम. बेल्ले	159
40	“घरेलू हिंसा व महिलाओं के प्रति हिंसाके कारण” छत्तीसगढ़ राज्य के विशेष संदर्भ में Dr. Niraj Kumar Khare	163
41	समाज एवं संगीत का संबंध डॉ. मुणाल प्रभाकराव कडू	172
42	एकविसाव्या शतकातील स्त्रियांसमोरील आव्हानेडॉ. मंदा वि.तडस	175

43	आदिवासी समुदाय की संस्कृति एवं घरेलू हिंसा का प्रभाव डॉ. किरण नामदेवराव कुंभरे	179
44	महिलांवरील घरगुती हिंसाचार : एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. कैलाश फुलमाळी	184
45	मानवाधिकार व महिला हिंसाचार डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के	188
46	आजची संस्कृती आणि घरगुती हिंसाचार डॉ. गजानन एम.ढवळी	193
47	ग्रामीण भागातील कुटुंबातील व्यक्तींच्या मानसिक आरोग्याचा महिलांवरील अत्याचारांशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास : बाळापूर तहसिलच्या संदर्भात. डॉ. अल्पना देवकर	197
48	मानवी हक्क व घरगुती हिंसा कु. सोनाली डी. पारधी,	201
49	घरगुती हिंसा : काल आणि आज प्रा. काशीनाथ विठ्ठलराव तरासे	207
50	स्त्रियांवरील घरगुती हिंसाचार — भूतकाळ आणि वर्तमान डॉ. सुहास बुधाजी तेलंग	213
51	“लिंगभेद व भारतीय समाज” एक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. एन. आर. चिमुरकर	216
52	भारतीय संगीत —कल, आज और कल प्रा.डॉ. विजय रा. आळशी	219
53	ग्रामीण स्त्रीयांवर स्वयंरोजगाराचा पडणारा प्रभाव डॉ.सौ.कीर्ती आ. वर्मा	223
54	कौटुंबिक हिंसाचार : भारतीय समाजातील एक ज्वलंत प्रश्न प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले	226
55	कौटुंबिक अत्याचार व घटनात्मक तरतुदी प्रा. अमिता कृ महातळे (विरूटकर)	230
56	मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसा डॉ. प्रकाश बाबुराव तितरे	234
57	इतिहासलेखनात अंतोनिओ ग्रामची यांचे योगदान प्रा.डॉ. अनंत आ. रिढे	238
58	मानवाधिकार व घरगुती हिंसा प्रा. सुभाष आर. गोंडाणे	241
59	घरगुती हिंसाचाराची कारणमिमांसा डॉ. विठ्ठल घिनमिने	245
60	भारतातील घरगुती हिंसाचाराचा भूतकाळ व वर्तमान स्थिती प्राचार्य डॉ.आर.जी.टाले,	250
61	घरेलू हिंसा का सामान्य परिदृश्य : एक विवेचन डॉ. हर्षना सोनकुसरे	256
62	घरेलू हिंसा: एक अध्ययन Dr. C. G. Kadekar	261
63	घरेलू हिंसा और महिला प्रा.डॉ.बालाजी महाळकर	264

64	महिला सबलीकरणांत स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमिका डॉ. स्मिता म. जाधव / डॉ.गणेश भि.मोहोड	267
65	विविध कालखंडात स्त्रियांवरील हिंसाचाराचे बदलते स्वरूप—एक चिंतन फकिरा भगवान राजगुरू	271
66	आर्थिक तणाव आणि देशांतर्गत कलह श्री. अदित्य प्रकाशराव कणेर	277
67	मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार डॉ. विभा छ. घोडखांदे	283
68	घरगुती हिंसाचाराचे स्वरूप, कारणे व उपाययोजना प्रा.डॉ.संजय श्रीहरी कुंभारे	288
69	कौटुंबिक हिंसाचार आणि समाजव्यवस्था डॉ. रविंद्र आर सहारे	293
70	कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे आणि उपाययोजना प्रा. सुभाष एस. रंगारी	297
71	महिला हिंसाचार व प्रतिबंधक कायदे प्रा.डॉ.सतिश रामदासजी महल्ले	302
72	महात्मा फुल्यांच्या साहित्याची व्यापकता डॉ. माधव सोनेकर	306
73	महात्मा गांधीजीच्या असहकार चळवळीत विदर्भातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. बि.डी. रिधोरकर/डॉ. एन.ए. माथनकर	314
74	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार प्रा. डॉ. रफिक. शेख	319
75	स्त्री अस्मितेचा पुरस्कार करणारी विचारसरणी : स्त्रीवाद प्रा. महेंद्र झलके	322
76	महिला आणि कौटुंबिक अत्याचार डॉ. मधुकर वि. नंदनवार	327
77	महिलासक्षमीकरण : देशाच्या सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील परीवर्तनाची दिशा सौ. अनिता नरेंद्र बोबडे	332
78	महिला सबलीकरण आजही महत्वाचे प्रा. प्रविण अजबराव उपरे	337
79	मराठी साहित्यामधील घरगुती हिंसाचाराचे दर्शन डॉ.भूषण रामटेके	341
80	कौटुंबिक हिंसाचाराचे आर्थिक स्वरूप डॉ.लाजवंती टेंभुर्णे	344
81	महिलांचे अधिकार आणि व्यावहारीक स्वरूप प्रा. डॉ. मंगेश अशोकराव रणदिवे	347
82	महिलांवरील अत्याचार व स्त्री प्रतिबंधक कायदे डॉ. मालीनी वडतकर	352
83	महिलांवर होणारे घरगुती हिंसाचार आणि कायदे डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे (चोपडे)	358
84	मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार डॉ.प्रा.सौ. एस.पी. लाखे	361
85	स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण कथेतील स्त्रीचे दुय्यम स्थान डॉ. कल्पना एस. बोरकर	367

86	युवक आणि घरगुती हिंसा	प्रा. लालचंद एन. मेश्राम	373
87	कौटुंबिक हिंसाचार व प्रतिबंधात्मक धोरण	प्रा. मिश्रीलाल लक्ष्मण अंबादे	377
88	स्त्रीकौटुंबिक हिंसाचार आणि कायदेविषयक तरतूद	प्रा.डॉ. प्रवीणा नागपूरकर	381
89	कौटुंबिक हिंसाचार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ. महेन्द्र गावंडे	385
90	सामाजिक स्वास्थ्य में संगीत की भूमिका	डॉ. सारिका विवेक श्रावणे,	389
91	घरगुती हिंसाचाराचा ग्रामीण भागातील खेडाळूवर पडणारा प्रभाव	प्रा.नाजुकराम बनकर	392
92	मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायदा यातील संबंध	डॉ. कैलाश वि. बिसाद्रे	395
93	नोकरदार महिला व कौटुंबिक अत्याचार— एक विश्लेषण	प्रा. डॉ. निलीमा दि. कापसे	404
94	मराठी संस्कृती आणि रंगभूमीवरिल लोककला, प्रकार	प्रा. वंदना म. देशमुख /डॉ. शिरीष व्ही. कडू	407
95	कौटुंबिक आर्थिक हिंसाचार आणि कायदेशिर तरतूद : एक आढावा	प्रा. डॉ. विवेक अ. चौधरी	410
96	कौटुंबिक हिंसाचार : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. नंदकिशोर उकंडराव राऊत	414
97	कौटुंबिक हिंसाचार — काल आणि आज	डॉ. एच. यु. पेटकर	420
98	प्लेटो यांचे न्याय व शैक्षणिक विचार	डॉ. उज्वला दिगंबर गोंडाने	425
99	सामाजिक बदलाव एवं संगीत	डॉ. नेत्रा श्रीकांत तेलहारकर	429
100	ऑरिस्टाटलचे कुटुंब संस्थेविषयी व संपत्तीसंबंधीचे विचार	डॉ. साधना मौंदेकर	433
101	पारिवारिक कलह एक दृष्टिपात: हिन्दी साहित्य के अंतर्गत नागार्जुन	नितिन अ. बनकर	435
102	कृषी उत्पादन व्यावसायातील संधी आणि आव्हाने	डॉ. विद्या पा. चन्ने	439
103	वाचन कौशल्य विकास	प्रा. सारिका पाटील	445
104	सक्षम समाजनिर्मितीकरीता महिलांचे सबलीकरण	प्रा. सुरेश पवार	449
105	कौटुंबिक हिंसाचार, स्त्रिया व राज्यघटना	डॉ. चंदु के. पोपटकर	453
106	मानवाधिकार व कौटुंबिक हिंसाचार	प्रा.प्रशांत र. घुलक्षे	457
107	घरेलू हिंसा और स्त्री	प्रा. तेलंगे नागनाथ निवृत्ती	463

108	विशिष्ट खेळातील सामान्य हिंसा	डॉ. उदय दा. मेंडुलकर	464
109	स्त्रि श्रमिकांचे शोषण : कार्ल मार्क्सचा दृष्टिकोण	प्रा. वनिता चोरे	469
110	भारतीय समाज व स्त्रीमुक्ती	शैलेश देविदास जनबंधु	474
111	स्त्री सक्षमीकरण व संरक्षण	प्रा. रमेश सुखदेवराव आगलावे	477
112	घरगुती हिंसा — कारणे, परिणाम व उपाययोजनाएक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. संदीप रायबोले	481
113	“कौटुंबिक हिंसेवर संगीत एक उपाय”	प्रा. अशोक एस. जाधव	486
114	अहिंसात्मक श्रमसंस्कृती	प्रा.रविंद्र बा. शेंडे	489
115	पुरुषी मानसिकता आणि कौटुंबिक हिंसाचार	विठ्ठल सदाशिव चौधरी	493
116	पुरुषप्रधान व्यवस्था आणि घरगुती हिंसाचार	डॉ. पार्वती विनायक माने	497
117	कौटुंबिक हिंसाचार समाज आणि कायदा	प्रा. राजू बुरिले	500
118	कौटुंबिक हिंसाचार व स्त्रियांचे मानवी अधिकार	सहा. प्रा. राहुल ज. जोधळे	506
119	कौटुंबिक हिंसाचाराबद्दल सरकारची धोरणे	सहा. प्रा. राहुल आर. लव्हाळे	510
120	महिलांच्या संदर्भात मानवी अधिकार आणि हिंसाचार	प्रा. सतोष मारोतराव रामटेके	514
121	कौटुंबिक हिंसाचार कारणे व उपाय	डॉ. उल्हास रामजी राठोड	518
122	स्त्री आणि कौटुंबिक हिंसाचार	सहा.प्रा.संदीप एस.उप्पोड	521
123	भारतीय महिलांची कृषी क्षेत्रातील भूमिका व समस्या	प्रा.डॉ. किशोर मो. दुमणे	524
124	भारत में महिला और घरेलू हिंसा कानून	प्रा. अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता	526
125	भारतीय समाजातील कौटुंबिक अत्याचार	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर टी. शेन्डे	530
126	‘महिलांवरील अत्याचार व आद्य भारतीय समाजसुधारक’	प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण	538
127	घरगुती हिंसाचार : कारणे व उपाययोजना	डॉ. नलीनी आय. बोरकर	542
128	कौटुंबिक हिंसाचार: भारतातील सद्यस्थिती	डॉ. राहुल भगत	548
129	वर्तमान संस्कृती आणि कौटुंबिक हिंसाचार	डॉ. रमेश एम. घोनमोडे	555
130	महिला सशक्तीकरण	डॉ. स्मिता दि. जोशी	560

131	नौकरी करणा—या स्त्रियांची मानसिक स्थिती व आरोग्य प्रा.डॉ.स्मिता गजभिये	563
132	घरेलू हिंसा एवं महिला लैंगिक उत्पीड़न Smt. Seema Khare /Surendra Prasad Sahu	567
133	भारतीय स्त्रिया आणि घरगुती हिंसाचार कायदा डॉ. कल्पना शिंदे	572
134	सामाजिक स्वास्थ्य में संगीत की भूमिका प्रा. अनिता शर्मा	577
135	साठोत्तरी हिंदी उपन्यासों में घरेलू हिंसा : कल और आज प्रा.डॉ. कदम एस.एस.	580
136	घरेलू हिंसा मे कमी लाने मे घरेलू हिंसा से महिलाओं के संरक्षण का अधिनियम, २००५ की भूमिका का अध्ययन संजय कुमार जांगड़े	584
137	कौटुंबिक हिंसाचार : आर्थिक पैलूंच्या संदर्भात विवेचन वैभव अर्मळ	586
138	सामाजिकदृष्ट्य स्त्रियांवर होणाऱ्या घरगुती हिंसाचाराच्या सध्यस्थितीचा अभ्यास डॉ. मनीषा पी. इंगळकर	588
139	भारत में महिलाओं के प्रति घरेलू हिंसा रोकथाम के उपाय श्री. रोशन तुलसीराम गजबे	591
140	नोकरी करणा—या महिलांच्या किशोरवयीन मुलांच्या समस्या डॉ.रोहिणी दि.मेश्राम	594
141	कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येचे वास्तवडॉ. श्रीनिवास नरहरी पिलगुलवार	599
142	कौटुंबिक हिंसाचार, प्रतिबंधक कायदे व उपाययोजना प्रा.डॉ. वंदना ह. तागडे /प्रा.डॉ. गोपीचंद वाय. कठाणे	609
143	आधुनिक काळातील महिलांवरील हिंसाचाराच्या समस्यांचे बदलते स्वरूप प्रा.डॉ.व्हि.एन.कन्नाके.	613
144	वन्हाड प्रांतातील प्राचीन राजवंश डॉ. गजेन्द्र भा. ढवळे	618
145	महिला अत्याचारावर विचारवंतांची भूमिका . एक सामाजिक अध्ययन प्रा.डॉ. पी.एन. वाघ	627
146	‘पारिवारीक अत्याचार व महिला स्वास्थ्य’ प्रा. सौ. संगमित्रा दि. कोलारकर	635
147	म. ज्योतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार प्रा. डॉ. संजय गोरे	640
148	पुरुषी मानसिकतेच्या छळातून स्त्रिहिंसा प्रा. डॉ. राजेंद्र जनार्दन कांबळे,	643

149	घरेलू हिंसा/अत्याचार और महिला स्वास्थ्य	डॉ.स्मिता संतोष गिरी	646
150	घरगुती हिंसाचारातून निर्माण झालेल्या परित्यक्त्या महिलांच्या सामाजिक समस्या आणि त्यावरील उपाय	प्रा. डॉ. गजेंद्र कढव	650
151	आघाडी सरकार आणि भारतीय राजकारण	प्रा. डॉ . राजेंद्र मुद्दमवार	653
152	भाषा शिक्षणाची प्रभावी कार्यप्रणाली	प्रा.डॉ.सुदर्शन दिवसे	657
153	कौटुंबिक अत्याचाराचा भारतीय समाजव्यवस्थेरील दुष्परिणाम	प्रा.संजय के.चव्हाण	564
154	लांबलेल्या सावल्यातील : व्यक्तीदर्शन	प्रा. स्मिता गोवर्धन शहाणे	670
155	Role of Music in maintaining Social Health	प्रा.डॉ.जयश्री विश्राम कुळकर्णी	675
156	चित्रा मुद्गल के उपन्यासों में हिंसा के प्रति विद्रोही नारी	प्रा.डॉ.निशाली पंचगाम।	677
157	आर्थिक ताण आणि घरगुती हिंसा	डॉ. जयंत आ. बुराडे,	682
158	बळी — कौटुंबिक अत्याचाराचा विध्वंस	प्रा. डॉ. बंडू चौधरी	684
159	स्त्रियांवरील अत्याचार व कायदे	प्रा. बाळकृष्ण कारु रामटेके	687
160	घरेलू हिंसा की जंजीरो में जकडी नारी—हिंसा दूर करने के उपाय	डॉ. ममता राममिलन साहू	695
161	घरेलू हिंसा. एक वास्तव.	डॉ.विजय कृष्णराव काळे	699
162	मानवी हक्क : बालगुन्हेगारी न्याय व शासनाची भूमिका	प्रा. डॉ. संदीप भि. काळे	703
163	मध्ययुगीन संस्कृती	प्रा.डॉ.श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	708
164	कौटुंबिक अत्याचार व कायद्यातील तरतुदी	प्रा. शिरीष सुतार	711
165	वाचन कौशल्य विकास	प्रा. सारिका पाटील	716

166	महाराष्ट्र राज्यातील महिलांवरील वाढते अत्याचार व हिंसाचार — एक अध्ययन प्रा. डॉ. मनोजकुमार का. भोवते	720
167	कौटुंबिक महिलांवरील हिंसा आणि त्यावरील कायदे प्रा. डॉ. गणेश एन. बहादे	724
168	Backward Castes, Schedule Castes And Schedule Tribes Dr.A.D.Chauhan	728
169	Naturalism In The Fictional World Of Stephen Crane And Theodore Dreiser Dr.Prakash S. Tale	733
170	Challenges before Sociologists in the Present Time Dr. Kavita Mate	737
171	Human Rights And Domestic Violence Dr.Ranjana A. Shringarpure	741
172	Farmer's Problems In Maharashtra Mrs. Leena Gadewar	743
173	Navarasas in Kathakali: A study of characters in Anita Nair's 'Mistress'. Dr. Arzoo Ashok Rode	747
174	An Assessment of Native Plants and Their Medicinal Uses Mhaiskar M N	753
175	Automation & Computerization of Academic Library Dr. Sunil H. Urkudkar Prashant K. Bhatkar	761
176	Domestic violence in India Shital S. Bhargav	764
177	The Impact of the Coronavirus on business in World Economy Dr.Mrunali S. Lilhare	768
178	Laws on violence against women Astt.prof:kundan Natkar	773
179	The Role of Women Empowerment and Domestic Problems Mrs.Shobha Tajane	776
180	भंडारा जिल्ह्यातील रोजगार हमी योजनेचे आर्थिक व सामाजिक विकासातील योगदान डॉ.सी.पी.साखरवाडे	781

181	स्व. नियंत्रण व बुद्धिमत्तेचा 'स्व' संकल्पनेशी असणाऱ्या संबंधाचा तुलनात्मक अभ्यास प्रा.सोनाली खांडेकर	785
182	वर्तमान सामाजिक परिवेश में बढ़ती हुई महिलाओं पर घरेलू हिंसा सुदर्शन कुमार मण्डल	793
183	घरगुती हिंसा: भारतीय समाजाच्या आर्थिक अस्थिरास कारणीभूत डॉ.(सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे	795
184	कौटुंबिक हिंसाचाराचे वास्तव व उपाय सहा. प्रा. डॉ. विनोदकुमार सुकराम चोपकर	799
185	शांति शिक्षा में शिक्षक की भूमिका डॉ. एस.आर. पाटील	804
186	प्रिया तेंडुलकरांचे वाङ्मयीन अनुभव प्रा. डॉ. वैशाली भांडारकर (झोडे)	812
187	Domestic Violence Past and Present Dr. Sunil S. Bidwaik,	816
188	Domestic Violence Reflected in Anita Nair's Novels Dr.Anup V. Gumble,	822
189	Human Rights and Domestic Violence in Anita Nair's Novels Dr.Purushottam D Malode,	826
190	Domestic Violence : Impact on Indian Society Prof. Dr.Ruprao U. Gaikwad	830
191	Phytochemical Analysis of Azadirachta indica A. Juss.leaves. Patharkar S P1 . , Hedawoo G B2	833
192	Pollution And Human Life In Current Scinario Dr. Swati Girase	837
193	Domestic Violence Against Women: Shady face of Indian Family Institution Dr. Ashwini Dalal	842

आर्थिक परावलंबित्व आणि कौटुंबिक हिंसाचार

डॉ. वर्षा गंगणे

एम.बी.पटेल कला—वाणिज्य— विज्ञान महाविद्यालय देवरी, जिल्हा. गोंदिया

❖ प्रस्तावना :-

ज्या कुटुंबासाठी स्त्रिया आयुष्यभर झटतात त्याच कुटुंब व त्यातील सभासदांद्वारे तिच्या वर हिंसाचार होणे ही काहीशी विचार करायला लावणारी बाब आहे. स्त्री आणि तिच्यावरील अत्याचार हा जुनाच पण, नविन स्वरूपात भयावह प्रमाणात समोर आलेला व येत असलेला विषय आहे. एकीकडे ती प्रगतीची उच्च शिखरे गाठते आहे. तर दुसरीकडे घरातूनच ती मोठ्या प्रमाणात अपमानित होत आहे. तडजोडीचे जोखड घेऊन यशाच्या पायऱ्या चढतांना तिला अनेकदा अनेक अपमानाचे घोट रिचवावे लागतात. बाहेरच्या विरोधापेक्षा घराघरातून तिच्यावर होणारा अत्याचार व हिंसाचार तिला वेळोवेळी मागे ओढतात. काल आज आणि उद्या या चित्रात स्त्रियांवरील अत्याचारात पाहिजे त्या प्रमाणात व पाहिजे त्या वेगाने बदल झाला किंवा होईल असे ठामपणे म्हणता येत नाही. भारतीय संस्कृतीत कुटुंब ही संस्था स्नेह, ममत्व, विश्वास, आपलेपणा, काळजी, त्याग आणि शुभचिंतनाचे प्रतिक आहे. पण याच संस्थेत कुटुंब घडविणारी, कुटुंब जपणारी स्त्रीच प्रताडीत होत असेल तर कुटुंबव्यवस्था डळमळीत होण्याचे प्रमाण निश्चितच वाढेल. याचे पुरावे वर्तमानकाळात वाढू लागले आहे. वाढते घटस्फोट, एकल कुटुंब, सारोगसी, लिव्हईन—रिलेशन, विवाह संस्थेवरील विश्वास उडणे ही याची उदाहरणे म्हणता येतील. एकीकडे स्त्रियांचे कथा—पुराणातील धार्मिक व सामाजिक गौरवीकरण व दुसरीकडे शोषण व मानहानी हा वारसा आजतागायत चालविला जात आहे असे दुर्दैवाने म्हणावे लागते.

स्त्रियांचा जन्मच जणू अत्याचार व अन्याय सोसण्यासाठीच झाला आहे अशी समाजव्यवस्था व सामाजिक धारणा परंपरागत पद्धतीने जोपासली जात आहे. त्यामूळे स्त्री म्हणजे त्यागमूर्ती, स्त्री म्हणजे सोशिकता, स्त्री म्हणजे भोगवस्तू, स्त्री म्हणजे शोभेची बाहुली, स्त्री म्हणजे वाटेटल तसे वागण्याची वैयक्तिक मक्तेदारी अश्या अनेक रूपांनी व कल्पनांनी गृहित धरली जाणारी मालकीची वस्तू समजली जाते. त्यामूळे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये वाढ होत गेली आहे.

❖ व्याख्या :- कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप व अर्थ स्पष्ट करणाऱ्या काही व्याख्या लक्षात घेतल्यास त्याचे गांभीर्य अधिक स्पष्ट करता येईल.

“कुटुंबात किंवा घरांत स्त्रियांसोबत केले जाणारे शारिरीक, शाब्दिक, भावनिक तसेच लैंगिक गैरवर्तन म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.”

➤ कौटुंबिक हिंसाचारात पुढील चार मुद्द्यांचा समावेश होतो.

- 1) शारिरीक गैरवर्तन :- मारहाण करणे, वस्तू फेकून मारणे, लाथ मारणे, ढकलणे, ब्लेडने चिरे देणे, डोके आपटणे, सिगारेटचे चटके देणे, तोंड दाबून ठेवणे, गर्भपात करण्यास प्रवृत्त करणे.
- 2) लैंगिक गैरवर्तन :- अशिल्ल शब्दांचा वापर, सक्तीचे शरिरसंबंध, अशिल्ल चित्रे, चित्रपटातील अशिल्ल दृश्ये बघण्याची सक्ती करणे, अनैसर्गिक कृत्य व स्पर्श इत्यादि.
- 3) शाब्दिक व भावनिक गैरवर्तन :- घालून—पाडून बोलणे, मुल न होणे, मुलगा न होण्यावरून नाव ठेवणे, चारित्र्यावर संशय, शिक्षण व नोकरीस विरोध करणे.

4) आर्थिक गैरवर्तन :- स्त्रीधन हिसकून घेणे, ते परस्पर विकणे, घरभाडे, विजेचे बील न भरणे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. तसेच त्याचे स्वरूप गंभीर झाले आहे. म्हणूनच त्यावर प्रतिबंध लावण्यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा इ.स. २००५ मध्ये पारित करण्यात आला.

स्त्रियांसोबत होणारा कौटुंबिक हिंसाचार दुय्यमतेच्या घटकाच्या उपेक्षेमुळे पूर्वापार चालत आलेली समस्या आहे. त्याचे स्वरूप विकृत होणे हा आजचा गंभीर मुद्दा आहे. तिचा शारीरिक व मानसिक छळ करणे, आत्महत्येस प्रवृत्त करणे, तिची हत्या करणे अश्या घटना रोज वाढत आहेत. पुरुषप्रधान संस्कृती, कालबाह्य सामाजिक परंपरांचे जतन लोक काय म्हणतील ? याचे भय, आर्थिक मागणी व त्यासाठी छळ यासारखी अनेक कारणे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनांमधून समोर येतात आणि स्त्रीसक्षमीकरणाचे अपयश पुन्हा-पुन्हा समोर येते. शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिक छळ कुटुंबातूनच केला जातो म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय. या हिंसाचाराला पत्नी, बहिण, सून, सासू, आई, कुटुंबातील विधवा स्त्रिया, परित्यक्ता स्त्रिया जसे आत्या, मावशी, काकू, मामी इत्यादींचा समावेश होतो.

स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचारास स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व हे ठळक कारण आहे. स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व व कौटुंबिक हिंसाचार यात थेट पण दुहेरी संबंध आहे. नोकरी किंवा काम करणाऱ्या स्त्रिया कौटुंबिक हिंसाचाराच्या शिकार ठरत नाहीत असे नाही. कायद्यांमुळे त्यांचे प्रमाण कमी झाले आहे एवढेच म्हणता येईल. स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व हे कौटुंबिक हिंसाचाराचे एक प्रमुख व सबळ कारण आहे. भारतात निम्म्याहून अधिक, जवळ-जवळ ८५ टक्के स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराला तिचे आर्थिक परावलंबित्व कारणीभूत आहे. समाजात स्त्रियांचे परावलंबित्व दोन प्रकारचे दिसून येते.

- 1) नोकरी, व्यवसाय किंवा काम करीत असूनही तिला खर्च करण्याचे (तिचेच उत्पन्न) स्वातंत्र्य नसणे.
- 2) अर्थार्जन करीत असलेली (गृहीणी) पूर्णपणे घरातील पुरुष तसेच कुटुंबप्रमुखांवर अवलंबून असते.

सद्यास्थितीत अनेक स्त्रिया अश्या आहेत की, त्या मिळवत्या, कमवत्या, सक्रीय आहेत. उच्च पदांवर कार्यरत आहेत पण, त्यांच्या हातात येणारा पगार त्या स्वमर्जीने खर्च करू शकत नाहीत. घरातील कर्ता पुरुष किंवा पुरुषमंडळी तिच्या उत्पन्नाचे मालक असतात मग ते वडिल, भाऊ, नवरा, सासरे, मुलगा या नात्याने तिच्या पगारावर हक्क दाखवितात. एकतर स्त्रियांना तिच्या खर्चापुरते पैसे वेळोवेळी दिले जातात. किंवा तिला ते मागावे लागतात. किंवा पगारातील एक ठराविक रक्कम (अत्यल्प) तिला खर्चासाठी दिली जाते. अगदी चतुर्थ श्रेणीपासून प्रथम श्रेणीचे काम करणाऱ्या कुटुंबात ही मानसिकता दिसून येते. त्यासाठी विविध प्रकारचे कलह, मारझोड, अपमान व त्याहीपुढे शेवटी न्यायालयाचे दार ठोठावणे हे प्रकार दिसून येतात. हा आर्थिक हिंसाचाराचा आजचा प्रचलित प्रकार आहे. गृहीणीला तिच्या घरातील बेमोल श्रमाचा मोबदला नियमीतपणे कधीच दिला जात नाही. हुंडा, पोटगी न देणे, मुलांच्या गरजांसाठी पैसे न देणे, अन्न-वस्त्र-औषधी न पुरविणे, नोकरीवर जाण्यासाठी विरोध करणे, घरात राहण्यास मनाई करणे, राहत्या घरातील कोणताही भाग वापरण्यास मज्जाव करणे, नेहमीचे कपडे-वस्तू वापरण्यासाठी पासून रोखणे, यांसारख्या घटनांचा समावेश आर्थिक हिंसाचारात होतो. याशिवाय दारू पिण्यासाठी पैसे मागणे, सट्टा व जुगारासाठी पैशाची मागणी करणे, बायकोला वेश्याव्यवसाय करण्यास भाग

पाडणे, पोटच्या मुलीची विक्री करणे, भिक मागायला लावणे इत्यादि अमानुष प्रकार आर्थिक कौटुंबिक हिंसाचारात दिसून येतात.

कौटुंबिक हिंसाचार हे मानवी हक्कांचे उल्लंघन आहे. एक सजीव म्हणून सर्वसामान्य जीवन जगण्याचा तिला पूर्ण अधिकार आहे. कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांना सुरक्षित करण्यासाठी २६ ऑक्टोबर २००५ रोजी कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा अमलात आणला गेला व २६ ऑक्टोबर २००६ मध्ये संपूर्ण भारतात, जम्मू—काश्मिर राज्य वगळता तो सर्वत्र लागू करण्यात आला. भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या अधिकारांच्या व हमीप्रमाणे कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण करण्यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा अमलात आणला गेला. या कायद्याची अंमलबजावणी केंद्रस्तरावर केली जाते तसेच महिला व बालकल्याण विभागाने नियुक्त केलेले सुरक्षा अधिकारी (प्रोटेक्शन ऑफिसर) या कायद्याची अंमलबजावणी करतात.

❖ गृहितके :-

- भारतात अनेक स्त्रिया कौटुंबिक हिंसाचाराने ग्रस्त आहेत.
- कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण सर्व स्तरात—वर्गात वाढले आहे.
- कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप बदलले आहे.
- आर्थिक परावलंबित्व हे कौटुंबिक हिंसाचाराचे एक कारण आहे.
- आर्थिक परावलंबित्वास अनेक कारणे कारणीभूत आहेत.

❖ विषय निवडीची कारणे :-

- कौटुंबिक हिंसाचार या गंभीर विषयाचा अभ्यास करणे.
- स्त्रियांच्या आर्थिक परावलंबित्वाची कारणे तपासून बघणे.
- स्त्रियांचा आत्मसन्मान व सुरक्षेसाठी या विषयावर अध्ययन व संशोधन होणे गरजेचे आहे.
- समाज व देशाला कायद्याची माहिती व महत्व पटवून देणे.
- कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी शिफारसी (उपाय) सूचविणे.

देश स्वतंत्र होऊन ७० वर्षे उलटून गेली असली, एकविसावे शतक विसाव्या वर्षात, दुसऱ्या दशकात आले असले तरी स्त्रियांवरील अत्याचार व कौटुंबिक हिंसाचार वाढतच आहेत. याचे आकडे विचार करायला लावणारे आहेत. बाहेरील घटनांपेक्षा घरातील अत्याचाराच्या घटना वाढल्या आहेत. महाराष्ट्रात एकट्या लातूर जिल्ह्यात २०१९ मध्ये ५२२ तक्रारी नोंदविल्या गेल्या. यात लग्नाला १ ते १ ½ वर्षे पूर्ण झालेल्या महिलांच्या तक्रारी वाढल्या आहेत.

- हिंगोली येथे मागिल १२ वर्षात १२२५ घटना न्यायालयात आहेत त्यापैकी ३३५ प्रकरणे निकालात काढली आहे.
- चंद्रपूर जिल्ह्यात कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये चौपट वाढझाली आहे. २०१५—२०१६ च्या तुलनेत २०१७—२०१८ मध्ये या घटना वाढल्या आहेत.

पुरोगामी म्हणविणाऱ्या महाराष्ट्रात कौटुंबिक हिंसाचाराचा आलेला वाढत चालला असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत स्त्रिया अनेक शारीरिक व मानसीक अत्याचार सहन करतात. तिचा अनन्वीत छळ होतो. देहविक्री ते हत्या हा जीवघेणा प्रवास नरकयातना देणारा तसेच घृणास्पद आहे. कल्पनेपलीकडे क्रौर्य व विक्रती समाजात वाढते आहे. योनीशुचितेची कल्पना, विटाळ, पाळीचे नियम, सामाजीक व आर्थिक कुचंबणा हे भोग तिच्या जीवनाचा एक भाग ठरले आहेत. यावर प्रतिबंध लावण्यासाठीच कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायद्याची कठोर व त्वरीत अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्याची आवश्यकता आहे.

❖ स्त्रियांच्या आर्थिक परावलंबित्वाची कारणे :-

- पारंपारिकतेची बंधने व सदोष समाजव्यवस्था.
- आत्मविश्वास व निर्णय क्षमतेचा अभाव.
- अपुरे शिक्षण तसेच कायदेविषयक माहितीचा अभाव.
- कुटुंब मोडण्याचे भय व मुलांची काळजी.
- आर्थिक नियोजन व गुंतवणूकविषयक माहितीचा अभाव.
- शारिरीक व मानसीक छळाचे भय.

❖ निष्कर्ष :-

- स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचारात निरंतर वाढ होत आहे.
- आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी असणाऱ्या स्त्रिया तसेच आर्थिकदृष्ट्या सक्षम स्त्रिया देखील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या शिकार ठरतात.
- संयुक्त कुटुंबव्यवस्था संपुष्टात येत असून कुटुंब रचना मोडकळीस येत आहे.
- कायदेविषयक माहिती व मदत घेणाऱ्या स्त्रियांची संख्या कमी आहे.
- हिंसाचाराला प्रतिकार करण्याचे बळ स्त्रियांमध्ये कमी पडत असल्याचे स्पष्ट होते.
- आर्थिक दुर्बलतेमुळे पोलीसात तक्रार करणाऱ्यांची संख्या कमी असल्याचे दिसून येते.
- पारंपारिक समाजव्यवस्था तसेच पुरुषी मनुवादी मानसिकता हे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमुख कारण असल्याचे दिसून येते.

❖ शिफारसी :-

- कौटुंबिक हिंसाचारग्रस्त स्त्रियांनी भारतीय दंडविधान कायद्याच्या ४९८ अ कलमाखाली पोलीसात तक्रार दाखल करावी.
- कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायद्याची त्वरीत व कठोर अंमलबजावणी करण्यात यावी.
- पोलीस विभागाने अत्याचारग्रस्त स्त्रियांची सर्वतोपरी मदत करावी.
- आर्थिक परावलंबित कमी करण्यासाठी स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य देण्यात यावे. तशी तरतूद कायद्यात करण्यात यावी.
- स्त्रियांनी आर्थिक साक्षरता वाढवावी.
- आर्थिक भरपाई, पोटगी, खर्च, नोकरीबाबद अधिकार स्त्रियांना त्वरीत मिळावून देण्यात यावे.
- मानवी हक्क आणि अधिकाराच्या तरतूदीअंतर्गत स्त्रियांना पूर्ण न्याय मिळावा.
- समुपदेशन केंद्रांनी कायद्याची पारदर्शकपणे अंमलबजावणी करावी पुरुषी मानसिकता बदलल्याचे प्रयत्न केले जावेत.
- संरक्षण अधिकारी विशेष प्रशिक्षित व अनुभवी स्त्रियांचा असावेत.
- अपराध्यास शिक्षा व शिक्षेची सुनावणी त्वरीत केली जावी सुरक्षा आदेशाचा अवमान करणाऱ्यास आर्थिक दंड व शिक्षा देण्यात यावी.

❖ सारांश :-

कुटुंबातील स्त्रियांवरील अत्याचार व हिंसाचार ही समाजव्यवस्थेला लागलेली कीड आहे. तिचा समूळ नायनाट होणे गरजेचे आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराचे दिवसेंदिवस वाढणारे स्वरूप व त्यातिल विदूषता हा देशाच्या विकासमार्गातील एक प्रमुख अडथळा आहे. यामुळे समाजव्यवस्था व अर्थव्यवस्था दोन्ही प्रभावित होत आहेत. वर्तमान स्थितीत स्त्रीसुरक्षा या प्रश्नावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. व त्यावर त्वरीत उपाययोजना राबविते गरजेचे आहे. स्त्रियांवरील कौटुंबिक

अत्याचार वाढत असल्याने २६ ऑक्टो. २००५ रोजी कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा अंमलात आणला गेला असून त्याची अंमलबजावणी २६ ऑक्टो २००६ पासून संपूर्ण देशात करण्यात येत आहे. कौटुंबिक हिंसाचारात जात धर्म ग्रामिण, शहरी, शिक्षित—अशिक्षित, नोकरीवाले—बिगर नोकरीवाले, दारू पिऊन मारझोड करणे, तिचे पैसे हिसकून घेणे, हुंड्यासाठी छळ करणे, घरातील सामान विकणे, रोजच्या गरजांपासून तिला वंचित ठेवणे, लैंगिक गैरवर्तन, गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपातास प्रवृत्त करणे. अंगावर चटके देणे, जाळपोळ करणे, गळा दाबणे, धमकावणे इत्यादिचा समावेश कौटुंबिक हिंसाचारात होतो.

कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदे तयार झाले व अंमलात आले म्हणून तिच्यावरील हिंसाचार पूर्णपणे थांबला असे म्हणता येत नाही. पण स्त्रियांच्या आर्थिक सक्षमता व कायद्याची मदत यामूळे काही प्रमाणात घट आली आहे. स्त्रिया सुरक्षेसाठी कायद्याचा आधार घेऊ लागल्या आहेत. आर्थिक तरतूदीची मागणी करू लागल्या आहेत ही समाधानाची बाब आहे. पण, त्याचबरोबर सुशिक्षित, आर्थिकदृष्ट्या संपन्न व समाजिकदृष्ट्या प्रतिष्ठित म्हणविल्या जाणाऱ्या कुटुंबात स्त्रियांवरील अत्याचार व हिंसाचाराच्या घटना हा आजचा एक चिंतेचा विषय आहे. न्यायालयातील वाढती कौटुंबिक हिंसाचाराची प्रकरणे नोंदविली जाणे हे कायद्याचे यश म्हणावे की, मोडकळीस येत असलेली कुटुंबव्यवस्था हा चिंतेचा विषय म्हणावा या दुहेरी वळणावर आज स्त्री तिच्या कौटुंबिक प्रश्नांसह उभी आहे. अनेक कायदे व त्याचे निकाल केवळ कागदावरच राहतात. पैसे घेऊन प्रकरणे दडपले जातात. कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी करण्यासाठी स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होणे. आपले उत्पन्न नियोजनपूर्वक तसेच स्वमर्जीने खर्च करावे. आर्थिक निर्णय घेण्याचे अधिकार प्राप्त करणे, हिंसाचाराला विरोध करणे यासाठी धाडस दाखविणे गरजेचे आहे. तरच ती आत्मसन्मानाने जगू शकेल.

आता तूच कर तुझ्यावरील अन्यायाचा प्रतिकार

पुढच्या पिढ्यांच्या न्यायासाठी लढ तू आरपार

“प्रसंगी सज्ज हो... हाती घेऊन खड्ग तलवार...

माणूस म्हणून जगण्याचे मिळवून घे सारे अधिकार”

❖ संदर्भग्रंथसूची :-

- जिब्हाळा अंक, १६ एप्रिल, जून २००८
- भारतीय समाजावरील संदर्भग्रंथ, राम आहुजा
- शर्मा प्रेमकुमार, यत्र नार्यस्तू, रचना प्रकाशन, जयपूर १९९९
- शर्मा रमा, महिलाओं के मौलिक अधिकार, अर्जून पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली २०१२
- Memon Latika, Female Exploitation & Womeris Exmancipation, Kanishak Publishers, New Delhi, 2004
- mscwmahilaayog@gmail.com
- www.mscw.org.in

कौटुंबिक हिंसाचार व प्रतीबंधक कायदे

सिध्दार्थ बी. टेंभूर्णे

सहा.प्राध्यापक जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड.

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांवरील अत्याचार कमी करण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनात्मक तरतूदी भारतीय राज्यघटनेत करून स्त्रीअत्याचार विरोधी कायदे केले.परंतु या कायद्याची अंमलबजावणी व्यवस्थित न झाल्यामुळे महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच गेले. स्त्रीयांवर हिंसाचार/अत्याचार करणे हा प्रश्न अतिशय प्राचीन आहे. अगदी पारंपारीक अथवा पैराणीक साहित्याकडे दृष्टिक्षेप टाकला तर असे लक्षात येते की, स्त्रीयांवरील अत्याचार हे प्राचीन हिंदू धर्मात धर्मसंमत मानल्याचे दिसत.

स्त्रीयांच्या होणा—या कौटुंबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्रशासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ व अधिनियम २००६संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला. वास्तवीक स्त्री ज्या परिवारासोबत एकाच छताखाली रहात असेल आणि तिचा छळ त्या पुरुषाकडून होत असेल तर ती कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यान्वये न्यायदंडाधिकारी यांच्याकडे संरक्षण मागू शकते. थोडक्यात पिडीत महिला व तिच्या मुलांना निवासाच्या अधिकारासह तिच्या सुरक्षिततेचा, आर्थिक संरक्षणाचा आदेश न्यायदंडाधिकारी देवू शकतात. छळापासून संरक्षण मग ते शारीरिक, लैंगिक, आर्थिक, तोंडी किंवा भावनीक अत्याचार असोत महिलांना त्याविरुद्ध न्याय मागता येते.

कौटुंबिक हिंसाचार:

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दीक, लैंगिक, मानसीक किंवा आर्थिक छळ हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिवीगाळ करणे,विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिनवणे किंवा धमकावणे,त्रास देणे, दुःखापत करणे, जखमी करणे किंवा तिला जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पिडीत व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकावर होते. तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन,मालमत्ता घराबाहेर काढणे याबाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

भारतीय समाजात प्राचीन कालखंडापासून स्त्रीविषयक अनेक प्रश्न अनुत्तरीत राहिले आहेत. जेव्हा हुंडा, छेडखानी, बलात्कार, स्त्रीभ्रूणहत्या, शैक्षणिक समस्या असे महिलासंबंधित विविध प्रश्न समोर येतात तेव्हा समाजातील सर्व घटकातील स्त्री व पुरुषावर्ग, प्रसारमाध्यमे परखड मत व्यक्त करण्याचे धाडससुध्दा करीत नाहीत. मनुस्मृतीमध्ये तर 'न स्त्री स्वातंत्र्यम अर्हती'असे म्हणून स्त्रीयांचे कार्यक्षेत्र चार भिंतीच्या आड करून टाकले.

‘‘पिता रक्षती कौमार्यं, भर्ता रक्षती यौवणे । पुत्रो रक्षती वार्धक्ये,न स्त्री स्वातंत्र्यम अर्हती ।।’’ म्हणजे स्त्रीला बालपणी पिता, तारुण्यात पती आणि वृद्धावस्थेत पुरुषांच्या नियंत्रणात राहण्यासाठी विवश करण्यात आले. धार्मिक दृष्टिकोनातून स्त्रीयांचे स्थान गौण आहे व स्त्रीया पुरुषावर अवलंबून राहू लागल्या आहेत.

स्त्रीयांची छेडखानी अथवा महिला अत्याचार:

केम्पेच्या मते,‘अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने दुस—या व्यक्तीवर शारीरिक हल्ला करून तिला जखमी करणे होय’.

स्ट्रॉसच्या मते, 'छेडखानी अथवा अत्याचार म्हणजे अशी क्रिया की, ज्यात स्त्रीला जखमी करण्याची पुरुषाची उच्च प्रतीची क्षमता असते'.

छळ वा अत्याचार प्रक्रियेत दोन पक्ष प्रामुख्याने असतात. एक अत्याचार करणारा व दुसरा छळ सहन करणारा. भारतात स्त्रियांच्या छेडखानीचे अथवा अत्याचाराचे प्रमाण सतत वाढत असून २१ व्या शतकातही स्त्रिजीवनाची होणारी शोकांतिका उघड्या डोळ्यांनी पहावी लागत आहे व तीच एक मोठी समस्या बनलेली आहे.

महिला अत्याचाराचे स्वरूप:

१. हुंडाबळी: हुंडाविरोधी कायदा १९६१ नुसार हुंडा प्रथेवर एकरुने बंदी आणलेली आहे. तरीसुद्धा भारतात दिवसेंदिवस वाढत चाललेला अत्याचार म्हणजे हुंडाबळी होय. भारत एकरुच्या २००० मधील अहवालानुसार दर ९० मिनिटांनी १ हुंडाबळी जाते. मुलीच्या व मुलाच्या लगनात हुंडा देणे अथवा घेणे ही अनिष्ट व अनैतिक प्रथा आहे. हुंडा देणारा तात्काळ उद्ध्वस्त होत असला तरी तो घेणा—यावरही केव्हातरी प्रसंग येतो. वैवाहीक जीवन सुखी करण्यासाठी व समाजाचे मानसीक आरोग्य निकोप ठेवण्यासाठी हुंड्यासारखी अनिष्ट प्रथा बंद केली पाहिजे.

२. मानसीक छळ: कुटुंबात स्त्रीचा जाणीवपूर्वक शारीरिक व मानसीक छळ केला जातो. एका अर्थाने पती नावाचा पुरुष तिच्यावर बलात्कारच करीत असतो. पण हेही दुःख ती मुकाट्याने सहन करते. कारण आपल्यावर कोणी अन्याय करीत आहे ही जाणीवच तिच्या मनात संस्कारामुळे निर्माण होत असते.

३. पत्नीस मारहाण: लग्न जमवितांना सर्व बाबीची मागणी केली जाते व ती पूर्ण न झाल्यास अनेक उणीवा काढून छळले जाते. सण उत्सवाच्या वेळी तर अनेक मागण्या केल्या जातात व त्या पूर्ण झाल्या नाही तर स्त्रीला अत्याचारास सामोरे जावे लागते.

४. शारीरिक छळ : शारीरिक छळात अतिशय श्रम, मारझोड व दुःखापत या बाबींचा समावेश होतो. थोबाळीत मारणे, केस ओढणे, लाथाबुंक्यांनी मारझोड करणे, काठीने मारणे, भिंतीवर आपटणे, गळा आवळणे, जाळण्याचा प्रयत्न करणे, चाकू, सुरी व अन्य शस्त्राने हल्ला करणे अथवा लीवे मारण्याचा धाक दाखविणे इत्यादि प्रकारे तिचा शारीरिक छळ होतो. पतीचा मार खावून, शारीरिक व मानसीक छळ होवूनही रात्री पतीला लैंगिक सुख देण्यासाठी तयार रहावे लागते.

५. बलात्कार: आज देशात विनयभंगाचे व बलात्काराचे गुन्हेही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत. सर्व समाजामध्ये बलात्कार होतात. मग तो समाज पुढारलेला असो अथवा मागासलेला. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या लोकसंख्या फंडाच्या अहवालानुसार भारतात दर ४५ मिनिटांनी एका स्त्रीवर बलात्कार होतो.

६. देवदासी प्रथा : स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशाने सर्वच क्षेत्रात प्रगती केली आहे असे बोलले जाते परंतु आजही स्त्रियांना भोगदासी बनविणा—या धार्मिक प्रथा आजही अस्तित्वात आहेत. आर्थिक अनावस्था व धार्मिक प्रथा या दोघांचा परिणाम म्हणजे स्त्रियांवर लादलेली ही देवदासी पध्दत होय. महा राष्ट्र व कर्नाटक राज्यात हा प्रश्न अधिक उग्र स्वरूपात आढळतो. १९३४ साली देवदासी प्रथेविरुद्ध कायदा करण्यात आला. परंतु अंधश्रद्धा, जागृतीचा अभाव व दारिद्र्य इत्यादिमुळे आजही देवदासी पध्दती अखंडपणे सुरू आहे.

७. वधूला जाळण्याची समस्या: पित्याचे घर सोडून आपला संसार सुखाचा करण्यासाठी नववधू पतीगृही नेहमीच्या वास्तव्यासाठी जाते, परंतु विवाहानंतर काही दिवसातच वधूला जाळण्याचे अमानवी असे कृत्य पतीकडून तसेच पतीचे आईवडील, भाउ—बहीण आणि इतर नातेवाईक यांच्याकडून घडते असे आपण रोजच्या वृत्तपत्रातून वाचतो. या वधूला जाळण्याच्या घटनांमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे.

वधूलाजाळण्याची समस्या ही विवाहसंस्था व कुटूंबसंस्था या दोन्हीशी संबंधित असून ती मुळातच मानवतेला लाजीरवाणी करणारी आहे.

८.वेश्या व्यवसाय: वेश्या व्यवसाय हा एक प्राचीन काळापासून चालत आलेला व्यवसाय आलच्या तरी आधुनिक काळात झालेले त्याचे व्यापारी करण ही अलिकडची घटना आहे. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभापासून ती एक सामाजीक समस्या मानली जावू लागली आहे. भारतातील तालुक्याच्या ठिकाणापासून अगदी उघडस्वरूपात हा व्यवसाय पसरला आहे.स्त्रीयांच्या चारित्र्यशिलतेवर दिलेला आत्यंतिक भर, बालविवाह,विधवा पुर्नविवाहास असलेली बंदी, हुंडापध्दती आणि स्त्रीयांना अर्थाजन करण्यास मिळणा—या अपु—या संधी इत्यादि घटक या समस्येला जबाबदार असले तरी हा व्यवसाय म्हणजे गरीबांचे श्रीमंतांनी व स्त्रीयांचे पुरुषांनी केलेले शोषण होय.

वरील स्त्री अत्याचाराचे स्वरूप डॉक्टर राम आहुजा यांनी सन १९८२—८४ साली स्त्रीविरुद्धचे गुन्हे याबाबत जो अभ्यास त्या आधारावर सांगितले आहेत.

महिला अत्याचाराची आकडेवारी खालीलप्रमाणे आहे.

अत्याचाराचे स्वरूपटक्केवारी

१.नवरा व त्याचे नातेवाईक यांनी केलेले अत्याचार	४३.०४
२.अत्याचार	१०.०६
३.बलात्कार	१५.०६
४.अपहरण	१८.०८
५.विनयभंग	०३.०७
६.लैंगिक अत्याचार	०६.०७
७.हुंडाबळी	०१.०१
८.महिलांची तस्करी	००.०२

भारतात राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी विभागाकडे केलेल्या तक्रारीच्या आकडेवारीवरून असे निर्दशनास येते की,वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या अत्याचाराची समस्या किती गंभीर आहे.

१.दर ५४ मिनिटाला	एका महिलेवर बलात्कार
२.दर २६ मिनिटाला	एका महिलेचा विनयभंग
३.दर ४३ मिनिटाला	एका महिलेचे अपहरण
४.दर ५१ मिनिटाला	एका महिलेची छेळछाळ
५.१ तास ४२ मिनिटांनी	एका महिलेचा हुंडाबळी

कौटूंबिक हिंसाचाराबाबत प्रतीबंधात्मक कायदे:

शासन महिलांच्या विकासासाठी कटिबद्ध आहे. महिलांना सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून देणे हे सर्वांचे कर्तव्य ठरते. समाजात महिलांना सन्मानाने जगता यावे व त्यांना सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून देण्यासाठी शासन स्तरावर कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

१.हुंडा प्रतीबंधक कायदा १९६१: राज्यात २६नोव्हेंबर हा दिवस‘हुंडाबळी दिन’ म्हणून साजरा केला जात असून हुंडा देणे आणि घेणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. प्रत्येक पोलीस स्टेशनला हुंडा प्रतिबंधक अधिका—याची नियुक्ती, जिल्हा तसेच तालुका स्तरीय समित्यांची स्थापना या कायद्याअंतर्गत करण्यात आली आहे.

२.कौटूंबिक हिंसाचार प्रतीबंधक कायदा: या कायद्याअन्वये जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी, प्रांत अधिकारी, तहसिलदार, गटविकास अधिकारी यांना संरक्षण अधिकारी म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी करतांना तहिलांसाठी ७२ आश्रयगृहे तर ८२

संस्थांना सर्व्हिस प्रोव्हायडर म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे. 'राज्य महिला आयोग' मार्फतही महिलांच्या हक्क आणि अधिकारांची जपणूक केली जात आहे.

३.देवदासी प्रतीबंधक कायदा: देवदासीचे आणि त्यांच्या मुलांचे पुर्नवसन, शिक्षण,आरोग्य आणि त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनाचे मार्ग प्रशस्त करण्याच्या दृष्टिने हा कायदा उपयुक्त ठरत आहे.या सर्व कार्यासाठी महिला व बालविकास विभागाच्या स्वतंत्र योजना कार्यान्वीत आहेत.

४.लिंग निदान प्रतीबंधक कायदा: मुलांच्या तुलनेत मुलींची संख्या घटतांना दिसत आहे. याला प्रतीबंध घालण्यासाठी गर्भलिंग चिकित्सा प्रतीबंध कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे सुरू आहे. यातील सर्व गुन्हे दखल पात्र आणि अजामीनपात्र करण्यात आले आहेत. या कायद्याअन्वये गर्भातील लिंग तपासणी करणा—या व्यक्तीला आणि अशी तपासणी करणा—या वैद्यकीय व्यावसायीकाला दंड आणि शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी आरोग्य विभागाकडे आहे. पोलीसांकडे हा गुन्हा दाखल होत नाही.

५.विशाखा गार्ड लाईन्स: कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ होवू नये म्हणून 'विशाखा गार्ड लाईन्स'ची अंमलबजावणी राज्यात सुरू आहे. यासाठी राज्यभर तक्रारनिवारण समित्यांची स्थापना करण्यात आली असून महिला,मुली आणि बालकांना अवैद्य मानवी व्यापार रोखण्यासाठी 'राज्य कृती दलाची'स्थापना करण्यात आली आहे.

६.बालविवाह प्रतीबंध कायदा:संपूर्ण राज्यात या कायद्याची अंमलबजावणी सुरू आहे. मराठवाड्यात बालविवाह प्रथा हा प्रश्न गंभीर आहे. यामागे मुलींची असुरक्षितता हे महत्वाचे कारण आहे. ग्रामबाल संरक्षण समिती मार्फत गाव पातळीवर बालविवाह रोखण्याचे काम करण्यात येते,प्रत्येक जिल्ह्यासाठी बालविवाह प्रतीबंध अधिकारी नेमण्यात आलेला आहे.

याव्यतिरिक्त अन्य महत्वाचे कायदे:

- १.मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९०३.
- २.स्त्रीयांचे संवैधानिक अधिकार
- ३.हिंदू विवाह कायदा १९५५.
- ४.हिंदू विधवा पुर्नविवाह कायदा १८५६.
- ५.मुस्लीम विवाह कायदा .
- ६.आनंद विवाह कायदा १९०९.
- ७.मुस्लीम स्त्री (घटस्फोट हक्क संरक्षण कायदा)१९८६.
- ८.भारतीय ख्रिस्ती विवाह कायदा १८७२.
- ९.पारसी विवाह व घटस्फोट कायदा १९३६.
- १०.हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा १९५६.
- ११.हिंदू उत्तराधिकार कायदा १९५६.
- १२.विवाहीत स्त्रीयांचा संपत्तीचा कायदा १९५९.
- १३.फौजदारी कायदे.
- १४.भारतीय दंड विधान कायद्यातील स्त्रीयासंबंधीत महत्वाची कलमे.
- १५.स्त्रीयांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतीबंध कायदा १९८६.
- १६.अनैतिक देह व्यापार प्रतीबंध कायदा १९५६.
- १७.सतीप्रथा प्रतीबंध कायदा १९८७.
- १८.वैद्यकीय गर्भपात कायदा १९२९.
- १९.मातृत्व लाभासंबंधीचा कायदा १९६१.
- २०.कौटूंबिक न्यायालय कायदा १९८४.

२१.राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९०.

२२.अनाथालये व धर्मदाय गृहांसाठीचा कायदा १९६०.

संदर्भसूची:

भागवत विदयुत,स्त्री प्रश्नांची वाटचाल,सुगावा प्रकाशन,पुणे२००४.

कुलकर्णी गोपाल दत्त,स्त्री एक समाजशास्त्रीय दर्शन,शारदा प्रकाशन, नांदेड १९७८.

निंबाळकर संजय,समाजकल्याण

पांगुळ नंदा,महिलांवरील लैंगिक अत्याचार,आर.बी. प्रकाशन,नागपूर.

विकीपिडीया,महिलांसाठीचे कायदे,उत्तणउणअपापचपकपण्वतहण

महिला कौटूंबिक हिंसाचार आणि कायदे.(सपअम)सखी सहाय्यद्री २६ नोव्हेंबर २०१९.

कौटुंबिक अत्याचार आणि महिलांच्या संरक्षणात्मक कायदे

डॉ. विद्या भैसारे

सहाय्यक प्राध्यापक अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा.

प्रस्तावना:

शतकानुशतके अस्तित्वात असणा—या पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीकडे परंपरावादी दृष्टीकोनातून पाहिले जात आहे. स्त्रीचा विकास व्हावा, समाजाचा व कुटूंबाचा एक घटक म्हणून तिला प्रतिष्ठा मिळावी हा दृष्टिकोन समोर ठेवून अनेक समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले. साने गुरुजी म्हणतात, 'स्त्रीचा सन्मान हे सांस्कृतिक प्रगतीचे लक्षण आहे'. महात्मा फुले यांनी स्त्रीपुरुष समानतेचा पाया रचला. स्त्रियांच्या हक्कासाठी व समानतेसाठी अहोरात्र काम केले. भारतीय समाजात प्राचीन कालखंडापासून महिलांवर अनेक अत्याचार होत आलेले आहेत. दिवसेंदिवस समाजातील महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढतच आहेत. हुंडाबळी, छेडखानी, बलात्कार, स्त्रीभ्रूणहत्या, जाळून मारणे, महिलेस फासी देवून मारणे अशा विविध समस्यांना महिलांना बळी पडावे लागते. त्यातील कौटुंबिक अत्याचार ही समाजातील एक गंभीर समस्या आहे. समाजामध्ये सर्व जातीतील, धर्मातील महिलांना कुटूंबाकडून व नातवाईकांकडून होणा—या या अत्याचारास बळी पळावे लागते. अत्याचारास बळी पडलेल्या महिलेस घरात राहणे कठीण होत आहे. तिला शारीरिक व मानसीक यातना सोसाव्या लागतात. अत्याचारापासून मुक्ती मिळावी याकरिता महिलांच्या बाजूने कायद्याचे पाठबळ असूनही आज तिच्यावर सातत्याने अत्याचार होत आहेत

कौटुंबिक हिंसाचार:

कम्पेच्या मते, 'अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने दुस—या व्यक्तीवर शारीरिक हल्ला करून तिला जखमी करणे होय'.

कुटूंबातील पतीकडून किंवा इतर नातेवाईकांकडून पिडीत महिलेला मिळणारी वाईट वागणूक आणि होणारा शाब्दीक, मानसीक, शारीरिक किंवा लैंगिक छळ किंवा कोणत्याही पध्दतीने होणारी मानहाणी म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दीक, लैंगिक, मानसीक किंवा आर्थिक छळ हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिनवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुःखापत करणे, जखमी करणे किंवा तिला जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पिडीत व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकावर होते. तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता घराबाहेर काढणे याबाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

कौटुंबिक अत्याचाराचे स्वरूप:

१. मानसीक अत्याचार: कुटूंबातील महिलेला पहिल्यांदा मानसीक छळाला सामोरे जावे लागते. कौटुंबिक अत्याचाराची सुरुवातच ही मानसीक छळाने होते. हा मानसीक छळ कुटूंबातील पती, नणंद, दिर, सासू, सासरे, व इतर सदस्यांकडून शाब्दीक व भावनीक स्वरूपाने होत असतो. कुटूंबातील व्यक्तीकडून महिलेचा अपमान, अवहेलना, उपहासात्मक बोलणे, शिव्या देणे, टोमणे मारणे, तिच्या भावनांची कदर न करता अपमान करणे व तिच्या मनामध्ये भिती निर्माण करणे म्हणजे मानसीक छळ होय.

२. आर्थिक अत्याचार: प्रत्येक महिलांवर थोड्या फार प्रमाणात आर्थिक अत्याचार होत असतो. तिला हुंड्याची मागणी करणे, तिला माहेरहून पैसे आणावयास लावणे, तिचे दागीणे हिसकावून घेणे,

मालमत्ता हडप करणे, खर्चाकरिता पैसे मागणे इत्यादि आर्थिक हक्कापासून महिलांना वंचित केल्या जाते. महिलेला तिच्या आर्थिक हक्कापासून वंचित ठेवणे म्हणजे आर्थिक अत्याचार होय.

३.शारीरिक अत्याचार: महिलेच्या शरीरास इजा करणे किंवा तिच्या कोणत्याही अवयवास दुःखापत करणे म्हणजे शारीरिक अत्याचार होय. कुटूंबात महिलेवर शारीरिक हल्ले केले जातात, पत्नीवर शारीरिक अत्याचार करणारा नवराच नसतो तर अनेकवेळा सासू, सासरे, दिर —नणंद, कडूनही अत्याचार होत असतात. महिलांवर त्यांच्याच कुटूंबातील सदस्याकडून गंभीर स्वरूपाचे हल्ले केले जातात. त्यात महिलेचे केस ओढणे, पोटावर मारणे, थोबाळीत मारणे, शरीरातील अन्य भागावर वार करणे, जाळून टाकणे, तिच्या अंगावर रॉकेल वा टाकून जाळणे, विष पाजणे अशा प्रकारचे शारीरिक अत्याचार महिलेवर केल्या जातात.

४.लैंगिक अत्याचार: महिलांचे लैंगिक शोषण करणे अर्थात तिच्या पावित्र्याची हानी होईल असे कृत्य करणे म्हणजे लैंगिक अत्याचार होय. अनेकदा कुटूंबामध्ये महिलेचे लैंगिक शोषण केले जाते. महिलांवरील अत्याचाराची तिब्रता दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्याबाबत लिखाण करणेही कठीण जाते.

कौटूंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षणात्मक कायदे:

कौटूंबिक हिंसाचार भारताच्या संसदेने २००५ मध्ये पारित केला असून २६ ऑक्टोबर २००६ पासून अंमलबजावणी होत आहे. कौटूंबिक हिंसाचार ग्रस्त महिलेला या कायद्याने संरक्षण मिळाले आहे. महिलांवर होणा—या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटूंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षण व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी कायदे अस्तित्वात आले आहेत. आधुनिक काळात मानवाच्या मानसीकतेत परिवर्तन झाल्यामुळे व वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे महिलांच्या अवस्थेत विविध दयनीय स्वरूपात बदल झालेले दिसून येतात. यालाच पुरावा म्हणजे दररोज नवनवीन प्रकारचे होणारे महिला अत्याचार होय. ज्या कुटूंबात अथवा घरात स्वतःला सुरक्षित समजते त्याच घरात ती कौटूंबिक हिंसाचाला बळी पडत आहेत.

महिलांच्या संरक्षणाकरिता व हक्काकरिता खलीलप्रमाणे कायदे अस्तित्वात आलेले आहेत.

- १.भारतीय दंड विधान कायदा, १८६०
- २.घटस्फोट कायदा, १८६९
- ३.हुंडा प्रतीबंधक कायदा, १९६१
- ४.कुटूंब न्यायालय कायदा, १९८४
- ५.स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन विरोधी कायदा, १९८६
- ६.मुस्लिम महिलांसाठी कायदा, १९८६
- ७.सती प्रथा विरोधक कायदा, १९८७
- ८.गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक कायदा

अशाप्रकारच्या कायद्यांतर्गत महिलांना मिळणारे हक्क अथवा संरक्षण प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी कौटूंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५ निर्माण झाला व २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू करण्यात आला.

भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या अधिकाराच्या हमीप्रमाणे कौटूंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला. या कायद्यामुळे कुटूंबात होणा—या कुठल्याही प्रकारच्या हिंसेपासून महिलांचे संरक्षण प्रभावीपणे करता येईल. या कायद्यानुसार पिडीत महिला ही कुटूंबात राहणारी, कोणत्याही वयोगटातील, कुटूंबातील कोणतेही नातेसंबंध असणारी अशी पिडीत व्यक्ती असू शकते. महिलांच्या संरक्षणासाठी राज्यात विकास अधिकारी, प्रांत अधिकारी, गटविकास अधिका—याची संरक्षण अधिकारी म्हणून नियुक्ती झाल्याने पिडीत महिलेला त्वरीत मदत

मिळण्याची सोय झाली आहे. पिडीत व्यक्तीला अत्यावश्यक असणा—या सोयी सुविधा संरक्षण अधिकारी उपलब्ध करून देईल. तसेच त्या कौटूंबिक हिंसाचार घडलेल्या घटनेचा अहवाल तयार करून त्या महिलेच्या वतीने न्यायदंडाधिकारीच्या समोर सादर करेल आणि पिडीत महिलेशी चर्चा करून न्याय अधिका—यांना योग्य तो आदेश देण्याचे सुचवेल.

कलम १२नुसार पिडीत महिला किंवा संरक्षण अधिकारी त्या महिलेच्या वतीने न्यायदंडाधिका—याकडे मदतीचे आदेश मिळण्यासाठी अर्ज सादर करू शकतो. अर्ज प्राप्तानंतर ३ दिवसात सुनावणी व ६० दिवसात अर्ज निकाली काढण्याचा प्रयत्न केला जातो.

कलम १८ नुसार छळ करणा—या व्यक्तीच्या गैरवर्तनाला प्रतिबंध करण्यासाठी संरक्षणाचा आदेश दिला जातो

कलम १९ नुसार तिला जर घरातून बाहेर काढले किंवा तशी भिती असल्यास निवासाबाबतचा आदेशही मिळविता येतो.

कलम २० व २१ नुसार पिडीत महिला व तिच्या मुलांना हिंसाचारामुळे झालेल्या आर्थिक नुकसानीची भरपाई व आर्थिक लाभ मिळविता येतो.

छळ करणा—या व्यक्तीने जर न्यायालयाच्या आदेशाचा भंग केला तर त्याला १ वर्ष कारावास व २० हजार रुपये दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होवू शकतात.

कलम १२५ अंतर्गत मिळणा—या पोटगी व्यतिरिक्त संबंधीत तहिलांसाठी व तिच्या मुलांसाठी अतिरिक्त पोटगी मिळू शकते.

कलम ४९८ नुसार कौटूंबिक अत्याचार थांबविण्याकरिता उपयोग केला जातो व ४९८ अ अंतर्गत कौटूंबिक अत्याचाराची दखल घेवून आरोपीवर फौजदारी गुन्हा दाखल करून तुरुंगवासाची शिक्षा ठोठावण्यात येते.

लैंगिक अपराध संरक्षण कायदा २०१२ नुसार महिलांवर लैंगिक अत्याचार करणा—यास आरोपी ठरवून त्याला कठोर शिक्षा ठोठावण्यात येते.

राज्य महिला आयोगामार्फत महिलांच्या हक्क व अधिकाराची जपणूक केली जात आहे. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ होवू नये म्हणून विशाखा गाईड लाईन्स ची अंमलबजावणी राज्यात सुरू आहे. अत्याचारग्रस्त महिलेला लवकरात लवकर न्याय मिळावा या हेतूने विशेष तरतूद कलम १२(५)नुसार कायद्या अंतर्गत करण्यात आलेली आहे. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ राज्यात २६ नोव्हेंबर हा दिवस 'हुंडाबंदी दिन' म्हणून साजरा केला जात असून हुंडा देणे व घेणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला आहे.

सारांश:

शासन मुलीच्या व महिलांच्या विकासासाठी कटिबद्ध आहे. विविध शासकीय व गैरशासकीय संस्थेच्या माध्यमातून महिलांच्या अत्याचारांना प्रतिबंध करण्यासाठी उपाययोजना करण्यात येत आहेत. महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी राज्य शासन सतत प्रयत्नशील आहे. समाजातील महिलांना सन्मानाने जगता यावे व त्यांना सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनस्तरावर कायद्याची प्रभावीपणे व कठोर अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. महाराष्ट्र शासनाने कौटूंबिक कलह मिटविण्यासाठी जिल्हा स्तरावर व तालुका स्तरावर तसेच पोलीस स्टेशनमध्ये कुटूंबाला समुपदेशन करण्यासाठी समुपदेशन केंद्रे निर्माण केली आहेत. महिलांच्या कर्तृत्वाची दखल घेवून जागतीक स्तरावर ८ मार्च हा दिवस 'जागतीक महिला दिवस' म्हणून पाळला जातो. परंतु या देशातील विविध स्तरातील व समाजातील महिलांना वारंवार कौटूंबिक अत्याचाराला बळी पडावे लागत असल्याचे दिसून येते ही एक शोकांतीका आहे असे खेदाने

म्हणावे लागत आहे.दिवसेंदिवस या अत्याचाराचे प्रमाण हे वाढतच आहे व कौटुंबिक अत्याचार ही एक न संपणारी समस्या होवून बसली आहे.

संदर्भ :

बी. एम. क—हाडे —भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या,पिंपळापुरे अँड पब्लियशर्स ,नागपूर२०१३ भा.कि. खडसे—भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या, हिमालया पब्लिशिंग हाउस मुंबई२००४

कविता लोखंडे —असंघटीत क्षेत्रातील कामकरी महिला व त्याच्यावरील अत्याचार ,विदर्भ मराठी समाजशास्त्र परिषद,वर्धा २०१७

नंदा पांगुळ—महिलांवरील लैंगिक अत्याचार, आर. बी. प्रकाशन,नागपूर २०१४.

संजय साळवीकर—सामाजिक समस्या आणि सुधार चळवळ, मंगेश प्रकाशन,नागपूर २०१६.

संजय साळवीकर— मानवी अधिकार आणि सामाजिक न्याय मंगेश प्रकाशन,नागपूर २०१८.

मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसा

प्रा. अनिल रा. गावंडे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. पंजाबराव देशमुख कला व वाणिज्य
महाविद्यालय (सायं.) कॉटन मार्केट, नागपूर.

मानव म्हणून व्यक्तीला निसर्ग नियमांनी जे अधिकार मिळालेले असतात त्याला मानवाधिकार असे म्हणतात.

ईश्वराने या भुतलावरील प्रत्येक माणसाला जिवन जगण्याचा, सामाजिक प्रतिष्ठेचा आणि सुरक्षिततेचा अधिकार दिलेला आहे. ज्या वेळेस ईश्वराने स्त्रि-पुरुष म्हणजेच नर-मादी जन्माला घातली. त्यावेळेस दोघांनाही जिवन जगण्याचा सारखाच अधिकार प्रदान केलेला होता. परंतु पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे पुरुषांनी सर्व अधिकार आपल्याकडे ठेवले व स्त्रियांना दुय्यम स्थान देवून त्यांना आपल्या जिवन जगण्याच्या अधिकारापासून वंचित ठेवले.

प्राचिन काळापासून तर आत्ताच्या प्रगत आधुनिक काळामध्ये अजुनही स्त्रियांना कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागत आहे. आजची स्त्री ही कितीही प्रगत? शिक्षित असली तरीही तिचा कौटुंबिक छळ होतांना दिसून येतो.

द सेकंड सेक्स या ग्रंथात सिमान-दि-बुआ म्हणते, “स्त्री जी जन्मता नारी निर्माण केली जाते. ही प्रक्रिया कुटुंब संस्थेत होते”. अर्थात स्त्रिचे नैसर्गिक अधिकार कुटुंबसंस्थेत हिरावून घेण्यात येतात आणि मानवाधिकार उल्लंघनाची सुरुवात कुटुंबसंस्थेत होते.

जगातील सर्व धर्मग्रंथ पुरुषांनी लिहिले असून त्यात स्त्रियांच्या हक्कांची पायमल्ली केली आहे व पक्षपाताने स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा दुय्यम दर्जा दिला आहे.

परमेश्वरानी जेव्हा हे सुंदर जग बनविले आहे. तेव्हा स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान शक्ती, समान अस्तीत्व, समान अधिकार देवून जन्माला घातलेले आहे. ह्या दोघांमध्ये कुठलाच भेदभाव केलेला नाही आणि जर असला तर तो आहे संतान प्राप्तीचा. हा भेद स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा महान बनवितो कारण हा भेद स्त्रीला आईचा दर्जा देतो. कोणत्याही देशाची प्रगती ही पुरुषांइतकी स्त्रियांच्या विकासावर व सशक्तीकरणावर अवलंबून असते. ज्या देशामध्ये स्त्रियांना त्यांच्या अधिकारापासून वंचित ठेवल्या जाते त्या देशाच्या विकासाला खिळ बसते. तर ज्या देशामध्ये जात, धर्म, लिंग यांच्या आधारावर भेदभाव केला जात नाही, स्त्रियांना देवी, देवता, माता म्हणून पुजा केली जाते, स्त्रियांचा आदर केला जातो, त्या देशाची प्रगती झपाट्याने होते व त्या ठिकाणी सदैव ईश्वराची कृपा असते. परंतु पितृसत्ताक समाजामध्ये स्त्रिला हिनतेच्या दृष्टीकोनातून बघितले जाते. मुलाच्या जन्मावर आनंद व्यक्त केला जातो तर मुलीच्या जन्माच्या वेळी दुःख व्यक्त केल्या जाते. भारतीय समाजामध्ये आजही मुलांना मुलीपेक्षा जास्त महत्व दिल्या जाते. तर काही कुटुंबामध्ये स्त्रि जन्माला यायच्या आधिच तिला मारून टाकल्या जाते. ह्यामुळे स्त्री-भ्रूण हत्येचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण भाग असो की, शहरी प्रत्येक भेदांमध्ये महिलांवर कौटुंबिक अत्याचार होतांना दिसून येतात. ग्रामीण भागामध्ये स्त्रि ही अशिक्षित, गरीब, पतीवर सर्वस्वी अवलंबून असल्यामुळे तिचा हुंड्यासाठी छळ केल्या जातो. तिला पदोपदी अपमान सहन करावा लागतो. त्यांनी केलेल्या कोणत्याही कामाचे जाणुनबुजून चिज न करणे, चालता-बोलता टोमणे मारणे, शिवीगाळ करणे,

तिला कोणत्याही प्रकारच्या विकासाच्या आणि मनोरंजनाच्या संधी मिळू न देणे हे सर्व कुटुंबात घडणाऱ्या मानसिक हिंसासाचारचे विविध पैलू आहेत.

ग्रामीण भागामध्ये हे सर्व दृश्य आपल्याला दिसून येतात असे नाही तर शहरीभागामध्ये विशेषतः सुशिक्षित, प्रतिष्ठीत, उच्चभू कुटुंबामध्ये देखील हे सर्व प्रकार महिलांच्या बाबतीत घडतांना दिसून येतात.

२१ व्या शतकात अजुनही महिलांना शिक्षण, स्वातंत्र्य, समान अधिकार आणि संरक्षणासाठी झगडावे लागत आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार, वागणुक मिळण्यात महिलांना संघर्ष करावा लागत आहे. अजुनही अनेक स्त्रियांना कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडावे लागत आहे. कायदानुसार स्त्रि-पुरुष समानता असली तरीही सामाजिक, कौटुंबिक, शैक्षणिक, बौद्धिक, राजकीय, धार्मिक, नैतिक व सांस्कृतिक या सर्व क्षेत्रात स्त्रिला दुय्यम दर्जा दिला जातो. स्त्री ही अबला आहे. या गृहितकावरच संपूर्ण समाजरचना आधारलेली आहे.

मनवाधिकार पार्श्वभूमी :-

मनवाधिकार अर्थ :

१) रॅन्डमहारुस विश्वशेष : “मानव अधिकार म्हणजे व्यक्तिला जन्माने प्राप्त झालेले असे अधिकार जे व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक आहेत.”

२) मानवाधिकार संरक्षण कायदा १९९३ : “मानव अधिकार म्हणजे व्यक्तीचे जीवन, स्वातंत्र्य, समता, आणि प्रतिष्ठा या संबंधाचे आणि राज्य घटनेने दिलेली शाश्वती आपण जागतीक करारात समाविष्ट केलेले तसेच भारतातील न्यायव्यवस्थेला अंमलबजावणी करिता येईल असे अधिकार होय”.

हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही. मानवाच्या आंतरीक विकासासाठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थिती म्हणजे हक्क होय. तसेच मानवी जागृती स्वातंत्र्याची मागणी करते. स्वातंत्र्यासाठी हक्कांची गरज भासते आणि हक्कांच्या रक्षणासाठी राज्य आवश्यक असते.

३) मानवाधिकाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

मानवी हक्क ही संकल्पना जरी दुसऱ्या महायुद्धानंतर अस्तित्वात आली असली तरी या संकल्पनेचे मुळ इ.स. पूर्वच्या कालखंडात पाहायला मिळतात. परंतु मानवी हक्काची सुरुवात ही इंग्लंडमधील १६८८ मध्ये आलेल्या रक्तविहीन क्रांतीने झाली. १२१५ मध्ये इंग्लंडमधील मॅन्नाकार्य करार स्विकृत झाला. हे एक प्रकारचे जागतीक लिखित मानवी हक्काचे पत्र होते. पुढे १६२८ मध्ये मानवी हक्कासंबंधी पिटीसन ऑफ राईट्स १९२९ बिल ऑफ राईट्स निर्माण झाले. १७७९ चे अमेरिकेचे स्वातंत्र्य युद्ध, १७८३ ची फ्रेंच राज्यक्रांती, १९७१ ची रशियन राज्यक्रांती, पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील अशांतता, मनुष्यहानी व विध्वंस कमी करण्यासाठी जागतील स्तरावर १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी आपला जाहिरनामा प्रसिध्द केला. या जाहिरनाम्यात मानवाच्या नैसर्गिक व नागरी हक्कांना मानवी हक्क म्हणून मान्यता देण्यात आली.

मनवाधिकार व भारतीय राज्यघटना :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने स्वतःसाठी राज्यघटना तयार केली. भारताच्या राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात मुलभुत हक्कांचा समावेश करण्यात आला. तसेच भारतामध्ये १२ ऑक्टोबर १९९३ साली राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची निर्मिती करण्यात आली. स्त्रियांवरील अत्याचारांवर मात करण्यासाठी जानेवारी १९९२ साली महिला आयोगाची स्थापना केली गेली. महिलांवरील

होणाऱ्या अन्यायाची चौकशी करण्यासाठी संसदेची संयुक्त समिती १९९७ मध्ये स्थापन झाली. तसेच २००१ मध्ये महिला सबलिकरण वर्ष साजरे करण्यात आले.

ब) घरगुती हिंसा :-

घरगुती हिंसाचाराची समस्या केवळ भारतापुरती आहे असे नाही. प्रगत आणि विकसीत देशांमधील महिलाही कौटुंबिक हिंसाचाराच्या शिकार ठरत आहे. भारतात घरगुती हिंसाचार हा केवळ गलीच्छ वस्त्या आणि गोरगरिब वर्गात घडतो असे नाही, तो शहरी सुशिक्षित व नोकरदार आणि उच्च मध्यमवर्गातही घडतो. परंतु तो बरेचदा बाहेर येत नाही कारण घरातला हिंसाचार व्हाट्यावर आणू नये, या तत्वाचे कसोशीने पालन करण्याचा प्रयत्न आजही केला जातो.

घरगुती हिंसाचाराचा अर्थ :-

इंग्रजी भाषेतील डोमेस्टिक व्हायोलेन्स या शब्दासाठी मराठीत हिंसाचार किंवा कौटुंबिक हिंसाचार ही संज्ञा वापरली जाते.

“राजरोस (उघड) किंवा अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, बळ यासारख्या सामर्थ्याच्या आधारे आपणास हवी असणारी गोष्ट, दुसऱ्याची इच्छा नसतांना तिच्या जवळून बळजबरीने हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे हिंसाचार होय. या बळजबरीमुळे दुसऱ्या व्यक्तिला शारीरिक इजा व मानसिक आघात दोन्हीही सहन करावे लागतात”.

घरगुती हिंसाचारामध्ये पुढील सात कृतींचा समावेश करता येईल.

१. कुटुंबातील व्यक्तीशी निगडीत शारीरिक, मानसिक किंवा आर्थिक गैरवर्तुणुकीस कौटुंबिक हिंसाचार म्हणतात.
२. भावनिक हिंसाचारामध्ये अवहेलना, अवसान, शिविगाळ या घटनेचा समावेश होतो.
३. कुटुंब सदस्यांच्या हालचालींवर काही निर्बंध घालणे किंवा त्याला वाळीत टाकणे.
४. प्रत्यक्ष शारीरिक मारहाण म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.
५. लैंगिकदृष्ट्या अवहेलनात्मक वर्तन म्हणजेच कौटुंबिक हिंसाचार होय.
६. कुटुंब सदस्याला आर्थिकदृष्ट्या वंचित ठेवणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.
७. बेकायदेशीर हुंड्याच्या मागणीसाठी केलेला छळ म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.

घरगुती हिंसाचाराची कारणे :-

१. पितृसत्ताक संस्कृतीचा वारसा २. स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबीत्व ३. स्त्रि शिक्षणाचे अल्प प्रमाण ४. सदोष सामाजिकीकरण ५. अयोग्य प्रथा व परंपरा ६. मद्यसेवनाच्या प्रमाणात वाढ.

मुल्यमापन :

जगातील सर्व धर्मग्रंथ पुरुषांनी लिहिले असून त्यात स्त्रियांच्या हक्कांचील पायमल्ली केली आहे व पक्षपाताने स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा दुय्यम दर्जा दिला आहे. आजही स्त्रियांना उपभोगण्याची वस्तू म्हणूनच पाहण्याचा दृष्टीकोन आहे. स्त्री शिक्षित, स्वतःच्या पायावर उभी असूनही स्त्रियांवर कौटुंबिक अन्याय, अत्याचार होत आहे. तिला दासी म्हणून वागणुक मिळत आहे. घरातील पती, सासू-सासरे, नणंद, दीर यांच्याकडून सतत छळ होत आहे. अर्थात सर्वच कुटुंबामध्ये कौटुंबिक हिंसाचार पाहायला मिळत नाही. परंतु समाजामध्ये असे बरेच कुटुंब आहेत की त्या कुटुंबामध्ये अजूनही स्त्रिला दुय्यम समजून तिच्यावर अन्याय-अत्याचार घडतांना दिसून येतात.

मानवी हक्काचे ज्ञान, कायद्याचे ज्ञान व महत्व आजही या स्त्रियांपर्यंत पोहचलेले दिसून येत नाही. स्त्री हक्काबाबत जागृती होणे गरजेचे आहे.

१९९३ साली भारतामध्ये उशीराने का होईना मानवी हक्कांच्या संरक्षणसाठी मानवी हक्क संरक्षण कायदा संसदेने पारित केला. या कायद्यानुसार राष्ट्रीय मानवी आयोग व राज्य मानवी

आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या व्यतिरिक्त महिलांना सक्षमीकरणासाठी व मानवी हक्क संरक्षणासाठी अनेक कायदे अस्तित्वात आहेत. उदा. १९५५ चा हिंदू विवाह कायदा, १९५८ चा हिंदू वारसा कायदा, १९६१ चा हुंडा प्रतिबंध कायदा, १९७६ चा समान वेतन कायदा, २००५ चा कौटुंबिक हिंसाचार कायदा इ. उपरोक्त सर्व कायदे, कलमे महिलांच्या मानवी हक्क संरक्षणासाठी महत्वाचे मानले जातात, असे असतांनाही महिलेवरील अन्याय, अत्याचाराच्या घटना दररोज घडतात. उलट दिवसेंदिवस त्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होत आहे.

मानवी हक्काचे ज्ञान, कायद्याचे ज्ञान व महत्त्व आजही या स्त्रियांपर्यंत पोहचलेले दिसून येत नाही. स्त्री हक्कांबाबत जागृती होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१. प्रा. बि.टी. देशमुख : भारतीय संविधान, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिकेशर्स, नागपूर, २०००
२. डॉ. बी.जी. जवाळे : स्त्री—गुलामगिरी, डोळस प्रकाशन, बीड, २००५
३. समाजकल्याण मासिक : डिसें. २०१३
४. मेहेज डॉ. स्मीता : भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१४
५. एरंडे व्ही.एल. : मानवाधिकार, सप्तरंग प्रकाशन, लातूर, २०१०
६. लोटे रा.ज. : भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिकेशर्स, नागपूर, २०११.

कौटुंबिक हिंसाचार आणि महिला सुरक्षा विषयक कायदे

प्रा. डॉ. अर्चना भी. खंडागळे

अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावणा :

महिलांची सर्वांगीण उन्नती यासाठी गेल्या १५० वर्षांपासून प्रयत्न सुरू आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचा सहभाग वाढावा आणि सार्वजनिक जीवनात त्यांनी काम करावे यासाठी खूप प्रयत्न झाले. राजकीय पक्ष, महिलांच्या राज्य व भारतीय पातळीवर कार्यरत संघटना आणि म. गांधीच्या नेतृत्वाखाली कार्यरत विधायक कार्यात गुंतलेल्या संस्था व लढे यातून हे कार्य सुकर झाले.

महिलांच्या प्रगतीत प्रामुख्याने गुलामीची मानसिकता, स्वातंत्र्यकांक्षेचा अभाव, शिक्षण व आरोग्यविषयक सोईचा अभाव आणि कायदेविषयक अज्ञान हे अडथळे राहिले. अजूनही ही अडथळांची शर्यत संपलेली नाही. स्वातंत्र्य मिळून ६० वर्षे झालीत. या या काळात निश्चितच ठोस व भरपूर प्रयत्न झालेत, परंतु त्यात प्रगतिपर सातत्य राखण्यात आपण कमी पडलो ही वस्तुस्थिती आहे. गुलामीची मानसिकता परावलंबनातून येणाऱ्या न्यूनगंडामुळे आहे. त्यासाठी राजकीय मतदानातून येणारी प्रतिष्ठा व अर्थार्जनाची संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

मतदानासाठी राजकीय स्वतंत्र्य आले, तशी त्या सोबत येणारी दडपणे देखील आलीत. जात, संप्रदाय, पैसा, धर्म, भाषा आणि प्रादेशिक किंवा क्षेत्रीय दुरभिमान यामुळे पुष्कळात स्वातंत्र्याचा संकोच झाला व होत आहे. शिक्षण व आरोग्यविषय सोईच्या कमतरतेमुळे ग्रामीण भागातील महिलांची शारीरिक व मानसिक पीडा कमी झाली नाही. अर्थात राज्य व केंद्र शासनाने आखलेल्या विविध योजना शेवटच्या टोकावर असलेल्या कुटुंबापर्यंत पोहचल्या नाहीत. काही ठिकाणी पोचल्या तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी झाली नाही.

आज महिला कितीही मोठमोठ्या पदांवर कार्यरत असली तरी तिच्या घरातल्या जबाबदारांपासून मुक्तता मिळालेली नाही. आजही घराघरातून पुरुषी वर्चस्व आहे. स्त्री — पुरुष समानता आणायची असेल तर त्यासाठी समाजाची मानसिकता बदलायला हवी. स्त्रीला ही माणूस म्हणून तचे हक्क व अधिकार दिले गेले पाहिजे. घरातील निर्णयघेतांना तिचेही मत जाणून घ्यायला हवेत.

अनेक ठिकाणी आजही महिलांचे शोषण व मानसिक, शारीरिक, भावनिक, आणि आर्थिक छळ होतांना दिसून येत आहे. या अन्यायाविरुद्ध न्याय मिळविण्यासाठी स्त्रीयांच्या संरक्षणासाठी अनेक कायदे आहेत, त्यांचा उपयोग स्वसंरक्षणासाठी स्त्रीयांनी करून घ्यायला हवा.

प्रस्तुत लेखात स्त्रीयांवर प्रामुख्याने कोणकोणते अत्याचार होतात आणि त्याविरुद्ध न्याय मिळविण्यासाठी भारतीय दंड संहितेत कोणकोणते कायदे आहेत याविषयी अध्ययनामध्ये चर्चा केली आहे.

उद्देश :

१. स्त्रीयांना कौटुंबिक हिंसाचाराप्रती जागृत करणे.
२. महिला सुरक्षा विषयक कायदे अभ्यासणे
३. महिलांच्या सुरक्षाप्रती उपाय योजना अभ्यासणे.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे काय?

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे किंवा पीडित महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकांकडे हुंड्याची मागणी करणे व या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पीडित व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे या बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

कौटुंबिक हिंसाचार :

स्त्रियांच्या होणाऱ्या छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र शासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला. कायद्याची माहिती नसेल तर त्याचा पीडित महिला लाभ घेवू शकत नाही. कौटुंबिक हिंसाचार कशास म्हणावे हे सर्वसामान्यांना समजावे एवढ्यासाठीच हा अल्पसा पंच.

वास्तविक स्त्री ज्या परिचारासोबत वा साथीदारासोबत एकाच छताखाली रहात असेल आणि तिचा छळ त्या पुरुषाकडून होत असेल तर ती कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यान्वये न्यायदंडाधिकाऱ्याकडे संरक्षण मागू शकते. थोडक्यात पीडित महिला व तिच्या मुलांना निवासाच्या अधिकारासह तिच्या सुरक्षितेचा, आर्थिक संरक्षणाचा आदेश न्यायदंडाधिकारी देवू शकतात. छळापासून संरक्षण मग ते शारीरिक, लैंगिक, आर्थिक, तोंडी किंवा भावनिक अत्याचार असोत महिलांना त्याविरुद्ध न्याय मागता येतो.

शारीरिक छळ :

शारीरिक छळात मारहाण, तोंडात मारणे, तडाखा देणे, चावणे, लाथ मारणे, गुद्दे मारणे, ढकलणे, लोटणे (जोराचा धक्का मारणे) इतर कोणत्याही पध्दतीने शारीरिक दुखापत किंवा वेदना देणे. या बाबींचा शारीरिक छळात समावेश होतो.

आर्थिक अत्याचार :

आर्थिक अन्यायचारात हुंड्याची मागणी करणे, महिलेच्या किंवा तिच्या मुलांचे पालन—पोषणासाठी पैसे न देणे, महिलेला किंवा तिच्या मुलांना अन्न, वस्त्र, औषधे इत्यादी न पुरविणे, नोकरीला मज्जाव करणे, नोकरीवर जाण्यासाठी अडथळा उत्पन्न करणे, नोकरी स्वीकारण्यास संमती न देणे, पगारातून रोजगारातून आलेले पैसे काढून घेणे, महिलेला तिचा पगार, रोजगार वापरण्यास परवानगी न देणे, राहात असलेल्या घरातून हाकलून देणे, घराचा कोणत्याही भाग वापरण्यास किंवा घरात जाण्यास, येणास अडथळा निर्माण करणे, घरातील नेहमीचे कपडे, वस्तू वापरण्यापासून रोखणे, भाड्याच्या घराचे भाडे न देणे या बाबींचा समावेश होतो.

लैंगिक अत्याचार :

लैंगिक अत्याचारामध्ये जबरदस्तीने समागम करणे, अशिल्ल फोटो काढणे, बिभत्स कृत्य जबरदस्तीने करावयास लावणे, तुमची समाजातील किंमत कमी होईल या दृष्टीने अश्लील चाळे करणे किंवा तुमची बदनामी करणे किंवा अनैसर्गिक अशिल्ल कृत्य करणे याबाबींचा समावेश होतो.

तोंडी आणि भावनिक अत्याचार :

तोंडी आणि भावनिक अत्याचार जसे अपमान करणे, वाईट नावाने बोलावणे, चारित्र्याबद्दल संशय घेणे, मुलगा झाला नाही म्हणून अपमान करणे, हुंडा आपला नाही म्हणून

अपमान करणे. महिलेला किंवा तिच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला शाळेत, महाविद्यालयात किंवा इतर शैक्षणिक संस्थांमध्ये जाण्यास मज्जाव करणे, नोकरी स्वीकारण्यास व करण्यास मज्जाव करणे, स्त्रीला व तिच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला घरामधून बाहेर जाण्यास मज्जाव करणे, नेहमीच्या कामासाठी कोणत्याही व्यक्तीबरोबर भेटण्यास मज्जाव करणे, महिलेला विवाह करावयाचा नसल्यास विवाह करण्यास जबरदस्तीने करणे, महिलेच्या पसंतीच्या व्यक्ती बरोबर विवाह करण्यास मज्जाव करणे, त्याच्या अथवा त्यांच्या पसंतीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, आत्महत्तेची धमकी देणे इतर कोणतेही भावनात्मक किंवा तोंडी अपशब्द वापरणे यांचा समावेश होतो.

अशा प्रकारे छळ होऊ नये किंवा त्या छळाला प्रतिबंध करणे गरजेचे आहे, त्यासाठी महिलांचे सबलीकरण आवश्यक आहे, महिलांनी आर्थिक, शारीरिक, मानसिकदृष्ट्या सक्षम होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी भारतीयदंड संहितेत कायद्याची तरतुद केलेली आहे. त्याचा उपयोग आपल्या जिवनात प्रत्येक स्त्रीने करायला हवा.

कौटुंबिक हिंसाचारपासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम कायदा २००५

आधुनिक काळात मानवाच्या नीतिमूल्यातील घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे स्त्रीची अशा वंदनीय अवस्थेतून दयनीय रूपात परिवर्तन झालेले दिसते. हयाला पुरावा म्हणजे दररोज नित्य नवनवीन प्रकारचे होणारे स्त्री अत्याचार. हयाशिवाय ज्या कुटुंबात अथवा घरात ती स्वतःला सुरक्षित समजते त्याच तिच्या घरात ती कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडते आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्री अत्याचार व कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठराव पारित करणे आवश्यक आहे.

कौटुंबिक न्यायालय कायदा :

दाम्पत्य व कौटुंबिक कलाहाची प्रकरणे एकाच ठिकाणी सोडवण्यासाठी कौटुंबिक अधिनियम १९८४ लागू करण्यात आला आहे. कुटुंब न्यायालय नसल्यास तिथल्या जिल्हा कोर्टांना कुटुंब न्यायालयाचा दर्जा देण्यात आला आहे.

छेड छाड विरोधी कायदा :

स्त्रीची अब्रु लुटणे, हात धरणे, तिच्या वस्त्रांना हात घालणे अशा प्रकारे विनय भंग करणाऱ्यांना भारतीय दंड संहिता ३५४ खाली शिक्षेची तरतूद आहे तसेच छेडछाड केल्याबद्दल भारतीय दंड संहिता कलम ५०९ अंतर्गत पोलिसात तक्रार करतात येते.

मुलांवर हक्क :

एखाद्या स्त्रीचा घटस्फोट झाल्यास तिच्या ५ वर्षांपर्यंतच्या मुलांना ती स्वतः जवळ ठेवू शकते परंतु पाच वर्षांहून अधिक वयाच्या मुलांच्या बाबतीत कोर्टाचा निर्णय बांधील असतो.

लैंगिक गुन्हे :

या गुन्ह्यासंदर्भात भारतीय दंड संहिता कलम ३७५ व ३७३ अनुसार कडक शिक्षा देण्यात येतात. नोकरीच्या ठिकाणी महिलांचा होणारा लैंगिक छळ थांबविण्यासाठी सुप्रीम कोर्टाचा मार्गदर्शक तत्वे आखून दिली आहेत. सार्वजनिक, खाजगी, तथा अन्य संस्थांमध्ये ती लागू आहेत, लैंगिक चाळे आणि तक्रारी थांबवण्याची जबाबदारी संबंधीत संस्थांवर आहे. तक्रारीच्या झटपट निवारण्यासाठी प्रत्येक विभागात महिला अध्याक्षासह अध्यापिका अधिक महिला असणारी समिती स्थापन करण्याची व्यवस्था आहे.

हिंदु विवाह कायदा :

भारतीय दंड संहिता कलम १२५ अनुसार स्त्रीला पोटगीची मागणी करण्याचा हक्क आहे. हिंदु विवाह कायदा १९५५ कलम २५ नुसार अर्ज दाखल केल्यानंतर पोटगीची रक्कम कोर्टाच्या

आदेशानुसार द्यावी लागते. पती पत्नीच्या वादामध्ये निकाल लागेपर्यंतच्या मधल्या काळात सुध्दा पत्नीच्या उदहनिर्वाहासाठी अंतरिम पोटगीची रक्कम देण्याची तरतुद आहे.

प्रसुती सुवीधा कायदा :

नोकरी पेशातील स्त्रीयांसाठी बाळंतपणाची आणि नवजात बाळाची देखभाल करण्यासाठी रजेची तरतुद असून त्या काळात स्त्रीला विशिष्ट दिवसाची भर पगारी रजा मिळते, मात्र कायद्यानुसार ती रजा व इतर फायदे फक्त दोन बाळंतपणासाठी असते. गर्भपात झाल्यावरही स्त्रीला भर पगारी रजा मिळण्याची तरतुद आहे.

विशेष विवाह अधिनियम :

विशेष विवाह अधिनियम १९५४ च्या तरतुदी नुसार मानसिक दृष्ट्या सक्षम व १८ वर्ष पुर्ण झालेली स्त्री प्रेमविवाह किंवा आंतरजातीय विवाह स्वतःच्या इच्छेनुसार करू शकते. परंतु या विवाहाची नोंदणी करणे आवश्यक आहे. तसेच पुरुषाचे वय २१ वर्षांपेक्षा अधिक असावे.

या व्यतिरिक्त महिलांचे शोषण व छळ होऊ नये म्हणून हायकोर्टाच्या आदेशानुसार प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा अधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा महिला सहाय्य समिती स्थापन केली असून होणारे शोषण व छळ या बद्दलची तक्रार महिला लेखी स्वरूपात देवू शकते, तसेच न्याय मिळविण्यासाठी कायदेशीर सल्लागार व स्वयंसेवी संस्थांची व्यवस्था समितीतर्फे केली जाते.

● महिला संरक्षणासाठीचे कायदे :**हुंडा प्रतिबंधक कायदे :**

१९६१ च्या कायद्यानुसार हुंडा मागणे आणि देणे दोन्हीही गुन्हा आहेत. हा कायदा अधिक प्रभावी होण्यासाठी भारतीय दंड संहितेत ३०४ ख आणि ४९८ क ही नवीन कलमें अंतर्भूत केली यात हुंडा देण्या किंवा घेण्याबद्दल १९६१ च्या कलम ३ नुसार कमीत कमी ५ वर्षांची कारावासाची शिक्षा आणि कमीत कमी रफत्र १५०००६. अथवा हुंड्याच्या मुल्ल्याइतकी रक्कम यापैकी जी जास्त असेल त्या रकमेच्या दंडाची तरतुद आहे. हुंडा मागण्याबद्दल १९६१ च्या कलम ४ नुसार हुंडा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मागितल्यास रफत्र १००००/- दंडाची शिक्षा करण्याची तरतुद आहे. तर १९६१ च्या कलम ४ नुसार कोणत्याही व्यक्तीने हुंड्या संदर्भात जाहिरात छापल्यास किंवा प्रसिध्द केल्यास कमीत कमी ६ महिने ते ५ वर्ष कारावासाची शिक्षा आणि रू. १५०००/- पर्यंत दंड करण्याची तरतुद आहे.

महिला संरक्षक कायदा :

या कायद्यांतर्गत स्त्रीला कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व शारिरिक संरक्षण देतो, यात अंतरिम आदेश दणे, नुकसान भरपाई देणे, संरक्षण आकारण्याची नियुक्ती करणे, भागिदारीच्या घरात राहण्याचा अधिकार, कायदेशीर व वैद्यकीय मदत देण्याची तरतुद आहे. हा कायदा फक्त पुरुषांविरुद्ध लागू होतो.

अश्लीलता विरोध कायदा :

भारतीय दंड संहितेच्या कलम २९२-२९४ मध्ये महिलांशी अश्लील वर्तन करणाऱ्यांना शिक्षा देण्याची तरतुद आहे त्याचप्रमाणे जाहिराती, पुस्तकं, चित्र आदी माध्यमातून महिलांची विटबना करणाऱ्या चित्र व लेखनातून अश्लीलता सादर करण्याविरुद्ध कायदा १९८७ नुसार वारंटशिवाय अटक करण्याचा अधिकार आहे.

बालविवाह प्रतिबंधक कायदा :

बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम १९८७ मध्ये सुधारणा झाल्या आहेत. लग्नाच्या वेळी मुलीचे वय १८ वर्षे व मुलाचे वय २१ वर्षांपेक्षा कमी असल्यास शिक्षेची तरतूद आहे. हा कायदा सर्व जाती धर्माच्या लोकांना लागू होतो.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत माहिती ही महिलांच्या सबलीकरणासाठी तसेच त्यांना न्याय अधिकार मिळवून देण्यासाठी आहेत. परंतु, त्यासाठी महिलांनी पोलिसात तक्रार नोंदणे आवश्यक आहे. तक्रारच नोंदविली नसेल तर वरिल सर्व कायदे असूनही काहीही करू शकत नाही. महिलेवर बऱ्याच वेळेला तक्रार नोंदवतांना दबाव आणला जातो तसेच तक्रार नोंदवण्यासाठी टाळाटाळ केली जाते. तसेच तक्रार कुठे नोंदवावी याचे ज्ञान नसते. या करिता महाराष्ट्रातील १३५५ पोली स्टेशनच्या बाहेर महिला आयोगाच्या कार्यकर्त्यांचे दुरध्वनी क्रमांक आहेत. तसेच आयोगाच्या वतीने नेमुन दिलेल्या वकिलांच्या मार्फत समुपदेशन केले जाते. या सोबतच स्त्रीने स्वतः खंबीर होवून शोषण व्यवस्थेला नकार द्यावा. तसेच स्त्रीयांचा विचार लिंग निरपेक्ष भावनेतील झाला पाहिजे. स्त्रीयांवर पुर्वापार चालत आलेली नैतिक बंधणे नष्ट करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ :

१. अंभोरे, अशोक गंगाराम, स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला हक्क व कायदे महिला व मानवी हक्क, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन
२. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५ आणि नियम २००६
३. खडसे, यशवंत आणि हनवते उत्तम, भरारी स्त्रीयांची, लातूर, अरूणा प्रकाशन, २०१३
४. खैरनार अशोक, लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरण, जळगाव, अथर्व पब्लिकेशन, २०१८
५. जगधने, आकाश, महिला व बालके कायदा / योजना, मुंबई, स.सं.वि.सं.कं मंत्रालय <http://www.mahanews.gov.in/He/HoommeDetails.aspx>
६. डांगे, मीनाक्षी, मानवाधिकार व कौटुंबिक हिंसाचार, महिला आणि मानवी हक्क, जळगाव, प्रशांत पब्लिकेशन, २०१४
७. पगार, अतुल हुंडा प्रतिबंध कायदा, जळगाव, जिल्हा माहिती कार्यालय <http://mr.vikaspedia.in/socialwelfare>.
८. फाले, कविता, राय महिला आयोग : पीडीत महिलांच्या अधिकार, नागपुर, जिल्हा माहिती कार्यालय, ०
९. शेख, अमिर, संपूर्ण महिला व बालविकास, पुणे, प्रगती बुक सेंटर, २०१८
- 10- Khairnar, Ashok, Gender Equality and Women Empowerment, Jalgoan, Atharv Publication, 2018

मानवाधिकार आणि कौटुंबिक हिंसा**डॉ. अभिजित वेरूळकर**

समाजशास्त्र विभाग, कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगाव

अलिकडील काळात कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप वेगवेगळ्या घटनांद्वारे वाढल्याचे आढळून येते. कुटुंब अंतर्गत राहणा—या सदस्यांवर त्याच कुटुंबातील सदस्य किंवा इतर नातेवाईक अन्याय, अत्याचार, मानसिक व शारिरिक हिंसात्मक कृत्य करताना आढळतात. इथे कौटुंबिक हिंसेचे अध्ययन करताना एक गोष्ट स्पष्ट करणे आवश्यक वाटते की, घरगुती हिंसा ही ढोबळमानाने महिलांच्या संदर्भात विचार केला जातो.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ

कौटुंबिक हिंसाचे अध्ययन करताना इथ कुटुंबांतर्गत महिलांविरुद्ध होणा—या हिंसेच्या दृष्टिने अर्थ अपेक्षित असून कुटुंब व हिंसा या दोन्ही शब्दाचा अर्थ लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कौटुंबिक पातळीवर होणा—या अन्याय, अत्याचार आणि हिंसाचार याला इंग्रजीमध्ये (Domestic Violence) म्हटले जाते. ज्याला मराठी भाषेत घरगुती हिंसाचार अथवा कुटुंबांतर्गत हिंसाचार म्हटले जाते.

कौटुंबिक हिंसेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

१. वर्मा कमेटी अहवालानुसार, ” कौटुंबिक जीवनातील पुरुषांकडून एखादया स्त्रीवरील अन्याय अत्याचार होणे किंवा स्त्रीला शारिरिक नुकसान होईल असे कृत्य पुरुषांकडून घडणे, स्त्रीला मानसिक धक्का पोहचेल असे शाब्दीक टोमणे मारणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय.”

कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप

कौटुंबिक हिंसेच्या अध्ययनाचे स्वरूप हे स्त्री—पुरुष यांच्यातील नात्याची समिक्षा करतो. त्यातील पुरुषी हिंसंबंध स्पष्ट करून स्त्रियांच्या कौटुंबिक शोषणाचे सुक्ष्म आणि विभिन्न स्वरूप हिंसात्मक पैलूने समोर आणतो. त्यातून कौटुंबिक हिंसात्मक स्त्री—शोषणाची विविध अंगे स्पष्ट करणे सोपे जाते. कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप पुरुषप्रधान मानसिकतेत आढळून येते. कुटुंबांतर्गत एक स्त्रीच स्त्रीवर हिंसा करताना आढळून येते.

१. स्त्री हत्या व बालिका हत्या :

भारतात गर्भाचे परिक्षण लिंग तपासण्याच्या दृष्टिने केले जाते. कारण धार्मिक परंपरात्मकदृष्ट्या मुलाला वंशाचा दिवा समजला जातो. गर्भ स्त्रिलिंगी असेल तर गर्भातच त्याची हत्या करण्याचा प्रकार निर्माण झाल्याचे आढळून येते.

२. भावनात्मक दुरुपयोग :

कुटुंबांतर्गत स्त्रियांचा अपमान, तिरस्कार, शिव्या इत्यादी दृष्टिने शाब्दीक स्वरूपात हिंसात्मक कृत्य आढळून येतात. एखादया व्यक्तिला नेहमी मौखिक धमकीचे प्रकार सुद्धा आढळून येतात.

३. शारिरिक हिंसा :

कौटुंबिक जीवनात स्त्रियांना छोटयाछोटया गोष्टीकरिता लाथा मारणे म्हणजे पिडीत व्यक्तिला शारिरिक इजा करण्याचे प्रकार मोठया प्रमाणात दिसून येतात. स्वपत्नीला मारण्याचा प्रकार तर जणु मान्यातच मिळाली असल्याचा भावनेने मारण्याचे प्रकार दिसून येतात.

४. सासरी व माहेरी होणारी घरगुती हिंसा :

भारतीय समाजात स्त्रियांवरील घरातील हिंसेचे प्रकार एक प्रचलीत बाब झाल्याचे आढळून येते. विवाहापूर्वी मुलींना लहानलहान कारणांकरिता मारहाणीला तोंड द्यावे लागते. परपुरुषाशी बोलणे, घरी जायला उशिर होणे यासारख्या कारणाने मुलींना शाब्दीक दमदाटी मिळत असते.

५. हुंडा बळी :

हुंडाकरिता पतीकडील लोकांकडून छळ वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून येतो. कमी हुंडा मिळाला म्हणून शारिरिक आघात पतीव्यतिरिक्त सासु—सा—याशिवाय इतर हिंसात्मक वर्तन करताना आढळून येतात. २००५ च्या भारत सरकारच्या सांख्यिकीय माहितीच्या आधारे हुंडा बळीची संख्या ३४ ने वाढ झाल्याचे आढळते.

६. अल्पवयीत मुलींवर लैंगिक हल्ले :

कुटुंबातील लहान वयाच्या मुलींवर लैंगिक अत्याचारांचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. मुलींच्या चरित्रावर कलंक लागु नये. लैंगिक अत्याचाराची प्रकरणे आई—वडील दाबून ठेवतात त्यामुळे लैंगिक अत्याचार करणा—यांची हिंमत वाढते.

घरगुती हिंसाचाराची कारणे

भारतात प्रत्येक मिनिटाला ३३ महिलांची हत्या फक्त हुंडाकरिता करण्यात येते. राष्ट्रीय महिला आयोगानुसार ३६ % महिला घरगुती हिंसाचाराला बळी पडतात. इतक्या मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक हिंसेच्या बळी ठरलेल्या कारणांचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. वर्तमान स्थितीत समाजातील घरगुती हिंसेचे मूळ पुरुष सत्तेत संबोधून पुरुषांवरचे अवलंबित्व वाढविले. आज कौटुंबिक हिंसेचे वेगवेगळे रूप आपल्याला दिसून येते. त्यामुळे कुटुंबात स्त्रियांचे जीवन अंधकारमय झाल्याचे आढळून येते. म्हणून कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे पाहणे आवश्यक आहे ते पुढीलप्रमाणे आहे.

१. दोषपूर्ण समाजीकरण :

कुटुंबातील मुला—मुलींच्या संस्काराचे स्वरूप लिंग विषमतेच्या आधारे असतात. मुलींना परक्याचे धन समजून तिच्याकडे विकासात्मक दृष्ट्या दुर्लक्ष करण्याचे दिशा निर्देश सामाजीकरणाद्वारे केले जाते. मुलींना पुरुषांची सेवा करण्याचे संस्कार लहानपणापासूनच बिंबविले जाते. मुलींचे अधिकार व कर्तव्य एकांगी स्वरूपाचे असतात. याची जाणीव संस्कारातून मुलींना पटवून दिली जाते.

२. पुरुषसत्ताक कुटुंबपध्दती :

कौटुंबिक हिंसाचाराचे मूळ पुरुषसत्ताक कुटुंब पध्दतीत आढळून येते. कारण स्त्रियांना निम्न दर्जाची वागणूक देउन पुरुषसत्ताक कुटुंब पध्दतीचे वर्चस्व टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्नात कौटुंबिक हिंसाचार वाढल्याचे आढळून येते.

३. हुंडा पध्दती :

भारतीय समाजातील प्रचलीत असलेली हुंडा पध्दती कौटुंबिक हिंसेचे महत्वाचे कारण आहे. सुनेच्या आई—वडीलांकडून लग्नाच्या वेळी मनाप्रमाणे हुंडा मिळाला नसेल तर हुंडाकरिता कुटुंबातील सदस्य तिला मानसिक, शारिरिक छळ करतात.

४. स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व :

भारतात स्त्रियांचे आर्थिकदृष्ट्या परावलंबित्व मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. कुटुंबातील पुरुष वर्ग स्त्रीचे परावलंबन कसे राहिल याचाच प्रयत्न करताना दिसतात.त्यामुळे कुटुंबातील स्त्रीया हिंसेचा विरोध करू शकत नाही.

५. मद्यपान :

बहुतेक मध्यपान हे कुटुंबातील स्त्रियांच्या हिंसेचे कारण ठरते. मद्यपानामुळे पुरुषांची स्त्रियांवर हिंसात्मक कृत्य करण्याची हिंमत वाढते. कुटुंबातील स्त्रियांवर लहानलहान कारणाने पुरुष मद्यपान करून पत्नीला वाईट प्रकारची वागणूक देउन वेळप्रसंगी मारहाण करण्याचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते.

६. लोकांचे घरगुती हिंसेकडे दुर्लक्ष :

घरगुती हिंसेचे कारण हे कौटुंबिक हिंसात्मक घटनांकडे दुर्लक्ष करण्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. नवरा-बायकोच्या भांडणाकडे जाणीवपूर्वक घरातील व शेजारचे लोक दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे पुरुषांची स्त्रियांवर अन्याय किंवा हिंसात्मक कृती करण्याची हिंमत वाढत जाते.

अशाप्रकारे कौटुंबिक हिंसेचे कारणे आहेत. कुटुंबातील स्त्रियांवर हिंसात्मक कृत्य हे विकृत व्यक्ती, व्यक्तीच्या वाईट वर्तनाचे समर्थन, स्त्रियांचे अप्ल शैक्षणिक प्रमाण इत्यादी कारणे सुध्दा घरगुती हिंसेला कमी अधिक प्रमाणात कारणीभूत ठरताना आढळून येतात.

कौटुंबिक हिंसेचे दुरगामी परिणाम

अलिकडील काळात कौटुंबिक हिंसेचे वाढते प्रमाण यामुळे भारतीय समाजावर दूरगामी परिणाम झालेले आढळून येतात. कौटुंबिक हिंसेमुळे अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्याचे आढळून येते. वधुला घरातून हाकलण्यापासून तर पत्नीला जाळण्यापर्यंतच्या समस्या सामाजिक आहेत

१. स्त्रियांच्या वैवाहिक जीवनातील समस्या :

मुलींवर बालवयात झालेले लैंगिक शोषणाला आयुष्यभर विसरू शकत नाही. कारण लैंगिक अत्याचारातून लैंगिक संबंधाबद्दल घृणा निर्माण होते.

२. स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न :

कौटुंबिक जीवनातील स्त्रियांवरील हिंसात्मक कृत्यांमुळे त्यांच्या अवयवांवर परिणाम होते. कधीकधी तर स्त्रियांच्या मारझोडीने हातापायांना लचक येणे, पाठ दुखणे, अपंगत्व येणे इत्यादी स्त्रियांच्या शरिरावर दुरगामी परिणाम होतात

३. वधुला जाळण्याचा प्रश्न :

वधुला जाळण्याचा प्रश्न अलिकडील काळात निर्माण झालेला आहे. कुटुंबातील दोन तीन सदस्य मातीचे तेल तिच्या अंगावर टाकून जाळण्याचे प्रकार दिसून येतात आणि ती स्वतः जळली असा आभास करतात.

४. स्त्री-पुरुष संख्येत तफावत :

कौटुंबिक हिंसा वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून येतात. स्त्री-भ्रूण हत्या व बालिका हत्या या कौटुंबिक हिंसेच्या प्रकाराने स्त्री-पुरुषांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात तफावत निर्माण होते.

५. लैंगिक दुरव्यवहाराची समस्या :

पती-पत्नीच्या लैंगिक संबंधामध्ये दरार निर्माण होणा-या घटना आजच्या स्थितीत घडताना आढळून येतात. पत्नीच्या इच्छेवर दुर्लक्ष करून लैंगिक संबंध करण्याचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात येते. पत्नीने तिची इच्छा असो वा नसो आपल्याला लैंगिक समाधान करावे अशी आशा पतीची असल्यामुळे कधी कधी पत्नीचा प्रतिसाद नसताना लैंगिक दुरव्यवहार करतो.

६. स्त्रियांचा मानसिक छळ करणे :

कौटुंबिक दृष्ट्या स्त्रियांचा मानसिक छळ करण्याचे प्रमाण सतत वाढत आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत महिलांना समानतापूर्वक वागणूक मिळत नाही. उलट तिला मानसिक छळाच्या प्रकारात समोर जावे लागते.

७. आत्महत्या :

कौटुंबिक हिंसेचे प्रमाण स्त्रियांच्या आवाक्याबाहेर गेली तर आत्महत्येचे प्रकार सुध्दा आढळून येतात. अशा अनेक स्त्रिया कौटुंबिक जाचाला कंटाळून आत्महत्या करताना आढळतात.

कौटुंबिक हिंसा कमी करण्याचे उपाय

कौटुंबिक हिंसेचे विघातक परिणाम भारतीय समाजात दिसून येतात. मानवतेच्या दृष्टीने स्त्रियांच्या विकासात अडथळा कौटुंबिक हिंसा ठरत आहे. स्त्रियांच्या सामाजिक सुस्थितीला कौटुंबिक हिंसा एक आव्हान आहे. त्यामुळे स्त्रियांचे अनेक प्रश्न निर्माण झाल्याचे आढळून येतात.

१. पोलीस स्टेशनला तक्रार करण्याय प्रेरित करणे :

कौटुंबिक हिंसाग्रस्त व्यक्ती कुटुंबाच्या बदनामीचा विचार करून पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार करण्याचे प्रमाण नाहिच्या बरोबर आहे. त्यामुळे स्त्रियांना स्वतःच्या हक्काविषयी जागृत करणे आवश्यक आहे.

२. शेजारी व नातेवाईकांनी हस्तक्षेप करावा :

घरगुती हिंसा संदर्भात शेजारी आणि नातेवाईकांना वस्तीतही पिडित व्यक्तींना जाणीव असते. पिडित व्यक्तींनाही हिंसेच्या स्वरूपाबाबत माहिती असते.

३. संतुलित व्यक्तीमत्व विकास :

सामाजिकरणाच्या माध्यमातून कुटुंबातील मुलींचा संतुलित विकास घडवून आणणे हा देखील उपाय होऊ शकतो. स्त्रियांमधील आत्मसन्मान जागृत केल्यामुळे स्त्रीया आपल्या अधिकारप्रती हक्काविषयी दक्ष राहतील.

४. स्त्रियांना आत्मनिर्भर करणे :

स्त्रियांच्या आर्थिक आत्मनिर्भरतेमुळे कुटुंबावर त्या अवलंबून राहणार नाही. शिवाय कुटुंबातील त्यांचे सन्मानही वाढेल. सर्वानाच नोकरी मिळणे शक्य नाही. परंतु इतर व्यवसायाच्या दृष्टिने स्त्रियांमधील आत्मसन्मान जागृत होईल.

५. स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार :

टाजही बहुसंख्य स्त्रिया निरक्षर आहेत. निरक्षरतेमुळे स्त्रिया कुटुंबांतर्गत होणारे अत्याचार मुकाट्याने सहन करतात. म्हणून स्त्रियांमध्ये शैक्षणिक प्रसार करणे अत्यावश्यक आहे.

६. कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी :

स्त्रियांच्या सुरक्षेविषयी अनेक कायदे आहेत. भारत सरकारने २००५ मध्ये महिलांना हिंसेपासून संरक्षण देणारा कायदा पारित केला. २६ ऑक्टोबर २००६ पासून हा कायदा लागू करण्यात आला. या कायदानुसार फक्त पत्नीच नव्हे तर घरातील आई-वहिण, मुलगी, कामवाली अशा कुठल्याही स्त्रिला घरगुती हिंसेच्या विरोधात तक्रार करता येते. म्हणून या कायद्याची आणि इतर कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी व्हायला पाहिजे.

७. महिला संघटना :

महिला संघटनांद्वारे स्त्रियांना घरगुती हिंसेच्या विरोधात जाणीव-जागृती करावी. तसेच स्त्री संघटनांद्वारे दबावतंत्र स्त्री-हिंसेच्या विरोधात वापर केल्यामुळे कुटुंबातील पुरुष सदस्य स्त्रियांवरील अन्याय किंवा हिंसात्मक कृत्य करणार नाही. स्त्री-संघटनांद्वारे स्त्रियांमध्ये हिंसेविरुद्ध तक्रार प्रत्यक्ष विरोध करण्याकरिता सक्षम करावे.

वरिलप्रमाणे कौटुंबिक हिंसा कमी करण्याचे उपाय आहेत. पुरूषांच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. पुरूषांना याबाबत थोडी जाणीव करून दिली तरी कौटुंबिक हिंसेची समस्या सुटायला वेळ लागणार नाही. घरातील प्रत्येक महिलेला आदर दिला पाहिजे. पुढील पिढीमध्ये याबाबत जागृती होण्याची आवश्यकता आहे. येणारी पिढी शाहाणी निघेल अशी आशा करायला हरकत नाही.

पितृसत्ताक पद्धती व कौटुंबिक हिंसे संदर्भात जोतीबा फुले यांचे कार्य व विचार

प्रा. डॉ. सुनिल चवळे

एन.जे. पटेल महाविद्यालय, मोहाडी

स्त्रीयांच्या दृष्टिने जोतीबा फुले भारतातल्या स्त्री मुक्ती चळवळीचे संस्थापक होते असे माणले जाते. मुलींची शाळा काढणारे आणि त्यात सर्व त्रास सहन करून शिकविणारे जोतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे चित्र नेहमीच आपल्या समोर आहे. करू पहिलं नमन जोतीबाला ज्यान स्त्री मुक्तीला जन्म दिला असे म्हणणारे लोक केवळ जोतीबाच्या स्त्री शिक्षणाच्या कामाविषयी बोलतात. वस्तु स्थिती अशी आहे की, जोतीबांनी स्त्री मुक्तीची स्पष्ट भूमिका घेतली होती. ती केवळ स्त्रियांच्या उद्धार व्हावा किंवा स्त्रीया सुशिक्षित झाल्यास कुटुंबाला पुढे जायला बरे होईल. या पातळीवरची नव्हती. एकंदर पुरुषाकडून एकंदर स्त्रियांवर गुलामगिरी लादली गेली आहे. आणि ती नष्ट होणे आवश्यक आहे. अशी त्याची स्पष्ट भूमिका होती. या प्रक्रियेत त्यांनी पुरुष प्रधानता आणि पितृसत्ताकतेवर प्रकाश झोत टाकला आहे.

सरंजामी जातीय समाजामध्ये स्त्रिया, शूद्र व अतिशूद्र यांना शिक्षणाचा हक्क नव्हता. जोतीबा फुलेंनी त्यांच्या सामाजिक कार्याचे पहिले पाऊल म्हणून पुण्यात मुलींसाठी एक शाळा सुरू केली. यानंतर त्यांनी एक समिती स्थापन करून आणखी दोन शाळा उघडल्या. दलित(महार, मांग) मुलांसाठी एक शाळा सुरू केली. स्त्री शिक्षिका मिळत नसल्यामुळे त्यांची बायको सावित्रीबाई फुले यांनीच शिक्षिका म्हणून काम सुरू केले. शूद्र, अतिशूद्र मुलींना शिक्षण देव पाहणारे जोतीबा फुले आणि मध्यम वर्गीय, उच्च जातीय याप्रकारच्या थरातून मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करणारे सुधारक यांच्या शिक्षण देण्याविषयीच्या एकूण भूमिकेमध्ये फार मोठा फरक होता. मुळच्या पुरुष सत्ताक चोकटीतच गृहिणी, माता, पत्नी याच प्रारूपाचे शिक्षण अपेक्षित धरत होते. पुरुषांच्या बरोबरीचे स्त्रियांना हक्क त्यांना अभिप्रेत नव्हते. मुलींच्या हितासाठी नवऱ्याच्या सुखासाठी आणि स्वकीय संबंधीच्या उन्नती प्रित्यर्थ स्त्रियांना शिक्षण हवे प्राथमिक शिक्षणाचा उपयोग गृह व्यवस्थात्मक करावा असे त्यांना वाटे. शिक्षण स्त्रियांना त्यांच्या कौटुंबिक भूमिका बजावण्यापासून दूर वळविणार नाही. उलट ते बायका आणि आया म्हणून त्यांची कुवत वाढवेल आणि समाजावरील पारंपारिक मुल्यांचा पगडा मजबूत करील असे शिक्षण हवे होते. यास उलट जोतीबांची शिक्षण विषयक भूमिका अत्यंत वेगळी होती. शिक्षण म्हणजे बहुजन समाजाच्या कामात स्त्रियांच्या, दलितांच्या मुक्ती लढ्याचे पहिले पाऊल, शिक्षण म्हणजे समाज क्रांतीची तयारी असा त्यांचा दृष्टीकोन होता. मुलींना, स्त्रियांना शिक्षण दिले तर त्या धार्मिक फसवणुकी विषयी जागृत होणार, गरिबीला शह देण्यासाठी ताकदवान होणार व अन्याय अत्याचारा विरोधी आवाज उठविणार असे त्यांना वाटत होते.

१८८०च्या दशकानंतर रमाबाई पंडित, ताराबाई शिंदे यांनी मांडलेले विचार त्यांच्या व्यक्तिगत जिवनात घडलेले पेच प्रसंग यातून त्यांच्या स्त्रिविषयक दृष्टीकोनात एक महत्वाचा बदल घडलेला दिसतो. कुटुंबात होणारी स्त्रियांची दडपणुक जशी ब्राम्हण कुटुंबात होते. तशीच ती बहुजन दलित समाजातील कुटुंबात सुद्धा स्त्रियांवर सर्व प्रकारची अरेरावी, दादागिरी होते आणि मारहाण सुद्धा केली जाते. हे त्यांच्या लक्षात आले. त्यांनी या दडपणुकीचे वर्णन, विश्लेषण दयायला सुरवात केली. शूद्र, अतिशूद्र कष्टकरी जातीतील कुटुंबामध्ये सुद्धा स्त्रियांची गुलामगिरी किती तिब्र आहे हे फुलेनी जोर देवून आणि अत्यंत परखडपणे मांडले. स्त्रियांसाठी व पुरुषासाठी

वेगळे नियम लागू आहेत, स्त्रियांनी पतीव्रता म्हणुन आयुष्यभर नवऱ्याची सर्व प्रकारची सेवा केली पाहिजे पण नवरा मात्र स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे कसाही वागला तरी चालतो या प्रकारावर त्यांनी जोरदार हल्ला करायला सुरवात केली. आज आपण या प्रकारे स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या व्यवस्थेला, स्त्रियांच्या खास शोषणाला कारण असणाऱ्या पद्धतीला पितृसत्ताकता किंवा पुरुषप्रधानता म्हटल्या जाते. याचा अर्थ शेतकरी—शेतमजूर नव्हे केवळ कामगार व शूद्रतिशूद्र म्हणून नव्हे तर स्त्री म्हणून स्त्रियांचे खास शोषण होते याची नोंद यातून घेतली जाते.

पितृसत्ताक व्यवस्था व कौटुंबिक हिंसेची जाणीव जोतिबांना झाली आणि ते अशा शोषणाचे वर्णन करून त्यावर हल्ला चढवू लागले. फुलांच्या विचारातले हे महत्त्वाचे परिवर्तन होते. त्यांच्या लेखनात आणि समाज कार्यात घडून आलेले हे परिवर्तन होते. त्यासंबंधात स्त्री गुलामगिरीच्या मुळ स्वरूपाकडे लक्ष द्यायला सुरवात केली स्त्री पुरुष संबंधात स्त्रियांवर कसा अन्याय होतो. हे मांडायला सुरवात केली. स्त्री पुरुष असमानता व स्त्रियांचे कुटुंबातील दुय्यम स्थान, कौटुंबिक हिंसा यावर भर दिला आहे.

स्त्रियांवर पातिव्रत्येचे बंधन आहे. पण तसे बंधन पुरुषांवर मात्र नाही. पुरुषांना कितीही लग्ने करायला परवानगी पण स्त्रियांना मात्र नाही या विरोधाभासांना जोतिबांनी आपल्या लिखाणात उघडे पाडले आहे.^[१] स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे अधिक पक्षपाती, दगेबाज, ठक, साहसी, क्रूर व नित्य नविन ज्यास्ती, भयंकर, धाडसी, दृष्टकर्मे, आचरणान्या आहेत.^[२] स्त्री आणि पुरुष एक सारखे एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचा उपयोग घेण्यास पात्र असता, स्त्रियांस एक तऱ्हेचा नियम लागू करणे व लोभी व धाडस पुरुषास दुसरा नियम लागू करणे हा निवळ पक्षपात होय.^[३] इतिहासामध्ये स्त्रिया जास्त प्रमाणात लुटीच्या बळी झाल्या आहेत, स्त्रिया लुटारू किंवा चोर नसतात, स्त्रिवर गुलामी लादणाऱ्यांना आधार देणारे ग्रंथ पुरुषांनी लिहले आहेत. स्त्रियांनी फसवणुकीचे काम केलेले नाही.^[४]

स्त्रिया पुरुषांवर जास्त प्रीती करतात, पुरुष स्त्रियांवर कमी प्रीती करतात, त्यास मानवी हक्क समजू देवू नये या इरादयांने त्यास विद्या शिकविण्यास प्रतिबंध केला यामुळे एकंदर सर्व स्त्रियांवर अशा तऱ्हेचे जुलुमी प्रसंग येवून गुदरला.^[५] पुरुष कधी सता गेलेला ऐकला आहे काय?^[६] तीच आपल्या सर्वास जन्म देणारी होय. लालन पालन करून सर्वांचा परामर्थ करणारी होय. तिनेच आपणा सर्वास चालावयास व बोलावयास शिकविले यास्तव निःसंशय पुरुषापेक्षा स्त्री माझ्यामते श्रेष्ठ आहे.^[७] अशा प्रकारे २० व्या शतकात उदयास आलेल्या जहाल अतिस्त्रिवादाशी जोडणारे विचार जोतिबांनी सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक व सत्सार या अनियतकालकांत मांडले आहे. सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक म्हणजे एक प्रकारे स्त्री मुक्ती जाहीर नामा असून त्यात स्त्री ही स्वतंत्र असून तिला सर्व प्रकारचे मानवी अधिकार मिळाले पाहिजेत. याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे. आजच्या स्त्री मुक्तीवादी भाषेत बोलायचे तर पितृसत्ताकता किंवा पुरुषप्रधानता हे एकंदर शोषणाच्या दडपणुकीच्या व लुटीच्या व्यवस्थेचे एक अत्यंत महत्वाचे अंग आहे. असे मांडायला जोतिबांनी सुरवात केली.

कुटुंब पद्धतीची पुर्नरचना हा १९ व्या शतकातील समाजसुधारणा चळवळीचा मुळ आशय होता. बहुतेक समाजसुधारकांनी या सुधारणांचे नाते पितृसत्ताकतेच्या व जाती व्यवस्थेच्या पराभवासाठी कराव्या लागणाऱ्या मुक्ती लढयाशी याचे नाते जोडलेले नव्हते. जोतिबांनी सामाजिक, धार्मिक रितरिवाजासह कुटुंब पद्धतीची पुर्नरचना करायचे ठरविले. त्यांच्या मांडणीमध्ये स्त्रियांसाठी समता आणि स्वातंत्र्य या गोष्टीवर मुद्दाम भर दिला आहे. सामाजिक सांस्कृतिक आणि धार्मिक विचारसरणी विषयी नवी पर्यायी मांडणी करताना त्यांनी स्त्रियांची क्षमता हा एक महत्त्वाचा मुद्दा

बनविला आहे. स्त्रियांच्या प्रश्ना बाबतच्या काळाच्या दृष्टीने जोतिरावाची भुमिका वैशिष्ट्यपूर्ण होती. स्त्रियांसाठी शाळा उघडणे, स्वजन रोस पत्करून स्वताच्या पत्नीला साक्षर करून त्या शाळेत शिकविण्यास सांगणे, विधवांचे केश वपन करणाऱ्या न्हाव्यांचा संप घडवून आणणे. कुणाच्यातरी शक्तीला बळी पडून मातृत्व लादल्या गेलेल्या निराधार स्त्रियांसाठी प्रसूती गृह उघडणे अशी ठोस कामगिरी जोतिरावानी केली. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना दुय्यमत्व का आणि कसे लेखनात आले आहे. याचे विश्लेषण – स्पष्टीकरण व आव्हाने फुलेनी स्पष्ट केले.

जात, धर्म, लिंग, संस्कृती यांच्या माध्यमातून पुरुष प्रधान व्यवस्था स्त्रिचे शोषण करतो. प्रभाव गाजवतो. भारतीय स्त्री, जात, धर्म, लिंग, कुटुंब, संस्कृती व्यवस्थेची बंदीवान आहे. हे फुलेनी प्रतिपादन केले आहे. लुट हिंसाचार दडपणूक या माध्यमातून तिच्यावर गुलामगिरी लादली जाते असे त्यांचे प्रतिपादन आहे. ब्राम्हणी समाज व संस्कृतीची बंदीवान आहे असे सुद्धा फुलेनी प्रतिपादन केले आहे. दुर्लक्षित राहिलेल्या लिंग भाव या प्रवर्गावर भर दिला. दडपणूक आणि शोषण यातून स्त्रियांची मुक्ती व्हायची, तर ते मानवी मुक्तीचा भाग म्हणून होणार स्त्री म्हणून शोषण कसे होते या अंगावर त्यांनी मांडणी केली. पुरुषी एकाधिकार शाहीवर हल्ला करणारे फुले आपल्याला फारसे दिसत नाही. ही एक ऐतिहासिक शोकांतिका आहे. पुरुष त्यांची पुरुष वर्चस्ववादी प्रवृत्ती सोडून स्त्रीमुक्ती चळवळीचे सहकार्य करू शकतात याचा ऐतिहासिक पुरावा म्हणजे महात्मा जोतिराव गोंविंदराव फुले. शोषित बहुजन समाज कुटुंबात सुद्धा स्त्रियांची दडपणूक हा अगदी ठोस महत्त्वाचा प्रश्न असल्याची मांडणी केली आहे. जुनी जातिवादी पितृसत्ताक कुटुंब संस्था नष्ट करून नविन समताधिष्ठित कुटुंब संस्था प्रस्थापित करण्याचा व कुटुंब संस्थेत पुर्नरचना करण्याचे आंदोलन जोतीबा फुलेनी १०० वर्षा पुर्वी सुरू केले. यात दुमत नाही.

संदर्भ ग्रंथ

- १ फडके य.दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, प्रकाशक, सचिव महाराष्ट्र राज्य, साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई २००६ पृ २९९
- २ किता
- ३ फडके य.दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, पृ ३६२
- ४ उपरोक्त पृ ३५९
- ५ उपरोक्त पृ ३५९
- ६ उपरोक्त पृ ३५९
- ७ उपरोक्त पृ ३५९

नेपाली संस्कृति के एक आराध्य देव : नाट्येश्वर

डॉ. प्राची हलगांवकर

श्रीगणेश कला महाविद्यालय, शिवणी, कुंभारी, ता.जि. अकोला

सारांश :

नेपाल की सांस्कृतिक परम्परा में किसी भी नाच—गाने, वादन, नाटक या सांस्कृतिक कार्यक्रम के आयोजन से पूर्व सबसे पहले नाट्येश्वर को काठमांडू उपत्यका में नासःद्यो, नृत्येश्वर, नृत्यनाथ आदि नाम से भी पुकारा जाता है।

प्रस्तावना :

‘नाट्यशास्त्र’ के प्रणेता महर्षि भरत ने अपने ‘नाट्यशास्त्र’ के मंगलाचरण में इनकी स्तुति इस प्रकार की है—

प्रणम्य शिरसा देवौ पितामहमहेश्वरौ।

नाट्यशास्त्रं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्॥

(प्रथम अध्याय)

‘शिव—प्रदोष—स्तोत्र’ में स्तोत्रकार ने कैलासपति भगवान् शंकर की इस प्रकार स्तुति की है—

वाग्देवीधृत वल्लकी शतमुखो वेणुं दधत्पद्मज

स्तालोनिद्रकरो रमा भगवती ज्ञेयप्रयोगान्विता। विष्णुः

सांद्रमृदङ्गवादनपटुर्देवाः समन्तात्स्थिताः

सेवन्ते तमनु प्रदोष समये देवं मृडानीपतिम्।

इसी प्रकार अन्य शास्त्रकारों ने भी नाट्यसम्राट शिव के विराट् स्वरूप की वन्दना की है—

नेपाल में प्राचीन काल से ही यहाँ के सांस्कृतिक परिवार (खलः) में गायन, वादन या नर्तन की प्रारम्भिक शिक्षा हासिल करने से पहले और किसी नाटक या ऐसे कार्यक्रम का आयोजन करने से पहले नाट्येश्वर की सभक्ति पूजा—आराधना की जाती है। यहाँ के लोगों में परम्परा से एक प्रार्थना प्रचलित है—

हा—दे नृत्यनाथ हर हे नवरस रंगे

हा—दे नंदी भूंगि बेताल खेली हियो संगे।

नेवारी में लिखी गई इस प्रार्थना का भाव है—‘हे नृत्यनाथ, आप हर रंग में रंगे हुए हैं। नंदी—भूंगि, बेताल के साथ खेलते हैं।’

नेवारी भाषा में नाट्येश्वर

काठमांडू के संस्कृतिविद् स्वर्गीय प्रेमबहादुर कंसाकार ने नाट्येश्वर के बहुत—से गीतों का संग्रह किया है। प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थों से नेवारी भाषा में ये संगृहीत हैं। अपने संग्रह ‘नासः द्यो या म्ये’ में उन्होंने छप्पन गीतों का संग्रह किया है। यहाँ उनमें से नृत्यनाथ का गीत उदाहरण के लिए पेश करना चाहता हूँ। राग प्रथमांजलि, ताल चौमा को गाने के प्रत्येक पद में दो—दो तालों का प्रयोग किया गया है; जैसे—नृत्यनाथ महे (पलेमा—छह मात्रा की ताल), श्वर सुंदर (चो—चार मात्रा की ताल), केलेहन मिखा कंसे (अस्तरा—दस मात्रा की ताल), मुसुहुँन ह्विसे (जाति—सात मात्रा की ताल)। गीत इस प्रकार है—

नृत्यनाथ महे (पलेमा) श्वर सुंदर (चो)

केलेहन मिखा कंसे (अस्तरा) मुसुहुँन ह्विसे (जाति)।

इस प्रकार नेपाली मौलिक तालों में गाने की प्रक्रिया को नेवारी में 'ग्वारा' (प्रबन्ध) कहते हैं। ग्वारा विविध रागों और तालों में गाया जाता है। भगवान् ग्वारा (भगवान् बुद्ध का चरित्र) नेपाल में बहुत प्रसिद्ध है। बुद्ध जयंती, स्वयम्भू का मेला आदि के अवसर पर यह ग्वारा गाया जाता है।

काठमांडू उपत्यका के तीनों शहरों में अनेक भजन—गृह हैं। इन भजन—गृहों में सबसे पहले नाट्येश्वर के ही भजन गाए जाते हैं। नेपाल के प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थों (ठयास्फू) में भी नाट्येश्वर पर लिखे गए बहुत—से गीत और भजन पाए जाते हैं। इस प्रकार विलुप्त होती हमारी संस्कृति और परम्परा को जाग्रत करने के लिए सांगीतिक अनुसन्धान वांछनीय है।

नेपाल में नाट्येश्वर के मौलिक रूप का आभास होता है। यहाँ नाट्येश्वर मौलिक संस्कृति बन चुके हैं। अतः विश्व—संस्कृति में नेपाली—नाट्य—परम्परा की एक अलग अस्मिता और अस्तित्व रहा है—

हैमा देव की स्तुति

किसी पूजा—आराधना या किसी सफल आयोजन के लिए—जैसे सबसे पहले विघ्नांतक गणपति या गणेश की अग्रपूजा आवश्यक है, वैसे ही विघ्न—बाधा पार करने के लिए नाट्येश्वर से भी पहले एक विघ्न के देवता को खुश रखना पड़ता है। विघ्न डालने वाले इस देवता का नाम है—हैमा:द्यो (हैमा देव)। इनको पहले ही न मनाने पर स्वर बेसुरा हो जाता है, ताल बेताल हो जाता है और नाच के पद—चालन में भूल होने लगती है। कलाकारों को अनायास बीमार पड़ने का भय रहता है। अतः किसी भी विघ्न—बाधा से बचने के लिए हैमा देव को तान्त्रिक विधि से बलि चढ़ाकर प्रसन्न किया जाता है। इसके बाद ही कार्यक्रम निर्विघ्न सफल होने का विश्वास हो पाता है। इसीलिए नाट्येश्वर की पूजा से भी पहले हैमा देव की पूजा की परम्परा बनी हुई है।

प्रतीक—रूप में पूजा

नेपाल में नाट्येश्वर की पूजा प्रतीक—रूप में की जाती है। इनके मन्दिरों में लम्बे त्रिकोण आकार के तीन छेद होते हैं। इनमें से बीच वाला छेद बड़ा होता है। यह नाट्येश्वर का प्रतीक होता है। दाएँ—बाँ छोटे—छोटे छेद होते हैं। इनमें नन्दी और भृंगि रहते हैं। कुछ ही फुट नज़दीक हैमा देव का छेद भी रहता है। इसका प्रकार थोड़ा अलग होता है।

काठमांडू उपत्यका के तीनों शहरों के टोल (मोहल्ला) में नाट्येश्वर का मन्दिर है। इसके आगे प्राचीन रंगमंच का प्रतीक डबली (रंगभूमि) चौकोर आकार में है। यहाँ हर वर्ष गाययात्रा और इन्द्रयात्रा के अवसर पर विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम और नाटक आदि प्रदर्शित किए जाते हैं। नेपाल के प्राचीन राजप्रासादों (काठमांडू, ललितपुर और भक्तपुर) के आगे भी ऐसी ही कलात्मक डबलियाँ स्थापित हैं। हनुमान् ढोका राजप्रसाद के भीतर एक मूल चौक है, जिसे 'नासल: चौक' कहा जाता है। यहाँ नाट्येश्वर का मन्दिर होने के कारण इसे यह नाम मिला है।

काष्ठमंडप : काठमांडू

काष्ठमंडप, जिसके आधार पर राजधानी का नाम 'काठमांडू' हुआ, के आगे मल्ल—राजा प्रताप मल्ल ने एक राजप्रसाद बनाया। यहाँ पर उन्होंने नाट्येश्वर की जीवन्त और कलात्मक प्रस्तर—मूर्ति स्थापित की है। दाप: खल, भजन खल आदि परम्परागत संगीत के प्रशिक्षार्थी और गुरुजन अपनी संगीत—शिक्षा पूरी करके यहाँ आकर पूजा—आराधना के साथ नाट्येश्वर की अभ्यर्थना करते हैं। यहाँ की परम्परा के अनुसार हर सांगीतिक और सांस्कृतिक कार्यक्रम की आयोजना पर नाट्येश्वर की पूजा कर और कार्यक्रम की सफलता की कामना की जाती है।

नेपाल में नाट्येश्वर के बारे में अनेक किंवदन्तियाँ प्रचलित हैं। काठमांडू के लोग नाट्येश्वर को काठमांडू से उत्तर नुवाकोट जिले के कविलासपुर, जिसको नर्जकविलास भी कहते हैं, से आए हुए महादेव कहते हैं। यहाँ के कलाकार कम—से—कम वर्ष में एक बार कविलासपुर जाकर

नाट्येश्वर के दर्शन करते हैं। अपने संगीत—साधनों या बाजों—गाजों—सहित वहाँ पहुँचकर रातभर दीप जलाकर नाट्येश्वर का भजन—कीर्तन करते हैं।

नाट्येश्वर की कलात्मक अभिव्यक्ति

प्रतीक—रूप में रहे नाट्येश्वर मल्लकाल से धीरे—धीरे आकार लेने लगे। नेपाली कलाकार और मूर्ति—कलाकारों ने नाट्येश्वर को सजीवता और कलात्मकता प्रदान करनी चाही। अब मिट्टी (टेराकोटा), काष्ठ—धातु और प्रस्तर में नाट्येश्वर की मूर्तियाँ कुंदने लगीं। यहाँ नाट्येश्वर की बड़ी मूर्तियाँ नहीं मिलतीं, परन्तु छोटी मूर्तियों के रूप में ही नेपाली कलाकारों ने उन्हें मूर्त रूप दिया। ऐसी सुन्दर और कलात्मक नाट्येश्वर की मूर्तियाँ खुले संग्रहालय के रूप में राजधानी में जहाँ—तहाँ देखी जा सकती हैं। विशेषकर नेपाल के राजप्रासादों के सुनधाराओं (सोने की प्रणाली) में कलात्मक प्रस्तर—मूर्तियाँ देखने को मिलती हैं। काठमांडू के मोहनचौक, ललितपुर के सुन्दरी चौक, भक्तपुर के सदाशिव चौक में ऐसे कलात्मक नाट्येश्वर देखे जा सकते हैं।

काठमांडू में नाट्येश्वर के कई मंदिर हैं। इन मंदिरों के द्वार पर ही उनके प्रिय गण विभिन्न वाद्ययन्त्र बजाते हुए, नृत्य करते हुए दिखाई देते हैं। द्वार के ऊपर के तोरण में नाट्येश्वर, बीच में नंदी भृंगि—सहित रहते हैं। दोनों मूर्तियों को मृदंग और त्रिपुष्कर (वक्ताः) बजाते हुए कुंदा जाता है। मन्दिर के टुंडाल में भी नृत्य और वादन में मस्त देवी—देवता कुंदे जाते हैं।

भिन्न और मौलिक शैली

मन्दिर के तोरण और टुंडाल काठ के बनते हैं। धातु की मूर्तियों में, यहाँ के कलाकारों ने नटराज से अलग शैलीकी नाट्येश्वर की मूर्तियाँ बनाई हैं। नटराज की जहाँ चार भुजाएँ (हाथ) होती थीं, वहाँ नेपाली कलाकारों ने अष्टभुजा से लेकर अठारह भुजाओं (हाथों) तक की मूर्ति बनाई हैं। तान्त्रिक पद्धति का अनुसरण कर ऐसी मूर्तियाँ नेपाली कलाकारों ने निर्माण की हैं। अपस्मार की जगह बेताल ने ली है।

दाएँ—बाएँ नन्दी—भृंगि और कभी—कभी नृत्य—गणपति और नृत्य—कुमार भी कुंदे गए हैं। किसी मूर्ति में नाट्येश्वर को नन्दी (साँड़) के ऊपर नृत्यरत भी दिखाया गया है। ऐसी प्रस्तर—मूर्तियाँ नेपाल में अधिक देखने को मिलती हैं।

मूर्तिकला के अलावा चित्रकला, परम्परागत चित्र (पाँभा), भित्तिचित्र, पट—चित्र, ग्रन्थ—चित्र आदि में भी नाट्येश्वर को किसी—न—किसी प्रकार चित्रित किया गया है।

सांस्कृतिक स्रोत के देवता

इस प्रकार सांगीतिक और सांस्कृतिक मूल स्रोत के देवता के, रूप में नेपाली संगीतकला, नृत्यकला, नाट्यकला, चित्रकला और मूर्तिकलाओं में नाट्येश्वर व्यापक रूप में नेपाली जन—मानस पर छाए हुए हैं। उनके बिना किसी भी कलासाधक को सफलता नहीं। हमारी धार्मिक भावना में 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' का महामन्त्र अटल है। हमने मनसा—वाचा—कर्मणा इसको अंगीकार किया है। जैसे देवाधिदेव महादेव सर्वत्र पूजित हैं, वैसे ही नाट्येश्वर नेपाली संस्कृति के आराध्य देव हैं।

सहाय्यक ग्रंथों की सूची

१. डॉ. कृष्ण राव षंक पंडित, संगीत, जुलाई १९६६, पृ २५
२. श्री रत्नसिंह से भेंटवार्ता ३—५—१९८०, स्थान तरनतारन।
३. उस्ताद बाकरहुसैनखा में भेंटवार्ता २५—४—१९८० स्थान मलेर कोटला।
४. श्री सगीरहुसैन मलेरकोटला से भेंटवार्ता, १—८—१९८२
५. हाजी रहमत कव्वाल मलेरकोटला से भेंट वार्ता, १—८—१९८२

मानक कार्यप्रणाली (NAAC)

डॉ. पुरुषोत्तम गुणवंतराव पखाले

मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड, त. नरखेड, जि. नागपूर

प्रस्तावना : भारत या देशामध्ये १९८२ ला राष्ट्रीय उच्च शिक्षणाची कार्यप्रणाली ठरविण्यात आली. त्याप्रमाणे सर्व भारतभर आजपर्यंत अंदाजे ९८१ च्या वर विविध विद्यापीठे स्थापन करण्यात आले. या विद्यापीठामार्फत जवळजवळ चाळीस हजार महाविद्यालये चालविले जाते. या सर्व महाविद्यालया मार्फत पदवी व पदवीत्तर म्हणजे स्नातक, स्नातकोत्तर, मास्टर ऑफ फिलॉसॉफी, डॉक्टर ऑफ लिटरेचर काही प्रमाणपत्र कोर्स तर काही पदविला इ. प्रकारच्या पदव्या शिक्षण घेणाऱ्या स्कॉलरला वाटल्या जातात.

या महाविद्यालयाबरोबरच विद्यार्थ्यांतील सुप्त गुणांना वाव देण्याकरिता शिकवणीच्या व्यतिरिक्त अनेक प्रकारचे कार्यक्रम उदा. वादविवाद स्पर्धा, गायन स्पर्धा, नृत्य स्पर्धा इ. प्रकारचे सांस्कृतिक कार्यक्रम घेतले जातात. याशिवाय विविध प्रकारच्या खेळांचे आयोजन करून विद्यार्थ्यांचे बुद्धी गुणांकापासून तर उच्च प्रकारच्या शारिरिक क्षमता उंचाविण्यापर्यंत विद्यार्थी विविध पातळीवर आपल्या कवायती सादर करित असतात. यांच्यामुळे आमच्या देशाचे नाव रोशन होत आले आहे.

पदवीमध्ये गुणानुक्रमे आलेले, खेळात पहिले आलेले, सांस्कृतिक स्पर्धेत पहिले आलेले, स्पर्धा परिक्षेतून विविध शासकिय—प्रशासकिय व्यवस्थेत मानांक प्राप्त झालेले, समाजाला दिशा देणारे विद्यार्थी विद्यापीठात आपले जिवन्तोती अभियान सतत सुरू असते. आमच्या देशाचा राजकिय कार्यभार ग्रामपंचायत सदस्य ते देशाचे राष्ट्रपती पर्यंत चालविणारे सुशिक्षित तरूण असतात. या देशातील कारकूनापासून देशाच्या सर्वोच्च सचिव पदापर्यंत शिक्षक, प्राध्यापक, वकील, डॉक्टर यांनी जी पदवी घेतली आणि ज्यांनी यामध्ये अव्वल गुण प्राप्त केले. अशा सर्वांचे सत्कार घेवून त्यांनी मिळविलेल्या प्राविण्याचे त्या त्या शैक्षणिक संस्थेतर्फे सन्मानित केले जाते. या उच्च शिक्षण संस्थांनी आपले कार्य टप्प्या टप्प्यानी विकसीत करून घेण्यासाठी NAAC ची १९९४ ला बंगलोर येथे स्थापना करण्यात आली.

NAAC (National Assessment and Accreditation) राष्ट्रीय मूल्यांकन मान्यता परिषद १९९४ स्थापन झाली होती. यूजीसी अंतर्गत अभ्यासक्रम चालविल्या जाणारे अनुदानिक — विनाअनुदानित सर्वच शासकिय अशासकिय महाविद्यालय विद्यापीठ आणि महाविद्यालय नॅक कडून मूल्यांकन करून घेता येते. नॅक प्रमाणे मूल्यांकन करून घेणारे आहे. NACC National Association of Career Colleges १८८६ स्थापना झाली होती. यानुसार सध्या उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांचे मूल्यांकन केले जात होते. तसेच NACC याचे मार्फत शैक्षणिक श्रेणी व्यवस्था निश्चित केली जाते. CGPA मध्ये नॅक मध्ये शार्टफार्म मध्ये दिलेली माहिती त्याची व्याख्या करणे अर्थ लावणे आणि उच्च शैक्षणिक संस्थेत असणाऱ्या संचयी व जतन केलेल्या माहिती सोबत जोडून स्थापित करणे. उच्च शैक्षणिक संस्था (Higher Education Institution) (HEI) होय. NAAC ची परिषद ही स्वतंत्र स्वशासकीय आणि स्वयंसत्ताक असते. नॅक उच्च शैक्षणिक संस्थेत संचयीत केलेल्या माहिती प्रमाणे उच्च गुणात्मक क्षमतांचा शोध घेते. आंतरबाह्य क्षमतांचे मूल्यांकन करून त्या उच्च शैक्षणिक क्षमतांना बढोत्तरी करण्यासाठी पुरस्कार देऊन त्यांचे भरणपोषण करताना त्यांची उच्च शैक्षणिक क्षमतांची स्वायत्त व्यवस्था निर्माण करणारी सांघिक व्यवस्थेचा पुरस्कार

करणे. शैक्षणिक सह व्यवस्थेत सुसुत्रता आणणे शिक्षण संस्था, सामाजिक संस्था, राजकीय संस्था आणि आर्थिक संस्थांचा मेळ घालण्यासाठी सांघिक जबाबदारी NAAC स्विकारते.

आतापर्यंत समाजातील वेगवेगळ्या संस्थाना एकत्रपणे करणे. त्याची शैक्षणिक संस्था विषयी जबाबदेही समजावून त्यांची कर्तव्य निर्धारित करणे, व्यवस्थापकिय योजना यांचा स्विकार त्याचा प्रचार प्रसार करणे आतापर्यंत NAAC या शैक्षणिक संस्थेची यशस्वी वाटचाल सुरू आहे. भारतातील संघ राज्यासहीत सर्वच ठिकाणी सुरू असलेले शासकिय – निमशासकिय महाविद्यालय नॅक करून घेण्याची तयारी करित आहे. माझ्या मते भारतातील ४०% महाविद्यालयाचे नॅक झालेले आहे असे मला वाटते. राज्य सरकारे सुध्दा उच्च शिक्षणात दर्जा याबा याशुध्द हेतूने नॅक करून घेण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकार व केंद्र सरकारने विविध प्रतिबंध घातले आहे.

दर्जा सुधार प्रक्रिया (SOP)

SOP म्हणजे Standard Operating Procedure उच्च मानक प्रणाली आहे. या प्रणालीच्या अनुषंगाने नैकने जी मानक शोधण्याची, जी कार्यप्रणाली निश्चित करते त्या अनुशासनातील प्रत्येक निर्देशाच्या अधिन राहून तत्वता प्रत्येक घटकांचे विश्लेषण व्याख्या आणि अर्थ लावून तपासणी सोबत मूल्यांकन करून देते. या उच्च शैक्षणिक संस्थेने विश्लेषित दिलेल्या पुराव्यांचे आधारे, निर्देशाच्या अधिन राहून प्रत्यक्ष तुलनात्मक प्रत्यायनित करून देणे. नॅकचे कर्तव्य असते.

नैक मधिल SOP दर्जा निर्माण करून देणारी प्रक्रिया एखाद्या महाविद्यालयाला नॅक करण्याकरिता नोंदणी केल्यानंतर त्या महाविद्यालयाचा IIQA Institution & Information for Quality Assessment मध्ये नोंदणी झाली की, त्या महाविद्यालयाची दर्जा तपासणी प्रक्रिया सुरू होते. उदा. त्या महाविद्यालयाने महाविद्यालय विकास समिती मध्ये नॅक करून घेण्यासाठी ठराव घेतला का? त्या नुसार स्टॉप समितीमध्ये तो सादर केला का ? त्या अन्वये IQAC Intenal Quality Assessment Committee स्थापन केली की नाही? IQAC च्या सभेत महाविद्यालयात कोणकोणत्या घटकाची आवश्यकता आहे. इमारत दुरुस्ती, प्रशासकिय दुरुस्ती, डिजिटल शिक्षक भरती, शिक्षकाच्या कार्यातील नियमितता. त्यांची अध्यापण तंत्र, विद्यापीठ परीक्षा प्रणाली, निकाल, अध्यापनात झालेली चढ-उतार याला गृहित धरून पास नापास विद्यार्थ्यांचे करिता Slow & Advance learner या सर्व बाबी टप्प्या टप्प्याने तपासने व त्या पूर्ण करून घेणे. तसेच क्रिडा व सांस्कृतिक क्षेत्रातील स्पर्धात्मक परिक्षेत केलेले कार्य आणि इतर क्षेत्रात नामांकित कार्याचा लेखा-जोखा विशिष्ट दर्जात्मक प्रक्रियेने पार पाडणे.

मानक प्रणालीचे प्रमाणीकरण (DVV)

मानक कार्य प्रक्रिया Standard Operating processer म्हणजे कोणतीही कार्यप्रणाली राबविण्यासाठी काही नियम अटी ठरवून त्याव्दारे ती कार्यान्वीत करणे त्याला मानक असे म्हणतात. किंवा एखादे कठीण कार्य करण्यात एखादी मार्गदर्शक तत्वे जी प्रत्येक पायरीच्या अस्तीत्वाची जाणिव करून त्यांचे पालन करित कार्य क्षमता, गुणवत्ता आणि पराक्रमाची एक वाक्यता याचा समावेश असते. आणि एकरूपता प्राप्त करणे असे अंतिम ध्येय संपादन करतो. या उद्देशापोटी मानक कार्य प्रणाली प्रक्रिया ठरविल्या जाते. उदा. एखादी बँक कर्जदाराला कर्ज देतांना शाखा व्यवस्थापक बँकेच्या मानकानुसार कर्ज देण्याच्या प्रक्रिया पूर्ण करतो व ते कर्ज दिल्यानंतर त्यांचा ऑडीटर जेव्हा कर्ज देण्याच्या मानकानुसार ते तपासून पाहत असते. त्यात काही त्रुट्या आढळल्यास तो ती पूर्ण करून घेण्याची तसदी बँक व्यवस्थापक यांच्या कडून पूर्ण करून घेतो. म्हणजे ते स्टॅन्डर्ड मानक असतात. परंतु काही संदर्भात म्हणजे शेतकर्यांना कर्ज वितरण

करतांना बॅकेच्या मानकाच्या उपयोगा ऐवजी त्या त्या कार्यप्रणालीच्या उपयोग करून शेतकरी कर्ज वितरण करण्यात येते. हिच मानक प्रक्रिया SOP युनिटच्या विशिष्ट प्रक्रियेचा संदर्भात देते. SOP चे सुत्र जे दुसऱ्या युनिटला आवश्यक नसते प्रत्येक चरणाच्या संदर्भात ओळख घेत राहते. शेवटी SOP संदर्भात मानक हा शब्द ईच्छीतो की मानक प्रक्रिया हि दर्जात्मक सुधारणा व विकास तपासून पाहण्याची शुध्द प्रक्रिया आहे.

कोणत्याही संस्थेत SOP ची प्रक्रिया सुरू असतांना एखादी घटना, प्रसंग, कार्यक्रम याचे वर्णन करणे हि प्रक्रिया नॅकच्या कार्यप्रणालीत राज्यानुसार नियमावली जी दर्जात्मक असेल अशी प्रक्रिया यात नमुद केल्या जाते. यात कोणत्याही चुकिच्या प्रकाराला किंवा खोट्या प्रकारच्या माहिती सहपत्राचा विचार होणार नाही. अशी ही दर्जात्मक कार्य प्रणाली प्रत्येक स्तराचे अस्तित्व तयार करणारी आहे. या दर्जात्मक मानक कार्यप्रणाली मूळे कार्यक्षमता आणि कर्तृत्व आधी तयार होते. नंतर त्या कार्यक्षमतेचे दर्जात्मक विश्लेषण मानक प्रणाली नुसार निर्माण केली जाते.

मानक प्रणालीचे प्रभावी करणे

DVV मानक प्रणालीच्या प्रक्रिया सुरू करतांना नियमावलीत सूचित करण्यात आलेल्या प्रक्रिया या खरोखरच प्रमाणित आहे काय ? याचा खरेपणा ताडून पाहणे, तपासने म्हणजे प्रत्ययन करणे नॅक ही एक प्राथमरी मानक प्रणालीचे पारदर्शी प्रत्ययन आहे आणि हाच त्यांचा उद्देश आहे. नॅक ने स्वतःची व्यवस्थापक पध्दती तयार केलेली आहे. त्याचे स्वतः स्वनियंत्रित Digital Software इलेक्ट्रॉनिक सॉफ्टवेअर घेवून एखादया मॉड्यूल मध्ये शिरण्याच्या जबाबदारीपूर्ण मार्ग आहे. कोणत्याही अधिकारिक जबाबदार व्यक्तीने एखादया संस्थेतील कामगिरी निर्देशीत केल्या प्रमाणे आहे की नाही हे पाहणे. तेथिल संबंधित अधिकाऱ्याने सर्वच कर्मचारी यांच्या कडून करवून घेतलेल्या कामाचा तपशिल आणि त्याचे मार्ग व्यवस्थीत अंमलबजावणीत आणले कि नाही. त्यांच्या उच्च पदाधिकारी वर्गाने मिळून त्याचे काढलेले निश्कर्ष यांचा आणि संस्थेचा ताळमेळ बसतो का ? नॅकने ठरवलेली बिंदू नामावली निश्चित केली आहे की नाही हेही निश्चित करण्याचे कार्य DVV करीत असते.

DVV खालील पध्दतीने संस्थेला संख्यात्मक आणि क्षमतात्मक दृष्टीने मूल्यांकन आणि प्रत्ययने करीत असतो तो खालील प्रमाणे

- १) संस्थेतील कर्मचारी यांची वैयक्तिक माहिती Software सनियतपणे टाकली आहे का ?
- २) एखादे वेळी वैयक्तिक माहिती उच्च शैक्षणिक संस्थेत टाकली ती वेळेत काढलेला आणि कालबंध पध्दतीने तो कार्यक्रम पोर्टल मध्ये टाकावा.
- ३) संस्थेचा SSR संस्थेने नॅक च्या पध्दतीनुसार संपूर्ण प्रक्रिया पूर्ण करून नॅकने ठरविलेल्या वेळेत सेट करून घेतले आहे.
- ४) संख्यात्मक आधारावर तयार करण्यात आलेला SSR नॅकने ठरविल्या संस्थेकडून तपासून त्याचे प्रत्ययन करण्यासाठी आपलीच माहिती पुराव्यासह सादर करण्यासाठी महाविद्यालय प्रतिबंध आहे का ?
- ५) सरते शेवटी संपूर्ण माहितीसह तयार करण्यात आलेला एजेंशीने आणि तपासलेला SSR यांना गुणप्राप्त करून दिले. परिणामाकारिता प्रत्ययन व्हावे याहेतुने NAAC ला पाठविले जाते.

Data Validation and Verification गोळा झालेल्या माहितीचे प्रत्ययन आणि प्रत्यापन काही ठरविलेल्या मार्गाने होत असते. Metics हे परिणाम असून यात आवश्यक असलेल्या प्रश्नाच्या आधारे माहिती विचारली जाते. या Metics प्राणलीमध्ये विविध प्रकारच्या माहिती

प्रश्नाच्या स्वरूपात विचारल्या जाते. यामध्ये कोणत्या प्रकारची संस्था आहे. महाविद्यालय किंवा विद्यापीठ कसे आहे. त्याची तांत्रिक प्रणाली कशी आहे. अध्यापन अध्ययन प्रक्रिया कशी आहे? त्याचे मुल्यमापण करणारी संस्था कोणती ? कर्मचारी प्राध्यापक आजी माजी विद्यार्थी पालक त्यांच्या सभा वगैरे आयोजित करून समाधान कारकतेचे अध्ययन व प्रत्ययन नॅक मार्फत केले जाते.

संदर्भ :- महाजाळ व वर्तमानपत्र यातून गोळा केलेली माहिती.

कौटुंबिक हिंसाचार : स्वरूप, परिणाम आणि उपाय

डॉ. अतुल म. महाजन

तत्वज्ञान विभाग रेणुका कॉलेज, नागपूर

मानवाच्या जीवनात जन्मापासून ते मरेपर्यंत समाजव्यवस्थेचे अनन्यसाधारण महत्व दिसून येते. प्रत्येक व्यक्तीची इच्छा आनंदमयी आणि शांतीपूर्ण समाजाची निर्मिती करणे ही असते. परंतु हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा समाजातील प्रत्येक घटकाला त्याचे अधिकार किंवा हक्क स्वतंत्रपणे प्राप्त होतील. भारतीय समाजाचे अवलोकन केले असता आपल्याला दिसून येईल की भारतीय समाज हा पुरुष प्रधान आहे. या समाजातील अनेक नियम हे पुरुषांनी निर्माण केलेले असून ते स्वतःच्या सुविधेनुसार अमलात आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. या कारणामुळे समाजाचा दुसरा महत्वपूर्ण घटक 'स्त्री' ला दुय्यम किंवा गौण दर्जा देण्यात आलेला आहे. इतिहासात याची अनेक उदाहरणे आपल्याला बघावयास मिळतात.

एतिहासिक काळापासूनच स्त्री भोवती गुढतेचे वलय निर्माण करण्यात आलेले आहे. 'दुर्बल तरीही शक्तीमान, समाजाच्या नैतिक, धार्मिक मूल्यांचा आधारच' असे गौरवितांना, 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता।' असे म्हणून तीला पूजणिय ठरवितांना माणूस म्हणून तीचे जगणे अशक्य केले आहे. 'संसार आणि मुलेबाळे ह्यातच स्त्री जन्माची सार्थकता' ही कल्पना तिच्यासाठी जणू अफुची गोळी बनते.

शतकानुशतके अस्तित्वात असणा-या पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रीकडे 'तीचे स्त्रीत्व हिच तीची नियती आणि ते राखण्यातच तीचा गौरव' या परंपरावादी दृष्टिकोणातून बघितले गेले आहे. स्त्रीच्या आणि पुरुषाच्या वर्तनासाठी वेगवेगळे आदर्श लावले जातात. अनेक विचारवंतांच्या विचारातून स्त्रीची एकांगी प्रतिमा जनमानसावर ठसलेली आहे. जसे, पायथॅगोरसनुसार, "सुव्यस्था, प्रकाश व पुरुष निर्माण करणारे एक सतत्व असते, असतत्व गोधळ, अंधार आणि स्त्रीची निर्मिती करते." नेपोलियन बोनापार्ट म्हणतो की, "स्त्रीयांनी आमचे गुलाम असवो निर्सगाचीच इच्छा आहे.... झाडावरची पाणे जीतकी बागबानाची तितकिच त्या आमच्या मालमत्ता आहेत.... आम्ही त्यांची नव्हेत.... स्त्री-पुरुष समानता हा मुख्यपणाचा विचार आहे.... स्त्रीया केवळ प्रजोत्पादनाचे यंत्र आहे." तसेच ल. ना. जोशी यांनी आपल्या गृहणी कर्तव्य (१९२१) यात लिहले आहे की, "अविद्येमुळे मुख्य स्त्रीयांना आपली उत्पत्ती पुरुषांना सुखदेण्यासाठी झालेली आहे, याचे ज्ञान नसते. स्त्रीने चूकून स्वप्नातही पुरुषाचे मन दुखवता कामा नये ह्याचेच नाव पतिव्रत्य होय." याच प्रमाणे रूसो म्हणतो, "Women are specially made to please man."

उपरोक्त प्रमाणे स्त्रीबाबतची विधाने किंवा टोकाचे विचार समाजातील स्त्रीची प्रतिमा व्यक्त करतांना दिसून येते आणि अशाच प्रकारचा विचार आणि त्या विचारानुसार आचरण शतकानुशतके स्त्रीयांसंबंधी समाजात होतांना दिसून येते आहे. आणि या विचार सारणीतूनच स्त्रीयांवर अत्याचाराची समस्या, कौटुंबिक हिंसाचाराची समस्या समाजात वृद्धिगंत होत चाललेली आहे.

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. मानवाच्या जीवनात कुटुंब व्यवस्थेचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. आजही सर्वत्र व्यक्तीला संस्कार देण्यापासून ते समाजशील बनविण्यापर्यंतची भूमिका कुटुंब संस्था पार पाडीत असून कुटुंबाच्या या सर्व भूमिकांमध्ये स्त्री ही केंद्रस्थानी दिसून येते.

एकिकडे संबंध क्षेत्रात उच्च शिक्षण घेवून आपल्या ज्ञानाचा ठसा उमटविणा-या महिलांची त्यांच्या कुटुंबातील त्यांची परिस्थिती फारशी बदललेली दिसत नाही. आजही महिलां आपल्या

स्वतःच्या घरात सुरक्षित आहे असे आपण ठाम पणे म्हणू शकत नाही. अर्थात महिला आपल्या स्वतःच्याच घरात असुरक्षित असल्याचे दिसून येते. स्वतःच्याच घरात तीच्यावर होणा—या शारीरिक, मानसिक अत्याचाराची तिब्रता थरकाप उडविणारी आहे. समाजातील सर्व स्तरातील, वर्गातील, जातीतील, धर्मातील स्त्रीयांना आज कुटुंबातील जवळच्याच व्यक्तीकडून होणा—या छळाला समोरे जावे लागते. अर्थातच वर्तमान काळात महिलांच्या सदर्भात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चाललेले दिसून येते.

कौटुंबिक हिंसाचार हा प्रकार जगात, भारतात सर्वत्रच अस्तित्वात असणारा असला तरी सार्वजनिक जीवनात मात्र तो अदृश्य असल्याचे दिसते. कारण अशाप्रकारच्या कौटुंबिक छळाबाबत साधारणतः जाहीरपणे बालले जात नाही. त्याची दखल फारशी घेतली जात नाही.

‘कौटुंबिक हिंसाचार’ ही स्त्री प्रश्नांच्या बाबतीत अलिकडे वापरात आलेली व्यापक संकल्पना आहे. स्त्रीयांवर होणा—या कौटुंबिक अत्याचाराबाबतची गुंतागुंत समजून घेण्याच्या उद्देशाने कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. कुटुंबातील जवळच्या व्यक्तीकडून होणारा शारीरिक, मानसिक, लैंगिक तसेच आर्थिक छळ म्हणजेच कौटुंबिक हिंसाचार होय. विस्तृत स्वरूपात बघितले तर कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, मानसिक, लैंगिक, शाब्दिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तीला शिविगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तीला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे किंवा पीडित महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजेच महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तीच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तीला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे या बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटल्या जाते. या संदर्भात एक गोष्ट नमूद करू इच्छितो की, कौटुंबिक हिंसाचार हा सासरच्या मंडळींच्या मार्फतच महिलेवर होतो हे गरजेचे नाही. तो बरचेदा माहेरची मंडळी देखील करतांना दिसून येते.

कौटुंबिक हिंसेचे प्रकार :-

१. शारीरिक हिंसा :- कोणत्याही प्रकारे शारीरिक दुखापत देणे म्हणजे शारीरिक हिंसा होय.

२. मानसिक किंवा भावनिक हिंसा :- अपमान करणे, वाईट नावाने बोलावणे, चारित्र्याबद्दल संशय घेणे, मुलगा झाला नाही म्हणून किंवा हुंडा आणला नाही म्हणून अपमान करणे, वाईट वागणूक देणे, महिलेला परावलंबी किंवा दुय्यम असल्याची जाणीव करून देणे याला मानसिक किंवा भावनिक हिंसा म्हटल्या जाते.

३. लैंगिक छळ :- स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध जबरदस्तीने समागम करणे, म्हणजेच जबरदस्तीने संभोग, बलत्कार, छेडछाड, लैंगिक अवयवांना ईजा करणे तसेच इच्छेविरुद्ध शारीरिक स्पर्श, अशिल्ल भाषेचा वापर यांचा समावेश लैंगिक छळात होतो.

४. नियंत्रण किंवा बंधने घालणे :- स्त्रीला घराबाहेर काम करण्यास अडवणूक करणे, एकाकी पाडणे, सतत देखरेख ठेवणे, माहिती—पैसा—मालमत्ता—साधनसामग्रीवर नियंत्रण ठेवणे, तीच्या संपत्तीचा वापर करणे इत्यादी.

उपरोक्त कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रकार बघितल्यानंतर या प्रकाराचे महिलेवर काय परिणाम होतात याचे थोडक्यात विवेचन करणे अनिवार्य ठरते.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे परिणाम :- पुरुष प्रधान व्यवस्थेमध्ये स्त्रीयांना नेहमीच दुय्यम दर्जा दिलेला आहे. त्यामुळे स्त्रीयांवर हिंसा होतांना दिसून येते. या हिंसेचे स्त्रीयांवर अत्यंत वाईट परिणाम होतांना दिसून येते.

१. शारीरिक परिणाम :— हिंसेमुळे स्त्रीच्या शरीराला इजा होणे, जखमा होणे, शारीरिक दुखापत होतात त्यामुळे ती हळुहळु शारीरिक दृष्ट्या दुबळी होतांना दिसून येते.

२. मानसिक परीणाम :— मानसिक परीणाम हे शारीरिक परीणामापेक्षा अधिक गंभीर असतात. कारण त्यामुळे महिलेचा आत्मविश्वास किंवा आत्मसंम्मान संपुष्टात येतो. ज्यामुळे तीला अनेक मानसिक रोगांना किंवा मानसिक समस्यांना समारे जावे लागते. ती स्वतःला बेसाहारा, बेबस समजू लागते. त्यामुळे ती धुम्रपान, मद्यपान सारख्या सवईच्या आहारी जातांना दिसून येते. अनेकदा ती आत्महत्या सारख्या कुती करतांना दिसून येते.

३. लैंगिक किंवा प्रजनन संबंधी परीणाम :— अनपेक्षित गर्भ व त्याशी जुळलेले अनेक परीणाम, एचआयव्ही, एड्स यासारख्या संक्रमित रोग यासारख्या लैंगिक समस्यांना ती पुढे जातांना दिसून येते.

४. इतर परीणाम :—

- स्त्रीयांना स्वतंत्रपणे जीवन जगणे, हिंडणे, फिरणे अवघड होते.
- शिक्षणाची संधी उपलब्ध न होणे.
- कुटुंब उध्वस्त होतात.
- मुलाबाळांवर वाईट परीणाम होवून त्यांचे भविष्य धोक्यात असल्याचे दिसून येणे.
- गुलामगिरीची भावना निर्माण होणे.
- स्वतःला स्त्री म्हणवून घेण्याची लाज वाटणे.
- अविश्वासाची भावना निर्माण होणे.

उपरोक्त प्रमाणे कौटुंबिक हिंसेचे स्त्रीयांवर काय परीणाम होतात हे बघितल्या नंतर कौटुंबिक हिंसेवर आळा बसविणे ही काळाची गरज असल्याचे स्पष्ट होते. आणि म्हणून या गोष्टीवर प्रतिबंध लावण्यासाठी सरकारद्वारा वेळोवेळी नवनविन कायद्याची अमलबजावणी सुध्दा करण्यात आलेली दिसून येते. जसे—

- भारतीय दंड विधान कायदा, १९६०
- हुंडा प्रतिबंध कायदा, १९६१
- स्त्रीयांचे अशिल्ल प्रदर्शन विरोधी कादा, १९८६
- कुटुंब न्यायालय कायदा, १९८४
- गर्भलिंग प्ररिक्षण गर्भपात विषयक कायदा

उपरोक्त कायदे स्त्री अत्याचाराविरूद्ध निर्माणक करण्यात आले. परंतू घराच्या चार भिंतीआड होणारा हिंसाचार आजवर उपेक्षिलाच गेला. ज्या महिला बौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडल्या आहेत त्यांना त्यांच्या अधिकाराचा वापर अधिक सहज शक्य होण्यासाठी व त्यांना लवकरात लवकर न्या मिळवून देण्यासाठी किंवा निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रीयांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण आणखी प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रीयांचे संरक्षण कायदा २००५' हा नविन कायदा अमलात आणला गेला. या कायद्यामध्ये स्त्रीयांच्या सुरक्षतेसाठी व अधिकारांसाठी, त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी अनेक तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

महिलांवर होणा—या कौटुंबिक हिंसाचारावर आळा घालण्याकरीता उपरोक्त प्रमाणे अनेक कायदे तयार करण्यात आलेले आहेत यात दुमत नाही. परंतू या कायद्याची वास्तविक रूपात अमलबजावणी होत आहे का? दुस—या शब्दात या कायद्यामुळे ख—या अर्थाने कौटुंबिक हिंसाचाराला आळा बसला आहे का? या प्रश्नाचे जर सत्य उत्तर द्यावयाचे झाल्यास 'नाही' असे आपल्याला देता येईल. आजही कौटुंबिक हिंसाचाराची अशी शेकडो उदाहरणे आपल्याला दिसून

येतात कि महिलेवर हिंसाचार होत असूनही तीला न्याय मिळालेला नाही. अनेक हिंसेची प्रकरणे न्यायालयातही गेलेली नाही. अर्थात कौटुंबिक हिंसा पूर्णपणे संपुष्टात आलेली आहे असे आपल्याला ठामपणे म्हणता येणार नाही. उलट आधुनिकीकरण, शहरीकरण, पाश्चात्य संस्कृती, श्रीमंतीचे जीवन जगण्याची लालसा यामुळे कौटुंबिक हिंसेचे प्रमाण अधिक वाढलेले आहे असे आपणास म्हणता येईल.

कौटुंबिक हिंसेला आळा घालण्याकरीता फक्त कायद्यांची निर्मिती करून चालणार नाही तर स्त्रीयांना स्वतः त्या दृष्टिने वाटचाल करावी लागेल. त्याकरीता सर्वात आधी महिलांना शिक्षित व्हावे लागेल. आत्मविकास म्हणजे काय आणि तो कसा प्राप्त करता येईल याचे ज्ञान त्यांना मिळवावे लागेल. महिलांना आपल्या हक्कांची जाणीव करून घ्यावी लागेल व त्याप्रती जागरूक व्हावे लागेल. त्या करीता शासनाला तशी तरतुद करावी लागेल. हिंसा किंवा अत्याचाराविरूद्ध लढण्याचे सामर्थ्य निर्माण करावे लागेल. स्त्री हिंसे विरुद्ध असणा—या कायद्यांमध्ये आवश्यक संशोधन करावे लागेल. स्त्री हिंसेवर आळा बसविण्याचा हा एक जरी पैलू असला तरी दुसरा पैलू या पेक्षाही महत्वाचा आहे. तो असा की स्वतःला श्रेष्ठ समजणा—या पुरुषाला 'मी पुरुष आहे आणि स्त्री ही माझी दासी किंवा गुलाम आहे तीचा दर्जा नेहमी दुय्यम आहे' या भावनेचा त्याग करावा लागेल. त्याला हे मान्य करावे लागेल की स्त्री पुरुषाची पूरक आहे, ती नंदी आहे न दासी, ती पुरुषाची साथी आहे. पुरुषाला स्त्रीच्या सोबत उभे राहून तीला तीच्या मौलिक स्थितीचे ज्ञान करून देणे आणि तीला अशाप्रकारे शिक्षण द्यावे लागेल की त्या पुरुषासोबत बरोबरीने कार्य करू शकेल. यासंदर्भात गांधीजी म्हणतात की, 'स्त्रीला करमणुकीचे खेळणे किंवा भोगविलासाचेसाधन न समजता त्यांना आपला मित्र समजावयास पाहिजे. स्त्रीयांची बौद्धिक क्षमता पुरुषापेक्षा कुठल्याही प्रकारे कमी नाही. त्यांना स्वातंत्र्येचा आणि स्वाधिनतेचा तेवढाच अधिकार आहे जेवढा पुरुषांना आहे. ज्याप्रमाणे पुरुष आपल्या क्षेत्रात सर्वोच्च स्थानाचा अधिकारी मानला जातो, त्याचप्रमाणे स्त्री सुद्धा मानली गेली पाहिजे. आणि स्त्रीयांची ही अवस्था तेंव्हाच होईल जेव्हा त्यांच्याकडे मित्वाच्या भावनेने बघीतले जाईल.' अर्थातच समाजाला, समाजात राहणा—या पुरुषाला आपली मानसिकता बदलावी लागेल. आणि ही मानसिकता बदलली तर कौटुंबिक हिंसेला मोठ्याप्रमाणत आळा बसवता येईल. या संदर्भात प्रसिद्ध विचारवंत ओशो म्हणतात की, 'हिंसा ही पूर्णतः मानसिक बाब आहे.' ही हिंसात्मक मानसिकता बदली तर एक आदर्श कुटुंब आणि त्याबरोबरच एक आदर्श समाजाची निर्मिती होण्यास वेळ लागणार नाही असे मला वाटते. या संदर्भातस्वामी विवेकानंदाचे उद्गार अधिक मार्मिक असल्याचे दिसून येते. ते म्हणतात 'स्त्रीयांची पुजा करके सभ्य जातीया बडी हुई है। जीस देश या जाती में स्त्रीयांची पुजा नहीं होती, वह देश या जाती कभी बडी नहीं हुई और न हो सकेगी। तुम्हारी जाती का जो अधपतन हुआ है, उसका प्रमुख कारण है, इन्ही सब शक्तियों की अवहेलना।'।

संदर्भ सूची :-

१. देसाई, श्री. संभाजी, महाजन, डॉ. रघुनाथ, 'कौटुंबिक हिंसाचार आणि महिला', प्रशांत पब्लिकेशन
२. ताडपात्रीकर, मेधा, 'कौटुंबिक हिंसाचार', डायमंड पब्लिकेशन
३. <http://mr.vikaspedia.in/social-welfare/92>
४. <https://www.tarunbharat.net/2019/family-violence.html>
५. <http://letstalksexuality.com/types-of-violence>

१५ व्या लोकसभेत महाराष्ट्रातील खासदारांचा तारांकीत व अतारांकीत प्रश्ना बाबतचा सहभाग

प्रा. अतुल नारायण खोटे

स्व.पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय रिसोड, जि.वाशिम.

प्रस्तावना :-

जगातील सर्व संसदीय शासन व्यवस्थेची जननी असलेल्या ब्रिटिश विधिमंडळाला जवळपास आठशे वर्षांची प्रदीर्घ व समृद्ध ऐतिहासिक परंपरा लाभलेली आहे. त्यामुळे अनेक विविध संसदीय प्रथा, लिखित—अलिखित संकेत, तंत्रे, कार्यपद्धती इत्यादी बाबतीत ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेला आगळेवेगळे महत्व प्राप्त झालेले आहे. इंग्लंडमध्ये तेराव्या शतकात मॅग्नाकार्टा (१२१५) या सनदेद्वारे सर्वप्रथम राजाच्या निरंकुश सत्तेवर निर्बंध लादण्यात येऊन त्याद्वारे खऱ्या अर्थाने सर्वसामान्यांच्या कल्याणाचा विचार करणारी लोकशाही यंत्रणा अस्तित्वात आली. त्यामुळे जगभर प्रसार झालेल्या या शासन प्रकाराची चौकट अतिशय व्यापक व गुंतागुंतीची झालेली आहे. मॅग्ना—कार्टा सनदे नंतर काळाच्या ओघात लोकशाही राज्यव्यवस्थेने ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेचा वारसा जोपासत अनेक महत्वाची वळणे घेतली असून नवनवीन पायंडे, रूढी, प्रथा, परंपरा, साधने विकसित केली आहेत. जगातील अनेक देशांनी थोड्याफार प्रमाणात त्यांच्या—त्यांच्या स्थानिक परिस्थितीनुरूप बदलांचा अपवाद सोडता बहुसंख्या संसदीय प्रथा, संकेत वा कार्यप्रणाली या ब्रिटिश शासन प्रणालीचे अनुकरण ठरतात. आज ब्रिटिश पार्लमेंटच्या धर्तीवर जगातील अनेक देशांनी प्रातिनिधिक लोकशाहीचा स्विकार केलेला असून आपआपल्या देशातील राज्य कारभारावर नियंत्रण व देखरेखीसाठी विकसित केलेले वेगवेगळे मार्ग, तंत्रे, साधने यांना ‘संसदीय लोकशाहीची आयुधे’ (Devices of Parliamentary) असे म्हणतात. आधुनिक राज्यव्यवस्थेची वैधानिक आणि प्रशासनिक कार्ये अतिशय व्यापक व जटिल झाल्यामुळे मंत्रिमंडळ व संधी नोकरशाहीच्या कामकाजासंदर्भात संसदेच्या प्रतिनिधींना काही विशेषाधिकार या बरोबरच विविध आयुधे वा साधने उपलब्ध असतात. त्या तंत्रांचा व आयुधांचा प्रभावी वापर करून ते मंत्रिमंडळाच्या कामकाजावर अंकुश ठेवू शकतात.

भारताच्या बाबतीत भारतीय घटना कर्त्यांनी इंग्लंडच्या धर्तीवर संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केलेला आहे. ब्रिटिश शासना प्रमाणेच बऱ्याच रूढी, प्रथा, दृष्टिकोन, कार्यपद्धती ह्या भारतीय घटना कर्त्यांनी स्वीकारल्याचे पहायला मिळते. प्राचीन काळातील गैरराजकीय भारतीय परंपरा, धर्म, जात, पंथाची विविधता इत्यादी बाबींमुळे राजकीय व्यवस्था कितपत यशस्वी ठरते. या बाबतीत शंका असल्यामुळे अध्यक्षीय प्रणालीचा पुरस्कार न करता संसदीय पद्धत स्वीकारल्या गेली आहे. प्रस्तुत संशोधनात भारतीय संसदेच्या अनेक संसदीय आयुधांपैकी तारांकीत व आतारांकीत प्रश्न ह्या संसदीय आयुधाचा वापर १५ व्या लोकसभेत महाराष्ट्रातील खासदारांनी कितपत केला याचा चित्किसक अभ्यास केला आहे.

१ तारांकित प्रश्न (Starred Questions) :

ज्या प्रश्नांना सभागृहा मध्ये तोंडीच उत्तरे दिली जातात अशा प्रश्नांच्या उत्तरांवर सदस्य उपप्रश्न (पुरवणी प्रश्न) विचार शकतात ह्या प्रश्नांना तारांकित म्हणण्याचे कारण म्हणजे ह्या प्रश्नांवर तसेच (अॅस्टेरिस्क) छापलेले असते (नियम ३६)

कायदेमंडळ सदस्यांना अधिवेशनात तारांकित प्रश्न वेळेवर देता यावे या दृष्टीने त्यांच्याकडे विधानमंडळ सचिवालय मार्फत तारांकित प्रश्नांचा चक्रानुक्रम (रोटेशन ऑर्डर) पाठविण्यात येते. मंत्र्यांना त्यांच्या विभागाशी संबंधित प्रश्नांना उत्तरे देणे सोयीचे व्हावे यासाठी चक्रानुक्रमात मंत्र्यांची गटवार विभागणी केली जाते. त्यात निरनिराळ्या मंत्र्यांकडे असलेल्या खात्यासंबंधीचे तारांकित प्रश्न तोंडी उत्तराकरीता ज्या तारखांना घेण्यात येतील त्या तारखा दिलेल्या असतात. अधिवेशनाच्या काळात दर आठवड्याला सोमवारपासून शुक्रवार पर्यंत ज्या दिवशी लोकसभेच्या बैठकी असतात त्या प्रत्येक दिवशी सुरवातीचा एक तास तारांकित प्रश्नोत्तरासाठी उपलब्ध असतो. एखादया आठवड्यात एखादया दिवशी सभागृहाची बैठक रद्द झाली तर त्या दिवसाच्या तारांकित प्रश्नोत्तराची यादी दुसऱ्या दिवशी सभागृहाच्या पटलावर ठेवण्यात येते. तारांकित प्रश्नांच्या उत्तरावर अध्यक्षांच्या परवानगीने सदस्यांना पुरवणी प्रश्न विचारता येतात.^१

२. अतारांकित प्रश्न (Unstarred Questions) :

या प्रश्नांवर तारा (*) म्हणजे 'अॅस्टेरिक्स' चिन्ह नसते. या प्रश्नांची उत्तरे तोंडी देत नाहीत. लेखी स्वरूपात ही उत्तरे दिली जातात. परिणामतः यांच्या उत्तरांवर उपप्रश्न विचारले जात नाहीत. जेव्हा सदस्यांना प्रश्नांचे केवळ लेखी उत्तर हवे असते अशावेळी सदस्य अतारांकित प्रश्नांची सुचना देतात. असे प्रश्न व त्यांची उत्तरे सभागृहाच्या पटलावर ठेवण्यात येतात. अशा प्रश्नांची सुचना सदस्यांना देण्यासाठी कोणतीही मुदत नसते. अशा प्रश्नांचे उत्तर शासनाला प्राप्त झाल्यापासून तीन महिन्यांच्या आत द्यावयाचे असते.^२

१५ लोकसभेत महाराष्ट्रातील लोकसभा सदस्यांनी विचारलेली तारांकित व अतारांकित प्रश्न :

महाराष्ट्रातील लोकसभा सदस्यांचे २००९ ते २०१४ मध्ये झालेल्या अधिवेशन काळात कामकाजात सहभागी झालेले सदस्य तसेच तारांकित व अतारांकित प्रश्न उपस्थितीत करणारे सदस्य.

पंधराव्या लोकसभेत महाराष्ट्रातील लोकसभा सदस्यांनी लोकसभा अधिवेशनात विचारलेले तारांकित व अतारांकित प्रश्न (संदर्भ २००९ ते २०१४)^३

अ. क्र	सदस्याचे नांव	तारांकित	अतारांकित
		(पंधराव्या लोकसभेत एकुण तारांकित प्रश्न विचारले होते त्या पैकी महाराष्ट्रातील सदस्यांनी पुढील प्रश्न विचारले)	(पंधराव्या लोकसभेत एकुण अतारांकित प्रश्न विचारले होते त्या पैकी महाराष्ट्रातील सदस्यांनी पुढील प्रश्न विचारले)
१	श्री माणिकराव होडल्या गावीत	१६	१३३
२	श्री प्रताप नारायणराव सोनुने	१६	२७५
३	श्री ए.टी.नाना पाटील	४६	५९१
४	श्री हरिभाऊ माधव जैवळ	२५	३७७
५	श्री प्रतापराव गणपतराव जाधव	३९	४६१
६	श्री संजय शामराव धोत्रे	३४	३५७
७	श्री आनंदराव विठोबा	९४	११५९

	अडसूळ		
८	श्री दत्ता मेघे	२९	२८०
९	श्री मुकुल बाळकृष्ण वासनिक	००	००
१०	श्री विलासराव मुत्तेमवार	४६	६४२
११	श्री प्रफुल्ल मनोहरभाई पटेल	००	००
१२	श्री मारोतराव संयनुजी कौवासे	३९	४२७
१३	श्री हंसराज गंगाराम अहिर	७५	९१७
१४	कु.भावना पुंडलीकराव गवळी	३८	३२३
१५	श्री सुभाष बापुराव वानखेडे	३१	२९५
१६	श्री भास्करराव बापूराव खतगावकर	५३	७८३
१७	श्री गणेशराव नागोराव दुधगावकर	४४	३६०
१८	श्री रावसाहेब दादाराव दानवे	२५	२६३
१९	श्री चंद्रकांत खैरे	५३	६६८
२०	श्री हरिश्चंद्र चव्हाण	४७	७३६
२१	श्री समीर भुजबळ	२९	३१५
२२	श्री बळीराम सुकूर जाधव	२५	२३४
२३	श्री सुरेश काशिनाथ तावरे	१३	१६७
२४	श्री आनंद प्रकाश परांजपे	६०	७५७
२५	श्री संजीव गणेश नाईक	६८	६८२
२६	श्री संजय ब्रिज किशोरलाल निरूपम	३४	२९५
२७	स्व.गुरूदास वसंत कामत	००	०१
२८	श्री संजय दिना पाटील	४१	४१९
२९	कु.प्रिया सुनिल दत्त	१०	१५०
३०	श्री एकनाथ एम.गायकवाड	७२	९३७
३१	श्री मिलिंद मुरली देवरा	००	२७१
३२	श्री अनंत गीते	०१	०९
३३	श्री गजानन धर्मशी बाबर	६३	११०१
३४	श्री सुरेश कलमाडी	२३	१८०
३५	सौ.सुप्रिया सुळे	६७	६६४
३६	श्री शिवाजी दतात्रय आढळकर	८४	९८५

३७	श्री दिलीप कुमारमनसुखलाल गांधी	११	२६५
३८	श्री भाऊसाहेब राजाराम वाकचौरे	६२	७०९
३९	स्व.गोपीनाथराव पांडुरंग मुढे	३५	४२१
४०	श्री पदमसिंह बाजीराव पाटील	२५	२१९
४१	श्री जयवंत गंगाराम आवळे	४१	३०२
४२	श्री सुशिलकुमार संभाजीराव शिंदे	००	०१
४३	श्री शरद पवार	००	००
४४	श्री प्रतिक प्रकाशबापू पाटील	००	०१
४५	श्री उदयनराजे भोसले	०५	३६
४६	श्री निलेश नारायण राणे	१३	५८४
४७	श्री सदाशिवराव दादोबा मंडलिक	०४	६८
४८	श्री राजुशेट्टी आलीस देवाप्पा अण्णा	२३	२९९

निष्कर्ष :

यावरून हे स्पष्ट होते की दिनांक २ जुलै २००९ ते २१ फेब्रुवारी २०१४ या दरम्यान झालेल्या लोकसभा अधिवेशनात महाराष्ट्रातील एकुण ४८ सदस्यांपैकी ४५ सदस्यांनी तोंडी (तारांकित) व लेखी (अतारांकित) प्रश्न उपस्थित करून अधिवेशन कामकाजात सहभाग घेतला. त्यापैकी एकुण ३ सदस्यांनी तोंडी व लेखी प्रश्नोत्तराच्या कामकाजात सहभाग घेतला नाही. तसेच ४८ सदस्यांपैकी ७ सदस्यांनी तोंडी प्रश्नाबाबत एकही प्रश्न उपस्थित केला नाही. तर लेखी प्रश्नाबाबत ३ सदस्यांनी एकही प्रश्न विचारला नाही.

या अधिवेशनात श्री आनंदराव विठोबा अडसूळ यांनी सर्वाधिक म्हणजे एकुण ९४ तोंडी प्रश्न उपस्थित केले. त्याखालोखाल श्री शिवाजी दत्तात्रय आढळराव ८४, श्री हंसराव गंगाराम अहिर ७५, श्री एकनाथ एम.गायकवाड ७२, श्री संजीव गणेश नाईक ६८, इत्यादी सदस्यांनी तारांकित प्रश्नोत्तरे उपस्थित करून अधिवेशनाच्या कामकाजात सहभाग घेतला. तर सर्वाधिक कमी प्रश्न उपस्थित करणाऱ्या सदस्यामध्ये श्री अनंत गिते १, श्री सदाशिवराव दादोबा मंडलिक ४, श्री उदयनराजे भोसले ५, कुमारी प्रिया सुनील दत्त १०, श्री दिलीपकुमार मनसुखलाल गांधी ११, यांचा समावेश होतो.

अतारांकित प्रश्न उपस्थित करणाऱ्या सदस्यामध्ये श्री आनंदराव विठोबा अडसूळ यांनी सर्वाधिक म्हणजे ११५९ लेखी प्रश्न उपस्थित केले. त्याखालोखाल श्री गजानन धर्मशी बाबर ११०१, श्री शिवाजी दत्तात्रय आढळराव ९८५, श्री एकनाथ एम.गायकवाड ९३७, श्री हंसराज गंगाराम अहिर ९१७, इत्यादी सदस्यांनी अतारांकित प्रश्न उपस्थित करून अधिवेशन कामकाजात सहभाग घेतला तर सर्वाधिक कमी अतारांकित प्रश्न उपस्थित करणाऱ्या सदस्यामध्ये श्री गुरुदास वसंत कामत १, श्री सुशील कुमार संभाजीराव शिंदे १, श्री प्रतीक प्रकाशबापू पाटील १, श्री अनंत

गीते ९, श्री उदयनराजे भोसले ३६, हयांनी प्रश्न उपस्थित केले. या अधिवेशन कालावधी दरम्यान तारांकित व अतारांकित प्रश्नोतराच्या कामकाजात एकुण ३ सभासद सहभागी झाले नाहीत.

संदर्भ सूची :-

- १) गव्हाणे अजय, संसदीय लोकशाहीची आयुधे, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन्स, नांदेड, २०१४, पृष्ठ १३९ ते १४०
- २) तत्रैव, पृ.१४१.
- ३) <http://loksabha-nic-in> Retrieved on & Date & 06/03/2020

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था व कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा. डॉ. होमराज टी. राठोड

समाजशास्त्र विभाग महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, यवतमाळ

प्रस्तावना :

कौटुंबिक अत्याचार केवळ विवाह झाल्यानंतरच होत नाही तर भ्रूणहत्येपासून त्याची सुरुवात होऊन माहेरी सुध्दा मुलींवर विविध प्रकारची बंधने लादली जातात. अशाप्रकारे लहानपणापासूनच आईवडीलाकडे अत्याचाराची सुरुवात होते व शेवटी मरेपर्यंत अत्याचाराची ही मालिका सुरुच असते. कौटुंबिक अत्याचार ही आज भारताचीच नव्हे तर जागतिक समस्या आहे. विकसित आणि अविकसित अशा जगातील कमी जास्त प्रमाणात सर्वच देशात स्त्रिया या समस्येला बळी पडतात. आजच्या या आधुनिक काळात या समस्येने अतिशय उग्र रूप धारण केलेले आहे. गरीब वर्गातील स्त्रिया या समस्येला तोंड देणे अधिक कठिण जाते. मानसिकदृष्ट्या या समस्येला तोंड देण्यास ती कितीही समर्थ असली तरीही पतीचे घर सोडल्यावर जायचे कुठे हा प्रश्न तिच्यापुढे असतो. नोकरी नसलेल्या परितक्ता स्त्रिया निराधार बनते म्हणून अत्याचार सहन करूनही पतीच्याच घरी राहिल्याशिवाय तिला पर्याय नसतो ही वास्तविकता कोणीही नाकारू शकत नाही.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ :

भारतीय समाजव्यवस्था ही पुरुष प्रधान असल्यामुळे भारतात स्त्रियांना गौण स्थान प्राप्त झालेले आढळते. आजच्या या आधुनिक काळात कौटुंबिक अत्याचार ही गंभीर समस्या झाली आहे. रोजच्या वर्तमान पत्रांमध्ये कौटुंबिक अत्याचाराची प्रकरणे पाहावयास मिळते. महिलांवर चार भिंतीच्या आत होणाऱ्या घरगुती अत्याचारास कौटुंबिक अत्याचार म्हणतात. कुटुंबातील महिलेवर तिच्याच कुटुंबातील सदस्यांकडून अर्थात नातेवाईकांकडून होणारा छळ म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.

संशोधनाचे उद्देश :

१. कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप अभ्यासणे.
२. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कारणांचा शोध घेणे.

अध्ययन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनाच्या उद्दिष्टाच्या अनुषंगाने पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था व कौटुंबिक हिंसाचार या विषयाचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण माहिती प्राप्त करण्यासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आला. यामध्ये कौटुंबिक हिंसाचारांमुळे महिलांना येणाऱ्या अडचणी याविषयी विविध पुस्तके, वर्तमानपत्रातील लेख, मासिके इंटरनेट इ. सहाय्याने माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप :

कौटुंबिक अत्याचार अधिनियम २००५ कलम २ (६) अथवा ३ च्या नुसार शारीरिक छळ, अपमान, शारीरिक धोका, आरोग्यास धोका किंवा लैंगिक दुर्व्यवहार, अर्थात स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेचे उल्लंघन वा अपमान करणे, तिरस्कार करणे, आर्थिक छळ करून तिला तिच्या अधिकारापासून वंचित करणे यालाच कौटुंबिक अत्याचार म्हणतात. घरगुती हिंसाचार हा विशेषतः महिलांसोबत केला जातो. पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्था व परंपरावादी समाज व्यवस्थेकडून स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवण्याचा सतत प्रयत्न होत असतो. त्यामुळे इज्जतीच्या नावाखाली व धर्म व संस्कृतीच्या नावाखाली स्त्रियांवर बंधने लादली जातात. त्यामुळे कौटुंबिक अत्याचाराचे स्वरूप क्लिष्ट आहे.

कारण स्त्रियांवर होणारे हे हिंसाचार निकटवर्तीय करीत असतात. त्यामुळे स्त्रियांवर त्याचा मानसिक परिणाम होतो व त्याचे गंभीर परिणाम स्त्रियांना भोगावे लागतात.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रकार :

शारीरिक हिंसाचार :

शारीरिक हिंसाचारात शारीरिक त्रास यामध्ये मारहाण करणे, चटके देणे, गळा आवळणे, बलात्कार करणे अशा प्रकारच्या घटना एकापेक्षा जास्त वेळा घडल्यास शारीरिक हिंसेला बळी पडले असे समजावे. अशा प्रकारच्या घटना महिला सोबत गरीब वर्गात वा झोपडपट्टीत नित्याचीच बाब आहे. परंतु सुशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या प्रगत व श्रीमंत समजल्या जाणाऱ्या वर्गातही अशा घटना घडताना आढळतात.

पुरुष प्रधान संस्कृतीत पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती असल्यामुळे पुरुषांचा अहंकार सासरकडील मंडळीमध्ये असलेला अहंकार अहंकारामुळे कौटुंबिक अत्याचाराला मर्यादा नाही असे म्हणणे सोईस्कर होईल. अनेक कुटुंबात स्त्रियांना पतीशिवाय दिर, भासरा, सासरा इ. लैंगिक शोषणाला बळी पडावे लागते. बऱ्याचदा अशा प्रकारच्या अत्याचार लाजेमुळे स्त्री कोणाला सांगुही शकत नाही. थोडक्यात स्त्रीच्या शरीरास इजा करणे किंवा स्त्रीच्या कोणत्याही अवयवास दुखापत करणे म्हणजे शारीरिक हिंसाचार होय.

मानसिक हिंसाचार :

कौटुंबिक अत्याचाराची सुरुवात मानसिक छळाने होते. प्रथम पती मानसिक छळाचे हत्यार वापरतो. संपूर्ण राग पत्नीवर काढतो. स्त्रिया अपमान करणे, शिव्या देणे, टोमणे मारणे, तिच्या मनामध्ये भीती निर्माण करणे म्हणजे मानसिक छळ होय.

थोडक्यात मानसिक हिंसाचार म्हणजे स्त्रियांच्या भावभावनांना हात घालून तिच्यावर ताबा मिळवणे तिला मानसिकदृष्ट्या दुखवून तिच्या नातेवाईकांबद्दल वाईट बोलणे, चारित्र्याबद्दल संशय घेणे, स्त्रियांना निराश, हतबल करून त्यांच्यामध्ये आत्महिनता निर्माण करणे होय.

आर्थिक हिंसाचार / छळ :

कुटुंबातील महिला सदस्यास आर्थिक लाभापासून दूर ठेवून तिला कोणत्याही चल, अचल संपत्तीच्या हक्कापासून दूर ठेवून कोणताही आर्थिक लाभ घेऊ न देणे म्हणजे आर्थिक छळ करणे होय. आर्थिक छळाचे स्वरूप म्हणजे माहेरहून पैसे आणण्यास भाग पाडणे, स्त्रियांकडून खर्चाकरिता पैशाची मागणी करणे, विवाहामध्ये भेटलेल्या भेट वस्तू किंवा स्त्रियांच्या वस्तू तिला न विचारता विकून टाकणे, महिलेचे दागिने विकणे अशाप्रकारे स्त्रियांची आर्थिक कोंडी करणे म्हणजे आर्थिक हिंसाचार होय.

लैंगिक हिंसाचार :

स्त्रीचे लैंगिक शोषण करणे अर्थात तिच्या पावित्र्याची हानी होईल असे दुष्कृत्य करणे म्हणजे लैंगिक अत्याचार होय. लैंगिक हिंसाचार ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली परंपरा आहे व तिचे उगमस्थान पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीत आहे. मानवी उत्क्रांतीपासून मालमतेची कल्पना उदयाला आल्यापासून स्त्री ही एक भोगवस्तू समजून तिच्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न कित्येक पुरुष करीत असतात. तसेच कुटुंबातील नातेवाईकांकडून होणाऱ्या लैंगिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

लैंगिक हिंसाचारात प्रामुख्याने पत्नीची इच्छा नसताना तिच्यासोबत संभोग करणे, पत्नीच्या इच्छेविरोधात निरनिराळे लैंगिक प्रयोग करणे, अन्य पुरुषांशी लैंगिक संबंध ठेवण्यास भाग पाडणे, अशिल्ल चित्रपट दाखविणे, पत्नीचा गर्भपात करणे अशा विविध कारणांमुळे स्त्रियांना दुय्यम वागणूक देऊन तिच्यावर लैंगिक हिंसाचार केले जातात.

हुंडाबळी :

हुंडाबळी हा सुध्दा घरगुती हिंसेचा एक प्रकार आहे. पैशाच्या लोभापाई स्त्रियांवर सासरी हिंसाचार होतो. विवाहित स्त्रीने आपल्या बापाकडून पैसे वा वस्तू न आणल्यास छळाला सुरुवात होते. कारण भारतीय समाजात हुंडा घेणे वा देणे प्रतिष्ठेचे समजले जाते. वधु पक्षाकडून वर पक्षाला पैशाच्या वा वस्तुच्या स्वरूपात भेट दिल्या जाते. त्यालाच हुंडा असे म्हणतात. भारतात स्त्रियांच्या संदर्भातील मुख्य घरगुती हिंसा म्हणजे हुंडाबळी होय. भारतीय दंड संहितेप्रमाणे कलम ३०४ प्रमाणे एखाद्या स्त्रिचा मृत्यू विवाहापासून सात वर्षांच्या आत जाळपोळ, शारीरिक जखमा अशा संशयास्पद परिस्थितीत झाल्यास हुंड्याची मागणी सासरकडील मंडळीकडून होत असल्यास त्यासाठी पती, सासू, सासरा, नणंद, दिर व पतीचे इतर नातेवाईक यांच्याकडून छळ करण्यात येतो असे दिसून आल्यास त्याला हुंडाबळी असे म्हणतात.

एकविसाव्या शतकात वावरताना हुंडाबळी ही एक अत्यंत लाच्छनास्पद आणि घृणास्पद बाब आहे. १९६१ चा हुंडा प्रतिबंधक कायदा हुंडा रोखू शकलेला नाही. कारण भारतात हुंडाबळीची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. महाराष्ट्रात तर दर १८ तासाला एक हुंडाबळी पडतो आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे :

पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती :

आपल्या देशात घरगुती हिंसाचाराचे प्रमुख कारण म्हणजे पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती होय. पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेमध्ये पुरुषांनी एक प्रकारे स्त्रियांवर गुलामीच लादली आहे. यासाठी त्यांनी धर्मशास्त्राचा आधार जोडून स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली आहेत व अनेक वाईट कुप्रथा समाजात रुढ केल्या आहेत. जसे बहुपत्नी विवाहप्रथा, पितृसत्ताकामुळे स्त्रीयांचे आर्थिक स्वावलंबन लयास गेले. स्त्रीकडे तिच्या उत्पन्नाचे साधन न राहिल्यामुळे त्या परावलंबी झाल्या त्यामुळे पुरुषांकडून त्यांचा छळ होऊ लागला.

थोडक्यात पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेमुळे स्त्रियांना दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. परिणामी स्त्रियांना घरगुती हिंसेला बळी पडावे लागले.

धर्मशास्त्राचा प्रभाव :

पती हा परमेश्वर असतो ही संकल्पना धर्मशास्त्राच्या आधारे स्त्रियांच्या मनात खोलवर रुजविली. तसेच भारतीय समाज व्यवस्थेत जन्मापासून तर मृत्यूपर्यंतच्या सर्व अवस्थामध्ये स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत धर्मशास्त्राचा आधार घेऊन हिन ठरविल्या गेले आहे. उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांवरील बंधने अधिक तिब्र केल्या गेली. स्त्रियांवर आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, वैवाहिक अनेक बंधने लादून अप्रत्यक्षरित्या तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतल्या गेले. समाज प्रतिष्ठेच्या नावाखाली तिला घरात कोडून ठेवल्या गेले. स्त्रियांना मानसिक कमकुवत व दुर्बल बनवून गुलामगिरीच्या खाईत लोटून दिले.

स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा अभाव :

शिक्षणाला तिसरा डोळा म्हटल्या जाते. कारण शिक्षणामुळे विचार करण्याची क्षमता वाढते. सोबतच शिक्षणामुळे नोकरी किंवा व्यवसाय चांगल्या प्रकारे करता येतो. स्वतःच्या पायावर स्वावलंबी जीवन जगता येते. कोणत्याही राज्याच्या आर्थिक, सामाजिक विकासासाठी त्या राज्यातील शिक्षणाचा विशेषतः महिला शिक्षणाचा संबंध असतो. शिकलेली स्त्री असेल तर पतीसोबत व पती मरण पावल्यासही स्वाभीमानाने जीवन जगू शकते. शिवाय शिकलेली स्त्री जीवनातील कोणत्याही प्रसंगाला आत्मविश्वासाने तोंड देऊ शकते. स्त्रियांनी शिकावे हा विचार प्रवाह समाजात सुरु झाला असूनही मुलीची शिक्षणातील शाळामधील उपस्थिती चिंताजनक आहे.

निरक्षर व अल्पशिक्षित स्त्रियांना आपल्या अधिकाराबाबत फारशी जाणीव नसते. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात केवळ ५३.७ टक्के स्त्रिया साक्षर आहेत म्हणून स्त्रियांमधील निरक्षरता हेच घरगुती हिंसाचाराचे एक महत्वाचे कारण आहे.

स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबन :

भारतीय समाज हा पितृसत्ताक असल्यामुळे स्त्रियांना गौण समजल्या जाते. त्यात धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक असे अनेक बंधने असल्यामुळे व स्त्री घरात खुप कष्ट करीत असली तरीही पैशाचा प्रश्न आला की तिला घरातील पुरुषांची मनधरणी करावी लागते. त्यातून तिला अपमानाची वागणूक मिळते. स्त्रियांच्या आर्थिक परावलंबनाला स्त्रियांचे शिक्षणापासून व नोकरी व्यवसायापासून दूर ठेवण्याची पुरुषांची मानसिकताच जबाबदार आहे. स्त्रियांनी घर सांभाळून चूल आणि मूल इथपर्यंतच मर्यादित ठेवायला हिच मानसिकता कारणीभूत आहे. म्हणून लहानपणापासूनच मुलामुलीत भेदभाव करणे, मुलींना उच्च शिक्षणापासून वंचित ठेवणे, त्यामुळे स्त्री ही पूर्णतः पुरुषांवर अवलंबून राहून परावलंबी बनते. म्हणून स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबन हे कौटुंबिक हिंसेचे एक महत्वाचे कारण आहे.

निष्कर्ष :

भारतीय समाज व्यवस्था ही पुरुषप्रधान असल्यामुळे लहानपणापासूनच मुलींवर वेगवेगळे बंधन लादून त्यांना संकुचित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यात समाजामध्ये रुढ झालेल्या प्रथा, परंपरा, रुढी, धार्मिक ग्रंथ या सगळ्या गोष्टींची जोड देऊन त्यांना कोमेजून टाकतात. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर स्वतंत्र भारताच्या घटनेने अनेक मूलभूत हक्क व स्वातंत्र्य स्त्रियांना दिले आहेत. जेणेकरून आपली स्त्री रुपी अर्धी शक्ती कामाला येईल व राष्ट्राच्या प्रगतीला हातभार लागेल हे त्यामागे घटनाकारांचा उद्देश होता. त्यासाठी मुलींना मोफत शिक्षण, गाव तेथे शाळा हे धोरण तालुक्याच्या व जिल्ह्याच्या ठिकाणी महिलांसाठी होस्टेल, नोकरीत ३३ टक्के आरक्षण या सर्व गोष्टी स्त्रियांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी केल्या गेल्या तसेच सुरक्षिततेच्या दृष्टीने मुलीच्या बाजुने अनेक कायदे केल्या गेले. पण एवढे सगळ करुनही पाहिजे त्या प्रमाणात महिला सक्षम झाल्या नाहीत. महिलांवर होणारे कौटुंबिक हिंसाचार, बलात्कार, महिलांना भर रस्त्यावर जाळून मारण्याचे प्रकार, एकतर्फी प्रेमातून महिला मुलींवर अॅसीड फेकणे, हुंडाबळी या सर्व प्रकारच्या गुन्ह्यामुळे दिवसेंदिवस वाढच होताना दिसून येते. या सर्व प्रकारामुळे जागतिक महासत्ता होणाऱ्या आपण पाहात असलेले स्वप्न पूर्ण होईल का हा प्रश्न शेवटी प्रश्नार्थकच राहतो. शेवटी महिलांच्या संरक्षणासाठी बरेच कायदे बनले पण तरीही महिलांवरील हिंसाचार कमी होताना दिसत नाही. कारण कायद्यात पळवाटा खुप असल्यामुळे कायद्याचा फेरआढावा घेऊन गुन्हेगाराला शिक्षा देणारे कायदे व त्याची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. तसेच गुन्हे घडूच नये असे अरबी राष्ट्रासारखे कडक कायदे करण्याची आवश्यकता आहे तरच महिलांवरील हिंसाचार कमी होईल.

संदर्भग्रंथ सूची :

शर्मा, प्रज्ञा. महिलाओं के प्रती अपराध. जयपूर : अविष्कार पब्लिशर्स.
साळीवकर, संजय. सामाजिक समस्या आणि समाज सुधार चळवळ. नागपूर : मंगेश प्रकाशन.
मेश्राम, आर. बी. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या. नागपूर : विद्या प्रकाशन.
लोकमत, लोकसत्ता, देशोन्नती, सकाळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ओबीसी करिता केलेले कार्य

प्रा.सतिशकुमार घनश्याम धवड,

कुंभलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क वर्धा.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे क्रांतिकारी व मानवतावादी होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या एकंदर कार्यात सामाजिक सुधारणांना विशेषतः दलितोद्धाराच्या चळवळीला विशेष महत्त्व आहे. ते स्वतः एका अस्पृश्य कुटुंबात जन्मल्याने त्यांना अस्पृश्यतेचे अनेक वाईट अनुभव आले होते. म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करणे आणि अस्पृश्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे आपल्या जीवनाचे पहिले ध्येय ठेवले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समाजसुधारणा विषयक दृष्टिकोण एकोणिसाव्या शतकातील बाकी (नेमस्त) समाजसुधारकांपेक्षा गुणात्मकदृष्ट्या भिन्न होता. बाकी (नेमस्त) सुधारकांनी सुचविलेल्या सुधारणा विधवा विवाह, केशवपन, विवाह वयोमर्यादा इत्यादी कौटुंबिक सुधारणा संबंधी होत्या. त्या सुधारणांमधून मूलभूत सामाजिक सुधारणा झालेल्या नाहीत. मूलभूत प्रश्न सुटलेले नाही असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या संदर्भात व्यक्त केले आहे. इतर लहान लहान सामाजिक सुधारणा होण्यासाठी मुळात सामाजिक विषमतेचा प्रश्न सुटला पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. बाकीच्या (नेमस्त) सुधारकांनी सुधारणांसाठी प्राचीन धर्मग्रंथांचा आधार घेतला आहे. यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा विश्वास नव्हता. अस्पृश्यता मान्य करणा-या मनुस्मृती या ग्रंथाची त्यांनी होळी केली होती.

अस्पृश्य म्हणजे असे लोक ज्यांच्या स्पर्शाने किंवा त्यांच्या सावलीने मनुष्य अपवित्र होतो किंवा बाटतो अशी अंधश्रद्धा हिंदू धर्मातील चार वर्ण ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र आणि शुद्रानंतरचा पाचवा वर्ग म्हणजे अस्पृश्य होय. यात शुद्र म्हणजेच ओबीसी होय आणि शुद्रानंतरचा पाचवा वर्ग म्हणजे अस्पृश्य म्हणजे भारतीय संविधानातील एस.सी., एस. टी., व एन.टी. होय.

२६ जानेवारी १९५० ला भारत प्रजासत्ताक झाला. भारतीय घटनेने दिलेली समान संधी उपभोगायला नागरीक समान पातळीवर असायला हवेत. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रथमतः पं. जवाहरलाल नेहरूंना लक्षात आणून दिले. राजकिय समानता मिळाली तरी सामाजिक समानता मिळाल्या शिवाय आर्थिक समानता मिळणार नाही. आणि या दोन्ही प्रकारच्या समानतेशिवाय राजकिय समानतेचा काही अर्थ उरत नाही. भारताची एकात्मता राखण्यासाठी व भारताचे स्वातंत्र्य अबाधित राखावे म्हणून हिंदू कोड बिलाची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवू लागली.

हिंदू कुटुंबपद्धतीच्या मालकीची जी स्थावर जंगम मालमत्ता असेल तिची व्यवस्था व वाटप धर्मशास्त्र पंडितांनी टिका लिहील्या. त्यात मिताक्षर नियम आहे. (अकराव्या शतकातील). जीतूतवाहन (१५ वे शतक) यांनी जे नियम केले ते दायभाग म्हणून प्रसिद्ध आहे. मिताक्षर पद्धत एकत्र कुटुंबव्यवस्था आणि वारसाहक्क या बद्दल कायदे सांगतो. या कायद्यासाठी वारसाहक्क पुत्र वंशज आणि रक्ताचे नातेवाईक यांना मिळतो. वडील हयात असतांनाही हा हक्क मुलाला (मुलांना) मिळू शकतो. मात्र स्त्रियांना ते हक्क नव्हते. दयाभाग पद्धतीखाली मुलाला (मुलांना) वारसा हक्क वडिलांच्या मृत्यूनंतर मिळू शकतो. स्त्रियांना पोटगीचा हक्क आहे. ही पोटगी देणे लागू नये म्हणून धर्ममांतडांना एक मार्ग सुचला तो म्हणजे स्त्रियांनी सती जाणे. हिंदू धर्मातील या विविध पद्धतींमूळे अडचणी व कटकटी निर्माण झाल्या व न्यायखात्यातील कोर्टात जे निकाल देण्यात आले. त्यातील विसंगतपणा कायदे पंडितांच्या लक्षात आली. व त्यात दुरूस्ती व्हावी असे समाज सुधारक व स्त्रियांच्या संस्था यांना वाटू लागले. त्या प्रमाणे चळवळी करण्यात आल्या. १९३७ सालच्या हिंदू स्त्रियांच्या मालमत्तेसंबंधी हक्काचा कायदा मंजूर करण्यात आला. परंतु या जूजबी, सुधारणेमुळे कायदे पंडीत, समाजसुधारक व सुशिक्षित स्त्रिया यांचे समाधान झाले नाही. त्यामुळे चळवळ सुरू केली व या बाबतीत सरकारकडे मागणी केली. या सर्व सुचनांचा विचार करून १९४१ साली “दि हिंदू कोड कमेटी” नेमली. यात सर्व हिंदू कायद्याचे संहतीकरण करून सर्व हिंदुना एकच कायदा लागू करावा व त्यात हिंदू स्त्रियांना समान हक्क देण्यात यावे. हे या समितीचे प्रमुख कार्य होते. करिता समितीने वारसाहक्क व विवाह या विषयासंबंधी विस्तृत प्रश्न पत्रिका तयार करून कमेटीने सुधारकांची मते

आजमावण्याकरिता पाठविल्या. व या समाजसुधारकांच्या सुचना नुसार मसुदा तयार केला. त्याची दोन वारसाहक्क व विवाहसंबंधी विधेयके मार्च १९४३ मध्ये मध्यवर्ती कायदे मंडळात मांडण्यात आली. या दोन्ही विधेयकावर सनातनी हिंदूंनी विरोध केला व म्हटले की हिंदू धर्म भ्रष्ट करीत आहे. त्यामुळे हे विधेयके कायदेमंडळात मंजूर झाली नाहीत. १९४४ साली "दि हिंदू लॉ कमिटीचे" पुनरुज्जीवन केले व हिंदू कायद्यांचे संहतीकरण करण्याचे तीला दिले. सदर कमिटीचे अध्यक्ष सर बेनेगल नरसिंहराव यांना करण्यात आले. ही कमिटी राव कमिटी म्हणून ओळखली जाई सदर कमिटीने हिंदू कायद्याचा मसुदा तयार केला. तोच हिंदू कोड म्हणून प्रसिद्ध झाला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदेमंत्री म्हणून हिंदू कोड ला कायदेशीर भाषेत बसविण्याचे प्रमुख काम त्यांच्या कडे आले होते व प्रचंड परिश्रम करून त्यांनी हे बिल तयार केले. बिलाचा मसुदा तयार झाल्यानंतर तो लोकसभेसमोर मांडण्याची संमती पं. जवाहरलाल नेहरू आणि इतर पुढा-यांनी दिली. हे बिल लोकसभेसमोर येणार म्हणून गाजावाजा वर्तमानपत्रातून होवू लागला तेव्हा जिर्णमतवादी सनातनी हिंदू लोकांनी या बिलाविरुद्ध चळवळ सुरू केली. पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी हे बिल लोकसभेत पारित होईल असे जाहीर केले होते. त्यामुळे जिर्णमतवादी लोकांचा विरोध वाढला व त्यांनी हिंदू कोड बिल आमच्या धर्मावर घाला घालीत आहे. मुळात त्यांना असे वाटायचे की आंबेडकर हे अस्पृश्य म्हणजे अवर्ण, त्यांच्या हातून स्मृतिशास्त्रात फेरफार घडवून आणणे म्हणजे केवढा अधर्म आणि नरकाचा मार्ग. या सर्व टीकांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समर्पक उत्तरे दिली. पण हिंदू कोड बिलाला विरोध करणा-याचे तिन वर्ग होते. सनातनी, दूसरा राजकीय पुढा-यांचा व तिसरा सवर्ण हिंदूतील वर्गश्रेष्ठत्वाने पछाडलेल्या लोकांचा. या सर्वांचे आपआपले स्वार्थ होते. त्याचा परिणाम एकच झाला. तो म्हणजे नेहरू मंत्रिमंडळ विरोधकांना घाबरले व हे बिल नामंजूर झाले. जर हे बिल पारित आले असते तर त्याचा फायदा सर्वांना झाला असता. त्यात सर्वात जास्त फायदा मागासवर्गीय लोकांना म्हणजे एस.सी., एस.टी., एन.टी. व ओबीसी या वर्गास झाला असता. १९५२ नंतरच्या काळात मध्यवर्ती सरकारतर्फे पूर्वच्या हिंदू कोड च्या मसुद्यातून १) दि. हिंदू मॅरिज ॲक्ट, १९५५ २) दि. हिंदू सक्सेशन ॲक्ट जून १९५६ ए ३) दि. हिंदू मायनॉरिटी गार्डियनशिप ॲक्ट, ऑगस्ट १९५६ आणि ४) दि. हिंदू ॲडॉप्शन ॲन्ड मेन्टेनन्स ॲक्ट डिसेंबर १९५६ हे कायदे करण्यात आले. या कायद्यात "हिंदू" या शब्दाची व्याख्या हिंदू, बौद्ध, जैन व शीख अशी करण्यात आली आहे. स्त्री आणि पुरुष यांना समान वारसा हक्क देण्यात आलेला आहे. आणि या कायद्याचा सर्वात जास्त उपयोग ओबीसी वर्गातील लोकांना होत आहे.

भारतात सामाजिक बदल करण्याचा क्रांतीकारक ध्येय ठेवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी कार्य करित करताना मागासवर्गीयांच्या उत्थानासाठी सुध्दा संघर्ष केला. १९२८ मध्ये भारतात सायमन कमिशन आले. तेव्हा बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांकडून कमिशनला निवेदन सादर केले होते. तेव्हा त्यांनी इतर मागासवर्गीयांच्या नेत्यांनाही विनंती केली की ओबीसी प्रवर्गाकरीता वेगळ्या व स्वातंत्र्य प्रतिनिधीत्वाची मागणी करावी, परंतु हा मागासवर्गीयांचे नेते गांधींच्या प्रभावामुळे ते आपल्या लोकांसाठी काहीच करू शकले नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ब्राह्मणवादी व्यवस्था नष्ट करून संवैधानिक व्यवस्था जी स्वातंत्र्य, समता, बंधूता व समान न्यायावर आधारीत आहे त्यामुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळताच अस्पृश्यांना, दलिताना त्यांचे अधिकार व आरक्षण देण्याकरीता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रयत्न सफल झाले. परंतु ओबीसी नेत्यांनी याकडे दुर्लक्ष केले त्यामुळे ओबीसी समाज त्यांच्या अधिकारांपासून वंचित राहीला. या कारणांमुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेत इतर मागासवर्गीयांच्या विकासाकरीता प्रगती करिता व त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याकरीता संविधानात आरक्षणाची तरतूद केली. संविधान सभेत ओबीसीचा एकही व्यक्ती संविधात सभेत निवडून गेला नाही किंवा त्याला निवडून जाऊ दिले नाही.

स्वातंत्र्य भारताची मसुदा समिती गठीत झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समितीचे अध्यक्ष होते. तसेच ते स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री होते. त्यावेळेच त्यांनी संविधानाचा कच्चा मसुदा तयार करून प्रथम डॉ. राजेंद्रप्रसाद, पंडीत नेहरू व सरदार वल्लभभाई पटेल या तीन लोकांना दाखविला. तेव्हा सरदार पटेल यांनी प्रश्न केला ओबीसी कोण, कोणते, मागासवर्गीय आहेत. जेव्हा की पटेल स्वतः ओबीसी होते आणि ते मागासवर्गीय फक्त अनुसूचित जाती व जमातींनाच समजत असे. तेव्हा संवैधानिक आरक्षण देण्यासाठी जातीची ओळख होणे आवश्यक आहे हे जाणून कलम

३४० अंतर्गत त्यांनी प्रावधान केले की राष्ट्रपतीला हा अधिकार आहे की ओबीसी कोण आहेत ? त्यांची ओळख करण्यासाठी एक आयोग गठित करावा व हा आयोगाचा या बाबीचे संशोधन करेल की हे ओबीसी कोण आहे.

२६ जानेवारी १९५० ला भारतात राज्यघटना लागू करण्यात आली व भारत सार्वभौम गणराज्य झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३४० कलम अंतर्गत ओबीसी आयोग गठीत करण्याची मागणी केली परंतु त्याला खूप विरोध झाला. तसेच हिंदू कोड बिल जे भारतातील महिलांच्या स्वातंत्र्याची सनद होती या दोन्ही ही बाबी संसदेने फेटाळून लावल्या. त्यामुळे व्यथित होऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायदेमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. हा राजीनामा राज्यसभेत वाचून दाखवायचा होता परंतु तशी परवानगी त्यांना मिळाली नाही. त्यामुळे या बाबी रेकॉर्ड होवून सरकारी दस्तऐवज बनल्या नाही. त्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संसदेच्या बाहेर अधिक क्रियाशील झाले व या काळात पूर्ण भारतात मागासवर्गीयांच्या मोठमोठ्या सभा घेत होते. त्यांचा दबाव तत्कालीन सरकारवर आला. व मागासवर्गीयांच्या ओळख निर्मितीसाठी पहील्या आयोगाची स्थापना केली या आयोगाचे अध्यक्षपद काकासाहेब कालेलकर यांना देण्यात आले. घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेत १५(४), १६(४), ४६, ३३५, ३३८(२), ३४०(१) व ३४२(१) इत्यादी कलमांचा समावेश केला होता. त्यामुळे घटनेच्या ३४० कलमानुसार २६ जानेवारी १९५३ साली पहिल्या मागासवर्गीय आयोगाची नेमणूक करण्यात आली. या आयोगाने २३६६ जातींमध्ये ओबीसी ची ओळख करून दिली. अनुसूचित जाती, जमाती प्रमाणेच ओबीसी आरक्षण मिळावे अशी शिफारस केली. पण या आयोगात एकसूत्रता नव्हती. यात गटबाजी झाली व त्यामुळे हा आयोग सर्वसंमत होऊ शकला नाही. अश्याप्रकारे काका कालेलकर आयोग कच-यात टाकण्यात आला. त्यामुळे देशपातळीवर मागासवर्गीयांची कोणतीच यादी मान्य झाली नाही व त्यांना केंद्रीय सेवांमध्ये कोणतेच आरक्षण दिले नाही.

दुसरा केंद्रीय मागासवर्गीय आयोग

मंडल आयोग - १९७७ साली जनता पक्षाचे सरकार सत्ताखंड झाले तेव्हा चरणसिंह गृहमंत्री झाले. त्या आधी १९७७ ला जनता पक्षाने निवडणूक जाहिरनाम्यात कालेलकर आयोगाच्या शिफारशी स्विकारण्याचे आश्वासन जनतेला दिले होते. त्यामुळे मागासवर्गीयांनी या पक्षाला पाठींबा देऊन त्यांचे खासदार निवडून आले होते. त्यामुळे तत्कालीन पंतप्रधान मोरारजीभाई देसाई यांनी २० डिसेंबर १९७८ रोजी लोहीयावादी कार्यकर्ते असलेले बिंदेश्वरीप्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा “केंद्रीय मागासवर्गीय आयोग” यांची नियुक्ती केली. या आयोगात सहा सदस्य होते. या आयोगात विविध तज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ व मानववंश शास्त्रज्ञांच्या महत्वपूर्ण ग्रंथांचे संदर्भ घेतले. एकूण ११ निर्देशांक तीन विभागात विभागले गेले. अ) सामाजिक मागासलेपणा ब) शैक्षणिक मागासलेपणा क) आर्थिक मागासलेपणा यावर संशोधन करण्यात आले व अहवाल तयार करण्यात आला त्यानुसार एकूण ३७४२ इतक्या तर महाराष्ट्रातून २७२ जातींना इतर मागासवर्गीयांच्या यादीत समाविष्ट केले.

भारतात स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जवळ जवळ ३५ वर्षांनी मंडल आयोगाने पहिल्यांदाच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात १५ व ७.५ असे एकूण २२.५ तर ५२ टक्के लोकसंख्या असणा-या इतर मागासवर्गीयांना घटनेतील १५(४) व १६(४) नुसार ५० टक्के राखीव जागांची मर्यादा ओलांडली जाऊ नये म्हणून २७ टक्के आरक्षण देऊ केले.

मंडल आयोगाला विरोध करण्याकरिता विश्व हिंदू परिषदेने एकता यात्रा काढली. त्यानंतर १९८४ मध्ये इंदिरा गांधी यांना लोकसभा निवडणूक जिंकण्यासाठी मंडल आयोगाची मदत झाली. त्यांनी या आयोगाच्या शिफारसी संसदेसमोर मांडल्या. त्यामुळे उत्तर भारतात ओबीसी मध्ये सामाजिक जागृती झाली. परंतु २५ जून १९८४ मध्ये “ऑपरेशन ब्लू स्टार” आले व त्यानंतर इंदिरा गांधींच्या दोन अंगरक्षकांनीच त्यांची हत्या केली.

व्ही. पी. सिंह सरकारने मागासवर्गीयांच्या करिता मंडल आयोग १३ ऑगस्ट १९६० रोजी एक अधिसूचना काढली. त्यानंतर लगेचच देशाच्या विविध भागात मंडल आयोगाच्या विरोधात हिंसाचार व आत्मदहनाचे प्रकार घडले. यानंतर या सरकारने आर्थिकदृष्ट्या गरीब वर्गासाठी १० टक्के राखीव जागा ठेवण्याची कल्पना मांडली. पुढे नरसिंहराव सरकारने २५ सप्टेंबर १९६१ रोजी १० टक्के जागा आर्थिक मागासकरिता आरक्षित ठेवण्याची अधिसूचना काढली. अशा रीतीने ६० टक्के जागा राखीव झाल्या. सर्वोच्च न्यायालयाच्या घटनापीठाने १६ नोव्हेंबर १९६२ रोजी मंडल आयोगात २७ टक्के जागा ओबीसी साठी ठेवण्यात याव्यात याबरोबर ५० टक्क्यापेक्षा राखीव जागांचे प्रमाण अधिक असू नये. असा

निर्णय दिला. या आयोगाला संविधान विशेषतज्ञांनी मंडल आयोगाला सुप्रीम कोर्टात आणले व यात सुप्रीम कोर्टाने आपल्या निकालात क्रिमीलेअरची अट लागू करण्यात आली.

भारतात ५२ टक्के जनता शोषित दारिद्र्यात व राजकीय सहभागापासून वंचित आहे. मागास जातींना जागृत करणे व ब्राह्मणवादी व्यवस्थेविरुद्ध सामाजिक परिवर्तनासाठी संघर्ष करणे आवश्यक आहे यातच त्यांचे उत्थान व प्रगती समाविष्ट आहे.

स्त्री आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायदा

प्रा.मोनाली बहादुरे (समाजशास्त्र)

नुतन आदर्श कला,वाणिज्य आणि श्रीमती म.ह.बेगड विज्ञान महाविद्यालय,उमरेड

आज प्रसार माध्यमांच्या स्वरूपामध्ये झपाट्याने वाढ होत आहे. त्यामुळे जगात कुठेही दूरवर होणाऱ्या वार्ताही त्वरीतच सर्वांना समजतात. असचं एक आधुनिक युगातील प्रसारमाध्यम म्हणजे “यु ट्युब” युट्युबच एक चांगलं आहे की एखादा व्हिडीओ पाहून झाला की ‘अप नेक्स्ट’ मध्ये जे काही इतर व्हिडीयोत येतात ते आपोआप नजरेखालून जातात. असाच एक व्हिडिओज बघितला आणि मन सुन्न झालं!

एक अतिशय नावाजलेले आणि आलिशान ब्युटी पार्लर तिथे अनेक उच्चभूषा बायका बसल्यात. जशी जशी स्वतःच्या अपॉइन्टमेंटची वेळ येईल तशा पुढे पुढे सरकणाऱ्या त्यांच्यात ती सुद्धा आहे सुंदर लांबसडक, काळेभोर रेशमी केस असणारी मनमोहक ती तिच्या डोळ्यांमध्ये मात्र कसली तरी वेदना, उदासी आहे. ती पार्लरमधल्या त्या आरामदायक खुर्चीत बसते. तिथली ब्युटीशियन तिला काय हवं नको ते विचारते. तिथे अपॉइन्टमेंट घेताना ‘हेअरकट’ करायचाय असे सांगितलेलं असते. पूर्वतयारी करतांना ब्युटिशियन विचारते ‘कुठली कट?’ तिच उत्तर असतं ‘केस कमी करा’ ब्युटिशियन थोडे केस कापते आणि विचारते बस? तेव्हा ती म्हणते अजून थोडे! असं तीन चार वेळा होते. शेवटी न राहून ती ब्युटिशियन म्हणते, ‘किती लेख्य हवी मॅडम तुम्हाला?’ ‘मला मारताना नवऱ्याच्या हातात केस येणार नाही इतकी.....’ आणि पाच एक सेकंदच जीव घेणी शांतता आणि कॅमेराचा फोकस तिच्या निर्जीव डोळ्यांवर ज्यातून आता पाणी येणंही बंद झालंय. व्हिडीओ संपते आणि ब्लॅक स्क्रीनवर अक्षर झळकतात.

“StopDomestic Violence”मग पुढे येणाऱ्या सजेशन्समध्ये असे अनेक व्हिडीओज दिसतात.

Make up tutorial to hide marks of domestic violence, ‘Domestic Violence in rural areas Domestic violence not limited to women’ इत्यादी इत्यादी.....

देशाला स्वातंत्र्य मिळून बहातर वर्षे उलटून गेली असली तरी आणि आज आपण एकविसाव्या शतकात पदार्पण करीत असलो तरी महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण कमी होतांना दिसून येत नाही. आईच्या गर्भातच स्त्री भ्रूण हत्या या अन्यायाला सुरुवात होते जन्माला आल्यापासून ते मृत्युपर्यंत स्त्री वेगवेगळ्या टप्प्यांवर अनेक अत्याचार सहन करीत असते. स्त्री पुरुष विषमता, हुंड्यासाठी होणारा छळ, सासरी होणारी घुसमट, स्त्री म्हणून जीवन जगत असताना सतत असलेली असुरक्षिततेची जाणीव, पारंपारीक रूढी परंपरेनुसार तयार झालेली स्त्री विरोधी प्रथा इ. अनेक प्रकारांनी महिलांच्या अनन्वित छळ होत असतो. काही ठिकाणी तर कल्पनेपलीकडे भयंकर अशा स्वरूपाचे हे अत्याचार होतांना दिसतात.

कौटुंबिक हिंसाचार हा एक अत्यंत ज्वलंत आणि संवेदनशील विषय. सोबतच पारंपारीक काळापासून तर अजूनही प्रचलित असलेला विषय आहे. ज्यावर अजूनही मोकळेपणाने बोलल जात नाही. ‘समाज काय म्हणेल’ फक्त या एका प्रश्नाच्या उत्तराला टाळण्यासाठी किंवा नको अशा प्रश्नांचा त्रास यासाठी हा त्रास सहन केला जातो आणि याचे बळी फक्त स्त्रियाच नाही तर पुरुषही आहेत. लहान मुलंही आहेत आणि त्या कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये सगळ्यात महत्वाचं कारण आहे ते म्हणजे ‘माणुसकीचा अनादर’

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ

कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या अधिनियमाच्या कलम ३ मध्ये विस्तृतपणे करण्यात आली आहे. या अधिनियमाच्या अंतर्गत कोणतेही कृत्य किंवा कोणतेही वर्तन ज्यामुळे पीडित महिलेस शारीरिक तसेच मानसिकरित्या नुकसान किंवा ईजा पोहोचेल किंवा ज्यामुळे तिच्या जीवास आणि आरोग्याच्या सुरक्षिततेस धोका निर्माण करणारी असेल असे कृत्य किंवा वर्तन कौटुंबिक हिंसाचाराच्या अंतर्गत येते ज्यात क्लेश, धमकी, अनाचार, हुंडा किंवा संपत्तीची अयोग्य (अनुसूचितपणे) मागणी आणि पीडित व्यक्तीच्या सुरक्षिततेस धोका यांचाही समावेश आहे. शारीरिक शोषण, आर्थिक शोषण आणि लैंगिक शोषण या अंतर्गत येतात.

कौटुंबिक हिंसाचाराची प्रकार

१) मानसिक/ भावनिक हिंसाचार

स्त्रीचा अपमान करणे, टोमणे मारणे, दोष देणे, माहेरच्या मंडळीच्या सतत उद्धार करणे, चारित्र्यावर संशय घेणे, नातेवाईकांना भेटण्यास मज्जाव करणे, आत्महत्या करण्याची धमकी देणे, आत्महत्येस प्रवृत्त करणे, माहेरची इज्जत काढणे, मुली होतात मुलगा होत नाही किंवा मूल होत नाही म्हणून वांझ म्हणून अपमान करणे, इत्यादी मानसिक हिंसाचार होय.

२) शारीरिक हिंसाचार

चापट मारणे, लाथ मारणे, कोणतीही वस्तू किंवा इतर हत्यार मारण्यासाठी वापरणे किंवा प्रत्यक्ष कृती करणे, दारू पिऊन अघोरी मारहाण करणे, गळा दाबणे, चावणे, चिमटा काढणे, जाणीवपूर्वक धक्के मारणे/ढकलणे, जाळून टाकण्याची धमकी देणे किंवा रॉकेल टाकून जाळण्याचा प्रयत्न करणे, शरीराच्या कोणत्याही भाग अधू/निकामी होईपर्यंत मारणे किंवा रक्त येण्यापर्यंत कोणतीही कृती करणे याला शारीरिक हिंसाचार म्हणतात.

३) लैंगिक हिंसाचार

स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध तिला बिभित्स चित्रपट/माहितीपट पाहण्यास लावणे किंवा स्त्रीच्या विरोधात लैंगिक संबंध ठेवणे/अनैसर्गिक संबंध ठेवणे, पुरुषाच्या दोषामुळे मूल होण्यासाठी दूसऱ्या भोंदू महाराज/पुरुषाकडे पाठविणे, स्त्रीच्यासंबंधावेळी लूपा पद्धतीने फाटो काढणे, शुटिंग करणे, नंतर ब्लकमेल करणे, अश्लील शिव्या देणे, पाळीच्या काळात जबरदस्तीने संबंध ठेवणे आणि माहेर/सासरच्या नात्यातील पुरुषाकडून लैंगिक संबंधासाठी बळजबरी करणे इ. स्वरूपाचा लैंगिक हिंसाचारात समावेश होतो.

४) आर्थिक हिंसाचार

स्त्रीला व मुलासाठी घरखर्चाला पैसे न देणे, घरभाडे न देणे, स्त्रीला आर्थिक संधीपासून दूर ठेवणे, तिची आर्थिक कोंडी करणे, मुलांना व पत्नीला शिक्षणासाठी, दवाखाना औषधोपचारासाठी खर्च न देणे, स्त्रीचा पगार/उत्पन्न किंवा मजुरी जबरदस्तीने काढून घेणे व त्याचा दुरुपयोग करणे इ. स्वरूप आर्थिक हिंसाचारामध्ये समावेश होतो.

५) हुंडासाठी

माहेरून प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष पैशाची मागणी करणे, लग्नमाधील देण्या घेण्यावरून छळ/ मारहाण, किंमती वस्तूची मागणी करणे घर/ फ्लॅट घेण्यास गाडी घेण्यास विहीर खोदण्यास, पाईप लाईन टाकण्यास, नोकरी लावण्यास पैशाची मागणी करणे हे सर्व स्त्रीच्या माहेरून मिळाले नाही तर मारहाण करणे, आत्महत्येस प्रवृत्त करणे इ. हुंडासंबंधीच्या हिंसाचाराच्या स्वरूपात समावेश होतो.

कौटुंबिक हिंसाचार कायदा

कौटुंबिक हिंसाचाराचा हा प्रश्न भारतात सर्वकष स्वरूपाचा असला तरी सार्वजनिक जीवनात ती अदृश्य आहे. कारण कुटुंबातील अत्याचाराबाबत स्त्रिया जाहीरपणे बोलत नाही. कौटुंबिक हिंसेबाबत सर्वात लाजिरवाणी बाब म्हणजे ही पिडितव्यक्तीच्या घरात, तिच्या आपल्या माणसांकडून घडते: या प्रकाराला सुरुवात होते ती छोट्या मोठ्या तक्रारींमुळे. तेव्हा जर एका जोडीदाराने समजुतदारपणा दाखवून माघार घेतली तर प्रकरण चिघळत नाही. मात्र बऱ्याचदा स्त्री माघार घेते सुद्धा कारण लहानपणानेच नमतं घेणं मनावर बिंबवलेलं असतं. परंतु त्यानंतर भांडण झालं नाहीतर त्या माघार घेण्याला अर्थ राहतो. परिणामी त्यांच्यामधील दुरावा वाढू लागतो. पत्नी हळूहळू प्रतिकार करू लागते. बोलू लागते. तिच्यावर उध्दपणाचा आरोप लागतो त्यामुळे हिंसाचार वाढिस लागतो. ज्याची परीणीती स्त्रीने घर सोडून जाणे, घटस्फोट घेणे किंवा आत्महत्या करणे यापैकी कशातही होऊ शकते.

या सर्व गोष्टींना प्रतिबंध घालण्यासाठी २००५ साली कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात स्त्रियांना संरक्षण देणारा नवा कायदा कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ अस्तित्वात आला आणि २००६ ऑक्टोबर पासून लागू झाला. या कायद्यामुळे महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यात आले. हिंसामुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटुंबिक हिंसाचार हा निःसंशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे. तसेच तिच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळा निर्माण करणारा गंभीर दखलपात्र विषय आहे. महिलांवरील भेदभाव संपूर्णपणे मिटविण्यासाठीच्या संयुक्त कृती समितीच्या १९८९ च्या शिफारसीनुसार संबंधित देशांनी स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध संरक्षण पुरविण्यासाठी पावले

उचलावीत आणि तसा कायदा निर्माण करावा विशेष करून महिलांना कुटुंबात होणाऱ्या हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यासाठी कायदा करावा म्हणुन या संदर्भात आजवर राहुन गेलेल्या सर्वबाजुनी स्त्री शोषण थांबविण्यासाठीही हा ठोस व निर्णायक कायदा अस्तित्वात आला.

ठळक तरतुदी

१. कोणतीही पिडित स्त्री किंवा बायको, जी प्रतिवादी सोबत विवाहसारख्या संबंधातून बांधली गेली आहे. ती आपल्या नवरा किंवा त्याच्या नातेवाईकांविरुद्ध तक्रार दाखल करू शकते. यासाठी तिला राज्य सरकार नियुक्त संरक्षण अधिकारी, पोलीस अधिकारी, सेवा देणारी पंजीकृत संस्था यांची मदत होईल. तशा प्रकारची तरतुद कायदद्यांतर्गत झाली आहे.
२. सेवाभावी संस्था (एनजीओ) यांची नेमणुक या कायद्यांतर्गत अत्याचारीत स्त्रीच्या मदतीसाठी करण्यात आली आहे. अशाप्रकारे पिडित स्त्रियांसाठी झटणाऱ्या सेवाभावी संस्थांना कायदेशीर हस्तक्षेपाला शिक्कामोर्तब झाला आहे. या कायद्याच्या कलमानुसार ज्या व्यक्तीस कौटुंबिक हिंसाचार घडण्याची किंवा घडणाऱ्या शक्यतेची माहिती द्यावयाची असेल तर ती माहिती संबंधित संरक्षण अधिकारी किंवा यासंबंधी सेवा देणारी संस्था यांच्याकडे देऊ शकतो.
३. अत्याचारग्रस्त स्त्रीला लवकरात लवकर न्याय मिळावा या हेतुने अशा प्रकारची विशेष तरतुद या कायदद्यांतर्गत कलम १२(५) नुसार करण्यात आली आहे.
४. या कायदद्याच्या प्रकरण चार मध्ये पिडित स्त्रीला सहाय्याचे आदेश मिळविण्यासाठी कार्यप्रणाली दिली गेली आहे. कलम १२ नुसार पीडित व्यक्ती किंवा तिच्या वतीने संरक्षण अधिकारी याने न्यायदंडाधिकारी यांच्याकडे विविध सहाय्य मिळविण्यासाठीचा आदेश काढण्यासाठी विहित नमुन्यात अर्ज करावा.
५. या कायदद्यानुसार न्यायाधीशांना पिडित स्त्रीच्या बाजूने संरक्षण आदेश काढण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या आदेशान्वये प्रतिवादीला कौटुंबिक हिंसाचारापासून प्रतिबंधित केले जाते.
६. प्रतिवादीकडून संरक्षण आदेश किंवा वर निर्देशित कोणताही आदेश किंवा न्यायालयाने संमत केलेल्या अंतरिम आदेशाचे उल्लंघन झाल्यास अशा व्यक्तीस एक वर्षे कैद किंवा वीस हजार रुपये दंड किंवा दोन्ही अशा स्वरूपात शिक्षा सुनावण्यात येवू शकते.
७. असे आढळून आले की प्रतिवादी हा भारतीय दंड विधान कलम ४९८अ किंवा हुंडा— प्रतिबंधक कायदद्यानुसार आरोपास पात्र आहे तर तसे आरोप करण्यासंबंधाची तरतुद असेल. शिवाय न्यायाधीशांना सुधारीत आदेश काढण्यासंबंधीची सुद्धा तरतुद आहे. या कायदद्याखालील गुन्हा हा दखलपात्र व अजामीनपत्र गुन्हा समजण्यात येतो.
८. फक्त पिडित व्यक्तीच्या जबानीच्या आधारावरच गुन्हा नोंदविला जावू शकतो व न्यायालय गुन्हा घडल्याचा निष्कर्ष काढून शिक्षा ठोठावू शकतो.

कायद्याचा फायदा.

सन २००५ मध्ये महिलांचे संरक्षण अधिनियम या कायद्याला मंजुरी मिळाली. सन २००६ पासून या कायद्याची सर्वत्र अंमलबजावणी सुरू झाली यात पाच प्रकारचे संरक्षण तत्काळ देण्यात येते. त्यात शारीरिक, मानसिक, मुलांचा ताबा, आर्थिक नुकसान व रोजचा होणारा खर्च आदिंचा समावेश आहे.

घरगुती हिंसाचार कमी करण्यासाठी चे उपाय

घरगुती हिंसाचार कमी करण्यासाठी कायद्याबतच काही उपाय सुद्धा गरजेचे आहे जसे की,

१. महिलांमध्ये त्यांच्या अधिकारांबाबत जाणीव जागृती होण्यासाठी सर्व स्तरांवरील स्त्री शिक्षणात वाढ करण्याचे प्रयत्न करावे.
२. प्रत्येक स्त्रीने आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर होण्यासाठी मार्ग शोधून काढावे.
३. सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेतून मुलींचा संतुलित व्यक्तिमत्व विकास घडवून आणावा.
४. महिलांनी संघटित व्हावे आणि त्यांच्या संघटनेचा दबदबा निर्माण करावा.
५. कुटुंबात संपत्तीचा वाटा देणे.

६. पालनपोषणात मुलगा — मुलगी यामध्ये भेद करू नये.

नि'क'र्त:

१. मानवाच्या अनैतिक वर्तनातून हिंसाचार वाढू लागला आहे आणि अशांतता पसरलेली दिसून येते.
२. व्यक्तीमधील “मी” या भावनेतून हिंसाचार हा उदयास येतो आणि तो हिंसक रूप धारण करतो.
३. जगातील माणसांना अहिंसा— प्रेम—शांती या त्रिसुत्रीची गरज आहे.
४. हिंसा या समस्येला सामोरे जाण्यासाठी तिचा मुळापासून विचार करण्याची गरज आहे.
५. ‘हिंसाचार आणि मानव’ या संकल्पनेचा गहन विचार करण्याची गरज आहे.
६. माणसाची प्रवृत्ती, मानसिकता यामध्ये परिवर्तन जरूरी आहे.
७. सर्वात महत्वाचे म्हणजे स्त्री सुद्धा एक मानव आहे. या दृष्टीकोनातून तिच्या संदर्भात विचार करायला हवा.

संदर्भग्रंथ

1. Proceeding 2nd international interdisciplinary conference on inequality, vulnerability and violence, organized by Association of interdisciplinary policy Research and Action (IPRA), Bawankule chandrakant and wasekar mahendra, 1st February 2015, 426 427
2. कौटुंबिक हिंसाचार: व्यक्त होऊया.... माणुसकी जपुया,esakal.com Friday 9th June 2017
3. सेलुकर ज्योती,कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्री Domestic violence Against Women An Impediment To social Development, 7th Feb 2009, 20
4. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिला संरक्षण कायदा २००५ विधी — लिखित कायदेविषयक जनजागृतीसाठी महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची पुस्तकमालिका ३ महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग म्हाडा भवन कलानगर, मे२०१८, ८, ९

भारतातिल महिला हिंसाचारविरुद्ध कायदे**प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार**समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री.गोविंदराव मुनघाटे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
कुरखेडा जि. गडचिरोली

स्वातंत्र्याच्या सत्तरी नंतरही आपण माणसातला माणूस घडवू शकलो नाही. ही फार मोठी शोकांतिका म्हणावी लागेल. विकृत मानसिकता आधुनिक युगात झपाट्याने संचारते आहे. रोजचे हिंसा, खून, स्त्री अत्याचार, लुटमार हे सारे चित्र साऱ्यांचेच सुचक आहेत. नवीन समाज, नवीन युग कुठल्या मार्गाने जातोय याचे चिंतन होणे आज गरजेचे आहे. समाजातील ही हीन प्रवृत्ती, कुठल्या मार्गाने जाते याचा शोध आपण घ्यायला हवा. सर्व विघातक चित्र थांबवायचे असे तर काय करायला हवे याचे चिंतन आज संपूर्ण सामाजिक स्तरावर होणे गरजेचे आहे. वर्धा जिल्ह्यातील हिंणगावमधील तरुण प्राध्यापिकेच्या 'अग्निकांड' ने संपूर्ण देश हादरला आहे. तिला एकतर्फी प्रेमातून मुलीचा बाप असलेला माथेफिरू मजनु विवेक नगराळे याने भर चौकात पेट्रोल टाकुन पेटविले. या तरुणीचा उपचारदरम्यान दवाखान्यातच मृत्यूशी झुंज देतांना तीची प्राणज्योत मावळली औरंगाबाद जिल्ह्यात सिल्लोड तालुक्यातील अंधारीमध्ये संतोष मोहिते नावाच्या बिअर बार मालकाने आपल्या प्रेयसीच्या घरात घुसून तिच्यावर रॉकेल ओतून जाळले, दुसऱ्या दिवशी तिच्या रुग्णालयात मृत्यू झाला, तर मुंबई येथील सांताक्रुझ येथे एका महिलेवर सामूहिक अत्याचार केल्यानंतर तिचा खून करण्यात आला. अहमदनगर जिल्ह्यात बलात्कार करणाऱ्या राज सोनवणे याला जमावाने बेदम मारहाण करून मारून टाकले. या साऱ्या घटना समाज मनाला शून्य करणाऱ्या आहेत. निर्भया प्रकरणातील फाशिची शिक्षा तारीख पे तारीख सतत पुढे ढकलली जाणे. यामुळे कायद्याचा धाक राहिला नसल्याचे चित्र दिसतो म्हणुन अशा घटना घडतांना दिसतात.

भारतीय राज्यघटनेचे पंधरावे कलम सांगते की, स्त्री व पुरुष असा कोणताही भेदभाव भारत करणार नाही. स्त्रीचा गतकाळ अनंत यातनांनी भरलेला होता तर वर्तमानकाळ अशांतचा, अपेक्षाभंगाचा, असमाधानाचा, असुरक्षिततेचा आहे.

महिला हिंसाचारविरुद्ध कायदे पुढील प्रमाणे—

अ.क्र.	कलम	अपराधाचे स्वरूप	शिक्षेची तरतूद
१	३६६ अ	अल्पवयीन मुलींना विवाहासाठी पळविणे	१० वर्षे सजा, दंड
२	३६६ अ	परदेशातून मुलींना पळवून आणणे	१० वर्षे सजा, दंड
३	३६९	अल्पवयीन मुलींना त्यांच्या जवळील वस्तुंची चोरी करण्यासाठी पळवणे	७ वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्ही
४	३७०	एखाद्या मुलीला किंवा महिलेला गुलाम बनविण्यासाठी विकत घेणे किंवा तिचा विल्हेवाट लावणे	७ वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्ही
५	३७२	अल्पवयीन मुलींना वेशा व्यवसायासाठी विकणे	१० वर्षे सजा
६	३७३	अल्पवयीन मुलींना वेशा व्यवसायासाठी विकत घेणे	१० वर्षे सजा
७	२२८ अ	बलात्कारासारख्या अपराधामागील अत्याचार पिडीत महिलेचे नाव किंवा ओळख देणारी माहिती छापणे किंवा प्रसिद्ध करणे.	२ वर्षे सजा, किंवा दंड
८	२९४	महिलेकडे पाहून सार्वजनिक ठिकाणी अश्लील किंवा ३ महिन्यांची सजा	

		असभ्य वर्तन करणे	किंवा दंड
९	हुं.प्र.का. १९६१	हुंडा मागणे	३ वर्षांची सजा किंवा दंड रु. १५,०००
१०	३०४ ब	हुंडाबळी	जन्मठेप
११	३१३	महिलेच्या संमतीशिवाय गर्भपात	जन्मठेप किंवा १० वर्षांची सजा
१२	३१४	महिलेच्या संमतीशिवाय केलेल्या गर्भपाताच्या वेळी महिलेचा मृत्यू	७ वर्षे सजा किंवा जन्मठेप, दंड
१३	३२३	पत्नीला मारहाण, सामान्य जखमा	५ वर्षे तुरुंग
१४	३२५	पत्नीला मारहाण, गंभीर जखमा	७ वर्ष सजा, दंड
१५	३४२	अवैधरित्या डांबून ठेवणे	१ वर्ष सजा
१६	३५४	हल्ला करणे किंवा गुन्हेगारी ताकदीचा वापर करून महिलेचा विनयभंग करणे	२ वर्ष सजा किंवा दंड
१७	३६३	अपहरण	७ वर्षे सजा
१८	३६४	खुन करण्यासाठी अपहरण करणे किंवा पळवून नेणे	१० वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्हीही
१९	३६६	विवाहासाठी सक्तीने महिलेला पळवून नेणे, अपहरण करणे, जबरदस्ती करणे	१० वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्हीही
२०	३७६	बलात्कार	७ ते १० वर्षे सजा
२१	३७६ अ	कायदयाने वेगळे राहणाऱ्या पत्नीबरोबर संभोग	२ वर्ष सजा
२२	३७६ ब	आपल्या अधिकाराखालील सरकारी नोकरीतील महिलेसोबत संभोग करणे (कस्टडी रेप)	५ वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्ही
२३	३७६ क	तुरुंगाधिकारी किंवा रिमांड होममधील अधिकाऱ्यामार्फत अधिकारातील महिलेशी केलेला संभोग	५ वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्ही
२४	२४३७६ ड	एखादया रुग्णालयात व्यवस्थापन सदस्याने रुग्णालयातील महिलेशी केलेला संभोग	५ वर्षे सजा, दंड
२५	४९०	कायदेशीर विवाह नसताना विवाहाचा समारंभ घडविणे	७ वर्षे सजा, दंड
२६	४९३	कायदेशीर विवाह आहे असे भासवून एखादया महिलेला फसवून तिच्या सोबत पुरुषाने फसवून राहणे	१० वर्षे सजा, दंड
२७	४९४	अवैधरित्या दुसरी पत्नी करणे	७ वर्षे सजा, दंड
२८	४९५	द्विभार्या प्रतिबंधक कलम पहिले लग्न लपवून दुसरी पत्नी करणे.	१० वर्षे सजा, दंड
२९	४९७	व्यभिचार	५ वर्षे सजा, दंड
३०	४९८	विवाहीत महिलेला गुन्हेगारी वृत्तीने अटकाव करणे किंवा घेवून जाणे.	२ वर्षे सजा, दंड
३१	४९८ अ	नवविवाहितेचा हुंड्यासाठी किंवा इतर कारणाने शारीरिक मानसिक छळ करणे	३ वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्ही
३२	५०९	एखादया महिलेचा विनयभंग करण्याचा हेतूने तिच्याकडे पाहणे, शब्द उच्चारणे, वृत्ती करणे.	१ वर्षे सजा, दंड किंवा दोन्ही

संरक्षण अधिनियमातील तरतुदी व्यापक प्रमाणात दिलेल्या असल्या तरी स्त्रियांवरील अत्याचारांमध्ये बरीच वाढ झालेली दिसून येते. भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाने (२००२) प्रकाशित केलेल्या अहवालावरून महिलांवरील गुन्ह्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे दिसून येते.

स्त्रियांविरुद्ध विविध प्रकारचे गुन्हे — २०००—२००२ (संपूर्ण भारत)

अ. क्र	गुन्ह्याचा प्रकार	२०००	२००१	२००२
१	बलात्कार	१६,४९६	१६,०७५	१६,३७३
२	अपहरण किंवा पळविणे	१५,०२३	१४,६४५	१४,५०६
३	हुंडाबळी	६,९९५	६,८५१	६,८२२
४	यातना किंवा तीव्र वेदना	४५,७७८	४९,१७०	४९,२३७
५	पीडा, त्रास, छळ	३२,९४०	३४,१२४	३३,९४३
६	लैंगिक अत्याचार	११,०२४	९,७६४	१०,१५५
७	हुंडा प्रतिबंध	२८७६	३,२२२	२,८१६

स्रोत: भारतीय गृह मंत्रालय, राष्ट्रीय गुन्हे अन्वेषण विभाग (२००४), क्राईम इन इंडिया, नवी दिल्ली.

यत्र नार्यस्तु पुज्यते, रमन्ते तत्र देवः। जेथे स्त्रियांचा आदर व मानसम्मान केला जातो तिथे देवता वास करतात. असे म्हणणाऱ्या भारतीय समाजात विचित्र चित्र दिसते. भारतीय राष्ट्रीय गुन्हे अभिलेख ब्युरोच्या २००६ च्या अहवालानुसार प्रत्येक २६ व्या मिनिटाला एक महिलेचा विनयभंगाची घटना, दर ५४ मिनिटाला एका स्त्रिवर बलात्कार, दर ९३ मिनिटाला एका स्त्रिची हत्या होते. ४३ मिनिटाला एका महिलेचे अपहरण २६ मिनिटाला महिलेचा विनयभंग होतात असा हा अहवाल सांगतो. सन २००५ मधील एकुण स्त्रियांवरील १,५५,५५३ हिंसेच्या प्रकरणांपैकी ६८,८१० प्रकरणे कौटुंबिक हिंसाचाराची होती. भारतात प्रत्येक ९० मिनिटाला एक हुंडाबळीची घटना घडते. म्हणजेच एका दिवसात जवळपास १६ व एका वर्षात जवळपास ६,००० घटना हुंडाबळीच्या घडून येतात. तसेच हुंडा प्रतिबंधक कायदा करण्यात आला असला तरी त्याची फलश्रुती हुंडाबळीच्या आकड्यावरून दिसून येते. भारतात महिलांविरुद्ध अत्याचार — गुन्हे २००४ — ०६ नुसार हुंडाबळीचे ७,०२७ गुन्हे नोंदविण्यात आले. हुंड्याची पद्धत तर दिवसेंदिवस गंभीर रूप धारण करीत आहे. उच्च व मध्यमवर्गीय लोक हुंडा हे प्रतिष्ठेचे द्योतक मानतात. वर दक्षिणेच्या नावाखाली प्रचंड हुंडा घेतला जातो. वरदक्षिणेचा हेतू खरा म्हणजे सद्भावना व प्रेम निर्माण व्हावा हा असतो. पण त्याचा विपर्यास इतका केला जातो की, त्याला विवृत्त असे व्यापारी रूप आले आहे. मुलीकडच्या लोकांचे ते पद्धतशीर शोषण आहे. हुंडा नावाच्या प्रथेच्या कॅन्सर आज आपल्या समाजालाच लागला आहे. 'लग्न' हा पैसा मिळविण्यासाठीच असतो, अशीच समजूत दृढमुल झाली आहे. यामध्ये स्त्री ही एक वस्तूच असते. तिला विकली जाते, विकत घेतली जाते. तिच्यापासून मिळणारा पैशाचा ओघ थांबला तर तिच्यावर अत्याचार करून तिचा हुंडाबळी घेतला जातो. त्यामुळे केवळ कायदयाने ही गंभी समस्या सुटण्यासारखी नाही, त्यासाठी पुढील उपयोजना आवश्यक ठरेल.

महाराष्ट्र शासनाच्या गुन्हे अन्वेषण विभागाने सन २०००—०१ या वर्षातील महाराष्ट्रात महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे आकडे प्रकाशित केले. त्यात दर आठवड्याला ८० बलात्कार, १०० पेक्षा जास्त महिलांच्या सासरच्या मंडळींकडून छळ, तर वर्षभरात ३६२ हुंडाबळी, १,२०७ महिलांच्या आत्महत्या आणि महिलासंबंधीच्या १३,५८२ गुन्ह्यांची नोंद केली होती.

राष्ट्रीय नोंदणी विभागाने केलेल्या अहवालानुसार, स्त्रीविरुद्ध हिंसाचाराचे प्रमाण १४.४ टक्के आहे. महाराष्ट्रात अशा घटनांचे प्रमाण १४.३ टक्के असून मध्यप्रदेश १२.९ टक्के, उत्तरप्रदेश ११.८ टक्के असा क्रम लागतो. दिल्लीत हे प्रमाण २३.५५ टक्के तर राजस्थानात २१.५ टक्के आहे. हे प्रत्यक्ष नोंदी झालेली आकडेवारी असली तरी कौटुंबिक हिंसाचारात कुटुंबातील इतर स्त्रियांबरोबरचा व्यभिचार आणि इतरही बऱ्याच घटनांच्या तक्रारी सहसा नोंदविण्यात येत नाहीत. कुटुंबांतर्गत स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या तक्रारी भारतीय संस्कृतीत वाढलेल्या स्त्रिया पोलिस स्टेशनपर्यंत घेवून जात नाहीत. त्यामुळे यासंबंधीत वास्तविक आकडेवारी उपलब्ध होत नाही.

एखाद्या स्त्रीवर नवऱ्याने किंवा तिच्या नातेवाईकांनी अत्याचार केले किंवा क्रुतापूर्वक वागणुक केली तर भारतीय दंड विधानाच्या कलम ४९८ (अ) नुसार तो गुन्हा मानला जातो. भारताचे राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम यांनी १३ सप्टेंबर, २००५ रोजी या अधिनियमाला आपले समर्थन दिले आणि या कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायद्याची अंमलबजावणी २६ ऑक्टोबर, २००६ पासून लागू झाली आहे. हा कायदा सर्व जाती-धर्मातील लोकांसाठी लागू आहे. या कायद्याचे स्वरूप अतिशय व्यापक असल्यामुळे स्त्रियांना संरक्षण मिळण्याच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त आहे. महिलांना घरगुती अन्याय-अत्याचारापासून संरक्षण देणे हा या कायद्याचा मुख्य उद्देश आहे. महिलांचे शारीरिक शोषण — जसे : मारहाण करणे, थापड मारणे, धक्काबुक्की करणे, लाथ मारणे, ढकलून देणे. मानसिक शोषण — जसे : अबोला धरणे, तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करणे, टोचून बोलणे, शिव्यागाळ करणे, भिती दाखविणे. आर्थिक शोषण — जसे : स्त्रीला नोकरी करण्यास मनाई करणे किंवा नोकरी करण्यास भाग पाडणे. लैंगिक शोषण — जसे : जवरी संभोग, पत्नीवर बळजबरी किंवा वाईट साहित्य वाचण्यास प्रवृत्त करणे किंवा एखादे वाईट चित्र पाहण्यास प्रवृत्त करणे, बाल लैंगिक अत्याचार, हुंड्यासाठी आत्महत्येस प्रवृत्त करणे इत्यादींचा समावेश कायद्यात करण्यात आला आहे. एखाद्या अत्याचारपीडीत स्त्रीने या कायद्याच्या आधारे न्याय मिळविण्याचा प्रयत्न केल्यास प्रतिपक्षाला तिला यासाठी लागणारा खर्च नुकसानभरपाईच्या स्वरूपात द्यावा लागतो. अशाप्रकारे तिला आर्थिक सहाय्य मिळण्याची तरतूद या कायद्यात आहे.

हुंडा प्रतिबंधक कायदा :-

हुंडा पद्धतीचे दुष्परिणाम पाहिल्यास हुंडा पद्धती ही समाजाला लागलेली कीड आहे. वैधानिक उपाय योजून या दृष्ट पद्धतीला पायबंद घालण्याचा प्रयत्न हुंडाविरोधी कायद्याच्या रुपाने करण्यात आला. भारत सरकारने हुंडा प्रतिबंधक बिल २७ एप्रिल, १९५९ मध्ये लोकसभेत मांडला. लोकसभेत ते बिल पास झाले. परंतु राज्यसभेत ते पास न झाल्याने दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त निवड समितीकडे पाठविले व २० मे, १९६१ ला ते बिल पास झाले. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ पास करण्यात आला. त्यानुसार हुंडा देणे- घेणे व देण्या-घेण्यास मदत करणे हा कायद्यानुसार गुन्हा आहे हे घोषित करण्यात आले. हुंड्याची मागणी करणे हा सुद्धा गुन्हा ठरविण्यात आला. परंतु हुंड्याची अनिष्ट प्रथा बंद झाली नाही. म्हणून १९८४ मध्ये सदर कायद्यात सुधारणा करून या कायद्यात बरेच बदल घडवून आणण्यात आले. हा कायदा २ ऑक्टोबर, १९८५ पासून अमलात आला. पुन्हा एकदा या कायद्यात सुधारणा करून 'हुंडा प्रतिबंधक (संशोधित) कायदा १९८६' हा लागू झाला. त्यानुसार "कोणतीही मालमत्ता, मौल्यवान वस्तु, रोख पैसे, हुंड्या, दस्तावेज किंवा खरेदीपत्र अशा प्रकारचे व्यवहार की जे विवाह होणे किंवा न होणे अवलंबून राहिल, ते सर्व प्रकारचे व्यवहार हुंडा म्हणून गणल्या जातील." १९८६ च्या हुंडा प्रतिबंधक कायद्यानुसार हुंड्याच्या गुन्हाकरीता जामीन दिला जात नाही. गुन्हेगारास ५ वर्षांचा कारावास आणि १५ हजार रुपयांचा दंड आकारला जातो. हुंड्याची मागणी करणाऱ्या कमीत कमी व जास्तीत जास्त दोन वर्षांची शिक्षा व १० हजार रुपयेपर्यंत दंड होऊ शकतो.

भारतात हुंड्याच्या समस्येला आळा घालवण्यासाठी शासनाने कायदे केले असले तरी अजूनही ती समस्या कायम आहे, उलट हुंड्याच्या या समस्येत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे ही चिंतेची बाब आहे. त्यामुळे केवळ कायद्यावर विसंबून न राहता काही उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

हुंड्यांची समस्या सोडविण्यासाठी केंद्र सरकारने हुंडा प्रतिबंधक कायदा केला. या कायद्यामुळे हुंड्याच्या संदर्भात पोलिसात तक्रार केल्यास हुंडा देणाऱ्या व घेणाऱ्यास शिक्षा केली जाते. परंतु अजूनही या हुंडा प्रथेस पायबंद बसला नाही तर उलट ते वाढत आहे. यावरून असे दिसते की, केवळ कायदा करून हुंड्याची समस्या सुटणार नाही. हुंडा प्रथा ही स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्वाशी विसंगत आहे. अजूनही समाज स्त्रीला माणुस म्हणून किंमत देत नाही तर उपभोग्य वस्तु म्हणूनच तिच्याकडे पाहिले जाते. समाजाची ही मानसिकता बदलविण्याचे मोठे आव्हान समाजासमोर आहे.

सारांश :-

भारतात महिला हिंसाचाराविरुद्ध विविध कायदे असले तरी निर्भया प्रकरण, हिंणघाट येथील प्राध्यापिकेला पेट्रोल ओतून जीवंत जाळून टाकणे अशा घटना दिसून येतात. केवळ अस चालणार नाही तर जो पर्यंतस्त्री कडे बघण्याची पुरुषाची मानसिकता बदलणार नाही तो पर्यंत अशा घटना घडत राहतील असे संशोधकाला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

- १) संपादक कर्वे स्वाती (२००८), स्त्री विकासाचे नवे क्षितीज, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन
- २) भागवत विदयुत (२००९), स्त्री प्रश्नाची वाटचाल : परिवर्तनाच्या दिशेने, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन
- ३) गीताली मंदाकिनी (२००९), स्त्रीप्रश्न सोडवताना, पुणे, दिलीपराज प्रकाशन,
- ४) कन्हाडे बी. एम. (२०१३), भारतीय समाज प्रश्न, नागपुर, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स,
- ५) आगलावे प्रदिप :- भारतीय समाज संरचना, नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन
- ६) खडसे भा. की (१९९९), भारतातील सामाजिक समस्या, नागपुर, मंगेश प्रकाशन
- ७) शेंडे पुष्पा, महिलांसाठी आधार कायद्याचा, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन
- ८) देशमुख अलका, विविधांगी आयामातुन स्त्री, नागपुर श्री. साईनाथ प्रकाशन
- ९) राठोड मधु (२०१०), पंचायती राज और महिला विकास, जयपूर (राजस्थान), पोइन्टर पब्लिशर्स
- १०) शर्मा प्रज्ञा, नाराणी प्रकाश नारायण, भारत मे समाजिक समस्या, पोइन्टर पब्लिशर्स
- ११) वर्मा ओ.पी. (२००४), भारतीय सामाजिक समस्या, कानपूर, विकास प्रकाशन
- १२) यादव रामजी, (२००७), सामाजिक चुनौतिया और सतत शिक्षा, अर्जुन पब्लिशर्स हाऊस
- १३) शर्मा ऋचा (२०११), भारतमे सामाजिक समस्या, जयपूर, सागर पब्लिशर्स
- १४) दैनिक लोकशाही वार्ता,
- १५) दै. तरुण भारत
- १६) दै. पुण्यनगरी
- १७) दै. देशोन्नती
- १८) दै. लोकमत
- १८) बायजा
- १९) <http://ncrb>

भारतीय संस्कृती आणि कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा. अनिल एन. चकोले

स्वामी विवेकानंद समाजकार्य महाविद्यालय महाल, नागपूर

प्राचीन भारतात सुसंघटित व सर्वोत्तम समाज जीवनाचा विकास झालेला होता. आर्य संस्कृतीपासून येथे अनेक सामाजिक संस्था दृढमूल झाल्या कुटुंबसंस्था, विवाह संस्था, आश्रमव्यवस्था, वर्णव्यवस्था व जातीसंस्था ह्या संस्था प्रभावशाली होत्या. त्याचप्रमाणे संस्कार पद्धती, चार पुरुषार्थ, वर्णाश्रमधर्म, नीतीमूल्ये आणि धर्म तत्वज्ञान, शास्त्रे व अध्यात्मवादाचा जनमानसावर विलक्षण पगडा होता. त्यातूनच भारतीयांच्या जीवन जगण्याचा प्रभावी राजमार्ग प्रशस्त झालेला होता. त्यादृष्टीने धर्माशिवाय इथल्या समाज जीवनाचा विचार करणेच अशक्य होते. धर्माने राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अंगे व्यापून टाकली होती. धर्मपरंपरेने भौतिक, नैतिक व अध्यात्मिक उन्नतीकडे सारखेच लक्ष पुरविले होते. त्यामुळे भारतीय समाज इस्लामिक देशांप्रमाणे धर्मांध नव्हता किंवा पाश्चात्य राष्ट्रांप्रमाणे निव्वळ भौतिकवादीही नव्हता. दोहोंवर योग्य नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य धार्मिक संस्काराने पार पाडले. त्यातूनच समन्वयवादी सर्वोन्नत समाजजीवनाचा विकास झाला. मूळची वर्णव्यवस्था गुण—कर्मासारख्या उच्च तत्वावर आधारलेली होती. परंतु तिच्या विकृतीकरणामधून विषमतावादी जातीव्यवस्थांचा जन्म झाला विवाह संस्थेमुळे स्त्री पुरुषांच्या कौटुंबिक जीवनाला स्थैर्य प्राप्त झाले. कुटुंबसंस्थेमुळे समाजजीवनाला व कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेला साहाय्य झाले. चार पुरुषार्थांनी मानवी ध्येयाची निश्चिती केली तर आश्रमव्यवस्थेने मनुष्यजीवनाला शिस्तबद्धता प्राप्त करून दिली. रानटी अवस्थेला मनुष्यत्व बहाल करण्याचे कार्य संस्कार पद्धतीने पार पाडले. काळाच्या ओघात भारतीयांनी अन्न, वस्त्र, निवारा, मनोरंजन व विविध क्षेत्रात प्रगती करून राहणीमानाचा दर्जा उंचावला. जातीव्यवस्थेचा अपवाद वगळता सर्व सामाजिक संस्थानी येथील समाजजीवन समृद्ध व सुसह्य बनविले. एका अभिनव जीवनशैलीचा आदर्श भारतीय समाजव्यवस्थेने निर्माण केला. त्यात निर्माण झालेले दोष स्वभाव, विकृती व परिस्थितीचा परिपाक होता. नीतीमत्ता, सदाचारण, धर्मप्रवणता, रूढीप्रियता, श्रद्धाळूपणा, अध्यात्मिकता, अहिंसकता, उत्सवप्रियता, आत्मसयम, तत्वचिंतन, वैराग्यवृत्ती, सहिष्णुता, औदार्य, प्रामाणिकपणा, सत्यवादित्व, क्षमाशीलता, संस्कारनिष्ठा, आतिथ्यशीलता व सुसंस्कृतपणा ही भारतीय समाजाची स्वभाव वैशिष्ट्ये होती. परंतु दुर्दैवाने सद्गुणाला दुर्गुणाची अवकळा प्राप्त झाली. हिंदुसमाजाची पिछेहाट होत गेली. हे कटू वास्तव आहे.

स्त्रियांचा दर्जा:— विवाह संस्कार हा भारतीय संस्कृतीचा सन्मानबिंदू आहे. विविध संस्कारात ह्या संस्कार विधीला जास्त महत्व आहे.

कुटुंब संस्थेमुळे समाजजीवनाला स्थैर्य प्राप्त झाले तर कौटुंबिक जीवनाला विवाह संस्थेमुळे स्थिरता प्राप्त झाली. जगात विवाह अभावामुळे कसा अनाचार माजला आणि कौटुंबिक जीवन उद्ध्वस्त झाले सर्वांच्या निदर्शनाला येत आहे. नर—मादी पशुप्रमाणे असलेल्या स्त्री पुरुषांच्या संबंधाला सुसंस्कृत दर्जा देण्याचे महान कार्य विवाह संस्थेने पार पाडले आहे. तथाकथित आधुनिक पुरोगामी विचारवंत विवाह संस्थेला विरोध करतांना दिसतात. तथापि त्यांनाही विवाह संस्काराच्या अभावाचे तोटे सहन करावेच लागतात. स्त्री पुरुषाचे केवळ एकत्रिकरण म्हणजे विवाह एवढा क्षुद्रविचार भारतीय विवाह पद्धतीच्या मुळाशी नव्हता. स्त्री—पुरुषाचा काया—वाचा—मनाने झालेला पवित्र संगम व संस्कार विधी म्हणजे विवाह अशी उदात्त व व्यापक भूमिका विवाह संस्थेच्या मुळाशी होती.

जगात कोठेही न आढळणारी नाविण्यपूर्ण विवाह पद्धती भारतीयाने निर्माण केली उलट आजकाल युरोप—अमेरिकनांना ह्या विधीचे आकर्षण वाटत असून ते ह्या पद्धतीने विवाह करित आहेत. विवाह संस्था नसलेल्या समाजीतील पत्नी, मुले, मातापिता, निराधार बनतात व कमालीचा अनाचार वाढत जातो. ही गोष्ट प्राचीन आर्यांना तीन हजार वर्षांपूर्वी उमजली आणि ऋग्वेद काळातच (इ.स. पू.१५००) प्राचीन विवाह संस्थेचा उद्‌य झाला. पूर्वीच्या समाजात (पाषाण युगात) स्त्री—पुरुषाचे व्यवहार स्वेच्छाचाराने व अनिर्बंधपणे चालत असा उल्लेख महाभारताच्या आदिपर्वात आलेला आहे. ऋग्वेदात सूर्य—सोम विवाहाचे व गृहस्थाश्रमाचे वर्णन केलेले आहे. ह्या दोन प्रकारच्या संदर्भाद्वारे आर्य संस्कृतीच्या ऋग्वेद काळात विवाह संस्थेचा उद्‌य झाला आणि तत्पूर्वी रीतसर विवाह पद्धती अस्तित्वात नसावी असे वाटते नंतरच्या धर्मशास्त्रकार व ग्रंथकारांनी विवाह पद्धतीला जास्त महत्व दिल्याचे दिसून येते. उलट सर्वांनी विवाहबाह्य स्त्री—पुरुषांच्या संबंधाला निषिद्ध ठरविले. आजतागायत ही संस्था भारतात भक्कमपणे उभी आहे.

प्राचीनकाळात भारतीय नारींचा दर्जा मिश्रस्वरूपाचा होता. त्यामुळे जातीव्यवस्थेप्रमाणेच स्त्रीच्या स्वातंत्र्याची व तिच्या पारतंत्र्याची चर्चा शतकानुशतके चालू आहे. सिंधुसंस्कृतीतल्या भौतिकी पुराव्यावरून तत्कालीन स्त्रियांना कुटूंब व समाजात मानाचे स्थान असावे असे अनुमान काढता येते. आर्यकालीन वैदिक संस्कृतीमध्ये (इ.स.पू. १५०० ते ५००) स्त्रियांना भरपूर स्वातंत्र्य होते आणि दर्जा उच्च प्रतीचा होता ऋग्वेद काळात स्त्रिया वेदाध्ययन करित, स्वयंवर पद्धतीने पती निवडीत, युद्धात भाग घेत, राज्यकारभारात भाग घेत, वेदाची रचना करित आणि पतीच्या बरोबरीने कुटुंबावर अधिकार गाजवीत. त्यांना प्रौढ विवाहाचा व पुनर्विवाहाचा अधिकार होता. त्यांना मालमत्तेचा हिस्सा मिळे आणि वारसा हक्क प्राप्त होई. यज्ञ व कोणतेही धार्मिक विधी पत्नीशिवाय पार पाडत नव्हते. गृहस्थी धर्माचरणात ती पतीची सहचारिणी होती. पुरुषांना अनेक विवाह करण्याचा व स्त्रियांना सती जाण्याचा अधिकार नव्हता. कोणत्याही परिस्थितीत पुरुषाला पत्नीचा त्याग करता येत नव्हता. अपरिहार्य स्थितीतच विवाह विच्छेद व पुनर्विवाहाला मान्यता होती. गुरूकुलात विद्यार्थिनी अध्यापन करित. स्वतंत्र छात्रीशाला होत्या. वीरमाता व अर्धांगिनी (माता व भार्या) म्हणून तिचे स्थान श्रेष्ठ दर्जाचे होते. गुरू व पित्यापेक्षा मातेला प्रथम स्थान होते. मातृ देवो भव म्हणून तिचा सन्मान होत असे ज्या ठिकाणी नारीचे पूजन होते तेथे देवता वास करतात. ह्या राज्यात मनुने भारतीय स्त्रीचा गौरव केलेला आहे. विद्या व कलांची अधिष्ठात्री सरस्वती स्त्री देवता होती. सर्व देवता भार्यांना नंतर मातृदेवताचा दर्जा प्राप्त झाला.

आत्मरक्षण अथवा स्वसंरक्षण ही बाब आजच्या जगात महिलांसाठी एक प्राथमिक आवश्यकता बनली आहे. स्त्रियांना देवता मानून आदराने वागवण्याचा काळ निदान भारतात तरी आता इतिहास जमा झाला आहे. आज महिला—विरूद्धचे गुन्हे चिंता वाटावी इतक्या वेगाने वाढत आहेत. रस्त्यांवर बिनदिक्‌पणे टिंगल टवाळी केली जाते, निर्लज्यपणे त्यांचा विनयभंग केला जातो, त्यांना कुरपणे भोसकले जाते, बलात्कार केला जातो, चालत्या गाडीतून फेकले जाते, जिवंत जाळले जाते, चेहऱ्यावर ॲसिड फेकून त्यांना विद्रुप केले जाते महिलांवरील अत्याचाराची ही यादी करावी तेवढी थोडीच आहे आणि दुर्दैवाची बाब म्हणजे कोणतीही स्त्री अशा अत्याचाराची संभाव्य बळी ठरू शकते, मग भले ती एखादी छोटीशी शाळकरी मुलगी असो किंवा विवाहिता असो त्यांच्यावर अत्याचार होतांना दिसतात.

कौटुंबिक हिंसाचार हा निःशंकपणे मानवी हक्काचा विषय आहे आणि अशाप्रकारचा हिंसाचार अस्तित्वात असणे, ही मानवी विकासामध्ये येणारी अत्यंत गंभीर अडचण आहे. कौटुंबिक हिंसाचार समाजात सर्वत्र बोकाळलेला असला तरी तो दृष्य स्वरूपात बरेचदा दिसत नाही. स्त्रींवर अन्याय, अत्याचार, हिंसाचार करणारी व्यक्ति नेहमी तिचा पतीच असेल असे नाही. पतीप्रमाणेच

त्या स्त्रीची मुले, पालकसुद्धा अशाप्रकारच्या अन्याय अत्याचारासाठी कारणीभूत ठरू शकतात. ज्या घरात स्त्री पूर्णपणे इतरांवर तिच्या घरच्यांवर अवलंबून असते त्या कुटुंबामध्ये प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षपणे तिच्यावर अनेकदा अन्याय अत्याचार होतात असे आढळून आले आहे. अशाप्रकारे होणारा छळ स्त्रिया वर्षानुवर्षे सहन करीत आल्या आहेत. सहनशिलतेच्या सर्व सीमा संपल्याशिवाय छळाविरुद्ध किंवा कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध स्त्री साधारणतः तक्रार करीत नाही. या पार्श्वभूमीवर महिला राष्ट्रीय महिला आयोग, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग, एवढेच नव्हे तर उच्च व सर्वोच्च न्यायालयातील विविध न्याय निवाडा यांद्वारे स्त्रिया व मुलीवर होणाऱ्या अत्याचाराची दखल घेऊन हे अत्याचार थांबविण्यासाठी अनेक प्रयत्न झालेले आहेत. परंतु प्रत्येक व्यवस्थेमध्ये असलेल्या पुरुषी मानसिकतेमुळे या प्रयत्नांना अपेक्षित यश मिळतांना दिसत नाही. समाजातील इतरांपुढे कुटुंबाचे आणि आपल्या स्वभावाचे तसेच परस्परांमध्ये असलेल्या संबंधाचे चांगले प्रदर्शन करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक जण करीत असतो. त्यामुळे मानवी संबंधाचे सुरेख चित्र उभे करण्यासाठी सार्वजनिकरित्या चांगली वागणूक हा व्यवहाराचा भाग झालेला आहे. पण त्याच वेळी घरात स्त्रींवर होणारा अत्याचार किंवा जुलूम वाढलेला आहे. ही गोष्ट मुद्दाम नोंद घेण्यासारखी आहे. यांत्रिक आणि वैज्ञानिक प्रगतीमध्ये विकासाच्या आमच्या व्याख्या चुकीच्या दिशेने फरफटत गेल्यामुळे, मानवी जीवनाचे मूल्य कमी झाले असल्याचे वातावरण आजुबाजुला बघायला मिळते. अशावेळी ज्या स्त्रीला परंपरागतरीत्या दुष्पट स्थान देण्यात आले आहे, तिच्या मानसन्मानांचा विचार करण्याची कुणाला गरज वाटली नाही.

महिलांच्या प्रश्नांवर काम करणाऱ्या अनेक सामाजिक संघटना आणि अनेक अभ्यास गटांनी कुटुंबात आणि कौटुंबिक व्यवस्थेत स्त्रीवर होणारा अत्याचार थांबविण्यासाठी कायदा करण्याची गरज असल्याचे मत वेळोवेळी व्यक्त केले आणि त्याचा परिणाम म्हणून २४ आगष्ट २००५ रोजी लोकसभेमध्ये 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करणारा कायदा २००५' संमत होऊन १३ सप्टेंबर २००५ रोजी राष्ट्रपतीची संमती घेऊन, कायदा अस्तित्वात आला. 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करणारा कायदा २००५' भारतीय घटनेने महिलांच्या अधिकारांचे संरक्षण देण्याचे आश्वासन दिल्याप्रमाणे कुटुंबातर्गत घडणाऱ्या हिंसाचाराला बळी पडलेल्या किंवा इतर प्रकारच्या कौटुंबिक जुलुमाविरुद्ध परिणामकारक संरक्षण उपाय म्हणून हा कायदा अस्तित्वात आलेला आहे तरी देखील समाजात गुन्हे घडून राहिलेले आपण आज पहातच आहे.

निष्कर्ष :- आपल्या भारतीय संस्कृतिमध्ये एवढी सोज्वळता असतांना स्त्री-पुरुषांना एवढे मानसन्मान असतांना तसेच या भारत देशात कायदे असतांना सुद्धा असे कौटुंबिक हिंसाचार घडत असेल तर कायदे काय कामाचे असे घृणास्पद कृत्य घडत असेल तर ते निंदनीय आहे असे मला वाटते.

संदर्भ :- १. प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास

पी.जी. जोशी

विद्या प्रकाशन

२. स्त्री आणि स्व-संरक्षण

अरविंद खैरे

मनोविकास प्रकाशन

३. कौटुंबिक हिंसाचार आणि कायदा

अॅड. असिम सरोदे

मनोविकास प्रकाशन

कौटुंबिक हिंसाचाराचा भारतीय समाजावर होणारा परिणाम

प्रा. कोटरगे दत्ता नामदेव

मराठी विभाग, शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा ता. लोहारा,
जि. उस्मानाबाद, 413608

गोषवारा:

कौटुंबिक हिंसाचार हा अत्यंत ज्वलंत व संवेदनशील विषय आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराचे बळी फक्त स्त्रियाच नाही तर पुरुष आणि लहान मुलही असतात. कौटुंबिक हिंसाचारामागचे सर्वात प्रमुख कारण म्हणजे माणुसकीचा अनादर हे होय. कौटुंबिक हिंसाचारात फक्त शारीरिक त्रासाचाच समावेश होत नाही तर त्यात शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ यांचाही समावेश होत असतो. हुंडा आणि मालमत्ता देण्यासाठी स्त्रिला अपमानित करणे, शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा दुखवणे, त्रास देणे, दुखपत करणे, जखमी करणे, मनाविरुद्ध गर्भधारणेची सक्ती करणे, जबरदस्तीने गर्भपात करवणे, पीडीत महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकांकडे हुंड्यांची मागणी करणे. म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे, या सर्व बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार असे म्हणतात. या हिंसाचाराच्या बळी केवळ स्त्रिया नसून पुरुषही आहेत. बऱ्याचदा पुरुष आणि त्यांचे कुटुंबीय कौटुंबिक हिंसाचार कायदयांतर्गत खोट्या आरोपामध्ये अडकवले जातात. आपल्या पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धतीमध्ये पुरुषांवर अत्याचार होऊ शकतात ही गोष्टच मान्य नाही. आजच्या घडीला भारतीय कायदाही पुरुषांच्या बाजूने नाही त्यामुळे स्त्रियांप्रमाणेच पुरुषांवरही अन्याय होते.

महत्वाचे शब्द:

कौटुंबिक हिंसाचार, शारीरिक त्रास, गर्भपात, हुंडा, मालमत्ता, कौटुंबिक हिंसाचार कायदा, पुरुषसत्ताक पद्धती इ.

प्रस्तावना:

दिवसेंदिवस महिलांवरील अत्याचार कमी न होता वाढतच आहेत. काही महिलांना कुटुंबाकडून हुंड्यांसाठी छळले जाते तर काहींचा चक्क जीव घेतला जातो.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ:

१. **शारीरिक छळ:** मारणे, चावणे, लाथाडणे, ठोसे मारणे, ढकलणे, शारीरिक अत्याचार करणे इत्यादी चा यामध्ये समावेश होतो.
२. **शाब्दिक किंवा भावनिक छळ:** अपमानास्पद उपहासात्मक बोलणे, नावे ठेवणे, नौकरीस प्रतिबंध करण्याचा देखील कौटुंबिक हिंसाचारात समावेश होतो.
३. **आर्थिक छळ:** घरगुती गरजांसाठी पैसे, भाडे हातखर्च इत्यादी न देणे, पगार व उत्पन्न जबरदस्तीने घेणे इ.
४. **लैंगिक छळ:** जबरदस्ती करणे, अश्लील चित्रफित दाखवणे, लैंगिक शोषण करणे इ.

कौटुंबिक हिंसाचाराला इंग्रजीत Domestic violence असे म्हणतात. या प्रकारच्या विकृतीसाठी हिंसाचार हा एकच शब्द योग्य आहे. या विकृतीचा आणि धर्म, जात, आर्थिक स्थिती, पिडीत व्यक्तीचे वय, लिंग, सहभागी व्यक्तीचं शिक्षण याच्याशी फारसा संबंध नाही. शिक्षण

जास्त असेल तर कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण मात्र कमी आहे. मात्र तिथे शारीरिक त्रासापेक्षा मानसिक त्रास जास्त सहन करावा लागतो. कौटुंबिक हिंसेबाबत सर्वाधिक शरमेची बाब म्हणजे ही पिडीत व्यक्तित्वाच्या घरात, तिच्या आपल्या माणसांकडून घडते. सामान्यतः या प्रकाराला जी सुरुवात होते ती छोट्या-मोठ्या कुरबुरीमुळे. तेव्हा जर एका जोडीदाराने समजूतदारपणा दाखवून माघार घेतली तर हे प्रकरण चिघळत नाही. बऱ्याचदा स्त्री तशी माघार घेतेही. लहानपणापासूनच नमत घेण मनावर बिंबवलेल असतं ना त्याचाच हा परिणाम. यानंतर भांडण झाली नाहीत तर त्या माघार घेण्याला अर्थ राहतो. पण बऱ्याचदा प्रत्यक्षात मात्र तिला पती अथवा सासरच्या घराचे अपमानित करतात. 'तुझा काहीतरी चुकल असेल तो तर रागीटच आहे. तुच सांभाळून घेतलं पाहिजे' असे सल्ले तिला दिले जातात त्याला मात्र कोणी काही सांगत नाही. अशावेळी तिचा माहेरी ओढा वाढला तर त्यावरूनही टोमणे सुरु होतात. अनेकदा तिला माहेरकडूनही आधार मिळत नाही. एवढा खर्च करून घराच्यांनी लग्न लावून दिले, आता त्यांच्याकडे तक्रार केली तर त्यांना सहन होणार नाही या भितीने स्त्रियाही फारश्या बोलत नाहीत. अशावेळेस त्यांचा मानसिक त्रास वाढू लागतो. सतत असे प्रसंग कुरबुरीची तिब्रता वाढवत असतात. तिची आगतिकता लक्षात आल्यावर पती व सासरचे लोकही दबावतंत्राचा वापर करून तिला नमवायला बघतात. अशा प्रसंगात जोडप्यांमधील शारीरिक संबंध तणावपूर्ण, बऱ्याचदा जबरदस्तीचे होतात. त्यांच्या मधील दुरावा वाढू लागतो. कुरबुरीची तीब्रता वाढते. पत्नी हळूहळू प्रतिकार करू लागते, बोलू लागते तेव्हा तिच्यावर उद्धटपणाचा आरोप लागतो. परिणामी हिंसाचार वाढू लागतो. ज्याची परिणती स्त्रीने घर सोडून जाणे, घटस्फोट घेणे किंवा आत्महत्या करणे यापैकी कशातही होऊ शकते.

कौटुंबिक हिंसाचाराला प्रतिबंध घालण्यासाठी २००५ साली कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात स्त्रियांना संरक्षण देणारा नवा कायदा 'कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५' अस्तित्वात आला. २६ ऑक्टोबर २००५ पासून हा कायदा लागू झाला. याशिवाय फौजदारी कायद्यातील ४९८ अ कलमाखाली पोलिसांच्या अधिकारकक्षा वाढवून स्त्रियांना हुंडाविरोधी संरक्षण मिळाले. अशा वेळी गुन्हेगारविरोधात कडक कारवाई केली जाते. विवाहानंतर ७ वर्षांच्याआधी कोणा विवाहितेचा मृत्यू झाला तर आपण निर्दोष आहोत हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी तिच्या पतीची आणि सासरच्या लोकांची असते. भारतात केंद्र सरकारने कौटुंबिक न्यायालय कायदा १९८४ साली अस्तित्वात आणला; या कायद्यान्वये ठिकठिकाणी कौटुंबिक न्यायालये स्थापन झाली. विवाहविषयक कायद्यांच्या तरतुदीप्रमाणेच या न्यायालयातील न्यायाधीशांना विशेष अधिकार प्रदान करण्यात आले. या कायद्यांतर्गत विवाह समुपदेशक यांची मदत न्यायाधीशांना उपलब्ध व्हावी अशी तरतुद झाली. आजकाल न्यायालयात होणारे समुपदेशन सक्तीचे करण्यात आले आहे.

या कायद्यांतर्गत जी पिडीत स्त्री आहे. त्या स्त्रीची व्याख्या खुप विस्तारीत रूपाने मांडली आहे. पिडीत स्त्री म्हणजेच लग्न झालेली स्त्री एवढेच नाही. तर अशा सर्व स्त्रिया ज्या कौटुंबिक संबंधात राहत आहेत किंवा कोणावर अवलंबून राहत आहेत. याशिवाय पिडीतांमध्ये कुठलाही मनुष्य, स्त्री असो वा पुरुष, लहान मुले, आई, वडील, नोकर मंडळी किंवा कौटुंबिक संबंधात राहणारे कोणीही या कायद्याचा आश्रय घेऊ शकतात.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे सामाजिक परिणाम:

कौटुंबिक हिंसाचार हा महिलांना लाभलेला अभिशाप आहे; आणि हा अभिशाप अनेक दशकांपासून व शतकांपासून दिसतो. आज स्त्रीया सर्वच क्षेत्रात यशस्वी वाटचाल करताना दिसत आहेत. तिचे क्षेत्र विस्तारले आहे. चाकोरीबद्ध स्त्रीजीवन संपून आज तिचे रूपांतर 'सुपर वूमन' मध्ये झालेले दिसते. असे असतानाही आज स्त्री पूर्णपणे हिंसाचारापासून मुक्त नाही. तिच्याकडे आजही समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन 'बाई' पुरताच मर्यादीत आहे. आजही तिच्या कर्तृत्वावर

पुर्ण विश्वास ठेवला जात नाही. आजही हुंडाबळी, स्त्रीभ्रूणहत्या, विनयभंग, बलात्कार अशा घटना घडतात. कौटुंबिक हिंसाचारही त्या पाठीमागे आलाच. आजही स्त्रियांचा छळ होत आहे. फक्त त्याचे स्वरूप बदलले आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार ही संपूर्णपणे जगभर पसरलेली समस्या असून भारतातही प्राचीन काळापासून स्त्रीवरील अन्याय अत्याचार होत आहेत. स्त्रीवादी विचारांबद्दल समाजात अनेक गैरसमज दूर केल्याशिवाय स्त्रियांची कौटुंबिक हिंसाचारातून मुक्तता होणार नाही.

कौटुंबिक हिंसाचार थांबवून स्त्रीसुरक्षितता मजबूत करायची असल्यास अनेक उपाययोजना कराव्या लागतील जसे की, कायद्याचे ज्ञान, समुपदेशन केंद्र, जलदगती न्यायालये, सकारात्मक पोलिस यंत्रणा, स्त्रीला माणूस म्हणून समजून घेण्याची मानसिकता यात परिवर्तन होणे आवश्यक आहे.

संशोधनाचे महत्व:

प्रस्तुत संशोधनात कौटुंबिक हिंसाचारामागची कारणे व कौटुंबिक हिंसाचाराचे भारतीय समाजावर होणारे परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात येणार असून कौटुंबिक हिंसाचारावरून समस्येवर प्रतिबंध घालण्यासाठी उपाययोजना करण्यात येणार आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी माहितीचा स्रोत म्हणून द्वितीयक तथ्य संकलन साधनांचा वापर करण्यात आला असून संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

१. कौटुंबिक हिंसाचारामागची पार्श्वभूमी तपासणे.
२. कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रकार अभ्यासून त्यामागची कारणांचे अध्ययन करणे.
३. कौटुंबिक हिंसाचाराचे समाजावर होणारे परिणाम अभ्यासणे.
४. कौटुंबिक हिंसाचाराला प्रतिबंध घालण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाचे गृहिकृत्ये:

१. कौटुंबिक हिंसाचारास रुढी, प्रथा, परंपरा कारणीभूत आहेत.
२. कौटुंबिक हिंसाचारात सर्वाधिक बळी महिलांचा जातो.
३. कौटुंबिक हिंसाचाराचे भारतीय समाजावर दुष्परिणाम होत आहेत.

निष्कर्ष:

१. पारंपारीक रुढी, प्रथा, परंपरा व अंधश्रद्धा यांचा खूप मोठा परिणाम कुटुंबावर पडल्याने कौटुंबिक हिंसाचारात भर पडल्याचे दिसते.
२. कौटुंबिक हिंसाचारात महिलांप्रमाणेच पुरुष व लहान मुलांचेही शोषण होताना दिसते.
३. कौटुंबिक हिंसाचाराने सामाजिक वातावरण दुषित बनते असे दिसून येते.
४. कौटुंबिक हिंसाचाराचे अनेक प्रतिकूल परिणाम भारतीय समाजावर पडत असल्याचे दिसतात.

शिफारसी:

१. कौटुंबिक हिंसाचार थांबविण्यासाठी कठोर कायदे करण्यात यावेत.
२. कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायद्यांची कठोरपणे अमलबजावणी करण्यात यावी.
३. शोलय अभ्यासक्रमात मुल्यशिक्षणाचा समावेश करण्यात यावा. ज्यामुळे मानवी मुल्यांचा विकास होऊन कौटुंबिक हिंसाचारात घट होईल.

संदर्भ:

१. नॅशनल क्राईम रिकॉर्ड ब्यूरो, रिपोर्ट, २०१९.
२. नागरी समस्या व प्रश्न, विशेष लेख, दै सामना, २०१७.
३. Doshi S.L., Rural Sociology.
४. लोकराज्य मासिक, महाराष्ट्र शासन, २०१९.
५. योजना मासिक, भारत सरकार, २०१८.
६. दै. लोकमत वर्तमानपत्र
७. The Times of India, Daily News paper, 2018

स्वतंत्र भारतातील संस्कृती व स्त्रीकलह

डॉ. सिद्धार्थ बुटले

मराठी विभाग प्रमुख गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा.

भारत देश स्वतंत्र झाला त्यानंतर या देशातील विशमता, जाती भेद, वर्ण भेद, धर्म भेद, प्रांतभेद, भाषा भेद व लिंग भेद नष्ट होईल अशी आशा, अशी स्वप्ने या देशाने पाहायला सुरूवात केली होती. स्वातंत्र्यानंतर या देशात निर्माण होणारी नवी पिढी माणुसकीला, मानवतेला, स्वातंत्र्याला, समानतेला, बंधुत्वाला, राश्ट्रीयत्वाला व धर्म निरपेक्षतेला आपल्या जीवनात सर्वोच्च स्थान देतील. भारत देशाला लोकषाही व मानवीमुल्यांच्या सन्मार्गाने अधिक षक्तीषाली व बळकट करतील हे स्वप्न स्वतंत्र्य भारत देशाने आपल्या उराशी बाळगले होते. गेल्या ७२ वर्षात काही प्रमाणात भारत देशातील वाटचाल धर्मनिरपेक्षतेकडे, मानवतेकडे व मानवीमुल्याकडे होत होती. त्यामुळे मानवीमूल्यांच्या समर्थकांना आषावादी परिस्थिती डोळ्यापुढे दिसत होती.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अनेक समूह वेदना उराशी बाळगून नव्या जीवनाचे स्वप्न पाहत होते. या समूहात या देशातील अर्धीशक्ती व निम्मी संख्या असलेली स्त्री या देशाच्या संस्कृतीकडे व व्यवस्थेकडे फार मोठ्या आशेने पाहत होती. भारतीय राज्यघटनेने पंधराव्या कलमामध्ये सांगितले की, 'स्त्री व पुरुष' असा भेद करता येणार नाही भारत राष्ट्र असा भेद करणार नाही. यामुळे स्त्रीच्या विकासाच्या व स्वातंत्र्याच्या सर्व दिशा खुल्या झाल्या पण भारतीय संस्कृती व धर्माने मात्र स्त्रीला काही लक्ष्मणरेषा आखून दिलेल्या आहेत तिचा विकासाच्या आड व स्वातंत्र्याच्या आड ह्या लक्ष्मणरेषा येत होत्या हा देश सामाजिक व आर्थिक विषमतेची मोठ्याप्रमाणात ग्रासलेला होता. हा समाज राश्ट्रीयत्वाच्या नावावर एकसंघ होणे शक्य नव्हते. जात, वर्ण, लिंग व धर्माच्या स्तरावर भारतीय स्त्री ही गुलामाचे जीवन जगण्यापासून मुक्त होवू शकली नाही अपवादाने काही स्त्रीया तुरळक प्रमाणात पुरुषांच्या खादयाला खांदा लावून जीवन जगताना दिसतात ही अपवादात्मक उदाहरणे जीवन जगताना दिसतात ही अपवादात्मक उदाहरणे आहेत.

“परिवर्तनाला जी दिशा मिळत असते ती त्या देशाच्या घटनेतील आदेशाशी संवादी असतेच असे नाही कारण घटनेने फक्त हक्क देता येतात वस्तुस्थिती मात्र अशी आहे की काही हक्क स्त्री भोगू शकत नाही. सामाजिक परिवर्तनाचा वेग मंद असतो विशेषतः मूल्यात्मक बदल सहजा सहजी होत नाही”.
 1. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर सर्व क्षेत्र स्त्रीयांसाठी मुक्त करण्यात आले परंतु भारतीय संस्कृतीचे दाखले देवून अद्यापही स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन पुर्णतः बदलेला नाही आधुनिकतेमुळे तिच्या जीवनात अधिक गुंतागुंत निर्माण झाली आहे स्त्री ही मानसीक कचटयात सापडलेली आहे. स्त्रीला आज शिक्षणासाठी व अर्थार्जणासाठी घराबाहेर पडावे लागत आहे. ती चुल, मूल व घर या चौकटीतून बाहेर पडण्यासाठी धडपड करतांना दिसते. आजचे युग हे स्त्रीसाठी नवे स्वप्न व नवे जीवन घेवून येत आल्याचा निवळ भास होत आहे. निसर्गाने केवळ दोनच जाती निर्माण केल्या आहेत परंतु देशामध्ये 6 हजारापेक्षा अधिक जाती आहेत. जातीसाठी माती खाणाऱ्याच्या सुत्राला अधिक पाठबळ मिळत आहे. त्यामुळे 'जी जात नाही ती जात' ही धारणा मजबूत झालेली आहे. या भूमिकेमुळे स्त्रीची अवहेलना, अपमान व छळ केल्या जात आहे.

आज आधुनिकतेच्या नावाखाली जी संस्कृती पुढे येत आहे त्यामुळे जगात मानवी मूल्यांचा न्हास होताना दिसून येतो. तसेच मानवाधिकार कायद्यामुळे मानवी मूल्यांचे संरक्षण व संवर्धन होताना दिसून येते. वास्तविक अमानवीमुल्यांना आवाहन करणारा हा कालखंड असायला पाहिजे हांता. परंतु संस्कृती, जात, प्रथा, परंपरा व धर्माच्या बंधनात अडकलेली स्त्री मुक्तपणे जीवन जगतांना दिसत नाही तिला मानवी मुल्यापेक्षा जात प्रथा संस्कृती व धर्म अधिक प्रिय व मोलाचा वाटत आहे. स्त्रीला आपण मानव आहोत ही

जाणीव अत्यल्प प्रमाणात आहे. तर पत्नी मुलगी आई व बहिण अशा नात्याला ती मोठ्या प्रमाणात स्विकारून जगण्यात धन्यता मानताना दिसते त्यामुळे मानवी संस्कृतीला व मानवीमृत्याला प्रोत्साहन व प्रेरणा तिच्याकडून न मिळता उलट ती या घटनेला विरोध करताना दिसते.

स्त्रीमुक्तीच्या छोट्या मोठ्या चळवळीने स्त्री मुक्त होवू शकत नाही स्वातंत्र्य माणसाला नवी दृष्टी देते स्वातंत्र्य तुमच्या संकुचित रुढीला व परंपरेला मुठमाती देत असते स्वातंत्र्य हे स्त्रीला मनुष्यत्व बहाल करते स्वातंत्र्य हे भारतीय संस्कृतीला मानवी मुल्याची जोड देते स्वातंत्र्य हे भारतीय लोकशाहीला सन्मान प्राप्त करून देते. स्वातंत्र्य हे समग्र मानवी जीवनाला विषमतेतून व द्वेषातून मुक्त करते ही जाणीवच या देशाला अजून झालेली नाही विज्ञानाचा वापर करताना केवळ वस्तुचा व साधनाचा उपभोग घ्यायचा परंतु त्या ज्ञानाचा उगम व विकास कसा झाला हे मात्र मान्य करायचे नाही अशी दुटप्पी भूमिका आजच्या समाजमनाची झालेली आहे आपली संस्कृती हा आपला आदर्श आहे आपली संस्कृती ही सर्व श्रेष्ठ या ठाम भुमिके पासून भारतीय समाज दूर जाण्यास तयार नाही. आधुनिकता व परिवर्तन म्हणजे काय? याचा अर्थ संस्कृतीच्या व धर्माच्या प्राबल्यामुळे लावणे कठीण झाले आहे. मनुष्याला मानव म्हणून जगणे कठीण झाले आहे. ऑनर किलिंग जातीय दंगे व संस्कृती व परंपरेचा कर्मठ अभिमान या घटनेला अधिक मोठ्याप्रमाणात पाठबळ व प्रोत्साहन मिळत आहे

वेतनधारी स्त्रियांच्या वाटयालाही आर्थिक स्वावलंबन नाही आजही समाजात स्त्रीला अत्याचार व अन्यायाला बळी पडावे लागत आहे. समतेपेक्षा स्वातंत्र्याला महत्त्व देणारी भोगवृत्ती मोठ्या प्रमाणत पुढे येत आहे. “तात्पर्य असे की, केवळ स्वातंत्र्य असून कामाचे नाही तर स्त्री-पुरुषांमध्ये खरीखुरी समता असणे अगत्याचे आहे. पुरुषांना असलेले स्पर्धा, हिंसा, स्वैराचार व वर्चस्व यांचे स्वातंत्र्य स्त्रियांनाही मिळाले की समता स्थापन होते. असे भांडवली लोकशाहीचे समर्थक मानतात पण हे खरे नाही. नव्या मूल्य व्यवस्थेवर आधारलेला आत्मविकासाची समान संधी सर्व स्त्री –पुरुषांना देणारा, एकाचा देह दुसऱ्याचे साधन ठरणार नाही.असा बंदोबस्त करणारा, व्यक्तीची स्वायत्ता , प्रतिष्ठा जपणारा नवा समाजच त्यासाठी घडवावा लागेल. 2

आजही अनेक संघटना धर्म, संस्कृती व परंपरा याची उघडपणे पाठराखण करतात. त्यामुळे स्त्रीयांना त्याचा विरोधात लढा देणे अवघड झाले आहे. या संघटना अंधश्रद्धा, पुरुषप्रधान व विषमता समर्थक मूल्ये याची जोपासना करतात. स्त्रीचा गौरव चार भिंतीमध्ये असतो. व्रत व वैकल्यातून स्त्रीच्या जन्माचे सार्थक मातृत्वावाचून तीच्या स्त्रीजीवनाची परिपूर्णता होऊ शकत नाही असे अनेक विचार व प्रथा तिच्यावर लादल्या जातात. त्यामुळे या घटनांचा विपरीत परिणाम स्त्रीमनावर व स्त्रीजीवनावर होऊन तिला मुक्तपणे जगता येत नाही ती स्वतःलाच अपराधी समजत असते. चंद्रशेखर धर्माधिकारी म्हणतात, “अंधश्रद्धा कायम आहेच मूलगा व मूलगी यांना कुठेच समानसंधी नाही. जातीपातीच्या भिंती कायमच आहेत. जातीपातीच्या भिंती तोडून जातीधर्म यांचा विचार न करता सर्व स्त्रिया एक आहेत ही भावना असल्या खेरीज स्त्री मुक्तीचे पाऊल फारसे पडणार नाही” 3

ज्या देशातील, ज्या समाजातील स्त्री मुक्त नसते त्या देशाची संस्कृती होवूच शकत नाही. ती केवळ संस्कृतीच्या नावावर विराजमान होवून आपलेच गोडवे स्वतःच गात असते. स्त्रीला गुलामीत ठेवूनही संस्कृती स्वतःला ‘सुस्कृती’ म्हणते ही गोष्ट भारतीय लोकशाहीत व आजच्या विज्ञानयुगात न पचणारी आहे. तरी मात्र हा देश बिनधास्तपणे पचवू शकतो. येथील संस्कृती ही मानवी मृत्याचा पुरस्कार व समर्थन करणारी नाही तर चातुर्वर्ण्याचा व जातिव्यवस्थेचा पुरस्कार व सन्मान करणारी आहे. डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात “तिलाही गगुलाम करणाऱ्या परंपराचे आयुष्यभर निष्ठेने पालन करणारी, पुजा –व्रतवैकल्ये करणारी, देवाधर्माच्या चिखलात रुतलेली आणि आपल्या मनातील ब्राम्हणी संस्कारांना जाळून पुरून न टाकता हे विषारी संस्कारच दुधामधून मूलांना पाजणारी स्त्री माणूस जन्माला घालण्याच्या विरोधात जाणीव पूर्वकच असते असे म्हणणे भाग आहे. या राष्ट्राला गुलामाचे राष्ट्र म्हणून आयुष्याच्या प्रदिर्घ काळ घालवावा लागेल” 4

समाज कितीही बदलला व स्वतःला सुधारणावादी म्हणू लागला तरी हा देश व समाज तसेच या देशातील संस्कृती ही चौकटप्रिय आहे. अशा चौकटीत राहण्यात स्त्री-पुषांना धन्यता वाटते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात 'गुलामाला गुलामीची जाणीव करून द्या म्हणजे ते आपोआप गुलामगिरी विरुद्ध बंड करून उठेल' परंतु या देशातील गुलामाला गुलामीची अजूनही जाणीव झालेली नाही स्त्री ही धर्माची प्राणपणाने जोपासना करण्यात स्वतःला धन्य मानते. कार्यालयातील काम करणाऱ्या स्त्री पेक्षा देवघरात किंवा देवळात काम करणारी स्त्री अधिक सभ्य व प्रतिष्ठेला शोभनारी ठरते संस्कृती निष्ठ, परंपरावादी व पोथीनिष्ठ होणे हे स्त्रीची गुलामगिरी वाढविण्याची लोकप्रिय पाऊलवाट आहे. या वाटेनी स्त्री तर गुलाम होतेच पण पुरुषप्रधान संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन सुद्धा होते. ज्यांना स्वातंत्र्य पाहिजे ज्यांना समानता पाहिजे त्यांनाच त्या जर समजल्या नाही तर मात्र अशा स्वातंत्र्य व समानतेचा काहीही उपयोग होणार नाही जग विख्यात विचारवंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'ज्या हिंदु धर्मात मी जन्मलो त्या हिंदु धर्मात मी मरणार नाही' या वाक्यात आलेली बेदिस्त गुलामगिरी ते सांगतात स्त्रीयांना माणसासारखे जगायचे असेल माणुसकीचे जीणे पाहिजे असेल तर शोषणासाठी कारणीभूत ठरलेल्या संस्कृतीचा व धर्माचा पुनर्स्थापनेचा तसेच तो नाकरण्याचा विचार सर्वप्रथम मनात यायला पाहिजे. महात्मा फुले म्हणतात, "स्त्रीयांची जात फार अबला असल्यामुळे या लोभी धाडसी पुरुषांनी मोठी कावेबाजी करून कोणत्याही कामामध्ये स्त्रीजातीची सम्मती घेतल्या शिवाय एकंदर सर्वच पुरुषांनी आपलेच घोडे पुढे दामटले. स्त्रियांना मानवी हक्क समजू देवू नये म्हणून अज्ञानात ठेवले. हे सर्व बदलले पाहिजे" 5

हे वास्तव आजही स्त्रियांना पटण्यासारखे दिसत नाही. 'पती परमेश्वर' अशीच तिची भावना आहे. स्त्री आजही प्रस्थापीत संस्कृतीच्या व धर्माच्या विरोधात जाण्यास तयार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही संभाव्य परिस्थिती लक्षात घेता स्त्रियांच्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडण्यासाठी हिंदु कोड बिलाच्या रूपाने स्त्री स्वातंत्र्याची नवीवाट निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला त्यांच्या प्रतिष्ठेला एक संविधानिक पाठबळ प्राप्त करून दिले व या संस्कृतीचा कुटील डाव हाणून पाडण्यासाठी भारतीय संविधानात भारतीय स्त्रीला मनुष्यत्वाकडे जाण्याची सुवर्णसंधी प्राप्त करून दिली. परंतु भारतीय नारी मात्र स्वातंत्र्याच्या नव्या युगाची पाईक बनू शकली नाही. ही पात्रता तिच्या ठिकाणी आलेली नाही हे नाईलाजाने सद्विवेकबुद्धीने मान्य करावे लागते जेथे न्याय देवता एक स्त्री आहे. जिथे विद्येची देवता स्त्री आहे. सर्व शक्तीची देवता स्त्री आहे. अशा स्त्रीला भविष्यात स्त्री जीवनाचे वास्तव कळावे व त्या वास्तवातून ती एक मानव म्हणून उदयास यावी ही भविष्यवाणी भारतीय संविधानाने व लोकशाहीने केली आहे ती खरी ठरावी.

संदर्भग्रंथ

1. भालचंद्र फडके, चिंता आणि चिंतन श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, मार्च 1980 पृष्ठ 10
2. भा.ल.भोळे खेमराज हिरेखण स्मृती ग्रंथ संपादक सुंगधा शेंडे, डी.सी. गर्ल्स होस्टेल, नागपूर, 1994 पृष्ठ 216
3. चंद्रशेखर धर्माधिकारी तत्रैव, पृ.3
4. यशवंत मनोहर, तत्रैव, पृ.4
5. महात्मा फुले तत्रैव, पृ. 128

सदयस्थितीतील घरगुती हिंसाचार

प्रा.डॉ. एस.पी. चव्हाण

पुंडकर महाविद्यालय बाळापूर

घरगुती हिंसाचारा संदर्भात विचार व्यक्त केले असता प्रामुख्याने तो स्त्री जीवनाशी निगडीत आहे असे दिसून येते. भारतीय संस्कृतीत स्त्रीयांना मानसन्मान मोठ्या प्रमाणात असला तरी अधिकार मात्र नग्न आहेत. प्राचीन काळापासून विचार केला तर एक बाब प्रामुख्याने लक्षात येते ती म्हणजे वैदिक काळाचा पूर्वार्ध जर सोडला तर स्त्रियांना समाजात कधीही अधिकार प्राप्त झाले नाही आणि जेथे अधिकार नाहीत तेथे शोषण होणारच. प्राचीन काळ सोडला तर उत्तर वैदिक काळानंतर भारतीय समाजात स्त्रियांना गौण स्थान प्राप्त झाले. पुरुष प्रधान संस्कृतीने स्त्रियांवर अनेक जातक बंधने लादली. मध्ययुगीन काळात तर ही बंधने कठोर होत गेली. त्या जाचक चालीरिती, रूढी, परंपरा म्हणजेच कौटुंबिक हिंसाचाराचे कारण ठरल्या.

आज ज्या समाजात शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे त्या समाजात घरगुती हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात दिसतो. परंतु जेथे शिक्षण आहे त्या समाजात सुध्दा कौटुंबिक हिंसाचार पहायला मिळतो. कोठे तो शारिरिक असतो तर कोठे मानसिक असतो आणि या हिंसाचाराचा बळी प्रामुख्याने स्त्रिया ठरतात. कौटुंबिक हिंसाचाराची कारण मिमांसा केली तर त्यावर उपाय योजना करणे शक्य होईल.

घरगुती हिंसाचाराचे मूळ मानवी स्वभावात दडले आहे. प्रामुख्याने आक्रमक स्वभाव हा आक्रमक हिंसेला कारणीभूत ठरतो. घरातील व्यक्ती जेव्हा आक्रमक होतो तेव्हा साहाजिकच हिंसाचाराला सुरुवात होते आणि ही हिंसा केवळ शारिरिक नसुन मानसिक सुध्दा राहते.

घरगुती हिंसाचाराचे आणखी एक कारण ते म्हणजे एका व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीवर नियंत्रण ठेवण्याची इच्छा यात सर्वच नात्यांचा समावेश होतो. सासुला सुनेवर, मुलाला वडीलांवर, पतीला पत्नीवर, नियंत्रण ठेवण्याची महत्वाकांक्षा असते आणि त्यातून होणारे वाद पती पत्नीत सुध्दा पत्नीवर अधिकार गाजविण्याच्या मानसिकतेतून हिंसाचार घडतो. अनेक घरगुती हिंसाचारातून दिसून येते की, काही काळ एखादया व्यक्तीवर पूर्वी सतत अत्याचार होत गेला नंतर त्याने हिंसाचाराच्या मार्गाने मागील अत्याचारावर स्वतःच्या मानसिक समाधानासाठी उपाय शोधले.

सांस्कृतिक प्रभावातून घरगुती हिंसा घडते. भारतीय समाजात पुरुष स्वतःला श्रेष्ठ समजतात आणि जेव्हा त्यांच्या श्रेष्ठत्वाला धक्का लागतो किंवा आपला जोडीदार आपले श्रेष्ठत्व मान्य करीत नाही ही भावना त्याच्या मनात निर्माण होते तेव्हा हिंसाचार सुरु होतो. माझ्या मते घरगुती हिंसाचाराचे हे महत्वाचे कारण आहे. संस्कृती, परंपरा, श्रेष्ठत्वाची मानसिकता हे घरगुती हिंसाचार निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरतात.

व्यसनाधिनता ज्या घरात किंवा समाजात आहे तेथे हिंसाचार नित्याचा झाला आहे व प्रामुख्याने स्त्रिया ह्या हिंसाचाराच्या प्रमुख बळी ठरत आहेत. भारतीय संस्कृतीत मदयपान हे निषिद्ध मानले आहे. तरीसुध्दा मदयपानाचे वाढते प्रमाण घरगुती हिंसेला मोठ्या प्रमाणात चालना देते. वर वर पाहता घरगुती हिंसाचाराची ही काही कारणे आहेत. या व्यतिरिक्त सामाजिक माध्यमांचा होणारा अतिरंजित, अतिरेकी वापर हा सुध्दा हिंसाचाराचे कारण आहे. टि.व्ही., मोबाईल, फेसबुक, व्हॉट्स अप, यासारखी अनेक इलेक्ट्रिक माध्यमे आज समाजात वापरल्या जातात. त्यातील अतिरंजित भडकावू विचारसरणीचा परिणाम घरगुती हिंसा घडविण्यास कारणीभूत ठरत आहे. सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून तरुण तरुणीतील वाढलेला संवाद हा सुध्दा

हिंसाचाराचे कारण ठरत आहे. स्त्रिया सुशिक्षित होऊन त्यांच्या कार्यक्षेत्रात पुढे जात आहेत मात्र ऑफिसेस व प्रवासात त्यांच्यावर अत्याचार होतांना दिसतात.

कौटुंबिक, घरगुती हिंसाचाराच्या विरोधात शासनाने उपाययोजना म्हणून कायदा केला आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराविरोधात त्यांना २६ ऑक्टोबर २००५ च्या कायदयानुसार दाद मागता येते. परंतु बऱ्याच स्त्रिया आजही परंपरा, घराण्याचा मानापमान ह्या खुळचट भावनांमुळे या कायद्याचा वापर करतांना दिसत नाही. ०६ ऑक्टोबर २००५ च्या कायदयाने कुटुंबात होणाऱ्या कुठल्याही प्रकारच्या हिंसेपासून महिलांचे संरक्षण प्रभावीपणे करता येईल. शारिरिक गैरवर्तन, लैंगिक गैरवर्तन, शाब्दिक व भावनिक गैरवर्तन, आर्थिक गैरवर्तन यासारख्या अनेक बाबींचा समावेश या कायदयाने केला. आतापर्यंत अस्तित्वात असणारे कायदे महिलांचे व विवाह नातेसंबंधाबाबत होते. मात्र या कायदयाने कुटुंबातील स्त्री, कोणतेही नातेसंबंध असणारी व्यक्ती असू शकते.

भारतीय समाजात बालविवाह, हुंडा पध्दती, सतीप्रथा यासारख्या अनेक रूढी, परंपरा घरगुती हिंसाचाराला प्रेरणा देणाऱ्या होत्या. त्या विरोधात शासनाने कायदे केले आहेत. परंतु कायदे करणे हा एक उपाय असू शकतो. मात्र त्यातून शाश्वत मार्ग निघणे शक्य नाही. कारण ही समस्या मी आधी स्पष्ट केल्याप्रमाणे मानवी स्वभावाशी निगडीत आहे. त्यामुळे संस्कार, स्त्रीयांविषयी आदर जोपर्यंत समाजात निर्माण होणार नाही तोपर्यंत कौटुंबिक हिंसाचार या प्रश्नावर कायमस्वरूपी तोडगा निघणे शक्य नाही. तरी पण पुढीलप्रमाणे काही उपाय परिणामकारक सिध्द होऊ शकतात.

१. मलकी हक्कात पतीबरोबर पत्नीचाही हक्क नोंदविणे.
२. शालेय प्रमाणपत्रावर आईचे नाव नोंदविणे.
३. गर्भजल परिक्षण थांबविणे.
४. पीडीत महिलेला अल्पावधीत न्याय देणे.
५. पीडीत महिलेला कमी खर्चात न्याय देणे.
६. पीडीत महिलांनी एकसंघ होऊन जागरूत होणे.
७. पीडीत महिलांना आधार देण्यासाठी आधार गट तयार करणे.

वरील प्रमाणे उपाययोजना केल्यास कौटुंबिक हिंसाचाराला मोठया प्रमाणात आळा बसू शकतो. संदर्भ ग्रंथ—

१. भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या. — श.ज. लोटे व डॉ. ए.डी. चव्हाण
२. shodhganga.inflibnet.ac.in
३. mr.vikaspedia.in>social.welfare

भारतीय स्त्रीजीवन आणि कौटूंबिक हिंसा

प्रा. डॉ. दशरथ धर्माजी आदे

इतिहास विभाग प्रमुख श्री. गोंविंदराव मुनघाटे महा. कुरखेडा, जि—गडचिरोली

सारांश(Abtract) :

प्राचीन काळापासून आजपर्यंत भारतीय समाजात स्त्रियांचे स्थान दुःखमच राहिले आहे. आज पुरुषांच्या खांद्याला खांद्या लावून सर्वांगीण प्रगतीचे शिखर गाठलेल्या भारतीय स्त्रियांना विविध स्तरावर अन्याय अत्याचार सहन करावा लागतो. स्त्रियांच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने संविधानात आणि विविध कायद्याद्वारे तरतुद केलेली असली तरीही भारतीय स्त्री सुरक्षित आहे असे म्हणता येत नाही. कौटूंबिक हिंसेचे दृश्य स्वरूप हे हिमनगा सारखे आहे.

बिज शब्द(Key Wods) :- भारतीय, पुरुषसत्ताक, नैतिकता, स्त्री, कौटूंबिक हिंसा, लैंगिक शोषण, व्यसनाधिनता, हुंडा, स्त्रीभ्रूण हत्या, निर्भया.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात स्त्रीचे स्थान व महत्त्व सतत बदलत राहिले. भारतीय स्त्री नेहमीच देवता म्हणून पूजनीय, माता म्हणून वंदनीय राहिली तर दुसऱ्या बाजूने केवळ भोगदासी, गुलाम व शूद्रातिशूद्र म्हणून अत्यंत तिरस्कारणीय व उपेक्षित राहिली.

भारतीय समाजव्यवस्थेत प्राचीन काळापासूनच पितृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात आहे. यानुसार कुटुंबावर कुटुंबातील ज्येष्ठ पुरुषाचे नियंत्रण असते. त्याकडेच सर्वोच्च सत्ता व अधिकार असतात. पुरुषांना अधिक श्रेष्ठ व मानाचे स्थान असते त्यामुळे आपोआपच स्त्रियांवर अनेक बंधने येतात. त्याचे बरेवाईट परिणाम स्त्रीला भोगावे लागतात. स्त्रियांकडे हीन भावनेने पाहिले जाते.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।

यत्रैस्तास्तु न पूजन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥ ५६ मनुस्मृती—अध्याय ३

जिथे (कुलात) स्त्रियांचा सन्मान केला जातो, तेथे देवदेवता आनंदाने राहतात. जिथे स्त्रियां पुजनिय नाहीत, तेथील सर्व धार्मिक क्रियासुद्धा निष्फळ होतात.' अशा उदात्त तत्त्वाने भारतीय स्त्रीचा गौरव केला गेला असतांनाही प्राचीन काळापासूनच भारतीय स्त्रियांकडे केवळ दासी, शूद्रातिशूद्र एवढेच नव्हे तर 'स्त्री केवळ एक उपभोग्य वस्तु होय' या दृष्टिकोनातून पाहिल्या गेले आहे.

मध्ययुगीन कालखंडात सनातनी व धर्ममार्तंडाच्या प्रभावामुळे सर्वसामान्य स्त्रियांचे जीवन अतिशय दयनीय असून त्यांना अनेक हक्क आणि अधिकारांपासून वंचित रहावे लागले होते.

आधुनिक कालखंडात भारतात ब्रिटिशांनी राबविलेली धोरणे व केलेल्या सुधारणांचे भारतीय समाज व पर्यायाने भारतीय स्त्रीजीवनावर दुरगामी परिणाम घडून आले. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या कार्यक्षेत्रात वाढ झाली. स्त्री—पुरुष समानतेची संकल्पना वाढीस लागली. स्त्रियांच्या समस्या सार्वजनिकरीत्या मांडल्या जाऊ लागल्या. स्त्रीमुक्ती चळवळींनी जोर धरला. अनेक क्षेत्रात पुरुषांप्रमाणे कार्ये करण्याची संधी मिळाली. महीला सबलीकरणाचे प्रयत्न मोठ्या जोमाने करण्यास सुरुवात झाली.

कौटूंबिक हिंसा म्हटले की आपले लक्ष प्रामुख्याने स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराकडे वेधले जाते. ते खरेही आहे कारण त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराचे प्रमाण मोठे आहे. असे असले तरी आज स्त्रीवादी चळवळी, जागवलेले आत्मभान आणि स्त्रीवादाच्या प्रखर

पुरस्कारामूळे; थमउपदेपेउद्धकाही प्रमाणात स्त्रियांकडून पुरुषांवर सुद्धा अत्याचार होत आहेत. त्यातूनच पत्नी पिडीत पुरुषांच्या संघटना निर्माण होत आहेत.

कौटूंबिक हिंसा:

आज २१ व्या शतकातही भारतीय स्त्रियांनी समाज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात आपले कर्तृत्व सिद्ध केलेले आहे. असे असले तरी भारतीय समाज जीवनात स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात कौटूंबिक हिंसेला पदोपदी तोंड द्यावे लागत आहे. किंबहुना स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाणे वाढत चालले आहे.

स्त्रियांवरील कौटूंबिक हिंसे अंतर्गत कुटूंबातील कोणत्याही व्यक्ती/सदस्यांकडून किंवा खास जवळच्या नात्यातील व्यक्तीकडून केले जाणारे अन्याय अत्याचार होत. महिला आयोगाच्या मतानुसार “कोई भी महिला यदि परिवार के सदस्यद्वारा की गई मारपीट अथवा अन्य प्रताडना से त्रस्त है तो वह घरेलू हिंसा की शिकार कहलाएगी” तर मेरीअम—वेबस्टर शब्दकोशानुसार —“कुटूंबातील एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीस मानसिक व शारीरिक दुखापत किंवा इजा करणे, तसे वर्तन वारंवार करणे म्हणजे कौटूंबिक हिंसाचार होय” त्याचे साधारणतः शारीरिक आणि मानसिक हिंसा असे प्रकार करता येतील. शारीरिक हिंसेमध्ये प्रत्यक्ष मारझोड करणे, हत्यार किंवा अन्य साधनांचा वापर करून जखमी करणे, शारीरिक अपंगत्व आणणे, प्रत्यक्ष हत्या करणे तसेच इच्छेविरुद्ध किंवा अनैसर्गिक लैंगिक छळ करणे इत्यादींचा समावेश होतो. तर मानसिक हिंसेमध्ये स्त्रिचे मानसिक खच्चीकरण करणाऱ्या बाबींचा जसे—शिव्याशाप देणे, टोचून बोलणे, दुर्लक्ष करणे, कमी लेखणे, दुसऱ्यांच्या किंवा शेजाऱ्यांजवळ बदनामी (कागाळया) करणे इत्यादींचा समावेश होतो.

भारतीय पुरुषसत्ताक व सनातनी मानसिकतेतून, स्त्रियांना दुय्यम स्थानी मानने आणि विविध सामाजीक व धार्मिक रुढी परंपरामूळे स्त्रियांवर खालील प्रकारे कौटूंबिक हिंसाचार होत असल्याचे दिसून येते.

स्त्रीभ्रूण हत्या :

भारतीय समाजव्यवस्थेतील पुरुषसत्ताक पध्दती आणि सामाजिक—धार्मिक रुढी, प्रथा व परंपरेनुसार करावयाच्या अनेक विधी कार्याकरीता तसेच वंशाचा दिवा म्हणून, उत्तराधीकारी म्हणून मुलगाच हवा असा अड्डास केला जातो. पुर्वी पुत्रप्राप्तीसाठी पुत्रकामेष्टी यज्ञ केल्या जात असत. आजही कुटूंबात एका पाठोपाठ एक मुलीच होत असल्यास त्याकरीता स्त्रीला जबाबदार धरून कुटूंबात तिचा छळ केला जातो. पुत्र प्राप्तीसाठी बुवा बाबांच्या कृपेसाठी अघोरी प्रकार केले जातात. काही वेळेस घरातील इतर पुरुषाद्वारा गर्भधारणा करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. शेवटी आधुनिक वैद्यकीय पध्दतीने गर्भपरिक्षण करून नकुशी असलेल्या मुलीची गर्भातच भ्रूण हत्या केली जाते.

हुंडा प्रथा :

भारतीय संस्कृतीतील अनेक संस्कारांपैकी महत्वपूर्ण संस्कार म्हणजे विवाह संस्कार हा होय. मात्र या पवित्र संस्कारानंतर सुरु होणाऱ्या वैवाहीक जीवनात हुंडा प्रथेमूळे स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात कौटूंबिक हिंसेला बळी पडावे लागते. वास्तवीक कायदयाने हुंडा देणेघेणे गुन्हा असला तरी आजही मोठ्या प्रमाणात विविध स्वरूपात हुंड्याची मागणी केली जाते. वधुपिता मुलीच्या सुखी जिवासाठी हुंडा देत असतो. परंतु स्वार्थी व लोभी व्यक्तींची लालसा कधीच पूर्ण होत नसल्याने विवाहानंतरही वेळोवेळी माहेरून धनसंपत्ती आणण्याकरीता मानसिक व शारीरिक छळ केला जातो. अनेकदा जिवही घेतला जातो. भारतात हुंडाबळीची संख्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

विधवा स्त्रियांवरील अत्याचार :

सुरवातीपासून भारतीय समाजात बालविवाह होत होते, आज त्यावर कायद्याने बंदी असली तरीही काही प्रमाणात बालविवाह होतांना दिसून येतात. बाल विवाहातून बालविधवा तसेच प्रौढ विधवांचे प्रश्ननिर्माण होतात. विधवेला कुटूंबात फारसे महत्वाचे स्थान दिले जात नाही. घरातील शुभ कार्यात तिला सहभागी करून घेतल्या जात नाही. विधवेला अपशकुनी समजून वारंवार तिला मानसिक त्रास दिला जातो. प्रसंगी शारीरिक त्रासही दिला जातो. याबरोबरच तरुण विधवा असल्यास तिचे लैंगिक शोषणही केल्या जाते. विशेषतः सासरे व दीर यांचेकडून लैंगिक शोषण केले जाते. विधवेला माहेरचे विशेष संरक्षण नसल्यास 'तोंड दाबून बुक्काचा मार' सहन करावा लागतो. अत्याचार वाढत गेल्यास नाईलाजाने आत्महत्येसारखे टोकाचे पाऊल उचलून जीवन संपवावे लागते.

व्यसनाधिनता :

कुटूंबातील व्यक्तींच्या विविध प्रकारच्या व्यसनाधिनतेमुळेही स्त्रियांना कौटूंबिक हिंसेला बळी पडावे लागते. यात दारूच्या व्यसनामुळे होणाऱ्या त्रासाचे प्रमाण सर्वात जास्त आढळून येते. दारूसाठी पत्नी किंवा आईकडून पैसे मागणे व ते न मिळाल्यास अर्वाच्च शिवीगाळ करणे, मारहाण करणे, अति मारहाणीमुळे मृत्यु होणे (हा एक प्रकारचा खुनच असतो.)

विकृत मानसिकता :

कुटूंबातील काही सदस्यांची मानसिकता ही विकृत व विषयलोलूप स्वरूपाची असते. अशा मानसिकतेचा त्रास कुटूंबातील काही स्त्रियांना सोसावा लागतो. काहींना आपल्या घरातील स्त्रियांना केव्हाही व कुठेही आणि कोणत्याही शुल्लकशा बाबीवरून टोचून बोलण्याची, अपमान करण्याची वाईट सवय असते. तर कधी कधी यातून वादविवाद वाढत जाऊन मारहाणही केल्या जाते.

आजारपणा व म्हातारपणा :

कुटूंबातील व्यक्तींच्या आजारपणा व म्हातारपणाच्या काळात स्त्रियांना बराच त्रास सहन करावा लागतो. घरातील सुन आजारी किंवा म्हाताऱ्या सदस्याकडे निट लक्ष देत नाही. त्यांची सेवा सुश्रूषा करीत नाही. या कारणावरून मुद्दाम तिला बोलणी खावी लागतात. ही एकप्रकारची मानसिक हिंसाच होय.

लैंगिक अत्याचार :

कुटूंबातील स्त्रियांना कधीकधी कुटूंबातील पुरुषांकडून होणाऱ्या लैंगिक अत्याचाराला तोंड द्यावे लागते. तसेच नैतिक व उदात्त लैंगिक संबंधा ऐवजी पाश्चात्यांचे अनुकरण करण्याचे वाढते प्रमाण, अश्लील चित्रफितीची सहज उपलब्धता, टिव्ही वरीलभाव—भावना चाळविणारे व बिभत्स प्रसारण इत्यादीमुळे कुटूंबातील अनैतिक संबंधाचे प्रमाण वाढत आहे. कुटूंबातील सदस्य संधीचा फायदा उठवित बळजबरीने व धमकी देऊन लैंगिक शोषण करीत असतात. उदा.— दिर—वहिनी, सासरे—सून, जावई—सासु, भाऊजी —साळी, भाऊ—बहीण, वडील—मुलगी, मुलगा—आई इत्यादी प्रकारच्या अनैतिक संबंधातून लैंगिक अत्याचार होत असल्याचे दिसून येते. इतर प्रकारच्या कौटूंबिक हिंसाचाराच्या प्रमाणात लैंगिक अत्याचाराची बदनामी व जिवाच्या भितीमुळे वाच्यता होत नाही. याबरोबरच काही कारणास्तव पत्नीची सहगमनाची इच्छा नसतांना पतीकडून तिच्या मनाविरुद्ध लैंगिक कार्य केल्या जाते. तसेच पती—पत्नीच्या संबंधात अनैसर्गिक लैंगिक कृत्य करण्याची जबरदस्ती केल्या जाते. असे करणे म्हणजे एकप्रकारचा बलत्कारच असतो. **याशिवाय कधी कधी कौटूंबिक लाभ व स्वार्थाकरीता स्त्रीला पर पुरुषा बरोबर लैंगिक संबंधासाठी बळजबरी केली जाते. उदा.— राजकीय फायदा, पतीचे प्रमोशन इत्यादी.**

कौटुंबिक जीवनातील संघर्ष :

आज अनेकांना आपल्या कुटुंबात मुलगी नकोशी वाटू लागली आहे. त्यातूनच स्त्रीभ्रूण हत्या केल्या जात आहेत. त्यामुळे जन्माआधिसूनच मुलीचा कुटुंबासी सुरु झालेला संघर्ष पुढे तिच्या मृत्युपर्यंत कमी अधिक प्रमाणात वेळोवेळी जाणवतो. कुटुंबातील रहन—सहन, पोशाख, खानपान, मानमर्यादा, रुढी परंपरा, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक अशा प्रत्येक टप्प्यावर मुलगा—मुलगी असा भेदभाव केला जातो. या प्रत्येक प्रसंगी मुलीपेक्षा मुलाला अधिक झुकते माप दिल्या जाते. माहेर सोडून सासरी येणारी विवाहीत मुलगी (सुन) सासरी येण्याशी आणि एखादी वाईट घटना घडण्यासी, असा **काकतालीय योग** (कावळा बसण्याशी आणि फांदी तुटण्याशी) घडून आल्यास **अपशकुनी/पांढरपायी सुन** म्हणून तिची छळणूक सुरु होते. कुटुंबाच्या महत्वपूर्ण निर्णयात स्त्रियांना सहभागी करणे आवश्यक मानले जात नाही किंवा त्यांच्या म्हणण्याकडे गांभीर्यपूर्ण पाहिले जात नाही.

घटस्फोट :

कुटुंबातील स्त्रीचे वेगवेगळ्या कारणांमुळे मोठ्या प्रमाणात मानसिक व शारिरीक दृष्ट्या अन्याय करून तिचे खच्चीकरण केल्या जाते. कुटुंबीय कोणत्याही प्रकारे तिला सहकार्य करीत नाहीत किंवा सहानुभुतीने समजून घेत नाहीत. दिवसेंदिवस मतभेद व मनभेद वाढत गेल्याने पत्नीची इच्छा नसतांनाही पतिकडून घटस्फोट दिला जातो. कधी कधी परिस्थिती सहन करण्यापलीकडे जाते तेव्हा नाइलाजास्तव स्त्रियांना घटफोस्टाचा निर्णय घ्यावा लागतो.

समारोप :

एकीकडे भारतीय स्त्री अंतराळात प्रवेश करून मुक्त संचार करीत आहे. दुसऱ्याबाजूने मात्र आजही पृथ्वीवरील देवदेवतांच्या दर्शनाकरीता आसुसलेल्या स्त्रियांना (**भारताचे प्रथम नागरीक सन्माननीय राष्ट्रपतीच्या पत्नीस सुद्धा**) मंदिर आणि दर्ग्यांमध्ये प्रवेश नाकारल्या जाते हे वास्तव कटूसत्य आहे.

स्त्रियांच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने संविधानात आणि विविध कायद्याद्वारे तरतूदी करूनही तसेच कौटुंबिक हिंसा विरोधी कायदा (२००५) असूनही आज सुद्धा स्त्रियांना **निर्भयपणे** वावरता येत नाही. कायद्याच्या कठोर अंमलबजावणीचा अभाव, न्याय न मिळणे किंवा न्यायाला प्रदिर्घ वेळ लागणे यामुळे अजूनही स्त्रियांच्या मनात भयग्रस्तपणा जाणवतो. दिल्लीसारखी '**निर्भया**'च्या प्रकरणाची धास्ती घेत—घेतच स्वातंत्र्याचा उपभोग घ्यावा लागत आहे. म्हणूनच स्त्रियांच्या बाबत '**सातच्या आत घरात**' असे काहीसे चित्र बघायला मिळते.

यास्तव खऱ्या अर्थाने स्त्रियांना स्वतंत्रपणे पुरुषांच्या बरोबरीने जगण्यास लायक बनविण्यासाठी आणि त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी—

१. स्त्रियांसंबंधीच्या संविधानातील आणि कायद्यातील तरतूदींची कठोर अंमलबजावणी करणे.
२. गुन्हेगारांना जलद व कठोर शिक्षा देणे.
३. स्त्री शिक्षणाचा व मुल्य शिक्षणाचा तळागाळात प्रसार करणे.
४. मुलगा मुलगी एकसमान ही भावना/वृत्ती वाढीस लावणे.
५. स्त्रियांना जास्तीत जास्त आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करणे.
६. स्वसंरक्षणाचे प्रशिक्षण देणे.
७. सामाजिक नैतिकता/मानसिकता उंचावण्याचे प्रयत्न करणे.

एकंदरीत अजूनही स्त्री मुक्तीचा बराच मोठा पल्ला गाठावयाचा बाकी आहे. ग्रामीण व आदिवासी स्त्रियांमध्ये स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची ताकद निर्माण करण्याची गरज आहे.

आजही आपल्या देशात मुलीला जन्मास येण्यापुर्वीपासूनच कुटूंबात संघर्ष करावा लागतो. तर पुढे तो तिच्या अस्तित्वासाठीचा झगडा बनतो आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. प्रा. डॉ. दशरथ आदे : म. जोतीराव फुले आणि १९ व्या शतकातील निवडक समाज सुधारक यांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन— एक तौलनिक अभ्यास, आचार्य पदवी शोध प्रबंध २०१५ (अप्रकाशीत)
२. शोध निबंध कृत्यांचे सामाजिक निरीक्षण व अभ्यास चिंतन.
३. स.मा. गर्गे संपा.: भारतीय समाज विज्ञान कोश, समाजविज्ञान मंडळ प्रकाशन खंड:२, १९८७
४. साने गीता : भारतीय स्त्री जीवन, मौज प्रकाशन मुंबई, दु.आ. १९९७
५. राजेंद्र व्होरा संपा. : आधुनिकता आणि परंपरा एकोणविसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्र. आ. नोव्हे. २०००
६. भागवत वंदना, सपकाळ अनील : स्त्रीवादाचे समकालीन चर्चा विश्व, शब्द पब्लिकेशन २०१४
७. राम आहूजा : सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लिकेशन दिल्ली २०१०
८. माधवी कुंटे : हिंसा ते दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन पुणे २००९
९. सामाजिक ज्ञानकोश, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.

आजची संस्कृती नि घरेलु संघर्ष

प्रा.डॉ.लक्ष्मीकांत ना. देशपांडे

स्वामी विवेकानंद समाजकार्य महा.महाल, नागपूर

Abstract

भारतीय संस्कृती अती प्राचीन असुन संस्कृती म्हणजे खऱ्या अर्थाने आचार—विचारांचे आचरण, चांगल्या—वाईट मधला फरक, बोलीभाषेचा मानसन्मान, संस्कृती खऱ्या अर्थाने व्यक्तिपासुन सुरू होते. भारतीय संस्कृतीचा पाया म्हणजे कुटूंब व्यवस्था होय यात येणाऱ्या ऋद्धी, परंपरा, प्रथा याचे पालन करणे होय परंतु भारतावर अनेक प्रकारचे आक्रमण झाले त्याचा परिणाम भारतीय संस्कृतीवर झालेला दिसतो त्यामुळे आजची भारतीय संस्कृती समजुन घेण्यासाठी पश्चिमात्य संस्कृती नि भारतीय संस्कृती संघर्ष, भारतीय सण, उत्सव, नि संघर्ष, नाते संबंधात दुरावा नि संघर्ष, काल्पनिक जग नि वास्तववाद यांच्यात संघर्ष ई. घटकाचा विचार केला आहे.

प्रा.डॉ. लक्ष्मीकांत नारायणराव देशपांडे स्वामी विवेकानंद समाजकार्य महाविद्यालय आंतरशाखीय विभाग (समाजकार्य) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर

प्रस्तावना

भारत आणि भारतीय संस्कृती खूप महान आहे हे भारतात राहणाऱ्या माझ्या तमाम देश बांधवांस सांगायची गरज नाही कारण काजव्यासम संबंध संस्कृतीमध्ये चकाकणरी, स्वच्छ, निर्मळ, समृद्ध म्हणून ओळखल्या जाणरी भारतीय संस्कृती संपूर्ण जगात अव्वल आहे. आणि ते पटवून देण्याची जास्त गरज वाटत नाही. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर नव्हे तर स्वातंत्र्यापुर्वीही भारतीही संस्कृतीचा डंका जगभर पसरलेला होता आणि तो आजही आहे किंबहुना यापुढेही राहणारच. परंतु काळानुरूप जस जशी विज्ञान विविध क्षेत्रात प्रगती करत आहे. दररोज नवनवीन तंत्रज्ञानाचा शोध लागून भौतिक सुविधा वाढत चालल्या आहेत. खेडी पाडी, शहरे सोयी सुविधांनी अधिक समृद्ध व आर्थिक दृष्ट्या भक्कम होत चालली आहेत. अर्थात जसजसा भारत देश इतर देशांच्या मानाने प्रगती करत आहे तस तसा तो भारतीय संस्कृतीची पायमल्ली सुद्धा करताना दिसतो आहे, त्याचाच परिपाक म्हणून की काय या एकविसाव्या शतकात संस्कृती जोपासनारी माणसे बोटारवर मोजण्या इतकी शिल्लक राहिली आहेत, संस्कृती म्हणजे खऱ्या अर्थाने आचार, विचारांचे आचरण, सत्य असत्याची जाणीव, चांगल्या वाईट मधला फरक, बोली भाषा, मान सन्मान, एकंदरीतच सर्वांगीन दृष्टीने सुसंस्कृत होणे होय. संस्कृती ही खऱ्या अर्थाने व्यक्ती पासुन सुरू होते. त्यानंतर समाज, गाव, शहर, देशपर्यंत पोहचते. तिचा सांभाळ कसा करायचा? हे व्यक्तीपरत्वे ठरते. परंतू लोकशाही मार्गाने चालणाऱ्या भारत देशात नको त्या गोष्टीचे अवाजवी स्वातंत्र्य लोकशाहीने बहाल केल्याने त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम संस्कृतीवर झाला आणि समाजातला प्रत्येक घटक वाटेल तसा वागू लागला.

आजच्या समाजात बदलत्या रूढी, परंपरानुसार प्रत्येकजण वागत आहे. त्यामध्ये अधिकाधिक पाश्चिमात्य संस्कृतीचा वापर होताना दिसतो. आपल्या भाषेत त्याला मॉडण, फॅशन वगैरे शब्द आहेत. परंतु त्यामुळे कला जोपासने सोडाच विद्रुपता समोर येत चाललीय. म्हणून सामाजिक अस्थिरता वाढीस लागली आहे. व्यक्तीमध्ये संघर्ष निर्माण होत आहे माणूस

माणसाला माणूस समजायला तयार नाही. मोठ्याचा आदर नाही. घरातील संवाद मुक बहीरे झाले. आज देशावर परकीय देश घुसखोरी करतोय देशात काही ठिकाणी आर्थिक विषमता दिसते. दुसरीकडे २०२० पर्यंत देश महासत्ता बनू पाहतो आहे अश्यावेळी सर्वांनी एक होऊन संस्कृती टिकवण्याची देश समृद्ध करायची गरज आहे. म्हणून संस्कृती टिकवायची असेल तर समाजातील प्रत्येक स्तरावरून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

• पाश्चिमात्य संस्कृती नि भारतीय संस्कृती संघर्ष

भारतीय संस्कृतीला एक परंपरा आहे, इतिहास आहे. पाश्चिमात्य देश भारतीय संस्कृतीकडे एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहतात. भारतीय आदर्श संस्कृती विषयी अभ्यास करण्यासाठी विदेशातील अनेक ज्ञानी लोक याठिकाणी येऊन गेले. येथील कुटुंब पद्धत असेल किंवा येथील सण, उत्सव साजरा करण्याची पद्धत यास जगात तोड नाही. पुरातन काळापासून चालत आलेल्या परंपरा आणि रीतिरिवाज आज ही जशास तसे चालू आहेत. ज्यामुळे देशात एकता आणि समानता दिसून येत आहे. मात्र याचे प्रमाण कमी झाल्याचा भास काही छोट्या मोठ्या घटनेवरून दिसून येत आहे. (उदा) भारतीय कुटुंब व्यवस्था ही पूर्वी भारतात संयुक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती त्या जागी आता विभक्त कुटुंब पद्धती आली आहे संयुक्त कुटुंब पद्धती मोठ्यांचा आदर केला जात होता त्यांच्या शब्दाला मान होता त्यामुळे संघर्ष होत नव्हता आता परिस्थिती वेगळी आहे मोठाना असे वाटते कि त्यांचा मान होत नाही त्यामुळे घरात संघर्ष होताना दिसतो एखाद्या वस्तुचे काम संपले की त्यास आपण अलगद बाजूला करतो. कारण त्याची गरज आपणास नसते आणि त्याव्यतिरिक्त आपले काम सुद्धा भागते. आज समाजात घरात वृद्ध असलेल्या व्यक्तीच्या संदर्भात अशीच धारणा दिसून येत आहे. प्रत्येक घरात ही वृद्ध मंडळी नकोसे वाटत आहेत, ज्यानी आपले पालनपोषण केले, लहानाचे मोठे केले, स्वतःच्या पायावर उभे केले, त्या जन्मदात्या मातापित्यास आपल्यापासून दूर ठेवण्याचे कृत्य आजची मुले करीत आहेत. आपल्या घरापेक्षा वृद्धाश्रममध्ये आनंदात राहु शकतात असा विचार करणारी मुले आज आढळून येतात. आपल्या घरापेक्षा वृद्धाश्रममध्ये आनंदात राहु शकतात असा विचार करणारी मुले आज आढळून येतात. यास कोणती संस्कृती म्हणायची. पशू आणि पक्ष्याची प्रथा विदेशात मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित आहे. तिथे कोणी कोणाचे आई—बाबा नसतात. तीच प्रथा हळूहळू भारतात येते आहे. मुला—मुलींचे लग्न झाले की घरात वाद होण्यास सुरू होत आहे. समाजातील नैतिक मुल्याची घसरण होत आहे. घरात नव्याने आलेली सून, तसेच आई—वडील सुद्धा घरात नव्याने आलेल्या सूनला आलेली सून, तसेच आई—वडील सुद्धा घरात नव्याने आलेल्या सूनला आपल्या मुलींसमान मानल्यास वादाचे प्रसंग उद्भवणार नाहीत. तसेच कौटुंबिक समस्या दिसणार नाही. पण समजूतदारपणा दिवसेंदिवस कमी कमी होत चालले आहे. मातृदेवो भव आणि पितृदेवो भव असे म्हणणारे आपल्या आई—बाबावर अत्याचार करीत आहेत. त्यातूनच वृद्धाश्रम वाढत आहे नि कौटुंबिक संघर्ष होताना दिसत आहे.

• भारतीय सण, उत्सव नि संघर्ष

भारतीय संस्कृती टिकविण्याचे काम सण आणि उत्सव करीत असतात. आज ही प्रत्येक सण मोठ्या उत्साहात साजरी केली जाते. प्रत्येक सण एक आगळेवेगळे वैशिष्ट्य घेऊन येतो आणि त्यातून भारतीय संस्कृतीची झलक बघायला मिळते. लोकांमध्ये असलेली एकता ही या विविध धर्मांचे सण आणि उत्सवाच्या वेळी दिसते. भारतीय सण दिवाळी, दसरा, होळी, नागपंचमी, ई. आहे हे सण विविध पद्धतीने परंपरेने साजरे केले जातात त्या मागे मोठ्यांच्या भावना असतात त्या त्याच पद्धतीने साजरा केल्या गेल्या पाहिजे असा त्यांचा

आग्रह आसतो तर नवीन पिढीला नवीन पद्धतीने साजरा करण्याचा असतो नवीन पद्धतीत धागड धिंगा जास्त असतो तो जुन्या लोकांना आवडत नाही नि त्यातून संघर्ष निर्माण होतो लोकमान्य टिळकांनी गणेश उत्सव सुरू केला त्यामागे सामाजिक कारण होते सर्व जाती धर्माचे लोग एकत्र येऊन गणेश उत्सव साजरा करायचे त्यामागे चांगला उद्देश होता पण आता त्याचा संपूर्ण अर्थच बदला त्यामुळे त्यामुळे त्या उत्सवात धागड धिंगा जास्त दिसून येतो म्हणून मंडळ कार्यकर्ते नि इतर यात संघर्ष होताना दिसतो त्यातून सामाजिक हिंसा, संघर्ष पण घडत असतो.

• **नाते संबंधात दुरावा नि संघर्ष :-**

भारतीय विवाह संस्थानुसार भारतातील मुलामुलींचे विवाहपद्धती फार महत्वाची असून त्याला त्याला दोन कुटुंबातील नाते संबंध निर्माण करण्याकरिता एकत्र आणले जाते परंतु आज धावपळीच्या जीवनात मानव हा मशीन होत चालला आहे. सकाळी बटन दाबले म्हणजे कामाला लागतात कुटुंबातील पती व पत्नी दोघेही उच्चशिक्षित असतात त्यामुळे दोघेही नौकरी करिता घराबाहेर जातात व आपली आर्थिक स्थिती चांगली करण्याकरिता सतत प्रयत्नशील असतात त्यामुळे त्यांचे आपसात वर्चस्वाचा संघर्ष होत असतो कौटुंबिक संबंध दुरावत जातात नागपूर कौटुंबिक न्यायालयानुसार पती पत्नीमधील संबंधाबाबत समाधानी नसल्यामुळे घटस्पोटाचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते आहे.

• **काल्पनिक जग नि वास्तववाद यांच्यात संघर्ष :-**

भारतात टी.व्ही सिनेमाच्या माध्यमातून भारतीय संस्कृतीचे वेगळे रूप दाखवले जाते त्याचा परिणाम आपल्याला समाजावर पडताना दिसतो आभासी संस्कृती दाखवली जाते म्हणजे लग्न समारंभात डीजे लाऊन लहान व मोठ्यांनी नाचणे, रस्त्यावर नाचत नाचत सभागृहात जाणे यातून संघर्ष निर्माण होतो सिनेमातील कलाकाराप्रमाणे वागणे त्यांच्यासारखे करण्याचा प्रयत्न सुरू असतो मात्र वयक्तिक जीवनात त्याची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे तसेच होत नसल्यामुळे व्यक्तीला नैराश्य येते त्यामुळे व्यक्ती मानसिक विकृत होतो व त्याचा समाजाला वाईट परिणाम होतो त्यातून संघर्षाला सुरुवात होते त्याचे उदा : म्हणजे एकतर्फी प्रेम प्रकरण होय मग ते हिंणघाट असो कि कोपडीचे प्रकरण का असेना अश्या किती तरी मुलींचे जीव यामुळे गेले यासारख्या आभासी संस्कृतीचा अवलंब केल्याने समाजात संघर्ष होत असतो.

निष्कर्ष :- उपरोक्त सर्व मुद्द्याचे अवलोकन करता भारतीय संस्कृती ही ऐक व्यापक संकल्पना सिद्ध होते. ज्यात अनेक घटकांचा समावेश आहे. भारतीय संस्कृतीचा पाया असणारी कुटुंब व्यवस्था संपुष्टात येवू शकत नाही भारतीय सण, उत्सव कितीही पाश्चातीकरण झाले तरी काही दिवस विसर पडल्यावर पुन्हा आपली संस्कृती जपण्याकरिता भारतीय लोक तयार असतांना काही प्रमाणात संघर्ष होतात, टिका होतात पण भारतीय संस्कृती महान आहे हे मान्य करतात. आजही टि व्ही वर रामायण, महाभारत सारख्या मालिका सुरू झाल्यातर रस्त्यावर फिरणारी माणसे कमी दिसतात त्यावेळेस ते टिव्हीचा आनंद घेत असतात.

संदर्भ :-

१. भारतीय संस्कृती	साने गुरूजी
२. भारतीय संस्कृती आणि परंपरा	रत्नाकर ठाकुर
३. कौटुंबिक हिंसाचार आणि कायदा	अॅड. असीम सरोदे

स्त्रियांच्या कवितेतील बदलत्या जाणिवा

अर्चना सं. देशपांडे

सहाय्यक प्राध्यापक डी.सी.पी.ई. अमरावती

मराठी साहित्यात स्त्री साहित्याचे एक स्वतंत्र स्थान आहे, वेगळी ओळख आहे. १३ व्या शतकापासून ते २१ व्या शतकापर्यंतचा हा साहित्य प्रवास आहे. प्राचीन परंपरेतील संतकवयित्री ते स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील आजच्या कवियित्रीपर्यंतचे अनेकांचे काव्यलेखन आहे.

प्राचीन साहित्यातील संत कवयित्रींनी तत्कालीन समाजातील रूढी, परंपरा, पद्धती यांना जुळवून घेत आहे ती परिस्थिती स्विकारून आपले गाव्हाणे परमेश्वरा पर्यंत मांडले. मुख्यतः भगवत्भक्ती, ईश्वरप्राप्ती हा मुख्य विषय आहे. समकालीन साहित्याचा संबंध वास्तविकता व आधुनिकतेशी आहे. यामध्ये विज्ञाननिष्ठा, धर्मनिरपेक्षता, स्त्रीपुरुष समानता इत्यादी नव्या मूल्यविषयक निष्ठांचा समावेश होतो. मधल्या काळातील काहींच्या काव्यातून निसर्ग प्रेमभावना, संसार इत्यादी विषय आले आहेत. साहित्यातून झालेले सामाजिक बदलही दिसून येतात. स्त्रियांच्या कवितेतून ठळकपणे प्रकट झालेल्या बदलत्या जाणिवांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधातून केला आहे.

महदंबा ही मराठीतील आद्य कवियित्री १३ व्या शतकातील महानुभाव पंथातील या कवयित्रीच्या कविता 'धवळे' म्हणजे विवाहविषयक काव्यरूपाने प्रसिद्ध आहे. एका बालविधवेचे लेखन हा त्या काळातील पुरोगामीपणाचा पुरावाच म्हणावा लागेल. लहानग्या मुक्ताईचे अभंग ताटीचे अभंग हे अजरामर काव्य आणि साहित्य आहे. समाजातील रूढी परंपरांचे चटके सोसलेल्या मुक्ताईची कामगिरी विस्मयकारक आहे. संत ज्ञानदेव, नामदेव अशा गुरुपरंपरेतील जनाबाईंच्या अभंगातून बंडखोरी स्पष्ट दिसून येते. 'स्त्रि जन्म म्हणूनी न व्हावे उदास' म्हणणारी जनाई म्हणते 'डोईचा पदर आला खांद्यावरी' या अभंगातून जनाईचा धीटपणा दिसून येतो स्त्री जाणीव करून देणारा त्यांचा अभंग आहे. संत कान्होपात्रा जरी गणिकेच्या घरी जन्माला आली तरी या परंपरेत विसावली. समाजात असलेला दुजाभाव पाहून त्या विठ्ठलाला प्रश्न करतात 'पतितपावन म्हणविशी आधी। तरी का उपाधि भक्तामागे।'

आपल्या अभंगामधून जगण्याचे वास्तव रोखठोकपणे सांगणे ही संत सोयराबाईंची ओळख होती. ज्यांना समाजाकडून त्रास सोसावा लागला त्यांनी सुमारे ७०० वर्षांपूर्वी सरळ प्रश्न केला होता.

देहासी विटाळ म्हणती सकळ। आत्मा तो निर्मळ शुद्ध बुद्ध

देहीचा विटाळ देहीच जन्मला। सोवळा तो झाला कवणधर्म

जगण्याच तत्वज्ञान सांगणा—या सोयराबाईंचा अभंग 'अवघा रंग एक झाला। रंगी रंगला श्रीरंग। प्रसिद्ध आहे. एक शुद्र स्त्री ज्ञानाची आस बाळगते, त्यासाठी देवाशी वाद घालते. त्यांचे परखड वास्तववादी अभंग आहेत.

मध्ययुगीन काळात विधवा कीर्तन करणे ही एक क्रांतीच होती. बालविधवा असलेल्या वेणाबाईंनी रामदासांचे शिष्यत्व पत्कारले. उभे राहून कीर्तन करू लागल्या. त्यांची रचना शैली उठावदार अशी आहे. ओवी गीतातून स्त्री—हुंकार अस्तित्वासह उमटला 'पती देवची ललनांना' हे सूत्र स्वीकारलेल्या स्त्रीच्या चिंतनाचा विषय पती संसार हाच होता. स्वतःच्या कुंटबात मुलाबाळात रमणा—या स्त्रीची कविता आत्मतुष्ट होती. तरीही स्त्रीच्या मनाची उकल स्त्रीच करू शकते म्हणून

तिने पुरूषाचे अनुकरण न करता सापेक्षवृत्तीने लेखन करावे असे स्त्रीवादी विचार मनोरमा रानडे यांनी मांडले. लक्ष्मीबाई टिळकांनी कितीक स्त्रिया जीवनाला मुकल्या पण समाजाला दाद घ्याविशी वाटली नाही याची खंत व्यक्त केली. बहिणाबाई चौधरी यांना समकालीन पण दोघींच्या काव्याचे स्वरूप वेगळे. बहिणबाईंना कवितेनेच एकाकी जीवनात साथ दिली. ग्रामिण कुटुंबाचे, निसर्गाचे चित्रण त्यांच्या कवितेतून आले. मतलबी वर्तन करणा—या माणसाला त्या विचारतात, 'अरे मानसा, मानसा कधी व्हाशील मानूस' हा प्रश्न बदलत्या समाज जीवनमूल्यांना विचारला आहे. वैधव्याचे दुःख त्यांनी धीराने पचविले. दुःख उगाळत बसल्या नाही

रडू नको माझ्या जीवा

तुले रड्याची रे सव

रडू हासव रे जरा

त्यात संसाराची चव

ग्रामीण जीवनातील स्त्री एकत्र कुटुंबात वावरते. सासरच्या कल्पना वेगळ्याच होत्या पण बहिणबाईंच्या कवितेतील सासूचे व्यक्तीचित्र पारंपारिक कल्पनेला छेद देणारे आहे. सासू सून हे नदीचे दोन किनारे बहिणबाईंच्या कवितेत एकरूप होतांना दिसतात.

हिच्या अंगामधी देव

सभावाने देवगाय

माले सासरी मियाली

अशी जन्मदाती माय

१५ व्या ते १८ व्या शतकानंतर विविध सामाजिक, राजकीय आक्रमणे झालीत. त्यात काही परंपरा खंडित झाल्या आणि इंग्रजी राजवटीत नवी कविता उदयास आली. मराठी साहित्यात बदल झाले. स्त्रीमुक्ती समानता या विचारांपेक्षाही प्रमुख स्त्री शिक्षणाला या काळात चालना आहे. त्याचा 'काव्यफुले' कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे. माणसाच्या अज्ञानी व आळशी प्रवृत्तीवर त्यांनी आपल्या कवितेतून टिका केली आहे.

ज्ञान नाही विद्या नाही

ते घेणेचि गोडी नाही

बुध्दी असुनी चालत नाही

तयास मानव म्हणावे का ?

१९२५ ते ३५ च्या कालखंडात रविकिरण मंडळाच्या छायेत सुरू केलेले इंदिरा संत, पद्मा गोळे, संजीवनी मराठे, शांताबाई शेळके यांचे काव्यलेखन ७५ नंतरही सुरू होते. प्रेमाच्या विविध रंगात इंदिरा बाईंनी मी चा शोध घेतला 'शिजवणारी तिच शिजणारी तिच' हे सत्य त्यांनी ओळखले. आता मांडलेला खेळ मोडायचा आणि जोडलेली नाती तोडायचा आंतर संघर्षही व्यक्त केला.

पद्मा गोळे यांच्या कवितेत स्त्रीवादाच्या पाऊलखुणा दिसतात. त्यांची कविता नव्या जाणिवांची उद्गाती आहे. स्त्री मनाला पडणारे आणि सतावणारे प्रश्न स्वच्छ शब्दात मांडते आहेत. पती राखणदार नाही, कुटुंब तुरूंग नाही असे परखड विचार त्यांनी मांडले. उंबरठा ओलांडून नात्यांच्या जोखडातून मुक्त होऊन विशाल मुक्त जगात मोकळा श्वास घेण्यास ती सज्ज आहे. स्त्रीचे 'मादी' रूप धुडकावून 'मी माणूस, माणूस आधी,' असा मानवतावादी दृष्टीकोन ती स्वीकारते कामगाराचे जग निर्माण होईल असा साम्यवादी विचार घेऊन आलेली त्यांची कविता सामाजिक जाणीवांची बांधिलकी स्वीकारते.

१९७५ हे वर्ष आंतराष्ट्रीय माहिला वर्ष म्हणून सुरू झाले येथूनच स्त्री मुक्ती, स्त्री चळवळ, स्त्री सबलीकरण, स्त्रीवाद, स्त्रीसमस्या अशा स्त्रियांशी जोडलेल्या प्रश्नांवर नव्याने मंथन सुरू झाले. याच काळात स्त्रियांचा स्वतःकडे पाहण्याचा व समाजाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलू लागल्याचे दिसून येते. १९७५ नंतरच्या कवितेत सामाजिक जाणिवांचे भान विशेषकरून जाणवते. त्यांनी राष्ट्रपुरूषांवर कविता लिहिल्या. मुळशी सत्याग्रह, गोवा मुक्ती लढा हे कवितांचे विषय झाले. सुहासिनी इल्लेकरांनी 'गाथा' मध्ये झोपडपट्टीतले विश्व उभे केले. 'स्वातंत्र्यदिन नावाच एक श्रावणव्रत' या कवितेतून राष्ट्रप्रेम किती दिखावू झाले आहे यावर उपरोधिक शैलित टिका केली आहे. रजनी परुळेकरांनी स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा लेखाजोखा अचूक शब्दात सांगितला.

'स्वतःचा श्रमाने कमावलेला पगार
तो ही हातात द्यायचा पुरूषाच्या निमुटपणे
आणि त्याने स्त्री भोगण्यात प्रतिष्ठा मानयची'

स्त्री कितीही शिकली स्वतः कमावती झाली तरी आर्थिक स्वातंत्र्या पासून कितीतरी दूर आहे. ते या कवितेतून दिसून येते. तिच्या नोकरीतील कष्टाचा पैसा ती नव-याच्या हातात देते हेच का तिचे आर्थिक स्वातंत्र्य ? असा प्रश्न पडतो.

'तिच्या आईच्या मरणरात्रीही चुकले नव्हते तिचे मरण' या वास्तवतेने मानवता कलंकित झाल्याचे जाणवते. बुद्धीमान पुरूषांनी भोगल्याची तक्रारही करता येऊ नये ही न्यायदानाची क्रूर चेष्टा त्या 'मिलॉर्ड' मधून व्यक्त करतात. जन्मभर एकत्र राहूनही एकमेकांच्या अंतर्मनाचे हुंकार ऐकू नये ही वैवाहिक जीवनाची सत्यता त्यांनी उघड केली आहे.

आसावरी काकडे एकदा झालेली विद्रोहाची जाणीव घरात रमू देणार नाही असा आत्मविश्वास व्यक्त करतात. सखीला उभे राहण्यासाठी, बरोबरीने चालण्यासाठी साथ देण्याचे आव्हान करतात. हेमा लेले 'क्षण' एकदाच येतो म्हणून पुरेसे जगायचे असे सांगतात. स्त्री पुरूषातील सक्तीचे नाते त्यांना नकोय. सामंजस्याच्या नव्या नात्याची साथ त्या त्याच्या कडूनही करतात अबलांवर शिखडी संधान साधण-यांच्या समाचार सुधा चाफेकर घेतात. प्रतिभा राजनंदानी दलित चळवळीत परिवर्तनवादी नेत्यांनी चळवळ संपविणा-यांचे दुःख 'जन्मण्यापूर्वीच भारतीय क्रांती संघर्ष नुसतेच हात चोळताहेत' या शब्दात व्यक्त केले आहे. आश्विनी घोंगडे यांची कविता स्त्री विषयीच्या अनेक जाणिवांच्या समरसतेतून आली आहे. वृक्षाला धरून चढवणारी वेल होऊन जगण्याचे ती नाकारते. 'स्वतःच जाते सरसरते आकाशाला गवसणी घालायला' परप्रकाशी चंद्र होण्यापेक्षा स्वयंप्रकाशी काजवा होणे तिला मंजूर आहे. 'सात आंधळे एक बाई' या कवितेत ती बरोबरीच्या पुरूषालाही सांगते—

'माणूस म्हणून मी जन्मा आले
माणूस म्हणून जगू द्या
सुखदुःखात एकमेकांच्या
मैत्रिण म्हणून हात द्या'

ही कविता नवविचार मांडते. समाजाच्या विचारधारणेत बदल व्हावा या उद्देशाने ही कविता लिहिली आहे.

समाजवास्तव बदलत गेले तसे या कवयित्रीच्या कवितेतून दिसून आले. स्त्री पुरूषांच्या नात्यात झालेला बदल कवितेतून दिसतो स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार, स्त्री विटंबना याविषयी मनात आलेल्या विचाराने तसेच सामाजिक विषमतेने ज्योती लांजेवार याचे मन अस्वस्थ होते त्या लिहितात—

‘नाहीतर आम्हालाही लिहाव्या लागतील

हिरव्यागार गवतावर लाल घोषणा

पेरावे लागेल होऊन वणवा’

मानवतेचा हक्क नाकारणा—या व्यवस्थेला त्या आव्हान देतात. अन्याय झाला तर स्त्री पेटून उठेल हे त्यांच्या कवितेतून सांगतात. प्रभा गणोरकरांनी अस्तित्वाचा प्रश्न होऊन आलेली चिंतनशील कविता लिहिली. पुस्तकातले गोड गुलाबी जग वास्तवात नाही. संकटात सापडलेल्या हिमगौरीसाठी कुठलेचा सातबुटके धाव घेत नाहीत. रानावनात वाट चुकली तर कुठलेच राजपुत्र येत नाही. उलट येतो तो फासेपारधी किंवा शिकारी. हे वास्तवाचे भान आणून देणारी, स्त्रीला सावध करणारी जाणीव प्रभा गणोरकरांच्या कवितेतून स्पष्ट दिसून येते. काळ पुढे सरकतो पण स्त्रीचे दुःख कायम आहे याची खंत त्या व्यक्त करतात.

दंगलीच्या काळात जन्मजेली

माझी मुलगी

वर्तमानपत्राच्या फडफडण्याने

झोपेत दचकते

कर्पूरुत अडकलेल्या माणसासारखी

झटकन दोन्ही हात वर करते.

आज समाजात धार्मिक, जातीय किंवा इतर कारणांमुळे दंगली घडवून आणल्या जातात. त्यामुळे समाजात भीतीचे वातावरण तयार होते. याचे परिणाम कवयित्री या कवितेतून मांडते.

अरूणा ढेरे यांच्या कवितेत येणा—या प्रतिमा जास्त मध्यमवर्गियांच्या जाणीवांच्या आहे तसे वाटते. ज्या काळात त्या लिहायला लागल्या तो चळवळीचा काळ होता. सामाजिक स्तरावर एक अस्वस्थता होती. याचा प्रभाव त्या काळातील लेखनावर झाला. जगातील दाहकता त्यांना जाणवते त्या म्हणतात —

‘माझे पाणी बदलले आहे’

माझे जाणे आणि गाणेही बदलेले आहे.’

परंपरेने स्त्रीला संयम शिकविला पण स्त्रिला नाकारले त्या स्वत्वाचा धिक्कारही त्यांना करावासा वाटतो आणि मग—

सईबाई गं, सईबाई गं

तुझ्या राजाचा तुरूंग मोठा’ अस म्हणतात.

निरजाच्या कवितेतून समकालीन वास्तवासंबंधीची जाण आली आहे. पुनर्वसन मध्ये वैधव्यानंतर पुन्हा एकदा नव्या पुरुष स्पर्शासाठी वाट पाहणारी स्त्री भेटते. कुंकवाखलचे आभाळ पुरुषाशिवाय पेलण्याचे सहज सामर्थ्य बाईत असतांना—

‘तरीही कशासाठी हवा असतो

पुरुष बाईला’

हा तिचा तिच्याशी चाललेला संघर्ष आहे. त्यांच्या कवितेत केवळ पुरुषीवृत्तीचा धिक्कार नाही. सावित्रीला त्यांनी विचारलेला प्रश्न परंपेचा आदर्श नाकरणारा आहे—

‘या मतलबी सत्यवानांनी

केली आहे होळी, आमच्या आयुष्याची

त्यांचे वाढू द्यायचे तण

की संपवायच्या या वेदना, जिवंत मरणाच्या’

मलिका अमरशेखच्या कवितेतील वास्तवता आणि आधुनिकता ताजी आहे. त्यांच्या कवितेतील स्त्रीची बंडखोरी ज्वालाग्रही आहे. स्त्रीचे शतकानुशतके खच्चीकरण करणा—या समाजव्यवस्थेला ती जाब विचारते परिवर्तनासाठी संभावित पणे बोलणा—यांना तिने ओळखले आहे—

‘सिग्रेट फुंकल्यासारखं तुम्ही बोलता

मानवतेच्या मुल्यांवर

मला हे पहायचं नाहीय

आणि मला हे संपवायचं सगळं’

त्यासाठी कोणाची वाट न पाहता सर्वशक्तीनिशी संघर्ष करण्याची तिची तयारी आहे महानगरातील आर्थिक विषमता त्यांनी तीव्र मांडली एकीकडे गर्भश्रीमंती दुसरीकडे बकाल वस्त्यातलं जीवन, एकीकडे शहराचे सौंदर्यीकरण तर दुसरीकडे निरनिराळ्या भुकांनी रात्र जागविणा—या माणसांच्या रात्रीचे भेसूर जग त्यांनी चित्रित केले आहे.

प्रज्ञा लोखंडे यांनी महानगरातील प्रदुषित वातावरणात आपल्या मुलाचा बळी जावू नये याची दक्षता घेणारी स्त्री रेखाटली आहे. प्रतिमा इंगोले यांनी लेकीला मारहाण करणा—या सासरच्या लोकांना ‘रायीन इथिसा जसा, चवथा लेक आमचा’ असे ठणकावून सांगितले आहे. सुरेखा भगत यांनी स्त्री कर्तृत्वाने स्वतःची वाट चोखळावी असे आव्हान केले आहे—

‘मेंदी पुसली म्हणून खिन्न होऊ नकोस

या हातावर पुन्हा तूच

तुझ्या कर्तृत्वाची सुंदर नक्षी कायम रंगवून घे’

उषाकिरण आत्राम आदिवासींचे जग पेटविण्यासाठी नेतृत्व करतात—

‘ही घ्या पेटती मशाल मी निघाले

पाठीमागून तुम्ही या’

असे आव्हान करतात. पयसाची लाल आग व्हय!’ या कवितेतून शहरी पुरुषांचा सुधारणेचा फोलपणा आणि आदिवासी स्त्रीच्या नव—याने तिला करून दिला वास्तविकतेची जाणीव दिसून येते.

‘अंग रानान फुलावं काटयात पण फुलांनी आपला सुगंध पसरू देऊ नये’ असे म्हणतात. आदिवासी स्त्रीचा नवरा पत्नीच्या श्रृंगाराच्या अधिकाराची गळचेपी करित नाही. विकृत मनोवृत्तीला ठेचण्यासाठी स्त्रीने तयार असणे आवश्यक आहे हे तिला सांगतो. हे सत्य या कवितेतून दिसते ज्यांना मागास म्हणतो ते प्रगत दिसतात तर ज्यांना आपण शिक्षित, प्रगत समजतो ते मात्र स्त्रीकडे विकृत नजरेने बघणारे आहेत हा विरोधाभास त्यांनी दाखविला आहे व दुर्दैवाने तो खरा आहे असे म्हणावे वाटते.

आज महाराष्ट्रातील शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करित आहे. कर्जबाजारी शेतक—याला दुसरा पर्याय दिसत नाही. निसर्गाचा, लहरीपणा नोकरशाही व राजकारण यामुळे त्याचे प्रश्न सुटता सुटत नाहीत. रेषा नावाची कवयित्री शेतक—याचे दुःख मांडते—

‘मी प्रयत्न करते

रोज नव्या झाडावर लोंबकळणारी

शेतक—याची हाडे दृष्टिआड करण्याचा’

संजीवनी बोकील यांचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. त्यांच्या कवितेतून त्या सकारात्मकता शोधतात.

‘फक्त तुझ्याच डोळ्यांनी तुझं जग पाहा

कोणी नसलक तरी चालेल

पण तुझी तू राहा

उसने मुकुट कुणी घालतील
जरी अंगरखे पेहरून सजतील
तुझ्या सुती वस्त्रांचा अभिमान तू वाहा
कोणी नसले तरी चालेल
पण तुझी तू राहा'

आताच्या काळातील स्त्रियांच्या समस्या खूप वेगळ्या आहेत. त्यांचे ताणतणावाचे स्वरूप बदलेले आहे. त्यांच्यासाठी प्रेरणा देणारी ही कविता आहे. वेगळा दृष्टिकोन ही कविता देते एकटेपणाला सकारात्मकतेने कसे घ्यायचे ते ही कविता शिकविते.

समारोप—

असा हा १३ वे शतक ते २१ वे शतक स्त्रियांच्या कवितेतील बदलत्या जाणिवांचा प्रवास आहे. आद्य कवयित्री महदंबा ते सोयराबाई, वेणाबाई यांनी भगवत्भक्ती बरोबरच मानवधर्माला महत्व दिले समाजात आलेली मरगळ, उदासिनता दूर करण्यासाठी भगवत्भक्तीची प्रेरणा निर्माण करून चैतन्य आणण्याचे कार्य केले. कर्मकांडाला महत्व न देता मानवी जन्माच्या कल्याणासाठी कार्य केले. समाजाला एकत्रित बांधून ठेवण्याचे काम संत कवयित्रींनी केले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री कवयित्रींनी आपल्या कवितेतून सामाजिक प्रश्न उचलून धरले. तर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्रियांच्या कवितेतून पारंपारिक विचारसरणीला दूर करीत स्वतंत्र अस्तित्वाची जाणीव दिसून येते. दलित स्त्रिया आपल्या हक्कांसाठी लढत आहेत, अन्यायाचा प्रतिकार केलाच पाहिजे हे समाजबांधवांना त्या आपल्या कवितेच्या माध्यमातून सांगतात. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अखंड जागर आताच्या कवयित्रींनी मांडला. समाजपरिवर्तनाबरोबर समकालीन साहित्यातील कवयित्रीच्या काव्यातील जाणीवांमध्ये विलक्षण बदल झाला आहे. तिला तिची ओळख पटली आहे. सुरुवातिला स्त्रियांच्या कवितेतून संसारातील दुःख, एकाकीपण दिसून येते. स्त्री मुक्ती चळवळी नंतरच्या पिढीतल्या स्त्रियांची कविता स्पष्ट आहे. ती आता सावध झाली याचा प्रत्यय येतो. स्त्री समाजात सुरक्षित नाही ही भावनाही काव्यातून व्यक्त झाली आहे. हा अनुभव स्त्रियांच्या जाणिवेचा भाग आहे.

स्त्री संवेदना जाग्या ठेवून आत्मशोध घेत ती केवळ पुरूषी सत्ताच नाकारत नाही तर मूल्यात्मक बदलही घडवून आणण्यासाठी धडपडते. प्रभा गणोरकर म्हणतात त्याप्रमाणे 'विसाव्या शतकातील आणि स्त्री मनातील स्थित्यंतरे शब्दबद्ध करणा—या कविता युगसंवेदनाला मुखरित करतात, यामुळे त्या महत्वाच्या आहेत.

संदर्भ ग्रंथ:—

- १) अर्वाचिन मराठी काव्यदर्शन — डॉ. अक्षयकुमार काळे पा.ना.बनहटी नागपूर. १९९९
- २) स्त्रीवादी समिक्षा स्वरूप आणि उपयोजन — आश्विनी घोंगडे, दिलीपराज, पुणे. १९९३
- ३) स्त्रीवादी समिक्षा — संकल्पना व उपयोजन संपादक डॉ. मंगला वरखेडे प्र. आ. १९९९
- ४) स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड २ — साहित्यप्रेमी भागिनी मंडळ पुणे प्र. आ. २०००
- ५) बहिणाबाईची गाणी — काव्यदर्शन डॉ. अलका चिडगोपकर स्नेहसंवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे आवृत्ती २००० .
- ६) कविता संग्रह

मानवी विकासावर बदलल्या पर्यावरणाचा परिणाम

प्रा.डॉ. अल्का दहीकर

(गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख) यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, लाखांदूर

आपलीसुर्यमाला ही आकाशगंगेचा एक भाग असून पृथ्वी आपल्या सुर्यमालेतील सर्वात महत्वाचा जीवावरण असलेला ग्रह आहे. पृथ्वीवरील जल, हवा, जमीन, कार्बन, अकार्बनपदार्थ सुर्यप्रकाश, आवश्यक पोषक घटक या सर्व अनुकूल पर्यावरणीय घटकांचा उत्क्रांतअविष्कार म्हणजे मानव आहे. मानवाची निर्मिती होण्यापुर्वी पृथ्वीवर वेगवेगळ्या प्रकारची स्थित्यंतरे होऊन गेली पहिल्यांदा सुक्ष्म वनस्पती निर्माणझाल्या त्यानंतर त्यांच्यात विविधता येऊन त्यातून सुक्ष्म प्राण्यांची निर्मिती झाली.सजीवात सातत्याने उत्क्रांती होऊन मानव निर्माण झाला.म्हणून मानवाला अनुकूल पर्यावरणाचे उपात्य मानले जाते.डार्विनच्या उत्क्रांतीच्या हा सिध्दांतानुसार वनस्पती व प्राणिजीवन एकपेशीय अवस्थेकडून बहुपेशीय अवस्थेकडे वळले. मनुष्य उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेचा शिखर बिंदु होय. पृथ्वी तलावर मनुष्याचा उदय १० लाख वर्षांपुर्वी झाला असावा. रानटी अवस्था, शिकार अवस्था, भटकी अवस्था, कृषी अवस्थापार करून माणसाने आधुनिक युगात प्रवेश केला. आधुनिक युगात प्रवेश करणाऱ्या मानवाचा केवळ ५०००वर्षांपूर्वीचा इतिहास आपल्याला ठाऊक आहे.

मानव हा निसर्गाचाच एक भाग आहे.परंतु तो इतर सजीव घटकापेक्षा बुद्धीमान असल्याने त्याने संरक्षणासाठी गाव,शहर बसविले, त्यातून व्यवहार , व्यापार , प्रवासे दळण वळण या संस्था निर्माण झाल्या. मानवाने आपल्या गरजेनुसार काही राजकिय, सांस्कृतिक संस्था निर्माण केल्या संशोधनातून तंत्रज्ञान विकसित झाले. नैतिकतेसाठी धार्मिक संस्था निर्माण झाल्या शिक्षणासाठी शैक्षणिक संस्थांची जोपासना मानवाने केली.

प्रत्येक सजीवांनी आपला अनुवंश टिकविण्याची धडपड चालू असते. अशी सभोवतालची अनुकूल परिस्थिती म्हणजे त्या सजीवाचे पर्यावरण मानवासाठी अन्न, पाणी, संरक्षण, प्रजनन इत्यादी क्रिया करण्यासाठीअनुकूल परिस्थितीची गरज असते.मानवाच्या भावना आणि विकास हयावर प्रभाव असलेल्या ज्या भौतिक आणि सामाजिक परिस्थिती मध्ये मानव राहतो.ती परिस्थिती म्हणजे मानवाचे पर्यावरण

सजीवांचा उगममातीतून होतो. त्यांचे पालनपोषण मातीच करते. व त्यांच्या जीवनाचा अंतसुध्दा मातीतच होतो. माती हासजीवांचा आधारभुत घटक आहे.परंतु अलिकडील काळात या महत्वपूर्ण संसाधनाकडे मनुष्याचे दुर्लक्ष होत आहे. सोसायटी फॉर प्रमोशन ऑफ वेस्टलॅंड डेव्हलपमेंटच्या अनुमानानुसार जगातील सुमारे १०करोड हेक्टर जमीन उजाड होण्याच्या मार्गावर आहे. जमीनीची धुप झाल्यामुळे चंबळ घाटीतील सुमारे १० टक्के गावे उजाड झाली आहेत.

नैसर्गीक साधन संपत्तेवर सर्व प्राणी मात्रांचा सारखाच हक्क आहे. परंतु मनुष्याने भुमि जल, वायु, वनस्पती खनिजे या सर्व प्रकारचा संपत्तेवर आपले स्वामित्व स्थापन केले आहे. हया साधन संपत्तेचा उपभोग होतो ही बाब वेगळी. परंतु आजचा मनुष्य विकासाच्या हव्यासापोटी नैसर्गीक, साधनसंपत्तेचा मोठया प्रमाणावर शोषण करित आहे. इतर प्राणीमात्रांना त्यांचा वाटा देणे तर दुरच उलट त्या सर्वांना मनुष्याने संकटात टाकले आहे. पाळीव प्राण्यापासून तर जंगली श्वापदापर्यंत सर्वांनाच मनुष्याने आपल्या वेठीस धरले आहे. श्रीकृष्णासारखे गोपाल या देशात आले. व गायींना देवता मानण्यात आले. परंतु आज हरयाना व पंजाबसारख्या राज्यामध्ये गायींना होसीनचे इजेक्शन लावले जाते. त्यामुळे त्यांच्या शरीरातील जास्तीत जास्त रक्त व

चरबी दुधात परावर्तीत होते. अशा रितीने गोमातेच्या शरीराचे शोषण करून जास्तीत जास्त दुध मिळविले जाते. त्यामुळे गाय दोन अडीच वर्षातच म्हातारी होते. त्यानंतर लगेच तिची रवानगी कत्तलखान्याकडे केली जाते. मनुष्याच्या वाढलेल्या शोषक प्रवृत्तीचा दाखला देण्यास हे एक उदाहरण पुरेसे आहे. आपल्या वाढत्या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी मनुष्य सातत्याने वन्य जीवनाचा विनाश करीत आहे. वाढती लोकसंख्या वाढते औद्योगिकरण व शहरीकरण य सर्व बाबीमुळे वन्य जीवांचा न्हास होत आहे. मनुष्याच्या आक्रमणामुळे व अतिक्रमणामुळे निरपराध वन्य प्राणी भयभीत झाले आहेत.

उद्योगधंद्याच्या विस्तारामुळे शहराभोवतालची वने व शेती क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात नष्ट होत आहे. व सिमेंट कोंक्रीटची जंगले वाढत आहेत. जेथे अन्न धान्य पिकविले जात होते. तेथे कारखान्याची गर्दी वाढली आहे. जमीनीच्या अमर्यादित वापरामुळे तसेच रासायनिक खते आणि विषारी द्रव्यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे जमीनीची जैविक विविधता घटत आहे. जमीनीवरील मानवाच्या अत्याचारामुळे जी मानवाला स्वतःच्या उदरात गडस करेल हे शाश्वत आहे. मात्र ८ प्र.श भाडवलदार विचारसरणीच्या लोंकामुळे ९० प्र.श. सामान्य माणुसही त्यांच्याबरोबर संपेल असे दुश्य पर्यावरणात मानवाने हस्तक्षेप केल्याचे दिसत आहे. भारतात दरवर्षी शेती व जलसिंचनाच्या अयोग्य वापरामुळे दरवर्षी ८० दशलक्ष हेक्टर्सची धुप होत आहे. शहरांची लोकसंख्या दुप्पट तिपटीने वाढल्यामुळे विकसीत व अविकसीत देशाचे भवितव्य धोक्यात आले आहे. कारण मानवी विकासाची संसाधने आणि प्राकृतीक स्रोत कमी होण्याची दाट शक्यता आहे. “वृक्षवल्ली आम्हा सोयेरी वनचरे, पक्षीही सुस्वरे आळविती....”

असे कौतूकाने म्हणणाऱ्या संतांचे वारसदार सुध्दा आम्ही राहिलो नाहीत. हे विश्वची माझे घर असे सार्वभौम दुष्टीकोन देणाऱ्या नामदेवांचा माणसाला पुरता विसर पडलेला आहे. आजचा स्वतःला सुसंस्कृत म्हणवुन घेणारा माणुस स्वतः पलिकडे अन्य कोणाचेच हित न पाहण्या इतपर्यंत स्वार्थी बनला आहे. परंतु आपले जीवन हे केवळ आपल्या पूरतेच मर्यादित नसते. ते सुष्टीमधील सर्व घटकांबरोबर आंतर संबंध राखुन असते हे विसरून चालणार नाही. स्वार्थ आणि स्वामित्वाची भावना बाजुला ठेवुन वनांचे आणि वन्य जीवनाचे प्राणपणाचे संवर्धन करणे मनुष्याच्या अस्तित्वासाठी आवश्यक झाले आहे.

पर्यावरण प्रदुषण ही पर्यावरणातील एक महत्वाची समस्या आहे. ती तिच्या निर्मितीस मानव हाच एकमेव घटक जबाबदार आहे. पर्यावरण संरक्षण हे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे दायित्व आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण करून त्यांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी लोक शिक्षण देऊन जनजागृती करणे आवश्यक आहे. त्या संदर्भात पुढील बाबी लक्षात घेण्यासारख्या आहेत.

- १) नैसर्गीक साधन संपत्तीचा वापर काळजीपूर्वक करावा.
- २) प्लास्टीक, पॉलिथीनचा वापर टाळावा, त्या ऐवजी कागद, कापड किंवा गोणपाटाच्या पिशव्यांचा वापर करावा.
- ३) घरातील जाळण्यासारख्या कचरा जाळुन टाकावा.
- ४) पर्यावरणाचा घटक प्रमुख घटक म्हणून वृक्षाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने वृक्षसंगोपन व वृक्षसंवर्धनासाठी तत्पर असावे.
- ५) वृक्ष प्रमाणेच वन्य, पशु प्राणी व पक्षांचे रक्षण करणे काळाची गरज आहे.
- ६) झाडावर, पिकावर, शेतीत विषारी किटकनाशके, फवारणे टाळावे.
- ७) रासायनिक खते टाकुन कम्पोस्ट खतांचा वापर बागेत व शेतात करावा.

८)स्वयंचलित वाहनांचा वापर आवश्यकते प्रमाणे करावा. तसेच वाहनाची नियमित देखभाल करावी. जेणे करून हवा, प्रदुषण , नियंत्रणास मदत होईल.

९)पाण्याचा वापर अतिशय काटकसरीने करावा, पावसाच्या पाण्याचे संवर्धन करावे. तसेच नद्या ,नाले, तळे,सरोवरे यासारख्या जलाशयामध्ये घाण व दुषित पाणी सोडु नये.

१०) कोरड्या कचऱ्यातील पेपर, वहया व काही भाग जे भंगारलेले घेतात त्यांना तो द्यावा इतरत्र फेकु नये.

११) लोकांना पर्यावरण शिक्षणाचे धडे द्यावे अन्यथा “ जो बित गया सो वक्त भला होता है , आनेवाली घडियो से बरा कहर छिया होता है ” एका उर्दु शायराने रचलेल्या हया ओळीचे पावले पावली प्रत्युत्तर येईल इतकी भविष्यातील पर्यावरणाची आव्हाने गुंतागुंतीची व भयावह स्वरूपाची राहतील. पर्यावरण हा पुर्वजांचा वारसा आहे. व भावी पिढ्याचा अनमोल ठेवा आहे. म्हणूनच वर्तमान पिढीला विश्वस्त म्हणून आपली भुमिका सक्षमपणे पार पाडायची आहे.

सांराश :-

खनिज,तेल, वाळवंटाचा विस्तार शहरीकरण, औद्योगिकरण परिणामता पृथ्वीवर उष्णतेत झालेली वाढ मानवी विकासास मारक ठरत आहे. रासायनिक व किटकनाशक औषधे हयाचा अतिरेकी वापर मानवी आरोग्यावर होणारा रेडीओ, टि.व्ही.,भ्रमणध्वनी यंत्राचा कर्कष आवाज, डिजे इत्यादीचा घातक परिणाम, कृत्रिम पाऊस इत्यादीमुळे मानवी जिवन विनाशाच्या मार्गाने जात आहे. हया बाबत वेळीच उचित उपाययोजना न केल्यास मानवजात व मानवी विकास विनाशाच्या गर्तेत सापडेल व पुढीलपीढी आपणाला कधीच माफ करणार नाही.

निष्कर्ष :-

मानवी विकासाकरीता संतुलीत पर्यावरण अत्यावश्यक आहे. कारण पर्यावरणातील प्रतिकूल बदलामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडून ते मर्यादित बाहेर गेल्यास मानव समाजाचा विनाश अटळ आहे.

संदर्भग्रंथ :-

१) पर्यावरणशास्त्र	—डॉ. विट्टल धारपुरे
२) पर्यावरणपरिचय	— डॉ. जयकुमार मगर
३) पर्यावरण	—चौधरी, रोशन, भोळे, जाधव
४) पर्यावरण शिक्षण	— डॉ. डी.आर.कुलकर्णी
५) पर्यावरणशास्त्र	— प्रा.आर. कुमार

महाराष्ट्र राज्यात महीलांवरील अत्याचारांचे वाढते प्रमाण एक समस्या**डॉ. संजय धनविजय****कला वाणिज्य व विज्ञान महा आर्वी.**

महाराष्ट्र राज्यात महिलांवरील अत्याचारांचा आलेख सातत्याने वाढत असून गेल्या सहा वर्षांत असे १लाख ७ हजार ४४८ गंभीर गुन्हे दाखल आहेत. बलात्कार, विनयभंग, हुंडाबळी व लैंगिक छळासंबंधी दाखल गुन्हेगारांची ही संख्या असून, प्रत्यक्षात त्याचे प्रमाण दीडपट अधिक असण्याची शक्यता पोलीस अधिकारी व्यक्त करित आहेत.

अत्याचारांच्या बहुतांश घटना एकतर्फी प्रेम व लैंगिक वासनेतून घडल्याचे तपासातून समोर आले आहेत. महीलांच्या सुरक्षेबाबत सजग असल्याची ग्वाही राज्यकर्ते व पोलीस देत असले, तरी प्रत्यक्षात स्थिती दिवसेंदिवस बिघडत असल्याचे उपलब्ध आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

हिंगणघाट येथे एका विकृताने भर दिवसा प्राध्यापिकेच्या अंगावर पेट्रोल ओतून पेटवून दिले. या घटनेबद्दल तिब्र संताप व्यक्त होत असून, निषेध मोर्चे काढले जात आहे. मात्र, राज्यात सातत्याने अशा घटना घडतच आहे. त्यांना थोपविण्यात पोलीस यंत्रणा अपूरी पडत असल्याची स्थिती आहे. प्रतिबंधासाठी उपाययोजले जात असूनही महिला अत्याचारांना त्यामुळे लगाम बसलेला नाही. असे आकडेवारीवरून दिसते.

सहा वर्षांतील महिलांवरील अत्याचारांचे गुन्हे

वर्ष	बलात्कार	विनयभंग	छेडछाड	हुंडाबळी
२०१४	३४३८	१०००१	१५७५	२७९
२०१५	४१४४	११७१३	१११९	२६८
२०१६	४१८९	११३९६	१२४	२४८
२०१७	४३५३	१२२३८	८६४	२३४
२०१८	४९७३	१४०६६	९६०	२१४
२०१९	५४१२	१३६१७	१०३३	२८७
एकूण	२६,५१२	७३,०३९	६,४७५	१,४३०

महीलांवरील अत्याचारांची कारणे पूढील आहेत.

१. समानतेच्या भावनेचा अभाव

पुरातन काळापासून आपल्या समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे. धर्म, संस्कृती आणि परंपरांच्या नावावर स्त्रीला कायम चौकटीत बांधण्याची व मागे ठेवण्याचा प्रयत्न सातत्याने केला जात आहे आणि आजही होताना दिसतो कारण माणूस म्हणून तिची समानता मान्यच केली जात नाही. स्त्री ही केवळ उपभागाची वस्तू आहे, तिने बाहेर पडू नये घरी राहून पुरुषांची सेवाच करावी आणि तोंडातून शब्द काढू नये, ही पुरुषसत्ताक मानसिकता ठासून भरली आहे. त्यामुळे एकतर्फी प्रेम असो किंवा दोन्हीकडचे प्रेम असो, तिने नकार दिला की पुरुषी अहंकार दाखावला जातो आणि यातूनच अत्याचार, ॲसिड हल्ले किंवा जीवघेणे हल्ले करण्याची मानसिकता तयार होते. त्यामुळे मुलांमध्ये निर्माण होणारी ही पुरुषी अहंकाराची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे आणि यासाठी वेगवेगळ्या स्तरावर प्रयत्न करणे गरजेचे

आहे. जोपर्यंत स्त्री-पुरुष समानतेची भावना निर्माण होत नाही तोपर्यंत महीलांना भयमुक्त ठेवणारा आदर्श समाज निर्माण होणार नाही.

२. न्यायावरील दिरंगाई चिंताजनक

निर्भयाला डिसेंबर २०१२ ला जाउन आज सात वर्षे झालीत आणि पोरकटपणाची हद्द ही आहे की, चारही दोषी एका मागून एक याचिका दाखल करत असल्यामुळे फासावर चढवले जात नाही. सात वर्षे म्हणजे २५५५ दिवस, आज निर्भया जिवंत असती तर तिला हे सर्व आठवण होत वेड लागत असत. मुळात न्याय व्यवस्था इतकी संथ गतीची आहे. तारीख पे तारीख, अमका आला नाही, कोर्टाच्या सुट्या इंग्रजांच्या काळाचे नियम आजही कालबाह्य झाले नाहीत. खिसमस, दिवाळी, उन्हाळ्याच्या सुट्यांची गरज काय ? प्रकरणे एवढ्या मोठ्या प्रमाणात धूळ खात पडलेली असतांना, खुशाल न्याय व्यवस्था सुट्टीवर जाते. वेळेनुसार नियम बदलले पाहिजे. मग फास्ट ट्रॅक कोर्टाची गरजच भासणार नाही. कायमर्यादित निकाल लागण्याची गरज आहे. म्हणून हैद्राबाद मध्ये झालेल्या एन्काउन्टरला लोकांनी डोक्यावर घेतलं. फास्ट लाईफ झालं म्हणून आपण मिरवतो मग न्याय मिळायला एवढा वेळ का ? जबर कायदे असणे गरजेचे आहे, नुसता मनात विचार जरी आला तरी शिक्षेच्या भितीपोटी नराधम बारा हात दूर पळाले पाहिजेत. पोलीसांचा धाकच उरला नाही. भर रस्त्यात पोलीसांनाच मारून बदमाश फरार होतात. मग असहाय्य स्त्रियांची काय गत राहिल. प्रत्येक आईने आपल्या मुलाला सर्व गोष्टींचा जाणीव त्याच्या लहानपणा पासूनच करून दिली पाहिजे. एक जबाबदार नागरिक घडवणे हे प्रत्येक आईचे कर्तव्य आहे.

३. समाजात रूजलेली पुरुषसत्ताक मानसीकता

महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारासाठी फाशीच्या शिक्षेपर्यंतची तरतूद आहे तरीही अत्याचार करणाऱ्यांचा निर्ढावलेपणा समाजाला विचारात पाडणारा आहे संस्कृती आणि संस्कारांच्या मोठमोठ्या गोष्टी करणाऱ्या भारतीय समाजाची इतकी कशी अवनती झाली, हा प्रश्न अस्वस्थ करणारा आहे. यामागे प्राचीन काळापासून रूजलेली पुरुषसत्ताक मानसिकता होय, असे जाणवते. स्त्री हि उपभोगाची वस्तू हि भावना प्राचीन, रूजलेली आहे. स्त्री नटणे, मुरडण्यापुरती मर्यादित आणि पुरुषांच्या सेवेसाठी सदैव तयार असावी, हीच मानसीकता लोकांमध्ये ठासून भरलेली आहे अगदी देवाधिकांच्या कथांमध्येही या गोष्टी बघायला मिळतात. गौतम ऋषींच्या पत्नीवर इंद्रदेवाला आलेली आसक्ती किंवा द्रौपदीची कथा, या सर्व पुरुषसत्ताक मानसिकतेने बरबटलेल्या कथा आहेत. या प्राचीन परंपरामधूनच स्त्रीला गुलाम समाजण्याची प्रवृत्ती बळगावली आहे आणि त्यातील महीलांवर होणारे बलात्कार आणि अत्याचार हा गुलामीचा अत्यंत वाईट आणि घृणस्पद भाग आहे. आधुनिक काळात पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्था आणखी दृढ झाल्याचे दिसून येत आहे. याशिवाय अत्याचारात न्यायाला होणारा विलंब हाही अन्यायाचाच भाग आहे. निर्भयाच्या आरोपींना ८ वर्षांपासून शिक्षा झालेली नाही. त्यामुळे पळवाटा शोधता येतात, ही भावना निर्ढावलेपणाचे कारण आहे. बलात्कार, अत्याचार, नकार दिला म्हणून हल्ला करणे, जाळणे कुणी काहीच बिघडवू शकत नाही, ही निगरगटपणाची प्रवृत्ती वाढविणारी आहे. या पुरुषी गुन्हेगारी प्रवृत्तीवर नियंत्रण मिळवू शकलो नाही, हे न्यायव्यवस्थेचे आणि समाजाचेही अपयश आहे. शिक्षेचा धाक आणि सामाजिक बदनामीची भिती त्यांना का वाटत नाही. ? सर्व धर्मातील तत्वज्ञान आणि कायद्याने ही प्रवृत्ती दूर करण्याचे प्रयत्न होत आहेत, त्याचबरोबर पुरुषसत्ताक मानसिकतेला छेद देण्याची गरज आहे. तेव्हाच स्त्री ही समाजात भयमुक्त वातावरणात जगू शकेल.

४. टि.व्ही, चित्रपटातील अपवर्तन जबाबदार

कायद्याची अंमलबजावणी न होणे, दिरंगाई अडवणूक व पक्षपाती अंमलबजावणी यामुळे समाजात असंतोष वाढत आहे. यामुळे कोणालाही कायद्याचा धाक राहिल नाही. यातूनच केवळ महिलांवर नव्हे तर सर्व क्षेत्रात अत्याचार वाढत आहेत. आणखी असे की, सध्याच्या मालिका व चित्रपट यामधून अपवर्तनाचे अविस्तर चित्रिकरण करून दाखविले जाते. हे सर्व लहान थोर बघतात यामुळे याचा परिणाम मेंदूवर होतो. यातूनच अशा वाईट घटना बिनचूक करण्याचे धाडस वाढते.

९. पुरुषांमध्ये जागृतीचा अभाव

एकतर्फी प्रेमातून हल्ला झाला असे सांगण्यात येते. पण हेच कारण नाही, दोन्हीकडून असलेले प्रेम किंवा पतीपत्नीमधील वादविवाद, यामध्ये अत्याचार हा स्त्रीलाच सहन करावा लागतो. प्रेम ही एक भावना आहे आणि ती व्यक्त करण्याची किंवा त्याचा नकार देण्याचे अधिकार एका स्त्रीलाही असावे. मात्र तिचा नकार पचविण्याचे किंवा स्वीकारण्याचे भान आणि ताकद पुरुषांमध्ये दिसून येत नाही. कारण माणूस म्हणून तिचा आदर करण्याचे मानसिक भान पुरुषी प्रवृत्तीमध्ये नसल्याचे जाणवते. स्त्रीने प्रेम व्यक्त केले तर चरित्रहीन आणि पुरुषांना समान अधिकार दिले आहेत पण तिचे अधिकार नाकारण्याचेच काम समाजात होताना दिसते. त्यामुळे स्त्रियांची सुरक्षा, सक्षमीकरण, सबलीकरण किंवा फास्ट ट्रॅक कोर्टात प्रकरणाची सुनावणी करून आरोपींना शिक्षा करण्यासोबत किंवा त्याहीपेक्षा पुरुषांच्या मानसिक सक्षमीकरणाची खरी गरज निर्माण झाली, आहे असे वाटते. स्त्रीचा माणूस म्हणून आदर निर्माण करण्याचे मुल्य शालेय स्तरापासून मुलांमध्ये रुजविणे गरजेचे आहे. हल्ला करणे, अत्याचार करणे, संपविणे, चेहऱ्यावर ऑसिड फेकणे, यात कुठला आला पुरुषार्थ, ही भावना मुलांच्या मनामध्ये रुजवावी लागेल. दुसरीकडे महिलांकडून आलेल्या लहानात लहान तक्रारींकडेही पोलिसांनी गंभीरतेने पाहिले पाहिजे कारण पाठलाग करण्यासारख्या लहान गुन्ह्यात रूपांतर होते. याशिवाय अत्याचार पीडीत मुलींच्या शारीरिक आणि मानसिक सक्षमतेसाठी उपाय योजणे अत्याधिक गरजेचे आहे.

६. अल्प शिक्षण. व बेरोजगारी

महिलांवरील वाढत्या अत्याचारास सोशल मिडीया आणि पोर्नोग्राफी तर जबाबदार आहेतच; पण त्यापेक्षा अधिक अल्प शिक्षण आणि बेरोजगारी जबाबदार आहे. अल्प शिक्षित मुलं दिशाहीन भटकत आहेत. चकचकीत जग त्याला खुणावते पण हाताला काम मिळत नसल्याने त्यांना स्वप्नभंग होतो. त्यात व्यसनाधीनता, नैराश्य वाढते. शाळेत लैंगिक शिक्षण प्रभावीपणे दिले जात नाही. समज यायच्या आत हातात मोबाईल येतो आणि मुले सोशल मिडीया विद्यापिठाचे डिग्री होल्डर होतात. त्यातूनच पुरुषी अहंकार जागा होत आहे.

उपाय.

१. घरापासून शिकवण द्या

गेल्या काही दिवसांत महिलांवरील अत्याचार वाढले आहेत. माध्यमांमुळे या घटनांना वाचा फुटत असून लोकप्रतिनिधी, महिला त्यासाठी भूमिका घेत आहेत. इतकेच नव्हेतर, पीडीतेच्या पाठीशी समाजही अभा राहत आहे. ही सकारात्मक बाब आहे. मागील काही काळात स्त्रियांना विचारस्वातंत्र्य आल्यामुळे आता त्या स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून ठामपणे भूमिका घेत आहेत. कोणतीही तमा न बागळता आपले म्हणणे मांडत आहेत. कोणत्याही

विषयावर बोलायचे धारिष्ट दाखवित आहेत अत्याचाराविरूद्ध न्याय देणे ही केवळ शासनाची जबाबदारी नाही. घरापासून जबाबदारीचे शिक्षण द्यायला हवी.

२. कठोरात कठोर शिक्षा व्हावी

पुरोगामी महाराष्ट्रात एकापाठोपाठ एक अमानवी घटना घडत आहेत. हे रोखण्यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाने पूढे आले पाहिजे. केवळ पोलिसांद्वारेच या घटना थांबवल्या जातील, असे नाही. आरोपींना ३० दिवसांच्या आत कठोरात कठोर शिक्षा झाली पाहिजे. न्यायालयात पुरावे सुनावण्यात वेळ जातो. हा वेळ कमी करण्यासाठी सर्व पातळीवर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय नराधमांना जरब बसणार नाही. विशेषतः युवकांचे समुपदेशन केले पाहिजे. महीलांच्या सुरक्षेसाठी एक चळवळ उभी राहिली पाहिजे. तरच अत्याचार थांबतील.

३. भोगवस्तू म्हणून पाहणे थांबवा

आपण २१ व्या शतकात जगतो आहोत तरी मुली खुले पणाने समाजात वावरू शकत नाही हे अत्यंत खेदजनक आहे. पाठलाग करणं, अश्लील बोलणं. नकार आला की तिला त्रास देणं आणि भररस्त्यात जाळणे ही विकृती आहे असं मला वाटतं. मुलांना नकार पचवायला शिकवणे गरजेचे आहे. सिनेमा, मालिकांमध्ये स्त्रीदेहाचं होणारं उदात्तीकरण आणि केवळ भोगवस्तू म्हणून पाहणे या पुरुषी मानसिकतेतून मुलांनी बाहेर यायला हवे.

४. स्त्रीचा आदर करायला शिकवा

भारतीय स्त्री ही पुरुषाच्या तुलनेत कठेच कमी नाही. परंतु भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान असल्याने स्त्रियांना कमी लेखले जाते. अगदी स्त्रीची प्रगती असो वा स्तुती पुरुषांच्या डोळ्यांत खुपते. ती जीव देईल, पण आपले शील देणार नाही, हे माहीत असलेला पुरुष तीचे शील हरण करून तिला मारून टाकतो आहे. 'मातृ देवो भव' ची शिकवण देणाऱ्या आणि स्त्रियांबद्दल आपार आदर असलेला आदर्श राजा छत्रपती शिवरायांच्या राज्यात हे घडते याचा मनोमन संताप येतो. याला आजचे सामाजिक वातावरण जबाबदार असले तरी मुलांवर बालपणापासून चांगले संस्कार झाले तर तो वाईट गोष्टींच्या नादाला लागणार नाही. घरातूनच स्त्रीबद्दल आदर करण्याचा आदर्श निर्माण केला पाहिजे.

५. दिशा कायदा राज्यातही हवा

सोशल मिडीयाचा वाढता नकारात्मक गैरवापर, पोर्नोग्राफी यामुळे मनोवृत्ती व विचार कुपोषित होऊन नराधमांकडून अत्याचार घडत आहेत. शाळा, महाविद्यालये, नोकरी व कामाच्या सार्वजनिक ठिकाणी महिलांवर अत्याचार वाढले आहेत. याला कारण पोर्नोग्राफीच आहे. देशातील स्त्री-पुरुष समानता हे मुख्यच लुप्त पावले आहे. पोलीस, कायदे याला न जुमानता नराधमांच्या विकृत मनोवृत्तीच्या स्वैराचारांमुळे महिलांमध्ये दहशत बसली आहे. ती दूर करून महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी आंध्र प्रदेशने केलेल्या 'दिशा' कायद्याची धर्तीवर राज्यातही अंमलबजावणी करायला हवी.

६. भावनांवर ताबा ठेवायला शिकवा.

महिला, मुली, अगदी अल्पवयीन मुलींवर अलिकडे होणारे अत्याचार हे सूत्र करणारे आहेत. याला कारण केवळ समाज आणि कायदे नसून घरापासून त्याची आपण सुरुवात करत नाही हे आहे. घरातच मुलांच्या तुलनेत मुलीला दुय्यम वागणूक मिळते. अर्थातच मुलगा लाडात वाढल्याने जसजसा मोठा होईल तसतसा तो मोठ्याचा अनादर करीत स्वतःच्या मनाप्रमाणे वागायला लागतो. त्यातूनच मग तो काहीही करायला मागेपुढे

पहात नाही. इंटरनेटच्या माध्यमातून नको ते मुलांच्या हातात पडले आहे. त्यामुळे भावनेवर ताबा ठेवणे अशा मुलांना शक्य होत नाही. यासाठी आई-वडिलांनी मुला-मुलींमध्ये भेदभाव करू नये. तसेच वकिलांनीही केवळ पैशासाठी काम करू नये. गुन्हेगारांना शासन होईच हेच पहावे.

७. कायदे तातडीने कडक करा.

आपला देश २१व्या शतकाकडे वाटचाल करत असताना देशात अनेक जटील प्रश्न सोडविले जात आहेत. ३७० वे कलम रद्द करून कित्येक वर्षांचा काश्मीर प्रश्न सोडवला जातो. तलाकचा कायदा बदलला जातो. पण महीलांवरील अत्याचार कमी करण्यासाठी कायद्यात आवश्यक बदल केले जात नाहीत. कायद्याचा धाक उरला नाही. न्यायानयन लढाईची जलदगतीने होत नाही. त्यामुळे आरोपींचे धाडस वाढते. त्यासाठी कायदे कठोर करा.

संदर्भ ग्रंथ

१. भारतीय समाज प्रश्न व समस्या डॉ. प्रदीप आगलोप
२. महीला कातुन: मिनाक्षी सिंह
३. भारतीय महिला शोषण शिक्षा व संरक्षण डॉ. आर पी सिंह
४. वृत्तपत्रे :—लेकमत,सकाळ.

कौटुंबिक हिंसाचार व शासकीय धोरण

सहा. प्रा. दिपकआर.आटे

महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क यवतमाळ.

प्रस्तावना :-

. रोज वर्तमानपत्रात आपण हुंडाबळी जळून आत्महत्या करणे किंवा जाळून मारणे महिलेचा फाशी देऊन मारणे स्त्रियांच्या दृष्टीने अतिशय सुरक्षित समजल्या जाणाऱ्या कुटुंबातच तिच्या जवळच्या नातेवाईकाकडून अत्याचार होतात अत्याचारास बळी पडलेल्या महिलेच्या घरात राहणे कठीण जाते तिला शारीरिक व मानसिक यातना सोसाव्या लागतात. स्त्रियांवर होत असलेल्या हिंसाचाराचा एक महत्वाचा प्रकार म्हणजे तिच्यावर केला जाणारा कौटुंबिक अत्याचार होय. कौटुंबिक अत्याचार याचा अर्थ स्त्रीच्या कुटुंबातील लोकांकडून तिच्यावर निरनिराळ्या प्रकारे होत असलेला छळ त्यामध्ये कौटुंबिक अत्याचार याचे स्वरूप तिरस्कार निर्माण करणारे आहे. शारीरिक छळ, मानसिक छळ, आर्थिक छळ, लैंगिक अत्याचार, तिच्या प्रतिष्ठेचे उल्लंघन इत्यादी तिच्या कौटुंबिक अत्याचाराचे स्वरूप क्लिष्ट असून, जोपर्यंत पीडित स्त्रियांच्या संपर्कात येत नाही तोपर्यंत खरे स्वरूप कळत नाही. स्त्रियांवर प्रथम अत्याचार तिचे नातेवाईकच करतात. कौटुंबिक अत्याचार याचा अर्थ तिच्या कुटुंबातील लोकांकडून तिच्या निरनिराळ्या प्रकारे होत असलेला छळ होय. हुंड्याच्या मागणीवरून होणारा छळ आणि कौटुंबिक अत्याचार यातील फरक असा सांगता येईल की, हुंड्याच्या मागणीवरून स्त्रीचा छळ करताना सासरच्या लोकांनी तिच्या माहेरच्या लोकांकडून काही लाभाच्या किंवा आर्थिक प्राप्तीच्या अपेक्षा बाळगलेल्या असतात. याउलट कौटुंबिक अत्याचारांमध्ये आर्थिक मागणी शिवाय अन्य कारणांसाठी स्त्रियांना छळ सोसावा लागत असतो.

खऱ्या अर्थाने तिच्या अत्याचारांची सुरुवात गर्भात असतानाच होते. कदाचित गर्भातून सुटका झाली तर जन्माला आल्यापासून अत्याचाराला बळी पडावे लागते. पण तिच्या अत्याचाराची दखल मात्र कोणीही घेत नाही.

व्याख्या

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम कायदा २००५ या कायद्याच्या प्रकरण-२ कलम ३ नुसार कुठल्याही स्त्रीचा प्रत्यक्ष मारहाण, धमकी, शिवीगाळ तसेच लैंगिक शोषण, तोंडी किंवा शाब्दिक, भावनात्मक छळ मानसिक छळ, आर्थिक छळ याशिवाय बेकायदेशीररीत्या हुंड्याची मागणी करून बायकोचा व तिच्या नातेवाईकांचा छळ या व अशा अनेक गोष्टींचा या व्याख्येत समावेश होतो.

अध्ययनाचे उद्देश

- १) कौटुंबिक हिंसाचाराची संकल्पना समजूण घेणे.
- २) कौटुंबिक हिंसाचाराची प्रकार जाणून घेणे.
- ३) कौटुंबिक हिंसाचाराबाबत शासकीय धोरण अभ्यासणे.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन पत्रीकेत दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा आधार घेऊन दुय्यम तथ्य संकलित केली आहे यासाठी संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, नियतकालिके, संकेतस्थळे इत्यादी लिखित साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.

कौटुंबिक अत्याचाराचे विविध प्रकार:-

कौटुंबिक अत्याचाराचेही अनेक प्रकार सांगता येतील. त्यामध्ये प्रामुख्याने स्त्रीला केली जाणारी शारीरिक मारहाण हा भाग महत्वाचा असतो. त्याखेरीज स्त्रीला उपाशी किंवा अर्धपोटी ठेवणे, तिला पुरेसा कापडलत्ता न देणे, तिला तिच्या शारीरिक क्षमतेहून अधिक श्रम करण्यास भाग पाडणे, तिला वेळेवर औषधोपचार न करणे, तिला मानसिक यातना देणे इत्यादी मार्गांचाही अवलंब केला जातो. कौटुंबिक अत्याचाराच्या बळी ठरत असलेल्या स्त्रिया वेगवेगळ्या वयोगटातील असतात. पतीकडून पत्नीला होणारी मारहाण हा कौटुंबिक अत्याचाराच्या सर्वत्र ठळकपणे आढळून येणारा प्रकार आहे. म्हणून स्त्रिया अत्याचाराचा हा एक सार्वत्रिक प्रकार म्हणता येईल.

पत्नीला होणाऱ्या मारहाणीची कारणे

१. पत्नीला मारहाण करणे हा पुरुषाचा अधिकार होय अशी समाजाची मानसिकता तयार झाली आहे.

२. पतीची सर्व प्रकारे सेवा करण्यातच त्याची मर्जी राखण्यात पत्नीच्या जन्माचे सार्थक असते अशा अर्थाने शिकवण दिली गेली आहे त्यामुळे नवऱ्याकडून होणारे अत्याचार बायको निमूटपणे सहन करते.

३. पुरुषाला कुटुंबात महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले असते. कुटुंबाची सर्व सत्ता त्याच्या हाती असते. त्यामुळे बायकोला मारहाण करणे हा आपला अधिकार होय असे पुरुष समजू लागतो.

४. कुटुंबाची सर्व मालमत्ता पुरुषाच्या नावावर असते. तो संपत्तीचा मालक व वारस असतो. सहाजिकच स्त्री आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी बनते. नवऱ्याला विरोध केल्यास तो आपल्याला घरातून हाकलून देईल व आपण निराधार बनू अशी तिला भीती वाटत असते. त्यामुळे नवऱ्याकडून होणारी मारहाण ती सहन करते. जन्मोजन्मी आपणास हाच पती मिळावा अशी तिची मागणी असते. अशा प्रकारची मानसिक जडणघडण झालेल्या स्त्रीला पतीकडून होणारी मारहाण मुळीच आक्षेपार्ह वाटत नाही.

५. नवऱ्याची व्यसनाधीनता हे पत्नीला होणाऱ्या मारहाणीचे एक प्रमुख कारण असते. व्यसनाच्या

अधीन झालेला पुरुष बायकोला मारहाण करण्यात पुरुषार्थ मानतो.

मानसिक छळ:- अपमान, अवहेलना, उपहासात्मक बोलणे, शिव्या देणे, टोमणे मारणे, तिच्या भावनांची कदर न करता अपमान करणे इ. कौटुंबिक अत्याचाराची सुरुवात जशी गर्भातच होते, तशीच मानसिक अत्याचाराने होते. मानसिक छळामध्ये घरात डांबून ठेवणे, वारंवार तिचा अपमान करणे, घरच्या बाहेर जाण्यास बंदी, पत्नीला घटस्फोटाची धमकी देणे इत्यादी ह्या सर्व बाबी येतात. मानसिक छळ हा शारीरिक छळा सारखा दिसणारा नसला तरी मनावर आघात करणारा असतो. शारीरिक छळा पेक्षा जास्त मानसिक छळ स्त्रियांना त्यांच्या आत्मविश्वास कमी करण्यास कारणीभूत ठरतो.

आर्थिक छळ:- प्रत्येक स्त्रियांवर थोड्याफार प्रमाणात आर्थिक अत्याचार होतो. तिला माहेरून पैसे आणावयास लावणे, हुंड्याची मागणी करणे, तिचे दागिने हिसकावून घेणे, तिची मालमत्ता हडप करणे इत्यादी स्त्रियांना आर्थिक हक्कापासून वंचित केले जाते. ग्रामीण तसेच शहरी भागातही महिलांचे आर्थिक छळ झाल्याची बरीच माहिती सर्वेक्षणांती पुढे आली आहे.

शारीरिक अत्याचार:- स्त्रीच्या शरीरावर वार करणे, जखमी करणे, तिच्या अवयवास दुखापत करणे म्हणजे शारीरिक अत्याचार होय. तिला नवऱ्याकडून किंवा कौटुंबिक सदस्यांकडून मारहाण

करणे. उदा. ननंद, सासू, सासरा, दीर इत्यादी गंभीर हल्ले करतात. उदाहरणात केसओढणे, पोटावर, शरीरावरील अन्य भागात मारणे, थोबाडीत मारणे, तलवार, सुरी, चाकुने वार करणे.

लैंगिक अत्याचार:- स्त्रीची इच्छा नसताना नवरा जर संभोग करित असेल तर तो लैंगिक अत्याचार आहे. स्त्रीचे लैंगिक शोषण करणे, तीच्या पावित्र्याची हानी होईल असे कृत्य केल्या जाते. स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचाराची तीव्रता एवढी आहे की बहुतांश लैंगिक अत्याचाराबाबत लिखाण करणे कठीण जाते. लैंगिक अत्याचार केवळ कुटुंबातच होतात असे नाही तर काम करणाऱ्या स्त्रिया, मजुरी करणाऱ्या स्त्रियांवरही होतात.

हुंड्यासाठी छळ:- भारतीय समाजात मुलगी ही परक्याचे धन असे माणले जाते. त्यामुळे विवाहाच्या वेळी वधूचा पिता आपल्या मुलीचे दान करतो त्यालाच कन्यादान असे म्हटले जाते. कन्यादानाच्यावेळी वधूच्या पीत्याने आणखीही काही वस्तू दान्याच्या किंवा भेटीच्या स्वरूपात देण्याची प्रथा रुढ झाली आहे. त्यातूनच हुंडा पद्धतीला समाज मान्यता मिळाली. पुढे हा हुंडा देणे अथवा हुंडा घेणे ही बाब कौटुंबिक प्रतिष्ठेशी जोडली गेली.

हुंडाबळीची व्याख्या

भारतीय दंड संहितेत हुंडाबळीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, एखादी स्त्री विवाहानंतर सात वर्षांच्या आत भाजल्यामुळे अथवा इतर जखमांमुळे संशयास्पद स्थितीत मृत्युमुखी पडली आणि त्यापूर्वी हुंड्याच्या मागणीवरून तिला तिच्या पतीने अथवा त्याच्या इतर नातेवाईकांनी मारहाण केली होती किंवा तिचा छळ केला होता असे सिद्ध झाले तर अशा मृत्यूला हुंडाबळी असे मानण्यात येईल.

हुंडाबळीची कारणे

१. हुंडाबळीचे सर्वात महत्त्वाचे कारण वर पक्षाकडील लोकांची लोभी वृत्ती हे होय.
२. मुलीच्या वडिलांकडून अधिक पैसे उकळण्याच्या हेतूने ते नववधूच्या शारीरिक छळ

करू

लागतात.

३. मुलीच्या वडिलांकडून अधिक पैसे मिळविण्यासाठी नववधूच्या शारीरिक छळ तर केला जातोच पण तिची चोहोबाजूंनी मानसिक कोडी करण्याचा प्रयत्नही केला जातो.

४. काहीवेळा मुलीचे लग्न ठरविताना तिचे आई-वडील आपल्या आर्थिक परिस्थितीचा विचार न करता मुलांकडील लोकांच्या अवास्तव मागण्या मान्य करतात. परंतु पुढे आर्थिक अडचणीमुळे त्यांना हुंड्याची रक्कम देणे शक्य होत नाही. अशा वेळी वर पक्षाकडील लोकांना आपली फसवणूक झाली असे वाटू लागते त्यांच्या सूट म्हणून ते मुलीचा छळ करू लागतात.

कौटुंबिक हिंसाचाराबाबत शासकीय धोरण:-

भारतीय समाज रचनेमध्ये समाजातील प्रत्येक घटकांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात विषमतेची दरी य रोवली गेली आहेत. त्यामध्ये जात, धर्म, पंथ, रंग भाषा, इत्यादी घटकावर ही विषमता आधारित आहे. त्याच सोबत पुरुष व स्त्री अशा प्रकारचे लिंग आधारित विषमता सुद्धा आजही आहेच. त्यावेळी समता, सुरक्षा, स्वातंत्र्य, सचोटी आणि प्रतिष्ठा यांच्याशी संबंधित मानवाचे सर्व अधिकार आणि तत्वे तातडीने सर्व महिलांना लागू करण्याचे महत्त्व ओळखण्यात आले आहे. अशावेळी महिला घटकांना पुरुषांच्या बरोबरीला आणणे व त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी शासनाची मदत घेणे व स्त्रियांच्या परिस्थितीत सुधारणा करून त्यांना संरक्षण मिळावे या अनुषंगाने शासनाला धोरणांतर्गत कायद्यांची निश्चिती करून त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक असते.

राष्ट्रीय महिला आयोग

सन १९९० च्या राष्ट्रीय महिला कायद्यांतर्गत भारत सरकारने १९९२ मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना केली आहे. महिलांवरील वाढते अत्याचार आणि कौटुंबिक प्रश्नाची कारणीमिमांसा करण्याकरिता व महिलांच्या परिस्थितीचा आढावा घेण्याकरिता इ.स.सन १९७४ मध्ये समिती गठीत करून समितीने राष्ट्रीय स्तरावर महिला आयोग स्थापन करण्यासाठी शिफारस सरकारला केली. तत्कालीन सरकारने राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९० पारित केला आणि या कायद्यान्वये ३१ जानेवारी १९९२ रोजी राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली. महिलांचा सामाजिक आर्थिक राजकीय व सांस्कृतिक दर्जा सुधारावा व महिलांवरील अत्याचार थांबावे या दृष्टिकोनातून प्रयत्न होऊ लागले.

राज्य महिला आयोग

स्त्रियांवरील वाढते अत्याचार थांबावे व त्यांचे सक्षमीकरण करण्याकरिता विकासाची संधी उपलब्ध व्हावी. महिलांचा सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय दर्जा उंचावून त्यांच्या सर्वांगीण विकास संधी उपलब्ध करण्याकरिता महाराष्ट्र राज्यामध्ये २५ एप्रिल १९९३ रोजी राज्य महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र महिला कायदा १९९४ चा मसुदा तयार केला. पुढे कौटुंबिक न्यायालय, महिला लोकअदालत स्थापन केली. महिलांना कायद्याचे मार्गदर्शन केले जात असून महिलांना कायद्यातर्गत संरक्षण व न्याय मिळावे म्हणून महिलांकरता विशेष न्यायालयाचे व्यवस्था केली आहे.

हुंडा प्रतिबंधक अधिनियम १९६१

हुंडा पद्धतीच्या दुष्परिणामांचा विचार करून भारतीय संसदेने इ.स.सन १९६१ मध्ये हुंडा प्रतिबंधक कायदा संमत केला. हा कायदा हुंडा प्रतिबंधक कायदा अधिनियम १९६१ या नावांनी ओळखला जातो. तो १ जुलै १९६१ पासून अमलात आला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५

स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक अत्याचारापासून त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी एक कायदा करण्याची आवश्यकता भारतीय संसदेला वाटली. ज्या स्त्रिया कुटुंबात होत असलेल्या अत्याचाराच्या बळी ठरतात त्या स्त्रियांच्या घटनात्मक हक्काचे रक्षण करणे आणि त्यांना अशा अत्याचारापासून संरक्षण देणे हा या कायद्याचा उद्देश आहे. त्यानुसार भारतीय संसदेने इ.स.सन २००५ मध्ये स्त्रियांचे कौटुंबिक अत्याचारा पासून संरक्षण करण्यासाठी या कायद्याची निर्मिती केली.

वैद्यकीय गर्भपात कायदा १९७१

महिलांचे आरोग्य व मनवी अधिकारास हानी पोहोचू नये मग वैद्यकीय गर्भपात कायदा १९७१ पास करण्यात आला आहे. गर्भाचे वय २० आठवडे झाल्यानंतर गर्भवती महिलेचा गर्भपात करता येत नाही. परंतु गर्भवती महिलेच्या जीवीतास धोका असेल तर गर्भपात करता येतो. गर्भति असणारे भ्रूण

बौद्धिक शारीरिक दृष्ट्या अपंग असेल तर गर्भपातास परवानगी देण्यात येते. स्त्रीचा गर्भ बारा आठवड्यांपेक्षा कमी असेल तर एखाद्या महिलेस बलात्कारापासून गर्भधारणा झाली असेल तर तिची संमती घेऊन गर्भपात करता येतो किंवा पीडित महिलेचे वय १८ वर्षांपेक्षा कमी असेल तर किंवा मनोरुग्ण वेडी असेल तर तिच्या पालकांची संमती घेऊन गर्भपात करता येतो.

सारांश

भारताचा कौटुंबिक हिंसाचार यामध्ये अव्वल क्रमांक लागतो 'भारतीय समाजव्यवस्थेत कौटुंबिक हिंसाचार यापूर्वीही होता व आजही आहे. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर कौटुंबिक हिंसाचाराला प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करण्यात आल्या व वेळोवेळी त्यात आवश्यकतेनुसार कठोरता आणली

आहे. कौटुंबिक हिंसाचार हा मुख्यत्वेकरून स्त्रियांवर होत असल्याचे दिसून आले. याचे प्रमाण वाढत चालल्याचे आकडेवारी वरून स्पष्ट होत आहे. शासकीय धोरण, कायदे, कौटुंबिक हिंसाचारास आळा घालण्यासाठी असले तरीही कौटुंबिक हिंसाचारात घट दिसून येत नाही. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या आकडेवारीत घट झाल्याचे दिसून येत नाही. कारण ते त्या कायद्यांची अंमलबजावणी, ग्रामीण भागातील महिलांचा त्या कायद्याची चे महत्व, कायद्यातील तरतुदी, कायद्यांतर्गत महिलांना मिळालेले अधिकार या सर्व बाबी पासून महिला आजही अनभिज्ञ असल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे कायद्या अंतर्गत तरतुदीनुसार पीडित महिलेला प्राप्त होणारे अधिकार व स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या गुन्हेगारांना कठोर शासन व्हावे यासाठी अधिक प्रयत्न करणे गरजेचे असल्याचे दिसून येते

संदर्भ सुची :

१. डॉ. छिल्लर, मंजुलता (२०१०) भारतीय नारी शोषण के बदलते आयाम, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
२. मीना, कांता व मीना, हेमराज (२०१३) भारतीय नारी का सामाजिक विश्व,आदी पब्लिकेशन जयपुर.
३. डॉ.मेहेत्रे, स्मीता (२०११) भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
४. डॉ.शर्मा, कृष्णकुमार (२०११) मानवाधिकार विश्वकोश—महिला कानूनएवम मानवाधिकार, अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस नई दिल्ली.
५. डॉ. देशमुख, अलका (२०११) विविधांगी आयामातून स्त्री, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.

महिला सक्षमिकरण आणि कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा. दिपाली अतुल पडोळे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, उत्तम नगर, अमरावती.

कौटुंबिक हिंसाचार व महिलांचे आर्थिक सक्षमिकरण भारतीय घटनेने स्त्रिया व पुरुषांना समान हक्क दिले आहेत. स्त्रियांना माणूस म्हणून जगण्याचा, शिक्षणाचा व आरोग्याचा हक्क जागतिक पातळीवरही मान्य झालेला आहे. परंतु स्त्रियांना मिळालेले अधिकार त्यांना योग्य रितीने वापरता येत नाहीत असे दिसते. आपल्या देशांत एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 50% इकते प्रमाण महिलांचे आहे. पण भारमीय समाजात जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात त्यांना दुय्यम स्थान आहे. जर लोकसंख्येमध्ये 50% प्रमाण आहे तर सर्वच क्षेत्रात 50% प्रमाण असावे.

केंद्र व राज्य सरकारांनी महिलांना शासकिय सेवेत आरक्षण, अन्याय व अत्याचारापासून संरक्षण देणारे विविध कायदे, संपत्ती व मालमत्तेमध्ये हिस्सा देणारा, मानसिक, भावनिक व शारीरिक छळापासून संरक्षण देणारे कायदे केले. स्त्रियांना स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे व त्यासाठी व्यवसाय करणे शक्य व्हावे यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना झाली.

स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढले मात्र शिक्षित स्त्रियांचे प्रमाण वाढणे गरजेचे आहे. आज मोठ्या व मध्यम शहरांमध्ये अनेक क्षेत्रात नोकऱ्या करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण वाढले आहे. आर्थिक दृष्ट्या त्या स्वावलंबी होऊ लागल्या आहेत. तरी देखील स्त्रीसक्षमिकरणातील अत्यंत महत्वाचा अडसर म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार.

प्राचिन काळापासून भारतातील समाजाच्या मानसिकतेत स्त्रीच्या दुय्यम स्थितीची जाणीव मनात खोलवर असलेली असुन यातून बाहेर काढण्यासाठी शिक्षण यंत्रणा व प्रसार माध्यमे अपुरी पडत आहे. प्रस्तुत लेखात कौटुंबिक हिंसाचार व महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा संबंध अभ्यासला जाणार आहे.

उद्देश :- 1) कौटुंबिक हिंसाचार व महिलांचे आर्थिक सक्षमिकरण यांचा संबंध तपासणे.

2) महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची व हिंसाचाराची परस्पर भुमिका तपासणे.

स्त्री सक्षमिकरण ही व्यापक संकल्पना असुन ती जाणीव पुर्वक घडवुन आणण्याची प्रक्रीया होय. वैचारिक सक्षमतेच्या अभावी स्त्रीला दुर्बल घटक ठरविले गेले.

व्याख्या :- 1) स्त्री व्यक्तिमत्व विकासात समान संधी देणे म्हणजे स्त्री सक्षमिकरण.

2) स्त्रीयांमध्ये आर्थिक स्वावलंबन करणे म्हणजे स्त्री सक्षमिकरण होय.

3) स्त्रीयांचा सर्वांगीण विकास साध्य करणे म्हणजे स्त्री सक्षमिकरण होय.

स्त्रीचे जीवन जगतांना मानवाच्या स्वातंत्र्याचा सर्वांगीण अधिकार स्त्रीला बहाल केले नसुन, स्त्रीला पुरुषांच्या नियंत्रणाखाली जगण्याचा प्रयत्न केला जातो. वर्ग, जात, वंशभेद, भाषा, ग्रामीण, शहरी भेद, दुष्काळ, सुकाळ, अल्पसंख्य या व अशा तऱ्हेच्या भेदामुळे स्त्री सबल, सक्षम होण्यापासून वंचित अथवा या घटकाच्या प्रतिकुलतेची शिकार म्हणुन ती दुर्बल झाली आहे. या अवस्थेतून बाहेर काढण्यासाठी स्त्री सक्षमिकरण करण्यासाठी अनेक कायद्या द्वाारे भर देण्यात आला आहे.

कायदा :-

1) कलम 14 अन्वये - संयुक्त समुपदेशन समझोता या कायद्याचा अंतर्गत उपलब्ध आहेत.

2) कलम 18 अन्वये संरक्षण - कोणत्याही प्रकारची घरगुती हिंसा न करणे, कामाच्या ठिकाणी प्रवेश न करणे, संपत्ती न विकणे.

3) कलम 19 :- अन्वये निवासाचे संरक्षण, स्त्रियांना घराबाहेर काढणे कामाच्या ठिकाणी प्रवेश न करणे, संपत्ती न विकणे.

4) कलम 20 अन्वये पोटगीचे आर्थिक संरक्षण :- राहणमानाच्या दृष्टीने पुरेशी उचीत, योग्य व वाजवी आर्थिक लीगाची रक्कम देणे.

कलम 21 – मुलांच्या ताब्यांचे संरक्षण

कलम 22 – अन्वये नुकसानभरपाई : पिडीत झालेली रजा मानसिक छळ व भावनिक

क्लेश यासाठी नुकसानभरपाई देणे.

महिलांचे स्त्री सक्षमिकरण –

भारतात एकुण लोकसंख्येत जवळजवळ 50% स्त्रियांचे प्रमाण असून भारतात स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर पंचवार्षिक योजना काळात शिक्षण, आरोग्य पायाभूत सुविधा, सार्वजनिक सुविधा, दळणवळण, लोकसंख्या धोरण या सर्व धोरणांची योग्य अंमलबजावणी झाल्याने 19 व्या शतकात तसेच चालू 20 व्या शतकात महिलांना समानतेची वागणूक दिली जात आहे. अनेक क्षेत्रात कार्यक्षमपणे काम करत आहेत. याची माहिती पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

1) शेती क्षेत्र प्राथमिक क्षेत्र – ग्रामीण भागात जवळजवळ 66% लोकसंख्या वास्तवाव्यास आहे. ग्रामिण भागातिल मुख्य रोजगार क्षेत्र शेती क्षेत्र आहे. शेती क्षेत्रातील सर्वच मशागतीत स्त्रियांचा वाटा जास्त आहे. शेतीपुरक व्यवसाय मध्ये स्त्रिया सक्षमक कार्यरत आहे.

2) महिला बचत गटाद्वारे स्त्री सक्षमिकरण :- ग्रामिण भागामध्ये आर्थिक दृष्ट्या सबळ होण्याकरीता बचत गटाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरली आहे. सुक्ष्मवित्त जमा करून अधिकोष प्रणाली प्रमाणे कमी कालावधीत कर्ज पुरवठा उपलब्ध झाला. परिणामी स्त्रियांना स्वसंरक्षण व आर्थिक विकास साध्य करणे शक्य झाले आहे.

3) उदयोग क्षेत्र द्वितीयक क्षेत्र :-भारतात लघुउदयोग, कुटीरउदयोग स्वातंत्र्या पूर्वीपासुन अस्तित्वात आहे. देशात औद्योगिक क्षेत्रामध्ये महिला लघुउदयोग व कुटीरउदयोगामध्ये कार्यरत आहेत. प्रक्रिया उदयोगात स्त्रियांचा वाटा फार मोठा आहे. त्यातून उदयोगांचा विकास होतो. मोठमोठ्या उदयोगात स्त्रीया मुख्य पदावर काम करत आहेत.

4) संशोधन क्षेत्र :- देशात संशोधन क्षेत्रामध्ये देखील स्त्रिया सक्षमपणे कार्यरत आहेत. भारतातील प्रमुख संशोधन क्षेत्रात महिला कार्यरत आहेत.

5) संरक्षण क्षेत्र :-सध्या देशातील संरक्षण विभागात देखील प्रमुख पदावर स्त्रीयांची नियुक्ती केली जात, असुन सैन्यदल, हवाईदल, नौदलामध्ये स्त्रीया आपले कर्तव्य बजावत आहेत.

6) सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्र :-देशातील कुटुंब व्यवस्थेतील महत्वाचा आधार स्तंभ असणारी महिला सामाजिक जबाबदारी सक्षमपणे सांभाळत आहे. सांस्कृतिक क्षेत्रात कला, नृत्य, वादन, गायन, भूमिका सर्वच क्षेत्रात कार्य करत आहे. तसेच राजकिय क्षेत्रात देखील उच्च पदावर कार्य करत आहेत.

वरील स्त्री सक्षमिकरणातील मुख्य बाबींमध्ये स्त्रीयांचे अस्तित्व अन्यनसाधारण असुन तसे देखील भारतातील समाजातील वाईट रूढींचा व विचारांचा पगडा अजूनही कमी झालेला नसल्याने महिलांवरील अत्याचार हा महिलांच्या आर्थिक सक्षमिकरणासाठी समस्या बनलेला आहे. भारतात अजूनही अनेक प्रमाणे महिलोना हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते.

1) शारिरीक गैरवर्तन – महिलांवर शारिरीक अत्याचार होण्याच्या घटना दिवसेंदिवस वाढत जात असुन, कामाच्या ठिकाणी, सार्वजनिक ठिकाणी, नातेवाईकाकडून लहान मुली, स्त्रीया यांच्यावर अनेक अत्याचार होत आहेत. समाजातिल वाईट विकृती प्रवृत्तीमुळे महिलांच्या आत्मविश्वास, ज्ञान व कौशल्यावर मर्यादा निर्माण होऊन त्या सक्षमपणे स्वतंत्र जीवन जगू शकत नाही.

2) कौटुंबिक हिंसाचार – भारतीय कुटुंब पद्धतीमध्ये विवाहसंस्थे मध्ये मुलगी लग्न झाल्यानंतर पतीच्या घरी रहाते तेव्हा कुटुंबाकडून तिला दिलेली वागणूक चांगली असेलच असे नाही. अनेकदा सासु, सासरे, ननंद, पती यांच्या कडून हुडयांसाठी शारिरीक, मानसिक छळ होतांना दिसतो. त्यामुळे स्त्रियांना कुटुंबाकडूनच खच्चीकरणाला सामोरे जावे लागते. परिणामी तिला सर्वसाधारण जीवन जगण्यास अडचन निर्माण होते.

3) आर्थिक गैरवर्तन :- कुटुंबामध्ये अनेकदा मुलांचा सांभाळ करण्यासाठी लागणारे पैसे कुटुंब प्रमुखाकडून अथवा पुरुषांकडून दिले जात नाही. स्त्रीयांचे स्त्रीधन परस्पर विकले जाते. घरातील मौल्यवाण वस्तु विकल्या जातात त्यामुळे स्त्रीयांना आर्थिक गैरवर्तनाला सामोरे जावे लागते.

4) आर्थिक परावलंबित्व :- कुटुंब प्रमुख असून स्त्रीला जबाबदारी दिली जात नाही कुटुंबातील सर्व आर्थिक व्यवहार पुरुषांमार्फत पूर्ण केले जातात. अनेक कुटुंबामध्ये स्त्रीयांच्या आर्थिक स्वावलंबन असूनही म्हणजे नोकरी करणाऱ्या स्त्रीया असल्यातरी सामाजिक मानसिकतेचा परिणाम म्हणून अजूनही स्त्रियांच्या आर्थिक सबलीकरणातील मुख्य अडसर हि आर्थिक परावलंबित्व आहे.

5) स्त्रीयांना दिली जाणारी दुय्यमपणाची वागणुक :- शिक्षण व आवश्यक शैक्षणिक अहर्ता संपादन करून शेती, उदयोग व सेवा क्षेत्रात तसेच सर्वच क्षेत्रात महिलांचे कार्य असून देखील अनेक क्षेत्रामध्ये स्त्रीयांना दुय्यमपणाची कमीपणाची वागणुक दिली जाते.

सद्यस्थितीत भारतीय संस्कृतीमध्ये विकृती वर्तनाच्या घटना वाढत असून दुसरीकडे स्त्री सक्षमिकरणाचे कार्यक्रम घेतले जातात. समाजात ॲसिड हल्ला, स्त्रीभृणहत्या, लिंगनिदान अपहरण, बलात्कार अशा घटना वाढत आहेत. स्वातंत्र्याच्या 65 वर्षा नंतरही भारतातील 1/2 लोकसंख्या म्हणजेच स्त्रीया अनेक हिंसाचाराला बळी पडत आहेत.

निष्कर्ष :-

- 1) भारतात स्त्रीयांवर शारिरीक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अत्याचार होत आहे.
- 2) महिला सक्षमिकरणाच्या अनेक योजना शासना मार्फत राबविल्या आहेत.
- 3) स्त्रीयांना जीवन जगतांना अनेक आर्थिक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते.
- 4) शासनाच्या मुख्य नेतृत्व व निर्णय भूमिके मध्ये स्त्रियांचे प्रमाण अल्प आहे.
- 5) स्त्रीयांना जीवन जगतांना अनेक आर्थिक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते.
- 6) शिक्षणविषयक व आरोग्यविषयक सुविधाचा लाभ देशातील सर्वच महिलांना प्राप्त झालेला नाही.

वरील सर्व विश्लेषणातून आपणास कौटुंबिक हिंसाचार स्त्रियांवर होणारे अत्याचार यामुळे महिलांच्या आर्थिक सक्षमिकरणास बाधक आहे हेच समजते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) अर्थमिमांसा – जानेवारी जुन 2016 खंड 9 अंक 1
- 2) योजना मासिक जुन 2008 vol-xxxv No-xl
- 3) योजना मासिक
- 4) www.google.com

स्त्रियांवरील हिंसा : एक स्त्रीवादी आकलन

डॉ. धनंजय के.सोनटक्के

सहयोगी प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग, प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालय, वर्धा

संयुक्त राष्ट्रसंघाने ८ मार्च हा आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून घोषित करून जवळ-जवळ ४५ वर्षे झाली आहेत. भारताच नव्हे तर संपूर्ण जगभर या दिवशी सभा, संमेलने व वैचारिक मंथन होते. स्त्रियांच्या प्रश्नावर चर्चा होत असताना त्यांच्या प्रगतीचा आलेख मांडला जातो. त्यांच्या विविध क्षेत्रातील सहभागाचा, त्यांनी गाठलेल्या उंचीचा गौरव करण्यात येतो पण एकंदरीत स्त्रियांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात हा सहभाग तपासला तर त्याचे प्रमाण अत्यल्प असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक समाजामध्ये स्त्री-पुरुष समानता हे एक दिवास्वप्नच असल्याचे दिसते. स्त्रिया मग त्या कुटुंबात असो, कार्यालयात असो किंवा सार्वजनिक अवकाशात असो त्यांचा दर्जा हा दुय्यम असल्याचे निदर्शनास येते. या दुय्यमत्वासाठी वर्ग, जात, लिंगभाव, धर्म अशा विविध बाबी कारणीभूत असल्यातरी या सर्व बाबींमध्ये दिसून येणारा सामान्य घटक म्हणजे पितृसत्ता होय. पितृसत्ताक व्यवस्थाच मुळी स्त्रियांच्या सर्व प्रकारच्या शोषणाला व त्यामुळे होणाऱ्या हिंसेला कारणीभूत असल्याचा निष्कर्ष स्त्रीवादी विचारकांनी नोंदविला आहे. स्त्रियांवरील हिंसाचार, हुंड्यासाठी केला जाणारा छळ, कौटुंबिक हिंसाचार, बलात्कार, छेडछाड, घटते स्त्री-पुरुष प्रमाण, स्त्री भ्रूण हत्या अजुनही स्त्रीवाद्यांना त्रस्त करीत आहेत आणि त्यांची बरीचशी ताकद त्यावर खर्ची पडत आहे. याच बरोबर नवीन प्रकारच्या हिंसाचारातील काही प्रकार म्हणजे ऑसिड फेकणे, कामाच्या ठिकाणचा लैंगिक छळ, पाठलाग करणे, देशांतर्गत आणि परदेशात स्त्रियांची अनैतिक कारणांसाठी वाहतूक करणे, प्रौढांसाठीचे चित्रपट दुरदर्शनवर दाखवणे, नव माध्यमांमध्ये स्त्रियांचे असभ्य चित्रण करणे, पाश्चिमात्य देशांसाठी लैंगिक पर्यटनाच्या सोयी करणे, या प्रश्नांकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर सायबर-अशिललता आणि सेल-फोन चा दुरुपयोग. अशा अनेक बाबीकडे नव्याने पाहण्याची गरज आहे. (घडीयाली : २००८, १९-२०) स्त्रियांवरील हिंसा हा जागतिक पातळीवरचा प्रश्न आहे. ब्रिटीश गुन्हे सर्वेक्षणामध्ये म्हटल्याप्रमाणे, स्त्रियांमध्ये लैंगिक गुन्ह्याबाबतची भिती सर्वाधिक दिसून येते. या सर्वेक्षणात (२००२-०३) असे म्हटले आहे की, स्त्रियांना 'अनोळखी' तसेच त्यांच्या ओळखीच्या पुरुषांपासून लैंगिक गुन्हा घडण्याची भिती वाटते. लैंगिक छेडछाड, अनोळखी व्यक्तीद्वारा बलात्कार, प्रियकराकडून होणारा बलात्कार, कौटुंबिक हिंसाचार, पत्नीची हत्या, दरोडेखोरी ह्या घटना सार्वजनिक आहेत. अशा हिंसाचारामुळे स्त्रीया च्या सार्वजनिक व वैयक्तिक वर्तनामध्ये बदल झाल्याचे दिसून येते. (पामेला, अँबोट व इतर : २००८, २८७) यावरून असे दिसते की हिंसेचा प्रश्न हा वैश्विक आहे. प्रत्येक समाजातील त्याचे स्वरूप विविधांगी असले तरी मुळात त्यामागे पितृसत्ता कार्यरत आहे हे सत्य आहे.

स्त्रियांवरील हिंसा व तिचे स्वरूप :

हिंसेचे मूळ म्हणजे पितृसत्ताक पद्धत आणि स्त्री पुरुषांमधील असमानता होय. हिंसा या शब्दाची व्याख्या खून, मारणे, इजा करणे अशी मराठी शब्दकोषात केली आहे. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर हिंसा म्हणजे माणसाच्या भौतिक अस्तित्वावर चढविलेला हल्ला होय. माणसाचे भौतिक अस्तित्व धोक्यात किंवा संपुष्टात आणण्याचा यशस्वी अथवा अयशस्वी प्रयत्न म्हणजे हिंसा होय.

कोणतेही शारीरिक किंवा ज्यामधून स्त्रियांच्या सुरक्षित आणि निर्धास्त जगण्याच्या हक्कला धोका पोहचेल असे कृत्य म्हणजे हिंसा. असे कृत्य व्यक्ती, समुदाय किंवा संस्थेमार्फत केले जाऊ

शकते. हिंसा, ही घरातील किंवा सार्वजनिक किंवा इतर कोणत्याही प्रकारची असो हे केवळ स्त्रियांवर शारीरिक जबरदस्ती करणारे गुन्हेगारी स्वरूपाचे कृत्य नसते. यामध्ये अनेक बाबींचा व्यापक प्रमाणात समावेश होतो. यामध्ये शोषण, भेदभाव, असमान, आर्थिक आणि सामाजिक संरक्षणाची राखण, दहशत आणि भीतीदायक वातावरणाची निर्मिती, या सगळ्यांना सत्ता संबंधाच्या सामाजिक व राजकीय संदर्भातून पाठींबा आणि बंधनकारकता मिळते. सर्व समाजामध्ये असलेल्या स्त्री पुरुषातील असमान सत्ता संबंधाचे स्त्रियांवरील हिंसा हे दृश्य स्वरूप आहे असे याचे आकलन करणे गरजेचे आहे. (सोनटक्के : २०१५, २०४-२०५)

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये कुटुंब व विवाह ह्या दोन महत्वाच्या संरचनात्मक व्यक्ती आहेत. ह्या व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी जी मूल्ये व प्रमाणके निर्माण झाली आहेत त्यामध्ये स्त्रियांवर अधिकाधिक बंधने लादण्यात आली आहेत. जाती व धर्म या दोन संरचना कुटुंब व विवाह या संरचनांना पोषक आहेत. विवाहाद्वारे स्त्रियांचा दर्जा बदलतो व तिला अनेक नव्या भूमिकांना सामोरे जावे लागते. कुटुंब संरचनेत नसलेली मोकळीक, अजूनही स्त्रियांकडून अपेक्षितल्या जाणाऱ्या पारंपरिक भूमिका व त्या पार पाडताना निर्माण होणारे तणाव त्यातून येणारे 'सत्ता संघर्ष' अश्या विविध बाजू घरगुती हिंसाचाराला आहेत.

घरगुती हिंसाचार ही संकल्पना 'घरगुती हिंसेपासून संरक्षण कायदा २००५' नुसार अत्यंत व्यापक आहे. घरगुती हिंसाचाराचे शिकार महिला, बालक आणि घरातील अन्य कोणते सदस्य असू शकतात. परंतु पिडीत व्यक्तींमध्ये महिलांचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे त्याच्या स्थितीचे अध्ययन करणे क्रमप्राप्त आहे.

घरगुती हिंसेला प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र सरकारने घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा, २००५ आणि घरगुती हिंसापासून महिला संरक्षण नियम, २००६ लागू केला आहे. २००५ च्या घरगुती हिंसापासून महिला संरक्षण कायद्यात घरगुती हिंसेची व्याख्या दिली असून ती पुढीलप्रमाणे आहे.

या कायदानुसार आरोपी व्यक्तीचे कोणतेही कार्य, काही कारणे किंवा आचरणाचा समावेश घरगुती हिंसेमध्ये होईल, जर तो —

क) पिडीत व्यक्तीच्या स्वास्थ, सुरक्षा जीवन, अंगाची वा त्याची मानसिक वा शारीरिक लाभाची अपहानी करतो किंवा त्यास कोणती हानी पोहोचवितो किंवा त्यास संकटात टाकतो किंवा त्याची अशी करण्याची प्रवृत्ती आहे आणि ज्याच्या अंतर्गत शारीरिक दुरुपयोग लैंगिक दुरुपयोग, मौखिक आणि भावनात्मक दुरुपयोग आणि आर्थिक दुरुपयोग केला जातो;

किंवा

ख) कोणत्या हुंड्या किंवा अन्य संपत्ती किंवा मूल्यवान वस्तूची कोणत्या कायद्याच्या विरुद्ध मागणीच्या पूर्तीकरिता त्यास किंवा त्याच्याशी संबंधित कोणत्या व्यक्तीला त्रास देण्याच्या दृष्टीने पिडीत व्यक्तीचे उत्पीडन केले जाते किंवा त्यास हानी पोहोचविली जाते किंवा संकट निर्माण केले जाते.

ग) भाग (क) किंवा (ख) मध्ये वर्णित कोणत्या आचरणाद्वारे पिडीत व्यक्ती किंवा त्याच्याशी संबंधित कोणत्या व्यक्तीवर धमकीचा प्रभाव ठेवित असेल ; किंवा

घ) पिडीत व्यक्तीला हानी पोहोचवितो किंवा उत्पीडन होईल असे करतो मग ते शारीरिक किंवा मानसिक असो.

घरगुती हिंसाचाराचे स्वरूप :

या कायद्यांतर्गत घरगुती हिंसाचारामध्ये शारीरिक व मानसिक, लैंगिक छळ, मौखिक आणि भावनात्मक छळ व आर्थिक छळ इ. हिंसांचा समावेश आहे.

१) शारीरिक छळ : यामध्ये अश्या कृत्यांचा समावेश केला जातो ज्याद्वारा पिडीत व्यक्तीला शारीरिक इजा, त्रास किंवा नुकसान होऊन त्याच्या जीवनास धोका उत्पन्न होऊ शकतो. घरातील स्त्रीला मारहाण करणे, वधूला जाळणे, तिच्यावर हल्ला करणे अश्या अनेक कृत्यांचा समावेश यात होतो.

२) लैंगिक छळ : या अंतर्गत लैंगिक स्वरूपाचे असे कोणतेही कृत्य समाविष्ट केले जाते जे स्त्रीत्वाचा दुरुपयोग, अपमान आणि तिरस्कार करते. यात लैंगिक दुर्व्यवहार करणे, बलात्कार करणे इ. चा समावेश होतो.

३) मौखिक आणि भावनात्मक छळ : स्त्रियांना शिव्या देणे, त्यांचा वारंवार अपमान करणे, उपहास करणे, तिरस्कार करणे, मानसिक छळ करणे, धमकी देणे, अश्या अनेक कृत्यांचा समावेश यात होतो.

४) आर्थिक हिंसा : स्त्रियांना आर्थिक स्रोतापासून वंचित ठेवणे किंवा त्याचा उपयोग करून देणे म्हणजे आर्थिक छळ होय. आर्थिक घटकांच्या अभावामुळे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर बंधने घातली जातात तसेच यांना आरोग्यासारख्या हक्कापासून वंचित ठेवले जाते.

घरगुती हिंसाचाराच्या घटनांची खरी आकडेवारी समोर येत नाही कारण ही हिंसा त्या परिवाराची खाजगी बाब मानली जाते. अनेकदा सामाजिक दबावामुळे हिंसाचाराच्या घटनांची पोलीसांमध्ये तक्रार केली जात नाही. कारण हिंसा करणाऱ्या व्यक्ती ह्या जवळच्याच असतात. स्त्रियांवर रुढी-परंपराचे ओझे असल्यामुळे तसेच घरातील हिंसा 'सामान्य बाब' मानली जात असल्यामुळे आणि ते सामाजिककरणाच्या प्रक्रियेत मुर्लीवर बिंबवण्यात येत असल्यामुळे अनेक स्त्रिया याबाबत वाच्यता करीत नाहीत. अनेकदा तक्रारदार महिलेच्या मागे कुणीही उभे राहत नाही. तक्रार केल्यास तिच्या उदरनिर्वाहाचे प्रश्न निर्माण होतात. सामाजिक रोषाला, नातेवाईकांच्या दुर्व्यवहाराला बळी पडावे लागते या दबावामुळे स्त्री तक्रार करीत नाही. त्यामुळे घरगुती हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये वाढ होत आहे. यामध्ये पत्नीला मारहाण करण्याची समस्या, वधूला जाळण्याची समस्या, विधवा स्त्रियांवरील अत्याचार, पत्नीला वाईट वागणूक देण्याची समस्या, पत्नीचा मानसिक छळ करण्याची समस्या, लैंगिक दुर्व्यवहाराची समस्या, कुटुंबातील नातेवाईक स्त्रीवर बलात्कार करण्याची समस्या, पत्नीला घराबाहेर हाकलणे, वृद्ध महिलांशी दुर्व्यवहार करणे, अशा अनेक समस्या निर्माण झाला आहे.

पितृसत्ता : स्त्रियांच्या घरगुती हिंसाचाराचे कारण :

स्त्रियांवरील हिंसाचाराचे मूळ कारण लिंगभाव विषमता आहे. या लिंगभाव विषमतेची मूळ पितृसत्ता, जाती व्यवस्था यात रुजलेली आहेत. त्यामुळे यांच्यातील परस्पर संबंध समजवून घेऊनच स्त्रियांवरील हिंसाचाराला रोकणे शक्य होऊ शकते.

पितृसत्ता ही एक सामाजिक आणि वैचारिक व्यवस्था आहे. ज्यामध्ये पुरुषांना श्रेष्ठ व स्त्रियांना कनिष्ठ समजले जाते. सर्व प्रकारची संसाधने व सत्ता यावर पुरुषांचे नियंत्रण मान्य केले असते. घरदार कुटुंब, संपत्तीचे प्रमुख व वारस हे पुरुष असतात. पितृसत्ता विषमता निर्माण करणारी व्यवस्था आहे. स्त्रिया मग त्या कोणत्याही वर्गाच्या असोत त्यांचे दुय्यमत्व समाजमान्य ठरवले जाते. हे दुय्यमत्व विविध रूपांमध्ये जसे — भेदभाव, दुर्लक्षितपणा, अपमान, नियंत्रण, शोषण, दमन, हिंसा इत्यादी कुटुंबा अंतर्गत, कामाच्या ठिकाणी व समाजात दिसून येते. त्याचे स्वरूप वेगवेगळे असू शकते. पण मूळ मात्र सारखेच आहे.

कमला भसीन (२०१३) यांनी एक महत्वाचा मुद्दा अधोरेखित केला आहे तो म्हणजे हा भेदभाव, दुय्यमता ह्या स्त्रियांच्या आत्मसन्मान, आत्मविश्वास आणि आत्मगौरवाला बाधा पोहचवितात. त्यांच्या स्वप्नांना प्रत्यक्षात येऊ देत नाही. ज्या स्त्रिया या भेदभावाच्या विरोधात

आवाज उठवितात त्यांना निर्लज्य ठरवले जाते. स्त्रियांच्या लैंगिकतेला व प्रजोत्पादनाला नियंत्रणात ठेवण्यासाठी पितृसत्ता त्यांच्या गतीशीलतेवर बंधने घालते. त्याकरिता पडदा पध्दती, घरातून बाहेर पडण्यावर बंदी अशा पध्दतीचा अवलंब केला जातो. पितृसत्ता स्त्रियांच्या संपत्ती धारण करणे, वारसा हक्कावर प्रथा, परंपरा, भावनात्मक दबाव व प्रसंगी हिंसा इत्यादी माध्यमातून नियंत्रण ठेवते. म्हणजेच पितृसत्ता ही एक विचारधारा आहे जी स्त्रियांना पुरुषांची मालमत्ता मानते.

समारोप :

स्त्रियांच्या स्थितीबाबतचे लेखन अनेक स्त्रीवादी लेखिकांनी केले आहे. सीमोन—द—बुआ यांनी आपल्या 'सेकंड सेक्स' या पुस्तकात जे वर्णन केले आहे, त्याच्या आधी सात दशके ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री—पुरुष तुलना या ग्रंथात स्त्रियांच्या स्थितीचे वर्णन केले आहे व पुरुषसत्ता स्त्रियांना कश्याप्रकारे छळते, शोषण करते हे मांडले आहे. स्त्रियांच्या शोषणाच्या विरोधात जर उठाव करायचा असेल तर त्यांनी धर्मचिकित्सेवर भर दिला आहे. कारण धर्मव्यवस्था ही सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय संरचनांना प्रभावित करित असते. धर्म या संरचनांच्या माध्यमातून स्त्रियांना दुय्यमत्व प्रदान करित असते. ही व्यवस्था एकीकडे स्त्रियांच्या पारंपरिक भूमिकेला गौरवीत असते तर दुसरीकडे सक्षमिकरणाची गोष्ट करते व हे द्वंद्व आहे. म्हणून धर्मसत्तेने देशातील महिलांचे जगणे कसे कठीण केले हे अभ्यासणे महत्वाचे आहे. स्त्रियांवरील हिंसेचे स्वरूप जातीनिहाय वेगवेगळे आहे. हया हिंसेला तोंड देण्यासाठी महिलांनी स्वतः बदलचा आदर—अभिमान वाढवला पाहिजे. धर्मात म्हटल्याप्रमाणे स्त्री ही पायातील वहान आहे ही परंपरेने आलेली गोष्ट नाकारण्याचे धाडस केले पाहिजे. संस्कृतीने तिच्यावर अनेक बंधने घातली आहेत. त्या मानसिक बंधनातून बाहेर पडून त्यावर चर्चा करणे आवश्यक आहे. राजकीय व्यवस्था व धर्म एकत्रित येऊन स्त्रियांचे शोषण करित असतील तर काय केले पाहिजे? या प्रश्नावर राजकारणातील स्त्रियांनी तरी चर्चा करायला पाहिजे. धर्मग्रंथांनी (मनुस्मृती) केवळ मागास जातीच्या स्त्रियांनाच शोषित ठेवले आहे, असे उच्चभ्रू स्त्रिया मानतात पण खर तर 'स्त्री' या घटकांचेच मानवी हक्क धर्मग्रंथ नाकारतात त्यामुळे त्याची चिकित्सा स्त्रियांनी केली पाहिजे. हिंसा मग ती घरगुती असो की सार्वजनिक जीवनातील तिचा निषेध करणे व त्याचे उच्चाटन करण्यासाठी प्रयत्न करणे महत्वाचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

- घोडेस्वार, प्रवीण (२०२०). कमला भसीन स्त्रीवादी तत्त्वचिंतक. पुणे : हरिती पब्लिकेशन्स.
- चव्हाण, प्रविण (२०१०). पितृसत्ता समजवून घेताना. पुणे : क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र.
- घडीयाली रेहाना (संपा) (२००८). समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
- राय चौधरी, सुगिता (गोळे स्नेहा (अनु.) (२००९). भारतातील पुरुषसत्ता, जाती व्यवस्था आणि लिंगभावाची सामाजिक जडणघडण एक आकलन. देहाडराय स्वाती आणि तांबे, अनघा (संपा.) स्त्रियांचे सामाजिक सक्षमीकरण. पुणे : क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र.
- सोनटक्के, धनंजय (२०१५). पितृसत्ता, जात जमातवाद आणि स्त्रियांवरील हिंसा : एक समाजशास्त्रीय आकलन, भारंवे स. ना. जावळे साधना, कोल्हे वृषाली (संपा.) स्त्री भ्रूणहत्या आणि स्त्रियांवरील वाढते अत्याचार : एक सामाजिक समस्या. जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन्स.

विमोचना (२००८). जेव्हा घरेच छळछावण्या होतात : कौटुंबिक हिंसेच्या बळींशी संबंधित 'विमोचना' चे कार्य. घडीयाली रेहाना (संपा) (२००८). समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.

Bhasin, Kamla (2013). What is Patriarchy? New Delhi : Women Unlimited.

Karlekar, Malvika (2004). Domestic Violence, in Handbook of Indian Sociology, Das Veena (ed.) New York : Oxford University Press.

Pamela, Abbott & Claire Wallace and Melissa Tyler (2008). An Introduction to Sociology : Feminist Perspective, New York : Routledge Publication.

Sen, Sujata (2012). Gender Studies. New Delhi : Pearson.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे— वास्तव

डॉ. एम. एच. झाडे

सहाय्यक प्राध्यापक डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा.
ता. जि. वर्धा.

प्राचीन काळापासून महिलांवर हिंसाचार होतांना दिसून येतात. महिलांवर होणाऱ्या या हिंसाचाराची सुरुवात कुटुंबातूनच झालेली आहे. पुर्वी मुलींनी जन्म घेतल्या नंतर तीला मारून टाकण्यात येत होते. याकरीता भारतातील प्रत्येक राज्यात वेगवेगळ्या प्रथा अस्तित्वात होत्या. अगदी उत्साह साजरे करून हत्या केली जात असे. उदा. दुधात बुडवून मारणे, उकळत्या तेलात टाकणे, उकळत्या तेलात टाकणे, खाटेच्या ठाव्याखाली ठेवणे इत्यादी. स्त्रियांवर कुटुंबातून होणाऱ्या हिंसाचाराची मालीका शेकडो वर्षांपासून चालत आलेली आहे. आजही त्याचे अनुकरण आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून करण्यात येतो. कुटुंबातील सदस्यांचे याला समर्थन असते.

आजही महिलांना कुटुंबामध्ये दुय्यम स्थान दिल्या जाते. तिला अपमानजनक वागणूक दिणे, रागावणे, शिवीगाळ करणे, टोमणे मारणे, यासोबतच मारझोड करणे इत्यादि प्रकारचे शारीरिक, मानसिक, आर्थिक छळ करण्यात येतात. या सर्वाकरीता व ते सहनकरण्याकरीता भारतामध्ये संस्कृतीच्या माध्यमातून काही मिथके आहेत जसे, समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान देणे, स्त्रियांना अपमानास्पद वागणूक देणे, श्रमविभाजनामध्ये अर्थकारण करणे, घरगुती कामांना दुय्यम लेखने इत्यादी. यामुळेच स्त्रियांवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार होतांना दिसून येतो.

महिला या कुटुंबात सुरक्षित आहे असा चुकीचा समज या समाजात रूढ आहे. खरं पाहिलं तर आज स्त्री समाजात ना घरात कुठेच सुरक्षित नाही. कुटुंबातच तिच्यावर जन्मापुर्विपासून तर जन्मानंतर मरेपर्यंत अत्याचार होतच असतात. बलात्काराचे प्रमाण अभ्यासले तर दिसून येतं की ८५ प्रतिशत घरातील व्यक्तीच ते करतात. लहान मुली देखिल घरात सुरक्षित नसतात. कुटुंबातच महिला सुरक्षित नसतील ती त्यांनी आसरा शोषायाचा कुठे हाच खरा प्रश्न आहे. या सर्वाकरीता भारतीय व्यवस्थेत असलेली पुरुषसत्ताक कुटुंबपद्धती, पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्था करणीभूत आहे असे म्हटल्यास अतीशयोक्ती होणार नाही.

२०१२ मध्ये नॅशनल काईम ब्युरो रिपोर्ट नुसार भारतामध्ये रिपोर्ट केलेला (नोंदविल्या गेलेल्या) काईम रेट ४६ आहे. एक लाख माहलांमधून केवळ दोन महिला बलात्काराच्या केसेस नोंदवितात. हिंसाचाराचे प्रमाण एक लाख महिलांमधून ५.९ आहे. हे सर्व त्यांच्या पतीकडून तसेच कुटुंबातील इतर सदस्यांकडून घडून येतात. मार्च २०१९ मध्ये पोलिस स्टेशनमध्ये नोंदविल्या गेलेले कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रकरण १.३२ मिलीयन आहे. यामधिल ७४६२१९ केसेस या कुटुंबात घडलेल्या बाललैंगिक शोषणाच्या आहेत, अशी नोंद आहे.

वरील संदर्भावरून कौटुंबिक हिंसाचाराची तिब्रता आपल्या लक्षात येत. आज कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये लैंगिक हिंसाचाराचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे. यासोबतच अनेक कुटुंबामध्ये शारीरिक व मानसिक हिंसाचाराला रोजच समोरे जावे लागते. एकीकडे महिलांची होत चाललेली प्रगती तर दुसरीकडे महिलांवर होणारे अन्याय अत्याचार यामध्ये कुठेतरी विसंगती निर्माण होतांना आपणास दिसते आहे.

संशोधनकर्ती मागील अकरा वर्षांपासून डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशलवर्क वर्धा येथे समाजशास्त्र हा विषय शिकवितात, तसेच त्यांनी पाच वर्ष कौटुंबिक समुपदेश केंद्रामध्ये

समपदेशनाचे कार्य केले आहे. हे कार्य करीत असतांना त्यांना अनेक वेळा कौटुंबिक अत्याचाराच्या केसेसला समुपदशन केले आहे. त्यावेळी आणि आज कौटुंबिक हिंसाचार होण्यामध्ये काही बदल झालेला दिसत नाही. हा विषय विखारी मानसिकतेतून सतत पुढे यतो. या विषयावर संशोधन करून वास्तव जाणून घेण्याकरीताच संशोधन कर्तीने “कौटुंबिकहिंसाचाराचे — वास्तव” य विषयाची निवड केली.

अध्ययन पध्दती —

आजहीसर्वत्र कौटुंबिक हिंसाचार होतांना दिसत आहे. वर्धा शहरातील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या संदर्भात जाणून घेण्याकरीता संशोधन कार्य हाती घेण्यात आले

संशोधनाचे उद्देश —

१. कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे जाणून घेणे.
२. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये सहभागी असणारे सदस्य जाणून घेणे.
३. कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप जाणून घेणे.

नमुना निवड व अध्ययन क्षेत्र —

प्रस्तुत अध्ययन हे प्राथमिक व दुय्यम तथ्यावर आधारीत आहे. प्रस्तुत अध्ययनाकरीता वर्धा शहरातील ४० महिलांचा समावेश करण्यात आला. याकरीता संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीतील सोयीस्कर नमुना निवड पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला. तथ्य संकलनाकरीता प्रत्यक्ष मुलाखत पध्दती व निरीक्षण पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला. मिळालेल्या आकडेवारीची टक्केवारी काढून वर्गीकरण व विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले. निघालेल्या निष्कर्षांवरून काही सुचना करण्यात आल्या.

तक्ता क्र. १

लग्नानंतर अत्याचाराची सुरुवात होण्याचा कालावधी

अ.क्र.	विवरण	वारंवारीता	टक्केवारी
१	एक वर्षाच्या आत	१८	४५.००
२	एक ते पाच वर्ष	०९	२२.५०
३	पाच वर्षपेक्षा अधिक कालावधी	०९	२२.५०
४	संगता येत नाही.	०४	१०.००
	एकूण	४०	१००.००

वरील सारणीवरून आपल्या असे निदर्शनास येते की, लग्न झाल्यानंतर एक वर्षाच्या आत अत्याचार करावयास सुरुवात होते असे मत व्यक्त करणाऱ्या उत्तरदात्या महिलांची संख्या १८ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ४५.०० टक्के आहे. एक वर्ष ते पाच वर्षांनंतर अत्याचाराला सुरुवात होते असे ०९ (०२.५० टक्के) महिलांनी सांगितले. तर हेच प्रमाण पाच वर्षांनंतर अत्याचाराला सुरुवात होते असे मत व्यक्त करणाऱ्या महिलांचेही आहे. ०४ (१०.०० टक्के) महिलांना तर अत्याचाराला नेमकी सुरुवात कधी होते हे देखिल सुरुवात होते हे सांगताच आले नाही. परंतु अत्याचार तर सातत्यांनी होतच असतात अशी प्रतीक्रीया व्यक्त केली.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, लग्नानंतर एक वर्षाच्या आतच अत्याचाराला सुरुवात होते असे अधिकांश म्हणजेच ४५ टक्के महिलांनी सांगतात.

अत्याचार नेमक्या कोणकोणत्या प्रकारे होतो त्याचे स्वरूप जाणून घेतले असता पुढिल वास्तव समोर आलं.

तक्ता क्र. २

अत्याचाराचे स्वरूप

अ.क्र.	विवरण	वारंवारीता	टक्केवारी
१	शिवीगाळ	००	००.००
२	अपमानजनक वागणूक	००	००.००
३	मानसिक त्रास	००	००.००
४	मारझोड	०१	०२.५०
५	वरील सर्व	३९	९७.५०
	एकूण	४०	१००.००

वरील सारणीवरून आपल्या असे निदर्शनास येते की, संशोधनकर्तीने अत्याचाराचे स्वरूप जाणून घेतले असता ३९ (९७.५० टक्के) स्त्रियांनी अत्याचारामध्ये शिवीगाळ करणे, कोणत्याही कारणाने अपमान करणे, मानसिक त्रास देणे, मारझोड करणे इत्यादींचा समावेश असतो असे सांगितले तर ०१ (०२.५० टक्के) स्त्रिने मारझोड करतो असे सांगितले. यावरून असे दिसून येते की, अधिकांश महिलांना शिवीगाळ, अपमानजनक वागणूक, मानसिक त्रास, मारझोड इत्यादी प्रकारच्या अत्याचाराला सामोर जाव लागते.

तक्ता क्र. ३

कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रकार

अ.क्र.	विवरण	वारंवारीता	टक्केवारी
१	शारीरिक	०६	१५.००
२	मानसिक	०६	१५.००
३	वरील दोन्ही प्रकारे	२८	७०.००
	एकूण	४०	१००.००

वरील तक्त्यावरून आपल्या असे निदर्शनास येते की, ज्या स्त्रियांवर कुटुंबामध्ये अत्याचार होतात त्या अत्याचाराचे प्रकार जाणून घेतले असता ०६ (१५.०० टक्के) महिलांनी शारीरिक हिंसाचार होतो असे सांगितले त्यामध्ये वस्तु फेकून मारणे, चिमटे घेणे, केस ओढणे, काढणे मारणे इत्यादी प्रकारे शारीरिक हिंसा करतात. ०६ (१५.०० टक्के) महिलांनी मानसिक हिंसाचार होतो असे सांगितले, यामध्ये अपमानजनक वागणूक देणे, संशयी वृत्तीने बघणे, टोमने मारणे इत्यादी स्वरूपाचे हिंसाचार करतात. शारीरिक व मानसिक अशा दोन्ही प्रकारचे हिंसाचार करतात असे २८ (७५.०० टक्के) महिलांनी सांगितले.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, अधिकाधिक महिलांना शारीरिक व मानसिक अशा दोन्ही प्रकारच्या हिंसेला सामोर जाव लागतं.

तक्ता क्र. ४

अत्याचार करणारे व्यक्ती

अ.क्र.	विवरण	वारंवारीता
१	पती	२१
२	सासू सासरे	२४
३	कुटुंबातील इतर सदस्य	१६

(बहू पर्यायी तक्ता)

कौटुंबिक हिंसाचार करण्यामध्ये कुटुंबामधिल कोणकाणत्या व्यक्तीचा समावेश असतो असे जाणून घेतले असता एकच पर्याय समोर न येता एकाच उत्तरदात्यांनी अनेक उत्तर दिली त्यामुळे वरील तक्ता हा बहू पर्यायी तक्ता आहे. पती अत्याचार करतो असे मत २१ महिलांनी व्यक्त केले. सासुसासरे अत्याचार करतात असे मत व्यक्त करणाऱ्या महिलांची संख्या २४ आहे. तर कुटुंबातील इतर व्यक्तींमध्ये ननंद, जावू, भासरे, दिर अत्याचार करतात असे १६ महिलांनी सांगितले.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की कुटुंबातील प्रत्येकच व्यक्तीचा अत्याचार करण्यात समावेश असतो.

निष्कर्ष —

- २८ (७०.०० टक्के) उत्तरदात्यांच्या मते कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये शारीरिक व मानसिक हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात होतात.
- कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये शिवीगाळ करणे, अपमानजनक वागणूक देणे, मानसिक त्रास देणे व मारझोड करणे या प्रकारचा त्रास मोठ्या प्रमाणात होतो.
 - लग्नानंतर एक वर्षाच्या आतच महिलावरील अत्याचाराला सुरुवात होते.
 - कुटुंबामध्ये पती, सासुसासरे, दिर, नणंद, भासरे, जाउ अत्याचार करण्यात सहभागी असतात.
 - महिलावरील अत्याचाराची मालीका ही प्राचीन काळापासून तर आधुनिक काळातही चालूच असलेली दिसते.

सुचना—

- कुटुंबामधून मुला मुलींना समानतेचे शिक्षण द्यायला पाहिजे.
- कुटुंबामध्ये स्त्रियांना समानतेची वागणूक द्यायला पाहिजे.
- कुटुंबामध्ये कामाची विभागणी न करता सर्वांनाच सर्व काम करता यायला पाहिजे असा संस्कार रूजवावा.
- शाळा, महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांना स्त्री पुरुष समानतेचे शिक्षण देण्यात यावे.
- स्त्रियांच्या कामाचा आदर करून त्यांना सन्मान द्यावा, असे मुख्य समाजात रूजवावे
- धार्मिक स्थळी स्त्रियांना दिली जाणारी दुय्यम वागणूक थांबवावी, शासणाने यात लक्ष घालावे.
- कौटुंबिक हिंसाचाराला आळा घालण्याकरीता कायदा व त्याचे पालन करणारी यंत्रणा कठोर करून त्याची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने व लवकर करावी.

संदर्भ सूची —

- राऊत, एन. यू. (२०१३). *महिला सुरक्षा एवं समाज*. जयपूर : सत्यम पब्लिशर्स एन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स.
- श्रीवास्तव, सुधाराणी आणि श्रीवास्तव, आशा (२००४). *महिला शोषण और मानवाधिकार*. नई दिल्ली : अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस.
- भाटी, कांता (२००४). *महिला उत्पीडन दहेज प्रताडना तथा दहेज हत्या*. जयपूर : पॉईन्टर पब्लिशर्स.

- गुप्ते, मनिषा आणि मोरे अर्चना (२००७). चक्रभेद. पुणे महिला सर्वांगिण उत्कर्ष मंडळ (मासूम).
- पाटील, लिला (१९९८). ओलांडतांना. पुणे : श्री विद्या प्रकाशन.
- पांगुळ—बाराहाते, नंदा (२०१४). महिलांवरील लैंगिक अत्याचार. नागपूर : आर. बी. प्रकाशन.
- साळुंखे, आ. ह. (१९८९). हिंदूसंस्कृती आणि स्त्री. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह.
- <https://en.wikipedia.org,wik>;
- <http://www.refuge.org.uk>our-work>

कौटुंबिक हिंसाचार : समाजाचे विदारक सत्य

डॉ. वैशाली उगले

श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय पिपरी-वर्धा

सार :

आधुनिक काळात माणसाच्या नितीमुल्यातील घसरणीमुळे स्त्रीचे वंदनीय अवस्थेतून दयनीय अवस्थेत परिवर्तन झालेले दिसते. ज्या कुटुंबात ती स्वतःला सर्वाधिक सुरक्षित समजते त्याच कुटुंबात ती कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडते. उल्लेखनीय म्हणजे त्या हिंसाचारात स्त्रीयांचाही सहभाग असतो. आज समाजाची वास्तविकता म्हणजे स्त्री घरात आणि घराच्या बाहेर दोन्ही ठिकाणी असुरक्षितच.

प्रस्तावना :

भारतात स्त्रीयांना देवतेच्या नावाने संबोधिले गेले असले तरीही प्रत्यक्षात मात्र स्त्रीयांना हे स्थान मिळाल्याचे दिसून येत नाही. स्त्रियांच्या जीवनात व दर्जात सुधारणा व्हावी म्हणून अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. शिक्षण , हुंडापध्दती, सती जाणे या विरोधात बरेच आंदोलन काळानुरूप घडत गेले ,असे असले तरीही स्त्रिया आपली सिद्धता ऐतिहासिक काळापासून ते आजपर्यंत सक्षमपणे दाखवित आल्या. समाजातील प्रत्येक क्षेत्रातील तीचा प्रवास उल्लेखनीय राहिला. आपल्यातील क्षमता घरात ,तेव्हाच्याच प्रभावीपणे समाजात वावरतांना दाखवून दिल्यात. तरीही मात्र तिच्या नशिबी दुय्यम दर्जाच राहिला. एकूणच स्त्री म्हणून जन्माला आल्यापासून ती पुरुषप्रधान व्यवस्थेमध्ये गुंतून राहिली. तिच्या आयुष्याचे निर्णय ती सक्षम असतांना आजही इतर लोकच घेत असतात. तिला प्रत्येक गोष्टीसाठी घरातल्या पुरुषावर अवलंबून अथवा नियंत्रणात ठेवले जात.यातूनच पुढे तिला अनेक नियंत्रणांना आणि त्यातून घडणाऱ्या हिंसेला सामोरा जावे लागते.

कुटुंबामध्ये स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसाचाराच्या घटना दररोज आपल्या आजूबाजूला घडत असतात आणि याचे प्रमाणही दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे चित्र आपण बघत आहोत. पुरोगामी समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राचा महिलांवरिल गुन्ह्यात देशात दुसरा क्रमांक आहे ही बातमी प्रकाशित होताच पुन्हा एकदा स्त्रीयांवरिल अत्याचारावर सखोल चिंतन करून कारणे जाणून घेण्याची वेळ आपल्यावर आली. ऐरवी दैनंदिन वृत्तपत्रात दुरदर्शन वरून स्त्रीयांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या बातम्या आपण बघत असतो. विनयभंग, बलात्कार , अपहरण, अॅसिड हल्ला , कौटुंबिक हिंसाचार अशा अनेक अन्यायास स्त्रीयांना सामोरा जावे लागते.

नॅशनल काईम रेकॉर्ड ब्युरो यांच्या २०१८ ला प्रकाशित अहवालानुसार भारतात स्त्रीयांवर सर्वाधिक अत्याचार उत्तरप्रदेश तर दुसरा क्रमांक महाराष्ट्राचा आहे. २०१८ मध्ये महाराष्ट्रात महिला अत्याचाराचे ३५,४९७ गुन्हे तर उत्तरप्रदेश मध्ये ५९,४४५ गुन्हे दाखल झाले. २०१८ मध्ये देशात ३,७८,२७७ गुन्हे , २०१७ मध्ये ३,५९,८४९ तर २०१६ मध्ये ३,३८,९५४ गुन्ह्यांची नोंद झाली. या आकड्यांवरून समाजात हिंसाचाराच्या प्रमाणात वाढ होत असल्याचे निर्देशनास येते.

कौटुंबिक हिंसाचार:

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, मानसिक, आर्थिक छळ,शब्दिक, लैंगिक, हुंड्यासाठी त्रास देणे , शिवीगाळ करणे, अपत्य नसल्यास त्रास देणे, धमकावणे,जखमी करणे,आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करणे,स्त्रीच्या हक्काच्या मालमत्तेपासून वंचित ठेवणे , घराबाहेर काढणे यांनाच कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

स्त्रियांवरिल कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे :

आधुनिकतेच्या प्रक्रियेमुळे समाजात आमूलाग्र बदल घडून आले. संयुक्त कुटुंब पध्दतीचे विघटन होवून कुटुंब विभक्त झाले. गरजा वाढल्या , संवाद कमी झाले. त्यामुळे समाज परिवर्तन होवूनही हिंसाचारात बदल झालेला नाही. उलट हिंसाचाराचे नवनवीन प्रकार व रूपे समोर येवू लागले. स्त्री हिंसाचारास बळी पडण्याचे अनेक कारणे आहेत. ज्यामध्ये प्रामुख्याने

- पुरुषप्रधान अथवा पुरुषसत्ता पध्दती

- स्त्री शिक्षणाचे अल्प प्रमाण
- अयोग्य प्रथा व परंपरा
- व्यसनाचे वाढते प्रमाण
- स्त्रीयांचे आर्थिक परावलंबन
- कायद्याचे अज्ञान

कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्त्रियांवर होणारे परिणाम:

कौटुंबिक हिंसाचाराचे परिणाम असंख्य स्त्रियांवर झालेले दिसतात.

- पुरुषांच्या हव्यासासाठी बरेचदा निरअपराध स्त्रीयांना स्वतःचा जीव गमवावा लागतो.
- घरगुती हिंसाचासामुळे स्त्रीया बरेचदा मनोरुग्ण होतात.
- हिंसाचाराचा अतिरेक झाल्यास अथवा घरात सतत अपमानास्पद वागणूक मिळत असल्याने बरेचदा स्त्रियांची सहन शक्ती कमी पडते व त्या आत्महत्या करण्याकडे प्रवृत्त होतात.
- पुरुषांनी केलेल्या हिंसेतून, मारहाणीतून अपंगत्व येते.
- पैशाच्या लोभाने निरअपराध स्त्रिस हुंड्यासाठी शारीरिक त्रास देवून जाळून टाकण्याच्या घटनाही समाजात घडत असतात.
- संशयातून कुटुंब विस्कळीत होवून घटस्फोटाचे प्रमाण वाढतात.
- बालवयात झालेल्या लैंगिक शोषणामुळे मुलींचे आयुष्य संपुष्टात येते पुढे सहजीवना साठी तिरस्कार वाटतो. असे अनेक परिणाम दिसून येतात.

कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठीचे उपाय :

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमध्ये मुल्य व विचारसरणी ही पुरुषसत्ताक असल्याने स्त्रियांवर बरीच बंधने व नियंत्रणे लादली जातात. पुढे वाद वाढत जात त्याचे रूपांतर कौटुंबिक हिंसाचारात होतात.या हिंसाचाराचे प्रमाण कमी होण्याकरिता उपाय योजना आखणे गरजेचे आहे.

- कौटुंबिक हिंसेला प्रतिबंध घालण्यासाठी स्त्रीयांनी आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर होणे आवश्यक आहे.
- स्त्रियांनी त्यांच्या अधिकाराची जाणीव फक्त शिक्षणातून होत असल्याने स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे गरजेचे आहे.
- स्त्रीयांनी कौटुंबिक हिंसाचारास विरोध करण्याकरिता संघटीत होणे आवश्यक आहे.
- कौटुंबिक हिंसाचार घडत असतांना स्त्रियांना स्वतः विरोध करणे गरजेचे आहे.
- कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा २००५ च्या मदतीने पोलिस तक्रार करून लगेच संरक्षण घेता येते.
- शुन्य कौटुंबिक हिंसाचारा करिता समाजातील प्रत्येक स्तरातील स्त्रीयांचे समुपदेशन करून कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा २००५ ची माहिती देणे गरजेचे आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा २००५:

स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारापासून व हिंसेपासून तिला संरक्षण व हक्क मिळावे म्हणून अनेक कायदे अस्तित्वात आले. भारतीय दंड विधान कायदा (१८६०), हुंडा प्रतिबंधक कायदा (१९६१), सती प्रथा विरोधक कायदा (१९८७), घटस्फोट कायदा (१८६९), कुटुंब न्यायालय कायदा (१९८४), मुस्लिम महिलांसाठी कायदा (१९८६), गर्भलिंग व गर्भपात कायदा इ. अनेक कायदे स्त्रीयांवरील अत्याचार लक्षात घेता अस्तित्वात आले.परंतु घराच्या चार भिंतीच्या आत होणारे मानसिक, शारीरिक हिंसाचार मात्र उपेक्षितच राहिले. समाजात बदनामीच्या भितीने तक्रार व कायद्याची मदत घेण्याची हिंमतच न झाल्याने असंख्य स्त्रियांचे बळी त्या चार भिंतीच्या आत झाले.

स्त्रियांना स्वतःचा अधिकार सहजपणे वापरता यावा व अन्यायावर लवकरात लवकर न्याय मिळावा या उद्देशाने कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा २००५ तयार करण्यात आला. कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा २००५ या अंतर्गत समाजातील प्रत्येक स्त्रीस कायद्याचे संरक्षण मिळते. या अंतर्गत हिंसा थांबवा आदेश म्हणजेच शारीरिक, मानसिक, आर्थिक वा लैंगिक प्रकारची हिंसा थांबविली जाते.पोटगीचे आदेश ,निवास आदेश,नुकसान भरपाई आदेश,मुलांचा ताबा, त्वरित / एकतर्फी अंतरिम आदेश, तात्पुरता आदेश अशा अनेक न्यायालयीन आदेशा माफत कायद्याची मदत घेतली जाते.

कौटुंबिक हिंसाचार फक्त सासरीच होतो असे नाही तर बरेचदा माहेरीही त्रास सहन करावा लागतो. माहेरच्या नातेवाईकांकडून होणाऱ्या छळाविरोधात मुली, तसेच अविवाहीत व १८ वर्षाच्या खाली असलेल्या मुलीही या कायद्याच्या अंतर्गत हिंसेविरोधात अर्ज दाखल करून मदत घेवू शकतात. हिंसाचाराची तक्रार पीडित स्वतः,अथवा तीचे नातेवाईक, शेजारी, शुभचिंतक करू शकतात. तसेच हिंसाचाराची तक्रार करण्याकरिता पीडित स्वतः,जावू शकत नसल्यास ,कागदावर अथवा ई-मेल द्वारे, फोन करून मदत मागता येते. कौटुंबिक हिंसाचाराची तक्रार शासनाने नेमलेले संरक्षण अधिकारी, जिल्हा व बाल कल्याण अधिकारी,पोलिस स्टेशन, शासनमान्य स्वयंसेवी संस्था येथे नोंदता येते. या कायद्या अंतर्गत संपूर्ण केसचा निकाल साठ दिवसाच्या आत लावणे बंधनकारक असते.

निष्कर्ष :

भारतीय संविधानाच्या कलम १४ ,कलम १५ व कलम २१ अन्वये भेदभावापासून मुक्ती, स्त्री पुरुष समानता व जीवित व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांना दिला असला तरीही आज असंख्या स्त्रीया कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडतात.समाजसुधारक, विचारवंतही आपल्या समाजाचे मानसिक परिवर्तन करू शकले नाही. समाजाची मानसिकता फक्त प्रबोधनाने बदलत नाही म्हणून कायद्यात तरतुद केली. स्त्रीया जागरूक झाल्या . कायद्याच्या मदतीने स्वतःचे संरक्षण करू लागल्या. चांगल्या समाजनिर्मीतीसाठी पुरुषांबरोबर स्त्रीयाही लागतात ही वास्तविकता ज्या वेळेस समाजाला कळेल त्या वेळेस कदाचित समाजातील सर्व स्त्रीया कौटुंबिक हिंसाचारातून मुक्त होतील.

संदर्भ :

लोटे रा. ज. भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या.नागपूर:पिंपळापुरे अँड कं पब्लिशर्स , २०१५.

तोष्णीवाल एस.आर.. भारतीय समाज आणि समस्या .नागपूर:विश्व पब्लिशर्स,२००९.

mr.vikaspedia.in/social-welfare accessed on 03.03.2020

<https://m.maharashtratimes.com> accessed on 29.02.2020

<https://www.violencenomore.in> accessed on 02.03.2020

कौटुंबिक हिंसाचार कायदा—२००५ चे सामाजिक अंकेक्षण—एक अध्ययन**प्रा.डॉ.संजय गुड्डे****मातोश्री विमलाबाई देशमुख महाविद्यालय, अमरावती**

प्रस्तावना:— आधुनिक काळात मानवाच्या नितीमुल्यातील घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे स्त्रीची अवस्था आज दयनिय झाल्याचे दिसून येते. ह्याला पुरावा म्हणजे दररोज नित्य नवनविन प्रकारचे होणारे त्याच स्त्री अत्याचार होय. ह्याशिवाय ज्या कुटूंबात अथवा घरात स्वतःला ती सुरक्षित समजते, तिच्या घरात ती कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडते आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्री अत्याचार व कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी महत्वपूर्ण निर्णय घेणे आवश्यक आहे. आजपर्यंत स्त्रियांना हक्क व अधिकार मिळवून देण्यासाठी अनेक कायदे निर्माण झाले आहेत. परंतु स्त्रियांना प्रभावीपणे हक्क व संरक्षण प्राप्त व्हावे, यासाठी तसेच कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण व्हावे यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा २००५ निर्माण झाला व २६ऑक्टोबर पासून प्रत्यक्षात अमलात आला. भारतीय समाजाचा विचार केल्यास या समाजात स्त्रियांचा दर्जा काळानुसार सतत बदलत असल्याचे दिसून येते. प्राचिन काळात स्त्रियांसंदर्भात अनेक सामाजिक समस्या होत्या. आजही स्त्रियांच्या बाबतीत काही गंभीर समस्या आहेत. स्त्रियांच्या या विभिन्न सामाजिक समस्यांचे अध्ययन सामाजिक शास्त्रामध्ये होत आहे. भारतीय समाजात स्त्रियांवर प्रदिर्घ काळापासून प्रथा परंपराच्या माध्यमातून अनेक अन्याय, अत्याचार होत आले आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात काही प्रमाणात या स्थितीत बदल झाल्याचे दिसून येते. उदा. महिला सक्षमीकरण, महिलांच्याहिताचे रक्षण करण्यासाठी काही नविन कायद्यांची निर्मिती करण्यात आली. तरी सुद्धा आजच्या काळात स्त्रिया विरुद्धचा कौटुंबिक हिंसाचार वाढतच आहे.

भारताची संस्कृती ही जगातील प्राचीन संस्कृतींपैकी एक आहे. 'यत्र नार्यस्तु पुज्यते रमन्ते तत्र देवतः' म्हणजेच जिथे स्त्रियांचा सन्मान केला जातो, तिथे देवता वास करतात. असे असतांना सुद्धा स्त्रियांवर अनेक प्रकारचे बंधने लादून त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार केला जातात. तिच्यावर केवळ कुटूंबाबाहेरच अत्याचार केले जात नाहीतर कुटूंबातर्गत हिंसाचार होतानां दिसून येतो. या अत्याचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण करण्यासाठी देशात कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा २००५ मध्ये अमलात आला. तरीसुद्धा स्त्रिवरील अन्याय अत्याचार फार कमी झाले नाही. अशा घटनांमध्ये सतत वाढ होतानां दिसून येत आहे. ती वाढ का होत आहे? यामागची कारणे व त्यावरील उपाय काय केले पाहिजे? याकरिता कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५चे सामाजिक अंकेक्षण होणे गरजेचे आहे, म्हणून 'कौटुंबिक हिंसाचार कायदा—२००५ चे सामाजिक अंकेक्षण—एक अध्ययन' या विषयावरील शोधनिबंधाची मांडणी करण्याकरिता निवड केली आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश —

सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करित असतांना तथ्य संकलनामध्ये वस्तुनिष्ठता व सुसंगता असणे अत्यंत आवश्यक आहे. तथ्यांमध्ये वास्तविकता आणण्यासाठी शोध कार्याचे उद्देश निश्चित करून त्यानुसार शोध कार्य करणे, समस्यांच्या वास्तविकतेचा शोध घेण्यास साहाय्य प्राप्त करते. प्रस्तूत शोध निबंधाचे प्रमुख उद्देश पुढील प्रमाणे —

- १) हिंसाचाराचा अर्थ स्पष्ट करणे.
- २) कौटुंबिक हिंसाचाराचा अभ्यास करणे.

- ३) कौटुंबिक हिंसाचार कायदा—२००५ समजून घेणे.
- ४) कौटुंबिक हिंसाचार कायदा—२००५ चे सामाजिक विश्लेषण करणे.
- ५) कौटुंबिक हिंसाचारास प्रतिबंध घालण्यासाठी उपाय—योजना सुचविणे.

प्रस्तुत शोध निबंधांचे वरील उद्दिष्ट्ये असून ते साध्य करण्यासाठी अन्वेषणात्मक आराखड्याची निवड करण्यात आली आहे व तथ्य संकलनाकरिता दुय्यम तथ्य संकलणाच्या साधनाचा उपयोग करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये वृत्तपत्र, पुस्तके, मासिके, संदर्भग्रंथ व इंटरनेटवरील साहित्य आदिचा उपयोग करण्यात आला.

हिंसाचाराचा अर्थ :

‘हिंसाचार’ या संज्ञेच्या अर्थामध्ये शारीरिक इजेसोबत मानसिक इजा किंवा मनावरील आघात समाविष्ट आहे. काही अभ्यासक शारीरिक मारहाणीच्या कृत्यांना हिंसा म्हणतात. दुसऱ्याच्या शारिरिला प्रत्यक्ष इजा देते, त्या कृत्याला हिंसाचार असे म्हणतात. उघडपणे आणि प्रत्यक्षपणे सत्ता, संपत्ती, बल या सारख्या मार्गांचा अवलंब करून आपणास हवी असणारी गोष्ट, दुसऱ्यांची इच्छा नसतांनाही बळजबरीने हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे हिंसाचार होय.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ

कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, स्त्रियांना पती किंवा पतीच्या घरच्या सदस्याने दिलेली अपमानास्पद वागणूक, उपाशी ठेवणे, टोमणे मारणे, अतिरिक्त कामाचा व्याप देणे या सर्व बाबींचा समावेश कौटुंबिक हिंसाचारात होतो.

अँटोनी गिडिन्स, “कुटुंबातील एका सदस्याने दुसऱ्या एक अथवा अनेक व्यक्तीच्या विरोधात केलेला शारीरिक दुरुपयोग होय.”

गोलेस, “कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे पुरुष व्यक्तीची अशी कृती की जो स्त्रिला त्रास होईल, ती जखमी होईल हा हेतू डोळ्यासमोर ठेवून कृती करणे होय.”

कौटुंबिक हिंसाचारात प्रामुख्याने कुटुंबात कुटुंब प्रमुखाने अवलंबित व्यक्तीवर विविध प्रकारे केलेले अत्याचार यांचा समावेश होतो. जसे कुटुंबातील पुरुष वर्गाचा स्त्रीयांवर होणारा अत्याचार हाच कौटुंबिक हिंसाचारात मोडतो आहे.

आज प्रगत समाजात सुध्दा मुलगी गर्भात असो, अविवाहित असो, विवाहित असो, मग ती घटस्फोटीत अथवा विधवा असेल तरी प्रत्येक मुलीला वा स्त्रीला कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागतेच. कारण पुरुषप्रधान व्यवस्थेने तीला कधीच मानूस म्हणून स्वीकारलेले नाही, तर एक उपभोगाची वस्तू, गुलाम, दासी, लाचार, तूच्छ म्हणूनच तीला वागणूक दिली आहे. भारतात कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५ हा २६ ऑक्टो. २००६ पासून अंमलात आला असून सुध्दा स्त्रियांच्या अत्याचारात घट झालेली दिसून येत नाही.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा कायदा—२००५

कायद्यातील कलम तीन प्रमाणे कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे

१. शारीरिक गैरवर्तन : मारहाण करणे, वस्तू फेकणे मारणे, लाथ मारणे, ढकलून देणे, इ.
२. लैंगिक गैरवर्तन : सक्तीने शरीर संबंध ठेवणे, अश्लील शब्दांचा वापर, अश्लील चित्रपट दाखविणे.
३. शाब्दिक व भावनिक गैरवर्तन करणे : घालून पाडून बोलणे, मुलबाळ न होण्यावरून बोलणे, चरीत्र्यावर संशय घेणे, नौकरी करण्यास बंदी लादणे.
४. आर्थिक गैरवर्तन स्वतःचा व मुलांचा सांभाळ करण्यासाठी पैसे न देणे, स्त्रीधन परस्पर विकणे, घराचे भाडे, बिलन भरणे इ.

कौटुंबिक हिंसाचार कायदयामध्ये वरीलप्रमाणे व्याख्या करण्यात आली असून या कायद्यात एकुण ३७ कलमे आहेत. गुन्हा सिध्द झाल्यानंतर कठोर स्वरूपाच्या दंडाची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

आजपर्यंत स्त्रियांना हक्क व अधिकार मिळवून देण्यासाठी अनेक कायदे निर्माण झाले आहेत. परंतु स्त्रियांना प्रभावीपणे हक्क व संरक्षण प्राप्त व्हावे, यासाठी तसेच कौटुंबिक हिंसाचारापासुन स्त्रियांचे संरक्षण व्हावे यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा २००५ निर्माण झाला व २६ऑक्टोबर पासुन प्रत्यक्षात अमलात आला. कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे मानवी हक्काचे उल्लंघन होय, जे घटनाबाह्य आहे. या हिंसाचारापासुन स्त्रिचे संरक्षण करण्यासाठी हा कायदा पारीत करण्यात आला आहे.

‘महिलांवरील घरगुती हिंसाचाराला आळा घालण्यासाठी १५ वर्षांपूर्वी करण्यात आलेल्या ‘घरगुती हिंसाचारविरोधी कायदा २००५’ या कायद्याची अजूनही प्रभावी अंमलबजावणी होत नसून न्यायव्यवस्थेकडूनही कायद्यातील तरतुदीचे योग्य पालन होत नसल्याचे मान्य करावे लागेल. त्यामुळे भविष्यात या कायद्याची योग्य पध्दतीने अंमलबजावणी करावी, यासाठी आतापर्यंतच्या कायद्याचे वापराबद्दलचे सामाजिक अंकेक्षण होणे गरजेचे आहे, असे प्रतिपादन मुंबई उच्च न्यायालयाचे न्यायाधिश व महाराष्ट्र राज्य विधी सेवा प्राधिकरणाचे कार्यकारी अध्यक्ष न्या.अभय ओक यांनी व्यक्त केले. ‘सेंटर फॉर दी स्टडी ऑफ सोशल चेंज’ या संस्थेने विधी सेवाप्राधिकरण आणि महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाच्या सहकार्याने या कायद्याच्या विश्लेषणाची कार्यशाळा मुंबई पोलीस क्लबच्या प्रेरणा हॉलमध्ये घेतली. ‘खरे तर महिलांवरील घरगुती हिंसाचाराचा प्रश्न खुप जुना असल्याने शंभर वर्षांपूर्वीच कायदा व्हायला हवा होता. राज्यघटनेने दिलेल्या मूलभूत हक्काचे रक्षण करण्यासाठी दिवाणी स्वरूपाचा उपाय देणारा हा महत्वाचा कायदा २००५ मध्ये करण्यात आल्याने तसा तो नविनच आहे. त्याच्या अंमलबजावणीत अजूनही त्रुटी आहेत. या कायद्यातर्गत पीडीत महिलांच्या हक्क व संरक्षणासाठी नेमण्यात येणाऱ्या संरक्षण अधिकाऱ्यांना खूप अधिकार व कर्तव्ये आहेत. परंतु, दुर्दैवाने राज्यसरकार त्या संदर्भात पुरेसे गंभीर नसून राज्याच्या विविध भागात अशा किती अधिकाऱ्यांची गरज आहे. त्यांना कश्या प्रकारच्या प्रशिक्षणाची गरज आहे. सरकारने यासंदर्भात पावले उचवायला हवीत. अद्याप न्यायव्यवस्थेलाही या कायद्यातील तरतुदीचा प्रभावी वापर करता आलेला नाही, हे मान्य करावे लागेल. परंतु, त्या व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून यादृष्टीने सातत्याने सत्रतोपरी प्रयत्न सुरू असल्याचे दिसून येते. याविषयी न्यायिक अधिकाऱ्यांना आवश्यक प्रशिक्षण देण्याचे काम उच्च न्यायालयाच्या प्रशासनाकडून नियमितपणे सुरू आहेच. त्याचबरोबर विधी प्राधिकरणाच्या माध्यमातुन राज्यभरातील विविध भागातील महिलांपर्यंत या कायद्याविषयी जनजागृती करण्याचेही प्रयत्न सुरू आहे, असे न्यायमुर्ती ओक यांनी सांगितले. त्याचवेळी या कायद्याचे सामाजिक अंकेक्षण व्हायलाच पाहिजे, याबाबत अनेक सुचना प्राप्त झाल्या. या प्राप्त सुचनांची दखल उच्च न्यायालय व विधी प्राधिकरण गांभीर्याने दखल घेईल.

कौटुंबिक हिंसाचारावर उपाय

स्त्रियाविरुद्ध कुटुंबांतर्गत कुटुंबाहय हिंसाचार थांबविणे आवश्यक आहे. कारण स्त्रि व पुरुष यांच्या समानतेचे समाजाचा विकास होवू शकतो त्याकरिता हिंसाचार थांबविणे आवश्यक आहे.

कायदेशीर उपाय:—

ज्याप्रमाणे पुरुषांना सर्व अधिकार प्राप्त आहे. त्याचप्रमाणे स्त्रियांना सुध्दा कायदेशीर अधिकार प्राप्त करून दाखविते. उदा. संपत्तीमध्ये समान वाटा शालेय व अन्य स्तरावरील

शिक्षणसंबंधीच्या प्रमाणपत्रात वडिलांच्या नावाप्रमाणे आईचेही नाव नमुद करण्यास विभिन्न प्रकारच्या शासनाचे शिकार आलेल्या स्त्रियांना अल्पकाळात व कमी खर्चात न्याय मिळून देण्यासाठी औपचारिक न्यायालयाची स्थापना करणे तसेच कायदे अधिक मजबूत करून स्त्रियांना न्याय मिळून दिले इत्यादी कायदेशिर उपाय आवश्यक आहे.

जनजागृती करणे:—

हिंसाचाराला आळा घालण्यासाठी स्त्रियामध्ये जागृती होणे महत्वाचे आहे. स्त्रियांचे सक्षमिकरण झाल्याशिवाय हिंसाचार कमी होणार नाही. स्त्रि चळवळी व प्रसिध्दी माध्यमे ही स्त्रियांच्या सन्मानाबाबत व संपूर्ण समाजात आणि प्रामुख्याने स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्यात कार्य करित आहे. लिंग समानतेसंदर्भात समाजात जागृता निर्माण करावी लागते. त्याकरिता विविध उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे.

स्त्री संघटना किंवा आधार गट:—

अंतर्गत हिंसाचाराचा प्रतिकार केल्यामुळे स्त्रियांवर विशिष्ट दबाव निर्माण होतो त्यामुळे अनेक सामाजिक घटक स्त्रियांच्या प्रतिकाराला विरोध करतात. अशा परिस्थितीमध्ये विवाह झालेल्या संबंधीत स्त्रिवर स्वतःच्या कुटुंबाला सोडण्याची अवस्था निर्माण होते. तेव्हा अशा परिस्थितीमध्ये विवाह झालेल्या संबंधीत परिस्थितीत महिलांना गरज आश्रय किंवा आधार देण्याकरीता गट निर्माण करणे आवश्यक आहे.

गुन्हेगारी विरुद्ध सामाजिक कारवाई:—

समाजात प्रथा परंपरा धर्माच्या प्रभावातून घडून येणारे गुन्हे समाजाच्या माध्यमातून नष्ट करता येतात. कारण समाजाच्या दबावाच्या माध्यमातून गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे खर्चीकरण करणे शक्य आहे. उदा. हुंडाबळीची घटना घडल्यानंतर या घटनेशी संबंधी पुरुषाशी विवाह करण्यास कोणत्याही स्त्रि तयार झाली नाही तर हुंडा बळींना प्रतिबंध असणे शक्य आहे. म्हणजे सामाजिक घटकांच्या माध्यमातून गुन्हेगारावर योग्य ती कारवाई करता येईल.

अत्याचाराच्या प्रतिकारासाठी दिर्घकालीन उपाय:—

स्त्री-पुरुष समानता हे तत्त्व संपूर्ण समाजामध्ये खोलवर रुजविल्यास स्त्रीया वरील होणाऱ्या अत्याचारास कमी होईल तसेच सामाजीकरण हे समानतेच्या समानतेच्या म्हणजेच मुलीला मुलाप्रमाणे वागणूक देणे आवश्यक आहे. या समस्येवरील प्रभावी उपाय योजना म्हणजे लोकांच्या विचारांची पध्दतच बदलविणे आवश्यक आहे. आई वडिलांचे मुला मुलीचे संगोपन करतांना दोघांनाही समान स्वरूपाची संधी व सोई सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे.

महिला सक्षमीकरण :

सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्तीच्या अंगभूत क्षमतांचा विधायक विकास होय. स्त्रियांच्या जननक्षमतेवर, लैंगिकतेवर, श्रमावर तसेच विचारांवर पुरुषांचे वर्चस्व न राहता स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने निर्णयाधिकार व सामाजिक, आर्थिक राजकीय व्यवस्थेत समान संधी, स्थान, लाभ आणि प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे. या विचारास महिला सक्षमीकरणाचा पाया मानता येईल. स्त्रिसक्षमीकरणासाठी स्त्रीला स्वतःच्या गुलामीची जाणीव होणे व शोषण मुक्ततेचे भान येणे महत्वाचे ठरते.

स्त्री शिक्षणावर भर व प्रोत्साहन :

शिकलेली आई घरा दाराला पुढे नेई“ ही म्हण सार्थ ठरली. शिक्षित — अशिक्षित अशा प्रत्येक स्त्रीने भारताच्या आधुनिकीकरणात आपले योगदान दिले आहे. शिक्षित स्त्रीने शिक्षण क्षेत्रात, अवकाश क्षेत्रात, वैद्यकीय — अभियांत्रिकी क्षेत्रात, सांख्यिकीय आणि यासारख्या महत्त्वपूर्ण क्षेत्रात आपले योगदान दिले आहे. साहित्याच्या क्षेत्रातही स्त्रियांची भागीदारी उल्लेखनीय आहे. यामुळे

स्त्रीयांना विविध क्षेत्रामध्ये जबाबदारी प्राप्त होवून त्यांना मान सन्मान मिळू लागल्यासे त्यांचे त्यांच्या कुटुंबातील सन्मानही वाढू लागतो.

शोडक्यात स्त्रियाविरुद्ध हिंसाचार प्रत्येक प्रत्येक समाजात दिसून येतो. त्यामुळे या हिंसाचाराला थांबविण्यासाठी वेगवेगळ्या उपाय योजना केल्या जातात. या उपायामुळे त्यांच्यावर होणारा अत्याचार कमी करता येईल.

निष्कर्ष:—कुटुंबव्यवस्था ही समाजाचा बरोबरच देशाचा विकास साधणारी अशी व्यवस्था आहे. भारतासारख्या प्राचीन देशात ह्या व्यवस्थेचा विकास आणि जपणूक ही देशासाठी अभिमानाची बाबा आहे. परंतु आज आर्थिक प्रगती, उत्पन्नप्राप्ती यासाठी कुटुंबव्यवस्थेचे संयुक्त व विभक्त कुटुंब असे विभाग पडत असून त्यातही विभक्त कुटुंबात स्त्री ही चुल आणि मुल ह्या मर्यादितच न राहता राष्ट्र विकासात हातभार लावणारी सक्षम नेतृत्व देणारी बनली आहे. परंतु ह्या स्त्रीला स्वतःच्या कुटुंबात मात्र तोच दर्जा आहे. जो परंपरागत रूढी व परंपरेने दिला आहे. यामुळे आजही कुटुंब व्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात हिंसाचार होतांना दिसतो. यासाठी केवळ कायदे करून ही समस्या मिटणार नाही. तर कौटुंबिक हिंसाचार थांबविण्यासाठी स्त्री ला माणूस म्हणून स्वीकरले गेले पाहिजे.

संदर्भसूची :

१. मुढढे, अरूणा प्रकाश (२०१६), महिला सक्षमीकरण स्वरूप व विकास,
२. गोरे, शुभांगी (२००४), स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने, वरदा पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
३. लोटे, रा. ज.(२००७), भारतीय समाजसंरचना आणि सामाजिक समस्या, पिंपळापूरेअँड पब्लिशर्स, नागपूर.
४. Ahuja Ram (1997), Social Problem In India, Rawat Publication, Mumbai.
५. पंचपोर तन्मया, कौटुंबिक हिंसाचार :व्यक्त होऊया...माणूसकी जपूया, दैनिक सकाळ, ९ जून २०१७
६. <http://m.dailyhunt.in/marathi>
७. www.esakal.com/marathi

आर्थिक परिस्थितीमुळे स्त्रियांवर होणारे अत्याचार : एक अभ्यास

प्रा. जयवंत नथ्यूजी काकडे

इतिहास विभाग, विवेकानंद महाविद्यालय, भद्रावती.

सारांश:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांच्या वाट्याला आलेल्या पश्चित सुधारणा व्हावी, त्यांना मान सन्मानाने जगता यावे, स्वातंत्र्याचा उपभोग त्यांनाही घेता यावा म्हणून भारताच्या संविधानाने माणूस असण्याचे सर्व अधिकार स्त्रियांना प्रदान केले, त्यासाठी तरतुदी केल्या. भारत सरकारने स्त्रियांचे न्याय, हक्क, अधिकार यांची जोपासना करण्यासाठी विविध कायदे केले. मानवी हक्क आयोग, महिला हक्क आयोगांची निर्मिती केली. तरीही भारतीय समाजात सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक स्थिती रूढी-परंपरा यांना अनुसरून स्त्रियांवर मानहाण, शारीरिक इजा, बलात्कार, हुंडाबळी, स्त्री भ्रूण हत्या, लैंगिक अत्याचार, वेश्या व्यवसाय, कन्या वध, मानवी तस्करी, निम्न दर्जाचे आरोग्य, आर्थिक परावलंबित्व इत्यादी प्रकारचे हिंसाचार होत आहेत. आणि ते घराबाहेरील व्यक्तिपेक्षा घरातील पुरुषांकडूनच अधिक प्रमाणात होत आहेत. यासाठी प्रामुख्याने समाज व्यवस्थेत पुरुषांनी घेतलेली मुख्य भूमिका जशी कारणीभूत आहे. तसेच जाणीवपूर्वक स्त्रियांना ठेवलेले अज्ञानी, त्यांना नाकारलेली उत्पादनाची साधने व संपत्तीवरील अधिकार हेही आहे. कायद्याने आज हे बदलले असले तरी भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात पुरुषांची तशी मानसिकता बदलेली दिसून येत नाही. म्हणूनच शिक्षित, मध्यम वर्गीय व उच्च वर्गातील स्त्रियांपेक्षा गरिब कुटुंबातील स्त्रिया अत्याचाराना मोठ्या प्रमाणात बळी पडतात. सदर अध्यनावरून आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्याने गरिब वर्गातील स्त्रिया मारहाण, निम्न दर्जाचे आरोग्य, हुंडाबळी, स्त्री भ्रूण हत्या, वेश्या व्यवसाय, लैंगिक अपराध, यांना बळी पडतात. यातून या स्त्रियांना वाचवायच्या असेल तर स्त्री विषयक प्रश्नांमध्ये पुरुषांचे अधिक प्रबोधन करणे, स्त्रियांना शिक्षणाच्या अधिक संधी उपलब्ध करून देणे, त्यांना सन्मानजनक रोजगार देणे, व स्त्री अत्याचार विषयक कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करून गुणहेगारांना जरब बसेल अशा शिक्षा देणे या बाबींची अंमलबजावणी करावी लागेल.

बीज शब्द : स्त्री हिंसाचार, स्त्री भ्रूण हत्या, मारहाण, हुंडाबळी.

प्रस्तावना :

कोणत्याही समाजाच्या खुशहालीचा आधार त्या समाजातील स्त्रियांचा दर्जा व त्यांना मिळणारा सन्मान मानला जाऊ शकतो. परंतु भारतीय समाजात स्त्रीला उत्तर वैदिक काळापासून ते ब्रिटिश शासन काळापर्यंत वेद अध्ययन, ज्ञानार्जन यांचा अधिकार नव्हता या बरोबरच आर्थिक, सामाजिक, राजकीय क्षेत्रातही तिला दुय्यम भूमिकाच मिळालेली होती. तर ब्रिटिश शासन काळात इंग्रजी शिक्षण आणि राजा राममोहन रॉय, प. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा जोतीबा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर इत्यादी धर्म सुधारकांचे कार्य इत्यादींचा परिणाम म्हणून स्त्री विषयक पुनर्जागरणाला सुरुवात झाली. तरीही भारतीय समाजात स्त्रियांना दुय्यम दर्जा मिळाला. त्यामुळेच कदाचित स्त्रियांच्या मागासलेपणा बरोबर देशही मागासला. फुलेंच्या मतानुसार याचे मुख्य कारण अविद्या हे होते. म्हणून त्यांनी स्त्रिमुक्ती सुधारणेच्या कार्याची सुरुवात स्त्री सुधारणेने केली. भारतीय संविधान निर्मात्यांनीही संविधानात स्त्री संरक्षणाकरिता न्याय, अधिकार व हक्कांबाबत तरतुदी करून त्यांना न्याय मिळवून दिला.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी, स्त्रियांचे संरक्षण व हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी विविध कायदे, राजकीय हक्कांचे प्रदान आणि महिला आयोगाची निर्मिती

करण्यात आली. यामुळे स्त्रियांवर लादलेली बरीच बंधने कमी झाली तरीही सर्व स्तरातील स्त्रियांचा दर्जा समाजात व कुटुंबात उंचावला आहे असे म्हणता येणार नाही. त्यामुळेच आज २१ व्या शतकातही स्त्रियांवरील बंधने, त्यांचे शोषण, स्त्री हिंसाचार त्यांना सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकिय क्षेत्रात मिळणारी दुय्यम वागणूक सुरूच आहेत.

स्त्री ही माणूस आहे, तिलाही समान अधिकार, समान हक्क उपभोगण्याचा अधिकार आहे. मानवी स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा, भारतीय संविधान या नुसार स्त्रियांचे हक्क,अधिकार अबाधित करण्यात आले. परंतू अजुनही स्त्रियांवरील हिंसाचार मात्र सुरूच आहे. त्यामागे अनेक कारणे व हिंसाचाराचे अनेक प्रकार दिसून येतात. यातील आर्थिक स्थितीमुळे सामान्य महिलांवर होणारे अत्याचार, हिंसाचार या विषयावर लक्ष केंद्रित करून आर्थिक परिस्थितीमुळे स्त्रियांवर होणारे अत्याचार हा विषय प्रस्तूत शोध निबंधाकरिता निवडण्यात आला.

विषयाची निवड :

सामाजातस्त्री विषयक जागृती झाली. स्त्रियांवरील अत्याचार कमी झाले. तरी ते संपलेले नाही. त्यामुळे गरिब कुटुंबातील स्त्रियांना कशाप्रकारे हिंसाचाराला बळी पडावे लागतात याची माहिती घेऊन त्यावर प्रकाश टाकता यावा म्हणून प्रस्तूत शोध निबंधाकरिता सदर विषय निवडण्यात आला.

शोध निबंधाचे उद्देश :

प्रस्तूत अध्ययनातून स्त्री विषयक प्रश्नांची परिस्थिती विषद करणे, गरिबीमुळे स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराची स्थिती समजून तिचे अध्ययन करणे, अशा अध्ययनातून इतर अभ्यासकांना माहिती प्राप्त करता येतात.

गृहीत तथ्य :

आर्थिक परिस्थिती गरिब असल्याने स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार होतो,त्यांना तो सहन करावा लागतो, हिंसाचारामुळे स्त्रियांना शारीरिक, मानसिक त्रास सहन करावा लागतो.

संशोधन पद्धती :

सदर शोध निबेध तयार करताना संशोधन पद्धतीनुसार संशोधन साधनांचा वापर केला आहे. म्हणजेच या करिता ग्रंथालयीन पद्धतीचा वापर केला आहे.

संशोधन आराखडा :

सदर शोध निबंधाकरिता वर्णनात्मक आराखळा वापरण्यात आला. या आराखळ्यानुसार विषयाचे यथायोग्य वर्णन करणे सोपे ठरतात. तसेच गृहित कृत्यांची उकल करणे सोपे ठरते.

तथ्य संकलन पद्धती :

सदर विषयाच्या अनुषंगाने तथ्य संकलनाकरिता ग्रंथ, वृत्तपत्रे, नेट इत्यादींचा शोध घेऊन त्यातील माहिती संकलित करून विषयाची मांडणी करण्यात आली.

विषय विश्लेषण :

स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा अभाव हे त्यांना असलेल्या निम्न सामाजिक दर्जाचे प्रमुख कारण होते. स्वातंत्र्यापूर्वी स्त्री शिक्षणासाठी बरेच प्रयत्न झालेत. परंतू स्वातंत्र्योत्तर काळात या प्रयत्नांना खरी गती मिळाली. १९८१ च्या जनगणनेनुसार सुशिक्षित स्त्रियांची संख्या ४ कोटीच्या वर होती. १९९१ मध्ये ही संख्या ५२.२ टक्के झाली. अशा स्त्रियांच्या न्याय हक्कांकरिता कायदे करण्यात आले. स्त्रियांच्या बाबतीत तयार झालेले कायदे प्रत्यक्ष कार्यान्वीत न होता कागदोपत्रिच राहिलेले आढळतात.^१ त्यामुळेच आजही भारतीय स्त्री अनेक समस्यांनी जखडलेली आहे. फुले म्हणायचे, स्त्री पुरुष सर्व कष्टकरी व्हावे ॥ कुटुंबा पोसावे ॥ आनंदाने ॥ १ ॥ नित्य मुलीमुलां शाळेत घालावे ॥ अन्नदान द्यावे ॥ विद्यार्थ्यास ॥ २ ॥

सार्वभौम सत्य स्वतः आचरावे ॥ सुखे वागवावे ॥ पंगू लोकां ॥३॥
 अशा वर्तनाने सर्वा सुख द्याल ॥ स्वतः सुखी व्हाल ॥ जोती म्हणे ॥४॥^३

परंतू महात्मा फुलेंना अभिप्रेत असलेली समाज व्यवस्था निर्माण होऊ शकली नाही म्हणूनच महिलांना असणारा धोका, शारीरिक इजा, लैंगिक अत्याचार, समाजातिल तसेच धर्मातील अनिष्ट प्रथा, रूढी, परंपरा, आर्थिक सहभाग, स्त्री भ्रूण हत्या, बाल मृत्यू आणि मानवी तस्करी यात भारताचा जगात चौथा क्रमांक लागला.^३ स्त्री शोषणाची सुरुवात तेव्हापासूनच होतात की, जेव्हा आई-वडिलांची भूमिका निभावणारे दोन माणसं किंवा दोघांमधील कोणी एक या बाबीवर विचार करतात की, गर्भधारणे नंतर जे मुल स्त्रियांच्या गर्भात आले आहे ते मुलगा आहे की मुलगी?^४ कुटुंबातील व्यक्तींना जेव्हा माहीत होतात की, त्यांच्या घरी कोणी स्त्री मुलीला जन्म देणार आहे, तेव्हा ते नाराज होतात. त्यांना असे वाटतात की, काही मोठे नुकसान झाले. कोणी स्त्रीचा असा अपमान केला की ती जीवनभर विसरणार नाही. आणि अपमानाचा हा कधीही न थांबणारा शिलशिला त्या स्त्रीच्या जीवनात सुरू होतो.^५ यात स्त्रीची आर्थिक बाजू महत्वपूर्ण भूमिका वठवितात. भारतीय समाजात आर्थिक जबाबदारी पुरुष वर्ग निभवतात. स्त्री घरच्या जबाबदाऱ्यांशी जुडल्याने आर्थिक जबाबदारी निभवू शकत नाही.^६ त्यामुळेच पुरुष प्रधान समाजात स्त्री जन्मापासून मृत्यू पर्यंत पूर्णता पुरुषांवर निर्भर आहे. ती वेगवेगळ्या नात्यांमध्ये वेग वेगळ्या भूमिका निभवतात परंतू सत्य हे आहे की, आपली सुरक्षा व जीवन जगण्यासाठी पुरुषांवर निर्भर आहे. म्हणूनच पुरुषांचे वर्चस्व आहे व स्त्री आपल्याला दुय्यम स्थानी ठेवून कधी खुश तर कधी नाखुश असतात.^७ विवाहानंतर स्त्रीचा सामाजिक अथवा आर्थिक स्तर स्वतंत्रपणे न बघता प्रत्यक्षपणे कुटुंबात तिच्या पतीच्या दर्जाशी निगडित होतात व ती आपल्या पतीच्या कुटुंबात होणाऱ्या दर्जावर आधारित असतात. काही कुटुंबात पती आपल्या पत्नीला समानतेचा दर्जा देतात परंतू बहुतांश प्रकरणांमध्ये विशेषतः निम्न व मध्यम उत्पादन वर्गांमध्ये निरक्षर व कमी शिकलेल्या तसेच आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी पत्नींना हा अनुभव करून दिला जातो की, ती रिकामी व अर्थहीन आहे. जेव्हा एखादे कुटुंब अडचणींमधून जातात तेव्हा प्रामुख्याने अशा प्रश्नांमध्ये कुटुंबातील पत्नी या सदस्यालाच समस्येकरीता दोषी धरून तसा आरोप केला जातो.^८ जग कितीही सभ्य झाले तरी स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण मात्र सभ्य झाला नाही. स्त्रीला कमी लेखने, कमी महत्व देणे, तिच्यावर पूर्णपणे विश्वास न ठेवणे हा पूर्वग्रह जनमाणसात पक्का बसला आहे.^९ म्हणूनच महिलांवर होणारा अत्याचार केंद्रस्थानी ठेवताना डॉ मीरा शीवा म्हणतात, 'महिलांवरील हिंसांना महिलांच्या स्वास्थ्यासंबंधी एक प्रमुख मुद्दा मानला आहे. ही एक बिघडलेली जन स्वास्थ्याची समस्या आहे. जिथे पुरुष रस्त्यांवर होणाऱ्या हिंसा, अपराध इत्यादींचा शिकार आहे. तर महिलांवरील होणाऱ्या हिंसा त्यांचे पती किंवा ओळखीच्या व्यक्तींद्वारे केल्या जाते'.^{१०} या पार्श्वभूमीवर आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, रूढी परंपरा इत्यादी कारणांमुळे स्त्रियांवर शारीरिक, मानसिक स्वरूपाचे अत्याचार केले जातात त्यात स्त्रियांच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे स्त्रियांवर पुढीलप्रमाणे अन्याय, अत्याचार होताना दिसून येते.

स्त्री भ्रूण हत्या :

भारतात स्त्री भ्रूण हत्या मोठ्याप्रमाणात होत आहे. कन्या वधाच्या मर्यादित समस्येला सोनोग्राफीद्वारे गर्भलिंग चाचण्या करून मोठ्याप्रमाणत करीत आहे. त्यामुळे देशातील स्त्री-पुरुषांच्या संख्येत तफावत वाढत आहे. उपलब्ध आकडेवारी नुसार जगात प्रतिवर्षी दीड कोटी गैर कायदेशीर गर्भपात केले जाते. भारतासारख्या देशातील गर्भपाताचा लेखा जोखा मिळत नाही त्यामुळे त्याचे प्रमाणीत आकडे प्राप्त करणे कठीण आहे. तरीही प्राप्त झालेल्या माहितीनुसार सर्वात

जास्त गर्भपात आशीयायी देशांमध्ये होते. भारत गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपाताच्या प्रश्नात खुप पुढे आहे. यातील बहुतांश गर्भपात पाहीजे नसणाऱ्या स्त्री गर्भांना पाडण्यासाठी केल्या जाते.^{११} भारतात गेल्या शतकात पाच कोटी मुली स्त्री भ्रूण हत्या व इतर कारणांनी जन्म घेऊ शकल्या नाही.^{१२} डॉ. उमा गोस्वामीच्या मते, गरीब त्यांना यासाठी मारतात की, ते मुलीचे पालन पोषण करू शकत नाही, त्यांच्या विवाहाचा खर्च करू शकत नाही.^{१३}

मारहाण:

स्त्रियांना मारहाण करण्याचा पुरुषांना अधिकार आहे अशी प्रेरणा त्यांना कुटून मिळतात हे कळत नाही, कदाचित 'ढोल, गंवार, शुद्र, नारी ये सब ताडन के अधिकारी' या दोह्यानुसार स्त्रियांना मारहाण करणे हा आपला अधिकार आहे. या न्यायानुसार पुरुष वर्ग वागून स्त्रियांना मारहाण करित असतात. स्त्रीला मारहाण करणे याची थोडक्यात व्याख्या, 'पती द्वारे पत्नीला जखमेसह किंवा जखमेशिवाय जाणून बुजून मारणे' या प्रकारे करण्यात आली आहे. ही व्याख्या पत्नीसोबत केलेल्या शारीरिक हिंसात्मक कार्यापर्यंतच मर्यादित आहे.^{१४} भारतासारख्या समाजात पत्नीविरुद्धच्या हिंसात्मक कार्याची गंभीरता अटक किंवा गुन्हेगार ठरविल्या जाणाऱ्या शब्दात किंवा रूग्णालयांमध्ये भरती करणे किंवा घटस्फोटांनी मोजल्या जाऊ शकत नाही. कारण की मारहाण कितीही हिंसक असली तरीही स्त्रीया बऱ्याच वेळा त्यास शांततेने सहन करते. जर मारहाणीच्या जखमा बऱ्याच गंभीर नसेल तर त्या रूग्णालयात भरती होण्यापासून दूर राहते. आपल्या संस्कृतीत मारहाणीची गंभीरता केवढ्या या शब्दात मापल्या जाऊ शकतात, पत्नीने किती वेळा जखमांची पीडा भोगली किंवा किती वेळा ती बेहोश झाली? तिने किती वेळा आपल्या पतीचे घर सोडले किंवा आपले आई-वडील किंवा नातेवाईकांच्या घरी गेली? किती वेळा तिला रूग्णालयात भरती केल्याशिवाय किंवा रूग्णालयात भरती केल्यानंतर डॉक्टरच्या उपचाराची गरज निर्माण झाली?^{१५} पिडीत पत्नींना जेव्हा हे विचारण्यात आले की, अशी कल्पना करा, कोणी व्यक्तीने तुमच्या मारहाणीची सुचना पोलीसला दिली तेव्हा त्या पोलीसांसमक्ष ते मान्य करेल काय? तेव्हा त्यातील २४.८ टक्के स्त्रियांनी होय असे उत्तर दिले. ४८.९ टक्केनी नाही उत्तर दिले. २६.३ टक्केनी कोणतेही खास उत्तर दिले नाही. पोलीसांसमोर ते मान्य न करण्याची कारणे म्हणजे सामाजिक सन्मान २९.२ टक्के, सामाजिक अपमान २३.०० टक्के, आई-वडील, नातलग व शेजाऱ्यांकडून टिका होण्याची भीती २०.० टक्के, हा व्यक्तिगत प्रश्न आहे १७.१ टक्के तसेच पती अधिक मारेल १०.८ टक्के या प्रकारचे व प्रमाणात असल्याचे दिसून आले.^{१६} गरिब कुटुंबांमध्ये पत्नीला मारहाण करण्यापर्यंत भांडणं निर्माण होण्यासाठी अपर्याप्त उत्पादनाची साधने असलेले वातावरण कारणीभूत ठरतात. जेव्हा पती उत्तन्नाची साधने शोधण्यासाठी सर्व संभव साधणांचा शोध घेतल्यावरही अयशस्वी होतात तेव्हा त्याची पत्नी जर जीवन यापनाकरिता त्याला पैसे मागते तेव्हा तो चिडचिडा होतो. व काही भावनात्मक स्थितीत जेव्हा त्याची पत्नी पैसे मागते तेव्हा तो तिला मारहाण करतात.^{१७}

आरोग्य विषयक शोषण :

राष्ट्रीय मानव आयोगाच्या अहवालानुसार योजना आयोगाने घोषण केली की भारतात ५१.० टक्के पेक्षा जास्त महिला अॅनीमिया, पाणी, रक्त यांची कमी असल्याने ग्रस्त आहे. ग्रामीण भागात बालमृत्यूदर आणि बाळंतपणाच्या वेळी स्त्रियांचा मृत्यूदर मोठा असतो. ग्रामीण भागात खाजगी आरोग्य सुविधा नाहीच्या बरोबर असते. प्राथमीक स्वास्थ्य केंद्र, ग्रामीण आरोग्य सेवेचे केंद्र आहे परंतु डॉक्टरांच्या पैसा मिळविण्याच्या धोरणामुळे ते उपेक्षित राहते. त्यातच स्त्रीया महत्वाच्या दृष्टीने कुटुंबात सर्वात शेवटी असते त्यामुळे कुटुंबातील भोजनाचे पहिले हक्कदार मुलं असतात तर उरलेले अन्न मुली व महीलांच्या वाट्याला येतात परिणामी मुली व स्त्रियांचे स्वास्थ्य उपेक्षित

राहते.^{१८} सरकार पूर्णपणे आरोग्य विषयक दायित्व निभावू शकत नाही. ग्रामीण भागातील गरिबस्त्री खाजगी सेवा घेऊ शकत नाही त्यामुळे ग्रामीण स्त्रियांचा स्वास्थ्य व चिकीत्सेचा गंभीर प्रश्न निर्माण होत आहे.^{१९} अशाप्रकारे गरिबीमुळे योग्य आरोग्यविषयक सुविधांचा उपयोग घेता येत नाही. त्यामुळे त्यांचे आरोग्यविषयक शोषण होताना दिसून येते.

हुंडाबळी :

भारतीय संस्कृतीत जन्मापासून मृत्यू पर्यंतच्या सर्व अवस्थांमध्ये स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा हीन लेखले जाते हे एक ऐतिहासिक सत्य आहे. परंतु ते पूर्ण सत्य नव्हे. कारण जन्माच्या आधिची गर्भावस्था आणि मृत्यू नंतरचे अंत्यसंस्कार यांच्या बाबतीत धर्मसंस्थांनी सांगितलेले नियमही स्त्रियांना कमी लेखणारेच आहे.^{२०} त्यामुळेच उत्तर वैदिक काळात असलेले विवाहाचे ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गांधर्व, राक्षस, पैशाच अशा आठ प्रकारातील पहिले चार प्रकार समाजमान्य तर उरलेले चार समाजमान्य नव्हते. यातील आसुर विवाहानुसार वधु मिळविण्यासाठी वराला वधुपित्याला द्रव्य द्यावे लागत असे.^{२१} परंतु कालांतराने पारडे उलटे होऊन वधुपित्यांनी वराला द्रव्य देऊन मुलगी देणे सुरू केले, याच पद्धतीला आपण हुंडा पद्धती असे म्हणतो. पुढे वर किंवा वराचे आई—वडील यांची हुंड्याची भुक वाढत गेली व ती पूर्ण करण्यात वधु पक्ष कमी पडला की, मग वधुला शारीरिक, मानसिक त्रास देणे, प्रसंगी बळी घेणे अशा पद्धती सुरू झाल्या. समाजात हुंडाबळी व स्त्री सन्मानाची समस्या निर्माण झाली. समाजातील स्थितीवरून ज्ञात होते की, बहुतांश प्रकरणांमध्ये मुलीचे सासु—सासरे मुलीच्या आई—वडीलांकडे विवाहानंतरही पैसा, वाहन, सोने किंवा इलेक्ट्रॉनिक वस्तू इत्यादींची मागणी करते. यातील २५.८ टक्के प्रश्नांमध्ये मुलींच्या आई—वडीलांनी मागण्या आंशीकपणे पूर्ण केल्या, परंतु ७४.२ टक्के मागण्या पूर्ण केल्या जाऊ शकत नव्हत्या. तेव्हा सासु—सासरे आपल्या सुने सोबत वाईट व्यवहार करते, अपमान करून आपला राग व्यक्त करतात.^{२२}

वेश्या व्यवसाय :

महिला व बालकल्याण मंत्रालयाच्या निवेदनानुसार मुलींचे वेश्या व्यवसायात येण्याचे मुख्य कारण गरीबी, निरक्षरता व परंपरागत परंपरा आहे.^{२३} कोणतीही स्त्री या व्यवसायात स्व मर्जीने येत नाही. जेव्हा तिच्यासमोर जीवन जगण्यासाठी या शिवाय इतर कोणताही मार्ग नसतात किंवा जेव्हा तिचे लैंगिक समाधान होत नाही. या व्यवसायातील काही ठेकेदार पैसा मिळविण्यासाठी स्त्रियांना जबरिने हा व्यवसाय करण्यास भाग पाडतात.^{२४} त्या स्त्रिया बहुतांश गरिब कुटुंबातील असतात. समाजातील ज्या गरीब लोकांकडे अर्थाजिनासाठी कोणताही कामधंदा नसतात, ते स्वताला समाजात असुरक्षित अनुभव करतात. अशा लोकांशी दलाल लोक जवळीक साधतात, त्यांना आर्थिक मदत करून कर्जाच्या प्रभावात घेते. त्या बदल्यात त्याने मुलगी दिली तर त्याला पैसा मिळतात, त्याचे कर्ज माफ केले जाईल असे सांगून शेवटी त्या व्यक्तिकडून त्याची मुलगी विकत घेते व ती दुसऱ्याला विकते.^{२५} विदर्भातील गरिबांच्या मुली नादी लावून त्यांची हरियाणा, राजस्थान राज्यात विक्री करणारी टोळी विदर्भात सक्रीय असल्याच्या बातम्या वृत्तपत्रात येत आहे. त्यामुळे वेश्या व्यवसाय आणि मुलींचा होणारा क्रय विक्रय ही गंभीर समस्या निर्माण होत आहे. एकूण विचार केला तर स्त्रीला वेश्या फक्त पुरुष बनवित असते व ते आमच्या मध्येच असतात. आमची घरे, वसत्या, गांव, नगरांमध्ये राहतात आणि आमच्याच मुली, स्त्रीया घेऊन देह व्यापाराच्या दुकाणात नेऊन विकतात. तिथूनच स्त्रीची वेश्या बनण्याची सुरुवात होते.^{२६}

लैंगिक अपराध :

आज भारतातील वृत्तपत्रांमध्ये स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचाराच्या बातम्या नित्याचाच झाल्या आहे. यात प्रामुख्याने गरिब कुटुंबातील मुली व स्त्रियांनाखोटी नाटी आश्वासने देऊन, प्रसंगी

विवाहाचे आमीष दाखवून पुरुष त्यांचे लैंगिक शोषण करीत असल्याच्या बातम्या प्रसारीत होतात. शर्मा व सुद यांच्या अध्ययनानुसार तीन चतुर्थांश अत्याचारांमधील अधिक पिढीत स्त्रीया निम्न उत्पन्न समुहातील आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, गरिब कुटुंबातील स्त्रीया लैंगिक हिंसेला बळी पडण्याची जोखीम जास्त राहते.^{२७} यावरून आपल्याला असे म्हणता येते की स्त्रियांवरील बलात्कार आणि त्यांची आर्थिक परिस्थिती यांचा जवळचा संबंध आढळतात.

निष्कर्ष :

सदर विषयावरील अध्ययनाने पुढील निष्कर्ष स्पष्ट होते.

१. आई वडील कन्या व पुत्र यामध्ये भेद करतात. मुलीपेक्षा मुलाला अधिक महत्व देतात.
२. आर्थिक व संरक्षणात्मक दृष्ट्या स्त्री पुरुषावर अवलंबून आहे. त्यामुळे ती पुरुषी हिंसाचाराला बळी पडतात.
३. स्त्री अत्याचार हा सामाजिक स्वास्थ्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.
४. उत्पादनाची साधने व संपत्तीमध्ये स्त्रियांचा वाटा कमी आहे. त्यामुळे तिला आर्थिक प्रतिष्ठे अभावी सामाजिक, कौटुंबिक प्रतिष्ठा मिळत नाही.
५. आर्थिक परावलंबित्वामुळे स्त्रीला मारहाण, हुंडाबळी, स्त्री भ्रूण हत्या, आरोग्य, लैंगिक अपराध, वेश्या व्यवसाय या हिंसाना वळी पडावे लागते.
६. गरिब कुटुंबातील स्त्रियांना वारंवार मारहाण होते.
७. गरिबीमुळे स्त्रियांमध्ये अन्ननिमीया, रक्त अल्पता असे आजार वाढू लागले.
८. हुंडा पद्धतीमुळे स्त्रियांना मनस्ताप होतो, प्रसंगी मृत्यूही ओडवतात.
९. गरिबीमुळे मुलींचे पालन पोषण करता येत नाही त्यामुळे त्या गर्भातच मारल्या जाते.
१०. वेश्या व्यवसायात मोठ्या संख्येने गरिब कुटुंबातील स्त्रीया असते.
११. घराबाहेरील पुरुषांबरोबरच घरातील पुरुषांकडूनही स्त्रियांवर अत्याचार होतो.

सुचना :

१. समाजात विशेषतः पुरुषांमध्ये स्त्री ही माणूस आहे, तिचा सन्मान केला पाहिजे ही विचारसरणी रूजविणे आवश्यक आहे.
२. पिढीत स्त्रियांना जलद गतीने न्याय देण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.
३. अमानविय कृत्ये व गुणह्यांकरिता कायदे कठोर करावे, शिक्षा कठोर करण्यात याव्या.
४. स्त्रीला स्व संरक्षणाकरिता कराटे सारखे प्रशिक्षण देण्यात यावे.
५. प्रसार माध्यमात स्त्रियांविषयक सकारात्मक बदल करण्यात यावा.
६. स्त्रियांना सन्मानजनक व मोठ्या रोजगाराच्या नोकऱ्या देण्याची व्यवस्था करण्यात यावी.

संदर्भ सुची :

१. देशपांडे, डॉ. शीला द., कुटुंबसंस्था आणि परित्यक्ता स्त्री, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती ११ सप्टेंबर २०११, पृ. क्र. २३.
२. खिंवसरा मंगल, स्त्री मुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्रांचा सहभाग, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती ३ जानेवारी २००५, पृ. क्र. ६५.
३. देशपांडे, डॉ. शीला द., कुटुंबसंस्था आणि परित्यक्ता स्त्री, पृ. क्र. २७.
४. कमल, एम. पी., स्त्री अस्मिता और अस्तित्व, मिनल बुक एजेन्सी, दरियागंज, नई दिल्ली, २०१२, पृ. क्र. ३.
५. तैत्रव, पृ. क्र. १५.

६. तैत्रव, पृ. क्र. ३३.
७. तैत्रव, पृ. क्र. ४९.
८. शर्मा, बी. एम., सुषमा सुद, महिलाओं के विरुद्ध अपराध एव पुलिस की भूमिका, बाफना पब्लिकेशन प्रा. लि. जयपूर, प्रथम संस्करण २०१२, पृ. क्र. १.
९. कमल, एम. पी., स्त्री अस्मिता और अस्तित्व,, पृ. क्र. ५९.
१०. तैत्रव, पृ. क्र. १५०.
११. तैत्रव, पृ. क्र. २४.
१२. देशपांडे, डॉ. शीला द., कुटुंबसंस्था आणि परित्यक्ता स्त्री, पृ. क्र. २७.
१३. कमल, एम. पी., स्त्री अस्मिता और अस्तित्व,, पृ. क्र. २३.
१४. शर्मा, बी. एम., सुषमा सुद, महिलाओं के विरुद्ध अपराध एव पुलिस की भूमिका, पृ. क्र. ३.
१५. तैत्रव, पृ. क्र. ८.
१६. तैत्रव, पृ. क्र. ९.
१७. तैत्रव, पृ. क्र. १५—१६.
१८. शर्मा, डॉ. विनी, मानवाधिकार और महिलाएँ, बाफना पब्लिकेशन, जयपूर, २०१४, पृ. क्र. १८१.
१९. तैत्रव, पृ. क्र. १८२.
२०. गायधनी, र. रा., प्राचीन भारतीय स्त्री जीवन, वाय. सी. एम. ओ. यु., नाशिक, प्रथम प्रकाशन २००४, पृ. क्र. ७.
२१. तैत्रव, पृ. क्र. १३.
२२. शर्मा, बी. एम., सुषमा सुद, महिलाओं के विरुद्ध अपराध एव पुलिस की भूमिका, पृ. क्र. ६६.
२३. तैत्रव, प्राक्कथन, पृ. ३.
२४. कमल, एम. पी., स्त्री अस्मिता और अस्तित्व,, पृ. क्र. ८३.
२५. तैत्रव, पृ. क्र. ८०.
२६. तैत्रव, पृ. क्र. ७५.
२७. शर्मा, बी. एम., सुषमा सुद, महिलाओं के विरुद्ध अपराध एव पुलिस की भूमिका, पृ. क्र. ३३.

कौटुंबिक हिंसाचार सामाजिक स्वास्थ्याला पोखरणारी किड

डॉ. मंगला गोरे

इतिहास विभाग प्रमुख

‘यत्र नार्यस्तू पुज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवता’, असे स्थान. ‘न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती मध्ये बदलले.

मानव हा समाजषिल प्राणी आहे. समाजातील कुटुंबव्यवस्था व्यक्तीला घडविण्याचे कार्य करते. स्त्री आणि पुरुष संसार रथाची दोन चाके असली तरी कुटुंब व्यवस्थेत स्त्री ही केंद्रस्थानी असते. मानव जातीच्या इतिहासात मालकी हक्काच्या भावनेतून हिंसाचाराचा उदय झालेला दिसून येतो. कारण पुरुष सत्ताक समाजाने स्त्रीला निर्णय स्वातंत्र्य दिले नाही. मानव समुह करून राहू लागल्यावर कमविणे पुरुषाकडे तर करून घालणे स्त्रीकडे अशी श्रम विभागणी झाली आणि ती बंदिस्त झाली. वंशवृद्धी आणि वंशपुद्धीसाठी आणखी जाचक बंधने तिच्यावर येवू लागली. त्यातूनच बालविवाह, सतीप्रथा, केषवपण या अनिष्ट प्रथा सुरू झाल्या भौतिक जिवणाच्या विकासासोबत स्त्री पुरुष संबंधही बदलत गेले.

आजच्या स्थितीत कौटुंबिक हिंसाचार एक ज्वलंत सामाजिक समस्या आहे. स्त्री मानव जीवनाची जन्मदाती आहे. ज्या संस्कृतीत देवघरात स्त्रीची विविध रूपात बुद्धीचे प्रतिक म्हणून सरस्वती, षक्तीचे रूप म्हणून दुर्गा तर संपत्तीचे प्रतिक म्हणून लक्ष्मीची पुजा केली जाते त्याच संस्कृतीत मुलीचा जन्मच नकोसा म्हणून तीला नष्ट करण्यासाठी हिंसक मार्ग वापरले जातात. तसेच व्यवहारात पदोपदी तिचा अपमान केला जातो.

कौटुंबिक हिंसाचार :

घरगुती हिंसा म्हणजे शारीरिक त्रास देणेच नाही तर कोणत्याही प्रकारचे वागणे जेणे करून सत्ता आणि नियंत्रण मिळविण्याच्या उद्देशाने केले जाते. गिल्सच्या मते “एखादया व्यक्तीला प्रत्यक्षात इजा किंवा जखम न करता, इजा किंवा जखमी करण्याच्या उद्देशाने केलेला हल्ला म्हणजे हिंसा होय.” कौटुंबिक हिंसाचार हा घरातून होणारा हिंसाचार होय. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रीचे स्थान दुय्यम असल्याने स्त्री हीच हिंसाचाराला बळी पडते. भारताला स्वातंत्र्य मिळून 70 वर्षे लोटली तरी कुटुंबात होणारे हिंसाचार कमी झाले नाही. हिंसा म्हणजे एक प्रकारे शारीरिक व मानसिक छळच होय.

कौटुंबिक हिंसाचार हा शब्द खऱ्या अर्थाने कौटुंबिक नसून सामाजिक, आहे. हिंसाचार ही विकृती आहे, त्याला कोणतीही जात, धर्म, पंथ, लींग याचे बंधन नाही. स्त्रियांसोबत वृद्ध, मुले, पुरुष ही हिंसाचाराचे बळी ठरतात. कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याप्ती व हिंसाचाराची परंपरा फार मोठी व जुनी आहे. स्वतःचा अहंकार सुखावण्यासाठी, समोरच्या व्यक्तीला जाणते अजाणतेपणाने मानसिक, शारीरिक छळ करण्यासाठी सत्ता वापरली जाते.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे पुरातन काळातील स्वरूप :

हिंसाचार हा प्राचिन काळापासूनच नाही तर रामायण, महाभारतातही याचे उदाहरण दिसते. या काळात आदर्श व आज्ञाधरकपणा हे आवश्यक मानले होते परंतु त्यातच हिंसाचार दडलेला होता. राम वनवासात जात असतांना बंधूप्रेमाखातर किंवा त्यांना सोबत म्हणून रामाचा लहान भाऊ लक्ष्मण रामासोबत वनवासात निघाला. परंतु लक्ष्मणाची पत्नी उर्मिला हीचा विचार त्याने केला नाही. रावणाच्या लंकेतून परत आणलेल्या सीतेला दिराच्या समाधानासाठी अग्नी परिक्षा द्यावी लागली. तसेच गर्भवती असताना तिला तिच्याच पतीने घराबाहेर काढले जाते. तर द्रौपदीला जुगारात पणाला लावली जाते ती पतीकडूनच भर सभेत तिचे वस्त्र हरण केले जाते तेही कुटुंबातिलच सदस्याकडून व कुटुंबियांच्यासमोरच हा हिंसाचार नाही तर काय ? सिद्धार्थ गैतम आपल्या मुळासह पत्नी यशोधरेला सोडून जातो. त्याने ज्ञानप्राप्तीसाठी त्याग केलेला असला तरी त्यावेळी त्या स्त्रीची मानसिक स्थिती काय असू शकते याची कल्पना केलेलीच

बरी. अषी अनेक उदाहरणे आहेत. या स्त्रियांचा काय दोष होता काळ बदलला असला तरी आधुनिक काळातील संदर्भ वेगळे असले तरी तीच अवहेलना तीच स्त्री व तेच कुटुंब आहे. हिंसाचाराच्या पद्धती बदलतात घटनांचे संदर्भ बदलतात पण त्यामुळे होणारी होरपळ तीच असते.

fgl p fofo/k Lr j

घरात होणारी मारहाण, बळजबरी हा अदृश्य हिंसाचार आहे. शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि बैद्धीक या सर्व स्तरावर हिंसाचार होतो. आज सर्वच क्षेत्रात उंच झेप घेणारी, आपला ठसा उमटवणारी सक्रीय स्त्री असली तरी कुटुंबात तिचे स्थान चूल आणि मुल असेच गृहित असते. काही घरातून कमावत्या स्त्रीलाही खर्च करण्याचे स्वातंत्र्य नसते. उच्च पदापासून ते मजूरी करण्याच्या स्त्रीयाची सारखीच स्थिती असते. हुंडयासाठी मारहाण, चरित्र्यावर संषय घेणे, जास्त शिक्षण घेऊन नवऱ्याच्यापुढे जायचा विचार करू नकोस अशी धमकी देणे, षिकलेली मुलगी सैरभर असते अशी दुषणे देणे इ. सर्व हिंसेचे स्तर आहेत व याची कारणे सुद्धा आहेत.

fgl ph dkj.k

कौटुंबिक हिंसाचाराला कारणीभूत असलेल्या परिस्थितीचा विचार केल्यास तो मानवजातीच्या माथ्यावरील कलंक ठरतो. हिंसेची ढोबळ मानाने काही कारणे दिसून येतात. ती अशी –

- पुरुष आपली श्रेष्ठता सिद्ध करण्यासाठी
- सामाजिक कुप्रथा
- स्त्रियांचे आर्थिक परांलंबन
- अपिक्षितपणा
- पारिवारीक ताणतणाव
- लग्नात अपेक्षेप्रमाणे हुंडा मिळाला नाही म्हणून
- अंधश्रद्धा

कौटुंबिक हिंसेच्या घटनांच्या मागे एक कारणपरंपरा नेहमी समोर येते ती म्हणजे नवविवाहितेचा हुंडयापायी छळ किंवा संषयास्पद मृत्यु हे होय. हुडां म्हणजे लग्नाच्या वेळी हस्तांतरीत केलेली रक्कम होय. हुडा सामाजिक प्रतिष्ठेचे साधन मानला जातो. अपेक्षे प्रमाणे हुंडा मिळाला नाही तर तीचा मानसिक व शरीरिक छळ होतो इतकेच नाही तर खूनही होतो. पत्नीचा खून करण्याच्यालाही कोर्ट संषयाच्या आधारे निर्दोष मुक्त करते. त्यामुळे स्त्रीयांची असुरक्षिततेची व असहायतेची भावना वाढीस लागते, तिच स्त्री सासू झाल्यावर पूर्विका बदला घेण्याचा पुरेपुर प्रयत्न करते. सत्ता गाजविण्याचा अधिकार मिळतो व ती बदला घेते. पतीच्या छळा पुढे कुठलेच अपील नाही. आपल्या कर्माची फळे म्हणून तीला भोगण्यास भाग पाडले जाते. हा छळ उपाशी ठेवणे, मारहाण करणे, गळा दाबणे, चटके देणे, लैंगिक छळ करणे. अनैसर्गिक संबंध ठेवण्यास भाग पाडणे, पर पुरुषाशी संबंध ठेवण्यास भाग पाडणे. या शरीरिक आघाताने ती हतबळ होऊन मानसिकरित्या खचते या मरण यातनामुळे तीचे मानसिक आरोग्य धोक्यात येते. कायदयाची माहिती असुनही आपल्या घरच्या गोष्टी बाहेर जायला नको अशी खोटी प्रतिष्ठा जपण्यासाठी हिंसाचाराची वाच्यता कुठे करत नाही. भारतीय संस्कृतीत षक्तीच्या रूपात स्त्रीची पुजा होते त्याच संस्कृतीत मुलगी जन्माला येऊ नये म्हणून गर्भातच तिला संपवले जाते. त्याकरिता कुटुंबातून त्या स्त्रीवर दबाब टाकला जातो. काही अंधश्रद्धा व सामाजिक परंपरा पूर्ण करण्यासाठी वंषवृद्धीसाठी मुलगाच पाहिजे असतो म्हणून मुलगी जन्माला आली तर विविध अपत्याचाराला तिला सामोरे जावे लागते. रात्रंदिवस घरासाठी झटणारी, मुलं माणसाची निगराणी करणारी घरची लक्ष्मी घरातच सुरक्षित नाही.

स्त्रीला तिच्या घरात जगणे असहय होते . घरातून होणाऱ्या हिंसाचारविरुद्ध रोज वर्तमानपत्रात बातमी असतेच की, दारू पिऊन नषेत पत्नीला चाकूने भोसकले नुकतीच जळगाव येथील घटना होय. आरोपीचा मुलगा स्वतः पोलीसात कार्यरत आहे. रक्षकाच्या घरातच अषा घटना घडल्यास समाजाने बघावे कोणाकडे

हा प्रश्नच आहे. वडिलाने स्वतःच्या मुलीशी कुकर्म करणे, दषहतीत ठेवणे, घरात डांबून ठेवणे, पतीने पत्नीला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करणे, मानसिक छळ करून मनोरुग्ण बनविणे या गोष्टी नित्याच्याच आहे असे मनावयास हरकत नाही. 26 फ्रेब्रु 2020 च्या दैनिक लोकमत मध्ये अमरावती येथील घना आहे. विवाह बाहय संबंधात अडसर नको म्हणून 11 महिन्यांच्या बाळासह मातेला विष पाजून ठार मारण्याचा प्रयत्न केला आणि या कटात सासूचा महत्वाचा वाटा आहे आणि वरून तिनेच विषप्राण केल्याचा कांगावा केला. अशा घटना काही नवीन नाही

घरगुती हिंसाचाराला स्त्रियांचे बळी पडतात असे नाही तर पुरुषही बळी पडतात. अती महत्वाकांक्षी, चंचल, विकृत मनोवृत्तीच्या पत्नीच्या त्रासाला कंटाळून आत्महत्या करणारे पुरुषही आहेत. परंतु त्यांची संख्या नगण्य आहे. बरेचदा भारतीय दंडविधान 498 अ या कलमानुसार हुंड्यासाठी छळाची तक्रार विविहीतेने केल्यास आरोपीला ताबडतोब अटक होते. या कलमाचा दुरुपयोग करून खोटी तक्रार दाखल करून निर्दोष असणाऱ्या सासरच्या मंडळींना बल्लेकमेल केले जाते. पुरुषही विनाकरण भरडले जातात. याचा अर्थ सर्वच पुरुष वाईट नाही किंवा सर्वच स्त्रीया वाईट नाही. या दोघांमध्ये बौद्धिक व भावनिक मध्यस्थीची गरज असते. वही समाजात आजही विधवांची दैनिय आहे कुटुंबातिल व्यक्तींचा दुराचार पतीच्या संपततीतून बेदखल करणे तिच्या सोबत दुराचार करणे या गोष्टी होत असतात.

कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायदा :

- कौटुंबिक हिंसाचारपासून स्त्री संरक्षणाचा कायदा 13 सप्टेंबर 2005 रोजी अस्तित्वात आला.
- 1929 मध्ये बालविवाह प्रतिबंध कायदा अस्तित्वात आला 1945 ते 1978 या काळात त्यात महत्वाचे बदल करण्यात आले 2007 मध्ये बालविवाह प्रतिबंधक कायदा हा नविन कायदा अस्तित्वात आला त्यानुसार 18 वर्ष वयाच्या मुलीचा विवाह झाल्यास तो गुन्हा ठरतो.
- 1962 मध्ये हुंडा प्रमिबंधक कायदा अस्तित्वात आला असला तरी तो कागदोपत्रीच राहिल आजही हुंडा देणे आणि झोणे सुरुच आहे.
- 1983 मध्ये 498 अ हा विवाहितेच्या छहवणुकी बंदुळचे कलम कलाम आहे तरिही हिंसाचारात फरक पडलेला नाही.
- 1 जानेवारी 1996 मधसये कल्या भुणहत्या व भुणलिंग परिक्षण या विरोरोधात विधेयक लोकसभेत परित केले गेले.
- स्त्रियांना स्त्रियांच्या समस्या जाणून घेवून त्यावर विचार करून त्या समस्या सोडविण्यासाठी एक स्वतंत्र व्यासपीठ उपलब्ध व्हावे म्हणून 31 जानेवारी 1992 रोजी राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना झाली.
- महिला पंचायतीही अस्तीत्वात आल्या कुटुंबाबाहेरची मान्यता प्राप्त सामुहिक व्यवस्था जी महिलांना हिंसाचाराविरुद्ध लढण्यास मदत करते

हे सर्व कायदे करून काहीही होणार नाही जो पर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत समाजातील या विकृती कायमच राहणार आहे. कौटुंबिक हिंसा रोखण्यासाठी महिलानी खंबीर होणे गरजेचे आहे. न्यायवस्थेत न्याय मिळत नाही तेव्हा निराशा पदरी येते. न्याय मिळविण्यासाठी गुन्हाची नोंद व्यवस्थित करणे आवश्यक असते अन्यथा पोलीस तपास, पंचनाम्यास उषीर आणि साक्षी नोंदविताना असलेल्या त्रुटी यामुळे गुन्हे सिद्ध होत नाही. कायदा हे समाज बदलाचे महत्वाचे माध्यम आहे. मात्र कायदया बरोबरच स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान, तिचा आत्मविश्वास, तिचे आर्थिक स्वावलंबीत्व, तिचा राजकारणातील सहभाग या सर्व पातळ्यावर सबलीकरण होणे व स्त्री ही एक माणूस आहे या विचाराचे अंगीकरण होते नाही तो पर्यंत कायदा ही प्रभावी ठरू शकत नाही.

आता परिवर्तन होत आहे. परस्पर संमतीने विवाही झाल्यवारही घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे याचा धोका कुटुंब संस्थेला होईल हे खरे आहे. परंतु याचे खापर कोणा ऐकावरही फोडून चालणार नाही. लग्न दोघाचे असते आणि ती टिकविण्याची जबाबदारही दोघांची असते.

स्त्री पुरुषापेक्षा वेगळी असली तरी ती दुर्लबल नाही. ती आपल्या मुलाबाळासाठी घरपण टिकविण्यासाठी सर्व निमुटपणे सहन करते . तिने अत्याचार सहन करू नये असे म्हणणे अगदी सोपे आहे. परंतु अर्ध्या रात्री नवऱ्याने घराबाहेर काढल्यावर जाणार कुठे नाईलजाने नवऱ्याकडे परतावे लागते व आधीपेक्षा आणखी तिला समोर जावे लागते. गर्भातच स्त्रीला मारण्याचे प्रमाण कायम राहिले तर स्त्री दुर्मीळ होईल. पुरुषाला साथीदार मिळणार नाही. कुटुंबव्यवस्था ढासळेल एक विकृत, विभत्स, असंतुलीत समाज आकारास येईल पर्यायाने देशाला हानी पोहचेल. भविष्यातील धोका टाळण्यासाठी आपली मानसिकता बदलविणे आवश्‍यक आहे. व समाजषील प्राण्याचे ते एक कर्तव्य आहे.

सर्वच कुटुंबांमध्ये स्त्रीपुरुषांच्या विरुद्ध टोकाच्या मानसिकतेतून कमी अधिक खेळी चालू असतात. या खेळीने उग्ररूप धारण केल्यावर आत्महत्या, मानसिक आजार, व्यसनाधिनता, लैंगिक अत्याचार या विकृती समोर येतात विवाहसंस्था आणि कुटुंब संस्था स्त्रीपुरुष असमानतेवर उभी आहे. कुटुंब समाज व पर्यायाने देश याला आकार देणाऱ्या स्त्रीचा दर्जा सुधारण्यासाठी तिच्यातील कौशल्य कार्यक्षमता दमण करणाऱ्या सर्व विषमतांना दुर करावे लागेल. स्त्रीला तिच्या अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी तयार करणे तिच्यातील स्वत्व जागृत करून तीला आत्मनिर्भर बनविणे, स्त्रीयाच्या हक्का संबंधी धोरणात्मक जाणिव जागृती निर्माण करणे. स्त्री पुरुष या लैंगिक भेदापलिकडे जाऊन माणुसपणाकडे वाटचाल करण आवश्‍यक आहे.

संदर्भ साधने :

- 1) स्त्री सक्षमीकरणाची वाटचाल आणि वास्तव , प्रा. डॉ.वर्षा गंगणे
- 2) समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया, अनुवाद मंजुषा गोसावी संपादक रेहाना घडीयाली
- 3) स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षा मागोवा, डॉ. षोभा पाटील
- 4) महिला उत्पीडन समस्या और समाधान , सं. डॉ. अजीत रायजादा
- 5) कामकाजी महिलाएं समस्या एवं समाधान, षीला सलूजा, चुन्नीलाल सलूजा
- 6) दैनिक लोकमत वृत्तपत्र
- 7) स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा, डॉ. स्वाती कर्वे
- 8) भारतीय स्त्री जीवन, गीता साने
- 9) स्त्रीवादाची उपयोजनात्मक समिक्षा, डॉ. अश्विनी धोंगडे

मानवी हक्क आणि स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार

डॉ.एम.बी.ठिकरे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मारेगांव

प्रस्तावना :

मुलभूत हक्क ही भारतीय संविधानातील मुलभूत सनद आहे. ही सनद भारतीयांना भारतीय नागरीक आयुष्य शांतता व समानतेने व्यक्तीत करण्याचे नागरी अधिकार प्रदान करते. या मुलभूत हक्कांमध्ये कायद्यापुढे समानता उच्चार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि नागरी हक्काच्या संरक्षणासाठी संवैधानिक प्रतिकारासाठी Habeas Corpus यासारख्या याचिकांचा अधिकार असे उदारमतवादी लोकतांत्रिक देशांमध्ये असलेल्या अधिकाराचा समावेश होतो. या अधिकाराची भंग केल्यास न्यायालयाच्या विवेकानुसार भारतीय दंड विधान संहितेखाली शिक्षा होवू शकते. मुलभूत मानवी अधिकाराखाली भारतीय नागरीकांच्या व्यक्तीमहत्वाच्या योग्य आणि मैत्रीपूर्ण प्रगतीसाठीची हक्क अशी भारताच्या मुलभूत हक्कांची व्याख्या केली जाऊ शकते. हे हक्क संपूर्ण जगात वंश, जन्माचे ठिकाण, धर्म, जात, संप्रदाय, रंग, लिंग यात भेदभावाशिवाय सर्व नागरीकांना लागू आहेत. काही बंधने वगळता हे अधिकार न्यायालयाद्वारे सर्व ठिकाणी लागू आहेत. इंग्लंडचे हक्काविषयचे विधेयक अमेरिकन संयुक्त राज्याचे हक्काविषयीचे विधेयक आणि फ्रान्सचे मानसाच्या अधिकाराच्या घोषणा यामध्ये भारताच्या मुलभूत अधिकाराचे मुळ आहे.

मानवी हक्काची संकल्पना नैसर्गिक विधी हया संकल्पनेचे अपत्य आहे. जन्मानेच माणूस काही हक्क घेवून येतो. त्या गृहीतकृत्यावर हया हक्कांची मांडणी करण्यात येते. ही संकल्पना ग्रीक व रोमन विचारवंतांच्या तसेच ख्रिस्ती तत्वज्ञानात आणि टॉमस अक्वायनस सारख्या विधीज्ञांच्या लिखानातून मांडली गेल्याचे दिसते. सतराव्या शतकात आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा जनक म्हणून ओळखला गेलेल्या ह्युगो ग्रीसिअस हयाच्या व त्यापुढे मिल्टन आणि लॉक हया विचारवंतांच्या लेखणीतूनही ती मांडली गेली. इंग्लंडमध्ये मॅगना कार्टा या नावाने ओळखला जाणारा कायदा संमत झाला (१२१५) तेव्हापासून राजसत्तेच्या अधिकारावर बंधने असावित ही कल्पना प्रस्तुत झाली. १६२८ मध्ये पीटीशन ऑफ राईट्स आणि १६८९ मधील अधिकाराची सनद —बिल ऑफ राईट्स हयातुन त्यास आणखी स्पष्टपणा लाभला अमेरिकन स्वातंत्र्य (१७७६) आणि अमेरिकेतील मुलभूत स्वातंत्र्यांचा जाहीरनामा (१७८९) हाही एक महत्वाचा टप्पा होता. इंग्लंडमध्ये राजाच्या सत्तेला पूर्णपणे काबुत आणून प्रतिनिधिक संस्थेचे (संसदेचे) सार्वभौमत्व प्रस्थापित झाले, हा लोकशाहीचा विजय होता. त्या सार्वभौमत्वाचा परिपाक म्हणजे कायद्याचे स्थापन होणे हा होय. फ्रान्समधील क्रांतीच्या मागे मानवी हक्काचीच प्रेरणा होती. अमेरिकन स्वातंत्र्याची व संविधानाचीही तीच प्रेरणा होती. भारताच्या संविधानात अंतर्भूत झालेल्या मुलभूत अधिकाराचीही तीच प्रेरणा होय.

रशियन संविधानातही आर्थिक आणि सामाजिक शोषणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याचे वचन समाविष्ट आहे. परंतु त्यात शासनाच्या आंत्यतिक नियंत्रणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याची तरतुद नाही. रशियन संविधानात विशेष भर व्यक्तीच्या सामाजिक व आर्थिक हक्कावर देण्यात आला आहे. सामाजिक व आर्थिक हक्क नसले, तर केवळ राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ उरत नाही, हे खरेच आहे. परंतु ही दोन्ही प्रकारची स्वातंत्र्ये एकमेकांना पुरक आहेत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या संविधानात व्यक्तीचे स्वातंत्र्य राजकीय सत्ताधा—यापासून सुरक्षित ठेवण्याची योजना होती. तर सोव्हिएट रशियाच्या १९३६ च्या संविधानात ही स्वातंत्र्ये उपभोगण्यासाठी लागणा—या सर्व

सुविधा उपलब्ध करण्यावर भर होता, परंतु ह्या सुविधा जरी उपलब्ध झाल्या, तरी राजकीय सत्ता धा—यांच्या सत्तेवर मर्यादा घातल्याशिवाय त्यांना प्रत्यक्षात फारसा अर्थ नाही हे खरे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधात जरी प्रत्येक राष्ट्राचे सार्वभौमत्व मान्य करण्यात येते. तरी अशा सार्वभौमत्वाला मानवी हक्काच्या मर्यादा असाव्यात तेही मान्य करण्यात आले आहे. एखाद्या राष्ट्राने आपल्या नागरीकांना कसे वागवावे हा जरी त्या राष्ट्राचा अंतर्गत प्रश्न असला, तरी ते राष्ट्र जर मानवी हक्काची पायमल्ली करत असेल. तर इतर राष्ट्रे हस्तक्षेप करून ती थांबवू शकतात. ह्यांचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे १८२७ मध्ये इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया ह्यांनी ग्रीक लोकांच्या छळाविरुद्ध केलेला ऑटोमन साम्राज्याविरुद्धचा हस्तक्षेप ह्याचा परिणाम म्हणून ग्रीसला १८३० मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. युरोपियन राष्ट्रांनी एकोणविसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला शिष्टाई केली.

१९७१ मध्ये ज्यावेळी पाकीस्तानने त्यावेळच्या पूर्ण पाकीस्तानच्या (व नंतरच्या बांगला देशच्या) लोकांची कत्तल केली. त्यावेळी जगाचे लक्ष त्याकडे वेधण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला. शेवटी भारत पाकीस्तान युद्धानंतरच तो प्रश्न निकालात निघाला. मानवी हक्काच्या रक्षणार्थ आंतरराष्ट्रीय कराराचा उपयोग नेहमीच करण्यात आला आहे. धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या रक्षणार्थ केलेला असा सर्वात प्राचीन करार म्हणजे वेस्टफेलियाचा शांतता करार (१६४८) होय. या कराराने जर्मनीत रोमन कॅथलिक व प्रोटेस्टंट पंथाच्या लोकांना समान वागणूक देण्याचे मान्य करण्यात आले. ह्याच काळात अनेक कॅथलिक सरकारांनी कॅथलिकच्या हक्काचे संरक्षण करणा—या तरतुदी करारामध्ये समाविष्ट केल्या. एकोणविसाव्या शतकात गुलामी नष्ट करणारे करार करण्यात आले.

एकोणविसाव्या शतकाच्या दुस—या भागात युद्धाबाबत तसेच युद्धात जखमी झालेल्याबाबतचे नियम तयार करण्यात आले. ह्या नियमांचा हेतु कुरतेला आळा घालण्याचा होता. ह्याची सुरुवात १८६४ मध्येच झाली होती. पण १९२५ ते १९२९ व दुस—या महायुद्धानंतरच्या चार जिनिव्हा कन्व्हेन्शन्सची त्यात मोलाची भर पडली. दुस—या महायुद्धापूर्वीची आणखी एक महत्वाची घटना म्हणजे आंतरराष्ट्रीय मजुर संघटनेची स्थापना ही होय. ह्या संघटनेची घटना १९१९ च्या कायद्यात अंतर्भूत आहे. या संघटनेने मंजूर — मालक संबंधात फार महत्वाची कामगिरी केलेली आहे. मजुरांच्या कल्याणाच्या अनेक योजना तीने राबविल्या. अनेक राष्ट्रांच्या मजुर कायद्यात योग्य ते बदल घडवून आणले. आणि वेठबिगर नोकरीबाबतचा पक्षपात ह्या सारख्या अनिष्ट पद्धती नष्ट करण्यात महत्वाचा वाटा उचलला आहे.

कौटूंबिक हिंसाचार व महिलांचे संरक्षण:—

आधुनिक काळात मानवाच्या नितीमुल्यातील घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे स्त्रिची अशा वंदनीय अवस्थेतून दयनीय रूपात परिवर्तन झालेले दिसते. ह्याला पुरावा म्हणजे दररोज नित्य नवनविन प्रकारचे होणारे स्त्री अत्याचार ह्याशिवाय ज्या कुटूंबात अथवा घरात स्वतःला सुरक्षित समजते त्याच तिच्या घरात ती कौटूंबिक हिंसाचाराला बळी पडते.

स्त्रियांवर होणा—या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटूंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षण व हक्का प्राप्त करून देण्यासाठी अनेक कायदे अस्तित्वात आहेत.

- १) भारतीय दंड विधान कायदा १८६०
- २) हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१
- ३) सती प्रथा विरोधक कायदा १९८७
- ४) स्त्रियांचे अशिल्ल प्रदर्शन विरोधी कायदा १९८४
- ५) मुस्लीम महिलांसाठी कायदा १९८४
- ६) घटस्फोट कायदा १८६९

७) गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक कायदा

अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण आणखी प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी हा नवीन कौटूंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५ हा निर्माण झाला. कौटूंबिक हिंसा ही घरात घडते. कौटूंबिक हिंसा ही घरात घडते. ज्याला आपण आपल्या सर्वांचे सर्वात सुरक्षित स्थळ समजतो. आजपर्यंत बरेच स्त्री अत्याचार विषयक कायदे निर्माण झालेले. परंतु घराच्या चार भिंती आड होणारा हिंसाचार आजवर उपेक्षिलाच होता. ज्या महिला कौटूंबिक हिंसाचाराला बळी पडल्या आहेत. त्यांना त्यांच्या अधिकाराचा वापर अधिक सहज शक्य होण्यासाठी व त्यांना लवकरात लवकर न्याय मिळवून देण्यासाठी हा कायदा तयार करण्यात आला आहे. आपल्या भारतीय गणराज्याच्या ५६ व्या वर्षी अशा प्रकारचा महिलांना दिलासा देणारा कायदा अस्तित्वात आला. कुटूंबातील हिंसा या विषयावर सर्वेक्षणे अहवाल सादर करणा—या एका लेखकाचे म्हणणे असे आहे की, 'स्त्री ही काळोख्या रात्री सामसुम रस्त्यावर अनोळखी इसमासोबत एकदा सुरक्षित राहिल. परंतु घराच्या चार भिंतीमध्ये आपल्याच घराच्या मंडळीमध्ये ती सुरक्षित असेलच असे नाही. वाढत्या घरगुती हिंसाचाराचे हे एक अत्यंत ज्वलंत उदाहरण आहे. कौटूंबिक हिंसाचाराचे दृष्य हे सर्वदूर पसरलेले होते. पण लोकांच्या नजरेत भरून येण्याईतके व्याप्त नव्हते. बहुतेक स्त्रि विषयक कायदे व तरतुदी एकाच चौकटीत सामावून घेणारा हा कायदा या कायद्याचे नाव आहे'. कौटूंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५ हा कायदा १६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू झाला. हिंसामुक्त जीवन हाच स्त्रिचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटूंबिक हिंसाचार हा निःसंशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे. तसेच तिच्या सर्वांगीन विकासाला अडथळा निर्माण करणारा गंभीर दखल पात्र विषय आहे. या टिप्पणीस व्हिएतनाम समजोता १९९४ आणि बिर्जिंग अधिघोषणाकृती समितीचे व्यासपीठ १९९५ यांनी मान्यता दिली आहे. महिलांवरील भेदभाव संपूर्णपणे मिटविण्यासाठीच्या संयुक्त कृती समितीच्या १९८९ च्या कॉमन रेकमेंडेशन नुसार संबंधित देशांनी स्त्रियांच्या कौटूंबिक हिंसाचारविरुद्ध संरक्षण पुरविण्यासाठी पावले उचलावीत व तसा कायदा निर्माण करावा. विशेषकरून महिलांना कुटूंबात होणा—या हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यासाठी कायदा करावा. म्हणून यासंदर्भात आजवर राहुन गेलेल्या सर्वबाजुनी स्त्री शोषण थांबविण्यासाठी हा ठोस व निर्णायक कायदा अस्तित्वात आला. या कायद्यांतर्गत योजलेल्या ठळक तरतुदी पुढीलप्रमाणे —

१) या कायद्याच्या प्रकरण २ कलम ३ नुसार कौटूंबिक हिंसाचाराची व्याख्या खुप विस्ताराने केली आहे. जसे कुठल्याही स्त्रिया प्रत्यक्ष छळ, मारहाण, धमकी, शिवीगाळ तसेच लैंगिक शोषण, तोंडी छळ, मानसिक छळ, आर्थिकछळ या सर्वांचा समावेश या व्याख्येत होतो. शिवाय बेकायदेशिररित्या हुंड्याची मागणी करून नातेवाईकांचा छळ या व्याख्येत होतो.

२) या कायद्यांतर्गत जी पिडीत स्त्रि आहे. त्या स्त्रिची व्याख्या खुप विस्ताराने मांडली आहे. उदा. ४९८—ए भा.दं.वि. या कलमाखाली पिडीत स्त्रि म्हणजेच लग्न झालेली स्त्री एवढाच होतो. येथे ही लग्न झालेली स्त्री तर येतेच शिवाय अशा सर्व स्त्रिया ज्या कौटूंबिक संबधात राहात आहेत किंवा कुणावर अवलंबून राहात आहेत. हयाशिवाय पिडीतामध्ये कुठलाही मनुष्य, स्त्री असो वा पुरुष लहान मुले आई, वडील, नोकर किंवा कौटूंबिक संबधात राहणारे कुणीही या कायद्याचा आश्रय घेवू शकतात.

३) कोणतीही पिडीत स्त्री किंवा बायको जी प्रतिवादी सोबत विवाहसारख्या संबधातून बांधली गेली आहे. ती आपल्या नवरा किंवा त्याच्या नातेवाईकांविरुद्ध तक्रार दाखल करू शकते. यासाठी तीला राज्य सरकार नियुक्त संरक्षण अधिकारी पोलीस अधिकारी सेवा देणारी पंजीकृत संस्था यांची

मदत होईल. तशा प्रकारची तरतुद या कायद्यांतर्गत झाली आहे. संरक्षण अधिकारी शक्यतोवर स्त्री असावी अशीसुद्धा तरतुद आहे.

४) सेवाभावी संस्था (NGO) यांची नेमणूक या कायद्यांतर्गत अत्याचारीत स्त्रियांच्या मदतीसाठी करण्यात आली आहे. अशाप्रकारे पीडित स्त्रियांसाठी झटणा—या सेवाभावी संस्थांना कायदेशिर हस्तक्षेपाला शिकवामोर्तब झाला आहे. जी भुमिका ते आजवर पडद्यामागून करायचे ती यापुढे समोर येवून करणार या कायद्याच्या कलमानुसार ज्या व्यक्तिस कौटूंबिक हिंसाचार घडण्याची किंवा घडण्याच्या शक्यतेची माहिती द्यावयाची असेल तर ही माहिती संरक्षण अधिकारी किंवा यासंबंधी सेवा देणारी संस्था यांच्याकडे देवू शकते.

५) अत्याचारापासून स्त्रिला लवकरात लवकर न्याय मिळावा या हेतुने तशा प्रकारची विशेष तरतुद या कायद्यांतर्गत कलम १२ (५) नुसार करण्यात आली आहे.

६) या कायद्याच्या प्रकरण चारमध्ये पिडीत स्त्रिला साहाय्याने आदेश मिळविण्यासाठीची कार्यप्रणाली दिली गेली आहे. कलम १२ नुसार पिडीत व्यक्ती किंवा तिच्या वतीने संरक्षण अधिकारी याने न्यायदंडाधिकारी यांचेकडे विविध सहाय्य मिळविण्यासाठीचा आदेश काढण्यासाठी विहीत नमुन्यात अर्ज करावा.

७) पिडीत स्त्रिला तिच्या हक्क बजावणीसाठी वेगवेगळ्या कायद्यांतर्गत निरनिराळे दावे करण्याची आता गरज राहणार नाही. एकापेक्षा जास्त सहाय्याचे आदेश या एकमेव कायद्याखाली मागू शकते. या कायद्यानुसार न्यायधिकांना पीडित स्त्रिया बाजूने संरक्षण आदेश काढण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या आदेशान्वये प्रतिवादीला कौटूंबिक हिंसाचारापासून प्रतिबंधित केले जाते. संरक्षण आदेशाप्रमाणेच —

(१) निवासी आदेश (२) आर्थिक साहाय्यासंबंधी आदेश (३) ताबा देण्यासंबंधीचे आदेश (४) भरपाईचे आदेश (५) अंतरीम किंवा एकतर्फी आदेश देण्याचा अधिकार इ. तरतुदी पिडीत स्त्रिया हक्क बजावणी व संरक्षणासाठी केल्या गेल्या आहेत.

८) प्रतिवादीकडून संरक्षण आदेश किंवा वर निर्देशित कोणताही आदेश किंवा न्यायालयाने पारीत केलेल्या आदेशाचे उल्लंघन झाल्यास अशा व्यक्तीस एक वर्ष केंद्र किंवा विस हजार रुपये दंड किंवा अशा दोन्ही स्वरूपात शिक्षा सुनावण्यात येते. जर असे आढळून आले की, प्रतिवादी हा भारतीय दंड विधान कलम ४९८—अ किंवा हुंडा प्रतिबंधक कायद्यानुसार आरोपास पात्र आहे. तर तसे आरोप करण्यासंबंधीची सुद्धा तरतुद आहे. या कायद्याखालील गुन्हा दखलपात्र व अजामीन पात्र गुन्हा समजण्यात येतो.

९) फक्त पिडीत व्यक्तीच्या जबानीच्या आधारावरच गुन्हा नोंदविला जाऊ शकतो. व न्यायालय गुन्हा घडल्याचा निष्कर्ष काढून शिक्षा ठोठाऊ शकतो. घरगुती हिंसाचार हा स्त्रि जातीसाठी अभिशाप ठरला आहे. अत्याचार ग्रस्त ज्यावेळी त्याच्यासाठी बनलेल्या संरक्षण कायद्याची मदत घेण्यास अकार्यक्षम ठरतो. त्यावेळी अशाप्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्यामार्फत दिल्या जाणा—या सहाय्यविषयक तरतुदी फोल ठरतात. परंतु ज्यावेळी प्रत्यक्ष कायदा अत्याचार ग्रस्तापर्यंत पोहोचण्यास अकार्यक्षम ठरतो. हे आणखीनच दुःख दायक आहे. स्त्रियांचे मानवी हक्क व समाज निर्मितीत तिचे स्थान हे नक्कीच या कायद्यामुळे बळकट होईल. परंतू जोपर्यंत घरगुती हिंसाचाराला बळी पडणा—या स्त्रियांना आपल्या हक्कासाठी स्त्रियांना आपल्या हक्कासाठी स्त्रियांना आपल्या हक्कासाठी व संरक्षणासाठी अशाप्रकारची कायदा अस्तित्वात आला आहे हे माहित होणार नाही. तोपर्यंत ह्या कायद्याचा फायदा आपल्याला पहायला मिळणार नाही. म्हणूनच या कायद्या विषयीची लोकजागृती आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

महिला आणि त्यांचा विकास हा देशाच्या विकासात किती मोलाचे योगदान देवू शकतो. याचे आपल्याला भान आलेले असेल. देशातील किंबहुना जगातील लोकसंख्येच्या ५० टक्के संख्या महिलांची आहे. महिला आज पुरुषांपेक्षाही विविध क्षेत्रात चांगले कामा करतांना दिसत आहेत. महिलांच्या हाती पाळण्याची दोरी आहेचं पण दुस-या हाताने त्यांनी जगात सत्तेच्या दो-या देखील आपण यशस्वीरित्या हाताळू शकतो याचे दर्शन घडविले आहे.

पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क न मिळाल्यामुळे धार्मीक, परंपरा, अनिष्ट रूढीमुळे महिलांच्या हक्कावर १२ महिने संक्रात असायची. परंतू यामुळे आपण स्वतःचे देखिल नुकसान करून घेत होतो हे आता कुठे लोकांना थोडे थोडे जाणवायला लागले आहे.

अर्थार्जनासाठी ज्या घरातील महिला बाहेर पडत होती त्या घरातील पुरुषांना संकोच पुरुषत्वाचा अपमान वाटत होता. आता नोकरी करणारी बायको हवी अशा जाहीराती वधु पाहिजे या सदराखाली वाचायला मिळत आहे. हा देखील फार मोठा सकारात्मक बदल आपण पाहत आहोत.

राज्यशासन, महिला आयोग, प्रसारमाध्यमे आणि जागरूक न्यायालये यामुळे कोणताही समाज महिलांना त्यांच्या हक्कापासून वंचित ठेवू शकत नाही. शासनाने कायदे केले आहेत किंवा आपण निरनिराळ्या आंदोलनांद्वारे तसे कायदे करायला लावले म्हणजे आपली जबाबदारी संपली असे होत नाही. कायद्याची अंमलबजावणी करायला लावणे किंवा ती होईल यावर आपले लक्ष ठेवणे हे सुध्दा लोकशाहीचे लक्षण आहे.

संदर्भ सूची :-

- १) स्त्रोत — मराठी विश्वकोष.
- २) स्त्रोत — मिळुनी सा-या जनी सप्टेंबर २००९
- ३) भारतीय संविधान मुलभूत हक्क भाग — ३
- ४) समग्र मानवी हक्क लेखक के.सागर

कौटूंबिक सुख, शांती आणि शक्तिचा राज मार्ग संगीत**डॉ. सुनिल बाबुलालजी पटके**

संगीत विभाग कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

प्रस्तावना —

भारतीय समाजातील चालीरिती, रुढी, प्रथा आणि परंपरा यामुळे स्त्रीचे सामाजिक आणि कौटूंबिक खच्चीकरण मोठ्या प्रमाणात केले गेले. त्यामुळे महिलांचे खच्चीकरण होऊन ती दुर्बल बनली. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाच्या माध्यमातून अनेक समाज सुधारकांनी महिलांचे बंधन शिथिल करण्यास सुरुवात केली. अनेक स्त्रीवादी संशोधकांनी मुलभूत मुद्यावर विचार मांडले. राष्ट्राच्या, समाजाच्या, घराच्या व कुटूंबांच्या प्रगतीला हातभार लावू शकणारा महत्वाचा समूह म्हणून स्त्रियांकडे पाहले जाते. महिलांना माणूस म्हणून समानतेची वागणूक मिळण्यासाठी अजूनही समाजाच्या ५० टक्के असणाऱ्या महिला लोकसंख्येला आरक्षण या शब्दाचा आधार घ्यावा लागत आहे ही वस्तुस्थिती आहे. कोणत्याही राष्ट्राच्या समाजाचे स्वरूप तेथील स्त्रियांना घरात प्राप्त होणाऱ्या स्थानावर अवलंबून असते. स्त्रियांची स्थिती सन्मानजनक असेल तर समाज सुदृढ व मजबूत असतो. भारतीय समाजाचा विचार केल्यास पूर्ववैदिक काळात स्त्रियांची स्थिती व दर्जा चांगला दिसून येतो. 'यत्र नारीश्च पुज्यन्ते गरियासी' अर्थात ज्या ठिकाणी स्त्रियांची पुजा होते त्या ठिकाणी ईश्वर निवास करतात. यावरून प्राचीन काळात भारतीय स्त्रियांना सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व राजकीय जीवनात महत्वाचे स्थान होते हे दिसून येते. परंतु कालांतराने स्त्रियांच्या या दर्जाचा न्हास झाला. उत्तर वैदिक काळापासून स्त्रीला कनिष्ठ मानले गेले व तिचे घरगुती शोषण व त्याचे घरगुती हिंसाचारात रुपांतर होत गेले.

संशोधनाची आवश्यकता —

घरातील कुटूंबाचे वातावरण चांगले असेल तर ते घर समाजात नावारुपाला येते. तेथील मुलाची शैक्षणिक प्रगती होते, आर्थिक समृद्धी होते आणि कुटूंबातील सर्व लोक आनंदीत जीवन जगत असतात. याचे कारण असे म्हणता येईल की, या घरातील दिवसाची सुरुवात भक्तीगीताने, भावगीताने किंवा संगीतमय वातावरणात होत असेल. भक्तीमय वातावरणामुळे येथील सर्व लोक आनंदी राहतात. या उलट पाहण्यास ज्या घरात संगीतमय वातावरण नसेल तेथील लोक निरस, निरउत्साही असतात व त्यांचे घरगुती वातावरणात स्पर्ती नसते. घरात नेहमी तनावपूर्ण शांतता असते. संगीताचा झाडावर चांगल्या प्रकारे परिणाम होतो हे संशोधनाने सिद्ध झाले आहे. मनुष्य तर भावनाशील प्राणि आहे, त्यावर तर नक्कीच सकारात्मक परिणाम होणार. मनुष्याचे जर घरगुती वातावरण शांत, सुखी करायचे व घरगुती हिंसाचारापासून दुर ठेवायचे असेल तर संगीत हा योग्य पर्याय ठरू शकतो. म्हणून घरगुती, सामाजिक, कौटूंबिक, भावनिक, राजकीय हिंसाचार या दृष्टिकोणातून संगीत हे परिणामकारक ठरू शकते म्हणून या क्षेत्रात नव्याने संशोधनाची आवश्यकता संशोधकाला वाटते.

संशोधन पद्धती —

प्रस्तुत शोध विषयासंबंधीत पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके, पत्रिका या सर्वांमधून व्दितीय संशोधन सामग्री गोळा करून त्याचे यथोचित विश्लेषण केल्या गेले आणि या व्दितीय सामग्रीला संशोधनात समाविष्ट केल्या गेले आहे. प्रस्तुत शोध निबंधाचा विषय हा सामाजिक क्षेत्रातील संशोधना संबंधीत आहे, कारण की यामध्ये घरगुती हिंसा, घरगुती वातावरण आणि संगीताचा

अभ्यास केला आहे. घर ही संकल्पना समाजाचा मुख्य घटक आहे. समाजात घडणाऱ्या घटनांची पुनरावृत्ती घरात होत असते. संगीतामुळे घरातील वातावरण आनंदी राहते त्यामुळे घरात एक्य कायम राहते, त्यामुळे वाद व हिंसा यांना घरात स्थान उरत नाही. समाजातील घर, कुटूंब या घटकाची वास्तविक कारण मीमांसा जाणून घेण्याची इच्छा किंवा जिज्ञासा हाच संशोधनाचा आधार असतो, जे संशोधन सामाजिक घटकाबाबत केले जाते त्याला सामाजिक संशोधन म्हणतात. प्रस्तुत शोध निबंध हा घर, कुटूंब आणि संगीत याच्या अभ्यासाबाबत असल्यामुळे प्रस्तुत शोध निबंधात सामाजिक संशोधन पद्धतीचा प्रामुख्याने उपयोग करण्यात आला आहे व यथोचित प्रमाणात ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा सुध्दा उपयोग करण्यात आला आहे.

घरगुती वातावरण आणि संगीत —

घरगुती आणि समाजजीवनातील कोणत्यातरी कार्याशी, रुढीशी किंवा विधीशी संगीत हे संबंधीत आहे. यामध्ये निरनिराळे विधी, जन्म, लग्न, धार्मिक, शेतीतील विधी जसे, पेरणी, कापणी इत्यादी. कौटूंबिक वातावरण चांगले राहावे आणि घरामध्ये काम करणाऱ्या स्त्रियांची श्रमिक कार्यामुळे होणारी चिळचीळ आणि त्याचा घरगुती वातावरणात होणार नकारात्मक प्रभाव याकरिता प्राचीन काळापासूनच उपाय योजना आपल्याला केलेल्या दिसून येतात. त्यामध्ये लोकसंगीताचे अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. लोकसंगीताचे वर्गीकरण करतांना लोकगीताचे स्वरूप, त्यातील आशय, अभिव्यक्ती लोकगीते म्हणणाऱ्या व्यक्ती, लोकगीते ज्या विधीशी, प्रसंगाशी संबंधित असतात त्या विधी आणि रचनाविशेष यांचा विचार करूनच हे वर्गीकरण करावे लागते. स्त्रिया घरगुती तनाव कमी करण्याकरिता नृत्यखेळ खेळतात त्या प्रकारचे खेळ पुरुष खेळत नाहीत आणि गाणीही म्हणत नाहीत, परंतु या सर्व सांगितीक प्रकारांचा प्रेक्षक म्हणून आनंद घेऊन आपला तान कमी करू शकते. अशाप्रकारे स्त्रिया आणि पुरुष दोघेही आनंदी राहू शकतात, यामुळे एकंदरीत घरातील वातावरण हिंसाचारापासून दूर राहून आनंदी, प्रसन्न, सुखदायी, शांत आणि कौटूंबिक ऐकतेची शक्ती निर्माण होते.

सामाजिक, सांस्कृतिक, सांगीतिक वातावरण आणि स्त्रियांची स्थिती —

स्त्रियांना सामाजिक वातावरणात वावरण्याकरिता संगीत हे अत्यंत महत्वाचे माध्यम आहे. स्त्रीगीताच्या साहित्यात स्त्रियांच्या कौटूंबिक जीवनाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे उमटलेले दिसते. संगीतामधील साहित्याने विविध प्रकारच्या ज्ञानदानाचे कार्य अखंड केल्यानेच आमच्या परंपरा चालीरीती इत्यादी सांस्कृतिक जीवनाच्या महत्वाच्या बाबीवर प्रकाश पडतो आणि स्त्री आनंदी असली की, कुटूंब आनंदी राहते. त्यामुळे घरात कोणत्याही प्रकारचे तनावपूर्ण वातावरण राहत नाही म्हणून सुख आणि शांतता नांदते.

घरगुती वातावरण आनंदी राहण्यासाठी संगीतातील काही गीतप्रकार महत्वाचे आहेत ते पुढील प्रमाणे —

स्त्रीयाची गाणी — श्रमगीते जसे, जात्यावरची, कांडण्याची इत्यादी.

विधीगीते — लग्न, मुंज, बारसे, डोहाळे, मर्तिक इत्यादी.

नृत्यखेळ गीते — फुगडी, झिम्मा, पिंगा, फेराची इत्यादी.

सण उत्सवाची — गौरी, माडी, हातगा इत्यादी.

उपासना गीते — देवदेवतांची गाणी

या साहित्यात स्त्रियांच्या कौटूंबिक जीवनाचे, घरातील वातावरणाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे उमटलेले दिसते.

भारतामध्ये अधिकांश क्षेत्रात स्त्रियांची स्थिती अधिक समाधानकारक नाही. तरीसुध्दा स्त्रीया एकुण जनसेख्येच्या पन्नास टक्के अर्थव्यवस्थेत भूमिका पार पाडतात. स्त्री जीवनात अनेक भावनांचे

अनुबंध आहेत. मानवी जीवनात बालसृष्टीचे आगळे, वैशिष्ट्यपूर्ण असे स्थान आहे. त्यासाठी जीवाभावाची बहुमोल अशी त्याची वत्सल्यता दुथडी भरून वाहते. मातेच्या सद्भावपूर्ण सात्विक बोलांनी तिच्या अत्यंत मृदू व ऋजुतापूर्ण शब्दमंत्रांनी बाळासंबंधीचे भावनिक वातावरण निर्माण होते. तिच्या अंतःकरणातील पावित्र्य आणि दिव्यत्व बाळ आणि पाळणा याभोवती मांगल्याची वलये निर्माण करतात. यासर्व भावभावनांच्या खेळामध्ये संगीत हे कोणत्या ना कोणत्या रूपात आपली उपस्थिती दर्शवितो व मांगल्यपूर्ण वातावरण निर्माण करण्यास महत्वाची भूमिका पार पाडतो.

उपसंहार—

भारतीय कुटूंबव्यवस्था ही पुरुषप्रधान व्यवस्था आहे. परंतु कुटूंबातील एक महत्वाचा घटक ही स्त्री आहे. पुरुष आणि स्त्री हे दोन्ही व्यक्ती घरातील वातावरण शांत किंवा वादातित ठेवण्यास कारणीभूत असतात. परंतु जर एखाद्या घरात सकाळची सुरुवात भक्तीसंगीताने होत असेल आणि संगीतमय वातावरण पुजा—अर्चा होत असेल तर त्या घरातील वातावरण हे तनावमुक्त असेल यात शंका नाही. आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये घरगुती वातावरण शांत व सुखमय करण्याकरिता अनेक सण, उत्सव, स्त्रीगीते आणि प्रत्येक कार्यक्रमाकरिता एक विशेष गीत प्रकार आणि हे गीतप्रकार गायनाकरिता अतःस्थानी महीलांना प्राधान्य दिले आहे. त्यामुळे स्त्री ही आनंदी, शांत राहते व आपल्या कुटूंबाला आनंदी ठेवते. सरते शेवटी असे म्हणणे योग्य होईल की, 'स्त्री म्हणजे घर आणि घर म्हणजे स्त्री' घरातील स्त्री आनंदी तर घर आनंदी, या आनंदाकरिता महत्वाची भूमिका ही संगीतमय वातावरणात निभावत असते हे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ—

- १) लोकसाहित्य स्वरूप आणि विवेचन — डॉ. पुरुषोत्तम कालभूत.
- २) लोकसंगीतशास्त्र — डॉ. अशोक दामोदर रानडे.
- ३) महिला सबलीकरण — स्वरूप व समस्या— डॉ. लीना कुळकर्णी
- ४) स्त्री सत्तेची पहाट — व्ही चोरमारे.
- ५) महिला सक्षमीकरण समस्या आणि उपाय — डॉ. रेखा हिंगोले.
- ६) संगीत कला विहार — अ.भा.गा.म. मंडळ मिरज
- ७) संगीत मासिक — हाथरस

घरगुती स्त्रीमनाचा हुंकार डॉ.सतीश माधवराव चहांदे

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग कला व विज्ञान महाविद्यालय सुपर एक्सप्रेस
हायवे, पुलगाव ता. देवळी जि. वर्धा ४४२३०२ (म.रा.)

सारांश :

स्त्री सक्षम होण्यासाठी शासन, प्रशासन स्तरावर फार मोठ्या प्रमाणात योजना राबविल्या जातात. तरीही कौटुंबिक नात्यांमधील मंडळींकडून मानसिक, शारीरिक अन्याय—अत्याचार होतच असतो. घरगुती हिंसेविरुद्ध महिलांसाठी संरक्षण कायदा अस्तित्वात आला आहे. तरीपण अजूनही स्त्रियांवर अन्याय—अत्याचार होतच आहेत. प्रत्येक स्त्रियांची आपबिती ही 'घरघरची कहाणी सर्वांची' सारखीच असते. केशवपण, सती जाणे यासारख्या प्रथा बंद झाल्या तरी आज हुंडा, संपत्ती वाटणी, भूणहत्या, भोगी, दासी आणि पेटवून देणे यासारख्या अन्याय—अत्याचारांला स्त्रीला बळी पडावे लागते. स्वतःच्या कुटुंबासाठी स्वतःच्या सुख—दुःखा विचार न करता ती कुटुंबासाठीच जगत असते. ही स्त्रीजीवनाची फार मोठी विदारक शोकांतिका आहे.

अलीकडेच हिंणघाट येथील एकतर्फी प्रेमातून नकार दिल्यामुळे भरदिवसा एका मुलीला पेट्रोल टाकून जाळण्यात आले. हे प्रकरण घडले तेव्हा उभा महाराष्ट्र पेटून उठला होता... आणि शेवटी तिच्या मृत्युने समाज सुन्न झाला. आज ना उद्या आरोपीला शिक्षा होईल. पण... या अशा घटना समाजात थांबतील काय? हे प्रश्न समस्त समाजापुढे, इथल्या महिला आणि मुलींपुढे आवासान उभे आहेत. आज स्त्री सक्षम होण्यासाठी शासन—प्रशासन मोठमोठ्या योजना राबवीत आहे. पण स्त्रीच्या संरक्षणासाठी मात्र यांचे हात नेहमी तोकडे पडतात.

स्त्री कोणत्याही स्तरातील, जातीतील व धर्मातील का असेना, तिला नेहमीच ती स्त्री असल्याने समाजातील वासनांध नजरांना सामोरे जावे लागते. बाहेर ती सुरक्षित नसतेच. पण घरी सुद्धा तिच्या संरक्षणाची जबाबदारी तिच्या घरचेच लोक घेऊ शकत नाहीत. अगदी काका, मामा, आजोबा, भाऊ आणि स्वतःचा बाप सुद्धा तिच्यावर मानसिक आणि शारीरिक अत्याचार करायला मागेपुढे पाहत नाही.

आधुनिक काळात घरगुती हिंसेच्या घटना वारंवार घडत आहेत. एकाच कुटुंबात राहत असताना घरातील स्त्रियांवर अन्याय—अत्याचार होत असल्याचे आढळून येते. कुटुंबात बहीण—भाऊ, काका—मामा, आजी—आजोबा एकोप्याने राहतात. पण नव्या सुनेला कोणापुढे आपले म्हणणे मांडण्याचा अधिकार नाही. कुटुंबात सावत्र मुलगी किंवा दत्तक असेल तर तिच्यावर अन्याय—अत्याचार केला जातो.

घरगुती हिंसा प्रामुख्याने महिलांच्या संदर्भात केली जाते. महिलेवर नवरा, सासरा, दिर, भावजळ, सासू यासारखे नातेवाईक पीडितेचे नातेवाईक असतात. ही समस्या आजचीच नाही तर फार पुरातन काळापासून चालत आलेली आहे. सीतेला वनवास आला. तिला अग्निपरीक्षेला सामोरे जावे लागले. आजही सर्वत्र घरगुती हिंसा घडताना दिसतात. महिलांकरिता 'घरगुती हिंसेचा कायदा २००५' मध्ये 'महिला संरक्षण कायदा' अस्तित्वात आला. तरी स्त्रियांवरील अन्याय—अत्याचार कमी झालेले नाहीत. तिची सुरक्षा, मानसिकता शारीरिक अत्याचारांला आजही स्त्री बळी पडताना दिसते.

पीडित स्त्रीला हुंडा, छळ, संपत्ती त्रास देण्याच्या दृष्टीने बाध्य केले जाते. शक्य नसल्यास धमकी देऊन तिला हानी पोहचविली जाते. ही हानी शारीरिक असो की मानसिक प्रपंचाचा सांभाळ करणाऱ्या स्त्रीपुढे फार मोठा यक्ष प्रश्न उभ राहतो. आता करावे काय? ही हतबल अवस्था म्हणजे स्त्रीची कौटुंबिक हिंसा होय. ती दहशतीत आपले आयुष्य जगते. तिने सहन करावे तरी किती? भावनांचा बहर करपून गेल्याप्रमाणे ती आपले आयुष्य जगत असते. तिचा ठायी ठायी अपमान केला जातो. तो तिला पचवावा लागतो. घालून पाडून बोलणे, अपमानित करणे, खोचटपणे बोलणे, माहेरचा उद्धार करून बोलणे, घृणास्पद शिष्या, तिच्या सतत चुका शोधणे, तिचा उपमर्द करणे, स्वतःच्या आवडीनिवडीचा विचार न करता शरीर सुख देण्यासाठी तत्पर राहणे. अशाप्रकारे तिचा छळ केला जातो. तिच्या मनाचा विचार न करता नवऱ्याशी केलेला संभोग हा एका अर्थाने बलात्कारच असतो. तिला हे सर्व मुकाट्याने सहन करावे लागते. त्यावेळी तिची बाजू घ्यायला कोणीच पुढे येत नाही.

प्रसंगी स्त्रियांना मारझोड केली जाते. केस धरणे, हात पिरगाळणे, लाथा बुक्या मारणे, काठीने मारणे, प्रसंगी चाकू, सुरी वा इतर शस्त्रांचा धाक दाखवून जिवे मारण्याची धमकी दिली जाते. कुटुंबाची अस्मिता जपावी, आपल्यामुळे कौटुंबिक लौकिकाला हानी पोहचणार नाही. म्हणून ती सर्व निमूटपणे सहन करीत जगत असते.

“अत्याचाराच्या कथा भारतातील जनतेला नवीन नाहीत. रोज कुठेना कुठे मुडदे पडतात. त्यांना जाळले जातात. बहिष्कार टाकला जातो. महिलांवर बलात्कार होतात.”^१ खरे सांगायचे तर माणसाने गाठलेल्या पशूत्वाची ही परिणती होय. एका सुसंस्कृत समाजात माणुसकीला काळिमा फासणारी असंस्कृत घटना जेव्हा घडते तेव्हा थोडे मागे वळून बघण्याची आवश्यकता निर्माण होते.

आपली समाजरचना पुरुषप्रधान संस्कृतीवर आधारित आहे. ‘मी पुरुष श्रेष्ठ, तू स्त्री कनिष्ठ’ ही भावना या संस्कृतीची देणगी आहे. बालविवाह, सतीप्रथा (मनुस्मृतीतील प्रथा) या प्रथांमध्ये स्त्रियांना मन नसलेले स्मशान समजले गेले. अनेक जाचक रुढींची बंधने लादून स्त्रीने फक्त घरातच बंदिस्त होऊन राहावे असे सांगणारी आपली संस्कृती होती. “एकत्र कुटुंबात उपेक्षित घटक म्हणून जीवन जगत असताना स्त्रीच्या वाट्याला आलेल्या यातनांना लेखिकांनी वाचा फोडली आहे. तुरुंगात जाताना स्त्रियांची जी स्थिती होत असेल ती स्थिती प्रथम सासरी जाणाऱ्या अल्पवयस्क बालिकेची होते. आमचा तुरुंग म्हणजे आमचा सासरा, आमचा न्यायाधीश म्हणजे आमच्या सासूबाई! आमच्या हालचालींवर देखरेख करणारे पहारेकरी म्हणजे आमच्या नणंदा! ह्या तुरुंगात सगळ्या अधिकाऱ्यांची मने सांभळता सांभळता आणि सक्तमजुरी करता करता जीव अगदी जेरीस येतो.”^२ ही स्त्रियांची आपबिती घरघरची कहाणी आहे. मन सुन्न करणारी स्त्रियांची अवस्था आहे. हे नाकारता येत नाही.

“नाचणारी मेणबत्तीसारखी स्वतः जळते आणि दुसऱ्याला प्रकाश देते. काही समाजवर्ग तिचं नाचणं बघून आनंद लुटतो, तिचे नातेवाईक तिच्या पैशावर आयतं बसून चैन करीत फिरतात. हाच समाजवर्ग तिला वेश्या म्हणायला कमी करीत नाही... तिची जवानी सगळ्या नातेवाईकांना सांभाळते. परंतु तिचं म्हातारपण सांभळण्यास ह्याच नातेवाईकांना जड जातं”^३ ही विविध जातीतील असणाऱ्या कुटुंबातील कथा आहे. म्हातारपणी सून ही वृद्ध सासूशी दुर्व्यवहार करते. स्त्री ही स्त्रीची शत्रू आहे. ह्या म्हणीचा प्रत्यय आपणांस येतो.

महात्मा ज्योतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्रीमुक्तीचे खरे प्रणेते होत. वैदिक काळात धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या जीवनाच्या चारही क्षेत्रात स्त्रियांची भूमिका प्रभावी होती. जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य स्त्रियांना होते. पण काळाच्या ओघात बालविवाह पद्धती, सतीची चाल, शिक्षणास बंदी, विधवा विवाहाला बंदी, केशवपण यासारख्या कथा स्त्रियांसाठी

नरकवासासमान ठरल्या. राज्यघटनेने स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार दिले. स्त्रियांच्या उत्थानासाठी अनेक कायदे झाले. पण स्त्रियांवरील अत्याचार कमी झाले नाहीत. “पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीच्या नशिबी दुःख-भोग आले आहेत. हे तर सर्वश्रूत आहे. आजही स्त्री दुःखाचा आणि स्त्री भोगवट्याचा हुंकार लोकगीतातून व्यक्त होतो. हेही सर्वमान्य आहे. त्यामुळे स्त्रीजीवनाचा कालिक आलेख चितारण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्रीची परवशता, दैवाधीनता आणि सर्जनशीलता ह्याबरोबरच तिचे वस्तुरूप यथायोग्य प्रतिबिंबित झालेले आढळते.”^४ म्हणूनच स्त्रियांच्या जगण्याचा वेध घेताना स्त्रियांची अवस्था त्यात बलात्कार, खून, घरात लैंगिक अत्याचार, विनयभंग, फूस लावून पळवून नेणे, मारहाण, हुंडाबळी यासारख्या विषयांतून स्त्रीच्या अवस्थेचा आणि मनाचा वेध घेतला जातो.

भारतीय संविधानाच्या आधारे प्रत्येकाला कसे जगावे याचे अधिकार, न्याय, कर्तव्य दिले आहे. चिमुकलीचे बोट पकडून शाळेत सोडताना अनोख्या विश्वात बाहेरच्या जगात जगण्याचा वेध घेते. कालची स्त्री मनुस्मृतीतील नियमांना धरून चालणारी, अंग न झाकणारी, तक्रार न करणारी, दासी म्हणून अवहेलनेस पात्र ठरणारी, काल आणि आजही “स्त्रीच्या स्त्रीत्वाचा आदर भारतात निर्माण झालाच नाही. उलट तिचा उपमर्द करणे, तिला दहशत घालणे, तिचा बळजबरीने उपभोग घेणे ह्या सान्या गोष्टी पुरुषार्थाच्या, गौरवाच्या वाटत राहिल्या.”^५ शतकानुशतके जगणाऱ्या स्त्रीला या गोष्टींची सवय झाली. स्त्री ही कुटुंबाच्या बंधनात पडली. परंतु पुरुषांना मात्र बंधने राहिली नाहीत. ‘स्त्री ही दुसऱ्याची मालमत्ता’ असे समीकरण झाले. ही पुरुषवर्गाची दुटप्पी नीती अस्तित्वात आली. आणि कुटुंबातील स्त्रियांवर स्त्रियांनी अत्याचार करायला सुरुवात केली. याचाच परिणाम तिला भृणहत्या, अपमान, मारझोड, दुखापत, छळ यासारख्या प्रवृत्तीला बळी पडावे लागले. “कुठल्याही स्तरातील स्त्री अद्याप गुलामीचे जीणेच जगत आहे. चूल, मूल व घर यांच्या जबाबदाऱ्यांचे ओझे घेऊन जगत असलेली स्त्री अजून एका कोंडलेल्या जगातच आहे. तिचा गतकाळ अनंत यातनांनी भरलेला तर तिचा वर्तमानकाळ अशांतीचा, अपेक्षाभंगाचा, असमाधानाचा आणि असुरक्षिततेचा आहे.”^६ स्त्रीला एक दासी, भोगी, लैंगिकतेचे साधन म्हणून बघितले गेले. आज मानव म्हणून तिची योग्यता समान हक्क, तिचा दर्जा अर्थातस्त्रीकडे पाहण्याचा परंपरागत दृष्टिकोन बदलण्याची गरज आहे.

आज स्त्रियांच्या भावनेचा विचार केला जात नाही. कोवळ्या वयात लग्न करून दिल्यानंतर एकदाची आपली जबाबदारी संपली. असे समजणारे पालक मुलीच्या मनाचा विचार करित नाही. शिक्षण शिकण्याच्या वयात कुटुंबाची जबाबदारी पेलताना तिची दमछाक होते. आपली आपबिती कुणाला सांगावी! या भावनेनेच आपले आयुष्य ती जगत असते. “संसाराच्या रगाड्यात स्वप्नांची झालेली पडझड त्या असाहयतेचे सूर... चौदा पंधरा वय असेल. मुलीला पदर आला की, तिला लग्नाच्या बोहल्यावर चढवायची घाई असते. मग ती बोहल्यावर चढते की, बळी देणाऱ्या वेदीवर, याचे कुणाला सोयरसुतक नसते.”^७ हे समाजवास्तव नाकारता येत नाही. आजही स्त्रियांना हुंड्यासाठी, संपतीसाठी पेट्रोल टाकून पेटविले जाते. ही कुटुंबातील स्त्रियांची फार मोठी हिंसा आहे.

“स्त्री ही परक्याचे धन, डोक्यावरचे ओझे अशी जोपर्यंत समाजाची भूमिका असेल तोपर्यंत वरवर कितीही प्रबोधन झाले तरी स्त्रीभृणहत्या होतच राहणार. ही वस्तुस्थिती आहे. स्त्रीभृणहत्या हा प्रश्न थेट स्त्रियांच्या अस्तित्वाशी निगडित आहे. हे अस्तित्व पुसून टाकण्याचे पाप आपल्या हातून घडते आहे. स्त्रियांना जन्माला येण्याचा अधिकारच नाकारला जातोय. त्यामुळे यादृष्टीने केवळ स्त्रियांचेच नव्हे तर संपूर्ण समाजाचे वैचारिक सबलीकरण आवश्यक आहे.”^८ तिला पांढऱ्या पायाची डाकीण, नातेवाईकांचे तिच्याकडे कामसू वृत्तीने पाहणे, तिच्यावर कितीही अन्याय झाला तरी ती निमूटपणे सहन करते. तरीदेखील स्त्रियांवर होणाऱ्या घरागुती अत्याचाराने परिसीमा गाठली आहे.

“ग्रामीण भागात स्त्रियांचे स्थान दुय्यम मानले जाते. त्यामुळे तिला अनेक परीचे दुःख आणि वेदना सहन कराव्या लागतात. घरातील परंपरागत वातावरण, दारिद्र्य, व्यसनाधीनता, सुनेला होणारा सासूरवास, अविरत कष्ट इ. चा सामना तिला करावा लागतो. स्वतःच्या भावभावना, स्वप्न, सुखाच्या कल्पना बाजूला ठेवून पती, मुलं, सासू-सासरे, आई-वडील, दीर-भावजय आणि एकूणच कुटुंबासाठी घरात आणि शेतीत अपार कष्ट करावे लागते.”^१ सहन करणेच तिच्या नशिबी आहे. खरंच तिच्या सुख-दुःखाला सीमा नाही. याचाच प्रत्यय कौटुंबिक स्त्रियांच्या बाबतीत येतो.

यासाठी पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या मानसिकतेत परिवर्तन घडून यायला पाहिजे. स्त्रियांना व्यक्ती म्हणून पाहावे. तिला मन आणि भावना आहेत. न्यायव्यस्थेत सुधारणाही व्हायला पाहिजेत. कुटुंबाच्या परंपरागत मानसिकता बदलविण्याची गरज आहे. स्त्रियांनी स्वावलंबी बनावे याकरिता नोकरीची क्षेत्रे आणि संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. असे जर झाले तर खऱ्या अर्थाने कुटुंबातील स्त्रियांवरील अत्याचार बंद होतील. ती मानसन्माने आपली भूमिका वठवीत जगेल. तो दिवस खऱ्या अर्थाने तिच्या स्वातंत्र्याचा दिवस असेल. असेच म्हणावे लागते.

निष्कर्ष :

- १) आजही स्त्रियांवर शारीरिक, मानसिक अन्याय-अत्याचार आणि बलात्कार होत आहेत.
- २) कुटुंबातील स्त्रियांना आपले म्हणणे मांडण्याचा अधिकार नाही.
- ३) स्त्रियांना आजही हुंडा, संपत्ती वाटणी यासारख्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागते.
- ४) कष्ट करणे आणि निमूटपणे सहन करणे हेच तिच्या आयुष्याचे सूत्र झाले आहे.
- ५) स्त्रियांसाठी तुरंग म्हणजे सासर, आणि न्यायाधीश म्हणजे सासूबाई ही सर्वच कुटुंबाची धारणा आहे.
- ६) म्हातारपणात स्त्रियांना मरणयातना सहन करीत जगावे लागते. ही वस्तुस्थिती आहे.
- ७) कालची दासी आज वर्तमानातही नाचक्की, अवहेलनेस पात्र आहे.
- ८) गुलामीचे जिणे जगत असताना वर्तमानात तिचा क्षणोक्षणी होणारा अपेक्षाभंग आणि असुरक्षितता कुटुंबात आढळते.
- ९) आजही सर्व घरातील स्त्रियांचा आवाज दाबला जातो.
- १०) स्त्रीभ्रूणहत्या, अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, वेदनाआणि परवशतेचे दुःख अशा कौटुंबिक दुष्टचक्रात ती भरडली जात आहे.

संदर्भ :

- १) वामन निंबाळकर, ‘आजचे प्रबोधन’, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर, २०११. पृ. ६९.
- २) प्रमिला भिरुड, ‘मराठी कादंबरी : स्त्रियांचे योगदान’, अक्षर प्रकाशन, औरंगाबाद, २००३, पृ. ३६३.
- ३) किशोर शांताबाई काळे, ‘कोल्हाट्याचं पोर’ (पुनर्मुद्रण २००७), ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई, मनोगत.
- ४) प्रतिमा इंगोले, ‘लोकसंस्कृती आणि स्त्रीजीवन’, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २००३, पृ. दहा.
- ५) गीता साने, ‘भारतीय स्त्रीजीवन’ (ति. आ.), मौज प्रकाशन मुंबई, २०१०, पृ. १३.
- ६) भालचंद्र फडके, ‘मराठी लेखिका : चिंता आणि चिंतन’, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, २०१७, पृ. १०.
- ७) अरुणा ढेरे, ‘स्त्री लिखित मराठी कविता’, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१६, पृ. १६.
- ८) वंदना महाजन, ‘स्त्रीवाद आणि समाजपरिवर्तन’, अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे, २०१३, पृ. १५.
- ९) कल्पना बोरकर, ‘स्वातंत्र्योत्तर मराठी ग्रामीण कथा आणि स्त्री’, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१५, पृ. ९.

स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार : ज्वलंत समस्या

डॉ. साधना विजय लांजेवार

सहयोगी प्राध्यापक पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग हिस्लॉप कॉलेज, नागपूर

कुटूंबसंस्थेचे महत्वपूर्ण घटक म्हणजे स्त्री आणि पुरुष होय. कुटूंब ही समाजातील सर्वात महत्वपूर्ण संस्था आहे. कुटूंबसंस्थेच्या स्थैर्यावर संपूर्ण समाजाचे स्थैर्य निर्भर असते. कुटूंब, विवाह, धर्म, राज्य यासारख्या सर्व सामाजिक संस्था परस्परांपासून स्वतंत्र नाहीत. प्रत्येक संस्था परस्परांशी प्रकार्यात्मक संबंधांनी जोडल्या गेल्या असतात. फक्त सामाजिक संस्थेत झालेल्या बदलाचा परिणाम इतर संस्थांमध्ये बदल घडून येण्यावर होणे अपरिहार्य आहे. त्यामुळे इतर सामाजिक संस्थांचा समतोल बिघडतो व ताणतणावाची स्थिती निर्माण होते. पर्यायाने समाजस्वास्थ्य दुषित होते.

बीजकल्पना :- कुटूंब, स्त्री, हिंसाचार, कारणे, उपाय

गृहितके :- १) कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कारणांचा शोध घेणे.

२) स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येवर उपाययोजना सुचविणे.

उपकल्पना :- १) स्त्रियांच्या परंपरागत सामाजिक भूमिकेमुळे तसेच पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढते.

२) कौटुंबिक हिंसाचारामुळे स्त्रियांना शारीरिक व मानसिक त्रास सहन करावा लागतो. वर्तमान परिस्थितीत सर्वच क्षेत्रांमध्ये अस्थिरतेचे वातावरण निर्माण झालेले आहे. बदलत्या परिस्थितीनुरूप सामाजिक समस्यांचे स्वरूपही बदलत चालले आहे. जागतिकीकरण, नागरीकरण, आधुनिकीकरण तसेच संगणकीय युगाबरोबर इंटरनेटच्या जाळ्यामुळे मानव या सर्वांमध्ये गुंतत चालला आहे. याचा एक मोठासा परिणाम आपणास कुटूंबावर पहायला मिळत आहे. यात स्त्रिया स्वतःला पुढे नेण्याचा प्रयत्न करतांना निदर्शनास येते. परंतु दुसरीकडे तिची परंपरागत भूमिका तिला मागे ओढते. स्त्रीच्या पुढे जाण्याच्या व तिच्या स्वावलंबी होण्याच्या प्रक्रियेत संयुक्त कुटूंब व्यवस्थेला धक्का बसत आहे. पण त्याचबरोबर तिच्या भूमिकेत झालेल्या बदलामुळे तिला नविन प्रतिमा प्राप्त होत आहे. परंतु हा बदल समाज सहजासहजी स्विकारण्यास तयार होत नाही.

कुटूंबव्यवस्थेतील परिवर्तनाचा विचार केल्यास कुटूंबाच्या आकारात बदल, व्यक्तीगत हिताला महत्व, विवाहाच्या संदर्भात परिवर्तन, स्त्रियांचे बदललेले कार्यक्षेत्र इ. घटकांच्या परिणामी संयुक्त कुटूंबाचे विघटन झालेले आढळून येते. आधुनिक काळात संयुक्त कुटूंबाचे विघटन होणे ही स्वाभाविक प्रक्रिया मानली जाते. परंतु यातून समाजात विविध समस्या निर्माण होतात. यातील एक ज्वलंत समस्या म्हणून कौटुंबिक कलह वाढतांना दिसत आहे. त्याचा परिणाम स्त्रियांवर होतांना दिसत आहे. सामाजिक व धार्मिक चालीरिती, रुढी यातून उद्भवलेल्या अन्यायाच्या अथवा जुलूमाच्या स्त्रिया नेहमीच बळी पडलेल्या आहेत. परंतु विशेष चिंतनीय बाब अशी की, स्त्रियांना त्यांच्या कुटूंबातही सुरक्षेची हमी मिळत नाही. दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की, स्त्रियांवर त्यांच्या कुटूंबातदेखील अन्याय—अत्याचार केले जातात. किंबहुना आपणास असे म्हणता येईल की, स्त्रियांवर कुटूंबात होत असलेल्या अत्याचाराचे स्वरूप अधिकच गंभीर होत चालले आहे. याचे कारण असे की, कुटूंबाच्या बाहेर होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध स्त्रिया आता आवाज उठवित आहेत. परंतु कुटूंबात होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध त्यांना आवाजही उठविता येत नाही. कुटूंबात स्त्रीवर अत्याचार करणारा तिचा पती असतो किंवा अन्य जवळचे नातेवाईक देखील असतात. याविषयी कोठे वाच्यता करणे तिला अडचणीचे वाटते. अशावेळी हा हिंसाचार निमुटपणे सहन करणे इतकेच तिच्या वाटयाला येते. तोंड दाबून बुक्यांचा मार सहन करण्याची वेळ तिच्यावर येते.

कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये प्रामुख्याने स्त्रीला केली जाणारी शारीरिक मारहाण हा सर्वत्र आढळणारा भाग होय. तसेच त्या स्त्रीला उपाशी किंवा अर्धपोटी ठेवणे, तिला पैसा, कपडा—लत्ता न देणे, तिला तिच्या शारीरिक क्षमतेहून अधिक श्रम करण्यास भाग पाडणे, तिला वेळेवर औषधोपचार न करणे, मानसिक त्रास देणे इ. मार्गांचा अवलंब केला जातो. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी ठरत असलेल्या स्त्रिया वेगवेगळ्या वयोगटातील असतात. पतीकडून पत्नीला होणारी मारहाण हा कौटुंबिक अत्याचाराचा सर्वत्र ठळकपणे आढळून येणारा प्रकार असतो. म्हणून स्त्रियांवरील अत्याचाराचा हा एक सार्वत्रिक प्रकार म्हणता येईल.

हनिफ लाकडावाला आणि संध्या सुरेंद्रदास यांनी अहमदाबाद येथील स्त्रियांच्या संदर्भात 'स्त्रियांच्या विरुद्ध होणारी घरगुती हिंसा एक वाढती महामारी' या विषयांतर्गत २००१ मध्ये अध्ययन केले होते. याकरीता त्यांनी ४०० उत्तरदात्या स्त्रियांची नमुना म्हणून निवड केली होती. या अध्ययनाच्या निष्कर्षात त्यांना असे निदर्शनास आले की, जवळ-जवळ ३४ ते ७० टक्के स्त्रिया या मौखिक व शारीरिक व्यवहाराने पिडीत होत्या. संयुक्त व विभक्त अशा दोन्हीही कुटूंबात हिंसेचे प्रमाण आढळून आले. या अध्ययनात त्यांना बऱ्याचशा उत्तरदात्या स्त्रिया आपल्या भावना व समस्या पतीसमोर व्यक्त करतांना दिसल्या नाही. कारण त्यांचा असा अनुभव होता की, जर त्यांनी आपल्या समस्या किंवा भावना व्यक्त केल्या तर एकतर पती ऐकत नाही, नाराज होतो, गैरसमज करून घेतो, माहेरी पाठवतो. या अध्ययनात अध्ययनकर्त्याला असे निदर्शनास आले की, कौटुंबिक हिंसेच्या परिणामाचे स्वरूप स्त्रियांच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्यावर वाईट परिणाम करते. ज्यात डोळ्यावर, हातावर, तळहातावर जखमा, संवेदनशील अंगावर प्रहार केल्यामुळे ऐकण्याची व बघण्याची शक्ती आंशिक रूपाने कमी होणे, रक्त गोठणे, सूज येणे, शरीरावर तसेच डोळ्याच्या भोवती काळे चट्टे प्रत्ययास येणे यासारख्या स्त्रियांच्या शरीरावर हिंसाचाराच्या खुणा निदर्शनास आल्या. तसेच पतीच्या दुर्व्यवहारांमुळे ८० टक्के स्त्रिया तणावाच्या स्थितीत आढळल्या. कौटुंबिक हिंसेच्या परिणामस्वरूप हृदयाची गती वाढणे, बेचैनी, एकाग्रतेचा अभाव, एकटेपणाचे भय तसेच वांरवार रडणे, काम करण्याची इच्छा नसणे या सर्वांचा परिणाम झोप व भोजनासंबंधी समस्या दृष्टीस पडल्या. एवढेच नव्हे तर हिंसेचा शिकार झालेल्या स्त्रिया बहुधा डॉक्टरकडे जाण्यास नकार देतात. कारण डॉक्टरच्या विचारपूस करण्याची त्यांना भिती वाटत असल्याचे अध्ययनात दिसून आले.

सैद्धांतिकदृष्ट्या विचार करता केट मिलेट या लेखिकेच्या मते, जेव्हा एक समुह दुसऱ्या समुहावर शासन करतो तेव्हा दोहोंमध्ये निर्माण होणाऱ्या संबंधांना राजनितीक मानले जाते. जेव्हा या प्रकारच्या व्यवस्थेला जास्त काळापर्यंत प्रस्थापित ठेवल्या जाते तेव्हा तो विचार शेवटी फक्त विचारवादाच्या स्वरूपात विकसित होतो. त्यामुळे सर्व ऐतिहासिक सभ्यता पितृसत्ताक असल्याचे निदर्शनास येते. त्यांच्या विचारवादामध्ये पुरुषप्रधानता विहित आहे. त्यांच्या मते, राजनिती शक्ती संबंधांना निर्माण करते. ती शक्ती सार्वजनिक क्षेत्रात असो किंवा कौटुंबिक तसेच इतर क्षेत्रात असो त्यातूनच समाजात पुरुषसत्तात्मक व्यवस्था निर्माण झाल्याचे निदर्शनास येते व या पुरुषसत्तात्मक व्यवस्थेच्या माध्यमातून स्त्रियांचे शोषण व हिंसा होतांना निदर्शनास येते.

हिंसाचार व मानसिक परिणाम :

हिंसाचार व मानसिक परिणाम यांचा जवळचा संबंध आहे. स्त्रीवर हिंसेचा व्यवहार होऊनही ती आर्थिक, सामाजिक सुयोग्य वर्तन करते. सामाजिक निंदेपासून वाचण्यासाठी शांत भावनेने ती सर्व सहन करत राहते. याला आपले भाग्य समजते. समाजातील लोकही तीला सहिष्णु होण्याचा उपदेश देत राहतात. पतीच्या घरी डोलीत बसून आली आता येथून तुझी अर्थीच उठली पाहीजे असे तिच्यावर बिंबविले जाते. म्हणून विषाचा घोट पिऊन ती घरातच राहते आणि अशा सर्व परिस्थितीचा तिच्यावर मानसिक परिणाम होतो.

अध्ययनकर्तीने 'कौटुंबिक हिंसाचाराचा स्त्री व मुलींवर होणाऱ्या सामाजिक व मानसिक परिणामांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन' या अंतर्गत पश्चिम नागपूरातील निवडक झोपडपट्टीतील मुली व स्त्रियांच्या संदर्भात हिंसाचाराचा परिणाम जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता तिला स्त्रिया व मुलींमध्ये पुढील मानसिक परिणाम आढळून आले.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा मानसिक परिणाम दर्शक सारणी

अ.क्रं.	मानसिक परिणाम	वांरवारिता	शेकडा प्रमाण
१	बेचैन वाटते	६५	३२.५
२	अचानक घाम येतो	०८	४.०
३	पती सोडून जाण्याची भिती वाटते	१५	७.५
४	हृदयाची गती वाढते	०४	२.०
५	काम करण्याची इच्छा नसते	३५	१७.५
६	जगण्याबाबत उत्साह वाटत नाही	१५	७.५
७	झोप व भोजनासंबंधी समस्या	१०	५.०

८	इतर	०५	२.५
९	प्रश्न लागू नाही	४३	२१.५
	एकुण	२००	१००

प्रस्तुत सारणीत असे निदर्शनास येते की, मानसिक परिणाम तपासतांना ६५ म्हणजे ३२.५ टक्के स्त्रिया व मुलींना बेचैन वाटते. ८ म्हणजे ४ टक्के स्त्रिया व मुलींना घाम येतो. १५ म्हणजे ७.५ टक्के स्त्रियांना पती सोडून जाण्याची भीती वाटते. ४ म्हणजे २ टक्के उत्तरदात्यांची हृदयाची गती वाढते. ३५ म्हणजे १७.५ टक्के स्त्रिया व मुलींना काम करण्याची इच्छा होत नाही. १५ म्हणजे ५ टक्के स्त्रिया मुलींना जगण्याबाबत उत्साह वाटत नाही. तर झोप व भोजनासंबंधी समस्या १० म्हणजे ६ टक्के उत्तरदात्यांना जाणवते. इतर या पर्यायाला ५ म्हणजे २.५ टक्के उत्तरदात्यांनी प्रतिसाद दिला. तर ४३ म्हणजे २१.५ टक्के उत्तरदात्या स्त्रियांनी प्रश्न लागू नाही असा प्रतिसाद दिला.

वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, विभिन्न मानसिक परिणामांचा सामना स्त्रिया व मुलींना करावा लागतो. ज्या उत्तरदात्यांनी इतर या पर्यायाला प्रतिसाद दिला यात पतीलाच मारून टाकावेसे वाटते, बदला घेण्याची भावना, अश्रु थांबत नाही, रक्तदाब कमी होतो, चक्कर येतो इ. बाबी सांगितल्या. ज्यांना प्रश्न लागू नाही असा प्रतिसाद दिला, त्यांच्यावर हिंसाचार होत नसल्याचे दिसून आले.

स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे :-

१) **स्त्रियांच्या शोषणाला धर्माचा आधार :-** भारतीय समाजात पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांच्या पिळवणुकीत धर्माचे व चालीरितीचे अधिष्ठान असल्याचा पगडा भारतीय जनमानसावर होता. म्हणूनच स्त्रियांवर अन्याय व अत्याचार होत असल्याची जाणीव स्त्री व पुरुष कोणालाही नव्हती. स्त्रिया त्यांच्यावर होणारे अत्याचार निमूटपणे सहन करीत होत्या आणि आजही सहन करीत आहेत. त्यामुळे कौटुंबिक अत्याचारावर आळा घातला गेला नाही.

२) **लिंगभेद :-** मुलगा हा भारतीय समाज व्यवस्थेत वंशाचा दिवा ही लिंग संकल्पनेमागील भारतीय विचारधारा आणि मुलींचे अयोग्य असे सामाजिकरण हे या समाजनिर्मितीचे कारण होय. एवढेच नव्हे तर आज जर आपण स्त्रियांच्या वेगवेगळ्या प्रश्नांची चिकित्सा केल्यास जूनेच प्रश्न आज आपल्यासमोर नव्याने उभे असल्याचे निदर्शनास येते. कुटूंबात मुलगा-मुलगी यांच्यात भेद केला जातो. मुलीला खेळायला बाहुली तर मुलाला खेळायला मोटारी, बॅट-बॉल दिला जातो. खाण्यापिण्यातला चांगला हिस्सा मुलाला मिळतो. सर्वांना दुध देणे शक्य नसल्यास फक्त मुलाला दुध दिले जाते. सर्वांना शिक्षण देणे शक्य नसल्यास फक्त मुलाला शिकविले जाते. घरकामाचा बोजा मुलीवर त्याचवेळी मुलगा मात्र खेळायला गेलेला चालतो. मुलीने उलट उत्तरे द्यायची नाहीत. मुलाने उलट उत्तरे दिली तर त्याकडे हसून दुर्लक्ष करायचे. मुलावरील खर्च गुंतवणुक तर मुलीवरील खर्च अपव्यय असतो. अशा स्वरूपाची मानसिकता आजही समाजात आढळते. या सर्वांमधून कुटूंबाची लिंगभेदाची मानसिकता निदर्शनास येते. अशा मानसिकतेतून कौटुंबिक हिंसाचाराला खतपाणी घातले जाते.

३) **लहान वयातील मुलींवरील लैंगिक हल्ले :-** कुटूंबांतर्गत हिंसाचाराचा हा सर्वात घृणास्पद असा प्रकार आहे. अनेकदा अनोळखी व्यक्तीकडून किंवा परिचीत व्यक्तीकडून (मित्र, नातेवाईक, नौकर-चाकर, जवळचे कुटुंबिय) अशा कमी वयाच्या मुलींवर लैंगिक हल्ले होतात. अशा मुलींना लवकर जाळयात ओढता येते. तसेच त्या तीव्र प्रतिकार करू शकत नाही. तसेच अत्याचारी व्यक्तीकडून घातलेल्या दहशतीमुळे मुली या प्रसंगाची वाच्यता करीत नाही. आपल्या मुलीच्या चारित्र्याला डाग लागू नये म्हणून आई-वडील ही गोष्ट लापवून ठेवतात. त्यामुळे या गुन्ह्याची तीव्रता लक्षात येत नाही. त्यामुळे अत्याचार करणारे मोकाट सुटतात आणि त्यांची शिकार झालेल्या लहान मुलींना जबर शारीरिक व मानसिक किंमत चुकवावी लागते.

स्त्री ही एक उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहण्याचा दृष्टीकोन पुरुषांमध्ये असल्यामुळे तिच्यावर कुटूंबात शारीरिक व मानसिक अत्याचार केले जातात. गरीब व मध्यम वर्गीयच नव्हे तर उच्चभ्रू कुटूंबातील स्त्रियादेखील कुटूंबातील सदस्यामार्फत होणाऱ्या हिंसाचाराला बळी पडतात.

कौटुंबिक हिंसाचारावरील उपाय :-

- १) स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसाचाराविरुद्ध त्यांच्यात जागृती घडवून आणणे.
- २) स्त्रियांचे मानसिक सक्षमीकरण करणे.

- ३) पुरुषप्रधान मानसिकतेत परिवर्तन घडवून आणणे.
- ४) स्त्रियांकडे एक उपभोग्य वस्तु म्हणून न पाहता एक माणूस म्हणून पाहण्याची दृष्टी समाजात निर्माण करणे.
- ५) स्त्री संरक्षणार्थ असणाऱ्या कायद्याबाबत स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करणे.
- ६) स्त्रियांमध्ये 'स्व' अधिकाराची जाणीव निर्माण करणे.
- ७) स्वयंसेवी संस्थांनी स्त्री जाणीव जागृती उपक्रम राबविणे.
- ८) स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य देणे.
- ९) अत्याचार पिडित स्त्रियांसाठी विशेष न्यायालयाची व्यवस्था करणे.
- १०) कायद्यात कठोर शिक्षेची तरतूद करणे.
- ११) कौटुंबिक हिंसाचार पिडीत स्त्रियांच्या समुपदेशनाची व्यवस्था करणे.
- १२) लिंगभेद समानतेबाबत प्रयत्न करणे.
- १३) स्त्री भ्रूणहत्येला आळा घालणे.

आज स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचार ही फार मोठी समस्या आपल्या समाजात आढळून येते. त्यासाठी स्त्रियांच्या अनेक संघटना निर्माण झाल्या आहेत. अशा स्त्रीमुक्ती संघटना स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या विरोधात आवाज उठवित आहे. परंतु त्यांचा आवाज हा शहरी स्त्रियांपुरताच मर्यादित असल्याचे निदर्शनास येते. याची ग्रामीण भागात देखील नितांत गरज आहे. ग्रामीण क्षेत्रात स्त्रियांवरील बलात्कार, हुंडाबळी, मारझोड करणाऱ्याची संख्या अधिक आहे. जर या विरोधात प्रभावी स्त्री संघटना उभ्या झाल्या तर स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे अर्थे गुन्हे कमी होतील. महिलांवरील अत्याचाराविरुद्ध पुरुषवर्ग आवाज उठविणार नाही, तर त्यासाठी शिक्षित स्त्रियांनी संघटीत होवून तसेच सामाजिक व स्त्रीमुक्ती संघटनांनी पुढाकार घ्यायला हवा. तरच स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनात परिवर्तन घडून येईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) लकडावाला हनीफ आणि संध्या सुरेन्द्रदास (२००१), 'महिलाओंके विरुद्ध होनेवाली घरगुती हिंसा, एक बढ़ती महामारी', संचेतना सामुदायिक स्वास्थ्य एवं अनुसंधान केन्द्र, अहमदाबाद.
- २) सिंधी, नरेंद्रकुमार (२०११), 'समाजशास्त्रीय सिद्धांत', रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर.
- ३) गोटे-गव्हाणे, शुभांगी, (२००४), 'महिला सबलीकरण, स्वरूप व समस्या', वरद पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- ४) शर्मा, रमा और मिश्रा एस. के., 'महिला विश्वकोष, महिला विकास भाग-२, अर्जुन पब्लिसिंग हाऊस, नई दिल्ली.

स्त्रीमुक्ती करणात कायदयाचे महत्व

डॉ. सच्चिदानंद जुनघरे

गो. से. महाविद्यालय, वर्धा

कोणत्याही राष्ट्राचा विकास तेव्हाच संभव होतो जेव्हा त्या राष्ट्रातील महिला विकसित होतील. आजच्या बदलत्या परिस्थितीत भारतीय महिला प्रत्येक आघाडीवर पुरुषांच्या बरोबरीने स्वतःला सिद्ध करीत आहेत. पूर्वीची दासी म्हणून जगणारी व परंपरांचे व श्रद्धांचे जोखड मानेवर वाहणारी स्त्री आज पुरुषांच्या बरोबरीने किंबहुना त्याहीपुढे यशोशिखरे गाठीत आहेत. आज पूर्णांशाने नाही परंतु बहुतांश महिलांच्या संकुचीत धारणांमध्ये कमालीचे परिवर्तन होत आलेले दिसून येते हे कसे शक्य होऊ शकले? याचा सरासर विचार केल्यास समाज सुधारकांचे प्रयत्न, संविधानातील तरतुदी, त्या अनुषंगाने स्त्रियांनी मिळालेल्या विकासाच्या संधी, सर्व सामान्यांतील काही उदारमतवादी लोक इत्यादी बाबी कारणीभूत असल्याचे लक्षात येते. स्त्रियांसाठी झटणाऱ्या अनेक समाज सुधारकांमध्ये सावित्रीबाई व महात्मा ज्योतीबा फुले, छत्रपती शाहु महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्थान प्रमुख आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि न्याय या मूल्यांचा अंगीकार व पुरस्कार करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात चळवळी व कायदयाद्वारे महिलांच्या उत्थानासाठी विशेष प्रयत्न केले. आजची स्त्री प्रगत व जागरूक महिला दिसते यात या थोर महापुरुषांचे फार मोलाचे योगदान आहे.

परंपरागत भारतीय स्त्री आणि तिच्या समस्या

भारतीय धार्मिक साहित्यामध्ये स्त्रियांबाबत परस्परविरोध व गोंधळ निर्माण करणारे वर्णन आहे. वर्णव्यवस्थेच्या कठोर अंमलबजावणी आग्रह धरणाऱ्या रव स्त्रियांबाबत पदोपदी अनुदार उद्गार काढणारा मनु एकीकडे म्हणतो, “यत्रनार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। यत्रतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाःक्रिया।” अर्थात, जेथे स्त्रीची पूजा केली जाते तेथे देवतांचा वास असतो, तर दुसरीकडे तुलसीदासाच्या ‘रामायणात’, “ढोल, गँवार, शुद्र, पशू और नारी, ये सब ताडन के अधिकारी” असा संदेश पहायला मिळतो. महाभारतात द्रौपदी केवळ पाच पांडवांची पत्नीच होती असे नाही तर तिला जुगारात देखील लावले गेले.

मध्ययुगीन काळात भारतात मुसलमानांची सत्ता होती, हिंदु धर्मियांवर ‘मनुस्मृती’ यासारख्या ग्रंथाचा प्रभाव असल्याने शुद्र, अतिशुद्र आणि सर्व स्त्रीया यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. हिंदु स्त्रियांवर अनेक प्रकारची सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक बंधने आलीत. बालविवाह प्रथा रुढझाली. कन्यादान प्रथेमुळे स्त्री केवळ दान देण्याची वस्तु बनली. ती परक्याचे धन समजली जावु लागली. तिच्या देखिल स्वतःच्या इच्छा, आकांक्षा, भाव—भावना आहेत याचा विचार करण्यात आला नाही. याच काळात सतीप्रथा, केशवपण, हुंडापद्धती, अंतर्विवाह पद्धती, विधवापुनर्विवाह बंदी, विधवा स्त्रियांचे माझघरात राहणे यासारख्या अनेक अनिष्ट प्रथा रुढझाल्या.

स्त्रियांचे प्रबोधन

कोणत्याही परिवर्तनाचा नवा विचार व्यक्ती अथवा समाजात रुजविण्याकरिता सुरवातीला प्रबोधनाची नितांत आवश्यकता असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना माहीत होते की, या देशातील स्त्रियांना शिक्षणाचा हक्क न दिल्यामुळे हा ‘कुटुंब’ व ‘समाजाचा’ महत्वाचा जवळपास अर्धाभाग अज्ञान, अंधकाराच्या मानसिकतेत पुरता अडकलेला आहे. या वर्गाच्या जीवनात शिक्षणाशिवाय प्रगती हाणार नाही हे महात्मा फुलेंनी सांगितलेले परिवर्तनाचे मार्ग निवडले.

शिक्षणास अनुकूल असलेली समाजाची मानसिकता विशेषतः स्त्रीयांची मानसिकता तयार होण्यासाठी खुप मोठ्या प्रबोधनाची गरज पडणार आहे. त्याशिवाय त्यांच्या जीवनात परिवर्तन होणार नाही. घरातील आई ज्ञानी झाल्याशिवाय इतरांना प्रगतीचा मार्ग दिसणार नाही कारण आई मुलांची घरातील सर्वप्रथम शाळा. मुलांना विज्ञानवादी विचार आणि मानवतावादी दृष्टी देणारा प्रथम गुरु.

आजच्या स्त्रीने या वैचारिक प्रबोधनाचा वारसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, तथागत गौतम बुद्ध, संत कबिर, महात्मा फुले या मानवतेसाठी क्रांतिदुत ठरलेल्या महामानवाकडून बौद्धिक संपदेने घेतला आहे.

शिक्षण

या देशातील सनातनी विषमतावादी प्रवृत्तीने स्त्रियांना हजारो वर्षे जाणीवपूर्वक शिक्षणातून वंचित ठेवल्यामुळे कुटुंब व राष्ट्राचा अर्धा भाग ज्ञानापासून लांब गेला. पर्यायाने कुटुंब व राष्ट्र विकसीत झाले नाही.

शिक्षणामुळे अंधश्रद्धा, अन्याय—अत्याचार, जुलुम, धर्माधिता या वाईट बाबींपासून स्त्रीयांची मुक्तता होवून त्या अनिष्ट प्रथांच्या विरुद्ध बंड करण्यास तयार होतील. शिक्षण हे व्यक्तिला शक्ती देते. शिक्षणामुळे विकासाच्या दिशा व संघर्षाची साधने यांची जाणीव होते. त्यामुळे शिक्षण हे पोट भरण्याचे साधन नसून तो मानव मुक्तीचा मार्ग आहे.

कायदेशीर अधिकार

भारतीय स्त्री जीवनाचा इतिहास पाहिला असता बौद्धकालिन धम्मसंस्कृतीच्या आधिपत्याखालील समाजजीवनाचा अपवाद सोडला तर स्त्रीला अत्यंत गौण, लाचार स्थान दिलेले होते. पुरुषाच्या आधिपत्याखाली राहून तिने घर सांभाळायचे व पुरुषाच्या अंकित राहून त्याच्या मर्जीप्रमाणे आपले जीवन कंठावे, अशी तिची अवस्था होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानात स्त्रीयांसाठी हक्क आणि कर्तव्याची घटनात्मक बांधणी करून या देशातील स्त्रियांच्या शतकानुशतकांच्या अन्याय अत्याचाराला प्रतिबंध केला. स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय हे हक्क या देशातील स्त्रियांना मिळवून दिले.

सारांश

स्त्रियांना कायद्याचे संरक्षण, हक्क आणि अधिकार आलेत. स्वतःचा विकास करण्यासाठी शासकीय स्तरावरून विविध शासकीय सेवा सुविधा आल्यात. सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये त्यांच्यासाठी राखीव जागा ठेवल्यात. यामुळे स्त्रियांचा कुटुंब आणि समाज विकासात सहभाग वाढला. त्यांना स्वतःची जाणीव निर्माण झाली. त्या संघटीत व्हायला लागल्यात. दैनंदिन प्रश्न, अन्याय अत्याचार, अथवा संविधानिक हक्काच्या अंमलबजावणीसाठी संघर्ष करायला लागल्यात. त्यातूनच पुढे विविध पातळ्यांवर काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या संघटना / चळवळीचा उदया मोठ्या प्रमाणात झाला. त्यातून स्त्रियांमध्ये प्रबोधनाचे, विकासाचे प्रमाण वाढले.

नवी आव्हाने आजच्या स्त्रीमुक्ती चळवळी समोर उभी आहेत. त्यातूनच स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचाराच्या घटनांमध्ये अलिकडच्यास काही वर्षात झालेली वाढ, परिवर्तनाच्या सुधारणावादी चळवळीतील व्यक्तीच्या निघून पद्धतीने केलेल्या हत्या, हे भयंकर प्रश्न वर्तमान स्त्री मुक्ती चळवळीसमोर आहेत. फुले आंबेडकरांचा वैचारिक वारसा सांगणाऱ्या स्त्री मुक्तीच्या चळवळी ही आव्हाने निश्चित पेलू शकतात. फक्त गरज आहे ती 'फुले—आंबेडकरांच्या' विचार आणि कृतीने योजनाबद्ध कार्यक्रम राबविण्याची.

संदर्भ सुची

१. व्यवहारे विद्या, लोकसाहित्य लोकसंस्कृती, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
२. बाबासाहेब आंबेडकर, विद्यार्थ्यांनो जागृत व्हा, शैक्षणिक मार्गदर्शन प्रबुद्ध भारत पुस्तकालय, नागपुर
३. गायकवाड सुभाष, दलित चळवळ, चिंता आणि चिंतन, सुगावा प्रकाशन, पुणे
४. बसवंते माधव, अक्षर वैदर्भी, जनसाहित्य साधना, अमरावती

महाराष्ट्रातील कौटुंबिक हिंसाचार

डॉ. एस. पी. झांबरे,

एस. एस. जायस्वाल महाविद्यालय, अर्जुनी/मोर, जि. गोंदिया

सारांश :

महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत स्त्रियांचा वाटा मोलाचा आहे. महाराष्ट्रात महिला विकासासाठी अनेक योजना, कार्यक्रम राबविले जात आहे. मात्र त्यांची अंमलबजावणी त्याच तळमळीने होतांना दिसत नाही. लाभार्थी गटापर्यंत योजनांचे फायदे पोहचत नाही म्हणून आजही महाराष्ट्र राज्यात महिला आपल्या हक्कासंबंधी जागरूक असल्याचे दिसून येत नाही. म्हणूनच महिला अत्याचारामध्ये महाराष्ट्राचा क्रमांक देशामध्ये वरच्या पातळीवर आहे. महिलांच्या सक्षमिकरणासाठी व सुरक्षिततेसाठी स्वयंसेवी संस्था व शासन यांनी एकत्रितपणे मोठ्या प्रमाणात जाणिव जागृतीचे कार्यक्रम राबविले पाहिजेत त्याशिवाय स्त्रियांचा मोठ्या प्रमाणात विकास शक्य नाही. महाराष्ट्रातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा कसा आहे ? हे महाराष्ट्रातील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या प्रमाणावरून तपासण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखात केला आहे.

कि वर्ड : कौटुंबिक हिंसाचार, महिला विकास, महाराष्ट्र.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात कुटुंब व्यवस्था महत्वाची आहे. पुरुषांचे वर्चस्व असलेल्या व्यवस्थेत अनेक वर्षांपासून स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा असल्याचे दिसते व याच भावनेतून स्त्रियांवर विविध प्रकारचे अत्याचार होतांना दिसतात. वर्तमान समाजात स्त्रियांची परिस्थिती काहीशी सुधारली असली तरी स्त्रीया आजही हिंसाचाराला बळी पडत आहेत. त्यातल्या त्यात भारतीय ग्रामीण महिलांची स्थिती दयनीय आहे. महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक दृष्टीकोणातून पुरुषांच्या तुलनेत अधिक शोषण होतांना दिसते. परिणामी राष्ट्र उभारणीच्या प्रक्रियेत महिलांचा एक मोठा वर्ग उपेक्षित राहिला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे काय ? :

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, लैंगिक, मानसिक, आर्थिक, शाब्दीक छळ, महिलेला शिविगाळ करणे, हुंडा देण्यासाठी अपमानित करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तीला धमकावणे, हिणवणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे किंवा तिचा जीव धोक्यात आणणे या सर्व गोष्टींचा परिणाम पिडीत व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे या सर्व बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

महाराष्ट्रातील महिला विकासाची वाटचाल :

आजच्या स्वरूपात वेगळा अस्तित्वात असलेला आणि शतकानुशतकाची समृद्ध परंपरा असणा—या महाराष्ट्र राज्याने आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती केलेली आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातच महाराष्ट्रात वैचारिक परिवर्तनाला प्रारंभ झाले यासाठी महात्म ज्योतिब फुले, सावित्रीबाई फुले, धोंडो केशव कर्वे, बाबासाहेब आंबेडकर, न्यायमुर्ती गोखले, गोपाल गणेश आगरकर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर या महाराष्ट्रातील नवरत्नांनी येथील सामाजिक दर्जा सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले. यामुळे महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात जाणिव—जागृती झाली व सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचा विकास झाला.

महाराष्ट्राच्या अस्तित्वांतर अनेक क्षेत्रात परिवर्तन झाले आहे. शैक्षणिक क्षेत्राचा विचार करता शिक्षण क्षेत्रात फार मोठी अशी प्रगती झाली आहे. साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार महिला साक्षरतेचे प्रमाण ७५.७० टक्के असल्याचे दिसून येते. भारतातील इतर राज्याच्या तुलनेत महाराष्ट्रात शाळेत जाणा—या मुलींची टक्केवारी चांगली आहे. १९६० मध्ये प्राथमिक शाळेत जाणा—या एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये ३५.८ टक्के मुली होत्या. सध्या हे प्रमाण ४८.०० टक्क्यांपर्यंत आहे. राज्याच्या स्थापनेच्या सुमारास १९६१ मध्ये स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण १९.८० टक्के होते. ते आता ७५.७० टक्के झाले आहे. एकंदरीत राज्यस्थापनेपासून पुढील सहा दशकात साक्षरतादर तिप्पटीहून अधिक वाढला असला तरी पुरुषांच्या तुलनेत स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील श्रमशक्तीमधील स्त्रियांचा सहभागाचा दर वाढलेला आहे. त्या पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करीत आहेत. महाराष्ट्रातील महिला रोजगार लक्षात घेता २००१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील एकूण कामगारांच्या संख्येमध्ये महिलांचे प्रमाण ३०.८ टक्के होते. त्यात वाढ होऊ २०११ च्या जनगणनेनुसार महिलांचे प्रमाण ३४.०० टक्के झाले आहे. एकूणच महाराष्ट्र राज्यात आर्थिक व शैक्षणिक प्रगती सुधारली आहे.

महाराष्ट्रातील महिला विकासाचे धोरण व महिला अत्याचार :

महाराष्ट्राने स्त्रियांच्या विकासासाठी अनेक धोरणे व कार्यक्रम राबविले आहेत. दारिद्र्य रेषेखालील स्त्रियांसाठी स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी १९७५ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने महिला आर्थिक विकास महामंडळ सुरू केले. शासनामार्फत महिला सहकारी संस्थांना सरकारकडून १०० टक्के आर्थिक मदत दिली जाते. केंद्र शासनाच्या धर्तीवर महाराष्ट्राने १९९३ मध्ये राज्य महिला आयोगाची स्थापना केली. या आयोगा अंतर्गत महिलांच्या संरक्षणात्मक कायदांचा भंग झाल्यास योग्य त्या न्यायाधिकरणाकडे तक्रार दाखल करणे, पिडीत स्त्रियांना अत्याचाराच्या विरुद्ध लढा देता यावा यासाठी सल्ला देणे, स्त्री अत्याचाराच्या खटल्यावर लक्ष ठेवून त्यांची चौकशी करणे, स्त्रियांचा कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ इ. समस्यांचा अभ्यास करून महिलाविषयक धोरण आखण्यासाठी सरकारला मदत करणे हे कार्य करावे लागतात. १९९४ मध्ये महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले. याच धोरणाचा आढावा घेऊन २००१ मध्ये नवे महिला धोरण जाहीर केले. महिला सबलीकरण घडवून आणणे हा मुख्य उद्देश या धोरणाचा आहे. याशिवाय महिलांच्या विकासाकरीता शासकीय महिला वसतीगृह, महिला स्वरक्षण गृहे, सुधारित माहेर योजना, देवदासी कल्याणकारी योजना, बहुउद्देशीय महिला केंद्र, हुंडा दक्षता समिती, कामधेनु योजना इ. उपक्रम महाराष्ट्र शासनातर्फे तसेच काही योजना केंद्र शासनाच्या मदतीने राबविल्या जात आहेत. अशा प्रकारे महिलांच्या विकासाकरीता अनेक योजना असल्या तरी महिलांनी विकासाची अपेक्षित पातळी गाठलेली दिसत नाही. पुरोगामी समजाल्या जाणा—या महाराष्ट्र राज्यामध्ये अजुनही महिला आपल्या हक्कासंबंधी जागरूक नाही. स्त्री—पुरुष भेदभावाविषयीची असलेली समाजाची मानसिकता अजुनही बदललेली दिसत नाही आणि म्हणूनच लोकसंख्येतील स्त्रियांचे घटते प्रमाण हा एक गंभीर प्रश्न बनत चालला आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात दर हजार पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण ९१७ इतके आहे. नॅशनल क्राइम रिकार्ड ब्युरोच्या अहवालानुसार स्त्रियांवरील गुन्ह्यांच्या संख्येत महाराष्ट्राचा बराच वरचा क्रमांक लागतो.

अत्याचार झालेल्या महिलाबाबत नोंदविलेले गुन्हे (संख्यामध्ये)

गुन्ह्याचा प्रकार	२०१६	२०१७	२०१८
बलात्कार	४,१८९	४,३२०	४,०७६
अपहरण व पळवून नेणे	६,१६९	६,२४८	७,७२७
हुंडाबळी पती व	२४८	२३३	१७४
नातेवाईकांकडून झालेली क्रूर कृत्य	७,२१५	६,५८४	५,०१३
विनयभंग	११,३९६	१२,१३८	१४,०७५
लैंगिक अत्याचार	९२४	९५५	१,०६४
अनैतिक व्यापार	३०३	२८४	१५९
इतर	३३१	१,२६१	१,२६९
एकूण	३१,२७५	३२,०२३	३३,५५७

Source: – Economics Survey of Maharashtra 2018-19.

महाराष्ट्राच्या आर्थिक पाहणीमध्ये गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र शासनाने दिलेल्या माहितीवरून अत्याचार झालेल्या महिलांबाबत नोंदविलेले गुन्हे तक्त्यामध्ये दर्शविलेले आहेत. या अहवालानुसार वर्ष २०१६ मध्ये बलात्कार, अपहरण, हुंडाबळी, विनयभंग इ. अत्याचार झालेल्या महिलांबाबत नोंदविलेले एकूण गुन्हे २०१५ मध्ये ३१,२७५ इतके होते. त्यामध्ये वाढ होऊन २०१८ मध्ये ३३,५५७ इतके झाले आहेत. या तीन वर्षांच्या काळातच महिला अत्याचाराच्या नोंदविलेल्या गुन्ह्यांमध्ये ६.८० टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. खरे पाहता महिला हिंसाचाराच्या संदर्भात नोंदविलेल्या तक्रारी आणि प्रत्यक्षात घडणा-या घटनांची संख्या कितीतरी पटीने अधिक असते. आपल्यावर झालेला अन्याय समाजाला कळू नये म्हणून अन्याय सहन करणा-या महिलांची संख्या फार मोठी आहे. शिवाय सांगितलेली आकडेवारी ही सरकारची शासकीय आकडेवारी असून वास्तविक संख्या यापेक्षा अधिक राहू शकते.

कौटुंबिक हिंसाचारास प्रतिबंध करणारा कायदा :

भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार भेदभावापासून मुक्ती, कलम १५ अन्वये स्त्री-पुरुष समानता आणि कलम २१ अन्वये जीवित व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांना दिला आहे. असे असतांनाही महिला कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडतात आणि वर्षानुवर्षापासून भारतीय समाजात हे सुरू आहे. देशातील समाजसुधारक, विचारवंतही समाजाचे पूर्ण मानसिक परिवर्तन करू शकलेले नाहीत. समाजसुधारणा करण्यासाठी केवळ प्रबोधन पुरेशे नाही तर दंडशक्ती तितकीच महत्वाची आहे म्हणूनच स्त्रियांच्या होणा-या कौटुंबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्रशासनाने “कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५” बविला आहे व हा नियम संपूर्ण भारतात २६ आक्टोबर २००६ पासून लागू केला आहे.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्र राज्यात स्त्रियांच्या सुरक्षिततेकरीता व सक्षमीकरणाकरीता अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले जात आहेत. तरीपण पुरोगामी समजल्या जाणा-या महाराष्ट्र राज्यात कौटुंबिक हिंसाचारांच्या गुन्ह्यांमध्ये सतत वाढ होत आहे. एकूणच आर्थिक क्षेत्रात प्रगती असणा-या महाराष्ट्र राज्यात सामाजिक परिस्थिती सुधारल्याचा पुरावा नाही. कौटुंबिक हिंसाचार दूर करण्यासाठी प्रभावी कायदे त्याचबरोबर कठोर अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे. त्यासोबतच जनजागृती व योग्य

मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. याकरीता शाळा, कॉलेजेस, स्वयंसेवी संस्थांनी प्रयत्न करून हे उपक्रम राबविले पाहिजेत. खरंतरं आज जो स्वैराचार दिसतो त्याविरूद्ध समुपदेशनाची आवश्यक आहे. समाजातील स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचा विचार करता असे दिसून येते की, आज पुरुषांबरोबर स्त्रियासुद्धा प्रत्येक क्षेत्रात आपले कर्तृत्व सिद्ध करीत आहेत. असे असतांनाही तिला कुटुंबात पुरुषी अहंकाराचा सातत्याने सामना करावा लागतो त्यामुळे पुरुषांच्या, समाजाच्या मानसिक विचारात एकूणच बदल होण्याची आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. मुखर्जी, अग्रवाल एवं चौहान (२०१९) 'भारतीय समाज : मुद्दे एवं समस्याएँ', साहित्य भवन पब्लिकेशन, दिल्ली
२. बघेल डी. एस. (२०१८) 'सामाजिक विचारोंका इतिहास', साहित्य भवन पब्लिकेशन, दिल्ली
३. State Crime Records. Bureau State CID, Maharashtra State, Pune
४. Economic Survey of Maharashtra 2018-19

‘स्त्री शक्ती जागृती’

डॉ. रवींद्र एम. बेले

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा राज्यशास्त्र विभाग

सारांश :-

२१ व्या शतकात वाटचाल करणाऱ्या भारतासारख्या पुरुष प्रधान संस्कृती असणाऱ्या देशात स्त्रियांप्रति दुजाभाव दाखविला जात आहे. राजा राममोहन रॉय, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे, छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा ज्यातिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाजधुरीनांनी महिला सक्षमीकरणाच्या कार्याला बळ प्राप्त करून दिले आहे. आचार्य विनोबा भावे यांनी तर स्त्रियांची सुप्त आंतरिक शक्ती ओळखून आत्मविश्वासाने कार्य करावे, प्रत्येक क्षेत्रातच नव्हे तर समाजाच्या मार्गदर्शन कार्यात सहभागी व्हावे असा विचार मांडला. स्त्री-पुरुष विषमतेच्या विरोधात स्त्रीने बंड केले पाहिजे. स्त्री म्हणजे संपूर्ण कुटुंब व्यवस्थेचा आधार आहे. निसर्गाने स्त्रीलाच मातृत्व शक्ती बहाल केली आहे. स्त्री ही सामर्थ्यवान आहे. तिच्यातील आंतरिक शक्ती जागृत करणे गरजेचे आहे. या कार्याला आचार्य विनोबा भावे ‘स्त्री-शक्ती जागृती’ असे नाव देतात. स्त्री कडे कामिनी म्हणून पाहिले जाते या विषयी विनोबाजी खंत व्यक्त करतात. हा मातृशक्तीचा सर्वात मोठा अपमान आहे असेच त्यांना वाटत होते. स्त्री मधील सामर्थ्य ओळखून भेदभावाची निती न बाळगता स्त्री-पुरुष एकतेचा विचार समाजात रुजविला पाहिजे असाच संदेश आचार्य विनोबा स्त्री शक्ती जागरूकतेविषयी देतांना दिसून येतात.

प्रस्तावना :-

जगामध्ये बदलाचे वारे वाहत आहे. औद्योगिकरण, तंत्रज्ञान व विज्ञानामध्ये नवनवीन संशोधन होत आहे. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक संदर्भ झपाट्याने बदलत आहे. महिला सबलीकरणाचा विचार पुढे आला आहे. मानव जातीमध्ये जवळपास ४० ते ५० टक्के लोकसंख्या स्त्रियांची आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येकच क्षेत्रात स्त्रिया मार्गक्रमण करीत आहे. पण २१ व्या शतकात वाटचाल करणाऱ्या भारतासारख्या पुरुष प्रधान संस्कृती असणाऱ्या देशात आजही स्त्रियांप्रति दुजाभाव दाखविला जात आहे. किंबहुना इंग्लंडसारख्या विकसित देशात सुद्धा मतदानाच्या हक्कासाठी स्त्रियांना आंदोलन करावे लागले होते. भारतात प्राचीन काळीतर स्त्रियांची अवस्था अतिशय बिकट होती. ‘चुल आणि मुल’ एवढेच तिचे मर्यादित कार्यक्षेत्र होते. महात्मा ज्योतिबा फुले व पहिली स्त्री शिक्षिका सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ उभारून विविध क्षेत्रात शिक्षणाच्या जोरावर मार्गक्रमण करण्याचे द्वार खुले केले. भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष असा कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना समान अधिकार बहाल केले. स्त्रियांना राजकीय अधिकार प्राप्त करण्यासाठी सातत्याने संघर्ष करावा लागला. भारतातील ग्रामीण जीवन पद्धतीची धुरा स्त्रियांकडे आहे हे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. ग्रामीण क्षेत्रात राजकीय व आर्थिक जडणघडणीत स्त्रियांचा वाटा मोलाचा आहे. कारण महिला या उपजीविकेसाठी शेती, मजूरी, शिक्षण, उद्योग, दुग्ध व्यवसाय, आरोग्य इत्यादी क्षेत्रात काम करीत असतात. परंतु त्या कामाची दखल फारशी घेतली जात नाही. त्यांना या क्षेत्रात अस्तित्वासाठी संघर्ष करावा लागत आहे. कौटुंबिक हिंसाचार, स्त्रियांवरील अत्याचार, हुंडा बळी, बलात्कार सारख्या घटनांनी देशात शैमान घातले आहे. स्त्रीकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून बघितले जाते ही खरी शोकांतिका आहे.

समाजाला शिक्षणाच्या माध्यमातून, सामाजिक सुधारणांच्या माध्यमातून प्रगत व उज्वल बनविण्यासाठी कार्य करणाऱ्या समाज सुधारकांच्या कार्याचा बोध घेणे गरजेचे आहे.

भारतातील स्त्रियांच्या हक्कासाठी, स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी व स्त्री-पुरुष समतेचा विचार समाजात रुजविण्यासाठी राजा राममोहन रॉय, न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे, छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाजधुरीनांनी महिला सक्षमीकरणाला बळ प्राप्त करून दिले. त्याच बरोबर स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टीने आचार्य विनोबा भावे यांचे विचार महत्वाचे आहेत. स्त्री एक शक्ती आहे. धैर्यानी कुठल्याही प्रसंगाला तोंड देण्यासाठी तिच्यातील सामर्थ्याची, क्षमतेची ओळख तिला होणे गरजेचे आहे. स्त्रीयांमधील सुप्त आंतरिक शक्तीला जागृत करण्याच्या कार्याला विनोबाजींनी “स्त्री-शक्ती जागृती” असे नाव दिले होते.^१ “स्त्री एक आत्मवान मानव प्राणी आहे. तीने आपला आत्मविश्वास संयमातून साध्य करून घ्यावा”.^२ असे विनोबाजींना वाटत होते.

ब्रह्मविद्येचे आकर्षण असलेल्या विनोबाजींनी गृहत्याग केलेला होता. पण महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रभावित होवून सर्वोदयी विचारांच्या आधारे रचनात्मक कार्य पार पाडण्याची जबाबदारी विनोबांनी स्विकारली होती. सर्व धर्मांचे सारभूत तत्व अहिंसा, सत्य इत्यादींना समाजाने स्वीकारले. परंतु त्याच्या मुळाशी असणाऱ्या ब्रह्मविद्येला स्पर्श सुद्धा केला नाही. ब्रह्मविद्येची पूर्ती केल्या शिवाय पुढे जाता येणार नाही हे विनोबाजींनी पुरेपूर ओळखले होते. म्हणून त्यांनी परंधाम आश्रम, पवनार जि. वर्धा येथे ब्रह्मविद्या मंदिराची स्थापना २५ मार्च १९५९ रोजी केली. एवढेच नव्हे तर स्त्रियांची आंतरिक शक्ती ओळखून विनोबाजींनी या आश्रमाची संपूर्ण जबाबदारी स्त्रियांकडे सोपविली होती.

“स्त्रियांची साधना नेहमी गुप्त राहिलेली आहे ती साधना प्रकट होण्याची अतिशय आवश्यकता आहे. विश्व शांती एकटा पुरुष करू शकणार नाही ही आजच्या युगाची मागणी आहे. म्हणून स्त्रियांच्या हातात संचालन राहिले तर सुरक्षितता राहील”.^३ असा विश्वास विनोबाजींना होता. २५ मार्चलाच विनोबाजी ब्रह्मविद्येचा ध्यास घेऊन घरा बाहेर पडले होते आणि भविष्यात त्याच तारखेला त्यांची इच्छा पूर्णत्वास आली हा केवळ योगायोगच म्हणावा लागेल.

सुरुवातीला बारा भगिनी परंधाम आश्रमात सामील झाल्या होत्या. अखिल भारतातीलच नव्हे तर अखिल दुनियेचे साधनास्थान ब्रह्मविद्यामंदिर बनले पाहिजे अशी विनोबांची इच्छा होती आणि त्याप्रमाणे घडलेही पंचविस वर्षात बारा वरून तीस वर ही संख्या पोहचली होती. भारतातील जवळ जवळ सर्वच प्रांतातील भगिनींचे प्रतिनिधित्वच नव्हे, तर फ्रांस, जर्मनी, जपान येथूनही भगिनी आल्या होत्या.^४

स्त्री शक्तीच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल विनोबा म्हणतात, “माझी तर अशी अपेक्षा आहे की, स्त्री ही शास्त्र निर्माण करणारी घटक बनावी. भारतात पूर्वी स्त्री शक्तीचा प्रभाव समाजावर फार मोठ्या प्रमाणात पडलेला होता. तरीपण त्या शास्त्रकार नव्हत्या पण ब्रह्मविद्येचे जे शास्त्र बनले आहे, ते पुरुषांनी बनवल्यामुळे एकांगी आहे. त्याचे संशोधन होऊन खरी ब्रह्मविद्या जगासमोर यायला हवी. स्त्रिया जर ब्रह्मचारिणी असतील, तर जगाचे चित्र बदलून जाईल.”^५ आत्म्याची एकता, मानवी गरजा आणि जगाशी येणारा संबंध या संदर्भात विचार केल्यास पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही एकच शिक्षण प्राप्त व्हायला पाहिजे यावर विनोबाजी भर देत होते.

स्त्रियांसाठी वापरला जाणारा ‘अबला’ हा शब्द विनोबाजींना मुळीच मान्य नव्हता. उलट पुरुषापेक्षा स्त्रियांची शक्ती कितीतरी पट जास्त असल्याचे ते उदाहरणासह स्पष्ट करत. पुष्कळादा आचार्य विनोबा भावे म्हणत, “विज्ञान सांगते की, स्त्रीचे शरीर हे पुरुषाच्या शरीरापेक्षा अधिक ‘रक्षण समर्थ’ आहे. ——— सेवा, शुश्रूषा आणि घरकाम सांभाळूनही स्त्रिया तग धरू शकतात.

याचाच अर्थ असा की, स्त्रियांचे शरीर अधिक काटक असते.”^६ स्त्रियांमध्ये वीरांगना, राज्य—मर्मज्ञ, भक्त झाल्या आहेत, साहित्यिकही झाल्या आहेत. परंतु हे सर्व असूनही समाजाच्या मार्ग दर्शनासाठी स्त्रियांनी विचार मांडला आणि समाजाने तो मान्य केला, हा अनुभव येत नाही.”^७ या दृष्टीने चिंतन होणे आवश्यक आहे असेच विनोबांना वाटत होते.

स्त्री—पुरुष विषमतेच्या विरोधात स्त्रीने बंड केले पाहिजे. असे विनोबाजींना वाटत होते. विनोबाजी म्हणत, “मी जर स्त्री असतो तर माहिती नाही मी किती बंड केले असते ! स्त्रीयांतर्फे बंड व्हायला हवे, अशी माझी अपेक्षा आहे.”^८ पुढे त्यांच्या कल्पनेतील बंडखोर स्त्री कशी असावी याचेही वर्णन ते करतात. “अशीच स्त्री बंड करील की जी वैराग्याची मूर्ती असेल वैराग्यवृत्ती प्रगत होईल तरच मातृत्व सिद्ध होईल, स्त्रीचा तेव्हाच उद्धार होईल. शंकराचार्य सारखी कोणी प्रखर ज्ञानवैराग्य संपन्न, भक्तीमान आणि निष्ठावान शास्त्र निर्माण करणारी स्त्री निर्माण होईल तेव्हा.”^९

स्त्रीमध्ये असामान्य शक्ती आहे, तरीही तिला ‘अबला’ म्हटले जाते याचे शल्य विनोबाजींना वाटत होते. स्त्रियांविषयी दोन शब्द उपयोगात आणले जातात. एक ‘अबला’ तर दुसरा ‘महिला’ हा शब्द होय. अबला शब्दाचा अर्थ आहे दुर्बल, शक्ती कमी असणारी, जिची रक्षा दुसऱ्याला करावी लागेल अशी रक्षणीय आणि दुसरा शब्द ‘महिला’ त्याचा अर्थ महान, फार मोठी शक्ती असणारी, इतका उन्नत शब्द स्त्रियांविषयी वापरला जातो. तसेच भारतीय स्त्रियांच्या अनेक संस्था, संघटना ज्यामधील एकाचेही नाव अबला समिती वा संघटना असे नाही. महिला समिती वा संघटना म्हणूनच त्या कार्यरत आहेत. याचाच अर्थ असा की स्त्रियांनी महिला या शब्दाची पारख करूनच निवड केली आहे. “स्त्रियांनी हे ठरविले की, ती महान शक्ती बनेल त्यातूनच भारतीय स्त्री बदलची स्वतःविषयीची अपेक्षा वाढेल व त्यातून स्त्रियांची क्षमता स्पष्ट होते.”^{१०} असेच विनोबाजींना वाटते.

स्त्रीकडे कामिनी म्हणून पाहिले जाते. विनोबाजींना वाईट वाटत होते. ते म्हणत, “स्त्रीची इतकी मोठी शक्ती असूनही स्त्रीकडे कामिनी म्हणून पाहिले जाते ती काम—साधनेचा एक विषयच मानली गेली. हा मातृशक्तीचा सर्वात जास्त अपमान आहे.”^{११} स्त्री ही कुटुंबाचा आधार असते. मातृत्व शक्ती स्त्रीला निसर्गाने बहाल केली आहे. त्यामुळे तीचा अपमान होणे समाज हितावह नाही.

निष्कर्ष :—

जग जरी एकविसाव्या शतकाकडे काटचाल करीत असेल तरी पुरुषी मानसिकता अजूनही फारशी बदललेली दिसून येत नाही. स्त्रियांनी स्वतःच आंतरिक शक्ती ओळखून स्त्री—पुरुष विषमते विरुद्ध आवाज उठवला पाहिजे असेच विचार आचार्य विनोबा भावे यांचे आहेत. समाजाने या महान समानसुधारकांच्या कार्याचा विचारांचा, समाज सुधारणेचा वसा घेऊन समाजाला उन्नत बनविण्याच्या दृष्टीने पाऊल उचलले पाहिजे. ज्यात स्त्रियांना सन्मानाची वागणुक दिली जाईल. स्त्री शक्तीचे सामर्थ्य ओळखून भेदभावाची निती न बाळगता स्त्री—पुरुष एकतेचा विचार रूजविला पाहिजे असाच संदेश जणू आचार्य विनोबा भावे यांच्या विचारातून दिला जात आहे असे म्हणावे लागेल. समाजाच्या हिताचा विचार पुरुषांइतकाच स्त्रियांनाही आहे, त्यामुळे निर्णय निर्धारणामध्ये, विविध कार्यांच्या संचालनामध्ये स्त्रियांचा हातभार असावा असेच विनोबाजींना वाटत होते हे दिसून येते. म्हणूनच या राज्याच्या अर्ध्या शक्तीला खऱ्या अर्थाने समान दर्जा प्राप्त व्हावा असेच विनोबाजींच्या विचारातून दिसून येते.

संदर्भ सूची

- १) भट्ट मीरा, २०००, संत विनोबा, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, राजघाट, वाराणसी. पृष्ठ क्र. ५६
- २) अडावदकर अनंत, १९९५, विनोबा : व्यक्ती आणि विचार, जयश्री प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. २३१
- ३) बापट भ. ग., २००९, विनोबा, राजहंस प्रकाशन, प्रा.लि. पुणे, पृष्ठ क्र. १३२
- ४) भावे शिवाजी न., २००५, विनोबा चरित्र, परंधाम प्रकाशन, पवनार, जि. वर्धा, पृष्ठ क्र. १०७
- ५) चोपडे किसन, २०१०, महाराष्ट्राचे शिल्पकार विनोबा भावे महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृष्ठ क्र. ३८
- ६) अडावदकर अनंत, १९९५, विनोबा : व्यक्ती आणि विचार, जयश्री प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. १२८
- ७) विनोबा, २०००, प्रेमपंथ अहिंसेचा, परंधाम प्रकाशन, पवनार, जि. वर्धा, पृष्ठ क्र. २४०
- ८) चोपडे किसन, २०१०, महाराष्ट्राचे शिल्पकार विनोबा भावे महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृष्ठ क्र. ३८
- ९) बापट भ. ग., २००९, विनोबा, राजहंस प्रकाशन, प्रा.लि. पुणे, पृष्ठ क्र. १३२
- १०) विनोबा, २००५, स्त्री शक्ती, परंधाम आश्रम, पवनार, जि. वर्धा, पृष्ठ क्र. ४
- ११) किता, पृष्ठ क्र. ७

“घरेलू हिंसा व महिलाओं के प्रति हिंसाके कारण”
छत्तीसगढ़ राज्य के विशेष संदर्भ में

Dr. Niraj Kumar Khare

Arts & Science College, Baloda District- Janjgir-Champa (C.G.)

सारांश:—घरेलू हिंसा (वैवाहिक दुर्व्यवहार, अंतरंग साथी हिंसा, घरेलू मारपीट या पारिवारिक हिंसा आदि) सहवास अथवा विवाह जैसे बंधनों के बाद घरेलू स्तर पर एक साथी का अन्य साथी के साथ मारपीट अथवा दुर्व्यवहार को प्रकट करने वाला शब्द है। अंतरंग साथी अथवा जीवन साथी के साथ दुर्व्यवहार भी घरेलू हिंसा की श्रेणी में आता है। घरेलू हिंसा विपरीत लिंगी अथवा समलैंगिक संबंधों में भी हो सकती है। घरेलू हिंसा के शारीरिक, भावनात्मक, मौखिक, आर्थिक और यौन शोषण सहित विभिन्न रूप हो सकते हैं, जिसमें धूर्तता से लेकर विवाह पश्चात बलात् यौन सम्बन्ध और हिंसक शारीरिक शोषण भी शामिल हैं एवं इसके परिणामस्वरूप मानसिक अथवा शारीरिक विरूपण अथवा मौत भी संभव है।

“यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते—समन्ते तत्र देवता” की भावना रखने वाले हमारे देशका इतिहास इस बात का साक्ष्य है कि महिलाओं के प्रति सद्भाव व सम्मान की अक्षुण्ण परम्परा हमारे देश की सांस्कृतिक धरोहर का आधार है। यही कारण है कि नारी को हमारे यहाँ कमला, लक्ष्मी, सरस्वती के रूपों में देवी का सम्मान किया जाता रहा है। इसलिए हर राम से पहले (सीता राम) व कृष्ण के पहले राधा (राधाकृष्ण) कहकर नारी को मान देते हैं। परंतु समय की बदलती करवट और विगत कुछ वर्षों की घटनाएँ इस बात की साक्ष्य रही हैं कि हर क्षेत्र में महत्व और प्रतिष्ठा व सम्मान पाने वाली महिला को आज उसी के देश में अत्याचारों व हिंसक व्यवहारों के कठोर वज्रघात सहन करने को विवश होना पड़ रहा है।

आज समाज में लगभग 50 प्रतिशत महिलाएँ किसी न किसी हिंसा या उत्पीड़न का सामना करती हैं तो फिर नारी के सम्मान, विकास व समानता की बात मिथ्या ही लगती है। महिलाओं के प्रति हिंसा और अत्याचार जैसी वारदातों पर अनेकों अध्ययन और कार्यशाला आयोजित की जा रही हैं, फिर भी महिला उत्पीड़न की घटनाएँ छत्तीसगढ़ में कम होती नहीं दिखती। डॉ. रामा आहुजा ने अपने अध्ययन “महिलाओं के विरुद्ध अपराध में महिलाओं के विरुद्ध किये जाने वाले विभिन्न अपराधों यथा बलात्कार, अपहरण, हत्या, वासना और मारपीट आदि को निर्दयता और अमानवीय कृत्यों के प्रमुख स्वरूप के रूप में प्रस्तुत किया।”¹ नीरा देसाई और पटेल (1985) ने “भारतीय महिलाओं पर अपना अध्ययन समकालीन परिस्थितियों के संदर्भ में किया है।”² जस्टिस एस. फातिमा बीबी (1991) ने अपने अध्ययन में “महिला कानूनों और उनके फलस्वरूप महिलाओं की स्थिति में होने वाले परिवर्तनों की विस्तृत विवेचना की है।”³ महिलाओं एवं अपराध पर एक सर्वेक्षणीय अध्ययन ए. के. घोस (1993) ने महिला और अपराध शीर्षक को प्रस्तुत किया है।⁴

महिलाओं के खिलाफ हिंसा सामुहिक मुख्य रूप से या विशेष रूप से महिलाओं के खिलाफ प्रतिबद्ध है कि हिंसक वारदातों का उल्लेख करने के लिए प्रयोग किया जाता है। कभी कभी हिंसा के इस प्रकार में एक प्राथमिक उद्देश्य के रूप में शिकार के लिंग के साथ एक विशिष्ट समूह को लक्षित करता है। जो कि अपराध की श्रेणी में माना जाता है। हिंसा से ग्रसित इस प्रकार की महिलाएँ हैं या पितृसत्तात्मक लिंग निर्माणों का एक परिणाम के रूप में हैं क्योंकि

हिंसा के कृत्यों स्पष्ट महिलाओं के खिलाफ प्रतिबद्ध हिंसा के उन्मूलन पर संयुक्त राष्ट्र घोषणा पत्र पर कहा गया है कि 'महिलाओं के खिलाफ हिंसा के पुरुषों और महिलाओं के बीच ऐतिहासिक असमान शक्ति संबंधों की एक मिसाल है'⁵ महिलाओं के खिलाफ हिंसा महिलाओं को पुरुष के साथ तुलना में एक अधीनस्थ स्थिति में मजबूर कर रहा है जो कि महत्वपूर्ण सामाजिक तंत्र में से एक है⁶

“नेशनल क्राइम रिकॉर्ड ब्यूरो ऑफ इंडिया” के अनुसार 2012 के दौरान महिलाओं के खिलाफ अपराध की घटनाओं में 6.4 प्रतिशत की वृद्धि हुई और महिला के विरुद्ध अपराध हर 3 मिनट में होता है। दिसंबर 2012 राजधानी दिल्ली में 23 वर्षीय छात्रा को चलती बस में पीटा गया और उसके साथ सामूहिक बलात्कार किया गया, बाद में उसकी मौत हो गई। पांच लोगों और एक किशोर को गिरफ्तार किया गया— चार अभियुक्तों को मौत की सजा सुनाई गई और एक ने मुकदमे के दौरान खुद को फाँसी लगा ली। सुधार गृह में तीन साल पूरे करने के बाद किशोर को मुक्त कर दिया गया।⁷ 2017 में बलात्कार के 32,500 से अधिक मामले दर्ज किये गए जो कि प्रतिदिन लगभग 90 थे। 2019 में एक दिल दहला देने वाली घटना हैदराबाद शहर में घटित हुई। 27 वर्षीय एक महिला पशु चिकित्सक के साथ बलात्कार करने उपरांत महिला पशु चिकित्स की हत्या कर दी गई। हैदराबाद के बाहरी इलाकों में 27 वर्षीय एक महिला के कथित बलात्कार और हत्या के विरोध में एम्स रेजिडेंट डॉक्टरों और मेडिकल छात्रों द्वारा एक कैडल—जुलुस निकाला गया।⁸

प्राक्कल्पना—

किसी भी शोध हेतु शोध कार्य की दिशा एवं क्षेत्र निर्धारित करने हेतु प्राक्कल्पना अत्यधिक महत्वपूर्ण होती है। शोधकर्ता की प्राक्कल्पना है—

1. समाजिक विकास में महिलाओं की महत्वपूर्ण भूमिका है।
2. घरेलू हिंसा की स्थिति या भड़काने वाले कारक का पर्याप्त ज्ञान का न होना।
3. घरेलू हिंसा से पीड़ित महिलाओं पर घरेलू हिंसा के कारणों की जांच करना।
4. महिलाओं के प्रति हिंसा (उत्पीड़न) प्राचीनकाल से वर्तमान समय तक निरंतर बढ़ी है।
5. छ.ग. की महिलाओं को हिंसा के विरुद्ध बने कानूनों की पर्याप्त जानकारी का अभाव है।

उद्देश्य—

प्रत्येक शोधकार्य का उद्देश्य आवश्यक है, वर्तमान अध्ययन निम्नलिखित उद्देश्यों के साथ किया गया है—

1. महिलाओं के खिलाफ घरेलू हिंसा के कारणों का अध्ययन करना।
2. महिलाओं के खिलाफ घरेलू हिंसा के सहसंबंधों की पहचान करना।
3. घरेलू हिंसा की शिकार महिलाओं की शारीरिक एवं मानसिक स्थिति का आकलन करना।
4. महिलाओं के प्रति पुरुषों द्वारा बढ़ती अपराधिक गतिविधियों को रोकने हेतु सुझाव।

अध्ययन क्षेत्र—

छत्तीसगढ़ का केन्द्रीय भाग बिलासपुर, कोरबा, जांजगीर—चांपा, रायगढ़, अम्बिकापुर, कोरिया, कवर्धा, रायपुर जो आर्थिक, सामाजिक व औद्योगिक दृष्टि से विकसित है, जहाँ महिलाओं ने एक ओर विकास के प्रत्येक क्षेत्र में अपनी उपस्थिति दर्ज की है। वहीं दूसरी ओर उसके साथ अपराधिक घटनाओं की संख्या में वृद्धि हुई है। इस क्षेत्र में निवासरत महिलाओं के प्रत्येक वर्ग व उनके प्रति होने वाली घरेलू हिंसा के कारणों का अध्ययन शोधकर्ता द्वारा किया गया।

अध्ययन पद्धति—

अध्ययन पद्धति, सामाजिक शोध में अध्ययन को पूर्ण करने हेतु शोध विधियों, उपकरणों और प्रविधियों का प्रयोग किया जाना आवश्यक प्रतीत होता है। तथ्य संकलन की अनेक विधियाँ होती हैं जो शोध विषय की प्रकृति के अनुसार निर्धारित की जाती हैं। शोध हेतु प्राथमिक एवं द्वितीयक स्रोतों के द्वारा सूचनाएँ एकत्रित की जाती हैं। सूचना एकत्र करने हेतु प्राथमिक स्रोत—साक्षात्कार अनुसूचि, साक्षात्कार निर्देशिका एवं अवलोकन विधि का उपयोग किया गया एवं इसके साथ ही द्वितीयक स्रोत जो— विभिन्न लिखित सामग्री, सरकारी डॉक्यूमेंट, आंकड़े, शोध से संबंधित पत्रिकाएँ समाचार पत्रों में प्रकाशित शोध संबंधी लेख इत्यादि का उपयोग अनुसंधान हेतु किया गया है।

महिलाओं के प्रति हिंसा के कारण

“महिलाओं के प्रति हिंसा” एक ही प्रकार के समस्या के कारण अलग-अलग परिस्थितियाँ एवं देश काल में अलग-अलग होते हैं। विकसित और विकासशील देशों एवं राज्यों में इसके कारण भिन्न-भिन्न हो सकते हैं। आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक यहाँ तक की मनोवैज्ञानिक कारण इसके लिए उत्तरदायी हो सकते हैं। हिंसा के अलग-अलग स्वरूपों के लिए भी अलग कारण हो सकते हैं।

बलात्कार (RAPE)— निर्भया कांड के बाद प्रतिष्ठित अमेरिकी समाचार पत्र वाशिंगटन पोस्ट में अपने पूर्ण शोध आलेख में Olga khozan and Ram Laxmi ने⁹ भारत में बलात्कार व महिलाओं के प्रति हिंसा के 10 प्रधान कारण बताएँ हैं—

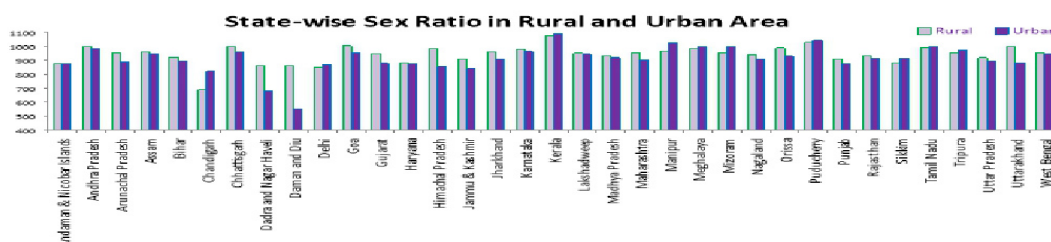
1. **महिला पुलिस की अपर्याप्तता**— दिल्ली के 161 थानों में से केवल एक-एक में महिला थानेदार नियुक्त है तथा कुल पुलिस बल में केवल 7 प्रतिशत महिला पुलिस कर्मी है। महिला पुलिस की उपलब्धता हो तो पीड़िताओं को न केवल रिपोर्ट लिखाने में सुविधा होती है बल्कि पीड़िता खुल के अपनी बात रख पाती।
2. **पुलिस बल की कमी**— दिल्ली में 84000 पुलिस कर्मी है जिनमें से केव 1/3 वास्तविक पुलिसिंग के लिए उपलब्ध रहते हैं। जबकि 84000 पुलिस बल 1.5 करोड़ आबादी के लिए पूर्णतः अपर्याप्त है।
3. **उत्तेजित वस्त्रों को दोष देना**— बलात्कार पर किए गए 1996 में, जो कि न्यायाधीशों पर ही किया गया था, 68 प्रतिशत ने यह राय दी कि लड़कियों द्वारा उत्तेजक वस्त्र पहनना इसका कारण है। वास्तव में यह एक गलत अवधारणा है।
4. **घरेलू हिंसा की स्वीकार्यता**—2012 की UNDP की रिपोर्ट के अनुसार 57 प्रतिशत लड़के द्वारा 53 प्रतिशत लड़कियाँ भारत में सोचते हैं कि घरेलू हिंसा जायज है तथा यह सामान्य बात है। पुरुष प्रधान सोच के कारण महिलाओं के भी दिमाग में यह बात बिठा दी गयी है कि पारिवारिक मारपीट पारिवारिक जीवन का अभिन्न हिस्सा है और इसमें कोई बुराई नहीं है। यह सब होता रहता है।
5. **लोक सुरक्षा की कमी**— महिलाओं को घर के बाहर कोई सुरक्षा उपलब्ध नहीं है। यह सामाजिक तौर पर स्वीकार लिया गया है कि महिलाओं को शाम के बाद घर से बाहर नहीं जाना चाहिए। देर रात तक घूमना केवल लड़कों का विशेषाधिकार है। मदिरापान तथा धूम्रपान करने वाली स्त्रियों को अत्यंत घृणित दृष्टि से देखा जाता है तथा अनैतिक माना जाता है। परिणामतः बार या पब में या डिस्को में महिला की केवल उपस्थिति ही उसके प्रति हिंसा को आमंत्रित कर देती है।

6. **पीड़ितों का लांछनीकरण—** भारत में रेप के बाद पीड़िता को सहानुभूति की बजाए उसे सामाजिक प्रताड़ना समाज से प्राप्त होती है। उसके साथ अछूत जैसा व्यवहार किया जाता है व उसके विवाह और पुनर्वास की बात तो दूर नजदीकी रिश्तेदार तक उससे मिलना पसंत नहीं करते। यदि घटना किसी विवाहिता के साथ हुई हो तो उसका वैवाहिक जीवन खतरे में पड़ जाता है तथा प्रायः उसका विवाह विच्छेद हो जाता है। **वास्तव में भारत में बलात्कार किसी स्त्री के साथ नहीं बल्कि उसके पूरे परिवार के साथ होता है।** पीड़िता के बहन का विवाह नहीं होता, भाई/पिता को ऐसे नपुंसक व्यक्ति के रूप में देखा जाता है जो उसकी न तो रक्षा कर सके न प्रतिकार ले सके। इस प्रकार जितनी सजा अभियुक्त को मिलनी चाहिए उससे कई गुनी सजा पीड़िता और उसके परिवार को पहले ही मिल जाती है।
7. **पीड़िताओं को समझौते के लिए बाध्य करना(Flouraging victims to compromiss)-** दिल्ली में गैंग रेप की एक 17 वर्षीया पीड़िता ने इसलिए आत्महत्या कर ली क्योंकि मामले की विवेचना कर रहे पुलिस अधिकारी उस पर लगातार इस बात के लिए दबाव बना रहे थे कि वह समझौता कर ले।
यह आमतौर पर होता है कि पीड़िता को सुरक्षा देने की बजाए लोकलाज का भय दिखाकर उसे समझौता करने के लिए बाध्य किया जाता है। कई बार अल्प वयस्क किशोरियों को उनका विवाह न हो पाने के के सम्भावित खतरे को दिखाकर उसे समझौते के लिए राजी किया जाता है।
8. **सुस्त न्यायिक प्रणाली (A Sluggish Court System)—** भारत में न्यायपालिका की जटिल कार्य प्रणाली के कारण न्यायालयों में लंबित मामलों की संख्या दिनों दिन बढ़ती जाती है। परिणामतः रेप के मामलों में न्याय में विलम्ब के कारण पीड़ितों के हौसले पस्त होते हैं वही अभियुक्त के हौसले बुलंद होते हैं। दिल्ली उच्च न्यायालय के एक न्यायाधीश के अनुसार दिल्ली उच्च न्यायालय में लम्बित मामलों की अकेले यदि वह सुनवायी करे तो उसके निपटारे में 466 वर्षों का समय लगेगा। भारत में प्रति दस लाख मुकदमों की सुनवायी के लिए 15 न्यायाधीश हैं जबकि चीन में 159।
9. **कुछ मामलों में सजा (Few Conviction)—** भारत में Conviction Rate 26 % है जो कि बेहद चिंताजनक है। दूसरे शब्दों में प्रति 100 मामलों में 74 मामलों में अभियुक्तों को सजा नहीं मिल पाती है। जिसके कारण प्रशासन और न्याय प्रणाली का जो दबदबा या प्रभाव होना चाहिए वह नहीं हो पाता।
10. **महिलाओं की निम्न परिस्थिति—** भारत में महिलाओं की सामाजिक परिस्थिति दयनीय और चिंताजनक है। सामाजिक वातावरण के कारण बालक और बालिका के लालन पालन से ही भेदभाव प्रारम्भ हो जाता है। पारिवारिक सम्पत्ति में महिलाओं को सामान्यतः कोई अधिकार नहीं दिया जाता। दहेज उसी का एक उप—उत्पाद है। लड़कियों के जन्म को बुरा समझा जाता है यही कारण है कि भारत में उन देशों में सबसे खराब लिंगानुपात है। अर्थात् 1000 पुरुषों पर शहरी क्षेत्र में स्त्रियों की संख्या 929 तथा ग्रामीण क्षेत्र में 100 पुरुषों में 949 है। महिलाओं के प्रति सामाजिक सोच चिंताजनक है। छत्तीसगढ़ में 100 पुरुषों पर स्त्रियों की संख्या 991 है। शहरी क्षेत्र में 926 तथा ग्रामीण क्षेत्र में 1001 है।¹⁰

तालिका क्रमांक—1

State wise percentage share of female population in total population and sex ratio-2011

State/Union Territory	% Share of Women			Sex Ratio		
	Rural	Urban	Total	Rural	Urban	Total
Andaman & Nicobar Islands	46.74	46.63	46.69	877	874	876
Andhra Pradesh	49.89	49.68	49.82	996	987	993
Arunachal Pradesh	48.80	47.10	48.41	953	890	938
Assam	48.97	48.61	48.92	960	946	958
Bihar	47.94	47.23	47.86	921	895	918
Chandigarh	40.84	45.10	44.98	690	822	818
Chhattisgarh	50.03	48.87	49.76	1001	956	991
Dadra and Nagar Haveli	46.31	40.56	43.63	863	682	774
Daman and Diu	46.36	35.52	38.21	864	551	618
Delhi	45.99	46.48	46.47	852	868	868
Goa	50.08	48.86	49.32	1003	956	973
Gujarat	48.70	46.82	47.90	949	880	919
Haryana	46.85	46.61	46.77	882	873	879
Himachal Pradesh	49.64	46.04	49.28	986	853	972
Jammu & Kashmir	47.58	45.64	47.05	908	840	889
Jharkhand	49.01	47.64	48.68	961	910	948
Karnataka	49.48	49.05	49.31	979	963	973
Kerala	51.87	52.18	52.02	1078	1091	1084
Lakshadweep	48.78	48.58	48.63	952	945	946
Madhya Pradesh	48.34	47.87	48.21	936	918	931
Maharashtra	48.76	47.45	48.17	952	903	929
Manipur	49.21	50.64	49.63	969	1026	985
Meghalaya	49.64	50.03	49.72	986	1001	989
Mizoram	48.78	49.94	49.39	952	998	976
Nagaland	48.46	47.60	48.21	940	908	931
Orissa	49.71	48.23	49.46	989	932	979
Puducherry	50.68	51.03	50.92	1028	1042	1037
Punjab	47.57	46.67	47.23	907	875	895
Rajasthan	48.27	47.74	48.14	933	914	928
Sikkim	46.87	47.73	47.09	882	913	890
Tamil Nadu	49.83	50.00	49.91	993	1000	996
Tripura	48.86	49.33	48.98	955	973	960
Uttar Pradesh	47.85	47.21	47.71	918	894	912
Uttarakhand	49.99	46.92	49.06	1000	884	963
West Bengal	48.79	48.56	48.72	953	944	950
India	48.69	48.16	48.53	949	929	943

Source: Census of India 2011

वास्तव में महिलाओं के प्रति हिंसा के कारण बहुआयामी है। यहाँ तक समय, स्थान और परिस्थिति के अनुसार भी इसमें अंतर दिखायी देता है तथापि इसके कुछ अन्य प्रमुख कारणों की विवेचना निम्नवत की जा सकती है।

कुछ अन्य प्रमुख कारण:-

इनमें उन तत्वों को लिया जा सकता है जो सामान्यतः राज्य का विषय है या प्रशासनिक अधोसंरचना से जुड़े हैं। विकासशील देशों का यह आम समस्या है। कम या अल्प विकास के कारण उनके पास इतने आर्थिक संसाधन नहीं होते जिससे वे एक ऐसी मजबूत प्रशासनिक अधोसंरचना खड़ी कर सकें, जो श्रेष्ठ प्रशासन दे सके।

1- **पुलिस थानों में बल की कमी**— हिंसा चाहे वह जिस प्रकार की हो, एक सामान्य रूटीन अपराध है, जिससे उपलब्ध पुलिस बल को अपने संसाधनों से निपटना पड़ता है। भारत जैसे देश में जहाँ 100 करोड़ से अधिक आबादी है वहाँ पर सुदूर ग्रामीण अंचलों में जहाँ पहुँच मार्ग भी नहीं है, घरेलू हिंसा से पीड़ित महिलाओं को त्वरित सहायता मिलने की उम्मीद कैसे की जा सकती है। देश में उपलब्ध पुलिस बल की भारी कमी है। आंकड़ों से यह सामने आता है कि वर्ष 2018 के आंकड़े 130.6 करोड़ की आबादी के देश में कुल स्वीकृत पुलिस बल केवल 1986500 है¹¹ प्रति लाख जनसंख्या पर उपलब्ध पुलिस बल — 198.65

कुल 100 वर्ग कि.मी. पर	—	78.95
कुल पुलिस थानों की संख्या	—	16671
देश में कुल महिला पुलिस बल	—	185696

छत्तीसगढ़ में पुलिस बल की स्थिति:

कुल स्वीकृत बल	—	47433
वास्तविक उपलब्धता	—	35494
छत्तीसगढ़ में कुल पुलिस थानों की संख्या	—	462
प्रति 100 वर्ग कि.मी. पर स्वीकृत बल	—	50.23
प्रति 100 वर्ग कि.मी. पर उपलब्ध	—	46.33
महिला पुलिस बल	—	3657

ग्राफ क्रमांक—1

देश में कुल महिला पुलिस बल

इस प्रकार छ.ग. राज्य में प्रति 100 वर्ग कि.मी. पर केवल 46 पुलिस कर्मियों की उपलब्धता से हम कैसे अपेक्षा कर सकते हैं कि वे सुदूर अंचलों में महिला हिंसा होने पर त्वरित कार्यवाही करेंगे।

अपर्याप्त न्यायिक ढांचा— देश में जहाँ एक ओर हिंसात्मक घटनाओं में वृद्धि हो रही है वहीं इसे दूसरी ओर हमारी सुस्त न्याय प्रणाली के कारण न्यायालयों के लम्बित मामलों में भी वृद्धि हो रही है। एक दशक पूर्व जहाँ 2 करोड़ लम्बित मामले थे वहीं आज इनकी कुल संख्या 8 करोड़ से अधिक हो गयी है। इस संख्या में दिनों—दिन वृद्धि होती जा रही है। न्यायपीठों की संख्या तत्काल बढ़ाने की आवश्यकता है लेकिन इसके विपरीत ऊँची अदालतों में ही 25 प्रतिशत से अधिक पद रिक्त है।

अपर्याप्त न्याय— एक ओर जहाँ सुस्त न्याय प्रणाली के कारण लंबित मामलों की संख्या दिनों—दिन बढ़ती जा रही है। वहीं सालों की प्रतीक्षा के बाद भी पीड़िताओं को पर्याप्त न्याय नहीं मिल पा रहा है। भारतीय अदालतों ने 2017 सरकारी आंकड़ों के अनुसार 2017 में बलात्कार से

संबंधित केवल 18300 मामलों का निपटारा किया गया जिससे 2017 के अंत में 127,800 से अधिक मामले लंबित हो गए।

घरेलू हिंसा कारणों को जानने के लिए योजना आयोग द्वारा कराये गए अध्ययन के अनुसार भारत में घरेलू हिंसा का सबसे प्रधान कारण पाया गया पति का शराबी होना। इस अध्ययन के प्रमुख तथ्य निम्नलिखित हैं—

क्रमांक	शेष राज्यों में	छत्तीसगढ़ में
1	पति का शराबी होना—30.96 प्रतिशत	24 प्रतिशत
2	पति का तनावग्रस्त रहना—19.28 प्रतिशत	17 प्रतिशत
3	मायके से धन मांग के न लाना—10.96 प्रतिशत	7.6 प्रतिशत
4	दहेज न लाना या कम लाना—10.96 प्रतिशत	3.6 प्रतिशत
5	विवाहेत्तर संबंध—10.16 प्रतिशत	10.8 प्रतिशत

वास्तव में नारियों के हिंसा के अधिकांश मामले जिनका स्वरूप अपराधिक भले हो, जैसे दहेज हत्या, एसिड, अटैक आदि इनके कारण प्रायः सामाजिक होते हैं, जिनमें प्रमुख हैं—

1. सामाजिक धार्मिक मान्यताएँ जैसे— ससुराल ही नारी का वास्तविक घर है।
2. पति परमेश्वर है, वह चाहे जितना बुरा व्यवहार करे उसका सम्मान करना है।
3. सारे व्रत उपवास केवल स्त्री के लिए ही बनाए गए हैं।
4. सारे व्रत उपवास स्त्री केवल प्रमुखों (पति या पुत्र) के लिए रखती है। स्त्री को न तो लम्बी आयु की आवश्यकता है और न उसके जन्म की कामना करनी है। इसी प्रकार की व्यवस्था अन्य धर्मों में भी है।

विवाह— (जिसे जीव विज्ञान की भाषा में **Medium of Reproduction** कहा जाता है।) जैसी संस्थाओं और उनके प्रति सामाजिक मान्यताओं और दुराग्रहों के कारण सजाति विवाह एवं उसी संस्कृति में विवाह एक प्रकार की विवशता हो जाती है। देखा जाए तो यह अनेक प्रकार की घरेलू हिंसा का कारण है जैसे— दहेज प्रताड़ना, ऑनर किलिंग, मारपीट, एसिड अटैक, आर्थिक तनाव और दबाव इत्यादि।

भारतीय दण्ड संहिता (Indian Penal Code) में महिलाओं के विरुद्ध विभिन्न अपराधों का उल्लेख किया गया है।

(1) धारा 376	— बलात्कार
(2) धारा 363, 376	— अपहरण
(3) धारा 302—304 बी	— हत्या तथा दहेज हत्या
(4) धारा 498—ए	— शारीरिक तथा मानसिक प्रताड़ना
(5) धारा 354	— कष्ट देना
(6) धारा 509	— यौन उत्पीड़न
(7) धारा 366 बी	— 21 वर्ष से कम उम्र की लड़की को भगाना।

भारतीय दण्ड संहिता में महिलाओं के विरुद्ध जिन अपराधों का उल्लेख किया गया है इसके अतिरिक्त अन्य विशेष कानूनों द्वारा समय—समय पर महिला हिंसा के विरुद्ध अपराधों का उल्लेख किया जाता है।

निष्कर्ष—

निष्कर्ष के रूप में यह कहा जा सकता है कि महिलाओं के प्रति हिंसा के कारणों में महिला पुलिस की अपर्याप्तता, पुलिस बल की कमी, उत्तेजित वस्त्रों को दोष देना, घरेलू हिंसा

की स्वीकार्यता, लोक सुरक्षा की कमी, पीड़ितों का लॉन्गनीकरण, पीड़िताओं को समझौते के बाध्य करना, सुस्त न्यायिक प्रणाली, महिलाओं के प्रति हिंसा के प्रमुख कारण हैं। कुछ अन्य प्रमुख कारण पुलिस थानों में बल की कमी, अपर्याप्त न्यायिक ढांचा, अपर्याप्त न्यायइत्यादि महिलाओं के प्रति हिंसा के अनेकों कारण है। जो कि छत्तीसगढ़ जैसे विकसीत प्रदेश के लिए चिंतनीय है। इसकी रोकथाम हेतु सरकार द्वारा विधिक एवं शासकीय प्रयास होना चाहिए।

सामाजिक बदलाव और विकास के कारण अब महिलाएँ पहले से अधिक संख्या में बाहर निकल रही हैं। नौकरियों में आरक्षण के कारण महिलाओं की सार्वजनिक सहभागिता बढ़ी है। फलतः परिवार से लेकर कार्य स्थल तक सामाजिक संबंधों में न केवल बदलाव आ रहा है बल्कि तनाव भी बढ़ रहा है। फलतः महिलाओं के प्रति हिंसात्मक घटनाओं में भी वृद्धि हो रही है। हिंसक घटनाओं को कम करने हेतु कड़े से कड़े कानूनी प्रावधान व त्वरित न्यायिक निर्णय, महिला शिक्षा दर में वृद्धि, कानून के प्रति महिलाओं में जागरूकता लाने से ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों में हो रही महिलाओं के प्रति हिंसा की घटनाओं में कमी आ सकती है इसके लिए विभिन्न समुदायों, वर्गों और सामाजिक संगठनों को आगे आना होगा एवं महिलाओं के प्रति सम्मान की दृष्टि सभी समुदाय एवं वर्गों को रखना होगा।

BIBLIOGRAPHY

1. Rama Ahuja: "Crime Against Women" Rawat Publication Udaipur.
2. Neera Desai (1985): "Bhartiya Samaj Me Nari" New Delhi Makmilan, India Limited.
3. M. Fatima Bibi (1991): "Women Law and Social Change" A Shish Publishing House New Delhi.
4. A.K. Ghosh (1993): "Women and Crime" Ashish Publishing House New Delhi.
5. Angelari, Marguerite (1997). "Hate Crime Statutes: A Promising Tool for fighting Violence Against Women" in Karen J. Maschke. Pornography, Sex Work and Hate Speech. Taylor & Francis.
6. Gerstenfeld, Phyllis B. (2013) Gender Base Hate Crimes: Causes, Controls and Controversies Sage.
7. National Crime Records Bureau (2017)
8. Anushri Fadanbis 3 December 2019- <https://www.reuters.com/article/us-india-rape-factbox/statistics-on-rape-in-india-and-some-well-known-cases-idUSKBN1YA0UV>
9. Vashington Post 29 December 2012: "10 Reasons Why India Has a Sexual Violence problem.
10. Census of India 2011
11. Bureau of Police Research and Devlopment (Ministry of Home Affairs, Govt. of India) 2019:
12. "ARES/48/104- Declaration on the Elimination of Violence Against Women" United Nations General Assembly. Retrieved 2014-08-06.

13. Ritu Gupta (1914): "Sexual Harasment at Work Place" Printing By Babu Barha Nath Printers 37, MIE Bhadurgarh, Hariyana.
14. Lupri, Eugene; Grandin, Elaine (2004). "Intimate partner abuse against men" (PDF). National Clearinghouse on Family Violence. January 4, 2009 को पुरालेखितअभिगमन तिथि June 21, 2014.
15. Migliaccio, Todd A. (Winter 2001). "Marginalizing the Battered Male". The Journal of Men's Studies. 9 (2): 1–18. अभिगमन तिथि June 20, 2014.

समाज एवं संगीत का संबंध

डॉ. मुणाल प्रभाकराव कडू

जे.डी.पाटील सांगठूदकर महा. दर्यापुर.

प्रस्तावना —

कलाएं हमारी भारतीय समाज का एक महत्वपूर्ण अंग हैं। इन सभी कलाओं में संगीत कला का स्थान उच्च एवं महत्वपूर्ण है। ऐसा कहा जाता है कि मनुष्य के जन्म के साथ ही संगीत कला का जन्म हुआ और मनुष्य के विकास के साथ ही संगीत कला का विकास होता चला गया। संगीत मनुष्य का चिरसंगी है। सृष्टि के आरंभ से ही संगीत का मानव समाज से निकटतम सम्बन्ध रहा है। प्रत्येक राष्ट्र तथा समाज ने संगीत को जीवा में सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक एवं अध्यात्मिक क्षेत्रों में अपनी और सफलता का सशक्त माध्यम माना है।

कला की प्रेरणा ही धार्मिक भावना है धर्म—अर्थ—काम—मोक्ष प्राप्ति के एकमात्र साधन के रूप में संगीत के महत्व को स्वीकार किया गया है। इतिहास का अध्ययन करें तो यह बात स्पष्ट होती है कि मनुष्य ने संगीत का उपयोग धर्म के साथ—साथ स्वयं के मनोरंजन के लिए किया है। सामाजिक उत्सव, त्यौहार, व्रत, सामाजिक संस्कार आदि सभी में संगीत की प्रधानता है। परिस्थितियों के बदलाव के साथ — साथ समाज में बदलाव आता गया। भारतीय संगीत सदैव परिवर्तनशील रहा है। लोकरुचि, विभिन्न आक्रमण, सामाजिक स्थिति आदि का संगीत पर प्रभाव पड़ता रहा है। प्रत्येक घर में दिन का आरंभ संगीतमय ईश्वरोपासना से होता है, जिसका आयोजन घर की मुख्य स्त्री करती है।

लोकजीवन के प्रत्येक क्षेत्र में संगीत व्याप्त है। लोगों में यह धारणा थी कि काम करते वक्त संगीत गाया जाए तो थकावट दूर होती है। समाज में उच्च वर्ग की तरह सामान्य वर्ग भी संगीत को पसंद करता है। इस तरह धर्म और घनिष्ठता बढ़ती गई।

मनुष्य और समाज का सम्बन्ध —

कोई भी मनुष्य अपने आप में एकाकी नहीं होता है। जब मनुष्यने इस पृथ्वीपर जन्म लिया तब वह अपने—अपने कार्यों में सलग्न हो गया, परंतु धीरे—धीरे साथ की आवश्यकता महसूस हुई। प्राकृतिक विपदाओं और जंगली जानवरों से अपने आप को बचाने के लिए समुह की आवश्यकता महसूस हुई होगी और इसी सामुदायिक भावना के कारण समाज का जन्म हुआ ऐसा कहा जाता है। अर्थात् समाज और मनुष्य के बीच जो सम्बन्ध होते हैं वह मनुष्य स्वयं ही बनाता है।

समाज की विशेषताएँ —

समाज अमूर्त है। यह व्यक्तियों के पारस्परिक सम्बन्धों की अमूर्त व्यवस्था है। समाज पारस्परिक सम्बन्धों की एक व्यवस्था है। जो सामाजिक शक्ति के रूप में अपने सदस्यों पर नियंत्रण रखकर कुछ नियमों के अनुसार व्यवहार करने पर बाध्य रहती है। पारस्परिक जागरूकता समाज का सबसे महत्वपूर्ण तत्व है।

समाज में समानता और भिन्नता दोनों का समावेश होता है। अर्थात् समाज के व्यक्तियों में शारीरिक या मानसिक रूप से भले ही विभिन्न हो परन्तु उसके अधिकांश सदस्य अपनी समस्याओं को एक ही दृष्टि से देखते हैं और अपने उद्देश्य को पुरा करने के लिए मिल—जुलकर कार्य करते हैं। समाज के सदस्य अपनी विभिन्न आवश्यकताओं की पूर्ति हेतु एक दुसरे पर निर्भर रहते हैं और इसीलिए एक दुसरे से परस्पर सम्बन्ध स्थापित होते हैं। और इसे ही सामुहिक जीवन करते हैं

फलस्वरूप सहयोग और समानता की भावना उत्पन्न होती है और मनुष्य सामाजिक प्राणी कहलाता है। परिवर्तनशीलता समाज की एक स्थिर धारणा नहीं है। परिस्थितियों और विचारों में सम्बन्धों में भी परिवर्तन आता है और यदि परिवर्तन समाज को बदल देता है तो इसका परिणाम यह है कि, प्राचिन समाज और वर्तमान समाज की प्रकृति में भिन्नता हो गई है।

संगीत एवं समाज का सम्बन्ध —

समस्त ललीत कलाओं में संगीत का स्थान सर्वोच्च है।

संगीत की परिभाषा — गीत, वाद्यं, नृत्यं

त्रय संगीत मुच्यते संगीत समाज की एक सामाजिक विरासत मानी जाती है। संगीत की प्रकृति समाज के द्वारा ही निर्धारित होती है। संगीत समाज — सापेक्षता की कला बन गई। संगीत में सौंदर्य का आधार स्वर है। स्वर का मूल नाद या ध्वनि है। कुछ ध्वनियाँ स्वभावतः मधुर होती हैं और उसका चित्तद्रापक प्रभाव होता है। ये स्वर संगीत की वर्णमाला हैं, जिनके विन्याय से जनचित्त का रंजक राग, उत्पन्न होता है। जब मानसिक तनाव, वेष, सामाजिक तनाव, आवेग तथा जटिल भावना मनुष्य के सामाजिक जीवन में नीरस तथा जड़ बना देती है तो कलाएँ विशेषकर संगीत कला व्यक्ति के सामाजिक में प्रभाव लाती है। अतः संगीत सामाजिक जीवन की मनोवैज्ञानिक प्रक्रिया का एक उपादन है और व्यक्तिगत जीवन का सुख बोध है।

व्यक्ति समाज की एक इकाई है। समाज और संगीत का घनिष्ठ सम्बन्ध है। संगीत के द्वारा समाज स्वस्थ और समृद्ध होता है। सामाजिक प्राणियों में नैतिकता की भावना संगीत कला के विकास से ही होती है। संगीत के द्वारा समाज का चारित्रिक उत्थान होता है।

भी समाज की कल्पना हम बिना धर्म के नहीं कर सकते। हमारे ऋषि — मुनियों ने समाज को सुव्यवस्थित बनाने के लिए धर्म का उपदेश दिया और धर्म की उपलब्धि हमें संगीत कला के द्वारा हुई है। प्रेम और एकता का एकमात्र जन्मदाता धर्म है। अतः समाज में धार्मिक भावना का विकास संगीत कला से होता है। आध्यात्मिक ज्ञान की उपलब्धि संगीत के विकास से ही होती है, जब संगीत साधना चरमोत्कर्ष पर पहुँचती है तो अतःकरण आध्यात्मिक ज्ञान की ज्योती से आलौकिक हो जाता है और मनुष्य सांसारिक प्रपंच से ऊपर उठ जाता है। इस प्रकार समाज से संगीत द्वारा आध्यात्मिक विकास और आध्यात्मिक विकास के द्वारा सामाजिक प्राणियों में समत्व बुद्धि का विकास होता है।

जिस प्रकार संगीत से समाज की उन्नति होती है, उसी प्रकार समाज से संगीत की उन्नति होती है। यदि समाज में अनुकूल वातावरण है तो संगीत का विकास हो सकता है, यदि वातावरण अतः संगीत और समाज दोनों एक — दुसरे से अनुप्राणित हैं। आर्थिक संपन्न स्थिति कला को आत्मय दाता बनाती है। और आजीविका कमाने वालों को संगीत जीविकोपार्जन का माध्यम। दरबारों में गायक—वादक—नर्तक आदि को इसी कारण आश्रय मिलता रहा। राजा महाराजाओं, सुल्तानों, बादशाहों वरिष्ठ आर्थिक संपन्न वर्गों के समाज के मनोरंजन का साधन संगीत ही रहा। सभ्यता संस्कृति के विकास के साथ — साथ सुसंस्कृत, सुसभ्य, समाज की गरिमा, विशिष्टता तथा वर्ग गौरव, लोकप्रियता के लिए भी समाज में संगीत का कलात्मक प्रयोग किया जाता रहा है। आज संगीत व्यवसाय के रूप में भी स्थापित है एवं कला संस्कृति के रूप में भी विद्यमान है।

संगीत मन को जैसे शान्ति देता है वैसे ही वह उत्साहित भी करता है। यही कारण है कि खुशी के अवसर पर खुशी का वातावरण निर्माण करने में तथा दुःख शोक के अवसर पर दुःख पर काबु रखने के लिए संगीत का प्रयोग मानवीय व सामाजिक जीवन में किया जाता रहा है। ग्रामिण समाज में तो संगीत सामाजिक जीवन में ज्यादा नजदिक से जुड़ा हुआ पाते हैं। दिनभर

जब गाते — बजाते हैं तब उनका उत्साह देखते ही बनता है। इसतरह वे दिनभर की थकावट को भुलकर पुनः अगले दिन की मेहनत के लिए अपने आपको तैयार करते हैं।

आज हमारे समाज में भी संगीत को विशिष्ट स्थान प्राप्त है। सरकार संगीत को समाज में स्थापित और प्रतिष्ठित करने के लिए विभिन्न कार्यक्रम हर साल आयोजित करती आ रही है। जिसमें बड़े-बड़े गायक कलाकारों के कार्यक्रम जानता के समक्ष प्रस्तुत किये जाते हैं और कलाकारों के बड़े-बड़े सम्मानों से समानित भी किया जाता है। सरकार कलाकारों को प्रोत्साहन देने के लिए लोक उत्सवों का आयोजन करती है। युवाओं में संगीत के प्रति उत्साह बढ़ाने के लिए युवा महोत्सव जैसे कार्यक्रमों का आयोजन किया जाता है। समाज में एकता लाने के उद्देश्य से राष्ट्रीय एकता शिबीर में युवाओं को भेजा जाना है, जहाँ वे संगीत और नृत्य के कार्यक्रम प्रस्तुत करते हैं।

संदर्भ ग्रंथ —

- १) भारतीय संगीत का इतिहास — उमेश जोशी
- २) संगीत विशारद — लक्ष्मीनारायण गर्ग
- ३) समाजशास्त्र के आधार —
- ४) संगीत विजयीनी शास्त्र — डॉ. नारायण मंगरुळकर
- ५) संगीत कला विहार — हाथरस

एकविसाव्या शतकातील स्त्रियांसमोरील आव्हाने

डॉ. मंदा विठोबाजी तडस

सहायक प्राध्यापक, गृहअर्थशास्त्र कला व विज्ञान महाविद्यालय

सुपर एक्सप्रेस हायवे, पुलगाव ता. देवळी जि. वर्धा 442302 (म.रा.)

२०व्या शतकाला स्त्री जागृतीचे युग म्हटले गेले आहे. समाज व कौटुंबिक पातळीवर स्त्रियांच्या सुरक्षिततेसाठी कायदे करण्यात आले. आज राजकारण, सरकार, विज्ञान, शिक्षण, संस्कृती उद्योग इत्यादी सर्व ठिकाणी स्त्रिया महत्त्वपूर्ण जबाबदारीपूर्ण कार्य करित आहे. ही लढाई आज स्त्रियांनी जिंकली असली तरी दुसरी लढाई जिंकणे अजून बाकी आहे.

स्त्री ही एकविसाव्या शतकात पदार्पण करण्यापूर्वी समस्यांच्या वलयात गुरफटलेली होती. एकविसाव्या शतकात पाय रोवताच समस्यांचे डोंगर तिच्या समोर 'आ' वासून उभे ठाकले आहे. विविधांगी समस्यांमध्ये काळानुरूप बदल होत जाऊन त्याचा परीघही विस्तारत गेला. तेव्हा या समस्यांना जाणून एका विशिष्ट कक्षेत बंदिस्त करणे अती अवघड कार्य आहे. शिवाय समस्यांची पारख व जाणीव करण्यासाठी तिला तिच्या विशिष्ट चाकोरीतून बाहेर काढण्याची नितांत गरज आहे. यासाठी पुरातन स्त्रीला व परंपरेने वारसा मिळालेल्या भूमिका पाहाव्या लागतील. पुरातन स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य नव्हते, अर्जित संपत्तीवर तिचा अधिकार नव्हता. पत्नी, कन्या, माता, सून व गृहिणी इत्यादी भूमिकांसंबंधी कर्तव्याची तिला सतत जाणीव करून दिली जाई. तिचे कर्तव्य क्षेत्र फक्त घरच होते. हक्क, अधिकार, संबंधीचा विचार केल्यास बालविवाह यासारख्या कुप्रथांमध्येही ती गुरफटलेली होती.

उलटपक्षी एकविसाव्या शतकात स्त्रीचे कर्तव्य क्षेत्र फक्त 'चूल व मूल' या पलीकडे जाऊन बरेच विस्तृत झाले आहे. तिचे स्वतःचे स्वतंत्र कार्यक्षेत्र नोकरी किंवा व्यवसायाशी निगडित असून पुरुषाच्या बरोबरीने समाजाच्या विकासाची धुरा सांभाळली आहे. स्त्री ही शिक्षणामुळे जागृत झाली आहे. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची तिला ओळख पटली आहे. पूर्वीची संपूर्ण सुवर्ण अंलकाराने मढलेली, उंची जरतारी वस्त्रात लपेटलेली स्त्री आज मागे पडून सद्यःस्थितीत मोजके अंलकार घातलेली साध्यासुध्या पण सभ्यतेला बाधा न आणणाऱ्या पोशाखातली स्त्रीच आज दृष्टीस पडते.

'स्त्री ही अबला नसून सबला आहे' हे तिने दाखवून दिले आहे. हे जरी खरे असले तरी तिला आज अनेक ताणतणावांना समोरे जावे लागत आहे. तसेच आधुनिकतेच्या परिवर्तनामुळे व आर्थिक स्वावलंबनामुळे तिला आपल्या विविध समस्यांतून बाहेर कधी पडताच आले नाही. तर तिच्या समस्यांचे स्वरूप अधिकच क्लिष्ट होत आहे. या समस्यांमधून मार्गक्रमण करण्याकरिता विविधांगी समस्यांचा आढावा घेणे गरजेचे आहे.

स्त्रियांसमोरील विविधांगी आव्हाने :

भारतीय संविधानाने स्त्रियांना समानतेचा दर्जा दिला असला तरी आजही स्त्रियांना पुरुषा पेक्षा दुय्यम स्थान दिले जाते स्त्रियांचा कुटुंब व समाजात वेळोवेळी होणारा अपमान त्यांच्या कामाला प्रतिष्ठा किंवा मोल न मिळणे, त्यांचे अस्तित्व नाकारणे, त्यांना कोणत्याही क्षेत्रात विकासाची संधी मिळू न देणे, शैक्षणिक व आर्थिक विकास रोखणे इत्यादी विविध ज्वलन समस्या स्त्रियांसमोर आहेत.

“स्त्री जीवना ही तुझी कहाणी

हृदयी अमृत नयनी पाणी”

असे भीषण जीवन पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीला जगावे लागते.

कुटुंबांतर्गत हिंसा : स्त्रीची कुटुंबात होणारी मारहाण, हुंडाबळी, बलात्कार, नववधूस आत्महत्येस प्रवृत्त करणे, लहान मुलींवरील लैंगिक हल्ले व शोषण, स्त्रीभ्रूणहत्या, हुंडा देण्याकरिता तिला शिविगाळ करणे, अपत्य नसल्यास तिला त्रास देणे, दुखापत करणे, प्रेमभंगामध्ये तिला अॅसिडने, पेट्रोलने जिवंत जाळले जाते. तेव्हा मन एकदम सुन्न होते. हे सर्व प्रकार थांबविण्याकरिता कायद्यांची अंमलबजावणी ताबडतोब होणे आवश्यक आहे. अपराध्यांना कठोर शिक्षा व्हायला पाहिजे.

स्त्रीभ्रूणहत्या : मुलीला जन्मल्यानंतर लगेच मारून टाकण्याची अघोरी प्रथा एकोणिसाव्या शतकात राजस्थान व गुजरातमधील काही विशिष्ट जाती व जमातींमध्ये प्रचलित होती. १८ व्या शतकात उत्तर व पश्चिम भारतातील मध्यम जातींमध्ये मुलींना जन्मतःच मारून टाकण्याची प्रथा होती. त्यासाठी नवजात बालिकेला दुधाच्या भांड्यात बुडविणे, खाटेच्या पायाखाली चिरडणे, विषारी फळांचा रस पाजणे अशा क्रूर पद्धतीचा अवलंब केला जात असे. आजही कुप्रथा बदलली असली तरी गर्भलिंग परीक्षण करून मुलींचा गर्भ असल्यास ताबडतोब गर्भपात केला जातो. दरवर्षी लाखो बालिकांना जन्मण्यापूर्वीच मारले जाते. स्त्री स्वतःच्याच गर्भात स्त्री भ्रूण वाढवू शकत नाही. यापेक्षा लज्जास्पद कोणती गोष्ट असेल? म्हणूनच आज सर्व समाजात स्त्रियांचे प्रमाण कमी होत आहे.

एकविसाव्या शतकात स्त्री-पुरुषांमधील मानवनिर्मित भेदाची तीव्रता कमी करण्यासाठी समाजाचा, तिच्या सहकाऱ्याचा स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलणे आवश्यक आहे. मुलाप्रमाणेच मुलगी पण वंशाचा दिवा आहे. याचा विचार समाजात रुजविणे आवश्यक आहे.

मुलापेक्षा मुलगी बरी

प्रकाश देई दोन्ही घरी

तुकडोजी महाराजांनी 'ग्रामगीता' या ग्रंथात महिलोन्नती या अध्यायामध्ये म्हटले आहे.

उत्तम पुरुषसेवा उत्तम नारी

तरी त्याचा संसार स्वर्गापरी

पुरुषाहुनी ही कांकणभरी

महिला वरचि राहत असे!

आत्महत्या : विवाहीत स्त्रिया ह्या सासरचा त्रास असह्य झाला की, आत्महत्येचा मार्ग निवडतात. तसेच विवाहासाठी लागणाऱ्या हुंड्याचा भार आपल्या गरीब आई-वडिलावर पडू नये म्हणून मुलींनी आत्महत्या केल्याची काही उदाहरणे घडली आहेत. आपल्या समाजात हुंड्याची पाळंमुळं इतकी खोलवर रुजलेली आहे की, हुंडा देणे-घेणे यात कुणालाच गैर वाटत नाही. जास्त हुंडा प्रतिष्ठेचे लक्षण समजले जाते. आधुनिक युगात हुंडा प्रतिष्ठेचे लक्षण समजले जाते. आधुनिक युगात स्त्रियांसमोरील हुंडा ही एक जटिल समस्या बनली आहे. पालक हुंडा देऊ शकणारे नसल्यास अशा कुटुंबातील मुलींना कुणी मागणीच घालत नाही. त्यामुळे मुलीचे वय वाढते. समाजात टीकेचा व चर्चेचा विषय होतो. त्याचा परिणाम म्हणून मुली आत्महत्या करतात. म्हणूनच समाजात मानवामध्ये हुंडाविरोधी संस्कार रुजविणे ही आज काळाची गरज आहे.

सासरी व माहेरी होणारी मारहाण : भारतीय समाजाचा सर्व स्तरात पत्नीला मारहाण करणे ही एक प्रचलित बाब आहे. विवाह होण्यापूर्वी माहेरी मुलांशी जास्त मैत्रिव्यवहार ठेवल्यामुळे घरी उशिरा आल्यामुळे, घरातील शिस्त मोडल्यामुळे अशा कारणांनी माहेरी मारहाण सहन करावी लागते. तर सासरी गेल्यावर स्त्री मारहाणाची प्रक्रिया अधिक तीव्र होत जाते. स्वयंपाक बिघडणे, अन्य पुरुषांशी संबंध असल्याचा संशय, लैंगिक संबंधाला नकार, माहेरचा इस्टेटीमधील वाटा देण्यास नकार, घराबाहेर पत्नीकडून झालेल्या अपमानाचा राग काढणे यासारखी कारणे कुटुंबात उद्भल्यामुळे

पत्नीला सासरी मारहाण होते. दारुच्या नशेचा बहाणा करून पत्नीला मारहाण केली जाते. आपले पुरुषत्व सिद्ध करण्यासाठी किंवा आपल्या वैफल्याचा राग काढण्यासाठी तिला मारहाण केली जाते.

म्हणूनच “स्त्री कोमल है कमजोर नहीं, उस शक्ति का नाम नारी हैं।” हे स्त्रियांनी प्रत्यक्षात दाखवून देण्याची वेळ आली आहे.

लहान वयातील मुलीवरील लैंगिक हल्ले : अनेकदा मुलींवर लैंगिक अत्याचार हे परिचित व्यक्तीकडून होत असतात उदा. मित्र, नोकर, कुटुंबातील जवळचे नातेवाईक हे असतात. पण जेव्हा वडील स्वतःच्या मुलीवर लैंगिक अत्याचार करतो. अशा वर्तमानपत्रातील बातम्या वाचून तर मन अगदी विषण्ण होते. असे वाटते की, हे जनावर आहे की मानव? हा प्रश्न आपल्यासमोर उभा राहतो. अत्याचारी व्यक्तीने घातलेल्या दहशतीमुळे मुली या प्रसंगाची वाच्यता करीत नाहीत. अनेकदा आपल्या मुलीच्या चारित्र्याला डाग लागू नये. म्हणून आईवडील ही गोष्ट लपवून ठेवतात. त्यामुळे अत्याचार करणारे मोकाट सुटतात. परंतु त्यांच्या हल्ल्याची शिकार झालेल्या लहान मुलींना मात्र जबर मानसिक व शारीरिक किंमत चुकवावी लागते. आजकाल गॅंगरेपचे प्रमाणही दिवसेंदिवस वाढत आहे, पुरुषाच्या दृष्टीने स्त्री ही केवळ एक भोगवस्तू आहे का? हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. तेव्हा पुरुषाच्या मनातून ही गोष्ट काढून टाकणे स्त्री-पुरुष समान आहे. हे समजावून सांगणे हे पण एक आव्हान स्त्रीसमोर आहे. आपल्या चारित्र्याचे रक्षण करण्याचे एक मोठे आव्हान तिच्यापुढे आहे.

स्त्रियांकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन :

स्त्रियांनी विविध कार्यक्षेत्रात आपले स्थान निश्चित केले आहे. मात्र समाजाचा तिच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन अद्यापही बदललेला दिसत नाही, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांकडे तर समाज वाईट दृष्टिकोनातून बघतो. कधी कधी तिला नोकरी करावी की घर सांभाळावे अशा द्विधामनःस्थितीत असते. स्त्री जरी आज नोकरी निमित्ताने घराबाहेर पडली असली तरी घरातील जबाबदारी तीळमात्र फरक पडलेला नाही. बाहेरच्या विश्वात दुनियेला वाघीण दिसणारी ती घरात खरच तशी असते का? वाघिणी इतकी नाही पण मांजरी इतकी तरी तिला किंमत असते का? ६ ते ८ तास ओठावर हसू आणून नोकरी सांभाळायची आणि मग पदर खोचून घरात राबायचं तेही चेहऱ्यावर थकण्याची एकही रेषा उमटू न देता! आहे ना एक मोठे आव्हान! स्त्रियांसमोर कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक शोषणाच्या प्रकारामध्ये वाढ झालेली आहे. जवळपास ९० टक्के महिलांना कामाच्या ठिकाणी कमी अधिक प्रमाणात असभ्य प्रकारांना तोंड द्यावे लागते, समाजात तिला आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक दृष्टीनेही स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जात असल्यामुळे सर्वसामान्य स्त्री खऱ्या अर्थाने मानवी जीवनापासून वंचित राहते. अशा समाजाचा दृष्टिकोन बदलविणे आज काळाची गरज आहे. त्यासाठी स्त्रीला संघटित होऊन स्वतःची समाजातील प्रतिष्ठा कायम ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील राहावे लागेल.

उपरोक्त विविधांगी आव्हाने पेलण्यासाठी स्त्रियांनी पुरुषाची गुलामगिरी नाकारली पाहिजे. स्वतःवरचा अन्याय, अत्याचार, शोषण निमूटपणे सहन करून कोणत्याही बाबतीत त्याग करण्यास तो नेहमीच पुढे असतो. त्याबद्दलची स्त्रीने स्वतःची भूमिका बदलणे आवश्यक आहे, यासाठी तिने त्याविरुद्ध आवाज उठविला पाहिजे. प्रतिकार केला पाहिजे. यासाठी स्त्रीला संघटित व्हावे लागेल, मूल व नवरा यांच्यात गुंतून आणि अडकून राहण्यापेक्षा व्यक्तिवादी विचारसरणी अंगिकारून मुलांना लहान वयात स्वतंत्र व स्वालंबी करण्याकडे तिचा अधिक कल असावा लागेल. घरकाम, बालसंगोपन ही केवळ आपलीच जबाबदारी आहे असे न समजता पुरुषांनाही त्यात सहभागी करून घ्यावे. यासाठी पती पत्नीचे नाते हे समानता, सहसंवेदनशीलता यांच्या भक्कम पायावर उभे राहण्याची नितांत आवश्यकता आहे. तसेच मूल होण्यामागील तिची भूमिका किंवा निर्णयांमध्ये

स्त्रियांचा सहभाग महत्त्वाचा असणे आवश्यक आहे. कारण बरेचदा स्त्रियांवर मातृत्व बळजबरीने लादले जाते.

स्वसंरक्षणाचे शिक्षण, शरीर मजबूत बनविण्यासाठी व्यायाम, कराटे शिक्षण, धाडस वाढविण्यासाठी साहसी उपक्रम इत्यादींद्वारे मुलींना समर्थ बनवता येईल.

स्त्रियांनी केवळ दासीप्रमाणे न राहता पुरुषाप्रमाणेच विद्यासंपादन करावी, उच्च प्रतीच्या शिक्षणात आपले प्राविण्य दाखवावे, स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा वाढावा म्हणून अनेक सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न समाज व कुटुंबाने केला पाहिजे. पुरुषांनीही स्त्रीच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचा आदर केला पाहिजे.

विशेष म्हणजे बालविवाह, विधवा विवाहाला अडथळे, बहुपत्नी वगैरे समाजात असलेल्या अनिष्ट चाली बदलण्याकरिता विशेष धडपड केली पाहिजे, केवळ चूल व मूल एवढेच मर्यादित क्षेत्र न ठेवता शिक्षण, राजकारण, सेवा, प्रशासन, साहित्य, कला, रंगभूमी, नृत्य, चित्रपट यांसारख्या क्षेत्रातही जास्तीत जास्त स्त्रियांनी पदार्पण करावे.

स्त्रियांच्या समस्यांविषयी प्रभावी उपाययोजना म्हणजे लोकांच्या विचारसरणीची पद्धत बदलविणे होय. याकरिता सामाजिकरणाची पद्धत बदलविणे आवश्यक आहे. आई—वडिलांनी मुलामुलींचे संगोपन करताना दोघांनाही समान संधी, सोई सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात, स्त्री चळवळीच्या माध्यमातून पुरुषांची मते बदलणे, त्यांना स्वतःचे विचार बदलण्यासाठी उत्तेजन देणे हा सुद्धा एक उत्तम उपाय आहे.

त्याशिवाय एका स्त्रीने दुसऱ्या स्त्रीवर अत्याचार करणे, (सासू—सुनेचे नाते) हे थांबविले पाहिजे. ज्यामुळे पुरुषाला प्रोत्साहन मिळते, स्त्रीने कोणत्याही प्रलोभनाला बळी न पडता स्त्रीत्वाचा अभिमान बाळगला पाहिजे. आपल्यात काही कमीपणा आहे, आपण काही करू शकत नाही. ही स्वतःची मानसिकता बदलली पाहिजे. रुढी, परंपरा, चालीरीती हे सामाजिक घटक स्त्रियांच्या खच्चीकरणासाठी कारणीभूत आहेत. त्या कमी व्हायला पाहिजे. स्त्रियांकरिता शासनाच्या असलेल्या योजना तळागाळातील स्त्रियांपर्यंत पोहचल्या पाहिजे. कर्मयोगी विनोबा भावे यांचे विधान अगदी विचारात घेण्यासारखे आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, 'सर्व अधिकार स्त्रियांना जरी मिळाले असले तरी त्यांचा उद्धार होणार नाही. जेव्हा त्यांना हा माझा अधिकार आहे आणि मी तो वापरू शकते. अशी जाणीव स्त्रियांमध्ये निर्माण होणे आवश्यक आहे. तेव्हाच स्त्रिया निष्ठावान होतील, समर्थ होतील व स्त्री—पुरुष असा भेद राहणार नाही.'

संदर्भ :

१. डॉ. प्रदीप आगलावे, 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००९.
२. प्रा.रा.ज.लोटे, 'भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या', (दुसरी आवृत्ती) पिंपळपुरे पब्लिशर्स, नागपूर, जून २०११.
३. डॉ. अजयकुमार शंकरलाल माहेवंशी, डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार (संपा.), 'भारतीय समाज संरचनात्मक मुद्दे', साई ज्योती पब्लिकेशन, नागपूर.
४. वृत्तपत्र, 'लोकशाही वार्ता', ६ मार्च २०१२.
५. वृत्तपत्र, 'लोकमत', ३१ डिसेंबर २००९.
६. वृत्तपत्र, 'लोकमत', ४ मार्च २०१०.

आदिवासी समुदाय की संस्कृति एवं घरेलू हिंसा का प्रभाव

डॉ. किरण नामदेवराव कुंभरे

पद: सहायक प्रोफेसर डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर सिध्दो कान्हु मुर्मु दलित एवं
जनजाति अध्ययन केंद्र महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय वर्धा

आदिवासी समुदाय :

आदिवासी इस शब्द से ऐसे प्रतीत होता है कि आदिवासी को आदि निवासी अथवा मुल निवासी कहाँ जाता। समय समय पर आदिवासी समुदाय की पहचान पर प्रश्न उठ रहा है। आदिवासी भारत के विभिन्न जगह पर पाए जाते हैं। आदिवासी समुदाय की भाषाएँ अलग अलग जगहों पर अलग अलग पायी जाती हैं। आदिवासी समाज अन्य समुदाय से अलग पाया जाता है क्योंकि कि, आज भी दूर दराज क्षेत्रों में, जंगलों में, पहाड़ों में, अभी भी निवास करते हैं इसलिए आदिवासी समुदाय को आज भी वनवासी, वन्यजाति, आदि मानव कहाँ जाता है। जब भारत देश स्वतंत्र हुआ तब भारत देश के आदिवासी को अनुसूचित जनजाति के नाम से संबोधित किया।

भारत देश में आदिवासी के लिए संविधान में अनुसूचित जनजाति शब्द का प्रयोग किया गया है, वह एक प्रशासनिक शब्द है, आदिवासी यह आदिवासी समुदाय की सामाजिक पहचान है। आदिवासी को अनुसूचित जनजाति शब्द जो दिया है मुख्यधारा के साथ जुड़े और स्वतः विकास करे तथा संवैधानिक प्रावधान का लाभ मिलेयही इसके पिछे उद्देश्य था, लेकिन कुछ समय बाद आदिवासी समुदाय की पहचान को गैर आदिवासियों ने गुमराह करने की राह पर कई कार्यक्रम चलाए। जैसे आदिवासी को वनवासी कहना या वन्यजीवि कहना उनकी पहचान खतम करना है लेकिन आदिवासी समुदाय अपनी पहचान को बनाए रखने के लिए निरंतर प्रयास करता है। अनुसूचित जनजाति की जनसंख्या 2011 के जनगणना के अनुसार 8.6 प्रतिशत है। आदिवासी में यह अत्यंत सीधापन होता है वह अपने प्रकृति के नैसर्गिकता के साथ रहना पसंद करते हैं। इस आदिवासी समुदाय के पहलुओं को समझना अत्यंत आवश्यक है। आदिवासी 21 वीं सदी के कुछ आदिवासी ग्रामीण और शहरी भागों में निवास करते हैं यह मैदानी प्रदेशों के साथ जुड़ने के वजह से आदिवासी के खान—पान, रहन—सहन, रिती—रिवाज, प्रथा—परंपराएँ में बदलाव होता दिखाई देता है। यह समुदाय संपूर्ण रूप से प्रकृति की पुजा करते हैं। “भौगोलिक दृष्टि से आदिवासी भारत का विभाजन चार प्रमुख क्षेत्रों में किया जाता है उत्तरपूर्वी क्षेत्र, मध्य क्षेत्र, पश्चिमी क्षेत्र और दक्षिणी क्षेत्र।”¹

उत्तरपूर्वी क्षेत्र में— लेपचा, भूटिया, थारू, बुक्सा, जॉन सारी, खाम्पटी, कमोटा। इन सब में मगोल जाति के लक्षण मिलते हैं। तिरछी छोटी आंखें (चाइनीज, तीब्बती), पीला रंग, सीधे बाल, चेहरा पौड़ा, चपटी नाक। पूर्वोत्तर क्षेत्र— दार्जिलिंग व सिक्किम में लेपचा, अरुणाचल प्रदेश में भरी, मिसमी, डफला, असम व मणिपूर— हमर, मणिपूर व त्रिपूरा में कुकी, मिजोरम—लुसाई, अरुणाचल प्रदेश—मानेपास शोरदुक पेस पूर्वी क्षेत्र में — जुआंग, खोंड, भूमिज, खरीया यह सभी उड़ीसा में पाये जाते हैं। झारखंड में मुंडा, संथाल, बिरहोर, हो संथाल यह भारत की सबसे बड़ी जनजाति है। संथाली भाषा को संविधान में मान्यता प्राप्त है। इसी तरह पश्चिम बंगाल में उरांव, संथाल मुंडा है। मध्य क्षेत्र में गोंड बैगा, मारिया अबुज मारिया यह सभी जनजाति समुदाय छत्तीसगढ़, मध्यप्रदेश पूर्वी आंध्रप्रदेश में है पश्चिम भारत में जैसे गुजरात, राज्यस्थान, पश्चिमी मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र गोंड भील, मीणा, गरसिया अमोर, सहरिया, कुंजर, सांसी है। दक्षिण भारत में

केरल—कोटा, बगादा, टोडा, कुरुंबा, कादर, चेंचू, पूलियान, नायक, है। द्विपिय क्षेत्र में अंदमान निकोबार में जारवा, ओनो, सेंटनली, शोम्पेन। यह सभी आदिवासी समुदाय भारत देश में विभिन्न जगहों पर निवास करते हैं विभिन्न विभिन्न भाषाएं भी हैं। आदिवासी समुदाय यह पृथक्करण अथवा एकीकरण की अवस्था में भी पाया जाता है जो विकास के दौर में विस्थापन एवं पुनर्वसन जैसी प्रक्रिया निरंतर चल रही है यह समुदाय जातिविहीन समुदाय है यह भी इस समुदाय की विशेषताएं हैं।

आदिवासी संस्कृति :

किसी भी समुदाय की पहचान संस्कृति से होती है। आदिवासी समुदाय की संस्कृति अन्य समुदाय की संस्कृति से अलग है, जैसे धर्म, भाषा, रिती रिवाज, प्रथा परंपराएँ, संस्कार, कई ऐसे पहलु हैं आदिवासी समुदाय के अलग हैं। विवाह के अलग अलग प्रकार भी आदिवासी समुदाय में पाये जाते हैं। संस्कृति यह हमारे जीवनयापन करने का एक दैनंदिन व्यवहार है जिसके अंतर्गत आदिवासी अपना जीवन जीते हैं। राल्फ लिंटन के अनुसार “समाज की संस्कृति, समाज के सदस्यों की जीवन पद्धति है। विचारों और आदतों को लोग एक—दूसरे से सीखते हैं। इसमें भागीदारी करते हैं और इसे एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक पहुंचाते हैं।”² इस परिभाषा से स्पष्ट होता है कि संस्कृति एक जीवन विधान है प्रत्येक भारत के विभिन्न जगहों की आदिवासी समुदाय की संस्कृति अलग अलग है जैसे कुछ आदिवासी समुदाय सरना धर्म को मानते हैं सरणास्थल की पूजा करते हैं वे सब प्रकृतिपूजक हैं। पेड़, पौधे, झरने, जंगलो, पहाड़ों में निवास करते हैं पेड़ों को बचाने के लिए महिलाओं ने चिपको आंदोलन किया था। कुछ गोंड आदिवासी समुदाय गोंडि धर्म कोयापुनेम के नाम से मानते हैं प्रकृतिपूजक होने के नाते पर्यावरण की स्थिति को अनुकूल बनाकर रखते हैं इसमें आदिवासी समुदाय की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। संथाल, गोंड, सहरिया, पहाड़िया, मूंडा, खड़िया, बोडो, मलपहाड़िया हो, उरांव सहरिया, कुकी, कोरकू, असूर, कोरबा, बोंडा, जौनसारी, महली, लोहरा, बिरजिया, बिझिया, खरवाड, भूमिज, माल पहाड़िया, चेरो, बैगा, गोरईत, सबर, खोंड, कुरूमाली, कोरा, जीकबडाईक, बंजारा, बथूडी, परहिया, वेदिया, पारधी प्रत्येक आदिवासी समुदाय के रिती रिवाज और परंपराएं अलग—अलग हैं स्थानीय देवी देवता भी आदिवासी समुदायों के अलग हैं लेकिन प्रश्न यह है कि इस समुदाय की भाषाएं भी अलग अलग हैं।

आदिवासी की भाषाओं को लेकर भाषाविज्ञानियों ने आदिवासी भाषाओं को मुख्यतः तीन भाषा परिवारों में रखा है जैसे द्रविड, ऑस्ट्रिक, और चीनी—तिब्बती है। ‘भीली’ भाषा बोलनेवालों की संख्या ज्यादा पायी जाती है, जबकी दुसरे क्रमांक पर ‘गोंडी’ भाषा है और तीसरे क्रमांक पर ‘संथाली’ भाषा है। “भारत की 114 मुख्य भाषाओं में से 22 के ही संविधान की आठवी अनुसूची में शामिल किया है। अभी संथाली और बोडो भाषा को शामिल किया है। ‘अनुसूची में शामिल (0.62) सिंधी, नेपाली, बोडो (सभी 0.23) मिताई (0.15), डोगरी और संस्कृत भाषाएं एक प्रतिशत से भी कम लोगो द्वारा बोली जाती हैं जबकी भीली (0.67), गोंडी (0.25) तुलू (0.19) और कुड़ुख 0.17 प्रतिशत लोगो द्वारा व्यवहार में लाए जाने के बाद आठवी अनुसूची में दर्ज नहीं की गई।”³ (जनगणना 2001)

केवल भारतीय राज्यों में झारखंड में ही 5 आदिवासी भाषाओं—संथाली, मुण्डारी, हो, कुड़ुख, और खड़िया को 2011 में द्वितीय राजभाषा दर्जा प्रदान किया। आदिवासी समुदाय की पहचान उनकी भाषा, संस्कृति, परंपराओं से होती है इसलिए आदिवासी के लिए 5 मानक निर्धारित किया जैसे आदिवासी की भौगोलिक एकाकीपन, विशिष्ट संस्कृति, पिछड़ापन, संकुचित

स्वभाव, आदिम जाति के लक्षण। इस लक्षणों के साथ ही आदिवासी कहा जा सकता है। वर्तमान में आदिवासी समुदाय अन्य समुदाय की संस्कृति से प्रभावित हो रही है और उनकी संस्कृति का लोप हो रहा है साथ ही भाषाएँ भी विलुप्त होती जा रही हैं। यह सब आधुनिकता का प्रभाव कह सकते हैं। “भाषा अभिव्यक्ति के मूल में है, संस्कृति की स्रोत है। भाषा के बिना आपकी कोई पहचान नहीं है।”⁴ गोपीचंद नारंग ने भाषा को महत्वपूर्ण पहलू माना है, क्योंकि वह भाषा ही है जो हमारे विचारों को आदान प्रदान करने में मदद करती है।

आदिवासी महिलाएं :

आदिवासी समुदाय में स्त्रियों का स्वतंत्रता और स्वच्छन्दता के मिथक और भ्रम का प्रचार किया जाता रहा उनके समाज में भी कुछ कड़े नियम एवं बटवारे हैं स्त्री को पुरुष से कमतर महसूस करने के लिए गढ़े गए। आदिवासी संस्कृति में महिलाओं को अपने मन से वर खुद चुनने की इजाजत है। इसके लिए उसे कभी दंडीत नहीं किया जाता और नहीं दोषी करार दिया जाता है। आदिवासी समुदाय में घोटूल परंपरा तथा घोटुल प्रथा थी जहाँ युवक और युवतियाँ को एक साथ रहने के व्यवस्था एवं सब प्रकार का ज्ञान युवक युवतियों को प्रशिक्षित किया जाता यह उनका प्रशिक्षण स्थल था लेकिन वर्तमान में घोटुल परंपरा खतम हो गई है।

आदिवासी समाज सामुहिकता और समानता में विश्वास रखता है। साथ ही आदिवासी में मातृसत्तात्मक पद्धति पायी जाती है। वहाँ माता के नाम से गोत्र चलता है और सम्पत्ति की अधिकारी पुत्री ही होती है। सच बात यह है आदिवासी महिलाएं मेहनत के मामले में पुरुषों से ज्यादा ही क्षमतावान होती हैं। वह कोई भी काम कर लेती हैं लकड़ी काटना हो, या खेती करना हो अथवा शिकार करना हो सामाजिक तौर पर कहीं भी गैरबराबरी नहीं थी। लेकिन आदिवासी समुदाय में पितृसत्तात्मक पद्धति का प्रभाव के वजह से आदिवासी को कठिनाइयों का सामना करना पड़ रहा है जैसे मुंडा, उरांव, हो तथा खड़िया जनजातियों में स्त्रियों को पिता की सम्पत्ति पर कोई अधिकार नहीं मिला है। बटवारे के समय में महिलाओं के साथ अन्याय किया गया। बिटिया मुर्मु के अनुसार “स्त्री और पुरुष की शारीरिक बनावट के आधार पर काम में बटवारा समझा जा सकता है लेकिन आदिवासी पुरुष समाज ने कार्य का बटवारा शारीरिक बनावट या क्षमता के आधार पर न करके, स्त्री पर अधिकार जताने के दृष्टिकोण से, कड़े-कड़े नियम कानून बनाकर उन्हें कुछ कामों से वर्जित कर दिया, जैसे हल चलाना, घर का छप्पर छाना, या धनुष्य छुना अर्थात् जमीन और घर जो आज की परिभाषा में सम्पत्ति के प्रतीक हैं पर आदिवासी पुरुष समाज का ही अधिकार रहे।”⁵

आदिवासी महिला स्वावलंबी होती है और अपने परिवार का भरण पोषण भी करती है। दलित व आदिवासी समाज में विवाह की प्रथा लचीली है। वहाँ अपनी मर्जी से और परिवार की मर्जी के विरुद्ध जा कर भी लड़के लड़कियाँ भाग कर विवाह कर लेते हैं। “कई आदिवासी समाजों में ब्याह किए बिना भी बच्चे पैदा हो सकते हैं।”⁶ अरुणाचल प्रदेश में सूरज को स्त्री माना जाता है अर्थात् शक्ति का प्रतीक स्त्री है। वहाँ सूरज पुरुष है अर्थात् शक्ति का प्रतीक पुरुष है। विवादित स्थिति है आदिवासी समुदाय में पितृसत्तात्मक भी है और मातृसत्तात्मक भी है।

इससे यह स्पष्ट होता है कि इस समुदाय में पितृसत्तात्मक पद्धति द्वारा शोषण का हिंसा का रूप धारण कर रही है। इससे इस समाज में सांस्कृतिक उथल पूथल चल रही है। आदिवासी कुछ नियम हैं जिसके आदिवासी महिलाओं को फायदा एक तरफ है दुसरी तरफ आदिवासी समुदाय का नुकसान भी हो रहा है। आदिवासी स्त्री हमेशा आत्मनिर्भरता के साथ जीवन जीना पसंद करती है। आदिवासी महिलाओं की विशेषता है। वर्तमान में आदिवासी स्त्री के हालात भी खस्ता होती जा

रही है कई ऐसे उदाहरण हैं जिसके आधार पर विचार विमर्श होना यह महिलाओं को अपेक्षित होता है।

घरेलू हिंसा के कारण तथा आदिवासी महिला पर घरेलू हिंसा का प्रभाव : भारतीय समाज में घरेलू हिंसा के कारण कई हैं जैसे दहेज प्रथा, बलात्कार, तलाक, शराब की लत, जुआ खेलना, महिलाओं पर निर्भर रहना, एक दुसरे पर शख करना, छोटी छोटी बातों पर झगडा करना, मारपीट करना, हिंसक व्यवहार करना ऐसे कई कारण हैं। आदिवासी महिलाओं पर इसका प्रभाव पडा है वर्धा जिला में आठ तहसिल है आर्वी इसमें एक तहसील हैं आदिवासी समुदाय की जनसंख्या १९५४२ है यह छोटा सा शहर है आदिवासी समुदाय भी पाए जाती है।

दहेज प्रथा का रिवाज आदिवासियों में नहीं है लेकिन वह प्रथा अनुकरण के माध्यम से धीरे धीरे आ रही है इस समुदाय में दहेज के नाम से परंपरा के नाम से बारातियों का आने जाने का खर्च मांगते हैं। लडकि के माता पिता को कभी कभी कहि से कर्ज लेकर विवाह करना पडता है। वर वधु मेळावा में लडका लडकी एक दुसरे को पसंद करते हैं बाद में विवाह होता है लेकिन कुछ दिनों के बाद उस महिला को ताना सुनना पडता है कि घर से क्या लेके आई थी सिर्फ खाली हाथ। २० प्रतिशत लोग हि है दहेज प्रथा का अनुकरण करते हैं अन्यथा सभी आदिवासी दहेज का विरोध भी करते क्योंकि उनका कहना है कि यह संस्कृति आदिवासी की नहीं है एव दहेज का महिलाओं बुरा प्रभाव है।

बलात्कार के वजह से लडकियों को मार दिया जाता है और लडकियों को समाज में हैय दृष्टीकोण से देखा जाता है। आर्वी तहसील में एक घटना ऐसी हुई है जो आपस में छोटी बातों पर झगडा हुआ और उसलडकि की आयु लगभग १५ साल की थी उसलडकि को मार दिया जाता है और उस लडके को सबुत न मिलने पर जेल से कुछ दिनों के बाद छोड दिया जाता है इस घटना से वह गांव हिल गया इसका प्रभाव आज भी दिखाई देता है महिलाएं आज भी वह अकेली खेतीमें नहीं जा सकती बुरा प्रभाव पडा है।

तलाक आदिवासी समुदाय में महिलाएं अपने मन से विवाह करने का अधिकार है महत्वपूर्ण बात यह है कि वह अपने मन से तलाक भी ले सकती है आर्वी तहसील में 10 प्रतिशत ऐसी महिलाएं हैं उन्होंने अपने माता पिता के ईच्छा से विवाह किया (खरांगना, मोरांगना, काचनुर, मासोद, महाकाली कई ऐसे गांव हैं) लेकिन दोनों (पती पत्नि) के विचारनमिलनेसे तलाक भी लिया है और कुछ दिनों के बाद दुसरा विवाह कर लेते हैं या फिर अकेले रहना पसंद करते हैं खुशयाली के साथ जीवन जीते हैं।

शराब की लत आदिवासी समुदाय में स्त्री और पुरुष दोनों पिते हैं यह शराब ताडि की बनी होती है या फिर मुहआ की बनी होती है। कुछ पुरुष ऐसे हैं घर की जिम्मेदारी न निभाकर अपनी मजदुरी के पैसे शराब पीने में उडाते हैं ऐसे में घर की स्थिती खराब हो जाती है फिर दोनों में झगडे होते हैं और इसका बुरा प्रभाव महिला और बच्चों पर पडता है। कभी कभी स्थिती ऐसे उत्पन्न हो जाती है एक दुसरे में पिटाई हो जाती है लेकिन अक्सर पुरुष हि महिलाओं को मारते पिटते हैं ऐसे में बच्चों भी बिगड जाते हैं महिला घर छोडके चली जाती है या फिर कभी कभी रोजमर्रा से तंग आकर आत्मदहन भी कर लेती है। वर्तमान में स्थिती में कुछ सुधार भी देखने को मिलता है कुछ पुरुष अपनी जिम्मेदारी अच्छे से निभाते हैं।

एक दुसरे पर शख करना; शख करनेसे किसी की जिंदगी कभी सुधरी नहीं बल्कि हमेशा खराब होती गई है पती अपनी पत्नी पर शख करके अपनी पुरी जिंदगी खराब करता है ३ प्रतिशत महिलाएं शक के वजह से उन्होंने अपनी जान दी यह सबसे बुरा प्रभाव पडा है आर्वी तहसील में ऐसी घटना हुई ऐक पती बुर्जग आदिवासी महिला पर शक करता है उसे एक बेटी भी थी बेटी

का विवाह होने के बाद कुछ दिनों के बाद स्थिति ऐसे निर्माण हुई आखिर एक दिन उसने अपने पत्नी को जलाने की कोशिश की लेकिन वह इतना जल गई थी की वह बच नहीं पायी और मृत्यु हुई।

निष्कर्ष; आदिवासी समुदाय में विभिन्नताएँ हैं आदिवासी अलग अलग समुदाय, संस्कृति, भाषा एक दुसरे के अलग है लेकिन महिलाओं पर हिंसा हो रही है चाहे फिर कोई भी माध्यम हो घरेलु हिंसा महिलाओं के लिए अत्यंत ज्वलंतशील, दर्दनाक, एवं पिडादायक होती है वह सिर्फ महिला ही महसूस कर सकती है और कोई नहीं।

संदर्भ;

- 1 जगबीरसिंह (सं), २०१४, 'आदिवासी दलित संस्कृति', हरी बुक्स, दिल्ली, पृष्ठ संख्या 7
- 2 एस.एल.दोषी(सं), २००९, 'समकालीन मानवशास्त्र', रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली, पृ.सं. 153
- 3 जगबीरसिंह(सं), २०१४, ' आदिवासी दलित संस्कृति', हरी बुक्स, नई दिल्ली, पृष्ठ सं. 05
- 4 रमणिका गुप्ता(सं), २०१५, 'आदिवासी समाज और साहित्य', कल्याणी शिक्षा परिषद, नई दिल्ली, पृष्ठ सं. 61
- 5 जगबीरसिंह, (सं), २०१४, 'आदिवासी दलित संस्कृति', हरी बुक्स, नई दिल्ली, पत्र सं. 09
- 6 संजीव चंदन(सं), २०१७, 'दलित स्त्रीवाद', द मार्जिनलाइज्ड पब्लिकेशन दिल्ली, पृष्ठ सं. 331

महिलांवरील घरगुती हिंसाचार : एक चिकित्सक अध्ययन

डॉ. कैलाश फुलमाळी

इतिहास विभाग प्रमुख, रेणुका कॉलेज, बेसा, नागपूर

सारांश :

भारतीय संविधानाने मानव आणि समाजात राहणाऱ्या व्यक्तीला समान हक्क दिले आहेत. त्या हक्काची जाणीव किंवा त्या हक्कांचा लाभ किती लोक उपभोगू शकतात, याचा विचार करणे अशक्यच पण "बळी तो कान पिळी" या म्हणीचा वापर सरसकट वापर समाजात होत आहे. प्रस्तुत लेखात घरगुती हिंसाचार याविषयीची माहिती, कायदा, हिंसेचे प्रकार, व हिंसेची कारणे याबद्दल चिकित्सक अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात कौटुंबिक समस्यांच्या अंतर्गत कौटुंबिक हिंसेची समस्या वर्तमान युगाची एक प्रमुख समस्या आहे. कौटुंबिक हिंसा एक अशी समस्या आहे की, ज्यामुळे कुटुंबात महिलांना सुरक्षा देण्यापेक्षा तिचा फक्त तिरस्कार केला जातो. तर अमानवीय पद्धतीने महिलेस अपमानित आणि शोषण करून तिला आपल्या अस्तित्वास विसरण्यास बाध्य केले जाते. कौटुंबिक हिंसेची समस्या केवळ ग्रामिण, गरीब आणि अशिक्षित महिला पर्यंतच सिमित नाही तर शिक्षित, मध्यम वर्गीय आणि शहरी कुटुंबातही व्याप्त आहे.

प्राचिन काळापासून महिला सामाजिक व कौटुंबिक अत्याचाराच्या बळी ठरल्या आहे. भारतीय समाजात तर महिलांना अनेक हक्कापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. महिला ही पुरुषांच्या मार्गातील अडसर आहे. अशा दृष्टीकोनातून महिलेकडे पाहिल्या जात होते. विसाव्या शतकाच्या सुरवातीपासूनच महिलांच्या अवस्थेत व सामाजिक स्थानात बदल होऊ लागला. मात्र घरगुती हिंसाचारामध्ये दिवसे न दिवस वाढ होतांना दिसून येते.

घरगुती हिंसेची मुळे आपल्या समाजात आणि कुटुंबात खोलात रुजली आहे. या व्यवस्थापनात समर्थन मिळते. घरगुती अत्याचार किंवा हिंसा यांचे प्रमाण दिवसे न दिवस वाढत आहे. घरगुती हिंसेचे मुख्य कारण म्हणजे कुटुंब आणि समाजात ईर्ष्या द्वेष, अहंकार, अपमान आणि विद्रोह हे होत.^१ प्रकृतीच्या नियमानुसार स्त्री पुरुष यांची शारीरिक संरचनेत भिन्नता आहे. स्त्री पुरुषांच्या तुलनेत कमजोर आणि नाजूक आहे. असे आपल्या देशात मानले जाते व लग्न झाल्यानंतर स्त्रीयांवर हात उचलण्याचा अधिकार त्यांना मिळतो. हा समज चूकीचा आहे. येथूनच हिंसाचाराचा जन्म होतो व हिंसाचार वाढत जातो.

घरगुती हिंसेचे स्वरूप :-

कौटुंबिक हिंसेचा तात्पर्य कुटुंबातील कोणत्याही सदस्या सोबत अश्या प्रकारचा व्यवहार आहे, जो की शारीरिक, मानसिक रुपाने प्रताडित करित असतो किंवा ज्याला व्यवहाराच्या निर्धारित मापदंडाने विचलनाच्या रुपातही पाहिले जात असते.^२

कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप भिन्न-भिन्न असल्या कारणाने त्याच्या प्रकृतीला पीडित महिलांशी संबंधित होणाऱ्या अध्ययनाने कौटुंबिक हिंसेचे जे विभिन्न स्वरूप पुढे आले आहेत, त्यात लैंगिक दुर्व्यवहार, प्रजातिय, सांस्कृतिक, जाति, वर्ग, शारीरिक, राजनितिक आयाम, आर्थिक आयाम, मनोवैज्ञानिक आयामशी संबंधित हिंसा प्रमुख आहेत.^३

घरगुती हिंसेची कारणे:-

समतावादी शिक्षण व्यवस्थेचा अभाव, महिलांच्या चरित्रावर संशय, इलेक्ट्रॉनिक मिडियाचे दृष्ट प्रभाव, महिला स्वावलंबीसाठी प्रतिबंध इ. होय.^५

घरगुती हिंसेचे प्रकार :-
१) शारीरिक हिंसा:-

मारपीट, थापड मारणे, ठेच लावणे, चावणे, लाथ मारणे, मुक्का मारणे, धक्का बुक्की करणे, इत्यादी.

२) लैंगिक हिंसा:-

जबरदस्ती करणे अशिल्ल साहित्य पाहण्यास जबरदस्ती करणे, छळणे दुष्ट व्यवहार करणे अपमान करणे बदनाम करणे, पत प्रतिष्ठा यांची धमकी देणे.

३) मौखिक आणि भावनात्मक:-

शिव्या देणे, अपमान, संशय, चरित्र्य दोषारोपण वांझ लांछन छळ, हुंडा, अपमान पैसे कमविण्यास बाध्य करणे इ. नौकरी सोडण्यास दबाव, नातेवाईक भेटीस प्रतिबंध, इच्छेविरुद्ध विवाह करणे, नापसंत व्यक्तीशी विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, आत्महत्या करण्याची धमकी, मौखिक, भावनात्मक दुर्व्यवहार^६ इत्यादी.

४) आर्थिक हिंसा :-

मुलांच्या शिक्षणाला पैसे न देणे, मुलांचे पालण पोषण, कपडे, औषधी इ. उपलब्ध न करून देणे, रोजगार करण्यास प्रतिबंध, कोणत्याही प्रकारचे काम न करू देणे, मजुरी नोकरी करण्यास प्रतिबंध, घरातून काढण्यासाठी मजबूर करणे.

घरगुती हिंसेचे दुष्परिणाम:-

घरगुती कलह किंवा वाद, यामुळे शारीरिक मानसिक आणि भावनात्मक प्रभाव पडतो. यात महिलांची काम करण्याची तत्परता निर्णय घेण्याची क्षमता उत्साह यावर परिणाम होतो. समाज, शेजार यांच्या महिलांकडे पाहण्याची वृत्ती व कौटुंबिक अन्य नातेवाईक यांच्यावर वाईट परिणाम होतो. दया किंवा तिरस्कार सतत सहन करावा लागतो.

घरगुती हिंसेमुळे हुंडाबळी, आत्महत्या वेश्यावृत्ती, महिलांचे मानसिक रोगांचे प्रमाण, महिलांच्या सार्वजनिक भागीदारीत कार्यक्षमतेत व कार्य कुशलतेत घट, पिडित महिलांचे समाजात द्वितीय स्थान^७ असे आढळते.

भारतातील महिलां उत्पीडित तालिका^८

- (१) प्रत्येक ७८ मिनिटात एक मृत्यु हुंड्याच्या कारणामुळे होत असते.
- (२) प्रत्येक ५९ मिनिटात एक यौनिक दुर्व्यवहारा ची घटना होत असते.
- (३) प्रत्येक १६ मिनिटांत एक छेडछाड ची घटना होत असते.
- (४) प्रत्येक १२ मिनिटात एक अत्याचाराची घटना होत असते.
- (५) भारतात प्रत्येक ५ मधून १ विवाहित महिला कौटुंबिक हिंसेची शिकार होत असते.
- (६) महिलांच्या मतानुसार १५ वर्षांच्या आयूपासून मार-पीट सहन करीत असतात.

घरगुती हिंसाचारासाठी महिला संरक्षण कायदा २००५ महिलांना घरगुती हिंसाचारापासून संरक्षण आणि सहायताचे अधिकार प्रदान करते. तरी सुद्धा महिला घरगुती हिंसाचार सहन करतात. भारतात जवळजवळ ५ कोटी महिला आपल्या घरात हिंसाचाराशी सामना करीत आहे. यामधून फक्त ०.१ टक्के महिला हिंसाचाराविरुद्ध तक्रार करण्यास पुढे येत आहे.^९ असे दिसून येते.

निष्कर्ष :

- १.कौटुंबिक हिंसेची समस्या केवळ ग्रामिण, गरीब आणि अशिक्षित महिला पर्यंतच सिमित नाही तर शिक्षित, मध्यम वर्गीय आणि शहरी कुटुंबातही व्याप्त आहे असे दिसून येते.
- २.घरगुती हिंसेचे मुख्य कारण म्हणजे कुटुंब आणि समाजात ईर्ष्या, द्वेष, अहंकार, अपमान आणि विद्रोह हे आढळून आले.
- ३.तसेच शिक्षण व्यवस्थेचा अभाव, महिलांच्या चरित्रावर संशय, इलेक्ट्रॉनिक मिडियाचे दृष्ट प्रभाव, महिला स्वावलंबीसाठी प्रतिबंध इत्यादी कौटुंबिक हिंसेची कारणे दिसून येते.
- ४.कौटुंबिक हिंसेच्या स्वरूपामध्ये लैंगिक दुर्व्यवहार, प्रजातिय, सांस्कृतिक, जाति, वर्ग, शारीरिक, राजनितिक आयाम, आर्थिक आयाम, मनोवैज्ञानिक आयाम इत्यादी दिसून येते.
- ५.शारीरिक हिंसा, लैंगिक हिंसा, मौखिक आणि भावनात्मक, आर्थिक हिंसा इत्यादी घरगुती हिंसेचे प्रकार दिसून येतात.
६. घरगुती कलह किंवा वाद, यामुळे शारीरिक मानसिक आणि भावनात्मक प्रभाव पडतो.
- ७.घरगुती हिंसेमुळे हुंडाबळी, आत्महत्या वेश्यावृत्ती, महिलांचे मानसिक रोगांचे प्रमाण, महिलांच्या सार्वजनिक भागीदारीत कार्यक्षमतेत व कार्य कुशलतेत घट झाल्याचे आढळून आले.
८. महिला संरक्षण कायदा २००५ असूनही महिलांवरील हिंसाचारात वाढच झालेली दिसून येते.
- ९.फक्त ०.१ टक्के महिला हिंसाचाराविरुद्ध तक्रार करण्यास पुढे येत आहे असे दिसून येत

समारोप :-स्त्री-पुरुष संसाररूपी रथाची दोन चाके होत. संसाररूपी रथ व्यवस्थितपणे चालण्यासाठी या दोन चाकांची तितकीच गरज असते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान मिळत आलेले आहे. त्यामुळे त्यांना विकासाच्या पुरेशा संधी मिळू शकल्या नाही. महिला विकासाशी एकट्या स्त्रीच्या नव्हे, तर तिच्या मुलाबाळांच्या, कुटुंबाच्या इतकेच काय पण समाजाच्या व राष्ट्राच्या विकासाचा प्रश्नही निगडीत झाला आहे.

महिला संरक्षणाकरिता अनेक कायद्याची तरतुद आहे. महिला हया त्यांच्यावर होत असलेल्या अत्याचाराचा प्रतिकार करित नाही. आणि अत्याचाराचा विरोधात तक्रार नोंदवित नाही. पण अत्याचाराच्या विरोधात तक्रार केली तर नक्कीच अत्याचाराचे प्रमाण कमी होईल. याकरिता समाज आणि पोलिस यंत्रणा प्रभावी, तत्पर, सजग आणि मदतनीस असावयास हवे.

घरगुती हिंसाचारावर हाच उपाय आहे की, अन्यायाचा प्रतिकार करणे. गुन्हेगाराला शिक्षा होणे गरजेचे आहे. “जगा आणि जगु दया” हा मंत्राचा अंगिकार करावा. भारत सरकारने महिला संरक्षणासाठी अनेक कायदे केले आहे याचा सखोल अभ्यास करून सर्वांनी अन्यायाविरोधी आवाज उठवा. हिंमत करा, प्रण करा अन्याय करणार नाही आणि करू देणार नाही. असे केल्यास नक्कीच घरगुती हिंसेला आळा बसेल असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. शर्मा कृष्णकुमार, मानवधिकार और कर्तव्य, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली २०१२, पृष्ठ क्र. ९७
2. जैन डॉ.राजेश, समाज कल्याण, केंद्रीय समाज कल्याण बोर्ड, महिला एवं बाल विकास मंत्रालय भारत सरकार ची मासिक पत्रिका. नवी दिल्ली, जानेवारी २००९, पृष्ठ क्र. ७९
3. ममता, घरेलू हिंसा अधिकारोंके प्रति महिलाओकी जागरूकता नई दिल्ली: रिगल पब्लिकेशन, २०१०, पृष्ठ क्र. ५६
4. पाटील व्ही.बी, मानवी हक्क, के सागर पब्लिकेशन, मुंबई, २००९, पृष्ठ क्र. ८८
5. सक्सेना वैशाली, महिला सशक्तिकरण—सिध्दांत और वास्तविकता, रोशनी पब्लिकेशन, कानपूर, २००५, पृष्ठ क्र. १०७
6. Agnes Flavia, “Our Fight against Wife beating” in RehanaGhadiallyWomen in Indian Society-A Reader , SagePublications, Delhi, 1988. P. 39
7. Ghaswala, Bakula “ ‘Astitva’ Battles Domestic violence” in Shirin Kudchedkar and Sabiha al-IssaViolence Against Women and Women Against Vilolence, Pencraft International, Delhi, 1998. P. 64
8. www.mediaforrights.org/infopack/hindi-infopack/551

मानवाधिकार व महिला हिंसाचार

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के,

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर

सारांश :

महिला जागतिक लोकसंख्येचा अर्धा हिस्सा आहे. तरी पण आजही महिलांच्या मानवाधिकाराचे उल्लंघन व लिंगावर आधारित हिंसा व्यापक स्तरावर चालू असल्याचे दिसते. भारतात महिलांच्या मानवी अधिकारांना सन्मान देण्याची संस्कृती अजूनही विकसित झाली नाही किंवा यासाठी कोणत्याही प्रकारची सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी निर्माण झाली नाही. त्यामुळे देशात विविध स्तरावर महिला मानवाधिकाराचे उल्लंघन होत आहे. भारतातील महिला हिंसाचार व मानवाधिकार यांचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न लेखात केला आहे.

बीजशब्द (Keywords) : मानवाधिकार, महिला हिंसाचार

प्रस्तावना :

कोणत्याही समाजामध्ये असमानता असणे स्वाभाविक असते. कारण नैसर्गिकदृष्ट्या सर्व व्यक्ती समान नाहीत. मात्र या व्यतिरिक्त जर एखाद्या व्यक्तीसोबत समाजामध्ये असमानतेच्या आधारावर भेदभावपूर्ण व्यवहार करण्यात येत असेल तर ते सामाजिक अन्यायाच्या श्रेणीत येते. यातून सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचा विकास झाला. आज सामाजिक न्याय मनुष्य जीवनाची आवश्यकता आहे. समाजामध्ये जाती, धर्म, लिंग इत्यादींच्या आधारावर भेदभावपूर्ण व्यवहार केला जातो. या भेदभावपूर्ण व्यवहारामुळे समाजामध्ये वैमनस्य वाढून व्यक्तीच्या मानवाधिकाराचे उल्लंघन होते.

मानवाधिकार म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला असणारे नैसर्गिक मुलभूत अधिकार. हे अधिकार त्याला जन्मतःच मिळतात. समाजाचे संचालन काही नैतिक मापदंडावर होत असते. समाजाच्या संतुलनाकरिता नैतिक मूल्यांचे पालन करणे गरजेचे आहे. जेव्हा एखादा व्यक्ती या नैतिक मूल्यांचे पालन करत नाही. तेव्हा तो नियमानुसार दंडास पात्र होतो. सर्वसाधारणतः मानवी हक्कांमध्ये व्यक्तीच्या समता, स्वातंत्र्य व बंधुता या घटकावर विशेष भर देण्यात येतो. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने जेव्हापासून मानवाधिकाराच्या संकल्पनेला विशेष अधिकार प्राप्त करून दिले तेव्हापासून संपूर्ण जगामध्ये मोठ्या प्रमाणात लोकांमध्ये मानवाधिकाराच्या संदर्भात जागृकता निर्माण झाली. लिंगाच्या आधारावर जेव्हा कोणत्याही स्त्री सोबत भेदभाव केला जातो तेव्हा ती स्त्री एक मानव म्हणून मानवाधिकाऱ्यापासून वंचित राहते. भारताच्या संविधानात महिला मानवाधिकाऱ्याचा समावेश करण्यात आला आहे.

महिलांचे मानवाधिकार :

महिलांसाठीचे काही मानव अधिकार खालीलप्रमाणे आहेत.

१. महिलांच्या विरोधात असणा—या परंपरा, रीती—रिवाज, प्रथा, कायदे, नियम व व्यवहार यांना समाप्त करण्यासाठी योग्य ती पावले उचलण्यात येतील. तसेच त्यांच्या हक्कासाठी पर्याप्त कायद्याचे संरक्षण देण्यात येईल.
२. महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाबरोबर समान अधिकार देण्यात येतील. जर कोणी यासाठी विरोध, अत्याचार, अन्याय व मर्यादा आणल्या तर तो एक अपराध मानता येईल.

३. महिलांना हिन मानणा—या विचारांवर आधारित सर्व त—हेच्या प्रथा व परंपरांना संपवून पूर्वग्रहांना समाप्त करण्याच्या दिशेने जनमताला शिक्षित करण्यात येईल.
४. खास करून महिलांना आपला जीवनसाथी निवडणे, आपल्या स्वतःच्या सहमतीनेच विवाह करण्याचे पुरुषांसारखे स्वातंत्र्य असणे, विवाहाच्या वेळी किंवा विवाहानंतर महिलांचे अधिकार पुरुषांसारखेच असतील. सर्वच बाबतीत मुलांचे हित सर्वोच्च असेल. मुलांच्या बाबतीत माता—पित्याचे अधिकार व कर्तव्य समान असतील. याबाबतीत त्यांच्या हक्कासाठी प्रयत्न करण्यात येईल.

महिला हिंसाचार :

महिलांना कायद्याची जाणीव नगण्य असल्यामुळे त्या आपल्या अधिकारांचे रक्षण करू शकत नाही. त्यामुळे विविध कायद्यांद्वारे देण्यात येणा—या सुरक्षिततेपासून त्या अनभिज्ञ असतात. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत प्रत्येक व्यक्तीवर कायद्याचे बंधने असतात. महिलांच्या सुरक्षिततेच्या हेतूने अनेक कायदे आहेत. तरीपण भारतामध्ये महिलांच्या प्रति प्रत्येक क्षेत्रात भेदभाव केला जातो. नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरोने सांगितलेल्या आकडेवारीनुसार, भारतात प्रति ५४ व्या मिनिटाला एखाद्या स्त्रीवर बलात्कार, प्रति ५१ व्या मिनिटाला एखाद्या स्त्रीसोबत छेडछाड तसेच प्रति १०२ व्या मिनिटाला एखाद्या स्त्रीचा हुंड्यामुळे मृत्यु होत असल्याचे दिसून येते. ही आकडेवारी सरकारी आकडेवारी असून वास्तविक संख्या यापेक्षा अधिक पण राहू शकते.

महिलांवर केल्या जाणा—या अत्याचाराच्या गुन्ह्यासंबंधीची सांख्यिकीय माहिती भारत सरकार गृह मंत्रालयाद्वारे दरवर्षी प्रकाशित केली जाते. या माहितीच्या आधारे भारतात महिला अत्याचाराच्या गुन्ह्यांमध्ये सतत वाढ होत असल्याचे दिसून येते. वर्ष २०१० मध्ये देशातील महिला अत्याचाराची एकूण गुन्हे २,१३,५४९ होते ते वर्ष २०१८ ला ३,७८,२७७ इतकी झाली आहेत. एकूणच या आठ वर्षांच्या काळामध्ये महिलांवर केल्या जाणा—या अत्याचाराच्या गुन्ह्यांमध्ये ७७.१३ टक्के वाढ झालेली आहे. महिलांवरील बलात्कार, अपहरण व हुंडाबळी इ. गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. महिलांच्या हिंसाचाराच्या संदर्भात नोंदविलेल्या तक्रारी आणि प्रत्यक्षात घडणा—या घटनांची संख्या कितीतरी पटीने अधिक असते. कारण आपल्यावर झालेला अन्याय चव्हाट्यावर येऊ नये म्हणून मुकाट्याने सहन करणा—या महिलांची संख्या फार मोठी आहे. महिला मानवाधिकाराचे उल्लंघन खालील काही घटकांमुळे घडून येत आहे.

१) स्त्री भ्रुणहत्या व विषम लिंग गुणोत्तर :

जगात सर्वसाधारणपणे पुरुष व स्त्रियांचे प्रमाण १:१ असे अपेक्षित असले तरीही प्रत्येक देशात हे गुणोत्तर वेगवेगळे आहे. भारतात स्त्रियांच्या संख्येचा विचार करता स्त्रियांची घटणारी लोकसंख्या चिंतेची बाब झाली आहे. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार भारतात १,००० पुरुषांमागे ९४० स्त्रिया आहेत. भारतातील लिंग अनुपात स्त्रियांवर होत असलेल्या अन्यायाचे द्योतक आहे. स्त्री व पुरुष हे एक दुस—यांना पुरक आहेत. कुटुंब केवळ एकट्या पुरुषामुळे बनत नसून, स्त्री—पुरुष दोन्हीमुळे बनत असते. स्त्री व पुरुष एक दुस—यांवर अवलंबून असण्याच्या प्रवृत्तीमुळे कुटुंब बनतो व कुटुंबापासून समाज बनत असते. स्त्री—पुरुषांच्या गुणोत्तरातील साम्य सामाजिक व्यवस्थेच्या संतुलनाकरिता आवश्यक आहे. परंतु आज मानव या सामाजिक व्यवस्थेला विकृत करण्यासाठी लागला आहे.

महिलांच्या मानवाधिकाराचे उल्लंघन तिच्या जन्म घेण्याच्या पूर्वीच स्त्रीलिंग गर्भाची हत्या करून सुरू केले जाते. ० ते ६ वयोगटातील दरहजार मुलांमागे असणारी मुलींची संख्या मोजून लिंग गुणोत्तर काढले जाते. भारतामध्ये हे गुणोत्तर दिवसेंदिवस विषम होत आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ० ते ६ वयोगटातील लिंग गुणोत्तर ९१८ आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार हे

गुणोत्तर ९२७ होते. देशातील बिहार, झारखंड व बंगाल राज्यातील आकडेवारीचा विचार करता परिस्थिती गंभीर असल्याचे दिसून येते. झारखंडमध्ये वर्ष २००१ मध्ये मुलींची संख्या ९६५ होती. ती २०११ मध्ये घटून ९४८ झाली. बंगालमध्ये २००१ मध्ये संख्या ९६० होती. ती घटून २०११ मध्ये ९५६ झाली. तसेच बिहार मध्ये ही संख्या ९४२ वरून कमी होऊन ९३५ झाली. अशाप्रकारे स्त्रियांचा जगण्याचा अधिकार हिरावून घेतला जात आहे. ज्या मुली या भ्रुणहत्यापासून वाचतात त्यांचे पूर्ण जीवन आपल्या मानवाधिकाराच्या प्राप्तीकरिता एक संघर्ष बनत असते. त्यांना त्यांच्या कुटुंबामध्ये सन्मानाची वागणूक मिळत नाही, की जी त्यांच्या भावांना मिळत असते. भारतीय कुटुंबामध्ये मुलाचे ज्या प्रमाणात स्वागत होते, त्याप्रमाणे मुलीचे होत नाही.

२) साक्षरता व शिक्षणाचे कमी प्रमाण :

भारतामध्ये साक्षरतेच्या दरात वाढ झाली आहे. मात्र देशातील महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण पुरुष साक्षरतेपेक्षा कमी आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार देशात महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६ आहे. हेच प्रमाण झारखंड, बिहार व महाराष्ट्र राज्यामध्ये अनुक्रमे ५९.०० टक्के, ५४.०० टक्के व ६७.५१ टक्के आहे. शिक्षण विभागाच्या आकडेवारीनुसार मुलींमध्ये शाळा सोडण्याचा दर अधिक आहे. जिथे शिक्षणाची स्थिती चांगली आहे तिथेही गर्भलिंग निदान होत असल्याचे दिसून येते. महिलांच्या मानवाधिकाराबाबत जाणिव जागृती ही केवळ शिक्षणातूनच निर्माण होऊ शकते. म्हणून सर्व स्तरातील स्त्री शिक्षणात वाढ हा स्त्री अत्याचार कमी करण्याचा उपाय ठरतो. वर्ष २०१४ पासून केंद्र शासनाने देशातील १०० जिल्ह्यात 'बेटी बचाओ, बेटी पढाव' ही योजना सुरू केली आहे. ज्या जिल्ह्यात मुलींचे जन्माचे प्रमाण कमी आहे, त्या जिल्ह्यांमध्ये ही योजना लागू करण्यात आली आहे.

३) कुपोषण व आरोग्याचा निम्न दर्जा :

लिंगाच्या आधारावर महिलांसोबत देण्यात येणा—या आहारातही भेदभाव केला जातो. मुलांच्या तुलनेत मुलींना पोषण आहार कमी देण्यात येतो. त्यामुळे त्याचा विपरित परिणाम तिच्या आरोग्यावर होतो. प्रो. अमर्त्य सेनने पण पोषण तत्वाच्या अभावामुळे स्त्री शिशुचा मृत्युदर अधिक असल्याचे स्पष्ट केले आहे. 'नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्वे — ४', वर्ष २०१५—१६ च्या अहवालानुसार देशात कुपोषणाचा दर ५५ टक्के आहे. देशातील मुलींच्या संख्येतील एक—तृतीयांश मुली कुपोषण ग्रस्त आहेत. भारतात पाच वर्षाखालील मुलींच्या मृत्यूचे प्रमाण मुलांपेक्षा अधिक असल्याचे संयुक्त राष्ट्रांच्या 'द वर्ल्ड्स वीमेन २०१५' या अहवालात म्हटले आहे, मुला—मुलींना वाढविण्यामध्ये अजूनही ग्रामीण भागांमध्ये फरक केला जातो. बालकाच्या वाढीसाठी दोन वर्षांपर्यंतचा कालावधी महत्वाचा असतो. परंतु या कालावधीत मुलींना दिला जाणारा आहार, आजारी पडल्यानंतर दिले जाणारे उपचार, घेतली जाणारी काळजी याकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले जात असल्याने पाच वर्षाखालील मुलींच्या मृत्यूचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते. लहानपणी आवश्यक पौष्टिक व संतुलित आहार न मिळाल्यामुळे लग्नानंतर महिलांना अनेक आजारांना सामोरे जावे लागते.

४) बालविवाह :

भारतामध्ये बालविवाह हे एक स्त्री अत्याचाराचे रूप आहे. भारतात प्राचीन काळापासून बालविवाहाची प्रथा विद्यमान आहे. बालविवाहामुळे मुलींवर लवकर मातृत्व लादल्या जाते व पोषण आहाराच्या कमतरतेमुळे 'एनिमिया' सारख्या रोगाची ती शिकार होते. युकेस्थित 'सेव्ह द चिल्ड्रन इंडिया' या स्वयंसेवी संस्थेने प्रसिद्ध केलेल्या अहवालानुसार, भारताच्या ग्रामीण भागातील बालविवाहाचे प्रमाण अद्यापही चिंताजनक आहे. १५ ते १९ वर्षे वयोगटातील मुलीचा विवाह होण्याचे प्रमाण ग्रामीण भागात १४.१ टक्के व शहरी भागात ६.९ टक्के आहे.

५) श्रमशक्तीतील सहभागाचा कमी दर :

महिला मानवाधिकारांचे हनन महिला ज्या ठिकाणी काम करते त्या ठिकाणी शारीरिक व मानसिक त्रास देऊन करण्यात येते तसेच स्त्री व पुरुषांच्या समान कामाकरिता समान वेतन न देताही करण्यात येते. कमकुवत आर्थिक परिस्थितीमुळे महिलांना काम करून उदरनिर्वाह करावे लागते. श्रमशक्तीमधील स्त्रियांचा सहभागाचा दर भारतात कमी असल्याचे दिसून येते. देशातील एकूण स्त्री लोकसंख्येच्या तुलनेत कार्यक्षम वयोगटातील स्त्रियांचे गुणोत्तर कमी झाले आहे. भारतात श्रमशक्तीमधील स्त्रियांच्या सहभागाचा दर २०११-१२ मध्ये ३१.२ टक्के होता. तो २०१७-१८ साली २३.३ टक्क्यांपर्यंत खाली आला आहे. ग्रामीण भागात हा दर अधिक प्रमाणात कमी झाला आहे. स्त्रिया श्रमशक्तीतून बाहेर पडत आहेत. महिलांना दुहेरी भूमिका पार पाडावी लागते. यामध्ये एका बाजूला तिला व्यवसाय करावा लागतो तर दुस-या बाजूला घरांमध्ये कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळावी लागते. अशाप्रकारे स्त्री दुहेरी तणावामध्ये जीवन व्यतीत करते की ज्याच्या परिणाम तिच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर होते.

महिला मानवाधिकारासाठी उपाययोजना :

समाजामध्ये मुली व स्त्रियांना मिळणा-या दुय्यम स्थानामुळे आयुष्यभर त्यांना भेदभाव सहन करावा लागतो. समाजाची व कुटुंबाची पुरुषप्रधान रचना, संपत्तीचा वारसा व म्हातारपणीचा आधार म्हणून मुलगाच हवा असा अट्टाहास, लग्नात हुंडा व मुलीकडे परक्याचे धन म्हणून पाहण्याची वृत्ती यामुळे मुलीचा विचार ओझं म्हणूनच केलं जाते. एकूणच स्त्रियांकडे दुर्लक्ष केले जाते व त्यांना अनेक प्रकारचा भेदभाव सहन करावा लागतो. अपुरा आहार, आरोग्य व शिक्षणापासून वंचित ठेवणे, श्रमशक्तीतील सहभागाचा कमी दर या समाजातील दुहेरी मापदंडामुळे महिलांना स्वतंत्र वातावरणात राहण्याचा मानवाधिकार पण हिरावला गेला आहे. त्याच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण निर्णय पण त्या घेऊ शकत नाहीत. त्यांना लहानपणी वडील व भावाच्या, लग्नानंतर पतीच्या व पतीनंतर पुत्राच्या संरक्षणांमध्ये जीवन व्यतीत करावे लागते. समानता, न्याय व मानवाधिकाराच्या तत्वावर आधारित समाजाची स्थापना करण्यासाठी विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये महिलांचा सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे.

महिला मानवाधिकाराचे होणारे उल्लंघन लक्षात घेता महिला सुरक्षितता व सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नांना आता वेग आला आहे. भारतामध्ये महिलांसोबत होणारे भेदभाव रोखण्याकरिता तसेच त्यांना सक्षम करण्याकरिता अनेक महत्त्वपूर्ण पावले उचलली गेली आहेत. स्त्री भ्रुणहत्या रोखण्याकरिता शासनामार्फत 'गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र-लिंगनिवडीस प्रतिबंधक कायदा १९९४' आणि सुधारित कायदा २००३ उपलब्ध आहेत. तसेच मुलीच्या शिक्षणाकरीता विशेष योजना चालविल्या जात आहेत. त्यामुळे २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये महिला साक्षरतेच्या प्रमाणात ११.७९ टक्क्यांनी वृद्धी झाली आहे. कामाच्या ठिकाणी महिलांना स्वातंत्र्य व सुरक्षित वातावरण प्राप्त व्हावे तसेच कामाच्या ठिकाणी होणारे लैंगिक शोषण थांबविण्यासाठी कायदे बनविण्यात आले आहेत. घरात पण स्त्री सुरक्षित नाही म्हणून सरकारने 'कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५' बनविला आहे. या कायद्याअंतर्गत प्रत्येक जिल्ह्यात संरक्षण अधिका-यांना नेमण्यात आले आहे. तसेच संपत्तीमध्ये महिलांना बरोबरीचा वाटा मिळावा म्हणून कायदा आहे. महिलांच्या सुरक्षेकरिता आज अनेक कायदे अस्तित्वात आहेत. पण फक्त कायदे अस्तित्वात असून चालत नाही, तर त्या कायद्याचे पालन होणे सुद्धा आवश्यक आहे. त्यासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने सकारात्मक विचार करून समोर यावे लागेल. या सर्व कायद्याचे पालन चांगल्याप्रकारे व्हावे म्हणून राजकीय, सामाजिक व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांनी जास्तीत जास्त सहभाग घ्यावा. स्त्री ही समाजाची रचनात्मक शक्ती असते. येणा-या काळाला सुधारण्याकरिता आजच्या

महिलांच्या स्थितीमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. त्याकरिता आपल्याला परंपरागत दृष्टिकोन बाजूला ठेवून नवीन मानवतावादी दृष्टिकोन स्वीकारावा लागेल.

संदर्भ :

१. लोटे, रा. ज. (२००९) “भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या”, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
२. माथुर, कृष्ण मोहन (२०००) “स्वातंत्र्योत्तर भारत मे मानवाधिकार”, ज्ञान पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
३. उपाध्याय, एस. सी. (१९९७) “स्टेट ऑफ विमेन इन इंडिया”, अनमोल पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली.
४. नाटाणी, प्रकाश नारायण (२००४) “महिला एवं बाल विकास के नूतन आयाम”, माया प्रकाशन मंदिर, नागपुर.
५. मौर्य, शैलेंद्र (२०१२) “महिला मानवाधिकार — ज्वलंत मुद्दे एवं प्रमुख व्यवस्थाएँ”, अविष्कार पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्यूटर्स, जयपूर.
६. Crime in India, 2018, Statistics volume – 1, National Crime Records Bureau, Ministry of Home Affairs.
७. Census of India 2001 and 2011.

आजची संस्कृती आणि घरघुती हिंसाचार

डॉ. गजानन एम.ढवळी

राज्यशास्त्र विभाग, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

प्रस्तावना

भारतीय स्त्री जीवनाच्या इतिहासाकडे प्रखर दृष्टीक्षेप टाकला तर प्रकर्षाने जाणवणारी गोष्ट म्हणजे प्राचीन सांस्कृतिक परंपरा लाभलेल्या भारतीय पुरुषप्रधान समाजामध्ये स्त्रियांचे असणारे दुय्यम स्थान आज समाजात स्त्रिया अनेक क्षेत्रात आघाडीवर असलेल्या आपल्याला दिसतात. संगीत, नृत्य, चित्र, अभिनय, साहित्य या क्षेत्रात तर त्यांचे अस्तित्व दिसतेच पण राजकारण किंवा अवघड अशा अंतराळ क्षेत्रातही आपले कर्तृत्व दाखवले आहे. आज स्त्रियांना सर्व क्षेत्रात संधी देण्यात येत आहेत पण फक्त शंभर वर्षांपूर्वी आज स्त्रिंची अवस्था कशी होती? समाजाने त्यांच्या भोवती लक्ष्मणरेषा आखून ठेवली होती.

घर सांभाळणे, मुलांना जन्म देणे, बालसंगोपण करणे, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पेलणे एवढेच तिचे कार्यक्षेत्र होते. यापलीकडे तिला विचार करण्यास मनाई होती. धार्मिक सामाजिक, नितीनियमांनी रूढी, परंपरांनी ही मनाई पक्क्या स्वरूपात केली होती. उंबरठ्याची लक्ष्मणरेषा ओलांडण्यामुळे तिच्या शिलाला व जिवित्वाला धोका आहे हे तिच्या मनावर ठसविण्यात आले. पाप-पुण्यांच्या कडक नियमांनी कल्पनांनी तिचा बंदोबस्त केला. पतीव्रता हेच तिच्या आयुष्याचे ध्येय झाले. देवी, सती, पतिव्रता, गृहस्वामिनी अशा उच्च प्रतिमात तिच्यातील माणुसपण, सहजप्रवृत्ती जन्मसिध्द हक्क यांना सोयिस्कररित्या गाडून टाकले होते. इतके की ह्या आपल्यावर अन्याय आहे तीची तिलाही जाणीव होऊ नये स्त्रीने असच असल पाहीजे, असायला हवे, आदर्श स्त्रीचे हेच लक्षण आहे असे तिच्या मनावर बिंबवले होते. रमाबाई रानडे आपल्या आई विषयी म्हणतात “आईने पुर्ववयात बराच जाच सोसला. पण आपल्या मर्यादेच्या वागणुकीने व शांत आणि सोशिक स्वभावाने तिने त्यांची मर्जी सदोदित प्रयत्न ठेवली होती. तिने तिची समजुन अशी की बायकांचा देव व गुरू सर्वकाही पती आहे. असाच विचार प्रत्येक स्त्री करत होती. म्हणून चाकोरीत सोडणाऱ्या स्त्रीला विरोध प्रथम स्त्रीच करत असे. पुरुष हा जेष्ठ, श्रेष्ठ सर्वेसर्वो स्त्री फक्त त्याची मालमत्ता, दासी, समजले जायचे.

आज जागतिक पातळीवर ‘महिला सक्षमीकरण’ ही संकल्पना परिचित आहे १८८५ साली नैरोबी येथील आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत ही संकल्पना सर्वप्रथम मांडली गेली महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीकोनातून ही परिषद मैलाचा दगड ठरली. सामाजिक सत्तेचे पुनर्वितरण, स्त्रियांना अनुकूल असणारे संसाधन नियंत्रण आणि माहिती, ज्ञान व राजकीय सहभागातून मिळालेले आर्थिक स्वावलंबन म्हणजे महिला सबलीकरण, या अर्थाने महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना मांडण्यात आली. UNESCOच्या व्याख्येनुसार स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या स्त्रियांची स्वतःसंदर्भात तसेच समाजातील इतर घटकासंदर्भात निर्णय घेण्याची क्षमता आहे जीवनातील आर्थिक आणि राजकीय सत्तेत भाग घेणे म्हणजे सक्षमीकरण हा अर्थ सक्षमीकरणाच्या संकल्पनेत ध्वनीत होतो. महिला सक्षमीकरण ही लिंग समानतेवर आधारित असलेली एक व्यापक दिर्घकालीन चालणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत कौशल्य, वाढ, क्षमता बांधणी, आत्मविश्वास, वाढ व निर्णयप्रक्रियेत अर्थपूर्ण सहभाग याबाबी समाविष्ट आहे. सक्षमीकरण प्रक्रिया ही स्वतःबद्दल विचार करण्यास शिकविणारी स्वतंत्रपणे कार्यप्रवृत्त करणारी एक महत्वपूर्ण प्रक्रिया

आहे. आपल्या हक्काविषयी आणि कर्तव्याविषयी जागरूकता निर्माण करण्याचे कार्य सक्षमिकरणातून केले जाते, त्यात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, संधीचांही समावेश होते. व्यक्तिला मुक्तपणे आपला विचार व निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य प्राप्त होते. सामाजिक वातावरण तयार करणे हे सक्षमीकरणाचे उद्दीष्ट आहे. समाज परिवर्तनासाठी असे सामाजिक वातावरण आवश्यक आहे सत्ता ज्ञान आणि अनुभव याद्वारे व्यक्तिला आपल्या क्षमता वाढविण्यात सक्षमिकरण सहाय्यभूत ठरते.

स्त्रियांच्या स्थितीचा अभ्यास केला असता स्वातंत्र्यपूर्वकाळातपासूनच भारतीय स्त्री अत्यंत दुर्बल, शोषित व पिडीत असलेली दिसून येते. पुरुषांच्या तुलनेत तिला अत्यंत दुय्यम व कनिष्ठ स्थान समाजात होते. त्यामुळे स्त्रियांची कौशल्य वाढ, ज्ञान, हक्काविषयी जागृतता, स्वावलंबन या गोष्टी तिच्यापासून कोसो दूर होत्या. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर कायदयाने स्त्री आणि पुरुष समानता आली भारतीय संविधानाने सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांनाही दिला. आजच्या स्थितीत मतदानाचा अधिकार तर १८ वर्षांनंतरच प्राप्त होतो. परंतु १९७४ मध्ये भारत सरकारव्दारे नियुक्त समितीने समानतेच्या दिशेने या अहवालातून स्त्रियांची स्थिती समोर आली. त्यातील भिषणता लक्षात आली आणि यात बदल घडवून यावा. म्हणून प्रयत्नांना सुरुवात झाली. १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष घोषित करण्यात आले. सत्ता संरचनेत बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. यांची प्रचिती आली. राजकारण व राजकीय सत्ता संरचनेत, राजकीय, प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग अत्यंत कमी आढळून आला.

१) महिला सक्षमीकरण :-

मुख्यता सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठा नसलेल्या जनसमुहाचे सक्षमीकरण केले जाते. सक्षमीकरण विषमतेतून बाहेर काढण्यासाठी आहे. वंचितांना राजकीय हक्क मिळाले पाहिजे. याचा आग्रह सक्षमीकरण संकल्पनेत आहे. वर्षानुवर्ष बंदिवासात राहिलेल्या स्त्रियांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकारच नाकारला होता. त्या स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने उभे राहण्यासाठी सत्तेत येणे आवश्यक आहे. वंचितांना राजकीय हक्क मिळाले पाहिजे. याचा आग्रह सक्षमीकरण संकल्पनेत आहे. वर्षानुवर्षे बंदिवासात राहिलेल्या स्त्रियांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकारच नाकारला होता. त्या स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने उभे राहण्यासाठी सत्तेत येणे आवश्यक आहे. स्त्रियांच्या प्रगतीचा मार्गचाच सत्तेतून जातो. निर्णय प्रक्रीयेत स्त्रियांचा किती सहभाग असतो. यावर स्त्रियांचा दर्जा अवलंबून असतो. स्त्रियांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी स्त्रियांचा सत्तेत सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे. पुरुषप्रधान समाजात स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी आरक्षण महत्वाचे आहे. आरक्षणाच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेत प्रमुख स्थान मिळणे स्त्रियांना शक्य होते आणि त्याचा निश्चित परिणाम स्त्रियांच्या दर्जावर होतो.

२) स्त्रिभ्रुणहत्या :-

महात्मा फुले यांच्या तालमित सत्यशोधक समाजाच्या वातावरणात वाढली. ताराबाईचे बालपण फार चांगल्या वातावरणात नवे नवे शिकण्याला उत्तेजन देणाऱ्या माणसात गेले असावे.

१९८२ साली ताराबाई शिंदेयांचा 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा निबंध प्रसिध्द झाला. विद्युत भागवत म्हणतात, आज आपणज्या व्यवस्थेला पुरुषप्रधान व्यवस्था म्हणतो त्यावर सत्यशोधक दृष्टीने पहिला हल्ला करण्याचे श्रेय ताराबाईना दिले पाहिजे. भ्रुण हत्तेनिमित्त स्त्रियांच्या चारित्र्याचा पंचनामा करणाऱ्या पुरुषांना त्यांनी रोखठोक प्रश्न विचारले आहेत. आणि जे-जे दुर्गण बायकांचे म्हणून सांगितले जातात त्याने सर्व पुरुषवर्ग स्वतःच कसा ग्रासला आहे. हे त्यांनी मोठया तिखटपणे दाखवून दिले. हिंदू पुरुषसत्ताक समाजाच्या पुरुषप्रधान वैचारिक धारणीचे सांगोपांग विश्लेषण ताराबाई शिंदे यांनी सर्व प्रथम मांडले. भारतीय पहिली स्त्रिवादी साहित्य सक्षिमक

असण्याचाही बुमान त्यांच्याकडे जातो. ताराबाईंनी पुरुषप्रधानतेमुळे निर्माण होणाऱ्या सांचेबंद स्त्रि प्रतिमावर हल्ला चढविला. त्यांनी पुरुषांचा विविध पातळ्यावरचा कावेबाजपणा उघडा करून दाखविला. चोरी, खून, दरोडा, दगाबाजी सरकारी पैशाचा अपव्यय, लाचखाने खऱ्याच खोटे व खोट्यांचे खरे करणे इत्यादी अवगुण पुरुषात आहे ते त्यांनी दाखविले.

३) स्त्री आणि पुरुष तुलना :-

विदर्भात बुलढाणा येथे १८८२ मध्ये ताराबाई शिंदे याबहुजन व शेतकरी काळातील तडफदार स्त्रीने 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा सडोटोड विचार मांडले 'पुरुष आणि स्त्रिया' यामध्ये तुलनाकरीत असतांना जाती कुळासारखे गौण भेद विचारात घेऊ नयेत याबाबत स्त्रिजातीचा विचार करावा असा व्यापक भगिनी भाव हा ताराबाईंच्या लिखनात आहे. ताराबाईंनी आपल्या विचारांची मांडणी केली आहे.

१) विवाहीत स्त्रीचे होणारे शोषण

२) विधवा स्त्रियांची दुर्दशा

३) पुरुषांच्या ठिकाणी असलेले दुर्गण :-

पुरुष आणि स्त्रिया या दोघामध्ये पुरुषाला प्राधान्य देऊन स्त्रीला कनिष्ठ ठरविण्याचा कावा हा उघडउघड सत्तासंबंधावर आधारित आहे. त्यामागे कोणते तर्कशास्त्र वा विवेक नाही असे ताराबाईंनी स्पष्ट केले आणि पुरुषांची दगाबाजी उघडी पडली आहे ज्या स्त्रियांना पुरुषप्रधान व्यवस्थेने दुय्यम वा गौण ठरविले, त्या दुय्यमपणाला नकार देऊन त्यांनी स्त्रियांनी श्रेष्ठता निर्वीवादपणे स्पष्ट केली आहे. स्त्रिला गौणला देण्यात पुरुषांचा स्वामित्वसंबंध कायम राखण्याचा हेतु आहे. त्यामुळे ते स्त्रिया दुय्यम, गौण असल्याचे अत्यंत छातीढोकपणे सांगण्यास धगावतात.

४) विवाहीत स्त्रीचे शोषण :-

विवाहीत स्त्रियांचे होणारे शोषण स्पष्ट करतांना मुलीच्या लग्नाच्या तेव्हादेखील ताराबाईंनी वर्णन करूनसांगितल्या आहेत. लग्न ठरविण्याचे सारे अधिकार कुटुंबात पुरुषाला, वडीलांना असत मुलीच्या आईच्या पंसीचा, नापसंतीचा विचार केला जात नसे. लग्नात अर्थव्यवहार महत्वाचे असे. लग्न ही घटना स्त्रीच्या जीवनाला सर्वस्वी भिन्न वळण लावणारी असते. लग्नामुळेच स्त्रियांच्या जिवनात अनेक प्रश्न निर्माण होतात म्हणून कोणत्या प्रकारे झालेला विवाह स्त्रीच्या सुखाला कारणीभूत होईल असे सांगता येत नाही. लग्नामुळे पुरुषावर कुठलेच दुष्परिणाम होत नाहीत उलट त्याच्या मर्जीनुसार बायको वागली नाही तर एकीच्या जागी दुसरीला आणण्याचे स्वातंत्र्य अबाधित राहते. स्त्रीच्या दुर्दैवाने ती विधवा झाली तर तिला अवेहेलनात्मक आयुष्य काढण्यावाचून अन्य पर्याय उरत नाही. ही वस्तुस्थिती ताराबाई यांनी स्पष्ट केली. स्त्रियांवर सातत्याने होत राहणारा अन्याय ताराबाई यांनी स्पष्ट केले.

५) विधवा स्त्रियांची दुर्दशा :-

विधवा स्त्रियांच्या जीवनातील विदारक दुःखाने त्या व्यतीत होतात. विधवेच्या पूनर्विवाहास संमती नसल्यामुळे किती लाखो व कोटयावधी स्त्रिया वैधण्याचे असहय दुःख कसकसे भोगत असतील व भोगितात व त्यापासून कसकसे अनर्थ होत असतात व होत असतील याची कल्पनासुध्दा करिता येत नाही. असे ताराबाई यांनी प्रतिपादन केले.

स्त्री एकदा विधवा झाली की तिचे हाल कुत्रा खात नाही तिच्या ललाटी केवळ हाल अपेष्टा सहन कराव्या लागतात असे ताराबाई यांनी विचार मांडले.

सांराश :- अशाप्रकारे आधुनिक संस्कृतीमध्ये समाजात होत असलेला अन्याय, अत्याचार यांना आळा बसणे अत्यंत गरजेचे आहे. घरघुगी हिसांचार वाढला आहे. त्याला आळा शासनाने घालणे अत्यंत गरजेचे आहे. असे आजच्या संस्कृतीमध्ये विचार मांडले आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ—

- १) स्त्रीया आणि लिंगभाव — डॉ. जयश्री महाजन अर्थव पब्लिकेशन धुळे — ४२४००१
- २) स्त्रिसशक्तीकरण के आयाम— कविता शर्मा ७ रयत पब्लिकेशन नई दिल्ली— ११०००२
- ३) भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास — डॉ. अनिल कठारे एज्युकेशनल बुक सप्लायर्स औरंगाबाद
- ४) स्त्रीवादी सामाजीक विचार — विद्युत भागवत— डायमंड पब्लिकेशन पुणे
- ५) स्त्रीवाद सुमती लांडे — शब्दा लाभ प्रकाशन शिरामपूर

ग्रामीण भागातील कुटुंबातील व्यक्तींच्या मानसिक आरोग्याचा महिलांवरील
अत्याचारांशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास : बाळापूर तहसिलच्या संदर्भात.

डॉ. अल्पना देवकर

सहा.प्राध्यापक डॉ. मनोरमा आणि प्रो. हरीभाऊ पुंडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय बाळापूर जि. अकोला

सार :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये ग्रामीण भागातील महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या कुटुंबातील महिलांच्या अत्याचारांशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच बाळापूर तहसिलमधील एकूण १०० महिला या संशोधनासाठी नमूना म्हणून निवडण्यात आलेल्या आहेत. आवश्यक तथ्य संकलन करण्यासाठी स्व-निर्मित मानसिक आरोग्य चाचणी आणि कौटुंबिक स्तरावर होणारे महिला अत्याचाराची मापणी या साधनांचा वापर करून आवश्यक तथ्य संकलन करण्यात आलेले आहे. या संशोधनाच्या संदर्भात तथ्य विश्लेषणावरून दिसून येते की, सर्वेक्षित कुटुंबातील महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या कुटुंबातील महिलांच्या अत्याचारावर सार्थक प्रभाव पडतो. यामध्ये उच्च मानसिक आरोग्य असलेल्या महिलांच्या कुटुंबामध्ये महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण निम्न आहे तर निम्न मानसिक आरोग्य असलेल्या महिलांच्या कुटुंबामध्ये महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण उच्च असल्याचे दिसून येते.

१.१ प्रस्तावना :

मानसिक आरोग्याची भूमिका परिवारीक आणि कौटुंबिक समन्वय आणि शांतता राखण्यासाठी महत्वपूर्ण आहे. आजच्या युगामध्ये महिलांवरील अत्याचारांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे यामध्ये सुशिक्षित समाजाबरोबरच अशिक्षित समाजामध्ये सुद्धा ही स्थिती आढळून येते. ग्रामीण भागामध्ये आढळून येणारी संयुक्त कुटुंब पद्धतीच्या अंतर्गत संपूर्ण कुटुंबातील व्यक्ती एकत्र राहत असल्यामुळे परिवारामध्ये आणि कुटुंबामध्ये सलोखा राखण्याचा प्रयत्न होत होता कुटुंबातील लहान सहान वाद—विवाद कौटुंबिक स्तरावर सोडविण्यात येत असत परंतु आजच्या काळामध्ये ग्रामीण भागात सुद्धा संयुक्त कुटुंबपद्धतीचा —हास होवून विभक्त कुटुंब पद्धती प्रत्ययास येत आहे. आधुनिक काळामध्ये घडून आलेले मोठ्या प्रमाणावरील परिवर्तन आणि विचारप्रवाह हे महिलांवरील अत्याचाराला कारणीभूत असले तरी सुद्धा कुटुंबातील व्यक्तींचे मानसिक आरोग्य कसे आहे या बाबी सुद्धा आजच्या काळामध्ये महिलांवरील अत्याचाराला कारणीभूत ठरत आहे. महिलांवरील अत्याचाराला कारणीभूत ठरणा—या पारंपारीक कारणांची तिब्रता आजच्या काळात कमी होवून नविन कारणांची उत्पत्ती होत असल्याचे दिसून येते त्यापैकीच कुटुंबातील व्यक्तींचे मानसिक आरोग्य महत्वपूर्ण कारक आहे. अशा स्थितीत कुटुंबातील व्यक्तींच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या कुटुंबातील महिलांच्या अत्याचारांशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास या संशोधनामध्ये करण्यात आला आहे.

१.२ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या अत्याचारांशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास करणे.
२. महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या अत्याचारावरील प्रभावाचा अभ्यास करणे. .
- ३.

१.३ परिकल्पना :

१. महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्यावर होणा—या कौटुंबिक अत्याचाराशी सहसंबंध नाही.
२. महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या कौटुंबिक अत्याचारावर प्रभाव पडत नाही. .

१.४ संशोधनाची व्याप्ती, मर्यादा व परिमर्यादा :

प्रस्तुत संशोधन कार्य हे बाळापूर तहसिलमधील ग्रामीण भागापूरतेच मर्यादित आहे यामध्ये कुटुंबामधील व्यक्तींच्या मानसिक आरोग्याचा त्या कुटुंबातील महिलांवरील अत्याचाराशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास या संशोधनामध्ये करण्यात आलेला आहे.

१.५ संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. कुटुंबातील व्यक्तींच्या मानसिक आरोग्याचा स्तरनिहाय शोध घेवून त्या कुटुंबामध्ये महिलावरील अत्याचाराच्या संदर्भात आवश्यक तथ्यांचे संकलन हे सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून करण्यात आलेले आहे.

१.६ संशोधनाची जनसंख्या आणि नमुना :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये बाळापूर तहसिलमधील ग्रामीण भागातील सर्व महिला ह्या प्रस्तुत संशोधनाची जनसंख्या आहे या एकूण जनसंख्येमधून संभाव्य नमूना निवड पध्दतीचा वापर करून एकूण १०० महिलांची निवड या संशोधनासाठी करण्यात आली आहे.

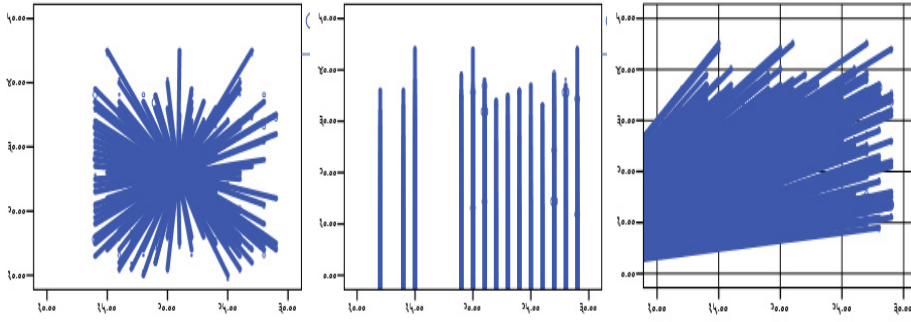
१.७ संशोधनाची साधने व तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक तथ्यांचे संकलन करण्यासाठी स्वनिर्मित मानसिक आरोग्य चाचणी आणि महिलावरील अत्याचाराच्या संदर्भात मापणी विकसित करण्यात आली आहे. तीचे प्रमाणिकरण करून आवश्यक तथ्यांचे संकलन या संशोधनाच्या संदर्भात करण्यात आले आहे.

१.८ तथ्य विश्लेषण :**सारणी क्र. १.१**

संयुक्त आणि विभक्त कुटुंबातील व्यक्तींचे मानसिक आरोग्य आणि त्यांच्या कुटुंबातील महिलांवरील अत्याचार यांच्यामधील सहसंबंध दर्शवणारी सारणी

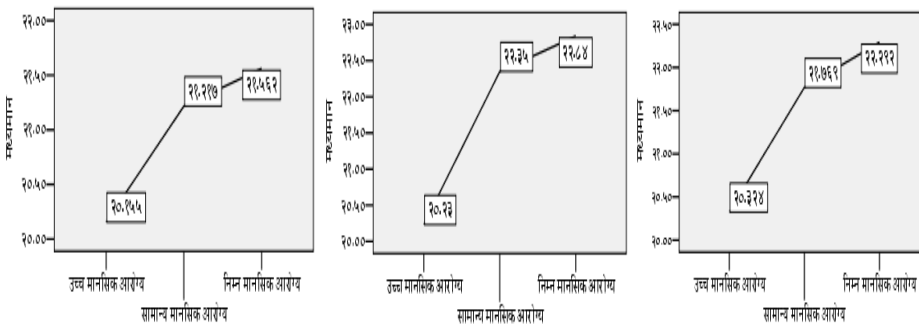
कुटुंब प्रकार	स्वतंत्र चल	आश्रित चल	संख्या	स्वाधिनता मात्रा	सहसंबंध गुणांक	सार्थकता
संयुक्त कुटुंब	मानसिक आरोग्य	महिला अत्याचार	५०	४८	—.००२	ऋणात्मक परंतु सार्थक सहसंबंध नाही
विभक्त कुटुंब	मानसिक आरोग्य	महिला अत्याचार	५०	४८	—.०२५	ऋणात्मक परंतु सार्थक सहसंबंध नाही
एकूण	मानसिक आरोग्य	महिला अत्याचार	१००	९८	—.०१६	ऋणात्मक परंतु सार्थक सहसंबंध नाही

सारणी क्र. १.२

संयुक्त आणि विभक्त कुटुंबातील महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या कौटुंबिक अत्याचारावरील प्रभावाचे विवरण दर्शविणारी सारणी

कुटुंब प्रकार	स्त्रोत SV	वर्गाची बेरीज SS	स्वाधिनता मात्रा df	मध्यमान वर्ग MS	प्रसरण अनुपात F-Ratio	सार्थकता Sig
संयुक्त कुटुंब	BSS	५२.१७८	२	२६.०८९	१.०६२	०.०५ स्तरावर सार्थक नाही
	WSS	३६११.६६२	१४७	२४.५६९		
	Total	३६६३.८४०	१४९			
विभक्त कुटुंब	BSS	१४४.५१७	२	७२.२५९	२.९७८	०.०५ स्तरावर सार्थक आहे
	WSS	३५६७.३२३	१४७	२४.२६८		
	Total	३७११.८४०	१४९			
एकूण	BSS	२००.७०७	२	१००.३५३	४.१११	०.०५ स्तरावर सार्थक आहे
	WSS	७२४९.९७३	२९७	२४.४११		
	Total	७४५०.६८०	२९९			

१.९ संशोधनाचे निष्कर्ष :

महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या कुटुंबातील महिलांच्या अत्याचाराशी असलेल्या संबंधाच्या संदर्भात संयुक्त, विभक्त आणि सर्वेक्षित एकूण महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या कुटुंबातील महिलांवरील अत्याचाराशी संबंध असल्याचे आढळून येत नाही. म्हणजे मानसिक आरोग्यामध्ये होणा-या बदलाच्या प्रमाणात त्यांच्या कुटुंबातील महिलांच्या अत्याचारांमध्ये बदल

होत नसल्याचे दिसून येते. तसेच संयुक्त कुटुंबातील महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या कुटुंबातील महिलांच्या अत्याचारावर सार्थक प्रभाव पडत नसल्याचे दिसून येते. तर विभक्त कुटुंबातील महिलांच्या आणि सर्वेक्षित महिलांच्या मानसिक आरोग्याचा त्यांच्या कुटुंबातील महिलांच्या अत्याचारावर सार्थक प्रभाव पडतो त्यामध्ये उच्च मानसिक आरोग्य असलेल्या महिलांच्या कौटुंबिक अत्याचाराचे प्रमाण निम्न आहे. सामान्य मानसिक आरोग्य असलेल्या महिलांच्या बाबतीत कौटुंबिक अत्याचाराचे प्रमाण सामान्य आणि निम्न मानसिक आरोग्य असलेल्या महिलांच्या बाबतीत कौटुंबिक अत्याचाराचे प्रमाण उच्च असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :

- जाधव तुकाराम (२०१२) (संपादक) महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, राजकीय, प्रशासकीय, व आर्थिक जीवनाचा समग्र आढावा द. युनिक अकॅडमी, पुणे.
- जोगळेकर मृणालीनी (१९९७) स्त्री अस्मितेचा आविष्कार, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे.
- जोशी डॉ. अनंत, सौ. महाले संजिवनी (२०१३) संशोधन अहवालाची पद्धती, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
- जोशी तर्कतिर्थ लक्ष्मणशास्त्री (१९७६) मराठी विश्वकोष खंड—४, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- घाटोळे रा.ना. (१९९०) समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे आणि पद्धती, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- होडारकर पद्मजा सहस्रबुद्धे व.ग.(१९२१) भारतीय संस्कृती कोष खंड— २.भारतीय संस्कृती कोष मंडळ, पुणे.
- जरारे व्ही.एल. (२००४) संशोधन प्रणाली, अद्वैत प्रकाशन, अकोला.

मानवी हक्क व घरगुती हिंसा

कु. सोनाली डी. पारधी,

गृहअर्थशास्त्र विभाग ने. हि. महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपूर

सारांश :

सामाजिकरणाच्या प्रक्रीयेमध्ये कुटुंबाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. भारतीय संविधानाने मानव आणि समाजात राहणाऱ्या व्यक्तीला समान हक्क दिलेले आहे. त्या हक्काची जाणीव मात्र समाजाला नाही दंदेवाने काही वेळा व्यक्ती विशेषतः स्त्री ही कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडते. घरगुती हिंसा ही एक जागतिक समस्या आहे. वारंवार होणारे गैरवर्तन आहे. घरगुती हिंसाचार हा काही वर्षांपूर्वी अभ्यासाचे मर्यादित क्षेत्र होते आज हे क्षेत्र विस्तारले आहे आज याला एक गंभीर बाब व मानवी हक्काच्या उल्लंघनामुळे व्यापक समस्या म्हणून विचारात घेतले जात आहे. एका अहवालानुसार १५ वर्षांपासूनच्या २७ टक्के महिलांना कुटुंबात शारीरिक व लैंगिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. मानवाधिकार तंत्रे संयुक्त राष्ट्राने उपलब्ध करून दिलेली आहे. कायदेशीर उपायांवर घरगुती हिंसाचाराचा प्रतिकार, नागरी संस्थेने दिलेल्या योगदानाची व भुमिकेबद्दलची थोडक्यात चर्चा याठिकाणी करण्यात आली आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या १९९७ च्या अहवालानुसार जगातील ३ स्त्रीयांपैकी एका स्त्रीला घरगुती हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. राष्ट्रीय अपराध रेकॉर्ड ब्युरो च्या २०१६ अहवालानुसार स्त्रीविरुद्ध हिंसाचाराच्या क्रमांकात महाराष्ट्र ८ व्या क्रमांकावर, मध्यप्रदेश २० व्या क्रमांकावर, उत्तरप्रदेश २९ व्या क्रमांकावर, दिल्ली ७ व्या क्रमांकावर तर राजस्थान १९ व्या क्रमांकावर आहे. बीजींग कॉन्फरन्स अॅन्ड अॅक्शन प्लॅटफॉर्म (१९९५) नुसार, महिलांवरील हिंसा ही एक सार्वत्रिक समस्या आहे आणि जगभरातील सुमारे १७ ते ३८ टक्के महिलांना शारीरिक त्रास सहण करावा लागला त्यांच्या आयुष्यात एकदा तरी प्राणघातक हल्ला होत असतो. त्यामुळे महिलांवरील हिंसाचार हा मुलभूत मानवी हक्काचे उल्लंघन करणे होय असे जाहीर केले आहे. या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून स्त्री जीवनाची समस्या व वास्तविकता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. घरगुती हिंसाचार विषयाची माहिती, कायदा, हिंसेचे प्रकार व हिंसेची कारणे याबाबतचा उल्लेख केलेला आहे.

कुटुंबशब्द : घरगुती हिंसा, मानवाधिकार, कायदे, मानवाधिकार तंत्रे, नागरी संस्था, पुरुषप्रधान, दंड संहिता.

प्रस्तावना :

भारतातील जवळपास अर्धी लोकसंख्या स्त्रियांची आहे. आजही भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीया दुर्लक्षित असल्याचे आढळून येते. त्यातून घरगुती हिंसाचार ही एक महत्वाची सामाजिक समस्या होत चालली आहे. भारतीय संविधानाने मानव आणि समाजात राहणाऱ्या व्यक्तीला समान हक्क दिलेले आहे. त्या हक्काची जाणीव मात्र समाजाला नाही त्यामुळे “बळी तो कान पीळी” या म्हणीचा वापर समाजात सरसकट होत आहे. अनेक कायदे व शासकीय उपाय करून देखील स्त्रीयांवरील अत्याचाराचे प्रमाण कमी होण्यापेक्षा वाढतच आहेत. समाजातील विविध विचार परंपरा, रितीरिवाज मूल्य नियमांनी स्त्रीच्या पदरी अपमानित, शोषित, हिंसामय जीवन आपल्याच कुटुंबात जगावे लागत आहे. आज २१ व्या शतकात वाटचाल करीत असतांना स्त्री व पुरुष एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असून सुद्धा मोठ्या प्रमाणात निष्पाप स्त्रीयांना घरगुती हिंसाचाराला बळी पडावे लागत आहे. अशा अनेक घटना आपणास वर्तमानपत्रात, टी. व्ही. वर दररोज निदर्शनास येतात. घरगुती हिंसाचार प्रतिबंध कायदा २००५ महिलांना घरगुती

हिंसाचारापासून संरक्षण आणि सहाय्यतेचा अधिकार प्रदान करतो. परंतु याची जाणीव नसल्यामुळे महिला हिंसाचार सहण करतात व करीत आहेत.

व्याख्या :

“मानवी हक्क म्हणजे प्रत्येकाला शिक्षित अशिक्षित मानवाला त्याच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी आवश्यक ते हक्क बहाल करणारी प्रक्रिया होय.”

कॉम्पे — “ घरगुती अत्याचार म्हणजे कुटुंबातील व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर शारीरिक हल्ला करून जखमी करणे होय.”

“ घरगुती हिंसाचार म्हणजे कुटुंबातील एका सदस्याने दुसऱ्या एक किंवा अनेक व्यक्तींच्या विरोधात केलेला शारीरिक दुरुपयोग होय.”

महिला वृद्ध आणि बालक यांच्यासोबत होणारी कोणतीही हिंसा ही अपराध क्षेत्रात येते. व्यक्तीने राजरोस किंवा अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, संपत्ती, बळ यासारख्या सामर्थ्याच्या आधारे आपणास हवी असणारी गोष्ट दुसऱ्याची इच्छा नसतांना तिच्याकडून हिंसाकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजेच घरगुती हिंसा होय.

उद्दिष्टे :

- १) घरगुती हिंसाचाराची संकल्पना समजून घेणे.
- २) घरगुती हिंसाचाराचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
- ३) घरगुती हिंसाचाराच्या कारणांचा शोध घेणे.
- ४) घरगुती हिंसाचाराचे प्रकार जाणून घेणे.

गृहितके :

- १) विविध प्रकारे स्त्रियांवर घरगुती हिंसाचार होत आहे.
- २) घरगुती हिंसाचार घडून येण्यास अनेक कारणे जबाबदार आहेत.

कार्यपद्धती :

या शोधनिबंधासाठी दुय्यम तथ्य सामग्रीचा आधार घेण्यात आला. प्रकाशित नोंदि, पुस्तके, मासिके, दुर्मिळ संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे व इंटरनेट इत्यादींचा समावेश करण्यात आला आहे.

घरगुती हिंसाचाराचे स्वरूप व प्रकार:

घरगुती हिंसाचार प्रतिबंध कायदा २००५ नुसार अत्याचाराचे स्वरूप व प्रकार पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) शारीरिक हिंसा : घरगुती हिंसाचार ही अशी कृती आहे ज्यात शारीरिक शक्तीचा दुसऱ्याला त्रास देण्याच्या हेतूने उपयोग केला जातो. यामध्ये तोंडात मारणे, अती श्रम करविणे, मारझोड, दुखापत, हात पिरगाळणे, थोबाडीत मारणे, केस ओढणे, जाळण्याचा प्रयत्न करणे, उपाशी ठेवणे इ. द्वारे शारीरिक छळ करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

२) मानसीक/भावनिक हिंसा : यात हिंसाचाराचा परिणाम म्हणून प्रमाणित करणे शक्य नाही. यामध्ये महिलांच्या मानसिकतेवर खोल परिणाम होतो. उदा. दुसऱ्यांसमोर अपमानित करणे, धमकी देणे, सतत कमी लेखने, माहेरचा उल्लेख करून घालून पाडून बोलणे, टोमणे मारणे इ. मुळे स्त्री मानसीक दृष्ट्या दुःखी होवून मानसीक छळाला बळी पडते.

३) लैंगिक हिंसाचार : यात वास्तविक किंवा कृतीत केलेला बलात्कार होय स्त्रीला वेदना देणे म्हणजे लैंगिक हिंसा होय. वैवाहिक जीवनात लैंगिक हिंसाचार वारंवार घडत असतात.

उदा. जबरदस्ती संभोग, अश्लील चाळे, संशय, स्त्रीची बदनामी, अनैसर्गिक कृत्य इ. पोलीस रेकॉर्डनुसार जवळपास ७५ टक्के बलात्कार हे वैवाहिक स्वरूपाचे असतात.

४) **आर्थिक हिंसाचार** : हुंडा मागणे, अन्नवस्त्र न पुरविणे, नोकरी करण्यास मज्जाव करणे, घरातून हाकलणे, स्त्रीच्या पगाराचे पैसे खर्च करणे, मुलांना आर्थिक मदत न करणे, स्त्रीची संपत्ती हिंसकावणे इ. घरगुती हिंसाचारात हुंड्यासाठी मोठ्या प्रमाणात हिंसा केली जाते. राष्ट्रीय अपघात ब्युरो २००५ च्या अहवालानुसार प्रत्येक ७७ मिनीटा एक हुंडाबळी घेतला जातो.

घरगुती हिंसाचाराची कारणे :

घरगुती हिंसाचाराची घटना ही अनेक कारणांची परिणीती आहे. तेव्हा ह्यासाठी कोणती कारणे जबाबदार आहेत हे पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) **पुरुषांची व्यसनाधीनता** : अनेक कुटुंबातील पती, दिर, सासरा, इतर नातेवाईक व्यसनाधीन असले तरी कुटुंबातील स्त्रीला त्यांची सेवा करावी लागते. पुरुष मादक द्रव्य सेवनाच्या आहारी जाऊन नशेमध्ये कुटुंबातील पत्नी व मुलांना मारहाण करतात.

२) **पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती** : पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीमुळे कुटुंबात पुरुषांचे वर्चस्व आणि अधिकार महत्वाचा मानला जातो. त्यामुळे स्त्रीयांना व मुलांना कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागले आहे.

३) **धार्मिक संस्कार व विधी** : धार्मिक संस्कार व विधी इत्यादी प्रसंगी स्त्रियांना दुय्यम वागणूक दिली जाते. उदा. विधवा स्त्रीने पुजा करू नये, चांगले वस्त्र व अलंकार घालू नये, विटाळ बाळगणे, उपास, व्रत-वैकल्ये करावी, पती हाच परमेश्वर मानावा इ. विचारसरणीमुळे स्त्रियांवर अत्याचार केले जातात.

४) **पुरुषी अहंम** : प्रत्येक पुरुषांमध्ये आपण पुरुष आहोत असा अहंम असतो त्यामुळे स्त्री ही आपली उपभोग्य वस्तूच आहे, तीला मारणे, त्रास देणे आपला हक्कच आहे असे मानण्याची वृत्ती पुरुषी अहंकारामुळे निर्माण झाल्यामुळे स्त्री अत्याचार सहण करित आहे.

५) **स्त्रीचे आर्थिक परावलंबन** : पुर्वीपासूनच स्त्रीच्या श्रमाला कुटुंबात मुल्य दिले जात नाही. ती आर्थिक दृष्ट्या पुरुषावर अवलंबून असते, पतीच्या विरुद्ध जाऊन ती अर्थार्जन करू शकत नाही व आपण तसे वागल्यावर सोडून देण्याच्या भीतीमुळेही अनेक स्त्रीया कौटुंबिक अत्याचार सहण करित आहेत.

६) **संशयी वृत्ती** : काही पुरुष हे संशयी वृत्तीचे असतात. पत्नी, सून, मैत्रीण यांच्या चारित्र्याविषयी संशय घेतला जातो. त्यातून स्त्रीयांवर पाळत ठेवणे, विद्रुप राहण्यास सांगणे इ. कृत्ये संशयामुळे निर्माण होतात. संशयामुळे स्त्रीला मारहाण देखील करित राहतात.

७) **दारीद्र्य** : दारिद्र्यामुळे पुरुष आपल्या कुटुंबाच्या गरजा भागवू शकत नाही व आपल्या पत्नीस अर्थार्जन करण्यास संधीही देत नाहीत तेव्हा स्त्रीचा कोंडमारा होतो त्यातून मुलांच्या गरजा, शिक्षण, सुविधा इ. बाबत गप्प राहून हिंसाचार सहण करावा लागतो.

८) **बालविवाह** : काही पालक मुलींच्या चारित्र्याच्या प्रश्नामुळे व मुलगी मोठी झाल्यास जास्त हुंडा द्यावा लागतो त्यामुळे बालवयातच मुलीचा विवाह केला जातो. तेव्हा मुलीची शारीरिक, मानसीक क्षमता नसतानाही नको त्या प्रसंगांना सामोरे जावे लागते.

९) **प्रेमविवाह** : आज संपूर्ण समाजात प्रेमविवाह हा प्रकार फार वाढलेला आहे. प्रेमविवाह करून मुलगी घरात आल्यास तीला सासरच्यांकडून मानसीक छळ केला जातो. तिला त्रास दिला जातो.

१०) **स्त्रीचा वांझपणा** : स्त्रीला जर मुल होत नसल्यास अथवा मुलीच होत असल्यास किंवा पती नपुंसक असल्यासही दोष मात्र पत्नीला दिला जातो वांझ असल्याचा आरोप केला जातो पती व नातेवाईकांडून प्रचंड मानसीन तान सहण करावा लागतो. प्रसंगी मारझोडही केली जाते.

घरगुती हिंसाचाराची समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना

घरगुती हिंसाचाराची मुळे आपल्या समाजात आणि कुटुंबात खोलवर रुजलेली आहेत. घरगुती हिंसेच्या विरोधात समाजात एखाद्या स्त्रीने आवाज उचलला किंवा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला तर काही परिवर्तन होण्याची शक्यता निदर्शनास येते. भारतामध्ये १९९३ साली मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी 'मानवी अधिकार संरक्षण कायदा संसदेत पारीत केला गेला. संविधानाने स्त्री व पुरुषांना समान अधिकार दिले आहेत अत्याचारमुक्त जीवन जगण्याच्या दृष्टीने स्वतःचे हक्क व अस्मिता टिकविण्याच्या दृष्टीने आणि सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होण्याच्या दृष्टीने अनेक कल्याणकारी योजना काढलेल्या आहेत.

१) **कायदेशीर उपाययोजना** : घरगुती हिंसाचारस प्रतिबंध करण्यासाठी व हिंसाचाराने पिडीत स्त्रियांचे संरक्षण करण्यासाठी केंद्र सरकारने “घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम — २००५” हा कायदा संमत करून तो २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू करण्यात आला. या कायद्यान्वये घरगुती हिंसाचारस बळी पडलेली कोणत्याही जाती धर्माची स्त्री १ ते १८ वर्षाखालील मुले संरक्षक अधिकारी पोलीस स्टेशनला तक्रार करू शकतात. न्यायदंडाधिकारी पिडीत महिलेस आश्रय व संरक्षण देण्याचा आदेश देतात. या आदेशाचे पालन न करणाऱ्यास १ वर्षाची कैद व रु. २०,००० दंड होवू शकतो.

२) **भारतीय दंड संहितेतील तरतूद** : घरगुती हिंसाचार व त्यावर शिक्षा याविषयी माहिती तक्ता क्र. १ मध्ये दिली आहे.

अ. क्र.	पिडीत महिलेसोबत हिंसात्मक व्यवहार	वैधानिक गुन्हा	वैधानिक संभावित धारा	शिक्षेचे स्वरूप
१.	मानसीक हिंसा, अपमान पती आणि नातेवाईक करणे, शिव्या देणे, खोटे आरोप	मानसीक व शारिरीक त्रास देणे	४९८	३ वर्ष कैद
२.	खोटे आरोप आणि अपमान करणे		४९९	२ वर्ष कैद
३.	झापड मारणे, धक्का थापड मारणे, इजा करणे बुक्की करणे		३१९	३ महिने कैद
४.	काडीने, हलक्या वस्तूने मारहाण करणे, जाळणे	आत्महत्येसाठी दबाव टाकणे	३०६	३ महिने कैद
५.	अत्यंत गंभीर स्वरूपाची हिंसा उदा. हाड मोडणे, जाळणे, लोखंडी सळाक, तिक्ष्ण किंवा भारी वस्तूने वार करणे	गंभीर हिंसा	२३२	७ वर्ष कैद
६.	हुंडा बळी		३०४	आजीवन कारावास

७	महिलेची शालीनता भंग करण्यास हिंसा किंवा जबरदस्ती करणे	५४	२ वर्ष कैद
८	अपहरण करणे, पळवून नेणे	३६६	१० वर्ष कैद
९	पहिली पत्नी असतांना दुसरा विवाह करणे	४९४	७ वर्ष कैद
१०	व्यभिचार	४९७	५ वर्ष कैद
११	महिलेचा अपमान अशिल्ल चाळे	५०९	१ वर्ष कैद

महिला घरगुती हिंसाचार सहन करतात. भारतात जवळजवळ ५ कोटी महिला आपल्याच घरात हिंसाचाराशी सामोरे जात आहे. यामधून फक्त ०.१ टक्के स्त्रीया हिंसाचाराविरुद्ध तक्रार करण्यास पुढे येतात.

३) महिला संघटना : घरगुती हिंसाचाराने पिडीत महिलांना आश्रय व न्याय मिळवून देण्यासाठी अनेक महिला संघटना, बिगरशासकीय संघटना कार्यरत आहेत. हुंडाबळी पत्नीस मारहाण करणे अशा प्रकरणात या संघटना थेट हस्तक्षेप करतात तसेच पिडीत स्त्रीयांना सर्वतोपरी मदत करतात.

४) जाणीव जागृती : घरगुती हिंसाचाराच्या विरोधात जनतेमध्ये प्रसारमाध्यमांद्वारे जाणीव जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. यासंदर्भात घंटा वाजवा ही मोहीम घरगुती हिंसाचारास आळा घालण्यासाठी एक चांगली योजना आहे.

निष्कर्ष :

- १) घरगुती हिंसाचारात पुरुषांची भूमिका महत्वाची आहे.
- २) पतीबरोबर कुटुंबातील इतर सदस्य उदा. दीर, सासू, सासरे, ननंद यांच्यामुळेही स्त्रीला घरगुती हिंसाचारास सामोरे जावे लागते.
- ३) लैंगिक विकृती ही सुद्धा घरगुती हिंसाचार घडविते.
- ४) घरगुती हिंसाचारात प्रामुख्याने शारीरिक, मानसीक, आर्थिक व लैंगिक हिंसाचार मोठ्याप्रमाणात दिसून येतो.
- ५) घरगुती हिंसाचाराचे महत्वाचे कारण हुंडा हा सुद्धा आहे.

उपाय :

- १) स्त्रीयांना कुटुंबात व समाजात सन्मान दिला पाहिजे.
- २) पुरुषाची मानसीकता बदलली पाहिजे.
- ३) स्त्रीयांठी असलेल्या कायद्यांची योग्य अंमलबजावणी करून त्वरीत न्याय मिळायला पाहिजे.
- ४) प्रत्येक गावात कुटुंबाचे समुपदेशन करण्याची व्यवस्था केली जावी.
- ५) स्त्रीयांनी संघटित होवून प्रभावी कार्य करण्याची गरज आहे.

मानवाधिकार व घरगुती हिंसाचार यातून स्पष्ट होते की, स्त्रियांचा अशिक्षितपणा व भिती यासाठी जबाबदार आहे. संपूर्ण समाजाने स्त्रीयांचे नाते समजून घ्यायला हवे व घरगुती हिंसाचार कमी करण्याच्या संदर्भात संपूर्ण समाजाने मदत करायला हवी. अन्यायाचा प्रतिकार करणे, गुन्हेगाराला शिक्षा होणे गरजेचे आहे. “जगा आणि जगू द्या” या मंत्राचा अंगिकार करायला हवा भारत सरकारने महिला संरक्षणासाठी अनेक कायदे केले आहे, याचा सखोल अभ्यास करून सर्वांनी अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवायला हवा. हिंमत करा, प्रण करा, अन्याय करणार नाही आणि करू देणार नाही.

संदर्भ :

- प्रा. व्ही. बी. पाटील, 'मानवी हक्क', के सागर पब्लिकेशन पुणे, २००६
- डॉ. मनोज कुमार सिन्हा, 'मूलभूत मानवाधिकार अंमलबजावणी', मानक पब्लिकेशन दिल्ली २०१४
- शर्मा कृष्णकुमार, 'मानवाधिकार और कर्तव्य', अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस, दिल्ली २०१२
- डॉ. बी. एन. कुन्हाडे, 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या', पिंपळापुरे अँड कं. पब्लीशर्स
- डॉ. राजकुमार, 'नारी शोषण समस्या एवं समाधान', दिल्ली पब्लिकेशन
- <https://www.google.com/search?q=domestic+violence+in+india+statistics+2019>

घरगुती हिंसा : काल आणि आज

प्रा. काशीनाथ विठ्ठलराव तरासे

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग कला व विज्ञान महाविद्यालय सूपर एक्स्प्रेस
हायवे, पुलगाव ता. देवळी जि. वर्धा 442302 (म.रा.)

सारांश :

भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला ईश्वराचा दर्जा आहे. मुलगी म्हणजे घरातील गजबज, पत्नी म्हणजे घरची लक्ष्मी, आई म्हणजे मायेचा सागर. अशा विविध भूमिकांतून स्त्री साकारते. आयुष्यभर ती स्वतःसाठी कमी व कुटुंबासाठी अधिक जगते. कुटुंबाच्या सुख-दुःखातच तिचे सुख-दुःख सामावलेले असते. परंतु भारतात प्राचीन काळापासून पुरुषप्रधान संस्कृती अस्तित्वात असल्याने स्त्रीला भोगवस्तू समजून तिला घरगुती हिंसेला बळी पडावे लागत आहे. महाभारतातील द्रौपदी-कुंती असो किंवा रामायणातील सीता-मंदोदरी असो यांच्यावरही घरगुती हिंसा झालेली दिसून येते. सतीप्रथेत स्त्रियांना सती जावे लागले, देवदासींना अनेकांच्या वासनांचे शिकार व्हावे लागले. घरगुती हिंसेची ही परंपरा आजही आधुनिक काळात बंद झालेली नसून तिचे स्वरूप मोठे होताना दिसते. घरगुती हिंसेत १८ वर्षांखालील मुले व स्त्रियांचा समावेश होतो. परंतु साधारणपणे स्त्रियांनाच मोठ्या प्रमाणात घरगुती हिंसेला बळी पडावे लागते. म्हणूनच घरगुती हिंसेला आवर घालण्यासाठी केंद्र सरकारने कायदे केलेले आहेत. परंतु समाजात या कायद्याबद्दल पाहिजे त्या प्रमाणात जाणीव जागृती झालेली नसल्याने हिंसा करणाऱ्यांच्या मनात कायद्याबद्दल भीती दिसून येत नाही. या कायद्यांची अंमलबजावणी काटेकोरपणे झाल्यास आरोपींच्या मनात भीती निर्माण होऊन घरगुती हिंसा कमी होण्यास मदत होईल. तसेच पुरुषांमधील पुरुषी अहंकार नाहिसा झाला पाहिजे व कुटुंबातील अन्य सदस्यांमध्ये स्त्रियांप्रती आदराची भावना निर्माण झाली पाहिजे. तेव्हाच घरगुती हिंसा नष्ट होईल व देशात खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होऊन देशाचा विकास होईल.

भारतात पितृसत्ताक संस्कृतीपूर्वी स्त्रियांना फार मानाचे स्थान होते. स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वत्र काम करताना दिसते. ती आदिशक्ती, ज्ञान देणारी व संपत्तीची अधिष्ठात्री आहे. तिच्या ठिकाणी दुर्गा, चंडिका, लक्ष्मी, शारदा, सरस्वती वास करते. एकूणच ती भारतीय संस्कृतीचा आदर्श आहे. तिच्याबद्दल असेही म्हटले जाते,

“यत्र नार्यस्तु पूजन्ते, रमन्ते तत्र देवताः”

ज्या समाजात स्त्रियांना मानाचा दर्जा असतो तेथे ईश्वराचा वास असतो. ते कुटुंब सुखी-समाधानी, आनंदी व संपन्न असते. परंतु स्त्रीला इतका आदर असूनही तिच्यावर विवाहापूर्वी वडील, विवाहानंतर पती व म्हातारपणी मुलगा ताबा ठेवतो. स्त्रीचा मालक तिचा पती असतो. तिच्या स्वातंत्र्यावर व संपूर्ण आयुष्यावर हे सर्वजण नियंत्रण ठेवतात. याच्या पुष्ट्यर्थ अनेक गैरसमज समाजात रुढ झालेले आहेत.

- १) स्त्री अबला असते.
- २) स्त्रीला बुद्धी नसते.
- ३) स्त्री ही भोगवस्तू आहे.
- ४) स्त्री कलहप्रिय असते.
- ५) स्त्रीच्या पोटात गुप्त गोष्टी पचत नाहीत.

६) स्त्री पराबलंबी आहे.

म्हणूनच, 'स्त्री स्वातंत्र्य न अर्हति' असे तिच्याविषयी म्हटले जाते.

मूळात पुरुषाचा स्वभाव भांडखोर, चिडखोर, स्वार्थी, तामसी, लोभी असतो. आपल्या वर्चस्वासाठी, सत्तेसाठी व आनंदासाठी तो नैतिकतेचाही बळी देतो. सुखासाठी व सत्तेसाठी तो मग हिंसा करण्यासही मागेपुढे पाहात नाही. या हिंसेचे मूळ प्राचीन काळातही पाहायला मिळते. महाभारतात युधिष्ठिर द्रौपदीला जुगारात डावावर लावून हरतो. भर सभेत दुर्योधन सर्वासमोर तिचे वस्त्रहरण करून तिला अपमानित करतो. तेव्हा तिथल्या सर्व धुरंधर पुरुषांनी केवळ बघ्याची भूमिका घेतली होती. रामायणात रावणाने सीतेचे हरण करून तिला अनेक दिवस आपल्या ताब्यात ठेवले होते. सती प्रथेत अनेक स्त्रियांना सती जावे लागले होते. देवदासींना अनेकांच्या वासनांची शिकार व्हावे लागले होते. धृतराष्ट्र आंधळा म्हणून गांधारीला आयुष्यभर डोळ्याला पट्टी बांधावी लागली. अहिल्या, सत्यवती, कुंती यांनाही व्यवस्थेचे बळी पडावे लागले. वाली वानराची पत्नी ताराला सुग्रीवाबरोबर लग्न करावे लागले. स्वतःची बायको घरी असताना रावणाने कित्येक दिवस सीतेला आपल्या घरी ठेवले. ही गोष्ट मंदोदरीला मुकाट्याने सहन करावी लागली. या सर्व प्रकारच्या हिंसा पुरुषांनी स्त्रियांवर प्राचीन काळापासून केलेल्या दिसून येतात.

स्त्रियांवरील हिंसा केवळ घराबाहेरील परस्त्रीच्या बाबतीत मर्यादित न राहता घरगुती स्त्रियांनाही हिंसेला बळी पडावे लागते. भारतात पितृसत्ताक सामाजिक व्यवस्थेत पुरुष कुटुंबातील सर्व सदस्य, संपत्ती किंवा सर्व साधनांवर आपले नियंत्रण ठेवतो. त्यामुळे त्याचे त्याच्या कुटुंबावर पूर्ण नियंत्रण असते. म्हणून ही कुटुंबव्यवस्था पुरुषाच्या नावावर चालत असते. या व्यवस्थेविरुद्ध आवाज उठवणाऱ्यांना हिंसेचे बळी पडावे लागते. विशेषतः घरगुती स्त्रिया व लहान मुलांना याचा सामना करावा लागतो.

आधुनिक काळात घरगुती हिंसेच्या प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढ होताना दिसून येते. घरगुती हिंसा प्रामुख्याने १८ वर्षांखालील मुले व स्त्रियांच्या बाबतीत घडून येताना दिसतात. घरगुती हिंसा अशिक्षित, गरीब आणि सुशिक्षित, श्रीमंत कुटुंबातही घडताना दिसून येते. त्यामुळे ही फार मोठी सामाजिक समस्या बनली आहे. याला प्रतिबंध घालण्यासाठी केंद्र सरकारने घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा, २००५ व घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण नियम, २००६ हे कायदे करून २६ ऑक्टोबर २००६ पासून ते लागू करण्यात आले. या कायद्यात घरगुती हिंसेच्या व्याख्या देण्यात आल्या आहेत.

व्याख्या —

(१) “पीडित व्यक्तीच्या स्वास्थ्य, सुरक्षा, जीवन, अंगाची वा त्याची मानसिक वा शारीरिक लाभाची अपहानी करतो किंवा त्यास कोणती हानी पोहोचवितो किंवा त्यास संकटात टाकतो किंवा त्याची अशी करण्याची प्रवृत्ती आहे आणि ज्याच्या अंतर्गत शारीरिक दुरुपयोग, लैंगिक दुरुपयोग, मौखिक आणि भावनात्मक दुरुपयोग आणि आर्थिक दुरुपयोग केला जातो.”

(२) “कोणत्या व्यक्तीस हुंडा किंवा अन्य संपत्ती किंवा मूल्यवान वस्तूंची कोणत्या कायद्याच्या विरुद्ध मागणीच्या पूर्ततेकरिता त्यास किंवा त्याच्याशी संबंधित कोणत्या व्यक्तीस व्यक्तीला त्रास देण्याच्या दृष्टीने पीडित व्यक्तीचे उत्पीडन केले जाते किंवा त्यास हानी पोहोचविली जाते किंवा संकट निर्माण केले जाते.”

(३) “भाग (१) किंवा (२) मध्ये वर्णित कोणत्या आचरणाद्वारे पीडित व्यक्ती किंवा त्याच्याशी संबंधित कोणत्या व्यक्तीवर धमकीचा प्रभाव ठेवित असेल.”

(४) “पीडित व्यक्तीला हानी पोहोचवितो किंवा उत्पीडन होईल असे करतो मग ते शारीरिक किंवा मानसिक असो.”

(५) “किसी व्यक्ती या वस्तु को भौतिक रुप से हानी पहुचाने वाला आचरण”

वरील व्याख्यांवरुन घरगुती हिंसेची व्यापकता स्पष्ट होते. तात्पर्य स्वतःच्या स्वार्थासाठी किंवा आर्थिक लाभासाठी कुटुंबातील नातेवाईक असलेल्या व्यक्तीला मानसिक, शारीरिक त्रास देऊन तिला धमकी देऊन दहशतीत ठेवले जाते. यामध्ये महिला, बालक किंवा अन्य सदस्य घरगुती हिंसेची शिकार होऊ शकतात. घरगुती हिंसेत खासकरून महिलांची संख्या जास्त असते.

घरगुती हिंसेचे स्वरूप —

(१) **मानसिक हिंसा** : मानसिक हिंसा म्हणजे पीडित व्यक्तीला आरोपी व्यक्ती मानसिक त्रास देऊन त्याला नेहमी दडपणाखाली, दहशतीखाली ठेवतो. त्यामुळे पीडित व्यक्तीचे मनोबल खचते. कधी कधी तीव्रव्यक्ती मानसिक रुग्ण सुद्धा होते. तसेच पैशासाठी धमकावणे, मुलांना जन्म देण्यासाठी परिवाराकडून त्रास देणे, भूणहत्या करणे, घटस्फोट देणे, घराबाहेर काढणे इ. च्या माध्यमातून स्त्रियांवर मानसिक हिंसा केली जाते.

(२) **शारीरिक हिंसा** : या प्रकारच्या हिंसेत कुटुंबातील व्यक्ती पीडित व्यक्तीला शारीरिक त्रास देतो. मारहाण करणे, त्याच्या शरीराला इजा पोहचविणे. अशा अनेक प्रकारे पीडित व्यक्तीच्या शरीराला धोका निर्माण होतो. अशावेळी त्याचे स्वास्थ्य खालावून त्याचा विकास खुंटतो.

(३) **लैंगिक हिंसा** : स्त्रीत्वाचा दुरुपयोग करून तिच्याशी अपमानास्पद वर्तणूक करून तिच्यावर आक्रमण करण्यात येते. त्यातून तिचा तिरस्कार केला जातो. आंतरिक उपांगांवर प्रहार करणे, जबरदस्ती करणे, बलात्कार करणे, विनयभंग करणे इ. च्या द्वारे लैंगिक हिंसा केली जाते.

(४) **आर्थिक हिंसा** : घरातील बालक असेल तर त्याला अनेक आवश्यक संसाधनांपासून दूर ठेवणे. आणि स्त्री असेल तर तिला अनेक आर्थिक लाभांपासून दूर ठेवणे. या दोन्हींना आर्थिक वा वित्तीय गरजा, संसाधने व आश्यकतांपासून दूर ठेवून त्यांच्या उपभोगावर निर्बंध लादले जातात. भारतातील बालके व अनेक स्त्रिया पैसा कमवीत नाहीत. त्यामुळे त्यांना पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागते. पुरुष याचा फायदा घेऊन त्यांच्यावर आर्थिक हिंसा करतात.

(५) **भावनात्मक हिंसा** : पीडित व्यक्तीचा नेहमी अपमान, तिरस्कार, उपहास, शिव्या, धमक्या देऊन त्यांच्या भावना दुखावल्या जातात. साधारणपणे मूल न होणाऱ्या स्त्रियांना या गोष्टी सहन कराव्या लागतात.

(६) **शैक्षणिक हिंसा** : घरातील लहान मुले किंवा लग्न होऊन आलेली स्त्री यांची शिकण्याची इच्छा असेल तरी त्यांना शिक्षण घेऊ दिले जात नाही. त्यांच्यावर वारंवार दडपण आणून त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते.

वरीलप्रमाणे घरगुती हिंसेचे स्वरूप सांगता येईल. ही हिंसा करणारा व्यक्ती आपल्या कुटुंबातील नातेवाईकावरच हिंसा करीत असतो. या विरोधात पीडित व्यक्तीही आवाज उठवत नाही. त्याला कायद्याविषयी ज्ञान नाही. आणि ज्ञान असले तरी तो पोलिसात त्याविरुद्ध तक्रार करीत नाही. त्यामुळे आरोपीही त्याच्या हिंसेला गुन्हा मानत नाही. शेजारीही अशा गोष्टींमध्ये पडत नाहीत. पोलिसात तक्रार न केल्यामुळे त्याची आकडेवारीही उपलब्ध नसते. म्हणूनच समाजात हुंडाबळी किंवा अन्य घटना मोठ्या प्रमाणात घडून येताना दिसतात. घरगुती हिंसेमुळे स्त्रियांमध्ये लाचारीची भावना, एकाकीपणा निर्माण होऊन त्या आत्महत्येला प्रवृत्त होतात. त्यांचा विकास कुंठित होऊन त्याचा त्यांच्या मुलांवर व परिवारावर विपरीत परिणाम होतो.

घरगुती हिंसेची कारणे —

समाजशास्त्रीय अभ्यासकांनी घरगुती हिंसेमागील विविध कारणांचा शोध घेतलेला आहे. ती कारणे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

(१) पितृसत्ताक समाजव्यवस्था

- (२) पुरुषी अहंकार
- (३) स्त्रियांच्या प्रती द्वेषभावना
- (४) सामाजिक वाईट प्रथा—परंपरा
- (५) हुंडापद्धती
- (६) स्त्रीला केवळ भोग वस्तू समजणे
- (७) स्त्रियांची आर्थिक दुर्बलता
- (८) स्त्रियांचे अज्ञान (हक्क व कायद्याविषयी)
- (९) पुरुषांचे मद्यपान
- (१०) अपराध्याला शिक्षा न होणे
- (११) घरातील अन्य महिलांची वाईट वर्तणूक

घरगुती हिंसेचे दुष्परिणाम —

ज्याप्रमाणेकोणत्याही हिंसेचे समर्थन केले जाऊ शकत नाही. त्याप्रमाणे घरगुती हिंसेचे समर्थन होऊच शकत नाही. घरगुती हिंसेमुळे समाजावर वाईट परिणाम होऊन त्यातून अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होतात. त्याचे समाजावर काय दुष्परिणाम होतात ते पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

(१) **हुंडा पद्धती** : प्राचीन काळापासून भारत, बांगलादेश, नेपाल, श्रीलंका, चीन, पाकिस्तान इ. देशांमध्ये हुंडापद्धती विविध स्वरूपात प्रचलित आहे. पत्नीवर हुंड्यासाठी कुटुंबातील सर्वांकडून दबाव टाकण्यात येतो. ती ऐकत नसेल तर तिला मारहाण करण्यात येते. यामध्ये हातांनी मारणे, लाथांनी मारणे, वेदना देणे, बेहोश होईपर्यंत मारणे, खुनाचा प्रयत्न करणे, खून करणे अशा घटना घडून येतात.

(२) **मानसिक छळ करणे** : लहान—लहान कारणांमुळे पती—पत्नीमध्ये भांडण झाल्यास पतीकडूनपत्नीचा मानसिक छळ केला जातो. त्यामुळे कुटुंबात तणाव निर्माण होतो. अशावेळी इतर सदस्य तिची बाजू न घेता पुरुषांची बाजू घेऊन स्त्रीलाच जबाबदार धरतात. या छळाविषयी ती बाहेर वाच्यताही करू शकत नाही. तिच्या या सहनशीलतेमुळे दिवसेंदिवस स्त्रियांच्या मानसिक छळात वाढ होताना दिसते.

(३) **विधवा स्त्रियांची समस्या** : स्त्रीच्या पतीचा मृत्यू झाल्यावर ती माहेरी जाऊ शकत नाही कारण तिला माहेरची माणसे आश्रय देत नाही. म्हणून नाईलाजाने तिला पतीच्याच घरी राहावे लागते. अशावेळी कुटुंबातील इतर सदस्य तिचा छळ करतात. 'नवऱ्याला खाऊन टाकणारी डाकीण', 'पांढऱ्या कपाळाची' अशा विशेषणांनी तिला सतत छळले जाते. अनेक कारणांनी कुटुंबातील सदस्य तिच्याशी भांडतात. तिचा अपमान करणे, शिविगाळ करणे, मारहाण करणे, अनेक गोष्टींपासून वंचित ठेवणे अशा प्रकारच्या हिंसा विधवा स्त्रियांच्या बाबतीत घडताना दिसतात.

(४) **वृद्ध महिलांच्या समस्या** : वृद्ध महिलेचा पती मरण पावल्यानंतर तिच्या सुनेकडून सासूचा छळ केला जातो. 'स्त्री हीच स्त्रीची शत्रू असते' असे म्हटले तर वावगे होणार नाही. सून सासूला सळो की पळो करून सोडते. सून सासूशी दुर्व्यवहार करून तिला जगणे कठीण करते. त्यामुळेनाइलाजाने वृद्ध महिला आत्महत्या करतात. तिचा मुलगाही आपल्या बायकोला खूश करण्यासाठी किंवा संसार तुटण्याच्या भीतीमुळे वृद्धेवरील अन्याय मुकाट्याने सहन करतो.

(५) **स्त्रियांवरील लैंगिक समस्या** : स्त्री ही भोगवस्तू असते. या कल्पनेने पुरुष आपल्या पत्नीकडून अधिकाधिक शरीर सुखाची अपेक्षा करतो. परंतु पत्नीची इच्छा नसतानाही तो जबरदस्ती करतो. कारण ती आपली पत्नी आहे. तिने आपल्या मनाप्रमाणे लैंगिक सुख दिले पाहिजे. असा पुरुषांचा

समज असल्याने तिने विरोध केल्यास पुरुष तिला अनेक तऱ्हेचा त्रास देतो. कधी कधी तर तो हिंसेवरही उतरतो.

वरील हिंसेव्यतिरिक्त समाजात अनेक प्रकारच्या घरगुती हिंसा दिसून येतात. शेवटी घरगुती हिंसेची शिकार ही साधारणतः स्त्रियाच होताना दिसतात. याविरुद्ध कायदे, महिला संघटना कार्यरत असल्या तरी या घटना दिवसेंदिवस वाढताना दिसतात. ही चिंतेची बाब आहे.

घरगुती हिंसेवरील उपाय —

- (१) महिला सशक्तीकरण करणे.
- (२) महिलांचे आर्थिक सबलीकरण करणे.
- (३) स्त्रियांना शिक्षित करणे.
- (४) स्त्रियांच्या बाबतीतील मानसिकता बदलविणे.
- (५) स्त्रियांना निर्णय स्वातंत्र्य बहाल करणे.
- (६) स्त्रियांसाठी सर्व क्षेत्रे खुले करणे.
- (७) स्त्रियांमध्ये हिंसेविरोधात जाणीव जागृती करणे व त्यांना कायद्याचे ज्ञान देणे.
- (८) हिंसेच्या बाबतीत समाजात कायद्याचा वचक निर्माण करणे.
- (९) स्त्रीसुद्धा माणूस आहे ही भावना समाजात बुद्धीगत करणे.
- (१०) महिला आयोग व न्यायालयाची स्थापना करणे व पीडितांना त्वरीत न्याय देणे.
- (११) शिक्षेचे प्रमाण वाढविणे.
- (१२) महिला संघटना सक्रीय करणे.
- (१३) आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन देणे.
- (१४) स्त्रियांच्या बाबतीत कौटुंबिक सदस्यांचे समुपदेशन करणे.

या उपायांव्यतिरिक्त आणखीही काही उपाययोजना सांगता येतील. परंतु स्त्रियांवर होणाऱ्या घरगुती हिंसा थांबविणे म्हणजे देशाचा खरा विकास होय. असे म्हणता येईल.

प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात स्त्रीला घरगुती हिंसेला बळी पडावे लागत असले तरी त्या हिंसेचे प्रमाण आधुनिक काळातसुद्धा वाढत आहे. पती—पत्नी शिक्षित असो अथवा अशिक्षित, श्रीमंत असो अथवा गरीब यांच्यामध्ये हिंसेचे प्रमाण वाढताना दिसते. ही देशाच्या एकात्मतेला, अखंडतेला, लोकशाहीला इजा पोहोचविणारी व काळिमा फासणारी गोष्ट आहे. म्हणून घरगुती हिंसेचे उच्चाटन करणे सर्व भारतीयांचे आद्य कर्तव्य ठरते.

निष्कर्ष —

- (१) प्राचीन काळापासून ते आजतागायत स्त्रीला अबला व भोगवस्तू समजले जाते.
- (२) प्राचीन काळापासून ते आजतागायत स्त्रियांवर घरगुती हिंसा घडून येताना दिसते.
- (३) घरगुती हिंसेविरुद्ध स्त्री आवाज उठवताना दिसत नाही.
- (४) घरगुती हिंसेमध्ये पती बरोबर त्याच्या कुटुंबातील व्यक्तीही सहभागी असतात.
- (५) घरगुती हिंसेविरुद्धच्या कायद्याचा समाजात पाहिजे त्या प्रमाणात वचक दिसून येत नाही.

संदर्भ—

- (१) डॉ. प्रदीप आगलावे, डॉ. सरोज आगलावे — 'भारतीय समाज संरचनात्मक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१८.
- (२) सुमन पाटे — 'भारतातील सामाजिक समस्या', विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर, २०००.
- (३) ताराबाई शिंदे — 'स्त्रीपुरुषतुलना', प्रतिभा बुक डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर, २००९.
- (४) प्रकाश नारायण — 'दहेज प्रथा और महिलाएँ हिंसा, उत्पीडित एवं शोषण', बुक एन्क्लेव, जयपुर, २००९.

स्त्रियांवरील घरगुती हिंसाचार — भूतकाळ आणि वर्तमान

डॉ. सुहास बुधाजी तेलंग

विवेकानंद महाविद्यालय, भद्रावती

सारांश:

जेव्हा आपण घरगुती हिंसाचाराचा विचार करतो तेव्हा नातेसंबंधातील व्यक्तींकडून शारिरिक व भावनिक अत्याचाराचा विचार करतो परंतु ही व्याख्या अतिशय संकुचित आहे. घरगुती हिंसाचार म्हटल्यावर आपल्या समोर स्त्रियांवर होणारे हिंसाचार व प्रामुख्याने घरातील व्यक्तींमध्ये केले जाणारे हिंसाचार हेच चित्र उभे असते. स्त्रियांवरील अत्याचाराला सुध्दा अनेक ऐतिहासिक संदर्भ आहेत ते अगदी वैदिक काळापासून तर स्वातंत्र्योत्तर काळापर्यंत आज समाजाच्या सर्व क्षेत्रात स्त्रिया अग्रेसर असल्या तरी सुरुवातीपासून ही परिस्थिती अशी नव्हती. यात अनेक बदल होत असल्याचे दिसते. वैदिक काळापासून आजच्या काळापर्यंत स्त्रियांची स्थिती कधीच सन्मानजनक नव्हती. आज महिलांनी अनेक क्षेत्रात स्वतःच्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवला असला तरी देशात कुठे तरी प्रत्येक क्षणाला स्त्रिया अत्याचाराच्या बळी ठरत आहेत.

प्रस्तावना:

घरगुती हिंसाचार ही समस्या फक्त भारतातच नाही तर ती एक विश्वव्यापी समस्या आहे. आधुनिक संदर्भात घरगुती हिंसाचार नाते संबंधातील व्यक्तींकडून केला जाणारे हिंसाचार होय. परंतु जागतीक पातळीवर, घरगुती हिंसाचाराच्या बळी पडणाऱ्या मध्ये महिलांचीच संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यामुळे सामान्यपणे घरगुती हिंसाचार हा शब्द महिलांवर होणारा अत्याचार या संदर्भातच रूढ आहे. घरगुती हिंसाचार समस्या केवळ मध्यम वर्ग किंवा निम्न वर्गातील लोकांपुरतीच मर्यादित नाही तर उच्च वर्णीय तसेच प्रख्यात आणि प्रसिद्ध लोकांमध्ये सुध्दा ही समस्या मोठ्या प्रमाणात आढळते.

कोणत्याही काळात घरगुती हिंसाचारामागे पुरुषांची मानसिकता ही वर्चस्व प्रस्थापित करणे व अधिकार गाजविणे ही असते. भारतासारख्या विकासनशिल देशात व इतर अविकसित देशातच नाही तर विकसित देशात सुध्दा पुरुषांमध्ये ही भावना आहे की स्त्रियांवर वर्चस्व प्रस्थापित करणे हा आपला अधिकार आहे. गैरवर्तन हा हक्क आहे व तो समाजात स्विकार्य आहे. किंवा मान्य आहे.

आपण पुरुषप्रधान समाजात राहतो जिथे पुरुषांचे वर्चस्व आहे आणि स्त्रिया या बऱ्याच प्रमाणात पुरुषांवर अवलंबून आहेत. अनेक बाबतीत पुरुषांवर अवलंबून असल्यामुळे त्या घरगुती हिंसाचाराच्या बळी पडतांना दिसून येते.

भारतात घरगुती हिंसाचाराच्या ऐतिहासिक दृष्टीकोन

भारतात घरगुती हिंसाचार ही आजची समस्या नाही, घरगुती हिंसाचाराचा विचार करतांना प्रामुख्याने स्त्रियांवरील अत्याचार किंवा समाजात स्त्रियांचे होणारे शोषण याचाच विचार केला जातो. व म्हणून स्त्रियांच्या बाबतीत घरगुती हिंसाचाराचा विचार करतांना अगदी वैदिक काळापासून त्याचा आढावा घेण्याची आवश्यकता आहे. अशी मान्यता आहे की प्राचीन काळात स्त्रियांना समाजात अतिशय मानाचे स्थान होते. जर ही मान्यता स्विकारली तर त्यानंतरच्या काळात स्त्रियांच्या स्थितीत एवढे पतन का झाले.?

वैदिक काळ

वैदिक काळात स्त्रियांना अतिशय मानाचे स्थान होते घरगुती व सामाजिक उत्सवात सुध्दा स्त्रियांना पूर्ण सन्मान दिल्या जात होता तसेच स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीत अधिकार दिले जात होते. शिक्षण, धर्म, संपत्ती, या सारख्या प्रत्येक बाबीत पुरुषांच्या बरोबरीत अधिकार प्राप्त होते. विधवा स्त्रियांचे जीवन सुध्दा यातनामय नव्हते. मृत पतीचे भाऊ किंवा इतर नातेवाईकांसोबत विधवा स्त्रीचा विवाह लावून दिल्या जात होता तसेच या व्यतिरिक्त इतर पुरुषांसोबत सुध्दा विवाह करण्याचा त्यांना अधिकार होता. तसेच पतीची निवड करण्याचा सुध्दा अधिकार होता

उत्तर वैदिक काळ ते मध्ययुगीन काळ

अंदाजे इ.स. पूर्व ५०० पासून उत्तर वैदिक काळाची सुरुवात झाली असे मानले जाते तर सोळाव्या शतकापासून तर १८ व्या शतकापर्यंत मध्ययुगीन कालखंड मानला जातो उत्तर वैदिक कालखंडात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार होता तसेच बऱ्याच अंशी स्वतंत्र होत्या केवळ पित्याच्या संपत्तीवर अधिकार वगळता स्त्रियांना सुध्दा पुत्राप्रमाणेच सर्व अधिकार प्राप्त होते. सती प्रथा अस्तित्वात नव्हती

परंतु या काळातच समाजातील स्त्रियांच्या स्थानात परिवर्तनास सुरुवात झाली. या काळातच स्त्रियांची परिस्थिती गृहलक्ष्मी पासून हळूहळू दासीसारखी झाली. वैदिक काळात स्त्री स्वतंत्र आणि सक्षम होती तिची स्थिती हळूहळू अबला, पराधिन, असहाय्य, बनत गेली या काळात स्त्रियांना असे पटवून देण्यात आले की, पतीच तिचा एकमेव परमेश्वर आहे आणि तिला नेहमीच कुणाच्या तरी गुलामगिरीतच आपले जीवन व्यतित करावयाचे आहे.

स्त्रियांच्या स्थितीच्या पतनाची सुरुवात याच काळापासून झाली. त्यानंतर स्त्री एक वस्तु बनली तिचा उपयोग पुरुष पाहिजे तसा करू लागला परंतु मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रियांची स्थिती अधिकच खराब झाली. ब्राम्हणवाद आणि मनुस्मृतींनी स्त्रियांचे जीवन एखाद्या गुलामासारखे बनविले. मनुस्मृती नुसार स्त्रियांसाठी पतीची सेवा हाच मुख्य धर्म आहे. धर्माच्या दृष्टीने तिचे स्थान शुद्रात ठरते. मुलींच्या विवाहाचे वय ८ ते १० वर्ष मानण्यात आले म्हणजेच त्याच्याकडून पतीची निवड करण्याचा अधिकार सुध्दा काढण्यात आला.

मुघल काळात यात आणखी भर पडली. भारतात मुघलांचा प्रभाव वाढल्यानंतर बाम्हणांनी संस्कृतीचे रक्षणाचे कारण समोर करून स्त्रियांचे अधिकच शोषण सुरू केले व भारतीय समाजात अनेक अनिष्ट प्रथा व रिती रिवाज सुरू झाले.

या काळात बाल विवाह पद्धतीची सुरुवात झाली ५ ते ६ वर्षांच्या वयात मुलींचे विवाह करण्यात येवू लागले. त्यामुळे स्त्रियांचे शिक्षण नाकारण्यात आले. याच काळात सती प्रथा सारख्या अमानवी प्रथा सुरू झाल्यात. पडदा पद्धतीची सुध्दा सुरुवात याच काळात झाली. त्यामुळे स्त्रियांचे जीवन नरक बनले.

ब्रिटीश काळ

ब्रिटीश काळात ब्रिटीशांनी भारतात अनेक सामाजिक सुधारणांचे प्रयत्न केले परंतु ब्रिटीश सरकारद्वारे स्त्रियांच्या स्थितीतील सुधारण्यासाठी सुरुवातीला विशेष लक्ष दिल्या गेले नाही.

भारतातील अनेक सामाजिक प्रथा ब्रिटीशांना मान्य नव्हत्या परंतु ते भारतातील सामाजिक व धार्मिक रितीरीवाजात हस्तक्षेप करू इच्छित नव्हते.

परंतु ब्रिटीश काळातच अनेक समाजसुधारकांनी यात बदल करण्याकरिता अनेक सामाजिक चळवळी सुरू केल्या व त्यामुळे ब्रिटीश सरकारला सुध्दा काही कायदे करणे भाग पडले.

१८२४ मध्ये कायद्याव्दारे सती प्रथा बंद करण्यात आली व विधवा पुनर्विवाहास कायदेशिर मान्यता देण्यात आली. १८६० मध्ये कायद्याव्दारे विवाहाचे वय ठरविण्यात आले १८७२ मध्ये कायद्याव्दारे स्त्रीभूण हत्येवर बंदी घालण्यात आली १९२९ मध्ये बालविवाहावर प्रतिबंध घालणारा कायदा करण्यात आला. तसेच १९३९ मध्ये हिंदु स्त्रियांना वडीलांच्या संपत्तीत अधिकार मिळवून देणारा कायदा तयार करण्यात आला. १९३९ मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा संमत करण्यात आला.

स्वातंत्र्योत्तर काळ:

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेच्या अंमलबजावणी सोबतच स्त्रियांच्या स्थितीत खरोखरच क्रांतीकारी बदल झाला. घटनेव्दारे स्त्रियांना समानतेचा अधिकार प्राप्त झाला. स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे उघडल्या गेली व त्याबरोबरच स्त्रियांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीत अविश्वसनीय बदल घडून आले. आज समाजात सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना स्थान मिळाले आहे. त्यांची पुरुषांवरील निर्भरता कमी झालेली आहे. आज स्त्रिया ग्रामपंचायत पासून देशाच्या पंतप्रधान व राष्ट्रपती च्या पदापर्यंत पोहोचल्या आहेत.

निष्कर्ष:

भारतातील इतिहासात स्त्रियांची स्थिती कधीच सन्मानजनक दिसून येत नाही. प्रत्येकच वेळेस घरगुती हिंसाचाराच्या बळी ठरल्या आहेत फक्त या हिंसाचाराचे स्वरूप काळानुसार वेगवेगळे आहे. परंतु ब्रिटीश काळापासून यात बऱ्याच सुधारणा होत आहेत. वर्तमान काळात भारतीय समाजात स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात अग्रेसर आहेत. तरीसुद्धा मागील काही वर्षात स्त्रियांच्या मानव अधिकाराचे उल्लंघन सर्वाधिक झाले आहे.

संदर्भ:

१. मराठे, पी.व्ही. महिलांचा घरगुती जुलुमापासून रक्षण करण्यासंबंधीचा कायदा २००५
व नियम २००६, सी.टी.जे. पब्लीकेशन्स
२. परुळेकर आशा, आधुनिक स्त्रीच्या समस्या, मेहता पब्लीकेशन, पुणे
३. धोंगळे अश्विनी, स्त्रीवादी समिक्षा, दिलीपराज प्रकाशन पुणे
४. राजकुमार, महिला विकास, अर्जुन पब्लीकेशन, दिल्ली
५. Kumar Virendra, Law Relating to Domestic Violence, S.Gogia and Company, Hyderabad

“लिंगभेद व भारतीय समाज” एक विश्लेषणात्मक अध्ययन**डॉ. एन. आर. चिमुकर****सहा. प्राध्यापक सरदार पटेल महाविद्यालय चंद्रपुर****गोषवारा :-**

प्राचीन कालावधीपासून लिंगभेदाची समस्या ही वैश्विक पातळीवर अस्तित्वात असून आजच्या विज्ञान युगातही ती अस्तित्वात आहे. भारतीय समाजात लिंग भेदाची समस्या ही अधिकच उग्र रूपात अस्तित्वात आहे. याचे पुरावे भारतीय प्राचीन इतिहास व आधुनिक समाजात दिसून येतात. भारतीय समाजामधील लिंगभेदाच्या समस्यांचे निवारण करावयाचे असेल तर याकरिता महिला नेतृत्व महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाऊ शकतात. समाजात स्त्री-पुरुषांसंबंधीची समानता निर्माण करण्यासाठी जाणीव जागृती निर्माण करून शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करून समाजातील पुरुषी मानसीकता बदलून लिंगभेदाच्या समस्यांचे निवारण करता येईल.

बिजशब्द :-

लिंगभेद, पुरुषी मानसीकता, अहम भूमिका, भ्रूण हत्या, भेदभाव, सामाजिक स्वास्थ्य, कौटुंबिक दबाव, वंशाचा दिवा, स्वतंत्र व्यक्तिमत्व, शोषण.

प्रस्तावना :-

भारतामध्येच नाही तर जागतिक पातळीवर लिंगभेदावर आधारित स्त्री आणि पुरुष असे ऐतिहासिक पुरावे प्राप्त होतात. भारतीय समाज प्राचीन काळापासून आजपर्यंत लिंगावर आधारित भेदभाव करित आहे. २१ व्या शतकामध्ये पदार्पण करून आम्ही भारताला महासत्ता बनविण्याचे स्वप्न पाहत असलो तरी, भारतीय लोकांच्या मनातली लिंगावर आधारित विषमता यतकिंचीतही कमी झालेली नाही. कोणत्याही राष्ट्रांच्या विकासात महिलांचा सहभाग पुरुषांइतकाच महत्वाचा असतो, परंतु भारतामध्ये स्त्री आणि पुरुष अशी सरळ —सरळ विभागणी करून स्त्रियांवर अन्याय — अत्याचार करित आहोत.

लिंगभेदाचीही सामाजिक विकृती भारताच्या प्राचीन संस्कृतीमधील रामायण आणि महाभारत कालीन इतिहासात दिसून येते. महाभारतातील न्यायी प्रतापी राजा “युधिष्ठीर” याने आपली धर्मपत्नी ‘द्रौपदीला हुत या खेळामध्ये बाजी म्हणून लावले होते. हे लिंगावर आधारित भेदभावच आहे. त्यानंतरच्या इतिहासामध्येही स्त्री आणि पुरुष भेदभाव होता. मोगल सम्राट अकबरालाही अनेक पत्न्या होत्या, ब्रिटीश कालावधीमध्येही भारतीय समाजात लिंगावर आधारित अत्याचार केला जात असे. सतीप्रथा, बालविवाह, बालीकाहत्या इत्यादी कुप्रथा प्रचलीत होत्या. आजच्या वास्तविक परिस्थितीत जगामध्ये उच्च आणि सभ्य मानवाच्या भारतीय समाजात अनेक प्रथा लिंगभेदावर आधारित निर्माण झाल्या आहेत. वेश्यावृत्ती, भ्रूणहत्या, देवदासी प्रथा अस्तित्वात असून हे लिंग भेदाचेच प्रकार आहेत.

भारतीय समाजात लिंगावर आधारित लिंगभेद केला जातो. याला हिंदु धर्माची धार्मिक मान्यता असून महिलांना एका पुरुषाच्या अधिन ठेवले जाते. भाऊ, वडील, पतीच्या रुपाने पुरुषांचाच संरक्षक मानले आहे. मुलींच्या जन्मापासून तर मृत्यूपर्यंत धर्माने सुध्दा पुरुषांचाच सहारा दिला आहे. धर्माने हेही स्पष्ट केले आहे की, विधवा स्त्री ही अशुभ असून शुभ कार्यात सहभागी होऊ नये, परंतु एखादा विधुर पुरुष असेल तर असा भेदभाव केला जात नाही. याचा अर्थ धार्मिक व्यवस्थेने सुध्दा लिंगावर आधारित स्त्री आणि पुरुष भेदभाव केला आहे असे दिसून येते. असा भेदभाव करून आपल्या पत्नीला सहचारीणी कमी, दासी अधिक मानत असतात. महिलाही

कोणाची तरी मुलगी, पत्नी आणि आई असून तिलाही स्वतंत्र व्यक्तीमत्व आहे, असा विचार न करता तिला चार भिंतीच्या आत बंद केले आहे.

लिंगावर आधारित स्त्री आणि पुरुष असा जो भेदभाव आहे याकरिता पुरुष जेवढा जबाबदार आहे. तेवढीच स्त्री आहे. इतिहास साक्षी आहे की, स्त्रियांचे स्त्रीयांद्वारेच अधिक शोषण होते. एक स्त्री आईच्या रूपात मुलींची भ्रूणहत्या करित असते. मुलींची आई बनून जास्तीत —जास्त हुंडा मागत असते. तर कोणाची तरी सासू, ननद आणि जाऊच्या रूपात सुनेला छळत असते. याचा अर्थ स्त्री ही स्त्रीवरच अन्याय करित असते. यामुळे लिंगावर आधारित भेदभाव कायम ठेवण्यास महिलाही दोषी आहेत.

महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी लिंगभेद नष्ट करून समान दर्जा प्राप्त करण्यासाठी अनेक महिला संघटनांची निर्मिती झाली आहे. परंतु वास्तविकता ही आहे की, आपल्या संघटनांचे उद्देश साध्य करण्यास अपयशी ठरले आहेत. लिंगभेद मिटविण्यापेक्षा त्याला अधिक चालना करण्यास अपयशी ठरले आहेत. लिंगभेद मिटविण्यापेक्षा त्याला अधिक चालना देत आहेत. महिलांच्या शक्तीच्या चुकीच्या दिशेने प्रवास करण्याचा प्रयत्न करित आहेत. यामुळे स्त्रीला अधिकच अन्याय — अत्याचाराला सामोरे जावे लागते बहुतांशी महिला संघटना, लिंगभेदाच्या आड राहून महिलांच्या शोषणाला चालना देत आहेत. त्यांच्याकडून वेश्या व्यवसाय करणे, नौकरीच्या उद्देशाने विदेशामध्ये पळवून त्यांचे लैंगिक शोषण केले जात आहे.

हि समस्या शहरी विभागापेक्षा ग्रामीण स्थरावर अधिक तीव्र दिसून येते. अशिक्षित आणि पारंपारीक समाज असल्यामुळे लिंगावर आधारित मुलगा आणि मुलगी असा भेदभाव करून मुलीला निम्न दर्जाची वागणुक दिली जाते. यामध्ये मुलींना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली जात नाही. यामधुनच बालविवाहासारखे घटना घडत असतात. मुलगी ही आपल्यावर संकट आहे. बोज आहे पराया धन आहे असे समजून जेवढ्या लवकर तिचा विवाह करता येईल आणि आपली त्यातून सुटका होईल असा विचार तिचे लग्न होईपर्यंत करित असतात.

जन्माला येणारा बाळ मुलगी असेल तर तिची हत्या करण्याचा अघोरी व अमानवीय प्रकार केले जात होते, परंतु आज विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे स्त्रियांच्या गर्भाशयातच 'गर्भजल परिक्षण' करून स्त्रीची भ्रूण हत्या करण्याचा सोफिस्टिकेटेड प्रकार केला जातो.

गर्भजल परिक्षण, स्त्री भ्रूणहत्या आदी वाईट प्रथांमुळे स्त्री — पुरुष प्रमाणात निर्माण झालेल्या असंतुलनामुळे समाजावर अत्यंत वाईट परिणाम होत आहेत. मुलींची संख्या कमी झाल्याने नवा सामाजिक प्रश्न उग्ररूप धारण करू पाहतोय. या संबंधी अनेक उदाहरणे सांगता येतील. गुजरात — महाराष्ट्राच्या सिमेवरच्या डांग जिल्ह्यात एका कुटूंबातील आठ भावांनी स्वरूप नावाच्या एकाच स्त्रीशी विवाह केला. राजस्थानमधील बारमेर जिल्ह्यातील सर्वेक्षणानुसार या जिल्ह्यात २०० राजपूत समाजातील कुटूंबात सरासरी २ ते ४ मुले आहेत. परंतू या संपूर्ण समाजात केवळ २ मुली आहेत. म्हणजे ४०० मुलामागे केवळ २ मुलीचे प्रमाण आहे. तसेच जैसलमेर जिल्ह्यातील “ देवरा ” गावी सन १९९७ मध्ये तब्बल ११० वर्षांनी पहिली नवरदेवाची वरात येण्याचा चमत्कार घडला. याचा अर्थ या गावात १०० वर्षांत एकही मुलगी जन्माला आली नाही असे नाही? तर कित्येक मुलींचा जन्म झाला असेल व जन्माला मुकल्या असतील.

समाजात स्त्रियांचे उतरोत्तर कमी होणारे प्रमाण हे स्त्री — पुरुषांमधील तीव्र भेदभावाचे स्पष्ट निदर्शक आहे. याचा अर्थ असा की, आपल्या समाजाला मुलगी नको आहे. मुलींविषयी गैरसमज अधिक आहेत. मुलगा हा वंशाच दिवा असतो. आपला वंश पुढे चालला पाहिजे. मुलगा म्हातारपणाची काठी आहे. आपल्या चितेला अग्नी द्यायला मुलगाच पाहिजे अशी समजणारी अनेक कुटूंबे समाजात आहेत. मुलींच्या पालनपोषणावर होणारा खर्च, विवाहात हुंड्यापायी येणाऱ्या

अडचणी, तिची सामाजिक सुरक्षितता यामुळे तिला कधीच वंशाच दिवा न मानता, परक्यांच धन आहे. अशी समज असल्याने आपल्याला मुलगी नसलेली बरी म्हणून मुलींची भ्रूणहत्या करणाऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे.

परंतु खरं तर महिलांनी ठामपणे निर्धार करून, या हत्या रोखू शकतात. परंतु पुरुष प्रधान समाज व कौटुंबिक दबावामुळे त्यांची इच्छा नसताना त्यांना या हत्येला समोर जावे लागते.

मुलींचा घटना जन्मदर लक्षात घेवून शासन अनेक उपाययोजना करित असले तरी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करून सामाजिक स्वास्थ्यामध्ये अडथळे निर्माण करणारे अनेक उपद्रवी, समाजविघातक विचार आणि मानसिक विकृती आज समाजामध्ये कार्यरत आहेत. त्याचाच परिणाम म्हणून समाजामधील मुलींची संख्या दिवसेंदिवस कमी होत आहे.

महाराष्ट्र राज्यात लिंग निवडीस प्रतिबंध करणाऱ्या अधिनियमाची (गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदान तंत्रे : लिंग निवडीस प्रतिबंध अधिनियम २००३) काटेकोरपणे अंमलबजावणी केली जात असली तरी आजही 'गर्भजल' तपासणी केली जाते. या अधिनियमानुसार लिंग निदान करणारा व्यक्ती अजामिनपात्र असून त्याला ३ वर्षांच्या कारावासाची शिक्षा व १० हजार रु. पर्यंत दंड होऊ शकतो.

भारतीय संस्कृती ही प्राचीन काळापासून पुरुषप्रधान संस्कृती असल्याने धर्ममार्तंडापासून सर्वांनीच स्त्रीची अवहेलना केली आहे. विकासाच्या पाउलवाटा चालत असतांनाही परंपरागत चालीरीतीच्या बंधनात आडकलेली आणि स्वतःच्या भावनिक व मानसिक भुमिकेतून स्त्री स्वतःही पुरुषांच्या एक पाऊल टाकायला उचलत असते. कदाचित तिच्या या भावनेचा व मनोवृत्तीचा फायदा घेऊन पुरुषी समाज स्त्रियांवर अत्याचार करित असतात आणि यातूनच उगम पावतेलिंग भेदाची समस्या.

मुल्यमापन :-

लिंगभेद ही एक ज्वलंत समस्या असून ती केवळ कायद्याद्वारे सुटणारी नाही. सामाजिक व मानसिक प्रक्रियेच्या परिवर्तनामधून या समस्येची सोडवणूक करता येईल. समाजातील सर्वच लोकांचे योगदान असायला पाहिजे. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय पातळीवरच या समस्येचा विचार न करता वैयक्तिक पातळीवर विचारांचे मंथन करावे. यासाठी स्वयंसेवी संस्था सामाजिक संस्था यांनी पुढाकार घेऊन लिंगभेदासंबंधी जो समाजामध्ये असलेला गैरसमज दुर करायला पाहिजेत. समाजाची मानसीक बदलांच्या प्रक्रियेत प्रसार व प्रचार माध्यमांचा चांगला उपयोग होतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- प्रज्ञा शर्मा महिला विकास और सशक्तीकरण
- डॉ. सुनिल गोयल भारतीय समाज मे नारी
- प्रा. घाडगे जयंत, समकालीन भातामधील समस्या.
- अशोक कुमार, राजनिती विज्ञान
- दाभोळकर नरेंद्र, साधना मासिक संपादक माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, लोकराज्य

भारतीय संगीत —कल, आज और कल

प्रा.डॉ. विजय राधाकृष्ण आळशी

संगीत विभाग श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला

सारांश

वेदकाल से ही भारतीय शास्त्रीय संगीत की समृद्ध परंपरा का प्रमाण मिलता है। वैदिक काल, पौराणिक काल, रामायण महाभारत काल, नाट्यशास्त्र काल, मध्यकाल, मुगलकाल से वर्तमान कालतक भारतीय शास्त्रीय संगीत के स्वरूप में कालानुरूप बदलाव आते रहे हैं। वैदिक काल में होने वाला सामगायन, उसके बाद देशी और मार्गी संगीत का प्रचलन, मध्ययुगीन काल में होने वाला जाति—प्रबंध गान, — सदी में प्रचलित धृपद, धमार गायन पद्धति, मुगल काल में इसी धृपद—धमार गायन पद्धति से ख्याल गायकी का उद्भव तथा प्रचलन, वैदिक, पौराणिक काल में सत्वगुणप्रधान संगीत द्वारा ईश्वराधन की जगह मध्ययुगीन और मुगल काल आते आते उसी शास्त्रीय संगीत का तमोगुण, राजसी कला में परिवर्तन यह भारतीय संगीत के इतिहास के प्रमुख प्रवाह माने जाते हैं। वर्तमान काल में इलेक्ट्रॉनिक मीडिया ने सभी क्षेत्रों में क्रांति लाई उससे संगीत भी अछूता नहीं रहा है। पुरातन गुरुशिष्य परंपरा में प्रत्यक्ष रूप से संगीत शिक्षा की जगह आज इंटरनेट द्वारा जागतिक स्तर पर संगीत की शिक्षा का प्रसार होता दिखाई देता है। वर्तमान काल में टीव्ही पर होने वाले रियालिटी शोज, प्रतियोगिता के कारण विद्यार्थियों में संगीत के गहन अभ्यास का अभाव दिखाई देता है, जो कि भारतीय संगीत का मूल प्राण है। गुरुओं का प्रत्यक्ष सहवास न मिल पाने के कारण भारतीय शास्त्रीय संगीत की गंभीरता से विद्यार्थी अपरिचित है, ऐसा लगता है। आधुनिक उपकरण, सुविधा और भारतीय शास्त्रीय संगीत की गंभीरता, गहनता का परिचय विद्यार्थियों को कराया जाये तो भारतीय शास्त्रीय संगीत का भविष्य उज्ज्वल होगा।

प्रस्तावना

सृष्टि के निर्माण के साथ ही संगीत मनुष्य के साथ चला आ रहा है। संगीत के निश्चित उद्गम के बारे में विद्वानों में अनेक मत पाये जाते हैं। अनेक धार्मिक मत भी प्रचलित हैं। हिंदु धर्म में शिव के तांडव से तथा पार्वती के लास्य या ओमकार से संगीत के उत्पत्ति बताई जाती है। मुस्लिम धर्म में हजरत मूसा के पर्वत पर दंड के प्रहार से निकली सात जलधाराओं से सात सुरों की उत्पत्ति बताई जाती है। यह बात तय है कि, संगीत मानव की उत्क्रांति से ही उसके साथ चला आ रहा है।

भारतीय संगीत के इतिहास से प्राप्त प्रमाणों से पता चलता है कि, वैदिक काल में संगीत का शास्त्र रचा गया। उदात्त, अनुदात्त तथा स्वरित को लेकर होमहवन में वेदों की चाँ गायन करने का प्रचलन दिखाई देता है। यहीं से संगीत शास्त्र का उद्गम भी माना जाता है।

संगीत के शास्त्र कला हर दौर में विकसित होती गई। रामायण, महाभारत काल में संगीतकला अपनी चरम उँचाई पर थी, इसके प्रमाण रामायण तथा महाभारत इन महाकाव्यों में मिलते हैं। संपूर्ण रामायण गेय है तथा इस काव्यरूप रामायण को लव तथा कुश ने अपने स्वरो में प्रत्यक्ष राम के समक्ष प्रस्तुत करने उल्लेख पाया जाता है। रामायण के इस काव्य के रसों को लेकर समान रसों के रागों में महर्षि वाल्मीकी द्वारा संगीतयोजन किया गया। जिसे सुनकर समस्त प्रजा तथा दरबार भावविभोर होकर काव्य तथा संगीत के प्रभाव से मोहित होकर नित्यक्रम से

गीतरामायण कथा सुनते। इस बात से यह स्पष्ट होता है कि रामायण काल में रागों तथा काव्यरसों पर शास्त्र पूर्णतया विकसित था।

महाभारत काल में अज्ञातवास में अर्जुन बृहन्नडा के वेश में रहकर संगीत कलाकार की भूमिका में अलग-अलग राज्यों में पखावज वादन कला में निपुण होने की चर्चा इस महाकाव्य में की गई है। रामायण तथा महाभारत काल में इन महाकाव्यों से मिली जानकारी तथा उल्लेखों से ऊपर निर्दिष्ट बातें स्पष्ट होती हैं।

नाथ संप्रदाय में मच्छिंद्रनाथ और गोरक्षनाथ के बीच पखावज के बोलों से भाषा का प्रयोग किया गया है, ऐसा उल्लेख मिलता है। यह काफी प्राचीन काल होने से इस समय के संगीतशास्त्र के ग्रंथ आज उपलब्ध नहीं हैं।

इस काल के बाद छंद-प्रबंध गायन के प्रमाण मिलते हैं। यह काल धृपद गायन के पूर्व का माना जाता है। भारत में मुस्लिम आक्रमण तथा आगमन से पहले के संगीत को हम शुद्ध भारतीय संगीत कह सकते हैं। मुस्लिम आगमन के साथ मुस्लिम प्रशासक और मुस्लिम संगीतकारों का भी आक्रमण भारतीय संगीत पर हुआ। जिस में अमीर खुसरो का नाम अग्रगण्य स्तर पर आता है। देवगिरी के राजा रामदेव के राजगायक गोपाल नायक को छलकपट से हराकर उसे अपने साथ दिल्ली ले जाकर खुसरो ने भारतीय संगीत के साथ इराणी, अरबी तथा फारसी संगीत का मिश्रण कर अनेक नये गीत प्रकार इजाद किए। जिन में तराणा, चतुरंग इन गीतप्रकारों का राजदरबार में जादा प्रचलन हुआ। यहीं सह भारतीय संगीत में मुस्लिम जोर और आगे बढ़ता गया। आगे खयाल, तुमरी, टप्पा, दादरा-सादरा ऐसे अनेक गीत प्रकार भारतीय संगीत में स्थापित हुए। एक तरफ संगीत ईश्वर साधना का सबसे सुगम, सुरीला तथा प्रभावी माध्यम कहा जाता है। पुराणों में संगीत उत्पत्ति ही ईश्वरभक्ति के लिए बताई जाती है मगर, मुस्लिम आक्रमण के बाद के संगीत में दरबारी संगीत तथा राजा की स्तुति और मनोरंजन दिखाई देता है। संगीत की उत्पत्ति की मुख्य धारा विलोपित होती हुई दिखाई देती है। महाराष्ट्र के वारकरी संप्रदाय के प्रसिद्ध संत नामदेव ने भी अपने काव्यों में इस काल में संगीत पर हुए दुष्प्रभाव की कड़े शब्दों में आलोचना की है।

“राजसी तामसी जे गान। तोडी तान मोडी मान॥

ख्याल गाये कंप स्वर। रिझवी दात्याचे अंतर॥।।। (संत नामदेव)

मुगल काल में मुगल शासकों के खिलाफ जाकर भारतीय संगीत में हो रहे अवांछित परिवर्तन के बारे में लिखना या बोलना दंडनीय अपराध था। इसी कारणवश इन बातों पर चर्चा या लेखन प्रसिद्ध करने के बहुत कम प्रमाण मिलते हैं। छंद-प्रबंध तथा धृपद गायन के बाद ही खयाल गायकी का भारतवर्ष में प्रचलन कहा जाता है। इस काल में अरबी, फारसी तथा विदेशी वाद्यों ने भी भारतीय संगीत में अपनी जगह बनाई। इसराज तथा तबले का प्रचलन इसी काल में कहा जाता है। मुगलों के काल के बाद अंग्रेजों के काल में भारतीय संगीत में पाश्चिमात्य संगीत का असर दिखाई देने लगा। हार्मोनियम, कॉर्डियन, व्हायोलिन, गिटार आदि पाश्चिमात्य वाद्य भारतीय संगीत में शामिल हुए। मुगल संगीतकारों की तरह अंग्रेज संगीतकारों ने भी भारतीय संगीत का अभ्यास कर इस में अपने सुविधा के अनुरूप बदल करने की चेष्टा की। जिसमें हार्मोनियम अग्रगण्य में आती है। भारतीय संगीत के सात सुरों के अपने अलग-अलग वारंवारिता (फ्रिक्वेन्सी) के बजाय मुनंसल जमउचमतमक ेबंसम से मूल भारतीय सप्तक तक बदल दिया गया। उत्तर भारतीय संगीत के मुकाबले दक्षिण भारतीय संगीत जादा परंपरावादी तथा प्राचीन दिखाई देता है। मुस्लिम के उत्तर भारत पर आक्रमण से उत्तर भारतीय संगीत में समय-समय पर परिवर्तन किए गए। इस मुकाबले दक्षिण भारत का हैद्राबाद के बाद का अंदरूनी हिस्सा इस आक्रमण से काफी हद तक बचा रहा। यही वजह है कि आज भी दक्षिणी संगीत में काकली

निषाद, आंतर गांधार जैसे स्वरों का प्रयोग होता है। जोकि अपनी वारंवारिता से हार्मोनियम में मेल नहीं खाता।

दक्षिण भारत की रागों के गीतों में भी दक्षिणी परंपरा पायी जाती है। आज भी किसी व्यक्तिविशेष को छोड़कर ज्यादातर रागों में ईश्वरस्तुति को ही महत्त्व दिया गया है। दक्षिणी संगीत पर पाश्चिमात्य संगीत का असर भी इसी तरह कम दिखाई देता है।

मुगलों के काल से संगीत में घरानों का प्रचलन दिखाई देता है। मुगलों के काल के बाद अंग्रेजों के काल में एक काल ऐसा था जिस में संगीत वेश्याओं की धरोहर था। ऊँचे घरानों की बहू-बेटियों को संगीत सीखना त्याज्य माना जाता था। संगीत अपना पावित्र्य तथा प्रतिष्ठा खोने के कगार पर था। इस काल में संगीत का संवर्धन तथा संरक्षण इन्हीं घरानों में हुआ। जिससे संगीत अपने निम्नतम स्तर से ऊपर उठ पाया।

स्वाधीनता के बाद संगीत को फिर से जाहीर स्तर पर राजाश्रय मिला। भारत के अनेक जानेमाने कलाकार रेडिओ तथा दूरचित्रवाणी के राष्ट्रीय कार्यक्रम पर अपनी कला का प्रदर्शन करने लगे और इसी दौर में भारतीय संगीत का मान-सम्मान बढ़ने लगा। इसके बाद का इलेक्ट्रॉनिक युग से संगीत के प्रचार तथा प्रसार का चेहरा-मोहरा बदल गया। ग्रामोफोन, रिकार्ड, खुले प्रस्तुतीकरण में ध्वनिक्षेपक (माईक) का प्रचलन तथा ऑडिओ-व्हिडिओ रेकर्डिंग से अप्रसिद्ध विद्वान कलाकारों को बड़े पैमाने पर प्रसिद्धी मिली। ऑडिओ कॅसेट, सीडी, डीव्हीडी, एफएम रेडिओ, वर्ल्ड स्पेस इंटरनेट रेडिओ से भारतीय संगीत प्रचार-प्रसार बड़े जोरो-शोरो से हुआ। इसके बाद इंटरनेट का दौर चला। जो आज भी अपने चरम सीमा पर है। यू-ट्यूब तथा लाखों संगीत की वेबसाइट्स पर चैनल्स उपलब्ध हैं। लाखों लोग आज इंटरनेट के माध्यम से भी संगीत सुनने तथा सीखने का लाभ ले रहे हैं। संगीत इंटरनेट पर व्हायरल हो चुका है। इसी तरह संगीत में नवीनतम शोध दिनोदिन लगाये जा रहे हैं। जिनके शोधप्रबंध भी इंटरनेट पर ऑनलाइन उपलब्ध किए जा रहे हैं। भारतीय संगीत में पारंपरिक वाद्यों की जगह अब इलेक्ट्रॉनिक वाद्य लेने लगे हैं। इलेक्ट्रॉनिक तानपुरा, स्वरमंडल, इलेक्ट्रॉनिक तबला तथा ऑर्गन आज जादा से जादा कार्यक्रमों में पाये जाते हैं। वाद्यों की तरह रागों में भी नवीनतम शोध जारी है। नवराग निर्मिती एक महत्त्वपूर्ण शोधविषय बन चुका है। मध्यकाल से लेकर आधुनिक काल में इस विषय पर काफी शोध भी हो चुके हैं। अनेक विद्वानों द्वारा सैकड़ों नये रागों की रचना इंटरनेट तथा किताबों में उपलब्ध होने लगी है।

मुख्य चिंता का विषय यह है कि इतने सारे संसाधनों की भडिमार में संगीत का मूल उद्देश तथा शुद्ध रूप इनका संवर्धन करने में नई पीढ़ी की तरफ से क्या कदम उठाए जाते हैं? संगीत यह एक प्रस्तुतीपूरक कला है। भारतीय संगीत में गुरु का महत्त्व अनन्यसाधारण है। यह बात और है कि, मोबाईल प, यू-ट्यूब जैसे चैनलों पर गुरु-शिष्य परंपरा की तरह सिखाने के चैनल्स भी उपलब्ध हैं। परंतु, समय समय पर संगीत के विद्यार्थियों को आनेवाली समस्याएँ या शिष्यों की मेहनत की दिशा, रागों में मूल स्वरूप इन सभी बातों पर गुरु द्वारा किया गया मार्गदर्शन महत्त्वपूर्ण है। 'तस्मै श्री गुरुवे नमः'

निष्कर्ष

भारतीय शास्त्रीय संगीत की महानता का परिचय देने की आज आवश्यकता नहीं है। विश्व के अस्वस्थ समाजमन के शांति प्रदान करने में भारतीय शास्त्रीय संगीत की उपयोगिता सबसे अधिक है, इस पर विश्व के संगीतकारों ने मुहर लगाई है। आधुनिक साधनों का उपयोग करते हुए भारतीय शास्त्रीय संगीत की पुरातन शैली, परंपरा, गहनता को अक्षुण्ण रखने के लिए अधिक से अधिक प्रयास आज होना चाहिए। ज्येष्ठ कलाकार, मार्गदर्शक, गुरु, संगीत प्रचार के लिए

प्रयासरत संस्थाएँ, व्यक्तियों द्वारा इस दिशा में कार्य होना चाहिए और विद्यार्थियों को भी चाहिए की वे भी भारतीय शास्त्रीय संगीत की अथाह सागर की गहनता का अनुभव करे और अपने व्यक्तिमत्व का विकास करें। संगीत के नये विद्यार्थियों को चाहिए की, हार्मोनियम, सिंथेसायजर के मुकाबले वीणा, तानपुरा, सितार आदि तंतुवाद्यों पर स्थापित स्वरसप्तकों के साथ संगीतशिक्षा का प्रारंभ करे। जिससे भारतीय शास्त्रीय संगीत में उपयुक्त होने वाले स्वरों के निश्चित शुद्ध स्थानों का परिचय हो सके।

संदर्भग्रंथ

- १) गुगल सर्च इंजिन
- २) Thinking about music - Lewis Eugene Rowell
- ३) संगीत विशारद — वसंत
- ४) संगीत अलंकार
- ५) समर्थ रामदासांचे संगीतचिंतन — डॉ. कमलाकर परळीकर
- ६) Indian Music and the West - Flex Salzer
- ७) Elements of Hindustani Classical Music - k-j- Yesudas
- ८) राग संगीत — समर्थ नगरकर
- ९) Raga Vyakarana - Vimalkant Roychoudhary
- १०) Structural hearing & Tonal coherence in Music - Flex Salzer

ग्रामीण स्त्रीयांवर स्वयंरोजगाराचा पडणारा प्रभाव

डॉ. सौ. कीर्ती आ. वर्मा

गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख जनता महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश :-

उद्योजक कोन असू शकतो आणि कोण नाही यावर बऱ्याच काळापासून शोध सुरू आहे. उद्योजकांची मक्तेदारी आहे असा समज काळानुरूप पासून पुसत गेलेअशे शतक युगा मागुन युगे सुरू आहे. पाहता पाहता २१व्या शतकात आले आणि ज्या ज्या क्षेत्रात पुरुष काम करतात ती सर्व क्षेत्र स्त्रीयांनी हासिल केली आहे. सरकारी व निमनसरकारी आणि बिगर सरकारी सर्व क्षेत्रात नौकरी करणारे स्त्रीयांनी आपल्या चतुर बुद्धी मत्तेच्या जोरावर पटकवलेले आहे आणि हम भी पुरुषों से कम नहीं है दाखवून दिले.यांचा उलट छया चित्र म्हणजे स्त्रीयांना स्वयंरोजगार होण्याची क्षमता नाही असे विधान वारंवार होत आहे. स्त्रीयां अनेक वर्षा पासून स्वयंरोजगार करीत आहेत. पुरातन काळापासून स्त्रियां व्यवसाय साभाळत आहे. याकामात त्यांना समाजातून सहयोग मिळत आहे. असे छयाचित्र समाजात बघायला मिळत आहे.

प्रस्तावना:-

ग्रामीण स्त्रीयांना स्वयंरोजगाराबद्दल सांगणे व त्यांना प्रवृत्त करून रोजगार समस्यांचा विळख्यातून बाहेर काढण्यास सोपा होईल. शिक्षण घेऊन नोकरी मिळणे फारच कठिण झाले आहे. तर ग्रामीणस्त्रीयांनास्वयंरोजगाराच्या वाटेवर चालत असताना स्वयंरोजगाराच्या अनुभवातून रोजगाराचा आत्मविश्वास प्रस्थापित होतो.स्वयंरोजगार निर्माण करता येईल स्वयंरोजगाराच्या दृष्टीकोणातून ग्रामीण स्त्रीयांना रोजगार दिल्याने आत्मविश्वास व आत्मबलवाढेल. ग्रामीण स्त्रीयां वेशोपंत अनेक भूमिका पाडत आहे. ग्रामीण स्त्रीयांना स्वयंरोजगाराच्या रूपाने सगळ्याच ठिकाणीआढळतात. स्वयंरोजगाराची आवश्यकता खूप मोठ्या प्रमाणात आहे. औद्योगिक, मोठ मोठ्या फॅक्ट्रीया मध्ये स्वयंरोजगाराच्या दृष्टीने ग्रामीण स्त्रीयांचे लक्ष्य मोठ्याप्रमाणात शहराकडे वाढत आहे.

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे आणि या युक्तीनुसार स्त्रियांना ही नोकरी न करता स्वयंरोजगार होण्याचे स्वप्न पाहत आहे. अनेक बँक त्यांना कर्ज देण्याकरिता टाळमटोळ करीत होत्या त्याच्या दृष्टीकोण बदलण्यासाठी स्त्रियांनी आपली क्षमता सिध्द केली. अश्याप्रमाणे ग्रामीण स्त्रियां स्वयंरोजगार होण्यासाठी सक्षम आहे. याचची जाणीव झाल्यामुळे त्यांना या क्षेत्रात या आकर्षित करण्यात आले. जीवन जगण्यासाठी चांगल्या राहणीमान सुधारण्यासाठी स्वयंरोजगार घेण्यासाठी उद्योजकता निर्माण करण्यात आली ग्रामीण शहरातील बऱ्याच स्त्रियांनी रोजगार घेण्यासाठी निमार्ण झालेल्या अडथळे पार पाडीत यशस्वी स्वयंरोजगार होऊ शकतो हे दाखवून दिले आहे. अनेक ग्रामीण स्त्रीयां स्वयंरोजगाराच्या दृष्टीमुळे उद्योजक म्हणून समोर येत आहे. अनेक प्रकाराच्या क्षेत्रात त्यांनी ग्रामीण स्त्रियांनी अनेक छाप सोडली आहे. रोजगार मोठा असो की लहान असो त्याला यशस्वी पणे, कसे चालवयाचा अनुभव त्यांचा कडे आलेला आहे. अश्या प्रकारे ग्रामीण स्त्रिया आपला रोजगार मोठा होण्यासाठी अफार प्रयत्न करण्याची तयारी ठेवते.

स्वतःने काही महत्वाची कामे करून मिळवलेले रूपये किंवा केलेले अर्थार्जन यालाच स्वयंरोजगार असे म्हणतात. आजच्या युगात कौटुंबिक गरजा वाढल्या आहे. कुटुंबाची गरजा म्हणुन ग्रामीण स्त्रियांना काही न काही नवीन क्षेत्रे धुंडाळीवी लागत आहे. त्या दृष्टीने देखील स्वयंरोजगार ठरलेले आहे. असे दिसून येत आहे की कुठल्या ही रोजगार निवळला तरी त्या रोजगारात

आपल्याला स्वयंरोजगारची संधी कोण व कशी देणार याचे उत्तर देखील ग्रामीण स्त्रीयाना जवळ आहे. आपल्या दाराशी स्वयंरोजगाराच्या रूपाणे संधी दिली आहे. त्या संधीला आपण स्वयंरोजगाराच्या शिखरावर नेऊन बसू शकतात अशी गवाही ग्रामीण स्त्रीया ठिकठिकाणी देत आहेत. रोजगारामुळे अपण्यास उत्तम सम्मानाचे जिवण जगण्यास मदत मिळत आहे. आपल्या राष्ट्रात बेकारीची तीव्रता व दाहकता निरंतर वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्यामुळे बेकारांची दिवसेंदिवस वाढत आहे. आपल्या राष्ट्रात शिक्षण रोजगार शिक्षण योग्यता व कौशल्य नसलेल्या स्त्रियांना तर रोजगार मिळालेच नाही पण तांत्रिक ज्ञान व कौशल्य मिळालेल्या स्त्रियांना उत्तम दर्जाच्या बुद्धिमत्ता लाभलेल्या ग्रामीण स्त्रियांना देखील रोजगार मिळत नाही. अश्या परिस्थितीत लढा देण्याकरिता एकखादा स्वयंरोजगार मिळविणे हा एकाच पर्याय शिल्लक राहतो. उद्योजक बनून स्वयंरोजगार केल्यामुळे बेकार व्यक्तीना स्वयंरोजगार मिळवू शकतो. स्वयंरोजगारामुळे स्त्रियांचे सबलीकरण होण्यास मदत होते. स्त्रियांचे सबलीकरण करण्यासाठी छत्रपती शाहू महाराज, मा. ज्योतिबा फुले सावीत्री बाई फुले, अश्या महापुरुषांनी मुलींना शाळा सुरू करून स्त्रियांचे सबलीकरणाचा प्रयत्न केला स्त्रीसक्षमीकरण करण्याचा साध्या अर्थ असा आहे की स्त्रीयां मध्ये स्वतःच्याविकास करून घेण्याची व क्षमतेचा विकास करण्याचा निर्माण प्रक्रिया सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजेच सबलीकरण होय.

स्वयंरोजगारामुळे ग्रामीण स्त्रीयांचा आरोग्याबद्दल, स्वतःला जाणिव असते. रोजगार कौशल्य संवाद, कौशल्य, सामाजिक जळण—घळण असे विविध गुण अंगीकृत होतात. स्त्रीयांचे खरच्या अर्थाने स्वलंबन होण्यास मदत होते. कौदुबिक नियम क्षमा वाढण्यास मदत होते. स्त्रीयांना कन्या, माता, पत्नी, भाभी, या भूमिकेतून कर्तव्यात पार पाडण्यात शक्ति स्वयंरोजगारातून मिळते.

स्त्रीयांने असतांना कायदाचे ज्ञान होण्यास सुध्दा त्यांना मदत होते. नेतृत्व विकास वाढीस लागतो त्यांना संघटीत करण्याचे कौशल्य देखील आत्मसात लागते. संघटीत काम करण्याची प्रवृत्ती देखील स्वयंरोजगारामुळे आढळून येते. स्वयंरोजगार फार फार गरजेचे आहे. असे समझून येते.

उद्दीष्टे :-

- रोजगाराच्या माध्यामातून स्त्रीयांना स्वयंरोजगाराकरीता सक्षम करणे.
- स्वयंरोजगाराकरीता उन्नती आणि विकासाला चालना देऊन स्त्रीयांना स्वावलंब, आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण घेण्यासाठी रोजगार आवश्यक आहे हे जाणून घेणे.
- ग्रामीण स्त्रीयांच्या स्वयंरोजगाराकरीता होणाऱ्या विकासाच्या वाटचाल जाणून घेणे.

गृहितके :-

- स्वयंरोजगार या विषयाकरिता ग्रामीण महिलांची निवळ करून स्वयंरोजगाराला त्या सक्षम व्हाव या दृष्टीकोणातून ग्रामीण स्त्रीयांवर स्वयंरोजगारावर पडणारा प्रभाव.
- ग्रामीण स्त्रियांच्या स्थितीत फार मोठा काळानुरूप बदल होत आहे.

संशोधनपद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंध ग्रामीण स्त्रीयांकरीता आहे. शोध निबंधाचे क्षेत्र ग्रामीण स्त्रीयांचे स्वयंरोजगार बद्दल होत आहे. ग्रामीण स्त्रीयांना स्वयंरोजगार मिळविण्याकरीता केले आहे. स्त्रीयांची उद्योजकता समाजातील रूढी, परम्परा यात येणारे आडी अडचणे शोधून त्यावर उपाययोजना सुचव्यावा लागतात.

तथ्य संकलन पद्धती:-

प्रस्तुत शोध निबंध गोळा करण्याकरीता अनेक अहवाल, पुस्तके, संकेत स्थळ याचा आधार घेण्यात आला आहे.

स्वयंरोजगाराची गरज जगण्याची काही कारणे:-

- कुटुंबाचे वाढते गरजा
- उच्च जीवन जगण्याची आकांक्षा
- वाढती महागाई
- भविष्यातील तरतुदी

निष्कर्ष :-

ग्रामीण भागात कर्जबाजारीपणाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे कुटुंबाचे पालनपोषण या जवाबदारीमुळे स्त्रीयां स्वयंरोजगाराकडे वळत आहे. स्वयंरोजगार म्हणून पुढे येणाऱ्या स्त्रीयाना समाजात चांगला दर्जा प्राप्त झाला आहे. त्याचप्रकारे स्वयंरोजगारातून स्त्रीयासक्षमीकरणास चालना मिळाली आहे. म्हणून बदलत्या काळानुरूप प्रतिकूल आर्थिक परिस्थितीचा विचार करून ग्रामीण महिला नवीन-नवीन उपक्रमाची अमलबजावणीची सुरुवात करीत आहे.

उपाय योजना:-

- ग्रामीण स्त्रीयांच्या रोजगारची वाटचालसाठी शिक्षण व्यतिरिक्त स्वयंरोजगार महत्वाचा आहे. यासाठी कार्यशाळे द्वारे प्रशिक्षण देण्यात यावे.
- ग्रामीण स्त्रीयांमध्ये स्वावलंबतेच्या वृत्तीची जोपासना करावी.
- स्त्रीयांचा अर्थसहाय्य करीता उत्तम मार्गदर्शन व स्वयंरोजगार प्रशिक्षण दिले जावे.

संदर्भसूची:-

- ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोण—गंगाधर कराळे
- उद्योजकता विकास संकल्पना आणि व्यवहार—डॉ.प्रभाकर देशमुख
- उद्योजकता—योगिराज हरीचंद्र देवकर
- उपभोक्ता संरक्षण— मा. दंच खंडेला
- w.w.w. google.com.

कौटुंबिक हिंसाचार : भारतीय समाजातील एक ज्वलंत प्रश्न

प्रा.डॉ.मधुकर आत्माराम देसले

समाजशास्त्र विभाग महिला महाविद्यालय, नंदुरबार, जि.नंदुरबार

●प्रस्तावना :

स्त्रियांवरील अत्याचार ही प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेली एक समस्या आहे. त्यात स्त्रियांच्या संदर्भात समाजाकडून होत असलेली तिची उपेक्षा, त्यांच्यावर घातली गेलेली बंधनं, कुटुंब आणि समाज यांच्याकडून होत असलेला भेदभाव. तसेच धार्मिक कमकांड, अंधश्रद्धा या सर्व गोष्टीमुळे स्त्रीयांना अत्याचाराला बळी पडावे लागते. भारतीय समाजाच्या सर्व स्तरावर सर्व प्रकारच्या स्त्रीयांवर अत्याचार होतात. यात श्रीमंत, गरीब, मध्यम, निरक्षर, सुशिक्षित, शहरी, ग्रामीण अशा सर्व स्त्रियांवर समाजामध्ये अत्याचार होताना दिसतात.

●संकल्पना :

कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये स्त्रीला शारीरिक ईजा करणं, लैंगिक छळ करणं, गलिच्छ भाषेचा वापर करणं, तिला मारण्याची धमकी देणं यासर्व गोष्टीमुळे कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये येतात.

●संशोधनाचे उद्देश

१) कौटुंबिक हिंसाचाराबद्दल माहिती मिळविणे. २)कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कारणांचा शोध घेणे. ३)कौटुंबिक हिंसाचाराच्या परिणामांविषयी माहिती देणे. ४)कौटुंबिक हिंसाचारावर उपाययोजना सुचविणे.

●संशोधनाची गृहितक

१) पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेमुळे स्त्रियांवर हिंसाचार होत आहेत. २)स्त्रियांच्या आर्थिक परावलंबनामुळे त्यांना हिंसाचार सहन करावा लागतो. ३)स्त्री-पुरुष विषमतेमुळे हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे. ४)हुंड्याच्या अनिष्ट प्रथेमुळे देखील हिंसाचार वाढीस लागत आहे.

●संशोधन आराखडा :

आराखड्यामुळे कोणत्याही कार्याला व्यवस्थितपणा येतो. म्हणून संशोधनाला प्रारंभ करण्यापूर्वी संशोधनाचा आराखडा तयार करावा लागतो. त्यात संशोधनाचे उद्देश, अध्ययन क्षेत्र, कालावधी, नमुना निवड इत्यादी विषयांची माहिती मिळते. प्रस्तुत संशोधनासाठी अन्वेषणात्मक व परिचयात्मक आराखड्याचा वापर केला आहे.

●तथ्य संकलन :

प्रस्तुत संशोधन लेख लिहिण्यासाठी

अ) प्राथमिक स्रोत : प्रश्नावली, मुलाखत अनुसूची, निरीक्षण, सर्वेक्षण

ब) द्वितीय स्रोत : संदर्भ ग्रंथ, शासकिय अहवाल, वर्तमानपत्र, इंटरनेट या साधनांचा वापर केलेला आहे.

●कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप किंवा प्रकार

१) उपासमार :

कौटुंबिक हिंसाचाराची पहिली पायरी म्हणजे स्त्रीला उपाशी ठेवणं. कारण माहेरून मागितलेल्या वस्तु मिळत नाहीत आणि ती आणलीच पाहीजे असं जेव्हा सुरु होतं तेव्हा त्या

स्त्रीवर अत्याचार करायला सुरुवात होते. म्हणून अशा स्त्रीला उपाशी ठेवणं किंवा शिळं आणि थंड अन्न देणं असे अत्याचार स्त्रियांवर केले जातात.

२) अति श्रम :

स्त्रियांच्या जीवनातील कौटुंबिक हिंसाचार हा दुसरा प्रकार आहे. कुटुंबामध्ये स्त्रियांना सर्वच कामं करावीत ही स्त्रियांची मक्तेदारी समजली जाते. स्त्रियांना श्रमाच्या बाबतीत सासर आणि माहेर हे सारखेच असतं. फरक एवढाच असतो की सासरी क करून थकलेल्या सुनेला सासु, सासरा, दिर, ननंद, पती या सर्वांची सेवा करावी लागते.

३) अपमान :

कौटुंबिक हिंसाचाराचा हा देखील एक प्रकार आहे. कुटुंबामध्ये ज्या व्यक्तींना कोणत्याही प्रकारची किंमत नाही, तो सुद्धा स्त्रीचा अपमान करतो. यामध्ये स्त्रियांना शिवीगाळ करणं, घृणास्पद बोलणं, टोमणे मारणं इत्यादी या हिंसाचारामध्ये येतात.

†) शारीरिक आणि मानसिक छळ :

स्त्रीला आपलं जीवन जगताना क, उपासमार, अपमान या बरोबरच तिला शारीरिक आणि मानसिक छळ सहन करावे लागतात. पतीने पत्नीला किती मारावे याची मर्यादा नसते. पत्नीला मारणं तो स्वतःचा हक्क समजतो. सासु, ननंद, दिर त्याला मदत करतात. त्या स्त्रीला हाता-पायांना चटका देणं, डोळ्यांमध्ये जखमा करणं, तिला तिच्या माहेरच्या लोकांना शिवीगाळ करणं हा देखील अत्याचाराचा एक भाग आहे.

५) बलात्कार :

बलात्कार म्हणजे स्त्रीच्या परवानगीशिवाय तिच्याकडून शारीरिक सुख प्राप्त करणे. हा देखील हिंसाचाराचा एक प्रकार आहे. भारतामध्ये प्रत्येक ६४ मिनिटाला एका स्त्रीवर बलात्कार होतो. याचा अर्थ एवढाच, की तो अत्याचार सांगण्याची स्त्रीला लाज वाटते. परंतु असे अत्याचार समाजामध्ये घडत आहेत. त्यामध्ये सासऱ्याने सुनेवर, दिराने भाऊजाईवर केलेला अत्याचार हा देखील हिंसाचाराचा एक भाग आहे.

^) हुंडाबळी :

कौटुंबिक हिंसाचाराचा कळस म्हणजे हुंडाबळी होय. आर्थिक परिस्थिती साधारण असल्यामुळे मुलींच्या विवाहामध्ये हुंडा दिला जातो. परंतु तो कमी असतो. म्हणून नवविवाहित वधूंचा छळ केला जातो. या छळाला कंटाळून मुली आत्महत्या करतात. हा देखील कौटुंबिक हिंसाचाराचा एक भाग आहे.

७) गर्भपात करणं :

कौटुंबिक हिंसाचारातील हा देखील एक प्रकार आहे. त्यामध्ये गर्भवती स्त्रीची वैद्यकीय तपासणी करून स्त्रियांच्या गर्भशयात मुलीचा गर्भ असेल तर सासरची माणसं गर्भपात करण्यासाठी उत्सुक असतात. त्या स्त्रीची इच्छा नसताना तिला हे कृत्य करावं लागतं. तिचा पती अज्ञानी असेल तर तो गर्भपात करण्यासाठी तयार असतो. हा देखील स्त्रियांवर केलेला अत्याचार आहे.

●कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे :

स्त्रीचे प्रश्न हे निसर्गाचे निर्माण केलेले नसून ते मानवाने निर्माण केलेले आहेत. कारण पुरुष प्रधान समाजव्यवस्था आणि संयुक्त कुटुंब यामुळे पुरुषांचा श्रेष्ठ आणि स्त्रियांचा दर्जा कनिष्ठ. यामुळे स्त्रियांवर कौटुंबिक हिंसाचार होत आहे.

१) पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था : संयुक्त कुटुंबामधील पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेमुळे कुटुंबातील सर्व सत्ता, अधिकार आणि निर्णय हे पुरुषांच्या मालकीचे असतात. त्यामुळे स्त्रीचे अस्तित्व संपुष्टात येते. निर्णय घेण्याविषयीचे सर्व अधिकार स्त्रियांकडून काढून घेतले जातात. एवढेच नाही तर तिच्या

शरीराबरोबर तिच्या मनावरही पुरुषाची मालकी असते. त्यामुळे तिचे पंख कापून टाकले जातात. स्त्री फक्त हुकुमाची ताबेदार असते. कुटुंबात केवळ एक भोग वस्तू म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते. संगोपनाचे एक यंत्र म्हणून कुटुंबाच्या सेवेसाठी तिचा वापर करून तिच्यावर अत्याचार केले जातात.

२) **धर्मशास्त्राचे वर्चस्व** : मध्ययुगीन कालखंडात धर्मशास्त्राने स्त्रीला कोणतेही अधिकार दिलेले नाहीत. या कालखंडामध्ये तिच्यावर बालविवाह, केशोवपन, विधवा विवाहाला बंदी, पुनर्विवाहाला बंदी, धार्मिक कमकांड, व्रतवैकल्य या सर्व गोंममध्ये स्त्रीला बांधून ठेवण्यात आले. एवढेच नाहीतर माणुसकीचे अधिकार सुद्धा स्त्रीकडून काढून घेतले. स्त्री-पुरुषाच्या श्रम विभागमध्ये श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ अशी मुल्यव्यवस्था लागू केली. स्त्रियांना वारसा हक्कापासून वंचित ठेवले. म्हणून कुटुंबामध्ये एक वस्तू म्हणून तिची गणना झाल्यामुळे तिच्यावर हिंसाचार होवू लागला.

३) **आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी** : मध्ययुगीन कालखंडामध्ये स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार राहिला नाही. त्यामुळे स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित केले गेले. या गोंमिमुळे तिला सर्वच बाबतीत पुरुषावर अवलंबून रहावे लागते. समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण या गोंमपासून देखील तिला बाहेर टाकण्यात आले. कुटुंबातील सेवेची कामे स्त्रियांकडे सोपविली गेली. म्हणून स्त्री कुटुंबाची दासी बनली. कुटुंबाचा मालक पुरुष आहे, असे समजले गेले. या विचारसरणीतून आणि मानसिकतेतून पुरुषांनी स्त्रियांवर अत्याचाराला सुरुवात केली.

†) **आक्रमकतेचा अभाव** : कुटुंबाचा अंतर्गत असणारा व्यवहार आणि घरगुती कामे गौण मानल्यामुळे स्त्रियांचे स्थान कनिष्ठ झाले. म्हणून स्त्रियांना कुटुंबाशिवाय जीवन जगणं हा एकमेव पर्याय तिच्यापुढे राहिला. स्त्रीला निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नाही. तसेच सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, भावनिक सर्वच दृष्ट्या ती परावलंबी असल्यामुळे तिच्यावर हिंसाचार होऊ लागला.

५) **पुरुषप्रधान संस्कार** : लहान मुलांवर संस्कार करण्याचे एक माध्यम म्हणून कुटुंबाचा उल्लेख केला जातो. त्यामुळे मुख्यतः आई-वडीलांचा सहभाग असतो. परंतु त्यामध्ये आईचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. कारण मुलांवर संस्कार करणारीही माताच असते. म्हणून कुटुंब किंवा समाज पुरुषप्रधान आहे, अशी आपोआपच संस्कार केले जातात. म्हणून लहानपणापासून मुलगा हा कुटुंबाचा वारस आहे, हा संस्कार त्याच्यावर जोपासला जातो. त्यामुळे देखील महिलांवर अत्याचार होवू लागले.

^) **मुलगी हे परकीयाचे धन** : कुटुंबामध्ये अगदी लहानपणापासूनच स्त्री-पुरुष विषमता किंवा भेद जन्मापासून जोपासले जातात. मुलगी हे परकीयाचे धन आहे व तिचे घर हेच तिचे विश्व आहे, म्हणून पतीच्या घरी तिच्यावर अन्याय आणि अत्याचार होत असला तरी तिने तो सहन करावा. कारण आई-वडीलांच्या घरी तिला आश्रय मिळणार नाही, या भीतीमुळे काही स्त्रिया हिंसाचार सहन करतात.

●कौटुंबिक हिंसाचाराचे परिणाम

१) पत्नीला मारहाण करण्याची समस्या :

अशिक्षित किंवा सुशिक्षित अशी सर्वच माणसं पत्नीला मारहाण करतात. ही समस्या घरगुती हिंसाचारामधून निर्माण झालेली आहे. त्यामध्ये स्त्रिला क्रूर पद्धतीने मारहाण करणं हा प्रकार या हिंसाचारामध्ये घडत असतो. ज्या स्त्रीचा पती व्यसनाधिन असतो, त्या कुटुंबामध्ये पत्नीला सतत मारहाण केली जाते. परंतु स्वातंत्र्याच्या अभावामुळे ती आपल्या पती विरुद्ध तक्रार करू शकत नाही म्हणून तो अत्याचार तिला सहन करावा लागतो.

२) वधुला जाळण्याची समस्या :

कौटुंबिक हिंसाचारातून ही समस्या निर्माण झालेली आहे. असं अमानवी कृत्य पतीकडून केले जाते. परंतु त्या प्रक्रियेमध्ये त्याचे आई-वडील, भाऊ-बहिण सहभागी असतात. कारण हुंडा

मिळाला नाही, आपल्या इच्छेविरुद्ध विवाह झाला, विवाह बाह्य अनैतिक संबंध अशा अनेक कारणांमुळे निर्माण होत आहे. त्यामध्ये तिच्या अंगावर रॉकेल टाकून जिवंत जाळणे असे प्रकार घडत असतात.

३) वृद्ध महिलांशी वाईट वागणूक :

कौटुंबिक हिंसाचारामुळे कुटुंबातील वृद्ध महिलांसोबत वाईट वर्तणूक केली जाते. त्यामध्ये सुनेने सासूला दिलेली वाईट वागणूक, मुलाने आईला दिलेली वाईट वागणूक याचा उल्लेख आपल्याला सांगता येईल. कौटुंबिक हिंसाचारातील हा सर्वात वाईट परिणाम स्त्रियांच्या वाटचाला येतो. या हिंसाचाराची चर्चा बाहेर होत नाही म्हणून महिलांना हे अत्याचार सहन करावे लागतात.

†) पत्नीला घराबाहेर हाकलण्याची समस्या :

पतीने दुसऱ्या स्त्री बरोबर शारीरिक संबंध असणं, पत्नीवर चारित्र्याबाबत संशय असणं, पत्नी आवड नसेल अशा विविध कारणांमुळे पती-पत्नीचा शारीरिक आणि मानसिक छळ करतो. एवढेच नाही तर तो पत्नीला घराबाहेर हाकलून देतो. अशा स्त्रिया हा हिंसाचार सहन करतात. म्हणूनच त्यांना या परिणामांना सामोरे जावे लागते.

●कौटुंबिक हिंसाचारावरील उपाययोजना

१) कायदा आणि पोलीस दल यामध्ये सुधारणा करून महिला पोलीस अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली पाहिजे.

२) महिलांवर होणारे अत्याचार आणि हिंसाचार यांच्या दुष्परिणामांची जाणीव समाजाला करून दिली पाहिजे.

३) कुटुंबामध्ये असलेल्या सासुने आपल्या भुमिकेत बदल केला पाहिजे.

४) सून किंवा पत्नी आर्थिकदृष्ट्या ती सक्षम झाली पाहिजे.

५) महिलांसाठी आणि त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी नवीन कायदे तयार झाले पाहिजेत.

६) पुरुष प्रधान मानसिकतेत परिवर्तन घडवून आणणं.

७) स्त्रीकडे व्यक्ती म्हणून पाहण्याची प्रवृत्ती निर्माण करणं.

८) स्त्रियांमध्ये स्व अधिकाराबद्दल जागृती निर्माण करणं.

९) स्त्रीच्या विकासामध्ये सामाजीकरण घडवून आणणं.

●संदर्भसूची

१) सामाजिक संशोधन पद्धती : डॉ.बी.एम.कन्हाडे

२) सामाजिक संशोधन पद्धती : डॉ.प्रदीप आगलावे

३) सामाजिक संशोधन पद्धती : डॉ.सुनिल मायी

४) Research Methodlogy : P. V. Youg

५) Research Methodlogy : John Best

कौटुंबिक अत्याचार व घटनात्मक तरतुदी

प्रा. अमिता कृ महातळे (विस्तारक)

समाजशास्त्र विभाग नागपूर, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर

गोष्टवारा :

स्त्री-पुरुष दोन्ही चाके ।
 जरी परस्पर सहाय्यके॥
 तरी संसार रथ चाले कौतुके।
 ग्राम होईल आदर्श॥

‘राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी’ ‘ग्रामगीतेत’ उपदेश दिला की, संसाररूपी रथाचे ‘स्त्री-पुरुष’ दोन्ही महत्वाची चाके आहेत. त्याशिवाय समाजव्यवस्था ही व्यवस्थित चालणार नाही. त्यांना समान हक्क आणि अधिकार दिल्याशिवाय ह्या समाजाचा विकास घडून येणार नाही असे मत आहे. लोकसंख्येच्या अर्धी लोकसंख्या ही स्त्रियांची असून देखिल स्त्रियांचा पाहिजे तसा विकास झालेला आढळून येत नाही. आजही समाजाचा अभ्यास केल्यास आपल्याला लक्षात येते की, स्त्रिया अन्याय, अत्याचार व शोषणाला बळी पडत आहेत. भारतीय समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान असल्यामुळे स्त्रियांना आजही दुय्यम स्थान आहे. त्यांच्या वाटेला कनिष्ठ, हिन तसेच दुय्यम दर्जाचे जीवन आलेले आहे. पुरातन काळातील परंपरागत विचारसारणीचा पूर्णतः नाश झालेला नाही. स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान देण्यामागे पुरुषी ‘अंहकार’ हे सुद्धा महत्वाचे कारण आहे. जन्मापासूनच ओझे समजण्यात येत असल्यामुळे मुलीचा जन्म झाल्याबरोबर पालकवर्ग सुन्न होतो व जन्मतःच तिच्या वाटेला परकेपणा, उदासीनता व दुर्लक्षीपणा येतो. काही समाजात तर तिचा जन्म झाल्याबरोबरच मारून टाकण्याची प्रथा अस्तित्वात आहे. स्त्रियांकडे केवळ ‘शोभेची वस्तु’ किंवा ‘उपभोगाची वस्तु’ म्हणून बघण्यात येते. स्वतःचे स्वातंत्र्य व अधिकारापासून स्त्री ही नेहमी वंचीत राहिलेली असल्यामुळे तिच्यावरील होणाऱ्या अत्याचाराला विरोध करू शकली नाही.

वर्तमानकाळात स्त्रियांच्या स्थितीत बराच बदल झालेला दिसतो. स्त्रियांच्या परिस्थितीत बदल होण्यासाठी शिक्षण, नौकरी, कायदे कानून तसेच मानवाधिकार मिळाल्यामुळे पुरुषांच्या बरोबरीने समाजात वावरण्याची संधी प्राप्त झालेली आहे. असे असतांना देखील त्यांना अत्याचाराला समोरे जावे लागत आहे. स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार ही पूर्णतः नष्ट झालेली नाहीत. आजही समाजात स्त्रियांवर अत्याचार होत आहे. आधुनिक काळात त्यांचे प्रमाण वाढलेले आहे. ह्याशोधनिबंधात स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार ह्यावर लक्ष केंद्रित करून शासनाने त्यांना सक्षम करण्याकरीता केलेले कायदे समजून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना :

आज शिक्षणामुळे व मानवाधिकारामुळे स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात उच्चपद भूषवितांना दिसत आहे. प्रत्यक्षात स्त्रियाह्या पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क, अधिकाराने वावरताना दिसत नाही.

‘स्त्री’ ही ‘शहरी’, ‘ग्रामीण’ किंवा ‘आदिवासी’ कोणत्याही भागातील असो तिच्या राहणीमानात बराच बदल झालेला आहे. स्त्रियांची वेशभूषा, पोषाख, राहणीमान ह्यात आमुलाग्र बदल झालेला आहे. स्त्रियांना उच्चविभूषीत व मानवाधिकार प्राप्त झाल्यावर सुद्धा त्यांच्यावरिल अन्याय, अत्याचार मात्र कमी झालेला नाहीत.

स्त्रियांना सक्षमकरण्यासाठी शासनाकडून वेळोवेळी प्रयत्न केले गेलेत पण शिक्षणाची कमतरता, प्रथा, परंपरा ह्यामुळे त्यांच्या हितासाठी तयार केलेले कायदे पूर्णतः समजू शकल्या नाहीत किंवा कायद्याचे अज्ञान हे महत्वाचे कारण आहे.

संशोधन विषयाची आवश्यकता :

संविधानाने स्त्रियांना सक्षम बनविण्यासाठी त्यांच्यावर होणारे कौटूंबिक, सामाजिक व अपराधीक अत्याचार थांबविण्यासाठी अनेक कायदे केले असतांनाही स्त्रियांवर होणारे अत्याचाराचे प्रमाण का वाढत आहेत. तसेच कायद्यांना त्यांना प्राप्त झालेले अधिकार जाणीव करून देणे होय.

संशोधनाचा उद्देश :

- १) स्त्रियांना प्राप्त झालेल्या अधिकाराची जाणीव आहे की नाही हे जाणून घेणे.
- २) 'मानवाधिकार' प्राप्त झाल्यामुळे स्त्रियांवरील कौटूंबिक अत्याचार कमी झालेला आहे किंवा नाही हे समजून घेणे.

अध्ययन पद्धती :

हा शोधनिबंध तयार करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोत्रांचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच विषयांशी संबंधीत विविध पुस्तके, वृत्तपत्रातील लेख तसेच इंटरनेटचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रकार

१) कौटूंबिक अत्याचार—

कौटूंबिक अत्याचारामध्ये हुंडाबळी, विधवा व वृद्ध महिलांसोबत गैरव्यवहार, पत्नीला मारहाण, लैंगिक अत्याचार इत्यादी.

२) सामाजीक अत्याचार—

सामाजीक अत्याचारामध्ये स्त्री—भ्रूणहत्या, संपत्तीत स्त्रियांचा अधिकार नाकारणे, मुली व महिलांची छेडछाड व जाळणे.

३) अपराधिक अत्याचार—

अपहरण, बलात्कार, हत्या, विनयभंग इत्यादींचा समावेश अपराधिक अत्याचारात होतो.

कौटूंबिक हिंसा :

कौटूंबिक हिंसा किंवा अत्याचार ह्या प्रकारात मुख्यतः दोन पक्ष असतात. एक अत्याचार करणारा तर दुसरा अत्याचार सहन करणारा पहिला पक्ष हा प्रामुख्याने पुरुष असतो, तर त्यांच्या कृत्यात मदतनीस म्हणून स्त्रीचा सहभाग असतो. पण मुख्य पात्र हा पुरुष निभवीत असतो. भारतात स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. मुलींची आजही कमी—अधिक प्रमाणात का होईना कमी वयात लग्न करून देणे, वर पक्षाला पाहिजे त्या प्रमाणात हुंडा प्राप्त न झाल्यास, वारसदार म्हणून मुलगा न झाल्यास, सासरच्या मंडळीचा योग्य मानपान न झाल्यास, अशा अनेक कारणांनी स्त्रियांचा शारीरिक, शाब्दीक व मानसिक छळ होत असतो. स्त्रियांच्या समस्या बाबत समाजसुधारक व विचारवंतानी अनेकप्रयत्न केलेले व जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. आजही समाजात बालविवाह, बलात्कार, घटस्फोट, विनयभंग, जाळपोळ, लैंगिक अत्याचार इत्यादी अनेक समस्या स्त्रियांच्या बाबतीत भारतीय समाजात दिसून येते.

स्त्री व घटनात्मक तरतुदी :-

भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान समाज आहे. 'पुरुषप्रधान' संस्कृतीमुळे पुरुषांनी सर्व अधिकार स्वतःपर्यंत सिमित ठेवले, स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यामागचे मुख्य कारण त्यांना पुरुषांसमोर जाऊ न देणे हा होय. आपण स्त्रियांच्या गौरवाचा इतिहास वाचतो तेव्हा आपणास असे लक्षात येते की समाजातील अशा स्त्रियांचे प्रमाण मुठभर होते त्या देखील उच्चभू समाजातील होत्या .

भारतीय संस्कृतीमध्ये 'स्त्री' ला महानशक्ती संबोधल्यात येते. वैदिक काळात तर स्त्री प्रत्येक क्षेत्रात सामाजिक, धार्मिक, आध्यात्मिक व राजकीय क्षेत्रात पुरुषांसोबत सहभागी राहत होती.

भारतातील स्त्रियांना कायद्याने अधिकार प्राप्त झालेले आहेत, संपत्तीच्या बाबतीत अधिकार, कार्यक्षेत्र संबंधी अधिकार, स्वतःच्या व्यक्तिगत सुरक्षेच्या बाबतीत, पंचायती राज व्यवस्थेत सहभागी होण्या बाबतीत, संबंधीत सर्व अधिकार कायद्यानेच प्राप्त झालेले आहेत. कुटूंबाला प्राधान्य देणारी स्त्री ही स्वतःच्या अधिकारापासून वंचित आहे. त्यामुळे ती सक्षम स्त्री बनलेली नाही. त्यासाठी तिला मिळणाऱ्या अधिकाराची जाणिव असणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

शिक्षणाची कमतरता व अधिकाराविषयी जाणीव असल्यामुळे कौटुंबिक स्तरावर स्त्रियांना मिळणारी वागणुक योग्य नाही. स्थिती सुधार तसेच त्यांचा विकास साधण्यासाठी संविधानाने स्त्रियांना अनेक अधिकार दिलेले आहेत. असे असले तरी स्त्रियांनी आपल्या विचारसरणीत बदल करणे आवश्यक आहे हे परिवर्तन आणण्यासाठी त्यांना शिक्षा व आर्थिक स्वावलंबनाची गरज आहे. आज 'सार्वभौमिक मानवधिकार घोषणापत्र' अस्तित्वात येऊन ६९ वर्ष झालीत तरी आपल्या समाजात रोज स्त्रियांच्या बाबतीत मानवाधिकारचा अवलंब होतांना दिसत नाही. स्त्रियांना नेहमीच आर्थिक, धार्मिक, राजकिय समाजीक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात उपेक्षा सहन कराव्या लागतात. निसर्गात स्त्री ही शारिरीकदृष्ट्या कमजोर तसेच आर्थिकदृष्ट्या पुरुषांवर अवलंबून असल्यामुळे तिला समाजात दुय्यम स्थान प्राप्त झालेले आहे. पिढ्यानपिढ्या होत असलेला अन्याय, अत्याचार ह्यामुळे सवतःच्या अधिकारासाठी स्त्रियांना संघर्ष करावा लागतो.

संविधानाने दिलेले अधिकार आणि कायदे हे स्त्रियांच्या बाजूने असतांना देखिल त्यांना समाजात होणाऱ्या अन्यायाला समोर जावे लागते तसेच अन्याय सहन करावा लागतो. स्त्रियांनी त्यांच्या बाजूने असणारे कायदे व प्राप्त झालेले अधिकार ह्याविषयी जागृत असणे ही आज समाजाची गरज आहे, असे झाले तरच स्त्रिया ह्या सक्षम बनून समाजनिर्मितीत महत्वाचे योगदान करू शकतील. कुटुंबात वावरतांना स्त्रियांना अनेक गंभीर शोषणाला समोर जावे लागते. भ्रूण हत्या, शिशू हत्या, हुंडाबळी, मारझोड, शारिरीक व मानसिक छळांला समोर जावे लागते. त्यामुळे कुटुंबात व समाजात वावरतांना तीच्यामध्ये असुरक्षितपणाची जाणिव येते. शिक्षणाच्या बाबतीत देखिल पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान आहे. खास करून ग्रामिण भागात मुलींच्या शिक्षणाला तेवढे महत्त्व दिले जात नाही.

जाहिरात दुरदर्शन सिनेमा ह्यामध्ये स्त्रियांना वापरण्याची वस्तु ह्या प्रमाणे चित्रित करतात. लोकसंख्येच्या जवळपास अर्धी संख्या स्त्रियांची असून देखिल समाजामध्ये योग्य स्थान प्राप्त करण्यास ती असमर्थ राहिली त्याकरीता स्त्रियांना प्राप्त झालेले अधिकाराविषयीचे अज्ञान हे कारण होय. ह्या अधिकाराविषयी जागृत झाल्यावरच त्या सक्षम महिला बनतील व त्यांच्यावर होणारा अन्याय, अत्याचार शोषण विरुद्ध पेटून उठतील. अन्याय करणाऱ्याला कठोर शिक्षा देण्यास खंबीरपणे उभ्या राहतील असे झाल्यावरच स्त्री सक्षम झालेली आहे असे मानण्यात येईल.

महिला सक्षमीकरणासाठी भारतीय संविधानाने ब्रिटिश राजवटी पासून प्रयत्न सुरू केलेले होते. इंग्रजांच्या काळात १८५६ मध्ये 'विधवा विवाह' संबंधी कायदे तयार केले. भारतीय दण्ड संहिता १८६० मे महिलांच्या विरुद्ध राहणाऱ्या अपराधाबद्दल कठोर दंडाची शिक्षा धारा ३५४ मध्ये स्त्रियांचा विनयभंग करणे ३६६ मध्ये अपहरण, धारा ३७६ बलात्कार, धारा ४९८ (क) निर्दयतापूर्वक व्यवहार तसेच धारा ५०९ व ४१० मध्ये स्त्रीयांचा अपमान करणे ह्यांना दण्डनीय अपराध म्हणून घोषित केले गेलेले आहे.

१८९० मध्ये 'सती प्रथा निषेध अधिनियम' पारित केला गेला. १८९१ मध्ये 'बाल विवाह' बंद करण्यासाठी कायदा बनविण्यात आला होता. हुंडाबंदी, स्त्री पुरुष समानता, संबंधीत अनेक कायदे इंग्रजांच्या काळात तयार करण्यात आले होते. परंतु स्त्रियांच्या स्थितीत उल्लेखनीय बदल झालेला दिसून येत नाही.

संविधानात सांगितल्याप्रमाणे अनुच्छेद १४, १५, (३४) १६, १९, २३, २४, ३९(D), ४२, ३७ २३४ (DT) महिला सक्षमीकरण व समानतेसाठी सर्व वर्ग तसेच सर्व क्षेत्रांतील विकास साधण्यासाठी प्रेरित करण्यात आले. समाजात स्त्रियांचे होणारे शोषण, छळ थांबविण्यासाठी व स्त्रियांची परिस्थिती सुदृढ करण्याकरीता 'देहेज निषेध अधिनियम-१९६१' पारित केला, हुंडा घेणे व हुंडा देणे कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला होता. कामगार स्त्रियांनी समाजात आर्थिक समानताचे अधिकारासाठी 'समान परिश्रमिक अधिनियम १९७६' उपयोगात आणले होते. नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर विवाहीत स्त्रीने आत्महत्या करणे 'सती निषेध अधिनियम' १९८७ च्या अंतर्गत पाबंदी करण्यात आली. गर्भावस्था मध्ये भ्रूण हत्याच्या विरुद्ध 'गर्भलिंग निदान चाचणी अधिनियम १९९४' मध्ये लागू करण्यात आली.

'१९६१' मध्ये 'प्रसूति प्रसुविधा अधिनियम' लागू करण्यात आला. ह्या अंतर्गत कायद्यानी महिलांना प्रसूतिची सुविधा उपलब्ध करण्यात आली. '१९५६' मधे 'वेश्यावृत्ती निवारण अधिनियम' पारित झाला ह्या अंतर्गत स्त्रियांना अनैतिक कार्य किंवा बळजबरीने देहविक्री व्यापार करण्यास भाग पाडणे दण्डनीय अपराध आहे. '२००५' 'ऑगस्ट मध्ये संसदेत 'कौटुंबिक हिंसा महिला सुरक्षा बिल' पारित करण्यात आले. २६ ऑगस्ट २००५ रोजी हा कायदा सर्वत्र लागू झाला.

स्त्री अधिकाराला सक्षम बनविण्यासाठी मुलींना हा अधिकार प्रदान करण्यात आला की, बालिक होण्याच्या आधी जर तिचा विवाह करण्यात येत असेल तर त्याला ती विरोध करू शकेल. हया करिता सरकारने जे 'विवाह कानून अधिनियम १९७६', विशेष विवाह अधिनियम १९५४' तथा हिंदू विवाह अधिनियम १९५५ मध्ये संशोधन करून स्त्रियांना तो अधिकार प्राप्त करून दिला.

स्त्रियांच्या सुरक्षेसाठी ३१ जानेवारी १९२२ मध्ये 'राष्ट्रीय महिला आयोग' हे बिल तयार केले त्यात मुलींचा पाठलाग करणे, स्त्रियांच्या शाालीनतेला आघात होईल असे किंवा आपत्तीजनक वस्तु पाठविणे हे कायद्याच्या भाषेत अपराध मानण्यात आलेले आहे. याची तरतूद IPC धारा ५०९, ५०९ (वी) तसेच ३५४ च्या अंतर्गत कायद्याने गुन्हा आहे.

सारांश

उपरोक्त विवेचनावरून असे लक्षात येते की, स्त्रियांचे समाजातील स्थान पुरुषाचे समतुल्य करायचे असेल तर संविधानाने दिलेले हक्क, मानवाधिकार याविषयी जागृत असणे गरजेचे आहे. तसेच स्त्रियांचे शैक्षणिक सक्षमीकरण होणे ही काळाची गरज आहे. असे लक्षात येते. स्त्रियांनी आर्थिक व मानसिक स्वावलंबी होणे आवश्यक आहे. देशातील प्रत्येक सृजण नागरिकाने महिलांवर होणाऱ्या अन्याय शोषणाला थांबविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तेव्हा महिलांचे सक्षमीकरण घडून येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) भागवत विद्युत (२००४) 'स्त्री प्रश्नांची वाटचाल', पुणे प्रतिमा प्रकाशन.
- २) काळदाते, सुधा (२००५) 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या', औरंगाबाद : विद्या बुक पब्लिशर्स.
- ३) लांजेवार ज्योती (२००५) 'भारतीय समाज आणि स्त्री' पुणे सुगावा प्रकाशन
- ४) महरोत्रा ममता 'महिला अधिकार और मानव अधिकार' प्रभात प्रकाशन, दिल्ली.
- ५) नन्द किशोर कुमावत 'भारतीय महिला व मानवधिकार' <https://www-pravkta.com>

मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसा

डॉ. प्रकाश बाबुराव तितरे

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, विवेकानंद महाविद्यालय,
भद्रावती जि. चंद्रपूर

गोषवारा:

मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसाचार स्वतंत्र विषय आहेत. तरीही त्याचा संबंध जवळचा आहे. तसेच त्यांचा एकमेकांवरफार गंभीर रितीने परिणाम होतो. घरगुती हिंसाचारात शारीरिक, मानसिक आणि लैंगिक आरोग्यासह हानी होणे याचा समावेश असतो. पूर्वी घरगुती हिंसाचार हा अभ्यासाचे एक मर्यादित क्षेत्र होते. परंतु जागतिक संघटनांमुळे घरगुती हिंसाचारांच्या धारणेमध्ये बदल झाला आहे. आज मात्र घरगुती हिंसाचार आणि मानवी हक्कांचा गंभीर मुद्दा म्हणून व्यापकपणे विचार केला जात आहे. राजकीय सिध्दांतांच्या कल्पनेतून स्वातंत्र्य आणि स्वायत्तता व्यक्तींच्या हक्कांविषयी मानवी हक्कांची संकल्पना विकसित झाली. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदा लोकांच्या स्वायत्ततेच्या संरक्षणासाठी विकसित झाला व त्यात स्वातंत्र्य हक्कांसाठी जबाबदार व गैरवापरासाठी जबाबदार असलेले कायदेकरण्यात आले.

जागतिक अनेक समस्यांपैकी घरगुती हिंसा ही एक महत्वाची समस्या आहे. ती एक व्यक्ती म्हणून स्त्रियांचे मूल्य कमी करते आणि त्यांच्या सन्मानाला नकार देते. त्यामुळे हे मानवाधिकाऱांचे गंभीर उल्लंघन आहे. घरगुती हिंसा ही वारंवार होणारी गैरवर्तनाची ही एक मालिका आहे जी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात महिलांच्या सहभागावर परिणाम करते. त्यामुळे मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसाचार हा विषय प्रस्तुत संशोधन लेखाकरीता घेतलेला आहे.

बिजशब्द :मानवाधिकार, घरगुती हिंसाचार, संयुक्त राष्ट्रसंघ, भारतीय राज्यघटना

संशोधनाचा उद्देश, पध्दती आणि अभ्याससाहित्य :

मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसाचार हा विषय संशोधन लेख लिहिण्याकरीता घेण्यामागचे कारण आज आपण विकसीत होत आहोत पण आज घरगुती हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. प्राचीन काळी जो घरगुती हिंसाचार दिसून येत होता त्याचे स्वरूपात आमुलाग्र बदल झालेला आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेखाचा उद्देश मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसाचार यामधील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे हा आहे. या अध्ययनासाठी इंटरनेट, प्रकाशित पुस्तके, वृत्तपत्रातील लेख, पूर्वी प्रकाशित झालेले संशोधन लेख या दुय्यम साहित्यांद्वारे माहिती संकलीत केली आहे.

प्रस्तावना:

“महिलांवरील हिंसा हे मानवाधिकाऱांचे सर्वात लज्जास्पद उल्लंघन आहे, कदाचित सर्वात व्यापक आहे. त्याला भौगोलिक, सांस्कृतिक किंवा संपत्तीची कोणतीही सीमा नसते. जोपर्यंत हे चालू आहे तोपर्यंत आपण समानता, विकास आणि शांततेच्या दिशेने वास्तविक प्रगती करत असल्याचा दावा करू शकत नाही.” कोफी अन्नान, संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे माजी सरचिटणस.

महिला विकास व मानवी हक्क यांचा निकटचा संबंध आहे. स्त्रियांच्या मागासलेपणाचे महत्वाचे कारण त्यांना आतापर्यंत अनेक मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते हे होय. मानवसमाजाचा महत्वाचा घटक असूनही पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क मिळत नाही. त्यामुळे तिला आपला सर्वांगीण विकास करण्याकरीता मूलभूत मानवी हक्क मिळावेत अशी व्यवस्था करणे

गरजेचे आहे. स्त्रियांना मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवल्यामुळे स्त्रियांच्या विकासाला पायबंद तर बसलाच परंतु संपूर्ण मानवजातीच्या प्रगतीलाही खीळ बसली. समाजातील निम्मी लोकसंख्या मागासलेल्या अवस्थेत राहते किंवा तशी ठेवली जाते. तेव्हा त्या समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची अपेक्षा आपण करू शकत नाही.

भारतात प्राचीन काळापासून स्त्री ही पुरुषांच्या मार्गातील अडसर आहे अशा दृष्टिकोनातून स्त्रियांकडे पाहिले जात आहे. जगातील इतर देशांतील स्त्रियांची अवस्थाही यापेक्षा फारशी वेगळी नाही. साधारणतः विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून स्त्रियांच्या अवस्थेत व सामाजिक स्थानात बदल होवू लागला. स्त्रियांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातही परिवर्तन होण्यास सुरुवात झाली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्त्रियांवरील निर्बंध कमी होवू लागले.

स्त्रियांवरील घरगुती हिंसाचार :

महिलांचे घरगुती हिंसाचार अधिनियम, २००५ मध्ये भारतात लागू करण्यात आला. या अधिनियमात एकूण ३७ कलमे आहेत. 'घरगुती हिंसा' या कायद्यात परिभाषित केली आहे. कोणत्याही प्रकारची मानसिक व शारीरिक इजा, शारीरिक छळ, लैंगिक छळ, शाब्दिक छळ, भावनिक छळ व आर्थिक छळ हत्यादी या कायद्यानुसार महिलांना संरक्षण मिळविण्याचा अधिकार आहे. शारीरिक छळ मध्ये शारीरिक त्रास, वेदना व जिवाला धोका किंवा इजा तसेच आरोग्यास हानिकारक धोका, प्राणघातक हल्ला, गुहेगारी कृत्य तसेच धमकी याचा समावेश होतो. लैंगिक छळ मध्ये असे कोणत्याही प्रकारचे लैंगिक कृत्य ज्याने त्या स्त्रीची प्रतिष्ठा खराब होईल, मानहानी किंवा अप्रतिष्ठा होईल इत्यादींचा समावेश होतो. अनेकदा लैंगिक हिंसाचाराकडे दुर्लक्ष होतो कारण पीडित व्यक्ती भय आणि सामाजिक बदनामिमुळे लपवित असते. शाब्दिक छळ मध्ये मूल नाही किंवा मुलगा नाही म्हणून अपमानस्पद वगणूक किंवा मानहानी करणे, तसेच मानसिक छळ याचा समावेश होतो तर आर्थिक छळ मध्ये आर्थिक साधनांना हिरावून घेणे, साधन संपत्तीत वाटा न देणे, उपलब्ध असलेल्या आर्थिक संधी आणि सुविधा नाकरणे याचा समावेश होतो. या कायद्यानुसार घरगुती हिंसाचार झाल्यास महिलांना संरक्षण मिळवून देण्यात येते.

स्त्रियांना केवळ दुय्यम वागणूक दिली जाते असे नाही तर त्यांच्यावर विविध प्रकारे अत्याचार केले जातात. त्याची व्याप्ती मोठी आहे. शारीरिक व मानसिक स्वरूपाचे अत्याचार केले जातात तसेच वैयक्तिक, कौटुंबिक व सामाजिक स्वरूपाचेही अत्याचार केले जातात. पतीकडून पत्नीला होणारी मारहाण, हुंडाबळी, स्त्रियांचे अपहरण, बलात्कार, विनयभंग, लैंगिक छळ, अनैतिक कामाकरीता स्त्रियांचा व्यापार, कामाच्या तसेच नोकरीच्या ठिकाणी होणारे स्त्रियांचे लैंगिक शोषण, बालीका हत्या, स्त्रीभ्रूणहत्या इत्यादी स्त्रियांवरील अत्याचाराची ठळक रूपे सांगता येतील. विशेष म्हणजे गरीब कुटुंबात व समाजात स्त्रियांवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार होतातच तसेच श्रीमंत कुटुंब व समाजातही परिस्थिती वेगळी नाही.

संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि महिलांचे हक्क व अधिकार :

स्त्रियांच्या हक्कांच्या प्रश्नाला चालना देण्याकरीता संयुक्त राष्ट्रसंघाने पुढाकार घेतला त्यामुळे या प्रश्नाकडे जागतिक समुदायाचे लक्ष वेधले गेले. लिंगभेदासह कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता मानवी हक्क व मूलभूत स्वातंत्र्ये मिळावेत हे उद्दिष्ट असल्याचे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेत नमूद आहे. १९४६ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने स्त्रियांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्या समस्या दूर करण्यासाठी महिला आयोगाची स्थापना केली. महिलांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळावे आणि स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व मान्य व्हावे या दृष्टीने महिला आयोगाने महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली आहे. १९५२ मध्ये महिलांच्या राजकीय हक्कांचा ठराव संमत केला. तसेच १९५७ मध्ये विवाहित महिलांच्या राष्ट्रीयत्वाचा ठराव संमत

केला. तर १९६२ मध्ये विवाह, विवाहाचे किमान वय व नोंदणी यासंबंधीचा ठराव संमत केला. १९६७ मध्ये महिलांविरुद्धचा दुजाभाव किंवा भेदभाव दूर करण्यासंबंधीचा जाहिरनामा स्वीकृत केला. १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरे केले. या निमित्ताने आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. या परिषदेत महिलांचे हक्क आणि त्यांच्या समस्या संबंधी अनेक ठराव संमत करण्यात आले. महिला संबंधीत विविध प्रश्नांचा अभ्यास करणे आणि महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराची दखल घेण्याच्या उद्देशाने १९८५ मध्ये महिला विकास निधीची स्थापना संयुक्त राष्ट्रसंघाने केली. महिला समानता, विकास व शांततेचे दशक म्हणून १९७६ ते १९८५ म्हणून साजरे केले. १९८० मध्ये कोपनहेगन येथे, १९८५ मध्ये नैरोबी येथे तर १९९५ मध्ये बिजिंग येथे महिला परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. जागतिक समुदायाने लिंग समानता प्रस्थापित करण्याच्या बाबतीत कितपत प्रगती केली याचे मूल्यामापन करण्याकरीता २००० मध्ये विशेष अधिवेशन बोलावण्यात आले. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरुवातीपासूनच महिलांच्या घरगुती हिंसाचार व समानतेचे तत्त्व डोळयासमोर ठेवून कार्य केले आहे.

मानवी हक्क आणि घरगुती हिंसाचार यासंबंधी भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी :

भारताच्या राज्यघटनेत महिलांचे हक्क आणि हितरक्षणासाठी अनेक महत्त्वाच्या तरतुदी केल्या आहेत. राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेतच सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देण्यात आली आहे. घटनाकारांनी मूलभूत हक्कांची तरतूद करताना स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व प्रमाण मानले आहे. समतेचा हक्क, कायद्यापुढे समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण, भेदभावाचा अभाव, संधीची समानता हे मूलभूत हक्क देण्यात आले आहे. भारतीय राज्यघटनेत ह्या हक्कांबरोबरच स्वातंत्र्याचा हक्क, पिळवणुकीविरुद्धचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क तसेच घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क इत्यादी हक्कांचा अंतर्भाव आहे. मूलभूत हक्कांसोबतच मूलभूत कर्तव्येही भारतीय राज्यघटनेत दिली आहेत. महिलांना समानतेची वागणूक देण्यासंबंधी आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासंबंधी कर्तव्य दिली आहेत.

भारतीय राज्यघटना मूलभूत अधिकारांची हमी देते, जी आपल्याला घरगुती हिंसाचाराला आव्हान देण्याकरीता मार्गदर्शन करते. कलम १४ नुसार राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात पुरुष आणि स्त्रियांसाठी समान हक्क आणि संधी. कलम १५ नुसार लिंग, धर्म, जाती इत्यादी कारणांवर भेदभाव करण्यास मनाई. कलम १५(३) नुसार राज्यांना महिलांसाठी सकारात्मक उपाययोजना करण्याचे सामर्थ्य आहे. तर कलम १६ नुसार सार्वजनिक नेमणुकीच्या बाबतीत समान संधीची तरतूद भारतीय राज्यघटनेत आहे.

भारतीय राज्यघटनेत मार्गदर्शक तत्त्वे दिलेली आहेत. स्त्री-पुरुष समानता आणि स्त्रियांच्या हक्कांचे रक्षण यावर भर दिला आहे. प्रौढ मताधिकाराच्या तत्त्वाचा स्वीकार केल्यामुळे देशातील सर्व प्रौढ स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. यामुळे समानता प्रस्थापित होण्यास मदत झाली आहे. त्र्याहत्तरावी घटनादुरुस्ती मुळे पंचायत राज्यसंस्थांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. यामुळे घरगुती हिंसाचार कमी होण्याकरीता व महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाकरीता महत्त्वाचे ठरले आहे. चौऱ्याहत्तराव्या घटनादुरुस्ती मुळे महिलांसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. सर्व महत्त्वाच्या घटनात्मक अधिकार पदांसाठी महिलांना पात्र ठरविण्यात आले आहेत. त्यामुळे राष्ट्रपती, प्रधानमंत्री, मुख्यमंत्री इत्यादी पदे महिलांनी भूषविली आहेत.

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग :

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना मानवाधिकार संरक्षण अधिनियमच्या कलम ३ अंतर्गत करण्यात आली. या आयोगाच्या मध्यमाने घरगुती हिंसाचारावर नियंत्रण करण्याचा प्रयत्न भारतात केला जात आहे. आयोगाने मानव अधिकारांच्या बाबतीत महत्त्वपूर्ण काम केले आहे.

मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसाचार संबंधी महिलाभिमुख कायदे :

महिलांच्या कल्याणासाठी व हक्काचे रक्षण करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक कायदे संमत केले आहेत. अनैतिक व्यापार (प्रतिबंध) कायदा १९५६ (सन १९८६ च्या दुरुस्तीसह), मातृत्व लाभ कायदा १९६१, हुंडाबंदी कायदा १९६१ (सन १९८६ च्या दुरुस्तीसह), स्त्रियांचे असभ्य प्रदर्शन (प्रतिबंध) कायदा १९८६, सतीप्रथा (प्रतिबंध) कायदा १९८७, राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९०, कौटुंबिक हिंसेपासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५, बालविवाह बंदी कायदा २००६ असे अनेक कायदे तसेच हिंदू विवाह कायदा, वारसाहक्क कायदा याबरोबरच कामगारविषयक अनेक कायद्यांमध्ये स्त्री कामगारांना संरक्षण देण्यासंबंधी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. कायदे तयार करून व त्याची अंमलबजावणी करून घरगुती हिंसाचार कमी करणे व महिलांना संरक्षण देण्याचे काम भारतात होत आहे.

निष्कर्ष :

भारतातील स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीचा वस्तुनिष्ठ आढावा घेतला तर आपणास अशा निष्कर्षाप्रत यावे लागते की, भारतीय समाजाने स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व आजही मनापासून स्वीकारलेले नाही. एकविसाव्या शतकातही भारतीय महिलांना अनेक प्रकारच्या गंभीर समस्यांशी झुंज द्यावी लागत आहे. भारतीय पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण अद्यापही पुरेसा निकोप नाही. घरगुती हिंसा ही मानवी हक्कांची गंभीर समस्या आहे आणि जेव्हा या समस्या सामायिक केल्या जातात तेव्हाच त्या मिटविता येतात. भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क, कर्तव्य, मार्गदर्शक तत्त्वे यामुळे महिलांना संरक्षण देण्यात आले आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने सुरूवातीपासूनच महिलांच्या घरगुती हिंसाचार व समानतेचे तत्त्व डोळ्यासमोर ठेवून कार्य केले आहे. प्रत्येक देशात घरगुती हिंसाचाराशी संबंधित कायदे करण्यात आले आहे. भारतातही अनेक कायदे करण्यात आले आहेत. त्या कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्याच्या दिशेने कार्य केले पाहिजे तसेच कठोर शिक्षा द्यायला पाहिजे. घरगुती हिंसाचाराबाबत लोकांमध्ये हळूहळू जागरूकता वाढत आहे. शैक्षणिक बदल, कायदेशीर मदत, समुपदेशन, पुनर्वसन आणि स्वयं नियामक मार्गदर्शक तत्त्वे यामुळे घरगुती हिंसाचारा कमी होण्यास मदत होते.

संदर्भसूची :

१. पाटील व्ही. बी. —मानवी हक्क, के सागर, के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे २००९
२. मिसाळ चंद्रकांत —मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या, व्हिजन अॅकॅडमी, सदाशिव पेठ, पुणे २०१२
३. दुबे मधु मंजरी —मानव अधिकार, राज पब्लिशिंग हाउस, जयपुर २००४
४. पलाइ अरूण कुमार —भारत का राष्ट्रीय मानव अधिकार अयोग, राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली १९९९
५. चतुर्वेदी अरूण व लोढा संजय —भारत मे मानव अधिकार, पंचशील प्रकाशन, जयपुर २००५
६. धोंगडे अश्विनी —स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि. १९९३

७. <https://www.naaree.com/domestic-violence-human-rights-violation/>

इतिहासलेखनात अंतोनिओ ग्रामची यांचे योगदान

प्रा.डॉ. अनंत आ. रिंहे

यशवंत महाविद्यालय, सेलू जि. वर्धा

इतिहास लेखनामध्ये इमॅन्युअल कांट, हेगेल, कार्ल मार्क्स, लिओपोल्ड रॅन्के, आर.जी. कॉलींगवुड, अर्नाल्ड टॉयम्बी, या विचारवंतांच्या इतिहास लेखनासोबतच अंतोनिओ ग्रामची यांचा सुद्धा इतिहास लेखनात महत्वाचा वाटा आहे. अंतोनिओ ग्रामची यांनी आपल्या इतिहास लेखनात ज्या पैलुवर भर दिलेला आहे, त्या पैलुंचा ऊहापोह प्रस्तुत शोध निबंधातून करण्यात आलेला आहे.

अंतोनिओ ग्रामची हे इटालीमध्ये उच्च शिक्षण घेत असतांना त्यांचा मार्क्सवादी गटांसोबत संबंध आला. इ.स. १९१५ मध्ये ते २४ वर्षांचे असतांनाच इटालियन साम्यवादी पक्षाचे सदस्य बनले. पहील्या जागतीक महायुद्धाच्या पश्चात इटालीत मुसोलिनीच्या नेतृत्वात उदयाला आलेल्या राजवटीवर अंतोनिओ ग्रामची यांनी शासनाच्या विरोधात लेख लिहून शासन उलथून पाडण्यासाठी संगठीत कार्यवाही करण्याचे आवाहन केले होते. इटालियन साम्यवादी पक्षाचे सरचिटणीस बनल्यानंतर हे क्रांतीकारी चळवळीचे आयोजन करण्याचे मार्ग आखू लागले होते त्यामुळे इटालियन सरकारने त्यांना इ.स.१९२६ मध्ये अटक करून २० वर्षांची कारावासाची शिक्षा ठोठावली होती.

अंतोनिओ ग्रामची यांनी तरुंगवासाच्या दरम्यान लिहीलेली पत्रे आणि बंदीगृहातील इतर कैद्यांशी केलेल्या चर्चेच्या त्यांनी केलेल्या नोंदी, जागतीक दुसऱ्या महायुद्धानंतर त्यांचे हे लिखान ग्रंथ रूपाने प्रकाशीत झाले. इ. स. १९२१ ते १९२६ या दरम्यान ग्रामची यांनी जे लेख लिहीले त्या लेखांचा संग्रह **Selections from political writings** या शिर्षका खाली प्रकाशित झाला. त्या नंतर इ.स. १९२६ मध्ये त्यांना अटक झाल्यानंतर बंदीवासाच्या दरम्यान त्यांनी केलेल्या लिखान **Selections from prison notebooks** मध्ये प्रकाशित झाले आहे. या ग्रंथात त्यांनी राजकीय तत्वज्ञानाच्या क्षेत्रात नवे सिद्धांत मांडले, मार्क्सच्या वैचारीक भुमीकेचा नवा अन्वयार्थ लावला, मुसोलिनीच्या उदयाची तात्वीक मिमांसा केली आणि एकुण जागतिक स्तरावर समाजवादाच्या प्रसाराचे व न्हासाचे चिकित्सक विश्लेषण केले. त्यांच्या लिखानातून व्यक्त होणाऱ्या प्रगल्भ विचारांनी बुद्धीजीवी वर्गावर निश्चित ठसा उमटविलेला दिसून येतो. इ.स. १९६० नंतर युरोपात जो नव मार्क्सवाद उदयाला आला त्यामागे ग्रामचीच्या लिखानाची प्रेरणा होती. विसाव्या शतकात इटालिन विचारवंत अंतोनिओ ग्रामची यांनी सबल्टन चा विचार मांडून वंचितांच्या इतिहासाकडे पाहण्याची नवि दृष्टि दिली. सबल्टन याला मराठीमध्ये 'वंचित' असा शब्द प्रयोग रूढ झाला आहे. आपल्या नैसर्गिक अधिकारापासून वंचित असलेले गट, लोक यांचा समावेश या **Category** मध्ये करता येतो. ग्रामची याने 'प्रिझन नोट्स' नावाचा ग्रंथ लिहून त्यामध्ये 'दि नोट्स ऑन इटालियन हिस्ट्री' या मध्ये वंचितांच्या इतिहासासंबंधी आपली सबल्टन इतिहासाची संकल्पना मांडली आहे. सत्ताधारी वर्ग व वंचित वर्ग यांचा इतिहासाकडे बघण्याचा दृष्टीकोण वेगळा असतो. ग्रामचीच्या मते, सत्ताधारी वर्गाचे एकत्व हे राजसत्तेशी निगडीत असते म्हणूनच सत्ताधारांच्या इतिहास राजसत्तेशी निगडीत असतो. वंचितांचा इतिहास अभ्यासत असतांना सत्ताधारांच्यांनी आपले हितसंबंध जपण्यासाठी वंचितांचा केलेल्या अधिक्षेप हा इतिहास लेखनाचा विषय ठरतो.

आर्थिक उत्पादन प्रक्रिये मध्ये वंचित सामाजिक गटाची होणारी निर्मीती, विकास आणि संक्रमण तसेच वर्चस्ववादी राजकिय प्रक्रीयेशी त्यांचा सक्रिय व निष्क्रिय संबंध, त्यांचा स्वतःचा त्या कार्यक्रमाशी असणारा संबंध, त्यावर त्यांनी टाकलेला प्रभाव यासारख्या मुद्द्यानुसार वंचितांचा इतिहास लिहावा असे ग्रामची सुचवितांना आपल्याला दिसून येते. संस्कृतिसमुहापैकी तळागाळातला सर्वसामान्य माणुस नेमके कोणते योगदान देतो याविषयीचा तत्वविचार ग्रामची यांनी दिला. ग्रामची यांच्या तत्वज्ञानात धुरिणत्वाची (Hegemony) संकल्पना महत्वाची आहे. देशाचा इतिहास केवळ राज्यकर्ते आणि शासनकर्ते यांच्यापुरताच सिमीत असत नाही. देशकारण आणि समाजकारणात विचारवंत, बुद्धीवंत, श्रीमंत यांचा प्रभाव असतो. प्रत्यक्ष राजकारणात ते नसले तरी त्यांची सत्ता राज्यकर्त्यावर दबाव आणत असते. हे सांस्कृतिक धुरीणत्व शिक्षण, धर्म, कला अशा विविध क्षेत्रातून प्रभाव गाजवित असते. ही सांस्कृतिक सत्ताच राजकिय सत्तेकडून अवेरल्या गेलेल्या समाजगटांचे शोषण होत असते. हे दुर्लक्षित, उपेक्षित घटक हा मानवी इतिहासातला महत्वाचा घटक असतो. त्याच्या स्थिती गतीची नोंद केल्याशिवाय इतिहासलेखन पुर्ण होत नाही. राष्ट्र उभारणीत या वंचित गटांचा विधायक वाटा असतो पण त्याचे श्रेय नोंदविले जात नाही. ग्रामची च्या या सांस्कृतिक धुरणीत्वाच्या मांडणीमुळे पुढे वंचितांच्या विधायक श्रेयाचा इतिहास धुंडाळण्याची प्रेरणा निर्माण झाली. रणजित गुहा, होमी भाभा, गायत्री चक्रवर्ती स्पिर्वॅक यांनी भारतीयांच्या संदर्भात वंचितांच्या इतिहासाची मांडणी करणारा एक अभ्यास प्रकल्पच हाती घेतला आणि त्यातून भारतीय इतिहासाची एक नवी मांडणी समोर आली. वंचित गटांनी आपल्या अस्मीतेसाठी दिलेल्या लढयाचाही इतिहास त्यामुळे नोंदवला गेला. हे लढे केवळ राजकिय नसून सांस्कृतिक ही होते. आपली भाषा, आपली जीवनरित, आपली मुल्ये कमी लेखली जातात, त्यासाठी त्यांना मध्यवर्ती प्रवाहात स्थान मिळण्याकरीता वंचितांनी जो संघर्ष केला, त्याचा इतिहास म्हणजे सबाल्टन स्टडीज. यातून प्रतिधुरिणत्व (Counter Hegemony) ही संकल्पना स्पष्ट झाली. धुरिणत्व आणि प्रतिधुरिणत्वच्या डावपेचातून होणाऱ्या सांस्कृतिक सत्ताकरणाची दखल घेतल्याशिवाय कुठल्याही राष्ट्राचा मानवीसमुहाचा इतिहास पुर्ण होत नाही, हा वेगळा दृष्टिकोण देणारे हे इतिहासविषयक तत्वज्ञान समकालीन कालखंडात प्रगत होत आहे.

History from below हा विचार इतिहासशास्त्रात ग्रामचीने रूढ केला. प्रत्यक्ष रणभुमीवर नसलेल्या सामान्य समाजाचा इतिहास केंद्रस्थानी माणुन ज्या प्रकारचे इतिहासलेखन होते त्यास लोकेतिहास असे संबोधले गेले. राजसत्तांच्या इतिहासापेक्षा सामान्यजनांतील स्थित्यंतरांचा विश्लेषणात्मक इतिहास हे अशा लेखनाचे स्वरूप असते. अमेरिकन राज्यक्रांतीचे व अमेरिकेतील यादवी युद्धाचे पुनर्मुल्यांकन या पध्दतीने केले गेले. अभिजनांच्या वर्चस्वातून बाजुला जाऊन जनेइतिहासाची मांडणी करणे हे या प्रक्रियेचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळे शोषितांच्या, कामगारांच्या पुर्वतिहासाचा शोध घेण्याकडे या इतिहासकारांचा कल राहीला आहे. साम्यवादी विचारातील कामगारांची हुकुमशाही, हिंसा, केंद्रीकरण, लोकशाही या संकल्पनां ऐवजी संमती, नागरी समाज, राष्ट्रीय संवेदना अशा संज्ञा-संकल्पना वापरून मुक्त मार्क्सवादी विचारातून ग्रामचीने वंचितांच्या इतिहास लेखनाचा मार्ग प्रशस्त केला आणि त्यातूनच लोकेतिहासाचा एक नवा प्रवाह जन्माला आल्याचे दिसून येते.

ग्रामची हा कट्टर मार्क्सवादी असला तरी तो मार्क्सवादाचा रूढार्थ पूर्णतः स्वीकारत नाही. भौतिक जीवन समाजाचा मुलाधार असून संस्कृती व विचार त्यावरील इमला आहे हा मार्क्सचा विचार तो पुर्णतः मान्य करीत नाही.

The German Ideology मध्ये कार्ल मार्क्स यांनी केलेल्या विधानाचे विश्लेषण ग्रामची यांनी पुढील प्रमाणे केले होते. ग्रामची म्हणतात की आर्थिक सत्ताधारी वर्ग अंकीत गटावर आपली दोन

मार्गानी सत्ता लादतो. पहिला म्हणजे दमण मार्ग. यात कायदे, नियम, प्रशासन व्यवस्था, पोलीस, दंड व्यवस्था यांचा अंतर्भाव असतो. परंतु दमन मार्गाने फार काळ सत्ता टिकविता येत नाही म्हणून दमना सोबतच अंकीत वर्गाकडून मनःपूर्वक संमती मिळविण्याचा मार्ग अधिशास्ते अंगिकारतात. त्यांच्या हितसंबंधाना पोषक होणारे विचार, नितिमुल्ये बुद्धिवंतांकडून प्रसृत करविली जातात. शिक्षण, साहित्य, धर्म यांच्या माध्यमातून ही नितिमुल्ये इतकी प्रभावीपणे अंकीत वर्गाच्या मनावर बिंबविली जातात की ती मुल्ये आपलीच आहेत, वैश्वीक आहेत, अशी अंकीत वर्गाचीपक्की धारणा बनते. अशा प्रकारे शास्त्रांची मुल्ये ही समाजाची मुल्ये बनतात. याला ग्रामची 'हेजिमनी' म्हणजे सांस्कृतिक प्रभुत्व म्हणतो. अशा प्रकारे नवी संस्कृती शास्ते निर्माण करतात व ती संपूर्ण समाजाची संस्कृती बनते.

परंतु अंकीत वर्गात एक सेंद्रिय बुद्धिवंतांचा वर्ग असतो. शास्त्रांनी निर्माण केलेल्या संस्कृतीचे शोषक रूप ध्यानात येताच त्याला प्रतिरोध करणारे विचार ते मांडू लागतात. त्या विचारांचा प्रसार होऊ लागताच रूढ संस्कृती व तिला प्रतिरोध करणारे नवे विचार यांत संघर्ष निर्माण होऊन क्रांतीला अनुकूल वातावरण निर्माण होते. हया विवेचनातून ग्रामची क्रांतीसाठी प्रतिसंस्कृतीच्या निर्मितीची गरज प्रतिपादीत करतो. भांडवलशाही उलथून पाडण्यासाठी श्रमीक वर्गाला केवळ संघटीत होऊन अन्यायाचा, शोषणाच्या जाणिवेने संघटीत होऊन भागणार नाही तर पर्यायी प्रभुत्वाची निर्मिती करावी लागेल. प्रतिसंस्कृती निर्माण करावी लागेल तरच त्यांना क्रांती घडवून आणता येईल.

ग्रामची ही मार्क्सवादी असुही त्यांनी कार्ल मार्क्स चा विधानांचा वेगळा अन्वयार्थ लावून प्रभुत्वाचा सिध्दांत आणि प्रतिसंस्कृतीच्या निर्मितीचे महत्व प्रतिपादीत केले आणि मार्क्सवादी तत्वज्ञानात क्रांतीकारी प्रेरणा देणारी शक्ती म्हणून सांस्कृतिक आशयाची भर घातली हे त्यांचे मौलीक योगदान आहे.

संदर्भग्रंथ सुची

अ.क्र.	लेखकाचे नांव	ग्रंथ	प्रकाशन
१)	आगलावे प्रदीप	सामाजीक संशोधन पध्दतीशास्त्रे व तंत्रे	श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर
२)	कोठेकर शांता	इतिहासतंत्र आणि तत्वज्ञान	श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर
३)	गाठाळ एस.एस.	इतिहासचे तत्वज्ञान	कैलासपब्लिकेशन, औरंगाबाद
४)	बोधणकर अलोणीसमाजिक संशोधन पध्दती		श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर
५)	देव प्रभाकर	इतिहासशास्त्र	ब्रेनटॉनिक प्रकाशन गृह, नाशिक
			लेखन परंपरा, संशोधन आणि अध्ययन
६)	सरदेसाई बी.एन.	इतिहासलेखन पध्दती	भडके प्रकाशन, कोल्हापुर

मानवाधिकार व घरगुती हिंसा

प्रा. सुभाष आर. गोंडाणे

भूगोल विभाग कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप,
जवाहरनगर, त. जि. भंडारा

Abstract :-

आज आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक पर्यावरणामध्ये वंशभेद, धर्मभेद, वर्णभेद, लिंगभेद, मानवनिर्मित विषमता विकसीत करणे यामुळे मानवी हक्काला धोका निर्माण होत आहे. मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी, उपाययोजना करण्यासाठी प्रादेशिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विविध अभ्यासक व संशोधक 'मानवाधिकार' या विषयाचा अभ्यास करित असून ही जमेची बाजू आहे.

कोणत्याही व्यक्तीचा जीवन व व्यक्ती स्वातंत्र्यावर कोणतीही स्थापीत परिस्थिती वगळून कोणालाही कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध घालता येणार नाही. व्यक्तीस मानव म्हणून जन्म घेतल्यामुळे प्राप्त होणारे सर्व मूलभूत अधिकार म्हणजे मानवाधिकार होय.

भारतीय समाजात कौटुंबिक समस्यांच्या अंतर्गत कौटुंबिक हिंसेची समस्या वर्तमान युगाची एक प्रमुख समस्या आहे. कौटुंबिक हिंसेचा तात्पर्य कुटुंबातील कोणत्याही सदस्यांसोबत अशा प्रकारचा व्यवहार आहे की, जो की शारीरिक, मानसिक रूपाने प्रताडित करित असतो किंवा ज्याला व्यवहाराच्या निर्धारित मापदंडाने विचलनाच्या रूपातही पाहिले जात असते.

हिंसाचारात वैवाहिक अत्याचार, कौटुंबिक अत्याचार, स्त्री-भ्रूणहत्या, वैवाहिक बलात्कार, अपहरण, फसवणूक, सामुहिक बलात्कार, विवाहाचे आमिष, विनयशीलतेचा अपमान, सक्तीचे पेशा व्यवसाय, मानसिक शोषणहत्या, ॲसिड फेकून केलेली हिंसा, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक शोषण, वृद्धांवरील अत्याचार असे काही हिंसाचाराचे स्वरूप पाहावयास मितात.

भारतात महिला उत्पीडन किंवा महिलाविरुद्ध हिंसेची समस्या नवीन नसुन भारतीय समाजात महिला अपमान, यातना, शोषणाची शिकार राहिलेली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांना सुरक्षा व संरक्षण प्रदान करण्याकरिता अनेक कायदे तयार केले असले तरीही असंख्य महिला आताही हिंसेची शिकार होत आहे. या हिंसेचे अपराधकर्ता कोण लोक आहेत? हे जाणून घेणे तेवढेच महत्वाचे आहे.

मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसा या दोन बाजू आहेत. मानवाधिकारात मानवाला मिळालेले हक्क सांगितले आहे. तर घरगुती हिंसाचारात 'बळी तो कान पिळी' याचा सर्रास वापर होत आहे. समाजव्यवस्थेने स्त्री अबला समजून तिच्या अधिकारावर अतिक्रमण केले त्यामुळे स्त्रियांची स्थिती दयनीय बनत गेली. संपूर्ण समाजाने स्त्रियांचे महत्व समजायला हवे व कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्याच्या संदर्भात संपूर्ण समाजाने मदत करायला हवी.

२१ व्या शतकात मानव प्रगतीच्या शिखराकडे वाटचाल करित असतानाच सुख समृद्धीचा आनंद लुटीत आहे. तर दुसरीकडे व्यक्तीगत स्वार्थासाठी मानवी हक्काचे उल्लंघन करित आहे. ही मनाला वेदना देणारी बाब आहे. आज आपल्या सभोवतालच्या सामाजिक पर्यावरणामध्ये वंशभेद, धर्मभेद, वर्णभेद, लिंगभेद, मानवनिर्मित विषमता विकसीत करणे यामुळे मानवी हक्काला धोका निर्माण होत आहे. मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी उपाययोजना करण्यासाठी प्रादेशिक, राष्ट्रीय व

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विविध अभ्यासक व संशोधक 'मानवाधिकार' या विषयाचा अभ्यास करित आहेत. ही जमेची बाजू आहे.

भारतासारख्या सासंदीय शासन पद्धती राबविणाऱ्या देशामध्ये मानवाधिकार नसल्याबाबतची खंत व्यक्त केल्या गेली आणि त्यातूनच दि. १२ ऑक्टोबर १९९३ ला भारतामध्ये राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आली. संविधानाच्या कलम ३२ मध्ये सर्व भारतीय नागरिकांना घटनात्मक उपाय योजनेचा अधिकार दिलेला आहे. या अधिकारांमुळे नागरिकांना आपल्या हक्कांची जाणिव निर्माण झाली आहे.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २१ मध्ये नमुद केले आहे की, 'कोणत्याही व्यक्तीच्या जीवन व व्यक्तीस्वातंत्र्यावर कोणतीही स्थापित परिस्थिती वगळून कोणालाही कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध घालता येणार नाही.' व्यक्तीस मानव म्हणून जन्म घेतल्यामुळे प्राप्त होणारे सर्व मूलभूत अधिकार म्हणजे मानवाधिकार होय.

मानवाधिकाराची व्याख्या :-

'जन्म, जात, धर्म, लिंग, संपत्ती, राष्ट्रीयत्व, भाषा, याशिवाय मानव प्राण्याला मिळालेले अधिकार म्हणजेच मानवाधिकार होय.' यालाच नैसर्गिक किंवा मूलभूत अधिकारही म्हणतात. हे जागतिक हक्क असून सर्व स्त्री-पुरुषांना सारख्या प्रमाणात लागू पडतात.

मानवाधिकार व युनोची भूमिका :-

जागतिक स्तरावर युनोच्या माध्यमातून जे प्रयत्न झाले ते अखिल मानवी विश्वाला अबाधित ठेवण्यास उपयुक्त आहे. मानवी जीवनमुल्ये नेमकी कोणती आहेत हे ओळखून सर्वांना परस्पर सहिष्णूता, सहकार्य विश्वास वाढविण्यासाठी अनेक मार्गांनी आव्हान करून मानवी हक्काचा जाहीरनामा ठरविण्यास येवून त्यात वेळोवेळी सुधारणा करण्याचाही प्रयत्न झाला. १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काची सनद युनोने मान्य करून सर्व माणसे जन्मतःच स्वतंत्र आहेत. जन्म, लिंग, वंश, धर्म, संपत्ती या आधारे कोणताही भेदभाव होणार नाही. गरीब, श्रीमंत असाही भेद होणार नाही.

घरगुती हिंसाचार :-

भारतीय समाजात कौटुंबिक समस्यांच्या अंतर्गत कौटुंबिक हिंसेची समस्या वर्तमान युगाची एक प्रमुख समस्या आहे. भारतीय समाजात पुरुषांच्या तुलनेत महिलांची शिक्षणामध्ये टक्केवारी खूप कमी राहिलेली आहे. स्वातंत्र्याआधी महिलांना शिक्षण देणे म्हणजे एक अधार्मिक कृत्याच्या रूपात पाहिले जात होते. परिणामी आपल्या आर्थिक गरजेच्या पूर्ततेसाठी पुरुषांवर निर्भर राहत असत व कुटुंबात हिंसेचा व्यवहार केल्या जात असेल तरी या हिंसेला सहन करण्याकरिता बाध्य करित असे.

कौटुंबिक हिंसेचा तात्पर्य कुटुंबातील कोणत्याही सदस्यांसोबत अशा प्रकारचा व्यवहार आहे, जो की शारीरिक, मानसिक रूपाने प्रताडित करित असतो किंवा ज्याला व्यवहाराचा निर्धारित मापदंडाने विचलनाच्या रूपातही पाहिले जात असते.

हिंसाचाराचे स्वरूप :-

यात वैवाहिक अत्याचार, कौटुंबिक अत्याचार, घरगुती हिंसा, स्त्री भ्रूण हत्या, जन्मपूर्वीची हत्या, जन्मानंतर हत्या, वैवाहिक बलात्कार, अपहरण, फसवणूक, बलात्कार, सामुहिक बलात्कार, विवाहाचे आमिष, विनयशीलतेचा अपमान, मानवी तस्करी, सक्तीचे वेश्या व्यवसाय, मानसिक शोषण, हत्या, ॲसिड फेकून केलेली हिंसा, हुंडा, मृत्यू सन्मान हत्या, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक शोषण, अश्लीलता सक्ती, अपंग स्त्रीयांचा दुरुपयोग, वृद्धांवरील अत्याचार असे काही हिंसाचाराचे स्वरूप पाहावयास मिळतात.

भारतात महिला उत्पीडन तालीक पुढीलप्रमाणे पहावयास मिळते.

१. प्रत्येक १२ मिनीटात एक अत्याचाराची घटना होत असते.
२. भारतात प्रत्येक ५ मधून १ विवाहीत महिला कौटुंबिक हिंसेची शिकार होत असते.
३. महिलांच्या मतानुसार १५ वर्षांच्या आयुष्यासून मारपीट सहन करीत असतात.
४. प्रत्येक ७८ मिनीटात एक मृत्यू हुंड्याच्या कारणामुळे होत असते.
५. प्रत्येक ५९ मिनीटात एक यौनिक दुर्व्यवहाराची घटना होत असते.
६. प्रत्येक १६ मिनीटात एक छेडछाडची घटना होत असते.

महिलांविरूद्ध हिंसेची समस्या नवीन नसून भारतीय समाजात महिला एक लांब काळापासून अपमान, यातना आणि शोषणाची शिकार राहिलेली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या पश्चात आमच्या समाजात महिलांना सुरक्षा आणि संरक्षण प्रदान करण्याकरीता तयार करण्यात आलेले कायदे, महिलांमध्ये शिक्षणाप्रती आवड, महिलांची आर्थिक स्वतंत्रतेच्या नंतर ही असंख्य महिला आताही हिंसेची शिकार आहे. त्यांना मारले जाते, जाळले जाते. परंतु हिंसेचे अपराधकर्ता कोण लोक आहेत? हे जाणून घेणे तेवढेच महत्वाचे आहे. जे अवसादग्रस्त असतात, ज्यांच्यात हिनभावना असते आणि आत्मसन्मान कमी असतो. ज्यांच्यात व्यक्तीत्व दोष असतात आणि जो मनोरोगी असतात. ज्यांच्या स्वभावात संशयपणाची भावना अधिक असते. जे कौटुंबिक जीवनात तनावपूर्ण स्थितीचा सामना करतात. जे लहानपणी हिंसेचे शिकार झाले असतील किंवा व्यसनी असतील. अशा लोकांमध्ये हिंसा करण्याची प्रवृत्ती अधिक असते.

भारतात वृद्धाश्रमाची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच जात आहे. जे आपल्या गरजा संबंधिक अधिकारीद्वारे स्वतःची देखभाल करू शकत आहेत. परंतु ही चिंतेची बाब आहे की, भारत देशामध्ये वृद्धांची संख्या वाढत आहे. तसेच त्याचे पाश्चिमात्य देशांप्रमाणे त्याचे पालन केले जात आहे. पाश्चिमात्य देशातील संस्कृती वेगळी आहे. वृद्धांना कुटुंबामध्ये अनुपयोगी व नाकारा मानले जाते. वृद्धावस्थेला एक अपमानकारक म्हणून पाहिल्या जाते. परंतु वास्तवात असे नाही. वृद्धत्व हे वयाची एक अशी पायरी आहे की, ज्यातून प्रत्येक व्यक्तीला जावे लागते. आयुष्यभरातील स्मृती, आठवणी, अनुभव, हारजीत, सुख:दुख, इत्यादीची अमूल्य आणि अकृत भांडवलीचे नावच वृद्धत्व आहे.

स्त्रियांवर होणारा निरनिराळ्या अत्याचारापासून, कौटुंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षण व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी आजर्यत खाली दिलेले कायदे अस्तित्वात आहेत.

१. भारतीय दंड विधान कायदा १८६०.
२. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१.
३. सती प्रथा विरोधी कायदा १९८७.
४. स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन विरोधी कायदा १९८६
५. घटस्फोट कायदा १९६९
६. कुटुंब न्यायालय कायदा १९८४
७. मुस्लीम महिलांसाठी कायदा १९८६
८. गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक कायदा इत्यादी

अशाप्रकारे निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क आणि संरक्षण प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी नवीन कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५ निर्माण झाला. हिंसाचार मुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. म्हणून कौटुंबिक हिंसाचार निःसंशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे.

संयुक्तकृती समितीचा १९८९ च्या रेकमंडेशननुसार संबंधीत देशानी स्त्रियांच्या हिंसाचाराविरुद्ध संरक्षण व तसा कायदा निर्माण करावा जे आजवर राहून गेलेल्या सर्व बाजूनी स्त्री-शोषण थांबविण्यासाठी हा ठोस व निर्णायक कायदा अस्तित्वात आला. यात ठळक योजलेल्या तरतूदी पुढीलप्रमाणे —

१. या कायद्याच्या प्रकरण २ कलम ३ नुसार कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या खूप विस्ताराने दिली असून कोणत्याही स्त्रीचा प्रत्यक्ष छळ, मारहाण, धमकी, शिवागीळ तसेच लैंगिक शोषण, भावनात्मक छळ, आर्थिक छळ या सर्वांचा समावेश होतो. तसेच बेकायदेशीररित्या हुंड्यांची मागणी करून बायकोचा व तिच्या नातेवाईकाचा छळ या व अशा अनेक गोष्टींचा या व्याख्येत समावेश होतो.
२. या कायद्यांतर्गत जी पीडीत स्त्री आहे त्या स्त्रीची व्याख्या खूप विस्तारीत स्वरूपात मांडलेली आहे. उदा. ४९८-ए.भा.द.वी. या कलमाखालील पीडीत स्त्री म्हणजे लग्न झालेली स्त्री एवढाच होतो.
३. कोणतीही पीडीत स्त्री किंवा बायको ती आपला नवरा किंवा त्याच्या नातेवाईकाविरुद्ध तक्रार दाखल करू शकते. यासाठी तिला राज्य सरकारने नियुक्त संरक्षण अधिकारी, पोलीस अधिकारी, सेवा देणारी पंजीकृत संस्था यांची मदत होईल. तशा प्रकारची तरतूद या कायद्यांतर्गत झालेली आहे.
४. अत्याचारग्रस्त स्त्रीला लवकरात लवकर न्याय मिळावा या हेतूने या कायद्यांतर्गत कलम १२(५) नुसार करण्यात आलेली आहे.
५. कलम १२ नुसार पीडीत व्यक्ती किंवा तिच्या पतीने संरक्षण अधिकारी याने दंडाधिकारी विधी सहाय मिळविण्यासाठीचा आदेश काढण्यासाठी विहित नमुन्यात अर्ज करावा. या कायदयामुळे स्त्रियांचे मानवी हक्क व समाज निर्मितीत तींचे स्थान हे नक्कीच बळकट होईल. या कायदयाविषयी लोकजागृती खूप आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

मानवाधिकार आणि घरगुती हिंसाचार या दोन बाजू आहेत. मानवाधिकारात मानवाला मिळालेले हक्क सांगितले आहे. तर घरगुती हिंसाचार ही बाब अगदी विपरीत असून 'बळी तो कान पिळी' याचा सारांश वापर होत आहे. मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यातील सर्व हक्क स्त्री व पुरुष यांना समानतेने मिळाले पाहिजे असे म्हटले आहे. महिला विकास आणि मानवी हक्क यांचा निकटचा संबंध आहे. तिला आपले अधिकार प्राप्त करण्यासाठी फार संघर्ष करावा लागतो. खेड्यापाड्यात आजही स्त्रियांना त्यांच्या हक्काची जाणीव नाही. रूढी परंपरेने जखडल्या गेल्या आहेत तरी आज बहुतांश स्त्रिया सुशिक्षित असल्यामुळे त्यांना त्यांचे अधिकार व कर्तव्य यांची जाणीव होणे आवश्यक आहे. समाज व्यवस्थेने स्त्री अबला समजून तिच्या अधिकारावर अतिक्रमण केले त्यामुळे स्त्रियांची स्थिती दयनीय बनत गेली.

स्त्रीया आपल्या अधिकाराविषयी सजग आणि जागरूक होणार नाही तोपर्यंत या कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेल्या मानवाधिकाराला अर्थ उरणार नाही. संपूर्ण समाजाने स्त्रियांचे महत्व समजायला हवे व कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्याच्या संदर्भात संपूर्ण समाजाने मदत करायला हवी.

संदर्भ :-

१. डॉ. राजेश जैन, जानेवारी २००९, समाज कल्याण, केंद्रीय समाज कल्याण बोर्ड, महिला एवं बालविकास मंत्रालय, भारत सरकारची मासिक पत्रिका, नवी दिल्ली.
२. डॉ. प्रदीप आगलावे — सामाजिक समस्या व प्रश्न.
३. रा.ज. लोटे — समाजशास्त्र विषय आणि संकल्पना.
४. प्रा.पी.के. कुलकर्णी — मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय

घरगुती हिंसाचाराची कारणमिमांसा

डॉ. विठ्ठल धिनमिने

सहाय्यक प्राध्यापक श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन महाविद्यालय वडनेर जि. वर्धा

प्राचीन काळापासून महिला सामाजिक, आर्थिक व कौटुंबिक अत्याचाराच्या बळी ठरल्या आहे. भारतीय समाजात महिलांना दुय्यम स्थान देऊन अनेक हक्कापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. महिला ही पुरुषाच्या प्रगतीतील अडथळा आहे अशा भावनेक दुष्प्रतिक्रियेतून महिलांकडे पाहिल्या जात होते. महिलांचे शोषण करणे, त्यांना चिंताग्रस्त ठेवणे, चुल व मुल या दोन्ही बाबीसाठी महिलांचा जन्म झालेला आहे. असे पुरुषी मानसिकता होती. कुटुंबामध्ये व कुटुंबाबाहेरील समाजात महिला हिंसाचाराची बळी पडलेली आहे. समाजामध्ये घरगुती अत्याचार किंवा हिंसा यांचे प्रमाण वाढताना दिसून येते. घरगुती हिंसेचे प्रमुख कारण म्हणजे कुटुंब आणि समाजात ईश्या द्वेष, अपमान, अहंकार यातूनच स्त्रीयांचे सामाजिक आर्थिक व कौटुंबिक शोषण केले जाते. निसर्गाने मनुष्याच्या दोन जाती निर्माण केलेल्या आहेत यामध्ये स्त्री व पुरुष, स्त्री पुरुषाच्या तुलनेत कमजोर व नाजूक मानली जाते. लग्न झाल्यावर स्त्रीवर हात उचलण्याचा अधिकार पुरुषांना मिळतो हा समजच चुकीचा आहे. यातूनच कौटुंबिक हिंसाचाराचा जन्म होतो. परिणामतः तो वाढत जातो.

स्त्रीच्या विकासातील सर्वात मोठा अडथळा भय किंवा भितीचे वातावरण असणे हा आहे. प्रत्येक स्त्रीला भयमुक्त जिवन जगता आले पाहिजे. स्त्रीला शारीरिक मानसिक हिंसाचारापासून जिवन जगता आले तरच खऱ्या अर्थाने देशाचा सर्वांगीन विकासाचा केंद्रबिंदू निर्माण होईल. देशातील स्त्रीया धीट आणि समर्थ झाल्यानंतर आपल्यावर होणाऱ्या अत्याचाराचा सामना त्या निकाराने करू शकेल त्यांना दुय्यम स्थान न देता त्यांना समान संधी, समान हक्क, समान वागणुक दिली तर कुटुंबात व समाजात त्या कोणत्याही हिंसेच्या बळी पडणार नाही.

जेव्हा मायबहीण आपली
निर्भयपणे रस्त्यावर फिरेल
तो दिसव खऱ्या अर्थाने
खरा महिला दिवस ठरेल
असे म्हणावे लागतील

❖ कौटुंबिक हिंसाचाराची परिभाषा :

शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक, आर्थिक इत्यादी बाबींवरून महिलेला अपमानित करणे तिला शिवीगाळ करणे, तीला धमकी देणे, मारहाण करणे, दुखापत करणे, त्रास देणे, हुंड्याची मागणी करणे महिलांचे उत्पन्न स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित ठेवणे, तिला घराबाहेर काढणे, या सर्व बाबींचा समावेश कौटुंबिक हिंसाचारात होत असतो.

❖ घरगुती हिंसाचाराचे प्रकार :

१) शारीरिक हिंसाचार :

स्त्रीला मारहाण करणे, शरीराला इजा करणे, धक्का बुक्की करणे, केस ओढणे इत्यादी अनेक प्रकारच्या शारीरिक हिंसा कुटुंबामध्ये होत असताना दिसून येतात. शहरी भागापेक्षा ग्रामीण

भागामध्ये शारीरिक हिंसा अधिक प्रमाणात होत असल्याचे आढळून येते. कुटुंबातील पुरुष व्यसनाच्या आहारी गेल्यामुळे, किंवा इतर घरगुती कारणामुळे शारीरिक हिंसा कुटुंबात होत असतात.

२) लैंगिक हिंसा : (अशिल्ल फोटो काढणे)

मनाविरुद्ध वागणुक देणे, जबरदस्तीने लैंगिक संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न करणे, अशिल्ल साहित्य पाहण्यासाठी बाध्य करणे, दृष्ट व्यवहार करून अपमान करणे अशाप्रकारच्या लैंगिक हिंसा समाजात घडतांना दिसून येतात.

३) मौखिक आणि भावनात्मक हिंसा :

शिव्या देणे, अपमान करणे, संशय घेणे, चारित्र्यावर दोषारोपन करणे, हुंड्या पैसा, माहेरकडील परिस्थिती यावरून अपमान करणे, नौकरी सोडल्यास दबाव नातेवाईकास भेटण्यास मनाई करणे, इच्छेविरुद्ध विवाह लावून देणे, नापसंत व्यक्तीशी विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, आत्महत्या करण्याची धमकी देणे, वाईट नावाने बोलाविणे चारित्र्याबद्दल संशय घेणे, मुलगा झाला नाही म्हणून अपमान करणे. इत्यादी मौखिक व भावनात्मक हिंसा समाजात घडतांना दिसून येतात.

४) आर्थिक हिंसा :

घरच्या संसाराच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी असमर्थता दर्शविणे, मुलाच्या शिक्षणाच्या खर्चासाठी पैसे न देणे, मुलाचे पालन, पोषण, कपडे, औषधी उपलब्ध न करणे, कोणत्याही प्रकारचे काम करण्यास प्रतिबंध, रोजगार करण्यास प्रतिबंध, नौकरी मजुरी करण्यास प्रतिबंध, कुटुंबातकोणतेही आर्थिक स्वातंत्र्य नसणे, घरात आर्थिक बाबतीत नगण्य स्थान, पगारातून किंवा रोजगारातून आलेले पैसे काढून घेणे महिलेला तिचा पगारातील रूपये वापरण्यास मनाई करणे, भाड्याच्या घराचे भाडे न देणे. इत्यादी प्रकारच्या आर्थिक हिंसा समाजात आजही आढळून येतात.

५) स्त्री अत्याचाराची कारणे :

- पुरुषप्रधान संस्कृती :

भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये पुरुष प्रधान संस्कृती आढळून येते. समाजात प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीयांना दुय्यम स्थान दिले जाते. स्त्रीयांनी चुल आणि मुल या दोन बाबी सांभाळाव्या असा गोड समज समाजात दिसून येतात, स्त्रीयांनी पुरुषासोबत काम करावे ही मानसिकता आजही समाजात दिसून येत नाही.

- स्त्री पुरुष भेदभाव :

समाजात स्त्री-पुरुष भेदभाव केला जातो. आजही उच्चभ्रु समाजात सुध्दा मुलीपेक्षा मुलाना महत्व दिले जाते मुलाला वंशाचा दिवा म्हटले जाते. म्हणूनच आजही स्त्रीभूणहत्या समाजात होताना दिसून येतात. स्त्रीयांना दुय्यम दर्जा दिला आहे असा भ्रम समाजात दिसून येतो.

- व्यभिचारात वाढ :

वर्तमान काळात स्त्री व्यभिचाराचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. वर्तमानपत्रे, वेगवेगळ्या टी. व्ही. मालीकायामध्ये स्त्री व्यभिचाराचे प्रदर्शन केले जाते. त्यामुळे स्त्री अत्याचारास प्रोत्साहन मिळते.

- लैंगिक हिंसेचा पर्याय :

स्त्रीयावर नियंत्रण ठेवण्याचा सहज व सोपा उपाय म्हणजे लैंगिक हिंसा होय असे म्हटले जाते. पुरुष या हिंसेच्या माध्यमातून स्त्रीवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे समाजात स्त्री अत्याचार घडून येताना दिसून येते.

- **कायदयाबाबत अज्ञान व उदासिनता:**

महिलावर हिंसेचे प्रकार समाजात घडत असल्याचे महत्वपूर्ण कारण म्हणजे महीलांना कायदयाबाबत अज्ञान असते. किंवा ती हिंसा सहन करून कुटुंबाचा रोष ओढवून घेण्याची मानसिकता निर्माण करत नाही. पुरुषाविषयी तक्रार करण्याची हिम्मत स्वतःमध्ये निर्माण करू शकत नाही. कुटुंबाच्या, समाजाच्या ओझ्याखाली दबून ती हिंसाचार सहन करीत असते.

- **स्त्रीयांचे सक्षमीकरण अल्प :**

सरकारने स्त्री सक्षमीकरणाच्या अनेक उपाययोजना करून सुद्धा स्त्रीयांचे सक्षमीकरण अजूनही पूर्णपणे झालेले नाही. ती पुरुषावरच अवलंबून असल्याचे दिसून येते. कुटुंबामध्ये सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक कार्यात स्त्रीचे स्थान दुय्यम मानले जाते.

- **संपत्तीवर मालकी हक्क:**

पुरुषप्रधान व्यवस्थेवर संपत्तीवर मालकी हक्क घरातील पुरुषाचा असतो. जमिन, घर, प्लॉट व इतर संपत्ती ही बहुधा पुरुषाच्या नावे असतात त्यामुळे स्त्रीयांना निर्णय प्रक्रियेत स्थान नसते. याशिवाय स्त्रीला 'गृहीनी' अशी उपमा देऊन घरातील कामे करणे ऐवढेच अस्तीत्व असल्याची दुबळी प्रतिभा निर्माण केली जाते.

- ❖ **घरगुती हिंसेचे दुष्परिणाम :**

घरगुती हिंसेमुळे कुटुंबावर शारीरिक मानसिक व भावनात्मक प्रभाव पडतो. यामध्ये महीलांमध्ये काम करण्याची इच्छा व निर्णय घेण्याची क्षमता, उत्साह यावर विपरित परिणाम होतो. समाज, कुटुंब, शेजारी यांच्या त्या महीलांकडे पाहण्याची वृत्ती यामध्ये बदल होतो. त्या महिलेकडे दया किंवा तिरस्कार सतत सहन करावा लागतो. घरगुती हिंसेमुळे हुंडाबळी, आत्महत्या, वेश्यावृत्ती, महीलांच्या मानसिक रोगाचे प्रमाण, नैराश्यग्रस्त सार्वजनिक भागीदारीत व कार्यकुशलतेत घर पीडीत महिलांचे समाजात दुय्यम स्थान निर्माण होते. याशिवाय कुटुंबातील अपत्यावर नकारात्मक परिणाम होतो. घरगुती हिंसेतूनच कुटुंबविघटन निर्माण होते. घटस्फोट पोटगी यासारख्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात. यांचा सार्वजनिक त्रास महीला व त्यांच्या अपत्यांना होत असतो. काही प्रकरणामध्ये घरगुती हिंसाचाराचे परिणाम पीडीताच्या अपत्यांना सहन करावे लागते या सर्वांचा नकारात्मक परिणाम त्या अपत्याच्या शारीरिक, मानसिक आरोग्य व शैक्षणिक बाबींवर होतो. परिणामतः अपत्ये चांगले शिक्षण घेऊ शकत नाही.

- ❖ **स्त्री हिंसेविरूद्ध उपाय योजना:**

अत्याचार पीडीत स्त्रीयांचा संपर्क पोलीस, वैद्यकीय अधिकारी, कायदेशिर व सामाजिक या चार घटकाशी जोडला जातो. पीडीत महिलेनी या घटकाचा आधार घेवून अन्यायाविरूद्ध दाद मागता येते.

- अ) **पोलीस प्रशासन :**

घरगुती हिंसेला बळी पडलेल्या महिलेने पोलीसस्टेशन मध्ये जावून आरोपीच्या नावे एफ. आय.आर. दाखल केली पाहिजे. पोलीस स्टेशनमध्ये महिला कर्मचारी असताना त्यांना झालेल्या प्रकरणाची सखोल माहिती देवून योग्य कारवाई करण्याची मागणी केली पाहिजे. पोलीस यंत्रणेने सुद्धा अशा प्रकरणाची गंभीर दखल घेणे आवश्यक आहे.

ब) **वैद्यकीय :** अत्याचार पीडीत महिलेवर तातडीचा औषधोपचार, मलमपट्टी, शस्त्रक्रिया करून त्यांना सोबतच भावनीक व मानसिक आधार देणे आवश्यक आहे अशा रूग्णासाठी दवाखान्यात वेगळ्या कक्षाची स्थापना केली पाहिजे. या कक्षातून पोलीस वैद्यकीय अधिकारी व सामाजिक

संस्थांचा योग्य समन्वय साधून अत्याचार पीडीत महीलेची पुरेपुर व योग्य काळजी घेणे शक्य होईल. या दृष्टीने वैद्यकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्याने पुढील बाबी करणे आवश्यक आहे.

- वेळ न गमवता प्रथम उपचार पूर्ण करावे.
- पीडीत महीलेवर उपचार करताना अत्यंत नम्रपणे व सौदार्यपूर्ण दृष्टीकोन ठेवावा.
- घटनेची माहिती शक्यतोपणे पीडीत स्त्रीकडून प्राप्त करावी. हे शक्य नसल्यास अतिशय जवळच्या व्यक्तीकडून माहिती घ्यावी हे करताना त्या व्यक्तीचे पीडीतीशी नाते यांचा काय विचार करावा.
- पीडीत स्त्री व तिच्या नातेवाईकासाठी समोपदेशनाची व्यवस्था करावी.
- पीडीतला कुटुंबाच्या स्वाधीन करताना तिच्या सुरक्षेचा आढावा घ्यावा.
- आवश्यक वाटल्यास कायदेशिर बाबीकरिता पोलीसांची मदत घ्यावी किंवा उपलब्ध असल्यास पुनर्वसन संस्थाना पाचारण करावे.

(क) कायदेशिर बाबी :-

- १) पीडीताचे अहवाल पूर्ण करून व्यवस्थित सांभाळून ठेवणे
- २) आवश्यक तेथे लिखित संमती प्राप्त करणे.
- ३) स्त्री विरुद्ध गुन्हात इजा किंवा दुखापत झाली असल्यास उदा. दुखापतीच्या जखमा, जाळण्याच्या जखमा, विषबाधा, बलात्कार, गर्भपात इत्यादी बाबतीत पोलीसांना कळविणे व चौकशीत मदत करणे.
- ४) मृत्युमुखी रूग्णाचे मृत्यूपूर्व निवेदन घेणे.
- ५) शवचित्कीत्सा करणे
- ६) न्यायालयीन प्रकरणात तज्ञ साक्षीदार नेमणे.
- ७) पीडीतेच्या सुरक्षेकडे विशेष लक्ष देणे.
- ८) पीडीत स्त्रीच्या कायदेशिर अधिकाराबाबत प्रबोधन करणे

(ड) सामाजिक बाबी :-

- १) सामाजिक संस्थांच्या मदतीने पीडीत रूग्ण व तिच्या मुलाची सुरक्षा आणि पुनर्वसन करणे.
- २) शक्य असल्यास कायदे तज्ञांच्या सेवा सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून उपलब्ध करणे.
- ३) विविध सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून लैंगिक हिंसाचार प्रतिबंधासाठी जनजागृती अभियान परिसंवाद मेळावे इत्यादीचे आयोजन करणे.

निष्कर्ष :-

वरील सर्व बाबींचे अध्ययन केल्यास असे दिसून येते की घरगुती हिंसाचार टाळण्यासाठी कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याची भूमिका महत्वपूर्ण असते. जर कुटुंब सुखी, समाधानी, ठेवून शांतीपूर्ण जीवन जगायचे असेल तर आपसात प्रेम, शांती, सहानुभुती, समजुतदारपणा स्विकारणे आवश्यक आहे. कौटुंबिक अत्याचार, हिंसा टाळण्यासाठी काही मुख्य बाबींचा विचार करावा त्या खालील प्रमाणे आहे.

- १) कुटुंबामध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करावे.
- २) आपल्या कामाविषयी आपल्या कुटुंबातील सदस्यांशी संवाद साधला जावा.
- ३) स्वतःच्या कर्तृत्वाविषयी व कार्याविषयी कुटुंबातील सदस्यांना विश्वासात घेऊन कार्य करावे.
- ४) कुटुंबातील स्त्री ला दुय्यम दर्जाची वागणुक न देता समानतेची वागणूक दयावी.
- ५) शांतीपूर्ण व नम्रतेच्या मार्गानी समस्यांचे निराकरण करावे.

- ६) कुटुंबात वाद — विवाद होइल असे कृत्य करू नये. तसे झाले तर आपसात शांततेच्या मार्गाने सोडविण्याचा प्रयत्न करावा.
- ७) नकारात्मक बाबीचा विचार न करता कुटुंबामध्ये सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवायला पाहिजे.
- ८) स्त्रीयांनी सुध्दा इतर स्त्री विषयी समजुतदारपणा व सहानुभुती ठेवायला हवी
- ९) कुटुंबामध्ये असणाऱ्या गैरसमजुती शक्य तितक्या लवकर दूर करायला हव्या.

सारांक्ष :

वर्तमान काळात घरगुती हिंसाचार व समाजामध्ये स्त्रीयावरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढताना दिसून येतात. प्रत्येक दिवशी वर्तमान पत्रात, विविध न्युज चॅनल वर स्त्रीयावर बलात्कार, अपहरण, हुंडाबळी, छेडछाड, अत्याचार लैंगिक छळ, अनैतिक व्यापार, अनैतिक कृत्य इत्यादीच्या बातम्या आपणास वाचण्यास मिळतात व त्यांचे नकारात्मक परिणाम समाजातील सर्व घटकावर होत असतात. प्रत्येक मनुष्य आर्थिक विकास व भौतिकवादाचा पुरस्कार करताना दिसून येतो परंतु विकासानुसार स्त्री अत्याचारात घट होण्याऐवजी वाढझाल्याचे आढळून येते तंत्रज्ञान प्रगत होत असताना या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने लैंगिक अत्याचाराचा कळस गाढल्या जात आहे. देशातील, गावातील, खेड्यातील शहरातील व कुटुंबातील कोणत्याही ठीकाणी स्त्री सुरक्षित दिसून येत नाही. आपण ८ मार्च ला महिला दिन साजरा करतो. पण त्यांच्या बद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी नव्हे तर फक्त दिखावा म्हणून करतो. आज गरज आहे. स्त्री ला भययुक्त वातावरणात, स्वच्छंद जिवन जगु देण्याची गरज आहे स्त्रीयांना आत्मसन्मानाने वागणुक देण्याची तरच त्यांना खर जीवन जगण्याची अनुभुती वाटेल यात शंका नाही.

रोज लुटली जाते इथे

रस्त्यावर इज्जत महिलेली,

आम्ही देतो संभारभान माहिती

महिला दिनाची.

असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) डॉ. महावर सुनिल — मानवाधिकार एवं महीला उत्पडीन: विधीक परिप्रेक्ष्य, आविष्कार पब्लिशर्स, डिस्ट्रिब्युटर्स जयपूर
- २) डॉ. गुप्ता सुरेश —सक्षम स्त्री आरोग्य आणि कायदा, सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर २००२
- ३) डॉ. मंदाकिनी गीताली — मानवी हक्क बायोग, मनोरमा प्रकाशन मुंबई २०१०
- ४) प्रा. दिनेश राठोड— शौरविर, सुधिर प्रकाशन वर्धा,

भारतातील घरगुती हिंसाचाराचा भुतकाळ व वर्तमान स्थिती

प्राचार्य डॉ.आर.जी.टाले,

बॅ.शेषराव वानखेडे महाविद्यालय खापरखेडा, त.सावनेर जि.नागपुर.

सारांश :-

घरगुती हिंसाचार ही समस्या केवळ भारतापुरतीच मर्यादीत नाही तर जगात सर्वत्र असलेली दिसून येते. घरगुती हिंसा ही प्रामुख्याने स्त्रीयांशी निगडित समस्या आहे. महिलांवरील होणारी हिंसा शारीरिक, मानसिक, लैंगिक, अर्थिक, धार्मिक इत्यादी प्रकारची असू शकते. भारतीय संविधानानी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मुख्य दिलित, कायद्यापुढे स्त्री व पुरुष समान झाले. स्त्रीयांना त्यांच्या अधिकाराप्रती सुरक्षितता प्रदान केली. स्त्री सुशिक्षित झाली. नौकरी, उद्योग क्षेत्रात वावरायला लागली, साक्षरतेचे प्रमाण वाढले तरी सुध्दा आज महिला अत्याचार व घरगुती हिंसा थांबली नाही. घरगुती हिंसाचाराची काही प्रमुख कारणे आहेत त्यात पितृसत्ताक कुटूंब पध्दती, स्त्रीयांचा अशिक्षितपणा, हुंडापध्दती, मद्यपान, सोशल मडिया, लोकांचे घरगुती हिंसेकडे दुर्लक्ष, ही होय. या घरगुती हिंसाचाराचे सामाजिक परिणाम सुध्दा होत आहेत. त्यात प्रमुख म्हणजे पत्नीला मारहान करण्याची समस्या, स्त्रीच्या वैवाहिक जीवनातील समस्या, विधवांवरील अत्याचार, वधुदहनाची समस्या, स्त्रीवर नातेवाईकांद्वारा अत्याचार, सासुसोबत सुनेची गैरवर्तवणुक, हिंसाचारामुळे स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न, अत्याचारामुळे स्त्रीया आत्महत्येमध्ये वाढ इत्यादी समस्या वाढल्याचे दिसते. हया घरगुती हिंसा थांबविण्यासाठी सरकारने १९६१ चा हुंडा विरोधी कायदा, भारतीय पीनलकोड अधिनियम १९८३, महिला संरक्षण अधिनियम २००५, महिला कार्यस्थळी लैंगिक शोषणाविरुद्ध सुरक्षा विधेयक २०१०, २०१३ चा क्रीमीनल लॉ अमेंडमेंट इत्यादी कायदे व विधेयक तयार केले आहे. तरीसुध्दा ही भारतातील घरगुती हिंसाचाराची समस्या डोक वर काढतच आहे. त्यासाठी सामाजिक समुपदेशन व कडक कायदे व त्याची अंमलबजावणीची खरी गरज आहे व दोषींना कडक शिक्षेचे प्रावधान केल्याशिवाय ही समस्या थांबू शकणार नाही.

प्रस्तावना :

आजच्या काळात घरगुती (कौटुंबिक) हिंसाचाराचे गुन्हे वाढीस लागलेले आहे. घरगुती हिंसाचार ही समस्या केवळ भारतापुरतीच मर्यादीत नाही. तर जगात सर्वत्र असलेली दिसून येते. घरगुती हिंसा ही प्रामुख्याने स्त्रीयांशी निगडित समस्या आहे. घरातील कुटुंबात ओळखीच्या नातेवाईकांद्वारा अशा स्वरूपाची गुन्हे केली जातात. महिलांवर होणारी हिंसा ही शारीरिक, मानसिक, लैंगिक, अर्थिक, धार्मिक हिंसा इत्यादी प्रकारची असू शकते.

आपला समाज पुरुषप्रधान आहे. आपली सामाजिक, कौटुंबिक व्यवस्था पुरुषांच्या सोयीची बनवलेली आहे. सत्ता, संपत्ती, प्रतिष्ठेची उतरंड जात आणि पितृसत्तेवर आधारलेली आहे. पुरुषाला जास्तीचे अधिकारी देणारी आणि स्त्रियांना जगण्याचा अधिकार नाकारणारी अशीही पितृसत्तेची रचना आहे. पितृसत्तेच्या विरोधात शतकानुशतके संघर्ष सुरू आहे. या संघर्षात काश्मीरच्या लल्लेश्वरी, मिराबाई, कर्नाटकच्या अक्क महादेवी, तामिळनाडूच्या अडाळ, जनाबाई, बहिणाबाई, सोयराबाई अशा अनेक संत स्त्रियांनी स्वतःला पणाला लावलं. कधी वेसवा, कधी कुलनाशिनी, तर कधी वेडी म्हणून या ज्ञानी स्त्रियांना हिणवले गेले. तरीही पितृसत्तेला गाडून त्यांनी आपल अस्तित्व उभे केले.

मा.जोतीराव फुले, राजा राममाहेण राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर पेरियार रामस्वामी, गोपाळ गणेश आगरकर अशा अनेक समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे गेल्या दोनशे ते अडीचशे वर्षांत पितृसत्तेला अनेक धक्के बसले. व्यवस्थेला हळूहळू बदलाव लागला. याचाच परिणाम म्हणुन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वात तयार झालेल्या भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेची आपली बांधिलकी जाहीर केली. कायद्यापुढे सर्व समान झाले. स्त्री शिक्षणाचा प्रमाण वाढला. स्त्री घराबाहेर पडली, शिकली, नोकरी करू लागली, सत्तेत सहभागी झाली. वाटल संपली आता पितृसत्ता : पण नाही पितृसत्तेची पाळमुळं इतकी खोलवर रुजलेली आहेत, की ती पुन्हा पुन्हा फणा वर काढून उभी राहते. स्त्रीयांचा जगण मुश्कील करते. म्हणजेच हींसाचारात वाढ करते.

★ घरगुती (कौटुंबिक) हिंसाचाराचा अर्थ :

घरगुती हिंसेचे अध्ययन करताना इथे कुटुंबांतर्गत महिलांविरुद्ध होणाऱ्या हिंसेच्या दृष्टिने अर्थ अपेक्षित आहे. कौटुंबिक पातळीवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचार आणि हींसाचार याला इंग्रजीमध्ये (Domestic Violence) असे म्हणतात. यालाच मराठी भाषेत घरगुती हिंसाचार अथवा कुटुंबांतर्गत हिंसाचार म्हटले जाते. काही अभ्यासकांच्या मते कुटुंबांतर्गत एखाद्या सदस्याने मुला-मुलींवर कुढल्याही कारणाने केलेली शारीरिक इजा होय असे मानतात. तर काही अभ्यासक कुटुंबातील पुरुषांद्वारे स्त्रीला शाब्दीक टोमणे मारणे, स्त्रीवर संशय घेणे, हातवाऱ्याद्वारे डीवचणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय असे स्पष्ट करतात.

घरगुती हिंसेच्या व्याख्या खाली दिल्या आहेत.

व्याख्या :

१) वर्मा कमेटी अहवालानुसार “ कौटुंबिक जीवनातील पुरुषांकडून एखाद्या स्त्रीवरील अन्याय, अत्याचार होणे किंवा स्त्रीला शारीरिक नुकसान होईल असे कृत्य पुरुषांकडून घडणे, स्त्रीला मानसिक धक्का पोहचेल असे शाब्दीक टोमणे मारणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय.

२) २००५ च्या घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायद्यात घरगुती हिंसेची व्याख्या अ) पीडित व्यक्तीच्या अंगाची, स्वास्थ्याची, सुरक्षित जीवनाची हानी करित किंवा ज्यांची प्रवृत्ती पीडित व्यक्तीच्या लैंगिक, मौखिक भावणात्मक दुरुपयोग आणि आर्थिक दुरुपयोग केला जातो. ब) हुडयांच्या रूपात संपत्ती मौल्यवान वस्तु यांच्या मागणीकरिता पीडित व्यक्तीला हानी पोहचिल्या जाते.

क) वरील दोन्ही प्रकारचे वर्तन अशा प्रकारच्या धमकीचा प्रभाव निर्माण करून शारीरिक किंवा मानसिक उत्पीडन करणारे आचरण किंवा कृत्य यांचा समावेश घरगुती हिंसेमध्ये होतो.

वरील व्याख्यांवरून घरगुती (कौटुंबिक) हिंसेचा अर्थ स्पष्ट होतो.

महिलांवर होणारी हिंसा ही शारीरिक असते. जी धडपड लाथा बुक्याने मारले जाते. मानसीक हिंसा ही टोमणे मारणे, संशय घेणे या प्रकारची असते. लैंगिक हिंसा ही नात्यातील व्यक्तीने विना सहमतीने केलेले लैंगिक अत्याचार होय. आर्थिक हिंसा ही स्त्रीला खर्चासाठी पैसे न देणे, कमविलेले पैसे घेऊन टाकणे या प्रकारची असते.

धार्मिक हिंसा ही स्त्रिला अपवित्र मानणे, परंपरा लादणे या प्रकारची होय. हिंसा फक्त आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या, झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांच्या घरापर्यंत मर्यादित आहे असे नसुन उच्च शिक्षित व आर्थिकदृष्ट्या संपन्न घरामध्येही हिंसेचे प्रकार आढळून येतात.

उद्दिष्टे :-

१. घरगुती हिंसेच्या कारणांचा शोध घेणे.
२. घरगुती हिंसाचाराविरोधी कायद्याचा अभ्यास करणे.

गृहिते :- १) घरगुती हींसाचारात वाढ होत आहे.

२) घरगुती हींसाचार हा इतर देशांच्या तुलनेत भारतात कमी आहे.

संशोधन पद्धत : या शोध पेपरसाठी दुय्यम स्रोतांचा माहिती मिळविण्यासाठी उपयोग केला. अभ्यासासाठी उपयोग केला. अभ्यासाठी ग्रंथ, वर्तमान पत्र, व इंटरनेट सेवेचा उपयोग करून माहिती मिळविली माहितीचे विश्लेषण व वर्गीकरण करून त्यावरून निष्कर्ष काढण्यात आले.

कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप :

कौटुंबिक हींसाचाराचे विविध पैलू आहेत त्यावरून हींसेचे स्वरूप समजून येते ते पैलू खालीलप्रमाणे

१. **स्त्रीहत्या व बालिका हत्या :** भारतात गर्भाचे परिक्षण लिंग तपासण्याच्या दृष्टिने केले जाते. कारण भारतीय परंपरेनुसार मुलगा हा वंशाचा दिवा समजला जातो. गर्भ स्त्रिलिंगी असेल तर गर्भातच त्याची हत्या करण्याचा प्रकार निर्माण झाल्याचे आढळते. ही अघोरी प्रथा राजस्थान व गुजरात या राज्यातविशिष्ट जाती-जमातींमध्ये अस्तित्वात होती. काही प्रमाणात वर्तमान काळात सुध्दा नव्या स्वरूपात मुलींना मारण्याचे प्रकार दिसून येतात तामिळनाडूमध्ये आजही ही प्रथा आढळून येते.
२. **शारीरिक हिंसा :** कौटुंबिक जीवनात स्त्रियांना छोट्या छोट्या गोष्टिकरिता लाथा मारणे. स्वपत्नीला मारण्याचा प्रकार, पुरुष दारूच्या नसेत स्त्रियांना शारीरिक इजा करण्याचे प्रकार सर्वत्र आढळून येतात.
३. **सासरी व माहेरी होणारी घरगुती हिंसा :-** भारतात विवाहपुर्वी मुलींना लहान लहान कारणांकरिता मारहाणीला तोंड द्यावे लागते. परपुरुषांशी बोलणे, घरी जायला उशिर होणे, यासारख्या कारणाने मुलींना शाब्दिक दमदाटी मिळत असते. माहेरी होणाऱ्या हिंसेपेक्षा सासरी होणारे हींसेचे स्वरूप व्यापक प्रमाणात दिसून येते. लैंगिक संबंधाना नकार देणे, घराबाहेर झालेल्या अपमानाचा राग काढणे या प्रकारची मारहाण इत्यादी. तसेच सासु सासऱ्याचे टोमणे, विवाहाच्या वेळी मिळालेल्या भेट वस्तु, वरून सासु नेहमी सुनेला डिवचून बोलत असल्याची प्रकरणे आढळून येतात.
४. **हुंडा बळी :-** हुंड्याकरिता पतीकडील लोकांकडून छळवेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून येतो. कमी हुंडा मिळाला म्हणून शारीरिक आघात पतीव्यतिरिक्त सासु-सासरे व इतरही सदस्य सुनसोबत हिंसात्मक वर्तन करताना दिसतात. वेळप्रसंगी हुंड्यासाठी स्त्रीचा बळीसुध्दा घेतला जातो.
५. **अल्पवयीन मुलींवर लैंगिक अत्याचार :-** कुटुंबातील लहानवयाच्या मुलीवर लैंगिक अत्याचाराचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. मुलींच्या चारित्र्यावर कलंक लागु नये म्हणून लैंगिक अत्याचाराची प्रकरणे आई-वडील दाबून ठेवतात. असेल लैंगिक शोषणाचे प्रकार करणारे जवळचेच लोक असतात.
६. **भावणात्मक दुरुपयोग :** कुटुंबांतर्गत स्त्रियांचा अपमान तिरस्कार, शिव्या इत्यादी शाब्दिक स्वरूपात हिंसात्मक कृत्य समाजात आढळून येते.

● **घरगुती हींसाचारासंबंधीची भारतातील स्थिती :**

संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील लोकसंख्या कोश विभागाच्या अहवालानुसार भारतात १५ ते ४९ या वयोगटातील ७० टक्के महिला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार झालेल्या असतात. नॅशनल क्राइम रेकार्ड ब्युरोच्या अहवालानुसार, २००४ मध्ये घरगुती हिंसाचाराच्या ५५४३९ तक्रारी दाखल झाल्या होत्या. २००३ मध्ये त्याची संख्या ५०७०३ होती. पती आणि सासरच्या अन्य नातेवाईक मंडळींनी महिलांवर केलेल्या हिंसाचारामध्ये २००६ या

वर्षात ९.३ टक्क्यांनी वाढझालेली आहे. भारत सरकारच्या सांख्यिकीय माहिती विभागानुसार १९९१ पासून २००५ पर्यंतच्या कालावधीत महिलांवर केल्या जाणाऱ्या अत्याचारांच्या गुन्ह्यामध्ये ६७ टक्केनी वाढझालेली आहे. या कालावधीत हुंडाबळीच्या संख्येत ३४ टक्क्यांनी वाढझालेली आहे. राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अध्यक्षा गिरिजा व्यास यांनी ३६ टक्के भारतीय महिला घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार ठरतात असे मान्य केले आहे.

➤ **घरगुती हिंसाचाराची कारणे** : भारतात प्रत्येक मिनिटाला ३३ महिलांची हत्या फक्त हुंड्यासाठी करण्यात येते. राष्ट्रीय महिला आयोगानुसार ३६% महिला घरगुती हिंसाचाराला बळी पडतात. घरगुती हिंसाचाराची काही कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती : या पध्दतीत पुरुष आपले वर्चस्व टिकवून ठेवण्यासाठी स्त्रियांना सतत अपमानित करित असतात. स्त्रिही पुरुषांवर आर्थिक बाबतीत अवलंबून असल्यामुळे पुरुष त्यांना फायदा घेऊन स्त्रियांवर हिंसाचार करतात.
२. स्त्रियांचा अशिक्षितपणा : अशिक्षितपणामुळे स्त्रीया ह्या आपल्या अधिकारांप्रती अनभिन्न आहेत. त्यामुळे पुरुषांद्वारे केलेल्या घरगुती हिंसाचाराविरुद्ध आवाज उठवित नाही.
३. हुंडा पध्दती : हे कौटुंबिक हिंसेच महत्वाचे कारण आहे. हुंड्यासाठी सुनेवर कुटुंबातील सदस्य तीचा मानसिक, शारीरिक छळ करतात. तर कधी-कधी स्त्रीची हत्यासुद्धा केली जाते.
४. मद्यपान : मद्यपानामुळे पुरुषांची स्त्रियांवर हिंसात्मक कृत्य करण्याची हिंमत वाढते. लहानसहान कारणाने पत्नीला वाईट वागणुक देऊन वेळप्रसंगी मारहाण करण्याचे प्रमाण वाढल्याचे दिसते.
५. सोशल मिडीया : सोशल मिडीयातील चित्रफितीमध्ये ज्यापध्दतीने महिलांवर लैंगिक अत्याचार केले जातात. तसेच अनुकरण करून महिलावरील हिंसाचारात वाढझाल्याचे दिसते.
६. लोकांचे घरगुती हिंसकडे दुर्लक्ष : कौटुंबिक हिंसात्मक घटनाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात दिसते. त्यामुळे पुरुषांची स्त्रियांवर अन्याय व हिंसात्मक कृती करण्याची हिंमत वाढते घरगुती

➤ **हिंसेचे दुरगामी परिणाम** : घरगुती हिंसेमुळे अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्याचे आढळून येते त्या समस्या खालीलप्रमाणे

१. पत्नीला मारहाण करण्याची समस्या
२. स्त्रियाला वैवाहिक जीवनातील समस्या
३. विधवा स्त्रीयावरील अत्याचार वाढले.
४. वधुदहनाची समस्या
५. कुटुंबातील इतर नातेवाईकाद्वारा अत्याचार.
६. वृद्ध सासुसोबत सुनेची गैरवर्तवणुक.
७. हिंसाचारामुळे स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण झाला.
८. स्त्रियांच्या अत्याचारामुळे स्त्रीया आत्महत्याकडे वळल्यात.

➤ **कौटुंबिक हिंसा कमी करण्याचे उपाय:**

कौटुंबिक हिंसेचे विघातक असे परिणाम भारतीय समाजात दिसून येतात. स्त्रियांवरिल कौटुंबिक हिंसा थांबविण्यासाठी खालील उपाय करता येऊ शकतात.

१. पीडीत स्त्रिने हिंसाचाराला विरोध करावा
२. घरगुती हिंसाचाराला थांबविण्यासाठी शेजारी व नातेवाईकांनी हस्तक्षेप करावा.
३. स्त्रियांना त्यांचे अधिकार व हक्काची जाणीव करून द्यावी.
४. स्त्री-शिक्षणाचा १००% प्रसार केल्यास, स्त्रीया आर्थिक सक्षम झाल्यास घरगुती हिंसेचे प्रकार कमी करता येईल.
५. हिंसाचार विरोधी कायद्याची प्रत्यक्ष व चोख अमलबजावणी सरकारने केल्यास घरगुती हिंसाचार कमी करता येऊ शकते.
६. महिला संघटनांनी स्त्री हिंसाचाराला आळा घालण्यासाठी क्षेत्रिय व गाव पातळीवर महिला संघटन वाढविल्यास घरगुती हिंसा कमी करता येऊ शकते.

➤ **घरगुती हिंसेला प्रतिबंध करण्यासाठी सरकारचे अधिनीयम :**

१. १९६९ च्या हुंडा विरोधी कायदा : या कायद्याद्वारे हुंड्यासाठी भारतीय महिलावर घरगुती हिंसाचाराला आळा बसेल. या कायद्याद्वारे महिलांना सुरक्षित व सन्मानाची वागणूक मिळण्यास मदत झाली.
२. भारतीय पीनलकोड (Penal Code) अधिनियम १९८३:सेक्शन ४९८A नुसार घरगुती हिंसाचाराला आळा बसविण्यासाठी १९८३ ला घरगुती हिंसाचार विरोधी कायदा करण्यात आला या कायद्याअंतर्गत विवाहीत स्त्रिला तिच्या पती, सासु, सासरे यांनी कुटूंबाकडून लैंगिक शोषण झाल्यास न्यायालयात दाद मागता येते यामुळे महिलांना सुरक्षिता प्रदान केला गेली.
३. घरेलु हिंसासंबंधी महिला संरक्षण अधिनियम २००५ :- भारताच्या संसदेद्वारा २००५ मध्ये घरगुती हिंसेपासुन महिलांना वाचविण्यासाठी २००५ ला महिला संरक्षण अधिनियम पारित केला आणि तो २६ ऑक्टोबर २००६ ला लागु केला गेला या अधिनियमामुळे महिलांवरिल हिंसा चाराला आळा बसेल. ४. महिला कार्यस्थळी लैंगिक शोषणविरूद्ध सुरक्षा विधेयक २०१०.
४. महिलांच्या लैंगिक शोषणविरूद्ध कार्यस्थळी सुरक्षा विधेयक हे २०१० या वर्षी बनविण्यात आले. विधेयकाला ३ ऑगस्ट २०१२ ला भारताच्या केंद्रीय मंत्रीमंडळाने मंजुरी दिली. हया विधेयकामुळे महिलांच्या कार्यस्थळी सुरक्षित वातावरण सुनिश्चित करण्यासाठी सार्वजनिक व खाजगी अशा दोन्ही क्षेत्रात संगटीत व असंगटीत क्षेत्रात लिंग समानता आणि सशक्तिकरण प्राप्त करण्यासाठी मदत मिळेल प्रत्येक महीलेला कार्यस्थळी सुरक्षेची भावणा, कामामध्ये महिलांची भागीदारी मध्ये सुधारण तसेच आर्थिक सशक्तिकरण व सर्वसमावेशक विकासाला हे विधेयक परिणामकारक ठरेल.
५. २०१३ च्या क्रीमीनल ला अमेंडमेंट :- या कायद्यानुसार महितीवरील बलात्कार, लैंगिक शोषण इत्यादिबाबत महीलांना सुरक्षा दिल्या गेली.

निष्कर्ष :-

१. घरगुती हिंसाचारामध्ये प्रामुख्याने , स्त्रीभ्रुणहत्या , हुंडाबळी , स्त्रीयांवरील लैंगिक अत्याचार , महीलांवरील शारिरिक हिंसा, भावणात्मक हिंसा इत्यादिमध्ये वाढ होत आहे.
२. घरगुती हिंसाचारात वाढ होत असली तरी इतर देशांच्या मानाने भारतातील घरगुती हिंसेचे प्रमाण हे कमी आहे.

३. घरगुती हींसाचार विरोधी कायदे प्रभावीपणे राबवयाला पाहीजे.

➤ **संदर्भ ग्रंथ सुची :**

१. सोमकुवर सुरेश “भारतीय समाज : संरचनात्मक प्रश्न”
सर साहित्य केंद्र प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती २०१८. पृ.८० ते ९५.
२. सकाळ संप्रदाय, रविवार १६ फेब्रुवारी २०२०. पृ.६
३. लोटे रा.ज. ‘भारतातील सद्यकालीन सामाजिक समस्या’,
पिंपळापुरे अँड क.पब्लिशर्स, नागपूर, पृ. ११५
४. पाटील प्रमोद, “भारतीय समाज प्रश्न आणि वर्तमान समस्या” अंशुल पब्लिकेशन्स
नागपूर, प्रथम आवृत्ती २०१८, पृ ५९ ते ६६.
५. <https://him.wikipedia.org>.
६. <https://www.naaree.com>

घरेलू हिंसा का सामान्य परिदृश्य : एक विवेचन

डॉ. हर्षना सोनकुसरे

अर्थशास्त्र विभाग रेणुका कॉलेज, नागपूर

आदर्श समाज की निर्मिती के लिये समाज के महत्वपूर्ण घटक स्त्री और पुरुष के अधिकारों में समानता होना अनिवार्य है। लेकिन जिस समाजमें हम रह रहे हैं वहां स्त्री को उसके स्वयं के विकास के लिये जो मूलभूत अधिकार मिलना चाहिए उस से वह वंचित है। स्त्री को घटनात्मक अधिकार तो प्राप्त हुए हैं लेकिन समाज ने अभी भी उसे मान्यता नहीं दी है। आज भी हमारे समाज में स्त्रियों पर होनेवाली हिंसा का प्रमाण बढ़ता ही दिखाई देता है। आए दिन वर्तमान पत्रों में, न्यूज चैनल में हमें स्त्रियों पर होवाली हिंसा के उदाहरण मिलते हैं। अर्थात् एक तरफ जहां हम २१वीं शताब्दी की बात करते हैं तो दुसरी तरफ महिलाओं के संदर्भ में हम अभी भी पिछड़े हुए दिखाई देते हैं।

महिलाओं के प्रति हिंसा एक बहु-आयामी मुद्दा है जिसके सामाजिक, निजी, सार्वजनिक और लैंगिक पहलू हैं। एक पहलू से निपटे तो दूसरा पहलू नजर आने लगता है। घरेलू हिंसा महिलाओं के प्रति होने वाली हिंसा का एक जटिल और घिनौना स्वरूप है। विकासशील देशों की महिलाएँ कैंसर, दुर्घटना और युद्ध से भी अधिक घरेलू हिंसा में मारी जाती हैं।

घरेलू हिंसा की घटनाएँ कितनी व्यापक हैं, यह तय कर पाना मुश्किल है। यह एक ऐसा अपराध है जो अक्सर छुपाया जाता है, जिसकी रिपोर्ट कम दर्ज की जाती हैं और कई बार तो इसे नकार दिया जाता है। निजी रिश्तों में घरेलू हिंसा की घटना को स्वीकार करने को अक्सर रिश्तों के चरमराने से जोड़ कर देखा जाता है। समाज के स्तर पर घरेलू हिंसा की हकीकत को स्वीकार करने से यह माना जाता है कि विवाह और परिवार जैसा स्थापित सामाजिक ढाँचों में महिलाओं की खराब स्थिति को भी स्वीकार करना पड़ेगा। इन सबके बावजूद भी घरेलू हिंसा के जितने केस रिपोर्ट होते हैं, वे आंकड़े चौंकाने वाले हैं। भारतवर्ष में हर पाँच मिनट पर घरेलू हिंसा की एक घटना रिपोर्ट की जाती है।

घरेलू हिंसा कानून लागू होने से पहले यह माना ही नहीं जाता था कि घरों में भी हिंसा होती है और इसका सबसे ज्यादा शिकार महिलाएँ होती हैं, वे चाहे विवाहित हों या अविवाहित। वर्ष २००६ में जब से यह कानून लागू हुआ, तब से लेकर आज तक घरेलू हिंसा से होने वाले नुकसान का आंकलन विभिन्न शाधों के जरिये किया जा रहा है। इन शोधों से प्राप्त आंकड़े चौंकाते हैं। एसेक्स विश्वविद्यालय की शाधे छात्रा सुनीता मेनन द्वारा किए गए शाधे से पता चलता है कि देश में होने वाली कुल बाल मौतों के दसवें हिस्से का कारण घरेलू हिंसा है इस शाधे का आधार नेशनल फैमिली एण्ड हेल्थ सर्वे २००७ का वह आंकड़ा है, जिसमें १६ से ४९ वर्ष की १,२९,८५ महिलाओं से बात की गई थी। शाधे में शामिल किए गए सैंपल को अगर सिर्फ ग्रामीण जनसंख्या तक सीमित कर दिया जाए, तो यह आंकड़ा दोगुना होकर हर पाँच में से एक पर जा सकता है।

महिलाओं के अधिकारों की सुरक्षा को अंतर्राष्ट्रीय महिला दशक (१९७५-८५) में एक पृथक पहचान मिली थी। वर्ष १९७९ में संयुक्त राष्ट्र में इसे अंतर्राष्ट्रीय कानून का रूप दिया गया था। महिलाओं के विरुद्ध हिंसा समाप्त करने हेतु संयुक्त राष्ट्र महासभा घोषणा पत्र विपना में सम्पन्न मानव अधिकार विश्व सम्मेलन (१९९३) द्वारा अपने घोषणा पत्र में महिलाओं के विरुद्ध हिंसा को रोकने संबंधी घोषणा को सम्मिलित करने का यह परिणाम हुआ कि २० दिसम्बर, १९९३ को

संयुक्त राष्ट्र महासभा ने 'महिलाओं के विरुद्ध हिंसा' को समाप्त करने के लिए एक विस्तृत घोषणा—पत्र के जारी होने से 'महिलाओं के विरुद्ध हिंसा' एक अंतर्राष्ट्रीय समस्या के रूप में सामने आई और संयुक्त राष्ट्र संघ के सभी सदस्य देशों के लिये इसका पालन अनिवार्य बन गया। इस प्रकार घरेलू हिंसा को समाप्त करने की एक वैश्विक मुहिम प्रारम्भ हुई। इस अंतर्राष्ट्रीय मानव संधि को बनाने के लिए १७९ देशों ने हस्ताक्षर किये थे।

दिल्ली स्थित एक सामाजिक संस्था द्वारा कराये गये अध्ययन के अनुसार भारत में लगभग पाँच करोड़ महिलाओं को अपने घर में ही हिंसा का सामना करना पड़ता है। इनमें से मात्र ०.१ प्रतिशत ही हिंसा के खिलाफ रिपोर्ट लिखाने आगे आती हैं। गौर करे तो देश के अधिकांश राज्य महिलाओं की सुरक्षा के लिहाज से बेहद संवेदनशील और असुरक्षित हैं, यहाँ ध्यान देने वाली बात यह भी है कि महिलाएँ सिर्फ सड़कों व सार्वजनिक स्थानों पर ही असुरक्षित नहीं हैं। बल्कि वह अपने घर—परिवार और रिश्ते—नातेदार की हद में भी असुरक्षित हैं। राष्ट्रीय अपराध ब्यूरो उद्घाटित कर चुका है रिश्तेदारों द्वारा बलात्कार किए जाने की घटनाओं में अप्रत्याशित रूप से वृद्धि हुई है। दुष्कर्म की घटनाओं में तकरीबन ९५ फीसदी मामलों में पीड़ित लड़की दुष्कर्म को अच्छी तरह जानती—पहचानती हैं फिर भी उसके खिलाफ अपना मुँह नहीं खोलती। शायद उसे भरोसा नहीं होता है कि कानून व समाज उसे दण्डित कर पाएगा।

यूनिसेफ की हाल की ही रिपोर्ट 'हिडेन इन प्लेन साइट' से उजागर हुआ है कि भारत में १५ साल से १९ साल की उम्र वाली ३४ फीसदी विवाहित महिलाएँ ऐसी हैं, जिन्होंने अपने पति या साथी के हाथों शारीरिक या यौन हिंसा झेली है, इसी रिपोर्ट में यह भी कहा गया है कि १५ साल से १९ साल तक की उम्र वाली ७७ फीसदी महिलाएँ कम से कम एक बार अपने पति या साथी के द्वारा यौन संबंध बनाने या अन्य किसी यौन क्रिया में जबरदस्ती का शिकार हुई हैं, इसी तरह १५ साल से १९ साल की उम्र वाली लगभग २१ फीसदी महिलाएँ १५ साल की उम्र से ही हिंसा झेली हैं। १५ साल से १९ साल के उम्र समूह की ४१ फीसदी लड़कियों ने १५ साल की उम्र से अपनी माँ या सौतेली माँ के हाथों शारीरिक हिंसा झेली है जबकि १८ फीसदी ने अपने पिता या सौतेले पिता के हाथों शारीरिक हिंसा झेली है। यह भी देखा गया है कि जिन लड़कियों की शादी नहीं हुई, उनके साथ शारीरिक हिंसा करने वालों में पारिवारिक सदस्य, मित्र, जान—पहचान के व्यक्ति और शिक्षक थे। तथा ५२ फीसदी महिलाओं ने स्वीकारा है कि उन्हें किसी न किसी तरह हिंसा का सामना करना पड़ा है, इसी तरह ३२ फीसदी महिलाओं ने घसीटेंजाने, पिटाई, थप्पड़ मारे जाने तथा जलाने जैसे शारीरिक उत्पीड़नों का सामना करने की बात स्वीकारी है।

परिवार को समाज की महत्वपूर्ण इकाई माना जाता है लेकिन पारिवारिक स्तर पर भी महिलाएँ सुरक्षित नहीं हैं। घरेलू हिंसा की जड़ें हमारे समाज व परिवार में गहराई तक जम गई हैं। महिलाओं के प्रति घरेलू हिंसा का कारण दहेज प्रताड़ना व अकारण मारपीट, धमकी देना, लैंगिक हिंसा, मौखिक व भावनात्मक हिंसा, आर्थिक हिंसा प्रमुख है।

पुरुषों ने अपनी सुविधा के लिये नियम, आदर्श और धर्म का पाठ केवल स्त्रियों तक ही सीमित रखा और स्वयं को पूरी तरह स्वतंत्र रखा। सामाजिक कुरीतियों में स्त्रियों को जी भरकर दबाया, उनके साथ सभी प्रकार के नैतिक—अनैतिक दुर्व्यवहार किये। क्या यही रह गया है नारी का महत्व। प्रश्न यह उठता है कि महिला इतना सहन क्यों करती है केवल इस कारण कि वह नारी है। वह भी तो पुरुषों की तरह प्रकृति की देन है। स्त्री और पुरुष दोनों एक दूसरे के पूरक हैं। एक दूसरे के बिना दोनों अधूरे हैं। इसलिए हिन्दू धर्मावलम्बियों ने नारी को अर्धांगिनी, धर्मपत्नी, प्राणेश्वरी, प्राणप्यारी की संज्ञा दी है। हमारे धर्मशास्त्रों में देखेंगे तो पायेंगे कि नारी का समाज में

एक महत्वपूर्ण स्थान था। मनु ने तो नारी की महिमा में यहाँ तक कह डाला कि — “यत्र नार्यास्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता” अर्थात् जहाँ नारी की पूजा होती है वहाँ देवता विराजते हैं।

महिला सशक्तिकरण सीधे—सीधे घरेलू हिंसा से जुड़ा है। जिस समाज में महिलाओं का किसी भी प्रकार का शोषण होता है, उसे हम विकसित नहीं कर सकते। घरेलू हिंसा से जुड़े कानून भी बहुत लाचार है जिस कारण आरोपियों पर आरोप भी साबित नहीं हो पाते।

हर रोज महिलाओं को थप्पड़ों, लातों, पिटाई, अपमान, धमकियों, यौन शोषण और अनेक अन्य हिंसात्मक घटनाओं का सामना करना पड़ता है। यहां तक कि उनके जीवन साथी या उसके परिवार के सदस्य उनकी हत्या कर देते हैं। इन सबके बावजूद हमें इस प्रकार की हिंसा के बारे में अधिक पता नहीं चलता है क्योंकि शोषित व प्रताड़ित महिलाएं इसके बारे में चर्चा करने से घबराती, डरती व झिझकती हैं। घरेलू हिंसा केवल महिलाओं को ही चोट नहीं पहुंचाती है, यह उनके बच्चे, परिवार और पूरे समाज को प्रभावित करती है।

‘घरेलू हिंसा’ का अर्थ है कोई भी ऐसा कार्य, उपेक्षा या आचरण जो ऐसा हो कि उससे घरेलू संबंधों में किसी महिला के स्वास्थ्य, सुरक्षा या कुशलता को क्षति या चोट पहुंच सके या जिसमें चोट या क्षति पहुंचाने की क्षमता हो। इसमें शारीरिक प्रताड़ना, यौन प्रताड़ना, मौखिक और मानसिक प्रताड़ना और आर्थिक प्रताड़ना भी सम्मिलित हैं।

(१) शारीरिक प्रताड़ना में ऐसा कोई भी कार्य या आचरण सम्मिलित है जो इस तरह का हो कि वह महिला को शारीरिक पीड़ा या कोई भी हानि या शरीर के अंगों या स्वास्थ्य को या उत्पीड़ित के विकास को क्षति पहुंचाए। इसमें आघात, आपराधिक अभिवास और आपराधिक बल जैसे कार्य भी सम्मिलित हैं।

(२) यौन प्रताड़ना में यौन संबंधी ऐसे कोई भी आचरण जो प्रताड़ित, ‘अपमानित’ करें या प्रतिष्ठा घटाएँ या उत्पीड़ित व्यक्ति की प्रतिष्ठा को किसी तरह क्षति पहुंचाएँ—सम्मिलित हैं। इसमें महिला की सहमति के बिना, उसके साथ किया गया सम्भोग और जब महिला गर्भ निरोध साधन प्रयोग के लिए सही कारणों से कह रही हो तो इसके लिए सहयोग करने से मना करना भी सम्मिलित है। यहाँ यह ध्यान रखना है कि यदि महिला की आयु सोलह वर्ष से कम है तो कोई भी संभोग जो उसकी इच्छा के विरुद्ध या सहमति के बगैर किया गया हो, वह यौन उत्पीड़न कहलाएगा।

(३) मौखिक और मानसिक प्रताड़ना में सम्मिलित है— अपमान, उपहास नीचा दिखाना, अनादर करना, भद्दे नामों से पुकारना, इसी के साथ बच्चा या लड़का पैदा न करने के कारण अपमान करना, उपहास करना या किसी व्यक्ति को जानबूझकर लगातार धमकियों द्वारा शारीरिक पीड़ा पहुंचाना।

घरेलू हिंसा के परिणाम :—

१. महिला में प्रति हाने की भावना निर्माण होना जिसके कारण आत्मसम्मान में कमी आना।
२. मनसिक स्वास्थ्य समस्याएं, जैसे कि चिंता, घबराहट, अवसाद, भोजन व नींद संबंधित समस्याएं। हिंसा से बचने के लिए कोई महिला अपनी सम्पूर्ण पहचान बदलने का प्रयत्न करती है। वह अपनी छोटी छोटी खुशियों से भी स्वयं को वंचित रखने लगती है, घर—परिवार वालों व मित्रों से संबंध तोड़ने लगती है तथा एकाकीपन व अपराध बोध में शरण लेने लगती है। उसे नशीली दवाईयों और शराब की आदत पड़ सकती है।
३. हिंसा के कारण महिला गंभीर चोटों, हड्डीयों के टूटने जलने, कटने के कारण शरीर पर निले दागों, सिर दर्द, पेट दर्द व मांसपेशियों में दर्द आदि से पीड़ित हो सकती है जो प्रताड़ना के बाद लंबे समय तक रह सकते हैं।

४. घरेलू हिंसा में यौन स्वास्थ्य की समस्याएं भी अंतर्भूत हैं। गर्भावस्था के दौरान पिटाई से गर्भपात भी हो सकता है। यौन उत्पीड़न के कारण वे अवांछित गर्भ, यौन संचारित रोग या एच.आई.व्ही/एड्स का भी शिकार हो सकती हैं। यौन उत्पीड़न के कारण प्रायः यौन संबंध में अनिच्छा, दर्द व भय उत्पन्न हो सकता है।
५. लड़के अपने पिता से गुस्सैल व आक्रामक व्यवहार सीखते हैं। इस के कारण बच्चों में भी हिंसात्मक भावना की वृद्धि होते हुए दिखाई देती है।
६. लड़कियां नकारात्मक व्यवहार सीखती हैं और अकसर चुप-चुप रहने वाली या परिस्थितियों से दूर भागने वाली बन जाती हैं। उनका आत्मविश्वास कम हो जाता है।
७. महिला के साथ हिंसा होती है तो वे चोटग्रस्त हो सकती हैं और मौत भी हो सकती है।

घरेलू हिंसा का समाज पर प्रभाव :-

१. अगली पीढ़ी में हिंसा चक्र की निरंतरता बनी रहती है।
२. यह धारणा बनी रहती है कि पुरुष महिलाओं से बेहतर होते हैं।
३. हिंसा के कारण महिला की जीवन गुणवत्ता पर प्रतिकूल प्रभाव पड़ता है। हिंसा का शिकार हुई महिलाएं समाज की जीवन की विभिन्न गतिविधियों में कम भाग लेती हैं।

अध्ययन पर आधारित सुझाव

- महिलाएँ चाहे किसी भी परिवेश से हो उन्हें पारिवारिक हिंसा एवं उत्पीड़न, सामाजिक उपेक्षा एवं उपहास, आर्थिक शोषण एवं भेदभाव का सामना करना ही पड़ता है। उनके मन में कुंठा, खीज, असन्तोष एवं ग्लानि के भाव होते हुए भी अपने परिवार के लिए समाज के समक्ष शांत, सुन्दर व स्वाभाविक दिखने का अभिनय करना ही पड़ता है। अतः महिलाओं की स्थिति सुधारना व उन्हें मुख्य धारा से अवश्य ही जोड़ने के लिए निम्न सुझाव दिये जा सकते हैं —
- घरेलू हिंसा से महिला संरक्षण कानून का व्यापक प्रचार—प्रसार किया जाना चाहिये, क्योंकि जब तक यह कानून प्रत्येक महिला तक नहीं पहुँचेगा तब तक वे इसका प्रयोग नहीं कर सकेंगी।
- महिलाओं को अधिक शिक्षित किया जायें, क्योंकि महिलाएँ जितना अधिक शिक्षित होंगी उतना ही कानून के प्रावधान व उसकी प्रक्रिया को समझ सकती हैं और सही समय पर इसका उपयोग कर सकती हैं।
- कानून को थोड़ा और सख्त बनाया जाये, जिसमें दोषी के लिए दण्ड हेतु अधिक सुदृढ़ प्रावधानों की व्यवस्था की जानी चाहिये। जिससे घरेलू हिंसा जैसे अपराध का कोई भी प्रयास न कर सके।
- घरेलू हिंसा से महिला संरक्षण कानून के क्रियान्वयन हेतु एक अलग प्रशासनिक तन्त्र तथा अलग न्यायालय का गठन किया जाना चाहिए, जिससे इन मामलों की सुनवाई शीघ्र हो सके और पीड़िता को समय पर न्याय मिल सके।
- इस कानून के दायरे में आने वाली महिलाओं के आयु वर्ग को भी निर्धारित किया जाये, जिससे कई बार माता—पिता द्वारा अपने बच्चों को दी जा रही सलाह पर लड़की पक्ष द्वारा इस कानून का दुरुपयोग न किया जा सके।
- महिला शिक्षा के दौरान इस कानून सम्बन्धी प्रावधानों को पाठ्यक्रम में शामिल किया जाना चाहिये, उसी तरह जिस तरह माध्यमिक शिक्षा तक हर छात्र के लिए नागरिक अधिकारों,

नीति—निर्देशक तत्वों और भारतीय इतिहास को पढ़ना अनिवार्य होता है। इस तरह के प्रयास से भविष्य में होने वाली घरेलू हिंसा की सम्भावनाओं से बचा जा सकता है।

- पुलिस व न्यायपालिका को महिलाओं के प्रति संवेदनशील होने चाहिए। न केवल महिलाओं को वरन् पुरुषों को भी इस कानून की जानकारी दी जाए तथा इस कानून के पालन के लिए उन्हें प्रेरित किया जाए।
- स्त्री पुरुष समानता पर आधारित स्वच्छ और स्वस्थ पारिवारिक तथा सुव्यवस्थित सामाजिक जीवन प्रणाली विकसित करनी होगी। जिससे महिलाएँ भेदभाव रहित व उत्साहवर्धक वातावरण पाकर अपनी निहित क्षमताओं का उपयोग करके सशक्त बन सकें।
- महिलाओं की स्थिति में सुधार करने के लिए पुलिस को सहयोगात्मक व सकारात्मक रवैया अपनाना होगा, वह रक्षक बने, भक्षक नहीं।
- पुरुषों को भी अपना सहयोग प्रदान करना होगा वे स्त्रियों को लेकर दोहरी मानसिकता से बचे। परिवर्तित होती परिस्थितियाँ उनके आत्म अवलोकन की भी है।
- पुरुष प्रधान समाज व सरकार की यह सोच बदलने हेतु जनआंदोलन शुरू करना होगा कि अब विशेषाधिकार पुरुषों के लिए नहीं है। महिलाओं की अपनी स्थिति को सुधारने के लिए विश्वसनीयता की कसौटी पर खरे उतर चुके पुरुषों का मार्गदर्शन व सहयोग निःसंकोच लाना चाहिए।
- घरेलू हिंसा करने वालों का सामाजिक और सांस्कृतिक बहिष्कार किया जाए।
- परम्परागत व रूढ़िवादी वैचारिकी में परिवर्तन के लिए विभिन्न अभिकरणों जैसे शिक्षा, संचार माध्यमों का सहारा लिया जाना चाहिए तथा इस कानून (घरेलू हिंसा संरक्षण अधिनियम) की सार्थकता लोगों को समझनी चाहिए।

संदर्भ सूची :—

१. घरेलू हिंसा के प्रकार एवं परिणाम : शिक्षित एवं अशिक्षित महिलाओं पर (ग्वालियर के विशेष संदर्भ में) :— सीमा मिश्रा पाण्डेय
२. देसाई, श्री. संभाजी, महाजन, डॉ. रघुनाथ, 'कौटुंबिक हिंसाचार आणि महिला', प्रशांत पब्लिकेशन
३. ताडपात्रीकर, मेधा, 'कौटुंबिक हिंसाचार', डायमंड पब्लिकेशन
4. <http://mr.vikaspedia.in/social-welfare/92>
5. <https://www.tarunbharat.net/Encyc/2019/5/3/article-about-Family-Violence.html>
6. <https://maharashtratimes.indiatimes.com/lifestyle-news/relationships/what-if-you->
7. <http://kutumbkayda.over-blog.com/2015/08/55bf68ba-77d1.html>
8. <https://hi.vikaspedia.in/social-welfare/93893>

घरेलू हिंसा: एक अध्ययन

Dr. C. G. Kadekar,

Department of Hindi, Shankarrao Jawale Patil College, Lohara
Tq Lohara, Dist: Osmanabad.

१.० गोषवारा:

घरेलू हिंसा को व्यवस्थागत समर्थन मिलने के कारण इसकी जड़े हमारे समाज तथा परिवार में गहराई तक जम गई हैं। घरेलू हिंसा के खिलाफ यदी कोई महिला आवाज उठाती है तो इसका तात्पर्य होता है कि अपने समाज और परिवार में आमूलाग्र परिवर्तन की बात बढ़ती जा रही है। परिवार तथा समाज के संबंधों में व्याप्त ईर्ष्या, द्वेष, अहंकार, अपमान तथा विद्रोह घरेलू हिंसा के मुख्य कारण है। परिवार में हिंसा की शिकार सिर्फ महिला ही नहीं वृद्ध और बच्चे भी होते हैं। प्रकृति ने महिला और पुरुष की शारीरिक संरचनाएं जिस तरह की हैं उनमें देश में यह माना जाता रहा है कि पति को पत्नी पर हाथ उठाने का अधिकार शादी के बाद मिल जाता है। इस तारतम्य में वर्ष २००६ में भारत में घरेलू हिंसा से पीडित महिलाओं, बच्चों अथवा वृद्ध को कुछ राहत जरूर मिल गयी है। दिल्ली स्थित एक सामाजिक संस्था द्वारा कराये गए अध्ययन के अनुसार भारत में लगभग पांच करोड़ महिलाओं को अपने घर में ही हिंसा का सामना करना पड़ता है। इनमें से मात्र ०.१ प्रतिशत ही हिंसा के खिलाफ रिपोर्ट लिखाने आगे आती है। इसका कारण पालन—पोषण में पितृसत्ता अधिक महत्व रखती है इसलिए लड़की को कमजोर तथा लड़के को साहसी माना जाता है।

१.१ महत्वपूर्ण शब्द:

घरेलू हिंसा, व्यवस्थागत समाज, परिवार, आमूलाग्र परिवर्तन, शारीरिक संरचना, सामाजिक संस्था, पितृसत्ताक आदी.

२.० प्रास्ताविक:

महिलाओं को अधिकारों की सुरक्षा को अंतरराष्ट्रीय महिला दशक(१९७५—८५) के दौरान एक पृथक पहचान मिली थी। १९७९ में संयुक्त राष्ट्रसंघ में इसे आंतरराष्ट्रीय कानून का रूप दिया गया था। विश्व के अधिकांश देशों में पुरुष प्रधान समाज है। पुरुष प्रधान समाज में सत्ता पुरुषों के हाथ में राने के कारण सदैव ही पुरुषों ने महिलाओं को दुय्यम दर्ज का स्थान दिया है। यही कारण है कि पुरुष प्रधान समाज में महिलाओं के प्रति अपराध, कमी महत्व देने तथा उनका शोषण करने की भावना बलवती रही है। ईरान, अफगानिस्तान की तरह अमेरिका जैसे विकासशील देश में भी महिलाओं के साथ भेदभावपूर्ण व्यवहार किया जाता है। जिसके अनेसार यदि एक परिवार में माँ और बेटा है तो वे एक ही शयन कक्ष के मकान के हकदार होंगे। इससे स्पष्ट है कि अमेरिका जैसे देश में भी महिलाओं के प्रति भेदभाव किया जाता है। दुनिया के सबसे अधिक शक्तिशाली व उन्नत राष्ट्र होने के बावजूद अमेरिका में अनेक क्षेत्रों में महिलाओं को पुरुषों के समान अधिकार प्राप्त नहीं है।

घरेलू हिंसा के प्रमुख कारण:

पालन—पोषण में पितृसत्ता अधिक महत्व रखती है। इसलिए लड़की को कमजोर तथा लड़के को साहसी माना जाता है। लड़की स्वतंत्र व्यक्तित्व को जीवन के आरंभ में ही कुचल दिया जाता है। घरेलू हिंसा के प्रमुख कारण निम्न माने जाते हैं।

१. समतावादी शिक्षा व्यवस्था का अभाव।

२. महिलाओं के चरित्र पर संदेह करना।
३. शराब की लत।
४. इलेक्ट्रॉनिक मीडिया का दुष्प्रभाव।
५. महिलाओं को स्वावलंबी बनने से रोकना।

घरेलू हिंसा का दुष्प्रभाव:

महिलाओं तथा बच्चों पर घरेलू हिंसा के शारीरिक, मानसिक तथा भावनात्मक दुष्प्रभाव पड़ते हैं। इसके कारण महिलाओं के काम तथा निर्णय लेने की क्षमता पर प्रभाव पड़ता है। परिवार में आपसी रिश्तों और आस-पड़ोस के साथ रिश्तों व बच्चों पर भी हिंसा का सीधा दुष्प्रभाव देखो जा सकता है।

१. घरेलू हिंसा के कारण दहेज मृत्यू हत्या और आत्महत्या बढ़ी है।
२. महिलाओं के सार्वजनिक भागीदारी में बाधा होती है। महिलाओं की कार्यक्षमता घटती है। साथ ही व डरी डरी भी रहती है। परिणामस्वरूप प्रताडित महिला मानसिक रोगी बन जाती है जो कभी-कभी पागलपन की हद तक पहुंच जाती है।
३. पीडीत महिला के घर में द्वितीय श्रेणी की स्थिति स्थापित हो जाती है।

पुलिस की भूमिका:

घरेलू हिंसा के प्रकारणों में कई बार पुलिस द्वारा एफ.आई.आर. दर्ज नहीं की जाती. सिर्फ रोजनामचे में लिखा जात है। ग्रामीण क्षेत्रों में प्रताडित महिलाओं को एफ.आई. आर की नकल नहीं दी जाती। मांगने पर अकारण परेशान किया जाता है। पति द्वारा महिलाओं को पीटने अथवा मानसिक यंत्रणा देने को पुलिस बड़ा मुद्दा नहीं मानती। अक्सर उसका कहना है कि 'पति ने ही तो पीटा है ऐसी क्या बात हो गई।' यह कहकर पुलिस प्रताडित महिला को टाल देता है। थाना स्तर पर संवेदनशील लोग नहीं हैं। पुलिसकर्मी रिश्तों लेकर प्रताडित महिला को समझोता के लिए विवश करते हैं। यही कारण है की महिला शिकायत नहीं करती। पुलिस का कहना होता है कि दहेज तथा घरेलू हिंसा के प्रकरण ही अधिक होते हैं।

घरेलू हिंसा का स्वरूप:

घरेलू हिंसा वैवाहिक दुर्व्यवहार अंतरंग साथी हिंसा, घरेलू मारपीट या पारिवारिक हिंसा आदी अथवा विवाह जैसे बंधनों के बाद घरेलू स्तर पर एक साथी या अन्य साथी के साथ मारपीट अथवा दुर्व्यवहार को प्रकट करने वाला शब्द है। अंतरंग साथी अथवा जीवन साथी के साथ दुर्व्यवहार भी घरेलू हिंसा के श्रेणी में आता है। घरेलू हिंसा विपरीत लिंगी अथवा समलैंगिक संबंधों में भी हो सकती है। घरेलू हिंसा शारीरिक, भावनात्मक, मौखिक, आर्थिक और यौन शोषण सहित विभिन्न रूप हो सकते हैं जिसमें धुर्तता से लेकर विवाह पश्चात बलात् यौन संम्वध और हिंसक शारीरिक शोषण भी शामिल हैं एवं इसके परिणामस्वरूप मानसिक अथवा शारीरिक विरूपण अथवा मौत भी संभव है।

घरेलू हिंसा और वर्तमान भारत:

भारतीय समाज में वास्तव में घरेलू हिंसा की स्थिति भीषण है। महिलाएं और बच्चे सॉफ्ट टारगेट होते हैं। केवल घरेलू हिंसा के परिणामस्वरूप दैनिक आधार पर बड़ी संख्या में मौतें हो रही हैं। निरक्षरता पुरुष लोक पर आर्थिक निर्भरता और पुरुषप्रधान समाज मुख्य जिम्मेदार कारक है। दहेज एक प्रमुख कारक है जिसके परिणाम स्वरूप नवविवाहित दुल्हनों के खिलाफ हिंसा होती है। महिलाओं पर शारीरिक हमला करना, भयावाह टिप्पणी करना और उन्हें बुनियादी मानवीय अधिकारों से वंचित करना अक्सर देश के कई र्सिों में दिखाया जाता है। इसी तरह, बच्चों को भी इस अमानवीय व्यवहार का निशाना बनाया जाता है। सरकार ने घरेलू हिंसा अधिनियम को भी

बनाया है और लागू किया है। भारतीय दंड संहिता की धारा ४९८ ए में नियम और कानून पेशकिए गए हैं। कानून प्रताडित लोगों को आश्रय देता है और दोषियों से सक्ती से निपटता है। लेकिन कानून बनाना पर्याप्त नहीं है। लोगों को जागृत होकर उठना पडेगा। उन्हें अपने अधिकारों और कर्तव्यों के बारे में बताना होगा।

३.० अनुसंधान का महत्व:

प्रस्तुत अनुसंधान में घरेलू हिंसा के कारणों का अध्ययन कर वर्तमान में घरेलू हिंसा के स्थिती पर प्रकाश डाला जाएगा। तथा घरेलू हिंसा के कारण उत्पन्न होनेवाली समस्या का अध्ययन किया जायगा।

३.१ शोध के उद्देश:

१. घरेलू हिंसा के कारणों का पता करना।
२. घरेलू हिंसा का समाज पर होनेवाले परिणामों का अध्ययन करना।
३. वर्तमान समाज में घरेलू हिंसा के स्थिती के बारे में अध्ययन करना।
४. घरेलू हिंसा का प्रतिबंध करने के लिए उपाययोजना करना।

३.२ शोध पद्धती:

प्रस्तुत अनुसंधान में माहिती के स्रोत के रूप में संशोधन लेख, प्रकाशित एवं अप्रकाशीत लेख, संशोधन पत्रिका, किताबे और वर्तमानपत्र आदी दुय्यम साधनों का उपयोग किया गया है। इस अनुसंधान के लिए विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक तथा अनुगामात्मक शोध पद्धतियों का अनुप्रयोग किया गया है।

३.३ निष्कर्ष:

१. घरेलू हिंसा के पीडे पुरुषसत्ताक पद्धती का महत्वपूर्ण स्थान दिखाई देता है।
२. सामाजिक एवं मनोवैज्ञानिक स्थिती घरेलू हिंसा को प्रभावित करती है।
३. घरेलू हिंसा के कारण समाज पर बुरा प्रभाव पडता है।
४. घरेलू हिंसा के शिकार महिलां, पुरुष, छोटे बच्चे, बुढे माँ बाप ये सब होते हैं।

३.४ उपाययोजना:

१. घरेलू हिंसा को रोखने के लिए कानून का सख्त पालन किया जाए।
२. घरेलू हिंसा के बारे में प्रभावी प्रचार—प्रसार होना जरूरी है।
३. घरेलू हिंसा को रोखने के लिए प्रभावी उपाययोजना की जानी चाहिए।

३.५ संदर्भ सूची:

१. Hasnain Nadeem, Indian Society: Themes and Social Issues.
२. Shankar Rao C.N., Indian Social Problems.
३. मुखर्जी रविंद्रनाथ, भारतीय समाज: मुद्दे एवं समस्याएँ
४. The National Crime Record Bureau, Report 2019.
५. दै. भास्कर, वर्तमानपत्र, २०१९
६. The Indian Express, News Paper, 2018.
७. The Times of India, News paper, 2018.

घरेलू हिंसा और महिला
प्रा.डॉ.बालाजी महाळंकर
(हिंदी विभागाध्यक्ष) कै.बा.पा.ए.महा.उदगीर

घरेलू हिंसा परिवार के विकास शांति में एक बड़ी बाधा है और परिवार को लगा हुआ बड़ा शाप है। घरेलू हिंसा में महिला, बच्चे, बूजुर्ग, पुरुष आते हैं। जिस महिला पर घर में शारीरिक मारपीट एवं भेदभाव, मानसिक, भावनिक, शाब्दिक, लैंगिक, आर्थिक शोषण और अत्याचार होता है उसे घरेलू हिंसा कहा जाता है। पुरुषसत्ताक समाज में अनादिकाल से महिलाओं को दुयम स्थान देकर उसका शोषण किया जा रहा है। वह समाज का महत्वपूर्ण अंग होते हुए भी शोषित, उपेक्षित है। कहने के लिए स्त्री-पुरुष समान है, स्त्री-पुरुष की अर्धांगिनी है मगर हकिकत में स्त्री को पुरुष के शोषण का शिकार होना पड़ता है। पुरुष स्त्री को हक तो देता है मगर अपनी मर्जी से और कुछ हद तक। महिलाओं का समाज से अपने हक्क और समानता का संघर्ष हजारों सालों से चलता आ रहा है और अब उसने अच्छी रफ्तार पकड़ी है। दुनिया भी अब समझ चुकी है कि जब तक महिला पूरी तरह से सशक्त नहीं हो सकती तब तक दुनिया भी पूरी तरह से विकसित नहीं हो सकती। इसी कारण भारत सरकारने महिलाओं का अच्छी तरह से विकास हो या उनका किसी प्रकार से शोषण न हो इसके लिए घरेलू हिंसा संरक्षण अधिनियम २००५, दहेज प्रतिबंध अधिनियम १६१९ जैसे कानून बनाये हैं। इन कानून का उद्देश्य महिलाओं को समाज के मुख्य प्रवाह में लाना है।

घरेलू महिलाओं पर होनेवाली घरेलू हिंसा का कोई एक कारण न हो कर उस के पीछे कई कारण, घटना, प्रसंग और व्यक्ति जिम्मेदार होते हैं। महिलाओं पर होनेवाली घरेलू हिंसा कई प्रकार की होती हैं जिसे शारीरिक, मानसिक, आर्थिक और यौन आदि प्रकारों में विभक्त किया जा सकता है। परिवार में सबसे ज्यादा महिला घरेलू हिंसा के प्रकारों में शारीरिक हिंसा का शिकार होती है। शारीरिक हिंसा के प्रकारों में महिलाओं को पिटना, बाल नोचना, भूखा रखना, ज्यादा काम लगाना, कमरे में बंद करना, बिजली का शॉक देना, गला दबाना आदि आते हैं। मानसिक छल के प्रकारों में ताने मारना, अपमान करना, मायके के लोगों को गालियाँ देना, जान से मारने की या छोड़ने की धमकी देना, पागल संबोधना आदि आते हैं। आर्थिक छल के प्रकारों में मायके से पैसे लाने की मांग करना, दहेज माँगना, जायदाद में हिस्सा न देना, घर खर्च के लिए पैसे न देना, आभूषण छिनना या उसे बगैर पूछे बेचना आदि आते हैं। यौन छल के प्रकारों में जबरदस्ती से या अनैसर्गिक संबंध रखना, यौन इच्छा की पूर्ति न करना आदि आते हैं।

जो महिला घरेलू हिंसा का शिकार होती है उन्हें कई समस्याओं से गुजरना पड़ता है। कई महिलाओं को ससुराल वालों से दूर होने पर उसके मायकेवाले भी अपनाते नहीं हैं। घरेलू हिंसा के कारण महिलाओं का अपने पति या ससुराल में रहना मुश्किल हो जाता है। कुछ महिला मायके जाती है तो कुछ स्वतंत्र रहती है या कुछ निवास गृह में रहती है। ऐसी परिस्थिति में वह एकांतता, निराशा, उदासिनता का शिकार हो जाती है। उन्हें अपने भविष्य के प्रति चिंता लगने लगती है। जिन महिलाओं का तलाक हो जाता है और जिनको छोटे-छोटे बच्चे हैं तो उन्हें उपजिविका की समस्या के साथ बच्चों के स्वास्थ्य, पढ़ाई का भी खर्च उठाना पड़ता है। ऐसी परिस्थिति में उन्हें कोई काम नहीं देता या दिया तो भी उन पैसों से बच्चों का भविष्य अच्छी तरह से बनाने में कई समस्याओं का सामना करना पड़ता है। ऐसी स्थिति में घरेलू ताणतणाव का परिणाम बच्चों के

मनपर पडता है। अकेली रहनेवाली महिलाओं को पड़ोसी लोग या जहाँ काम करती है वहाँ के लोगों से खुद को बचाना पड़ता है। कुछ लोग अकेली महिला के अकेलेपन का फायदा उठाने की फिराक में रहते हैं। कुछ अपनी मजबूरी का शिकार बन जाती है। कुछ महिला अपने मायके जाती है किंतु मायके वाले भी उसे अच्छी तरह से अपनाते नहीं हैं। कौनसी भी महिला जब घर में उसके उपर हो रही हिंसा सह नहीं पाती है तब वह पति को छोड़ने का निर्णय लेती है। मगर कुछ ऐसी कई महिला हैं जो घरेलू हिंसा का शिकार होकर भी कुछ आवाज नहीं उठाती हैं बल्कि उसे ही अपना भाग्य समझकर झेलती हैं। घरेलू हिंसा शब्द का अर्थ “घरेलू हिंसा (वैवाहिक दुर्व्यवहार, अंतरंग साथी हिंसा, घरेलू मारपिट या पारिवारिक हिंसा आदी) सहवास अथवा विवाह जैसे संबंधों के बाद घरेलू स्तर पर एक साथी का अन्य साथी के साथ मारपिट अथवा दुर्व्यवहार को प्रकट करनेवाला शब्द है।”¹ अब धीरे-धीरे महिला अपने अधिकारों के प्रति सचेत हो रही हैं और अन्याय का विरोध करने के लिए आगे आ रही हैं। यह उनका बदलाव आनेवाली महिलाओं के लिए दिशा दर्शक है।

घरेलू हिंसा में उत्पन्न समस्याओं के बारे में डा.रघूनाथ.महाजन और डॉ.संभाजी.देसाई लिखते हैं, “घरेलू हिंसा से शोषित बहुत सारी महिलाओं को न्यायालयीन प्रक्रिया की देरी के कारण प्रमुख रूप से आर्थिक समस्याओं, संतान पालन में कठिनाई, पुनर्विवाह के प्रति शंका और समझौते में कठिनाई इस प्रकार की समस्या का सामना करना पड़ता है।”²

भारतीय समाज में महिलाओं का विषम स्थान महिलाओं के खिलाफ घरेलू हिंसा का मूल कारण है। परिवार का मुख्य केंद्रबिंदू महिला आज शोषण के बोझ से दबी हुई है। पति की व्यसनलिप्तता, उसने डाले हुए प्रतिबंध, पितृसत्तात्मक व्यवस्था द्वारा लाया गया अहंकार, समाज में अभी भी महिलाओं की पुरुष की तुलना में स्वयं को कम समझने की मानसिकता, महिलाओं की सहनशिलता प्रवृत्ति ही महिलाओं की घरेलू हिंसा बढ़ाने का सबसे बड़ा कारण है। समाज के हर जाति, धर्म और सामाजिक स्तर पर महिलाओं के खिलाफ हिंसा प्रचलित है। इस पुरुषसत्ताक समाज में महिला या स्त्रीत्व होने के कारण उसे मानसिक, यौन, भावनात्मक, शारीरिक और वित्तीय उत्पीड़न का सामना करना पड़ता है। इसके अलावा समाज में बेसहारा, तलाकशुदा, दहेजपीड़ित महिलाओं की संख्या दिन-प्रतिदिन बढ़ती जा रही है। इसलिए महिलाओं के खिलाफ हो रहे घरेलू हिंसा यह केवल घरेलू मुद्दा या एक व्यक्ति का अब अपराध न होकर वह एक सामाजिक अपराध के साथ-साथ एक सामाजिक समस्या के रूप में भी फैल रहा है। इसलिए यह एक बहुत बड़ी सामाजिक समस्या के रूप में बढ़ रहा है।

महिला समाज का एक उपेक्षित घटक है। उसे समाज में विकसित प्रवाह के साथ लाने के लिए या उसे अपना हक्क दिलाने के लिए संविधान में उनके लिए कई कानून बनाये हैं। कानून की आवश्यकता के बारे में पुष्पा रोडे लिखती हैं, “किसी के उपर अन्याय न हो यह लोकतांत्रिक तत्व हम मानते हैं। सामाजिक स्वास्थ्य बनाये रखने के लिए और समाज में अन्यायपूर्ण प्रथाओं को खत्म करने के लिए विभिन्न कानून बनाने पड़ते हैं।”³ महिलाओं को अपने हो रहे अन्याय के खिलाफ लड़ने के लिए या समाज में स्त्री-पुरुष समानता लाने के लिए कई अधिकार दिये हैं। कुछ महत्वपूर्ण अधिनियम निम्न प्रकार से हैं।

हिंदू विवाह अधिनियम —हिंदू अधिनियम १९५५ में पारित किया गया है। इसमें शादी के समय लड़के की आयु २१ साल और लड़की की आयु १८ साल पूरी होनी चाहिए।

विशेष विवाह अधिनियम—इस अधिनियम में दुल्हा और दुल्हन अपना विवाह पंजीकरण कार्यालय में जाकर पंजीकृत कराकर करते हैं।

बालविवाह प्रतिबंध अधिनियम—१९७९ के संशोधित कानून के अनुसार शादी के समय लड़के की आयु २१ साल और लड़की की आयु १९ साल होनी चाहिए। इस अधिनियम के तिसरे खंड के अनुसार शादी के समय लड़का और लड़की की उम्र तय किये गये उम्र के अनुसार कम हुई तो उन्हें १५ दिन की कैद और १००० रुपये का जुर्माना देना पड़ सकता है।

दहेज प्रतिबंध अधिनियम —दहेज प्रथा भारतीय समाज को लगा हुआ घिनौना दाग है। दहेज प्रथा के कारण कई लड़कियों की शादी नहीं हो पाती। शादी के बाद भी दहेज के लिए महिलाओं को सताया जाता है। संविधान में दहेज लेना और दहेज देना कानूनन जुर्म है। एखाद महिला को ससुराल में दहेज के लिए सताया जाता है या उसके साथ कूरता का बर्ताव होता है। दहेज मॉगनेवाले को तीन साल की सजा या १५००० रुपये जुर्माना देना पड़ सकता है।

तलाक —शादी के बाद जब महिला और पुरुष में किसी कारण बनती नहीं उनमें वैचारिक संघर्ष होता है या हमेशा किसी कारणवश झगड़े होते हैं तो वह दोनों कानूनन तलाक लेकर अधिकारीक तौर पर शादी खत्म कर सकते हैं। भारत में दो प्रक्रिया से तलाक लिया जाता है एक आपसी सहमति से तलाक और दूसरा कंटेस्टेड तलाक।

घरेलू हिंसा प्रतिबंध अधिनियम (२००५) :—महिलापरिवार में भयमूक्त और बगैर हिंसा के जीवन जी सके इसके लिए सरकार ने २००५ को घरेलू हिंसा प्रतिबंध अधिनियम बनाया गया है। यह अधिनियम सभी धर्मों के लोगों के लिए लागू है। यदि किसी महिला पर परिवार में शारीरिक, मानसिक, आर्थिक छल किया जाता है तो वह महिला छल करनेवाले लोगों पर केस दर्ज कर सकती है। यह कानून महिलाओं की स्वाधिनता में अहम भूमिका निभा रहा है। “पुष्पा रोडे के अनुसार, “इस कानून का हेतु परिवारको हिंसा मुक्त करना है। घरेलू हिंसा पर प्रतिबंध लाने के उद्देश से इस कानून में कुछ प्रावधान किये हैं। घरेलू हिंसा पर प्रतिबंध लाने के लिए और महिलाओं को संरक्षण मिलने के लिए इस कानून का उपयोग हो सकता है।”^४

अतः महिलाओं को अपने शोषण के खिलाफ लड़ने के लिए उन्हें संविधान में कुछ अधिनियम बनाये गये हैं। महिलाओं को अपने अस्तित्व को सिद्ध करने के लिए या पुरुषसत्ताक व्यवस्था से कानून के तहत संघर्ष कर समाज में समता लानी होगी। हजारों सालों से महिला समाज का ताकदवर अंग होते हुए भी वह उपेक्षित है। अब महिलाओं को वह सम्मान, हक्क पाने के लिए फिरसे पूरजोर कोशिश करनी पड़ेगी।

संदर्भ :—

- १) गुगल विकीपिडिया
- २) कौटुंबिक हिंसाचार आणि महिला —डॉ.रघुनाथ महाजन, डॉ.संभाजी.देसाई, पृ.१२३
- ३) महिलांसाठी आधार कायदाचा— पुष्पा रोडे, पृ.१
- ४) महिलांसाठी आधार कायदाचा— पुष्पा रोडे, पृ.४७

महिला सबलीकरणांत स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमिका

डॉ. स्मिता म. जाधव

इतिहास विभाग प्रमुख
कला व विज्ञान महाविद्यालय,
कुन्हा, जि.अमरावती

डॉ.गणेश भि.मोहोड

वाणिज्य भाषा प्रमुख
नारायणराव काळे स्मृती
मॉडेल कॉलेज,कारंजा(घा)

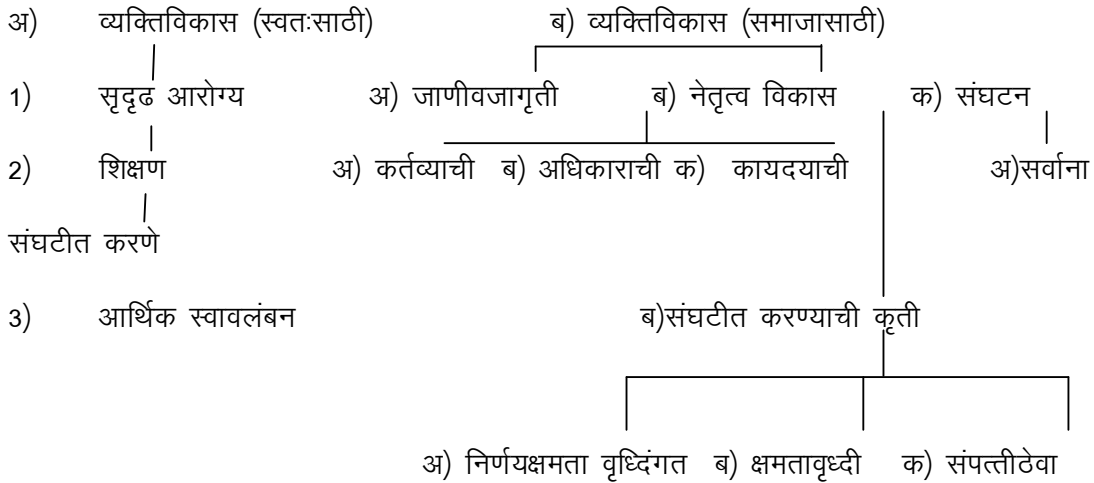
आपल्या राष्ट्राच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात महत्वाचा वाटा उचलू शकणारी स्त्री हा अतिशय महत्वाचा घटक आहे. वेगवेगळ्या काळात महिला सबलीकरणासाठी विविध योजना राबविण्यात आल्यात. 2001 हे वर्ष महिला सबलीकरणाचे वर्ष मानले गेले. महिला सबलीकरण म्हणजे,

1. स्त्रीने स्वतःच्या क्षमतांची ओळख करून घेऊन स्वतःच्या क्षमतांचा विकास करावयाच्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे होय.
2. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटित करण्याची क्षमता, मतप्रदर्शन करणे, कृतिशील कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपर्क, जनसंपर्क, संस्थासंपर्क, आर्थिक व्यवहार इ. करण्याची क्षमता व आवड निर्माण होणे होय. – व्हिनेसा ग्रिफेन

थोडक्यात स्त्रीमध्ये स्वविश्वास, स्वक्षमता, स्वजाणीव निर्माण करून तिला आत्मनिर्भर बनविणे व तिच्यामध्ये आत्मसन्मानाची व स्वालंबनाची जाणीव निर्माण करणे होय. स्त्री मध्ये हीच जाणीव निर्माण होण्याकरिता तिला स्वातंत्र्य हवे. याबाबत " ती देशाला उध्दारी या लेखात सौ.सुमती कुळकर्णी लिहितात" भारतातील स्त्री लोकसंख्येचे रुपांतर सक्षम श्रमशक्ती मध्ये करणे हे भारतासमोरील एक आव्हान आहे. त्यासाठीच

स्त्रीयांना शिक्षित व सक्षम करणे गरजेचे आहे. जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उध्दारी चा अर्थ म्हणूनच आताच्या काळाच्या गरजेनुसार पाळण्याची दोरी हातात घेण्याच्या बाबतीतलं स्वातंत्र्य तिलाच स्वातंत्र्य असायला हवं." 1

महिला सबलीकरणाचे घटक कानेते ? याबाबत प्रा.मूलानी लिहितात,
सबलीकरणाचे घटक

आधुनिकरणाच्या प्रक्रियेत स्त्री ही पुरुषापेक्षा कुठेच मागे राहता कामा नये, हा त्यामागील उद्देश होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आले. असे असले तरी, त्याला अपेक्षित यश प्राप्त होवू शकले नाही. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ख-या अर्थाने

स्त्रियांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अधिकारात सहभागी केले पाहिजे. हे समाजमनाला ग्राह्य वाटू लागले. कारण भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास निम्मी लोकसंख्या महिलांनी व्यापलेली होती. मग असे असतांनाही स्त्रियांच्या अधिकारांचा संकोच करण्यात येत होता. यात बदल करणे महत्वाचे होते. स्वतंत्र भारतातली अर्ध्या लोकसंख्येला दुबळी ठरवून देशाचा विकास साधता येणे अशक्य होते.

1950 साली ज्यावेळी स्वतंत्र भारताची घटना तयार झाली त्याचवेळी भारतीय स्त्रीने एक फार मोठी लढाई जिंकली. कारण पुरुषांप्रमाणेच समान न्याय व संधी आणि अधिकार तिला प्राप्त झाले. महिलांना सर्व प्रकारचे अधिकार प्रदान करूनच भारतीय समाजव्यवस्थेचा व अर्थव्यवस्थेचा विकास आपल्याला जलद गतीने साध्य करता येईल, हा दृष्टीकोन समोर ठेवून प्रयत्न करण्यात आले. महिलांच्या सर्व समस्यांचे मूळ आर्थिक समस्येत दडल्याने आर्थिक समस्येचे उच्चाटन करून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण बनवून देण्यासाठी तिच्यामध्ये आत्मसन्मान आणि स्वत्वाची जाणीव प्राप्त करून देण्यासाठी स्वयंसहाय्यता गटाचा प्रारंभ झाला.

बचत गटास स्वयंसहाय्यता गट असेही संबोधले जाते. महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी टाकलेले एक महत्वाचे पाऊल म्हणजे स्वयंसहाय्यता गट होय. विशेषतः शहरी भागात महिला बचत गटाची गरज कमी आहे. कारण शहरामध्ये बऱ्याच स्त्रिया अर्थार्जन करतात. शहरातील गरीब वस्त्यांमध्ये आणि ग्रामीण भागात बचत गटाची भूमिका फार महत्वाची ठरली आहे.

ग्रामीण भागातील गरीब महिलांना सक्षम करण्याचे बचत गट हे एक उत्तम साधन बनले आहे. या बचत गटाचे महत्व विशद करतांना महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट या डॉ.मुलानी यांनी लिहिलेल्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत डॉ.बी.डी.कुलकर्णी म्हणतात, "ग्रामीण भागातील कृषि जीवन पद्धतीत एकत्रित कुटुंबात केवळ कन्या-बायको-सून-आई या भूमिका बजावणारीही निरक्षर महिला "महिला बचत गटा" च्या माध्यमातून काटकसर, बचतीची कास धरून आर्थिकदृष्ट्या सबला व समर्थ होत असली तरी ज्ञानाची कवाडे गवसल्यामुळे पूर्वीची निरक्षर स्त्री आज समाजात साक्षर महिला म्हणून मान्यता पावली आहे. अन्न,वस्त्र,निवारा, शिक्षण व आरोग्य या सारख्या मूलभूत गरज ती महिला स्वकर्तृत्वाने भागवत आहे. महिलांच्या विकासासाठी शासनाने राबविलेल्या योजनांची माहिती मिळवून त्याचा पुरेपूर लाभ घेण्यात ती महिला आघाडीवर आहे."

थोडक्यात वर्तमानकाळात बहुतेक ग्रामीण व शहरी भागात विशेषतः कष्टकरी महिला या आपल्या सुप्त गुणवैशिष्ट्यांच्या आधारे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत आहे. परावलंबनाच्या परंपरेतून बाहेर येण्याचा प्रशस्त मार्ग महिला बचत गटा द्वारे त्यांना उपलब्ध झाला आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाची पार्श्वभूमी :

भारत देशातील कोटयावधी स्त्रियांच्या आर्थिक भवितव्याबरोबरच संपूर्ण भवितव्याला आकार देण्याचे कार्य बचत गटाच्या रुपाने सुरु आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी बचत गट हे सूत्र सर्वविदीतच आहे. या पार्श्वभूमीवर बचत गटाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे अतिशय आवश्यक आहे.

बचत गटांचे संस्थापक बांगलादेशातील शांततेच्या नोबेल अर्वाडचे मानकरी डॉ. महंमद युनूस हे आहेत. आशिया खंडातील एक मागासलेले राष्ट्र म्हणून बांगलादेशाची ओळख आहे पण अशा देशात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे मूळ दिसून येते. "बँक गरीबाच्या दारात" तसेच बचत गटाच्या माध्यमातून गरिबीमुक्त विश्वाची निर्मिती अशा पुस्तकातून त्यांनी समाजातील शोषित आणि गरीब वर्गाचे चित्रण केले. बचत गटाच्या स्थापनेची कल्पना त्यांना कशी सूचली ? हे पाहणे आवश्यक आहे. त्याच्या घरातील मोलकरीणीची आर्थिक दुरावस्था पाहून ते व्यथित झाले व अशा गरीब आणि सावकारी पाशात अडकलेल्या लोकांना अर्थकारणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांना स्वयंरोजगार मिळावा, ही त्याची तळमळ होती. म्हणूनच त्यांनी ढावळा येथील कृषि बँकेच्या

अधिकाऱ्यांशी संपर्क साधून लोकांनी विशीष्ट पध्दतीने बचत केली तर ते लोक कर्जाकरिता लायक ठरू शकतील, अशी कल्पना 1976 मध्ये मांडली. ही कल्पना बँकेच्या अधिकाऱ्यांनी मान्य केली व 1983 मध्ये ती बचत गटाच्या माध्यमातून अस्तित्वात आली. डॉ. युनूस यांच्या प्रेरणेने उभ्या राहिलेल्या बांगलादेशातील बचत गटांनी सर्व जगाला मार्गदर्शक अशी प्रेरणा दिली.

वेगवेगळ्या विचारवंतांनी बचतगटाच्या व्याख्या केलेल्या आहे. "ज्या समूहात 10 ते 20 सभासदांची निवड करून नियमित बचतीतून एकमेकांच्या गरजा, अडचणी, जीवनमूल्ये उंचावण्यासाठी कर्ज स्वरूपात अर्थसहाय्य केले जाते. उद्योगधंदा उभारला जातो. सर्वानुमते निर्णय घेऊन संघटनशक्ती वाढविली जाते, परस्पर सहकार्य, सहभाग, नेतृत्व व कर्तव्य, विचारांची देवाणघेवाण सातत्यपूर्व व प्रयत्नशील सदस्यांच्या समूहाला स्वयंसहाय्यता गट म्हणतात,

"A self help Group is a Voluntary association of homogenous set of people either working together or living in the neighborhood engaged in similar of activity working with or without registration for the common good the members". 2

बचत गटाचे स्वरूप :-

- 1) Small Saving Group - बचत करणे
- 2) Micro Credit Group - बचत, कर्जवाटप व कर्जफेड
- 3) Thrift Credit Group - काटकसर व बचतगटातील फरक कळतो.
- 4) Micro Finance - बचत कर्ज विमा यांचा समावेश अशा सर्व व्यवहाराला ज्यावेळी व्यक्ती, समाज गाव अशा घटकांच्या सक्षमीकरणाची जोड मिळते तेव्हा स्वयंसहाय्यता गट निर्माण होतो.

बचत गटाचे प्रकार :-

- 1) महिला बचत गट , 2) पुरुष बचत गट, 3) संमिश्र बचत गट
- 1) महिला बचत गट :- ज्या गटात सुमारे 10 ते 20 महिला एकत्र येऊन जो गट स्थापन केला जातो त्यांस महिला बचत गट असे म्हणतात.
- 2) पुरुष बचत गट :- ज्या गटात 10 ते 20 पुरुष एकत्र येऊन जो गट स्थापन केला जातो त्यांस पुरुष बचत गट असे म्हणतात.
- 3) संमिश्र बचत गट :- स्त्री-पुरुष एकत्र येवून जो गट स्थापन केला जातो त्यांस संमिश्र बचत गट असे म्हणतात.

या तिन्ही प्रकारांपैकी महिला बचत गट सार्वत्रिक स्वरूपात स्थापन झालेले व कार्यप्रवण आढळतात. सुमारे 10 ते 20 महिला एकत्रित येवून बचत गट स्थापन केला जातो. बचत गटांच्या स्थापनेनंतर बँकेत खाते उघडले जाते. नियमावलीनुसार बचत केली जाते व गोळा झालेली बचत गरजू महिलेला एका विशीष्ट मुदतीमध्ये कर्ज स्वरूपाने दिली जाते व अशा प्रकारे एकत्रित बचत करून कर्जाचे वितरण गरजूंना केलेले जाते. बँकेचे खाते असल्यामुळे संबंधित बँकेकडून कर्ज व अनुदान मिळेल अशा योजना असतात. अशा योजनाद्वारे बचतगट बँकेकडून कर्ज घेतात आणि परतफेडी करतात.

बँक ऑफ इंडिया आणि नाबार्ड यांच्यातील नोंदीनुसार 90% पेक्षा जास्त महिला बचत गट क्रियाशील असलेले पहावयास मिळतात. बचत गटाच्या माध्यमातून सामूहिक निर्णयाने महिला छोटे-मोठे उद्योग सुरू करत आहेत. भारतामध्ये महिला बचत गटाद्वारे महिलांचे संघटन घडून येत आहे. नेतृत्व आणि कर्तृत्व यांच्या बळावर मिळालेल्या संधीच्या आधारे महिला आपली भूमिका पार पडत आहे. परंतु या महिला बचत गटाच्या चळवळीवर काही आक्षेपही घेतले जातात.

1. बचत गट हे संघर्ष व चळवळीची धार बोथट करण्याचे एक माध्यम आहे.

2. 2. बचत गटाचे कर्ज काढतांना बँकेत व मध्यस्थांमार्फत दलाली दयावी लागते परंतु यात विशेष तथ्य आढळत नाही.

समान गरजा असणाऱ्या समान विचारांच्या व समान उद्दिष्टाने प्रेरित झालेल्या महिलांचा गट आपले कार्य करित आहे. या स्वयंसहाय्यता महिला बचत गटाची वैशिष्ट्ये पाहू गेल्यास,

- 1) समान गरजा – सभासदांच्या गरजा समान असतात.
- 2) समान परिस्थिती – आर्थिक परिस्थिती समान असते.
- 3) स्वेच्छा सभासदत्व असल्यामुळे ती स्वतंत्र असते.
- 4) एकात्मतेची भावना – बचत गटाच्या माध्यमातून एकात्मतेची भावना वृद्धिंगत होते.
- 5) सहकार्याची भावना – सहकार्याची भावना वाढीस लागते.
- 6) स्वक्षमतेचा विकास – महिलांच्या स्वक्षमतांचा विकास होतो.
- 7) आर्थिक सुरक्षितता – महिलेला आर्थिक सुरक्षितता प्राप्त होते.
- 8) तिला तिच्या विकासाचे व हक्काचे व्यासपीठ प्राप्त होते.

आज ग्रामीण भागामध्ये महिलांच्या सक्रिय सहभागामुळे स्वयंसहाय्यता गट महत्वाची भूमिका बजावत आहे. विशेषतः ग्रामीण परिसरातील दारिद्र्य निर्मूलनात बचत गट हे विकासाचे साधन बनत आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिलांमध्ये असणाऱ्या अंगभूत क्षमतांना आकार मिळत आहे. त्याचप्रमाणे स्त्रीयांच्या श्रमशक्तीतील सहभागावर तिच्या कुटूंबाचा विकास होतो आहे. भारतामध्ये महिला बचत गट हे ग्रामीण आणि आदिवासी भागातच नव्हे तर शहरी भागातही तग धरून आहेत. या गटांमुळे महिलांचे सबलीकरण होत आहे. महिला कमावत्या झालेल्या आहेत. या बचतगटांमुळे लाखो कुटूंबीयांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झालेले आहे. "बचत गट म्हणजे महिला सक्षमीकरणाची दिशा" असे सुत्र आज मान्यता पावलेले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या उत्थानाकरिता अनेक योजना अंमलात आणल्या गेल्या त्यांच्या वैयक्तिक कल्याणाबरोबरच तिला स्त्री म्हणून एक सुखकर जीवन जगता यावे, या दृष्टीने प्रयत्न साधल्या गेलेले आहे. तिच्या आर्थिक प्रश्नांच्या सोडवणूकी बरोबरच तिचे वैयक्तिक, सामाजिक आणि आरोग्य विषयक प्रश्नांची सोडवणूक होत आहे. कधी काळी "चूल आणि मूल" यात बंदिस्त असणारी स्त्री अधिक स्वतंत्र झाली आहे. आज पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करण्याच्या स्त्रियांच्या अधिकार कक्षांमध्ये जी वाढ झाली आहे त्यात स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भूमिका अन्यन साधारण महत्वाचे आहे. बचत गटाचे उद्दिष्ट स्त्रीला आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त करून देणे, तिचा आत्मविश्वास वाढवून तिच्यात आत्मसन्मान निर्माण करणारे माध्यम आहे. थोडक्यात ते स्त्रीला सबल करणारे शस्त्र नाही तर शास्त्र आहे. ग्रामीण, अल्पशिक्षित, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या स्त्रीचे ते अभिव्यक्तीचे मोठे व्यासपीठ आहे.

संदर्भ :-

1. कुलकर्णी सुमती – (लेख) दै. लोकसत्ता, ती देशाला उध्दारी, दि.13 जुलै 2019
2. मुलाणी प्रा.एम.यु. – महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, पृ.11

संदर्भग्रंथ :-

1. गाठाळ डॉ.एस.एस. – भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्रीजीवन, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद
2. मुलाणी प्रा.एम.यु. – महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
3. दै. लोकसत्ता – लेख, 13 जुलै 2019
4. साने गीता – भारतीय स्त्रीजीवन, मौज प्रकाशन गृह, मंबई

विविध कालखंडात स्त्रियावरील हिंसाचाराचे बदलते स्वरूप—एक चिंतन**फकिरा भगवान राजगुरू**

(प्रा.शिक्षक) मु.पो.देऊळगांवमाळी ;४४३३०१) ता .मेहकर जि.बुलडाणा महाराष्ट्र

सारांश (Abstract)**“ यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता****यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते , सर्वास्तत्रफला क्रिया”**

“मानवी संस्कृतीच्या प्राथमिक टप्प्यावर स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टी अत्यंत महात्म्य पंडित होती वैदिक काळात स्त्रिला ज्ञान, शक्ती व संपत्तीचे प्रतिक मानत असत. एकंदरीत **वैदिक काळ हा स्त्री जीवनाचा ‘सुवर्णकाळ’** होता मात्र स्त्रीजीवनाला उत्तरवैदिक काळापासून विविध प्रकारच्या हिंसाचारास सामोरे जावे लागले. रूढी, परंपरा अंधश्रद्धा ,कर्मकांड यासारख्या असंख्य हिंसेच्या विळख्यात स्त्री अडकली गेली. पुरुषप्रधान मूल्ये आणि स्त्रियांची दुय्यम भूमिका स्त्री—शोषणास कारणीभूत ठरली. बालविवाह,वैधव्य, पुनर्विवाह बंदी, जरठकुमारी विवाह, हुंडापध्दती सतीप्रथा, परित्यक्ता, अज्ञान अशिक्षितता परावलंबन यासारख्या असंख्य मानवी —हिंसेने तिला **‘अबला’** बनविले. मुलगा वंशाचा दिवा, कुलदिपक हया पुरुषी भावनेमुळे **‘स्त्री—जन्म’** क्लेषदायक मानला गेला. स्त्रीला पुर्वीपासूनच शारीरिक मानसिक, आर्थिक हया प्रकारच्या अत्याचारास सामोरे जावे लागले आहे घराच्या चार भिंतीच्या आतील हिंसेचे तांडव अजुनही शमलेले नाही. विविध कालखंडात वेगवेगळ्या प्रकारे स्त्रीवर अत्याचार होत राहिला.आज शतानुशतके इथल्या पितृसत्तेखाली दबलेल्या स्त्रियांचा आवाज उठविण्यासाठी राज्यघटनेने स्त्रियांना विविध अधिकार बहाल केले. तिला घटनात्मक संरक्षण दिले. वर्तमानात करण्यात आलेल्या विविध स्त्री कल्याणकारी कायद्याने स्त्रीहिंसेस पायबंद बसला आहे.

महत्वाच्या संज्ञा: (पुरुषप्रधान मूल्ये,स्त्री—शोषण,स्त्री—जन्म,कूलदिपक,सतीप्रथा,संस्कृती)**प्रस्तावना:**

प्राचीन काळापासून भारतीय स्त्रिया विविध कार्यात सक्रिय असूनही अदृश्यमान राहिल्या त्यामुळे स्त्रियांच्या स्थितीला जबाबदार असलेली स्त्री—पुरुष असमानता रूजविली गेली कारण प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील सर्व संदर्भसाधने ही पुरुषांचीच निर्मिती आहे. वेदकालीन स्त्रियांचा दर्जा ठरविण्यात धर्माची भूमिका दिसून येते. एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रीचा रूढीगत व परंपरागत दर्जा हा पाश्चिमात्य स्त्रियांच्या तुलनेन खालच्या दर्जाचा व अपमानित जीवन जगण्यास भाग पाडणारा होता. विविध कालखंडांतील राजवटी व विविध धर्मांच्या वर्चस्वाखाली भारतीय स्त्री राहिली.पुरुषप्रधान समाजरचनेमुळे पुरुष वर्गाच्या हितसंबंधांना प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे पोषक ठरणारी सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्था निर्माण होऊन ती दृढ होत गेलेली आहे. निसर्गाच्या विविधतेच्या तत्वावर आधारलेली स्त्री—पुरुष विषमता ही लिंगभेदाची वास्तविकता, विषम दर्जा, विषम व्यवहारात रूपांतरीत झाली. स्त्रीला पूर्णपणे परावलंबी बनविले गेल्यामुळे तिच्या वेगवेगळ्या व स्वतंत्र अस्तित्वाचा विचार केला गेलेला नाही.

भारताची ऐतिहासिक परंपरा सातत्याने पितृसत्तेच्या अधीन आहे. एकोणिसाव्या शतकापर्यंत सामाजिक,शैक्षणिक, राजकीय, शारीरिकदृष्ट्या स्त्रियांचा दर्जा प्रचंड खालावला होता. पुरुषी वर्चस्व एवढे पराकोटीला पोहोचले होते की, अनेक प्रकारच्या हाल—अपेष्टा अगतिकपणे सोसत नशिबाला, दैवाला दोष देत मरणप्राय जीवन जगण्यापेक्षा दुसरा कोणताच मार्ग—स्त्रीपुढे

नव्हाता. मानव जीवन पध्दतीत स्त्री ही एक विधात्याची सर्वोत्तम निर्मिती आहे. सृष्टीरचनेत स्त्रियांचा महत्वपूर्ण सहभाग आहे.प्राचीन काळामध्ये स्त्रीवर मोठ्या प्रमाणात बंधने होती.स्त्री शिक्षणापासून वंचित होती. त्यामुळे तिच्या कार्यकृतीवर अनेक मर्यादा पडत स्त्री तत्कालीन परिस्थितीमध्ये अन्याय—अत्याचार सहन करत ,स्वतःला दुय्यम समजत जीवन जगत होती.मानवी संस्कृतीच्या प्राथमिक टप्प्यावर स्त्रीकडे बघण्याची पुरुषांची दृष्टी महात्म पंडित होती. परंतु कालांतराने यामध्ये बदल होत गेले आणि स्त्रीकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनामध्ये बदल झाले. परिणामी पुरुषांनी आपले वर्चस्व निर्माण करून स्त्रीला दुय्यम ठरवून पुरुषप्रधान संस्कृती प्रस्थापित केली आणि आजतागायत भारतीय समाजामध्ये पुरुषी वर्चस्व कायम असल्याचे दिसते.

कौटुंबिक हिंसाचार अर्थ व स्वरूप

कुटुंबामध्ये, समाजामध्ये स्त्रियांवर होणारी हिंसा स्त्रियांचे दुय्यम स्थान सिध्द करते. स्त्रियांनी आत्मनिर्भर व स्वतंत्र होण्यासाठी हिंसेला विरोध करायला हवा. हिंसेचे शारीरिक, मानसिक,भावनिक,बौद्धिक इ. विविध स्तर आहेत. असुरक्षितता , भीती आदी भावनांमुळे अनेकदा हिंसा घडत असते. भीती ही भावना अनेक कारणांनी उत्पन्न होऊ शकते. अस्थिरता, आर्थिक ,मानसिक,शारीरिक असुरक्षितता ,एकटेपणा, मृत्यू,पराभव,स्वप्रतिभा भंग, प्रेमभंग इ. तसेच अज्ञान. अविवेक ,असमंजसपणा यातून भीतीचा जन्म होतो. स्त्रीला जेवायला न देणे, जाणूनबुनून घरात सतत कामे सांगणे ,काही तरी खुसपट काढून मारहाण करणे, भिंतीवर तिचे डोके आपटणे, ढकलून देणे, हात पिरगाळणे,गळा दाबणे,रात्र—रात्रभर घराबाहेर उभे करणे, ऑसिड फेकणे,बाहेरून दिसणार नाही अशा पध्दतीने मारहाण करणे, रस्त्याने चालताना मान खाली घालून चालण्याची जबरदस्ती करणे एवढेच नाही तर स्त्री स्वतःलाच इजा करून घेईल असे वातावरण निर्माण करणे हे शारीरिक अत्याचारांचे विविध प्रकार दिसून येतात.

पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानामुळे आणि त्या दुय्यमत्वाला बळकटी देण्यासाठी स्त्रियांवर या व्यवस्थेत मानसिक, भावनिक आणि शारीरिक अत्याचार होतात. मोलमजुरी करणाऱ्या स्त्रीपासून अतिशय श्रीमंत घरातल्या तसेच उच्चशिक्षित, कमावत्या किंवा अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रीपर्यंत सर्व स्तरातील स्त्रियांना हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. प्राचीन काळापासून भारतीय स्त्रीला समाजात फक्त उपेक्षेची नव्हे तर गुलामीची वागणूक मिळालेली आहे. तिची धार्मिक,सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रांमध्ये गुलामगिरी हेतुपूर्वक जतन केली गेली.

● कोणत्याही कृती स्त्रीच्या मानसिक किंवा शारीरिक आरोग्यास, सुरक्षिततेस जिवितास, अवयवास अथवा कल्याणास धोकादायक, अपायकारक किंवा उपद्रवी असतील किंवा तसे करण्याकडे ती कृती करण्याचा कल असेल किंवा त्याचा हेतू असेल तर त्यास हिंसाचार म्हणतात.

● ज्या कृतीमुळे महिलेचा शारीरिक, लैंगिक, भावनिक, आर्थिक, दुरुपयोग होत असेल तर त्यास हिंसा म्हणावे

● ज्यामुळे स्त्रीचा मानभंग, मानहाणी किंवा तिच्या प्रतिष्ठेवर कोणत्याही मार्गाने अतिक्रमण करणारे कृत्य अपमानकारक,उपहासात्मक शेरबाजी विशेषतः मूल होत नसल्यामुळे किंवा मुलगा होत नसल्यामुळे तिचा अपमान केला जाणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.

● महिला नोकरी व्यवसाय करित असेल किंवा आर्थिक प्राप्ती मिळवित असेल त्याला विरोध करणे, हानी पोहोचवणे, अडथळे निर्माण करणे. महिला किंवा तिची मिळकत किंवा मौल्यवान वस्तू मिळविण्याकरिता स्त्रीस हानीकारक वेदनाकारक किंवा त्रासदाय स्वरूपाची धमकी देण्याच्या उद्देशाने केलेले कृत्य होय.

● वैदिक व उत्तरवैदिक कालखंड आणि स्त्रीहिंसा

भारतीय समाजामध्ये अस्तित्वात असलेला मातृसत्ताक अनार्य संस्कृतीचा पराभव करून आर्यांनी भारतात पुरुषसत्ताक आर्य संस्कृतीचे बीजारोपण केले. आर्यांनी भारतात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य असे तीन भिन्न व्यावसायिक समूह निर्माण केले. त्याचबरोबर अनार्यांना आपले गुलाम बनवून शुद्रांचा चौथा समूह अस्तित्वात आणला. आर्यपूर्व भारतातील विविध प्रांत अगदी विकसित होते. बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह बंदी, सतीप्रथा अशा जाचक चाली अस्तित्वात नव्हत्या मात्र वेदकाळातील एक महत्वाची उणीव म्हणजे **स्त्रियांना मालमत्तेवर कोणताच हक्क नव्हता. सर्व मालमत्ता कुटुंबाची असून कुटुंबातील ज्येष्ठ पुरुषाचा त्यावर अधिकार असे**

उत्तरवैदिक कालखंड प्रारंभापर्यंत आर्यांचे भारतातील जीवन स्थिर झाले होते. स्त्री शिक्षणाचा अधिकार संकुचित झाला. स्त्रियांचा सार्वजनिक जीवनातील सहभागदेखील कमी होऊ लागला. आर्यांचे अनार्य स्त्रियांशी विवाह होऊ लागल्याने आर्य स्त्रीच्या स्थानाला धक्का पोहोचला. आर्यांच्या विलासी जीवनामुळे मुलीचे विवाहाचे वयदेखील कमी झाले. बालविवाहांमुळे स्त्रीच्या जीवनाकडे पुर्णतः दुर्लक्ष झाले पुरुषसत्ता अबाधित राहण्यासाठी स्त्रियांवर अनेक अंधेने याच काळापासून लादली गेली. पुरुषप्रधान आर्य समाजाने अनेक कुर चालीरीतीच्या साहाय्याने स्त्री जीवनातील मातृसत्ताकाचे माहत्म्य नष्ट केले. धर्माधिष्ठित समाजव्यवस्थेत पारतंत्र्य व विषमतेच्या बेढीत स्त्री जखडून टाकली गेली. स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाला धर्माची जोड देण्यासाठी अनेक धर्मग्रंथांची रचना याच काळामध्ये करण्यात आली.

रामायण व महाभारत कालीन स्त्रीहिंसेचे स्वरूप

रामायण व महाभारताचे भारतीय साहित्यात फार महत्त्व आहे. या दोन्हीही ग्रंथाला समाजात आदराचे व श्रद्धेचे स्थान आहे. या महाकाव्य कालीन भारतीय समाजात स्त्रियांचा दर्जा खालावलेला दिसतो. **‘रामायणानुसार स्त्रीचे पतीशिवाय जीवन जगणे म्हणजे चाक्रे नसलेल्या रथाप्रमाणे व ताण नसलेल्या विणेप्रमाणे असत असे** मानले. याच काळात मुलगी आई—वडिलांसाठी चित्तेचा विषय वाटू लागली. पती कसाही असला तरी पत्नीकडून मात्र कठोर वर्तननियम पाळण्याची अपेक्षा केली गेली. महाभारतात तर स्त्रियांनी पतीव्रता व साध्वी असे राहवे याबद्दल सांगितले आहे. दुष्ट पत्नी असेल तर तिचा परित्याग करावा अशी परवानगी पतीला दिलेली आहे. स्त्रियांचा दर्जा कनिष्ठ तर पुरुषांचा दर्जा उच्च होता. हे रामायणातील विविध उदाहरणांवरून दिसून येते.

रामायण काळी पतीला परमेश्वर मानणारी व पुरुषांची सावली, निस्वार्थवृत्तीने पतीची सेवा करणारी पतीपरायण तपस्विनी, सेविका, दासी इ. रूपांत स्त्रीला प्रस्तुत केलेले दिसते व यातूनच तिच्या दुःखांना प्रारंभ झालेला दिसतो. ‘महाभारतातील गांधारी, कुंती, द्रौपदी, सुभद्रा या सर्व स्त्री पात्रांचे दुःख आपल्याला यात पहायला मिळते. या काळात स्त्रियांप्रती समाजाची मानसिकता ‘एक स्वतंत्र व्यक्ती’ म्हणून नव्हती या काळात बालविवाह प्रथा सुरू झाली होती पदडापध्दती सुरू झालेली होती असे दिसते. महाभारताच्या शक्य पर्वात दुर्योधनाने स्त्रियांना **‘असूर्यम्पथ्या’** असे म्हटले आहे. **‘स्त्रियांना शिक्षण बंदी करून सर्वप्रथम बौद्धिक गुलामगिरीत ढकलण्यात आले.** पावित्र्याच्या संकल्पनेला धर्मशास्त्रीय आधार देवून नैतिक अनैतिकतेच्या संकल्पनांना स्त्रियांच्या मनावर ठामपणे रूजविण्यात आल्या. मुलीच्या पित्याने मुलगी दहा वर्षांची झाल्यानंतर तिचा विवाह केल्यास तो नरकात जातो असे शास्त्रात सांगितले होते. त्यामुळे आई—वडिल लहानपणीच मुलीला उरकून टाकत लहानपणी जर मुलीच्या पतीने निधन झाल्यास ती बालविधवा म्हणून तिला संपूर्ण आयुष्य काढावे लागत असे. शिवाय बालपणीच मातृत्व व संसाराची जबाबदारी स्त्रीला पार पाडावी लागत असे.

मध्ययुगीन कालखंडातील स्त्रीहिंसेचे स्वरूप

भारतीय स्त्रीच्या जीवनातील अत्यंत **अंधकारमय कालखंड म्हणजे मध्ययुगीन कालखंड होय.** प्राचीन कालखंडात निर्माण झालेल्या वर्णव्यवस्थेने जाती व्यवस्थेचे रूप धारण केले होते. ही जाती व्यवस्था अत्यंत जाचक व तितकीच बंदिस्त बनली ब्राम्हण , क्षत्रिय , वैश्य, शूद्र या चार वर्णांचे वर्णसंकर होऊन त्यातून असंख्य जातींची निर्मिती झाली. या जाती व्यवस्थेच्या सर्वात मोठ्या बळी स्त्रियाच ठरल्या. अध्यात्मिकता हा भारतीय समाजाचा पाया आहे आणि म्हणूनच पावित्र्याच्या संकल्पनेला धर्मशास्त्रीय आधार देऊन नैतिक व अनैतिकतेच्या संकल्पना स्त्रियांच्या मनावर ठामपणे रूजविण्यात आल्या. मुलीने आंतरजातीय विवाह करून कुटुंबाची शुध्दता गमावू नये म्हणून तिचा बालवयात विवाह केला जाऊ लागला. पुरुषांच्या अधिन राहणे, पतीपरायण असणे तिच्यासाठी गौरवाचे मानले गेले. बहुपत्नीत्वामुळे आपापसांत संघर्ष करणाऱ्या मुस्लिम स्त्रियांच्या डोक्यावर तलाकची तलवार सतत लटकत होती. थोडक्यात या कालखंडामध्ये सर्वच स्त्रियांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, धार्मिक असे सर्वच प्रकारचे हक्क नाकारण्यात आले होते.इ.स. २०० ते ३०० हा काळ निरुक्त, श्रोतसूत्रे,गृहसूत्रे धर्मसूत्रे,पाणिनीच्या अष्टाध्यायी ग्रंथाच्या निर्मितीचा होता.या स्मृतीग्रंथात समाजाच्या सर्वच अंगाचा,नितीनियमाचा, व्यवहारांचा विविध प्रकारांनी विचार केलेला आहे.पुरुषांकडे स्त्रियांकडील सर्व मानसन्मान व अधिकार काढून घेतले गेले. परिणाम स्वरूप त्यांची सामाजिक स्थिती खालावत गेली. स्त्रियांचे रक्षण लहानपणी पती तरूणपणी पिता व पतीच्या मृत्युनंतर पुत्र करेल कारण स्त्री कधीही स्वतंत्र राहण्यायोग्य नाही. बालिका तरूणी व वृध्द स्त्री यांना घरातील काम स्वतंत्रतापूर्वक करू देऊ नये.

मनुने पत्नीला पतीने मारझोड करण्याची अनुमती दिली आहे. तो अन्य परिस्थितीत स्त्रीचे स्थान शूद्राबरोबर मानतो.‘स्त्रियांनी कोणतेही बोधिक कार्य करू नये. त्यांनी स्वतंत्रपणे कोणतेही निर्णय घेऊ नये, स्वतंत्रपणे विचार करू नये, तीने पतीच्या आशेचे आयुष्य भर पालन करावे, पती कसाही असल तरी, किंवा पतीत कितीही अवगूण असले तरी स्त्रीने मात्र पतीव्रता राहून देवासमान त्याची पूजा करावी म्हणजे ती स्वर्गात पुजनीय बनेल. या काळात स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये प्रचंड प्रमाणात न्हास झाला. स्त्रियांना शिक्षणापासून पुर्णपणे वंचित केले गेले पडदापध्दतीचे स्वरूप तर विकोपाला पोहचले बहुपत्नीत्व पध्दतीमुळे स्त्रीवरील हिंसा,अत्याचार वाढीस लागले. संपत्तीच्या अधिकारांपासून स्त्रीला वंचित केले गेले. स्त्रियांना पडदा पध्दती,जौहार प्रथा, सतीप्रधाने महिलांची स्थिती अधिक बिकट बनली. एखाद्या महिलेने एकापेक्षा जास्त मुलीला जन्म दिला असेल तर तिला कधी—कधी घटस्फोट दिला जात असे. पती निवडीचे स्वातंत्र्य हया काळात स्त्रियांना नव्हते. व्याभिचार हा गुन्हा होता. त्यास देहांताची शिक्षा होती स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तु म्हणून तिच्याकडे पाहिले जात होते. विधवा व परित्याक्तांचे जीवन तर अतिशय दयनीय होते.

पती निधनाने स्त्रीला वैधव्य आल्यास तो तिचा दोष समजून तिच्यावर विविध प्रकारची बंधने लादली जात. **वैधव्य म्हणजे एक शाप समजून तिला अतिशय निकृष्ट प्रतीचे व अपमानस्पद जीवन जगावे लागत असे.** बालविवाह झाल्यामुळे अधिक वयाच्या व्यक्तीशी विवाह केला गेल्यामुळे हा समस्या उद्भवत असे याचा दोष तिला देवून यातनामय आयुष्य जगावे लागत असे. समाजातील अनेक रूढी, प्रथा, परंपरेतून स्त्रीवर विधवा होण्याचा प्रसंग आल्यास तिला पुनर्विवाह करण्यास बंदी होती. बालविधवेसही मरेपर्यंत विधवेचे जीवन जगावे लागत असे. बालविवाहातून जरठ कुमारी विवाहप्रथा निर्माण झाली होती. या विवाहानंतर प्रौढ पतीच्या निधनामुळे अकाली बालपत्नीस वैधव्या समोरे जावे लागत असे. समाजात असलेल्या हुंडा प्रथेमुळे मुलींना कुटुंबात ओझे बनून रहावे लागत असे. मुलगी कुटुंबात ‘नकोशी’ होत असे म्हणून तीचा जन्मही अशुभ

मानत असत. स्त्री विधवा झाल्यास तिला सती जावे लागत असे. तिचे नातेवाईक स्वार्थापोटी धर्माचा आधार घेत तिला सती जाण्यास भाग पाडीत.

विधवेचे जीवन आयुष्यभर जगण्यापैक्षा तसेच पतीच्या पश्चात ती अनैतिकतेच्या मार्गाने जाऊ शकेल या भीतीपोटी तिला सती जावे लागत असे. बालविवाह झाल्यामुळे मोठेपणी ती पत्नी म्हणून अनेक कारणांनी आवडत नसे त्यामुळे तिला पती नांदवत नसे. या स्त्रीला सासरी किंवा माहेरी नोवाईकांकडे आश्रीत म्हणून घरात पडेल ती कामे करून आपला उदरनिर्वाह करावा लागत असे. संयुक्त कुटुंबपद्धतीमुळे स्त्रीचे कार्यक्षेत्र चूल व मूल हेच असे पती कितीही दुराचारी, क्रोधी असला तरी त्याची व घरातील सर्व सदस्यांची सेवा करीत राहणे. एवढेच मर्यादित कार्यक्षेत्र असे. शिक्षणामुळे व्यक्तीची मानसिक व बौद्धिक प्रगती होते. जीवन सुखी व समृद्ध करणारी प्रगती शिक्षणाने साध्य करता येते. मात्र अंधश्रद्धा होती. शिक्षणा अभावी त्यांचा जीवनस्तर खालावलेला होता. अनेक प्रकारच्या उपवास व्रत वैकल्ये, कर्मकांड यात ती गुरफटलेली होती. स्त्री पूर्णपणे पुरुषांवर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून होती. परावलंबनामुळे तींची दयनीय अवस्था झालेली होती. तिला कोणतेही आर्थिक स्वातंत्र्य नव्हते. स्त्रीला संपत्तीच्या अधिकारापासून वंचित ठेवले गेले होते. संयुक्त कुटुंब पद्धती असल्यामुळे कुटुंब प्रमुख पुरुषास संपत्तीचे अधिकार होते. “विधवा स्त्रियांना सुद्धा पतीच्या मृत्युनंतर कोणताच अधिकार नव्हता ती पतीच्या कुटुंबातील फक्त एक सदस्य होती. ”या काळात स्त्रियांना कोणतेही राजकीय अधिकार नव्हते. कुटुंबात स्त्रीचे पुरुषांकडून शोषण होत होते “स्त्रीजीवन पशुतुल्य बनले होते जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत स्त्री ही अनेक रूढी, प्रथा, परंपरेच्या विळख्यात सापडलेली होती. भारतीय समाजासाठी अतिशय चिंताजनक व निंदनीय बाब होती. “स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा दुय्यम समजले जात असे. तिच्या स्वतंत्र व्यक्तीमत्वाचा विचार केला जात नव्हता. स्त्री ही सर्व प्रकारच्या अधिकारांपासून वंचित ठेवली गेली होती. पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती, एकत्र कुटुंब पद्धती, बहुपत्नीत्व, पडदा पद्धती, सतीप्रथा, पुनर्विवाहबंदी, बालविवाह इ. मुळे स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यास वाव नव्हता.

● निष्कर्ष:

- स्त्रियांना उत्तरवैदिक काळापासून विविध प्रकारच्या हिंसाचारास सामोरे जावे लागले आहे. रूढी, परंपरा अंधश्रद्धा, कर्मकांड यासारख्या असंख्य हिंसेच्या विळख्यात स्त्री अडकली गेली.
- बालविवाह, वैधव्य, पुनर्विवाह बंदी, जरठकुमारी विवाह, हुंडापद्धती सतीप्रथा, परित्यक्ता, अज्ञान अशिक्षितता परावलंबन यासारख्या असंख्य मानवी —हिंसेने तिला ‘अबला’ बनविले.
- स्त्रीला पुर्वीपासूनच शारीरिक मानसिक, आर्थिक ह्या प्रकारच्या अत्याचारास सामोरे जावे लागले आहे घराच्या चार भिंतीच्या आतील हिंसेचे तांडव अजूनही शमलेले नाही.
- शतानुशतके इथल्या पितृसत्तेखाली दबलेल्या स्त्रियांचा आवाज उठविण्यासाठी राज्यघटनेने स्त्रियांना विविध अधिकार बहाल केले.
- वर्तमानात करण्यात आलेल्या विविध स्त्री कल्याणकारी कायद्याने स्त्रीहिंसेस पायबंद बसला आहे
- कोणत्याही कृती स्त्रीच्या मानसिक किंवा शारीरिक आरोग्यास, सुरक्षिततेस जिवितास, अवयवास अथवा कल्याणास धोकादायक, अपायकारक किंवा उपद्रवी असतील किंवा तसे करण्याकडे ती कृती करण्याचा कल असेल किंवा त्याचा हेतू असेल तर त्यास हिंसाचार म्हणतात.

संदर्भग्रंथसूची:

- शिंदे ताराबाई , “स्त्री-पुरूष तुलना”, सुमेध प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, मे २००४,
- जोशी पी.जी. “प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास,” विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, १४ जानेवारी २००३, .
- साळुंखे आ.ह., “हिंदू संस्कृती आणि स्त्री” लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, प्रभादेवी मुंबई, प्रथम आवृत्ती, नोव्हेंबर २००५, .
- कुरुंदकर नरहर, “मनुस्मृती,” देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, सदाशिव पेठ पुणे, नोव्हेंबर २०१४,
- जगताप मिनल, “ मराठा स्त्रियांचे स्थान,” सुगावा प्रकाशन, पुणे-३० प्रथम आवृत्ती १५ ऑगस्ट २०१०,
- भावे वा.कृ., “पेशवेकालीन महाराष्ट्र,” भारतीय इतिहास अनुसंधान परिषद दिल्ली, १९७६,.
- भोसले द.ता. “संस्कृतीच्या पाऊलखुणा,” पद्मगंधा प्रकाशन , पुणे, प्रथम आवृत्ती २००१,
- पाटील शरद, “दासशुद्रांची गुलामगिरी,” प्राज्ञ प्रकाशन, वाई, प्रथम आवृत्ती १९८२, .
- भागवत विद्युत, “स्त्रीजीवनाची गुंतागुंत,” आदित्य प्रकाशन, कोथरूड पुणे, प्रथम आवृत्ती २००४,
- महाजन वंदना, “स्त्रीवाद आणि समाज परिवर्तन,” अथर्व पब्लिकेशन, धुळे, प्रथम आवृत्ती २७ फेब्रुवारी २०१३,
- बाबर सरोजीनी , “भारतीय स्त्री,” हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था, पुणे प्रथम आवृत्ती, १९६१, (१२) साने गीता, “भारतीय स्त्रीजीवन,” मौजे प्रकाशनगृह, मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९८४,
- पाटील एस.पी. “मानवहक्कांच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणातील आव्हाने: एक जागृती मोहिम,” अथर्व पब्लिकेशन, धुळे, प्रथम आवृत्ती 10.01.2016

आर्थिक तणाव आणि देशांतर्गत कलह

श्री. अदित्य प्रकाशराव कणेरे

प्रस्तावणा —

भारतीय अर्थव्यवस्था ही एका अत्यंत दारूण परिस्थितितून जात आहे. आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे वा घडामोडीचे फटके भारतीय अर्थव्यवस्थेला बसत आहे. त्यात आता कोरोना विषाणूमुळे होणाऱ्या नुकसानातही भर पडली आहे. जगाची नुकतीच अर्थव्यवस्था बघता सर्वच ख्यातीच्या कंपन्यांना कोरोना मुळे नुकसान सोसावे लागत आहे. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेला ही त्याची झळ बसण्याची दाट शक्यता आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था मंदीच्या छायेखाली आहे. उद्योग व सेवा क्षेत्र यांचा विकासदर दिवसेंदिवस खाली येत आहे. देशाचा आर्थिक विकासदर कमी होत चालला आहे. हे गंभीर दावे जागतिक ख्यातीचे अर्थतज्ञ, रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर, ज्यांनी १९९१ च्या मंदीतून देशाला बाहेर काढलं माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी केले एक अनुभवी माणूस तत्कालीन परिस्थिती लक्षात घेऊन, भविष्यातील व वर्तमानातील ओढवणारे संकट प्रदर्शित करत असेल तर त्याकडे योग्य रितीने लक्ष देणे गरजेचे आहे.

तसेच देशातील राजकीय वातावरण संतोषजनक नसल्या कारणास्तव व सरकारच्या घेतलेल्या निर्णयावर जनता समाधानी नसल्यामुळे काही प्रमाणात परिस्थिती नियंत्रणा बाहेर जात आहे. व त्याचा फटका देशाच्या अर्थव्यवस्थेस बसत आहे. राष्ट्रीय नोंदनीकृत नागरीकरण (NRC) व नागरीकता दुरुस्ती विधेयक (CAA) यासंबंधीत सरकारने जे निर्णय घेतले त्यास विरोधकांनी विरोध केला व त्यामधून काही ठिकाणी हिंसेला वळण लागले त्यात शाहीनबाग ईशान्य दिल्लीतील काही भाग होरपळून निघाला वीत्त हाणी सोबतच मानण हानीच्या देखील घटना बहूदा यामुळे घडल्या. अशा परिस्थितीत बाजारपेठेवर मोठ्या प्रमाणात फटका बसला आणि त्याचबरोबर देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरही परिणाम झाला म्हणून अशांतीपूर्ण वातावरण अर्थव्यवस्थेला सर्वाधिक घातक असते. हे आर्थिक तणाव व अंतर्गत हिंसा यामुळे अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम आपण पाहणार आहोत.

❖ आर्थिक तणाव —

जागतिक बाजारपेठेची तत्कालीन स्थिती लक्षात घेता भारतीय अर्थव्यवस्था अत्यंत दारूण अवस्थेत आहे. यास जागतीक अर्थव्यवस्थेच्या मंदीसदृश्य परिस्थिती बरोबरच भारतीय राजकारण, आणि भारताचे अंतर्गत होणारे वादही तीतकेच जबाबदार आहे. आर्थिक तणावाचा मुद्दा लक्षात घेता सर्वप्रथम त्यावर आंतरराष्ट्रीय पातळी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था यांच्या संगनमताबाबतचा विचार करणे आवश्यक आहे.

२.१ आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारतीय अर्थव्यवस्था.

सध्या उद्योग व सेवा क्षेत्र मंदीच्या सावटाखाली आहे, हे कंपन्यांनी केलेल्या रोजगार कपातीवरून लक्षात येतेच. शेतीचा क्रमांक यात लवकरच लागण्याची शक्यता आहे. जागतिक वातावरण बघता आणि चीन, अमेरिका व युरोपियन संघाचे ताणलेले अर्थिक संबंध लक्षात घेता निदर्शवून येते की, निर्यात मंदावलेली आहे. त्यात कोरोना विषाणूच्या संसर्गामुळे आणखी भर पडली आहे. भारताची निर्यात कमी होत असल्या कारणास्तव व त्या देशातील वस्तूंना योग्य तो भाव न मिळाल्यामुळे, भारतीय शेतमालाला बाजारपेठे योग्य त्या प्रमाणात मिळत नाही तसेच जम्मू काश्मीर मुद्द्यांहुन पाकिस्तान सोबत ताणलेले संबंध लक्षात घेता, परिणामी मागणी

नसल्याकारणास्तव पुरवठा अधिक झाल्यामुळे शेतीविषयक व नाशवंत वस्तूंचीहोणारी निर्यात पूर्णपणे बंद आहे, परिणामी मागणी नसल्याकारणास्तव पुरवठा अधिक झाल्यामुळे शेतीसंदर्भातील वस्तूंचे भाव कमी होत आहे. सध्यास्थित शेतमालाचे भाव किमान किमतीपेक्षाही कमी आहे. तसेच काही देश व अमेरिकेचे ताणलेले संबंध तसेच अमेरिकेने घेतलेले निर्णय यामुळे काही प्रमाणात का हाईना फटका भारतीय निर्यातीकरणाला व आयातीकरणाला बसला आहे याचा थेट परिणाम तेलाच्या किंमतीवर पडत आहे. भारतीय बाजारपेठेत सर्वाधिक मागणी खनिज तेलाला आहे आणि अमेरिका व खाडी देशांच्या अस्थिरतेमुळे तेलाच्या किमतीत चढउतार होते त्याचा थेट फटका भारतीय अर्थकारणाला होतो. तेलाचा शस्त्रासारखा वापर विकसीत देश व खाडी देश इतर देशांच्या अर्थव्यवस्था नियंत्रीत करण्यासाठी झटत असतात. याचा गंभीर पणे विचार व उपाययोजना करण्याची आवश्यकता भारतीय अर्थव्यवस्थेला आहे.

२.२ भारतीय शेतीव्यवस्था व अर्थकारण.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया व रोजगारासंदर्भात सर्वाधिक हातभार लावणारे क्षेत्र म्हणजे कृषी क्षेत्र देशाच्या अर्थकारणाला योग्य प्रकारे ताळमेळ जूळवून घेण्यास कृषीक्षेत्राचा सर्वाधिक वाटा आहे. हे क्षेत्र जर व्यवस्थित रित्या हाताळले तर उद्योग व सेवा क्षेत्राला सर्वाधिक मदत होऊ शकते तसेच मंदिसदृश्य स्थितीतून देश बाहेर पडू शकतो. यासाठी सर्वाधिक भर शेतमालाच्या किमतीवर द्यावा लागणार आहे. सध्यास्थित शेतमालाचे भाव नाफेडच्या किंमती पेक्षाही कमी आहे. हिच स्थिती राहली तर किमान मूल्य ही मिळण्याची अपेक्षा राहणार नाही. उदाहरण घेण्याचे झाल्यास कापसाचे घेता येईल.

दरवर्षी प्रमाणे यंदा कापसाचा पेरा अधिक आहे. तसेच सध्यास्थित कापसाचे भाव कमी आहे. येत्या महिन्यात कापूस मोठ्या प्रमाणात विक्रीस निघणार आहे. जागतिक बाजारपेठेत अशीच निर्यात अवस्था व मंदी राहली, तर भारतीय निर्यातही मंदावेल. अशा परिस्थितीत किमान आधारभूत किमतीपेक्षाही कापूस कमी किमतीत विकण्याची वेळ शेतकऱ्यांवर सध्याच आहे. तसेच यावर्षी पावसाचे प्रमाण सर्वसाधारण असल्याकारणास्तव अन्य पिके आतापर्यंत तरी व्यवस्थित आहे. पण त्यांना योग्य त्या प्रमाणत भाव मिळाला नाही तर शेतकऱ्यांची कोंडी होण्याची वेळ येणार आहे. याकडे गांभीर्याने लक्ष देणे गरजेचे आहे.

२.३ उद्योग व सेवा क्षेत्र.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील उद्योग व सेवा क्षेत्र मंदिच्या परिस्थितीतून जात आहे त्यातून भारतीय उद्योग व सेवाही सूटल्या नाही जागतीक आरोग्य आणिबाणि कोरोना विषाणूच्या संसर्गामुळे घोषित होण्याची वेळ आली आहे. त्यामुळे कर्मचारी वर्गाला सर्वाधिक फटका बसला आहे. कर्मचारी कपातीमुळे हे दिसून येते तसेच काही उद्योग या संसर्गामुळे बंद आहे त्यामुळे कर्मचाऱ्यांना वेतन मिळत नाही आहे. परिणामी आर्थिक डबघाईची वेळ त्यांच्यावर आली आहे. तसेच कंपन्यांनी केलेल्या रोजगार कपातीवरून लक्षात येते ही कंपनीही नुकसान जनक स्थितीत आहे ही परिस्थिती अशीच चालू राहिली तर २००८ सारखी स्थिती निर्माण होईल आणि त्यातून बाहेर पडण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेला भरीव अशी कामगिरी करता येणार की नाही हे सध्यातरी शंकास्पद आहे.

३ देशांतर्गत कलह.

सध्या देशांतर्गत कलहाचे वातावरण निर्माण झाले आहे ही स्थिती चार महिन्यांपासून कार्यरत आहे यास कारणीभूत असलेले घटक म्हणजे नागरिकता दूरुस्ती विधेयक (सिटिझन अमिडमेंड अॅक्ट CAA) आणि राष्ट्रीय नोंदणीकृत नागरिकता(नॅशनल रजिस्टर ऑफ सिटिझनशीप NRC) हे आहे. तसेच राज्य व केंद्र सरकार यामध्ये असलेला समन्वय वस्तू व सेवा

करासंदर्भात राज्य सरकारचे केंद्र सरकार सोबतचे संबंध अर्थसंकल्पातून मिळणाऱ्या किमान किमती बाबतचे मतभेद, जम्मू काश्मीर राज्याची स्थिती व ईशान्य भारताची परिस्थिती याबाबी देशांतर्गत हिंसेस कारणीभूत असतांना दिसून येते सर्वप्रथम नागरिकता दुरुस्ती विधेयकाबाबत जाणून घेवू.

३.१ नागरिकता दुरुस्ती विधेयक.

नागरिकता दुरुस्ती विधेयक (नॅशनल रजिस्टर ऑफ सिटीजनशिप **NRC**) ही एक अशी यादी आहे ज्यात भारतात राहणाऱ्या सर्व लोकांची नाव नोंदवण्यात येणार आहे. आसाम हे देशातले असे एकमेव राज्य आहे जिथे अशा प्रकारची व्यवस्था आहे १९५१ मध्ये असे पहिले रजिस्टर तयार करण्यात आले होते २४ मार्च १९७१ रोजी किंवा त्या तारखेच्या आधि आपण आसाममध्ये राहत होतो असा पुरावा त्यांच्याकडे होता अशा सगळ्यांची नोंद या रजिस्टरमध्ये करण्यात आली. २५ मार्च १९७१ नंतर आसाममध्ये प्रवेश करणाऱ्यांची आणि त्यापूर्वी आसाममध्ये राहणाऱ्यांची वेगळी यादी तयार करावी या सुप्रिम कोर्टाच्या सूचनेवरून ही प्रक्रिया वादाच्या भोवऱ्यात सापडली.

२०१५ मध्ये सुप्रिम कोर्टाने दिलेल्या या आदेशानंतर आसाम मधल्या नागरिकांची ओळख पटवण्याच काम सुरू आहे. ३ कोटी २९ लाख लोकांची स्वतःला आसामचा नागरिक असल्याच सांगत अर्ज दिले. मात्र ३० जूलै २०१८ रोजी प्रकाशित झालेल्या **NRC** च्या पहिल्या मसूद्यात ४१ लाख लोकांची नाव नव्हती. त्यानंतर ३१ ऑगस्ट २०१९ रोजी १९,०६.६५४ लोकांची नाव भारतीय नागरिकता रजिस्टर मधून गायब झाली. आणी खऱ्या अर्थाने देशांतर्गत कलहाच्या वातावरणाची सूरवात येथून झाली होती.

स्थानिक आसामी वर्ग या १९ लाख लोकांना राज्याबाहेर काढण्यास इच्छूक होता तर स्थानीकांची हा आकडा एक कोटीच्या वर आहे असे सांगत होते लोकसभेपाठोपाठ राज्यसभेलाही या विधेयकावर शिक्कामोर्तब करावा लागला राष्ट्रपतीच्या सहीनंतर याचे कायद्यात रूपांतर झाले व ९ जानेवारी २०२० ला हे विधेयक लागू झाले. त्यानुसार भारतात राहणाऱ्या सगळ्या लोकांची नाव नोंदवण्यात येणार असून नागरिकाला आपण भारतीय रहिवासी आहोत हे सिद्ध करावे लागणार आहे. अशिक्षित आदिवासी समाज असाक्षर वर्ग, प्रेम विवाह करणारे, घरून पळून जाणारे, तृतीयपंथीय इत्यादी साठी हे आव्हानात्मक झाले आहे.

३.२ नागरिकता दुरुस्ती विधेयक.(सिटीझन अमिडमेंट ॲक्ट **CAA**)

नागरिकता दुरुस्ती विधेयकानुसार इतर देशातील अल्पसंख्याकांना भारतात नागरिकत्व देण्यासंदर्भात आहे. या कादद्यानुसार हिंदू, शीख, बौद्ध, जैन, पारशी आणि इसाई धर्माचे जे सदस्य ३१ डिसेंबर २०१४ पर्यंत पाकिस्तान, बांगलादेश आणि अफगाणिस्तानातून भारतात आले आहेत त्यांना भारतीय नागरिकत्व मिळणार आहे पण यात श्रीलंकेतील तामिळ, म्यानमार मधील मुस्लीम, पाकिस्तानातील मुस्लीम व बांगलादेशींना लाभ मिळणार नाही. तसेच ही दुरुस्ती सहाव्या अनुसूचीत समाविष्ट आसाम, मेघालय, मिझोराम, त्रिपूरा या राज्यात लागू नाही. या विधेयकामुळे मुस्लीम समाज दूखावला गेला आहे धार्मिक व सांप्रदायिक हेतू ठेवून ही दुरुस्ती केली आहे व त्यात आम्हालाही न्याय मिळावा यासाठी मुस्लीम संघटना आक्रमक झाल्या आहे. तसेच ही दुरुस्ती हिंदू धर्मपूरस्कृत आहे अशी टिकाही होत आहे. यामुळे दिल्लीतील व देशाच्या इतर भागात दंगली उसळलेल्या आहे त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचेही नुकसान झाले आहे.

३.३ राज्य व केंद्र सरकार यामध्ये नसलेला समन्वय.

केंद्रात जी सत्ता आहे त्याच पक्षाची जर राज्यात नसेल तर अशावेळी केंद्राकडून राज्यात दूजाभाव दिला जातो अशी जाहीर प्रचिती आहे. जम्मू काश्मीर केंद्र सरकार पं.बंगाल व केंद्र सरकार, दिल्ली व केंद्र सरकार तसेच इतर राज्य व केंद्र सरकार यामध्ये कित्तेक वेळा खटके

उडालेले आहे. जम्मू काश्मीर व पश्चिम बंगाल चे उदाहरण घेता या राज्यात केंद्राच्या विरोधात घेतलेल्या राज्य सरकारच्या धोरणामूळे हिंसात्मक बाबी घडून आल्या आहे.

जम्मू काश्मीर राज्यात तर सद्याही ही परिस्थिती भिषण आहे तसेच पश्चिम बंगाल सरकार विरोधात केंद्र सरकारचे धोरण जहाल दिसून आले आहे, यामूळे राज्याची अर्थव्यवस्था व दरडोई उत्पन्नावर फरक पडत आहे.

३.४ शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या किमान किमतीबाबतचे मतभेद.

शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला मिळत असलेल्या किमती पोटी कित्तेक वेळ सरकारप्रीत असतो दिसून आला आहे. किमान आधारभूत किंमत मिळत नसल्याकरणास्तव कित्तेक वेळा शेतकरी आक्रमक होतांना दिसत आहे. आपला माल रस्त्यावर फेकून निषेध व्यक्त करतो अशा परिस्थिती देशाचे व शेतकऱ्यांमध्ये रोष तर त्याच्या या आडमूढ्या धोरणामूळे अर्थव्यवस्थेचे नुकसान होत असते अशा वेळी काही ठिकणी हिंसात्मक कृत्या होत असल्यास ह्यात नवल असे काही नाही.

३.५ कामगाराबाबतचे धोरण.

शेतकऱ्यांनंतर कामगारांचा मोठा वर्ग आहे. यांच्यामूळे खूप वेळा अर्थकारण डबघाईस येते. सरकार व कारखानदार कामगारांना योग्य त्या प्रमानात सोई व वेतन देत नसल्याकरणास्तव ही स्थिती उद्भवते. याचे उदाहरण बेस्ट कर्मचारी घेता येईल मुंबई महानगरपालिका त्यांना योग्य त्या सोई देत नसल्याकरणास्तव हे संप करत मुंबई बंद पाडतात योच प्रचंड ताप प्रवाशांना सहन करावा लागतो परिणामी तेथील आर्थिक व्यवहार ठप्प होतात तसेच काही वेळा कामगारांचेही प्रचंड हाल होतात. गिरणी कामगारांच्या संपावेळी मुंबईतील गिरणी कामगार बेरोजगार झाले, कारणाने डबघाईस आले परिणामी बेकारी वाढली व अर्थकारण घसरले.

अशा अनेक बाबी अंतर्गत हिंसेला जबाबदार ठरतात त्यामूळे अर्थव्यवस्थेला व जनतेला नुकसानदायक स्थितीत जावे लागते. देशांतर्गत शांतता राहिल्यास ती सर्वांच्या हिताची ठरते तसेच अर्थकारणाला गती व योग्य ती दिशा प्राप्त होते.

४ देशांतर्गत कलहाचे परिणाम.

- देशांतर्गत कलहामूळे अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होऊन विकास ठरावर मोठ्या प्रमाणात फरक जाणवतो.
- दरडोई उत्पन्नावर फरक जाणवतो व व्यक्तीचे उत्पन्न कमी होते.
- बेरोजगारीत वाढ होण्यास मदत मिळते
- श्रमशक्तीच्या कौशल्यास वाव मिळत नसल्या कारणास्ताव कौशल्य टिकून राहत नाही.
- कित्तेक वेळा मनूष्यबळ हानी होण्याची शक्यता असते.
- वित्तीय हाणी होवून व्यक्तीचे व सरकारचे नुकसान होते.
- कारखाने व उद्योग डबघाईस येते व साधनसामग्री नाशवंत होते.
- देश मंदीसदृश्य स्थितीत जाण्यास दिशा मिळते.

अर्थव्यवस्थेस प्रतिकूल अशा प्रकारे अनेक परिणाम अर्थव्यवस्थेवर दिसून येते त्यामूळे देशाचे प्रचंड नुकसान होते. देशाचा विकासदर दिसवसेंदीवस खालावत जातो तसेच देशाच्या व व्यक्तीच्या साधन संपत्तीचे नुकसानही मोठ्या प्रमाणात होते देशांतर्गत हिंसेचे परीणाम आहे.

आर्थिक तनाव व देशांतर्गत कलहाबाबतच्या उपाययोजना.

आर्थिक तनाव व देशांतर्गत कलहामूळे देशाच्या अर्थकारणाचे नुकसान होत असते तसेच देशातील उत्पादन पूरक घटकावरही यांच्या परिणाम जाणव असतो अशा परिस्थितीत देशा बाहेर करावयाचे सर्व उपाययोजना युद्ध पातळीवर केल्यास देश मंदीसदृश्य परिस्थितीतून बाहेर पडण्यास

मदत होईल. तसेच आर्थिक गती प्राप्त होण्यास हातभार लागेल वरील मूद्दयात अनूषंगून त्याबाबतच्या उपाययोजना खालीलप्रमाणे.

- प्रथमतः देशांतर्गत कलहाची कारणे शोधून त्याबाबत लवकरात लवकर निर्णय घेणे अनिवार्य आहे की जेणेकरून शांतता प्रस्थापीत होईल.
- देशात शांतता नांदवनारे घटक शोधून कलहात्मक कृतींना आळा घालावा व तशी कृती पून्हा झाली नाही पाहिजे या बाबत पाउले उचलावी.
- आर्थिक तनाव निवळण्यासाठी भाववाढ कशा प्रकारे नियंत्रीत ठेवता येईल याकडे लक्ष द्यावे.
- तसेच वस्तूच्या व सेवांच्या मागणी पूरवण्यावरही योग्य त्या प्रकारे नियंत्रण ठेवने आवश्यक आहे अन्यथा वस्तूस योग्य ते भाव मिळण्याची चिन्हे राहणार नाही.
- सरकारने नर्यातीबाबतचे योग्य ते धोरण ठरवावे जेणेकरून नियंत्रीत भाववाढ व वस्तूस योग्य तो भाव मिळावयास मदत होईल.
- शेतमाल निर्यातीसंदर्भात योग्य ते पाऊल उचलून शेतमालास योग्य ते भाव द्यावा
- आयातीच्या धोरणास अनूकूल काळात आळा घालून देशांतर्गत उत्पादित वस्तूस योग्य ते दर मिळवून द्यावा.
- शेतमालाची खरेदी उत्पादन खर्चापेक्षाही कमी किमतीत होत असल्यास नाफेड व ट्रायफेड तर्फे खरेदी करून त्यास योग्य तो व लवकर परतावा द्यावा.
- आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेवर योग्य ते लक्ष ठेवून भारतीय बाजारपेठ भरभराटीत कशी नेता येईल याकडे लक्ष द्यावे.
- आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत भारतीय वस्तू व सेवा कशा प्रकारे टीकवता येईल व त्यांना अधिकाधिक मूल्य कसे मिळवून देता येईल याकडे लक्ष द्यावे.
- बेरोजगारी कशा प्रकारे कमी करता येईल याकडे सर्वांगीण लक्ष देणे गरजेचे आहे अन्यथा हा वर्ग एक दिसव हिंसात्मक मार्ग स्विकारू शकतो.
- एखादा देश उदाहरणार्थ चीन जर उत्पादित वस्तू वेळेवर जर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत आणत नसेल (सध्याच्या स्थितीत औषधे) तर त्यावेळी भारतीय वस्तू त्या ठिकाणी उपलब्ध करून द्यावी व त्याची सवय कशी पाडता येईल याकडे भर द्यावा.
- प्राथमिक क्षेत्र बाजारपेठेत सर्वाधिक पैसा ओतत असेल अशा वेळी प्राथमिक क्षेत्रास अनूकूल परिस्थिती कशी निर्माण करता येईल यावर भर द्यावा.
- अशा प्रकारे उपाययोजना योजून देशातील अर्थकारण वाढीस मदत होईल.

❖ निष्कर्ष :-

आर्थिक तनाव व देशांतर्गत कलह या विषयास अनूषंगून केलेल्या या निबंधात या विषयासंदर्भातील कारणे त्यास निर्माण करणारे घटक, त्यामूळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम व मांडलेल्या आहे. येणाऱ्या काळात देशांतर्गत वातावरण बघून अर्थव्यवस्थेला अनूकूल स्थितीत आणण्यासाठी करता येणाऱ्या उपाययोजनाही मांडल्या आहे. तसेच भविष्यातील परिस्थिती कशी अनूकूल करता येईल याकडेही लक्ष वेधले आहे. तसेच हा शोधनिबंध या विषयास अनूकूल अशी दिशा देण्यास मदत करेल ही अपेक्षा.

❖ संदर्भ :-

- भारतीय अर्थव्यवस्था — दत्त व सुंदरम
- कृषी अर्थशास्त्र — डॉ. नीता वाणी

- श्रम अर्थशास्त्र — डॉ. सूरधीर बोधनकर
- विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन — डॉ. विजय कवीमंडल
- आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र — डॉ. आर के दातीर
- योजना मासिक
- लोकसत्ता वार्षिक व अर्थवेध
- बीबीसी न्यूज
- दैनिक लोकसत्ता व लोकमत

मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार

डॉ. विभा छ. घोडखांदे

गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मारेगांव

प्रस्तावना :

मानवी हक्काची संकल्पना नैसर्गिक विधी हया संकल्पनेचे अपत्य आहे. जन्मानेच माणूस काही हक्क घेवून येतो. त्या गृहीतकृत्यावर हया हक्कांची मांडणी करण्यात येते. ही संकल्पना ग्रीक व रोमन विचारवंतांच्या तसेच ख्रिस्ती तत्वज्ञानात आणि टॉमस अक्वायनस सारख्या विधीज्ञांच्या लिखानातून मांडली गेल्याचे दिसते. सतराव्या शतकात आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा जनक म्हणून ओळखला गेलेल्या ह्युगो ग्रीसिअस हयाच्या व त्यापुढे मिल्टन आणि लॉक हया विचारवंतांच्या लेखणीतूनही ती मांडली गेली. इंग्लंडमध्ये मॅगना कार्टा या नावाने ओळखला जाणारा कायदा संमत झाला (१२१५) तेव्हापासून राजसत्तेच्या अधिकारावर बंधने असावित ही कल्पना प्रस्तुत झाली. १६२८ मध्ये पीटीशन ऑफ राईट्स आणि १६८९ मधील अधिकाराची सनद —बिल ऑफ राईट्स हयातुन त्यास आणखी स्पष्टपणा लाभला अमेरिकन स्वातंत्र्य (१७७६) आणि अमेरिकेतील मुलभूत स्वातंत्र्यांचा जाहीरनामा (१७८९) हाही एक महत्वाचा टप्पा होता. इंग्लंडमध्ये राजाच्या सत्तेला पूर्णपणे काबुत आणून प्रतिनिधीक संस्थेचे (संसदेचे) सार्वभौमत्व प्रस्थापित झाले, हा लोकशाहीचा विजय होता. त्या सार्वभौमत्वाचा परिपाक म्हणजे कायद्याचे स्थापन होणे हा होय. फ्रान्समधील क्रांतीच्या मागे मानवी हक्काचीच प्रेरणा होती. अमेरिकन स्वातंत्र्याची व संविधानाचीही तीच प्रेरणा होती. भारताच्या संविधानात अंतर्भूत झालेल्या मुलभूत अधिकाराचीही तीच प्रेरणा होय.

रशियन संविधानातही आर्थिक आणि सामाजिक शोषणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याचे वचना समाविष्ट आहे. परंतु त्यात शासनाच्या आंत्यतिक नियंत्रणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याची तरतुद नाही. रशियन संविधानात विशेष भर व्यक्तीच्या सामाजिक व आर्थिक हक्कावर देण्यात आला आहे. सामाजिक व आर्थिक हक्क नसले, तर केवळ राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ उरत नाही, हे खरेच आहे. परंतु परंतू ही दोन्ही प्रकारची स्वातंत्र्ये एकमेकांना पुरक आहेत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या संविधानात व्यक्तीचे स्वातंत्र्य राजकीय सत्ताधा—यापासून सुरक्षित ठेवण्याची योजना होती. तर सोव्हिएट रशियाच्या १९३६ च्या संविधानात ही स्वातंत्र्ये उपभोगण्यासाठी लागणा—या सर्व सुविधा उपलब्ध करण्यावर भर होता, परंतू हया सुविधा जरी उपलब्ध झाल्या, तरी राजकीय सत्ता धा—यांच्या सत्तेवर मर्यादा घातल्याशिवाय त्यांना प्रत्यक्षात फारसा अर्थ नाही हे खरे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधात जरी प्रत्येक राष्ट्राचे सार्वभौमत्व मान्य करण्यात येते. तरी अशा सार्वभौमत्वाला मानवी हक्काच्या मर्यादा असाव्यात तेही मान्य करण्यात आले आहे. एखाद्या राष्ट्राने आपल्या नागरीकांना कसे वागवावे हा जरी त्या राष्ट्राचा अंतर्गत प्रश्न असला, तरी ते राष्ट्र जर मानवी हक्काची पायमल्ली करत असेल. तर इतर राष्ट्रे हस्तक्षेप करून ती थांबवू शकतात. हयांचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे १८२७ मध्ये इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया हयांनी ग्रीक लोकांच्या छळाविरूद्ध केलेला ऑटोमन साम्राज्याविरूद्धचा हस्तक्षेप हयाचा परिणाम म्हणून ग्रीसला १८३० मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. युरोपियन राष्ट्रांनी एकोणविसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला शिष्टाई केली.

१९७१ मध्ये ज्यावेळी पाकीस्तानने त्यावेळच्या पूर्ण पाकीस्तानच्या (व नंतरच्या बांगला देशच्या) लोकांची कत्तल केली. त्यावेळी जगाचे लक्ष त्याकडे वेधण्याचा निष्फळ प्रयत्न केला. शेवटी भारत पाकीस्तान युद्धानंतरच तो प्रश्न निकालात निघाला. मानवी हक्काच्या रक्षणार्थ आंतरराष्ट्रीय कराराचा उपयोग नेहमीच करण्यात आला आहे. धार्मिक अल्पसंख्यांकाच्या रक्षणार्थ केलेला असा सर्वात प्राचीन करार म्हणजे वेस्टफिलीयाचा शांतता करार (१६४८) होय. या कराराने जर्मनीत रोमन कॅथलिक व प्रोटेस्टंट पंथाच्या लोकांना समान वागणूक देण्याचे मान्य करण्यात आले. हयाच काळात अनेक कॅथलिक सरकारांनी कॅथलिकच्या हक्काचे संरक्षण करणा-या तरतुदी करारामध्ये समाविष्ट केल्या. एकोणविसाव्या शतकात गुलामी नष्ट करणारे करार करण्यात आले.

एकोणविसाव्या शतकाच्या दुस-या भागात युद्धाबाबत तसेच युद्धात जखमी झालेल्याबाबतचे नियम तयार करण्यात आले. हया नियमांचा हेतु कुरतेला आळा घालण्याचा होता. हयाची सुरुवात १८६४ मध्येच झाली होती. पण १९२५ ते १९२९ व दुस-या महायुद्धानंतरच्या चार जिनिव्हा कन्व्हेन्शन्सची त्यात मोलाची भर पडली. दुस-या महायुद्धापूर्वीची आणखी एक महत्वाची घटना म्हणजे आंतरराष्ट्रीय मजुर संघटनेची स्थापना ही होय. हया संघटनेची घटना १९१९ च्या कायद्यात अंतर्भूत आहे. या संघटनेने मजुर - मालक संबंधात फार महत्वाची कामगिरी केलेली आहे. मजुराच्या कल्याणाच्या अनेक योजना तीने राबविल्या. अनेक राष्ट्रांच्या मजुर कायद्यात योग्य ते बदल घडवून आणले. आणि वेठबिगर नोकरीबाबतचा पक्षपात हया सारख्या अनिष्ट पध्दती नष्ट करण्यात महत्वाचा वाटा उचलला आहे.

कौटूंबिक हिंसाचार व महिलांचे संरक्षण:-

आधुनिक काळात मानवाच्या नितीमुल्यातील घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासांमुळे स्त्रीची अशा वंदनीय अवस्थेतून दयनीय रूपात परिवर्तन झालेले दिसते. हयाला पुरावा म्हणजे दररोज नित्य नवनविन प्रकारचे होणारे स्त्री अत्याचार हयाशिवाय ज्या कुटूंबात अथवा घरात स्वतःला सुरक्षित समजते त्याच तिच्या घरात ती कौटूंबिक हिंसाचाराला बळी पडते.

स्त्रियांवर होणा-या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटूंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षण व हक्का प्राप्त करून देण्यासाठी अनेक कायदे अस्तित्वात आहेत.

- १) भारतीय दंड विधान कायदा १८६०
- २) हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१
- ३) सती प्रथा विरोधक कायदा १९८७
- ४) स्त्रियांचे अशिल्ल प्रदर्शन विरोधी कायदा १९८४
- ५) मुस्लीम महिलांसाठी कायदा १९८४
- ६) घटस्फोट कायदा १८६९
- ७) गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक कायदा

अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण आणखी प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी हा नवीन कौटूंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५ हा निर्माण झाला. कौटूंबिक हिंसा ही घरात घडते. कौटूंबिक हिंसा ही घरात घडते. ज्याला आपण आपल्या सर्वांचे सर्वात सुरक्षित स्थळ समजतो. आजपर्यंत बरेच स्त्री अत्याचार विषयक कायदे निर्माण झालेत. परंतु घराच्या चार भिंती आड होणारा हिंसाचार आजवर उपेक्षिलाच होता. ज्या महिला कौटूंबिक हिंसाचाराला बळी पडल्या आहेत. त्यांना त्यांच्या अधिकाराचा वापर अधिक सहज शक्य होण्यासाठी व त्यांना लवकरात लवकर न्याय मिळवून देण्यासाठी हा कायदा तयार करण्यात आला आहे. आपल्या भारतीय गणराज्याच्या ५६ व्या वर्षी अशा प्रकारचा महिलांना दिलासा देणारा कायदा अस्तित्वात आला. कुटूंबातील हिंसा या विषयावर सर्वेक्षणे अहवाल सादर

करणा—या एका लेखकाचे म्हणणे असे आहे की, 'स्त्रि ही काळोरण्या रात्री सामसुम रस्त्यावर अनोळखी इसमासोबत एकदा सुरक्षित राहिल. परंतु घराच्या चार भिंतीमध्ये आपल्याच घरच्या मंडळीमध्ये ती सुरक्षित असेलच असे नाही. वाढत्या घरागुती हिंसाचाराचे हे एक अत्यंत ज्वलंत उदाहरण आहे. कौटूंबिक हिंसाचाराचे दृष्य हे सर्वदूर पसरलेले होते. पण लोकांच्या नजरेत भरून येण्याईतके व्याप्त नव्हते. बहुतेक स्त्रि विषयक कायदे व तरतुदी एकाच चौकटीत सामावून घेणारा हा कायदा या कायद्याचे नाव आहे'. कौटूंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५ हा कायदा १६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू झाला. हिंसामुक्त जीवन हाच स्त्रिचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटूंबिक हिंसाचार हा निःसंशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे. तसेच तिच्या सर्वांगीन विकासाला अडथळा निर्माण करणारा गंभीर दखल पात्र विषय आहे. या टिप्पणीस व्हिएतनाम समजोता १९९४ आणि बिर्जींग अधिघोषणाकृती समितीचे व्यासपीठ १९९५ यांनी मान्यता दिली आहे. महिलांवरील भेदभाव संपूर्णपणे मिटविण्यासाठीच्या संयुक्त कृती समितीच्या १९८९ च्या कॉमन रेकमेंडेशन नुसार संबंधित देशांनी स्त्रियांच्या कौटूंबिक हिंसाचाराविरुद्ध संरक्षण पुरविण्यासाठी पावले उचलावीत व तसा कायदा निर्माण करावा. विशेषकरून महिलांना कुटूंबात होणा—या हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यासाठी कायदा करावा. म्हणून यासंदर्भात आजवर राहुन गेलेल्या सर्वबाजुनी स्त्री शोषण थांबविण्यासाठी हा ठोस व निर्णायक कायदा अस्तित्वात आला. या कायद्याअंतर्गत योजलेल्या ठळक तरतुदी पुढीलप्रमाणे —

१) या कायद्याच्या प्रकरण २ कलम ३ नुसार कौटूंबिक हिंसाचाराची व्याख्या खुप विस्ताराने केली आहे. जसे कुठल्याही स्त्रिया प्रत्यक्ष छळ, मारहान, धमकी, शिवीगाळ तसेच लैंगिक शोषण, तोंडी छळ, मानसिक छळ, आर्थिकछळ या सर्वांचा समावेश या व्याख्येत होतो. शिवाय बेकायदेशिररित्या हुंड्याची मागणी करून नातेवाईकांचा छळ या व्याख्येत होतो.

२) या कायद्याअंतर्गत जी पिडीत स्त्रि आहे. त्या स्त्रिची व्याख्या खुप विस्ताराने मांडली आहे. उदा. ४९८—ए भा.दं.वि. या कलमाखाली पिडीत स्त्रि म्हणजेच लग्न झालेली स्त्रि एवढाच होतो. येथे ही लग्न झालेली स्त्री तर येतेच शिवाय अशा सर्व स्त्रिया ज्या कौटूंबिक संबधात राहात आहेत किंवा कुणावर अवलंबून राहात आहेत. हयाशिवाय पिडीतामध्ये कुठलाही मनुष्य, स्त्री असो वा पुरुष लहान मुले आई, वडील, नोकर किंवा कौटूंबिक संबधात राहणारे कुणीही या कायद्याचा आश्रय घेवू शकतात.

३) कोणतीही पिडीत स्त्री किंवा बायको जी प्रतिवादी सोबत विवाहसारख्या संबधातून बांधली गेली आहे. ती आपल्या नवरा किंवा त्याच्या नातेवाईकांविरुद्ध तक्रार दाखल करू शकते. यासाठी तीला राज्य सरकार नियुक्त संरक्षण अधिकारी पोलीस अधिकारी सेवा देणारी पंजीकृत संस्था यांची मदत होईल. तशा प्रकारची तरतुद या कायद्याअंतर्गत झाली आहे. संरक्षण अधिकारी शक्यतोवर स्त्री असावी अशीसुद्धा तरतुद आहे.

४) सेवाभावी संस्था (NGO) यांची नेमणूक या कायद्याअंतर्गत अत्याचारीत स्त्रिच्या मदतीसाठी करण्यात आली आहे. अशाप्रकारे पीडित स्त्रियांसाठी झाटणा—या सेवाभावी संस्थांना कायदेशिर हस्तक्षेपाला शिक्कामोर्तब झाला आहे. जी भुमिका ते आजवर पडद्यामागून करायचे ती यापुढे समोर येवून करणार या कायद्याच्या कलमानुसार ज्या व्यक्तीस कौटूंबिक हिंसाचार घडण्याची किंवा घडण्याच्या शक्यतेची माहिती द्यावयाची असेल तर ही माहिती संरक्षण अधिकारी किंवा यासंबंधी सेवा देणारी संस्था यांच्याकडे देवू शकते.

५) अत्याचारापासून स्त्रिला लवकरात लवकर न्याय मिळावा या हेतुने तशा प्रकारची विशेष तरतुद या कायद्याअंतर्गत कलम १२ (५) नुसार करण्यात आली आहे.

६) या कायद्याच्या प्रकरण चारमध्ये पिडीत स्त्रिला साहाय्याने आदेश मिळविण्यासाठीची कार्यप्रणाली दिली गेली आहे. कलम १२ नुसार पिडीत व्यक्ती किंवा तिच्या वतीने संरक्षण अधिकारी याने न्यायदंडाधिकारी यांचेकडे विविध सहाय्य मिळविण्यासाठीचा आदेश काढण्यासाठी विहीत नमुन्यात अर्ज करावा.

७) पिडीत स्त्रिला तिच्या हक्क बजावणीसाठी वेगवेगळ्या कायद्यांतर्गत निरनिराळे दावे करण्याची आता गरज राहणार नाही. एकापेक्षा जास्त सहाय्याचे आदेश या एकमेव कायद्याखाली मागू शकते. या कायद्यानुसार न्यायधिकांना पीडित स्त्रिया बाजूने संरक्षण आदेश काढण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या आदेशान्वये प्रतिवादीला कौटुंबिक हिंसाचारापासून प्रतिबंधित केले जाते. संरक्षण आदेशाप्रमाणेच —

(१) निवासी आदेश (२) आर्थिक साहाय्यासंबंधी आदेश (३) ताबा देण्यासंबंधीचे आदेश (४) भरपाईचे आदेश (५) अंतरीम किंवा एकतर्फी आदेश देण्याचा अधिकार इ. तरतुदी पिडीत स्त्रिया हक्क बजावणी व संरक्षणासाठी केल्या गेल्या आहेत.

८) प्रतिवादीकडून संरक्षण आदेश किंवा वर निर्देशित कोणताही आदेश किंवा न्यायालयाने पारीत केलेल्या आदेशाचे उल्लंघन झाल्यास अशा व्यक्तीस एक वर्ष केंद्र किंवा विस हजार रुपये दंड किंवा अशा दोन्ही स्वरूपात शिक्षा सुनावण्यात येते. जर असे आढळून आले की, प्रतिवादी हा भारतीय दंड विधान कलम ४९८—अ किंवा हुंडा प्रतिबंधक कायद्यानुसार आरोपास पात्र आहे. तर तसे आरोप करण्यासंबंधीची सुध्दा तरतुद आहे. या कायद्याखालील गुन्हाला दखलपात्र व अजामीन पात्र गुन्हा समजण्यात येतो.

९) फक्त पिडीत व्यक्तीच्या जबानीच्या आधारावरच गुन्हा नोंदविला जाऊ शकतो. व न्यायालय गुन्हा घडल्याचा निष्कर्ष काढून शिक्षा ठोठावू शकतो. घरगुती हिंसाचार हा स्त्रि जातीसाठी अभिशाप ठरला आहे. अत्याचार ग्रस्त ज्यावेळी त्याच्यासाठी बनलेल्या संरक्षण कायद्याची मदत घेण्यास अकार्यक्षम ठरतो. त्यावेळी अशाप्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्यामार्फत दिल्या जाणा—या सहाय्यविषयक तरतुदी फोल ठरतात. परंतु ज्यावेळी प्रत्यक्ष कायदा अत्याचार ग्रस्तापर्यंत पोहोचण्यास अकार्यक्षम ठरतो. हे आणखीनच दुःख दायक आहे. स्त्रियांचे मानवी हक्क व समाज निर्मितीत तिचे स्थान हे नक्कीच या कायद्यामुळे बळकट होईल. परंतू जोपर्यंत घरगुती हिंसाचाराला बळी पडणा—या स्त्रियांना आपल्या हक्कासाठी स्त्रियांना आपल्या हक्कासाठी व संरक्षणासाठी अशाप्रकारची कायदा अस्तित्वात आला आहे हे माहित होणार नाही. तोपर्यंत ह्या कायद्याचा फायदा आपल्याला पहायला मिळणार नाही. म्हणूनच या कायद्या विषयीची लोकजागृती आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

महिला आणि त्यांचा विकास हा देशाच्या विकासात किती मोलाचे योगदान देवू शकतो. याचे आपल्याला भान आलेले असेल. देशातील किंबहुना जगातील लोकसंख्येच्या ५० टक्के संख्या महिलांची आहे. महिला आज पुरुषांपेक्षाही विविध क्षेत्रात चांगले कामा करतांना दिसत आहेत. महिलांच्या हाती पाळण्याची दोरी आहेच पण दुस—या हाताने त्यांनी जगात सत्तेच्या दो—या देखील आपण यशस्वीरित्या हाताळू शकतो याचे दर्शन घडविले आहे.

पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क न मिळाल्यामुळे धार्मीक, परंपरा, अनिष्ट रूढीमुळे महिलांच्या हक्कावर १२ महिने संक्रात असायची. परंतू यामुळे आपण स्वतःचे देखिल नुकसान करून घेत होतो हे आता कुठे लोकांना थोडे थोडे जाणवायला लागले आहे.

अर्थार्जनासाठी ज्या घरातील महिला बाहेर पडत होती त्या घरातील पुरुषांना संकोच पुरुषत्वाचा अपमान वाटत होता. आता नोकरी करणारी बायको हवी अशा जाहीराती वधु पाहिजे

या सदराखाली वाचायला मिळत आहे. हा देखील फार मोठा सकारात्मक बदल आपण पाहत आहोत.

राज्यशासन, महिला आयोग, प्रसारमाध्यमे आणि जागरूक न्यायालये यामुळे कोणताही समाज महिलांना त्यांच्या हक्कापासून वंचित ठेवू शकत नाही. शासनाने कायदे केले आहेत किंवा आपण निरनिराळ्या आंदोलनांद्वारे तसे कायदे करायला लावले म्हणजे आपली जबाबदारी संपली असे होत नाही. कायद्याची अंमलबजावणी करायला लावणे किंवा ती होईल यावर आपले लक्ष ठेवणे हे सुध्दा लोकशाहीचे लक्षण आहे.

संदर्भ सूची :-

- १) स्रोत — मराठी विश्वकोष.
- २) स्रोत — मिळुनी सा—या जनी सप्टेंबर २००९

घरगुती हिंसांचाराचे स्वरूप, कारणे व उपाययोजना

प्रा.डॉ.संजय श्रीहरी कुंभारे

श्री.गोविंदप्रभू कला व वाणिज्य महाविद्यालय तळोधी (बाळापूर),
ता.नागभिड, जि.चंद्रपूर

भारतात अनेक सामाजिक समस्या आढळून येतात. त्यात घरगुती हिंसा ही एक समस्या. घरगुती हिंसाचाराची समस्या ही केवळ भारतापुरतीच मर्यादीत नाही. प्रगत आणि विकसित देशांमध्ये स्त्रिया कौटूंबिक हिंसाचाराला बळी पडत आहेत. भारतीय समाजाचा विचार केल्यास घरगुती हिंसाचार हा सुशिक्षित, नोकरदार व उच्च मध्यम वर्गातही घडत आहे. उच्च वर्गातील हिंसाचार बाहेर म्हणजेच घरातल्या चव्हाट्यावर दिसत नाही. या तत्वाचे पालन आजही केले जातात. आजच्या काळात घरातला हिंसाचार मुकाट्याने सहन करण्याचे दिवस संपलेले दिसून येत आहे. असे भारतात झालेल्या नविन बदलांच्या आधारे आपणास म्हणता येईल.

वर्तमान काळात स्त्रियांची होणारी घरेलू कौटूंबिक हिंसा एक व्यापक आणि गंभीर रूपाने भारतीय समाजासमोर निर्माण झाली आहे. सामाजिक मर्यादामुळे स्त्री आजही मुकाट्याने कौटूंबिक हिंसाचार सहन करीत आहे. कधी-कधी तर पत्नीला मारून तंदूर मध्ये टाकणे जिवंत जाहून तिला मारणे किंवा आत्महत्या करण्यासाठी प्रवृत्त करणे अशा घटना समाजामध्ये वारंवार घडतांना दिसत आहे.

स्त्रियांच्या कौटूंबिक हिंसाचारात बलात्कार, पत्नीला त्रास देणे तिला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करणे, तिला मारझोड करणे, दारू पिऊन धिंगाना घालणे, वेशाव्यवसाय करण्यास भाग पाडणे, जबरदस्ती लग्न लावणे, इत्यादी प्रकार सांगता येईल. भारतीय समाजात अनेक गुन्हे घडत आहेत. पण मागील काही काळात स्त्रियांच्या संदर्भात अनेक गुन्हे घडत आहेत. हे खरे असले तरी स्त्रीला सुरक्षितता आणि तिला सुख देण्याऐवजी पुरुषांनी तिची उपेक्षा केली आहे. तिचा अपमान आणि शोषण केला आहे.

व्याख्या :

हिंसाचार या संज्ञेची सुटसुटीत व्याख्या करणे अवघड आहे कारण काही अभ्यासक शारीरिक मारहाणी सारख्या ज्या कृत्यातून दुसऱ्याच्या शरीराला प्रत्यक्ष इजा होते. त्या कृत्याला हिंसक कृत्य असे म्हटल्या जाते. तर काही अभ्यासक, शारीरिक इजा होण्याची शक्यता ज्या कृत्यात येत असते अशा कृत्याला हिंसक कृत्य असे म्हटल्या जाते. हिंसाचार या संज्ञेच्या आशय व्यक्त करणारी व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल.

“राजरोस (उघड) किंवा प्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता वेळ यासारख्या सामर्थ्याच्या आधारे आपणास हवी असणारी गोष्ट दुसऱ्याची इच्छा नसतांना तिच्या जवळून बळजबरीने हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे हिंसाचार होय.” या बळजबरीने दुसऱ्या व्यक्तीला शारीरिक इजा होते, मानसिक धक्का बसतो, तर या दोन्ही गोष्टी सहन करव्या लागतात.

जगतीक पातळीवर कौटूंबिक हिंसाचाराची व्याख्या :

युनायटेड स्टेट मधील महिला न्यायमूर्ती कार्यालय विभागाच्या मते, “कौटूंबिक हिंसाचार म्हणजे आपले वर्चस्व दाखविण्यासाठी जोडीदाराकडून जोडीदारावर केलेली हिंसा किंवा शारीरिक शोषण होय.” जसे शारीरिक हिंसा, लैंगिक अत्याचार, मानसिक अत्याचार व आर्थिक अत्याचार इत्यादी.

अध्ययनाचा उद्देश :

- १) कौटूंबिक हिंसाचाराचा अभ्यास करणे.
- २) कौटूंबिक हिंसाचाराची कारणे शोधणे.
- ३) कौटूंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
- ४) कौटूंबिक हिंसाचाराचे निराकरण करण्यासाठी उपाययोजनाचा अभ्यास करणे.

अध्ययनाचे महत्व :

- १) कौटूंबिक विघटन कमी करण्यास हे अध्ययन महत्वाचे आहे.
- २) जागतिक स्तरावर अशी अध्ययने उपाययोजना करण्यास मदत ठरते.
- ३) कौटूंबिक हिंसाचाराची समस्या कमी करण्यासाठी हे अध्ययन उपयुक्त ठरेल.

कौटूंबिक हिंसेचे स्वरूप :

महिला संरक्षण कायदा २००५ आणि महिला संरक्षण नियम २००६ यामध्ये कौटूंबिक हिंसेचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे.

१) शारीरिक दुरुपयोग :

शारीरिक दुरुपयोग म्हणजे आरोपी व्यक्तीने असे कोणतेही कार्य ज्यामुळे पिडीत व्यक्तीला शारीरिक त्रास, नुकसान किंवा त्यांच्या जीवनास आरोग्याचा धोका निर्माण होतो. तसेच त्यांच्या स्वास्थ किंवा विकासाचा त्रास होतो. पिडीत व्यक्तीला मारहाण केली जाते.

२) लैंगिक दुरुपयोग :

लैंगिक दुरुपयोग म्हणजे असे आचरण होय जे स्त्रीत्वास अपमान करणे, तिच्यावर शारीरिक बळजबरी करणे, बलात्कार करणे, मुलगा व्हावा म्हणून मुलीचा गर्भ असेल तर गर्भपात करण्यास तिला बाध्य करणे, अनैसर्गिक लैंगिक कृत्य करणे इत्यादी.

३) मौखिक व भावनात्मक दुरुपयोग :

मौखिक व भावनात्मक दुरुपयोगामध्ये अपमान, उपहास, तिरस्कार, शिव्या याचा समावेश होतो आणि विशेष रूपात मुलगा वा मुलं न होण्याच्या संबंधात अपमान किंवा उपहास होय. तसेच कोणत्याही अशा व्यक्तीला शारीरिक पिडा करण्याच्या सतत धमक्या देणे, इत्यादीचा समावेश मौखिक व भावनात्मक दुरुपयोगामध्ये होतो.

४) आर्थिक दुरुपयोग :

अशा सर्व वा कोणत्या आर्थिक वा वित्तीय संसाधने ज्याची पिडीत व्यक्ती हकदार आहे. त्या आर्थिक गोष्टीपासून पिडीत व्यक्तीला वंचित ठेवणे किंवा त्याचा उपयोग करू न देणे म्हणजे आर्थिक दुरुपयोग होय. पिडीत बालक असेल तर त्याला घरगुती आवश्यकतापासून वंचित ठेवणे. पिडीत स्त्री असेल तर तिला स्त्रिधनापासून वंचित ठेवणे या गोष्टींचा देखिल समावेश आर्थिक दुरुपयोगात होतो. त्याचप्रमाणे अशी कोणतीही संसाधने किंवा सुविधा ज्यावर नातेदार म्हणून हक्क असतो. त्या संसाधने किंवा सुविधांच्या पिडीत व्यक्तीस उपयोग किंवा उपभोग घेवू दिला जात नाही. किंवा उपभोग घेण्यावर निबंध लावले जातात.

अशा प्रकारे कौटूंबिक हिंसेचे स्वरूप असून विशेष महत्वाची बाब म्हणजे स्त्री, बालक किंवा अन्य कोणत्या व्यक्ती विषयी घरातील लोकांनी अन्याय, अत्याचार केला तरी, तो अपराध मानला जात नाही हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीला सुद्धा असे वाटते की, आपण कोणतीही हिंसा करत नाही कारण घरगुती हिंसा ही त्या कुटूंबाची खाजगी बाब आहे असे मानले जाते पण कायद्याच्या दृष्टीने मात्र घरगुती किंवा कौटूंबिक हिंसा हा देखील गुन्हा आहे. पिडीत व्यक्ती हिंसा करणाऱ्या आपल्या नातेवाईकाविषयी तक्रार करत नाही. म्हणून कौटूंबिक हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीला प्रोत्साहन मिळते म्हणून दिवसेंदिवस घरगुती हिंसेच्या घटना घडत आहेत.

कौटुंबिक हिंसेची पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार देखील केली जात नाही. म्हणून घरगुती हिंसेची आकडेवारी उपलब्ध होत नाही. जेव्हा घरगुती हिंसा असाह्य होते तेव्हाच त्या संदर्भात पोलीस स्टेशन मध्ये तक्रार केली जाते.

२९ जानेवारी १९९३ च्या भारतसरकारच्या आकडेवारीच्या १९७८-९१ च्या काळात महिलांच्या विरोधातील गुन्ह्यामध्ये ३७.६ टक्के वाढ झालेली आढळून आली. या काळात हुंडा बळीच्या घटनात १६९.७ वृद्धी झाली. ढोबळमानाने विचार केल्यास १३ मिनिटात महिलांच्या विरुद्ध एका अत्याचाराची घटना घडत आहे.

घरगुती हिंसापासून महिला संरक्षण कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू करण्यात आल्यानंतर या कायद्याअंतर्गत पहिली घरगुती हिंसेची केस आंध्रप्रदेशात २९ ऑक्टोबर २००६ ला रजिस्टर्ड करण्यात आली. या कायदा लागू झाल्यापासून फेब्रुवारी २००९ पर्यंत दिल्ली मध्ये एकुण ३९०० केसेस रजिस्टर्ड झाल्या आहेत. तर केरळ मध्ये ३२८७, छत्तीसगड २९२१, महाराष्ट्र २७५१, पंजाब २०१७ आणि आंध्रप्रदेश १६२५ केसेस घरगुती हिंसेअंतर्गत रजिस्टर्ड झाल्या आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की, घरगुती हिंसेची समस्या अतिशय गंभीर आणि चिंताजनक आहे.

घरगुती हिंसेची कारणे :

घरगुती हिंसा आपोआप घडून येत नाही. घरगुती हिंसा घडून येण्यासाठी विशिष्ट कारणे आहेत त्या कारणामुळे कुटुंबात हिंसा होते. घरगुती हिंसा निर्माण होण्याची काही कारणे पुढील प्रमाणे आहेत.

१) हुंडा पध्दती :

हुंडापध्दती म्हणजेच घरगुती हिंसाचारामध्ये महिलांचा बळी जात असतो. सासरच्या लोकांनी मौल्यवान वस्तु, पैसे, चारचाकी वाहन द्यावे म्हणून अनेक पती आपल्या पत्नीचा छळ करतात. नव्हे तर पत्नीला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करतात. पैशाच्या किंवा मौल्यवान वस्तुच्या लोभाकरीता अनेक पती घरगुती हिंसा करतात. सरकारने हुंडाविरोधी कायदा केला पण त्याची अंमलबजावणी होत नाही. स्त्रिया देखील पोलीस स्टेशन मध्ये तक्रार करीत नाही. एकंदरीत पैशासाठी किंवा मौल्यवान वस्तु करीता घरगुती हिंसाच्या घटना सतत घडत आहेत.

२) पितृसत्ताक संस्कृतीचा वारसा :

भारतात पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीचे प्राबल्य आढळून येते. पितृसत्ताक कुटुंबामध्ये पुरुषाचे वर्चस्व असते घरगुती हिंसाचारामध्ये पितृसत्ताक संस्कृतीचा देखील समावेश करावा लागेल, 'चूल आणि मूल' या गोष्टी पुरतीच स्त्रीची मर्यादा आहे असे पुरुषांना वाटत असते. यामध्ये काही कमी जास्त झाल्यास तिचा छळ केला जातो. अशा प्रकारचा छळ तिच्यावर पिढ्यान-पिढ्या चालू आहे. पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे तिच्या निर्णयाला कोणताच अधिकार उरला नाही. कुटुंबात तिला केवळ भोग वस्तू, अपत्य निर्मितीचे साधन म्हणून तिचा उपयोग केला जातो. ही पुरुषप्रधान व्यवस्था व मानसिकता स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराला कारणीभूत ठरत आहे.

३) स्त्रियांचे आर्थिक परावलंब :

भारतात आर्थिकदृष्ट्या स्वतःवर अवलंबून असणाऱ्या विवाहीत स्त्रियांची संख्या अतिशय कमी आहे. आर्थिक परावलंबन मुळे अपमानाचा प्रतिकार करण्यासाठी लागणारी मनोवैर्य स्त्रियांमध्ये निर्माण होत नाही. त्यांच्या आर्थिक परावलंबनाचा फायदा पुरुषवर्गाद्वारे घेतला जातो.

४) विकृती :

कुटुंबात काही लोक विकृती किंवा दृष्ट स्वभावाच्या असतात इतरांना त्रास देणे, त्यांना मारहाण करणे, छळ करणे या गोष्टी मध्येच त्यांना आनंद मिळत असतो. म्हणून ते सतत भांडण करतात. घरातील लोकांशी विकृत स्वरूपाचे ते व्यवहार करतात. आपल्या पत्नीचा शारीरिक व

मानसिक छळ करतात त्यात त्यांना आनंद वाटतो स्वयंपाकात कमी जास्त झाल्यास तिला त्रास दिला जातो. यातून देखील घरगुती हिंसा घडत आहेत.

५) लैंगिक सुखाची कमतरता :

आपली पत्नी आपल्याला लैंगिक सुख देत नाही या कारणावरून देखील काही पुरुष तिच्यावर अन्याय करित असतो. केव्हा-केव्हा तिची इच्छा नसतांना देखील तिच्यावर बळजबरी करतात. पत्नीने विरोध केला तर तिला मारझोड करतात. यातून कौटूंबिक हिंसाचार निर्माण होतो.

६) मद्यपान :

कुटूंबात मद्यपान करणारी व्यक्ती असेल त्या कुटूंबात शांती नसते. दररोज पती संध्याकाळी दारू पिऊन येतो दारूच्या नशेत पत्नीला, मुलबाळांना, वृद्ध आई-वडीलांना मारहाण करतो. दारूच्या नशेत आपण काय करतो याच भान देखील त्याला राहत नाही. पत्नीला, मुलांना सतत शिव्या देणे, त्यांच्या सोबत गैरव्यवहार करणे या घटना सतत घडत असतात. दारू पिण्यास पैसे लिने नाहीतर तिला मारहाण करणे. या सततच्या घटनेमुळे कौटूंबिक हिंसाचार होत असते.

७) वाईट वर्तनाला दुजोरा देणे :

कुटूंबातील इतर सदस्य वाईट वर्तन करणाऱ्या व्यक्तीला वर्तनाला प्रोत्साहन देतात. त्यांच्या वाईट वर्तनाचे समर्थन करतात. पत्नीचा छळ केला जात असेल व ती सासू-सासऱ्यांना त्या विषयी सांगत असेल तर सासू-सासरे मुलाला वाईट न म्हणता तो जे करतो ते योग्यच आहे.

८) घरगुती हिंसेकडे दुर्लक्ष :

एखाद्या कुटूंबात कौटूंबिक अत्याचार होत असेल तर शेजारी राहणारे लोक त्या हिंसेकडे दुर्लक्ष करतात. कारण ती त्या कुटूंबाची वैयक्तिक बाब मानली जाते. त्यामुळे हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीचे मनोबल वाढते.

९) वाईट प्रथा व परंपरा :

वाईट प्रथा व परंपरा भारतात अनेक आहेत. या प्रथा अगदी स्त्रियांच्या विरोधात आहेत. उदा. हुंडा पध्दती, बालविवाह पध्दती, घुंगट पध्दती या वाईट प्रथांचा पगडा जनमानसावर आहे.

अशा अनेक कारणांमुळे घरगुती हिंसा घडून येते. पत्नीला मारहाण करणे, वधूदहन, घटस्फोट अशा अनेक समाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

घरगुती हिंसेचे परिणाम :

१) स्त्रीलिंगी गर्भाची हत्या हा घरगुती हिंसाचाच प्रकार आहे. त्यामुळे भारतीय लोकसंख्येत दर हजारी पुरुषांमध्ये स्त्रियांच्या प्रमाणात घट होत आहे.

२) घरगुती हिंसेचाराचे परिणाम स्त्रियांच्या आरोग्यावर पडत आहे. इतकेच नव्हे तर अति मारहाणी मुळे त्यांना अपंगत्व देखील येऊ लागले.

३) घरगुती हिंसेमुळे स्त्रिया आत्महत्या करू लागले.

४) घरगुती हिंसेमुळे स्त्रियांची जीवन जगण्याची आशा कमी होणे.

५) बालवयातझालेले लैंगिक अत्याचार ते विसरू शकत नाही. अशा अत्याचारातून त्यांच्या मनामध्ये लैंगिक संबंधाबाबतची घृणा व भिती निर्माण झाली व ती विवाहानंतर प्रगट होते.

घरगुती हिंसा कमी करण्यासाठी उपाय :

१) पिडीत व्यक्तींनी हिंसेला विरोध करावा :

घरगुती हिंसा ही कुटूंबातच घडत असते. त्या हिंसेची माहिती शेजारी किंवा इतर लोकांना होत नाही. कुटूंबातील ज्या व्यक्तीवर हिंसा होते त्या व्यक्तीने त्या हिंसेला विरोध केला पाहिजे.

पिडीत व्यक्तीने हिंसेला विरोध केला नाही तर हिंसा करणारी व्यक्तीचे मनोधैर्य वाढत जाते. म्हणून पिडीत व्यक्तीने हिंसेला विरोध करणे आवश्यक आहे.

२) कायद्या बद्दलची जाणीव :

कौटूंबिक हिंसाचाराबद्दलच्या कायद्याची जाणीव लोकांना करून देणे आवश्यक आहे. कायद्याची जाणीव लोकांमध्ये झाली तरच अत्याचारी लोक हिंसा करण्यास धजावणार नाहीत.

३) संस्कारक्षम शिक्षण :

कौटूंबिक अत्याचाराचे प्रमाणे सुशिक्षित कुटूंबात जास्त प्रमाणात घडून येतात. सुशिक्षित महिला देखील हा छळ मुकाट्याने सहन करतात. त्यातूनच कौटूंबिक अत्याचाराच्या घटना घडून येतात. त्यासाठी संस्कारक्षम शिक्षणाची गरज आहे.

४) सामाजिक संघटनेद्वारे जनजागृती :

घरगुती हिंसेवर मात करण्यासाठी समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. सामाजिक संघटनांच्या माध्यमातून समाजात चर्चासत्र, संमेलने आयोजित करून जनजागृती केल्यास या समस्यावर काही प्रमाणात अंकूश लागण्याची शक्यता असते.

५) अन्यायग्रस्त महिलांनी अत्याचाराची माहिती प्रकाशात आणावी :

अन्यायग्रस्त महिलांचा छळ जास्त प्रमाणात होत असेल तर तो शांततेने सहन न करता त्याची माहिती नातेवाईकांना, शेजाऱ्यांना, पोलिसांना द्यावी कारण अत्याचार निमूटपणे सहन केल्यास छळ करणारे निर्ढावतात व त्यातून हिंसाचाराची घटना घडून येतात.

६) पोलीसस्टेशन मध्ये तक्रार करावी :

घरगुती हिंसेच्या संदर्भात अन्यायग्रस्त व्यक्तीने पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार करित नाही त्यामुळे कौटूंबिक हिंसेविषयची माहिती उपलब्ध होत नाही. म्हणून अन्यायग्रस्त व्यक्तीने न घाबरता पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार करावी. त्यामुळे अन्याय करणारी व्यक्ती विरुद्ध गुन्हा नोंदवून त्याला शिक्षा होईल व पुन्हा गुन्हा करण्यास तो धजावणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या— डॉ. आगलावे.
- २) हिंसा ते दहशतवाद — माधवी कुटे.
- ३) महिलांसाठी आधार कायद्याचा — पुष्पा रोडे.
- ४) भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या— रा. ज. लोटे.
- ५) भारतीय समाज—समस्या आणि प्रश्न — डॉ. तोष्णीवाल.
- ६) भारतीय समाज—प्रश्न आणि समस्या— डॉ. बी. एम. कन्हाडे.

कौटुंबिक हिंसाचार आणि समाजव्यवस्था

डॉ. रविंद्र आर सहारे

अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना:—

स्त्रि आणि पुरुष हे दोन कुटुंबसंस्थेचे महत्वपूर्ण अंग आहेत. कोणत्याही समाजाचे अस्तित्व टिकविण्यात प्रयत्न व अप्रत्यक्षपणे स्त्रीचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. त्याचप्रमाणे समाजाचे भवितव्य घडविण्यात सुद्धा तिचा वाटा अनन्यसाधारण आहे. भारतीय समाजातील एकुण लोकसंख्येच्या जवळपास निम्मी लोकसंख्या स्त्रियांची आहे. समाजातील एवढा मोठा समूह प्राचीन काळापासून तर आजतागायत दुर्लक्षित राहिला आहे. आधुनिक काळात शिक्षणाचा प्रसार, आर्थिक स्वावलंबित्व, स्त्री संरक्षणार्थ कठोर कायदे असूनही स्त्रियांवरील कौटुंबिक आणि कुटुंबाबाहेरील हिंसाचार अस्तीत्वात असल्याचे दिसते.

अलिकडे कौटुंबिक अत्याचार हि गंभीर समस्या झाली आहे. रोज वर्तमानपत्रे, दूरदर्शन यासारख्या माध्यमातून महिलांवरील कौटुंबिक अत्याचाराची प्रकरणे पाहात असतो. कुटुंबातील महिलेवर तिचा पतीच नाहीतर कौटुंबिक सदस्याकडून अर्थात नातेवाईकाकडून होणारा छळ म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय. स्त्रियांच्या दृष्टीने सर्वात सुरक्षित समजल्या जाणा—या तिच्याच घरात तिच्यावर होणा—या अत्याचाराची तिब्रता अवाक करून सोडणारी आहे. भारतामध्ये सर्व धर्मातील, जातीतील स्त्रियांना कुटुंबातील नातेवाईकाकडून होणा—या अत्याचाराला बळी पडावे लागते. अशा अत्याचारास बळी पडलेल्या महिलेस घरात राहणे अवघड असते. शारीरिक व मानसिक यातना तिला सोसाव्या लागतात. ख—या अर्थाने तिच्यावरील अत्याचाराची सुरुवात मातेच्या गर्भातच तिला मारून टाकतात कदाचित यातून सुटका झाली तर जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत अत्याचाराची मालिका सुरूच असते. कौटुंबिक अत्याचार केवळ विवाह झाल्यानंतरच होत नाही तर भ्रूणहत्येपासून सुरुवात होवून माहेरी विविध प्रकारची बंधने तिच्यावर लादले जातात. लहानपणी माहेरी अर्थात आईवडिलांकडे अत्याचाराची सुरुवात होते याकडे दखल मात्र होणीही घेत नाही.

भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान समाज आहे. पूर्वी वैदिक काळातील धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या जिवनाच्या चारही क्षेत्रात स्त्रियांची भूमिका प्रभावी होती. वैदिक काळाच्या सुरुवातीला भारतीय स्त्रीचे स्थान गौरवपूर्ण होते असे धर्म ग्रंथातून दिसून येते. मात्र पुढे उत्तरवैदिक काळापासून स्त्रीच्या दर्जात घसरण झाल्याचे दिसून येते. मनुस्मृतीत मनुने स्त्रियांवर अनेक नियम लावून त्यांचे जिवन नियंत्रित केले तिच्यावर अनेक जाचक अट लादून घरातच तिला पूर्णपणे बंदिस्त केले. स्त्रीबाबत अनेक अपप्रचार व प्रक्षोभक विधाने करून तिचा दर्जा निकृष्ट केला. मध्ययुगीन काळात तर स्त्रियांची स्थिती अधिकच भिषण होती. बालविवाह पध्दती, सतीची चाल, शिक्षणास बंदी, विधवा विवाहाला बंदी, केशवपण यासारख्या प्रथांद्वारे स्त्री जिवन एक नरकवासच होता.

भारतात ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर स्त्रियांच्या स्थितीत थोडीफार सुधारणा झाली समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे स्त्रियांच्या समस्यांचे आत्ममान झाले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्री रक्षणार्थ अनेक कायदे करण्यात आले. राज्यघटनेत स्त्री—पुरुषांना समान अधिकार दिले. शिक्षणाच्या उत्थानासाठी प्रयत्न करण्यात आले. शिक्षणाचा प्रसार झाला त्यांना अर्थार्जनाच्या संधी प्राप्त झाल्या तरी स्त्रिया आजही आत्याचाराच्या बळी ठरत आहे

कौटुंबिक हिंसा ही सामाजिक समस्याही आहे कुटुंबातील एका व्यक्तीकडून दुस—या व्यक्तीला मिळणारी वाईट वागणूक आणि होणारा मानसिक, शारीरिक किंवा लैंगिक छळ, आर्थिक, शाब्दिक किंवा कोणत्याही पध्दतीने होणारी मानहानी म्हणजे कौटुंबिक हिंसा आहे. ही हिंसा महिला आणि मुलींबाबत अधिक असते.

आपल्या समाजात स्वतःच्या कुटुंबातच स्त्रियांवर हिंसा होताना आपण बघतो, ऐकतो आणी अनुभवतोही या हिंसेची सुरुवातच स्त्रीच्या जन्मापासूनच होतांना दिसते यामध्ये ब—याच स्त्रिया जीवे मारल्या जातात किंवा शारीरिक व मानसिकरित्या अपंग होतात. याबद्दलची आकडेवारी बघितल्यावरच आपल्या हिंसेची भयानकता लक्षात येईल.

- महाराष्ट्रात ५४.६ टक्के स्त्रिया हिंसेचा अनुभव घेतात असे दिसून आले आहे (एन.सी.आर.बी.२०१६)
- एनएफएचएस ४ सर्वेक्षणातून २०१५—१६ मध्ये असे दिसून येते की, ३१ टक्के विवाहीत स्त्रीया जोडीदाराकडून हिंसा होत असल्याचे सांगतात. त्याचे प्रमाण अधिक आहे त्यापैकी एक चतुर्थांशस्त्रीयांना शारीरिक दुखापती झाल्याचे सांगतात.
- ७.९ टक्के स्त्रियां गभारपणात हिंसेला तोंड देतात.
- २९ टक्के स्त्रियांना जवळच्या नात्यातील व्यक्तीकडून हिंसा सहन करावी लागते
- भारतातील वेगवेगळ्या शहरात घेतलेल्या सर्वेक्षणातून असे आढळून आले की निम्न स्त्रियांना ४५.३ टक्के हिंसेत झालेल्या दुखापतीमुळे उपचार घेण्याची गरज असते. (आयएनसीएलएन—२०००)
- २८ टक्के गरोदर स्त्रिया हिंसा अनुभवतात

भारतातील बालविवाहाची टक्केवारी २७ टक्के आहे मागील एक ते दीड दशकात स्त्रियांवरील हिंसेच्या घटनात तब्बल ८० टक्के नी वाढझालीजागतिक पातळीवरील अभ्यासातही प्रत्येक ३ स्त्रियांपैकी एक स्त्री तिच्या जोडीदाराकडून शारीरिक, लैंगिक हिंसा अनुभवताना दिसून येतात. (जागतिक आरोग्य संघटना अहवाल)

कौटुंबिक हिंसा कोणावर आणि कुठे :-

प्रामुख्याने स्त्रिया आणि मुलांना गंभीर स्वरूपाच्या कौटुंबिक हिंसेचा सामना करावा लागतो.व्यक्तीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि अधिकार गाजविण्यासाठी हिंसेचा वापर केला जातो.हिंसा गरीब—श्रीमंत, शिक्षित, अशिक्षित, सर्व जातीधर्म व सर्व वयोगटातील व्यक्तीच्या बाबतीत घडू शकते कौटुंबिक हिंसा घरातील चार भिंतीत किंवा घराबाहेर सृद्धा होते. ती शारीरिक, मानसिक, लैंगिक, आर्थिक, सामाजिक इ. स्वरूपात होत असते.स्त्रीवर होणारी हिंसा हि एखादी दूसरी घटना आहे असे म्हणून तिला कमी लेखणे चूकीचे ठरेल कुटुंबातील हिंसेचे गांभीर्य समजून घेण्यासाठी हिंसेचे चक्र समजणे आवश्यक आहे.

सासरचे हिंसाचक्र :-

सुरुवातीला स्त्रीवर हिंसा होते.त्यानंतर नवरा तिची माफी मागतो. तडजोडीचा प्रयत्न करतो. माघार घेण्याची तयारी दाखवतो तीही संसार तुटु नये आणि नवरा सुधारेला या आशेने माफ करते. परिस्थिती आटोक्यात आली आता काही त्रास नाही या भावनेने ती हुरळून जाते. अनेकदा लैंगिक संबंधांपुरते दोघेही एकमेकांशी चांगले वागण्याचा प्रयत्न करतात. या काळात बायकोने माहेरी जावू नये असा नवरा तिला बजावतो तर इतरांच्या सांगण्यावरून मी तुमच्याशी वाईट वागले, मला आता काही तक्रार नाही अस स्त्री म्हणते पण परिस्थिती जुळवून घेण्यासाठी केलेला हा प्रयत्न वरवरचा ठरतो. मुळ वादाच्या मुदयाचे निरसन केलेले नसते त्यामुळे मनामध्ये राहिलेले पुन्हा उफाळून येते आणि त्यातून हिंसेला पुन्हा सुरुवात होते.

माहेरचे हिंसाचक्र :-

आपल्या समाजात मुलीने सासर किंवा माहेर सोडून तिस—या ठिकाणी जाणे मान्य नसते. त्यामुळे सासरच्या हिंसाचक्रातून बाहेर पडून मुलगी माहेरी येते. तेव्हा तीचे आपुलकीने स्वागत होते. काही पालक सासरच्या मंडळींना धडा शिकविण्याची भाषा बोलतात. तिला प्रेमाने जेवू खावू घालतात पण पुन्हा तिला सासरी नेवून सोडतात. मुलीला सासरी नाही सोडल तर घरात, शेजारी कुजबुज चालू होते. लोकही नंतर मुलगी माहेरी एवढे दिवस कशी काय अस सतत विचारू लागतात. मुलीलाच दोषी ठरवून तिचा तिरस्कार करतात. वरील दोन्ही चक्रातून मुलीची किंमत कमी होते. हिंसेच्या भोव—यात ती अडकत जाते. यामध्ये योग्य हस्तक्षेप न झाल्यास तिच्यासमोर मृत्यु हा एकच पर्याय आहे असे तीला वाटू शकते. अनेकदा असे होवू शकते की तिला जीवे मारले जात असतांना तिच्यात प्रतिकार करण्याची ताकद शिल्लक राहत नाही किंवा कधी कधी ती सततच्या हिंसा व अपमानामुळे स्वतःच मरण पत्करते.

कौटुंबिक हिंसाचार कायदा :-

कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण २००५ हा कायदा २६ ऑक्टोबर रोजी अमलात आला. परंतु आजही या कायदयामध्ये उलटसुलट चर्चा सुरू आहे. प्रत्यक्षात या कायदयाने आजपर्यंत थोड्याफार फरकाने काही महिलांना संरक्षणाचे आदेश मिळाले खरे पण सरकारी आणि न्यायालयीन पातळीवर त्याचबरोबर संपूर्ण समाजात या कायदयाविषयी उदासीनता दिसून येते. कुटुंबामध्ये स्त्रियांवर होणा—या हिंसाचाराच्या घटना दररोज घडत आहेत. कौटुंबिक हिंसाचार मानवी हक्कांचा उल्लंघन या परिस्थितीची गंभीर दखल घेवून भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या अधिकाराच्या हमीप्रमाणे कौटुंबिक

हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण करण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला. या कायदयामुळे कुटुंबात होणा-या कुठल्याही प्रकारच्या हिंसेपासून महिलांचे संरक्षण प्रभावी पणे करता येईल.

कायद्यातील कलम ३ प्रमाणे कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या :-

शारीरिक गैरवर्तन :- मारहाण करणे, वस्तु फेकून मारणे, लाथ मारणे, ढकलून देणे इ.

लैंगिक गैरवर्तन :- सक्तीने शरीरसंबंध ठेवणे, अश्लील शब्दांचा वापर करणे, अश्लील चित्र, चित्रपट बघण्याची सक्ती करणे इ.

शाब्दीक व भावनिक गैरवर्तन :- यामध्ये घालून पाडून बोलणे, मुल न होणे किंवा मुलगा न होण्यावरून नाव ठेवणे, चारित्र्यावर संशय घेणे, शाळा कॉलेजमध्ये जाण्यास व नोकरी करण्यास प्रतिबंध करणे.

आर्थिक गैरवर्तन :- स्वतःचा व मुलांचा सांभाळ करण्यासाठी पैसे न देणे, स्त्रीधन परस्पर विकणे, घराचे भाडे व बिल न भरणे इ.

पिडीत स्त्री किंवा संरक्षण अधिकारी व त्या स्त्रीच्यावतीने कोणीही कलम १२ नुसार न्यायदंडाधिका-याकडे मदतीचे आदेश मिळण्यासाठी अर्ज सादर करू शकतील हा अर्ज प्राप्तानंतर ३ दिवसातच न्यायदंडाधिका-यानी सुनावणीची तारीख निश्चित करणे गरजेचे असून ६० दिवसातच अर्ज निकाली काढण्याचा प्रयत्न करतील, छळ करणा-या व्यक्तीच्या गैरवर्तनाला प्रतिबंध करण्यासाठी कलम १८ प्रमाणे संरक्षणाचा आदेश घेता येईल कलम १९ प्रमाणे तिला जर घरातून बाहेर काढले असेल किंवा तशी भिती असेल तर निवासाबाबतचा आदेशही मिळवता येईल तसेच कलम २० व २१ नुसार आर्थिक लाभ मिळविता येईल.

हुंड्यासाठी छळ :-

आपल्या समाजात जात, धर्म यानुसार खूप वेगवेगळ्या रूढी परंपरा आहेत. त्यानुसार हुंडा घेण्याच्या पध्दतीही वेगवेगळ्या आहेत. महाराष्ट्र राज्याच्या जरी औद्योगिकीकरणामध्ये आणि शिक्षण क्षेत्रात विकास होत असला असे म्हटलं तरी जात असल तरी समाज अजूनही बुरसटलेल्या रूढी परंपरामध्ये अडकलेला आहे. अजूनही हुंड्यामुळे अनेक स्त्रीया बळी जात आहेत. आपल्या समाजात पुर्वीपासूनच मुलगी दूस-याच्या घरी जाणार म्हणून मुलीच्या आई वडीलांना मुलाला हुंडा देण्याची परंपरा आहे. आता तर हुंडा घेण्याचीही वेगवेगळी कारणे दिली जातात. मुलगा खुप शिकलेला असेल नोकरी करत असेल तर आणखी मोठ्या रकमेचे हुंडे घेतले जातात. मुलीचे लग्नाचे वय जास्त असेल तर जास्त हुंडा द्यायचे मुलीच्या दिसण्यावरून, अपंगत्व असेल त्यानुसी हुंड्याची मागणी केली जाते तसेच मुलगा एन.आर.आय. असेल तर खुप मोठ्या प्रमाणात हुंडा मागितला जातो. आता हुंडा फक्त पैशाच्या स्वरूपात रहिला नाही तर त्याच्या बदल्यात सोन, फ्लॅट, गाडी, जमीन चांगले हॉल, खानपान, सजावटी, चांगले कपडे यावर जास्त खर्च होतो. या सर्व सोयी सुविधा पुरविण्याची मागणी मुलीच्या घरातल्या कडून केली जाते याकरीता मुलीचे आई-वडील मुलीच चांगले होतय म्हणून कर्ज काढून लग्न करतात. हल्ली मुलगी शिकलेली, नोकरी करणारी असावी अशी अपेक्षा असते. समाजातील ब-याच लोकांना अस वाटत शिकलेली, नोकरी करणारी मुलगी म्हणजे कायम मिळत राहणारा हुंडाच होय. हुंडा मागण्याची प्रक्रिया ही लग्न होईपर्यंतच नसते तर लग्न झाल्यावरही चालूच राहते.

भारतातील स्त्रि अत्याचार विरोधातील कायदे :-

१) भारतीय राज्यघटनेने महिलांना स्वातंत्र्य प्रदान केले आहे. कलम १४ नुसार सर्वांना समानता व कायद्याचे संरक्षण प्राप्त करून दिले आहे.

२) कलम १५ नुसार -लिंग भेद व भेदभाव करण्यास मनाई आहे.

३) हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ नुसार हुंडा घेणे किंवा देणे गुन्हा आहे. दखलपात्र व जामीनपात्र गुन्हा असून हुंडा घेणा-यास ५ वर्ष कैद व दंड स्वरूपात १५००० रु. शिक्षेची तरतुद केली आहे. या कायद्याने पाठवळ विवाहितेस मिळत असून त्यापासून कौटुंबिक अत्याचार कमी होवू शकते. पुढे या कायद्यामध्ये १९८४ मध्ये बदल करण्यात आला. ४)

कलम ४९८ (४)-कौटुंबिक अत्याचार थांबविण्याकरीता या कलमाचा उपयोग होत असून या कलमानुसार सासरी होणारा छळ थांबविता येतो. हुंड्याची मागणी करणे, स्त्रियांचा आर्थिक, मानसिक, शारीरिक व लैंगिक छळ केल्यास ४९८ (अ) नुसार अत्याचाराची दखल घेवून आरोपीवर फौजदारी गुन्हा दाखल करून तुरुंगवासाची शिक्षेची तरतुद केली आहे.

मानसिक छळ :-

अपमान, अवहेलना, उपहासात्मक बोलणे, शिव्या देणे, टोमणे मारणे, तिच्या भावनांची कदर न करता अपमान करणे इ. कौटुंबिक अत्याचाराची सुरुवात जशी गर्भातून होते तशीच मानसिक अत्याचाराने होते.

१. घरात डांबून ठेवणे
२. वारंवार अपमान करणे
३. घराच्या बाहेर जाण्यास बंदी करणे
४. पत्नीला घटस्फोटाची धमकी देणे इ.

आर्थिक छळ :-प्रत्येक स्त्रियांवर थोड्याफार प्रमाणात आर्थिक अत्याचार होतो तिला माहेरून पैसे आणावयास लावणे, हुंड्याची मागणी करणे, तिचे दागिने हिसकावून घेणे, तिची मालमत्ता हडप करणे इ. स्त्रियांना आर्थिक हक्कापासून वंचित केल्या जाते.

शारीरीक अत्याचार :- स्त्रीच्या शरीरावर वार करणे, जखमी करणे, तिच्या अवयवास दुखापत करणे म्हणजे शारीरीक अत्याचार, तिला नव-याकडून किंवा कौटुंबिक सदस्यांकडून मारहाण करणे उदा. नणंद, सासू सासरा, दिर इ. गंभीर हल्ले करतात जसे की, केस ओढणे, पोटावर, शरीरावरील अन्य भागात मारणे, थोबाडीत मारणे, तलवार, सुरी, चाकु इ. वार करणे

लैंगिक अत्याचार :- स्त्रिची इच्छा नसतांना नवरा जर संभोग करीत असेल तर तो लैंगिक शोषण करणे, तिच्या पवित्र्याची हानी होईल असे कृत्य केल्या जाते. स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचाराची तीव्रता एवढी आहे की बहुतांश लैंगिक अत्याचाराबाबत लिखान करणे कठीन जाते.स्त्रियांवरील होत असलेल्या कौटुंबिक अत्याचाराने ख-या अर्थाने मानवी अधिकाराचे उल्लंघन होत आहे. स्त्रियांच्या पाठिशी भरपूर कायदे, मानवी अधिकार आहे पण हे सर्व अधिकार पूरूप प्रधान संस्कृतीत पायदळी तुडविले जातात.

सारांश :-

स्त्रियांच्या कौटुंबिक अत्याचाराची कारणमिमांशा केली असता असे लक्षात येते की स्त्रियांच्या पाठीशी अनेक कायदे असले तरी जोपर्यंत स्त्रिया कायद्याचा लाभ घेत नाही तो पर्यंत कौटुंबिक अत्याचार थांबणार नाही. कौटुंबिक अत्याचार हा चार भिंतीच्या आत होत असल्यामुळे ती बांधल्या सारखी आहे. ब-याचदा तिची सहनशक्ती आडवी येते, अनेक स्त्रिया आपल्या अपत्याकरीता त्रास देखील सहन करतात.कौटुंबिक अत्याचाराचे स्वरूप तिरस्कार निर्माण करणारे आहे. शारीरीक छळ, मानसिक छळ, आर्थिक छळ, लैंगिक अत्याचार तिच्या प्रष्टेचे उल्लंघन, विधवांचा छळ, भ्रूनहत्या करण्यास भाग पाडणे, मारझोड व दुखापत, बलात्कार, नववधुला जाळणे, वारसा हक्क नाकारणे. इ. स्त्रियांच्या कौटुंबिक अत्याचाराचे स्वरूप क्लिष्ट असून जोपर्यंत पिडीत स्त्रियांच्या संपर्कात येत नाही तो पर्यंत खरे स्वरूप कळत नाही. या चक्रातून मुलीला/स्त्रीला बाहेर पडण्यासाठी सामाजिक संस्था, संघटना, समुपदेशक, महिला मंडळे, पोलीस, नातेवाईक यांनी मदत केल्यास हिंसेचे चक्र थांबू शकते. स्त्रीला तिचा सन्मान आणि सुरक्षितता परत मिळू शकते. यासाठी हिंसापीडीत स्त्रीने किंवा तिला मदत करू पाहणा-या व्यक्तीने प्रत्येक टप्प्यावर असलेले धोके समजून घेवून सुरक्षेचे नियोजन करायला पाहिजे स्त्रियांवरील हिंसा एकदा थांबवून थांबणारी नाही त्याची मुळे सामाजिक परिस्थितीमध्ये आहेत त्यामुळे पूरूप प्रधान समाजव्यवस्था बदलली पाहिजे तसेच स्त्री पूरूषांच्या लिंगाधारीत भुमिका आणि जोडीने येणारे राजकारण बदलले पाहिजे.

संदर्भ :-

१. www.violencenomore.in
२. महिला विकास केंद्र-९ एन.पी.सी.लाईन्स पुलगेट, पूणे जि.व्हा.ळा १६एप्रिल,जुन २००८
३. standupagainstviolence.org
४. डॉ. साळीकर संजय-सामाजिक समस्या आणि समाज सुधार चळवळ
५. डॉ. साळीकर संजय-मानवी अधिकार आणि सामाजिक न्याय
६. समाजशल्य-डॉ. क-हाडे बी.एम.
७. लोकमत २९ डिसेंबर २०१३

कौटूंबिक हिंसाचाराची कारणे आणि उपाययोजना

प्रा. सुभाष एस. रंगारी

कुंभलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा.

मनुष्य हा समाजशिल प्राणि आहे म्हणूनच मनुष्याच्या जीवनात जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत कुटूंब संस्थेचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण असे की प्रत्यक्षपणे कुटूंबातच व्यक्तीचे पालनपोषण, संगोपन, सर्वांगिन विकास अथवा संरक्षण होत असते. महीलांच्या दृष्टीने तर कुटूंब संस्थेचे फारच महत्व आहे. अलीकडील कालखंडात कौटूंबिक अत्याचार ही गंभीर समस्या बनली आहे. दैनंदिन बातमीपत्रात, दुरदर्शन वर महीलांवरील कौटूंबिक अत्याचाराची प्रकरणे बघायला मिळतात. स्त्रीयांवर चार भिंतीच्या आत होणाऱ्या घरगुती हिंसाचारास 'कौटूंबिक हिंसाचार' म्हणतात. घरातील स्त्रीवर तिच्याच कुटूंबातील व्यक्तीद्वारा अर्थात नातेवाईकांद्वारा होणारा छळ म्हणजेच कौटूंबिक हिंसाचार होय.

महीलेच्या दृष्टीने अती सुरक्षित समजल्या जाणाऱ्या तिच्याच कुटूंबात तिच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराची तिवृता काळजी निर्माण करणारी आहे. भारत देशामध्ये समस्त जाती,धर्मातील स्त्रियांना कुटूंबातील नातेवाईकांद्वारा होत असलेल्या अत्याचाराला बळी पडावे लागते. अशा त्रस्त स्त्रिला घरात राहणे सुद्धा अवघड होत जाते. तिला शारीरिक आणि मानसिक यातना सोसाव्या लागतात. कौटूंबिक हिंसाचारा बाबत समाजामध्ये अनेक गैरसमज आढळतात. बरेचदा समाज घरगुती छळाला नवरा-बायकोचं भांडण समजतात तर काही जण त्याला खाजगी बाब मानतात तसेच नवऱ्याने बायकोला मारायचेच असते असेही मानतात.

शारीरिक मारहाणी सारख्या कृत्याने इतरांच्या शरीराला प्रत्यक्ष इजा होते. अशा कृत्याला 'हिंसक कृत्य' असे म्हणतात. हिंसाचार या शब्दामध्ये शारीरिक इजेबरोबरच मनावरील आघात अथवा मानसिक इजा सुद्धा समाविष्ट आहे. कौटूंबिक हिंसाचार हा स्त्री विरुद्ध होत असलेला सततचा होणारा छळ आहे. खरेतर गर्भजल परीक्षणाचा गैरवापर करून स्त्रीलींगी गर्भ असल्यास त्याचा गर्भपात करून जन्माला येवू न देण्यापासून तिच्यावर कुटूंबातीलच व्यक्ती अत्याचार करू लागतात आणि ती जन्माला आलीच तर आयुष्याच्या निरनिराळ्या अवस्थांवर भ्रूण हत्येपासून ते वृद्धावस्थेपर्यंत तिच्यावर अत्याचार चालूच राहतात.

अत्याचार किंवा हिंसाचार हे शब्द प्रामुख्याने एकाच अर्थाने वापरले जातात. यामध्ये मुख्यतः शिव्या देणे, धमकी देणे, जखमी करणे, शारीरिक हल्ला चढवणे, इतर व्यक्तींच्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण करणे इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. अशा अत्याचाराचे 'लक्ष' असलेली महीला ही कुणीही असू शकते. कुटूंबात मुलगी, बायको, सून म्हणून तिच्यावर अत्याचार होत असेल तर अत्याचार करणाऱ्यांमध्ये नवरा, सासू, सासरा, दिर, नणंद, जाऊ इत्यादी असू शकतात. या सर्वांकडे तिचा बघण्याचा दृष्टीकोण हा आपुलकीचाच असतो. मात्र ही समस्त मंडळी त्या महीलेला शक्य त्या परिस्थितीत व शक्य त्या परीने संधी मिळेल तेव्हा अत्याचार करण्यास सुरुवात करतात. कारणाशिवाय टोचून बोलणे त्यात खोचकपणा, मानहानी, उपमर्दच असतो तिच्यावर मनाला येईल तसे गलिच्छ आरोप करून तिला जीवन जगणे असह्य केले जाते. अशा परिस्थितीत पतीचे प्रेम, सहकार्य, संरक्षण मिळावे तर तेही अभावानेच असते. पत्नीला बटीक समजून तिला चारचौघांमध्ये तुडविणारे पती परमेश्वरांच्या संखेत कमी नाहीच. समाजात बदनामी होवू नये म्हणून अथवा कायद्याच्या भीतीपोटी बायकोला शारीरिक मारहार न करणारे परंतु

तिच्यावर दररोज मानसिक अत्याचार करणारेही कमी नाहीत तसेच मुलीलाही त्याच मनोवृत्तीतून वागविणारे मायबापही घराघरात आहेत. विवाहापूर्वी माहेरच्या घरी आई-वडीलांकडे जो हिंसाचार महीलांवर होतो त्याला तर आपल्या समाजात मुळीच मान्यता नाही. एकूण घरगुती हिंसाचार हा प्रकार भारतात सर्वत्रच अस्तित्वात असणारा असला तरी सार्वजनिक जीवनात मात्र तो अदृश्य असल्याचे आढळते.

१. **गेसेल** यांच्या मते—“अत्याचार म्हणजे पुरुष व्यक्तीची अशी कृती, जी स्त्रीला त्रास देईल, ती जखमी होईल हा हेतू डोळयासमोर ठेवून केली जाते.”
२. **कॅम्पे** यांच्या मते—“अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर शारीरिक हल्ला करून तिला जखमी करणे होय.”
३. **स्ट्रास** यांच्या मते—“अत्याचार म्हणजे अशी क्रिया की ज्यात स्त्रीला जखमी करण्याची पुरुषाची उच्च प्रतीची क्षमता असते.”

अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून बळ, सत्ता, संपत्ती इत्यादी सामर्थ्याच्या आधारे आपणास हवी असणारी बाब इतरांची इच्छा नसताना तिच्या कडून हिसकावून घेण्याकरीता केलेले कृत्य म्हणजेच हिंसाचार होय. अशा या कृत्यामुळे दुसऱ्या इसमाला मानसिक धक्का पोहचतो किंवा शारीरिक इजा होते अथवा शारीरिक इजा आणि मानसिक धक्का अशा दोन्हीही बाबींना तोंड द्यावे लागते.

शारीरिक छळ : “महीलेच्या शरीराला इजा करणे अथवा तिच्या इतर कोणत्याही अवयवाला दुखापत करणे म्हणजे शारीरिक छळ होय.” भारतीय समाजाच्या सर्वच वर्गात म्हणजेच कनिष्ठ, मध्यम व उच्च वर्ग अशा प्रकारच्यातीनही स्तरातील बायकांना मारहाण करणे हा एक रूढ प्रघात आहे. स्वतःच्या बायकोला मारझोड करणे हा आपला अधिकारच आहे असे नवरोजींची मान्यता असते. माहेरच्या इस्टेटीमधील वाटा देण्यास नकार, लैंगिक संबंधांना नकार, इतर पुरुषांशी संबंध असल्याचा संशय इत्यादी कारणे पुढे करून बायकोला मारहाण करण्याचा खास अधिकार पती महाशय गाजवित असतो मद्य प्राप्ति केल्यानंतर नशेच्या बहान्याने बायकोला मारहाण करणे सर्वत्रच दिसून येते. त्याला आलेल्या हताशेचा राग काढण्या करिता मारहाण केली जाते किंवा पुरुषत्व सिद्ध करण्यासाठी मारहाण करण्यात येते. यामध्ये थोबाडीत मारणे, काठीने मारणे, घरात डांबून मारहाण करणे, पोटावर किंवा शरीरातील अन्य भागावर वार करणे, केस ओढणे इत्यादी. येवढ्यावरच न थांबता चाकूने किंवा सुरीने वार करणे, विष पाजणे, केरोसिन किंवा पेट्रोल अंगावर टाकून जीवंत जाळणे, प्राथमिक गरजा किंवा वस्तूंपासून वंचित ठेवणे उदा. चहा, साबन, कपडे, तेल इत्यादी पासून वंचित ठेवणे, उपाशी ठेवणे, औषधोपचार न देणे, झोपेपासून वंचित ठेवणे अशा प्रकारचा कुटूंबात शारीरिक छळ केला जात असतो. सासरी होणाऱ्या मारहाणीपेक्षा माहेरी होणारी मारहाण ही अल्प व सौम्य स्वरूपाची असते. विवाह होण्यापूर्वी घरी उशीरा येणे परपुरुषांशी वार्तालाप करणे, उद्धट व उर्मटपणे वर्तन करणे यासारख्या कारणांकरीता तिचे वर्तन असामाजिक असल्याच्या कारणांकरीता माहेरी सुद्धा मुलीला मारहाणीला तोंड द्यावे लागत असे.

मानसिक छळ : स्त्रीला प्रथमतः मानसिक छळाला तोंड द्यावे लागते यालाच भावनिक हिंसाचार असेही संबोधता येईल. यामध्ये स्त्रीची अवहेलना करणे, अपमान करणे, उपहासात्मक बोलणे, टर उडविणे, टोमणे मारणे, शिवीगाळ करणे, तिच्या मनामध्ये भीती निर्माण करणे, हुंड्याचा तगादा लावणे, माहेरहून पैसे आनण्याकरीता दबाव टाकणे इत्यादी महीलेच्या कुटूंबातील इतर सदस्य म्हणजे सासू, सासरे, दीर, नणंद आणि इतर सदस्य शाब्दिक तथा भावनिक छळ करतात जसे— तिच्याचारित्र्यावर शंका घेणे व त्यामुळे तीला घराबाहेर पडू न देणे, माहेराकडील तिचे नातेवाईक घरी आल्यास तिला त्यांच्याशी बोलण्यास प्रतीबंद घालणे व त्यांना अपमानास्पद वागणूक देणे

तसेच त्यांना निम्न दर्जा देणे, हत्तेची धमकी देणे, घटस्फोटाची धमकी देणे, तिला नियंत्रणामध्ये ठेवणे, घरामध्ये तणावजन्य परिस्थिती निर्माण करणे तसेच घरातील चैनच्या वस्तू वापरण्यास मज्जाव करणे इत्यादी

बरेचदा मानसिक छळ करतांना माहेरला जाण्यास प्रतिबंध घातला जातो. त्याकरीता तिच्यावर दबाव टाकण्याचा प्रयत्न केला जातो. तिची फसवणूक करण्यात येते तसेच तिच्यावर चोरीचा आरोप सुद्धा केला जातो. विवाहानंतर तिला अपत्य न झाल्यास तिला दोष देवून वांझोटी म्हणून मानहानी केली जाते.

लैंगिक छळ : स्त्रिचे लैंगिक शोषण करणे म्हणजे तिच्या पावित्र्याची हानी होईल असे कृत्य करणे यालाच लैंगिक छळ अथवा हिंसाचार असे संबोधता येईल. बऱ्याच कुटूंबामध्ये नवऱ्याशिवाय सासरा, भासरा, दिर या सारख्या व्यक्तींच्या लैंगिक शोषणास बळी पडावे लागते. संयुक्त कुटूंबामध्ये स्त्रिच्या दौर्बल्याचा फायदा घेत नातेवाईकच तिचा लैंगिक छळ करतात. नवरा कामानिमीत्याने बाहेर जात असेल आणि नवरा बायकोचा वाद असेल अशा वेळी तिच्या असह्यतेचा फायदा तिचे नातेवाईक घेतात तिला ब्लॅकमेल करून वासना पुर्ती करतात. बऱ्याच कुटूंबामध्ये नवऱ्याशिवाय नातेवाईकांकडून होणाऱ्या लैंगिक अत्याचाराचे प्रमाण वाढत आहे जसे—बायकोची इच्छा नसताना तिच्या सोबत संभोग करणे, इतर पुरुषांशी लैंगिक संबंध ठेवण्यास भाग पाडणे, अशिल्ल चित्रपट किंवा सीडी दाखविणे, बायको समोर हस्तमैथुन करणे, गरोदरपणात लैंगिक संबंध ठेवणे, बायकोचा गर्भपात करणे इत्यादी कौटूंबिक हिंसाचारामध्ये लैंगिक अत्याचार करण्यात येतात. कौटूंबिक अत्याचाराला सिमा नाही म्हटल्यास वावगे होणार नाही. कारण काही अत्याचार असेही आढळून येतात की स्त्रीच्या योनीवर लाथाबुक्यांनी मारल्या जाणे त्यामुळे योनीमार्गात अडथळा निर्माण होतो. बरेचदा अशा प्रकारचा अत्याचार होत असतो. लज्जेमुळे स्त्री त्याची इतरत्र कोठेही वाचता करू शकत नाही.

कौटूंबिक हिंसाचाराची कारणे : भारतीय समाज व्यवस्थेत सामाजिक परिवर्तन झालेले असतानाही कौटूंबिक हिंसाचाराच्या प्रकारांमध्ये व घटनांमध्ये काहीही बदल झालेले दिसून येत नाही. शिवाय कौटूंबिक हिंसाचाराचे नवनविन प्रकार वा रूपे समोर येवू लागली आहेत.

व्यसनाच्या प्रमाणात वृद्धी : मदीरा प्राषणाचे प्रमाण पुरुष वर्गात जास्तच दिसते. भारतात स्त्रियांचे मद्य प्राशन करण्याचे प्रमाण मात्र आजतागायत अल्पच आहे. दारिद्र्य, बेकारी, वैफल्य, बिमारी, कामाचा ताणतणाव अशाप्रकारचे कोणतेही कारण मदीरा सेवनाकरीता पुरेसे असते कौटूंबिक अत्याचाराच्या कित्येक घटना धुंदीच्या काळात घडत असल्याचे सहजपणे कोणाच्याही लक्षात/अनुभवास येते.

प्रथा आणि परंपरा : भारत देशामध्ये अनेक प्रकारच्या प्रथा आणि परंपरा आढळतात आणि त्या प्रथा परंपरा स्त्रीहीताच्या मुळीच नाहीत. त्या पुरुष वर्गाच्याच वर्चस्वाला मान्यता देणाऱ्या आहेत. जसे—विवाहीत स्त्रीने डोक्यावर पदर घेण्याची पद्धत, हुंडा पद्धत, बालविवाह पद्धत, करवाचौथ पद्धत इत्यादी प्रथा परंपरांचा जनमानसावर प्रचंड पगडा आहे म्हणूनच कौटूंबिक हिंसाचाराचे हे सुद्धा एक प्रमुख कारण आहे.

पितृसत्ताक पद्धतीचा वारसा : पितृसत्ताक पद्धतीत पुरुष वर्ग आपले वर्चस्व सतत टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतो. स्वयंपाकाला उशीर झाला असेल, भाजीमध्ये मीठाचे प्रमाण जास्त झाले असेल अशा प्रकारची कारणे सुद्धा वर्चस्वाला योग्यच आहेत असे नवऱ्याला वाटत असते उच्च तथा मध्यम वर्गीय नवऱ्याद्वारा बायकोच्या संदर्भात कधी कधी वापरली जाणारी अपमान जनक भाषा आणि भावनिक प्रतारणा या प्रकारात पितृसत्ताक विचार पद्धती स्पष्ट होते. तर कनिष्ठ वर्गात नवरा—बायकोच्या शारीरिक मारपीटीतून पितृसत्ताक विचार पद्धती व्यक्त होते.

स्त्री शिक्षणाचे अल्प प्रमाण : भारत देशात स्त्रियांपेक्षा पुरुषांमधील साक्षरता दर आजही अधिकच आहे. अल्पशिक्षित आणि निरक्षर स्त्रीयांना आपल्या अधिकाराविषयी जाणीवच नसते. नवऱ्याने शिवीगाळ करणे किंवा मारहाण करणे यात काहीच गैर नाही असे त्यांना वाटत असते. तो नवऱ्याचा अधिकारच आहे असेच त्या मानतात.

महीलांचे आर्थिक परावलंबन : आर्थिक दृष्ट्या आत्मनिर्भर असणाऱ्या विवाहीत महीलांची संख्या भारतात फारच अल्प आहे. आर्थिक परावलंबनामुळे अपमानाचा प्रतिकार करण्या करिता लागणारे मनोधैर्य महीलांमध्ये निर्माण होत नाही. त्यांच्या अशा या आर्थिक परावलंबनामुळे पुरुष वर्ग त्यांचा फायदा उचलत असतो.

सदोष सामाजिकरण : मुलींना बालपणापासूनच कुटुंबामधील पुरुष वर्गाच्या आकांक्षा नुसार वर्तणूक करण्यास शिक्षण दिले जाते. मुलींना स्वतःचे वेगळे आणि स्वतंत्र अशा प्रकारचे विचार व्यक्त करण्याची फारशी संधीच दिली जात नाही. अधिकार मागण्याशिवाय कर्तव्याची पूर्तता करणे हेच स्त्री जातीचे प्रमुख ध्येय असल्याचे त्यांच्या मनावर सदासर्वदा बिंबविले जाते. स्त्रीमध्ये हक्का बाबत फारशी जागृती निर्माण न होण्याचे एक प्रमुख कारण सदोष सामाजिकरण हे आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे परिणाम :

महीलांच्या वैवाहिक जीवनातील समस्या : बालपणी मुलींवर झालेला लैंगिक अत्याचार स्मरणात असतो. अशा प्रकारच्या बाल्यकालीन अत्याचारामुळे त्यांच्या मनात लैंगिक संबंधाबाबत भीती आणि घृणा निर्माण झालेली असल्याने ती भीती आणि घृणा विवाहानंतरही कायम असते त्यामुळे त्यांचे वैवाहिक जीवन समस्याग्रस्त बनते बाल वयातील लैंगिक छळ व अत्याचारामुळे त्यांचा कुठल्याही नातेवाईकांवर विश्वास बसत नसतो.

आत्महत्या : कौटुंबिक अत्याचाराने कळस गाठल्यामुळे तसेच नित्य अशिल्ल, अश्लाघ्य शब्दांचा भडीमार, अपमानजन्य वर्तन यासारख्या कौटुंबिक छळाचा प्रकार असह्य झाल्यामुळे स्त्रीयांनी आत्महत्या केल्याचे आढळते.

स्त्रीयांच्या प्रमाणात घट : गर्भ स्त्रीलिंगी असल्यास गर्भपात करून भ्रूण हत्या करणे, जन्मानंतर शिशू हत्या हा सुद्धा एक कौटुंबिक हिंसाचाराचाच प्रकार होय. अशा प्रकारच्या वागणूकीमुळे भारतात पुरुषांच्या तुलनेत महीलांच्या प्रमाणात घट झाली असल्याचे आढळते.

महीलांचे स्वास्थ्य : पुरुषांच्या कौटुंबिक अत्याचाराचे परिणाम महीलांना भोगावे लागतात. बरेचदा प्रमाणापेक्षा अधिक शारीरिक मारपीटीमुळे शारीरिक अपंगत्व येते आणि असे हे अपंगत्व आयुष्यभर त्यांच्या पाचवीलाच पुजलेले असते तसेच त्यांना जीवन कंठावे लागते.

हताशा : नित्य कौटुंबिक अत्याचाराच्या परिणामातून महीलांना हताशा निर्माण होते आणि त्यातूनच त्या मानसिक आजारांना बळी पडतात आणि आजीवन मनोरुग्ण बनून इतस्ततः हिंडत फीरत असतात. त्यांना कशाचेही भान राहत नाही त्या स्वभान हरपून बसतात.

परित्यक्तांच्या संखेत वृद्धी : विवाहा नंतर नवऱ्याने बायकोला टाकून दिल्या कारणाने किंवा नवऱ्या बरोबर संसार करण्यास असमर्थ असलेल्या महीलांच्या म्हणजेच परित्यक्ता महीलांच्या संखेत वाढ होत असल्याचे आढळते.

घटस्फोट : कौटुंबिक अत्याचाराच्या घटनांमुळे घटस्फोटीत स्त्रीयांच्या संखेत सुद्धा वाढ होताना दिसत आहे. घटस्फोट होण्याची अनेक कारणे असू शकतात.

उपाययोजना : महीलांवरील अत्याचार दूर करण्यासाठी प्रभावी कायदे आणि त्यांची काटेकोर अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहेच परंतु त्याच बरोबर जनजागृती सुद्धा आवश्यक आहे. स्त्रियांना/मुलींना मार्गदर्शन अत्यावश्यक आहे शाळा, कॉलेज, स्वयंसेवी संस्था यांनी प्रयत्न करून उपक्रम राबवावेत हल्ली प्रेम प्रकरणांमध्ये झालेली वृद्धी लक्षात घेता तरुण व तरुणी या दोहोंचेही

समुपदेशन करण्याची गरज आहे. प्रेमाच्या नावाखाली अशिललतेचा जो काही नंगानाच चालू असतो तो फार भयंकर आहे. महाविद्यालयीन तरूण तरूणी यात फारच आघाडीवर आहेत. ते आपल्या मित्रांबरोबर निर्जन ठीकाणी जावून अशिलल चाळे करतात. ते निश्चितच सामाजिक दृष्ट्या घातक आहे. प्रेम हया उदात्त भावनेला फाटा देवून वासनेचाच बाजार सुरू होतो. तरूणींनी तरूणांच्या कुठल्याही आमिशाला बळी न पडता सखोल विचार करूनच आपले वर्तन ठेवायला पाहिजे.

पीडीतेनी अत्याचाराला विरोध करणे : पीडीता मुकाट्याने छळ सहन करते त्यामुळे अत्याचार करणाऱ्याची हिंमत वाढते व त्याला आपण बहादुरी करित असल्याचे जाणवते. त्यामुळे दिवसेंदिवस त्याच्याकडून अत्याचाराच्या पमाणात वाढच होत जाते. पीडीतेने अशा प्रकारच्या कृत्याला विरोधच करावा अशा या हिंसाचाराला प्रतिबंध करण्याचा राजमार्ग म्हणजेच कडाडून विरोध करणे हा होय.

शेजारी तथा नातेवाईकांनी मध्यस्ती करणे : कुटूंबात घरगुती अत्याचार चालू आहे असा अत्याचार कोण कोणावर करतो या बाबतची संपूर्ण कल्पना शेजाऱ्यांना तसेच कुटूंबा बाहेरील नातेवाईकांना असतेच त्यांनीच अशा या अत्याचारा विरुद्ध मध्यस्ती करावी त्यामुळे पीडीत व्यक्ती कौटूंबिक अत्याचारा पासून सुरक्षित राहिल.

साक्षरतेच्या प्रमाणात वृद्धी करावी : स्त्रीयांना स्वतःच्या अधिकाराची जाणीव केवळ शिक्षण घेतल्यानेच निर्माण होवू शकते त्यामुळे सर्व वर्गातील महिलांनी आवर्जून शिक्षण प्राप्त करावे म्हणूनच तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाला 'वाघीनीचे दूध' असे संबोधले आहे.

आत्मनिर्भर बनणे : कौटूंबिक अत्याचाराला आळा बसण्या करिता महिला आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होणे अत्यावश्यक आहे. प्रत्येक महिलेला नोकरी मिळणे दूरपास्त आहे त्यामुळे बचत गटासारख्या कार्यातूनही महिला आर्थिक दृष्ट्या आत्मनिर्भरता सिद्ध करू शकते त्याकरिता प्रत्येक स्त्रीने निरनिराळे मार्ग शोधले पाहिजे.

अत्याचार ग्रस्ताने पोलीसामध्ये तक्रार नोंदवावी : कौटूंबिक अत्याचाराला प्रतिबंध बसण्या करिता २००५ मध्ये शासनाने कौटूंबिक हिंसाचार कायदा केला या कायद्यानी पीडीत व्यक्तीला पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार नोंदविण्याचा अधिकार मिळालेला आहे त्यामुळे तक्रारदाराला पोलीस संरक्षण सुद्धा मिळू शकते.

संदर्भग्रंथ :

१. डॉ. नंदा पांगुळ—बारहाते, महिलांवरील लैंगिक अत्याचार, आर. बी. प्रकाशन, नागपूर
२. डॉ. अरूंधती सुर्यकांत पाटील, स्त्री : आत्मभान ते सक्षमीकरण—एक प्रवास, अरूणा प्रकाशन, लातूर
३. डॉ. बी. एम. कन्हाडे, समाजशल्य, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, महाल नागपूर
४. प्रा. रा. ज. लोटे, भारतीय समाज : आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
५. डॉ. संजय साळीवकर, सामाजिक समस्या आणि समाज सुधार चळवळ, श्री मंगेश प्रकाशन, रामदासपेठ नागपूर

महिला हिंसाचार व प्रतिबंधक कायदे

प्रा.डॉ.सतिश रामदासजी महल्ले

इतिहास विभाग प्रमुख विद्यासागर कला महाविद्यालय, रामटेक.

गोषवारा (Abstract)

महिलांचा जन्मच मुळी अत्याचार सोसण्यासाठी झाला आहे अशी आपल्या समाजाची धारणा आहे. या धारणेला गरीब, श्रीमंत, जात, धर्म, पंथ, शिक्षित, अशिक्षित, ग्रामीण, शहरी, नोकरीवाली, बिगरनोकरीवाली असा कुठलाही अपवाद नाही. स्त्री — पुरुष समानता ही बाब आपल्याकडे केवळ आपण आधुनिक विचारणीचे आहोत हे दाखविण्यापुरतीच मर्यादीत आहे. वास्तव नेमके याच्या उलट आहे. भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार भेदभावापासून मुक्ती, कलम १५ अन्वये स्त्री पुरुष समानता आणि कलम २१ अन्वये जीवित व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांनाही दिला आहे. तरीही महिला कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडतात. त्यांची प्रतिष्ठा सांभाळली जात नाही. समाजसुधारक, विचारवंतही आपल्या समाजाचे पूर्ण मानसिक परिवर्तन करू शकलेले नाहीत. समाज सुधारणा करण्यासाठी केवळ प्रबोधन पुरेसे नसते. दंडशक्तीही तितकीच महत्वाची आहे. म्हणून कौटुंबिक हिंसाचारास प्रतिबंध करणारा हा कायदा केंद्र सरकारने केला. या कायद्याद्वारे पीडित महिलेला न्याय, संरक्षण मिळू शकते. या कायद्याच्या आघारे पीडित महिला तिच्या अथवा तिच्या मुलांविरूद्ध होणारे अत्याचार थांबवू शकते.

प्रस्तावना :-

सामाजिक विषमता ही जात, धर्म आणि लिंग या तीन घटकावर आधारित आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतत स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळत आले आहे. स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तू आहे अशी पारंपारिक, प्रतिगामी मानसिकता आहे. स्त्रियांना शिक्षण, सत्ता, संपत्तीचे सारे अधिकार नाकारण्यात आहे होते. धार्मिक कायद्यांचा आधार घेवून स्त्रियांवर अधिकाधिक बंधने लादली गेली. सतीप्रथा, हुंडाप्रथा, बालविवाह यासारख्या अनेक अन्यायकारक चालीरीतिनी लाखो स्त्रियांचे अवघे आयुष्यच करपून टाकले. भारतात ब्रिटीशांचे आगमन होईपर्यंत या निर्दयी प्रथा चालूच होत्या. ब्रिटीशकाळात जोतीबा फुले आणि सावित्रीबाई, राजा राममोहन रॉय या सारख्या भारतीय समाजसुधारकांची स्त्रीस्वातंत्र्याची चळवळ आणि ब्रिटीशांचा स्त्री विषयक पाश्चात्य दृष्टीकोन यामुळे ब्रिटीशानी अनेक वाईट चालीरीती बंद करण्यासाठी कठोर कायदे केले. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारनेही अनेक कायदे करून महिला अत्याचार थांबविण्याचा प्रयत्न केला.

महिला हिंसाचार

स्त्रियांच्या होणा—या कौटुंबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र शासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला. कायद्याची माहिती नसेल तर त्याचा पीडित महिला लाभ घेवू शकत नाही. कौटुंबिक हिंसाचार कशास म्हणावे हे सर्वसामान्यांना समजावे एवढ्यासाठीच हा अल्पसा प्रपंच वास्तविक स्त्री ज्या परिवारासोबत वा साथीदारासोबत एकाच छताखाली रहात असेल आणि तिचा छळ त्या पुरुषाकडून होत असेल तर ती कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यान्वये न्यायदंडाधिका—याकडे संरक्षण मागू शकते. थोडक्यात पीडित महिला व तिच्या मुलांना निवासाच्या अधिकारासह तिच्या सुरक्षितेचा, आर्थिक संरक्षणाचा आदेश न्यायदंडाधिकारी देवू शकतात.

छळापासून संरक्षण मग ते शारीरिक, लैंगिक,आर्थिक,तोंडी किंवा भावनिक अत्याचार असोत महिलांना त्याविरुद्ध न्याय मागता येतो.

महिला हिंसाचार म्हणजे काय

महिला हिंसाचार म्हणजे शारीरिक,शाब्दिक,लैंगिक,मानसिक किंवा आर्थिक छळ,हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे तिला शिवीगाळ करणे,विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे,दुखापत करणे,जखमी करणे किंवा पीडित महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे व या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पीडित व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न,स्त्रीधन,मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे,घराबाहेर काढणे या बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

शारीरिक छळ

शारीरिक छळात मारहाण,तोंडात मारणे,तडाखा देणे,चावणे,लाथ मारणे,गुद्दे मारणे,ढकलणे,लोटणे (जोरात धक्का मारणे),इतर कोणत्याही पद्धतीने शारीरिक दुखापत किंवा वेदना देणे.या बाबींचा शारीरिक छळात समावेश होतो.

लैंगिक अत्याचार

लैंगिक अत्याचारामध्ये जबरदस्तीने समागम करणे,अशिल्ल फोटो काढणे,बिभत्स कृत्य जबरदस्तीने करावयास लावणे, तिची समाजातील किंमत कमी होईल या दृष्टीने अशिल्ल चाळे करणे किंवा तिची बदनामी करणे किंवा अनैसर्गिक अशिल्ल कृत्य करणे याबाबींचा समावेश होतो.

तोंडी आणि भावनिक अत्याचार

तोंडी आणि भावनिक अत्याचार जसे अपमान करणे,वाईट नावाने बोलावणे,चारित्र्याबद्दल संशय घेणे, मुलगा झाला नाही म्हणून अपमान करणे,हुंडा आणला नाही म्हणून अपमान करणे, महिलेला किंवा तिच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला शाळेत, महाविद्यालयात किंवा इतर शैक्षणिक संस्थांमध्ये जाण्यास मज्जाव करणे, नोकरी स्वीकारण्यास व करण्यास मज्जाव करणे, स्त्रीला व तिच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला घरामधून बाहेर जाण्यास मज्जाव करणे, नेहमीच्या कामासाठी कोणत्याही व्यक्तीबरोबर भेटण्यास मज्जाव करणे, महिलेला विवाह करावयाचा नसल्यास विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, महिलेच्या पसंतीच्या व्यक्ती बरोबर विवाह करण्यास मज्जाव करणे, त्याच्या अथवा त्यांच्या पसंतीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, आत्महत्येची धमकी देणे इतर कोणतेही भावनात्मक किंवा तोंडी अपशब्द वापरणे यांचा समावेश होतो.

आर्थिक अत्याचार

आर्थिक अत्याचारात हुंड्याची मागणी करणे, महिलेच्या किंवा तिच्या मुलांचे पालन — पोषणासाठी पैसे न देणे, महिलेला किंवा तिच्या मुलांना अन्न, वस्त्र, औषधे इत्यादी न पुरविणे, नोकरीला मज्जाव करणे, नोकरीवर जाण्यासाठी अडथळा उत्पन्न करणे, नोकरी स्वीकारण्यास संमती न देणे, पगारातून रोजगारातून आलेले पैसे काढून घेणे, महिलेला तिचा पगार, रोजगार वापरण्यास परवानगी न देणे, राहात असलेल्या घरातून हाकलून देणे, घराचा कोणताही भाग वापरण्यास किंवा घरात जाण्यास, येण्यास अडथळा निर्माण करणे, घरातील नेहमीचे कपडे, वस्तू वापरण्यापासून रोखणे, भाड्याच्या घराचे भाडे न देणे या बाबींचा समावेश होतो.

महिला कल्याणासाठीचे कायदे :-हुंडा प्रतिबंधक कायदा :१९६१ च्या या कायद्यान्वये हुंडा मागणे आणि हुंडा देणे गुन्हे आहे. हा कायदा अधिक प्रभावी होण्यासाठी भारतीय दंड संहितेमध्ये ३०४ (ख) आणि ४९८ (क)ही नविन कलमे अंतर्भूत आहेत.

महिला संरक्षण कायदा : कौटुंबिक छळ (महिला संरक्षण) प्रतिबंधक कायदा स्त्रीला कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व शारीरिक संरक्षण देतो. हा कायदा फक्त पुरुषांविरुद्ध लागू होतो. यात अंतरिम आदेश देणे, नुकसान भरपाई देणे, संरक्षण अधिका-यांची नियुक्ती करणे, भागीदारीच्या घरात राहण्याचा अधिकार, कायदेशीर व वैद्यकीय मदत देण्याची तरतूदही आहे.

अशिल्लताविरोधी कायदा : भारतीय दंड संहितेच्या कलम २९२ ते २९४ मध्ये महिलांशी अशिल्लत वर्तन करणा-यांना शिक्षा देण्याची तरतूद आहे. त्याचप्रमाणे जाहिराती, पुस्तके, चित्र आदी माध्यमांतून महिलांची वितंबना करणा-या चित्र किंवा लेखनातून अशिल्लता सादर करण्या-याविरोधी कायदा १९८७ नुसार वॉरंटशिवाय अटक करण्याचा अधिकारही आहे.

बालविवाह प्रतिबंधक कायदा : बालविवाहाची प्रथा बंद करण्यासाठी बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम (शारदा अॅक्ट) १९८७ मध्ये सुधारणा झाल्या आहेत. लग्नाच्या वेळी मुलींचे वय किमान १८ आणि मुलांचे वय २१ वर्षांहून कमी असल्यास शिक्षेची तरतूद आहे. हा कायदा सर्व जातिधर्माच्या लोकांना सारखाच लागू आहे.

कौटुंबिक न्यायालय कायदा : दाम्पत्य व कौटुंबिक कलहाची प्रकरणे एकाच ठिकाणी सोडवण्यासाठी कौटुंबिक अधिनियम १९८४ लागू करण्यात आला आहे. कुटुंब न्यायालय नसल्यास तिथल्या जिल्हा कोर्टांना कुटुंब न्यायालयाचा दर्जा देण्यात आला आहे.

छेडछाड करणे गुन्हा : स्त्रीची अब्रू लुटणे, हात धरणे , तिच्या वस्त्रांना हात घालणे अशा प्रकारे विनयभंग करणा-यांना भारतीय दंड संहिता ३५४ खाली शिक्षेची तरतूद आहे. तसेच छेडछाड केल्याबद्दल भारतीय दंड संहिता कलम ५०९ अंतर्गत पोलिसांत तक्रार दाखल करता येते.

मुलावर हक्क : एखाद्या स्त्रीचा घटस्फोट झाल्यास तिच्या पाच वर्षांपर्यंतच्या मुलांना ती स्वतःजवळ ठेवू शकते. मात्र पाच वर्षांहून अधिक वयाच्या मुलांच्या बाबतीत कोर्टाचा निर्णयच बांधील असतो.

समान वेतन कायदा : समान वेतन कायदानुसार एकाच कामासाठी स्त्री व पुरुष दोघांना समान वेतन मिळाले पाहिजे. विशिष्ट कार्यक्षेत्रातील नोक-या सोडता अन्य ठिकाणी स्त्रियांना रात्र पाळीला कामाला बोलावता येत नाही.

लैंगिक गुन्हे : लैंगिक गुन्ह्यासंबंधात भारतीय दंडसंहिता कलम ३७५ व ३७३ अनुसार कडक शिक्षा देण्यात येतात. लैंगिक प्रकरणाची सुनावणी कोर्टाच्या बंद खोलीत होते.

हिंदू उत्तराधिकार : १९५६ मध्ये निर्माण झालेल्या हिंदू उत्तराधिकारी कायदानुसार महिलांना संपत्तीमध्ये व्यापक अधिकार देण्यात आले असून स्त्रीधनाचा उपभोग घेण्याचा आणि ते धन खर्च करण्याचा अनिर्बंध अधिकार स्त्रीला मिळाला आहे. हिंदू स्त्रीला एकत्र कुटुंबाच्या संपत्तीतसुद्धा बाटणी मागता येते व स्त्री धन मिळावे म्हणून स्त्री कोर्टात खटला दाखल करू शकते. स्त्रीला मुलाप्रमाणेच वडिलोपार्जित संपत्तीमध्येही समान हक्क दिला गेलाय.

हिंदू विवाह कायदा : भारतीय दंड संहिता कलम १२५ अनुसार स्त्रीला पोटगीची मागणी करण्याचा हक्क आहे. हिंदू विवाह कायदा १९५५ कलम २५ नुसार अर्ज दाखल केल्यानंतर कोर्ट पोटगीची रक्कम देण्याचे आदेश देते. पती-पत्नीच्या वादामध्ये निकाल लागेपर्यंतच्या मधल्या काळातसुद्धा पत्नीच्या उदरनिर्वाहासाठी अंतरिम पोटगी रक्कम देण्याची तरतूद कायद्यात आहे.

प्रसूती सुविधा कायदा : नोकरीपेशातील स्त्रियांसाठी बाळंतपणची आणि नवजात बाळाची देखभाल करण्यासाठी रजेची तरतूद असून त्या काळात स्त्रीला विशिष्ट दिवसाची भर पगारी रजा मिळते. मात्र कायदानुसार ती रजा व इतर फायदे फक्त दोन बाळंतपणासाठी असतात. गर्भपात झाल्यावरही स्त्रीला भर पगारी रजा मिळण्याची तरतूद कायद्यात आहे.

विशेष विवाह अधिनियम :विशेष विवाह अधिनियम १९५४ च्या तरतूदीनुसार मानसिकदृष्ट्या सक्षम आणि १८ वर्ष पूर्ण झालेली स्त्री प्रेमविवाह किंवा आंतरजातीस विवाह स्वतःच्या इच्छेनुसार करू शकते. या विवाहाची नोंदणी करणे आवश्यक असून पुरुषाचे वय २१ वर्षापेक्षा अधिक असावे.

गर्भलिंग चाचणी :स्त्री भ्रूण हत्या रोखणे व गर्भाचे लिंग जाणून घेण्याच्या तंत्राचा दुरुपयोग करणे यावर अंकुश ठेवण्यासाठी प्रसूतीपूर्व निदान आणि तंत्रज्ञान विनियम व दुरुपयोग निवारण अधिनियम १९९४ आहे.

महिलांच्या अटकेसंबंधी :

महिलांना फक्त महिला पोलिस सूयोर्दयानंतर आणि सूर्यास्तापूर्वी अटक करू शकतात. कुटुंबाच्या सदस्याच्या उपस्थितीत व योग्य कारण असेल तर स्त्रीला पोलिस ठाण्यात चौकशीसाठी बोलावता येते. स्त्रीला अटक केल्यास तिला फक्त महिला कक्षामध्येच ठेवता येते.

महिला आयोग :

महिलांना संवैधानिक व न्यायिक सुरक्षा आणि अधिकार देण्यासाठी ३१ जानेवारी १९९२ रोजी महिला आयोगाची स्थापना झाली. प्रत्येक राज्यातही महिला आयोग स्थापन झाला आहे. महिला कोणतीही तक्रार थेट महिला आयोगाकडे करू शकतात. आयोगाला सिव्हिल कोर्टाप्रमाणे चौकशी आणि तपासाचे अधिकार आहेत. हा आयोग वेळोवेळी सरकारला महिला कल्याणाच्या योजनाही सादर करतो.

निष्कर्ष :—

गेल्या अनेक वर्षांत महिलांवर होणा—या शारीरिक आणि मानसिक अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. प्रत्याक्षात सरकारी आणि सामाजिक संस्थांनी स्त्री अत्याचाराची जी आकडेवारी उपलब्ध करून दिली आहे, ती पोलीस स्टेशनला प्रत्यक्ष नोंद होण—या तक्रारीवरून दिली आहे. परंतु नोंद होणा—या घटनापेक्षाही अनेक कारणांमुळे अंधारात राहणा—या घटनांची संख्या जास्त आहे. स्त्रियांवरील अन्यास/अत्याचार दूर करण्यासाठी प्रभावी कायदे आणि त्याची कठोर अंमलबजावणी आवश्यक आहेच, परंतु त्याबरोबरच आवश्यक आहे ती जनजागृती व स्त्रियां/मुलींना मार्गदर्शन अत्यंत महत्वाचे आहे. आणि शाळा, कॉलेज, स्वयंसेवी संस्था यांनी प्रयत्न करून हे उपक्रम राबवले पाहिजेत. परंतु आता सरकारने केलेले कायदे हे फार महत्वाचीभूमिका पार पाडत आहेत. महिलांना दिले जाणारे स्थान आता हल्लीच्या काळात बदलत जात आहे. परंतु हा बदल होत असताना असे जाणवते की, खर्च हा बदल होतो काहे का ? कारण आपण प्रत्येकजण म्हणतो की, स्त्रियांना त्यांचे सर्व अधिकार दिले गेले पाहिजेत. त्यांचे हक्क प्रदान केले पाहिजेत. पण खरे पाहिले असता पुरुषप्रधान संस्कृतीत मात्र महिलांना दुय्यमच स्थान आजही दिले जात असलेले दिसून येते. आजही अनेक ठिकाणी मुलगी जन्माला आली की, तिला घरातूनच वागणूक व्यवस्थित मिळत नसल्याचे दिसते. हीच स्त्री आज पुरुषाच्या खांदयास खांदा लाऊन प्रत्येक क्षेत्रात आपले कर्तुत्व सिध्द करीत असतानाही तिला आजही पुरुषी अहंमपनाचा सामना करावा लागतोय. आजकालच्या लोकांच्या मानसिक विचारात बदल होण्याची गरज आहे.

संदर्भ :—

- १) मानव हक्कांच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणातील आव्हाने : एक जागृती मोहिम — संपादक : डॉ.एस.पी.पाटील अथर्व पब्लिकेशन,धुळे
- २) भारतीय इतिहासातील स्त्रियांव स्त्री जीवन —डॉ.एस.एस.गाढाळ कैलाश पब्लिकेशन,औरंगाबाद
- ३) महिला और मानव अधिकार — एम.एन.अन्सारी ज्योती पब्लिकेशन,जयपूर
- ४) भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार— डॉ.स्मिता मेहेत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन,नागपूर
- ५) विविधांगी आयामातून स्त्री — डॉ.अलका देशमुख,श्री साईनाथ प्रकाशन,नागपूर

महात्मा फुल्यांच्या साहित्याची व्यापकता

डॉ. माधव सोनेकर

महाराष्ट्र ही संताची, समाजसुधारकांची, प्रबोधनकारकांची भूमी आहे. अकबरांच्या दरबारात नवरत्न होते त्याचप्रमाणे साहित्यातील व्यापकतेत ज्योतीराव मुकुटमनी आहेत. फुल्यांचे साहित्य हे समाजक्रांतीची परिवर्तनाची, समतेची दिशा देणारे आहे. शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा होय. फुल्यांनी आपल्या हयातीत धर्मग्रंथाची डोळसपणे चिकित्सा केली. जातीय व्यवस्थेच्या मुळावर घाणाघाती प्रहार केला. ज्ञानाची, विद्येची, वास्तवेची महत्ती समाजमनावर बिंबवली. उपेक्षित समाज, शुद्रातिशुद्र, शेतकरी, बहुजन तेच अलुतेदार, बलुतेदार हाच खरा देशाचा भाग्यविधाता आहे. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असले पाहिजे याची सिंहगर्जना करणारे फुले पहिले भारतीय असावेत. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. शिक्षणाच्या आमूलाग्र पुर्नरचनेची मागणी फुल्यांनी केली. लोकसंख्या वाढीमुळे शेतीवर पडणारा ताण. त्यातून पर्यावरणाचा होणारा नाश याकडे फुल्यांनी देशाचे लक्ष वेधले. खरच ज्योतीराव द्रष्टेच नाही तर युगद्रष्टे होते. थॉमस पेनच्या, 'मानवाचे अधिकार' या ग्रंथामुळे फुल्यांचा विचारात, व्यवहारात आमूलाग्र बदल झाला. समाज परिवर्तनाच्या ज्या वेगवेगळ्या चळवळी आहेत त्या चळवळींचा पाया महात्मा फुल्यांनीच घातला. फुले हे कोणत्याही, जाती, धर्माचे, पंथाचे प्रतिनिधी नसून सर्वधर्म समभावाचे पुरस्कर्ते होते. आदर्श लोकशाही जीवन पद्धती तसेच विश्वकुटुंब यांना जोतीबांनी पृथ्वीवरील ईश्वरांचे राज असे म्हटले. जोतीबांना समाजाच्या कल्याणासाठी लोकशाही अत्यंत महत्वाची वाटते. समता व स्वातंत्र्य या नाण्यांच्या दोन बाजू आहेत. त्याशिवाय देश पुढे जाणार नाही. ईश्वराला 'निर्मिक' म्हटले, आपण सर्वच त्या निर्मिकांची लेकरे आहोत. ईश्वरांच्या पाठीमागे, व्रतवैकल्ये, भक्तीभाव, पुजापाठ, अंगारे, धुपारे, उपास तापास त्यातूनच समाजाचे होणारे शोषण म्हणून त्यांची ईश्वराऐवजी निर्मिक म्हणजे निर्माण करणारा होय. जादूटोणा, अवतार, धार्मिक चालीरिती, वैदिक पद्धती या सर्वच गोष्टी बहुजनांच्या शोषण करणाऱ्या आहेत. त्यासाठी शिक्षण महत्वाचे आहे. शिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती नाही. रूसो म्हणतो पृथ्वीवर जन्म घेणारा प्रत्येक मानव स्वतंत्र्य आहे. त्यांचीच रीघ जोतीबांनी सार्वजनिक सत्य धर्मांमध्ये ओढली. मुलभूत मानवी हक्कांच्या आधारावर विश्वकुटुंब कसे निर्माण होईल याचा ध्यास लागलेला होता. जोतीबांनी शुद्रतिशुद्र व स्त्रीयांचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी शाळा काढल्या. समाजाला प्रगतीला विकासाची दिशा दिली. जोतीबा म्हणतात, "स्त्री अथवा पुरुष जे एकंदर सर्व गावाचे, प्रांताचे, देशाचे व खंडाचे संबंधात अथवा कोणत्याही धर्मातील स्वतःच्या संबंधात स्त्री आणि पुरुष या उभयतांनी अथवा सर्व स्त्रियांनी अथवा पुरुषांनी एकमेकात एकमेकांची कोणत्याही प्रकारची आवडनिवड भेदभाव न करता या भूखंडावर आपले एक कुटुंब समजून एकमताने एकजुटीने एकमेकांशी सत्य सर्वन करून रहावे".^१ जगात फक्त दोन जाती आहेत. स्त्री व पुरुष. तिसरी जात पाहावयास मिळत नाही. पण भरत हा ऐकमेवद्वितीय व नाविण्यपूर्ण देश आहेत ज्यात हजरो जाती आहेत. प्रत्येक जातीत साडेबारा जाती विद्यमान आहेत. वैदिक संस्कृतीचा वारसा लाभलेली प्राचीन भारतीय संस्कृतीत स्त्रीयाला पाहिजे तेवढे प्राधान्य देण्यात आलेले नाही. संत तुलसीदास म्हणतात, ढोल, गवार शुद्र पशू नारी, सब ताडनके अधिकारी, जोतीराव हा पहिला मानव आहे की, स्त्री पुरुष यांना समान महत्व दिले. स्त्री पुरुषाने पवित्र कुटुंब संस्थेची रचना होते. या पृथ्वीतलावर स्वर्ग सुखाची प्राप्त होते. पण त्यासाठी घर एक मंदीर पाहिजे. त्यासाठी शिक्षण महत्वाचे आहेत. जोतीरावाने स्त्रीला सुसंस्कृत करण्यासाठी शिक्षण महत्वाचे मानले. जोतीरावांनी महिलांच्या शिक्षणाला अनन्य साधारण महत्व दिले. स्त्री पुरुष

यांच्यात सत्यवचन असावे. 'सत्यमेव जयते' हे भारताचे ब्रीद वाक्य आहे. प्राचीन भारतीय परंपरेचा वारसाच जोतीबांनी आपल्या साहित्यातून दिला. गाडगेबाबा आपल्या

शिक्षणाविषयी असलेला प्राचीन दृष्टीकोन दूरदृष्टी वादी नव्हता. 'हिंदू सनतनाच्या मते, स्त्री म्हणजे नरकाची खान, मोहाचे मुलस्थान होय. ती चंचल, अविचारी, मुखर्च असून विश्वास अपात्र समजण्यात येई. स्त्रियांना शिक्षण दिल तर ती कुमार्गाला लागेल, गृहबंधन झुंगारुन देईल. तिचे वर्तन उध्दट बनेल, त्यामुळे गृहकलह माजेल, म्हणूनच मनु महाराजांनी 'न स्त्री स्वातंत्र्य महति' असा दंडक घालू दिला'.^२ वैदिक संस्कृतीच्या नितीनियमांनी ग्रासलेला भारतीय समाज. पाश्चमात्याच्या विचारांनी प्रभावीत झालेले ज्योतीराव १८८२ ला हंटर कमीशन समोर दिलेले साक्ष, त्यातून शिक्षणाविषयी असलेली आस्था, 'पायातली चप्पल, पायातच ठेवावी. शिक्षणाने स्त्री शिक्षित न होता ती चंचल होते. समाजाचे पावित्र्य धोक्यात येते. पण संत तुकारामांनी, 'तुका म्हणे शोधून पाहे, बायको नवऱ्याची माय' स्त्री-पुरुष समानतेविषयी पहिला क्रांतीकारक संत तुकारामाला म्हणावे लागेल. ज्योतीबांनी सावित्रीला शिकविले. गोविंदरावाचा राग ओढवून घेतला. घर सोडावे लागले, त्याची पर्वा न करता समाज सुधारणेचे रणसिंग फुंकलेले ज्योतीराव महामानवच आहेत. स्त्रीयांना अधिकाराची, समानतेची जाणीव निर्माण करण्यासाठी ज्योतीराव अग्रदूत ठरले. शिकलेली आई. घरादाराला पुढे नेई. ज्योतीबांनी स्त्री साक्षरतेसाठी जीवाचे रान केले. स्त्री ही अबला नसून सबला आहे. याची प्रचीती समाजाला देशाला आणून दिली. केशवपणाच्या विरोधात पुण्यासारख्या सारस्वत लोकांच्या शहरात नावांचा संप घडवून आणणारा समाज सुधारकामध्ये पहिला अध्वर्यू जोतीबांच ठरले.

'बाबासाहेबांनी गुलामाला गुलामाची जाणीव करुन द्या तेव्हा तो बंड करुन उठेल'. स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर गुलामीतून मुक्तता होईल असे वाटत असतांना तसे काही झाले नाही. भारतीयांना वैचारिक स्वातंत्र्य मिळाले पण मुलभूत स्वातंत्र्याचा प्रश्न सुटल्याचे दिसत नाही. अनादीकालापासून अठरा विश्वे दारिद्र्यात कंठत असलेला शेतकरी हा बहुजन नायकाचा प्रतिनिधी होय. स्वातंत्र्यापूर्वी, स्वातंत्र्यानंतरही त्याच्या परिस्थितीत जो आमूलाग्र बदल झाल्याचे दिसत नाही. शाही कमिशन ते रॉयल कमिशन पर्यंतचा आढावा घेतला तरी दृष्टीक्षेपात बदल होण्याचे चिन्ह दिसत नाही. त्याला कारण शेतकरीच आहे. "मुखपणा अथवा शहाणपणा" हे पिढजादा आहेत, असे अनुमान करता येत नाही. तसेच स्त्री पुरुषांचा समागम होण्याच्या वेळी त्या उभयतांचे कफवातादि दोषात्मक प्रकृतीच्या मानाप्रमाणे व त्या वेळेस त्यांच्या मनावर सत्वरजादि त्रिगुणांपैकी ज्या गुणांचे प्रामाण्य असते त्या गुणांच्या महत्व प्रमाणाने गर्भपिंडाची धारणा होते'.^३ शेतकऱ्यांच्या असूड मध्ये जोतीरावांनी शेतकऱ्यांच्या अवनीतीविषयी परखड विचार मांडले. शेतकऱ्यांच्या अवनीतीसाठी अज्ञान व देवभोळेपणा कारणीभूत आहे. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानामुळे सत्य असत्य, चांगले वाईट यांची शक्ती त्यांच्याजवळ राहिलेली नाही. शब्द प्राणाण्य व ग्रंथ प्रामाण्य ही ब्राम्हण वर्गाची मिरासदारी फुले नाकारतात. ज्योतीरावांना शोषित, पिढीत समाजाची मुक्ती अभिप्रेत होती. कृषि विषयक विचार मांडणारा फुले हा पहिला होय. इथला बळीराजा जोपर्यंत, अन्याय, अत्याचार शोषणाविरोधात आवाज उठवणार नाही तोपर्यंत त्याची प्रगती होणार नाही. फुल्यांच्या साहित्यातून सामाजिक, धार्मिक, राजकिय, आर्थिक, कृषिविषयक विचारांतील समतावाद, न्याय, मानवता, बंधुभाव, विज्ञाननिष्ठता,, बुद्धिप्रामाण्यता तसेच प्रबोध नही तत्वे आविष्कृत होतांना दिसतात. स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, न्याय व नीती या मूल्यांची मांडणी जोतीरावांनी केली. शेतकऱ्यांची दैनावस्था, दुःस्थिती, अगदीकता देशातील राज्यकार्याच्या लक्षात यावी हा त्यापाठीमागचा हेतू होता. जोतीराव हे एकोणविसाव्या शतकातील क्रांतीकारक, समाजसुधारक, समाज चिंतक, विचारवंत

तत्त्वज्ञ होते. शेतकरी व शेती याविषयी चिंतन करणारा महामानव म्हणजे जोतीराव होय. जोतीराव हा खरा शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी होय.

सत्तावीस वर्षांपर्यंत इंग्रजी सत्तेचा जाच सहन करित तुरुंगवासात राहणारा नेल्सन मंडेला, पण विश्व शक्तीलाही त्यांच्या सत्याग्रहाची, सहनशिलतेची दाद घ्यावी लागल. त्याला इतिहासाची साक्ष आहे. भारत हा गुलामीचा देश आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीने गुलामी जात नाही तर त्याचा पाश वेगळ्या पद्धतीने आवळल्या जाते. जात, धर्म, पंथ उच्चनीच या चक्रव्यूहातच भारतीय माणूस अडकलेला आहे. त्या स्वीकारायला तो तयारच नाही. जगाच्या उत्पत्तीपासून तर आजतागायत, शेती बलुतेदार, अन्याय, अत्याचारात हा प्राणी सापडलेला आहे. तत्कालीन बहुजन समाज हा उच्चवर्णीयांच्या वर्चस्वाखाली होता. त्यांचे शोषण होत होते म्हणून शोषितांच्या मनात स्वतःच्या गुलामगिरीची जाणीव जागवून तिच्याबद्दलची चीड त्यांच्या मनात पेरायची आणि शुद्रातिशुद्रांना पिढ्यानिपिढ्या गुलामगिरीत डांबून ठेवणाऱ्यांच्या दांभिकतेचे बुरखे ओरबाडायचे हे त्यांच्या लेखनामागचे उद्दिष्ट.^{१४} बहुजन समाज हा झोपलेला वाघ आहे, पण तो जर जागा झाला तर अनेकांना सळो की पळो करून सोडणार आहे. मा. कांशीरामजी म्हणतात, जिसकी जितनी संख्या भारी, उतनी उनकी भागीदारी व्होट हमारा राज तुम्हारा नहीं चलेगा, नहीं चलेगा, अठरापगड जाती जमातीच्या जंजीरात अडकलेला बहुजन समाज आता तरी जागा होण्याची वेळ आलेली आहे. तुही माणूस आहे, तुलाही निसर्गदत्त अधिकार आहे. हत्ती जरी निसर्गात महाकाय असला तरी मुंगीलाही प्रतिकार करण्याचा अधिकार आहे. पण हा बहुजन जागृत का होत नाही याची अहमभूमिका त्यांच्या व आमच्याही लक्षात येत नाही. प्रज्ञावंत लोकांनी आपल्या कुटनीतीचा प्रयोग करून सर्व सामान्यांना हजारो वर्षांपासून अंधारकोठडीत ठेवण्यास ते यशस्वी झाले. कधी जात, धर्म, पंथ, उच्चनीच, श्रेष्ठ—कनिष्ठ तर कधी पापपुण्याची कल्पना तसेच स्वर्ग नरकाची भीती यालाच म्हणतात कुटनीती. कौटिल्यनीती अनेक विदेशी शासकांनी येणे केणे प्रकारे भारतीयांवर शासन केले. कधी प्रलोभने, कधी बळजबरी तर कधी धोक्याने आपला हेतू साध्य केला. जगात एकमेवाद्वितीय असलेला भारत इतका सहनशील का? या प्रश्नांचे उत्तर इतिहासाचा मागोवा घेतला तरी सापडत नाही, याला चमत्कारच म्हणता येईल.

स्त्री ही समाजाला मिळालेली अमोल अशी देणगी आहे. जननी जन्मभूमी स्वर्गदपि गरियासी' जन्म देणारा माती व मातृभूमी या दोन्ही जगात श्रेष्ठ आहेत. पण प्राचीन वैदिक संस्कृतीने स्त्रीला गुलामापेक्षाही तुच्छतेची वागणूक दिलेली आहे. याला इतिहास साक्ष आहे. “एखाद्या स्त्रीचा नवरा ज्यावेळेस मृत होतो तवेळेस ती फार दुःख सागरात बुडून तिला फार संकटे भोगावी लागतात. मरेपर्यंत सारा काळ वैधव्यात काढावा लागतो. इतकेच नव्हे तर पूर्वी कित्येक स्त्रीया ‘सती’ देखी जात असत परंतु पुरुषाला तिच्याविषयी दुःख होवून तो कधी ‘सती’ गेलेला ऐकला आहे काय? तो पाहिजे तितके विवाह करू शकतो, तशी स्त्रीयांची स्थिती नाही.”^{१५} ताराबाई शिंदे, लक्ष्मीबाई टिळक, पंडीता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले इत्यादींनी स्त्रियांच्या दुःस्थितीचे यथोसांग वर्णन केले. लॉर्ड विल्यम बेटिंग यांनी १८२९ ला सती बंदीचा कायदा आणला असला तरी पुरुष प्रधान संस्कृतीत पाहिजे तसा फरक पडलेला दिसत नव्हता. जोतीबांनी स्त्री शिक्षणाची गंगा आकाशातून भारतीय भूमीवर अवतरली. सावित्रीबाईला भारतातील पहिली स्त्री शिक्षिका होण्याचा मान मिळाला. विकृत माणसिकतेच्या मनोवृत्तीत फारसा फरक पडल्याचे दिसत नाही. जोतीराव प्राचीन भारतीय संस्कृतीची मर्मग्राही चिकित्सा केलेला पहिला बहुजनांचा उद्धारकर्ता, पहिला सुधारक विचारवंत होय. राजस्थानातील राणी रुपकुंवर ही अठरा वर्षांची राजकुमारी, एकोणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाला सती जाते तरी भारतीयांना त्याचे काहीच वाटत नाही. जोतीबा जर जीवंत असते तर,

काय परिणाम झाला असता. सर्व गोष्टींचा पुरुषांनाच अधिकार स्त्रीयांनी काय पाप केले? शेवटी स्त्रीया या विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या युगातही गुलामच आहेत.

“तात्पर्य इतना है कि आर्यों के समय कुछ मात्रां मे हम लोगो को अपनी होशियारी से मेहनतसे और उनके ठीक बर्ताव की वजह से नीच वर्ग से निकालकर उच्च वर्ण मे जाने की सुविधा थी । और जो कोई भी अपने बर्ताव से या आलससे नीच वर्ण में ही रहने लायक थे उनका भी आज के और जो कुछ सिमा तक हमारी परंपरासे चले आ रहे है । वैसे कामो मे परस्पर समानता है । ऐसे ही काम हम लोगो को दिये गये थे ।”^६ प्राचीन वैदिक परंपरेचा परामर्श घेतांना असे दिसते की, आर्यांच्या आगमनापूर्वी हा देश स्वयंपूर्ण व स्वतंत्र होता. सुख—शांती व आनंदानी परिपूर्ण होता. बारा बलुतेदार, ग्रामस्वराज्य, ग्रामोद्योग व कुटीर उद्योगांनी सुसपन्न होता. आर्यांच्या आगमनाला ज्यांनी आव्हान दिले ते जंगलात राणाविनात पळून गेले ते वनवासी आदिवासी झाले. ज्यांनी त्यांचे सर्वस्व मान्य केले तर गुलाम झाले. पण चापलुसखोर करणाऱ्या लोकांना काही सुविधा दिल्या त्यांचा त्यांनी आपल्या प्रगतीसाठी फायदा करून घेतला. तेच खरे या देशाचे चालक मालक झाले.

दलितांच्या अन्यायाचे निर्मूलन करणे त्यांना त्यांचे अधिकार मिळवून देणे, शोषक वर्गाच्या शोषणापासून श्रमिकाची मुक्तता करणे, जातिभेद निरपेक्ष समाजाची स्थापना करणे, समाजाला त्यांचे मुलभूत अधिकार मिळवून देणे, महात्मा फुल्यांच्या कार्याविषयी प्रा.गं.बा. सरदार म्हणले “महात्मा फुल्यांचे आदर्श समाजाचे स्वप्न साकार होण्यासाठी त्यांची प्रेरणा कार्यकर्त्यांना आजही स्फुर्ती देत राहिल. त्यांच्या शिकवणुकीमधील चिरंतन अंश आपण जपला पाहिजे आणि तत्कालीन अंश वगळण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. सर्वच मोठया नेत्यांच्या बाबतीत हे खरे आहे. शंभर वर्षांपूर्वी त्यांनी मांडलेले विचार व दिलेली शिकवण आजच्या परिस्थितीत जशीच्या तशी लागू पडणे शक्य नाही. सामाजिक समता, बंधुभाव आणि शोषण मुक्ती ही त्यांची उद्दिष्टे साधण्यासाठी प्रतिगामी शक्तीविध्द लढण्याची जिद्द आणि कठोर आत्मसंशोधन करून आपल्यातील अनिष्ट प्रवृत्ती काढून टाकण्याची तत्परता अशा दुहेरी भूमिकेची आजही आवश्यकता आहे.”^७ महात्मा फुल्यांना अभिप्रेत असलेला समाज आजही आढळून येत नाही. शेतकरी, शेतमजूर, दलित, शोषित, जातीयता संपुष्टात आणणे, शेतकऱ्यांना, मजुरांना त्यांच्या कामाचा मोबदला देणे, वेशीबाहेरील जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या सिमेचे सिमाल्लोघन करणे, सर्वधर्म समभाव निर्माण करून समाजातील सर्व घटकांना स्वातंत्र्याचा मनमुराद आनंद घेता यावा अशी सोय करणे, मानवांचे मानवपण जपणे, सर्वांप्रती समानतेची भावना निर्माण करणे हाच जोतीरावांचा हुजरजवाबी दृष्टीकोन होता. जोतीरावांचा काळ पारतंत्र्याचा होता. पण स्वातंत्र्यानंतरही, सर्वांच्या किमान गरजा पूर्ण न करता, चंदनासारखा देह झिजविणारा जोतीराव याच्या मनाची अगतीकता आजही आठवते हे भारताचे भाग्य की अहोभाग्य याला काय म्हणावे. त्या संदर्भात विचार मंथन करण्याची गरज आहे.

सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत शिक्षणाला प्राधान्य दिले होते. शुद्र व अतिशुद्र लोकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. त्याशिवाय त्यांचा तरणोपाय होणार नाही. सत्यशोधक समाजाने समाज जागृतीचे कार्य केले त्यामुळे समाजात नवजागृती निर्माण झाली. सामाजिक कार्यात जोतीरावाची भिस्त प्रामुख्याने लोकशिक्षणावर होती. ते म्हणायचे ज्ञान ही एक शक्ती आहे शिक्षण हे सर्वांगीण सुधारणेचे प्रवेशद्वार आहे. या वचनांवर जोतीरावाचा विश्वास होता. अठरापगट जाती जमाती बलुतेदार याची जर प्रगती करायची असेल तर त्यांची धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक गुलामगिरीतून मुक्तता केल्याशिवाय त्यांची प्रगती होणार नाही. जोतीराव समाजाच्या कल्याणासाठी सांगतात की, व्यवहारज्ञान व व्यावसायिक कौशल्य यांचा आपल्या शिक्षणक्रमात समावेश झाला पाहिजे. सत्यशोधक समाजाने समाज जागृतीचे कार्य केले. त्यामुळेच

समाजात नवचैतन्य निर्माण झाले होते. धनंजय किर यांच्या मते, ‘महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या मागासवर्गीय आणि वचित घटकांना शिक्षण देणारी सत्यशोधक समाज ही पहिली संस्था होय’.^६ शिक्षण हे वाघाणिचे दुध होय व ते पिणारे वाघासारखे गुरगुर करतात, बकरीसारखे म्यां म्यां नाही. पाण्याचा हौद दुष्काळात अस्पृश्यासाठी उघडा करणारा जोतीराव तसेच शिक्षणाची बंद असणारी कपाट सताडपणे उघडी केली. मुकी असणारी लेकरे ही बोलू लागली, हे आहेत शिक्षणाचे महत्त्व. मनुस्मृतीच्या दंडकाने शिक्षण अस्पृश्य तर सोडा पण शुद्रांनाही बंदी होती. संस्कृत वाणी देवाने केली तर प्राकृत मग कोठून आली. सर्वसामान्यांना, प्राकृतांची ओळख करून देणारे संत साहित्यात पहिला मान ज्ञानेश्वरांना द्यावा लागेल. ‘माझ्या मराठीची बोल कौतुके, परि अमृतातेही पैजा जिंके’ हा मुलमंत्र देणारे ज्ञानेश्वरच होय. शुद्रातिशुद्रा व स्त्रियांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणारे जोतीरावच होते. याला कोणीही नाकारू शकत नाही.

स्वातंत्र्य, समता बंधुता व न्याय ही भारतीय संविधानाची पायाभूत मुल्ये आहे. पण विषमतेवर आधारलेला सामाजिक जीवनात स्वातंत्र्य आणि संधी समानता या तत्वांचा, प्रगती, तुल्यबळ, परिपूर्ण व प्रस्थापित घटकांनाच फायदा होत असतो. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या समाजाला त्याचा फायदा जो व्हायला पाहिजे तो होत नाही. याला शोकांतिकाच म्हणावी लागेल. ‘अगदी अलिकडच्या प्रगत सिद्धान्त पाहिला तर, कोणत्याही खुल्या अनियंत्रित व्यवहारात सहभागी होणारे पक्ष जेव्हा बौद्धिक विकास आणि साधन सामुग्रीची अनुकूलता याबाबतीत तुल्यबळ असतील तेव्हाच त्यांना स्वातंत्र्य हवे तसे उपभोग देणे न्याय व हितावह ठरते. परंतु अशी स्थिती नतांना समता व स्वातंत्र्य यांची भाषा बोलणे हे आधीच अन्यायपिडीत असलेल्या लोकांच्या जखमेवर मीठ चोळण्यासारखे आहे.’^९ रयतेचा राजा शाहू महाराज यानी १९०२ ला आपल्या संस्थानात पन्नास टक्के राखीव जागाचा निर्णय घेतला व कारण सांगितले. ‘तबेल्याचे’ की ज्या घोड्यांच्या अंगात ताकद आहे त्याला जास्त व कमी त्याला कमी व ज्यांच्यात नाही त्यांना त्यांचा काहीच लाभ होणार नाही. म्हणजेच जोतीरावाचे स्पष्ट शाहू महाराजांनी पूर्ण केले यात दुमत नाही.

गं.बा.सरदार म्हणतात, न्यायमूर्ती रानडे यांनी केलेले (कोटेशन) मधील प्रतिपादन आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांच्या संदर्भात होते. पण भारतातील ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र या वर्णावर आधारित असलेली समाज व्यवस्थेलाही ते लागू पडते. प्राथमिक शिक्षणाकडे सरकारने लक्ष द्यावेच पण उच्च शिक्षणाकडेही दुर्लक्ष करू नये असे जोतीरावांना वाटायचे. जोतीराव हे खऱ्या अर्थाने मानवतावादाचे उपासक होते. त्यांना मानव कल्याणाची चिंता सतत भेडसावत होती.

‘पिढयान्पिढया अज्ञानाचे व दारिद्र्याचे खाईत गाडल्या गेलेल्या हिन्दुस्थानच्या कष्टकरी शेतकऱ्यांची स्थिती जाणून ती सांगणारा पहिला भारतीय महात्मा म्हणून महात्मा फुले यांना आदराने संबोधले पाहिजे तर भारतातील शुद्रादी अतिशुद्र शेतकऱ्यांच्या हलाकीचे वर्णन करणारा पहिला ग्रंथ म्हणजे शेतकऱ्यांचा असूड होय. हा ग्रंथ म्हणजे या देशातील अज्ञानी शुद्रादी अतिशुद्र दिनवाण्या स्थितीवरून रचिला आहे. या ग्रंथात जुलमी रुढी परंपरेनी ग्रासलेली गरीब, अज्ञानी, शुद्र शेतकऱ्यांची स्थिती इतर देशातील शेतकऱ्यांपेक्षा कशी निष्कृष्ट आहे ते केवळ परावृत्त झाली याचेही वास्तवदी चित्रण या ग्रंथात जोतीरावांनी केले.’^{१०} अण्णाभाऊ साठे म्हणतात, ही पृथ्वी शोषाच्या मस्तकावर नाही तर श्रमकरी, कष्टकरी यांच्या हातावर तरली आहे. चंद्राचा प्रकाश तयार करता येईल पण त्यास सितलता राहणार नाही. हेच वास्तव जोतीरावांनी आपल्या साहित्यात मांडले. अनादिकाळापासून चालत आलेल्या रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यांनी ग्रासलेला भारतीय समाज तो स्वतःची प्रगती करू शकणार नाही. वैदिक संस्कृतीच्या मानसिकतेने ग्रासलेल्या धुरीनांना त्यांचे काहीच वाटत नाही. त्यांना येणे केने प्रमाणे राज करायचे आहे. भोळ्या भाबड्या जनतेला

अंधारात, अज्ञानात ठेवून आपला हेतू साध्य करायचा आहे. या देशातल बहुजनांनाही आपल्या हक्काची, अधिकाराची जाणीव नाही असे नाही त्यांना होवू दिली नाही. त्यासाठी त्यांचे अज्ञानच त्यांच्या अवनिती, अधोगतीला महत्वाचे ठरले.

वडिलांनी जोतीरावांना कळकळीत सांगितलं, 'ज्योती तू दुसरं लग्न कर, सावित्रीबाईंचे वडीलसुद्धा दुसऱ्या विवाहाचा आग्रह धरू लागले. "मला मुल होत नाही यात आम्हचा दोषांचाही दोष नाही, मला दुसरं लग्न करण्याचा आग्रह तुम्ही करता आहात तसा आग्रह तुम्ही सावित्रीला करू शकाल का? तिनं दुसरा विवाह करणार असे नुसतं म्हटलं तरी तो तुमचा व माझा फार मोठा अपमान आहे. असं तुम्ही समजाल. मुलांसाठी दुसरं लग्न करणं ही अत्यंत निष्ठुर आणि हृदयशून्य चाल आहे." ११ स्त्री, पुरुष एका रथाची दोन चाक आहेत. त्यांच्याशिवाय संसार व्यवस्थित चालत नाही तसेच विचार व आचाराशिवायही संसार योग्य त्या दिशेला नेता येणार नाही. भारतातील समतेचा अग्रदूत जोतीरावांना म्हणाव लागेल. कारण माणसं स्वार्थी, मतलबी, हेकेखोर, प्रौढी, गर्विष्ठ, स्वाधी असतात. पण जोतीरावांसारखे समतावादी, मानवतावादी होका यंत्रासारखे दिशादर्शक ही असतात. यांना मानवच नाही तर महामानव म्हणावे लागेल. समाजाला, देशाला दिशा दाखवितात.

जातीधर्माचा पगडा असलेला आपला भारतीय समाज विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या युगातही त्या मानसिकतेतून बाहेर पडलेला नाही. राखेतून फिनीक्स पक्षाप्रमाणे उंच भरारी घेणारा जपान हा देश जगापुढे एक आदर्श आहे. पण भारतीयांना त्यांचे काही वावडे नाहीत. कारण भारतीयांची खाल ही गेंड्याची आहे. शुद्रादिशुद्र यांना गुलामीत ठेवण्यात येथील चाणाक्ष समाज स्वतःला धन्य समजतो. जोतीराव समाजक्रांतीचे अग्रदूत होते. "जाती धर्मभेदाच्या सामंती व्यवस्थेचा धिक्कार समताधिष्ठित सर्वधर्म समावेशक वैश्विक ऐक्याचा, कल्पनेचा स्विकार, लोकसत्तचे समर्थन सार्वत्रिक सक्तीचे व श्रम विभागणी मोडणारे शिक्षण, व्यापक कृषी विकास, कुणव्यांची बांधिलकी असणारी प्रशासकीय यंत्रणा विकास कामाला बांधलेले पोलीस दल इत्यादी कल्पना साम्राज्यशाही व सामंतशाही यांच्या पूर्ण विरोधात जाणाऱ्या कल्पना आहेत. या सर्व कल्पनातून फुल्यांची मुलगामी क्रांतीकारी विचारधारा जन्माला आली." १२ जोतीरावांना माणूस महत्वाचा होता. जात, धर्म, पंथ, संप्रदाय याच्या पलीकडचा विचार माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी काय महत्वाचे आहे. त्यांचा विचार जोतीराव करतात. शेतकरी, स्त्री, मजूर, कामगार, शुद्र अतिशुद्र यांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण झाल्याशिवाय ते स्वस्थ बसणार नव्हते. त्यांना जे पाहिजे होते ते जातीधर्माच्या पलीकडेच, त्यासाठी त्यांनी अदर्निश मानवतेच्या सेवेला वाहून घेतले. सामाजाची सर्वांगण, प्रगतीसाठी त्यांनी सतत प्रयत्न केले.

"सामाजिक विषमता, अन्याय व शोषण यावर आधारलेल्या प्रचलित समाज व्यवस्थेत बदल घडवून आणावयाचा असेल तर या ठिकाणच्या शुद्रादिशुद्र व कनिष्ठ वर्गांनी संघटित होऊन ब्राम्हणी वर्चस्वाविरुद्ध संघर्ष केला पाहिजे असे महात्मा फुल्यांनी प्रतिपादीले." १३ जोतीरावांचा ब्राम्हणाना विरोध नव्हता. त्यांच्या विचारांना होता. पुण्यात पहिली मुलींची शाळा भीडेच्या वाड्यातच सुरू करण्यात आली यातून जोतीबांच्या विचारांची व्यापकता लक्षात येते. वैदिक व्यवस्थेवर आधारीत असलेली जातीय व्यवस्था जोतीरावांना मान्य नव्हती. त्या व्यवस्थेत 'माणूस' हा केन्द्रबिंदू नसून 'जात' महत्वाची होती. जी मेल्यानंतरही जात नाही त्याला जात असे म्हणतात. जोतीरावांना सर्वधर्म समभाव अभिप्रेत होता. वैदिकांचा या गोष्टीला पूर्णपणे पाठिंबा होता. त्यासाठीच ते प्रयत्नशील होते.

जोतीबांच्या सर्व व्यापक कार्याबद्दल प्रकाश होळकर म्हणतात,

"पेरलं ते उगवेल का, असे पिकलं ते विकेल का?

सांगता येत नाही !

आम्हच्या मालाची आम्हाला चोरी पावलावर देव

आणि रोजचीच वारी

असं असूनही आमच्या हातांना अजून मातीचे मोल आहे.

तुमच्या शेतकऱ्यांचा असूड, आमच्या देवच्यातला देव आहे.' १४

व्यापारी म्हणून आले आणि राज्यकर्ते झाले. राज्यकर्ते झाले. त्यांच्याही राज्यात शेतकऱ्यांचे शोषणच होते. ते परकीय होते. स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर शेतकऱ्यांचे शोषण कमी होण्याच्या ऐवजी वाढत गेले. कधी अस्मानी, सुतानी, निसर्ग तर कधी राज्यकर्ते यांच्या शोषणातून बळी राजाची सुटका झाली नाही. त्याच्या मालाचा भाव करण्याचा त्यांना अधिकार नाही. शेतीला उद्योगधंद्याचा दर्जा मिळालेला नाही. कधी गॅट तर कधी एल.पी.जी. धोरणात अडकलेला भारतीय शेतकऱ्यांना गळफासच घ्यावा लागतो. आतापर्यंत हजारो शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत. त्यांना महत्वाचे कारण म्हणजे शेतकऱ्यांची संघटना नाहीत. सरकारला होऊ दयायच्या नाहीत.

सर्वधर्म समावेशक सत्यधर्माचा स्वीकार त्यांनी केला. ब्राम्हणांचे कसब, गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा असूड, सत्सार इशारा, सार्वजनिक सत्यधर्म, अखंडादिकाव्य रचना, तृतीय रत्न ई. त्यांचे वाङ्मय प्रसिद्ध आहे. धार्मिक गुलामगिरी विरुद्ध बंड उभारले. फुल्यांनी देव मुर्तीपूजा, चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, पौराहित्य यांच्यावर हल्ला चढविला. जातीभेदाचे निर्मूलन, सामाजिक समतेवर भर. अस्पृश्यता निवारण व बहुजनाद्वारे कर्ता जोतीराव म्हणावे लागते. जोतीरावांनी दाखविलेली निर्भिडता, निःस्वार्थीपणा, सहनशिलता, बंधुता, त्यांच्या कार्याची पावती होय. तसेच बहुजन समाजातील जागृती, स्त्रीउन्नती, अस्पृश्यांचा कायापालट इत्यादी बहुमोल महत्वाची कार्ये जोतीरावांनी आपल्या हयातीत केली असा झाला नाही. कोणी होणार नाही कोणी ऐकमेवद्वितीय जोतीराव !

संदर्भ

१. महात्मा फुले, समग्र वाङ्मय, संपादक य.दि. फडके
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, सुधारीत पाचवी आवृत्ती, २८ नोव्हेंबर १९९१ पृष्ठ १५.
२. विठ्ठल लांजेवार, जोतीराव, समाज प्रबोधनाचे अग्रदूत', प्रथमावृत्ती १९९४ पृष्ठ २८.
३. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक विकसन, दूर शिक्षण केन्द्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर प्र.आ. २०१०, पृष्ठ ३७.
४. भा.ल. भोळे, महात्मा जोतीराव फुले, साहित्य कादमी दिल्ली, २०१३, पृष्ठ-२४
५. राष्ट्रसंत आणि काही विचारवंत — डॉ. बाळ पदपाड प्रकाशक सौ. विजया पदवाड, विजया प्रकाशन रेशीमबाग, नागपूर, प्र.आ. ११ ऑक्टोबर १९८५, पृष्ठ २५.
६. महात्मा जोतीराव फुले — रचनावली, संपादक एल.जी. मेश्राम विमल कीर्ती, प्रकाशन राधाकृष्ण प्रकाशन प्राईवेट लिमिटेड जि. १७, जगतपूरी दिल्ली ११००५१, प्रकाशन वर्षे २००२, पृष्ठ २९८-२९९.
७. प्रबोधनातील पाऊलखुणा, गं.बा.सरदार यांचे निवडक लेख. संपादक निर्मलकुमार फडकुले, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे-३० १९७८, पृष्ठ १२८
८. शैक्षणिक विचारवंत भारतीय व पाश्चात्य, डॉ. के.यु. घोरमाडे, डॉ. कला घोरमाडे प्रका. श्री. प्रमोद मुजे, विद्या प्रकाशन रुईकर रोड महाल, नागपूर. प्र.आ. २६ जानेवारी २००६, पृष्ठ ८.

९. कुमारभारती इयत्ता दहावी — महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे पुनमुद्रण — १९८९, पृष्ठ २९
१०. अँड. काडगेराम — महा. महात्मा फुले व्यक्ती व कार्य सौ. काडगे दे.मा, राम राजश्री प्रकाशन, प्र.आ. २००४, पृष्ठ ११६.
११. क्रांतीसूर्य ज्योतीबा — सौ. मालती निमखेडकर प्रका. कौस्तुभ प्रकाशक २९/अ नवनिर्माण सोसायटी, प्रतापनगर, नागपूर २२ प्रकाशन वर्ष १ जानेवारी २००५, पृष्ठ २७
१२. हरिनरके, (संपा महात्मा फुले; शोधाच्या नव्या वाटा, आंबेडकर, फुले, शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई.) मुंबई २००६, पृष्ठ ९८ (प्रा. ओटी, प्रा. चौसाळकरांच्या लेखातून)
१३. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, साहित्यिक भारतीय विचारवंत व अन्य महनीय व्यक्ती के. सागर, के सागर पब्लिकेशन, प्रकाशन वर्ष १९९४, पृष्ठ ७७.
१४. यशवंतरव चव्हाण, महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक प्रकाशक — डॉ. दिनेश भांडे, कुलसचिव, यशवंतरव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक — ४२२२२२ प्रकाशन वर्ष ऑगस्ट २००१.

महात्मा गांधीजीच्या असहकार चळवळीत विदर्भातील स्त्रियांचे योगदान**डॉ. बि.डी. रिधोरकर**प्राचार्य, हुतात्मा राष्ट्रीय कला व विज्ञान
महाविद्यालय, आष्टी.**डॉ. एन.ए. माथनकर**प्राचार्य, स्व. वसंतराव कोल्हटकर
कला महाविद्यालय, रोहणा.

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचा इतिहास म्हणजे एक रोमांचकारी इतिहास आहे. ब्रिटीशांच्या प्रदीर्घ गुलामगिरीला झुगारून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देशाने स्वातंत्र्याचा मुक्त श्वास अनुभवला, लाखो स्त्री पुरुषांनी जीवाची पर्वा न करता या स्वातंत्र्य संग्रामात झोकून दिल्यामुळे स्वातंत्र्य मिळणे शक्य झाले. मात्र ज्यावेळी इतिहासाच्या कोणत्याही कालखंडाचा अभ्यास केला जातो त्या—त्या वेळी स्त्रीचे कर्तृत्व उपेक्षित ठेवले जाते. हीच बाब भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीबाबत दिसते. म्हणून भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील गांधीजीच्या असहकारी चळवळीत विदर्भाचा स्त्रियांच्या योगदानाचा शोध घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न आहे.

१९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारतात मोठ्या प्रमाणात बौद्धिक व वैचारिक परिवर्तनाची लाट आली. पाश्चात्य शिक्षणाबरोबर आधुनिक जीवनमुल्ये भारतीय समाजात रुजु लागली आणि समाजसुधारकांनी महिलांवर होणाऱ्या अन्यायाला खंबीरपणे तोंड देवून महिलांच्या उत्थानाकडे लक्ष दिले. समाजाच्या उन्नतीसाठी ते भारतीय समाजातील दोष शोधू लागले. हा शोध घेत असता त्यांचे लक्ष भारतीय स्त्रीच्या समस्यांवर केंद्रीत झाले. समाजाचा हा घटक दुर्लक्षित राहिल्यास समाजाची सर्वांगीण उन्नती अशक्य आहे याची त्यांना जाणीव झाली. पुरुष आघाडीवर होते. पाश्चात्य देशात स्त्री मुक्तीच्या चळवळीचे नेतृत्व स्त्रियांनी केले. भारतात मात्र या कार्याची मुहूर्तमेढ पुरुषांनी रोवली हे विशेष.

स्त्री विषयक प्रश्नांच्या अत्यंत तळमळीने विचार करणारे व विचाराला कृतीची जोड देणारे अनेक समाजसुधारक पुढे आले. त्यात राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, केशवचंद्र जैन, आर्यसमाज, रामकृष्ण मिशन इत्यादी. अशाप्रकारे १९ व्या शतकाच्या प्रारंभापासून देशाच्या निरनिराळ्या भागात समाजसुधारकांनी स्त्री सुधारणा विषयक विचारांना साकार करण्यासाठी संस्था स्थापन केल्या. स्त्रियांच्या उत्थानासाठी त्यांनी तळमळीने कार्य केले.

महाराष्ट्रात १९ व्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकाच्या अखेरीस इंग्रजी राजवट सुरु झाल्यानंतर येथे वैचारिक जागृती दिसून आली. पाश्चात्य शिक्षणाद्वारे पाश्चात्य संस्कृतीशी महाराष्ट्राचा परिचय झाला. अनेक समाजसुधारकांनी निष्क्रीय झालेल्या समाजाला नवी आधुनिक दृष्टी देण्याचे कार्य केले. लोकहितवादी, आगरकर स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. शब्दांना कृतीची जोड देऊन महिला उध्दाराचे कार्य करणारे ज्योतीबा फुले हे स्त्री मुक्तीचे आद्यकैवारी ठरतात. त्यांनी स्त्री समस्यांचा विचार केला असे नाही तर मुलींच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले. आणि मुलींची शाळा स्वतंत्रपणे काढणारे ते पहिले भारतीय होते. सावित्रीबाईला ही शिक्षण दिले. स्त्री मातृत्वाची प्रतिक आहे. तिला शिक्षणापासून वंचित ठेवणे हा मोठा गुन्हा आहे. तिला शिक्षण देणे निकडीचे आहे असे स्वामी विवेकानंद म्हणतात. स्त्री उत्थानाच्या कार्याला सावित्रीबाई प्रमाणे इतर ही महिला पुढे आल्यात. त्यात रमाबाई रानडे, पंडीता रमाबाई या महिला सक्रीय बनल्या.

पाश्चात्य शिक्षणाची आणि वैचारिक जागृतीची लाट विदर्भात उशिरा आली. मिशनरी संस्थानी विदर्भात स्त्री शिक्षणाचा प्रारंभ केला. तेव्हा नागपूरच्या समाज सुधारकांनी पुढाकार घेऊन मुलींच्या शाळा काढल्या. १९१४ ते १९२० पर्यंत अनेक मुलींच्या शाळा सुरु झाल्या.

नागपूर येथील अनेक प्रतिष्ठीत कुटुंबातील स्त्रिया पुढे आल्यात. उदा. पार्वताबाई चिटणवीस, रमाबाई तांबे, श्रीमती कामा. डॉ. इंदिराबाई नियोगी इत्यादी.

स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारामुळे व सामाजिक कार्यात स्त्रियांच्या सहभागामुळे विदर्भाच्या स्त्रियांही परंपरेच्या चौकटीतून बाहेर येऊ लागल्या. नवे विचार आत्मसात करू लागल्या. ताराबाई शिंदेंनी १८८२ साली स्त्री-पुरुष तुलना या मथळ्याखाली एक पुस्तिका प्रकाशित केली. स्त्री सुधारणेबाबत क्रांतीकारी भुमिका मांडणाऱ्या पहिल्या विदर्भातील महिला होत्या. त्या पाठोपाठ यशोदाबाई जोशी पुढे आल्या. वैचारिक परिवर्तनामुळे विदर्भातील स्त्री घराबाहेरच्या जगावर दृष्टी टाकू लागली. यातून स्त्रियांत राजकीय जागृतीची बीजेही रुजू लागली. संपूर्ण महाराष्ट्रात स्त्री जागृतीच्या कार्यात पंडीता रमाबाई, डॉ. आनंदीबाई जोशी, डॉ. रखमाबाई, ताराबाई शिंदे, रमाबाई रानडे, सोराबाजी, काशीबाई कानीटकर यांनी मोठा पुढाकार घेतला. मात्र १९ व्या शतकाच्या अखेरपासूनच स्त्रिया राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेत होत्या. १९१७ साली डॉ. अँनी बेझंट ह्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्ष झाल्या. नंतर महात्मा गांधींनी स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात स्वातंत्र्य लढयात सामील करून घेतले.

१ ऑगस्ट १९२० रोजी टिळकासारखे वंदनीय एकमेव नेता स्वर्गवासी झाले. त्यांची जागा भरून काढण्यात, सर्वांवर प्रभाव पाडणारा नेता नव्हता. जीवावर उदार होवून स्वातंत्र्यासाठी हौतात्म पत्करणारे क्रांतीवीर असंख्य होते. पण ते अनुयायीच होते. सर्वांना आकर्षित करून घेणारे पण त्यातल्या त्यात ही विरोधशून्य नसलेले गांधीजी राजकीय क्षितीजावर एखाद्या दैदीप्यमान एकट्याच ताऱ्याप्रमाणे चमकले. त्याची ध्यैर्यदृष्टी व श्रेष्ठ आत्मविश्वास या दोन गुणामुळे व इतर असामान्य गुणामुळे नेतृत्वाची माळ त्यांच्याशिवाय इतरांच्या गळ्यात पडणे असंभवनीय होते. बहिष्कार, स्वदेशी, हरताळ ही त्यांच्या तंत्राची अंगे होती. ती त्यांनी जनतेपुढे ठेवली. असहकाराचा झेंडा उभारला.

२० डिसेंबर १९२० रोजी काँग्रेसच्या दृष्टीने एक ऐतिहासिक घटना म्हणजे नागपूरचे काँग्रेस अधिवेशन होय. या अधिवेशनात प्रचंड बहुमताने मंजूर झालेला ठराव म्हणजे गांधीजी प्रणीत असहकाराचा ठराव. या अधिवेशनाला १६९ महिला उपस्थित होत्या. त्यात जानकीदेवी बजाज, शांताबाई काळे, यशोदाबाई जोशी, चंद्राताई खापर्डे, चिटणवीस बुटी इत्यादी. या अधिवेशनानंतर महिलांचा सहभाग जास्त वाढला. घराच्या चार भिंतीत राहणाऱ्या जानकीदेवी बजाज सहभागी झाल्या. पडद्याआड असलेल्या स्त्रियांना त्यांनी मोकळ्या व्यासपीठावर आणल्या.

१९२१ ते १९२८ च्या दरम्यान मधील राष्ट्रीय आंदोलनाचे प्रत्यक्ष कार्य करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या वाढली आणि राष्ट्रीय कार्याचे क्षेत्रही विस्तारले यामुळे राष्ट्रीय सभेच्या कार्याला नवे मार्ग व दिशा मिळाली. याचा परिणाम विदर्भावर झाल्यावाचून राहिला नाही. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील असहकार चळवळीत काही स्त्रियांनी झोकून दिले.

असहकार चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग :-

नागपूर — असहकार चळवळ ही विदर्भातील नागपूर काँग्रेसची देणगी होय. ती नागपूर अधिवेशनानंतर केवळ विदर्भात नव्हे तर अखिल भारतात फोफावू लागली. २९ जानेवारी १९२१ रोजी लक्ष्मीबाई परांजपे, श्रीमती चोळकर या महिलांनी सरस्वती मंडळ या नावाची महिला संस्था स्थापन केली.

स्वदेशीला प्रोत्साहन देवून विदेशी मालाचा बहिष्कार सुरू केला. सत्याग्रह नेटाने पार पाडण्याची जबाबदारी एका समितीवर टाकली होती. या समितीत जानकीदेवी बजाज व भगवतीदेवी यांचा समावेश केला होता. खादीचा प्रसार, चरख्याचा प्रसार, सुतकताई, विदेशी मालाच्या होळ्या असे कार्यक्रम मोठ्या उत्साहाने पार पाडले. पडद्यात राहणाऱ्या मारवाडी

समाजातील महिला जानकीदेवीच्या नेतृत्वाखाली आल्या. परदेशी कापडाच्या बहिष्कारावर जोर देवून देशात अक्षरशः हजारो होळ्या पेटल्या आणि परदेशी कापडाच्या रूपात अंगावर वापरलेले पाप जाळून टाकायला लोकांनी सुरुवात केली. या उलट राष्ट्रीय शाळेमध्ये सूतकताईच्या शिक्षणाचा समावेश करण्यात आला. देशात उसळलेल्या उत्साहाच्या लाटेत उच्च—नीच, स्त्री—पुरुष, हिंदू—मुसलमान असे अनेक भेद काही काळ कां होईना विसरले गेले. टिळक स्वराज्य फंडाला स्त्रिया आपआपलं दागदागीने टाकण्याची दृश्ये दिसू लागली.

अमरावती — सौ. पार्वताबाई पटवर्धन, सौ. चंदूताई शेवडे या महिला जिल्ह्यात स्त्री वर्गात जागृती करण्यासाठी पुढे आल्या. १४ फेब्रुवारी १९२१ मध्ये अमरावती येथील गणेश थिएटर मध्ये महिलांची सभा घेण्यात आली. असहकारिता व स्त्रियांचे कर्तव्य या विषयावर पार्वताबाई पटवर्धन व चंद्राताई शेवडे यांची भाषणे झाली. शहराच्या बाहेर ही व्याख्याने देऊन महिलांची जागृती करण्याचा प्रयत्न केला.

वर्धा — १९२० ला नागपूर येथे अखिल भारतीय राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन झाल्यानंतर वर्षेचे जमनालाल बजाज व त्यांच्या पत्नी जानकीदेवी बजाज यांनी स्वतःला राष्ट्रीय कार्यात वाहून घेतले. ३ एप्रिल १९२१ रोजी जानकीदेवींनी देवळी येथे असहकार व स्वदेशीवर भाषण दिले. त्यांच्या भाषणांचा स्त्रियांवर इतका प्रभाव पडला की, सभेच्या ठिकाणी काही स्त्रियांनी आपल्या विदेशी बांगड्या फोडल्या. भगवतीदेवी यांनी चरखा व खादीच्या प्रसारासाठी विदर्भ दौरे केले आणि असहकार चळवळीत महिलांचा सहभाग वाढविला.

अकोला — २६ ऑक्टोबर १९२१ रोजी भगवतीदेवीचे व्याख्यान शेगाव येथे झाले. असहकाराचा कार्यक्रम आपल्या व्याख्यानातून स्पष्ट केला आणि मद्यपान बंदी करण्यासाठी महिला पुढे आल्या. त्यात चंद्रभागाबाई बडोदकर या सामील झाल्या. त्यांच्या पाठोपाठ अनेक स्त्रिया पुढे आल्यात. त्यांना अटक झाली व ३ दिवस अकोल्याच्या तुरुंगात बंदी होत्या.

बुलढाणा — हे सरकारी जिल्ह्याचे ठाणे होते. येथे लोकसंख्येच्या मानाने कचेऱ्यांची संख्या जास्त असल्यामुळे बराचसा पुरुषवर्ग सरकारी नोकरीत होता. त्यामुळे पुरुषांना स्वातंत्र्य लढ्यात प्रत्यक्ष भाग घेणे कठीण होते. त्यामुळे येथील महिलांनाच स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी व्हावे लागले.

असहकार चळवळीतून खामगावची शाळा उदयास आली. या शाळेतून सत्याग्रही, प्रचारक, सैनिक पुढे येऊ लागले. ताराबाई कानिटकरांनी स्वातंत्र्य चळवळीत महत्वपूर्ण कार्य केले. बुलढाणा जिल्ह्यात लोकजागृती करण्याकरीता दौरे काढून सभा घेतल्या. त्यांनी स्वदेशी प,चार, विदेश बहिष्कार, मद्यपान विरोधी कामे केली. सोबत इंदिराबाई गद्रे, इंदूमती देशपांडे, शालीनीबाई देशपांडे, पिंप्रीकर, कमलाताई रेगे यांनी राष्ट्रीय कार्यात मदत केली. किर्तन चंद्रीका, आशाताई फडके यांनी राष्ट्रीय किर्तनाद्वारे महिला वर्गात राष्ट्रीय वृत्ती निर्माण केली.

नागपूरच्या झेंडा सत्याग्रहात महिलांची अप्रत्यक्ष मदत :-

१९२१ साली सुरु झालेल्या असहकार चळवळीचा भाग म्हणून नागपूरचा झेंडा सत्याग्रह प्रसिध्द आहे. ऑगस्ट १९२२ मध्ये जबलपूरच्या (त्यावेळी जबलपूर मध्यप्रांत व वन्हाड होते.) नगरपालिकेच्या इमारतीवर ब्रिटीश ध्वजाबरोबर राष्ट्रीय ध्वज लावण्यात आला, व या सत्याग्रहात सुभद्रा चौहाण या महिलेने भाग घेतला होता. तेव्हा ब्रिटीश संतापले आणि राष्ट्रीय ध्वज हिसकावून घेतला. झेंड्याचा अपमान म्हणजे राष्ट्राचा अपमान होय. तेव्हा लोकांनी घोषघरी झेंडे लावायला सुरुवात केली. मिरवणुका काढल्या, तेव्हा ब्रिटीशांनी अटक सत्र सुरु केले. अनेकांना महारहाण केली याचे पडसाद उमटले. नागपूरला मंचरशा आवारी यांच्या नेतृत्वात झेंडे घेवून एक मिरवणूक निघाली. शेवटी त्यांना पकडले व तुरुंगात टाकले. जबलपूरवरून सुभद्राबाई

चव्हाण व तिचे पति लक्ष्मणसिंह ठाकूर आले व त्यांनी झेंडा सत्याग्रहात भाग घेतला. शेवटी चंद्रपूर येथे श्री. माखनलाल चतुर्वेदी हे झेंड्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व करित होते. जनतेनी या सत्याग्रहात भाग घेतला. पंडित माखनलालचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी श्री. बाजीराव फुलझेले आणि त्यांची पत्नी गोपिकाबाई फुलझेले यांनी झेंडा सत्याग्रहात भाग घेतला. अनेकांची धरपकड झाली. ते परत आल्यावर चंद्रपुरच्या जनतेने त्यांचे स्वागत केले.

वर्धा येथील सत्याग्रह आश्रमातील शेकडो स्वयंसेवक यात उत्साहाने सामील झाले. आश्रमाने मुलींसाठी शाळा काढल्या. या आश्रमातील अनेक महिला पुढे राष्ट्रीय चळवळीत उतरल्या होत्या. गुजरातमधून महिलांचा एक मोठा जथ्था नागपूरला आला. अनेक प्रांतातून महिला नागपूरला आल्या. प्रथमच महिलांनी या सत्याग्रहात सामुहिकरित्या भाग घेतला. नागपूरला झालेला हा पहिलाच अखिल भारतीय स्वरूपाचा सत्याग्रह होता. अनेक स्त्रियांना पोलीसांनी अटक केली. काहीना शिक्षा केली. यात पार्वताबाई पटवर्धन, चतुराबाई कोटकर, सुभद्राबाई चव्हाण, भंडान्याच्या सिताबाई केसरी, प्रभावती जकातदार, वेणूताई फाटक, कमलाताई शेंदुर्णोकर इत्यादी सत्याग्रहात सहभागी झाल्या होत्या. हा सत्याग्रह पाहण्यास सरोजिनी नायडू, कस्तूरबा गांधी इत्यादी राष्ट्रीय नेते नागपूरला आले होते. यावरून असे दिसते की, विदर्भातील महिलांचा राष्ट्रीय कार्याला हातभार लागला.

झेंडा सत्याग्रहाला अप्रत्यक्षपणे हातभार लावणाऱ्या स्त्रियांची संख्या बरीच होती. सत्याग्रहासाठी कॅम्पस आयोजित केलेले होते. तेथील सर्व व्यवस्था स्त्रिया करित असत. एक विशेष यावेळेस स्त्रियांनी आपली जबाबदारी चोखपणे पार पाडली. वर्धेच्या असहयोग आश्रमातून शांताबाई काळे हया इतर महिलांना सोबत घेऊन आलेल्या होत्या. यावरून विदर्भातील राष्ट्रीय कार्याला हातभार लावण्याची इच्छा सामान्य स्त्रियातही निर्माण होऊ लागली.

१९२७ सालचा शस्त्र सत्याग्रह :-

विदर्भातील गाजलेली दुसरी सत्याग्रही चळवळ म्हणजे शस्त्र सत्याग्रह चळवळ नागपूरलाच सुरु झाली. ब्रिटीश सरकारने भारतीयांना शस्त्रे बाळगण्यास बंदी घातली होती. म्हणून मंत्रचशा आवारीच्या नेतृत्वाखाली हा सत्याग्रह सुरु झाला. महिला स्वयंसेविका पथकाच्या नेत्या चतूराबाई कोटक यांनी या निर्णयाला विरोध केला आणि महिला पथकाची मिरवणूक स्वतंत्रपणे काढण्याचे ठरविले आणि १५ ऑगस्ट १९२७ रोजी सत्याग्रहीच्या पथकाचे नेतृत्व चतूराबाईंनी केले. पथकाजवळी असलेल्या तलवारी पोलीसांनी जप्त केल्या. त्यांना अटक करण्यात आली आणि १ वर्षाची सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठावण्यात आली.

नागपूरच्या झेंडा सत्याग्रहापासून महिला वर्गात राष्ट्रीय कार्याबद्दल उत्साहाची लाट पसरली अनेक महिला पुढे आल्यात. विद्यावती देवडिया, कार्नेलिया साळवे अकोल्याच्या गौरी मेहता व सोबत ग्रामीण भागातील महिला सहभागी झाल्या.

भारताच्या राजकिय भविष्याबाबत शिफारशी करण्यात आलेल्या सायमन कमिशनवर बहिष्कार टाकण्यासाठी पुरुषांच्या सोबत महिलांचा सहभाग होता. विदर्भातील सर्व जिल्ह्यात हरताळ पाळला त्यानुसार चंद्रपूर, भद्रावती, वरोरा, चिमूर, गडचिरोली, ब्रम्हपुरी, आरमोरी इत्यादी गावातून अनेक महिला सहभागी झाल्या होत्या.

१९२३ नंतर विदर्भात महिलांनी खादी प्रचार, राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रचार कार्यात महिलांनी मोलाचे कार्य केले. रमाबाई तांबे, इंदिराबाई नियोगी, सुशीलाबाई कोठीवान, सुशिलाबाई मोहनी, राधाबाई बापट, गिरजाबाई सोमण अमरावतीच्या, नागपुरच्या तुळसाबाई गावंडे व अनुसयाबाई काळे, दुर्गाताई जोशी यांचे कार्य डोळ्यात भरण्याजोगे आहे. सोबत कमलाताई ठाकूर, सीताबाई वाटाणे यांचे ही सहकार्य लाभले.

अशाप्रकारे १९२० ते १९२९ पर्यंतच्या विदर्भातील लढयात स्त्रियांचा सहभाग स्फुर्तीदायक होता. केवळ महिलांच्या सभेत भाषण देण्यापुरते मर्यादित न राहता त्या पुरुषांच्याही सभा गाजवू लागल्या. गावोगावी हिंडून राष्ट्रीय भावना चेतवू लागल्या. काही धडाडीच्या महिलांनी तुरुंगवासही पत्करला. ३० एप्रिल १९३० च्या 'यंग इंडिया' मध्ये गांधीजीने महिलांना उद्देशून आवाहन केले की, "त्यांनी चरख्यातून सूत कातावे आणि विलायती वस्तूवर बहिष्कार टाकावा." त्यांचा हा शब्द मध्यम वर्गातल्या आणि कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियांनीही झेलला. या चळवळीत जो स्त्रियांचा लोंढा सामील झाला होता. त्यांच्यापैकी कित्येकाला यापूर्वी सार्वजनिक जीवनाचा स्पर्शही झालेला नव्हता. हया स्त्रियांनी गांधीजींच्या स्वदेशी चळवळीत भाग घेवून स्वातंत्र्य लढयाला हातभार लावला. त्यांच्या धडाडीच्या कार्यामुळे त्यांच्या गुणांची व क्षमतेची जाणीव पुरुषांना झाल्या वाचून राहिली नाही. यामुळे पुढच्या काळातील राष्ट्रीय लढयात त्यांच्यावर नव्या जबाबदाऱ्या राष्ट्रीय नेते टाकण्यास तयार झाले.

यंग इंडियामध्ये गांधीजी लिहीतात, "स्त्रियांना दुबळे मानणे म्हणजे शिवी देणे आहे. स्त्रियांवर पुरुषांनी केलेला तो अनयाय आहे. आत्मीक व नैतिक शक्तीच्या दृष्टीने स्त्री ही पुरुषापेक्षा कितीतरी श्रेष्ठ आहे."

संत तुकडोजी महाराज म्हणतात —

“कां म्हणू अबला तिला ती सबला नाही कां।

काय कमी देवे केले । मानवाडुनि तिला ।

संदर्भग्रंथ सुची

अ.क्र. लेखक

ग्रंथ

१. डॉ. दमयंती पाठक वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान, नागपूर २००३
२. डॉ. ज्योती लांजेवार भारतीय स्त्री व समाज, पुणे २००५
३. स्वामी विवेकानंद भारतीय नारी, १९९०, नागपूर
४. डॉ. स.ग. मालशे स्त्री पुरुष तुलना १९८२
५. यशोदाबाई जोशी आमचा जीवन प्रवास, पुणे १९६५
६. वि.रा. देव स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ, पुणे २००२
७. गोविंद तळवळकर सत्तांतर १९४७, मुंबई १९८३
८. अ) इ.के. पटवर्धन, द.कृ. धर्माधिकारी भारतीय क्रांती संग्राम मुंबई १९५७
९. शिरीष सहस्रबुध्दे बखर काँग्रेसची, पुणे १९८५
१०. जानकी देवी बजाज माझी जीवन यात्रा, मुंबई १९६०
११. डॉ. नि.आ. वक्काणी आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, नागपूर, १९६५
१२. डॉ. शरद कोलारकर आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, नागपूर, २००३
१३. भगवतीप्रसाद मिश्र भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम मे चंद्रपूर, १९८६
१४. अ) विमल भालेराव स्त्रियांची आत्मचरित्रे एक अभ्यास, नागपूर १९८६
ब) प्रा. मीर इसहाक शेख लक्ष्मीबाई टिळकांची स्मृति चित्रे — एक चिंतन, पुणे १९९७
१५. कुमारी सुभद्राबाई चौव्हाण संकलन ग्रंथ

महात्मा गांधी के आर्थिक विचार

प्रा. डॉ. रफिक. शेख

एस.एस.एन.जे महाविद्यालय देवली वर्धा.

प्रास्ताविक :

गांधीजी के अनुसार भारत एवं विश्व का आर्थिक रूप ऐसा होना चाहिए जिसके अन्तर्गत कोई भी व्यक्ति भोजन एवं कपड़े से वंचित न हो। दूसरे शब्दों में प्रत्येक व्यक्ति को कार्य करने का अवसर प्राप्त होना चाहिए ताकि वह दो समय की आजीविका स्वाभिमान से पूरा कर सके और इस आदर्श को तभी प्राप्त किया जा सकता है, जबकि मूलभूत आवश्यकताओं के उत्पादन के साधन जन समुदाय के नियंत्रण में हो। उन्हें सब कुछ वैसे ही मिलना चाहिए जैसे कि प्रकृति प्रदत्त हवा और पानी। उन पर किसी प्रकार की निरंकुशता किसी, भी राष्ट्र व्यक्ति या समुदाय के द्वारा अन्याय होगा परंतु इस सिद्धांत का उल्लंघन करने का ही परिणाम सर्वत्र दिखाई देता है।

गांधीवादी आर्थिक चिन्तन में सर्वाधिक महत्व स्वरोजगार में लगे उत्पादकों किसानों और कारीगरों को दिया गया, यह वह वर्ग था जो अपनी मूलभूत आवश्यकताएँ पूरी करने के लिए उत्पादन किया करता था न कि, धन संचय के उद्देश्य से। गांधीजीने देखा कि, भारत की गरीबी मूलतः ग्रामिण अर्थव्यवस्था की उपेक्षा और जबरन थोपी गई बेकारी का परिणाम है। यह बेकारी कुल मांग में गिरावट आने के कारण नहीं है बल्कि इसका संरचनात्मक ढांचा ही ऐसा है। अर्थव्यवस्था की नए सिरे से संरचना ही इनका उपचार कर सकती है। उन्होंने सुझाया कि, उद्योगों को ग्रामों में फैला दिया जाए और एक व्यवहारिक ग्रामीण अर्थशास्त्र की रचना की जाए। गांधीजी आर्थिक प्रगति को मात्र प्रति व्यक्ति औसत आय से नहीं आंकते थे। आर्थिक प्रगति के संमन्ध में उनकी धारणा अंशतः आर्थिक अंशतः नैतिक व अंशतः संश्लिष्ट थी। उनके लिये नैतिकता से अलग कोई अर्थशास्त्र नहीं हो सकता। यदि तकनीक और उत्पादन क्षमता के व्यापक विस्तार तथा अधिक सामाजिक न्याय एवं पर्यावरण के न्यूनतम विनाश के लिए आर्थिक प्रगति की दर में कमी भी लानी पड़े तो उन्हें खुशी से स्वीकार था।¹

आदर्श अर्थशास्त्र :

गांधीजी के विचार में भारत ही क्यों सारी दुनिया का आर्थिक गठन ऐसा होना चाहिए कि उसमें किसी को रोटी—कपड़े की तंगी न रहे। दूसरे शब्दों में प्रत्येक व्यक्ति को अपने जीवन — निर्वाह के लिए पर्याप्त काम उपलब्ध होना चाहिए।

यह आदर्श सर्वत्र तभी प्राप्त किया जा सकता है जब जीवन की बुनियादी आवश्यकताओं के उत्पादन के साधन आम जनता के नियंत्रण में हो। ये उसी प्रकार सबको मुक्त रूप से उपलब्ध होने चाहिए जिस प्रकार ईश्वर की दी हुई वायु और जल है अथवा होने चाहिए इन्हें दूसरों के शोषण का अवैध साधन नहीं बनाया जाना चाहिए। किसी भी देश राष्ट्र अथवा व्यक्ति समुह द्वारा इन पर एकाधिकार करना अनुचित है। इस सिद्धांत की अवहेलना आज केवल इसी देश की समस्या नहीं बल्कि दुनिया के अन्य भागों की दरिद्रता का भी कारण है।

सच्चा अर्थशास्त्र कभी उच्चतम नैतिक मानकों का विरोधी नहीं होता, सामाजिक न्याय सुनिश्चित करता है दुर्बलतम व्यक्तियों सहित सबकी भलाई को बढ़ावा देता है और सही जिदंगी जीने के लिए अपरिहार्य होता है।

आर्थिक समानता :

बुद्धि और अवसर की भी असमानता हमेशा बनी रहती है। नदी के किनारे पर रहने वाले व्यक्ति को शुष्क मरूस्थल में रहनेवाले व्यक्ति की तुलना में फसल उगाने की निश्चित रूप से अधिक सुविधा है। लेकिन इस तरह की समानताएँ स्पष्ट रूपसे विद्यमान हैं, तो बुनियादी समानताएँ भी उसी प्रकार परिलक्षित हैं। आर्थिक समानता से गांधीजी का आशय यह नहीं था कि, सब आदमियों के पास बिल्कुल एक बराबर पैसा होगा। इसका आशय केवल यह है कि, प्रत्येक व्यक्ति के पास अपनी जरूरतों के लायक पैसा होना चाहिए। आर्थिक समानता का वास्तविक अर्थ है की, 'प्रत्येक को उसकी आवश्यकता के अनुसार' जैसे अगर अकेला आदमी भी उतने पैसे की मांग करे जितना कि, चार बच्चों वाला विवाहीत व्यक्ति तो आर्थिक समानता का उल्लंघन होगा।

असमता का निवारण :

गांधीजी के अनुसार, सबको समान अवसर दिये जाए तो हर व्यक्ति की आध्यात्मिक उन्नति की एक जैसी संभावना होगी। प्रत्येक व्यक्ति को संतुलित भोजन, रहने को ठीक — ठाक मकान, अपने बच्चों की शिक्षा के लिए सुविधाएँ और पर्याप्त व्यवस्था उपलब्ध होनी चाहिये। मेरी योजना के तहत राज्य का कर्तव्य होगा कि, वह जनता की इच्छा को कार्यान्वित करे, यह नहीं कि जनता पर हुकुम चलाए या उससे बलपूर्वक अपनी इच्छा का पालन कराए। मैं घृणा के स्थान पर प्रेम की शक्तियों का इस्तेमाल करते हुए लोगों को अपने दृष्टिकोण से सहमत करूंगा और इस प्रकार अहिंसा के जरिए आर्थिक समानता लाऊंगा। मैं तब तक प्रतीक्षा नहीं करूंगा जब तक कि, सारा समाज मेरे दृष्टिकोण से सहमत न हो जाए। बल्कि मैं तत्काल अपने से शुरूआत कर दूंगा। यह विचार गांधी के असमता के निवारण की साक्ष्य देते हैं।

समान वितरण का सिद्धांत :

गांधीजी कहते हैं, हम अपनी राष्ट्रीय शक्ति को संगठित करना चाहते हैं। यह उत्पादन की सर्वोत्तम विधि को ही नहीं, बल्कि उत्पादन और वितरण दोनों की अपनाकर ही किया जा सकता है। भारत को मुट्ठी भर लोगों के हाथों में पूंजी के केंद्रीकरण की जरूरत नहीं है, बल्कि उसके इस प्रकार वितरण की जरूरत है कि। १९०० मील लंबे और १५०० मील चौड़े इस देश के साठे सात लाख गांवों को सहज सुविधा प्राप्त हो सके। मेरा आदर्श समान वितरण है, पर जहाँ तक मैं देख पाता हूँ इसे इसीलिये करना संभव नहीं है। इसलिये गांधीजी न्यायोचित वितरण का प्रयास करते रहे। समान वितरण का वास्तविक निहितार्थ यह है कि प्रत्येक के पास अपनी सभी स्वभाविक आवश्यकताओं की पूर्ति के साधन हो, और बस इससे अधिक कुछ न हो। उदाहरण के लिए अगर किसी आदमी का हाजमा कमजोर है, और उसे पेट भरने के लिए सिर्फ आधा पाव आटा चाहिए और दूसरे आदमी को आधा सेर चाहिए तो दोनों को अपनी — अपनी जरूरतों के मुताबिक आटा उपलब्ध होना चाहिए।^१

संरक्षता ट्रस्टी शिप का सिद्धांत :

गांधीजी के आर्थिक चिन्तन में यह सिद्धांत महत्वपूर्ण है। यह वर्तमान आर्थिक विषमता के दुष्परिणामों को दूर करने का अहिंसक तरिका है। गांधीजी व्यक्तिगत सम्पत्ति का अन्त चाहते थे लेकिन व्यक्ति को अपनी सम्पत्ति से वंचित करने के लिए वे मार्क्सवादी क्रांति के पक्षपाती नहीं थे। सत्य और अहिंसा द्वारा हृदय परिवर्तन उनका प्रमुख अस्त्र था। उन्होंने कहा कि यदि किसी व्यक्ति को उत्तराधिकार में भारी सम्पत्ति मिली है, अथवा किसी ने व्यापार उद्योगसे भारी मात्रा में धन एकत्र किया है तो यह सम्पूर्ण सम्पत्ति वास्तव में उस व्यक्ति की, न होकर सारे समाज की है। अतः यह उचित होगा कि जिस व्यक्ति ने सम्पत्ति का संचय किया है। वह स्वयं को समाप्ति का स्वामी न समझकर ट्रस्टी समझे। समाप्ति उसके पास रहे वह अपनी व्यक्तिगत आवश्यकताओं

के लिए उसमें से वाजिब खर्च करे और अतिरिक्त सम्पत्ति को समाज की धरोहर समझे जिसका उपयोग समाज के लिये ही होना चाहिये । सम्मानपूर्वक जीवन व्यतीत करने के लिए आवश्यक सम्पत्ति पर ही व्यक्ति अपना अधिकार समझे और धन का शेष भाग संपूर्ण राष्ट्र का मानते हुए सभी के कल्याण पर खर्च करने को हृदय से तत्पर रहे।^३

तीन बुनियादी आपश्यकताएँ :

हमारी तीन बुनियादी जरूरतों में स्थानीय लोगों की भागीदारी पर आवश्यक है। इसके बिना इस जरूरतों को पूरा करना लगभग असंभव है। हमारी आजादी के बाद हम गाँवों में साफ और सुरक्षित पेयजल उपलब्ध नहीं करा सके हैं। स्वास्थ्य और शिक्षा के सम्बन्ध में भी यही दशा है । सरकार पर निर्भर रहने की अपेक्षा यदि हम अपनी लोक शक्ति को पहचान ले तो आपस में मिलजुलकर इन समस्याओं को हल कर सकते हैं। कार्यक्षेत्रों में से कुछ प्रत्यक्ष अनुभवों के आधार पर उनके उदाहरण प्रस्तुत हुए हैं जिस से यह प्रमाणित होता है कि इन क्षेत्रों में स्वैच्छिक संस्थाओं तथा ग्रामीण लोगों की भागीदारी से उत्साहवर्धक परिणाम निकलते हैं।^४

निष्कर्ष :

आजादी के बाद देश के आधुनिकीकरण से जहाँ उपभोगवादी संस्कृति का विकास हुआ है, वहीं महानगरों में जीवन का अलगीकरण भी हुआ है। मनुष्य से मनुष्य की पहचान समाप्त हुई है। दसियों वर्ष से गगन चुम्बी इमारतों में रहने वाला आदमी अपने पड़ोस में रहने वाले आदमी से अपरिचित है। इस माहौल में आम आदमी और उसकी आदमियत शनैः—शनैः दम तोड़ रही है। महात्मा गांधीने राजनीतिक व्यवस्था आर्थिक विकेन्द्रीकरण अर्थात् स्वदेशी और ट्रस्टी शिप के आधार पर विकसित अर्थव्यवस्था के सृजन करने का जो विचार दिया था, आज उनका यह विचार कितना यथायोग्य है, यह सिद्ध होता है।

संदर्भ ग्रंथ सूचि :

१. प्रो. मधुसूदन त्रिपाठी, डॉ. आदर्श कुमार त्रिपाठी, महात्मा गांधी का शिक्षा दर्शन, औमेगा पब्लिकेशन्स प्र. सं. पृ. ८५ — ९३
२. आर. के. प्रभु, यु.आर.राव, महात्मा गांधी के विचार, नेशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया प्रथम
३. संस्करण १९९४, पृ. २८०—२८४
४. प्रा. मधुसूदन त्रिपाठी, ? वही पूर्वीक पृ. ८६
५. के. डी. गंगाडे, गांधीजीके आदर्श और ग्रामीण विकास, राधा पब्लिकेशन्स, प्रथम संस्करण, नई दिल्ली. पृ. ८४

स्त्री अस्मितेचा पुरस्कार करणारी विचारसरणी : स्त्रीवाद

प्रा. महेंद्र झलके

स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय राहेणा त.आर्वी, जि.वर्धा.

साहित्यामध्ये समाजाचे प्रतिबिंब पडलेले असते. लेखक ज्या कालखंडात लेखन करतो त्या कालखंडातील समाजाचे दर्शन आपल्या कलाकृतीत मांडण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून काही वाङ्मय प्रकार विशिष्ट कालखंडात अत्यंत लोकप्रिय होतात. त्या काळातील सामाजिक परिस्थिती अशी असते की ती त्या वाङ्मय प्रकाराच्या लोकप्रियतेला सतत चालना देत राहते. मराठी साहित्याच्या जडणघडणीच्या काळात कविता आणि कांदबरी हा वाङ्मयप्रकार मोठ्या प्रमाणात लोकप्रिय होता. आज मनोरंजनाची साधने आपल्या समाजात आहेत. ती १८८० ते १९२० याकाळात नव्हती. त्यामुळे कांदबरी वाङ्मयप्रकाराला विशेष महत्व प्राप्त झाले. १९४५ ते १९६० नंतरच्या काळात कथा या वाङ्मयप्रकाराला लोकप्रियता मिळाली. १९७० नंतर आत्मचरित्र हा वाङ्मयप्रकार बहरू लागला. त्याने मराठी साहित्यात स्वतःचे स्थान निर्माण केले.

काळ आणि साहित्य यांचे अनेक अंगानी एकदुसऱ्याशी नाते गुंफत गेलेले असतात. विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत नवी विचारसरणी जन्म घेवून त्या काळातील घडलेल्या घटनांचा परामर्श त्यात दिसून येतो या घटना विचार प्रणालीची जडणघडण करत असतात. अशा विचार सरणीतून साहित्याची निर्मिती होत असते. अशा काही घटनांचा मराठी साहित्यावर परिणाम झालेला आहे. त्यात प्रामुख्याने मार्क्सवाद वस्त्रीवाद या दोन विचारप्रणाली महत्वाच्या आहेत. या दोन्ही विचारप्रणालींनी मराठी लेखकांना साहित्य निर्मितीचे स्रोत पुरविले आहेत. त्यातूनच मार्क्सवाद आणि स्त्रीवाद या विचारांची भर मराठी साहित्यात बऱ्याच प्रमाणात निर्माण झालेले दिसते.

मराठी वाङ्मयातील स्त्रीवादाचा विचार करतांना सर्वप्रथम स्त्रीवाद म्हणजे काय ? हे समजून घेणे आवश्यक ठरले. या प्ररूपप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना कायम दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळालेली आहे. तिला व्यक्ती न मानता एक अबला, अपत्य निर्मितीकरिता जन्माला आलेली मादी, उपभोगाची दासी याच दृष्टीने पाहिले गेले. मुलगा हा वंशाचा दिवा असतो असे मानले गेल्याने मुलींना म्हणजेच स्त्रियांना कायम गौणत्व देण्यात आले. अशा परंपरेने शोषित, पीडित स्त्रीला आपल्या अस्तित्वाची जाणीव होणे, मी कोण आहे, माझे हक्क, अधिकार काय आहेत? माझे समाजातील स्थान कोणते ? या प्रश्नांचे इहवादी, बुद्धिप्रामाण्यवादी उत्तर गवसणे म्हणजे स्त्रीवाद होय. स्त्रीवाद स्त्रीला तिच्या स्वत्वाची, तिच्या माणूसपणाची जाणीव करून देतो. एक व्यक्ती म्हणून आपल्यालाही एक मत, एक मूल्य आहे याची जाणीव तिला स्त्रीवाद देतो. या पुरुषप्रधान संस्कृतीत पुरुषांच्या बरोबरीने जगण्याचा अधिकार, स्त्रीपणाची बंधने झुगारून समान न्याय, समान हक्क समान संधी प्राप्त करण्याचे सत्य स्त्रियांना या स्त्रीवादातून गवसले आहे.

१९ व्या शतकात पाश्चात्य देशांमध्ये स्त्रीवादाची चळवळ अत्यंत जोरदारपणे सुरू झाली त्या आधी इ.स. १६७४ मध्ये मागरिट ब्रेटननने सर्वात प्रथम मेरीलॅंड विधानसभेत स्त्रियांना मतांचा अधिकार मिळण्याची मागणी केली. त्यानंतर इंग्लंड, अमेरिका, फ्रांस, कॅनडा इ. देशांमध्ये स्त्रियांनी आपल्या अधिकारांच्या प्राप्तीकरिता आवाज उठविला. स्त्रियांच्या ययया चळवळीचे प्रतिबिंब पाश्चात्य साहित्यातून उमटलेले दिसते. साधारणतः १९७५ पासून मराठी साहित्यात 'स्त्रीवादी साहित्य' ही संकल्पना रूढ होवू लागली आणि एका अभिनिवेष्टातून स्त्रीमुक्तीचा उद्धार करणारे साहित्य लिहिले जाऊ लागले कारण या काळात स्त्रियांची अधिकाराची जाणीव अधिक सजग

झाली. संघटनात्मक पातळीवर आपल्या हक्कांकरिता संघर्ष सुरू केला व एक राजकीय भूमिका घेवून आपली लेखणी उगारली. या काळात निर्माण झालेले स्त्रीवादी साहित्य केवळ स्त्रियांच्या दुय्यमतेचे चित्रण करून थांबले नाही, तर पुरुषसत्ताक पध्दतीला नकार देण्याचे धारिष्ट्यही दाखवू लागले.

भारतीय विचारामध्ये विशेषतः महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या उत्थानाकरिता व त्यांच्या विकासासाठी कार्य करणाऱ्यांची एक थोर परंपरा निर्माण झाल्याचे दिसून येते. लोकहितवादी फुले, आगरकर यांनी यामध्ये पुढाकार घेवून पुरुषांनी स्त्रीला दिलेले दुय्यम स्थान आणि धर्मग्रंथांनी ते बळकट केले आहे. म्हणून फुल्यांनी धर्मग्रंथावर कडाडून हल्ला केला. आगरकरांनी 'सुधारक' या वृत्तपत्रातून स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे समान अधिकार द्यावेत, असेत मत मांडले. महत्मा गांधींनी घराबाहेर एक व्यापक ध्येय निर्माण करून दिले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे अधिकार दिले. ताराबाई शिंदे या मराठीतील पहिल्या स्त्रीवादी लेखिका असल्याने अनेकांनी मान्य केले आहे. ताराबाईंच्या लेखनावर फुल्यांच्या विचारांचा प्रभाव दिसून येतो. 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथातून त्यांनी तत्कालीन रूढी, परंपरा व पुरुषप्रधानतेची उदाहरणे देवून कठोर टिका केलेली आहे. महाराष्ट्रामध्ये स्त्रियांच्या विकासाचे प्रयत्न त्यामुळे निश्चितच महत्वाचे ठरले. परंतु याची खरी चर्चा पाश्चात्य देशात मोठ्या प्रमाणवर झालेली दिसून येते त्यांनी आधुनिक ज्ञानशाखांचा आधार घेवून स्त्रीवादाची शास्त्रीय मांडणी केली. त्यामुळे स्त्रीवादी समीक्षेची खरी उभारणी पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये झाली.

मराठी साहित्याच्या प्रांतात काशीबाई कानिटकर, लक्ष्मीबाई टिळक, रमाबाई रानडे, आनंदीबाई शिर्के, ताराबाई शिंदे इ. लेखिका आपल्या साहित्यातून स्त्रीजाणीवा व्यक्त करित असल्या तरी मराठीत स्त्रीवादाची खरी मुहुर्तमेढ विभावरी शिरूरकर ऊर्फ मालतीबाई बेडेकर यांनी रोवली. १९३३ साली त्यांचा 'केळ्यांचे निःश्वास' हा कथासंग्रह प्रसिध्द झाला आणि मराठी साहित्य विश्वात खळबळ उडाली. स्त्रियांच्या मनातील ताणतणावांना चित्रित करणाऱ्या आपल्या कथांमधून विभावरी शिरूरकरांनी स्त्रियांना दास्यत्वात अडकविणाऱ्या प्रथा-परंपरांवर जोरदार प्रहार केले. अनुरूप स्वजातीय मुलगा मिळत नसेल तर परजातीय मुलाशी लग्न करण्याची तयारी दर्शविणारी तत्कालीन समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने बंडखोर नायिका शिरूरकरांनी चितारली. स्त्रियांचे भावविश्व, त्यांची स्वप्ने, त्यांच्यावरील मानसिक दडपण या सर्व गोष्टींचे मनोविश्लेषणात्मक दर्शन शिरूरकरांनी आपल्या साहित्यातून घडविले. मराठी वाङ्मयाच्या प्रांतात स्त्रीवाद विकसित आधीच विभावरी शिरूरकरांनी मराठी साहित्यात स्त्रीवादी साहित्याची सुरुवात ठरते.

मराठीत दुर्गा भागवत, इरावती कर्वे, कमल देसाई, सुमतीबाई देशपांडे, कमल पाध्ये, हंसा वाडकर, माधवी देसाई यांनी स्त्रियांच्या व्यथावेदनांना आपल्या साहित्यातून चित्रित केले आहे. या लेखिकांच्या स्त्रीप्रधान, साहित्यातून स्त्रियांचे मन, लग्न, बालविवाह, विधवाविवाह, पुनर्विवाह, परितक्ता, नवऱ्याचा जुलूम, नवऱ्याचे विवाहबद्द संबंध, सासूरवास, माहेरच्या आठवणी या भावनांना विशेष स्थान प्राप्त झालेले आहे. स्त्रीस्वातंत्र्याचा सरळसरळ पुरस्कार करणाऱ्या मेघना पेठे या सुध्दा एक महत्वाच्या स्त्रीवादी कथा लेखिका आहेत. स्त्री-पुरुष संबंधांच्या बदलत्या जाणिवांचा आविष्कार अतिशय सरळ व स्पष्टपणे आपल्या कथा, कादंबऱ्यांमधून मेघना पेठे यांनी घडविला आहे. त्यांच्या कथेची निवेदिका मनाच्या व शरीराच्या गरजा निःसंकोचपणे मान्य करते. मनाच्या व शरीराच्या गरजा पूर्ण करण्याकरिता लग्न बंधनात न अडकता एखादा पुरुष मिळाला तर हरकत नाही असे तिला मान्य असते. पुरुषाला जशी स्त्रीशरीराची गरज असते तशीच स्त्रीलासुध्दा पुरुषांच्या शरीराची गरज भासणे नैसर्गिक असल्याचे वास्तवपूर्ण चित्रण मेघना पेठे यांच्या कथांच्या निवेदिकांच्या माध्यमातून आलेले आहे. मेघना पेठे यांच्या निवेदिकांच्या माध्यमातून

आलेले आहे. मेघना पेठे यांच्या 'आंधळाच्या गायी', 'हंस अकेल' या कथासंग्रहान व 'नातिचरामी' या कादंबरीतून त्यांच्या लेखनामागील आधुनिक स्त्रीवादी दृष्टी स्पष्टपणे जाणवते. या दृष्टीने गौरी देशपांडे या एक महत्वाच्या स्त्रीवादी लेखिका ठरतात गौरी देशपांडे यांच्या नायिका एक व्यक्ती म्हणून जगण्याची धडपड करतांना दिसतात. स्त्रीच्या सगळ्या व्यथा वेदनांचे मूळ लग्न व्यवस्थेत असल्याचे जाणवल्यामुळे त्या संपूर्ण लग्न व्यवस्थेचीच टिंगल उडवितांना दिसतात. पारंपारिक लग्नव्यवस्थेमुळे स्त्रीस्वातंत्र्याच्या आड येणाऱ्या व्यवस्था परिवर्तनाची मागणी त्यांच्या कथा—कादंबऱ्यांमधील पात्रे करतांना दिसतात. गौरी देशपांडे यांची साहित्य दृष्टी सर्व समावेशक व सर्वस्पर्शी असून त्यांच्या कथांमधून प्रथम पुरुषी स्वगत असल्यामुळे तसेच निवेदनात्मकतेमुळे त्यांच्या कथेतील पात्रांच्या मध्यमातून लेखिका स्वतःचे अनुभवच सांगत असल्याची जाणीव होते. प्रिया तेंदूलकर, सानिया, आशा बगे, प्रतिमा इंगोले, सुमिती आपुळे, विजया राजाध्यक्ष, कविता महाजन इ. या प्रवाहात लेखन करणाऱ्या महत्वाच्या लेखिका आहेत.

स्त्रीवाद ही एक मानवी संबंधांची मुळापासून वेध घेणारी राजकीय विचारप्रणाली आहे. स्वातंत्र्य समानता व बंधुता यामूल्यांवर आधारित नवसमाज निर्मितीच्या आड येणारी शोषणाची कारणे, शोषणारी आणि स्त्री अस्मितेची पुरस्कार करणाऱ्या नव्या पर्यायाची मांडणी करणारे हे स्त्रीवादाचे स्वरूप आहे. मात्र ही विचारसरणी एकरेषीय नाही तर अनेक विचार प्रवाहाला सामावून घेणाऱ्या विविध आंतरवर्तुळाचे ते एक घट्ट वर्तुळ आहे. कला—साहित्याच्या संदर्भात स्त्रीवादी जाणिवांचे स्वरूप तपासून पाहतांना स्त्रीची जैविक वैशिष्ट्ये, सामाजिक—धार्मिक संदर्भातील ऐतिहासिक परिवर्तनाचे स्वातंत्र्याचा तात्विक कल्पनांचा प्रभाव यांच्या आधी विचार करावा लागतो. त्यासाठी जागतिक पातळीवर आणि भारतीय संदर्भात संकल्पना व चळवळी उत्क्रांत होत गेल्या.

भारतीय संदर्भात स्त्रीवादाचा विचार करतांना हिंदू धर्म आणि संस्कृती अपरिहार्यपणे विचारात घ्यावी लागते. भारतीय धर्मसंस्कृतीचे गोडवे गाणारी परंपरा स्त्रीच्या उदात्तीकरणाची प्रक्रिया समाजमनावर अशा पद्धतीने रूजवते की त्यामागचे सापळे खुद जिच्याही लक्षात येत नाहीत. भारतात व्यक्तीची ओळख कायम लिंग—वर्ण—जात या अधिष्ठानावरून ठरवली जाते. इथल्या संस्कृतीतील पुरुषार्थ कल्पनातिला वगळूनच मांडली गेली. स्मृतीग्रंथांनी स्त्रीचे स्वातंत्र्य कधीच मान्य केले नाही. ब्रम्ह आणि माया, पुरुष आणि प्रकृती या जोड्यांमधील स्त्रीचे सर्वाधिक मदत करणाऱ्या संस्था आहेत. या दोन बाबींनी संबंध स्त्री—विश्वाला अशा एका गाढ संमोहनात ढकलून दिले आहे, की ते नष्ट होण्यासाठी शतकानुशतके वाट पाहावी लागली आहे. पण अजूनही ते संमोहन पूर्णपणे लयाला गेल्याचे दृष्टीतपत्तीस येत नाही. पिता आणि पुत्र हे कायमचे तिचे रक्षणकर्ते असल्याचे हया संस्कृतीने समाजमनावर ठसविले आहे. आणि तिचे संपूर्ण जीवन पुरुषत्वेच्या आधीन करून टाकले आहे. भारतीय स्त्रीवादाचे संकल्पन करताना हया सर्वच बाबी विरुद्ध संघर्ष करावा लागतो. आपल्या विचार कोषातल्या या सर्व बाबींवर कुठाराघात केल्याशिवाय नवे संकल्पन आपल्याला करता येणार नाही. अजूनही भारतीय स्त्री अंधारात चाचपडताना दिसते आहे. अर्थार्जनाचे मार्ग खुले होऊनही कुटूंबातले तिचे दुय्यमत्व संपलेले नाही. आजही इथली स्त्री हुंडाबळी आहे. पुरुषांच्या वासनेची बळी आहे. मतदानाचा अधिकार असला तरी राजकीय निर्णय प्रक्रियेतला तिचा वाटा असून नसल्यासारखाच आहे. जागतिकीकरणानंतर आज ती केवळ एक वस्तू म्हणून उपभोगाचे साधन म्हणून उरली आहे. 'माणूस' म्हणून तिचे अस्तित्व प्रश्नार्थक करून टाकले आहे. या संदर्भाचा विचार केल्याशिवाय स्त्रीवादाला पुढे जाता येणार नाही.

आपल्या 'स्व'ची अथवा 'अहम्' ची जडणघडण जशी झाली आहे. याचा शोध घेण्यापासून ते आंतरराष्ट्रीय राजकारणापर्यंत स्त्रीवादाला सर्वस्पर्शी होणे आवश्यक आहे. अशी स्त्री वादाची भूमिका आहे. स्त्रीवादी जाणीव ही एकाच प्रकारची नसते तर इतिहासाच्या भिन्न—भिन्न

दृश्यांवर विविध परिक्षेत्रातून स्त्रीवादी भान निर्माण होतो. उदारमतवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी, आधुनिक, आधुनिकेतर अशा अनेक विचारप्रणालीमध्ये स्वतःच्या 'स्व' ची मोलाची भर घालून स्त्रीवादी भान स्त्री-पुरुष विषमतेच्या प्रश्नांची मीमांसा करणे, म्हणूनच काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादाची भिन्न रूपे दिसतात. अनेकदा त्यांच्यामध्ये परस्पर विरोधेही जाणवते. स्त्री मुक्ती चळवळीतील नेत्या व अभ्यासक डॉ. छाया दातार लिहितात की, "अनेक स्त्रीवादी विचारप्रवाह हे या दोन टोकातील काही संकल्पनांचे रसायन करूनच मांडणी करीत असतात आणि हिरीरिने वादविवाद करतात. या तात्त्विक वादावरच त्यांची राजकीय पावलेही अवलंबून असतात. हे वादही महत्वाचे असतात. कारण त्यामुळे स्वतःच्या भूमिकेला पुन्हा-पुन्हा तपासून पाहता येते. थोडी लवचिकता दाखवून बदल करता येतात की, जी चळवळ पुढे जाण्यासाठी आवश्यक असतात. परंतु ही शिकण्याची भूमिका न घेता चिरबंदी भूमिका घेण्यात आली आणि अधिक मूठभर असणाऱ्या स्त्रीमुक्तीवाल्या स्त्रियांची विभागणी झाली तर गोंधळाचे वातावरण निर्माण होऊन सत्तास्थानाशी झुंज देणे कठीण जाते. शेवटी परिवर्तनासाठी संघर्ष करणे वेगवेगळ्या पातळीवर व जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये आवश्यक असणार आहे. 'महिला सक्षमीकरण' हा विश्वव्यापी विषय आहे. १९९५ ला बिजिंग येथे 'जागतिक महिला परिषद' झाली त्यात महिलांसाठी कृती कार्यक्रमाचे व्यासपीठ निर्माण झाले. "जागतिक बँकेने आपल्या 'स्रोतपुस्तिका २००७' मध्ये सक्षमीकरण म्हणजे गरिबांकडील उपलब्ध साधन आणि क्षमतांचा त्यांना त्यांच्या आयुष्याशी निगडित संस्थांमध्ये सहभागी होणे, त्यांच्याशी वाटाघाटी करणे, त्यांच्यावर प्रभाव टाकणे नियंत्रण राखणे आणि त्यांच्या जबाबदार घराण्याच्या दृष्टीने विचार करणे." समाजविज्ञानाच्या आणि मानवशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात अशा समस्यांना जागा दिली जाऊ लागली. १९६० आणि १९७० या दोन दशकांच्या काळात नव्या-नव्या विचारांसह स्त्रीवादाने सुध्दा सामाजिक परिवर्तन शक्य आहे. या विश्वासाने आपली पावले उचलली. हया काळातील स्त्रीवादी विचारवंत भिन्न-भिन्न विचारसारणीतून आपल्या भूमिका मांडत असल्यातरी स्त्रियांच्या दडपणुकीची कारणे समजावून घेताना एक आमुलाग्र सामाजिक बदलाच्या दिशेने मार्गदर्शन करण्याची आशाही बाळगत होते. आताच्या काळातया सर्व प्रयत्नांकडे अति व्यापक वैश्विक म्हणजेच वर्चस्ववादी शिकका मारण्याची फॅशन आली आहे. आणि जणुकाही १९७० ते १९९० या वीस वर्षांच्या काळात अभिव्यक्ती होणार. स्त्रीवाद म्हणजे कधीही भरून न येणारी खोल दरीच आहे. असे भासविले जात आहे. स्त्रीवादी विचारातील वंश आणि जातीविषयक जो पूर्वग्रह दिसतो, त्या संदर्भात झालेली समीक्षा झाल्यानंतर स्त्रीवादी सिध्दांताला खऱ्या अर्थाने वैश्विक दिशा प्राप्त होवू शकले.

सारांश :- अन्यायी व वर्चस्ववादी पुरुषीसमाज व्यवस्थेला स्पष्टपणे नकार देऊन समताधिष्ठित समाजव्यवस्थेचा आग्रह धरणारे व विद्राही भूमिका स्वीकारणारे साहित्य हे खऱ्या अर्थाने स्त्रीवादी साहित्य ठरते. स्त्रीलेखिकांबरोबरच अनेक पुरुषलेखकांनीही स्त्रीवादी जाणीवांना अतिशय समर्थपणे चितारले आहे. स्त्रीवादी वाङ्मयविचार हा पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून कार्य करणारी स्त्री आपल्याला अबला. उपभोगाची दासी या दृष्टीने पाहिले जाऊ नये तर एक स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त व्हावे, समताधिष्ठित समाजव्यवस्था असावी व त्यात तीला पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान प्राप्त व्हावे हीच अपेक्षा करत आहे. अर्थात आधुनिक काळात स्त्रियांच्या समस्या दूर न होता त्यांचे स्वरूप बदलत आहे, ते अधिक गुंतागुंतीचे होत आहे. स्त्रिया जसजश्या अधिक लिहित्या होतील तसतश्या या समस्या, प्रश्न वाङ्मयातून अधिक प्रभावीपणे व्यक्त होत राहतील.

संदर्भग्रंथ :-

- १) स्त्रीवाद : एक दृष्टिक्षेप — संपा. अरूणा सबाने
- २) स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरूप आणि उपयोजन — अश्विनी धोंगडे
- ३) भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद, स्त्रीवादी समीक्षा आणि उपयोजन — डॉ. शोभा नाईक
- ४) सौंदर्यमीमांसा : रा. भा. पाटणकर
- ५) भारतीय सामाजिक समस्या : डॉ. प्रदीप आगलावे
- ६) स्त्रीवादी : संपा. सुमती लांडे/श्रुती तांबे.

महिला आणि कौटुंबिक अत्याचार

डॉ. मधुकर वि. नंदनवार

भिवापूर महाविद्यालय भिवापूर

सारांश

प्राचीन काळापासून चालत आलेली भारतीय संस्कृतीने कित्येकाचे आघात होऊनही आपला परंपरागत वारसा जपला आहे. मानव समाजशिल प्राणी असून तो बुद्धीजिवी प्राणी आहे. तो आपले कौटुंबिक जीवन जगताना स्वतःचे अस्तित्व व आपली सामाजिक भूमिका पार पाडताना दिसतो. समाज व्यवस्थेत वावरत असताना या देशातील आपली सामाजिक रचना, त्यात येणाऱ्या विविध प्रकारच्या रूढी, परंपरा, चालीरिती, बुरसटलेली माणसिकता यांचा विचार करताना स्त्रिया या पूर्वीपासून आजही सुरक्षित असताना दिसत नाही. महिलांवरील अत्याचार पूर्वीपासून आजही होतांना दिसत आहेत. राष्ट्रविकासात स्त्रियांचे स्थान महत्वपूर्ण असूनही स्त्रियांना उपेक्षित जीवन जगावे लागत आहे. 'महिला म्हणजे एक दासी', महिला म्हणजे 'चूल आणि मूल' अशा हिन भावनेच्या भूमिकेतून स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कित्येक वर्षे चालत होता. वर्षानुवर्षापासून स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टी दुय्यम स्वरूपाची आहे. महिला किंवा स्त्री एक भोगवस्तू आहे तिला पुरुषापेक्षा दुय्यम स्थान आहे म्हणून समाजव्यवस्थेने तिच्याकडे आजतागायत बघितले असल्यामुळे स्त्रियांवरील अत्याचार होत आहेत. याला कारणीभूत समाजव्यवस्था व शासनव्यवस्था आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. १९५०-७० च्या कालखंडात महिलांकडे केवळ मदतकार्य या भावनेतून विविध संघटनेकडून व शासकीय यंत्रणेकडून महिलांकरिता कार्यक्रम आखले जायचे. स्त्री ही केवळ एक माता व पत्नी हाच स्त्रियांचा दर्जा होता. भारतीय समाज व्यवस्थेमुळे भारतात स्त्रियांना नेहमीच गौण स्थान देण्यात आले होते. इतिहासाचा आढावा घेतल्यास वैदिक काळात काही अपवाद सोडल्यास सर्वच काळात स्त्रियांची मानहानी व स्त्रियांवर अत्याचार झाल्याचे दिसून येते. आजच्या आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या काळातही स्त्रियांवरील अन्याय व अत्याचार कमी झालेले दिसत नाही. त्या अनुसंगाने या लेखात घेतलेला आढावा.

प्रस्तावना:—महिलांवरील अत्याचाराचा विचार केल्यास असे दिसते की, पुरुष वर्गाची मानसिकता व सामाजिक दडपणामुळे स्त्रियांतील आत्मविश्वास क्षीण करून तिला गुलाम ठेवण्याचे प्रयत्न केले जातात. हीच भावना लक्ष्यात घेऊन १९७५ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून घोषित केले. तेव्हापासून १९७५ ते १९८५ च्या दशकात सर्वप्रथम स्त्रियांना केंद्रस्थानी ठेऊन महिलांचा एक व्यक्ती व समाजाचा घटक म्हणून जगात विचार सुरु झाला. पुढे ८ मार्च हा 'जागतिक महिला दिन' साजरा करण्याचे सर्वमान्य होत गेले. इथेच प्रयत्नांना पूर्णविराम न देता केंद्र व राज्यसरकारने स्त्री सबलीकरणासाठी प्रभावीपणे पाऊल उचललेले दिसून येते. असे असले तरी महिलांवरील अत्याचार रोखण्यात पूर्णपणे यश आलेले दिसून येत नाही.

राष्ट्रीय समस्या:—महिलांवरील अत्याचार ही आजच्या काळाची जागतीक समस्या झालेली दिसते. जगभरातील महिलांचा सामाजिक दर्जा हा पुरुषापेक्षा कमी आहे. "समाजात असलेले व्यक्तिचे स्थान म्हणजे त्या व्यक्तीचा समाजातील दर्जा होय" असे मानव शास्त्रज्ञ डॉ. राल्फ लिंटन म्हणतो ते योग्य वाटते. भारतात सकूण लोकसंख्येच्या पन्नास टक्के स्त्रिया आहेत. भारताचे संविधानमूलभूत हक्काच्या दृष्टिने स्त्री पुरुष समानता मान्य करते परंतु प्रत्यक्षात स्थिती पाहिल्यास आज स्त्रीयांच्या

समस्या व त्याच्यावरील अत्याचार या बाबतीत कमी होण्याऐवजी वाढत असल्याचे चित्र पाहावयास मिळते.

सामाजिक विषमता ही जात धर्म आणि लिंग या तीन घटकावर आधारित आहे. भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान संस्कृती असून या संस्कृतीत स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळत आले आहे. स्त्री ही केवळ उपभेगाची वस्तु आहे अशी पारंपरिक व प्रतिगामी मानसिकता बनली आहे. स्त्रियांना शिक्षण, सत्ता, संपत्तीचे सारे अधिकार पुरुष वर्गाने पूर्वीपासून नाकारले होते. या संस्कृतीने धार्मिक कायद्याचा आधार घेऊन स्त्रियांवर बंधने लादली असल्याचे स्पष्टपणे दिसते. सतीप्रथा, बालविवाह, हुंडाप्रथा अशा अनेक अन्यायकारक चालीरिती परंपरेने चालत आल्या आहेत.

आज महिलांवरील अत्याचार ही समाजव्यवस्थेतील व राष्ट्राची गंभीर समस्या बनलेली दिसते. २१ व्या शतकातील १९ वर्षसंपत आलेली असतानाही महिलांवरील अत्याचाराच्या परिस्थितीत बदल झालेला दिसत नाही. आणि पुरोगामित्वाचा डांगोरा पिटविणारे आम्ही आमच्यात सुधारायला तयार नाहीत. 'स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी' अशी म्हण सर्वश्रूत असताना आईची महती गायली जाते. आपल्यापैकी प्रत्येकाला आई आहे, बहीण आहे, मावशी आहे, आत्या आहे, पत्नी आहे, मुलगी आहे त्यामुळे वाईट प्रसंग वा अत्याचार आपल्याही आईबहीणीवर ओढवू शकतो याची जाणीव असूनही आपल्यापैकी अनेक लोक महिलांवर अत्याचार करतात ही अतिशय किळसवाणी व लाजीरवाणी बाब आहे. स्त्रीकडे भोगवस्तू म्हणून पाहण्याची आमची दृष्टीच माताभगीनींच्या, स्त्रियांविरुद्धच्या अत्याचारास कारणीभूत असल्याचे निदर्शनास येते.

अत्याचाराची स्थाने:—आपल्याकडे फक्त कुटुंबांमध्येच महिला व मुलींवर अत्याचार होतात असे नाही तर रस्त्यावर, चौकात, सार्वजनिक स्थळी, प्रवासात, वाहनात इत्यादी ठिकाणी महिलांची छेड काढली जाते. त्यांच्याकडे बघून विक्षिप्त व अशिलल हावभाव केले जातात. मुलींना वेगवेगळ्या प्रकारे त्रास दिला जातो, विनयभंग केला जातो, अनेकदा तर सार्वजनिक ठिकाणी महिलांनी जाऊ नये असा विचार केला जातो. जेव्हा समाज व्यवस्थेत अशा घटना घडतात तेव्हा फक्त पीडीत महिला व मुलींनीच त्याचा प्रतिकार करावा असे नव्हे तर अशा घटना किंवा प्रसंग व दृश्य बघणाऱ्या प्रत्येकाने अशा किळसवाण्या व घृणीत कृत्यांना हाणून पाडणे ही आपली प्रत्येकाची जबाबदारी आहे असे प्रत्येकाने आपल्या अंतःकरणातून जाणले पाहिजे. अशा घृणीत कृत्यांचा व घटनांचा समाजाने सामूहिक प्रतिकार केला तरच असे महिलांवरील अत्याचाराचे प्रकार हळूहळू कमी होती यात शंका नाही.

महिलांवरील होत आलेल्या अत्याचारात वाढ होतांना दिसते. अत्याचाराची समस्या दिवसेंदिवस उग्र रुप धारण करताना दिसत आहे. अत्याचार हा कौटुंबिक, शारीरिक, मानसिक व आर्थिक अशा स्वरूपाचा होत असतो.

कौटुंबिक अत्याचार:—आपल्या देशातील समाज व्यवस्थेत फार पूर्वीपासून महिलांवर अत्याचार झालेले दिसून येतात. पुराण कथेतून अनेक स्त्रियांवर अत्याचार झाल्याचे अनेक उदाहरणे रामायण, महाभारतातून दिसतात. कौटुंबिक अत्याचारात शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक व आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलांना अपमानां करणे, तिला शिवीगाळ करणे, अपत्य नसल्यामुळे हिनविणे किंवा तिला धमकावणे, त्रास देणे, मारझोड करून दुखापत करणे, जखमी करणे, स्त्रीचा आर्थिक छळ करणे, महिलेच स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता व इतर आर्थिक व्यवहारापासून व तिच्या हक्कापासून स्त्रीला वंचित करणे, तिला घराबाहेर काढणे प्रसंगी घरातून हाकलून देणे या सर्व बाबींचा महिलांच्या कौटुंबिक अत्याचारात सामान्यपणे समावेश होतो.

समाजिक जीवनात कौटुंबिक अत्याचारात पुढील प्रकारच्या अत्याचाराचा समावेश होत असतो.

शारीरिक छळ:— समाजातील स्त्रियांवर शारीरिक अत्याचार होत असतांना कुटुंबातील स्त्रियांनाही विविध प्रकारे शारीरिकछळाला बळी पडावे लागते किंवा त्यांना छळले जाते. स्त्रियांना मारहाण करणे, तोंडात मारणे, दंश करणे (चावणे) गुद्दे मारणे, ढकलणे, जोराचा धक्का मारणे(लोटणे) इतर पध्दतीने शारीरिक दुःखापत करणे, वेदना देणे, केशवपन करणे, शरीराला चटके देणे, शरिरावर डाग देणे इत्यादी बाबींचा शारीरिक अत्याचारात समावेश होतो. अशा प्रकारच्या अत्याचाराला स्त्रीला आपल्या जीवनात प्रसंगी सामोरे जावे लागते व बळी पडावे लागते.

लैंगिक अत्याचार:—समाजव्यवस्थेत सर्वात भयंकर प्रकार लैंगिक अत्याचाराचा आहे. या अत्याचारात जबरदस्तीने समागम करणे,(बलात्कार करणे) अशिलल छायाचित्र काढणे, बिभत्स कृत्य बळजबरीने करावयास लावणे, अशिलल चाळे करणे, किंवा समाजात बदनामी होईल असे अशिलल कृत्य करणे इत्यादी कृत्ये स्त्रियांच्या लैंगिक अत्याचारात येतात. अशा अत्याचाराच्या घटना दिवसागणिक घडताना दिसतात. स्त्रियांचा काही प्रसंगी जीव जाताना दिसतो.

मानसिक(तोंडी व भवनिक) अत्याचार:— स्त्रिया या जन्मतःच स्वभावाने भावनिक, हळव्या व नाजूक असतात. त्यामुळे स्त्रियांना त्यांच्या चारित्र्याविषयी संशय उत्पन्न करणे, शाब्दिक अपमान करणे, वाईट नावाने बोलाविणे, मुलगा झाला नाही म्हणून अपमानित करणे, हुंड्यासाठी अपमान करून अपशब्दात शिव्या देणे, स्त्रिला एखादया ठिकाणी नोकरी स्विकारण्यास व करण्यास जबरदस्ती करणे, इतर कामासाठी कोणत्याही व्यक्तिबरोबर भेटण्यास मज्जाव करणे, एखादया महिलेला पसंतीच्या व्यक्तिबरोबर लग्न करण्याची इच्छा असतांना दुसऱ्या नाआवडत्या पुरुषाबरोबर लग्न करण्यास जबरदस्ती करणे, आत्महत्या करण्याची धमकी देणे इत्यादी तोंडी व भावनात्मक अपशब्दाचा वापर करून स्त्रियांवर अत्याचार केला जातो. अशा अत्याचाराला स्त्रीया जबाबदार नसताना त्यांच्यावर अत्याचार होत असतो.

आर्थिक अत्याचार:— समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना आर्थिक अत्याचाराला बळी पडावे लागते. यात हुंड्याची मागणी करणे, महिलेच्या किंवा तिच्या अपत्यासाठीच्या पालनपोषणासाठी पैसे न देणे, महिलेला आवश्यकतेच्या वा तिच्या अपत्यांना आवश्यकतेच्या वेळी अन्न, वस्त्र, औषध इत्यादीसाठी पैसे न पुरविणे, नोकरी करण्यास मुभा न देणे, नोकरी स्विकारण्यास बंदी घालणे, पगारातून वा रोजगारातून आलेले पैसे काढून घेणे, राहत असलेल्या घरातून हाकलून देणे, घरात राहण्यास मनाई करणे, घरातील कपडे व नेहमीच्या वस्तू वापरावयास बंदी घालणे, महिलेच्या नावे असलेल्या घराचे भाडे महिलेला न देणे, कुटुंबातील महिलेजवळ असलेले पैसे व दागीने जबरदस्तीने मागून घेणे इत्यादी आर्थिक व्यवहाराच्या दृष्टीने महिलांवर अत्याचार होत असल्याचे दिसते.

महिलांना अशाप्रकारच्या अत्याचाराला सामोरे जावे लागते. कौटुंबिक हिंसाचाराचीकाही कारणे आहेत की त्या कारणांमुळे कौटुंबिक हिंसाचार होतो व त्याचा त्रास महिलांना होत असतो.

कौटुंबिक हिंसाचार कारणे:—पूर्वीच्या काळी संयुक्त कुटुंब पध्दती होती सध्याच्या युगात संयुक्त कुटुंबात महिला राहण्यास बऱ्याचदा तयार होत नाहीत. महिलांना पतीकडचे नातेवाईक नको असतात. त्यातून अनेक वाद उत्पन्न होताना दिसतात. एकत्र कुटुंबात सासूचा जाच कौटुंबिक हिंसाचारास कारणीभूत ठरत असतो.

दूरचित्रवाणी सारख्या प्रसार माध्यमांच्याव्दारे अनेक प्रकारच्या सासू सून्याच्या मालिका दाखविल्या जातात त्यात एकत्र कुटुंबातील एकदुसऱ्यावर कुरघोडी करण्याचा खेळ सतत दाखविला जातो. सोबतच पारंपारिक मध्ययुगीन मूल्यव्यवस्था रूजविण्याचा प्रयत्नही होतांना दिसून येतो.विशेषतः

स्त्रीचा जन्म होण्यापूर्वीच तिला दुय्यम दर्जाची, भेदभावाची वागणूक दिली जाते. स्त्री म्हणजे परक्याचे धन, स्त्री धर्मिक कार्यात नको असते कारण ती अपवित्र मुलगी नकोशी म्हणून भ्रूणहत्या, मानसिक व शारीरिक छळ तीचे सर्वकस शोषण, हुंडाबळी, सती अशा अनेक माध्यमातून स्त्रियांना दडपून ठेऊन त्यांना गुलामाप्रमाणे वागणूक दिल्या गेली. परंतु हे मानवी अधिकाराचे उल्लंघन आहे. कौटुंबिक हिंसाचार हा मानव अधिकाराचा विषय असून स्त्रियांचे संरक्षण व्हावे हे कायद्याने दिलेले अधिकार आहेत.

स्त्रियांना हिंसाचारापासून संरक्षण प्रदान करणारे कायदे:—

सामाज्यवस्थेत कुटुंबात स्त्रियावर होणाऱ्या अत्याचारापासून स्त्रीचे संरक्षण करण्यासाठी स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५ हा कायदा २६ ऑक्टोबर रोजी प्रत्यक्ष अस्तित्वात आणण्यात आला.परंतु या कायद्याची पाहणी त्या प्रमाणात दखल घेतल्या गेल्याचे दिसून येत नाही.सरकारी न्यायालयीन पातळीवर त्याचप्रमाणे संपूर्ण समाजात या कायद्याची उदासिनता दिसून येते. सामाज्यवस्थेत स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या विविध घटना दररोज अवतीभवती घडताना दिसतात. स्त्रियांरील अत्याचाराचे प्रमाण दिवसागणीक वाढत आहे. कौटुंबिक अत्याचार मानवी हक्काचे उल्लंघन या परिस्थितीची गंभीर दखल घेऊन भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या अधिकाराची हमीप्रमाणे कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण व्हावे या हेतूने हा कायदा करण्यात आल्याचे स्पष्ट दिसते. या कायदामुळे कुटुंबात होणाऱ्या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटुंबिक अत्याचारापासून तिला संरक्षण व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी पुढील कायदे अस्तित्वात आले आहेत—१) भारतीय दंड विधान कायदा २) घटस्पोट कायदा ३)कुटुंब न्यायालय कायदा ४)मुस्लिम महिलांसाठी संरक्षण कायदा ५)स्त्रियांचे अस्विकृत प्रदर्शन विरोधी कायदा ६)सती प्रथेविरुद्ध कायदा ७)गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक कायदा इत्यादी कायद्यांच्या आधारे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण होत असते.

हिंसामुक्त जीवन व अत्याचारमुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. या कायद्याव्दारे पिडीत महिलेला न्याय व संरक्षण मिळू शकते, या कायद्यांतर्गत पिडीत महिलेबरोबर तिची काही वर्षांखालील मुले व दत्तक घेतलेली मुले यांनाही संरक्षण मिळते. स्त्रीधन, दागदागीने, कपडे इत्यादीवर ताबा मिळतो, स्त्री ज्या घरात राहते ते घर तिला सोडावे लागत नाही. वैद्यकीय उपचाराचा खर्च स्त्री मागू शकते तसेच शारीरिक व भावनिक हिंसाचाराबद्दल नुकसान भरपायी मागू शकते. भारतीय दंड संहिता 'अ'कलमाखाली पोलीसात तक्रार दाखल करता येते. या कायद्यांतर्गत छळ होत असलेली किंवा झालेली स्त्री संरक्षण अधिकाऱ्याकडे, सेवा पुरविणाऱ्या संस्थेकडे तसेच पोलीस स्टेशन किंवा दंडाधिकाऱ्याकडे तोंडी किंवा लेखी तक्रार करू शकते. या कायद्यांतर्गत कौटुंबिक अत्याचाराने पिडीत पत्नी, सासू,बहीन, मुलगी, अविवाहित स्त्री, विधवा,आई इत्यादी म्हणजे लग्न, रक्ताचे नाते, लग्न सदृश्य संबंध दत्तक विधीअशाकारणाने नाते संबंध असणाऱ्या व कुठल्याही जाती धर्माच्या स्त्रियातसेच त्यांची १८ वर्षांखालील मुले दाद मागू शकतात. पिडीत महिला तिच्या अथवा तिच्या मुलाविरुद्ध होणारे अत्याचार थांबवू शकते असे स्त्री संरक्षणाचे कायदे अमलात आले आहेत.

समारोप:— कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र शासनाने संरक्षण अधिकारी व सेवा देणाऱ्या संस्थांची नियुक्ती केली आहे. तरीही महिलांवरील अत्याचार व छळ कमी झालेले दिसत नाही.हुंडा प्रतिबंधक कायदा(१९२९), कौटुंबिक हिंसाचार कायदा(२००५) अस्तित्वात आल्यानंतरही स्त्री अत्याचाराच्या घटना घडतच आहेत. कुठे बलत्काराच्या घटना, कुठे सुनेला जाळून मारणे, महिलांच्या आत्महत्यांच्या घटना, सुनेप्या छळाच्या घटना, शैक्षणिक केंद्रात मुलींचा लैंगिक छळ, सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, कार्यक्षेत्रामध्ये ती

अकार्यक्षम म्हणून तिच्याकडे पाहण्याचा कल, कौटुंबिक पातळीवर तिची होणारी मानहानी, कामाच्या ठिकाणी तिचा होणारा छळ, तिचा होणारा शारीरिक, मानसिकछळ, शाब्दिक, भावनिक, आर्थिक छळ पाहता जवळजवळ ७० टक्के महिलांना घरघुती अत्याचाराला सामोरे जावे लागते. हुंडाबळीच्या घटना व स्त्रियांना घरात व रस्त्यावर जिवंत जाळण्याच्या क्रूर व निर्दयी घटना डोके वर काढत आहेत. सरकारने वेगवेगळ्या छळाविषयी समित्या नेमल्या, कायदे केले, बलात्कार प्रतिबंधक कायदा स्थापन केला. अनेक कायदे केले. पण त्या कायदयामध्ये विशाखा गाईडलाईन्स कायदा पुरेसा कडक व सर्वसमावेशक असल्याचे दिसते. असे असले तरी आज स्त्रियांनी स्वावलंबी होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी कौटुंबिक स्तरावरही प्रयत्न व प्रोत्साहन मिळणे गरजेचे आहे. महिलांवरील अत्याचाराच्या घटना या आजच्या घडीला दिवसागणीक घडताना दिसतात. त्या रोखण्यासाठी महिलांनी प्रथम स्वतः खंबीर होण्याची खरी गरज आहे. पत्नीच्या चारित्र्यावर संशय घेणे, तिचा मानसिक छळ करणे, मारहाण करणे, घटस्फोटाच्या नोटिसा पाठवून हैराण करणे इत्यादी घटना तिच्या मानसिक खच्चीकरणासाठी कारणीभूत ठरतात. यातूनच मग या समाजात पुढे न येता मग स्त्रिया या आत्महत्येचा मार्ग निवडतांना दिसतात. कायदयाच्या कचाटयातून सुटण्यासाठी तसेच कौटुंबिक त्रास कायमचा संपविण्यासाठी स्वतःलाच संपविण्याचा निर्णय घेतात. सासरच्या छळाला कंटाळून घेतले जाणारे जाणारे निर्णय हे त्या स्त्रीच्या जीवावर बेतणारे ठरतात व अशावेळी कायदाही हतबल ठरल्याचे दिसते. अखेरीस महिलांवरील अत्याचार रोखता येणे शक्य आहे का? या प्रश्नाचे उत्तर खरोखरच अनुत्तरीत करणारे असले तरी आपण होकारार्थी दृष्टिकोणातून पाहिले पाहिजे, त्यासाठी स्त्रीने न घाबरता पुढे येणे आजच्या काळाची खरी गरज आहे. सोबत आपण सर्वांनी मिळून स्त्री शक्तीला मदत करणे, तिच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहिले पाहिजे. शासनाने अत्यंत कडक असे कायदे करणे गरजेचे आहे तरच स्त्रीवर होणाऱ्या अत्याचाराला आळा बसेल असे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) मेहेत्रे, डॉ. स्मीता, 'भारतीय स्त्री व मानवाधिकार' साईनाथ प्रकाशन नागपूर-२०११
- २) डॉ. अलका देशमुख, 'विविध आयामातून स्त्री' साईनाथ प्रकाशन नागपूर-२०११
- ३) योजना मासिक, मे.२००७
- ४) प्रसाद, निता-संपादक-(२०११) महाराष्ट्रातील महिलांचे सबलीकरण कायदे-एक विश्लेषण. Darj-Vol-3No_3, Oct-Dec-2011

महिलासक्षमीकरण : देशाच्या सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील परीवर्तनाची दिशा सौ. अनिता नरेंद्र बोबडे

सहा. शिक्षिका न्यु इंग्लिश हायस्कूल तथा कनिष्ठ महा. चंद्रपुर

भारत देशाच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी नोंद करता येईल अशा महत्त्वपूर्ण घडामोडी देशात अलिकडेच घटल्या. या घटना घडामोडी आपल्याला प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे अनुभवता आल्या त्यामुळे प्रत्येक भारतीयांच्या भुवया अभिमानाने उंचावणार नाही तर नवलच. यात पहिली घटना ही की, जूलै (२०१९) महिन्यात भारताच्या अर्थमंत्री निर्मला सिता रामन यांनी सादर केलेला अर्थसंकल्प दुसरी महत्त्वपूर्ण घटना म्हणजे याच महिन्यात इंग्लंड येथे झालेल्या पुरुषांच्या क्रिकेट विश्वचषक स्पर्धेत भारताला उपांत्य फेरीत पराभवाचा सामना करावा लागला असला तरी भारताच्या १९ वर्षीय हिमादासने चेक प्रजासत्ताक येथील अॅथलेटिक स्पर्धेत सलग पाच सुवर्ण पदकाची कमाई करीत भारताची सुवर्णकन्या म्हणून गौरवीली गेली. तिसरी आणि सर्वात महत्त्वपूर्ण घटना म्हणजे श्रीहरीकोटा येथून करण्यात आलेले चांद्रयान —२ या प्रक्षेपकाचे यशस्वी उडान. या मोहीमेतही ज्यांनी महत्त्वाचा वाटा उचलला त्या म्हणजे प्रकल्प संचालक मुख्या वनिता व मोहीम संचालक रितू करीघाल.

या तीनही घटना घडामोडीत महत्त्वपूर्ण भूमिका ज्यांनी साकारली त्या सर्वच महिला आहेत हे विशेष. याचे बऱ्याच प्रमाणात श्रेय हे महिला सबलीकरणाला जाते. यात कुणाचेही दूमत असु शकत नाही. स्वातंत्र्यानंतर सरकारने महिलांच्या सन्मान व उन्नतीसाठी व एकूणच स्त्री शक्तीचा देशाच्या विकासात उचीत योगदानाकरीता महिला सबलीकरणावर भर दिला. ७० च्या दशकात बुखारेस्ट येथे भरलेल्या जागतिक लोकसंख्या परिषदेत स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणाचा मुद्दा जोरदारपणे मांडण्यात आला. त्यानंतरच्या १९७५ हे वर्षे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षे म्हणून जाहिर करण्यात आले. या अनुषंगाने भारतातही महिला सक्षमिकरणाच्या अनेक योजना सुरू करण्यात आल्या.

याचा अर्थ पूर्वी स्त्री ही सक्षम नसून दुर्बल होती असा नव्हे. स्त्रीचे कर्तुत्व — तीच्या यशाची महती विविध काळात व त्या काळातील इतिहासातून कळते. अशा या स्त्री शक्तीचा प्रत्यय आपल्याला पुराणातील बलाढ्य राक्षसाचा वध करणाऱ्या आदी शक्तीपासून ते ब्रिटीशांच्या जुलमी सत्तेविरुद्ध प्राणपणाने लढणाऱ्या झाशीच्या राणीपर्यंत तसेच संस्कारमूर्ती व किर्तीवंत छत्रपती शिवराय घडविणाऱ्या जिजाऊ मातेपासून तर अनेक संकटांना तोंड देत सामान्यांना ज्ञानाचा प्रकाश देण्यासाठी धडपडणाऱ्या क्रांतीज्योती सावीत्रीबाई फुलेच्या स्वरूपात येतो. यातच विविध क्षेत्रात यशाचा उंच शिखर गाठून नावलौकीक करणाऱ्या असंख्य स्त्रीयांचा उल्लेख करता येईल.

बदलत्या परिस्थितीत स्त्रीची भूमिका ही नेहमीच बदलत राहिली आहे. ती मुलगी, सून, पत्नी, माता या भूमिका व्यतीरीक्त अधिकारी, वैज्ञानिक, शिक्षक, कर्मचारी अशा अनेक रूपांनी आहे. तिच्या जीवनात अनेक पैलू लाभले आहेत आणि त्यांना अधिक चमक तिने आपल्या कर्तुत्वाने दिली आहे. आपल्या बुद्धिला आत्मसन्मानाला तिने नवीन दिशा दिली आहे. आजच्या जगात असे कोणतेही क्षेत्र नाही जिथे स्त्रीने आपला पाया रोवला नसेल. प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीने किंबहुना पुरुषांच्या पुढेही मार्गस्थ होतांना दिसते.

आज अनेक महिला डॉक्टर, इंजीनीअर, शिक्षिका, अभिनेत्री, मंत्री तसेच देशाच्या सर्वोच्च पदावर देखील आहेत. त्याचवेळी दुसरीकडे गावात स्त्रिया मुलांना जन्म देतांना मरतात, हुंड्याच्या अभावी जळतात, त्या लैंगिक अत्याचाराच्या बळी ठरतात. त्याचे विविध प्रकारे शोषण केले जाते.

पण त्यांना न्याय मिळत नाही. मालमत्तेची मालकी प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळणे, स्त्रियांची सर्वांगीण प्रगती तसेच त्यांच्या विकासातील असमतोलपणा याकरिता महिलांचे सबलीकरण त्यांचे सक्षमिकरण होणे गरजेचे आहे. देशात महिलांचे स्थान, त्यांची स्थिती यावरून देशाच्या एकदंरीत स्थितीची कल्पना येऊ शकते. भारतालाही विविध क्षेत्रात मोठी प्रगती साधायची असेल तर महिला सक्षमीकरण अत्यावश्यक आहे.

महिला सक्षमिकरण :-

सर्वांगाने विचार करिता मानव समुहात स्त्री जातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांशी हतोत्साहीत करणारे वर्तन, त्यांच्या जीवनस्तर उंचावण्याकडे दूर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हिनत्वाची वागणूक स्त्री जातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्याचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समानतेद्वारे (Gender equality) समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन, केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे स्त्री सक्षमिकरण असे म्हणता येईल.

आज महिला सबलीकरणामुळे देशाच्या विविध क्षेत्रात बदलाचे वारे वाहू लागले आहेत. स्त्रियांना त्यांची जागा मिळण्यास मदत झाली आहे. जीथे—जीथे तीला संधी मिळाली त्या संधीचे सोने करीत तीने आपल्या कार्यकर्तृत्वाने व्यक्तिमत्त्वाची स्वतंत्र छाप सोडत नावलौकीकास पात्र ठरली आहे. एकीकडे अशाकाही सकारात्मक बाबी असतांना दुसरीकडे आपल्याला तीला तीच्या न्याय—हक्कारिता संघर्ष करावा लागत असल्याचे निदर्शनास येते. कारण अनेक क्षेत्रातील पुरुषी वर्चस्व, ग्रामीण — शहरी संबंधातील तफावत, मातृत्वाची जबाबदारी या व अशा अनेक बाबी तीच्या प्रगतीत अडथडे ठरू पाहत आहेत. म्हणजेच यासाठी आपल्याला बरेच प्रयत्न करावयाचे आहेत. या प्रयत्नाची व्याप्ती एक व्यक्ति वा संमस्येपुरती मर्यादीत न राहता यासाठी समाज, देश व स्वतः महिलाही एकत्रीत येऊन प्रयत्न केले पाहिले. हे प्रयत्न केवळ समाजातील काही महिलापुरतेच आणि शहरी भागात सिमीत न राहता ते समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहचण्याची नितांत गरज आहे.

समाजाच्या तळागाळातील परिस्थितीचे अवलोकन केले असता असे आढळून येते की, आजही विशिष्ट अशा समाजात अनिष्ट रूढी प्रथा परंपरेचे अस्तित्व आहे. अगोदर पासूनच जाती धर्माचे प्राबल्य असलेल्या अशा समाजात महिलांच्या प्रगतीची गोष्ट तर दुरच पण तीच्या अस्तित्वाचा संघर्ष दिसतो. महिलांचे सक्षमीकरण होत असतांनाच शासनाच्या विविध प्रयत्नातून या समाजाकडे शिक्षण पोहचले असले तरी या शिक्षणाच्या प्रवाहात विशिष्ट जबाबदारी म्हणा वा महिला जातीला मिळालेला दुय्यम स्थान म्हणा यामुळे तीला सामील होता आलेले नाही.

आज विज्ञान — तंत्रज्ञानातील प्रगतीने सर्वांचेच डोळे दिप्यमान झाले आहे. या क्षेत्रातही महिलांनी नेत्रदिपक प्रगती करून ती सर्व समाजासाठी एक आदर्श ठरू पाहत आहे. हा आदर्श ठेवत विविध संकटांना तोंड देत प्रगतीच्या वाटा शोधणाऱ्या असंख्य स्त्रियांना आज उत्तेजनासोबतच सहकार्याचीही तेवढीच गरज आहे. म्हणूनच सक्षमिकरणाच्या प्रक्रियेला गती मिळायला पाहिजे व या प्रक्रियेत समाजाच्या तळागाळातील सर्व स्त्रियांना सहभागी करून घेता आले पाहिले. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने समानतेचे उद्दीष्ट गाळण्याचे प्रयत्न सार्थक ठरतील.

देशातर्गत होणारी चर्चासत्रे परिसंवाद तसेच विविध परिषदा यामध्येही महिला विषयक विविध समस्या तसेच स्त्री—पुरुष समानता या विषयावर गहन विचार —मंथन होतांना दिसते. यातील निष्कर्षही आज कोणत्याही क्षेत्रात स्त्री आणि पुरुषांच्या सहभागाबाबत दिसणारी असमानता आता फारशी राहिलेली नाही हे सुचित करते. या अनुषंगाने देशात महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रीया

अधीक गतीमान होत असतांनाच देशातील सामाजिक आर्थिक व राजकीय क्षेत्रातील महिलांची एकूणच स्थिती व या क्षेत्रातील असमानता यांच्या वास्तवांचा वेध घेणे तेवढेच कमप्राप्त ठरते.

सामाजिक क्षेत्र :-

राजकारण आणि समाजकारण ही दोन महत्वाची चाक आहेत. त्याशिवाय समाजाचा गाडा चालविणे कठीण आहे. समाजातील स्त्रियांचे प्रश्न, तिच्यावरील अन्याय, लैंगिक शोषण, हिरावलेले हक्क, हुंड्यासाठी होणारा छळ, कौटुंबिक हिंसा या भोवतीच बहुसंख्य स्त्रिया एकत्रित झाल्या त्यातूनच संस्था आणि चळवळी निर्माण झाल्या. काही चांगले बदलही घडले. या बदलातूनच स्त्रियांसाठी असलेले कायदेही कडक झाले. त्यामुळेच स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्वाला बळकटी मिळली व महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी जाणीवा प्रगल्भ झाल्या. असे असतांनाही निर्भया कांड किंवा कोपर्डीसारख्या अमानूष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशावेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न बिकट समस्या म्हणून उभ्या राहतात. त्यावर उपचार म्हणून समाजात महिलांना स्वायत्तता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात होते. कुटुंबाचाच विचार केला तरी अगदी जन्मापासूनच भेदभावाला सुरुवात होते. मुलगा आणि मुलगी यांचे कपडे वेगळे असतात. ऐवढेच काय तर त्यांचे रंगही ठरलेले असतात. मुलाने मुलीसारखे असुच नये अशी घट्ट सिमारेषा स्त्री मनावर समाजपुरूषाने आखलेली आहे. तीच रेषा पुढे शाळेत गेल्यावर अधिक गडद होते. मुलीने हे करावयचे नाही ते करावयचे नाही अशी अनेक बंधने घालत समाजाने स्त्रीला 'नाही रे' वर्गात लोटून दिले. ज्यातून बाहेर येण्याची घडपड आजही अनेक महिलांसाठी क्लेषकारक ठरते आहे. लहानपणापासूनच स्त्रियांना ज्या पध्दतीने वाढविले जाते त्यामुळेही स्त्रियांमधील निर्णयक्षमता वाढत नाही किंवा अनेक स्त्रिया स्वतंत्रपणे विचार करू शकत नाहीत.

आपल्या स्वतःच्या तब्येतीसाठी उपचार घेण्याबद्दल निर्णयदेखील १९९८ — १९९९ मध्ये ४८ टक्के स्त्रियांसाठी नवरा किंवा कुटुंबातील इतरच घेत होते. २०१५ मध्ये २५ टक्के स्त्रियांसाठीच असे घडलेले दिसून आले. २०१५ च्या सर्वेक्षणानुसार कुटुंबासाठी मोठी खरेदी करणे, बाईने माहेरी किंवा तीच्या नातेवाईकांकडे जायचे की नाही, किती अपत्ये असावित, बाईने स्वतः मिळविलेल्या पैशाचा विनियोग कसा करावा या सर्व बाबीतल्या निर्णयामध्ये २५ टक्के स्त्रियांचा अजीबात सहभाग नव्हता.

संविधानाने स्त्री व पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकुन पडली दिसते. पीता, पती आणि पुत्र यांच्या आदेशाने व बंधनाने ती आपले आयुष्य काढते आहे. महिला सबलीकरण प्रक्रियेच्या माध्यमातून आज या स्थितीत सकारात्मक बदल होऊन नागरी क्षेत्रातील महिलांच्या सर्वांगीण स्थितीत सुधारणा होऊन महत्वाच्या निर्णयातील सहभागाविषयी आज स्त्रियांची परिस्थिती सुधारत असली तरी ग्रामीण अशिक्षित, दारिद्र्य कुटुंबातल्या आणि सामाजिक —दृष्ट्या मागासलेल्या राज्यामध्ये ही परिस्थिती आणखी सुधारायला हवी.

आर्थिक क्षेत्र :-

भारतातील बहुसंख्य स्त्रिया या घरकामात गुंतलेल्या असतात. कमी उत्पादकतेची व कमी कौशल्याची कामे स्त्रियांकडे दिली जातात. महिलांचे आर्थिक दृष्ट्या सबलीकरण होण्याचे प्रमाण व वेग फार कमी आहे. महिला ह्या उपजिविकेसाठी शेती, मजुरी, उद्योग दुग्ध व्यवसाय इ. क्षेत्रात काम करीत असतात. यातच ग्रामीण भागात अनेक स्त्रिया घरच्या शेतांवर काम करीत असल्या तरी त्यांना त्याचा मोबदला मिळत नाही. इतकेच नव्हे तर दुग्ध व्यवसायासारख्या अनेक व्यवसायात स्त्रीचा महत्वाचा सहभाग असला तरी तो 'घरकाम' या सदरातच धरला जातो. परंतू

त्या कामाचे कधीच मोजमाप केले जात नाही. त्यामुळे आर्थिक सबलीकरणाला चालना मिळत नाही.

गरीब वर्गातील स्त्रियांची स्थिती तर याहून बिकट आहे. या वर्गातील स्त्रिया स्वता: मिळवून संसार चालवतातच मात्र इतर जबाबदाऱ्या सांभाळत नवऱ्याचा मारही खातात आणि त्याने मागीतले तर त्याच्या दारूला पैशेही देतात. पण तेवढ्याच ताट मानेने त्या जगतात हे विशेष. घरकाम ही अद्याप स्त्रियांचीच प्राथमिक जबाबदारी आहे. पुरुषांचा त्यातला सहभाग विशिष्ट स्तरापुरता मर्यादीत, नाममात्र आणि 'मदत' या पातळीवरच आहे. विविध कारणांमुळे स्त्रिया घराबाहेर जाऊन ही कमावतात त्यामुळे स्त्रियांच्या संचाराचे निबंध काहीसे शिथील झाल्यासारखे दिसतात. मात्र कुटूंब प्रमुखाचा मान पुरुषालाच आहे. फायद्यासाठी स्त्रियांच्या नावावर मालमत्ता केली जाते तरीही त्याचे प्रमाण कमीच आहे. अर्थात मालमत्तेवर अंतीम नियंत्रण मात्र पुरुषांचेच आहे. हाच पुरुषप्रधानतेचा भौतिक आधार आहे.

उद्योग व्यवसायाशी संबंधित संघटीत क्षेत्रातही फक्त उच्च शिक्षण मिळाल्यामुळे वा वेळेत नोकरी मिळाल्यामुळे, स्त्रियांचे उत्तम करीअर होते असे अजिबात नाही. प्रत्येक स्त्रियांच्या आयुष्यात अशा काही नाजूक वेळा येतात जेव्हा कर्तृत्ववान स्त्रियांनाही जर कुटुंबातील वा नोकरीतील वरिष्ठांचा आधार मिळाला नाही तर त्यांचे करीअरही फसल्याचे दिसते.

याचाच अर्थ भारताच्या संघटीत क्षेत्रातील परिस्थितीपण अंत्यत बिकट असल्याचे प्रत्ययास येते. यात आकडेवारी असे सांगते की, एकूण श्रमदलातील फक्त १७.१८ टक्के महिलाच वरिष्ठ पदापर्यंत कशाबशा पोहचतात. कायद्याने बंधनकारक केले असतांनाही भारतातील अग्रणी ५०० कंपन्यांपैकी ११८ कंपण्यात अजूनही स्त्री संचालिकांची नेमणूक झालेली नाही. जिथे नेमणूक झाल्या आहेत तिथे ही बऱ्याचदा नात्यातील बायकांना संचालक बनवून वेळ मारून नेल्याचे सर्रास आढळते.

आंतरराष्ट्रीय मजूर संस्थेने अंदाजीत केलेल्या प्रमाणानुसार भारतीय स्त्रियामधील फक्त २७% स्त्रिया आज पगारी नोकरीत आहेत. यात कृषी क्षेत्रातील पगारी नोकऱ्याचाही समावेश आहे. हे प्रमाण चीन (६५%) बांग्लादेश (३३%) व श्रीलंका (३५%) या देशांच्या तुलनेतही कमीच आहे.

स्त्रियामधील सर्जनशिलता आणि प्रतिभा हा समाजाचा वा देशाचा अमुल्य ठेवा असतो. या गुणाचा वापर उद्योगासारख्या क्षेत्रात करून घेणे हे निकडीचे आणि अत्यंत अनिवार्य आहे. काही उद्योग अजूनही पुरुषप्रधान उद्योग आणि काही स्त्रीप्रधान व्यवसाय म्हणूनच ओळखले जातात. उद्योगातील तंत्रज्ञान जसजसे विकसीत होत जाईल तस तसे त्यांचे शिक्षणघेण्यात मुला – मुलींना संधी मिळणे आवश्यक आहे. तेव्हाच या क्षेत्रात समानता येऊन देशाच्या अर्थकारणाला मोठा लाभ होईल.

निष्कर्ष :-

युनायटेड नेशन्सच्या अंदाजानुसार २०२७ च्या सुमारास भारत देश हा चीनला मागे टाकून जगातील सर्वात मोठी लोकसंख्या असलेला देश असेल. येत्या ३० वर्षात १५ ते ६४ या उत्पादनक्षम वयोगटातील भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढणार असून २०५० मध्ये या वयोगटात ५ कोटी ३४ लाख स्त्रिया असतील. या स्त्री लोकसंख्येचे रूपांतर सक्षम श्रमशक्तीमध्ये करणे हे भारतासारख्या देशासमोरील एक आव्हान असणार आहे. त्याकरीता स्त्रियांना सक्षम आणि शिक्षित करणे गरजेचे आहे. म्हणूनच यात सक्षमिकरणाच्या प्रक्रियेचा वाटा मोठा असणार आहे. हे निश्चित.

एकूणच महिला सक्षमिकरण प्रक्रियेच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या कार्यकर्तृत्वाच्या कक्षा देशाच्या सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय अशा विविध क्षेत्रात रुंदावत आहेत. ही प्रक्रिया जीतक्या वेगाने गतीमान होईल तीतक्याच वेगाने या क्षेत्रातील असमानता दुर होण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

व्ही. एन. स्वामी, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, संत, साहित्यीक आणि थोर भारतीय विचारवंत, विद्याभारती प्रकाशन, २०१५.

महिलांचे सबलीकरण, दारिद्र्य निर्मुलन व स्वयं साहाय्य गट, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, २००२

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने, संपादक प्राचार्य डॉ. बाळ कांबळे, सहसंपादक डॉ. एकनाथ खांदवे, डॉयमंड पब्लीकेशन्स.

डॉ. द्विवेदी राकेश, महिला सशक्तीकरण : चुनोतिया एंव रननितिया.

दैनिक लोकसत्ता, लोकरंग

दैनिक लोकसत्ता, चतुरंग

<https://mr.m.wikipedia.org>

महिला सबलीकरण आजही महत्वाचे

प्रा. प्रविण अजबराव उपरे

सहा. प्राध्यापक (राज्यशास्त्र) कर्मविर महाविद्यालय मुल जि. चंद्रपूर

भारतीय समाजात त्याग, बलीदान, कर्तव्यदक्षता, परोपकार, जाणीव, समर्पण इ. मानवी समतेमधील अमूल्य ठेव्याचे प्रत्यक्ष दर्शन घ्यावयाचे असेल तर ते फक्त आणि फक्त एका स्त्री रूपात योग्य प्रकारे होऊ शकते. व्यक्ती, कुटूंब, समाज वा अन्य कोणताही घटक विचारात घेतला तरी या सर्व घटकांना संस्कारक्षम करण्याचे श्रेय हे स्त्रीलाच जाते. व्यक्ती, कुटूंब व समाज या घटकांची जन्मदाती ही स्त्री असल्यामुळे या सर्वांचे भरण—पोषण होत असतांना नेहमी स्त्रीलाच उपेक्षा, तिरस्कार व अपमान सहन करावा लागत असतो. कधी चारित्र्यहिनतेच्या नावावर तर कधी असामाजिक व्यवहाराच्या नावावर नेहमीस्त्रियांनाचा लक्ष केल्या जाते.

वस्तुतः सामाजिक क्षेत्रासंबंधात विचार केला असता स्त्री व पुरुष ही समसमान असेच आहेत. स्त्रियांच्या खाद्यावर समाजाच्या उन्नतीची पुरुषाप्रमाणेच समान जबाबदारी असतांनाच अन्य कार्यातही तिला संधी मिळून त्या संधीचे सोने करण्यास वाव मिळावयास पाहिजे. मात्र असे न होता, तीच्या वाट्याला येतात ते म्हणजे निराशा, हताशपना, व वेदना. अशा अवस्थेत स्त्रियांच्या अधिकारांचे व अस्तित्वाचे प्रंचड प्रमाणात शोषण होत असते. स्त्रियांवरील अत्याचार ही काही एखाद्या विशिष्ट देशापुरतीच मर्यादीत बाब राहिली नसुन जगात सर्वांगीनरित्या महिलांवरील अत्याचारांचे प्रमाण थोड्या बहुत फरकाने सारखेच आढळते. आज कौटुंबीक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतीक व राजकीय या सर्व क्षेत्रातून तीचे प्रंचड प्रमाणात हनन होत आहे. अशा परिस्थितीत महिला सबलीकरणाच्या विषयावर विस्तृत व सर्वांगपूर्ण चर्चा घडवून आणणे व त्या अनुषंगाने उपाययोजना करणे अगत्याचे ठरते.

महिलांवर होणाऱ्या अन्यायास येथील सामाजिक परिस्थितीही बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत आहे. कोणत्याही परिस्थितीत स्त्रीला स्वातंत्र्य देणे हे समाजाला विघातक आहे हि शिकवणूक गेली कित्येक शतके समाजाच्या हाडा—मासात खिळली आहे. त्यामुळेच राजकीय व आर्थिक पारतंत्र्यामुळे पुरुष वर्गाच्या कर्तृत्वास जिथे वाव नाही तिथे स्त्रियांच्या वाट्यास तो कसा येईल? असा प्रश्न पडतो. आज भारताच्या तुलनेत विविध देशांचा विचार केला असता असे प्रत्ययास येते की, रशियामध्ये स्त्रियांच्या कर्तृत्वावर कोणत्याही प्रकारचे बंधन नाही. त्याचप्रमाणे युरोप अमेरिकेतील स्त्रियांनाही राजकीय स्वातंत्र्यामुळे व औद्योगिक प्रगतीमुळे बरेच मोठकार्यक्षेत्र उपलब्ध झालेले आहे. औद्योगिक क्रांती होईपर्यंत युरोपात आपल्या इकडच्या सारखीच स्थिती बऱ्याच प्रमाणात होती. अगदी पहिले महायुद्धाच्या समाप्तीपर्यंत म्हणजेच १९१९ पर्यंत ब्रिटनमधील स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार नव्हता असे असतांनाही या देशांनी केलेली प्रगती व विशेषतः स्त्री विकासाकरीता केलेले कार्य खरोखरच वाखण्याजोगे असेच आहे.

गेल्या अनेक वर्षात स्त्रियांवर होणाऱ्या शारिरिक व मानसिक अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चाललेले आहे. प्रत्यक्षात सामाजिक आणि सहकारी संस्थानी स्त्री अत्याचाराची जी आकडेवारी उपलब्ध करून दिली आहे. ती पोलीस स्टेशनला प्रत्यक्ष नोंद होणाऱ्या तक्रारीवरून दिली आहे. परंतु नोंद होणाऱ्या घटनापेक्षाही अनेक कारणांमुळे अंधारात राहणाऱ्या घटनांची संख्या जास्त आहे. समाजात घडणाऱ्या स्त्री संबंधातील अत्याचार विषयक घटना व त्यांच्या आकडेवारीवर एक नजर टाकली तर स्त्री अत्याचाराचे भीषण वास्तव दिसून येते. प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीने पुरुषाच्या

खाद्यांला खांदा लावून किंबहुना त्याहीपुढे जाऊन आपल्या कार्याची योग्यता सिध्द केली असली तरी या अत्याचाराच्या आकडीवर मात्र नियंत्रण आणण्यात यश नक्कीच आलेले नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

दिवसागणीक समाजात स्त्री हक्कविषयक होत असलेली जाणीव —जागृती, स्त्रीयांची विविध क्षेत्रातील भुमिका व त्यातच सरकारने स्त्रीयांच्या उन्नतीसाठी व तीच्या रक्षणार्थ वेळोवेळी केलेले कायदे हे फार महत्वाची भुमिका पार पाडत असतांनाही स्त्रीयांना दिले जाणारे स्थान फारसे प्रभावीत झालेले दिसत नाही. म्हणजेच हल्लीच्या काळात बदल होत असला तरीही असे जाणवते की, खर्च हा बदल सकारात्मक आहे का? कारण आपण प्रत्येकजण म्हणतो की, स्त्रीयांना त्यांचे सर्व अधिकार दिले गेले पाहिजेत, त्याचे हक्क प्रदान केले गेले पाहिजेत. पण खरे पाहिले असता पुरुषप्रधान संस्कृतीत मात्र महिलांना दुय्यम स्थान दिले जात असलेले दिसून येते. आजही अनेक ठिकाणी मुलगी जन्मास आली की, तीला घरातूनच वागणूक व्यवस्थित मिळत नसल्याचे दिसते. ती एक मुलगी आहे. याची जाण घरातील प्रत्येक पुरुष मंडळीकडून वारंवार करून दिल्या जात असते. एक मुलगी म्हणून तीने काय करावे व काय करू नये याचा वेळापत्रकच जणू तीच्या समोर मांडला जातो. हिच स्त्री आज पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात आपले कर्तुत्व सिध्द करीत असतांनाही तीला आजही पूरूषी अंहपणाचा सामना करावा लागतोय. त्यामूळेच लोकांच्या मानसिक विचारात बदल होण्याच्या गरजेतूनच आज महिलांचे सबलीकरण होणे क्रमप्राप्त ठरते.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय राज्यघटनेने समता प्रस्थापित करण्याच्या अनुषंगाने घटनेत विविध तरतूदी करतांनाच आरक्षणाचीही महत्त्वपूर्ण तरतूदी केली जेणेकरून दूर्बल घटकांचाही विकास इतरा बरोबर व्हावा यातीलच एक दुर्बल घटक म्हणजे महिला होय. स्वातंत्र्य प्राप्तीपर्यंत हा दुर्लक्षित असलेला घटक मात्र पुढे महिलांचा विकास व त्यांच्या सबलीकरणास शासनाने अनेक स्वरूपाचे कायदे केले. तसेच महिलांना विशेष सवलती व आरक्षण जाहिर करण्याबरोबरच, २००१ हे वर्ष वाजपेयी सरकारने महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून जाहिर केले होते. यानंतरही सयुंक्त राष्ट्र संघ तसेच आपल्या भारत देशाने सूध्दा महिलांच्या विकासाकरिता व तीच्या कर्तुत्वाला पूर्णता: वाव मिळण्याच्या दृष्टीने विविध कायदे तसेच अनेक योजनाही राबविण्यात आल्या. त्याचा परिणाम आज असा दिसून येतो की प्रत्येक क्षेत्रात महिला पुरुषांबरोबर कार्य करतांना दिसून येतात.

महिलांच्या प्रगतीविषयक उपरोक्त बाब ही समानधारक व सकारात्मक असली तरी जी दुसरी बाजू आहे त्यावरही प्रकाश टाकणे आज गरजेचे झाले आहे. कारण रोजची वर्तमान पत्रे पाहली तर निराशाजनक बातम्याही ऐकायला मिळतात. यात स्त्री—भृणहत्या, महिलांची छेड काढणे, बलत्कार तसेच विविध मार्गाने तिच्यावर होणारे अत्याचार याचा विशेषकरून समावेश होतो. यात कौटुंबीक हिंसाचाराच्या घटनेची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. भारतीय राज्यघटनेने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय इ. क्षेत्रात दर्जा आणि संधीच्या दृष्टीने स्त्री — पूरूषामध्ये समानता प्रस्थापीत केली आहे. धर्म, वंश, जात भाषा, लिपी, संस्कृती इ. च्या आधारावर भेदभाव करण्यास कायद्याने बंदी घातलेली आहे. यासोबतच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर या विषयाकडे नजर टाकली असता असे दिसते की, आज मानवी हक्कविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय कराराला मान्यता मिळूनही, स्त्रिया निर्धन आणि निरक्षर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे. वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची माहिती, पतपुरवठा, प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांना कमी संधी मिळते. त्या पुरुषांच्या तुलनेत राजकीय दृष्ट्या सक्रीय असण्याची शक्यता फारच कमी आहे आणि त्या घरघुती हिंसाचाराचा बळी होण्याची शक्यता खुपच मोठी आहे. म्हणूनच हा हिंसाचार रोखण्यासाठी व समाजातील स्त्री—पुरुष ही विषमता दूर करण्यासाठी महिला सबलीकरणाची विशेष गरज आहे.

ग्रामीण भागात आर्थिक , सामाजिक , शैक्षणिक राजकीय इ. क्षेत्रातील स्त्रीयांचे स्थान हे दुय्यम असल्याचे निदर्शनास येते. एकीकडे विविध परिक्षेमध्ये मुलींनी मुलापेक्षा घवघवीत यश संपादन केल्याचे दिसते तर ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणविषयक प्रगतीचे चित्र आजही काही प्रमाणात निराशाजनक असेच आहे. अर्धवट शिक्षण घेवून शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी होत असले तरी आजही ग्रामीण भागातील मूली अनेक कारणामूळे महाविद्यालयीन शिक्षणापासून वंचित असतांना दिसतात. आजही मुलींच्या शिक्षणात समाजाच्या मुलिकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन तसेच मुलींना कुटूंबात मिळणारी वागणूक ह्या बाबी प्रमुख अडथळा बनू पाहत आहेत. यासोबतच रोजगाराच्या क्षेत्रातही स्त्रियांच्या अधिकारांचे हनन होतांना दिसते. वास्तविकपणे पुरुषांच्या बरोबरीने काम करूनही त्या कामाचा मोबदला हा पुरुषांना मिळणाऱ्या मजुरीच्या तुलनेत कमी असतो. याचा परिणाम म्हणजे आजही ग्रामीण भागातील महिलांना आर्थिक दूर्बलतेचे शिकार होणे भाग पडत असते. यात विशेष करून शेती क्षेत्रातील मिळणाऱ्या कामाच्या मजुरीचा उल्लेख करता येईल. ग्रामीण जीवनाला वरदान ठरणारी व ग्रामीण जीवनाचा कायापालट करणारी ७३ वी घटना दुरूस्ती एप्रील १९९३ मध्ये करण्यात आली. या घटनादुरूस्तीद्वारे महिलांना स्थानिक स्तरावरील राजकीय प्रक्रियेत सहभागाची संधी उपलब्ध करण्यात आली. याचाच एक भाग म्हणजे स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. महाराष्ट्र सरकारने तर हे आरक्षण ३३ टक्के वरून ५० टक्के पर्यंत देण्याचा निर्णय घेतला. हि बाब महिला सबलीकरणाच्या दुष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहे. पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांना संधी मिळाल्याने त्यांनी ग्रामपंचायत पासून ते जिल्हापरिषदपर्यंत आजपर्यंतची कामगिरी खरोखरच कौतुकास्पद आहे. असे असतानाही त्यांच्या कार्याची दखल घेण्याऐवजी तींच्या मार्गात अडथळे कसे निर्माण करता येईल याचीही संधी शोधणारा वर्ग वा समाज आज आपले अस्तीत्व टिकवून आहे. कुटूंबातील महिला जरी विशिष्ट पद धारण करित असली तरी तींच्याऐवजी कुटूंबातील इतर पुरुषमंडळी आजही विविध भागात प्रत्यक्ष कारभार करत असल्याची उदाहरणे आहेत. ही बाब जीतकी गंभीर तेवढीच स्त्रियांचे कर्तुव सिध्द करण्यामधील प्रमुख अडथळा बनू पाहत आहे.

ग्रामीण जीवणात स्त्रीयांना एकूणच कमी उत्पादकतेची व कमी कौशल्याची कामे दिली जातात. म्हणून स्त्रियांना आर्थिक या क्षेत्राबरोबरच सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातही दुय्यम स्थान मिळत असते. ग्रामीण भागात आजही स्त्रीया ह्या उपजीवीकेसाठी शेती, मजुरी, उद्योग, दुग्ध व्यवसाय इ. क्षेत्रात काम करित असतात. परंतू त्या कामाचे कधीच मोजमाज केले जात नाही. यातच ग्रामीण समाजात अशिक्षीतपणा, अंधश्रद्धा, कौटूंबिक हिंसाचार, हुंडा अशा अनेक अनिष्ट बाबीचे प्राबल्य दिसून येते. यामुळे स्त्रीयांच्या जीवनातील परिवर्तनाचा मार्ग हा अधिक खडतर होतांना दिसतो. विशेष म्हणजे याविषयीची एकही बातमी वर्तमान पत्रात झळकत नाही किंवा त्यांच्या अधिकारासाठी कुठे आंदोलनेही होत नाहीत. त्यामुळेच सामाजिक असमानता, कौटुंबिक हिंसा, अत्याचार आणि आर्थिक परावलंबित्व यातून स्त्रियांची सूटका व्हायची असेल तर प्रत्येक स्त्रीने 'आपण स्त्री आहोत' या आत्मग्लानीमध्ये न राहता 'आपण सक्षम आहोत' हा विचार अंगी बाळगला पाहिजे.

समाज सातत्याने बदलत असतो. त्या बदलाचे पडसाद महिलांच्याही जीवनमानावर होत असतात. त्यातून त्याची भुमिका, महत्त्वाकांक्षा आणि दृष्टिकोण यामध्ये मोठा बदल होत आहे. भारतीय पुरुष प्रधान संस्कृतीत महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण मात्र अजूनही संकुचीत आहे. तो दृष्टीकोण बदलण्याची गरज आहे. हे प्रश्न मांडणारे, त्यावर उपाय सुचविणारे, उपाय योजनांच्या अमलबजावणीसाठी लक्ष देणारे महिलांप्रमाणेच पुरुषही आहेतच. हे वास्तव असूनही ही वैचारीकता

समाजातील काही पुरुषामध्ये असल्याचे आढळते. अधिकार गाजवणारी पुरुषी मानसिकता बदलायची असल्यास महिला सक्षमिकरणाची चळवळ ही तळागाळापर्यंत पोहचलीच पाहिजे.

समारोप :-

पुरुषाचे अर्धेअंग म्हणून स्त्रीला संबोधले जाते आणि तीचा गौरवही समाजात केला जातो. पण एकूण परिस्थिती मात्र वेगळीच आहे. समाजात आजही पुरुषांच्या वर्चस्वामुळे स्त्रियांना दुय्यम ठिकाणीच ठेवण्याचा कयास चालत असतो. आधुनिक युगातही पुरुष वर्चस्वाची मानसिकता पूर्णपणे संपलेली दिसत नाही. स्त्री –पुरुष समानता या तत्वाचा विरोध आजही होतांना दिसतो. अजूनही मुलीचा जन्म ही चिंतेची बाब समजली जाते. तिचा जन्म होण्याआदीच तीची हत्या केली जाते. लिंगनिदान चाचणीला कायदेशीररीत्या बंदी घालण्यात आले असूनही कायदा हाती घेतल्याचा घटना नेहमी वृत्तपत्रातून वाचायला मिळतात. त्यामुळे स्त्रियांना समाजात पुरुषाबरोबरचे स्थान देऊन व त्यातच पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकता दूर करूनच सबलीकरणाची प्रक्रिया होणे गरजेचे आहे.

मानव समूहात स्त्रीजातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांशी हतोत्साहीत करणारे वर्तन, त्यांचे जीवनस्तर उंचावण्याकडे दूरलक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्री जातीला मिळत राहिली आहे. त्यामुळे स्त्रीजातीवर होणारा हा अण्णाय दुर करण्यासाठी व स्त्री-पुरुष असा भेदभाव न करता स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती करण्यासाठी आज महिला सबलीकरणाची नितांत गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- व्ही. एन. स्वामी महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, संत साहित्यिक थोर भारतीय विचारवंत विद्याभारती प्रकाशन २०१५.
- डॉ. साबळे भारतीय शासन आणि राजकारण हिमालया पब्लिशिंग हाऊस २००४.
- प्रा. व्ही. बी. पाटिल महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २००५.
- डॉ. दिवेदी राकेश महिला सबलिकरण एवम चुनोतिया एवम रणनीतिया.
- दैनिक लोकसत्ता, लोकरंग
- <https://mr.m.wikipedia.org>
- <https://mpscworld.com>

मराठी साहित्यामधील घरगुती हिंसाचाराचे दर्शन

डॉ.भूषण रामटेके

प्रभारी प्राचार्य तथा मराठी विभागप्रमुख सुवालाल पाटणी महाविद्यालय,
पुलगाव, जि.वर्धा

घरगुती हिंसा ही केवळ भारतीय समाजातच नव्हे तर जागतिक पातळीवरही तितक्याच तीव्रतेची सामाजिक समस्या असल्याचे निदर्शनास येते. त्याचे पडसाद आणि चित्रण भारतीय आणि जागतिक पातळीवरच्या साहित्यामध्ये आढळून येते. तसेच मराठी साहित्याच्या निर्मितीपासून घरगुती हिंसेचे दर्शन घडून येते. संत साहित्यामधील संत कवयित्रींची वेदना त्यांच्या अभंगातून दृग्गोचर झालेल्या आहेत. संतांनी जे भोगले ते काव्यात (अभंगात) मांडले.सामाजिक पातळीवरील भेदाभेद आणि आध्यात्मिक स्वातंत्र्यहा त्यांचा विचारांचा गाभा होता. सामाजिक पातळीवरील भेदाभेद आणि कौटुंबिक पातळीवरील दबाव संत कवयित्रींनी काव्यातून प्रकर्षाने अधोरेखित केला. संत जनाबाई, संत सोयराबाई यांच्या अभंगातील व्यथा कोणत्याही सुजाण व्यक्तीस व्यथित करून सोडतात.संत विठाबाई यांनी

“भ्रतार हो मजसी वोढतो येकांती।भोगाचे मजसी म्हणोनिया

ओढोनिया बहुत मारितो मजसी।मध्यरात्री जाणा समयाशी।”

अशा शब्दांत त्या काळात समाजामध्ये होत असलेलेआणि त्यांच्या नवऱ्याने केलेला शारीरिक, मानसिक आणि लैंगिक अत्याचार अभंगातून मांडून घरगुती हिंसेचे दर्शन घडविले आहे.

घरगुती हिंसाचार भारतीय समाजासाठी नवा नाही, किंबहुना घरगुती हिंसाचार प्रत्यक्ष — अप्रत्यक्ष घडत असताना त्याची जाणीव आणि जागृती घडून येत असल्याचे दिसूनही येत नाही. अशाघटनांमध्ये त्यांची व्यक्तिगत बाब समजून दुर्लक्ष केले जाते. त्यामुळे हिंसाचारास वाव मिळतो. घरातील पुरुष, नातेवाईक, शेजारी, आप्तस्वकीय स्त्रियांच्या दुर्बलतेचा गैरफायदा घेतात. प्रौढ पुरुष जवळ घेण्याच्या नावाने ज्या अंगाना स्पर्श करू नये, अशा ठिकाणी स्पर्श करतात. हंसा वाडेकर आणि कमल पाध्ये यांचे अनुभव या संदर्भात फार बोलके आहेत.

विधवा स्त्रिया, परित्यक्ता, घटस्फोडिता, प्रौढ कुमारिका यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन निकोप नाही. त्यांच्याकडे एक सावज म्हणून पाहिले जाते. याउलट आदिवासीमध्ये बलात्काराचे आणि घरगुती हिंसाचाराचे प्रमाण नगण्य आहे. सर्वात महत्वाचा प्रश्न म्हणजे जो विवाहित स्त्रीला सन्मान दिले जातो, तो सन्मान इतर स्त्रियांच्या वाटयालाही येत नाही. म्हणून कायद्या सोबतच प्रबोधन घडवून आणणे आवश्यक आहे. अन्यथा कायदे कुचकामी ठरतील. धार्मिक क्षेत्रात स्त्रियांचे जास्त शोषण दिसून येते. रजस्वला, विधवा, घटस्फोडित स्त्रियांचे धार्मिक स्थान दुय्यम आहे. आर्थिक क्षेत्रातसुद्धा त्यांना फारसे स्थान नाही.शहरी भागात थोडे बरे स्थान आहे, असे म्हणता येते. भटक्या विमुक्त जमातीत स्त्रियांना सुद्धा दुय्यम स्थान असल्याचे लक्षात येते. विमुक्त भटक्या जमातीचे चित्रण लक्ष्मण माने, लक्ष्मण गायकवाड, दादासाहेब मोरे, विमल मोरे आणि जनाबा गिन्हे यांच्या आत्मकथनांतून उत्कटपणे आले आहे.तसेच देवदासी, मुरळया यांच्या संदर्भात उत्तम कांबळे यांनी अभ्यासपूर्ण मांडणी केली आहे.

घरगुती हिंसाचार ही आधुनिक संकल्पना आहे. कौटुंबिक हिंसाचार महिला संरक्षण अधिनियम २००५ मध्ये कोणत्याही स्त्रीस किंवा ज्या मुलांचे वय अठरा वर्षांपेक्षा कमी आहे. त्यांच्या संदर्भात शारीरिक, शाब्दिक, मानसिक, आर्थिक, लैंगिक अत्याचार हा घरगुती हिंसेच्या

स्वरूपात समजला जावा अशी व्याख्या केली आहे. भारतीय राज्यघटनेने कलम १४ मध्ये समानतेचे तत्व स्वीकारले आहे. कलम १५ मध्ये स्त्री—पुरुष विषमता नाकारली आहे. लिंगाधारित विषमतेला राज्यघटनेने मान्यता दिली नसली तरी ग्रामीण किंवा शहरी समाजजीवनात कमी अधिक प्रमाणात तिचे अस्तित्व टिकून असल्याचे दिसून येते. कायदे कितीही कठोर असले आणि त्याची अंमलबजावणी होत असली तरीही सामाजिक मान्यता आणि कौटुंबिक रीतिरिवाज कायद्याला गौण ठरवितात; हे कायम निदर्शनास येते. त्याची कारणे पुरुषप्रधान व्यवस्थेत आणि मानसिकतेत दडलेली आहेत हे प्रथम समजून घ्यावे लागेल. धर्मग्रंथांनी आणि मनुस्मृतींनी स्त्रियांना अधोस्थानी ठेवले, त्यामुळे स्त्री धर्मसंस्थेत धोंड समजली गेली. मनुस्मृतीने तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले.

“पिता रक्षति कौमार्ये भर्ता रक्षति यौवने।

रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्य मर्हति।”

(अध्याय ९ लोक ३)

विशेषतः स्त्रियांच्या संदर्भात घडून येणाऱ्या अत्याचारात स्त्रीला दोषी ठरविले जाते. तिच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच केला जातो. यापाठीमागे पुरुषप्रधान व्यवस्था प्रभावीपणे कार्य करते. या व्यवस्थेने स्त्रीला धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पातळीवर दुय्यम स्थान प्रदान केल्यामुळे तिच्या जगण्याचा स्तर गुलामीच्या पातळीवर उतरण्यास कारणीभूत ठरला. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण —४ नुसार जे सर्वेक्षण समोर आले ते धक्कादायक आहे. ४९% महिलांनी पुरुषांनी मारहाण केली तर त्यात काही वावगे नाही (महाराष्ट्र टॉइम्स, २६ जानेवारी २०१८) असे म्हटले आहे. यातून स्त्रियांवर पुरुष मानसिकतेची किती प्रभाव आहे हे लक्षात येते.

एकोणिसाव्या शतकात पेशव्यांचे पानिपत झाल्यानंतर इंग्रजांची एकछत्री राजवट सुरु झाली. नवे विचार नवी मूल्ये इंग्रजी शिक्षणाने जनमानसात रुजू लागली. पारंपरिक विचारांना आणि धर्मग्रंथांना हादरा बसला. व्यक्तीचे स्थान समाजात महत्वाचे आहे. श्रेष्ठ—कनिष्ठ मानवनिर्मित आहे. जातव्यवस्था आणि वर्णव्यवस्था माणसाच्या शोषणाच्या यंत्रणा आहेत, हा विचार रुजला. धर्म आणि ईश्वर केंद्री समाजरचना माणूस या केंद्राकडे सरकली. हे विचार म.फुले, सावित्रीबाई फुले, लोकहितवादी, आगरकर, पंडिता रमाबाई, न्यायमूर्ती रानडे, रेव्हरंड टिळक आणि लक्ष्मीबाई टिळक यांच्या साहित्यातून उमटले. लक्ष्मीबाई स्मृतीचित्रे मधील सासुरवास प्रकरणात त्यांच्या सासऱ्यांनी (मामंजी) केलेला पाणउतारा घरगुती हिंसाचारामध्ये बसतो. शीलवतीबाई केतकर यांच्या ‘मीचहे सांगितले पाहिजे’ मधून थोडेफार चित्रण आले आहे. त्याअगोदर हरी नारायण आपटे यांच्या ‘पण लक्षात कोण घेता’ या कादंबरीमधून यमूची व्यथा चितारली गेली.

स्त्री अस्तित्वाची आणि अस्मितेची जाण कवयित्री पद्मा गोळेच्या कवितेने मिळवून दिली. सामाजिक आणि दलित —भटके यांचे चित्रण श्री.म.माटे यांच्या ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ मधून अवतरले. स्त्रीची घुसमट आणि कुचंबना, सामाजिक आणि कौटुंबिक पातळीवरील अत्याचार हंसा वाडेकरांच्या ‘सांगत्ये ऐका’ मधून अवतरली. स्त्री शोषणाचा मोठा पट प्रस्तुत आत्मकथनातून उमटला. पुढे कमल पाध्ये यांनी ‘बंध अनुबंध’ मधून स्त्री शोषणाचा वेगळा पदर उलगडून दाखविला. मलिका अमरशेखांच्या ‘मला उदध्वस्त व्हायचंय’ मधून स्त्री शोषणाचे विविध रंग दिसून आले. आंबेडकरवादी स्वकथनांतून आणि इतर स्वकथनांमधून स्त्रियांच्या वाट्याला येणारी वेदना, दुःख, दारिद्र्य पाहिले म्हणून मन हेलावून जाते. शांताबाई कांबळे यांचे ‘माया जल्माची चित्तरकथा’, किशोर काळेचे ‘कोल्हयाटयाचे पोर’ किंवा अशोक पवारांच्या ‘बिराड’ मधून तीव्रतेने जाणवते. समाजामध्ये स्त्रीचे स्थान गौण आणि दुय्यम दर्जाचे आहे; हेही प्रकर्षाने जाणवते. लक्ष्मी त्रिपाठी यांनी ‘मी लक्ष्मी मी हिजडा’ मधून तृतीयपंथीयांच्या अनोख्या जगाचे दर्शन घडविले.

मध्यमवर्गीय, महानगरीय, दलित —ग्रामीण स्त्रीची होणारी कुचंबना स्त्रीवादी आणि इतर प्रवाहातील कवितेने प्रकर्षाने मांडली. हिरा बनसोडे, प्रभा गणोरकर, रजनी परुळेकर, अंजली कुळकर्णी, अश्विनी धोंगडे, मेघना पेठे, ज्योती लांजेवार, प्रतिमा इंगोले, उषाकिरण आत्राम, कुसुम आलाम, सिसिलिया काव्हालो, नीरजा कविता महाजन, आश्लेषा महाजन, प्रज्ञा दया पवार, प्रतिभा अहिरे, संध्या रंगारी, संजीवनी तडेगावकर, कल्पना दुधाळ, सुनीता झाडे, सारिका उबाळे, कविता मोरवणकर, पद्मरेखा धनकर, संघमित्रा खंडारे अशा अनेक कवयित्रींनी स्त्री समस्यांना आणि अन्यायाला काव्यात्मकतेने वाचा फोडली आहे. अलीकडे तृतीयपंथीयांचे दुःख आणि वेदनांना कवितेतून दिशा पिंगी शेख यांनी वाचा फोडली.

निकोप समाजरचनेसाठी आणि साहित्याची विश्वासाहता टिकण्यासंदर्भात कवी—लेखक यांना तटस्थपणे अनुभवांना सामोरे जावून आणि अचूक निरीक्षण करणे अत्यावश्यक असते. जेवढा कवी—कलावंत त्याकडे सह—अनुभव आणि सह—अनुभूतीने मांडणी करेल तितकीच त्याची व्याप्ती वाढेल. संबंधित विषयासंदर्भात कादंबरी, कथा आणि नाटक या साहित्यप्रकारांचाही सखोल अभ्यास करण्याची नितांत गरज आहे, असे मला प्रामाणिकपणे वाटते.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे आर्थिक स्वरूप

डॉ.लाजवती टेभुर्णे

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी जि. अमरावती.

प्रस्तावना :-

नुकताच ८ मार्च २०२० ला जागतिक महिला दिवस देशभरात साजरा करण्यात आला. कित्येक महिला डोक्यावर फेटा बांधून मोटारसायकलवरून रॅलीत सामील झाल्यात. हे चित्र डोळ्यासमोर आलं. महिला दिन चिरायू होवो निनादाने आसमंत दणाणून गेले. अशा पार्श्वभूमीवर देशातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी झाले काय? हे तपासून पाहिले असता निराशाच वाटायला आली हयाचे कारण म्हणजे महिला दिनाचा इव्हेंट (उत्सव) साजरा करण्यात आला मात्र, त्यातून स्त्रीचा सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक परिप्रेक्ष्याचा विचार केल्यास भोपळा मिळाला. स्त्री शिकली कमवायला लागली, तरीही तिच्या वाट्याचे भोग संपता संपत नाहीत. हयाचे कारण स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कलुषित आणि विषमतावादी आहे. हजारो वर्षांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, रुढी परंपरा हया पुरुषी मानसिकतेच्या आहेत. त्यामुळे स्त्री ही व्यक्ती असून तिला तिचे स्वतंत्र स्थान आहे; हयाचा सोईस्कर विसर समाजाला पडलेला आहे. हया कुंभकर्णी झोपेतून हा समाज स्वतःला जागे करावयास तयार नाही.

समाजातील स्त्रीयांचे आर्थिक स्थान :-

केवळ सामाजिक पातळीवरच नव्हे तर, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक पातळीवरही स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान दुय्यम दर्जाचे असते. 'एकल स्त्री' कुटुंबाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. कुटुंबातील महत्वाच्या निर्णय प्रसंगी स्त्रियांचा मतांचा विचारही केला जात नाही. हयाचे कारण म्हणजे स्त्री ही कुटुंबातील दुय्यम व्यक्तीमत्त्व ! तिच्या मताला किंमत शून्य ! सामाजिक पातळीवरच्या तिच्या स्थानाला धक्का देण्यासाठी धर्मग्रंथ— स्मृतींनी फार मोठा हातभार लावला. मनुस्मृती आणि इतर धर्मग्रंथांनी स्त्रियांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच केला 'महाकाव्यातून' स्त्रीच्या प्रतिमेचे कधी उदात्तीकरण तर कधी अधोपतन केले. तिला देवी बनविले तर कधी दासी बनविले. मात्र, तिला बरोबरीचे स्थान दिले नाही. परमेश्वर प्राप्तीसाठी 'स्त्री' धोंड ठरली. नैसर्गिकपणे तिच्यात असलेले सृजनाचे महत्त्व नाकारले. 'मासिक पाळी' अपवित्र बनविली मंदिर प्रवेशासाठी मासिक पाळी आड आली. असे न म्हणता ती आणण्यात आली. असे म्हटले तर अयोग्य ठरणार नाही. 'शनिशिंंगणापूर' येथील शनिमंदिरात प्रवेश करण्यासाठी स्त्रीला एकविसाव्या शतकात लढावे लागत आहे, हे अत्यंत लाजीरवाणे प्रकरण आहे. तीन तलाक बद्दल कायदा करावा लागला मात्र कायद्याने सर्वच साध्य करता येत नाही. जोपर्यंत समाजाची मानसिकता बदलविली जाणार नाही तोपर्यंत हे असेच चालत राहील असे वाटते.

'वारसा हक्क कायदा' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अथक प्रयत्नाचे फळ आहे. 'हिंदू कोड बील' संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजीनामा दिला. स्त्रियांच्या आर्थिक हक्कातूनच तिच्या स्वातंत्र्याकडे तिला नेता येईल हा त्यांचा दृष्टिकोन होता. आर्थिक हिंसाचारात स्त्रीच भरडली जाते. तिच्याकडे कुटुंबातील आर्थिक व्यवहार दिल्या जात नाही. तसेच आर्थिक उत्पन्नासाठी ती घराबाहेर पडली तरी, तिचे आर्थिक व्यवहार पुरुषच पाहात असतात. तिच्या मिळकतीचा हिशेब पुरुष ठेवतात. शिकलेल्या, नोकरीवर असलेल्या स्त्रियांचे पासबुक सुध्दा नवऱ्याजवळ असते.

(पुरुष मंडळीजवळ)यावरून तिच्या आर्थिक स्थानाची व्याप्ती लक्षात येते. ग्रामीण भागात पडदा पध्दती बुरखा पध्दती तिच्या एकंदरीत व्यक्तीमत्वाला मारक ठरते. तिच्या परिधानावरून, केशरचनेवरून कामेन्टस केले जातात. 'शिकलेल्या स्त्रिया आणि मुक्त विचारांच्या स्त्रियांमुळे घटस्फोटाचे प्रमाण वाढले आहे.' असे तर्क काही मंडळी लावतांना दिसतात. तेव्हा त्यांच्या मनात स्त्री व्देष किती प्रमाणात भरला आहे हे दिसून येते. वरील उदाहरण पुरुषसत्ताक मानसिकतेचे द्योतक आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार संरक्षण कायदा २००५

कौटुंबिक हिंसाचारांचे क्षेत्र सामाजिक सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक स्वरूपाचे आहे. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये मुद्दाम स्त्री भरडली जाते. यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार महिला संरक्षण कायदा २००५ अन्वये त्याची व्याख्या करण्यात आली. त्यात अठरा वर्षांपेक्षा कमी वयाची मुले—मुली तसेच स्त्रीला समाविष्ट करण्यात आली. केवळ शारीरिक नव्हेतर कोणत्याही प्रकारची मानसिक — लैंगिक हिंसा सुद्धा कौटुंबिक हिंसाचारात समाविष्ट करण्यात आली. घरातील व्यक्ती किंवा नातेवाईकाकडून होत असलेली हिंसा कौटुंबिक हिंसाचार म्हणून संबोधली गेली.

स्त्री हिंसेचे आर्थिक स्वरूप :-

कौटुंबिक हिंसा हयामध्ये हुंडयासाठी छळ करित असेल त्याला दंड करण्यात येईल.माहेरहून पैसा आणण्यासाठी कित्येकदा शारीरिक आणि मानसिक छळ केला जातो. तिला आत्महत्या करण्यासाठी प्रवृत्त केले जाते. तिला घालून पाडून केलेले जाते.पदोपदी तिचा मानसिक छळ तर कधी शारीरिक छळ (उदा. मारहाण वगैरे) केले जाते. हे सगळे स्त्री हिंसेच्या आर्थिक स्वरूपाचे आणि स्थिती निदर्शनाचे दर्शन आहे.कधी कधी कुटुंबातील व्यक्ती स्त्रियांना वाईट कामात ओढून घेतात. उदा. वेश्याव्यवसाय करवून घेउन त्यांच्या मार्फत पैसे कमविले जातात. हे उदाहरण एकाच वेळेस सामाजिक—आर्थिक— मानसिक स्वातंत्र्यावर घाला घालणारे आहे. स्त्री हिंसाचाराचे वेगवेगळी स्वरूप तिच्या व्यक्तिगत स्वातंत्र्याला बाधा आणणारे आहे, हे लक्षात येते.

हजारो वर्षांच्या पारंपारिक अन्यायाला स्त्रीस सामोरे जावे लागले.तसेच भांडवली जागतिकीकरणाने स्त्रीचे प्रदर्शन करवून आणि तिचे आर्थिक मूल्य घटवून तिला निम्नस्थानी आणले गेले. जागतिकीकरणात स्त्री बळी पडत आहे. तिचे व्यापारीकरण आणि व्यावसायिकरण करून तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जात आहे. हे लक्षात घेतले पाहिजे. हयासाठी कठोरात कठोर कायद्याबरोबरच समाजाचे पर्यायाने कुटुंबाचे काउन्सलिंग करणे गरजेचे आहे. उत्सवी स्वरूप एक दिवस करून तिचे स्थान तिला प्राप्त होणार नाही.सर्वच प्रकारच्या शोषणाविरुद्ध स्त्रियांबरोबरच पुरुषांनाही आवाज उठवावा लागेल.

वेदपूर्व कालखंडात स्त्रीचे स्थान समान दर्जाचे होते.आजही आदिवासी समाजात मातृसत्ताक व्यवस्था कार्यरत आहे. तिला वस्तू समजले समजला जाणारा समाज विचाराने पारंपारिक आहे. स्त्री जिन्स पॅन्ट मध्ये आली किंवा आधुनिक जीवनशैलीचा वापर करत आहे म्हणून समाज बदलला समजणे चुकीचे आहे. तिच्याकडे समानतेच्या न्यायाने पाहणे आवश्यक आहे. विचारांचे परिवर्तन घडवून आणून स्त्रीचे उन्नयन घडविणे आवश्यक आहे. बुद्ध काळात स्त्री भिक्षुसंघात स्थान मिळाले होते. हे लक्षात घेतले पाहिजे. बुद्ध स्त्री—पुरुष समानतावादी होते हे लक्षात येते. केवळ अन्याय घडून आल्यावर शिक्षा दिल्यामुळे समाज बदलणार नाही. तर अन्यायच घडून येणार नाही; हयाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये स्त्रीचे आर्थिक शोषण मोठया प्रमाणात घडून येत असल्याचे दिसून येते त्यामुळे तिच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा विचार समाजास करावयास भाग पाडणे हेच त्यावरील इलाज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. डी.आर.जाटव, 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार'
२. साळुंखे आ.ह., 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री', लोकवाड:मय गृह मुंबई, २००७
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती'
४. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, 'हिंदू कोड बिल'
५. मराठी विश्वकोष
६. कौटुंबिक हिंसाचार महिला संरक्षण अधिनियम, २००५

महिलांचे अधिकार आणि व्यावहारिक स्वरूप

प्रा. डॉ. मंगेश अशोकराव रणदिवे

सरदार पटेल महा. चंद्रपुर

ज्या प्रमाणे स्त्री आणि पुरुष यांना संसाररूपी रथाची दोन चाके संबोधून ही दोन्ही चाके जर एकमेकास समान असली तरच संसाराचे रथ हे निट चालत असते असे म्हटले जाते. मग समाज व देशाच्या विकासाचा रथ सुरळीत चालण्यासाठी किंवा निश्चित दिशेकडे वाटचाल करण्यात पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांचाही महत्त्वाचा वाटा नाही का? आज एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास निम्मी लोकसंख्या ही स्त्रियांची असतांना जर त्यांना सामावून घेतले जाणार नाही तर कोणत्या समाजाचा वा देशाचा विकास होणार आहे? या व अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधतांना स्त्रियांना मिळणारी संधी, त्याचे अधिकार व एकूणच त्यांच्या अस्तित्वाविषयी गहण चिंतन करणे आज क्रमप्राप्त झाले आहे.

स्त्रियांच्या समस्या शारिरिक व मानसिक आर्थिक शोषण, तिचे हिरावलेले हक्क, हुंडा वा अन्य कारणांसाठी तीचा होणारा छळ कौटुंबिक हिंसा इ. अशा विविध विषयांवर विरोध दर्शविण्याकरिता चळवळी निर्माण झाल्या व त्यातूनच काही सरकारी व गैरसरकारी संस्थाही आकारास आल्या. या माध्यमातून काही चांगले बदलही घडून आले. या सर्व बदलांचा परिणाम म्हणजे स्त्रियांकरिता असलेले कायदेही कडक झाले. त्यामुळेच स्त्री – पुरुष समानतेच्या तत्वाला मजबुती प्राप्त होऊन स्त्रियांच्या स्वातंत्र्य व अधिकार तसेच त्यांना मिळणारी संधी या विषयी जाणीवा प्रगल्भ झाल्या. एकूणच स्त्रियांना विविध अधिकारांची उपलब्धता करण्यात येऊन स्त्री सबलीकरणाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या कार्यकर्तृत्वाच्या कक्षा देशाच्या सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय अशा विविध क्षेत्रात रुंदावण्यास सुरुवात झाली.

महिलांवरील अत्याचाराचा प्रश्न केवळ भारत देशापुरताच सिमीत नाही. वास्तविकता हा महिलांच्या हक्काचा प्रश्न नसून मानवी हक्काचा प्रश्न आहे. जर महिलांना सुरक्षित वाटत नसेल तर संपूर्ण समाजाचीच उलथा – पालथ होते. या उद्देशानेच १९ व्या २० शतकात अनेक स्तरावर स्त्रियांविषयी बाळगला जाणारा भेदभाव नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न झाले. याचा परिणाम म्हणून स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार प्राप्त झाले. याला खरी बळीकटी आली ती संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या (UNO) Bill of Rights.ने महिलाविषयक असलेला भेदभाव नष्ट करण्यासाठी एक अधिनियम युनोने १८ डि १९७९ रोजी पारित केला. एकूण ३० कलमांचा समावेश असलेला हा अधिनियम पारित झाल्यानंतर राष्ट्रसंघाच्या सदस्य देशांना यावर विचार करणे भाग पडले. राजकीय व सार्वजनिक क्षेत्रात महिलांना समान अधिकार शिक्षण, वेतन, रोजगार यात कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव नको, प्रसूतीकाळातील रजा, महिलांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता प्रयत्न, विवाह विषयक अधिकार, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिलांना प्रतिनिधीत्व अशा विविध प्रकारच्या कलमांचा या अधिनियमात समावेश होता. विशेष म्हणजे १८ डिसेंबर १९९९ पर्यंत संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सदस्य असलेल्या १६३ देशांनी यावर स्वाक्षऱ्या केल्या. महिलांच्या अधिकारविषयक सजगता म्हणून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर झालेला हा सर्वात मोठा प्रयत्न म्हणता येईल.

१९व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत स्त्रियांना दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जात असे. उपभोग व कष्ट यांचे साधन म्हणजे स्त्री असा समज सर्वसाधारणपणे रूढ होता. म्हणून समाजात समानतेने वावरणे, संपत्तीवरील अधिकार, तसेच शिक्षण किंवा मतदान या सारख्या अधिकारापासून स्त्रिया

वंचीत होत्या. मात्र १९ व्या शतकाच्या मध्यानंतर आपल्यावर होणारा अन्याय, आपले होणारे शोषण, आपले हक्क याबाबत स्त्रियांमध्ये जागृकता येऊ लागली. त्यातूनच स्त्रिवादाचा जन्म झाला. या स्त्रीवादाने स्त्री सक्षमीकरणाच्या विषयाला व्यापक अर्थाने जनाधार प्राप्त करून दिला व या माध्यमातूनच विविध चळवळी आकारास आल्या आणि याचा परिपाक म्हणूनच स्त्रिविषयक विविध अधिकारांची निर्मिती करण्यात आली.

स्वातंत्र्यानंतर भारतात स्त्रियांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक तसेच राजकीय दृष्ट्या सक्षम करण्याच्या हेतूने शासकीय पातळीवर प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत. या दृष्टिने अनेक योजना तसेच विकास कामाची तरतूद कायद्यान्वये करण्यात आली आहे. या अनुषंगाने स्त्रियांच्या न्याय व हक्कविषयक विविध तरतूदींचा समावेश भारतीय राज्यघटनेमध्ये करण्यात आला आहे. यानुसार

कलम १४ अन्वये कायदापुढे समानता

१५ अन्वये धर्मजात लिंग व जन्माच्या आधारे भेदभाव करण्यास मनाई.

१६ नुसार सार्वजनिक सेवायोजनेच्या बाबींमध्ये स्त्री व पुरुषांना समान संधी

२१ अन्वये जीवित व व्यक्तीगत स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण,

भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना जो समान हक्क दिला आहे. त्याची पूर्णपणे अंमलबजावणी करणे, महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावणे, स्त्रियांना विकासाच्या सर्व क्षेत्रात संरक्षण देणे या उद्देशाने सुद्धा अनेक कायदे व कार्यक्रम आखण्यात आले आहेत यात पुढील कायदांचा समावेश होतो.

१) हिंदू विवाह विषयक कायदा — १९५५

२) वारसा विषयक कायदा — १९५६

३) दत्तक घेण्याचा हक्क — १९५६

४) अनैतिक व्यापाराला आळा घालणारा कायदा — १९५६

५) हुंडाबंदीचा कायदा— १९६१

६) गर्भपाताचा कायदा— १९७२

७) गर्भजल परिक्षण विरोधक कायदा — १९८८

८) कौटुंबिक छळ प्रतिबंधक कायदा— २००५

९) तीन तलाक प्रतिबंधक कायदा—

स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला थांबविण्यासाठी वरिल कायदेविषयक तरतूदी करतांनाच मध्यतऱ्यांच्या काळात भारत सरकारने 'राष्ट्रीय आयोग' स्त्री अधिनियम पारित केले व त्यानुसार त्यांच्या शोषणाचे निवारण करण्याच्या हेतूने तसेच महिलांचे जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टीने १९९० मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाच्या अध्यक्षपदी व्यक्तिची निवड करतांना स्त्रीला नियुक्त करण्याचे प्रावधान आहे. तसेच अन्य ५ सदस्य निवडतांना स्त्रियांच्या सामाजिक कल्याणाची शक्यता असेल. अशा तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.

महाराष्ट्र शासनानेही केंद्र सरकारच्या धर्तीवर १९९४ मध्ये पहिले महिला धोरण जाहीर केले. त्यात कालसुसंगत बदल करत २००१ मध्ये दुसरे तर २०१४ मध्ये तिसरे महिला धोरण निश्चित केले गेले. या सर्व धोरणामध्ये प्रामुख्याने स्त्रीयावरील अत्याचार, हिंसा, स्त्रीविषयक कायदे, त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा, प्रसार माध्यमांची भूमिका, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग, स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून योजनांची निश्चिती, स्वयं साहाय्यता बचत गटाचा विकास, मुद्रा योजना यांचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. तसेच महाराष्ट्रराज्य ग्रामीण जीवोन्नती अभियानाच्या माध्यमातून स्त्रियांना शिक्षण — प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होतात. महाराष्ट्रसरकारमार्फत राबविण्यात

आलेल्या महिला सबलीकरण धोरणात स्वतंत्ररित्या प्रत्येक स्त्रीचा अंतर्भाव होईल याची काळजी घेण्यात आलेली आहे.

याप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय तसेच राष्ट्रीय स्तरावर स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला प्रतीबंध घालण्याकरिता व स्त्रियांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून त्यांची उन्नती करण्याच्या रास्त हेतूने विविध कायदेविषयक तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत. हे जरी खरे असले तरी स्त्रियांचे अधिकार आणि सामाजिक जीवनाचा त्याचा व्यावहारिक स्वरूप खुप वेगळा आहे. शासनाद्वारे महिलांच्या स्थितीमध्ये सुधार आणण्यासाठी वेगवेगळ्या पातळीवर विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जात असले तरी आजही विशिष्ट समाज व त्यातील स्त्रीयांपर्यंत या योजनांची माहिती पोहचू शकलेली नाही. स्त्रीविषयक कायद्याचे स्वरूप कठोर होऊन सुध्दा त्यातून पळवाट काढून किंबहुना कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्याचीही संख्या लक्षणीय आहे. म्हणून विविध कायदे करून स्त्रीयांना अधिकारांची उपलब्धता करण्यात आलेली असली तरी त्याचे व्यावहारिक स्वरूप मात्र एकदमच भीन्न आहे. हे पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

हुंडा प्रथेची समस्या :-

भारतीय समाजात विवाह हा एक विधीमय संस्कार म्हणून मानला जातो. त्यामुळे विवाह हे प्रत्येक समाजात पारंपारीक पद्धतीने पार पाडत असतात. मात्र या पद्धतीमधीलच एक बाजू म्हणून वर पक्षाला वधू पक्षाकडून भेट स्वरूपात इच्छेनुसार विविध वस्तु देण्यात येत असतात. मात्र याच पद्धतीत वर पक्षाच्या इच्छेनुसार काही वस्तु, दागीने तसेच पैशाच्या स्वरूपात मागणी करण्यात येत असते. यालाच सामान्यता हुंडा प्रथा म्हणून संबोधण्यात येते. आज समाजामध्ये हुंड्याच्या प्रकारात मोठया प्रमाणात वाढझालेली आहे. त्यामुळे मोठया संख्येने युवतीचा बळी जात आहे.

या प्रथेवर बंदी घालण्याकरिता भारत सरकारने सन १९६१ मध्ये हुंडाबंदीचा कायदा केला. या कायद्यासोबतच देशात विविध अभियानही राबविण्यात आले. तसेच आजही राबविण्यात येतात. मात्र असे असूनही ही प्रथा कमी होण्यापेक्षा उलट वाढतच चाललेली आहे. हुंडा प्रथेमध्ये वर हा वधूकडून लग्ना अगोदर आणि लग्नानंतर सुध्दा वधू पक्षाकडे हुंड्याची मागणी करीत असतो. जर हुंडा मागीतल्याप्रमाणे वा अपेक्षानुरूप मिळाला नाही तर वर पक्षाकडून विवाहीत स्त्रीचे छळ करून तीचे अतोनात हाल केले जाते. यात बहुतेकदा विवाहीत महिलेचा म्हणजे वधूचा बळीही जात असतो. म्हणजेच कायद्याचा वचक असूनही जवळपास सर्वच समाजात हुंडा प्रथेचे अस्तित्व आजही दिसून येते. त्यामुळे हया समस्येचे गंभीर रूप धारण केलेले असून ते कायद्यालाही आज आव्हान बनू पाहत आहे.

भूणहत्या :-

या प्रकारात मुलीचा जन्म होण्याअगोदरच तीचा बळी घेतला जातो. स्वातंत्र्यपुर्व काळात तसेच स्वातंत्र्यानंतर काही दशकामध्येसुध्दा या समस्येने गंभीर रूप धारण केले होते. जर मुलगी जन्मास आली असेल तर जन्म देणाऱ्या दाईला अधिकचे पैसे देऊन जन्मास आलेल्या मुलीला मारले जात होते. याचा परिणाम म्हणजेच आज पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांची संख्या कमी झालेली दिसून येते. मुला —मुलीमधील ही तफावत ऐवढया प्रमाणात वाढलेली आहे की, यामुळे अनेक विवाह योग्य मुलाला मुली भेटणे अशक्य होत आहे. यासोबतच समाजाचे संतुलनही बिघडत चालले आहे.

या प्रकाराला आळा घालण्यासाठी व समाजातील मुलींच्या स्थानाचे महत्त्व पटवून देण्याकरिताच शासनकडून 'बेटी बचाव, बेटी पढाव' सारखे उपक्रम राबविण्याची आज गरज निर्माण झालेली आहे. यापुर्वीही लिंग निदान चाचणी प्रतीबंध म्हणून कायदाही करण्यात आला व

त्याद्वारे लिंग निदान करणे हा कायदेशीर गुन्हा समजला जातो. असे असूनही मुलीविषयक समाजाच्या मानसिकतेमध्ये फारसा फरक पडल्याचे दिसत नाही.

बलात्कार :-

जगामध्ये बलात्काराच्या घटना घडत असतांनाच या घटनांमध्ये अलीकडे मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते. भारतामध्ये बलात्कार ही समस्या दिवसेंदिवस गंभीर होत चालली आहे. दिल्ली येथील निर्भया प्रकरण, उत्तरप्रदेशातील उणावमधील घटना, महाराष्ट्रातील कोपर्डी तसेच आंध्रप्रदेश मधील हैद्राबाद येथील घटनांनी देशाला हादरवून टाकलेले आहे. स्त्री विषयक कायदे असूनही कायद्याचा धाक मात्र ह्या नराधमांना राहिलेला दिसत नाही. यातच ज्या घटनांची आकडेवारी आपल्या समोर येत असते. मात्र बदनामी, जीवे मारण्याची धमकी तसेच विविध कारणांमुळे जी प्रकरणे तीथेच दाबून टाकण्यात येत असतात त्यांची आकडेवारी ही कधीही लक्षात येत नाही.

त्यामुळे आज मुलींच्या संरक्षणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. म्हणूनच आज प्रगतीचे निळे आकाश हे सर्वाकरिताच मोकळे आहे असे म्हटले जात असले तरी या आकाशात स्वच्छंद व निर्भयपणे उडण्याचा अधिकार हा मुलीला नसल्याचे प्रत्ययास येते. म्हणूनच स्त्रीयांचे लैंगिक छळ, बलात्कार इ. समस्यांचे उच्चाटन करण्याकरिता ज्याप्रमाणात कठोर कायद्याची गरज आहे. त्याचप्रमाणे त्या कायद्याची सक्तीने अंमलबजावणीही करणे गरजेचे आहे. यासोबतच अशा घटनेशी संबंधित खटले न्यायालयात रेगाळत न ठेवता त्या खटल्यांचा त्वरीत निकाल देणे तेवढेच अपेक्षित आहे. जेणेकरून असे कृत्य करू पाहणाऱ्या विकृतींना खऱ्या अर्थाने वचक बसून अशा घटनांवर आळा घालता येईल.

स्त्रियांवरील दबाव व अन्य शोषण :-

आजची स्त्री ही 'चुल व मुल' या परिघातून बाहेर पडली आहे. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय इ. क्षेत्रात मोलाची भूमिका बटवून तीने आपले कर्तृत्व सिध्द केले आहे. एकीकडे प्रगतीची उंच उंच शिखरे गाठून नावलौकीकास प्राप्त होत असतांना तीला विविध प्रकारच्या दबावाचाही सामना करावा लागतो. विविध सेवा क्षेत्रातील स्त्री जातीवर होणारा अन्याय ही नित्याची बाब झाल्याचे कळते. त्यामुळे अर्थाजनाकरिता घराबाहेर पडणाऱ्या स्त्रियांच्या संरक्षणाचा प्रश्न निर्माण होतो.

शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या शोषणाचे स्वरूप हे लक्षवेधक ठरते. ग्रामीण भागातील स्त्रीया ह्या गृहकामासोबतच शेतीविषयक विविध कामे तसेच इतर मजुरीचीही कामे करीत असतात. अनेक कुटुंबात स्त्रियांना पुरुषांच्या वर्चस्वाखाली राहावे लागते. या दबावासोबतच स्त्रिया सोबत भांडणे, त्यांना मारहाण करणे, त्यांचा विविधप्रकारे छळ करून घराबाहेर काढणे अशा अनेकाधीक घटना ग्रामीण भागात आजही मोठ्या प्रमाणात घडतात. विशेष म्हणजे अशा परिस्थितीत ह्या स्त्रिया कोणत्या कायद्याचा किंवा सामाजिक नियमांचा आधार घेऊ शकत नाही तर त्या स्त्रिया स्वतःला होणारा त्रास हा मुकाट्याने सहन करीत असतात.

सारांश :-

आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, कला,साहित्य, क्रिडा, विज्ञान, तंत्रज्ञान इ. महत्त्वपूर्ण क्षेत्रात देशाचा उत्तरोत्तर विकास होत असतांना या विकासात्मक वाटचालीत पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांचाही मोलाचा वाटा आहे हे निश्चित. आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीने आपले कर्तृत्व सिध्द केले आहे. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून किंबहुना अन्य क्षेत्रात त्याहीपेक्षा स्त्रीने आपल्या कार्याच्या कक्षाचा विस्तार केलेला दिसतो. यात समाजसुधारकांचे तथा महापुरुषांचे योगदान आहे. या सोबतच शासकीय स्तरावर राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना तसेच उपक्रमांचेही विशेष महत्त्व आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या माध्यमातून तसेच राष्ट्रीय स्तरावरील स्त्री विषयक विविध कायदे योजना तथा उपक्रमाद्वारे स्त्रीजीवनात महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणत असतांनाच व्यवहारीक स्वरूपात या विषयक सखोल चिंतन केले असता हे सर्व प्रयत्न व कयास सिध्दातांच्या स्वरूपात राहिल्याचे निदर्शनास येते. यासाठी जबाबदार म्हणून अनेक कारणांपैकी एक म्हणजे समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्था व पुरुषी मानसिकता होय. आजही समाजातील या व्यवस्थेमुळे पुरुष आणि त्यांची विचारसरणी ही हूकुमशाही स्वरूपाची आहे. त्यामुळे स्त्रिया ह्या नेहमी उपेक्षितच राहिल्या आहेत. एकूणच ही मानसिकता सुध्दा बदलविणे आज काळाची गरज झालेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- डॉ. कर्वे स्वाती, स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा, (१८५० ते १९५० मधील स्त्रियांच्या निवडक लेखांचा संग्रह), प्रतीमा प्रकाशन, जुन २००७
- कुलकर्णी विद्या, राजसत्तेच्या राजकारणी : महिला राजसत्ता आंदोलन विशेषांक, २००१ रिसोर्स अँड स्पोर्ट सेंटर, बेलापूर, मुंबई
- निर्देशिका, महिला व बालविकास विभाग मंत्रालय मुंबई यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधीनी, पुणे, २००५
- डॉ. साबळे, भारतीय शासन आणि राजकारण हिमालय पब्लिकेशन्स, नागपुर, २००४
- भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने संपादक प्रा. बाळ कांबळे, डॉयमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१२.
- <https://mpscworld.com>

महिलांवरील अत्याचार व स्त्री प्रतिबंधक कायदे

डॉ. मालीनी वडतकर

विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र प्रियदर्शिनी महिला महाविद्यालय, वर्धा

स्त्रियांच्या लैंगिक छळ प्रतिबंधासंबंधीचे नियम :

महिलांचा कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ हा विषय 'इन्फोसिस' मध्ये नुकत्याच घडलेल्या घटनेमुळे पुन्हा एकदा चर्चेत आला आहे. वास्तविक ही एकमेव घटना नाही. नयना पुजारीची हत्या, 'इन्फोसिस' मधील उपहारगृह कर्मचारी महिलेने केलेली लैंगिक छळाची तक्रार अशा अनेक घटना आहेत. अशा घटनांना वेळीच पायबंद बसावा, यासाठी २०१३ मध्ये आलेल्या कायद्यामध्ये अभ्यासपूर्ण तरतुदी केल्या आहेत. कंत्राटदारांकडील कर्मचाऱ्यांनी हे गुन्हे केले, त्याला व्यवस्थापन काय करणार' ही पळवाट कायद्याने ठेवलेली नाही. कायद्यात तक्रारदार, कर्मचारी आणि अन्य व्याख्या विस्तृत आणि स्पष्ट आहेत. 'तक्रारदार' म्हणजे कोणत्याही वयाची स्त्री, जी तेथील कर्मचारी असेल वा नसेल, पण तिला त्या कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाचा अनुभव आल्यास ती तक्रार करू शकते, 'कर्मचारी' म्हणजे अशी व्यक्ती जी कामाच्या ठिकाणी कोणत्याही कामानिमित्ताने कायम, हंगामी, प्रत्यक्ष वा कंत्राटदारामार्फत नेमलेली, परिविक्षाधीन वा प्रशिक्षणार्थी असू शकते.

जागरूकता आहे, पण

सर्वोच्च न्यायालयाने यापूर्वी अशा घटना रोखण्यासाठी 'विशाखा समिती' च्या आदेशांची अंमलबजावणी बंधनकारक केली होती. मात्र त्याबाबत कोणीही फार गंभीर नव्हते. नारी समता मंचाने २००९ मध्ये पुण्यात केलेल्या पाहणीत एका केवळ ९ टक्के जागी 'विशाखा' च्या आदेशानुसार समिती असल्याचे आढळले होते. सध्याचा कायदा अस्तित्वात आल्यावर १० पेक्षा अधिक कर्मचारी सर्व कामाच्या ठिकाणी तीन महिन्यांच्या आत त्याची अंमलबजावणी होणे अपेक्षित होते. (दहापेक्षा कमी कर्मचारी व असंघटित क्षेत्रासाठी सरकारने जिल्हा पातळीवर स्थानिक समिती नेमल्या आहेत.) या विषयावरील चर्चासत्रे, कार्यशाळा, इतर कार्यकर्त्यांशी संवाद, अभ्यास व स्वानुभवातून असे दिसते, की याविषयी जागरूकता निर्माण होत आहे. कायद्यात दंडात्मक कारवाई आहे, हेदेखील त्याचे एक कारण असू शकते.

कायदा काय सांगतो?

कायद्यानुसार समितीच्या अध्यक्षपदी ज्येष्ठ स्त्री कर्मचारी, समितीत ५० टक्क्यापेक्षा अधिक स्त्रिया आणि एक बाह्य सदस्य असणे गरजेचे आहे, बाह्य सदस्य व्यक्ती ही वकील वा सामाजिक क्षेत्रातील, या प्रश्नाबाबत आस्था वा अनुभव असलेली असावी, लैंगिक छळाबाबतचे कार्यालयीन धोरण असावे. सर्व संबंधितांना ते माहिती असावे. लैंगिक छळाबाबतची कार्यालयीन भूमिका व समिती सदस्यांची माहिती दर्शनी जागी लावली पाहिजे. प्रतिबंधात्मक कार्यक्रम, तक्रारीची चौकशी, चौकशी अहवाल या मुद्यांवर समितीचे प्रशिक्षण होणे गरजेचे आहे. तक्रार प्रक्रियेसाठी कायद्याने आखून दिलेल्या मुदतीचे पालन होणे आवश्यक आहे. तक्रार आल्यापासून ९० दिवसांत चौकशी पूर्ण करून पुढच्या १० दिवसांत अहवाल सादर करणे बंधनकारक आहे. या संदर्भातील वार्षिक अहवाल जिल्हा पातळीवरील अधिकाऱ्याकडे पाठवला पाहिजे. काही अपवाद वगळता कायद्यातील अशा अनेक बाबींचे उल्लंघन होतांना दिसते. याचे कारण म्हणजे संबंधित सदस्यांकडे लैंगिक छळाबाबतचा संवेदनशील दृष्टिकोन आणि आपल्या जबाबदाऱ्याबाबत जाणीव नसते. तक्रार आल्यावर ती तक्रार लैंगिक छळाची आहे की नाही यातच सदस्य वेळ घालवतात,

पण समिती पुढाकार घेऊन तक्रारदाराशी बोलत आहे, हे चित्र विरलच, त्यातून तक्रार उच्चपदस्थ व्यक्तीविरोधात असल्यास दबाव येऊ शकतात. अशा परिस्थितीत येणारे दबाव कमी व्हावेत म्हणूनच बाहेरचा एक सदस्य समितीमध्ये असणे बंधनकारक आहे. नारी समता मंचातर्फे या कायद्याच्या अंमलबजावणीबाबत कार्यशाळा घेण्या येतात. 'आम्हाला हे माहितच नव्हते, किंबहुना जे करू नये तेच आम्ही करत होतो.' या सहभागीच्या कार्यशाळा संपल्यावर येणाऱ्या प्रतिक्रिया पुरेशा बोलक्या आहेत.

गोपनीयतेलाही महत्त्व :

तक्रारदार आणि प्रतिवादी यांच्यातील गोपनीयता या अशा प्रकरणांतील सर्वात महत्वाचा मुद्दा, अजिबात गोपनीयता नसणे, गोपनीयतेच्या नावाखाली तक्रारदार आणि प्रतिवादीला चौकशी अहवाल न देणे अशा टोकाच्या गोष्टींचा अनुभव आहे, काही ठिकाणी व्यवस्थापन कायद्याच्या पलिकडे जाऊन वागतांना दिसते. "आम्ही समता मानतो, त्यामुळे पुरुषांच्या लैंगिक छळाच्या तक्रारीबाबतही आम्ही कारवाई करू," अशी भूमिका घेतली जाते. हा कायदा स्त्रियांच्या लैंगिक छळाबाबत आहे. या कायदानुसार पुरुषांच्या अशा तक्रारी हाताळण्याचा अधिकार समितीला नाही. त्यासाठी दंड विधानाचा आधार घेता येतो, हे सांगावे लागते. अनेकांना पटतेही, मात्र तरीही "तुमचा सल्ला आमच्या ध्येयधोरणांशी सुसंगत नाही, त्यामुळे आता आमच्या समितीवर येऊ नका," असे एकावे लागल्याचाही अनुभव आहे, विशेष म्हणजे, या ठिकाणी स्त्रिया संख्येने कमी होत्या आणि अगदी मोजक्या स्त्री कर्मचाऱ्यांकडे अधिकाराचे पद होते. त्यामुळे ते समतेचे धोरण कसे दिखाऊ आहे, हे सांगणे न लगे.

'इन्फोसिस' च्या निमित्ताने

'इन्फोसिस' मधील घटनेच्या निमित्ताने असे अनेक प्रश्न उभे राहतात. लैंगिक छळाबाबत कंपनीचे धोरण आहे का? ते संबंधितांना माहित आहे का? नियमानुसार समिती आहे का? समितीने लैंगिक छळ प्रतिबंधासाठी काय प्रयत्न केले? रसिलाच्या तक्रारीची दखल का घेतली गेली नाही? अंतर्गत समितीला तक्रारीची कल्पना होती का? रसिलाला सुटीच्या दिवशी कामावर का बोलावण्यात आले? सुरक्षा कंत्राट ज्या कंपनीला दिले होते, त्यांचाही परवाना संपला होता अशा बातम्या आहेत. 'इन्फोसिस' सारख्या नामवंत कंपनीत एवढा हलगर्जीपणा होत असेल तर, तुलनेने छोट्या कामाच्या ठिकाणी काय चित्र असेल?

कायदापालनाच्या तपासणीबाबत अजून यंत्रणा नाही. मात्र बंधनकारक असूनही जिथे कायदा पाळला जात नाही, अशा ठिकाणी कर्मचारीही विचाणा करू शकतात. कायद्याचे पालन न झाल्यास दंड, तसेच परवाने रद्द होण्यापर्यंतच्या कारवाईची तरतुद असल्यामुळे व्यवस्थापनाला हे करावे लागणारच आहे. हे ही लक्षात घ्यायला हवे की, लैंगिक छळाचा अनुभव स्त्रियांसाठी भयानक असतोच, पण पीडितेच नीतिधैर्य खच्ची होऊन कामावर होणारा परिणाम, काम सोडणे अशा स्वरूपात व्यवस्थापनालाही त्याची किंमत मोजावी लागते. कायद्याची बलस्थाने लक्षात घेऊन अंमलबजावणी झाल्यास चांगला बदल घडू शकतो, लैंगिक छळ हा त्या दोन व्यक्तींमधील प्रश्न आहे, असे आता म्हणता येणार नाही, तर तो कामाच्या ठिकाणचा प्रश्न आहे हे या कायद्याने स्वीकारायला लावले आहे. कामाच्या ठिकाणी निरोगी, सुरक्षित वातावरण निर्माण करायची संधी कायद्याने दिली आहे. अनेकजणींना लैंगिक छळाबाबत बोलणे लाजेमुळे अवघड वाटते. अशा तक्रारी संवेदनशीलतेने हाताळल्या जाण्याचा विश्वास निर्माण झाल्यास पिडित स्त्रिया पुढे येतील. कामाच्या ठिकाणी लिंगभाव संवेदनशीलतेचे कार्यक्रम घेण्यातून स्त्री-पुरुष कर्मचाऱ्यांत परस्पर आदराची, विश्वासाची भावना निर्माण होण्यास मदत होईल आणि या कायद्यामुळे हे

‘ऑफिशिअली’ करता येईल, गरज आहे ती व्यवस्थापनांच्या इच्छाशक्तीची! स्त्री प्रश्नावर काम करणाऱ्या अनेक संस्था मदतीला तयार आहेतच.

गर्भलिंग चाचणी प्रतिबंधक कायदा :

केंद्रशासनाने प्रसवपूर्व निदान तंत्राच्या दुरुपयोगाला आळा घालण्याच्या तसेच स्त्रीलिंगी गर्भाची हत्या थांबविण्याच्या उद्देशाने २० सप्टेंबर १९९४ पासून संपूर्ण देशभर प्रसवपूर्व निदान तंत्र दुरुपयोग प्रतिबंध अधिनियम लागू केला. महाराष्ट्राने हा कायदा १९८८ मध्येच लागू केला हातो. असा कायदा करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे.

या कायद्यान्वये शासनमान्य संस्थांकडून काही विशिष्ट अटीवरच प्रसवपूर्व निदान करता येते. त्या अटी अशा :

- गर्भवती महिलेचे वय ३५ पेक्षा जास्त असेल.
- गर्भवती महिलेचे पूर्वी एक किंवा दोन अचानक गर्भपात झाले असतील.
- गर्भवती महिलेवर रासायनिक पदार्थांचा, जंतुदोषाचा अथवा विशिष्ट औषधांचा परिणाम झाला असेल.
- गर्भवती महिलेच्या कुटुंबात एखाद्या व्यक्तीस मानसिक वा शारीरिक व्यंग असेल तर गर्भवती महिलेस प्रसुतीपूर्व निदान तंत्राचा अवलंब करता येतो.

कायद्याचा भंग केल्यास

- प्रसुतिपूर्व गर्भनिदान तंत्राचा अवलंब लिंगनिदासाठी केल्यास व आरोप सिध्द झाल्यास ज्या संस्थेमध्ये निदान केले त्या संस्था प्रमुखास आणि तिथे नोकरी करणाऱ्या आणि मानसेवी तत्वावर काम करणाऱ्या व्यक्तीस ३ वर्षांची कारावासाची व १० हजार रुपये दंडाची शिक्षा होऊ शकते. तर नंतर प्रत्येक गुन्ह्यासाठी ५ वर्षांपर्यंत कारावासाची शिक्षा आणि ५० हजार रुपयांचा दंड होऊ शकतो.
- गुन्हेगार नोंदणीकृत वैद्यकीय अधिकारी असल्यास या गुन्ह्याच्या खटल्याचा निकाल लागेपर्यंत त्याची नोंदणी रद्द होईल. गुन्हा सिध्द झाल्यास प्रथम वेळेस त्याची नोंदणी ५ वर्षासाठी तर दुसऱ्या वेळेस नेहमीसाठीच रद्द करण्यात येईल.
- गर्भलिंग चाचणी करण्यासंबंधी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या प्रसार करणे गुन्हा आहे. त्यासाठी संबंधित व्यक्तीला तीन वर्षांपर्यंत कैद आणि १० हजार रुपयांपर्यंत दंड होऊ शकतो.
- जी व्यक्ती गर्भाचे लिंग ओळखण्यासाठी गर्भलिंग चाचणी करून घेण्यास कोणत्याही दवाखानची, केंद्राची किंवा प्रयोगशाळेची मदत घेतो (म्हणजे गर्भ मुलीचा असला तर गर्भपात करता यावा यासाठी) त्या व्यक्तीस प्रथम वेळेस तीन वर्षे कैद आणि पन्नास हजार रुपयांपर्यंत दंड आणि नंतरच्या प्रत्येक गुन्ह्यासाठी ५ वर्षांपर्यंत कैद आणि एक लाख रुपयांपर्यंत दंड होऊ शकतो.
- कोणत्याही स्त्रिला जबरदस्ती करून गर्भलिंग चाचणी करावयास लावणाऱ्या व्यक्तीला शिक्षा होईल. परंतु त्या गर्भवती स्त्रिला गुन्हेगार मानण्यात येणार नाही.
- कायद्याचे उल्लंघन कंपनीने केले असल्यास गुन्ह्यास जबाबदार प्रत्येक व्यक्तीस व कंपनीतील उच्च अधिकाऱ्याविरुद्ध (त्याने प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष गुन्हा केला असेल तरी गुन्हे दाखल केले जातील.
- कायद्यांतर्गत सर्व गुन्हे दखलपात्र आणि अजामिनपात्र आहेत.
- या कायद्याचे उल्लंघन केल्याचे आढळल्यास लोकांनी संबंधित संस्था /व्यक्तीचे नांव आपल्या जिल्ह्याच्या जिल्हा शल्य चिकित्सकांना, महापालिका क्षेत्रातील लोकांनी आरोग्य

अधिकाऱ्याकडे राज्यस्तरावर अतिरिक्त संचालक, कुटुंब कल्याण, पुणे यांच्याकडे माहिती द्यावी.

- महिती देणाऱ्याचे नाव गुप्त ठेवले जाते.
- प्रसवपुर्व लिंग निदान तंत्राचा दुरुपयोग होऊ नये म्हणून तालुका जिल्हा आणि राज्य पातळीवर दक्षता समित्यांची स्थापना करण्यात आली आहे. या दक्षता समित्यांना नियमितपणे त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील सोनोग्राफी, रेडिओलॉजिकल केंद्र, गर्भपात केंद्र, यांची तपासणी करून त्यांचे अहवाल केंद्र शासनास आणि अतिरिक्त संचालक, कुटुंब कल्याण, पुणे यांना पाठविण्यास सांगण्यात आलेले आहेत
- तालुका / जिल्ह्यातील सर्व अल्ट्रा सोनोग्राफी केंद्रांना नोंदणी करणे कायद्याने बंधनकारक आहे व अशा केंद्रांना नोंदणी करणे कायद्याने बंधनकारक आहे व अशा केंद्रांनी गर्भवती स्त्रियांचे सर्व प्रकारचे रेकॉर्ड (ज्यामध्ये संपूर्ण तपशील असेल) दक्षता समितीला उपलब्ध करून देणे बंधनकारक आहे.
- जिथे सोनोग्राफी केंद्र आहेत तिथे, येथे गर्भाची लिंग ओळखण्याची कोणतीही चाचणी केली जात नाही असा लोकांना दिसेल अशा स्वरूपातील फलक लावणे बंधनकारक आहे.

हुंडा प्रतिबंधक :

हुंडा म्हणजे होणाऱ्या पतीने किंवा पत्नीने वा त्यांच्या आई-वडिल, पालक किंवा इतर नातेवाईकांनी विवाहासाठीचा मोबदला म्हणून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या रोख किंवा वस्तुंच्या रूपात केलेली देवाणघेवाण होय, विवाहाच्या आधी, विवाहाच्या वेळी आणि नंतर हुंड्याची देवाण घेवाण हा अपराध आहे.

कोणताही पोलीस कर्मचारी, हुंडा पीडित व्यक्ति किंवा तिचे नातेवाईक, कोणतीही सामाजिक संस्था, माहिती मिळाल्यास स्वतः न्यायालयसुद्धा हुंड्यासंबंधी तक्रार दाखल करू शकते.

राज्यात हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ ची अंमलबजावणी करण्यात येत असून या कायद्यांतर्गत सर्व गुन्हे दखलपात्र आहेत. या गुन्ह्यांसाठी अटकपूर्व जामीन मिळत नाही. राज्य स्तरावर उप पोलीस महानिरीक्षण (महिला अत्याचार प्रतिबंधक कक्ष) जिल्हा स्तरावर जिल्हा पोलीस अधिक्षक, पोलीस आयुक्त आणि प्रत्येक पोलीस ठाण्याचे उप पोलीस निरीक्षक यांना हुंडा प्रतिबंधक अधिकारी म्हणून नेमण्यात आले आहे. हुंड्यासंबंधीच्या तक्रारी त्यांच्याकडे करता येतात असून कायद्याच्या परिणामकारक अंमलबजावणीबरोबर जगजागृती आणि सामाजिक प्रयत्नांची जोड देऊन लोकांच्या मानसिकतेत बदल करण्यात येत आहे. शासनाने जिल्हा स्तरावर जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली ३५ दक्षता समित्यांची स्थापना केली आहे. २६ नोव्हेंबर हा दिवस हुंडा प्रतिबंधक दिवस म्हणून राज्यभर साजरा केला जातो.

महिलांसाठीचे कायदे

विवाहासंबंधीचे कायदे		२४.	वैद्यकीय गर्भपात	कायदा	दलित आणि	मागासवर्गीय
			१९७१		स्त्रियांसाठीचे कायदे	
१.	स्त्रियांचे संवैधानिक अधिकार (भारतीय राज्य घटनेनुसार अधिकार)	२५.	हुंडा प्रतिबंधक	कायदा १९६१	४७.	नागरी अधिकारांच्या संरक्षणासंबंधीचा कायदा १९५५
२.	मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३	२६.	बालविवाह निर्बंध	कायदा १९२९	४८.	अनुसूचित जाती व जमाती (एससी अँड एसटी) अत्याचार प्रतिबंधक कायदा १९८१
३.	हिंदु विवाह कायदा १९५५	२७.	कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक			अपंग व्यक्तींसाठीचे कायदे

- कायदा २००५
४. हिंदु विधवा पुनर्विवाह २८. गर्भलिंग चाचणी प्रतिबंध ४९. अपंग व्यक्ती (हक्क, समान
कायदा १८५६ कायदा १९९४ कायदा १९९५ संधी व पूर्ण सहभाग) कायदा
५. आनंद विवाह कायदा २९. सती प्रथा प्रतिबंध कायदा ५०. मानसिक आरोग्य कायदा १९८७
१९०९ १९८७
६. आर्य विवाह विधिवत ३०. महाराष्ट्र देवदासी प्रथा ५१. न्याय कायदा १९१९
कायदा १९३७ प्रतिबंध व निर्मूलन कायदा
७. मुस्लिम विवाह कायदा २००५
८. मुस्लीम स्त्री (घटस्फोट ३१. मातृत्व लाभासंबंधीचा ५२. कुटुंब न्यायालये कायदा १९८४
हक्क संरक्षण कायदा) कायदा १९६१
९. भारतीय ख्रिस्ती विवाह ३२. वारखाने कायदा १९४८ ५३. हिंदु अज्ञानत्व व पालकत्व
कायदा १८७२ कायदा १९५६
१०. पारसी विवाह व घटस्फोट ३३. खाण कायदा १९५२ ५४. राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा
कायदा १९३६ १९९०
११. विशेष विवाह कायदा ३४. करार मजूर (नियोजन व ५५. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग
१९५४ निर्मूलन कायदा) १९७०
१२. विदेश विवाह कायदा ३५. किमान वेतन कायदा १९४८ ५६. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी
१९६९ कायदा २००६
१३. धर्मांतरीत व्यक्ती विवाह ३६. शेती —मळा लागवड ५७. विधि सेवा प्राधिकरण कायदा
विच्छेद कायदा १८६६ कामगार कायदा १९५१ १९८७
१४. भारतीय घटस्फोट कायदा ३७. विडी—सिगार कामगार ५८. महिती अधिकार कायदा २००५
१८६९ (कामाचे नियम) कायदा
१५. हिंदु दत्तक व निर्वाह ३८. वेठबिगार प्रथा (प्रतिबंध) ५९. बालन्याय कायदा २०००
कायदा १९५६ कायदा १९७६
१६. हिंदु उत्तराधिकार कायदा ३९. कामगारांसाठी नुकसान ६०. अर्भकासाठीचे कृत्रिम दुध व
१९५६ भरपाई कायदा १९२३ अन्य अन्न पदार्थ (निर्मिती,
वाटप आणि पुरवठा नियमन)
१७. विवाहित स्त्रियांचा संपत्तीचा ४०. वेतन प्रदान कायदा १९३६ ६१. शिक्षा प्रतिबंधक कायदा १९५१
कायदा १९५९
१८. मुस्लीम स्त्रियांचे मालमत्ता ४१. राज्य कामगार विमा कायदा ६२. अभियोक्ता/वकिलांसाठीचा
व वारसा हक्काचा कायदा १९४८ कायदा १९६१
१९. ख्रिश्चन स्त्रियांचे मालमत्ता ४२. चित्रपट व नाट्य कामगार ६३. अनाथालये व धर्मदाय
व वारसा हक्क (नोकरी नियमन) कायदा १९८१ गृहांसाठीचा (देखरेख व नियमन)
कायदा १९६०
२०. पारसी स्त्रियांचे मालमत्ता व ४३. आंतरराज्य स्थलांतरीत
वारसा हक्क कामगार (नोकरीच्या अटी व
नोकरी नियमन) कायदा
२१. भारतीय दंडविधान ४४. समान वेतन कायदा १९७६
२२. स्त्रियांचे अलि प्रदर्शन ४५. बालकामगार (प्रतिबंध व
प्रतिबंधक कायदा १९८६ नियमन) कायदा १९८६
२३. अनैतिक देह व्यापार
४६. स्त्रियांच्या लैंगिक छळ
प्रतिबंधासंबंधीचे नियम

प्रतिबंधक कायदा १९५६

संदर्भ सुची :

१. लोकराज्य सप्ते. २०११
२. दैनिक वर्तमानपत्र सकाळ
३. इंटरनेट
४. महाराष्ट्रातील महिलांराज, सोपान गाडे, आविष्कार प्रकाशन, पुणे
५. भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, डॉ. स्मिता मेहेत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

महिलांवर होणारे घरगुती हिंसाचार आणि कायदे

डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे (चोपडे)

मराठी विभागप्रमुख, रेणुका कॉलेज, बेसा, नागपूर

प्रस्तावना :

भारतामध्ये स्त्रीचे स्थान पुजनीय आहे. दुर्गा, लक्ष्मी यांचे पुजन एकीकडे होत असते. तर दुसरीकडे स्त्रीची अवहेलना होताना दिसून येते. सामाजिक विषमता हि जात, धर्म, आणि लिंग या तीन घटकावर आधारित आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळत आले आहे. स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तू आहे अशी पारंपरिक प्रतिगामी मानसिकता आहे. स्त्रियांना शिक्षण, सत्ता आणि संपत्तीचे अधिकार नव्हते. हुंडाबळी, सतीप्रथा, बालविवाह अशा वाईट प्रथा त्यावेळी होत्या. भारतीय समाजसुधारकांच्या नव्या चळवळीमुळे या प्रथा बंद झाल्या. राजा राजमोहन रॉय यांनी वाईट प्रथा बंद केल्या. जोतीबा फुले आणि सावित्रीमाई यांनी तर शिक्षणाचे दरवाजे सर्वांसाठी खुले करून दिले. स्त्री, पुरुष समानतेचे मूल्य त्यांनी रूजविले पण आजही स्त्री मुक्त झाली नाही तिच्यावर पारंपरिकतेचा जोखंड अजूनही काही प्रमाणात दिसते अन्याय, अत्याचार, हुंडाबळी बलात्कार यासारख्या घटना सातत्याने वृत्तपत्रातून आणि प्रसारमाध्यमातून दिसून येतात. त्याकरिता काही कायदे आहे. काही प्रमाणात घरातून हिंसाचार होतो. नेमका कौटुंबिक, हिंसाचार म्हणजे काय?

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला कमी लेखणे, स्त्रीला पहिली मुलगी झाली म्हणून तिला नंतरही मुलगीच होणार या न्यायाने तिच्यासोबत अत्याचार करणे. आज ही सुशिक्षित घरी मुली झाल्या म्हणून पत्नीला घराबाहेर काढल्या गेले असे उदाहरण दिसून येतात किंवा तिला मुलगा नाही म्हणून मुलाची आई तिच्याजवळ मुलगा देत नाही. अशा घटना पाहायला मिळतात. नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे, तिला घराबाहेर काढणे या सर्व बाबी कौटुंबिक हिंसाचारात येतात.

गार्गी, मैत्रेयी आणि सुलभा यासारख्या विदुषी ज्या हिंदू समाजात जन्माला आल्या आणि आपल्या उत्तुंग अशा कर्तृत्वाने त्यांनी मानाचे स्थान मिळविले एकीकडे आम्ही स्त्रीला लक्ष्मीचे रूप मानतो तर दुसरीकडे तिला भोगवस्तू मानतो. हा भेद संपुष्टात येण्यासाठी कायद्यापेक्षा आपली मानसिकता बदलविण्याची गरज आहे. जोपर्यंत आपली मानसिकता बदलणार नाही आपला स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलणार नाही. तो पर्यंत या घटना अशाच घडत राहणार? आई, बहिण या नात्याने वागायला पाहिजे मुला मुलींना समुपदेशन करण्याची गरज आहे.

आज शारीरिक छळ लैंगिक अत्याचार तोडी आणि भावनिक अत्याचार आर्थिक अत्याचार होताना दिसून येतात. आज बलात्काराचे प्रमाण वाढलेले आहे. याकरिता प्रत्येक मुलाला आईने समाजावून सांगितले पाहिजे ती सुध्दा एक बहिण आहे. अशी भावना जागृत करायला पाहिजे. त्यामुळे असे प्रकार होणार नाही.

शारीरिक छळ, यामध्ये मारहाण, चावणे, लाथ मारणे, शस्त्रानी शारीरिक दुखापत करणे कुठल्याही गोष्टींची वाच्यता न करता शारीरिक शोषण करणे. लैंगिक अत्याचार जबरदस्तीने समागम करणे, अशिल फोटे काढणे, समाजात तुमची किंमत कमी होईल असे कृत्य करणे. धमकी देवून वाईट कृत्य करायला लावणे.

भावनिक व मानसिक अत्याचार :

चरित्राबद्दल संशय घेणे, नोकरी करू न देणे, पुरुषासोबत बोलण्यास मज्जाव करणे कोणासमोर अपमानित करणे, आत्महत्येकरिता प्रेरित करणे, माहेरच्या लोकांकडून हुंडा घेण्याकरिता प्रवृत्त करणे तसेच माहेरी न जाऊ देणे. अशा अनेक कारणांनी तिला मानसिक दुःख देणे. आजारी असेल तर तुला कुठला आजार आहे म्हणून तिला कमी लेखणे एक प्रकारे तिचा पूर्ण आत्मविश्वास नष्ट करणे आज सर्व क्षेत्रात महिला बरोबरीने कार्य करते तरीही तिची घुसमटच होते. उदा. 'अभिमान' चित्रपट ज्या बच्चन आणि अमिताभ बच्चन यांचा आहे. या चित्रपटात स्त्री पुरुषापुढे जात असते तर पती तिला पुढे जाऊ देत नाही. म्हणजे पुरुषाचा अहंकार, स्वाभिमान दुखावला जातो. स्त्रीच्या बाबतीत तसे नसते ती पुर्णपणे सहकार्य करते.

भारतीय संविधानाच्या कलम 14 नुसार भेदभावापासून मुक्ती, कलम 15 अन्वये स्त्री पुरुष समानता आणि कलम 21 अन्वये जीवित व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांना दिला आहे. आज बऱ्याचशा सुधारणा झालेल्या आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटुंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षण व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी खालील कायदे अस्तित्वात आहे.

- 1) भारतीय दंड विधान कायदा 1860
- 2) हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961
- 3) सती प्रथा विरोधक कायदा 1987
- 4) स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन विरोधी कायदा 1986
- 5) घटस्फोट कायदा 1869
- 6) कुटुंब न्यायालय कायदा 1984
- 7) मुस्लिम महिलांसाठी कायदा 1686
- 8) गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक कायदा

कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा :

सासऱ्याच्या मंडळीविरोधात कौटुंबिक हिंसाचाराचा खटला लढणाऱ्या महिलेला घरातून बाहेर काढता येणार नाही. सासऱ्याकडच्या कोणत्याही सदस्याकडे घराचा मालकी हक्क असला तरी खटला सुरू असताना महिलेला बाहेर काढता येऊ शकत नाही. असा महत्वपूर्ण निर्णय दिल्ली हायकोर्टात सुनावणी करताना दिला. खटल्यानंतर ही पर्यायी घराची व्यवस्था होईपर्यंत महिलेला घराबाहेर काढता येऊ शकत नाही असही कोर्टा नं नमुद केले. दिल्ली हायकोर्टाच्या न्या. रेखापल्ली यांच्या खंडपीठानं 18 डिसेंबरला कौटुंबिक हिंसाचार प्रकरणातील पीडित सहा महिलांच्या याचिकावर सुनावणीला मंजुरी दिली. या महिलांनी न्यायदंडाधिकारी न्यायालयांच्या निर्णयाला हायकोर्टात आव्हान दिलं होतं.

कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यात पीडितेचे हक्क आणि संरक्षणाबाबत तरतुद आहे. मात्र त्यात मालकी हक्काबाबत काहीही म्हटलेलं नाही असं. न्या रेखा पल्ली यांनी सांगितलं.

घरगुती हिंसाचार प्रकरणे कोर्टाबाहेरच मिटणार- घरगुती हिंसाचाराच्या प्रकरणात कोर्टाच्या आदेशाविना मध्यस्थी किंवा समुपदेशनाच्या माध्यमातून तडजोड करण्यास मज्जाव करणारे राज्य सरकारचे 24 जुलै 2014 चे परिपत्रक मनमानी स्वरूपाचे असल्याचे सांगून मुंबई हायकोर्टाने रद्द ठरवले आहे. त्यामुळे आता घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत कोर्टात जाण्याआधीच महिलेला तडजोडीचा पर्याय उपलब्ध होण्याचा मार्ग पुन्हा मोकळा झाला आहे.

कोर्टात तक्रार करून त्याविषयी कोर्टाकडून आदेश मिळविण्यापूर्वी या कायद्यांतर्गत नोंदणीकृत स्वयंसेवी संस्था, समुपदेशक किंवा पोलिस यांना समुपदेशनाचा मार्ग अवलंबता येणार नाही असे सरकारी परिपत्रकात म्हटले होते हे परिपत्रक कायद्याच्या विपरित आणि पीडित महिलांच्या मूलभूत हक्कांवर गदा आणणारे असल्याचे पत्र पुण्यातील आयएलएस लॉ कॉलेजच्या वुमेन्स स्टडी सेंटरच्या प्राध्यापक डॉ. जया सागडे यांनी मुख्य न्यायाधीशांना लिहिले होते. त्यानंतर हायकोर्टाने या प्रश्नी 'सुओ मोटो' जनहित

याचिका दाखल करून घेतली. याविषयी मुख्य न्यायाधीश मोहित शहा व न्या. रोशन दळवी यांच्या खंडपीठासमोर झालेल्या सविस्तर सुनावणीत राज्य सरकार, डॉ. सागडे तसेच मजलिस मंच, स्त्री मुक्ती संघटना आदी स्वयंसेवी संस्थांनी बाजू मांडली त्यानंतर खंडपीठाने 4 सप्टेंबर रोजी या विषयीचा निकाल दिला.

सरकारी परिपत्रक मनमानी, अतार्किक आणि भेदभाव करणारे असल्याचा ठपका ठेवत खंडपीठाने ते रद्दबातल ठरवले मात्र त्याचवेळी कोर्टात जाण्यापूर्वी हिंसाचारग्रस्त महिलेला प्रकरण मिटवण्यासाठी पती किंवा सासरच्या मंडळीसोबत संयुक्त समुपदेशन किंवा मध्यस्थीने तडजोडीचा मार्ग उपलब्ध करण्यासाठी काही मार्गदर्शक तत्वेही खंडपीठाने घालून दिली.

काही प्रतिक्रिया :

- 1) घरगुती प्रकरणे बहुधा कुटुंबातला मध्यस्थी समुपदेशनासाठीची कोर्टाची मार्गदर्शक तत्वे वडीलधान्याकडून सोडवली जावी.
- 2) पीडित महिलेला कायद्यांतर्गत असलेल्या हक्कांची आणि तिच्यासमोर असलेल्या पर्यायांची माहिती द्यावी. तिच्या इच्छेनेच योग्य तो निर्णय घ्यावा.
- 3) महिलेला तिचा दावा सोडून देण्यास किंवा तक्रार मागे घेण्यास दबाव आणला जाऊ नये.
- 4) स्वयंसेवी संस्था समुपदेशक किंवा पोलिस यांनी आपल्या कार्यालयात स्पष्ट फलक लावावा की, समुपदेशन वा मध्यस्थी ही तक्रारदार महिलेच्या इच्छेनेच आणि कार्यवाहीच्या निवडीचाही तिला अधिकार असेल गंभीर स्वरूपाच्या शारीरिक हिंसाचाराच्या प्रकरणात समुपदेशन किंवा मध्यस्थीचा पर्याय अवलंबू नये. अशा प्रकरणात स्वयंसेवी संस्था, समुपदेशक किंवा पोलिस यांनी कलम 10 (2) अन्वये डोमेस्टिक इन्सिडेंट रिपोर्ट (डीआय आर) सादर करावा आणि नंतर महिलेला दिलासा मिळवून देण्यासाठी दंडाधिकारी कोर्टात कलम 12 अन्वये अर्ज करावा.
- 5) अन्य प्रकरणात सामोपचाराने तोडगा काढण्यासाठी समुपदेशनाचा मार्ग अवलंबला जाऊ शकतो.
- 6) तडजोडीचा निर्णय झाल्यानंतर दोन्ही पक्षकारांकडून हमीपत्र किंवा तडजोडनामा केला जावा.
- 7) पीडित महिलेची इच्छा असल्यास तडजोडनामासोबत दंडाधिकारी कोर्टात डी आय आर सादर करावा. तसेच तडजोडनामाचा भंग झाल्यास होणाऱ्या परिणामाची पतीला जाणीव करून द्यावी.

एकूणच महिलांवर होणारे अत्याचार आणि कायदे यामुळे महिला सुरक्षित आहे. असे म्हणता येत नाही कारण ग्रामीण आणि अतिदुर्गम भागातील महिलांना अजुनही कायद्याचे ज्ञान नाही त्या अत्याचार सहन करतात. अशा भागांमध्ये जावून कायद्याची जागृती व्हायला पाहिजे. कायदयामुळे आपण सुरक्षित आहो असं एकांगी विचार न करता दुर्बल न बनता सबला बनायला पाहिजे. विवेकबुद्धी आणि कौशल्याने निर्णय घ्यायला पाहिजे म्हणजे कायद्याचेही उल्लंघन होणार नाही आणि योग्य न्याय मिळेल. दोन्ही बाजू व्यवस्थित समजून घेऊन न्याय द्यावा म्हणजे कोणावरच अन्याय होणार नाही. 'कूनन अंधा है' असे न म्हणता सजग दृष्टी ठेवून न्याय मिळेल. यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

- 1) <https://mrmwikipedia.org/wiki/>
- 2) <https://www.tarunbharat.net/Eney>
- 3) mr.vikaspedia.in/social.we
- 4) m.maharashtratimes.com 01 sept2015
- 5) भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या— डॉ. प्रदीप आगलावे, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर, जुलै 2015

मानवी हक्क आणि कौटूंबिक हिंसाचार**डॉ.प्रा.सौ. एस.पी. लाखे**

इतिहास विभाग प्रमुख नुतन आदर्श महाविद्यालय उमरेड, जिल्हा—नागपूर (महाराष्ट्र)

मुलाच्या हव्यासापोटी बंगलोर मधील उमर फारूक नावाच्या पित्याने बेबी आफरीन नावाच्या मुलीला सिगरेटचे चटके देवून, तीची मान मुरगाळून आपल्याच पोटाच्या मुलीवर अन्वित अत्याचार केले. उपचारादरम्यान त्या मुलीचा मृत्यू. पूणे जिल्ह्यातील थेरगाव येथील स्वाती संजय पवार या स्त्रीला पोर्णिमेला गर्भधारणा झाल्याने मुलगीच होईल या भावनेने गर्भपातासाठी पोटावर लाथा मारल्या, बाळ दगावले आणि आई अत्यवस्थ. अमरावती जिल्ह्यातील तिवसा तहसील अंतर्गत शेंदुरजनाबाजार येथे ३६ वर्षीय किसन गवईचा आपल्याच मुलीवर बलात्कार, वर्धा जिल्ह्यातील खरांगणा पोलीस स्टेशन अंतर्गत खैरी कामठी गावातील योगेश पांडे यांनी आपल्या वर्षा नावाच्या पत्नीच्या कुशीतून दोन महिन्यांच्या चिमुकलीला हिसकावून विहरीत टाकून हत्या केल्याची घटना, मुलगाच हवा हा त्याचा अट्टाहास होता. चार घरी भांडी धुणी करून चार पैसे कमावणाऱ्या मोलकरणीने दारूडया नवऱ्याला पैसे दिले नाही म्हणून जबर मारहाण, प्रसुतीकाळात पतीला शारीरिक संबंधास नकार दिलेल्या स्त्रीला फरफडत नेऊन मारहाण, हुंडयासाठी नागपूर जिल्ह्यातील उमरेड शहरातील 'सोनाली गुप्ता' या मुलीला फासावर लटकविले. मुलीने रात्री आईवडीलांना फोन करून मला परत घेवून जा ना बाबा! अशी विनवणी करूनही, मुलगी परत घरी आल्यास चार लोक काय म्हणतील या भितीपोटी मुलीचा बळी जाऊ देणारे आईवडील. या अशा कित्येक मनाला सुन्न करणाऱ्या घटना आज समाजात घडत आहे.

प्रश्न इथे निर्माण होतो, या स्त्रीयांवर अत्याचार करण्याचा हक्क अत्याचार करणाऱ्या व्यक्तीला आहे का? संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेत स्त्री पुरुष समान हक्क, प्रत्येक मनुष्य जन्मतः स्वतंत्र आहे, त्याला जीवंत राहण्याचा अधिकार, या सगळ्या तरतुदीची पायमल्लीच होते आहे का? वरील उदाहरणांचा विचार केल्यास या व अशा अनेक कौटूंबिक हिंसाचाराच्या घटनेत 'मानवी हक्क' प्रस्थापीत करण्यात अडचणी येत आहे का? अथवा कौटूंबिक हिंसाचार आणि मानवी हक्क यांची सांगडच समाजाला घालता आली नाही. मानवी हक्काबाबत वंचित घटकापर्यंत त्यांची चिकीत्सक रूपाने माहितीच पोहचली नसेल? या सर्व प्रश्नांची सकारात्मक उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न 'मानवी हक्क आणि कौटूंबिक हिंसाचार' या शोधनिबंधाच्या रूपाने होत आहे. कौटूंबिक हिंसाचारात मानवी हक्काचे स्थान शोधणे गरजेचे आहे.

मानवी हक्क म्हणजे काय?

मानवाला अर्थपूर्ण जीवन जगण्यासाठी जी परिस्थिती हवी असते ती हक्कामधून मिळते. कित्येक शतकापासून मानव हक्क, अधिकार मिळविण्यासाठी संघर्ष करत आला आहे. आपले जीवन अधिक चांगले, सुरक्षित आणि सुदृढ बनविण्याचा तो प्रयत्न करत असते, प्रत्येक मनुष्य हा निसर्गतः आपल्या अधिकाराचा वापर करण्याच्या दृष्टीने पुर्णतः स्वतंत्र आहे हे अधिकार त्याला जन्मापासूनच प्राप्त होतात. त्याचे ते अधिकार संपवण्याचा किंवा हनन करण्याचा अधिकार कुणालाही नाही. त्याची पुर्तता तर झाली नाही तर तो जगू शकणार नाही म्हणून त्याला जगण्यासाठी जी परिस्थिती आहे ते 'मानवी हक्काने' मिळते. 'प्राचीन ग्रीक तत्त्वचिंतकांनी' त्याला नैसर्गिक हक्क मानले आहे.

समाजात प्रतिष्ठेने जगण्यासाठी, मुक्तपणे विचार करण्यासाठी, आपल्या इच्छेनुसार आचरण करण्यासाठी आपल्या आवडीचा व्यवसाय निवडण्यासाठी, आर्थिक व शैक्षणिक विकासासाठी आणि राजकीय सहभागातून विकास साधण्यासाठी मानवी हक्काची गरज आहे. 'ज्या हक्कामुळे व्यक्तीच्या आंतरिक इच्छेची पूर्तता होते ते मानवी हक्क होय'.

मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क जे मानवाला निसर्गतः प्राप्त झाले आहे. वंश, जात, रंग, लिंग, राष्ट्रीयत्व, भाषा या शिवाय मानव प्राण्यांना मिळालेले हक्क म्हणजे मानवी हक्क होय. 'महान ग्रीक तत्ववेत्ता सेंट थॉमस अक्वायनस' याला मानवी हक्काचा जनक मानले आहे. मानवाचे दैनंदिन जीवन सुकर व्हावे या दृष्टीने मानवाला हे काही मुलभूत अधिकार दिलेले असतात. त्याला मानवी हक्क असे म्हणतात. अशा वेगवेगळ्या पद्धतीने मानवी हक्काच्या परिभाषा सांगितल्या गेल्या आहेत.

मानवी हक्काची प्रथम सुरवात इंग्लंडच्या जनतेने केली. राजा जॉन याला इ.स. १२१५ मधील 'मग्नानाकार्य करारावर' सही करण्यास भाग पाडले होते. या करारात मानवी हक्काचे मुळ होते. इ.स. १६८९ मध्ये ब्रिटीश राजाने हक्काच्या सनदेला दिलेली मान्यता, ४ जुलै १७७६ अमेरिकेच्या वसाहतिक सभेने जाहीर केलेला स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा, इ.स. १७८९ मध्ये फ्रेंचच्या राष्ट्रीय सभेने जाहीर केलेला 'मानवी हक्काचा जाहीरनामा' १९ व्या शतकात उदयाला आलेली मानवीय भावना, युद्धात जखमी झालेला कोणत्याही देशाचा सैनिक असो 'त्याला वैद्यकीय मदत मिळालीच पाहिजे', तो त्याचा हक्क आहे. वैद्यकीय पथक कोणत्याही देशाचे असो त्याला युद्धकाळात व नंतरही तटस्थ मानावे हा मानवतावादी दृष्टीकोणातून पुढे आलेला विचार. त्यालाच रेडक्रॉस या जागतिक वैद्यकीय संघटनेच्या स्थापनेने आलेले मुर्त रूप, १९४९ च्या अटलांटिक सनदेतही धर्म स्वातंत्र्य, भय आणि गरीबीपासून मुक्ती या चार मानवी हक्काचा असलेला उल्लेख या सर्व विवेचनावरून मानवी हक्काचा विचार सर्व स्तरावर होवू लागला. पुढे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने मानवी हक्काचा जाहीरनामा १० डिसेंबर १९४८ ला स्वीकृत करून मंजूर केला. आज १० डिसेंबर हा मानवी हक्क दिन म्हणून साजरा केल्या जातो.

स्वातंत्र्यपूर्ण काळापासून भारतीय घटनेने मानवी हक्क संबंधाने तत्वे स्विकारली आहे. यात सर्व व्यक्ती समान असून सर्वांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मान्य केला आहे. भारतीय राज्यघटनेने व्यक्तीच्या जिविताचा सुरक्षितता, गुलामगिरी आणि दास्यप्रथा प्रतिबंधात्मक हक्क, काम करण्याचा, रोजगार निवडण्याचा, समान वेतनाचा हक्कांसहित बऱ्याच हक्क आणि मुलभूत अधिकारांची तरतुद केली आहे. यात दुर्बल आणि दुर्लक्षित घटकांचाही विचार करण्यात आला आहे. युद्धकैद्याप्रमाणेच, स्त्रीयां, लहानमुले, अल्पसंख्यांक, कामगार, मजूर, गुलाम, शेतकरी यांचाही मानवी हक्काच्या अनुषंगाने विचार होवू लागला आहे.

भारतात आजही अनेक सामाजिक समस्या आहेत. सामाजिक रूढी परंपरा, बेकारी, बेरोजगारी, रोजगाराचा प्रश्न, लहान बालकांच्या समस्या, वृद्धांच्या समस्या, अल्पसंख्यांकांच्या समस्या, ग्रामीण शिक्षणाच्या समस्या, भुमीहिन मजुरांच्या समस्या, वाढत्या गुन्हेगारीच्या समस्या, ग्रामीण कर्जबाजारीपणाची समस्या, वेश्याव्यवसाय, भारतीय लोकसंख्येची समस्या, सामाजिक विघटनाची समस्या, लिंगभेद, महिलाविरुद्धच्या समस्या, भारतीय दहशतवाद, नक्षलवाद अशा कित्येक समस्यांचा विचार करावा लागेल. या समस्यांचाही मानवी हक्क संबंधाने पडताळणी करावी लागेल.

आदर्श भारतीय समाजात पुरातन काळापासून तर आजपर्यंत भेडसावणारी म्हणजे स्त्रीयांची समस्या होय. ब्रिटीशपुर्व काळात बऱ्याच समाजसुधारकांनी उदा. राजा राममोहन रॉय, ज्योतिबा फुले, महात्मा गांधी, महर्षि कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या समस्येला वाचा

फोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यातुनच स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कारही केला परंतु विज्ञानाकडे वाटचाल करणारा आणि चंद्र, मंगळावर पोहचलेला मानव तरी या समस्येचा निपटारा करू शकला नाही.

पुर्ववेदकाळात स्वतंत्र व उच्च दर्जा प्राप्त झालेली स्त्री नंतरच्या कालखंडात असहाय्य, अज्ञानी बनली. वैदिक कर्मकांडात गुंतलेली पतीसेवा म्हणजे ईशसेवा आणि घरकाम म्हणजे यज्ञकर्म मानू लागली. बालविवाह, बहूपत्नीत्व, सतीप्रथा, नियोगप्रथा, विधवाविवाह अमान्य, केशवपन यात ती इतकी गुरफटली की शतकानुशतके तिला तेच आपले अस्तित्व वाटू लागेल. आपण एक सजीव आहोत, आपल्याला काही हक्क अधिकार आहे हे तिच्या समजण्यापलीकडे होते. बंदिस्त झाली असल्याने तिचा मानसिक विकासही थांबला.

इंग्रजांचे आगमन मात्र तिच्या दृष्टीने वरदान ठरले. एका युगपरिवर्तनाला सुरवात झाली. बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, लोकहिवादी आगरकर, पंडिता रमाबाई या ध्येयवादी सुधारकांनी वरील समाजसुधारकांप्रमाणेच तिच्या उद्धारासाठी प्रयत्न सुरू केले. एक मानव म्हणून तिला जगण्यासाठी, तिच्या अस्तीत्वासाठी, जुन्या रूढी परंपराच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी मानवी हक्काची नितांत गरज आहे याची जाणीव व्हायला लागली.

स्वातंत्र्यनंतर भारतीय घटनेने स्त्रीयांना काही मुलभूत हक्क बहाल केले. त्यात त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान, स्त्री विकासाची संधी, स्त्री शिक्षणाची सोय, अर्थाजनाच्या संधी, राजकारणात प्रवेश, अशा कित्येक सोयी सवलती दिल्या. स्त्रीयांचे शोषण थांबविण्यासाठी १९९२ मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना झाली. मात्र प्रारंभीची लिहलेली कौटुंबिक हिंसेची उदाहरणे पाहिल्यावर मानवी हक्काच्या तरतुदींना पायदळी तुडविल्यासारखे वाटते.

कौटुंबिक पातळीवर तिच्यावर होणारा अन्याय, अत्याचाराला कौटुंबिक हिंसाचार म्हणतात. कौटुंबिक जीवनातील पुरुषाकडून एखाद्या स्त्रीवर अत्याचार होणे किंवा त्या स्त्रीला शारीरिक नुकसान होईल असे कृत्य पुरुषांकडून घडणे, स्त्रीला मानसिक धक्का बसेल असे शाब्दीक टोमणे मारणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय. अलिकडच्या काळात तर तिच्या दृष्टिने सर्वात सुरक्षित समजल्या जाणाऱ्या कुटुंबव्यवस्थेत म्हणजेच घरामध्येच तिच्यावर होणाऱ्या शारीरिक, मानसिक अत्याचाराची उदाहरणे थरकाप उडवणारी आहे. दारूड्या नवऱ्याकडून कामकरी स्त्रीयांना होणारी मारहाण, एखाद्या स्त्रीकडून प्रचंड अंगमेहनत करून घेणे, गर्भावस्थेत जाणूनबुजून कष्टाची कामे देणे, हंडा न आणल्यास, मुलगा न झाल्यास अपमान, कुचेष्टा करणे, आर्थिक संपत्तीत तिचा वाटा नाकारून, संपत्तीचा उपयोग घेवू न देणे, सक्तीचे समागमन करणे, अशिलील चित्रे व चित्रण पाहण्याची सक्ती करणे, कामात चुका झाल्यास शाब्दीक फटके मारणे, तिच्या आवश्यक गरजांची पूर्तता न करणे, प्रसुती व अन्य काळातही तिच्या आरोग्याची, आहाराची काळजी न घेणे, परपुरुषांशी बोलल्यास, उशीर झाल्यास तिला मानसिक त्रास होईल असे वर्तन करणे, 'परक्याचेच धन' आहे. यानुसार तिच्यावर जबरीचे संस्कार लादणे, स्त्री म्हणजे गुलाम, पायाखालची वहाण या पद्धतीने तिच्या अभिव्यक्ती व इतर स्वातंत्र्याचे हनन करणे. आर्थिकदृष्ट्या तीला कुटुंबावर अवलंबून ठेवणे, हंडा आणण्यासाठी जबरदस्ती करणे, प्रसंगी मारहाण व हत्या करणे, परस्त्रीशी संबंध ठेवणाऱ्या पुरुषाने पत्नीचे सर्व हक्क नाकारणे, घटस्फोट घेण्यास बाध्य करणे. तिच्या उदरनिर्वाहाची व्यवस्था न करणे, कमावती स्त्री असेल तर त्यावर आपलाच हक्क आहे या हेतुने तिच्या वेतनावर हक्क गाजवणे, मुलगाच हवा म्हणून भ्रूणहत्या करणे, गर्भपात करण्यासाठी तिच्यावर दबाव आणणे, प्रतिष्ठीत कुटुंब असेल तर तिला शोभेची वस्तु बनविणे, तिच्या खाण्यापिण्यावर, वागण्यावर एक स्त्री म्हणून निर्बंध आणणे, मनाविरुद्ध जोडीदाराची निवड करावयास भाग पाडणे हे सगळे अत्याचार तिचा मानवी हक्क कायद्या अंतर्गत, जगण्याचा,

इच्छेनुसार आचरण करण्याचा, तिच्या आंतरिक इच्छांची पूर्तता करणारा हक्क नाकारत आहे असे दिसते.

महिलांवर अत्याचार केवळ सासरचेच लोक करतात असं नाही माहेरच्या लोकांकडून तिच्या जन्मापासून अत्याचार केले जातात. सतीबंदी कायदा (१८२९), विधवा पुनर्विवाह कायदा (१८५६), धर्मातरीत व्यक्ती विवाह विच्छेद कायदा (१८६६), भारतीय घटस्फोट कायदा (१८६९), मानवी हक्क संरक्षण कायदा (१९९३), आनंदी विवाह कायदा (१९०९), मुस्लीम स्त्री घटस्फोट हक्क संरक्षण कायदा (१९८६), विशेष विवाह कायदा (१९५४), हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा (१९५६), विवाहीत स्त्रियांचा संपत्तीचा कायदा (१९५९), अनैतिक देह व्यापार प्रतिबंधक कायदा (१९५६), वैद्यकीय व गर्भपात कायदा (१९२९), हंडा प्रतिबंधक कायदा (१९२९), बालविवाह निर्बंध कायदा (१९२९), कौटूंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, समान वेतन कायदा (१९७६) पर्यंत अनेक कायद्यांच्या माध्यमातून तिला सुरक्षितता प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला गेला मात्र कायद्यांद्वारा आणि मानवी हक्काच्या तरतुदीनुसार तिच्या समस्या संपलेल्या नाही. **कल्पना चावलाच्या रूपाने अंतराळात तर प्रतिभाताई पाटीलच्या रूपाने भारताच्या सर्वोच्च राष्ट्रपती पदापर्यंत पोहचल्या**, खेळ, लष्कर, वैद्यकीय क्षेत्र, वैज्ञानिक, अभियंता, महिला राजदूत अशा कित्येक क्षेत्रात ती आपले पाय रोवत आहे. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून स्त्री-पुरुष समानतेची दरी बुजवण्याचा प्रयत्न होत आहे. आज स्त्रीला जी समानता, स्वातंत्र्य दिलेले दिसते ते शिक्षणाने आलेल्या समाजभानामुळे, स्त्रीला झालेल्या तिच्या मानवी हक्काच्या जाणिवेमुळे व कायद्यामुळे आणि एकंदर जगात वाहणाऱ्या स्वातंत्र्य समता इत्यादी वाहणाऱ्या विचारप्रवाहामुळेच. परंतु प्रत्यक्षात पाहिले तर **UNRG** च्या अहवालानुसार जगात प्रत्येक तीन महिलांमागे एका महिलेवर कौटूंबिक अत्याचार होतोच आहे. युनिसेफच्या अहवालानुसार जवळपास ५० टक्के महिला रोज कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारच्या कौटूंबिक हिंसेला सामोऱ्या जात आहे. **नॅशनल फॅमिली हेल्थ National Family Health** च्या सर्वेनुसार जवळपास ३७ टक्के विवाहित स्त्रीया कौटूंबिक हिंसाचाराच्या बळी ठरत आहे. याचा अर्थ पुरुषप्रधान वर्चस्वाची मानसिकता आणि त्यातून निपजणारी विवेकहिनता बदललेली नाही. कौटूंबिक हिंसाचाराच्या मागे सगळ्यात महत्वाचं कारण म्हणजे 'माणुसकीचा अनादर' होय तो करणे जर थांबले तर मानवी हक्काची जोपासना केल्यासारखे होईल.

स्त्रीयांबाबत केला जाणारा कौटूंबिक हिंसाचार ही काही नवीन बाब नाही. परंतू एकीकडे स्त्री सक्षमीकरणाकडे वाटचाल करत असतांना दिवसेंदिवस कौटूंबिक हिंसेचे वाढत चाललेले उग्ररूप ही अत्यंत चिंतेची आणि अमानवीय बाब आहे. या परिस्थितीकडे डोळेझाक करून चालणार नाही कारण कधी या हिंसाचाराची झळ आपल्याही कुटुंबाला बसेल हे सांगता येत नाही. दिनांक २५ नोव्हेंबर हा स्त्री हिंसाचार संदर्भातील हिंसा नष्ट करण्याचा आंतरराष्ट्रीय दिवस मानला जातो.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या महिला विभागाच्या कार्यकारी संचालिका म्हणतात, **‘स्त्रीयांना त्यांच्या घरी मारहाण होते, रस्त्यावर वेगवेगळ्या पुरुषी संकटाचा सामना करावा लागतो.....’** काही संघर्षामध्ये सैनिकापेक्षाही जास्त धोका स्त्रीया व मुलींना असू शकतो. स्त्रीयांच्या विरोधातील हिंसा खरोखरच बंद झाली पाहिजे.

ती समानता साधण्यासाठी स्त्रीनेच पुढाकार घेतला पाहिजे. कौटूंबिक हिंसाचाराचा निर्भिडपणे सामना करून आर्थिक, सामाजिक, कौटूंबिक निर्णयात सहभाग दर्शवला पाहिजे. स्वतःच्या कर्तृत्वावर विश्वास दाखवला पाहिजे. स्त्रीयांनी आपली बौद्धिक क्षमता वाढवावी. पुरुषी वर्चस्व कमी करायचे असेल तर आपली मुल्ये संस्कार मुलांमध्येही रुजवणे गरजेचे आहे. घरातील

आजी—आजोबा या मुल्याचे, संस्काराचे स्रोत आहे. त्यांचेही सहकार्य घेतले पाहिजे. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात व्यक्तीमत्व विकासाच्या मिळणाऱ्या संधीचा लाभ घ्यावा लागेल. हिंसाचार झाल्यास तक्रार करतांना 'कोण काय म्हणेल' याचा विचार करू नये. स्वतः आत्मनिर्भर व्हावे. महिला संघटना, आईवडील, नातेवाईकांचेही सहकार्य अपेक्षित आहेत. हिंसाग्रस्त महिलेला तातडीची मदतही मिळायला हवी.

संयुक्त कुटूंबात महिला राहण्याचा बऱ्याचदा तयार होत नाही. राजाराणीच्या संसारात माहेरची माणसे चालतील पण सासरचे नातेवाईक नको असतात. अनेक वाद उद्भवतात, दुसरे म्हणजे संयुक्त कुटूंबात सासूचा वरचष्मा, नणदेचा जाच हेही कारण कौटुंबिक हिंसाचारास कारणीभूत ठरते. सर्वांचाच परिणाम कुटूंब व्यवस्थेवर होतो. म्हणून कुटूंबातील सर्वांनाच समुपदेशनाची गरज असते. बदलती जीवनशैली, उच्च राहणीमान यामुळे चंगळवाद वाढीला लागत आहे. आपल्या गरजांच्या पुर्ततेसाठी अर्थाजनाचे मार्ग तोकडे पडू लागण्यास वाद निर्माण होते. त्यातून कौटुंबिक हिंसाचार वाढला लागतो. त्यात अलीकडील प्रसार माध्यमे सासूसुनामधील वैमनस्य, एकत्र कुटूंबातील एक—दूसऱ्यावर कुरखोडी करण्याचा प्रयत्न सतत दाखवत असतात. बऱ्याच सिरीयलस् मध्ये पारंपारिक मध्ययुगीन मुल्यव्यवस्था, समाजव्यवस्था रूजविण्याचा प्रयत्नही होतांना दिसतो. त्यामुळे प्रसारमाध्यमांनीही बदलत्या समाजजीवनाचे भान ठेवून कौटुंबिक प्रेम, जीव्हाळा, ऐक्य वाढीस लागेल आणि त्यातून कौटुंबिक हिंसाचाराला आळा बसेल असेच प्रयत्न करायला पाहिजे. यामुळे विवाह संस्थेचे पावित्र टिकून राहील.

काही ठिकाणी स्त्रीया या कायद्यांचा गैरवापरही करतांना दिसतात. खोट्या तक्रारी किंवा निरपराध सासरच्या मंडळींना धमकावणे, पतीला मानसिक त्रास देणे यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या कौटुंबिक हिंसाचारास कारणीभूत ठरतात. तेव्हा स्त्रीयांनी मानवी हक्काचे संरक्षण होईलच पण समाजात आपला योग्य सन्मान आदर कायम राहील या दृष्टीनेही या हिंसाचारापासून सुटका केली पाहिजे. कौटुंबिक हिंसा अत्याचार आणि आर्थिक परावलंबीत्व यातून सुटका व्हायची असेल तर प्रथम आपण सक्षम आहोत ही खात्री स्त्रीयांनी बाळगायला हवी. मी सबल आहे. माझे अधिकार प्राप्त करण्यासाठी मी समर्थ आहे. हीच जाणीव तिच्या सबलीकरणाचे धोतक आहे. कौटुंबिक जीवनात मानाचे स्थान निर्माण करण्याइतपत ती जागरूक व सजग असली पाहिजे. साहस आणि निर्भयतेच्या पंखात तिने स्वबळ निर्माण केले तर ती मुक्त होईल व इतरांना मुक्त करू शकेल.

संदर्भ ग्रंथ सुची

- १) भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या —प्रा. माणिक चंद्रकात माने, विद्या प्रकाशन, नागपूर, १९९६
- २) भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या —प्रा. प्रमोद पाटील अंशुल प्रकाशन, नागपूर, २०१८
- ३) भारतीय सामाजिक समस्या— प्रा. सुनिल मायी, अंशुल प्रकाशन, नागपूर, १९९८
- ४) भारतीय समाज —डॉ. भा. कि. खडसे, हिमालया पब्लीशिंग हाऊस, १९९५
- ५) समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातून स्त्रीयांची आत्मकथने— डॉ. प्रतिभा अहिरे, कैलाश पब्लीकेशन्स, औरंगाबाद, २०११
- ६) स्त्री—भ्रूणहत्या —संपादक : हेमराज शाह, रिया पब्लीकेशन्स, कोल्हापूर, २०१३
- ७) राज्यशास्त्र, —डॉ. श.ना. नवलगुंदकर, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, २००७
- ८) भारतीय स्त्री —डॉ. आर.एन. पारधी, वेदमुद्रा प्रकाशन, अमरावती, २००५
- ९) सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण —डॉ. उज्वला वैरागडे, प्रा. विद्युलता मुळे, विद्या बुक पब्लीशर्स, औरंगाबाद, २०१२

- १०) लोक संस्कृती आणि स्त्रीजीवन —प्रतिमा इंगोले, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २००३
- ११) हिंदू संस्कृती आणि स्त्री —आ.ह. साळूंखे, लोकवाडमयगृह, मुंबई, १९८९
- १२) स्त्री जीवनाची गुंतागुंत —विद्युत भागवत, विकास अध्ययन केंद्र, मुंबई, १९९४
- १३) भारतीय स्त्रीजीवन —लीला पाटील, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९०
- १४) स्त्रीमुक्तीचा आत्मस्वर —तारा भवाळकर, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९९४
- १५) हिंदू स्त्रीयांची उन्नती आणि अवनती —डॉ. बी.आर. आंबेडकर, सुगत प्रकाशन, नागपूर, १९७४
- १६) भारतीय सामाजीक व्यवस्था —राम आहूजा, रावत पब्लिकेशन, जयपूर, १९९५
- १७) महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास— एल.जी. भिडे पाटील, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९१
- १८) महाराष्ट्र संस्कृती घडण आणि विकास— ह.श्री. शेणोलीकर, मोघे प्रकाशन, पुणे, १९७२
- १९) स्त्रीवाद—एक दृष्टीक्षेप —अरूणा सबाने, आकांशा प्रकाशन, नागपूर, २००९

स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण कथेतील स्त्रीचे दुय्यम स्थान

डॉ. कल्पना एस. बोरकर

जवाहरलाल नेहरू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वाडी, नागपूर

स्वातंत्र्योत्तर स्त्री ही सर्वच क्षेत्रामध्ये आपल्या कर्तृत्वाचे झेंडे मिरवतांना दिसते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या तत्वांच्या दिशेने तिची वाटचाल सुरू झालेली दिसते.

‘मी घेईन उंच भरारी, तोडून सारे पाश’

आणीन धरतीवरती माझे नवे आकाश...!’

असे म्हणणारी, दुर्दम्य इच्छाशक्ती आणि प्रचंड आत्मविश्वास असणारी स्त्री जात दुसरीकडे मात्र आजही अन्याय, अत्याचाराला बळी पडत आहे. कुटुंबात आणि समाजातही तिचे अस्तित्व नाकारले जात आहे. धर्म, रूढी, परंपरेच्या जोखडातून मुक्त होण्याऐवजी त्यात ती अधिकाधिक गुरफटत चालली आहे. यापाठीमागे तिची पारंपारिक मानसिकता कारणीभूत असल्याचे दिसून येते. ‘सर्व प्राणीमात्रात श्रेष्ठ मानवी प्राणी आणि मानवी प्राण्यात श्रेष्ठ स्त्री’, असे महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी मानले होते. आणि म्हणूनच स्त्री आज सर्वोच्च पदावर जाऊ शकली. आज ग्रामीण भागामध्ये स्त्रियांसाठी अनेक क्षेत्रात राखीव पदे असतात.

आजची ग्रामीण स्त्री ही स्वतःच स्वतःपासूनच स्वतंत्र होण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. तिची ही विकासासाठीची धडपड उल्लेखनीय आहे. ग्रामीण भागातील शोषणाच्या प्रत्येक घटकापासून मुक्त होण्यासाठी ती धडपडत आहे. प्रत्येक प्रकारचे कष्ट करून घरकामात, शेतीकामात कुटुंबाला मदत करून ती आपला शैक्षणिक दर्जा वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. व्यावहारिक ज्ञान बरेच तिने आत्मसात केलेले आहे. आज सावित्रीबाई फुल्यांचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून ग्रामीण भागातील युवती उच्च शिक्षणासाठी उत्साही आहेत. आज शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना कळलेले आहे.

नव्या पिढीतील ग्रामीण स्त्रीमध्ये शिक्षणामुळे एकप्रकारचा मोकळेपणा आला आहे. प्रसंगी ती निर्णय प्रक्रियेत सुद्धा सहभागी होत आहे.

आज तिलाही तिच्या कुटुंबात बरोबरीचे स्थान प्राप्त झालेले दिसते. आज ब-याच अंशी ती स्वतःच्या पायावर उभी असलेली दिसते. आज कुटुंबामध्ये कोणताही निर्णय घ्यायचा असेल किंवा काही करायचे असेल तर तिलाही विचारले जाते. तिलाही तिच्या कुटुंबामध्ये बरोबरीचे स्थान देण्याचा प्रयत्न केला जातो. आज कुटुंबामध्ये व समाजामध्ये ही लोकांच्या विचारसरणीत परिवर्तन झालेले आहे. स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे. पण तरीही शेवटी ‘तू एक स्त्री आहेस’ असेच म्हणावे लागते.

ग्रामीण समाजात स्त्रीचे स्थान हे नेहमी दुय्यम असते किंवा तिला नगण्य समजल्या जाते. घरच्यांच्या पोटात चार-घास पडावेत म्हणून ढोर कष्ट करते स्वतः मात्र उपाशी राहते. स्वतःच्या भावभावना, स्वप्न, सुखाच्या कल्पना हे सर्व बाजूला ठेवून पती, मुले, वडील, भाऊ, दीर यांच्यासाठी ढोरासारखी राबते. तिच्या सुख-दुःखाकडे भावभावनाकडे, मानसिकतेकडे या पुरुषप्रधान संस्कृतीत घरच्याचे आणि बाहेरच्याचे ही मुळीच लक्ष नसते.

आजही ग्रामीण स्त्रीला आपले अस्तित्व, इच्छा-आकांक्षा, मन-भावना, सुख-स्वप्ने, कोमलता, सौंदर्य सर्व काही पुरून टाकावे लागतात किंवा नदीच्या प्रवाहात सोडून द्यावी लागतात म्हणूनच हिरा बनसोडे आपल्या ‘गुलाम’ कवितेत म्हणतात.

‘जिथे गुढ्या तोरणांनी व्दारे शृंगारिली जातात

त्या देशात स्त्री अजून गुलाम आहे.

जणूकाही स्त्री जन्म एक जुलूम आहे, असेच म्हणावे लागते. अशा या ग्रामीण स्त्रियांच्या वाट्याला आलेल्या अनेक प्रकारच्या समस्या अनेक कथालेखकांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या कथांमधून मांडलेल्या आहेत. कारण आजही ग्रामीण भागामध्ये स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले अनेक प्रकारचे दुःख कथांमधून प्रत्ययास येतांना दिसते.

या दृष्टीने व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथाक्षेत्रातील स्त्रियांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. सोशिकपणा हा त्यांच्या कथांमधील स्त्रियांचा महत्त्वाचा विशेष आहे. अनेक प्रकारच्या हालअपेष्टांतून, कधी दारिद्र्यामुळे तर कधी रोगराई, दुष्काळ अशा निसर्गाच्या कोपामुळे, कधी अगदी अनपेक्षित अशा संकटामुळे तर कधी सामाजिक नियतीखाली चिरडले गेल्यामुळे त्यांच्या वाट्याला दुःख आलेले असते ते भोगण्याची शक्ती त्यांच्याजवळ आहे. आलेले भोग सोशिकपणे भोगायचे एवढेच या स्त्रियांना ठावूक असते, पण ते भोगतांना ती पिचून जात नाही. त्यात निराशा वैगेरे नसते, तक्रार नसते.

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथांमधील स्त्रिया अतिशय संयमशील प्रवृत्तीच्या आहेत, त्याचप्रमाणे त्यागी, निमुटपणे सर्वकाही सहन करणा-या आणि परिस्थितीला शरण जाणा-या सुद्धा आहेत. त्यांच्या वाट्याला आलेले दुःख पुष्कळदा दारिद्र्यामुळे आलेले असते मात्र ते एकाच प्रकारचे नाही तर कधी ते माणसाच्या जीवनात येते आणि त्याचे जीवन उद्ध्वस्त करून निघून जाते. प्रत्येक दुःखाचे स्वरूप त्याच्या प्रकृतीप्रमाणे वेगळे असते, पण त्यामधील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे हे दुःख ओक्साबोक्सी रडणारे आणि आदळआपट करणारे नसते ते कोणालाही सहानुभूतीची भीक मागत नाही. कधी ते दैवगतीमुळे, कधी स्वभाव दोषामुळे तर कधी ते सामाजिक परिस्थितीमुळे निर्माण झाल्यासारखे वाटते. ते दुःख त्यांच्यामागे सावलीसारखे चिकटून राहते आपले दुःख शेवटी आपण एकटीनेच आणि मुकाट्याने सोसले पाहिजे, हे समजण्याचे शहाणपण या स्त्रियांच्या ठिकाणी उपजतच असलेले दिसते या सर्व गोष्टींमुळे एक मानवी अनुभव म्हणूनही ह्या दुःखाला विलक्षण महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते. व्यंकटेश माडगूळकरांच्या 'ओझ' या कथासंग्रहातील 'ओझ'. या कथेत सा-या आयुष्याचेच ओझे झालेल्या लाडाबाईवर गरोदरपनात चोरीचा प्रसंग आल्यामुळे होणा-या दुःखाचे, तिच्या मनोव्यथेचे चित्रण केलेले आहे.

कोणताही माणूस मुळात चोर नसतो समाज त्याला चोर बनवितो किंवा वेळप्रसंगी त्याला चोरी करायला लावतो. त्याला दोन वेळचे पोटभर खायला मिळाले तर तो चोरी करणारच नाही. दारिद्र्यामुळे गरोदर लाडाबाईचा नवरा तिला म्हणतो, अगं, आता पावसाळा तोंडावर आला. झोपडं गळलं आता समदं राडीराड हुईल. आपल्यापाशी काबुरनं न्हाईत, धड हातराय पांघरायला न्हाई आणि तुजं खाण्यापिण्याचं लई हाल हुतील बघ आजकाल वळवाळलंबी मिळण्याची मुश्कील झाली आहे. अशाप्रकारे तिचा नवरा तिची समजूत घालून तिला चोरी करायला भाग पाडतो. लाडाबाईला इच्छा नसतांना सुद्धा परिस्थितीमुळे चोरी करावी लागते, पण नियतीला मान्य नसल्यामुळे तिचा बेत चुकतो. तिच्या चुकाकडे पाहण्याची मालकिणीची समजूतदार क्षमाशील, सहानुभूतीपूर्व दृष्टी व्यंकटेश माडगूळकरांच्या 'ओझ' या कथेतून प्रतीत होते, ती महत्त्वपूर्ण वाटते. त्याचप्रमाणे लाडाबाईच्या वाट्याला आलेल्या दुःखाचे चित्रण या कथेत येते.

1960 नंतर स्त्री चित्रणाच्या दृष्टीने ग्रामीण साहित्यात परिवर्तन झालेले दिसून येते. त्याचे श्रेय शंकर पाटील यांच्या 'ऊन' आणि 'आभाळ' यासारख्या कथासंग्रहांना द्यावे लागते. शंकर पाटील म्हणजे ग्रामीण वास्तवाला केंद्रबिंदू मानणारे लेखक आहेत. त्यांची कथा म्हणजे कुटुंबकथा होय. या कुटुंबातही शंकर पाटीलांना स्त्री ही विशेष महत्त्वाची वाटते. मग ही स्त्री त्यांच्या कथेत विविध नाती घेऊन वावरतांना दिसते. बहीण, आई, पत्नी, भावजय, माहेरवाशीण, नणंद अशा कितीतरी नात्यातून तिचे दर्शन घडते ही स्त्री जिद्दी, स्वाभिमान जपू पाहणारी आहे तिच्या जीवनात कष्ट आणि कष्टच आहेत. इतर गोष्टीसाठी तिच्याजवळ वेळ नाही. मुळात तिचे जगणे हे स्वतःसाठी नसतेच. तिचे सर्वस्व म्हणजे तिचे घर असते तिचा धनी, मुलं-बाळे आणि इतर कुटुंबीय त्यांच्यासाठीच वाटेल ते त्या करायला तयार होतात. कुटुंबासाठी ती स्वतः हालअपेष्टा सहन करून सुखाकडे पाठ फिरविते. संसाराला जपणा-या, मुलाबाळांना सांभाळणा-या, खुळ्या, मारझोड करणा-या, शहाण्या गरीब नव-याला जपत दुःखभोग सहन करणा-या

स्त्रीचे चित्रण शंकर पाटलांच्या कथेत येते या स्त्रिया अत्यंत सोशिक आहेत. आपल्या दुःखासाठी त्या दुस-यांना दोष देत नाहीत. तर दैवालाच दोष देतात. उदा. 'लोडणा', 'सारवण', 'वेणा'.

'चिंधी' (घालमेल) या कथेत दारिद्र्याने पिचलेली चंद्रा घरात एकच धडके लुगडे आहे ते नेसून शेतात जाते पण तरुण मुलगी धड कपडा नाही, म्हणून घरात राहते. रात्रभर बसून गढ्यातल्या चिंध्या शिवून चंद्रा तिच्यासाठी धोतर शिवते आणि सकाळी मुलीने ते नेसताच फाटून जाते. पोरगी संतापाने, दुःखाने वेडी होते आणि मोठ्याने बोंब ठोकते. कशाला जल्म दिलास आमाळा? ही लाज तरी कशानं झाकू आता? असा जाब ती बापाला विचारते. तो तिच्या दुःखाचा-यातनांचा सवाल असतो. शेवटी काका तिला लुगडी आणून देतो एवढ्या दुःखातही चंद्राला पोरीला विचारावेसे वाटते की, तुला बोंबलायचे सुचलेच कसे? ही मानवी स्वभावातील आत्मीयता पाटील टिपतात. दारिद्र्यामुळे प्रेमही आटते. रक्ताची नाती फसवी ठरतात आणि फक्त जीवघेणा आकांत उरतो, अशा घुसमटीचे दर्शन शंकर पाटील घडवतात. .)

ग्रामीण स्त्री जीवनातील अनेक दुःख उद्धव शेळके रंगवतांना दिसतात. शेळक्यांनी ग्रामीण जीवनातील असहाय्यता, देवाधीनता, दारिद्र्य भोगत राहण्याची मौनी वृत्ती यावर भर दिलेला आहे. असे डॉ. आनंद यादव यांचे मत यथार्थ वाटते.

'लेकुरवाळी' (शिळान अधिक आठ कथा) या कथेत खेड्यातून पोट भरण्यासाठी म्हणून शहरात आलेल्या न्हाव्याच्या बायकोची, शेवंताची ही कथा आहे. शेवंताला बाळंतरोग झालेला आहे. या बाळंतरोगात आपल काही तर बरं वाईट होणार आहे. आपण निश्चित या जगातून जाणार आहोत. हे तिला कळून चुकलेलं आहे; पण म्हणून तिला दुःख वाटत नाही. आपण मरणार याच तिला वाईट वाटत नाही. तर आपल्या माघारी पोराबाळांच कसं होणार याची काळजी तिला लागलेली आहे आणि त्या काळजीच्या पोटीचं तिचं दुःख निर्माण झालेले आहे.

1960 च्या आसपास शहरीकरणाचा प्रभाव ग्रामीण जीवनावर झालेला होता. बहुजन समाजातील स्त्रिया शैक्षणिक क्षेत्रात सहभागी झाल्या होत्या स्त्रिया नोकरीच्या निमित्ताने घराबाहेर पडू लागल्या. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे आणि औद्योगिकरणामुळे ग्रामीण जीवनावर झालेले परिणाम हे ग्रामीणतेचे लक्षणीय वैशिष्ट्य ठरते. आनंद यादव यांचा 'डवरणी' हा कथासंग्रह या दृष्टीने महत्त्वाचा वाटतो. स्वतःच्या पायावर उभे होऊ पाहणा-या स्त्रियांची होरपळ यामध्ये दिसते. उदा. 'सुटकेतील पाश' मधील विधवा मास्तराणी मोहिते.

विशेषतः स्त्रीशिक्षणामुळे स्त्री ही अर्थाजनात उतरलेली दिसते. आनंद यादवांची ग्रामीण स्त्री बहुतांश ठिकाणी स्वतःच्या पायावर उभी असलेली, सुशिक्षित, नोकरी करणारी, संवेदनशील असलेली दिसून येते. आर्थिकदृष्ट्या चांगल्या स्थितीतील स्त्रिया त्यांच्या कथामधून येतात. पण त्यांचे नैतिक जीवन सुरक्षित नाही. उदा. 'गिधाड' मधील नर्सची नोकरी करणारी मंगला.

आनंद यादव यांच्या कथामधून जे स्त्रीचे चित्रण आलेले आहे ते स्त्रीची वेगवेगळी रूपे दर्शविणारे आहे स्त्रीचे वेगवेगळे स्वभावधर्म यादवांनी रेखाटलेले आहेत. संसारात पतीच्या सोबत गरिबीत पण आनंदानं सुखाचा संसार करणारी स्त्री, पतीनिधनाने खचलेली पण मोडक्या संसाराला सांभाळू पाहणारी स्त्री, त्यासाठी प्रसंगी मोलमजुरी करायला जाणारी, त्यामुळे वासनांनी बरबटलेल्या पुरुषी नजराशी संघर्ष करणारी स्त्री अशी विविध रूपे दिसतात.

रा.रं. बोराडे, उद्धव शेळके यांच्या कथामधील स्त्री कुटुंबातून साकारलेली आहे तर आनंद यादवांची ग्रामीण स्त्री शेताभातातून आलेली आहे. आनंद यादवांच्या अनेक कथामधून गरिबीमध्येही संसार करणा-या स्त्रिया दिसतात. 'वरातीचा शालू' मधून पती अभावी दारिद्र्य पदरी पडलेल्या विधवेची होणारी ओढाताण दिसते. अशा असहाय्य वैधव्य पदरी पडलेल्या स्त्रियांना या समाजात पुरुषांपासून नैतिक छळही भोगावा लागतो. आनंद यादव यांची 'वरातीचा शालू' (खळाळ) ही अतिशय महत्त्वाची कथा आहे.

‘वरातीचा शालू’ या कथेमध्ये अठराविसा दारिद्र्य असलेल्या विधवा अंजनाच्या दुःखाचे चित्रण केलेले आहे. नवरा पदरात दोन मुले टाकून अर्ध्यातच देवाघरी निघून गेला. कंट्रोलात तांदूळ आला होता. नागपंचमी साजरी करायची होती. सणाच्या निमित्ताने पोरांना भात खाऊ घालावा तर जवळ पैसे नव्हते कोणी ऊसने पासने देत नव्हते. ऊसने मागायला गेली तर, पुरं झालं जा आता. दाल्ला हुता तवर दिलं ऊसनं आणि त्यानं फेडलेही. तू आता बिनदाल्ल्याची तुझ्याकडून कवा पैसा मिळायचा? ती म्हणायची चारपाच दिसात देते शेवटी वरातीचा शालू विकून मामलेदारिणीकडून पन्नास रुपये आणले व कंट्रोलच्या दुकानात गेली तर तांदूळ संपलेले होते. मुलं उपाशी होती पण इलाज नव्हता. तशीच ती घरी परत आली आणि जुन्या आठवणी येऊ लागल्या. ‘ह्या लुगड्यात तू पन्नीणीगत दिसतीयास’ असे तिचा नवरा म्हणाला होता आणि ती ताबडतोब मामलेदारीणीकडे जाते आणि शालू परत मागते. त्या शालूमध्ये तिच्या जुन्या आठवणी दडलेल्या असतात. पुन्हा त्याच दारिद्र्यात तिला खिंतपत पडावे लागते. अशाप्रकारे ‘वरातीचा शालू’ या कथेत अंजनाच्या दुःखाचे चित्रण केलेले आहे.

मराठवाड्यात नेहमीच दुष्काळ पडतो. दुष्काळामुळे निर्माण होणा-या परिस्थितीचे चित्रण रा.रं. बोराडे यांनी ‘देणेकरी’ या कथेत केलेले आहे. ‘देणेकरी’ (नातीगोती) या कथेत सुनेचा बाप तिला भेटायला आलेला असतो. दुष्काळ पडलेला असल्यामुळे काम मिळत नाही, त्यामुळे उपासतापास चाललेले असतात. तिचे वडील पाहुणे आले पण साधा चहा करायला सुद्धा साखर नाही. एवढ्यात सडकेवर काम मिळाल्याची बातमी येते. पण पाहणा बसला असतांना सडकेच्या कामावर कसे जायचे? पाहण्याला त्याची परिस्थिती कळते आणि तो जायला निघतो, दुष्काळामुळे तिच्या मनाची झालेली कोंडी चित्रित केली आहे.

खेड्यातील स्त्रियांच्या गुदमरलेल्या आयुष्याचा आणि दारिद्र्याने करपून गेलेल्या स्वप्नांचा प्रभावी आणि उत्कट आविष्कार द.ता. भोसले यांच्या कथांमधून तितक्याच प्रभावी रीतीने व्यक्त झाला आहे. माणसाला बोचणारी दंश करणारी सर्व प्रकारची दुःख या कथांमधून प्रकटली आहेत आणि ती हतबल स्त्रियांना भोगावी लागतात. याचा प्रत्यय या कथांमधून येतो. ग्रामीण जीवनाच्या आणि झोपडपट्टीच्या उपेक्षित जगाचे दर्शन या कथांमधून घडते.

‘वाढदिवस’ (पाऊस) या कथेमध्ये दरिद्री भागाच्या वाट्याला आलेल्या दुःखाचे चित्रण केले आहे. भागा कामावर जाते व मुलगा (लहान) मालकाच्या शेरडामागे जातो. मालकाकडे वाढदिवस असल्यामुळे त्या मुलाकडून लाकडं फोडून घेतली जातात आणि त्याला जेवणाचं प्रलोभन दाखविले जाते; पण केवळ मोठ्या कुर्हाडीने लाकडं लवकर होतात म्हणून त्याच्याकडून उपाशी पोटी लाकडं फोडून घेतात. जेवायला मागितले असता सायंकाळी किंवा उद्या सकाळी ये आणि सकाळी आला असता त्याला रात्रीचं शिळं आंबलेले भात-भाजीचं देतात. घरी जाऊन पाण्याच्या घोटाबरोबर आंबलेले जबरदस्तीनं खातो आणि आजारी पडतो. आईचे मातृहृदय जागे होते ती म्हणते, ‘तो शिळा आंबलेला भात तुला नडला बग, त्यानेच बधिकार झाला. आता काय करावं तरी या कर्माला. देवा, माझ्या पोराला बरं कर, मी तुझ्यापुढे मस्तक ठेवते’, असं म्हणून ती ढसाढसा रडू लागली. पेकाळलेला धर्मा केव्हा बेशुद्ध होऊन पडला हे तिला कळलेच नाही. अशाप्रकारे दारिद्र्यामुळे भागाच्या वाट्याला आलेले दुःख चित्रित केले आहे.

ग्रामीण कथासाहित्यिकांनी स्त्री व्यक्तिरेखेला महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. ‘स्त्री जन्माची कहाणी’ त्यांच्या कथांमधून पहायला मिळते. स्त्री ही संसाराचा गाडा निट चालविण्यासाठी अहोरात्र मेहनत करत असते. प्रा. भास्कर चंदनशिव यांच्या कथांमधून स्त्रियांचे अनेक रूप विषद केलेले आहेत. स्त्रियांचे दुःख, स्त्रियांच्या वेदना, स्त्रियांचे मानापमान, हालअपेष्टा इत्यादीचे वर्णन त्यांच्या कथांमधून प्रत्ययास येते. ग्रामीण स्त्रीचं संपूर्ण आयुष्य गरिबीत जगणारं आणि गरिबीतच मरणारं असं असते तिच्या जीवनप्रवासात येणारे अनेक दुःख व त्या दुःखांना पचविण्याची तिच्यामध्ये असलेली क्षमता प्रा. चंदनशिव यांच्या कथेमध्ये प्रत्ययास येते.

खेड्यातील स्त्रीची पूर्वीची ‘चूल आणि मूल’ ही संकल्पना लयास जावून आता ती पुरुषाच्या बरोबरीने काम करतांना दिसते. स्त्रियांमध्ये झालेल्या स्थित्यंतराचा हा एक भाग आहे. ती पुरुषाच्या

बरोबरीने शेतामध्ये राबते, व मजूरी करून आपला संसार सुखी व समृद्ध ठेवण्याचा प्रयत्न करते. तिच्यामध्ये कर्तृत्वक्षमता असून पुरुषी अहंकारामुळे व पुरुषप्रधान संस्तीमुळे तिच्या कर्तृत्वाला बाधा येतात. आपल्या भावभावना ती सर्वापुढे विषद करू शकत नाही किंवा स्त्रीमन व परंपरा तिला पुढे जाण्याची परवानगी देत नाही. स्वतःच्या भावनांवर बंधने घालून आपला संसार सुखी ठेवण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असते. उदा. 'खेळ', 'पोटचं पोटाला', 'जांभळढव्ह', 'वासना', 'पोटांधरा', 'चिमणीचा घरटा', 'घात' इ.

प्रतिमा इंगोले यांनी आपल्या बहुसंख्य कथांमधून ग्रामीण स्त्रीच्या दुःखाचा वेध घेतला आहे. त्या केवळ 'पुरुषप्रधानते'वर भर न देता परिस्थितीने पिचलेल्या स्त्रियांचे दुःख मांडतात. त्यामुळे त्यांच्या कथेत आर्थिक-सामाजिक आशय व या पातळ्यांवरील ग्रामीण स्त्रीचे अभावग्रस्त जीवन व्यक्त होतांना दिसते. कृत्रिम प्रसंग किंवा योगायोग यांचा दुःख निर्मितीसाठी आधार घेत नाहीत. व्यापक समाजव्यवस्थेशी, विशेषतः ग्रामीण समाजजीवनाशी, स्त्रीच्या दुःखाचे असलेले नाते त्या शोधतात. उदा. 'भोंड', 'वटी', 'दिठ', 'परायाची लेक'

आपल्या बहुसंख्य कथांमधून प्रतिमा इंगोले यांनी ग्रामीण स्त्रियांच्या वाट्याला आलेल्या दुःखाचा वेध घेतलेला आहे. मनोवेध घेताना सामाजिक घटनांकडे त्या तितकेच लक्ष पुरवतात. प्रतिमा इंगोले केवळ पुरुषप्रधानतेवर भर न देता परिस्थितीने पिचलेल्या स्त्रियांचे दुःख मांडतात. त्यामुळे त्यांच्या कथेत आर्थिक-सामाजिक आशय व पातळ्यांवरील ग्रामीण स्त्रीची अभावग्रस्तता ही व्यक्त होते व त्यांच्या कथांना व्यापक सामाजिक परिणाम मिळवून देते. प्रतिमा इंगोले यांच्या कथांमधून ग्रामीण स्त्रियांचा होत असलेला मानभंग, घुसमटपणा, अनादर व्यक्त होतांना दिसतो. त्यांच्या कथांमधील स्त्रिया आपला संसार सुखाचा करण्यासाठी येणा-या संकटाचा सामना करण्यास तयार आहेत. मग त्या समस्या सामाजिक संस्कारातून निर्माण झालेल्या असोत अथवा पतीच्या अत्याचाराच्या वागण्यातून निर्माण झालेल्या असोत, त्या सोडविण्यासाठी त्यांच्याशी दोन हात करण्याचे सामर्थ्य स्त्रियांमध्ये असलेले दिसून येते.

प्रतिमा इंगोले यांनी आपल्या कथांमधून स्त्रियांचे वेगवेगळ्या प्रकारचे दुःख मांडलेले आहेत. अकाली सुनेच्या मरणाने दुःखी होणारी सासू (सोननिळ पाखरू), गरीबाची लेक म्हणून सासूरवास भोगणारी केसर (परायाची लेक), आपलं वागणं माणुसकीचं असावं, सोन्यानाण्याची किंमतच काय? अशा मोठ्या दिलदार मनाची रख्मा (सोन्याचा गोफ), करारी, विचारी, धैर्यवान लता (नागवेल), व्यभिचारी पतीसोबत आयुष्य घालविण्यापेक्षा एकाकी आयुष्य घालविण्याचा निर्णय घेणारी माया (मंगळसूत्र), पतीच्या आदेशापेक्षा मातृत्वाची भावना मोलाची मानणारी सुधा (हव्यास), स्वतंत्र विचाराची नायिका (सपन) स्वतःच्या कुटुंबातील फसवणूक करणा-या माणसांमुळे वाट्याला आलेले दुःख भोगणारी कांता (सर्वा), गावची अब्रू सांभाळण्याऐवजी अब्रुवर घाला घातल्यामुळे पोटच्या पोरीला बळी देणारे रामा व अंबाबाई (बळी), नवरा कसाही असला तरी स्त्रीचं रक्षणकर्ता या दृष्टीकोनातून नव-याकडे बघणारी शिक्षिका (कल्लोळ) समाजपरिवर्तन घडविणारी नायिका (मियाँ बिबी राजी), अंधश्रद्धेच्या आहारी जाणारी नायिका (भिकीचे कपडे), खेड्यातून संपत जाणारी बलुतेदारी आणि शहरात उदयाला येणारी नवी संस्कृती यात माणसाची होणारी सांस्कृतिक घुसमट (वटी), अशा अनेक प्रकारचे दुःख भोगणा-या, परिवर्तनवादी स्त्रियाही प्रतिमा इंगोले यांच्या कथेतून भेटतात.

अशाप्रकारे 1947 ते 2000 या कालखंडात अनेक कथालेखकांच्या कथांमधून ग्रामसमस्येच्या संदर्भात आलेले स्त्री-चित्रण प्रत्ययास येते. ग्रामीण कथेतील ग्रामीण व्यक्तीचे दर्शन विविध प्रकारचे आहे. ग्रामीण समाजामध्ये जीवन जगणा-या स्त्रियांची विविध रूपे अनेक कथालेखकांनी चित्रित करण्याचा प्रयत्न आपापल्या पद्धतीने केलेला दिसतो. ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीमागे विविध प्रेरणा असल्यातरी ग्रामीण समाज जीवनाचे वास्तव दर्शन घडविण्याची प्रमुख प्रेरणा या साहित्याने सतत जोपासली आहे. त्याचेच योगदान म्हणून ग्रामीण स्त्री प्रतिमेकडे पाहावे लागते.

संदर्भ ग्रंथ

1. सोमण, डॉ. अंजली – 'मराठी कथेची स्थितीगती', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 1997
2. चवरे, डॉ. रा.गो. – 'मराठी कथा : प्रवृत्ती आणि प्रवाह', सुयश प्रकाशन, पुन. 2003
3. मुलाटे, वासुदेव – 'ग्रामीण कथा स्वरूप आणि विकास', साहित्यरेखा प्रकाशन, औरंगाबाद, 1992
4. कुलकर्णी, वा.ल. – 'सहा कथाकार', प्रस्तावना, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
5. यादव, डॉ. आनंद – 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या', मेहता पब्लिसिंग, पुणे, 1999
6. संपा. – बोराडे, रा.रं., चंदनशिव, भास्कर – 'ग्रामसंस्कृती आणि स्त्री ग्रामीण आत्मकथा' शिबीर, स्मरणिका, 24 जानेवारी ते 2 फेब्रुवारी 1989
7. यादव, डॉ. आनंद, 'वरातीचा शालू' खळाळ, मेहता पब्लिसिंग हाऊस, पुणे, 2011'
8. बोरकर, डॉ. कल्पना – 'मराठी ग्रामीण कथा आणि स्त्री', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, 2015

युवक आणि घरगुती हिंसा

प्रा. लालचंद एन. मेश्राम

समर्थ महाविद्यालय, लाखनी जि. भंडारा

अलीकडील काळात कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप वेगवेगळ्या घटनांद्वारे वाढताना आढळून येत आहेत. कुटुंबांतर्गत राहणाऱ्या सदस्यांवर त्याच कुटुंबातील सदस्य किंवा नातेवाईक अन्याय, अत्याचार, मानसिक व शारीरिक हिंसात्मक कृत्य करताना आढळतात. कौटुंबिक हिंसेचे अध्ययन करताना एक गोष्ट स्पष्ट करणे आवश्यक आहे की, घरगुती हिंसाही ढोबळमानाने महिलांच्या संदर्भात विचार केला जातो. महिलांवर होणारी हिंसाही शारीरिक असते. जी धडपडलाथाबुक्क्यांनी मारले जाते. मानसिक हिंसाही टोमणे मारणे, संशय घेणे, या प्रकारची असते. लैंगिक हिंसाही नात्यातील व्यक्तीने विना सहमतीने केलेले लैंगिक अत्याचार होय. आर्थिक हिंसा ही स्त्रीला पैसे खर्चाला न देणे, कमावलेले पैसे घेऊन टाकणे या प्रकारची असते. धार्मिक हिंसा ही स्त्रीला अपवित्र मानणे, परंपरा लादणे या प्रकारची धार्मिक हिंसा होय.

कुटुंबातच आपण मुलामुलींमध्ये भेदभाव करतो. धार्मिक प्रथा परंपराच्या नावाने कुटुंबातच महिलांवर अन्याय, अत्याचारात्मक हिंसात्मक घटना होताना आढळून येतात. घराण्याच्या प्रतिष्ठेच्या नावाखाली अनेक मुली हिंसा सहन करून लाचारीचे जीवन जगतात. किंवा काही ठिकाणी आपल्या पसंतीचे लग्न केल्यास मृत्यूलाही सामोऱ्या जातात. जन्म होताच हत्या होणाऱ्या अभागी मुलीही आहेत. अमर्त्य सेन यांनी २००९ मध्ये 'फ्रंटलाइन' या पाक्षिकामध्ये लिहिलेल्या "Merry Fesses in Gender Inequality" निबंधांमध्ये 'Missing Women' ही संकल्पना स्पष्ट मांडली. केंद्र सरकारने नेमलेल्या वर्मा कमिटीने स्त्रियांच्या बाबतीत घरेलू हिंसा हा प्रश्न पुढे आणला. कमिटीच्या अहवालानुसार स्त्रियांवर होणाऱ्या सार्वजनिक जीवनातील हिंसेपेक्षा घरेलू हिंसेचे प्रमाण जास्त आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ

कौटुंबिक हिंसेचे अध्ययन करताना कुटुंबांतर्गत महिला विरुद्ध होण्याऱ्या हिंसेच्या दृष्टीने अर्थ अपेक्षित असून कुटुंब व हिंसा या दोन्ही शब्दांचा अर्थ लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कौटुंबिक पातळीवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचार आणि हिंसाचार याला इंग्रजीमध्ये (Domestic Violence) म्हटले जाते. ज्याला मराठी भाषेत घरगुती हिंसाचार अथवा कुटुंबांतर्गत हिंसाचार म्हटले जाते. कौटुंबिक हिंसेची सर्वसामान्य व्याख्या करणे अवघड आहे. काही अभ्यासक कुटुंबांतर्गत एखाद्या सदस्याने मुला-मुलींवर कुठल्याही कारणाने केलेली शारीरिक इजा होय असे म्हणतात. तर काही अभ्यासक कुटुंबातील पुरुषांद्वारे स्त्रीला शाब्दिक टोमणे मारणे, स्त्रीवर संशय घेणे, हातवाचांद्वारे डीचवणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय असे स्पष्ट करतात.

२००५ च्या घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायद्यात घरगुती हिंसेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

१) पीडित व्यक्तीच्या अंगाची, स्वास्थाची, सुरक्षित जीवनाची हानी करित असो किंवा त्यांची प्रवृत्ती पीडित व्यक्तीच्या शरीराच्या लैंगिक, मौखिक, भावनात्मक दुरुपयोग आणि आर्थिक दुरुपयोग केले जातो.

२) हुंड्याच्या स्वरूपात संपत्ती मौल्यवान वस्तू यांच्या मागणीकरिता पीडित व्यक्तीला हानी पोहोचवलीजाते

कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप

भारतीय समाजात स्त्रियांवरील घरातील हिंसेचे प्रकार एक प्रचलित बाब झाल्याचे आढळून येते. विवाहापूर्वी मुलींना लहान लहान कारणाकरिता मारहाणीला तोंडे द्यावे लागते. परंपुराशी बोलणे, घरी जायला उशीर होणे यासारख्या कारणांनी मुलींना शब्दिक दमदाटी मिळत असते. माहेरी होण्याच्या हिंसेपेक्षा सासरी होणारे स्वरूप व्यापक प्रमाणात दिसून येते. लैंगिक संबंधाना नकार देणे, घराबाहेर झालेल्या अपमानाचा राग काढणे या प्रकारची मारहाण नीत्यघडणाऱ्या घटना मोठ्या प्रमाणात येतात. सासू सासऱ्याचे शब्दिक टोमणे तर नित्याची बाब होऊन बसते. विवाहाच्या वेळी मिळालेल्या वस्तुवरून सासूनेहमी सुनेलाडीचवून बोलत असल्याची प्रकरणे आढळून येतात.

कुटुंबांतर्गतस्त्रीयांचा अपमान, तिरस्कार, शिव्या इ. दृष्टीने शब्दिक स्वरूपात हिंसात्मक कृत्य आढळून येतात. विशेष करून कुटुंबामध्ये मुलींच्या मताने लग्न करण्याचा प्रयत्न केला असेल तर तिला शब्दिक दृष्ट्या धमक्या देण्याचे प्रमाण वाढलेले दिसत आहे.

भारतात गर्भाचे परीक्षण लिंग तपासण्याच्या दृष्टीने केले जाते. कारण धार्मिक परंपरागत दृष्ट्या मुलाला वंशाचा दिवा समजला जातो. गर्भ स्त्रीलिंगी असेल तर गर्भातच त्याचीहत्या करण्याचा प्रकार निर्माण झाल्याचे आढळून येते. हा प्रश्न मागासलेल्या राज्यासोबतच महाराष्ट्रा सारख्या प्रगत राज्यात सुद्धा आढळून यतो. हजारो मुलींची गर्भातच हत्या केली जात आहे. कुटुंबातील लहान वयाच्या मुलींवर लैंगिक अत्याचारांचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. मुलींच्या चारित्र्यावर कलंक लागू नये. अत्याचाराची प्रकरणे आई-वडील दाबून ठेवतात त्यामुळे लैंगिक अत्याचार करण्याची हिंमत वाढते. लहान मुलींवर लैंगिक शोषणाचे प्रकार घरातील जवळचेच लोक असतात. वर्तमान स्थितीत लैंगिक अत्याचाराचे प्रकार व्यापक प्रमाणात वाढताना दिसत आहे. लैंगिक अत्याचाराचे परिणाम त्या मुलीवर वाईट स्वरूपाचे होतात.

देशभरात अनेक ठिकाणी महिलांवरील वाढते अत्याचार अत्यंत चिंतेचा विषय आहे. महिलांवर अत्याचार करण्याच्या नराधमांना फाशीची शिक्षा देण्याची तरतूद कायद्यात करण्यात आली. काही नराधमांचे एन्काऊंटर सुद्धा करण्यात आली. तरीही अत्याचारा मध्ये घट न होता मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असल्याचे दिसून येते. अत्याचार थांबविण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी एकत्र येऊन युद्धपातळीवर कारवाई करायला पाहिजे.

घरगुती हिंसाचाराची कारणे

बहुतेक मद्यपान हे कुटुंबातील स्त्रियांच्या हिंसेचे कारण ठरते. मद्यपानामुळे पुरुषांची स्त्रियांवर हिंसात्मक कृत्य करण्याची हिंमत वाढते. कुटुंबातील स्त्रियांवर लहान लहान कारणाने पुरुष मद्यपान करून पत्नीला वाईट प्रकारची वागणूक देऊन वेळप्रसंगी मारहाण करण्याचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते.

कौटुंबिक हिंसाचाराचेमूळ पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धतीत आढळून येते. कारण स्त्रियांना निम्न दर्जाची वागणूक देऊन पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धतीचे वर्चस्व टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्नात कौटुंबिक हिंसाचार वाढल्याचे आढळून येते. स्त्रियांना छोट्या-छोट्या निमित्ताने शब्दिक टोमणे मारणे, स्वयंपाकात

मीठ कमी असल्याच्या निमित्ताने मानसिक छळ करणे यासारख्या हिंसात्मक कृत्य पुरुषवर्ग जाणीवपूर्वक करीत असतो.

कुटुंबातील मुला-मुलींच्या संस्काराचे स्वरूप लिंग विषमतेच्या आधारावर असतात. मुला-मुलींना परक्याचे धन समजून तिच्याकडे विकासात्मक दृष्ट्या दुर्लक्ष करण्याचे दिशा-निर्देश सामाजिकरणाद्वारे केले जाते. मुलींचे अधिकार व कर्तव्य एकांगी स्वरूपाचे असतात. यांची जाणिव संस्कारातून मुलींना पटवून दिली जाते. त्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांना स्त्रियांची कमजोर कडी समजून तिच्यावर अन्याय व अत्याचार करतांना आढळून येतात. घरगुती हिंसेचे कारण हे कौटुंबिक हिंसात्मक घटनाकडे दुर्लक्ष करण्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. नवरा बायकोच्या भांडणाकडे जाणीवपूर्वक घरातील व शेजारचे लोक दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे पुरुषांची स्त्रियांवर अन्याय किंवा हिंसात्मक कृती करण्याची हिंमत वाढते.

कौटुंबिक हिंसेचे दूरगामी परिणाम

कौटुंबिक जीवनातील स्त्रियांवरील हिंसात्मक कृत्यांमुळे त्यांच्या अन्यायावर परिणाम होतो. कधी कधी तर स्त्रियांच्या मारझोडीने हातापायांना लचक येणे, पाठ दुखणे, अपंगत्व येणे इ. स्त्रियांच्या शरीरावर दूरगामी परिणाम होतात. त्यातून स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होतो. मुलींवर बालवयात झालेले लैंगिक शोषणाला आयुष्यभर विसरू शकत नाही. कारण लैंगिक अत्याचारातून लैंगिक संबंधाबद्दल घृणा निर्माण होते. एक प्रकारची भीतीदायक स्थिती त्यांच्यात निर्माण होते.

पती-पत्नीच्या लैंगिक संबंधामध्ये दरार निर्माण होणाऱ्या घटना आजच्या स्थितीत आढळून येतात. पत्नीच्या इच्छेवर दुर्लक्ष करून लैंगिक संबंध करण्याचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. पत्नीची इच्छा असो वा नसो आपल्याला लैंगिक समाधान करावे अशी आशा पतीची असल्यामुळे कधी कधी पत्नीचा प्रतिसाद नसताना लैंगिक दुर्व्यवहार करतो. पती पत्नीच्या कौटुंबिक जीवनात लैंगिक अनिच्छेला झुगारून लैंगिक संभोग केल्या जातो.

कौटुंबिक हिंसेचे प्रमाण स्त्रियांच्या आवाक्याबाहेर गेली तर आत्महत्येचे प्रमाण सुद्धा आढळून येतात. अशा अनेक स्त्रिया कौटुंबिक जाचाला कंटाळून आत्महत्या करताना आढळतात. घरघुती हिंसेचा अतिरेक कधी कधी स्त्रियांना सहन होत नाही. अशा वेळी स्त्रिया मृत्यूला कवटाळतात.

कौटुंबिक हिंसा कमी करण्याचे उपाय

घरगुती हिंसा संदर्भात शेजारी आणि नातेवाईकांना वस्तीतही पीडित व्यक्तींना जाणीव असते. पीडित व्यक्तींनाही हिंसेच्या स्वरूपाबाबत माहिती असते. अशावेळी नातेवाईक व शेजारी यांनी हस्तक्षेप करावा तसेच पीडित व्यक्तीने विरोध करावा ज्यामुळे हिंसा कमी होईल.

स्त्रियांच्या आर्थिक आत्मनिर्भरतेमुळे कुटुंबावर त्या अवलंबून राहणार नाही. शिवाय कुटुंबातील त्यांचे सन्मानही वाढेल. सर्वांनाच नोकरी मिळणे शक्य नाही. परंतु इतर व्यवसायाच्या दृष्टीने स्त्रियांना आर्थिक बाजूने सक्षम करता येईल. त्यातून घरगुती हिंसेचे प्रमाण कमी करता येते.

कौटुंबिक हिंसाग्रस्त व्यक्ती कुटुंबाच्या बदनामीचा विचार करून पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करण्याचे प्रमाण नाहीच्या बरोबर आहे. त्यामुळे स्त्रियांना स्वतःच्या हक्का विषयी जागृत करणे आवश्यक आहे. हिंसाग्रस्त स्त्रियांच्या तक्रारीचे प्रमाण वाढले तर कौटुंबिक हिंसेचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

आपला देश २१ व्या शतकाकडे वाटचाल करत असताना देशात अनेक जटील प्रश्न सोडविले जात आहेत. ३७० वे कलम रद्द करून कित्येक वर्षांचा काश्मीर प्रश्न सोडवला जातो. तलाकचा कायदा बदलला जातो पण महिलांवरील अत्याचार कमी करण्यासाठी कायद्यात बदल केले जात नाहीत. कायद्याचा धाक उरला नाही. न्यायालयीन लढाईही जलदगतीने होत नाही. त्यामुळे आरोपीचे धाडस वाढले. त्यासाठी कायदे कठोर केले पाहिजे. जेणेकरून हिंसेचे प्रमाण हळूहळू नाहीसे होतील.

स्त्रियांच्या समस्यांवरील स्त्रियांची चळवळ

स्त्रियांच्या तीन दशकांमध्ये स्त्रियांच्या स्वायत्त गटांकडून सुरु झालेले छोटे-मोठे संघर्ष स्त्रियांच्या समस्याभोवती काम करत स्त्रियांवर परिणाम घडवून आणतात आणि त्यांच्या मुक्तीसाठी अनेक प्रश्नांना हात घालतात. (किश्वर आणि रुथ १९८४ देसाई आणि पटेल १९९५ रोहिणी आणि इतर) बलात्कार, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ, कुटुंबात आणि सार्वजनिक स्त्रियाविरुद्धची हिंसा यासारख्या समस्या आहेत की ज्यावर छोटे-मोठे संघर्ष होवू लागले आहे. मोर्चा, धरणा, सार्वजनिक, सामुदायिक अर्जद्वारा सर्वप्रकारे चिडलेल्या मध्यमवर्गीय नागरी स्त्रियांनी १९७८ साली मथुरा रेपकेस मुळे आपलं दुख प्रकट केले.

स्त्री कार्यकर्त्यांनी आपला रागपुढील प्रसंगी व्यक्त केलेला आहे. बलात्कार, लैंगिक छळ स्त्रियांना सहन करावी लागणारी घरगुती हिंसा हुंडा, सुनेला जाळणे, कधीकधी स्त्रिया एकत्र येऊन पोलीस, राजकीय पुढारी यांच्यावर दबाव आणून गुन्हेगाराला अटक आणि शिक्षा करायला लावतात. जरी अशा प्रसंगाचे अहवाल बरेच असले तरी अशा प्रसंगी स्त्रिया एकत्र येण्या संबंधीचे विविध पैलू आणि त्यांच्या टिकाऊपणा यासंबंधीचे पद्धतशीर अभ्यास उपलब्ध नाही.

२०१४ ते २०१९ या वर्षात महिलांवरील अत्याचारांचे प्रमाण

राज्यात महिलांवरील अत्याचार सातत्याने वाढत असून गेल्या सहा वर्षात असे १ लाख ७ हजार ४४८ गंभीर गुन्हे दाखल झाले. बलात्कार, विनयभंग, हुंडाबळी व लैंगिक छळा संबंधी दाखल गुन्ह्यांची हि संख्या असून त्याचे प्रमाण दीडपट अधिक असण्याची शक्यता पोलिस अधिकारी व्यक्त करतात.

अत्याचाराच्या बहुतांश घटना एक तफ्ती प्रेम व लैंगिक वासनेतून घडल्याचे तपासातून समोर आले आहे. महिलांच्या सुरक्षेबाबत सजग असल्याची ग्वाही राज्यकर्ते व पोलीस देत असले तरी प्रत्यक्षात स्थिती दिवसेंदिवस बिघडत असल्याचे उपलब्ध आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. राज्यात ०१ जानेवारी २०१४ ते ३१ डिसेंबर २०१९ या काळात विनयभंगाचे ७३ हजार ३१ गुन्हे दाखल झाले. याच काळात बलात्काराचे २६,५१२ गुन्हे दाखल झाले होते. छेडछाड व हुंडाबळीचे अनुक्रमे ६४७५ व १४३० प्रकार घडले असून त्यातील निम्म्याहून अधिक प्रकारांचा तपास सुरु आहे.

निष्कर्ष

स्त्रियांच्या अत्याचारांचे प्रमाण रोखण्यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाने पुढे आले पाहिजे. केवळ पोलिसांद्वारे या घटना थांबवल्या जातील असे नाही. आरोपींना ३० दिवसांच्या आत कठोरात कठोर शिक्षा पाहिजे. न्यायालयात पुरावे सूनवण्यात वेळ जातो. हा वेळ कमी करण्यासाठी सर्व पातळीवर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय नराधमांना जरब बसणार नाही. विशेषतः युवकांचे समुपदेशन केले पाहिजे. महिलांच्या सुरक्षेसाठी एक चळवळ उभी राहिली पाहिजे तरच अत्याचार थांबतील.

संदर्भ

- १) भारतातील सामाजिक चळवळ – घनश्याम शर्मा
- २) भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या – प्रा. प्रमोद पाटील

कौटुंबिक हिंसाचार व प्रतिबंधात्मक धोरण

प्रा. मिश्रीलाल लक्ष्मण अंबादे

अशोक मोहरकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पहेला, ता. जि.भंडारा

आज सर्वत्र कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना घडत आहेत. त्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार ही एक फार मोठी सामाजिक समस्या बनली आहे. हिंसाचार या विकृतीचा धर्म, जात, आर्थिक स्थिती, पिडीत व्यक्तीचे वय, लिंग, सहभागी व्यक्तीचे शिक्षण यांच्याशी फारसा संबंध नाही. एकाच कुटुंबात राहणाऱ्या आणि नातेवाईक असलेल्या सदस्यांवर त्याच कुटुंबातील लोक अन्याय—अत्याचार करतात. कौटुंबिक हिंसा ही प्रामुख्याने महिला आणि १८ वर्षाखालील बालकांच्या संदर्भात होत असल्याचे दिसून येते.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे केवळ शारीरिक त्रास होय असे नाही, तर कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे — शारीरिक, शाब्दीक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी स्त्रीला अपमानित करणे, शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तीला मारहाण करणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे, मनाविरुद्ध गर्भधारणेची सक्ती करणे, गरोदर स्त्रीवर बाळाच्या लिंगनिदानासंबंधी तपासणी करण्याची सक्ती करणे, जबरदस्तीने गर्भपात करवणे, पिडीत महीलाचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे, किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकांकडे हुंड्याची मागणी करणे, वधुला जाळणे, विधवा स्त्रियांवर अत्याचार करणे, या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पिडीत व्यक्ती किंवा तिच्या नातेवाईकांवर होतो. तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे या सर्व बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

घरगुती हिंसेबाबत सर्वात लाजिरवाणी बाब म्हणजे हि पिडित व्यक्तीच्या घरात तिच्या आपल्या माणसांकडून घडते. सामान्यतः या प्रकाराला छोट्या—मोठ्या कुरबुरीमुळे सुरुवात होते व त्याचा परिणाम तीला अपमानित करणे त्यामुळे ती व्यक्ती घर सोडून जाणे, घटस्फोट घेणे किंवा आत्महत्या करणे अशा मार्गाकडे वळते. त्यामुळे आज कौटुंबिक हिंसाचार किंवा घरगुती हिंसा ही फार माठी सामाजिक समस्या बनली आहे, म्हणून कौटुंबिक हिंसाचाराला प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र सरकारने कौटुंबिक हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा—२००५ आणि कौटुंबिक हिंसेपासून महिला संरक्षण नियम—२००६ लागू केला आहे. २००५ च्या कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिला संरक्षण कायदा यामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराची व्यापक स्वरूपात व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे. याकायदानुसार आरोपी व्यक्तीचे कोणतेही कार्य, काही कारणे किंवा आचरणाचा समावेश कौटुंबिक हिंसाचारात होईल, जर तो—

१) पिडित व्यक्तीच्या स्वास्थ्य, सुरक्षा, जीवन, अंगाची किंवा त्याची मानसिक किंवा शारीरिक लाभाची अपहानी करतो किंवा त्यास कोणती हानी पोहचवितो किंवा त्यास संकटात टाकतो किंवा त्याची अशी करण्याची प्रवृत्ती आहे आणि ज्याच्या अंतर्गत शारीरिक दुरुपयोग, लैंगिक दुरुपयोग, मौखिक आणि भावनात्मक दुरुपयोग आणि आर्थिक दुरुपयोग केला जातो; किंवा

२) कोणत्या हुंड्या किंवा अन्य संपत्ती किंवा मुल्यवान वस्तुची कोणत्या कायद्याच्या विरुद्ध मागण्याच्या पूर्तीकरीता त्यास किंवा त्यांच्याशी संबंधित कोणत्या व्यक्तीला त्रास देण्याच्या दृष्टीने पिडीत व्यक्तीचे उत्पीडन केले जाते किंवा त्यास हानी पोहोचविली जाते किंवा संकट निर्माण केले जाते.

३) वरील वर्णन केलेल्या कोणत्या आचरणाद्वारे पिडीत व्यक्ती किंवा त्याच्याशी संबंधित काणत्या व्यक्तीवर धमकीचा प्रभाव ठेवित असेल; किंवा

४) पिडीत व्यक्तीला हानी पोहोचवितो किंवा उत्पीडन होईल असे करतो मग ते शारीरिक किंवा मानसिक असो.

अशाप्रकारे कायद्याद्वारे कौटुंबिक हिंसाचाराची अतिशय व्यापक आणि स्पष्ट व्याख्या करण्यात आली यावरून कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे नेमके काय? हे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या स्वरूपात पुढील काही गाष्टी सांगता येतात.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप

१) **शारीरिक गैरवर्तन:**—शारीरिक गैरवर्तन म्हणजे आरोपी व्यक्तीचे असे कोणते कार्य वा आचरण होय की, ज्यामुळे पिडीत व्यक्तीला शारीरिक त्रास, नुकसान किंवा त्यांच्या जीवनास आरोग्याचा धोका निर्माण होतो. तसेच त्याच्या स्वास्थ्य किंवा विकासाचा न्हास होतो. पिडीत व्यक्तीवर हमला केला जातो किंवा त्याला मारहाण केली जाते.

२) **लैंगिक गैरवर्तन:**—लैंगिक गैरवर्तन म्हणजे लैंगिक स्वरूपाचे असे काणते आचरण की जे स्त्रीविषयीचे गैरवर्तन, अपमान आणि तिरस्कार करते. तिच्यावर आक्रमण केले जाते.

३) **मौखिक आणि भावनात्मक गैरवर्तन:**—मौखिक आणि भावनात्मक गैरवर्तनामध्ये अपमान, उपहास, तिरस्कार, शिव्या यांचा समावेश होतो आणि विशेष रूपात मुलं किंवा मुलगा न होण्याच्या संबंधात अपमान किंवा उपहास होय. तसेच कोणत्या अशा व्यक्तीला शारीरिक पीडा करण्याच्या सतत धमक्या देणे याचा देखिल समावेश मौखिक आणि भावनात्मक गैरवर्तनामध्ये होतो.

४) **आर्थिक गैरवर्तन:**—अशा सर्व वा कोणत्या आर्थिक वा वित्तीय संसाधने, ज्याची पिडीत व्यक्ती हकदार आहे. त्या आर्थिक गोष्टीपासून पिडीत व्यक्तीला वंचित ठेवणे किंवा त्याचा उपयोग करू न देणे म्हणजे आर्थिक गैरवर्तन होय.

अशारीतीने कौटुंबिक हिंसाचारात स्त्री, बालक किंवा इतर कोणत्या व्यक्तीबाबत घरातील लोक हिंसा करतात. पिडीत व्यक्ती ही हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीची नातेवाईक असते त्यामुळे ती व्यक्ती हिंसा करणाऱ्या आपल्या नातेवाईकांविषयी तक्रार करित नाही. म्हणून घरगुती हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीस प्रोत्साहन मिळते म्हणूनच दिवसेंदिवस कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना वाढत आहे.

२९ जानेवारी १९९३ च्या भारत सरकारच्या आकडेवारीनुसार १९८७ ते १९९१ या काळात महिलांच्या विरोधातील गुन्ह्यांमध्ये ३७.६% वृद्धी झालेली आढळून आली. ढोबळमानाने विचार केल्यास प्रत्येक ३३ मिनिटात महिलेच्या विरुद्ध एक अत्याचाराची घटना घडते.

महाराष्ट्र राज्यात गेल्या सहा वर्षात महीलांवरील अत्याचाराचे १ लाख ७ हजार ४४८ गंभीर गुन्हे दाखल झाले आहेत. बलात्कार, विनयभंग, हुंडाबळी व लैंगिक छळासंबंधी हे गुन्हे दाखल झाले असून प्रत्यक्षात त्याचे प्रमाण दिडपट अधिक असण्याची शक्यता पोलीस अधिकारी व्यक्त करित आहेत. राज्यात १ जानेवारी २०१४ ते ३१ डिसेंबर २०१९ या काळात विनयभंगाचे ७३ हजार ३१ गुन्हे दाखल झाले याच काळात बलात्काराचे २६,५१२ गुन्हे दाखल झाले होते. छेडछाड व हुंडाबळीचे अनुक्रमे ६४७५ व १४३० प्रकार घडले असून त्यातील निम्याहून अधिक प्रकरणांचा तपास सुरू आहे.

एकंदरीत महिलांच्या विरुद्ध गुन्ह्यांपैकी दोन तृतीयांश गुन्हे (६२.६%) केवळ मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश आणि राजस्थान या राज्यात घडतात आणि उर्वरीत (३७.४%) गुन्हे हे इतर राज्यात घडतात. परंतु सर्वत्र महिलांच्या विरुद्ध कौटुंबिक हिंसा केली जाते.

कौटुंबिक हिंसाचार करिता प्रतिबंधात्मक धोरण:-

कौटुंबिक हिंसाचार हा विशेषतः महिलांसोबत केला जातो म्हणून केंद्र सरकारने कौटुंबिक हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा-२००५ आणि महिला संरक्षण नियम, २००६ पारित केलेत आणि २६ ऑक्टोबर २००६ पासून 'कौटुंबिक हिंसापासून महिला संरक्षण कायदा' लागू करण्यात आला. त्यानंतर या कायद्यांतर्गत पहिली कौटुंबिक हिंसेची केस आंध्रप्रदेशात २९ ऑक्टोबर २००६ ला रजिस्टर्ड करण्यात आली. प्रस्तुत कायदा लागू झाल्यापासून फेब्रुवारी २००९ पर्यंत दिल्लीमध्ये एकूण ३९०० केसेस रजिस्टर्ड झाल्या आहेत. तर केरळमध्ये- ३,२८७, छत्तीसगड-२,९२१, महाराष्ट्र-२७५१, पंजाब २,०१७ आणि आंध्रप्रदेश १६२५ केसेस कौटुंबिक हिंसेअंतर्गत रजिस्टर झाल्या आहेत.

छळ करणाऱ्याला शिक्षा होण्यापेक्षा अत्याचारापासून संरक्षण मिळवणे महिलांसाठी अनेक वेळा गरजेचे असते. पूर्वी कौटुंबिक हिंसेसंदर्भात स्वतंत्र असा कायदा नव्हता.

व्हिएतनाम समझौता १९९४ आणि बिजिंगअभिघोषणाकृती समितीचे व्यासपिठ १९९५ यांनी मान्यता दिली तेव्हा महिलांवरील भेदभाव संपूर्णपणे मिटविण्यासाठीच्या संयुक्त कृती समितीच्या १९८९च्या कॉमन रेकमेंडेशननुसार संबंधित देशांनी स्त्रीयांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध संरक्षण पुरविण्यासाठी पावले उचलावित व तसा कायदा निर्माण करावा, विशेषकरून महिलांना कुटुंबात होणाऱ्या हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यासाठी कायदा करावा, म्हणून या संदर्भात आजपर्यंत राहून गेलेल्या सर्व बाजूंनी स्त्री शोषण थांबविण्यासाठीही हा ठोस व निर्णायक कायदा अस्तित्वात आला. हिंसाचारग्रस्त स्त्रीला तातडीची मदत, राहत्या घरात सुरक्षित राहण्याचा हक्क आणि न्याययंत्रणेपर्यंत तिची पोहोच वाढविणे. यासाठी नविन कायद्याची गरज होती. तेव्हा स्त्रीवादी संघटना, अभ्यासक यांनी मांडलेल्या अनेक सुचना या सर्वांचा विचार करून कौटुंबिक हिंसेपासून संरक्षण कायदा-२००५ तयार करण्यात आला. या कायद्याद्वारे पिडीत महिलेला न्याय संरक्षण मिळू शकते.

याशिवाय फौजदारी कायद्यातील ४९८अ या कलमाखाली पोलिसांच्या अधिकारक्षा वाढवून स्त्रियांना हंडाविरोधी संरक्षण मिळाले. अशावेळी गुन्हेगाराविरोधात कडक कारवाई केली जाते. विवाहानंतर ७ वर्षांच्या अगोदर कोणा विवाहितेचा मृत्यु झाला तर आपण निर्दोष आहोत, हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी पतीच्या व तीच्या सासरच्या लोकांची असते.

भारतात केंद्र सरकारने कौटुंबिकन्यायालय कायदा १९८४ साली अस्तित्वात आणला. या कायदानुसार ठिकठिकाणी कौटुंबिक न्यायालये स्थापन झाली. विवाहविषयक कायद्याच्या तरतुदीप्रमाणे या न्यायालयातील न्यायधिकांना विशेष अधिकार प्रदान केले गेले. या कायद्यांतर्गत विवाह समुपदेशक यांची मदत न्यायधिकांना उपलब्ध व्हावी, अशी तरतुद झाली. आजकाल न्यायालयात होणारे समुपदेशन सक्तीचे करण्यात आलेले आहे.

या कायद्यांतर्गत जी पिडीत स्त्री आहे, त्या स्त्रीची व्याख्या खुप विस्तारीत स्वरूपात मांडली आहे. पिडीत स्त्री म्हणजेच लग्न झालेली स्त्री एवढेच नाही, तर अशा सर्व स्त्रिया ज्या कौटुंबिक संबंधात राहत आहेत. याशिवाय पिडीतांमध्ये कुठलाही मनुष्य, स्त्री असो वा पुरुष, लहान मुले, आई-वडिल, नोकरमंडळी किंवा कौटुंबिक संबंधात राहणारे कुणीही या कायद्याचा आश्रय घेऊ शकतात.

• हिंसाचार होत असेल तर स्त्रीने नक्की काय करावे:-

१) महिलांना मदत करण्यासाठी पोलीस खात्याने १०३ क्र. असलेला दुरध्वनी उपलब्ध केला आहे. या क्रमांकावर संपर्क साधल्यास तातडीने पोलीसांची मदत मिळू शकते.

२) राष्ट्रीय महिला आयोग, राज्य महिला आयोग, स्त्रीयांसाठी काम करणाऱ्या अनेक समाजसेवी संस्था, विवाहाविषयक कलहांमध्ये समुपदेशन करण्याचे, कायदेशीर सल्ला पुरवण्याचे, वकिलांची सोय करून देण्याचे काम करतात. पिडीत स्त्री अशा ठिकाणाहून मदत घेऊ शकते. या सेवा मोठ्या शहरातूनच नव्हे तर ग्रामिण भागातही कार्यरत आहेत. स्त्रियांसाठी या सेवा अनेक ठिकाणी विनामूल्य आहेत.

३) जिल्हा पातळीवरील न्यायाधीशांच्या पुढाकाराने काही उपक्रम राबविले जातात. त्यातील एक म्हणजे 'उंबरठ्याशी न्यायदान' हि अभिनव पध्दत अंगिकारून राज्य सरकारने 'फिरते न्यायालय' हि संकल्पना राबविली आहे. पक्षकारांच्या जवळ जाऊन न्यायदान करण्यासाठी विशेष गट कार्यरत असतो. वाहनातून गावोगावी जावून हा गट कार्य करतो. ग्रामिण भागातील स्त्रीयांना हा मोठा दिलासा आहे.

असे महत्वाचे कायदे असून देखिल कौटुंबिक हिंसेच्या घटना वाढतच आहेत. या घटनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्वतः पिडीत व्यक्ती व तिचे पालक यांनी जागृत होऊन त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे. हुंड्यामूळे होणारे कौटुंबिक हिंसाचार थांबवणे हे मूलींच्या पालकाच्या हाती आहे. जर लग्नाची बोलणी सुरू असतानाच प्रतिपक्षाकडून हुंड्याची, पैशाची, रोख दागिणे किंवा स्थावर संपत्ती इत्यादी विषयी मागणी आली, तर स्पष्टपणे नकार देऊन टाकावा. एखादे स्थळ केवळ आपल्यापेक्षा वरचढ आहे, म्हणून कर्जबाजारी होऊन पूर्तता करू नये, कारण लालचीपणा हा न संपणारा रोग आहे. एकदा तुम्ही मागण्याची पूर्तता केली की, त्या वाढतच जातात.

लग्नात हुंडा दिला म्हणून आपली मुलगी सुखी राहिल हे सपसेल खोटं आहे. 'सुखी संसारासाठी दोन व्यक्ती, दोन कुटुंबांनी एकत्र येऊन सामंजस्याने राहण्याची गरज असते. आपल्या मूलीवर किंवा बहिणीवर असे अत्याचार झालेले आपल्याला चालत नाहीत, मग आपण देखिल कोणावर ते तसे करता कामा नये. हे लोकांना कळायला हवं. तरच कौटुंबिक हिंसासुक्त जीवन शक्य आहे. कारण हिंसासुक्त, निरोगी जीवन हा प्रत्येक स्त्रीचा अधिकार आहे आणि तिचा तो अधिकार अबाधित राहणं ही संपूर्ण समाजाची जबाबदारी आहे.

स्त्रीकौटुंबिक हिंसाचार आणि कायदेविषयक तरतूद**प्रा.डॉ. प्रवीणा नागपूरकर**

मराठी विभाग महिला महाविद्यालय, नंदनवन, नागपूर

कोणाही व्यक्तीच्या विशेषतः स्त्रीच्या संदर्भात तिच्या आत्मसन्मानाला, आत्मविश्वासाला आणि एका आंतरिक शांततेच्या भावनेला धक्का पोहचवणारी कोणतीही घटना किंवा कृती म्हणजे हिंसाचार! कुटुंबाची प्रतिष्ठा जपणे हे आपल्या समाजात फार प्राणपणाने जपले जाणारे एक तत्त्व, आणि या तत्त्वासाठी मग जो प्रवास सुरू होतो तो येऊन थांबतो स्त्रीपाशी! 'स्त्री' एक अस्तित्वहीन समजला जाणारा घटक. समाजाच्या सर्व स्तरांचा अभ्यास केला तरी काही अंशी अशीच भूमिका ठेवणारा एक मोठा गट आढळतो, या गटात पुरुष मोठ्या संख्येने आढळतात. तर तुलनेने कमी पण स्त्री सुद्धा आढळते. 'बाईच बाईची शत्रू' हे विधान कितीतरी जुने आहे. पण ते आजही स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसाचारात एक महत्त्वाची भूमिका बजावते आहे हे नाकारता येत नाही. स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचार अनेकदा स्त्रिया कुटुंबाची प्रतिष्ठा जाऊ नये म्हणूनच न बोलता सहन करतात आणि त्यात त्याचं गौरवीकरण केल्या जाते. स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराची आकडेवाडी मन दडपून टाकणारी आहे. 'बिच्चारी' या प्रतिमेत तिला जखडून टाकले आहे. तिचं शारीरिक मानसिक बळ या शब्दाच्या द्वारे हिसकावून घेण्यात आले आहे. आपल्यावर हिंसाचार होतो हेही तिला लक्षात येत नाही कारण जाणीवपूर्वक तिची मानसिकता घडवलेली आहे. 'नवऱ्याने मारले आणि पावसाने झोडले' तर सांगायचे कोणाला? या वाक्याद्वारे सोयीस्कररित्या नवऱ्याच्या मारण्याच्या कृतीचे समर्थन केले जाते.

प्रत्येक हिंसाचाराचे मूळ हे सत्तेत—सत्ताधिकारात दडलेले आहे. या सत्तेचा वापर सोयीने, स्वतःला पाहिजे तिथे, कधी समोरच्याला अडचणीत आणण्यासाठी, म्हणजे त्या व्यक्तीचा कळत—नकळतपणे मानसिक वा शारीरिक छळ करण्यासाठी केला जातो, तर कधी या वागणुकीतूनच स्वतःचा अहंकार जोपासला जातो. या अहंकारातूनच मग 'पायातली वहाण पायातच ठेवावी' ही विचारप्रवृत्ती जोजवल्या जाते. स्त्रीवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विविध तऱ्हा आढळतात. खरे तर त्याला एवढे गोंडस रूप बहाल केलेले होते की तो हिंसाचार आहे असे लक्षात यायला फार काळ लागला. जसे एखाद्या नवविवाहितेच्या सोबत घरातल्या सजावटीच्या वस्तू मिळव्यात किंवा फ्रीज, मिक्सर, टीव्ही, ओव्हन यांसारख्या वस्तू तिच्याच उपयोगाच्या आहेत, तिचेच शारीरिक कष्ट त्यामुळे कमी होतील म्हणून ते तिने माहेराहून आणावे असा दबाव तिच्यावर आणल्या जाई. मोटार सायकल किंवा कार सारख्या वस्तू सुद्धा तिने माहेराहून मागवाव्यात ही अपेक्षा ठेवली जाते. हा हुंडाच आहे, पण पुन्हा या मागणीला त्या नवविवाहितेच्या सुखाचा, तिच्या नवऱ्याच्या सुखाचा, व त्याची समाजातील प्रतिष्ठेची जोड देऊन तिच्यावर दबाव आणल्या जायचा. या आणि अशा प्रकारच्या अनेक मागण्या तिच्याकडे केल्या जायच्या, त्याची पूर्तता तिने व तिच्या पालकांनी करायलाच हवी, अन्यथा तिला सोडून दिले जाईल. मग समाजात बदनामी होईल ही एक भीती, तर कधी कधी या वागणूकीला उग्र रूप मिळायचे. मागण्या पूर्ण झाल्या नाही तर मग तिचा शारीरिक, मानसिक, व भावनिक पातळीवर विविध पद्धतीने छळ आंरभीला जायचा. खरे पाहता ती स्त्री कोणाची पत्नी, कोणाची सुन, तर कोणाची वहिनी, जाऊ, आई, बहिण अशा अनेक नात्यांना ती एकाचवेळी सांभाळत असते. त्या सर्वांशी जोडलेल्या कर्तव्याला पार पाडताना तिची दमछाक होते, त्रास होतो. पण तरीही ती ते सर्व घरातला आनंद टिकविण्यासाठी, नवऱ्याची मर्जी

सांभाळण्यासाठी करीत राहते. पण तिच्या मनाचा, वागण्याचा हा मोठेपणा, तिचा त्याग हे सर्व समजून न घेता तिलाच ती जणू पुरुषांची जन्माची दावेदार ठरवून जाणीवपूर्वक तिचा शारीरिक व मानसिक छळ केला जातो. यात तिला जेवायला न देणे, सतत कामात गुंतवून ठेवणे, काहीतरी सतत टोचून बोलत राहणे, कामात चुका काढून मारहाण करणे, केसांना धरून ओढणे, हात पिरगाळणे, गळा दाबणे, चटके देणे, घराबाहेर काढून देणे. कधी कधी याची परिसीमा गाठल्या जाते, तिला अॅसिड टाकून विद्रूप केल्या जाते. माहेरच्याशी बोलण्याची बंदी घातली जाते. तिला मुलांपासून मुद्दाम दूर ठेवून भावनिक छळ केला जातो. तिच्या चारित्र्यावर संशय घेणे. काही केसेस मध्ये अशाचा तऱ्हेच्या विकृत प्रकारांनी त्या स्त्रीचा लैंगिक छळ केला जातो. तिच्या मनाचा, भावनांचा विचार न करता स्वार्थापोटी परपुरुषाशी संबंध ठेवण्यात भाग पाडले जाते. अशा वि.त मनोवृत्तीच्या माणसांना केवळ तो आपला पती आहे म्हणून तिने तडजोड केलीच पाहिजे ही अपेक्षा असते. व त्या स्त्रीने समजा हे सर्व संपवण्यासाठी व स्वतःची सुटका करून घेण्याचा प्रयत्न केला तर कोणाची किती मदत तिला मिळेल हाही एक प्रश्नच असतो. तिने आसरा मागण्याचा पहिलं लग्नाचं ठिकाण म्हणजे तिचं माहेर.....पण तेथून तिला साहाय्य मिळेलच याची काहाही खात्री नसते. कारण आपला समाज पारंपारिक विचारांना जास्त जपताना दिसतो. आता तेच तुझं सारसर्वस्व आहे, हे असे चालायचेच, 'तुझं लग्न झालं त्याच दिवशी तुझं इथलं माहेरचं अस्तित्व संपलं' अशी भूमिका घेतल्या जाते. क्वचित आजच्या काळात याला अपवाद आढळतो. पण पूर्वी अशाच प्रकारची भूमिका घेतल्या जायची. असा अनुभव आल्याने ती स्त्री पूर्ण तुटून जाते, हताश होते, तिचा आत्मविश्वास लोप पावतो. एक प्रकारच्या न्यूनगंडाने ती ग्रासल्या जाते. मी कोणत्याच लायकीची नाही, मग ती अन्याय करणाऱ्याच्या, टोमणे देणाऱ्याच्या नजरेतून स्वतःला जोखायला लागते. या सर्व हिंसाचाराला आपणच जबाबदार असल्याची भावना घेऊन ती जगते. या विचारांचा इतका जबरदस्त प्रभाव तिच्यावर असतो की त्यातून बाहेर येण्याचा, काही वेगळं पाऊल उचलण्याचा विचारही तिच्या मनाला शिवत नाही आणि म्हणून मग माझं नशीबच असं आहे असं परिस्थितीला शरण जाऊन आहे तेच सोसत जीवन ढकलत राहते. ती सतत दडपणासाखी राहते. सतत आता काय? पुढे काय? या प्रश्नांनी ती भाबांवते, नाते—संबंधावरचा विश्वास उडतो, असुरक्षिततेची भावना बळावतजाते, खाण्यात, कामात कशातच लक्ष लागत नाही, यातूनच शारीरिक व्याधींचा जन्म होतो. थकवा येणे, डोके दुखणे, कंबर दुखणे, पित्ताचा त्रास होणे. हे सर्व सतत झेलत राहिल्याने जगण्यातला आनंदच ती हरवून बसते, कधी कधी ती त्या नैराश्याचा बळी ठरते. जवळपास फार पूर्वीपासून आजतागायत स्त्रीवरील हिंसाचाराचा प्रवास हा असाच आहे. त्यात फारसा फरक पडलेला नाही. मग यावर मार्ग काय? हा प्रश्न उरतोच?

स्त्रियांवर होणाऱ्या या व याशिवाय अनेक प्रकारच्या हिंसाचाराला थांबवण्यासाठी अनेक कायदे आहेत. कायद्याने तिला संरक्षण दिले आहे. पण त्याची माहिती तिला, प्रत्येकीला असेलच कां हा प्रश्नच असतो. यासाठी स्त्रीने घ्यायाने स्वतःची मानसिकता बदलण्याची तयारी ठेवावी लागेल. स्वतःच स्वतःकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलावा लागेल. आपल्या अस्तित्वाचं महत्त्व आपणांच जपायला, वाढवायला हवं. तो माझ्याशी असं वागतो? यापेक्षाही 'मी त्याला असं का वागवून घेते? हा प्रश्न स्वतःला विचारायला हवा. आपल्या संरक्षणासाठी कोणते कायदे आहेत याचं ज्ञान करून घ्यायला हवं. प्रसंगोपात स्त्रियांसोबत घडलेल्या गुन्द्यांचे स्वरूप, तीव्रता व त्याचे परिणाम पाहून कायदयात बदलही केलेले आहेत. कारण कायद्यातील भाषेचाच उपयोग करून घेऊन गुन्हेगाराला पळवाट सापडत होती. म्हणूनच या कायदयात बदल आणले गेले. १८८० पासून आजपर्यंत हुंडा, हुंडाबळी कौटुंबिक हिंसाचार, बलात्कार, हिंदु स्त्रीबाबत वारसा हक्काचा कायदा, मुस्लिम स्त्रियांसाठी पोटगी, तसेच बालविवाह, वृद्धांच्या भरण पोषण कल्याणाचा कायदा यांचा

प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. वर उल्लेखिल्याप्रमाणे कायद्यातून पळवाटा शोधून गुन्हेगार उजळ माथ्याने समाजात मोकळा हिंडत असल्याने या प्रकाराला आळा घालण्यासाठी या कायद्यासंदर्भात स्त्री चळवळींनी स्त्रीविरोधी हिंसाचारासंबंधी १९८० पासून देशव्यापी आंदोलन छेडले होते. त्यात नारी समता मंच, पुणे यांचा महाराष्ट्र पातळीवर विशेष उल्लेख करावा लागेल. या देशव्यापी आंदोलनातून भारतीय दंडविधान संहिता, हुंडा प्रतिबंधक कायदा, याचबरोबर फौजदारी प्रक्रिया संहिता आणि पुराव्याचा कायदा यामध्ये वेळेनुसार, गरजेनुसार गेल्या २५ वर्षात बदल झाले. अर्थातच हे सर्व बदल स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेला आळा घालण्यासाठी, विरोध करण्यासाठी व त्यांच्या हक्कांची जपणूक करण्याच्या दृष्टीकोनातून करण्यात आले. उदाहरणार्थ स्त्रीवर बलात्कार होणे. — याची कारणे असंख्य असू शकतात.... पण हा शेवटी तिच्या आत्मसम्मानाचा अपमान होता. १९७९ साली न्यायालयासमोर आलेल्या 'मथुरा' बलात्कार केसच्या निकालाने गुन्हेगार पोलिस निर्दोष सुटले होते. त्यामुळे सर्व जनकल्लोळ माजला... या निकाला विरुद्ध देशव्यापी आंदोलन पुकारले गेले. महाराष्ट्रात पुण्यात सार्वजनिक सभा घेण्यात आल्या. भारतीय दंडविधान संहितेतील कलम ३७५, ३७६ वर कडाडून टिका झाली व कायद्यात आमूलाग्र बदल करण्याची मागणी चळवळीच्या माध्यमातून प्रखरपणे मांडली गेली. त्यातूनच १९८३ साली ३७६अ, ३७६ब, ३७६क, ३७६ड ही कलमे नव्याने समाविष्ट करण्यात आली. त्यात 'कस्टोडिअल सेक्शुअल इंटरकोर्स' ही संकल्पना नव्याने समाविष्ट करण्यात आली. यातला महत्त्वपूर्ण बदल असा होता की, 'कोणत्याही शासकीय अधिकाऱ्याच्या ताब्यामध्ये राहणाऱ्या महिलेशी लैंगिक व्यवहार तिच्या संमतीने केला, तरी तो गुन्हा ठरवण्यात आला व हा गुन्हा केला नाही असे सिद्ध करण्याची जबाबदारी आरोपीवर टाकण्यात आली. तसेच या गुन्हासाठी ५ वर्षांपर्यंत तुरुंगवासाच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली. ही ठिकाणे जशी गृहपोलीसचौक, हॉस्पिटल, आधारगृह इत्यादी. 'कस्टोडिअल बलात्कार, सामूहिक बलात्कार, गर्भवती महिलेवर बलात्कार, १९ वर्षांच्या आतील मुलीवर बलात्कार या सर्व गुन्हांसाठी कमीत कमी १० वर्षांपासून जास्तीत जास्त जन्मठेपेच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली. बलात्काराच्या गुन्हासाठी प्रथमतः कमीत कमी ७ वर्ष, जास्तीत जास्त १० वर्ष किंवा जन्मठेप अशी शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

स्त्रीवर ज्या अन्य कारणांनी हिंसाचार व्हायचा, त्यातले दुसरे महत्वाचे कारण 'हुंडा' होय. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ मध्ये जरी अस्तित्वात आलेला होता तरी तो कागदावरच होता. प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत हा कायदा अपयशी ठरला. खासदार प्रमिला दंडवते यांच्या अथक प्रयत्नातून व चळवळीतून दिलेल्या देशव्यापी पाठिंब्यामुळे १९८४ व १९८६ मध्ये हुंडा प्रतिबंधक कायद्यामध्ये हुंड्याच्या व्याख्येपासून ते गुन्हेगारांना जास्त शिक्षा करेपर्यंत महत्वाचे बदल करण्यात आले. परंतु हे बदल करूनही हुंडाबळीचे प्रमाण कमी झाले नव्हते म्हणून १९८६ मध्ये भारतीय दंडविधान संहितेत ३०४—ब हे हुंडाबळीचे कलम नव्याने घालण्यात आले. या कलमानुसार गुन्हा केला नसल्याचे सिद्ध करण्याची जबाबदारी आरोपीवर टाकण्यात आली. विवाहानंतर ७ वर्षांच्या आत विवाहितेचा मृत्यू झाला असल्यास व तिची तक्रार असल्यास तिचा बळी हा हुंडाबळी ठरवण्यात आला. त्यासाठी कमीत कमी ७ वर्षे ते जास्तीत जास्त १० वर्ष तुरुंगवासाची शिक्षा आरोपीसाठी ठरवण्यात आली. १९८३ मध्ये '४९८—अ' हे विवाहितेची छळवणूक केल्या विरुद्धचे कलम नव्याने घालण्यात आले. हा गुन्हा अजामीनपात्र — तडजोड न करता येणारा, दखल—पात्र करण्यात आला. '४९८—अ' च्या अंमलबजावणीसाठी पोलिसांची मानसिकता सुरुवातीला खूपच नकारात्मक होती. मात्र स्त्री—संघटनांच्या देशभर पसरलेल्या जाळ्यातून आणि चळवळीच्या पाठपुराव्यामुळे या तरतुदीचा पुष्कळ उपयोग स्त्रियांना झाला.

स्त्री संरक्षणाच्या चळवळीतील आणखी एक मोठा महत्वाचा टप्पा म्हणजे १३ सप्टेंबर २००४ रोजी 'कौटुंबिक हिंसाचाराविरोधी कायदा' अस्तित्वात आला व २६ ऑक्टोबर २००६ पासून त्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. हा कायदा आणण्यामागे लॉयर्स कलेक्टिव्ह मुंबई, दिल्ली स्थित संघटनांचे महत्वाचे योगदान आहे. त्याबरोबरच संपूर्ण देशभरातूनच स्त्री-संघटनांनी दिलेल्या पाठिंब्याची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली हेती या कायद्याची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. यात स्त्रीला सन्मानाने, शांततेने, समानतेने जगण्याचा मानवी अधिकार अधोरेखित केला आहे. कुटुंबांतर्गत हिंसा झाल्यास एकमेकांच्या समोर येऊन शांतता : सामंजस्यपूर्ण वातावरणात सर्वांनी संवाद साधून योग्य तो मार्ग शोधण्यासाठी एक मार्ग निघाला. यासोबतच कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या व्यापक केली. त्यात शारीरिक, मानसिक हिंसेबरोबरच शाब्दिक, लैंगिक व आर्थिक हिंसाचाराचाही समावेश केला. कायद्याची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होण्यासाठी समावेश केला. कायद्याची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होण्यासाठी संरक्षण अधिकाराची तरतूद केली. ६० दिवसांच्या आत केसचा निकाल लागण्याची व महत्त्वपूर्ण तरतूद केली या व्यतिरिक्त संरक्षण आदेश, आर्थिक आदेश, नुकसान भरपाई, घरात राहण्याच्या संदर्भात आदेश, मुलांचा ताबा मिळवण्याच्या संदर्भात आदेश अशा वेगवेगळ्या आदेशांची व्यवस्था व कायद्यांतर्गत केली गेली आहे.

कायदा अस्तित्वात आल्यापासून त्याची अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टिकोनातून जवळपास सर्व राज्ये व विविध संघटनांकडून अनेक प्रयत्न होत आहेत. या प्रयत्नांची दखल घेणारं राज्य पातळीवरचं एक नेटवर्कही तयार झाले आहे. या नेटवर्कच्या माध्यमातून संघटना आपापल्या अनुभवांची देवाणघेवाण करत आहेत. म्हणूनच आतापर्यंत झालेल्या सर्व कायद्यांच्या पार्श्वभूमीवर हा कायदा स्त्रियांची कौटुंबिक हिंसाचारापासून मुक्तता करण्यासाठी व त्यांना शांततामय जीवन जगण्याचा अधिकार मिळवून देण्यासाठी यशस्वी ठरावा ही अशा आहे. मात्र कायदाच्या माध्यमातून सामाजिक बदल घडवून आणत असताना कायद्याच्या मर्यादाही लक्षात घेणे गरजेचे ठरते. कायदा हा समाजाच्या चौकटीत लागू होतो आणि या सामाजिक चौकटीमध्ये पुरुषसत्ताक वृत्तीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक पातळीवरचे प्रयत्न तितकेच महत्वाचे ठरणार आहे. लोकशाहीमध्ये कायदाशिवाय सामाजिक बदल घडवून आणणे अशक्य आहे. कायद्यामुळे हक्काची भाषा व्यक्तीला संघटनेला, चळवळीला मिळते. त्यातूनच सामाजिक बदलाचा मार्ग निर्माण होऊ शकतो. मात्र त्या मार्गाचा स्वीकार करण्यासाठी व्यक्तीची, कुटुंबाची, समाजाची मानसिकता तयार करणे, संवेदनशीलता वाढविणे व त्यावर आधारित संस्कृती निर्माण करणे ही आव्हाने फक्त स्त्री चळवळीच्याच नाही तर मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी काय करणाऱ्या सर्वांच्याच पुढे आहे. पण या कायद्यांच्या सोबतच समजा सर्व पुरुषांना आणि स्त्रियांना माणूसपणाची ओळख पटायला हवी. म्हणजेच एक नव जग निर्माण करण्यासाठी पावलं उचलली जातील.

संदर्भ ग्रंथ —

१. स्त्री सक्षमीकरणाची वाटचाल आणि वास्तव — प्रा. डॉ. वर्षा गंगणे
२. स्त्री प्रश्न सोडवताना. डॉ. गीताली मंदाकिनी
३. भारतीय स्त्रीजीवन — लीला पाटील
४. स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी समीक्षा . प्रभा गणेरकर
५. महिला उत्पीडन समस्या और समाधान — सं.कॉ. अजीत रायजाळा

कौटुंबिक हिंसाचार : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन**डॉ. महेन्द्र गावडे**

अर्थशास्त्र विभाग नारायणराव काळे स्मृति मॉडेल कॉलेज, कारंजा(धा.), जि.वर्धा.

आधुनिक युगात जगातील जवळपास सर्वच देशामध्ये १० ते ६९ टक्के स्त्रीयांना आपल्या जिवनकाळात जोडीदाराकडून किंवा कुटुंबातील इतर सदस्याकडून शारीरिक, मानसिक व शाब्दिक हिंसाचाराला बळी पडावे लागते. बहुतेक वेळा स्त्री विरुद्धच्या हिंसाचारात सुत्रधार हा पुरुष असतो. तसेच जवळपास चारपैकी एक स्त्री लैंगिक अत्याचाराला बळी पडते. साधारणतः स्त्रीला जवळच्या पुरुषाकडून जास्त धोका असतो असे प्रत्येक घटनेत दिसून येते. विशेषतः कौटुंबिक हिंसाचार ही समस्या स्त्री किंवा १८ वर्षाखालील बालकांच्या संदर्भात आहे. तसेच इतरही कौटुंबिक सदस्य असू शकतात जसे सावत्र मुलगा, सावत्र मुलगी, वृद्ध स्त्री-पुरुष, परंतु प्रस्तुत शोधनिबंधात महिलांचा विचार केला आहे. तसेच हा शोध निबंध दुय्यम सामुग्री संकलनावर आधारित असून विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

आज भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचार ही एक गंभीर समस्या होत चालली आहे. पुर्वी ही समस्या नव्हती असे म्हणता येत नाही, पण तेव्हाची समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान संयुक्त कुटुंब पद्धतीची होती व कर्ता सर्व कुटुंबाची जबाबदारी घेत होता, तसेच स्त्रीयांना ती समस्या जाणवत नव्हती कारण त्या पुरुषाच्या इच्छा पूर्ण करणे हीच आपली जबाबदारी व कर्तव्य समजत होत्या, तसा सामाजिकरणातून त्यांच्यावर विचार बिंबवला जात असे. आता विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात असून समाजव्यवस्थेमध्ये बरेच परिवर्तन झाले आहे. सामाजिकरणाचे स्वरूप बदलले आहे अधिकाराची जाणीव प्रत्येकाला होवू लागली आहे, त्यामुळे ही समस्या अमानवी असून तिचे स्वरूपाची असल्याचे वाटते. कारण पुर्वीपेक्षा कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप वेगळे झाले आहे. अर्थातच समाज परिवर्तनासोबत कौटुंबिक हिंसाचाराची समस्या उग्र रूप घेवू लागली आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ—

कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये शारीरिक व मानसिक किंवा भावनीक घटकाचा समावेश होतो. मानसिक किंवा भावनीक हिंसाचाराची व्याप्ती व तीव्रता ही व्यक्तिनिष्ठ व मनोनिष्ठ असल्यामुळे तिचे मापन करणे शक्य नाही. कारण ती व्यक्तीच्या बौद्धिक, मानसिक विकासावर अवलंबून असते.

कौटुंबिक हिंसाचारात खालील घटकांचा समावेश होतो—

शारीरिक गैरवर्तन— मारहाण करणे, वस्तु फेकून मारणे, लाथ मारणे, चावणे, ढकलून देणे, शरीराला वेदना किंवा इजा होईल असे वर्तन करणे, इत्यादी घटकांचा समावेश हा शारीरिक गैरवर्तनात होतो.

लैंगिक गैरवर्तन— सक्तीने शरीरसंबंध ठेवणे, अश्लील शब्दांचा वापर करणे, अश्लील चित्र किंवा चित्रपट बघण्याची सक्ती करणे, इत्यादी घटकांचा समावेश हा लैंगिक गैरवर्तनात होतो.

शाब्दिक किंवा मौखिक व भावनिक गैरवर्तन— टाकून बोलणे, अपत्य न होत किंवा मुलगा न होत असल्यास नावे ठेवणे, चारित्र्यावर संशय घेणे, शिक्षण घेण्यापासून वंचित ठेवणे, स्त्रीची इच्छा नसतांना विवाह करून देणे, घराबाहेर जाण्यास मनाई करणे, घराबाहेर काढणे, नौकरी करण्यास मनाई करणे, असलेली नौकरी सोडायला लावणे, स्वतः आत्महत्येची धमकी देणे व तीला तिच्या मनाविरुद्ध वागण्यास बाध्य करणे. इत्यादी घटकांचा समावेश हा शाब्दिक किंवा मौखिक व भावनिक गैरवर्तनात होतो.

आर्थिक गैरवर्तन— तिला स्वतःचा व मुलाचा सांभाळ करण्याकरिता पैसे न देणे, स्त्रीधन परस्पर विकणे, घराचे भाडे, बिल न भरणे, घराबाहेर काढणे, नौकरी करू न देणे, स्त्रीचे उत्पन्न हिरावून घेणे, तिला स्वतःचा खर्च करण्यास प्रतिबंध घालणे, इत्यादी घटकांचा समावेश हा आर्थिक गैरवर्तनात होतो.

थोडक्यात कुटुंबातील व्यक्तिशी संबंधीत शारीरिक, मानसिक, आर्थिक गैरवर्तणूक करणे, अवहेलना करणे, वारंवार अपमान करणे, शिवीगाळ करणे, निर्बंध घालणे, वाळीत टाकणे, शारीरिक दुखापत करणे, लैंगिकदृष्ट्या अवहेलनात्मक वर्तन करणे, आर्थिकदृष्ट्या वंचित ठेवणे, आर्थिक संधी पासून दूर ठेवणे, बेकायदेशीर हुंड्याची मागणी करणे, छळ करणे, कसल्याही प्रकारचा शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक त्रास स्त्रीला देणे म्हणजेच कौटुंबिक हिंसाचार होय.

भारत सरकारच्या २००५ च्या कायद्यामध्ये पुढील गोष्टीचा समावेश केला आहे.

१. पीडित व्यक्तिच्या अंगाची, स्वास्थ्याची, सुरक्षित जीवनाची हानी किंवा मानसिक लाभाची हानी करित असेल किंवा तिला संकटात टाकत असेल किंवा ज्याची प्रवृत्ती पीडित व्यक्तिच्या शरीराचा लैंगिक, मौखिक, भावनात्मक आणि आर्थिक दुरुपयोग करण्याची आहे असे वर्तन कौटुंबिक हिंसाचारात येते.

२. संपत्ती, मौल्यवान वस्तु किंवा हुंडा यांच्या मागणीच्या पुर्णतेकरिता हानी पोहचवित असेल किंवा उत्पीडन करत असेल किंवा संकट निर्माण करत असेल असे वर्तन कौटुंबिक हिंसाचारात येते.

३. वरील दोन्ही वर्तन घटक किंवा धमकी देवून शारीरिक किंवा मानसिक उत्पीडन निर्माण करणारे आचरण किंवा कृत्य याचा समावेश कौटुंबिक हिंसाचारात होतो.

कौटुंबिक हिंसाचारात महिला, बालक व इतर कुटुंबातील सदस्य असू शकते परंतु कौटुंबिक हिंसाचार विशेषतः महिलांसोबत केला जातो. त्यामुळे केंद्रसरकारने कौटुंबिक हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा २००५ व महिला संरक्षण अधिनियम २००६ पारित केले व २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केले.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप—

स्त्रीयांचा सतत होणारा अपमान, दोषारोपन, विकास व मनोरंजन संधी पासून दूर ठेवण्याचे कृत्य हे मानसिक हिंसाचार आहे, तर मारहाण करणे, स्त्रीभ्रूण हत्या करणे व करायला बाध्यकरणे, बालिका हत्या करणे, स्त्रीला आत्महत्येस प्रवृत्त करणे, हुंडा बळी घेणे, लहान वयात मुलींवर अत्याचार करणे इत्यादी कृत्य शारीरिक हिंसाचारात समाविष्ट होतात.

भारतामध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या लोकसंख्या कोष अहवालानुसार १५ ते ४९ या वयोगटातील ७० टक्के महिला कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी ठरत आहे. आजही ५० ते ७० टक्के महिला ह्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या शिकार आहेत. स्त्रियांविरुद्ध पोलिस स्टेशनमध्ये नोंदविण्यात आलेल्या गुन्ह्यामध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. २०११ ला स्त्रियांविरुद्ध एकूण फौजदारी गुन्हे २१९१४२ होते, ते २०१२ ला २३२५२८ झाले, २०१३ ला २९५८९६ झाले, २०१४ ला ३२५३२७ झाले, २०१५ ला ३१४५७५ झाले म्हणजे थोडी घट दिसून येते. (स्त्रोत— भारतीय गुन्हे २०१५)

कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे—

१. पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती— पुरुष आपले वर्चस्व टिकविण्यासाठी मागासलेल्या, गरीब, अशिक्षित वर्गात शारीरिक व उच्च, मध्यम, श्रीमंत, सुशिक्षित वर्गात साधारणतः मानसिक अत्याचार स्त्रियांवर होतात. कारण पुरुषवर्ग आपले प्रभुत्व स्त्रियांवर ठेवण्याकरिता अशा मानसिक, शारीरिक दंड शक्तीचा वापर सर्रास करताना आढळते.
२. आर्थिक अवलंबित्व— आर्थिक अवलंबित्वामुळे अपमानाचा विरोध करण्याची क्षमता व मानसिकता स्त्रियांत नसल्यामुळे पुरुषवर्ग त्यांच्यावर अत्याचार करतात व त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसल्यामुळे मुकाट्याने सर्व अत्याचार सहन करतात तसेच काही वेळेला असह्य झाल्यास आत्महत्या करतात.
३. स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा व अधिकारांच्या जाणीवांचा अभाव— हे सुध्दा कौटुंबिक हिंसाचारास कारणीभूत आहे. बऱ्याच स्त्रीयांना आपल्या अधिकाराची जाणीव नसते कारण त्यांचे सामाजिकरण

करतेवेळी त्यांच्यावर तसे संस्कार झाले असते. त्याच बरोबर अनेक स्त्रीयांना योग्य क्षमतेनुसार शिक्षण संधी मिळत नाही किंवा त्यांना शिक्षणापासून दूर ठेवले जाते.

४. सामाजिकरणातील भेद-भाव व रूढी, प्रथा, परंपरा— सामाजिकरण करतेवेळीच मुलगा व मुलगी यांच्यामध्ये भेदभाव केला जातो पुरुषाच्या प्रत्येक इच्छा पूर्ण करणे हे स्त्रिचे कर्तव्य आहे असे सांगितले जाते. मुलींना अनेक बंधने सामाजिकरणातून शिकविली जातात व अंगीकारण्याची सवय त्यांना जडविली जाते. सामाजिक रूढी, प्रथा, परंपरा या सुद्धा पुरुषाला अधिक अधिकार देतात व स्त्रीयांना दुय्यम लेखून अधिकारांपासून वंचित करतात.
५. वाढती व्यसनाधिनता— नशेत किंवा व्यसनाची पुर्तता करण्याकरिता पुरुषवर्ग स्त्रीयांवर अत्याचार करत असल्याचे आढळते.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे परिणाम—

१. स्त्री—पुरुषाच्या प्रमाणात लक्षणीय असंतुलन निर्माण होते. त्यामुळे समाजात अनेक समस्या जन्म घेतात. जसे. बलात्कार, बहुपती विवाह पद्धती, वेश्यावृत्तीत वाढ, श्रेष्ठ—कनिष्ठतेची भावना इत्यादी.
२. स्त्रीयांच्या आरोग्याकडे जाणीव पूर्वक दुर्लक्ष केले जाते. शारीरिक हिंसाचारातून स्त्रीयांमध्ये अपंगत्व निर्माण होते. स्त्रीयांकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे स्त्रीया अनेक दुर्गम आजारांना बळी पडतात.
३. उदासिनता— स्त्रीयांना आपली स्थिती बदलण्याची जेव्हा चिन्हे दिसत नाही तेव्हा त्यांच्यामध्ये उदासिनतेची भावना जन्म घेत व नैराश्यातून मनोरूग्णता निर्माण होते.
४. जास्त कौटुंबिक हिंसाचारांच्या घटनांमुळे उदासिनता येवून नैराश्य निर्माण होते व त्यातून सुटका न झाल्यास व सहनशीलता संपल्यास आत्महत्या सारख्या गंभीर घटना घडून येते.
५. कौटुंबिक हिंसाचारांमुळे स्त्रीयांच्या वैवाहिक जिवनात अनेक समस्या निर्माण होतात. बालवयात लैंगिक शोषणामुळे त्यांचा नाते संबंधावरील विश्वास उडतो. मनामध्ये लैंगिक घृणा व भीती निर्माण होते. नववधुला जाळणे हा प्रकार नित्याचा झाला आहे. घटस्फोटाच्या प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. परित्यक्त स्त्रीयांच्या संख्येत वाढ होत असल्याचे दिसून येते. विधवावरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढत आहे. वृद्ध स्त्रीयांच्या अवहेलना होतांना दिसतात.

थोडक्यात कौटुंबिक हिंसाचारांमुळे स्त्रीयांच्या जीवनात अनेक अडचणी निर्माण होते. त्यांना जीवनात हाल—अपेष्टा सहन कराव्या लागतात. त्यांच्यावर कुटुंबातीलच व्यक्ति, नातेवाईक अनेक अत्याचार करतात व त्या मुकाट्याने सहन करते, कधीकधी कुटुंब दुर्भंगते मुलांना कष्ट सहन करावे लागते. थोडक्यात कौटुंबिक हिंसाचारांमुळे स्त्रीला जीवन नकोसे होते व परिणामी आत्महत्यांसारखे गंभीर कृत्य संसार साभाळणाऱ्या कर्तव्यदक्ष स्त्रीयांच्या हातून घडते.

कौटुंबिक हिंसाचारातून मुक्तीकरिता उपाय—

१. पीडीत व्यक्तीने स्वतः कौटुंबिक हिंसाचाराचा विरोध करायला हवा तरच योग्य मार्ग मिळू शकेल. कारण स्वतःच स्वतःची मदत करायला हवी तरच इतर सहकार्य करतील.
२. नातेवाईक व शेजाऱ्यांनी हस्तक्षेप करून कौटुंबिक हिंसाचारातून पीडीतेची मुक्तता करण्याकरिता प्रयत्न करावे. कारण जवळचे नातेवाईक व शेजारी यांना पीडित व्यक्ति कोण आहे, हिंसाचार कोण करतो याची जाणीव असते.
३. कायद्याचा आधार घेण्याकरिता व वेळेवर संरक्षण मिळविण्यासाठी पीडीत व्यक्तीने पोलिस स्टेशनला तक्रार करावी व स्वतः विरूद्ध घडलेल्या कौटुंबिक हिंसाचारातून न्याय मिळविण्याचा प्रयत्न करावा.
४. स्त्रीयांमध्ये अधिकाराची जाणीव निर्माण होवून जागृती झाली पाहिजे, याकरिता स्त्री शिक्षण व स्त्री साक्षरता घडून आली पाहिजे व स्त्रीयांनी स्वतः शिक्षणात सहभागी घेवून आत्मनिर्भर होण्याचा प्रयत्न करावा व शासनाने सहकार्य करावे.

५. कौटुंबिक हिंसाचारातुन मुक्तीचा महत्वाचा मार्ग म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भरता होय. याकरिता स्त्रीयांनी स्वतः प्रयत्नशील असले पाहिजे व स्त्रीयांकरिता शासनाने अनेक आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होण्याच्या संधी निर्माण कराव्या म्हणजे स्त्री स्वतंत्रता अनुभवे व कौटुंबिक हिंसाचाराचा प्रतिकार करण्यास सक्षम होईल.
६. सामाजिकरणातुन स्त्रीयांना आत्मसन्मान व आत्मप्रतिष्ठेचे भान करून द्यावे जेणेकरून कर्तव्य व अधिकार याची जाणीव करून द्यावी, त्यामुळे त्यांचे कौटुंबिक हिंसाचारातुन रक्षण होईल व कोणत्याही समस्येचा सामना करण्याचे साहस त्या दाखवे.
७. महिलांनी संघटित होवून महिला संघटनेच्या माध्यमाने स्त्रीयांची प्रतिकार शक्ती वाढवावी व कौटुंबिक हिंसाचाराचा सामना करावा.

निष्कर्ष—

कौटुंबिक हिंसाचारातुन मुक्तीकरिता शासन व समाज प्रयत्न करतच आहे, पण जोपर्यंत स्त्रीयांच्या मानसिकतेत बदल होत नाही. त्यांना त्यांच्या अधिकाराची जाणीव होत नाही, त्यांच्यात साक्षरता येत नाही. त्यांना उपलब्ध असलेल्या कायद्याचे ज्ञान होत नाही, स्वतःबद्दल आत्मसन्मान निर्माण होत नाही, त्यांचे योग्य सामाजिकरण होत नाही, रूढी, प्रथा, परंपराचा पगडा कमी होत नाही, आपणही कुटुंब व्यवस्थेचा एक सक्रीय घटक आहोत याची जाणीव होत नाही, आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त होत नाही व प्रचलित समाजव्यवस्थेत पुरुषांच्या स्त्रीयासंबंधी असलेल्या मानसिकतेत बदल होत नाही, पीडित स्त्रीया स्वतः पुढे येवून प्रयत्न करत नाही, तोपर्यंत कौटुंबिक हिंसाचारातुन मुक्तीकरिता कितीही प्रयत्न झाले तरी निष्फळ ठरणार.

संदर्भ सूची—

१. रा. ज. लोटे — भारतातील सद्याकालीन सामाजिक समस्या
२. डॉ. प्रदिप आगलावे, डॉ. सरोज आगलावे — भारतीय समाज संरचनात्मक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या
३. रा. ज. लोटे — भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या
४. डॉ. प्रदिप आगलावे, — भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या
५. रा. ज. लोटे — भारतीय समाज संरचनात्मक आव्हाने
६. वर्तमान पत्रे,
७. मासिके,
८. इंटरनेटचा वापर

सामाजिक स्वास्थ्य में संगीत की भूमिका

डॉ. सारिका विवेक श्रावणे

संगीत विभाग, स्व.छ.मु.कढीकला महाविद्यालय अचलपूर कॅम्प, जिल्हा अमरावती.

प्रस्तावना :-

भर्तृहरी शतक में लिखा है कि जो आदमी साहित्य, संगीत, कला से विहीन है उस वह उस पशु के समान है जिसके न तो पुछ हैं और न ही सिंग । जैसे —

साहित्य—संगीत कला विहीनः, साक्षात् पशु पुच्छ विशाण हीनः यह तो सृष्टि निर्माण होने के बाद की बात है परंतु संगीत का अविर्भाव आदिकाल से हुआ है । ये हृदय की वो अभिव्यक्ती है जो न सिर्फ मनुष्य प्रयोग करते है बल्कि देवता, पशु—पक्षी तक प्रयोग करते है । भारतीयों के धार्मिक एवं सामाजिक जीवन का संगीत बहुत पहले से ही एक अंग बना चुका था । संगीत ऐसा शुद्ध मनोरंजन है जो तनाव का विसर्जन करके गहन शांति प्रदान करता है । आजकल केवल मनोरंजन तत्व ही नहीं बल्की बहुत से प्रयोग सफलतापूर्वक किए जा रहे है । संगीत ऐसा सात्विक आनंद है जो जाति, धर्म, लिंग, आयु, वर्ग सभी से परे है । सबके लिए है संगीत को न सीमाओं में बांधा जा सकता है, न नष्ट किया जा सकता है । ये अबाध धारा सबके लिए सर्वत्र सुलभ है । संगीत का मनुष्य के मस्तिष्क, हृदय और शरीर पर विलक्षण प्रभाव अवश्य होता है और उससे मूल चेतना के प्रति आकर्षण और अनुराग ही बढ़ता है । मानव का संगीत के प्रति स्वाभाविक प्रेम ही इस बात का प्रमाण है कि वह कोई नैसर्गिक तत्व और प्रक्रिया है । कहते है यह भावुक अभिव्यक्ती मात्र है, किन्तु वैज्ञानिक और शोधकर्ताओं ने संगीत की उन विलक्षण बातों का पता लगाया है, जो मनुष्य शरीर में शाश्वत चेतना को और भी स्पष्ट प्रमाणित करती है जो सामाजिक दृष्टीसे भी महत्वपूर्ण है । आज अनेको प्रयोगों से संगीत की महत्तता स्पष्ट हो रही है । ऐसा कोई भी क्षेत्र नहीं जो संगीत से जुड़ा ना हो । उसे ग्रहण करने का तरीका अलग—अलग हो सकता है अतएव शारीरिक, मानसिक, आत्मिक प्रगती तथा सामाजिक स्वास्थ्य के लिए संगीत सुलभ शक्ती है ।

विषय प्रवेश :-

WHO के नुसार समग्र स्वास्थ्य का अर्थ सिर्फ बिमारी व दुर्बलता का होना नहीं है, अपितु समग्र स्वास्थ्य व्यक्ति की वह स्थिती है, जब वह शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक तथा सामाजिक रूप से भी बेहतर स्थिती में हो ।

पहला सुख निरोगी काया तथा स्वस्थ शरीर में ही स्वस्थ मस्तिष्क का निवास होता है. **Healthy mind resides in healthy body** यह कहावत काफी पुरानी एवं प्रचलित होने के साथ साथ शत प्रतिशत सही है । स्वास्थ्य सभी के लिए अनिवार्य व आवश्यक है । एक स्वस्थ व्यक्ति ही किसी भी प्रकार के कार्य को सुचारू रूप से कुशलतापूर्वक कर सकता है । जो तन मन से किसी कर्म में सतत लगा है, वही स्वस्थ व्यक्ति कहा जाएगा । अतः जीवन की गुणवत्ता को समुन्नत करने के लिए सम्पूर्ण अवस्था जिसमें कार्यकुशलता, शारीरिक स्फूर्ती, मानसिक संतोष तथा सुख चैन पर विशेष बल देने की आवश्यकता है । शारीरिक स्वास्थ्य, मानसिक स्वास्थ्य, बौद्धिक स्वास्थ्य, आध्यात्मिक स्वास्थ्य, सामाजिक सास्थ आदि स्वास्थ्य के प्रकार से हम परिचित है । इन सभी प्रकार के कार्य के लिए संगीत कला का अत्यंत महत्वपूर्ण योगदान रहा है ।

सर्वप्रथम सामाजिक स्वास्थ्य क्या है इसकी यहाँ चर्चा होना आवश्यक है । मनुष्य एक सामाजिक प्राणि है । सामाजिक स्वास्थ्य में दूसरों के साथ पारस्परिक सम्बंधों को संतोषजनक बनाने की आप की क्षमता शामिल है । यदि व्यक्ति लोगों से अपने को ठीकतरह से कनेक्ट नहीं कर पाता तो यह उसके लिए दुःख का कारण बनता है । नियम के अनुसार बुरे व्यवहार की प्रतिक्रिया बुरी और अच्छे व्यवहार की प्रतिक्रिया अच्छी आना स्वाभाविक है । व्यक्ति का सामाजिक स्वास्थ्य इसकी खबर देता है कि वह लोगों के बारे में क्या सोचता है और उनकी खुशहाली की कितनी कामना करता है । इसके विपरीत उसके बुरे विचार दूसरों को बुरा करने से पहले उसके स्वयं की भावनात्मक खुशहाली को नष्ट कर देता है ।

मानव इतिहास के हर युग में और दुनिया भर के हर समाज में संगीत ने लोगों को अपनी भावनाओं को व्यक्त करने और दूसरों के साथ संवाद करने की अनुमति दी है । केवल भावनाओं को व्यक्त करने से अधिक संगीत उन्हें बदल सकता है । जैसा कि — ब्रिटिश नाटककार विलियम कांग्रेव ने १६९७ में कहा था कि संगीतमें एक विशाल स्तर को शांत करने के आकर्षण है । उज्ज्वल हसतमुख संगीत सभी उम्र के लोगों को खुश, उर्जावान और सतर्क महसूस करवा सकता है और अवसादग्रस्त बिमारीयोंवाले लोगों के मुड को उठाने में संगीत की महत्वपूर्ण भूमिका रही है । प्राप्त आकड़ों से पता चलता है कि पिछले २५ वर्षों में साधारण जनता में संगीत के प्रति आकर्षण में वृद्धि हुयी है । हमारे आज के छोटे बच्चों में संगीत के प्रति माता—पिता की अपेक्षा कहीं अधिक लगाव है । संगीत से बच्चों की सोशल और इमोशनल स्किल्स विकसित होती है । जैसे—बैन्ड इ. के माध्यम से एकता बढ़ सकती है, विचारों के आदानप्रदान होकर बच्चे प्रफुल्लित होते हैं, एन्जॉय कर सकते हैं, निगेटिविटी जाकर उनमें कॉन्फीडेंस आता है और सामाजिक स्वास्थ्य रचने में मदद होती । सामाजिक स्वास्थ्य संदर्भ में समाज केन्द्रबिंदू है और समाज व्यक्ति से बनता है तो संगीत और स्वास्थ्य पर अधिकांश अध्ययन व्यक्तिगत सुनने पर निर्भर करते हैं । आजकल हेडफोन की माध्यम से संगीत की सुविधा है, लेकिन पुराने जमाने संगीत कार्यक्रम, सम्मेलन, मेहफिल के रूप में ज्यादातर रहते थे तो नैचरली एक दुसरे के साथ बातचीत, मतभिन्नता, विचारों की आदानप्रदानता रहती थी, जो आज नहीं है यह खेद से कहना पड़ता है ।

सामाजिक स्वास्थ्य को अच्छा बनाने के लिए लोगों के प्रति प्रेम भाव रखना आवश्यक है । इसके पश्चात लोगों से संबंधों को बढ़ाना और सामाजिक कल्याण की भावना से कार्य करना शामिल होगा । अपने झुठे अहंकार को खत्म करके सामाजिक जीवन में सफल हुआ जा सकता है । अच्छे स्वास्थ्य की आवश्यकता किसी एक विशेषधर्म या सम्प्रदाय तक की बात न होकर समस्त मानव जाति के सम्पूर्ण कल्याण की बात है ।

संगीत एक अंतर्निहित सामाजिक कार्य है, और एक जिसमें लोगों को एक साथ लाने और सामाजिक क्रिया के विभिन्न रूपों को सुविधाजनक बनाने की विशाल क्षमता है । संगीत के माध्यम से अन्य लोगों के साथ जुड़ने की प्रक्रिया को स्वास्थ्यसंबंधी कार्यों की एक विस्तृत श्रृंखला पर लागू किया गया है, सामाजिकता के बावजूद भी स्वास्थ्य और भलाई के लिए संगीत के प्रभावों पर बहुत अधिक शोध ने व्यक्तिपर एक या दुसरे तरीके से ध्यान केंद्रित किया है, संगीत एक बहुत शक्तिशाली माध्यम है और कुछ समाजों में इसके उपयोग को नियंत्रित करने का प्रयास किया गया है । यह सामाजिक समूह के स्तर पर शक्तिशाली है क्योंकि यह संचारकी सुविधा देता है जो शब्दसे परेजाता है इसिलिए कहते हैं “शब्दांच्या पलीकडील भाषा” व्यक्तिगत, समुह, सांस्कृतिक और राष्ट्रिय पहचान के विकास और रखरखाव को बढ़ावा देता है ।

A survey of general musical aptitude among the public reveals a very encouraging growth during the last twenty five years still a lot remains to be done to fulfill the musical needs of our vast country. This cannot be done without the whole-hearted support of the people themselves.

दुर्भाग्य से अधिकांश लोग अच्छे स्वास्थ्य के महत्व को नहीं समझते और केवल शारीरिक स्वास्थ्य को ही सब कुछ मानते हैं। यदि हमें अपने जीवन का सर्वांगीण विकास करना है तो स्वास्थ्य के अन्य आयामों की तरफ ध्यान देना आवश्यक है।

निष्कर्ष :—

संगीत आदिकाल से प्रारंभिक वर्षों में मानव विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। संगीत की बढ़ती हुई उपलब्धता लोगों को अपने स्वयं के मूड में हेरफेर करने के लिए संगीत का उपयोग करने, तनाव को कम करने, थकाऊ या दोहराए जाने वाले कार्यों को कम करने, और विशेष प्रकार के सामाजिक अवसर के लिए उपयुक्त वातावरण बनाने के लिए प्रोत्साहित करने लगती है। अर्थात् संगीत का उपयोग व्यक्तियों द्वारा अपने जीवन की गुणवत्ता बढ़ाने के लिए किया जा रहा है। सामाजिक समूह के स्तर पर संगीत कला शक्तिशाली तो है ही साथ ही व्यक्तिगत अर्थात् शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक एवं सर्वांगीण दृष्टि से महत्वपूर्ण है।

संगीत शांतिप्रिय कला है, इसलिए जिस प्रकार हमारे देश में भोजन तथा शिक्षा आदि की भिन्न भिन्न क्षेत्रों में भिन्न भिन्न स्थिति है, उसी स्थिति का अध्ययन कर समाज और सरकार द्वारा उसकी पूर्ति एवं वृद्धि की योजनाएँ कार्यान्वित की जाती हैं। उसी प्रकार देश के विभिन्न क्षेत्रों का संगीत की दृष्टि सर्वेक्षण होना चाहिए ताकि जिन क्षेत्रों में संगीत के जिस रूप की आवश्यकता हो वहाँ वैसे ही सुविधाएँ प्रदान की जा सकें।

संदर्भ :—

- १) संगीत और समाज – पं. लालमणि मिश्र का संगीत चिन्तन, प्रियंका ऑफसेट, भोपाल।
- २) Music, health and well-being, Chapter-C.M. & S/H P : I.T. & P.C., Publisher-Oxford University Press.
- ३) www.health.harvard.edu
- ४) Musicmagic.wordpress.com.

घरगुती हिंसाचाराचा ग्रामीण भागातील खेडाळूवंर पडणारा प्रभाव

प्रा.नाजुकराम बनकर

सहायक प्राध्यापक विदर्भ कला,वाणिज्य महाविद्यालय लाखनी जि.भंडारा

प्रस्तावना

जागतीकीकरणाया काळात भारतिय समाज व्यवस्थेवर विपरीत प्रभाव पडलेला आहे.मुल्य व्यवस्थाढासळल्यामुळे ग्रामीण असो की शहरी समुदायावर विलक्षण प्रभाव पडलेला आहे.समाजात जन्म झाल्यानंतर लहान मुल समाजाचे अनुकरण करित असते.शाळेत शिकत असतांना शाळेतील संस्कार आणि समाजात राहत असताना समाजातील संस्कार होत असतात. त्यातून त्याचे समाजीकरण होत असते.त्यांचे समाजीकरण कसे होत असते. यावरच त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास अवलुबन असतो. क्रिडा क्षेत्रात ग्रामीण भागातील विद्यार्थी वळण्याचा प्रयत्न करतात मात्र त्यांच्या कुटुंबातील हिंसाचाराच्या घटना तथा समाजातील हिंसचे भवताल त्यांच्यावर प्रभाव करित असतो. त्यांच्या मनावर ज्या गोष्टी परिणाम करतात त्यातून त्यांचा मानसिक विकास खुटतो. त्यामुळेच त्यांचे आरोग्य ढासळते क्रिडा क्षेत्रात काम करित असतांना जी शारीरिक सुदढता मिळायला हवी ती मिळत नाही. परीणामतहा त्यांची त्रिव इच्छा शक्ती अजूनही खेळाकडे तो विशेष लक्ष देउ शकत नाही. घरगुती हिंसाचाराचा आणि आजुबाजुच्या सामाजिक वातावरणाचा त्यांच्या शारीरिक व मानसीक क्षमतेवर नकारात्मक प्रभाव पडतो.

घरगुती हिंसाचाराचा व्याख्या व स्वरूप :-

मुल जन्मातास कुटुंबासी निगडीत असते. त्यांच्या मनावर संस्कार करणारी पहीली पाठशाला असते. पण कुटुंबामध्ये विविध स्वरूपाचे जर हिंसाचार घडत असतील तथा समाजात विविध संबधीत हिंसाचार घडत असेल तर त्याचा अत्यंत वाईट परिणाम व्यक्तीवर होतात. घराच्या चार भिंतीत होणारा हिंसाचार आणि अन्याय याला डोमेस्टीक व्हायोलेस असे म्हटले जाते.व्हायोलेस शब्दशः भाषांतर हिंसाचार असे केले जाते. तरी हिंसाचारांची व्याख्या करणे कठीण आहे.कारण त्यात शारीरिक,मानसिक,आर्थीक व भावनिक अशा हिसंक कृत्यातून काही घटना घडतात केवळ शारीरिक मारहान म्हणजे हिसंक घटना नव्हे तर मानसीक,आर्थीक व अन्य बाबीतून एखादया व्यक्तीवर होत असलेला अत्याचार हाही एक प्रकारचा हिंसाचार असतो.हिंसाचारांची व्याख्या सांगताना रा.ज. लोटे म्हणतात, “राजरोष (उघड) किंवा प्रत्यक्ष मांगांचा अंवलब करून सत्ता बळ या सारख्या सामर्थाच्या आधारे आपणास हवी असणारी गोष्ट दुसयाच्या इच्छा नसताना तिच्या कृत्य म्हणजे हिंसाचार होय. या बळजबरी मुळे दुसया व्यक्तीला शारीरिक इजा होते. किंवा मानसीक धक्का बसतो.अथवा शारीरिक इजा व मानसीक आघात दोन्ही सहन कराव्या लागतात.”^१ भावनिक हिंसाचाराची व्याप्ती आणि तिब्रता मोजता येत नाही. कारण ती व्यक्तीगत बदलू शकते.

कुटुंबातील हिंसाचार पाहून ख—या अर्थाने व्यक्तीच्या मनावर आघात होतात.त्यामुळेच व्यक्तीची तल्लीनता विचलीत होते. भारत सरकारने महिलाना घरगुती हिंसाचारा पासून संरक्षण देण्यासाठी २००५ मध्ये केलेल्या कायदात घरगुती हिंसाचाराची व्याख्या केली आहे. व्यक्तीचे कृत्य आणि आचरण यातून हिंसा होते. व्याख्या करताना असे म्हटले जाते “पिडीत व्यक्तीच्या अंगाची स्वास्थाची सुरक्षीत जीवनाची हानी किंवा मानसीक स्वातंत्राची हानी करित असेल अथवा तिला संकटात टाकत असेल किंवा ज्याची प्रवृत्ती पिडीत व्यक्तीच्या शरीराचा लैंगिक,मौखिक, भावनात्मक आणि आर्थीक कारणासाठी दुरुउपयोग करण्याची आहे. तसेच संपत्ती, मौल्यवान वस्तू

किंवा हुंडा यांच्या मागणीच्या पूर्तीसाठी पिडीत व्यक्तीला हानी पोहचवली जाते.तिचे उत्पीडन किंवा संकट निर्माण केला जाते”२

वर उल्लेखित दोन्ही प्रकारचे वर्तन किंवा अशा प्रकारच्या धमकीचा प्रभाव निर्माण करून शारीरिक अथवा मानसीक उत्पीडन करणारे आचरण किंवा कृत्य यांचा समावेश घरगुती हिंसेमध्ये होतो.

प्राचीन समाज व्यवस्थेत क्रीडा विषयाकडे ग्रामीण समुदाय लक्ष देत होते.मध्ययुगीन कालखंडात व्यक्तीचे जीवनमान बदलले, राहणीमान बदलले त्यामुळे कुटुंब व्यवस्थाही बऱ्याच अंशी प्रभावीत झाले. घरगुती हिंसाचारा मध्ये वाढझाली.या सर्व घटनांचा प्रभाव खेळाडूवर पडले स्वाभाविक होते. घरगुती हिंसाचारा मध्ये शारीरिक हिंसाचार, लैंगिक हिंसाचार,शाब्दीक किंवा भावनिक हिंसाचार आर्थिक हिंसाचार असे हिंसाचाराचे प्रकार पाहवयास मिळतात. तसेच घरगुती हिंसाचारा मध्ये सासरी व माहेरी होणारी मारहाण स्त्रीलिंगी गर्भहत्या आणि बालिका हत्या, आत्महत्या, हुडांबळी, लहान वयाच्या मुलीवरील लैंगिक अत्याचार असे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रकार पाहवयास मिळतात. अशा या घटनांचा प्रभाव खेळाडूवर होतो. प्रत्येक त्याच्या कुटुंबातच अशा घटना घडत असतील तर त्यांचे मानसीक स्वास्थ बिघडते त्यामुळे तो खेळाकडे लक्ष देऊ शकत नाही. त्याच्या मनाची तल्लीनता भंग पावते. त्यामुळे तो खेळाकडे लक्ष देऊ शकत नाही.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे कारणे शोधतांना आपल्या असे लक्षात येत की,परंपरागत चालत आलेल्या काही गोष्टी त्यासाठी कारणीभूत आहेत. जसे पितृसत्ता संस्कृतीचा वारसा. स्त्रियांचे आर्थिक पंरालंबीत्व स्त्री शिक्षणाचे अल्पप्रमाण,सदोष सामाजीकरण, अयोग्य प्रथा व परंपरा, मध्यसेवनच्या प्रमाणात वाढ इत्यादि कौटुंबिक कारणे दाखवता येतील अपवादाने काही खेळाडू पुढे जातात. मात्र बहुतेक खेळाडू तणावात येतात कौटुंबिक तणावाचा त्यांच्यावर विलक्षण परिणाम होतो. कौटुंबिक तणाव बघल डॉ. प्रदिप आगलावे म्हणतात, “प्रत्येकच कुटुंबातील सदस्यामध्ये मतभेद आढळतात. परंतु मतभेद न वाढविता कुटुंबातील सदस्या मध्ये सामंजस्य निर्माण केले जाते. त्यामुळे सर्वच कुटुंबांत तणाव आढळून येत नाही. ज्या कुटुंबातील सदस्या मध्ये सामंजस्य प्रस्थापीत केल्या नंतर देखील मतभेद वाढत जातात. तेव्हा कौटुंबिक तणावाची परिस्थिती निर्माण होते.कौटुंबिक तणावा मध्ये पती पत्नी,आई वडील व मुले, सासू सून,सासरा सून आणि इतर सदस्या मधील तणावाचा अंतर्भाव केला जातो. परंतु कुटुंबांचे विघटन हे फक्त पती पत्नीच्या संबंध विच्छेदातून होत असते.म्हणून कौटुंबिक तणावाचा विचार करित असतांना प्रामुख्याने पती पत्नीतील तणाव हे ह्या ठिकाणी अभिप्रेत आहेत. इतर सदस्या मधील तणाव परिणाम दाखल पती पत्नीच्या संबंधावर होउन त्यांच्यावर कौटुंबिक तणाव निर्माण होण्याची शक्यता अधिक असते.”३

निष्कर्ष :-

- १.खेळाडूसाठी मानसीक आणि शारीरिक सुदृढता आवश्यक असते. कौटुंबिक आणि सामाजिक हिंसाचारावर खेळाडू विचलीत होतात.
- २.शैक्षणिक मागासलेपणा ज्या समुदायात जास्त असतो. तिथे खेळाविषयी सकारात्मक भाव लोकांच्या मनात दिसून येत नाहीत. सामाजिक रूढी,प्रथा,परंपरागत असल्यामुळे खेळाविषयी जाणीव जागृती बाबत खेळाडू अनभिन्न असतात.

समारोप :-

आज आपला देश जागतिकरणाच्या प्रक्रियेतून जात आहे. अत्यंत धावपळीचा आणि धडपडीचा स्पर्धात्मक काळ आला आहे प्रत्येक क्षेत्रात पुढे जाण्याची एक विलक्षण चढाओढ सुरू आहे. युवा वर्ग पुढे होण्यासाठी धडपडत आहे. मात्र काही सामाजिक समस्या तसेच कौटुंबिक आपत्तीच्या घटना त्यांच्या मार्गात अडसर बनून आहेत. पुर्वी भारतीय समाज व्यवस्थेत संयुक्त कुटुंब पध्दती होती. अलीकडे विभक्त कुटुंब पध्दती मोठ्या प्रमाणात वाढत चाललेली आहे.

त्यामुळे जे मानसीक बळ कुटुंब संस्थेकडून मिळत होते. ते दुर्मीळ होत चाललेले आहे. लोकांची क्विडा विषयक आवड बदलू लागलेली आहे. व पंपारीक खेळ संपू लागले आहेत. गरीबी, कौटुंबिक कलह, शैक्षणिक मागसलेपण आणि वाढती बेरोजगारी अशा विलक्षण परिस्थितीत तरुण वर्ग आणि खेळाडू वर्ग सापडलेला आहे. त्याच्या कुटुंबात कलह आणि कौटुंबिक हिंसाचार वाढलेला असतो. अशा कुटुंबातील खेळाडू वर्ग यशस्वी होताना दिसत नाही. त्यातल्या गरिबीमुळे जे पोष्टीक अन्न सात्विक आहार त्याला पाहिजे असतो. तो मिळत नाही. असे दुहेरी तिहेरी पेचात खेळाडू सापडला आहे. अशा प्रकारे घरगुती हिंसाचाराचा ग्रामीण भागातील खेळाडूवर विपरीत परिणाम पडलेला दिसून येत आहे.

संदर्भ टिपा

१. रा.ज.लोटे, “भारतीय समाज संरचनात्मक आव्हाने”, पिंपळापूरे अँड कंपनी पब्लीसर नागपूर, जून २०१८, पुष्ट क्र ५१.
२. तत्रैव, पुष्ट क्र ५१.
३. डॉ. प्रदिप आगलावे, “भारतीय समाज संरचना आणि समस्या”, श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर, जुलै २००३ पुष्ट क्र १९४

मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिसांचार कायदा यातील संबंध

डॉ. कैलाश वि. बिसांदे

अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय वर्धा, 442001,

प्रस्तुत विषयाचे संशोधन शास्त्रीय पद्धतीने आणी व्यावहारिक उपयोगी व्हावे या उद्देशाने अध्ययनाचे क्षेत्र वर्धा जिल्हातील हिंगणघाट तालुक्यातील निवडक गावे घेवुन 'मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिसांचार कायदा यातील संबंध' या विषयावर शास्त्रीय निकषांच्या आधारे शोधनिबंध पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.)

सारांश :

मानवी हक्क या संज्ञेतील अधिकार व हक्क या संज्ञेचा अर्थ समजून घेतला की, मानवाधिकार किंवा मानवी हक्क संज्ञेचा अर्थबोध होतो.

'ज्यांच्या शिवाय व्यक्तीचे परिपूर्ण अस्तित्व शक्य होणार नाही. अशा गोष्टी म्हणजे हक्क होय.' माणसाला अर्थपूर्ण जीवनजगण्यासाठी जी परिस्थिती हवी असते ती हक्कांमध्ये निर्माण होते. अमुक एक हक्क माणसाच्या परिपूर्ण जगण्यासाठी आवश्यक आहे. तो नसणे हे अन्यायकारक आहे. अशी भावना जेव्हा समाजात सर्वांगिक होतो तेव्हा त्या मागणीला व्यापक स्तरावर लोक समुदायाचा पाठींबा प्राप्त होतो. परिणामी ती मागणी मान्य करणे राजसत्तेला भाग पडते. मनुष्य हा बुद्धीमान व विचार प्रकट करणारा प्राणी आहे. तो आपल्या बुद्धीचा वापर करून नवनविन शोध लावतो आणि जीवनमानात सतत बदल करून ते अधिक समृद्ध करण्यात गुंतलेला असतो. अशा या मानव प्राण्यांचे दैनंदिन जीवन सुकर व्हावे या दृष्टीने त्याला काही मूलभूत हक्क मिळणे आवश्यक आहे. त्यांनाच मानवी हक्क असे म्हणतात.

राजरोश किंवा अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, संपत्ती बळ यसारख्या सामाध्यांच्या आधारे आपणास हवी ती गोष्ट दुसऱ्याची इच्छा नसताना तिच्याजवळून बळजबरीने हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे (हिसाचार) अत्याचार होय.

या बळजबरीमुळे दुसऱ्या व्यक्तीला शारीरिक इजा व मानसिक आघात दोन्हीही सहन करावे लागतात. या व्याख्येमुळे अपहरण, बलात्कार, हत्या, लैंगिक शोषण मारहाण छेडखानी ही सर्व अत्याचाराची कृत्ये ठरतात.

प्रास्ताविक :

मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या बाबतीत लक्ष घालण्यासाठी स्वतंत्र व परिपूर्ण यंत्रणा निर्माण करण्याच्या हेतूने केंद्रीय शासनाने १९९३ मध्ये एक अध्यादेश लागू केला. नंतर या अध्यादेशाला संसदेच्या मान्यतेने अधिनियमाचे स्वरूप प्राप्त झाले. यालाच 'मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम' १९९३ असे संबोधले जाते.

मानवी हक्कांबाबत संरक्षण प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टीने हा अधिनियम उपयुक्त मानला जातो. या अधिनियमानुसार मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी विविध आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने राष्ट्रीय मानवी अधिकार आयोग, राज्य मानवी अधिकार आयोग, महिला आयोग, अल्पसंख्यांक आयोग इ. चा समावेश होतो.

जगातील सर्वात मोठे लोकशाही राष्ट्र म्हणून भारताचा उल्लेख केला जातो. भाषा, संस्कृती, नैसर्गिक रचना, हवामान, लोकप्रवृत्ती यात अत्यांतिक विविधा असूनही जगातील एक संस्कृती संपन्न व सहिष्णू राष्ट्र म्हणून त्याचा गौरव केला जातो. अगदी प्राचीन काळापासून

आजपर्यंतचा भारताचा इतिहास पाहिला तर त्यात एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते, ती म्हणजे भारतीय जनमाणसात स्वतःबरोबर इतरांच्या हक्कांची असलेली जाणीव. यामुळे अनेक परिवर्तने होऊनही हक्क कर्तव्यांच्या सहसंबंधात भारताचा विकास व प्रगती होत आली आहे. या प्रवृत्तीलाच 'उदारमतवाद' असा एक शास्त्रीय शब्द आहे. प्रातिनिधिक लोकशाही, मूलभूत हक्क, कायद्याचे राज्य, न्यायालयांचे सार्वभौमत्व या बाबी उदारमतवादाच्या चौकटीतून भारतीय राजकीय विचारात पध्दतशीरपणे रुजल्या आहेत. यात नागरिकांचे मूलभूत हक्क आणि त्यांची घटनात्मक मागणी करावयाची अंमलबजावणी याचे विवरण हा भारतीय राज्यघटनेतील सर्वात परिपूर्ण असा भाग आहे. त्यात असलेला तपशील अन्य कोणत्याही देशाच्या राज्य घटनेत सापडत नाही. इंग्रजी राजवटीचे भारतीय जनजीवनावरील संस्कार त्याचबरोबर अन्य देशांचा राज्यघटनांचा सखोल अभ्यास यातून भारतीय राज्य घटनेत हक्कांचा झालेला समावेश एक अभ्यासाचा भाग आहे.

मानवी हक्कांची व्याख्या :

मानवी हक्क या संज्ञेतील अधिकार व हक्क या संज्ञेचा अर्थ समजून घेतला की, मानवाधिकार किंवा मानवी हक्क संज्ञेचा अर्थबोध होतो.

'ज्यांच्या शिवाय व्यक्तीचे परिपूर्ण अस्तित्व शक्य होणार नाही. अशा गोष्टी म्हणजे हक्क होय.' माणसाला अर्थपूर्ण जीवनजगण्यासाठी जी परिस्थिती हवी असते ती हक्कांमध्ये निर्माण होते. अमुक एक हक्क माणसाच्या परिपूर्ण जगण्यासाठी आवश्यक आहे. तो नसणे हे अन्यायकारक आहे. अशी भावना जेव्हा समाजात सर्वांगिक होतो तेव्हा त्या मागणीला व्यापक स्तरावर लोक समुदायाचा पाठींबा प्राप्त होतो. परिणामी ती मागणी मान्य करणे राजसत्तेला भाग पडते. मनुष्य हा बुद्धीमान व विचार प्रकट करणारा प्राणी आहे. तो आपल्या बुद्धीचा वापर करून नवनविन शोध लावतो आणि जीवनमानात सतत बदल करून ते अधिक समृद्ध करण्यात गुंतलेला असतो. अशा या मानव प्राण्यांचे दैनंदिन जीवन सुकर व्हावे या दृष्टीने त्याला काही मूलभूत हक्क मिळणे आवश्यक आहे. त्यांनाच मानवी हक्क असे म्हणतात.

१. "सर्व मानवांना म्हणजे स्त्री आणि पुरुषांना वंश, रंग, लिंग, भाषा, प्रांत, धर्म, राजकीय मत, देश, जन्म, संपत्ती अशा कोणत्याही भेदभावाशिवाय असलेली आणि समानतेवर आधारलेले मूलभूत व जीवनावश्यक असे अधिकार आणि स्वातंत्र्य म्हणजे मानवी हक्क होय."

२. "जगातल्या प्रत्येक मानवाला तो केवळ मानवी कुटुंबाचा सदस्य आहे एवढ्या एकाच कारणाने जे हक्क मिळायलाच पाहिजेत अशा हक्कांना मानवी हक्क असे म्हणतात.

३. हेरॉल लास्की : समाजाने अथवा राज्याने मान्यता दिलेल्या मागण्या म्हणजे हक्क होते. कोणत्याही राज्याचे स्वरूप त्या राज्याने मान्यता दिलेल्या मूलभूत हक्कांवरून ठरत असते.

४. मानवी संरक्षण अधिनियम १९९३ मधील व्याख्या पुढीलप्रमाणे. "मानवी हक्क याचा अर्थ व्यक्तीचे जीवन स्वातंत्र्य, समता व प्रतिष्ठा या संबंधीचे व संविधानाचे हमी दिलेले किंवा आंतरराष्ट्रीय करारामध्ये समाविष्ट करण्यात आलेले आणि भारतातील न्यायालयांना अंमलबजावणी करता येईल असे हक्क होय.

समाजातील स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या घटना पाहून मन व्यथित होते, एक चांगली सहचारीनी मिळणे ही खुप भाग्याची गोष्ट आहे. योगायोगाने तसे मिळाले तर संसार फुलतो, खुलतो, पैसा काय आज आहे, तर उदया नाही नसेल तर कमविता येतो. पण एकदा मोहापायी व्यक्ती गामावली तर ती परत मिळवता येत नाही. शिक्षण घेवून जर तुमचे मन प्रगल्भ होत नसेल तर अशिक्षित राहिलेले बरे प्रत्येक तरुणाने मनापासून याचा विचार करावा. विस वर्ष जपलेले माहेर

सोडुन सर्वस्व दयायला जी लक्ष्मी तुमच्या दारी येते तीचे स्वागत करा प्रेमाने तिला जिंका, मग बघा सुख कास दोरी लोळान घेते ते!

भारतीय स्त्रियांच्या महानतेबद्दल सर्वच भाषात अनेक वचने सर्वश्रुत आहेत. यत्र नायस्तु पुज्यते, रमन्ते तंत्र देवता 'स्त्री गृहलक्ष्मी आहे. प्रत्येक कर्तबगार माणसामागे एक स्त्री असते. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उध्दारी' अशी अनेक वचने स्त्री ची महानता व्यक्त करतात. पण याच स्त्री स्वातंत्र्य महती ढोल गव्धार शुद्र पशु नारी ये सब तारण के अधिकारी अशी वचने हे प्रसिध्द आहे. इथल्या प्रत्येक स्त्रिला वाटत असते, नको हा स्त्रिचा जन्म, याला कारण इथे स्त्रिला मिळणारी दुख्यम दर्जाची वागणुक, स्त्रीकडे पाहण्याची पुरुष वर्गाची तुच्छतेची दृष्टी, स्त्रीवर होणाऱ्या या अन्यायाची जाणिव अनेक महापुरुषांना झाली. त्यांनी स्त्रियांच्या अन्यायाला वाचा फोडली.

महात्मा ज्योतिबा फुले, लोकहितवादी महर्षी कर्वे, गोपाळ गणेश आगरकर, त्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी अथक परिश्रम घेतले. म्हणूनच आजची सुशिक्षित स्त्री आपल्याला दिसते. स्त्रियांच्या विवाहाचे वय कायदयाने वाढविण्यात आले. विधवा विवाह होवु लागले. नोकरी व्यवसायासाठी स्त्री घराबाहेर पडु लागली. या शतकाच्या शेवटच्या दशकात संगणक युग आले.

हिंसाचाराचा अर्थ :

हिंसाचार ही शारीरिक व मानसिक अशी दोन्ही प्रकारची असू शकते. शारीरिक हिंसेप्रमाणेच मानसिक हिंसा देखील निंदनीयच आहे. हिंसाचाराची निश्चित शब्दात आणि सोपी व सुटसुटीत व्याख्या करणे अवघड आहे.

व्याख्या :

राजरोश किंवा अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, संपत्ती बळ यसारख्या सामार्थ्यांच्या आधारे आपणास हवी ती गोष्ट दुसऱ्याची इच्छा नसताना तिच्याजवळून बळजबरीने हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे (हिंसाचार) अत्याचार होय.

या बळजबरीमुळे दुसऱ्या व्यक्तीला शारीरिक इजा व मानसिक आघात दोन्हीही सहन करावे लागतात. या व्याख्येमुळे अपहरण, बलात्कार, हत्या, लैंगिक शोषण मारहाण छेडखानी ही सर्व अत्याचाराची कृत्ये ठरतात.

स्त्रियांवरील हिंसाचाराची विविध रूपे :

१) कुटुंबांतर्गत हिंसाचार :

मारहाण, आत्महत्येला प्रवृत्त करणे, हुंडाबळी, बलात्कार, लहान मुलांवरील लैंगिक हल्ले, शोषण, स्त्री गर्भहत्या व स्त्री अर्भकहत्या इ.

२) कुटुंबाबाहेर घडणारी हिंसा :

लैंगिक सतावणूक, छेडखानी, चेटकीन म्हणून ग्रामीण व आदिवासी भागात होणारे खून, वेश्यावृत्ती, सती, पुरुषाच्या लैंगिक मागण्यांना प्रतिसाद न दिल्यामुळे स्त्रियांच होणारे खून इ.

हिंसाचाराचे ठळक प्रकार :

१) स्त्री गर्भहत्या व अर्भकहत्या :

गर्भजल परीक्षेसाठी केरियाँनिक व व्हिलाय व्यायाप्सी (c.v.b.Test) या दोन तंत्राचा उपयोग गर्भातील जन्मज्ञान विकृतीचा छडा लावण्यासाठी गर्भजल परीक्षा केली जाते. परंतु भारता त्यांचा उपयोग प्रामुख्याने गर्भलिंग परीक्षेसाठी केला. गर्भ मुलीचा असल्यास ताबडतोब गर्भपात केला जातो. दरवर्षी लाखो बालिकांना जन्मण्यापुर्वीच मारले जाते. मुलीला जन्मल्यानंतर लगेच मारून टाकण्याची अघोरी प्रथा १९ व्या शतकात राजस्थान व गुजरातमधील काही विशिष्ट जाती व जमातीमध्ये प्रचलित होती. ब्रिटीशांनी १८७० मध्ये स्त्री अर्भक हत्येच्या प्रथेला पायबंद बसावा म्हणुन कायदा केला. नवजात बालीकेला दुधाच्या भांड्यांत बुडविणे, खाटेच्या पायाखाली चिरडणे,

विषारी फळाचा रस पाजणे अशा कुर पध्दतीचा अवलंब केला जात असेल. आज ही प्रथा बऱ्याच प्रमाणात नष्ट झाली आहे. परंतु बदलत्या काळाच्या प्रवाहातही ही कुप्रथा तुरळक प्रमाणात टीकुन राहिली.

२) सासरी व माहेरी होणारी मारहाण :

भारतीय समाजाच्या सर्व स्तरात पत्नीला मारहाण करणे ही एक प्रचलित बाब आहे. स्वपत्नीला मारहाण करणे हा आपला विशेष अधिकार आहे असे पुरुषवर्ग मानतो. उध्दटपणा पुरुषांशी बोलणे, घरी उशिरा येणे, थोडक्यात वळण निट नसल्याच्या कारणासाठी माहेरी सुध्दा स्त्रिला मारहाणीला तोंड द्यावे लागते. माहेरी होणाऱ्या मारहाणीपेक्षा सासरी होणारी मारहाण ही अधिक व्यापक व तीव्र, स्वरूपाची असते. स्वयंपाक बिघडणे, अन्य पुरुषांशी संबंध असल्याचा संशय, लैंगिक संबंधानाकार, घराबाहेर झालेल्या अपमानाचा राग काढणे यासारखी कारणे देवून पत्नीला मारहाण करण्याचा विशेष अधिकार पती वर्ग गाजवीत असतो. दारुच्या नशेत बहाना करून मारणे ही बाब तर सर्वत्र आढळते. अनेकदा पत्नीला होणारी मारहाण ही विनाकारण किंवा अर्थहीन असते. आपले पुरुषत्व सिध्द करण्यासाठी किंवा आपल्या वैफल्याचा राग काढण्यासाठी मारहाण केली जाते.

३) आत्महत्या :

अत्याचाराची शिकार झालेल्या स्त्रिला आपल्यासाठी सर्व मार्ग बंद झालेले आहे असे वाटते. यामुळे काही विवाहित स्त्रिया सारचा त्रास असह्य झाला या कारणासाठी पलायनवाद स्वीकारून आत्महत्येचा मार्ग चोखाळतात.

काही कुटूंबांमध्ये त्रासाची तीव्रता वाढवून आत्महत्येचा मार्ग स्विकारण्यासाठी प्रवृत्त केले जाते. विवाहासाठी दयावा लागणाऱ्या हुंड्याचा भार आपल्या गरीबीच्या स्थितीत जीवन जगणाऱ्या आई वडिलांवर पडू नये या कारणासाठी अनेक तरुण मुलींनी आत्महत्या केल्याची काही उदाहरणे घडली आहेत. थोडक्यात स्त्रियांच्या आत्महत्या या केलेल्या व घडविलेल्या अशा दोन्ही प्रकारच्या असू शकतात.

४) हत्या :

स्त्रियांच्या अस्तित्वावर घाला घालणाऱ्या विविध तंत्रांपैकी हुंडाबळी सर्वाधिक प्रचलित आहे. मुळात तो हुंड्याच्या नावावर केलेला खून असतो. अनकेदा त्या हत्येच्या मुळाशी हुंडा हे कारण नसते. परंतु कुटूंबात घडणाऱ्या नवविवाहीत तरुण स्त्रियांच्या हत्येला हुंडाबळी हे नांव चिकटविले जाते.

५) बलात्कार व लैंगिक छळ :

लैंगिक सतावणुकीच्या अनुभव प्रत्येक बाईच्या वाटयाला कधी ना कधीतरी येतोच. बलात्कार हे पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे स्त्रीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी किंवा तिला भिती दाखवून गप्प करण्यासाठी किंवा तिची बंडखोरी चिरडून टाकण्यासाठी सतत प्रभावी असे हत्यार आहे.

हिंसाचाराची कारणे :

१) स्त्रियांवरील हिंसाचाराची कारणे अनेक प्रकारची आहेत. घरातील न्याय व अत्याचाराला भारतीय स्त्रिया अनेक वर्षांपासून तोंड देत आहे. म्हणून या समस्येच्या कारणांचा विचार काही वर्षांपूर्वीच्या सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात करावा लागतो. जाती व्यवस्थेत ब्राम्हण ही जात उच्च मानली जाते. भारतीय समाजामध्ये ब्राम्हण जातीत स्त्रियांवरील अन्याय पराकोटीला पोहचला होता. स्त्रियांचे पिळवणुकीला धर्माचे व चालीरितीचे अधिष्ठान असल्याचा पगडा जनमानसावर होता. म्हणून त्यांच्यावर अन्याय होत असल्याची जाणीव स्त्री व पुरुष कोणालाही नव्हती स्त्रिया आपल्या आयुष्याला निमुटपणे शरण जात होत्या कारण चार भिंतीबाहेरच्या जगता त्यांना स्थान नव्हते.

स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार नाकारून एका परीने शुद्ध ठरविण्यात आले. अशी सामाजिक परिस्थिती काही वर्षांपूर्वी भारतीय समाजात होती.

२) 'मुलगा हा वंशाचा दिवा' ही लिंग संकल्पनेमागील विचारधारा व मुलींचे अयोग्य सामाजीकरण हे ही समस्या निर्माण होण्याचे कारण आहे.

३) अन्याय व शोषणावर आधारीत कोणतीही व्यवस्था टिकवून भरण्यामागे मिथ्याकांचा वाटा महत्वपूर्ण असतो. पिढ्यान्पिढ्यांच्या संस्कारातून ही मिथ्याके जनमानसात रुजविली जातात. त्यामुळे लोक त्यांना नकळत स्वीकारतात.

स्त्रियांच्या आरोग्याशी निगडीत व स्त्रियांच्या दुःखमत्वाला खतपाणी घालणाऱ्या मिथ्याकांचा विचार केला तरी मिथ्याकांचे महत्व लक्षात येते. उदा :- शारीरिक शक्ती, बुद्धीमत्ता व घराबाहेरील जबाबदाऱ्या पार पाडण्याची क्षमता ह्या बाबतीत स्त्रिया पुरुषापेक्षा कनिष्ठ आहेत. स्त्रीची किंमत केवळ पुत्रवती होण्यावर अवलंबून आहे.

मुलगा व मुलगी होणे आईवर अवलंबून नसते एवढी साधी व शास्त्रीय माहिती लोकांपर्यंत पोहचली तरी स्त्रियांचे जीवन सुखी होवू शकते हा वर्तमानकाळातील अनुभव लक्षात घेतला तरी स्त्री जीवन संबंधाची सर्व मिथ्याके हे या समस्येचे तीसरे महत्वपूर्ण कारण ठरते.

४) अर्थव्यवस्थेतील स्त्री पुरुषपरत्वे श्रविभागणी हे या समस्येचे महत्व पूर्ण कारण आहे. आर्थिक बाबतीत स्त्रियांचे परावलंबीत्व हे त्यांना कुटुंबांतर्गत हिंसाचार मुकाट्याने सहन करावयास भाग पाडते.

५) पुरुषप्रधान संस्कृती हेही याचे कारण आहे. वारसा हक्क, वंश, परंपरा व संपत्तीचा अधिकार या बाबतीत पुरुषांच्या हिताची जपवणुक व स्त्रियांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या प्रभा, परंपरा, चालीरिती निर्माण झाल्या. स्त्रीची अबु म्हणजे काचेचे भांडे हा समज वा विश्वास भारतीय समाजात शेकडो वर्षांपासून दृढ आहे त्यामुळे बलात्कार करणारा मोकाट सुटतो. त्यांच्या गुन्हांची शिक्षा स्त्रियांना मात्र आयुष्यभर भोगावी लागते.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम कायदा —२००५

भारतीय समाजाचे स्त्रीचे स्थान वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या स्वरूपाचे राहिले आहे. परंतु पितृसत्ताक पद्धतीच्या प्राबल्यामुळे बहुतांश काळात स्त्रिची अवस्था अबलेसारखीच होती. तिच्यावर अनेक प्रकारांनी अन्याय होत होते. खरे तर आजच्या काळातही या स्थितीत खूप फरक पडला आहे असे नाही. आजही स्त्रिला हिंसाचार, अत्याचाराला तोंड द्यावे लागते.

आधुनिक काळात जगण्यातील नीतिमूल्यांच्या घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासांमुळे स्त्रीच्या अवहेलनेत वाढच झाली. याशिवाय या कुटुंबात अथवा घरात ती स्वतःला सुरक्षित समजते त्याच तिच्या घरात ती कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडते आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्री अत्याचार व कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी अनेक उपाय योजनले गेले. भारतातही स्त्रिला कौटुंबिक हिंसाचारापासून सुटका मिळण्यासाठी 'कौटुंबिक हिंसाचार संरक्षण कायदा २००५' करण्यात आला आहे.

जगातील प्रत्येक तीन स्त्रियांपैकी एकीलातरी मारझोड होते. अमेरिकेसारख्या प्रगत देशातही प्रत्येक सेकंदाला कुठल्यातरी महिलेला धमकावणे वा मारझोड होत असते. भारतीय महिलांची स्थिती तर याहीपेक्षा भयानक आहे. हे अपमानजनक चित्र बहुतांश भारतीयांच्या घरात, आजूबाजूला सुरु असते व ते आपण पाहतही असतो आणि सहनही करीत असतो.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने संसदेने २००५ मध्ये अधिनियम मंजूर केला व ऑक्टोबर २००६ पासून तसा कायदा संपूर्ण देशभर (जम्मू—काश्मीर

वगळता देशातील सर्व राज्यांना) लागू झाला. या कायद्यामुळे महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यात आले.

स्त्रियांवर होणाऱ्या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटुंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षा व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी आजपर्यंत खाली दिले गेलेले कायदे अस्तित्वात आहेत.

अ) भारतीय दंड विधान कायदा, १८६०

आ) हुंडा प्रतिबंधक कायदा, १९६१

इ) सती प्रथा विरोधक कायदा, १९८७

ई) स्त्रियांचे अशिल्ल प्रदर्शन विरोधी कायदा, १९८६

ए) घटस्फोट कायदा, १८६९

ऐ) कुटुंब न्यायालय कायदा, १९८४

ओ) मुस्लिम महिलांसाठी कायदा, १९८६

औ) गर्भलिंग परीक्षण व गर्भपात विषयक कायदा

अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण आणखीन प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी हा नवीन 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५' निर्माण झाला. कौटुंबिक हिंसा ही घरात घडते ज्याला आपण आपल्या सर्वांचे सर्वात सुरक्षित स्थळ समजतो. आजपर्यंत बरेच स्त्री अत्याचारविषयक कायदे निर्माण झाले; परंतु घराच्या चार भिंतीआड होणारा हिंसाचार आजवर उपेक्षित होता. ज्या महिला कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडल्या आहेत. त्यांना त्यांच्या अधिकारांचा वापर अधिक सहज शक्य होण्यासाठी व त्यांना लवकरात लवकर न्याय मिळवून देण्यासाठी हा कायदा तयार करण्यासत आला आहे. आपल्याभारतीय प्रजासत्ताकाला ५६ वर्षे पूर्ण झाल्यावर अशा प्रकारचा महिलांना दिलासा देणारा कायदा अस्तित्वात आला. कुटुंबातील हिंसा या विषयावर सर्वेक्षण अहवाल सादर करणाऱ्या एका प्रसिद्ध लेखकाचे असे म्हणणे आहे. 'स्त्री ही काळोख्या रात्री सामसूम रस्त्यावर अनोळखी इसमासोबत एकदा सुरक्षि राहिल परंतु घराच्या चार भिंतीमध्ये आपल्याच घराच्या मंडळीमध्ये ती सुरक्षित असेलच असे नाही.' वाढत्या घरगुती हिंसाचाराचे हे एक अत्यंत ज्वलंत उदाहरण आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराचे दृश्य हे सर्वदूर पसरलेले होते, पण लोकांच्या नजरेत भरून येण्याइतके व्याप्त नव्हते. बहुतेक स्त्रीविषयक कायदे व तरतुदी एकाच चौकटीत सामावून घेणारा हा कायदा आहे. या कायद्याचे नाव आहे— 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५'.

हा कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू झाला. हिंसामुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटुंबिक हिंसाचार हा निःसंशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे; तसेच तिच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळा निर्माण करणारा गंभीर दखलपात्र विषय आहे. या टिप्पणीस व्हिएतनाम समझोता, १९९४ आणि बीजिंग अधिघोषणाकृती समितीचे व्यासपीठ (१९९५) यांनी मान्यता दिली आहे. महिलांवरील भेदभाव संपूर्णपणे मिटविण्यासाठीच्या संयुक्त कृती समितीच्या १९८१ च्या समान शिफारशीनुसार संबंधित देशांनी स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध संरक्षण पुरविण्यासाठी पावले उचलावीत आणि तसा कायदा निर्माण करावा; विशेष करून महिलांना कुटुंबात होणाऱ्या हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यासाठी कायदा करावा. म्हणून या संदर्भात आजवर राहून गेलेल्या सर्वबाजूंनी स्त्री शोषण थांबविण्यासाठीही हा ठोस व निर्णायक कायदा अस्तित्वात आला.

ठळक तरतुदी अशा

१. या कायद्याच्या प्रकरण २ कलम ३ नुसार कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या खूप विस्ताराने दिली गेली आहे. जसे कुठल्याही स्त्रीचा प्रत्यक्ष छळ, मारहाण, धमकी, शिवीगाळ तसेच लैंगिक

- शोषण, तोंडी किंवा शाब्दीक छळ, भावनात्मक छळ, मानसिक छळ, आर्थिक छळ या सर्वांचा समावेश या व्याख्येत होतो. शिवाय बेकायदेशीररित्या हुंड्याची मागणी करून बायकोचा व तिच्या नातेवाइकांचा छळ या व अशा अनेक गोष्टींचा या व्याख्येत समावेश होतो.
२. या कायद्याअंतर्गत जी पीडित स्त्री आहे, त्या स्त्रीची व्याख्या खूप विस्तारित स्वरूपात मांडली आहे. उदा ४९८ अ भारतीय दंड विधान या कलमाखालील पीडित स्त्री म्हणजेच लग्न झालेली स्त्री एवढाच हातो. येथे ही लग्न झालेली स्त्री तर येतेच; शिवाय अशा सर्व स्त्रिया ज्या कौटुंबिक संबंधात राहत आहेत किंवा कुणावर अवलंबून राहत आहेत. याशिवाय पिडितांमध्ये कुठलाही मनुष्य, स्त्री असो वा पुरुष, लहान मुले, आई—वडील, नोकर मंडळी किंवा कौटुंबिक संबंधात राहणारे कुणीही या कायद्याचा आश्रय घेऊ शकतात.
 ३. कोणतीही पीडित स्त्री किंवा बायको, जी प्रतिवादीसोबत विवाहासारख्या संबंधातून बांधली गेली आहे, ती आपल्या नवरा किंवा त्याच्या नातेवाइकांविरुद्ध तक्रार दाखल करू शकते. यासाठी तिला राज्य सरकार नियुक्त संरक्षण अधिकारी, पोलिस अधिकारी, सेवा देणारी पंजीकृत संस्था यांची मदत होईल. तशा प्रकारची तरतूद या कायद्याअंतर्गत झाली आहे. पोलिस अधिकारी, संरक्षण अधिकारी, सेवा देणारे संस्था यांचे कार्य आणि कर्तव्य सविस्तरपणे या कायद्यामध्ये दिले आहे. तसेच संरक्षणक अधिकारी शक्यतो स्त्री असावी, अशीसुध्दा तरतूद आहे.
 ४. सेवाभावी संस्था (एनजीओ) यांची नेमणूक या कायद्याअंतर्गत अत्याचारित स्त्रीच्या मदतीसाठी करण्यात आली आहे. अशाप्रकारे पीडित स्त्रियांसाठी झटणाऱ्या सेवाभावी संस्थांना कायदेशीर हस्तक्षेपाला शिक्कामोर्तब झाला आहे. जी भूमिका ते आजवर पडद्याआडून करायचे ती यापुढे समोर येऊन करणार. या कायद्याच्या कलमानुसार ज्या व्यक्तीस कौटुंबिक हिंसाचार घडण्याची किंवा घडण्याच्या शक्यतेची माहिती द्यावयाची असेल तर तो ती माहिती संबंधित संरक्षण अधिकारी किंवा यासंबंधी सेवा देणारी संस्था यांच्याकडे देऊ शकतो.
 ५. अत्याचारग्रस्त स्त्रीला लवकरात लवकर न्याय मिळावा या हेतूने तशा प्रकारची विशेष तरतूद या कायद्याअंतर्गत कलम १२ (५) नुसार करण्यात आली आहे.
 ६. या कायद्याच्या प्रकरण चार मध्ये पीडित स्त्रीला साह्याचे आदेश मिळविण्यासाठीची कार्यप्रणाली दिली गेली आहे. कलम १२ नुसार पीडित व्यक्ती किंवा तिच्या वतीने संरक्षण अधिकारी याने न्यायदंडाधिकारी यांच्याकडे विविध साहाय्य मिळविण्यासाठीचा आदेश काढण्यासाठी विहित नमुन्यात अर्ज करावा.
 ७. पीडित स्त्रीला तिच्या हक्क बजावणीसाठी वेगवेगळ्या कायद्याअंतर्गत निरनिराळे दावे करण्याची आता गरज राहणार नाही. एकापेक्षा जास्त साह्याचे आदेश ती या एकमेव कायद्याखाली मागू शकते. या कायद्यानुसार न्यायाधीशांना पीडित स्त्रीच्या बाजूने संरक्षण आदेश काढण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या आदेशान्वये प्रतिवादीला कौटुंबिक हिंसाचारापासून प्रतिबंधित केले जाते.
- इ) भरपाईचे आदेश, ई) ताबा देण्यासंबंधीचे आदेश, उ) अंतरिम किंवा एकतर्फी आदेश देण्याचा अधिकार इ. तरतुदी पीडित स्त्रीच्या हक्क बजावणी व संरक्षणासाठी केल्या गेल्या आहेत.
८. प्रतिवादीकडून संरक्षण आदेश किंवा वर निर्देशित कोणताही आदेश किंवा न्यायालयाने संमत केलेल्या अंतरिम आदेशाचे उल्लंघन झाल्यास अशा व्यक्तीस एक वर्षे कैद किंवा वीस हजार रुपये दंड किंवा दोन्ही अशा स्वरूपात शिक्षा सुनावण्यात येऊ शकते.

असे आढळून आले, की प्रतिवादी हा भारतीय दंड विधान कलम ४९८ अ किंवा हुंडा—प्रतिबंधक कायद्यानुसार आरोपास पात्र आहे, तर तसे आरोप करण्यासंबंधीची तरतूद असेल. शिवाय न्यायाधिकांना सुधारित आदेश काढण्यासंबंधीची सुध्दा तरतूद आहे. या कायद्याखालील गुन्हा हा दखलपात्र व अजामीनपात्र गुन्हा समजण्यात येतो.

९. फक्त पीडित व्यक्तीच्या जबानीच्या आधारावरच गुन्हा नोंदविला जाऊ शकतो व न्यायालय गुन्हा घडल्याचा निष्कर्ष काढून शिक्षा ठोठावू शकते.

कायद्याचा फायदा : सन २००५ मध्ये महिलांचे संरक्षण अधिनियम या कायद्याला मंजुरी मिळाली. सन २००६ पासून या कायद्याची सर्वत्र अंमलबजावणी सुरु झाली. यात पाच प्रकारचे संरक्षण तत्काळ देण्यात येते. त्यात शारीरिक, मानसिक, मुलांचा ताबा, आर्थिक नुकसान व रोजचा होणारा खर्च आदींचा समावेश आहे.

समस्या निवड :

स्त्रियांना दैनंदिन जीवनामध्ये बऱ्याच क्षेत्रात काम करावे लागते. कुणाला घर सांभाळावे लागते तर काही महिलांना संपर्क हा बाहेरच्या जगासोबत नित्याचाच होत असतो. अशा वेळेस त्यांना आपली कामे पार पाडतांना किंवा जबाबदाऱ्या सांभाळतांना त्यांच्यावर कुटुंबात व कुटुंबाहेर कश्याप्रकारे हिंसाचार होतात. त्या हिंसाचाराबाबत जाणुण घेता यावे या हेतुने वर्धा जिल्ह्यातील हिंगणघाट तालुक्यातील निवडक गावे घेवुन 'मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायदा यातील संबंध' हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. स्त्रि हिंसाचाराची विविध प्रकार व कारणे या विषयी जाणुन घेणे.
२. महिलांवर कौटुंबिक हिंसाचार कोणाकडून होतो या विषयी जाणुन घेणे.
३. महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५या विषयी माहिती आहे हे जाणुन घेणे.

गृहीतके :

१. स्त्रि हिंसाचारामुळे महिलांमधील उदासिनतेचे प्रमाण वाढत आहे.
२. स्त्रि हिंसाचारामागे पुरुषी मानसिकता जबाबदार आहे.
३. महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५ या विषयी माहिती आहे.

संशोधन पध्दती :

'मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायदा यातील संबंध' या विषयावर संशोधन करण्याकरीता वर्धा जिल्ह्यातील हिंगणघाट तालुक्यातील निवडक गावाची अध्ययन क्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आली. संभाव्य नमूना निवड पध्दतीचा वापर करुन त्यात साधा यादृच्छिक नमूना मधील लॉटरी तंत्राचा वापर करुन ४० उतरदात्यांची संशोधनाकरीता निवड करण्यात आली. तथ्य संकलन करण्याकरीता मूलाखत अनुसूची आणि दुय्यम तथ्य संकलन (इंटरनेट, मासिक, संदर्भ ग्रंथ) यांचा वापर करण्यात आला.

निष्कर्ष आणि गृहीतकृत्याची पडताळणी :

१. स्त्रि हिंसाचारामुळे महिलांमधील उदासिनतेचे प्रमाण वाढत आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये 'मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायदा यातील संबंध' या विषयी जेव्हा उतरदात्याकडून तथ्यांचे संकलन करण्यात आले. त्याचप्रकारे द्वितीय तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो कि, आज स्त्रि हिंसाचारामुळे महिलांमधील उदासिनतेचे प्रमाण वाढत आहे. यावरून प्रस्तुत विषयाचे गृहीतके बरोबर सिध्द होते.

२. स्त्रि हिंसाचारामागे पुरुषी मानसिकता जबाबदार आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये 'मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायदा यातील संबंध' या विषयी जेव्हा उत्तरदात्याकडून तथ्यांचे संकलन करण्यात आले. त्याचप्रकारे द्वितीय तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो कि, आज स्त्रि हिंसाचारामागे पुरुषी मानसिकता जबाबदार आहे. यावरून प्रस्तुत विषयाचे गृहीतके बरोबर सिद्ध होते.

३. महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५ या विषयी माहिती आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये 'मानवी हक्क आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायदा यातील संबंध' या विषयी जेव्हा उत्तरदात्याकडून तथ्यांचे संकलन करण्यात आले. त्याचप्रकारे द्वितीय तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो कि, आज महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५ या विषयी माहिती आहे. यावरून प्रस्तुत विषयाचे गृहीतके बरोबर सिद्ध होते.

समालोचन :

उपरोक्त शोध निबंधामध्ये मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या बाबतीत लक्ष घालण्यासाठी स्वतंत्र व परिपूर्ण यंत्रणा निर्माण करण्याच्या हेतूने केंद्रीय शासनाने १९९३ मध्ये एक अध्यादेश लागू केला. नंतर या अध्यादेशाला संसदेच्या मान्यतेने अधिनियमाचे स्वरूप प्राप्त झाले. यालाच 'मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम' १९९३ असे संबोधले जाते.

राजरोश किंवा अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, संपत्ती बळ यासारख्या सामार्थ्याच्या आधारे आपणास हवी ती गोष्ट दुसऱ्याची इच्छा नसताना तिच्याजवळून बळजबरीने हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे (हिंसाचार) अत्याचार होय.

या बळजबरीमुळे दुसऱ्या व्यक्तीला शारीरिक इजा व मानसिक आघात दोन्हीही सहन करावे लागतात. या व्याख्येमुळे अपहरण, बलात्कार, हत्या, लैंगिक शोषण मारहाण छेडखानी ही सर्व अत्याचाराची कृत्ये ठरतात. यावरून असे म्हणता येईल कि, कायद्याच्या माध्यमातून मिळणारे मानवी हक्काची महिलांना आपल्या दैनंदिन जीवनात वापरता न आल्यामुळे किंवा हक्क न मिळाल्यामुळे महिलांवर कौटुंबिक हिंसाचार होतांना दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग (२०१८). कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिला संरक्षण कायदा २००५, प्रकाशन महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग मुंबई.
२. पाटील, व्ही. बी. (२०१२). मानवी हक्क, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३. पांगुळ—बाराहाते, नंदा (२००९). समाजसुधारक आणि ग्रामिण विकास, आर. बी. प्रकाशन नागपूर.
४. पांगुळ—बाराहाते, नंदा (२०१०). समाजकार्य विचारधारा सिद्धांत आणि व्यवहार, आर. बी. प्रकाशन नागपूर.
५. कच्हाडे, बी. एम. (२०१०). समाजशास्त्रीय विचार, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

नोकरदार महिला व कौटुंबिक अत्याचार— एक विश्लेषण

प्रा. डॉ. निलीमा दि. कापसे

मराठी विभागप्रमुख, विदर्भ महाविद्यालय, लाखनी, जि. भंडारा

प्रस्तावना :-

वर्तमान काळ हा अत्यंत धकाधकीचा आणि वेगवान असा काळ असून 'थांबला तो संपला' या सुभाषिताची साक्ष पटविणारा काळ आहे. तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात ज्या वेगाने टूजी, श्रीजी, फोरजी, .. बदल होत आहे. या बदलानुरूप मनूष्याला स्वतःला अद्यावत

(UPDATE) ठेवण्यासाठी स्पर्धा सुरू झालेली आहे. साहित्य, क्रिडा, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, तंत्रज्ञान, विज्ञान, समाजकारण, संरक्षण, सेवाक्षेत्र या सर्वच क्षेत्रात पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून महिला उतरल्या असून त्या प्रत्येक क्षेत्रात 'गगणभरारी' घेतांना दिसत आहे. भारतीय संस्कृतीने 'चुल आणि मूल' या महिलांसाठी नियोजलेला दृढ 'चक्रव्यूह' महिलांनी यशस्वी भेदून आपल्या कर्तबगारीची छाप आज महिला पाडतांना दिसत आहे. प्रतिष्ठीत अशा 'नोबेल' पारितोषिकापासून ते ऑलंपिक स्पर्धेतील 'सुवर्ण पदका' पर्यंत महिलांनी आघाडी घेतलेली आहे. याला अंतराळ क्षेत्र सुद्धा अपवाद राहिलेले नाही आज घडीला प्रत्येक क्षेत्रामध्ये महिलांचा यशस्वी वावर दिसून येतो. याला देशाचे महत्त्वाचे असे संरक्षण क्षेत्रही अपवाद राहिलेले नाही. एकंदरित महिलांकरिता विद्यमान सर्व कार्यक्षेत्र खुली झालेली असून प्रत्येक ठिकाणी महिलांची स्वतःच्या आत्मविश्वासाने पाऊले पडत आहे. एकीकडे प्राप्त आकाशाएवढे कर्तृत्व क्षेत्र त्याचवेळी महिलांवर असलेली कौटुंबिक जबाबदारी थोडी सैल झाली असली तरी त्यातून महिलांची मानसिक दृष्ट्या 'मुक्ती' झालेली नाही. कुटुंबाच्या केंद्रस्थानी आजही महिला आहेत. आवड, संधी, गरज, योग्यता, निपूणता यामुळे महिला वेगवेगळ्या क्षेत्रात आपले योगदान देत असतात. म्हणजेच सेवा देत असतात. सेवा देणाऱ्या अथवा नोकरदार महिलांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे त्यांना वेगवेगळ्या स्तरावरील प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. महिलांना आपली नोकरी सांभाळून कुटुंबाकडे जातीने लक्ष द्यावे लागते ही वस्तुस्थिती आहे. अशा वेळी महिलांना प्रोत्साहन, संरक्षण, मदत, धीर, पोषक वातावरण उपलब्ध करून देणे ही कुटुंबाची नैसर्गिक व प्रासंगिक प्राथमिकता ठरते. मात्र आपल्या कुटुंबाकडूनच अनेक शासकीय, खाजगी नोकरी करणाऱ्या महिलांना अनेक प्रकारच्या कौटुंबिक अत्याचाराला सामोरे जावे लागते म्हणून त्याचा सर्वकष अभ्यास होणे आवश्यक ठरते

नोकरदार महिला व कौटुंबिक अत्याचार :-

नोकरीच्या निमित्ताने वर्षानुवर्षे घराच्या उंबरठ्याआड बंदिस्त असलेल्या महिलेने घराच्या बाहेर पाऊल ठेवले आणि महिलांना आकाश मोकळे झाले. महिलांचा सर्वत्र वावर दिसू लागला. मात्र महिलेची कुटुंबापासून 'सुटका' होऊ शकली नाही. वर्तमान युग हे विभक्त कुटुंबप्रणालीचे पूरस्कर्ते असल्यामुळे तर महिलांपूढे अनेक प्रश्न विभक्त कुटुंब पध्दतीच्या सोबत पाठोपाठ आली. संयुक्त कुटुंब पध्दतीत साधारणपणे सासू, सासरा, दिर, नणंद आणि पती, मुले यांचा समवेश करावा लागेल. कार्यालयीन वेळ, कार्यालयात पोहचण्यासाठी होणारी धावपळ, कार्यालयातील कामे यामुळे महिला कर्मचाऱ्यावर अगोदरच बराच मानसिक, शारीरिक, बौद्धिक ताण पडलेला असतो. अशा स्थितीत या महिला कर्मचाऱ्यांना आपल्या कुटुंबाकडून अतिरिक्त सहानुभूती प्रत्यक्ष सहकार्याची, मदतीची गरज असते. या सहकार्यामुळेच महिला कर्मचारी आपल्या जबाबदारीचे निर्वहन योग्यपणे करू शकेल. मात्र भारतीय संस्कृतीमध्ये खोलवर रुजलेली 'पुरुषप्रधान' पितृसत्ताक पध्दती यामुळे

अनेक महिला कर्मचाऱ्यांना मानसिक, शारिरिक त्रासाला सामोरे जावे लागतांना आढळते. नोकरधारी महिलेकडूनच कुटूंब सदस्याकडून अनेक अपेक्षा आजही जोपासल्या जातात. जेवन बनविण्यापासून जेवन वाढण्यापर्यंत सर्व कामे महिलांनीच केली पाहिजे या मानसिकतेमुळे कर्मचारी महिलांना प्रचंड त्रास सहन करावा लागतो. कार्यालयातून परतल्यावर कर्मचारी महिलेला कोणतीही उस्त न देता स्वयंपाक करण्याची जबाबदारी स्विकारावी लागते. त्यामुळे अगोदरच मानसिक दृष्ट्या थकलेल्या महिला कर्मचाऱ्यांना आरोग्य विषयक समस्या, तक्रारी वाढत जातात. कुटूंबातील प्रत्येक सदस्यांच्या आशा आकांक्षाकडे लक्ष पूर्वावे लागते अशातच सासू सासरे थकलेले असतील तर अजून भर पडते. अशा कौटुंबिक स्थितीमुळे महिला कर्मचाऱ्यांवर निश्चितचपणे अन्याय होतो.

महिला कर्मचारी आणि लहान मूले अशा वेळी लहानमूलांची शाळा, त्यांची तयारी, त्यांची तब्येत, त्यांचा गृहपाठ या सर्व जबाबदाऱ्या पाठीशी असतातच परंतु मुलामूलींची लग्ने, त्यांची बाळांतपणे, त्यांच्या मूलांकडे लक्ष ही जबाबदारी संपता संपत नाही. अशा स्थितीत मूले ही समजदार निघाली नाही किंवा हट्टी असतील तर अशा महिला कर्मचाऱ्यांना अनेक अडचणी, समस्यांना तोंड द्यावे लागते. महिला कर्मचाऱ्यांचा पति हा जर सकरात्मक वर्तन करणारा नसेल तर अशा कुटूंबात महिला कर्मचाऱ्याची स्थिती ही “शत्रूराष्ट्राने वेढलेल्या राष्ट्राप्रमाणे” होते. यासर्व कुटूंबियांकडे लक्ष पूर्वावेतांना जे दडपण महिला कर्मचाऱ्यांवर येते त्यामुळे कौटुंबिक अत्याचाराची सीमा गाठली जाते.

नोकरदार महिलांकडून आपल्या कुटूंबातर्फे सामाजिक उत्तरदायीत्वाबाबत अवास्तव अपेक्षा केल्या जातात हा सुध्दा कौटुंबिक अत्याचारच ठरतो. वेगवेगळ्या नोवाईकांकडे होणारी कार्यक्रम, अपघात, धार्मिक विधी अशा सर्वच कार्यक्रमांमध्ये वेळे अभावी कार्यालयीन व्यस्ततेमुळे उपस्थिती दर्शविणे त्रासदायक असे मात्र अशा कार्यक्रमांना हजेरी लावली पाहिजे असा आग्रह कुटूंबाकडून जोपासल्या जातो यातून अनेक अडचणींना महिला कर्मचाऱ्याला जावे लागते. हा सुध्दा एक कौटुंबिक अत्याचार महिला कर्मचाऱ्यांवर सातत्याने होत असतो.

महिला कर्मचाऱ्याला मिळणारे वेतन, पदोन्नती, नोकरी निमित्त करावे लागणारे प्रवास यातून अनेक महिला कर्मचाऱ्यांना कौटुंबिक अत्याचाराला सामोरे जावे लागते. मिळणारे वेतन खर्च करण्याचा पूर्ण अधिकार महिला कर्मचाऱ्याला क्वचितच मिळतो अन्यथा आपले वेतन पतिकडे वा इतर वरिष्ठ कुटूंबातील सदस्याकडे महिला कर्मचाऱ्याला संपूर्ण करावे लागते. रोजचा प्रवास व इतर हातखर्च करिता सुध्दा तिला स्वतःजवळ पैसे ठेवता येत नाही. वरून पतिपेक्षा महिला कर्मचाऱ्याचे वेतन अधिक असेल तर त्यातूनही नव्या अनावश्यक वादाला महिला कर्मचाऱ्याला तोंड द्यावे लागते. महिला कर्मचाऱ्याला त्याच्या कार्यशैलीमुळे, बौद्धिक क्षमतेमुळे, कार्यक्षमतेमुळे वा इतर कारणामुळे पदोन्नतीची संधी मिळत असेल तर ही पदोन्नती स्विकारायची किंवा नाही याचा स्वतः निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य बहुतांश महिला कर्मचाऱ्यांना मिळत नाही त्याकरिता संबंधित महिला कर्मचाऱ्याला आपला कुटूंबाकडून स्विकृती मिळवावी लागते. हा सर्वात मोठा कौटुंबिक अत्याचार महिला, कर्मचाऱ्याला सहन करावा लागतो. सारांशरूपाने सामाजिक जिवनात महिला कर्मचाऱ्यांना प्रामुख्याने कौटुंबिक अत्याचाराला बळी पडावे लागते.

निष्कर्ष :- वर्तमान युगात महिलांनी सर्व क्षेत्रातील गौरव शिखरे पदाक्रांत केलेली असुन आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केलेली आहे. साहित्य, क्रीडा, चित्रपट व मनोरंजन, विज्ञान, तंत्रज्ञान, अंतराळ, संरक्षण, राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, सेवाक्षेत्र, पर्यटन आदी सर्वच क्षेत्रात उत्तुंग भरारी घेतली आहे. असे असले तरी महिलेचा सर्व क्षेत्रातील प्रत्यक्ष सहभाग किंवा वाटा हा पुरुषांच्या तुलनेत निश्चितचपणे कमी आहे. प्रतिभा असुनही महिलांना आपल्याच कुटूंबियांकडून संधी उपलब्ध करुन दिल्या जात नाही किंवा नाकारल्या जातात तसेच संधी मिळालेल्या महिलांवर कौटुंबिक

अन्याय अत्याचार होतात याचा विपरित परिणाम संपूर्ण महिलावर्गावर पडतो.अश्याही दिव्य परिक्षेतून बाहेर पडून आज बऱ्याच महिला नोकरी करतांना किंवा सेवाक्षेत्रात आपले योगदान पूर्ण क्षमतेने देतांना दिसतात अश्या महिलांना सर्वोत्तमरी सहकार्य,मदत,प्रोत्साहन देणे सर्व समाजघटकांचे, शासनातर्फेही महिला अत्याचार विरोधी कठोर कायदे करून प्रभावी अंमलबजावणी करणेआद्य कर्तव्य ठरते. मात्र दुदैवाने आपल्या कुटूंबाकडूनच अश्या नोकरदार महिलांवर अन्याय,अत्याचार होत असतो केवळ अपवादानेच महिला कर्मचाऱ्याला पूर्णतः सार्वगीण सहकार्य मिळते.अश्याही स्थितीत महिला आपल्या जबाबदारीचे निर्वहन सक्षमपणे करतांना दिसतात. जर सर्वच नोकरदार महिलांना पोषक वातावरण आणि कौटुंबिक सहकार्य उपलब्ध झाल्यास मोठया संख्येने महिला सेवाक्षेत्रात उतरतील आणि त्यांच्या योगदानातूनच कुटूंबाची,राष्ट्राची प्रगती साधल्या जाईल. यातूनच “ समानतेचे तत्व ” खऱ्या अर्थाने साधले जाईल.

संदर्भ :-

- १)अस्वस्थ महाराष्ट्र खंड.१,२ — अरुण टिकेकर, श्री विद्याप्रकाशन पूणे,१९९८.
- २) आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण शिल्पकार चरित्रकोश खंड.२— सं. डॉ.सुभाष भेंडे,साप्ताहिक विवेक,२००९.
- ३) आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण शिल्पकार परिचयग्रंथ — सं.दिलिप करंबेळकर, साप्ताहिक विवेक, २००८.
- ४) स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड.१,२,३ — सं. डॉ.मंदा खांडगे,डॉ.लीला दीक्षित,डॉ.अरुणा ढेरे,विनया खडपेकर,साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ,पूणे, २००२.
- ५) शतकाची विचारशैली — डॉ.रमेश धोंगडे,दिलिपराज प्रकाशन,पूणे, २००२.
- ६) यांनी घडवलं सहस्रक — सं. संहास कुळकर्णी,मिलिंद चंपानेरकर,रोहन प्रकाशन, २००३.

मराठी संस्कृती आणि रंगभूमीवरिल लोककला, प्रकार**प्रा. वंदना म. देशमुख**

संगीत विभाग

कला महाविद्यालय मलकापूर
ता. जि. अकोला**डॉ. शिरीष व्ही. कडू**

संगीत विभाग

श्री शिवाजी मला वाणिज्य
विज्ञान महाविद्यालय, अकोला**प्रस्तावना —**

मनुष्य हा संवेदनशील प्राणी आहे. तो विभिन्न परिस्थितीत विभिन्न भावनांना अभिव्यक्त करित असतो. त्याच्या कामाच्या स्वरूपानुसार त्यात परिवर्तन करित असतो व हे परिवर्तन त्याच्या भावनांना उद्दिष्ट करित असते. या भावनांची उकल ही विविध लोककला प्रकारांतून बघावयास मिळते. प्राचीन कालीन या लोककला सादर करण्याचे प्रभावी माध्यम म्हणजे रंगभूमी, प्राचीन काळापासून रंगभूमीचे विशेष महत्व आपल्या नरजेपुढे दिसते ते रंगभूमीवर सादर होणाऱ्या कलाप्रकारातून याच कला प्रकारातून संस्कृतीचे दर्शन होत असते. ज्यांचा उल्लेख आज उत्तर भारतीय संगीतातील लोकसंगीत म्हणून संबोधिल्या जाते. लोकसंगीत प्रत्येक प्रांताचा एक विशेष आहे. त्या प्रांताचा तो विशिष्ट गानप्रकार असतो. हे गानप्रकार म्हणजे त्या संस्कृतीची सांस्कृतिकता.

वैदिक काळापासून या देशातील लोक निरनिराळ्या प्रांतांमध्ये एकोप्याने राहत असल्याने भाषा भिन्न असली तरी एकाच सांस्कृतिक छत्राखाली ते वावरत असत. त्यामुळे संस्कृतीच्या सांस्कृतिकतेमध्ये रंगभूमीवर सादर होणाऱ्या कला प्रकाराचे अनन्य साधारण महत्व आहे. या रंगभूमीवरूनच मराठी संस्कृतीचे चित्रण प्रदर्शित होत असे ते लोककलेतून अशा काही निवडक कला प्रकारांचा उलगडा या शोध निबंधात करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

विषय प्रवेश —**मराठी संस्कृतीतील रंगभूमीवरील लोककला प्रकार —**

मराठी संस्कृती ही मराठी भाषिक लोकांची म्हणून संबोधल्या जाते. या क्षेत्रामध्ये बोलली जाणारी मराठी भाषा आणि भाषा हे त्या प्रांताचे वैशिष्ट्य असते. कारण त्या सांस्कृतिकता ही भाषा वैभवावर अवलंबून असते आणि भाषा संस्कृतीचा एक महत्वपूर्ण भाग आहे. त्यामुळे येथील संस्कृती ही मराठी, ही मराठी संस्कृती भाषा वैभवामुळे महाराष्ट्रभर पसरलेली दिसून येते व या भाषेवर आधारित लोककला प्रकार, अशा महाराष्ट्रभर विविध भागांमध्ये लोककला प्रकारांचा रंगभूमीवरून प्रयोग होतांना तत्कालीन काळामध्ये बघावयास मिळतात. यक्षगान खेळ, कीर्तन, भारुड इत्यादी लोक कलाप्रकार मराठी संस्कृतीचे चित्रण घडविणारी आहेत. अशा लोककला प्रकारांचे थोडक्यात विवेचन पुढीलप्रमाणे —

लोककला —

कोणत्याही विशिष्ट क्षेत्रातील लोककला ही त्या क्षेत्राचे प्रतिनिधित्व करित असते. कला हे मानवी जीवनाचे महत्वपूर्ण अंग आहे. तर मानवाचे जीवन जगण्याची पद्धती ही संस्कृतीचे चित्रण दर्शविणारी असते. त्यामुळे कला हे देखील संस्कृतीचे अंग आहे आणि मानवाने मानवाच्या श्रद्धेतून या लोककलांचा उदय केला असावा असा उल्लेख आहे, कधी या कलेचे स्वरूप हे धार्मिकतेच्या आशयाने उदर निर्वाहासाठीचे देखील असायचे, यावरून त्यांचा एक विशिष्ट वर्ग निर्माण झाला व हा वर्ग केवळ मराठी संस्कृतीतूनच बघावयास मिळतो. हा विशेष, लोककला मराठी संस्कृतीतील

रंगभुमीवर नाटयात्मविधी ते विधीमुक्त नाटय या अंतर्गत असायच्या, त्याचे विवेचन खालीलप्रमाणे

तमाशा —

साधारणपणे पेशवेकालीन उदयास आलेला हा लोककलाप्रकार, पूर्वी याचे स्वरूप रंजकता आणि मनमोहकतेचे होते. असा उल्लेख अध्ययन करतांना वाचण्यात आला तसा रंगभुमीवर सादर होणाऱ्या लोककला प्रकारांपैकी एक जो की मराठी लोकनाटयाचे प्रतिनिधीत्व करणारा असायचा, तो हा तमाशा लोककला प्रकार या तमाशाचा घडणीतुन साधारणपणे विधीनाटय आणि लोकगायक यांची ओळख पटत असे आजच्या सणउत्सव, धार्मिक विधी मराठी संस्कृतीमध्ये केले जातात त्या विधीमध्ये या लोककला सादर करणाऱ्यांच्या आवश्यकता दिसून येते. परंतु इथे विषय केवळ रंगभुमीचा असल्याने अन्यत्र जाणे नको. या सण उत्सवातील एका उत्सवाचे प्राचीनत्व खालील उदाहरणावरून लक्षात येऊ शकेल.

या लोककलाच्या उपासकांनी त्यांच्या आदीम श्रद्धेतुन या प्रकारांना जन्म दिला असावा. तो म्हणजे “वासंतिक नवचेतनेचा स्वागत सोहळा म्हणुन साजरा केल्या जाणारा सुग्रीष्मक म्हणजे आजचा शिमगा. या उत्सवातील — ‘राधेचा नाच’ रंगभुमीवर तमाशाच्या स्वरूपातुन सादर केल्या जात असे. यातील सांगीतिकता अशी सांगता येऊ शकेन की, ‘राधेचा नाच’ हा गायन, वादन आणि नृत्य या तिन्ही कल्पना धरून असावा.”

या रंगभुमीवर केवळ रंजकत्व हा एकच रस नव्हे तर भक्तिरसाचाही सुगंध दरवळीत असे. तो कीर्तन या लोकविळकाराच्या शैलीतुन.

कीर्तन —

कीर्तन ही लोकअविष्कार शैली हयातील नारदीय कीर्तन हे केवळ ईश्वरीय भक्तीसाठी प्रचारात होते. तत्कालीन श्रद्धा, विश्वास, आराधना या भक्तीमय विचारांचा पगडा सामान्य जनतेवर असल्याचे जाणवते. साधारणपणे कीर्तनाचे सादरीकरण हे मौखिक पठनातुन टाळ—झांज यांच्या संगतीने होत असे. यातुन रंगभुमीवरून सादर होणाऱ्या या कलाप्रकारात तालवाद्यांचा व मौखिकतेतुन गायनाचा ही समावेश असल्याचे दिसून येते. कीर्तन हे लोकजागृतीचे उत्तम साधन होते यातुन आदर्श नितीमुल्याची सांगड घातली जात होती.

आख्यान काव्य —

आख्यान काव्य देखील रंगभुमीवरून सादर होत असे व त्याचा विषय हा पौराणिक कथांवर आधारित कल्पनाबंध असायचा. त्यातुन पुरुषार्थाचे व्यक्ति चित्रण होत असे व हाही प्रकार मौखिक पठनातुन सादर होत असे व पठन क्रिया ही संगीत कलेच्या प्रायोगिकतेकडे वळणारी आहे.

भारुड —

रंगभुमीवर सादर होणारा व अनेक विषयांची उकल करीत चालणारा ‘भारुड’ हा एक लोककला प्रकार म्हणुन ओळखल्या जातो. संस्कृतीचे संवर्धन आणि संरक्षण करणाऱ्या नातेसंबंधाचा विषय सुध्दा या भारुडात मांडला जायचा. संत एकनाथ महाराजांचे कौटूंबिक विषयाच्या आशयाने आलेले ‘भारुड’ (मला दादला नको बाई!) लोकप्रिय आहे.

गोंधळ —

मराठी संस्कृतीमध्ये गोंधळ परंपरेचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. मराठी संस्कृतीच्या घराघरामध्ये कुळाचाराचा भाग म्हणुन गोंधळाची परंपरा बघावयास मिळते. अशा समृद्ध लोककलांचा वारसा या संस्कृतीला लाभला आहे. गोंधळ या लोककलाप्रकाराने रंगभुमीवर आपले स्थान टिकविले आहे. गोंधळाचे सादरीकरण कौटूंबिक भावनेतुन तर होतच होते शिवाय गोंधळासोबत तुणतुणे डफ यासारख्या वाद्यांचा समावेश बघावयास मिळतो. यांच्यासोबत आराध्य देवदेवतांना गायन वादनाच्या

प्रक्रियेतुन आवाहन केले जात असे. असे विविध लोककलाप्रकार रंगभुमीवरून सादर होतांना मराठी संस्कृतीत बघावयास मिळतात. अशाप्रकारे मराठी संस्कृतीतील रंगभुमीवर सादर होणाऱ्या या लोककला प्रकारांचे थोडक्यात वर्णन शोधनिबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन उद्देश्य —

संगीत ही कला श्रेष्ठ अशी कला आहे, ती राष्ट्र असो वा देश असो त्याची ओळख या संगीत कलेवरून होत असते. कारण प्रत्येक राष्ट्राची आपली एक संस्कृती आहे आणि संगीत, काव्य, चित्र, शिल्प इत्यादी कला या संस्कृतीच्या वाहक असतात. अशा वाहकातील संगीत कला व संगीत कलेतील लोककला प्रकार जे की प्राचीन काळी रंगभुमीवर सादर होत असत व ते आपल्या मराठी संस्कृतीचे वैभव सांगित असत. अशा उद्देशातुन काही कला प्रकारांचा उल्लेख या शोध निबंधात मांडला आहे.

संशोधन पध्दती —

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये ऐतिहासिक पध्दतीचा वापर केला आहे. कारण ऐतिहासिक पध्दतीतुन भुतकाळाचा संदर्भ घेऊन भविष्याशी त्यांची सांगड घातली जाते.

सारांश —

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये काही निवडक लोककला प्रकारांचा उल्लेख करण्यात आला आहे. हया लोककला मराठी संस्कृतीच्या वैभव वाढविणाऱ्या आहेत, याची प्राचीन स्वरूप हे रंगभुमीवरून प्रस्तुत होत असे कारण हे, रंगभुमीच लोकमाध्यमाची सशक्त अशी वाहक होती. कारण तत्कालीन काळामध्ये लोकांपर्यंत विचारांची देवाणघेवाण करण्याचे प्रभावी माध्यम म्हणुन रंगभुमीचे अनन्य साधारण महत्व होते. आजही या लोककला प्रकारांना सामाजिक प्रबोधन, जनजागृती आणि धार्मिक विधीसाठी उपयोजिल्या जाते. मात्र आज रंगभुमीचे स्वरूप काही अंशी बदलले आहे. आजकाही लोककलाप्रकारांचे दर्शन तर शैक्षणिक क्षेत्रातुन विविध कला कार्यक्रमातुन होत असलेले बघावयास मिळते. एवढे सामर्थ्य या मराठी संस्कृतीने जोपासले आहे ती स्वतःमध्ये 'श्रीमंत' अशी संस्कृती म्हटल्या जाते.

संदर्भ सुची —

- १) गोंधळ, परंपरा, स्वरूप आणि अविष्कार
- २) मराठी रंगभुमी उगम आणि विकास
- ३) लोकनागर रंगभुमी
- ४) लोकगायकांची परंपरा

कौटुंबिक आर्थिक हिंसाचार आणि कायदेशिर तरतूद : एक आढावा

प्रा. डॉ. विवेक अ. चौधरी

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा. राजाभाऊ देशमुख कला महाविद्यालय,
नांदगाव खंडे., जि. अमरावती.

प्रास्ताविक :

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये महिलासंदर्भात कौटुंबिक हिंसाचार ही समस्या उग्र स्वरूप धारण करित आहे. आपल्याच कुटुंबात जेव्हा एखाद्या महिलेला हिंसेचा सामना करावा लागतो तेव्हा त्याला 'कौटुंबिक हिंसा' असे म्हणतात. कौटुंबिक हिंसा घरातील चार भिंतीत किंवा घराबाहेर सुद्धा होते. यामध्ये रक्ताच्या नात्यातील व्यक्ती, कायदेशिर दत्तकत्व, विवाह यासारख्या नात्यामध्ये असलेल्या व्यक्ती म्हणजे पती, सासु-सासरे, आई-वडील, मुलगा, मुलगी, बहिण, भाऊ इत्यादी कोणीही घरातील स्त्रीवर केलेले हिंसक कृत्य म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय. व्यक्तीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि अधिकार गाजविण्यासाठी हिंसेचा वापर केला जातो असे निदर्शनास येते. कौटुंबिक हिंसा ही गरीब, श्रीमंत, शिक्षित, अशिक्षित सर्व जातीधर्म व सर्व वयोगटातील व्यक्तीच्या बाबतीत घडू शकते अशी हिंसा शारीरिक, लैंगिक, भावनिक आणि आर्थिक अशा स्वरूपाची असू शकते ही बाब यामधून स्पष्ट होते.

आपल्या समाजामध्ये आणि स्वतःच्या कुटुंबातच स्त्रीयावर हिंसा होतांना आपण बघतो, ऐकतो आणि अनुभवतोही. या हिंसेची सुरुवात स्त्रीच्या जन्मापासूनच होतांना दिसते. यामध्ये बऱ्याच स्त्रीयांचा मृत्यू होतो किंवा त्या शारीरिक व मानसिकरित्या अपंग होतात असे निदर्शनास येते.

कौटुंबिक हिंसाचारात जगामध्ये भारताचा प्रथम क्रमांक आहे. येथे स्त्रीविरुद्ध दर तीन मिनिटांना एक गुन्हा नोंदवला जातो. दर तीस मिनिटांनी एक बलत्कार तर दर ७७ मिनिटांनी एक हुंडा बळी नोंदला जातो. तसेच दर सहा तासांनी एक नववधू जाळली जाते. भारतामध्ये राष्ट्रीय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण ३ मध्ये असे स्पष्ट केले होते की, ४० प्रतिशत भारतीय स्त्रीया घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार होतात आणि ५५ प्रतिशत स्त्रीया काही परिस्थितीत यास योग्यही मानतात. ६२ प्रतिशत भारतीय स्त्रीयां विवाहानंतर सुरुवातीच्या दोन वर्षांमध्येच शारीरिक किंवा लैंगिक हिंसेला बळी पडतात, तर ३३ प्रतिशत स्त्रीयांना विवाहानंतर पाच वर्षांपर्यंत अशा समस्यांना तोंड द्यावे लागते असे सर्वेक्षणामधून विषद करण्यात आले आहे.

भारतातील कौटुंबिक हिंसाचार स्थिती :

भारतामधिल कौटुंबिक हिंसाचाराबद्दलची माहिती विविध कालावधीमधिल अहवालामधून पुढील प्रमाणे विषद करण्यात आलेली आहे.

सन २०१६ मधिल एन.सी.आर.बी. च्या आकडेवारीवरून महाराष्ट्रामध्ये ५४.६ प्रतिशत स्त्रियांना कौटुंबिक हिंसेचा सामना करावा लागला असे दिसून आले आहे.

सन २०१५-१६ मधिल एन.एफ.एच.एस. च्या चार सर्वेक्षणामधून असे दिसून येते की, ३१ प्रतिशत विवाहीत स्त्रीया आपल्या जोडीदाराकडून हिंसा होत असल्याचे सांगतात. त्याचे प्रमाण अधिक आहे. त्यापैकी एक चतुर्थांश स्त्रियांना शारीरिक दुखापती झाल्याचे त्या विषद करतात, तर ७.९ प्रतिशत स्त्रिया गर्भरपणात हिंसेला तोंड देतात असे दिसून येते.

सन २००० मधिल आय.एन.सी.एल.एन.द्वारे भारतामधिल वेगवेगळ्या शहरात घेतलेल्या सर्वेक्षणात असे आढळून आले की, निम्म्या ४५.३ प्रतिशत स्त्रियांना हिंसेत झालेल्या दुखापतीमुळे उपचार घेण्याची गरज असते. यामध्ये प्रामुख्याने २९ प्रतिशत स्त्रियांना जवळच्या नात्यातील व्यक्तीकडून हिंसा सहन करावी लागते, तर २८ प्रतिशत गरोदर स्त्रिया ह्या कौटुंबिक हिंसा अनुभवतात याबाबत विविध कारणे आहेत त्यापैकी एक भारतामधिल बालविवाहाचे प्रमाण २७ प्रतिशत असल्याचे निदर्शनास येते हे मानता येईल.

मागील एक ते दीड दशकात स्त्रियांवरील हिंसेच्या घटनात तब्बल ८० प्रतिशतनी वाढझाली त्यामुळे अंदाजे तीन कोटी स्त्रिया श्रमशक्तीमधून बाहेर पडतांना दिसून आल्या आहेत. जागतिक पातळीवरील आरोग्य संघटनेच्या अहवालामधून स्पष्ट करण्यात आले आहे की, प्रत्येकी तीन स्त्रियांपैकी एक स्त्री तिच्या जोडीदाराकडून शारीरिक, लैंगिक हिंसा अनुभवतांना दिसून येते.

कौटुंबिक हिंसाचार स्वरूप :

भारतामधिल कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप पुढील काही बाबींवरून स्पष्ट करता येईल.

१. शारीरिक हिंसाचार : शारीरिक हिंसाचार यामध्ये प्रामुख्याने मारहाण करणे, शारीरिक दुखापत किंवा वेदना देणे इत्यादी.

२. लैंगिक हिंसाचार : लैंगिक हिंसाचारामध्ये तुमची समाजामध्ये किंमत कमी होईल यादृष्टीने अश्लील चाळे करणे किंवा तुमची बदनामी करणे किंवा अनैसर्गिक अशिल्ल कृत्य करणे.

३. तोंडी आणि भावनिक हिंसाचार : तोंडी आणि भावनिक हिंसाचारामध्ये अपमान करणे, वाईट नावाने बोलावणे, चारित्र्याबद्दल संशय घेणे, हुंडा मिळाला नाही म्हणून अपमान करणे, कोणत्याही व्यक्तीस भेटण्यास परवानगी न देणे, आत्महत्येची धमकी देणे, इतर कोणतेही भावनात्मक किंवा तोंडी अपशब्द वापरणे इत्यादी.

४) आर्थिक हिंसाचार : आर्थिक हिंसाचारामध्ये हुंड्याची मागणी करणे, महिलेच्या किंवा तिच्या मुलांचे पालन-पोषणासाठी पैसे न देणे, महिलेला किंवा तिच्या मुलांना अन्न, वस्त्र, औषधे इत्यादी न पुरविणे, नोकरी न करू देणे, नोकरीवर जाण्यासाठी अडथळा उत्पन्न करणे, नोकरी स्विकारण्यास संमती न देणे, राहत असलेल्या घरातून हाकलून देणे, घराचा कोणताही भाग वापरण्यास किंवा घरात जाण्यास-येण्यास अडथळा निर्माण करणे, घरातील नेहमीचे कपडे, वस्तू वापरण्यापासून रोखणे, भाड्याच्या घराचे भाडे न देणे इत्यादी बाबींचा यामध्ये समावेश होतो.

कौटुंबिक हिंसाचार : कायदेशिर तरतूद —

स्त्रियांवर होणाऱ्या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटुंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षण व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी आजपर्यंत अस्तित्वात असलेले कायदे पुढील प्रमाणे —

भारतीय दंड विधान कायदा १८६०, हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१,

सती प्रथा विरोधक कायदा १९८७, घटस्फोट कायदा १८६९,

कुटुंब न्यायालय कायदा १९८४, मुस्लीम महिलांसाठी कायदा १९८६,

गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक कायदा इत्यादी.

अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्या अन्तर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५' हा नविन कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू झाला. या कायद्याच्या प्रकरण २ कलम ३ नुसार कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या खुप विस्ताराणे दिलेली आहे.

जसे कुठल्याही स्त्रीचा प्रत्यक्ष छळ, मारहाण, धमकी, शिवीगाळ किंवा लैंगिक शोषण, तोंडी किंवा शाब्दीक छळ, भावनात्मक छळ, मानसिक छळ, आर्थिक छळ या सर्वांचा समावेश या

व्याख्येत होतो. शिवाय बेकायदेशिररित्या हुंड्याची मागणी करून पत्नीचा व तिच्या नातेवाईकाचा छळ या व अशा अनेक गोष्टीचा या व्याख्येत समावेश होतो.

भारतात सन १९८० नंतर हुंड्यामुळे विवाहित स्त्रीयांचा होणारा छळ, हत्या किंवा त्यांना आत्महत्येस प्रवृत्त करणे या प्रकारच्या गुन्ह्याचे वाढते प्रमाण लक्षात घेऊन कायदे तयार करण्यात आले. कलम ४९८ अ नुसार शारीरिकच नाही तर मानसिक छळाची सुद्धा दखल या कायद्यानुसार घेण्यात आलेली आहे.

हिंसाचारग्रस्त महिलेला तातडीची मदत, राहत्याघरातच सुरक्षीत राहण्याचा हक्क आणि न्याय यंत्रणेपर्यंत पोहचण्याकरिता नव्या कायद्याची गरज होती त्यासाठी कौटुंबिक हिंसेपासून स्त्रियांचे संरक्षण करणारा कायदा २००५ तयार करण्यात आला. या कायद्याच्या आधारे पीडित महिला स्वतःवरील व तिच्या मुलांविरुद्ध होणारे अत्याचार थांबवू शकते. स्त्रीधन, दाग—दागिने व कपडे इत्यादीवर ताबा मिळवू शकते. बँकेतील संयुक्त खाते किंवा लॉकर वापरण्यास हिंसा करणाऱ्या पुरुषाला प्रतिबंध केले जाऊ शकते. पीडित महिला हिंसा करणाऱ्या पुरुषाच्या घरात राहत असेल तर ते घर विकण्यासाठीही प्रतिबंध आणता येतो. या कायद्यान्वये वैद्यकीय उपचाराचा खर्च ही संबंधित स्त्री मागू शकते. तसेच भावनिक आणि शारीरिक हिंसाचारावरही नुकसान भरपाई महिलेला मागता येते. अविवाहित स्त्री पोलीस ठाणे यामध्ये तोंडी किंवा लेखी तक्रार करू शकते. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नाची दखल घेण्यासाठी आज आपल्याकडे दिवाणी स्वरूपाचा कायदा देखील अस्तित्वात आहे. कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये शासनाची चालढकल, आवश्यक यंत्रणा तयार करण्यात झालेली दिरंगाई आणि या कायद्याबद्दल सर्वसामान्यांना असलेली अपूर्ण माहिती या सर्व मर्यादा नक्कीच आहेत तरीही हा कायदा स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचारास प्रतिबंध करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरणारा असाच आहे.

“हिंसा कधीच समर्थनिय असू शकत नाही तसेच हिंसा कधीच सहन केली जाऊ नये.” कौटुंबिक हिंसाचार अत्यंत ज्वलंत आणि प्रचंड संवेदनशील विषय असून ज्यावर अजूनही मोकळेपणाने बोलेले जात नाही. अजूनही ‘समाज काय म्हणेल?’ या एका अत्यंत दांभिक वाक्याखाली त्रास सहन केला जातो.

लग्नात खूप हुंडा दिला म्हणून आपली मुलगी सुखी राहिल असे मानने खूप चूकीचे आहे. सुखी संसारासाठी दोन व्यक्ती, दोन कुटुंबांनी एकत्र येऊन सामंजस्याने राहण्याची गरज असते. कौटुंबिक हिंसाचारमुक्त जीवन शक्य आहे. कारण हिंसाचारमुक्त जीवन हा प्रत्येक स्त्रीचा अधिकार आहे आणि तिचा तो अधिकार अबाधित राखणे ही संपूर्ण समाजाची जबाबदारी आहे.

स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसा एकदा थांबवून थांबणारी बाब नाही. त्याची मुळे सामाजिक परिस्थितीमध्ये आहेत. त्यामुळे पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थामधिल मानसिकता बदलली पाहिजे तसेच स्त्री—पुरुषांच्या लिंगाधारित भूमिका आणि जोडीने येणारे राजकारण बदलले पाहिजे.

२१ व्या शतकातील भारतीय समाजातही स्त्रियांचे सतत हनन होतांना दिसते. स्त्रियांनी विविध क्षेत्रात सहभाग घेत नवे आयाम प्रस्थापित केले आहे. स्त्री आज कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाही मात्र स्त्रीयांच्या दुय्यमत्वास स्त्री चळवळीने वेळोवेळी आधारेखांकीत केले आहे आणि स्त्रीयांच्या विकासासाठी संघटनात्मक प्रयत्न केलेले आहेत ही बाब कौटुंबिक हिंसाचाराची वास्तविकता स्पष्ट करते.

संदर्भ :

- १) प्रशिक्षण पुस्तक, प्रवास सक्षमतेकडे — स्त्री अभ्यास केंद्र आय.एल.एस. कॉलेज, पूणे.
- २) तरुण भारत, कल्पना पांडे, कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे काय?, दि. ३ मे २०१९
- ३) पवार वर्षा, स्त्रीया आणि ताणतणाव, दै. एकमत सप्तरंग, ८ मार्च २००९, पृ. २
- ४) <https://www.violencenomore.in>
- ५) mr.vikaspedia.in>social welfare

कौटुंबिक हिंसाचार : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. नंदकिशोर उकंडराव राऊत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीराम कला महिला महाविद्यालय, धामणगांव रेल्वे,
जि. अमरावती.

प्रस्तावना:

आधुनिक काळात भारतीय समाजात घरगुती हिंसाचाराच्या घटना वारंवार घडत आहेत. परस्परांचे नातेवाईक असणाऱ्या आणि एकाच कुटूंबात राहणाऱ्या व्यक्ती त्याच कुटूंबातील सदस्यांवर अन्याय अत्याचार करतात. भारतात घरगुती हिंसाचार ही केवळ गरिब आणि मध्यम वर्गाची समस्या नसून ती श्रीमंत वर्गासह संपूर्ण भारतीय समाजाची समस्या बनली आहे. घरगुती हिंसाचार हा भिन्नलिंगी किंवा समलैंगिक संबंधात देखील घडू शकते. घरगुती हिंसाचार हा प्रामुख्याने १८ वर्षाखालील मुले आणि महिलांच्या संदर्भात होत असल्याचे आढळून येते. त्यातही महिलांच्या विरोधात घडणाऱ्या हिंसाचाराचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणून भारतीय समाजात घरगुती हिंसाचार आणि महिला असं समीकरण तयार झालं आहे. यामध्ये हिंसा करणारी व्यक्ती ही पिडीत व्यक्तीची नातेवाईकच असते. त्यामुळे कुटूंबाच्या सर्व सदस्यांना सर्व प्रकारची सुरक्षा देणाऱ्या कुटूंबातच महिला आणि बालकांचे जीवन असुरक्षित झाले आहे. या समस्येमुळे कुटूंबसंस्थेला हादरे बसत आहे. अनेक महिला आणि मुले लाज आणि अपराधीपणा व आपले कुटूंब आपल्या पाठिमागे ठामपणे उभे राहिल याची शाश्वती नसल्यामुळे अशा हिंसेची वाच्यता देखील करित नाहीत. तसेच घडलेला प्रकार सिध्द करणे फार कठिण बाब असते. या हिंसेचे शारीरिक, भावनात्मक, मौखिक, आर्थिक आणि लैंगिक शोषणासह विविध रूपं असू शकतात. म्हणून घरगुती हिंसाचार ही एक फार मोठी सामाजिक समस्या बनली आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुतशोधनिबंध हा दुय्यम सामुग्रीवर आधारित आहे. यासाठी संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट आणि प्रकाशित वअप्रकाशित साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे:

१. कौटुंबिक हिंसाचार या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे.
२. यासमस्येची कारणे जाणून घेणे
३. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येची गंभीरता आणि भयावहता समाजापुढे मांडणे.

गृहितकृत्ये :

शास्त्रीय पध्दतीने संशोधन करतांना संशोधकाला काही गृहितकृत्ये गृहित धरून संशोधन करावे लागते. गृहितके हे समस्येचे संभाव्य उत्तर असते. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधकाने पुढीलप्रमाणे गृहितकृत्ये मांडलेली आहेत.

१. स्त्रियांविरुद्ध घडणाऱ्या हिंसाचाराबाबत स्त्रिया जागृत होत आहेत.
२. स्त्रियांविरुद्धच्या हिंसाचारात वाढ होत आहेत.
३. सदोष सामाजीकरणामुळे ही समस्या निर्माण झाली आहे.
४. स्त्रियांविरुद्धचे हिंसाचार ही समस्या कुटूंबसंस्थेला बाधक आहे.
५. ही समस्या समाजाचे अस्तित्व आणि सातत्यास बाधक आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

समाजाचे अस्तित्व आणि सातत्य त्या समाजातील सामाजिक संस्थांच्या कार्यावर म्हणजेच त्या संस्था व्यक्ती आणि समाजाच्या गरजांची पूर्तता कितपत करतात यावर अवलंबून असते.

समाजसंरचनेतील कुटूंब ही एक केंद्रीय संस्था आहे. तिचे संघटन कायम राहण्यासाठी पतिपत्नीसह सर्व सदस्यांचे परस्पर संबंध आपुलकीचे आणि ताणतणावरहित असणे आवश्यक आहे. परंतु कौटुंबिक हिंसाचारामुळे त्यांच्या परस्पर संबंधात ताणतणाव आणि संघर्ष निर्माण होऊन कुटूंब विघटनाची प्रक्रिया सुरु होते. कुटूंबाचे अस्तित्व धोक्यात आल्यास पर्यायाने समाजाच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होतो. म्हणून प्रस्तूत समस्येच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

ज्या देशात दर ७८ मिनीटांनी एक हंडाबळी, दर ५९ मिनीटांनी एका महिलेवर लैंगिक अत्याचार, दर ३४ मिनीटांनी बलात्काराचे एक प्रकरण घडते दर १२ मिनीटाला एका महिलेला शारीरिक अत्याचाराला सामोरे जावे लागते आणि दर तिसऱ्या मुलीलामानसिक शारीरिक छळाचा सामना करावा लागतो तो देश आणि समाज स्त्रियांसाठी सुरक्षित कसा? असा प्रश्न पडतो.

कौटुंबिक हिंसाचारया संकल्पनेचा अर्थ :

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे किंवा पीडित महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे व या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पीडित व्यक्ती किंवा तिच्या नातेवरईकांवर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन मालमत्ता किंवा इतरआर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे या बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा २००५ नुसार, आरोपी व्यक्तीचे कोणतेही कार्य, काही कारणे किंवा आचरणाचा समावेश घरगुती हिंसेमध्ये होईल जर ती

क) पीडित व्यक्तीच्या स्वास्थ्य, सुरक्षा, जीवन अंगाची वा तिची मानसिक व शारीरिक लाभाची अपहानी करतो किंवा त्यास कोणती हानी पोहचवितो किंवा त्यास संकटात टाकतो किंवा त्याचे असे करण्याची प्रवृत्ती आहे आणि ज्याच्या अंतर्गत शारीरिक, लैंगिक, मौखिक, भावनात्मक आणि आर्थिक दुरुपयोग केला जातो; किंवा

ख) हुंडा किंवा अन्य संपत्ती किंवा मुल्यवान वस्तूची कोणत्या कायद्याच्या विरुद्ध मागणीच्या पुर्तीसाठी तिला किंवा तिच्याशी संबंधित अन्य व्यक्तीला त्रास देण्याच्या दृष्टिने पीडित व्यक्तीचे शोषण केले जाते किंवा त्यास हानी पाहचविली जाते किंवा संकट निर्माण केले जाते.

ग) भाग (क) किंवा (ख) मध्ये वर्णित आचरणाद्वारे पीडित व्यक्ती किंवा तिच्याशी संबंधित व्यक्तीवर धमकीचा प्रभाव ठेवत असेल; किंवा

घ) पीडित व्यक्तीला हानी पोहचवितो किंवा शोषण होईल असे करतो मग ते शारीरिक किंवा मनसिक असो.

कौटुंबिक हिंसाचाराबाबत भारतातील स्थिती

‘सहज’ आणि ‘इक्वल मेजर्स २०३०’ या स्वयंसेवी संस्थांच्या सर्वेक्षणाच्या निष्कर्षा नुसार भारतातील सुमारे एकतृतीयांश महिलांना पतिची मारहाण सहण करावी लागते. १५ ते ४९ वर्षे वयोगटातील सुमारे २७ टक्के महिलांना वयाच्या १५ व्या वर्षापासूनच घरगुती हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो.

केंद्रीय स्वास्थ्य मंत्रालय National Family Health Survey (NFHS-4) नुसार वयाच्या १५ व्या वर्षापासून प्रत्येक ३ च्या महिलेला घरगुती हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. बहुतांश वेळा हे गुन्हे पतिकडूनच घडतात. तसेच ३१% विहीत महिलांना पतिकडून होणाऱ्या शारीरिक, लैंगिक किंवा भावनात्मक हिंसाचारास बळी पडावे लागते.

राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी ब्युरो (NCRB-2018)च्या अहवालानुसार IPC नुसारजास्तीतजास्त म्हणजे ३१.९ टक्के स्त्रियांविरुद्धच्या हिंसाचाराच्या केसेस पती आणि इतर नातेवाइकांकडून होणाऱ्या हिंसाचाराबाबत नोंदल्या गेल्या आहेत. २७.६ टक्के केसेस तिच्या अपमानाबाबत, २२.५ टक्के अपहरणाबाबत आणि १०.३ टक्के बलात्काराबाबत नोंदल्या गेल्या आहेत. तर २०१७ मध्ये दर लाखामागे ५७.९ असणारे गुन्हेगारीचे प्रमाण २०१८ मध्ये ५८.८ वर जाऊन पोहचले आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप

१) **शारीरिक हिंसा** : आरोपी व्यक्तीच्या अशा कोणत्याही कृती किंवा आचरणामुळे पीडित व्यक्तीला शारीरिक त्रास, नुकसान किंवा आरोग्यास धोका निर्माण होतो. त्याच्या स्वास्थ्य आणि विकासाचा न्हास होतो.

२) **लैंगिक हिंसा** : व्यक्तीचे असे आचरण की, जे स्त्रीत्वाचा दुरुपयोग, अपमान आणि तिरस्कार करते. तिच्यावर आक्रमण केले जाते.

३) **मौखिक व भावनिक हिंसा** : या हिंसाचारात अपमान, उपहास, तिरस्कार, शिवीगाळ याचा समावेश होतो. आणि विशेषतः मुल न होण्याबाबत अपमान किंवा उपहास केला जातो.

४) **आर्थिक हिंसा** : पीडित व्यक्ती हक्कदार असणाऱ्या आर्थिक व वित्तीय संसाधनांपासून तिला वंचित ठेवणे. पीडित स्त्री असेल तर तिला स्त्रीधनापासून वंचित ठेवणे. तसेच नातेदार म्हणून ज्या संसाधने आणि सुविधांवर हक्क असतो त्यांचा उपभोग घेण्यावर निर्बंध लावले जातात.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या लोकसंख्याकोश विभागाच्या अहवालानुसार भारतात १५ ते ४९ या वयोगटातील ७० टक्के महिला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या घरगुती हिंसाचाराला बळी पडलेल्या असतात.

कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे :

१) **दोषपूर्ण सामाजीकरण** : कुटुंबात मुलींना लहानपणापासूनच पुरुषांच्या इच्छेनुसार वागावयास शिकविले जाते. त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य करून वेगळा व स्वतंत्र विचार करण्याची फारशी संधी दिली जात नाही. अधिकार मागण्यापेक्षा कर्तव्य पार पाडण्याचे सतत मनावर बिंबविले जाते. तर मुलांना सर्व बाबतीत मोकळीक दिली जाते. म्हणून सामाजीकरण करतांना मुलामुलीमध्ये लिंगभेद केला जातो. ज्यातून पुरुषांमध्ये आक्रमकता आणि स्त्रियांमध्ये सोपिकता विकसित होते. असे सामाजीकरण कौटुंबिक हिंसाचारास कारणीभूत ठरते.

२) **पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती** : पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीत पुरुष आपले वर्चस्व आणि सत्ता टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करित असतो. पुरुषाच्या भूमिकेत असणारा नवरा एनकेन प्रकारे बायकोवर आपले वर्चस्व ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. मध्यम आणि श्रीमंत वर्गात स्त्रियांच्या संदर्भात अपमानजनक भाषा वापरली जाते. एकुणच सत्ता आणि संपत्ती पुरुषाकडेच ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

३) **स्त्री शिक्षणाचे कमी प्रमाण** : भारतात अजुनही स्त्री साक्षरता दर हा पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. निरक्षर आणि अल्पशिक्षित महिलांना आपले हक्क व अधिकाराची जाणीव नसते. त्यामुळे त्या नवऱ्याच्या किंवा कुटुंबातील इतरांकडून होणाऱ्या शोषण व हिंसेविरुद्ध बंड पुकारत नाही. मारणे किंवा शिवीगाळ करणे हा पुरुषांचा हक्कच आहे असे माणते. २०११ च्या जनगणने नुसार स्त्री साक्षरता ६५.४८ टक्के असून १६.६८ टक्क्यांनी पुरुषांपेक्षा कमी आहे.

४) **स्त्रियांचे परावलंबन** : आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असणाऱ्या विवाहीत महिलांची संख्या फारच कमी आहे. त्यांच्या नावे असणारी स्थावर किंवा जंगम संपत्ती फारच कमी आहे. त्यामुळे अपमानाचा व शोषणाचा प्रतिकार करण्यासाठी आवश्यक असणारे मनोबल स्त्रियांमध्ये निर्माण होत नाही. त्याचाच फायदा पुरुषवर्ग घेतो.

५) **पुरुषांचे वाढते मद्यपान** :मद्यपानामध्ये स्त्रियांचा सहभाग नगण्य असून पुरुषवर्गच आघाडीवर असतो. मद्यपानामुळे मेंदूची विचार करण्याची क्षमता कुंठीत होते. व्यक्तीचे वर्तनावरील नियंत्रण सुटते. म्हणून कौटुंबिक हिंसाचाराच्या अनेक घटना नशेच्या अवस्थेतच घडत असल्याचे दिसून येते.

६) **प्रथा व परंपरा** :हूंडा पध्दती,बालविवाह, घुंघटपध्दती, विधवा पुनर्विवाहावर बंदी यासारख्या कुप्रथांचा जनमानसावर पगडा असून त्या स्त्रियांवरील पुरुषी वर्चस्वाला अधिक मजबूत करतात.

भारतात पोलिस स्टेशनमध्ये नोंद झालेल्या गुन्ह्यापेक्षा नोंद न झालेल्या गुन्ह्यांची संख्या अधिक जास्त आहे. कारण अनेकदा अब्रू जाण्याच्या भितीपोटी आणि गुन्हेगाराच्या दबावामुळे पोलिस स्टेशनमध्ये जाऊन तक्रार नोंदविली जात नाही. भारतात बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, राजस्थान आणि महाराष्ट्र या राज्यांत स्त्रियांविरुद्धच्या हिंसाचाराचे प्रमाण अधिक आहे. **कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी उपाय :-**

अ) **कायदेशीर उपाय** :२००५ मध्ये भारत सरकारने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांना संरक्षण देणारा कायदा करून त्याची संपूर्ण देशभर २६ ऑक्टोबर २००६ पासून अंमलबजावणी सुरु आहे. या कायद्यानुसार केवळ पत्नीच नाही तर आई, बहिण, मुलगी, मोलकरीण अशा कोणत्याही स्त्रीला किंवा त्यांच्या वतीने अन्य कोणालाही कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरुद्ध तक्रार दाखल करता येते. ह्या तरतुदीमुळे स्त्रियांना कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरुद्ध तक्रार दाखल करण्याचा अधिकार मिळाला जो यापुर्वी नव्हता. परणामी आता कौटुंबिक हिंसाचाराच्या तक्रारी दाखल तरी होत आहेत.ब) **स्त्री शिक्षणात वाढ** :

शिक्षण हे सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे एक प्रभावी साधन आहे. सामजात स्त्रीशिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी आहे. महिलांमध्ये त्यांच्या अधिकराबाबत जाणीव जागृती ही केवळ शिक्षणातून होऊ शकते. म्हणून सर्व स्तरातील स्त्री शिक्षणात वाढ हा या समस्येवरील उपाय ठरतो.क) **योग्य सामाजीकरण** :सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेतून मुलामुलींच्या संतुलित व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडवून आणणे आणि योग्य गूणांची रुजवण करणे हा एक उपाय आहे.

ड) **पीडितांनी विरोध करावा** : पीडित व्यक्तीनेमुकाट्याने अत्याचार सहन न करता त्याला विरोध केला पाहिजे. अन्यथा आपण काहीतरी बहादूरी करित आहो असे हिंसा करणाऱ्याला वाटते आणि त्याच्या हिंसेचे प्रमाण वाढतच जाते.इ) **नातेवाईक व शेजाऱ्यांचा हस्तक्षेप** :

एका विशिष्ट कुटुंबात हिंसाचार कोण करतो आणि पीडित कोण आहे याची पुर्ण माहिती शेजारी व नातेवाईकांना असते. त्यांनी हिंसे विरोधात हस्तक्षेप केल्यास पीडित व्यक्ती हिंसाचारापासून सुरक्षित राहू शकेल.फ) **आर्थिक स्वावलंबन** :

स्त्रीलाआर्थिक स्वावलंबी केल्यास घरगुती हिंसेला पायबंद बसू शकेल. सर्वांना नोकरी लागणे शक्य नसले तरी स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून ते शक्य आहे. तसेच संपत्तीमधील त्यांचा वाटा त्यांना दिल्यास आणि संपत्ती त्यांच्या नावे केल्यास त्यांना आत्मसुरक्षा प्राप्त होईल.ग) **पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार नोंदवावी** :

घरगुतीहिंसाचारापासून महिला संरक्षण कायदा २००५ नुसारघरगुतीहिंसाचाराविरोधात कोणत्याही पीडित व्यक्तीला पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करता येते तसेच तक्रार केल्यास पोलिस संरक्षण देखील प्राप्त होते.ह) **स्वयंसेवी आणि महिला संघटना** :

संघटीत शक्तीच्या दबावामुळे हिंसा करणाऱ्याच्या मनावर दडपण येते. ती अशा कृत्यापासून परावृत्त होऊ शकते. उदा: राजस्थानात स्टॉप व्हायलेंस अगेन्स्ट विमेन इन इंडिया नावाचा प्रकल्प चालवला जातो. दरवर्षी महिलांवरील अत्याचाराच्या २८,००० पेक्षा जास्त केसेस पोलिसात नोंदविल्या जातात. त्या प्रकल्पा अंतर्गत पीडित महिलांना सर्व प्रकारची कायदेशीर मदत पुरविली जाते. अतिशय सुक्ष्म स्तरावर अत्याचार विरोधी मोहिम चालविली जाते.अत्याचार घातक असून तो सगळ्यांच्याच कसा तोट्याचा आहे याबाबत जागरुकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला

जातो. या प्रकल्पामुळे पुरुषप्रधान संस्कृतीत महिलांकडे पाहण्याचा पुरुषांचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी फारमोठा फायदा होत आहे.

निष्कर्ष:

वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते की, भारतात स्त्रियांविरुद्धच्या कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण अधिक आहे. २०१७ च्या तुलनेत २०१८ मध्ये अशाप्रकारच्या गुन्ह्यांमध्ये वाढ झाली आहे. घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण देणारा कायदा २००५ मध्ये केला असला तरी कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढतच आहे. कौटुंबिक हिंसाचार हा शारीरिक, लैंगिक, मौखिक व भावनिक आणि आर्थिक अशा स्वरूपात घडून येतो. दोषपूर्ण सामाजीकरण, पितृसत्ताक कुटूंबपद्धती, स्त्री शिक्षणाचे कमी प्रमाण, स्त्रियांचे परावलंबन, पुरुषांचे वाढते मद्यपान, प्रथा व परंपरा ही कौटुंबिक हिंसाचाराची प्रमुख कारणे आहेत. शिक्षण हे सामाजिक समता प्रस्थापित करणाऱ्याचे एक प्रभावी साधन आहे. सामजात स्त्रीशिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी आहे. स्त्री शिक्षणात वाढ करणे, योग्य सामाजीकरण घडवून आणणे, पीडितांनी स्वतः विरोध करणे, नातेवाईक व शेजाऱ्यांनी हस्तक्षेप करणे, महिलांना आर्थिक स्वावलंबी करणे, पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करणे तसेच स्वयंसेवी आणि महिला संघटनांच्या आधारे या समस्यांला आळा घालणे शक्य आहे.

जगात भारतीय कुटूंबसंस्थेकडे आशेने बघितले जाते. काळानुसार आघात सोसून स्वतःमध्ये बदल करत ती आजही टिकून आहे. परंतु विवाहानंतर स्त्री पुरुषांनी एकत्र येऊन अस्तित्वात येणाऱ्या कुटूंबसंस्थेमध्ये आज स्त्री असुरक्षित झाली आहे. उच्चभ्रू आणि गरीब अशा सर्व स्तरातील कुटूंबांमध्ये महिलांविरुद्ध हिंसाचार होतात. कौटुंबिक हिंसाचारामुळे कुटूंब सदस्यांच्या परस्पर संबंधात ताणतणाव आणि संघर्ष निर्माण होऊन कुटूंब विघटनाची प्रक्रिया सुरु होते. कुटूंबाचे अस्तित्व धोक्यात आल्यास पर्यायाने समाजाच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होतो. म्हणून भारतीय स्त्रीला देवीचे स्थान न देता केवळ एक व्यक्ती म्हणून तिचे मन आणि भावना समजून घेऊन तिचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य केले आणि तिचे हक्क व अधिकार मान्य केले तर कुटूंबसंस्था आणि पर्यायाने समाजस्वास्थ्य टिकून राहू शकेल.

संदर्भ सुची :

१. लोटे रा. ज. डॉ. ए. डी. चव्हाण भारतातील सामाजिक समस्या, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर आ. जुन २०१८.
२. डॉ. आगलावे प्रदीप डॉ. आगलावे सरोज, भारतातील सामाजिक समस्या, श्रीसाईनाथ प्रकाशन नागपूर प्र. आ. जुलै २०१८.
३. आहुजाराम, सामाजिक समस्याएं, रावत पब्लिकेशन्स, तृ.सं. २०१८.
४. आहुजाराम, आहुजामुकेश, विवेचनात्मक अपराधशास्त्र, रावत पब्लिकेशन्स, २०१५.
५. भारत सरकार, विधी व न्याय मंत्रालय (२००६), भारताचे संविधान, मुंबई, महाराष्ट्र राज्याच्या भाषा संचालनालयाद्वारे अनुवादीत आणि संचालक, शासन मुद्रण व लेखनसामग्री, महाराष्ट्र राज्य यांच्याद्वारे भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित.
६. लोटे रा. ज. (२००४), भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या, नागपूर, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स.
७. लोटे रा. ज. चौहान ए. डी. (२०१७), समाजशास्त्र परिचय, नागपूर, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स.
८. How to Find Domestic Violence Counselling, Help lines And Support in India (2013 March 26) Retrieved from <https://www.Naaree.com>

९. कुलकर्णी प्रा. शुभांगी, हीच का सुधारलेली स्थिती? (2018Nov.30) Retrieved from pudhari.news
१०. जगधने आकाश, कौटुंबिक हिंसाचार व प्रतिबंधक कायदे, Retrieved from mr-vikaspedia.in
११. निमदेव गजानन, महिलांवरील अत्याचार, समाज आणि कायदा, . (2019 May 17) Retrieved from tarunbharat.net

कौटुंबिक हिंसाचार — काल आणि आज

डॉ. एच. यु. पेटकर

सहयोगी प्राध्यापक कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय चिखलदरा
जि. अमरावती

अगदी प्राचीन काळापासून (पुरुषप्रधान सत्तेपासून) जगातील सर्व देशांमध्ये स्त्री ही उपेक्षित असलेली दिसून येते. स्त्रीला उपभोगाची वस्तू / साधन म्हणून तिच्याकडे बघितले जाते. स्त्रीयांना मानवी मूलभूत अधिकार सुद्धा दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत मिळाले नव्हते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मानवी अधिकाराची चळवळ पुढे आली व मानवाच्या अधिकाराची व्याख्या व चौकट तयार व्हायला सुरुवात झाली. (१९७५) यामध्ये जगातील अनेक स्त्रीवादी संघटना विचारवंत स्त्री अधिकाराची मांडणी करू लागले तसेच अनेक देशांमध्ये आंदोलने सुद्धा झालेली दिसून येते. पुढे UNO च्या Universal Declaration मध्ये स्त्रीयांच्या अधिकारावर एकमत होऊ लागले व स्त्रियांवर होत असलेले अत्याचार स्वीकारले जाऊ लागले. फ्रान्स, ब्राझील, जर्मनी इत्यादी देशांमध्ये स्त्रियांच्या चळवळीने उग्र रूप धारण केले व स्त्रियांच्या चळवळीला दडपण्याचे प्रयत्नही करण्यात आले. त्या बलिदानाच्या स्मरणार्थ ८ मार्च १९७५ ला आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष व ८ मार्चला जागतिक महिला दिन म्हणून पाळल्या जाऊ लागला.

प्राचीन काळापासून भारतामध्ये कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये महिलांना दुय्यम दर्जा मिळालेला आहे. भारतामध्ये आजही महिलांकडे गुलाम, दासी, उपभोगाचे साधन म्हणून बघितल्या जात. भारतीय संविधानाने महिलांना कायदेशीररित्या मूलभूत अधिकार स्त्री-पुरुषांना समान आहे एवढेच नव्हे तर शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, नोकरी व राजकीय क्षेत्रात देखील समान दर्जा व संधी उपलब्ध करून दिली. स्त्रियांच्या विकासासाठी वेगवेगळ्या योजना तसेच स्वतंत्र मंत्रालयाची, आयोगाची सुद्धा निर्मिती केली. (महिला व बालविकास मंत्रालय) महिला अधिकार आयोग यासोबतच महिलांसाठी विविध कायदे करण्यात आले. उदा. पुनर्विवाह कायदा, वारसाहक्क दत्तक विधान कायदा, गर्भजल परिक्षण प्रतिबंध कायदा, महिलांची अवैधरित्या विक्री बंदी कायदा, विशाखा नियम, प्रसुतीकाळातील सेवा कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, हुंडाबळी कायदा इत्यादी ह्याचा उद्देश हाच होता की, महिलांना सुरक्षितता व संरक्षण प्रदान करणे व त्यांचा विकासामध्ये सहभाग वाढविणे आर्थिक व राजकीय धोरणात महिलांना विचारात घेऊन धोरण व योजना तयार करण्यात येत आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने सुद्धा Human Development Index मध्ये आता Women Development Index अंतर्भूत केला व त्याचे स्वतंत्र निकष निर्धारित करून ते प्राप्त करण्याकरिता सर्व देशांना सुचित केले आहे. तरी देखील महिलांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराला पूर्णपणे आळा बसलेला नाही.

आधुनिक काळामध्ये समाज प्रगतशील झाला आहे असे आपण वारंवार सांगत असलो तरी अनेक कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना रोज वर्तमानपत्रातून व वेगवेगळ्या टि. व्ही. चॅनल्सवरून आपल्या समोर येत आहेत. स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. बुद्धिमत्ता, शारीरिक क्षमता, सृजनशीलता, कष्ट करण्याची धमक इत्यादी बाबींमध्ये स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कमी लेखण्याची वृत्ती २१ व्या शतकात काय आहे याची जाणीव आपणास आहे. स्वतःला आधुनिक म्हणवणाऱ्या पुरुषांचा दृष्टिकोन स्त्रियांच्या बाबतीत अजूनही मागासलेलाच असल्याचे प्रमाण अधिकांश आहे. समाजाची स्त्रियांकडे पाहण्याची दुय्यम मानसिकताच तिच्या

अनेक समस्यांच्या मुळाशी आहे. स्त्रियांवर होणारे कौटुंबिक अत्याचार म्हणजे सत्ता आणि नियंत्रणाचेच प्रतिक आहे असे आपल्या लक्षात येते.

भारतामध्ये स्त्रियांचे शोषण हे वैदिकाळ, उत्तर वैदिकाळ व मध्यकाळ यापुरतेच मर्यादित राहिलेले नसून आधुनिक काळात सुद्धा महिलांवर कौटुंबिक अत्याचार करण्यात येतात. आजही आधुनिक समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना शुन्य मानणारी विचारधारा अस्तित्वात आहे.

हिंसाचाराचा अर्थ :

हिंसा ही शारीरिक व मानसिक अशा दोन्ही स्वरूपाची असू शकते. शारीरिक हिंसप्रमाणे मानसिक हिंसादेखील स्त्रियांना त्रासदायक ठरते. हिंसाचाराची व्याख्या करणे तसे कठिणच आहे. परंतु काही अभ्यासक शारीरिक मानहानीसारख्या ज्या कृत्यातून दुसऱ्याच्या शरीराला प्रत्यक्ष इजा होते त्या कृत्याला 'हिंसक कृत्य' असे संबोधतात. तर काही अभ्यासक शारीरिक इजा होण्याची संभाव्यता ज्या कृत्यामध्ये सर्वात जास्त असते अशा कृत्याला 'हिंसक कृत्य' असे संबोधतात. हिंसाराचारामध्ये शारीरिक इजेसोबतच मानसिक इजा किंवा मनावरील आघात करणाऱ्या घटना पुरष्कांडून होत असेल त्याला देखील 'हिंसक कृत्य' असे संबोधण्यात येते. काही विचारवंतांना असे वाटते की, स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर आघात करणाऱ्या गोष्टी घटना असतील तर त्यांना सुद्धा 'हिंसक कृत्य' असे संबोधण्यात यावे.

वरील अभ्यासकांची मते लक्षात घेतल्यानंतर हिंसाचाराचा आशय स्पष्ट करणारी एक व्यवहारोपयोगी व्याख्या आपणास पुढीलप्रमाणे करता येईल.

“प्रत्यक्ष / अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, संपत्ती, बळ यासारख्या सामर्थ्याच्या आधारे आपणास हवी असणारी गोष्ट दुसऱ्यांच्या इच्छेविरोधी बळजबरीने हिंसाकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे हिंसाचार होय.” यामुळे दुसऱ्या व्यक्तीला शारीरिक इजा होते किंवा मानसिक धक्का बसतो किंवा या दोन्हीही बाबींना सहन करावे लागते.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ स्पष्ट करीत असताना वरील घटनांचा कुटुंबामध्ये स्त्रियांनाच धक्का बसलेला असतो. स्त्रिला कुटुंबामध्ये स्वतंत्र विचार करण्याचे, आचार करण्याचे, निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नसते. ती परावलंबी असून मन मारून कुटुंबामध्ये राहत असते. तिला कुटुंबामध्ये समानतेची वागणूक न देता गृहीत धरल्या जाते. म्हणजेच कुटुंबामध्ये तिला दुय्यम लेखल्या जाते. स्त्रिची कुटुंबामध्ये आर्थिक, मानसिक, शारीरिक पिळवणूक केली जाते.

अध्ययन पध्दती :

अध्ययनकर्ता मागील वीस वर्षांपासून समाजशास्त्र हा विषय पदवीच्या विद्यार्थ्यांना शिकवतो. अनेक ग्रामीण शिबीर, महिला मेळावे, महिला बचत गट शिबीरे या माध्यमातून महिलांशी आलेला त्यांचा संपर्क व या संपर्कामधूनच अनेक महिलांशी झालेली चर्चा, संवाद या चर्चा व संवादामधूनच कौटुंबिक हिंसाचाराची वास्तविकता मांडणाऱ्या महिला, त्यांचे अनुभव लक्षात घेऊनच संशोधकाने कौटुंबिक हिंसाचार — काल आणि आज या विषयाची निवड केली.

अध्ययनाचे उद्देश :

१. महिलांवर होणाऱ्या कौटुंबिक अत्याचाराची कारणे जाणून घेणे.
२. महिलांवर होणाऱ्या कौटुंबिक अत्याचाराविषयी पुरुषांची मानसिकता जाणून घेणे.
३. महिलांवर होणाऱ्या कौटुंबिक अत्याचाराविषयी कुटुंबातील सदस्यांची मानसिकता अभ्यासणे.

नमुना निवड व अध्ययन क्षेत्र :

प्रस्तुत अध्ययन हे प्राथमिक व दुय्यम तथ्यावर आधारीत असून मेळघाट जि. अमरावती या क्षेत्रातील प्राथमिक तथ्य व संबंधित साहित्याचे परिक्षण करून विषयाची मांडणी करण्यात आली. याकरिता असंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीतील सोईस्कर नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात

आला. तथ्य संकलनाकरिता प्रत्यक्ष मुलाखत पध्दती व निरीक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला. मिळालेल्या माहितीच्या आधारावर विश्लेषण करून तसेच दुय्यम साहित्याचा आधार घेऊन निष्कर्ष मांडण्यात आले. निघालेल्या निष्कर्षाचा विचार करून काही सूचना करण्यात आल्या.

स्त्रियांविरुद्धी कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बाबतीत डॉ. राम आहुजा यांनी आपल्या अध्ययनात स्पष्ट केले की, भारतीय समाजात ज्या स्त्रियांची हत्या होते त्या स्त्रिया आपली हत्या करणाऱ्या (पती, सासू, दिर, नणंद) हत्याच्यांच्या संपर्कात साधारणतः पाच ते सात वर्षे राहिलेली असते. बऱ्याच स्त्रिया पतीच्या छळाला कंटाळून आत्महत्या करतात. स्त्रियांद्वारा होणाऱ्या आत्महत्या ह्या बऱ्याच वेळा भावनेच्या भरात होतात. घरगुती भांडण, नवऱ्याचे अनैतिक संबंध, अति मद्यप्राशन, कुटुंबातील सदस्यांचा जाच इत्यादी कारणे आत्महत्येच्या पाठीमागे असतात. भारतात होणाऱ्या स्त्रियांच्या हत्यांपैकी बहुतांश हत्या हुंड्याच्या कारणामुळे होतात. भारतीय समाजात स्त्रियांच्या हत्या ही सुध्दा स्त्रियांच्या संदर्भातील एक महत्त्वाची समस्या आहे.

सन्मान हत्यासंदर्भात प्रो. शरीफ खन्नान म्हणतात की, सन्मान हत्या ही गुंतागुंतीची बाब आहे. अरब समाजाच्या इतिहासात आढळते. पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेत पुरुष कुटुंब, कुळ किंवा जमातीमध्ये पुनर् उत्पादनाच्या शक्तीवर नियंत्रण नेहमीच ठेऊ पाहतो. जमातीमध्ये स्त्री म्हणजे माणसे तयार करणारी यंत्रणा अशा अर्थाने बघितले जाते. लैंगिक आचरण किंवा शक्तीवर नियंत्रण मिळविणे हे सन्मान हत्तेचे द्योतक नसून खरे कारण पुनर् उत्पादनाची किंवा सुपिकतेची क्षमता हे होय. भारताच्या संदर्भात सन्मान हत्येला पुढीलपैकी एक कारण जबाबदार असते.

१. स्त्रिने समुदाय किंवा कुटुंबातील असमान्य असलेला पोषाख परिधान करणे.
२. कुटुंबांनी जुळविलेल्या विवाहाला नाकारले किंवा स्वतःच्या मर्जीतील व्यक्तीसोबत विवाह करणे.
३. विवाहबाह्य लैंगिक संबंध किंवा विवाहबाह्य असा संबंध की, जो लैंगिक नसला तरी समुदाय मान्य नसलेला.
४. समलैंगिक संबंध.

काही विचारवंतांनी कौटुंबिक हिंसाचाराला स्त्री-पुरुषांमधील वर्चस्ववादी विचारसरणी करणीभूत असल्याचे नमूद केले त्यांच्या मते पुरुष कुटुंबावर स्वतःचे वर्चस्व कायम ठेवण्याकरिता स्त्रिला सातत्याने दुय्यम स्वरूपाची वागणूक देत असतो. तिच्या कुठल्याही श्रमाचे मूल्य हे शून्य ठरवित असतो. स्त्री कितीही कष्ट करित असली, कुटुंबाचा पूर्ण भार तिच्यावर असला तरी तिला कुटुंबामध्ये दुय्यम स्वरूपाचे स्थान प्राप्त झाले असते कुटुंबाचा प्रमुख हा पुरुष असल्याने तो सातत्याने तिला अपशब्दाने बोलतो, लहान-सहान गोष्टीसाठी तिचा अपमान करतो. इतरांसमोर तिला रागावणे मारणे, भांडण करणे यामध्ये तो स्वतःचे श्रेष्ठत्व सिध्द करण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधकाने प्राथमिक तथ्य मिळविण्याकरिता ६० महिला व ४० पुरुषांच्या मुलाखती घेतल्या. त्यामध्ये महिलांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराकरिता पुरुषसत्ताक कुटुंबव्यवस्था जबाबदार आहे असे ९३ टक्के महिलांनी आपली मते नोंदविली तर फक्त १० टक्के पुरुषांनीच पुरुषसत्ताक कुटुंबपध्दती महिलांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराकरिता जबाबदार आहे अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली. अपत्य प्राप्तीकरिता महिलांना कुटुंबामध्ये अपमानास्पद वागणूक दिली जाते. तसेच तिचा मानसिक व शारीरिक छळ केला जातो असे ९५ टक्के महिलांनी सांगितले तर ५५ टक्के पुरुषांनी सुध्दा अपत्य प्राप्ती कारणाकरिता कुटुंबामध्ये स्त्रियांचा शारीरिक व मानसिक छळ केला जातो. हुंड्याकरिता स्त्रियांचा कुटुंबामध्ये छळ होतो असे १०० टक्के स्त्रियांनी सांगितले. यामध्ये कधी कधी तर महिलांची हत्या सुध्दा केली जाते किंवा तिला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त केले जाते अशीही अनेक महिलांनी प्रतिक्रिया व्यक्त केली तर ८० टक्के पुरुषांनी हुंड्याकरिता महिलांचा मोठ्या

प्रमाणात छळ करण्यात येतो असे सांगितले यामध्ये सुध्दा अनेक पुरुषांनी हुंड्यासाठी स्त्रियांच्या हत्या करण्यात येते अशा प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या. ज्या घरातील पुरुष व्यसन करतात (उदा. दारू, गांजा, अफिम) त्या घरातील स्त्रियांवर अत्याचार होतात असे ९२ टक्के महिलांना सांगितले. यामध्ये त्या घरातील स्त्रियांना मारहाण करण्यात येते. शिव्या देण्यात येतात. ५५ टक्के पुरुषांनी ज्या घरातील पुरुष व्यसन करतात त्या घरातील स्त्रियांवर शारीरिक व मानसिक अत्याचार होतो अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली.

मुलाला मुलगी पसंत नव्हती परंतु घरच्यांनी जबरदस्तीने मुलाचे लग्न लावून दिले त्यामुळे स्त्रियांवर अत्याचार होतात अशी प्रतिक्रिया ७० टक्के स्त्रियांनी दिली. तिच्यासोबत न बोलणे तिचा अपमान करणे नवरा तिला स्पर्शही करीत नाही अशा प्रकारची मानसिक हिंसा केली जाते. ३५ टक्के पुरुषांनी मुलगी पसंत नव्हती परंतु घरच्यांनी जबरदस्तीने मुलाचे लग्न लावून दिले त्यामुळे स्त्रियांवर हत्याचार होतात अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली. घरातील कामे खानपान पाहुण्यांचा मानसन्मान याकरिता स्त्रियांचा छळ करण्यात येतो अशी ७० टक्के महिलांनी प्रतिक्रिया व्यक्त केली तर फक्त १० टक्के पुरुषच वरील घटकावर महिलांचा छळ होतो अशी मते देतात.

महिलांवर होणारे अन्याय अत्याचारावर आधारीत कोणतीही व्यवस्था टिकून राहण्यामध्ये मिथकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते. पिढ्यानपिढ्या ही मिथके संस्कारामधून एक पिढी दुसऱ्या पिढीला हस्तांतरीत करीत असते त्याचा अंतर्मनावर खुप परिणाम होतो त्यामुळे लोक त्यांना नकळत स्वीकारत असतात. स्त्रियांच्या आरोग्याशी निगडीत आणि स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाला खतपाणी घालणाऱ्या मिथकाचा विचार केला तरी मिथकांचे महत्त्व लक्षात येते. उदा. स्त्रियांना बुद्धी कमी असते, घराबाहेरील जबाबदाऱ्या पार पाडू शकत नाही. स्त्रिया शारीरिकदृष्ट्या अबला आहे, स्त्रियांची किंमत मुलाच्या जन्मावर अवलंबून असते, स्त्री ही अपत्य देणारी मशिन आहे, स्त्री ही पुरुषापेक्षा कनिष्ठ आहे यामुळे दीर्घकाळापासून महिलांवर होणाऱ्या हिंसाचाराची मालिका सतत सुरु असलेली दिसते. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये (जातिव्यवस्थेमध्ये) स्त्रियांना शुद्र लेखले आहे. त्यामुळे देखील त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार होत असतात. पौराणिक काळापासून स्त्री ही पुरुषाची दासी, गुलाम, पुरुषाची म्हणजे पतीची सेवा करणे हेच पत्नीचे कर्तव्य आहे किंवा पती कसाही असला तरी तो पत्नीचा 'देव' आहे. यासारख्या भ्रामक समजुतीमुळे स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन एककल्ली आहे. त्यामुळे पतीकडून पत्नीला मारहाण होण्यासारखे प्रकार भारतीय समाजात राजरोसपणे चालू आहे व आजही पुरुषसत्ताक पध्दतीमुळे सर्वत्र पारंपरिक पध्दतीनुसार समाजव्यवस्थेची रचना बघावयास मिळते त्यामुळे आजही महिलांना मारणे, अपमान करणे, हत्या करणे, आत्महत्येस प्रवृत्त करणे अशाप्रकारे गुन्हे घडताना दिसत आहे. पारंपरिक व आधुनिक समाजव्यवस्थेमध्ये कुटुंबातगत हिंसाचारामध्ये प्रामुख्याने सासरा, भासरा, दार ही पुरुषमंडळी तर सासू, नणंद ही महिला मंडळीही सहभागी असते. परंपरागत चालत आलेली भारतीय संस्कृती देखील स्त्रियांना अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवू देत नाही. त्या संस्कृतीच्या ओझ्याखाली दडल्या जातात व निमूटपणे अन्याय सहन करीत असतात.

सारांश व निष्कर्ष :

प्रस्तुत संशोधनासाठी वापरलेल्या तथ्य संकलनाच्या साधनाद्वारे जी माहिती अथवा तथ्य मिळाले व त्याचे विशेषण करून जे निष्कर्ष प्राप्त झाले त्याचा थोडक्यात सारांश खालीलप्रमाणे.

१. साधारणतः कुटुंबामध्ये ज्या स्त्रियांची हत्या होते त्यांचा हत्यान्यासोबत पाच ते सात वर्ष संपर्क असतो तसेच आत्महत्या करणाऱ्या स्त्रिया या अनेक कारणांमुळे भावनेच्या भरात आत्महत्या करतात.

२. कौटुंबिक अथवा सामाजिक मूल्यांना नाकारून स्त्रिया जेव्हा वर्तन करतात तेव्हा कुटुंबांतर्गत त्यांची हत्या केली जाते याला सन्मान हत्या असे म्हणतात.
३. कुटुंबामध्ये स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसाचाराला पुरुषांमधील वर्चस्ववादी विचारसरणी कारणीभूत आहे.
४. महिलांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराला पुरुषसत्ताक व्यवस्था जबाबदार आहे असे ९३ टक्के महिलांना वाटते व फक्त १० टक्के पुरुषांना वाटते.
५. अपत्याकरिता कुटुंबामध्ये महिलांवर अत्याचार होतो असे ९५ टक्के महिलांना तर ५५ टक्के पुरुषांना वाटते (मुलगाच पाहिजे)
६. हुंड्याकरिता कुटुंबामध्ये महिलांच्या शारीरिक व मानसिक छळ केला जातो असे १०० टक्के महिलांना तर ८० टक्के पुरुषांना वाटते. यावरून पारंपरिक व आधुनिक समाजव्यवस्थेमध्ये हुंडाबळीचे स्वरूप व तिब्रता लक्षात येते. व्यसनाधिनतेमुळे कौटुंबिक हिंसाचार होतो असे ९२ टक्के महिलांना तर ५५ टक्के पुरुषांना वाटते.
७. घरातील कामे, खानपान, पाहण्यांचा मानसन्मान याकरिता महिलांचा छळ करण्यात येतो असे ७० टक्के महिलांना वाटते तर फक्त १० टक्के पुरुषांना वाटते.
८. संस्कृती, परंपरा व मिथकांचा समाजावर प्रभाव असल्याने पारंपरिक व आधुनिक समाजामध्ये महिलांवर अत्याचार करण्यात येतो.
९. कुटुंबांतर्गत हिंसाचारामध्ये फक्त एकट्या पतिचाच सहभाग नसतो तर त्यामध्ये प्रामुख्याने पतीचे, आई, वडील, बहिण, भाऊ यांचाही सहभाग असतो.

सूचना :

१. कुटुंबामध्ये मुलगा व मुलगी असा भेद करू नये व पारंपरिक कार्याची विभागणी लिंगाच्या आधारावर करू नये. दोघांनाही कुटुंबातील सर्व कामांमध्ये सहभागी करावे.
२. स्त्री—पुरुष समानतेचे धडे लहानपणापासूनच मुलांना कुटुंबातून दिल्या गेले पाहिजे.
३. कुटुंबातील सर्व सदस्यांनी कुटुंबाची जबाबदारी ही सर्वांची आहे ही भावना कुटुंबातील सदस्यांमध्ये निर्माण झाली पाहिजे.
४. स्त्री पुरुष समानता व सामाजिक मूल्य यावर आधारीत अभ्यासक्रम तयार करून शाळा महाविद्यालयांमधून तो शिकविला गेला पाहिजे.
५. शासनाने प्रत्येक वाड्या, वस्त्यांमध्ये तसेच शहरांमध्ये देखील स्त्री—पुरुष समानता अभियान राबवावयास पाहिजे.
६. शासनाने व्यसन व हुंडा किती वाईट आहे यावर मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करावयास पाहिजे. व्यसन करणाऱ्याला व हुंडा घेणाऱ्याला कठोर शिक्षा मिळायला पाहिजे.

संदर्भ सूची :

- गुप्ते, मनिषा आणि मोरे अर्चना (२००७). *चक्रभेद*. पुणे महिला सर्वांगीण उत्कर्ष मंडळ (मासूम). पाटील, लिला (१९९८). *ओलांडतांना*. पुणे : श्री विद्या प्रकाशन.
- पांगुळ—बाराहाते, नंदा (२०१४). *महिलांवरील लैंगिक अत्याचार*. नागपूर : आर. बी. प्रकाशन.
- साळुंखे, आ. ह. (१९८९). *हिंदूसंस्कृती आणि स्त्री*. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह.
- राऊत, एन. यू. (२०१३). *महिला सुरक्षा एवं समाज*. जयपूर : सत्यम पब्लिशर्स एन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स.
- श्रीवास्तव, सुधाराणी आणि श्रीवास्तव, आशा (२००४). *महिला शोषण और मानवाधिकार*. नई दिल्ली : अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस. भाटी, कांता (२००४). *महिला उत्पीडन दहेज प्रताडना तथा दहेज हत्या*. जयपूर : पॉइन्टर पब्लिशर्स.

प्लेटो यांचे न्याय व शैक्षणिक विचार

डॉ. उज्वला दिगंबर गोंडाणे

इतिहास विभाग प्रमुख श्री निकेतन कला - वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

आधुनिक काळातील बहुतेक सर्व प्रमुख राजकीय विचारप्रणाली आणि राजकीय तत्वज्ञान यांचा उदय व विकास पाश्चात्य देशातच झाला. पाश्चात्य तत्ववेत्त्यांनी अगदी प्राचीन काळापासून आपल्या विद्वत्ताप्रचुर लेखनाद्वारे व मूलगामी तत्वचिंतनाद्वारे राजकीय विचारांचे क्षेत्र अतिशय समृद्ध बनविले आहे. म्हणून पाश्चात्य राजकीय विचारपरंपरेचा आढावा घेतल्याखेरीज राजकीय तत्वज्ञानाचे अध्ययन करणे संभवनीय नाही. प्राचीन काळातील प्लेटो, अ‍ॅरिस्टॉटल यांच्यापासून ते आधुनिक काळातील कार्लमार्क्स, लास्की यांच्यापर्यंतच्या अनेक महान तत्ववेत्त्यांनी या विचारपरंपरेत मौलिक योगदान केले आहे.

पाश्चात्य राजकीय विचारपरंपरेची सुरुवात :- पाश्चात्य राजकीय विचारपरंपरेची सुरुवात ग्रीस या देशापासून होते. ग्रीस ने प्राचीन काळात जगातील एका महान संस्कृतीला जन्म दिला होता. ही संस्कृती ग्रीक संस्कृती या नावाने ओळखली जाते. साधारणतः इ.स. पूर्व सातव्या शतकाच्या सुमारास प्राचीन ग्रीक संस्कृतीचा उदय झाला. या संस्कृतीने मानवी जीवन निरनिराळ्या अंगांनी समृद्ध बनविण्यात फार मोठा हातभार लावला होता. मानवी संस्कृतीच्या धर्म, कला, वाङ्मय, विज्ञान, तत्वज्ञान इत्यादी अनेक क्षेत्रात ग्रीकांनी मोलाची भर घातली होती.

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी:- चांगल्या जीवनासाठी राज्य आवश्यक आहे असे ग्रीक समजत होते. मानवाला विचारशक्तीची देणगी लाभली आहे. निसर्गाने दिलेल्या देणगीचा उपयोग करून आपली क्षमता वाढविणे आणि चांगल्या पद्धतीचे जीवन जगण्याचा प्रयत्न करणे हे मानवाचे कर्तव्य ठरते. त्याकरिता सामाजिक जीवनाची आवश्यकता भासते आणि त्यातूनच राज्याची गरज निर्माण होते म्हणून मनुष्य हा निसर्गतः सामाजिक प्राणी आहे असे ग्रीक समजत होते.

ग्रीक विचारांचा प्रारंभ :- ग्रीकांच्या राजकीय विचारांचा प्रारंभ प्लेटोपासून होतो. अर्थात प्लेटोच्या अगोदरही ग्रीक नगरराज्यात राजकीय विचारांची चर्चा केली जात होती. अथेन्सची लोकशाही प्लेटोच्याही अगोदर उदयास आली होती आणि लोकशाही शासन पद्धतीच्या अनुषंगाने वेगवेगळे राजकीय विचारही तेथे मांडले गेले होते. सोफिस्ट व प्लेटोने ज्याला आपला गुरू म्हणून उल्लेख केला होता तो सॉक्रेटिस देखील एक महत्वाचा राजकीय विचारवंत होता. या ठिकाणी प्लेटो या विचारवंताच्या राजकीय विचारांची माहिती पाहणार आहोत.

प्लेटो यांचा परिचय :- प्लेटो हा प्राचीन ग्रीक नगरराज्यांच्या काळात होऊन गेलेला सुप्रसिद्ध तत्ववेत्ता व राजकीय विचारवंत होय. प्लेटोचा कार्यकाळ इ.स. पूर्व ४२७ ते इ.स. पूर्व ३४७ हा त्याचा कालखंड होय. शास्त्रशुद्ध पद्धतीच्या राजकीय विचारांचा अध्ययनाची सुरुवात प्लेटोपासूनच होते. म्हणून राजकीय विचारांच्या क्षेत्रात प्लेटोला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे कारण त्यांनी राजकीय विचारांना सुव्यवस्थित स्वरूप देण्याचे आणि त्यांची शास्त्रशुद्ध पद्धतीने मांडणी करण्याचं कार्य प्रथम प्लेटोनेच केले होते.

जन्मपरिचय :- प्लेटोचा जन्म इ.स. पूर्व ४२७ मध्ये अथेन्सच्या एका उच्चकुलीन घराण्यात झाला. त्यांच्या वडिलांच्या तसेच आईच्याही घराण्याला अथेन्सच्या सामाजिक जीवनात मोठी प्रतिष्ठा लाभली होती. प्लेटोला लहानपणापासून अथेन्सच्या राजकारणात उतरण्याची मनीषा बाळगली होती. प्लेटोला सुप्रसिद्ध ग्रीक तत्वक्ता सॉक्रेटिस यांच्या सहवासात आठ वर्षे सॉक्रेटिसच्या सहवासात राहिला. त्यांनी सॉक्रेटिसला आपले गुरू मानले होते. अथेन्सच्या राज्यकर्त्यांनी सॉक्रेटिसला

देहदंडाची शिक्षा दिली. परिणामी अथेन्सच्या तत्कालीन लोकशाही व्यवस्थेसंबंधी प्लेटोचे मत प्रतिकूल बनले. इ.स. पूर्व ३९९ सॉक्रेटिसच्या मृत्यूनंतर प्लेटोने काही काळ अथेन्सच्या त्याग केला. विविध देशाला भेट देवून तेथील परिस्थितीचे बारकाईने अवलोकन व अध्ययन केले अखेरीस अथेन्सला परतून एक अकादमी स्थापन केली आणि आयुष्याचा उर्वरित काळ तेथेच घालविला. इ.स. पूर्व ३४७ मध्ये तो मृत्यू पावला.

प्लेटोचा न्यायसिध्दांत :—आदर्श राज्याची निर्मिती हा प्लेटोच्या रिपब्लिक ग्रंथाचा मुख्य विषय असला तरी त्याने न्यायसंबंधी विवेचनाला महत्वपूर्ण स्थान दिले आहे. त्यांनी न्याय हाच आदर्श राज्याचा मुख्य आधार किंवा पाया मानला आहे. म्हणून त्याने रिपब्लिक ग्रंथाची सुरुवात न्यायसंबंधीच्या चर्चेपासून केली आहे. त्याच्या या ग्रंथाचे दुसरे नाव (न्यायसंबंधी) असे आहे.

‘न्याय’ चा व्यापक अर्थ : —प्लेटोच्या न्यायसिद्धान्ताची चर्चा करतांना त्याने ‘न्याय’ हा शब्द व्यापक अर्थाने वापरला आहे. आधुनिक काळात आपण न्याय हा शब्द सामान्यतः ‘न्यायलयाने केलेला निवाडा ’ किंवा ‘कायद्याद्वारे केलेला निवाडा’ असा त्याचा अर्थ घेतला जातो. परंतु प्लेटोने सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेचा संदर्भात या शब्दाचा वापर केला आहे. त्याचा न्याय नैतिकतेची नाते जोडणारा आहे.

न्यायविषयीचे प्लेटोचे विचार : —प्लेटोनुसार व्यक्ती व राज्य यांच्यातील न्याय एकाच प्रकारचा असतो. कारण राज्य हे व्यक्तीचेच विशाल रूप असते. व्यक्तीच्या ठिकाणी आढळून येणारे गुणविशेष आणि राज्यातील किंवा समाजातील निरनिराळे वर्ग यांचा परस्परंशी निश्चित प्रकारच्या संबंध असतो. कारण राज्य हे व्यक्तीचेच विशाल रूप असते. व्यक्तीच्या ठिकाणी आढळून येणारे गुणविशेष आणि राज्यातील किंवा समाजातील निरनिराळे वर्ग यांचा परस्परंशी निश्चित प्रकारच्या संबंध असतो. राज्यात न्यायची प्रस्थापना करण्यासाठी व्यक्तीचे गुणविशेष आणि समाजातील वर्ग यांच्यातील संबंधाचा समतोल किंवा समन्वय साधणे आवश्यक ठरते.

व्यक्तीचे गुणविशेष व राज्यातील तीन वर्ग : — व्यक्तीच्या अंगभूत गुणांचे विश्लेषण करताना प्लेटो असे सांगतो की प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणी तीन प्रकारचे गुण किंवा गुणविशेष असतात ते म्हणजे बुद्धी किंवा विवेक, साहस किंवा धैर्य भावना किंवा संयम या नंतर प्लेटो राज्यातील किंवा समाजातील वर्गसंबंधी चर्चा करतो. त्यांनी श्रमविभागणीच्या आधारे समाजाला तीन प्रकारचे वर्ग विभागणी केली आहे. राज्यकर्त्यांचा वर्ग, सैनिकांचा वर्ग, उत्पादकांचा वर्ग त्या आधारे प्लेटो असे सांगतो की,

१) बुद्धी किंवा विवेक हा राज्यकर्त्यांचा

२) साहस किंवा धैर्य हा सैनिकांचा तर

३) भावना किंवा संयम हा उत्पादक वर्गाचा सदगुण होय. थोडक्यात, प्लेटोच्या म्हणण्यानुसार राज्यातील बुद्धीप्रधान व्यक्तींनी राज्यकर्त्या वर्गाचे कर्तव्य पार पाडणे, साहसप्रधान व्यक्तींनी सैनिक होऊन राज्याचे संरक्षण करणे आणि वासनाप्रधान व्यक्तींनी उत्पादनाची कामे करणे म्हणजे राज्यात न्यायची प्रस्थापना करणे होय. प्लेटोच्या मते, व्यक्तीच्या या अंगभूत गुणांचा संबंध त्या—त्या कार्याशी असते त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या गुणविशेषाला अनुसरून आलेले विशिष्ट कार्य चांगल्या प्रकारे करू शकतो.

न्याय हा आत्म्याचा आविष्कार :— प्लेटो यांची न्यायविषयक कल्पना समाजव्यवस्थेशी निगडित आहे. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या अंगभूत गुणांनुसार आपल्या कार्यक्षेत्राची निवड करणे आणि त्यातून अस्तित्वात आलेल्या वर्गांनी इतरांच्या कार्यात हान्ताक्षेप न करता आपापल कर्तव्य प्रामाणिकपणे पार पाडणे यालाच प्लेटोने न्याय असे म्हटले आहे. त्यांच्या मते न्याय हा आत्म्याचा आविष्कार असतो. तो व्यक्तीच्या अंतर्मनाची अभिव्यक्ती असतो.

प्लेटोच्या न्यायसिद्धांताचे परीक्षण :- प्लेटोच्या न्यायविषयक विचारांचे मूल्यमापन करण्यापूर्वी ते विचार मांडण्यामागील त्याचा उद्देश समजावून घेणे आवश्यक ठरते. प्लेटोच्या काळात ग्रीक नगरराज्यांच्या राजकीय व्यवस्थेत अनेक दोष निर्माण झाले होते. त्यांपैकी एक महत्वाचा दोष म्हणजे सत्ता व संपत्ती यांची बसलेली सांगड होय. संपत्तीच्या जोरावर सत्तस्थाने काबीज करणे आणि अशाप्रकारे प्राप्त केलेल्या सत्तेचा वापर गैरमार्गाने आणखी संपत्ती गोळा करण्यासाठी करणे हे तत्कालीन लोकशाही पद्धतीचे वैशिष्ट्य बनले होते. त्यामुळे अनेक अपात्र व्यक्ती सत्तास्थानी जाऊन बसल्या होत्या व त्यांच्याकडून राजकीय सत्तेचा पाहिजे तसा गैरवापर केला जात होता. परिणामी, समाजाचे नैतिक अधःपतन घडून आले आहे. केवळ राजकीय व्यवस्थेतच नव्हे तर समाजव्यवस्थेतही अनेक दोषांचा शिरकाव आला होता. राजकीय व्यवस्थेचे व समाजव्यवस्थेचे हे अधःपतन रोखणे प्लेटोला महत्वाचे वाटले होते. त्या उद्देशाने त्याने आपली न्यायाची संकल्पना मांडली होती. राज्यात न्यायाची प्रस्थापना झाली तर वरील दोषांवर आपोआप मात करता येईल. असा विश्वास त्याला वाटत होता. त्यांनी नैतिक दृष्टिकोनातून न्यायाची संकल्पना मांडली होती. सुरुवातीला म्हणटल्याप्रमाणे नगरराज्यांचे नैतिक अधःपतन रोखून धरणे किंवा त्यास आळा घालणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट होते.

प्लेटोच्या शिक्षणव्यवस्था :- प्लेटोच्या आदर्श राज्याच्या संकल्पनेत शिक्षणाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. समाजाची न्यायतत्वावर उभारणी करण्याचा सकारात्मक उपाय म्हणून तो शिक्षणाचा विचार करतो. राज्यात न्याय प्रस्थापित होण्यासाठी राज्यातील प्रत्येक वर्गाने आपआपली कामे योग्य प्रकारे व प्रामाणिकपणे पार पाडली पाहिजेत. याच उद्देशाने प्लेटोने शिक्षणाची योजना केली आहे. दुसऱ्या शब्दात, पालकवर्गाला त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देणे हे प्लेटोच्या शिक्षण व्यवस्थेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

शिक्षणाची उद्दिष्टे :- प्लेटोने शिक्षणाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे. पालकवर्गातील व्यक्तींमध्ये कर्तव्याची भावना निर्माण करणे, व्यक्तीचा बौद्धिक विकास घडवून आणून समाजहिताची भावना उत्पन्न करणे व सत्य संशोधनाला चालणा देणे होय.

वरील विवेचनावरून प्लेटोने शिक्षणाचा विचार व्यक्तिगत व सामाजिक अशा दोन्ही दृष्टिकोनातून केला होता हे लक्षात येते.

प्लेटोची शिक्षणविषयक योजना :- प्लेटोने शिक्षणाचे दोन भाग पाडले आहेत. ते म्हणजे एक प्राथमिक शिक्षण व दुसरा उच्च शिक्षण.

प्राथमिक शिक्षण :- प्लेटोने प्राथमिक शिक्षणाची विभागणी पुढील तीन टप्प्यात केली आहे. १) सहा वर्षे वयापर्यंतचे शिक्षण २) सहा ते अठरा वर्षे वयापर्यंतचे शिक्षण ३) अठरा ते वीस वर्षे लहान मुलांना त्यांच्या वयाच्या सहाव्या वर्षापर्यंत धार्मिक व नैतिक शिक्षण दिले जाईल. मुलांच्या मनावर सुसंस्कार घडविणे व त्यांना चारित्र्यवान बनविणे हे या कालखंडातील शिक्षणाचे खरे उद्दिष्ट होय. दुसरे विभागात विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक व शारीरिक शिक्षणाला प्राधान्य दिले आहे. तिसरे विभागात प्रत्येक विद्यार्थ्यासाठी सैनिकी शिक्षण सक्तीचे ठेवले आहे. प्लेटोवरील स्पार्टाच्या शिक्षणपद्धतीच्या असलेल्या प्रभावाचा हा परिणाम होय.

उच्च शिक्षण :- प्लेटोचे उच्च शिक्षण हे केवळ राज्यकर्ता वर्गासाठी दिले जाणारे शिक्षण आहे. या शिक्षणाचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकास घडवून आणणे हा आहे. बुद्धी किंवा विवेक हा त्रूने राज्यकर्त्या वर्गासाठी आवश्यक सद्गुण सांगितला आहे. म्हणून उच्च शिक्षणात त्याने बौद्धिक विकासावर सर्व लक्ष केंद्रीत केले जाते. तसेच त्याने उच्च शिक्षण स्त्रियांसाठी खुले ठेवले आहे. म्हणजे स्त्री व पुरुष या दोघांनाही त्याने उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आहे. प्लेटोने उच्च शिक्षणाचे तीन टप्पे सांगितले आहेत.

वीस ते तीस वर्षे वर्षापर्यंतचे शिक्षण :—या कालावधीत शिक्षणात गणित, विज्ञान, तर्कशास्त्र व खगोलशास्त्र या विषयांचा अंतर्भाव करून बौद्धिक विकासावर भर दिला आहे.

तीस ते पस्तीस वर्षे वयापर्यंतचे शिक्षण :—या टप्प्यात गणितावर महत्त्व देवून द्वंदवाद आणि सत् ची संकल्पना या संबंधीच्या शिक्षणावर त्याचे विशेष भर दिला आहे. या शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना अंतिम सत्याचे ज्ञान होऊ शकेल किंवा ते ज्ञान प्राप्त करण्याची क्षमता त्यांच्या अंगी येऊ शकेल.

पस्तीस ते पन्नास वर्षे वयापर्यंतचे शिक्षण :—हया कालावधीत प्लेटोने व्यवहारीक शिक्षणासाठी राखून ठेवला आहे. अर्थात शिक्षण ही आयुष्यभर चालू राहणारी प्रक्रिया आहे.

वरील योजनेप्रमाणे उच्च शिक्षणाचे सर्व टप्पे पूर्ण केलेल्या व्यक्तींना अंतिम सत्याचे ज्ञान झालेले असेल. म्हणजे अशा व्यक्ती खऱ्या अर्थाने ज्ञानसंपन्न असतील त्यामुळे त्या राज्यकर्ते बनण्यास पूर्ण लायक असतील.

प्लेटोच्या शिक्षणपद्धतीवरील टीका :— प्लेटोच्या शिक्षणपद्धतीवर राज्याचे अवास्तव नियंत्रण, एकसूरी शिक्षण, गणित, विज्ञान यांवर जास्त भर उत्पादकवर्गाची उपेक्षा, व्यक्तीस्वातंत्र्याचा संकोच, राज्यापुढे व्यक्तीला गौण स्थान दिले आहे. थोडक्यात तो व्यक्तिहिताच्या किंवा व्यक्तिविकासाच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचा फारसा विचार करित नाही त्याला त्याची गरजही वाटत नाही. शिक्षणातून आदर्श राज्यकर्ते कसे तयार होतील ही एकच गोष्ट त्याच्या दृष्टीने सर्वाधिक महत्वाची आहे.

निष्कर्ष :—शोध निबंधाद्वारे मी प्लेटोचे न्याय व शिक्षणव्यवस्था वर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला. प्लेटोनी प्रामुख्याने नैतिक दृष्टिकोनातून न्यायाची संकल्पना मांडली होती सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे नगराच्या नैतिक अधःपतन रोखून धरणे किंवा त्यास आळा घालणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट होते तसेच प्लेटोच्या आदर्श राज्याच्या संकल्पनेस शिक्षणाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. समाजाचा न्यायतत्वावर उभारणी करण्याचा सकारात्मक उपाय म्हणून तो शिक्षणाचा विचार करतो. प्रत्येक वर्गाने आपआपली कामे व्यवस्थितपणे पार पाडावयाची असतील तर सर्वप्रथम निरनिराळ्या वर्गांना त्यांच्या निहित कर्तव्याची जाणीव करून देणे आवश्यक ठरते याच उद्देशाने प्लेटोने शिक्षणाची योजना केली आहे. दुसऱ्या शब्दात, पालकवर्गाला त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देणे, हे प्लेटोच्या शिक्षण व्यवस्थेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) समग्र राज्यशास्त्र :— के. सागर व्ही.बी. पाटील. के. सागर पब्लिकेशन्स.
- २) प्लेटो की दी रिपब्लिक का हिंदी अनुवाद :— आलोक कुमार
- ३) प्लेटो :— सुधीर निगम
- ४) प्लेटो महान् पाश्चात्य दार्शनिक :— राजवीर सिंग
- 5) Political Dissent in Democratic Athens by Josiah Ober
- 6) Preface to Plato by Eric A Havelock
- 7) Why Plato Wrote by Danielle Allen
- 8) Books available on Amazon, Flipkart, Pdf Books.com etc.

सामाजिक बदलाव एवं संगीत

डॉ. नेत्रा श्रीकांत तेलहारकर

संगीत विभाग, जे.डी. पाटील सांगठूदकर महाविद्यालय, दर्यापूर

सारांश —

हमारा संगीत एक भावनात्मक एकता भी और आध्यात्मिक इकाई भी। इससे न केवल भारत अपितु समस्त विश्व में एक प्रकार की भावानुभूति को व्यक्त करने वाली ध्वनियों में एकता साम्य एवम् सानुकूलता के दर्शन होते हैं। इसी कारण भारत की विशाल संस्कृति में पल्लवित विभिन्न धर्मों में इन्हे अपनी अपनी परम्पराओं तथा रिति—रिवाजों के अनुसार अपनाया और व्यक्त किया है। संगीत और समाज का घनिष्ठ संबंध है। संगीत व्यक्तित्व के विकास का आधार है और व्यक्ति समाज की सबसे छोटी और महत्वपूर्ण इकाई है। व्यक्तिगत जीवन को संगठित रखने में भी संगीत का महत्वपूर्ण स्थान है। संगीत प्रत्येक स्थिति में व्यक्ति को प्रसन्न रखने और प्रत्येक स्थिति में प्रणय प्रदान करने वाला एक महत्वपूर्ण आधार है। भौतिक साधनों की सहायता से उद्देश को प्राप्त न करने से व्यक्ति में निराशा और आत्महिनता के दोष उत्पन्न हो जाते हैं, लेकिन संगीत ही एक ऐसा आधार है जो असफलता की स्थिति में भी 'ईश्वरीय इच्छा' का विश्वास दिलाकर व्यक्ति को पुनः दुगुने उत्साह से अपना कार्य करने की प्रेरणा देता है। संगीत संस्कृति की रक्षा का आधार है। संस्कृति समाज की अमूल्य निधि होती है। मनुष्य एक समाजशिल प्राणी होने के नाते सृष्टि के अंगभूत तत्वों के रूप में सृष्टि के साथ ही उत्पन्न हुआ। समाज निर्मिती से हर एक मोड़ पर आये सामाजिक परिवर्तन या बदलाव का परिणाम संगीत पर हुआ। क्योंकि धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारों के साथ हमारा संगीत संबंध है।

इस हेतु प्राचिन, मध्यकालीन और आधुनिक कालीन सामाजिक परिस्थिति का परिणाम संगीत में दिखाई देता है। इसीलिए संगीत सामाजिक संगठन में सहाय्यक है। हेगले की मान्यता है कि प्रत्येक युग की विशिष्ट मानसिकता होती है, एक विशिष्ट विश्वदृष्टि होती है और उस मानसिकता तथा विश्व—दृष्टि के अनुरूप कला—रूप का भी विकास होना है। सांगीतिक विधा की सामाजिकता का एक पक्ष यह भी है कि वह कलाकार और श्रोता के बीच मध्यस्थ की भूमिका निभाती है। इसीलिए संगीत के अध्ययन में समाज का बड़ा योगदान रहा है।

प्रस्तावना —

मनुष्य सृष्टि के अंगभूत तत्व के रूप में सृष्टि के साथ ही उत्पन्न हुआ। उसने आँखों से देखा, कानों से सुना तथा इन्द्रियों से अनुभव किया और उसमें संस्कार बन गये। इसी कारण मनुष्य एक चिन्तनशील प्राणी बना और फिर वाचक प्राणी बना और इन्हीं दो कारणों से वह सामाजिक प्राणी बना। इस हेतु मनुष्य समाज से जुड़ा हुआ है। समाज कार्यप्रणालियों और चलनों की अधिकार—सत्ता और पारम्परिक सहायता की अनेक समूह व श्रोताओं की तथा मानव व्यवहार के नियंत्रण अथवा स्वतंत्रताओं की एक व्यवस्था है। इस निरंतर परिवर्तनशील और जटिल व्यवस्था को हम समाज कहते हैं, 'ऐसा मैकाश्वर तथा पेज' का कहना है। उपर्युक्त परिभाषा के अनुसार समाज सामाजिक सम्बन्धों का एक जाल है। ये सामाजिक संबंध विविध प्रकार के होते हैं, जिनमें से कुछ सरल, कुछ जटिल, कुछ अस्थायी होते हैं। मनुष्य ने अपने अस्तित्व को कायम रखने के लिये प्रकृति से जो संघर्ष किया, उस सक्रिय संघर्ष के दौरान में जीवन की आवश्यकताओं के बीच ही कला का जन्म हुआ। उस समय उसकी सौंदर्याभिव्यक्ति उनके जीवन

की आवश्यकता थी, अतः कला के माध्यम का प्रथम स्वरूप सामाजिक अवस्था पर निर्भर करता है। कला के माध्यम का दूसरा स्वरूप मनुष्य के मानसिक विकास से सम्बन्धित है। प्रत्येक सामाजिक मनुष्य को अपने सामाजिक वातावरण के बीच में बचपन, जवानी और बुढ़ापा निकालना पड़ता है। ये अवस्थाएँ भी कला के माध्यम के निर्णय में महत्वपूर्ण तथ्य हैं। कला के माध्यम का तीसरा स्वरूप समाज की विकसित अवस्था से सम्बन्धित है। जिसको पढ़ने की सुविधा मिलती है उनकी प्रगति होती है। मनुष्य कलाओं को अपने समाज से ही सीखता है। कला का कार्य करने की प्रेरणा भी उसे अपने सामाजिक जीवन की अनुभूतियों से ही प्राप्त होती है। इसलिए कला का कार्य अपने समय के सामाजिक जीवन की अभिव्यक्ति करता है। अतः समाज से अलग कला का कोई अस्तित्व नहीं होता। किसी भी जनसमाज की कला उसकी मानसिकता से निर्धारित होती है।

संगीत एक विशिष्ट सामाजिक व भौगोलिक परिस्थितियों की उपज है। यही कारण है कि पूर्वी देशों का संगीत पश्चिमी देशों के संगीत से अलग है। यहाँ तक के एक ही देश के उत्तर भारतीय संगीत और दक्षिण भारतीय संगीत एक दूसरे से अलग है। इसका मुख्य कारण अलग-अलग समाजों की अपनी मौखिक परम्पराओं और संस्कारों का होता है। संगीत में समाज के यही विशिष्ट संस्कार पाते हैं। इसलिए संगीत के अध्ययन के लिए कभी सार्वभौमिक या सार्वकालिक सिद्धान्त नहीं बनाए जा सकते। समाज के परिस्थितियों के अनुसार संगीत बदल जाता है। जैसे वैदिक काल में संगीत का सर्वाधिक रूप से प्रयोग ईश्वरोपासना के लिए किया जाता था। किन्तु बाद में समाज की रुचि के अनुसार यह विलासिता एवं मनोरंजन का साधन बन गया। आज इसका प्रयोग समाज कल्याण के लिये, ख्याति अथवा यश के लिए, धन अर्जित करने के लिए किया जाता है।

उद्देश —

प्रत्येक ज्ञान का उदय एवं विकास प्रारम्भ में सामान्य रूप में होता है, लेकिन अध्ययन की गहनता एवं विभिन्न खोजों के फलस्वरूप उसकी अनेक शाखाएँ पृथक् ज्ञान के रूप में विकसित होती हैं। संगीत के क्षेत्र में भी ज्ञान की विभिन्न शाखाओं का विकास हुआ और उनका पृथक् अध्ययन-क्षेत्र विकसित हो गया है। यह एक गुरुमुखी शिक्षा है, इस हेतु परंपरा से इसका घनिष्ठ संबंध है। अर्थ, धर्म, काम और मोक्ष इन चारों के साथ भी हमारा संगीत संबद्ध है। इसलिए समाज की बदलती परिस्थिति नुसार संगीत का परिवर्तित रूप देखना यह उद्देश सामने रखकर इसका विचार मंथन किया गया है, क्योंकि समाज और संगीत का घनिष्ठ संबंध है।

विस्तार —

प्राचिन समाज एवं संगीत का विचार करें तो मनुष्य अपने को व्यक्त करना चाहता है। कल्पना की इशारों के सहारे उसने अपने को व्यक्त किया। इसमें सफलता प्राप्त होने के बाद वह आपस में इशारों का प्रयोग करने लगे, प्रत्येक इच्छा इशारों से प्रगट की, इशारों का एक विज्ञान बन गया, भाषा बन गई। इस प्रकार अपने को प्रगट करने की चेष्टा में अनेक कलाओं का निर्माण किया। मनुष्य की अभिव्यक्ति में संगीत रचना अती प्राचिन है। बालक पैदा होते ही मूँह से स्वर निकलता है, मुद्राएँ बनाता है। जब बालक पैदा होता है तब वह कोई भाषा नहीं बोलता, वह सिर्फ रोता है। स्वर का ज्ञान उसे नहीं होता, लेकिन रोना-हँसना भी तो संगीत की महत्वपूर्ण अभिव्यक्ति है। इस विचार से स्वर ही संगीत है, चाहे उसकी जो भी अवस्था हो।

इसी प्रकार आदिम संगीत कला का कलात्मक माध्यम समाज की स्थिति का द्योतक है। पूर्व पाषाण काल के मनुष्यों का गाना भी स्वरों पर आधारित था। इस काहिन समाज में आनंद प्रमोद प्रायः संगीत के माध्यम से ही किया करते थे। उत्तर पाषाण काल में लोगों में सामाजिक भावना का उदय हो चुका था, इसलिए सामुहिक संगीत का जन्म हुआ। वैदिक कालीन समाज के

निर्देशक वेद ने भी संगीत के महत्व को स्विकारा और एकता में सहाय्यक माना है। पौराणिक काल में समाज के अंदर संगीत की स्थिति आदरणीय थी। महाभारत काल में संगीत को समाज में पर्याप्त सम्मानित स्थान था। लौकिक संगीत की अपेक्षा सामगान का महत्व अधिक था, क्योंकि यह धार्मिक संगीत था। रामायण काल में संगीत जीवन का अभिन्न अंग था। बौद्धकाल में समाज में संगीत का विपुल प्रचार था। इसका प्रमाण संगीत संबंधी उत्सवों का उल्लेख है जहाँ नृत्य, गीत, वादन होता था। इस प्रकार संगीत जीविका का भी साधन बन गया था। वेश्या वर्ग के साथ भी यह जीविका के रूप में संबंधित था। इस प्रकार संगीत का समाज के विभिन्न क्षेत्रों में प्रचार था।

मध्यकालीन समाज का विचार करते समय १५ वीं सदी से १९ वीं सदी तक के समाज से है। इस समय तक संगीत समाज और व्यक्ति के जीवन में एक महत्वपूर्ण स्थान बन चुका था। जन्म से लेकर जीवन के अन्त तक प्रत्येक संस्कार के समय जो भी पूजा—पाठ अथवा समारोह मनाया जाता था, सभी में संगीत लगभग अनिवार्य हो गया था। एक प्रकार से वह संस्कृति का विशेष अंग बन गया था। भक्ति और श्रृंगार रसों की प्रधानता ही इस काल के गीतों में देखी जा सकती है। अतः संगीत से समाज के प्रत्येक व्यक्ति का परिचय सिद्ध हो जाता है। संगीत के आयोजन के बिना प्रत्येक संस्कार अधूरा समझा जाता था। इन संस्कारों में समयानुसार श्रृंगार, वात्सल्य, हास्य तथा करुण रसों का समावेश होता रहता था। बड़े बड़े संगीतज्ञों द्वारा बनाई गई बंदिशें इसी काल में प्राप्त होती हैं। इसमें शास्त्रीय और लोक संगीत इन दोनों प्रकारों का समावेश है। यह मुगलकालीन संगीत का युग है। इसका प्रमुख कारण मुगल काल में दो संस्कृतियों के समन्वये और सम्मिश्रण की भावना है। मुगल संस्कृति और कलाओं का असर हिंदुओं पर पड़ा और हिंदुओं का मुगलों पर।

आधुनिक कालीन समाज एवं संगीत की विचारधारा में बीसवीं शताब्दी को भारतीय संगीत का संक्रमण काल माना जा सकता है। फलस्वरूप स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद संगीत राज—दरबारों के संकुचित दायरे से बाहर निकला और उसे जनसाधारण से सीधा सम्पर्क प्राप्त हुआ। लोकतंत्र की स्थापना के साथ आकाशवाणी, दूरदर्शन पत्र—पत्रिकाओं जैसी चीजों के आगमन से संगीत का प्रचार व प्रसार दूर दूर तक हुआ, जिससे जनता में संगीत के प्रति एक जागृती आई। आकाशवाणी और दूरदर्शन के माध्यमों ने सभी प्रकार के संगीत को एक जगह ला इकट्ठा किया और एक साथ सभी को सुनने की सुविधा प्रदान की। घरानों के बंधनों से निकलकर समाज संगीत जन—मानस के मध्य प्रतिष्ठित व लोकप्रिय हुआ। गणेश उत्सव जैसे धार्मिक उत्सवों के माध्यम से जनमानस में अपनी संस्कृति एवं सभ्यता के प्रति सम्मान व आदर की भावना जागृत हुई। मध्यमवर्गीय व उच्चवर्गीय समाज में संगीत—शिक्षण का प्रचार व प्रसार हुआ। शिक्षण के क्षेत्र में भी स्वतंत्र भारत में संगीत को उन्नत स्थान प्राप्त हुआ। पं. विष्णु नारायण भातखंडे और पं. विष्णु दिगम्बर पलुस्करजी, इन दोनों महान विभूतियों ने समाज में संगीत को प्रतिष्ठा दिलवाई।

निष्कर्ष —

उस प्रकार औद्योगीकरण, लोकसंख्या में वृद्धि, विभिन्न कलाकारों की अपनी कला की यशकिर्ति और आर्थिक लाभ के लिए शहरों की ओर आकर्षण, संगीत सभाओं के आयोजन में परिवर्तन, रेडिओ, टेपरेकॉर्डर जैसे बिजली के साधन, माइक्रोफोन, लाउडस्पीकर जैसे आयुध के प्रयोग और संगीत रसीक श्रोताओं की संख्या में वृद्धि आदि सामाजिक बदलावों के कारण संगीत पुराने समय के उस अनुशासनप्रिय और पारंपारिक वर्ग में सीमित न रह सका। संगीत का फैलाव समस्त जन—समुदाय के मध्य हुआ। इन सब परिवर्तनों के फलस्वरूप भारतीय संगीत भी प्रगतिशील बदलाव की ओर अग्रसर हुआ।

ग्रंथ सुची —

१)	निबन्ध संगीत	—	लक्ष्मीनारायण गर्ग
२)	संगीत का समाजशास्त्र	—	सत्यवर्ती शर्मा
३)	भारतीय संगीत का इतिहास	—	डॉ. सुनीता शर्मा
	(अध्यात्मिक एवं दार्शनिक)		

ऑरिस्टॉटलचे कुटुंब संस्थेविषयी व संपत्तीसंबंधीचे विचार

डॉ. साधना मौंदेकर

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख श्री निकेतन कला—वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :

पाश्चात्य समाजशास्त्रीय विचारवंत ऑरिस्टॉटलचा जन्म इ.स. पूर्व ३८४ मध्ये थ्रेसमधील स्टॅगिरा या गावी झाला. इ.स. पूर्व ३६७ मध्ये म्हणजे वयाच्या सतराव्या वर्षी प्लेटोच्या अकादमीत दाखल होण्यासाठी अधेन्सला गेला. २० वर्षे प्लेटोबरोबर सहवासात घालविले. प्लेटो ऑरिस्टॉटलचे गुरू असल्याने त्याच्या बाबतीत त्यांना आदराची भावना होती. प्लेटोच्या मृत्यूनंतर याच अकादमीच्या प्रमुख पदाची सुत्रे ऑरिस्टॉटलच्या हाती येतील असे वाटत होते. परंतु हा योग मात्र जुळून आला नाही यानंतर प्रसिद्ध सम्राट अलेक्झांडर दि ग्रेट यांचा शिक्षक म्हणून सहा वर्षे काम केले. ऑरिस्टॉटलने अथेन्स मध्ये 'मिसियम' ही संस्था सुरू केली. या संस्थेत त्याने बारा वर्षे अध्यापनाचे काम केले. त्यानंतर त्यांनी अथेन्स सोडले. ऑरिस्टॉटल बरीच वर्षे प्लेटोच्या सहवासात राहिल्यामुळे त्यांच्यावर प्लेटोच्या विचारांची छाप होती. परंतु आपली मते स्वतंत्र मांडून प्लेटोच्या विचारांतील काही भागांवर त्याने टीकाही केली आहे.

ऑरिस्टॉटल यांची आधात्म, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, तर्कशास्त्र, पदार्थविज्ञान, खगोलशास्त्र, शरीरशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, काव्यशास्त्र अशा अनेक विषयांवर लिखाण केले आहे. ऑरिस्टॉटल ने राज्यासंबंधी, क्रांतीसंबंधी, कुटुंबसंस्थेविषयी, संपत्तीसंबंधी, गुलामगिरीविषयी नागरिकत्वासंबंधीचे विचार आपल्या लिखाणातून व्यक्त केले आहे. ऑरिस्टॉटलने कुटुंबसंस्थेला एक महत्त्वाची व उपयुक्त संस्था मानले आहे. व्यक्तीच्या जीवनात कुटुंबसंस्थेला महत्त्वाचे स्थान असते, असे त्यांचे मत होते.

ऑरिस्टॉटलचे कुटुंबसंस्थेविषयक विचार :

कुटुंब संस्थेला समाजातील व मानवी जीवनातील एक आवश्यक संस्था मानले असून व्यक्तीच्या व समाजाच्या ही दृष्टिने कुटुंबसंस्थेचे अस्तित्व अबाधित राहणे आवश्यक आहे. कुटुंबसंस्थेपासूनच राज्याचा विकास झाला आहे. मानवाने प्रथम कुटुंबसंस्था निर्माण केली त्यातून पुढे राज्याची निर्मिती झाली म्हणून कुटुंबसंस्था ही समाजातील प्राथमिक संस्था ठरेल. तसेच कुटुंबसंस्था ही नैसर्गिक संस्था आहे. कारण मानवी जीवनाच्या काही अत्यंत महत्त्वाच्या गरजांची पूर्ती करण्याच्या आवश्यकतेतून तिची निर्मिती झाली आहे व मानवी सहज प्रवृत्तीतूनही तिची निर्मिती झाली आहे. मानवाला जीवनात जोडीदाराविषयी वाटणारी ओढ, मानवामधील वासल्यभावना, अपत्यप्रेम या सर्वांमधून कुटुंबसंस्था अस्तित्वात आली आहे. म्हणूनच ती नैसर्गिक संस्था आहे व कुटुंबसंस्था ही मानवी प्रेमाचे धडे देणारी पाठशाळा आहे. कुटुंबातील पतिपत्नि, आई—वडील व मुले अशा नातेसंबंधातूनच व्यक्तीला प्रेम व आपुलकी यांचे शिक्षण मिळते. कुटुंबात व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यातही कुटुंबसंस्था महत्त्वाची भुमिका पार पाडते. व्यक्तीला कुटुंबात जे प्रेम व आपुलकी मिळते त्यातूनच तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो. विशेषतः मुलांना बालपणात किंवा लहान वयात कुटुंबातील वडिलधाच्या व्यक्तींचे लाभणारे प्रेम व संरक्षण या गोष्टी व्यक्तिविकासासाठी अतिशय महत्त्वाच्या असतात. या सर्व गोष्टी व्यक्तीच्या अनेक महत्त्वाच्या गरजांची पूर्तता कुटुंबसंस्था करत. कुटुंबसंस्थेमुळे व्यक्तीला चांगल्या प्रकारचे व समाधानाचे जीवन जगता येते. म्हणून व्यक्तिजीवनात कुटुंबसंस्थेला अतिशय महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले असते असे ऑरिस्टॉटलचे मत होते. त्यांनी कुटुंबसंस्थेला एक

महत्वाची व उपयुक्त संस्था मानले असल्याने त्यांनी तिच्या अस्तित्वासाठी कोणत्या गोष्टीची गरज असते याचाही विचार केला.

ऑरिस्टॉटलचे संपत्तीविषयक विचार :

कुटुंबाचा व्यवहार चालविण्यासाठी कुटुंबाच्या मालकीची संपत्ती असणे आवश्यक ठरते. त्या आधारे जीवन जगण्यासाठी संपत्ती आवश्यक असते. त्यांनी खाजगी संपत्तीचे किंवा मालमत्तेच्या अधिकाराचे समर्थन केले आहे. मानवी गरजांच्या पूर्ततेसाठी संपत्ती आवश्यक असते. संपत्तीमुळेच व्यक्तीला आपले जीवन चांगल्या प्रकारे व्यक्तीत करता येते. व्यक्तीच्या अनेक गरजांची पूर्तता कुटुंबातच होते. म्हणून व्यक्तिजीवनासाठी कुटुंबसंस्था आवश्यक असते. कुटुंबातील संदस्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी कुटुंबाच्या मालकीची संपत्ती असणे गरजेचे ठरते. कुटुंबाकडे संपत्ती असल्याखेरीज त्याचा व्यवहार चालू शकणार नाही. संपत्तीमुळे व्यक्तीच्या ठिकाणी काही सद्गुणांची वाढ होते. उदार वृत्ती, आदरतिथ्य इत्यादी सद्गुण संपत्तीच्या माध्यमातूनच व्यक्तीच्या अंगी येऊ शकतात. व्यक्तीला नितिपूर्ण जीवन जगण्यासाठी अशा सद्गुणांचा उपयोग होतो. व्यक्तीच्या मालकीची संपत्ती असल्यास तिच्या मनात सुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. व्यक्तीला जीवनात अनेक संकटाशी सामना करण्याची वेळ येते. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला भविष्याविषयी चिंता वाटत राहते. परंतु व्यक्तिगत संपत्तीमुळे आपल्या अडीअडचणींच्या काळात आपल्याकडील संपत्तीचा आधार आपणास मिळू शकेल किंवा संपत्तीच्या आधारे आपणास संकटावर मात करता येईल असा तिला विश्वास वाटतो. तसेच व्यक्तीकडे संपत्ती असल्यास ती राज्यासाठी त्याग करू शकेल.

पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीचा पुरस्कार ऑरिस्टॉटलने केला आहे कुटुंबप्रमुखाची जबाबदारी कुटुंबातील कर्त्या पुरुषानेच स्वीकारली पाहिजे कारण तोच कुटुंबाचे व्यवहार चांगल्या प्रकारे सांभाळू शकतो, व कुटुंबावर चांगल्या पद्धतीने नियंत्रण ठेवू शकतो. तसेच स्त्रीयांचे खरे स्थान कुटुंबातच असते. त्या कौटुंबिक जबाबदारी चांगल्या प्रकारे पाडू शकतात असे त्यांनी म्हटले होते.

संदर्भ :

१. समग्र राज्यशास्त्र — के. सागर, व्ही. बी. पाटील के सागर पब्लिकेशन्स
२. दै. लोकमत
३. response.lokprabha@expressindia.com

पारिवारिक कलह एक दृष्टिपात: हिन्दी साहित्य के अंतर्गत नागार्जुन
नितिन अ. बनकर
शोधार्थी

भारतीय समाज में परिवार की भूमिका अहम होती है। जिस तरह समाज का निर्माण मानवों द्वारा किया गया है। उसी तरह परिवार का रूप मानव द्वारा ही निर्मित है। मानव समाज शील प्राणी है। वह समाज में रहकर ही अपना विकास करता है। बिना समाज के उसका अपना कोई अस्तित्व ही नहीं। परंतु समाज को विकसीत करने का कार्य परिवार करता है। भारतीय समाज में अलग-अलग संस्कृति परंपरा, वेशभूषा, रिती-रिवाज बोली-भाषा आदी का सम्मिलित मिश्रण पाया जाता है। साहित्य का कार्य ही है देश की पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थितियों का चित्रण करना। साहित्य ही ऐसा माध्यम है जो व्यक्ति की भावनिक स्थितियों का चित्रण करता है। और यह कार्य हिन्दी साहित्य ने बखूबी निभाया है।

परिवार निर्मिती का मुख्य आधार स्तंभ स्त्री और पुरुष है। भारतीय परंपरा के अनुसार विवाह हो जाने के पश्चात स्त्री और पुरुष परिवार की स्थापना कर समाज में अपनी अहम भूमिका का निर्वाह करता है। परंतु भारतीय समाज में जो स्थान स्त्री को मिलना चाहिये वो उसे प्राप्त नहीं है। परिवार सुरक्षा का प्रतीक माना जाता है। पर अधिकांश स्त्रियों के लिए परिवार बेहद असुरक्षित है, उत्पीड़न तथा शोषण का केंद्र है। क्योंकि स्त्री पैदा नहीं होती बल्कि उसे बना दिया जाता है। पितृसत्तात्मक समाज नारी को अपने नियमों में ढाल लेना चाहता है। इसलिए औरत को औरत होना सिखाया जाता है। जो इस ढाँचे से निकलती है उसे समाज झुठे सम्मान और पद देकर अपने अनुकूल बना लेता है। जो इसका विरोध करती है या उसके सामने प्रश्न चिह्न डालती है उसको बदनाम कर डाला जाता है। इस तरह वह अपने अंतर्द्वंदों में सिमटकर परिवार के प्रति कर्तव्यों का पालन करते हुये संघर्ष करती दिखाई देती है।

विश्व भर की आबादी में आधी से अधिक स्त्री ही है। पर सबसे अधिक उपेक्षित एवं शोषित वर्ग भी वही है। स्त्री जितना अस्पृश्य है उतना अधिक वह श्रेष्ठ बन जाएगी वैसी धारणा बना दी है पुरुष सत्तात्मक समाज ने। हमारे भारतीय प्राचीन समाज में मातृसत्तात्मक परंपरा का वर्चस्व था। जिसके कारण मातृसत्तात्मक समाज में स्त्री का सम्मान था। वहाँ वह पूर्ण स्वतंत्र थी। वहाँ स्त्री शक्ति संपन्न होने के साथ आत्मनिर्भर भी थी। परंतु धीरे-धीरे पुरुष सत्तात्मक समाज स्थापित हो गया। स्त्री अपनी शक्ति और अधिकारों से वंचित हो गयी। पुरुष संपत्ती का स्वामी बन गया। “मातृसत्तात्मक परंपरा का विनाश स्त्री जाती की विश्व-एतिहासिक पराजय थी। अब घर के अंदर भी पुरुष ने अपना आधिपत्य जमा लिया।”^१

स्त्री को सौंदर्य की वस्तु, पुरुष के उपभोग की चीज के रूप में समझा गया। इसलिए स्त्री को देह के स्तर पर समझा जाने लगा। उसके मस्तिक यानी सिर को मानने के लिये पुरुष समाज तैयार नहीं था। जहाँ कहीं स्त्री ने अपनी मेधा की ताकत प्रकट की वहाँ उसको अधिकार के तहत दबा दिया गया। चाहे वह पारिवारिक स्तर हो, सामाजिक हो या राजनितिक स्तर हो। स्त्री को अपने अस्तित्व और अस्मिता की रक्षा करने के लिए सदैव पुरुष वर्ग से संघर्ष करना पड़ा है। इस दमन की प्रतिक्रिया है स्त्री विमर्श नहीं तो स्त्री मुक्ति आंदोलन। अब प्रश्न निर्माण होता है कि स्त्री विमर्श या स्त्री मुक्ति आंदोलन का क्या अर्थ है? स्त्री को केंद्र में रखकर उसके जीवन के हर पहलू को लेकर गंभीर सोच-विचार। उसके शोषण, दमन, उत्पीड़न, उपेक्षा जैसे स्त्री जीवन के

हर पहलू पर चर्चा परिचर्चा करते हुए उसको मानवोचित जीवन जीने के अधिकार को हासिल कराने को आंदोलन, वही स्त्री मुक्ति आंदोलन है। वही साहित्य का स्त्री विमर्श है।”²

परिवार में हिंसा का प्रमुख कारण पुरुष वर्ग का आधिपत्य। भारतीय समाज में पुरुष वर्ग का आधिपत्य होने के कारण पुरुष स्त्री को अपने से कम स्तर पर देखता है। चाहे वह मानसिक दृष्टि से हो या फिर शारिरिक दृष्टि से। शरीर भेद यह प्रकृति की देन है पर लिंग भेद पुरुष समाज की। इसको दूर करना चाहिये तब ही सामाजिक न्याय मिल सकता है।” स्त्री—पुरुष की जैविक भिन्नता यौनता पर आधारित है। यौनता के आधार पर जैविक भेद किया जाता है। मगर अन्य ऐसा भेद आरोपित एवं संबंधित है। ऐसी भिन्नताएँ हैं जिन्हें समाज ने इस जैविक भिन्नताओं के संदर्भ में लागू किया है।”³

हिन्दी साहित्य का यह एक महत्वपूर्ण कार्य रहा है कि भारत में स्त्रियों के उद्धार का बीड़ा अठाया। नागार्जुन उसका ही एक परिवाचक है। नागार्जुन के उपन्यासों की स्त्री का चित्रण अपने व्यक्तित्व व अस्तित्व के संघर्ष में जीवन की बेड़ियों को तोड़ने का कार्य करती दिखाई देती है। नागार्जुन के साहित्य में नारी पात्रों के माध्यम से समस्त नारी समाज की व्यथा, पीड़ा, उत्थान और प्रगतीशीलता को व्यक्त किया है। सदियों से उपेक्षित नारी का नागार्जुन ने अपने उपन्यासों में न केवल सहानुभूति प्रदान की है अपितु उसे समाज में परिवर्तित करने वाली एक साधिका के रूप में चित्रित किया है।

नागार्जुन के उपन्यासों में पारिवारिक कलह का और संघर्ष दृष्टिगत होता है। उनके उपन्यास ‘रतिनाथ की चाची’ में गौरी अपने ही परिवार में अपने ही देवर जयनाथ की कामना की वासना का शिकार हो जाती है। किन्हीं कमजोर क्षणों में जयनाथ ने उसके साथ अपनी वासना शांत की थी। अपनी एकमात्र भूल के कारण गौरी को समाज की विंडबनाओं को सहना पड़ा। वह अपने ही परिवार और समाज के बीच में पापिनी कहलाई। जीवन में उसे सदा ही पीड़ा, व्यथा और दुःख मिला। जयनाथ के कारण ही आजीवन विषाद और ग्लानी के आँसू बहाती रही। अपने ही गांव में इस प्रकार के विरोध और अत्याचार को सहकर भी वह शांत और गंभीर रहती है।

नागार्जुन ने गौरी के माध्यम से देश तथा विशेष रूप से ग्रामीण समाज में प्रचलित जातिभेद, परिवार में पुरुषों का अहंकार और स्वच्छंदता, विधवा स्त्री की परिवार तथा समाज में नारकीय स्थिती आदि को सशक्त अभिव्यक्ति दी है। गौरी का चित्रण यह दृष्टिगत कराता है कि बड़ी जात वालों में परिवार के भीतर ही उसका शोषण और तिरस्कार किस प्रकार किया गया है। गौरी इस उपन्यास की एक ऐसी नायिका है जिसे आजीवन विधवा, तिरस्कृत ब्राम्हणी की पीड़ा को भोगना पड़ा।

दूसरी और नागार्जुन के विधवा पात्रों में सुमित्रा जैसी नारी भी है जो विधवा होने के बाद भी ब्रम्हचर्य का पालन करती रही। “बाईस साल हुए पति के देहांत के बाद भी कभी सुमित्रा ने रंग—बिरंगी या किनारे वाली साड़ी नहीं पहनी, न पान खाया न दातों में मिस्सी लगाई। गहने पतोड़ को दे दिये। मेले के दिनों में गंगा या और तीर्थों में नहीं गई।”

इस तरह दिखाई देता है कि परिवार और समाज के मान—सम्मान के लिये अपने विचारों ईच्छाओं का दमन करना ही स्त्रीधर्म है। यदी स्त्री अपनी ईच्छा के अधीन जाकर स्वतंत्र निर्णय लेती है तो उसे परिवार और समाज से तिरस्कृत होकर जीवन—यापन करना पड़ता है।

नागार्जुन ने इस उपन्यास में निम्न और मध्यम जाती की स्त्रियों का भी चित्रण किया है। बुधना चमार कि औरत एक ऐसी ही स्त्री है। वह दाई का काम करने में बड़ी ही निपुण थी। साथ ही साथ गर्भपात कराने में बड़ी उस्ताद मानी जाती थी। इस नारी पात्र के माध्यम से नागार्जुन ने उच्च जातियों में अपने परिवार की इज्जत को ढँकने के लिये स्त्रियों को किस स्तर तक उतरना

पड़ता है चित्रित किया है। “पर एक बात कहती हूँ माफ करना, बड़ी जात वालों की तुम्हारी यह बिरादरी बड़ी मल्लिच्छ, बड़ी निहुर होती है मल्लिकाइन! हमारी भी बहू—बेटिया पेट से हो जाती है, पर हमारी बिरादरी में किसी के पेट से आठ—आठ नौ—नौ महिने का बच्चा निकाल कर जंगल में फेंक आने का रिवाज नहीं है। ओह कैसा कलेजा होता है तुम लोगों का मइया री मइया।”^४

नागार्जुन का एक और उपन्यास है ‘नई पौध’ जिसमें नागार्जुन ने अनमेल विवाह की समस्या को उठाया है। कि किस तरह बिसेसरी अपने ही परिवार में अपने नाना के हाथों एक वृद्ध व्यक्ति के साथ विवाह करने के लिये मजबूर किया जाता है। बिसेसरी अपनी माँ रामेश्वरी की इकलौती बेटी है। रामेश्वरी ने अपने पती की मृत्यु के पश्चात बिसेसरी को बड़े लाड—प्यार से पोसकर बड़ा किया था। लगभग पंद्रह वर्ष उसकी उम्र होगी। वय संधि की अवस्था से गुजरने वाली बिसेसरी का रूप सभी को आकर्षित करता है। सामाजिक, आर्थिक विषमता का व्यक्ति के विकास पर गहरा प्रभाव पड़ता है। “इसलिए गरीब घर के लोगों को सौराठ जैसे स्थान पर जाकर कन्याओं की बात करनी पड़ती है। सौराठ में तो वे केवल सौदागर बन जाते हैं यही कारण है कि खोखा पंडित जैसे दरिद्र लोग अपने बेटियों को बेचकर कर्जमुक्ति का रास्ता खोजने की कोशिश करते हैं।”^५ यही कारण था कि रामेश्वरी को छोड़कर बाकी छहों बेटियाँ खोखा पंडित ने बेच डाली। जिसका परिणाम था कि पंडित चार हजार का कर्जा चुका सके। अब बिसेसरी का नंबर था। उसकी माँ अपने ही परिवार में अपने पिता के द्वारा अपनी बेटी का सौदा होते हुए चुपचाप देखती रहती है। उसका मन करता है कि वह अपने पिता का विरोध करे परंतु पुरुष प्रधान समाज के आधिपत्य के कारण वह चूप बैठती है। नागार्जुन ने अपने उपन्यास नई पौध में अनमेल विवाह की समस्या को उठाते हुये इस समस्या के विरोध में गांव की नई पीढ़ी में सामाजिक चेतना का स्वर फूँका। जिसके कारण एक स्त्री के अनमेल विवाह की समस्या समाप्त हुई। ‘नई पौध’ में इसी प्रकार लड़खड़ाती हुई पारिवारिक, सामाजिक मूल्य मर्यादाओं को लोड़ती हुई बिसेसरी अपने नाना के विरुद्ध विवाह करती है। गांव में फैली कुरीतियों के विरोध में ‘बम पारी’ संघर्ष करती है।

नागार्जुन ने अपने उपन्यासों में विशेषतः नारी शोषण की समस्याओं को जैसे की अनमेल विवाह प्रेम विवाह, विधवा विवाह, प्रेम—प्रसंग आदि को उभारा है। चाहे फिर वो रतिनाथ की चाची की ‘गौरी’ हो या नई पौध की ‘बिसेसरी’। उनके अनेकों उपन्यासों में स्त्री चित्रण दिखाई देता है। जिसका मुख्य आधार पारिवारिक त्रासदी है। परंतु नागार्जुन की स्त्री पात्र दिन—दिन नहीं है। भले ही वह परिवार और समाज की कुरीतियों का शिकार है परंतु अपने स्वाभिमान व आत्मसम्मान की रक्षा करना भली—भांती जानती है। नागार्जुन चाहते हैं कि जीवन के हर क्षेत्र में चाहे वो सामाजिक, राजनितिक, आर्थिक और पारिवारिक स्तर पर क्यों न हो स्त्री को उसका उचित स्थान प्राप्त होना चाहिये। यही कारण है कि उन्होंने अपने सभी उपन्यासों में स्त्री की व्यथा और पीड़ा को व्यक्त करते हुये सदा आगे बढ़ाने का ही प्रयास किया है।

निष्कर्ष :—

हिन्दी साहित्य की परिसीमा को माप पाना अत्यंत कठिन है। साहित्य व्यक्ति की भावनाओं का चित्रण करने में अपनी सक्षम भूमिका निभाता है। चाहे वह पारिवारिक या फिर सामाजिक। हिन्दी साहित्य ने सदैव व्यक्ति को उसका दर्पण दिखाने का कार्य किया है। लेखक अपनी रचना के माध्यम से वो प्रस्तुत करने का प्रयास करता है जो उसके अंतर्द्वंद को झनझोड़ता रहता है। परिवार में होनेवाली त्रासदी, समाज में फैला आडम्बर—अन्याय, देश में फैला अनाचार आदि का चित्रण रचनाकार अपनी रचना के माध्यम से करता है। यही कार्य नागार्जुन ने अपनी रचनाओं के माध्यम से किया है। पारिवारिक कलह के चलते उनके उपन्यासों की स्त्रियाँ संघर्ष करती हैं परंतु

हार नहीं मानती और समाज तथा देश के प्रति अपना कर्तव्य निभाती है। चाहे वो पारिवारिक स्तर हो या सामाजिक, या राजनैतिक।

संदर्भ :-

- १) एंगेल्स— परिवार, निजी सम्पत्ति और राज्य की उत्पत्ति —प्र. क्र. —६४, प्रकाशन संस्था २०१४
- २) एन.मोहनन — समकालिन हिन्दी उपन्यास — प्र. क्र.—११०, वाणी प्रकाशन—२०१५
- ३) प्रभा खेतान — स्त्री विमर्श ज्ञान की मिमांसा —प्र. क्र. —८९, लोक भारती प्रकाशन २०१९
- ४) नागार्जुन, रतिनाथ की चुनी हुई रचनाएँ— रतिनाथ की चाची —प्र. क्र. —२४, वाणी प्रकाशन १९९९
- ५) नागार्जुन — नई पौध— प्र. क्र. — ८, राजकमल प्रकाशन—२०१२

कृषी उत्पादन व्यावसायातील संधी आणि आव्हाने

डॉ. विद्या पा. चन्ने

वाणिज्य विभागप्रमुख सुवालाल पाटणी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुलगाव

प्रास्ताविक :-

जगभराचा आर्थिक विकासाचा अनुभव व इतिहास विचारात घेता विकासाची मूलभूत प्रक्रिया कृषिक्षेत्रातूनच सुरु होते. कृषी हे अर्थव्यवस्थेतील महत्वाचे क्षेत्र आहे. देशाचा विकास कृषिक्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून असतो. अलीकडील काळात कृषी क्षेत्राचे स्वरूप बदलत आहे. कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया, लागवड व विपणन या बाबींचा समावेश होत आहे. कृषितील उत्पादन व उत्पादकता वाढीमुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ, लघुउद्योगांचा विकास, कृषी आधारित व्यवसाय, वाहतूक व रोजगार संधीची उपलब्धता वाढीस मदत होते. कृषी उत्पादन शेतक-यांकरिता व समाजाकरिता अत्यंत उपयुक्त आहे. या व्यवसायातून शेतक-यांना वित्तीय आधार म्हणजे उत्पन्न मिळते. समाजाकरिता अन्न-धान्याचा पुरवठा होतो व उद्योगाकरिता कच्चा माल मिळतो. परंतु कृषी क्षेत्र निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे उद्योगासारखे नियमित उत्पादन मिळत नाही. शिवाय अल्प भूधारकांची संख्या अधिक असल्यामुळे छोट्या धारण क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञान व अद्ययावत यांत्रिकीकरणाचा उपयोग भांडवलअभावी करू शकत नाही. त्यामुळे सामाजिक गरज, कृषीचे बदलते स्वरूप, नैसर्गिक घटकांचा प्रभाव, विपनीची उपलब्धता इ. बाबींचे नियोजन व व्यवस्थापन अत्यावश्यक आहे.

१. कृषी व्यवस्थापन अर्थ :-

“विशिष्ट कृषिक्षेत्रात कोणती पिके घ्यावीत? त्यांचे प्रमाण काय असावे? कोणती व किती प्रमाणात खते वापरावीत? साठवणुकीची व विक्रीची व्यवस्था कशी करायची? या बाबतीत कोणता निर्णय घेतल्यास त्या विशिष्ट शेतात उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीचा जास्तीत जास्त कार्यक्षमतेने वापर होऊन त्या विशिष्ट कृषिक्षेत्रातून शेतकऱ्यास कमाल लाभ कसा मिळविता येईल? या सर्व प्रश्नांचे शास्त्रीय दृष्टीकोनातून विश्लेषण करून निर्णय घेणे व ते निर्णयाची अंमलबजावणी करणे म्हणजेच “कृषीचे व्यवस्थापन होय.”

१. कृषिक्षेत्रात कोणत्या पिकाचे उत्पादन घ्यावे? उत्पादन घेण्यासाठी कोणते उत्पादन तंत्र वापरावयाचे? श्रमप्रधान की भांडवलप्रधान? या संदर्भातील प्रश्न महत्वाचा असतो.
२. शेतीमध्ये पीक घेतांना एखादा पुरक जोडव्यवसाय उदा. कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय करावा काय याबाबत निर्णय घ्यावा लागतो.
३. उत्पादनाचे प्रमाण हे किमान ठेवावयाचे की कमाल ठेवावयाचे म्हणजेच अधिक नफा प्राप्तीकरिता उत्पादन किती प्रमाणात घ्यावे, हे ठरवावे लागते.

२. उद्देश :-

- ❖ उपलब्ध साधनांचा महत्तम वापर करून जास्तीत जास्त उत्पादन घेणे हे शेती कसण्यामागील प्रमुख उद्दिष्ट असले पाहिजे
- ❖ केवळ निर्वाहाचे साधन म्हणून न बघता इतर देशांप्रमाणे एक उत्पन्न मिळवण्याचे साधन असले पाहिजे

३. देशातील भू-धारक शेतकरी आणि भूमिहीन कृषी श्रमीक :-

२००५ च्या आकडेवारीप्रमाणे देशातील भू-धारक शेतकरी आणि भूमिहीन कृषी श्रमिक पुढीलप्रमाणे निदर्शनास आले.

कृषी क्षेत्र हेक्टरमध्ये	कृषी धारकांचे प्रमाण टक्के
०.१ ते ०.४ हेक्टर	४८.७ टक्के
०.४१ ते १ हेक्टर	१८.८ टक्के
०.०१ ते २ हेक्टर	११.२ टक्के
२.०१ ते ४	७.२ टक्के
४.०१ हेक्टरपेक्षा जास्त असणारे	३.९ टक्के
भूमिहीन कृषी श्रमिकांचे प्रमाण	१०.२ टक्के

यावरून देशात अल्प भू-धारक शेतकरी आणि भूमिहीन कृषी श्रमिकांचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते.

४. पीक व्यवस्थापन तंत्र :-

१. पेरणीकरिता रुंद सरी वरंबा यंत्राचा वापर करावा.
२. आंतर-मशागतीकरिता सायकल कोळप्याचा वापर करावा. कोळपणीमुळे पिकांतील तण नियंत्रण होऊन जमिनीतील भेगा भरून ओलाव्याचे बाष्पीभवन कमी होण्यास मदत होते.
३. आपत्कालीन परिस्थितीत पीक वाचविण्याकरिता उपलब्ध पाण्याचा वापर करावा.
४. सूक्ष्मसिंचन पद्धतीचा अवलंब करावा व संवर्धनशील अवस्थेत पाणी द्यावे.
५. पीक वाढीच्या अवस्थेत पावसाचा मोठा खंड पडल्यास पिकांची एक आड एक ओळ काढून विरळणी करावी. उदा. बाजरी, ज्वारी, सोयाबीन, तुरी इ.
६. रासायनिक खतांचा वापर कमी करून सेंद्रिय खतांचा वापर अधिक प्रमाणात करावा. त्यामुळे जमिनीची जलधारणा सुधारण्यास मदत होते.
७. पाण्याचा ताण बसल्यास झाडे कोमेजतात. अशा वेळी दोन टक्के युरिया पाण्यात मिसळून फवारावा म्हणजे पिकाच्या पानातील क्रिया गतिमान होऊन पिके ओलावा शोषण्यास सुरुवात करतात.

५. शेतक-याला येणारा उत्पादन व्यय :-

एका पाच एकराच्या आधुनिक शेतक-याकडून घेतलेल्या माहितीच्या आधारावर सोयाबीन आणि तुरी यासारख्या विविध पिकांकरिता येणारा उत्पादन व्यय पुढील प्रमाणे

सोयाबीन	रुपये	तुरी	रुपये
नागरणी व वखरणी ३ पाळ्या	१०,५००		
बियाणे ४ बॅग	३२००	बियाणे ४ बॅग	२,८००
युरिया : सुपर फॉस्फेट खत	८,०००		
पेरणी मजुरी धरून	४,०००		
डवरणी २ पाळ्या	३,०००		
निंदण	७,५००		
औषधे	५,०००	औषधे मजुरी	५,०००
कापणी हुंडा मजुरी १७०प्रमाणे	९,०००	कापणी हुंडा मजुरी	५०० २,५००
५ श्रमीक		प्रमाणे ५ श्रमिकांचे	
मळणी (मशीन काढणी) २५	४०००	मळणी (मशीन काढणी) १०	२,०००

क्विं.	क्विं.
बाजारपेठ कर्टिन	१,२५०
बाजारपेठ दलाली, अडते,	३५०
हमाली	
खर्चाचे व्याज+जमीन ठेका	१५,०००
एकूण	७०,०००
खर्च (५५,०००+१५,०००)	एकूण खर्च १२,३००

अशाप्रकारे शेतक—याने त्याच जमिनीतून सोयाबीन सोबतच काही प्रमाणात तुरीचेही उत्पादन घेतले तर सोयाबीन अधिक तुरीचा एकूण खर्च ७०,०००+१२,३०० = ८२,३००/—रुपये खर्चामध्ये २५ क्विं. सोयाबीन आणि १० क्विं. तुरीचे उत्पन्न निघाले तर शासनाच्या सन २०१९ मध्ये प्रति क्विं. सोयाबीन ३,०००/— रु. भावानुसार ५ एकरी २५ क्विं. सोयाबीनचे उत्पन्न ७५,०००/—रुपये, आणि १० क्विंटल तुरीचे उत्पन्न ४५,०००/—रुपये येतात.

विविध राज्यातील, विभिन्न भौगोलिक स्थिती, जमिनीचे वेगवेगळे स्वरूप, नैसर्गिक पावसाचे भिन्न प्रमाण, पाणी—पुरवठ्याच्या इतर सोयी, खते, व किटकनाशकांची उपलब्धता, यामुळे कृषिमालाचा उत्पादन खर्च निश्चितपणे ठरविता येत नाही. परंतु याप्रमाणे शेतकरी एकाच जमिनीत विविध पीकं घेऊ शकतो आणि त्यासोबतच ज्वारी, बाजरी, भाजीपाला, इ. उत्पादन आणि दुग्ध व्यवसाय व कृषी पुरक इतर उद्योगही करू शकतात व वार्षिक ३,५०,००० लक्ष ते ४,००,००० लक्ष रुपये उत्पन्न मिळवू शकतात.

अशाच प्रकारचा यशस्वी प्रयत्न करणारा शेतकरी :-

यवतमाळ जिल्ह्यात पुसद तालुक्यातील श्री जनार्दन जाधव यांची ३५ एकर शेती आहे. जमीन हलकी, मुरमाड, आणि पडीक असल्याने पारंपारीक पिकांचे उत्पादन फारसे मिळत नव्हते. शेतीला गुराढोरांचा त्रास होता म्हणून जनार्दन जाधव यांनी कुंपणाकरिता काटेरी करवंदाची लागवड केली. यामुळे शेतीची सुरक्षा तर झालीच शिवाय करवंदापासून उत्पन्नही मिळाले. म्हणून त्यांनी तीन एकरात करवंदाची लागवड केली. आज साडेसात एकरात करवंद बागेचे उत्तम व्यवस्थापन करून एकरी एक लक्ष रुपयांचे उत्पन्न मिळवत आहे.

६. शेतकरी उत्पादक कंपन्या :-

बहुतांश शेतकरी अल्प, अत्यल्प भूधारक असल्याने त्यांनी उत्पादीत केलेल्या कृषी—मालाला वैयक्तीकरित्या लांबच्या बाजारात नेणे शक्य होत नाही. पुरेशा मालाअभावी प्रक्रीया उद्योजक, निर्यातदार हे देखील या शेतक—यांकडे येत नाहीत. अशा स्थितीत संस्थांच्या माध्यमातून एकत्रित आलेले. शेतकरी एकीकडे उत्पादन खर्च कमी करण्याकरिता खते, बियाणे, औषधी, इत्यादी एकत्रित सवलतीच्या दरात खरेदी करू शकतात. तर दुसरीकडे प्रक्रीया उद्योजक, निर्यातदार यांच्याकरिता आवश्यक दर्जाचा आणि हव्या त्या प्रमाणात माल उत्पादित करून त्या वस्तूंना योग्य दर मिळवू शकतात.

अशा संस्थांची नोंदणी कंपनी कायद्यांतर्गत केल्याने बरेच फायदे होतात. सहकारात नसलेली व्यावसायिकता, भागधारक शेतक—यांप्रती उत्तरदायित्व अशा कंपन्यांमध्ये येऊ शकते. शिवाय सहकारातील एक भाग एक मत हे तत्व या कंपन्यांमध्ये असल्याने या कंपन्या श्रीमंत लोकांच्या ताब्यात जाण्याची शक्यता नाही. अशा शेतकरी उत्पादक कंपन्याकरिता भारत सरकारच्या काही महत्वपूर्ण योजना आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

१. समभागभांडवल निधी योजना (Equity Grant Fund Scheme) :-

कंपनीच्या अधिकतम १,००० भागधारकांना रु १,००० पर्यंतच्या भागावर प्रत्येकी अधिकतम रु.१,००० इतकीच रक्कम भागभांडवल म्हणून भारत सरकार अनुदान म्हणून थेट कंपनीच्या खात्यात जमा करते. याची कमाल मर्यादा प्रती कंपनी रु. १० लक्ष इतकी आहे.

२. परत हमी निधी योजना (Credit Guarantee Fund Scheme)

शेतकरी उत्पादक कंपनीच्या रु. १कोटी पर्यंतच्या प्रकल्पाला सरकारची पत हमी मिळते.

३. उद्योग भांडवल हमी योजना (Venture Capital Assistance)

कंपनीच्या रु. १५ लक्ष ते ५ कोटी पर्यंतच्या प्रकल्पाकरिता भांडवल उभारण्याकरिता मदत केली जाते. यामध्ये भांडवलाकरिता घेतलेल्या कर्जावर व्याजाच्या सवलतीचा समावेश आहे.

४. उपरोक्त सर्व योजना भारत सरकारच्या छोट्या शेतक-यांच्या कृषी व्यापार संघाकडून (SFAC) राबविल्या जातात. या व्यतिरिक्त नाबार्ड कडूनही शेतकरी उत्पादक कंपनीकरिता योजना राबविल्या जातात. जागतिक बँक अर्थसहाय्यीत एम ए सी पी प्रकल्पातून अशा प्रकारच्या ४०० कंपन्या स्थापन करण्यात येत आहे. या प्रकल्पातूनही कंपन्यांना अर्थसहाय्य (रुपये १५ लक्ष पर्यंत) दिले जाते. या प्रकल्पातील उद्योजकता विकास कार्यक्रमातूनही रुपये १० लक्ष पर्यंतची मदत अशा कंपन्यांच्या प्रकल्पाला मिळू शकते.

७. कृषी पुरक इतर उद्योग :- अशाप्रकारे अनेक कृषी पुरक इतर उद्योग आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

- ✚ तेलगिरण्या, डाळ गिरण्या, पोहे गिरण्या, मक्याचे दाणे वेगळे करणारे यंत्र
- ✚ मिरची पावडर, हळदी पावडर, केळयांचे वेफर्स, बोरापासून कॅडी बनवणे
- ✚ कापूस प-हाट्यापासून कांडीकोळसा, भुईमूग शेंगा फोडणी यंत्र
- ✚ परसबाग, रेशीम शेती हा व्यवसाय अत्यंत कमी खर्चात साहित्यातून करता येतो.
- ✚ टाकाऊ शेतमाल पासून कोळसा, कैरीपासून पन्हे व लोणचे
- ✚ चिकूपासून जॅम, स्कॅश, यंत्राद्वारे दुग्धजन्य पदार्थांची निर्मिती
- ✚ कैरीपासून चटणी, आमचूर, मुरंबा, आवळा कॅडी
- ✚ वेगवेगळ्या राज्यात अनेक मिठाया उदा. खवा, जिलबी, कुल्फी, कलाकंद, लालमोहन, पंतुआ, अजुनही अनेक भागातील लोकांना माहीत नाहीत.
- ✚ शिंपल्यातून खरे मोती उत्पादन, सोलणी व मळणी यंत्र, डाळ मिल, नागपुरी संत्र्याला मागणी,
- ✚ फणसापासून मुरंबा, जॅम, सोयाबीनपासून सोयातेल, सोयानट्स, सोयापीठ, सोयादूध, हे पदार्थ तयार केले जातात.
- ✚ ज्वारीपासून पापड, बिस्किट, इ. उद्योग आहेत.
- ✚ भाकरी, पीठ, लाह्या, ज्वारीचा हुरडा, पापड, पोहे, ज्वारीच्या कण्या, रवा, गुळ, काकवी, लाह्या, ज्वारीच्या कण्या, भातवड्या, वडे, थालीपीठ, बिस्कीट, पाव, कुरड्या, इडल्या, धिरडे, यासारख्या पदार्थांना ग्रामीण तसेच शहरी बाजारपेठेत चांगली मागणी आहे.

काही भागांमध्ये ज्वारीच्या लाह्यांचे पीठ करून ते ताकाबरोबर खाण्याची प्रथा आहे. मक्याच्या लाह्यांप्रमाणेच ज्वारीच्या लाह्या करून वर्षभर विकण्याचा व्यवसाय करणे शक्य होऊ शकते. त्याकरिता ज्वारीच्या विशेष जातीची उपलब्धता होणे आवश्यक आहे.

८. पतपुरवठा व विमा :-

१. सर्वसाधारणपणे शासन सहकारी संस्था, सहकारी बँका, राष्ट्रीयकृत बँका, व इतर बँका कृषीकरिता पतपुरवठा करतात
२. शेतक-यास बी-बियाणे, खते, व अन्य वस्तू खरेदी करण्याकरिता किसान क्रेडीट कार्ड योजनेमुळे मदत होते.
३. किसान क्रेडीट कार्ड-धारकांना वैयक्तिक अपघात विमा दिला जातो.
४. नैसर्गिक आपत्तीपासून संरक्षण मिळावे या दृष्टीकोनातून केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या संयुक्त विद्यमाने राष्ट्रीय कृषी विमा योजना सुरु करण्यात आली आहे.

१० कृषी उत्पादनात निर्माण होणारी आव्हाने :-

१. शेतीच्या उत्पादनासाठी लागणारा पुरेसा पाऊस न आल्यास उत्पादन घेण्याकरिता मोठे आव्हान निर्माण होते.
२. बी-बियाणे योग्य गुणवत्तेचे नसल्यास उत्पादनात घट होते.
३. शेतकऱ्याचे उत्पादन प्रक्रियेतील अंदाज चुकल्यास उत्पादन घेण्याकरिता आव्हान निर्माण होते. उदा. पाण्याची उपलब्धता अंदाज घेऊन शेतकरी पिकांची निवड करतो. परंतु त्या प्रमाणात पाऊस न आल्यास त्याचा अंदाज चुकतो.
४. सरकारने शेतीविषयक धोरण योग्य वेळेस जाहीर न झाल्यास शेतकऱ्यांचे आर्थिक अंदाज चुकतात. बऱ्याचवेळी सरकार काही पिकांबाबतच हमीभाव जाहीर करते.
५. शेतकऱ्यास पीक पेरणी पूर्वी बँकेतून कर्ज उपलब्ध न झाल्यास उत्पादन घेण्याकरिता मोठे आव्हान निर्माण होते.
६. शेतकऱ्याने स्वीकारलेल्या उत्पादन तंत्राचा सकारात्मक परिणाम दिसून न आल्यास उत्पादन घेण्याकरिता आव्हान निर्माण होते.
७. शेतमालाच्या किंमतीबाबत अंदाज चुकल्यास शेतकऱ्यांना नुकसान सहन करावे लागते.
८. शेतीतील काही जोखीमांचा विमा काढता येत नाही. उदा. बाजारात शेतमालाचे दर घसरणे. अशावेळी गुंतवणूक केलेली रक्कम मिळेल की नाही हे मोठे आव्हान निर्माण होते.

९. निष्कर्ष :-

१. कृषी मालाची योग्य अशी विक्री व्यवस्था नाही. त्यामुळे कृषी मालाचा योग्य मोबदला शेतक-याला न मिळता मध्यस्थाला मिळतो.
२. कृषी मालाच्या प्रक्रियेकरिता दुय्यम आणि तिर्य्यम स्तरावर उद्योग स्थापन न झाल्यामुळे कृषी मालाच्या मुल्याची वृद्धी होत नाही. त्यामुळे शेतक-याच्या पदरात कमी पैसा येतो.
३. कृषी हा घटक राज्याच्या कक्षेत येणारा विषय आहे. परंतु कृषी मालाच्या किंमती केंद्रशासन ठरविते. त्यामुळे प्रत्येक राज्यातील कृषिची स्थिती वेगवेगळी आहे.
४. एखाद्या पिकांची लागवड करण्यापूर्वी त्याला बाजारभाव कसा राहील याचा अंदाज वर्तवणारी कोणतीही व्यवस्था उपलब्ध नाही.
५. ब-याचशा कृषी मालाची किंमत जागतिक बाजारावर अवलंबून आहेत. उदा. सोयाबीन, कापूस, मका, इ. कृषी मालाची जागतिक पातळीवर लागवड किती झाली आहे. त्याचे बाजारभाव कसे राहतील ही सर्व माहिती संकलीत करून लागवडीपूर्वी ती प्रसारीत करणारी सुदृढ यंत्रणा अस्तित्वात नाही.

६. कृषी माल हा साठवणूकीस अधिक जागा लागणारे उत्पादन आहे म्हणून एकदा बाजारात आणले की ते विकावे लागते. किंमत कमी झाही तर परत नेणे परवडत नाही.
७. अन्न—धान्याचे तसेच फळे, भाजीपाल्याचे कोणत्या पिकांची किती लागवड झालेली आहे आणि कोणत्या महिन्यात किती माल बाजारात येईल, याची शाश्वत माहिती नाही. काही प्रमाणात ही माहिती असली तर प्रसारण अभवानेच होते.

१०. उपाययोजना :-

- विविध पिकांच्या उत्पादनाचे प्रमाण, त्यांना लागणारा वेळ, उत्पादन व विक्रीखर्च, अनुभव इत्यादी बाबींचा अभ्यास करून योग्य अशी पीकांची निवड करावी.
- कृषी क्षेत्रात ताठर धोरण न ठेवता लवचिक धोरण स्विकारणे आवश्यक आहे. उदा. भाजीपाल्यास चांगली मागणी असल्यास दीर्घ मुदतीच्या पिकाऐवजी भाजीपाल्यांच्या उत्पादनावर भर देणे.
- सर्वच शेतकऱ्यांनी एकाच वस्तूचे उत्पादन केल्यास शेती उत्पादनाचा पुरवठा वाढतो त्यामुळे शेतमालास अपेक्षित किंमत प्राप्त होत नाही. हे आर्थिक नुकसान टाळण्यासाठी शेतकऱ्यांनी स्पर्धात्मक परिस्थिती निर्माण न करता उत्पादनात विविधता आणली पाहिजे.
- शेतक—याला एका पिकाऐवजी विविध पिकांची लागवड करणे, या समिश्र प्रकारामुळे एखादे पीक बुडाले तरी त्याची भरपाई इतर पिकांमुळे होऊ शकेल.
- शेतीमधून वेगवेगळ्या प्रकारची पिके घेण्यात यावीत शिवाय पूरक उद्योगांवर लक्ष केंद्रित करावे. उदा. शेतीसह मेष पालन, कुक्कुट पालन, दुग्ध व्यवसाय, शेतमाल प्रक्रिया इ. पूरक उद्योगांकडे लक्ष केंद्रित केल्यास एका व्यवसायापासून होणारा आर्थिक तोटा हा पूरक व्यवसायातून भरून काढण्यास मदत होऊ शकते.
- विविध पिकांना विमा उतरविल्यास, विम्याच्या हप्त्यांच्या मोबदल्यात शेतकऱ्याला किमान उत्पन्नाची हमी मिळते व त्याचे नैसर्गिक व इतर आपत्तींपासून संरक्षण होते.
- ग्रामीण भागात कुटीर उद्योग किंवा ग्रामोद्योगाचा विकास करण्यात यावा. त्यामुळे भूमिहीन श्रमिकांना रोजगाराच्या पर्यायी संधी प्राप्त होतील. त्यासोबतच परंपरागत उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात यावे.
- निरनिराळ्या उद्योजकांना ग्रामीण भागात उद्योग स्थापन करण्याकरिता प्रोत्साहन द्यायला हवे. ग्रामीण भागात लघु आणि कुटीर उद्योगांचे जाळे विणले गेले पाहिजे. अशाप्रकारचे उद्योग स्थापन व्हावेत, यशस्वी व्हावेत याकरिता ग्रामीण भागात विकास केंद्रे स्थापन केली जावीत. या विकास केंद्रामार्फत शेतक—यांना बी—बियाणे, कच्चा माल, भांडवल, इत्यादींचा पुरवठा केला जावा.

११. संदर्भसुची

- एक आधुनिक शेतकरी, अक्षय वाघमारे सायखेडा ता. आर्वी जिल्हा वर्धा
- भारतीय अर्थशास्त्र, डॉ. प्रभाकर देशमुख, पिंपळापुरे अँड कं.पब्लिशर्स नागपूर.
- भारतीय अर्थशास्त्र, प्रा.बी.एल.जिभकाटे विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर.
- कृषी घटक, डॉ. रामचंद्र नि. साबळे, अमोल प्रकाशन, पुणे.
- राज्यसेवा पूर्व परिक्षा (एम.पी.एस.सी.) डॉ. आनंद पाटील, स्टडी सर्कल पब्लिकेशन्स, मुंबई
- <http://mr.vikaspedia.in/agriculture> स्रोत—अॅग्रोवन ०८—०८—२०१४
लेखक कृषी अर्थशास्त्र विभाग महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी येथे कार्यरत आहेत.

वाचन कौशल्य विकास

प्रा. सारिका पाटील

श्री निकेतन कला वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

सार :-

वैयक्तीक जीवनात आपल्या जबाबदाऱ्या यशस्वीपणे पार पाडण्यास व यश संपादनासाठी अनेक प्रकारची गुणवत्ता कौशल्ये असावी लागतात. प्रत्येकाजवळ सर्व कौशल्ये असतीलच असे नाही, तरीपण आपल्या कार्यासाठी आवश्यक असणारी कौशल्ये प्रत्येकाने विकसित करणे गरजेचे असते. काही जणांना ही कौशल्ये उपजत प्राप्त असतात. काही जणांना ही संस्कार व प्रशिक्षणाने मिळवावी लागतात. तर काही जण परिणामपूर्वक आत्मसात करतात. वाचन कौशल्य विकासाखे माध्यम हे साध्य करण्यासाठी उपयुक्त आणि प्रभावी आहे.

देशात तरुणांना रोजगार देण्यासाठी आणि त्यांच्यात कौशल्य विकासाच्या उद्देशाला पूर्ण करण्यासाठी १५ जुलै ल विश्व युवा कौशल्य दिवस म्हणून साजरा करण्यात आला. केंद्र सरकार कौशल्य विकास आणि उद्योजकतासाठी एक नविन राष्ट्रीय निती गठित केली गेली तसेच या काळात देशव्यापी राष्ट्रीय कौशल्य विकास मिशनची औपचारिक सुरुवात करण्यात आली आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात कौशल्य विकास खुप महत्वाचा आहे. आणि राज्यातील वाढती लोकसंख्या आणि रोजगार यांच्यातील व्यापक अंतर हे आहे.

देशात विशेषतः ग्रामीण भागात रोजगार आणि कौशल्य विकासासाठी असे अनेक प्रयत्न केले गेले आहेत. सध्या केंद्र सरकारची कौशल्य विकास योजना मिशन स्वरूपात प्रस्तावित आहे. दुसरा प्रकार जो प्रशिक्षण कार्यक्षमता आणि रोजगाराच्या तिन्ही गोष्टी पूर्ण करतो. अशा योजनेमुळे देशाच्या विकासाला गती मिळेल आणि पंतप्रधानाच्या महत्वाकांक्षी अनेकडून इंडियाच्या पूर्ण पुरक म्हणून त्याचे महत्व वाढले बेरोजगारी सारख्या भयानक परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी ही अशी गरजू भासली जात आहे.

भारत सरकार सध्या ७० हून अधिक कौशल्य विकास कार्यक्रम राबवित आहे. त्यापैकी प्रलेकांसाठी पात्रता प्रशिक्षणाचा कालावधी, प्रशिक्षण खर्च, निष्कर्ष, परिक्षण आणि ट्रेकिंग सिस्टीम इ. चे स्वतःचे नियम आहेत.

सामान्यत : वाचनासाठी वाचत व पठन हे दोनशब्द वापरले जातात. वाचन हा शब्द वाक्याच्या धातूपासून बनलेला आहे. ज्याचा अर्थ शब्द किंवा विधान आहे. लिखित किंवा छापील शब्द उच्चार व्यासाठी त्याला पठण म्हणतात. परंतु हा वाचनाचा संकुचित अर्थ आहे. खरांतर लेखी सामग्री वाचनांना अर्थ गृहीत धरण्यासाठी प्रक्रियेस वाचन म्हणतात. वाचन म्हणजे अर्थपूर्ण आणि विचार करणारी क्रिया आहे. वाचतांना ज्याप्रमाणे वाचकांची दृष्टी मुद्रीत शब्दांवर फिरते त्याच प्रकारे वाचक त्या शब्दांना स्पर्श करीत नाही तर तर तो त्यातील भावनादेखील स्विकारतो, हेच वाचनाचे अचूक रूप आहे.

वाचनाचे प्रकार : सामान्यत : वाचनाचे दोन प्रकार आहे.

१) मौन वाचन (मूक वाचन)

२) सस्वर वाचन

१) **मौन वाचन :** लिपी भाषा वाचून अर्थ गृहीत धरण्याच्या प्रक्रियेला अर्थात शांतपणे मानाने लिहिलेली सामग्री विना आवाज न करता वाचन करणे त्याला मूक वाचन म्हणतात. यात डोळे त्वरीत मजकून वाचतात आणि मेंदू त्या साहित्याचा अर्थ स्विकारतो.

शांत वाचनाचे खालील उद्दीष्टे आहेत:

- विद्यार्थ्यांना वेगवान वाचनासाठी सराव करत आहे.
- विद्यार्थ्यांना परिचित शब्दसंग्रहाला सक्रिय शब्दसंग्रहामध्ये रुपांतरीत करणे
- मजकूर सामग्री समजण्यायोग्य करण्यासाठी आणि त्याचा मध्यवर्ती अर्थ समजण्यासाठी.
- विद्यार्थ्यांची विश्लेषणात्मक क्षमता वर्धित करणे. रिकामा वेळेचा कसा सदुपयोग करायचा हे शिकविण्यासाठी

- विद्यार्थ्यांमध्ये स्वयंअभ्यासाची सवय विकसित करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी

वाचन किंवा पठण कौशल्य शिकवण्याची तंत्रे आणि पद्धती :-

वाचन हे भाषेचे महत्वपूर्ण कौशल्य तसेच विचारांच्या देवाण घेवाणीचे प्रभावी माध्यम आहे. वाचन ही शिक्षणाची गुरुकील्ली आहे. केवळ वाचनाच्या माध्यमातून देश विदेशात होणाऱ्या विकासाशी आणि बदलाशी परिचित होऊ शकतात. वाचनामुळे केवळ व्यक्तीचे ज्ञान वाढते आणि त्यातील योग्य भावना व्यक्त होतात आणि जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रासाठी आवश्यक कौशल्ये उपलब्ध होतात. अर्थात भाषेचे शिकवण्याचे महत्वाचे उद्दीष्ट म्हणजे मुलांमध्ये वाचन कौशल्य विकसित करणे.

वाचनासाठी तयार करणे :-

अचानक एखादे पुस्तक पाहून मुलांना ते वाचण्यास सांगणे असे वर्तन मानसिक समजल्या जाते. विद्यार्थ्यांना वर्ण वाचण्यास इच्छा त्यांच्या मनात जागृत केली पाहिजे, हे शिक्षकाचे कर्तव्य आहे रंगविरंगी चित्र कथा कविता इ. माध्यमातून मुलांना वाचनाकडे आकर्षित केले जाऊ शकते. जेव्हा मुलांना वाचनाची उत्सुकता असते. तेव्हा त्यांनी वर्णाची ओळख करायला पाहिजे.

अक्षर ओळख करणे :- मुलांना हिंदी मुळक्षरातील विविध अक्षरे जाणून घेण्यासाठी आणि त्यांच्या संयोगातून तयार केलेले. शब्द आणि वाक्य वर्णमाला ज्ञान देण्याच्या विविध पद्धती खालील प्रमाणे आहेत.

अक्षर ओळख करणे :-

मुलांना हिंदी मुळक्षरातील विविध अक्षरे जाणून घेण्यासाठी आणि त्यांच्या संयोगातून तयार केलेले शब्द आणि वाक्य वाचण्याचा सराव करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या पद्धती वापरल्या जातात. वर्णमाला ज्ञान देण्याच्या विविध पद्धती खालील प्रमाणे आहेत.

- १) **अक्षर ओळख विधी :-**वर्णमाला व अध्यापनाच्या पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांना प्रथम क्रमवार वर्ण मालेतील अक्षरे जाणून देणे. सुरवातीला अ, आ,ई, इ, ते अं अः पर्यंत त्यानंतर क,ख,ग,घ ते क्ष, त्र,ज्ञ पर्यंत वर्णांची ओळख झाल्यानंतर मात्रांचा अभ्यास केला जातो. वर्णांच्या अभ्यास केल्यानंतर वर्णांपासून तयार झालेल्या शब्दांच, चित्र दाखवून ओळख करून दिल्या जातो. जसे — अ अननस
 १) अक्षरे मिसळून शब्द वाचण्यास मदत होते.
 २) त्यात वर्णांचे पद्धतशीर ज्ञान असणे.
 ३) मात्रांचा संपूर्ण अभ्यास होतो.
 ४) उच्चारण शुध्द होते.
- २) **वर्ण उच्चारण पद्धत :-**या पद्धतीमध्ये शिक्षक एक—एक वर्ण फलकावर लीहून त्याचे उच्चारण करतो. विद्यार्थी फलकावरील व पुस्तकातील वर्ण आकृती बघून उच्चारण शिकतो. अक्षर ओळख झाल्यानंतर ते ओळखून शब्द ओळख करून दिली जाते आणि वाचनाकडे आकर्षित केल्या जाते. यामध्ये मुलांना ध्वनींच्या शुध्द उच्चारणाचे ज्ञान होते. यापद्धतीने मुलांना वर्णांच्या प्रत्येक अक्षराची ओळख होते.वर्ण ओळख झाल्यानंतर मुले अक्षरे जोडून शब्दाचे वाचन करतात. यात आवड निर्माण झाल्यानंतर वाचन आवड वृद्धीगत होते.
- ३) **ध्वनी — साम्य पद्धत :-** या पद्धतीमध्ये सारखा ध्वनी असलेल्या वर्णांना एकसाथ शिकविल्या जाते जसे — काम, दाम, राम, शाम, मर्म,कर्म इत्यादी या पद्धतीमध्ये एकाच वर्णाला अनेक वेळा उच्चारण करून ध्वनीचा अभ्यास केला जातो.
- ४) **पहा आणि म्हणा पद्धत :-**या पद्धतीमध्ये शब्दांची संबंधित वस्तु या चित्र दाखवून शब्दाची ओळख केल्या जाते. चित्र ओळख झाल्यानंतर शिक्षकाचे अनुकरण करून शब्दाचे उच्चारण करतातयामध्ये अध्यापनाचे सूत्र ज्ञात ते अज्ञात आणि सोप्या पासून कठीण पर्यंतचे अनुसरण केले जाते. म्हणूनच या पद्धतीत शब्दामुळे वर्ण ओळख झाल्यामुळे वाचन करणे मनोरंजक होते.

- ५) **अनुकरण पद्धती :-** या पद्धतीमध्ये विद्यार्थी शिक्षकाचे अनुकरण करून अक्षर शब्द आणि वर्ण उच्चारण करणे शिकतो. शिक्षक एक एक वाक्य म्हणतो त्याच्या मागोमाग विद्यार्थी ध्वनी उच्चारण शिकतात. ही पद्धती इंग्रजी भाषेसाठी सोपी समजल्या जाते.
- ६) **वाक्य पद्धती :-** भाषेचे एकक वाक्य आहे. सुरवातीला वाक्य, शब्द, वर्ण या क्रमाने मुलांना वाचनाचा अभ्यास केल्या जाता या पद्धतीत मुले स्वाभाविक प्रमाणे वाचण्यात सुरवात करतो.
- ७) **कविता पद्धती :-** मुलांना संगीत आवडत असते. हेच लक्षात घेऊन या पद्धतीचा विकास केल्या गेल्या. मुलांना कवितेचे वाचन करण्यास सांगितले जाते. हळूहळू वर्ण व शब्दांची ओळख होऊ लागते.
- ८) **कहानी पद्धती :-** मुलांना कहानी आवडते. त्यामुळे शिक्षकांनी चांगल्या कहानीचे चित्र बनवून मुलांना सांगितले पाहिजे. जेणेकरून ती कहानी वाचण्यास मुले प्रेरित होतील. कहानी मध्ये मुलांची विशेष आवड असल्यामुळे या पद्धती मध्ये वाचन चांगले होते.
- ९) **प्रदर्शन पद्धती :-** या पद्धतीमध्ये भीतीवर चित्र लावल्या जातात. यात शब्द व वर्ण सुद्धा लिहील्या जातात. शिक्षक मुलांना या वर्णांची ओळख करून देतो. अश्याप्रकारे खेळामध्ये मुले सक्रीय होऊन वाचन करण्यास प्रवृत्त होतात.
- १०) **मिश्रीत पद्धती :-** वरील सर्व पद्धतीचे अवलोकन केल्यास लक्षात येते की, कोणतीच पद्धती सर्वगुण संपन्न नाही. सर्व पद्धती मधील चांगले गुण घेवून सर्व पद्धतीचे अवलोकन करायला पाहिजे. सुरवातीलाच वर्ण परिचय करतांना मुलांना यात आवड नसल्यास समोर वाचन अभ्यास करणे कठीण होते. शेवटी सर्व पद्धती मधील चांगले गुण घेवून त्यांचे मिश्रीत रूपात प्रयोग करून वाचन पद्धतीत आवड निर्माण करण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे.

वाचन सराव :-

सर्व वर्ण आणि मात्रांचे ज्ञान आकलन झाल्यानंतर वाचनाचे मुलांना स्वतंत्रपणे अभ्यास/सराव करायला पाहिजे यासाठी शिक्षकांना स्वतःआदर्श वाचना करायला पाहिजे शिक्षकांच्या आदर्श वाचनाला ऐकून व त्यांचे अनुकरण करून वर्गामध्ये वेगवेगळे सस्वर वाचन करून विद्यार्थी योग्य वाचन कौशल्य शिकू शकतात.

वाचन एक सामान्य कला आहे. नियमित सरावाने वाचन कौशल्य विकसित केल्या जाऊ शकते वाचन करतांना खालील चुका विद्यार्थी करतातअयोग्य वाचन शैली, शब्दाचा अर्थ समजून न घेता वाचन करणे, वाचतांना अयोग्य वेग वाचनाची अयोग्य मुद्रा, अशुद्ध उच्चारण, इ. प्रकारच्या चुका वाचन करतांना विद्यार्थी करतात.

वाचन करतांना कोणत्या कारणांमुळे चुका होतात हे पहाणे क्रमप्राप्त ठरते, १) वाचन सरावाची कमी, शब्द संग्रहाची कमी, पाठ्यपुस्तकात छपाई संबंधित त्रुटी, कठीण पाठयसामुग्री, मानसिक कारण, दृष्टी दोष, वाणी संबंधित दोष, वाचन संबंधित मार्गदर्शनाचा अभाव, वर्गातील तणावपूर्ण वातावरण, शिक्षकांचा विद्यार्थ्यांप्रती व्यवहार हे सर्व कारण कारणीभूत ठरतात. योग्य वाचनाचा सराव करायला असेल तर कोणते उपाय केले पाहिजे.

शिक्षकांनी आदर्श वाचन करावयास पाहिजे. वर्गातील वातावरण चांगले असायला पाहिजे. विद्यार्थ्यांसाठी त्यांचा मानसिक स्तर लक्षात घेऊन त्याला योग्य अशी पाठयसामुग्री निवडायला पाहिजे. वाचन हे सस्वर व्हायला पाहिजे. विद्यार्थ्यांसोबत आपलेपणाचा व्यवहार करायला पाहिजे. शब्द भंडार मध्ये वाढ करावी लागते. वाचनासंबंधी योग्य मार्गदर्शन करायला पाहिजे. आवाजासंबंधित पूर्ण ज्ञान व अभ्यास करायला पाहिजे. सावकाश वाचनाची सवय लावायला पाहिजे वाचन करण्याआधी कठीण शब्द समजून घ्यायला पाहिजे.

अशाप्रकारे वाचन कौशल्य विकसित करण्यासाठी विविध पद्धतीचा अवलंब करून विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची सवय जडू शकतो व योग्य सुसंस्कारी नागरीक घडविण्यासाठी मदत करू शकतो.

निष्कर्ष :- व्यक्तीच्या जीवनात वाचनाला अत्यंत चांगले महत्व आहे. वैचारिक संस्कृती घडविण्याचे काम ग्रंथ करीत असतात. त्यामुळे वाचन स्पर्श असणारा व्यक्ती समृद्ध व संपन्न असतो. त्यामुळे ग्रंथालय होण्यासाठी प्रत्येकाच्या घराघरात संस्कृती पोचली पाहिजे. पुस्तकांमुळे लढण्याची उर्जा मिळते. दृष्टी विस्तीर्ण होते. यश मिळवायचे असेल तर वाचावेच लागेल जग वाचनातून घडते आणि वाचन आयुष्याला वळण लागते. म्हणूनच वाचनातून आत्मबळ निर्माण होऊन दृष्टी विकसित व्हायला मदत होईल इतक्या मौल्यवान संस्कृतीचे जतन करणे म्हणजे पुस्तकरूपी ज्ञानाच्या झाडाची जोपासना करून त्यापासून ज्ञान मिळविणे होय.

संदर्भ

- कौशल्य विकास, उकिनकर, बेले,साई ज्योती, पब्लीकेशन, नागपूर,
- कौशल्य विकास, मार्क पब्लिशर्स, जयपूर, राजेश एल पटेल २०२०,
- कौशल्य विकास, देशमुख, बेदरकर, पिंपळापूरे, २०१७
- Skill Development ; kharabe, Rahul, S. Bele, Akash, Saijyoti Publication, Nagpur, 2017.
- www.readablenglish.com > reading – skill- Access date– 15/02/2020
- www.edutopia.org>artical>6- techniques- building- reading- skills-sus accessdate 15.02.2020
- www.le.ac.uk>offices> all resources> study>reading access dated 15/02/2020
- www.kumon.co.uk>blog>how-to- improve- reading-skills

सक्षम समाजनिर्मितीकरीता महिलांचे सबलीकरण

प्रा. सुरेश पवार

श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय,पिपरी—वर्धा

सार:

मानव समाजात स्त्रीयांचा जवळपास निम्मा भाग आहे. एका सक्षम समाजाकरीता पुरुषांबरोबरच स्त्रीयांचाही सहभाग असतो असे असूनही समाजात स्त्रीयांशी पुरुषवर्गाचे वर्तन कायम दुय्यम दर्जाचे राहिले आहे. भारतात पुरुषप्रधान संस्कृती असल्याने स्त्रीया कायमच डावलल्या गेल्या.स्त्रीयांवर चालीरिती, परंपरेच्या नावाखाली वर्षानुवर्ष पुरुषांनी आपले अधिकार गाजविले. त्यामुळे गुणवत्ता असूनही स्त्रीयांना समाजापुढे सिध्द करता आले नाही.

प्रस्तावना:

महिला सबलीकरण ही संकल्पना १९८५ मध्ये नैरोबी येथील जागतिक परिषदेमध्ये उदयास आली.या संकल्पनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे सामाजिक सत्ता वा अधिकार व संसाधनांवरिल नियंत्रण यांचे अधिकार स्त्रियांना प्रदान करणे.

स्त्रीयांनी बदलत्या प्रवाहानुसार स्वतःहून स्वतःचा विकास व आपल्या विचारानुसार जडणघडण केली पाहिजे. स्वावलंबनातून आपण कोणत्या बाबींना प्राधान्य द्यायचे या गोष्टींचे निर्णय घेवून क्षमता म्हणजे स्वशक्ती वाढवायला हवी. महिलांना आपल्या कल्पना शक्तीमधून आलेल्या कला कौशल्यांच्या व क्षमतेच्या आधारावर स्वतः च्या विकासा बरोबरच समाजाचा विकासही साधता यायला हवा. त्यातून समाजात पुरुषांबरोबर काम करण्याची संधी प्राप्त होते व समाजात दर्जा प्राप्त होतो. यातून स्वतःचा, कुटुंबाचा आणि समाजाचा विकास साधता येतो व त्यातून येणाऱ्या अडचणी, कठीण प्रसंगातून योग्य निर्णय घेवून आत्मविश्वासाने काम करणे सोपे होते. ही सर्व कामे करण्याकरीता इतरांची व कोणाकडून कशी मदत मिळवायची याची माहिती मिळते व स्वतः साठी आणि समाजासाठी याचा उपयोग कशा पध्दतीने करता येईल, तिच्या स्वतः च्या गरजा कशा पध्दतीने सोडविता येईल ही सर्व कामे दबावात न टाकता प्रत्येक स्त्रीस करता आले पाहिजे. त्यासाठी स्त्रियांनी प्रत्येक बाबीने सक्षम होणे गरजेचे आहे. सबलीकरणाच्या या प्रक्रियेमध्ये मुख्यतः विविध घटकांचा समावेश होतो. महिलांना समानसंधी देणे, आर्थिक स्वातंत्र्य, हिंसाचारापासून मुक्ती, निर्णय क्षमतेमध्ये महिलांचा सहभाग, व व्यक्ति स्वातंत्र्य इ.

सबलीकरणाची गरज :

स्त्रीचे सबलीकरण हे स्त्रीसाठी आणि समाजाच्या व्यापक हितासाठी आहे. कुटुंबातील प्रत्येक स्त्री आपआपल्या परीने कर्तव्यांचे भान ठेवून भूमिका पार पाडत असते. पण त्या कर्तव्यांबरोबर घराबाहेरील जबाबदारी पार पाडता आल्या पाहिजे. तिचा स्वतः हून बघण्याचा दृष्टीकोन मूळातून बदलला पाहिजे. स्त्री म्हणून तिला सर्व अधिकार म्हणजे संपत्तीत व आर्थिक बाबतीत पुरुषांच्या बरोबरीने असणारा वाटा व तिचे राजकीय अधिकार तिला प्राप्त व्हावयास हवे. एक व्यक्ती म्हणून चांगल्याप्रकारे जीवन जगता आले पाहिजे, हयाची कल्पना निर्माण होवून स्वतः च्या व इतरांच्या विकासात आणि समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने आपली जबाबदारी पार पाडली पाहिजे.

सबलीकरणात येणाऱ्या अडचणी :

स्त्रियांच्या सबलीकरणात अनेक अडचणी असतात.यात कधी समाज,पुरुष तर कधी ती स्वतः.

१) समाजाचा विरोध : येणारा काळ स्त्रीयांसाठी खडतळ आहे. पुरुष आपली मानसीकता जोपर्यंत बदलणार नाही तोपर्यंत समाजामध्ये स्त्रीयांबद्दल आपुलकीची भावना निर्माण होणार नाही. बदलत्या काळात प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री काम करित आहे. आज ती कोणत्याही क्षेत्रात मागे नाही. या गोष्टी पुरुषांना सुध्दा माहित असूनही स्त्रीयांचे बदलेले रूप स्विकारण्यास कुटुंबातील सभासद व गावातील वस्तीतील पुढारी लोक आणि इतर लोकही तयार होणार नाही. त्यामुळे कदाचित तुम्हाला संघर्षाला सामोरे जावे लागेल.

२) चारीत्र्यावर ठप्पा : स्त्रीयांना घरात व बाहेर जबाबदारी पार पाडतांना समाजात अनेक व्यक्तींशी संपर्क साधावा लागतो. वेगवेगळ्या असणाऱ्या जबाबदारी पार पाडण्याकरीता व इतर कामांकरीता भेटी गाठी घ्याव्या लागतात. यातून कधी कधी महिलांचे चारीत्र्यावर संशय घेतला जातो. त्याच्या चारीत्र्यावर ठप्पा ठेवण्याचा उद्देश असा असतो की, परत ती घराबाहेर पडू नये. याकरीता आपण मानसिकतून बाहेर पडणे गरजेचे आहे.

३) स्वतःचे बदललेले स्थान स्वीकारणे : आपल्या बुद्धीमतेच्या भरवश्यावर प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री ठसा उमटवीत आहे. हे सबलीकरणाचा मार्ग स्वीकारल्यानंतर आतापर्यंत चालत आलेल्या रूढी परंपरेनुसार जुनी रितीरिवाजानुसार पारंपारिक संस्काराच्या लादलेल्या अपेक्षाखाली दडपून जातात, अशा या गोष्टीमुळे तिचे बदललेले स्थान स्वीकारण्यात अडचणी निर्माण होत आहे. अशामुळे वेगवेगळ्या कारणास्तव समाजात टिका होत आहे. अशा आरोप प्रत्योरोपमुळे स्त्रीयांची मानसिक स्थिती यामुळे झालेला बदल महिला स्वतः च स्वीकारयला तयार होत नाही.

४) वातावरण : आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री कामकाज आपआपल्या परीने करित असली तरी स्त्रीमध्ये जागरूकता निर्माण करावयाची असेल तर प्रत्येक कुटुंबासोबतच समाजात व ज्या ठिकाणी कामकाज करते त्याठिकाणाचे अनुकूल वातावरण असायला पाहिजे. पण तसे वातावरण असेलच असे नाही कधी-कधी छोट्या-छोट्या गोष्टीमुळे स्त्री खचून जाते. एखाद्या व्यक्तीशी ताठर भूमिका घेत असतांना मी एकटीच आहे अशी भिती मनात वाटत असते व या अडचणीमुळे यश मिळणे शक्य होत नाही.

महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टे :

सक्षम समाजनिर्मितीसाठी पुरुषांबरोबरच स्त्रियांचाही सहभाग महत्वाचा असतो. त्यामुळे प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग अपेक्षित आहे. उशीराका होईना शासनाने स्त्रियांना सर्व क्षेत्रात सामावून घेतले आहे व महिलांच्या वाटचाली करिता कायदेशीर पाऊले उचलली. महिला सबलीकरणाचे महत्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे

- महिला सबलीकरणाच्या माध्यमातून महिलांचा विकास होईल व त्यांना त्यांच्या क्षमतांची जाणीव होईल.
- महिलांना सर्वच क्षेत्रात म्हणजे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, नागरिकत्व, समान हक्क व मूलभूत सुविधा व स्वातंत्र्याचा लाभ घेता येईल.
- राष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक निर्णयामध्ये स्त्रियांचा सहभाग
- विकास प्रक्रियेमध्ये महिलांना मुख्य प्रवाहात आणणे
- आरोग्य, शिक्षण, नोकरी, समान वेतन सामाजिक सुरक्षितता यात संधी
- स्त्रीयांविषयी भेदभाव दूर करण्यास कायदेविषयक पद्धतीत बळकट करणे.
- स्त्रीयांवरिल हिंसाचार दूर करणे

महिला सबलीकरणाचे फायदे :

महिला सबलीकरणामुळे समाजातील असंख्य स्त्रियांचे जिवनमान उंचावेल. यात प्रामुख्याने

- महिला शिक्षण व जीवन कौशल्याच्या आधारे आपले कर्तव्य उत्तमरितीने पार पाडू शकतील.
- महिलांना शिक्षित केल्यास कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळतील.
- कुटुंबास आर्थिक सहान्य करण्यास सक्षम बनेल त्यामुळे समाजात प्रतिष्ठा वाढेल.
- राजकीय सहभागामुळे देशाच्या प्रगतीत स्त्रीयांचा सहभाग असेल.
- स्त्री-पुरुष विषमतेची दूरी दूर होण्यास मदत होईल.
- स्त्रिया आत्मनिर्भर होतील व येणाऱ्या संकटाला सामोरा जाण्यास तयार राहिल.
- स्वसुरक्षा करण्यास सक्षम बनेल.
- कायद्याच्या योजना कळतील व त्याचा लाभ घेता घरचा, गावाचा सोबत देशाचा विकास करण्यास हातभार लागेल.
- स्त्रियांची निर्णय क्षमता वाढेल.

महिला सबलीकरणाकरिता राष्ट्रीय धोरण :

सबलीकरण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया असल्याने यात सातत्य ठेवत स्त्रीयांची मानसिकता बदलवित राहावे लागते. आधुनिक काळात सबलीकरण हे स्त्रीयांचा दर्जा ठरविण्याकरिता महत्वाची बाब आहे. १९९० मध्ये महिलांना हक्क व संरक्षण मिळावे म्हणून महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली. १९९३ मध्ये भारतीय संविधान कायद्यातील कलम ७३ व ७४ मध्ये सुधारणा करित पंचायत समिती व नगरपालिकांमध्ये महिलांकरिता जागा आरक्षित करण्यात आल्या. महाराष्ट्र शासनाने स्त्रीयांच्या सबलीकरणासाठी १९९४ मध्ये महिला धोरण जाहिर केले. २००१ मध्ये दुसरे तर २०१४ मध्ये तिसरे धोरण निश्चित करून स्त्रीयांवरील हिंसाचार, कायदे, स्त्रीयांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग, स्वयंसहायता बचतगट याचा प्रामुख्याने विचार केला. शासकीय व निमशासकीय नोकऱ्यांमध्ये ३० टक्के आरक्षण दिले. स्त्रीयांना सक्षम करण्याहेतू महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवन्तोती अभियानाच्या माध्यमातून स्त्रीयांना प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्यात. उद्देश इतकाच की स्त्रीयांना आर्थिक स्वालंबन मिळावे.

भारत सरकारने २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण म्हणून घोषित करून महिलांच्या सबलीकरणासाठी धोरण निश्चित केले. या अंतर्गत स्त्रियांना समान संधी, अधिकार, कामासाठी समान वेतन ठरविण्यात आले. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला धक्का लागणार नाही अशा प्रथा व कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता या दृष्टिने प्रयत्न करण्यात आले.

निष्कर्ष :

स्त्री ही समाजातील अविभाज्य घटक आहे. कधी काळी शूल व मूलश या संकल्पनेत गुरफटलेली स्त्री आज सर्व बंधन तोडून चौकटीच्या बाहेर पडली. तीने विविध क्षेत्रात आपल्या अस्तित्वाच्या पाऊनखुणा सोडल्या. उपलब्ध संधी व सोयींच्या आधारे प्रगतीपथावर मार्गस्थ झाली. मनात कुठलाही भेदाभेद न ठेवता पुरुषाच्या खांद्याला खांदा देत देश उभारणीस सहकार्य करित आहे. असे असतांनाही आज समाजात स्त्रीयांवर अत्याचाराचे बरेच प्रकरण होत असल्याचे विदारक सत्य आपल्यापुढे आहे. कायद्याचे सुरक्षाकवच असतांनाही समाजात अघटीत प्रसंग घडत असल्याचे दिसून येते. यातून निष्कर्ष हाच एकतर समाजातील पुरुषांची मानसिकता बदलविणे, स्त्रीयांना वैचारिक, आर्थिक स्वालंबन देणे, स्त्री पुरुष विषमता विसरून दोघांनीही समान संधी घेत सक्षम समाजाची निर्मिती करणे.

संदर्भ :

कच्हाडे बी. एम. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या. नागपूर: पिंपळापुरे प्रकाशन, २०१०.

लोटे रा. ज. भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या. नागपूर: पिंपळापुरे प्रकाशन, २०१५.

वैरागडे उज्वला, मुळे विद्युल्लता. सामुदायिक विकास , विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण.

औरंगाबाद, विद्या बुक पब्लिशर्स, २०१८.

कौटुंबिक हिंसाचार, स्त्रिया व राज्यघटना

डॉ. चंदु के. पोपटकर

प्राचार्य, कुंभलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा.

प्रस्तावना :

मानव हा समाजीक प्राणी आहे, म्हणूनच मानवाच्या जीवनात जन्मापासून ते मरेपर्यंत कुटूंब व्यवस्थेचे अनन्यसाधारण महत्व आहे, कारण खऱ्या अर्थाने कुटूंबातच व्यक्तीचे संगोपन, पालनपोषण, संरक्षण आणि सर्वांगीन विकास होत असतो, स्त्रियांच्या दृष्टीने तर कुटूंब व्यवस्थेचे अधिकच महत्व आहे. समाजात आज घरोघरी असंख्य देवींची देवघरात मनोभावे पुजा करतांना आपला लोकांना पाहतो. पण व्यवहारात मात्र हेच लोक स्त्रियांवर पदोपदी अन्याय, अत्याचार करून तिची कुचंबना, अवहेलना व समानतेच्या अधिकाराची गळचेपी करत असतात.

अलीकडच्या काळात तर स्त्रियांच्या दृष्टीने सर्वात सुरक्षित समजल्या जाणाऱ्या कुटूंब व्यवस्थेत म्हणजेच स्वतःच्या घरामध्ये तीच्यावर होणाऱ्या पारीरिक व मानसिक अत्याचाराची तीव्रता थरकाप उडविणारी आहे, समाजातील सर्व स्तरातील, वर्गातील जातीतील, धर्मातील स्त्रियांना आज कुटूंबातील निकटवर्तीयाकडून होणाऱ्या छळाला सामोरे जावे लागत आहे. गर्भजल परिक्षेचा गैरवापर करून स्त्रीलिंगी गर्भ असल्यास त्याचा गर्भपात करून स्त्रीला जन्माला येऊन देण्यापासून तिच्यावर कुटूंबातील व्यक्ती अत्याचार सुरू करतात आणि ती जन्माला आलीच तर आयुष्याच्या विविध टप्प्यांवर भ्रुण हत्येपासून ते ती वृद्ध होईपर्यंत तिच्यावर अत्याचार सुरूच राहतात.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे काय?

कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण २००५ हा कायदा २६ ऑक्टोबर रोज प्रत्यक्षात अमलात आला. परंतु आजही या कायद्याबद्दल उलटसुलट चर्चा सुरू आहे. प्रत्यक्षात या कायद्याने आजपर्यंत थोड्या फार फरकानी काही महिलांना संरक्षणाचे आदेश मिळाले खरे पण सरकारी आणि न्यायालयीन पातळीवर त्याचबरोबर संपूर्ण समाजात या कायद्याविषयी कमालीची उदासीनता दिसून येते. कुटूंबामध्ये स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसाचाराच्या घटना दररोज आपल्या भोवती घडत आहेत आणि त्याचे प्रमाणही दिसेंदिवस वाढत आहे. कौटुंबिक हिंसाचार मानवी हक्काच उल्लंघन या परिस्थितीची गंभीर दखल घेऊन भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या अधिकारांच्या हमी प्रमाणे कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण करण्यासाठी हो कायदा करण्यात आला.

खरतर बहुतांश महिलांना त्यांच्या सोबत जे काही होत आहे ते घरगुती हिंसाचार आहे किंवा ते वर्तन घरगुती हिंसाचाराच्या कक्षात येते, याची कल्पनाही नसते. हि सुन किंवा मुलगी आहे म्हणून तीने हे सहन केलेच पाहिजे, हे घरच्यांचे सामान्यमत आहे किंवा असते, त्यात त्यांना गैर असे काहीच वाटत नाही, नवऱ्यानेच मारले ना? असा प्रश्न विचारला जातो. तो प्रेम करतो। सांभाळ करतो म्हणजे त्याला मारण्याचाही अधिकार आहेच, असेच सर्वमान्य मत असते. हे असे असते कारण आपल्या समाजाची ती धारणा आहे, त्यामुळे पीडीत किंवा कुठलीही स्त्री आपल्यावर हिंसाचार होत आहे, हे गृहित धरतच नाही. त्यामुळे बरेचदा नवीन लग्न झाल्यावर मिळणारी वागणूक सासरची मंडळी अशी वागतात काहि दिवसांनी सगळे व्यवस्थित होवून जाईल अशी धारणा आहे. त्यामुळे गुल्लक गोटीवर दुर्लक्ष केले जाते, किंवा ते गृहित धरलेच जात नाही. कौटुंबिक हिंसेने त्रस्त मुलगी माहेरी येते तेव्हा काही पालक तिच्याशी चांगले वागून काही दिवसांनी पुन्हा सासरी नेऊन देतात. नातं टिकवायच असेल तर बाईनेच नमत घ्याव, अशी भूमीका असते.

तीला व तीच्या मुलांना भेदभवाची वागणूक दिली जाते. कौटुंबिक नाते संबंधातील व्यक्तीने घरात केलेली हिंसा म्हणजे कुटुंबांतर्गत स्त्रीवर होणारी हिंसा, घटना घडल्यानंतर तातडीने नोंदविली जात नाही, मात्र सतत घडणारे गैरिरीक, मानसिक, कमी अधिक गंभीर प्रकारचे अत्याचार व त्यातून पीडीत स्त्रिया गैरिरीक व मानसिक आरोग्यावर परिणाम करतात. घरात, नातेवाईकां समक्ष हिंसा घडल्याने पीडीत स्त्रीला पाठींबा साक्षी पुरवे हे अभावानेच मिळतात. फौजदारी प्रक्रियेमध्ये ठळक पुराव्यांभारे आरोपीवर गुन्हा सिध्द करून त्याला शिक्षा देण्यावर जास्त भर दिसतो. पोलिसांकडून स्त्रीची तक्रार दाखल करून घेण्यापेक्षा तडजोड करून तिला सासारी नांदायला पाठविण्यावर भर दिला जातो. असे अनेकदा दिसून येते.

कौटुंबिक छळ/हिंसाचार म्हणजे काय? तर एकाच घरात राहणारे पुरूष व नातेवाईक स्त्रीला मारहाण, शिवीगाळ करत असतील, तिला हुंड्याच्या मागणीवरून धमकावीत असतील, घरातून हाकलत असतील, दारू वा इतर नेशमुळे मारहाण करत असतील, तिच्याकडून पैसे घेत असतील, घरातील सामान विकत असतील, तीला दररोज लागणाऱ्या सामानापासून वंचित ठेवत असतील, कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे गैरिरीक, आध्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिवीगाळ करणे, विशेषतः आपत्त नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे, किंवा पिडित महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तीच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे व या सर्व गोष्टींचा दुःपरिणाम पीडीत व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे, तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजेच स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे, याबाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

गैरिरीक छळात मारहाण, तोंडात मारणे, तडाखा देणे, चावणे, लाथ मारणे, ढकलणे, लोटणे (जोरात धक्का मारणे), चटके देणे इतर कोणत्याही पद्धतीने गैरिरीक छळात समावेश होतो.

लैंगिक अत्याचारामध्ये लैंगिक छळ, गैरिरीक बळाचा वापर करून स्त्रिया तिच्या इच्छे विरुद्ध लैंगिक संबंध करावयास भाग पाडणे, जबर दस्तीने संभोग बलात्कार विवाहांतर्गत बलात्कार, छेडछाड, इच्छेविरुद्ध गैरिरीक स्पर्श, सहेतुक लैंगिक भाषणेचा वापर, अश्लील चित्र, व्हिडीओ पाठविणे/दाखविणे, पॉर्न फिल्म दाखविणे, इच्छेविरुद्ध त्यांना माहिती नसतांना त्यांच्याच लैंगिक अवयवांचे फोटो काढणे असे अनेक प्रकारे नियंत्रण/बंधन घालणे हे अश्या सर्व बाबी लैंगिक अत्याचारामध्ये येतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदु कोड बिल :-

डॉ. बाबासाहेबांनी हिंदु कोड बिल मांडण्यामागील मुख्य दोन उद्दिष्टे सांगितली. (१) कायद्याचे सुसूत्रीकरण करणे व (२) हिंदु कायद्याच्या काही शाखांमध्ये सुधारणा घडविणे.

हिंदु कोड बिलान्वये मुख्यत्वे ५ प्रकारच्या सुधारणा सूचविल्या आहेत.

पहिली सुधारणा : ही सुधारणा विवाह, दत्तक आदीविषयी जो जातीच्या संबंध येईल त्या संबंधीची आहे. जुन्या हिंदु कायद्याप्रमाणे विवाह व दत्तक हा त्या त्या जातीतच घडत असे. जर दुसऱ्या जातीतील व्यक्तीशी विवाह झाला अगर दुसऱ्या जातीतील मूल दत्तक घेण्यात आले तर तो विवाह व दत्तक हिंदु कायद्याप्रमाणे रद्द समजत असे. जातीयता वाढविणारी ही गोष्ट हिंदु कोड बिलाला अमान्य होती. जातीची बंधने नाहीशी होऊन समाजता खऱ्या अर्थाने समानता प्रस्थापित होण्यासाठी हिंदु कोड बिलाने कोणत्याही जातीत विवाह व दत्तक विधान होऊन एकल अशी तरतूद केली.

दुसरी सुधारणा : दुसरी सुधारणा ही एकपत्नीत्व पाळण्यासंबंधीची आहे. पुरातन हिंदु कायद्याप्रमाणे हिंदू पुरूषास हव्या तितक्या स्त्रियांशी विवाह करता येत असे. मुस्लिम कायद्यात जसे एका पुरूषास ४ बायका करण्याची मुभा आहे, परंतु जो पुरूष आपल्या चारही पत्नींना तेवढेच संतुष्ट व समाधानी ठेवण्याची कुवत ठेवतो, अशांनाच चार विवाह करण्याची मान्यता आहे. मात्र अशी अट पुरातन हिंदु कायद्यात नव्हती. महिलांची अवहेलना करणारी पद्धत हिंदु कोड बिलात नाकारण्यात आली. म्हणून बहुपत्नीत्व हा कायद्याने गुन्हा समजला जाण्याची तरतूद हिंदु कोड बिलात आहे.

तिसरी सुधारणा : तिसरी सुधारणा ही घटस्फोट संबंधीची आहे. पुरातन हिंदु कायद्यानुसार विवाहास प्रचंड महत्त्व देण्यात आले होते. 'जन्मोजन्मीच्या गाठी' म्हणजे विवाह बंधनात अपरिचीत स्त्री व पुरूषाला अडकवले जात असे. पती-पत्नीतील अनुरूपता, विश्वास व सामंजस्यपूर्ण जबाबदारी याचे कोणतेही नियोजन यात नसे. अशा वेळी कितीतरी स्त्रियांच्या नशिबी परित्यक्ततेचे जीवन आलेले आजही आपण पाहतो. ज्या स्त्रीचे नवऱ्याशी पटत नाही किंवा ज्या नवऱ्याचे स्त्रीशी पटत नाही, त्यांना एकत्रित ठेवण्याची सक्ती करणे चुकीचे आहे. हिंदू कोड बिलान्वये ठरावीक अटीवर नवरा-बायकोला काडीमोड मिळण्याची सवलत देण्यात आली होती.

चौथी सुधारणा : चवथ्या सुधारणे अन्वये हिंदु कायद्यातील 'कोपरासेनरी' पद्धत नष्ट करण्यात आली होती. पूर्वजांकडून जी इस्टेट चालत येते त्यावर वंशजांच्या हक्कानुसार दोन पद्धती रूढ होत्या. एक मिताक्षरा व दुसरी दायभाग. मिताक्षरा पद्धतीनुसार वडीलांच्या मृत्यूनंतर सर्व मुलांना वाडवडीलांची संपत्ती मिळण्याचा हक्क होता. ती विकायची असेल तर सर्व मुलांची त्याला संमती लागे. दायभाग ही पद्धती बंगालमध्ये प्रचलित होती. या पद्धतीनुसार वडिलांच्या मृत्यूनंतरच मुलांना वडीलांच्या संपत्तीत वारसा हक्क येतो. हिंदु कोड बिलामध्ये मिताक्षरा पद्धत नाकारली असून दायभाग पद्धती स्वीकारली होती.

राज्यघटनेत स्त्रियांचे स्थान : -

डॉ. आंबेडकर यांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिसुत्रीच्या आधारावर राज्यघटना तयार करून नोव्हेंबर १९४९ मध्ये राज्यघटना भारतीयांना बहाल केली. भारतीय जनतेच्या सर्वांगीण स्वातंत्र्याच्या पुरस्काराच्या मूळाशी समतेची आधारशीला संविधानात करण्यात त्यांचा हेतू भारतीय समाजता समतेची संकल्पना रूजविण्याचा होता. म्हणून त्यांनी राज्यघटनेत स्त्रियांच्या हक्काचे संरक्षण करून पुरूषांच्या बरोबरीचे अधिकार बहाल करण्याचा प्रयत्न केला.

राज्यघटनेच्या कलम १५ मध्ये धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान यावरून भेदभाव करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला.

१. राज्य केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल होईल अशा प्रकारे भेदभाव करणार नाही.

२. केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून कोणताही नाकरीक -

अ) दुकान, सार्वजनिक उपहारगृहे, हॉटेल्स, सार्वजनिक करमणुकीची स्थाने यातील प्रवेश.

ब) पूर्णतः किंवा अंशतः राज्य सरकारच्या पैशाने बांधलेल्या सर्वसाधारण लोकांच्या उपभोगाकरीता समर्पित अशा विहिरी, तलाव, स्नानघाट, रस्ते आणि सार्वजनिक राबत्यांच्या जागा यांचा वापर याविषयी कोणतीही निःसमर्थता, दायित्व, निर्बंध किंवा अर्त यांच्या अधीन असणार नाही.

३. या अनुच्छेदात कोणत्याही गोष्टीमुळे स्त्रियांकरीता विशेष तरतुद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

कलम १५ तील राज्यघटनेच्या कायद्यान्वये स्त्रियांना समानतेचा अधिकार देऊन लिंगाधारित मिटविण्याचा प्रयत्न झाला. सामाजिक दृष्टी प्रथा मिटविण्याच्या प्रयत्नाला राज्य बांधील झाले. त्याप्रमाणे स्त्रियांविषयी विशेष तरतुदी करून महिला सबलीकरणाचे प्रयत्न करण्यास राज्याला काही अधिकार देण्यात आले. हुंडा प्रथा, बालविवाह, लैंगिक शोषण याविरूद्ध सरकारने कायदे करावेत असाही सल्ला राज्यघटना देते.

कलम १६ अन्वये :-

१. राज्याच्या अखत्यारीतील सेवायोजना किंवा कोणत्याही पदावरील नियुक्ती यासंबंधीच्या बाबींमध्ये सर्व नागरिकास समान संधी असेल.

२. कोणताही नागरीक केवळ, धर्म, वंश, जात, लिंग, कूळ, जन्मस्थान, निवास या किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून राज्याच्या अखत्यारीतील कोणतीही नोकरी किंवा पद यांच्याकरीता अपात्र ठरणार नाही अथवा त्यांच्या बाबतीत त्याला प्रतिकूल असा भेदभाव केला जाणार नाही. परंतु आप्रमाणेच सरकारी नोकरीत स्त्रियांनाही समान अधिकार आणि त्यासाठी आरक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देवून आंबेडकरांनी स्त्री विकास उन्नतीचे मार्ग मोकळे करण्याचा प्रयत्न केला.

कलम ३९ :-

क) उपजिविकेचे पर्याप्त साधन मिळण्याचा अधिकार स्त्री व पुरुषांना नागरिकांचा सारखा असावा.

घ) पुरुषांना व स्त्रियांना या दोघांनाही समान कामाबद्दल समान वेतन मिळावे.

ड) स्त्री व पुरुषांना कामगारांचे आरोग्य व ताकद आणि बालकांचे कोवळे वय यांचा दुरुपयोग करून घेण्यात येवू नये आणि नागरिकांना आर्थिक गरजेपोटी त्यांचे वय व ताकद यांस न पेलणाऱ्या व्यवसायात शिरणे भाग पाडू नये. स्त्रियांना उपजिविकेचे साधन राज्याने निर्माण करून देतांना, त्यांच्या ताकदीचाही अंदाज घ्यावा. याबरोबरच समान कामाबद्दल समान वेतनही द्यावे. याबाबत राज्यघटना मार्गदर्शन करते.

कलम ४२ :- राज्य हे कामाबाबत न्याय व मानवोचित परिस्थिती उपलब्ध करण्यासाठी व प्रसुप्तीसहाय्यासाठी तरतुद करित. असेही निर्देश राज्यघटना करते.

कलम ५१ :- धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेदांच्या पलीकडे जाऊन अखिल भारतीय जनतेमध्ये एकोपा व भ्रातृभाव वाढीस लावणे, स्त्रियांच्या प्रति ठेला उणेपणा आणणाऱ्या प्रथा सोडून देणे, सती, हुंडा, बालविवाह, विधवा इत्यादी बाबतीतील प्रथा स्त्रियांच्या प्रति ठेला बाधा उत्पन्न करतात म्हणून राज्यघटना स्त्रियांच्या प्रति ठेला महत्व देते.

कलम २३ :- मध्ये स्त्री पुरुषांना समानतेचा अधिकार देतांना वेठबिगार प्रथेला कडाडून विरोध केला. वेठबिगार प्रथेचे स्त्रिया व मुले बळी पडत आहेत. म्हणून आंबेडकरांनी या वेठबिगारी प्रथेवर घटनात्मक मनाई केली.

राज्यघटना व हिंदु कोड बिलासारखे कायदे करून डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रियांना बरोबरीचे व सन्मानाचे स्थान देण्यासाठी सतत आग्रह धरलेला दिसतो. वेदकाळ आणि बौद्धकाळातील स्त्रियांचा गौरव, प्रतिष्ठा त्यांना पुन्हा मिळवून देण्याचा त्यांनी सतत प्रयत्न केला.

संदर्भ :- १) तरुण भारत : कल्पना पांडे दि. ३ मे २०१०

२) पाटिल अरुंधती : स्त्री: आत्मभान ते सक्षमीकरण—एक प्रवास.

३) प्रधान ग.प्र. (२००७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांच्याच शब्दात, सुगावा प्रकाशन, पुणे.

४) डॉ. जाधव नरेंद्र (२०१२) बोल मानवाची, ग्रंथाली प्रकाशन, पुणे.

मानवाधिकार व कौटुंबिक हिंसाचार

प्रा.प्रशांत र. घुलक्षे

(सहा.प्राध्यापक) डॉ.आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा.

सारांश:—

कोणत्याही राष्ट्राच्या विकासाकरीता त्या समाजाची बांधणी मजबुत असणे अत्यंत गरजेचे आहे. समाजाची बांधणी ही कुटूंबाच्या सक्षमतेवर अवलंबून आहे. कुटूंब हे त्या कुटूंबात वास्तव्यास असणाऱ्या सदस्यांच्या आपसात असणाऱ्या व्यवहारावर अवलंबून असतो. म्हणूनच भारतासारख्या देशात कुटूंब व्यवस्थेला अनन्य साधारण महत्व प्राचिन काळापासून देण्यात आलेले आहे. असे जरी असले तरी व धार्मिक भावणेच्या दृष्टीकोणातून देवी—देवतांची पुजा अर्चना जरी केल्या जात असली तरीही त्या सारखा आदर, सन्मान, स्वातंत्र्य किंवा किमान जगण्याची समान संधी, विकासा करीता पुरेसे स्वातंत्र्य न देता मोठ्या प्रमाणात स्त्रि विरोधी कृती, हिंसाचार होतांना सातत्याने दिसून येतो. महिलांना मानव म्हणून मान्यता जर भारतीय संविधानाने व त्या अनुषंगाने विविध कायद्यात्मक तरतुद्विने करून दिलेली असली तरी समाजातील पुरुष प्रधान संस्कृतीने त्या मान्यतेला स्विकारल्याचे चित्र मात्र दिसत नाही. स्त्रियांवर होणारे सततचे अत्याचार हे सर्व सामान्य मानवाधिकारांना केराची टोपली दाखविणारे आहे. स्त्रियांची आजची स्थिती सुधारणे हि संविधानाची किंवा कोणत्या कायद्याची आवश्यकता नसून ती समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची गरज आहे. हा दृष्टीकोण जो पर्यंत सर्व सामान्यांमध्ये रुजणार नाही किंबहुना रुजविण्याची मानसीकता आपण आपली तयार करून घेणार नाही तो पर्यंत कितीही कायदे, नियम, आयोग, धोरणे, यंत्रणा, विभागाची स्थापना केली तरीही स्त्रियांवरच्या अत्याचारांच्या टक्केवारीत घसरण येईल असे वाटत नाही. संघटीत प्रयत्न व स्व पासून स्त्री आदर व शोषणमुक्त स्त्री समाज निर्मिती शक्य होईल.

प्रस्तावणा :-

कुटूंब हि संस्था कुटूंबातील प्रत्येक सदस्याच्या विकासासाठी अत्यंत महत्वाची भूमिका पार पाडत असते. कुटूंबातील सदस्यांना एक—मेकांविषयी वाटणारी आपुलकी, प्रेम, सद्भावणा, आधार, संरक्षणात्मक काळजी, जिवाळा यातून कुटूंब संस्था हि एक संरक्षण यंत्रणा म्हणून अस्तित्वात असणे अपेक्षित आहे. संयुक्त कुटूंब पद्धतीतून विभक्त व न्युकलीयर फॅमिलीच्या संकल्पने पर्यंत आज भारतीय समाज पोहोचल्याचे चित्र असूनही स्त्रियांच्या विरोधात घटनांच्या कौटुंबिक हिंसाचारामधे विशेष बदल झाल्याचे दिसत नाही. कौटुंबिक हिंसाचाराचा परिणाम फक्त कुटूंबातील स्त्रि सदस्यावर न होता त्या स्त्रि (आई, बहिण, मुलगी इ.) च्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येक घटकांवर होत असतो. स्त्रियांना 'असीम सहनशक्ती' असल्याचे संबोधून एक प्रकारे स्त्रियांना अत्याचारास बळी पडण्यास किंवा प्रतिकारास सक्षम न होवु देण्यास प्रोत्साहित करण्यासारखेच आहे. कुटूंबातील वयस्क स्त्रि जेव्हा या सर्व घटकांना (विशेषतः) अत्याचार केंद्रीत व मानवाधिकारांच्या उल्लंघना संदर्भित सामोरे जात असते तेव्हा एकप्रकारे पुढील पिढीतील स्त्रियांची (विशेषतः मुलींची) अत्याचार सहन करण्याची मानसीक तयारी करीत असते तर त्याच वेळी पुढील पिढीतील पुरुष/मुलगा घटकाची स्त्रियांवर अत्याचार करण्याची शिकवण देण्याचे कार्य केल्या जात असते.

भारतीय परंपरागत पद्धतीच्या समाज व्यवस्थेमुळे स्त्रियांवर विविध प्रकारे धार्मिकतेच्या नावाखाली अत्याचार होत असल्याचे अनेक पुरावे सर्वश्रुत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने केशवपण, सतिप्रथा, बालविवाह व इतर त्या अनुषंगाने येणाऱ्या अत्याचारांचा समावेश होतो.

कौटूंबिक हिंसाचार :-

कौटूंबिक हिंसाचार हि एक विस्तृत संकल्पना असून कोणत्याही एका व्यक्तीने दुसऱ्या स्त्री व्यक्तीला दिलेल्या अमानवी वागणुकीला कौटूंबिक हिंसाचार म्हणता येईल. कौटूंबिक हिंसाचार हा कोणत्याही ठराविक शब्दांमध्ये बंदीस्त करणे शक्य होत नाही. वर्तमान स्थितीत हिंसाचाराचे प्रकार नव-नविन होत असल्याचे जाणवतात. हिंसाचाराचे प्रकार व प्रमाण त्या कुटूंबातील स्त्रियांची मिळकत, तिचे शिक्षण, माहेरील कुटूंब सदस्यात तिला असलेली मान्यता, तिचा आत्मविश्वास, अवलंबत्वाचे तिचे प्रमाण, स्वबळावर जगण्याची तिची मानसिकता इत्यादी घटकांवर अवलंबून असते.

1) The United Nations Declaration on the Elimination of Violence Against Women (1993) defines violence against women as ‘ Any act of gender-based violence that results in, or is likely to result in, physical, sexual or psychological harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life’

२) शारीरिक, शाब्दीक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे किंवा पिडीत व्यक्तीचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे व वरील सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पिडीत व्यक्ती किंवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजेच महिलेचे स्वताचे उत्पन्न, स्त्रिधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे.

उद्देश :-

- १) कौटूंबिक हिंसाचाराचे भारतातील विविध प्रकार अभ्यासणे
- २) अस्तित्वात असलेल्या कायद्यात्मक तरतुदींचा आढावा घेणे
- ३) अत्याचार पिडीत महिले करिता असलेल्या योजनांचा अभ्यास करणे
- ४) पुर्णवसनात्मक घटकांची मांडणी करणे

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन लेखात शासकिय यंत्रणांद्वारे प्रसिद्ध करण्यात आलेले वार्षिक अहवाल, माहिती पुस्तिका, गुन्हे अहवाल याचा संदर्भ घेण्यात आलेला असून यात प्रामुख्याने तथ्य संकलनाच्या द्वितीय स्रोताचा वापर करण्यात आलेला आहे.

कौटूंबिक हिंसाचाराचे प्रामुख्याने पुढील विभागात वर्गिकरण करण्यात येते.

(१) शारीरिक छळ :-

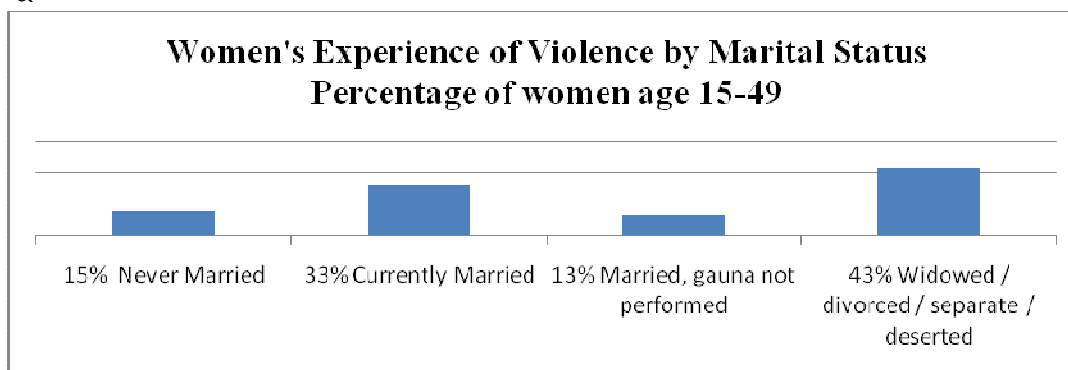
- १) मारहाण करणे, २) चावणे, ३) ढकलणे, ४) लातेने मारणे, ५) शरिरावर इजा होईल अशा प्रकारे धक्का देणे, ६) इतर कोणत्याही पद्धतीने शारीरिक दुखापत किंवा वेदना देणे.

(२) लैंगिक अत्याचार :-

- (१) अशिल्ल फोटो काढणे
- (२) जबरदस्तीने समागम करणे

- (३) विभत्स कृत्य जबरदस्तीने करावयास लावणे
 (४) समाजातील प्रतिष्ठा कमी होईल या दृष्टीने अशिल्ल चाल करणे किंवा तसे करण्यास भाग पाडणे
 (५) अनैसर्गिक अशिल्ल कृत्य करणे
 (६) परपुरुषाशी अनैतिक संबंध प्रस्थापीत करण्यास बाध्य करणे
- (३) भावनिक अत्याचार :-**
- (१) सातत्याने अपमानजनक बोलणे
 (२) चारित्र्याबद्दल सतत संशय घेवुन वागणुक देणे
 (३) पुत्र प्राप्ती करीता व सातत्याने अपमान करणे
 (४) हुंड्याकरीता सातत्याने अपमानास्पद वागणुक देणे
 (५) नोकरी किंवा व्यवसाय करण्यास प्रतिबंध करणे
 (६) स्वतःच्या मुलाला भेटण्यास, बोलण्यास मनाई करणे
 (७) आप्त स्वकियांच्या शुभ प्रसांत सहभागी होण्यास मज्जाव करणे
 (८) आत्महत्येची धमकी देवुन मानसीक त्रास देणे
 (९) इतर कोणत्याही प्रकारे भावणात्क किंवा तोंडी अपशब्द वापरून मानसीक त्रास देणे
- (४) आर्थिक अत्याचार :-**
- (१) मुलांच्या व स्वताचे पालन पोषणास जाणुन—बुजुन सोयी सुविध उपलब्ध न करून देणे
 (२) हुंड्यांची सतत मागणी करणे
 (३) पगारातुन किंवा व्यवसायातुन प्राप्त रक्कम परस्पर व बळजबरीने काढुन घेणे
 (४) राहत्या घरातुन हाकलुन लावणे
 (५) आर्थिक परावलंबीत टिकुण राहाण्याकरीता सातत्याने प्रयत्नशिल असणे

कौटुंबिक हिंसाचार संबंधीत सांख्यिकिय माहिती

Percentage who have experienced physical violence since age 15

:- NFHS-4 (2015-16)

- Thirty percent of women have experienced physical violence since age 15, and 6 percent have ever experienced sexual violence in their lifetime. Four percent of ever-pregnant women have experienced physical violence during any pregnancy.
- Thirty-three percent of ever-married women have experienced physical, sexual, or emotional spousal violence. The most common type of spousal violence is physical violence (30%), followed by emotional violence (14%), Seven percent of ever-married women have experienced spousal sexual violence.

- NFHS-4 (2015-16)

कौटुंबिक हिंसाचारा संदर्भात काही महत्वपूर्ण कायद्यात्क व इतर तरतुदी

भारतीय संविधानात्मक काही महत्वपूर्ण तरतुदी :—

आर्टिकल २१ :—

जिवित व व्यक्तीगत स्वातंत्र्य यांचे संरक्षण :— कायद्याद्वारे प्रस्थापित केलेल्या कार्यपद्धती अनुसरल्याखेरीज कोणत्याही व्यक्तीस, तीचे जिवित किंवा व्यक्तीगत स्वातंत्र्य यापासून वंचित केले जाणार नाही.

आर्टिकल १५(१) :—

राज्य, कोणत्याही नागरिकाला, प्रतिकूल होईल अशाप्रकारे केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव करणार नाही.

आर्टिकल १५(३) :—

स्त्रिया व बालके यांच्याकरीता कोणतीही विशेष तरतुद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

आर्टिकल १६(२) :—

राज्याच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही पदावरील सेवायोजन किंवा नियुक्ती या संबंधीच्या बाबीमध्ये सर्व नागरिकास समान संधी.

आर्टिकल ३९(क) :—

उपजिविकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचा हक्क स्त्री व पुरुष नागरिकांना सारखाच असावा.

या सोबतच भारतातील नागरिकांना पुढील मुलभुत अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत.

- (१) समानतेचा अधिकार
- (२) स्वातंत्र्याचा अधिकार
- (३) शोषणाविरुद्धचा अधिकार
- (४) धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार
- (५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार
- (६) सविधातिक उपाययोजनांचा अधिकार

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ (२६ ऑक्टोबर २००६)

हा कायदा प्रामुख्याने स्त्रि अत्याचाराला प्रतिबंध करणारा कायदा आहे. या कायद्या अंतर्गत अन्याय पिडीलेला तिला संविधाना मार्फत प्रदान करण्यात आलेल्या मानवाधिकारांच्या संरक्षणाच्या दृष्टीकोणातून न्याय देण्यात येतो. जसे — संरक्षण आदेश, राहाण्याची व्यवस्था, बालकांचा ताबा, क्षतीपूर्ती आदेश इ.

या व्यतिरिक्त महिला व बालविकास विभागामार्फत विविध योजना राबविण्यात येतात, जसे—

- (१) महिला वसतीगृहे / राज्यगृहे (शासकिय)
- (२) स्वयंसेवी महिला आधारगृह
- (३) समुपदेशन केंद्र
- (४) महिला आर्थिक विकास महामंडळ
- (५) महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

महिला अत्याचार थांबविण्याकरीता विविध विभागांद्वारे अपेक्षित कृती

(१) शासन :-

(१) विविध विभागाद्वारे कायद्याचे पालन होईल यासाठी विभाग सक्षमीकरणावर भर द्यावा.

(२) महिला संदर्भातील विभाग प्रमुखांचे व कर्मचाऱ्यांचे नियमित प्रशिक्षण व पाठपुरावा करावा.

(३) पोलीस विभाग व त्या संबंधित यंत्रणांना आवश्यक व अपेक्षित साहित्य व मोफत विधी सेवा पुरविणेकरीता योग्य ती कार्यवाही / अंमलबजावणी करावी.

(२) न्याय व्यवस्था :-

(१) कायद्याचे काटेकोर पालन होईल या दृष्टीकोणातून कडक कायदे निर्मितीसह अंमलबजावणी करावी.

(२) कौटुंबिक न्यायालयाची संख्या वाढवून अशिलास सुरक्षित वातावरण प्रदान करावे.

(३) विशेष न्यायालयांची स्थापना करून प्रकरणांची नमुद कालावधीनुसार न्यायदान व्हावे.

(४) फिरते न्यायालयाची संकल्पना अवलंबून पिडीते पर्यंत न्याय व्यवस्था पोहोचण्याकरीता प्रयत्नशिल असावे.

(५) कायद्यातील पळवाटांवर प्रतिबंध करण्या संदर्भात वेळो-वेळी कायद्यातील दुरुस्ती व अंमलबजावणी करावी.

(३) पोलीस :-

(१) कौटुंबिक हिंसाचाराची प्रकरणे त्वरीत नोंदविण्यास तत्पर असावे.

(२) कौटुंबिक हिंसाचारांच्या प्रकरणात अधिक संवेदनशिलतेने हाताळावी.

(३) गुन्हा नोंदणी प्रक्रियेमध्ये पिडित महिलांचे मानसिक/शाब्दीक शोषण होणाना नाही याची दक्षता घ्यावी.

(४) महिला संबंधित प्रकरणांना हाताळण्याकरीता वेगळी शाख निर्माण करून प्रशिक्षित पोलीस कर्मचारी सदर प्रकरणे हाताळतील याची दक्षता घ्यावी.

(५) गुन्हा तपास प्रक्रियेत कायद्यातील कालावधीचे पालन होईल या दृष्टीकोणातून तपास करावा.

(४) स्वयंसेवी संस्था :-

(१) विविध स्वयंसेवी संस्थांमधे समन्वय साधून दर्जात्मक जनजागृती कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.

(२) कौटुंबिक हिंसाचार पिडीत महिलांकरीता कार्यरत विविध यंत्रणा, योजना, विभागांची माहिती सर्व

सामान्यां पर्यंत पोहोचविणे.

(३) महिला संरक्षण व महिलांच्या अधिकारांची जाणीव जागृतीस सहकार्य व आयोजन करणे.

(४) महिला हक्क संरक्षणासाठी दबाव गट म्हणून कार्यरत असणे.

(५) संस्थे अंतर्गत कोणत्याही महिलेवर अत्याचार, भेदभाव होणार नाही याची दक्षता घेणे.

(५) स्व ची जबाबदारी :-

(१) कुटुंबातील महिलांवर कोणत्याही प्रकारे अन्याय, अत्याचार होणार नाही याची दक्षता घेणे.

(२) सम आदर भावाची वागणुक देवून आत्मनिर्भरते करिता प्रोत्साहित करणे.

- (३) कुटूंबातील महिलांच्या विचारांचा आदर करणे.
- (४) कुटूंबातील महत्वपूर्ण निर्णया संदर्भात महिला सदस्यांचा सहभाग निश्चित करणे.
- (५) कुटूंबातील विवाहित/अविवाहित महिलेला सुरक्षा प्रदान करणे.

शासन स्तरावर महिलां करीता सुरू असलेल्या योजना :-

- (१) माझी कन्या भाग्यश्री योजना
- (२) एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना
- (३) बेटी बचाव बेटी पढाओ योजना
- (४) बालगृहे
- (५) महिलांकरीता समुपदेशन केंद्र
- (६) इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना
- (७) किशोरी योजना
- (८) किशोरी शक्ती योजना
- (९) महिला राज्यगृहे
- (१०) महिलां करीता निवारा गृहे
- (११) देवदासी करीता कल्याणकारी योजना
- (१२) महिला शक्ती केंद्र

Conclusion :-

स्त्रि ही कोणत्याही विकसनशिल वा विकसित देशाचा अविभाज्य घटक असूनही तिला अपेक्षित न्याय समाजाच्या विविध घटकांपासून मिळतांना दिसून येत नाही. वर्तमान स्थितीत स्त्रि/महिला साक्षरतेचे प्रमाण जरी मोठ्या प्रमाणात असले, स्त्रियांनी विविध क्षेत्रातील आपले प्राविण्य सिद्ध केले असले तरीही कुटूंबातील व त्या अनुषंगाने समाजातील तिच्यावर होणारे अन्याय—अत्याचारात घट झाली असे निर्दर्शनास येत नाही. शिक्षित—अशिक्षित, प्रशिक्षित स्त्रि असूनही या ना त्या कारणाने तिला विविध अत्याचाराला बळी पडावे लागते. हुंडा, बालविवाह, वेश्या व्यवसायाची जबरी, महिलांची विक्री, स्वतःच्या कुटूंबातील होणारा अपमान, मानहानी, पुत्र प्राप्त करीता केलेली स्त्रिभ्रुण हत्या वा पुरुषाने केलेल पूर्णविवाह या बळी जाते ती स्त्रि. खऱ्या अर्थाने समाज विकास अपेक्षित असेल तर समाजातील प्रत्येक घटकाने आपले संघटीत व स्वयंस्फूर्तीने दिलेले योगदान अत्यंत महत्पूर्ण ठरणार आहे. शासन, कायदे, नियम, धोरणे यांना जरी महत्व असले तरीही सर्व सामान्य नागरिकांनी त्यांच्याशी संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येक स्त्रि ला तीला अपेक्षित व मानाची वागणुक खऱ्या अर्थाने स्त्रि शोषण मुक्त समाज निर्मितीस प्रेरक ठरेल.

संदर्भ :-

- (१) सिन्हा अंजना मैत्र : Women in Changin Society, 1993
- (२) महिला शोषण और मानवाधिकार : २००४
- (३) पाटील अरूंधती सूर्यकांत : Perspectives of Women Movement in Development, 2012
- (४) मोटवाणी जी.डी. : Violence Against Women, 2015
- (५) कौटूंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५
- (६) NFHS-4 (2015-16)

घरेलू हिंसा और स्त्री

प्रा. तेलंगे नागनाथ निवृत्ती

मादिम महाविद्यालय औराद शहाजनी, ता. निलंगा

आज हमारे भारतीय समाज में कई पारिवारिक समस्याएँ व्याप्त हैं, इसमें घरेलू हिंसा एक प्रमुख समस्या है जिसके कारण परिवार में नारियों को सुरक्षा देने की जगह ना केवल उसका तिरस्कार किया जाता है बल्कि अमानवीय ढंग से नारी को अपमानित और शोषित करके अपने अस्तित्व को भूल जाने के लिए बाध्य किया जाता है। विभिन्न समाजों में घरेलू हिंसा की समस्या कोई नयी समस्या नहीं है। किसी ना किसी रूप में इतिहास के सभी युगों में नारी का जीवन उपेक्षित एवं अपमानित होता आया है। एक समय था जब सतीत्व के नाम पर विधवा को जलाकर मार डालना कोई अपराध न होकर एक धार्मिक और नैतिक कर्तव्य था। स्मृति काल से लेकर आज तक दहेज के नाम पर महिलाओं का उत्पीड़न और शोषण होना, उसके साथ मारपीट करना और जरूरत पड़ने पर बहू को जला देना सामान्य सी घटनाएं रही हैं। स्त्री स्वयं में एक वस्तु है जिसका परिवार में माता-पिता, सास-श्वसुर द्वारा किसी भी तरह उपयोग किया जा सकता है। घरेलू हिंसा का पुराना रूप चाहे जो भी रहा हो लेकिन आज के युग में औरत एक दोहरी घरेलू हिंसा का शिकार है। एक तरफ उसे रुढ़िवादी परम्पराओं के प्रतिबंधों को झेलना पड़ रहा है दूसरी तरफ ऐसे तरीके निकाले जा रहे हैं जिसके द्वारा स्त्री जीवन को आतंकित करने के साथ उसे एक अशक्त जीवन जीने के लिए विवश किया जा सके।

घरेलू हिंसा को हम दो अर्थों में समझ सकते हैं। पहला अर्थ संकुचित है और दूसरा व्यापक। संकुचित अर्थ में किसी को नुकसान पहुँचाने की दृष्टि से उस पर जानबुझकर किया गया आघात हिंसा है। व्यापक अर्थ में - एक विशेष व्यवहार से व्यक्ति को यदि शारीरिक चोट नहीं पहुँचती किन्तु वह व्यवहार व्यक्ति को मानसिक रूप से आघात पहुँचाता हो या किसी ऐसे कार्य को करने के लिए बाध्य करता हो जो सामाजिक प्रतिमानों के विरुद्ध हो।

महिलाओं के विरुद्ध होने वाले कृत्यों के देहों सांस्कृतिक, आर्थिक और वैधानिक कारण हैं जो भेद-भाव, हिंसा और दुर्व्यवहार के लिए उत्तरदायी हैं। वास्तविकता यह है कि स्त्री का सबसे बड़ा सुरक्षा कवच उसका परिवार होता है। परिवार ही स्त्री का वास्तविक कर्म क्षेत्र है और परिवार को सँवारना और व्यवस्थित रखना स्त्रियों की रचानात्मक शक्ति का ही परिणाम है लेकिन परिवार ही जब उसके लिए सबसे अधिक असुरक्षा का बोध कराता है तब उसका जीवन नरक तुल्य हो जाता है। इस सम्बन्ध में अरविन्द जैन का यह कथन बहुत सही है कि 'जब परिवार में ही स्त्रियों के विरुद्ध हिंसा आरम्भ हो जाती है तो कोई भी औरत रिश्तों के किसी भी छत के नीचे कहीं भी पूरी तरह सुरक्षित नहीं रहती।'।

घरेलू स्त्री के उपाय :

१. पोलिस और न्याय व्यवस्था में सुधार कर ले लाने का प्रयास करना।
२. स्त्रियों को आर्थिक स्वावलम्बन बनाने का प्रयास करना।
३. स्त्रियों को विकास प्रक्रिया में सामाजीकरण कर लाने का।
४. स्त्रियों को एक मनुष्य के रूप में देखने की मानसिकता होना।
५. स्त्रियों में स्वतंत्र अधिकार की भावना जागृत करना।
६. पुरुष प्रधान मानसिकता में बदल करने का प्रयास करना।
७. परिवार की विचारधारा में मानसिक बदल का परिवर्तन करना।

विशिष्ट खेळातील सामान्य हिंसा**डॉ. उदय दा. मेंडुलकर**

(शारिरीक शिक्षण विभाग प्रमुख)

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय चिमूर जि. चंद्रपूर ४४२९०३

● परिचय :

क्रीडामधील हिंसाचारामध्ये अशा वर्तनांची अंमलबजावणी होते ज्यामुळे खेळांचे नियम व नियमांमुळे हानी होते आणि ती घडून येते. खेळातील हिंसा परिभाषित केली आहे की, “शारीरिक प्राणघातक हल्ला ज्याचा हेतू दुसऱ्या खेळाडूला (किंवा चाहता, प्रशिक्षक, खेळ अधिकारी इत्यादी) शारीरिक वेदना किंवा दुखापत व्हावी या उद्देशाने केले जाते. जिथे असा हानीकारक क्रियांचा नियमांशी आणि संबंधीत स्पर्धात्मक ध्येयांशी कोणताही थेट संबंध नाही. खेळाचा खेळातील हिंसाचारामध्ये आक्रमक वर्तन समाविष्ट आहे. जे दिलेल्या खेळाच्या उद्देशांशी संबंधीत नाहीत.”

खेळामध्ये होणारी हिंसा ही बऱ्याचशा खेळाडूंना दिसून येते. परंतु त्यातील पालक, माध्यम, प्रशिक्षक आणि चाहते यासह इतर लोक सुद्धा खेळात होणाऱ्या (Violence) हिंसाचाराच्या साथीला हातभार लावतात. खेळात हिंसा विविध प्रकारे होवू शकते. सिध्दांत त्यांच्या घटना म्हणजेच मानसशास्त्रीय जैविक आणि सामाजिक शिक्षण सिध्दांताचे स्पष्टीकरण देण्यास प्रस्ताविक आहेत. सामान्यतः सिध्दांतामध्ये असे म्हटले जाते की, बाध हिंसाचार हा सहसा भावनाविरहीत आणि उद्दिष्टात्मक हिंसाचाराचा मुख्य हेतू म्हणून हानी पोहचवितो. क्रीडा प्रकारातील हिंसाचाराच्या बऱ्याच घटनांमध्ये प्रतिक्रियाला हिंसा दर्शविली जाते. ज्यावेळी चाहते एकीकडे खेळाडूंना हिंसाचारात गुंतविण्यास उद्युक्ता करतात आणि दुसरीकडे हिंसा (चाहते) प्रतिबिंबित करतात म्हणूनच खेळामधील हिंसाचार ही एक साथीची रोग आहे. जी मिडिया, चाहते, पालक, प्रशिक्षक आणि स्वतः खेळाडू यांच्यासह विविध लोकांच्या सहभागामुळे उद्भवली आहे.

खेळातील कौशल्यासाठी तत्वांची गरज आणि व्याप्ती :

खेळ आणि शारीरिक शिक्षण हे निरनिराळ्या शास्त्रांशी संबंधीत किंवा निरनिराळ्या शास्त्रांवर अवलंबून आहे. थोडक्यात, शारीरिक शिक्षण हे शिक्षणाचाच एक अविभाज्य घटक आहे. म्हणून शिक्षण आणि खेळ या शास्त्रांचा संबंध मानसशास्त्र, शरीरशास्त्र मानवी हालचालीचे शास्त्र (Biomechanical) समाजशास्त्र खेळाचे तत्वज्ञान, इतिहास या सर्व शास्त्रांशी संबंध आहे. या सर्व शास्त्रांच्या आधारे शारीरिक शिक्षणाचा अभ्यास केला जातो. मानसशास्त्रामुळे खेळाडूंचे वर्तन, त्याचप्रमाणे मैदानावरील प्रत्यक्ष स्पर्धेच्या वेळेचे वर्तन, त्यांच्या स्पर्धात्मक हालचाली आणि स्पर्धेव्यतिरिक्त त्यांच्या हालचाली, वेगवेगळ्या परिस्थितीत वर्तन— प्रकार हे मानसशास्त्राव्दारे केला जातो. शरीर शास्त्राव्दारे खेळाडूंचे शरीर, शारीरिक कार्य, क्रिया—प्रक्रिया याचा अभ्यास करतो येतो. शारीरिक कौशल्यामुळे शरीरावर काय व कसा परिणाम होतो. खेळाडूंच्या शरीरास त्याचा कसा उपयोग होतो याचा अभ्यास करता येतो. बायोमेक्यानिक्समुळे मानवाच्या (खेळाडूंच्या) निरनिराळ्या हालचाली आणि त्याचा परिणाम कसा होतो याचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करता येतो. समाजशास्त्रामुळे खेळाडूंचे समाजातील स्थान, समाजातील वर्तन, समाजातील निरनिराळ्या संस्था आणि त्यांचा संबंध याचा अभ्यास करता येतो. वरिल सर्व शास्त्र हे खेळाडू आणि त्याच्या हालचालीशी संबंधीत आहे आणि मानवी हालचाली ठराविक तत्वावर आधारित आहेत. त्यालाच आपण शास्त्रीय तत्वे म्हणतो. वरिल सर्व शास्त्रांचा अप्रत्यक्षरित्या संबंध येतो.

व्याख्या : कॅम्पे (Kempee) यांच्या मतानुसार “अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर शारीरिक हल्ला करून जखमी करणे होय.”

डब्ल्युएचओ यांच्या मतानुसार “स्वतःचा विरुद्ध दुसऱ्या व्यक्तीवर किंवा एखाद्या गटाच्या किंवा समुदायाविरुद्ध शारीरिक शक्ती किंवा सामर्थ्याचा हेतु पुरस्सर वापर याचा परिणाम इजा, मानसिक हानी, विकृती किंवा वंचित होण्याची उच्च शक्यता असते किंवा मृत्यु.”

श्रेणि आणि हिंसा प्रकार : वरील परिभाषाच्या आधारे हिंसाचाराचे विस्तृत वर्णन “हिंसाचाराचे प्रकार विकसीत केले गेले आहे. तसेच त्यांचे वैशिष्ट्ये त्या दरम्यानचे (हस्तक्षेपाकडे सर्वांगीण दृष्टीकोन ठेवण्यास अनुमती देतात.”

स्वतः निर्देशित हिंसा : १. परस्पर हिंसा २. सामुहिक हिंसा

स्वतः निर्देशित हिंसा म्हणजे एखाद्याने स्वतःवर किंवा दुसऱ्यावर लादलेल्या हिंसक कृतींचा संदर्भ असतो आणि त्यात स्वतःची गैरवर्तन (जसे की, आत्म विकृतीकरण) आणि आत्महत्येचे वर्तन, आत्महत्येचा विचारासह तसेच आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हिंसाचाराच्या कृतीचे अधिक बारकाईने परिक्षण केल्यास या तिन प्रकारांना पुढील अधिक विशिष्ट हिंसाचाराच्या प्रकारांमध्ये विभागले जाऊ शकते. १) शारीरिक हिंसा २) लैंगिक हिंसा ३) मानसिक हिंसा

दुर्लक्ष : शारीरिक हिंसा म्हणजे शारीरिक शक्तिचा हेतुपुरस्सर वापर, हानी, इजा, अपंगत्व किंवा मृत्युच्या संभाव्यतेसह वापरला जातो. परंतु हे इतकेच मर्यादीत नाही. ओरडणे, ढकलणे, थरथरणे, पकडणे, चावणे, घुटमळणे, थाप्पड मारणे, ढोसा मारणे किंवा शस्त्र साहित्याचा वापर करणे.

विविध खेळात होणाऱ्या हिंसा : क्रीडामधील हिंसाचार हा सहसा हिंसक आणि बऱ्याच वेळेस अनावश्यक हानीकारक हेतुपुरस्सर शारीरिक क्रियांचा समावेश असतो. ज्यात फुटबाल, आईस हॉकी, रग्बी फुटबॉल, बॉक्सींग, मिश्र अशा संपर्क खेळांच्या संबंधात व क्रीडा खेळाव्दारे प्रेरीत करतात. उदा. खेळ मार्शल आर्ट्स, कुस्ती आणि वाटर पोलो, तायकांडो या खेळांचा उल्लेख करत असतांना खेळांमध्ये अपेक्षित असलेले आणि सामान्य पातळीच्या पलीकडे अत्याधिक हिंसक किंवा संभाव्यतः अवैध शारीरिक संपर्काचा समावेश असतो. वरील खेळांतील हिंसाचारात एखाद्या खेळाडूला किंवा प्रशिक्षकाला दुसऱ्या खेळाडूने किंवा दुखापत करण्याचा हेतुपूर्वक प्रयत्न करणे समाविष्ट केले जाऊ शकतात.

अॅथलेटिक्स : प्रत्यक्ष शर्यतारीबधी धावपटुंची धावण्याची दिशा डाव हात ट्रॅकच्या बाजूकडे राहिल. अशी अभावी. धावपटुंचीवरील अडवणुक (ऑबस्ट्रक्शन). एखादा धावपटु दुसऱ्या एखाद्या धावपटुस बुद्धीपुरस्सर धक्का देत असेल अगर दुसऱ्या धावपटुसमोर मुद्दाम आडवा पळून त्याच्यापुढे पळण्याचा रास्त हक्कावर अडचण येईल त्याला अडथळा निर्माण होईल. अॅथलेटिक्समध्ये अॅथलेटिक्सने स्टीम किंवा आक्रमकता सोडण्याचा मार्ग आहे. जो दमलेला आहे.

स्पोर्ट्समधील हिंसाचाराचे सिध्दांत मुलभूतपणे तिन :

१. जैविक सिध्दांत २. मानसशास्त्रीय सिध्दांत ३. सामाजिक शिक्षण सिध्दांत

१. जैविक सिध्दांत : जीवशास्त्रीय सिध्दांत सुचित करते की हिंसा ही मुलभूत मुळ मानवी वर्तन आहे. या सिध्दांताच्या आधारीत खेळ हा सामाजिकदृष्ट्या योग्य मार्ग असल्याचे मानले जाते. ज्याव्दारे मनुष्य त्यांच्यात निर्माण झालेल्या हिंसाचाराला प्रवृत्त करू शकतो.

२. मानसशास्त्रीय सिध्दांत : मानसशास्त्रीय सिध्दांतानुसार असंतोषामुळे होते. म्हणजेच हिंसाचाराचा परिणाम परिस्थितीच्या परिणामामुळे होतो. त्या कारणास्तव जेव्हा एखादा व्यक्ती विशिष्ट ध्येय मिळविण्यापासून अवरोधित केली जाते तेव्हा नैराश्य येते. क्रीडामध्ये विशेषतः क्रीडा अधिकारीयांनी केलेल्या संशयास्पद कौलमुळे, विशिष्ट नाटक करण्यास असमर्थता, संभाव्य कामगिरीत हस्तक्षेप

करणारी जखमी, प्रेक्षकांकडून वाढीव किंवा खेळाडूंनी किंवा प्रशिक्षकांकडून थट्टा केल्याचे नैराश्य येते.

३. सामाजिक शिक्षण सिध्दांत :

खेळात हिंसा : खेळांमधील हिंसाचार प्रेक्षक किंवा खेळाडूंनी केले जाऊ शकतात. विस्तृत अभ्यासाच्या अभ्यासानुसार खेळाडू इतर प्रेक्षकांची अश्लीडस आणि प्रशिक्षकांनी दिलेल्या संकेतानुसार प्रेक्षक क्रीडा हिंसा भडकवू किंवा प्रतिबिंबित करू शकतात. सर्वसाधारणपणे (क्रीडाकांना) त्यांच्या कार्यसंघाकडून आत्मविश्वासाची भावना आणि सामाजिक ओळख मिळते. यामुळे ते ओळख दर्शविण्यासाठी या खेळाडूंच्या वर्तणुकीचे अनुकरण करतात. हे दिलेल्या टिमशी संबंध आहे. जे खेळाडू चाहते आणि प्रशिक्षक यांच्यात सामुहिक ऐक्य निर्माण करते. म्हणून त्यांना असे वाटते की विरोधी संघ शत्रु आहेत. इतर संघाचे शत्रु म्हणून समजून घेण्यामुळे शत्रु गटांबद्दल शत्रुत्व वाढते आणि शत्रुत्व समर्थक भौगोलिक स्थान, जाती आणि कथित सामाजिक वर्गापर्यंत वाढते.

क्रीडेतील हिंसा रोखणे : खेळामध्ये हिंसा कमी करण्याचे बरेच मार्ग आहेत. ज्याद्वारे खेळातील हिंसाचार रोखता येतो. प्रशिक्षक आणि शारीरिक शिक्षक हा अशा लोकांचा समुह आहे की जे खेळांमध्ये सकारात्मक विचार तयार करण्यास मदत करून खेळांमधील हिंसा रोखण्यासाठी सर्वोत्तम उपाय करू शकतात.

क्रीडा दृष्टीकोन लक्षात ठेवून प्रशिक्षकांनी सर्व किमंतीवर विजयाची प्राप्ती हायलाईट करणे टाळले पाहिजे. बरेचदा असे लक्षात येते की, प्रशिक्षक खेळाडूंना स्वतःला आनंद घेण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याऐवजी तसेच क्रीडा क्षेत्रातील वैयक्तिक कौशल्ये व तंत्र विकसीत करण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी ते जिंकण्याची खात्री करण्यासाठी प्रोत्साहित करतात. प्रशिक्षकांनी क्रीडा मार्गदर्शकांनी कौशल्य विकासाचे कौतुक करावे आणि एखाद्या खेळाडूंच्या कार्यक्षमतेचे त्या खेळाडूंच्या कौतुकाशी तुलना करू नये अशी अपेक्षा असते. त्याचप्रमाणे दुखापतगस्त खेळाडूंना खेळ न देता प्रशिक्षक मुख्य दर्शवू शकतात. असे केल्याने प्रशिक्षकांना खेळामधील हिंसाचार रोखता (थांबता) येईल आणि आनंद व तसेच खेळाडूंमध्ये कौशल्य वाढविण्यास मदत तसेच प्रोत्साहित केले असते. १) सकारात्मक भूमिका २) क्रीडा अभ्यासात हस्तक्षेपास प्रोत्साहित करण्याचा मुल्यांचे एकत्रीकरण ३) प्रशिक्षकाला संघात काम करण्याची गरज ४) खेळाडूंमध्ये चांगले संबंधावर जोर ५) प्रेक्षक आणि खेळाडूंनी कसे वागावे याकरीता मार्गदर्शन ६) पालकांचा सहभाग.

अथलेटिक्स (डिलपोमसी) खेळाडूंनी कसे वागावे हे पंचाला समजले पाहिजे. स्पर्धेत भाग घेणारे बहुसंख्य खेळाडू हे स्पर्धा चालू असतांना काहीसे अस्वस्थ (नर्व्हस) असतात. हुकुमशाही पध्दतीने त्यांच्याशी हुज्जत घालून बोलण्यामुळे अनेक अनावस्था प्रसंग (कडवटपणा) निर्माण होऊ शकतात. खेळाडूबद्दल सहानुभुती व समजुतदारपणा दाखवल्यास पंचाना स्पर्धेत भाग घेणाऱ्या खेळाडूंचे सहकार्य मिळवणे सोपे जाईल. सहकार्य करण्यास अनुत्सुक असणाऱ्या आडमुठ्या खेळाडूंची मात्र पंचानी मुळीच गय करू नये व ठामपणे नियमांचे पालन करण्यास त्यांना भाग पाडावे. स्पर्धेत भाग घेणाऱ्या खेळाडूला गैरवर्तवणुकीबद्दल ताकीद देण्याचा अथवा स्पर्धेतून बाहेर करण्याचा अधिकार सरपंचाला असतो.

डोपिंगवर नियंत्रण : मैदानी शर्यती आणि विविध चढाओढीमध्ये भाग घेणाऱ्या खेळाडूने आपल्या कृतीची शक्ती (शारीरिक आणि मानसिक) किंवा जोम वाढावा म्हणून उत्तेजक पदार्थांचे सेवन करणे व स्नायू आणि मज्जातंतुची कार्यक्षमता कृत्रिमपणे वाढवणे याला डोपिंग म्हणतात. अँटी डोपिंग संबंधीत नियमांचे उल्लंघन केले असल्याचे आढळून आल्यास अशा खेळाडूवर शिस्तभंगाची

कार्यवाही व्हावी. नियमबाह्य खेळ म्हणजे १) आक्रमाचा गळा दाबणे, तोंड बंद करणे, हिंसात्मक प्रकार करणे, ज्यामुळे जखम होईल. हात किंवा पाय यास कैची करणे, पंचांना अपशब्द बोलणे, नियमांचे उल्लंघन करून गैरवर्तन करणे इत्यादी टाळावे. नियमबाह्य खेळासाठी शिक्षा, नियम किंवा गैरवर्तवणुक खेळाडूस बाद करण्यात येते.

नियंत्रण व शिस्त : वैयक्तिक खेळाडू तसेच संघात शिस्त वक्तशिरपणा या गोष्टी आवश्यक आहेत. संघातील खेळाडू बेशिस्त, वैयक्तिक स्वार्थ पहात असतील तर असा संघ यशस्वी होवू शकत नाही. ऑथलेटिक्स कडून होणारी हिंसा “सभ्यता प्रक्रियेद्वारे वरील आधुनिक खेळ पुर्वीच्या आवृत्तीपेक्षा रक्तपात कमी सहनशिल झाला आहे. जरी या खेळांचे अनेक हिंसक पैलू अजूनही बाकी आहे. बॉक्सींगमध्ये स्पर्धकांपैकी एखाद्याने अत्यंत वाईट (नुरूप) किंवा अत्यंत हिंसक वर्तन केल्यामुळे बहुतेक वेळा नियम तोडणे आणि गुण कमी केल्याने दंड आकारला जातो किंवा अत्यंत प्रकारात अपात्रतेचा परिणाम म्हणून बॉक्सींग मधील अवैध युवतीमध्ये प्रतिस्पर्धांच्या डोक्याच्या मागील बाजूस क्लिनि किंक दरम्यान पोटाच्या खाली आणि मागच्या बाजुला मारणे, समाविष्ट आहे. अवैध घोषित केलेली पण कमी दिसणारी इतर डावपेच प्रतिस्पर्धांस जोरात जोरात खेचत आहेत. लाथ मारत आहेत किंवा फेरी संपल्यानंतर वारंवार मारहाण करतात, आईस हॉकी आणि फुटबॉल लीग सामन्यात: अशाच प्रकारच्या क्रिया घडल्या आहेत.

खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि खेळांमध्ये हिंसा वाढविण्यास मास मिडीयाचीही भूमिका आहे. माध्यमांचे मुख्य उद्दिष्ट त्याच्या प्राप्तकर्त्यांना प्रदान करणे आहे. ज्यात मनोरंजनासह क्रीडा चाहत्यांचा बराचसा समावेश आहे. त्या कारणास्तव मिडीया सर्व लिंग, पैसा आणि रेकार्ड प्रसारीत करते जे यामधून खेळाडूंना उत्तेजन देण्यासाठी उत्तेजन देते जे प्रेक्षक किंवा चाहत्यांसाठी प्रखर स्पर्धात्मक खेळ तयार करते.

मिडीया खेळात स्पर्धा कशी निरोगी आहे. ते दर्शवू शकते. उदा. यामुळे खेळांच्या कौशल्य विकासात प्रोत्साहन मिळते. त्याचप्रमाणे मिडीया इतर सामान्य नाटकांना अधिक एअर टाईम देवून कठोर आणि हिंसक खेळास प्रोत्साहित करू शकते. टेलिव्हिजन, रेडीओ, वर्तमानपत्रे आणि मासिक वापरून ते लोकांना क्रीडा प्रकारच्या समस्याविषयी माहिती देतात आणि प्रसिध्द खेळाडूंना ग्लॅमरिझ करतात. खेळात होणाऱ्या हिंसाचारावर माहिती देखील माध्यम प्रेक्षकांना क्रीडाशी संबंधित खेळ आणि हिंसा दर्शवू शकतात. परिणामी मुलांनी त्यांच्याद्वारे अनुकरण केलेल्या क्रीडा हिंसाचाराच्या उदाहरणावर प्रवेश केला. काही दर्शकांना वर्तन आणि उत्तेजन आणि हिंसा यांच्यातील दुवा दर्शविणारी वर्तन प्रदान करतात.

निष्कर्ष : खेळातील हिंसा हे एखाद्या विशिष्ट खेळाच्या नियम आणि नियमाविरूद्ध आक्रमक वर्तनाचे चित्रण आहे. जिवशास्त्रीय, सामाजिक शिक्षण आणि मानसशास्त्र सिध्दांत या तिन सिध्दांत आहेत. ज्यात क्रीडा प्रकारातील हिंसाचाराचे स्पष्टीकरण देण्यात आले आहे. जिवशास्त्रीय सिध्दांत सुचित करते की, एखाद्या व्यक्तीच्या जन्मजातच हिंसाचाराचा परिणाम होतो. मानसशास्त्रीय सिध्दांत असे प्रतिपादित करते की, हिंसाचारामुळे विशिष्ट लक्ष्यांची प्राप्ती नसल्यामुळे होणारी ही निराशा होते. सामाजिक सिध्दांत सामाजिक शिक्षण सिध्दांत असे म्हणतात की, हिंसाचाराचे अनुकरण केल्याने होते. संशोधनात असे दिसून आले की, खेळात हिंसा स्पर्धात्मक खेळांमध्ये सामान्य आहे. विशेषत: आईस हॉकी, फुटबॉल, रग्बी, कुस्ती, बॉस्केटबॉल आणि बॉक्सींग नायकांडो, खेळातील हिंसाचार तोंडी गैरवर्तन धमकी किंवा शारीरिक जखम म्हणून चालवले जाणारे खेळाडू प्रेक्षक, प्रशिक्षक तरूण खेळाडूचे पालक आणि चाहत्यांद्वारे किंवा मास मिडीयाद्वारे चालना दिली जावू शकते.

संदर्भ :

- १) कोचिंग अॅन्ड ऑफिशिएटींग गेम्स अॅन्ड स्पोर्ट्स : प्रा. व्यंकटेश वांगवाड
- २) खेळांचा राजा अॅथलेटिक्स : प्रल्हाद सावंत (उपाध्यक्ष भारतीय अॅथलेटिक्स महासंघ)
- ३) खेळांचा राजा अॅथलेटिक्स : राम भागवत (आंतरराष्ट्रीय अॅथलेटिक्स मार्गदर्शक)
- ४) विकीपीडिया

स्त्रि श्रमिकांचे शोषण : कार्ल मार्क्सचा दृष्टिकोण

प्रा. वनिता चोरे

अर्थशास्त्र विभाग कै. ना. अ. देशमुख महाविद्यालय, चांदूर बाजार

प्रास्ताविक :

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये असंघटीत क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर स्त्रिया काम करीत आहे. असंघटीत क्षेत्रातील स्त्री, श्रमिकांचे प्रमाण ४९.३० प्रतिशत आहे. असंघटीत क्षेत्रातील पुरुष श्रमिकांच्या बरोबरीत आहे. या असंघटीत क्षेत्रामध्ये स्त्रियाला काम करीत असतांना आर्थिक, सामाजिक, घरगुती अनेक समस्याला सामोरे जावे लागते स्त्रि श्रमिकांच्या संरक्षणाचा प्रश्न आज सातत्याने चर्चिला जात आहे. या संदर्भात कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांना संरक्षणाकरीता २००५ मध्ये कायद्याचीही अंमलबजावणी करण्यात आली परंतु आजही स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने संरक्षण प्राप्त होत नाही संपूर्ण समाजामध्ये एकप्रकारची असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रि श्रमिकांबाबत कमालीची उदासीनता दिसून येते.

संघटीत क्षेत्रामध्ये कुटुंबामध्ये आर्थिक सामाजिक प्रश्न स्त्रियांचे होणारे शोषण हिंसाचार घटना दररोज घडत आहेत भांडवलदाराकडे वळणाऱ्या व्यवस्थेमध्ये हे प्रश्न अजून गंभीर बनत आहेत या संदर्भात कार्ल मार्क्स यांनी १७० वर्षांपूर्वी श्रमिक शक्ती संघटीत नसल्यामुळे त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचे 'दास कॅपीटल' या ग्रंथामध्ये तात्वीक विवेचन केले आहे मार्क्स दृष्टिकोणातून असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रिया विशेषतः घरकाम करणाऱ्या स्त्रियांच्या प्रश्नाचा अभ्यास शोधनिबंधामध्ये करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्त्रि श्रमिकांचे शोषण व सामाजिक सुरक्षितता:

समाजामध्ये स्त्रियांच्या श्रमाच्याबाबतीत पुरुषप्रधान व्यवस्थेत मूल्य व विचारसरणी ही पुरुषसत्ताक असते. स्त्रियांवर विविध प्रकारे बंधणे व नियंत्रणे ठेवणारी असते. स्त्रियांना असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करतांना तिने घराबाहेर जाऊन काम करावे किंवा नाही कोणत्या वेळातकरावे इ. निर्णयांवर नियंत्रण ठेवले जाते त्यापासून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नावर नियंत्रण असते. सततकाम करीत असलेल्या श्रमाचा ताणचा मोबदलायाकडे फारसे गांभीर्याने बघताना दिसत नाही. विविध प्रकारच्या शारीरिक, मानसिक, आर्थिक समस्यांचा परिणाम स्त्रियांच्या जीवनावरतीहोत असतो त्यामधुन असहायतेची भावना निर्माण होते.

स्त्रियांकरीता समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये अनेक वेगळे नियम असतात. अनेक स्त्रियांच्या संदर्भात निर्णय कुटुंबातील कामकरणाऱ्या क्षेत्रातील पुरुष घेतात. असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रि श्रमिकांचे कामाचे स्वरूपही पुरुष ठरवितात. त्यामुळे जाणिवपूर्वक तिला दुसऱ्यांवर अवलंबून रहावे लागते. त्यामधून अनेक नियंत्रणाना आणि एकप्रकारच्या हिंसेला सामोरे जावे लागते काम करणाऱ्या ठिकाणी तिच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला शोषणाला सामोरे जावंलागत पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळत आहे. मागील अनेक वर्षांमध्ये स्त्रियांच्या शोषणाचे प्रमाण वाढले आहे. असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रिश्रमिकांच्या जीवनस्तर उंचावण्याकडे होणारे दुर्लक्ष, असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रि श्रमिक हया अशिक्षित, अज्ञानी असतात त्यामुळे त्यांची निर्णयक्षमता कमी असते त्याचा परिणाम म्हणजे कमी उत्पादकतेची, कमी कौशल्याची कामे स्त्रियांकडे दिली जातात. म्हणून स्त्रियांना आर्थिक क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिले जाते. महिलांचे आर्थिकदृष्ट्या सबलीकरणचे प्रमाण कमी असते असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रिया शेती, खानावळ, उद्योग, इ. व्यवसाय क्षेत्रात काम करीत

असतात. परंतु त्या कामाचे मापन केले जात नाही. असंघटीत क्षेत्रात श्रमिकांच्या कामाचे तास अधिक असतात मात्र मजुरी (वेतन) कमी दिल्या जाते. त्यामध्येही अनियमितता असते. त्यामुळे त्यांचे शोषणच अधिक होते. स्त्रि श्रमिकांच्या असंघटीत असल्यामुळे त्यांची सौदाशक्ती कमी असते. त्या मालकांशी वाटाघाटी करू शकत नाही. श्रमबाजार असंघटीत बनतो श्रमाची मागणी व पुरवठा यांचा योग्य मेळ बसत नाही, त्याचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम कुटुंबावर आणि समाजावर व कौटुंबीक विकासावर होतो.

सामाजिक सुरक्षितता:

सामाजिक सुरक्षितता ही संकल्पना फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. समाज जीवनामध्ये सर्वसाधारणपणे तीन प्रकारच्या सुरक्षिततेबाबत समस्या दिसून येतात १) उत्पन्नाची असुरक्षितता २) व्यावसायिक असुरक्षितता ३) नैसर्गिक कारणांमुळे निर्माण होणारी असुरक्षितता मात्र कालानुरूप या संकल्पनेमध्ये बदल होत गेले. सप्टेंबर १९७७ मध्ये दिल्ली येथे घेतलेल्या जागतिक श्रमसंघटनेच्या (ILO) परिषदेत सामाजिक सुरक्षितता म्हणजे समाजाने योग्य संघटनेकडून आपल्या सभासदांना विविध आपत्ती प्रसंगी त्यांना सहाय्य करणे होय. अशी व्याख्या करण्यात आली.

भारत सरकारने असंघटीत श्रमिकांच्या सामाजिक सुरक्षिततेसाठी केंद्र व राज्य सरकार मार्फत काही निर्धीची तरतूद केली. अनेक कल्याणकारी योजना निर्गमित केल्या सामाजिक बांधिलकी म्हणून काही कामगार संघटनाही असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रि श्रमिकांकरीता कार्य करीत आहे. जसे स्वयंरोजगारीत महिलांची संघटना (SEWA), महिला विकास व सुरक्षा, यासाठी सहकाराच्या माध्यमातून महत्वपूर्ण कार्य करीत आहे, असंघटीत कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षितता कायदा २००८ अस्तित्वात आला.

भारतामध्ये २००८ मध्ये ६६व्या फेरीनुसार ४५० दशक्ष श्रमिकांपैकी ४२० दशलक्ष श्रमिक ९२ प्रतिशत असंघटीत क्षेत्रात आहेत २०१६ पर्यंत ९४ प्रतिशत इतके प्रमाण असंघटीत क्षेत्रात श्रमिकांचे वाढले आहे असंघटीत क्षेत्रातील एकूण श्रमिकांपैकी स्त्रि श्रमिकांचे प्रमाण ४९.३० प्रतिशत आहे. असंघटीत स्त्री श्रमिकांचा क्षेत्रावार आलेख पाहता कृषिक्षेत्र विनिर्माण क्षेत्रामध्ये निर्माणी क्षेत्रामध्ये, व्यापार, हॉटेल व्यवसायात प्रतिशत व सामाजिक आणि वैयक्तिक सेवांमध्ये हे प्रमाण ४५.४४ होते.

समाजातील स्त्रियांचे स्थान

१९६० ते ७०च्या दशकापर्यंत स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र चूल आणि मूल असे साधारणतः मर्यादीत होते. इ. स. १९७० नंतर ही कुटुंबामध्ये अर्थाजर्जाकरीता उत्पादक श्रम करीत आहे. तेव्हा स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करू शकते ही संकल्पना मान्य नसल्यामुळे स्त्री व पुरुष समानतेला फारशी मान्यता नव्हती स्त्री ही अबला आहे, निर्णयक्षमता तिच्याकडे नाही, स्वतंत्र निर्णय ती घेऊ शकत नाही म्हणून तिने पुरुषांच्या सहाय्यानेच राहावे. स्त्री व पुरुषमधील श्रमविभागणी ही नैसर्गिक नसून सामाजिक आहे. स्त्री पुरुषांच्या शारीरिक क्षमतेमध्ये फरक असतो अशी जणू सामाजिक रचनाच आहे. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत स्त्रीला हे मान्य नाही. स्त्रीयांना सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने स्वातंत्र्य असावेत, अधिकार मिळावेत. विकासांमध्ये सर्व स्त्री-पुरुषांना समान संधी मिळावी याकरीता स्त्री सक्षमीकरण, सबलीकरण, स्त्रीमुक्ती चळवळी सुरू आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये संविधानाने स्त्री व पुरुषांना सर्व क्षेत्रात समान अधिकार दिले मात्र स्त्रियांच्या परिस्थितीमध्ये सुधारण होत नसून अजून बिघडत चालली आहे. विशेषतः असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रियांमध्ये असुरक्षिततेची भावना वाढत आहे. स्त्री-पुरुष समानतेचे अध्ययन होत असून अनेक अभ्यासकांनी कायदा, राजकारण, अर्थकारण या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाचे

वास्तव मांडले आहे, त्यानिमित्ताने असंघटीत क्षेत्रातील स्त्री श्रमिकांच्या शोषणाचे वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

कुटुंबातील विषमता :

भारतामध्ये कुटुंबामध्ये कुटुंबप्रमुख म्हणून उत्पन्नाचे वितरण गरजानुसार करीत असतांना स्त्रीयांच्या मुलभूत गरजांकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही. परंपरागत चालीरीतीनुसार घरातील कमावता पुरुष कुटुंबाचा पालनकर्ता असतो. स्त्रीया त्याच्या गरजा आणि आवडीनिवडीकडे अधिक लक्ष देते. पुरुषांसोबत तुलना करतांना दारिद्रेषेखालील कुटुंबामध्ये स्त्रियांना अनेकवेळा उपासमार सहन करावी लागते. अमर्त्यसेन यांच्या मते भारतामध्ये स्त्रियांना मिळणारे अन्न हे कॅलरीज व प्रथिने या दोन्ही बाबतीत पुरुषांना मिळणाऱ्या अन्नापेक्षा १७ प्रतिशत कमी असते असे सेन म्हणतात. यावरून गरीब कुटुंबात स्त्रीयांची मोठी उपासमार होते हे स्पष्ट होते हे शोषणच आहे.

अत्यंत गरीब, भूमिहीन कुटुंबातील बहुसंख्य स्त्रियांना पोटासाठी मिळलेले ते काम करावे लागते. उत्पादक श्रम ही घरकामामध्ये होतात. भारतामध्ये अनेक स्त्रिया या दैनंदिन मजुरीवर काम करतात. जवळजवळ ४९.३० प्रतिशत स्त्रिया दैनंदिन मजुरीवर असंघटीत क्षेत्रात काम करतात. या क्षेत्रातील स्त्रियांना अनेकदा मालकाकडून होणारे शोषण निमुटपणे सहन करावे लागते. पुरुष हा कुटुंबाचा पालनकर्ता असतो तर स्त्रीची मजुरी पूरक असते. गरीबांमध्ये स्त्रीयांची मजुरी कुटुंबाच्या आवश्यक गरजा भागविण्यावर खर्च होते. सामाजिक विषमतेमुळे स्त्रियांवरील नियंत्रणे व वास्तविक उत्पन्नात होणारी घट हे स्त्रियांच्या कौटुंबिक वादाची, हिंसेची प्रमुख कारणे असतात.

असंघटीत उद्योग व मार्क्सचा दृष्टीकोण :

असंघटीत उद्योगांमध्ये स्त्रियांची संख्या बरीच जास्त आहे. असंघटीत उद्योगांमध्ये उत्पादन कमी, प्रतिव्यक्ती भांडवलाची कमतरता, अज्ञान व निरक्षर श्रमिक, अनियमित रोजगार व मालकांची मक्तेदारी हे सर्वत्रच आढळते. असंघटीत उद्योगांमध्ये श्रमिकांचा मालकांशी प्रत्यक्ष संबंध येतो. त्यांच्या गरीबीमुळे त्यांना मालकांकडून कर्ज घ्यावे लागते. स्वतःच्या हक्काची पुरेशी जाणिव नसते. त्यामुळे असंघटीत क्षेत्रात श्रमिकांचे संघटन होवू शकत नाही. कमी मजुरीवर श्रम उपलब्ध होत असल्यामुळे रोजगार वेगाने वाढत आहे. शिवाय स्त्री-पुरुषांमधील पारंपारिक विषमता, जातीव्यवस्था याचाही परिणाम होतो. स्त्रियांचा दर्जा कमी मानल्या जात असल्यामुळे हलक्या दर्जाची व कमी मजुरीची कामे नेहमी त्यांच्या वाटयाला येतात. स्त्रियांच्या श्रमातून मालकांचा फायदा वाढतो. अनेक वर्षे, दिवस काम करूनही त्यांना कायम केले जात नाही व शोषणाचे दृष्टचक्र चालूच राहते.

असंघटीत क्षेत्रात दुसऱ्यांकडे मोलमजुरी करणाऱ्या, घरकाम करण्याकरीता, झाडुवाल्या, बांधकाम क्षेत्रात काम करण्याकरीता मोठ्या प्रमाणावर स्त्रियांची श्रमशक्ती वापरली जाते. कामाचे जास्त तास, असुरक्षितता, अत्यल्प मजुरी, हक्काची रजा, कायद्याचे संरक्षण, इतरांकडून प्राप्त होणारे सहाय्य या सर्वांचा अभाव असतो. त्यामुळे स्त्रियांची परिस्थिती अजूनच हालाखीची होते.

घरकाम आणि उत्पादक श्रम करतांना प्रत्यक्षात आपण किती तास श्रम करावयास पाहिजे याची त्यांना जाणिव नसते. उत्पन्नाची आवश्यकता, अज्ञान व पर्यायी रोजगाराच्या अपूर्ण संधी यामुळे इतर श्रमिकांच्या मानाने त्यांचे शोषण होते. यामुळे सामाजिक सुरक्षितता. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने दारिद्र्याची संकल्पना व निर्मित शोषण व्यवस्था आणि मार्क्सची असंघटीत श्रमिकांना जागृत करण्याकरीता असणारी तळमळ नव्हे तर क्रांतीकारी विचार व समाजवादी विचारांचा प्रभाव श्रमिकांच्या व भांडवलदारांच्या व्यवहारातील संबंधाचे अध्ययन केले. 'दास कॅपिटल' या ग्रंथामध्ये 'अतिरिक्त मुल्य' सिद्धांतामध्ये श्रमिकांच्या शोषणातून भांडवलदारांचे लाभाचे प्रमाण कसे वाढत जाते याचे यथार्थ चित्रण केले आहे. वास्तविकतः आजही संघर्ष मोठ्या

प्रमाणावर सुरू आहे. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत भांडवलदाराचे महत्व वाढत आहे. श्रमिक व्यवस्था कमकुवत होत आहे. विशेषतः असंघटीत क्षेत्रातील श्रमिकांचे शोषण हे जणु विकासाचे प्रारूपच होय असेच चित्र सार्वत्रिक आहे.'

भांडवलशाहितील शोषणाची संकल्पना मार्क्स स्पष्ट करतात याचा मुख्य गाभा म्हणजे श्रमिकांना सक्तीने करावे लागणारे काम हा आहे यातून निर्माण होणारे शोषण, हिंसा व्यक्त करतांना मार्क्स असे म्हणतात "कामगार जासजसे संपत्तीचे जास्त उत्पादन करतो तसतसा तो अधिकाधिक गरीब होतो.'" कारखानादाराच्या प्रगती बरोबर वर जाण्याऐवजी दारिद्र्याकडे घसरत राहतो. 'वेज' लेबर अँड कॅपिटल' ह्या पुस्तकात भांडवलशाहीच्या वाढत्या विषमतेचे वर्णन मार्क्सने केले आहे. भांडवलाच्या वेगाने होणाऱ्या वाढीबरोबर समृद्धी, चैन, सामाजिक गरजा, सुखसोई वेगाने वाढतात त्यातून वासना आणि चंगळवाद यांचा समाजामध्ये उगम होते. त्याच चित्रणाची आपण आज सर्वत्र चर्चा करतो आहे. असंघटीत क्षेत्रातील स्त्री—श्रमिकांची, घरकाम करणाऱ्या श्रमिकांची होणारी फरफट, वाढत जाणारी आर्थिक विषमता त्यामधून निर्माण झालेली शोषण व्यवस्था, घरघुती हिंसाचार, सामाजिक सुरक्षितता या अत्यंत महत्वाच्या बाबींचे अध्ययन महत्वाचे आहे.

समारोप

आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये विकासाच्या दृष्टीने संघटीत व असंघटीत क्षेत्राचे अध्ययन करतांना विशेषत्वाने भांडवलवाद, समाजवाद व त्यातून निर्माण होणारे अनेक प्रश्न, समस्या व त्यातील एक महत्वपूर्ण भाग म्हणजे घरघुती हिंसा, विवाद म्हणजेच शोषण प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रियांना श्रमिक म्हणून काम करतांना, घरकामगार म्हणून कामकरतांना त्यांच्या समोर प्रामुख्याने निर्माण होणारे आर्थिक प्रश्नच शोषणास कारणीभूत ठरते. हिंसाचार तेथून बोकाळत आलेला निदर्शनास येतो.

जगामध्ये भांडवलवादी व्यवस्थेच्या विकासासोबत, इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांती झाली. तेथून यांत्रिक युगाला सुरुवात होवून श्रमाच्या शोषणाला सुरुवात झाली'हे मार्क्स यांनी तात्विक विवेचनातून स्पष्ट केले.

अतिरिक्त मुल्य सिध्दांतांमध्ये श्रमाचे तास व अतिरिक्त उत्पादन व प्राप्त होणारे वरकडमूल्य यांचे यथार्थ चित्रण कार्ल मार्क्स यांनी केले. तीच बाब आज असंघटीत क्षेत्रातील स्त्री—पुरुष श्रमिक, विशेषतत्त्वाने असंघटीत क्षेत्रामध्ये करणाऱ्या स्त्रियांची वाढती संख्या व त्यांच्या अज्ञान व निरक्षरतेचा फायदा घेऊन स्त्रियांवर लादल्या जाणारे काम, कामाचे स्वरूप, शारीरिक कष्ट, यातून निर्माण होणारी भांडवली प्रवृत्ती व शोषण याचा संबंध स्पष्ट केला आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्याकरीता स्त्री—श्रमिक काम करतात उत्पादक काम व स्त्री श्रमिकांची मजुरी यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर विषमता आहे. श्रम हाच संपत्तीचा मुख्य स्रोत असतो परंतु त्याचे मुल्यमापन होत नाही आर्थिक अन्याय होणे ही प्रवृत्ती हिंसाचाराला वळण देते.

संदर्भ सूची :

- १) जहागिरदार दि. व्यं. : आर्थिक सुधारणा, सेंटर फॉर इकॉनॉमिक संपादक
अँड सोशल स्टडीज अमरावती.
- २) पुजारी आ. गो. : अर्थविचार, मराठी अर्थशास्त्र परिषदध्यक्षिय
संपादक भाषणे, तेजस प्रकाशन ट्रेड सेंटर, स्टेशन रोड कोल्हापूर.
- ३) जहागिरदार दि. व्यं. : अर्थ मिमांसा, विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची संपादक
संशोधन पत्रिका.

-
- ४) भोळे भास्कर लक्ष्मणः विसावे शतक आणि भारता समताविचार,
सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे-३०
- ५) <https://www.violencenor.in/dv...>
- ६) mr.vikaspedia.in...

भारतीय समाज व स्त्रीमुक्ती

शैलेश देविदास जनबंधु

गो. से. वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा

प्रस्तावना:

भारतीय स्वातंत्र्याच्या सहदशकी वाटचाली नंतर आपल्या देशातील कुटुंब आणि राष्ट्राचा पाया असलेली स्त्री सर्वांगीन विकासीत झालेली दिसत नाही. उलट खिसागणिक तिच्यावर पुरुषी विकृत मानसिकतेमधून अन्याय अत्याचारांच्या घटनात झालेली वाढ विचारी व कुठल्याही संवेदनशिल मनाला अस्वस्थ करणारी आहे.

कोणत्याही समाजाचे स्त्री व पुरुष हे अतिशय महत्वपूर्ण घटक आहेत. एवढेच नाही तर स्त्री व पुरुषांच्या अस्तित्वाशिवाय समाजाचे अस्तित्वच मूळी असू शकत नाही. त्यामुळे समाजात स्त्री व पुरुष दोन्ही घटकांना सारखे महत्व असणे आवश्यक आहेत.

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी व नंतर महिला सक्षमीकरणासाठी ज्यांनी विचार मांडून त्या दृष्टिने आजीवन कार्य केले त्यात प्रामुख्याने डॉ. आंबेडकरांचे नाव घेतले जाते प्रस्तुत लेखात त्यांच्या विचारांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

प्राचीन ते मध्ययुगीन काळातील स्त्री जीवन

भारतात प्राचीन काळात प्रामुख्याने ऋग्वेद काळात स्त्रीला सामाजिक क्षेत्रात प्रतिष्ठा असलेली दिसून येते. धार्मिक व सामाजिक कार्यात तिला पुरुषासारखे अधिकार होते. वेद काळात स्त्रीला उपनयन, वेदाध्ययन, चर्चा करण्याचाही अधिकार होते. वेद काळात स्त्रीला उपनयन, वेदाध्ययन, चर्चा करण्याचाही अधिकार त्यांना होता. तिला आपले बौद्धिक, आध्यात्मिक जीवन संपन्न करण्याचा अधिकार होता याबाबत गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा इत्यादी नावे सांगता येतील. उत्तरवैदिक काळात मात्र स्त्रीचा दर्जा व महत्व कमी होत गेले. धर्म व रुढी परंपरांच्या नावाखाली स्त्रीचे महत्व व स्वातंत्र्य कमी होत गेले. शिक्षणापासून ती दूर होत गेली. पुरुषप्रधान संस्कृतीत तिच्यावर अनेक कर्तव्ये लादण्यात आली, तिचे हक्क मात्र हिरावून घेण्यात आले. आर्थिक अधिकार हळू हळू कमी होत गेल्याने तिला पुरुषांवर आजीवन अवलंबून रहावे लागत होते. यातही अभिजन स्त्रियांपेक्षा स्त्रियांचे जीवन अधिक कठीण होते. प्राचीन काळात भारतातील समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र असे चार वर्ण होते. पलिकडच्या काळात व्यवसायांच्या माध्यमातून विविध जाती निर्माण झाल्या होत्या. त्यात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य वर्णांच्या लोकांना सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठा प्राप्त झालेली होती परंतु या सर्व गोष्टी शुद्र वर्णियांना नाकारण्यात आल्या होत्या. त्यातही शुद्रवर्णीय पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे जीवन आणखी हलाखीचे होते. त्यांच्यावर धर्म, पितृसत्ता व जातीव्यवस्थेच्या नावाखाली विविध बंधने लादण्यात आली होती. अभिजन स्त्रियांना व दलित स्त्रिया यांना बालविवाह, विजोड विवाह, बहुपत्नीत्व, विधवा विवाहास बंदी, पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या माध्यमातून तिला मिळणारे दुय्यम स्थान व धार्मिक दुर्बलता इत्यादी सारखे त्रास सहन करावे लागत होते, हे सर्व त्रास दलित स्त्रिया सहन करत होत्याच, सोबतच वर्ण जातीव्यवस्थेत दलित पुरुषांना जे दुय्यम जीवन सहन करावे लागत होते ते जीवन दलित स्त्री सहन करत होती. जातीभेद, अस्पृश्यता, अपवित्रता, असमानतेची वागणूक तिला सहन करावी लागत असे. खालच्या जातीत जीवन व्यतित करणाऱ्या स्त्रियांना सर्व पुरुषांच्या अत्याचारी वासनेला बळी पडावे लागत असे.

एकीकडे सवर्णांचा अत्याचार तर दुसरीकडे दलित समाज आणि परिवारातील हिंसा, अपमान, अन्याय तिला सहन करावे लागते असत.

प्रतिमा परदषी यांनी याबाबत अतिषय मार्मिक लिखाण केले आहे त्यांच्यामते दलित स्त्रियांचे जातीव्यवस्था, वर्गव्यवस्था व पुरुषसत्ता या तिन्ही संस्थांकडून शोषण होत होते.

अपवाद सोडल्यास मध्ययुगीन कालखंडातही स्त्री जीवनात फारसा बदल झाला नाही अशाकाळात स्त्री सक्षमीकरणाचा विचार कुणाच्या मनात येणे अशक्य होते. परंतु जेव्हा जेव्हा एखाद्या क्षेत्रात अत्याचाराची परिस्थिती गाठली जाते तेव्हा त्याचे निर्दालन करणारा समोर येत असतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असेच एक नाव, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री सक्षमीकरणाबाबत केवळ विचारच मांडले नाहीत तर ते विचार पुर्णत्वास नेण्यासाठी कार्य केले.

स्त्रीमुक्ती व सक्षमीकरण

कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप केवळ एकाच्या म्हणजेच फक्त पुरुष किंवा स्त्री यांच्या एकाच्याच प्रगतीवरून करता येत नाही तर दोन्ही घटकांची प्रगती होणे आवश्यक आहे. अर्थात एक पुरुष शिकला तर त्या व्यक्तीचे जीवन सुधारण्यास मदत होते पण एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंबाच्या प्रगतीमध्ये ती योगदान देऊ शकते, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा यावर ठाम विश्वास होता. कोणत्याही मानवी समाजाचा निम्मा व पुरुषांप्रमाणेच स्त्री महत्वाचा घटक असून, तिचा विकास झाल्याशिवाय कोणत्याही कुटुंबाचा, समाजाचा व पर्यायाने राष्ट्राचा विकास होणार नाही, स्त्री सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोणातून चळवळ उभारली. स्त्री मुक्तीचा पर्यायाने स्त्री सक्षमीकरणाचा विचार राष्ट्रीय दृष्टिकोणातून केला.

स्त्री सक्षमीकरणासाठी प्रथम समाजात स्त्री पुरुष समानता असली पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. म्हणून त्यांनी स्त्री पुरुष समानतेसाठी स्वातंत्र्यपूर्वी व स्वातंत्र्यानंतर कार्य केले. यासाठी समाज प्रबोधन व कायद्याच्या माध्यमाचा अवलंब केला होता. स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण भुतकालापासून नव्हता. पारंपारिक कुटुंबातील स्त्री बऱ्याचदा दैववाद, अंधश्रद्धा यात गुलामगुलामी जात असे. अशा स्त्रियांमध्ये स्वची जाणीव निर्माण केल्यास स्त्री सक्षमीकरणाच्या संकल्पनेस काही अर्थ होता. त्यांनी दलित स्त्री व अभिजन स्त्री यांच्या सक्षमीकरणाचा विचार समग्रपणे करून कार्य केले.

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेतून निर्माण झालेली उच्चत्वाची, अहंपणाची भावना जशी वरच्या समाजात टिकून होती अशी खालच्या समजल्या जाणाऱ्या दलित स्त्रियांच्या मनावरसुद्धा काही बाबींचा पगडा बसलेला होता. त्यामुळे एक प्रकारचे मानसिक दास्य आणि त्यातून न्युनगंडाची भावना त्यांच्यात निर्माण झालेली होती. हि न्युनगंडाची भावना नष्ट झाल्याशिवाय महिला सक्षमीकरण अशक्य होते. स्त्रियांच्या मनातील हा न्युनगंड दूर होण्यासाठी प्रयत्न केले, त्यांनी स्त्री सक्षमीकरणातील सर्वात महत्वाचे पाऊल शिक्षणाला मानले होते एवढेच नाही तर त्यांनी विद्यार्थी असतांनाच स्त्री शिक्षणाचा आग्रह धरला होता.

त्यांनी ज्या अखिल भारतीय महिला परिषदांचे आयोजन केले होते त्यात प्रामुख्याने जे ठराव मांडण्यात आले होते त्यात स्त्री शिक्षणावर भर देण्यात आला होता. अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेत वेळोवेळी स्त्री शिक्षणाला चालना देणारे ठराव मांडण्यात आलेले दिसून येतात. असाच एक महत्त्वपुर्ण ठराव २० जुलै, १९४२ च्या परिषदेत मांडण्यात आला होता त्यात प्रांतिक सरकारला पुढील विनंती करण्यात आली होती की, महिला वर्ग शिक्षणात अत्यंत मागासलेला आहे. त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी प्रत्येक प्रांतिक सरकारांनी प्रत्येक इलाख्यात ठिकाणी ५० मुलींचे वसतिगृह सरकारी खर्चाने काढावे. अस्पृश्य मानला गेलेला वर्ग अत्यंत गरिब असल्याने ते आपल्या मुलींना शिक्षण देऊ शकत नाही. अशा मुलींना दुय्यम व उच्च शिक्षण घेता यावे म्हणून अस्पृश्य वर्गातील प्रत्येक विद्यार्थीनीस सर्व सरकारी व निमसरकारी

शाळांमधून फ्रीशिप व स्कॉलरशिप देण्याची तरतुद प्रत्येक प्रांतिक सरकारांनी अविलंब करावी. यावरून बाबासाहेबांच्या स्त्री सक्षमीकरणाबाबतची विचारांची कल्पना येते.

स्त्री प्रथम एक व्यक्ती, मनुष्य असते, तिला सुद्धा व्यक्तीस्वातंत्र्य असलेच पाहिजे असे त्यांचे मत होते, स्त्री सक्षमीकरणात अडसर ठरणारे मलींचे लवकर होणारे विवाह, एकाच कुटुंबात अनेक आपत्य हे जोपर्यंत थांबत नाही तोपर्यंत स्त्री स्त्री सक्षमीकरणात अनेक अडचणी येणारे हे त्यांना माहित होते, म्हणून त्यांनी या दृष्टिने समाज प्रबोधनाचे कार्य भाषणांच्या माध्यमातून केले, सामाजिक सुधारणा चळवळीत केवळ पुरुषांनीच सहभागी व्हावे हे त्यांना मान्य नव्हते तर त्यांचे मते त्या चळवळीत स्त्रियांचाही सहभाग असला पाहिजे स्त्रिया जर अशा चळवळीत जास्त संख्येने सहभागी झाल्या तर अशा चळवळीची उद्दिष्टे लवकर पूर्ण होऊ शकतील.

स्त्री सक्षमीकरणाच्या संदर्भात कुटुंब नियोजनाच्या प्रकशाने विचार केला या मागे त्यांना स्त्रीचे आरोग्य, कुटुंबातील प्रत्येकाला विकासाच्या संधी मिळणे, दारिद्र्य निवारण, अन्नपुरवठा, देशाची आर्थिक उन्नती हे अभिप्रेत होते. स्त्रियांना स्वाभिमानाने जगण्यासाठी कृषि, उद्योग, व्यापार, प्रवास, मनोरंजन क्लब, हॉटेल इत्यादी ठिकाणी हलकी कामे करणाऱ्या स्त्रियांच्या हीन अवस्थेचा अंदाज घेऊन त्यांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायद्याच्या माध्यमातून स्त्री सक्षमीकरणासाठी जे कार्य केले ते ऐतिहासिकदृष्ट्या अतिशय महत्वपूर्ण आहे. एक भारतीय नागरिक म्हणून स्त्रिला पुरुषांप्रमाणे सर्व अधिकार प्रदान करण्यात आले. त्यांनी हिंदू कोड बिलाची मांडणी करून संपूर्ण भारतीय स्त्रीच्या विकासाचा, प्रगतीचा मार्ग मोकळा करून दिला.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आजीवन स्त्री सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रात स्त्रियांना स्वातंत्र्य व स्त्री पुरुष समानता निर्माण करण्यासाठी जे कार्य केले ते ऐतिहासिकदृष्ट्या अतिशय महत्वपूर्ण आहे. आज संपूर्ण भारतीय स्त्रीचा विकासाचा, प्रगतीचा मार्ग मोकळा झाला आहे. त्या मागे निश्चितच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व कार्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१. षर्मा, व्यास, आधुनिक भारत का राजनैतिक, आर्थिक एवं सामाजिक इतिहास, भाग एक, पंचषिल प्रकाशन
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे चिंतनात्मक लेख, रघुवंशी प्रकाशन, मुंबई.
३. डाहाट धनराज, संपादक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड १ स्त्री, संकेत प्रकाशन
४. मेश्राम एल. जी. विमल किर्ती, और बाबासाहेब ने कहा, खंड २, राधाकृष्ण प्रकाशन.

स्त्री सक्षमीकरण व संरक्षण

प्रा. रमेश सुखदेवराव आगलावे

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग कला व विज्ञान महाविद्यालय
सुपर एक्सप्रेस हायवे, पुलगाव ता. देवळी जि. वर्धा 442302 (म.रा.)

प्रस्तावना :

भारतात फार पूर्वीपासूनच स्त्री सक्षमीकरणाची संकल्पना कमी अधिक प्रमाणात राबविण्यात येत आहे. असे लक्षात येते. छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा जोतीराव फुले, इ. थोर समाजसुधारकांनी स्त्रियांना महत्वाचा दर्जा व हक्क देण्याचा प्रयत्न केला. पण खऱ्या अर्थाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानता घडवून आणणारे कायदे निर्माण करून देशातील प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री पुरुषाला काम करण्याची समान संधी उपलब्ध करून दिली. असे असले तरी आज भारत देशाला स्त्री सक्षमीकरणाची नव्याने गरज वाटावी हा अतिशय चिंतेचा विषय आहे.

देशाच्या किंवा जगाच्या बदलत्या परिस्थितीनुसार स्त्रीमध्ये बराच बदल घडून आलेला आहे. त्यातून तिची विचार करण्याची क्षमता वाढलेली आहे. प्राप्त परिस्थितीनुसार निर्णय घेत असताना कधी कधी निर्णय चुकतात. यासाठी स्त्रियांनाच जबाबदार ठरविले जाते. परंतु ती चूक तिची नसून तिच्यासमोर उद्भवलेल्या तत्कालीन परिस्थितीची असते. स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या बाबतीत आज अनेक पर्याय खुले झाले आहेत. ती आता चाकोरीबाहेरील जीवन जगण्यासाठी तयार आहे. तरी तिला अनेक समस्या व संकटांना तोंड द्यावे लागते. त्यातून मार्ग काढण्यासाठी स्त्रियांचे सक्षमीकरण होणे काळाची गरज आहे.

आज स्त्री सक्षमीकरणाचा प्रश्न भारतापुरताच मर्यादित नाही तर विकसित-अविकसित म्हणवणाऱ्या सर्वच देशातील स्त्रिया आपले हक्क, न्याय व अस्तित्वासाठी लढा देण्यासाठी रस्त्यावर उतरत असल्याचे दिसते. ०८ मार्च महिला दिन जाहीर करण्यात आला व त्यामुळे स्त्रियांचे प्रश्न, अडचणी मांडण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध झाले. असे म्हणता येईल.

स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे काय?

स्त्री सक्षमीकरणाची संकल्पना व्यापक स्वरूपाची आहे. ज्यामुळे स्त्री घटकाला प्रत्येक क्षेत्रात सोयी-सुविधा उपलब्ध करून आत्मनिर्भर बनविले जाईल.

व्याख्या :

१) “प्रत्येकच स्तरातील स्त्रियांना सुरक्षित आणि सक्षम करून त्यांच्या विकासास संधी उपलब्ध करून

देणे म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण होय.”

२) “स्त्रियांसाठी अनुकूल कायदे व अधिकार उपलब्ध करून तिला माणूस म्हणून जगण्याचे व स्वतंत्र

निर्णय घेण्याची संधी निर्माण करून देणे म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण होय.”

३) “स्त्री व्यक्तिमत्त्व विकासास समान संधी देणे म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण होय.”

वरील व्याख्यांवरून असे लक्षात येते की, स्त्री सक्षमीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये स्त्रियांना भौतिक, मानवी व बौद्धिक साधन-संपत्तीत जास्तीत जास्त वाटा मिळतो. ज्ञान,

माहिती, रोजगार संधी आणि आर्थिक घटकांची उपलब्धता तर सत्ता प्राप्त करण्यासाठी घर, समुदाय, समाज आणि देशात निर्णय प्रक्रियेवर नियंत्रण प्राप्त होते.

स्त्रियांची भूमिका व दर्जा :

सावित्रीबाई फुले ह्या शिक्षिका झाल्यापासून खऱ्या अर्थाने स्त्री सक्षमीकरणाला मोठा हातभार झाला. त्यांच्यामुळेच स्त्री शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार झाला, स्त्रियांना समाजात समान वागणूक, समान दर्जा मिळू लागला. यातूनच पुढे स्त्रिया शिक्षित झाल्या. त्यांना लिहिता वाचता येऊ लागले. चांगले काय किंवा वाईट काय याचा विचार करून निर्णय क्षमता येऊ लागली. त्यामुळे त्या पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करू लागल्या. यातूनच स्त्री-पुरुषात समानता दिसून येते. स्वामी विवेकानंद स्त्रियांच्या बाबतीत म्हणतात “स्त्रियांची स्थिती सुधारल्याशिवाय जगात कल्याणाची शक्यता नाही. एखादा पक्षी एकाच पंखाच्या सहाय्याने उडणे शक्य नाही. ‘नारी तू नारायणी’ (अर्थात सर्वच स्त्रिया या देवी आहेत.) तर तुकडोजी महाराज ग्रामगीतेच्या विसाव्या अध्यायात लिहितात की, स्त्रीशिवाय विश्वाची परंपरा चालू शकत नाही. एकट्या पुरुषाने काय होणार? स्त्रीशिवाय घर करंटे आहे.

स्वतंत्र भारताची राज्यघटना अस्तित्वात येईपर्यंत स्त्री-पुरुष समानतेला कायद्याचा आधार मिळालेला नव्हता. देशाची राज्यघटना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केली. ते स्त्री स्वातंत्र्याचे कट्टर पूरस्कर्ते होते त्यांनी भारतीय राज्यघटनेत स्त्री-पुरुषांच्या समानतेला प्राधान्य दिले. भारतीय राज्यघटनेच्या पंधराव्या कलमानुसार — लिंगभेदाच्या आधारावर कोणत्याही नागरिकांविरुद्ध राज्य भेदभाव करणार नाही. याचा अर्थ कायद्याच्या दृष्टीने स्त्री-पुरुष हे समान आहेत. दोघांनाही समान अधिकार आहेत, दोघांचाही दर्जा हा समान आहे. भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार दिले. भारतीय महिलांच्या जीवनातील ही घटना क्रांतिकारक आहे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मानवी मूल्यांचा स्वातंत्र्यानंतर जन्माला आलेल्या पिढीवर प्रभाव पडू लागला. त्यामुळे मुलांप्रमाणेच मुलींना शिक्षण देणे, त्यांना नोकरी करू देणे, स्त्री-पुरुष असा भेद न करणे या गोष्टींना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. लोक आपल्या मुलींना शिक्षण देऊ लागलेत, सुशिक्षित स्त्रिया नोकरी करू लागल्यात, त्यामुळे स्त्रियांच्या परंपरागत भूमिका आणि दर्जामध्ये परिवर्तन होऊ लागले. वर्तमानकाळात स्त्रियांचा दर्जा उंचावला आहे. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय इ. विविध क्षेत्रात स्त्रियांचा दर्जा वाढला आहे. इतकेच नव्हे तर कुटुंबात देखील स्त्रियांना आता पुरुषांबरोबरीचे स्थान प्राप्त झाले आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, वर्तमानकाळात भारतीय स्त्रियांच्या भूमिका आणि दर्जा हा पुरुषांच्या बरोबरीचा आहे. आता त्यांचा दर्जा हा पूर्वीसारखा खालावलेला राहिला नाही.

स्त्रीसक्षमीकरण आणि वर्तमान स्त्रियांची स्थिती :

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात १००० पुरुषांमागे ९२७ इतके स्त्रियांचे प्रमाण आहे. याचा अर्थ दर हजारामागे स्त्रियांचे प्रमाण व महत्त्व कमी झाल्याचे दिसून येते. तर लिंगभेद, वर्णभेद, शहरीभेद, ग्रामीणभेद, श्रीमंत-गरीब भेद यामुळे भारतीय स्त्री उपेक्षितच राहिली आहे.

वर्तमान काळात तर भारतीय संस्कृतीला विकृतीचे ग्रहणच लागले आहे. एकीकडे स्त्रियांच्या कर्तृत्वाची, कामगिरीची गगनभरारी तर दुसरीकडे त्याच स्त्रियांच्या असुरक्षिततेचा प्रश्न सरकारसमोर आवासात उभा राहिला असल्याचे दिसून येते. स्त्री सक्षमीकरणाच्या वाटेवर चालण्यासाठी स्त्रिया जेव्हा घराबाहेर पडतात. त्या परत घरी परत सुखरूप पोहचतील याची शंका घराघरात निर्माण होत झाली आहे. कारण बलात्कार, अपहरण, अत्याचार, स्त्रीभ्रूणहत्या इ. सारख्या घटना रोजच्या वर्तमानपत्रात ठळक वाचायला मिळतात. अलीकडचे हिंमणघाट येथील प्राध्यापक महिला जळित प्रकरण, हैदराबाद येथील डॉ. महिलेवर बलात्कार करून तिला जाळण्याचे प्रकरण तर संपूर्ण

देशाला हादरवून सोडणारा निर्भया हत्याकांड इ. प्रकरणांमुळे स्त्री किती असुरक्षित आहे याची कल्पना येते.

१९९५ मध्ये बिजिंग येथील जागतिक महिला परिषदेत महिलांच्या मागासलेपणाचे कारण गरिबी असल्याचे सांगण्यात आले. जगातील गरिबीच्या एकूण संख्येत ७० टक्के महिलांचा समावेश आहे. त्याची कारणे महिलांचे संपत्तीतील स्थान, उत्पादन साधनावरील हक्कासंबंधी जाणीव, शिक्षण, आरोग्य, हिंसा, आर्थिक सहभाग आणि मानवी हक्काबाबत कायदे, कायद्यातील अंमलबजावणीतील अडचणी, पळवाटा इ. दिसून येतात. म्हणून स्त्री सक्षमीकरण हा विचार कायदा, परिवर्तन, मानवी हक्क या अनुषंगाने अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

स्त्री हक्काचे संरक्षणार्थ सरकारी योजना/उपाय :

स्त्री सक्षमीकरणासाठी किंवा स्त्रियांच्या हक्कासाठी सरकारतर्फे महत्त्वपूर्ण योजना सरकार राबवीत आहेत. त्यापैकी काही योजना पुढीलप्रमाणे—

१) प्रधानमंत्र्यांनी २२ जानेवारी २०१५ रोजी 'बेटी बचाव बेटी पढाव' ही योजना सुरु केली. या अंतर्गत लिंग निवडीस प्रतिबंध करणे, मुलींच्या शिक्षणाबाबत व जीवनमानाच्या सुरक्षेबाबत खात्री देण्याच्या उद्देशाने हा कार्यक्रम राबवीत आहे.

२) दुर्दैवाच्या फेऱ्यात अडकल्याने उद्ध्वस्त होणाऱ्या स्त्रियांना आधार देऊन त्यांचे मानसिक व आर्थिक पुनर्वसन करण्यासाठी केंद्राकडून 'स्वाधारगृह' ही योजना सुरु करण्यात आली. गेल्या दोन वर्षांत देशातील ३३८२१ स्त्रियांना या स्वाधारगृहात आश्रय मिळाला आहे.

३) १६ वर्षांच्या वयोगटातील मुलींना प्रशिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी 'प्रशिक्षण आणि रोजगार वृद्धी' ही योजना सुरु झाली. या कौशल्य वृद्धी योजनेत महिलांमधील कौशल्य हेरुन त्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते.

४) बलात्कार, अॅसिड हल्ला, विनयभंग यामध्ये बळी पडलेल्या स्त्रिया व लैंगिक अत्याचाराला बळी पडलेल्या बालकांचे पुनर्वसन आणि त्यांना अर्थसहाय्य करण्यासाठी 'मनोधैर्य योजना' सुरु करण्यात आली आहे. सामूहिक बलात्काराच्या घटनेत गंभीर इजा झाल्यास किंवा अॅसिड हल्ल्यात चेहरा विदूष झाल्यास या योजनेच्या माध्यमातून पीडिताच्या नावाने दहा लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य केले जाते.

५) देशातील महिलांना २४ तास मदतीस तत्पर असणारी हेल्पलाईन एप्रिल २०१५ मध्ये सुरु करण्यात आली. सार्वजनिक तसेच कौटुंबिक हिंसेचा सामना करणाऱ्या महिलांसाठी १८१ क्रमांकाच्या हेल्पलाईनचा फार मोठ्या प्रमाणात उपयोग करण्यात येतो.

६) कौटुंबिक तसेच इतर हिंसाचाराची झळ बसलेल्या अत्याचार पीडित महिलांना तत्परतेने मदत करण्यासाठी देशात 'वन स्टॉप सेंटर' (ओएससी) अशी १७० केंद्रे सुरु करण्यात आली आहेत. २०१५ पासून हे सेंटर कार्यरत आहे. या सेंटर अंतर्गत औषधोपचार, मानसोपचार, कायदेशीर आणि तात्काळिक मदत देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत आतापर्यंत राज्यातील ९७९६१ तक्रारींची नोंद करण्यात आली आहे.

७) घरापासून सार्वजनिक वाहतुकीपर्यंत आणि नोकरीकामाच्या ठिकाणापर्यंत विविध प्रकारच्या अत्याचारांना बळी पडणाऱ्या महिलांची संख्या कमी करण्यासाठी, राज्यसरकारांना जनजागृती मोहीम व्यापकपणे हाती घेण्याच्या सूचना करण्यात आल्या.

निष्कर्ष :

सदर संशोधनात्मक निबंधावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, देशात स्त्री सक्षमीकरणासाठी फार पूर्वीपासून समाजसुधारक व सरकारद्वारे अनेक प्रकारचे प्रयत्न केले जात आहे. एवढेच नव्हे तर भारतीय संविधानात स्त्री—पुरुषांत समानता व न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी

आवश्यक ते कायदे सुद्धा नमूद केले आहेत. तरीपण देशातील प्रत्येक क्षेत्रात कमी अधिक प्रमाणात समाजाकडून, जातिव्यवस्थेकडून, समाजकंटकांकडून, पुरुषांकडून तर कधी कौटुंबिक वादातून स्त्रियांवर अत्याचार होत आहे. सरकारने सक्षमीकरणासाठी आवश्यक ते पाऊल उचलले असले तरी जोपर्यंत स्त्रियांप्रती प्रत्येक पुरुषात सहानुभूतीची, सहकार्याची भावना निर्माण होत नाही तोपर्यंत स्त्रीसक्षमीकरणाची संकल्पना यशस्वी होऊ शकणार नाही. असेच म्हणावे लागेल. अर्थात त्यासाठी प्रत्येक पुरुषाच्या दृष्टिकोनात बदल होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- १) डॉ. प्रदीप आगलावे, 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००९.
- २) An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal 'AJANTA', Volume IX, Issue-I, January-March 2020.
- ३) लोकराज्य मासिक
- ४) अर्थविश्व त्रैमासिक
- ५) वर्तमानपत्रे
- ६) इंटरनेट

घरगुती हिंसा — कारणे, परिणाम व उपाययोजनाएक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. संदीप रायबोले

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा समाजशास्त्र विभाग

२० व्या शतकात मुलींना जन्म दिलेल्या महिलांवरच अन्याय व अत्याचारांचा सामाना करावा लागत होता, अत्याचार हे असे कार्य आहे की, व्यक्ती ते मुद्दाम करत असते. त्याचा परिणाम व्यक्तीवर प्रत्यक्षरित्या होत असते. त्याच्या सन्मानाला ठेच पोहोचविण्याचे कार्य अत्याचारामुळे होत असते. विकसनशील देशापासून ते अविकसीत देशापर्यंत महिलांचे शोषण हि एक जगातील सामाजिक समस्या बनली आहे. कारण जवळजवळ सर्वच देशात पुरुष प्रधान सामाजीक व सांस्कृतीक अधिपत्याखाली असल्याने लिंगभेद बालकाच्या जन्मापासूनच सुरु होतो. मुलगी जन्माला आली तर तिच्यासाठी तो जिवघेणा संघर्ष ठरतो. महिलांवर घरगुती हिंसा कुटुंबसंस्थेच्या माध्यमातून वेगवेगळ्यापद्धतीने होत असलेले पाहण्यास मिळतात. घराच्या चार भिंतीत होणारा अत्याचार, हिंसाचार आणि अन्याय यालाच “डोमेस्टिक व्हायोलन्स” असे म्हटले जाते. काही अभ्यासक “शारीरीक हानामारी सारख्या ज्या कृत्यातून दुस-याच्या शरीराला प्रत्यक्ष इजा होते त्या कृत्याला हिंसक कृत्य असे संबोधतात” याअलीकडील काळात कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप वेगवेगळ्या घटनांद्वारे वाढल्याचे आढळून येते. कुटुंबांतर्गत राहणाऱ्या सदस्यावर त्याच कुटुंबातील सदस्यास किंवा इतर नातेवाईक अन्याय, अत्याचार, मानसीक व शारीरिक हिंसात्मक कृती करतांना आढळतात. घरगुती हिंसा ही ढोबळ मानाने महिलावर्गाच्या बाबतीतच विचार केला जातो. महिलांवर होणारी हिंसा शारीरिक असते, जी धडपड लाथाबुक्याने मारल्या जाते.मानसिक हिंसेमध्ये अपशब्द वापरणे, टोमणे मारणे, संशय घेणे, इत्यादीद्वारे स्त्रीयांना अपमानित केले जाते.लैंगिक हिंसामध्ये नात्यातील व्यक्तीने विनासहमतीने केलेले लैंगिक अत्याचार होय, आर्थिक हिंसामध्ये श्रमाचा मोबदला कमी देणे, स्त्रियांना पैसे खर्चायला न देणे या प्रकारची असते. धार्मिक हिंसामध्ये स्त्रियांना अपवित्र मानणे, परंपरा लादणे या प्रकारची धार्मिक हिंसा होय. जसे, शनीशिगनापूर मंदीरात स्त्रियांना बंदी घालणे, केरळमधील सबरीमाला या मंदीरात स्त्रियांना प्रवेश न करणे.

वर्मा कमिटी अहवालानुसार कौटुंबिक जिवनातील पुरुषाकडून एखाद्या स्त्रीवर अन्याय अत्याचार होणे, किंवा स्त्रिला शारीरीक नुकसान होईल असे कृत्य पुरुषाकडून घडणे म्हणजेच कौटुंबिक हिंसा होय.सन २००५ मधील घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदानुसार घरगुती हिंसेची व्याख्या अशी आहे की, हुंड्याच्या स्वरूपात संपत्ती, मौल्यवान वस्तु याच्या मागणीकरीता पिडित स्त्री किंवा महिलेला हानी पोहोचविली जाते त्यास घरगुती हिंसा सुध्दा म्हटले जाते.

कौटुंबिक हिंसेच्या अध्ययनाचे स्वरूप हे स्त्री-पुरुष यांच्या नात्यातील समिक्षा करतो. त्यातील पुरुषीहितसंबंध स्पष्ट करून स्त्रियांच्या कौटुंबिक शोषणाचे सुक्ष्म आणि विभिन्न स्वरूप समोर आणतो. कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप पुरुषप्रधान मानसिकतेतून येते. भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या संदर्भात दोन दृष्टिकोन आढळून येतात. एक म्हणजे स्त्रि आणि पुरुषांना समान समजण्यात येते किंबहुना काही बाबतीमध्ये स्त्रियांना श्रेष्ठ समजण्यात येते.“यत्र नार्यस्तु पुजन्ते, रमते तत्र देवता” अर्थात येथे नारीची पुजा केली जाते, तेथेच देवता वास करतात. स्मृतीमध्ये नारीचे सांगीतलेले महत्व प्राचीन महिलांचा सर्वोच्च दर्जा सिध्द करते.तर दुसऱ्या बाजुला पुरुषा पेक्षा हिन समजून स्त्रियांना सर्व अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात येते. जाळणे, मारणे, छेळछाळ, बलात्कार इत्यादी प्रकारचे अनेक अत्याचार स्त्रियांवर केले जाते. म्हणजे आधुनिक काळात मात्र महिलांच्या

सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक दर्जा कमी आणि महिलांवरील वाढते अत्याचार यामुळे देवी समजल्या जाणाऱ्या स्त्रियांची स्थिती फारच दयनीय झाली आहे. कायदयानुसार स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार व स्थान मिळाले आहे. नव्या व्यवस्थेने स्त्रिला समानतेचे अधिकार प्रदान केले. स्त्री सहभागाच्या मोठ्या मोठ्या गप्पा मारल्या तरी सत्य परिस्थिती समानता मात्र प्राप्त झाली नाही. ही समानता भारतातच नव्हे तर जगात कोठेही निर्माण होऊ शकली नाही. १९ व्या शतकातील समाजसुधारकाने भारतीय पातळीवर स्त्री अत्याचारावर बऱ्याच प्रमाणात सुधारात्मक कार्य केले. ज्यात राजाराम मोहन राय, महात्मा फुले, डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर, पंडीता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले, महर्षि धोंडो केशव कर्वे इत्यादींनी स्त्री सुधारणेकरीता भरपूर प्रयत्न केले. व त्यांच्या प्रयत्नामुळेच समाजामध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांमध्ये जनजागृती निर्माण झाली.

इ.स.१९६५ पासून स्त्री मुक्तीचे चळवळीचे नवीन युग सुरु झाले. स्त्रियांना माणुस म्हणुन जगु दयावे. चुल आणि मुल सांभाळणारी स्त्री आज बदललेली आहेत. जिच्या हाती पाळण्याची दोरी तीच जगाला उध्दारी या म्हणी मागे पडल्या आहेत. भारतीय समाजामध्ये महिलांचे सबलीकरण होत आहे, पण अनेक स्त्रियावर अत्याचार विषयी आजही वर्तमान पत्रातून रोज वाचण्यास मिळतात. या संदर्भात मैथिलीशरण गुप्ता म्हणतात

“नारी जीवन तुम्हारी यही कहानी आंचल मे है दुध और आँखो मे पानी.”

शतकानुशतका पासून भारतीय स्त्री ही उपेक्षित राहिली आहे. स्त्रियांच्या प्रश्नांसंबंधी समाजसुधारक व काही विचारवंतांनी समाजात जाणीव निर्माण केली. आजही बालविवाह, लिंगभेद, हुंडाबळी, घटस्फोट असे अनेक प्रश्न अत्याचारातून पाहायला मिळतात.

भारतामध्ये १९८८ मध्ये ७५०० बलात्कारासंबंधी गुन्हे नोंदविण्यात आले. १९९३ मध्ये ९६०० तर १९९६-९८ मध्ये यात तिन पटीने वाढझाली. सरकारद्वारे करण्यात आलेल्या महिलाविरुद्ध गुन्हे च्या २००० अहवालानुसार वर्तमान काळात प्रत्येक चाळीस मिनिटाला एक स्त्री सोबत बलात्कार होतो याचा अर्थ असा की, एका महिन्यामध्ये १२७५ आणि एका वर्षात १५३०० स्त्रिया बलात्काराच्या शिकार होत असतात. तसेच भारतात प्रत्येक मिनिटाला ३३ महिलांची हत्या फक्त हुंड्याकरीता करण्यात येते. राष्ट्रीय महिला आयोगानुसार ३६ टक्के घरगुती हिंसाचाराला बळी पडतात.

वर्तमान स्थितीत समाजातील घरगुती हिंसेचे मुळ पुरुष सत्तेत सापडत आहे. स्त्रियाला वस्तु मानून तिच्या इच्छा आकांक्षा नाकारल्या आणि मादी संबोधून पुरुषावरचे अवलंबित्व वाढविले. व स्त्रियांचे जीवन अंधकारमय झाले.

घरगुती हिंसाचाराचे कारणे :-

१. **दोषपूर्ण सामाजिकरण :-** कुटुंबातील मुलामुलींच्या संस्काराचे स्वरूप लिंगविषमतेच्या आधारे असतात. मुलींना परक्याचे धन समजून तिच्याकडे विकासात्मक दृष्ट्या दुर्लक्ष करण्याचे दिशादर्शक सामाजिकरणाद्वारे केले जाते. मुलींना पुरुषांची सेवाच करण्याची संस्कार लहानपणापासून बिंबविले जाते.
२. **पुरुषसत्ताक कुटुंबपद्धती :-** कौटुंबिक हिंसाचाराचे मुळ पुरुषसत्ताक कुटुंबपद्धतीत आढळून येते कारण स्त्रियांना निम्न दर्जाची वागणूक देवून पुरुषसत्ताक कुटुंबपद्धतीचे वर्चस्व टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्नातच कौटुंबिक हिंसाचार वाढविल्याचे आढळून येते.
३. **हुंडापद्धती :-** भारतीय समाजातील प्रचलित असलेले हुंडापद्धती कौटुंबिक हिंसेचे महत्वाचे कारण आहे. सुनेच्या आई वडिलांकडून लग्नाच्या वेळी मनाप्रमाणे हुंडा मिळाला नसेल तर हुंडा करिता कुटुंबातील सदस्य तिचा मानसीक शारीरिक छळ करतात. तर कधी कधी हुंड्यासाठी स्त्रियांची हत्यासुद्धा केली जाते.

४. **मद्य सेवनाच्या प्रमाणात वाढ:**— बहुतेक मद्यपान कुटुंबातील स्त्रियांच्या हिंसेचे कारण ठरते. गरीबी किंवा दारिद्र्य किंवा कामाचे तणाव, आजारपण यासारखे कोणतेही निमित्त मद्यपान करण्यासाठी पुरेसे असते. घरगुती हिंसाचाराच्या अनेक घटना नशेच्या अवस्थेत घडत असल्याचे सहजपणे कोणाच्याही अनुभवास येते.
 ५. **अयोग्य प्रथा परंपरा:**— भारतात अयोग्य प्रथा परंपरा अनेक आहेत. या प्रामुख्याने स्त्रिहिताच्या विरोधी आहेत. तसेच पुरुष वर्गाचे वर्चस्व निर्माण करणाऱ्या आहेत. उदा. विवाहीत स्त्रिने डोक्यावर पदर घेणे म्हणजेच घुंघट घेण्याची पध्दती इ. सर्व प्रथा परंपराचा जनमानसावर प्रचंड पगडा आहे. म्हणून अयोग्य प्रथा परंपरा हे घरगुती हिंसेचे एक प्रमुख कारण आहे.
 ६. **स्त्री शिक्षणाचे अल्प प्रमाण :**— भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांमधील साक्षरता दर अद्यापही कमी आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात केवळ ६५.४६ स्त्रिया साक्षर आहेत. स्त्री पुरुष साक्षरता टक्केवारीत अद्यापही १६.६८ इतका फरक आहे. या आकडेवारीवरून निरक्षरता हेच घरगुती हिंसेचे एक मुख्य कारण आहे.
 ७. **स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व :**— आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर विवाहित स्त्रियांची संख्या भारतात फारच कमी आहे. आर्थिक परावलंबित्वामुळे अपमानाचा प्रतिकार करण्यासाठी लागणारे मनोधैर्य स्त्रियांमध्ये निर्माण होत नाही. त्यांच्या आर्थिक परावलंबित्वाचा फायदा पुरुषवर्गाद्वारे घेतला जातो.
- घरगुती हिंसाचाराचे परिणाम :-**
१. **स्त्रि पुरुष प्रमाणात घट :**— स्त्रिलिंगी गभ्राची हत्या आणि बालीका हत्या हा घरगुती हिंसाचाराचा एक प्रकार आहे. भारतीय लोकसंख्येत दर हजारी पुरुषामागे ९१४ स्त्रियांच्या प्रमाणाप्रमाणे घट झालेले असल्याचे दिसून येते.
 २. **स्त्रियांचा मानसीक छळ करणे :**— कौटुंबिकदृष्ट्या स्त्रियांचा मानसीक छळ करण्याचे प्रमाण सतत वाढत आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत महिलांना समानता पुर्वक वागणूक मिळत नाही. उलट तिला मानसीक छळाच्या प्रकारासमोर जावे लागते.
 ३. **आत्महत्या :**— घरगुती हिंसाचाराचा अतीरेक झाल्याने किंवा अपमानास्पद वागणूक यासारख्या घरगुती हिंसाचाराचा प्रकार सहन करण्याची क्षमता कमी असल्यामुळे आत्महत्या केल्याचे अनेक उदाहरण आहेत.
 ४. **वधूला जाळण्याचा प्रयत्न :**— वधूला जाळण्याचा प्रश्न अलीकडील काळात निर्माण झालेला आहे. कुटुंबातील दोन तीन सदस्य मातीचे तेल तिच्या अंगावर टाकून तिला जाळण्याचा प्रकार दिसून येतात आणि ती स्वतः जळली असा आभास करतात. पैशाच्या लालसेने मनुष्य माणूसकीला मूकलेला दिसतो. हाच घरगुती हिंसेचा परिणाम होय.
 ५. **घटस्फोटातील महिलांच्या आणि परित्यक्त्या स्त्रियांच्या संखेत वाढ:**— घरगुती हिंसाचाराच्या घटनांमुळे घटस्फोटीत महिलांच्या संख्येत वाढ होत आहे. त्यापेक्षाही अधिक वाईट म्हणजे लग्नानंतर नवऱ्याने टाकून दिलेल्या अथवा पतिबरोबर संसार करण्यास तयार नसलेल्या स्त्रियांच्या म्हणजेच परित्यक्त्या स्त्रियांच्या संख्येत वाढ होत आहे.
 ६. **स्त्रियांचे आरोग्य :**— पुरुषांनी केलेल्या घरगुती हिंसाचाराचे परिणाम स्त्रियांना भोगावे लागतात. काही वेळा भयंकर प्रमाणातील शारीरिक मारपीटीतून निर्माण झालेले अपंगत्व जन्मभर उराशी बाळगत त्यांना जगावे लागते.

घरगुती हिंसाचार कमी करण्यासाठीची उपाययोजना :-

१. **स्त्री साक्षरता व स्त्री शिक्षणात वाढ:-** महिलांमध्ये त्यांच्या अधिकाराबाबतची जाणीव जागृती ही केवळ शिक्षणातून निर्माण होऊ शकते. म्हणूनच सर्वच स्तरावरील स्त्री शिक्षणात वाढ हा घरगुती हिंसा कमी करण्याचा उपाय ठरतो.
२. **संतुलीत व्यक्तीमत्वाचा विकास :-** सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेतून मुलींचा संतुलीत व्यक्तीमत्व विकास घडून आणणे हा देखील एक उपाय आहे. आत्मसंमान किंवा आत्मप्रतिष्ठा याबाबत जागृत असणारी स्त्री आपल्या अधिकारांचे जतन व संरक्षण करण्याबाबत दक्ष असते. तसेच ती आपल्या कर्तव्याची पूर्ती करण्याबाबतही दक्ष असते.
३. **महिला संघटना :-** संघटित शक्तीचा दबाव निर्माण होतो. या दबावामुळे घरगुती हिंसेचे कृत्य करणाऱ्याच्या मनावर दडपण येवू शकते. तो अपराधी कृत्य करण्यापासून परावृत्त होऊ शकतो. घरगुती हिंसा कमी करण्यासाठीचा एक उपाय म्हणून महिलांनी संघटित होणे आवश्यक आहे.
४. **आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भरता :-** घरगुती हिंसेला प्रतिबंध घालण्यासाठी स्त्रीया आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर होणे आवश्यक आहे. बांगलादेशासारख्या अतिदारिद्र्य असणाऱ्या देशात बचत गटासारखा कार्यातूनही स्त्रियांमध्ये आर्थिक दृष्ट्याने आत्मनिर्भरता निर्माण होवू शकते हे सिध्द झाले आहे.
५. **पोलिस स्टेशनला तक्रार करण्यास प्रेरित करणे :-** कौटुंबिक हिंसाग्रस्त व्यक्ती कुटुंबाच्या बदनामीचा विचार करून पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करण्याचे प्रमाण नाहीच्या बरोबर आहे. त्यामुळे स्त्रीयांना स्वतःच्या हक्काविषयी जागृत करणे आवश्यक आहे. हिंसाग्रस्त स्त्रियांच्या तक्रारीचे प्रमाण वाढले तर कौटुंबिक हिंसेचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.
६. **कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी :-** भारत सरकारने २००५ मध्ये महिलांना घरगुती हिंसाचारापासून संरक्षण देणारा अधिनियम (दि प्रोटेक्शन ऑफ वुमन फ्रॉम डोमेस्टिकम व्हायलेन्स २००५) पारित केला आहे. २६ ऑक्टोबर २००६ पासून या कायद्याची अंमलबजावणी संपूर्ण देशात सुरु झाली आहे. या कायद्यानुसार फक्त बायकोच नव्हे तर घरातील आई, बहीन, मुलगी, मोलकरीण अशी कुठलिही स्त्री किंवा त्यांच्या वतीने आणि कोणालाही घरगुती हिंसेच्या विरोधात तक्रार दाखल करता येते.

समारोप :-

कौटुंबिक हिंसा कमी करण्यासाठी पुरुषांच्या मानसीकतेत बदल घडून आणणे आवश्यक आहे. पुरुषांना याबाबतीत थोडी जाणीव करून दिली तरी कौटुंबिक हिंसेची समस्या सुटायला वेळ लागणार नाही. घरगुती हिंसाचारामुळे २१ व्या शतकात खुप मोठया प्रमाणात सामाजीक समस्या म्हणून सर्व समाजसुधारकांचे सामाजीक जबाबदारी समजून नैतिकदृष्ट्या या प्रश्नांकडे लक्ष देणे काळाची गरज आहे. घरातील प्रत्येक महिलेला आदर दिलाच पाहिजे तरच पुढील पिढीमध्ये याबाबत जागृती होण्याची आवश्यकता आहे. येणारी पिढी शहाणी निघेल अशी आशा करायला हरकत नाही. या स्त्री जीवनावर अन्याय करणाऱ्या रूढी, परंपरा, प्रथा, नियम, कायदे यांच्या विरुद्ध स्त्रीयाला विभिन्न स्तरावरील निर्णय प्रक्रियेत सामील करून घेण्यास नकार देणाऱ्या पद्धती विरुद्ध त्या स्त्रीचा संघर्ष आहे. पुरुषीपणा आणि बायकीपणा ठरविण्याचे निष्कर्ष सर्व समाजामध्ये काळाच्या ओघात निर्माण झाले. या निष्कर्षांच्या आधारेच व्यक्तीच्या वर्तन क्रिया तपासून पाहील्या जातात. स्त्रीयांवर करण्यात येणारे अत्याचार, शोषण, लैंगिक विषमता, महिलांची स्थिती, त्यांची भूमिका आणि त्यांच्या योगदान व उत्थनांच्या संदर्भात विविध विचार धारणांनी बौद्धीक जगतात महत्वाचे स्थान प्राप्त केलेले आहेत.

संदर्भ : —

१. डॉ. प्रदिप आगलावे, भारतीय सामाजीक संरचना आणि समस्या स्त्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. डॉ. किरण बघेल, सामाजीक विघटन एवं अपराध शास्त्र कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल.
३. डॉ. सिमा साखरे, स्त्रीयांच्या न्यायाचा प्रश्न, सिमा प्रकाशन, नागपूर.
४. आहूजा, सामाजीक समस्याए, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
५. रा.ज.लोटे, भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापुरे पब्लिकेशन, नागपूर.

“कौटुंबिक हिंसेवर संगीत एक उपाय”

प्रा. अशोक एस. जाधव

सहाय्यक प्राध्यापक व प्रमुख, संगीत विभाग,
 एस. पी. एच. महिला महाविद्यालय, मालेगांव कॅम्प, जि. नाशिक — ४२३ १०५

प्रस्तावना :-

संगीताचा जन्म हा रंजनासाठी झालेला असून याद्वारे मनुष्यास, परम समाधान, पराकोटीचा आनंद, ताणतणावातून मुक्तता व नितळ आणि निखळ रसात्मक अनुभूती प्राप्त होते. संगीत सादर करणारा कलावंत असो अथवा संगीत सादर करणाऱ्या कलावंताच्या संगीताचे श्रवण करणारे श्रोते असोत, दोन्हीही देहभान हरपून आनंदाच्या मनोविहंगम लहरींवर स्वार होवून जीवनातील सर्व दुःख विसरून तल्लीनतेने आनंदाचे रसपान करतात.

संगीतामध्ये देहभान हरपायला भाग पाडणारी, दुःखाचा विसर पाडणारी व पूर्णतः आनंदाची सृष्टी उभी करणारी किमया अथवा शक्ती असल्याने संगीताच्या माध्यमातून मनुष्याच्या जीवनातील ताण—तणाव दूर करणे सहज शक्य आहे.

आजच्या धकाधकीच्या जीवनात अर्थार्जन करताना, कुटुंबाचा गाडा ओढतांना मनुष्याची प्रचंड दमछाक होते आहे व ह्यामधूनच मनुष्याच्या जीवनात ताण—तणाव, चिडचिड ही प्रचंड प्रमाणात वाढीस लागलेली असून परिणामी कुटुंबांमध्ये कलह व हिंसक प्रवृत्ती बळावत चालल्या आहेत. कुटुंबातील सदस्य अत्यंत हिंसक वर्तन करतांना समोर येत असून ब—याचशा कुटुंबातील आनंद, सुख व स्वास्थ्य नष्ट होत चालल्याचा प्रत्यय येतो आहे. मनुष्याच्या जीवनातील ताण—तणाव, चिडचिड, हिंसक प्रवृत्तीला काही प्रमाणात का होईना आवर अथवा आळा घालण्यासाठी संगीत हा एक अत्यंत प्रभावी उपाय ठरू शकतो.

महत्वाचे शब्द :-

कुटुंब, ताण—तणाव, हिंसा, संगीत, सुख, समाधान, शांती, मनोस्थैर्य, कौटुंबिक सौहार्द, मनोमिलन.

संशोधनाची पद्धत :-

दुय्यम तथ्यांच्या आधारावर शोधलेखन केले आहे.

प्रस्तावना :-

आजच्या आधुनिक काळात जीवनशैली अत्यंत झपाट्याने बदलत असून सर्व भौतिक सुखे प्राप्त करण्यासाठी मनुष्य अहोरात्र झटत आहे. आहे त्यात सुख मानण्याचा काळ केव्हाच बाद झाला असून चांगल्या कमाईची नोकरी, चांगले घर, चारचाकी वाहन, दागदागिणे, मुलांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, संपन्न कुटुंबात मुलींचे विवाह इत्यादी संपन्नतेच्या दिशेने वाटचाल करताना कमावत्यांची प्रचंड दमछाक होतांना आपल्याला दिसून येते. चांगली आर्थिक कमाई असणाऱ्यांना अजून मिळविण्याची हाव आहे तर कुटुंबाचा गाडा किमान स्तरावर ओढत असलेल्यांना थोड्या अधिक कमाईची अपेक्षा आहे. यामुळे कमावणाऱ्यांना एका अनामिक दडपणाने चांगलेच घेरले असल्याचे चित्र आपणास दिसून येते.

कुटुंब कलहाची कारणे :-

कुटुंबांमध्ये कलह होण्यामागे अनेक कारणे आहेत.

- १) कमविणाऱ्याची अपुरी कमाई ज्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांच्या किमान गरजा सुध्दा पूर्ण न होणे.
- २) मुलांना दर्जेदार शिक्षण देऊ न शकणे.
- ३) कुटुंबातील स्त्रियांची हौस, मौज पुरवू न शकणे.
- ४) मुला-मुलींचे विवाह मनासारख्या ठिकाणी जुळवता येऊ न शकणे.
- ५) आर्थिक विपन्नावस्था.
- ६) आर्थिक संपन्नावस्था असणे परंतु संपत्तीबाबत वाद असणे.
- ७) पती-पत्नीचे आपसातील वैचारिक मतभेद
- ८) म्हाताऱ्या आई-वडिलांचा सांभाळ करण्याची जबाबदारी स्वीकारण्याबाबत अनावस्था.
- ९) भावा-बहिणींच्या प्रतिपाळाबाबत उदासिनता.
- १०) व्यसनाधिनता
- ११) कुटुंबास पुरेसा वेळ देऊ न शकणे.
- १२) सामाजिक असुरक्षिततेची भावना.

उपरोक्त कारणांशिवाय आणखीही बरीचशी कारणे आहेत ज्यामुळे आज प्रत्येक कुटुंबामध्ये भिन्न प्रकारचा ताण-तणाव वाढीस लागल्याचे चित्र स्पष्टपणे दिसून येत आहे.

सातत्याने तणावाखाली राहिल्याने मनुष्याला रक्तदाब इ. सारखे आजार ग्रासू लागले आहेत आणि या सर्वांमुळे मनुष्य अत्यंत चिडचिडा होत चाललेला असून आता त्याचे स्वतःवरचे नियंत्रण सुटत चाललेले असून काही कुटुंबांमध्ये मनुष्याच्या वर्तनाने हिंसक पातळी गाठल्याचे आपणास दिसून येत आहे. घरातील स्त्रियांना व मुला-बाळांना मारहाण, आई-वडिलांसोबत दुर्व्यवहार अशा घटना काही कुटुंबामध्ये सातत्याने होत असल्याचे आता नित्याचेच झाले आहे.

या सर्व घटनांकडे बारकाईने बघितले असता एक बाब स्पष्टपणे लक्षात येते की ज्या कुटुंबांमध्ये सातत्याने भांडणे व हिंसा घडते आहे त्या ठिकाणी त्या कुटुंबातील वातावरण प्रेमळ, सौहार्दपूर्ण, हलके-फुलके करण्यासाठी कोणत्याच विशेष माध्यमाचा जाणीवपूर्वक प्रयोग होतांना दिसून येत नाही.

अशावेळी संगीत हे माध्यम या ठिकाणी अत्यंत प्रभावी ठरू शकते. संगीताच्या मधूर प्रयोगाने, मनास ताजे व प्रफुल्लित करणाऱ्या व आनंदाचे कारंजे फुलविणाऱ्या गोड रसाने, हिंसक होत चाललेल्या मनांना सामान्य पातळीवर आणून त्यांच्या जीवनातील ताणतणाव इ. दूर करणे सहज शक्य आहे. मग यामध्ये शास्त्रीय संगीतातील राग असोत, उपशास्त्रीय संगीत असो, सुगम अथवा लोकसंगीत असो ज्या कुटुंबांची जशी सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक मनोस्थिती असेल त्या-त्या अनुरूप संगीताच्या सातत्यपूर्ण श्रवणाने मनुष्याच्या जीवनात आनंद निर्माण करणे सहज शक्य आहे. कारण, संगीत श्रवणाने एकमेकांविषयी, प्रेम, दया, करुणा, जिद्दाला, आपुलकी, एकात्मता व मदतीचा भाव निर्माण होत असल्याने इतक्या मोठ्या स्तरावर परिणामकारक ठरू शकणाऱ्या संगीताच्या श्रवणाने मनुष्याच्या जीवनातील दडपण, दुःख, भिती, ताण-तणाव ई दूर करून त्याच्या जीवनात प्रेम, सौहार्द, दया, करुणा, आपुलकी,

एकात्मभाव, सुख—शांती, समाधान, मनोस्थैर्य व मनोमिलनाचा भाव अगदी नैसर्गिकपणे निर्माण होण्यास मदत होते.

अगदी प्राचीन काळाचा जरी विचार केला तरी त्याकाळी सार्वजनिक सांगीतिक सभा, संमेलने, जलसे होत व या सर्वांचा मनोभावे लाभ घेऊन, श्रवण करून लोक आनंदी व प्रसन्न होऊन पुन्हा नव्या जोमाने आपापल्या कामाला लागत असत.

आज अत्यंत व्यस्ततेमुळे सार्वजनिक सांगीतिक कार्यक्रमांना जाणे शक्य नसले तरी संगीत श्रवणसाठी, मोबाईल, सी.डी. प्लेअर, संगणक, इंटरनेट ई. च्या माध्यमातून आपण आहोत त्या ठिकाणी संगीताचा आस्वाद घेण्याची सोय तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने आपणास करून दिलेली आहे.

तेव्हा या साधनांचा सुयोग्य वापर करून प्रत्येक मनुष्याने आपल्या आवडीचे संगीत अगदी जाणीवपूर्वक ऐकणे सुरू केल्यास प्रत्येकास खूप सुख, समाधान व शांतीची अनुभूती होईल व आपोआपच मनःशांती लाभत जाऊन जीवनातील ताण—तणाव कमी होईल व परिणामी कौटुंबिक हिंसा, कलह मोठ्या प्रमाणात कमी होण्यात मदत होईल. आज संगीताचा उपयोग वैद्यकीय क्षेत्रात मानसोपचार म्हणून करावयास सुरुवात झालेली असून, वनस्पतींच्या वाढीवर सुध्दा संगीत चिकित्सेचा सकारात्मक प्रभाव पडत असल्याचे दिसून येत आहे.

मनुष्याचे चांगले वाईट वर्तन हा त्याच्या मनोवस्थेचा परिपाक असून मनोवस्थेत सुधार करण्यासाठी मनावर मधूर व हळूवार फुंकर घालून मनाला सुदृढ बनविण्याचे काम संगीताच्या माध्यमातून खूप प्रभावीपणे होवू शकते. त्यामुळे प्रत्येक मनुष्याने आपल्या जीवनात संगीतश्रवणाचा अंगिकार करावा.

निष्कर्ष :-

संगीत हे मनाला आनंद देणारे, मनुष्याच्या जीवनात प्रेम, दया, क्षमा, शांती, सौहार्द, एकात्मभाव निर्माण करणारे अत्यंत मधूर असे रसायन असून संगीताच्या जाणीवपूर्वक केलेल्या प्रगल्भ श्रवणाने मनुष्याच्या जीवनातील ताणतणाव दूर करणे सहज शक्य आहे. संगीत ही हृदयांना जोडणारी कला असल्याने संगीताच्या श्रवणाने कुटुंबातील आपुलकीचे निखळलेले साधे पुन्हा जोडणे शक्य आहे. संगीतामध्ये इतकी प्रचंड ऊर्जा आहे की दुराग्रही मनांना सुध्दा शांत करून आनंदयात्री बनवून सुख प्रदान करते.

म्हणून दृढार्थाने “कौटुंबिक हिंसेवर संगीत हा एक उत्तम उपाय आहे”.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) संगीत विशारद — लेखक डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग
- २) इंटरनेट

अहिंसात्मक श्रमसंस्कृती

प्रा.रविंद्र बा. शेंडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा

भारतीय वस्तू विदेशात प्रसिध्द होत्या असा इतिहास सापडतो. त्यावरून लक्षात येते की, पूर्ण रोजगार उपलब्ध होता, कौशल्यल्याचे कौतूकसुध्दा होत होते. कामगार शोषणाचा अभाव होता. “से चा बाजार नियम पूर्ण रोजगाराला पाठींबा देत होता. “पुरवठा स्वतःची मागणी स्वतः निर्माण करतो” हे से चे समिकरण १९२९ पर्यंत प्रत्येक देशात पहायला मिळत होते. प्रत्येक देशात पूर्ण रोजगाराबाबत चांगले वातावरण असतांना “बदलत्या श्रमसंस्कृतीमुळे” पूर्ण रोजगाराला धक्का आणि अपूर्ण रोजगार तयार झाला आहेव आज अपूर्ण रोजगार दूर करण्यासाठी अहिंसात्मक श्रमसंस्कृतीकडे दुर्लक्ष करून इतर उपाय वापरले जात असल्यामुळे असलेल्या बेकारीत घट होण्याऐवजी ती वाढत आहे. यासाठी मागच्या काळात व आजही ज्या-ज्या क्षेत्रात अधिक लोकांना सामावून घेण्याची शक्ती आहे व पर्यावरणात भर पडेल अशा क्षेत्राकडे प्रथमतः लक्ष देणे आवश्यक आहे. आज औद्योगिक क्रांती ४.० सुरू आहे त्यापासून गीक अर्थव्यवस्था निर्माण न करता शाश्वत व सर्वसमावेशक अर्थव्यवस्था निर्माण करणे अपेक्षित आहे. प्रतिस्थापनेचा वापर रोजगारात सावधतेने करणे आवश्यक आहे. प्रतिस्थापनेमुळे मागचे व पूढचे दुवे मजबूत होणे आवश्यक आहे. केन्स यांनी रोजगाराचा सिध्दांत जो सांगितला आहे तो खरोखर वापरण्यासारखा आहे. केन्सचा प्रभावी मागणीचा सिध्दांत वापरत जात असतांना पर्याप्त लोकसंख्येचा विचार एकत्र करणे गरजेचे आहे. रोजगारप्रेरित व लोकसंख्या नियंत्रीत वृध्दी या समिकरणाला महत्व भारतासारख्या देशात आवश्यक आहे. संभाव्य ग्राहक, संभाव्य उत्पादन, संभाव्य नफा अशा विविध घटकाकडे सरकार व उद्योजकांनी लक्ष देण्याबरोबरच रोजगारीचा प्रश्न सोडवितांना लोकसंख्येकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. काम कामगारांची प्रतिक्षा करेल व कामगारांची कामाची गरज पूर्ण होईल व त्यातूनच पूर्ण रोजगारीचे उद्दिष्टे प्रत्येक देशात पहायला मिळतील. श्रमसंस्कृतीतील बदल पूर्ण रोजगाराला पाठिंबा देणारा हवा तसेच पर्यावरणाला पाठिंबा देणारा हवा. यासाठी शोषण व २४x ७ हे सूत्र रोजगार क्षेत्रातील बदलविणे आवश्यक आहे. एकूणच सर्वाना काम व कामात आनंद अशी अहिंसात्मक श्रमसंस्कृती रूजने अपेक्षित आहे.

विषयाची निवड :-

औद्योगिक क्रांती ४.०, गीक अर्थव्यवस्था, २४x७ व शोषण अशा वातावरणात श्रमसंस्कृती पूर्ण बदलली आहे. अस्तीत्वात असलेल्या श्रमीकांना कामापासून आनंद मिळत नाही व पात्र असलेलीलोक बेकार आहे. अशास्थितीतसर्व श्रमिकांना आनंद देणारे रोजगार क्षेत्र हवे आहे. यासाठी सर्वांचा प्रयत्न अहिंसात्मक श्रमसंस्कृतीची अपेक्षा करणे साहजिकच आहे. अहिंसात्मक श्रमसंस्कृतीनिर्माण होण्यासाठी या विषयांची निवड केली आहे. विषयाच्या विश्लेषणासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) भारतीय लोकसंख्या आणि बदलती श्रमसंस्कृती यातील परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे.
- २) केन्सचा प्रभावी मागणीचा उपाय ग्रामीण परिसरातील लुप्त बेरोजगारीबाबत वापरता येते काय? याचा अभ्यास करणे.
- ३) जगातील सर्व देशांनी एकत्र येऊन आवश्यक अहिंसात्मक श्रमसंस्कृतीला चालणा देणे आवश्यक आहे. याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीते :-

- १) सामान्य जनतेसाठी रोजगार हा उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत आहे.

विषयाचे विश्लेषण
अ) भारतीय लोकसंख्या, बदलती श्रमसंस्कृती आणि अपूर्ण रोजगार

भारतीय लोकसंख्या आणि भारतातील रोजगारीचा प्रश्न यांचा जवळचा संबंध आहे. देशातील अपूर्ण रोजगार दूर करण्यासाठी दीर्घकालीन उपाययोजनेमध्ये “पर्याप्त लोकसंख्या” नियंत्रणाकडे बरेच दुर्लक्ष केले आहे. अधिक लोकसंख्या, मोठी बाजारपेठ, मोठा ग्राहकवर्ग या सर्व गोष्टी जमेच्या असल्या तरी दीर्घकाळासाठी यात संतुलन टिकविणे बाजारपेठेला सुध्दा शक्य होत नाही. बाजारपेठेला असा बॅलेन्स सांभाळता न आल्यास पूढे ती समस्या समस्या बनते व उपाययोजना बाजारातून न सूचता मुळ कारणांचा शोध घ्यावा लागतो. भारतातील बेकारीबाबत आपल्या लोकसंख्येच्या आकाराकडे बघणे आवश्यक आहे.

बदल हा नैसर्गिक गुण प्रत्येक घटकामधील असला तरी श्रमसंस्कृतीतील बदल पूर्ण रोजगाराला प्रेरीत करणारा असावा. श्रमसंस्कृतीतील बदल पूर्ण रोजगाराला प्रेरीत करू शकते. परंतु त्यासाठी देशांची लोकसंख्या ही पर्याप्त असणे आवश्यक आहे. पर्याप्त लोकसंख्या शक्य तितक्या लवकर जणगणनेत अस्तित्वात आल्यास पूर्ण रोजगारीची पातळी कठीण असली तरी शक्य आहे. पूर्ण रोजगारासाठी मुळ श्रमसंस्कृती व बदलती श्रमसंस्कृती यात ताळमेळ असणे आवश्यक आहे.

२) केन्सचा प्रभावी मागणीचा उपाय :-

“से” चा बाजाराचा नियमखोटा ठरल्यानंतर केन्स यांनी जागतिक महामंदीनंतर जे रोजगारीबाबत विवेचन सांगितले आहे. त्यात कायम दुर्लक्ष होत असल्यामुळे पूर्ण रोजगार अजूनही कोणत्याही देशात अस्तित्वात आलेला नाही. हे सत्य आहे.

केन्स यांनी प्रभावी मागणीत व गुणक प्रक्रियेत सांगितलेली गृहीते भारतातील ग्रामीण परिक्षेत्रात म्हणजेच शेती क्षेत्रात तंतोतंत आज पहायला मिळत आहे. ती गृहीते व भारतातील वास्तविकता पुढीलप्रमाणे

- १) अतिरिक्त उत्पादनक्षमता— आज शेतीत, ग्रामीण भागात व प्रत्येक क्षेत्रात शिल्लक आहे.
- २) अनैच्छिक बेकारी — भारतामध्येछुपी बेरोजगारी प्रचंड आहे.
- ३) भांडवल गतिशिलता —आज भांडवल बँकामार्फत पर्याप्त प्रमाणात उपलब्ध होत जात आहे.
- ४) औद्योगिक अर्थव्यवस्था—आज शेतीत व्यावसायिक दृष्टिकोन रूजत जात आहे.

ही सर्व गृहीतके ग्रामीण भागात पहायला मिळत असल्यामुळे केन्सच्या प्रभावी मागणीचा उपाय ग्रामीण परिसरात वापरणे योग्य आहे. यामुळे सार्थक उपभोग प्रवृत्तीत वाढ होऊन म्हणजे प्रभावी मागणीत वाढ होऊन रोजगाराच्या क्षेत्रात प्रचंड बदल निर्माण होईल व होणारा बदल पर्यावरणस्नेही असल्यामुळे तो प्रत्येकाला रूजणारा आहे.

३) अहिंसात्मक श्रमसंस्कृतीला बाजारपेठेचा व सर्व देशांचा पाठिंबा

जगाच्या पाठीवर जेवढे देश आहे. त्या प्रत्येक देशांनी सर्वांना रूचेल अशा तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे. यासाठी सर्व राष्ट्र प्रमुखांनी एकत्र येऊन त्याचा निर्णय तात्काळ घेणे आवश्यक आहे. सद्यापिढीतील लोकांना नवीन तंत्रज्ञानाचा फायदा होत असला तरी नवीन पिढीचे आरोग्य बिघडत आहे. याचा विचार करून श्रमसंस्कृतीत बदल आवश्यक आहे.

माझ्या स्वप्नाचे जग श्रमसंस्कृतीला प्रतिष्ठा देणारे असणार, पर्याप्त लोकसंख्येला प्रेरित करणारे असणार, पर्यावरणासोबत वातावरण, प्रत्येकाच्या हातात साधनधन व त्याचा काटकसरीने वापर, बाजारपेठेची ताकद मोठी असली तरी प्रभावी मागणीला प्रोत्साहन, तसेचअंध, अपंग, कुशल, अकुशल अशा सर्वांना सर्व क्षेत्रात कामाची संधी व उत्पन्न वितरणावर प्रत्येक वेळी प्रत्येकांचे लक्ष अशी नवीन श्रमसंस्कृती प्रत्येक देशात रूजने अपेक्षित आहे. सद्यास्थितीत चौथी औद्योगिक क्रांती सुरू असली तरी येणारी पाचवी औद्योगिक क्रांती मुळ श्रमसंस्कृती व सद्यास्थितीतील श्रमसंस्कृती यात समन्वय निर्माण करणारी अपेक्षित आहे. कंटाळवाण्या श्रमसंस्कृतीला आपण सर्वजनांनी विरोध करणे अपेक्षित आहे. त्याजागी आनंद देणाऱ्या श्रमसंस्कृतीचा वापर उत्तरोत्तर आवश्यक आहे. प्रत्येक देशामध्ये एकमेकांचा चांगला वारसाहक्क मिळाल्यास जागतिक पूर्ण रोजगार पातळी, जागतिक प्रभावी मागणीच्या साहाय्याने सोडविणे शक्य आहे. आज जगाच्या पाठीवर एका देशाकडे मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी आहे. तर दुसऱ्या देशाकडे अतिरिक्त भांडवल आहे. तर तिसऱ्या देशाकडे व्यावसायिक दृष्टिकोणाच्या बऱ्याच युक्त्या आहे आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे अतिरिक्त क्षमता सर्वांकडे शिल्लक असलेली दिसते. अशा सर्वांचा मेळ चांगल्या श्रमाच्या तंत्राने घडवून आणल्यास जागतिकरणात पूर्ण रोजगारीची पातळी जागतिक प्रभावी मागणीने सोडविता येणारी आहे. आंतरराष्ट्रीय संस्थांची स्थापना सुध्दा अशाच उद्देशाने झालेली आहे आपत्तीत एकमेकांना मदत करायची आहे. परंतु अशा सामान्य स्थितीतही आपणा सर्व देशांना एकमेकांना मदत करावयाची आहे. हे अंतिम सत्य आहे.

४) स्वायत्त व प्रेरित गुंतवणूकीची मैत्री आणि रोजगार

सरकारमार्फत जी गुंतवणूक करण्यात येते त्या गुंतवणूकीला स्वायत्त गुंतवणूक असे म्हणतात. स्वायत्त गुंतवणूकीवर व्याजदर, नफा, किंमतपातळी अशा घटकांचा परिणाम होत नसल्यामुळे ही गुंतवणूक स्वतंत्र गुंतवणूक असते. सरकारमार्फत ही गुंतवणूक प्रत्येक वेळी होणे गरजेचे आहे.

प्रेरित गुंतवणूकही खाजगीकरणाशी संबंधित आहे. प्रेरित गुंतवणूकीवर सर्व घटकांचा परिणाम होत असल्यामुळे प्रेरित गुंतवणूक ही स्वायत्त गुंतवणूकीसारखी महत्वाची आहे. देशाच्या व जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या संतुलित विकासासाठी प्रेरित व स्वायत्त गुंतवणूकीत संतुलन अपेक्षित आहे. प्रेरित व स्वायत्त गुंतवणूकीत समानता असणे आवश्यक आहे. प्रेरित गुंतवणूक कमी व स्वायत्त गुंतवणूक अधिक किंवा स्वायत्त गुंतवणूक कमी व प्रेरित गुंतवणूक अधिक विकासासाठी योग्य नाही. दोन्ही गुंतवणूकीसारख्या महत्वाच्या आहे. दोन्ही गुंतवणूकीमार्फत सर्वनाश शून्य व सर्वोदय अधिकाधिक वाढल्यास, प्रत्येक घटकामध्ये गतिशिलता येऊन अनुकूलतेचे अंतिम स्रोत खुले होईल व त्यातूनच राष्ट्राची व जगाची अंतिम क्षमता पूर्ण वापरात येईल.

समारोप

दुर्बल व निसर्ग यांचे शोषण न करता रोजगार संधी प्रत्येक देशातील वाढणे आवश्यक आहे. अहिंसात्मक व प्रशासन अर्थशास्त्राचा आधार, आंतरराष्ट्रीय संघटनावर दडपणाचा अभावतसेच बदलत्या श्रमसंस्कृतीत श्रमप्रतिष्ठा भांडवल प्रतिष्ठेपेक्षा अधिक महत्वपूर्ण असणे आवश्यक आहे. उत्तेजनात्मक नियोजनबदलत्या श्रमसंस्कृतीत वापरणे गरजेचे आहे. पुरोगामी

अनुदानाचीही प्रक्रिया ही सुध्दा अधिक क्रियाशील असणे यात आवश्यक आहे, एकाधिकारयुक्त बाजारपेठेतील प्रत्येक वैशीष्ट्ये व प्रसंगी किंमतभेदही वापरणे आवश्यक आहे. वयाच्या १८ व्या वर्षापर्यंत तसेच वयाच्या ६० वर्षांनंतर सर्व खर्च शासनाने उचलल्यास देशाची कार्यक्षमता, बचत क्षमता व गुंतवणूक क्षमता वाढून उत्पादनाचा भाग मोठा होईल. बदलत्या श्रमसंस्कृति उत्पादन घटकांच्या योग्य मोबदल्याचाही विचार करणे आवश्यक आहे. एकूणच सर्वांना काम व कामात आनंद अशी शाश्वत व सर्वसमावेशक विकासाला अहिंसात्मक श्रमसंस्कृती आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) डॉ. विनायक देशपांडे, भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण व विकास), हिमालया पब्लिशिंग, नागपूर.
- २) अर्थब्रम्ह, लोकसत्ता २०१७ — १८
- ३) अर्थसंवाद खंड ३८, ३९

पुरुषी मानसिकता आणि कौटुंबिक हिंसाचार

विठ्ठल सदाशिव चौधरी

सहा. प्राध्यापक चिंतामणी महा. पोंभुर्णा जि. चंद्रपुर

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आज स्त्रियांनी स्वतःचे अस्तित्व सिध्द केलेले आहे. आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय इ. क्षेत्रात स्त्रीने प्रगती साध्य करित असतांनाच आपल्या कर्तृत्वाची छाप सोडलेली दिसते. दुर्बल, अबला, निष्क्रीय व एक उपभोग वस्तु संबोधली गेलेली तसेच धर्मांनी टाकलेली विविध बंधने झुगारून आज स्त्रीने स्वतःच्या अस्तित्वाचे अनोखे महत्त्व व्यक्ती कुटूंब समाज व देशच नव्हे तर संपूर्ण जगाला पटवून दिले आहे. एकीकडे स्त्रीविषयक असे सकारात्मक चित्र असतांनाच स्त्रीवरील अन्याय—अत्याचाराचे भीषण वास्तवही दिसून येते. त्यामुळेच महिला सबलीकरण, स्त्रीविषयक विविध कायदे, त्यांचे अधिकार, संरक्षण याविषयक शासन स्तरावरून राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना व उपक्रम इ. यासारखे विषय आज वारंवार चर्चीले जात असतात.

काळ पुढे जातोय, विज्ञान — तंत्रज्ञानात प्रगती होतेय, शिक्षण आणि नोकरी उद्योगांच्या संधी वाढत आहेत परंतु तीची सुरक्षा, स्वातंत्र्य, निर्णय क्षमता या गोष्टी मात्र उलट जास्त झाकोळल्या कशा जातील याची पुरेपुर काळजी इथल्या निरनिराळ्या व्यवस्था पध्दतशीरपणे घेतांना दिसतात. ती उपभोगाची वस्तू आहे. हे सगळ्याच माध्यमातून इतके व्यवस्थीतपणे मांडले जातेय की, ती जेव्हा सजगपणे हे नाकारू पाहते तेव्हा तिच्या आयुष्यातल्या अनेक वाटा बंद होतात. तिचे स्वातंत्र्य हिरावल्या जाते व संधी नाकारल्या जातात व एकप्रकारे शोषिताचे जीणे तीच्या वाट्याला येते. अर्थात आजच्या विज्ञाननिष्ठ जगात सुध्दा तिला माणुस म्हणून जगू द्यावे असे सांगावे लागते. हयाचीच खंत वाटते.

समाजात स्त्री जातीवर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचाराचे स्वरूप हे बऱ्याच प्रमाणात उघड होत असले तरी यातील कुटूंब हे असे क्षेत्र आहे. की, ज्यात स्त्रीवर विविध प्रकारे अन्याय होऊन तीची मोठया प्रमाणात कुंचबणा होत असते. व ही बाब बहुतेकदा उघडकीसही येत नाही. विशेष म्हणजे कौटुंबिक अत्याचार वा हिंसाचारामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका ही पुरुषाची म्हणजेच पुरुषी मानसीतेचीच असते. आजही स्त्री ही या पुरुषी मानसिकतेचा शिकार होत आहे. त्यामुळेच पुरुष प्रधान समाजव्यवस्थेतील महिलांचा दर्जा व स्थान व त्यातून येणारे मागासलेपणा ही वैश्विक समस्या आहे. देशोदेशीच्या स्त्री समस्या भिन्न असल्या तरी एक महिला म्हणून पुरुष प्रधान समाजव्यवस्थेतील तीचे दास्य समान स्वरूपाचे आहे.

आज पुरुष आणि महिलामध्ये लैंगिक भेदाच्या आधारे असलेले सामाजिक अंतर कायम असले तरी शहरी भागामध्ये हे अंतर बऱ्याच प्रमाणात कमी झालेले आपल्याला पाहावयास मिळते. शहरी महिलांची जागृकता, त्यांचे शिक्षण, ज्ञान संपादनाची इच्छा, तशा उपलब्ध होणाऱ्या संधी यामुळे या महिला विविध क्षेत्रात आघाडी घेण्यात यशस्वी ठरू लागल्या आहेत. अर्थात त्या काही प्रमाणात स्वावलंबी झाल्याने त्यांना हे शक्य झाले आहे. मात्र ग्रामीण महिलांची स्थिती आजही अंत्यत वाईट आहे. एक तर शिक्षणाचा अभाव रोजगाराच्या अपुऱ्या संधी व विशेष करून त्यांना घराबाहेर पडू न देण्याची पुरुषी मानसिकता यामुळे ग्रामीण महिलांचे आजही हाल होत आहेत. आजही समाजातील अनेक कुटूंबामध्ये मुलीचा जन्म अशुभ मानला जातो. मुलीचा जन्म ही चींतेची बाब समजल्या जाते. मुलीच्या पालन पोषणात आवश्यक सुविधा नसल्याने हवी तेवढी प्रगती झालेली नाही.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे निवारण करण्यासाठी अनेक कायदेही आहेत. परंतु सर्व पिडीत महिलांना त्यांची माहिती असतेच असे नाही आणि असलीच तर गुन्हा नोंदविण्यासाठी पोलीस ठाण्यावर जाणे, गुन्ह्याची नोंद करणे यात त्या मागे असतात. ज्या जातात त्यापैकी एकट्या दुकट्या सामान्य महिलेला पोलीस उभेच करित नाहीत. असे अनेकदा अनुभवास येते. घरचे प्रश्न येथे कशाला घेऊन येता? नवऱ्याने मारले तर काय झाले ? असे म्हणून त्या बाईची बोळवण केली जाते. महिला संघटनेची मदत झाली तर तक्रार नोंदविली जाते. परंतु न्याय मिळायला किती वेळ लागेल आणि तो मिळेलच याची खात्री नसते. यासोबतच न्याय मिळेपर्यंत जे जीणे तीच्या वाटयाला येते ते अधिकच भयंकर असते. तसेच नातेवाईक व समाजाचा त्या स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हा अधिकच विचित्र स्वरूपाचा असतो याची जाणीव ठेऊनकौटुंबिक हिंसाचाराने पीडीत महिला ही घरातील गोष्ट बाहेर काढण्याचे धाडस करित नाही.

स्त्रीचा जन्मच मुळी अत्याचार सोसण्यासाठी झाला आहे. अशी आपल्या समाजाची धारणा आहे. या धारणेला गरीब, श्रीमंत, जात, धर्म, पंथ, शिक्षित—अशिक्षित, ग्रामीण — शहरी, नोकरीवाला —बिगरनौकरीवाले असा कुळलाही अपवाद नाही. स्त्री —पुरुष समानता ही बाब आपल्याकडे केवळ आपण आधुनिक विचारसरणीचे आहोत हे दाखविण्यापुरतीच मर्यादीत आहे. भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार भेदभावापासून मुक्ती, कलम १५ अन्वये स्त्री — पुरुष समानता आणि कलम २१ अन्वये जीवित व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांनाही दिला आहे. तरीही महिला कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडतात. हया हिंसाचारास प्रतीबंध घालण्यासाठी व स्त्रीयांवरील होणारा अत्याचार दुर करण्यासाठी केंद्र शासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला. असे असले तरीही पीडीत महिला कायद्याच्या माहिती अभावी किंवा माहिती असूनही अनेक कारणांमुळे अशा कायद्याचा आधार घेत नसते. यातील एक कारण असे आहे की, अजूनही पुरुषी वचक स्त्री अस्तीत्वाला प्रभावीत करित असतो.

आज स्त्रीयांसाठी सर्वात सुरक्षित जागा म्हणून तीच्या स्वतःच्या घराचा उल्लेख केला जातो. म्हणजेच ज्या कुटुंबात अथवा घरात स्त्री ही स्वताला सुरक्षित समजते त्याच तिच्या घरात ती कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडते. हा हिंसाचार मानसिक, शारीरिक, लैंगिक अशा भयावह स्वरूपाचा असला तरी याची सुरुवात ही खऱ्या अर्थाने मुलगा — मुलगी यात करण्यात येणाऱ्या भेदापासून होत असते. मुलगी जन्माला येणे ही चिंतेची बाब असतांनाच तीचे पालन —पोषण करतेवेळी मिळणाऱ्या वागणूकीतही कमालीची विसंगती दिसून येते.

याची प्रचीती मुलींना शिक्षणाची उपलब्धता करतेवेळी हमखास येऊ शकते. आजही समाजातील अनेक कुटुंबात मुलींना त्यांच्या मनाप्रमाणे शिक्षणाची संधी मिळत नाही. जिद्द, चिकाटी, महत्त्वकांक्षा, परिश्रम इ. गुण अंगी असतांनाही अनेक मुलींना संधी न मिळाल्यामुळे त्यांना त्याचे कर्तृत्व सिध्द करता येऊ शकत नाही.

मुलींना कुटुंबात शिक्षण उपलब्ध न करू देण्यामागील विविध कारण असू शकतात. पण या सगळ्या कारणांपैकी एक कारण जगभर प्रामुख्याने दिसून येते. तो म्हणजे त्या 'मुली असण' मुलींना शिक्षण देऊ नये असे रीतीरीवाज असतात. परंपरा असते, कायदेही असतात किंवा मुलींना अनेकदा धार्मिक कारणांमुळेही शिक्षण दिल जात नाही. वास्तविक पाहता याची सर्वात मोठी क्षती ही समाजालाच पोहचत असते. कारण स्त्री व पुरुष ही समाजाची महत्त्वपूर्ण अंगे होत. त्यामुळे एका सक्षम समाजाकरिता या दोन्ही अंगाना समान वावअसावयास हवा. ज्याप्रमाणे शरिराच्या एका भागास पुष्ट करण्यास फार जपले तर दुसरा भाग क्षीण होत जातो व तो आपले कर्तव्य बजावण्याच्या कामी अगदी निरूपयोगी होतो. असा आपणास नेहमी अनुभव येतो. तसेच पुरुषांस

शिक्षण मिळून स्त्रिया अशिक्षित राहिल्या तर त्यांची तीच स्थिती होते. विशेष करून ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षण विषयक प्रगतीचे चित्र हे असेच नकारात्मक स्वरूपाचे आहे. मुलींची शिक्षणातील गळती, शिक्षणाची उपलब्धता नसणे, शाळेत रोजचा येण्या जाण्याचा रस्ता खडतर आणि धोक्याने भरलेला असणे, पालकांकडे पैशाची तरतूद नसणे, लहान वयातच रोजंदारीवर जाणे व त्यातच अनेक कौटुंबिक जबाबदाऱ्या व कुटुंबातील वातावरण मुलींचा शैक्षणिक मार्ग खडतर करतात.

शिक्षणाप्रमाणेच मुलींच्या आरोग्याबाबतही तीच स्थिती असल्याचे दिसते. म्हणजेच तींच्या आरोग्याकडेही लक्ष पुरविले जात नाही. स्त्री ही कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळत असतांना अहोरात्र कष्ट करित असते. मात्र हे करित असतांना तींचे आरोग्य सुदृढ असणे गरजेचे असते. भारतीय संस्कृतीने स्त्रियांची एक मानसिकता घडविलेली आहे. तींची सहनशक्ती प्रचंड आहे. लहानपणापासून त्रास सहन करायचा, त्याविषयी बोलायचे नाही, तक्रार करावयाची नाही, अशी शिकवण तीला दिली जाते. म्हणून त्रास असूनही स्त्रिया बोलत नाहीत. परिणामी घरातील व घराबाहेरील जबाबदारीच्या ताणामुळे स्त्री आरोग्य राखू शकत नाही. किंबहुना हेच तिच्या अनारोग्याचे प्रमुख कारण आहे.

स्त्रियांच्या मासिक पाळीच्या काळात तर अनेक कुटुंबात धर्माच्या नावावर त्यांची कुंचबणा होत असते. विशेष करून सण — उत्सावाच्या समारंभात तसेच पुजा वइतर धार्मिक विधी पार पाडत असतांना स्त्रीच्या सहभागाला मज्जाव केला जातो आणि तींच्या अस्तित्वाला एक प्रकारचे आवाहन दिले जाते. वास्तविक पाहता स्त्री ही पुरुषापेक्षा अत्यंत सहनशील, अधिक धोरणी व बरोबरीने बुद्धीमान आहे. मातृत्वाची अत्यंत कठीण जबाबदारी निसर्गाने स्त्रीवर टाकलेली आहे. मात्र परंपरेने चालत आलेले विचार व पुरुषी मानसिकता या बाबींचे महत्त्व लक्षात न घेता उलट स्त्रीला हिनत्वाची वागणूक देण्यास पुढाकार घेत असते.

हिच पुरुषी मानसिकता स्त्रियांच्या आर्थिक निर्णयामधील एक महत्त्वपूर्ण अडथळा ठरू पाहत आहे. स्त्रिया कौटुंबिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी मोलमजुरी, छोटे मोठे उद्योग करून आर्थिक उत्पन्न मिळवित असतात. मात्र त्या कामाचे मोल पुरुषापेक्षा कमी असते. अशा परिस्थितीत तीने मिळविलेला पैसा कुठे खर्च करावयाचा यावर तींचा हक्क बहुदा नसतो. हे परावलंबीत्वाचे लक्षण आहे. वास्तविकपणे कुटुंबाचे जीवनमान उंचावयाचे असेल तर स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन असणे महत्त्वाचे आहे म्हणजेच एक व्यक्ति म्हणून एखाद्या महिलेने पैसा कसा वापरायचा हे ठरविण्याचा अधिकार तिला असायला हवा. मात्र तसे न होता. तींच्या मिळकतीवरही ही पुरुषी मानसिकता अधिकार विषयक दडपण आणत असते व तिला तिचे आर्थिक स्वातंत्र्य उपभोगाण्यापासून परावृत्त करित असते. अगदी सुशिक्षित कुटुंबातही स्त्रियांना आर्थिक निर्णय घेण्याच्या अधिकारांवर बंधने घातली जातात.

आज स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी, त्यांच्या उन्नतीसाठी शासन स्तरावर विविध योजना, उपक्रम व कायदेविषयक तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत. मात्र या सर्वविषयी माहिती मिळविण्याकरीता स्त्रीला बाहेर पडणेही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शिक्षण, ज्ञान मिळविण्यासाठी बाहेर पडलेल्या स्त्रियांचे बदललेले रूप मात्र आजसुद्धा ग्रामीण भागातील वस्ती व गावातील प्रमुख लोक मान्य करित नसतात त्यातच उंबऱ्याबाहेर पडल्यानंतर विविध योजना व उपक्रमाविषयी जाणून घेतांना त्यांचा लाभ घेण्याच्या दृष्टीने अनेक व्यक्तिशी संवाद साधावा लागतो. अशावेळी गावातील मंडळी—तर सोडाच कुटुंबातील व्यक्तीसुद्धा स्त्रीच्या चारित्र्यावर संशय निर्माण करित असतात. यातही बहुतांशी पुरुषी मंडळी व त्यांची पुरुषी मानसिकता महत्त्वाचा वाटा उचलत असते.

समारोप :-

आपल्या बरोबर असणारी स्त्री ही आपली बायको, मुलगी, बहीण, मैत्रीण, सहकारी किंवा अजून कोणीही असू शकते तिच्याकडे या सगळ्या नात्यांच्या पलीकडे जाऊन तीला माणूस म्हणून स्वीकारले जाण्याची गरज आहे. मात्र महिलांविषयक विविध कायदे अस्तित्वात असले तरी त्याही पलीकडे जाऊन एका सशक्त समाज निर्माण करण्यासाठी स्त्रीचे व्यक्तिमत्व एक माणूस म्हणून विकसीत करून कोणत्याही भेदभावाशिवाय तीला प्रगती करण्याची संधी मिळणे गरजेचे आहे. तसेच महिलांचा सहभाग, त्यांना संरक्षण, त्यांची आर्थिक उन्नती त्यांच्या क्षमतांचे संवर्धन आणि सर्वासाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती गरजेची आहे. आपल्यापैकी प्रत्येकाला आई आहे, बहीण आहे, मावशी आहे, आत्या आहे, प्रसंग आपल्याही आई — बहीणीवर ओढावू शकतो याची जाण असूनही आपल्यापैकी अनेक लोक महिलांवर अत्याचार करतात. ही अतिशय लाजीरवाणी बाब आहे. स्त्रीकडे भोगवस्तू पाहण्याची पुरूषी मानसिकता ही या अत्याचारास कारणीभूत असल्यामुळे ही मानसिकता बदलविणे आज काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- डॉ. कर्वे स्वाती, स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा, (१८५० ते १९५० मधील स्त्रियांच्या निवडक लेखांचा संग्रह), प्रतीमा प्रकाशन, जुन २००७
- भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने संपादक प्रा. बाळ कांबळे, डॉयमंड पब्लिकेशन्स, पुणे २०१२.
- क्षिरसागर वि. एस. समग्र मानवी हक्क, के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१३
- तनिष्का — (दै. सकाळ) एकविसाव्या शतकाच्या विसाव्या वर्षात ... जानेवारी २०२०
- <https://mpseworld.com>

पुरुषप्रधान व्यवस्था आणि घरगुती हिंसाचार

डॉ. पार्वती विनायक माने

सहायक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, शंकरराव जावळे पाटील
महाविद्यालय, लोहारा

गोषवारा:

प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृती पुरुषप्रधान संस्कृती म्हणून ओळखली जाते फक्त वेदकाळाचा अपवाद सोडला तर इतर सर्व काळात भारतात समाजव्यवस्थेत पुरुषांना स्त्रियांपेक्षा मानाचे स्थान दिले असल्याचे दिसून येते. वेदकाळातच स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान अधिकार दिले जात होते. मात्र उत्तर वैदिक काळानंतर रुढी, प्रथा व परंपरा यांचे प्रस्थ वाढल्याने पुरुषांना अधिक अधिकार मिळत गेले व स्त्रियांचे अधिकार कमी होत गेले. या सर्व गोष्टींचा परिणाम स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र मर्यादीत होण्यावर झाला. हळूहळू स्त्रियांच्या अधिकारांवर मर्यादा पडून संपूर्ण समाजात पुरुषांचे वर्चस्व प्रस्थापीत झाले. त्याचा विपरीत परिणाम साहजिकच कुटूंब व्यवस्थेवर पडल्याने कुटुंबातही स्त्रियांना महत्व उरले नाही. कुटुंबातील सर्व महत्वपूर्ण निर्णय पुरुषच घेऊ लागले. स्त्रियांचे अस्तित्व फक्त चार भिंतीपुरतेच मर्यादीत बनले. पुरुषप्रधान संस्कृती ही भारतातच नाही तर संपूर्ण जगात असल्याचे पाहवयास मिळते. पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने आली. त्यांच्या वरील अन्याय अत्याचार वाढले. त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण होऊ लागले. त्यांना गुलामीसारखी वागणुक देण्यात येऊ लागली. त्यामुळे कुटुंबातही त्यांना महत्व दिले जात नसल्याने घरगुती हिंसाचार वाढले. या सर्वांचा परिणाम मुलींना मुलांपेक्षा कमी लेखण्यात व स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी लेखण्यात झाला. साहजिकच स्त्रियांचे शोषण, हुंडापद्धती, सतीप्रथा, निरक्षरता यासारख्या समस्या निर्माण होऊन कौटुंबिक हिंसाचार वाढला. आधुनिक काळात महिलांची साक्षरता वाढली असून अनेक क्षेत्रात महिला सक्रिय होताना दिसत असल्या तरी पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था टिकून असल्याने अध्यापही घरगुती हिंसाचार थांबलेला नाही, उलट त्याने वेगळ्या स्वरूपात उग्र रूप धारण केले आहे.

महत्वाचे शब्द:

प्राचीन काळ, भारतीय संस्कृती, पुरुषप्रधान, वेदकाळ, कुटुंबव्यवस्था, हिंसाचार, सतीप्रथा, इत्यादी.

प्रस्तावना:

पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्था ही अनेक वर्षांपासून चालत आलेली व्यवस्था असून भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात पुरुषसत्ताक पद्धती असल्याचे दिसते. स्त्री व पुरुष एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समाजव्यवस्थेत नैसर्गिक तत्त्वानुसार स्त्री व पुरुष दोघांनाही समान अधिकार असणे आवश्यक आहे. स्त्री व पुरुष या दोघात कोणत्याही आधारावर भेदभाव करता कामा नये. कोणीही कोणाला कमी लेखणे किंवा एकमेकांचे शोषण करणे हे निसर्गनियामाच्या विरोधात आहे. मात्र मानवी समाज जसजसा विकसीत होत गेला तसतसे अनेक शोध लागत गेले. मानवाच्या बुद्धीचा विकास होत गेला. अनेक क्षेत्रात त्याने विकास संपादन करून यश मिळवले. भुतलावर माणसाने आपली एक नवी ओळख बनवली. सर्वात बुद्धीमान प्राणी म्हणून त्याला ओळखले जाऊ लागले. परंतु मानवाने आपल्या बुद्धीमत्तेच्या जोरावर जसजसी प्रगती केली त्याचप्रमाणात त्याची अधोगतीही झाली असल्याचे पाहवयास मिळते. त्याने ज्याप्रमाणात नवनिर्मिती

व विज्ञानाला दिशा दिली. त्याचप्रमाणे अंधःश्रद्धा, कर्मकांड, प्रथा, परंपरा यांची निर्मितीही केली. त्यातून अनेक परंपरा, प्रथा व पद्धती निर्माण झाल्या. त्याचाच एक भाग म्हणून समाजात पुरुषांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. स्त्रियांचे महत्व कमी होऊन त्यांना दुय्यमत्व मिळाले. ती केवळ शोभेची बाहुली बनली. स्त्रियांना कोणतेही महत्वपूर्ण अधिकार राहिले नाही. कुटूंब आणि समाजात स्त्रियांना महत्वपूर्ण निर्णय प्रकियेत सहभाग घेणे बंद करण्यात आले. स्त्रियांना गुलामाप्रमाणे वागणूक देण्यात आली. साहजिकच स्त्रियांना दुर्बल बनविण्यात आल्याने त्यांच्यावरील अन्याय—अत्याचार मोठ्या प्रमाणावर वाढले. पुरुष—स्त्रियांवर आपले हक्क व अधिकार गाजवू लागले. त्याचा परिणाम असा झाली की, स्त्रीला आपल्या अन्यायाविरुद्ध लढा देण्याची हिंमत राहिली नाही जिच्या दुःखाला वाचा फोडण्याची कोणाचीही हिंमत राहिली नाही. यातून स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण होऊन स्त्रियांच्या वाट्याला नेहमी हालअपेष्टा आल्या. कौटुंबिक हिंसाचारातही मोठ्या प्रमाणावर वाढझाली. परिणामस्वरूपी पुरुषसत्ताक सामाजिक व्यवस्था कौटुंबिक हिंसाचारास जबाबदार व्यवस्था बनली.

पुरुषप्रधानव्यवस्थेचा इतिहास:

अतिप्राचीन काळात माणूस हा प्रागैतिहासीक अवस्थेत असल्याने त्यांची राहणीमान अतिशय साधी होती. आपल्या उपजिवेकेसाठी तो जंगलात वणवण भटकत होता. त्याचा परिणाम असा झाला की स्त्री व पुरुष या दोघात कोणताही भेदभाव नव्हता. फक्त उपजिवीका भागवणे हा त्यांचा उद्देश होता. यावरून अश्मयुगीन व अतिप्राचीन काळात स्त्री—पुरुष यांच्यात मोठ्या प्रमाणावर समता होती. वेदकाळातही स्त्रीया पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक कार्यात व कौटुंबिक कार्यात सहभागी होत होत्या. स्त्रियांना वेदकाळात अतिशय महत्व होते. त्यांचा देवी व माता म्हणून सन्मान केला जात असे. त्यांना मोठ्या प्रमाणावर गौरव प्राप्त होता. स्त्री—पुरुष समानता खऱ्या अर्थाने वेदकाळात अस्तित्वात होती. उत्तर वेदकाळात मात्र प्रथा, परंपरा, कर्मकांड यांचे प्रस्थ वाढत गेले. त्यातून अनेक वाईट प्रथा व अंधःश्रद्धा निर्माण झाल्या. पुरुष प्रधान सामाजिक व्यवस्थेची स्थापना यातून होण्यास मदत झाली. कारण कर्मकांड व अंधःश्रद्धा यामुळे स्त्रियांचे महत्व हळूहळू कमी होत गेले व त्यांच्यावर अनेक मर्यादा पडू लागल्या. ही प्रक्रिया सुरुवातीच्या काळात अतिशय संथपणे घडून आली. परंतु नंतरच्या काळात या प्रक्रियेचा वेग वाढला व पुरुषांनी संपूर्ण कौटुंबिक व सामाजिक व्यवस्थेवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले.

पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थेचा कौटुंबिक हिंसाचारावर झालेला परिणाम:

पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थेत समाजात व कुटूंबात पुरुषांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले व स्त्रियांना दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. त्यातून पुरुषांची स्त्रियांवर मक्तेदारी निर्माण झाली. पुरुषसत्ताक पद्धतीमुळे स्त्रियांना कौटुंबिक हिंसाचाराचा मोठ्या प्रमाणावर सामना करावा लागला. स्त्रियांना कुटूंबात अतिशय कमी लेखले जाऊ लागले, त्यांच्या वाट्याला मोठ्या प्रमाणावर काबाडकष्ट आले. स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणावर मारहाण करण्यात येऊ लागली. धार्मिक कार्य व पुजा विधी दरम्यान त्यांच्यावर अनेक निर्बंध लादण्यात आले. सासरच्या मंडळीकडून स्त्रियांना सासूरवासाला सामोरे जावे लागले. त्याचप्रमाणे स्त्रियाकडे लग्न झाल्यावर वस्तू व पैशांची मागणी होताना दिसते. स्त्रियांनी मागणी पूर्ण न केल्यास त्यांना मारहाण केली जाते. त्यांच्याशी हिंसाचार केला जातो, त्यांना पेटवून दिले जाते. त्यांचा बळी घेतला जातो. त्यांना खाण्यासाठी अन्न दिले जात नाही. तसेच कुटूंबात त्यांच्यावर बहिष्कार टाकला जातो. साहजिकच पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे चटके स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणावर बसताना दिसतात त्यामुळे त्यांना नेहमी कौटुंबिक हिंसाचाराला, मारहाणीला व मानसिक खच्चीकरणाला सामोरे जावे लागल्याने त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण होताना दिसते. अनेकवेळा कौटुंबिक हिंसाचारात त्यांचा बळीही जात असल्याचे दिसून येते.

वर्तमानकाळात स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात स्त्रीवादी चळवळ उभारली आहे. शिक्षणात त्यांचा वाटा वाढला आहे. अनेक क्षेत्रात त्यांनी आपले नाव कमावले आहे. आज स्त्रिया मोठ्या प्रमाणावर सबल होताना दिसतात मात्र दुसऱ्या बाजूला मात्र आजही कौटुंबिक हिंसाचार थांबला नाही. त्यात सातत्याने वाढ होत आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराचे सुशिक्षित वर्गातील स्वरूप मात्र वेगळे आहे. सुशिक्षित कुटुंबात महिलांना शारीरिक हिंसाचाराऐवजी मानसिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागत असल्याचे दिसते.

संशोधनाचे महत्व:

प्रस्तुत संशोधनात पुरुषप्रधान व्यवस्थेवर आधारीत सामाजिक व्यवस्थेचे अध्ययन करण्यात आले असून पुरुषसत्ताक पद्धती व घरगुती हिंसाचार या दोन संकल्पना एकमेकांशी कशा निगडीत आहेत. त्याचप्रमाणे पुरुषप्रधान संस्कृतीचा घरगुती हिंसाचारावर कसा परिणाम झाला आहे, याचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

१. पुरुषप्रधान व्यवस्थेमागची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. पुरुषप्रधान संस्कृतीने सामाजिकव्यवस्थेवर निर्माण केलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
३. पुरुषप्रधान व्यवस्था व घरगुती हिंसाचार यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.
४. पुरुषप्रधान व्यवस्था हि घरगुती हिंसाचारास जबाबदार आहे; का व कशी आहे याचे अध्ययनकरणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी माहितीचा स्रोत म्हणून दुय्यम तथ्य संकलन साधनांचा वापर करण्यात आला असून त्याआधारे नमुना निवड करण्यात आली आहे. संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधनपद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष:

१. पुरुषसत्ताक पद्धती व व्यवस्था संपूर्ण जगानेच स्विकारलेली आहे असे दिसून येते.
२. पुरुषसत्ताक सामाजिक व्यवस्थेत महिलांना समाजात नेहमीच दुय्यम स्थान मिळाले आहे असे दिसते.
३. पुरुषसत्ताक सामाजिक व्यवस्था ही घरगुती हिंसाचारास जबाबदार असल्याचे दिसते.
४. पुरुषसत्ताक सामाजिक व्यवस्थेतही आधुनिक काळात महिलांना प्रगतीची दारे खुली करण्यात आली आहेत, मात्र घरगुती हिंसाचार मात्र थांबलेला नाही.

शिफारसी:

१. पुरुषसत्ताक सामाजिक व्यवस्थेत लवचिकता आणून समतेवर आधारीत सामाजिक व्यवस्था उभी करणे आवश्यक आहे.
२. घरगुती हिंसाचाराबाबत प्रभावी जनजागृती करून घरगुती हिंसाचार थांबविण्यासाठी उपाययोजनांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ:

1. Jain P.C., Rural Sociology.
2. Dorse A.R., Rural Sociology in India.
3. Yadav Ravi, Women Workers in India.
4. Malhotra Meenakshi, Empowerment of Women.
५. द टाईम्स ऑफ इंडिया, वर्तमानपत्र, २०१९.
६. दै. सकाळ, वर्तमानपत्र, २०१९.७. दै. पुढारी, वर्तमानपत्र, २०१८.

कौटुंबिक हिंसाचार समाज आणि कायदा

प्रा. राजू बुरीले

सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र, अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय,
काटोल रोड, नागपूर-४४००१३.

प्रस्तावना:

देश स्वतंत्र होऊन सत्तर वर्ष पूर्ण झाली असली तरी शतकानुशतके होत असलेली कौटुंबिक हिंसा मात्र आजही थांबली नाही एकविसाव्या शतकात सुध्दा कौटुंबिक हिंसाचारात लहान बालकांपासून तर वृद्धापर्यंत होत असलेल्या कौटुंबिक हिंसा आज जगात सुरू आहे. यात पुरुषांच्या तुलनेत महिलांवर होणारे अत्याचार अधिक प्रमाणात दिसून येतात. जन्मापासून तर मृत्युपर्यंत स्त्री जीवनाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर अनेक अत्याचार सहन करीत असते. समाजात अथवा कुटुंबात आप्त स्वकियांच्या मारहाणीपासून तर बलात्कारासारखे घृणास्पद कृत्ये केली जातात. कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ, रस्त्याने जाताना विनयभंगासारख्या घटना सुध्दा महिलांच्या वाटयाला येतात. माहेरी होणारी स्त्रीची अवहेलना, सासरी होणारी घुसमट तर कामाच्या ठिकाणी होणारा शारीरिक, मानसिक छळ अशी अनेक उदाहरणे देता येईल.

महिला अत्याचारामुळे केवळ कुटुंबाची हानी होत नसून राष्ट्राची सुध्दा हानी होते. स्त्री अत्याचाराचे विविध परिणाम समाजावर पडतात. स्त्रियांच्या सहन शक्तीमुळे अत्याचाराचे सत्र पुन्हा पुन्हा सुरू राहते. स्त्री ही सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक तसेच मुलांचे संगोपन येवढेच नव्हेतर समाजातील असणाऱ्या अपवित्रतेच्या श्रद्धेमुळे ती अन्याय-अत्याचार सहन करीत असते. सामाजिक रचनेमध्ये स्त्रियांचे स्थान गौण असल्यामुळे व पुरुषप्रधानतेमुळे स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. त्यामुळे महिला अत्याचार व तींच्या संरक्षणाविषयीची चर्चा होणे आवश्यक आहे.

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंध हा दुय्यम स्रोतावर आधारीत असून यासाठी प्रकाशित पुस्तके, मासिके व वेबसाईटचा आधार घेण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश:-

१. महिला अत्याचाराचे स्वरूप व कारणे लक्षात घेणे.
२. महिला अत्याचारविरोधी कायद्याचा आढावा घेणे.
३. महिला सक्षमीकरण उपायांची चर्चा करणे.
४. निष्कर्ष

कौटुंबिक छळ म्हणजे काय?

कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५ नुसार कलम ३ मध्ये यांचा अर्थ सांगितलेला आहे. या अधिनियमांतर्गत कोणतेही कृत्य किंवा कोणतेही वर्तन ज्यामुळे पीडित महिलेस शारीरिक तसेच मानसिक नुकसान किंवा इजा पोहचेल किंवा ज्यामुळे तिच्या जीवास, आरोग्यास व सुरक्षेतेत धाका निर्माण होत असेल. असे कृत्य किंवा वर्तन कौटुंबिक हिंसाचाराच्या अंतर्गत येते. यामध्ये छळ, धमकी, दुर्व्यवहार, हुंडा मागणे, व सुरक्षेतेत धोका निर्माण करणे इ. चा समावेश होतो. थोडक्यात शारीरिक, मानसिक, आर्थिक शोषण, भावनात्मक व लैंगिक शोषण या अंतर्गत येतात.

कौटुंबिक छळाची कारणे :

- १) समाजातील पितृसत्ताक पध्दती
- २) स्त्रियांची आर्थिक निर्भरता
- ३) स्त्रियांचा अशिक्षितपणा
- ४) स्त्रियांबद्दलची द्वेषभावना
- ५) कौटुंबिक तणाव
- ६) सामाजिक कुप्रथा
- ७) व्यसनाधिनता
- ८) पीडितांची सहनशिलता
- ९) गुन्हेगाराप्रती सहानुभूती
- १०) तक्रारीबाबत उदासीनता

कौटुंबिक हिंसाचार कायदा-२००५ : ठळक वैशिष्ट्ये :

कुटुंबातील हिंसा या विषयावर सर्वेक्षण अहवाल सादर करणाऱ्या एका प्रसिद्ध लेखकाचे असे म्हणणे आहे की, स्त्री ही काळोख्या रात्री सामसूम रस्त्यावर अनोळखी इसमासोबत एकदा सुरक्षित राहिल. परंतु घराच्या चार भिंतींमध्ये आपल्याच घराच्या मंडळींमध्ये ती सुरक्षित असेलच असे नाही. वाढत्या घरगुती हिंसाचाराचे अनेक ज्वलंत उदाहरणे आहेत. कौटुंबिक हिंसाचाराचे दृश्य हे सर्वदूर पसरलेले होते, पण लोकांच्या नजरेत भरून येण्याइतके व्याप्त नव्हते. बहुतेक स्त्रीविषयक कायदे व तरतुदी एकाच चौकटीत सामावून घेणारा हा कायदा. म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार व महिला संरक्षण कायदा-२००५ होय.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने संसदेत सन २००५ मध्ये महिला संरक्षण कायदा पास केला. हा कायदा आक्टोबर २००६ पासून अंमलात आला. हिंसामुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. म्हणून कौटुंबिक हिंसाचार हा निसंकोचपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे. तसेच तिच्या सर्वांगीण विकासाला बाधक ठरणारा गंभीर व दखलपात्र विषय आहे.

कायद्यातील तरतुदी :

- १) या कायद्याच्या प्रकरण २ मधील कलम ३ नुसार कठल्याही स्त्रीचा प्रत्यक्ष छळ, मारहाण, धमकी, शिवीगाळ, आर्थिक, मानसिक, भावनिक, शाब्दिक व लैंगिक छळ इ. गोष्टी अंतर्भूत आहेत
- २) या कायद्यातर्गत विवाहित स्त्री, अविवाहित स्त्री जिथे कौटुंबिक सदस्याकडून, नातेवाईकाकडून अत्याचार होतो. त्या स्त्रिया न्यायालयात दाद मागू शकतात.
- ३) कोणतीही पीडित स्त्री कुटुंबातील पुरुष नवरा किंवा इतर नातेवाईकाविरुद्ध तक्रार दाखल करू शकते. यासाठी तीला राज्य सरकार कडून नियुक्त केलेले संरक्षण अधिकारी, पोलीस अधिकारी, तसेच नोंदणीकृत स्वयंसेवी संस्थांची मदत मिळू शकते.
- ४) ज्या सेवाभावी संस्थांची नियुक्ती अशा पीडित स्त्री मदतीसाठी झाली आहे. त्यांनी संबंधित पीडित स्त्रीला संरक्षणाबद्दल कायदेशीर समुपदेशन करावे.
- ५) अत्याचारग्रस्त स्त्रीला विनाविलंब न्याय मिळावा. यासाठी या कायद्यात कलम १२ (१५) नुसार तशी तरतुद करण्यात आली आहे.
- ६) या कायद्याच्या कलम १२ नुसार पीडित व्यक्ती किंवा तीच्या वतीने संरक्षण अधिकारी याने न्यायदंडाधिकारी यांचेकडे विविध सहाय्य मिळविण्यासाठीचा आदेश काढण्यासाठी विहित नमून्यात अर्ज करावा.

७) या कायद्यांतर्गत पीडित स्त्रीच्या बाजूने न्यायाधीशांना विविध विषयासंबंधीचे आदेश काढण्याचे अधिकार देण्यात आले आहे.

- १) निवासी आदेश
- २) आर्थिक सहायासंबंधी आदेश
- ३) भरपाईचे आदेश
- ४) ताबा देण्यासंबंधीचे आदेश
- ५) अंतरीम किंवा एकतर्फी आदेश देण्याचा अधिकार इ.

अशा प्रकारचे अधिकार पीडित स्त्रीचा हक्क बजावनी व संरक्षणासाठी दिले आहेत.

शिक्षेची तरतूद :

उपरोक्त दिलेल्या आदेशाचे प्रतिवादीकडून उल्लंघन झाल्यास एक वर्ष कैद किंवा तीस हजार रुपये दंड किंवा दोन्ही अशा स्वरूपाची शिक्षा देण्याची तरतूद आहे. फक्त पीडित व्यक्तीच्या जवानीच्या आधारावर गुन्हा नोंदविला जावू शकतो व न्यायालय गुन्हा घडल्याचा निष्कर्ष काढून शिक्षा ठोठवू शकते.

कायद्याचा फायदा

हा कायदा सन २००६ पासून अंमलात आला असला तरी या पूर्वीचे प्रकरणे या कायद्यान्वये निकाली काढण्यात आली आहेत. यात शारीरिक, मानसिक, मूलांचा ताबा, आर्थिक नुकसान व रोजचा होणारा खर्च इ. बाबींचा समावेश आहे. सर्व प्रौढ महिला सासर, माहेर व अन्य पुरुषाविरोधात तक्रार दाखल करू शकते.

कायद्याची अंमलबजावणी प्रक्रिया :

कायदा अंमलबजावणीच्या सुरुवातीला कायदा अधिक प्रभावीपणे अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने तहसीलदार, गटविकास अधिकारी, विस्तार अधिकारी, नायब तहसीलदार इ. अधिकाऱ्यावर संरक्षकाची जबाबदारी सोपविण्यात आली होती. त्यानंतर २,३ फेब्रुवारी २०१२ रोजी शासन निर्णयानुसार याची जबाबदारी महिला व बालकल्याण विभागाकडे सोपविण्यात आली. ग्रामीण भागात जिल्हा परिषदेच्या बालकल्याण विभागाचे बाल विकास अधिकारी यांच्याकडे देण्यात आली आहे.

या कायद्याद्वारे कौटुंबिक हिंसाचारग्रस्त महिला व बाल विकास अधिकाऱ्याकडे थेट तक्रार करू शकते. यासाठी कुठलाही खर्च लागत नाही. पीडित महिलेच्या तक्रारीनुसार अहवाल तयार करून न्यायालयात सादर करावा लागेल. त्यानंतर संबंधीताला नोटीस बजावणे व महिलांना संरक्षण देण्याची जबाबदारी संबंधित अधिकाऱ्याकडे असते.

राज्य सरकारच्या उपाययोजना :

- १) महिलांना संरक्षण व मार्गदर्शन मिळावे यासाठी महिला व बालविकास विभागाने जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी (३५) आणि बाल विकास प्रकल्प अधिकारी (४५९) यांना तातपूरते 'संरक्षण अधिकारी' म्हणून नियुक्त केले आहे.
- २) तसेच जिल्हा स्तरावर पोलिस ठाण्यामध्ये समुपदेशन केंद्रे स्थापन केली आहेत. याची संख्या वाढवून कौटुंबिक कलह मिटविण्याचा प्रयत्न केला जाईल तसेच
- ३) जिल्हा परिषद व पंचायत समिती स्तरावरही समुपदेशन केंद्रे कार्यान्वित करण्यात आली आहेत.
- ४) महिला अत्याचाराला आळा बसण्यासाठी १०९१ हा टोल फ्री दुरध्वनी क्रमांक प्रत्येक पोलिस ठाण्यांतर्गत सुरू करण्यात आला आहे.

कायद्याची कार्यक्षेत्र :

- १) जी स्त्री पुरुषाविरुद्ध दाद किंवा संरक्षण मागते ते एकाच कुटुंबात राहत असले पाहिजे. किंवा यापूर्वी ते एकत्र राहत असतील तरच दाद मागता येते.
- २) सासर किंवा माहेरचे पुरुष नातेवाईकाविरुद्ध तक्रार दाखल करता येते. यात कोणतीही स्त्री दुसऱ्या स्त्रीविरोधात तक्रार दाखल करू शकत नाही.
- ३) पीडित स्त्री किंवा तीच्या वतीने कोणतीही व्यक्ती तक्रार दाखल करू शकते. महिला किंवा तक्रार दाखल करणाऱ्या व्यक्तीवर कोणताही दिवाणी किंवा फौजदारी गुन्हा दाखल होत नाही.
- ४) अशी माहिती मिळाल्यास ताबडतोब संरक्षण अधिकारी यांनी दखल घेऊन तीला मदत करावी.
- ५) पीडित व्यक्ती आपले हक्क मिळविण्यासाठी न्यायालयात अर्ज करून विनंती करू शकतात. अशा अर्जावर ६० दिवसांच्या आत निकाल देणे बंधनकारक आहे.
- ६) प्रतिवाद्यांनी न्यायालयीन आदेशाचे पालन केले नाही, तर एक वर्षे कैद व वीस हजार रुपये दंड अशी शिक्षा होऊ शकते
- ७) संरक्षण अधिकाऱ्यांनी कर्तव्याचे पालन केले नाही तर त्यांनाही एक वर्षे कैद व वीस हजार रुपये पर्यंत दंड अशी शिक्षा होऊ शकते
- ८) या कायद्यान्वये नमूद गून्हे हे आजामीनपात्र व दखलपात्र आहेत.
- ९) या कायद्यान्वये कोणत्याही पुरुषाला सुरक्षितता प्रदान करता येत नाही. म्हणजेच या कायद्याचा पुरुषांना लाभ घेता येत नाही.

कौटुंबिक हिंसाचार थांबविण्यासाठी उपाययोजना :
अ) सामाजिक उपाय :

- १) महिलाना उच्च शिक्षण द्यावे.
- २) महिलानी स्वतंत्रपणे नोकरी करावी, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हावे.
- ३) जे योग्य वाटेल तेच स्वतःबद्दलचे निर्णय घ्यावे. ज्यामूळे तीला सुख समाधान व संरक्षण मिळेल.
- ४) समाजातील पुरुषप्रधान मानसिकता बदलण्याचा प्रयत्न करणे.
- ५) स्त्री ही एक माता आहे. ती वस्तू नाही याची जाणीव समाजात निर्माण करणे.
- ६) अत्याचार कर्त्याला विनाविलंब द्यावी जबर शिक्षा द्यावी,
- ७) अत्याचारग्रस्त स्त्रियांनी पोलिसांकडे तक्रार दाखल करावी. न्यायालय व कायदा व्यवस्थेचा उपयोग करावा.
- ८) स्त्री सक्षमीकरणासाठी व स्त्री समानता जागृतीसाठी विविध स्त्री संघटनांची एकत्र येऊन चळवळ निर्माण करावी. ज्यामूळे स्त्री-पुरुष समानतेची भावना निर्माण होईल

ब) कायदेशीर उपाययोजना :

स्त्रियांवर होणाऱ्या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण मिळावे यासाठी विविध कायदे अस्तित्वात आहेत. ते पुढीलप्रमाणे :

- १) हुंडा प्रतिबंधक कायदा — १९६१
- २) सतीप्रथा विरोधी कायदा — १९८७
- ३) स्त्री अशिल्ल प्रदर्शन विरोधी कायदा — १९८६
- ४) घटस्फोट कायदा — १९६९
- ५) कुटुंब न्यायालय कायदा — १९८४
- ६) मुस्लिम महिलांसाठी कायदा — १९८६
- ७) गर्भलिंग परिक्षण व गर्भपात विषयक कायदा

- ८) कौटुंबिक हिंसाचार संरक्षण कायदा — २००५
- ९) अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा — १९५६
- १०) बालविवाह प्रतिबंधक कायदा — १९२९
- ११) हिंदु वारसा सुधारीत कायदा — २००५

महिला सक्षमीकरणासाठी विविध शासकीय योजना :

- १) राजीवगांधी किशोरी सबलीकरण योजना
- २) प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम
- ३) महिला कल्याण कायदे
- ४) जननी सुरक्षा अभियान
- ५) राज्य महिला आयोग
- ६) मूलगी वाचवा—मूलगी शिकवा अभियान
- ७) माझी कन्या भाग्यश्री योजना
- ८) सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना
- ९) सुकन्या योजना
- १०) महिला प्रशिक्षण व स्वयंरोजगार अनुदान योजना इ.

निष्कर्ष:

एक जबाबदार समाज व देश या नात्याने स्त्रीला समानतेची व सन्मानाची वागणूक देणे. हे आपले कर्तव्य आहे. अशा कर्तव्यात काही कुचराईपणा होत असेल तर संबंधित व्यक्तीला न्यायव्यवस्थेकडे दाद मागण्याची व्यवस्था उपलब्ध करून दिली पाहिजे. महिलांसाठी व तिच्या संरक्षणासाठी विविध कायदे अस्तित्वात आहेत. परंतु त्याची पर्याप्त माहिती त्यांना नसल्यामुळे अनेक महिलाना त्याचा फायदा घेता येत नाही. आपल्या देशात दर ७८ मिनिटाला एक हुंडाबळी जाते. दर ५९ मिनिटांनी महिलेवर लैंगिक अत्याचार होतो. दर ३४ मिनिटांनी बलात्कार होतो. १२ मिनिटाला एका महिलेवर शारीरिक अत्याचार होतो. अशा देशात स्त्री किती सुरक्षित आहे ? याची कल्पना येते. या सर्व समस्येला पितृसत्ताक पद्धती व समाजातील बदललेल्या रूढी—परंपरा तेवढ्याच जबाबदार आहेत. वंशाचा दिवा म्हणून मूलाला दिलेले स्थान, या मानसिकतेतून मूलीला मिळालेल्या गौण स्थानामुळे स्त्रीभ्रूणहत्या ही एक समस्या निर्माण झाली आहे. स्त्रीभ्रूणहत्येपासून तीचा छळ सुरू होतो, तर मृत्यूपर्यंत अनेक स्वरूपात तीची विटंबना केली जाते. स्त्री—पुरुष समानता निर्माण होण्यासाठी तसेच स्त्रियांवर होणाऱ्या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण मिळावे यासाठी विविध कायदे अस्तित्वात आहेत. निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण आणखीन प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी हा नवीन कौटुंबिक हिंसाचार व स्त्री संरक्षण कायदा २००५ निर्माण झाला. हिंसामुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटुंबिक हिंसाचार हा निःसंशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे. त्यामुळे अशा कायद्यान्वये स्त्रियांचे निश्चितच संरक्षण होईल. स्त्रियांनी शिक्षण घेणे, आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनणे. अत्याचाराविरोधात कणखर बनणे, स्वसंरक्षाचे धडे घेणे ही काळाची गरज ठरली आहे. तरच कौटुंबिक हिंसाचार थांबू शकेल.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. डॉ. शर्मा, कृष्ण कुमार, 'महिला कानून एवं मानवाधिकार', अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, २०१२
२. डॉ. राजकुमार, 'नारी शोषण', अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, २००८

३. नारायण, प्रकाश, 'दहेज प्रथा और महिलाएँ : हिंसा, उत्पीडन एवं शोषण', बुक एनक्लेव, जयपूर, २००९
४. टंसारी, एम. ए, 'राष्ट्रीय महिला आयोग और भारतीय नारी', ज्योती प्रकाशन, जयपूर, २००५

ई-स्रोत संदर्भ सूची:

1. <https://maharashtratimes.indiatimes.com/maharashtra/mumbai-news/social-audit-needs-of-domestic-violence/articleshow/66775322.cms>, accessed on 25/02/2020
2. <https://www.tarunbharat.net/Encyc/2019/5/17/article-of-Gajanan-Nimdeo-on-women-empowerment.html>, accessed on 25/02/2020
3. <https://maharashtratimes.indiatimes.com/editorial/article/mahila/articleshow/53800003.cms>, accessed on 25/02/2020
4. <https://www.loksatta.com/chaturang-news/violence-against-women-618263/>, accessed on 25/02/2020
5. https://www.aksharnama.com/client/article_detail/475, accessed on 25/02/2020
6. <https://www.loksatta.com/chaturang-news/domestic-violence-1110484/>, accessed on 25/02/2020
7. <https://www.tarunbharat.net/Encyc/2019/5/3/article-about-Family-Violence.html>
8. <https://www.violencenomore.in/dv-act-kotumbik-hinsachar-kaydyala-haddpar-karuya/>, accessed on 25/02/2020
9. <https://www.tarunbharat.net/Encyc/2019/5/17/article-of-Gajanan-Nimdeo-on-women-empowerment.html>, accessed on 25/02/2020
10. [empowerment.html](https://www.tarunbharat.net/Encyc/2019/5/17/article-of-Gajanan-Nimdeo-on-women-empowerment.html), accessed on 25/02/2020

कौटुंबिक हिंसाचार व स्त्रियांचे मानवी अधिकार

सहा. प्रा. राहुल ज. जोधळे

महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क यवतमाळ.

प्रस्तावना :-

भारतीय समाज हा विविधतेने नटलेला आहे. भारतास सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, शैक्षणिक असा समृद्ध वारसा लाभलेला आहे आणि हे जतन करण्याचे कार्य स्त्री वर्गामुळे शक्य झाले आहे. त्याच सोबत धर्म, संस्कृती व परंपरांचे निर्धारित मापदंड आणि मूल्यांचे पालन व पुढच्या पिढीकडे याचे हस्तांतरण करण्यामध्ये महिला वर्गाचे फार मोठे योगदान राहिले आहे आणि असे असले तरीही याच महिलावर्गाला येथील पुरुष सत्ताक समाजव्यवस्थेने उपेक्षित ठेवले आहे.

आपण जागतिक महासत्ता होण्याच्या दृष्टिकोनातून वाटचाल करित असताना, स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरून एखाद्या समाजाची मी प्रगति मोजित असतो. हा भारतीय घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचा दर्जा, भूमिका व प्रगती यांचे सिंहावलोकन करण्यास भाग पाडतात. तेव्हा असे लक्षात येते की, आजही स्त्रियांना दुय्यमत्त्वाची वागणूक दिली जाते. किंबहुना आपल्या भारतीय संस्कृतीची त्या पद्धतीची तशी शिकवणूक आहे. त्यामध्ये सतीप्रथा, देवदासी प्रथा, बालविवाह, केशवपण पद्धती, विधवा विवाहास बंदी इत्यादी कुप्रथांनी स्त्रियांच्या आचार विचारांच्या बाबतीत लक्ष्मण रेखा ठरवून दिली होती व त्यातील काही प्रथा आजतागायत चालू आहेत तर कौटुंबिक हिंसाचार यासारख्या घटनांनी स्त्रीच्या अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहेत व त्यांचे मूलभूत हक्क व अधिकार हिरावून घेण्याचा इथल्या पुरुषी मानसिकतेचा कल दिसतो.

संशोधनाचे उद्देश

- १) कौटुंबिक हिंसाचाराची संकल्पना अभ्यासणे.
- २) स्त्रियांच्या मानवी हक्काबाबत जाणून घेणे.

संशोधनपद्धती

प्रस्तुत संशोधन पत्रीकेत दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा आधार घेऊन दुय्यम तथ्य संकलित केली आहे यासाठी संदर्भ ग्रंथ पुस्तके मासिके नियतकालिके संकेतस्थळे इत्यादी लिखित साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार:-अर्थ व व्याख्या

कौटुंबिक हिंसाचाराची व्यापक स्वरूपात व्याख्या केली आहे. ती खालीलप्रमाणे

गिडीस यांच्यामते— कौटुंबिक अत्याचार म्हणजे कुटुंबातील एका सदस्याने दुसऱ्या एक किंवा अनेक व्यक्तीच्या विरोधात केलेला शारीरिक दुरुपयोग होय.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम कायदा २००५ या कायद्याच्या प्रकरण—२ कलम ३ नुसार कुठल्याही स्त्रीचा प्रत्यक्षछळ, मारहाण, धमकी, शिवीगाळ तसेच लैंगिक शोषण, तोंडी किंवा शाब्दिकछळ, भावनात्मक छळ, मानसिक छळ, आर्थिक छळ या सर्वांचा समावेश या व्याख्येत होतो. शिवाय बेकायदेशीररीत्या हुंड्याची मागणी करून बायकोचा व तिच्या नातेवाइकांचा छळ या व अशा अनेक गोष्टींचा या व्याख्येत समावेश होतो.

वरील व्याख्येवरून आपणास असे स्पष्ट करता येईल की, एकाच घरात राहणाऱ्या निकटवर्तीयांकडून अथवा नातेवाइकांकडून स्त्रीचा शारीरिक छळ, शाब्दिक व भावनिक छळ व लैंगिक छळ आणि आर्थिक छळ करण्याच्या उद्देशाने स्त्रीच्या मानसिक किंवा शारीरिक आरोग्यास

सुरक्षिततेस, जीवितास व तिच्या आत्मसन्मानाला धक्का पोहोचणे किंवा तिच्या अस्तित्व आणि अस्मितेला अपायकारक ठरतील अशी कोणतीही कृती ही कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये अंतर्भूत होत असते कौटुंबिक हिंसाचाराचे शारीरिक छळ, तोंडी आणि भावनिक छळ, लैंगिक छळ, आर्थिक छळइ. प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करण्यात आले आहे.कौटुंबिक हिंसाचारात जगामध्ये भारताचा प्रथम क्रमांक आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराचा दर तीन मिनिटाला येथे एक गुन्हा नोंदवला जातो तर प्रत्येकी तीस मिनिटांनी एका बलात्काराचा तर प्रत्येकी ७७ मिनिटांनी एक हुंडाबळीची नोंद केली जाते, तसेच दर सहा तासांनी एक नववधू जाळली जाते. कौटुंबिक अत्याचाराच्या घटनेत सार्वत्रीक आढळून येणारा प्रकार म्हणजे पत्नीला होणारी मारहाण होय. यामागे विविध कारणे आहेत. त्यातील काही महत्त्वाची पुढील प्रमाणे सांगता येईल नवऱ्याची व्यसनाधीनता, स्त्री चारित्र्यावर संशय, वंशाला दिवा हवा म्हणून मुलगा जन्माला घालण्यात अपयशी बायको, पतीच्या अपेक्षेइतकी सुंदर नसणे, बिकट आर्थिक परिस्थितीमुळे रागाचे विस्थापन आपल्या पत्नीवर होते, घरकामाबद्दल तक्रार, पत्नी आपल्या पतीची मर्जी राखण्यात अयशस्वी होत असेल तर व सासरच्या मंडळींवर सेवाभाव वृत्ती कमी झाली तर इत्यादी विविध कारणे दिसून येतात. वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळ्या कारणांनी स्त्रियांचा छळ हा केला आहे. वास्तविक पाहता हि या कारणांची शृंखला वेगवेगळी असली तरीही पुरुषी मानसिकतेतून स्त्रीयांसाठी मर्यादित चौकट ठरवून देऊन महिलांवरती नियंत्रण, अंकुश ठेवणे व स्वतःचा अहंभाव मोठा करणे हा यामागचा हेतू दिसून येतो. स्त्रीचा जन्म होण्यापूर्वीच तिला दुय्यम दर्जाची, भेदभावाची वागणूक दिली जाते. स्त्री म्हणजे परक्याचे धन,प्रगतीमधील धोंडा, ओझे असे मानले जाते. स्त्रीमुळे सग्यासोयऱ्यांपुढे मान झुकवावी लागते, स्त्री धार्मिक कार्यात नको कारण ती अपवित्र, अशी कितीतरी कारणे दिली जातात. मुलगी नकोशी म्हणून भ्रूणहत्या, मानसिक व शारीरिक छळ, तिचे सर्वकष शोषण, हुंडाबळी, सती, अशा अनेक माध्यमांतून स्त्रियांना दडपून ठेवून त्यांना गुलामाप्रमाणे, वस्तूप्रमाणे वागणूक दिली जाते. खरे तर हे मानवाधिकाराचे उल्लंघन आहे. म्हणून कौटुंबिक हिंसाचार हा मानव अधिकाराचाच विषय आहे. महिलांना कौटुंबिक छळापासून संरक्षण देणारा कायदा तिचा आत्मसन्मान, समान दर्जा नक्कीच तिला देवू शकतो. परंतु महिलांनी कौटुंबिक अत्याचार सहन न करता अत्याचाराविरुद्ध निर्भयपणे पुढे यायला हवे.

मानवी अधिकार:-

जगाच्या पाठीवर पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांचे प्रमाण हे निम्मे आहे. तरीही ती आजही गुलामीत जीवन जगत आहे. याकरिता स्त्रीला माणूस म्हणून तिचे अस्तित्व जपण्यासाठी समताधिष्ठित समाजाची निर्मिती करणे आवश्यक ठरते, कारण महात्मा फुले म्हणतात की, समतेवर आधारित असा मानवी समाज हा स्त्री पुरुष समतेशिवाय अस्तित्वातच येऊ शकत नाही. यातूनच स्त्रीत्वाचे संरक्षण आणि संवर्धन होण्याच्या दृष्टिकोनातून मानवी हक्काचे व अधिकाराचे भारतीय समाजात मुल्य रुजविणे आवश्यक आहे. विसाव्या शतकात सर्व मानव समान आहेत व निष्ठापूर्वक व सन्मानपूर्वक जीवन जगण्यासाठी समान मूलभूत गरजा असतात व त्यांची पूर्ती करणे आवश्यक असते. या पायाभूत त्यांच्या आधारावर मानवी हक्कांच्या संकल्पनेचा उदय झाला असून मानवी हक्काचे स्वरूप अधिक व्यापक व वैश्विक आहेत. तसेच मानवी हक्क मनुष्याच्या नैसर्गिक स्वभावातून उगम पावतात. त्यामुळे त्यामध्ये स्वाभाविकता आढळते तसेच ती अभिन्न ठरतात. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी पोषक वातावरण असणे गरजेचे आहे.स्व आकलन होण्यासाठी, स्वतःच्या आंतरिक शक्तीचा विकास करण्यासाठी व स्वतःच्या क्षमता ओळखण्यासाठी मानवी हक्क स्त्रीला सुपूत करावे लागते. कारण मानवी हक्क हे नैसर्गिक हक्क आहेत जी त्यांना जन्मजातच मिळतात.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्काचा वैश्विक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला असून त्यात मानवी हक्क विषयक आंतरराष्ट्रीय प्रमाणके व मापदंड रुजविण्यासाठी दिशा दर्शक आहेत. या जाहीरनाम्यात ३० कलमांचा समावेश केला आहे. त्यातील काही खालीलप्रमाणे कलम १ नुसार प्रत्येक नागरिक हा जन्मतःच स्वतंत्र असून त्याची प्रतिष्ठा आहे.

कलम २ नुसार कोणत्याही प्रकारचा स्त्री-पुरुष भेदभाव न करता प्रत्येक नागरिकाला मानवी हक्क आणि स्वातंत्र्य उपलब्ध असतील.

कलम ३ नुसार प्रत्येक नागरिकास जीविताचे स्वातंत्र्याचे व सुरक्षाविषयक हक्क प्रदान करण्यात येईल.

कलम ४ नुसार कोणत्याही नागरिकास गुलाम बनविता येणार नाही.

कलम ५ नुसार कोणत्याही नागरिकांचा छळ करता येणार नाही.

कलम १६नुसार विवाह करण्याचा व स्वतःचे कुटुंब स्थापित करून संरक्षण करण्याची तरतूद शासनामार्फत करावी इत्यादी कलमा या महिला अत्याचार रोखण्यासंदर्भात महत्त्वपूर्ण ठरतात.

भारतीय कल्याणकारी राज्य घडविण्याच्या उद्देशाने भारतीय नागरिकांनी संविधान स्वतःप्रत अर्पण केली आहे. भारतीय संविधाना मध्ये मूलभूत अधिकारांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. मानवी हक्काच्या वैश्विक जाहीरनाम्यातील आंतरराष्ट्रीय प्रमाणके व मापदंड यांचे प्रतिबिंब भारतीय संविधानामध्ये दिसून येतात. व यातूनच मानवी अधिकाराचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत तरतुदी करण्यात आले आहेत. भारतीय राज्यघटनेत स्त्रियांच्या हक्का प्रति, स्त्रियांच्या हक्काचे जतन करणाऱ्या तरतुदी केले असले तरीही त्याचा प्रत्यक्ष फायदा स्त्रियांना किती प्रमाणात मिळतो हाही एक प्रश्न उभा राहतो. स्त्रियांनाही घटनेने समान हक्क प्रदान केले असले तरी समाजाची व धर्माची मानसिकता मात्र या हक्काच्या विरोधात जाताना दिसून येते. काही धार्मिक प्रथा व परंपरा या अनेकदा स्त्री पुरुष समानतेच्या हक्काची पायमल्ली करताना दिसतात. जवळपास धर्मांनी स्त्रियांना कनिष्ठ दर्जा दिला आहे. याचा परिणाम म्हणजे स्त्रीवर पुरुषांकडून वारंवार अनेक अत्याचार केले जातात. भारतीय समाज रचनेतील प्रत्येक मानवीय घटकासाठी मानवी अधिकाराच्या संदर्भात कार्य करण्यासाठी कायद्याची व संस्था, यंत्रणा इत्यादीची निर्मिती करण्यात आली आहे. महिलांसाठी राष्ट्रीय महिला आयोग व त्याच धर्तीवर प्रत्येक राज्यात राज्य महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. समाजातील महिलांचे स्थान आणि प्रतिष्ठा उंचावण्यासाठी, महिलांवर अन्यायाचा शोध घेऊन तो दूर करण्यासाठी उपाय सुचविणे स्त्रियांना मदत करणाऱ्या कायदेविषयक व घटनात्मक तरतुदींचा वेळोवेळी आढावा घेण्यासाठी, संरक्षक उपाययोजनांची अधिक प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी इत्यादी उद्देशातून महिला आयोगाचे कार्य चालत असते. त्यासाठी त्यांना वेगवेगळे उपक्रम आयोजित करणे आवश्यक ठरते. जसे की महिलांसाठी मोफत कायदेविषयक सेवा पुरविणे, महिला प्रश्नांच्या बाबतीत संशोधन करणे, कार्यशाळा शिबिरे या माध्यमातून महिलांविषयक बाबींवर प्रशिक्षण आयोजित करणे, लिंग समानता, कायदेविषयक साक्षरता इत्यादी उपक्रमाच्या माध्यमातून महिलांसाठी पुरविण्यात आलेल्या घटनात्मक व कायदेविषयक तरतुदींचे पुनरावलोकन करीत असते. महिलांवर होणारे अत्याचार संबंधी हा आयोग वेळोवेळी दक्ष राहून संबंधित यंत्रणेस कार्यवाही करण्यासाठी सूचना करीत असतो. यातूनच महिलांवर होणा-या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये थोड्याफार प्रमाणात का होईना घट झाली आहे.

निष्कर्ष:-

भारतीय समाजामध्ये एकिकडे स्त्रीला वंदनीय व पुजनीय मानले जाते तेव्हा दुसरीकडे तिच्यावर अन्याय अत्याचार सारख्या घटना घडत असतात. तिचा मानवी हक्काची पायमल्ली ही

प्रामुख्याने स्वतःच्या घरातूनच होत असते. याचे एकमेव कारण म्हणजे पुरुषी मानसीकता आहे. स्त्रीने स्व क्षमता जाणून घेऊन स्वतःच्या हक्क व अधिकारा प्रती जागरूक राहायला पाहिजे व स्वतःचा विकास साधण्याच्या दृष्टिकोनातून या अन्याय, अत्याचाराच्या चाकोरीतून बाहेर पडणे आवश्यक आहे. दिवसेंदिवस कायदे हे अधिक कठोर होतांना दिसत असले तरीही कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप रौद्र रूप धारण करित आहे. राष्ट्रीय व राज्य महिला आयोग या सारख्या स्वायत्त संस्थांची भूमिका ही महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. मानवी हक्कांच्या संरक्षण करण्याचे कर्तव्य हे केवळ राज्याचे नसून राज्यातील जनतेचेही आहे. मानवी हक्कांना बढावा द्यावा, लोकशाहीची व त्यातील अन्य संस्थांची रक्षा करावी आणि इतरांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन होणार नाही याची दक्षता घ्यावी तरच कुठेतरी महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने आणता येईल.

संदर्भ सुची :

१. डॉ. छिल्लर, मंजुलता (२०१०) भारतीय नारी शोषण के बदलते आयाम, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
२. मीना, कांता व मीना, हेमराज (२०१३) भारतीय नारी का सामाजिक विश्व, आदी पब्लिकेशन जयपुर.
३. डॉ. मेहेत्रे, स्मीता (२०११) भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
४. डॉ. शर्मा, कृष्णकुमार (२०११) मानवाधिकार विश्वकोश—महिला कानून एवम मानवाधिकार, अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस नई दिल्ली.

कौटुंबिक हिंसाचाराबद्दल सरकारची धोरणे

सहा. प्रा. राहुल आर. लव्हाळे

महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, यवतमाळ

आजचे युग हे आधुनिक युग आहे. परंतु आजही भारतीय समाजातून कौटुंबिक हिंसाचार नष्ट झालेला नाही. १९७५ हे वर्ष महिला वर्ष म्हणून साजरे केले जाते पण कुटुंबातील हिंसाचार थांबविण्यासाठी प्रभावी धोरण आजही आपले सरकार बनवू शकले नाही.

आज कौटुंबिक हिंसाचाराचे बळी फक्त स्त्रिया व बालकेच नसून पुरुषही त्यापासून सुटलेला नाही. आजपर्यंत समाजातील दोन दुर्बल घटक फक्त स्त्री आणि बालक होते. सद्यस्थितीमध्ये पुरुषांवर सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे शासनाला आता थोडा वेगळ्या दृष्टीने कौटुंबिक हिंसाचाराविषयीची धोरणे ठरवावी लागतील.

आधुनिक काळातील लोक शिक्षण घेऊन शिक्षित झालेत पण सुशिक्षित होऊ शकले नाहीत. कौटुंबिक हिंसाचारामागे महत्वाचे कारण म्हणजे गैरसमज, संशय एकमेकांविषयी आदर नसणे, अहंभाव यामुळे संवाद होत नाहीत व झाले तरी विकोपाला जातात. यामागचे कारण म्हणजे सामाजिक जीवनावर झालेले बदल आहे. या बदलांमध्ये सर्वाधिक कौटुंबिक हिंसाचाराची बळी ठरणारी व्यक्ती म्हणजे स्त्री.

आधुनिक जीवनाच्या परिवर्तनशील समाजात अनेक घटकांची गुंतागुंत निर्माण होत असल्यामुळे समस्यांमध्ये तोचतोपणा न येता त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर व्यापकता आढळून येते. कायद्याचे संरक्षण, पाश्चिमात्य विचारांचा प्रभाव, स्त्री—स्वातंत्र्य, शिक्षण, राजकारण, नोकरीविषयक पुर्तता, केंद्र कुटुंब पध्दती, बदलती आर्थिक ग्रामीण परिस्थिती यासारख्या बाबींमुळे स्त्रीला व्यापक क्षेत्र आणि विचारामुळे काम करण्याची चतुर्थ संधी उपलब्ध झाली असल्यामुळे समस्यांची गुंतागुंत निर्माण होते.

पारंपरिक भारतीय समाजात अशा अनेक धार्मिक व सामाजिक प्रथा रुढ होत्या की, ज्यामुळे स्त्रियांना तुच्छ लेखण्याची मानसिकता येथे तयार झाली होती. त्यामध्ये सतीची चाल, स्त्री भ्रूणहत्या, बालविवाह, विधवा विवाहास प्रतिबंध, केशवपन, स्त्रियांना शिक्षण घेण्यास प्रतिबंध, बहुपत्नीविवाह यासारख्या चालिरिती रुढींचा स्त्रियांच्या जीवनावर विपरीत परिणाम झाला होता. आज या समस्यांवर विविध कायदे व जनजागृती झाल्याने ह्या समस्या आपणाला समाजामध्ये कमी प्रमाणात दिसून येतात. परंतु यापेक्षा विपरीत समस्या आज आपल्या आधुनिक समाजात निर्माण झाल्या आहेत. यामध्ये

१) कौटुंबिक हिंसा २) बलात्कार ३) अपहरण ४) हुंडाबळी ५) नातेवाईकांची कृत्ये ६) विनयभंग ७) लैंगिक अत्याचार ७) अनैतिक व्यापार इत्यादी प्रकारचे गुन्हे घरातील सदस्यांकडून, नातेवाईकांकडून घडून येत आहेत.

वरील प्रकारचे गुन्हे महिलांच्या सुरक्षेसाठी अनेक कायदे असतानाही त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराच्या घटनात मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश :

१. कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप समजून घेणे.
२. कौटुंबिक हिंसाचाराविषयी शासनाच्या धोरणांचा आढावा घेणे.
३. कौटुंबिक हिंसाचाराविषयीचे शासनाने केलेले कायदे व त्याची उपयुक्तता याविषयी अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे आकलन होण्यासाठी शोधनिबंधाला शास्त्रीय बैठक तयार व्हावी यासाठी शोधनिबंधाची उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून शोधनिबंधाचे लेखन करित असताना दुय्यम स्रोताचा वापर केलेला आहे. त्यामध्ये संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

कौटुंबिक अत्याचाराचे स्वरूप :**कौटुंबिक अत्याचार अधिनियम २००५ :**

व्याख्या कलम २ (६) अथवा ३ च्या नुसार शारीरिक छळ, अपमान, शारीरिक धोका वा आरोग्यास धोका वा लैंगिक दुर्व्यवहार अर्थात स्त्रीच्या प्रतिष्ठेचे उल्लंघन वा अपमान, तिरस्कार करणे अथवा तोंडी आणि भावनात्मक दुर्व्यवहार, आर्थिक छळ त्या व्यक्तीला तिच्या अधिकारापासून वंचित करणे यालाच कौटुंबिक अत्याचार म्हणतात. कलम ५, १०, १२, १४, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २४ नुसार व्यक्तीच्या हक्कांना संरक्षण देण्यात येते.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे खालील प्रकारे वर्गीकरण करण्यात येते.

१. मानसिक छळ २. आर्थिक छळ ३. शारीरिक छळ ४. लैंगिक छळ

कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये वरील प्रकारे व्यक्तीवर अत्याचार हे केले जातात.

आज आपणाला या अत्याचारांमध्ये वाढ होताना दिसत आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये प्रामुख्याने स्त्रीला केली जाणारी शारीरिक मारहाण, याशिवाय स्त्रीला उपाशी ठेवणे, पुरेसे वस्त्र न देणे, शारीरिक क्षमतेपेक्षा अधिक कार्य करावयास लावणे, तिला वेळेवर औषधोपचार न देणे, तिचा मानसिक छळ करणे, इत्यादी अत्याचारांचा यामध्ये समावेश होतो. या अत्याचाराच्या बळी पडणाऱ्या स्त्रीया वेगवेगळ्या वयोगटातील असतात.

भारतातील स्त्रीयांवरील हिंसाचाराचे गुन्हे

गुन्हे	२०१७	२०१८	२०१९
बलात्कार	४३२०	४९७४	५४१२
अपहरण	६२४८	६८२५	८३८२
हुंडाबळी	२३३	२००	१८७
नातेवाईकांची कृत्ये	६५८४	६८६२	७५६४
विनयभंग	१२१३८	१४०७०	१३६१७
लैंगिक अत्याचार	९१९	११२७	१०३३
अनैतिक व्यापार	२८४	२००	२००
इतर	१२७१	१२३९	११७२
एकूण	३१९९७	३५४९७	३७५६७

शासनाच्या धोरणांचा आढावा :

भारतात स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर विकासकार्याच्या योजना या सामाजिक, आर्थिक तसेच शारीरिक मानसिक दुर्बल असणाऱ्यांसाठी राबविल्या गेल्या. यापैकी महिला हा एक घटक आहे. परंपरेचा प्रभाव आणि पुरुषप्रधान मुल्यावस्था यामुळे महिलांना सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल समजले जाते. त्यांच्यासाठी विकास व कल्याणविषयक सेवा प्रामुख्याने राबविल्या गेल्या पाहिजेत हा त्यामागील हेतू. शासनाने बऱ्याच विकासात्मक कल्याणात्मक योजना विकसित केल्या ज्यामुळे महिलांचे राहणीमान उंचावणे व त्यांना संधी मिळावी आणि सामुग्री व सामाजिक साधनांवर त्यांचे नियंत्रण असावे ही धारणा होती.

जागतिक पातळीवरील दडपणामुळे संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या २० व्या दशकातील या संदर्भाच्या पुढाकारामुळे भारतातही राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर वेगवेगळे महिला धोरणे आखण्यात आली आहेत. यादृष्टीने विचार करता महिला धोरण हे गेल्या २५ वर्षांतील वाटचाल आहे.

केंद्र सरकारने महिलांचे सबलीकरण व्हावे यासाठी राष्ट्रीय महिला धोरण २००१ जाहीर केले. यामध्ये महिलांवरील हिंसाचार व भेदभाव दूर व्हावा यासाठीचे उद्देश ठरविण्यात आले. तसेच त्यांना समान संधी पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांना स्थान मिळावे याकरिता प्रयत्न करण्यात आले. तसेच त्यामध्ये न्याय व्यवस्था स्वास्थ देखभाल आणि अन्य सेवांची उपलब्धता साध्य करणे, निर्णय प्रक्रियेत समान संधी प्रदान करणे हे उद्देश ठरवून हे धोरण तयार करण्यात आले. या धोरणाचा भाग म्हणून ८ मार्च २०१० ला राष्ट्रीय महिला सबलीकरण अभियान सुरु करण्यात आले. यामध्ये महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिकदृष्ट्या सबलीकरण घडवून आणणे.

तसेच महिलांवरील भेदभाव व हिंसाचार दूर व्हावा याकरिता कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांच्या संरक्षणाचा कायदा — २००५ हा तयार करण्यात आला. हा राष्ट्रीय महिला धोरणाचाच एक भाग आहे. या धोरणाने महिलांचे अधिकार व सन्मान यांचे रक्षण करण्याचे कार्य केले.

पुढे जुलै २०१३ मध्ये या धोरणाची पुनर्रचना करण्यात आली ती १२ व्या योजनेमध्ये.

२००१ च्या राष्ट्रीय महिला धोरणाला १५ वर्षांपेक्षा जास्त काळ झाला होता. त्यामध्ये काळानुसार बदल करणे आवश्यक होते. याकरिता म्हणून मसुदा राष्ट्रीय महिला धोरण २०१६ तयार करण्यात आला.

राष्ट्रीय महिला धोरण २०१६ :

२७ मे २०१६ रोजी मनेका गांधी यांनी महिला धोरण २०१६ जाहीर केले.

या धोरणाचा दृष्टिकोन महिला ह्या समाजामध्ये त्यांची पूर्ण क्षमता प्राप्त करू शकतात आणि जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये समान भागीदार म्हणून सहभागी होऊ शकतात व सामाजिक बदलांच्या प्रक्रीयेवर प्रभाव पाडू शकतात. राष्ट्रीय महिला धोरण २०१६ चे उद्देश म्हणजे धोरण २००१ नुसार महिला सबलीकरणाच्या नवीन संधी व शक्यता पुढे आल्यात मात्र त्याबरोबरच निर्माण झालेल्या नवीन आव्हानांमुळे जून्या आर्थिक सामाजिक समस्यांचे चक्र सुरुच आहे. यामध्ये जेंडर असमानता व महिलांचा सर्वांगीण विकास याविषयी खूप मोठ्या प्रमाणावर प्रश्न निर्माण होत आहेत. हे प्रश्न सुटावे याकरिता हे धोरण उपयुक्त आहे.

यामधील कौटुंबिक हिंसाचाराविषयी दोन उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून हे धोरण निर्माण करण्यात आले.

१. भेदात्मक सामाजिक दृष्टिकोन व जाणीवांमध्ये समुदाय व पुरुषांच्या सहभागाद्वारे बदल घडवून आणणे.

२. महिलांच्या विरोधी सर्व हिंसेच्या स्वरूपांचे निर्मूलन करणे.

यामध्ये अग्रक्रमांची क्षेत्रे आहेत.

- १) आरोग्य, अन्न सुरक्षा व पोषण
- २) शिक्षण
- ३) अर्थव्यवस्था
- ४) प्रशासन व निर्णय प्रक्रिया
- ५) महिलांविरुद्ध हिंसा

इत्यादी क्षेत्रे विचारात घेतल्याने महिला हिंसाचारामध्ये कमी येऊन स्त्री सन्मान, सहभाग, संधी समानता येण्यामध्ये बहुमोल योगदान या शासनाच्या धोरणांचे आहे तसेच भरपूर कायदे सुध्दा

तयार करण्यात आले त्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचारांच्या घटनांमध्ये वाढ होण्यापासून तसेच नष्ट होण्यास हातभार लागला.

कौटुंबिक हिंसाचाराविषयीचे कायदे :

शासनाने कौटुंबिक हिंसाचार थांबावा, महिलांचे कौटुंबिक अत्याचार, लैंगिक अत्याचार, मानसिक छळ, यापासून संरक्षण करण्यासाठी विविध कायदे संमत केले. त्यांचा योग्य तो वापर स्त्रिया आपल्यावरील अत्याचारासाठी करू शकतात. यामध्ये पुढील कायदे झालेले.

१. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ :

हा कायदा करून स्त्रियांचा आर्थिक व मानसिक, शारीरिक छळ थांबविण्याचे कार्य शासनाने केले. आज हुंड्याविषयीची प्रकरणे अतिशय कमी प्रमाणात होत असल्याचे आपणास दिसून येते याचे कारण हुंडा प्रतिबंध कायद्याची होणारी योग्य अंमलबजावणी आहे. याविषयीची आकडेवारी मागे देण्यात आलेली आहे.

२. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण विषयक कायदा / कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांच्या संरक्षणाचा कायदा २००५ :

या कायद्याने महिलांना त्यांच्या कुटुंबामध्ये होणाऱ्या अत्याचारापासून संरक्षण मिळावे यासाठी हा कायदा संपूर्ण भारतामध्ये लागू करण्यात आला. त्याचा फायदा फक्त कुटुंबातील स्त्रीया यांनाच नाही तर विधवा, अविवाहित महिला, लिव्ह-इन संबंधातील यांना सुध्दा प्राप्त झाला. यामध्ये महिलांना कुटुंबात सुध्दा संरक्षण प्राप्त झाले.

संदर्भ सूची :

मेश्राम, बी. आर. (२०१३). *भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या*. नागपूर : विद्या प्रकाशन.
सिंह, मिनाक्षी (२००८). *आधुनिकता और महिला उत्पीडन*. दिल्ली : ओमेगा पब्लिकेशन.
माने, माणिक (१९९७). *भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या*. नागपूर : विद्या प्रकाशन.
कोळंबे, रंजन (२०१७). *मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार*. पुणे : भगिरथ प्रकाशन.
क्षीरसागर, व्ही. एस. (२०१५). *संपूर्ण महिला व बालविकास*. पुणे : के. सागर पब्लिकेशन.
दैनिक सकाळ ०७ मार्च २०२०.

महिलांच्या संदर्भात मानवी अधिकार आणि हिंसाचार

प्रा. सतोष मारोतराव रामटेके

राज्यशास्त्र विभाग एस.चंद्रा महिला महा. सडक/अर्जुनी जि. गोंदिया

प्रस्तावना :-

स्त्री आणि पुरुष हे भारतीय समाज निर्मीतीचे दोन घटक आहे या दोन घटकाकडे पाहिले असता या दोन घटकापैकी भारतात पुरुष हा घटक पूर्णतः स्वः छंदी व मुक्त आहे. मात्र दुसरा घटक म्हणजे स्त्रीकडे पाहिले असता तिच्या विकासमध्ये सतत अडथळे व संकट आलेले आहेत. या अडथळ्यामुळे स्त्रीयांचे जीवन मर्यादीत झाले आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७३ वर्ष झालेली आहेत. तरी हा त्यांना सामाजिक परीस्थितीत मानाचे स्थान मिळालेले नाही प्राचिन काळापासून भारतीय समाजव्यवस्थेने स्त्रीयांना खालचा दर्जा दिला आहे. त्यामुळे स्त्रिला अपमानित जीवन जगण्यास भाग पाडले आहे. तिच्यावर भयंकर बंधने काढून तिला गुलाम व लाचार बनविले आहे तिच्या कलागुणाची थट्टा केला आहे स्त्रीयाच्या या अधोगताला भारतीय धर्मपद्धती जबाबदार आहे. भारतीय स्त्रीयांना या धर्म पद्धती, रूढी परंपरेने कोणतेही अधिकार न दिल्यामुळे स्त्रीयाचे जीवन लाचार व मर्यादीत झालेले आहे. म्हणून स्त्रीयांना आपल्या जीवनात अनंत अडचणीचा सामना आपल्या जीवनात करावा लागला. म्हणूनच विभिन्न युगामध्ये स्त्रीयाच्या हक्क संबंधीची अवस्था अत्यंत कष्टप्रद होती म्हणून मानवी विकासात स्त्रीयांचे स्थान अतिशय कमी दर्जाचे होते.

भारतीय समाज व्यवस्थेने स्त्रीयांना समता स्वातंत्र्य, बंधुत्व न्याय यासारख्या मानवी अधिकारापासून वंचित ठेवल्यामुळे त्याचा विकास झालेला नाही. मानवी अधिकार म्हणजे समाजातील सर्व व्यक्तीने विकासाठी असलेली सारखी परीस्थिती असा विचार मांडला जातो यानुसार महिलासाठी भारतीय समाजात स्त्रियांना विकासाठी सम सारखी परीस्थिती दिसून येत नाही. प्राचिन काळापासून स्त्रीयांना पुरुषांच्या बंधनात राहावे लागल्यामुळे त्यांना विकासाला माकेडिक मिळालेली नाही आज गावापासून शहरा पर्यंत व शहरापासून देश पातळीवर कोणत्या कोणत्या प्रकारचे अत्याचार झालेले दिसून येते एवढेच नाही तर पारंपारीक धर्मपद्धतीने स्त्रीयांना शिक्षणासारखा आवश्यक हक्कापासून अनेक दिवसापर्यंत दूर ठेवले होते. एवढेच नाहीतर आजही सामाजिक सांस्कृतिक व धार्मीक पद्धतीत सहभागी होण्याची व्यापक प्रमाणात संधी त्यांना प्राप्त झाली नाही.

भारतात प्रामुख्याने पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती असल्यामुळे स्त्रीयांना कमी लेखल्या जाते. तिला कनिष्ठत्वाची वागणूक दिली जाते. स्त्रियांना तिच्या पसंतीच्या मुलासोबत विवाह करण्याचे स्वातंत्र्य सुध्दा नाही. स्त्रीकडे उपभोगाचा वस्तु म्हणून पहीले जाते. एवढ्यावर स्त्रियांचा छळ थांबविल्या जात नाही. विवाहानंतर स्त्रीयांना पैशाची मागणी करून छळ केला जातो. विवाह जोडण्यासाठी मुलींना मुलगा हुंडा म्हणून अनेक वस्तुची आजही मागणी करतो. म्हणून स्त्री पुरुषा बाबतीत समानता निर्माण झाल्याचे दिसून येत नाही. पारंपारीक भारतीय समाज व्यवस्थेने स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले आहे. त्यामुळे स्त्रिया सामाजिक धार्मीक कौटुंबिक अन्यायाच्या बळी ठरलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांची अवस्था पशुहुनहि हिन बनली होती. मुलगा जन्माला येणे कमिपणाचे लक्षण समजले जाते. म्हणून एवढ्या वर्षांनंतर हि आम्हाला “बेटी बचाव, बेटी पढाव” असे अभियान राबवावे लागते या अवस्थेची समाजाला चांगलीच झळ पोहचल्यामुळे मानवी विकासात स्त्रीयांचे स्थान महत्वाचे कसे आहे. यासाठी राजाराम मोहन रॉय महात्मा फुले

विद्यासागर राव पंडीत यांनी केलेल्या स्त्री मुक्ती चळवळीमुळे समाजात स्त्रियांच्या मानवी हक्का विषयी जागृति निर्माण झाली.

भारतात २६ जानेवारी १९५० ला लागू झालेल्या संविधानात कलम १२ ते ८५ या कलमात स्त्री— पुरुष यांना समान अधिकार व तुगावर आधारीत भेदभावाला वाव दिलेला नाही उलट स्त्रियांचा सत्ता आणि समाजातील मुल्य वाढविल्या साठी भारतीय संविधाना कायंदयानी विशिष्ट तरतुदीच्या माध्यमातुन पारंपारीक भारतीय समाज व्यवस्थेला छेद देत नवसमाज निर्मितीचे काम केले आहे.

१. स्त्री पुरुष प्रमाणीत असमतोल :-

आपल्या देशात स्त्रियांना अनेक अधिकार नाकरल्यामुळे व स्त्रियांना हित लेखल्यामुळे स्त्री पुरुष प्रमाणात निर्माण झालेल्या असमतोल हा देखील स्त्रियांच्या समस्येशी निगडीत असलेला एक महत्वाचा घटक असतो स्त्री पुरुष असमतोलामुळे समाजात अनेक दुष्परीणाम निर्माण होतात. म्हणुन या गोष्टीची गार्भियाने दखल घेणे आवश्यक असते.

भारतीय समाजात सातत्याने पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची सुख्या कमी होत आहे. मागील काव्यातील जनगनने संबंधीच्या आकडेवारीवरून आपल्याला हे दिसुन येईल.

जनगणनेचे वर्ष	दर हजारी पुरुषामागे स्त्रिया
१९०१	७७२
१९११	९६४
१९२१	९५३
१९३१	९५०
१९४१	९४५
१९५१	७४६
१९६१	९४१
१९७१	९३०
१९८१	९३४
१९९१	९२६
२००१	९३३
२०११	९४०

वरील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की सन १९०१ मध्ये भारतात एक हजार पुरुषामागे ९७२ असे स्त्रियांचे प्रमाण होते काही दशकाचा अपवाद वगळता स्त्रियांचे सातत्याने प्रमान कमी होय चालले आहे हा बाब चिंता जनक आहे.

२. स्त्रियावरील अत्याचार :-

भारतीय समाजात स्त्रियांना दुय्यम वागणुक दिले जाते असे नव्हे तर त्यांच्यावर विविध प्रकारचे अत्याचार केले जातात या अत्याचाराची व्याप्ती अतिशय मोठी आहे. ते जसे शारीरिक व मानसिक स्वरूपाचे आहेत. तसे वैयक्तीक, कौटुंबिक व सामाजिक स्वरूपाचे आहेत. त्यामुळे स्त्रियावरील अत्याचाराच्या प्रकारचा गणती करणे हि कला आहे. यामध्ये पतीकडुन पत्नीला मारहान ननविवाहीत तरुनीचा हुडयासाठी छळ, स्त्रियांचे अपहरण, बलात्कार विनयभंग, लैगीक छळ, अनैतिक कामात ढकलण्यासाठी त्यांचा केला जाणारा व्यापार कामाच्या

किंवा नोकरीच्या ठिकाणी होणारे स्त्रियांचे लैंगींग शोषण हा स्त्रियांवरील अत्याचारा ढळक मुद्दे आहेत.

३. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेचे जतन करणाऱ्या घटनात्मक तरतुदी :-

भारतात २६ जानेवारी १९५० ला संविधान लागू झाल्यानंतर भारतीय संविधानाने स्त्री पुरुषांना समान हक्काचा साठी दिलेली आहे. तसेच स्त्रियांच्या शोषणाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचे सही कलम खालील प्रमाणे आहे.

कलम १४ :-

या कलमाने नागरीकांना धर्म वंश, जात किंग व जन्मस्थान या आधारे भेद करू नये कलम १६ — १. व २ नुसार किमान आधारीत विभेदीकरणास न्याय देवु नये असे सुचित केले आहे.

१. मानवी हक्क विषयक समस्या :-

स्त्रियांच्या हक्का संबंधी अनेक समस्या असल्यामुळे महत्वाच्या शिक्षण संपत्ती धार्मीक अशा वंचित ठेवल्यामुळे त्याच्या जीवनात गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

४. राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना व कार्य :-

भारतीय स्त्रीवर घेणारे अन्याय अत्याचारा पायबंद घालण्यासाठी व स्त्रियांच्या विकासासाठी सबलीकरणासाठी संख्यात्मक पाढबळाचा विकास करणे हा लिंगभाव समता प्रस्थापित करण्याचा अविभाज्य भाग होय म्हणुन स्त्रियांच्या प्रगती करण्यासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय महीला करण्यासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना १९९२ ला केली महिला अत्याचारा विरुद्धच्या कायद्याचे पुनर्मुल्याकण करून विशिष्ट वैयक्तीक तक्रारीमध्ये हस्तक्षेप करणे हे महिला मुलभुत कार्य मानण्यात आले तसेच स्त्रियामध्ये कायदेविषयक जाणीव जागृति करण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन या आयोगामार्फत केले जाते. त्याच सोबत कौटुंबिक महिला लोक अदालती चे आयोजन या आयोगा मार्फत केले जाते आणि त्यात स्त्रियांचे अधिकार, त्याची वंचितता या संबंधातील तक्रारीचे परीक्षण करणे या राष्ट्रीय महीला आयोगाप्रमाणे प्रत्येक प्रांत सरकारने त्यांच्या प्रांतात स्वतंज्य महीला आयोग स्थापन करणे बंधनकारक आहे त्यानुसार २००२ पर्यंत १३ राज्यामध्ये स्वतंज्य राज्य महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आला आहे.

५. मानवी हक्क बाबत जागृती व स्त्री यांचे सबली करण :-

भारत सरकारने तसेच राज्य सरकारने महिला सबलीकरणाच्या धोरणाला महत्व दिले आहे महिला सबलीकरण करण्यासाठी सरकारने विविध कार्यक्रम हाती घेतले आहे. त्यासाठी विविध योजनांचा आखणी करून महिलांचा विकासाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. महिलांना १. रोजगार प्राप्ती साठी प्रशिक्षण व रोजगार सहाय्यता कार्यक्रम १९८७ ला सुरू करून महिला विविध क्षेत्रातील कौशल्य शिक समस्या वर भर दिला आहे.

२. महीलांना सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या समक्ष बनविण्यासाठी स्वयसिध्दी या योजनेला स्वय — सहाय्यता बचत गट बनविले त्या व्दारे महिला दर्जा, आरोग्य सकर आहार शिक्षण स्वच्छता या विषयी जागृती स्वशकर्ता स्वधार बालीका समुध्दी अशा विविध योजनेची अंमलबजावणी करून स्त्रियांना त्यांचे मानवी हक्काविषयी जागृति करण्यावर सर्वाधिकार भर

५. महीलांच्या समोरील आव्हाने :-

स्वतंज्यानंतर स्त्रियांना मिळालेल्या शिक्षणामुळे त्यांच्या मध्ये आपल्या हक्का विषयी जागृती निर्माण झाल काही प्रमाणात त्यांना अधिकार मिळाल्यामुळे त्याचा विकासही झाला परंतु हया बदल्या परीस्थीती मध्ये पुन्हा स्त्रि समोर घेणे आव्हाने उभे झाले आहेत. स्त्रीभुनहत्या गर्भ लिंग परीक्षण विनयभंग, बलात्कार स्त्री हा भाग्यवस्तु ही घटना, चांगल्यांची संस्कृतिचा उदय,

लैंगिक अत्याचाराच्या प्रकारात वाढ आरोग्य विषय समस्या ग्रस्त आचार तसेच पुर्तीसाठी दुसऱ्यावर अवलंबीलया पुरुषांच्या दबाव,

निकर्ष :-

संविधानिक व्यवस्थे स्त्रियांच्या विकासासाठी केलेल्या उपाय योजनेमुळे व अधिकारामुळे स्त्रिया अनेक पदत्वर पाहीलेल्या आहेत. एवढेच नाहीतर अनेक समस्या हाताळण्याचा महीलांचा सहभाग वाढला आहे. परंतु आजही अनेक महिला आपल्या हक्क पासुन वंचीत आहेत. त्यांच्या मध्ये आपल्या हक्क आहेत व त्या विषयी महीला मध्ये जागृति करण्यासाठी खालील उपाय योजना करने आवश्यक आहे.

१. महिलांना सर्वच स्तरातील उंच शिक्षण देणे
२. शासकीय नौकरी क्षेत्रात आरक्षण द्यावे.
३. स्वतंत्र कायद्यांची माहीती द्यावी.
४. त्यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराचे निवारण करून दोषींना कडक शासन केले पाहीजे
५. महिलांना देशाच्या राजकारणात स्वतंत्र आरक्षण द्यावे.

अशा उपाय योजनाची तातडीने शासकीय स्तरावर अंमलबजावणी झाल्यास महीलां समाजात व देशात न्याय व प्रतिष्ठा मिळेल आणि विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांचे अधिक प्रमाण वाढुन महिलांना सन्मानाने जीवन प्राप्त होईल.

संदर्भ :-

१. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय	:—	प्रा.पी.के कुलकर्णी डायमंड पब्लीकेशन पुणे
२. मानवी हक्क आणि माहितीचा अधिकार	:—	डॉ. संदीप भिमराव काळे Shri Sai Publication Nagpur
३. मानवी हक्क	:—	प्रा.व्ही.बी. पाटील K. Sagar publication १९९९

कौटुंबिक हिंसाचार कारणे व उपाय**डॉ. उल्हास रामजी राठोड**

नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज, कारंजा(घा), जि. वर्धा

प्रस्तावना —

आज भारतात जी एक मोठी समस्या दिसून येते त्यामध्ये स्त्रीयांवर होणारे अत्याचार त्यातही घरगुती हिंसाचार म्हणजे ज्याची वाच्यता साधारणतः स्त्री समाजापुढे करू शकत नाही व स्वतःच दुःखी होवून आपले जीवन जगत असते व वेळ प्रसंगी मृत्युला कवटाळते. ही एक मानवसमाजाला काळीमा फासणारी समस्या असून या समस्येकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन सहाणुभूतीपूर्वक होऊन अशा असाहय स्त्रियांना शासनाकडून संरक्षण मिळावे या दृष्टीकोनातून केंद्रशासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महीलांचे संरक्षण करण्यासाठी अधिनियम २००५ व २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला. यामध्ये कायदयानुसार आरोपी व्यक्तीचे कोणतेही कार्य आचरण याचा समावेश घरगुती हिंसेमध्ये करण्यात येतो.

१. पिडीत व्यक्तीच्या स्वास्थ सुरक्षा जीवनअंगाची व त्यांच्या मानसिक आणि शारीरिक लाभाची अपहानी करतो किंवा त्यास कोणतीही हानी पोहोचवतो किंवा त्यास संकटात टाकतो तसेच असे करण्याची प्रवृत्ती आहे आणि ज्यांच्या अंतर्गत शारीरिक, लैंगिक, मौखिक, भावणीक आणि आर्थिक दुरुपयोग केला जातो.
२. संपत्ती मौल्यवान वस्तू किंवा हुंडा यांच्या मागणीकरिता पिडीत व्यक्तीला हानी पोहोचवतो किंवा त्यांचे उत्पीडन केले जाते. आणि तीच्यासाठी संकट निर्माण केले जाते किंवा वर उल्लेखित दोन्हीचाही समावेश घरगुती हिंसेमध्ये होतो. अशाप्रकारे कायद्यामध्ये घरगुती हिंसेची व्यापक व्याख्या केली आहे. घरगुती हिंसेची शिकार महिला, बालक आणि अन्य कोणतेही सदस्य असू शकतात. परंतु घरगुती हिंसेमुळे पिडीत असलेल्या व्यक्तीमध्ये महिलांची संख्या अधिक असल्यामुळे केंद्रशासनाने घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा २००५ आणि महिला संरक्षण नियम २००६ पारित केले आणि २६ ऑक्टोबर २००६ पासून हा कायदा लागू करण्यात आला.

२६ जानेवारी १९९३ च्या भारत सरकारच्या आकडेवारीनुसार १९८७ ते १९९१ या काळात महिला विरोधी गुन्ह्यामध्ये ३७.०६ टक्के वृद्धी झाल्याचे दाखविले आहे. याचा काळात हुंडाबळीच्या १६९.०७ प्रतीशत वाढझाली आहे. यातील दोनतृतीयांश गुन्हे मध्यप्रदेशात, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश आणि राजस्थान या राज्यात घडल्या तर एक तृतीयांश गुन्हे इतर राज्यात घडतात. म्हणजेच सर्वत्र घरगुती हिंसाचार दिसून येतो.

घरगुती हिंसाचाराचा अर्थ

शारीरिक, मानसिक व भावनिक अशा प्रकारच्या कृतींचा समावेश हिंसाचारात होतो. घरगुती हिंसाचारामध्ये खालीलकृतींचा समावेश करण्यात आला आहे.

कुटुंबातील व्यक्तीशी निगडित शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक गैरवर्तणूक, अवहेलना, अपमान, शिविगाळ, सदस्यांच्या हलचालीवर निर्बंध घालणे, वाळीत टाकणे, प्रत्यक्ष शारीरिक मारहाण, लैंगिकदृष्ट्या अवहेलनात्मक वर्तन, आर्थिकदृष्ट्या वंचित ठेवणे, हुंडामागणीसाठी छळ करणे इत्यादी गोष्टींचा समावेश घरगुती हिंसाचारात होतो.

घरगुती हिंसाचाराचे स्वरूप

सतत स्त्रियांचा अपमान करणे, त्यांच्या कामाची जाणून बुजून दखल न घेणे, विकास आणि मनोरंजनाच्या संधी पासून वंचित ठेवणे हे कुटुंबात घडणाऱ्या मानसिक हिंसाचाराचे स्वरूप असून सासरी व माहेरी मारहाण करणे, गर्भहत्या व बालिका हत्या करणे, आत्महत्या घडवून आणणे, हुंडाबळी होणे, लहाने वयाच्या मुलींवर लैंगिक हल्ले होणे इ. शारीरिक हिंसाचाराचे स्वरूप आहे.

घरगुती हिंसाचाराची कारणे

भारतात पूर्वी संयुक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात होती. तेव्हा कुटुंब प्रमुख सर्व निर्णय घेवून ते कुटुंबाला बंधनकारक असायचेच तेव्हा कौटुंबिक हिंसाचार नव्हता असे म्हणत येत नाही. पण जेव्हा कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप वेगळे आणि समाजमान्य असल्यासारखे होते. पण आधुनिक काळात विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात आली आणि घरगुती हिंसाचाराच्या प्रकारामध्ये, स्वरूपामध्ये काहीही बदल झालेला दिसत नाही उलट सुशिक्षित नवीन-नवीन प्रकार व स्वरूप पुढे येवू लागले आहेत. अशा हिंसाचाराची कारणे कोणती याचा शोध घेतल्यास असे आढळून येते की, परिवर्तनवादी समाजात कौटुंबिक हिंसाचाराने गंभीर स्वरूप धारण केलेले आहे. त्याची कारणे पुढील प्रमाणे —

१. पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीचे अस्तीत्व:-

पुरुषाचे वर्चस्व टिकवून ठेवण्याकरीता पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीमध्ये सतत प्रयत्न होत असतो. त्यामुळे स्त्रियांवर छोट्या-छोट्या कारणांवरून अत्याचार केले जाते. कनिष्ठ वर्गात मारपीट तर श्रीमंत आणि मध्यम वर्गात मानसिक पडताळणा होत असल्याचे आढळून येते.

२. स्त्रियांची आर्थिक दुर्बलता:-

भारतीय समाजामध्ये जास्तीत जास्त स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या दुबळ्या असल्यामुळे होणाऱ्या अपमानाचा प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य स्त्रियांमध्ये नसतात. याचाच फायदा घेवून पुरुषवर्ग स्त्रियांना हिंसाचाराचे बळी पाडतात.

३. स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा अभाव:-

पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे साक्षरता प्रमाण कमी असते. त्यामुळे त्यांना आपल्या आधिकाराची जाणिव नसते. घरच्या मंडळींना शिवीगाळ करणे व मारहाण करणे यात त्यांना गैर वाटत नाही. त्यामुळे घरगुती हिंसाचार आढळून येतो.

४. सामाजिकरण प्रक्रीयेत भेदभाव :-

बालवयात मुलींना कनिष्ठ समजले जावून मुलांना श्रेष्ठ समजले जाते व याची जाणिव वारंवार स्त्रियांना करून दिली जाते. पुरुषांच्या इच्छा पूर्ण केल्या जावून स्त्रियांच्या अधिकाराकडे आणि इच्छेकडे दुर्लक्ष केले जाते. कर्तव्याची पूर्तता करणे हेच स्त्रियांचे कर्तव्य आहे असे मनावर वारंवार बिंबविले जाते. अधिकाराची जाणिव त्यांना होवू दिली जात नाही. या गोष्टीसुद्धा घरगुती हिंसाचाराला कारणीभूत ठरतात.

५. मद्यसेवनाच्या प्रमाणात वाढ:-

पुरुषवर्ग मद्यसेवनात आघाडीवर आहे. मात्र मद्यपानात स्त्रियांची संख्या फारच कमी आहे. अनेक हिंसाचाराच्या घटना या नशेच्या अवस्थेत घडत असतात. त्यामुळे हे एक कारण घरगुती हिंसाचाराचे दिसून येते.

घरगुती हिंसाचाराचे परिणाम:-

भारतामध्ये स्त्रियांना आपल्या हक्काची जाणिव होत नाही. त्यामुळे त्यांच्यावर अनेक अत्याचार होतात. त्याचा परिणाम स्त्रियांच्या संख्येत पुरुषांपेक्षा घट होतांना दिसून येते.

स्त्रियांचे आरोग्य दुर्लक्षित असल्यामुळे त्यांना अनेक आजारांना सामोरे जावे लागते. तसेच शारीरिक मारहाणीतून बरेच वेळा अपंगत्व निर्माण होतो. मनोरूग्णता व जिवनाबद्दल नाउमेदपणा त्यांच्यात दिसून येतो. अपमानास्पद वागणूकीमुळे सहनशक्ती कमी असल्यामुळे आत्महत्या करण्याचे प्रयत्न स्त्रिया करतात. आणि बरेचवेळा आत्महत्या घडून येते. स्त्रियांवर बालवयात लैंगिक अत्याचार घडतात. त्यामुळे वैवाहिक जीवनात त्यांच्या अनेक समस्या निर्माण होतात. आणि नाते संबंधावरचा विश्वास उडतो. स्त्रियांना स्वहक्काची जाणीव नसल्यामुळे व निर्णय क्षमता आणि शारीरिक क्षमता मी असल्यामुळे घरगुती कारस्तानाला बळी पडतात. व वधुला जाळण्याच्या अनेक घटना आज दिसून येतात. घरगुती हिंसाचारामुळे महीलांच्या घटस्फोटात वाढझाल्याचे दिसून येते. तसेच परित्यागता स्त्रियांच्या संख्येत वाढ होत आहे. विधवा वरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढत आहे. संपत्तीच्या लोभाकरीता वृद्धांच्या उत्पीडीतांमध्ये देखील वाढझालेली आहे. विशेषतः भारतीय समाजात स्त्रिया सामाजिकदृष्ट्या अधिकारहीन व दुर्लक्षित घटक म्हणून समाजशास्त्रीय दृष्ट्या दिसून येते.

घरगुती हिंसाचारावर उपाय

घरगुती हिंसाचार रोखण्याकरीता पिढीत व्यक्तीने स्वतःला सक्षम करणे आवश्यक आहे. त्याकरीता तीने स्वतः हिंसाचाराचा विरोध केला पाहिजे. शासनाने निर्माण केलेल्या कायद्याचा आधार घेवून पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार दिली पाहिजे नातेवाईक आणि शेजाऱ्यांचे सहकार्य घेतले पाहिजे. कायद्याचा आधार घेवून पत्नीनेच नव्हे तर कुटुंबातील इतर सदस्य उदा. आई, बहीण, मुलगी, मोलकरीण अशा कुठल्याही स्त्रिने किंवा त्यांच्या वतीने अन्य कोणीही तक्रार नोंदविली पाहिजे. स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढवून त्यांच्या अधिकारासंबंधी जाणीव व जागृती निर्माण केली पाहिजे. आर्थिकदृष्ट्या प्रत्येक स्त्रिने आत्मनिर्भर होण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्या करीता त्यांनी नवीन नवीन अर्थांजन क्रीयेमध्ये सामील झाल्या पाहिजे. संतुलीत व्यक्तीमत्त्व विकास करण्याकरीता सामाजिकरण प्रक्रीयेत स्त्रियांच्या अधिकाराचे आत्मभान त्यांना करून द्यावे व स्त्रि-पुरुष समानता आहे याची जाणिव त्यांच्यात रुजवावी. महिला संघटनांनी दबाव निर्माण करावा व स्त्रियांना अधिकार हक्काची जाणीव करून देवून अपराध करणाऱ्या व्यक्तीवर आणि प्रवृत्तीवर दबाव निर्माण करावा. तरच घरगुती हिंसाचार कमी होवू शकतो.

निष्कर्ष

घरगुती हिंसाचार ही एक सामाजिक समस्या असली तरी विशेषतः भारतीय संदर्भात पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था असल्यामुळे महीलांवर अत्यचार हाच भाग घरगुती हिंसाचारात येतो. त्यामुळे सर्व महीला सुशिक्षित, सुसंस्कृत, शिक्षित होवून त्याप्रकारे आपले अधिकार घेवून मुक्तता करू शकते. जर स्त्रियांचं स्त्रियांचा विरोध करीत असेल तर कोणत्याही उपाय योजना निष्फळ ठरतील आणि घरगुती हिंसाचार वाढतच राहील. घरगुती हिंसाचारास पुरुष जरी जबाबदार असला तरी सहकारी स्त्रियांच असतात. हे विसरून चालणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या — डॉ. प्रदिप आगलावे
२. भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या — रा.ज. लोटे
३. भारतातील सद्यकालीन सामाजिक समस्या — रा.ज. लोटे
४. भारतीय समाज संरचनात्मक आव्हाने— रा. ज. लोटे
५. इंटरनेट, मासिक वृत्तपत्रे, इतर

स्त्री आणि कौटुंबिक हिंसाचार

सहा.प्रा.संदीप एस.उण्डे

महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, यवतमाळ

प्रस्तावना

भारतीय समाजात आज प्रत्येक कुटुंबात स्त्री रूपात असलेल्या देवीची मनोभावी पूजा करतात. आणि वास्तविक रूपात असलेल्या स्त्रीवर पदोपदी अन्याय, अत्याचार करून तिची कुचंबणा, अवेहलना व समानतेच्या अधिकाराची गळपेची करीत असतात. स्त्रीचा जन्मच मुळी अत्याचार सोसण्यासाठी झाला आहे अशी आपल्या समाजाची धारणा आहे. या धारणेला गरीब, श्रीमंत, जात, धर्म, पंथ शिक्षित, अशिक्षित, ग्रामीण, श्रीमंत, नोकरीवाली, बिगरनोकरीवाली असा कुठलाही अपवाद नाही. स्त्री—पुरुष समानता ही बाब आपल्याकडे केवळ आपण आधुनिक विचार हे फक्त दाखवण्यापुरतेच मर्यादित आहे. काल्पनिकधार्मिक दुष्टीकोनातून तिला देवी समजून तिची आराधना केली तर वास्तविकेमध्ये तिला दासी म्हणून तिचा अपमान केलेला आहे. भारतामध्ये स्त्री—पुरुष समानता हा कायदा अस्तित्वात असला तरी वास्तविक जीवनात स्त्रियांना हीन आणि तुच्छ दर्जाची वागणूक दिलेली पाहायला मिळते. स्त्री एक शोभेची आणि उपभोगाची वस्तू याच उद्देशाने स्त्रीच्या जीवनाला दिले जाते.

भारतामध्ये पुरुषप्रधान संस्कृती अस्तित्वात आहे. या पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळत आले आहे. स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तू आहे अशी पारंपारिक, प्रतिगामी मानसिकता आहे. स्त्री ही अबला, स्त्रियांना बुद्धी नसते, स्त्रियांना आर्थिक व्यवहार करता येत नाहीत असे म्हणून स्त्रियांना शिक्षण, सत्ता, संपत्तीचे सारे अधिकार नाकारण्यात आले होते. धार्मिक कायद्यांचा आधार घेऊन स्त्रियांवर अधिकाधिक बंधने लादली गेली. सतीप्रथा, हुंडाप्रथा, बालविवाह या अन्यायकारक चालीरीतिनी लाखो स्त्रियांचे अवघे आयुष्यच करपून टाकले त्यामुळे या समाजात स्त्रीला एक दुर्बल व अन्यायग्रस्त घटक म्हणून स्त्रीचा उल्लेख केला जातो. अशा या स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध त्यांना न्याय व संरक्षण मिळून देण्यासाठी कौटुंबिक हिंसाचार कायदा अस्तित्वात आणला.

संशोधनाचे उद्देश

- १) कौटुंबिक हिंसाचाराचे अर्थ व स्वरूप अभ्यासणे.
- २) कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कायदाचा आढावा घेणे.

तथ्य संकलन

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने दुय्यम स्रोताचा उपयोग केला आहे. त्यामध्ये पुस्तके, वृत्तमानपत्रे इत्यादीचा वापर केला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ

कौटुंबिक हिंसाचाराचे सगळ्यात महत्वाचा कारण आहे ते म्हणजे 'माणुसकीचा अनादर' होय. कौटुंबिक हिंसाचाराबाबत समाजात अनेक गैरसमज आढळतात. बऱ्याचदा समाज घरगुती छळाला नवरा—बायकोच भांडण समजतात, तर काहीजण त्याला त्यांचा कौटुंबिक मतभेद मानतात. तसेच नवऱ्याने बायकोला मारणे हे पितृसत्ताक पद्धतीमध्ये पुरुषत्वाचे लक्षण मानले जाते. आपल्याला बऱ्याचदा वाटत कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे केवळ शारीरिक छळ होय असे समजले जाते तर ते तसे नसून कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ होय. हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी स्त्रीला अपमानित करणे, शिवीगाळ करणे,

विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे, मनाविरुद्ध गर्भधारणेची सक्ती करणे, गरोदर स्त्रीवर बाळाच्या लिंगनिदानासंबंधी तपासणी करण्याची सक्ती करणे, जबरदस्तीने गर्भपात करवणे, पिडीत महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे व या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पीडित व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे, या सर्व बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप

शारीरिक छळ

शारीरिक छळात मारहाण करणे, धमक देणे, तोंडात मारणे, काठीने मारणे, तडाखा देणे, चावणे, यलाथ मारणे, गुद्दे मारणे, ढकलणे, भिंतीवर आपटणे, लोटणे (जोराचा धक्का मारणे), बंदुक चाकू व इतर शस्त्रांनी हल्ला करणे, गळा आवळणे व इतर कोणत्याही पद्धतीने शारीरिक दुखापत किंवा वेदना देणे. या बाबींचा शारीरिक छळात समावेश होतो.

लैंगिक अत्याचार

लैंगिक अत्याचार म्हणजे घरातील चार भिंतीच्या आत किंवा बाहेर स्त्रीला पुरुषांकडून प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे उद्भवणारी हिंसा व शोषण होय. त्यामध्ये जबरदस्तीने समागम करणे, अश्लील फोटो काढणे, बिभत्स कृत्य जबरदस्तीने करावयास लावणे, तुमची समाजातील किंमत कमी होईल या दृष्टीने अश्लील चाळे करणे किंवा तुमची बदनामी करणे किंवा अनैसर्गिक अश्लील कृत्य करणे याबाबींचा समावेश होतो.

तोंडी आणि भावनिक अत्याचार

तोंडी आणि भावनिक अत्याचार म्हणजे स्त्रीच्या भावनांना दुखावणे जसे की, अपमान करणे, वाईट नावाने बोलावणे, शिवीगाळ करणे, चारित्र्याबद्दल संशय घेणे, तिची निंदा करणे, मुलगा झाला नाही म्हणून अपमान करणे, हुंडा आणला नाही म्हणून अपमान करणे. महिलेला किंवा तिच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला शाळेत, महाविद्यालयात किंवा शैक्षणिक संस्थांमध्ये जाण्यास मज्जाव करणे, नोकरी स्वीकारण्यास व करण्यास मज्जाव करणे, स्त्रीला व तिच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला घरामधून बाहेर जाण्यास मज्जाव करणे, नेहमीच्या कामासाठी कोणत्याही व्यक्तीबरोबर भेटण्यास मज्जाव करणे, महिलेला विवाह करावयाचा नसल्यास विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, महिलेच्या पसंतीच्या व्यक्ती बरोबर विवाह करण्यास मज्जाव करणे, त्याच्या अथवा त्यांच्या पसंतीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, आत्महत्येची धमकी देणे इतर कोणतेही भावनात्मक किंवा तोंडी अपशब्द वापरणे यांचा समावेश होतो.

आर्थिक अत्याचार

आर्थिक अत्याचारात हुंड्याची मागणी करणे, महिलेच्या किंवा तिच्या मुलांचे पालन-पोषणासाठी पैसे न देणे, महिलेला किंवा तिच्या मुलांना अन्न, वस्त्र, औषधे इत्यादी न पुरविणे, नोकरीला मज्जाव करणे

कौटुंबिक हिंसाचारास प्रतिबंध करणारा कायदा

ज्या स्त्रिया कुटुंबात होत असलेल्या अत्याचाराच्या बळी ठरतात, त्या स्त्रियांच्या घटनात्मक हक्कांचे संरक्षण देण्यासाठी या कायद्याची निर्मिती करण्यात आली. स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र शासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५ पासून लागू केला. हा कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू झाला. हिंसामुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटुंबिक हिंसाचार हा निरुसंशयपणे तिच्या मानवी

अधिकाराचा विषय आहे. तसेच तिच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळा निर्माण करणारा गंभीर दखलपात्र विषय आहे.

वास्तविक स्त्री ज्या परिवारासोबत वा साथीसोबत एकाच छताखाली राहत असेल आणि तिचा छळ त्या पुरुषाकडून होत असेल तर ती कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यान्वये न्यायदंडाधिकार्याकडे संरक्षण मागू शकते. थोडक्यात पिडीत महिला व तिच्या मुलांना निवासाच्या अधिकारसह तिच्या सुरक्षितेचा, आर्थिक संरक्षणाचा आदेश न्यायदंडाधिकारी देवू शकतात. छळापासून संरक्षणशारीरिक, लैंगिक, आर्थिक, तोंडी किंवा भावनिक अत्याचार असोत महिलांना त्याविरुद्ध न्याय मागता येते.

कायद्यातील व इतर स्त्री विषयक ठळक तरतुदी

१) या कायद्याच्या प्रकरण २ कलम ३ नुसार कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या खूप विस्ताराने दिली गेली आहे. जसे कुठल्याही स्त्रीचा प्रत्यक्ष छळ, मारहाण, धमकी, शिवीगाळ तसेच लैंगिक शोषण, तोंडी किंवा शाब्दिक छळ अशा अनेक गोष्टींचा या व्याख्येत समावेश होतो.

२) कलम ५,१०,१२,१४,१६,१७,१८,१९,२०,२१,२४ नुसार तिचे हक्क व संरक्षण देण्यात येते.

३) कलम ४९८(४)— कौटुंबिक अत्याचार थांबविण्याकरिता या कलमाचा उपयोग होत असून या कलमानुसार सासरी होणारा छळ थांबविता येतो. हुंड्याची मागणी करणे, स्त्रियांचा आर्थिक, मानसिक, शारीरिक व लैंगिक छळ केल्यास ४९८(अ) नुसार अत्याचाराची दखल घेऊन आरोपीवर फौजदारी गुन्हा दाखल करून तुरुंगवासाची शिक्षा तरतुद केली आहे.

४) अत्याचारग्रस्त स्त्रीला लवकरात लवकर न्याय मिळावा या हेतूने तशा प्रकारची विशेष तरतुद या कायद्यांतर्गत कलम १२(५) नुसार करण्यात आली आहे.

५) भारतीय दंडसंहितेच्या कलम १२५ अंतर्गत मिळणार्या पोटगी व्यतिरिक्त, अतिरिक्त पोटगी, स्वतःसाठी तसेच स्वतःच्या अपत्यासाठी मागता येते.

निष्कर्ष

संशोधनाच्या निष्कर्षांअंती आपल्याला असे सांगता येईल की, स्त्रियांच्या अन्याय, अत्याचाराला वाचा फोडून त्यांना न्याय मिळून देण्यासाठी हा कायदा अस्तित्वात आला तरी अजून ही स्त्रियांवरील अत्याचार थांबलेले दिसून येत नाही. भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार भेदभावापासून मुक्ती, कलम १५ अन्वये स्त्री पुरुष समानता आणि कलम २१ अन्वये जीवित व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांनाही दिला आहे. तरीही महिला कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडतात. त्यांची प्रतिष्ठा सांभाळली जात नाही.

संदर्भ

- १) मेथ्राम.आर.बी. (ऑगस्ट, २०१३) "भारतीय समाज प्रश्न आणि समाज" विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- २) साळीवकर संजय (२०१६) "सामाजिक समस्या आणि समाज सुधार चळवळ" श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- ३) कल्पना पांडे (३मे, २०१९) "कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे नेमके काय?", तरुण भारत.
- ४) रा.ज.लोटे. (जून, २००७) "भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या" पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

भारतीय महिलांची कृषी क्षेत्रातील भूमिका व समस्या

प्रा.डॉ. किशोर मो. दुमणे

ग्रंथालय प्रमुख सुवालाल पाटणी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुलगाव
ता. देवळी जि. वर्धा

सार :

‘जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उध्दारी’ या म्हणीप्रमाणे नारीशक्तीने इंटरनेटच्या युगात आपल्या कार्याचा ठसा प्रत्येक क्षेत्रात उमटवलेला आहे. त्यामध्ये कृषी क्षेत्र सूद्धा मागे नाही. उदा. राहीबाई पोपरे हया आदिवाशी महिला शेतकरी पारंपारिक, देशी बियाण्यांचे संवर्धन करून सीड बँक उभा करून शास्त्रज्ञांना लाजवेल अस काम करते आहेत. महिलांच्या कल्पनाशक्तीला प्रात्साहित करून साथ देण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे. भारताचे सोनेरी भविष्य हे महिलांच्या हातात आहेत हे आपण लक्ष देणे महत्वाचे आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरीकांना मुलभूत अधिकार प्रदान केले असले तरी आजही पुरुषांच्या तुलनेत महिला हि आजही आपल्या समाजात कमीच लेखले जाते. या दृष्टीकोणातून भारत सरकार विविध योजना व्दारा सामाजिक समानतेचे धोरण विविध योजनांमार्फत राबवित असते. परंतू याचा फारसा फरक समाजावर पडलेला दिसून येत नाही.

भारत जसा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो तसाच तो स्त्रीप्रधान देश म्हणून देखील ओळखला जातो. वास्तविक ग्रामीण भागात शेतीमध्ये महिलांचा सहभाग हा पुरुषांच्या बरोबरीने किंवा त्यांच्या पेक्षा जास्तच आहे तर महिला शेतीचा व्याप अगदी सक्षमपणे सांभाळतात, आपल घर सांभाळतात आणि आपल्या कुटुंबाच्या उदर निर्वाहाकरीता इतरांच्या शेतीवर कामावर सुद्धा जातात. इतक असून सूद्धा ग्रामीण भागात महिलांचा कृषीक्षेत्रातील सहभाग पाहिजे तसा नोदविला जात नाही.

कृषी क्षेत्रात महिलांच्या समसमातेवर कृषी मंत्रालयाव्दारा विविध स्तरावर विविध योजनांव्दारा महिलांच्या कृषीक्षेत्रात योगदावर भर दिल्या जात आहे. त्यांच्याव्दारे विविध प्रशिक्षण कार्यक्रम, गावांमध्ये ‘महिला चर्चा मंडळ’ स्थापण करणे उच्च शिक्षित महिलांमध्ये नविन तांत्रिक विकासित पध्दती पोहचविणे, यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये निरंतर सुधारणा होतांना आपल्याला दिसून येत आहे. याचेच फलस्वरूप महिला कृषी पशूपालन, गृह वाटिका तसेच गृह विज्ञान या नविन तंज्ञानाशी अवगत झालेले आपल्याला दिसून येते.

कृषी क्षेत्रात स्त्रीयांची भूमिका :

भारतासारख्या विकसनसिल देशात आजही ७१ टक्के लोकसंख्या हि ग्रामीण क्षेत्रात राहते. स्त्रीया घर तथा शेती सांभाळते तर पुरुष शेती व्यवसायात तथा इतर कामामध्ये व्यस्त राहातात. ग्रामीण क्षेत्र असो किंवा शहरी क्षेत्र असो स्त्रीयांची भुमिका हि सामानच असते. समाज किंवा परीवार यामध्ये स्त्रीया महत्वपूर्ण अंग असते. स्त्रीया या समाज क्षेत्र असो वि राष्ट्रक्षा असो आपली भूमिका हि समसमान निभावतांना दिसून येते.

कृषी शास्त्रज्ञ डॉ. स्वामीनाथन यांच्या मतानुसार जगात कृषी व्यवसायाची सुरुवात तथा या क्षेत्राचा विकास हा स्त्रीयांनीच केल्याचे म्हटले आहे. डॉ. चंक्रवती च्या मतानुसार घरी तसेच शेत

यामध्ये ५० टक्के सहभाग हा स्त्रीयांचा असतो. तर कृषी क्षेत्रात नवनविन टेक्नॉलाजीचा स्विकार हा स्त्रीयाव्दारा केल्याचे एक महत्वपूर्ण मानले जाते.

समाजामध्ये महिलांचे महत्व काय याबाबतीत जागृती होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच 'कृषीप्रधान स्त्री', महिला शेतकरी सक्षमीकरण, यासारखे विषय नव्याने आपल्याला समोर येतांना दिसत आहेत. भारत सरकार, राज्य सरकार व खाजगी कंपन्या महिलांकरीता विविध योजना राबवित आहेत या प्रत्येक महिलांपर्यंत पोहचविणे महत्वाचे आहे.

महिलांची कृषिक्षेत्रातील योगदान :

आज भारतात विविध क्षेत्रामध्ये महिलांना मिळू लागला आहे. तर कृषीकन्या म्हणून देखील आज मुलींची ओळख निर्माण होऊ लागली आहे. प्रत्येक वर्षी १५ ऑक्टोबर हो दिवस भारतात 'राष्ट्रीय महिला किसान दिवस' म्हणून साजरा केला जातो. तसेच याच दिवसी विविध उपक्रम सुध्दा राबविले जातात. आपण महिलांवर जर शेतीची जबाबदारी टाकली तर आपल्या लक्षात येईल कि त्या आपले काम पूर्ण प्रामाणीकपणे जार पाडत आहेत. महिलांचे कार्यक्षमता तसेच निर्णयक्षमता देखील वाखण्याजोगी आहेत. परंतु आजही ग्रामीण भागात शहराइतके स्वातंत्र्य महिलांना मिळत नाही परंतु परिस्थिती बदलायला सुरुवात मात्र झालेली आपल्याला दिसून येते. अनेक शेतकरी आपल्या पत्नी, सून व मुली यांना शेती व्यवसायात आपल्याला प्रोत्साहन देतांना दिसत आहे. नवनविन प्रयोग करून याबाबतीत आपल्याला या क्षेत्रात सिध्द सुध्दा केले आहे.

महिलांना कृषिक्षेत्रात येणा-या समस्या :

महिलांना कृषी क्षेत्रात काम करतांना ब-याच बाबींची समस्यांना महिलांना तोंड द्यावे लागते. या क्षेत्रात महिलांची वेगळी ओळख अजून तरी निर्माण झालेली नाही. याच महत्वपूर्ण कारण म्हणजे आजही आपला समाज हा पुरुष प्रधान असल्यामुळे. आर्थिक व्यवहार ब-याच प्रमाणात पुरुषांच्या हातात असते. ९० टक्के महिलांकडे जमीनीचा मालकी हक्क सुध्दा दिसून येत नाही. शिक्षण क्षेत्रात सुध्दा काही प्रमाणात मागील दशकात महिलांना शिक्षणाची समस्या सुध्दा भेडसावत होती. त्यामुळे अशिक्षा, जागतीक अज्ञान, अंधविश्वास हे सर्व बाबी महिलांच्या अडथळ्यांचे कारण झाले होते. तसेच पुरुषांच्या पेक्षा महिलांना शिक्षण, सूचना तसेच करमणुकीचे साधन सुध्दा कमीच प्रमाणात मिळत असते.

महिलांना येणा-या समस्या निवारण्याकरीता ग्रामीण भागातील महिलांकरीता सहकारी समित्यामध्ये महिलांना सदस्य होण्याकरीता अभियान चालवावे यामुळे सहकारी क्षेत्रात तसेच कर्ज, तंत्रज्ञान, मार्गदर्शन खरेदी-विक्री याबाबतीत माहिती उपलब्ध होईल. ग्रामीण भागातील महिलांना राष्ट्र विकासाकरीता कृषी सशक्तिकरणावर लक्ष केंद्रित करण्यावर भर देणे महिलांच्या तसेच राष्ट्राच्या हिताचे आहे.

संदर्भ :

- 1- <http://agropedia.iitk.ac.in/>
- 2- Bakker AB, Demeroutie, Schauf eli WB. Validation of the maslach burnout inventory-General survey. An internet study. Anxiety Stress Coping. 2002, 15:246-260.
- 3- DARE/ICAR. Annual Report. New Delhi, 2000-01.
- 4- FAO. World Census of Agriculture: analysis and international comparison of the results (1996-2005). FAO Statistical Development Series No. 13. Rome, 2011
- 5- Samant RK. Women in agriculture: perspective, issues and experiences. MD publications Pvt Ltd, New Delhi, 1995.

भारत में महिला और घरेलू हिंसा कानून

प्रा. अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता

जी. के. कला एवं विज्ञान महिलामहाविद्यालय, कावराबांध

प्रस्तावना:-

“ओस की नन्ही बूंदों की कोमलता, गुलाब के ताजा फूलों की मधुर गंध,
चिड़ियों की चहचहाट, रिमझिम बरसती बरखा की फुहारों का संगीत,
और पूरब की दिशा में भोर के फूटते सूरज की लालिमा का उजाला,”
इन सबको मिलाकर कोई रंग, कोई आकार बन सके तो वह निश्चय ही औरत की तस्वीर होगी।

इस तरह के भूलावों में बहुत दिनों तक नारी बंधी रही। गुलामों की तरह इस डोर में बंधे रहने के कुछ कारण भी थे। स्त्रियों के संदर्भ में भारतीय समाज में दो प्रकार के दृष्टिकोण पाये जाते हैं। भारतीय समाज में नारी के प्रति दृष्टिकोण:- १ एक दृष्टिकोण समाज में स्त्री को पुरुषों के समकक्ष सम्मान एवं परिस्थिति दिलाने के पक्ष में है तो २ दूसरा दृष्टिकोण समाज में स्त्री को पुरुषों से निम्न दर्जे का मानता है। अतः उन्हें अनेक अधिकारों से वंचित करने के पक्ष में है। प्रथम दृष्टिकोण में नारी को व्यक्ति की समस्त इच्छाओं को देने वाली देवीओं के रूप में उसे मान्यता प्राप्त थी। अंधकार और अन्याय का दमन करने वाली नारी महाकाली थी तो धन अधिष्ठात्री लक्ष्मी भी वहीं थी। सत्ता की शक्ति स्त्री को ही माना गया था और वह है भी क्योंकि शिव भी शक्ति के बिना शव है।

नारी के प्रति दूसरा दृष्टिकोण नारी को समाज में पुरुषों के सम्मान अधिकार दिलाने का विरोधी है। इसी कारण नारी को समाज में उत्पीड़ित किया जाता है। उसका शोषण व दमन होता है। नारी के प्रति हिंसा बढ़ती जाती है। उसके साथ बलात्कार किया जाता है, उसे प्रताड़ित किया जाता है, जलाया जाता है, पीटा जाता है और उसकी हत्या तक कर दी जाती है।

भारत में महिला :-

वैदिक काल में स्त्री को जीवन के हर क्षेत्र में पुरुषों के बराबर अधिकार और अवसर प्राप्त थे। किन्तु धीरे धीरे महाभारत काल में स्त्रियों की दसा का ह्रास होता गया। नारी के धार्मिक अधिकार कम कर दिए गए इसके पश्चात विशेषकर मुस्लिम आक्रमणकारीयों के शासनकाल में स्त्री भोग विलास की स्थिति में आई उसकी स्थिति और गिरते चली गई। एवं नारी का स्वतंत्र अस्तित्व हमेशा गिरता ही रहा।

अंग्रेजी शासन व्यवस्था में भी नारी की स्थिति में कोई खास सुधार नहीं आया। एवं उसे कई प्रताड़नाओं को सहन करना पड़ा। आजाद भारत में नारी के प्रति हिंसा के विरोध में सरकार द्वारा लाए गए कानूनों ने कुछ हद तक स्थिति में सुधार लाया है किन्तु घरेलू हिंसा के मामलों को रोकने के लिए किए गए उपायों में कमी की वजह से वर्तमान समय में भी भारतीय नारी की स्थिति में अधिक सुधार हुआ है ऐसा नहीं कहा जा सकता।

घरेलू हिंसा का अर्थ :-

आरंभ में ही यह ध्यान रखना आवश्यक है कि घरेलू हिंसा का तात्पर्य परिवार के किसी भी सदस्य के साथ इस तरह का व्यवहार है जो उसे शारीरिक या मानसिक रूप से प्रताड़ित करता हो तथा जिसे व्यवहार के निर्धारित मापदण्डों से विचलन के रूप में देखा जाता हो। अब प्रश्न यह उठता है कि ऐसी हिंसा परिवार में किन व्यक्तियों के द्वारा किन सदस्यों के विरुद्ध की जाती है? स्वभाविक है कि कुछ अपवादों को छोड़कर घरेलू हिंसा सदैव परिवार के अधिकार

सम्पन्न पुरुष या स्त्री सदस्यों द्वारा उन्हीं सदस्यों पर की जाती है जो उस परिवार से एक वैवाहिक संबंधों के कारण जुड़ते हैं अथवा जिन्हे परिवार में एक विशेष तरह से व्यवहार करने के लिए बाध्य किया जाता है। इस वर्ग में दो तरह की महिलाएँ ही मुख्य होती हैं:— या तो अविवाहित लड़किया अथवा उस परिवार किसी दुसरे परिवार से आकर रहनेवाली बहूयें। ऐसी महिलाओं के विरुद्ध की जाने वाली हिंसा को हम घरेलू हिंसा कहते हैं। दूसरी बात यह है किसी स्त्री कि साथ परिवार से बाहर के लोगों द्वारा बलात्कार करना, स्त्रियों का अपहरण करना अथवा उनके साथ शारीरिक छेड़छाड़ करना घरेलू हिंसा से संबंधित व्यवहार नहीं होते। पारिवारिक हिंसा का संबंध स्त्रियों के उसी उत्पीड़न से है जो किसी महिला के निकट संबंधियों जैसे— माता—पिता, सास—शसुर, देवर—ननद, जेठ—जेठानी द्वारा किया जाता है।

भारत में घरेलू हिंसा के प्रकार:—

- दहेज यातनाएँ एवं हत्याएँ
- शारीरिक प्रताड़ना
- भावनात्मक तथा लैंगिक दुर्व्यवहार
- नारी हत्या तथा भ्रूणहत्या
- वैवाहिक शोषण
- आर्थिक शोषण
- विधवाओं के प्रति हिंसा

घरेलू हिंसा रोकने में सरकार के प्रयत्न :—

ऐसा अनुमान है की देश की आधी जनसंख्या का प्रतिनिधित्व करने वाली लगभग ७० प्रतिशत महिलाएँ अपने वैवाहिक जीवन में कम—से—कम २—३ बार या अक्सर अपने पति के हाथों पीटी जाती हैं। अनेक कानूनों के आद भी जिनमें,

१) सन १९५५ तथा १९५६ में स्त्रियों को विवाह परिवार और सम्पत्ती में पुरुषों के समान अधिकार देने का कानून बनाया गया।

२) सन १९६७ में स्त्रियों के विरुद्ध भेदभाव समाप्त करने के लिए एक अलग कानून बनाया गया।

३) सन १९७५ को आंतराष्ट्रीय महिला वर्ष के रूप में घोषित किया गया।

४) सन १९९५ में एक विश्व महिला सम्मेलन आयोजित हुआ।

इन सब कानूनों के होने के बावजूद भी सरकार परिवार में महिलाओं को पर्याप्त संरक्षण देने में असमर्थ रही है। इसके बाद भी सरकार द्वारा कुछ ऐसे प्रयत्न अवश्य किये गये हैं जिनकी सहायता से घरेलू हिंसा की शिकार महिलाएँ न्याय प्राप्त कर सकें तथा अपराधी को दण्डित किया जा सके।

१) घरेलू हिंसा से संबंधित अपराधों को सूनवाई के लिए सन् १९९४ में दिल्ली में चार विशेष महिला न्यायालयों की स्थापना की गयी जिनमें महिला वकीलों के माध्यम से ही उत्पीड़न की शिकार महिला को अपना पक्ष प्रस्तुत करने का अवसर देने की व्यवस्था की गयी। अब अनेक दूसरे राज्यों में भी इस तरह की विशेष महिला न्यायालयों की स्थापना की जाने लगी है।

२) दिसंबर १९९५ में महिलाओं के प्रति क्रूरतापूर्ण अपराध निरोधक कानून पारित किया गया। इसके अनुसार महिला पर घातक आक्रमण करने पर जिंदा जलाकर मार देने अथवा गर्भवती महिला पर किसी अपराध का नाम दिया गया। इसके फलस्वरूप स्त्रियों के प्रति की जानेवाली बारबार की हिंसा में कुछ कमी अवश्य हुई।

३) जनवरी १९९६ को उच्चतम न्यायालय ने यह निर्णय दिया कि घरेलू हिंसा की शिकार महिलायें के आत्मसम्मान को बनाये रखने के लिए ऐसे मामलों की सुनवाई न्यायालय के बंद कमरे में की जाये। ऐसे मामलों की सुनवाई के लिए महिला न्यायाधीशों को प्राथमिकता देने का भी सुझाव दिया गया।

४) समय समय पर दहेज निरोधक अधिनियम में इस तरह संशोधन किये गये जिसने दहेज के नाम पर होने वाली घरेलू हिंसा से संबंधित परिवार के पुरुष अथवा महिला सदस्यों का प्रभावी ढंग से संज्ञान लेकी उन्हें दण्डित किया जा सके।

५) वर्ष २००२ में एक विशेष कानून के द्वारा घरेलू हिंसा की शिकार महिलाओं को उनका मामला न्यायालय द्वारा निस्तारित होने की अवधि तक संरक्षण गृहों में रखने का प्रावधान किया गया। विडंबना यह है कि यही संरक्षण गृह महिलाओं के शोषण का सबसे बड़ा केंद्र बन गए।

६) घरेलू हिंसा पर प्रभावशाली रोक लगाने के लिये सरकार ने वर्ष २००५ में घरेलू हिंसा से महिलाओं का संरक्षण कानून पारित किया। इस कानून के अंतर्गत घरेलू हिंसा का तात्पर्य पति या परिवार के अन्य सदस्यों द्वारा स्त्री को घर से निकाल देना उसे भरण—पोषण की सुविधाओं से वंचित करना महिला का शारीरिक या मानसिक रूप से उत्पीड़न करना महिला की इच्छा के विरुद्ध किसी कार्य के लिए बाध्य करना जैसी कथाएँ सम्मिलित हैं। इस कानून के द्वारा महिलाओं के विरुद्ध घरेलू हिंसा को एक गैर जमानती अपराध घोषित किया गया तथा ऐसे मामलों में पुलिस को दोषी लोगों के विरुद्ध सीधी कार्यवाही करने का अधिकार दिया गया।

७) वर्ष २०१२ में हिंदू विवाद अधिनियम में यह व्यवस्था की गयी कि प्रत्येक विवाहित स्त्री को अपने पति की आय में हिस्सा प्राप्त करने का अधिकार होगा। इसके द्वारा पुरुषों पर स्त्रियों की आर्थिक निर्भरता के कम करने का प्रयत्न किया गया।

८) वर्ष २०१८ में घरेलू हिंसा से महिला संरक्षण संशोधन विधेयक २०१८ जिसमें महिलाओं को वित्तीय स्वतंत्रता तथा घरेलू हिंसा के खिलाफ कानूनों तक पहुच में सुधार की आवश्यकता महसूस की गई।

निष्कर्ष :-

भारत में महिलाओं के खिलाफ अत्याचार और उत्पीड़न को लेकर कई कानून महिला आंदोलनों के दबाव के वजह से बनाए गए हैं, लेकिन घरेलू हिंसा को रोकने के लिए क्या ये कानून पर्याप्त है ? इन प्रश्न के उत्तर में हम यदि हाँ अथवा ना का पर्याय दे तो स्वभाविक है कि, उत्तर ना में ही आयेगा लेकिन इसके लिए जिम्मेदार कौन हैं? इसके लिए जिम्मेदार कही ना कही मनुष्य कि बिगुल मानसिकता हैं। और इसी मानसिकता के कारण आज समाज में स्त्रियों के प्रति हो रहे अन्याय अत्याचारों में कमी नहीं हो रही। यदि इनमें कमी लानी है तो उसके लिए कठोर कानून के क्रियान्वयन की आवश्यकता के साथ-साथ जनजागृती एवं जनसहभागिता का होना अत्याधिक आवश्यक है। एवं समाज में स्त्री के प्रति जो दृष्टिकोण है उसमें सुधार लाने की आवश्यकता है तभी हमारे भारतीय समाज में घरेलू हिंसा को रोका जा सकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) समकालीन भारतीय समाज :- डॉ. जी. के. अग्रवाल
साहित्य भवन पब्लिकेशन आगरा
- 2) भारत में सामाजिक समस्याएँ :- तेजस्कर पाण्डेय, संगीता पाण्डेय
टाटा मैकग्राहिल पब्लिकेशन
- 3) भारतीय समाज मुद्दे एवं समस्याएँ :- डॉ. धर्मविर महाजन, डॉ. कमलेश महाजन
विवेक प्रकाशन जवाहरनगर दिल्ली—७

-
- 4) भारतीय समाज मुद्दे एवं समस्याएँ :— जी. के. अग्रवाल
एस.बी.पी.डी. पब्लिसिंग हाऊस आगरा
 - 5) <https://www.amrujala.com>
 - 6) <https://aajtak.intoday.in>

भारतीय समाजातील कौटुंबिक अत्याचार**प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर टी. शेन्डे**

एम. जी. कॉलेज, पारशिवनी, जि. नागपूर

प्रास्ताविक :

स्त्री आणि पुरुष हे कुटुंब संस्थेचे दोन महत्वपूर्ण घटक आहेत. पुरुषांच्या जीवनात स्त्रियांचे स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण प्रभावशाली व महत्वाचे मानले जाते. कोणत्याही समाजाचे भवितव्य घडविण्यात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे स्त्रीचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. महापुरुषांना जन्म देणाऱ्या या स्त्रीवर मात्र अनेक वाईट प्रसंग येत आहेत. समाजातील एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास अर्धी लोकसंख्या स्त्रियांची आहे. समाजातील एवढा मोठा समूह नेहमीच दुर्लक्षित राहिला आहे. शिक्षणाचा प्रसार, स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन, स्त्रीला संरक्षण देणारे नवनवीन कायदे अस्तित्वात आले असूनही स्त्रीवरील अत्याचारांचे प्रमाण कमी झालेले नाही, तर तिच्याच कुटुंबातील आनंद तिच्यासाठी क्षणभंगुर ठरला आहे. एकीकडे स्त्री पुढे येण्याचा प्रयत्न करते तर दुसरीकडे तिची अधोगती होत आहे. समाजातील विविध विचार, परंपरा, रीतिरिवाज, मूल्यनियमांनी स्त्रीच्या पदरी अपमानित, शोषित आणि यातनामय जीवन दिले आहे. त्यातील काही रीतिरिवाज आजही अस्तित्वात आहेत.

भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान समाज आहे. पूर्वी वैदिक काळातील धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या जीवनाच्या चारही क्षेत्रात स्त्रियांची भूमिका प्रभावी होती. शिक्षणाचा व उपनयनाचा अधिकारही स्त्रियांना होता. जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य स्त्रियांना होते. प्रौढ विवाहाची पद्धती अस्तित्वात होती. विधवांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी होती. एकंदरीत वैदिक काळाच्या सुरुवातीला भारतीय स्त्रीचे स्थान गौरवपूर्ण होते असे धर्मग्रंथातून दिसून येते. मात्र पुढे उत्तरवैदिक काळापाून स्त्रीच्या दर्जात घसरण झाल्याचे दिसून येते. मनुस्मृतीत मनुने स्त्रियांवर अनेक नियम लावून त्यांचे जीवन नियंत्रित केले. तिच्यावर अनेक जाचक अटी लावून घरातच तिला पूर्णपणे बंदिस्त केले. स्त्रीबाबत अनेक अपप्रचार व प्रक्षोभक विधाने करून तिचा दर्जा निकृष्ट केला, मध्ययुगीन काळात तर स्त्रियांची स्थिती अधिकच भीषण होती. बालविवाह पद्धती, सतीची चाल, शिक्षणास बंदी, विधवा विवाहाला बंदी, केशवपन यासारख्या प्रथांद्वारे स्त्रीजीवन एक नरकवासच होता.

१. स्त्री अत्याचाराचा अर्थ (Meaning of Violence Against Women) :

स्त्रीवरील अत्याचार ही प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेली समस्या आहे. 'अत्याचार' (Violence) हे असे कार्य आहे, जे जाणूनबजून व बलपूर्वक केले जाते. त्याचा परिणाम व्यक्तीवर प्रत्यक्ष होतो. त्याच्या सन्मानाला ठेच पोहचते, अशा कृतीचा समावेश अत्याचारात होतो. कार्यान्मक दृष्टिने एका स्त्रीवर प्रत्यक्ष व बलपूर्वक प्रयोग करून काहीतरी घेणे की जे ती स्वइच्छेने देऊ इच्छित नाही. त्यामुळे त्या स्त्रीला शारीरिक आघात व भावनिक ठेच पोहचविली जाते. अत्याचार ही एक अशी बहुपदरी सामाजिक घटना आहे की जिला एक चौकटीमध्ये व्याख्याबद्ध करणे अवघड आहे. मारहाण, लैंगिक छळ, शारीरिक—मानसिक छळ, वेश्याव्यवसाय बळजबरी करणे ईत्यादी प्रत्येक शब्दाला जसा एक निश्चित अर्थ आहे, तसाच तो अत्याचाराचाही एक भाग आहे. अत्याचार हा मुख्यत्वे स्त्री हे लक्ष ठरवून केला जातो, तेव्हा त्याला 'स्त्रीवरील अत्याचार' असे म्हणतात. अत्याचाराच्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत—

(१) **स्ट्रास (Strauss)** यांच्या मते, “अत्याचार म्हणजे अशी क्रिया की ज्यात स्त्रीला जखमी करण्याची पुरुषाची उच्च प्रतिची क्षमता असते.”

(२) **गेल्लस (Gellus)** यांच्या मते, “अत्याचार म्हणजे पुरुषी व्यक्तीची अशी कृती की, जी स्त्रीला त्रास देईल, ती जखमी होईल हा हेतू डोळ्यांसमोर ठेवून केली जाते.”

(३) **कॅम्पे (Kempe)** यांच्या मते, “अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर शारीरिक हल्ला करून तिला जखमी करणे होय.”

राजरोस किंवा अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, संपत्ती, बळ यासारख्या सामर्थ्याच्या आधारे आपणास हवी असणारी गोष्ट दुसऱ्याची इच्छा नसतांना तिच्याकडून हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे हिंसाचार होय.

२. अत्याचाराचे स्वरूप (Nature of Violence) :

स्त्रियांवरील अत्याचार ही प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेली समस्या आहे. कौटुंबिक आंतरक्रियात्मक घटक मुख्यतः स्त्रियांवरील अत्याचारास कारणीभूत ठरत आहेत, ज्यामध्ये कौटुंबिक उद्दिष्टांचा लोप होऊन त्याची जागा स्वार्थकेंद्रित व्यक्तिगत उद्दिष्टांनी घेतली आहे. पती—पत्नीमध्ये प्रेमसंबंधात्मक घनिष्टता कमी होऊन दर्जात्मक संघर्ष कमी होऊ लागला आहे. भारतीय समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये सर्व प्रकारच्या स्त्रियांवर अत्याचार होतात यात श्रीमंत, मध्यम, गरीबवर्गीय स्त्रिया, उच्चशिक्षित ते निरक्षर स्त्रिया, शहरी व ग्रामीण स्त्रिया बालिकपासून तर वृद्धापपर्यंत सर्व जाती—धर्म—प्रांतातील स्त्रियांचा समावेश होतो. कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीकडे मायेची उब मिळावी म्हणून स्त्री ही मोठ्या अभिलाषेने पाहते. परंतु कुटुंबातील सासू—सासरा, दीर, नणंद, जाऊ इत्यादीकडे तिचा पाण्याचा दृष्टिकोन आपलेपणाचा असतो. परंतु हे सर्व लोक जमेल तसे व मिळेल त्या वेळी त्रास देतात. प्यायला व आंघोळीला पाणी दिले नाही, कपडे धुवून काढले नाही, घरी आलेल्या पाहुण्यांचा योग्य सत्कार करीत नाही, नुसती माहेरची आठवण काढते, परपुरुषाकडे टक लावून पाहते, आवाज चढवून बोलते, कपडे व्यवस्थित वापरत नाही. भपकेबाज राहते, नटते—मुडते—हसते इत्यादी कारणे दाखवून विनाकारण बोलत असतात. त्या बोलण्यात खोचकपणा असतो. अनेक गलिच्छ आरोप करून तिला जगणे कठीण केले जाते. वास्तविक घर हे मंदिर व स्त्री ही त्या मंदिरातील देवता आहे असे मानले जाते. परंतु ना घर ना दैवत, कितीतरी अत्याचार तिच्या घरातच होत असतात.

३. कौटुंबिक अत्याचाराचे प्रकार (Kinds of Domestic Violence) :

कुटुंबात स्त्रियांवर जे विविध अत्याचार केले जातात, त्याचे प्रकार व स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे पाहू —

(१) **मानसिक छळ (Psychological Harrassment)** : कुटुंबात स्त्रीचा जाणीवपूर्वक शारीरिक व मानसिक छळ केला जातो. मानसिक छळ पुढील बाबींवरून ठरविला जातो. जसे दुसऱ्याच्या समोर अपमानित करणे, संबंधित स्त्रीला अथवा तिच्या नातेवाईकांना इजा पोहचविण्याची धमकी देणे आणि सतत कमी लेखणे होय. तिला सतत खोचकपणे बोलले जाते. त्यात तिचा उपमर्द व अपमान असतो. माहेरचा उध्दार करून घालून—पाडून बोलले जाते. त्यात सहन न होणाऱ्या घृणास्पद व लाजिरवाण्या शिष्ट्यांनी तिचा सतत अपमान केला जातो. कौटुंबिक कार्यात सुध्दा सतत चुका काढून तिचा आत्मविश्वास कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. हा सर्व मानसिक छळ ती मुकाटयाने सहन करते. ‘खरे तर यातच स्त्रीत्व असते’ अशा आदर्शांचे संस्कार तिच्यावर लहानपणासूनच झाल्याने स्वतःच्या आवडी—निवडीचा विचार न करता पुरुषाला शरीरसुख देण्याचे काम स्त्री बिनबोभाट करीत असते.

(२) शारीरिक छळ (Physical Harrasment) : शारीरिक छळात अतिशय श्रम, मारझोड व दुखापत या बाबींचा समावेश होतो. मारहानीत हात पिरघळणे, थोबाडीत मारणे, केस ओढणे, ठेसा लावणे, लाथाबुक्क्यांनी मारझोड करणे. काठीने मारणे, भिंतीवर आपटणे, हातपाय मोडण्यापर्यंत सर्वच प्रकारच्या मारहाणीचा त्यात समावेश होतो. तसेच गळा आवळणे, जाळण्याचा प्रयत्न करणे, चाकू, सुरी व अन्य शस्त्राने हल्ला करणे अथवा जिवे मारण्याचा धाक दाखविणे इत्यादी प्रकारे तिचा शारीरिक छळ होतो. आजही समाजाचा दुष्टिकोन फारसा बदललेला दिसत नाही. कनिष्ठ स्तरातील लोकांमध्ये पतीने पत्नीला मारणे हा पतीचा अधिकारच समजल्या जातो. परंतु सुशिक्षित कुटुंबातही स्त्रीला मारहाण केली जाते. परंतु खोटी प्रतिष्ठा जपावी म्हणून लोकलजाजेस्तव स्त्रिया त्याची वाच्यता करीत नाही. अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रियांच्या चारित्र्यावर संशय घेऊन त्याचाही छळ केला जातो. दिवसभर पतीचा मार खाऊन व शारीरिक—मानसिक छळ सहन करूनही रात्री पतीला लैकि सुख देण्यासाठी तयार रहावे लागते. अशा प्रकारचे विविध अत्याचार स्त्रीला सहन करावे लागतात.

(३) हुंडाबळी (Dowry Death) :

भारतीय समाजात स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचा कारण म्हणजे हुंडाबळी होय. भारतात स्त्रीवर होणाऱ्या अत्याचाराचे एक भयानक व अमानवीय कारण हुंडाबळीच्या रूपाने १९८० नंतरच्या दशकात समोर आले आहे. केवळ स्वार्थापोटी मुलाच्या लग्नात हुंडा दिला नाही अथवा कमी दिला तर त्या नवविवाहितेचा शारीरिक व मानसिक छळ केला जातो. तिला जाळले जाते अथवा ती स्वतःच या छळाला कंटाळून आत्महत्या करते. या प्रथेच्या विकृत रूपाच्या परिणामी हुंडाबळीच्या घटना घडतात. स्त्रीहिंसेच्या घटनांमध्ये हुंडाबळीची समस्या प्रमुख ज्वलंत समस्या आहे.

भारतात प्रत्येक ९० मिनिटाला एक हुंडाबळीची घटना घडते. म्हणजेच एका दिवसात जवळपास १६ व एका वर्षात जवळपास ६,००० घटना हुंडाबळीच्या घडून येतात. या अमानवी समस्या बहुपदरी अनेक कारणे असली तरी सर्वात प्रमुख कारण म्हणजे सासरच्या मंडळीची लोभी प्रवृत्ती व पैशाची हाव होय. नवविवाहित सून म्हणजे त्यांच्या दृष्टिने तिच्या वडिलांकडून वाहत होणारा बारमाही झराच असतो. विवाहप्रसंगी झालेल्या करारानुसार विवाहात हुंडा, दागदागिने, मानपान इत्यादी सर्व व्यवस्थित पुरविल्या असल्या तरी तेवढ्याने मन भरत नाही. वेळोवेळी सून माहेरी जातांना व तेथून परत येतांना मोटारसायकल घ्यायला, रोजगार पहायला, शेतात विहीर बांधायला, डोनेशन द्यायला, घराचे बांधकाम करायला पैसे घेऊन येण्याबद्दल सुचविले जाते. हया मागण्या पूर्ण न झाल्यास तेच एक हुंडाबळीचे कारण ठरते. अलीकडे विवाह संस्थेचे होवू घातलेले व्यापारीकरण, तरूणांचा रंजनवाद व स्वप्नाळू वृत्ती, पतीच्या मनात गैरसमज पसरविणाऱ्या सासू—नणंदा इत्यादी अनेक कारणे जबाबदार आहेत.

(४) उपाय योजना (Measures) :

(अ) कायद्याबद्दलची जाणीव : हुंडा प्रथा व हुंडाबळीसंबंधी असलेल्या कायद्याची जाणीव लोकांना करून देणे आवश्यक आहे. अशी जाणीव लोकांमध्ये झाली तरच कायद्याबद्दलच्या भीतीमुळे लोक असे कृत्य करण्यास धजावणार नाहीत.

(ब) संस्कारक्षम शिक्षण : विशेषतः सुशिक्षित कुटुंबातूनच हुंड्यासाठी मुलीचा छळ केला जातो व शिक्षित मुलीही हा छळ मुकाट्याने सहन करतात. त्यातूनच हुंडाबळीच्या घटना घडतात. त्यासाठी संस्कारक्षम शिक्षणाची गरज आहे. अशा शिक्षणातून दृष्टी फाकेने विचाराच्या कक्षा रूंदावतील आणि व्यक्ती विवेकशील बनेल. पण त्यासाठी संस्कारक्षम शिक्षणाची गरज आहे.

(ड) छळपीडित महिलेने माहिती प्रकाशात आणावी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एक महत्वाचा इशारा दिला आहे की, 'अन्याय करणाऱ्यापेक्षा अन्याय सहन करणारा जास्त गुन्हेगार असतो.' विवाहितेचा छळ तोत असेल तर तो निमूटपणे सहन न करता त्याची माहिती इतर नातेवाईकांना, शेजान्यांना, स्त्री संघटनांना, पोलिस यंत्रणेला द्यावी. कारण छळ मुकाट्याने सहन केल्यास छळ करणारे निर्दोषतात व त्यातूनच स्त्रियांचा हुंडाबळी जातो.

(ई) बधुपित्याच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे : मुलींच्या सुखासाठी बधुपिता काहीही करायला तयार असतो. हुंडा दिल्यामुळे आपला मुलीला चांगला पती मिळेल, तिचे जीवन सुखात जाईल, म्हणून तो हुंडा देण्यास तयार होतो. परंतु या मानसिकतेमुळेच मुलीचा बळी जातो. कारण हुंडा अथवा पैसा मिळतो, म्हणूनच मुलीचा छळ करण्यात येतो. त्यासाठी हुंडा घेणारा सुसंस्कारित गरीब व विवेकशील मुलाशी मुलीचा विवाह लावून द्यावा. त्यातून खऱ्या अर्थाने मुलीला सुख मिळेल. तसेच हुंड्याची प्रवृत्ती नाहिशी होण्यास मदत होईल.

(४) बलात्कार (Rape) :

स्त्रीवर होणाऱ्या अत्याचारामध्ये 'बलात्कार' हा आणखी एक प्रकार आहे. देशामध्ये आज विनयभंगाचे व बलात्काराचे गुन्हेही मोठया प्रमाणात घडत आहेत. समाजामध्ये बलात्कार होतात. मग तो समाज पुढारलेला असो अथवा मागासलेला. बलात्कार ही प्राचीन काळापासूनच अस्तित्वात असलेली समस्या आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या लोकसंख्या फंडाच्या अहवालानुसार भारतात दर ४५ मिनिटांनी एका स्त्रीवर बलात्कार होतो. जत्रा, मेळावे, इत्यादीसारख्या सार्वजनिक समारंभात स्त्रियांची विटंबना मोठया प्रमाणात केली जाते.

बलात्कार (Rape) या शब्दाची शब्दकोषातील व्याख्या पाहू.

“एखाद्या स्त्रीच्या संमतीशिवाय तिच्याशी बेकायदेशीर लैंगिक संबंध प्रस्थापित करणे म्हणजे बलात्कार होय.” (“Unlawful sexual intercourse with a women without consent.”)

भारतीय दंड विधान संहितेच्या कलम ३७५ मधील व्याख्या —“जेव्हा एखादा मनुष्य (i)स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध, (ii) तिच मुतसंमतीशिवाय, (iii) धाकदपटशा दाखवून, जिवे मारण्याची धमकी दाखवून तिची संमती मिळवून, (iv) त्या स्त्रीचा आपण पती नाही, पण त्या स्त्रीला आपण तिच्याशी विवाह केला आहे असे वाटून ती संमती देते, (v) वस्तुस्थितीच्या गैरसमजातून त्या स्त्रीने संमती दिली असतांना आणि अशी स्त्री जर १६ वर्षाखालील असेल तर तिने संमती दिली असली—नसली तरी तिच्याशी लैंगिक संबंध करतो, तेव्हा त्याला बलात्कार असे म्हणतात.”

(५) बलात्काराची कारणे उपाय योजना (Causes of Rape) :

बलात्काराची समाजशास्त्रीय कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(अ) नागरीकरण : नागरीकरणामुळे लोक रोजगारासाठी शहराकडे धाव घेत आहेत परंतु सर्वच लोक जागेच्या अभावी स्वतःचे कुटुंब सोबत घेऊन जाऊ शकत नाही. झोपडपट्ट्यातून जीवन व्यतीत करावे लागते. अपूऱ्या निवासी जागेतून नको ते लैंगिक दृश्य प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष दृष्टीस पडते, त्यातून लैंगिक कुतूहल वाढते, भावना उत्तेजित होतात. त्या क्षमविण्यासाठी बलात्कार घडतात.

(ब) विवाहाचे वाढते वय : दीर्घकालीन शिक्षण, त्यानंतर रोजगाराचा शोध, जाती अंतर्गत विवाहाचे बंधन यामुळे विवाहाचे वय वाढले आहे. स्वाभाविकतःच आपल्या लैंगिक भावनांना नियंत्रित करण्यात अपयशी ठरणारे युवक बलात्काराच्या मार्गाचा अवलंब करतात.

(क) स्त्रियांची जवळीकता : आधुनिक काळात स्त्रिया चार भिंतीच्या आत गुंतून न राहता अर्थार्जनासाठी बाहेर पडते आहे. शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय इत्यादींच्या निमित्ताने जास्तीत जास्त

काळ पुरुषांच्या सहवासात अथवा त्यांच्याजवळ येत आहे. त्यामुळे बलात्काराची संधी वाढली आहे.

(ड) धर्म व नैतिक मूल्यांची घसरण : आधुनिक विज्ञानवादी समाजात धर्माचे पारंपारिक नियंत्रण कमी झाले आहे. पतिव्रत्य, वैवाहिक एकनिष्ठता, पाप—पुण्य यासारख्या मूल्यांना अवकळा आली आहे. त्यामुळे बलात्काराचे प्रमाण वाढले आहे.

(ई) स्त्री स्वातंत्र्याच्या चुकीच्या कल्पना : अलीकडच्या स्वातंत्र्याच्या कल्पनेमुळे भडक मेकअप अल्प कपडे वापरणे यातून कामुक अथवा सेक्सी दिसण्याची स्पर्धाच जणू स्त्रियांमध्ये दिसते. पुरुषांना रिझवणे, आपण त्याच्यात न गुंतता त्याला आपल्यात गुंतवणे इत्यादींमध्ये स्त्रियांना रूची वाटण्याचे प्रमाण वाढले आहे. अशा स्त्रिया बलात्काराला बळी पडू शकतात.

या शिवाय पुरुषांतील लैंगिक प्रबलता, कुटुंबातील संस्कार, सामाजिकरण, सामाजिक पर्यावरण हे सुध्दा बलात्काराची कारणे ठरू शकतात.

(५) विधवांवरील अत्याचार(Violence Against Widows) : भारतीय समाजात विधवा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अत्यंत कनिष्ठ प्रतिचा असलेला दिसून येतो. पारंपारिक धार्मिक दृष्टिकोनातून विधवेस अपवित्र मानण्यात आले. मुलगा गेला व सून वाचली म्हणून सासू—सासरे तिला कलंकित समजतात. भारतीय समाजात विधवांना कौटुंबिक हिंसेला बळी पडावे लागते. कुटुंबात विधवा स्त्री ही ओझे आहे या धारणेमुळे तिला सर्वांचे कटू व्यवहार सहन करावे लागतात. अत्यंत घृणास्पद व लाजिरवाण्या शब्दांचे भोगणे, व्यवहारातील तीक्ष्णता आणि कुणालाही काही न सांगता येणाऱ्या मर्मपीडा हेच तिच्या जीवनाचे सोबती असतात. तिच्या असह्य आंतरवेदना हृदयातून समजून घेणारा कोणीच नसतो.

उपाययोजना (Measures) :

जिवंतपणी मरणायातना सहन करणाऱ्या विधवांच्या अनेक समस्या आहेत. तिच्यावरील कौटुंबिक अत्याचार कमी करण्याच्या दृष्टिने पुढील उपाय सांगता येतील.

(अ) विधवांच्या पुनर्विवाहास प्रोत्साहन देणे : ऐन तारूण्यातच पतीचे निधन होऊन तिला वैधव्य आल्यास तिचा कुटुंबातच लैंगिक छळ होण्याची जास्त शक्यता असते. विधवांच्या विवाहाला कायद्याने संमती दिली आहे. परंतु दुःख व कटू अनुभवांमुळे अशा विधवा स्त्रिया पुनर्विवाहास धजावत नाही. त्यांना पुनर्विवाहास प्रोत्साहन देऊन असे विवाह घडवून आणल्यास त्यांच्यावरील अत्याचार कमी होतील.

(ब) उदरनिर्वाहाचे साधन उपलब्ध करून देणे : वैधव्य आलेल्या स्त्रीवर सर्वात मोठा संकट ओढवतो तो चरितार्थाचा. अशा स्त्रियांना जर नोकरी—व्यवसाय मिळवून दिला, अर्थार्जनाच्या संधी प्राप्त करून दिल्या तर तिचा उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सुटेल, तिचे इतरांवर अवलंबित्वाचे जीवन संपुष्टात येईल. त्यातून तिच्यावर होणाऱ्या कौटुंबिक अत्याचारास आळा बसेल.

(क) सामाजिक स्थान उंचावणे : परंपरागत भारतीय समाजात विधवांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन नकारात्मक स्वरूपाचा आहे. विधवांना अपवित्र मानण्यात येते, या भावनेतूनच त्यांच्यावर जोरजबरदस्ती करण्यात येते. समाजप्रबोधनातून हा नकारात्मक दृष्टिकोन नाहिसा केल्यास सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होण्यास मदत होईल. त्यातूनच विधवांवरील अत्याचाराचे प्रमाण कमी होईल.

वरील सर्व उपाययोजना कार्यान्वित केल्यास विधवांविरूद्ध घडणाऱ्या अहिंसेचे प्रमाण कमी होईल.

(६) कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे (Causes of Domestic Violence) :

स्त्रियांचे प्रश्न हे निसर्गदत्त नसून मानवनिर्मित आहे व त्याची मुळे पुरुषप्रधान समाजरचनेत आहेत. जीवनाच्या सर्वच पातळीवर पुरुषांचे वर्चस्व आहे. हे पुरुषाश्रेष्ठत्व सिध्दतेसाठी स्त्रीवर लिंगसापेक्ष श्रमविभाजन लादून व स्त्रीत्वाची एक विशिष्ट प्रतिमा निर्माण करून स्त्री व्यक्तिमत्त्वाचा विलक्षण कोंडमारा केला गेला आहे, हे नाकारता येत नाही. स्वभाव, बुद्धी, क्षमता व कार्यशक्ती ठरविण्यात सामाजिक स्थिती व त्याला अनुसरून केलेले सामाजिकरण महत्वाचे असते. पुरुषाश्रेष्ठतेसाठी ते केल्या गेले व त्याला समाजाची मान्यताही मिळाली. त्यातूनच स्त्री-पुरुषांचे संबंध हे पुरुष श्रेष्ठ व स्त्री कनिष्ठ या पध्दतीने तयार झालेले. त्यामुळेच कौटुंबिक अत्याचारही वाढले. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे पाहू.

(१) पुरुषप्रधान कुटुंब संस्था (Patriarchal Family) :

पुरुषप्रधान कुटुंब व्यवस्थेमुळे स्त्री ही कुटुंबात दुय्यम ठरली. कुटुंब हे पुरुषाच्या खाजगी मालकीचे आहे असे समजले जाते. त्यामुळे स्त्रीचे सर्व अस्तित्व संपुष्टात येते. तिचे माणूसपण नाकारण्यात येते. ती अबला आहे, दुबळी आहे, पुरुषापेक्षा कितीतरी बाबतीत कमी आहे, अशा प्रकारचा संस्कार तिच्यावर पिढ्यानपिढ्या चालू आहे. म्हणून तिचा कोंडमारा चहुबाजुने होत आहे. निर्णय घेण्याचे अधिकारी तिच्याकडून काढून टाकले जातात. तिच्या शरीराप्रमाणे मनावरही पुरुषाची मालकी प्रस्थापित होते. पंख छाटलेल्या पक्षिणीसारखी तिची स्थिती होते. सोयीस्कररित्या तिला कौटुंबिक व्यवहारात अडकवून तिचे सामाजिक व्यवहारातून उच्चाटन केले जाते. कुटुंबात तिला केवळ भोगवस्तू म्हणून, अपत्यनिर्मितीचे साधन म्हणून व सेवेची दासी म्हणून तिचा उपयोग केला जातो. ही पुरुषप्रधान व्यवस्था व मानसिकता स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराला कारणीभूत ठरते.

(२) आर्थिक परावलंबन (Economical Independance) : अन्न, वस्त्रादीच्या मूलभूत जीवननिर्वाहविषयक गरजांसाठी अर्थार्जनाची आवश्यकता आहे. मध्ययुगीन काळात स्त्रियांचा शिक्षणाचा अधिकार काढून घेतल्याने त्या शिक्षणापासून वंचित राहिल्या. स्त्रियांचे बाहेरील उत्पादनाची कामेही हळूहळू कमी केली. सेवेची कामे स्त्रीकडे सोपविण्यात आलीत. घरगुती कामाचे महत्त्व कमी झाले. स्त्री ही पूर्णत्वाने पुरुषाची दासी बनली. स्त्री ही सकाळी लवकर उठते, रात्री उशिरा झोपते, दिवसभर घरातील कामे करते, पण तिच्या कामाला किंमतच नाही. त्यामुळे कुटुंबात पूर्णपणे तिला आश्रिततांचे स्थान मिळाले आहे. पुरुष हा कुटुंबाचा मालक बनला. ही विचारसरणी व मानसिकता म्हणजे पुरुषांनी स्त्रियांवर अत्याचार करण्यासाठी समाजाकडून मिळालेला परवानाच होय. त्यामुळेही स्त्रियांवरील कौटुंबिक अत्याचार वाढले.

(३) धर्मशास्त्राचे प्राबल्य (Dominance of Theology) :

मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रियांची स्थिती आणखीनच दयनीय झाली. ब्राम्हणांनी हिंदू धर्माचे रक्षण, स्त्रियांची सतीप्रथा, रक्तशुध्दता कायम राखण्यासाठी स्त्रियांच्या संबंधित नियम अधिक कठोर केले.

(४) स्त्रीचा आक्रमकतेचा अभाव (Absence of Women's Aggressiveness) :

घरगुती कामे व कुटुंबांतर्गत व्यवहार बिनबोभाट करायचे, येईल ते जीवन स्वीकारायचे, त्यासंबंधी कोणतीही तक्रार करावयाची नाही अशी धारणा स्त्रियांमध्ये निर्माण झाली. घरगुती कामे कमी महत्त्वाची मानल्या गेल्यामुळे स्त्रियांचे स्थान अधिकच कनिष्ठ झाले. स्त्रीला बाह्य जगाचा अनुभव नाही, निर्णय घेण्याची सवय नाही, त्यामुळे तिच्या जीवनात मानसिक व भावनिकदृष्ट्या परावलंबित्व आले. तिच्यातील असुरक्षिततेची भावना केवळ लैंगिक अथवा आर्थिक नाही तर तो तिच्या आत्महिन व्यक्तिमत्त्वाचा भाग बनला. तिच्यातील आक्रमकतेच्या अभावामुळे कौटुंबिक अत्याचार सहन करणे भाग पडत गेले.

(५) मुलगी—परक्याचे धन (Girl-Child is the other belonging) :

पुरुषप्रधान या कुटुंब संस्थेतून मुला—मुलींच्या संगोपनात असमानता असते. लहानपणापासूनच मुलावर पुरुष असल्याचा अहं जोपासला जातो तर मुलीवर ती स्त्री असल्याचे संस्कार जोपासले जातात. जन्मापासूनच मुलगी परक्याचे धन मानले जाते. पतीचे घर हेच तिचे घर असते. त्यामुळे पतीच्या घरी तिच्यावर कितीही अन्याय झाले तरी ती त्या अत्याचाराबाबत पोलिसात तक्रार करू शकत नाही अथवा आपले दुःख व वेदना दुसऱ्याजवळ सांगुही शकत नाही. कारण त्यामुळे वैवाहिक संबंध दुरावले तर तिचे आई—वडील तिला आपल्या घरी स्थान देणार नाही. या संदर्भातील भीती तिच्या मनात असते. त्यामुळे पतिगृही होणारा अपमान निमूटपणे सहन करते. त्यामुळे सुध्दा तिच्यावर अत्याचार होत असतात.

(७) कौटुंबिक अत्याचार निवारण्याचे उपाय (Solution of Domestic Violence) :

कौटुंबिक हिंसाचार कायदा : कौटुंबिक हिंसाचाराचा प्रश्न भारतात सर्वकष स्वरूपाचा असला तरी सार्वजनिक जीवनात तो अदृश्य आहे. कारण कौटुंबिक अत्याचाराबाबत स्त्रिया जाहीरपणे बोलत नाही. जर एखाद्या स्त्रीवर नवऱ्याने किंवा तिच्या नातेवाईकांनी अत्याचार केले किंवा क्रूरतापूर्वक वागणूक केली तर भारतीय दंड विधानाच्या कलम ४९८(अ) नुसार तो गुन्हा मानला जातो. भारताचे राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम यांनी १३ सप्टेंबर २००५ रोजी या अधिनियमाला आपले समर्थन दिले आणि या कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायद्याची अंमलबजावणी २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू झाली आहे. हा कायदा सर्व जाती—धर्मातील लोकांसाठी लागू आहे. या कायद्याचे स्वरूप अतिशय व्यापक असल्यामुळे स्त्रियांना संरक्षण मिळण्याच्या दृष्टिने अत्यंत उपयुक्त आहे. महिलांना घरगुती अन्याय—अत्याचारापासून संरक्षण देणे हा या कायद्याचा मुख्य उद्देश आहे. महिलांचे **शारीरिक शोषण** जसे : मारहाण करणे, थापड मारणे, धक्काबुक्की करणे, लाथ मारणे, ढकलून देणे. **मानसिक शोषण** जसे : अबोला धरणे, तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करणे, टोचून बोलणे, शिव्यागळ करणे, भीती दाखविणे. **आर्थिक शोषण** —जसे : स्त्रिला नोकरी करण्यास मनाई करणे किंवा नोकरी करण्यास भाग पाडणे. **लैंगिक शोषण** —जसे : जवरी संभोग, पत्नीवर बळजबरी किंवा वाईट साहित्य वाचण्यास प्रवृत्त करणे किंवा एखादे वाईट चित्र पाहण्यास प्रवृत्त करणे, बाल लैंगिक अत्याचार, हुंड्यासाठी आत्महत्येस प्रवृत्त करणे इत्यादींचा समावेश कायद्यात करण्यात आला आहे. एखाद्या अत्याचारपीडित स्त्रीने या कायद्याच्या आधारे न्याय मिळविण्याचा प्रयत्न केल्यास प्रतिपक्षाला तिला यासाठी लागणारा खर्च नुकसान भरपाईच्या स्वरूपात द्यावा लागतो. अशाप्रकारे तिला आर्थिक सहाय्य मिळण्याची तरतूद या कायद्यात आहे.

कौटुंबिक हिंसेचा हा कायदा महत्वपूर्ण असला तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात या कायद्यांतर्गत गुन्हाच नोंदविला जात नाही ही वास्तविकता आहे. स्त्रियांनी या कायद्यांतर्गत न्याय मागण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यांना साथीदार मिळत नाही. हा कायदा समाजाच्या पारंपारिक मूल्यव्यवस्थेविरुद्ध असल्यामुळे त्याची पाळेमुळे समाजात रुजायला दीर्घ कालावधी लागेल. त्यासाठी समाजाची पुरुषप्रधान मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे आणि स्त्रियांनी त्यांना समर्थपणे तोंड देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पुढील उपाय महत्वपूर्ण ठरतील.

- (१) पुरुषप्रधान मानसिकतेत परिवर्तन घडवून आणणे.
- (२) स्त्रीकडे व्यक्ती म्हणून पाहण्याची प्रवृत्ती निर्माण करणे.
- (३) स्त्रियांमध्ये 'स्व' अधिकाराबद्दल जागृती निर्माण करणे.
- (४) पोलिस व न्याय व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणणे.
- (५) कौटुंबिक मानसिकतेत परिवर्तन घडवून आणणे.
- (६) स्त्रियांना आर्थिक स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयत्न करणे.

(७) स्त्रीच्या विकासाचे समाजिकरण घडवून आणणे.

इत्यादी उपायांनी स्त्रियांवरील कौटुंबिक अत्याचार कमी करता येण्यासारख्या आहेत.

संदर्भ :

१) डॉ. आगलावे पी. एन.	सामाजिक समस्या	साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
२) डॉ. कऱ्हाडे बाबु	सामाजिक समस्या आणि प्रश्न	पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
३) डॉ. लोटे रा. ज.	सामाजिक समस्या	साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
४) डॉ. तोष्णिवाल सुभाष	सामाजिक समस्या	अंशुल प्रकाशन, नागपूर

‘महिलांवरील अत्याचार व आद्य भारतीय समाजसुधारक’**प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण****सहाय्यक प्राध्यापक भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर जि. नागपूर****सारांश:**

‘लिखित इतिहासात’ अनुल्लेखित राहिलेले व ‘घडलेल्या’ इतिहासात दडलेले स्त्रीविषयक वास्तव शोधणे, नामवंत स्त्रियश्चरित्रांची भाग्यदायी कहाणी कथन करणे, स्त्रियांचा विविध घडामोडी वा स्थित्यंतरांमधील सहभाग अधोरेखित करणे या गोष्टी महत्वाच्या खऱ्या, पण त्यांच्या निव्वळ गोळाबेरजेतून स्त्रीवादी इतिहास सिध्द होत नाही. ऐतिहासीक वास्तवाच्या लिंगभावमयतेचा संशोधकीय पायावरील अन्वयार्थ हा स्त्रीवादी इतिहास—लेखनाचा खरा गाभा म्हणता येईल. मानवी इतिहासाच्या आकलनासाठी प्रदेश,वंश,धर्म,जात,वर्ग इ. जे विविध प्रवर्ग लक्षात घेतले जातात, त्यांत दुर्लक्षित राहिलेल्या ‘लिंगभाव’ या प्रवर्गावर भर देऊन इतिहास—लेखन करणारा प्रवाह म्हणजे स्त्रीवादी प्रवाह होय. या लिंगभावातूनच महिलावरील अत्याचार वाढलेले आहे हे प्रकर्षाने जाणवते. महिलावरील अत्याचार हा अनेक वर्षांपासून चालत आलेला आहे. हा अत्याचार दुर सारण्याचा प्रयत्न हा भारतीय समाजसुधारकांच्या माध्यमातून बऱ्याच अंशी दुर झाल्याचे दिसते. परंतु मनुष्यस्वभाव एकाएकी बदलत नाही त्यांचा काही अंश आजही मनुष्यामध्ये अस्तित्वात असल्याचे जाणवते. त्यामुळे आजही महिलावरील अत्याचार हे संपूर्णपणे दुर झाल्याचे दिसून येत नाही.

प्रस्तावना:

‘सबाल्टर्न स्टडीज’ तथा वंचितांचा अभ्यास’ हा इतिहास—लेखनातील आणखी एक नवा प्रवाह आहे. ‘तळाकडून इतिहास’ असेही त्याचे वर्णन केले जाते. लोकसंख्येच्या निम्म्याने तरी असणाऱ्या स्त्रियांवर पुरुषशाहीने हरप्रकारे वंचितावस्था लादली. त्यामुळे स्त्रीविषयक कोणताही इतिहास हा ‘तळाकडून इतिहास’ म्हणून संबोधता येईल. मात्र स्त्रियांमध्येसुद्धा स्तरीकरण आढळते आणि स्तरांनुसार स्त्रियांचे कमी—अधिक प्रमाणातील शोषण सदैव होत आलेले आहे.

भारतीय महिलांच्या अगतिक, दयनीय परिस्थितीचा आढावा हे प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक कालखंडानुसार केलेला आहे.

प्राचीन कालखंडातील स्त्रियांचे स्थान:

भारतीय इतिहासाची सुरुवात ही वैदिक काळापासून होते. वैदिक काळी समाजात स्त्रियांना मान असे व त्यांना गौरवपूर्णस्थान प्राप्त झाले होते. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांही सर्व संस्कारास अधिकारी मानल्या जात. किंबहुना स्त्रियांना पतीसमवेत व त्यांच्या गैरहजेरीत अनेक धर्मकृत्ये हे श्रेष्ठ स्थान प्राप्त झाले होते, ह्याचे कारण तत्कालीन शिक्षणपद्धतीत होते अध्ययनाबाबत, स्त्रीपुरुषात मुळीच भेद केला जात नसे. म्हणूनच त्याकाळात अनेक स्त्रियांनी तत्वज्ञ, शिक्षक व वादविवाद पटू म्हणून नावे गाजवली. त्यात गार्गी, वाचकवनी, मैत्रेयी, सुलभा, घोषा, लोपामुद्रा इ. स्त्रियांचा समावेश होतो. ऋग्वेदातील अनेक ऋचा स्त्रियांनी रचलेल्या आहेत. त्या अध्यापन करण्याइतक्या विद्यापारंगत असत. त्या काळात बालविवाह प्रचलित नव्हते. मुली पूर्ण वयात आल्यानंतर त्यांचे विवाह होत. त्याकाळची गृहिणी सुखी होती. कुटुंबात तिचा योग्य मान राखला जाई. ती खऱ्या अर्थाने पतीची सहचारिणी होती. विधवांबाबत तत्कालीन समाजाचा दृष्टिकोण उदारमतवादी होता. विधवा स्त्री पुनर्विवाह करू शके व विवाह न करता, चिरकाल, ब्रम्हचर्य पाळून राहणाऱ्या स्त्रियांकडे समाज आधुनिक काळाप्रमाणे उपहासाने व वाईट दृष्टीने पाहत नसे. किंबहुना आपल्या मुली चांगल्या

पंडित निघाव्यात व त्या ब्रम्हवादिनी असाव्यात म्हणून मातापिता त्यांच्यासाठी परमेश्वराची आराधना करीत असत. स्त्रियांना वैदिक समाजात सन्मानाने वागविले जाई. व त्यांच्याकडे उदार दृष्टिकोनातून पाहिले जाई. स्त्री ही घरची सम्राज्ञी आहे. हा वैदिक संस्कृतीचा आदर्श होता.

मनुस्मृतीतील स्त्रियांबाबतचे अनुदार उल्लेख सर्वश्रुत आहेत. उत्तरवैदिक काळात मनूने स्त्रीचे रक्षण बालपणी पिता, तारूण्यात पती, वृद्धपणी पुत्र करीत असतो असे म्हंटले आहे. कारण पुरुषांपेक्षा ती शारीरिक दृष्टीने केव्हाही उणी ही असणारच. हेच भाव याज्ञवल्क्य मध्येसुध्दा दिसून येते. **रक्षेत् कन्यां पिता, निन्नां पति पुत्रास्तु वार्धक्ये, अभावे ज्ञतयस्तेषां न स्वातंत्र्य कवचित् स्त्रिया परंतु 'न स्त्री स्वातंत्र्यम् मर्हति'** असा मूळ विचार सोडून केलेला प्रचार गैरसमज निर्माण करतो. असा गैरसमज अनेकांच्या मनात आजही घर करून आहे. लोक स्त्रीजातीची घृणा करतात 'माता' हया भूमिकेला सर्वोच्च स्थान दिले आहे. माता ही गुरूची देवता मानली आहे. स्त्रियांचे आर्थिक हक्क व सवलती याबाबतीत अत्यंत अभिमानास्पद व उज्ज्वल प्रकारची प्रगती स्मृतीकाळात झालेली दिसून येते.

इ.स. पूर्व पाचव्या व सहाव्या शतकात भारतात प्रसृत झालेल्या जैन व बौद्ध धर्मीयांची स्त्रीबाबतची भूमिका, वैदिक काळाइतकी नसली तरी बऱ्याच अंशी समतेची व आदराची होती.

मध्ययुगीन कालखंडातील स्त्रियांचे स्थान:

सुमारे आठव्या शतकानंतरच्या हजार वर्षांच्या दीर्घ कालावधीत सर्वसामान्य स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा व अधिकारांचा संकोच होण्याची प्रक्रिया सुरू राहिली. समाजात जसजसे नवे व्यवसाय सुरू झाले, जातीप्रथा रूढ होत गेली, तसतसे पुरुषांचे बाहेरचे कार्यक्षेत्र विस्तारत गेले आणि स्त्रियांना गौणस्थान दिले जाऊ लागले. याच कालखंडात वायव्येकडून झालेल्या मुस्लिम आक्रमणामुळे व त्याबरोबरच होणाऱ्या नागरिकांवरील हल्ल्यांमुळे व लूटमारीमुळे जनजीवन अस्थिर व असुरक्षित झाल्यामुळे प्रथम उत्तर भारतात आणि नंतर दक्षिण भारतात स्त्रियांच्या सुरक्षिततेची समस्या निर्माण झाली. मुस्लिम आक्रमणानंतर स्त्रियांच्या अधोगतीला सुरुवात झाली. स्त्रीकडे मनुष्य म्हणून पाहिले जात नव्हते. तर एखाद्या उपभोग्य वस्तू प्रमाणे तिच्याकडे पाहिले जाऊ लागले. तिला कोणतेही अधिकार प्राप्त नव्हते. समाजात मुक्तपणे संचार करण्याचे तिचे स्वातंत्र्य हया काळात हिरावून घेतले गेले. भारतात स्त्रियांच्या सुरक्षिततेची समस्या निर्माण झाली. तिचे निराकरण करण्यासाठी भारतात तेराव्या शतकापासून पडदापध्दती सुरू झाली. मुलीच्या विवाहाचे वय सुध्दा कमी करण्यात येऊन बालविवाहाची रूढी पक्की झाली. त्यामुळे मुलींचे शिक्षण खुंटले. त्याचा परिणाम होऊन स्त्रीला योग्यायोग्य निर्णय करताच येत नाही. म्हणून तिने पुरुषांच्या आज्ञेत रहावे असे सांगण्यात आले. ज्ञानार्जनाचा त्यांचा मार्ग अवरूद्ध झाल्यामुळे धार्मिक क्षेत्रात व्रतवैकल्ये, बाह्य उपचार हा त्यांच्या जीवनाचा आधार बनला. पती निधनानंतर 'सती' प्रथा रूढझाली. सती जाण्याने स्त्री पतीस सर्व पापापासून मुक्त करते. असा समज होता. पण इ.स. १२०० नंतर जेव्हा मुस्लिम शासक भारतात आले तेव्हा तर सती जाणे आवश्यक होऊ लागले. कारण पती निधनानंतर स्त्रीला सांभाळणे कठीण होऊ लागले व ती प्रथा अधिकच रूढझाली. याच काळात वधुपित्याने वरास द्यावयाची हुंड्याची चाल रूढझाली. या चालीचा स्त्रीच्या समाजातील स्थानावर परिणाम झाला समाज अधिक रूढीवादी झाल्यामुळे तत्कालीन स्त्रियांचा समाजातील दर्जा घसरत गेला. स्त्रिया या पुरुषवर्चस्वाखालीच असत. स्त्रीचे जीवन तत्कालीन कालखंडात एकूण विचार करता, त्या समाजस्थितीप्रमाणे गतानुगतिकच होते.

आधुनिक कालखंडातील स्त्रियांचे स्थान:

१९ व्या शतकाच्या आरंभी महाराष्ट्रातील स्त्री-जीवन हे मध्ययुगीन सरंजामी चौकटीत बंदिस्त झालेले होते. एकीकडे 'यत्र नार्यस्तु पूजन्ते'... तर दुसरीकडे 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति'...

अशी विसंगत मनुवादी वृत्ती हे भारतीय समाजमानसाचे पारंपारिक वैशिष्ट्य होते. महाराष्ट्रही त्याला अपवाद नव्हाता. माता आणि पतिव्रता या भूमिकांत स्त्रीचा गौरव करायचा, तिला देव्हान्यात बसवायचे; पण या देव्हान्याचाच तुरुंग बनवायचा, ही गतानुगतिक चलाखी अद्यापही संपलेली नव्हती. चूल आणि मूल यांमध्ये स्त्री—जीवन बंदिस्त होते. मुलीच्या जन्माबाबत स्वागतशीलतेचा अभाव, बालिकाहत्याची समस्या, स्त्री—शिक्षणाला बंदी, बाल—विवाह, जरठ—बालविवाह, सतीप्रथा, केशवन, विधवा—विवाह—बंदी, इ. विविध समस्यांनी स्त्री—जीवन ग्रसत झालेले होते. वरील सर्व परिस्थितीचे निरीक्षण करून, स्त्रियांवर अन्याय होतो आणि स्त्रियांना त्यांचे न्याय्य हक्क आणि स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे ही जाणीव काही समाजसुधारकांना होऊ लागली.

महाराष्ट्रात एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकाच्या अखेरीस इंग्रजी राजवट सुरू झाल्यानंतर अल्पावधीतच येथे वैचारिक जागृतीची लक्षणे दिसून येऊ लागली. इंग्रजी शासनाद्वारा तसेच पाश्चात्य शिक्षणाद्वारा संपन्न व प्रगतीशील पाश्चात्य संस्कृतीशी महाराष्ट्राचा परिचय झाला. विशेषतः १८२७ साली एलफिस्टन विद्यालयाची मुंबई येथे स्थापना झाल्यानंतर येथून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या तरुणांना पाश्चात्य साहित्यातून पाश्चात्यांचे आधुनिक विचार, समाजसंस्था, त्यांचा इतिहास, नानाविध विज्ञानशाखा यांची माहिती झाली.

आद्य समाजसुधारकाची भूमिका:

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्री ही उपभोग्य वस्तू बनली होती. किंबहुना आगरकरांनी वर्णन केल्याप्रमाणे 'प्रजाजननयंत्र' म्हणून स्त्रीकडे पाहिले जात होते. ब्रिटिश अमलांखाली व भारतीय प्रबोधनाच्या परिणामस्वरूप 'स्त्री—जन्माची ही करून कहाणी' बदलण्यास प्रारंभ झाला.

पती निधनानंतर स्त्रियांना सती जाण्याची पाशवी चाल बंद व्हावी ह्या दृष्टीने राजाराम मोहन रॉय यांनी प्रयत्न सुरू केले व त्या प्रयत्नांना यश येऊन लॉर्ड बेंटिकने १८२९ मध्ये सतीच्या चाल कायदयाने बंद केली. स्त्रीला व्यक्ती म्हणूनच स्वतंत्र अस्तित्व संपले की स्त्रीने सती जाऊन, आपले जीवन कूर मार्गाने संपविण्याची गरज नाही. पतीच्यामृत्युनंतर ती जगू शकते. समाजाचा ती एक घटक आहे. तिलाही पुरुषांप्रमाणेच जिवंत राहण्याचा अधिकार आहे. म्हणून स्त्रीदास्यविमोचन झाले पाहिजे. यासाठी राजाराम मोहन रॉय यांनी फार प्रयत्न केले.

त्यानंतर भारतातील सामाजिक गुलामगिरीच्या विरुद्ध बंड पुकारणारे समाजसुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले ह्या फार मोठ्या क्रांतीकारकाला, भारतात स्त्री शिक्षणाकडे फार दुर्लक्ष होत असल्याचे बघून वाईट वाटले, आणि स्त्री शिक्षणाचे कार्य करण्याचे त्यांनी ठरविले. स्त्रीला शिक्षण दिले तर ती कुमार्गाला लागेल व घरादाराचे वाटोळे होईल, तिला अकाली वैधव्य येते, असे मानले जाई. अशा सर्व पार्श्वभूमीवर ज्योतिबांनी स्त्रीशिक्षणासाठी फार मोठे कार्य केले. आपली पत्नी सावित्रीबाई ह्यांना त्यांनी शिकविले. सावित्रीबाईंचा शाळेत जाता—येता फार छळ होत असे. असे असूनही सावित्रीबाई आपले काम नेटाने व निष्ठेने करीत. महात्मा ज्योतिबा फुल्यांच्या स्त्रीजीवनासाठी केलेल्या कार्यमुळे स्त्रीजीवनात फार मोठे परिवर्तन झाले. म्हणूनच त्यांना स्त्री शिक्षणाचे आद्यजनक असा मान मिळाला.

ज्योतिबांप्रमाणेच महर्षी दयानंद सरस्वती, पंडिता रमाबाई, भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे ताराबाई शिंदे, बाबा पदमनजी, विष्णूशास्त्री पंडीत, रा.गो. भांडारकर, बहरामजी मलबारी इ. अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रीदास्य विमोचनाचे फार मोठे कार्य केले.

विसाव्या शतकाच्या दृष्टीने विचार केला तर सामाजिक जीवनात आज बरेच परिवर्तन झालेले दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने स्त्रियांचा राजकारणात प्रवेश झाला. स्वातंत्र्यसमरात महिलाही पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढल्या. स्वदेशी आणि परक्या मालावरील बहिष्काराच्या चळवळीत स्त्रियांनी भाग घेतला. प्रसंगी त्यांनी तुरुंगावासही सोसला.

स्वातंत्र्यानंतर औद्योगीकरणाचा वेग वाढला. खेड्यांचे शहरीकरण झाले. त्याचा एकूणच परिणाम भारतातील समाजजीवनावर झाला. तसेच स्त्रीजीवनावरही त्याचे फार सखोल परिणाम झाले. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या कल्याणाच्या आणि सुरक्षिततेच्या दृष्टीने अनेक कायदे केले गेले. ह्या कायद्यांमुळे महिलांना पुरुषांसारखे समान अधिकार मिळाले आहेत. तर काही कायदे महिलांवरील अत्याचार थांबविण्यासाठी झाले आहेत. याअगोदर केवळ महिलांच्या संदर्भात कायदे केले गेले. उदा. सतीबंदी कायदा १८२९, विधवा पुनर्विवाह कायदा, १८५६, हिंदू विवाह कायदा १९५५, हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ इत्यादी

निष्कर्ष: आतापर्यंतच्या विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रात स्त्रियांची स्थिती आणि त्यातही बहुजन स्त्रियांची स्थिती अत्यंत असमाधानकारक होती. तिच्यामध्ये बदल घडवण्याचे व्यक्तिगत, संस्थात्मक व शासकीय प्रयत्न घडू लागले. पण त्यांना मध्यमवर्गीय, उच्चवर्गीय व पुरुषशाही मर्यादा पडलेल्या होत्या. काही कायदे झाले, काही सुधारणांचा चालना मिळाली, काही स्त्रियांची व्यक्तिगत स्थिती बदलली. परंतु लिंगभेदाचे पारंपरिक मनोवास्तव त्यामुळे फारसे बदलले नाही. मात्र त्या बदलाच्या पूर्वतयारीसंदर्भात १९ व्या शतकातील घडामोडींचे महत्त्व विसरून चालणार नाही.

उपाययोजना: भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या दारिद्र्यात राहते. त्यामध्ये महिलांचे प्रमाण जास्त आहे. सामाजिक विषमता निर्मूलन, सूक्ष्म आर्थिक धोरणे आणि गरिबी निर्मूलनाचे कार्यक्रम यांमधून महिलांच्या समस्या सोडविण्यास अग्रक्रम दिला पाहिजे. गरीब महिलांचे संघटन करण्यासाठी पावले उचलली गेली पाहिजेत. दारिद्र्यरेषेखालील महिलांना सहजपणे कर्जे उपलब्ध करून देण्यासाठी आर्थिक संस्था व बँका यांचा विस्तार केला गेला पाहिजे. सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये महिलांचे योगदान असले पाहिजे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून निर्माण झालेल्या नकारात्मक सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांना सामोरे जाण्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण केले पाहिजे. भारतीय समाजात दीर्घ काळापासून स्त्रियांना अपमानित केले आहे. खूप वर्षे स्त्रिया ह्या शोषणाच्या शिकार झाल्या आहेत. हे शोषण कुठेतरी थांबणे आवश्यक आहे. त्यामुळे फक्त कायदे करून चालत नाही तर त्या कायद्यांची अमलबजावणी काटेकोरपणे राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

१. Altekar A. s. The Position of Women in Hindu Civilization ,Publication House, Banaras Hindu University , banaras_ 1938.
२. Ranjit Guha ,SubalternStudies] Vol.s I to IX , New Delhi, 1982-96.
३. श्रीवास्तव सुधारानी, श्रीवास्तव आशा, महिला शोषण और मानवाधिकार ,अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दरियागंज नई दिल्ली २०१०.
४. पवार वैशाली, महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख, डायमंड पब्लिकेशन्स, सदाशिव पेठ पुणे, २०१२.
५. पाठक दमयंती, भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात वैदर्भीय महिलांचे योगदान, श्री मंगेश प्रकाशन, नवी रामदास पेठ, नागपूर, २००३.

घरगुती हिंसाचार : कारणे व उपाययोजना

डॉ. नलीनी आय. बोरकर,

समाजशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर
जि. भंडारा

प्रस्तावना :—अलिकडच्या काळात कौटुंबिक हिंसेचे प्रकार वेगवेगळ्या घटनांद्वारे वाढल्याचे निदर्शनास येते. एकाच कुटुंबात राहणाऱ्या सदस्यांवर त्याच कुटुंबातील सदस्य किंवा इतर नातेवाईक शारीरिक, मानसिक हिंसा, अन्याय, अत्याचार करतांना आढळतात. घरगुती हिंसा प्रामुख्याने महिला आणि १८ वर्षाखालील बालकांच्या संदर्भात होत असल्याचे आढळून येते. कुटुंबात सावत्र मुलगा किंवा मुलगी, दत्तक पुत्र किंवा नातेवाईक असणाऱ्या मुलांवर किंवा मुलींवर अन्याय आणि अत्याचार केला जातो. घरगुती हिंसेचा वापर प्रामुख्याने महिलांच्या विरोधात केला जातो. यात महत्वपूर्ण बाब म्हणजे हिंसेला बळी पडणारी व्यक्ती हिंसा करणाऱ्या व्यक्तीची नातेवाईक असते. ही शारीरिक, मानसिक, आर्थिक व लैंगिक, धार्मिक स्वरूपाची असू शकते. मारणे, लाथा—बुक्क्यांनी तुडविणे ही शारीरिक हिंसा होय. टोमणे मारणे, संशय घेणे ही मानसिक हिंसा होय. स्त्रियांना खर्चाला पैसे न देणे, तिने कमावलेले पैसे हिसकावून घेणे ही आर्थिक हिंसा होय तर नात्यातील व्यक्तीने विना सहमतीने केलेले लैंगिक अत्याचार म्हणजे लैंगिक हिंसा होय. स्त्रिला अपवित्र मानणे, परंपरा लादणे, मंदिरात प्रवेश नाकारणे इत्यादी स्वरूपांची धार्मिक हिंसा होय. उदा. शनि शिंगणापूर मंदिरात स्त्रियांना प्रवेश बंदी असणे अशा प्रकारची बंधने स्त्रियांवर लादली जातात. (डॉ. प्रमोद पाटील — २०१८—५८) कुटुंबामध्ये मुलांमुलींमध्ये भेदभाव करणे, धार्मिक प्रथा व परंपरांच्या नावाने कुटुंबातच महिलांवर अन्याय, अत्याचारात्मक व हिंसात्मक घटना होतांना आढळून येतात. अमर्त्य सेन यांनी २००१ मध्ये फ्रन्टलाइन या पाक्षिकांमध्ये लिहिलेल्या "Merry Fesses in Gender Inequality" या निबंधात Missing Women ही संकल्पना स्पष्ट मांडली. केंद्र सरकारने नेमलेल्या वर्मा कमेटीने स्त्रियांच्या बाबतीत घरेलू हिंसा हा प्रश्न पुढे आणला. या कमेटीच्या अहवालानुसार स्त्रियांवर सार्वजनिक जीवनातील हिंसेपेक्षा घरेलू हिंसेचे प्रमाण अधिक आहे.

घरगुती हिंसाचाराचा अर्थ :—इंग्रजी भाषेतील डोमेस्टिक व्हायोलेन्स या शब्दासाठी मराठीत हिंसाचार किंवा कौटुंबिक हिंसाचार ही संज्ञा वापरली जाते. हिंसाचार या संज्ञेमध्ये शारीरिक इजा, मानसिक इजा, मनावरील आघात देखील समाविष्ट आहे. कौटुंबिक हिंसेची सर्वमान्य अशी एकच व्याख्या देणे कठीण आहे. काही अभ्यासक कुटुंबांतर्गत एखाद्या सदस्याने मुलामुलीवर कुठल्याही कारणाने केलेली शारीरिक इजा होय असे मानतात. तर काही अभ्यासक कुटुंबातील पुरुषांद्वारे स्त्रीला शाब्दीक टोमणे मारणे, स्त्रीवर संशय घेणे. डिवचणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय असे स्पष्ट करतात. कौटुंबिक हिंसेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

१) वर्मा कमेटी अहवालानुसार :— “कौटुंबिक जीवनातील पुरुषांकडून एखाद्या स्त्रीवरील अन्याय अत्याचार होणे किंवा स्त्रीला शारिरिक नुकसान होईल असे कृत्य पुरुषांकडून घडणे, स्त्रीला मानसिक धक्का पोहचेल असे शाब्दीक टोमणे मारणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय.” २००५ च्या घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायद्यात घरगुती हिंसेची व्याख्या पुढील प्रमाणे आहे.

अ) पिडीत व्यक्तीच्या अंगाची स्वास्थाची, सुरक्षित जिवनाची हानी करित असो किंवा ज्यांची प्रकृती पीडीत व्यक्तीच्या शरीराच्या लैंगिक मौखिक, भावनात्मक दुरुपयोग आणि आर्थिक दुरुपयोग केला जातो.

ब) हुंड्याच्या रूपात संपत्ती मौल्यवान वस्तु यांच्या मागणीकरिता पीडीत व्यक्तीला हानी पोहचवली जाते.

क) वरील दोन्ही प्रकारचे वर्तन अशा प्रकारच्या धमकीचा प्रभाव निर्माण करून शारीरिक किंवा मानसिक उत्पीडन करणारे आचरण, किंवा कृत्य यांचा समावेश घगुती हिंसेमध्ये होतो.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, कुटुंबातील स्त्रिला स्वतःच्या स्वार्थापोटी पुरुषाने शारिरिक, मानसिक आणि भावनीक दृष्ट्या सुरक्षित जिवनाला त्रास होईल अशा प्रकारचे वर्तन केले असेल तेव्हा त्याला कौटुंबिक हिंसाचार म्हणतात.

घरगुती हिंसाचाराचे स्वरूप :- स्त्रियांचा पदोपदी अपमान करणे, त्यांचे कष्ट अमान्य करणे, त्यांना कोणत्याही प्रकारच्या विकासाच्या आणि मनोरंजनाच्या संधी मिळू न देणे हे सर्व कुटुंबात घडणाऱ्या मानसिक हिंसाचाराचे विविध पैलू आहेत.

१) स्त्रि हत्या व बालिका हत्या :-भारतात गर्भाचे परिक्षण लिंग तपासण्याच्या दृष्टीने केले जाते. मुलगा हाच वंशाचा दिवा आहे असे समजून गर्भ स्त्रिलींगी असेल तर गर्भातच मुलीची हत्या करण्याचा प्रकार निर्माण झाल्याचे आढळून येते हा प्रश्न मागासलेल्या राज्यासोबतच महाराष्ट्र सारख्या प्रगत राज्यात सुद्धा आढळून येतो. हजारो मुलींची गर्भातच हत्या केली जात आहे. मुलीला जन्म झाल्यानंतर हत्या करण्याची प्रथा राजस्थान, गुजरात राज्यात अजूनही चालूच आहे. तामिळनाडू मध्येही ही प्रथा आढळून येते.

२) भावनात्मक दुरुपयोग :-कुटुंबामध्ये स्त्रियांचा अपमान, तिरस्कार, शिव्या इत्यादी दृष्टिने शाब्दिक स्वरूपात हिंसात्मक कृत्य आढळून येतात. एखाद्या व्यक्तीला नेहमी मौखिक धमकीचे प्रकार सुद्धा आढळून येतात. मुलीने कुटुंबाच्या इच्छेविरुद्ध कोणतेच कृत्य केले तर तिला सतत अपमानित करणे, शिव्या-शाप देणे यांचा समावेश भावनात्मक दुरुपयोगात होत असतो.

३) शारिरिक हिंसा :-कुटुंबामध्ये काहीही मनाविरुद्ध घडले तर कुटुंबातील कर्ता पुरुष स्त्रिला लाथाबुक्क्यांनी मारतो, इजा पोहचवतो. दारूच्या नशेत घरी येवून पत्नीला, मुलांना मारहाण करणे असे प्रकार तर सर्रासच होतांना दिसतात. पत्नी व मुले पुरुषांच्या या अन्यायाला निमुटपणे सहन करतात.

४) सासरी व माहेरी होणारी घरगुती हिंसा :-माहेरी असतांना मुलींना व स्त्रियांवर विविध बंधने लादली जातात. परपुरुषांशी बोलणे, घरी यायला उशिर होणे या लहानसहान कारणांवरून त्यांना दमदाटी केली जाते. माहेरी असा त्रास असतोच पण कमी असतो या उलट सासरी गेल्यानंतर लैंगिकसंबंधाना नकार देणे, घराबाहेर झालेल्या अपमानाचा राग काढणे या प्रकारची मारहाण नित्य घडणाऱ्या घटना मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात. सासरच्या लोकांचे शाब्दिक टोमणे, विवाहात मिळालेल्या वस्तूवरून राग व्यक्त करणे इत्यादी प्रकार आढळून येतात. सतत मुलींच्या आई वडीलांच्या नावाच उद्धार करणे, तिच्या माहेरच्यांना शिव्या देणेआणि तिला मानसिक रित्या छळणे असे प्रकार आढळून येतात.

५) हुंडा बळी :-हुंड्याकरिता पतीकडील लोकांकडून वधूचा छळ केला जातो. कमी हुंडा मिळाला किंवा एखादी मागणी पूर्ण नाही केली म्हणून शारीरिक आघातही केले जातात. सासू सासरे, दि ननंद, जेष्ठ भासरे आणि कुटुंबातील इतर सदस्य सुद्धा त्यांना मदत करतात. २००५ च्या भारत सरकारच्या सांखिकिय माहितीच्या आधारे हुंडा बळीची संख्या ३४ टक्के वाढल्याचे दिसून येते. (डॉ. प्रमोद पाटील, २०१८-६२)

६) अल्पवयीन मुलींवर लैंगिक हल्ले :—कुटुंबातील लहान वयाच्या मुलींवर अत्याचारांचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. मुलींच्या चारित्र्यावर कलंक लागू नये. लैंगिक अत्याचाराची प्रकरणे आई—वडील दाबून ठेवतात त्यामुळे लैंगिक अत्याचार करणाऱ्यांची हिंमत वाढते. लहान मुलीवरील लैंगिक शोषणाचे प्रकार घरातील जवळचेच लोक असतात. वर्तमान स्थितीत लैंगिक अत्याचाराचे प्रकार व्यापक प्रमाणात वाढतांना दिसत आहे. लैंगिक अत्याचाराचे परिणाम त्या मुलींवर वाईट स्वरूपाचे होतात.

घरगुती हिंसाचाराची कारणे :—घरगुती हिंसाचाराच्या घटना दर मिनिटाला भारतामध्ये घडत आहेत. दर मिनिटाला ३३ महिलांची हत्या हुंड्यासाठी केली जात आहे. तर राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अहवालानुसार ३६ टक्के महिला घरगुती हिंसाचाराला बळी पडत आहेत. कौटुंबिक हिंसेचे मूळ पुरुषी मानसिकतेमध्ये आहे असे आढळून येते. स्त्रिला केवळ उपभोग्य वस्तू म्हणून तिच्या इच्छा व आकाक्षांना पायदळी तुडविले जाते. पुरुषांना स्त्रियांना गुलाम बनवून ठेवण्याची जी मक्तेदारी समाजाने सोपविलेली आहे त्यामुळे दिवसेंदिवस घरगुती हिंसेच्या घटनांमध्ये वाढ होतांना दिसत आहे. घरगुती हिंसाचाराची ठोबळमानाने खालील कारणे सांगता येतील.

१) पुरुषसत्ताक कुटुंब पध्दती :—घरगुती हिंसेचे मूळ पुरुषसत्ताक कुटुंब पध्दती मध्ये आढळून येते. कारण स्त्रियांना दुय्यम दर्जाची वागणुक देणे व आपले वर्चस्व कुटुंबावर सिध्द करणे हे पुरुषी मानसिकतेचे लक्षण होय. स्त्रियांना शुल्लक कारणाने शब्दिक टोमणे मारणे, त्यांचा मानसिक छळ करणे यासारखे हिंसात्मक कृत्य पुरुष करतांना आढळतात.

२) सदोष सामाजिकरण :—लहानपणापासून मुलींना घरातील पुरुषांच्या इच्छा—आकाक्षाप्रमाणे वागण्यास शिकविले जाते. त्यांना स्वतःचे विचार मांडण्याची सुध्दा परवानगी दिली जात नाही. अधिकार न देता केवळ कर्तव्यपूर्ती करणे हे स्त्रियांचे जिवन प्रयोजन आहे असे सांगितले जाते. स्त्रियांमध्ये त्यांच्या हक्कांबाबद जागृती निर्माण न होण्याचे एकमेव कारण लहानपणापासून त्यांचे करण्यात आलेले सामाजीकरण होय.

३) स्त्रि शिक्षणाचे कमी प्रमाण :—भारतामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. निरक्षर व अल्पशिक्षित स्त्रियांना आपल्या अधिकाराची काही जाणिव नसते. नवऱ्याचे मारणे व सासऱ्यांचे छबणे त्यांना गैर वाटत नाही. तो नवऱ्याचा अधिकारच आहे असे मानतात. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार भारतात केवळ ६५.४६ स्त्रिया साक्षर आहेत. स्त्रि—पुरुष साक्षरता टक्केवारीत अद्यापही १६.६८ इतका फरक आहे. (रा.ज. लोटे २०१८—११६,११७) या आकडेवारीवरून हे लक्षात येते की, घरगुती हिंसाचाराचे स्त्रियांमधील निरक्षरता हे एक प्रमुख कारण आहे.

४) स्त्रियांचे आर्थिक परवलंबित्व :—भारतामध्ये आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर विवाहीत स्त्रियांची संख्या फारच कमी आहे. आर्थिके अधिकार हातात नसल्यामुळे आपल्या वर होणाऱ्या अन्यायाला प्रतिकार करणे त्यांना शक्य होत नाही. त्यांचे मनोधैर्य खच्चीकरण केले जाते. त्यांच्या आर्थिक परावलंबित्वाचा फायदा पुरुष वर्गाद्वारे घेतला जातो आणि त्यांना गुलामा प्रमाणे वागविले जाते.

५) मद्यपान :—मद्य प्राशन केल्यामुळे घरगुती हिंसाचाराचे प्रमाण वाढते. नवरा रात्री दारू पिवून येतो आणि आपला दिवस भराचा राग काढण्यासाठी पत्नीला व मुलांना मारहाण करतो. तिला शिव्या देणे, तिच्याकडे पैसे दारू पिण्यासाठी हिसकावून घेणे असे प्रकार रोज घडून येतात. मद्यपान करणे पुरुषांना पुरुषीपणाचे लक्षण वाटते. त्यामुळे तू मद्याच्या नशेत घरातील स्त्रियांना किती छळतात हे त्यांना कळत नसते आणि स्त्रिया हा छळ निमूटपणे सहन करून आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाला अजून दुजोरा देतात.

६) हुंडापध्दती आणि तत्सम प्रथ व परंपरा :- भारतीय समाजात अशा अनेक प्रथा व परंपरा आहेत ज्या स्त्रियांच्या विरोधात आहेत आणि पुरुषांचे त्यांच्यावर वर्चस्व निर्माण करणाऱ्या आहेत. उदा. हुंडा पध्दती, विवाहीत स्त्रिने डोक्यावर पदर घेणे, घुघट घेणे, बालविवाह पध्दती, विधवा पुनर्विवाहावर बंदी या सर्व प्रथा परंपराचा जनमानसावर एवढा जबरदस्त पगड आहे की यात सर्व प्रथा व परंपरा पालनाची पूर्ण जबाबदारी स्त्रियांवर सोपविलेली आहे. तिलाच प्रत्येक वेळी नागविलेले आहे. हुंडयासाठी छळ होतो तो स्त्रिचा, पती अकाली मरण पावला तर विधवेचे जिने वाईट तेही स्त्रिच्याच वाटयाला, तिला पूर्णविवाह करता येत नाही. मुलगी जाणती झाली तर विवाह आपल्या मजीने करेल म्हणून बाल विवाह करून दिला जातो त्यातही स्त्रिचाच बळी दिला जातो.

७) लोकांचे घरगुती हिंसेकडे होणारे दुर्लक्ष :- घरगुती हिंसेचे कारण हे कौटुंबिक हिंसात्मक घटनांकडे दुर्लक्ष करण्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. नवरा-बायकोचे भांडण आहे असे समजून शेजारचे लोक दुर्लक्ष करतात त्यामुळे पुरुषांची स्त्रियांवर अन्याय करण्याची व त्यांना मारझोड करण्याची वृत्ती वाढत जाते.

अशा प्रकारे घरगुती हिंसाचार हे विकृत व्यक्ती, त्यांच्या वाईट वर्तनाचे समर्थन, स्त्रियांचे अल्पशिक्षण इत्यादी कारणांमुळे घडून येते.

घरगुती हिंसाचाराचे परिणाम :-

१) स्त्रियांच्या वैवाहीक जिवनात समस्या :- मुलींवर त्यांच्या बालवयात झालेले लैंगिक अत्याचार त्यांच्या मनात लैंगिक संबंधाविषयी घृणा व भिती निर्माण करतात. त्यामुळे पुढे लग्न झाले तरी त्या अशा संबंधांना स्विकारू शकत नाही आणि त्यांच्या वैवाहिक जिवनात समस्या निर्माण होतात. लहान वयात कुटुंबातीलच एखाद्या पुरुषामुळे त्यांना लैंगिक अत्याचाराला बळी पडावे लागले तर त्यांचा नातेसंबंधावरून विश्वास उडून जातो.

२) स्त्रियांच्या आरोग्य विषयक समस्या :- घरगुती हिंसाचारात जर कुटुंबात स्त्रिला रोज मारहाण होत असेल, रोज तिला शिव्या शाप देणे, उपाशी ठेवणे, छळणे असे प्रकार घडत असतील तर त्यामुळे स्त्रियांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो. पाठ दुखणे किंवा पाय तुटणे, अपंगत्व येणे हातापायाला पेटके येणे, मानसिक तणाव, आत्महत्येस प्रवृत्त होणे, वेडसरपणा येणे इत्यादी समस्या निर्माण होतात.

३) हुंडाबळीची समस्या :- हुंडयासाठी वधुला जाळण्याची समस्या, स्टोव्हचा भडका उडाला आणि नवरी जळाली अशा बातम्या रोज वर्तमान पत्रात येतात. अंगावर रॉकेल ओतून घरातील काही मंडळी तिला जाळून टाकतात. पैशाच्या हव्यासापोटी जिवंत स्त्रिला आगीच्या हवाली करून तमाशा पाहणारे लोक शेवटी याच समाजात राहतात अशा प्रकारे हुंडाबळी ची समस्या घरगुती हिंसाचाराचाच परिणाम आहे.

४) स्त्री-पुरुष संख्येत तफावत : कौटुंबिक हिंसाचार वेगवेगळ्या स्वरूपात आढळून येतो. स्त्री-भ्रुण हत्या आणि घरगुती हिंसाचार यामुळे स्त्री पुरुषांच्या लोकसंख्येतही तफावत आढळून येते. ही तफावत अन्य इतर समस्यांना जन्म देते.

५) लैंगिक दुर्व्यवहाराची समस्या :- घरगुती हिंसाचाराचा एक महत्वपूर्ण परिणाम म्हणजे पतिपत्नीच्या संबंधांमध्ये निर्माण होणारा तणाव. पत्नीची इच्छा लक्षात न घेता वारंवार तिच्यावर लैंगिक अत्याचार केल्यामुळे पत्नीला या संबंधाप्रती घृणा निर्माण होते. परंतू तिचा प्रतिसाद लक्षात न घेता पति सतत लैंगिक दुर्व्यवहार करीत असतो. तसेच कुटुंबातील नाबालिग मुलींवर लैंगिक दुर्व्यवहाराची समस्या सुध्दा घरगुती हिंसाचाराचाच परिणाम आहे.

६) नैराश्य, आत्महत्या :- घरगुती हिंसाचारामुळे डिप्रेसन म्हणजे नैराश्याची समस्या स्त्रियांमध्ये निर्माण होते. घरगुती हिंसाचाराने स्त्रियांची जीवन जगण्याचे उमेदच कमी होते. घरगुती

हिंसाचाराचा अतिरेक झाल्याने किंवा अपमानास्पद वागणुक यासारख्या घरगुती हिंसाचाराचा प्रकार सहन करण्याची क्षमता कमी असल्यामुळे स्त्रियांनी आत्महत्या केल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

७) घटस्फोटित महिलांच्या आणि परित्यक्त्या स्त्रियांच्या संख्येत वाढ :- घरगुती हिंसाचाराच्या घटनांमुळे घटस्फोटीत महिलांच्या संख्येत वाढ होत आहे. यापेक्षा अधिक वाईट म्हणजे लग्नानंतर नवऱ्याने टाकून दिलेल्या अथवा पतिबरोबर संसार करण्यास तयार नसलेल्या स्त्रियांच्या म्हणजेच परित्यक्त्या स्त्रियांच्या संख्येत वाढ होत आहे. विधवांवरिल अत्याचाराचे प्रामुख्याने बलात्काराचे प्रमाण वाढत आहे. संपत्तीच्या लोभासाठी वृद्धांच्या उत्पीडनामध्येही मोठ्या प्रमाणावर वाढझाली आहे व होत आहे म्हणून स्त्रिया आणि महिला समुह हा भारतीय समाजातील दुर्लक्षितच अधिकांश असे समाजशास्त्रीय दृष्टिने म्हणता येते.

घरगुती हिंसाचारावर उपाययोजना :- घरगुती हिंसेचे विघातक परिणाम समाजात दिसून येतात स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आणि सुस्थितीच्या मार्गात घरगुती हिंसाचार एक फार मोठा अडथळा आहे. त्यामुळे स्त्रियांच्या समस्यांमध्ये अधिकच भर पडत आहे. स्त्रियांच्या अनेक समस्यांचे मूळ असलेल्या घरगुती हिंसाचारावर खालील उपाययोजना करता येतील.

१) **पीडीत व्यक्तीने घरगुती हिंसेला विरोध करावा :** घरगुती हिंसाचाराची पीडीत व्यक्ती हा हिंसाचार मुकाट्याने सहन करते. त्यामुळे तिच्यावर अन्याय करणाऱ्या व्यक्तीला अधिक बळ मिळते. दिवसेंदिवस त्यात भर पडत जाते. पीडीत व्यक्तीने हिंसेला विरोध केला तरच प्रतिबंध बसू शकतो.

२) **पीडीत व्यक्तीने पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करावी :** घरगुती हिंसाचाराला प्रतिबंध घालण्यासाठी शासनाने २००५ मध्ये कायदा केला आणि २००६ पासून त्याची अंमलबजावणीही सुरू झाली आहे. या कायदानुसार वृद्ध आई-वडील, बहिण-भाऊ आणि नोकर, मोलकरीण यापैकी पीडीत व्यक्तीला पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. तक्रार केल्याने मागणी केली तर पोलिस संरक्षण देखिल मिळू शकते.

३) **स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन देणे :** २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात पुरुषांमध्ये ७५.८५ टक्के साक्षरतेचे प्रमाण होते तर स्त्रियांमध्ये ५४.१६ टक्के साक्षरतेचे प्रमाण आहे. याचा अर्थ पुरुषांच्या तुलनेत साक्षरतेचे प्रमाण स्त्रियांमध्ये कमी आहे. स्त्रि जर साक्षर झाली तर तिच्यावरील अन्यायाची तिला जाणिव होईल. ती स्वतःच्या पायावर उभी होईल आणि तिच्यावर होत असलेल्या अन्यायाला आळा बसेल.

४) **स्त्रियांचे प्रबोधन करणे :** जो अन्याय अत्याचाराला प्रतिउत्तर देत नाही त्याच्यावर अजुनच अन्याय अत्याचार होत असतो स्त्रियांच्या बाबतीत सुध्दा असेच होते. त्या आपल्यावरील अन्याय सहन करतात त्यामुळे त्या अधिकच अन्यायाला बळी पडतात. कुटुंबातील कर्ती पुरुष मंडळी त्यांना सतत मारहाण करतात व शिव्याशाप देतात. त्यासाठी स्त्रियांची अस्मिता जागृत करणे त्याशिवाय त्यांच्या परंपरागत भूमिकांमध्ये परिवर्तन करणे यासाठी स्त्रियांचे प्रबोधन करणे आवश्यक आहे.

५) **स्त्रियांना स्वावलंबी बनविणे :** स्त्रियांचा कुटुंबातील दर्जा दुय्यम असण्याचे एकमेव कारण त्यांचे परावलंबित्व होय. ज्या स्त्रिया नोकरी, व्यवसाय करतात त्यांचा दर्जा कुटुंबात उंचावलेला दिसतो परंतु आजही बहुतांश स्त्रिया आर्थिक बाबतीत परावलंबी आहेत. त्यासाठी अशिक्षित किंवा कमी शिकलेल्या स्त्रियांना विविध व्यवसायाचे शिक्षण देणे, प्रशिक्षण देणे आणि त्यांना त्यांच्या पायावर उभे करणे गरजेचे आहे.

६) **स्त्री-पुरुष समानता हे मुख्य रूजविणे :** अजुनही समाजात स्त्रि-पुरुष समता हे मुख्य हवे तसे रूजलेले नाही. हे केवळ हे पुस्तकी वाक्य आहे परंतु प्रत्यक्षात कुटुंबात मात्र स्त्री-पुरुष

समता दिसून येत नाही. अजूनही स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ मानले जाते. म्हणून स्त्रि-पुरुष समतेचे मुल्य कुटुंबात रुजने आवश्यक आहे.

७) **धार्मिक श्रद्धा व परंपरांमध्ये बदल** : स्त्री ही पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ आहे अशी धर्माची मान्यता आहे. म्हणून स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ मानला जातो असा परंपराप्रिय व रूढीवादी लोकांचा समज आहे. हा गैर समज आधी स्त्रियांनीच दूर केला पाहिजे आधुनिक काळात कोणताही धर्म स्त्रियांना कनिष्ठ माननार नाही उलट असे धार्मिक विश्वास व रूढी परंपरा यांचा त्याग करायला हवा. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीनुसार लोकांमधील धार्मिक विश्वास आणि श्रद्धांमध्ये बदल करणे गरजेचे आहे.

८) **वैचारिक परिवर्तन काळाची गरज** : स्त्रियांचा दर्जा व पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ आहे ही पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली बुरसरलेली वैचारिकता बदलने काळाची गरज आहे. स्त्रियांना समाजात समान दर्जा दिल्यास अनैतिकता वाढीस लागेल अशी विचार सरणी लोकांची आढळते त्याकरीता लोकांमध्ये वैचारिक परिवर्तन घडवून आणणे काळाची गरज झालेली आहे.

वरील सर्व विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, घरगुती हिंसाचार आजच्या घडीला एक महत्वपूर्ण सामाजिक समस्या आहे. समाजात स्त्रि-पुरुष समता प्रस्थापित करून ही समस्या समुळ नष्ट करता येईल परंतू त्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणे आणि मानसिकता बदलने गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, डॉ. प्रदिप आगलावे, २०१५, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. भारतीय सद्यकालीन सामाजिक समस्या, रा. ज. लोटे, २०१८, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
३. भारतीय समाज: समस्या आणि प्रश्न, डॉ. सुभाष तोष्णीवाल, २००९, विश्व पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपूर.
४. भारतीय समाज: प्रश्न आणि वर्तमान समस्या, डॉ. प्रमोद पाटील, २०१८, अंशूल पब्लिकेशन्स, नागपूर.
५. भारतीय समाज: आव्हाने आणि समस्या, रा. ज. लोटे, २०१५, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

कौटुंबिक हिंसाचार: भारतातील सद्यस्थिती**डॉ. राहुल भगत,**समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती जी. डी.
सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा.

प्रस्तावना:—भारतात स्त्री म्हणजे अर्धांगिनी, गृहलक्ष्मी, गृहदेवता, देवी असे संबोधले जाते. परंतु हे दाखवण्याचे दात आहेत. प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र स्त्रीला गृहदेवता म्हणून सम्मान मिळत नाही. उलट सतत अवहेलना, शिव्या, उतरवून बोलणे, टोमणे मारणे, रागावणे आणि वेळप्रसंगी मार खाणे असा दर्जा त्यांना दिला जातो. भारतातील स्त्रियांची कुटुंबातील सद्यस्थिती समजून घेण्यासाठी पुराण व धर्मग्रंथांचा आधार न घेता भारतीय संविधान आणि कायद्याचा आधार घेतल्यास अधिक संयुक्तीक होईल. संविधानात स्त्रीया व पुरुषांचा दर्जा समान आहे. भारतीय संविधानाच्या १४व्या कलमानुसार कायद्यासमोर सर्व समान आहेत. प्रत्येकाला कायद्याचे समान संरक्षण आहे.

भारत सरकारने स्त्रियांसंबंधीत अनेक गुन्ह्यांच्या संदर्भात कायदे केलेले आहेत. बलात्कार, वेश्यावृत्ती, हुंडा, गर्भजल प्रशिक्षण इत्यादी शस्त्रांना अपमानित करणारे प्रकार कायद्याने बंधने घालून त्यावर आळा बसविला आहे. वडीलोपार्जित संपत्तीत शस्त्रांना बरोबरीचा वाटा कायद्याने मिळवून दिला. कायद्याने ही सर्व तरतुद केली असली तरी प्रत्यक्षात व्यवहारात मात्र त्यांना हे सर्व अधिकार मिळतात का? शिक्षण, आर्थिक क्रीया, सामाजिक व सार्वजनिक जिवनातील सहभाग या निकषांच्या आधारे ही पडताळणी करता येईल.

भारतीय समाजातील स्त्री—पुरुष समानतेचे निकष :-

१) **शिक्षण** : शिक्षण हे स्त्री व पुरुष दोघांचाही अधिकार आहे परंतु भारतीय समाजात स्त्रियांना शिक्षणाची दारे बंद केलेली होती. स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांनी शिक्षण घेतले तर त्या कुटुंबाच्या सात पिढ्या नरकात जातील अशी भीती मनूस्मृती सारख्या ग्रंथांनी लोकांच्या मनात भरवलेली होती. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून स्त्रियांच्या शिक्षणाची दारे मोकळी करण्यासाठी धडपडत असणाऱ्या समाजसुधारकांना स्वातंत्र्योत्तर काळात यश येवू लागले. महात्मा ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजा राममोहन रॉय इत्यादी समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाबाबत जनजागृती केली आणि त्यांना सामाजिक रूढी आणि परंपरांचा सामना करावा लागला होता. स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधी आजही तीच अनास्था दिसून येते. मुलापेक्षा मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्याची पध्दत आजही ग्रामीण भागात आढळून येते. हिंदी भाषीक राज्यामध्ये स्त्री शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात आहे तर देशाच्या इतर कानाकोपऱ्यात मात्र स्त्री शिक्षणाची समस्या आढळून येते.

२) **स्त्री शिक्षणाची असमान स्थिती** : २०११ च्या जणगणनेनुसार पुरुषांचा साक्षरता दर ८२.१४ टक्के आहे तर स्त्री साक्षरता दर ६५.४६ टक्के आहे. साक्षरतेबाबत स्त्री—पुरुष समता दिसून येत नाही प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक, महाविद्यालयीन सर्व स्तरांवर मुलापेक्षा मुलींच्या शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. १०० पदवीधरांमध्ये फक्त १८ मुली ही टक्केवारी जाणवण्यासारखी आहे. ६ ते ११ वयोगटातील जी मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात येतात त्यात ही मुलींची संख्या कमी असते.

३) **स्त्री शिक्षणाला कारणीभूतसामाजिक परिस्थिती** : भारतीय समाजात मुलांना म्हातारपणाची काठी मानले जाते तर मुलींना आईवडीलांच्या डोक्यावरील भार समजले जाते

त्यामुळे कन्या हे परक्याचे धन आहे तर तिच्या शिक्षणावर पैसा कां खर्च करायचा, असा विचार पालक करतात. उच्च वर्गात मुलीचे शिक्षण हे केवळ विवाह जुळण्यासाठी परवाना म्हणून वापरले जाते. अतिशय उच्च विद्याविभूषित कन्या असेल तर तिला तेवढा शिकलेला वर मिळत नाही या निरर्थक गोष्टीने तिच्या शिक्षणाला थांबविले जाते. या सर्वांचा मुलीच्या शिक्षणावर विपरीत परिणाम होतो.

४) आर्थिक कारणे : स्त्रियांच्या दर्जाविषयी भारत सरकारने १९७४ मध्ये नेमलेल्या समितीने अहवालात नमुद केले आहे की, “दारिद्र्य रेषेखालील राहणाऱ्या बहुसंख्य लोकांमध्ये मुलींच्या शिक्षणाचे औचित्य (महत्व) निर्माण झाले नाही. मुलीच्या शिक्षणाबाबत त्यांची वृत्ती बदललेली नाही. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाचे वेगवेगळे प्रश्न निर्माण झाले आहेत” (रा. ज. लोटे, २०१८-१०८). दारिद्र्य रेषेखालील मुलींना आठ ते दहा वर्षांच्या वयात घरातील कामे करणे भाग पडते. काही मुलींना लहान भावंडाना सांभाळण्यासाठी आपले शिक्षण अर्धवट सोडून द्यावे लागते. ग्रामीण भागात शेतावर काम करणे, पानी भरणे, चुलीवर स्वयंपाक करणे, जनावरांचा चारा आणणे अशी कामे मुलींना करावी लागतात. त्यामुळे त्यांचे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होते आणि त्या नापास होतात. नापास झालीस म्हणून आता पुढचे शिक्षण घ्यायचे नाही असे त्यांना सुनावले जाते. शाळा सोडून त्यांना बाल कामगार म्हणून राबविले जाते. ज्यामुळे कुटुंबाच्या उत्पन्नात भर पडेल. परंतु मुलांच्या बाबतीत हे असे घडत नाही. एकुण काय तर संविधानाने मुला व मुलींना शिक्षण घेण्याचा समान अधिकार आहे परंतु समाजात प्रत्यक्षात मात्र असा भेदभाव केला जातो.

५) आर्थिक क्रियांच्या संदर्भात महिलांचा सहभाग : भारतीय समाजात कष्टकरी व श्रमीक महिलांना आर्थिक परिस्थितीमुळे नेहमीच घराबाहेर पडावे लागले आहे. महायुद्धाच्या काळानंतर शिकलेल्या स्त्रियांना नोकरी करण्याची संधी मोठ्या प्रमाणावर आणि प्रथमच मिळाली परिणामी, खास पुरुषांची मानली गेलेली क्षेत्रे स्त्रियांसाठी मोकळी होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. महायुद्धाच्या समाप्तीनंतरच्या काळात वाढत्या प्रमाणावरील महागाईने त्रस्त झालेल्या मध्यमवर्गाने आपापल्या घरातील बायकांना नोकरी करण्याची संधी दिली. स्त्रियांच्या संदर्भात हे एक मोठे परिवर्तन होते. भारतातील आदिवासी क्षेत्र, संघटित क्षेत्र, असंघटित क्षेत्र यांच्यामधील स्त्रियांच्या आर्थिक कार्यातील सहभागाचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) आदिवासी क्षेत्र आणि अन्य प्रदेशात आर्थिक क्रियांमधील स्त्रियांचा सहभाग :—आदिवासी स्त्रिया पूर्वीपासूनच पुरुषांच्या बरोबरीने आर्थिक क्रियामध्ये सहभागी होतात. कारण स्त्री व पुरुषांच्या कमाईमधुनच कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण होतात. त्या आर्थिक दृष्टीने आत्मनिर्भर व स्वावलंबी बनतात. पंजाब, हरियाणा सारख्या आर्थिक सुबत्ता असणाऱ्या भागात महिला कामगारांची संख्या अधिक आहे. महाराष्ट्रात सुध्दा महिला कामगारांची संख्या अधिक आहे.

२) संघटीत व असंघटीत क्षेत्रातील कामगार :—रेल्वे, महामंडळ, बँका, व्यापारी, उद्योग, प्रतिष्ठान या सारख्या संबंधित क्षेत्रात महिला नोकरी करतात. त्यांना पुरुषांच्या बरोबरच सर्व लाभ व वेतन देण्यात येते. असंघटीत क्षेत्रातील ८० टक्के महिला कामगार शेतीमध्ये काम करतात. शहरी क्षेत्रात बांधकाम व्यवसाय, बाजारपेठेतील कष्टाची कामे महिला करतात. परंतु त्यांना पुरुषांच्या तुलनेत मजूरी कमी मिळते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये रोजंदारीच्या तत्वावर स्त्री कामगारांची संख्या वाढत आहे. असंघटीत क्षेत्रात रोजगार संधी प्राप्त करण्यामध्ये कंत्राटदाराचे प्रस्थ असल्यामुळे लैंगिक शोषणापासून आर्थिक शोषणापर्यंत विभिन्न प्रकारच्या शोषणाचा त्रास महिलांना सहन करावा लागतो.

३) बालिका कामगार :— भारतात १९८८ मध्ये ६-७ दशलक्ष बालिका कामगार असल्याचे अनुमान सर्वेक्षणाच्या आधारे नोंदविण्यात आले आहे. (रा. ज. लोटे, २०१८-११०). ५

ते ८ वर्षांच्या लाखो मुली आपापल्या कुटुंबात लहानसहान कामे करीत असतात. हे दृश्य प्रत्येक ग्रामीण व शहरी भागात गरीब वस्त्यांमध्ये आढळून येते. आगपेटया व फटाक्यांचे कारखाने मोरादाबाद चा पितळी उद्योग, विड्या वळण्याचे कारखाने, गलीचा उद्योग, विटा व कौली तयार करण्याचे उद्योग यासारख्या अनेक लहान मोठ्या उद्योगांमध्ये हजारो बालीका कामगार कामे करीत असतात. १०-१२ तास त्यांच्याकडून काम करवून घेतले जाते. या बालीका कामगार वयात येताच त्या लैंगिक शोषणाला बळी पडतात.

४) **व्यवसायांमधील महिला** :- स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये उद्योग व्यवसायांना अधिक चालना मिळाली आणि मोठ्या प्रमाणावर उद्योग व्यवसाय करू लागल्या. परंतु अजूनही कोणत्याही व्यवसायात स्त्रिया आणि पुरुषांची संख्या बरोबरीची दिसून येत नाही तर विषम स्थितीच आढळून येते. १९८७ च्या सर्वेक्षणाच्या आधारे केंद्रिय सरकारच्या सेवांमधील प्रथम व द्वितीय श्रेणी अधिकाऱ्यांमध्ये स्त्री व पुरुष यांची संख्या पुढील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे.

केंद्रिय सरकारच्या सेवामधील प्रथम व द्वितीय श्रेणी अधिकाऱ्यांमध्ये स्त्री व पुरुष यांची संख्या

अ. क्र.	व्यवसाय	पुरुष	स्त्रिया
१)	भारतीय प्रशासकीय सेवा	४,२०९	३३९
२)	भारतीय पोलिस सेवा	२,४१८	२१
३)	भारतीय कर सेवा	२,२४४	१९५
४)	भारतीय परराष्ट्र सेवा	४८०	५३
५)	भारतीय डाक सेवा	४५४	५२
६)	भारतीय वनसेवा	१,७३३	१०
७)	सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायधिश	१६	०१

वरील तक्त्यावरून लक्षात येईल की केंद्रिय सरकारच्या सेवांमधील प्रथम व द्वितीय श्रेणी अधिकाऱ्यांमध्ये स्त्री व पुरुष यांच्या संख्येत केवढी तफावत आहे (रा. ज. लोटे, २०१८-१९).

अशा प्रकारे क्षेत्र कोणतेही असूदे संघटीत किंवा असंघटीत कामकरी महिलांची संख्या पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. त्यामुळे इच्छा असूनही अनेक सुशिक्षित महिलांना आर्थिक क्रियांमध्ये सहभाग नोंदविता येत नाही. म्हणून कायद्याने स्त्री-पुरुष समानता असली तरी प्रत्यक्षात मात्र स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा प्राप्त झालेला नाही.

४) **सार्वजनिक जिवनात स्त्रियांचा सहभाग** :- स्त्रियांच्या जिवनासंदर्भातील चुल आणि मुल हे कार्यक्षेत्र आता कालबाह्य झाले आहे आणि स्त्रियांना सार्वजनिक क्षेत्रात सहभागी होण्याची संधी अधिक मिळू लागली. तरीही भारतात स्त्री-पुरुष समान रूपाने सार्वजनिक क्षेत्रात सहभागी होतात हे चित्र खूप कमी वेळा पाहायला मिळते. भारत सरकारने नियुक्त केलेल्या दोन समित्यांच्या अहवालावरून हे सिद्ध होते. त्यातील प्रमुख नोंदी पुढीलप्रमाणे आहेत. १) भारतीय स्त्रिया आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल आहेत. २) कुटुंबात स्त्रिला पुरुषसत्ताक पद्धतीमुळे पक्षपात सोसावा लागतो. ३) भारतातील सामाजिक प्रगतीच्या प्रवाहात सुध्दा स्त्रियांची स्थिती पुरुषांपेक्षा कमजोर आहे असेच चित्र आहे.

श्रीमती इला भट्ट यांच्या अध्यक्षतेखाली महिला आयोगाने असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रियांचा दर्जा आणि राहणीमानाच्या स्थितीबाबत भारत सरकारला केलेल्या काही प्रमुख शिफारशी पुढील प्रमाणे आहेत. १) कुटुंबात दैनंदिन गरजांसाठी इंधन, चारा, पाणी इत्यादी मिळवितांना स्त्रियांना जे काबाडकष्ट करावे लागतात. ते कमी करण्यासाठी काही उपाययोजनांची गरज आहे. २) बांधकाम

क्षेत्रातील कामगार स्त्रियांसाठी पाळणाघरांची सोय निर्माण करण्याची गरज आहे.३) असंघटित कामगार स्त्रियांना सक्षम बनविण्याची आणि संघटीत करण्याची गरज आहे (रा. ज. लोटे, २०१८-१९२).

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षांचा कालावधी लोटूनही आजही भारतीय समाजात स्त्रियांना दुर्लक्षित घटक आणि अधिकारहीनलोक याच नजरेने पाहिले जाते. भारतीय समाजव्यवस्थेच्या या चित्रात महिलांना नेहमीच दुर्बल, अबला असे समजण्यात आले आणि तशीच प्रतिमा तिची तयार करण्यात आली त्यामुळे आज महिलांची अवस्था दयनीय झाली आहे. महिलांच्या संदर्भातील हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये दिवसेंदिवस वाढच होत आहे. लहान लहान मुलींवर बलात्कार केले जात आहेत. मुलींना जन्मतःच मारून टाकण्यात येत आहे. पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेची मानसिक पातळी एवढी खालावलेली आहे की त्यांना जन्म देणारी पण एक स्त्री होती हे पुरुष विसरून जातात आणि घरी असलेल्या मुलीला व पत्नीला केवळ आपल्या इशान्यावर नाचनारी बाहुली समजून वागवतात. ही परिस्थिती समजून घ्यायची असेल तर भारतातील कौटुंबिक हिंसाचाराची सद्यस्थिती जाणून घेणे आवश्यक आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराबाबतच्या घटनांसंबंधी भारतातील स्थिती :-संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील लोकसंख्या कोष विभागाच्या अहवालानुसार भारतात १५ ते ४९ या वयोगटातील ७० टक्के महिला कोणत्या ना कोणत्या कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडतात. नॅशनल क्राइम ब्युरोच्या अहवालानुसार २००४ मध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराच्या ५५,४३९ तक्रारी दाखल झाल्या होत्या. २००३ मध्ये त्यांची संख्या ५०,७०३ होती तर २००६ या वर्षी या घटनांमध्ये ९.३ टक्क्यांनी वाढझाली. महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या घटनांसंबंधीची माहिती दरवर्षी प्रकाशित केली जाते. या माहितीच्या आधारे १९९१ ते २००५ पर्यंतच्या कालावधीत महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारांच्या गुन्ह्यांमध्ये ६७ टक्के वाढझालेली आहे. या कालावधीत हुंडाबळीच्या संख्येत ३४ टक्के वाढझालेली आहे. भारतात एका वर्षात १२,००० महिलांच्या हत्या या हुंड्याशी निगडित असतात. राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अध्यक्षा गिरिजा व्यास यांनी ३७ टक्के भारतीय महिला कौटुंबिक हिंसाचाराच्या शिकार ठरतात हे कबुल केले आहे (रा. ज. लोटे, २०१५-१३०,१३१). कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनांशी संबंधित गुन्ह्यांमध्ये घट होत असल्याचे कोणत्याही आकडेवारीवरून स्पष्ट होत नाही हीच सर्वांसाठी चिंतेची बाब आहे. जेवढ्या घटना उघडकीस येतात त्यापेक्षा प्रत्यक्षात घडणाऱ्या घटनांची संख्या कित्येक पटींनी जास्त असते. परंतु घरातील हिंसाचार चव्हाट्यावर यायला नको म्हणून अनेक महिला मुकाट्याने सर्व सहन करीत असतात. नवराबायकोची भांडणे म्हणून संपूर्ण समाज त्याकडे दुर्लक्ष करतो.

समाजाच्या गरजा भागविण्यासाठी स्त्री-पुरुष या दोन्ही घटकांची सारखीच गरज आहे. स्त्री-पुरुष हा भेद नैसर्गिक आहे. परंतु केवळ लिंगभेदाच्या आधारावर स्त्रियांना कनिष्ठ भूमिका आणि दर्जा दिला जातो हे चुकीचे आहे. पुरुषसत्ताक कुटुंब पध्दतीमुळे पुरुषांचे स्थान श्रेष्ठ समजले जाते. मातृसत्ताक पध्दतीमध्ये मात्र स्त्रियांची भूमिका पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ असते. आधुनिक काळात स्त्री-पुरुष यांना समान दर्जा आहे. भारतीय संविधानाने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा बहाल केला आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी भारतात स्त्रियांचा दर्जा अत्यंत कनिष्ठ होता. मनूस्मृतीने तर स्त्रियांना मानव म्हणून मानण्यास सुध्दा नकार दिला होता. जनावरापेक्षाही हीन परिस्थिती करून ठेवली होती. त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला होता. स्त्रियांवर अनेक प्रकारचे निर्बंध लादले होते. बालविवाह, परदाप्रथा, सतीप्रथा, विधवा पुनर्विवाह बंदी, देवदासी, केशवपण अशा अत्यंत घृणास्पद प्रथा स्त्रियांवर लादण्यात आल्या होत्या. स्त्रिया घराबाहेर पडल्या तर कुटुंबाची प्रतिष्ठा कमी होईल असा दृढ समज तत्कालीन समाजाचा होता. मध्ययुगीन कालखंडातील अंतर्विवाह

पध्दती, कुलीन विवाह, विधवा विवाहास पूर्ण बंदी, हुंडाप्रथा इत्यादी चालिरितीमुळे महिलांचा दर्जा अधिकच घसरला होता.

स्वतंत्र भारताची राज्यघटना अस्तित्वात येईपर्यंत स्त्री—पुरुष समता हे एक दिव्यस्वप्नच होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्री स्वातंत्र्याचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. त्यांनी राज्यघटनेत स्त्री—पुरुष समता हे तत्व अंगिकारले. लिंगाच्या आधारावर कोणत्याच नागरिकांविरूद्ध राज्य भेदभाव करणार नाही असे भारतीय राज्यघटनेच्या १५व्या कलमांमध्ये नमूद आहे. त्यामुळे शेकडो वर्षांपासून भारतीय समाजात स्त्रियांना असलेला हीन दर्जा प्राप्त झाला ही एक क्रांतीकारक सुधारणा होय.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळातील स्त्रियांच्या भूमिका व दर्जाचे स्वरूप :—स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान देण्याच्या प्रमाणात मोठी वाढझाली. भारतीय राज्यघटनेने स्त्री—पुरुष यांच्यामध्ये कोणताच फरक न करता दोघांनाही समान अधिकार प्रदान केलेले आहेत. त्यामुळे स्त्रिया या कमजोर नाहीत. त्यांना कमी लेखू नये. त्यांना संधी मिळाली तर त्या कोणतेही कार्य करू शकतात असे विचार जनमानसात रुजू लागले. स्वातंत्र्य समता, बंधुता आणि न्याय या मानवी मुल्यांचा स्वातंत्र्यानंतर जन्माला आलेल्या पीढीवर प्रभाव पडू लागला त्यामुळे मुलांप्रमाणेच मुलींना शिक्षण देणे, त्यांना नौकरी करू देणे, स्त्री—पुरुष असा भेद न करणे या गोष्टींना विशेष महत्व प्राप्त झाले. लोक आपल्या मुलींना शिक्षण देऊ लागले. सुशिक्षित महिला नोकरी करू लागल्यात त्यामुळे महिलांच्या परंपरागत भूमिका आणि दर्जामध्ये परिवर्तन होत आहे.

आज स्त्री केवळ चुल आणि मुल पर्यंतच मर्यादित राहिली नाही. स्त्री केवळ घरगुती काम करेल आणि मुलांना जन्म देईल अशी तिची भूमिका राहिली नाही. स्त्रिया अर्थार्जन करित नव्हत्या केवळ कनिष्ठ वर्गातील स्त्रिया शेतीची कामे व मोलमजूरीची कामे करित असत. परंतु आधुनिक काळात स्त्रिया उच्चशिक्षण घेऊ लागल्या आहेत. नोकरी करू लागल्या आहेत, नवीन जबाबदाऱ्या पार पाडीत आहेत. पुरुषांच्या खाद्याला खांदा लावून काम करित आहेत. पुरुषांची मक्तेदारी असलेली कामे आता स्त्रियाही पूर्ण हिंमतीने करू लागल्या आहेत. पोलिस व सैन्यांमध्ये सुध्दा महत्वाच्या पदांवर स्त्रिया काम करित आहेत. राजकारण आणि समाजकारणामध्ये सुध्दा स्त्रिया आघाडीवर आहेत. आपल्या मुलींनी उच्च शिक्षण घ्यावे, नोकरी करावी असे आज सर्वच आईवडीलांना वाटते. विवाह करतांना नोकरी करणारी मुलगी हवी असे वरमुलांलाही वाटते. एवढा बदल आज समाजाच्या मानसिकतेमध्ये झालेला आहे. शिक्षण आणि नोकरीमुळे स्त्रियांच्या कोटुंबिक भुमिकांमध्ये सुध्दा बरेच परिवर्तन झालेले आहे. नोकरी करणारी पत्नी असेल तर पुरुष मंडळी घरकामात तिला मदत करतात. केवळ स्त्रीनेच घरकाम व मुलांचे संगोपन करावे या विचारांना आता तिलांजली मिळाली आहे. स्त्रिया कनिष्ठ आहेत ही विचारसरणी नष्ट झालेली आहे आणि स्त्रियांनी आपल्या कर्तृत्वाने आपल्या दर्जात परिवर्तन घडवून आणले आहे.

कुटुंबातील स्त्रियांची भूमिका व दर्जा वृद्धीगंत करण्याचे उपाय :— आजच्या आधुनिक काळात स्त्रियांच्या पारंपारिक भुमिकेमध्ये खूप परिवर्तन झालेले आहे. तिला कार्यालयीन अधिकारी म्हणून समाजातही मानसन्मान मिळतो आहे. तिने घरी आल्यानंतर मात्र कौटुंबिक कामे करण्यासाठी तिला बाध्य केले जाते. अनेक कुटुंबात स्त्रियांना अशी दुहेरी कसरत करावी लागते. त्यांचा दर्जा वाढला असला तरी त्यांच्या वाट्याची अवहेलना कमी झालेली दिसत नाही. असे कां घडते त्यावर कोणत्या उपाययोजना करता येतील. त्यांची कुटुंबातील भूमिका व दर्जा वृद्धीगंत करण्यासाठी उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

१) **स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे :** स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण वाढविणे. भारतात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या शिक्षणाची परिस्थिती वाईट आहे. पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ७५.८५

टक्के आहे तर स्त्रियांचे ५४.१६ टक्के आहे.(डॉ. प्रदिप आगलावे, २०१५-७४). जोवर स्त्रियामधील निरक्षरता नष्ट होणार नाही, त्यांचा दर्जा व भूमिकांमध्ये परिवर्तन होणार नाही.

२) **स्त्रियांचे प्रबोधन करणे** : अन्याय करणाऱ्यापेक्षा सहन करणारा जास्त दोषी असतो असे म्हणतात. स्त्रियांनी त्यांच्यावर होणारा कौटुंबिक अन्याय दूर सारला पाहिजे. अत्याचाराचा मुकाबला केला पाहिजे मुकाट्याने अन्याय सहन करणे म्हणजे अन्यायाला प्रोत्साहन देणे होय हे त्यांना समजावून देणे म्हणजेच स्त्रियांचे प्रबोधन करणे आवश्यक आहे.

३) **वैचारिक परिवर्तन घडवून आणणे** : स्त्रिया या पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ आहेत. त्यांना वरिष्ठ दर्जा दिला म्हणजे अनैतिक गोष्टी घडतील अशी आजही लोकांची विचार सरणी आहे. त्यांच्या या विचारसरणीमध्ये परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक आहे.

४) **स्त्रियांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनविणे** : स्त्रियांच्या पारतंत्र्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्यांचे आर्थिक परावलंबित्व होय. स्त्रियांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनविले तर त्या अन्यायाचा प्रतिकार करू शकतात. त्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देवून आणि त्यांच्या पायावर उभे करून त्यांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनविता येते.

५) **बदलत्या सामाजिक परिस्थितीची जाणीव करून देणे** : सध्या देशात व जगात कोणती सामाजिक परिस्थिती निर्माण झाली आहे हे लक्षात आणून देणे आवश्यक आहे. स्त्रियांचा दर्जा जागतीक स्तरांवर आज समान झालेला आहे. त्यांना समान दर्जा नाकारणे म्हणजे कायद्याचे उल्लंघन करणे होय. याची लोकांना जाणीव करून देणे आवश्यक आहे.

६) **स्त्री-पुरुष समता प्रस्थापित करणे** : अजूनही भारतीय समाजात स्त्री-पुरुष समता हे मुल्य रूजले नाही अजूनही स्त्रियांना कनिष्ठच समजले जाते. त्यामुळे त्यांच्यावर अन्याय होत असतो. म्हणून समाजात स्त्री-पुरुष समता प्रस्थापित करणे आणि तसे मुल्य रूजविणे आवश्यक आहे.

७) **धार्मिक विश्वास आणि श्रद्धां मध्ये बदल करणे** : स्त्री ही पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ आहे. तिचा दर्जा पुरुषाच्या तुलनेत सेवेचा किंवा दासिचा आहे. हा रूढीवादी लोकांचा समज आहे. तो दूर करणे आवश्यक आहे. त्यांचा स्त्रियांबद्दलचा गैरसमज दूर केला पाहिजे. धार्मिक अंधश्रद्धा नष्ट केल्या पाहिजेत आणि समाजात अनुकूल वातावरण बनविले पाहिजे. धार्मिके रितीरिवाजामुळे स्त्रियांना अजूनही कनिष्ठ दर्जाचे समजण्यात येते, तो गैरसमज दूर सारून असे रितीरिवाज बदलविले पाहिजेत.

निष्कर्ष :—वरिल सर्व विवेचनावरून हे लक्षात येते की महिलांची भारतीय समाजात सतत कुचंबना होत आली आहे. त्यांना सतत दुय्यम दर्जा देण्यात आला आहे. एकीकडे तिला देवी म्हणून पुजायचे आणि दुसरीकडे लहान लहान मुलींचे लैंगिक शोषण केले जाते. त्यांच्यावर बलात्कार केले जातात. स्त्रीभूषण हत्या केली जाते आणि त्यांना जन्म घेण्याचा अधिकारच नाकारला जातो. स्त्रियांच्या संदर्भात कौटुंबिक हिंसाचाराचा कायदा करूनही त्यांच्यावर होणारे अत्याचार बंद होत नाही. दरमिनिटाला कित्येक स्त्रिया बलात्काराला बळी पडतात. कित्येक बालिका गर्भातच चिरडल्या जातात. कित्येक मुलींना शिक्षणाची दारे बंद होतात. त्यांच्या प्रगतीच्या वाटा बंद केल्या जातात. कुटुंबातील पुरुष मंडळी त्यांना मारहाण करतात. मुलगी आहे म्हणून तिला वैद्यकीय सोयी सवलती पुरविल्या जात नाहीत. तिच्या उच्च शिक्षणासाठी पैसा खर्च करणे म्हणजे पैसा वाया घालवणे असे आईवडीलांना वाटते कारण शिकून ती नोकरी जरी करेल तरी पगार सासऱ्यांना देईल असे लोकांना वाटते.

मुलगी जन्माला आली की खर्चाची सुरुवात झाली. तिला हुंडा द्यावा लागेल. तिचे लग्न थाटामाटात करावे लागेल. ती जर प्रेमात पडली तर कुटुंबाला शरमेने मान खाली घालावी

लागणार. तिने जर आंतरजातीय विवाह केला तर तिला व तिच्या पतीला मारून टाकण्याचा ऑनर कीर्तीचा प्रकारही समाजात सर्रास आढळतो. हुंडाबळी घेणे हा तर रोजचा न्युजपेपरचा विषय आहे. एक ना एक तरी बातमी वर्तमानपत्रात रोजच येत असते. अॅसीड हल्ले, बलात्कार, विधवा स्त्रीयांचे शोषण, कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक शोषण असे विविध प्रकार आजच्या घडीला समाजात घडतांना दिसतात. म्हणजेच कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना दिवसेंदिवस वाढतांना दिसत आहेत. त्यावर कायद्याने कठोर कार्यवाही होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भारतातील सद्यकालीन सामाजिक समस्या, रा. ज. लोटे, २०१८, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
२. भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, डॉ. प्रदिप आगलावे, २०१५, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३. भारतीय समाज: समस्या आणि प्रश्न, डॉ. सुभाष तोष्णीवाल, २००९, विश्व पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, नागपूर.
४. भारतीय समाज: प्रश्न आणि वर्तमान समस्या, डॉ. प्रमोद पाटील, २०१८, अंशूल पब्लिकेशन्स, नागपूर.
५. भारतीय समाज: आव्हाने आणि समस्या, रा. ज. लोटे, २०१५, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

वर्तमान संस्कृती आणि कौटुंबिक हिंसाचार

डॉ. रमेश एम. धोनमोडे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख नुतन आदर्श कला वाणिज्य आणि श्रीमती म.ह.

वेगड विज्ञान महा. उमरेड ४४१२०३

स्त्री आणि पुरुष हे कुटुंब संस्थेचे महत्वपूर्ण घटक आहेत. पुरुषांच्या जीवनात स्त्रियांचे स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण, प्रभावशाली व महत्वाचे मानले जाते. कोणत्याही समाजाचे भवितव्य घडविण्यात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे स्त्रीचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. महापुरुषांना जन्म देणाऱ्या या स्त्रीवर मात्र अनेक वाईट प्रसंग येत आहेत. समाजातील एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास अर्धी लोकसंख्या पुरुषांची आहे. समाजातील एवढा मोठा समूह नेहमीच दुर्लक्षित राहिला आहे. शिक्षणाचा प्रसार, स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन, स्त्रीला संरक्षण देणारे नवनवीन कायदे अस्तित्वात आले असूनही स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येत नाही. तर तिच्याच कुटुंबातील आनंद तिच्यासाठी क्षणभंगूर ठरला आहे. एकीकडे स्त्री पुढे येण्याचा प्रयत्न करते तर दुसरीकडे तिची अधोगती होत आहे. समाजातील विविध विचार, परंपरा, रितीरिवाज, मुल्यनियमांनी स्त्रीच्या पदरी अपमानात, शोषित आणि यातनामय जीवन दिले आहे. त्यातील काही रितीरिवाज आजही अस्तित्वात आहेत.

अलीकडील काळात कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप वेगवेगळ्या घटनाद्वारे वाढल्याचे आढळून येते. कुटुंब अंतर्गत राहणाऱ्या सदस्यावर त्याच कुटुंबातील सदस्य किंवा इतर नातेवाईक अन्याय, अत्याचार, मानसिक व शारीरिक हिंसाचार कृत्य करतांना आढळतात. इथे कौटुंबिक हिंसेचे अध्ययन करतांना एक गोष्ट स्पष्ट करणे आवश्यक वाटते की, घरगुती हिंसा ही ढोबळमानाने महिलांच्या संदर्भात विचार केला जातो. महिलांवर होणारी हिंसा शारीरिक असते. जी धडधड लाताबुक्यांनी मारली जाते. मानसिक हिंसा ही टोमणे मारणे, संशय घेणे या प्रकारची असते. लैंगिक हिंसा ही नात्यातील व्यक्तीने विना सहमतीने केलेले लैंगिक अत्याचार होय आर्थिक हिंसा ही स्त्रिला पैसे खर्चाला न देणे, कमविलेले पैसे घेवून टाकणे या प्रकारची असते. धार्मिक हिंसा ही स्त्रिला अपवित्र मानणे, परंपरा लादणे याप्रकारची धार्मिक हिंसा होय. उदा. शनिशिगणापुर मंदिरात स्त्रियांना बंदी आहे. इत्यादी प्रकारच्या कौटुंबिक हिंसा भारतीय समाजात आढळून येतात. काही अभ्यासकांना वाटते की, हिंसा ही फक्त आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या अशिक्षित झोपडपट्टीच्या लोकांच्या घरापर्यंत मर्यादित आहे. परंतु असे नाही उच्चशिक्षित आर्थिकदृष्ट्या संपन्न घरामध्येही हिंसेचे प्रकार आढळून येतात.

कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ :-

- (१) स्ट्रास यांचे मते — अत्याचार म्हणजे अशी क्रिया की ज्यात स्त्रिला जखमी करण्याची पुरुषाची उच्च प्रतीची क्षमता असते.
- (२) गेलेस यांचे मते :- अत्याचार म्हणजे पुरुषी व्यक्तीची अशी कृती की, जी स्त्रिला त्रास देईल, ती जखमी होईल हा हेतू डोळ्यासमोर ठेवून केली जाते.
- (३) कॅम्पे यांच्या मते :- अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर शारीरिक हल्ला करून तिला जखमी करणे होय.

राजरोस किंवा अप्रत्यक्ष मार्गाचा अवलंब करून सत्ता, संपत्ती, बळ यासारख्या सामर्थ्याच्या आधारे आपणास हवी असणारी गोष्ट दुसऱ्याची ईच्छा नसतांना तिच्याकडून हिसकावून घेण्यासाठी केलेले कृत्य म्हणजे हिंसाचार होय.

कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप :-

कौटुंबिक हिंसेच्या अध्ययाचे स्वरूप हे स्त्री-पुरुष यांच्यातील नात्याची समिक्षा करतो. त्यातील पुरुषी हितसंबंध स्पष्ट करून स्त्रियांच्या कौटुंबिक शोषणाचे सूक्ष्म विभिन्न स्वरूप हिंसात्मक पैलूने समोर आणतो. त्यातून कौटुंबिक हिंसात्मक स्त्री शोषणाची विविध अंगे स्पष्ट करणे सोपे जाते. कौटुंबिक हिंसेचे स्वरूप पुरुषप्रधान मानसिकतेत आढळून येते. नवविवाहीत स्त्रियांच्या संदर्भात होणारी हिंसा या घटकांमध्ये महत्वाचे आहे. यांच्या सविस्तरपणे विचार खालील प्रमाणे करता येईल.

१) आई-वडिल आणि मूल यांच्या संबंधातील संघर्ष, हिंसा पारंपारिक समाजात माता-पिता, मुल यांच्यात संघर्ष क्वचित होत असल्याने मुल आई वडीलांप्रती व इतर सदस्यांप्रती आदर ठेवत. कोणताही निर्णय घेतांना घरातील सदस्यांचे मन महत्वाचे मानायचे परंतु अलिकडे यांच्यातील तणाव-संघर्ष व कधी - कधी हिंसा यांचे प्रमाण तुलनेने वाढलेले दिसत आहे. एम.एस गोरे यांच्या १९६१ च्या अध्ययनातून हे स्पष्ट झाले की, मुल आपल्या समस्यावर माता पिता समवेत बहस करतात. आई पी. देसईने १९५३ च्या अध्ययनातून (पुना) स्पष्ट केले आहे की, मुल व आई - वडिलांतील संबंध तणावपूर्ण आहेत अशा वेळी बरीचशी माता-पिता मुलांना दंड देण्यासाठी मारहाण करतात. अपमानास्पद वागवणूक देतात, घरात एकट्याला कोंडून ठेवतात.

२) विकृत व्यक्तीत्व :-

काही वेळा पती वा पत्नी विकृत स्वभावाचे असू शकतात अस्थिरता, चंचलता, क्रूरता यामुळे ते मुलांना भयंकर मारतात. मुलांना उलटे टांगणे, हात पाय बांधणे किंवा लाथा बुक्क्याने मारणे इ. प्रकारची हिंसा मुलांच्या संदर्भात पाहावयास मिळते.

३) पुनर्विवाह :-

कुटुंबामध्ये आई किंवा वडिलांपैकी एकाने जर पुनर्विवाह केला तर सावत्र आई किंवा सावत्र वडिलांकडून होणारा मुलांप्रती व्यवहार बऱ्याचवेळा अन्यायपूर्ण असतो. सावत्र आई सावत्र मुलाला मारणे उपवासी ठेवणे टोचून बोलणे अशाप्रकारे शारीरिक मानसिक हिंसा करीत असतात.

४) व्यसनाधिनता :-

कुटुंबाचा मुख्य वा प्रमुख जर अति व्यसनाला बळी पडला असेल तर असा पुरुष बेभान होऊन दारूच्या नशेत घरातील मुलांना मारपिट करतो घरात कोंडणे, बांधून ठेवणे अशाप्रकारे मुलांच्या संदर्भातील शारीरिक हिंसा होतांना दिसते.

५) आर्थिक टंचाई :-

घरात जर सतत आर्थिक टंचाई असेल तर चिडचिडपणा निर्माण होतो. व त्याचा रोष बऱ्याच वेळा मुलांवर काढला जातो. मुलांना शाळा सोडून कामाला लावणे, कामाला जात नसेल तर मारहाण करणे शिवाय ओझ्याचे काम करायला लावणे किंवा घरातील अवजड कामे करावयास लावणे या संदर्भात बऱ्याच वेळा हिंसा घडते.

६) कौटुंबिक ताण-तणाव :-

कुटुंबात जर पती पत्नी वा इतर सदस्यात सातत्याने जाणतणाव असेल तर त्याचा परिणाम मुलांच्या संदर्भात हिंसा घडते. जसे की आई वडीलांवरील वा इतरांवरचा राग आपल्या मुलांवर काढते. म्हणजेच मुलालाच मारहाण करते.

वरील कारणा बरोबरच इतरही काही मारणे मुलांच्या संदर्भात कौटुंबिक हिंसे साठी कारणीभूत ठरतात. जसे की, मुलांचा चिडचिडेपणा, अतिरीक्त मागण्या, शाळेला न जाणे इ.

घरगुती हिंसाचाराची कारणे :-

भारतात प्रत्येक मिनीटाला ३३ महिलांची हत्या फक्त हुंड्याकरीता करण्यात येते. राष्ट्रीय महिला आयोगानुसार ३६% महिला घरगुती हिंसाचाराला बळी पडतात. वर्तमान स्थितीत समाजातील घरगुती हिंसेचे मुळ पुरुष आहेत. आज कौटुंबिक हिंसेचे वेगवेगळे रूप आपल्याला दिसून येते. म्हणूनच हिंसाचाराची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) पुरुषसत्ताक कुटुंब पध्दती :-

कौटुंबिक हिंसाचाराचे मुळ पुरुषसत्ताक कुटुंब पध्दतीत आढळते. पुरुषी वर्चस्व टिकवून ठेवण्यासाठी स्त्रियांना निम्न दर्जाची वागणूक देण्यात येते आणि कौटुंबिक हिंसाचार वाढतो.

२) दोषपूर्ण समाजीकरण :-

कुटुंबातील मुलामुलींच्या संस्काराचे स्वरूप लिंगाधारीत असते. मुलींना पुरुषाची सेवा करण्याचे अधिकार व मुलांना वर्चस्व गाजविण्याचे संस्कार लहानपणापासूनच बिंबविले जातात. परिणामी कौटुंबिक हिंसाचाराला चालना मिळते.

३) स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबीत्व :-

भारतात स्त्रियांचे आर्थिक दृष्ट्या परावलंबीत्व मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. आर्थिक परावलंबित्वामुळे कुटुंबातील स्त्रिया हिंसेचा विरोध करू शकत नाही. आणि अपमान सहन करीत राहतात.

४) हुंडा पध्दती :-

भारतीय समाजातील प्रचलीत असलेले हुंडा पध्दतीत कौटुंबिक हिंसेचे महत्वाचे कारण आहे लग्नाच्या वेळी मनाप्रमाणे हुंडा मिळाला नसेल तर हुंड्याकरीता स्त्रिया मानसीक, शारीरिक छळ केला जातो आणि कधीकधी त्यांच पर्यवसन स्त्रिचे हत्येमध्ये होते.

कौटुंबिक हिंसेचे दुरगामी परिणाम -

अलीकडील काळात कौटुंबिक हिंसेचे वाढते प्रमाण यामुळे भारतीय समाजावर दुरगामी परिणाम झालेले आढळून येतात. कौटुंबिक हिंसेचे दुरगामी परिणाम पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) स्त्रीयांच्या वैवाहिक जीवनातील समस्या :-

मुली बालवयात झालेले लैंगिक शोषण आयुष्यभर विसरू शकत नाही कारण लैंगिक अत्याचारातून लैंगिक संबंधाविषयी घृणा निर्माण होते एकप्रकारची भितीदायक स्थिती त्यांच्यामध्ये निर्माण होते त्यांचा नातेवाईकावर कुठलाच विश्वास राहत नाही.

२) स्त्रीयांच्या आरोग्याचा प्रश्न :-

कौटुंबिक जीवनातील स्त्रियांवरील हिंसात्मक कृत्यामुळे त्यांच्या अवयवांवर परिणाम होते. कधी कधी तर स्त्रियांच्या मारझोडीने हातापायांना लचक येणे, पाठ दुखणे अपंगत्व येणे इ. स्त्रियांच्या शरीरावर दुरगामी परिणाम होतात.

३) वधूला जाळण्याचा प्रश्न -

वधूला जाळण्याचा प्रश्न अलीकडील काळात निर्माण झालेला आहे. कुटुंबातील दोन तीन सदस्य मातीचे तेल तिच्या अंगावर टाकून जाळण्याचे प्रकार दिसून येतात आणि ती स्वतः जळली असा आभास करतात. पैशाच्या लालसेने मनुष्य माणुसकीला मुकलेला दिसतो यालाच वधू जाळण्याचा प्रश्न म्हणता येईल.

४) स्त्री — पुरुष संख्येत तफावत :—कौटुंबिक हिंसा वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून येतात. स्त्री भ्रूण हत्या व बालीका हत्या या कौटुंबिक हिंसेच्या प्रकाराने स्त्री पुरुषांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात तफावत निर्माण होते ही तफावत इतर प्रश्नांना जन्म देणारी आहे.

५) लैंगिक दुरव्यवहाराची समस्या :—

पती पत्नीच्या लैंगिक संबंधामध्ये दरार निर्माण होणाऱ्या घटना आजच्या स्थितीत घडतांना आढळून येतात पत्नीच्या इच्छेवर दुर्लक्ष करून बाह्य लैंगिक संबंध करण्याचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात. पत्नीनी तिची इच्छा असो वा नसो आपल्याला लैंगिक समाधानी करावे अशी आशा पतीची असल्यामुळे कधी कधी पत्नीचा प्रतिसाद नसतांना लैंगिक दुरव्यवहार करतो.

कौटुंबिक हिंसा कमी करण्याचे उपाय :—

कौटुंबिक हिंसेचे विघातक परीणाम भारतीय समाजात दिसून येतात. मानवतेच्या दृष्टीने स्त्रियांच्या विकासात अडथळा कौटुंबिक हिंसा ठरत आहे. स्त्रिया वरील कौटुंबिक हिंसा कमी करण्याच्या दृष्टीने उपाययोजना पुढीलप्रमाणे सुचविता येतील.

१) पोलीस स्टेशनला तक्रार करण्यास प्रेरित करणे :—

कौटुंबिक हिंसाग्रस्त व्यक्ती कुटुंबाच्या बदनामीचा विचार करून पोलीस स्टेशन मध्ये तक्रार करण्याचे प्रमाण नाहीच्या बरोबर आहे. त्यामुळे स्त्रियांना स्वतःच्या हक्काविषयी जागृत करणे आवश्यक आहे.

२) शेजारी व नातेवाईकांनी हस्तक्षेप करावा :—

घरगुती हिंसा संदर्भात शेजारी आणि नातेवाईकांना, वस्तीतही पिडीत व्यक्तीची जाणीव असते. पिडीत व्यक्तींनाही हिंसेच्या स्वरूपाबाबत माहिती असते. अशावेळी नातेवाईक व शेजारी व्यक्तींनी हस्तक्षेप करावा.

३) संतुलित व्यक्तीमत्त्व विकास :—

सामाजीकरणाच्या माध्यमातून कुटुंबातील मुलींचा संतुलीत विकास घडवून आणणे हा देखील उपाय होवू शकतो. स्त्रियांमधील आत्मसन्मान जागृत केल्यामुळे स्त्रिया आपल्या अधिकारा प्रती हक्काविषयी दक्ष राहतील.

४) स्त्रियांना आत्मनिर्भर करणे :—

स्त्रियांच्या आर्थिक आत्मनिर्भरतेमुळे कुटुंबावर त्या अवलंबून राहणार नाही. शिवाय कुटुंबातील त्यांचे सन्मानही वाढेल. सर्वानाच नौकरी मिळणे शक्य नाही परंतु इतर व्यवसायाच्या दृष्टीने स्त्रियांना आर्थिक बाजूने सक्षम करता येईल.

संदर्भ ग्रंथ

(१) भागवत विवृत—

‘स्त्री’ प्रश्नाची वाटचाल : परिवर्तनाच्या दिशेने प्रकाशक —
अरूण पाटगांवकर प्रतिभा प्रकाशन १३६२ सदाशीव पेठ,
पुणे ४११०३०

(२) संपादक डॉ. डाहाट धनराज —

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : भाषणे आणि विचार प्रकाशक
— राजप्रीय डाहाट, संकेत प्रकाशन हिल रोड गांधीनगर
द्वितीय आवृत्ती २१ ऑक्टोबर २००७

(३) प्रा. एस. प्रभू घायाळ —

समाजशास्त्र सेट/नेट पेपर ३रा प्रकाशक— प्रा. रजनी ए.
बोराडे श्री. बुक समर्थ प्रकाशन बसस्टॅंड मागे शिरूर जि.
लातूर

(४) डॉ. कच्हाडे बी.एम—

भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या प्रकाशक — मनोहर
पिंपळापुरे पिंपळापूरे अँड कंपनी पब्लिशर्स. हिंदू मुर्लीचे
शाळेजवळ महाल, नागपूर ४४००३२

(५) डॉ. पाटील प्रमोद —

भारतीय समाज प्रश्न आणि वर्तमान समस्या, प्रकाशक,
अंशूल पब्लिकेशन अंशूल मोहाडीकर कलश इन्वेट
अपार्टमेंट हुडकेश्वर रोड नागपूर ४४००३४

महिला सशक्तीकरण

डॉ. स्मिता दि. जोशी,

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, प्रिंसिपल अरुणराव कलोडे, महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना:

सम्पूर्ण भारतीय समाज में लगभग आधी आबादी स्त्रियों की है किन्तु स्त्रियों के पास वास्तविक सम्मान नहीं है। आदिकाल से लेकर आज तक पुरुष ने स्त्री पर दासत्व लादा है। वर्तमान भारतीय समाज में स्त्री के प्रति हिन्दु दर्शन के दोहरे मानदंडों की स्थिति आज भी परिस्थिति होती है। सशक्तीकरण याने किसी व्यक्ती की उस क्षमता से है जिससे उसे ये योग्यता आ जाती है। जिसमें वो अपने जिवन से जुड़े सभी निर्णय स्वयं ले सके। महिला सशक्तीकरण याने महिलाएँ परिवार और समाज के सभी बंधनों से मुक्त होकर अपने निर्णयों की निर्माता खुद हो पंडित जवाहरलाल नेहरु द्वारा कहा गया मशहूर वाक्य “‘लागों को जगाने के लिए महिलाओं का जागृत होना जरूरी है’”। एकबार जब वो अपना कदम उठा लेती है, परिवार आगे बढ़ता है, गाँव बढ़ता है, और राष्ट्र विकास की ओर उन्मुख होता है। भारत में महिलाओं को सशक्त बनाने के लिए सबसे महिले समाज में उनके अधिकारों और मूल्यों को मारने वाले उन सभी राक्षसी सोच को मारना जरूरी है। जैसे दहेज प्रथा, महिलाओं के प्रति घरेलू हिंसावार, बलत्कार, वैष्यवृत्ति, मानव तस्करी। लैंगिक भेदभाव राष्ट्र में सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, और शैक्षिक अंतर ले आती है जो देश को पीछे की ओर ढकलेता है। भारत के संविधान में उल्लेखित समानता को अधिकार को सुनिश्चित करने के लिए महिलाओं को सशक्त बनाना सबसे प्रभावशाली उपाय है।

“भारतीय नारी को उँचा उठाने के लिए भारत में जितने भी प्रयास किए गए हैं, दुनिया का कोई भी देश इस दिशासे उसकी समकक्षता नहीं कर सकता। राजाराम मोहन रॉय और स्वामी दयानंद से लेकर महर्षि कर्वे तक नारी उत्थान के प्रयासों का एक महत्वपूर्ण इतिहास है। स्वामी विवेकानंदजी ने कहा था की “जबतक महिलाओं की स्थिति में सुधार नहीं होगा तबतक विश्व का कल्याण नहीं हो सकता किसी भी पक्षी के लिए एक पंख से उड़ना संभव नहीं है”। महात्मा गाँधी ने भारत की स्त्रियों को अनेक अधिकारों के प्रति जागरूक किया भारत के प्रथम प्रधानमंत्री पंडित जवाहर लाल नेहरु ने कहा था। “यदि जनता में जागृती पैदा करती हो तो महिलाओं के जागृती पैदा करनी हो तो महिलाओं से जागृती पैदा करो एकबार जब वह आगे बढ़ती है तो परिवार आगे बढ़ता है, गाँव व शहर आगे बढ़ता है एवं सारा देश आगे बढ़ता है।” p.no.79

महिला सशक्तीकरण के लिए सामाजिक स्वरूप :

अधिकार के लिए सामाजिक स्वीकृती आवश्यक है। अधिकार के राज्यद्वारा नागरिकों को प्रदान की गई स्वतंत्रता एवं सुविधा का नाम है और इस स्वतंत्रता एवं सुविधा की आवश्यकता तथा उपभोग समाज में ही संभव है। लैंगिक समानता को प्राथमिकता देने से पुरे भारत में महिला सशक्तीकरण को बढ़ावा मिला है। महिला सशक्तीकरण के उच्च लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए इस हर एक परिवार में बचपन से प्रचारित व प्रसारित करना चाहिए। लेकिन महिलाएँ शारिरिक, मानसिक, और सामाजिक रूपसे मजबूत होनी चाहिए। बेहतर शिक्षा की शुरुवात बचपन से घरपर हो सकती है। महिलाओं के उत्थान के लिए एक स्वस्थ परिवार की जरूरत है जो राष्ट्र के सर्वांगीन विकास के लिए आवश्यक है। आज भी कई पिछड़े क्षेत्रों में मातापिता की अशिक्षकता, असुरक्षा और गरीबी की वजह से कम उम्र में विवाह और बच्चे पैदा करने का चलन है।

महिलाओं के मजबूत बनाने के लिए महिलाओं के खिलाफ होने वाले दुर्व्यवहार, लैंगिक भेदभाव हिंसा आदि को रोकने के लिए सरकार कई सारे काम उठा रही है ।

महिलाओंकी समस्याओं का उचित समाधान करने के लिए महिला आरक्षण बिल १०८ वा संविधान संशोधन का पास होना बहुत जरूरी है । ये संसद में महिलाओं की ३३% हिस्सेदारी को सुनिश्चित करता है । दुसरे क्षेत्रों में भी महिलाओं को सक्रीय रूप से भागीदार बनाने के लिए कुछ प्रतिशत सीटोंको आरक्षित किया गया है ।

महिला सशक्तीकरण क्या है ?

महिला सशक्तीकरण याने महिलोंए इससे शक्तीशाली बनती है । जिससे वो अपने जीवन से जुड़े हर फैसले स्वयं ले सकती है । और परिवार और समाज में अच्छे से रह सकती है । समाज में उनके वास्तविक अधिकार को प्राप्त करने के लिए उन्हें सक्षम बनाना महिला सशक्तीकरण है । महिला सशक्तीकरण की जरूरत इसलिए पड़ी क्योंकि भारत में प्राचीन समय से लैंगिक असमानता की और पुरुष प्रधान समाज था। संविधान में न केवल महिलाओं को समानता का अधिकार दिया है, प्रजा तांत्रिक, कानून, विकास योजनाओं एवं कार्यक्रमों के अंतर्गत विभिन्न क्षेत्रों में विभिन्न कार्यक्रमों का महिलाओं के उत्थान के लिए लक्ष्य का निर्धारण किया गया है । महिलाओं के अधिकारों एवं कानूनी अधिकार की सुरक्षा के लिए संसद में सन १९९० में एक विधायक के माध्यम से राष्ट्रीय महिला आयोग का गठन किया गया है । सन १९९३ में हुए संविधान संशोधन के ७३ वे एवं ७४ वे संशोधन द्वारा महिलाओं के लिए स्थानीय निकायों एवं म्युनिसिपल निकायों में सीटों का आरक्षण किया गया है, जिसमें स्थानीय स्तर पर महिलाएं निर्णय करने में भागीदार बन सकें एवं नींव का पत्थर बन सकें । महिलाओं के प्रति सभी प्रकार के भेदभाव को मिटाने के लिए सन १९९३ का “डिसक्रिमिनेशन अगेस्ट वूमेन” का दावा प्रमुख है । भारत द्वारा १९७५ की मौस्कीको कार्य योजना सन १९८५ की नैरोबी कार्य योजना एवं सन १९९५ की बीजिंग घोषणा से यु.एन.जी.ए. द्वारा स्वीकार लिंग समानता एवं विकास महिलाओं के हित में की गई ।

सामाजिक एवं आर्थिक संरचना का आधार लिंगभेद का मुख्य कारण है जिनका आधार रुढ़ी व रुढ़ीवादी प्रथाएँ हैं । महिला असमानता विभिन्न रूपों में स्पष्ट होती है । कुछ वर्षों में महिलाओंकी जनसंख्या में कमी आयी है । सामाजिक रुढ़ियों, घरेलू उत्पीड़न से समाज में महिलाओं की स्थिति उजागर होती है । महिलाओं के खिलाफ होनेवाली सभी प्रकार की हिंसा चाहे वह शारीरिक मानसिक, घरेलू या सामाजिक हो इनमें वह हिंसा भी शामिल है जो रितीरिवाज, परंपराओं एवं प्रचलित रुढ़ियों से जनमी हो इनको रोकने हेतु ऐसी संस्थाएँ विधियाँ एवं योजनाएँ बनाई जाएंगी जो महिलाओं को हिंसा से बचाने में सहायता प्रदान कर सकें । इसमें कार्यस्थान पर होनेवाले लैंगिक उत्पीड़न एवं दहेज जैसी कुप्रथा से बचाए रखना शामिल है । महिलाओं एवं लड़कियों को अनैतिक व्यापार को रोकने हेतु उपाय किए जायेंगे एवं संबंधित कार्यक्रमों पर विशेष ध्यान दिया जाएगा ।

भारत में महिला सशक्तीकरण के लिए सरकार की भूमिका : कानूनी अधिकार के साथ महिलाओं को सशक्त बनाने के लिए संसद द्वारा पास किये गये कुछ अधिनियम हैं । एक बराबर परिश्रमिक अक्ट १९७६ दहेज रोक अधिनियम १९६१, अनैतिक व्यापार (रोकथाम) अधिनियम १९५६ मेडिकल इनमेंशन ऑफ प्रेगनेंसी अक्ट १९८७, बालविवाह रोकथाम अक्ट २००६, लिंग परिश्रम तकनीक (नियंत्रक और गलत इस्तेमाल से रोकथाम) अक्ट १९९४ कार्यस्थल पर महिलाओंका यौन शोषण अक्ट २०१३ भारत सरकार द्वारा महिला सशक्तीकरण के लिए कई सारी योजनाएँ चलायी

जाती है । महिला एवं बालविवाह कल्याण मंत्रालय और भारत सरकार द्वारा भारतीय महिलाओं के सशक्तीकरण के लिए सारी योजनाएँ चलायी जा रही है ।

कुछ योजनाये : १) बेटी बचाव बेटी पढ़ाव योजना, २) महिला हेल्पलाइन योजना, ३) उज्ज्वला योजना, ४) सपोर्ट टू ट्रेनिंग एवं एम्प्लॉयमेंट प्रोग्राम फॉर वूमन, ५) महिला शक्ती केंद्र, ६) पंचायत राज योजनाओं में महिलाओं के लिए आरक्षण.

महिलाओं के खिलाफ होनेवाले अपराधों घटनाओं को रोकना, जाच कराना, पता लगाना एवं अभियोजन की समीक्षा होना नियमित रूपसे क्राइमरिव्यू होना आदि की घोषणा केंद्र एवं राज्य स्तर एवं जिलों में होनेवाले सम्मेलनों में भी जाएगी । महिलाओं एवं बालिकाओं के प्रति होनवाली हिंसा एवं प्रताड़नाओं के संबंध में मान्यता प्राप्त स्थानीय संगठनों एवं स्वयंसेवी संस्थाओं की शिकायत करने एवं पंजीकरण जाँच एवं कानूनी कार्यवाही करने के लिए अधिकृता किया जाएगा । महिलाओं पर होनेवाली हिंसा एवं प्रताड़नाओं को समाप्त करने के लिए पुलिस स्टेशन में महिला सेल, महिला थानों को प्रोत्साहन, परिवार न्यायालय, महिला न्यायालय परामर्श केंद्र, कानूनी सहायता केंद्र एवं न्याय पंचायतों का प्रभावी ढंग से विकसित एवं विस्तारित किया जाएगा ?

निष्कर्ष : वर्तमान समय में समाज के प्रत्येक क्षेत्र में महिलाएँ अपनी सक्रिय भूमिका पूरी कुशलता व दक्षता से निभा रही हैं । जरूरत है उन्हें सतत रूपसे उचित व अनुकूल अवसर प्राप्त होता रहे । सरकार और समाज पर समान रूप से महिलाओं को अत्याचार से मुक्त कराने की जबाबदारी है। वर्तमान प्रगतिशील समाज में महिलाओं की अत्याचारों से मुक्त कराने के लिए विभिन्न कानूनी तथा संवैधानिक प्रावधान किए गए हैं । किन्तु इन कानून का क्रियान्वयन करनेवालों तथा इनका लाभ उठाने वालों को इनकी समुचित जानकारी न होने के कारण अपेक्षित परिणाम नहीं मिल रहे हैं । जैसे जैसे महिलाओं की सुरक्षा के लिए नवीन कानून बन रहे हैं । और प्रशासनिक उपाय किए जा रहे हैं, वैसे वैसे महिलाओं के प्रति अपराधों का ग्राह्य उपर चढ़ रहा है । महिलाओं पर होनेवाले अत्याचारों की रोकथाम और उनकी सहायता के लिए पुलिस ने अनेक कदम उठाते हैं । बड़े नगरों में काम कर रहे परिवार परामर्श केंद्रों में दहेज प्रताड़ना की आड़ में होनेवाले उत्पीड़न पर काफी हद तक अंकुश लगाया गया है । महिला थाने महिलाओं के सशक्तीकरण की दिशा में उठाए गए कदमों में से एक हैं । जरूरत है समाज की महिलाओं प्रति बदलती दृष्टि की जो उन्हें मनुष्य माने वा की उपभोग्य वस्तु।

संदर्भ :

ज्ञानेन्द्र रावत

औरत एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

विश्वभारती पब्लिकेशन

नई दिल्ली २००६

रमा शर्मा

महिला सशक्तीकरण

एम.के.मिश्रा

अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस नई दिल्ली २०१०

पेज नं. ७९

सुधारानी श्रीवास्तव

महिला उत्पीड़न और वैधानिक उपचार

अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस नई दिल्ली २००९

डॉ. राजकुमार

नारी शोषण समस्याएँ एवं समाधान

अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस

नई दिल्ली २००६

नौकरी करणा—या स्त्रियांची मानसिक स्थिती व आरोग्य

प्रा.डॉ.स्मिता गजभिये

श्री.संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय पांलांदूर/चौ.

प्रस्तावना

१० ऑक्टोबर हा जागतिक मानसिक आरोग्य दिन म्हणून पाळला जातो. १९८२ पासून हा दिवस साजरा करण्यास प्रारंभ झाला. मुळात मानसिक आरोग्य नावाची काय गोष्ट असते हेच मुळात अनेकांना माहित नसते. किंवा मानसिक आरोग्याविषयी वेगळा विचार करायला हवा हेच अजून आपल्या मनात रुजलेले नाही.

सद्याच्या बदलत्या जीवशैलीमुळे विविध आजारांचे प्रमाण वाढतांना दिसून येत आहे. यात शारीरिक आजारांसोबत मानसिक आजारांचे प्रमाण वाढले ही चिंताजनक बाब आहे. नैराश्य, अँटिझम, डायमॅशिया, बायोफ्लोर, डिप्रेशन, न्युराटीक, स्किझोफ्रेनिया असे न माहित असलेले आजार जडतात. त्यामुळे या सर्व मानसिक आजारांबाबत माहिती आणि जनजागृती आणखी वाढली पाहिजे. ही जागरूकता काही अंशी घडत असली तरी स्त्रीयामधील मानसिक आजारांकडे मात्र पूर्णतः दुर्लक्ष होताना दिसत आहे. सद्याची महिलांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याची स्थिती चिंताजनक म्हणावी अशी आहे. आपल्याच लोकांकडून होणाऱ्या अमानवीय वर्तनामुळे स्त्रियांच्या मानसिक आरोग्याची फार मोठी हानी होत असलेले सद्याचे चित्र आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या माहितीनुसार—

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या म्हणण्यानुसार भारतामध्ये दर (पाच) ५ महिलांपैकी एक महिला तर दर १२ पुरुषांपैकी एक पुरुष मानसिक आजाराला बळी पडतो. यावरून मानसिक आजाराच्या बाबतीत महिलांचे प्रमाण चिंताजनक असल्याचे स्पष्ट दिसून येते. संपूर्ण राष्ट्रीय आरोग्याचा विचार करता महिलांचे आरोग्य या घटकाला त्यामध्ये अनन्यसाधारण महत्त्व आहे हे नाकारून चालणार नाही. मात्र आज आपल्या देशातील महिलांचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य ही चिंतेची आणि चिंतनाची बाब बनली आहे.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांची स्थिती—

ग्रामीण भागामध्ये स्त्रियांची स्थिती आणखी वाईट आहे. शहरात राहणा—या स्त्रियांची स्थिती ही फारशी चांगली आहे असे नाही. आधुनिक काळातील महिला घर आणि नोकरी व्यवसाय अशी दुहेरी जबाबदारी पार पाडत असते. घरातील अनेक कामांची जबाबदारी तिचीच असते. सतत जबाबदारी व कामाच्या ओझाखाली राहिल्याने मानसिक नैराश्य, भिती, चलबिचल होणे अशी साधारण लक्षणे महिलांमध्ये दिसून येतात. विविध पातळीवरील जबाबदारी निभावतांना त्या मानसिक स्तरावर हळूहळू कमकुवत होत जातात आणि परिणामी मानसिक होत जातात. आणि परिणामी मानसिक आजाराला बळी पडतात. शहरांमध्ये राहणाऱ्या नोकरदार महिलांमध्ये मानसिक तणाव आणि नैराश्य जास्त प्रमाणात पहायला मिळते. घर आणि आफिसमध्ये जबाबदारी पार पाडण्याचा दबाव त्यांना नैराश्य आणि मानसिक तणावाची शिकार बनवतो. ग्रामीण महिलांना अशा अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. देशाच्या ग्रामीण भागामध्ये तर स्थिती यापेक्षाही वाईट आहे. ग्रामीण भागात याबाबत जागरूकतेची उणीव असल्याने अशा महिला आपसूकच भोंदूबाबा, हकिमांच्या जाळयात फसतात. शिवाय तिथे उपचारही मिळणे ही दुर्लभ यामुळे अशा महिलांना उपचार मिळेपर्यंत त्यांचा आजार खूप वाढलेले असतो. यातील महत्वाचे कारण म्हणजे कौटुंबिक

सहयोगाचाही अभाव अर्थात त्या त्या आजाराबाबतची माहिती ही देखिल तितकीच अभावाची गोष्ट आहे.

स्त्रियांचे मानसिक आरोग्य बिघडण्यास जबाबदार आंतरिक घटक—

मानसिक आरोग्यातील अस्वस्थता वाढत चालली आहे. भारतातील किमान १३.७ टक्के व्यक्ती त्यांच्या आयुष्यातील मानसिक आजाराने पिडीत असतील असा अंदाज आहे. सर्व साधारणपणे स्त्रियांना पुरुषांच्या दुप्पट प्रमाणात मानसिक आजार होण्याची अधिक शक्यता असते. ही तफावत असणाऱ्या काही कारणात हार्मोन्स, शरीरशास्त्र यांचा समावेश असला तरी आपल्यावर असलेला संस्कृतिचा पगडा आणि लिंगभेद ही महत्वाची कारणे आहे.

स्त्रियांच्या आयुष्यात प्रत्येक टप्प्यावर काही नेमके बदल हो असतात. मासिक पाळीची सुरुवात , गर्भारपण, प्रसूती आणि मासिकपाळी बंद होणे या टप्प्यावर काही स्त्रियांना विशिष्ट मानसिक आजार होतात. त्यांना स्त्रियांमधील मानसिक आजार असे म्हणटले जाते. या टप्प्यावर स्त्रियांना लहान कालावधीत मोठे शारीरिक, मानसिक व सामाजिक बदल स्विकारावे लागतात. त्यामुळे त्यांची मानसिक स्थिती बिघडू शकते. स्त्रियांचे स्त्रित्व अधोरेखित करणारे दोन हार्मोन्स म्हणजे इस्ट्रोजेन आणि प्रोजेस्टेरोन. गर्भधारणेच्या अवयवांचे आरोग्य आणि कार्य हे हार्मोन्स पार पाडतात अर्थात या हार्मोन्सचे कार्य केवळ या अवयवांपर्यंत राहत नाही. शरीरातील प्रत्येक बाब मेंदूशी निगडित असल्याने या हार्मोन्सचाही मेंदूवर परिणाम होतो.

स्त्रीयांना उदभवणाऱ्या विविध समस्या

आधुनिक काळात स्त्रीयांना राजकीय प्रशासकीय व व्यवस्थापन क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळाली पाहिजे. तरच त्यांचा आर्थिक दर्जा सुधारेल व राष्ट्राच्या प्रगतीत योगदान वाढेल. प्रत्येक स्तरातील स्त्रियांच्या समस्या वेगवेगळ्या आहेत. तरी सर्वसाधारण पणे समस्या खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

अ) आरोग्याशी संबंधित समस्या

स्त्री ही सर्वच बाबतीत शोषीक समजली जाते. कितीही त्रास होत असला तरी तो सहन केला पाहिजे ही महिलांची मानसिकता असल्यामुळे आपल्या आरोग्याकडे त्या दुर्लक्ष करतांना दिसतात. भारतातल्या दर दोन महिलांमागे एक महिला कसल्याना कसल्या अशक्तपणाच्या तक्रारीने ग्रस्त आहेत. लहान मोठ्या आजारासाठी स्त्रीयांनी डॉक्टरकडे जाण्याची आवश्यकता नाही असे सरसकट मानले जाते. त्यामुळे लहान आजार मोठ्या स्वरूपाचे गंभीर रूप धारण करतात. विशेषतः कर्करोगाच्या बाबतीत ही गोष्ट लक्षात येते. कर्करोगाच्या पहिल्या अवस्थेतील त्रास तसाच अंगावर काढतात आणि जेव्हा त्या तपासणीकरीता डॉक्टरकडे जातात तेव्हा कर्करोग पुढच्या अवस्थेत गेलेला असतो. स्त्रियांमध्ये गर्भशयाच्या कर्करोगाचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामागे त्यांच्याकडे होणारे दुर्लक्ष हे कारण आहे.

ब) शैक्षणिक समस्या

आजही ग्रामीण भागात मुलींना बाहेर शिक्षणाकरीता पाठविले जात नाही. मुलींना शिकुन काय करायचं हाच विचार आपल्या समाजात रुजला आहे. पण महिलांना शिक्षण दिले तर त्या आपल्या कुटूंबाबरोबरच देशाचा विकास करू शकतात. एक स्त्री शिकली तर कुटूंब शिकते. स्त्रीयांकरीता शासनाने विविध शैक्षणिक योजना आणल्या आहेत. पण जोपर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही तो पर्यंत त्या योजनांचा फायदा स्त्रीयांना मिळणार नाही. स्त्रीयांनी ' चुल आणि मुल ' ही संकल्पना मनात न ठेवता शिक्षणाच्या क्षेत्रात पदार्पण करायला हवे तरच समस्या सुटण्यास मदत मिळेल.

क) कौटुंबिक समस्या

स्त्रियांना लग्नानंतर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते या प्रकारातील समस्या ह्या ग्रामीण व शहरी भागात वेगवेगळ्या असु शकतात. सद्या आपण विज्ञान तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली. पण आजही आपले विचार खालच्या पातळीचे आहेत. कुटुंबात स्त्रियांच्या मर्जी विरुद्ध गर्भ लिंगनिदान करायला लावतात व मुलगी असेल तर त्या महिलेला दोष दिला जातो. म्हणूनच स्त्री भ्रूणहत्या मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. कौटुंबिक समस्येत हुंडाबळी, माहेरुण पैसा आणण्याकरीता मारहाण, मुली च झाल्या म्हणून शारेरिक त्रास, पती व्यसनी असल्यास संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी इ. या समस्यांमुळे स्त्रियांची भावनिक कोंडी होऊन त्यांची मानसिक स्थिती ढासळू लागते.

ड) सामाजिक समस्या

समाजाकडून स्त्रियांनी विविध प्रकारांनी त्रास दिला जातो. यात छेडछाड, विनयभंग, बलात्कार, असे प्रकार समोर येतात. एकतर्फी प्रेमातून केला जाणारा अॅसिड हल्ला, चाकु हल्ला तसेच ऑफीसमध्ये काम करणाऱ्या स्त्रियांना बऱ्याच वेळा छेडछाडीला तोंड द्यावे लागते. या सगळ्यामागे पुरुषांच्या लेखी बाईचे असलेले दुय्यम स्थान, तिच्यावर त्याने प्रस्थापित केलेला मालकीहक्कच कारणीभूत आहे. स्त्री ही आपल्या मालकीची वस्तू असल्याने तिच्यावर अन्याय अत्याचार करणे सहज शक्य आहे. असे पुरुषाला वाटत राहते. स्त्रियांवरील अत्याचारांच्या घटना घडल्यावर त्याचे पडसाद वेगवेगळ्या स्तरावर उमटतात पण अशा घटना होऊ नये म्हणून जनजागृती मात्र कमीच होते.

नौकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्यावर उपाययोजना

काही आजार नोकरी व व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये जास्त आढळून येतात. पण इतरही अनेक स्त्रियांमध्ये हे आजार पाहावयास मिळतात. म्हणून खालील उपाय सर्वच स्त्रियांना महत्वपूर्ण ठरतील.

- १) घर नोकरी ह्याबरोबर येणारे ताणतणाव आणि वरील समस्यांचा सामना कसा करायचा हे ठरवून सर्वप्रथम आपण आजारी आहोत हे मान्य करा आणि दुर्लक्ष करणे , अंगावर काढणे बंद करा.
- २) स्वतःकरीता सगळ्यात महत्वाची गोष्ट तुम्ही करू शकता ती म्हणजे व्यायाम. कोणत्याही प्रकारे दिवसातला अर्धा तास तुम्ही एखादा शारिरीक व्यायामप्रकार (चालणे/पळणे/पोहणे/जिम/योगासन) अशा प्रकारच्या व्यायामाने तब्येत उत्तम राहण्यास मदत मिळते. सुरुवातीच्या स्टेजेसमधला मधुमेह, हायपर टेन्शन, कोलेस्ट्रॉल तुम्ही व्यायामानेही नियंत्रीत ठेवू शकता.
- ३) ऑफीसमध्ये कितीही जास्त काम असले तरी दर तासाला स्त्रियांनी पाय मोकळे करून येत जावे. खुर्चीवर बसल्या बसल्या मानेचे, खांदयाचे व्यायाम करत जावे. सतत एकाच ठिकाणी बसून राहिल्याने सर्व स्नायूंचा ताण येतो. तो ताण अगदी एका मिनिटाच्या व्यायामानेही जाऊ शकतो.
- ४) फिरतीचे काम किंवा फिल्डवर्क करणाऱ्या स्त्रियांनी उन्हात फिरतांना टोपी / स्कॉर्प, छत्री, गॉगल पाण्याची बाटली जमल्यास सनस्क्रीन हे नेहमी बरोबर ठेवा.
- ५) अतिश्रमामुळे काही स्त्रियांना उभे राहिल्यामुळे चक्कर येऊ शकते. अशा वेळी स्त्रियांनी पाण्याची बाटली जवळ बाळगावी. उभे राहण्याचे काम असेल तर शक्यतो थोडावेळ विश्रांती घेऊन काम करावे.
- ६) बसल्या स्थितीत आफीसमधलं काम असो वा फिरतीचं जास्त श्रमाचं दोन्हीही कामांमध्ये स्ट्रेस असु शकतो. अशावेळी अधूनमधून दीर्घ श्वासन, प्राणायाम फार हे फायद्याचे ठरते.

७) स्त्रियांनी जेवनाच्या वेळा ठरवून घ्याव्यात आणि कितीही काम असले तरी वेळेवर जेवन करावे. जेवल्यावर लगेच बसण्यापेक्षा ५-१० मिनिटांची फेरी मारून यावी. तसेच दर तासाला उठून पाय मोकळे करावे. दुपारचे जेवण जास्त घेण्यापेक्षा एक छोटे लंच घेवून थोड्या थोड्या वेळाने छोटे सकस स्नॅक्स/ फळे खावीत.

८) स्ट्रेस, व्यायामाचा अभाव आणि त्याचबरोबर अनियमीत जीवनशैली ह्यामुळे अनेक आजारांचा बऱ्याच स्त्रीयांना सामना करावा लागतो. त्यामुळे नियमीतपणे चेकअप करून घेणे, कुठल्याही आजाराकडे दुर्लक्ष न करता वेळीच उपचार करून घेणे हे महत्वाचे ठरते. बऱ्याच आफीसेसमधून वार्षिक तपासणी होत असते. त्याचाही जरूर लाभ स्त्रियांनी घ्यावा.

९) स्वतः स्त्रियांनी थोडासा वेळ काढावा. आवडती पुस्तकं वाचावी, चांगलं संगीत ऐकावे, मैत्रीणीशी गप्पा माराव्यात, खरेदीला जावं, अशी एखादी गोष्ट करावी ज्यात तुम्हाला पूर्ण आनंद मिळतो. आणि तेवढा वेळ तुम्ही सगळे ताण तणाव विसरून जाता. तुमच्या करीता फक्त तुम्हीच वेळ काढू शकता हे नेहमी लक्षात ठेवा.

१०) स्त्रियांनी आपल्या कुटुंबातील सदस्यांमध्ये कामाची विभागणी करावी. तसेच घरच्या तब्येती हेळसांड तर होत नाही ना हे तपासून पाहावे.

सर्वच क्षेत्रातील स्त्रियांनी आपले आरोग्य सांभाळून काम केले तर उदभवणाऱ्या आजारापासून व समस्येपासून नक्कीच त्यांची सुटका होईल. आणि हे फक्त स्त्रिया करीता नाही तर पुरुषांनी सुद्धा आपले आरोग्य सांभाळायला हवे. कामापासून थोडा वेळ अलिप्त राहून योग्य आहार आणि विहार केल्यास आरोग्य सुरक्षित राखता येते आणि हे आपल्याच हातात असतं. म्हणून प्रत्येक स्त्री पुरुषांनी आरोग्याची बहुमोलाची गुरुकिल्ली जपायलाच हवी.

संदर्भ ग्रंथ—

1) <http://www.cdc.gov/niosh/topics/women>

2) <http://www.loksatta.gov>

३) स्त्री प्रश्न — नमिता सिंग

४) स्त्री पुरुष — छाया दातार

५) ग्रामीण भागातील स्त्री जीवनाचे चित्रण — कैलास सार्वेकर

६) स्वास्थ्य और व्यायाम — प्रियंका नारंग

घरेलू हिंसा एवं महिला लैंगिक उत्पीड़न

Smt. Seema Khare

Teacher

Gayatri Shishu Mandir

Mangla, Bilaspur (C.G)

Surendra Prasad Sahu

Asstt. Professor (Chemistry)

Lal Bahadur Shastri Arts and Commerce

College, Baloda Distt.- Janjgir Champa (C.G.)

Abstract:-

Violence against women is a term used to collectively refer to violent acts that are primarily or exclusively committed against women. Sometimes considered hate crime. This type of violence targets a specific group with the victim's gender as a primarily motive. This type of violence is gender-based, meaning that the Acts of violence are committed against Women expressly because they are women, or as a result of patriarchal gender constructs.

प्रस्तावना:-

हमारा समाज पितृसत्तात्मक प्रधान है। समाज में पुरुषों को जो मान्यता है, स्त्रियों को नहीं है। अनेक अवसरों में स्त्रियों की सही राय पुरुष के अहम पर चोट करती है। पुरुष सत्ता प्रेमी है। यह स्त्री-पुरुषों में वैचारिक भिन्नता उत्पन्न करती है। वैचारिक भिन्नता अहम से टकराती है, तो पति पत्नी में तनाव की स्थिति का जन्म होता है। पति पत्नी में तनाव की स्थिति का स्वामित्व पत्नी को भोगना पड़ता है और यह स्थिति घरेलू हिंसा को जन्म देती है। यही घरेलू हिंसा का जीता जागता नमूना है।

सरकार ने महिलाओं के लिए नियम-कायदे और कानून तो बहुत सारे बना रखे हैं किन्तु उन पर हिंसा और अत्याचार के आंकड़ों में अभी तक कोई कमी नहीं आई है। संयुक्त राष्ट्र की रिपोर्ट के अनुसार भारत में 15 से 49 वर्ष की उम्र वाली 70 फीसदी महिलाएं किसी न किसी रूप में कभी न कभी हिंसा का शिकार होती हैं। इनमें कामकाजी व घरेलू महिलाएँ भी शामिल हैं। देशभर में महिलाओं पर होने वाले अत्याचार के लगभग 1.5 लाख मामले सालाना दर्ज किये जाते हैं। जबकि इसके कई गुणा अधिक मामले दबकर रह जाते हैं। घरेलू हिंसा अधिनियम देश का पहला ऐसा कानून है जो महिलाओं को उनके घर में सम्मानपूर्वक रहने का अधिकार सुनिश्चित करता है। इस कानून में महिलाओं को सिर्फ शारीरिक हिंसा से ही नहीं बल्कि मानसिक, आर्थिक एवं यौन हिंसा से बचाव करने का अधिकार भी शामिल है। भारत में लिंगानुपात की स्थिति भी अच्छी नहीं मानी जा सकती है। लिंगानुपात के वैश्विक औसत 990 के मुकाबले भारत में 941 ही है। हमें भारत में लिंगानुपात सुधारने की दिशा में विशेष काम करना होगा ताकि लिंगानुपात की खराब स्थिति को बेहतर बनायी जा सके।

राष्ट्रीय अपराध रिकार्ड ब्यूरो द्वारा जारी आंकड़ों के अनुसार पिछले कुछ वर्षों में महिलाओं के खिलाफ अपराध के मामले दोगुने से भी अधिक हुये हैं। पिछले दशक के आंकड़ों के मुताबिक भारत में हर घंटे महिलाओं के खिलाफ अपराध के 26 मामले दर्ज होते हैं। राष्ट्रीय अपराध रिकार्ड ब्यूरो के अनुसार महिलाओं के प्रति की जाने वाली क्रूरता में वृद्धि हुयी है।

घरेलू हिंसा के कारण- घरेलू हिंसा के अनेकों कारण हैं। जैसे सामाजिक ढांचे में परिवर्तन, आदर्शों और मूल्यों में परिवर्तन, जीवन में अंतर, पत्नी की आर्थिक स्वतंत्रता और आत्मनिर्भरता, रोजगार पर आधारित विवाह, पति पत्नी के स्वभाव में अंतर, व्यक्तित्व, दुर्बल स्वास्थ्य तथा मौन

संबंधी अंसतुष्टि, पारिवारिक विघटन इत्यादि। इनमें से पारिवारिक विघटन सबसे महत्वपूर्ण है। न्यूमेर ने लिखा है कि “ पारिवारिक विघटन का अर्थ सहमत और निष्ठा का भंग होना, पहले के संबंधों का निदारण, पारिवारिक चेतना का नाश होना है।” आंकड़े बताते हैं कि घरेलू हिंसा में निरंतर वृद्धि हो रही है।

भारत में महिलाओं के विरुद्ध अपराधों में महाराष्ट्र सबसे अग्रणी है। जहाँ कुल महिला अपराधों के 13.4 प्रतिशत प्रकरण दर्ज किये गये हैं। इसके बाद मध्यप्रदेश और उत्तरप्रदेश का नंबर आता है। जहाँ क्रमशः 13.3 और 9.8 प्रतिशत अपराध रिकार्ड किये गये हैं।

महिला अपराध की शिकार (Women victims of crime)—

अध्ययनों से पता चलता है कि अग्रलिखित महिलाओं के द्वारा अपराध की शिकार होने की संभावना ज्यादा होती है—

- 1- जो असहाय और अवसादग्रस्त होती है।
- 2- जिनकी आत्म छवि खराब होती है।
- 3- जो भावात्मक रूप से छूट चुकी होती है।
- 4- जो परार्थवादी विवशता की शिकार होती है।
- 5- जो ऐसे परिवार में निवास करती हैं जो दबावपूर्ण होते हैं जो सामान्य परिवार से पृथक होते हैं।

महिला लैंगिक उत्पीड़न

महिला लैंगिक उत्पीड़न या महिलाओं के खिलाफ लैंगिक उत्पीड़न सामूहिक मुख्य रूप से या विशेष रूप से महिलाओं के खिलाफ प्रतिबद्ध है कि हिंसक वारदातों का उल्लेख करने के लिए प्रयोग किया जाता है, कभी कभी उत्पीड़न के इस प्रकार में एक प्राथमिक उद्देश्य के रूप में शिकार के लिंग के साथ एक विशिष्ट समूह को लक्षित करता है। जोकि अपराध की श्रेणी में माना जाता है। उत्पीड़न से ग्रसित इस प्रकार की महिलाएँ हैं या पितृसत्तात्मक लिंग निर्माणों का एक परिणाम के रूप में है क्योंकि उत्पीड़न के कृत्यों स्पष्ट महिलाओं के खिलाफ प्रतिबद्ध है जिसका अर्थ है कि लिंग आधारित हैं। महिलाओं के विरुद्ध उत्पीड़न के उन्मूलन पर संयुक्त राष्ट्र घोषणा पर कहा गया है कि महिलाओं के खिलाफ उत्पीड़न के पुरुषों और महिलाओं के बीच ऐतिहासिक असमान शक्ति संबंधों की एक मिसाल है। महिलाओं के खिलाफ उत्पीड़न को पुरुष के साथ तुलना में एक अधीनस्थ स्थिति में मजबूर कर रहा है जोकि महत्वपूर्ण सामाजिक तंत्र में से एक है।

प्राक्कल्पना:—

किसी भी शोध हेतु शोध कार्य की दिशा एवं क्षेत्र निर्धारित करने हेतु अत्याधिक महत्वपूर्ण होती है।

अनुसंधान कर्ता की प्राक्कल्पना है:—

- 1- सामाजिक विकास में महिलाओं की अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका है।
- 2- महिलाओं को घरेलू हिंसा से संबंधित कानूनों का पर्याप्त ज्ञान नहीं है।
- 3- महिला लैंगिक उत्पीड़न वर्तमान समय पर निरंतर बढ़ी है।
- 4- घरेलू हिंसा एवं लैंगिक उत्पीड़न के फलस्वरूप महिलाओं का शारीरिक एवं मानसिकविकास अवरूद्ध हो जाता है।

उद्देश्य:—

प्रस्तुत शोध अध्ययन का प्रमुख उद्देश्य महिला लैंगिक उत्पीड़न का आंकलन, लैंगिक उत्पीड़न की शिकार महिलाओं की शारीरिक एवं मानसिक स्थिति का आंकलन एवं महिला लैंगिक उत्पीड़न की बढ़ती दरों पर अंकुश लगाने हेतु सुझाव।

शोध प्रविधि:—

सामाजिक शोध में अध्ययन को पूर्ण करने हेतु विधियों, उपकरणों और प्रविधियों का प्रयोग किया जाना आवश्यक प्रतीत होता है। संकलन की अनेक विधियाँ होती हैं जो शोध विषय की प्रकृति के अनुसार निर्धारित की जाती हैं। शोध को पूर्ण करने के लिए प्राथमिक एवं द्वितीयक स्रोत का उपयोग किया जाता है। प्राथमिक स्रोत में अवलोकन, साक्षात्कार अनुसूची का उपयोग किया गया एवं द्वितीयक स्रोत विभिन्न लिखित सामग्री, सरकारी दस्तावेज, शोध से संबंधित पत्रिकाएँ, समाचार पत्रों में प्रकाशित शोध संबंधी लेख इत्यादि।

महिलाओं के प्रति होने वाली हिंसा सदैव चिन्ता का विषय रही है। पुरातन काल से ही सभ्य समाज में विभिन्न तरीकों से महिलाओं को समाज में सम्मान दिलाने के प्रयास किये हैं। आधुनिक काल में मानवाधिकारों के प्रति जागरूकता बढ़ने के साथ ही महिलाओं के अधिकार और उनकी सुरक्षा के संबंध में चिंतन पैदा होना भी स्वाभाविक है। देश की आजादी के बाद महिलाओं को शारीरिक, आर्थिक और मानसिक शोषण के बचाने को बहुत से कानून बने। महिलाओं को सशक्त और शोषणमुक्त बनाने के लिए घरेलू हिंसा निरोध अधिनियम 2005 भी लागू हुआ, लेकिन महिलाओं की रक्षा मात्र कानून बनाने से नहीं हो सकती। इसके लिए जरूरत है जन-जागरण की। कानून के प्रति जागरूकता ने होने से महिलाओं पर दिनों दिन अपराध बढ़े हैं। सरकारी आंकड़ों के अनुसार देश में प्रति 15 मिनट में एक मोलियेसन 29 मिनट में एक बलात्कार, 53 मिनट में एक यौन शोषण 77 मिनट में एक दहेज हत्या जैसे अपराध होते हैं। ये आंकड़े दर्ज रिपोर्ट के हैं, जबकि लोक-लाज के भय से बहुत से मामले दर्ज ही नहीं कराये जाते।

लैंगिक हिंसा :- जबरदस्ती यौन संबंध बनाना, अश्लील साहित्य या कोई भी अश्लील तस्वीर या सामग्री को दिखाने के लिये मजबूर करना किसी दूसरे का मान बहलाने के लिये मजबूर करना, दुर्व्यवहार करना, अपमानित करना या निचा दिखाने के लिये लैंगिक प्रकृति का कोई दूसरा कर्म जो महिलाओं के सम्मान को किसी न किसी रूप में चोट पहुँचाना हो, बालकों के साथ यौन दुर्व्यवहार।

हमारे समाज में जहाँ स्त्रियों को पूजा जाता है वहीं पर समाज के कुछ व्यक्तियों द्वारा उन पर जो लैंगिक उत्पीड़न की समस्या पैदा की जाती है वह स्त्री जाति के बहुत ही शर्मनाक बात होती है आज हमारे समाज में स्त्रियों, बालिकाओं सभी पर लैंगिक उत्पीड़न की समस्या देखी जा सकती है दफ्तर, कॉलेज, स्कूल हर जगहों पर महिलाओं के साथ किसी न किसी बात पर लैंगिक उत्पीड़न की समस्या पैदा हो जाती है। महिलाओं के साथ बिना उनकी मर्जी के जबरदस्ती यौन संबंध बनाये जाते हैं जिससे उनकी मानसिक स्थिति पर बहुत ही बुरा प्रभाव पड़ता है। तथा इसी उत्पीड़न से कभी-कभी वो अपने जीवन से निराश हो जाती है दफ्तरों में देखा गया है कि यदि महिलाओं को कुछ काम होता है तो उनके बड़े ऑफिसर या कलिंग के द्वारा उन पर यौन शोषण या किसी प्रकार की अश्लील विडियो या गलत बातों में फंसा कर लैंगिक उत्पीड़न किया जाता है, कॉलेज तथा स्कूलों में भी शिक्षकों के द्वारा छात्राओं के साथ ऐसे हादसे देखे गये हैं जिसमें बच्चों को अपनी बातों में फंसा कर उनके साथ जबरदस्ती की जाती है महिलाओं के साथ

जो लैंगिक उत्पीड़न होता है वह उन्हें कभी कभी आत्महत्या करने या मजबूर कर देता है अर्थात् समाज को इसके बारे में गहराई से सोचने की आवश्यकता है।

देश में महिलाओं के प्रति अपराधों में वृद्धि हो रही है। पीड़ितों की न्याय नहीं मिल पा रहा है। कानूनविदों का मानना है कि यदि कानून बनाने से महिलाएं सुरक्षित रहती तो प्रतिवर्ष एक नया कानून बना लिया जाता। केवल कानून बनाने से महिला उत्पीड़न नहीं रुकेगा। कानून की बारीकियों के साथ ही महिलाओं के अधिकारों को उन्हें बारीकी से समझाने की आज सबसे ज्यादा जरूरत है। इसके लिए उन समाजसेवी संस्थाओं को आगे आना होगा जो पीड़ित महिलाओं को न्याय दिलाने का दावा करती रहती है। विडम्बना आज यह है कि लड़की जन्मदाता के साये में भी सुरक्षित नहीं रही। यह अति चिन्तनीय एवं निन्दनीय बात है। दिनों-दिन समाज में बढ़ती घिनौनी घटनाओं ने सामाजिक ढांचे को तहस-नहस कर डाला है। इसने सबसे करीबी और पवित्र रिश्तों की मर्यादा पर भी प्रश्न चिन्ह लगाया है। इमराना प्रकरण हो या फिर अन्य मामले। इसके गवाह हैं। विभिन्न समाजशास्त्रियों एवं महिला संगठन से प्राप्त आंकड़े बताते हैं कि गत तीन वर्षों में महिलाओं पर घर में उनके सगे संबंधियों द्वारा मारपीठ बलात्कार, यौन शोषण के मामले बढ़े हैं। ऐसी घटनाओं के लिये युवा वर्ग ही नहीं अपितु समाज की दूषित मानसिकता भी जिम्मेदार है जो मात्र कानून बनने से हल नहीं होगी। इसे व्यावहारिकता में भी प्रयोग करना होगा।

राष्ट्रीय अपराध अभिलेख ब्यूरो के आँकड़ों के अनुसार देश में प्रतिदिन करीब 46 बलात्कार, 16 दहेज हत्याएं, 37 अपहरण/अपनयन, 34 सैक्सुअल हरेसमेंट, 138 उत्पीड़न के मामले दर्ज होते हैं तो अधिकांश लोक-लाज के भय से दर्ज हो नहीं पाते। इन पर गौर करें तो वर्ष 1995 में 16 लाख 95 हजार 696, वर्ष 1996 में 17 लाख 9 हजार 576, वर्ष 1997 में 17 लाख 19 हजार 820 वर्ष, 1996 में 17 लाख 78 हजार 815, वर्ष 1999 में 17 लाख 64 हजार 629, वर्ष 2000 में 17 लाख 71 हजार 84, वर्ष 2001 में 17 लाख 69 हजार 308, वर्ष 2002 में 17 लाख 80 हजार 330, वर्ष 2003 में 17 लाख 16 हजार 120, वर्ष 2004 में 18 लाख 32 हजार 15 तथा वर्ष 2005 में 18 लाख 22 हजार 602 मामले पंजीकृत हुए। वर्ष 2006 में भी यह आंकड़ा कम नहीं हुआ है।

महिलाओं के प्रति राष्ट्रीय अपराध अभिलेख ब्यूरो द्वारा प्रकाशित 2005 की रिपोर्ट में महिला उत्पीड़न के 3850 मामलों के साथ राष्ट्रीय राजधानी दिल्ली प्रथम स्थान पर है। हैदराबाद में 2057 बैंगलूर में 1488, मुम्बई 1218, अहमदाबाद में 1004, चेन्नई 815, जयपुर 783, विशाखापट्टनम में 733, कानपुर 644, विजयवाड़ा 613, लखनऊ, 582, पूणे 565, कोलकाता 544, आगरा 489, नागपुर 440, मेरठ में 353 महिला संबंधी अपराध दर्ज हुए। 2006 की रिपोर्ट में भी महिलाओं के प्रति अपराध बने हैं। 26 अक्टूबर 2006 को लागू हुए महिला हिंसा कानून में जागरूकता लाई जाए तो समाज में महिलाओं के प्रति दुर्व्यवहार को रोकने के लिए और उनके विरुद्ध हिंसा को कम करने की दृष्टि से यह कानून महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकता है। इसके प्रति महिलाओं में जागरूकता लाने से ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों में हो रही हिंसा की घटनाओं में कमी आ सकती है। इसके लिए विभिन्न समुदायों, वर्गों और सामाजिक संगठनों को आगे आना होगा। प्राचीन काल से आधुनिक काल तक हो रहे इस महिला उत्पीड़न पर कवि की ये पंक्ति बिल्कुल सटीक बैठती है।

“अबला जीवन हाय तुम्हारी यही कहानी। आंचल में है दूध और आँखों में पानी।”

संदर्भ ग्रंथ सूची-

1. Neera Desai (1985):- “Bharti Samaj Men Nari” New Delhi Makmilan, India Limited.

2. A.K. Ghosh(1993):-“Women and Crime”Ashish Publishing House New Delhi.
3. Gerstenfeld, Phyllis B. (2013). Gender Base Hate Crimes; Cause, Controls, and Controversies. Sage.
4. “ARES/48/104- Declaration on the Elimination of Violence against Women”. United Nations General Assembly .Retired 2014-08-06.
5. Vivekanand (1967) “Bharti Nari”Ramkrishna Ashram.
6. Sense Report (2001):- India Government Sensus Report.
7. Ritu Gupta (1914):- “Sexual Harasment at Work Place” Printing By Babu Barha Nath Printers37, MIE Bhadurgarh, Hariyana.
8. Bureu of Police Research and Development Ministry of Home Affairs, Govt of India2019.

भारतीय स्त्रिया आणि घरगुती हिंसाचार कायदा**डॉ. कल्पना शिंदे****एस.जी.बी.महिला महाविद्यालय , तुमसर जि. भंडारा****सारांश(Abstact)**

आज विकसनशिल राष्ट्रांमध्ये ज्या समस्या आहेत त्या महिलांसदर्भात असलेल्या मोठ्या प्रमाणात आहेत. महिलांना समाजात दुय्यम स्थान हा या समाजाचा गाभा आहे. मुलगी शिकली आणि प्रगती झाली असे रिश्काच्या मागे लिहिल्याने मुली शिकतील असे नाही. या बाबत जास्त विचार मंथन होणे गरजेचे आहे. एकीकडे महिलांना देवी माणायचे आणि दुसरीकडे त्यांना गर्भातच हत्या करायच्या असे दुतोंडी सापासारखे वागणे बदलायला हवे.

स्त्री ही कनिष्ठ नाही ती एक शक्ती आहे. पुरुषाचा जन्म हा स्त्रीच्या उदरातून होतो. ती आई, बहिन, मुलगी अर्धांगिनी अश्या कितीतरी नावाने ती ओळखली जाते. ती कुटूंबाचा कणा आहे. असे असतांना सुद्धा तिला घरगुती हिंसेला बळी पडावे लागते. ही एक शरमेची बाब आहे. घरगुती हिंसाचाराला प्रतिबंध करण्याकरीता व महिलांचा विकास होण्याकरीता, सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून देण्याकरीता सर्वतोपरी प्रयत्न केले जातात. भारत हा मोठा देश आहे. भारतात विविध राज्ये आहेत. काही बाबतीत राज्य सरकार तर काही बाबतीत केंद्र सरकार कायदे बनविते आणि ते सर्व देशाला बंधनकारक असतात. असे असतांना सुद्धा वाढते कौटुंबिक (घरगुती) हिंसाचाराचे प्रमाण सद्यस्थितीचे अवलोकन लक्षात घेऊन भारतीय स्त्रिया आणि घरगुती हिंसाचार कायदा या विषयावर संशोधन लेख लिहीण्याचा माझा प्रयत्न आहे.

भारतीय स्त्रिया आणि घरगुती हिंसाचार कायदा

भारतात आई, बहिन, अर्धांगिनी, मुलगी असे कितीतरी नावानी स्त्री ओळखली जाते. तात्विक पातळीवर पत्नीला लक्ष्मी, गृहलक्ष्मी असे संबोधले जाते. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात तसे सर्व स्त्रियांबाबत आढळते असे नाही.

स्त्री ही कनिष्ठ नाही उलट स्त्री ही एक शक्ती आहे. प्रत्येक पुरुषाचा जन्म हा स्त्रीच्या उदरातून होतो. स्त्रीशिवाय मानवी जीवनाला अर्थ नाही म्हणून स्त्री शक्तीचे महत्व प्रतिपादन करतांना ताराबाई शिंदे म्हणतात की अशी ही स्त्री जाती एक प्रतीशक्तीच आहे. तिच्यावाचून तुम्हाला शोभा, मोठेपण, जय हे काहीच नाही. ज्या घरात ती नाही ते घर केवळ स्मशानासारखे ओसाड दिसते, मग तो एक मोठा सर्व संपत्तीने भरलेला राजवाडा का असेना, त्याला तीच कळा. पण जेथे ती वास करील ती मोडकी तीन बासाची झोपडी जरी असली तरी एक मोठे शोभिवंत मंदिरच दिसेल या करीताच स्त्रियांना लक्ष्मी असे म्हणतात.

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी म्हणतात “हास हासं माझ्या जीवा असा संसारात हासं

इडापीडासंकटाच्या तोंडावन्हे काय फास

जग जग माझ्या जीवा असं जगणं तोलाव

उच्च गगनासारखं धरित्रीच्या गं मोलाच ”

एक स्त्री आपल्या कुटूंबाप्रती करीत असलेल्या कर्तव्याचे यथार्थ दर्शनच बहिणाबाई या ओळीतून घडवितात. एक स्त्री ही तिच्या कुटूंबाचा कणा असते. त्या कुटूंबाचा विस्तार, संवर्धन सगळे तिच्याच हाती. स्त्रीचे कार्यक्षेत्र फक्त चूल अन मूल इतकेच सीमीत नसून कौटुंबिक जबाबदारी समर्थपणे पेलण्याचे सामर्थ्यही तिच्यात आहे. परंतु पुरुषप्रधान संस्कृतीत आजही स्त्री ही

पुरुषांवर अवलंबून असल्याने त्यांना स्वतःचा निर्णय घेण्याचा फारसा अधिकार नाही. त्यामुळे आजही त्यांचे स्थान नगण्यच असल्याने त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होतांना दिसतो. महिलांना त्यांच्या लग्नानंतर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते सध्या आपण विज्ञान— तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली, पण आजही आपले विचार खालच्या दर्जाचे आहेत. मुलगा न झाल्यास मुलगी झाल्यास आई—वडील शोक करतांना दिसतात महिलांना त्यांच्या मर्जी विरुद्ध गर्भ लिंगनिदान करायला लावतात, मुलगी असेल त्या महिलेला दोष दिला जातो.तिला मानसिक व शारीरिक व भावनिक त्रास दिला जातो. हुंडाबळी, माहेरून पैसे आणण्यासाठी मारहाण, मुले झाली नाहीत किंवा फक्त मुलीच झाल्या म्हणून शारीरिक त्रास, व्यसनी पती असल्याने संपूर्ण कुटूंबाची जबाबदारी इत्यादी समस्या कुटूंबाच्या दबावामुळे त्यांना सहन कराव्या लागतात.

“कुटूंबातील व्यक्तींशी निगडित शारीरिक मानसिक आणि आर्थिक गैरवर्तणुकीस कौटूंबिक हिंसाचार (घरगुती) म्हणतात.”

घरगुती (कौटूंबिक) हिंसाचाराचा अर्थ :

घरगुती हिंसाचाराची व्याख्या अधिनियमाच्या कलम ३ मध्ये विस्तृतपणे करण्यात आले आहे. या अधिनियमाच्या अंतर्गत कोणतेही कृत्य किंवा कोणतेही वर्तन ज्यामुळे पीडित महिलेस शारीरिक तसेच मानसिकरीत्या नुकसान किंवा इजा पोहोचेल किंवा ज्यामुळे तिच्या जीवास आणि आरोग्याच्या सुरक्षिततेस धोका निर्माण करणारी असेल, असे कृत्य किंवा वर्तन घरगुती हिंसाचाराच्या अंतर्गत येते. ज्यात क्लेश , धमकी, अनाचार हुंडा किंवा संपतीची अयोग्य मागणी आणि पीडित व्यक्तीच्या सुरक्षिततेस धोका यांचाही समावेश आहे शारीरिक शोषण, मानसिक शोषण, आर्थिक शोषण, भावनात्मक शोषण आणि लैंगिक शोषण या अंतर्गत येतात.

घरगुती हिंसाचाराचे स्वरूप :

स्त्रियांचा पदोपदी होणारा अपमान त्यांनी केलेल्या कोणत्याही कामाचे जाणून बूजन चीज न करणे, त्यांना कोणत्याही प्रकारच्या विकासाच्या आणि मनोरंजनाच्या संधी मिळू न देणे हे सर्व कुटूंबात घडणाऱ्या मानसिक हिंसाचाराचे विविध पैलू आहेत. या व्यतिरीक्त शारीरिक घरगुती हिंसाचार खालील बाबींवरून स्पष्ट होते.

सासरी व माहेरी होणारी मारहाण स्त्रीलिंगी गर्भहत्या आणि बालिकाहत्या तोंडी आणि भावनिक अत्याचार, आर्थिक अत्याचार, हुंडाबळी, इतर कोणत्याही पद्धतीने शारीरिक दुखापत लहान वयाच्या मुलींवर लैंगिक हल्ले.

घरगुती हिंसाचाराच्या घटनांसंबंधीची भारतीतील स्थिती.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील लोकसंख्या कोश विभागाच्या अहवालानुसार भारतात १५ ते ४९ या वयोगटातील ७० टक्के महिला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार झालेल्या असतात. नॅशनल क्राईम रेकार्ड ब्युरोच्या अहवालानुसार २००४ मध्ये घरगुती हिंसाचाराच्या ५५,४३९ तक्रारी दाखल झाल्या होत्या. पती व सासरच्या अन्य नातेवाईक मंडळींनी महिलांवर केलेल्या हिंसाचारामध्ये २००६ या वर्षात ९.३ टक्यांनी वाढझालेली आहे.

महिलांवर केलेल्या अत्याचारांच्या गुन्ह्यासंबंधीची सांख्यिकीय माहिती भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाव्दारे दरवर्षी प्रकाशित केली जाते. या माहितीच्या आधारे १९९१ पासून २००५ पर्यंतच्या कालावधीत महिलांवर केल्या जाणाऱ्या अत्याचारांच्या गुन्ह्यामध्ये ६७ टक्यांनी वाढझालेली आहे. या कालावधीत हुंडाबळीच्या संख्येत ३४ टक्यांनी वाढझालेली आहे. भारतात दररोज ३३ म्हणजे एका वर्षात १२,००० महिलांच्या हत्या या हुंड्यांशी निगडित असतात असे म्हटले जाते.

राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अध्यक्षा गिरीजा व्यास यांनी ३७ टक्के भारतीय महिला घरगुती हिंसाराच्या शिकार ठरतात परंतु स्त्रीवादी संघटना आणि अभ्यासकांच्या मते ५० ते ७० टक्के महिला घरगुती हिंसाराच्या शिकार होत असतात.

संविधानानुसार स्त्री आणि पुरुष या दोघांचा दर्जा समान आहे. भारत सरकारने बलात्कार, वेशावृत्ती, हुंडा, गर्भजल परीक्षण या सारख्या स्त्रियांना अपमानित करणाऱ्या अनेक बाबींवर कायदे केले आहेत.

स्त्रीयांकरीता कायदे :

शासन मुर्लींच्या — महिलांच्या विकासासाठी कटिबद्ध आहे. महिलांना सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून देणे हे सर्वांचे कर्तव्य ठरते महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी राज्यशासन सातत्याने प्रयत्नशील आहे. समाजात महिलांना सन्मानाने जगता यावे व त्यांना सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनस्तरावर कायद्यांची प्रभाविपणे अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या कायद्यांचा एक आढावा.

१. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१:

राज्यात २६ नोव्हेंबर हा दिवस 'हुंडाबंदी दिन' म्हणून साजरा केला जात असून हुंडा देणे आणि घेणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. हे कायदे महिलांना माहित असायला पाहिजे आणि पुढे येवून हुंडा मागणाऱ्या विरुद्ध तक्रार संबंधित यंत्रणेकडे केली पाहिजे.

२. कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा —२००५ :

स्त्रियांच्या होणाऱ्या कौटुंबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र शासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ व नियम संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला. या कायद्याची राज्यात अंमलबजावणी सुरू आहे. या कायद्यान्वये जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी, प्रांत अधिकारी, तहसिलदार गटविकास अधिकारी आणि विस्तार अधिकारी यांना संरक्षण अधिकारी म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी करतांना महिलांसाठी ७२ आश्रयगृहे तर ८२ संस्थांना सर्व्हिस प्रोव्हायडर म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे. 'राज्य महिला आयोग' मार्फतही महिलांच्या हक्क आणि अधिकारांची जपणूक केली जात आहे.

३. विवाहासंदर्भातील गुन्हे — फौजदारी कायदे

फौजदारी कायद्यातील '४९८ अ' या कलमाखाली पोलीसांच्या अधिकारकक्ष वाढवून स्त्रियांना हुंडा विरोधी संरक्षण मिळाले. अशावेळी गुन्हेगारां विरोधात कडक कारवाई केली जाते. विवाहानंतर ७ वर्षांच्या आधी कोणा विवाहितेचा मृत्यू झाला तर आपण निर्दोष आहोत हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी पतीची व तिच्या सासरच्या लोकांची असते.

४. कुटुंब न्यायालयाचे कायदा —१९८४

या कायद्यान्वये ठिक ठिकाणी कौटुंबिक न्यायालये स्थापन झाली. विवाह विषयक कायद्यांच्या तरतुदीप्रमाणे न्यायालयातील न्यायाधिकाऱ्यांना विशेष अधिकार प्रदान केले गेले. या कायद्यांतर्गत विवाह समुपदेष्टक यांची मदत न्यायाधिकाऱ्यांना उपलब्ध व्हावी अशी तरतूद झाली.

५. विशाखा गाईड लाईन्स,

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा 'लैंगिक छळ' होऊ नये म्हणून 'विशाखा गाईड लाईन्स' ची अंमलबजावणी राज्यात सुरू आहे.

६. देवदासी प्रतिबंधक कायदा.

७. लिंग निदान प्रतिबंधक कायदा.

मुलांच्या तुलनेत मुलींची संख्या घटतांना दिसत आहे. याला प्रतिबंध घालण्यासाठी 'गर्भलिंग चिकित्सा प्रतिबंधक कायद्याची' अंमलबजावणी प्रभावी पणे सुरू आहे.

८. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा.

१८ वर्षाखालील मुलींचा विवाह सर्रास होतांना दिसतात यामागे मुलींची असुरक्षितता हे महत्वाचे कारण आहे. ग्राम बाल संरक्षण समिती मार्फत गाव पातळीवर बालविवाह रोखण्याचे काम करण्यात येते. ग्रामसेवक, आशाताई, अंगणवाडीताई, सरपंच, गावातील सामाजिक कार्यकर्ते, निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी, युवक युवती, यांचे एक एक प्रतिनिधी या सर्वांचा समावेश या समिती मध्ये आहे. या सर्वांची जबाबदारी आहे. गावात एकही बालविवाह होणार नाही.

९. स्त्रियांचे संवैधानिक अधिकार

१०. मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३

११. हिंदू विवाह कायदा १९५५

१२. हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा १८५६

१३. मुस्लीम विवाह कायदा

१४. भारतीय घटस्फोट कायदा १८६९

१५. विवाहित स्त्रियांचा संपत्तीचा कायदा १९५९

१६. भारतीय दंडविधान कायद्यातील स्त्रियांसंबंधित महत्वाची कलमे

१७. स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतिबंधक कायदा —१९८६

१८. वैद्यकिय गर्भपात कायदा १९६१

१९. हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा १९५६

निष्कर्ष :— वरील सर्व कायद्यांची तरतूद स्त्रीयांकरीता करण्यात आले आहे. असे असतांना सुद्धा स्त्रीयांवर होणारे कौटूंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी न होता वाढतांना दिसत आहे. ही एक चिंतेची बाब आहे.

कौटूंबिक हिंसाचार होणे थांबवणे व ते थांबवणे हे आपल्याच हाती आहे. जर लग्नाची बोलणी सुरू असताना प्रतिपक्षाकडून हुंड्याची, पैशाची, दागिने अथवा स्थावर संपत्तीची मागणी झाली तर स्पष्टपणे नकार द्यावा. सुखी संसारासाठी दोन व्यक्ती, दोन कुटूंबांनी एकत्र येऊन सामंजस्याने राहण्याची गरज असते. आपल्या बहिणीवर, मुलीवर असे अत्याचार झालेले आपल्याला चालत नाही मग आपणदेखील कोणावर ते तसे करता कामा नये हे लोकांना कळायला हवं. तरच कौटूंबिक हिंसामुक्त जीवन शक्य आहे. कारण हिंसामुक्त, निरोगी जीवन हा प्रत्येक स्त्रीचा अधिकार आहे. तिचा अधिकार अबाधित राहणे ही संपूर्ण समाजाची जबाबदारी आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची—

समाजशास्त्र विषय आणी संकल्पना — रा. ज. लोटे

पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

स्त्री—पुरुष तुलना — ताराबाई शिंदे —लिखित

अरूण पारगावकर, प्रतिमा प्रकाशन पुणे

भारतातील सद्यकालीन सामाजिक समस्या— रा. ज. लोटे

पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

भारतीय समाज सरचनात्मक प्रश्न — डॉ. प्रदीप आगलावे

आणी सामाजिक समस्या डॉ. सरोज आगलावे

श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

स्त्रिया आणी कायदा —निर्मला साठे

आलोचना, स्त्री विषयक संग्रहण व संशोधन केंद्र
८६/१/ब, 'केदार' कांचनगल्ली एरंडवणे पुणे.

आकाश जगधने माहिती संकलक — अतुल पगार

स्रोत : महान्युज

कौटूंबिक हिंसाचार : व्यक्त होऊ या —माणूसकी जपूया शुक्रवार ९ जुन २०१७

सामाजिक स्वास्थ्य में संगीत की भूमिका

प्रा. अनिता शर्मा

संगीत विभाग प्रमुख दयानंद आर्य कन्या महाविद्यालय जरीपटका, नागपुर

कला और संगीत बुनियादी मानवीय कार्य है। मानव जाति और कला एक दूसरे के बिना काम नहीं कर सकते। लोगों ने हमेशा अपने जीवन में संगीत को महत्वपूर्ण पाया है, चाहे वह सुनने में आनंद के लिए हो, भावनात्मक प्रतिक्रिया, प्रदर्शन या निर्माण के लिए। यह शास्त्रीय संगीत या समकालीन संगीत कार्यक्रम के लिए अलग नहीं है। दोनों संगीत हमारे समाज के लिए अपार है, हालांकि इस क्षेत्र में हम सभी को जो समस्या है, वह यह है कि संगीत बहुत कम जाना जाता है और इसलिए उसकी सराहना कि जाती है।

संगीत से जुड़ने का सबसे आम तरीका संगीत कार्यक्रम को सुनना या उपस्थित होना है। सीडी प्लेयर पर, कार पर, कंप्यूटर पर या आईफोन पर, घर पर सुनना एक बहुत ही व्यक्तिगत और पूरा अनुभव हो सकता है। जैसा कि हम जानते हैं कि संगीत मूड और वाइब सेट करता है जैसा कि हम उसे लाउंज, बार, पार्टियों या अन्य सामाजिक कार्यक्रमों में सुनते हैं। इसके अलावा एक संगीत कार्यक्रम में भाग लेना अद्वितीय है क्योंकि यह लाइव संगीतकारों को ध्वनि प्रदान करने की उत्तेजना प्रदान करता है क्योंकि यह सुनने के लिए है। कोई अन्य लोगों के साथ कहां बैठ सकता है, सुन सकता है और मौन में संगीत का आनंद ले सकता है ताकि संगीत के अलावा कोई विचलित न हो।

कान्सर्ट संगीत वह संगीत है जो न केवल कान और मन को भाता है, बल्कि आत्मा के लिए पोषण भी है। यह लंबे समय से कहा गया है कि संगीत एक भावनात्मक प्रतिक्रिया देता है। अलग-अलग डिग्री के वर्ण जो संगीत में पाए जाते हैं, किसी के मूड को प्रभावित कर सकते हैं। या उन्हें शांत और तनावमुक्त बना सकता है।

शिक्षा के सभी स्तरों में, संगीत में बहुत अधिक मूल्य है। छात्र जीवन के लिए कई महत्वपूर्ण और आवश्यक मूल्य सीखते हैं। क्योंकि संगीत उनके दिमाग, उनकी अभिव्यंजक क्षमता और अन्य गुणों की एक पूरी मेजबानी को बढ़ाता है।

संगीत सीखने वाले लोग यह भी सिखाते हैं कि आलोचनात्मक कान कैसे विकसित किया जाए। एक गंभीर काम के साथ, किसी को पता होगा कि अभ्यास, पूर्वाभ्यास, विश्लेषण और समालोचनात्मक संगीत प्रदर्शन कैसे करता है। साथ ही, संगीत का प्रदर्शन दूसरों के साथ, साथ ही अकेले भी शामिल है, जिसमें दोनों को कुछ कौशल की आवश्यकता होती है।

संगीत और स्वास्थ्य :-

संगीत मानव प्रजाति का एक मूलभूत गुण है। मानव मस्तिष्क और तंत्रिका तंत्र संगीत को शोर से अलग करने और ताल और पुनरावृत्ति, स्वर और धुनों का जवाब देने के लिए कड़ी मेहनत वाले हैं। क्या यह एक जीववैज्ञानिक दुर्घटना है या यह एक उद्देश्य की पूर्ति करता है? कहना संभव नहीं है फिर भी, विविध अध्ययनों से पता चलता है कि संगीत मानव स्वास्थ्य और प्रदर्शन को बढ़ा सकता है।

गायन से स्वास्थ्य लाभ :-

गायन कई लोगों के लिए खुशी लाता है — लेकिन क्या आप जानते हैं कि गायन के लिए आपके जुनून से आपके शारीरिक, भावनात्मक और सामाजिक स्वास्थ्य में अविश्वसनीय लाभ हो सकता है।

गायन के शारीरिक लाभ :-

गायन से प्रतिरक्षा प्रणाली मजबूत होती है, गायन एक कसरत है, गायन आपके आसन को बेहतर बनाता है, गायन से नींद में मदद मिलती है।

गायन के मनोवैज्ञानिक और भावनात्मक लाभ :-

गायन एक प्राकृतिक अवसाद विरोधी है, गायन से तनाव का स्तर कम होता है, गायन से मानसिक सतर्कता में सुधार होता है।

गायन के सामाजिक लाभ :-

गायन आपके दोस्तों के चक्र को चौड़ा कर सकता है। चाहे आप गाना बजाने वालों में हो या बस अपने दोस्तों के साथ कराओ के गाने का आनंद ले, गायन के अप्रत्याशित स्वास्थ्य लाभों में से एक यह है कि यह आपके सामाजिक जीवन को बेहतर बना सकता है। गायन आपके आत्मविश्वास को बढ़ाता है।

गायन संचार कौशल को व्यापक बनाता है। गायन से अन्य गायकों की सराहना करने की आपकी क्षमता बढ़ती है। क्या यह दिलचस्प नहीं है कि किसी विशेष गीत को सुनने से एक विशेष स्मृति वापस कैसे आ सकती है या आपको खुशी या शांत महसूस कर सकती है, लोकसंगीत और शोर के बीच अंतर बताने की क्षमता के साथ पैदा होते हैं। हमारे दिमाग में वास्तव में पिच, राग, ताल और टेम्पो सहित संगीत के विभिन्न हिस्सों के प्रसंस्करण के लिए अलग-अलग रास्ते हैं और तेज संगीत वास्तव में आपके हृदय गति, श्वास और रक्तचाप को बढ़ा सकता है, जबकि धीमा संगीत विपरीत प्रभाव डालता है। संगीत हमें मजबूत भावनाओं को महसूस कर सकता है जैसे कि खुशी, उदासी या भय कुछ इस बात से सहमत होंगे कि इसमें हमें स्थानांतरित करने की शक्ति है।

कुछ शोधकर्ताओं के अनुसार संगीत में हमारे स्वास्थ्य और कल्याण को बेहतर बनाने की शक्ति भी हो सकती है। कुछ अध्ययनों से पता चलता है कि संगीत सुनने से स्वास्थ्य पर कई सकारात्मक प्रभाव पड़ सकते हैं। जैसे संगीत तनाव व चिंता को कम, व्यायाम याददाश्त तथा अनुभूति में सुधार, दर्द मिटाता तथा आराम प्रदान करता है।

मुख्यधारा के अमेरिकी समाज में कला और संगीत को आमतौर पर एक अतिरिक्त अनुशासन के रूप में देखा जाता है कि यह हमारे समाज और संस्कृति के कार्य के लिए आवश्यक नहीं है, हालांकि यह बदल रहा है। हमारे समाज, कला और संगीत की भूमिका एक शून्य को भर देती है, जिसे हम सभी को अपनी और अपनी संस्कृति को समृद्ध करने की आवश्यकता है। हमारा समाज कलाओं से अधिक जुड़ता जा रहा है, अगर वे इसे जानते हैं या नहीं। कला और शास्त्रीय संगीत को बहुत लंबे समय से लोगों की नजरों से दूर रखा गया है और अब जब इसे थोड़ा-थोड़ा करके उजागर किया गया है, तो इस दुनिया के बारे में बढ़ती उत्सुकता और यहाँ तक कि उत्साह भी है। कलाकारों और जो लोग कला और संगीत के बारे में भावुक होते हैं उन्हें महसूस करना चाहिए कि क्या हो रहा है और विभिन्न समकालीन तरीकों के माध्यम से इस दुनिया में जनता के लिए जो कुछ भी किया जाता है उसे प्रदर्शित करना जारी रखें। लोग कला और संगीत को मुख्यधारा के मनोरंजन का विकल्प मान सकते हैं। लोगों के पास जीवन और मन को समृद्ध करने के जितने अधिक विकल्प हैं, उतना ही किसी भी समाज के लिए बेहतर है। यह आशा की जाती है कि यह प्रवृत्ति ऐसे समय में आएगी जब शास्त्रीय और संगीत कार्यक्रम संगीत को मुख्यधारा के समाज में अपना स्थान मिल जाएगा, यह सभी लोगों को प्रदान करता है।

एक समान विचार यह है कि संगीत सामाजिक सामंजस्य में योगदान देता है और जिससे समूह कार्यवाही की प्रभावशीलता बढ़ जाती है। संगीत सामाजिक तनाव व दूसरों में गुस्सा कम करने का एक साधन प्रदान कर सकता है। यह विचार है कि संगीत एक सामाजिक सीमेंट के रूप में कार्य कर सकता है। हमारे समाज में संगीत का बहुत महत्व है व इसे स्वस्थ बनाए रखने के लिए संगीत की भूमिका विशेष है।

संदर्भ :—

e.googleusercontent.com

[takelessons.com/live/singing/health-bene](https://takelessons.com/live/singing/health-benefits)

[www health.harvard.edu/staying-healthy](https://www.health.harvard.edu/staying-healthy)

साठोत्तरी हिंदी उपन्यासों में घरेलू हिंसा : कल और आज

प्रा.डॉ. कदम एस.एस.

हिंदी विभागप्रमुख शंकरराव जावळे—पाटील महाविद्यालय, लोहारा ता. लोहारा
जि. उस्मानाबाद—४१३६०८

प्रारूप :

आज समय बदल गया है। मानव विकास के साथ—साथ पारस्परिक पारिवारिक जीवन में परिवर्तन परिलक्षित होने लगे हैं। नई परिस्थितियों, नई आवश्यकताओं एवं सामाजिक सम्बन्धों का प्रभाव परिवार पर पड़ा है। आज परिवार में नई परंपराओं, नई प्रथाओं का, नई प्रथाओं का समावेश हो गया है। आर्थिक विषमता को दूर करने के लिए स्त्री भी घर के बाहर नौकरी करने लगी है, परिवार का आकार छोटा होता जा रहा है। यह धारणा है कि छोटा परिवार सुखी होता है। परिवार के सभी सदस्य आत्मनिर्भर बनने का प्रयास करते हैं। जिससे उनमें स्वार्थ की भावना बढ़ गई है। धार्मिक अनुष्ठानों एवं परंपराओं के प्रति विरक्ति की भावना बढ़ गई है।

इस प्रकार के आधुनिक परिवर्तनों से पारिवारिक जीवन में केवल लाभ ही हुआ है, यह धारणा असत्य है। प्राचीन मूल्य एवं परंपराएँ प्रायः विलुप्त हो गई हैं। परिवार में कुंठा, तलाक, टूटन, बिखराव बढ़ते जा रहे हैं। बेरोजगारी, मँहगाई दिन—ब—दिन बढ़ रही है। वर्तमान युग की विशेषता तीव्र गति और प्रतिस्पर्धा की है। इसमें जो पिछड़ गया उसका अस्तित्व खतरे में पड़ जाता है।

प्रस्तावना :

संयुक्त परिवार प्राचीन काल से ही हिंदू समाजव्यवस्था का आधारस्तंभ रहा है। संयुक्त परिवार प्रथा भारत की ग्रामीण अर्थव्यवस्था के इतने अनुकूल थी कि यहाँ के मुस्लीम एवं ईसाई परिवारों ने भी धीरे—धीरे इस प्रणाली को अपनाया। सर्वश्री कीथ और मेकडानल जैसे पाश्चात्य विद्वान संयुक्त परिवार प्रणाली को अतिप्राचीन मानते हैं। अनेक वैदिक मंत्र ऐसे हैं जो इस प्रणाली की प्राचीनता को प्रमाणित करते हैं। विवाह के समय पुरोहित वर—वधू को आशीर्वाद देता हुआ कहता है— “तुम यही इसी घर में रहों। विमुक्त मत होओ। अपने घर में पुत्रों और पौत्रों के साथ खेलते हुए आनंद मनाते हुए सारी आयु का उपभोग करो।”^१ तथा तू सास—ससूर, ननंद और देवर पर शासन करनेवाली रानी बन।^२ यदि विवाह के पश्चात पुत्र के माता—पिता से पृथक् हो जाने की प्रथा होती तो ऐसे आशिर्वाद का कोई महत्त्व ही नहीं होता।

बदलते पारिवारिक संदर्भ — संयुक्त परिवार में :

आधुनिक युग में संयुक्त परिवार विघटित होते जा रहा है क्योंकि यातायात के साधनों में उन्नति हो रही है। उसके अतिरिक्त सास, बहू, देवरानी, जेठानी के बीच होनेवाले कलह है। साथ ही व्यक्ति केवल अपनी पत्नी और बच्चों के सुख शांति की चिंता में लगा रहता है। सुख—शांति परिवार के सामूहिक हित की ओर उसका ध्यान नहीं जाता। इन सब कारणों से संयुक्त परिवार टूट रहे हैं। आज के समाज में संयुक्त परिवार कहीं—कहीं दृष्टिगोचर होता है।

आज के समाज में लोग दुबली पतली वधू लाना अच्छा समझते हैं किंतु प्राचीनकाल में विवाह के पूर्व वधू की कलाई देखी जाती थी। ‘मायापूरी’ उपन्यास की पात्र सविता मोटी है, इस संदर्भ में लोग तरह—तरह की बातें करते हैं। यह सुनकर उसकी सास गोदावरी कहती है—“अब न

वह परिवार रहा, न वह मेल, अब तो तुम लोगों को चाहिए न सास, न ससूर, न देवर, न जेठ, बस मैं और मुंशी। दुबली पतली बहु को पहले दुर्भाग्य समझते थे।”³

‘उसकी पंचवटी’ उपन्यास की पात्र अरविंद पाँच फुट सात इंच लंबी और इतनी मोटी युवति से प्रेम विवाह करता है। उसे लेकर माँ के घर आता है। वह सास श्वसुर से पर्दा नहीं करती इस संबंध में साध्वी कहती है—“ईला सदा विलायती परिधान में रहती। यहाँ वह कुछ दिन के लिए आयी थी। पापूजी सामने उँची—उँची स्कर्ट पहनकर निकाली तो पापूजी ने आँखे बंद कर ली। उसको अम्मा ने बहुत—सी साडियाँ दी, गहने दिए पर उसने एक भी नहीं पहना। फलतः पापूजी ही जितने दिन वह रही कमरे से बाहर नहीं आये।”⁴

‘शर्त’ उपन्यास में लेखिका ने आज की बहू दयनीय स्थिति का चित्रण किया है। आज वधू या दहेज कम लाती हैं, तो उसे शारीरिक एवं मानसिक रूप से परेशान किया जाता है। वधू के मन में भी परिवारवालों के प्रति घृणा की भावना उत्पन्न हो जाती है। ‘शर्त’ उपन्यास की गीता सोचती है—“ऐसी ही नालायक हूँ, मैं तो तलाक क्यों नहीं दे देते? कर ले दूसरी शादी किसी तरह जीने तो दे। कह दे बहू भाग गई। हम नहीं रखेंगे।”⁵

आज समाज में विघटित होते हुए परिवार दिखाई देते हैं। ‘उन शाखों पर’ उपन्यास आज की सामाजिक स्थिति को दर्शाता हुआ गृहस्थ जीवन की झाँकी प्रस्तुत करता है। साथ ही वह एक विघटित परिवार का भी चित्रांकन करता है। जहाँ माता—पिता के विचारों में मतभेद है। घर के पाँचो सदस्य अलग—अलग हैं। “अच्छी सूरत और आकर्षक व्यक्तित्ववाले सजे—धजे डॉ. अग्रवाल इस मामले में उनसे दस हाथ आगे नीरजा, उतना ही आकर्षक और सबसे खफा झुंझलाया—सा आनंद? दूसरी तरफ सांवली दुबली निरीह—सी ये माँ—बेटी श्रीमती अग्रवाल और तनुजा।”⁶

बदलते पारिवारिक संदर्भ में दांपत्य जीवन :

दांपत्य जीवन पारिवारिक जीवन का मूलधार है। स्त्री और पुरुष का विवाह ही परिवार की आधारशिला है। पति—पत्नि का पारस्परिक स्नेह एवं प्रेम ही दांपत्य जीवन में मृदु मुस्कानें बिखेरता है। दंपति के नित प्रति कलह नई—नई समस्याओं को जन्म देते रहते हैं। दांपत्य जीवन की कटुता संपूर्ण जीवन को विषयमय बना देती है। दांपत्य जीवन का अपना सुख है जो अमिर है, असीम है। वैदिक युग में दांपत्य जीवन की पवित्रता अक्षुण्ण थी। महाभारत में भी यह क्रम प्राप्त होता है।

निःसंदेह अर्थ, धर्म, काम तीनों का दांपत्य जीवन में समन्वय तभी संभव है। जब पति—पत्नि एक दूसरे की इच्छानुसार चलें। सुखी दांपत्य जीवन के चित्र साहित्यकारों ने खींचे हैं। रीतिकालीन कवियों ने तो ऐसे चित्रों की एक प्रदर्शनी —सी लगा रखी है। मुग्धा स्वीकार्या के संदर्भ में मनिराम ने दांपत्य जीवन की सुकुमार भाव व्यंजना का स्वरूप व्यक्त करते हुए कहा है—

‘हो सखि लाजन जात मीर, मतिराम सुभाव कहा कहो पीके।

लोग मिले, घर घेरू करै, अब ही तिये घेरे भए दुलही के।’⁷

‘वंशज’ उपन्यास में संदीप और रेखा का दांपत्य जीवन सुखमय है। वे एक दूसरे की इच्छाओं को महत्व देते हैं। सुधीर रेखा के घर जाता है। वह संदीप के सामने दुर्व्यवहार करता है। संदीप नाराज हो जाता है। रेखा सुधीर की तरफ से क्षमा माँग लेती है। संदीप कहता है—“ठीक है रेखा, सुधीर तुम्हारा भाई है। तुम्हारे खातिर जो कुछ मुझसे हो सकेगा करूँगा आदमी का दिमाग ठीक न हो तो जैसे बोलता ही है लगता है इस बार टकराव भयंकर हुआ है। कुछ दिन में अपने आप ठीक हो जाएगा। तुम फिक्क न करो।”⁸

‘गैडा’ उपन्यास में लेखिका ने बदसूरत पति और सौंदर्यशालीनी पत्नी के सुखमय दांपत्य जीवन का चित्रण किया है। वेद अपनी पत्नि राज से बहुत प्रेम करता है। वह कहता है—“मैं

अपनी पत्नि को बहुत प्यार करता हूँ सुपर्णा, मैं उसके बिना जी नहीं सकता।”^{१९} वही राज कहती है बदसूरत पति की पत्नि होने में जो सुख है, वह तू कभी समझ नहीं सकती। कोई भी फरमाइश मुँह से निकलते ही पुरी। हाथ की हथेली में पति ऐसे उठाकर रखता है, जैसे कांच की गुडिया हूँ।^{१०}

‘सूखा सौलाब’ उपन्यास में ममता और कैलाश का दांपत्य जीवन विवाह के प्रारंभिक वर्ष में सुखमय नहीं रहता, क्योंकि जहाँ ममता को भारतीय जीवन रूचिकर है वहीं कैलाश पाश्चात्य रहन—सहन की ओर झुका होता है। अतः ममता अपने आपको कैलाश के अनुकूल बना लेती है। वह स्वयं कहती है, “वह मुझसे घृणा नहीं करते। उनको मुझपर घमंड भरा स्नेह है। एक पति अपनी पत्नी पर गर्व कर सके, नारी की सफलता क्या यही नहीं है? घृणा, अवहेलना, असंतोष यही चाहते हैं क्या? ममता केवल उसी के लिए बनी रहती है? किसलिए? जवाब दीजिएगा? मेरे जुड़े में गुलाब की कली लगाकर कैलाश जी अक्सर कहते हैं। तुम्हारा हेअर स्टाईल मौचिंग सेन्स एक्सप्रेशन और नजाकत सभी कुछ दूसरों से अलग है ममता।”^{११}

निष्कर्ष :

नारी के कार्य और चित्र में बदलते सामाजिक, पारिवारिक, प्रेम, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक और मनोवैज्ञानिक संदर्भ में नारी बदले हुए रूप में सामने आती है। बदलते सामाजिक संदर्भ में विवाह पूर्व की समस्याओं के साथ—ही—साथ विवाहोत्तर समस्याओं को भी स्पष्ट रूप से अपनी रचनाओं में स्थान दिया है। वैवाहिक समस्याओं के अंतर्गत दहेज पर अपने विचार व्यक्त किए हैं।

विवाह संबंधित दृष्टिकोण भी अब बदलने लगा है और आज की नारी यह कहने में संकोच नहीं करती कि जीवन में विवाह ही एकमात्र महत्वपूर्ण नहीं है, दूसरे देशों में नवयुवतियाँ अविवाहित रहकर भी सुखमय जीवन व्यतीत कर रही है। आज युवती यह भी समझने लगी है कि सिर्फ जिस्म से विवाह करना, बिना इच्छा के विवाह करना अथवा पती को ही शरीर समर्पण करना अमानवीय है।

बदलते पारिवारिक संदर्भ में लेखिकाओं ने दांपत्य जीवन की सभी दिशाओं का भ्रमण किया है। और उसे विविध रूपों में चित्रण किया है। महिला होने के नाते स्त्री वर्ग की कठिनाईयों को इन लेखिकाओं ने सहज स्वभाविक रूप से पकड़ा है और निरुसंकोच उसकी अभिव्यक्ति की है। सुखी दांपत्य जीवन की इंद्रधनुषी छटा ने जहाँ उन्हें प्रभावित किया है, वहीं विभिन्नकारणों से नीरस बनते दांपत्य जीवन का चित्रण किया जाना भी उन्होंने अपना कर्तव्य समझा है।

पति—पत्नि में परस्पर प्रेम, सहयोग सफल दांपत्य जीवन का अनमोल अटूट कोष है। इसके साथ ही स्वार्थ का त्याग, बहुजन सुखाय का सिद्धांत स्वर्गीय जीवन का मूलमंत्र है। अपने स्वार्थ की पूर्ति के लिए कभी—कभी दंपति शांत सुखी जीवन में तूफान ला देती। उच्चाधिकारियों के स्वप्निल पासों से मुक्त होकर यथार्थता की स्वाभाविक धरातल पर पाँव जमाने का संकल्प लेना वर्तमान परिस्थितियों में ही अधिकतम आनंद की दृष्टि पर पुरुषत्व की प्राप्ति के प्रयास करना सफल दांपत्य जीवन की आधारशिला है।

संदर्भ संकेत :

- १) ऋग्वेद — १०/८५/४२
- २) ऋग्वेद — १०/८५/४६
- ३) मायापुरी— शिवानी, पृ. ३६.
- ४) उसकी पंचवटी — कुसूम अंसल, पृ. ७७.
- ५) शर्त — कुसूम अंसल, पृ. ३०.
- ६) उन शाखों पर — प्रतिमा वर्मा, पृ. ८.

-
- ७) मतिराम ग्रंथावली — स.प. कृष्ण बिहारी मिश्र, पृ. २७.
८) वंशज — मृदुला गर्ग, पृ. १६३.
९) गैडा — शिवानी, पृ. २५.
१०) वही — पृ. २९.
११) सुखा सौलाब — निर्मला, वाजपेयी, पृ. ८५

घरेलू हिंसा में कमी लाने में घरेलू हिंसा से महिलाओं के संरक्षण का अधिनियम, २००५ की भूमिका का अध्ययन

संजय कुमार जांगड़े

शोधार्थी— समाज कार्य विभाग (डॉ.सी.व्ही. रमन विश्वविद्यालय, करगी रोड,
 कोटा, बिलासपुर (छ.ग.)

भूमिका—

“महिलाएं स्वतंत्र रूप से जन्मी है और उनके अधिकार पुरुष अधिकारों के समान है कानून सामान्य इच्छा की अभिव्यक्ति होना चाहिये, सभी नागरिकों पुरुष हो या स्त्री सभी को इसे बनाने में हिस्सेदारी होनी चाहिये।”

यदि महिलाओं को फांसी के तख्ते पर जाने का अधिकार है तो उन्हें संसद में भी जाने व भागीदार होने का अधिकार होना चाहिये। पुरुष सामान्यता स्त्रियों का शोषण और उत्पीड़न करते हैं। पितृ सत्ता की मान्यता है कि पुरुष का अधिकार और कार्य आदेश देना तथा स्त्री का कर्तव्य है आदेश का पालन करना और परिवार के सभी सदस्यों की देखभाल करना (जीवन के अन्य सभी क्षेत्रों में उनका पालन— पोषण करना और परिवार के सभी सदस्यों की देखभाल करना। जीवन के अन्य सभी क्षेत्र पुरुषों के लिए हैं, केवल पुरुष के लिये क्योंकि इन क्षेत्रों में कार्य करने की योग्यता और क्षमता केवल पुरुष में है। विद सत्ता के अन्तर्गत पुरुषों का समाज के सभी महत्वपूर्ण कर्त्ता प्रतिष्ठानों पर नियन्त्रण रहता है, लेकिन इसमें महिलाओं का भी महत्वपूर्ण योगदान होना चाहिए। औरत पैदा नहीं होती वरन् बना दी जाती है।

घरेलू हिंसा क्या है व घरेलू हिंसा की परिभाषा

घरेलू हिंसा अर्थात् कोई भी ऐसा कार्य जो किसी महिला एवं बच्चे (18 वर्ष से कम आयु के बालक एवं बालिका) के स्वास्थ्य, सुरक्षा, जीवन के संकट, आर्थिक क्षति और ऐसी क्षति जो असहनीय हो तथा जिसमें महिला व बच्चे को दुःख एवं अपमान सहना पड़े, इन सभी को घरेलू हिंसा के दायरे में शामिल किया जाता है। किसी पुरुष या उस के रिश्तेदार द्वारा महिला, जो कि उसके रिश्तेदार में थी या हैं, को !kkfjfd" #k\$fd" %kf\$fd" 'kko\$(#d %k)kf*k d \$d l k\$ %k pk- .gpk\$ k %k .gpk\$ dh p0-k dj\$ k l k j 2 fg l k के अंतर्गत आता है। घरेलू हिंसा की परिभाषा के अंतर्गत महिला को दहेज या अन्य सम्पत्ति की मांग करना या इसके लिए महिला से जुड़े किसी अन्य व्यक्ति या रिश्तेदार को परेशानी या प्रताड़ित किया जाना भी आता है। घरेलू हिंसा से महिलाओं के संरक्षण का अधिनियम, 2005 चूँकि इस कानून का उद्देश्य महिलाओं को रिश्तेदारों के दुर्य्यहार से संरक्षित करना है इसलिए यह समझना भी जरूरी है कि घरेलू रिश्तेदारी या सम्बंध क्या है? 'घरेलू रिश्तेदारी' का आशय किन्हीं दो व्यक्तियों के बीच के उन सम्बंधों से है, जिसमें वे या तो साझी गृहस्थी में एक साथ रहते हैं या पहले कभी रह चुके होते हैं। महिलाएँ आज भी बड़ी संख्या में घरेलू हिंसा की शिकार हो रही हैं। पितृसत्तात्मक समाज का ताना-बाना घर से लेकर पुलिस थाने और कचहरी तक ऐसा है कि महिला हर जगह पीड़ित बन कर ही रह जाती है। घरेलू हिंसा के खिलाफ आवाज न उठाने के पीछे सबसे बड़ा कारण उनका आर्थिक रूप से किसी न किसी के ऊपर निर्भर रहना और घर छिन जाने के डर होता है। वर्ष 2005 से पहले घरेलू हिंसा से लड़ने के नाम से हमारे पास 498 ए और 304 बी जैसी धाराओं की व्यवस्था थी जो कि दहेज प्रताड़ना और दहेज हत्या से महिलाओं को राहत देनी वाली धाराएँ थीं। लेकिन इनका क्रियान्वयन कई कारणों से नहीं हो पाता था और इनके तहत विभिन्न प्रकार की घरेलू हिंसा की घटनाएँ कवर नहीं हो पाती थीं। नतीजा यह हुआ कि घरों के अंदर महिलाओं के साथ होने वाली

विभिन्न प्रकार की हिंसा न सिर्फ नजरअंदाज होती रही बल्कि साल दर साल महिलाएँ अपनी जान से हाथ धोती रहीं। महिला अधिकारों पर काम कर रहे संगठनों के लिए उम्मीद की किरण बन कर आया और इस अधिनियम को प्रगतिशील अधिनियम की संज्ञा से नवाजा भी गया। इस अधिनियम में घरेलू हिंसा अधिनियम के अंदर महिलाओं के साथ लगभग सभी प्रकार की हिंसा को ना सिर्फ परिभाषित किया गया है बल्कि समस्या के अनुरूप घर के अंदर सुरक्षा का अधिकार, निवास का अधिकार जैसी राहतों को शामिल किया गया है महिलाओं को ऐसी व्यवस्था बड़ी समस्या से निजात दिलाती है मगर अफसोस है कि अभी तक इस अधिनियम की क्रियान्वयन को लेकर सरकार गंभीर नहीं है। पर शासन का असंवेदनशील रवैया इस अधिनियम के माध्यम से महिलाओं को सुरक्षा देने में चुनौती बना हुआ है।

NCRB के रिपोर्ट के अनुसार पिछले 10 वर्षों में घरेलू हिंसा के 10 लाख मामले दर्ज किये गए हैं, जिसमें 57% मामला पारिवारिक मामला है तथा रिपोर्ट के अनुसार औसतन 22 महिला प्रतिदिन घरेलू हिंसा की शिकार होती हैं अतः भारत की हर 5 वी महिला घरेलू हिंसा का शिकार होती हैं, तथा 30 प्रतिशत महिलायें जीवन में कम से कम एक बार वैवाहिक हिंसा का सामना किया है NCRB के रिपोर्ट के अनुसार 2014 में 3034 आत्महत्या के मामले सामने आये हैं जिसमें पिछले साल के मुकाबले 34 प्रतिशत की वृद्धि हुई है, वही 2015 में 4060 आत्महत्या के मामले सामने आई है तथा 2015 में 7634 दहेज मृत्यु मामले दर्ज किये गये 2015-16 के मध्य 88467 महिलाओं की मौत भारत में हुई है UNFPA के रिपोर्ट के अनुसार भारत 60 प्रतिशत में यह माना है कि वे घरेलू हिंसा संलिप्त थे तथा Institute for health Matrix and Evolution के अनुसार आग से संबंधित महिलाओं के मौत में भारत का स्थान प्रथम है जो हमारे पड़ोसी देश पाकिस्तान से 18 गुना अधिक है तथा चीन से 38 गुना अधिक है अर्थात् देवों की इस भूमि में नारियां सुरक्षित नहीं हैं।

घरेलू हिंसा से पीड़ित महिलाओं की मानसिक स्थिति सामान्य नहीं होती है अर्थात् कुंडा, तनाव, हतासा, मनोयोग जैसे विकृतियाँ सामने आने लगती है मनुष्य अंदर से टुट जाते हैं फलस्वरूप पारिवारिक कलह पारिवारिक विघटन व तलाक जैसी चीजें सामने आती हैं महिलाओं के प्रति हिंसा के अनेक कारण होते हैं जिनमें से प्रमुख-दहेज की लालसा, महिलाओं के प्रति मूर्खतापूर्ण मानसिकता सामाजिक कुरृतियां व जनरीतियां प्रमुख है। आज सम्पूर्ण विश्व में भारत महिला असुरक्षा में प्रथम स्थान पर है। यह आये दिन दहेज मृत्यु, दहेज हत्या, यौन हिंसा के मामले घटित होते रहते हैं। महिलाओं के खिलाफ इस प्रकार की हिंसा हमारे समाज व देश के लिए शर्म की बात है क्योंकि हिंसा का प्रभाव एक व्यक्ति पर नहीं पड़ता वरन परिवार, समाज, समुदाय, संस्कृति, सभ्यता तथा देश पर पड़ता है अर्थात् सम्पूर्ण मानव समाज पर पड़ता है। इनके खिलाफ आवाज उठाना व रोकथाम करना आवश्यक है और मीडिया NGO सब मिलकर इस राष्ट्रव्यापी समस्या के उन्मूलन के लिए मिलकर कार्य करें। घरेलू हिंसा की समस्या से निपटने के लिये महिलाओं में आर्थिक सुदृढ़ता, राजनैतिक व कानूनी जागरूकता तथा उन्हें शिक्षित करना आवश्यक है इसके साथ-साथ पुरुषवादी समाज को कम खत्म करने की कोषिष की जानी चाहिए तथा सेवा से जुड़े अधिकारियों को भी सही प्रशिक्षण दिया जाना चाहिए जिसे की वे ऐसे मामले को सही तरह से संभाल सके।

‘देखों आज फिर वो अकेले बैठकर खोई है आंखों का काजल आज फिर बिखरा है

आज किये आंखों से उसका दामन गिला है ऐसे कब तक अत्याचार सहेगा उसका तन और मन कभी रहती थी वह हर पल खुष वह आज डरी-डरी सी रहती है“

L4kr 5

दैनिक भास्कर,
NCRB रिपोर्ट,
शोधगंगा,
अमर उजाला पत्रिका,
वन स्टाप सेंटर

कौटुंबिक हिंसाचार : आर्थिक पैलूंच्या संदर्भात विवेचन

वैभव रमेशराव अर्मळ

प्रकल्प सहायक वुमेन्स स्टडीज सेंटर संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

प्रस्तावना :

कुटुंबातील एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीला मिळणारी वाईट वागणूक आणि होणारा मानसिक, शारीरिक छळ, आर्थिक, शाब्दिक किंवा कोणत्याही पद्धतीने होणारी मानहानी म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय. ही हिंसा महिला व मुलींच्या बाबत अधिक प्रमाणात असते. आधुनिक काळातील जगण्यातील नितीमुल्यांच्या घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे स्त्रियांच्या अहवेलेनेत वाढ झालेली आहे. ज्या कुटुंबात अथवा घरात ती स्वतःला सुरक्षित समजते, त्याच तिच्या घरात ती कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडत आहे. स्त्रियांना शारीरिक व मानसिक हिंसाचार सहन करावा लागतो. परंतु त्या सोबत अनेक महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारातील एक भाग म्हणून आर्थिक अत्याचार सहन करावा लागतो. आर्थिक अत्याचार ही मानसिक, शारीरिक अत्याचाराची पहिली पायरी आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात कौटुंबिक हिंसाचारातील आर्थिक अत्याचार, त्यातील विविध पैलू, त्यावरील कायद्यातून येणारे संरक्षण व उपाययोजना यांचा विचार करण्यात येणार आहे.

आर्थिक हिंसाचार म्हणजे काय?

२००५ च्या कायद्यानुसार आर्थिक गैरवर्तन यामध्ये स्वतः पिडीत महिलेचा व तिच्या मुलांचा सांभाळ करण्यासाठी पैसे न देणे, स्त्रीधन परस्पर विकणे, घराचे भाडे व बिल न भरणे इत्यादी अशी व्याख्या करण्यात आलेली आहे.

व्यथित स्त्री जेव्हा कायदेशीररित्या एखाद्या संपत्तीची मालक आहे किंवा आर्थिक लाभ होण्यास पात्र आहे. तेव्हा त्या स्त्रीवर दबाव आणून त्यांना आर्थिक लाभापासून वंचित करणे तसेच स्त्रीधन, संयुक्त मिळकत, एकत्र घराचे येणारे भाडे की त्यामध्ये स्त्रीचा वाटा आहे. अशा वेळी तिच्यावर दडपण आणून तिच्या हक्कावर गदा आणली तर तो आर्थिक छळ ठरतो.

स्त्रीधन संयुक्त मालकीची घरगुती वस्तू कोणत्याही मालमत्तेच्या विक्रीचा व्यवहार करून त्यापासून पिडीत महिलेला वंचित ठेवणे, कंपन्यांचे भाग, समभाग ज्यात पिडीत महिलेचा वाटा आहे किंवा संयुक्त मालकीची आहे पण त्यात तिला हिस्सा न देणे, थोडक्यात स्त्रीला कुटुंबाच्या आर्थिक उत्पन्नापासून वंचित ठेवणे किंवा त्यावर बंदी आणणे किंवा सुविधा मिळू न देणे यास आर्थिक छळ समजले जातात. अशा स्वरूपाच्या कौटुंबिक छळाविरुद्ध महिला संबंधित पुरुषाविरुद्ध किंवा त्यांच्या नातेवाईकांविरुद्ध कौटुंबिक कायद्या अंतर्गत संरक्षण मागू शकते.

आर्थिक अत्याचार हा मोठ्या श्रमंत कुटुंबातील स्त्रियांपासून साधा रोजगार कमाविणाऱ्या गरीब कुटुंबातील स्त्रियांवर सुद्धा होत असल्याचे दिसून येते. स्त्री ही खूप श्रमंत घरातील असेल तर तिच्यावर हा अत्याचार होत नसेल, असे मुळीच नाही. कारण स्त्री कोणत्याही स्तरातील असली तरी त्या स्त्रीला हा अत्याचार सहन करावाच लागतो. त्यांना आर्थिक अत्याचाराला बळी पडावे लागते. बरेच वेळा या स्त्रियांना आपल्यावर आर्थिक अत्याचार होत असल्याचे कळतही नाही. ते त्यांच्या लक्षातही येत नाही.

आर्थिक अत्याचारातील अंतर्भूत बाबी :

१. एखाद्या स्त्रीला तिच्या स्वतःच्या आणि तिच्या अपत्यांचा निर्वाह करण्यासाठी पैसे दिले जात नसेल तर ही बाब आर्थिक अत्याचारात येते.
२. स्त्रीला आणि तिच्या अपत्यांना अन्न, वस्त्र व औषधी इत्यादी देण्यात येत नाही.
३. स्त्रीला तिची नोकरी सोडण्यास किंवा नोकरीवर जाण्यास मनाई करण्यात येते.
४. एखादी स्त्री जर नोकरी करत असेल तर ज्यायोगे तिला नोकरी करणे अशक्य होईल, अशा प्रकारे स्त्रीला त्रास देण्यात येतो.
५. एखादी स्त्री नोकरी करण्यास इच्छुक असल्यास तिला स्त्रीला नोकरी स्वीकारण्यास परवानगी देण्यात येत नाही.
६. घरातील स्त्रीचे वेतन किंवा मजुरी इत्यादी पासूनच्या उत्पन्नावर तिचा हक्क न ठेवता ते हिरावून घेण्यात येते.
७. स्त्रीचे वेतन किंवा मजुरी तसेच इतर उत्पन्न तिला वापरू देण्यात येत नाही.
८. स्त्री ज्या घरात राहत असेल त्या घरातून तिला बळजबरीने बाहेर काढल्या जाते.
९. स्त्रीला घराच्या कोणत्याही भागात प्रवेश करण्यास किंवा त्याचा वापर करण्यास बंदी करण्यात येते.
१०. स्त्रीची गैरसोय होईल या उद्देशाने तिचे कपडे, वस्तू किंवा सर्वसाधारण घरगुती वापरायच्या वस्तू वापरण्यास तिला मनाई करण्यात येते.
११. ज्या भाड्याच्या घरात स्त्री राहत असेल त्याचे भाडे देण्यात येत नाही. ज्यामुळे त्या स्त्रीला त्या भाड्याच्या घरातून बाहेर पडावे लागते.

कौटुंबिक आर्थिक अत्याचारापासून संरक्षण :

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्री अत्याचार व कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी अनेक उपाय योजले गेले. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने संसदेने २००५ साली अधिनियम पारित केला व २००६ पासून तसा कायदा संपूर्ण देशभर लागू झाला. या कायद्यामुळे महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यात येते. पिडीत स्त्रीला तसेच तिच्या मुलांना हिंसाचारामुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी कलम २० व २१ नुसार आर्थिक लाभ मिळविता येतो.

स्वतः पिडीत स्त्री व संरक्षण अधिकारी या कायद्यांतर्गत उपलब्ध वेगवेगळे हक्क मिळविण्यासाठी न्यायालयात अर्ज करून विनंती करू शकतात आणि न्यायालय अशा अर्जाचा निकाल ६० दिवसांच्या आत देण्यास बांधील आहे. कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यांतर्गत पिडीत महिलेला तिच्या पतीकडून आर्थिक सहाय्याचा आदेश म्हणजेच आर्थिक देखबाल खर्च न्यायदंडाधिकारी देत असल्यामुळे आर्थिक लाभापासून तिला वंचित ठेवता येत नाही. तिचे स्त्रीधन तिला मिळतेच, त्याशिवाय तिला किंवा तिच्यावतीने न्याय मागणाऱ्या व्यक्तीला दैनंदिन खर्चाच्या पूर्ततेसाठी शारीरिक व मानसिक हानीची नुकसान भरपाई देण्याचे आदेश न्यायदंडाधिकारी देतात.

पिडीत स्त्रीची नोकरी किंवा मिळकत बंद झाल्यास, औषधपाण्याचा झालेला खर्च व तसेच कलम १२५ १२५ फौजदारी संहितेअंतर्गत मिळालेल्या पोटगीव्यतिरिक्त संबंधित स्त्रीसाठी व तिच्या मुलांसाठी अतिरिक्त पोटगी मिळू शकते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) ताडपत्रीकर मेघा २०१२. कौटुंबिक हिंसाचार-वास्तवाला सामोरे जाताना. पुणे : डायमंड प्रकाशन.
- २) कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिला संरक्षण कायदा २००५ – महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची माहिती पुस्तिका.

सामाजिकदृष्ट्या स्त्रियांवर होणाऱ्या घरगुती हिंसाचाराच्या सध्यास्थितीचा अभ्यास**डॉ. मनीषा पी. इंगळकर,****प्रकल्प सहयोगी,****वुमेन्स स्टडीज सेंटर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती****प्रस्तावना**

कोणत्याही कुटुंबात हिंसा हि सहजासहजी होत नाही. तिचे पाळेमुळे हि भूतकाळा पासूनच रुजलेली असतात. आणि वर्तमानात त्या घटना घडत असताना तिचे परिणाम हे भविष्यातहि दिसून येतात. ऐंशी व नव्वदच्या दशकात महिलांना समाजात अत्यंत तुच्छ स्थान दिले जात होते. घरात किंवा बाहेर पुरुष मंडळीच्या पुढे बोलण्याचीही तिला मुभा दिली जात नव्हती. समाजात महिलांशी होणारा भेदभावपूर्ण व्यवहार, घरगुती हिंसाचार व लैंगिक अत्याचार यासारख्या गोष्टींमुळे सर्व वयोगटातील महिला अक्षरशः त्रासलेल्या असायच्या. पण त्या कधीच मनातील भावना ओठावर येऊ देत नसल्याने अन्य लोकांना त्यांना होणा-या वेदनेची जाणीव होत नसे व मनातील भावना मनातच राहिल्याने या महिलांना नैराश्याचा सामना करावा लागलो.

पूर्वीची स्थिती आजही कायम आहे. उलट एकविसाव्या शतकात लोक सुशिक्षित झाले आहेत. पण महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अद्याप बदललेला नाही. 'स्त्री'ला आपल्याच लोकांकडून होणारे अमानवीय आणि कटुतापूर्ण वर्तन यामुळे मानसिक आरोग्याची फार मोठी हानी होते.

समाजात आणि स्वतःच्या कुटुंबातच स्त्रियांवर हिंसा होताना आपण बघतो, ऐकतो आणि अनुभवतोही. या हिंसेची सुरुवातच स्त्रीच्या जन्मापासूनच होतांना दिसते. यामध्ये बऱ्याच स्त्रिया जीवे मारल्या जातात. किंवा शारीरिक व मानसिकरित्या अपंग होतात. याबद्दलची आकडेवारी बघितल्यावरच आपल्या हिंसेची भयानकता लक्षात येईल.

१. महाराष्ट्रात ५४.६% स्त्रिया हिंसेचा अनुभव घेतात असे दिसून आले आहे. (एन.सी.आर.बी. २०१६)
२. एनएफएस ४ सर्वेक्षणातून २०१५-२०१६ असे दिसून येते की ३१% विवाहित स्त्रिया जोडीदाराकडून हिंसा होत असल्याचे सांगतात त्याचे प्रमाण अधिक आहे. त्यापैकी एक चतुर्थांश स्त्रियांना शारीरिक दुखापती झाल्याचे सांगतात. ७.९% स्त्रिया गभरिपणात हिंसेला तोंड देतात.
३. भारतातील वेगवेगळ्या शहरात घेतलेल्या सर्वेक्षणात असे आढळून आले की निम्म्या स्त्रियांना (४५.३%) हिंसेत झालेल्या दुखापतीमुळे उपचार घेण्याची गरज असते. (आयएससीएलएनINCLIN, २०००)
४. २९% स्त्रियांना जवळच्या नात्यातील व्यक्तीकडून हिंसा सहन करावी लागते. २८% गरोदर स्त्रिया हिंसा अनुभवतात.
५. भारतातील बाल विवाहाची टक्केवारी - २७%, मागच्या एक ते दीड दशकात स्त्रियांवरील हिंसेच्या घटनांत तब्बल ८०% नी वाढ. परिणामी कोट्यावधी (अंदाजे २ करोड) स्त्रिया श्रमशक्तीमधून बाहेर पडताना दिसून आल्या.
६. जागतिक पातळीवरील अभ्यासातही प्रत्येकी तीन स्त्रियांपैकी एक स्त्री तिच्या जोडीदाराकडून शारीरिक, लैंगिक हिंसा अनुभवताना दिसून येतात. (जागतिक आरोग्य संघटना अहवाल)

कौटुंबिक हिंसा म्हणजे काय?

कौटुंबिक हिंसा म्हणजे पीडित व्यक्तीशी संबंधित - रक्ताच्या, कायदेशीर दत्तकत्व, विवाह यासारख्या नात्यामध्ये असलेल्या - पती, सासू-सासरे, आई-वडील, मुलगा, मुलगी, बहीण, भाऊ इत्यादी कोणीही त्या स्त्रीवर केलेले हिंसक कृत्य. ही हिंसा शारीरिक, लैंगिक, भावनिक आणि आर्थिक अशा कोणत्याही प्रकारची असू शकते.

कौटुंबिक हिंसा - कोणावर, का आणि कुठे होते?

प्रामुख्याने स्त्रिया आणि मुलांना गंभीर स्वरूपाच्या कौटुंबिक हिंसेचा सामना करावा लागतो. व्यक्तीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि अधिकार गाजविण्यासाठी हिंसेचा वापर केला जातो. ही हिंसा गरीब-श्रीमंत, शिक्षित-अशिक्षित, सर्व जाती-धर्म व सर्व वयोगटातील व्यक्तीच्या बाबतीत घडू शकते. कौटुंबिक हिंसा घरातील चार भिंतीत किंवा घराबाहेर सुद्धा होते. ती शारीरिक, मानसिक, लैंगिक, आर्थिक, सामाजिक इ. स्वरूपात होते.

कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या

१. शारीरिक गैरवर्तन मारहाण करणे ; वस्तू फेकून मारणे, लाथ मारणे, ढकलून देणे, इ.
२. लैंगिक गैरवर्तन सक्तीने शरीरसंबंध ठेवणे ; अश्लील शब्दांचा वापर करणे, अश्लील चित्र, चित्रपट बघण्याची सक्ती करणे, इ.
३. शाब्दिक व भावनिक गैरवर्तन गेयामध्ये घालून पाडून बोल ; मूल न होणे किंवा मुलगा न होण्यावरून नावं ठेवणे, चारित्र्यावर संशय घेणे, शाळा-कॉलेजमध्ये जाण्यास नोकरी करण्यास प्रतिबंध करणे

४. आर्थिक गैरवर्तन यामध्ये स्वतःचा व मुलांचा सांभाळ करण्यासाठी पैसे न देणे ;, स्त्रीधन परस्पर विकणे, घराचे भाडे, बिलं न भरणे, इत्यादी उद्दिष्टे

१. स्त्रियांवरील होणाऱ्या हिंसाचाराची कारणे अभ्यासणे.
२. घरगुती हिंसाचाराने त्रस्त असलेल्या स्त्रियांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
३. घरगुती हिंसाचाराने त्रस्त असलेल्या स्त्रियांची सध्यास्थिती अभ्यासणे.
४. घरगुती हिंसाचाराने त्रस्त असलेल्या स्त्रियांसाठी उपाययोजना शोधणे.

समस्यानिवड

प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात कुटुंबाचे स्थान हे महत्वाचे ठरते. कुटुंबात पुरुषाचे स्थान हे महत्वाचे असले तरी स्त्रीही केंद्रस्थानी दिसून येते. तरी सुद्धा स्त्रियांवर पूर्वी व आजही अत्याचार होत आहे. त्यामुळे स्त्रियांवर होणाऱ्या घरगुती हिंसाचाराचा अभ्यास होणे आजच्या काळाची गरज आहे. म्हणून सामाजिकदृष्ट्या स्त्रियांवर होणाऱ्या घरगुती हिंसाचाराच्या सध्यास्थितीचा अभ्यास हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

संशोधन आराखडा

संशोधनासाठी अन्वेषणात्मक व निदानात्मक अशा एकत्रित स्वरूपाचा आराखडा वापरण्यात आला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार आणि स्त्रीया

१. परितक्त्या स्त्रीया - परितक्त्या स्त्रीया म्हणजे नवऱ्याने टाकून दिलेली स्त्री होय. समाजामध्ये या स्त्रियांची संख्या बऱ्याच प्रमाणात आहे. हि समस्या गंभीर स्वरूपात पहिल्या जात आहे. या स्त्रियांपुढे अनेक समस्या निर्माण होतात जसे की मुलांचे पालनपोषण, स्वताचे घर साकारावे लागते, घर चालविण्या करिता पुसा पैसा असावा लागतो. या स्त्रीया अशिक्षित असतील तर मजुरी शिवाय यांना पर्याय नसतो.
२. घटस्फोटीत स्त्रीया - समाजामध्ये घटस्फोट यालाच सोडचिठी किंवा काडीमोड असा शब्द प्रयोग केला गेला आहे. १९४२ साली बडोदा येथे सर्वातप्रथम हा कायदा मंजूर करण्यात आला. १९४६ मध्ये मुंबई, १९४९ मध्ये मद्रास व १९५२ मध्ये सौराष्ट्र राज्याने घटस्फोटाचा कायदा मंजूर केला. घटस्फोटीत स्त्रीया यांना समाजामध्ये वाईट ठरविले जाते, नातेसंबंधा मध्ये दुरावा निर्माण होतो. परिणामी तिला भावनिक, मानसिक, सामाजिक व आर्थिक संघर्षाला सामोरे जावे लागते.
३. लोकसंख्येतील स्त्रियांचे घटते प्रमाण - भारतामध्ये स्त्रीपुरुष असमोतोल मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो कारण येथे स्त्रीब्रुण हत्या होतात. त्यामुळे स्त्रियांची संख्या कमी आढळून येते. म्हणून सामाजिक कार्यकर्त्यांनी लेक वाचवा हि योजना सुरु केली. २० सप्टेंबर १९९४ रोजी गर्भलिंग प्रतिबंधक असा कायदा आमलात आणला या कायद्यानुसार गर्भलिंग निदानास सक्त मनाई केली.
४. आत्महत्या करणाऱ्या स्त्रियां - युनिसेफच्या "The progress of nation 1997" या आंतरराष्ट्रीय अहवालानुसार भारतात दरवर्षी ५००० पेक्षा जास्त महिलांची हुंड्यासाठी हत्या केली जाते. तसेच काही महिलांना सासरच्या लोकांकडून शारीरिक मारहाण, मानसिक त्रास, व आर्थिकदृष्ट्या हि छळ केला जातो व या सर्व त्रासाला कंटाळून या स्त्रीया आत्महत्यास प्रवृत्त होत असतात.

कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यांतर्गत तरतुदी

१. **कलम १४ -** अन्वये संयुक्त समुपदेशन / समझोते या कायद्याच्या अंतर्गत उपलब्ध आहेत.
२. **कलम १८ -** अन्वये संरक्षण : कोणत्याही प्रकारची घरगुती हिंसा न करणे, कामाच्या ठिकाणी प्रवेश न करणे, संपत्ती न विकणे.
३. **कलम १९ -** अन्वये निवासाचे संरक्षण : स्त्रियांना घराबाहेर काढणे किंवा त्यांना घरात राहण्यास अडथळा आणणे.
४. **कलम २० -** अन्वये पोटागीचे आर्थिक संरक्षण : राहणीमानाच्या दृष्टीने पुरेशी उचित, योग्य व वाजवी आर्थिक लाभाची रक्कम देणे.
५. **कलम २१ -** मुलांच्या ताब्याचे संरक्षण.
६. **कलम २२ -** अन्वये नुकसानभरपाई : पिडीत व्यक्तीला झालेली इजा, मानसिक छळ व भावनिक क्लेश यासाठी नुकसानभरपाई देणे.

उपाययोजना

१. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले पाहिजे.
२. पती-पत्नीमध्ये सामंजस्य व विश्वास निर्माण होणे आवश्यक आहे.
३. महिलांचा विकास व सबलीकरणाच्या दृष्टीकोनातून शासकीय व गैरसरकारी संघटनांमार्फत प्रयत्न अधिक सक्षम पद्धतीने व्हायला हवे.
४. महिलांनी मौन पाळण्यापेक्षा व्यक्त होणे शिकले पाहिजे.
५. स्त्री-पुरुष विषमतेला खतपाणी घालणारी मानसिकता व व्यवहार बदलणे आवश्यक आहे.
६. आत्मविश्वासाने अर्थपूर्ण जगण्यासाठी अर्थाजन करणे गरजेचे आहे.
७. हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या स्त्रियांची मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे.
८. विवाहितेने छळा बदल माहिती प्रकाशात आणावी.

९. सामाजिक संघटना ची जबाबदारी यांची जाणीव जागृती व्हावी.

निष्कर्ष

बदलत्या काळानुसार व सामाजिक परिस्थितीनुसार महिलांसमोरील आव्हाने वाढतच चाललेली आहे. चूल व मुल या संकल्पनेवरच आधारित नसून ती आज कौटुंबिक जबाबदारी सभाळून घरा बाहेरील सर्वच क्षेत्रात आपली कामगिरी बजावत आहे. त्यामुळे तिच्यासाठी फक्त स्त्री सुरक्षिततेची कायदे करून समस्या दूर होतील असे नाही तर त्या साठी समाजामध्ये महिलांना विषयी स्वाभिमान, आदर, सन्मान व आपुलकीची भावना निर्माण करणे गरजेचे आहे. त्याच दृष्टीने समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणेही काळाची गरज बनली आहे.

संदर्भ

- सोवनी, सुनिता “हिंदुत्वाच्या प्रकाशात स्त्री चिंतन, भारतीय विचार साधना” पुणे
- साने, गीता - (१९८६) “भारतीय स्त्री जीवन” मौज प्रकाशन गृह, मुंबई
- गीताली वि.म.(2009) – स्त्री प्रश्न सोडविताना
- क्रांती अग्निहोत्री डबीर (2009) - कौटुंबिक हिंसाचार
- सरस्वत स्वप्नील (२००५) – महिला विकास : एक परिदृश्य
- डॉ. काळदाते सुधाताई (२००५)- भारतीय समाज:प्रश्न आणि समस्या

भारत में महिलाओं के प्रति घरेलू हिंसा रोकथाम के उपाय

श्री. रोशन तुलसीराम गजबे

सहा. प्राध्यापक, तिरपुडे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना:

आज विश्वभर में हो रही महिलाओं के विरुद्ध हिंसा एक गम्भीर चेतावनी दे रही है। यह बात उन तमाम अध्ययनों द्वारा स्पष्ट हो रही है जो उन्हें अंजाम देनेवाले व्यक्तियों के बारे में बड़ी गहराई से किए गए हैं। आज विश्व का कोई समाज दावे से नहीं कह सकता कि उसके यहाँ महिलाओं और लड़कियों के विरुद्ध हिंसा नहीं हो रही है। यदि कोई अंतर हो सकता है तो वह केवल देशों और क्षेत्रों के विद्यमान हिंसा के तरिकों और उसकी प्रवृत्तियों में ही संभव है।

महिलाओं के विरुद्ध घरेलू हिंसा की समस्या कोई नई नहीं है। आदि काल से २१ वी सदी में भी महिलाएँ घरेलू हिंसा का शिकार रही हैं। भारतीय समाज में महिलाएँ इतने लम्बे काल से अवमानना, यातनाएँ तथा शोषण की शिकार रही हैं।

महिलाओं के विरुद्ध हो रही हिंसा में सबसे गम्भीर समस्या घरेलू हिंसा को लेकर है। इसका कारण यह है कि यह हिंसा महिलाओं और लड़कियों के साथ अत्यंत गुपचुप और छिपे तौर पर होती है, फिर भी इसकी उपेक्षा की जाती है। यही कारण है कि इसके बारे में अभी तक विश्वसनीय आँकड़े उपलब्ध नहीं हैं।

निसंदेह घरेलू हिंसा अब पुरे वैश्विक समुदाय की चिंता का विषय बन गया है और इस पर व्यापक रूप से अलग से शोधकार्य और सर्वेक्षण हो रहे हैं और वैश्विक स्तर पर इसे खत्म करने के लिए देशों और समाजों पर दबाव डाला जा रहा है।

घरेलू हिंसा की परिभाषा:

विभिन्न अनुसंधानों, शोधकार्यों और सर्वेक्षणों के फलस्वरूप घरेलू हिंसा को कई पहलुओं से परिभाषित किया गया है क्योंकि समग्र रूप में यह महिलाओं के विरुद्ध होने वाली हिंसा का ही भाग है। इसीलिए कई संगठनों और शोधकर्ताओं ने प्राथमिक रूप से इसे 'महिलाओं के विरुद्ध हिंसा' के रूप में भी परिभाषित किया है। और कुछेक ने अलग से 'घरेलू हिंसा' कहकर भी परिभाषित किया है।

महिलाओं के विरुद्ध घरेलू हिंसा खत्म करने के लिए जारी किया गया संयुक्त राष्ट्र घोषणा-पत्र जिसे जनरल असेंबली ने दिसम्बर १९९३ में स्वीकार किया था उसमें कहा गया है कि "महिलाओं के विरुद्ध हिंसा, पुरुषों और महिलाओं के बीच ऐतिहासिक रूप से चले आ रहे शक्ति के असमान संबंधों का ही प्रदर्श या अभिव्यक्ति है जिसने पुरुषों द्वारा महिलाओं पर अपने वर्चस्व और उनके प्रति भेदभावपूर्ण व्यवहार को बढ़ावा दिया है और महिलाओं की संपूर्ण प्रगति को बाधित किया है।

महिलाओं के विरुद्ध घरेलू हिंसा समाप्त करने हेतु संयुक्त राष्ट्र घोषणा-पत्र (१९९३) में महिलाओं के विरुद्ध हिंसा की व्याख्या करते हुए कहा गया है— लिंग आधारित हिंसा का ऐसा कोई भी कार्य जिसके परिणाम स्वरूप महिलाओं को शारीरिक, यौन जनित या मानसिक क्षति या पीड़ा पहुँचती है या पहुँच सकती है— इसमें ऐसे कार्यों के लिए सार्वजनिक रूप से या निजी जीवन में दी गई धमकी, बलप्रयोग या उन्हें अधिकारों से मनमाने ढंग से वंचित कर देना—भी सम्मिलित है।

महिलाओं के प्रति की गई हिंसा का प्रभाव:

महिलाओं के प्रति की गई घरेलू हिंसा के परिणामस्वरूप महिलाएँ अवसादग्रस्त, कुंठित व हताश हो जाती हैं। उनमें शर्मिन्दगी, लाचारी व अकेलेपन के भाव काफी गहराई तक बैठ जाते हैं फलतः वे आत्महंता हो जाती हैं। उनमें आत्महत्या की प्रवृत्ति विकसित हो जाती है, साथ ही उसके व्यक्तित्व का न्हास होने लगता है। उनकी विशेषताओं व उनके गुणों का क्षरण होने लगता है। परिणामस्वरूप महिलाओं, बच्चों, परिवार तथा समाज सभी पर विपरीत परिणाम पड़ता है।

महिलाओं के प्रति घरेलू हिंसा रोकने के उपाय:

महिला शिक्षा की व्यवस्था:

लड़का-लड़की में भेद न करके लड़कियों को भी शिक्षा का सामान अवसर मिलना चाहिए, जिससे जीवन में उचित निर्णय लेने में सहायता मिले। महिलाओं को अपने अधिकारों के प्रति स्कूल जीवनमें ही जानकारी मिलनी चाहिए। महिलाओं के प्रति घरेलू हिंसा के बारे में जागरूकता लाने हेतु महाविद्यालय में सेमिनारों, कांफ्रेंसों, प्रदर्शनियों और व्याख्यानों का आयोजन करना चाहिए।

आर्थिक स्वतंत्रता:

पुरुष प्रधान समा पद्धति में महिलाओं को आर्थिक स्वतंत्रता नहीं दी जाती। शिक्षित होने के बावजूद महिलाओं को नोकरी तथा व्यवसाय करने की अनुमति नहीं दी जाती, जिसके कारण वह पुरुषों पर आर्थिक निर्भर होती है। इसलिए महिलाओं को नोकरी तथा व्यवसाय करने का समान अवसर प्रदान करना चाहिए जिससे महिला आर्थिक रूप से स्वतंत्र होकर अपने फैसले खुद ले सकें।

निर्णयन स्वतंत्रता:

हमें ऐसे समाज का निर्माण करना होगा जिसमें महिला अपने निर्णय स्वयं ले सके। महिलाओं को अपने विचार, भावनाओं, अरमानों को व्यक्त तथा पुरा करने का समान अवसर मिलना चाहिए। अपने जीवन के संदर्भ में कोई भी निर्णय उसपर थोपा नहीं जाए अपितु अपने बारे में स्वयं निर्णय ले सकें।

दण्ड की व्यवस्था:

घरेलू हिंसा में शामिल सभी अपराधियों को कड़ी से कड़ी तथा शिघ्र सजा मिलनी चाहिए जिससे पिड़ित महिला को न्याय मिले और अन्य व्यक्ति को इससे सबक मिले। हिंसा महिलाओं और लड़कियों के साथ अत्यंत गुपचुप और छिपे तौर पर होती है इसलिए पुलिस द्वारा समाज में इस प्रकार का वातावरण तैयार करना चाहिए ताकि महिलाओं को अन्याय के विरुद्ध आवाज उठाने में डर ना लगे।

कानूनी सहायता तथा परामर्श की व्यवस्था:

जो महिला घरेलू हिंसा का शिकार हुई है, उससे आझाद करने में 'परिवार न्यायालय' अहम भूमिका निभाता है। अपराध से जुड़े सभी पक्षों को जानकर उचित परामर्श दिया जाता है। आदर्श समाज के निर्माण में परिवार का स्थान महत्वपूर्ण होता है। अतः परिवार को बिखरने से बचाने तथा परिवार में आपसी प्रेम निर्माण करने हेतु परामर्श आवश्यक होता है।

महिला सेल की स्थापना:

महिलाओं पर होनेवाली हिंसा समाप्त करने हेतु पुलिस थाने में 'महिला सेल' अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। नागपूर में 'भरोसा सेल' के अंतर्गत पिड़ित महिलाओं को मानसिक बल मिलने तथा हिंसा के रोकथाम में महत्वपूर्ण स्थान निभाता है।

महिलाओं के प्रति स्वस्थ मानसिकता का विकास:

महिलाओं के प्रति परंपरागत, रुढ़ीवादी, अनिष्ट धारणा को बदलने की आवश्यकता है। महिलाओं को केवल घर संभालना तथा परिवार, बच्चों की परवरीश यहीं तक सिमित नहीं रखना चाहिए, अपितु अपनी पहचान बनाने का अवसर देना चाहिए, ताकी देश के विकास में वह अहंम भूमिका निभा सकें।

विवाहपूर्व मार्गदर्शन:

पारिवारिक जीवन सफल होने तथा पति—पत्नि में स्वस्थ संबंध रहने हेतु विवाहपूर्व मार्गदर्शन की आवश्यकता होती है। विवाहपूर्व मार्गदर्शन से पति—पत्नि को अपनी जिम्मेदारी के प्रति जानकारी होती है, तथा दोनों में आपसी तालमेल रखने में विवाहपूर्व मार्गदर्शन कारगर साबित हो सकता है।

सारांश:

देश के विकास में परिवार का अंत्यत महत्वपूर्ण स्थान होता है। स्नेहपूर्ण परिवार सशक्त समाज की निर्मिती कर सकता है। और सशक्त समाज ही आदर्श समाज का निर्माण कर सकता है। इसिलिए परिवार में आपसी प्रेम, स्नेह, अपनापन, जिम्मेदारी का अहसास ही परिवार को सृदृढ बनाता है। परिवार के सबलीकरण में महिला महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है अतः महिला पर होनेवाली घरेलू हिंसा इन बातों में रुकावट पैदा करती है। इसिलिए घरेलू हिंसा को समाप्त करना परिवार के सभी सदस्यों का उत्तरदायित्व है।

संदर्भ:

- देवसरे, विभा (२००८), “घरेलू हिंसा वैश्विक संदर्भ”, आर्य प्रकाशन मंडल, दिल्ली.
- नारायण, प्रकाश (२००९), “दहेज प्रथा और महिलाएँ: हिंसा, उत्पीडन एवं शोषण”, बुक एनक्लेव, जयपुर.
- मौर्य, शैलेन्द्र (२०१२), “भारतीय समाज में महिला विमर्श एवं यथार्थ”, पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपुर.

नोकरी करणा—या महिलांच्या किशोरवयीन मुलांच्या समस्या

डॉ.रोहिणी दि.मेश्राम

कला, वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, जि.वर्धा

प्रत्येक कुटुंबात आईची भूमिका खूप महत्वाची असते, कामगार महिलांच्या वेळेच्या वाटपावर जोरदार ताण पडतो.कार्यरत महिलांचा कामाची वेळ आणि परिस्थिती, नोकरीची स्वायत्तता पातळी, मुलांसमवेत घालवलेला वेळ, कामाचा ताण इत्यादींचा परिणाम त्यांच्या मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर होतो. मुलांच्या संगोपनामध्ये संतुलन राखणे कठीण जाते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये नोकरी करणा—या महिलांच्या किशोरवयीन मुलांच्या समस्या यावर थोडक्यात प्रकाश टाकला आहे.

प्रास्ताविक :

एक स्त्रि म्हणून समाजात वावरतांना स्त्रियांना शारीरिक आणि मानसिक दृष्ट्या मोठ्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. नोकरी करणा—या तसेच काय करणा—या महिलांना आपल्या कौटुंबिक जीवनामध्ये आर्थिक स्थिरता आणण्याच्या दृष्टीने त्यांचे आर्थिक कार्य महत्वाचे ठरते. परंतु कुटुंबाशी समायोजन करतांना तसेच मुलांचे संगोपन करतांना त्यांना अडचणी येतात. यामध्ये शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक समस्यांचा समावेश आहे.मानववंशशास्त्रज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञ असे म्हणतात की कुटुंब एक सार्वत्रिक सामाजिक संस्था आहे. ज्यामध्ये सामाईक निवासस्थान, आर्थिक सहकार्य आणि पुनरुत्पादन होते. बदलत्या काळानुसार आणि येणा—या समस्येनुसार समाजाच्या दृष्टीकोनात बदल केल्यास वृद्धाश्रमांची संख्या नक्कीच कमी होवू शकते. म्हणूनच कुटुंब हे सर्वात मूलभूत एकक आहे जिथे प्रेम आणि काळजीची बी पेरली आणि वाढविली जाते. प्रत्येक कुटुंबात आईची भूमिका खूप महत्वाची असते, माता म्हणून वडिलांपेक्षा कार्यक्षमतेने कुटुंबामध्ये कार्य करते. कारण आईचे त्यांच्या मुलांशी नाते अधिक जोडलेले असते. बालकांचीदेखभाल आणि स्त्रीच्या भूमिकेचा अत्यंत जवळचा संबंधि दिसून येतो. संयुक्त कुटुंबांचे विभाजन आणि विभक्त कुटुंबांचा विकास यामुळे ब—याचदा कामगार महिलांच्या वेळेच्या वाटपावर जोरदार ताण पडतो. लहान मुले असणा—या नोकरी करणा—या किंवा काम करणा—या स्त्रीया हया त्यांच्या वेळेच्या वाटपावर ताणतणाव असतांना दिसून येतात. आणि या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी पालक आणि आजी—आजोबांकडे अधिक लक्ष दिले जाते आणि त्यामुळे ते विभक्त विचार करणारी मुलगी जेव्हा हया परिस्थितीतून जात असते तेव्हा ती संयुक्त कुटुंबाच्या बाजूने बदलतांना दिसून येतात.कुटुंबातील मुले व मुली काळजी व प्रेम अनुभवतील. पूर्ण—वेळ काम करणाऱ्या स्त्रीया अजूनही त्यांच्याकडे आपल्या मुलांच्याकडे लक्ष देण्यासाठी आपल्या पतीपेक्षा कमी वेळ असतो, परंतु अलिकडील दशकांपर्यंत स्त्री—पुरुष भिन्न आर्थिक भूमिका स्वीकारू लागले आहेत. त्यामुळे पतीचे सहकार्य लाभल्यास ती समाजात आपले योग्य स्थान निर्माण करू शकते.

मुलांचे योग्य विकास आणि कल्याण आणि त्यायोगे योग्य व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी निरोगी घर वातावरण आणि पालकांशी चांगला संवाद असणे आवश्यक असते. विशेषतः बालपणाच्या काळात, आपल्या मुलांपासून दीर्घ काळापासून विभक्त होण्याचा परिणाम देखील होऊ शकतो. आईच्या कामामुळे मुलांच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली जाते. कार्यरत महिलांचा कामाची वेळ आणि परिस्थिती, नोकरीची स्वायत्तता पातळी, मुलांसमवेत घालवलेला वेळ, कामाचा ताण इत्यादींचा परिणाम त्यांच्या मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर होतो. वर्षानुवर्षे तणावपूर्ण नोकरी

वेगाने वाढल्या आहेत, स्त्रियांना कामाच्या परिस्थितीत आणि मुलांच्या संगोपनामध्ये संतुलन राखणे कठीण जाते. नोकरी करणाऱ्या मातांची मुले सामान्यतः अगदी लहान वयातच मुलांच्या संगोपनासाठी ठेवली जातात ज्यामुळे त्यांच्यावर कमी लक्ष दिले जाते. यामुळे त्यांच्या बालपणात व्यक्तिमत्त्व विकासाचा महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये नोकरी करणा-या महिलांच्या किशोरवयीन मुलांच्या समस्या यावर थोडक्यात प्रकाश टाकला आहे.

मुख्य शब्द: किशोरवयीन मुले, नोकरी करणारे पालक, नोकरी करणारी आई

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. किशोरवयीन मुलांची संकल्पना अभ्यासणे
२. किशोरवयीन मुलांची समस्या अभ्यासणे
३. आईची किशोरवयीन मुला-मुलींच्या जीवनातील भूमिका अभ्यासणे.
४. किशोरवयीन मुलांच्या समस्येवर उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती:

सदर शोधनिबंधामध्ये द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीद्वारे माहिती गोळा केली आहे. यामध्ये विषयावरील संबंधित ग्रंथ-पुस्तके, अहवाल, विविध संकेतस्थळावरील शोधनिबंध यातील माहिती अभ्यासासाठी घेतली आहे. त्याचप्रमाणे किशोरवयीन मुले व त्यासंबंधी झालेली अभ्यासे व संशोधन हयातील माहिती अभ्यास उद्देशासाठी वापरण्यात आली आहे.

किशोरवयीन मुलांची समस्या:

१. **कौटुंबिक दुरावा :** २१ व्या शतकात बहुसंख्य महिला काम करतात कारण आर्थिक बदलामुळे आणि वाढत जाणा-या गरजांमुळे त्यांचे कार्य करणे अनिवार्य झाले आहे. घर आणि भोजन यासारख्या साध्या राहणीमानाचा खर्च वाढला आहे. म्हणूनच बहुतेक जोडप्यांना किंवा दोन पालक कुटुंबांसाठी दोन उत्पन्नाचे स्रोत असणे आवश्यक मानले जात आहे. यातच अशा कुटुंबातील किशोरवयीन मुले-मुली अशा कुटुंबातील आई वडीलांच्या अनियंत्रणामुळे आपआपसात संबंध हे कमी कालावधीचे असल्याने कौटुंबिक दुरावा निर्माण होतो.

२. **कौटुंबिक संस्कारामध्ये अंतर :** बालपणात मुलांना मिळालेले अनुभवत्यांच्या भावनांवर एकतर नकारात्मक किंवा सकारात्मक प्रभाव पडू शकतो. विशेष: जेव्हा ते मोठे होतात तेव्हा आई ही मुलांची प्राथमिक काळजी घेते. मात्र वाढणा-या शरीराप्रमाणे त्यांच्या मनाची देखील काळजी घेण्याची जबाबदारी पालकांची विशेषतः आईची असते. पुरेसा वेळ देवू न शकल्यामुळे कौटुंबिक संस्कारामध्ये अंतर पडू शकते. मात्र किशोरवयीन मुले व मुली हयांच्या आवश्यकता, गरजा, मानसिक गरजा, शारीरिक गरजा व गोंधळ अशा सर्व परिस्थितीत त्यांना आईची नितांत आवश्यकता असते. मात्र नोकरी करणा-या महिलांनी अशा स्थितीत त्यांना वेळ दिला नाही तर अशी मुले चिडचिड, बेजबाबदार, बेशीस्त देखील होवू शकतात.

३. **शिक्षणावर परिणाम :** नोकरदार मातांची किशोरवयीने मुले — मुली हया आपल्या शिक्षणाबद्दल जागरूक असतात कारण त्यांचे आई वडील शिकलेले असतात. मात्र आई वडीलांना आपल्या मुला-मुलींचा अभ्यास घेण्याकरिता वेळ नसल्याने ही मुले मुख्यत्वे बाहेरच्या ट्यूशन क्लासवर अवलंबून असतात. त्यामुळे पालकांच्या शिक्षणाचा उपयोग त्यांना वेळेअभावी करता येत नाही.

४. **मुलांच्या वाढत्या वयातील बदलाकडे दुर्लक्ष :** मुलांचे संगोपन हे नोकरी करणाऱ्या मातांसाठी सर्वात मोठे आव्हान आहे. मुलांच्या संगोपनाची सुरवात ही आई जेव्हा बाळाला नातेवाईक किंवा मोलकरीण यांच्याकडे सोडते तेव्हा शाळेची काळजी मुलांची काळजी तीला असते मात्र ती त्याकडे

वेळेअभावी लक्ष देवू शकत नाही. किशोरवयीन मुले व मुली ह्या पौगंडावस्थेत आपल्या शारीरिक, मानसिक बदलातून जात असतात. त्यांना योग्य मार्गदर्शन व सल्ला तसेच समुपदेशनाची आवश्यकता असते. मात्र नोकरी करणा—या महिला ह्याकडे वेळेअभावी लक्ष देवू न शकल्याने ही किशोरवयीन मुले वाईट संगितत देखील जावू शकतात.

५. नैराश्याकडे वळणे :

प्रसिद्ध लेखक जॉन ग्रीन म्हणतात, "जेव्हा जेव्हा आपण कर्करोगाची पुस्तिका किंवा वेबसाइट वाचता किंवा कर्करोगाच्या दुष्परिणामांमध्ये ते नैराश्य दाखवितात तेव्हा. पण, खरं तर, नैराश्य हा कर्करोगाचा दुष्परिणाम नाही. औदासिन्य हा मृत्यूचा दुष्परिणाम आहे. अधूनमधून वाईट मनःस्थिती किंवा अभिनय करणे अपेक्षित असते, परंतु औदासिन्य काही वेगळे असते. नैराश्यामुळे किशोरवयीन मुला—मुलींच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सार नष्ट होऊ शकते आणि यामुळे नैराश्य, निराशा किंवा रागाची भावना उद्भवू शकते. पौगंडावस्थेतील पिढीतील नैराश्याचे प्रमाण दररोज वाढत आहे. किशोरवयीन उदासीनता केवळ वाईट मनःस्थिती आणि अधूनमधून उदास नसतेय ही एक गंभीर समस्या आहे जी किशोरवयीन जीवनाच्या प्रत्येक पैलूवर परिणाम करत.

६. असुरक्षितता : जगभरातील बहुतेक शाळांमध्ये ही एक मोठी समस्या आहे. जेव्हा किशोरवयीन मित्र त्यांच्या मित्रांमधील लोकप्रिय नसतात किंवा त्यांना इतर किशोरवयीन मुलांमध्ये स्वीकारले जाण्याची इच्छा असते तेव्हा सहसा तो साथीदारांचा दबाव जाणवतो. कुटुंब हा समूह एक अशी जागा आहे जिथे एखाद्याला स्वीकारलेले वाटते, जिथे त्याला स्वतःबद्दल चांगले वाटते, जेथे त्याला सुरक्षित वाटते. मात्र नोकरी करणा—या पालकांची मुले मुली अशा गोष्टीपासून मुक्तता त्यामुळे त्यांचे शैक्षणिक, मानसिक, सामाजिक वाढ होतांना अनेक समस्या निर्माण होवू शकतो.

७. व्यसनाधिनता : किशोरवयीन जीवनाची एक मूलभूत अवस्था आहे जी प्रत्येक माणूस पार करतो. काही लोक आपल्या आयुष्याचा या कालावधीचा सामना दृढ आणि सकारात्मकपणे करतात तर काहींना अनेक समस्या आणि अडचणींचा सामना करावा लागतो. हे तरुण प्रौढ रहात असलेल्या वातावरणावर, त्यांचे पालक, त्यांचे मित्र, त्यांची राहण्याची परिस्थिती, त्यांचे शिक्षण आणि इतर अनेक घटकांवर हे अवलंबून आहे. नोकरी करणारे पालक आपल्या मुलांकडे जर पुरेसा वेळ देवू शकले नाही तर किशोरवयीन मुलांना ड्रग्स आणि अल्कोहोलचे व्यसन जडणे, त्यांच्या तोलामोलाच्या नकारात्मकतेने त्याचा प्रभाव पडणे, स्वतःची प्रतिमा आणि वजन करणे किंवा पालकांशी वाद घालणे अशा अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो.

८. किशोरवयीन समस्या समजण्यात अडसर : किशोरवयीन मुला—मुलींमध्ये झोपेची पद्धत बदलणे, खाण्याची सवय, सामान्य आणि निरोगी कामांमध्ये रस कमी होणे, शाळा—महाविद्यालयात ग्रेड सोडणे आणि पसंतीच्या अलिप्तपणा ही सर्व नैराश्याची चिन्हे आहेत. पैसे खर्च करण्याकरिता पैशाच्या वाढत्या मागण्या, मित्रांशी स्पर्धा इत्यादीमुळेही अवांछित ताण येऊ शकतो. सुरुवातीच्या टप्प्यावर या चिन्हेबद्दल जागरूक राहिल्यास पुढील नुकसान थांबविण्यास मदत होईल आणि त्यांच्या चिंतांबद्दल वागण्याचे निरोगी मार्ग दाखवता येवू शकतो मात्र नोकरी करणा—या आई वडीलांना ह्या गोष्टीकरिता वेळ देवू न शकत असल्याने अनेक समस्या निर्माण होवू शकतात.

९. आदराचा अभाव : किशोरांचे मत किंवा निर्णय यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास आणि विश्वास वाढेल. बहुतेक तरुणांच्या सकारात्मक आत्म—सन्मान वाढवण्याच्या क्षमतेचा कौटुंबिक जीवन आणि पालकांच्या टीकेवर परिणाम होतो. परस्पर सद्गुणांचा आदर केल्यास पालक आणि मूल यांच्यात अधिक दृढ संबंध वाढण्यास मदत होईल. मात्र नोकरी करणा—या महिला आपले कार्यालयाच्या ठिकाणी घालवत असलेल्या वेळेमुळे त्यांना आपल्या मुला— मुलींना थोर मोठ्यांचा आदर करायला शिकविणे जड जावू शकते.

१०. संप्रेषण आणि मोकळेपणासाठी सुरक्षित जागा शोधण्याचा प्रयत्न :

एक स्पष्ट संप्रेषणाप्रमाणे कुटुंबातील सदस्यांशी आपआपसात बोलण्यामुळे अनेक समस्या सुटू शकतात. हे केवळ नाते वाढवतेच असे नाही तर मुलाला गुंडगिरी, तोलामोलाचा दबाव आणि गैरवर्तन यासारख्या संवेदनशील विषयांबद्दल पालकांना सांगण्यात मदत करते. पालकांनी किशोरवयीन मुलांशी डेटिंग, सेक्स, ड्रग्स आणि अल्कोहोल यासारख्या सामान्य किशोरवयीन समस्यांविषयी मोकळेपणाने बोलणे आवश्यक आहे. चांगल्या आणि वाईट मुद्द्यांविषयी चर्चा करण्यास असमर्थता आहे ज्यामुळे त्यांना उत्सुकतेमुळे चुकीचे पाऊल उचलण्यास प्रवृत्त केले जाते. संप्रेषणाचा प्रभावी वापर किशोर आणि पालक यांच्यात विश्वास, आदर आणि स्वीकृती वाढवण्यास मदत करेल. मात्र नोकरी करणा-या महिला ह्या आपल्या ऑफिसच्याच कामाकरिताच वेळ मिळत नसल्याने अशा स्त्रिया आपल्या मुला-मुलीवर विशेष लक्ष देऊ शकत नाही.

उपाय : किशोरवयीन मुलांमध्ये यौवन ही भावनात्मक बाजू असू शकते आणि ते सामान्य आहे. पौगंडावस्थेतील या भावनिक समस्यांना तोंड देण्यासाठी आपण आपल्या मुलास पुढीलप्रमाणे मदत व सहकार्य करू शकतात.

१. नोकरी करणारी आई असो वा नसो त्यांना आपल्या मुला-मुलींना समजावून सांगायला पाहिजे की, प्रत्येक किशोरवयीन मुलाच्या शरीरात बदल होणे सामान्य आहे.
२. या बदलांशी जुळवून घेण्यात त्यांना मदत करा — बदलाची कबुली द्या आणि ते स्वीकारण्यात त्यांची मदत करा.
३. पौष्टिक आहार आणि व्यायामाद्वारे त्यांच्या निरोगी आणि तंदुरुस्त राहण्यास त्यांना सक्षम करण्यास मदत करावे.
४. स्वतःची काळजी घेण्यासाठी त्यांना मदत करा. आपल्या किशोरांना सांगा की त्यांना जे वाटते त्याप्रमाणे वाटणे ठीक आहे.
५. त्यांना व्यायामासाठी प्रोत्साहित करा कारण शारीरिक क्रिया सेरोटोनिन (चांगल्या भावना आणि आनंद निर्माण करते) पातळी राखण्यास मदत करते.
६. त्यांना बोलू द्या. त्यांचा न्याय न करता त्यांचे ऐका आणि जेव्हा ते त्यासाठी तयार नसतील तेव्हा त्यांना सल्ला देण्यास टाळा.
७. यौवनाचे आपले अनुभव त्यांच्याशी चर्चा करा किंवा त्यांना यासारख्या जुन्या भावंडाशी बोलू द्या. ते असे करतात यावर जोर देईल की त्यांच्यासारखेच अनुभवणे ठीक आहे.
८. एखाद्या सर्जनशील क्रियेत गुंतल्यामुळे त्यांच्या भावना त्यांच्यात बदल घडवितात.
९. किशोरवयीन मुलांना फिरायला नेणे, कुटुंबामध्ये सोबत वेळ घालवणे त्यांच्या अडचणी व समस्या जाणून घेणे यामध्ये सातत्य असावे.
१०. जबरदस्त भावनांनी आवेगपूर्ण वर्तन होऊ शकते जे आपल्या मुलास तसेच इतरांसाठीही हानिकारक ठरू शकते. मुख्यतः, हे फक्त किशोरवयीन वर्तन आहे जे त्यांच्या तारुण्यापर्यंत टिकेल. अशावेळी मुलांना आईचे मार्गदर्शन आवश्यक असते. त्यामुळे नोकरीच्या वेळात वेळ काढून त्यांच्याशी चर्चा करणे व समस्या जाणून घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. Chaudhry, P.K. (1988). "Changing values among young women". In Butch, M.B., 5. Survey of Educational Research, Vol.II. NCERT.
२. Duflo, Esther. (2011). "Women empowerment and economic development", National Bureau of Economic Research, Working Paper No.17702

-
- ३ . Jain. S.C. (1985). Women and Technolgoy, Rawat publication 3, Na.20, Jawahar Nagour Jaipur.
- ४ . <https://www.nber.org/papers/>
- ५ . https://www.momjunction.com/articles/problems-of-adolescence_00381378/
- ६ . <https://biglifejournal.com/blogs/blog/top-growth-mindset-books-children-adults>

कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येचे वास्तव

डॉ. श्रीनिवास नरहरी पिलगुलवार

समाजशास्त्र विभागप्रमुख लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना:

भारतीय समाजात कुटूंब संस्थेला अनन्य साधारण असे महत्व आहे. कारण कुटूंब व्यवस्थेमुळेच मानवाच्या सामाजीकरणाची सुरुवात होते. जन्माला आलेल्या मानव प्राण्याला सामाजिक प्राणी बनविण्यात कुटुंबाची भूमिका महत्वाची असते. कुटूंबात खऱ्या अर्थाने व्यक्तीचे संगोपन, पालनपोषण, सुरक्षा आणि एकूणच सर्वांगीण विकास घडून येतो. व्यक्तीच्या सामाजिकरणाचे पहिले केंद्र कुटूंब हेच असते आणि त्या कुटूंबातील महिला याच व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडीत असतात. कुटूंबाला विकसित करण्यात महिला प्रयत्नरत राहतात. कुटूंबातील सर्व सदस्यांच्या गरजांची पूर्तता करून देण्यात महिला कार्यरत असतात. कुटूंबातील महिला इतरांच्या सोयीसाठी आपल्या स्वतःच्या इच्छा, आकांक्षा, आवड, निवड इ. चा त्याग करून कुटूंबाची सेवा हाच आपला धर्म मानून जीवन जगत असतात. परंतु, कुटूंबासाठी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करून जीवन जगणारी महिला आपल्याच कुटूंबात अगदी प्राचीन काळापासून कौटुंबिक हिंसेची शिकार बनत आली आहे. मानवी समाजाच्या उदयाच्या कालखंडापासूनच स्त्री ही पुरुषसत्ताक व्यवस्थेची, पुरुषांच्या अन्याय, अत्याचाराची शिकार ठरली आहे. जसे मानवी समाजाच्या अगदी प्रथम अवस्थेत जेव्हा मातृसत्ताक कुटूंब व्यवस्थेचा उगम झाला तेव्हा कुटूंबाची कर्ती ही स्त्री बनली परंतु मातृसत्ताक कुटूंब व्यवस्थेचा उगम हा स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार आणि हिंसेचे प्रथम प्रतिक आहे असे मत अनेक समाजशास्त्रज्ञ मांडतात. कारण मानवी समाजाच्या उदयाच्या कालखंडात समाजात लैंगिक स्वैराचार व अराजकतेची परिस्थिती होती तेव्हा अनेक पुरुषांनी एका स्त्री शी व एका पुरुषाचे अनेक स्त्रियांशी लैंगिक संबंध प्रस्थापित केले आणि जेव्हा अशा स्त्रियांना लैंगिक संबंधांमूळे गर्भधारणा होऊन अपत्यप्राप्ती झाली तेव्हा त्या स्त्रियांच्या पोटी जन्माला आलेल्या बालकांचे पितृत्व स्विकारण्यास कोणताही पुरुष नव्हता यामुळे आपसूकच पुरुषांमूळे लादल्या गेलेल्या अनैतिक मातृत्वामूळे स्त्रियांवर अपत्यांच्या पालनपोषणाचे जबाबदारी आली व या कारणामूळे मानवी समाजात मातृसत्ताक कुटूंब व्यवस्थेचा प्रथमच उदय झाला. मातृसत्ताक कुटूंब व्यवस्थेचा आदिम काळातील उदय हा स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार आणि हिंसेचे सर्वात पहिले उदाहरण आहे. मातृसत्ताक कुटूंबत्व हे महिलांवर अन्यायपूर्णरित्या लादल्या गेले होते असेच म्हणावे लागेल.

आधुनिक काळातही महिलेच्या दृष्टिने सर्वात सुरक्षित ठिकाण समजल्या जाणाऱ्या कुटूंबात तिच्यावर अन्याय, अत्याचार आणि तिच्याविरुद्ध हिंसा रोज घडून येत आहे. असे चित्र आपणांस समाजात पहायला मिळते. पुरुष हे लिंगभेदाच्या आधारावर महिलांवर अत्याचार करतात. महिला आणि पुरुष यांच्यातील शारीरिकविषमता ही नैसर्गिक आहे. परंतु लिंगाच्या आधारावर त्या दोघांचे करण्यात येणारे सामाजिकरण व त्यामूळे निर्माण झालेला लिंगभाव हा समाजनिर्मित आहे असे मत स्त्रीवादी विचारवंत व्यक्त करतात. सामाजिक व सांस्कृतिक स्तरावरील स्त्री-पुरुषांच्या भूमिका आणि त्यातून पुरुषसत्ताक मानसिकतेनी निर्माण केलेली श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची भावना म्हणजेच 'लिंगभाव' किंवा 'लिंगभेद' होय. भारतीय समाजात आजच्या स्थितीला सर्वच समाजातील, जातिधर्मातील स्त्रियांना राजरोसपणे आपल्याच कुटूंबातील नातेवाईकाकडून, आप्तस्वकीयांकडून होणाऱ्या छळास व कौटुंबिक हिंसेस सामोरे जावे लागते. 'जगात सर्वत्र महिलांना दुय्यम स्थान

देण्यात आले आहे. घरगुती हिंसाचार हा प्रकार भारतात सर्वत्रच अस्तित्वात असणारा असला तरी सार्वजनिक जीवनात तो अदृश्य असल्याचे दिसते. कारण, अशा प्रकारच्या घरगुतीछळाबाबत साधारणतः महिलांकडून जाहीरपणे बोलले जात नाही.' (सरोदे:२००७)जागतिकीकरण आणि समाजातील वाढत चाललेली महिलांच्या विरोधी कट्टरतेच्या मानसिकतेनेही कौटूंबिक हिंसेला चालना मिळत आहे. कारण जागतिकीकरणाच्या युगात महिलांकडे उपभोगाची व प्रदर्शनाची वस्तू म्हणून पाहिल्या जात आहे. संचारमाध्यमाच्या विकसामूळे महिलांच्या कौटूंबिक हिंसेला प्रोत्साहन मिळत आहे. कौटूंबिक हिंसा ही मूलभूत अर्थाने एका कुटूंबातील स्त्री सोबत मग ती स्त्री लहान मुलगी असो, अविवाहीत किंवा विवाहीत स्त्री असो, वृद्ध महिला असो व इतर नातेदारी संबंधातील कुटूंबातील महिला असोत, जेव्हा त्या महिलांसोबत कुटूंबातील इतर सदस्यांकडून मानसिक, शारीरिक व लैंगिक छळ केला जातो त्यास कौटूंबिक हिंसा असे म्हणतात. भारतात १९८३ मध्ये प्रथमच 'कौटूंबिक हिंसाचारात' कुटूंबातील निकटवर्तीयांकडून महिलेवर होणाऱ्या शारीरिक व मानसिक अत्याचाराला गुन्हा मानण्यास प्रारंभ झाला. भारतीय दंडविधानातील कलम ४९८(अ) या कलमानुसार जर एखादया स्त्रीवर नवऱ्याने किंवा तिच्या नातेवाईकांनी शारीरिक किंवा मानसिक अत्याचार केला अथवा तिच्यासोबत क्रूरतापूर्ण वागणूक केली तर तो फौजदारी गुन्हा मानण्यात येऊ लागला. समकालीन भारतीय समाजात महिलांवरील अन्याय अत्याचारात दिवसेंदिवस वाढ होतच आहे. स्त्री ही आज घरात व घराच्या बाहेर दोन्ही ठिकाणी सुरक्षित नाही. स्त्रियांचा कुटूंबात छळ व तिच्या विरोधात हिंसा अशा प्रकारच्या गुन्हेगारी कृत्यात अलिकडील काळात तीव्र गतीने वाढ होत आहे. अशा गुन्हेगारांचा परिणाम कौटूंबिक व्यवस्थेवर नकारात्मक स्वरूपाचा पडत आहे. त्यामुळे कुटूंबाच्या विकासात अडथळे निर्माण होत आहेत. म्हणून कौटूंबिक हिंसे सारख्या समस्यांचे वास्तव जाणून घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तूत शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

•कौटूंबिक हिंसेचा अर्थ:

कौटूंबिक हिंसा या शब्दाचा अर्थ पाहण्यापूर्वी 'हिंसा' या शब्दाचा अर्थ जाणून घेणे आवश्यक आहे. हिंसेचा जर थोडक्यात अर्थ स्पष्ट करायचा झाला तर आपणांस असे म्हणता येईल की, "ईतरांच्या विरुद्ध शक्तीचा उपयोग म्हणजे हिंसा होय." **इनसायक्लोपिडीया ऑफ क्राईम अँड जस्टीस** यांच्या मते, "हिंसेचा सहसंबंध सामान्यतः अशाप्रकारच्या सर्व व्यवहाराशी आहे. ज्याच्या परिणाम स्वरूप संपत्तीचा नाश, व्यक्तीगत हानी किंवा मृत्यू होतो त्यास हिंसा असे म्हणतात." (चौधरी:२०१३) कौटूंबिक हिंसेच्या संदर्भात अनेक विचारवंतानी आपली मते नोंदविली आहेत. त्याचा आढावा पुढील प्रमाणे, (१) २००५ च्या **कौटूंबिक हिंसाचार कायदानुसार**, "अन्याय अत्याचार करणाऱ्या प्रतिपक्षाची कोणतीही कृती, वर्तणूक किंवा क्रिया ही घरगुती किंवा कौटूंबिक हिंसाचार होय." (मौने:२०१७) (२) **UNO च्या मते**, "महिलांच्या प्रति हिंसा म्हणजे स्त्री आणि पुरुषांमध्ये अशी ऐतिहासिक असमान शक्ती संबंधाची अभिव्यक्ती आहे, जी पुरुषद्वारा महिलांवर प्रभुत्व स्थापन करणे आणि भेदभावपूर्ण व्यवहार करण्याचा मार्ग दाखविते व महिलांच्या उन्नतीत अडथळे निर्माण करतात." (३) **कान्ता भाटी** यांच्या मते, "समाजातील सदस्यांद्वारे स्त्रीयांना मन, वचन, कर्म याद्वारे इजा करणे, त्यांच्या सोबत क्रूरतापूर्ण व्यवहार करणे. त्यांची उपेक्षा करणे, यौन शोषण करणे, यातना देणे, बलात्कार करणे, मारझोड करणे, स्त्री-भ्रूणहत्येस बाध्य करणे, महिलांसोबत छेड-छाड करणे, सती जाण्यास बाध्य करणे, हुंडयासाठी छळ करणे आणि हत्या करणे इ. प्रकारच्या हिंसेचा समावेश महिलांच्या विरुद्ध होणाऱ्या कौटूंबिक हिंसेत होतो." (भाटी:२००४) वरील सर्व व्याख्यांवरून थोडक्यात आपणांस असे म्हणता येईल की, कुटूंबातील नातेवाईक असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या स्वास्थ, सुरक्षा, जीवन किंवा मानसिक आणि शारीरिक हानी केली जाते. किंवा त्यास संकटात टाकले जाते. इतकेच नव्हे तर आर्थिक लाभासाठी त्या

व्यक्तीशी संबंधीत व्यक्तीला त्रास देण्यासाठी पिडीत व्यक्तीचे उत्पीडन केले जाते किंवा धमकी देऊन त्याला मानसिक दहशतीखाली ठेवल्या जाते, त्यास घरगुती हिंसा असे म्हणतात.

•पूर्व साहित्याचा आढावा:

(१)नेहा चौधरी(२०१३):

डॉ. नेहा चौधरी यांनी भारतातील कौटूंबिक हिंसाचाराच्या समस्येचे संशोधनात्मक अध्ययन केले आहे. डॉ. चौधरी यांनी 'घरेलू हिंसा एवं महिला समाज' नावाचा ग्रंथ प्रकाशित केला आहे. प्रस्तुतग्रंथात त्यांनी वाराणसीतील महिलांच्या विरोधातील हिंसाचाराच्या समस्येचे अध्ययन केले आहे. डॉ. चौधरी यांच्या मते, विवाहीत असणाऱ्या महिलांचा छळ कुटूंबात सर्वाधिक होते. त्यातही विवाह झाल्यानंतर सर्वाधिक महिलांचा छळ हा हुंड्यासाठी होतो. समाजातील सर्वच स्तरातील महिलांना कमी अधिक प्रमाणात कौटूंबिक हिंसा व अत्याचाराचा सामना करावा लागतो असे मत डॉ. नेहा चौधरी आपल्या अध्ययनात स्पष्ट करतात. शिक्षित आणि सशक्त असणाऱ्या ५१.७ टक्के उत्तरदात्या महिलांना कौटूंबिक हिंसेला सामोरे जावे लागले आहे, असे मत डॉ. चौधरी यांच्या अध्ययनात निदर्शनास आले आहे. प्रस्तुत अध्ययनात ८१.७ टक्के स्त्रिया आपल्यावरील होणाऱ्या कौटूंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात आवाज न उठविण्याचे कारण स्वतःची व कुटूंबाची बदनामी होते या कारणामुळे कुटूंबातील हिंसेला सामोरे जातात असे दिसूनआले आहे.

(२) अ. के. गुप्ते (२०१२):

अॅड. अ.के. गुप्ते यांनी २०१२ मध्ये "कौटूंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे रक्षण करणारा अधिनियम २००५ व नियम २००६" हा ग्रंथ प्रकाशित केला. प्रस्तुत ग्रंथातकौटूंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे रक्षण करणारा अधिनियम २००५ याचे संक्षिप्त नाव व्याप्ती म्हणजेच कार्यक्षेत्र, व्याख्या, महिलांना सुरक्षा पुरविणारे अधिकारी, त्यांचे अधिकार आणि कर्तव्ये, पिडीतमहिलांसाठी शासनाने पार पाडावयाची कर्तव्ये, महिलांना मदतीचा आदेश मिळविण्याबाबतची कार्यपद्धती, नुकसान भरपाईचे आदेश, आर्थिकद लाभाच्या तरतूदी इ. बाबत ग्रंथाच्या पहिल्या तीन प्रकरणात चर्चा केली आहे. प्रस्तुत ग्रंथातील पुढील प्रकरणात अॅड. गुप्ते यांनी या कायद्याअंतर्गत आरोपी वरील गुन्हासिद्ध झाल्यानंतर त्याला देण्यात येणाऱ्या शिक्षांची तरतूद, पिडीत महिलेच्या समूपदेशनाची शासना मार्फत होणारी व्यवस्था, जर प्रतिवादींनी सुरक्षा आदेशाचा भंग केल्यास त्यांना मिळणारी शिक्षा, व्यथित व्यक्तीच्या अधिकाराची माहिती इ. च्या प्रस्तुत ग्रंथात मराठी व इंग्रजी अशा दोन भाषांमधून व्यवस्थित लिखाण केले आहे.

(३) एस. एन. डी. टी. विद्यापीठ स्त्री अभ्यास केंद्र(२००५):

श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठातील स्त्री अभ्यास केंद्रातर्फे 'राष्ट्रीय कुटूंब आरोग्य सर्वेक्षण-२' अंतर्गत सन २००५ मध्ये संपूर्ण महाराष्ट्रात ग्रामीण व शहरी भागात आणि शहरी भागातील झोपडपट्टी अशा क्षेत्रातील एकूण ५५०० महिलांचा त्यांच्यावर झालेल्या कौटूंबिक छळाबाबत 'Violence Against Women: Some Statistical Indicators of the Nature and Extent of Domestic Violence' या विषयावर अध्ययन करण्यात आले. प्रस्तुत संशोधनाच्या अहवालात महाराष्ट्रातील महिलांच्या आपल्या कुटूंबात होणाऱ्या छळाबाबत काही तथ्य निदर्शनास आली आहेत. त्यात स्त्रीयांना कुटूंबियाकडून होणारी मारहाण, त्यांचा आपल्याच कुटूंबात होणारा शारिरीक व मानसिक छळ, त्यांचे कारणे व परिणाम याची तपशीलवार माहिती देण्यात आली आहे. संशोधन अहवालात महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी भागातील स्त्रीयांवर होणाऱ्या कौटूंबिक हिंसाचाराच्या प्रमाणात लक्षणीय रित्या वाढ होत असलेली दिसून आली आहे. स्वयंपाक करता येत नाही, वाद घालते, घरच्या लोकांची योग्यपणे काळजी घेत नाही, पर पुरूषांशी बोलते, पतीला ती आवडत नाही, माहेर कडच्या मंडळीकडून पैसे आणण्यास नकार देणे, शेजाऱ्यांशी बोलणे इ.

कारणांमूळे मोठ्या प्रमाणावर स्त्रीयांच आपल्याच कुटुंबात आतोनात छळ केला जातो हे निदर्शनास आले आहे.

(४) तनिशा खंडेलवाल(२०१८):

तनिशा खंडेलवाल यांनी महिला व बाल कल्याण मंत्रालय यांच्याद्वारे पुरस्कृत “ Violence Against Women: A State Level Analysis In India” या शिर्षकाखाली संशोधन करून आपला अहवाल सादर केला. प्रस्तुत संशोधन अहवालात तनिशा खंडेलवाल यांनी भारतातील वेग-वेगळ्या राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये महिलांच्या विरोधात घडून येणाऱ्या हिंसात्मक गुन्हाच्या नोंदीचे संख्यात्मक तथ्य मांडले आहेत. खंडेलवाल यांनी आपल्या अहवालात महिलांच्या विरोधात होणारी कौटुंबिक हिंसा आणि अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या विरोधात होणारी हिंसा या संदर्भात विस्तृत अध्ययन केले आहे. खंडेलवाल यांच्या अध्ययना अंती निघालेल्या निष्कर्षाचा विचार करता असे निदर्शनास आले आहे की, दिल्ली मध्ये सर्वाधिक जास्त महिलांच्या विरोधातील हिंसेशी संबंधीत गुन्हांची नोंद झाली आहे. त्यानंतर उत्तर प्रदेश आणि तेलंगाना या राज्यांमध्ये महिलांवर सर्वाधिक जास्त अन्याय अत्याचार होतो हे दिसून येते. प्रस्तुत संशोधनात महिलांच्या विरोधातील कौटुंबिक हिंसेच्या गुन्हाचे स्वरूप पाहिले असता असे निदर्शनास आले आहे की, दिल्ली मध्ये महिलांच्या विरोधातील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या गुन्हांची सर्वाधिक जास्त नोंद करण्यात आली आहे. त्यानंतर अनुक्रमे उत्तर प्रदेश व झारखंड राज्याचा नंबर लागतो. खंडेलवाल यांनी आपल्या अध्ययनात महिलांच्या विरोधातील सर्व प्रकारच्या होणाऱ्या हिंसेच्या गुन्हाच्या वेग-वेगळ्या राज्यातील प्रमाणाच्या संदर्भात चर्चा करतांना त्यांनी महिलांवर ज्या राज्यांमध्ये सर्वाधिक जास्त अत्याचार केला जातो, अशा (Top Five) पाच राज्यांची यादी आपल्या अहवालात स्पष्ट केली आहे. त्यात उत्तरप्रदेश, राजस्थान, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र आणि तेलंगाना इ. राज्यांचा समावेश आहे.

• अध्ययन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अध्ययनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग करण्यात आला आहे. “वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा मुख्य उद्देश उपलब्ध तथ्य, माहिती व आकडेवारीच्या आधारावर एखादी व्यक्ती, समूह, समाज, घटना किंवा कोणताही विषय अथवा समस्यांच्या वास्तविक तथ्यांचे, वैशिष्ट्यांचे वर्णनात्मक विवेचन प्रस्तुत करणे हा आहे. या संशोधन आराखड्याचा आधार विश्वसनीय तत्व व वास्तविकता हा असतो. अशा आधारावरच तत्व व माहितीचे विश्लेषण केले जाते. या विश्लेषणातून प्राप्त नवीन माहितीचे अर्थनिरूपण केले जाते. अशा प्रक्रियेलाच वर्णनात्मक विश्लेषण असे संबोधले जाते.”(कन्हाडे:२०११) प्रस्तुत शोध निबंधासाठी द्वितीयक तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी अध्ययन विषयाशी निगडित प्रकाशित-अप्रकाशित लेख, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, इतर संशोधकांचे संशोधन इ. आधार घेण्यात आला आहे.

• अध्ययनाचे उद्देश:

- (१) कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे.
- (२) कौटुंबिक हिंसाचाराची समस्या स्पष्ट करणे.
- (३) भारतातील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येचे वास्तव जाणून घेणे.

• तथ्यांचे विश्लेषण आणि निर्वचन :

भारतातील महिलांवरील होणाऱ्या वेग-वेगळ्या अत्याचाराची सुरुवात ही अगदी मानव समाजाच्या उदयापासूनच झाली आहे असे म्हटले तरी चूक होणार नाही. परंतु अपवादात्मकपणे विचार करायचा झाला तर वैदिक कालखंडात काही प्रमाणात स्त्रियांना पुरूषांसारखी समान वागणूक

देण्यात येत होती. या कालखंडात स्त्रियांचा सन्मान केला जात होता. धर्मसंभामध्ये त्यांना वाद-विवाद करण्याचा अधिकार होता. स्त्रियांना आपला वैवाहिक जोडीदार निवडण्याचा अधिकार प्राप्त होता. या काळात स्त्रियांचा सन्मान कुटूंबात होत असल्याने स्त्री वैदिक कालखंडात कौटुंबिक हिंसेची शिकार बनली नव्हती. इ.स. पूर्व ६०० ते ३०० वर्षा पर्यंतचा कालखंड हा 'वेदोत्तर कालखंड' म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडात भारतात महिलांची स्थिती बदलली आणि स्त्री ही बौद्धिकदृष्ट्या पूरुषांपेक्षा हीन, दूबळी, दूय्यम आहे असे विचार समाजात रुजायला सुरुवात झाली. तत्कालीन समाजामध्ये स्त्रीयांबद्दल प्रचलित असलेल्या वैचारीक मान्यतांमध्ये बदल होऊ लागला होता. महिलांबद्दलच्या नकारात्मक विचारांना या काळात चालना मिळावयास थोड्या प्रमाणात सुरुवात झाली होती. परंतु सामाजिक, धार्मिक आणि कौटुंबिक क्षेत्रातील महिलांच्या कोणत्याही हक्कांचे व अधिकारांचे हनन करण्यास सुरुवात झाली नव्हती. अकराव्या शतकापासून भारतात मध्ययुगीन कालखंडाला सुरुवात झाली. या काळात भारतात मोगलांच्या सत्तेने आपले पाय घट्ट रोवण्यास सुरुवात केली. मोगलांचा भारतातील पहिला शासक म्हणून बाबराने आपले साम्राज्य भारतात निर्माण केले. मोगल हे स्त्रियांच्या न्याय हक्कांच्या विरोधातील होते. स्त्रियांकडे त्यांची पाहण्याची दृष्टी नकारात्मक होती, म्हणून मोगलांच्या काळात महिलांच्या दूरावस्थेला सुरुवात झाली. मुस्लीम शासकांच्या काळात बालविवाहाच्या पद्धतीस मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली, स्त्रियांना शिक्षणाचा हक्क नाकारण्यात आला, कुटूंबातही स्त्रियांच्या छळास सुरुवात झाली. सती प्रथेचा उगम याच काळात झाला. हा काळ महिलांवरील अनन्वीत अत्याचाराचा काळ म्हणून इतिहासात याची नोंद घेण्यात आली आहे. मध्ययुगीन कालखंड हा १८ व्या शतकापर्यंत होता.

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभापासून ते १९६० पर्यंतच्या कालखंडास आधुनिक कालखंड म्हणून संबोधले जाते. या काळातील १९४७ पर्यंत भारतात ब्रिटीशांची सत्ता होती. ब्रिटीशांनी आपल्या जूलमी राजवटीच्या माध्यमातून येथील लोकांचे शोषण करून आपला आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणात केला. आधुनिक कालखंडात भारतातील स्त्रियांवरील अन्याय आणि अत्याचारांनी कहरच केला होता. स्त्रियांचे बहुतांश अधिकार पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने नाकारले होते. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार, कुटूंबातील निर्णय निर्धारण प्रक्रियेतील अधिकार, संपत्तीचा अधिकार, धार्मिक प्रथा परंपराच्या पालनाचा अधिकार इ. अशा अनेक प्रकारचे अधिकार नाकारण्यात आले होते. तीचे अस्तीत्व 'चूल आणि मुल' इथपर्यंतच मर्यादीत करण्यात आले होते. आपल्याच कुटूंबात व इतर नातेवाईकांमध्ये ती सर्वात दुर्लक्षित घटक म्हणून तीची गणना करण्यात येऊ लागली होती. कुटूंबातील सर्वांच्या क्रोधाचा, अन्याय अत्याचाराची, शोषणाची, हिंसेची, छळाची ती शिकार बनत चालली होती. याच कालखंडात ब्रिटीशांनी भारतातील काही समाजसुधारकांच्या स्त्री हक्कांच्या लढ्याला सकारात्मक प्रतिसाद देऊन त्यांच्यासाठी काही कायद्यात्मक तरतुदी केल्या. जसे, सती प्रथा बंदी कायदा १९२९, केशवपन प्रतिबंध कायदा, देवदासी प्रथा बंदी कायदा इ. च्या माध्यमातून स्त्रियांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला पण स्त्रीयांवरील अन्याय आणि अत्याचार कमी होण्याऐवजी त्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत गेली. त्यातही विशेष बाब म्हणजे याच काळात महिलांवरील कौटुंबिक हिंसेला भारतात मोठ्या प्रमाणात चालना मिळत गेली.

१९६० नंतर जगभरात स्त्रीवादी विचारांचे वारे वाहू लागले. स्त्रीयांच्या मुक्त स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करण्यासाठी, त्यांना न्याय हक्क मिळवून देण्यासाठी अनेक लढे याच काळात उभारण्यात आले. महिलांच्या सक्षमीकरणाकडे स्त्रीवादी संघटनांनी जगभर अधिक लक्ष केंद्रीत केले. १९७० च्या दशकात अमेरिकेमध्ये आणि युरोपमध्ये स्त्रीयांच्या न्याय हक्कांसाठी अनेक आंदोलने आणि चळवळी निर्माण झाल्या. अनेक स्त्रीवादी लेखक-लेखिका स्त्रीवादाबद्दल आपले विचार

व्यक्त करू लागले. १९४९ साली **Simom-The-Bohuwa** यांनी 'The Second Sex' नावाचा ग्रंथ लिहीला. या ग्रंथास स्त्रीवादाचे बायबल असे म्हणतात. म्हणजे १९६० ते ७० च्या दशकात पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये स्त्रीयांची पुरुषसत्ताक व्यवस्थेपासून मुक्ती व्हावी, पुरुषी दास्यत्वातून मुक्ती व्हावी यासाठी बेटी फ्रिडर, सिमान-द-बोव्हुआ इ. सारख्या स्त्रीवादी विचारवंत प्रयत्न करीत असतानाच स्त्रीयांवर अन्याय कारक ठरलेली 'कौटूंबिक हिंसेची' समस्या स्त्रीवादी विचारवंत व समाजशास्त्रज्ञांसमोर जागतिक आव्हान बनून उभे राहिली आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेने २००५ मध्ये प्रकाशित केलेल्या आपल्या अहवालात असे नमूद केले आहे की, "बांगलादेश, युथोपिया, टाझानिया, पेरू इ. राष्ट्रांमध्ये ५० टक्के पेक्षा अधिक महिला आपल्या पती किंवा साथीदारांकडून शारीरिक, लैंगिक व कौटूंबिक हिंसाचाराच्या शिकार झाल्या आहेत. युथोपियाच्या ग्रामीण भागात हेच प्रमाण ७१ टक्के पर्यंत आहे. तसेच इंग्लंड आणि अमेरिके सारख्या प्रगत देशातही महिला कौटूंबिक अत्याचाराच्या बळी ठरल्या आहेत. इंग्लंडमध्ये पती किंवा पूर्वपती यांच्यामार्फत स्त्रीयांच्या विरोधात होणाऱ्या हिंसेचे प्रमाण ३० टक्के पर्यंत आहे. अमेरिकेतही कौटूंबिक हिंसाचाराच्या प्रमाणात वाढ होत असून सद्यस्थितीत हे प्रमाण २२ टक्के आहे. म्हणजेच प्रगत देशांमध्येही महिला कौटूंबिक अत्याचाराच्या शिकार झाल्या आहेत. केवळ जपान या देशामध्ये महिलांवर कुटुंबात होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण हे २० टक्क्यांच्या खाली आहे." (दत्त:१९९९)

भारतात प्राचीन कालखंडापासून महिलांना समाजात सर्वच स्तरांवर दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे. महिला कौटूंबिक हिंसाचाराच्या बळी पदोपदी राहिल्या आहेत. भारतात उपेक्षित, वंचित राहिलेल्या स्त्रीयांना न्याय मिळवून देण्यासाठी येथील स्त्रीवादी विचारवंतांनी ब्रिटिश राजसत्तेच्या कालखंडातच प्रस्थापित समाजव्यवस्था आणि सत्तेच्या विरोधात लढे उभारून पिडीत महिलांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न आपल्या कार्य आणि कर्तृत्वाच्या माध्यमातून केला आहे. अशा समाज सुधारकांमध्ये महात्मा ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजाराम मोहन रॉय, महर्षी कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी इ. स्त्रीवादी विचारवंतांची नावे अग्रगण्य स्थानी घेतली जातात. स्वतंत्र्य भारतात भारतीय राज्यघटनेत स्त्रीयांच्या हक्काचे रक्षण करण्यासाठी अनेक घटनात्मक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. स्त्रीयांच्या विरोधातील अत्याचारासाठी भारतीय दंडविधान संहितेत अनेक कठोर कायदात्मक तरतूदीही करण्यात आल्या आहेत. परंतु स्वतंत्र भारतातही महिलांवरील अत्याचारात दिवसेंदिवस वाढच होत आहे. भारतात महिलांच्या विरोधातील कौटूंबिक हिंसेसाठी भारतीय दंडविधान संहितेच्या अनुच्छेद ४९८ नुसार गून्हा दाखल करण्यात येतो. या गून्हा अंतर्गत यूनिसेफ "(UNISEF) नी केलेल्या सन.२००० मधील सर्वे नुसार भारतात २० ते ५० टक्के महिलां शारीरिक, लैंगिक आणि मानसिक शोषणाच्या शिकार ठरल्या आहेत. इ.स.२००६ मध्ये महिलांच्या कौटूंबिक हिंसेच्या संदर्भात केल्या गेलेल्या Online Survey नुसार स्त्रीयांच्या मानसिक, शारीरिक आणि लैंगिक शोषणाच्या संदर्भात जे तथ्य प्राप्त झाले त्यात ४२ टक्के महिला या शारीरिक अत्याचाराच्या बळी ठरल्या म्हणजे त्यांना पती व त्याच्या इतर नातेवाईकांकडून मारपीट करण्यात येत असे. २३ टक्के महिलाशिवीगाळ करणे, धमकी देणे, नेहमी अपमानित करणे इ. प्रकारच्या अन्यायाच्या शिकार झाल्या आहेत." (Pandey:2008) "तामिळनाडू आणि उत्तरप्रदेश मधील संशोधकांच्या अध्ययनानुसार तामिळनाडूमध्ये ३६ ते ३७ टक्के आणि उत्तरप्रदेशमध्ये ४२ ते ४८ टक्के महिलांना कौटूंबिक हिंसेच्या जाचाला बळी पडल्या आहेत. पंजाबमधील एका गावात अनुसूचितजातीच्या ७५ टक्के महिलांना दररोज आपल्या पती व इतर नातेवाईकांकडून मारपीट केली जाते." न्यायमूर्ती डॉ. पी. वेणूगोपाल यांनी एका सर्वेक्षणाची चर्चा करतांना म्हटले आहे की, "भारतात ६८ टक्के स्त्रियांना बाजारात जाण्यासाठी आणि ७६ टक्के स्त्रियांना आपल्या नातेवाईकांकडे किंवा मैत्रिणीच्या घरी

जाण्यासाठी आपल्या पतीची अनुमती घेऊनच जावे लागते. डॉ. वेणूगोपाल यांच्या मते, ६६ टक्के महिलांना त्यांनी कमावलेला पैसा खर्च करण्यासाठी आपल्या पतीला विचारूनच खर्च करावा लागतो. भारतात दर ५ महिलांपैकी ३ स्त्रिया आपल्या पतीच्या मारपीटच्या शिकार झाल्या आहेत. ”(महाजन:१९९०)

भारतातील राष्ट्रीय स्तरावरील वेग-वेगळ्या संस्था, संघटना तसेच शासनाचे काही विभाग आणि संशोधकांच्या अभ्यास गटांनी केलेल्या पाहणी किंवा संशोधनातून कौटूंबिक हिंसाचाराबाबत निघालेल्या निष्कर्षां आधारे भारतातील कौटूंबिक हिंसाचाराच्या समस्येचा आढावा घेतला असता अनेक विदारक तथ्य समोर आलेले आपणांस पृढील प्रमाणे पाहता येईल, “राष्ट्रीय गुन्हे अहवाल(NCBR) २००५ नुसार भारतात कौटूंबिक हिंसाचारामुळे दररोज ६६ स्त्रिया आत्महत्या करतात, ६५ स्त्रिया विहीरीत, तळ्यात, नदीत किंवा इतर ठिकाणी पाण्यात बुडून मरतात, त्याचप्रमाणे ५७ स्त्रिया विष पिऊन किंवा त्यांना जबरदस्तीने विष पाजून मारले जाते. तसेच कौटूंबिक अत्याचारामुळे दररोज ३५ स्त्रियांना जाळून मारले जाते. भारतात विवाहीत स्त्रियांपैकी दोन तृतीयांश स्त्रिया कौटूंबिक हिंसाचाराला बळी पडतात. NCBR-२००५ च्या अहवालानुसार भारतात स्त्रियांवरील हिंसेच्या एकूण १५५५५३ इतक्या याचिका होत्या. त्यापैकी ६८८१० याचिका या कौटूंबिक हिंसाचाराच्या होत्या. भारतात पती आणि त्यांच्या नातेवाईकांकडून होणाऱ्या स्त्रिया जाचाचे प्रमाण पाहता असे निदर्शनास येते की, दर ९ मिनिटाला १ गुन्हा कौटूंबिक हिंसाचाराचा नोंदविला जातो. महिला आणि बालकल्याण विभागाने संकलित केलेल्या आकडेवारीनुसार भारतातील कौटूंबिक हिंसाचाराच्या प्रमाणात दरवर्षी ४० टक्क्यांनी वाढ होत आहे. ” (मौने:२०१७)तनिशा खंडेलवाल यांनी भारतात महिलांच्या विरोधातील हिंसा या शिर्षकाखाली एका संशोधन प्रकल्पाचे अध्ययन केले असता त्यांच्या अध्ययनात असे दिसून आले आहे की, “भारतात सर्वाधिक जास्त महिलांच्या विरुद्ध कौटूंबिक हिंसाचाराचे सर्वाधिक गुन्हे हे उत्तरप्रदेशमध्ये नोंदविल्या गेले आहेत. हे स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी २०१६ चा NCRB चा दाखला दिला आहे. भारतात सर्वाधिक जास्त महिलांच्या विरोधातील कौटूंबिक हिंसाचाराचे गुन्हे २०१६ मध्ये उत्तरप्रदेशमध्ये ४०७ एवढे नोंदविण्यात आले होते. खंडेलवाल पूढे असेही म्हणतात की, जवळपास ९० टक्के महिला आपल्या विरोधात कुटूंबात घडून येणाऱ्या हिंसेबद्दल कधीच तक्रार करीत नाहीत. कुटूंबात आपणांस होणारा छळ हा आपल्या दैनंदिन जिवनाचाच भाग आहे. असे समजून निमूटपणे ते सहज सहन करीत असतात.” भारतात महिलांच्या विरोधातील हिंसा व कौटूंबिक हिंसाचारांचे सर्वाधिक प्रमाण २०१६ च्या NCRB च्या अहवालानुसार अनुक्रमे उत्तरप्रदेश, आंध्रप्रदेश, राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्र इ. पाच राज्यांमध्ये सर्वाधिक जास्त कौटूंबिक हिंसाचाराच्या गुन्हांची नोंद करण्यात आली आहे. महत्वाची बाब म्हणजे याच अहवालात कौटूंबिक हिंसाचाराच्या गुन्हांची सर्वात कमी नोंद झालेल्या राज्यांमध्ये छत्तीसगढ, मेघालय, नागालॅंड, मणिपूर, लक्षद्वीप, अंदमान आणि निकोबार इ. राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांचा क्रमांक लागतो. म्हणजेच या अहवालाच्या अध्ययनावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, ज्या राज्यात मागासलेल्या समूहातील लोकांची संख्या सर्वाधिक आहे. म्हणजेच जे राज्य व केंद्रशासित प्रदेश आदिवासी बहूल आहेत अशा राज्यांमध्ये कौटूंबिक हिंसाचाराच्या घटनांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. याचा अर्थ असा की, प्रगत व विकसित समाजात महिलांच्या विरोधात कौटूंबिक हिंसाचार अधिक घडून येतो आणि आदिवासी बहूल भागात याचे प्रमाण कमी आहे.

कौटूंबिक हिंसाचाराच्या समस्येच्या संदर्भातील वास्तव जाणून घेत असतानाच देशातील पहिल्या पाच राज्यांच्या यादीमध्ये महाराष्ट्राचाही क्रमांक आहे. महाराष्ट्रातील कौटूंबिक हिंसाचाराच्या समस्येच्या संबंधात अनेक संशोधक व संस्थानी केलेल्या संशोधन अहवालाची पाहणी केली असता

महाराष्ट्रातही या समस्येचे स्वरूप भीषण असलेले आपणांस दिसून येते. 'नॅशनल फॅमिली हेल्थ' सर्वेने केलेल्या महाराष्ट्रातील शहरी व ग्रामीण भारतातील ५८३० स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक स्थितीचा अभ्यास केल्यास असे लक्षात आले आहे की, महाराष्ट्रात सध्या विवाहीत असलेल्या १६ टक्के स्त्रियांवर त्यांच्या कुटुंबात त्यांना शारीरिक हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो. राज्य गुन्हे अन्वेषण विभागाच्या (सी.आय.डी.) च्या 'महाराष्ट्रातील गुन्हे २००६' या अहवालानुसार स्त्रियांच्या विरोधातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दरवर्षी वाढत असून, पती आणि त्याच्या नातेवाईकांकडून स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचार्यांची दर दोन तासाला एक घटना घडत असल्याची धक्कादायक निष्कर्ष सी. आय. डी. ने आपल्या अध्ययनात काढला आहे. लॉयर्स कलेक्टिव्ह विमेन्स राइट्स इनिशिएटिव्हच्या फर्स्ट मॉनिटरिंग अँड इव्हल्यूएशन रिपोर्ट-२००७च्या अहवालानुसार, महाराष्ट्र व गोवा अशा दोन राज्यात मिळून कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा-२००५ या कायद्यांतर्गत एकूण ६०३ गुन्हे नोंदविण्यात आले आहेत. महाराष्ट्र शासनाच्या जीवनविषयक आकडेवारी २००१ चे अध्ययन केले असता असे निदर्शनास आले आहे की, स्त्रियांवर होणारा सततचा कुटुंबातील अत्याचार हा स्त्रियांच्या मृत्यूच्या प्रमुख कारणांपैकी एक आहे. असे आढळून आले आहे. महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातील १५ ते ३४ वर्षे वयोगटातील स्त्रियांचे कौटुंबिक हिंसाचारामुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण १२.७७ टक्के आहे. याशिवाय कौटुंबिक हिंसाचारामुळे होणाऱ्या आत्महत्येचे प्रमाण ६.८६ टक्के एवढे आहे, स्त्रियांच्या हत्येचे प्रमाण ०.७९ टक्के आहे व पाण्यात बुडून मरणाच्या पिडीत महिलांचे प्रमाण ४.९५ टक्के एवढे आहे. ही सर्व टक्केवारी एकत्र केल्यास स्त्रियांच्या मृत्यूच्या एकूण कारणांपैकी २५.३७ टक्के मृत्यू हे कौटुंबिक हिंसेशी संबंधित दिसून येतात.

उपरोक्त वरील सर्व संकलित तथ्यांच्या वर्णनात्मक विश्लेषणावरून करण्यात आलेल्या निर्वचनातून प्रस्तुत शोध-निबंधाच्या सारांश रूपाने आपणांस असे म्हणता येईल की, आजही भारतासारख्या देशात जिथे स्त्रियांना ईश्वराच्या रूपात पाहण्याच्या चर्चा होत होत्या त्याच देशात महिला आपल्याच कुटुंबातील आप्त स्वकीयांकडून प्रताडीत होत आहेत. हिंसेच्या आणि पुरुषांच्या क्रौर्याच्या शिकार बनत चालेल्या आहेत हे वैभवशाली वारसालाभलेल्या देशाच्या संस्कृतीला नक्कीच शोभणारे नाही. स्त्रियांच्या विरुद्ध कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येवर वेळीच प्रतिबंध करण्यात आला नाही तर पूढील काळात या समस्येचे भीषण परिणाम पुरुषसत्ताक मानसिकतेच्या समाजाला भोगावे लागतील. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येमुळे भारतातील कुटुंबसंस्थेसमोर अनेक संरचनात्मक व सम समाईक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

•अध्ययनाचे निष्कर्ष:

- (१) भारतात कौटुंबिक हिंसेच्या गुन्ह्याची सुरुवात इ.स.पूर्व ६०० ते ३०० च्या वेदोत्तर कालखंडात झाली आहे.
- (२) वेदोत्तर कालखंडात प्रथम स्त्री ही पुरुषांच्या घृणेची शिकार आपल्या कुटुंबात झाली आहे.
- (३) भारतात मोगलांच्या काळात स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचाराला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली.
- (४) मुस्लीम शासकांच्या काळात मुलींच्या बालविवाहास सुरुवात झाली व त्याचा परिणाम म्हणून स्त्रियांवर अत्याचार वाढत गेले.
- (५) ब्रिटीश कालखंडातही भारतीय स्त्री ही पुरुषसत्ताक व्यवस्थेची बळी आपल्या कुटुंबात ठरली आहे.
- (६) १९६० नंतर निर्माण झालेल्या स्त्रीवादी चळवळीचा सकारात्मक परिणाम भारतातील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येवर पडला नाही.

- (७) कौटूंबिक हिंसाचाराच्या समस्येची व्याप्ती ही जगभर आहे.
(८) अमेरिका, इंग्लंड यांसारख्या प्रगत देशातही कौटूंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण लक्षणीय आहे.
(९) भारतात आजही ४२ टक्के महिला आपल्या कुटूंबात कौटूंबिक हिंसाचाराच्या कधी ना कधी बळी

ठरत असतात.

- (१०) उत्तर प्रदेशमध्ये भारतात सर्वात जास्त कौटूंबिक हिंसेचा शिकार महिलांना व्हावे लागते.
(११) उत्तर प्रदेशमध्ये कौटूंबिक हिंसाचाराचे सर्वाधिक प्रमाण ४८ टक्के एवढे आहे.
(१२) भारतात आजही ६६ टक्के पैसा कमावणाऱ्या महिलांना आपल्या पतीला विचारून पैसा खर्च करावा लागतो.
(१३) भारतात दर ५ महिलांपैकी ३ महिला कौटूंबिक हिंसाचाराच्या शिकार आहेत.
(१४) NCRB २००५ च्या अहवालानुसार भारतात दररोज ६६ महिला कुटूंबातील अत्याचारामुळे आत्महत्या करतात.
(१५) भारतात दररोज ३५ महिलांना कौटूंबिक अत्याचारामुळे जाळून मारले जाते.
(१६) भारतात २ तृतीयांश महिला कौटूंबिक हिंसाचाराला बळी पडतात.
(१७) भारतात कौटूंबिक हिंसाचाराच्या प्रमाणात दरवर्षी ४० टक्के वाढ होत आहे.
(१८) अनुक्रमे उत्तर प्रदेश, आंध्रप्रदेश, राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्र या पाच राज्यांमध्ये कौटूंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.
(१९) भारतात आदिवासी बहुल भागात कौटूंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण नगण्य स्वरूपात आहे.
(२०) महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातील १५ ते ३४ वर्षे वयोगटातील महिलांचे कौटूंबिक हिंसाचारामुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण १२.७७ आहे.
(२१) महाराष्ट्रात वेग-वेगळ्या कारणांनी स्त्रियांच्या होणाऱ्या मृत्यूमध्ये २५.३३ टक्के स्त्रियांचे मृत्यू हे कौटूंबिक हिंसाचारामुळे होतात.

•शिफारशी:

- (१) भारतीय समाजातील कौटूंबिक हिंसा नाहीशी करण्यासाठी पुरुषसत्ताक मानसिकतेत बदल करण्याची गरज आहे.
(२) पुरुषसत्ताक मानसिकतेचे समर्थन करणाऱ्या महिलांच्या मानसिकतेत बदल करण्याची गरज आहे.
(३) स्त्रीवादी चळवळीचे विचार तळा-गाळातील लोकांपर्यंत पोहचविण्याची गरज आहे.
(४) कौटूंबिक हिंसेच्या प्रतिबंधासाठी जनजागृती आवश्यक आहे.
(५) प्रशासकीय पातळीवरील प्रयत्नांमध्ये तटस्थता निर्माण होण्याची गरज आहे.
(६) पोलीस प्रशासनातील भ्रष्टाचारावर प्रतिबंध घालणे गरजेचे आहे.
(७) कौटूंबिक हिंसा कमी करण्यासाठी महिलांच्या विरोधात सर्वाधिक हिंसा घडणाऱ्या राज्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज आहे.
(८) शिक्षित समाजात महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण वाढत आहे. खऱ्या अर्थाने शिक्षित लोकांच्याच समुपदेशनाची गरज आहे.
(९) कौटूंबिक हिंसेनी पिडीत महिलेला त्वरीत न्याय मिळावा यासाठी कौटूंबिक न्यायालयांमध्ये सुद्धा

Fast Track Court ची स्थापना करावी.

(१०) कौटुंबिक हिंसाचारामूळे होणाऱ्या स्त्रियांच्या मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आणखी कठोर कायदे निर्माण करण्याची गरज आहे.

•संदर्भ ग्रंथ:

सरोदे,असीम.(२००७).कौटुंबिक हिंसाचार आणि कायदा. पूणे. मनोविकास प्रकाशन. पृ.क्र.१६.
चौधरी,नेहा.(२०१३). घरेलू हिंसा एवम् महिला समाज. वाराणसी. कला एवं धर्म शोध संस्थान.
पृ.क्र. १२.

मौने,दिनेश.(२०१७). कौटुंबिक हिंसाचार ग्रस्त महिलांच्या सामाजिक जीवनाचे अध्ययन— संदर्भ
लातूर जिल्हा(शोध प्रबंध). स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ. नांदेड.

भाटी, कान्ता.(२००४). महिला उत्पीडन—दहेज प्रताडना तथा दहेज हत्या. जयपूर. पोईन्टर
पब्लिकेशन्स.

गुप्ता, अ.के.(२०१२). कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे रक्षण करणारा अधिनियम २००५ व
नियम २००६. पूणे. हिंद लॉ हाऊस.

एस.एन.डी.टी.(२००५). स्त्री अभ्यास केंद्र. मुंबई. एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ.

Khandelwal, Tanisha. (2018). *Violence Against Women: A State Level Analysis In India*. New Delhi.
Ministry of Women & Child Development.

Dutta, Nilima.(1999). *Domestic Violence Tolerating theIntolerable Lawyers Collective*.P.P. 4-9.

Pandey, Sushma.(2008). *Phycho-Social Aspect of Domestic Violence*. New Delhi. Connect
Publishing
Company.P.P.36.

महाजन, धर्मवीर एवं कमलेश महाजन.(१९९०). भारतीय समाज:मुद्दे एवं समस्याए. दिल्ली.
विवेक प्रकाशन. पृ.क्र. १३८.

मौने, दिनेश.(२०१७). कौटुंबिक हिंसाचार ग्रस्त महिलांच्या सामाजिक जीवनाचे अध्ययन—
संदर्भ

लातूर जिल्हा(शोध प्रबंध). स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ. नांदेड. पृ.क्र. १०४.

Khandelwal, Tanisha. (2018). *Violence Against Women: A State Level Analysis In India*.
New Delhi.

Ministry of Women & Child Development.P.P.08.

फर्नांडिस, ऑड्री.(२०१०). स्त्रियांवरील हिंसा: सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न. पूणे. तथापि ट्रस्ट.
पृ.क्र.१—१०.

आगलावे, प्रदिप.(२००९). भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या. नागपूर. श्री. साईनाथ प्रकाशन.

शर्मा, जि.एल.(२०१५). सामाजिक मुद्दे. जयपूर. रावत पब्लिकेशन्स.

कौटुंबिक हिंसाचार, प्रतिबंधक कायदे व उपाययोजना

प्रा.डॉ. वंदना ह. तागडे

नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज. कारंजा (घा.), जि. वर्धा

प्रा.डॉ. गोपीचंद वाय. कठाणे

स्व. राजेन्द्रसिंह व्यास कला, वाणिज्य महाविद्यालय, कोंढाळी, जि. नागपूर

प्रस्तावना —

आपल्या देशात अनेक थोर पुरुष होऊन गेले. त्यांनी या देशाच्या मानवी प्रगतीसाठी आयुष्य घालविले. समाजात ज्या वाईट प्रथा, परंपरा, रुढ होत्या त्याविरुद्ध आवाज उठविला. २१ व्या शतकात वाटचाल करतांना भौतिक प्रगती जोराने होत आहे पण समाजाचा नैतिक स्तर खालावत आहे. मानव हा समाजशील प्राणी आहे म्हणून मानवाच्या जीवनात कुटूंब संस्थेचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. कारण या कुटूंबातच व्यक्तिचे पालनपोषण संगोपन, संवर्धन, संरक्षण तसेच सर्वांगीण विकास होतो. स्त्रियांच्या दृष्टीने कुटूंबसंस्थेचे महत्व अधिक आहे. एकीकडे स्त्रीला देवी म्हणून संबोधले जाते तर दुसरीकडे व्यवहारात विसंगत चित्र दिसते. तिची कुचंबना, अवहेलना करून तिला अधिकारापासून वंचित ठेवल्या जाते. आधुनिक काळात नितीमूल्यांच्या घसरणीमुळे स्त्रीच्या अवहेलनेत वाढच झालेली आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे काय ?

प्रसिद्ध फ्रेन्च स्त्रीवादी विचारवंत सीमौन दवोव्हूआर म्हणतात, “स्त्री ही जन्मत नाही तर ती घडविली जाते”. कौटुंबिक हिंसाचार ही स्त्री प्रश्नाच्या बाबतीत अलीकडे वापरात आलेली व्यापक संकल्पना आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या घरगुती अत्याचाराबाबतची गुंतागुंत समजून घेण्याच्या दृष्टीने कौटुंबिक हिंसाचाराचा अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे. ‘कुटूंबातील महिलेचा कुटूंबातीलच निकटवर्तियांकडून होणारा मानसिक, शारीरिक, कौटुंबिक, लैंगिक तसेच आर्थिक छळ म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय’.

एकुणच कुटूंबातील महिलेला घरात राहणे अवघड होईल. शारीरिक व मानसिक त्रास होईल असे पतीने किंवा कुटूंबातील कोणत्याही व्यक्तीने केलेले वर्तन किंवा कृती म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.

संशोधनाची उद्दीष्टे :-

- १) कौटुंबिक हिंसाचार ही संकल्पना स्पष्ट करणे.
- २) कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप समजावून घेणे.
- ३) कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येवर उपाययोजना सूचविणे.
- ४) यासंबंधी सरकारने केलेल्या कायद्याचे ज्ञान देणे.

गृहीतकृत्य :-

संशोधन विषयाची गृहीतकृत्ये खालीलप्रमाणे आहे.

- १) कौटुंबिक हिंसाचारास पुरुषी मानसिकता जबाबदार आहे.
- २) कौटुंबिक हिंसाचारात स्त्रीया जास्त बळी पडतात.
- ३) बऱ्याच प्रकरणात स्त्रीला न्याय मिळत नाही.
- ४) भितीपोटी स्त्रिया अत्याचार सहन करतात.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे स्वरूप (Nature of Domestic Violence):-

स्त्रीयांच्या होणाऱ्या कौटुंबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केन्द्र शासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ आक्टोबर २००६ पासून लागू केला. कायद्याची माहिती नसेल तर पीडित महिला लाभ घेवू शकत नाही. कौटुंबिक हिंसाचार कशास म्हणावे हे सर्वसामान्यांना समजावे एवढ्यासाठी हा लेखन करण्यामागील उद्देश आहे.

वास्तविक स्त्री ज्या परिवारासोबत व साथीदारासोबत एकाच छताखाली राहात असेल आणि तिचा छळ त्या पुरुषाकडून होत असेल तर ती कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यान्वये न्यायदंडाधिकाऱ्याकडे संरक्षण मागू शकते. थोडक्यात, पीडित महिला व तिच्या मुलांना निवासाच्या अधिकारसह तिच्या सुरक्षिततेचा, आर्थिक संरक्षणाचा आदेश न्यायदंडाधिकारी देवू शकतात. छळापासून संरक्षण मग ते शारीरिक, लैंगिक, तोंडी किंवा भावनिक अत्याचार असोत महिलांना त्याविरुद्ध न्याय मागता येतो. या गुन्ह्याच्या संदर्भात कलम २९९ ते ३७७ यामध्ये विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक बळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे, किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे किंवा पीडित महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकांकडे हुंड्याची मागणी करणे व या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पीडित व्यक्ति आणि तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक बळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे या बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

शारीरिक छळ –

शारीरिक बळात १) मानहाण, २) तोंडात मारणे, ३) चावणे, ४) लाथ मारणे, ५) गुददे मारणे, ६) ढकलणे, ७) लोटणे, ८) जोराचा धक्का मारणे इतर कोणत्याही पध्दतीने शारीरिक दुखापत किंवा वेदना देणे या बाबींचा समावेश शारीरिक छळात होतो.

लैंगिक अत्याचार –

लैंगिक अत्याचारामध्ये जबरदस्तीने समागम करणे, अश्लील फोटो काढणे, बिभत्स कृत्य जबरदस्तीने करावयास लावणे, तुमची समाजातील किंमत कमी होईल या पध्दतीने अश्लील चाळे करणे किंवा तुमची बदनामी करणे किंवा अनैसर्गिक अश्लिल कृत्य करणे या बाबींचा समावेश होतो.

आर्थिक अत्याचार –

हुंड्याची मागणी करणे, महिलेच्या किंवा तिच्या मुलांचे पालन पोषणासाठी पैसे न देणे, महिलेला किंवा तिच्या मुलांना अन्न, वस्त्र, औषधी न पुरविणे, नोकरीला मज्जाव करणे, पगारातून, रोजगारातून आलेले पैसे काढून घेणे, राहत असलेल्या घरातून हाकलून लावणे, घराचा कोणताही भाग वापरण्यास किंवा घरात येण्यास अडथळा निर्माण करणे, वस्तू वापरण्यापासून रोखणे, भाड्याच्या घराचे भाडे न देणे इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. हुंड्यासाठी होणारे छळ व छळाचे दखल घेण्यासाठी कलम ३०४ मध्ये घालण्यात आलेले आहे. १९६१ च्या हुंडा प्रतिबंधक कायद्यानुसार हुंडा घेणे किंवा देणे गुन्हा ठरविण्यात आला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारात प्रतिबंध करणारा कायदा :-

स्त्रीचा जन्मच मूळी अत्याचार सोसण्यासाठी झाला आहे. अशी आपल्या समाजाची धारणा आहे. या धारणेला गरीब, श्रीमंत, जात, धर्म, पंथ, शिक्षित अशिक्षित, ग्रामीण—शहरी, नोकरीवाली, बीगरनोकरीवाली असा कुठलाही अपवाद नाही. स्त्री—पुरुष समानता ही बाब केवळ आपण आधुनिक विचारसरणीचे आहोत हे दाखविण्यापुरतेच मर्यादित आहे. वास्तव नेमके याच्या उलट आहे. भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार भेदभावापासून मुक्ती, कलम १५ अन्वये स्त्री पुरुष समानता आणि कलम २१ अन्वये जिवीत व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांनाही दिला आहे. तरीही महिला कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडतात.त्याची प्रतिष्ठा सांभाळली जात नाही. समाजसुधारक, विचारवंतही आपल्या समाजाचे पूर्ण मानसिक परिवर्तन करू शकलेले नाहीत. समाजसुधारणा करण्यासाठी केवळ पुरेसे प्रबोधन नसते. दंडशक्तीही तितकीच महत्वाची आहे म्हणून कौटुंबिक हिंसाचारास प्रतिबंध करणारा हा कायदा केन्द्र सरकारने केला.

या कायद्याद्वारे पीडित महिलेला न्याय, संरक्षण मिळू शकते. या कायद्याच्या आधारे पीडित महिला तिच्या अथवा तिच्या मुल्यांविरुद्ध होणारे अत्याचार थांबवू शकते. संयुक्त खाते किंवा लॉकर हिंसा करणाऱ्या पुरुषास वापरण्यास प्रतिबंध करू शकते. स्त्री ज्या घरात असते ते घर सोडावे लागणार नाही. हिंसाचारी पुरुषाला स्त्री राहात असलेले घर विकण्यास प्रतिबंध करू शकतो. वैद्यकीय उपचाराचा खर्च मागू शकतो. भावनिक व शारीरिक हिंसाचाराबद्दल नुकसान भरपाई स्त्रीला मागता येते.

त्याचप्रमाणे पीडित महिलेला मोफत कायदेविषयक केन्द्राद्वारे सल्ला सेवा पुरविणाऱ्या संस्था, वैद्यकीय सुविधा, निवासगृह इ. मधून आवश्यक त्या सेवा सुविधा प्राप्त करून घेता येतात. भारतीय दंड संहिता ४९८ अ कलमाखाली पोलीसात तक्रार दाखल करता येते. जाणीवपूर्वक केलेल्या कोणत्याही कृत्यामुळे पत्नीला आत्महत्या करण्यासारखी परिस्थिती निर्माण केली किंवा गंभीर दुखापत केली अशा कृत्याचा समावेश छळाच्या व्याख्येत करण्यात येतो. त्याचप्रमाणे भारतीय दंडसंहितेच्या कलम १२५ अंतर्गत मिळणाऱ्या पोटगी व्यतिरिक्त अतिरिक्त पोटगी, स्वतःसाठी तसेच स्वतःच्या अपत्यासाठी मागता येते.

या कायद्यांतर्गत कौटुंबिक हिंसाचाराने पीडित पत्नी, सासू, बहिण, मुलगी, अविवाहित स्त्री, आई, विधवा इत्यादी म्हणजे लग्न रक्ताचे नाते, लग्न सदृश्य संबंध, दत्तक विधी अशा कारणाने नातेसंबंध असणाऱ्या व कुठल्याही जाती धर्माच्या स्त्रीया तसेच त्यांची १८ वर्षेखालील मुले दाद मागू शकतात.

३९८ अ कायदे कलमाच्या मर्यादाही आहे. मंजूश्री सारडा, विभा शुक्ला, गीता गांधी अशा गाजलेल्या प्रकरणांमध्ये त्यांना त्यांच्या मृत्यूनंतरही न्याय मिळालेला नाही. हुंड्याच्या तिव्र प्रश्नामुळे अनेक प्रकरणे फौजदारी कायद्यात अडकून पडली. हिंसाग्रस्त महिलेला तातडीची मदत मिळू शकत नाही. या सर्व बाबींचा विचार करून कौटुंबिक हिंसेपासून संरक्षण कायदा २००५ ला तयार करण्यात आला. या कायद्याद्वारे पीडित महिलेला संरक्षण मिळू शकते.

निष्कर्ष —

- १) कायद्याबाबतची भिती कमी झालेली आहे.
- २) व्यसनाधिनतेचे प्रमाण वाढलेले आहे.
- ३) स्त्रीला माणूस म्हणून पहाण्याचा पुरुषांचा दृष्टिकोन दुय्यम आहे.
- ४) कौटुंबिक हिंसेला आर्थिक बाब देखील जबाबदार आहे.
- ५) धार्मिक बंधनातून स्त्री मुक्त झालेली नाही.
- ६) न्यायप्रक्रियेतील वेळखाऊपणा कारणीभूत आहे.

- ७) पाश्चात्य संस्कृतीचे अंधानुकरण होत आहे.
- ८) सामाजिक मूल्यांची घसरण होत आहे.

उपाययोजना :-

- १) कायद्याचे ज्ञान होण्यासाठी कार्यशाळा, परिषदा आयोजित करणे.
 - २) पुरुषप्रधान संस्कृतीचा बडेजाव बाजूला करून त्याबाबतचे ज्ञान पुरुषांना देणे.
 - ३) स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढायला पाहीजे.
 - ४) स्त्री पुरुष समानता हे मूल्य समाजात रुजविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे.
 - ५) पुरुषांची व्यसनाधिनता कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
 - ६) धार्मिक बंधनातून स्त्रीला मुक्त करणे.
 - ७) सामाजिक मूल्यांचे महत्व पटवून देणे.
 - ८) कुटुंबाचा आधार स्त्री आहे हे समजावून सांगणे.
- वरील उपाययोजनांची अंमलबजावणी योग्य झाली तर कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

संदर्भ सूची :-

- १) विधी — लिखित, कायदेविषयक जनजागृतीसाठी महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची पुस्कमालिका—२००५.
- २) समाजशास्त्र परिचय — डॉ. प्रदीप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन नागपूर, जुलै २०१८.
- ३) भारतीय समाज संरक्षणात्मक आव्हाने — रा.ज.लोटे, पिंपळापूरे प्रकाशन, जून २०१८.
- ४) मुलभूत समाजशास्त्रीय विचार पाश्चात्य आणि भारतीय, डॉ. प्रदीप आगलावे, डॉ. सरोज आगलावे, साईनाथ प्रकाशन, २००५.
- ५) भारतीय समाज संरक्षणात्मक समस्या — डॉ. दया पांडे, विश्व पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रिब्यूटर, नागपूर, ऑगस्ट २०१८.
- ६) Mr. Vikaspedia in
- ७) <https://maharashtra times.com>
- ८) <https://www.tarunbhart-net.encyc>
- ९) <https://www.violencenomore.in>dy>.

आधुनिक काळातील महिलांवरील हिंसांचाराच्या समस्यांचे बदलते स्वरूप

प्रा.डॉ.वि.एन.कन्याके.

जे.एम.पटेल कॉलेज, भंडारा.

प्रस्तावना :

“यत्र नार्यस्तु पुज्यते रमन्ते तत्र देवतः ”

भारतीय समाज व्यवस्थाही पितृसत्ताक असली तरी मात्र वैदिक काळात स्त्रियांना माता व पत्निच्या रूपात मानच मिळाला. मुगल काळात स्त्रिला वाईट नजरेने बघण्यात यायला लागले. विटबनेला विटलेली सिता, हतबल द्रौपदी, शंकुतला, गांधारी, कुंती इतिहासातून आपल्याला स्त्रियांची माहिती मिळते. १८ व्या शतकापासून स्त्रियांमध्ये प्रगती झालेली आढळते. २१ व्या शतकात देखिल लिंगभेद, स्त्रियांवरील अत्याचार, शारीरिक, मानसिक व आर्थिक शोषण पाहावयास मिळते. बलात्कार, छेडछाड, हुंडाबळी, मुलींची विक्री अश्या समस्या आढळतात.

आधुनिक काळात घरागुती हिंसेच्या घटनेचे प्रमाण वाढलेले दिसते. घरागुती हिंसा हि एक फार मोठी समस्या होवून बसली आहे. कुटुंबातील सदस्य व नातेवाईक अन्याय, अत्याचार करतात. घरागुती हिंसेचा बळी प्रामुख्याने महिला व १८ वर्षाखालील बालकांचा समावेश असलेले आढळतात. सावत्र आई व नातेवाईक अन्याय, अत्याचार करतात. स्त्रीची तुलना धरणी मातेला अनुसरून केली जाते. तिची पुजा केली जाते. मात्र प्रत्यक्षात मात्र ती पुरुषी अत्याचाराची बळी ठरली आहे. एक काळ असा होता की, महिलांना मान वर करून बोलण्याची उजागरी नव्हती. महिलांना कितीही त्रास झाला तरी तोंडातून ब्र अक्षर काढण्याची ताकद नव्हती. आजचा काळ हा स्त्रियांचाही आहे. तिला समानतेचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. ती सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून संसाररूपी रथाचा गाडा पेलताना आढळते. तिच्या कर्तबगारीने पुरुषांना देखिल मागे टाकले आहे. आधीच्या काळात हुंडापध्दत, घटस्फोट, जाळणे, शारीरिक जाच, मानसिक छळ, अश्या समस्या पाहावयास मिळत होत्या. आधुनिक काळातील महिलांवरील हिंसांचाराच्या समस्यांचे स्वरूप मात्र बदलले आहे. संसार टिकविण्याकरीता पतीशी जमवून घेण्याचा खटाटोप प्रसंगी मारहाण सहन करावा लागत असल्याचे चित्र पाहायला मिळते. आईवडीलांचा भक्कम आधार नसल्या कारणाने ती विभक्त होण्याचा विचार करू शकत नाही. आर्थिक दृष्ट्या सक्षम नसल्या कारणाने ती पतीचा अन्याय सहन करतांना आढळते. आजच्या तरुणी आर्थिक दृष्ट्या सक्षम असल्या कारणाने ती पतीचा मार खाण्याऐवजी घटस्फोट घेणे जास्त पसंद करतील. हल्ली घटस्फोटाचे प्रमाण वाढलेले आढळते. नोकरी असल्यास तिला लग्नानंतर नौकरी सोडावयास लावली जाते. त्याकरीता तिचा छळ देखिल केला जातो. तर कधी लग्नानंतर लवकर संतती न झाल्यास देखिल तिचा कौटुंबिक छळ केला जातो. मुलगा न झाल्यास त्याचा दोष तिलाच दिला जातो. शिवीगाळ, टोमणे, मारहाण, सतत कामाला बैलासारखं जुपंने इ.समस्या जाणवतात. पुरुषांपेक्षा बाईचा वरचढपणा सहन केला जात नाहीतसेच आजकाल महागाईमुळे एकट्याच्या पगारात कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण होवू शकत नसल्याकारणाने महिलांना नोकरी निमित्त घराबाहेर पडावे लागले. तिला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अधिकाऱ्यांची मर्जी सांभाळावी लागते. तिचा कामाच्या ठिकाणी शोषण झालेल्या बातम्या वर्तमानपत्रात देखिल ऐकलेल्या असतीलच.

परीभाषा:

कुटुंबातील सदस्य व नातेवाईक असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या स्वास्थ, सुरक्षा, जीवन किंवा मानसिक आणि शारीरिक हानी केली जाते. संकटात टाकले जाते. आर्थिक लाभाकरीता त्रास देण्याकरीता पीडीत व्यक्तीचे उत्पीडन केले जाते. किंवा धमकी देऊन त्याला मानसिक दहशतीखाली ठेवल्या जाते. त्यास घरागुती हिंसा म्हणतात.

अ. पिडित व्यक्तीच्या स्वास्थ, सुरक्षा, जीवन, अंगाची वा त्याची मानसिक वा शारीरिक लाभाची अपहानी करतो. किंवा त्यास कोणतीहानी पोहचवतो किंवा त्यास संकटात टाकतो. किंवा त्याची अशी करण्याची प्रवृत्ती आहे. आणि ज्याच्या अंतर्गत शारीरिक दुरुपयोग, लैंगिक दुरुपयोग, मौखिक आणि भावनात्मक दुरुपयोग आणि आर्थिक दुरुपयोग केला जातो. किंवा

ब. कोणत्या हुंड्या किंवा अन्य संमत्ती किंवा मूल्यवान वस्तूची कोणत्या कायद्याच्या विरुद्ध मागणीच्या पूर्तीकरीता त्यास किंवा त्याच्याशी संबंधित कोणत्या व्यक्तिला त्रास देण्याच्या दृष्टिने पिडीत व्यक्तीचे उत्पीडन केले जाते. किंवा त्यास हानी पोहोचवली जाते किंवा संकट निर्माण केले जाते.

क. भाग अ. किंवा ब.मध्ये वर्णित कोणत्या आचरणाद्वारे पिडीत व्यक्ती किंवा त्याच्याशी संबंधित कोणत्या व्यक्तीवर धमकीचाप्रभाव ठेवित असेल किंवा

ड. पिडीत व्यक्तीला हानी पोहोचवितो किंवा उत्पीडन होईल असे करतो मग ते शारीरिक किंवा मानसिक असो.

हिंसेचे स्वरूप :

१.शारीरिक दुरूपयोग —शारीरिक दुरूपयोग म्हणजे शारीरिक त्रास,नुकसान,आरोग्यास धोका निर्माण होतो.स्वास्थ्य किंवा विकासाचा न्हास होतो. व मारहाण किंवा हमला केला जातो.

२. लैंगिक दुरूपयोग :स्त्रीत्वाचा दुरूपयोग,अपमान,तिरस्कार करते.तिच्यावर आक्रमण केले जाते.

३. मौखिक व भावनात्मक दुरूपयोग—अपमान ,उपहास,तिरस्कार,धमकी,शिव्यांचा समावेश होतो.

४. आर्थिक दुरूपयोग —आर्थिक गोष्टींपासून वंचित ठेवणे किंवा त्याचा उपयोग करू न देणे किंवा निर्बंध लावणे. .

हिसांचाराचेवर्गीकरण :१. पत्नीला मारहाण २.वाईट वागणूक ३. वधूला जाळणे.४.विधवा स्त्रियांवर अत्याचार ५. लैंगिक दुर्व्यवहार ६.पत्नीचा मानसिक छळ ७.वृद्ध महिलांशी दुर्व्यवहार ८. पत्नीला घराबाहेर हाकलणे ९.नातेवाईक स्त्रीवर बलात्कार करणे.१०. सावत्र मुलाला उपाशी ठेवणे ११.सावत्र मुलाला मारहाण करणे

घरगुती हिंसांचार निर्मितेची कारणे :१.दुष्ट स्वभावाच्या व्यक्ती २. विकृत व्यक्ती३. हुंडापध्दती ४ मद्यपान ५.लैंगिकसुख प्राप्त न होणे ६. व्यक्तीच्या वाईट वर्तनाचे समर्थन ७. लोकांचे घरगुती हिंसेकडे दुर्लक्ष

घरगुती हिंसांचाराचे वाईट परीणाम : १. पत्नीला मारहाण करण्याचीसमस्या २. वधूला जाळण्याची समस्या ३. विधवास्त्रियांरील अत्याचार ४.पत्नीला वाईट वागणूक देण्याची समस्या .५.पत्नीचा मानसिक छळकरण्याची समस्या ६. लैंगिक दुर्व्यवहाराची समस्या ७.कुटूंबातील नातेवाईक स्त्रीवर बलात्कार करण्याची समस्या ८. पत्नीला घराबाहेर हाकलणे ९.वृद्ध महिलांशी दुर्व्यवहार करणे.

घरगुती हिंसांचार कमी करण्याचे उपाय :

१ पिडित व्यक्तींनी हिंसाचाराला विरोध करणे.:पिडित व्यक्तींनी हिंसाचाराला विरोध करायलाच हवा जर अत्याचार सहन केला तर त्या अत्याचाराला अजूनप्रोत्साहन मिळते व अत्याचाराचे प्रमाण वाढण्यास मदत मिळते.

२.पिडित व्यक्तीने पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करणे.:तक्रार केल्याने त्या व्यक्तिला धाक निर्माण होतो वआपल्याला जाब विचारला जाईल याचे दडपण राहून पुन्हा हिंसा करण्यास धजावणार नाही.

३. नातेवाईकांनी हस्तक्षेप करावा.:नातेवाईकांनी हस्तक्षेप केल्याने हिंसा करणारी व्यक्ती पुन्हा हिंसा करण्याची हिंमत करणार नाही.पिडीत व्यक्तिला आधार निर्माण होवून प्रतिकार करण्याचे धैर्य निर्माण होईल.

४.शेजाऱ्यांनी सामाजिक भान ठेवणे : शेजाऱ्यांनासर्व गोष्टिंची माहिती प्रथम प्राप्त होते.म्हणून सामाजिक भान ठेवून त्यांनी हिंसेच्या संदर्भात हस्तक्षेप करावा.त्यामुळे पिडित व्यक्तिला सुरक्षितता प्राप्त होवू शकेल.

५.कायद्याची अंमलबजावणी करणे : २००५ केंद्र सरकारने स्वतंत्र कायदा लागू केला.पण प्रत्यक्षात कायद्याची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.तेव्हाच हिंसे मध्ये घट होवू शकेल.शिक्षा व बदनामीच्या भितीने अत्याचार करण्यास धजावणार नाहीत.

६. समाजात जागृती करणे :बहूसंख्य लोकांना या कायद्याबाबत माहिती नसल्याने पिडित तक्रार देखिल करत नाही. सर्वप्रथम कायद्याबाबत जागृती करणे गरजेचे आहे.याकरीता सामाजिक संघटना,स्त्रीसंघटना व ऐच्छिक संघटनांनी कार्य करायला हवे.

हिसांचाराबाबत कायदे:

१.अत्याचार हे नात्यातील व कौटुंबिक व्यक्तिकडून झालेला आढळतो. शारीरिक,मानसिक,आर्थिक,लैंगिक,शाब्दिक,हुंडयासाठीछळ,माल.मत्तेसाठी छळ,शाब्दिक अपमान,शिवीगाळ,हिणवण,धमकावण या सर्व गोष्टि कौटुंबिक हिंसांचारात मोडतात.कायद्याच्या दृष्टिकोनातून महिलांच्या संरक्षणाकरीता दाद मागता येते.१७

ऑक्टोबर २००६ रोजी कायद्याच्या अंमलबजावणीची तरतुद करण्यात झाली. २६ ऑक्टोबर २००६ रोजी अंमलबजावणीला सुरुवात झाली.

तक्राराची पध्दत : १. जिल्हा महिला बालकल्याण विभागाच्या संरक्षण अधिकारी २. समाजकल्याण अंतर्गत सेवा पुरविणारे कौटुंबिक सल्ला केंद्र आणि पोलिस दंडाधिकारी अशा तिन पातळीवर कौटुंबिक हिंसाचाराबाबत तक्रार करता येते. या संबंधीचे फॉर्म पाच प्रतित भरून द्यावे. कौटुंबिक सल्ला केंद्र, संरक्षण अधिकारी, पोलिस दंडाधिकारी, कोर्टाकडे प्रत्येकी एक एक प्रत द्यावी. अर्ज केल्यानंतर तीन दिवसांच्या आत दंडाधिकारी पहिली सुनावणी करतो. साठ दिवसांच्या आत निकाल लावणे असा नियम आहे. समुपदेशनाकरीता केस गेल्यास त्याचा कालावधी त्यानुसार अवलंबून राहतो. या कायद्यांतर्गत फक्त महिलाच नाहीतर घरातील कोणतीही व्यक्ती कोणत्याही नात्यातल्या माणसांच्या हिंसाचाराला बळी पडल्यास संरक्षण व न्याय मिळू शकतो. या कायद्यांतर्गत पीडित महिलेला घरात राहण्याचा, संरक्षणाचा, आर्थिक मदतीचा, नुकसानभरपाईचा, मुलांचा ताबा मिळण्याचा आणि निवासाचा कोर्ट आदेश देऊ शकते. आदेशाच्या अंमलबजावणीकडे कायद्यांतर्गत लक्ष पुरविले जाते. ४९८ अ या कायद्यानुसार कुटुंबात वैमनस्य निर्माण होत असल्याने तक्रार करणारा व ज्याच्या विरोधात तक्रार आहे या दोघांना एकत्र येवून बोलण्याची संधी दिली जाते.

भारतातील स्त्रियांच्या विरुद्ध हिंसाचाराचे गुन्हे

गुन्हे	१९९८	१९९९	२०००	२००५	२००८	२००९	२०१०	२०११	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५
बलात्कार	१५,१५	१५,४६	१६,४		२१४६	२१३९	२२१७	२४२०	२४०९२	३४७०	३६७३	३४६५
	१	८	९६		७	७	२	६	३	७	५	१
शारीरिक व	४१,३	४३,८	४५,७	४८४६	४०४१	३८७१	४०६१	४२९६	४५३५१	७०७३	८२२३	८२४२
मानसिक	७६	२३	७८	९,	३	१	३	८		९	५	२

छळ

वरील आकडेवारी वरून असे निदर्शनात येते की, स्त्रियांची सुरक्षितता धोक्यात असल्याचे जाणवते

हुंडाप्रतिबंधक कायदा १९६१ अंतर्गत गुन्हे.

गुन्हे	१९९९	१९९९	२००	२००८	२००९	२०१०	२०११	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५
	८		०								
हुंडाबळी	३५७	३०६४	२४७	८१७२	८३८३	८३९१	८३३१	८२३३			
	८		६								
स्त्रियांची	८०५	८८५८	११०								
छेडछाड	४		२४								
पती व				८१३४४	८९५४	९४०४	९९१३	१०६५	११८८	१२२८	११३४
नातेवाईक					६	१	५	२७	६६	७७	०३
छळ											
भेदभाव				१९५८५	२०३५	२१३५	२१३५	२४४२			
				६	८५	८५	८५	७०			
अपहरण	१६,३	१५,९६	१५,								
	५१	२	०२३								
विनयभंग	३०,९	३२,३१	३२,	८३,७०							
	५९	१	९११	३							
अपमान	१२२१	११००	८९०	८५७०	९१७३	१२५८	९७३५	८६८५			
	४	९	१			९					

अभ्यसकाच्या मते १३ व्या १४ व्या शतकात वरमुल्याची पध्दत दृढ झाली. २० व्या शतकात हुंडा पध्दत जटिल झाली. हुंडा ठरवितांना मुलाचे शिक्षण, नोकरी, होणारी अर्थप्राप्ती कुटुंबाची प्रतिष्ठा ई. गोष्टींवरून ठरते. २००० मध्ये हुंडाबळी घटलेली आढळते. आधुनिक काळातील स्त्रियांची छेडछाड ही देखिल ज्वलंत समस्या ठरली आहे. २००९ या वर्षात १६६२० गुन्हे दाखल झाले. महिलांवरील अत्याचारात १६००० पैकी ५५०० गुन्हे शहरी भागात झाल्याने सुशिक्षितांमध्येच अत्याचाराचे प्रमाण वाढलेले स्पष्ट होते. ७२८ कामकरी महिलांच्या अभ्यासांतर्गत असा निष्कर्ष निघाला की, ८९ टक्के कामामागचा उद्देश कुटुंबाकरीता अर्थाजन करणे. दिपा माथुर यांच्या जयपुर शहरातील कामकरी महिलांचे अध्ययन केले असता २२.७ टक्के कुटुंबाकरीता अर्थाजन करणे असा निष्कर्ष निघाला.

उपाय : १. पिडित व्यक्तीने निमुटपणे अन्याय सहन करणे हा देखिल एक गुन्हाच आहे. विवाहाच्या संस्काराने आयुष्यभरासाठी पती पत्नि एकमेकांशी बांधले जातात.कलह भंडणे एखादयावेळेस मारहाण या गोष्टि संसारात चालतच असतात.परंतु जर पत्निच्या दुर्बलतेचा फायदा घेत रोज मारझोड होत असल्यास त्याचा प्रतिकार करणे गरजेचे असते.स्त्री हि शारीरिक दृष्ट्या जरी कमजोर असली तरी आत्मसंरक्षणाची जेव्हा गोष्ट येते तेव्हा मात्र ती अबलाची सबला होण्यास वेळ लागत नाही.बदलत्या जिवनशैलीचा परीणाम म्हणजे आधुनिक प्रकारचे विवाहप्रस्ताव हे फेसबुक, व्हॉट्सअप, इन्स्टाग्राम यासारखी समाजमाध्यमांद्वारे व्हायला लागलेत. लग्नाचा कोणताच पुरावा नाही,कुठेही नॉमिनी म्हणून नाव नाही. पतीच्या निधनानंतर सासूने अपशकुनी समजून छळ करायला सुरुवात केली. अश्या अनेक बातम्या आपल्याला ऐकायला मिळतात.विवाहानंतर नोंदणी करणे गरजेचे आहे.

२. माहेरच्या रेशनकार्डवरून नाव कमी करून सासरच्या रेशनकार्डवर नाव नोंदवावे.

३.पॅनकार्ड,आधारकार्ड सरकारी कागदपत्रांवर नाव नोंदणीकृत करावे.

४.स्वतंत्र किंवा पतीसोबत संयुक्त बँक खाते काढलेले व वापरात असावे.

५.केलेली गुंतवणूकीत दोघांची नावे व नामनिर्देशित नाव लावून घ्यावे.

६. सहमालक म्हणून कागदपत्रात नाव नोंदवावी.

७. मालमत्ता खरेदी केल्यास दोघांची नावं संयुक्तपणे घ्यावी.

८.व्यवहारज्ञानाकरीता पतिची आर्थिक व्यवहाराची माहिती करून घ्यावी.

९. माहेरी मिळकतीत वारसाहक्क ,हिस्सावाटप सोडून देण्याची घाई करू नये.

२ सोशल मिडियावर वैयक्तिक माहिती व फोन नं.शेयर करू नये.फोटो अपलोड करू नये.अनोळखी व्यक्तीची फ्रेण्ड रिक्वेस्टमध्ये स्वतःचा कोणी म्युच्युअल फ्रेण्ड असल्यास त्या व्यक्तीची माहिती करून घ्यावी. काही घटना घडल्यास पोलिसांकडेतक्रार करावी.महिलांची नोकरीची गरज,तिचे पद याचा फायदा घेत लैगिंग टिका टिप्पणी केली जाते. कोणाजवळ या गोष्टिचा उल्लेख केल्यास नोकरीतून काढण्याची धमकी दिली जाते. सोशल साइट्सवर फोटो टाकणे ,सोशल मिडियावर अनोळखी व्यक्तींशी संवाद साधणे, व्यक्तिगत माहिती शेअरिंग करणे अश्यामुळे सायबर क्राईमचे सध्याच्या काळात प्रमाण वाढलेले आढळते. व्यक्तिगत माहिती शेअरिंग करण्यामुळे पैश्याच्या स्वरूपात फसवणूक झाल्याच्या बातम्या वाचल्याच असतील. लग्न झालेल्या तरुणीशी फेसबुक वर ओळख करून संबंधाबाबत पतींना सांगण्याची धमकी देऊन पैश्याने गंडवले जाते आहे. टेक्नॉलाजीचा वापर करून पोनोग्राफी, बदनामी, पाठलाग, मानसिक छळ,पैश्याची अफरातफर अश्याप्रकारच्या गुन्ह्यांना महिलांना तोंड दयावे लागत आहे. नॅशनल क्राईम ब्युरोच्या आकडेवारीनुसार सायबर क्राईमच्या गुन्ह्यात महाराष्ट्र आघाडीवर असल्याचे आढळले. त्याला कारण साईट्सवर जास्तवेळ उपलब्ध असणे, फेण्डस् लिस्ट वाढवणे, जास्तीत जास्त लाईक मिळविण्याची धडपड, आंधळेपणाने दुसऱ्यावर विश्वास ठेवणे.या गोष्टिचा फायदा घेतला जातो. पोनोग्राफी, डिफेमेशन, ईमेल सर्फिंग, मॉर्फिंग ऑफ क्रिमिनल, ई हॅसमेंट, बनावट मेल, सायबर स्टॉकिंग अश्या प्रकारे सायबर गुन्हे घटना घडतांना दिसतात.

३.आधीच्या काळात सासूचा सुनेला जाच व्हायचा आता मात्र चित्र पलटलेले आहे. सुनेचा सासूला जाच असल्याचे पाहायला मिळते. आई वडील सर्व समस्यांना तोंड देत मुलांना लहानाचे मोठे करतात. त्यातील एकाचा मृत्यू झाल्यास सुनेच्या हाताखाली शेवटचे दिवस काढणे आजच्या काळात खुप कठीन व गंभीर समस्या होवून बसली आहे.सर्वप्रथम सुनेला होणाऱ्या त्रासाबाबत कल्पना दयावी.सर्व सदस्यांनी सामजस्यांनी निर्णय घ्यावा.कोणतेच पर्याय उरले नसेल तर ज्येष्ठ नागरीक संघाच्या मदतकेंद्रा कडे धाव घ्यावी.जवळच्या पोलिस स्टेशन मध्ये जावून तक्रार करावी.शहरातील पोलिस आयुक्त कार्यालयातील ज्येष्ठ नागरीक मदत कक्ष किंवा महिला साहाय्य कक्षाकडे अर्ज करावा. व शेवटला उपाय म्हणून मुलगा व सुनेविरुद्ध कौटुंबिक हिसांचारा अंतर्गत गुन्हा दाखल करावा.तिला पोटगीचा दावा करू शकते.

हिंदू विवाह कायदा व स्पेशल मॅरेज अॅक्ट मध्ये सुधारणा करून घटस्फोटाची प्रक्रिया सोपी करण्याच्या विचारात सरकार आहे.पाश्चिमात्य देशात प्रेम करण्यास ७ वर्ष तर घटस्फोटासाठी ७ दिवस लागतात. भारतात मात्र उलट परिस्थिती आहे.सर्व हार मानतात तेव्हा घटस्फोटाची प्रक्रिया ही सुरू व्हायला लागते इतका विरोधाभास पाहायला मिळतो.

संदर्भसुचि:

- १.भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या : रा.ज. लोटे,प्रकाशक:पिंपळापूरे अँड.कं.पब्लिशर्स,नागपूर
- २.भारतीय समाज ,डॉ. प्रदिप आगलावे,श्री.साईनाथ,प्रकाशन,नागपूर
- ३.नारी सशक्तीकरण ,आशा कौशिक
- ४.अशावेळी लोकमत सखीमंच. पुरवणी२०१७
- ५.गृहशोभिका. ऑगस्ट २०१०,en.m.wikipedia.org

वन्हाड प्रातांतील प्राचीन राजवंश

डॉ. गजेन्द्र भा. ढवळे

इतिहास विभाग प्रमुख कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, चिखलदरा

प्रस्तावना:

प्राचीन काळात विदर्भात मौर्य, सातवाहन, मुंड, वाकाटक, राष्ट्रकुट, चाल्युक्य, यादव या प्रमुख व बलाढ्य राजघराण्यांनी राज्य केले. त्यात एलिचपूर हे त्यांचे महत्वाचे ठिकाण होते. वरील काही राजघराण्यांनी आपली राजधानी एलिचपूर येथे ठेवली होती. उत्तर चाल्युक्यांच्या काळात ईल हा जैन राजा होऊन गेला. तो उत्तर चाल्युक्यांचा मांडलिक असावा. त्याच्या काळात विदर्भात जैन संस्कृतीचा प्रचार मोठ्या प्रमाणात झाला. शिवाय शिरपूर, मूक्तागिरी कारंजा इ.जैन तीर्थक्षेत्रे निर्माण करण्यात आली. पूर्वी एलिचपूर येथे ईल राजाची आणि दुल्हा रहिमशहाच्या लढाईचा वृत्तांत फारसी ग्रंथामध्ये आढळून येतो. त्याच्या वंशाची अधिक माहिती मिळू शकत नाही. परंतु त्यावर आधारीत दुल्हा रहिमानशहा ची कबर, गंज—ए—शहिदा, या वास्तू त्याची साक्ष देतात. त्यानंतर मध्ययुगात कल्याणीच्या चालुक्यांच्या दुर्बलतेचा फायदा घेउन भिल्लम यादवाने देवगिरीस स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. तेव्हा त्याच्या वन्हाड प्रांतांची राजधानी एलिचपूर येथे होती. तेथूनच प्रथमच एकजीव मराठी संस्कृतीचा ध्वज फडकविला आणि मराठी भाषेस प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. याच काळात महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधर स्वामी होवून गेले. त्यामुळे इ.स.१२६८ मधील लीळाचरित्र व अन्य धार्मिक वाङ्मय हा मराठी भाषेचा अनमोल ठेवा ठरला. एवढेच नव्हे तर मध्ययुगीन कालखंडातील वन्हाडातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक लोकजीवनावर प्रकाश टाकणारे इतिहासाचे उपयुक्त आणि महत्वपूर्ण साहित्यिक साधन ठरले.

मौर्य घराणे

विदर्भात म्हणजेच वन्हाडात मौर्य घराण्याची सत्ता होती हे आपल्याला देवटक येथे जो शिलालेख सापडला त्यावरून दिसून येते.^१ तसेच भांदक, वेरुळ, अंजिठा येथील लेण्यामध्ये बुद्ध मुर्ती आहेत. म्हणजेच बुद्ध धर्माचा प्रसार वन्हाडात झाला होता. याची साक्ष पटते. त्यावेळी सम्राट अशोकाचा धर्म महामात्र नावाचा अधिकारी या प्रदेशात राज्य करित होता.^२ आकोला जिल्ह्यातील लातूर व भंडारा जिल्ह्यातील पौनी येथील बौद्ध लेणी व स्तूप दिसून आलेत. अशोकाच्या साम्राज्याचा महाराष्ट्र म्हणजे तत्कालीन विदर्भ किंवा वन्हाड होय. असे कोकणात उपलब्ध झालेल्या सोपारा येथील त्यशच्या प्रस्तर लेखावरून अनुमान करता येते. या बौद्ध सम्राटाच्या आमदनीत बौद्ध धर्माचा प्रवेश वन्हाडात झाला असावा. हे महावंश या शिल्लेनच्या पाचव्या शतकातील ग्रंथावरून समजते. कारण धर्मरक्षित या धर्मोपदेशकाने कोकणात आणि महाधर्मरक्षिताने महाराष्ट्रात बौद्ध धर्माच्या प्रचार कार्याला अशोकाच्या काळात प्रारंभ

केला असा उल्लेख सदर ग्रंथात आढळतो. त्यावरून वऱ्हाडात मौर्य घराण्याची सत्ता असावी हे स्पष्ट होते.

सातवाहन घराणे

कालीदास रचित मालविका—अग्नीमित्र या कथानकावरून यज्ञसेन व माधवसेन यांचा संघर्ष झाला होता त्यांच्यात समेट होउन वाटणी करून देण्यात आली. व त्यांची बहिण मालविका व अग्नीमित्र यांच्यात प्रेम निर्माण झाले होते असे दिसून येते. परंतु यात यज्ञसेन व माधवसेन हे मूळचे कोणत्या राजवंशातील होते याचा उल्लेख कालीदासाने केला नाही. अर्थात हे शुंगाचे मांडलीक राजे असावे पण ते फार काळ टिकले नाही. त्याचवेळी दक्षिणपथ म्हणजेच विदर्भ किंवा वऱ्हाड होय. तेथे आपली सत्ता सिमूख याने स्थापण केली होती.^३ अलीकडे सातवाहन या पुरुषाचे नाव असलेली नाणी सापडली आहेत यावरून सातवाहन हाच या राजवंशाचा मूळ पुरुष होय. व त्यावरूनच या घराण्याला त्याचे नाव पडले.(संशोधन मुक्तावली सर २रा पृ६४)याच घराण्याचा साधारणपणे इ.स.पू.२३० च्या सुमारास सातवाहनाची सत्ता स्थापण केली.^४ सिमुकानंतर त्याचा भाऊ कृष्ण त्याने अठरा वर्ष राज्य केले. त्यानंतर श्री सातकर्णी हा सत्तारूढ झाला. याने सम्राटपद घेऊन प्राप्त करून महाराजा झाला. त्याने खारवेलचे आक्रमण दोनदा मोडून काढले. व दोन अश्वमेध यज्ञ व एकदा राजसूय यज्ञ केला.त्याने बौद्धवर्चस्व प्रस्तापित झाले होते ते नष्ट करून वैदिक धर्माची पूर्णरुद्धार केला. याच घराण्यात सातकर्णी पहिला याची सत्ता वऱ्हाडात होती. या पराक्रमी राजाचा नायनिका या राणीचा उल्लेख नानेघाट येथील शिलालेखात मिळतो. त्यानंतर दुसरा सातकर्णी हा पराक्रमी राजा होता. त्याने ५६ वर्ष राज्य करून साम्राज्याला दृढता प्राप्त करून दिली.) त्यावरून हाल या घराण्यातील सतरावा राजा होय. त्याने गाथा सप्तशती हया ग्रंथाची निर्मिती केली असावी.^५ भंडारा जिल्ह्यातील तऱ्हाळ येथे १६०० नाण्याचा ढीग सापडला होता त्यात गौतमीपूत्र श्रीसातकर्णी तिसरा श्रीपुलूमावी दुसरा श्रीसातकर्णी चौथा शिवश्री पुलूमावी तिसरा इ. सातवाहन नाण्याचा अंतर्भव होता.^६

सातवाहन हे महाराष्ट्रीय राजे होते. ते सर्व शिलालेख मराठी भाषेत आहेत त्याचा एकही लेख द्रविडी भाषेत नाही शिवाय हाल सातवाहनाचा गाथासप्तशती हा ग्रंथ महाराष्ट्रीय भाषे मध्ये आहे. या भाषेची सुरूवात वऱ्हाडात झाली. राजशेखरने आपल्या काव्य मिमांसेत, सातवाहन राजा कुतलप्रांती असून तो प्राकृत भाषा बोलतो असा उल्लेख केला आहे.^५ कलिंगराजा खारवेल याने सातकर्णीवर स्वारी केल्याचा उल्लेख हाथीगुंफा येथील शिलालेखात असून त्याने आपले प्रचंड सैन्य पश्चिमेला वैनगंगेच्या काठावर मूषिकनगरपर्यंत पाठवून जय मिळविला असे वर्णन आहे. पुढील वर्षी वऱ्हाड, खानदेश व अहमदनगर या प्रदेशांवर खारवेल ने स्वारी केली तेव्हा त्याचा मोठा विजय झाला. हे सर्वमान्य आहे. हा जैन धर्मिय राजा होता.^६यावरून

सातवहानाची सत्ता वऱ्हाडात होती हे सिध्द होते. वऱ्हाड हा पूर्वी विदर्भ प्रांत होता. हा प्रदेश सातवहानांच्या प्रत्यक्ष अधिकारात होता. दक्षिणेत गोदावरी नदीपासून उत्तरेत मालवा आणि पूर्व वऱ्हाड, ऋक्षवंत याचा स्वामी असल्यावे दिसून येते.^१ (महाजन विद्याधर प्राचीन भारत का इतिहास, एस.चन्द. एण्ड कम्पनी लि. रामनगर नई दिल्ली, पृ. ३६७)इ.स. २३० च्या सुमारास सातवहानांच्या सत्तेला ग्रहण लागले होते. आणि त्यावेळी आंध्रप्रदेशावाकाटक व विदर्भात मुंड राजे उदयास आले होते असे दिसते पूढे वाकाटकांची शक्तीत वाढ होवून त्यांनी मुंड वंशाचा उच्छेद केला असावा असे दिसते. आदित्य राजानंतर लवकरच मुंड राजे पदच्युत झाले असावे.

वऱ्हाडातील मुंड वंशिय घराणे—

सम्राट अशोकाच्या मृत्यू नंतर इ.स. पूर्व २३० पासून ते इ.स.२३० पर्यंत सातवाहन नृपतीचे दक्षिणेत अर्थात वऱ्हाडात राज्य होते. त्यांच्यानंतर विदर्भात वाकाटक राजांचा उदय होउन ते राज्य करू लागले. असे आजपर्यंत समजण्यात येत होते. पण साधारणपणे १० वर्षांपूर्वी अमरावती जिल्ह्यात एलिचपूर पासून उत्तरेला १० कि.मि.अंतरावर असलेल्या मल्हारा या गावी सापडलेल्या ताम्रपटावरून दिसून येते की, वाकाटकांच्याही पूर्वी मुंड वंशातील राजे या प्रदेशावर राज्य करीत असावे. राष्ट्र महाराज राजकुल महाराज आदित्यराज हि त्या वंशातील काहि राजांची नावे आढळून येतात. त्याची राजधानी आकोला जिल्ह्यात वानखेडपूर येथे होती. त्यावरून हा राजवंश मूळचा वऱ्हाडातील असावा असे दिसते. कारण मल्हारा ताम्रपट वानखेड या ठिकाणवरून दिला आहे. या वरून मुंड राजवंश मूळचा वऱ्हाडातील असून एलिचपूर हे त्याचे मुख्य ठिकाण असावे.

वाकाटक घराणे—

वाकाटक घराण्याचा मूळ पुरुष विंध्यशक्ती हा असून त्याने इ.सना च्या तिसऱ्या शतकापासून ते साहाय्या शतकापर्यंत वाकाटक घराण्याचे राज्य वऱ्हाडात होते.^३ पाचव्या शतकात या घराण्यांची सत्ता उत्कर्षाचे पोहचली होती. त्यांचे वऱ्हाडासंबंधी जास्त महत्वाचे लेख म्हणजे व शिवणीचे ताम्रपट असून त्याचा उल्लेख येथे स्वतंत्रपणे देत आहे.

चम्मक ताम्रपट

सातपुड्याच्या पायथ्याशी वसलेली 'पुरिका' ही प्रथम एकच राजधानी होती.^४ ती अचलपूर असावी. त्या काळात भरभराटीला आलेले शहर असून सातपुड्याच्या पायथ्याशी वसलेले आहे. आजही वाकाटकाळातील मंदिराचे अनेक अवशेष दिसतात त्यावरून वाकाटकांची पहिली राजधानीचा मान अचलपूरला जातो. परंतु त्या वंशाच्या पुढे चार शाखा झाल्या तेव्हा नंदिवर्धन इत्यादी वाकाटकांच्या चार राजधान्या बनल्या.

एलिचपूरच्या दक्षिणेस सात मैलावर चम्मक हे गाव चंद्रभागा म्हणजेच मधू नदीच्या काठावर वसलेले आहे. तेथे इ.स. १८६८ मध्ये जमिन नांगरताना एका शेतकऱ्याला ताम्रपट सापडला तो तांब्याच्या जाड तुकड्यावर कोरला असून प्रत्येक तुकडा ७१—१—२ इंच लांब व ३१—२ इंच रुंद असा आहे. असे सात तुकडे एका जाड कळीत पक्की ठोकलेली होती. त्यावेळचे एलिचपूर जिल्ह्याचे डेप्युटी कमिशनर स्पानन्स्की यांनी मुंबईचे डॉ विल्सन यांच्याकडे पाठविला तेव्हा डॉ भाऊ दाजी त्यांनी त्याचे अक्षर लावून तो छापला तो असा.

“ॐ स्वस्ति प्रवरपुरात —————वाकाटकांना परममाहेश्वर महाराज

श्री प्रवरसेनस्य वचनात ————— भोजकटराज्ये मधु नदी तटे

चर्माक नाम ग्राम राज माणिक भूमिसहस्रैरस्ताभि

शत्रुघ्नराजपुत्र कोंडराज विज्ञाप्य नानागोत्रचरणेभ्यो ब्राम्हणेभ्य सहस्राय दत्त”.^७

याचा अर्थ असा की प्रवरपुराहून हूकूम देण्यात येतो की वाकाटक कुळातील महाराज प्रवरसेन यांचे हूकूमावरून शत्रुघ्नराज यांचे पुत्र कोंडराज यांचे विनंती वरून मधु चंद्रभागा नदीच्या काठचे चर्माक नावाचे गाव त्याखालील सरकारी मापाने ८००० मापे जमिनीसह निरनिराळ्या गोत्राच्या पुढील एक हजार ब्राम्हणास दान दिली आहे.^८ ते गोत्र म्हणजे गणार्य, शात्यायन, देवार्य, वत्स, कुमारशर्मार्य, रुद्रार्य, सोमार्य, इ. त्यावरील राजमूद्रा अशी होती की

वाकाटकललामत्स क्रमप्राप्तनपाश्रिया

यज्ञ प्रवरसेनस्य शासन रिपुशासनम.^९

प्रवरपुर राजधानीचे नाव दिसते ते प्रवरसेन राजाच्या नावावरून पडले आहे ते बहूदा अच्चलपूरलाही म्हटल्या जात असावे. मधु नदी पूर्णेस मिळणारी चंद्रभागा नदी होय. भोजकट राज्य म्हणजे विदर्भ होय. शत्रुघ्नराजपुत्र कोंडराज हा याच वंशातील राजपुत्र असावा. या बरोबरच शिवणीचा ताम्रपट बघितल्यास वरिल विधानाला बळकटी मिळते. शिवणीचा ताम्रपट—

शिवणी ताम्रपट चम्मक येथील ताम्रपटाच्याच सालचा असून त्यावर राजमुद्र त्याच प्रकारची आहे. त्या ताम्रपटातील मजकूर असा

महाराज श्रीप्रवरसेनस्य वचनात —————वेण्णा कर्परमागे

प्रवर्धमानराज्य सवंत्सरे अष्टादशमे फाल्गुण शुद्ध

व्वादश्या मौन्दल्सस गोत्राय तैतरीयाध्वर्यवे

देवशर्माचार्या योदकपूर्व सकोरट पंचा पदक ब्रम्हपूर कन्नाम

ग्रामोडातिसुष्ट वटपूरक स्योत्तरेन किणिही खेटक स्यापरेन

पवरज्जावाटकस्य दक्षिणत कोल्लापूर कस्य पूर्वेण स्वसीमापरिच्छेदेन करंज विरक तटे.

९

यात इनाम दिलेल्या ब्रम्हपूर या चतुसिमेची गावे दिली आहे वटपूर हल्लीचे वडगाव किन्हीखेटक म्हणजे कविठा कांडली खोलापूर करंजगाव इ. नावांची गावे वन्हाडात

असून ती एलिचपूरच्या आसपास आजही आहेत. व प्रचिन काळात खोलापूर येथे रेशम कापड होत होते. तर करंजगाव जा पितळी घंट्या तयार करण्या करिता प्रशिध्द होते. ब्राम्हणवाडा थडी जवळच देऊरवाडा हे प्रचिन काळातील प्रसिध्द ठिकाण आहे. वरिल दोन्ही ताम्रपट बघितल्यास वाकाटक काळात वऱ्हाडात वाकाटकाचे राज्य होते. सिध्द होते त्यावेळी एलिचपूर महत्वाचे ठिकाण होते. किंवा काही काळ अचलपूरचे नाव प्रवरपूर असावे असा तर्क करता येण्या सारखा आहे. खालील पुरावे बघितल्यास त्याला बरीच बळकटी मिळते.

विंध्यशक्तीचा मुलगा प्रवरसेन पहिला याने उत्तर महाराष्ट्राचा काही भाग जिंकून आपल्या राज्याला जोडून चार अश्वमेध यज्ञ केले. व स्वतःला सम्राट ही पदवी धारण केली.^३ हरिवंशातील वर्णणा प्रमाणे पूरीका ही नगरी ऋक्षवंत पर्वताच्या पायथ्याशी वसली होती. ४ विष्णूपुराणात म्हटले की तापी पयोष्णी निर्विन्ध्य प्रमुखा;^४ म्हणजेच ऋक्षवंत पर्वतातून तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या ह्या नद्या उगम पावतात. वरील पुरावे बघितल्यास ऋक्षवंत पर्वत म्हणजे सातपूडा होय. हे मत बहूतेक विद्ववानांनी मान्य केले आहे. तर मग त्याच्या पायथ्याशी पूरीका ही नगरी होती तेच अचलपूर होय. त्याने आपले साम्राज्य चारही दिशांनी विस्तारले त्याने ऋक्षवंत म्हणजेच सातपूडा पर्वताच्या पायथ्याशी पूरीका ही आपली राजधानी केली होती. त्याच्या चार पूत्रांना राज्य वाटून दिले होते. वाकाटकांचे दामोदरसेन प्रवरसेन दुसरा नरेन्द्रसेन पथ्वीसेन दूसरा इ. राजे होऊन गेले व इ.स.५५० च्या सुमारास वाकाटकांचा वंश नामशेष झाला. तेथे प्रवरसेन राज्य करित असावा आणि त्याच्या नावारून प्रवरपूर अचलपूरलाच म्हटल्या जात असावे. विद्वानांनी प्रवरपूर पवनारला म्हटले आहे. परंतु ते खरे नाही. कारण प्रवरसेनाने पूरीका येथून चम्मक ताम्रपट दिला त्या पूरीका या नगरातून दिल्यामुळे त्यावेळी अचलपूर राज्य होते.

ताम्रपटातील उल्लेख प्रवरपूर केला असे स्पष्ट दिसते. आणि म्हणूनच पूरीका आणि प्रवरपूर एकच राजधानीचे शहर असल्याचे दिसते. राष्ट्रकूट यादव बहामनी व इमादशाही व इंग्रज यांच्या काळात एलिचपूर या सर्व शासकाचे मुख्य ठिकाण ठेवले होते. कारण सर्व सोईयुक्त नगर मिळाल्यास त्या ठिकाणी आपली राजधानी बनवित असत. वाकाटकांनी अचलपूरचा विकास घडवून आणला होता आजही वाकाटक कालीन रंगमहाल वर्षापूर्वी अस्तित्वात होता असे म्हटल्या जात होते. तो मी स्वतः बघितला आहे. त्या ठिकाणी अचलपूर नगरपरीषदेचे कार्यलय होते. आणि तो भाग भव्य अशा किल्ल्याच एका बाजूला असून स्थानपोथीच्या वर्णनावरून वाकाटक कालीन भव्य सोमनाथाचे मंदिर त्याच भागात असल्याचे दिसते

कलचुरी घराणे

वाकाटक साम्राज्याच्या नाशानंतर कलचुरी नृपतीने वऱ्हाडात आपली सत्ता स्थापन केली. यात सशंय नाही. वर्षापूर्वी स्वामीराज नामक राजाचा ताम्रपट नगरधन किंवा नन्दरधन येथे सापडला तो त्या राजाने कलचुरी सवंताच्या ३२२ व सन ५७३-७४ या

वर्षी दिला होता. तेव्हा स्वामीराज हा कलचूरी नृपती कृष्णराज सन ५५०-५७५ याचा मांडलीक होता. ३ त्यानंतर हळू हळू राष्ट्रकूट प्रबळ होउन त्यानी पूढे आपले राज्य स्थापन केले.

राष्ट्रकूट घराणे

राष्ट्रकूट नृपती मूळचे कानडी होते असे समजण्यात येत असे. पण ते चूक असून तेही मूळचे विदर्भातील होते असे अलीकडेच डॉ. वा. वि. मिराशी यांनी आपल्या संशोधनात सिध्द केले आहे. राष्ट्रकूट हा शब्द राष्ट्रीय उर्फ रट्ट याचा कूट म्हणजे संघ या अर्थाने उत्पन्न झाला असावा. कारण महाराष्ट्रात या रट्टांची लहान लहान राज्ये पूर्वीपासून होती. तीच पुढे एकत्र येऊन मोठे राज्य झाले असावे. दंतिदुर्ग राजाने इ.स.७५० चे सुमारास राष्ट्रकूट साम्राज्य स्थापन केले. व ते इ.स. ९७७ पर्यंत टिकून होते. यांचे घराणे इ.स.च्या पाचव्या सहाव्या शतकात कर्नाटकातील लातूर (लट्टलूर) या ठिकाणचे. दंतिदुर्ग राजाचा एक पूर्वज दुर्गराज तेथून वन्हड प्रंतामध्ये एलिचपूर म्हणजेच अचलपूर तालुक्यात जाऊन राहिला होता. तो एखाद्या जमीनदार असावा. त्याचा पणतु नन्नराज युधासुर हा प्रथम आपल्या पराक्रमाने इ.स.६५० चे सुमारास मांडलीकाचे पदवीस पोहचला. त्यावेळी त्याची राजधानी अचलपूर होती. वन्हाडातील दंतवर्मादीक राष्ट्रकूट राजे चालुक्याचे मांडलीक होते. महसुल गोळा करणे, लढाईच्यावेळी मांडलिक म्हणून जातीने हजर राहणे मुलखात शांतता ठेवणे इ. कामे करीत.

मुलताई व अकोला येथील ताम्रपट देणारा नन्नराज हा चालुक्यांचा मांडलीक असल्याने आपल्या लेखात शक सवंताचा निर्देश करतो. चालुक्य इ.स. च्या आठव्या शतकात नामोहरम होऊन राष्ट्रकूट उदयास आले. इंद्रराज व त्याचा मुलगा दंतिदूर्ग यांनी साम्राज्य स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. कारण या वेळी चालुक्य व पल्लव यांच्यात संघर्ष असल्याने त्या परिस्थितीचा फायदा घेतला. कारण इंद्रराज चालुक्याचा जावई होता. दंतिदूर्गाच्या काळात त्याचे वन्हाडातील राज्य मोठे होते. त्याने वयाच्या २५ व्या वर्षी चालुक्य सम्राट किर्तीवर्मा दुसरा याचा पराभव केला. हे त्याच्या इ.स. ७५४ च्या ताम्रपटावरून दिसते. त्याने पल्लवांशी मैत्री करून दक्षिण गुजरात, उत्तर व मध्य व महाराष्ट्र, वन्हाड व मराठी मध्यप्रांत, माळवा, उज्जयिनी पर्यंत राज्यविस्तार केला. त्याच्या नंतर त्याचा काका कृष्णराज प्रथम गादीवर आला. हे त्याच्या भांदक सेथे मिळालेल्या ताम्रपटावरून दिसते. त्याने चालुक्यांचा पराभव केला.^{१४} त्याच्यानंतर गोविंदराज तिसरा याचे ताम्रपट अकोला आणि अमरावती जिल्ह्यात सापडले आहेत. त्यामध्ये विद्वान ब्राम्हणांना अनेक गांवे दान दिल्याचा निर्देश दिला आहे. त्याचा काळ म्हणजे राष्ट्रकूटांचा वैभवाचा कळस होता. त्याचा मुलगा अमोघवर्ष पहिला याने कान्हेरी येथील लेणी कोरविली असल्याचे दिसून येते. त्यात त्याचे नांव आहे. त्याने कन्हाडच्या व दापोली दानपत्रात मान्यखेत शहर वसविल्याचे वर्णन आहे. यानंतर बरेच राजे होऊन गेले.

चतुर्थ गोविंद हा ऐषोआरामी असल्याने याच्या काळात त्याच्या विरुद्ध कारस्थाने झाली. अचलपूर येथे राज्य करणारा कर्कर हा प्रमुख होता. त्याची राजधानी अचलपूर जवळ पूर्णानदीच्या काठी कलचुरीच्या सैन्याची मदत असलेल्या चौथ्या गोविंदाच्या सैन्याचे कर्कर व इतर सामंत यांच्यात भयंकर लढाई दहाव्या शतकात होऊन त्यात अमोघवर्षाचा विजय झाला असे राजशेखरच्या “विद्वशालमंजिका” या नाटकावरून दिसून येते.

राष्ट्रकूट साम्राज्य कमकुवत होताच अनेकांनी बंड उभारलें. राष्ट्रकूटांचे साम्राज्य नष्ट करून चालुक्य वंशाने आपले साम्राज्य स्थापन केले. याप्रमाणे राष्ट्रकूटांचे राज्य महाराष्ट्रावर सव्वदोनशे वर्ष (इ.स.७५०—९७४) पर्यंत चालले होते. त्यानंतरही नागपूर भागात इ.स.१०८७ पर्यंत चालुक्यांचे मांडलीक म्हणून राष्ट्रकूटांचे एक राज्य होते असे सीताबर्डीच्या शिलालेखावरून दिसते. तेथे याच सुमारास धाडिभंडक उर्फ धाडिल्यदेव हा राजा होता.१

राष्ट्रकूट राजे फार प्रबळ व श्रीमंत आणि भाग्यशाली होते. त्याच्या काळात कोरलेल्या वेरूळच्या लेण्यावरून त्याची साक्ष पटते त्यांच्या काळात हिंदू देवतांची मंदिरे व लेण्या कोरण्यात येऊन लागली. तेव्हापासून शंकर, विष्णू यांचे महत्त्व उत्तरोत्तर वाढत गेले. या काळात अनेक संस्कृत ग्रंथ निर्माण झाले. राष्ट्रकूट नृपतिच्या दोन—तीन ताम्रपटांचा एलिचपूर व त्याच्या परिसराशी प्रत्यक्ष संबंध आला आहे. राष्ट्रकूट नृपतिच्या काळात अचलपूर व मुलताई यांचा निकटचा संबंध आला होता.

वाकाटकानंतर बदामीच्या चालुक्यांची सत्ता उदयास आली होती. याच घराण्याचा इ.स.७४५ मध्ये किर्तीवर्मण च्या काळात त्याच्या मांडलीकांनी मोठ्या प्रमाणात बंडखोरी केल्यामुळे चालुक्यांची सत्ता खिळखिळी झाली तेव्हा वेरूळ औरंगाबाद परिसरातील राज्य करणाऱ्या राष्ट्रकूटांनी उघडपणे चालुक्य सत्तेला आव्हान दिले. आपल्या कार्यक्षेत्रात सार्वभौमत्वाची घोषणा केली. व आपल्या कार्यक्षेत्रात मांडलीकांची नेमणूक केली. ४ राष्ट्रकूट हे प्रथम कलचुरीचे मांडलीक असावे. त्यांनी शक ६१५ सांगलोड आकोला जिल्हा व मुलताई येथे राज्य केले. राष्ट्रकूट घराण्यातील तीन घराण्यांची माहिती उपलब्ध झाली आहे. ती म्हणजे मानपूरचे राष्ट्रकूट दुसरे माल्यखेटचे राष्ट्रकूट तिसरे वन्हाडातील नंदिवर्धन येथे राजधानी करून विदर्भात राज्य केले.१ पूढे सातव्या आठव्या शतकात राष्ट्रकूटांनी नंदिवर्धनवरून आपली राजधानी अचलपूरला आणली तेथूनच दन्तीवर्मा इंद्र प्रथम गोविंदराज प्रथम कर्क प्रथम नन्नराज इ. राष्ट्रकूट राजानी राज्य केले.

राष्ट्रकूट घराण्यातील दोन तीन ताम्रपटांचा अचलपूर व त्याच्या परिसराशी प्रत्यक्ष संबंध आला आहे. त्यातील तिवरखेड ताम्रपट अचलपूरहूनच दिला होता. या ताम्रपटातील निर्देशावरून तत्कालीन राष्ट्रकूट नन्नराज याने अचलपूर येथे आपली राजधानी केली होती. हे स्पष्ट होते. इ.स. १० व्या शतकाच्या आरंभी कर्कर नामक राष्ट्रकूट सामंतांचे राज्य होते. असा उल्लेख सुदी आणि कुडलूर येथे सापडलेल्या

ताम्रपटात आला आहे. त्रिपूरी येथील मान्यखेटचे राष्ट्रकुट अमोघवर्ष जात असताना त्याचे राष्ट्रकुट कर्कर हयाचेशी पयोष्णी काठी म्हणजे पूर्णच्या काठावर युध्द होउन कर्कराचा पराभव झाला. विन्धशालभंजीका नाटीकेत पयोष्णीच्या युध्दाचा उल्लेख सापडतो. यानंतर उत्तरकालीन चालूक्यांची सत्ता प्रस्थापित झाली. पुढे यादव नृपती सिंघाने हा प्रदेश जिंकुन घेतला त्यानंतर मात्र अचलपूरचे राजवैभव गेले ते पुढे विदर्भाच्या इमाइशाहीच्या स्थापने पर्यंत त्याला परत मिळाले नाही. तथापी यादव व बहामनी साम्राज्यात उत्तरेकडील लष्करी ठाणे म्हणून अचलपूरचे महत्त्व होतेच.

ईलिचपूरचा (जैन धर्मिय) राजा ईल

इ.स. १०५८ च्या सुमारास इलिचपूर येथे ईल नावाचा जैन धर्मिय राजा होऊन गेला. राजा ईल आणि त्याचे पूर्वज या संबंधी अधिक माहिती मिळू शकत नाही. राजा ईल हा एलिचपूर पासून ७ कि. मी. अंतरावर अचलपूर हरम परसापूर मार्गावर खानजमाननगरचा राहिवाशी होता. ^{१५} या गावातील अवशेषावरून ते प्राचीन असल्याचे दिसते. राजा ईल याचे एलिचपूर येथे राज्य होते. त्याने विदर्भात अचलपूर येथे राजधानी ठेवून स्वतःहाच्या नावाने ईलिचपूर म्हणून प्रशिध्दीस आणले असावे. त्याचा अपभ्रंश होऊन अलसपूर, अळसपूर हे महानूभाव साहित्यात दिसून येते त्याचा अपभ्रंश एलिचपूर हे नाव मुस्लीम काळात रुढ झाले असावे. त्याच्या काळात जैन धर्माचा प्रसार झाला. त्यानेच अचलपूरपासून १२ कि. मी. अंतरावर सातपूड्याच्या पर्वतराजीत मुक्तागिरी येथे अनेक जैन मंदिरे बांधली. मुक्तागिरी जैनांचे एक श्रेष्ठ सिद्धश्रेत्र असलेले ठिकाण आहे. आज ही बिलनपूरा येथे घर बांधनीच्या कामात अनेक जैन मूर्ति सापडत आहे यावरून राजा इल जैन असून त्याने अनेक जैन मंदिरे एलिचपूरस बांधली होती हे स्पष्ट होते.

ईलराजाच्या नावावरून हे नाव पडले. ^{१६} राजा ईल हा जैन धर्मिय होता. धर्मावर त्याचे विशेष प्रेम होते. एकदा त्याचा दरबारात गझनी येथील फकिर फिरत फिरत आला. तो फकिर इस्लाम धर्माचा प्रचारक होता तेव्हा जैन धर्मिय ईल राजाने त्याला जैन धर्माचे तत्वज्ञान सांगितले. आणि आक्रमक असलेल्या इस्लाम धर्मीला दूषणे दिली असे म्हणतात.

म्हणून तो फकिर गझनीला गेला. तेथे सुलतान महम्मद गझनीच्या दरबारात उपस्थित राहून त्याने इल राजासोबत वादविवाद झाल्याची घटना सांगितली. तेव्हा सुलतान महम्मदाचा भाचा रहिमानशहा लग्न सोहळ्यात मशगूल होता. त्याच वेळी फकिराने त्याला उद्देशून म्हटले कि 'तुमच्या धर्माची दुसऱ्या धर्माचे लोक विटबंन करतात आणि तुम्ही लग्नात दंग राहता' अशी शहाजादाची निर्भत्सना केली. त्यामुळे धर्मावर प्रिती असणारा रहिमानशहाने प्रतिज्ञा केली की, मी ईल राजावर स्वारी करुन ठार मारीन तेव्हाच लग्न करीन. म्हणून लग्न सोडून त्याने १२ हजार घोडस्वारासह एलिचपूर वर स्वारी केली. तेव्हा ईल राजानेही सर्व तयारी केली होती. आणि तो बिच्छन नदीच्या काठावर चालून आला. त्याच्यात घनघोर लढाई होऊन या लढाईत

ईलराजा व रहिमानशहा धारातिर्थी पडले. दुला रहिमानशहाचे ११००० सैन्य ठार मारल्या गेले. त्याची एकच कबर बांधण्यात आली. तीच गंजी—ए—शहीदा म्हणून प्रसिद्ध आहे. तर दुल्हा रहिमशहाची कबर विच्छन नदीच्या काठावर बांधून त्यावर अल्लाडदीन खिलजीने मोठी इमारत बांधून घेतली. त्याच इमारतीच्या आसपास ईल राजाची कबर आहे. परंतू आज ती ओळखणे कठिण आहे. त्याची माहिती तारीखे अमजदीया या उर्दू ग्रंथात आढळून येते. या घटने पासूनच विदर्भाचे वऱ्हाड नावात रुपांतराची प्रक्रीया सुरू होती. याची सविस्तर माहिती पुढील प्रकरणात येईलच.

१. देशपांडे ग. त्र्य., विदर्भ संशोधन मंडळ वार्षिक १९६७', नागपूर, १९६८ पृ. क्र. १३५
२. मिराशी वा. वि., सा. प. क्ष. व को. ले. महाराष्ट्रराज्य साहित्य सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई १९७९ पृ. क्र. ९४
३. कोलते वि. भि. 'प्राचीन विदर्भ व आजचे नागपूर', प्रथम आवृत्ती, अमरावती.
४. काळे या, मा. 'वऱ्हाडचा इतिहास', बुलढाणा, १९२४, पृ. क्र. ६०
५. काळे या, मा. 'वऱ्हाडचा इतिहास', बुलढाणा, १९२४, पृ. क्र. ६३-६५
६. मिराशी वा. वि., वाकाटक नृपती आणि त्यांचा काळ', पृ. क्र. २८
७. काळे या, मा. 'वऱ्हाडचा इतिहास', बुलढाणा, १९२४, पृ. क्र. ६३-६५
८. सहस्त्रबुद्धे पु.ग., महाराष्ट्र संस्कृती प्रथमावृत्ती १९७९ कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे पृ. ६४
७. महाजन विद्याधर प्राचीन भारत का इतिहास, एस.चन्द. एण्ड कम्पनी लि. रामनगर नई दिल्ली, पृ. ३६७
८. भूसारी र.म. यादवकालीन महाराष्ट्र पृ. क्र. ५६
९. काळे या, मा. 'वऱ्हाडचा इतिहास', बुलढाणा, १९२४, पृ. क्र. ६३-६५
१०. कित्ता पृ. क्र. ६४
११. मिराशी वा. वि., वाकाटक नृपती आणि त्यांचा काळ', पृ. क्र. ३०
१२. कोलते वि. भि., आदित्यराजाचा मल्हारा ताम्रपट', सोमवार २२ डिसें. १९७६ दै. तरुण भारत, १३. कोलते वि. भि. नागपूर. 'स्थान पोथी' एकांक स्थाने पृ. क्र.
१४. अळतेकर अ. स. ' राष्ट्रकूट साम्राज्याचा इतिहास ', पृ. क्र. ८
१५. कोलते वि. भि. 'प्राचीन विदर्भ व आजचे नागपूर' प्रथम आवृत्ती, अमरावती विद्यापीठ, अमरावती पृ. क्र. ६
१६. कुकडे दि. पु. , अयाचित स. मो., संपा, विदर्भ—प्रज्ञा — ८७ भारत इतिहास संकलन योजना,) पृ. ४४

महिला अत्याचारावर विचारवंतांची भूमिका . एक सामाजिक अध्ययन

प्रा.डॉ. पी.एन. वाघ

श्री.जी.सी.पा.मु.महा.धानोरा जि. गडचिरोली.

आपल्या समाजत महिलांना केवळ दुय्यम वागणूक दिली जाते असे नव्हे तर, त्यांच्यावर विविध प्रकारचे अत्याचार केले जातात. या अत्याचाराची व्याप्ती अतीशय मोठी आहे. अनेक रूपाने हे अत्याचार घडत असतात. ते जसे शारीरिक व मानसीक स्वरूपाचे आहेत, तसेच वैयक्तिक, कौटुंबिक व सामाजिक स्वरूपाचे आहेत. त्यामुळे स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या प्रकारांची गणती करणेही कठीन झालेले आहे. पतीकडून पत्नीला होणारी मारहाण, पत्नीचा केला जणारा

शारीरिक व मानसीक छळ, नवविवाहीत तरुणीचा हुंड्यासाठी होत असलेला छळ आणि त्यातून घडणारे हुंडाबळी, स्त्रियांचे अपहरण, बलात्कार, विनयभंग, लैंगिकछळ, अनैतिक कामात स्त्रियांना ढकलण्यासाठी त्यांचा केला जाणारा व्यापार, कामाच्या किंवा नोकरीच्या ठिकानी होणारे स्त्रियांचे लैंगिक सोशन ही स्त्रियांवरील अत्याचाराची काही ठळक रूपे आपणास सांगता येतील.

महिलांचा काही केसमध्ये दोष नसतानाही तिला या विक्षिप्त प्रकाराला समोर जावे लागते. रडणे, ओरडणे, मदतीसाठी धावा करण्यासाठी विनविने, अत्याचार करणाऱ्याच्या हातापाया पडणे, पण एवढे सारे करूनही जेव्हा तिचा प्रतिकार संपतो तेव्हाच ती खऱ्या अर्थाने संपते. तिचे सर्वकाही संपते. काय करावे? कोणाला सांगावे? घरच्यांना की बाहेरच्यांना सांगावे? काय सांगावे? कोणाची मदत घ्यावी. अशा अनेक प्रश्नांची जी मालिका सुरू होते, ती थांबयचे नाव घेत नाही. बऱ्याचदा तर स्त्री स्वतालाच संपविते. जगातील एक तृतीयांश महिलांवर त्यांच्या नात्यातील किंवा अत्यंत जवळच्या लोकांकडून शारीरिक व लैंगिक अत्याचार केले जात असल्याचे संयुक्त राष्ट्रांद्वारे करण्यात आलेल्या एका सर्वेक्षणात दिसून आले आहे.

पिता रक्षति कौमार्यं, भर्ता रक्षति: यौवने।

पुत्रो रक्षति वार्धक्ये, न स्त्री स्वातंत्र्यम् अर्हती ॥

म्हणजेच स्त्रीला बालपनी पिता, तरुण्यात पती आणि वृद्धावस्थेत पुत्रांच्या नियंत्रणात राहण्यासाठी विवश करण्यात आले. तसेच संकुचित विचारांच्या संकुचित वृत्तीला अथवा विचारातील दुष्कृत्याला मूलाधार समजून स्त्रियांवरील अणाय—अत्याचार सुरू झालेत.

भारतीय संविधानाने कायदेशीर रीत्या स्त्री—पुरुष समानतेचे तत्व मान्य केले असले तरी सांस्कृतिक जीवनात आणि व्यावहारिक जीवनात स्त्रियांचा दर्जा हा पुरुषांपेक्षा नेहमीच कनिष्ठ, आणि कमी प्रतीचा राहीलेला दिसून येतो. सर्वच धर्मीयांनी महिलांचे कार्यक्षेत्र हे स्वयंपाक घर व माजघरापुरतेच मर्यादीत ठेवले. समाजाची सांस्कृतिक व्यवस्था, मूल्यव्यवस्था याद्वारे समाजातील महिलांची स्थिती निर्धारित होत होती. ‘ माझे वर्चस्वजर कायम आणि अबाधीत ठेवायचे असेल तर दुसऱ्यांचेदमन करणे आवश्यकच असते’ या मानसीकतेने महिलांवरील अत्याचारास सुरुवात झाली.

महिलांच्या हक्कासंबंधी राज्यघटनेतील तरतुदी :- भारतीय संविधानात महिलांच्या हक्कासंबंधी आणि त्यांच्या हितरक्षणासंबंधी अनेक महत्वाच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. आपल्या संविधानाच्या सरनाम्यातच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाची हमी देण्यात आली. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाने स्त्री—पुरुष समानतेच्या मुल्याला विशेष महत्व दिले होते. त्यामुळे आपल्या घटनाकारांनीही या मुल्याचा योग्य तो आदर ठेवून महिलांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी राज्यघटनेत अनेक तरतुदी करून ठेवल्या.

मूलभूत हक्क :- भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागात नागरीकांच्या मूलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आला. घटनाकारांनी मूलभूत हक्कांची तरतूद करतांना स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व प्रमाण मानले आहे.

समानतेचा हक्क :- भारतीय राज्यघटनेतील हा एक महत्वाचा हक्क होय. या हक्कात पुढील बाबी येतात, कायद्यापुढे समानता व कायद्याचे समान संरक्षण, भारतीय राज्यघटनेने अशी हमी दिली आहे की, प्रत्येक व्यक्ती कायद्यापुढे समान असेल व प्रत्येकाला कायद्याचे समान संरक्षण प्राप्त होईल.

भेदभावाचा अभाव :- भारतीय राज्यघटनेत असे स्पष्टपणे म्हटले आहे की, राज्य नागरीकांमध्ये धर्म,वंश, जात,लिंग, जन्मस्थान यापैकी कोणत्याही आधारावर भेदभाव करणार नाही.

संधीची समानता :- भारतीय घटनेने नागरीकांना संधीची समानता दिली असून त्या संदर्भात असे नमूद करण्यात आले आहे की, कोणत्याही नागरीकाला धर्म, वंश, जात, लिंग, कुळ, जन्मस्थान, वास्तव्याचे ठिकाण या किंवा यापैकी कोणत्याही एका कारनावरून राज्याच्या नियंत्रणाखालील पद मिळविण्यास अपात्र ठरविले जाणार नाही.

संविधानाने महिलांना एवढेसारे अधिकार देवूनही दरदिवसी महिलांवरील अत्याचाराच्या बातम्या वर्तमानपत्रामधून वाचायला मिळत आहे. एवढी समाजातील पुरुषांची मालसीकता खाली आलेली दिसून येत आहे. १

महिला अत्याचाराचा अर्थ :- महिलांवर होणारे अत्याचार ही एक गंभीर समस्या आहे. महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे स्वरूप एवढे गंभीर आहे की, त्याला व्याख्यांच्या चौकटीत बसविणे अत्यंत अवघड आहे. तरीही काही विचारवंतांनी दिलेल्या व्याख्यांचा विचार पुढील प्रमाणे करता येईल.

१) स्तृस च्या मते — महिला अत्याचार म्हणजे अशी क्रीया की ज्यास स्त्री ला जखमी करण्याची पुरुषाची उच्च प्रतीची क्षमता असते.

२) गेलेस च्या मते — छेडखानी अथवा अत्याचार म्हणजे पुरुष व्यक्तीची अशी कृती की जी स्त्रीला त्रास होईल, ती जखमी होईल हा हेतू डोळ्यासमोर ठेवून केली जाते. पण प्रत्यक्षात मात्र तसे करण्याचे टाळले जाते. म्हणजेच ठार मारण्याची, जखमी करण्याची धमकी देवून तिच्यावर जबरदस्ती करणे होय.

३) डॉमेनेच च्या मते — छळ अथवा अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीचे असे कृत्य की जे दुयऱ्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर अक्रमन करते. २

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, स्त्रियांच्या कामाच्या ठिकाणी त्या स्त्री आहे म्हणून दडपण आणणारे असुरक्षितता, भय व तनाव तयार करणारे व त्यांच्या कार्यक्षमतेवर विपरीत व प्रतीकुल परीनाम करणारे असे लैंगिक हेतूने प्रेरीत असलेले प्रत्यक्ष व सुचक वर्तन म्हणजे लैंगिक छड होय.

राज्य महिला आयोग :- महिला सबलीकरणाच्या व विकासाच्या कार्याला चालना देण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र सरकारने जानेवारी १९९३मध्ये राज्य महिला आयोगाची स्थापना केली. महिलेच्या प्रश्नांची दखल घेण्यासाठी अशा प्रकारचा आयोग स्थापन करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य होय. महिला विकासाच्या प्रश्नाला चालना देण्यासाठी आणि त्यांच्या विकासाच्या मार्गातील अडथडे दूर करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने जून १९९४ मध्ये महिलांविषयक धोरण जाहिर केले. अशा प्रकारचे महिलांविषयक धोरण जाहिर करण्यातही महाराष्ट्राने संपूर्ण देशात आघाडी घेतली आहे.राज्य सरकार महिलांच्या विकासासाठी व कल्याणसाठी कोणकोणत्या योजना राबवू इच्छिते आणि कोणकोणते उपक्रम हाती घेवू इच्छिते याचा तपशील महिलांविषयक धोरणात देण्यात

आला आहे. तसेच राज्य सरकारने या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी काही महत्वपूर्ण पावूल उचलले आहे. हे सर्व महाराष्ट्र सरकारने करूनही आज राज्यामध्ये महिलांच्या संदर्भात देशात सर्वाधिक अत्याचार झालेला दिसून येत आहे. या परिस्थितीला कोणती यंत्रणा जबाबदार म्हणता येईल हेही अभ्यासने गरजेचे आहे.३

संशोधनाची उद्दिष्टे :-महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराचा अभ्यास करण्यासाठी काही उद्दिष्टे समोर ठेवून संशोधन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, ती उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहे.

१. महिला अत्याचारात वाढ होत आहे.
२. परिचित व्यक्तीकडून महिलांवरील अत्याचारात वाढ होत असलेली दिसून येत आहे.
३. कायद्याची अंमलबजावणी योग्यप्रकारे होत नाही.
४. आई— वडीलांच्या संस्कारात कमतरता.

संशोधनाची गहितके :- प्रस्तुत संशोधनासाठी खालिल गृहितकाची मांडणी केलेली आहे.

१. दिवसेंदिवस महिलांच्या अत्याचारात वाढ होत असलेली दिसून येत आहे.
२. कायदे राबविणारी यंत्रणा प्रभावी काम करित नाही?
३. न्यायालयाकडून शिक्षा करण्यास विलंब होत आहे.
४. महिलांवर अत्याचार करण्याची पुरुषांची उच्च कोटीची वासना.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत संशोधनाकरीता वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग केलेला आहे. कारण की महिलांवरील अत्याचारात दिवसेंदिवस वाढत असलेला दिसून येत आहे. संपूर्ण भारतभर महिलांवर वेगवेगळ्या ठिकाणी अत्याचार होत असलेले दिसून येत आहे. म्हणून वेगवेगळ्या भागात पोहचू शकत नसल्यामुळे या आराखड्याचा उपयोग संशोधनाकरीता केलेला आहे. महिलांवरील अत्याचाराची माहिती दररोजच्या वर्तमानपत्रामधून वाचायला मिळत आहे. त्यामुळे या आराखड्याचा उपयोग संशोधनाकरीता चांगल्याप्रकारे होवू शकतो. या संशोधनाकरीता ग्रंथ, पुस्तके व वर्तमानपत्रांचा उपयोग केला जाईल.

परिचितांकडून होतोय महिलांवर अत्याचार :- एकिकडे सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने किंबहुना त्यांच्याहून सरस कामगिरी महिलांकडून होत असतांना राज्यात महिलांवर अत्याचार सुरूच आहे. विशेष म्हणजे बहुतांश पीडीतांना त्यांच्या महितीतील विकृतांकडून अत्याचाराला सामोरे जावे लागते. बलात्काराच्या गुन्यात तीन वर्षात पोलीसांनी १४०७७ जणांना अटक केली आहे. विशेष म्हणजे त्यापैकी ९५ टक्याहून अधिक म्हणजे तब्बल १३७३२ आरोपी हे फिर्यादीच्या परिचितांपैकी आहेत. महिलांवर अत्याचार करणाऱ्यांपैकी काही नात्यातील तर काही मित्र मित्र असल्याची माहिती तपासातून समोर आली आहे. केवड ३४५ जनांना पीडीता ओळखत नव्हत्या. बाकीचे सर्व पाहणीतीलच होते. काही आरोपी हे पीडीतांचे पूर्वश्रमीचे मित्र होते. पण काही कारनास्तव त्यांच्यात वाद होवून त्यांनी सूड घेण्याच्या भावनेने बळजबरी केल्याचे पोलीस तपासातून स्पष्ट झाले.

बलात्काराच्या गुन्यातील अटकेतील आरोपी सारणी

वर्ष	परिचित आरोपी	अज्ञात आरोपी
२०१६	४६२७	१९२
२०१७	४७८५	९४
२०१८	४३२०	५९
एकूण	१३७३२	३४५

लोकमत न्यूज पेपर फरवरी २०२०

महिलांवरील अत्याचाराचे सहा वर्षातील गुन्हे :- राज्यात १ जून २०१४ ते ३१ डिसेंबर २०१९ या काळात विनय भंगाचे ७३ हजार ३१ गुन्हे दाखल. याच काळात बलात्काराचे २६५१२ गुन्हे दाखल झाले आहे. छेडछाड व हुंडाबळीचे अनुक्रमे ६४७५ व १४३० प्रकार घडले असून, त्यातील निम्याहुन अधिक प्रकरणांचा तपास सुरू आहे. राज्यात महिलांवरील अत्याचार सातत्याने वाढत असून, गेल्या सहा वर्षातील १ लाख ७ हजार ४४८ गंभीर गुन्हे दाखल झाले आहेत. बलात्कार, विनयभंग, हुंडाबळी, व लैंगिक छळासंबंधी दाखल गुन्यांची ही संख्या असून, प्रत्यक्षात त्याचे प्रमाण दीडपट अधिक असण्याची शक्यता पोलीस अधिकारी व्यक्त करीत आहे.

राज्यात सहा वर्षातील महिलांसंबंधीचे गुन्हे. सारणी

२०१४	१५२९३	२०१६	१६७५७	२०१८	२०२१३	एकूण
२०१५	१७२४४	२०१७	१७६९२	२०१९	२०२४९	१,०७४४८

दर दोन तासात एक बलात्कार , रोज ३४ विनयभंग :- सुरक्षित व प्रगतीशील राज्य समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राची ओळख आता महिलांवरील वाढत्या अत्याचारांमुळे पुसली जाण्याची भीती निर्माण झाली आहे. राज्यात प्रत्येक दोन तासात एक बलात्कार होतो. तर रोज ३४ अबलांचा विनयभंग केला जात असल्याचे विदारक सत्य समोर आले आहे. त्याचप्रमाणे छेडछाड व हुंडाबळीच्या गुन्यांचा आलेखही वाढत आहे. महिलांवरील उपाय योजना कमी पडत असल्याचे दिसून येत आहे. हे पुढील सारणीवरून लक्षात येईल.

सहा वर्षातील महिलांवरील अत्याचार :- सारणी

वर्ष	बलात्कार	विनयभंग	छेडछाड	हुंडाबळी
२०१४	३४३८	१०००१	१५७५	२७९
२०१५	४१४४	११७१३	१११९	२६८
२०१६	४१८९	११३९६	९२४	२४८
२०१७	४३५६	१२२३८	८६४	२३४
२०१८	४९७३	१४०६६	९६०	२१४
२०१९	५४१२	१३६१७	१०३३	१८७
एकूण	२६,५१२	७३,०३१	६,४७५	१४३०

स्त्रोत. लोकमत न्यूज पेपर फरवरी २०२०.

महिला अत्याचारावर विचारवंतांच्या (भूमिका) प्रतिक्रिया :- महाराष्ट्राच्या अनेक जिल्ह्यांमध्ये महिलांवर जे अत्याचार झालेत त्यासंदर्भात समाजातील काही वेगवेगळ्या क्षेत्रातील विचारवंतांनी आपल्या प्रतिक्रिया द्यायला सुरुवात केली होती. त्यामध्ये राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, व न्यायदान करणाऱ्या आणि कलावंत या वेगवेगळ्या क्षेत्रातील मान्यवरांनी आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत. महाराष्ट्राची प्रतिमा कलंकीत करणाऱ्या एकापाठोपाठ एक तीन घटना घडल्या एकतर्फी प्रेमातुन हिंणघाटला एका प्राध्यापीकेला भररस्त्यात पेट्रोल टाकून पेटविण्यात आले. त्यानंतर औरंगाबादच्या सिल्लोड तालुक्यातील अंधारलेल्या घरात महिला एकटी आहे हे पाहिले आणि तिने प्रतीकार करताच रॉकेल टाकून पेटवून दिले., तर मुंबईतील काशिमीरा भागात बलात्काराचा गुन्हा मागे घेण्यासाठी एकीच्या अंगावर ज्वलनशील पदार्थ टाकून तिला जाळण्याचा

प्रयत्न झाला. महाराष्ट्रासाठी या तीनही घटना लज्यास्पद आहे. याच संदर्भात विचारवंतांच्या प्रतिक्रिया पुढील प्रमाणे —

डॉ. अंजली साळवे (माजी समुपदेशक,) ही घटना अत्यंत खेदजनक आहे. भररस्त्यावर ही घटना झाली, प्रथमदर्शीच आरोपीला लोकांनी बघीतले आहे आणि असे आरोपी मानवाधिकार कक्षेतून बाहेर असायला पाहिजे. अशी प्रकरणे एक महिन्यात निकाली काढून आरोपीस सार्वजनिक स्थळी फाशी व्हावी जेणेकरून असे गुन्हे करतांना लोकांना जबर बसेल तसेच अत्याचारग्रस्त महिलेला ताबडतोब वैद्यकीय मदत, उपचार व नुकसानभरपाई मिळावी, अशी कायद्यात सुधारना व्हावी.

विद्या चव्हाण (आमदार रा.कांग्रेस) त्या म्हणतात की, महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. याला आळा घालण्यासाठी कठोर कायदे करण्यात आले मात्र, त्याची अंमलबजावणी होत नसल्याने गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढत आहे. निर्भया हत्याकांडातील आरोपीला फाशीची शिक्षा झाल्यानंतरही वारंवार तारीख बदलविली जात आहे. त्यामुळे देशात कायद्याचा धाक राहिला नाही. इतकेच नव्हे तर, पोलीस प्रशासन आणि न्याय व्यवस्थेवरही प्रश्नचिन्ह निर्माण होत असल्याचे मत राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या प्रदेश प्रतीनिधी आमदार विद्या चव्हाण यांनी पत्रपरीशदेत व्यक्त केले.

नीलम गोन्हे (उपसभापती, वि.प.) :- म्हणतात एकंदर समाजात हिंसक प्रवृत्ती घडून येत असल्याचे दिसून येत आहे. उन्नाव येथील बलात्कार प्रकरणात पीडीतेला मारून टाकण्यात आले. या घटनेनंतर एक प्रकारची लाट आल्याचे दिसून येते. त्यात पीडीतेलाच संपविले की संपूर्ण साक्षी पुरावेच संपून जातात. आणि त्यातून आपली सुटका होईल ही भावना गुन्हेगाराची असते. महिला अत्याचाराच्या घटनेमध्ये माध्यमांची तसेच स्त्रीयांच्या समस्येसाठी झटणारे कार्यकर्ते, संस्थांची जबाबदारी मोठी आहे. विविध प्रकारच्या अत्याचारांना बळी पडलेल्या महिलांना साथ द्यायला पाहिजे. अशा प्रकरणांमध्ये सत्र न्यायालयात न्याय मीळाला, तरी न्यायालयातील प्रक्रिया शिल्लकच असते सत्र न्यायालयात ते सर्वोच्च न्यायालयापर्यंतची न्यायाची प्रक्रिया जलद आणि सुलभ होण्याची आवश्यकता असते.

यशोमती ठाकूर (महिला व बालकल्याण मंत्री महा.रा.)पेटवणाच्या हातांना चांगले संस्कार द्या.

शाहू —फुले आंबेडकरांचा महाराष्ट्र शीवरायांचा, सावीत्रीचा, आणि संतांचा महाराष्ट्र आज संपूर्ण महाराष्ट्राचा पराभव झाल्यासरखे वाटले. बराच वेळ डॉक्टरांशी चर्चा केली, तिचं वाचण आणि पुन्हा सामान्य जीवन जगणं माझ्यासाठी खूप आवश्यक आहे. ऐक मंत्री म्हणून नव्हे, तर एका मुलीची आई म्हणून. मी माझ्या मुलांना नेहमी सांगते, महिलांचा सन्मान करा. आज या प्रकरणाच्या अनुशंगाने महाराष्ट्रातल्या तमाम आयांना मला पुन्हा एकदा सांगायच आहे, आपल्या मुलांना एकदा हिंमणघाट, औरंगाबाद आणि मीरा रोड, मुंबई आणि देशातील काणाकोपऱ्यातील अत्याचारीत, पीडीत महिलांच दुःख सांगा, त्यांना शिकवा, मुली, स्त्रीयांना नाही म्हणण्याचा अधिकार आहे. आणि तो त्यांनी मान्य केला पाहिजे. स्त्री ही तुमच्यासारखीच एक स्वतंत्र मनुष्यप्राणी आहे. तिला फक्त शरीर नाही, मन आहे बुद्धी आहे. तिला तीचा मार्ग निवडण्याचा अधिकार आहे. तमाम आयांना माझं हेही सांगणं आहे, मुलींच्या— बायकांच्या वागणं पेहराव यावरून त्यांच्या चारीत्र्यावर शिंतोडे उडवू नका. कदाचित आपला मुलगा यातुनही काही तरी शिकत असेल. मुलांना समजले पाहिजे की, स्त्रीवर अधिकार गाजवणं चुकीचं आहे. हिंसा करणे, जीवे मारणे, जाळून मारणं, ऑसीड फेकणं याला प्रेम म्हणत नाही. समाजानेही सजगपणे आपल्या आसपास होणाऱ्या छेडछाडीच्या घटनांबाबत बोललं पाहिजे. महिलांसाठी एक सुरक्षित वातावरण निर्माण करणं हे आपलेच कर्तव्य आहे. ज्या समाजातील मुली सुरक्षित तो समाज पुढारलेला माणला जातो. आपलं पुढारलेपण आज संकटात आहे. समाजात असे माथेफिरू निर्माण होणार नाही असा प्रयत्न

करू. अशा घटना होवू नये म्हणून जे काही शक्य असेल, ते सरकार म्हणून आम्ही करूच एक आई म्हणून माझी महाराष्ट्राला हात जोडून विनंती आहे की, आपल्या मुली अशा रस्त्यावर पेटणार नाहीत, याची काळजी घ्या. पेटवणाऱ्या हातांमध्ये आपल्याच उदरातून जन्माला आलेला मुलगा नसावा म्हणून या हातांना चांगले संस्कार द्या.

निशिगंधा वाड, अभिनेत्री— मुंबई :— गेल्या काही दिवसांत महिलांवरील अत्याचार वाढले आहेत. माध्यमांमुळे या घटनांना वाचा फुटत असून लोकप्रतिनिधी, महिला त्यासाठी भूमिका घेत आहे. इतकच नव्हेतर, पीडीतेच्या पाठीसी समाजही उभा रहात आहे. ही सकारात्मक बाब आहे. मागील काही काळात स्त्रियांना विचार स्वातंत्र्य आल्यामुळे आता त्या स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून ठामपणे भूमिका घेत आहे. कोणतीही तमा न बाळगता आपले विचार मत मांडत आहे. कोणत्याही विषयावर बोलण्याचे धारीष्ट दाखवित आहे. अत्याचाराविरुद्ध न्याय देणे ही केवळ शासनाची जबाबदारी नाही. घरापासून जबाबदारीचे शिक्षण द्यायला हवे.

दिलीप वसंत सहस्रबुद्धे, सोलापूर :— म्हणतात, कायद्याची अंमलबजावणी न होणे दरिंगाई, पक्षपात व अडवणूक अंमलबजावणी यामुळे समाजात असंतोष वाढत आहे. यामुळे कोणालरही दायद्याचा धाक राहिला नाही. यातूनच केवळ महिलांवर नव्हे तर सर्व क्षेत्रात अत्याचार वाढत आहे. आणखी असे की, सध्याच्या मालीका व चित्रपट यामधून अपवर्तनाचे सविस्तर चित्रीकरण करून दाखविले जाते. हे सर्व लहान थोर बघतात यामुळे याचा परीनाम अपवर्तन करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीच्या मेंदुवर होतो. यातूनच अशा वाईट घटना समाजात करण्याचे धाडस करतारत.

वैशाली कडू पाटील औरंगाबाद :— पुरोगामी महाराष्ट्रात एकापाठोपाठ एक अमानवी घटना घडत आहे. हे रोखण्यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाने पुढे आले पाहिजे. केवळ पोलीसांद्वारेच या घटना थांबविल्या जातील असे म्हणता येणार नाही. आरोपीला ३० दिवसांच्या आत कठोरातील कठोर शिक्षा झाली पाहिजे. न्यायालयात पुरावे सुनावण्यात वेळ जातो. हा वेळ कमी करण्यासाठी सर्व पातळीवर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्याशीवाय नराधमांना जरब बसणार नाही. विशेषतः युवकांचे समुपदेशन केले पाहिजे. महिलांच्या सुरक्षेसाठी एक चळवळ उभी राहिली पाहिजे. तरच अत्याचार थांबतील.

भाग्यश्री शिंदे, कोल्हापूर, म्हणते:—स्त्रीकडे भोगवस्तू म्हणून पाहणे थांबवा. आपण २१ व्या शतकात जगतो आहे. तरी मुली खुले पणाने समाजात वावरू शकत नाही. हे अत्यांत खेदजनक आहे. पाठलाग करणं, अप्पिल बोलणं, नकार आला कीतिला त्रास देणं आणि भररस्त्यात जाळणे ही विकृती आहे असे मला वाटते. मुलांना नकार पचविणे शिकविणे गरजेचे आहे. सिनेमा, मालिकांमध्ये स्त्रीदेहाचे होणारे उदात्तीकरण आणि केवळ भोगवस्तू म्हणून पाहणे या पुरुषी मानसिकतेतून मुलांनी बाहेर यायला हवे.

ॲड. स्मिता सिंगलकर, नागपूर त्या म्हणतात, पुरुषांमध्ये जागृतीची खरी गरज आहे:— एकतर्फी प्रेमातून हल्ला झाला असे सांगण्यात येते. पण हेच कारण नाही दोन्हीकडून असलेले प्रेम किंवा पतीपत्नीमधील वादविवाद, यामध्ये अत्याचार हा स्त्रीलाच सहन करावा लागतो. प्रेम ही एक भावना आहे आणि ती व्यक्त करण्याचा किंवा नकार देण्याचा अधिकार स्त्रीला आहे. पण तीचा नकार पचविण्याचे भाण किंवा ताकद पुरुषांमध्ये नसल्याचे दिसून येते. स्त्रीने प्रेम व्यक्त केलेतर चरित्रहीन आणि नकारदिला तर तीच वाईट. या प्रवृत्तीला छेद देण्याची गरज आहे. संविधानाने मानव म्हणून स्त्री आणि पुरुषाला समान अधिकार दिले आहे. पण तीचे अधिकार नाकारण्याचेच काम होत असलेले दिसून येते. त्यामुळे महिलांची सुरक्षा, सक्षमीकरण, किंवा फास्ट ट्रॉक कोर्टात प्रकरणाची सुनावणी करून आरोपींना शिक्षा करण्यासोबतच पुरुषांच्या माणसीकस क्षमिकरणाची खरी गरज निर्माण झाली आहे. स्त्रीचा आदरकरण्याचे शिक्षण शालेयस्तरावरून देण्याची गरज

आहे. तसेच महिलांची लहानात लहान तक्रार पोलीसांनी गंभीरतेने घेण्याची गरज आहे. कारण याच लहान गुन्हाचे रूपांतर मोठ्या गुन्यातही होऊ शकते. म्हणून पीडीत मुलीच्या शारीरिक आणि मानसीक सक्षमतेसाठी उपाय करणे गरजेचे आहे.

सारिका कुलकर्णी म्हणतात कायदे तातडीने कडक करा :- आपला देश २१व्या शतकाकडे वाटचाल करत असतांना देशात अनेक जटील प्रश्न सोडविले जात आहे. ३७० वे कलम करून कित्येक वर्षांचा काश्मीर प्रश्न सोडविला आहे. तलाकचा कायदा बदलविला जातो. पण महिलांवरील अत्याचार कमी करण्यासाठी कायद्यात आवश्यक बदल केले जात नाहीत. कायद्याचा धाक उरला नाही न्यायालयीन लढाई जलद गतीने होत नाही. त्यामुळे आरोपींचे धाडस वाढत आहे. त्याकरीता कायदे कठोर करणे आवश्यक आहे.

स्नेहलता देशमुख (माजी कुलगुरु मुंबई विद्यापीठ) :- माध्यमांनी संवेदनशीलता जपावी. महिलांवरील वाढत्या अत्याचाराच्या घटनांवर नियंत्रण येण्यासाठी कठोर कायद्याची गरज आहे. मात्र त्याहुन अधिक गरज आहे ती समाजाची माणसीकता बदलण्याची. समाजात भरदिवसा महिलांवर अत्याचार होत आहे. महाविद्यालयातीलही विद्यार्थीनाही असुरक्षित असल्याचे दिसून येत आहे. सोशल मीडियासारख्या माध्यमातूनही अशा घटनेची नोंद होत आहे. त्या समाजासमोर येत आहे. त्यावर कार्यतात्परता दाखवून वेळीच कार्यवाही होत आहे.

सोनिया बी. जाधव म्हणतात, न्यायालयीन दिरंगाई चिंताजनक आहे असे त्यांचे मत आहे. आपल्या देशाची न्याय व्यवस्था इतकी संथ गतीची आहे की, तारीख पे तारीख होत असते, साक्षीदार आला नाही म्हणून तारीख वाढली जाते, कोर्टाच्या सुट्या इंग्रजाच्या काळापासून कालबाह्य झालेल्या नाही. न्यायालयाला खसमस, दिवाळी, उन्हाळ्यांच्या सुट्या या सुट्यांची काय गरज आहे. वेळेनुसार दियम बदलले पाहिजे, मग फास्ट टॉग कोर्टाची गरज भसणार नाही. कालमर्यादित निकाल लावण्याची गरज आहे. म्हणून हैद्राबादमध्ये झालेल्या एन्काउन्टरला लोकांनी डोक्यावर घेतले. जबर कायदे असले पाहिजे. नुसत्या कायद्याला लोकांनी घाबरले पाहिजे. पोलीसांचा धोच उरला नाही, तर पोलीसांनाच मारून बदमाश पसार होतात. मग असहाय्य स्त्रियांची काय गत राहिल. त्याकरीता प्रत्येक आईने आपल्या मुलांना लहान वयापासूनच चांगले संस्कार करणे गरजेचे आहे. लोकमत ९ फेब्रुवारी २०२०

वरील सर्व प्रतिक्रिया महिलांवरील अत्याचारा संदर्भात महिलांनी नोंदविलेल्या प्रतिक्रिया आहेत. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की,

निष्कर्ष:- वरील संशोधनावरून काही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे मांडलेले आहेत,-

१. महिला अत्याचारात दिवसेंदिवस वाढ होत असलेली दिसून येते. याचे कारण म्हणजे महिलांच्या परीचयातीलच व्यक्ती संधी साधून तीचा गैरफायदा घेत आहे. याचे प्रमाण महिला अत्याचारामध्ये सर्वाधिक आहे. म्हणजेच ओळखीच्या व्यक्तीकडून अत्याचार होत आहे.
२. ज्या मुलांवर आई-वडीलांचे नियंत्रण नाही, तसेच मुलांवर योग्य संस्कार झालेले नाही, अशीच मुले महिलांवर अत्याचार करित असलेले या संशोधनातून दिसून येते.
३. समाजात महिलांच्या संदर्भात अनेक कायदे आहेत, परंतु त्या कायद्याची अंमल बजावनी योग्य प्रकारे होत नाही. न्यायालयाचा वेळखावू पणा हे आरोपीला दिलासा देणारी बाब आहे. म्हणून न्यायालयाकडून लवकरात लवकर न्याय देवून आरोपीला शिक्षा व्हायला पाहिजे.
४. अनेक विचारवंतांनी महिलांच्या संदर्भात आपले विचार व्यक्त केले, यापैकी बरेचसे लोक राजकारणात आहे. हे सर्व मंडळी संसदेमध्ये बसून कायदे बनवू शकतात. आणि देशातील महिलांना त्वरीत न्याय देवू शकतात. केंद्रातील सरकारने ३७० वे कलम रद्द करून देशात नवा

इतिहीस घडवीला. त्याचप्रमाणे महिलांच्या संदर्भात ठोस निर्णय घेवून नविन इतिहास घडविला पाहिजे. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने महिलांना न्याय मिळेल.

उपाययोजना :- महिला अत्याचार रोखण्यासाठी समाजातील लोकांनी तत्पर असायला पाहिजे. न्यायालयांनी कोणतीही दप्तर दिरंगाई न करता ताबडतोब निर्णय लावायला पाहिजे. तसेच पोलीस विभागाने लवकर चौकशी करून न्यायालयात दस्तावेज सादर करायला पाहिजे. स्त्रियांनी परीचयातील व्यक्ती पासून सावध असले पाहिजे. आईवडीलांनी मुलांवर चांगले संस्कार करावे.

संदर्भ

१. डॉ.बी. एम. कच्हाडे — भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या ,
पिंपळापुरे अण्ड कं. नागपूर २०१३
२. प्रा. व्ही. बी. पाटील — मानवी हक्क, के' सागर पब्लिकेशन्स,पुणे,२०१२.
३. लोकमत , दि. २,३,फेब्रुवारी २०२०
४. लोकमत ५, ६ फेब्रुवारी २०२०
५. लोकमत ९ फेब्रुवारी २०२०.

‘पारिवारिक अत्याचार व महिला स्वास्थ्य’

प्रा. सौ. संगमित्रा दि. कोलारकर

गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर

हमारे समाज के पारिवारिक स्तरों पर महिला को पुरुष से हीन और दुर्बल माना जाता है। यह सोच महिलाओं के प्रति समाज के व्यवहार में झलकती है। हमारे संविधान में महिलाओं को पुरुष के समान अधिकार दिये और उन्हें परम्परागत बंधनों से भी मुक्त करने के विशेष प्रावधान किया गया है। अतः वर्तमान में भारतीय महिलाएँ राज्य व समाज की विभिन्न गतिविधियों में पर्याप्त सहभागिता से स्वयं को आधुनिक युग में ढालने का प्रयास कर रही हैं, वो सामाजिक सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक और तंत्रज्ञान के क्षेत्र में पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर काम कर रही हैं, परंतु इसके बावजूद कुल जनसंख्या के हिसाब से देखा जाये तो ऐसी महिलाओं की संख्या बहोत कम है, क्योंकि अभी भी विचारों में संस्कारों में उन्हें यथेष्ट समकक्षता प्राप्त करने में देर है। न्यायधीश कृष्ण अय्यर के अनुसार ‘यह कठोर सत्य है कि शाब्दिक रूप से समानता का उद्घोष किए जाने पर भी महिलाएँ ऐसे घोर भेदभाव और अपमान की शिकार हैं जिसे देखकर लगता है कि हम इंसानियत से गिर गये हैं और यही भारत में स्त्री-पुरुष संबंधों की वास्तविकता है’^१ भारत को स्वतंत्रता मिलकर लगभग आज ७० साल हो चुके हैं और आज भी लिंग विषमता में बुरी तरह से फँस चुके हैं, इसके बावजूद महिलाओं के विरुद्ध अत्याचार का प्रमाण बढ़ता ही जा रहा है, परिणामस्वरूप महिलाओं के स्वास्थ्य का स्तर दिनोदिन घटता जा रहा है। प्रस्तुत शोध निबंध में महिलाओं के अत्याचारों का स्वास्थ्य पर परिणामों का अध्ययन किया गया है।

अध्ययन के उद्देश्य :-

- १) महिलाओं के पारिवारिक स्थिति का अध्ययन करना।
- २) महिलाओं में होनेवाले अत्याचारों के परिणामों का अध्ययन करना।
- ३) महिलाओं पर होने वाले अत्याचार कम होने के लिए सुझाव देना।

महिला अत्याचार :-

सदियों से चली आ रही भारतीय समाज पुरुष प्रधान संस्कृति कारण आज २१ वीं सदी के भारत की महिलाएँ अत्याचार का शिकार हो रही हैं। जिसकी जड़े गहराई तक जम गई हैं। महिलाओं के प्रति होते अत्याचार में लगातार इजाफा हो रहा है और अब, ये चिंताजनक विषय बना है। परिवार तथा समाज के संबंधों में व्याप्त ईर्ष्या, द्वेष, अहंकार, अपमान तथा विद्रोह पारिवारिक अत्याचार के मुख्य कारण हैं।

संयुक्त राष्ट्र संघ ने महिला विरुद्ध अत्याचार की पहली परिभाषा दी है। “जैँडर आधारित हिंसा कि कोई भी ऐसी कार्यवाही अथवा उसकी धमकी, जोर जबरदस्ती या मनमाने ढंग से आजादी का हनन चाहे वह व्यक्तिगत जीवन से हो या सार्वजनिक जीवन में जिसका परिणाम औरतों के लिए शारीरिक, यौनिक, मनोवैज्ञानिक हानि अथवा उत्पीड़न होता है। या होने की संभावना है” (संयुक्त राष्ट्रमहासभा, १९९५)

अत्याचार से तात्पर्य है, किसी को शारीरिक रूप से चोट या क्षति पहुँचाना। किसी को मौखिक रूप से अपशब्द कहकर मानसिक तौर पर परेशान करना भी अत्याचार है क्योंकि इससे शारीरिक चोट तो नहीं पहुँचती परंतु मानसपटल पर गहरा आघात होता है। परिवार में दहेज के लिए मारना यौन शोषण, पत्नी से मारपीट, बदसलुकी जैसी घटनाएँ, घरेलु हिंसा का उदाहरण है। पत्नी को भ्रूण हत्या के लिए मजबूर करना, विधवा महिला को सतीप्रथा इत्यादी के लिए परिवार में दबाव डालना आदि सामाजिक हिंसा अंतर्गत आती है। ये सभी घटनाएँ महिलाओं तथा समाज के बड़े हिस्से को प्रभावित करती हैं।

विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) ने भी अत्याचार को जन स्वास्थ्य मुद्दे के रूप में मान्यता दी है। विश्व स्वास्थ्य संगठन ने अत्याचार को इस प्रकार परिभाषित किया है “अपने या अन्य व्यक्ति या

समुह और समुदाय के खिलाफ सोच समझ कर शारीरिक शक्ति का इस्तेमाल या उसकी धमकी जिसका परिणाम या संभावना चोट, मृत्यु, मनोवैज्ञानिक हानि, विकास में रुकावट या वंचित होना हो” (विश्व स्वास्थ्य संगठन २००२)

उपरोक्त परिभाषा से स्पष्ट होता है कि आत्महत्या तथा स्वयं को हानि पहुँचाने की अन्य कार्यवाहियों सहित सभी प्रकार के शारीरिक, यौन तथा मनोवैज्ञानिक अत्याचारों को अपने में समेटती है।

महिला स्वास्थ्य :-

विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) के अनुसार, स्वास्थ्य का अर्थ मात्र रोगों का अभाव नहीं है, वरन् स्वास्थ्य शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक तंदुरुस्ती की सकारात्मक अवस्था है।

स्वास्थ्य किसी भी देश के सम्पूर्ण सामाजिक व आर्थिक विकास का अविभाज्य अंग है। स्वस्थ व्यक्ति शारीरिक व मानसिक रूप से उचित व्यवहार व सामाजिक समायोजन करता है।

महिला स्वास्थ्य अधिक महत्वपूर्ण है क्योंकि स्वस्थ महिला स्वस्थ बच्चों को जन्म देती है, उसका पालन-पोषण करती है, साथ ही साथ परिवार व राष्ट्र के लिए प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रूप से उसकी सहभागिता अत्यंत आवश्यक है।

महिला स्वास्थ्य पर हुए शोधों ने स्पष्ट कर दिया है कि महिला स्वास्थ्य मात्र जैविकीय व भौतिक चिकित्सा का ही परिणाम नहीं है वरन् इसमें सामाजिक, सांस्कृतिक दबावों और रीति रिवाजों के चलते अपनी तकलीफों और सरोकारों को आवाज नहीं दे पाती है। महिला विरुद्ध अत्याचार के आँकड़े पानी में छिपी बर्फ की विशाल चट्टान का एक ऐसा खतरे का घटक है, जो महिलाओं में शारीरिक और मनोवैज्ञानिक स्वास्थ्य समस्याएँ पैदा करती है। जो अस्वस्थता का बोझ ढोती रहती है।

भारतीय पारिवारिक स्थिति और महिला अत्याचार प्राचीन काल से ही महिलाओं को दुय्यम दर्जा दिया जाता है। रामायण मनुस्मृति अनुसार “स्त्रियों में आदर्श और आज्ञाधारक ये दो गुण होना आवश्यक बताया गया है और उसकी रक्षा की पूरी जिम्मेदारी उसके पिता, पति और पुत्र इनके हाथों में दी गयी है। जब तक लड़के का जन्म नहीं होता तब तक मोक्ष नहीं मिलता। ऐसी ही धारणा समाज में दृढ़ है। आज महिला एक नया मुकाम हासिल करने के बाद भी उसे हीन दर्जा दिया जाता है। कभी उसे माता कहकर देवी जैसा सम्मान दिया जाता है और उसकी पूजा की जाती है तो दूसरी ओर उसे उपभोग की वस्तु मानकर इस्तेमाल किया जाता है। जो सम्मान महिला को मिलना चाहिए। जो कि सम्मान की हकदार है। २१ वी सदी में भी हम आज कन्या को गर्भ में ही मार देते हैं। मानसिक अत्याचार, विनयभंग, अपहरण, दहेज के कारण महिलाओं को मार देना, जला देना, मारपीट करना, गालीगलौच, अपशब्द बोलना, चारित्र्यहर्षण और लांछन लगाना इत्यादी अत्याचार किये जाते हैं।

भारत में महिलाओं की स्थिति संस्कृति, रीतिरिवाज, सामाजिक परम्पराएँ आदि विभिन्नता होने के कारण सामाजिक, आर्थिक, प्रान्तिक, परिवेश में महिलाएँ अत्याचार का शिकार हुयी हैं। महिलाओं को भारतीय समाज के द्वारा दी गयी। हर तरह की क्रूरता को सहन करना पड़ता है। चाहे वो घरेलू हो या फिर शारीरिक, सामाजिक, मानसिक या आर्थिक हो।

महिला अत्याचारों के परिणाम :-

महिला अत्याचार विकसित व विकासशील दोनों प्रकार के देशों की समस्या है। यह विकसित देशों में भी बहुत प्रभावित है, परंतु दुःख की बात है कि हमारे भारतीय समाज में स्थिति वास्तव में भीषण है। केवल घरेलू हिंसा के परिणाम स्वरूप दैनिक आधार पर बड़ी संख्या में मौते हो रही है — महिलाओं को मारपीट करना, उन्हें बुनियादी मानवीय अधिकारों से वंचित करना इत्यादी. बांग्लादेश में महिलाओं पर तेजाब फेंकना, अफ्रीका के लगभग २७ देशों में यह प्रथा है कि १४ वर्ष की होते ही, लड़कियों के गुप्तांगों को अंग-भंग कर दिया जाता है। अर्थात् जेनाइटल म्युटिलेशन ताकि संभोग के समय यौन आनंद मात्र पुरुष ले सके, स्त्री नहीं। इन समुदाय का मानना है कि स्त्री यौन आनंद नहीं ले सकेगी तो समाज में व्यभिचार नियंत्रण में रहेगा। यू.एस.ए. जैसे विकसित देश में भी स्त्री अत्याचार व उत्पीड़न को सामाजिक अभिशाप न मानते हुये मात्र

एक साधारण घटना व दुर्घटना माना जाता है। ऐसे विभिन्न जघन्य अत्याचारों, उत्पीड़न से इनके शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य पर कुप्रभाव पड़ता है।

१) मनोवैज्ञानिक अत्याचार :-

समाज द्वारा स्थापित पुरुष वर्ग से महिलाएँ पारिवारिक शोषण का शिकार होती हैं, परिणामतः मानसिक स्वास्थ्य को प्रभावित करती हैं। ऐसे मनोवैज्ञानिक प्रभावों के बीच अवसाद, चिंता और मादक द्रव्यों का सेवन करती हैं। शारीरिक और भावनात्मक शोषण न केवल व्यथित करता है। यह मनोवैज्ञानिक रूप से हानिकारक है और इससे महिलाओं में मानसिक बीमारी विकसित होने का खतरा बढ़ जाता है। जिन महिलाओं के साथ दुर्व्यवहार किया जाता है, उन्हें मानसिक स्वास्थ्य स्थितियों के कारण तनाव के रहते आत्महत्या के विचारों से धिरे रहती हैं। मनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक परिणाम शारीरिक परिणामों से भी ज्यादा गहरे होते हैं जिसमें वह अपना आत्मसम्मान खो देती हैं। परिणामतः मानसिक स्वास्थ्य समस्याएँ उत्पन्न होती हैं।

२) शारीरिक अत्याचार :-

महिलाओं के विरुद्ध अत्याचार व उत्पीड़न जो हमारे देश में अकसर दिखाई देते हैं। पत्नी पर शारीरिक अत्याचार करना जैसे — पत्नी को लातों, बुक्के से मारना पीटना। इस प्रकार के अत्याचार से महिला को आघात, फ्रैक्चर, चोटें, रक्तस्राव, गर्भपात व विकलांगता आती हैं। ऐसे अत्याचार से शरीर पर जख्म, गूमड, शारीरिक अंगों की हानी, कभी कभी मृत्यु तक हो जाती है, समय पर स्वास्थ्य सेवा नहीं मिलने के कारण शारीरिक अस्वस्थता गंभीर रूप ले लेती है। ऐसे शारीरिक अत्याचार से भावनात्मक समस्याएँ निर्माण होती हैं।

३) दहेज उत्पीड़न :-

दहेज न पाने या कम पाने के कारण अथवा पत्नी की मृत्यु के पश्चात पुनर्विवाह करके पुनः दहेज के लालच में वधू को शारीरिक एवं मानसिक रूप से प्रताड़ित करना, विशेष रूप से उन्हें जलाया जाता है, अकसर महिलाओं की मृत्यु हो जाती है। परंतु यदि वह बच जाती है तो उसके स्वास्थ्य पर बुरा प्रभाव पड़ता है — उसकी चमड़ी व मांसपेशियों में सिकुड़न, संक्रमण, विकृति, मानसिक रूप से क्षुब्ध होना, आत्महत्या कि प्रवृत्ति पनपना आदि। जैसे परिणाम दहेज अत्याचार करने वालों से मिलते हैं।

४) यौन शोषण तथा यौन उत्पीड़न :-

महिला स्वास्थ्य को यौन शोषण भी बड़ी मात्रा में प्रभावित करता है।

१) बलात्कार :-

बलात्कार होने पर महिला स्वास्थ्य पर जो कुप्रभाव होते हैं वे हैं — प्रजनन संबंधी अंग भंग, रक्तस्राव, यौन संक्रमण, चोटें, एड्स व मानसिक दुष्प्रभाव।

२) वैवाहिक बलात्कार :-

इसका आशय है पत्नी की इच्छा न होते हुये भी पत्नी के साथ जबरदस्ती यौन संबंध स्थापित करना है। मनोवैज्ञानिकों के अनुसार, ऐसे संबंधों के कारण मानसिक दुष्प्रभाव देखे जाते हैं। जैसे अनिद्रा, किसी के पास जाने की घबराहट, या नकारात्मक छवि आदी। इसी प्रकार शारीरिक प्रभाव भी गहरे होते हैं — जैसे जननांग में खिंचाव, गर्भपात, मृत बच्चे का जन्म, मूत्राशय के संक्रमण, यौन संक्रमण व इनफर्टिलिटी इत्यादी।

३) अनैतिक व्यापार/वेश्यावृत्ति :-

वेश्यावृत्ति से संक्रमण, सिफलिस, गिनोरिया व एड्स जैसे रोग फैलते हैं, वही अस्मिता हनन संबंधी मानसिक व्याधियाँ भी पैदा होती हैं।

४) अपहरण व भगाकर ले जाना :-

भगाकर ले जाने का उद्देश्य यौन संबंध या विवाह होता है। अपहरण तथा भगाकर ले जाने से महिला स्वास्थ्य पर सामान्यतः वेश्यावृत्ति के परिणाम पाये जाते हैं।

५) अश्लील साहित्य, सिनेमा व महिला शोषण :-

अश्लील साहित्य, अश्लील गीत, सिनेमा आदि युवा वर्ग में यौन विकृतियाँ उत्पन्न कर रही हैं। जिस कारण पुरुष यौन अत्याचार की ओर प्रवृत्त होते हैं। जिसका महिला स्वास्थ्य पर विपरीत परिणाम होता है।

४) सामाजिक-सांस्कृतिक, कुरितियाँ और महिला स्वास्थ्य :-

समाज में ऐसे कई सामाजिक-सांस्कृतिक कुरितियाँ हैं जिसका महिला स्वास्थ्य पर विपरीत परिणाम पड़ता है।

गरीबी के कारण महिला ही ज्यादा उपेक्षित रहती है, उसे गर्भावस्था तथा प्रसव के समय देख रेख की सुविधाओं का लाभ नहीं मिलता, गरीबी के कारण महिलाएँ सरलता से शारीरिक व यौन उत्पीड़न का शिकार होती हैं जो यौन रोगों के संक्रमण अवांछित गर्भाधारणा की शिकार होती हैं। कुछ महिलाओं को अत्यंत गरीबी के कारण देह व्यापार के लिए मजबूर होना पड़ता है।

अशिक्षित महिलाएँ अपने स्वास्थ्य के प्रति जागरूक नहीं रहती तथा वह अंधविश्वास व कुरितियों का जल्द ही शिकार हो जाती हैं। परिणामतः उसका स्वास्थ्य प्रभावित होता है। बालविवाह के कारण कम उम्र में गर्भवती होने व बच्चों को जन्म देने से महिला स्वास्थ्य पर विपरीत प्रभाव होता है। पर्दाप्रथा के कारण महिलाओं को शुद्ध ऑक्सिजन नहीं मिल पाता और न ही सूर्यप्रकाश मिलता। परिणामतः महिलाओं को अनेक रोग हो जाते हैं। परिवार में नशाखोरी की प्रवृत्ति के कारण परिवार में गरीबी व अत्याचार बढ़ते हैं। परिणामस्वरूप महिलाएँ रोग व कुपोषण का शिकार होती हैं।

उपरोक्त परिणामों को ध्यान में रखते हुये वर्तमान स्थिति में शिक्षित होने के बावजूद महिला अत्याचार कम नहीं होते हैं। जब दो लोगों के बीच प्यार, सम्मान और सहानुभूति की भावना समाप्त होकर नफरत और क्रूरता में तब्दील हो जाती है तो वो पारिवारिक अत्याचार बन जाती है। ये शारीरिक, सेक्सुअल और व्यावहारिक तीनों प्रकार की होती हैं। जिसका महिला स्वास्थ्य पर कुप्रभाव होता है। आज आवश्यक है कि महिलाओं ने अपने स्वास्थ्य संबंधी जागरूकता को अपनाएँ उसे ऐसी रूढ़ी परम्पराओं, अंधविश्वासों से परे निकलना है जो उसके स्वास्थ्य पर विपरीत प्रभाव डालते हैं तभी महिला स्वास्थ्य स्वस्थ रहेगा।

निष्कर्ष :-

- १) महिलाओं पर पारिवारिक अत्याचार के परिणामस्वरूप शारीरिक, मानसिक तथा भावनात्मक दुष्प्रभाव से उसका स्वास्थ्य बिगड़ता है। उसके काम करने और निर्णय लेने की क्षमता पर प्रभाव पड़ता है तथा परिवार में आपसी रिश्तों पर प्रभाव पड़ता है।
- २) पारिवारिक अत्याचार के कारण दहेज, मृत्यु, हत्या, आत्महत्या तथा वेश्यावृत्ति में वृद्धि हुई है।
- ३) पारिवारिक अत्याचार के कारण प्रताड़ित महिला मानसिक रोगी होती व पागलपन तक पहुँच जाती है। महिलाओं के खिलाफ होनेवाले अत्याचार बढ़ने के बावजूद महिलाओं ने अपनी मानसिकता बदलने की आज आवश्यकता है। उसे चाहिए कि खुद का एक नया मकान हासिल करे और अपनी एक अलग पहचान बनाये। इससे उस पर होने वाले अत्याचार की श्रृंखला में कमी होगी।

सुझाव :-

- १) समाज में व्याप्त लिंग भेदभाव को नष्ट करने के प्रयत्न करना चाहिए।
- २) समाज के व्याप्त कुरितियों व अंधविश्वासों तथा बाल विवाह, विधवा विवाह, पर्दाप्रथा इत्यादी को समाप्त करने के लिए जागरूकता हेतु प्रयास करने चाहिए।
- ३) महिला स्वास्थ्य के लिये गरीबी निवारण के लिए महिलाओं की आय बढ़ाने हेतु उन्हें रोजगारों की मुख्य धारा से जोड़ना आवश्यक है।
- ४) महिलाओं में एकजूट होनी चाहिये। एक महिला दुसरी महिला पर शारीरिक और मानसिक अत्याचार नहीं करना चाहिए ऐसा ठान लेना चाहिए।
- ५) महिलाओं ने शिक्षा लेकर अपने पैरों पर खड़े होने के बाद ही विवाह करना चाहिए।

- ६) महिलाओं ने निर्भयता से अपने पर हुये अत्याचार का सामना करना चाहिए ना की वो समाज से छुपाना चाहिये।

संदर्भ सूची :-

- १) खंडेका, मलचंद, सामाजिक अपराध एवं समाज विकास, अविष्कार प्रकाशन.
- २) डॉ. सवालिया बिहारी वर्मा, डॉ. एस. एल. सोनी, डॉ. संजीव गुप्ता, महिला जागृति और सशक्तीकरण, अविष्कार पब्लिशर्स डिस्ट्रिब्यूटर्स.
- ३) सुधा रानी श्रीवास्तव, रागीनी श्रीवास्तव, मानव अधिकार और महिला उत्पीडन, कॉमनवेल्थ.
- ४) <https://india.unfpa.org>
- ५) <https://hi.innerself.com>
- ६) www.pravakta.com

म. ज्योतीबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार

प्रा. डॉ. संजय गोरे

विभागप्रमुख (राज्यशास्त्र)

शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचांदूर (गोंडवाना विद्यापीठ क्षेत्र)

सारांश : भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्यघटनेने स्त्रियांना पुरुषांबरोबर समानता बहाल केली. सामाजिक आर्थिक व राजकीय जीवनात केवळ लिंगाच्या आधारे भेदाभेद केला जाणार नाही तर पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा समस्त स्त्रियांना देण्यात आला. भारतीय स्त्रियांच्या जीवनातील पारंपारीक व मानसिक गुलामगिरी नष्ट करून स्त्रियांच्या जीवनात सुधारणेचे परिवर्तन आणण्याचे कार्य म. ज्योतीबा फुले यांनी केले तर कायद्याच्या माध्यमातून फुलेंच्या या कार्याची प्रतिष्ठापना करण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले.

नैसर्गिक मानवी हक्कांची संकल्पना म. ज्योतीबा फुले यांनी मांडली. स्त्रिमुक्ती हे त्यांच्या विचारांचे मुख्य ध्येय होते. स्त्रियांना मानव म्हणून सर्व हक्क प्राप्त झाले पाहिजे यासाठी त्यांनी क्रांती केली. स्त्रियांना समतेचे व स्वाभिमानाचे जीवन जगता यावे या साठी पुरुषप्रधान संस्कृतीवर व जातीभेदावर त्यांनी आपल्या कृतीने प्रहार केले. स्वातंत्र्य, समता व बंधूता ही तत्वे फुले यांच्या विचारांची आधारशिला होती आणि या तत्वांतून परिपूर्ण होणारी सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडली. वंचितांना केवळ समान संधी देवून चालणार नाही तर त्यांना सवलती देवून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणले पाहिजे हा विचार म. फुले यांनी मांडला तर डॉ. आंबेडकरांनी वंचितांच्या सर्वांगीण विकासासाठी संवैधानिक तरतुदी निर्माण केल्या. आज म. फुले आणि डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्री विकासाच्या विचारातून स्त्रियांच्या सबलीकरणाचे पर्व निर्माण झाले आहे. स्त्रियांना स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण होवून राजकारण व समाजकारणात स्त्रियांचे कतृत्व उदयास आले आहे. आपल्या मताचा, अधिकाराचा स्वतंत्र वापर करण्याची प्रेरणा स्त्रियांना प्राप्त झाली आहे. स्त्रियांच्या स्वावलंबनाचा विचार समाजापूढे आदर्श ठरीत आहे. सर्व क्षेत्रात स्त्रियांनी आपल्या कार्य कतृत्वाची छाप निर्माण केली असून स्त्रियांच्या निरंतर विकासाचा प्रवाह हा म. फुले आणि डॉ. आंबेडकर या महान विभूतींच्या विचारांच्या माध्यमातून उदयास आला आहे. समस्त स्त्री जातीच्या उध्दाराचे व विकासाचे कार्य या दोन महान विभूतींनी केले आहे.

प्रस्तावना : स्त्री आणि पुरुष ही निसर्गाची निर्मिती आहे. मानवी समाजातील पायाभूत जात म्हणजे “स्त्री पुरुष” होय म्हणून या दोहोंना जीवनरूपी रथाची दोन चाके म्हणतात. स्त्री पुरुष समानता ही काळाची करज आहे हा विचार म. फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडला. आज २१ व्या शतकात भारतीय स्त्रिया सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात सक्षमपणे कार्य करताना दिसतात. सबलीकरणाच्या माध्यमातून स्त्रिया स्वावलंबी व अत्याचाराला संघर्ष करताना दिसून येतात याचे श्रेय म. ज्योतीबा फुलेंना जाते तर म. फुलेंच्या स्त्रीमुक्तीच्या पायावर डॉ. आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष समान अधिकाराची क्रांतीकारक तरतूद संविधानात केली मात्र आजही पुरुषप्रधान संस्कृती व परंपरेच्या नावाखाली स्त्रियांच्या दुय्यमत्वांची संकुचित मानसिकता पूर्णपणे नष्ट झालेली नाही. *शहरी आणि ग्रामिण स्त्रियांच्या जीवनशैली मध्ये आजही फरक आढळून येतो. ग्रामिण भागातील स्त्रियांना अज्ञानापोटी दुय्यम वागणूक आजही दिली जात आहे. विधवा स्त्रियांच्या बाबतीत सुधारणावादी दृष्टीकोन आजही समाजात आढळून येत नाही. स्वतंत्र, आधुनिक व प्रगत समाजात आजही अनेक विसंगती आढळून येतात. म. फुले यांनी स्त्रिमुक्तीचा विचार दिला तर डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांना राज्यघटनेच्या माध्यमातून संरक्षण दिले तरी समाजात व

कुटुंबात त्यांना हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते हे भयाण वास्तव्य स्विकारावे लागते ही शोकांतीका आहे या पार्श्वभूमीवर स्त्रियांना गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त करणारे म. फुले व कायद्याचा आधार देवून स्त्री पुरुष समानतेचे अधिकार प्राप्त करून देणारे डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांची आजही भारतीय समाजाला गरज आहे.

भारतासारख्या विशालकाय लोकशाही असलेल्या देशात मुलींवर व स्त्रियांवर होणारे अत्याचार हे चिंताजनक आहे. निर्भया सारखे होणारे प्रकार सामाजिक समतेच्या विचाराला छेद देणारे ठरत आहे. स्त्री वर्गाच्या विकृत पुरुष मानसिकतेचा नाईनाट करणे गरजेचे आहे. स्त्रियांना त्यांच्या सबलीकरणसाठी व स्वतंत्र अस्तित्वाच्या लढयासाठी फुले—आंबेडकरांचे तत्वज्ञान संजिवनी देणारे आहे.

म. फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार : बहुजन समाजाचे होणारे पारंपारीक शोषण आणि इंग्रजी राजवटीतील आर्थिक शोषण या दोन्ही घटकांचा सामाजिक संदर्भात विचार म. फुले यांनी केला. जाती व्यवस्थेतील पारंपारीक मानसिकतेमूळे स्त्रीशोषण निर्माण झाल्याचे मत म. फुले यांनी मांडले. प्रत्येक जातीतील धर्माच्या समग्र चौकटीद्वारे स्त्रियांवर बौद्धिक व मानसिक गुलामगिरी लादली आहे. नैसर्गिक मानवी हक्क ही म. फुलेंच्या विचारांची आधारशिला आहे. स्त्रीमुक्ती हे त्यांचे प्रमुख ध्येय होते. स्त्रियांना मानव म्हणून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क प्राप्त आहेत अशी भूमिका म. फुले यांनी मांडली. भारतात शुद्रातिशुद्र ठरविल्या गेलेल्या स्त्रियांना सर्वसामान्य मानवी हक्कांपासून कित्येक वर्ष वंचित करण्यात आलेले होते. अशा परिस्थितीत स्त्रियांना 'सामाजिक स्वातंत्र्य' प्राप्त होणे म. फुले यांनी मांडला. सामाजिक स्वातंत्र्य हे स्त्रियांच्या मुलभूत अधिकार व हक्कांसाठी महत्वाचे असल्याचे म. फुले मानत.

म. फुले यांनी रचलेल्या नवसमाज निर्मितीच्या पायावर स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेची हमी देणारा संविधान रूपी कळस डॉ. आंबेडकरांनी उभा केला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय घटनेचे शिल्पकार मानवी हक्कांचे निर्मितीकार, स्त्री—मुक्तीचे कैवारी व पिढ्यानपिढ्या हक्कवंचित व शुद्रातिशुद्र स्त्रियांच्या हक्कांसाठी लढणारे ते लढवैय्ये होते. स्वातंत्र्य, समता व बंधूता ही बाबासाहेबांच्या विचारांचा पाया होता. स्त्री—पुरुष समानता हे त्यांच्या विचारांचे ध्येय होते व जातिविहिन समाजरचना निर्माण करण्यासाठी त्यांनी कायदे निर्माण केले. जातीव्यवस्था व मनुद्वारे रचित कायद्यांची स्त्रीजिवनाची झालेली अवनती याचा शोध घेवून त्यातून स्त्रियांना बाहेर काढण्यासाठी हिंदू कोडबिलाची रचना केली. म. फुले यांनी दिलेल्या समतेच्या विचारांना प्रत्यक्षात समाजात प्रस्थापित करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी समतातत्वाची उभारणी केली. भारतीय स्त्रियांना त्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची जाणीव व्हावी, त्यांच्यातील अधोगती दूर होण्यासाठी कायद्याचा आधार म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी संविधानाची निर्मिती केली.

सर्व नागरीकांना कायद्यापूढे प्रदान केलेली समानता आणि विविध कलमाद्वारे स्त्रियांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाला मान्यता देवून कलम १४ ते १८ यामध्ये स्त्रियांसाठी समतेचा अधिकार मान्य करून डॉ. आंबेडकरांनी समस्त स्त्रियांच्या जीवनात क्रांती घडवून आणली. या अधिकारांमूळे स्त्रियांच्या विविधांगी शोषणाला प्रतिबंध घातला गेला व स्त्री—पुरुष समानता अस्तित्वात आली. कलम १५ द्वारे कोणत्याही आधारावर नागरीकांमध्ये भेदाभेद केला जाणार नाही याची हमी देण्यात आली तर कलम १६ अन्वये स्त्रियांना समान संधीचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. कलम १७ द्वारे अस्पृश्यता पाळणे कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला आहे यामूळे दलित स्त्रियांचे जीवनमान उंचाविण्यात मदत झाली आहे. कलम २३ द्वारे मनुष्याचे क्रयविक्रय, वेठबिगारी इतर सक्तीच्या मजुरीच्या प्रकारास बंदी घालण्यात आली आहे. कलम ३९ अन्वये 'समान काम—समान वेतन' हे तत्त्व स्त्रियांसाठी पुरक ठरले असून स्त्रियांच्या आर्थिक सबलीकरणासाठी उपयुक्त ठरले आहे.

समारोप : स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिवर्तनात म. फुले व डॉ. आंबेडकरांचे महत्वाचे योगदान आहे. कायद्याच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष ममानता प्रस्थापित होवून स्त्रियांना समान अधिकार प्राप्त झाले ही म. फुले व डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांची देण आहे. राज्यघटना व कायदा हा स्त्री सबलीकरणाच्या मार्गातील सर्वात महत्वाचा आधारस्तंभ ठरला आहे. भारतीय स्त्रियांच्या जीवनातील पारंपारीक गुलामगिरी नष्ट करून क्रांती करणारे म. फुले व कायद्याच्या माध्यमातून हया क्रांतीची प्रतिष्ठापना करणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या दोन्ही विभूतींनी स्त्री जीवनाला आकार दिला आहे. स्त्रियांना समान संधी व समान न्याय प्राप्त व्हावे यासाठी आपल्या कृतीतून समाजप्रबोधन केले तर त्याचीच हमी डॉ. बाबासाहेबांनी संविधानात तरतूद करून केली आहे. डॉ. आंबेडकर व म. फुले हे खऱ्या अर्थाने स्त्री मुक्तीचे आद्यकर्ते आहेत मात्र आजही स्त्रियांच्या उध्दारासाठी फुले-आंबेडकरांच्या विचारांची आजही गरज आहे. त्यांच्या विचारांमूळे व कार्यामूळे स्त्री सबलीकरणाची सुरुवात झाली. स्त्रियांचे स्वतंत्र अस्तित्व तयार झाले. राज्यव्यवस्थेद्वारे विविध कायदे व विविध योजनांची स्त्री सबलीकरणात महत्वाची भूमिका असलेले काळाच्या ओघात सिध्द होत आहे. महिला सबलीकरणाशी निगडीत कायदे व शासनाच्या विविध योजना, महिलांसाठी सहाय्या पंचवार्षिक योजना या म. फुले व डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्री-मुक्ती विचारांचे व चळवळीचे फलीत आहे. समस्त स्त्रियांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य खऱ्या अर्थाने म. फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. कीर, धनंजय : महात्मा ज्योतीराव फुले (आमच्या समाज क्रांतीचे जनक)
पाप्युलर प्रकाशन मुंबई, प्र. आ. २०१४
२. कीर, धनंजय : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
पाप्युलर प्रकाशन मुंबई, प्र. आ. २००६
३. आम्बेट, डॉ. गेल : ज्योतीराव फुले आणि स्त्री मुक्तीचा विचार
लोकवाडमय गृह मुंबई, प्र. आ. १९९०
४. इंगोले प्रतिमा : डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री जागृतीचे कार्य
पुस्तक प्रकाशन प्रकल्प, पुणे, २००७
५. नरके, हरी : महात्मा फुले, शोधाच्या नव्या वाटा, चरित्र साधने
प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००६
६. सबाने, अरूणा : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री
आकाक्षा प्रकाशन नागपूर, प्र. आ. २००७
७. धांडेकर रिता : म. फुले व डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्रीविषयक
विचारांची प्रासंगिकता : एक राज्यशास्त्रीय अध्ययन
(संशोधन प्रबंध) — २०१७

पुरुषी मानसिकतेच्या छळातून स्त्रिहिंसा

प्रा. डॉ. राजेंद्र जनार्दन कांबळे,

कार्यकारी प्राचार्य इंदिरा गांधी कला वाणिज्य महाविद्यालय कळमेश्वर, जि. नागपूर

सारांश :-

भारतीय संविधानाने स्त्री—पुरुष समानतेच्या संदर्भात कितीही घटनात्मक तरतुदी केलेल्या असतील तरीही भारतीय समाजातील पुरुषप्रधान मानसिकता अजूनही कायम आहे. त्यामुळेच आजही भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात घडून येतो आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराला कौटुंबिक व व्यावसायिक हे दोन्ही घटक जबाबदार आहेत. पुरुषांची भोगवादी प्रवृत्ती व महिलांना हिन लेखण्याची वृत्ती यात बदल न झाल्याने, स्त्रिया कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडत आहेत, विकसनशिल भारताची ही एक गंभीर समस्या आहे.

प्रस्तावना :- घरगुती हिंसेचा अभ्यास केल्यानंतर असे आढळून आले की, घरगुती हिंसा ही प्रामुख्याने महिलांच्या संदर्भात केली जाते, म्हणून घरगुती हिंसा ही महिलांच्या विरुद्धची हिंसा होय. आज सर्वत्र घरगुती हिंसेच्या घटना घडत आहे. घरगुती हिंसा ही एक फार मोठी सामाजिक समस्या बनली आहे. म्हणून घरगुती हिंसेला प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र सरकारने घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा २००५ आणि घरगुती हिंसापासून महिला संरक्षण नियम, २००६ लागू केला आहे. आरोपी व्यक्तीचे खालील कार्य घरगुती हिंसेमध्ये मोडतात.

- क) पिडीत व्यक्तीच्या स्वास्थ, सुरक्षा, जीवन, अंगाची वा त्याची मानसिक वा शारिरिक लाभाची अपहानी करतो किंवा त्यात कोणती हानी पोहचवितो किंवा त्यास संकटात टाकतो किंवा त्याची अशी करण्याची प्रवृत्ती आहे आणि ज्याच्या अंतर्गत शारीरिक दुरुपयोग, लैंगिक दुरुपयोग, मौखिक आणि भावनात्मक दुरुपयोग आणि आर्थिक दुरुपयोग केला जातो.
- ख) कोणत्या हुंड्या किंवा अन्य संपत्ती किंवा मूल्यवान वस्तूची कोणत्या कायद्याच्या विरुद्ध मागणीच्या पूर्तीकरिता त्यास किंवा त्यांच्याशी संबंधित कोणत्या व्यक्तीला त्रास देण्याच्या दृष्टीने पिडीत व्यक्तीचे उत्पीडन केले जाते किंवा त्यास हानी पोहोचविली जाते किंवा संकट निर्माण केले जाते.
- ग) भाग (क) किंवा (ख) मध्ये वर्णित कोणत्या आचरणाद्वारे पिडीत व्यक्ती किंवा त्यांच्याशी संबंधित कोणत्या व्यक्तीवर धमकीचा प्रभाव ठेवित असेल किंवा
- घ) पिडीत व्यक्तीला हानी पोहोचवितो किंवा उत्पीडन होईल असे करतो मग ते शारीरिक किंवा मानसिक असो (आगलावे पृ.७५).

छळ म्हणजे :- संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९८४ रोजी छळ आणि इतर क्रूर, अमानवी किंवा अपमानास्पद वागणूक अथवा शिक्षेविरुद्धचा करार सहमतीने संमत केला. या करारानुसार छळ म्हणजे कुठल्याही स्वरूपाचे कृत्य ज्यामुळे शारिरिक किंवा मानसिक वेदना होऊ शकतात, ज्या कृत्याचा उद्देश त्या व्यक्तीकडून अथवा तिसऱ्या व्यक्तीकडून माहिती वा कबुलीजबाब घेण्याचा असतो, या कृत्याचा उद्देश त्या व्यक्तीने वा तिसऱ्या व्यक्तीने केलेल्या कृत्याबद्दल शिक्षा देण्याचा असतो. 'छळ ही कृती मानवी सन्माना विरुद्ध सर्वात क्रूर आघात आहे, यामुळे मानवी सन्मान नष्ट होतो, त्याशिवाय छळाचे बळी ठरणाऱ्या व्यक्तींना त्यामुळे पुढील जीवन आणि कार्य चालू ठेवण्यास अडचणी निर्माण होतात. (लिआ लेव्हिन पृ. ८७)

संशोधन पध्दती :— वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यांत आलेला आहे.

घरगुती हिंसापासून महिला संरक्षण कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू करण्यांत आल्यानंतर या कायद्यांतर्गत पहिली घरगुती हिंसेची केस आंध्र प्रदेशात २९ ऑक्टोबर २००६ ला रजिस्टर्ड करण्यांत आली. प्रस्तूत कायदा लागू झाल्यापासून फेब्रुवारी २००९ पर्यंत दिल्लीमध्ये एकूण ३९०० केसेस रजिस्टर्ड झाल्या आहेत, तर केरळमध्ये ३,२८७, छत्तीसगढ २,९२१, महाराष्ट्र २,७५१, पंजाब २,०१७ आणि आंध्रप्रदेश १,६२५ केसेस घरगुती हिंसेअंतर्गत रजिस्टर्ड झाल्या आहेत. (आगलावे पृ.७७)

घरगुती हिंसाचारामध्ये पुढील सात कृतींचा समावेश करता येईल.

- १) कुटूंबातील व्यक्तीशी निगडित शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक गैरवर्तणुकीस कौटुंबिक हिंसाचार म्हणतात.
- २) भावनिक हिंसाचारामध्ये अवहेलना, अवसान, शिवीगाळ या घटकांचा समावेश होतो.
- ३) कुटूंबसदस्यांच्या हालचालीवर काही निर्बंध घालणे किंवा त्याला वाळीत टाकणे हे देखील कौटुंबिक हिंसाचारात मोडते.
- ४) प्रत्यक्ष शारीरिक मारहाण म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.
- ५) लैंगिक दृष्ट्या अवहेलनात्मक वर्तन म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.
- ६) कुटूंब सदस्याला आर्थिकदृष्ट्या वंचित ठेवणे म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय.
- ७) बेकायदेशीर हुंड्याच्या मागणीसाठी केलेला छळ म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार होय. (लॉटे पृ. ११३)

घरगुती हिंसाचाराच्या घटनांसंबंधीची भारतातील स्थिती

संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील लोकसंख्या कोश विभागाच्या अहवालानुसार, भारतात १५ ते ४९ या वयोगटातील ७० टक्के महिला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार झालेल्या असतात, राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अध्यक्षा गिरिजा व्यास यांनी ३६ टक्के भारतीय महिला घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार ठरतात असे मान्य केले आहे. केंद्रिय आरोग्य मंत्रालयाने जाहिर केलेल्या राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य सर्वेक्षण (NHFS-4) १५ व्या वर्षापासून प्रत्येक तिसऱ्या महिलांना देशातील विविध प्रकारांच्या घरगुती हिंसाचाराचा सामना करावा लागला आहे. बहुतेक वेळा या हिंसाचाराचे गुन्हेगार पती राहिले आहेत. यात २७ टक्के शारीरिक हिंसा तर १३ टक्के भावनात्मक हिंसा घडून आल्यात ८३ टक्के विवाहीत महिलांनी आपल्या उपस्थित पतींना हिंसाचाराचे गुन्हेगार म्हणून संबोधले आहे तर अविवाहित ५६ टक्के माता किंवा सावत्र माता, ३३ टक्के वडिल किंवा सावस्त्र वडिल, २७ टक्के बहिणी किंवा भाऊ आणि १५ टक्के शिक्षक यांना गुन्हेगार ठरविले आहे.

विवाहीत हिंसाचाराचा सर्वात चिंताजनक भाग म्हणजे, जवळ जवळ प्रत्येक तृतीय विवाहीत स्त्रिया, ज्यांना विवाहसंबंधी हिंसाचाराचा सामना करावा लागला आहे, त्यांच्याकडे शारीरिक दुखापत झाल्याचे नोंदवले गेले आहे, ज्यामध्ये डोळ्याच्या दुखापती, टोचणे, विघटन किंवा जळजळ झालेल्या आणि सहा टक्के लोकांचा समावेश आहे. ज्यांना खोल जखमा, मोडलेली हाडे, तुटलेली दात किंवा इतर कोणतीही गंभीर जखम झाली आहे, तरीही हिंसाचार झालेल्या महिलांपैकी केवळ १४ टक्के महिलांनी हे थांबविण्यास मदत मागितली.

आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे भारतातील महिला घरगुती हिंसाचाराला पाठींबा देतात, या सर्वेक्षणातील आकडेवारीवरून असे दिसून आले आहे की ४० ते ४९ वर्षे वयोगटातील महिला / घरगुती हिंसाचाराचे सर्वाधिक समर्थक आहेत आणि ५४.८ टक्के सहमती नुसार अल्पवयीन

स्त्रियांमध्ये गैरवर्तनाचे औचित्य दाखविण्याचे प्रमाण कमी प्रमाणात आहे. १५ ते १९ वर्षे वयोगटातील ४७.७ टक्के मुलींनी पतींनी केलेल्या हिंसाचाराशी सहमत आहे.

घरगुती हिंसाचाराबद्दलच्या स्त्रियांच्या दुष्टीकोणातील हा किरकोळ फरक शहरी आणि ग्रामीण भागातही दिसून येतो. देशभरातील सर्वेक्षण केलेल्या ग्रामीण भागातील ५४ टक्के स्त्रिया तर शहरी भागातील ८ टक्के स्त्रियांनी अशा प्रकारच्या हिंसाचारास पाठींबा दर्शविला आहे.

लैंगिक हिंसाचारास बडी पडलेल्या विवाहित महिलांपैकी ५.४ टक्के महिलांनी ईच्छा नसतांना संबंध ठेवल्याचे नोंदविले तर ३ टक्के महिलांनी नको असलेले कृत्य करण्यास भाग पाडले असे नोंदविले आहे.

सर्वेक्षण अहवालात असे दिसून आले आहे की, अविवाहीत महिलांवरील लैंगिक हिंसाचाराचे सर्वात सामान्य गुन्हेगार इतर नातेवाईक २ टक्के होते, वर्तमान किंवा माजी प्रियकर १ टक्के, त्यांचा स्वतःचा मीत्र किंवा ओळखीचा १ टक्के आणि कौटुंबिक मीत्र ११ टक्के आहेत.

“लैंगिक हिंसाचार बहुतेकदा अशा व्यक्तींकडून केला जातो. ज्यांच्याशी स्त्रियांचे जिव्हाळ्याचे नाते असते. शारीरिक हिंसा आणि लैंगिक हिंसा एकाकीपणात उद्भवू शकत नाही, त्याऐवजी महिलांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो, असे सर्वेक्षण अहवालात म्हटले आहे.

गंमत म्हणजे ज्या ३६ देशात वैवाहिक बलात्कार, जोडीदाराच्या संमतीविना एखाद्याच्या जोडीदारा बरोबर लैंगिक संबंध ठेवणे हे अद्याप गुन्हेगारी गुन्हा नाही. भारतीय दंड संहिता (आयपीसी) च्या कलम ५३७५ मध्ये जबरदस्तीने लैंगिक संबंध ठेवणे हा गुन्हा मानला जातो. २००६ मध्ये अंमलात आलेल्या PWDVN ने वैवाहिक बलात्काराचा उल्लेख केला, तथापी या गुन्ह्यासाठी हा केवळ नागरी उपाय आहे.

संदर्भ :-

- १) लेव्हिन लिया, मानवी हक्क, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, २००२
- २) आगलावे प्रदिप, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, श्री.साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जूलै २०१५.
- ३) लोटे, रा.ज. भारतातील सद्यकालीन सामाजिक समस्या, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर २०१८.

घरेलू हिंसा/अत्याचार और महिला स्वास्थ्य

डॉ.स्मिता संतोष गिरी

ग्रंथपाल, महिला महाविद्यालय नंदनवन, नागपूर

सारांश : भारतीय परिप्रेक्ष्य में न केवल महिलाओं के प्रति उपेक्षा का भाव वरन उनके विरुद्ध दिन प्रतिदिन बढ़ती हिंसा यह करीब—करीब पुरे विश्व में एक अत्यंत चिंता का विषय है। महिलाओं के प्रति हिंसा अब एक बड़ा मुद्दा बन चुकी है। महिलाएं इस हिंसा का शिकार किसी भी जगह जैसे घर, सार्वजनिक स्थान या कार्यालय में हो सकती है। भारत में अनेक महिलाएं विभिन्न प्रकार के अत्याचार एवं हिंसा की बली चढते हुए हम देखते हैं। थंडी, धुप एवं बारिश से संरक्षण देनेवाले घरों में आज कितनी महिलाओं को शारीरिक, मानसिक और भावनिक सुरक्षा प्राप्त हो पाती है? महिलाओं पर अत्याचार होने के पश्चात कई बार महिलाएं अपने परिवार की प्रतिष्ठा को बचाने व सामाजिक बदनामी न हो इस वजह से चुप रहती हैं। समाज में महिलाओं के प्रति बढ़ती हिंसा से बचने के लिए महिलाओं ने उनपर हो रहे किसी भी प्रकार के अत्याचार का विरोध कर एव बदनामी का भय त्याग कर शोषण करने वालों को सख्त से सख्त सजा दिलवानी चाहिए। प्रस्तुत लेख में महिलाओं पर होनेवाले अत्याचार और उसका उनके स्वास्थ्य पर पड़नेवाले प्रभाव पर प्रकाश डाला गया है।

भारतीय समाज पुरुष प्रधान समाज है। पुरुष प्रधान समाज में सत्ता पुरुषों के हाथ में रहने के कारण पुरुषों ने महिलाओं को पुरुषों के बराबर सम्मानजनक स्थान न देकर दोगले दर्जे का स्थान दिया है। भारतीय समाज में पितृ—प्रधान व्यवस्था में पुरुष महिलाओं को कभी अनुशासित करने के बहाने, तो कभी अपनी शक्ति का प्रदर्शन करने के उद्देश्य से महिलाओं पर अत्याचार करते आए हैं। भारत में परम्परात्मक रूप से पितृसत्तात्मक संयुक्त परिवार व्यवस्था पाई जाती है जिसमें परिवार के पुरुषों को तो अनेक अधिकार एव सुविधायें प्राप्त हैं, परंतु महिलाओं को उनके अधिकारों से आज भी वंचित रखा जाता है। जहाँ तक हमारे भारत देश का प्रश्न है, यद्यपि सरकार ने अनेक कानून महिलाओं की सुरक्षा के लिए बनाए हैं, परन्तु कानून बनने के बाद भी महिलाओं की स्थिति में कोई विशेष परिवर्तन नहीं आये है।

घरेलू हिंसा परिभाषा:

विश्व स्वास्थ्य संगठन ने हिंसा को इस प्रकार परिभाषित किया है—“अपने या अन्य व्यक्ति या समूह और समुदाय के खिलाफ सोच समझ कर शारीरिक शक्ति का इस्तेमाल या उसकी धमकी, जिसका परिणाम या संभावना चोट, मृत्यु, मनोवैज्ञानिक हानि, विकास में रुकावट या वंचित होना हो।” (विश्व स्वास्थ्य संगठन २००२)

नारी, महिलाओं के लिए राष्ट्रीय सुचनागार, महिला एव बाल विकास मंत्रालय भारत सरकार द्वारा घरेलू हिंसा /निर्दयता का अर्थ निम्न प्रकार से दिया है:—घरेलू हिंसा घर के भीतर ऐसे लोगों द्वारा महिला के साथ किसी भी प्रकार की शारीरिक, यौन, भावनात्मक, आर्थिक हिंसा करना है, जिनका महिला के साथ पारिवारिक संबंध हो, (जन्म का और वैवाहिक दोनों परिवार शामिल हैं)। निर्दयता का अर्थ है, जानबूझकर किया गया ऐसा आचरण, जिससे महिला द्वारा आत्महत्या करने के लिए प्रेरित होने की संभावना हो अथवा उसे कोई गंभीर चोट या महिला के जीवन, शरीर के किसी अंग अथवा स्वास्थ्य (चाहे मानसिक या शारीरिक) को खतरा पहुंचाया जाए; अथवा महिला को या उसके किसी संबंधी को कोई गैर—कानूनी माँग को पूरा करने के लिए मजबूर करने के लिए उत्पीड़ित किया जाए।

घरेलू हिंसा यह हिंसा किसी ऐसे व्यक्ति के प्रति है, जिसके साथ हम एक रिश्ते में हैं, चाहे वह पत्नी, पति, बेटा, माँ, पिता, दादा—दादी या परिवार का कोई अन्य सदस्य हो। यह किसी पुरुष या महिला का किसी अन्य पुरुष या महिला के प्रति अत्याचार हो सकता है। घरेलू हिंसा के शारीरिक, भावनात्मक, मौखिक, आर्थिक और यौन शोषण सहित विभिन्न रूप हो सकते हैं, जिसमें धूर्तता से लेकर विवाह पश्चात बलात् यौन संबंध और हिंसक शारीरिक शोषण भी शामिल हैं एवं इसके परिणामस्वरूप मानसिक अथवा शारीरिक विरूपण अथवा मौत संभव है।

महिलाओं के विरुद्ध हिंसा का प्रमुख रूप से पुरुष ही सुत्रदार होता है। अंतरंग संबंध में शारीरिक हिंसा के साथ—साथ मानसिक व मौखिक हिंसा भी अत्यधिक प्रमाण में दिखाई देती है। महिलाओं को उनके नजदीक के अथवा पहचान के पुरुषों से ही हिंसा का अधिक धोखा रहता है। भारतीय समाज द्वारा दी गई हर तरह की कुरता चाहे वह शारीरिक, सामाजिक, मानसिक, आर्थिक या घरेलू हो, महिलाओं को सहन करना पड़ता है।

महिलाओं के विरुद्ध हिंसा /अपराध के कारण:

- भारतीय समाज के पुरुष प्रधान होने की वजह से महिलाओं को बहुत अत्याचारों का सामना करना पड़ा है। भारत में ही नहीं वरन् विश्व के लगभग सभी समाजों में पुरुषों की प्रधानता पाई जाती है। पुरुष अपनी श्रेष्ठता, शक्ति एवं पुरुषत्व को स्थापित एवं साबित करने के लिए ही नारी पर अत्याचार करता है। महिलाओं के विरुद्ध हिंसा का जन्म, पितृसत्तात्मक समाज में महिलाओं के गिरे हुए दर्जे से होता है। हमारे विश्वास, रीति रिवाज और संस्कृति महिला को उसके परिवार के भीतर और बाहर होनेवाले अत्याचार के बारे में बात करने से रोकते हैं।
- महिलाओं की पुरुषों पर आर्थिक निर्भरता: पुरुष प्रधान समाज ने महिलाओं को आर्थिक रूप से पुरुषों पर निर्भर बना दिया है और पुरुष अपनी आर्थिक शक्ति के प्रभाव से महिला पर अत्याचार करता है।
- महिलाओं में शिक्षा का अभाव : महिलाओं पर हो रहे अत्याचार के लिए महिला अशिक्षा भी उत्तरदायी है। निरक्षरता एवं अपने अधिकारों से अनभिज्ञ होने के कारण महिलाएं अपने ऊपर हो रहे अत्याचार के विरुद्ध आवाज नहीं उठाती हैं।
- सामाजिक कुप्रथायें: बालविवाह, पर्दाप्रथा, दहेज प्रथा, विधवा पुनर्विवाह का अभाव, निराशवादी सामाजिक मूल्यों, विश्वासों एवं विचारधाराओं का भी महिला अत्याचार में महत्वपूर्ण योगदान रहा है।
- पारिवारिक तनाव : पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्था में पारिवारिक तनाव की स्थिति में भी पुरुष प्रधान समाज महिला पर ही अत्याचार करता है।

आज शासन ने महिलाओं को पुरुषों की बराबरी का अधिकार तो दिया है परंतु फिर भी पुरुषों के द्वारा आज महिलाओं का शोषण किया जा रहा है। आज महिलाओं पर जो भी अत्याचार हो रहे हैं उनके लिए शासन, समाज, पुरुषों की मानसिकता से भी पहले हमारे घर का वातावरण ही उत्तरदायी है। लड़कियों के मन में बचपन से ही ऐसे संस्कार बो दिए जाते हैं जो उसे निरीह बना देते हैं। बचपन से ही उसे घर के कार्यों में माता को सहाय्य करना सिखाया जाता है तथा लड़कों को बचपन से ही आगे जाकर शासक बनकर पति, पिता की भूमिका ग्रहण करके महिला जात पर शासन करना है यह सिखाया जाता है। बचपन में अपने घर, परिवार में बच्चे जो देखते हैं, सिखते हैं उसका आजीवन उनपर प्रभाव पड़ता है। घरेलू हिंसा के प्रचलित होने का एक

कारण समाज की रूढ़िवादी और मूर्खतापूर्ण मानसिकता है कि महिलाएं पुरुषों की तुलना में शारीरिक और भावनात्मक रूप से कमजोर होती हैं।

महिलाओं को घरेलू हिंसा संरक्षण अधिनियम २००५:

महिलाओं को घरेलू हिंसा से संरक्षण दिये जाने और उन्हें रहत व आपातकाल में संरक्षण प्रदान करने के उद्देश्य से भारत सरकार द्वारा घरेलू हिंसा से महिलाओं का संरक्षण अधिनियम का निर्माण २००५ में किया गया और पूरे देश में एक साथ २६ अक्टूबर २००६ से इसे लागू किया गया। इस कानून के तहत अगर कोई घरेलू हिंसा का शिकार है तो इसके खिलाफ आवाज उठा सकते हैं और पुलिस में इसकी शिकायत भी दर्ज करा सकते हैं। कानून एक प्रभावी आश्रय देता है और दोषियों से निपटकर उन्हें कड़ी सजा भी देता है, लेकिन कानून बनाना पर्याप्त नहीं है। महिलाओं के लिए घरेलू हिंसा के खिलाफ आवाज उठाना सबसे बड़ी चुनौती है। महिलाओं को अपने अधिकारों के बारे में जागरूक होकर हिंसा के खिलाफ आवाज उठाने के लिए स्वयं आगे आना होगा।

हिंसा का महिलाओं के स्वास्थ्य पर प्रभाव:

हिंसा का महिलाओं के स्वास्थ्य और कल्याण पर गंभीर प्रभाव पड़ता है। इस हिंसा से महिला की पहचान, प्रतिष्ठा, स्वतंत्रता व क्षमता सब पर असर पड़ता है। विभिन्न जघन्य कृत्यों का महिला के स्वास्थ्य पर संभावित कुप्रभाव निम्नांकित सारिणी में दर्शाया गया है—

महिला विरुद्ध हिंसा के स्वास्थ्य संबंधी परिणाम—

गैर घातक परिणाम			घातक परिणाम	स्वास्थ्य
शारीरिक	मनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक	यौन तथा प्रजनन		
—उदरीय/वक्षीय चोट —गुमडे/फोडो के निशान —निरन्तर दर्द से पैदा अशक्तता —तंतुपीडा —जठरांत्र रोग —उत्तेजित आंत्र रोग —कटना—फटना, खरौंच —शारीरिक सक्षमता में कमी —हड्डियाँ टूटना	—आत्मसम्मान में कमी —अवसाद तथा चिंता —सदमें के बाद की गडबडियाँ —नींद व आहार की गडबडियाँ —अनुभूतियों की गडबडी तथा संतुष्ट होना —अनावश्यक भय व संतुष्ट —शारीरिक निष्क्रियता —आत्महत्या की ओर रुझान तथा स्वःहानि का बर्ताव —असुरक्षित यौन व्यवहार —शराब तथा नशीली दवाओं का दुरुपयोग —धूम्रपान	—स्त्रीरोग संबंधी गडबडियाँ —अनुर्वरता —निचले पेट की सुजन के रोग —गर्भावस्था की जटीलताएँ/गर्भपात —यौन अव्यवस्था —एचआईवी/एड्स सहित संक्रामक यौन रोग —असुरक्षित गर्भपात —अनचाहा गर्भ	—एड्स के कारण मृत्यु —प्रसव मृत्यु —मानवहत्या —आत्महत्या	

स्त्रोत:—<https://india.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/VAWH.pdf>

महिलाओं के प्रति हिंसात्मक दुर्व्यवहार महिला के अनेक शारीरिक और मानसिक रोगों के लिए जिम्मेदार है। उत्पीडित महिला आजीवन सदमें का शिकार रहती है व सामान्य जीवन नहीं जी पाती है। महिलाओं के प्रति हिंसा उनके स्वास्थ्य पर इतना बुरा प्रभाव डालते हैं कि जिनसे

महिला की मृत्यु तो हो ही सकती है और यदि वह जीवित रह भी गई तो उसका मानसिक और शारीरिक स्वास्थ्य खतरे में भी पड़ सकता है। शारीरिक अत्याचार में महिलाओं के न केवल शरीर पर जख्म होते हैं अपितु उनमें भावनात्मक समस्याएँ भी पैदा हो जाती है जो शायद महिला के साथ दीर्घकाल तक बनी रहती है। भावनात्मक परिणाम शारीरिक परिणामों से भी ज्यादा गहरे होते हैं, क्योंकि उनसे महिलाओं का आत्मसम्मान खत्म हो जाता है। घरेलू हिंसा से महिलाओं को मानसिक आघात पहुँचता है और महिलाओं की कार्यक्षमता घट जाती है। घरेलू हिंसा का सीधा प्रभाव महिला के दैनंदिन व्यवहार जैसे की उसके काम करने, निर्णय लेने, परिवार के सदस्य व आस-पड़ोस के साथ उसके रिश्तों व बच्चों पर दिखाई पड़ता है। शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक, क्षय महिला के व्यक्तित्व को पूर्ण रूप से कुचल देता है।

घरेलू हिंसा से निवारण तथा महिलाओं की स्थितियाँ एवं स्तर में सुधार के लिए इसकी शुरुआत सामाजिक स्तर पर करनी होगी पुरुष प्रधान सोच, कमजोर कानून, राजनितिक ढाँचे में पुरुषों का हावी होना तथा नाकाबिल न्यायिक व्यवस्था महिलाओं के विरुद्ध होती हिंसा के मुख्य कारण है। २१ वीं सदी में भारतीय समाज को सुख शान्ति से पूर्ण वैभवशाली बनाना है तो इसके लिए आवश्यक है कि उन कारणों को दूर किया जाये जो महिलाओं के विरुद्ध हिंसा को जन्म देते हैं। आज एक ओर हमें जहाँ महिलाओं को उनके अधिकारों के प्रति जागरूक करना, उनके स्वास्थ्य सुरक्षा पर अधिक ध्यान देना, मानसिक व आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर बनाने की जरूरत है तो वहीं पुरुषों की मानसिकता में बदलाव लाना भी अत्यंत जरूरी है। पुरुषों द्वारा भी महिलाओं को बराबरी का दर्जा व उनके समकक्ष सम्मान देने की जरूरत है। महिलाओं की स्थिति में सुधार करने के लिए सभी सरकारी और कानूनी प्रयास तभी अधिक कारगर हो सकते हैं जब हमारे संपूर्ण समाज की सोच और रवैये में भी महिलाओं के प्रति बदलाव आए। महिलाओं की वैधानिक स्थिति ठीक करने, उससे संबंधित मौजूदा वैधानिक प्रावधानों पर प्रभावी ढंग से अमल करने, महिलाओं के संदर्भ में मानव अधिकारों का दृढ़ता से पालन सुनिश्चित करने जैसे उपायों से ही महिलाओं की स्थिति को सुधारने में निश्चित ही सहायता मिलेगी।

संदर्भ:

- ताडपत्रीकर मेधा, कौटुंबिक हिंसाचार, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१२
- शर्मा प्रज्ञा, महिलाओं के प्रति अपराध, पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपुर, २००६
- माहेश्वरी अविनाश, महिला अधिकार और कानून, प्रिज्म बुक्स इंडिया जयपुर, २०११
- चौधरी गीता सी, चित्रोडा निर्मला के, सामाजिक परिवर्तन के दौर में महिलायें, रावत प्रकाशन नई दिल्ली, २०१५
- रायजादा अजीत, महिला उत्पीड़न समस्या और समाधान, मध्यप्रदेश ग्रंथ अकादमी भोपाल, २०००
- <https://india.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/VAWH.pdf>
- <https://www.gaonconnection.com/stories/there-are-four-types-of-domestic-violence>
- <https://yourstory.com/hindi/domestic-violence-abuse-women-survivors-helplines>
- https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%98%E0%A4%B0%E0%A5%87%E0%A4%B2%E0%A5%82_%E0%A4%B9%E0%A4%BF%E0%A4%82%E0%A4%B8%E0%A4%BE
- www.nari.nic.in/hi/महिलाओं-के-साथ-हिंसा-के-रूप
- <https://hi.unionpedia.org/%E0%A4%85%E0%A4%B5%E0%A4%B8%E0%A4%BE%E0%A4%A6>
- www.nari.nic.in/hi/महिलाओं-के-साथ-हिंसा-के-रूप

घरगुती हिंसाचारतून निर्माण झालेल्या परित्यक्ता महिलांच्या सामाजिक समस्या आणि त्यावरील उपाय

प्रा. डॉ. गजेंद्र कढव

समाजशास्त्र विभागप्रमुख महात्मा गांधी महाविद्यालय, आरमोरी, जि. गडचिरोली

➤ प्रस्तावना :-

भारतामध्ये स्त्रीला शक्ती, दुर्गा, पुरुषांची अर्धांगिनी म्हणून तिचा गौरव केला जातो. 'मातृ देवो भव' असे सर्वप्रथम म्हणण्यात येते. परंतु याच देशामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना दुय्यम समजले जाते. भारतामध्ये एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत महिलांची लोकसंख्या निम्मी असली तरी आज ही तिला स्वतःच्या घरात दुय्यम वागणूक दिली जाते. तिला तिचे माणूस म्हणून स्वतंत्र्य अस्तित्व मान्य केले जात नाही समाज सुद्धा तिला हिन—दीन, दुबळी पराया धन म्हणून वागणूक देतो. तिला समाजाने अनेक अधिकारांपासून वंचित ठेवले आहेत. याचाच परिणाम असा झाला की, महिला पुरुषांच्या तुलनेत खूप मागे पडल्या. आणि त्यांच्या समोर अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या. त्यातीलच एक प्रमुख समस्या म्हणजे परित्यक्ता महिलांची समस्या होय. आज नागरीकरण, आधुनिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिकीकरण इत्यादी कारणांमुळे भारतामध्ये परित्यक्ता महिलांची संख्या खूप मोठ्याप्रमाणात वाढत आहे. आज स्त्रियांच्या हितसंबंधाचे आणि संरक्षण करण्यासाठी हुंडाबंदी कायदा, घरगुती हिंसाचार कायदा इत्यादी कायदे अस्तित्वात असले तरी आज महिलांवरील हिंसाचार आणि अत्याचाराच्या संख्येत खूप वाढ होताना दिसते. परित्यक्ता महिलांची संख्या सुद्धा वाढत आहे. त्यांच्या समस्या कोणत्या यांचा अभ्यास करण्यापूर्वी परित्यक्ता म्हणजे काय ते खालील अर्थातून लक्षात येईल.

➤ परित्यक्ता या संकल्पनेचा अर्थ :-

परित्यक्ता म्हणजे ज्या स्त्रीला तिच्या वतीने सोडून दिले आहे अशी स्त्री होय. जी पती पतीला पूर्वी आवडत होती, परंतु आता आवडत नाही म्हणून तिला घरातूनबाहेर काढतो अशी स्त्री म्हणजे परित्यक्ता स्त्री होय.

परित्यक्ता ही संकल्पना परित्याग या शब्दापासून तयार झालेली असल्याचे दिसून येते. परित्याग हा शब्द परि म्हणजे स्त्री आणि त्याग म्हणजे सर्वस्वी सोडणे, टाकणे अशा दोन शब्दांपासून बनला आहे.

हुंडा कमी मिळणे, पतीची व्यसनाधिनता किंवा आपल्याला कल्पनाही येणार नाही अशा अनेक कारणांसाठी पती व कुटुंबातील व्यक्ती पत्नीचा शारीरिक आणि मानसिक शोषण करतात आणि तिला घराच्याबाहेर काढतात.

परित्यक्ता महिलांना जिवंतपणी अनेक प्रकारच्या मरणातूनना भोगाव्या लागतात. तिच्या समोर उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण होतो. यातील काही महिला नाईलाजाने देहव्यापार या व्यवसायात काम करतांना दिसतात. आजही भारतामध्ये देहव्यापार व्यवसाय करणाऱ्या महिलांमध्ये परित्यक्ता महिलांची संख्या खूप मोठ्या प्रमाणात आहे. म्हणूनच या महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आवश्यक आहे.

➤ महिला परित्यक्ता होण्याची कारणे :-

पती आपल्या पत्नीचा का त्याग करतो. हे खालील कारणांद्वारे सांगता येते.

- १) पुरुषप्रधान संस्कृती आणि महिलांना समाजा मध्ये दुय्यम स्थान असणे.
- २) पुरुषांचा संशयीपणा हे सुद्धा महिला परित्यक्त्याचे एक कारण आहे.
- ३) महिलांना संपत्ती मध्ये समान हिस्सा नसणे.
- ४) पत्नीचे विवाहबाह्य संबंध असणे.
- ५) पतीला जुगार, सट्टा, अंमलीपदार्थाचे सेवन अशाप्रकारचे व्यसन असणे.
- ६) महिला फक्त उपभोग्य वस्तू आहे अशी मानसिकता असणे.
- ७) विवाहामध्ये हुंडा कमी मिळणे किंवा पत्नी मानसिक रोगी असेल.
- ८) पती—पत्नी, सून—सासू यांच्यामध्ये कौटुंबिक कलह निर्माण होणे.

९) पतीचा व्यभिचारपणा किंवा पतीने संन्यास घेणे.

अशा प्रकारच्या कारणांमुळे आज महिला परित्यक्ता बनत आहे. महिला परित्यक्ता बनत असल्यामुळे त्यांच्यासमोर नवनवीन समस्या निर्माण होत आहेत. या समस्या खालीलप्रमाणे आहेत.

➤ **परित्यक्ता महिला समस्या :-**

परित्यक्ता महिलांच्या समस्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१) कौटुंबिक समस्या :-

परित्यक्ता महिला सासरी तर पूर्णदुःखी होतातच पण माहेरी आल्यावर सुद्धा तिला कुटुंबात दुःख सहन करावे लागते. भावजय, भाऊ, आई-वडील असे कुटुंबातील अनेक सदस्य तिला त्रास देत असतात. तिला टाकून बोलत असतात. तसेच परित्यक्ता महिला तरूण असेल तर आई, वडील, भाऊ यांना तिला कसे सांभाळावे असे प्रश्न त्यांच्यासमोर पडते. म्हणूनच परित्यक्ता महिलांची कौटुंबिक समस्याही एक फार मोठी गंभीर समस्या आहे.

२) उदरनिर्वाहाची समस्या :-

परित्यक्ता महिलांना पतीने सोडल्यानंतर तिच्यासमोर उदरनिर्वाहाची समस्या निर्माण होते. शिक्षणाचे कमी प्रमाण, इतर व्यावसायिक शिक्षण नसणे. यामुळे परित्यक्ता महिलांना चांगल्या दर्जाची कामे मिळत नाही. त्यामुळे परिणामी महिलांना आपल्या पोटाची खळगी भागविण्यासाठी शरीरविक्रीचा व्यवसाय करावा लागतो.

३) चारित्र्यावर संशय घेणे :-

ज्या महिला तरूण वयात परित्यक्ता बनतात अशा महिलांनी विधवा स्त्रियांसारखे वागले पाहिजे. अशी समाजाची आणि कुटुंबाची अपेक्षा असते. तसेच समाजातील काही व्यक्ती तिच्या चारित्र्यावर सुद्धा संशय घेत असतात. तिच्याकडे वाईट वासनामय नजरेतून पाहिले जाते. म्हणून ही सुद्धा परित्यक्ता महिलांची एक गंभीर समस्या आहे.

४) लैंगिक गरजांचा कोंडमारा होणे :-

अन्न, वस्त्र, निवारा याप्रमाणे लैंगिक कामवासनांची पूर्तता होणे हे सुद्धा मानवाची एक प्रमुख गरज आहे. ती व्यक्ती मग पुरुष असो की स्त्री. ज्या महिलांना तरूण वयामध्ये तिचे पती टाकून देतो अशा महिलांच्या लैंगिक गरजांची पूर्तता होत नाही. म्हणूनच लैंगिक गरजांचा कोंडमारा होणे ही सुद्धा परित्यक्ता महिलांची प्रमुख समस्या आहे.

५) मुलांचेसंगोपन व पालनपोषणाची समस्या :-

परित्यक्ता महिलांवर मुलांचे संगोपन व पालनपोषणाची जबाबदारी असल्यास तिच्या समोर अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्यांचे शिक्षण कसे पूर्ण करावे? त्यांचे पालनपोषण कसे करावे? अशा प्रकारचे प्रश्नतिला पडत असतात. अशा अनेक समस्या परित्यक्ता महिलांच्या आहेत.

➤ **परित्यक्ता महिलांच्या समस्यांवरील उपाय**

परित्यक्ता महिलांच्या समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी काही उपाय सांगता येतात.

१) कुटुंबातील सर्वच संपत्तीत महिलांना समान अधिकार देण्यात यावे.

२) महिलांच्या शिक्षणावर भर देण्यात यावे.

३) परित्यक्ता महिलांना व्यावसायिक शिक्षण देण्यात यावे.

४) पोटाची अर्जावर त्वरीत निर्णय देण्यात यावे. त्यासाठी जलदगती न्यायालय सुरू करावे.

५) विवाहाच्या वेळी जो खर्च करण्यात आला होता तो खर्च पतीकडून भरून काढण्यात यावे.

६) व्यसनमुळे संसार नाहिसा होते म्हणून पूर्णपणे दारू बंदी करावी.

७) कुटुंबियांनी मुला मुलींमध्ये भेद करू नये व मुलींना स्वयंपूर्ण व आत्मनिर्भर बनविणे.

८) परित्यक्ता महिलांसाठी रोजगारांची सोय करण्यात यावी.

९) परित्यक्ता महिलांच्या मुलांना मोफत द्यावे. तसेच त्यांच्या मुलांसाठी वस्तीगृहाची सोय करण्यात यावी.

वरील उपाययोजना केल्यास काही प्रमाणात तरी परित्यक्ता महिलांच्या समस्या आपल्याला कमी करता येईल.

➤ **संदर्भ**

अहमद सादीक, : दळवी आनंद, 'भारताच्या दिर्घकालीन विकासाच्या अनुभव', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे २००८.

भुसारी नीलकंठ, : 'मानवी अधिकार' अथर्व पब्लिकेशन, पुणे.

भारत ग्रामीण विकास रीपोर्ट २०१५. IDFC न्यु दिल्ली.

खडसे भा. की. : 'भारतीय समाज आणि समाजिक समस्या', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.

चौहान रुपसिंह : 'अपराध समस्या और समाधान' किताबघर गांधीनगर, दिल्ली.

देशपांडे शिला : कुटुंबसंस्था आणि परित्यक्ता स्त्री, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०११.

आघाडी सरकार आणि भारतीय राजकारण

प्रा. डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा जि. चंद्रपूर

सारांश :-

गेल्या अनेक दशकांपासून भारतीय राजकारणात आघाड्यांचे राजकारण सुरु असल्याचे दिसून येते. मागील दोन लोकसभा निवडणुका [२०१४ आणि २०१९] सोडल्या तर त्यापूर्वी संपूर्ण भारतीय राजकारणात आघाडी स्थापन करून सरकार स्थापन झाल्याचे दिसून येते. भारतात अनेक राज्यांचा विचार केल्यास असे लक्षात येते कि, कोणत्याही राजकीय पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळत नाही त्यामुळे दोन किंवा तीन राजकीय पक्ष एकत्र येऊन आघाडी सरकार निर्माण केलेले आहेत. २०१४ व २०१९ ला केंद्रात जरी भारतीय जनता पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले असूनही त्यांना निवडणुकीत ज्या राजकीय पक्षांनी मदत केली त्यांना सत्तेत स्थान द्यावे लागले हेही विसरता येणार नाही. तसेच महाराष्ट्र राज्याचे राजकारण लक्षात घेतल्यास २०१९ चे विधानसभा निवडणुका पुर्विचे चित्र आणि निवडणुकीनंतरचे चित्र काय आहे, यावरून आघाडी सरकार आणि भारतीय राजकारण, सत्तास्पर्धा, सत्तेसाठी वाटेल ते करायची इच्छा, विरोधी असणारे पक्ष, एकमेकांशी कधीही विचारधारा न जुडणारे पक्ष एकत्र येऊन सत्ता स्थापन करतात आणि यासाठी काय काय खेळ रचले जातात हे संपूर्ण भारतीयांच्या लक्षात येणारे आहे.

बिजशब्द :- आघाडी, राजकारण, निवडणुका, सत्ता, विचारधारा, राजकीय पक्ष.

प्रस्तावना :-

१८व्या शतकात जेव्हा आधुनिक राजकारणाचे स्वरूप निश्चित होत होते त्यावेळी राजकीय पक्षांना अनावश्यक समजले जात होते. लोकशाहीच्या आदर्शानुसार लोकशिक्षण आणि औद्योगिक क्रांतीचा परिणाम आणि राजकीय पक्षाचे महत्त्व जाणवू लागले त्याचबरोबर जगातील सर्वच देशात राजकीय पक्षांचा उदय होत गेला.

राजकीय पक्ष म्हणजे लोकशाहीचा आत्मा समाजाला जातो. आधुनिक राजकीय व्यवस्था सुदृढ व सक्षम बनवायची असेल तर प्रातिनिधिक लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. भारतीय स्वातंत्र्यानंतरची सुरुवातीच्या ३०-३५ वर्षांच्या काळात काँग्रेस हाच मुख्य राजकीय पक्ष होता. त्याकाळात कधी विरोधी पक्ष म्हणून जनसंघ तर कधी स्वतंत्र पक्षाचे विरोधी पक्ष म्हणून उदयास आले असल्याचे दिसून येते. जवळपास ९० च्या दशकापर्यंत अशीच स्थिती होती. मात्र ९० च्या नंतर भारतीय राजकारणाची स्थिती पूर्णता बदललेली दिसून येते.

१८६७ नंतरचा कालखंड :-

१९६४ नंतर नेहरू कालखंडाचा असत होऊन १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत कान्हेसमधून बाहेर पडलेल्या असंतुष्ट लोकांनी प्रादेशिक पक्षाची स्थापना केली. जनकाँग्रेस व बंगला काँग्रेस, भारतीय काँग्रेस दल यांचा प्रामुख्याने समावेश करता येईल. १९६९ मध्ये श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या धोरणामुळे

कांग्रेसचे विघटन होण्याची क्रांतिकारक घटना म्हणजे काँग्रेस[इ.] व संघटन काँग्रेसचे नेतृत्व निजलीन्गाप्पा, कामराज, मोरारजी देसाई, स.का.पाटील अशा अनेक नेत्यांनी केले. त्यामुळे १९७१ च्या लोकसभा निवडणुकीच्या वेळी संघटन काँग्रेस, स्वतंत्र पक्ष, जनसंघ, व समाजवादी पक्ष यांनी महागथाबंधान केले. तरीपण इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस पक्षाला घवघवीत यश संपादन करता आले. याचवेळेस खऱ्या अर्थानी भारतीय राजकारणात नवीन राजकीय पक्षांचा उदय होऊन आघाडी सरकार स्थापन होण्यास सुरुवात झाली, असे म्हणण्यास काहीही हरकत नाही.

नवीन राजकीय पक्षांचा उदय :-

श्रीमती इंदिरा गांधींनी १९७५ साली लावलेल्या आणीबाणीच्या काळात लोकसभेची निवडणुकीची घोषणा केली. त्याच दिवशी संघटना काँग्रेस, जनसंघ, भारतीय लोकदल आणि समाजवादी पक्ष या सर्वांनी मिळून जनता पक्षाची स्थापना केली. यावेळेस कान्ग्रेसमधील अनेक असंतुष्ट नेत्यांनी जनता पक्षात प्रवेश केला. आणि १९७७ च्या निवडणुकीत श्रीमती इंदिरा गांधींच्या काँग्रेस पक्षाचा पराभव होऊन गैर काँग्रेसी सरकार प्रथमच केंद्रात सत्तारूढ झाली. मात्र १९७९ सालीच जनता पक्षाचे विभाजन झाले. इतकेच नव्हे तर १९९० च्या नंतर भारताच्या केंद्रीय राजकारणात तसेच भारतीया राज्यांच्या राजकारणात सुद्धा अनेक नवीन राजकीय पक्षांचा उदय झाल्याचे दिसून येते. उदा. राष्ट्रवादी काँग्रेस, मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टी, तृणमुल काँग्रेस, बिजू जनता दल, तेलंगाना पार्टी अशा अनेक राजकीय पक्षांचा नव्याने राजकारणात प्रवेश झालेला आपल्याला पहावयास मिळते.

प्रादेशिक पक्षांचा राष्ट्रीय राजकारणात वाढता सहभाग :-

१९९६ च्या ११ व्या लोकसभा निवडणुकीत प्रादेशिक पक्षाचा प्रभाव वाढलेला दिसून येतो. उदा. तामिळनाडूत तमिळ मनिला काँग्रेसने लोकसभेच्या २० जागा गीन्काल्या तसेच आंध्रप्रदेशात तेलगु देशाम्ने १६ जागा तर उत्तरप्रदेशात मुलायम सिंगच्या समाजवादी पार्टीने १७ जागा, समता पार्टीने ८, अकाली दल ८ शिवसेना १५, असं गण परिषद ५, हरियाना विकास पार्टी ३ व अपक्षांनी ११ जागा जिंकल्या. १९८९ च्या ९ व्या लोकसभा निवडणुकीपासूनच कोणत्याही एका राजकीय पक्षाला भारतीय जनतेनी स्पष्ट बहुमत दिलेले नाही.

एकंदरीत प्रादेशिक पक्षांशी जर युती असेल तरच प्रादेशिक पक्षाना जास्तीत- जास्त जागांवर विजय मिळविता येऊ शकतो आणि याच आधारावर केंद्रात आघाडी सरकार स्थापन होण्यास मदत होते. २००४ च्या निवडणुकीत प्रादेशिक पक्षांची भूमिका अत्यंत महत्वाची राहिली असून सत्ताधारी पक्ष व विरोधी पक्ष सुद्धा किती महत्वाचा आहे याचाही प्रत्यय आलेला आहे. इतकेच नव्हे तर २००९ ची निवडणूक तर अतिशय मजेशीरच राहिली आहे. मात्र त्यानंतर २०१४ च्या निवडणुकीत एकतर्फी म्हणजेच भारतीय जनता पक्षाने स्पष्ट बहुमत मिळविले होते. असे असले तरी त्या निवडणुकीत भाजपा सोबत असलेले इतर प्रादेशिक पक्षांना सुद्धा सत्तेत स्थान दिल्याचे दिसून येते. याचाच अर्थ असा कि, जरी एखाद्या राजकीय पक्षाला बहुमत असले तरी निवडणुकीत सोबत असलेल्या सहकारी पक्षाला तेवढेच महत्व द्यावे लागते. याचाच आणखी एक प्रत्यय म्हणजे २०१९ च्या

निवडणुकीत नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वात निर्माण झालेल्या सत्तेत इतर प्रादेशिक पक्षांना सामावून घेतल्याचे स्पष्ट झालेले आहे, हेही विसरता येणार नाही.

भारतात आघाडी सरकारचा उदय :-

१९८९ पासूनच भारतात आघाड्यांच्या राजकारणाचे पर्व सुरु झाले. जे घटक राज्यापातालीपर्यंत सीमित न राहता ते केंद्रपातळीपर्यंत आपल्याला पहावयास मिळाले. १९८९ पासून तर २००९ पर्यंत झालेल्या निवडणुकीत कोणत्याही राजकीय पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. त्यामुळे संपूर्ण भारतात आघाडी सरकार अस्तित्वात आल्याचे दिसून आले.

१७ सप्टेंबर १९८८ ला मद्रास येथे गैर साम्यवादी विरोधी पक्षांनी तेलगु देशमचे नेते व आंध्रप्रदेशचे मुख्यमंत्री एन. टी. रामराव यांच्या अध्यक्षतेखाली “राष्ट्रीय मोर्चाची” स्थापना केली व या मोर्चाचे संयोजक श्री विश्वनाथ प्रतापसिंह होते. १९८९ साली यांच्याच नेतृत्वाखाली “ आघाडी सरकार” स्थापन झाले व त्यानंतर मात्र जनतादल आघाडीचे आश्रयस्थान बनले. त्यानंतर त्यांनी सुद्धा असेच धोरण राबून श्री चंद्रशेखर, श्री देवेगौडा, श्री इंदुकुमार गुजराल यांचेकडे पंतप्रधान पद आल्याचे दिसून येते. १९९९ ला भाजप नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकार श्री अटलबिहारी बाजपेयी यांना पंतप्रधान बनविण्यात आले. या आघाडी सरकारने आपला कार्यकाल पूर्ण केला. २००४ च्या निवडणुकीत राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारचा पराभव होऊन संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकार श्री मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वात सरकार स्थापन झाले. २००९ चा लोकसभा सार्वत्रिक निवडणुकीत पुन्हा आघाडी सरकार [संपुआ] स्थापन झाले व याचे नेतृत्व श्री मनमोहन सिंग यांचेकडेच आले.

तसेच २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत मात्र “ न भूतो न भविष्यती ”असा भारतीय जनतेने निर्णय दिला तो म्हणजे श्री नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भारतीय जनता पक्षाला स्पष्ट बहुमत प्राप्त होऊनही केंद्रस्थानी सत्ता स्थापन करताना आपल्या सहयोगी राजकीय पक्षांना मात्र सोबत घेऊन सत्ता स्थापन करावी लागली, हे नाकारता येत नाही हे स्पष्ट झाले. हेच चित्र २०१९ च्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीत पहावयास मिळाले. याचाच अर्थ असा कि, आज केंद्र किंवा राज्यात सत्ता जर स्थापन करायची असेल तर मात्र आपल्या इतरही सहकारी राजकीय पक्षांना सोबत घेणे हि काळाची गरज झाली आहे.

आघाडी सरकारचा भारतीय राजकारनावर झालेला परिणाम:-

गेल्या ६५ -७० वर्षांच्या राजकीय वाटचालीचा विचार केल्यास असे दिसून येते कि, अनेक समस्यांना सामोरी जावे लागले आहे. आघाडी सरकारच्या १९९६ ते २००९ या पंधरा वर्षांच्या काळात पाच निवडणुकांचा प्रचंड खर्च, संकुचित हितसंबंध, दुराग्रही भूमिका तसेच प्रत्येक राजकीय पक्षांचा स्वार्थ, लहरीपणा या गोष्टींनाही कुठेतरी अडकाठी निर्माण होणे गरजेचे होते. जसे- १९८८ मध्ये जयललिता, मायावती व ममता बनर्जी यांना खुश करण्यातच बराच वेळ व शक्ती पंतप्रधान श्री अटलबिहारी बाजपेयी यांना खर्च करावी लागली. आघाडीच्या राजकारणामुळे प्रत्येक राजकीय पक्षाला तडजोडी कराव्या लागतात्याचे अनेक उदाहरण आपल्याला पहावयास मिळते. याच आघाडी

राजकारणाचा भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर कधी सकारात्मक तर कधी नकारात्मक परिणाम झाला असल्याचे दिसून येते.

आता अलीकडेच झालेल्या अनेक राज्यांच्या निवडणुकांचा विचार करता असे लक्षात येते कि, आपल्याला सत्ता हवी असेल तर विरोधी विचारसरणीचे राजकीय पक्ष सुद्धा एकत्र आल्याचे दिसून येते. उदा. २०१९ मध्ये झालेली महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक, तसेचकर्नाटक, गोवा, तामिळनाडू,आंध्रप्रदेश यांचेही उदाहरण आपल्या डोळ्यासमोर आहेतच.किंवा आताच अलीकडेच मध्यप्रदेश मध्ये घडलेले नाट्य हे सुद्धा भारतीय जनतेच्या नेहमी लक्षात राहणारे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १] भारतीय राज्यांचे राजकारण – देवधर जयंत, दिवान मोहन .
- २] शोध संपदा त्रैमासिक - सोलापुरे राजशेखर [संपादक] जुलाई २०११.
- ३] भारतातील राजकारणातील बदलते प्रभाव – घाटोळे विवेक.
- ४] महाराष्ट्राचे राजकारण –पळशीकर सुहास .
- ५] भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण – भोळे, भा. ल.
- ६] समाजप्रबोधन पत्रिका
- ७] दैनिक लोकमत
- ८] दैनिक लोकसत्ता
- ९] महाराष्ट्रातील सत्तासंघर्ष – पळशीकर सुहास, कुलकर्णी सुहास समकालीन प्रकाशन, पुणे- २००७.

भाषा शिक्षणाची प्रभावी कार्यप्रणाली

प्रा.डॉ.सुदर्शन दिवसे

कला महाविद्यालय, कोरपणा ता.कोरपणा, जि.चंद्रपूर - ४४२६९६

मानवी भाषा ही मानवी मुख्यंत्रणेतून निर्माण झालेल्या ध्वनिचिन्हांची यादृच्छिक संकेतव्यवस्था आहे आणि त्या संकेतव्यवस्थेच्या साहाय्याने मानवांचा संज्ञापनव्यवहार होत असतो. भाषेतील ही ध्वनिचिन्हे मानवाच्या भोवतालच्या भौतिक आणि मानसिक पदार्थांचे प्रतिनिधित्व करतात, हे खरे असले तरी भौतिक आणि मानसिक पदार्थांचे सर्व भाषिक समूहांचे आकलन अगदी सारखेच नसते. भाषेतील चिन्हव्यवस्था ही सृष्टीतील भौतिक आणि मानसिक पदार्थांचे अगदी तंतोतंत प्रतिनिधित्व करणारी नसते तर त्या पदार्थांचे जसे आणि जितपत आकलन झालेले असते, त्याचे प्रतिनिधित्व करत असते. त्यामुळे प्रत्येक भाषिक समूहाची चिन्हव्यवस्था ही स्वतंत्र असते. ती त्या समाजापुरतीच सापेक्ष असते. तेव्हा सगळ्याच भाषा आपापल्या पद्धतीने स्वतंत्र चिन्हव्यवस्था निर्माण करताना दिसतात. एका भाषेची चिन्हव्यवस्था दुसऱ्या भाषेच्या चिन्हव्यवस्थेशी कधीच जुळत नाही. यालाच भाषांची सापेक्षता असे म्हणतात. सपीर आणि व्होर्फ यांनी यासंदर्भात असा एक सिद्धांत मांडला होता की, आपल्याला भाषेतर वास्तवाचे होणारे आकलन हे आपल्या भाषेने नियंत्रित होत असते. आपली भाषा जी सामग्री देईल, तेवढ्यानेच आपले आकलन अथवा ज्ञान मर्यादित होते.

शब्दांगदृष्ट्या आणि अर्थांगदृष्ट्या एकमेकींसारख्या केव्हा असतात? तर पर्यावरणदृष्ट्या, सांस्कृतिकदृष्ट्या आणि सामाजिकदृष्ट्या दोन भाषा बोलण्याच्यामध्ये साम्य असले तर त्या अर्थांगदृष्ट्या जवळ येतात. दोन भाषा एकाच भाषाकुलात असल्या आणि त्या भाषाकुलात त्यांचे स्थान एकमेकींच्या जवळ असले उदा.मराठी-कोकणी, मराठी-फारसी, मराठी-हिन्दी इत्यादी. तर शब्दांगदृष्ट्या आणि अर्थांगदृष्ट्या भिन्न भाषा जवळ येतात. त्यामुळे त्या भाषांचे स्थान अनुकूल असते व विविध प्रकारे आदान प्रदान होते. भाषेचा उपयोग कशा प्रकारे केल्या जातो? भाषेचा ठळक आणि मध्यवर्ती उपयोग म्हणजे व्यवहारसापेक्ष भाषाव्यवहार (क्तबजपबंस संदहनंम नेमद्धण संपूर्ण मानवी जीवन भाषेचे क्षेत्र असते. अर्थबोध पूर्वसंकेतानुसार होतो हे खरेय पण अर्थाला नितळ कडा नसतात. तो व्याख्येत बंदिस्त करता यावा असा आग्रह नसतो. एकाच संदर्भात व्यक्तिपरत्वे तो थोडा अरतापरता झाला तरी फिकीर नसते. संदर्भ म्हणजे मागच्या पुढच्या मजकुराचा प्रकरण संदर्भ (ज्मगजनंस ब्वदजमगजद्ध किंवा कुणाचे, कशासाठी, कुणाशी बोलणे-लिहिणे चालले आहे. याचा प्रसंग संदर्भ ;पजनंजपवदंस ब्वदजमगजद्ध चालू संदर्भाइतकेच इथे प्रेषक आणि ग्राहक यांना उपलब्ध असलेल्या विविध पूर्व संदर्भांना महत्त्व असते. म्हणून भाषेत अर्थग्रहण हे साध्य आहे.तर शब्दांकन हे केवळ साधन मानले जाते.□^१

भाषेचा अभ्यास करायचा म्हणजे नेमका कशाचा, हे सांगताना सोस्यूर यांनी भाषाव्यवस्था आणि भाषाव्यवहार या द्वंद्याची कल्पना मांडली. कोणत्याही सामाजिक व्यवहाराचा अभ्यास करायचा झाल्यास प्रथम त्यातील वैयक्तिक अंश काढून त्यामागील स्थीर अशा सार्वत्रिक व्यवस्थेवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे असे एकोणविसाव्या शतकातील समाजशास्त्रज्ञ डर्कहाइम यांचे मत होते. सोस्यूरने हाच विचार भाषाव्यवहाराच्या बाबतीत लागू केला. नित्याच्या भाषाव्यवहारात वैयक्तिक लकबी, तात्कालिक आविष्कार, शारीरिक व्यंगांमुळे येणारे दोष इत्यादींची सरमिसळ झालेली असते, तेव्हाच तात्कालिक

स्वरूपाचा दोष काढल्यानंतरच भाषेची साररूप व्यवस्था हाती लागते. अशा व्यवस्थेचा भाषा शिक्षकांनी अभ्यास केला पाहिजे. ही व्यवस्था समाजाच्या सर्वांच्या मालकीची असून आदर्शभूत आहे.

१९६० नंतरच्या कालखंडामध्ये समाजभाषाविज्ञान ही भाषाविज्ञानाची शाखा महत्वपूर्ण मानली. आंतरविद्याशाखीय ज्ञानशाखा आज विविध भाषेतील संबंधित विविध क्षेत्रातील अभ्यासकांना, शिक्षकांना आकर्षित करित आहेत. भाषा ही मूलतः सामाजिक संस्था असल्यामुळे भाषेचे केवळ संरचनात्मक स्वरूप अभ्यासणे व सामाजिकतेकडे दुर्लक्ष करणे हे एकांगीपणाचे होते. त्यामुळे भाषाशिक्षणात योग्य अभ्यासपद्धती विकसित झाल्यावर वर्णनात्मक अभ्यासातील भाषेच्या बाबतीत ही उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न होणे अपरिहार्य आहे. जीवनातील अनेक क्षेत्रांमध्ये उद्भवणाऱ्या प्रश्नांमध्ये भाषिक संपर्क हा महत्वाचा घटक आहे. याची जाणीव होऊ लागली. या प्रश्नावर योग्य अशी व्यावहारिक उपाययोजना सुचवण्यासाठी भाषिक व्यवहाराच्या विश्लेषणाची गरज स्पष्ट होऊ लागली. या कारणानेही काही समाजभाषावैज्ञानिक भाषेचा अभ्यास करू लागले.

भाषाशिक्षणात वाङ्मयविद्या, कलास्वरूपशास्त्र व विज्ञानसाहित्य अशा अनेक भाषा, साहित्य व कला यांचा समन्वय भाषाशिक्षणात आढळतो. या सर्वांचा आढावा, व्याप्ती, कार्यक्षेत्र यांचे निश्चित आकलन करून घेणे काळाची गरज आहे. कारण सध्याचे युग वैशिष्ट्यकरणाचे आहे. त्याला अनुसरून भाषेचे पृथक अभ्यासक्षेत्र नीट आखून घेतले पाहिजेत. दुसरे म्हणजे त्या वैशिष्ट्यकरणातून सम्यक्योगाने जीवनाचा, विशेषतः मानवी जीवनाचा नीट अर्थ लावता आला पाहिजे. त्यासाठी भाषेचा निरीक्षण, परीक्षण, अवलोकन, निष्कर्ष, सहकार्य, सामंजस्य या शास्त्रीय प्रक्रियेतून गुंता सोडविता येतो.

व्यवहार, शास्त्रे, साहित्य या तिन्ही क्षेत्रात भाषेचा वापर असतो. भाषा कशी शिकल्या जाते, त्यासंबंधीची चर्चा वेगवेगळ्या अंगाने करता येते. अन्वित अवस्थेत, पायरीने किंवा मूळ आत्मजागृत विद्येने भाषा शिकता येते, असे पूर्वसूरीचे मत होते. भाषा शिकता किंवा शिकविता येते. एक मात्र नक्की की, अमूक भाषेतील कथा-कादंबरी इत्यादी साहित्य वाचून कधीही भाषा शिकता येत नसते. कारण साहित्याचा तसा उद्देशही नसतो. त्यात निवड, अनुभव, संस्कार व शैली प्रयोग होत असतो. शास्त्र विधानांमध्येही पुनर्वाचन, पुनर्श्रवण व प्रमेय कळल्यानंतर पुनर्आनंदही होत असतो. एकदा भाषा समजल्यानंतर साहित्य व मग त्यासंबंधीचे समीक्षाशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र, साहित्यशास्त्र व भाषाशास्त्र देखील समजणे अभ्यासानुसार अंगी आणता येते.

शास्त्रे भौतिक घडामोडी, मानसिक घडामोडी यावर साहित्य आधारित असते. भौतिक उलाढालींची नैसर्गिक शास्त्रे तयार होतात. मानवी संबंधातून निर्माण होणाऱ्या घडामोडींची दखल सामाजिकशास्त्रे घेत असते. त्यामुळे भाषिक शिक्षणाची कार्यप्रणाली वेगवेगळ्या पद्धतीने स्पष्ट करता येते. कारण भाषिक अभ्यास हा पारंपरिक व आधुनिक अशा थेट दोन भागात विभागल्या जातो. पारंपरिक अभ्यास घ्याकरण या संज्ञेच्या अंतर्गत येतो. तर आधुनिक काळात भाषिक विचारांचे शास्त्र हे भाषाशास्त्र म्हणून ओळखले जाते. शिक्षण भाषाशास्त्राला काय देऊ शकते? याचा विचार स्वतंत्रपणे करणे आवश्यक आहे. कारण भाषाशिक्षण हे स्वतःच एक शिक्षण आहे. त्यादृष्टीने भाषाशास्त्राने शिक्षणशास्त्राला काय मिळू शकते त्याचा विचार केला पाहिजे. आदेशात्मक व्याकरणाला भाषाशास्त्राने समज दिली असली तरी शिक्षणात तेच चालू आहे.

भाषेचा शब्दसंग्रह, अभिव्यक्तीसामर्थ्य, त्यातील तर्क अनुमानादीची शिस्त विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाला घडवू शकते हे शासनाने नीट लक्षात न घेता सरधोपट पाठ्यपुस्तके विद्यार्थ्यांवर थोपवली आहेत. त्यामुळे ना धड भाषाकौशल्ये आणि ना धड शब्दकौशल्ये. मग व्यक्तिमत्वाचा प्रवास तर दूरची गोष्ट आहे. त्यामुळे औपचारिक ष्वष भाषासंपादनाचे हे हाल असतील तर औपचारिक परभाषासंपादनाची परिस्थिती काय असेल? याचा विचार न केलेलाच बरे. श्वाभाविक भाषासंपादन ष्वोलीष चे असते. औपचारिक भाषासंपादन त्या भाषासंपादनावर तुटून पडते व त्यातून विद्यार्थ्यांमध्ये हीनग्रंथी निर्माण होतात, म्हणजेच औपचारिक स्वभाषासंपादन ही वाटते तितकी सोपी गोष्ट नाही. अनेकदा प्रमाणभाषेतील शिष्टसंकेत, श्लील-अश्लील विचार, पारिभाषिक जडतेने ती इतकी अनोळखी झाली असते की, विद्यार्थ्याला ते जगच आपले वाटत नाही. तो बावरून जातो. अनेकदा ष्मृतीष चा एक कप्पा कसा बसा वापरून तो परीक्षा रेटीत जातो व बाकी ऊर्जास्तोत्राची जनित्र वापरलीच जात नाही. पूर्वी परभाषा निदान भाषांतरित पद्धतीने शिकवायला देत, आता ष्कोन्हेटष पद्धतीने लादली जाते. तिथे तर आणखीनच समस्या गहन होत जाते. त्यातही ज्ञानशाखांसाठी इंग्रजीचे माध्यम केले जाते तिथे तर भाषाशास्त्राच्या मते, ज्यादतीच होत असते. या सर्वांमागे भाषाशास्त्राजवळून शिक्षणशास्त्राने धडे न घेणे, हे एकमेव कारण आहे. भाषाशास्त्र हे स्वाभाविक शास्त्र असल्याने भाषाशिक्षणाच्या प्रभावी कार्यप्रणाली चे उद्दिष्ट कसे राबविता येईल, त्याचा विचार करावा. □^२ भाषाशिक्षण हे मुख्यतः उपयोजित स्वरूपाचे आहे. म्हणजे तात्विक, सैद्धांतिक, नियमविषयक ज्ञान किंवा माहिती मिळाली की, भाषा आत्मसात होते. हाताला किंवा तोंडाला भाषेचे वळण लागते असे नाही. ऐकणे, उच्चारणे, लिहिणे यांच्या सरावाला या दृष्टीने विशेष स्थान हवे. म्हणूनच भाषेची अध्यापन पद्धती ही उपयोजित स्वरूपाची राखली पाहिजे.

भाषाशिक्षणात पालक आणि समाज यांचाही सहभाग आवश्यक आहे. यासाठी पालकांना व समाजाला अपेक्षित भाषाशिक्षणाच्या फलाच्या दिशेने जागरूक ठेवणे त्यांना या संदर्भात शिक्षित करणे आवश्यक ठरेल. भाषेच्या परिणामकारक उपाययोजनाचे खरे प्रॅक्टिकल, उपयोजित आणि प्रायोगिक शिक्षण मिळत असते आणि याच क्षेत्रात त्यांना भाषेचा व्यवहार करावयाचा असतो. हे नवे भाषिकजीवन निर्माण करावयाचे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे.

भाषा शिक्षणाचा उपयोग राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण, आरोग्य आणि विज्ञान, तंत्रज्ञान अशा जीवनाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रात होत असतो. त्या त्या जीवनक्षेत्राची विशिष्ट परिभाषा म्हणून रूढ झालेली असते. या क्षेत्रातील भाषेतून मानवी व्यवहार आणि मानवी मूल्यांचे प्रभावी दर्शन घडते. भाषाव्यवहाराच्या या क्षेत्रविशिष्ट संदर्भक्षेत्राला प्लूक्षेत्र (क्वउपदद्ध असे म्हणतात. अशा लघूक्षेत्रातील कोणता शब्द वापरावा यांचे संकेत त्या त्या भाषिक समाजाने ठरविले असते. उदा. स्वर्ग, नरक, मोक्ष, पाप, वारी, इत्यादी शब्द हे धर्मक्षेत्राशी संबंधित आहे. किंवा पावती, धनादेश, ताळेबंद, आय.व्यय इत्यादी शब्द अर्थव्यवहारातील आहे. भाषा भंडारात निरनिराळ्या व्यावसायिक शब्दांची भर पडत असते त्याला ष्व्यवसायविशीष्ट बोलीष असे म्हणता येईल. उदा. मिरची बाजारातील हमाल निरनिराळ्या प्रतीची मिरची एकत्र करतात त्याला ष्पाला करणे असे म्हणतात अशी व्यवसायविशिष्ट बोली समजून घेतल्याशिवाय तेथील सामाजिक व्यावसायिक वास्तव्य नैतिकता या मूल्यांचे आकलन पूर्ण होत नाही.

भाषा ही समूहजीवी व्यवस्था असल्यामुळे कुटूंबसंस्था, विवाहसंस्था, शिक्षणसंस्था, राज्यसंस्था, इत्यादी संस्थांच्या साहाय्याने ते आपले जीवन सुखकर करून दैनंदिन जीवनातील अनेक कारणांसाठी एकत्र येऊन एकमेकांचे विचार समजून घेऊन आपले अनुभव, अभिप्राय किंवा विचार दुसऱ्यापर्यंत पोहचवून आपले सामाजिक व्यवहार पूर्ण करतातय म्हणून भाषा हे विनिमयाचे साधन आहे असे म्हटले जाते. अशा भाषेतून भौतिक साधनांची भर, बौद्धिक क्षेत्राचा विकास, नवे अनुभव, नवे विचार इत्यादी कृतींचा प्रभावी वापर होत असतो. कधी कधी परकीय भाषेतून शब्द स्वीकारले जातात. उदा. फारसी भाषेतून कागद, दप्तरदार, तारीख, तवारीख, मोहोर, बिरुद इत्यादी यासारखे शासन व्यवहारातील शब्द. लेंगा, कुडता, विजार यासारखे वस्त्रवाचक शब्द. तसेच ब्रिटीश राजवटीतील कलेक्टर, गव्हर्नर, ट्रेझरर, कंपाऊंडर, पोस्टमन, फी यासारखे प्रशासनवाचक शब्द किंवा टेबल, रेडीओ, सायकल, मोटार, सिनेमा यासारखे अर्थव्यवहारातील विविध शब्द भाषेच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत आत्मसात केल्याने भाषा परिवर्तनशील होत गेल्याने भाषाव्यवहार व जीवनव्यवहार समृद्ध होत गेले.

भाषा आणि समाज एकमेकांशी अगदी निकटतेने बांधलेले असल्याने समाजातील बदलाबरोबर भाषेतही नवे शब्द तयार होणे, जुने शब्द बाद होणे, परक्या भाषेतील शब्द स्वीकारणे जुन्या शब्दांना नवे अर्थ देणे, अशा शब्दसिद्धीच्याद्वारे नवी रूपे घडविले जाते. म्हणी. वाक्प्रचार तयार होऊन भाषा बदलणे उदा. ष्हेअर कटिंग सलून आल्यावर ष्थोपटी, ष्हजामत, हे शब्द वापरातून बाद झाले. आधुनिक औषधोपचार आल्यानंतर परिकामा न्हावी, भिंतीला तुंबड्या लावी ही म्हण अनोळखी वाटू लागली. जुने शब्द किंवा वाक्यप्रयोग नष्ट झाल्याची अशी उदाहरणे भरपूर आढळतात. त्याचप्रमाणे सामाजिक बदलामुळे नव्याने वापरात आलेल्या भाषिक प्रयोगांची उदाहरणेही मोठ्या प्रमाणात आढळतात. उदा. दूरदर्शन आले आणि त्याचे प्जाळे सर्वत्र पसरले प्णतंत्रनिर्देशक, ष्णिवेदक, ष्वाहिनी, ष्उपग्रहवाहिनी यासारख्या नव्याने शब्दांची भर पडल्याने भाषा समृद्ध झाली.

भाषा कधी कधी अनुभवक्षेत्रानुसार आपली विविध रूपे धारण करते. मग जीवनक्षेत्र कोणतेही असो. त्यानुसार भाषेच्या उपयोजनात बदल होत जातो. प्रत्येक जीवनक्षेत्रात वापरला जाणारा शब्दसंग्रह वैशिष्ट्यपूर्ण असतो. भाषिकव्यवहार करणाऱ्या व्यक्तीला तो माहित असतो. कारण त्या त्या क्षेत्रात त्या त्या शब्दांना विशिष्ट अर्थ असतो. एकाच शब्दाला वेगवेगळ्या क्षेत्रात वेगवेगळा अर्थ असू शकतो. उदा. प्लगनाची बेडी, वेगळी आणि ष्पोलीसांची बेडी वेगळी असे भिन्न संकेत भाषा शिक्षणात आढळते. अनुभवक्षेत्रानुसार भाषा विविध रूपे धारण करून त्यातील साम्यभेद दोन्ही गोष्टी स्पष्ट करतात व शब्दांना असलेले संदर्भ निश्चित होतातय म्हणून संदर्भ बदलला की अर्थ बदलतो. बोलणाऱ्याच्या हेतूनुसार आणि संदर्भानुसार भाषेतील शब्दाला अर्थ प्राप्त होतो. उदा. ष्पक्ष हा शब्द पंचांगकर्त्याने वापरला आहे की राजकीय नेत्याने वापरला आहे यावर त्याचा अर्थ ठरत असतो. अनुभवक्षेत्रानुसार शब्दांचे अर्थ बदलण्याची क्रिया ज्याप्रमाणे घडते त्याचप्रमाणे एकाच वस्तूला अथवा कृतीला अनुभवक्षेत्रानुसार वेगवेगळे संबोधन प्राप्त होऊ शकते. उदा. घरात आपण पितो ते ष्पाणी असते, देवळात तेच ष्तिर्थ असते, प्रयोगशाळेत ष्द असते, तर कवितेत ष्जीवन असते. म्हणजेच सुट्या शब्दाला कोशगत अर्थ असला तरी भाषिक संपर्क प्रक्रियेत संदर्भानुसार त्या शब्दाचा अर्थ जन्माला येतो. उदा. ष्पोळा वर्षाचा घोडा झालाय पण अक्कल आली नाही या वाक्यात घोडा म्हणजे प्राणी हा अर्थ आधिक माहित असल्याने त्या खेरिज

नवा अर्थ बोलण्याच्या प्रयोजनानुसार सूचित होतो. याचा अर्थ वाक्याच्या रचनेत अंतर्गत नियम व्यवस्था असते हे लक्षात येते.

मानवी भाषा ही मानवी कृतीमधून सर्जनशीलतेने व्यक्त होत असल्याने भाषा ही सर्जनशीलतेची फलश्रुती आहे असे म्हणता येईल. उदा.ष्करकोचा हा शब्द घेऊन त्यातील अक्षरांच्या साह्याने आपण पुढील शब्द तयार करू शकतो - कर, कोचा, कोर, करकर, चाक, चार, रचा, कोको, चाचा, कोक, किंवा ष्मजवादष्या शब्दातील अक्षरामधून पुढील शब्द तयार होतात. - सद, सज, माज, वाद, वाज, वास, वामा, मावा, वास, दवा, मास, जमा, दमा, दस, यावरून भाषेतील एकाच शब्दाचे अनेक घटकावयव नव्या पद्धतीने मांडणी करून अनेक शब्द घडवण्यात बोलणाऱ्यांची सर्जशीलता दिसून येते. किंवा एका शब्दाशी रूप वा अर्थदृष्ट्या जुळणारा सर्वस्वी नवा शब्द सुचणे भाषिक सर्जशीलतेचे द्योतक आहे. उदा. तोंड धुण्यासाठी असलेल्या बेसीन मध्ये बरेच केस पडलेले पाहून लहान मुलगी आईला म्हणते, श्अग आई, हे ष्बेसीन आहे की ष्केसीन आहे? तेव्हा ष्केसीन हा शब्द घडविण्यात त्या मुलीची सर्जशीलता दिसून येते. ष्करकर करा, मरमर मरा अशा अनुप्रसात्मक रचना ष्खाई त्याला खवखवे अशा म्हणी ष्मरावे परी कीर्तिरूपे उरावे अशी सुभाषिते. ही सर्व भाषिक सर्जनशीलतेचीच रूपे आहे. सर्जशीलतेचे १)विपूलता किंवा प्रवाहित्व २)लवचिकता, विविधता ३)मौलिकता ४)स्पष्टीकरण ५)पुनर्व्याख्या ६)संवेदनक्षमता ७)विशिष्टाचे सामान्यीकरण करण्याची क्षमता ८) अनुभवांचे एकात्म रूप उभे करण्याची क्षमता असे आठ घटक आहेत.

वरीलप्रमाणे भाषा हे सामाजिक विनिमयाचे प्रभावी माध्यम असल्यामुळे समाजातील विविध गटांमधील मानवी संबंधांचे प्रतिबिंब भाषेतही पडत असते. स्थळ, काळ, सामाजिक स्तरभेद, औपचारिक.अनौपचारिक संदर्भ, स्त्री-पुरुष लिंगभेदाविषयीची सामाजिक समजूत, वयोगटानुसार मानवी संबंधांत आणि भाषिक वर्तनात होणारे भेद यांचेही प्रतिबिंब भाषेत दिसत असल्याने भाषा हेच सामाजिक स्थिती-गतीचा चिन्हरूप आविष्कार आहे. भाषा मूलतः जीवनव्यवहाराच्या गरजेतून निर्माण झाल्याने शेती, व्यापार, शिक्षण, प्रशासन, यासारख्या जीवनाच्या गरजेनुसार भाषेची वेगवेगळी रूपे अस्तित्वात येतात. त्यामुळे स्थानिक भाषेच्या विकासाला पुरक असे भाषाज्ञान करून देणे ही शिक्षणाची नैसर्गिक व फलदायी अशी प्रक्रिया आहे. या दृष्टीने विद्यापीठ व शालेय स्तरावरील शिक्षणात सर्वांसाठी एक विषय म्हणून भाषा, स्थानिक भाषा समाविष्ट करणे आवश्यक ठरते. ही दृष्टी ठेवून आजचे या विषयातील अभ्यासक्रम आखले गेलेले नसतील तर ते आखून घेतले पाहिजेत... स्थानिक भाषा हे या स्तरावरील शिक्षणाचे माध्यम बनले की विद्यार्थ्यांची विषयासंबंधी भाषिक तयारी आपोआप होईल^३ भाषा शिक्षणात मराठीच्या शिक्षणासंबंधात निर्ढावलेल्या सामाजिक मनात बदल घडवून आणण्याचे हे गुतांगुतीचे व बिकट काम आहे. त्यासाठी संघटित आणि एकाच वेळी अनेक मार्गाने अनेक क्षेत्रात हे प्रयत्न झाले पाहिजेत. त्यासाठी साहित्य संस्था, भाषा संस्था आणि सरकार यांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. भाषेतील प्रगती शिवाय शास्त्रीय, वैज्ञानिक, तांत्रिक, साहित्यिक प्रगती करता येईल, तिची गती कायम ठेवता येईल, पुढे नेता येईल असे जगातील एकविसाव्या शतकातील संशोधकांना, वैज्ञानिकांना आणि तंत्रज्ञांना वाटत नाही.

भाषा शिक्षणात प्रमाण बोलभाषा आणि प्रमाण लेखनभाषा ही दोन्ही भाषिक रूपे अभ्यासात आणून त्या भाषेचा विकास व्हावा कारण भाषा हे व्यवहाराचे क्षेत्र असले तरी भाषा व्यवस्था हे ज्ञानाचे क्षेत्र आहे. त्यामुळे भाषाविषयक निर्णय हेही ज्ञानाचे क्षेत्र मानले पाहिजे. विशेषतः बहुसंख्येच्या व्यापक भाषिक प्रगतीला उपकारक म्हणून बहुसंख्य असलेल्या

व्यवहारावर ज्ञानाचे व व्यवस्थेचे संस्कार करणे, त्यांना अशा संस्कारांची गरज आवश्यक ठरवून भाषिक प्रामाण्याचा विचार झाला पाहिजे.

भाषा शिक्षणात उच्चार्यांच्या पद्धतशीर शिक्षणाची सोय आवश्यक आहे, हे निर्विवाद मानले पाहिजे. कारण त्याशिवाय भाषा शिक्षण हे मुळापासून व्यवस्थित होणे कठीण आहे. सामाजिक भाषाव्यवहारात या उच्चार्यांचे आपोआप प्रशिक्षण मिळणे ही सहज आणि नैसर्गिक बाब आहे पण जिथे भाषा हा मूलभूत महत्वाचा घटक आहे हे व्यवहारात मान्यता न पावलेल्या समाजात ती गोष्ट होणे कठीण. त्यामुळे ही जबाबदारी शिक्षणव्यवस्थेवर येऊन पडते तेव्हा शिक्षकाने गुरुमुखातून आणि अनुभवाने यांचे प्रशिक्षण मिळवून ते विद्यार्थ्यांमध्ये संक्रांत करणे आवश्यक आहे. हे सर्व काळजीपूर्वक निरीक्षणाने आणि भाषेतील बारकाव्यांचे भान ठेवून करता येईल.

भाषा शिक्षण ही एक प्रक्रियात्मक कार्यप्रणाली आहे. ती १)अनुकरण २)प्रयोग ३)अभिसंहिता ४)मर्मदृष्टी या चार प्रकारे निश्चित होते. भाषा शिक्षणाचे दोन अंग आकालकर-पाटणकर यांनी सांगितले की, शक्य भाषा समजणे, बोललेल्या शब्दांचा आशय ग्रहण करणे, याला ग्रहणात्मक अंग म्हणतात आणि दुसरे आविष्कारात्मक. स्वतः भाषा बोलणे, लिहिणे आणि भाषा लेखनाच्या मार्गाने आपले मनोगत प्रगट करणे याप्रकाराने पाहिले तर भाषेचे ग्रहण व उपयोग हा एक शारीरिक.मानसिक व्यापार वा वर्तन आहे. या वर्तनाला निश्चित वळण देऊन भाषिक सवयी लावणे हा भाषा शिक्षणाचा हेतू ठरतो, हे भाषेचे सामाजिक स्वरूप लक्षात घेऊन भाषा ही एक अभ्यासाने जडणारी सवय आहे असे म्हटले जाते.

भाषेचा योग्य वापर करता येणे, सुयोग्य वापर करता येणे हे एक कौशल्य आहे. आपल्या मनातील विचार स्पष्ट, निःसंदिग्ध शब्दांत मांडता येणे हे भाषेचे प्रभावी कार्य आहे पण ही पात्रता किती लोकांच्या अंगी असते? भाषा शिक्षणाकडे आज दुर्लक्ष होत आहे असे दिसते. खरे पाहिले तर भाषेतून विचार करावयास शिकविणे, विचार शक्तीची वाढ होण्यास मदत करणे हा भाषा शिक्षणाचा प्रधान हेतू आहे. भाषेतील सहजता, कार्यक्षमता वृद्धिंगत व्हावी हा भाषा शिक्षणाचा हेतू आपण नाकारणार काय? भाषेद्वारा व्यक्तीच्या विचार वर्तनात बदल करणे हे भाषेचे कार्य असते. त्यामुळेच भाषा व्यक्तीजीवनाशी संबंध प्रस्थापित करतेय म्हणूनच भाषा शिक्षणाची व्यापक उद्दिष्टे अंमलात आणावी लागते. भाषा शिक्षणाचे उद्दिष्ट भाषेचे कार्य लक्षात घेताना वैयक्तिक व सामाजिक व्यवहार पार पाडण्यासाठी भाषा हे प्रभावी साधन आहे असे आवर्जून म्हणता येईल.

समारोप :-

भाषा ही मूलतः जीवनव्यवहाराच्या गरजेतून निर्माण झालेली आहे. शेती, व्यापार, शिक्षण व प्रशासन यांसारख्या जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये त्या ठिकाणच्या गरजेनुसार भाषेची वेगवेगळी रूपे अस्तित्वात येतात. हे वेगळेपण भाषेच्या शब्दस्तरावर दिसून येते, तसेच ते वाक्यप्रयोगातही आढळते. त्या त्या क्षेत्रांतील वैशिष्ट्यपूर्ण संकल्पना,कृती, वस्तू इत्यादीसाठी वेगळे शब्द निर्माण झालेले असतात. त्यामुळेच विविध व्यवसायांतील, सार्वजनिक स्थळांमधील भाषेची रूपे भिन्न भिन्न दिसतात. हा भाषाव्यवहार अधिक चोखंदळपणे करण्याच्या दृष्टीने भाषेच्या प्रभावी कार्यप्रणालीला आत्मसात करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

- १) दैनंदिन व्यवहारात विचार,भावना व कल्पना यांची देवाणघेवाण करण्यासाठी आपण भाषा या माध्यमाचा वापर करतो.
- २) आपल्या सांस्कृतिक,सामाजिक,आर्थिक,भावनिक, शासकीय व्यवहारात भाषा हे संज्ञापनमाध्यम असते.
- ३) आपण ध्वनी.शब्द.वाक्य अशी जुळणी करून उच्चारण करतो व जे हवे आहे ते सांगतो.
- ४) ऐकणारालाही आपले म्हणणे कळते. येथे आपली गरज आपण भाषेद्वारा प्रकट करतो.

संदर्भ :-

- १) केळकर अशोक दृ भाषांतरमीमांसा,प्रतिमा प्रकाशन,पुणे पृ.७६
- २) इंगळे विजय . मराठी भाषा भाषाशास्त्र आणि व्याकरण,मंगेश प्रकाशन,नागपूर पृ.६४
- ३)दावतर वसंत . मराठीचे शिक्षण,मौज प्रकाशन,मुंबई पृ.१६
- ४) अकोलकर . पाटणकर . मराठीचे अध्यापन,व्हिनस प्रकाशन,पुणे पृ.२६

कौटुंबिक अत्याचाराचा भारतीय समाजव्यवस्थेरील दुष्परिणाम

प्रा.संजय के.चव्हाण

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख वाय.पी.आर्ट्स कॉलेज.तळोधी (बा)

१)प्रस्तावना-

भारतीय समाजात पुरुषप्रधान कुटुंब पद्धती फार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. पूर्व वैदिककाळात धर्म,अर्थ,काम,मोक्ष या चारही पुरुषार्थांवर बहुतांश समाजरचना आधारलेली होती आणि या चारही क्षेत्रात स्त्रियांची भुमिका प्रभावी होती. पूर्व वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षण,उपनयन,जोडिदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते.त्याच बरोबर प्रौढ विवाह,विधवांना पूर्णविवाह करण्याची परवानगी होती.एकंदरीत पूर्व वैदिक व वैदिककाळाच्या सुरुवातीला भारतामध्ये स्त्रियांना फार मानाचे स्थान प्राप्त झाले होते. असे काही धर्मग्रंथातून आणि इतर संशोधनातून दिसून येते त्यात महत्वाचे म्हणजे मनूस्मृतीत स्त्रियांवर अनेक नियम,बंधने,लादून स्त्रियांचे जीवन नियंत्रण करण्याचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात झाले. त्याकालखंडात स्त्रीयावर अनेक जाचक अटी व बंधने लादून तिला घरातच पूर्णपणे बंदिस्त केले गेले.त्याचकाळात स्त्रीयाबाबत अपप्रचार व प्रक्षोभक विधाने करून तिचा दर्जा समाजात निकृष्ट तथा कनिष्ठ मानला गेला तसेच मध्ययुगीन कालखंडाचा विचार केला तर त्यावेळेस स्त्रियांची स्थिती अतिशय भीषण होती. कारण बालविवाह,सतिप्रथा,शिक्षणास बंदी,विधवा विवाहास बंदी,केशवपन प्रथाचे अस्तित्त्व या सारख्या अनिष्ट व गैर-अवैज्ञानिक प्रथांचे प्राबल्य वाढल्यामुळे स्त्रीजीवन म्हणजे एक नरकवासच होता.असे म्हणायला काही हरकत नाही.स्त्रीयाच्या जीवनात थोड्याफार प्रमाणात सुधारणा झाली ती म्हणजे ब्रिटीश शासनाच्या काळातच त्याच कालखंडात भारतात बरेच समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांना स्वत्वची जाणीव निर्माण झाली. त्यानंतर भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीयांच्या संरक्षणासाठी अनेक कायदे तयार करण्यात आले.त्या कायद्यांच्या माध्यमातून त्याचा हक्क व अधिकाराच्या रक्षणार्थ प्रयत्न करण्यात आले.भारतीय राज्यघटनेत स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार देण्यात आले.स्त्री उत्थानासाठी किंवा स्त्री सक्षमिकरणासाठी प्रयत्न करण्यात आले.स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करण्यात आले.त्यांना स्वनिर्भर करण्याचा व अर्थारजनाच्या संधीप्राप्त झाल्या आज स्त्रीयांना पुरुषाच्या बरोबरीचे स्थान दिले जात नाही ही वास्तविकता आहे.तेव्हा स्त्रियांना आजही अत्याचाराला सामोरे जावे लागत आहे.अत्याचार हे असे दूष्कार्य आहे की जे स्त्रीयांवर जाणूनबुजून व बलपूर्वक केले जाते त्याचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम भारतीय समाजव्यवस्थेवर होतांना दिसत आहे.एकंदरीत त्यांचा संपूर्ण भारतीय समाजावर परिणाम होतांना दिसत आहे.त्यामुळे भारतातील कौटुंबिक जीवन विस्कळीत होत आहे. त्याचा परिणाम कुटुंब संस्थेवर मोठ्या प्रमाणात होत आहे. ही विस्कळीत होणारी कुटुंब व्यवस्थेचा भारतीय समाजावर विपरित परिणाम होत आहे.

कौटुंबिक अत्याचार-

कौटुंबिक अत्याचार व कौटुंबिक हिंसाचार हा शब्द साधारणत एकाच अर्थाने वापरले जाते. या प्रक्रियेत प्रामुख्याने अत्याचार ही एक अशी बहुपदरी सामाजिक घटना आहे की जिला एखाद्या चौकटीत व्याख्याबद्ध करणे अवघड आहे. परंतु सामान्यपणे धमकी देणे,जखमा करणे,शारीरिक हल्ला करणे, दुसऱ्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर हल्ला करणे,मारहाण करणे,लैंगिक छळ करणे,माणसिक छळ

करणे, बळजबरीने वेश्याव्यवसाय करण्यास बाध्य करणे इत्यादी जसे प्रत्येक शब्दाला अर्थ आहे तसाच तो अत्याचाराचा सुध्दा आहे.

अत्याचार प्रामुख्याने स्त्री हे लक्ष ठेवून जेव्हा केले जाते तेव्हा त्याला स्त्री-अत्याचार असे म्हणतात. कुटुंबामध्ये जेव्हा अत्याचार एका स्त्रीवर पुरुषी व्यक्तीची अशी कृती की जी स्त्रीला त्रास देईल ती जखमी होईल हा हेतू ठेवून केली जाते तेव्हा त्यास आपण कौटुंबिक अत्याचार म्हणू शकतो. ह्या अत्याचाराचा लक्ष असलेली स्त्री ही कुणीही असू शकते.जेव्हा कुटुंबात सून म्हणून तिच्यावर अत्याचार होत असेल हे अत्याचार करणाऱ्यामध्ये सासू,सासरे,दिर.नणंद,जाऊ इत्यादी असू शकतात.ह्या सर्वांचा सुनेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण आपलेपणाचा नसतो.ही सर्व मंडळी जमेल त्या पध्दतीने, जमेल त्या मार्गाने,जमेल त्या परिस्थितीमध्ये संधी मिळाली की अयाचार करण्यास सुरुवात करतात.अर्थात स्त्रीयांच्या समस्या म्हणजे त्या पुरुषाच्या आहेतच तसेच त्या सर्व समस्या समाजाच्याही आहेत या समस्यांना स्त्रीयांच्या समस्या म्हणण्याचे कारण एवढेच आहे की ,त्या समस्यांची झळ स्त्रीयांना जेवढी बसलेली आहे तेवढी पुरुषांना बसलेली नाही.परिणामी या सर्व समस्यांमध्ये जास्त प्रमाणात स्त्रीयांच्या वर्ग भरडल्या गेला आहे.तेव्हा भारताच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास आपणास असे दिसून येते की,त्याचा समाजव्यवस्थेवर त्याचा दुष्परिणाम होतांना दिसत आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश-

आधुनिक भारतीय समाजातील बहुतांश समस्या एकतर कौटुंबिक आहेत नाहीतर त्या कुटुंबव्यवस्थेच्या संरचनात्मक व प्रकार्यात्मक परिवर्तनातून उत्पन्न झालेल्या आहेत. या समस्यांचा दुष्परिणामाचा अध्ययन करणे आहे.

- १) कौटुंबिक अत्याचारामुळे स्त्रीयांच्या दर्जात व भूमिकेत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
- २) कुटुंबात स्त्रियांना मिळणाऱ्या प्रत्यक्ष वर्तणूकीची चिकित्सा करणे.
- ३) कुटुंबात स्त्रियांना शारिरीक,मानसिक त्रास देणाऱ्या घटकाचा शोध घेणे.
- ४) स्त्री आणि पुरुष यांच्या दोघामधील घटणाऱ्या हिंसेच्या कारणाचा शोध घेणे.
- ५) कुटुंबातील स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांचा चिकित्सक अभ्यास करून उपाययोजना सुचविणे.

गृहितकृत्ये-

- १) भारतीय कुटुंबात पुरुषाच्या तूलनेत स्त्रीयांवरच अत्याचार जास्त प्रमाणात होत असतात.
- २) स्त्रीयांना पुरुषाच्या तूलनेत स्त्रीयांना निम्न दर्जा देण्यात येतो.
- ३) हुंडा पध्दतीमुळे कौटुंबिक अत्याचार वाढत आहे.
- ४) कुटुंबात स्त्रीयाच्या भावनेला अधिक महत्त्व दिले जात नाही.
- ५) कुटुंबात स्त्रीयांना आर्थिकदृष्ट्या वंचित ठेवले जाते.

संशोधन पध्दती-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीयक तथ्याचा (स्रोताचा) आधार घेण्यात आला असून द्वितीय तथ्य संकलनाकरीता संदर्भग्रंथ,पुस्तके,शासकिय अहवाल,नियतकालिके.मासिके इंटरनेटवरिल विविध संकेतस्थळ तसेच कौटुंबिक अत्याचार या विषयावरील लिखित प्रकाशीत साहित्यामधून माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

कौटुंबिक अत्याचाराचा भारतीय समाजावरील दुष्परिणाम-

कौटुंबिक अत्याचाराची समस्या ही केवळ भारतामध्ये आहेत असे नाही. ही समस्या कमी-अधिक प्रमाणात सर्वच देशात दिसून येते. आधुनिक प्रगत-अप्रगत परंपरावादी राष्ट्र देखील याला अपवाद नाही. याही देशात कौटुंबिक हिंसाचारांची समस्या घटत असते. इंग्लंडमध्येही २५ टक्के महिलांना कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. २००५ मध्ये ब्रिटिश सरकारने घरगुती हिंसाचार कमा करण्यासाठी कायद्याची निर्मिती केली. भारतात घरगुती हिंसा केवळ गोरगरीब लोकांमध्येच होते असे होते तर तो शहरातील उच्च शिक्षित शहरी नोकरदार आणि उच्च मध्यम वर्गामध्येही घडतो परंतु बरेचदा तो घरातला हिंसाचार घरातच ठेवला जातो तो बाहेर येत नाही. नेमका कौटुंबिक हिंसाचार काय आहे या संदर्भात विचार केल्यास आपणास असे दिसून येईल की ही एक अमानविय कृत्य आहे की ज्याचे शिकार नेहमी स्त्रीच होते. अत्याचार चा संज्ञेमध्ये शारीरिक इजेसोबतच मानसिक इजा किंवा मानसिक आघात देखिल यात समाविष्ट आहे. काही अभ्यासक तर याला व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावरील आघात सुध्दा समजतात. जेव्हा कुटुंबातील सदस्य एखाद्या स्त्रीला प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मार्गाचा राजरोषपणे अवलंब करून सत्ता, शक्ती इत्यादी सामर्थ्याचा अवलंब करून आपणास हवी ती गोष्ट प्राप्त करण्यासाठी दुसऱ्याची इच्छा असो किंवा नसो तिचा अजिबात विचार न करता बळजबरीने केलेली कोणतेही कृत्य हे अत्याचारात मोडते हे कुटुंबातील सदस्य करतात. शारीरिक हिंसेबरोबरच स्त्रीयांच्या मानसिक व भावनिकदृष्ट्या खच्चीकरण केले जाते आणि भावनिक हिंसेची मोजमाप करता येत नाही. व्यक्तीपरतत्वे त्याची तिघता कमी अधिक प्रमाणात असू शकते. कौटुंबिक अत्याचाराला मोठ्या प्रमाणात स्त्रीयांनाच सामोरे जावे लागते. कारण स्त्री ही पुरुषाच्या तुलनेत कौटुंबिकदृष्ट्या निम्न समजली जाते. भारतीय समाजात पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती असल्यामुळे कुटुंब प्रमुख म्हणून पुरुष यांना कुटुंबात प्रथम स्थान दिले जाते. तेव्हा स्त्री दुय्यम वागणूक दिली जाते.

भारत हा १३० कोटी पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारे देश आहे. पुरुषाच्या खांद्याला खांद्या लावून स्त्री आज सुध्दा काम करतांना दिसत आहे परंतु स्त्रीयांना संधी मिळेल तिथे तिच्यावर अत्याचार करण्याची संधी पुरुषी मानसिकता असणारी व्यक्ती सोडत नाही. म्हणून त्याचा भारतीय समाजावर गंभीर दुष्परिणाम होतांना दिसत आहे.

महिला अत्याचाराच्या गुन्हासंबंधीची सांख्यिकीय माहिती भारत सरकारच्या गृह मंत्रालयाव्दारे दरवर्षी प्रकाशित होत असते त्यावरून कौटुंबिक अत्याचाराचे आकलन करता येईल या माहितीच्या आधारे १९९१ ते २००५ पर्यंतच्या कालखंडात महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराची ६८ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. २०१२ मधील नॅशनल क्राईम रिकॉर्ड ब्युरोच्या अहवालानुसार कुटुंबामध्ये स्वता च्या पतीकडून अत्याचार होण्याचे प्रमाण ७ टक्के होते. २००४ मध्ये घरगुती हिंसाचाराच्या ५५.४३९ तक्रारी दाखल झाल्या त्यामध्ये स्वता चे पती आणि सासरच्या अन्य नातेवाईकाकडून महिलांवर केलेल्या अत्याचारामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते. कौटुंबिक अत्याचारामधिल सर्वात घृणास्पद प्रकार म्हणजे लहान वयातील मुलीवर लैंगिक अत्याचार कुटुंबीय नातेवाईक नौकरचाकर यापैकीच कोणाकडून झालेले असतात. लहान वयातील मुलीच्या मनावर त्याचे अत्यंत दुरगामी परिणाम होतात. भारतीय समाजाच्या सर्वच स्तरात म्हणजे गरीब, श्रीमंत, मध्यम, शहरी, ग्रामीण अशा सर्वच वर्गात स्त्रीला मारहाण करणे ही प्रचलित पध्दतच रुढ झाली आहे. त्याचा भारतीय समाजावर गंभीर दुष्परिणाम होतांना दिसत आहे. कारण माहेरी मुलींना घरी उशीर येणे, परपुरुषाशी बोलणे इत्यादी शुल्लक कारणासाठी स्त्रीला मारहाण केली जाते परंतु माहेरी होणाऱ्या मारहाणीपेक्षा

सासरी मात्र ही मारहाण अधिक तिघ स्वरुपाची असते. अनेकदा ही मारहाण निरर्थक असते. परंतू पुरुषाचे पुरुषत्व सिध्द करण्यासाठी किंवा अनेकदा आपल्याला आलेल्या नैराश्याचा किंवा वैफल्यचा राग काढण्यासाठी पत्नीला मारहाण केली जाते.

बालीकाच्या संदर्भात जर विचार केला तर आज सुध्दा तिला कनिष्ठ समजले जाते कारण दरवर्षी लाखोच्या संख्येने बालिकांना जन्म होण्या अगोदरच गर्भजल परिक्षण करुन जन्म होण्यापूर्वीच त्यांना मारुन टाकले जाते. ही एक भारतीय समाजातील शोकांतीका आहे.त्याचा दुष्परिणाम आज भारतात स्त्री आणि पुरुषाचे प्रमाण एक हजार पुरुषामागे नऊशे बावीस स्त्रीया असल्याचे दिसून येते.

आज कुटुंबांतर्गत कौटुंबिक अत्याचाराला बळी पडलेल्या स्त्रीला जेव्हा सासर आणि माहेर या दोन्हीकडील सर्व मार्ग बंद होतात तेव्हा स्त्री आत्महत्या करते एवढे अत्याचार सहन करुनही काही महिला स्वतंत्र जीवन जगण्याचा प्रयत्न करतात परंतू सर्वच महिला सदर मार्ग स्विकारतात असे नाही.एकंदरित स्त्रीयांच्या आत्महत्या या खरोखरच केलेल्या आहेत की घडवून आणलेल्या आहेत किंवा त्या दोन्ही प्रकार असू शकते म्हणून समाजात स्थैर्यता प्राप्त करण्यासाठी स्त्री आणि पुरुष ही दोन्ही घटक मजबूत असावे लागते परंतू तसे दिसून येत नाही म्हणून त्याचा भारतीय कौटुंबिक व्यवस्थेवर दुष्परिणाम होतांना दिसत आहे.

भारतात हुंडा पध्दती मोठ्या प्रमाणात प्रचलित आहे.त्याला आळा घालण्यासाठी हुंडा प्रतिबंधक कायदा सुध्दा आहे.त्या कायद्याला न जुमानता प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष हुंडा दिला जातो.तेवढ्यात ही गोष्ट थांबत नाही तर ही नवविवाहीत तरुणीला माहेरून हुंडा आणण्यासाठी त्रास दिला जातो. हुंडा न आणल्यास अथवा न दिल्यास सासर कडील मंडळी तिचा खून करतात परंतू या गुन्ह्याला अपघात किंवा तिने आत्महत्या केली असा रंग दिला जातो. म्हणून अशा कौटुंबिक अत्याचाराचा भारतीय समाजावर फार वाईट दुष्परिणाम होतो.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण स्त्रियांना काही वेळा जबर मारहाणीतून कायमचे अपगत्व प्राप्त होउन आयुष्यभर अपगत्वाचे जीवन जगावे लागते.कौटुंबिक हिंसाचारातून स्त्रियांची जीवन जगण्याची इच्छा कमी होते. अशा परिस्थितीत डिप्रेशन,नैराश्य स्त्रीयांच्या वाट्याला येते आणि त्यातून त्या मनोरुग्ण होतात. कौटुंबिक अत्याचारामध्ये विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे लहान वयातील लैगींक अत्याचारामुळे मुली मनामध्ये लैगींक संबंधाबाबत मनामध्ये भीती घृणा घर करुन बसते त्याचा वैवाहिक जीवनावर परिणाम होतो. नात्यासंबंधावर तीचा विश्वास राहत नाही हा कुटुंबसंस्था मोडकळीस आणणारा दुष्परिणाम भारतीय समाजव्यवस्थेच्या महत्वाच्या कुटुंब संस्थेवर पडतो.एकंदरीत भारतीय समाजाच्या सामाजिक संरचनेवर कौटुंबिक अत्याचाराचा दुष्परिणाम होत आहे असे आढळून येते.

कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्याचे काही उपाय-

कौटुंबिक हिंसाचार आजच्या प्रगत आणि आधुनिक युगात सुध्दा होत आहे. त्याच्याकडे आजही सामाजिक समस्या म्हणून पाहीले जाते ती समस्या दुर करण्यासाठी काही उपाय खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

- १) स्त्रीयांना स्वरक्षणाची व त्याच्या अधिकाराबाबत जाणीव निर्माण करुन दिले.
- २) महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यासाठी विशेष कायदा केली पाहीजे.
- ३) भारत सरकारने २००५ साली केलेल्या अधिनियमात दुरुस्ती करुन त्याला अधिक कठोर केले पाहीजे व कायद्याची कडक अमलबजावणी झाली पाहीजे.

- ४) स्त्रीयांना आर्थिकदृष्टा सक्षम केले पाहिजे जेणे करून त्या आत्मनिर्भर राहिल.
- ५) स्त्री-पुरुषांचे संतुलित विकास साधला पाहिजे जेणे करून स्त्री अथवा पुरुषामध्ये श्रेष्ठ तथा कनिष्ठत्वाची भावना निर्माण होणार नाही.
- ६) महिला अत्याचाराविरोधात महिलानी दबाव गट म्हणून महिला संघटनाची निर्मिती करून महिलानी संघटनेचा अपयशची कृत्य करणार्यावर दबाव निर्माण केले पाहिजे.
- ७) कौटुंबिक हिंसाचारातून झालेल्या आर्थिक सामाजिक मानसिक हानीची पुर्तता करण्यासाठी दोषी व्यक्तीकडून नुकसान भरपाई करण्यात आली पाहिजे.
- ८) कौटुंबिक हिंसाचार पिढीत स्त्रीला उलटपक्षी प्रश्न न विचारता त्यांनी दिलेल्या तक्रारीनुसार पोलीसानी कार्यवाही करावी.

निष्कर्ष-

कौटुंबिक अत्याचाराचा भारतीय समाजावरील दूष्परिणाम विचार करता असे लक्षात येते की, भारतात पूर्वी संयुक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात होती.त्याची जागा आता विभक्त कुटुंब पध्दतीने घेतलेली आहे. त्यामुळे कुटुंबावरचे प्रेम सहकार्य जिव्हाळा आपूलकी ह्या भावनिक गोष्टी विभक्त झाल्यावर दिसूव येत नाही.याशिवाय मागील ६०-७० वर्षांपासून आधुनिकीकरण,औद्योगिकरण, यांत्रिकीकरण आणि आताच्या जागतिकीकरण, खाजगीकरण,उदारीकरण सारख्या प्रक्रियेने विविध प्रकारचे परिवर्तन घडवून आणले आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत एवढे महत्वपूर्ण परिवर्तन झाले असून सुध्दा कौटुंबिक हिंसाचारात कोणत्याही प्रकारचा बदल झाले नाही किंवा भारतीय समाजात घडणार्या कौटुंबिक अत्याचाराच्या घटना किंवा प्रकारामध्ये कोणतेही बदल झाल्याचे दिसून येत नाही. या उलट कौटुंबिक अत्याचाराच्या नवनवीन प्रकार सुध्दा वाढत आहे. म्हणून त्याचा वाईट परिणाम भारतीय समाजव्यवस्थेवर होत असल्यामुळे त्याचा कारणाचा शोध घेणे महत्वाचे आहे.कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनाशी संबंधीत गुन्हामध्ये घट होत असल्याचे कोणत्याही आकडेवारीवरून दिसून येत नाही. कारण घरातला हिंसाचार चव्हाट्यावर आनू नये म्हणून मुकाट्याने अत्याचार सहन करणार्या महिलाची संख्या फार मोठी आहे. आणि हिच स्थिती अनेक शतकापासून सुरुच आहे. त्याला पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्था सुध्दा तेवढीच जबाबदार असल्याचे दिसून येते.अलिकडे वरपित्याने मुलाला शिक्षणासाठी केलेला खर्च वधूच्या पित्याकडून हुंड्याचा माध्यमातून घेतला जातो यापेक्षा लाजीरवाणी कोणतीच गोष्ट असू शकत नाही. तसेच हुंड्याच्या कारणाच्या संदर्भात व्यक्तीचे सुख-दुख आणि आपले जीवनमान व इतराचे जीवनमान ह्याची तुलना केली जाते.त्याचा फटका वधू व वधूपित्याला मिळतो. त्यातूनच कौटुंबिक अत्याचाराला चालना मिळून समाजात त्याचे वाईट परिणाम पडतात.

कुटुंबातील निगडीत व्यक्तीशी शारीरिक,मानसिक,आर्थिक गैरवर्तणूक, प्रत्यक्ष शारीरिक मारहाण, लैंगिक गैरवर्तन, स्त्रीयांना आर्थिकदृष्टा वंचीत ठेवणे, बेकायदेशीर हुंड्यासाठी छळ करणे, अपमान करणे, वाळीत टाकणे, स्त्री ही कमजोर व दुय्यम आहे असे सतत प्रत्ययास आणून देणे इत्यादी अश्या प्रकारच्या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी महिला ठरलेल्या आहे.म्हणून भारताची कितीही आधुनिकतेकडे वाटचाल होत असली तरी कौटुंबिक अत्याचाराचे स्वरूप व प्रमाण काही कमी झाल्याचे दिसत नाही.कौटुंबिक अत्याचाराचा कुटुंबव्यवस्थेवर,कुटुंबातील लहान मुल,तरुण व इतर सदस्यावर परिणाम होत आहे. एकंदरीत भारताच्या समाजव्यवस्थेवर दुष्परिणाम होतांना दिसत आहे. असे म्हणता येईल.

संदर्भ-

१) लोटे रा.ज. (२००९) भारतीय समाज आव्हाणे आणि समस्या. पिंपळाखूरे प्रकाशन, नागपूर.

२) मायी सुनील(१९९८) भारतीय सामाजीक समस्या.अंशुल प्रकाशन,नागपूर.

३) आहुजा राम (२००२) भारतीय सामाजीक व्यवस्था. रावत प्रकाशन,नवी दिल्ली.

४) मदन जी.आर. (२००६) परिवर्तन एवमं विकास का समाजशास्त्र. विवेक प्रकाशन,दिल्ली.

५) http://en.wikipedia.org/wiki/Domestic_violence_in_IndiaDt.25.04.2020

६)

http://en.wikipedia.org/wiki/National_center_crime_Records_Bureau_#crime_statisticsDt.25.04.20

20

लांबलेल्या सावल्यातील : व्यक्तीदर्शन

प्रा. स्मिता गोवर्धन शहाणे

लेखक उत्तम बंडू तुपे यांनी आपल्या कादंबरीला दिलेल्या 'लांबलेल्या सावल्या' हे शीर्षक मोठे समर्पक वाटते. आणि त्याच्या वडीलांच्या गरीब परिस्थितीला बघून सर्व जवळची दूरची नाते मंडळी दुरावली गेलेली असतात. म्हणजेच लेखकाने या परिस्थितीला लांबलेल्या सावल्या' असे म्हटलेले आहे पुढे माधव आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर आपली परिस्थिती बदलवितो. माधवाच्या वडीलांवर वाटणीच्या वेळी भाऊअन्याय करतात व त्याला सहा-सात एकराचा पडकी व पडीत जमीन वाटायला देतात. आणि स्वतःकडे विहिर असलेला ओलीताचा मळा आपल्या ताब्यात ठेवून घेतात. यावरून संपतवर गरीब परिस्थिती येते व त्या काळात नात्यातील सर्व मंडळी दूर जातात. कुणीही वेळेवर उपयोगी पडत नाही व मदतही करत नाही आणि हुंकूनही पाहत नाही. यालाच लेखकाने 'लांबलेल्या सावल्या' हा शब्दप्रयोग केल्याचे दिसते. पुढे माधव आपल्या कर्तृत्वाने व मेहनतीन घरी व कुटूंबाची परिस्थिती बदलवितो. व या बदलत्या परिस्थितीकडे पाहून दूर गेलेले म्हणजेच 'लांबलेल्या सावल्या' का म्हणजेच 'गुळाला मुंगळे चिकटावे तशी येऊन चिकटतात म्हणजेच लांब गेलेल्या सावल्या जवळ येतात.

पात्रांची योजना आणि त्यांचे व्यक्तीदर्शन ही कादंबरीची महत्त्वाची अंगे आहेत. कादंबरीच्या इतर संदर्भात पात्रांचा आपल्याला विचार करावा लागतो. पात्रांच्या विशिष्ट स्वभावामुळे वर्तनामुळे कथानकाला विशिष्ट स्थळच प्राप्त होत असते. व्यक्ती शिवाय कथा आकारास येऊ शकत नाही. त्यामुळे पात्र योजना व व्यक्तीदर्शन याकडे कादंबरी काराला दुर्लक्ष करता येत नाही या कादंबरीत देखील पात्रे व व्यक्तीदर्शन यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. पात्र, स्वभाव व कृती स्वाभाविकपणे संबधरूप असतात. निसर्ग समाजाची व्यक्तीच्या होणाऱ्या संबधातून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व साकार येते.

माधव परिस्थितीवर मात केलेला संघर्ष आणि त्यात त्याला मिळालेले यश यांचे विविध पातल्यांवर चित्रण करणे हेच या कादंबरीचे प्रमुख लक्ष असून त्यानुसार त्यातील व्यक्तिदर्शन घडलेले आहे.

१) माधव :-

माधव हा या कादंबरीचा नायक असून त्याचा जन्म गरीब अश्या शेतकरी कुटूंबात झालेला असतो. शिक्षणातून मोठ होऊन आपल्या घरी गरीब परिस्थिती बदलविण्याची त्याची लहानपणापासूनची इच्छा असते. शिक्षणासाठी वाटेल ते दुःख सहन करण्याची शक्ती त्याच्या अंगी असल्याचे दिसून येते. गणित चुकल म्हणून पाठ सोलून जाईपर्यंत मास्तरात मारलेल असते. तरी तो कुणाला ही सांगत नाही उलट "सांगून काय करायचं. मला शिकायचंय तर हे सगळ सोसल पायजी" (पृ. क्र. ३०) असे उद्गार माधव तोंडून काढतो.

घरातील अठराविश्व दारिद्र्यामुळे गोतावण्यातील कुणीही मंडळी माधवच्या घरी येत नाही. उलट त्याच्या काकाच्या म्हणजेच भाऊ, नाना यांच्या घरी ही मंडळी येत असतात. तेव्हा आपल्याला कुणीही नातेवाईक नाहीत का? असा प्रश्न तो आपल्या वडिलांना विचारतो. आपल्या पदरी लाचारपण गरीबी असल्यामुळे आपला गोवातळा तुटला आहे असे उत्तर माधवचे वडील देतात. " खरं, पर मी दुबळा न्हाय उदयाचा दिवस माझा हाय. नाचारपण दोपारची सावली. ढळंल कवातरी." (पृ. १६)

गरीबीमुळे लाचार न होता प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून जीवनाकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहण्याची दृष्टी माधव जवळ असते. शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनही शिक्षणासाठी पुरेशी पुस्तके आणि शाळेसाठी कापडं नसतानाही माधव वडिलांसोबत शेतात काम करून शिक्षण घेण्याचा प्रयत्न करतो. स्वतःच्या नातेवाईकांच्या घरी बहिणीच्या घरी माधवला अपमान सहण करावा लागतो. तेव्हा

मात्र माधव परिस्थितीशी झगडून आपले नशिब बदलविण्याचा प्रयत्न जोमाने करतो आपल्या वडीलांसोबत दिवसरात्र मळयात राबराब राबतो यातून त्याची कस्टाळू वृत्ती प्रकर्षाने जाणवते. त्यामुळे त्याचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होत जाते व आपले शिक्षण पूर्ण होत नाही याची खंतही माधवच्या मनात असते पण त्याच्यासाठी शिक्षण महत्वाचे नसून घराला घरपण आणण्याचा प्रयत्न माधवचा असतो. शेतात विहिरी निर्माण करून पडीत जमीनीला मळयाचेस्वरूप माणतो. शेतामधून भरपूर प्रमाणात उत्पन्न घेवून खूप पैसा मिळवितो व घर बांधतो. टँक्टर, चार चाकी वाहन सुद्धा आपल्या घरासमोर उभी करतो. हे सर्व त्याच्या धडसी वृत्तीमुळे व अखंड प्रयत्नामुळे दिसून येते. माधवने केलेल्या प्रक्रियामुळे त्यांची किर्ती दूरदूरपर्यंत जावून पोहचते माधवच्या अंगी बोलणचे चातुर्य व लोकांना जोडून ठेवण्याचा गुण असल्यामुळे त्याच्या अवतीभवती अनेक मोठी माणसे फिरताना दिसतात. व त्याला त्याच्या चांगल्या गुणांवरून त्याला निवडणूक लढविण्यासाठी पार्टीचे तिकीट मिळते आणि असा हा माधव एक दिवस विधायक बनतो.

२) संपत (माधवचे वडील):—

कादंबरीत महत्वाच्या पात्रापैकी एक पात्र म्हणजे संपत संपत हे माधवचे वडील माधव आपल्या परिस्थितीवर मात करून मोठा होतो या त्यांच्या कार्यात महत्वाचा वाटा त्याच्या वडीलाचाही असतो. प्रत्येक संकटाच्या वेळी माधवच्या पाठीशी त्यांचे वडील उभे असतात. आणि वडीलांच्या हिमतीवर माधव यशाचे शिखर गाठतो जमीनीच्या वाटणीच्या वेळी संपतवर अन्याय झालेला असतो संपतचे बंधू नाना, भाऊ हे आपल्याकडे ओलीताची जमीन ठेवून घेतात. तर संपतला सहा—सात एकराचे पडीत रान वाटायला देतात. गरीब परिस्थितीमुळे आपण आपल्या मुलाला शाळेसाठी पुरेशी पुस्तके आणि कपडे घेऊन देऊ शकत नाही याची खंतही वाटते आपल्या मुलाने शिक्षण घेऊन मोठे व्हावेअशी सुप्त इच्छा त्याची असते लाचार परिस्थितीमुळे गोतावळा आपल्यापासून दूर गेला त्याचं दुःख संपतला असते. अशी परिस्थिती असली तरी संपतच्या मनात आशावाद असतो की एक दिवस आपली गरीबी दूर होऊन उदयाचा दिवस आपला राहील. “दुखाला कुणी इचारत बी न्हाय. दुखात कोण कुणाचं नस्तं, म्हणतातम्हणत. आमी भोळयापनात जगलो. तसं तू जगू नगस. शीक, मोठा हो. जगाचं डोळं तुझ्या कर्तुकीनं दिपून जावदी, मजी आमच्या डोळयाची पारनं फिटलेली. तू कर्तुकीला येऊस्तवर पाटाला पाणी येईल, नी हया परकात सोनं पिकलं.”(पृ. १६) संपतला आपला मुलगा माधव मोठा आधार वाटतो तो एक दिवस शिकून मोठया होईल. आणि आपली गरीब परिस्थिती बदलेला. असे संपतला वाटते म्हणून वाटायला पडीत मळा येऊनही निराश न होता त्या मळयातील झाले.खोदून मळा पिकवायचा. आपल्या मेहतीला एक दिवस यश मिळेल अशी आशा मनात ठेवतो वडीलाची होत असलेली धडपड लक्षात घेवून माधव वडीलासमोर शेतात राबायला लागतो. आपल्या सोबत आपला मुलगा राबतो व त्याचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होत आहे हे संपतला सहन होत नाही. संपत म्हणतो माधवला “काम करता करता शीक. जीव अगूदर कामं मातर बेतानं करायची. तुझं हे कस्टाचंवय न्हाय बघा.”(पृ. १७)

संपत प्रयत्नाची पराकाष्ठा करून शेतामध्ये राबतो आणि आपल्या प्रयत्नात सफल होतो सफल झाल्याची झलक संपतच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसून येते. परंतु यशामध्ये माणसाने भरकडून जाऊ नये याची समज माधवला पदोपदी संपत देत असतो. संपतचे भाऊ सावकाराकडे जमीन गहाण ठेवायला जातात तेव्हा सावकाराच्या घशात आपल्या भावाची जमीन जाऊ नये. म्हणून माधवला समजावतो आणि मदत करायला सांगतो यातून संपतची व्यवहार चातुर्यता दिसून येते. भावांनी प्रसंगी भांडण केले. संपतवर वाटणीच्या वेळी अन्याय केला तरी भावासाठी संपत धाऊन जातो “खरंच, लोक म्हणत्यात ते खरं. अण्णा भोळं भाबडं हायतं. अण्णा मातीत राबलं. खरी

माती होऊन त्यांचं जगनं. सावलीत बसलं तरी उनांत असल्यागत. अण्णा कुणाला कळलं नव्हतं. त्यास्नी जाणून धिटल न्हाय कुणी.” (पृ. १३७) अशा या संपतचे व्यक्तीमत्त्व गुढ, अनाकलनीय या कादंबरीत वाचकाच्या लक्षात येते.

जानकी :-

जानकी ही कादंबरीतील माधवची माई, संपतची बायको. भारतीय संस्कृतीला शोभेल असे माईपण जपणारी आणि पतीच्या पत्नीत्वाचा धर्म पार पाडणारी अशी स्त्री म्हणजे जानकी. असे व्यक्तीमत्त्व जानकीबद्दल वाचकांच्या मनामध्ये ठसते घरामध्ये अठराविश्व दारिद्र्य असूनही परिस्थितीला न घाबरता आपल्या पतीच्या खांद्याला खांदा लाऊन परिस्थितीचे चटके सहन करून ती असलेल्या परिस्थितीचा स्विकार करते. संसाराची धुरा ती आपल्या खांद्यावर घेताना दिसते. जानकीचे आपल्या मुलांवर अतिशय प्रेम असते. भोगल्याने माधवच्यागालाफडावर मारते हे जेव्हा जानकीला माहित होते. तेव्हा भोगल्यावर शिव्यांचा भडीमार करतांना म्हणजे, “मुडदा बसीवला त्या भोगल्याचा झालं त्याचं वाटूळ. साप कसा चावला न्हय त्याच्या हाताला?” (पृ. १२) यातून तिचे माधव विषयीचे प्रेम व्यक्त होतांना दिसते. असाच एक प्रसंग माधवने शाळेतील मास्तराने गणित सोडविले नाही म्हणून माधवला पाठ सोलेपर्यंत मारलेले असते. त्याच्या पाठीवरचे वळ बघून जानकीच्या जीवाची लाही—लाही होते. ती तळमळते व रडायला लागते तिचे अंतःकारण डुभंगून जाते. तिचे हृदय फाटल्यागत होते. ती माधवला जीवापाड जपते.

परिस्थिती अत्यंत हलाकिची असून सुद्धा जानकी मात्र आपले हिंदू रितीरिवाज पाळतांना दिसते त्या साठी ती माधवला मुलींना माहेरी आणायला लावते. मातृप्रेमापोटी आपल्या लेकींना मोठया आवडीने धपाटी करून पाठविते. आणि आपल्या परंपरेला शोभेल असा त्याचा संक्रातीचा सण साजरा करते. यातून तिची कर्तव्यदक्षता आणि संस्कृतीची जोपासणा हे गुण प्रकर्षाने दिसून येतात. माधव आणि संपत शेतामध्ये राबत असतांना जानकी त्यांच्या प्रत्येक वेळी मदत करीत असते ज्वारीचे राखण, गाई—बैलाचे राखन त्याच सोबत माधवच्या प्रगतीमध्ये जेवढे श्रेय संपतचे आहे तेवढेच श्रेय जानकीचे सुद्धा आहे. परिस्थिती वाईट असताना गोतावळ्यातील कुणीही माणसे घरी येते नसत. मात्र परिस्थिती पालटल्यावर गोतावळा घरी मावेनासा झाला होता. तरीही जानकीच्या स्वभावात फरक पडला नाही कुणाचाही अपमान न करता प्रत्येकाला आदराने व प्रेमाने वागणूक देत असे. जानकीच्या हृदयातील प्रेमळता, मायाळूवृत्ती, पतीबरोबर मळयात कष्ट करण, तिची कष्टाहू वृत्ती साहसीपणा चातुर्यता इत्यादी गुण जानकीच्या व्यक्तीमत्त्वाचत दिसून येतात.

भाऊ आणि नाना:-

भाऊ आणि नाना हे माधवचे काका. सभोवतालच्या समाज व्यवस्थेत वावरतांना अनेक स्वभावाच्या लोकांचे दर्शन होते. ‘व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती’ प्रमाणेच या कादंबरीत लेखकाने भिन्न—भिन्न प्रवृत्तीच्या लोकांचे दर्शन घडविले आहे. भाऊ आणि नाना ही संपतची भाऊ मंडळी, या कादंबरीमध्ये वाटणीच्या वेळी भावा—भावा मधील येणाऱ्या वादाचे दर्शन घडून येते भाऊ, नाना आणि संपत यांच्यातील जमीन वाटणीच्या वेळी संपतवर अन्याय झालेला दिसतो भाऊ आणि नानानी स्वतःकडे विहिर असलेली ओलीच्या जमीनीचा मळा आपल्याकडे ठेवला आणि संपतला मात्र सहा—सात एकर पडीत जमीन वाटयाला येते अर्थातच भाऊ आणि नाना यानी वाटणीच्या वेळी संपतवर अन्याय केलेला दिसतो ही स्थिती आजही ग्रामीण भागात दिसून येते. यातून वाचकाला ग्रामीण जीवनाचे दर्शन घडते. गरीबीमुळे भाऊ आणि नाना हे संपत सोबत सगळे संबंध तोडून टाकतात. इतकेच नव्हे तर गोतावळ्यातील सर्व मंडळी संपत कडे न येता भाऊ आणि

नानाच्या घरी जाताना दिसते. आर्थिक परिस्थिती चांगली असल्यामुळे यांना घमंड चढतो व संपतच्या वाट्याला आलेल्या पडीत जमीनीवर झाडांवर ते आपला हक्क सांगून संपतशी भांडतात. माधवच्या प्रगतीपथावर चढण्याचा प्रयत्न सुरु असताना ही मंडळी त्याच्या मार्गात अडचणी निर्माण करतात. पुढे आपला स्वार्थ साधण्यासाठी व आपल्या शेतासाठी पाणी मिळविण्यासाठी मोठया चातुर्याने गोड गोड बोलून आपले काम काढून घेण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु माधव त्यांना बळी पडत नाही. एकुणच कटकारस्थानी, घमेंडी इत्यादी वाईट गुणांचे दर्शन भाऊ आणि नाना यांच्या व्यक्तीमत्त्वावरून घडून येते.

कांता आणि गीता :-

कांता आणि गीता या माधवच्या थोरल्या बहिणी कांता आणि गीता या दोन्ही एकाच आई—वडीलांच्या मुली. या दोघीवरही संस्कार सारखेच परंतु दोघीचही स्वभावात जमीन आसमानचा फरक असल्याचे दिसून येते. जानकीच्या संक्रातीचा सण साजरा करण्याच्या आग्रहावरून माधव कांता आणि गीताला माहेरी आणायला जातो प्रथम तो कांता हिच्याकडे जातो. पुष्कळ दिवसांनी आपली व आपल्या बहिणीची भेट होणार आणि आपली थोरली बहिण आपल्याला मायेने हृदयाशी घेणार अशा विचारात माधव कांताच्या घरी प्रवेश करतो. परंतु माधवला अगदी विरुद्ध असा अनुभव येतो. गरीबीमुळे कांताला भाऊ म्हणायची लाज वाटते. आईने प्रेमापोटी तयार करून पाठविलेली धपाटी कुत्र्याला टाकायला कांताचा नवरा सांगतो. तेहा मात्र माधवच्या काळजात तिर गेल्याच्या वेदना होतात. कांताचा नवरा माधवची ओळख नौकर म्हणून करून देतो तेव्हा माधवला मन जाळून टाकणाऱ्या असाहय वेदना होतात. कांताला तीच्या श्रीमंतीचा माज चढलेला दिसतो. त्यात ती स्वतःच्या सख्या भावालापण विसरते जेव्हा माधवचे दिवस बदलते त्यावेळी ती मात्र माधवकडे रहायला जावून आपला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करते व आपल्या मुलीचे लग्न माधवने करून दयावे यासाठी ती हट्ट धरते.

अगदी या विरुद्ध गीताचा स्वभाव या कादंबरीत दिसून येतो. तिच्या मायाळू स्वभावाचे दर्शन होताना दिसून येते. आपला भाऊ खूप दिवसांनी आलेला पाहताच ती त्याला आपल्या हृदयाशी धरते, त्याचे खूप मुके घेते व तीचा आनंद गगणात मावेनासा होतो माधवही तिच्या प्रेमाने नाहून निघतो. गीताचा नवराही आपल्या मेव्हण्याचे रितसर स्वागत करतो. माधवच्या आई—वडीलांची आपुलकीने विचारपूस करतो. गीताच्या घरची इतर मंडळी माधवसोबत आपुलकीने वागतात. कांताच्या घरच्या अगदी विरुद्ध परिस्थिती गीताच्या घरची होती. आपुलकीने जिव्हाळयाने वागणाऱ्या माणसांचे दर्शन या ठिकाणी होताना दिसते. गरीब परिस्थितीतही गीता आपल्या भाऊरायाची काळजी, मदत करताना दिसून येते व भावासाठी ती नवऱ्याचा विरोध पत्कारायला तयार असते अश प्रकारे मायाळूवृत्ती, प्रेमळपणा, बंधुप्रेम इ. गुण गीतामध्ये दिसून येते.

इतर पात्रे :-

या कादंबरीतील मुख्य नायक म्हणजे माधव. त्याच्या भोवतीच कादंबरीचे कथानक फिरताना दिसते या कादंबरीत मनोरंजकता येण्यासाठी काही गौण पात्राची योजना केलेली दिसून येते या कादंबरीमध्ये प्रामुख्याने माधवचा गोरखमामा, दत्तूमामा, माधवची मामेबहिण चंद्रा, कांताचे पती आणि गीताचे पती ही पात्रे कादंबरीच्या मध्ये—मध्ये दिसून येतात. दत्तू आणि गोरख हे माधवचे सख्ये मामा असले तरी त्यांच्या स्वभावात प्रचंड फरक जाणवतो व तो आता श्रीमंत झाला आहे हे लक्षात घेवून गोरख मामाला आपल्या मुलीचा विवाह माधवशी व्हावा असे त्याला वाटते. जेव्हा माधव गोरख मामाच्या मुलीशी लग्नाला नकार देतो तेव्हा गोरखमामा आपल्या बहिणीशी असलेले सगळे नातेसंबंध तोडून टाकतो. याउलट दत्तू मामा माधवला निस्वार्थ मदत करतो.

त्याचप्रमाणे कांताचा नवरा व गीताचा नवरा या दोघांमध्ये सुद्धा अगदी विरुद्ध असा फरक जाणवतो. माधव कांताला आणि गीताला संक्रांतीच्या सणासाठी घरी न्यायला जातो. त्यावेळी कांताच्या नवऱ्यानी त्याचा केलेला वेळोवेळी अपमान व नंतर माधवची परिस्थिती बदलल्यावर त्याच्याकडे सतत घालणाऱ्या येरझारा यावरून त्याच्या स्वार्थी वृत्तीचे दर्शन घडते याउलट गीताचा नवरा आहे त्याच्या घरी माधव गेल्यावर त्याचे आनंदाने स्वागत करतो व त्याच्या आई-वडीलांची चौकशीही करतो व माधवचा मानपान करून माधवला लागेल त्या प्रकारची मदत करतो. अश्या प्रकारे कांताच्या व गीताच्या नवऱ्यामध्ये फरक जाणवतो.

अशा या गौण पात्राला वगळले तर कादंबरीच्याकथानकात फारसा फरक पडत नाही परंतु कथानकाला दर्जेदारपणा यावा. वाङ्मयीन सौंदर्य प्राप्त व्हावे यासाठी लेखकाला अश्या पात्राची योजना करावी लागते.

निष्कर्ष:-

- १) 'लांबलेल्या सावली'तील बोली भाषा, तेथील वास्तव जीवन, ग्रामीण संस्कृती, ग्रामीण शब्दाचा वापर, शेतकी जीवन, निसर्गाचे सानिध्य, हेवेदावे, भाऊबंदकीचे तंटे, अशी ग्रामीण कादंबरीचे निष्कर्ष सांगता येतील.
- २) 'लांबलेल्या सावल्या' या कादंबरीमध्ये एका ग्रामीण तरुणाचा झालेला विजय, त्याचे कर्तृत्व, त्याचा परिस्थितीशी झगडण्याची जिद्द हे आजच्या ग्रामीण तरुणापुढे आदर्श ठरू शकतात.
- ३) घरामध्ये अठराविश्व दारिद्र्य असले तरीही आपल्या परिस्थितीला बदलविण्याचा माधव प्रयत्न करतो व आपल्या प्रयत्नाला एक दिवस फळ मिळेल असा आशावाद तो मनोमध्य बाळगते.
- ४) या कादंबरीतील स्त्री पात्रामध्ये माधवच्या बाबतीत कांताचा हेकेखोरपणा व गीताचा प्रेमळपणा व सामंजस्यपणा हे या कादंबरीमधून प्रत्येक वाचकाच्या लक्षात येते.

संदर्भ :-

- १) लांबलेल्या सावल्या :- उत्तम बंडू तुपे —
बी. आर. पी. पब्लीकेशन,
आझादवाडी, कोथरुड पुणे,
पहिली आवृत्ती —१ जाने १९९२

Role of Music in maintaining Social Health

प्रा.डॉ.जयश्री विश्राम कुळकर्णी

स्व.छगनलाल मुलजीभाई कढी कला महाविद्यालय अचलपूर कॅम्प, परतवाडा जि.अमरावती.४४४८०५

प्रस्तावना:—

संगीत कला ही सर्व कलांमध्ये सर्वश्रेष्ठ कला आहे. कला आणि संगीत ही मूलभूत मानवी कार्ये आहेत. मानवजाती आणि कला ही एकमेकांशिवाय कार्य करू शकत नाही.

आमच्यामध्ये काही तरी भव्यदिव्य करण्याची ईच्छा आहे. त्यामुळे त्या कलांमध्ये आनंद घेण्यासाठी ध्वनीसह संवाद आवश्यक आहे. शास्त्रीय संगीत असो किंवा चित्रपट संगीत असो किंवा सुगम संगीत असो सर्वच संगीत मानवाच्या जीवनात लक्षणीय बदल घडवून आणित असतं.समाजासाठी संगीत कलेची किंमत अफाट आहे.

विषय :-

स्थानिक पातळीवरील शाळांमधील संगीत कमी होत चालले आहे. संगीतामध्ये सामील होण्याचा सामान्य मार्ग म्हणजे संगीत कार्यक्रम ऐकणे किंवा त्यात सहभाग घेणे. सीडी प्लेअरवर,संगणकावर,मोबाईल मध्ये गाणे ऐकणे हा एक अतिशय वैयक्तिक आणि पूर्ण करणारा अनुभव आहे. सार्वजनिक संगीत मैफीलीचा आनंद घेतांना आपल्याला वेगळाच आनंद व अनुभव येतो,त्याने आपला मुडच बदलतो.

संगीत कला समाजातील प्रत्येक घटकाला शांत,निवांत,उत्साही बनवू शकते. आणि आपल्या जीवनात अनुभवाला येणाऱ्या सर्वच भावना जाणण्याची अनुमती देते. संगीत मैफीली गायन असो किंवा वाद्यवादनाची मैफील असो आपली अभिव्यक्ती वाढविण्याची ती एक संधी असते.

सर्वसाधारणपणे समाजातील सर्व हौशी कलावंतांना स्वतःमधील क्षमता व्यक्त करण्याकरीता संगीत कला हे एक प्रभावी माध्यम आहे. शिक्षणाच्या सर्वच स्तरांमध्ये संगीताची किंमत ही फार मोठी आहे.

सध्या दूरदर्शनवर सारेगम,सारेगमप,सुपरस्टार सिंगर इंडियन आयडॉल यासारख्या कार्यक्रमांमधून देशातील गुणी कलाकारांना संधी मिळत आहे. व त्यांच्यातील सुप्त कलागुणांना वाव मिळत आहे.

महाविद्यालयातील संगीत या विषयांमुळे युवक महोत्सवात सहभाग घेता येतो. त्यांच्यातील सुप्त कलागुणांना वाव मिळतो.

संगीत आणि समाजाचा जवळचा संबंध आहे.संगीत कला ही सामाजिक परिस्थिती प्रतिबिंबित करते आणि तयार करते. कि ज्यामध्ये एकतर सामाजिक बदलांची सोय असते किंवा अडथळा आणणाऱ्या घटकांचा समावेश असतो. २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात रेकॉर्डिंग तंत्राच्या विकासाने क्रांती केली आहे. ज्यामुळे बहुतेक लोकांना संगीताची सुविधा आहे. सर्व प्रकारचे संगीत बऱ्याच लोकांसाठी,दिवसाचे २४ तास स्विकच्या संपर्कात उपलब्ध असते. पाश्चात्य देशांमध्ये संगीत कलेला अतिशय महत्व दिले जाते. म्हणून संगीत तिथे सहज उपलब्ध होऊ शकते.

आरोग्यासाठी सुद्धा उपचारात्मक दृष्ट्या दिर्घकाळापासून संगीत हे शक्तीशाली आहे. थेरपी मध्ये संगीत ऐकणे किंवा सक्रीयपणे संगीत तयार करणे समाविष्ट असू शकते. औषधे,चिंता,वेदना कमी करण्यासाठी संगीत थेरपीचा वापर केला जातो.

सामाजिक दृष्ट्या संगीत हे एक शक्तीशाली माध्यम आहे कारण, यामध्ये संवादाची सोय आहे,जे शब्दांच्या पलीकडे आहे. संगीत कला ही अर्थ सामायिक करण्यास,तसेच सांस्कृतिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर विकास करण्यास सामर्थ्यवान आहे.

उपचारात्मक कार्य करण्याची संगीताची शक्ती फार पूर्वीपासून ओळखली गेली आहे. गर्भवती महिला व नवजात बालक यांच्या विकासात संगीत महत्वाची भूमिका बजावू शकते.

आई आणि मुलामध्ये सुरवातीच्या संवादामध्ये मूलभूत संगीताची जी गुणवत्ता असते,जी संप्रेक्षण कौशल्याच्या विकासास मदत करते.

संगीत ऐकणे किंवा ते तयार करण्यात गुंतल्याचा थेट परिणाम बुद्धीमत्तेवर होत नाही, तरीही संगीत तयार करण्यात सक्रिय सहभाग घेतल्यास आत्मविश्वास वाढू शकतो. सामाजिक आणि हस्तांतरणीय कौशल्यांचा श्रेणीचा विकास होवू शकतो. शांत आरामदायी पार्श्वभूमी संगीत ऐकणे हे अनेक शैक्षणिक कार्यविरल कार्यप्रदर्शन सुधारू शकते.

संगीताबद्दलच्या आपल्या विचारसरणीचा आपल्या प्रतिक्रियांवर जोरदार प्रभाव पडतो. संगीताचा आपल्याजीवनावर कसा प्रभाव पडतो, हे जाणून घ्यायचे असेल तर, आपल्याला त्यातील अनुभवांच्या हिशोब घ्यावा लागेल. युट्युब, ऑर्केस्ट्र या माध्यमातून संगीत कलेला प्रतिसाद दिला जात आहे.

कला आणि शास्त्रीय संगीताला लोकांच्या नजरेत सावरले गेले आहे. कला आणि संगीताची आवड असणाऱ्यांना संगीत क्षेत्रामध्ये काय घडत आहे. हे समजणे आवश्यक आहे. फक्त मनोरंजन आणि लोकरंजनासाठी ही कला आहे, असे लोकांना वाटू शकते. लोककल्याणासाठी आपल्याकडे संगीत कलेसोबतच अनेक कला आहेत.

संगीत एक महत्वपूर्ण प्रकार मानल्या जातो. असुरक्षित गटांमध्ये योग्य वर्तनास प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि वैद्यकीय मदत करण्यास मदत करणाऱ्या लोकांच्या जीवनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी याचा वापर केला जातो.

संगीताची वाढलेली उपलब्धता लोकांना त्यांच्या स्वतःची मनःस्थिती हाताळण्यासाठी, तणाव कमी करण्यासाठी कामांची कंटाळवाणी पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी, तसेच सामाजिक प्रसंगी योग्य वातावरण तयार करू शकते. थोडक्यात समाजातील व्यक्तींनी त्यांच्या आयुष्याची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी संगीताचा उपयोग केला आहे.

संगीत कामगार आणि ग्राहकांवरच्या खरेदी-विक्री उद्योगावर परिणाम करू शकते. ग्राहक जेव्हा उत्पादन खरेदी करण्याविषयी निर्णय घेतात तेव्हा संगीत महत्वपूर्ण भूमिका निभावतो. संगीत कला ही मानवाच्या रोजच्या जीवनावर अवलंबून असते. आणि संगीताचा प्रभावही असतो. विकसित जगातील संगीत उद्योग अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा एक प्रमुख घटक आहे. सामाजिक स्थिती लोकांच्या गटावर संगीताचा कसा परिणाम होवू शकतो त्याबद्दल अधिक पद्धतशीर चौकशी करण्याची देखील आवश्यकता आहे. विशिष्ट प्रकारच्या संगीतास मोठ्या सार्वजनिक कार्यातून सुव्यवस्थितपणे उत्तेजन मिळू शकते. समाजातील माणसाचे जीवनमान वाढविण्यास, आत्मविश्वास वाढविण्यास संगीत महत्वपूर्ण भूमिका बजावून सामाजिक कौशल्यास प्रोत्साहित करू शकते. संगीताचा उपयोग आपण विप्रेक्षांसाठी सामर्थ्यवान भावनांवर विजय मिळविण्यासाठी पार्टीमध्ये जाण्यास योग्य मनःस्थिती निर्माण करण्यासाठी, एकाग्रतेस उत्तेजन देण्यासाठी, थोडक्यात मानवाचे कल्याण करण्यासाठी करू शकतो. संगीत संपूर्ण मानवी विकासासाठी एक साधन बनले आहे.

संगीताच्या सहज उपलब्धतेची मुख्य बाजू अशी आहे की, त्यास महत्व दिले जाण्याची प्रवृत्ती आहे. संगीत आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनतो आणि, त्याच वेळी औपचारिक शिक्षण जगातील संगीताच्या जागेवर सतत प्रश्नचिन्ह उपस्थित केली जाते आहे.

मानवाच्या उन्नतीसाठी संगीत आधिपासूनच महत्वाची भूमिका करीत आहे. आरोग्यामध्ये संगीताचे सकारात्मक फायदे दिसून येत आहेत. मानसशास्त्र व इतर क्षेत्रांची सुध्दा संगीताप्रती मागणी वाढत आहे. हे सर्व पूर्ण झाल्यास समाजाला सुशिक्षित संगीतकारांची आवश्यकता भासणार आहे व ती पूर्ण होवू शकेल.

शास्त्रीय संगीता सोबतच सुगम संगीत, चित्रपट गीत, गझल मैफीली हा कलेचा मुख्य प्रवाह लोकांपर्यंत, समाजापर्यंत विविध माध्यमातून पोहचले व यशाकडे या कलेची वाटचाल होईल आणि समाजात या कलेला श्रेष्ठ असे मानाचे स्थान मिळेल अशीच अपेक्षा आहे.

संदर्भ :

1. गुगल
2. युट्युब
3. मगिलवर्ट गॅलॅंडो यांचा लेख.

चित्रा मुद्गल के उपन्यासों में हिंसा के प्रति विद्रोही नारी

प्रा.डॉ.निशाली पंचगाम।

उप—संपादक, लोकमत समाचार, अकोला।

सारांश—लेखन के स्तर पर चेतना सम्पन्न, जागरूक, मुखर और समकालीन हिन्दी साहित्यकारों में चित्रा मुद्गल एक ऐसी लेखिका हैं, जो अपने व्यक्तित्व से भारतीय नारी की संपूर्ण गरिमा का प्रतिनिधित्व करती हैं। साहित्य जगत में उनकी कलम ने अपनी विशिष्ट छवि बनाई है। वर्तमान हिन्दी कथा—साहित्य में चित्रा मुद्गल का साहित्य आधुनिक युग के नए आयामों को पूरी तरह स्पर्श करता है। भारतीय नारी जो सदियों से उपेक्षित और अपमानित रही है। उसे इस देश के संविधान ने एक वास्तविक सम्मान से गौरवान्वित किया है। चित्राजी ने इस सत्यता को न केवल अनुभूत किया, बल्कि उसे अपने साहित्य में विशिष्ट शैली में अभिव्यक्त किया है। इस दृष्टि से चित्रा मुद्गल के उपन्यास का विशिष्ट महत्व है। किसी भी सभ्य समाज के उत्थान और विकास में नारी की भूमिका अहम् होती है लेकिन, नारी की स्थिति उस समय विषम और चिंतनीय हो उठती है जब स्त्री देह को यौनाचार के घृणित दलदल में घसीटा जाता है। नारी जीवन की सबसे करुण, दारुण और दयनीय स्थिति तब दिखाई पड़ती है जब उसे देह परिधि तक सीमित कर पुरुष उसे शरीरिक सुख—उपभोग का साधन मानकर उससे हिंसा करता है। चित्रा मुद्गल सदा से ही स्त्री की अस्मिता से जुड़े सवालों को गहरी संवेदनशीलता और तर्क के साथ प्रस्तुत करती हैं। चित्रा मुद्गल का साहित्य सामाजिक सरोकारों का साहित्य है। नारी होने के नाते चित्राजी का नारी समस्याओं के प्रति सजग होना स्वाभाविक है। चित्राजी ने साहित्य में स्त्री—समानता, स्त्री—शोषण एवं हिंसा, स्त्री—अधिकार आदि स्त्री से संबंधित विषयों पर अपने विचार बेहिचक लिखे हैं। वे साहित्य को समाज का दर्पण मानती हैं। उन्होंने अपने साहित्य में सामाजिक, पारिवारिक तथा व्यक्तिगत जीवन के कई पहलुओं एवं समस्याओं का चित्रण कर आवाज उठाई है।

समकालीन महिला साहित्यकारों में चित्रा मुद्गल का नाम उस धारा का प्रतिनिधित्व करता है। जो समाज में स्त्री की दोयम की स्थिति को समाप्त करने के साथ—साथ स्त्रियों को उनके उत्तरदायित्वों के प्रति सजग करता है। स्त्री जीवन के दुःखों और त्रासदी के अनेक और अलग—अलग कोण चित्राजी के रचना संसार में बिखरे पड़े हैं। उनके उपन्यासों के केन्द्र में नारी रही है। इसीलिए उनके उपन्यासों में नारी समस्याओं का विस्तृत वर्णन हुआ है। अपने उपन्यासों में चित्राजी ने विभिन्न पात्रों के माध्यम से एक ओर जहां नारी उत्पीड़न एवं हिंसा की समस्या को उठाया है तो वहीं दूसरी ओर विद्रोही संघर्षरत नारी का चित्रण भी किया है। यह हिंसा ही वह कारण है जिसके परिणाम स्वरूप समाज की व्यवस्था अस्त—व्यस्त हो रही है। चित्रा मुद्गल के उपन्यास गत दो दशकों की महत्वपूर्ण उपलब्धि है। उनके चार उपन्यास 'एक जमीन अपनी', 'आवां', गिलिगडु एवं पोस्ट बॉक्स नंबर २०३ नाला सोपारा हैं। उन्होंने अपने उपन्यासों के अधिकांश नारी पात्रों के माध्यम से नारी के विद्रोह के स्वरों को बुलंद किया है। उनके उपन्यासों में विभिन्न समस्याओं से जूझती नारी अपने अधिकारों के लिए संघर्ष करती दिखाई देती है। वे किसी समस्या से परेशान होकर आत्महत्या या निराशा की स्थिति में नहीं दिखाई देती बल्कि वह हिंसा और शोषण के प्रति विद्रोह कर अपना और अपने परिवार का पेट पालने के लिए स्वावलंबी बन जीवन में संघर्ष करती है।

‘एक जमीन अपनी’ उपन्यास की प्रमुख स्त्री पात्र अंकिता कविताएं लिखती थी लेकिन सुधांशु से शादी जो की, उसके ‘स्व’ को चिन्दी—चिन्दी कर कूड़ेदान में फेंक दिया गया। सुधांशु से उसकी कभी नहीं बन पाई। जब उसने घर को जीना चाहा, ऐय्याशियों और ज्यादतियों का विरोध किया, उसे पुरुष के पशुबल का सामना करना पड़ा। इसलिए अंकिता एक स्थान पर सुधांशु से कहती है —“सुधांशु जी, औरत बोनसाई का पौधा नहीं है, जब भी चाहा उसकी जड़े काटकर उसे वापस गमले में रोप लिया।”^१ (चित्रा मुद्गल, एक जमीन अपनी, पृ. २३५) संपूर्ण उपन्यास स्त्री की वजूद को बौना बनाए रखने का षड्यंत्र को अस्वीकारने की सृजनात्मक कोशिश है। इस संदर्भ में मनहर चौहान का कथन सार्थक जान पड़ता है कि—“जब तक नारी केवल नारी है व्यक्ति नहीं, तब तक यह पुरुष की दासता के लिए अभिशप्त है।”^२ (डॉ.शीला रजवार : स्वतंत्रोत्तर हिन्दी कथा साहित्य में नारी क बदलते संदर्भ, पृ. ७४)

‘आवां’ उपन्यास के नारी पात्र नमिता, सुपर्णा, गौतमी, स्मिता, अनीसा, सुनंदा, कभी अपने परिजनों तो कभी बाहरीजनों की हिंसा की शिकार होती हैं। नमिता अपने मौसा, पिता के दोस्त पितृतुल्य अन्ना साहब एवं धूर्त पूंजीपति संजय कनोई, सुपर्णा अपने पति, वेश्या अनीसा ग्राहक से, सुनंदा कट्टरपंथियों की हिंसा एवं उत्पीड़न का शिकार दिखाई देती हैं। दस साल की आयु में मौसा नमिता का शोषण करते हैं। एक बार मां ने इन्द्र भैया के उपनयन संस्कार के लिए उसे सप्ताह भर पहले ही मौसी के घर भेज दिया था। एक दिन जब नन्हीं नमिता नाश्ते की ट्रे लेकर मौसा के कमरे में पहुंची तो मौसा इधर—उधर की बातों में फुसलाते रहे और उसके साथ अजीब तरीके से पेश आए। “....सहसा वह उनकी अप्रत्याशित हरकत से बैचेन हो आई। बातें करते हुए मौसा जी के हाथों ने उसकी चड़्डी का नाड़ा खोल दिया और.....”^३ (चित्रा मुद्गल, आवां, पृ. ३०२)

घर की आर्थिक स्थिति को संभालने के लिए नमिता जब मजदूर यूनियन ‘कामगार आघाड़ी’ कार्यालय में अन्ना साहब के पास नौकरी करती है तो वहां अन्ना साहब के अनपेक्षित, विकृत एवं कामुक आचरण का शिकार होती है। अन्ना साहब ऐसी विकृत यौन क्रियाओं को एक मामूली—सी टुच्ची हरकत समझते हैं। वे कहते हैं —“इधर देखो, नमिता! सच बताओ । मैंने तुम्हारे साथ विश्वासघात किया? एक मामूली, टुच्ची—सी हरकत भर की है। उसे टुच्चा नहीं समझोगी तो लगेगी भी नहीं।”^४ (चित्रा मुद्गल, आवां, पृ. १३७) तीसरी बार नमिता का शारीरिक शोषण संजय कनोई करता है। धूर्त, लालची पूंजीपति संजय कनोई स्वार्थ के लिए नमिता से झूठा प्रेम करता है। नमिता को प्यार का झांसा देकर वह उसका यौन शोषण करता है। धूर्त तथा लालची संजय नमिता से झूठा प्रेम कर उसका यौन शोषण करता है। दसअसल वह नमिता की पवित्र कोख से अपना बच्चा प्राप्त करना चाहता है। इसलिए वह अंजना वासवानी से नमिता की कोख का सौदा करता है। अंजन नमिता इस बात को समझ नहीं पाती है और गर्भवती हो जाती है। किन्तु एक दिन अन्ना साहब की मौत की खबर सुनकर नमिता का गर्भपात हो जाता है। उसके गर्भपात की सूचना पाकर संजय कनोई बौखला जाता है और गुस्से में सारी सच्चाई उगल देता है। तब नमिता को लगता है कि जैसा उसका गर्भपात कल नहीं आज हुआ है।

इसी प्रकार आवां की सुनंदा एक मुस्लिम युवक से प्रेम करने और उसके बच्चों को जन्म देने के अपराध में समाज के लोग साम्प्रदायिक द्वेष—भाव के कारण उसकी हत्या कर देते हैं। सुनंदा, सुहैल नाम मुस्लिम लड़के से प्रेम करती है। परिणामस्वरूप वह गर्भवती हो जाती है।

सुहैल, सुनंदा से शादी के लिए अपने अब्बू को मना लेता है परंतु अब्बू की एक शर्त होती है कि शादी के लिए सुनंदा को इस्लाम कबूल कर अपना नाम बदलना होगा और शादी इस्लाम धर्म के अनुसार होगी परंतु, सुनंदा धर्म परिवर्तन कर शादी करने से इनकार कर देती है और कुंवारी मां बनते हुए सतमासी बेटी को जन्म देती है पर, सुहैल से शादी नहीं करती। धर्म के ठकेदारों इस प्रेम कहानी को सांप्रदायिक रंग दे देते हैं और अखबार में खबर छपती है एक हिन्दू लड़की को मुसलमान बनाने की। हिन्दू—मुसलमान एक—दूसरे की खून के प्यासे हो जाते हैं। इस संबंध में नमिता सुनंदा से कहती है कि यदि तुम चुपचाप में धर्म—परिवर्तन कर शादी के लिए तैयार हो जाती तो यह सांप्रदायिक आग न भड़कती। इस पर सुनंदा कहती है—“आप गलत सोच रही हैं दीदी! धर्मांधों के लिए मात्र मैं एक बहाना भर हूं। मैं बहाना न रहूं तो वे कोई और बहाना तलाश लेंगे। बहाना गढ़कर उसमें तेल के पीपे उलीचेंगे। दीदी! जरूरत है, उनकी कलाइयां धर लेने की मजबूती से, ताकि वे हाथ न छुड़ा पाएं। तीली न सुलगा पाएं और यह काम अब कोई नहीं, सिर्फ स्त्रियां कर सकती हैं।”^५ (चित्रा मुद्गल, आवां, पृ. ११३) और अततः एक दिन कट्टपंथी सुनंद की नृशंस हत्या कर देते हैं। इस प्रकार अपने ही समाज में होने के बावजूद भी असुरक्षित माहौल में उसका जीवन खतरे में पड़ जाता है। सुनंदा के माध्यम से लेखिका ने समाज की एक ऐसी नारी का चित्रण किया है जो अपने सुखों का त्याग कर नारी शक्ति को जागृत करते हुए प्राणों की आहुति देती है। सुनंदा का यह बलिदान नारी जाति के लिए गौरवपूर्ण एवं प्रेरणादायक है।

सुनंदा के अलावा वेश्यावृत्ति में लिप्त अनीसा सात माह की गर्भवती होने के कारण ग्राहक को अपने पास आने से रोकती है। इस बात से क्रोधित शराब पिया ग्राहक उसके पेट पर लातों से इतने वार करता है कि उसका गर्भ गिर जाता है और बच्चा पेट से बाहर निकल आता है। खून से लथपथ मूर्च्छित अनीसा को राजवाड़ी अस्पताल में भर्ती कराया जाता है। जहां घंटे भर बाद डाक्टर उसे मृत घोषित कर देते हैं। ‘आवां’ में स्मिता का पिता मटका किंग मदन खत्री रोज शराब पीकर अपनी पत्नी और बेटी दोनों का बलत्कार करता है और उन्हें मारता—पिटता है जिससे तंग आकर एक दिन स्मिता उसे सीढ़ियों से धक्का देकर गिरा देती है। जिससे कि उसकी मौत हो जाती है। गौतमी ने भी स्मिता की तरह अपने मां को पिता के हाथों पिटते देखा है और वह इसे चुपचाप सहन करने के बजाय अपनी मां को तलाक़ दिलाकर उसका दूसरा विवाह कराती है। गौतमी एक ओर से अपने व्यभिचारी पुलिस अधिकारी पिता के पारिवारिक कलह से परेशान होती है, तो दूसरी ओर अपने सौतेले भाई विनोद से शोषित होकर गर्भवती होती है। नमिता की सहेली स्मिता अपने पिता के यौन शोषण का शिकार होती है। भारतीय संस्कृति में कुछ रिश्ते ऐसे माने गए हैं जिनमें वासनात्मक यौन रिश्तों का निषेध किया गया है। किन्तु रिश्तों की सीमा को भूलकर पिता अपनी यौन संतुष्टि के लिए पुत्री को अपना शिकार बनाता है।

ठीक इसी प्रकार ‘गिलिगडु’ उपन्यास में अपने पति की मृत्यु के बाद हिंसा और उत्पीड़न की शिकार सुनगुनियां अपने मालिक बाबू जसवंतसिंह के यहां बच्चों सहित शरण देती है। वह अत्याचार के बाद टूटती नहीं है बल्कि उसका सामना कर वहां से बहाने से बच निकलती है। सुनगुनियां जब गांव जाने के प्रस्ताव को ठुकराती है। दबाव डालने पर वह निर्लज्ज होकर प्रतिवाद में मुंह खोलती है। वह घर के ही पुरुष द्वारा किया यौन शोषण बताती है —“सगे—लोगों के लिए भी औरत, औरती ही ठहरी। मर्द की तेरहवीं की पांचवी रात जेठ ने उसे धर—दबोचा, धमकाया कि चीख पुकार की तो इकलौते बेटे को सुबह से पहले गांव के बाहर वाले अंधे कुएं में जाकर फेंक आएगा, वह डर गई। मुंह सी लिया।”^६ (चित्रा मुद्गल, गिलिगडु, पृ. ८३) सदियों से नारी

पुरुष की वासना दृष्टि से आतंकित व संत्रास्त होकर अपने को भीतर छिपाती गई, किन्तु पुरुष की वासना रूपी आंधी से वह स्वयं की रक्षा न कर सकी। इस संदर्भ में सीमोन द बोउवार कहती हैं—“औरत पैदा नहीं होती, बनाई जाती है।”^७ (प्रभा खेतान, स्त्री उपेक्षित: सीमोन द बोउवार हिन्दी रूपांतर, पृ. १)

चित्रा मुद्गल हिंसा और शोषण के प्रति नारी को सचेत करती है और कहती है कि —“इन अड़चनों को बेचारगी से लेकर निराशा होने के बदले इसे मोर्चे की तरह अपने चेतना के भीतर खोलना चाहिए, उससे लोहा लेना चाहिए, लड़ना चाहिए।”^८ (नया ज्ञानोदय, नवम्बर २००४)

चित्रा मुद्गल ने स्त्री को देह से ऊपर उठकर उसे पहचानने की बात कही है। स्त्री—मुक्ति के संघर्ष के प्रयासों के बाद भी स्त्री उत्पीड़न का कभी न थमने वाला सिलसिला आज तक कायम है। नारी प्रतिदिन क्रूरता एवं शोषण का शिकार होती है। अपने पुरुषार्थ पर गर्व करने वाले पुरुषों को स्त्री के हिंसा, दमन एवं शोषण की कोई चिंता नहीं होती है, क्योंकि पुरुष प्रभुत्व को हर तरह से छूट देने वाली मनुवादी व्यवस्था में स्त्री अधिकार का प्रश्न बेमतलब है। मैत्रेयी पुष्पा कहती हैं कि —“वे अपनी आजादी औरतों के जरिए चाहते हैं, वे अपना अहं औरतों के दम पर संतुष्ट करना चाहते हैं।”^९ (विजन: मैत्रेयी पुष्पा, नारी का उपन्यास बनाम उपन्यास की नारी, पृ. ४१,) चित्राजी ने अपने उपन्यासों की रचना नारी को सशक्त, सबल एवं संघर्षशील बनाने के उद्देश्य से की है, जिसमें वे सफल रही हैं। इनके उपन्यास समाज में नारी के प्रति चेतना जागृत कर अपने अधिकारों के प्रति सजग करते हैं।

निष्कर्ष :- चित्रा मुद्गल का संपूर्ण लेखन स्त्री प्रश्नों से मुठभेड़ है। उनके लेखन भी स्त्री विमर्श से उस सीमा जुड़े हुए हैं, जिस सीमा तक समाज में स्त्री है। उनके अनुसार स्त्री समाज की देश की आधी आबादी है। एक स्त्री और लेखिका होने के नाते उनके प्रति मेरी भी जिम्मेदारी बनती है। स्त्री की जो समस्या है, वह केवल स्त्री की समस्या नहीं आधी आबादी की समस्या है। तो उनकी समस्याओं को उठाया जाना चाहिए। उस पर होने वाले शोषण समाप्त होने चाहिए। एक बेहतर सामंजस्य तलाशा जाना चाहिए। इसलिए ही चित्रा मुद्गल की सभी नारीपात्र स्वचेतना और संघर्ष की कहानी—बयान करती है। उनके साहित्य में आधुनिक नारी की जटिल मानसिक और अस्मिता का संघर्ष की कहानी—बयान करती है। उनके उपन्यासों में नारी के प्रति होने वाली हिंसा, शोषण अत्याचार के साथ ही आधुनिक नारी की जटिल मानसिक और अस्मिता का संघर्ष देखा जा सकता है। चित्राजी के चिंतन ओर संवेदना के केन्द्र में नारी की व्यथा और संघर्ष है। अपनी रचनाओं के जरिए परम्परा और परिवेश से जुड़ती और कटती नारी इकाई को विभिन्न कोणों से देखने का और उनकी आंतरिक छटपटाहट को पकड़ने का प्रयास चित्रा मुद्गल करती हैं साथ ही उन प्रतिरोधों को भी दर्ज करती हैं जो स्त्री को वस्तु से व्यक्ति के रूप में प्रतिष्ठित करने के लिए सक्रिय है। उनके साहित्य की नारी हिंसा की शिकार होती है लेकिन, उस घटना से भयभीत होकर वह हिंसा और शोषण के खिलाफ अपनी आवाज बुलंद करती है।

संदर्भ सूची :-

- 1.) चित्रा मुद्गल, एक जमीन अपनी, पृ.235.
- 2.) डॉ.शीला रजवार : स्वतंत्रोत्तर हिन्दी कथा साहित्य में नारी क बदलते संदर्भ, पृ.74.
- 3.) चित्रा मुद्गल, आवां, पृ.302.
- 4.) चित्रा मुद्गल, आवां, पृ.137.
- 5.) चित्रा मुद्गल, आवां, पृ.113.
- 6.) चित्रा मुद्गल, गिलिगडु, पृ.83.
- 7.) प्रभा खेतान, स्त्री उपेक्षित: सीमोन द बोउवार हिन्दी रूपांतर, पृ. कवरपेज.
- 8.) नया ज्ञानोदय, नवम्बर 2004.
- 9.) विजन: मैत्रेयी पुष्पा, नारी का उपन्यास बनाम उपन्यास की नारी, पृ. 41.

आर्थिक ताण आणि घरगुती हिंसा**(Economic Stress and Domestic Violence)****डॉ. जयंत आ. बुराडे,**

कला व विज्ञान महा. पुलगाव

प्रस्तावना :

भारतामध्ये घरगुती हिंसा ही पुरातन काळापासून पाहावयास मिळते. घरगुती हिंसामध्ये मारहाण, मानसिक त्रास, शारिरिक इजा, जिव हानी इ. गोष्टी घडून येतात. पुरातन काळातील उदाहरण म्हणजे देवकीचे सात मूल कंसानी ठार मारले त्याच प्रमाणे महाभारतामध्ये द्रुतामध्ये पांडवाने द्रोपदीला हारले हा एक कौटुंबिक हिंसेचाच प्रकार आहे. इतिहासामध्ये सुद्धा स्त्रिंवर अनेक प्रकारचे अत्याचार झाले त्यामध्ये सती प्रथा ही सर्वांना माहितच आहे. १९४८ पासून भारतामध्ये रोजगारीचे प्रमाण अत्यल्प होते आणि ते पुढे वाढतच गेले. अल्परोजगारमुळे पुढे कौटुंबिक हिंसाचाराला चालना मिळाली. यामध्ये सोपा मार्ग म्हणजे हुंडा मागणे, लहान मुलांकडून कामे करून घेणे, वृद्धांची संपत्ती हडपणे हे प्रकार सन्हास घडायला लागले. पती कडून पत्नीला मारहाणीचे प्रमाण ३० ते ६० टक्के आहे. भारतामध्ये स्वातंत्र्यानंतर मधल्याकाळामध्ये या प्रकरणांची संख्या खूप वाढली होती. कुटुंबामध्ये आर्थिक तान वाढला म्हणजे ते पत्नीकडून पैस्याची मागणी करणे, माहेरून पैसे आणायला लावणे नाही आणले तर मारझोड करणे वेळ पडली तर तिला जिवाने मारणे इत्यादी प्रकरण खूप वाढले होते. त्याचप्रमाणे लहान मुलांकडून सन्हास काम करून घेणे व त्यांच्या माध्यमातून अर्थाजिन करणे वृद्धांकडून सुद्धा काम करून घेणे त्यांची संपत्ती हिसकून त्यांना वृद्धाश्रमात टाकणे हे प्रकार खूप वाढले होते. हे सर्व प्रकार आर्थिक तान आणि कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये दिसून येते.

आपला देश स्वातंत्र झाल्यापासून भारताची आर्थिक स्थिती नाजूकच होती. रोजगाराचे प्रमाण अल्प होते. गरिब आणि मध्यम वर्गीय लोकांची संख्या जास्त प्रमाणात होती. गरीब लोक जगण्यासाठी आर्थिक लाभ पहात होते तर मध्यमवर्गीय चैनीसाठी आर्थिक लाभ कसा मिळेल याकडे त्यांचा जास्तित जास्त कल असे. यासाठी बऱ्याच लोकांनी वाम मार्गाचा अवलंब केला. यामध्ये काही लोकांना कौटुंबिक हिंसाचार करून अर्थ प्राप्त करणे सोपी वाटले.

पुढे ह्या सर्व प्रकरणावर आळा घालण्यासाठी नवनविन कायदे करण्यात आले. यामध्ये १९६१ ला हुंडाबळी कायदा आणि त्यानंतर दोन नविन कायदे करण्यात आले यामध्ये ४९८ अ, सेक्शन ३०४ बी. इंडियन पिनल कोड १९८३ आणि १९८६. त्याचप्रमाणे आता नविन (PWDVA) 2005 चा कायदा करण्यात आला त्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार करणाऱ्या लोकांमध्ये भीती निर्माण होवू लागली व कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी होवू लागले. तसेच बाल मजूर आणि वृद्ध लोकांसाठी विविध कायदे करण्यात आले. बाल मजूर पूर्णतः बंद करण्यात आले. वृद्धांना सुद्धा कायद्याद्वारे बऱ्याच प्रमाणात सुरक्षा पूर्विण्यात आली.

भारत जसजसा विकासाकडे वाटचाल करित होता तस तस्या स्त्रिया सुद्धा स्वयंपूर्ण होवू लागल्या. स्त्रि शिक्षणाकडे सरकारने विशेष लक्ष दिले. त्यांना प्रत्येक क्षेत्रात आरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे त्या स्वतःच्या पायावर उभ्या राहू लागल्या. त्यांचे नौकरीवर लागण्याचे प्रमाण वाढले. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने काम करू लागले त्यामुळे आर्थिक दृष्ट्या त्या स्वयंपूर्ण होवू लागल्या त्यामुळे घरगुती हिंसाचाराचे प्रमाण बऱ्याच प्रमाणात कमी झाले. बाल मजूर कमी झाले.

वृद्धांनासुध्दा कायद्यामुळे बराच आधार मिळाला. एकंदरित हिंसाचाराच्या प्रमाणात बऱ्याच प्रमाणात घट झाली.

वरिल सर्व गोष्टींचा निष्कर्ष असा काढता येईल की समाजामध्ये शिक्षणाला भर दिला तर समाजामध्ये जागरूकता निर्माण होवून रोजगार व आर्थिक समानता निर्माण होईल. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये शिक्षणाला संधी दिल्यामुळे समाज सुशिक्षित होण्यास मदत होईल. स्त्रि, बालमजूर, वृद्ध, गरिब यावर होणाऱ्या अत्याचाराच्या प्रमाणात घट होईल. जस जसा समाजाचा विकास होत जाईल तस तसा त्यांचा आर्थिक ताण कमी होईल व आर्थिक ताणामुळे होणारी कौटुंबिक हिंसा होण्याच्या प्रमाणात घट होईल व एका सभ्य व सुसंस्कृत समाजाची निर्मिती होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १) भारतीय समाज संरचनात्मक प्रश्न. लेखक डॉ. सुरेश रामरावजी सोमकुवर
प्रकाशन — संजय ठाकरे साहित्य केंद्र नागपूर
- २) भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या. लेखक डॉ. प्रदिप आगलावे
प्रकाशन — साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ३) समाजशास्त्र विषय आणि संकल्पना. लेखक रा. ज. लोटे
प्रकाशन — पिंपळापूरे प्रकाशन
- ४) Net : [http://uknowledge.ky.edu/crvawreports/1/-](http://uknowledge.ky.edu/crvawreports/1/)

बळी — कौटुंबिक अत्याचाराचा विध्वंस

प्रा. डॉ. बंडू चौधरी

मराठी विभाग प्रमुख समर्थ महाविद्यालय, लाखनी जि. भंडारा

आजमितीला भारतीय समाजवास्तवाकडे बघीतले तर दररोजच्या वर्तमानपत्रात महीलांवरील अत्याचाराच्या घटना नेहमीच पहायला मिळतात. त्यात काहीना न्याय मिळतो तर काही महिलांचा अन्याय जगापूढे येवूच शकत नाही. आणि या अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच जाणारे असल्याचे लक्षात येते. परंतु जज्या महिलांवरील अत्याचार समाजापुढे आणल्या जातो त्यांना न्याय मिळण्याची आशंका निर्माण होते. पण ज्या महिलांवरील अत्याचार कधी जातीच्या कारणाने तर कौटुंबिक दडपणाने पुढे येवू शकत नाही अशा महिला मात्र आजही न्यायपासून वंचित राहत असल्याचे खेदाने म्हणावेच लागते. अशा अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात ज्याप्रमाणे स्त्रीवादी संघटना काम करतात समाजपातळीवर जागृतीचे अन्यायाच्या विरोधात उभे राहण्याचे बळ देते तेच बळ देयाचे कार्य मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह सुध्दा करताना दिसतो. परंतु आजही पाहीजे त्या प्रमाणात मराठी साहित्यात महिलांवरील अन्याय अत्याचाराचा वेध घेण्याचे काम मात्र फार कमी प्रमाणात झालेले असल्याचे दिसून येते. स्त्रीवादी साहित्याला व स्त्रीयांवरील अन्यायाला वाचा फोडण्याचे काम मराठीत पहिल्यांदा महात्मा फुलेनी केल्याचे दिसून येते. स्त्रीयांसाठी शिक्षणाची दारे उली करून त्यांना आपल्या अधिकाराच्या बाबतीत जागृत होण्याचे धडेच जणू महात्मा फुलेनी केले. याच पातळीवरचे काम पुढे ताराबाई शिंदे यांनी केले. त्यांनी सत्री — पुरुष तुलना सारखा निबंध लिहून रामायण महाभारताचे दाखले देते पुरुषसत्ताक पद्धतीला तळे दिले. असे असले तरी त्याचे मराठी साहित्यातील प्रमाण मात्र फार कमी असल्याचे दिसते. त्यातही जे लिहिल्या गेले तो अन्याय व अत्याचार समाजमान्य गेल्यावरच लिहिल्या गेले त्यामुळे अनेक दबावात राहिलेला अन्याय अत्याचाराला मात्र वाचा फुटू शकली नाही या पार्श्वभूमीवरच महादेव मोरे यांची बळी सयारखी कादंबरी वाचनात आली आणि मन थक्क करून गेली. म्हणूनच प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून सार्वजनिक माहिती मिळालेल्या अन्याय अत्याचारापेक्षा जो महिलांवरील अत्याचार कौटुंबिक दडपणामुळे पुढे येवू शकत नाही त्याची विदारकता भयान असते का ? कुटूंबातील अन्याय अत्याचार हा कौटुंबिक दडपणाने दडपला जातो काय ? या अत्याचाराच्या वाढीस कौटुंबिक घटक जबाबदार ठरू शकते काय ? कुटूंबातील ताणतणाव अत्याचाराला खतपाणी देते काय ? याचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

बळी कादंबरीचा अभ्यास करता, ही कादंबरी नवदुर्गा प्रकाशन कोल्हापूर यांनी ७० च्या दशकात प्रकाशित केली. वरवर पहाता ही कादंबरी भावनिक प्रेमाचे उद्दात दर्शन घडवित शोकांतिकांकेकडे घेवून जात असली तरी हे भावणीक प्रेमाचे उद्दातीकरण होण्यासाठी सुध्दा कादंबरीची नायिका

असलेल्या रतनवर हाणाच्या कौटुंबिक अत्याचार जबाबदार ठरतो. कादंबरीच्या कथानकाची सुरुवातच कादंबरीचा नायक असणाऱ्या रामूच्या गॅरेज टाकण्यातून होते. रामू स्वतःचे लग्न जुळताच स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्याच्या निमित्ताने रतनच्या वस्तीत स्वतःचे दुकान थाटतो. रतन शाळेत जाताना रामूच्या दुकाणापासून जावे लागते. त्यामुळे रतन नेहमीच शाळेतून ये — जा करित असताना रामूला व त्याच्या दुकानाला न्याहळत असते. कालांतराणे या न्याहळण्याचे रूपांतर रामू व रतनच्या बोलण्यात होते. आणि त्यांच्या संवादाला सुरुवात होते. पुढे याचे प्याविसन रतनच्या अडीअडचनीच्या वेळेस मदत करण्यात होते. रतन रामूला म्हणते की, “ रामू, ये रामू अगदी ओळखीचा आवाज रतनचा ! डोळे खाडकन उघडले ! हे अगदीच अनपेक्षित. रतन नि येथे ! स्वप्न नव्हे ? छे : सत्य..... अशीच रहायच का मी ? साबनाला पैसे तरी दे, धुवून आणते’^१ यावरून रतन आणि रामूचे संबंध अतिशय दृढ होत जाते. आणि रतन अनेक वळा आपल्या नातील गोष्टी रामूला सांगण्याचा प्रयत्न करते. पण तो पुर्णत्वरस जात नाही. म्हणूनच रतन आपल्या पत्रातून आपल्यावर आपल्या कुटूंबात होणाऱ्या अत्याचाराची जाणिव करून देते. आपले मन मोकळे करते आणि येथूनच कादंबरीला कलाटणी मिळते.

रतन आपल्या पत्राच्या माध्यमातून आपल्यावर होणारा मामाचा अतिप्रसंग त्यामुळे तिची होणारी होरफळ व्यक्त करून आपण आपले जीवनच संपवून टाकावे या निर्णयाप्रत ती व्यक्त होताना दिसते. यासंदर्भात रामू सांगतो की, “ बायको निघून गेल्यावर तुक्या परत आपल्या आईच्या घरी रहायला आला... हया गल्लीत नळांना पहाटेच्या वेळी पाणी सुटते. तेव्हा तिचा हात धरून ओढायचा. तशी रतन आजीला हाक मारायची, मग तो हरामी हात सोडून द्यायचा..... अन् झोपलेल्या त्या निष्पाप पोरीवर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न करू लागायचा. दगडाखली पाडलं सापडल्यासारखी रतन तडफडायची. त्या बदमाशाच्या ताकतीपुढं कोवळ्या रतनची ताकत अपूरी पडायची’^२ यारून रतनवर होणारा अत्याचार हा त्रेवाईक माणसाकडून होत नसून कुटुंबातीलच रक्ताच्या नात्यातीलच माणसाकडून त्यातही आईचा भाऊ आणि नात्याने मामा असणाराच आपल्या भाचीवर वारंवार बलात्कार करून कौटुंबिक व्यवस्थेला काळीमा फासतो.

परंतु या सर्व प्रकरणाकडे कुटुंबातील सदस्य त्यात आजी, लहान मामा, आई वडील मात्र आपल्याच तानतणावाने दुर्लक्ष करतात. आजीला माहीत असूनही व्यसाधीन मुलाच्या धाकात राहून स्वतःच्या नातीची अब्रू जात असताना ती दुर्लक्ष करते. लहान मामा तुक्याच्या व्यसनाधिनतेमुळे त्या कुटुंबाकडे दुर्लक्ष करतो. आई वडील तर कायमचेच दुरावले असतात. परिणामी रतन सारख्या निष्पाप मुलीकडे कोणीही लक्ष देवू शत नाही. म्हणूनच रामू सारखा मनाच्या भावना समजून घेणारा मित्र रतनला भेटतो. हे सर्व माहित होताच रामू रतनच्या मामाला त्याच्या वस्तीत जावून मारतो पण वस्तीतले लोक सुध्दा या प्रकरणापासून मुंग गिळून चूप बसतात. परिणामी रामू बाहेरचा असल्याने व अत्याचार हा कुटुंबातील असल्याने तिच्या सुरक्षित राहण्याच्या

भावनाच व्यक्त करू शकतो पण कृती करू शकत नाही. म्हणूनच रामू रतनच्या वडीलांना पत्र लिहून कळवितो की, '६ शंकरराव, वयाच्या मानाने मी थोडं बहुत जग पाहिलं आहे, आणि एक गोष्ट मात्र मी ओळखली आहे. अन् ती म्हणजे, जगात कुणीच कुणाचं नसतं. सगळी नाती झुअं असतात. आपणच आपलं दुःख एकटं आणि एकाकी भोगायचं असतं. व रतन तर आपलं दुःख स्वतःच भोगत जगत आली आहे न् आता तिची सहनशक्ती संप आली''^३ परंतु आई वडीलांच्या वादात आणि त्यांच्या मतभेदामुळे ते भिन्न झालेले असतात. त्यामुळे रतनचा सांभाळ तिची आई करते. परंतु आईकडे पैसा नसल्याकारणाने रतनच्या शिक्षणासाठी आपल्या भावावर शिवास ठेवून ती रतनला आईकडे शिक्षणासाठी पाठविते. परंतु रामूने सांगितल्यावरील रतनच्या आई विश्वास न करता आपल्या भावाकडे पाठविते. परिणामी रामू रतनला लग्न करण्याचा सल्ला देते. पण तुक्याच वर आणत असल्याने तिचे लग्न त्याने जोडल्यास तो वारंवार तिच्याकडे जाईल व तीला त्रास देईल असे समजून लग्न झाल्यावर तिच्या सुखी समाधानी व सुरक्षित असल्याचे जाणून घेण्यासाठी पत्र लिहितो. आणि ते पत्र सासच्या मंडळींना सापडताच तिच्यावर शंशय घेताच रतन आत्महत्या करते व कादंबरी थांबते. आणि म्हणूनच राजीव यशवंते बळी कादंबरी बद्दल सांगताना म्हणतात की, 'रतन ही आपल्या मामा तुकाराम याच्याच वळी ठरलेली स्त्री आहे''^४ हे मत महत्वाचे मानावे लागते.

निष्कर्ष :-

१. मराठी साहित्यातील ७० च्या दशकातील महिलांवरील कौटुंबिक अत्याचाराला वाचा फोडणारी कादंबरी म्हणून बळी कादंबरीकडे पहावे लागते.
२. सत्तरच्या दशकात निर्माण झालेली कादंबरी असल्याने लेखकाची सामाजीक जाणिव सुक्ष्म असल्याचे दिसून येते.
३. कौटुंबिक अत्याचार आजही कुटुंबातील दडपणामुळे व दबावामुळे पुढे येताना दिसत नाही
४. कौटुंबिक अत्याचाराचे प्रमाण आई वडीलांच्या ताणतणामुळे दुर्लक्षित राहतात.
५. अती विश्वासामुळे व कुटुंबातील अबू जाईल या भितीने अनेक वेळा कौटुंबिक अत्याचार प्रकाशात येताना दिसत नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१. मोरे महादेव, बळी, नवदुर्गा प्रकाशन, केलहापूर, नविन आवृत्ती, २००६
२. राजीव यशवंते, महादेव मोरे यांचे साहित्य : स्वरूप आणि आकलन, अभिरूची प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र. आ. २०१०

स्त्रियांवरील अत्याचार व कायदे

प्रा. बाळकृष्ण कारु रामटेके

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख समर्थ महाविद्यालय लाखनी

प्रस्तावना

महिला अनेक अत्याचारांना तोंड देत आहे. अत्याचार मग तो शारिरीक असो किंवा सामाजिक स्वरूपाचा असेल, हा अत्याचार मुख्यतः स्त्री हे लक्ष ठरवून मुद्दाम केला जाते. त्याला महिलांवरील अत्याचार असे म्हणतात. एखादया कुटूंबात, एखादया सुनेवर, एखादया पत्नीवर अत्याचार होत असतात. कचेरीमध्ये, कारखान्यात किंवा खाजगी नोकरी मध्ये सेवक म्हणून काम करीत असतांना वरिष्ठांकडून किंवा इतर सहकाऱ्यांकडून तिच्यावर अत्याचार होत असतात. अत्याचार करणाऱ्यामध्ये कुटूंबीय (स्त्री-पुरुष) किंवा नात्यातील कुणीही स्त्री-पुरुष असू शकतात. स्त्रियांवरील अत्याचारांमध्ये बलात्कार, विनयभंग, हुंडाबळी, अपहरण, छेडछाड, जाच इ. गुन्ह्यांचा समावेश होतो. भारतात दर सात मिनीटात स्त्रीवर अत्याचार होत असते. जेव्हा अत्याचाराचे स्वरूप घरगुती स्वरूपाचे असते तेव्हा त्यात कौटुंबीक अत्याचार असे म्हणतात. सामाजिक अत्याचारांमध्ये संबंधित स्त्रीला संपूर्ण समूहाचे लक्ष केले जाते. स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारात बलात्कार करणे, पळवून नेणे, खून करणे असे गुन्हेगारी स्वरूपाचे अत्याचार होतात. घरगुती स्वरूपाच्या अत्याचारात हुंडाबळी, पत्नीला मारणे, कुटूंबातील विधवा स्त्रिया, वृद्ध स्त्रिया यांना वाईट वागणूक देणे, सामाजिक स्वरूपाच्या अत्याचारात गर्भलिंग चिकित्सा करून मुलीचा गर्भ पाडायला भाग पाडणे, मुलींना त्रास देणे, स्त्रियांना, विधवांना त्यांच्या मालमत्तेपासून वंचित करणे इ. चा समावेश होतो.

महाराष्ट्र राज्यात महिलांवरील अत्याचाराचे नोंदविलेले गुन्हे

गुन्ह्याचा प्रकार	वर्षे		
	२०१७	२०१८	२०१९
बलात्कार	४,३२०	४,९७४	५,४१२
अपहरण	६,२४८	६,८२५	८,३८२
हुंडाबळी	२३३	२००	१८७
नातेवाईकांचे कृत्ये	६,५८४	६,८६२	७,५६४
विनयभंग	१२,१३८	१४,०७०	१३,६१७

लैंगिक अत्याचार	९१९	१,१२७	१,०३३
अनैतिक व्यापार	२८४	२००	२००
इतर	१,२७१	१,२३९	१,१७२
एकुण	३१,९९७	३५,४९७	३७,५६७

उपरोक्त सारणीचे अवलोकन केले असता असे निदर्शनास येते की, महिलांच्या समस्यावर काम करण्यासाठी राज्य महिला आयोग ही एक वैधानिक संस्था आहे. नियमितपणे पीडीत महिलांनी दाखल केलेल्या तक्रारीवर सुनवनी घेतली जाते. जनजागृती देखील केली जाते. २०१८ मध्ये बलात्कारामध्ये ४९७४ तर २०१९ मध्ये ५४१२ गुन्हे नोंदविण्यात आले होते. अपहरण व पळवून नेणे, पती व नातेवाईकांकडून झालेली कृत्ये लैंगिक अत्याचार इ. गुन्ह्यात वाढझाली आहे. २०१७ मध्ये ३१,९९७ तर २०१८ मध्ये ३५,४९७ गुन्हे नोंदविण्यात आले. २०१९ मध्ये त्यात दोन हजार २० गुन्ह्यांची वाढ होऊन ही संख्या ३७,५६७ गुन्ह्यांवर पोहचली आहे.

शहरी स्त्रीला नोकरीच्या ठिकाणी अशा अत्याचारांना तोंड द्यावे लागते, तर ग्रामीण भागातील स्त्रीला मजुरीच्या ठिकाणी मुकादम ठेकेदार यांचा त्रास सहन करावा लागतो. मनोरूग्ण, मुकबधीर महिलांवरही बलात्कार होतात. हुंडाबळीच्या गुन्ह्यातून, हुंड्यासाठीच्या अत्याचारातून स्त्रीची सुटका झालेली नाही. उच्च शिक्षित मुली आत्महत्या करतांना दिसतात. स्त्री-पुरुष म्हणजे स्त्री-पुरुषांना सर्व क्षेत्रात समान संधी देणे, परंतु कॉल सेंटरवर रात्रपाळीत काम करण्याचा महिलांना बलात्कार, खून यांचे शिकार व्हावे लागते. स्त्रियांवरील अत्याचारासंदर्भात गुन्हा नोंदवून नघेणे अशी स्त्रीसुद्धा आपल्यालाच बदनामीला तोंड द्यावे लागेल या भीतीपोटी अन्याय सहन करतात. न्यायालयात नको-नको ते प्रश्न विचारून स्त्रियांचे खच्चीकरण केले जाते. त्यामुळे महिला कायद्याचा आधार घेत नाहीत. महिलांविरोधी हिंसाचाराची स्पष्टपणे मांडणी विविध दस्तऐवजांमधून केलेले आहे. १९९३ साली व्हिएन येथे झालेल्या जागतिक मानवी हक्क परिषदेने (WHRC) प्रथमतः मान्य केले की लिंगभाव हिंसाचारामुळे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते. संयुक्त राष्ट्राने महिलांविरोधी हिंसाचाराची व्याख्या प्रस्तुत केली. या व्याख्येनुसार लिंगभावाधिष्ठीत हिंसात्मक कोणतीही कृती ज्याच्या परिणाम किंवा तिच्या संभाव्य परिणामामुळे स्त्रीला शारीरिक, लैंगिक वा मानसिक धक्का वा त्रास सहन करावा लागेल. यामध्ये अशा कृतीचा इशारा दडपणूक किंवा सार्वजनिक वा खाजगी जीवनातील स्वातंत्र्य मनमानी पद्धतीने हिरावून घेण्याचा समावेश असू शकतो.

महिला विरोधातील हिंसाचाराला प्रतिबंधात्मक उपाययोजना**१) सल्लागार समितीची स्थापना :-**

सर्वोच्च न्यायालयाने २ मे, १९९० रोजी एक निवाड्यात मुली आणि बालकांच्या शारिरीक शोषणावर चिंता व्यक्त करून याबाबत केंद्र/राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेश सरकारला सल्लागार समिती स्थापित करण्याचे निर्देश दिले. परिणामी, केंद्र शासनाने व्यावसायिक लैंगिक शोषणाकरिता होणाऱ्या व्यापार विषयाशी संबंधित सल्ला देण्याकरिता केंद्रीय सल्लागार समिती (१९९४) स्थापन केली. २०११ साली या समितीने संबंधित विषय हाताळण्यामध्ये राज्य सरकारची भूमिका महत्वपूर्ण असल्याचे सिद्ध केले.

२) कौटूंबिक हिंसाचार अधिनियम, २००५

कौटूंबिक हिंसाचार अधिनियम हा कायदा संसदेने ऑगस्ट २००५ मध्ये पारित केला तर १३ सप्टेंबर २००५ रोजी राष्ट्रपतीने याला परवानगी दिली, २६ ऑक्टोबर २००६ पासून या कायद्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. या कायद्याची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे नोंदविता येतील.

अ) पिडीत व्यक्तीशिवाय या अधिनियमांतर्गत अन्य कोणत्याही व्यक्तीला अशा प्रकारची कृती घडलेली आहे असे पुरेशा कारणांवरून वाटले तर तक्रार दाखल करता येते. याचा अर्थ शेजारी, सामाजिक कार्य कर्ते, नातेवाईकहेदेखील तक्रार करू शकतात या कायद्यातील तरतुदीनुसार सदहेतूने तक्रार दाखल करणाऱ्या वा माहिती पुरविणाऱ्या व्यक्तीवर कोणताही फौजदारी दिवाणी वा अन्य कोणतीही कारवाई केली जाणार नाही.

ब) पिडीत व्यक्तीला विचलित करणे वा तिच्या मालकीच्या वस्तू नष्ट करणे वा ती कात करत असलेल्या ठिकाणी वा पीडीत व्यक्ती बालक असल्यास तिच्या शाळेत प्रवेश करण्यापासून प्रतिवादीला पीडीत व्यक्ती बरोबर व्यक्तीगत, मौखिक, लिखित, इलेक्ट्रॉनिक वा दूरध्वनीवरून संभाषण साधण्यास प्रतिबंध करू शकतात.

क) दंडाधिकारी दरमहा संपोषण भत्ता देण्याचे आदेश देऊ शकतात. कौटूंबिक हिंसाचारामुळे पीडित व्यक्ती आणि तिच्या बालकांचे झालेले नुकसान वा खर्च भरपाई करण्याचे आदेश प्रतिवादीला देता येऊ शकतात. त्याचबरोबर मिळकत वैयक्तिक खर्च, मालमत्तेचे नुकसान वा हानी याबाबतची भरपाईदेखील प्राप्त करता येते.

ड) महिला अत्याचार कायद्यांतर्गत १ वर्षाचा कारावास आणि २० हजार रूपयापर्यंत दंड ठोठावता येऊ शकतो. न्यायालयाने हा गुन्हा कलम ३२ (२) अंतर्गत नमूद केल्यास दखलपात्र आणि अ—जामीनपात्र मानण्यात येते. कोणत्याही एका पक्षकाराने ठाटल्याची सुनावणी खाजगीरित्या (इन कॅमेरा) हाताळण्याची इच्छा व्यक्त केल्यास दंडाधिकारी कलम १६ अंतर्गत संमती देतील.

३) न्या. वर्मा समिती आणि फौजदारी कायदे — संहितेमध्ये दुरुस्ती

दिल्लीतील सामूहित बलात्काराच्या पार्श्वभूमीवर केंद्र सरकारने २३ डिसेंबर, २०१२ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी मुख्य न्यायाधीश जगदीश शरण वर्मा यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. महिलांविरुद्धात लैंगिक हिंसा करणाऱ्या आरोपीची जलद सुनावणी (trial) करण्याकरिता आणि त्यांना कठोर वाढीव शिक्षा देता यावी याकरिता फौजदारी कायद्यांमध्ये दुरुस्त्या सुचविण्याची जबाबदारी या समितीवर सोपविण्यात आली. समितीमध्ये उच्च न्यायालयाचा माजी न्यायाधीश लीला सेठ आणि भारताचे माजी महाधिकाता गोपाल सुब्रह्मण्यम् या सदस्यांचा समावेश होतो. २३ जानेवारी, २०१३ रोजी समितीने आपला अहवाल सादर केला. समितीने बलात्कार लैंगिक अत्याचार, व्यापार, बालकांशी लैंगिक दुर्वर्तन, पीडिताची वैद्यकीय तपासणी पोलीस, निवडणुकीय आणि शैक्षणिक सुधारणा इ. बाबतच्या कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याकरिता शिफारशी सुचविल्या.

फौजदारी कायदा (दुरुस्ती) अधिनियम, २०१३

केंद्र सरकारने अध्यादेशाला पर्यायी असे विधेयक लोकसभेमध्ये सादर केले. या विधेयकाला १९ मार्च २०१३ रोजी लोकसभेने तर २१ मार्च २०१३ रोजी राज्यसभेने मंजूर केले. २ एप्रिल २०१३ रोजी राष्ट्रपतीने विधेयक संमत केले तर ३ एप्रिल २०१३ पासून या कायद्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. फौजदारी कायदा (दुरुस्ती) अधिनियम २०१३, अन्वये पुढील बदल करण्यात आले.

फौजदारी कायदा (दुरुस्ती) अधिनियम, २०१३, अन्वये पुढील बदल करण्यात आले

१) कलम ३७० भारतीय दंड संहितेतील कलम ३७० लापर्यायी म्हणून नवीन कलम ३७० आणि ३७०(A) यांचा समावेश करण्यात आला. ही दोन कलमे शोषणाकरिता मानवी व्यापाराशी संबंधित आहेत. जर एखादी व्यक्ती वेश्या व्यवसाय, गुलामी, जबरदस्तीने अवयवांची विक्री वगैरे स्वरूपांतील शोषण करण्याकरिता भीतीव्दारे बळाचा वापर करून वा दडपणूक वा दगाबाजी वा फसवणूक वा सत्तेच्या दुरुपयोगाने एखादया व्यक्तीची भरती हस्तांतरण, दळणवळण वा प्राप्ती

करत असेल तर अशा अपराधी व्यक्तील व्यापार केलेल्या व्यक्तींच्या संख्येनुसार किमान ७ वर्षापासून ते आजन्म तुरुंगवासाची शिक्षा सुनावली जाऊ शकेल.

२) बलात्काराच्या व्याख्येत बदल :-

कलम ३७५ मध्ये बलात्कार या शब्दाला लैंगिक हिंसा असा पर्यायी शब्द देण्यात आला. यानुसार लैंगिक हिंसा म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या योनी, मुख, मुत्राशय वा गुदव्दारामध्ये लिंग वा कोणतीही वस्तू वा शरीराच्या कोणत्याही अवयवाचा कोणत्याही प्रमाणात प्रवेश करणे होय किंवा कोणत्याही व्यक्तीस असे करण्यास भाग पाडणे किंवा व्यक्तिगत/खाजगी अवयवांना स्पर्श करणे होय. काही गंभीर प्रकरणांमध्ये किमान ७ वर्षे कारावासाची शिक्षा केली जाईल जी पुढे आजन्म कारावास त्याच बरोबर द्रव्यदंड अशीही सुनावली जाईल. गंभीर स्वरूपाच्या प्रकरणांमध्ये किमान १० वर्षे कठोर कारावासाची शिक्षा सुनावली जाईल जी पुढे आजन्म कारावास त्याचबरोबर द्रव्यदंड अशीही करता येईल.

३) सामूहिक बलात्कार :- सामूहिक बलात्कार या गुन्ह्यामध्ये सहभागी असणाऱ्या स्त्री व पुरुष आरोपीला किमान २० वर्षे सक्षम कारावासाची जी पुढे वाढवून आजन्म कारावास आणि पीडीत व्यक्तीला वैद्यकीय उपचाराकरिता आणि पुनर्वसनाकरिता वाजवी नुकसान भरपाई देण्याची शिक्षा सुनावली जाऊ शकेल. त्याचबरोबर फौजदारी प्रक्रिया संहिता आणि पुरावा अधिनियम पीडीत व्यक्तीचे निवेदन ध्वनिमुद्रीत करणे अधिक मोकळेपणा आणि सुलभ वर्तन पीडीताचे चारित्र्य महत्वपूर्ण न मानणे, लैंगिक संबंध सिध्द होतो, अशावेळी संमती गृहीत धरणे आणि पीडीत व्यक्तीने संमती नसल्याने न्यायालयाला सांगणे इ. तरतूदीमध्येही बदल करण्यात आले.

महिला आणि कायदे

हिंदू वैयक्तिक कायदा :-

परंपरेने चालत असलेला हिंदू कायदयाप्रमाणे हिंदू स्त्रीला कुटुंबातील संपत्तीचा अधिकार नव्हता विवाह हा पवित्र संस्कार असून पुत्रप्राप्तीसाठी पुरुषाला एकापेक्षा जास्त विवाह पहिली पत्नी जिवंत असतांना करता येत असे. स्त्रीला मात्र दुसऱ्या पुरुषाशी विवाह करण्याची परवानगी नव्हती. विधवांना पुनर्विवाहास मान्यता नव्हती. पुरुष मात्र प्रथम पत्नीच्या मृत्यूनंतर दुसरा विवाह करू शकत असे. ज्यांना पुत्र नाही अशा पुरुषाला दत्तक घेता येत असे. विवाह विच्छेद हा हिंदू पुरुषाला घेण्याचा अधिकार आहे. परंतु स्त्रीला मात्र विवाहविच्छेद घेता येत नव्हता. ब्रिटिश राजवटीत स्त्रीला मालमत्तेवरील अधिकार मान्य करणारा कायदा १९३७ मध्ये झाला. त्यापूर्वी हिंदू विधवांना पुनर्विवाहाचा अधिकार देणारा कायदा संमत झालेला होत. मालमत्ते संबंधीच्या

कायदयात स्त्रीला पतीच्या नंतर किंवा मुलीच्या नंतर त्यांच्या मालमत्तेत हक्क मिळाला, परंतु तो ती स्त्री जीवंत असेपर्यंतच मिळाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदामंत्री असताना हिंदू, बौद्ध, जैन शीख या सर्वासह हिंदू समान नागरी कायदयासंबंधीचे विधेयक मांडले परंतु ते समत झाले नाही. १९५५ मध्ये संपूर्ण हिंदू संहिता कायदा अशा स्वरूपात न मांडता जे चार विभागात मांडले त्यात स्वतंत्र चारही विधेयके संमत झाली. आणि कायदा अस्तित्वात आला त्यात हिंदू विवाह कायदा १९५५, हिंदू वारसा कायदा १९५६, हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा १९५६ आणि हिंदू अज्ञान व पालकत्व कायदा १९५६ असे चार स्वतंत्र कायदे अस्तित्वात येऊन एक प्रकारे सर्व हिंदूसाठी समान कायदा अस्तित्वात आला. हिंदू विवाह कायदा १९५५ नुसार कोणीही हिंदू पुरुषाला प्रथम पत्नी जीवंत असताना दुसरा लग्न करता येत नाही तो गुन्हा ठरतो व त्यास शिक्षा आहे. त्याचप्रमाणे या कायदयानुसार विशिष्ट कारणांसाठी पती किंवा पत्नी असा कोणालाही घटस्फोट मागता येते. १९५६ च्या हिंदू वारसा कायदयाने जवळच्या नातेवाईकांच्या मालमत्तेमध्ये हिंदू स्त्रीला त्या नातेवाईकांच्या मृत्यूनंतर वाटा मिळतो. १९५६ च्या दत्तक व पोटगी कायदयानुसार विधवा, घटस्फोरिता, परित्यक्ता अशा स्त्रियांना मुलगा किंवा मुलगी दत्तक घेता येतो त्याचप्रमाणे १९५६ च्या अज्ञान पालकत्व कायदयाप्रमाणे अज्ञान मुलींचा मालक म्हणून वडिलांना मान्यता दिलेली आहे. मात्र पाच वर्षांपर्यंत मुलाचा ताबा आईकडे असावा असेबंधन घातलेले आहे. हिंदू संहिता कायदयानुसार स्त्रियांना घटस्फोट मिळू शकतो. त्यांना संपत्तीमध्ये हक्क प्राप्त झालेला आहे. पोटगी मागता येते. स्त्री जर स्वतंत्र मिळकत असेल तर मुलगा किंवा मुलगी दत्तक घेता येते.

ख्रिश्चन वैयक्तिक कायदा

ख्रिश्चन वैयक्तिक कायदयाने स्त्रीला बराच समान दर्जा मिळालेला आहे. ख्रिश्चने धर्माने एकपत्नीत्व हे आदर्श मानले आहे. विवाह हा पवित्र संस्कार विधिवत करावा लागतो. घटस्फोट त्यांना मंजूर नाही. धार्मिक बाबतीत स्त्रीला समान हक्क आहेत. १८७२ च्या ख्रिश्चन विवाह कायदयाने विवाह हा विधियुक्त करून त्याची नोंदणी करावी लागते. १८६९ च्या भारतीय घटस्फोट कायदयाप्रमाणे धर्मांतर केल्यास घटस्फोट घेता येतो. १९२५ च्या वारसा कायदा ३९ प्रमाणे तर मृत्यूपत्र न करता व्यक्ती मरण पावली तर मरण पावलेल्या पुरुषाच्या विधवेला संपत्तीमध्ये तिसरा वाटा मिळतो.

पारशी वैयक्तिक कायदा

पारसी वैयक्तिक कायदा स्त्रीचा मालमत्तेवरील हक्क ठरतो. स्त्रियांना शिक्षण घेता येते. घटस्फोट व पुनर्विवाह या समाजात मान्य आहेत. पारसी पुरुषाने पारशी नसलेल्या इतर धर्मीय स्त्रीशी विवाह केला तरी चालतो मात्र होणारी संतती पारशी समजली जाते. पारशी स्त्रीला मात्र

पारशी नसलेल्या पुरुषाशी विवाह करण्यास प्रतिबंध आहे. पूर्वी या धर्मांमध्येही बालविवाह आणि बहुपत्नी विवाह या प्रथा होत्या. पुढे मात्र त्या प्रथा पंचायतीने बंद केल्या १९३६ मध्ये पारशी विवाह व घटस्फोट कायदा करण्यात आला त्यात विवाह हा विधी पूर्वक व साक्षीने करावा अशी अट घालण्यात आली. स्त्रियांच्या मालमत्तेवरचा हक्क मान्य आहे. न्यायालया मार्फतच घटस्फोट देण्याची सोय आहे. स्त्रियांना जरी घटनेने समान लेखले आहे, सर्वांना मतदान हक्क निवडणुकीला उभे राहण्याचा हक्क इ. अधिकार दिलेले आहेत तरी भिन्न धर्म पंथातून स्त्रियांना कमी जास्त प्रमाणात अधिकार आहेत. सर्व स्त्रियांना धर्म पंथानुसार समान हक्क नाहीत त्यामध्ये सर्वत्र विषमता दिसून येते.

मुस्लिम वैयक्तिक कायदा

मुस्लिम समाजात विवाह वारसा इ. बाबतीत वेगळे कायदे आहेत. त्यांच्यातही शिया व सुन्नी हे पंथ आहेत. मुस्लिम कायद्यात स्त्रियांना वारसा हक्क आहे. परंतु स्त्रियांचा हिस्सा त्यांच्या बरोबरीने पुरुष नातेवाईकांपेक्षा कमी असतो. अज्ञान मुलांचे पालकत्व वडीलांकडेच असते विवाह हा मुस्लीम समाजात एक करार मानला आहे. मुसलमान पुरुषाला एकाच वेळी चार स्त्रियांशी विवाह करता येतो. मात्र स्त्रियांना तसा कोणताच अधिकार नाही. केवळ तीन वेळा तलाक शब्द मोठ्याने उच्चारला की पतीला पत्नीला घटस्फोट देतो. तसा स्त्रीला मात्र तलाक देता येत नाही. मुसलमान समाजात या कायद्याने स्त्रियांना समान दर्जा दिलेला नाही. बहुपत्नीकत्व मालमत्तेमधील हक्कात विषमता आणि तलाकची टांगती तलवार यामुळे मुस्लीम स्त्रीला सहजसुलभ जीवन जगणे अवघड असते. ब्रिटिशांच्या काळामध्ये मुस्लिम कायद्यात बदल करणारा कायदा १९३९ मध्ये झाला. त्यामध्ये पती तीन वर्षांपेक्षा जास्त काळ परित्यक्ता असणे, पत्नीला अनैतिक मार्गाला लावणे, छळ करणे, स्वतःचे संपत्ती उपभोगण्याच्या तिच्या हक्कात हस्तक्षेप करणे इ. कारणे असतील तर घटस्फोट घेऊ शकतो.

सारांश

समाजात कायदा व्यवस्था अबाधित राहावी याकरिता जगभरात कायदे आहेत. या कायद्याचे पालन न करणाऱ्यांना समाज विकृत गुन्हेगार ठरवित असते. असे असतांना सुध्दा समाजात घडत असलेल्या हैदाबादसारख्या घटनांमुळे समाजात मृतअवस्थेत असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. लहान चिमुकली ते ८० वर्षांची वृद्ध महिला सुध्दा नराधमापासून सुरक्षित नसल्याचे अनेक घटनांवरून निदर्शनास येते. देशात बलात्कार, हत्या, शोषण यासारखे गुन्हे नियंत्रणाकरीता कडक कायदे आहेत. परंतु गुन्हेगारांनी कायद्याच्या कचाट्यातून सुटण्याच्या पळवाटा शोधल्या आहे. हे समाजाने लक्षात घेणे तितकेच महत्वाचे आहे. त्यामुळे अशा घटनांच्या विरोधात समाजमन सुन्न होऊन

रस्त्यावर उतरणे तितकेच महत्वपूर्ण आहे. देशात निर्भयाकांडा नंतरही अशा घटना घडत असतील तर सरकार तसेच समाजाची ही नैतिक जबाबदारी आहे की, अशा प्रवृत्तीचा नायनाट करण्याकरीता कठोर उपाययोजना अंमलात आली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) भागवत विद्युत, 'स्त्री प्रश्नांची वाटचाल' प्रतिमा प्रकाशन पुणे ८ मार्च २००४
- २) डॉ. साखरे सीमा, 'न्याय हवा स्त्रिला' सीमा प्रकाशन, नागपूर १५ जुलै २००८
- ३) जाधव तुकाराम, शिरापूरकर, 'मानवी हक्क' युनिक अॅकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा.लि. पुणे जून २०१९
- ४) डॉ. कच्हाडे बी.एम., 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या' पिपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर जून २००९
- ५) दै. वर्तमानपत्र, सकाळ दि. ७ मार्च २०२० पृष्ठ क्र.०३ विदर्भ विशेष

घरेलू हिंसा की जंजीरो में जकडी नारी—हिंसा दूर करने के उपाय

डॉ. ममता राममिलन साहू

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय, ता.आर्वी, जि.वर्धा

प्रस्तावना

प्राचीन वेदों के अनुसार नारी विविध श्रेष्ठ गुणों से विभूषित कर्तव्य पारायण स्नेह और सम्मान की पात्र, यशस्वी एवं गरिमामयी है। महादेवी वर्मा ने भीपारी को सत्य शिवम और सुंदरम का प्रतीक बताया है, इन आदर्श गुणों से युक्त भारतीय नारी पल-पल पर हिंसा का शिकार क्यों होती हैं, महिलाओं पर हो रहे अन्याय, अत्याचार व घरेलू हिंसा के प्रकरणों की एक लंबी सूची राज्य अनेक समाचार पत्रों के माध्यम से पढ़ने को मिलती है। हमारे देश में पिछले कुछ सालों में घर से लेकर सड़क और कार्यस्थल तक महिलाओं के उत्पीड़न एवं हिंसा का मुद्दा राष्ट्रीय विचार — विमर्श का हिस्सा बना हुआ है।

अफसोस इस बात का है कि जो नारी उषा के समान प्रकाश वाली है जैसे रात्री के घने अंधकार को चीरकर 'उषा' ज्योती की साड़ी पहने हुये आती है और क्षितीज को विभाजित करती है वैसेही विदुषी नारी सदा श्रेष्ठ मार्गपर चलती हैं और कभी मर्यादाओं उल्लंघन नहीं करती है वो ही नारी घरेलू हिंसा के साये में रहती है। पति की हिंसा से बच जाये तो बलात्कार, छेड़खानी, भ्रुणहत्या तथा दहेज की आग में जलती नजर आती है। नारी के साथ अश्लील हरकतें यौन शोषण और हत्या कर देना आज आम बात हो गई है।

महिलाओं के विरुद्ध होनेवाली अपराध की सारणी.

अ.क्र.	अपराध	भारत
१)	दहेज हत्या	७६२१
२)	आत्महत्या के लिये उकसाना	४४६६
३)	भ्रुण हत्या के कारण मृत्यु	१२५
४)	पति या परिजनो द्वारा क्रूरता	१,१०३७८
५)	दहेज प्रतिशोध अधिनियम, १९६१	९६८३
६)	घरेलू हिंसा से महिला संरक्षण अधिनियम, २००५	४३७
		१३२७१०

स्रोत: क्राइम इन इंडिया राष्ट्रीय अपराध रिकार्ड ब्यूरो नई दिल्ली २०१६

घरेलू हिंसाचार व उसके प्रकार:—

घरेलू हिंसा को व्यापक अर्थ में लेते हुये यौन संबंधी शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, भावनात्मक के साथ-साथ मानसिक प्रताड़ना को भी शामिल किया गया है। घरेलू हिंसा को यही पांच वर्गों में बाटा गया है।

१) **शारीरिक हिंसा:**— मारपीट, थप्पड़, ठोकर मारना, दांत से काटना, लात मारना, मुक्का मारना, धक्का देना, किसी और तरीके से शारीरिक तकलीफ देना।

२) **लैंगिक हिंसा:**— जबरदस्ती यौन संबंध बनाना, अश्लील साहित्य या अश्लील तस्वीरें, सामग्री देखने को मजबूर करना, मन बहलाने के लिये मजबूर करना, दुर्व्यहार करना, अपमानित करके नीचा दिखाना।

३) **मौखिक व भावनात्मक हिंसा:**— मजाक उड़ाना, गालियाँ देना, चरित्र और आचरण पर दोषारोपण करना, लडका न होने पर बेइज्जती करना, बच्चा न होने पर ताना देना, दहेज के लिये ताने देना, शैक्षणिक संस्थान में जाने से रोकना, नौकरी करने से रोकना, यदि इच्छा के विरुद्ध शादी करने पर मजबूर करना, पसंद के व्यक्ति से शादी करने से रोकना, आत्महत्या करने की धमकी देना, कोई और मौखिक या भावनात्मक दूरव्यवहार करना।

४) **अहिंसक हिंसा:**— घर खर्च को पैसे न देना, संतान को खाना, कपड़ा और दवाइयाँ न लाकर देना, उसे घर से निकाल देना, उसका स्त्री धन उसकी सहमती के बगैर बेच देना, बंधक रखना, बिजली बिल न देना।

५) **दहेज से जुड़ा उत्पीड़न:**— दहेज के लिये किसी भी प्रकार की माँग, दहेज से जुड़े किसी अन्य उत्पीड़न में शामिल है

घरेलू हिंसा होने के कारण

१) **गुस्से से नुकसान:**— छोटी-छोटी बातों को लेकर तनाव आवेश व लड़ाई, झगड़ा, मारपीट से स्थिति की उग्रता हिंसा तक पहुँचती है

२) **आर्थिक परतंत्रता:**— आर्थिक स्वतंत्रता की कमी घरेलू हिंसा का एक बहुत बड़ा कारण है, इसलिये आर्थिक स्वावलंबन बहुत आवश्यक है।

३) **शिक्षा का अभाव:**— शिक्षित और संपन्न परिवारों में भी महिलाओं के साथ दुरव्यवहार होता है पर गरीब और अशिक्षित परिवार में यह प्रमाण बहुत ज्यादा दिखाई देता है।

४) **कौन क्या बिगाड़ लेगा:**— कभी-कभी कुछ महिलाएँ अपनी बोली व्यवहार से हिंसा की चपेट में आ जाती हैं

५) **परिवार में पुरुषों की प्रधानता:**— पुरुष प्रधानता वाले परिवारों में महिलाओं को अनावश्यक रूप से अपनी प्रधानता प्रदर्शित करने का प्रयास नहीं करना चाहिये। अधिकार धीरे धीरे मिलता है यह एक प्रदर्शन से नहीं। इसके लिये अपनी बौद्धिक कुशलता विकसित करनी चाहिये इस बात का ध्यान रखकर भी घरेलू हिंसा से बचा जा सकता है।

६) **महिला की निजता का महत्व:**— पुरुषों ने भी महिला के निजी सुख का ख्याल रखना चाहिये उनके सुख-दुख के बारे में पूछताछ पति का कर्तव्य होता है इस बात का ध्यान रखना चाहिये

७) **महिला-हिंसा और नशा खोरी:**— नशे में मारपीट करना यह गरीब, घरों में अधिक होता है। बच्चे भुखे और पुरुष शराब पीकर आता है तो महिला को यह सहन नहीं होता ऐसों में झगड़ा होता है तो कभी कभी हिंसात्मक स्थिति भी आ जाती है।

८) **बहू द्वारा प्रताड़ना:**— घर में महिला हिंसा के लिये सिर्फ सास ननद या जेठानी ही दोषी नहीं होती क्यो की हर बहू बेचारी नहीं होती कई बार बहू ही सबको दबा कर तंग करती हैं बल्की मजबूरी में फंसी किसी भी महिला को दबाना या तंग करना हिंसा का ही एक रूप है।

९) संयमित रहना:— महिलाओ या पुरुष संयम से ही रहना सबके लिये आवश्यक है। बिना आगे—पिछे देखे या बिना सोचे समझे कुछ भी बोल देना या कुछ भी कर देना परिवार के लिये घातक होता है।

हिंसा से मुक्ति दिलाने वाले कानून:—

१) कन्या भ्रुण हत्याके खिलाफ अधिकार:— एक महिला को यह अधिकार है की पीसीपी एनडीटी के तहत वह प्रसव पूर्व लिंग परिक्षण की अनुमती प्रदान नहीं करे.

२) घरेलू हिंसा के खिलाफ अधिकार:— इस अधिकार के तहत कोई भी महिला परिवार व्दारा की जाने वाली हिंसा के खिलाफ शिकायत दर्ज करवा सकती है.

३) संपत्ती पर अधिकार:— इस अधिकार के तहत यह जानकारी दी जाती है कि पुश्तैनी संपत्ती पर महिला व पुरुष दोनों का ही समान अधिकार होता है, अतः महिला को भी संपत्ती प्राप्त करने का अधिकार है.

४) समान वेतन का अधिकार:— समान कार्य के लिये समान वेतन दिया जाता है लिंग के आधार पर वेतन में भेदभाव नहीं किया जा सकता है। इस जानकारी से नारी आर्थिक हिंसा के शिकार से बच सकती है।

५) नाम न छापने का अधिकार:— यौन उत्पीडन की शिकार महिला नाम न छापने के अधिकार का इस्तेमाल करते इसे अपनी पीडाओं को आसानी से सजा दिला सकती है, तथा दोषी व्यक्तियों को आसानी से सजा दिला सकती है, इस अधिकार के तहत नारी गोपनियता की रक्षा भी कर सकती है।

६) मातृत्व संबन्धी लाभ हेतु अधिकार:— कामकाजी महिलायें मातृत्व अवकाश प्राप्त करने की हकदार होती है। इस अवकाश के बदले उतने वेतन की कटौती नहीं की जा सकती है।

७) काम पर हुये उत्पीडन के खिलाफ अधिकार:— इस अधिकार के अंतर्गत कार्यस्थल पर किसी महिला के साथ उत्पीडन की स्थिति में शिकायत दर्ज करवाने का प्रावधान है।

८) निशुल्क कानुनी सहायता का अधिकार:— बलात्कार की शिकार हूयी किसी भी महिला को मुफ्त कानुनी सहायता प्राप्त करने का पूरा अधिकार है, विविध सेवा प्राधिकरण व्दारा निशुल्क वकील की व्यवस्था की जाती है।

९) गरिमा और शालीनता का अधिकार:— किसी भी प्रवाह की चिकित्सा जांच एक अन्य महिला की उपस्थिति में ही करवाने का प्रावधान है ताकि महिला की गरिमा व शालीनता कायम रहते।

१०) रात्री गिरफ्तारी निषेध:— एक महिला को सुर्यास्त के बाद व सुर्यउदय से पूर्व गिरफ्तार नहीं कर सकते।

इन कानूनों के आधार पर महिला अपने पर हो रहे अत्याचार व हिंसा को रोक सकती हैं. नारी हिंसा के समाधान हेतु महिलाओं को शिक्षित, सशक्त और आत्मनिर्भर बनाना चाहिये। परिवार स्वतंत्र मनुष्यों का आपसी रिश्ता है कोई पुज्य प्रतिमा नहीं अगर अपने पर अत्याचार हो रहा है तो उसकी शिकायत करे यह सोच कर चूप न बैठे की कल कोई आपकी इज्जत को चौराहे पर उछालेगा।

अपने परिवार में हो रही नारी हिंसा को रोकने के लिये आवश्यक है की एक ऐसे घर का निर्माण करे जो विश्वास की दिवारो से बना हो, जिसमें सहयोग के दरवाजे हो, समता की फूलवारी संग उस प्यार की छत हो ताकी नारी अस्मिता सुरक्षित रह सके तथा कभी भी हिंसा के

बादल नहीं मंडरा लगे. नारी और पुरुष एक ही रथ के दो पहिये हैं जिसमें समन्वय व सहयोग रहेगा तभी वह जीवन का रथ आगे खिंच पायेगे.

घरेलू हिंसा से बचने के उपाय

सिर्फ दूसरों को दोषी ठहरा कर घरेलू हिंसा से नहीं बचा जा सकता है। स्वयं महिलाएं भी निम्न बातों को ध्यान में रख कर घरेलू हिंसा की चपेट में आने बच सकती हैं।

- १) अपने स्वभाव और बोली पर नियंत्रण रखना
- २) लड़ाई—झगड़े की स्थिति उत्पन्न होने से पहले वहां से हट जाना
- ३) अपनी बोली से किसी को चिढ़ाने या उकसाने का काम नहीं करना
- ४) मायके की अमीरी को ससुराल की गरीबी पर हावी करने का प्रयास नहीं करना
- ५) सास ननद या जेठानी को अपना शत्रू नहीं मानकर उन्हें अपनों स्नेहिल रिश्ते से जोड़ने का प्रयास करना
- ६) ससुराल को नरक नहीं समझाकर अपनी बुद्धि और कुशलता से उसे स्वर्ग बनाने का प्रयास करना
- ७) हर महिला द्वारा कन्या—शिक्षा को बढ़ावा देना, ताकी वह कन्या बड़ी होकर आदर्श महिला बन सके
- ८) अच्छी पत्र—पत्रिकाओं और पुस्तकों का अध्ययन करना और परिवार की अन्य महिला सदस्यों को भी उसे पढ़ाना
- ९) स्वयं मितव्ययी बनना और परिवार के लोगों को भी इसके लिये प्रेरित करना
- १०) आर्थिक स्वावलंबन के लिये घरेलू स्तर पर जा कुछ बन सके, करना

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) समाज कल्याण महिलाओं के विरुद्ध हिंसा. फरवरी—२०१९
- २) आम्ही उद्योजिका. जून—२०१९
- ३) कुरुक्षेत्र. जनवरी—२०१८
- ४) समाज कल्याण महिला कामगार. मई—२०१९
- ५) योजना. मार्च—२०१९
- ६) <https://mr.wikisourceorg> wiki>
- ७) www.sakhyawgc.org>hunkar

घरेलु हिंसा: एक वास्तव.

Dr.Vijay Krushnarao Kale

N. K. S. Model College, Karanja (Gh.) Dist. Wardha

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. प्राणी जगतामध्ये ज्याप्रमाणे शक्तिशाली दुर्बलांना आपले भक्ष बनवतात त्याचं प्रमाणे मनुष्यप्राणी सुद्धा दुर्बलांवर अन्याय किंवा अत्याचार करतात. श्रसिमेक्सला सॉक्रेटीसाने प्रश्न विचारला होता. what is the meaning of Justice? त्यावर श्रसिमेक्स म्हणतो Justice means interest of stronger. याचा दुसरा अर्थ दुर्बलांनी स्वतःवर करून घेतलेला अन्याय म्हणजेच न्याय. परंतु मनुष्य जसजसा सभ्य वा सुसंस्कृत होत गेला, तो विचार करू लागला, तस तशा न्यायाच्या सीमारेषा विस्तारीत होत गेल्या. मनुष्य प्राणी इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा यामुळे आहे की तो विचार करतो, तो चांगले वाईट ठरवतो, त्याला विवेकबुद्धी आहे. म्हणूनच तर मनुष्य जीवनातून उत्क्रांत पद्धतीने हिंसेचे उच्चाटन होत आहे. परंतु पूर्ण अहिंसक समाज अजून बनला नाही / बनायचा आहे. ही वास्तविकता नाकारून चालणार नाही. प्रस्तुत अध्ययन समाजाचा महत्वाचा घटक असणाऱ्या कुटुंबामध्ये होत असणाऱ्या घरेलू हिंसेबाबत आहे.

त्यासाठी अध्ययनकर्ता खालील गृहितकाचा आधार घेतो.

1. पुरुष प्रधान भारतीय संस्कृतीमध्ये महिलांची स्थिती अतिशय दयनीय राहत आली आहे
 2. अशिक्षित गावंडळ समाजाप्रमाणे सुशिक्षित वा सभ्य, सुसंस्कृत समाजात सुद्धा घरेलू हिंसेचे प्रमाण कमी नाही.
 3. अत्याचार करण्यात महिलासुद्धा घरेलू हिंसेच्या संदर्भात मागे नाही.
 4. महिलांची दुर्बल मानसिकता हे घरेलू हिंसेचे कारण राहत आले आहे.
 5. आर्थिक ताणतणाव हा आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या घटकामध्ये तर अतिरिक्त महत्वाकांक्षा, संपत्तीची लालसा वा हव्यास हे आर्थिकदृष्ट्या सधन असणाऱ्या घटकामध्ये घरेलू हिंसेचे कारण राहत आले आहे.
 6. परावलंबित्व हे घरेलू हिंसेचे कारण आहे मग ते संरक्षण विषयक असो की आर्थिक असो वा अन्य.
- घरेलू हिंसा ह्या सदरामध्ये केवळ घरामध्ये महिलांवर होणाऱ्या अत्याचार असा मर्यादीत अर्थ नसून घरामध्ये असणाऱ्या इतर दुर्बल घटकावर होणाऱ्या अत्याचार होय. त्यामध्ये अल्पवईन मुले, असहाय्य म्हातारे यांचा समावेश होतो.

घरेलू हिंसेचे चार प्रकार आहे.¹

1. शारिरीक हिंसा – शारिरीक कष्टदेणे, मारपीट करणे, ढकलणे, ठोकरमारणे, लाथमारणे, काठीने बडबडणे किंवा इतर अन्य पद्धतीने शारिरीक पिडा देणे.
2. लैंगिक हिंसा – यामध्ये महिलेला अक्षील साहित्य देणे, अक्षील साहित्य बघण्यास बाध्य करणे, बलात्कार करणे, विनयभंग करणे, अपमानित करणे, महिलेच्या सामाजिक प्रतिष्ठेला धोका पोहचवणे.
3. मौखिक व भावनात्मक हिंसा – महिला किंवा मुलीस अपमानित करणे, चारित्र्यावर दोषा रोपणकरणे, बळजबरीने लग्न करणे, आत्महत्येची धमकी देणे, शिब्या देणे.

4. आर्थिक हिंसा – मुलांचे शिक्षण, खाना, कपडा इत्यादीसाठी धन उपलब्ध न करणे, नोकरी करण्यास बंदी घालणे किंवा महिलांद्वारे कमावल्या गेलेल्या पैशाचा हिशोब त्यांच्या मर्जी विरुद्ध घेणे.

राष्ट्रीय कुटूंब आणि आरोग्य सेवा सर्वे रिपोर्ट 2005 नुसार संपूर्ण जीवन भरात 33.5% स्त्रियांवर घरेलु हिंसा झाल्याचे व 8.5% महिलांवर शरिर संबंध जबरदस्ती वयाच्या 15 ते 49 वर्षागटात झाल्याचे दिसते. गेल्या दहावर्षात घरेलु हिंसेमध्ये 134% जबरदस्त वाढ झाली आहे.वर्ष 2013 मध्ये घरेलु हिंसेची संख्या 118866 होती.त्यामध्ये सर्वाधिक उत्तर प्रदेशामध्ये 35527 ,प. बंगाल 33218, महाराष्ट्र 31126, राजस्थान 28165,आसाम 23258.²

मोहनदास करमचंद गांधी आपल्या आत्मचरित्रमध्ये म्हणतात , मी जसा प्रेमळ तसाच संशयी पती होतो. याप्रवृत्तीमुळे माझ्या मित्राच्या सांगण्यावरून मी माझ्या धर्मपत्नीला कितीतरी दुःख दिलेले आहे.याहिंसेबद्दल मी स्वतःला कधीच क्षमा केलेली नाही.असली दुःखे हिंदू स्त्रीच सहन करीत असेल म्हणून मी नेहमी स्त्रीला सहनशिलतेची केवळ मुर्तीच असे मानीत आलो आहे. ³नोकरावर खोटा आळ घेतला तर नोकर नोकरी सोडील, मुलावर असा प्रसंग आला तर मुलगा बापाचे घर सोडून जाईल, मित्रांमध्ये संशय आला तर मैत्री तुटेल. पत्नीला पतीचा संशय आला तर ती मनातल्या मनात फणफणून गप्प बसेल परंतु जर पतीने पत्नीवर आळ घेतला तर पत्नीचा बिचारीचा भोगच उभारा हिला.ती जाणार कुठे? उच्च मानलेल्या वर्णाची हिंदू स्त्री कोर्टात जाऊन बाधलेली गाठ कापूनही टाकू शकत नाही, असा एकतर्फी न्याय तिच्या बाबतीत चालू आहे.असलाच न्याय मीही दिला, याचे दुःख कधीही विसरणे शक्य नाही.⁴ यासंशयी वृत्तीचा सर्वथैव नाश मला अहिंसेचे सूक्ष्म ज्ञान झाले तेव्हाच झाले, म्हणून जेव्हा मी ब्रह्मचर्याचा महिमा समजलो, आणि हेही समजलो की पत्नी पतीची दासी नाही तर त्याची सहचारिणी आहे. दोघेही एकमेकांच्या सुखदुःखाचे समान वाटेकरी आहेत आणि जितकी बरेवाईट करण्याची स्वतंत्रता पतीला आहे तितकीच स्त्रीला आहे.या संशय ग्रस्ततेच्या काळाचे स्मरण झाले म्हणजे मला माझा मूर्खपणा व विषयांध निर्दय या विषयी संताप येतो.⁵

२०१७ ला पतीचा पत्नी वरील बलात्कार या संदर्भात दिल्ली हायकोर्टात एक जनहित याचिका दाखल झाली.त्यावर निर्णय देताना दिल्ली हायकोर्टाने म्हटले होते की यासंदर्भात कायदा बनवण्याचे काम सरकारचे आहे, नाकी कोर्टाचे. आणि सरकारचे म्हणणे होते की असल्या कायद्यामुळे कुटूंब तुटतील किंवा बिखरून जातील.बलात्कार करणारा पीडिताचा पती असल्यामुळे संबंध होत असताना महिलेने असहमती दर्शविली होती हे सिद्ध करणे कठीण होईल. महिला खोटा आरोपला व तील कायद्याचा दुरुपयोग करतील. दुरुपयोगाचा हवाला देऊन कायदा न बनवणे तर्कसंगत नाही.परिवार वाचवण्यासाठी, लग्न टिकविण्यासाठी यौन हिंसेला मान्य करणे अन्यायकारक आहे.सध्या तरी भारतामध्ये असल्या हिंसेसाठी कोणताही अलग कायदा बनवण्यात आला नाही. तक्रार असल्यास घरेलु हिंसा कायदा आयपीसी ४९८ अनुसार चकारवाई करावी लागते.लग्नसंबंधातील कृता आणि बलात्कारावरील शिक्षा यामध्ये बरेच अंतर आहे.⁶

भारतीय महिला हॉकी संघाची पूर्वकप्तान सुरजलतादेवी घरेलु हिंसेची शिकार बनते. या महीलेमुळे २००२ च्या राष्ट्रमंडल खेळामध्ये २००४ च्या अफ्रो आशियायी खेळामध्ये व २००८च्या एशिया कपमध्ये सुवर्णपदक मिळविले.लग्नानंतर ही महिला ज्यावेळी हे पदक, मेडल्स घेऊन आपल्या पतीकडे येते त्यावेळेसपासून तीचा पती तीची अवहेलना करतो तीचा वर संशय घेतो.अनैतिक आचरणातून अर्जुनपुरस्कार मिळाल्याचा आरोप करतो. सुरजलतादेवी २०१९ ला रेल्वे कोच फैक्द्रीद्वारा आयोजित टूर्नामेंटमध्ये अधिकारी असताना तिच्या नशेमध्ये

असणाऱ्या पतीने तीला मैदानातच बडडले.कशीतरी ती तेथून पळाली, स्वतःवर उपचार केलेत आणि घरेलु हिंसा कायद्या अंतर्गत केस दाखल केली.

भारतीय क्रिकेटर युवराजसिंग व त्याची आई शबनम यांचेवर घरेलु हिंसेचा खोटा आरोप त्याच्या भावाच्या पत्नीने आकांशा शर्मा यांनी लावला होता.नंतर माफी मागावी लागली,आरोप मागे घेण्यात आला.

पुरुषावर घरेलु अत्याचार झाल्यास पोलीस एफआयआर सुध्दा दाखल करित नाही.आज महिला आयोगा प्रमाणे पुरुष आयोगाची मागणी जोर करत आहे.Metoo आंदोलन नंतरMentoo आंदोलन सुध्दा जोर धरत आहे.महिला बचाव प्रमाणे पुरुष बचावाची आवश्यकता आहे. स्वातंत्र्य या शब्दाचा अर्थ स्वैराचार असा घेतल्यामुळे वैवाहिक जीवन डावावर लागले आहे.५२ टक्केपेक्षा जास्त आरोप बिनबुडाचे सिध्द होतात.

नव्वदच्या दशकात पुणे येथे पत्नी पीडित संघटना स्थापन करण्यात आली होती त्यामध्ये उच्चपदस्थ सैन्यअधिकारी ,उच्चपदस्थ प्रशासकीय अधिकारी, नामांकित वकील, डॉक्टर,इंजिनिअर , खासगी कंपन्यांचे उच्चपदस्थ, ऑडिटर इत्यादी सभासद आहेत.

एका स्वयंसेवी संघटनेनी राजस्थान ग्रामीण भागात घरेलु हिंसेसंदर्भात एक सर्वे केला होता.त्यासाठी महिलांच्या विविध सभा घेण्यात आल्या.त्यामध्ये प्रामुख्याने त्यांना पतीकडून मारहाण होत आहे का ? असा प्रश्न विचारला असता बहुतांश महिलांनी पत्नीला पती नाही मारणार तर कोण मारणार असे उत्तर दिले याचाच अर्थ पुरुषवर्ग पत्नीला बडडने हा आपला अधिकार समजतो आणि चुपचाप मार सहन करणे हाच पत्नी धर्म आहे. ढोर-ढोल-नारी,है, दंडण के अधिकारी. ही अनिष्ट परंपरा इतिहास काळापासून सुरु आहे.हे दुर्बल मानसिकतेचे लक्षण आहे.

८० टक्केभारतीयांची आर्थिकस्थिती असंघटीत क्षेत्र व बेभरोवशाच्या शेतीवर अवलंबून आहेत. त्यामुळे आर्थिक ताण तणाव ही नित्याचीच बाब राहत आली आहे.त्यामुळे भक्षस्थानी नेहमीच घरातील दुर्बल घटक राहत आले आहे. वर्ष २००५ मध्ये घरेलु हिंसेपासून संरक्षण अधिनियम बनला.घरेलु हिंसेपासून महिलांना वाचवणे हा उद्दिष्ट होते.२६ऑक्टोबर२००६रोजी संबंध देशभरलागू करण्यात आला.⁷

उत्तर प्रदेश व झारखंड मध्ये यासंदर्भात कार्य करणारी'आली' स्वयंसेवी संस्थांचे निर्देशक रेणू शर्मा यांच्या मते जर कोणासाबत घरेलु हिंसा होत असेल, जसे जेवायला न देणे, माहेरील लोकांवर टोमणे मारणे, हुंड्याची मागणी करणे, चहारावरून टोमणे मारणे, संशय करणे, घरेलु खर्च उपलब्ध न करणे हे सर्व घरेलु हिंसा कायदा २००५ अंतर्गत येतो. त्यानुसार आय.पी.सी.४९८ (अ)अपराधिक मामला दाखल करू शकतो. घरेलु घटना रिपोर्ट (DIR)द्वारे प्रारंभिक माहिती दिल्या जाते. जिल्याच्या ठिकाणी सरकारद्वारे एक सरकारी अधिकारी नियुक्त केल्या जातो.सुरक्षा अधिकारी घरेलु हिंसा रिपोर्ट सादर करून घेतो.राज्य सरकारद्वारे प्रत्येक राज्याच्या जिल्ह्यामध्ये स्वयंसेवी संस्थाची नियुक्ती होते.जो सुरक्षा अधिकारीच्या जवळ रिपोर्ट सादर करण्यास मदत करतो. ⁸

निष्कर्ष.

१)घरेलु हिंसा कायदा२००५ लागू होऊन१५वर्षे झालीत. तरी घरेलु अत्याचार रोखण्यासाठी कायदा पुरेसा नाही.

२)घरेलु हिंसा प्रतिबंधक कायदा मर्यादित व एकतर्फी आहे. महिलांच्या बाजूने आहे.पुरुषवर्गाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष करणारा आहे.

३) महिलांची मानसिक दुर्बलता व अनिष्ट परंपरा घरेलु हिंसा घडण्यास कारणीभूत ठरते.

४)पतीचा पत्नीवरील बलात्कार यासारख्या गंभीर गुन्हाच्या संदर्भात वेगळा कायदा बनवण्याची आवश्यकता आहे.

५) लहानमुले, असहाय्य म्हातारे यांच्या अधिकाराचे संरक्षण होण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

- 1) घरेलु हिंसा कायदा २००५.
(Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005)
- 2) राष्ट्रीय कुटुंब आणि आरोग्य सेवा सर्वे रिपोर्ट
- 3) गांधी एम के- आत्मकथा पृष्ठ क्रमांक. २२.
- 4) ई. बी. ड.-पृष्ठ क्रमांक २३
- 5) ई. बी. ड.-पृष्ठ क्रमांक २३
- 6) बी. बी.सी.न्यूज
- 7) घरेलु हिंसा कायदा २००५- Drishti IAS
- 8) <https://hl.m.wikipedia.org/wiki>

मानवी हक्क : बालगुन्हेगारी न्याय व शासनाची भूमिका

प्रा. डॉ. संदीप भि. काळे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख यशवंत महाविद्यालय, सेलू जि. वर्धा

एक बालगुन्हेगार अथवा बालक हा असा व्यक्ती असतो की, ज्याचे वय १८ वर्षांपेक्षा कमी आहे. भारतीय दंड संहितेतील कलम ८२ च्या अंतर्गत सात वर्ष हे किमान वय आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीवर गुन्हासाठी दोषी ठरवले जाऊ शकते. बालगुन्हेगारी न्याय (बालकांचे संगोपन व संरक्षण) कायदा २००० हा कायदा कायदेशीर गुन्हा केलेल्या बालकांशी आणि ज्यांना संगोपन आणि संरक्षणाची आवश्यकता आहे, त्यांच्याशी संबंधित आहे. हा कायदा संयुक्त राष्ट्र संघटनेने बालकांच्या अधिकारासंबंधी तयार केलेल्या नियमांचे पालन करण्यासाठी आणला होता. हे नियम भारताने १९९२ मध्ये स्वीकारले होते. एका स्वाक्षरीकर्त्याच्या रुपामध्ये भारताला बालगुन्हेगार न्याय, संगोपन व संरक्षण, दत्तक घेणे इत्यादी संबंधित बालकांच्या अधिकारांना सुनिश्चित करण्यासाठी सुध्दा आवश्यक उपाय करण्याची आवश्यकता आहे. २०११ च्या लोकसंख्येनुसार ७ ते १८ वर्ष वयामध्ये बालगुन्हेगारांची एकूण संख्या जवळजवळ २५: आहे. राष्ट्रीय गुन्हे रेकॉर्ड्स ब्युरो (National Crime Records Bureau - NCRB) च्या नुसार २००३ पासून २०१३ पर्यंत एकूण आरोपींच्या प्रमाणामध्ये बालगुन्हेगारी १% वरून १.२% झाली आहे. या कालावधी दरम्यान सर्व आरोपींमध्ये आरोपीत बालगुन्हेगारीच्या प्रमाणाच्या स्वरूपात १६ ते १८ वर्ष वयोगटातील बालगुन्हेगारीचे प्रमाण ५४ टक्क्यांवरून वाढून ६६ टक्के झाले होते.

न्यायालयाने बालगुन्हेगार न्याय कायदा २००० च्या अंतर्गत गुन्हा करणाऱ्या बालगुन्हेगाराशी संबंधित खटल्यांना पाहून आणि कायद्याची अंमलबजावणी, कठोर शिक्षा इत्यादींशी जुळलेल्या खटल्यांच्या संबंधामध्ये कायद्याचे पुनरावलोकन करण्याचा सल्ला दिला आहे. बालगुन्हेगाराद्वारा करण्यात येणारे गुन्हे, संरक्षणाची आवश्यकता असणारी मुले, त्यांचे पुनर्वसन आणि दत्तक घेण्याची प्रक्रिया इत्यादी ठरविण्यासाठी बालगुन्हेगारी न्याय (बालकांचे संगोपन आणि संरक्षण) विधेयक २०१४ यास ऑगस्ट २०१४ मध्ये लोकसभेत सादर केले होते. नंतर २१ जानेवारी २०१६ रोजी केंद्रीय गृहमंत्रालयाने देशातील कारागृहे व त्यातील कैदी यांच्याशी निगडित एक प्रारूप कारागृह नियमावली (Model Prison Manual) प्रसिध्द केली होती. त्यानुसार याच धर्तीवर बालगुन्हेगारी न्याय (संगोपन आणि संरक्षण) कायदा २०१५ (Juvenile Justice Care & Protection of Children Act - JJA - 2015), बालसुधार गृह किंवा सुरक्षा गृहामध्ये ठेवण्यात येणाऱ्या बाल गुन्हेगारांची स्थिती आणि सुविधांबाबत केंद्रीय माहिती आणि बालविकास मंत्रालयाने एक मॅन्युअल तयार करावे असा आदेश सर्वोच्च न्यायालयाने ५ फेब्रुवारी २०१६ रोजी मंत्रालयाला दिला होता. सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशाचे पालन करून केंद्रीय माहिती व बालविकास मंत्रालयाने 'गुन्हेगारी कृत्यांतर्गत अटकेत असलेल्या बालकांची अटक संस्थांमधील स्थिती' या नावाने तयार केलेले मॅन्युअल १९ मे २०१७ रोजी प्रकाशित केले. देशातील बालकांच्या सुरक्षेबाबत भारत देश प्रथमपासूनच बांधील राहिला आहे. या जाणीवेतूनच भारतीय संविधानामध्ये बालकांची रुखलनशीलता आणि हक्कांबाबत महत्त्वाच्या तरतुदी केल्याचे आढळून येते. कलम — १५ (३) नुसार बालकांसाठी महत्त्वाचे आणि विशिष्ट कायदे, धोरणांद्वारे त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याचे हमी भारतीय संविधान देते. समानतेचा हक्क, जीविताचे संरक्षण, खाजगी स्वातंत्र्य आणि

छळवणुकीबाबत संरक्षण आणि हक्क कलम — १४, १५, १६, १७, २१, २३ आणि २४ द्वारे विशद केले आहेत.

बालगुन्हेगारी न्याय (संगोपन आणि संरक्षण) कायदा २०१५, बालकामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) कायदा — १९८६ (२०१६ मध्ये सुधारणा करण्यात आली) शिक्षण हक्क कायदा — २००९ (२०१२ मध्ये सुधारणा) आणि लैंगिक कृत्यांपासून बालकांचे संरक्षण कायदा — २०१२ या कायद्यांप्रमाणेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बालक हक्क आणि त्याबाबत संयुक्त राष्ट्राने केलेल्या प्रयत्नांमध्ये बालक हक्क करार (UNCRC) १९८९, संयुक्त प्रमाणित बालक न्याय किमान व्यवस्थापन नियम — १९८५, स्वातंत्र्यापासून वंचित बालकांचे संरक्षण करार — १९९० आणि हेग आंतरदेशीय दत्तक करार — १९९३ आदी कायद्यांमध्ये गुन्हेगार बालकांबद्दल तरतुदी आढळतात. यापैकी १९९२ मध्ये UNCRC वर भारताने स्वाक्षरी केली आहे. भारताने केलेल्या कायद्यांपैकी २०१५ चा बालगुन्हेगारी न्याय (संगोपन व संरक्षण) कायद्याला बालगुन्हेगारांचे हक्क आणि संगोपनाबाबत विशेष महत्त्व आले. या काद्यानुसार गंभीर गुन्हा केलेल्या बालगुन्हेगारांना पुनर्वसनासाठी निरिक्षक गृह विशिष्ट गृह आदिंमध्ये बालगुन्हेगार न्यायमंडळाच्या निर्देशानुसार ठेवण्यात येते. कारण JJB च्या म्हणण्यानुसार १६-१७ वयाच्या मुलाने प्रौढ व्यक्तीच्या प्रमाणे भयानक गुन्हा केला तरी त्या बालकांकडे त्याच्या भविष्यकालीन पुनर्वसनाच्या दृष्टीने वेगळ्या नजरेने पाहण्याची गरज आहे. याच पार्श्वभूमीवर २४ मार्च २०१३ रोजी दैनिक भास्कर या वृत्तपत्राच्या राष्ट्रीय पुरवणीमध्ये देशातील १३८२ कारागृहातील गुन्हेगारांची दयनीय स्थिती नमूद केली होती. १३ जून २०१३ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी मुख्य न्यायाधीश आर. सी. लाहोटी यांनी याचा आधार घेऊन सर्वोच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशांना पत्र लिहिले. त्यात त्यांनी भरणेच भरलेली कारागृहे, कैद्यांचा कारागृहातील अधिकाऱ्यांची कमतरता या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकला होता. त्यानंतर ५ जुलै २०१२ रोजी न्यायमूर्ती लाहोटी यांचे पत्रांची नोंदणी जनहीत याचिका म्हणून झाली. त्यानंतर १३ मार्च २०१५ रोजी सामाजिक न्याय मंत्रालयाने आदेश दिला की, या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी केंद्र शासनाने कैद्यांची गच्च भरलेली कारागृह आणि त्यांची स्थिती याची माहिती उपलब्ध करून द्यावी. याच पार्श्वभूमीवर सर्वोच्च न्यायालयाने ५ फेब्रुवारी २०१६ रोजी असा निर्देश दिला की, बालगुन्हेगारी न्याय (संगोपन आणि संरक्षण) कायदा २०१५ च्या अंतर्गत पुनर्वसनाच्या हेतुने निरिक्षक गृह किंवा बालसुधार गृह सारख्या संस्थामध्ये भरती करण्यात आलेल्या बालकांच्या चांगल्या स्थितीसंदर्भात केंद्रीय माहिती व बालविकास मंत्रालयाने मॅन्युअल तयार करावे.

बालगुन्हेगारी कायद्याखाली अटक झालेले आणि पुनर्वसनासाठी बाल संगोपन केंद्रामध्ये ठेवण्यात आलेल्या बालकांच्या जीवनाचा दर्जा उंचावण्यासाठीचे उपाय प्रस्तुत करेल असे मॅन्युअल सर्वोच्च न्यायालयाने केंद्रीय महिला व बालविकास मंत्रालयाला तयार करण्याचे निर्देश दिले होते. प्रत्येक बालकाच्या विशिष्ट गरजा आणि हक्क असतात. तसेच बालकाची युवक अवस्थेमध्ये जडणघडण होत असताना वेगवेगळ्या टप्प्यावर विशिष्ट प्रकारच्या गरजा आणि मागण्या असतात. या मुलांच्या पुनर्वसनासाठी आणि भविष्यकालीन वाटचालीसाठी त्यांना मिळणाऱ्या सुविधा चांगल्या हव्यात. २०१५ च्या बालगुन्हेगार न्याय कायद्याने पुनर्वसन गृह किंवा संस्था या अशा मुलांसाठी शेवटचे आश्रयस्थान म्हणून पाहिले आहे. बालकांनी गुन्हे केले असतील तरी बालसुधार गृहामध्ये त्यांच्या क्षमता ओळखून त्यात वृद्धी करण्याचा प्रयत्न व्हायला हवा. बाल संगोपन केंद्रामध्ये गुन्हेगारांच्या संगोपनाच्या गुणवत्तेच्याबाबत बालगुन्हेगारी न्याय (संगोपन आणि संरक्षण) कायदा २०१५ आणि बालगुन्हेगारी न्याय (संगोपन आणि संरक्षण) मॉडेल २०१६ हे दोन घटक भाष्य करतात. पुनर्वसन संस्थामधील कर्मचाऱ्यांनी या मॅन्युअलमधील प्रमाणकांचा अवलंब करावा. केंद्रीय

महिला व बालविकास मंत्रालयाने होता. अशा तरुण गुन्हेगारांना खटला चालवणे आणि शिक्षा सुनावणी तसेच निराधार व अपेक्षित मुलांचे संरक्षण करणे असा या कायद्याचा उद्देश होता. तसेच अशा गुन्हेगारांचा खटला बालन्यायालयामध्ये प्रलंबित असेपर्यंत त्यांना वेगळ्या निवासी संस्थेमध्ये ठेवण्यात यावे अशी तरतुद देखील या कायद्याद्वारे करण्यात आली. १९६० मध्ये बाल कायदा हा पहिला स्वातंत्र्योत्तर कायदा केंद्रशासीत प्रदेशांसाठी निर्माण झाला. हा कायदा सर्व केंद्रशासीत प्रदेशांसाठी लागू होता. बालगुन्हेगारांचे संगोपन, संरक्षण, कल्याण, प्रशिक्षण, शिक्षण आणि पुनर्वसन खटल्याची सुनावणी करणे असा या कायद्याचा उद्देश होता. वय वर्षे १६ पेक्षा कमी वयाचा मुलगा आणि १८ वर्षापेक्षा कमी वयाची मुलगी गुन्हेगार यांचा यामध्ये समावेश होता. बालकल्याणमंडळ आणि बाल न्यायालय या दोन निवाडा संस्थांची स्थापना या कायद्यानुसार करण्यात आली. शिली बर्से विरुद्ध भारत सरकार — १९८६ खटल्याचा निर्णय देताना सर्वोच्च न्यायालयाने सर्व देशांसाठी संयुक्त बालगुन्हेगार कायदा अस्तित्वात यावा असा निर्देश दिला. त्याआधी देशामध्ये बालगुन्हेगार संगोपन आणि पुनर्वसनासाठी प्रत्येक राज्यासाठी वेगवेगळे कायदे होते. या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार १९८६ मध्ये बालगुन्हेगार न्याय कायद्याची निर्मिती करण्यात आली आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या आंतरराष्ट्रीय कायद्यातून निर्माण झालेली बालगुन्हेगार न्याय (Juvenile Justice) ही संकल्पना या कायद्यामध्ये वापरण्यात आली. या कायद्यानुसार बालगुन्हेगारांना खटला चालू असतानाच्या कालखंडामध्ये निरीक्षक गृहांमध्ये ठेवण्याची तरतुद करण्यात आली होती. संयुक्त राष्ट्रसंघाला बालहक्क करार — १९८९, बालगुन्हेगार प्रशासन प्रमाणित किमान नियम — १९८५ आणि बालगुन्हेगार वंचित स्वातंत्र्य संरक्षण नियम — १९९० आदी कायदे आणि नियमांचा आधार घेऊन भारतीय संसदेने बालगुन्हेगार कायदा — २००० निर्माण केला. बालगुन्हेगारांच्या पुनर्वसन पद्धतीमध्ये विकास आणि तयार केलेल्या मॅन्युअलमध्ये कायद्याची माहिती, इतिहास, याचा पाठपुरावा करणारी मूल्ये, किशोरवयीन मुलांशी काम करण्याचा समज, संस्थात्मक पुनर्बांधणीमध्ये बालकांचा सहभाग, न्याय सशक्तीकरण, बालगुन्हे आणि बालसंगोपन कायद्यामध्ये बालगुन्हेगार मुलांना सेवासुविधादेण्याचा दृष्टिकोन आणि तत्त्वज्ञान, कर्मचाऱ्यांची या पद्धतीमधील भूमिका आणि जबाबदारी विशेषतः चांगली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी सरकारी विभागाची त्याच्याशी संलग्न भूमिका आदी घटकांच्या मानवी हक्कांच्या दृष्टिकोनातून समावेश करण्यात आला आहे. देशातील विविध बाल संगोपन केंद्रांचा अभ्यास आणि निरंतर वृद्धीआधारित सुयोग्य पद्धतीच्या आधारावर हे मॅन्युअल तयार करण्यात आले आहे.

बालगुन्हेगारी न्याय (संगोपन आणि संरक्षण) कायदा — २०१५ ला भारतामध्ये यापूर्वी तयार झालेल्या कायद्यांची पार्श्वभूमी आहे. १८५० चा शिकाऊ उमेदवारी कायद्याद्वारे बालगुन्हेगारांचा सर्वप्रथम विचार करण्यात आला. या कायद्यानुसार १५ वर्षापेक्षा कमी वयाच्या बालगुन्हेगारास अप्रेंटीसशिप साठी पाठविले जायचे. शाळा सुधारणा कायदा — १८७६ या कायद्यानुसार वय वर्षे १५ पेक्षा कमी असणाऱ्या बालगुन्हेगारास सुधारगृहांमध्ये दाखल केले जात असे. या मुलांच्या वयाच्या १८ वर्षांपर्यंत या संस्थेत ठेवण्यात येत असे. १९१९ मध्ये ब्रिटीश शासनाने कारागृह समिती स्थापन केली. बालगुन्हेगारांशी वर्तणूक आणि व्यवहार यांचा अभ्यास करणे हा या समितीचा उद्देश होता. या समितीने असे सुचविले की, बालगुन्हेगारांना कारागृहात प्रौढ गुन्हेगारांसोबत न ठेवता दुसऱ्या ठिकाणी ठेवण्यात यावे. समितीच्या शिफारशीनुसार मद्रास, बंगाल आणि बॉम्बे प्रांतांमध्ये बालगुन्हेगारासंदर्भात अनुक्रमे १९२०, १९२२, १९२४ मध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपातील कायदे अस्तित्वात आले. या कायद्यांतर्गत तरुण गुन्हेगार आणि निराधार व अपेक्षित बालक अशा दोन प्रकारच्या मुलांचा समावेश सुधारणेबाबत या कायद्यानुसार पुनर्वसन संस्थाना निर्देश देण्यात आले. या कायद्यानुसार १८ वर्षापेक्षा कमी वय असणाऱ्या बालकांवर आरोप

निश्चित झाली आहे आणि ज्या बालकांना संगोपन आणि संरक्षणाची गरज आहे अशा बालकांचा समावेश करण्यात आला होता. डिसेंबर २०१२ मध्ये २३ वर्षे वयाच्या निर्भयावर झालेल्या सामुहिक बलात्कारानंतर बालगुन्हेगारांच्या (१८ वर्षांच्या आतील वयाच्या) वयाचा प्रश्न ऐरणीवर आला. या पार्श्वभूमीवर केंद्र शासनाने बालगुन्हेगारांचे वय १८ वरून १६ वर्षे करण्याचा निर्णय घेतला. बालगुन्हेगारी न्याय (बालकांचे संगोपन आणि संरक्षण) कायदा — २००० मध्ये बदल करून बालगुन्हेगारी न्याय कायदा — २०१५ (Juvenile Justice Act - JJA) हा कायदा १५ जानेवारी २०१५ रोजी अंमलात आला.

मूल्यांकन :

प्रामुख्याने गुन्हेगारी कारवाई गटांशी संबंधित कौटुंबिक हिंसाचार बालविवाह, बालमजुरी, लैंगिक अत्याचार आणि अशिक्षितपणा ही पार्श्वभूमी असलेली बालके गुन्हेगारी मार्गाचा अवलंब करतात. त्यामधील १८ वर्षांच्या आतील वयाच्या आणि पुनर्वसनाची गरज असणाऱ्या मुलांना पुनर्वसन संस्थामध्ये दाखल केले जाते. परंतु बहुतांशी पुनर्वसन संस्थांमध्ये अस्वच्छता, मुलांशी संवाद न करणे, हिंसाचार, लैंगिक अत्याचार, गुन्हेगारांसारखी वागणूक आणि कुपोषण हे मुद्दे आजही अस्तित्वात आहेत. म्हणजेच एकूण बालकांना गुन्हेगारीसाठी प्रवृत्त करणारे घटक आणि पुनर्वसन संस्थामध्ये त्यांना तोंड द्यावे लागणारे घटक जवळजवळ सारखेच आहेत. त्यामुळे ही मुले पुढील आयुष्यात पुन्हा गुन्हेगारी क्षेत्राकडे वाटचाल करण्याची शक्यता बळावते. शिवाय या गुन्हेगारांची प्रक्षोभकादेखील जास्त असते. म्हणून बाल सुधार गृहामध्ये दाखल झालेली बालके ही उपेक्षित असली किंवा त्यांच्या हातून गुन्हा घडला असला तरी ती 'बालके' आहेत, हे विसरून चालणार नाही. बालकांना त्यांच्या भविष्याच्या विकासासाठी लागणाऱ्या सुविधांची पूर्तता करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी सांस्कृतिक, क्रीडा, कला, शारीरिक, मानसिक इत्यादी पातळ्यांवर योगदान देणे हे सर्व पुनर्वसन संस्थांचे कर्तव्य आहे. आपले विचार मांडण्याची धर्मानुसार आचरण करण्याची, मातृभाषेमध्ये व्यवहार करण्याची आणि या सामाजिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची संधी प्रत्येक बालगुन्हेगारास द्यायला हवी. समानता आणि भेदभाव न होणे हा मुलांचा हक्क अबाधित रहावा. बालगुन्हेगारी आणि तत्सम मुद्दे यांची समज असणे अतिशय गरजेचे आहे. या उद्देशाचा भाग म्हणून बालगुन्हेगार न्याय कायदा — २०१५ सारखे सुधारित कायदे आणि केंद्रीय महिला व बालविकास मंत्रालयाद्वारे मॅन्युअल तयार करण्यात आले. देशातील पुनर्वसन संस्थामध्ये दाखल झालेल्या मुलांच्या विकासासाठी सखोल निर्देश त्यामध्ये नमूद करण्यात आले आहे, ते स्वीकार्य आहेत, परंतु दुसरे ते मॅन्युअल खऱ्या अर्थाने परिपूर्ण नसल्याचे आढळून येते. कारण यामध्ये तृतीयपंथी, गरोदर आणि अपंग बालगुन्हेगारांच्या बाबतची माहिती आणि सुविधांची पूर्तता करणाऱ्या तरतुदी फारशा स्पष्ट केलेल्या नाहीत.

भारतातील पुनर्वसन संस्थांची भूमिका या समस्येच्या निराकरणासाठी महत्त्वाची आहेत. परंतु त्याचबरोबर बाल संरक्षण यंत्रणांची देखील ही तितकीच महत्त्वाची जबाबदारी आहे हे ध्यानात घ्यायला हवे. असंघटीत कामगार कुटुंबांना वैद्यकीय विमा आणि सामाजिक सुरक्षा प्रदान करणे, पंचायत, ग्रामसभा आणि ग्रामीण क्षेत्रीय संस्थामधील विविध उपक्रमांमध्ये तसेच नियोजनामध्ये गरिब व्यक्तींना सामावून घेणे, शिक्षण, आरोग्य आणि कुटुंबकल्याण, अन्न व सार्वजनिक पुरवठा, समाजकल्याण, पोलीस आणि महसुलसारख्या घटकांचे सशक्तीकरण करणे, अर्थसंकल्पामध्ये बालकांसाठी विशेष आर्थिक तरतुद करणे, बालकांची स्थिती सुधारण्यासाठी आणि निवासी संगोपन सेवा देणारी क्षेत्रीय केंद्रे स्थापन करणे तसेच पुनर्वसन सेवा कौटुंबिक पातळीपर्यंत पोहोचण्यासाठी यंत्रणा निर्माण करणे, न्यायालय, पोलीस आणि आरोग्य क्षेत्रातील मानवसंसाधनाचा विकास करणे तसेच बालगुन्हेगारांच्या खटल्याचा निकाल लवकर लागण्यासाठी त्यादृष्टीने शाश्वत यंत्रणा

निर्माण करणे आदी उपायांवर लक्ष केंद्रीत करणे महत्वाचे ठरणार आहे. त्यायोगे मुख्य सामाजिक प्रवाहामध्ये बालकांची स्थिती चांगली राहिल आणि बालगुन्हेगारीसुद्धा वाढणार नाही. पर्यायाने बालगुन्हेगारी संदर्भातील मानवी हक्कविषयक प्रश्नांची सोडवणूक करणे सुद्धा शक्य होणार आहे !
संदर्भग्रंथ सूची :

१. Grover, Virinder (1997). *Constitution of India*. New Delhi : Deep and Deep Publication.
२. Gupta, U. N. (2006). *Human Rights*. New Delhi : Atlantic Publishers & Distributors.
३. Sharma, Gokulesh (2004). *Human Rights and Social Justice*. New Delhi : Deep and Deep Publications.
४. Utpure, Sanjoo C. (2011). *Children In Difficult Situation In India*. Nagpur : Sir Sahitya Kendra.
५. भसीन अनीश (२०१२). *जानिए मानव अधिकारों को*. नई दिल्ली : ग्रंथ अकादमी.
६. (१९९७). *मानव अधिकार (अंतरराष्ट्रीय प्रपत्रों का संकलन) खंड — २ (क्षेत्रीय प्रपत्र)*. संयुक्त राष्ट्र न्युयॉर्क और जेनीवा.
७. मिश्रा, दामोदर आणि शुक्ला, अखिल (२००६). *मानवाधिकार—दशा और दिशा*. जयपूर : पोइन्टर पब्लिशर्स.
८. कौशिक, आशा (२००६). *मानवाधिकार और राज्य (बदलते संदर्भ, उभरते आयाम)*. जयपूर : अविष्कार पब्लिशर्स.
९. जोशी, विजय नारायण (२०११). *कायदे स्त्रिया व मुलांचे*. ठाणे : मुकुन्द प्रकाशन.
१०. शेलकर, अँड. अभया (२००६). *मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम — १९९३, सन १९९४ चा अधिनियम क्र. १०*. औरंगाबाद : नाशिक लॉ हाऊस.
११. बोरकर, गणेश (२०१८). *बालहक्क व कायदे (बालविकास — बाल कल्याण)*. पुणे : स्वयंदीप प्रकाशन.

मध्ययुगीन संस्कृती**प्रा.डॉ.श्रीहरी रंगनाथराव पितळे****इतिहास विभाग प्रमुख तथा संचालक, संत नामदेव महाराज**

ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक अभ्यास केंद्र. स्व.पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, रिसोड

प्रस्तावना:

भारताच्या इतिहासात मध्ययुगाचा कालखंड सर्वांथीने वेगळा आहे. तो प्राचीन आणि आधुनिक कालखंडापेक्षा पूर्णतः पृथक् आहे. तरीपण प्राचीन कालखंडाचा परिणाम आणि आधुनिक कालखंडाची तो बैठक आहे. अनेक राजवंश, मुस्लीम धर्मीय राज्यकर्त्यांचा प्रादुर्भाव आणि त्यांचा प्रभाव प्रकर्षाने दिसून येतो. मध्ययुगाचा कालखंड कसा आणि कोणता मानावा ? याबाबत इतिहासकारांमध्ये बराच मतभेद आहे. हर्षवर्धनानंतर म्हणजे इसवी सनाच्या सातव्या शतकापासून मध्ययुग मानावा असा एक वर्ग आहे. तर मुहंमद घोरीच्या आक्रमणापासून म्हणजे इसवी सनाच्या बाराव्या शतकापासून मध्ययुग मानावा असा दुसरा मोठा वर्ग आहे. मध्ययुगाच्या काळात राजकीय स्थित्यंतराचा परिणाम म्हणून सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन घडले. वैचारिक आदानप्रदान घडून हिंदू मुस्लीम धर्माची मिश्रित संस्कृती उदयास आली. रितीरिवाज, वेशभूषा, आहार, सणसमारंभ, स्थापत्य इ. अनेक क्षेत्रात एका व्यामिश्र संस्कृतीचा प्रभाव दिसून येतो. अभूतपूर्व राजकीय उलथापलही घडल्या. त्यापाठोपाठ धार्मिक कट्टरता आणि नंतर सामंजस्याचे युग बघायला मिळाले.

कालखंडाच्या विभाजनाचे वर्म

भारताच्या इतिहासाचे प्राचिन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक अशा तीन कालखंडात विभाजन करण्याची प्रथा ब्रिटिशकाळापासून चालत आलेली आहे. ब्रिटिश प्रशासकांना भारताच्या इतिहासाची तोंडओळख करून देण्यासाठी बनवण्यात आलेल्या जेम्स मिल कृत पाठ्यपुस्तकात असे विभाजन सर्वप्रथम आढळले आणि ते चांगलेच रूजले. वास्तविकतः इतिहासाचे असे विभाजन असू शकत नाही. ज्याप्रमाणे मानवी आयुष्याचे बालपण, तारुण्य आणि वार्धक्य असे विभाजन लक्षणांवरून केले जाते त्याप्रमाणे देशाच्या इतिहासाचे विभाजन लक्षणांपासून करण्याची प्रथा युरोपच्या भागात प्रचलित होती, ती तंतोतंत भारतात लागू होत नाही. तिकडचा आणि इकडचा कालखंड जुळतही नाही. परंतु लक्षणांपासून भारतात मध्यकाळ मानल्या जातो. त्या लक्षणांपैकी सर्वात महत्वाचे लक्षण म्हणजे संरजामशाही आणि लष्करवाद हे होय.

मुस्लिम आक्रमणांचा काळ

मुहंमद गजनी, मुहंमद घोरी यांची भारतावरील आक्रमणे विध्वंसक होती. घोरीनंतर त्यांनी आपले गुलाम येथे राज्य करण्यासाठी ठेवले. गुलाम घराण्यात कुतुबुद्दीन ऐबक, अलतमश, रजिया सुल्ताना, बल्बन हे सुलतान झाले. यानंतर खिलजी, तुघलक, लोदी, सय्यद हे घराणे राज्यकर्ते होते. यांमध्ये अल्लाउद्दीन खिलजी, मुहंमद तुघलक, फिरोज तुघलक हे विशेष प्रसिद्धीला आहे होते. यांच्या राजवटीच्या काळाला सुल्तानशाही असे म्हटले जात असले तरी त्यांपैकी काहींचा काही काळ वगळता हया राजवटीचा विस्तार दिल्ली शहर आणि आसपासच्या काही प्रदेशापुरता मर्यादित होता. अल्लाउद्दीन खिलजी आणि मुहंमद तुघलक यांच्या काळात मात्र भारतव्यापी विस्तार होता. नंतर मुगलकाळात बाबर, हुमायूँ अकबर, जहांगीर, शहाजहान औरंगजेब यांची राजवट दीर्घकाळ होती. अकबरापर्यंत साम्राज्यविस्तार खानदेशापर्यंत घडला होता. औरंगजेबाच्या काळात भारतव्यापी राज्य होते. वरीलप्रमाणे ठळक चित्र असले तरी भारतात कायमस्वरूपी इतर छोटे राजे राज्य करीत असत. दिल्लीच्या सत्तेविरुद्ध विद्रोह आणि युद्धे सातत्याने सुरू होते. विविध प्रांतात विविध सत्ताधिश आपले राजकीय आणि धार्मिक अस्तित्व टिकवून धरत आले होते.^१

धार्मिक चळवळींचे युग

मध्ययुगात हिंदू आणि मुस्लिम या धर्मांमध्ये धार्मिक सुधारणा आणि लोकसंग्रहकारी चळवळीचे पर्व दिसून येते. या चळवळींची प्रेरणा मात्र त्यांचे मूळ धर्मग्रंथ दिसून येतात. भारतात हिंदू धर्मात भक्ती चळवळीला प्रचंड जनाधार या काळात लाभला. महाराष्ट्रात वारकरी संप्रदाय यात सर्वोच्च होता. मोठया संख्येत संतांचे अवतरण याच काळात घडलेले दिसून येते. संत ज्ञानेश्वर— नामदेवराय समकालीन अनेक संतांची मांदीयाळी आणि नंतरच्या काळात एकनाथ महाराज ते तुकाराम

महाराज, निळोबाराय अशी परंपरा दिसून येते. गुजरातमध्ये नरसी मेहता, राजस्थानमध्ये रविदास, मीराबाई, पंजाबमध्ये सतनामी नानकांचा शिख संप्रदाय, उत्तरप्रदेशात रामानंद, तुलसीदास, कबीर, राहमि असे अनेक संत दिसतात. आसाममध्ये महापुरुषीय धर्म, बंगालमध्ये चैतन्य महाप्रभू, दक्षिण भारतात अलवार, नयनार संत यांचा प्रभाव होता. इतके सर्व भक्तीसंप्रदाय एकाच वेळी विभिन्न प्रांतात उदयास आले होते हे विशेष! मुस्लिम धर्मात सूफी हा सुधारणावादी संप्रदाय निर्माण झाला. हा भारतात आल्यावर विविध सिलसिले आणि फकीर यांच्या माध्यमातून लोकांमध्ये प्रिय झाले होते. चिश्ती, नश्वबंदी,फिरदौसी ,अशाप्रकारचे ते सिलसिले होत.^३

संस्कृतीची परिभाषा

आचार,विचार आणि उच्चार यांच्यातून प्रदर्शित होते ती संस्कृती. निर्जिवाच्या आधारावर मोजता येते ती सभ्यता. हडप्पा ही सभ्यता आहे. कारण त्याकाळातील उपलब्ध सर्व साधने निर्जीव आणि वस्तुरूपात आहेत. त्यातून तत्कालिन लोकांचे विचार आणि उच्चार,भाषा इ. कळत नाही याउलट वैदिक काळ ही संस्कृती आहे. कारण वेदांच्या अभ्यासातून तत्कालीन धर्म, प्रथा, राजकीय व्यवस्था ,सामाजिक-आर्थी स्थिती, विचार भाषा यांचा ठाम निश्चय करात येतो. मध्यकालखंडात स्वतःची एक संस्कृती निर्माण झाली होती.^३

समन्वयी संस्कृती

भारतातील मुस्लीमांचे आगमन ही इथल्या लोकांकरीता पूर्णपणे नवीन घटना होती. हे लोक, त्यांची भाषा, संस्कृती, रितीरिवाज, धर्मग्रंथ, आस्था सर्वच वेगळे होते. यांनी तलवारीच्या जोरावर राज्य मिळविले आणि तलवारीच्याच जोरावर कुरपणे कत्तली केल्या. धर्मांतरणही कुरपणे घडवले मंदिर पाडणे,स्थानिक स्त्रियांवर बलात्कार करणे असले प्रकार मोठया प्रमाणात घडले. इथले लोक त्यांना पार घाबरून गेले होते. पण कालौघात त्यांच्या विचारातही परिवर्तन घडले. हिंदूंनाही त्यांचे सहअस्तित्व स्वीकारले.विशेषत सुफींनी यासाठी मोठे योगदान दिले.अकबरासारख्या बादशहाचेही विशेष प्रयत्न कारणीभूत होते. परिणामी भारतात एक समन्वयी संस्कृतीचे सृजन झाले. धर्माचे क्षेत्रात सुफींना जनाधार मिळाला.हिंदू लोक त्यांच्या खानकाहमध्ये जाऊ जागले. त्यांनीही धर्मांतरणाची सक्ती केली नाही. फना, जिक्क, मकामत कव्वाली, हे प्रकार भारतीयांना आपले वाटले. कुराणसंमत नसतानाही त्यांनी कव्वाली हा गानप्रकार निवडून ईश्वरभक्ती शिकवली. सुफी विचार आणि संत विचारात एकत्व लोकांना दिसू लागले. अनगडशाह बाबा आणि तुकाराम महाराज हे म्हणूनच मित्र होऊ शकले मुस्लीमांचा हिंदूद्वेष , कट्टरता काही प्रमाणात होऊ शकली.

स्थापत्य शैलीतही हिंदू आणि मुस्लीम यांच्या कलाशैलीच्या वैशिष्ट्यांचा प्रभाव पडून दोन्ही लक्षणे दाखवणारे स्थापत्य निर्माण होऊ लागले मेहराब, घुमट, नक्षीकाम ,बगीचा हे प्रकार भारतीयांनी स्वीकारले. तर खांबावरील नक्षी कळस, मठ प्रथा मुस्लीमांनी स्वीकारली राजपूत. स्त्रियांमध्ये जोहाराची अनिष्ट प्रथा सुरू झाली, घुंगटप्रथा, बालविवाह हे मुस्लीम आक्रमणाचे परिणाम होते. स्त्रियांचे शिक्षण याचमुळे खुंटले.चित्रकलेमध्ये दोन्ही धर्मांची एकत्र शैली विकसित होत होती.चित्रकला कुराणसंमत नसल्याने अकबर, जहाँगीर हे अपवाद वगळता दिल्लीच्या सत्ताधीशांनी चित्रकलेस प्रोत्साहन दिले नाही पण हिंदू राजांच्या दरबारात विशेषतःराजपूत राजांच्या दरबारात चित्रकला बहरली. साहित्यनिर्मितीसुध्दा सर्वत्र मोठया प्रमाणात घडली संगीताच्या क्षेत्रातही अकबराने प्रोत्साहन दिले. अमिर खुसरो. तानसेन हे नाव प्रसिध्द झाले होते.^४ हिंदू राजे तर संगीताचे भोक्तेच होते. हिंदू आणि मुस्लिम गवयांनी नवे राग, बंदिशा शोधून काढला. मियाँ की तोडी सारखे मुस्लीम नावे असणारे राग हिंदूंनी स्वीकारले तर शंकरा, भैरवी,सारंग यासारखे राग सर्वच गान होते. मध्यआशियातून आणलेल्या सूरमा, उदबत्ती यांसारख्या अनेक वस्तु भारतात स्वीकारल्या गेल्या. टरबूज, सुकामेवा, अरबी घोडे यांची रेलचेल भारतात झाली. उर्दू ही तर समिश्र भाषा उदयास आली.

सारांश

मध्ययुगात भाषा, धर्म,रितीरिवाज,खाद्यपदार्थ ,स्थापत्य,चित्रकला, संगीत,प्राणी छंद अशा जीवनाच सर्वच अंगात हिंदू मुस्लीम समन्वय घडून सहर्ष स्वीकार घडला. भारतात नवी समन्वयी संस्कृती उदयास आली. राज्यकर्त्यांनी काळाच्या ओघात कडवे विचार टाकून दिले. आधुनिक भारताच्या पाया मध्ययुगानेच रचला होता. इतिहासकारांनी दिल्ली सुल्तान आणि मुगल बादशाहाभोवती इतिहास लेखन आणि संशोधन केलेले आहे. हिंदू राज्ये आणि स्थानिक राज्यांच्या इतिहास आणि संस्कृतीचे संशोधन अद्याप पुरेशा प्रमाणात घडलेले नाही. यासाठी आता पुन्हा नव्याने मध्ययुगाच्या इतिहासाचे नव्या

दृष्टिने व नव्या पध्दतीने संशोधन होणे गरजेचे आहे. यासाठी पूर्वग्रहदूषित असणे महत्वाचे आहे. मराठ्यांच्या आणि शिखांच्या इतिहासाचे सखोल संशोधन होणे गरजेचे आहे. मराठा आणि शिख इतिहास ज्वलंत आणि प्रेरणादायी आहे. भावी काळातील पिढ्यांना वाटचाल करण्यासाठी मार्गदर्शक दिपस्तंभ म्हणून ह्या इतिहासाच्या लेखनाचा हेतू असला पाहिजे.

संदर्भ

- 1 हरिश्चंद्र वर्मा, मध्यकालीन भारत, हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय , दिल्ली विश्वविद्यालय
- 2 विद्याधर महाजन, मध्यकालीन भारत, एस.चंद अँड कंपनी लि. दिल्ली
- 3 Lane pool, Medieval India
- 4 Mirza M.W., Life & Works of Amir Khusrau.
- 5 Lal K.S., History of Khalsis
- 6 Ishwari Prasad , History of Medieval India.
- 7 चिटणीस मध्ययुगीन संस्था आणि संकल्पना
- 8 Arbessy A.J, Sufism
- 9 Zimmer H, Art of Indian Asia.

कौटुंबिक अत्याचार व कायद्यातील तरतुदी

प्रा. शिरीष सुतार

श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिपरी-वर्धा

देश स्वतंत्र होऊन सत्तर वर्षे उलटून गेली असली आणि आपण आज एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात असलो तरी महिलांवरील अत्याचारांमध्ये, अन्यायांमध्ये वाढच होताना दिसते आहे. आईच्या गर्भातच स्त्रीचा भ्रूण खुडण्यापासून या अन्यायाला सुरुवात होते. जन्माला आल्यापासून ते मृत्यूपर्यंत स्त्री वेगवेगळ्या टप्प्यांवर अनेक अत्याचार सहन करित असते. जवळच्या आप्तांकडून होणाऱ्या बलात्कारासारख्या घृणास्पद कृत्यापासून ते कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळापर्यंत तिला या अन्यायाला सतत तोंड द्यावे लागते. असमानतेची वागणूक, हुंड्यासाठी छळ, सासरी होणारी घुसमट, समाजात वावरताना स्त्री म्हणून सतत असुरक्षितेची जाणीव अशा अनेक प्रकारांनी महिलांचा अनन्वित छळ होत असतो. काही ठिकाणी तर कल्पनेपलीकडे भयंकर अशा स्वरूपाचे हे अत्याचार होताना दिसतात.

एक जबाबदार लोकशाही देश म्हणून स्त्रीला समानतेची, आदराची, सन्मानाची वागणूक देणे हे आपले कर्तव्य आहे. या कर्तव्यात कुचराई होत असेल, तर आपल्या न्यायव्यवस्थेकडे दाद मागण्याची सोय आपल्याला उपलब्ध आहे. आपल्यासाठी कोणते कायदे आहेत आणि त्याचे काय उपयोग आहे हे अनेकदा महिलांनाच माहिती नसते. शक्यतो कायद्यांचा उपयोग करायची वेळ कुणावर येऊ नये, पण वेळ पडलीच तर महिलांनी याही आघाडीवर आपण सक्षम आणि निर्भय आहोत. हे दाखवून द्यावे.

भारतीय समाजात स्त्रीचे स्थान वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या स्वरूपाचे राहिले आहे. परंतु पितृसत्ताक पद्धतीच्या प्राबल्यामुळे बहुतांश काळात स्त्रीची अवस्था अबलेसारखी होती. तिच्यावर अनेक प्रकारांनी अन्याय होत होते. खरे तर आजच्या काळातही या स्थितीत खूप फरक पडला आहे, असे नाही. आजही स्त्रीला हिंसाचार, अत्याचाराला तोंड द्यावे लागते.

आधुनिक काळात जगण्यातील नीतिमूल्यांच्या घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे स्त्रीच्या अवहेलनेत वाढच झाली. याशिवाय ज्या कुटुंबात अथवा घरात ती स्वतःला सुरक्षित समजते त्याच तिच्या घरात ती कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडते आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्त्री अत्याचार व कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी अनेक उपाय योजले गेले. भारतातही स्त्रीला कौटुंबिक हिंसाचारापासून सुटका मिळण्यासाठी 'कौटुंबिक हिंसाचार संरक्षण कायदा २००५' करण्यात आला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने संसदेने २००५ मध्ये अधिनियम मंजूर केला व ऑक्टोबर २००६ पासून तसा कायदा संपूर्ण देशभर लागू झाला. या कायद्यामुळे महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यात आले.

स्त्रियांवर होणाऱ्या निरनिराळ्या अत्याचारापासून व कौटुंबिक हिंसाचारापासून तिला संरक्षण व हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी आजपर्यंत खाली दिले गेलेले कायदे अस्तित्वात आहेत.

- अ) भारतीय दंड विधान कायदा, १८६०
- ब) हुंडा प्रतिबंधक कायदा, १९६१
- इ) सती प्रथा विरोधक कायदा, १९८७
- ई) स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन विरोधी कायदा, १९८६
- ए) घटस्फोट कायदा, १८६९
- ऐ) कुटुंब न्यायालय कायदा, १९८४
- ओ) मुस्लिम महिलांसाठी कायदा, १९८६
- औ) गर्भलिंग परीक्षण व गर्भपात विषयक कायदा

अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या कायद्यांतर्गत स्त्रियांना मिळणारे हक्क किंवा संरक्षण आणखीन प्रभावीपणे लागू होण्यासाठी हा नवीन 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५' निर्माण झाला. कौटुंबिक हिंसा ही घरात घडते ज्याला आपण आपल्या सर्वांचे सर्वात सुरक्षित स्थळ समजतो. आजपर्यंत बरेच स्त्री अत्याचारविषयक कायदे निर्माण झाले; परंतु घराच्या चार भिंतीआड होणारा हिंसाचार आजवर उपेक्षित होता. ज्या महिला कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडल्या आहेत. त्यांना त्यांच्या अधिकारांचा वापर अधिक सहज शक्य होण्यासाठी व त्यांना लवकरात लवकर न्याय मिळवून देण्यासाठी हा कायदा तयार करण्यात आला आहे. कुटुंबातील हिंसा या विषयावर सर्वेक्षण अहवाल सादर करणाऱ्या एका प्रसिद्ध लेखकाचे असे म्हणणे आहे, "स्त्री ही काळोख्या रात्री सामसूम रस्त्यावर अनोळखी इसमासोबत एकदा सुरक्षित राहिल; परंतु घराच्या चार भिंतीमध्ये आपल्याच घराच्या मंडळींमध्ये ती सुरक्षित असेलच असे नाही." वाढत्या घरगुती हिंसाचाराचे हे एक अत्यंत ज्वलंत उदाहरण आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराचे दृश्य हे सर्वदूर पसरलेले होते, पण लोकांच्या नजरेत भरून येण्याइतके व्याप्त नव्हते. बहुतेक स्त्रीविषयक कायदे व तरतुदी एकाच चौकटीत सामावून घेणारा हा कायदा आहे. या कायद्याचे नाव आहे — 'कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५'

हा कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू झाला. हिंसामुक्त जीवन हा स्त्रीचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच कौटुंबिक हिंसाचार हा निःसंशयपणे तिच्या मानवी अधिकाराचा विषय आहे; तसेच तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी अडथळा निर्माण करणारा गंभीर दखलपात्र विषय आहे. महिलांवरील भेदभाव संपूर्णपणे मिटविण्यासाठीच्या संयुक्त कृती समितीच्या १९८९ च्या समान शिफारशीनुसार संबंधित देशांनी स्त्रियांच्या कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध संरक्षण पुरविण्यासाठी पावले उचलावीत आणि तसा कायदा निर्माण करावा, विशेष करून महिलांना कुटुंबात होणाऱ्या हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यासाठी कायदा करावा, म्हणून या संदर्भात आजवर राहून गेलेल्या सर्वबाजूंनी स्त्री शोषण थांबविण्यासाठीही हा ठोस निर्णायक कायदा अस्तित्वात आला.

या कायद्याच्या ठळक तरतुदी अशा आहेत :-

- १) या कायद्याच्या प्रकरण २ कलम ३ नुसार कौटुंबिक हिंसाचाराची व्याख्या खूप विस्ताराने दिली गेली आहे. जसे कुठल्याही स्त्रीचा प्रत्यक्ष छळ, मारहाण, धमकी, शिवीगाळ तसेच लैंगिक शोषण, तोंडी किंवा शाब्दिक छळ, भावनात्मक छळ, मानसिक छळ, आर्थिक छळ या सर्वांचा समावेश या व्याख्येत होतो. शिवाय बेकायदेशीररीत्या हुंड्याची मागणी करून बायकोचा व तिच्या नातेवाईकांचा छळ या व अशा अनेक गोष्टींचा या व्याख्येत समावेश होतो.
- २) या कायद्यांतर्गत जी पीडित स्त्री आहे, त्या स्त्रीची व्याख्या खूप विस्तारित स्वरूपात मांडली आहे. उदा. ४९८ अ भारतीय दंड विधान या कलमाखालील पीडित स्त्री म्हणजेच लग्न झालेली स्त्री एवढाच होतो. येथे ही लग्न झालेली स्त्री तर येतेच, शिवाय अशा सर्व स्त्रिया ज्या कौटुंबिक संबंधात राहत आहेत किंवा कुणावर अवलंबून राहत आहेत. याशिवाय पीडितांमध्ये कुठलाही मनुष्य, स्त्री असो वा पुरुष, लहान मुले, आई-वडील, नोकर मंडळी किंवा कौटुंबिक संबंधात राहणारे कुणीही या कायद्याचा आश्रय घेऊ शकतात.
- ३) कोणतीही पीडित स्त्री किंवा बायको, जी प्रतिवादीसोबत विवाहासारख्या संबंधातून बांधली गेली आहे. ती आपला नवरा किंवा त्याच्या नातेवाईकांविरुद्ध तक्रार दाखल करू शकते. यासाठी तिला राज्य सरकार नियुक्त संरक्षण अधिकारी, पोलीस अधिकारी, सेवा देणारी पंजीकृत संस्था याची मदत होईल. तशा प्रकारची तरतूद या कायद्यांतर्गत झाली आहे. पोलीस अधिकारी, संरक्षण अधिकारी, सेवा देणाऱ्या संस्था यांचे कार्य आणि कर्तव्य सविस्तरपणे या कायद्यामध्ये दिले आहे. तसेच संरक्षण अधिकारी शक्यतो स्त्री असावी, अशी सुध्दा तरतूद आहे.
- ४) सेवाभावी संस्था (एनजीओ) यांची नेमणूक या कायद्यांतर्गत अत्याचारित स्त्रीच्या मदतीसाठी करण्यात आली आहे. अशा प्रकारे पीडित स्त्रियांसाठी झटणाऱ्या सेवाभावी संस्थांना कायदेशीर हस्तक्षेपाला शिक्कामोर्तब झाला आहे. जी भूमिका यासंबंधी सेवा देणारी संस्था यांच्याकडे देऊ शकतो.

- ५) अत्याचारग्रस्त स्त्रीला लवकरात लवकर न्याय मिळावा या हेतूने तशा प्रकारची विशेष तरतूद या कायद्यांतर्गत कलम १२ (५) नुसार करण्यात आली आहे.
- ६) या कायद्याच्या प्रकरण चारमध्ये पीडित स्त्रीला साहाय्याचे आदेश मिळविण्यासाठीची कार्यप्रणाली दिली गेली आहे. कलम १२ नुसार पीडित व्यक्ती किंवा तिच्या वतीने संरक्षण अधिकारी याने न्यायदंडाधिकारी यांच्याकडे विविध साहाय्य मिळविण्यासाठीचा आदेश काढण्यासाठी विहित नमुन्यात अर्ज करावा.
- ७) पीडित स्त्रीला तिच्या हक्क बजावणीसाठी वेगवेगळ्या कायद्यांतर्गत निरनिराळे दावे करण्याची आता गरज राहणार नाही. एकापेक्षा जास्त साहाय्याचे आदेश ती या एकमेव कायद्याखाली मागू शकते. या कायद्यानुसार न्यायाधीशांना पीडित स्त्रीच्या बाजूने संरक्षण आदेश काढण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या आदेशान्वये प्रतिवादीला कौटुंबिक हिंसाचारापासून प्रतिबंधीत केले जाते.
संरक्षण आदेशाप्रमाणेच – अ) निवासी आदेश आ) आर्थिक साहाय्यासंबंधी आदेश
इ) भरपाईचे आदेश ई) ताबा संबंधीचे आदेश उ) अंतरिम किंवा एकतर्फी आदेश देण्याचा अधिकार इ. तरतुदी पीडित स्त्रीच्या हक्क बजावणी संरक्षणासाठी केल्या गेल्या आहेत.
- ८) प्रतिवादीकडून संरक्षण आदेश किंवा वर निर्देशित कोणताही आदेश किंवा न्यायालयाने संमत केलेल्या अंतरिम आदेशाचे उल्लंघन झाल्यास अशा व्यक्तिस एक वर्ष कैद किंवा वीस हजार रुपये दंड किंवा दोन्ही अशा स्वरूपात शिक्षा सुनावण्यात येऊ शकते. असे आढळून आले की, प्रतिवादी हा भारतीय दंड विधान कलम ४९८ अ किंवा हुंडा—प्रतिबंधक कायद्यानुसार आरोपास पात्र आहे. तर तसे आरोप करण्यासंबंधीची तरतूद असेल. शिवाय न्यायाधीशांना सुधारित आदेश काढण्यासंबंधीची सुध्दा तरतूद आहे. या कायद्याखालील गुन्हा हा दखलपात्र व अजामीनपात्र गुन्हा समजण्यात येतो.
- ९) फक्त पीडित व्यक्तीच्या जबानीच्या आधारावरच गुन्हा नोंदविला जाऊ शकतो व न्यायालय गुन्हा घडल्याचा निष्कर्ष काढून शिक्षा ठोठावू शकते.

कायद्याचा फायदा :- सन २००४ मध्ये माहिलांचे संरक्षण अधिनियम या कायद्याला मंजुरी मिळाली. सन २००६ पासून या कायद्याची सर्वत्र अंमलबजावणी सुरू झाली. यात पाच प्रकारचे संरक्षण तत्काळ देण्यात येते. त्यात शारीरिक, मानसिक, मुलांचा ताबा, आर्थिक नुकसान व रोजचा होणारा खर्च आदींचा समावेश आहे.

कायद्याची अंमलबजावणी :-

पोलीस ठाण्यात तक्रार देण्यास महिला धजावत नाहीत. त्यामुळे सुरुवातीला या कायद्याची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी तहसीलदार, बीडीओ, विस्तार अधिकारी, नायब तहसीलदार आदी अधिकाऱ्यांवर सोपवण्यात आली. त्यांना या कायद्याप्रमाणे संरक्षण अधिकारी म्हणून अधिकार देण्यात आले. ग्रामीण भागात या कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या. नंतर मात्र हे अधिकार त्यांच्याकडून काढण्यात आले.

यांच्यावर आली जबाबदारी :-

नंतर दोन व तीन फेब्रुवारी २०१२ रोजी झालेल्या स्वतंत्र शासन निर्णयानुसार महिला व बालकल्याण विभागाकडे जबाबदारी वर्ग करण्यात आली. संरक्षण अधिकारी म्हणून ग्रामीण भागात काम करण्याची जबाबदारी जिल्हा परिषदेच्या महिला व बालकल्याण विभागाचे सीडीपीओ (बालविकास अधिकारी) यांच्याकडे देण्यात आली.

कसे होते काम :-

या कायद्यान्वये कौटुंबिक हिंसाचारग्रस्त महिला बालविकास अधिकाऱ्यांकडे थेट तक्रार करू शकते. यासाठी कुठलाही खर्च लागत नाही. तक्रारीनुसार कौटुंबिक अहवाल (डीआयआर) तयार करून तो न्यायालयात सादर करणे आणि नंतर न्यायालयाच्या आदेशानंतर संबंधिताला नोटीस बजावणे व महिलांना तत्काळ संरक्षण देण्याची जबाबदारी संबंधित अधिकाऱ्यांकडे असते.

अविवाहित महिलांसाठीही :-

या कायदानुसार विवाहित महिलेला आपल्या सासरच्या व्यक्तिविरुद्ध तक्रार करण्याचा अधिकार आहेच, शिवाय माहेरच्यांकडूनही हिंसा झाल्यास तसेच अविवाहित मुलीला भाऊ किंवा वडिलांविरुद्ध तक्रार करण्याचा अधिकार आहे. अर्थात या कायदानुसार आईविरुद्ध मुलीला तक्रार करता येत नाही.

कायद्याची वैशिष्ट्ये :-

कौटुंबिक हिंसाचार कायदांतर्गत कोणती महिला कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण मागू शकते, हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. एकाच घरात पत्नी अथवा अन्य नाते संबंधाने एकत्र राहणाऱ्या महिला, लग्न अथवा 'लिव्ह इन रिलेशनशिप' मध्ये असणारी महिला, नवऱ्याविरुद्ध अथवा संबंधित पुरुषाविरुद्ध संरक्षण मागू शकते. एकाच घरात राहणारी महिला ही बहीण, आई अथवा बायको किंवा विधवा स्त्री असू शकते. त्यांना पुरुषांच्या छळापासून संरक्षण मागता येते, महत्वाचे म्हणजे या कायदांतर्गत पुरुषांना महिलेविरुद्ध कौटुंबिक छळाची तक्रार करता येत नाही.

या कायद्यात कौटुंबिक हिंसाचार कशाला म्हणावे याबाबत स्पष्टीकरण देण्यात आले आहे. महिलेचा प्रत्यक्ष छळ, मारहाण, धमकी, शिवीगाळ, तसेच शारीरिक, लैंगिक छळ, टोमणे मारणे, मानसिक आणि आर्थिक छळ तसेच हुंड्याची मागणी, त्यासाठी बायकोचा किंवा तिच्या नातेवाईकांचा छळ या बाबींना 'कौटुंबिक हिंसाचार' म्हटले आहे. मौखिक किंवा भावनिक छळामध्ये महिलेचा अपमान, कमी लेखण्याची कृती, टाकून बोलणे, शिव्याशाप देणे अथवा मूल होत नाही म्हणून उपहास करणे किंवा मुलगा होत नाही म्हणून सातत्याने अपमानित करणे किंवा इजा पोहचविण्याची वारंवार धमकी देणे या बाबींचाही कौटुंबिक छळात समावेश आहे.

स्त्रीधन, संयुक्त मालकीची घरगुती वस्तू, कोणत्याही मालमतेच्या विक्रीचा व्यवहार करून त्यापासून पीडित महिलेला वंचित ठेवणे, कंपन्यांचे भाग, समभाग, ज्यात पीडित महिलेचा वाटा आहे किंवा संयुक्त मालकीची आहे पण त्यात तिला तिच्या हिस्सा न देणे; थोडक्यात स्त्रीला कुटुंबाच्या आर्थिक उत्पन्नापासून वंचित ठेवणे किंवा त्यावर बंदी आणणे किंवा सुविधा मिळू न देणे हे ही 'आर्थिक छळ' समजले जातात. अशा स्वरूपात कौटुंबिक छळाविरुद्ध महिला संबंधित पुरुषाविरुद्ध वा त्याच्या नातलगांविरुद्ध कौटुंबिक हिंसाचार कायदांतर्गत संरक्षण मागू शकते.

कौटुंबिक हिंसाचार कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी प्रत्येक राज्याने संरक्षण अधिकारी (Protection officers) आणि सेवा पुरविणाऱ्या संस्था (Service Providers) नियुक्त कराव्यात, अशी तरतूद कायद्यात आहे. त्याप्रमाणे महाराष्ट्र सरकारनेही संरक्षण अधिकारी व सेवा देणाऱ्या संस्थांची नियुक्ती केली आहे. पीडित महिलेने संरक्षण अधिकाऱ्याकडे तक्रार केल्यास संरक्षण अधिकारी प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकार्यांकडून छळ करणाऱ्या व्यक्तिविरुद्ध छळ प्रतिबंध करण्याची नोटीस घेऊन ती संबंधित पोलीस ठाण्यास दिली जाते आणि त्या व्यक्तीला पीडित महिलेचा छळ करण्यास प्रतिबंध केला जातो. या कायदांतर्गत पीडित महिलेबरोबर तिची १८ वर्षांखालील मुले वा दत्तक घेतलेली मुले यांनाही संरक्षण मिळते.

या कायद्यातील तरतुदींमुळे स्त्रियांना धरातून बाहेर काढता येत नाही. तसे केल्यास त्यांना राहण्यासाठी संबंधितांस पर्यायी व्यवस्था करावी लागते. गरज असल्यास छळ करणाऱ्याला घरात किंवा पीडित महिलेच्या कामाच्या ठिकाणी जाण्यास मज्जाव केला जातो. तिच्याशी संपर्क साधण्यास मनाई केली जाते.

दुसरे म्हणजे पीडित महिलेस वैयक्तिक सुविधा, कायद्याविषयक मदत, वैद्यकीय मदत, मानोसोपचार तज्ञांच्या सेवा, सुरक्षित आश्रय आदी गोष्टी संरक्षण अधिकारी आणि सेवा पुरविणाऱ्या संस्थेमार्फत दिल्या जातात.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे कौटुंबिक हिंसाचार कायदांतर्गत पीडित महिलेला तिच्या पतीकडून आर्थिक साहाय्याचा आदेश (दैनंदिन देखभाल खर्च) न्यायदंडाधिकारी देत असल्यामुळे आर्थिक लाभापासून तिला वंचित ठेवता येत नाही. तिचे स्त्रीधन तर तिला मिळतेच; त्याशिवाय तिला किंवा तिच्या वतीने न्याय मागणाऱ्या व्यक्तीला दैनंदिन खर्चाच्या पूर्ततेसाठी, शारीरिक, मानसिक हानीची नुकसान भरपाई देण्याचे आदेश न्यायदंडाधिकारी देतात.

संरक्षण कोण देईल ? :-

या कायद्याप्रमाणे प्रत्येक जिल्ह्यात संरक्षण अधिकारीह नेमण्यात येतील. विशेषतः हे संरक्षण अधिकारी विशेष प्रशिक्षित व अनुभवी स्त्रियाच असतील; तसेच पीडित महिलांना मदतीसाठी काही सेवाभावी संस्थाही नेमण्याची व्यवस्था आहे.

कोणकोणत्या पुरुष नातेवाईकांविरुद्ध दाद मागता येते ? :-

महत्त्वाची अट :-

जी स्त्री पुरुषाविरुद्ध दाद वा संरक्षण मागते, ते दोघे जणही एकाच घरात/कुटुंबात राहत असले पाहिजेत वा कधी एके काळी राहत असतील तरच दाद मागता येईल.

संरक्षण मागण्यासाठी काय करावे लागेल ?

- एखाद्या स्त्रीचा पती, जोडीदार वा कुटुंबीयांकडून छळ होत असेल तर कोणीही जबाबदार व्यक्ती, स्वतः स्त्री, तिचे नातेवाईक संरक्षण अधिकाऱ्याला संबंधित छळाबद्दल माहिती देऊ शकतात.
- जी व्यक्ती माहिती देते तिच्यावर कोणताही दिवाणी वा फौजदारी दावा, माहिती दिल्यामुळे दाखल होणार नाही.
- अशी माहिती मिळाल्यावर संबंधित पोलीस वा संरक्षण अधिकाऱ्याला प्रत्यक्ष छळल्या जाणाऱ्या स्त्रीला भेटून तिला उपलब्ध असलेल्या कायद्याच्या संरक्षणाची माहिती द्यावी लागले व मदतही करावी लागेल.

संरक्षण :-

- संबंधित संरक्षण अधिकारी वा सेवाभावी संस्था पीडित स्त्रीला तिला उपलब्ध कायदेशीर हक्काची पूर्णपणे माहिती देऊन, त्यातील तिच्या तक्रारीप्रमाणे योग्य हक्काच्या संरक्षणासाठी अर्ज तयार करून त्या कार्यक्षेत्रातील मॅजिस्ट्रेटकडे सादर करील.
- पीडित स्त्रीने तिच्या राहण्याची सोय करावी, अशी विनंती केल्यास तर तिची सोय महिला आधारगृहात करता येईल.
- तिला आवश्यक ती आरोग्यसेवाही मिळवून देता येईल.
- न्यायालयाला असा अर्ज प्राप्त झाल्यावर तीन दिवसांच्या आत त्यावर पहिली सुनावणी करावी लागते.

वाचन कौशल्य विकास

प्रा. सारिका पाटील

श्री निकेतन कला वाणिज्यमहाविद्यालय, नागपूर

सार :- वैयक्तीक जीवनात आपल्या जबाबदाऱ्या यशस्वीपणे पार पाडण्यास व यश संपादनासाठी अनेक प्रकारची गुणवत्ता कौशल्ये असावी लागतात. प्रत्येकाजवळ सर्व कौशल्ये असतीलच असे नाही, तरीपण आपल्या कार्यासाठी आवश्यक असणारी कौशल्ये प्रत्येकाने विकसित करणे गरजेचे असते. काही जणांना ही कौशल्ये उपजत प्राप्त असतात. काही जणांना ही संस्कार व प्रशिक्षणाने मिळवावी लागतात. तर काही जण परिणामपूर्वक आत्मसात करतात. वाचन कौशल्य विकासाखे माध्यम हे साध्य करण्यासाठी उपयुक्त आणि प्रभावी आहे.

देशात तरुणांना रोजगार देण्यासाठी आणि त्यांच्यात कौशल्य विकासाच्या उद्देशाला पूर्ण करण्यासाठी १५ जुलै ल विश्व युवा कौशल्य दिवस म्हणून साजरा करण्यात आला. केंद्र सरकार कौशल्य विकास आणि उद्योजकतेसाठी एक नविन राष्ट्रीय निती गठित केली गेली तसेच या काळात देशव्यापी राष्ट्रीय कौशल्य विकास मिशनची औपचारिक सुरुवात करण्यात आली आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात कौशल्य विकास खुप महत्वाचा आहे. आणि राज्यातील वाढती लोकसंख्या आणि रोजगार यांच्यातील व्यापक अंतर हे आहे.

देशात विशेषतः ग्रामीण भागात रोजगार आणि कौशल्य विकासासाठी असे अनेक प्रयत्न केले गेले आहेत. सध्या केंद्र सरकारची कौशल्य विकास योजना मिशन स्वरूपात प्रस्तावित आहे. दुसरा प्रकार जो प्रशिक्षण कार्यक्षमता आणि रोजगाराच्या तिन्ही गोष्टी पूर्ण करतो. अशा योजनेमुळे देशाच्या विकासाला गती मिळेल आणि पंतप्रधानाच्या महत्वाकांक्षी अनेकडून इंडियाच्या पूर्ण पूरक म्हणून त्याचे महत्व वाढले बेरोजगारी सारख्या भयानक परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी ही अशी गरजू भासली जात आहे.

भारत सरकार सध्या ७० हून अधिक कौशल्य विकास कार्यक्रम राबवित आहे. त्यापैकी प्रलेकांसाठी पात्रता प्रशिक्षणाचा कालावधी, प्रशिक्षण खर्च, निष्कर्ष, परिक्षण आणि ट्रॅकिंग सिस्टीम इ. चे स्वतःचे नियम आहेत.

सामान्यत : वाचनासाठी वाचत व पठन हे दोन शब्द वापरले जातात. वाचन हा शब्द वाक्याच्या धातूपासून बनलेला आहे. ज्याचा अर्थ शब्द किंवा विधान आहे. लिखित किंवा छापिल शब्द उच्चार व्यासाठी त्याला पठण म्हणतात. परंतु हा वाचनाचा संकुचित अर्थ आहे. खरांतर लेखी सामग्री वाचनांना अर्थ गृहीत धरण्यासाठी प्रक्रियेस वाचन म्हणतात. वाचन म्हणजे अर्थपूर्ण आणि विचार करणारी क्रिया आहे. वाचतांना ज्याप्रमाणे वाचकांची दृष्टी मुद्रीत शब्दांवर फिरते त्याच प्रकारे वाचक त्या शब्दांना स्पर्श करीत नाही तर तो त्यातील भावनांदेखील स्विकारतो, हेच वाचनांचे अचूक रूप आहे.

वाचनाचे प्रकार : सामान्यत : वाचनाचे दोन प्रकार आहे.

१) मौन वाचन (मूक वाचन)

२) सस्वर वाचन

१) **मौन वाचन :** लिपी भाषा वाचून अर्थ गृहीत धरण्याच्या प्रक्रियेला अर्थात शांतपणे मानाने लिहिलेली सामग्री विना आवाज न करता वाचन करणे त्याला मूक वाचन म्हणतात. यात डोळे त्वरीत मजकूर वाचतात आणि मेंदू त्या साहित्याचा अर्थ स्विकारतो.

शांत वाचनाचे खालील उद्दीष्टे आहेत:

- विद्यार्थ्यांना वेगवान वाचनासाठी सराव करत आहे.
- विद्यार्थ्यांना परिचित शब्दसंग्रहाला सक्रिय शब्दसंग्रहामध्ये रुपांतरीत करणे
- मजकूर सामग्री समजण्यायोग्य करण्यासाठी आणि त्याचा मध्यवर्ती अर्थ समजण्यासाठी.
- विद्यार्थ्यांची विश्लेषणात्मक क्षमता वर्धित करणे. रिकामा वेळेचा कसा सदुपयोग करायचा हे शिकविण्यासाठी

- विद्यार्थ्यांमध्ये स्वयंअभ्यासाची सवय विकसित करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी

वाचन किंवा पठण कौशल्य शिकवण्याची तंत्रे आणि पद्धती :-

वाचन हे भाषेचे महत्वपूर्ण कौशल्य तसेच विचारांच्या देवाण घेवाणीचे प्रभावी माध्यम आहे. वाचन ही शिक्षणाची गुरुकील्ली आहे. केवळ वाचनाच्या माध्यमातून देश विदेशात होणाऱ्या विकासाशी आणि बदलाशी परिचित होऊ शकतात. वाचनामुळे केवळ व्यक्तीचे ज्ञान वाढते आणि त्यातील योग्य भावना व्यक्त होतात आणि जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रासाठी आवश्यक कौशल्ये उपलब्ध होतात. अर्थात भाषेचे शिकवण्याचे महत्वाचे उद्दीष्ट म्हणजे मुलांमध्ये वाचन कौशल्य विकसित करणे.

वाचनासाठी तयार करणे :-

अचानक एखादे पुस्तक पाहून मुलांना ते वाचण्यास सांगणे असे वर्तन मानसिक समजल्या जाते. विद्यार्थ्यांना वर्ण वाचण्यास इच्छा त्यांच्या मनात जागृत केली पाहिजे, हे शिक्षकाचे कर्तव्य आहे रंगविरंगी चित्र कथा कविता इ. माध्यमातून मुलांना वाचनाकडे आकर्षित केले जाऊ शकते. जेव्हा मुलांना वाचनाची उत्सुकता असते. तेव्हा त्यांनी वर्णाची ओळख करायला पाहिजे.

अक्षर ओळख करणे :- मुलांना हिंदी मुळक्षरातील विविध अक्षरे जाणून घेण्यासाठी आणि त्यांच्या संयोगातून तयार केलेले. शब्द आणि वाक्य वर्णमाला ज्ञान देण्याच्या विविध पद्धती खालील प्रमाणे आहेत.

अक्षर ओळख करणे :-

मुलांना हिंदी मुळक्षरातील विविध अक्षरे जाणून घेण्यासाठी आणि त्यांच्या संयोगातून तयार केलेले शब्द आणि वाक्य वाचण्याचा सराव करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या पद्धती वापरल्या जातात. वर्णमाला ज्ञान देण्याच्या विविध पद्धती खालील प्रमाणे आहेत.

१) **अक्षर ओळख विधी :-** वर्णमाला व अध्यापनाच्या पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांना प्रथम क्रमवार वर्ण मालेतील अक्षरे जाणून देणे. सुरवातीला अ, आ,ई, इ, ते अं अः पर्यंत त्यानंतर क,ख,ग,घ ते क्ष, त्र,ज्ञ पर्यंत वर्णांची ओळख झाल्यानंतर मात्रांचा अभ्यास केला जातो. वर्णांच्या अभ्यास केल्यानंतर वर्णांपासून तयार झालेल्या शब्दांच, चित्र दाखवून ओळख करून दिल्या जातो. जसे — अ अननस

- १) अक्षरे मिसळून शब्द वाचण्यास मदत होते.
- २) त्यात वर्णांचे पद्धतशीर ज्ञान असणे.
- ३) मात्रांचा संपूर्ण अभ्यास होतो.
- ४) उच्चारण शुध्द होते.

२) **वर्ण उच्चारण पद्धत :-** या पद्धतीमध्ये शिक्षक एक-एक वर्ण फलकावर लीहून त्याचे उच्चारण करतो. विद्यार्थी फलकावरील व पुस्तकातील वर्ण आकृती बघून उच्चारण शिकतो. अक्षर ओळख झाल्यानंतर ते ओळखून शब्द ओळख करून दिली जाते आणि वाचनाकडे आकर्षित केल्या जाते. यामध्ये मुलांना ध्वनींच्या शुध्द उच्चारणाचे ज्ञान होते. यापद्धतीने मुलांना वर्णांच्या प्रत्येक अक्षराची ओळख होते. वर्ण ओळख झाल्यानंतर मुले अक्षरे जोडून शब्दाचे वाचन करतात. यात आवड निर्माण झाल्यानंतर वाचन आवड वृद्धीगत होते.

३) **ध्वनी — साम्य पद्धत :-** या पद्धतीमध्ये सारखा ध्वनी असलेल्या वर्णांना एकसाथ शिकविल्या जाते जसे — काम, दाम, राम, शाम, मर्म,कर्म इत्यादी या पद्धतीमध्ये एकाच वर्णाला अनेक वेळा उच्चारण करून ध्वनीचा अभ्यास केला जातो.

४) **पहा आणि म्हणा पद्धत :-** या पद्धतीमध्ये शब्दांची संबंधित वस्तु या चित्र दाखवून शब्दाची ओळख केल्या जाते. चित्र ओळख झाल्यानंतर शिक्षकाचे अनुकरण करून शब्दाचे उच्चारण करतातयामध्ये अध्यापनाचे सूत्र ज्ञात ते

अज्ञात आणि सोप्या पासून कठीण पर्यंतचे अनुसरण केले जाते. म्हणूनच या पद्धतीत शब्दामुळे वर्ण ओळख झाल्यामुळे वाचन करणे मनोरंजक होते.

- ५) **अनुकरण पद्धती :-** या पद्धतीमध्ये विद्यार्थी शिक्षकाचे अनुकरण करून अक्षर शब्द आणि वर्ण उच्चारण करणे शिकतो. शिक्षक एक एक वाक्य म्हणतो त्याच्या मागोमाग विद्यार्थी ध्वनी उच्चारण शिकतात. ही पद्धती इंग्रजी भाषेसाठी सोपी समजल्या जाते.
- ६) **वाक्य पद्धती :-** भाषेचे एकक वाक्य आहे. सुरवातीला वाक्य, शब्द, वर्ण या क्रमाने मुलांना वाचनाचा अभ्यास केल्या जाता या पद्धतीत मुले स्वाभाविक प्रमाणे वाचण्यात सुरवात करतो.
- ७) **कविता पद्धती :-** मुलांना संगीत आवडत असते. हेच लक्षात घेवून या पद्धतीचा विकास केल्या गेल्या. मुलांना कवितेचे वाचन करण्यास सांगितले जाते. हळूहळू वर्ण व शब्दांची ओळख होऊ लागते.
- ८) **कहानी पद्धती :-** मुलांना कहानी आवडते. त्यामुळे शिक्षकांनी चांगल्या कहानीचे चित्र बनवून मुलांना सांगितले पाहिजे. जेणेकरून ती कहानी वाचण्यास मुले प्रेरित होतील. कहानी मध्ये मुलांची विशेष आवड असल्यामुळे या पद्धती मध्ये वाचन चांगले होते.
- ९) **प्रदर्शन पद्धती :-** या पद्धतीमध्ये भीतीवर चित्र लावल्या जातात. यात शब्द व वर्ण सुद्धा लिहील्या जातात. शिक्षक मुलांना या वर्णांची ओळख करून देतो. अशाप्रकारे खेळामध्ये मुले सक्रीय होऊन वाचन करण्यास प्रवृत्त होतात.
- १०) **मिश्रीत पद्धती :-** वरील सर्व पद्धतीचे अवलोकन केल्यास लक्षात येते की, कोणतीच पद्धती सर्वगुण संपन्न नाही. सर्व पद्धती मधील चांगले गुण घेवून सर्व पद्धतीचे अवलोकन करायला पाहिजे. सुरवातीलाच वर्ण परिचय करतांना मुलांना यात आवड नसल्यास समोर वाचन अभ्यास करणे कठीण होते. शेवटी सर्व पद्धती मधील चांगले गुण घेवून त्यांचे मिश्रीत रूपात प्रयोग करून वाचन पद्धतीत आवड निर्माण करण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे.

वाचन सराव :-

सर्व वर्ण आणि मात्रांचे ज्ञान आकलन झाल्यानंतर वाचनाचे मुलांना स्वतंत्रपणे अभ्यास/सराव करायला पाहिजे यासाठी शिक्षकांना स्वतःआदर्श वाचना करायला पाहिजे शिक्षकांच्या आदर्श वाचनाला ऐकून व त्यांचे अनुकरण करून वर्गामध्ये वेगवेगळे सस्वर वाचन करून विद्यार्थी योग्य वाचन कौशल्य शिकू शकतात.

वाचन एक सामान्य कला आहे. नियमित सरावाने वाचन कौशल्य विकसित केल्या जाऊ शकते वाचन करतांना खालील चुका विद्यार्थी करतातअयोग्य वाचन शैली, शब्दाचा अर्थ समजून न घेता वाचन करणे, वाचतांना अयोग्य वेग वाचनाची अयोग्य मुद्रा, अशुद्ध उच्चारण, इ. प्रकारच्या चुका वाचन करतांना विद्यार्थी करतात.

वाचन करतांना कोणत्या कारणांमुळे चुका होतात हे पहाणे क्रमप्राप्त ठरते, १) वाचन सरावाची कमी, शब्द संग्रहाची कमी, पाठ्यपुस्तकात छपाई संबंधित त्रुटी, कठीण पाठ्यसामग्री, मानसिक कारण, दृष्टी दोष, वाणी संबंधित दोष, वाचन संबंधित मार्गदर्शनाचा अभाव, वर्गातील तणावपूर्ण वातावरण, शिक्षकांचा विद्यार्थ्यांप्रती व्यवहार हे सर्व कारण कारणीभूत ठरतात. योग्य वाचनाचा सराव करायचा असेल तर कोणते उपाय केले पाहिजे.

शिक्षकांनी आदर्श वाचन करावयास पाहिजे. वर्गातील वातावरण चांगले असायला पाहिजे. विद्यार्थ्यांसाठी त्यांचा मानसिक स्तर लक्षात घेऊन त्याला योग्य अशी पाठ्यसामग्री निवडायला पाहिजे. वाचन हे सस्वर व्हायला पाहिजे. विद्यार्थ्यांसोबत आपलेपणाचा व्यवहार करायला पाहिजे. शब्द भंडार मध्ये वाढ करावी लागते. वाचनासंबंधी योग्य मार्गदर्शन करायला पाहिजे. आवाजासंबंधित पूर्ण ज्ञान व अभ्यास करायला पाहिजे. सावकाश वाचनाची सवय लावायला पाहिजे वाचन करण्याआधी कठीण शब्द समजून घ्यायला पाहिजे.

अशाप्रकारे वाचन कौशल्य विकसित करण्यासाठी विविध पद्धतीचा अवलंब करून विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची सवय जडू शकतो व योग्य सुसंस्कारी नागरीक घडविण्यासाठी मदत करू शकतो.

निष्कर्ष :- व्यक्तीच्या जीवनात वाचनाला अत्यंत चांगले महत्व आहे. वैचारिक संस्कृती घडविण्याचे काम ग्रंथ करीत असतात. त्यामुळे वाचन स्पर्श असणारा व्यक्ती समृद्ध व संपन्न असतो. त्यामुळे ग्रंथालय होण्यासाठी प्रत्येकाच्या घराघरात संस्कृती पोचली पाहिजे. पुस्तकांमुळे लढण्याची उर्जा मिळते. दृष्टी विस्तीर्ण होते. यश मिळवायचे असेल तर वाचावेच लागेल जग वाचनातून घडते आणि वाचन आयुष्याला वळण लागते. म्हणूनच वाचनातून आत्मबळ निर्माण होऊन दृष्टी विकसित व्हायला मदत होईल इतक्या मौल्यवान संस्कृतीचे जतन करणे म्हणजे पुस्तकरूपी ज्ञानाच्या झाडाची जोपासना करून त्यापासून ज्ञान मिळविणे होय.

संदर्भ

- कौशल्य विकास, उकिनकर, बेले, साई ज्योती, पब्लीकेशन, नागपूर,
- कौशल्य विकास, मार्क पब्लिशर्स, जयपूर, राजेश एल पटेल २०२०,
- कौशल्य विकास, देशमुख, बेदरकर, पिंपळापूरे, २०१७
- Skill Development ; kharabe, Rahul, S. Bele, Akash, Saijyoti Publication, Nagpur, 2017.
- www.readablenglish.com > reading – skill- Access date– 15/02/2020
- www.edutopia.org>artical>6- techniques- building- reading- skills-sus accessdate 15.02.2020
- www.le.ac.uk>offices> all resources> study>reading access dated 15/02/2020
- www.kumon.co.uk>blog>how-to- improve- reading-skills

महाराष्ट्र राज्यातील महिलांवरील वाढते अत्याचार व हिंसाचार — एक अध्ययन

प्रा. डॉ. मनोजकुमार का. भोवते

(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख) समर्थ महाविद्यालय, लाखनी

समाजात बलात्कार, विनयभंग, एकतर्फी प्रेमातून बळी पडलेल्या मुली, नवऱ्याच्या त्रासाला कंटाळून आत्महत्या करणाऱ्या स्त्रिया, पतीकडून मारल्या जाणाऱ्या स्त्रिया, आदिवासी, ग्रामीण पीडीत, मुस्लीम समाजातील स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, अन्याय यांची संख्या वाढत आहे.

गरीबी, बेकारी, दुष्काळ, लोकसंख्या वाढ, भ्रष्टाचार, दहशतवाद यांसारख्या समस्या देशाच्या प्रगतीत तर बाधा आणीत आहेतच परंतु स्त्रियांच्या अर्थाजनाचा व सुरक्षिततेचा प्रश्न तेवढाच गंभीर स्वरूपाचा आहे. आपला समाज हा पुरुषसत्ताक समाज आहे. या समाजाने स्वतःच्या स्वार्थासाठी स्त्रीला देवी बनवून देव्हान्यात ठेवले आणि याच समाजाने तिला स्वतःची दासी बनवून तिचा माणूस म्हणून जगण्याचा हक्कच हिरावून घेतला. काही सहृदय विचारवंतांनी, समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणेसाठी बरेच प्रयत्न केले. त्यांना त्यांच्या अस्तीत्वाची जाणीव करून दिली. स्त्रिवादी चळवळीने स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळवून दिले. तिला समाजात माणूस म्हणून जगता येऊ लागले. स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या असंख्य जाचक नियमांवर कायद्याने बंदी आली. त्यांना शिक्षण व समाज सुधारणांचा लाभ होण्यासाठी अनेक नवीन कायदे करण्यात आले. स्त्री-पुरुष समानतेचा कायदा केल्याने आज कायद्याने स्त्री स्वतंत्र आहे.

कायद्याने स्वातंत्र्य मिळाले पण समाजाचे काय? पुरुषी समाजाने तीला त्या स्वातंत्र्याचा निव्वळ आनंद उपभोगायला दिला आहे का? आजची परिस्थिती लक्षात घेता स्त्रियांना शिक्षण, सामाजिक सुधारणांचा लाभ मिळत आहे. परंतु ग्रामीण भागातील, तळागाळातील स्त्रियांपर्यंत हे सामाजिक सुधारणांचे वारे अजूनही पोहोचलेले नाही.

भारतीय स्त्रीचा प्राचीन काळापासून ते आज आधुनिक काळापर्यंतचा प्रवास विचारात घेतला तर लक्षात येते की, प्रस्थापीत पुरुषी समाज व्यवस्थेने, धर्मव्यवस्थेने स्त्रीला आपले गुलाम बनविले. तिला दासी व अबला ठरविले आणि स्त्री सुद्धा या प्रस्थापीत व्यवस्थेला बळी पडत आहे. म्हणूनच आज स्त्री स्वतंत्र असूनही पारतंत्र्यात आहे. सबला असूनही अबला ठरत आहे.

संशोधन विषयाचे उद्देश्य :-

१. लोकशाही बळकट करणे.
२. सामाजिक न्याय प्रस्थापीत करणे.
३. महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणे.
४. देशाच्या आर्थिक विकासात वाढ घडवून आणणे.

संशोधन विषयाचे गृहीते :-

१. भारतीय मुळ संस्कृती महिला प्रधान होती.
२. धर्मव्यवस्था, न्यायव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, शिक्षण व कुटुंबव्यवस्थेत महिलांना गौण स्थान.
३. पाश्चात्य संस्कृतीचा पुरोगामी सकारात्मक परिणाम झालेला आहे.
४. आधुनिक काळात महिलांची आर्थिक स्वावलंबनाकडे वाटचाल सुरू आहे.

राज्यात महिलांवरील अत्याचार सातत्याने वाढत असून, गेल्या सहा वर्षांत असे १ लाख ७ हजार ४४८ गंभीर गुन्हे दाखल झाले आहेत. बलात्कार, विनयभंग, हुंडाबळी व लैंगिक छळासंबंधी

दाखल गुन्ह्यांची ही संख्या असून, प्रत्यक्षात त्याचे प्रमाण दीडपट अधिक असण्याची शक्यता पोलीस अधिकारी व्यक्त करित आहेत.

अत्याचाराच्या बहुतांश घटना एकतर्फी प्रेम व लैंगिक वासनेतून घडल्याचे तपासातून समोर आले आहे. महिलांच्या सुरक्षेबाबत सजग असल्याची ग्वाही राज्यकर्ते व पोलीस देत असले तरी प्रत्यक्षात स्थिती दिवसेंदिवस बिघडत असल्याचे उपलब्ध आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

हिंगणघाट येथे एका विकृताने भर दिवसा प्राध्यापिकेच्या अंगावर पेट्रोल ओतून पेटवून दिले. या घटनेबद्दल तीव्र संताप व्यक्त होत असून, निषेध मोर्चे काढले जात आहेत. मात्र, राज्यात सातत्याने अशा घटना घडतच आहेत. त्यांना थोपविण्यात पोलीस यंत्रणा अपुरी पडत असल्याची स्थिती आहे. प्रतिबंधासाठी उपाय योजले जात असूनही, महिला अत्याचारांना त्यामुळे लगाम बसलेला नाही, असे आकडेवारीवरून दिसते.

महाराष्ट्र राज्यातील सहा वर्षातील महिलासंबंधी प्रमुख गुन्हे

२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९	एकूण
१५२९३	१७२४४	१६७५७	१७६९२	२०२१३	२०२४९	१०७४४८

सुरक्षित व प्रगतशील राज्य समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राची ओळख आता महिलांवरील वाढत्या अत्याचारांमुळे पुसली जाण्याची भीती निर्माण झाली आहे. राज्यात प्रत्येक दोन तासांत एक बलात्कार होतो, तर रोज ३४ अबलांचा विनयभंग केला जात असल्याचे विदारक सत्य समोर आले आहे. त्याचप्रमाणे छेडछाड व हुंडाबळीच्या गुन्ह्यांचा आलेखही वाढत आहे.

महिलांवरील अत्याचारांवरील प्रतिबंधासाठीच्या उपाययोजना तोकड्या पडत असल्याचे आकडेवारीवर स्पष्ट आहे. २०१९ मध्ये महिला अत्याचाराच्या तब्बल २० हजार २४९ घटना पोलीसांच्या दफ्तरी दाखल आहेत. त्यात सर्वाधिक १३ हजार ६७१ विनयभंगाच्या, तर त्याखालोखाल बलात्काराचे ५ हजार ४१२ गुन्हे घडले आहेत. छेडछाड व हुंडाबळीच्या अनुक्रमे ६ हजार ४७५ व १,४३० घटना घडल्या आहेत. २०१७ व २०१८ मध्ये बलात्काराच्या अनुक्रमे ४३५६ व ४९७३ गुन्हे दाखल झाले आहेत. तर या वर्षामध्ये विनयभंगाचे अनुक्रमे १२ हजार २३८ व १४ हजार ६६ गुन्हे दाखल आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील १ जानेवारी २०१४ ते ३१ डिसेंबर २०१९ पर्यंत महिलांवरील अत्याचाराची आकडेवारी लोकमतच्या हाती आहे. ही आकडेवारी दाखल गुन्ह्यांची असून अनेक घटनांची नोंदच होत नाही.

महाराष्ट्र राज्यातील सहा वर्षातील महिलांवरील अत्याचाराचे गुन्हे

वर्ष	बलात्कार	विनयभंग	छेडछाड	हुंडाबळी
२०१४	३४३८	१०००१	१५७५	२७९
२०१५	४१४४	११७१३	१११९	२६८
२०१६	४१८९	११३९६	९२४	२४८
२०१७	४३५६	१२२३८	८६४	२३४
२०१८	४९७३	१४०६६	९६०	२१४
२०१९	५४१२	१३६१७	१०३३	१८७
एकूण	२६५१२	७३०३१	६४७५	१४३०

शिफारसी :-

१. अत्याचाराविरूद्ध न्याय देणे ही केवळ शासनाची जबाबदारी नाही. तर घरापासूनच जबाबदारीचे शिक्षण द्यायला हवे.

२. सिनेमा महिलांमध्ये स्त्री—देहाचे होणारा उदात्तीकरण आणि केवळ भोगवस्तू म्हणून मुलींकडे पाहणे. हया पुरुषी मानसिकतेतून मुलांनी बाहेर पडले पाहिजे व समुपदेशक केंद्राच्या माध्यमातून युवकांच समुपदेशन केले पाहिजे.
३. महिलांवरील वाढत्या अत्याचाराच्या घटनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कठोर कायदे तयार केलेले आहेतच. परंतु कायद्याची कठोरतेने अंमलबजावणी झाली पाहिजे.
४. महिलांचा सन्मान करण्याविषयी समाजात जनजागृती झाली पाहिजे. हे करतांना प्रत्येक घरात आई—वडिलांनी मुलाला महिलांचा सन्मान करण्याचे संस्कार दिले पाहिजेत.
५. महिलांवरील वाढत्या अत्याचारास मुलांचे अल्पशिक्षण आणि बेरोजगारी जबाबदार आहे. अल्पशिक्षित मुले दिशाहीन भटकत आहेत. बेरोजगारी असल्यामुळे स्वप्नभंग होत आहेत. नैराश्य वाढत आहे. समज यायच्या पूर्वीच हातात मोबाईल येतो. त्यातूनच पुरुषी अहंकार वाढतो. म्हणून शासनाने ही समस्या सोडविण्यासाठी अग्रक्रमाने स्वयंसेवागाराला चालना दिली पाहिजे.
६. महिलांवरील अत्याचाराचे संबंधात न्यायालयीन दिरंगाई नको. प्रसंगी अशा खटल्यात खिसमस, दिवाळी व उन्हाळ्याच्या सुट्ट्यांची न्यायालयाला गरज नसली पाहिजे. परिणामतः फास्ट ट्रॅक कोर्टाची गरजच भासणार नाही.
७. स्त्रीचा माणूस म्हणून आदर निर्माण करण्याचे मूल्य शालेय स्तरापासून मुलांमध्ये रुजविणे गरजेचे आहे.
८. महिलांकडून आलेल्या लहानात लहान तक्रारीकडे पोलीसांनी गंभीरतेने पाहिले पाहिजे.
९. प्रेमाला दृष्टी असावी :- मुला—मुलींच्या प्रेमसंबंधामध्ये मुलांचाच गुन्हा असतो. असे म्हणता येणार नाही. तर मुलींनीसुद्धा मुलाची निवड करतांना मुलांच्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती, घरदार, इतर मालमत्ता, नातेवाईकांचा दर्जा, त्याचे शिक्षण, सौंदर्य व वैचारिकदृष्ट्या सुसंगतता विचारात घेतली पाहिजे.
१०. मुला—मुलींच्या आई—वडील व नातेवाईकांनी आपल्या आवडी—निवडी मुला—मुलींवर लादू नयेत.
११. प्रेमातील अद्भुतता हाच विवाहातील मुळ आधार नाही. हे मुला—मुलींना समुपदेशन केंद्रामार्फत पटवून दिले पाहिजे व कार्यशाळेद्वारे मार्गदर्शन केले पाहिजे.
१२. अशा हिंसात्मक घटनांमध्ये पीडीतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी न्यायालयात खटला चालू असतांना आरोपीला वाचविणाऱ्या वकीलांचा समाजाने निषेध केला पाहिजे.
१३. शाळा, महाविद्यालयीन तरुणींना कॉलेज परिसरात टवाळखोर मुलांकडून होणारा त्रास रोखण्यासाठी प्रत्येक तालुकास्तरावर दामिणी पथकाची स्थापना करावी. तसेच शालेय स्तरावर मुलींकरीता मार्शल आर्टचे प्रशिक्षण अनिवार्य करावे.
१४. शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर मुला—मुलींसाठी बौद्ध धर्मातील विषयनेचे वर्ग सुरू व्हावेत. कारण मन चित्ताच्या एकाग्रतेसाठी समाधीचा अभ्यास महत्वाचा समजला जातो. त्यामुळे मुला—मुलींमध्ये विकृती निर्माण होणार नाही.
१५. महिला अत्याचार हा सामाजिक प्रश्न असून पोलीसांना अधिक संवेदनशील करण्यासाठी पोलीस ट्रेनिंग अॅकेडमीमध्येच प्रशिक्षण द्यायला पाहिजे.

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की, स्त्री ही पुरुषाप्रमाणे एक स्वतंत्र मनुष्यप्राणी आहे. स्त्रीला मन आहे, बुद्धी आहे, विचार आहेत. तिलाही स्वतंत्रपणे जगण्याचा अधिकार आहे. ज्या समाजात स्त्री सुरक्षित नाही. तो समाज सक्षम समजला जात नाही. किंवा पुढारलेला समाज मानला जात नाही. त्यासाठी समाजानेही आपल्या आसपास घडणाऱ्या घटनांबाबत सजग असले पाहिजे.

त्याचप्रमाणे सामाजिक कार्यकर्ते व स्वयंसेवी संस्थांनी अशा हिंसात्मक घटना घडणार नाहीत. त्यासाठी सजग असले पाहिजे. जात व धर्मविरहीत मानसिकतेला बळी न पडता स्त्री-पुरुष समतेचे मूल्य समाजमनात रुजले पाहिजेत. कारण समता व लोकशाही मूल्यनिष्ठाच देशातील महिलांना तारक ठरू शकणार आहे.

भवितव्य :-

महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशातील हिंगणघाट तरुणी जळीतकांड प्रकरणानंतर महाराष्ट्र शासनाने महिलांवरील अन्याय, अत्याचार व हिंसाचार विरुद्ध कायदे अधिक कडक करण्यासाठी पाऊले उचलली असून त्यासाठी महाराष्ट्र शासनाची चमु आंध्रप्रदेशाच्या धर्तीवर दिशा कायद्याचा अभ्यास करण्यासाठी आंध्रप्रदेशात जावून आलेली असून दिशा कायदा महाराष्ट्रात सुद्धा लागू करण्याचा सरकारचा पूर्णपणे विचार आहे. त्याचप्रमाणे दिशा कायद्यासोबत आंध्रप्रदेश सरकारने दिशा अॅपही आणले होते. याच प्रकारचा महाराष्ट्रामध्ये सुद्धा अॅप बनविण्याचा महाराष्ट्र शासनाचा माणस आहे.

सध्या केवळ अॅसिड हल्ला झालेल्या पीडीतेलाच शासनाच्या मनोधैर्य योजनेचा लाभ मिळतो आहे. आता मात्र पेट्रोल, रॉकेलसारख्या कोणत्याही ज्वलनशील पदार्थाचा हल्ला, झालेल्या पीडीतेला मनोधैर्य योजनेचा लाभ दिला जाणार असल्याचे गृहमंत्र्यांनी बोलून दाखविले असल्यामुळे एकूणच महाराष्ट्र शासनाची महिलाप्रती सकारात्मक भुमिका असल्यामुळे महिलांचे मनोधैर्य वाढेलच. हे निश्चीत म्हणता येईल.

संदर्भ :-

१. भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या — प्रा. दि.प. लाखनीकर, पान नं. १५३ ते १७७.
२. शिक्षण संक्रमण, नोव्हेंबर २००६ — पान नं. १६ ते २१.
३. लोकमत, दि. ९ फेब्रुवारी २०२०
४. लोकमत, दि. १० फेब्रुवारी २०२०

कौटुंबीक महीलांवरील हिंसा आणि त्यावरील कायदे

प्रा. डॉ. गणेश एन. बहादे

श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

भारतीय समाजात महिलांना दिला जाणारा दर्जा हा कनिष्ठ स्वरूपाचा होता. त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. वैदिक काळाच्या सुरुवातीला महिलांचे स्थान व दर्जा महत्वपूर्ण मानले जात होते. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या जीवनाच्या चारही क्षेत्रांमध्ये महिलांची भूमिका फार प्रभावी होती. उपनयनाचा व शिक्षणाचा अधिकार, जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य, विधवांना पुनर्विवाह करण्याची मान्यता होती, मात्र उत्तर वैदिक काळानंतर स्त्रियांच्या स्थान व दर्जामध्ये फारच घसरण होत गेली व तिच्यावर अनेक बंधने लादून घरातच तीला बंदीस्त केले. मध्ययुगीन काळात तर महिलांची स्थिती फारच भयानक होती. बालविवाह, सतीप्रथा, शिक्षणावर बंदी, विधवा पुनर्विवाहाला प्रतीबंध, केशवपन यासारख्या अनिष्ट प्रथामुळे महिलांचे जीवन संपूर्ण उध्वस्त झाले होते.

समाजात स्त्रियांविषयी समज—गैरसमज निर्माण करून तिच्याबद्दल अनेक अपमानजनक विचार पेरून ठेवण्यात आले. जन्मापासूनच नको असलेली स्त्री संपूर्ण आयुष्यभर 'नकोशीच' राहिल अशीच व्यवस्था समाजात होती. ती धर्माच्या मार्गात फार मोठा अडथळा आहे. तीचा जन्मच केवळ पुरुषांच्या उपभोगासाठी आणि कुटुंबातील लोकांच्या सेवेसाठीच झाला आहे. स्त्रिया दर्जा समाजात दुय्यम ठेऊन तिच्यामध्ये असलेल्या गुणवत्तेला महत्व न देता शिक्षण, संपत्ती, हक्क व अधिकारांपासून वंचीत ठेवण्यात आले. कुटुंबात होणारे अत्याचार संपलेले नाही. हुंडा, हुंडाबळी, मारझोड, मानसिक व शारीरिक अत्याचार सुरूच आहे. घरात पत्नीला मारणे हा पुरुषांचा अधिकारच समजला जातो. त्याला कोणीच वाईट समजत नाही. जसे पावसाने झोडपणे आणि नवऱ्याने मारणे तक्रार कोणाकडे करावी हा प्रश्न तिच्या समोर उभा असतो. म्हणून कुटुंबात महिला आपल्या नवऱ्याकडून मार खाऊन अपमान सहन करतात.

पुरुषप्रधान संस्कृती असलेल्या समाजात स्त्रियांना दुय्यम मानल्या जाते. तिच्यावर हक्क आणि अधिकार गाजवीण्याचे प्रयत्न करतात. ती आपल्या अधिकारात राहिली पाहीजे म्हणून तिच्यावर अत्याचार करतात. पुरुषच स्त्रियांवर अत्याचार करतात असे नसून बरेचदा स्त्री सुद्धा स्त्रियांवर अत्याचार करतात किंवा अत्याचार करण्यास पुरुषाला सहकार्य करतात. नवऱ्याने बायकोला मारणे, सासुने—सुनेला छळणे या गोष्टीला आपल्या समाजात मुक संमती आहे. कौटुंबीक हिंसाचाराला स्त्रीयाच बळी पडतात. जन्मापासूनच तिच्यावर 'तु परक्याचे धन आहे' 'पतीच परमेश्वर आहे,' असेच बिंबवल्या जात असल्यामुळे हिंसाचार अनेक स्त्रियांना सामान्य वाटत होते. काही बोंटावर मोजण्या इतक्याच स्त्रिया अत्याचाराला विरोध करित होत्या.

समाजातील अनिष्ट प्रथा परंपरामुळे अनेक महिलांचे आयुष्य उध्वस्त झाले. महिलांवर होणाऱ्या अन्यायकारक धार्मिक प्रथा. परंपरांना विरोध करण्यासाठी समाजसुधारक महात्मा ज्योतीबा फूले, सावित्रीबाई फुले, राजाराम मोहनराय यांनी ब्रिटिश काळात स्त्री स्वातंत्र्याची चळवळ आणि इंग्रजांनी केलेल्या कठोर कायदयामुळे काही प्रमाणात महिलांवर होणाऱ्या अन्यायकारक प्रथांवर प्रतिबंध आले परंतु पुनतः त्यावर बंधने घालता आली नाही. गेल्या कित्येक वर्षांपासून महिलांवर होणाऱ्या शारीरिक व मानसिक अत्याचाराच्या संख्येत वाढ होत आहे. महिलांवरील अत्याचाराच्या संदर्भात संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील लोकसंख्या कोश विभागाच्या अहवालानुसार भारतात १५ ते ४९ या वयोगटातील ७० टक्के महिला घरगुती हिंसाचाराच्या शिकार झालेल्या असतात. नॅशनल क्राईम

रेकार्ड ब्युरोच्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार सन २००४ मध्ये ५५,४३९ घरगुती हिंसाचाराच्या तक्रारीची नोंद करण्यात आली. २०१६ मध्ये ३१,२७५, २०१७ मध्ये ३२,०२३, २०१८ मध्ये ३३,५५७ इत्यादी गुन्ह्यांची नोंद करण्यात आली. १४,०७५ विनयभंगाच्या घटना, अपहरण ७७२७, हुंडाबळीची संख्या १७४, पती व नातेवाईकांकडून झालेले अत्याचार ५०१३ तर लैंगिक अत्याचार १०६४ एवढ्या नोंदी करण्यात आल्या आहे. प्रत्यक्षात सरकारनी आकडेवारी उपलब्ध करून दिली आहे परंतु प्रत्यक्ष नोंद न होणाऱ्या घटना अनेक कारणांनी दुर्लक्षित आहे.

महाराष्ट्रात दररोज १२ बलात्कार, ३४ विनयभंग, २० अपहरण तर १७ महिलांना कौटुंबिक छळाला समोरे जावे लागत आहे. राज्यात गेल्या तीन वर्षात महिलांवरील अनेक प्रकारच्या हिंसाचाराच्या एकूण ९४,४५४ घटना घडल्या आहेत. ही आकडेवारी केवळ पोलीसांकडे असलेल्या गुन्ह्यांची आहे. महिला अत्याचार सतत वाढत असून ते कमी करण्यासाठी सामाजिक स्तरावर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. कुटुंबात होणाऱ्या अत्याचाराच्या विरोधात कायदयामध्ये अनेक प्रकारच्या तरतुदी करण्यात आल्या परंतु त्याची योग्य प्रकारे अमलबजावणी होतांना दिसत नाही. त्याच बरोबर घराण्याच्या बदणामीच्या भितीपोटी त्यांच्यावर होत असलेल्या अत्याचाराची वाचता कुठेही करीत नाही. या कारणामुळेच महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारात वाढ होत आहे. कौटुंबिक हिंसाचार करीत असणाऱ्यांच्या विरोधात अनेक कठोर कायदे राज्य आणि केंद्र सरकार करीत असले तरी त्या कायद्याची महिलांना फारशी माहिती नसल्यामुळे त्या मानसिकदृष्ट्या खचून जाते. अशा महिलांना मानसिक आधार व पोलीसांचे योग्य सहकार्य मिळणे अत्यंत आवश्यक असते. अत्याचारानंतरही न बोलणे, बदणामीची भिती, असुरक्षितता व मानसीक धक्का इत्यादीमुळे महिलांवरील अत्याचारात वाढ होत आहे.

महिला स्वतःच्याच घरांमध्ये सुरक्षित नाही हुंडा, स्त्रीयांचे अश्लील प्रदर्शन, घटस्फोट, गर्भनिदान अशा एक ना अनेक कारणांमुळे मानसीक व शारीरिक छळ सहन करावा लागत असल्यामुळे कौटुंबिक अत्याचारांपासून संरक्षण मिळणे अती आवश्यक झाले आहे. त्यासाठी १९६१ चा हुंडा प्रतीबंधक कायदा त्यामध्ये दुरुस्ती करून ३०४ (ख) आणि ४९८ (क) या नवीन कलमांचा समावेश करण्यात आला. अश्लीलता विरोधी कायदा कलम २९२ ते २९४ मध्ये महिलांशी वर्तन करणाऱ्यांना शिक्षा देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे, बालविवाह प्रतीबंध कायदा १९८७, कौटुंबिक न्यायालय कायदा १९८४, छेडछाड करणे, स्त्रीची अब्रु लुटणे, हात धरणे अशा प्रकारे विनयभंग करणे ३५४ कलमांतर्गत शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. गर्भलींग चाचणी अधिनियम १९९४ अंतर्गत गर्भाचे लिंग जाणुन घेण्याच्या तंत्राचा वापर करणे या संदर्भात कायदा करण्यात आला. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ अंतर्गत महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यात आले. या कायद्यात मारहाण करणे, धमकी देणे, शिवीगाळ, लैंगिक छळ, टोमणे मारणे, मानसीक आणि आर्थिक छळ, हुंड्याची मागणी करणे, महिलेचा अपमान, टाकुण बोलणे, शिव्या देणे, मुलगा होत नाही म्हणून सतत अपमानित करणे तसेच कौटुंबिक हिंसाचार कायद्या अंतर्गत कोणत्याही महिलेला घरगुती हिंसेच्या विरोधात तक्रार दाखल करता येते. या कायदयामुळे घरांमधील हिंसा मुकाट्याने सहन करण्याचे दिवस संपले आहे.

कौटुंबिक हिंसेपासून संरक्षण मिळण्यासाठी २००५ चा कायदा अस्तीत्वात आला. त्याचा पिडीत महिलांना फायदाही झाला. परंतु या कायद्या विषयी समाजात जाणीव जागृती न झाल्यामुळे किंवा घराच्या बदणामीमुळे पिडीत महिला तक्रार करू शकत नाही. त्यामुळे कुटुंबात सतत हिंसा होत असतात. कौटुंबिक हिंसा हि मानवी हक्काचे उलंघन करते. भारतीय राज्यघटनेने कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांना संरक्षण मिळण्यासाठी हया कायद्याची निर्मिती केली.

समाजातील महिलांना घरगुती हिंसेपासून संरक्षण देणारा हा कायदा तिला आत्मसन्मान देऊ शकतो. परंतु समाजातील प्रत्येक पिढीत महिलांनी कौटुंबिक हिंसा सहन न करता निर्भिडपणे समोर येणे तेवढेच महत्वाचे आहे. कितीही कठोर कायदे केले तरी हिंसाचाराचे प्रमाण कमी होणे शक्य नाही. गरज आहे पुरुषी मानसीकतेमध्ये बदल करण्याची, स्त्री शिक्षणाची, आर्थिक स्वावलंबनाची, गरज आहे समाजातील अनिष्ट प्रथा—परंपरा नष्ट करण्याची.

संदर्भ ग्रंथ —

१. रा. ज. लोटे — भारतीय समाज आव्हाणे आणि समस्या. — पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर
२. सीमा साखरे — स्त्रियांच्या न्यायाचा प्रश्न सुहासीनी साखरे, सीमा प्रकाशन, नागपूर
३. e-yojana.blogspot.com (12/06/2014)
४. Mr. M. Wikipedia.org
५. वर्षा गंगणे, स्त्री सक्षमीकरणाची वाटचाल आणि वास्तव ऋचा प्रकाशन, गजानन नगर, नागपूर
६. स. ना. भारंबे, साधना जावळे — स्त्री भ्रूणहत्या आणि स्त्रियांवरील वाढते अत्याचार — प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव.
७. लोकसत्ता — 18/06/2018
८. प्रहार — 06/03/2016
९. m.lokmat.com 12 March 2018
१०. महानायक — 25/02/2020

Backward Castes, Schedule Castes And Schedule Tribes

Dr.A.D.Chauhan

Associate Professor & Head

Dept. of Sociology VidyaBharati Arts, Commerce College Amravati

(Maharashtra)

The term backward class has not been defined in the Indian constitution the characteristics of backwardness are defined here and there in our constitution and also sometimes categories are mentioned.

Indian central government classifies some of its Indian citizens based on their social and economic conditions as other backward class, scheduled caste and scheduled tribes. OBC list (presented by National commission for backward class) is dynamic means castes and communities can be added or removed and is subjected to change from time to time according to the social, economic and educational factors. For example, the OBCs have 27% reservations in higher education's and public sector employment. In our Indian constitution, OBCs are defined as "socially and educationally backward" and our central and state governments are enjoined to ensure their social and educational development. Population distribution of backward classes below poverty line -

1. OBCs below poverty line are 22.6% in rural areas and 15.4% in urban areas.
2. SCs below poverty line are 31.5% and 21.7% in rural and urban areas respectively.
3. STs below poverty line are 45.3% and 21.4% in rural and urban areas respectively.

It is as per the poverty estimation released by planning commission on the basis of survey taken by NSSO, Ministry of statistics and program implementation.

POPULATION DISTRIBUTION

AREAS	OBCs	SCs	STs
IN RURAL	78.0%	79.8%	91.4%
IN URBAN	22%	20.2%	8.6%

DISTRIBUTION OF POPULATION OF EACH RELIGION BY CASTE CATEGORIES:-

RELIGION	SCs	STs	OBCs
HINDUISM	22.2%	5%	42.8%
ISLAM	0.0%	0.5%	39.2%
CHRISTIANITY	0.0%	23.8%	41.3%
SIKHISM	19.1%	0.9%	2.4%
JAINISM	0.0%	2.6%	3.0%
BUDDHISM	89.5%	7.4%	0.4%
ZOROASTRIANISM	0.0%	15.9%	6.25%
OTHERS	2.6%	82.5%	6.25%
TOTAL	19.7%	8.5%	41.1%

OTHER BACKWARD CLASS

Other backward class is not defined in our constitution due to the absence of clear definition, the problem of other backward classes is very complicated and very difficult to deal with

MANDAL COMMISSION

States which have already introduced reservation for OBC exceeding 27% will not be affected by this recommendation. With this general recommendation the mandal commission proposed following overall scheme of reservation:-

1. Reservation should not exceed 50%.
2. Relaxation in the upper age limit for direct recruited should be extended to the candidates of OBCs.
3. If reserved quota remains unfilled then it should be carried forward for three years after that it should be de-reserved.
4. 27% reservation should also be provided inside the company for the promotion.
5. Candidates belonging to OBC recruited on the basis of merit in an open competition should not be adjusted their reservation quota.

PROBLEMS OF OBC

1. Discrimination
2. Economical Backwardness
3. Ideological Differences
4. Political Un attraction
5. Administration Failure
6. Reservation strategy
7. Lacking expected strategy of Government for the development
8. Social, political, cultural and religious complications.

SCHEDULED CASTES (SCs) AND SCHEDULED TRIBES (STs)

HISTORY

Since 1850s, scheduled castes and scheduled tribes we're referred as ADIVASI (due to there way of living). This classes were called as depressed classes of India. Due to second World War, British government lose the control on India and hence India started self government which was golden starting of lives of scheduled tribes and scheduled castes. life of scheduled castes and scheduled tribes was one of the major problem in India. It was tried to cure by reservation to the depressed classes of India. In 1935, parliament passed the government of act 1935 makes to give Indian provinces more self rule and maker the national federal structure. In reservation of seats to scheduled tribes and scheduled castes we're mentioned in the act. Which came in the actual in 1937

They were mentioned as such classes that are depressed and suffering from disease named lower class. From 1937 there started to get same behavior from upper classes peoples as other upper classe of people get from them.

Important measure taken is

1. By stopping Untouchability.
2. Giving protection to them from social injustice.
3. By allowing them to enter in religious institutions of public character.
4. Removing restrictions on them to get water from wells, tanks, shops, roads and restaurants.
5. Providing them right of moving freely anywhere and acquire property.
6. By providing them the right to get admission in any educational institutions.

7. Giving seat reservations for them in services.
8. Reservation for them in Lok Sabha and vidhan Sabha.
9. Preparing the department for them who will give them advisory Council to promote their Welfare and safeguard their interest.

PROBLEMS OF SC AND ST

Like other backward people SC & ST people also face social problems. Actually they face some more problems than OBC people. The caste system in India is a huge speed breaker on the progress and development of India. People's ideology is not change yet in 2018.

- Every upper caste people think that lower caste peoples are not equal to them so they starts violating the rights of SC & ST peoples. Also these communities are less in population in comparison of them so it is easy for them torture them.
- Everyday SC and ST people are dying because crime rate on them is increasing very rapidly.
- Highly educated people also believe in caste system. There mentality is not changed.
- People also raise question on the reservation given to the SC & ST people. They say that reservation should be given on the basis of economical condition.
- Reservation on the basis of the caste system was done by Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar to maintain the social equality among the society not the economical equality.
- In th Judiciary system of India there is no Chief justice of these lower castes. Why it is so?
- People of SC & ST in the villages of india are in very bad condition . They are not able to live freely.
- In some villages of India they are still untouchables. This issue effect there psychology. It is too difficult to live in that society which do not accept them. It is not their fault that they born in lower caste .
- Most of the lower caste families are illiterate and they are not getting the proper education. They are not aware of the reservation system which can help them.
- The political parties are making their profit from these lower castes. They are vote bank for them. They take vote from them but they don't do any work for them.

SC AND ST WELFARE IN INDIA

SC and ST are those castes/races in the country that suffer from extreme social, educational and economic backwardness arising out of age-old.

Practice of untouchability and certain others on account of lack of infrastructure facilities and geographical isolation, and who need special consideration for safe guarding their interest.

MINISTRY OF SOCIAL JUSTICE AND EMPOWERMENT

The ministry of social justice and empowerment is the nodal to oversee the interest of the SC and ST .though the primary responsibility for responsible for promotion of interest of the sc and st rest with all the central ministries in the area of their operations and the state government, the ministry complement their effects by ways of interventions in critical sectors through specially tailored schemes. The sc and st their educational, economic and social empowerment. Efforts made by the state governments and central ministries for protecting and promoting the interest of sc and st are also monitored.

INITIATIVES TAKEN FOR SC AND ST DEVELOPMENT EDUCATIONAL EMPOWERMENT:

Various scholarship are provided to the students belonging to the sc and st castes/tribes to ensure that education is not denied due to poor financial condition of their families. These scholarships are provided both pre-metric and post-metric levels. The scholarships can broadly be classified into following types:

1.	Pre-metric
scholarship:	
1.	Pre-metric
scholarship to SC and ST students.	
2.	Pre-metric
scholarship to children of these engaged in occupations involving cleaning and prone to health hazards.	
3.	Post metric
for sc and st students(PMS-SC/PMS-ST)	
2.	SCHOLARSHIP FOR OBTAINING HIGHER EDUCATION & COACHING SCHEME:
1.	Top class
education for scheduled caste and scheduled tribe student.	
2.	National
fellowship.	
3.	National
overseas scholarship.	
4.	Free
coaching for SC/ST students.	

ECONOMIC EMPOWERMENT:

I.	National
SC and ST finance and development corporation(NSFDC)	
II.	National
safai karamchari's finance and development corporation(NSKFDC)	
III.	Special
central assistance to SC/ ST sub plan(SCSP)	
IV.	Special of
assistance to SC/ST development corporation(SCDC)	
V.	Venture
capital fund for SC/ST.	
VI.	Credit
enhancement guarantee scheme for SC/ST.	

SOCIAL EMPOWERMENT:

- I.** The protection of civic rights act, 1955.
- II.** SC/ST (prevention of atrocities) act, 1989.
- III.** SC/ST (prevention of atrocities) act, 1995.
- IV.** The prohibition of empowerment as manual scavengers and their rehabilitation act, 2013(MS ACT, 2013).

Conclusion

As casteism continues, it furthers the division society. It has practically vanished harmonious society and has brought about the numerous divisions and social quarrels that we found now in India. For hundreds of years, even amongst alone there has been quarrels along caste. This is the main reason why India has been weakened. They could defend among themselves in a unified way. This kind of divisions is also a factor why India is under British rule. Social disharmony, ethnic intolerance are on the rise in several parts of India. Caste discrimination violates all human rights on which UN rules are founded. Presently India consists of 17% of population is Dalits. To this day level of violence against Dalits and other lower castes are very high. Discrimination is extended to all extents of life such as employment, education, health, land holding, security and all aspects of women right. A caste can exist within system of castes. Caste system is a door to other caste are closed. The breaking of caste boundaries involves an exit as well as an entrance. When the most socially and politically powerful castes want to remain enclosed, lower castes decisions to break open can have little effect. When higher castes rules of internal discipline require strict observance of enclosure revolts by lower castes can make small progress.

Thus we see hear that there are both kinds of arguments put forth, some which are in favour of caste mobilization wholesome are such identities based politics as narrow. Both have some results, truths in their argument. In a democratic representative political system where no direct ways are available to participate in decision making caste provide people a way to influence policy making in their favour. In most of the cases it has remained limited for getting reservations.

Caste system is not a good system in present scenario. It is negatively affecting the Indian society. The system has become irrelevant today. Under present conditions the rigidity of castes caused much oppression to the weaker sections of society

References

1. Altekar, A.S., 1983, The Position of Women in Hindu Civilization, Delhi, Motilal Banarasidas, Second Edition
2. Chodrow, Nancy, 1978, The Reproduction of Mothering, Berkely University of California Press.
3. Desai Neera and M Krishnaraj, 1978, Women and Society in India, Delhi, Ajanta.
4. Oommen T.K., 1990, Protest and Change: Studies in Social movements, Delhi, Sage.
5. Rao M.S.A., 1979, Social Movements in India, New Delhi, Manohar.
6. Singh K.S., 1982, Tribal Movements in India, New Delhi, Manohar.
7. Channa, Karuna, 1988, Socialization, Education and Women: Explorations in Gender Identity, New Delhi: Orient Longman.
8. Jayaram, N, 1990, Sociology of Education in India, Jaipur: Rawat Publication.
9. Jefferey, R. and Alaka M. Basu, 1996, Girls' Schooling, Women's Autonomy and fertility Change in South Asia, New Delhi: Sage.
10. Kamat, A.R., 1985, Education and Social Change in India, Bombay: Somaiya

Naturalism in the Fictional World of Stephen Crane and Theodore Dreiser

Dr.Prakash S. Tale

Assistant Professor

VidyaVikas, Arts Commerce and Science College, Samudrapur Dist Wardha

Abstract-

The present paper highlights how culture influenced literature and led to Naturalism. Naturalism is an extension of realism. It depicted the real people in real situation. In naturalistic novel the characters confront major crises and are destroyed by them. Naturalist introduced new topics to broaden the scope of American fiction. He exposes the social conditions, social evils and the lower classes. In naturalistic fiction, characters are fully controlled by the environment, heredity, chance and instinct. There is a struggle in the life of characters for maintaining human dignity. The character cannot control such forces yet they must carry on the best way they can .

Nature affects more in the lives of individual than his own will. The romantic vision of William Wordsworth that " Nature never did betray the heart that loved her". The same view is applied by Stephen Crane in The Open Boat that "This tower was a giant, standing with its back to the plight of the ants". It presented the serenity of nature amid the struggles of the individual - nature in the wind, and nature in the vision of men. The naturalistic novel offers clinical panoramic and 'slice-of-life' technique to more effect on the mind of reader. The major aspects of naturalism can be found in the novels of Stephen Crane and Theodore Dreiser are objectivity, philosophy of determinism, frankness and theory of selection. Crane's criticism of life is just like a mirror where everybody can see his own behavior, attitude and action.

Keywords - Naturalism, determinism, survival of the fittest, bias selection etc.

Naturalism is claimed to be an even more accurate picture of life than realism. Naturalism is a critical term applied to the method of literary composition. Naturalism, in Ian Ousby's word ,

" is a term generally applied to art which seeks to adhere to nature". However, unlike realism, naturalism is not just a special selection of subject matter and a special literary manner. It is a mode of fiction or drama which develop in the mid 19th century and is a byproduct of post Darwinian biology. The philosophy of Naturalism holds that man belongs entirely to the order of nature and has no connection whatsoever with any spiritual or religious world beyond Nature. Thus man is merely an animal of hither odor, whose character and fortune are determined by two basic types of natural forces- heredity and environment. A person inherits compulsive instincts-especially hunger, the drive to accumulate possessions, and sexuality-and is then subject to the social and economic process in the family, the class, and the milieu into which that person is born.

Naturalism refers to the scientifically based extension of realism. Man is controlled by his instincts or his passion or his social and economic environment and circumstances. Man has no free will, the naturalistic writer does not attempt to make moral judgement and as a determinist he trend to towards pessimism. The French novelist Emile Zola, beginning in the 1870s, did much to develop this theory in what he called Le Roman Experimental. Zola and later naturalistic writers, such as the American Frank Norris, Stephen Crane, and Theodore Dreiser, try to present their subject with scientific objectivity.

The individual's struggle to adopt to environment and the Darwinian concept of "survival of the fittest" and "theory of Natural Selection", became the central concerns of the naturalistic drama. In naturalistic writing, medical and evolutionary theories of 19th century science inform reading of human characters and social interaction which are shown to be genetically and historically determined human characters and social interaction. According to Darwin's theory of survival of the fittest, it

means of survival between all beings for living. There is need of all kinds of beings, both weak and strong. The same theory is reflected in the novels of George Orwell entitled *Animal Farm* (1945). The classic satirical vein in this novel includes lines such as-

"All animals are equal but some animals are more equal than others".

Inspired by Emile Zola's naturalistic writing, Andre Antoine founded the 'Theatre Libre' in Paris in 1887 and staged naturalistic plays for the first time. They both gave an impetus to the naturalistic plays. If Emile Zola has the credit to provide the skeleton, then Antoine for the flesh. American naturalistic writers like Frank Norris, Stephen Crane, Theodore Dreiser and James Farrell presented literary themes with an objective specific attitude incorporating almost medical frankness about human anatomy and physiology, thus inviting the charge of vulgarity. Whatever given by nature they must be discussed explicitly.

The end of the naturalistic novel is usually "tragic", since this is the natural order in modern times. James Farrell is a Chicago novelist in the tradition of naturalism. Naturalistic stream of consciousness study of an adolescent in a squalid urban environment shows Farrell's chief influences of Dreiser, Joyce, but also exhibits his interest in the common fact of United States life and his indignation at social and economic inequalities.

Under the strong influence of Emile Zola's fiction, Norris soon turned from his Juvenile romanticism to naturalism. He began to write a novel on the lower and middle class life in San Francisco, which he later completed as *Mc Teague* (1899). In the last quarter of the 19th century American fiction advanced with huge strides; romanticism declines and gave place to the sway of realism. Among the numerous writers who brought about the transition was Stephen Crane (1871-1900) who in brief span of life achieved name and fame. Born in New Jersey, is the son of Methodist preacher, Stephen Crane had all along definite view on literature. He was unconventional in his opinion and to the dismay of his college professor declared the poetry of Tennyson, "swill". He was along conscious of an unyielding desire to devote his life to the business or writing. He own first handed knowledge of life by sleeping in a Bowery's Shelter to watch the men there. All the time he was gathering raw materials for his writing. He hoped to reduced the familiar scenes with a passionate intensity of Tolstoy.

Stephen Crane's careful study of New York's slum proved fruitful. When he published in 1893 is his first novel *Maggie: A Girl of the Streets* (1893). It has been called the first naturalistic novel. Stephen Crane certainly deserves a credit for having written a naturalistic novel of the slum of New York before the naturalistic movement, had become established in the United States. *Maggie* tells the story of the tragedy of a deserted girl of the East side world. Crane's genius lay in his rare ability to recreated for the reader the atmosphere of the New York slum, "the Tenmenk scene, the chaos of the Beckyard, the sidedoors of corner Saloons whence children constantly emerged with the pain of beer."

With his frank portrayal of the brutal and sordid life of New York, the book was quite a novelty in 1893 and definitely a landmark in the history of American fiction. *The Red Badge of Courage* (1895) is a great book that made the author famous literary overnight. Henry Fleming is a typical boy whose head is filled with heroic dreams of War. He joins an army much against the wish of his mother. *The Red Badge of Courage* (1895) is a story of a battle in the Civil war but it is so only nominal. The theme is all universal one. The treatment of the theme of war is quite novel and original and extremely successful as our imagination takes flight to share with Henry Fleming and all that he felt in the battlefield. He wrote the war story with an artistic skill without knowing nothing about war excepting what he had read in books, old magazines and illustrations. His sources for the book were the drawings and sketches of civil war and Walt Whitman's description of the wounded soldiers in *Specimen Days*. Then he experienced the taste of war in Quaba and Greece, Crane testifies to the truth

that had first been apprehended chiefly by imagination, for he said a friend " The Red Badge is all right!"

In all literary scene, we do not get more telling picture of the grappling horror of the battlefield than Crane's account of men running "with starting eyes and sweating faces, men falling like a bundle." The Red Badge of Courage (1895) embodies a different combination of the sensational and the common place. In the novel, Henry Fleming is a raw, united century youth who seeks the romance and glory for war. A substantial part of Crane's intimation and performance bring him into the fold of the naturalists. According to his own declaration Maggie tries to show that environment is a tremendous thing in the world and frequently shapes life regardless.

Theodore Dreiser (1871-1945) has been acclaimed as the pioneer of Naturalism in American literary scene. Most of his novels belong to the good natural works. Though the names of Howells, Stephen Crane and Hambling Garline are closely associated with the realistic movement in fiction. It is Theodore Dreiser, who has been recognised as the chief American naturalistic writer. He wrote many short stories and eight novels. Jennie Gerhard (1911), is the story of a woman who sacrifices her own interests rather than jeopardising her lovers social and economic security by opposing his marriage. His novel An American Tragedy (1925) is the story of a youth of unstable character trapped by circumstances that lead to his execution for murder. Dreiser sets forth his naturalistic concept of American society. Dreiser become interested in a type of crime, which the American Dream seemed design to generate. A young man, struggling to rise out of poverty, murders, a working girl, whose priority claim on him blocks his marriage to a rich girl. This novel is pre-eminently the creation of American experience into which Dreiser pours the anguish and the frustrations of his own life.

Dreiser accepts the whole complex ideas that seemed to form the basis of naturalistic thought, both in theory and practice. He knew Darwin, Huxley, Spencer, and later Freud; he admired the work of Flaubert and Zola. The characters of his novels are portrayed as a product of their heredity and environment. As it is often pointed out, there are no villains or heroes in Dreiser's works. There only forces and the products or victims of these forces.

In 1912, Dreiser published his novel Sister Carrie (1912) though the book was virtually stillborn and withdrawn from circulation on the ground that it must too sordid and pornographic. The book is a historical landmark in American fiction. It is about Carrie Meeber who comes to Chicago as a teenager from small town. She leaves her country home for the excitement of Chicago, and search of good life and good future. Through the early going stages of her unsponsored excursion into the world, she thinks that the visible show of the wealthy reflects inner contentment. Sister Carrie chronicles her discovery that human nature to be spiritually sated required something more than the fruits of the American Dream. But at the novel's end, she is redefining her goals and groping towards a fulfillment which is drawing her back towards nature. She does appear to barter sex to put herself on the road to better opportunities. She entrusts herself to Dronet, then to Hurstwood, not as an opportunist, but out of force of circumstances. Dreiser shows us that she is not a thoroughgoing materialist. In those novels of Dreiser, one may find an illustration of Whitman's phrase;

" I was the man, I suffered
I was there."

Dreiser does not lose interest in Carrie when she enters the paradise of American Dreams. Her story has been written basically as a complaint against the goal of American Life and their delirious influence on the character of men and women who mistake them for the flux of the nature. Carrie has failed to find happiness in the attainment of these goals, not because she has forfeited her to attain them for, but because the goals themselves were unworthy. It is not the fault of her but the society. At the end of the novel she understands all the situation. It is natural, therefore, that as Carrie dies to her

old life, she should fade alone from the pages of the book. She is one of the few survivors of the cordial American Society imposes on the aspiring poor Hurstwood in one of its victim.

Theodore Dreiser's preoccupation with the tragedy of life with specially of American life culminated in his best known novel *An American Tragedy* (1925) from very early in life, he was obsessed 'lighting to chance' that struck blindly bringing object misery on some and living others free to enjoy gassed fortune. Dreiser once says –

" I acknowledge the Furies

I believe in them. I have heard them disastrous

biting of their wings."

This deep and profound sense of the mystery of suffering, that total absence of rhyme or reason in its pattern has made Dreiser as the great realistic writer.

Theodore Dreiser's *Sister Carrie* and Stephen Crane's *Maggie* are imported novels by the leading late 19th century American naturalists. Stephen Crane depicts the behaviour of man in situations of crisis or danger and finally affirms man's capacity of courage and endurance in his fiction.

A novel is more or less realistic is so far as he writes in a style which give the impression of catching the echoes of real life. The ending of the naturalistic play is usually tragic since this is the natural order. The characters in naturalistic novels are typically the middle classes and working class people of everyday life, motivated largely by such animalistic drives as sex, hunger and fear. This is shown in the novels of the writers of Naturalism. The protagonist of *Maggie* and *Sister Carrie* are women who both are unsatisfied with their life. *Maggie* is ignored by her own family and circumstances forced her to adopt that profession which she did not want. She chose wrong path to run away from her family. She is fond of peace, happiness, family and love which never got in her own life. At the end, she drown in the river and sacrifice her life.

In *sister Carrie*, the heroine always ran behind good life which means money only. She wants to live a luxurious life and because of it she came to city. She had a dream in her eyes, behind this dream she destroyed her life completely. She is never satisfied with anyone and anything. She needs more and more and at last she lost everything. This novel depicts the real picture of the life of the American people, who have a dream in their eyes, but they involved in a wrong thing by wrong decisions. *Carrie* is used by many men. She is the mistress of Charles. Through a series of bad circumstances, Hurstwood loses his money and position. *Carrie* leaves Hurstwood, but these things are not enough here. She always runs behind money and at the end, she get nothing.

The novels of Dreiser and Crane are realistic in nature and best termed as Naturalistic novel. The protagonist of naturalistic novel is a prone to multiple heredity and environmental confusion and ultimately disintegrates or is wiped out. According to the perceptions of naturalistic novel, a fierce confusion in ensues in society in which the weak are ruthlessly destroyed by strong and the role of both are determined by the natural forces.

Works Cited

Ahnebrink, Lars. *The Beginning of Naturalism in American Fiction*. Upsala,

Sweden:

Lundequistska Bokhandeln, 1950

Cowie, Alexander. *The Rise of the American Novel*. New York: American Book Co. 1948.

Crane, Stephen. *The Red Badge of Courage*, Xist Publishing, 2015.

Crane, Stephen. *Maggie : A Girl of the Streets*, Xist Publishing, 2015.

Dreiser, Theodore. *Sister Carrie*, Ok Publishing, 2018.

Dreiser, Theodore. *An American Tragedy*, Ok Publishing, 2018.

Follett, Wilson, Editor. *The Work of Stephen Crane*, New York: Knopf, 1925 - 1926.

Challenges before Sociologists in the Present Time

Dr. Kavita Mate

Assistant Professor Dept .of Sociology Arts, Commerce college, Mohapa

Introduction:-

Our world is a world dominated by the 21st century's technology. It is becoming very complicated in a society where physical happiness is at stake. Since ancient times, the economic and social life of man has remained unparalleled at various stages of human development. the more the man progresses, in the same way, his social, personal, mental etc. behaviours are gaining momentum. Society is always progressive, but if it is only at the physical and physical level, it can only progress with one. If the same culture does not change in the culture, ideology, spirit of drinking, etc., then one cannot become a consumer of universal happiness by development and progress.

What Is Socialism? Who Is A Sociologist?

The simplest, well-defined definition of socialism is the definition of social science, which includes the study of the discipline of the society, the most intriguing social practice to be studied, its social institutions, social life, ideologies, human interrelationship, social structure, social developments, social problems as well as all those who understand it. There was a chapter of bio. Such students are called as sociopaths, who understand their senses and seemingly incomprehensible. According to the sociologists, 'everything is sociology and sociology in everything', while everything involved in the society, everything that contributes to the development of the society, every aspect which impedes the progress of the society. Every decision of the government is a change in the micro-organism, from every phenomenon that occurs in the sun, to stars, to research on every technological, biological, psychological, environmental, world-wide fields, and so on, to society and alternatively to the society. Social studies are coming up as a new study topic.

The Contemporary Society Is Complicated:-

The contemporary world is the age of science while makes human life happy materially. But at the same time, it has been crucial of its test of the balance of social, personal, mental, family life. Today's society is witnessing the rapid development. However ,economic growth appears to be going well enough at the political cultural level. But all these rocky outcroppings seem to be creating new problems. In today's social animal society, there are many problems that seem to be coming to a close. Soil mental addiction, physical, mental social health appears to be in danger.

Various Challenges before the Sociologists In The Current Situation:-

In the view of the various figures in the context of the sociologists, you can say here that the great challenge before the sociologists is to balance the social development from technological development and a result of the development of new problems arises in the society. With the development of human society, social development is being created and new social problems are seen in this context hand to hand. The balance between these two stands in the front of the sociologists. Similarly, before the sociologists, there are various problems in other fields which can be analysed as follows:

Research Methodology:-

Educational Challenges	Social Challenges
1. The challenge of improving the quality of sociology in education. 2. The challenge of generalizing new knowledge into harmony with traditional knowledge. 3. The challenge of acknowledging the importance of social studies in academic competition. 4. The challenge of reducing depression on subjects. 5. The challenge of balancing research and social education. 6. The challenge of integrating with other academic discipline	1. The challenge of finding the solution and research to the growing social problems. 2. The breakthrough of technological advancement and ethics. 3. The challenges of keeping social balance in the global change. 4. Increased material happiness ,but deterioration in values and morals. 5. The challenge of maintaining the standing of Indian society in the global competition. 6. The challenge of making an ideal citizen as a teacher.

In view of the research methodology taken in the course of this research topic, secondary fields such as reference paths, books reports, written literature, and social news have been studied following these topics. The information sourced from it is observed and compiled. Since the article is descriptive in nature, it has been concluded by doing the present analysis.

Academic Challenges Facing Sociologists:-

1. The Challenge Of Improving The Quality Of Sociology In Education:-

It is burning fact that in modern education system, medical science as well as other social sciences are not as important as sociology. Compared to other disciplines, sociology spent a long time getting recognition as a branch. The subject is still given secondary status. Therefore, sociologists face the challenges of raising the status of sociology through innovative quality research and quality literature.

2. The Challenge Of Generalizing New Knowledge To Adapt To Traditional Knowledge:-

So far in the study of traditional knowledge and new changing modern society, new ideology, new rules, new problems to study and take measures to find the traditional knowledge to adapt to the new social situation for generalizing values and issues are before the today's sociologists.

3. The Challenge Of Acknowledging The Importance Of Studying Sociology In The Educational Competition:-

Any branch of technology, engineering, health department, industry etc. in the new educational system, at the end of the study, everyone has to deal with person of the community. So it would not be possible to say that the study of the society is the foundation of every fields. Therefore, the great challenge of acknowledging the importance of the study of sociology in other professional, industrial, technical, and hygienic fields appears to be the challenge of today's sociologist.

4. The Challenge Of Reducing The Depression Of The Subject:-

The lack of regular service or job after the degree in the subject matter of sociology, so there is depression in the field of education because of choked recruitment of professorship, temporary appointments in the fields of engineering, technical and law education. for this reason, the trend

of students appears to be diminishing towards this topic. Hence as a sociologist, there is a great challenge of changing the approach of students by acknowledging the importance of the subject 'sociology' in the competitive exams, policy making etc.

5 The Challenge Of Balancing Research And Social Education:-

As a sociologist, while studying and researching sociology, it will help in researching law, making governance, counselling etc., as well as addressing various problems the society, thus maintaining the status of sociological education and research and adjusting both shows the challenge before the sociologists.

5 The Challenge Of Adapting With The Other Educational Branches:-

Sociology being the subject of study of society itself, there is the effect of all other subjects' research on this subject. Therefore, it is compulsory to engage in any other disciplines like engineering, vocational education, law education, science etc. Therefore, the challenge of adapting to another academic discipline poses a challenge to sociologists.

This kind of educational challenge poses to the sociologists.

Social Challenges To Sociologists:-

1. Challenges To Research And Find Solutions To The Growing Social Problems:-

In the advanced modern society, educational, economic, technological advancement are creating new problems at family, social, religious, personal and mental level. Sociologists face the great challenge of finding and addressing these problems and suggesting solutions to them.

2. Advancement Of Technology And Devaluation Of Ethics:-

While the social, scientific, economic and economic progress of the society is taking place the moral principles of the individual are only being depreciated. It shows corruption, black market, extortion, murder, international attacks, terrorist attacks, incidents. These problems cause devastating damage to society. Some problems appear to be subtle and the law can be remedied. But finding solutions to some problems and implementing them is not possible enough, which is a challenge.

3. The Challenge Of Social Equilibrium In Global Change:-

On the one hand in this momentous world unforgettable research, new inventions, the existence and importance of human beings beyond space are being proved while on the other hand, there is no value to the human life comparing to the creatures shows a great contrast. The sociologists face a challenge in finding a solution to the social equilibrium by reducing this gap.

4. Increasing Material Happiness But Falling In Values And Morals:-

Physical pleasures, in the society, behaviour of a person is completely changed today. For example, on the one hand, the internet has made it easier for a person to live, save time, but give up. Mobile games endanger children's lives due to games like Pabji, blue whale, and education in the community. People's awareness increased but in the same society, security was reduced. Problems arose. Research on social welfare and the challenge of reducing these problems for the benefit of the community appear before the social branches.

5. The Challenge Of Maintaining The Indian Society In The Global Competition:-

From ancient times, Indian society seems to be the norm for culture, values, ideology, education, family issues, religion. But in modern times this society is seen to be in the wrong direction of change and this is why Indian society is leaving its origin and

embracing western style. Therefore, as a sociologists face the challenge of maintaining the image for Indian society in a global context.

6. The Challenge For Creating An Ideal Citizen As A Teacher:-

For the sake of the society as a teacher of the social classes, today the emergence of our student as a teacher and sociologist for the emergence of a wise and citizen of the society of the country appears in front of them.

Conclusion

Thus, the above analysis shows that in the present case there are both types of challenges to the sociology, both educational and social. Both academic and social are critically important. As a sociologist, to maintain one's social consciousness is to meet one's own social demands as well as being aware of his own educational challenges as a sociology practitioner. It appears that he has the ability and ability to meet the responsibilities or challenges.

References

- Alexander, Jeffrey C, 1987, Twenty Lectures: Sociological Theory since World War II, New York, Columbia University Press.
- Ahuja, Ram. Social Problems in India, Rawat, Jaipur, 2002.
- Craib, Ian, 1992, Modern Social Theory: From Parsons to Habermas (2nd edition), London, Harvester Press.
- Collins Randall, 1997 (Indian edition), Sociological Theory, Jaipur and New Delhi, Rawat Publications.
- Giddens Anthony, 1983, Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis, London, Macmillan.
- Kuper Adam, 1975, Anthropologists and Anthropology: The British School, 1922-72, Harmondsworth, Middlesex, Penguin Books.
- Kuper Adam and Jessica Kuper (ed.), The Social Science Encyclopedia, London and New York, Routledge.
- Karve, Irwati. 1961, Hindu Society: An Interpretation, Poona, Decan College.
- Momin, A.R. 1996, The Legacy of G.S. Ghurye: A Centennial Festschrift, Popular Prakashan, Bombay.
- Mukherjee, D.P. 1958, Diversities, People's Publishing House, Delhi.
- Oommen, T.K. and P.N. Mukherjee, (eds.), 1986, Indian Sociology: Reflections and Introspections, Popular Prakashan, Bombay.
- R.N. Mukherjee and Arunansu Ghoshal, Social Thought, Vivek Prakashan, Delhi.
- Francis Abraham and John Henry Morgan, Sociological Thought.
- Michael Haralambos and Martin Holborn, 2000, Sociology: Themes and Perspectives, Harper Collins, London.
- H.E. Barnes, Introduction to Sociology.
- Thorner, Daniel and Thorner, Alice, Land and Labour in India, Asia Publications, Bombay, 1962.
- Berch, Berberogue, (ed.) Class, State and Development in India 1, 2, 3 and 4 Chapters, Sage Publications, New Delhi, 1992.
- Desai A.R., Rural Sociology in India, Popular Prakashan, Bombay, 1977.
- P. Radhakrishnan, Peasant Struggles: Land Reforms and Social Change in Malabar 1836 – 1982, Sage Publications, New Delhi, 1989.
- Dhanagare D.N., Peasant Movements in India, OUP, New Delhi, 1988.
- Ashish Nandy, Ambiguous Journey to the City, OUP, New Delhi, 1999.
- . Karalay, G.N., Integrated Approach to Rural Development, Concept Publishing Company, New Delhi, 2005.

Human Rights And Domestic Violence

Dr.Ranjana A. Shringarpure

Smt. Rewaben Manoharbai Patel Mahila Kala Mahavidyalaya, Bhandara

Humans rights are based on equality and its basic philosophy strikes at the roof of discrimination against humans. Humans rights are the basic and fundamental rights to which all humans are entitled by virtue of being born in a family. The Preamble to the universal declaration of human rights States "Recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world."

What are women's human rights?

Women's rights are the fundamental human rights that were enshrined by the United Nations for every human being on the planet nearly 70 years ago. These rights include the right to live free from violence, slavery and discrimination. To be educated. To own property to vote and to earn a fair and equal wage.

As the now famous saying goes "women's rights are human rights." That is to say women are entitled to all of these rights. Yet almost everywhere around the world women and girls are still denied them, often simply because of their gender.

The global women's human rights movements have worked tirelessly and successfully to prompt the international community to issue declarations and promulgate laws detaining violence against women as a human rights abuse and delineating government responsibilities to address it.

Violence of any nature or form is inhuman. As domestic violence undermines the value of a woman as an individual, it is a serious human rights violation. Domestic violence has gradually emerged as a global problem. It is present in all countries irrespective of the nation's social, economic and political status.

Domestic violence too has been explained in various ways "Physical force exerted for the purpose of violation, damaging or abusing." The intention of violence is to cause physical, psychological trauma to the victim. The United Nations declaration on the Elimination of violence against women (1993) defines violence against women as "any act of gender-based violence that results in or is likely to result in physical, sexual or psychological harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life."

Domestic violence affects vast numbers of women in every state around the globe. Domestic violence against women is an age-old phenomenon. Women were always considered weak, vulnerable and in a position to be exploited.

We want every woman and girl to realize the rights that are enshrined in the universal declaration of Human Rights. We know female genital mutilations is a violation of girls' rights and must be eliminated. And we stand for the right of every woman to live equally and free from discrimination, no matter her sexuality or identity.

The Convention on the Elimination of all forms of discrimination against women (CEDAW) is an international treaty adopted in 1979 by the United Nations General Assembly. Described as an international bill of rights for women, it was instituted on 3rd Sept. 1981 and has been ratified by 189 States. CEDAW, an international bill of rights for women, requires governments to end gender discrimination and affirms women's right to health services including family planning.

The international community, however, did not formally recognize violence against women including domestic violence and sexual abuse as a human rights violation until the World Conference on Human Rights in Vienna (1993). There were many reasons for this omission, the most

basic being that the traditional human right analysis focused on how government violate the human rights of the citizen not on how private citizens treat one another.

The global women's human right movement has worked tirelessly and successfully to prompt the international community to issue declaration and promulgate laws defining violence against women as a human rights abuse and delineating government responsibilities to address it.

Protection of women from Domestic violence Act 2005

Is an act of the parliament of India enacted to protect women from Domestic violence. It was brought into force by the Indian govt. From 26 October 2006. Indian law a definition of domestic violence with this definition being broad and including not only physical violence but also other forms of violence such as emotional, verbal, sexual and economic abuse.

There are few laws in place in India that deal directly with domestic violence. The protection of women from domestic violence Act 2005, The dowry prohibition Act 1961, and Section 498A of the Indian penal code. It was seen as a major step forward in securing women's rights and more effective protection.

Domestic violence is a global issue reaching across national boundaries as well as socio-economical, cultural, racial and class distinctions. Domestic violence is wide spread, deeply ingrained and has serious impacts on women's health and well being. Stringent action should be taken against culprits. Faster remedies need to be provided to people who face such violence. Until a multifaceted strategy is adopted, the prevention of domestic violence will remain an elusive dream.

Domestic violence is a long term achievable only through individual daily efforts for non violent behaviour and peaceful resolution of conflicts. An atmosphere of no tolerance against this violence needs to be created. People need to be made aware of this menace by properly educating and sensitising them about the issue.

It is estimated that 40 percent of women worldwide have experienced either physical and sexual intimate partner violence or sexual violence by a non partner at some point in their lives.

Recently both at the regional and international level. We have witnessed an increased awareness of women's rights but also the persistence of gender based violence against women and girls across all layers of society. Movements that spread through social media, such as "Me Too" in the US as MeToo and "Break the silence, have revealed and brought to the forefront many forms of sexual harassment and gender based violence that women face worldwide.

While some parts of the world women feel more empowered and are more willing to fight for their rights, women remain in silence due to social stigma and lack of a supportive environment in which they can report acts of violence committed against them. We stand for the right of every woman to live equally and free from discrimination no matter her sexuality or identity.

Ref. :-

<https://www.womenslinkworldwide.org>

<https://www.fairobserver.com>

<https://www.jstor.org>

<https://www.onus.edu>.

Farmer's Problems In Maharashtra
Mrs. Leena Gadewar

Introduction

When we think about a farmer, we often have an image in our mind about a man with working very hard at his field and getting a good yield. Then he sells his crops in the market and gets lots of money and continues his farming.

But the reality is not similar to the visual above. Our farmers are suffering from a lot of problems. These problems could be natural or manmade. These could be the fault of our government or even the farmer himself.

Because he cannot solve these problems, the farmer becomes depressed. His productivity on the field reduces and this could lead to even more problems. He could fall into debt and could lose his land. If he is unable to solve his problems, he thinks that ending his life is the only solution.

SUICIDE IS NEVER THE ANSWER. When he dies, he leaves behind a family which have lost their breadwinner and inherit his problems and the cycle continues.

We need to help our farmers. They are our country's life Force. The Government, NGOs and even the normal people should help our farmers. If we don't solve their problems, then we keep losing farmers and that is a bad thing. After all a Happy Farmer means a Happy Country.

India is an agrarian country with around 70% of its depending directly or indirectly on agriculture. And unfortunately the producer of our food, the farmers are not self sufficient. The situation is already bad and can't get worse than this. The following thesis put some eye on some of the facts, the causes, the consequences, and more importantly the way to handle the major issue, farmer suicide. India is an agrarian country with around 70% of its depending directly or indirectly on agriculture. And unfortunately the producer of our food, the farmers are not self sufficient. The situation is already bad and can't get worse than this. The following thesis put some eye on some of the facts, the causes, the consequences, and more importantly the way to handle the major issue, farmer suicide.

CHARACTERISTICS OF FARMERS IN MAHARASHTRA

- Hardworking
- Poverty
- Illiteracy
- Backward
- Living in village
- Slow life
- Alcoholism
- Honesty
- Traditional
- Strong
- Starting in the 1900s, agriculture in India particularly has declined at devastating rate.
- This has a calamitous impact on the livelihoods associated with agriculture.
- Symptoms of this agrarian distress, unprecedented in post independent India, are a high rate of suicides among farmers.
- Between 1995 and 2014, totally 296438 farmers have committed suicide in India.
- On an average 3685 farmer in Maharashtra took their lives every year between 2004-2013.
-

PROBLEMS

- Small and fragmented land holdings
- Seeds
- Manures, Fertilizers and Biocides
- Irrigation
- Lack of mechanisation
- Soil erosion
- Agricultural Marketing
- Inadequate Storage Facilities
- Inadequate Transport
- Scarcity of Capital

EFFECTS

- Poverty
- Falling into debt
- Depression
- Illiteracy
- Fatigue
- Increase in price of crops
- Wastage of crops
- Environmental damage
- Alcoholism
- Suicidal thoughts

SUGGESTIONS

- Government relief packages which provide capital to farmers
- Good storage facilities
- Good Transport
- Cheap farming equipment
- Good quality seed in economical price
- Education
- Curbing alcoholism
- Better manures and Fertilizers
- Loans from bank with less interest rate.
- A forestation and planting of more vegetation
- All the people coming together and helping the farmers.
- The increase in cropping area can be achieved by increasing cropping intensity.
- The increase in cropping intensity has been possible due to expansion in irrigation, availability of suitable crop variety and mechanism.
- Costs of agricultural equipments like tractors, submersible pumps etc can be subsidized and decreased.
- The government should take care of various schemes and should implement in rural India strictly.
- Farmers should be benefitted by various schemes like banking, self- help group and farming insurances.
- Farmers need to carry out certain type of cropping pattern. Better profits can be ensured by using collaborating with agro and food industries.

Causes

- **FLAWED TARGETS** - the target of 4% growth is being seen by the government important for ensuring food and nutritional security inclusive growth and bridging the rural and urban divide. But considering India's population, rapid shift in food consumption patterns with rising demands for more nutritious food with higher protein content.
- **PROBLEMATIC POLICIES**- India continues to adopt stereotyped policies without factoring in rapidly changing domestic and global factors.
- **UTILISATION OF MINIMUM SUPPORT PRICE (MSP)**-optimum utilization of MSP mechanism boost productivity as well as addressing the core issue of food security is a major challenge.
- **RAMPANT URBANISATION** – the decline in land available in agriculture and its diversion to non agriculture uses is due to urbanization and industrialization.
- **INPUT COST** – the policies of Indian agro sector is changing very rapidly. The rates of electricity, fertilizer, seeds, and other inputs are increasing very rapidly whereas their reduction in subsidized fuels and manure.

ADDITIONAL SOLUTIONS AND REMEDIES

- **Multiple crops** – cultivation of multiple crops such as coconut, turmeric, papaya etc will yield profitable result to the farmers.
- **Special agricultural zone**-just like industrial zone, in there is a need to establish special agricultural zones, where only farming and agriculture related activity must be allowed.
- **Educate the farmers** – many farmers in India are not aware of crop rotation. Though education in the urban areas has improved a lot .the government has to improve the same in rural areas.
- Government should make available institutional finance available to every farmer .so the farmers can be saved from debt trap.
- Agriculture can be modernized by implementing new techniques.
- Small farmers must be encouraged to develop other sources of income and our government can take the responsibility to teach them new skills.
- Need for better water management, dependency of agriculture on nature must be reduced by effective management of water during sessions of good monsoons.

Conclusion

The price of agricultural equipment and machinery like tractors, submersible pumps etc adds to the already raising costs. **Labourers and animals** is getting costlier too. While this may reflect an improvement in the socio-economic status of the laborers, this has not gone too well with boosting the agro sector. NCRB data points out that in 2474 suicides out of the studied 3000 farmer suicides in 2015 the victims had unpaid loans from local moneylenders. Karnataka and Maharashtra saw one of

the highest incidences of farmer suicides as well as indebtedness. NAM contract farming are helping integrate the farmers' produce directly with the market, cutting the role of intermediaries, the ground reality is still behind. The concentration of these suicides in the water-deficit regions of states like Maharashtra, Karnataka is a manifestation of how the water crisis and thereby failure to meet production demands have intensified the menace. **Climate change**: has acted as the last nail in the coffin by resulting in furthering of the uncertainties associated with the already uncertain monsoon system and hence agricultural production.

References

1. Ram, Ahuja. Society in India, Rawat Publications, 2004.
2. Rao, Shankar. Sociology of Indian Society, S. Chand and Company, New Delhi, 2004.
3. Ghurye, G.S. Caste and Race in India, Popular Prakashan, Bombay, 1969.
4. Guha, Ranjit. (ed.), Subaltern Studies: Writings on South Asian History and Society, Oxford, Delhi 1982.
5. Michael, Haralambos. Sociology: Themes and Perspectives, 13th edition, OUP, Delhi, 1994.
6. Forbes, G. Women in Modern India, New Delhi: Cambridge University Press, 1998.
7. Oakley, Ann. Sex, Gender and Society, New York: Harper and Row, 1972.

Navarasas in Kathakali: A study of characters in Anita Nair's 'Mistress'.

DR. ARZOO ASHOK RODE

Asst.Prof., Department of English,
DCPE, HVPM, Amravati, Maharashtra.

Abstract:

The concept of Rasa, initially proposed by Bharata Muni in his seminal work of Natyashastra, is central to Indian aesthetics. Rasa enable a human being to experience and emphatically express the nuances of life in all its manifestations. Anita Nair has transformed Mistress into the performing art by getting it enacted as Nine faces of Being. The present paper discusses the effective exemplification of nine rasas by the writer in her fiction Mistress.

Introduction:

Anita Nair in her work 'Mistress' (2005) in prologue says that the face, the naked face is devoid of colours, and make-up, glitter and adornments. What do we have here? The forehead, the eyebrows, the nostrils, the mouth, the chin, and the thirty-two facial muscles. These are our tools and with these we shall fashion the language without words. The navarasas: love, contempt, sorrow, fury, courage, fear, disgust, wonder, peace. In dance as in life, we do not need more than nine ways to express ourselves. Call these the nine faces of the heart. The characters act differently. They wrestle with decisions, resist, make mistakes, ask questions, hope and dream, show joy and despair. To accentuate this diverse nature of characters, Anita Nair has used the medium of art Kathakali and the Navarasas. Radha, the central character sweeps along with passion and moves towards Chris. Her husband watches her in arms of disaster.

Sringaaram :

According to Anita Nair, August is the month of love. There are no fruits in this month. The fruit of the month is paddy. The undisputable King of all Rasas is used to portray every form of love and beauty. Devotion towards God; affinity between two close friends; a disciple's devotion towards Guru; sweet memories of beloved ,etc.Love for the unknown, is also the face of Sringaaram.

Anita Nair depicts this love for the unknown in her characters Chris and Radha. Chris desires Radha and Radha finds him attractive. Chris turns to Radha and his smile gathers her in his arms. "I think of Nala and Damyanti. Of lovers in Kathakali who embrace without actually doing so. Only an experienced Veeshakaran, an actor with more than mere technique, can perform that embrace. With arms that do not touch the woman, and with only his eyes, he lets her know that he desires her." (pg.29)

Radha's face wears the radiance of a minukkuvesham : the lovely damsels of kathakali who have chanced upon an inner grace. As for Chris, he is the hero. Nala to her Damyanti. Arjuna to her Subhadra. Krishna to her Radha. (pg.34) This love she (Radha) never felt for her husband Shyam," I, however, feel nothing for him except perhaps a habitual annoyance." (pg.13) But soon Radha came to know what she felt for Shyam, "Neither pity nor even affection. Just responsibility." (pg13,14)

Hasya:

Hasya is the rasa used to express joy or mirth. It can be used to depict simple lightheartedness or riotous laughter and everything in between. Teasing and laughing with a friend , being amused and carefree or simply feeling frivolous and naughty--- these are all facets of hasya.

Here Anita Nair reveals the amused and carefree attitude of Radha for Chris and Shyam respectively. Radha is amused with her relationship with Shyam, "I can't say that I am unhappy with Shyam. If there are no highs, there are no lows, either. Some would call this content, even." (pg53)

According to Nair, Radha's role in Shyam's life is of mistress, "he doesn't want an equal; what he wants is a mistress." (pg53) She thinks of some of the cruel acts. She committed as part of biology projects in school. "I think of the butterfly I caught and pinned to a board when it was still alive, its wings spread, so as to display the markings, oblivious that somewhere within, a little heart beat, yearning to fly. I am that butterfly now." (pg 54)

Radha was attracted by Chris "Twenty-four hours since he moved into cottage No.12 and into my soul. Eighty-six thousand four hundred seconds since I realized that my life would never be the same again." (pg54) 'How have I become so disdainful of honour, so contemptuous of convention? (pg54) She feels that it is Shyam who holds her in contempt and treats her, his wife of eight years, as a valued and lifeless object: "a kept woman, a bloody mistress to fulfill your sexual needs and with no rights." (pg.73) Lying near Shyam, Radha thinks: His arms pin me to the bed. His bed. I think that for Shyam, I am a possession. A much cherished possession. That is my role in his life. He doesn't want an equal; what he wants is a mistress. (pg.53) Radha was in a dilemma she couldn't understand her feeling towards Chris. She was a married woman and never thought of flouting the rules of custom.

Karunam:

Karuna is grief and compassion. The feelings of unspeakable tragedy and despair, utter hopelessness and heartbreak, the sorrow caused by parting with a lover, the anguish caused by the death of a loved one are all Karuna. So all the compassion and empathy aroused by seeing someone wretched and afflicted is Karuna. The sympathy and fellow feeling that sorrow engenders in the viewer is Karuna. Karuna can be of a personal nature as when one finds oneself depressed, melancholy and distressed. More impersonal sorrows relate to the despair regarding the human condition in general, the feeling that all human is grief and suffering. It is Karuna of this sort that the Buddha was trying to overcome on his path to salvation.

Anita Nair showed the rasa of Karunam through the feeling of unspeakable tragedy, despair and utter happiness through Radha's baggage. Radha was flattered by a much older man, married, a senior manager in the company. For 2 years they lived like a husband and wife. He used the most banal cliché, 'my wife and I have a marriage only in name---As soon as my son leaves home, I'll get a divorce.' (pg111) Radha believed him because he seemed to be as much in love with her as she was with him. So much so that he wanted to flaunt it. There was nothing hole-in-the corner of the clandestine about their relationships. They did everything that other couples did. But when his wife came to meet Radha, she wasn't angry, nor unhappy, only utterly, desperately hopeless. 'He seems to choose younger and younger girls. What do you see in him? Don't ruin your life for him. What did he say --as soon as my son leaves home, I'll get a divorce---Ask him, which son? The fifteen- year- old, the eleven-year- old, or the five-year-old?' (pg112, 113) Radha was desperately hurt; she wanted to hide herself, where there was no deceit. She felt betrayed. She felt used. She felt foolish. She sank into lethargy and hopelessness. She was pregnant and she had an abortion.

Radha's father brought Shyam as a husband material and married Shyam. Three months later Radha thought she made a mistake, "I knew I had made a mistake, but I buried the thoughts in my mind. There it lay and turned into a kernel of dissatisfaction, corroding and sucking the marrow out of my life. Why had I said yes to this marriage? To live with a man merely because I longed to flee from my own conscience." (pg114) But as Radha's desire for Chris grows, her contempt turns inwards, making her abhor herself. Haasyam then turns to Karunam, sorrow and remorse at her failed marriage and her adulterous desire for Chris. Despite her guilt, she is drawn to him irresistibly. "The completeness of desire. Chris and Radha." (pg.128)

Roudra:

Roudra is anger and all its forms. The self-righteous wrath of kings, outrage over audacious behavior and disobedience, the fury caused by an offence, the rage evoked by disrespect and anger

over injustice are all forms by roudra, probably the most violent of rasa. Roudra also encompasses divine fury and the fury of nature which is used to explain unexpected calamities and natural disasters. In Indian mythology, Lord Shiva, the Destroyer, is thought of as the master of all disharmony and discard. Shiva performing the tandav-a violent dance-is what creates havoc in the three worlds namely the sky, the earth and the nether world.

In anger we go into the fire. One moment of anger can destroy lifetimes of good merit. Respect anger. It represents fiery sentiment of anger and is recognized to the most violent of all emotions combined.

Raudram was described by Anita Nair as fury. Fury of Shyam's poor mother for his hunger. She did her best to make ends meet but Shyam's hunger threw her planning asunder, and the only way she could deal with it was with fury. She was not unkind or callous woman, but was forced to take on a man's responsibilities and her impatience stemmed from the fact that she was burdened with financial worries and guilt that she was not doing her best for Shyam. Shyam was too young to help her or shoulder some of the burden. Sometimes his fury at her insensitivity was so laced with bitterness that he wished she had been died instead of his father. She had Shyam to milk the cow and take it to teashop where neighbor kids used to tease him. When he refused, mother said, 'Do you think you are too high and mighty to do so? People who have nothing can't afford pride.' (pg155)

Everyday, the neighbours kids had a new comment to toss Shyam's way, they used to injure his self-esteem. 'I had neither the brawn to beat them up nor the wit to match their quips. So I did the only thing that was left for me to do: I pretended not to hear them. Maharaja. What was I king of, except my hunger and pride?' (pg155) At the age of 15, Shyam's mother gave him the news of army recruitment and said to start at the bottom, as a sepoy. Shyam was annoyed, his father died before he made anything of himself in army and so he growled and said that he didn't want to become a bloody sepoy.

Shyam was angry on Chris and Radha for caressing eyes with each other, on Radha for going out till midnight. And so to show his raging power on Radha, claiming wife, showing his rights, fucked her against her wish: "You are my wife, you are mine." (pg.163) Radha felt sore, bruised, invaded and robbed. She made up her mind to pretend that nothing had happened and to cheat him (Shyam) of the pleasure. Though she sleeps on the grab of an artificial gaiety in order to abate him of the pleasure of having broken her spirit, the humiliation of rape becomes the final justification she needs in order to step out of the bounds of conventional morality and get involved in her adulterous desire for Chris. The fury of anger for Shyam gives the way to fury of passion for Chris as: "I tremble. I ache. I reach for him again, unafraid to show how much I desire him." (pg.172) Here Anita Nair depicts a myth story of Ravana in Bali Vadham. The ultimate picture of haughtiness, the man with powers. Uncle sees the same arrogance of Ravana on Shyam's face, which worried him. It was Ravana's face reproduced; the face of a man who takes what he wants. Every fiber of his body pulsed with the measure of conquest. Everywhere he felt the need to lay his imprint on everything. Uncle was stressed whether Radha will be able to cope as the curse of deception is that we can never erase it from our minds.

Veeram:

Veeram, valour, courage, bravery, confidence, pride. It is strong and vibrant. To survive is also an act of courage. The afternoons and nights of the thulavarsham, the October storms, are fierce and frightening, but the day teaches endurance. But the highest feat of daring is cashew apple. It looks rosy, red, yellow sometimes orange, as it hangs from the tree. Its purpose is to sustain the nut that grows on it rather within. It is the nut that everyone wants. But somewhere within that fruit, in its fermenting ripe breath, is a need to prove itself, which is why, even when it drops to the ground with the weight of its ripeness, it will still not let go out of the nut. This is the courage to go on. Despite everything. And this, too is veeram. (pg.199)

Anita Nair depicts the power of a husband through the character of Shyam, who scolds his wife for not being at home, when he is out of station. "Where the hell were you last night?" Radha is also annoyed when she comes to know that Shyam is keeping the record of her menstruation cycle, "You seem to want to rule me. You won't let me breathe. It isn't right." (pg.203) In anger she accepts that she was pregnant once and that she can conceive.

In *Mistress*, Anita Nair reveals Veeram through Radha's desire for Chris, courage to believe that nothing can come between them: "This fury of passion, how it thunders in my veins, daring obstacles, letting courage lead the way." (pg.172) But Uncle accepts that the world would think it wrong as there is no justification for adultery. Radha loves Chris and she finds courage in her love. "No matter what the world thinks, as long as I have Chris, I will find the courage to be myself." (pg.210) With the company of Chris, Radha giggles and glows, "I like this new me. A giggling, glowing Radha. I feel as I have retrieved the courage to be myself again." (pg.210) Anita Nair justifies courage in Radha's acceptance to go on with Chris.

Uncle Koman also depicts his courage in comparison to Ravana Udbhavam, king of all three worlds. "I do not have the ten heads to offer to this hungry creature called the inner me. But what I am doing is, laying bare my life. Perhaps then I will discover who I really am." (pg.220) Anita Nair signifies the character of Uncle through Ravana. Uncle needs the power and valour of Ravana to courageously dredge his past.

Bhayaanakam:

Doubt, worry, insecurity, when we live our lives in fear, we shut down completely. This Rasa is a tailor made to stand for the anxious feeling of suffering from a horrible circumstance, foreseen or unforeseen. Premonition of evil forces: spotting a harmful entity: looking in the eyes of death.

The face of bhayaanakam requires that you remember to let fear show. The state of being frightened can stem from many things. A wild beast, an evil man, a natural calamity, a dark night. All these can fill us with fear. It is the month of April, the fields lie brown and baked, wells dry up, sweet prickles every brow, exhaustion lines every phase. We can pretend all emotions but cannot pretend fear. Fear cannot hide itself. It emanates from you even if you try to conceal it. There is one other aspect to fear. When you are afraid, you react in two ways- with utmost courage or cowardice.

Shyam thinks that fear was his old foe and now it had returned back in his life again in the form of Radha being deceiving him. Shyam suspects himself to be changed or have other personality when he drinks too much. He becomes another man: insecure, suspicious and afraid. "I begin to imagine the strangest of things, and let it shoot up my blood pressure." (pg.245) Shyam is in continuous fear to be cheated. He fears that Radha prefers Chris, and so he wants to kill her, but fears to lose her. He fears that Chris will take her away but he cannot let her go.

Even Radha is scared of Shyam because this Shyam is not the one which she knows. She shudders for the ghastly earrings Shyam brought, they must have cost a great deal. His taste runs to the ornate and florid. She supposes Shyam is trying to make amends for mauling her the night before but there was something else. Shyam watched her for the whole evening may be someone has said something to Shyam. "He has heard of Chris and me. A wave of panic engulfs me. What am I going to do?" (pg.249)

Radha begins to love Chris but according to her Chris is scared of commitment. "He wouldn't even write the word love to sign off. --- I worried that to tell him about this kernel of fear in me would be to put pressure on him." (pg.250) Chris is worried of wrecking Radha's marriage. "I feel like I got you in this situation. This horrible messy situation --- How do you think I feel when you speak to your husband while I lie here beside you? I don't want to be involved in this deception. It makes me feel sordid and responsible." (pg.251,252)

Anita Nair portrays Radha's dilemma whether what she wants to choose. Her life with Shyam was stretched, vapid and dull, predictable and monotonous but Chris gifted her a prism that caught light

and threw a spectrum of colours. "My nerves sang and iridescence filled me. How could I go back to my grey world after this? --- My grey world was a shroud that kept fear away. I have colour and light now, but at a price." (pg.252, 253) Radha knew she will hurt someone, Shyam or Chris. Fear makes one do things one would never do otherwise. Fear lets you compromise. Fear will even let you seduce your husband so that he thinks he imagined your transgressions, your betrayal, and that you still are his. Uncle too feels the fear of being alone when he thinks Maya will go and he will retreat to his old life again. "I have never felt lonely before. I was always content to be alone. I never needed anyone or anything. My art was enough --- as my art demands less and less of me, I fear being alone." (pg.260)

Beebhalsam:

This rasa expresses the complex feeling of disgust or nausea and according to Natya Shastra paves the way for different, pleasant emotions. The feeling when you eat something stale; when you experience a nasty stench; sudden loud voice. Self pity, loathing, self hatred, disdain, repugnance, all are forms of beebhalsam. Only through a loving emotion you can heal and appease disgust. An abhorrence you feel for yourself and for an action of yours.

The act of deceit fills Radha with disgust, where she falls into a state of pandemonium and unable to decide the course of the journey of life. She abnegates, denounces herself and ruminates, "I feel disgust of what I am doing? Can anything be worth this repugnance? How much longer can I do this? This cheating, lying and pretence." (pg.290) Radha's inner voice berates her, "There is nothing more disgusting than your inability to control your wantonness." (pg.291) Anita Nair through Radha questions her own lust, her careless lust.

Uncle Koman is also in disdain, when he gets the letter which states that he has been given another award by the state government, but he finds it pointless. According to him there was a time when an award would prop his self-esteem. But now when he seldom performs and is secure as an artist, he doesn't need such appreciation.

Adbhutam:

Adbhutam is wonder and wonder is immediate. It cannot be premeditated or calculated. Hallmark of wonder is curiosity to know, yearning to possess and when you do, the wonder ceases. That is the nature of adbhutam, to be transient. Adbhutam is unique in its nature of suddenness and surprised emotion elevated within everyone.

Radha senses wonder on knowing her pregnancy but bewildered by its parentage as herself and Chris: "I feel a little bolt of shock." (pg.339) But when Radha faces Shyam her love becomes sordid and the wonder diminishes: "I begin to see it as no more than a slaking of lust, a mere shrugging away of ennui." (pg.348)

Shaantam:

The rasa portrays the power of being at peace, the sweet symphony that is created when mind, body and soul are on par with each other. A state of absolute bliss; tranquil moments shared between loved ones; resolving a self conflict; deep calmness and relaxation, all forms of Shaantam. In peace you become so full that you are empty. You will not find peace anywhere but within. Shaantam is a discipline. The mind does not let any thought to permeate it, if does it has to be filtered through the sheathed sacs nestling in the fiber.

Anita Nair depicted peace through Radha's character by deciphering what Shaantam is. Radha while analyzing herself thinks: "I feel a core of calm reside within me. All the passion I burnt with, the contempt I felt for my life, all the sorrow I knew for chances wasted, the anger I felt at being trapped in an existence so stifling, the fear of what lay ahead, the disgust I felt for myself, the yearning, the deceiving, the worrying, the aching...the whirling, twisting chaos has settled into this quietness that floods me." (pg.397)

The last rasa depicted is Shaantam or peace where the action reaches to its extreme and falls into the origin state of being stable. The characters resolve their internal conflicts and attain a sense of

peace. Radha's knowledge of her present status of being mistress, a lover to Chris and wife to Shyam makes her feel repulsive. She finally admits her guilt and holds the responsibility of her deed which at least fills her with little peace. Radha chooses to start afresh as a single mother finally finding the ultimate freedom she looked for by separating from Shyam and abruptly discontinuing her relationship with Chris. Shyam decides to accept Radha's illegitimate child, Koman realizes his need for a companion and finds his happiness in being a performer, Chris regains control of himself and accepts that he would have failed to give justice to Radha in a long term relationship.

Conclusion:

Kathakali is a complex art. Anita Nair evokes in her readers all rasas while depicting the man-woman relationships. At the end, the novel fills our soul with Shaantam- the last of the nine bhavas. Her characters Radha, Shyam, Christopher and Koman in the end are seen in a state of peace within.

References:

- Dhawan R.K., 1991, 'Indian Women Novelists' Prestige, New Delhi.
- Mishra Binod, 2006, 1st Edition, 'Critical Responses to Feminisms', New Delhi, Sarup & Sons.
- Myles Anita, 2006, 1st Edition 'Feminism and the Post – Modern Indian Women Novelists in English', New Delhi, Sarup & Sons.
- Nair Anita, 2005, 'Mistress', New Delhi, Penguin Group.
- Sarangi Jaydeep, 'Indian Novel in English : A Sociolinguistic Study' Bareilly, Prakash Book Depot.
- [www. anita.nair.net](http://www.anita.nair.net) (Accessed 28 Oct. 2007)
- [www. the hindu.com](http://www.thehindu.com) 13/10/2005, 12/02/2006. (Accessed 05 Oct. 2007)

An Assessment of Native Plants and Their Medicinal Uses (Review article)

Mhaiskar M N

R. S. Bidkar Art's, Commerce and Science College, Hinganghat, Dist- Wardha.

Abstract:

Native plants provide basic needs of human beings such as food, shelter, clothes, medicine and ritual practices. They have nutritive value, durability, quality, delicious and palatable properties. They feed the insects; which in turn is the food of birds. They also maintain the biodiversity, climatic and ecological balance. They also contribute the nation's income.

In this present review article, the total 58 native plants species are enumerated. They belong to both dicotyledone and monocotyledone, majority of plants are dicotyledone. They are herbs, shrubs, trees and climbers. Family wise analysis revealed that Fabaceae is a dominant family with 12 species followed by Malvaceae with 5 species, Moraceae with 3 species, Polygalaceae, Apocyanaceae, Asparagaceae, Asteraceae, Meliaceae, Combretaceae, Rutaceae, Anacardaceae, Verbenaceae, Oleaceae, Arecaceae with 2 species each and Commelinaceae, Nyctaginaceae, Rosaceae, Orchidaceae, Nelumbonaceae, Dipteraceae, Lamiaceae, Araceae, Musaceae, Rhamnaceae, Magnoliaceae, Santalaceae, Myrtaceae, Poaceae, Lythraceae and Sapotaceae with 1 species each. They are also used against diseases such as pain and inflammation, intestinal ulcer, diarrhea, cancer, sore throat, skin infections, diabetic, dysentery, nausea, toothache, lecoderma, fever, gonorrhea, snake bite, diuretic, emetic, digestion, stimulant, anthelmintic, leprosy, hysteria, epilepsy, cold, asthma, alexipharmic, pile, expectorant, bronchitis, abortifacient, dermatopathy, rheumatism, anorexia, jaundice, antifertility, vermifuge, leishmaniasis, laxative, antimalarial, appetite, astringent, eczema etc. aphrodisiac, tonic.

Key words: Native plants; uses; botanical name; family name; diseases.

Introduction:

Native plants are those originated in the Indian climatic condition. Since prehistoric period people fully depend on the native plants for the food, medicine and ritual practices. Use of native plant species in ritual practices is one of the parts of traditional culture of Indian people. The native plants are most convenient for their productivity, durability, nutritive value and medicinal purposes. They do not affect the environment, soil and human health. They grow on organic fertilizer and hence they are suitable not only for human food, animal fodder but also for soil fertility. Food for our survival is produced by plants and they also create a healthy and ecofriendly environment to live (Sazada, *et al.*, 2009) [4].

The native plants feed the native insects which are the major food source for the native birds. Native properties supported significantly more caterpillars and caterpillar species and significantly greater bird abundance, diversity, species richness, biomass and breeding pairs of native species. Of particular importance is that bird species of regional conservation were eight times more abundant and significantly more diverse on native properties (Burghardt *et al.*, 2009) [2]. The insects and birds carry the pollination, it is an essential phenomenon in the reproduction of flowering plants, basically important for the cultivated plants. Around 70% people of our country depend on the agricultural practices. They have major role in the contribution of the basic need of the people.

Native plants are adapted to the local environment. They require less water, less fertilizer, consequently less money for cultivation hence it is most valuable natural resources. They are a help to maintain the biodiversity and ecosystem.

India is home to around 15,000 plant species which account for 6% of the world's plant species ranges into herbs, shrubs, trees and climbers. The diversity of plant species is attributed to India's diverse climate and topological condition.

Some of the plants are endangered, some are facing extinction and some are exploited due to drastic climatic change and tremendous human activity.

Observation and Results:

It was not possible to study in detail all Indian trees. So the study is restricted to some common plants.

Out of total 57 native plants, 31 trees, 16 herbs, 08 shrubs and 02 Climbers (Table: 1).

Table: 1

Sr. No	Vernacular name	Botanical name	Family name	Characteristic	Uses
1	Milkwort	<i>Polygala irregularis</i> L.	Polygalaceae	Endangered species, flowering herb.	Increased milk production when fed to cows.
2	Jeemikanda	<i>Ceropegia odorata</i> Nimmo	Apocyanaceae	Endangered species	Curing stomach pain and eye problems
3	Spiderwort	<i>Belosyniosis vivipara</i> (Dalzell) CEC Fisch.	Commelinaceae	Epiphyte, rare plant	--
4	Bird's foot	<i>Lotus corniculata</i> L.	Fabaceae	Endangered plant, flowering Herb.	People harvest them for medicinal and commercial use
5	Malabar lily (safedmusli)	<i>Chlorophytum malabaricum</i> Baker.	Asparagaceae	Tuberous herb, flowers highly fragrant, endangered species	It is used as an aphrodisiac
6	Musli	<i>Chlorophytum tuberosum</i> (Roxb.) Baker	Asparagaceae	Herb, rare plant.	It is used in tonic to give strength and vigor.
7	Thuthi	<i>Abutilon indicum</i> (L) Sweet	Malvaceae	Endangered species.	Anti-inflammatory and anti proliferative
8	Bougainvillea	<i>Bougainvillea spectabilis</i> Wild	Nyctaginaceae	Ornamental evergreen climber	A drink can be made from the flower bracts.
9	Rose	<i>Rosa indica</i> L.	Rosaceae	Ornamental plant	Blood purification, intestinal ulcer, diarrhea, anti-inflammatory
10	Orchid	Orchid sps.	Orchidaceae	Largest and highly evolved family	Make medicinal tea, strengthen the immune system, treat cancer, improve eye-sight
11	Lotus	<i>Nelumbo nucifera</i> Gaertn.	Nelumbonaceae	Ornamental, sacred plant	Used for culinary
12	Marigold	<i>Calandula officinalis</i> L.	Asteraceae	Scented herb, ornamental	Treating sore throat and mouth,

					menstrual cramps, cancer of stomach and duodenal ulcers, skin infections.
13	Banyan tree/wad	<i>Ficus benghalensis</i> L.	Moraceae	The largest tree in the world by canopy. Sacred tree, shade plant, Lord Boudha achieved enlightenment under this tree.	Antidiabetic, growth of hair, diarrhea, rheumatism, latex is used in dysentery, nausea, toothache and leucoderma
14	Neem tree/kadune em	<i>Azadirachta indica</i> A. Juss.	Meliaceae	Oxygen supply is great	Fever, weakness, skin diseases
15	Peepal tree	<i>Ficus religiosa</i> L.	Moraceae	Oxygen supply is great, releases oxygen for 24 hours.	Latex is used as tonic, bark for gonorrhea and scabies, used as antidote to snake bite
16	Arjuna tree	<i>Terminalia arjuna</i> (Roxb.) Wight & Arn	Combretaceae	The arjuna is one of the species whose leaves are fed to silk moth, use in Ayurvedic medicine	Diuretic, cardio tonic
17	Sal tree	<i>Shorea robusta</i> Gaertn.	Dipteraceae	Evergreen and timber tree, 'least concern' in the IUCN red list of threatened species	Use in ayurvedic medicine, cure for itching.
18	Gulmohar tree	<i>Delonix regia</i> (Hark.) Raf.	Fabaceae	Fast growing tree, ornamental	Emetic properties, kill roundworm, fungicidal properties
19	Mohagany	<i>Swietenia mahagoni</i> (L.) Jacq.	Meliaceae	Deciduous tree that can grow large, spherical crown and many branches, obtained finest timber, ornamental tree, 'endangered' in the IUCN red list of threatened species.	---
20	Curry tree/god	<i>Murraya koenigii</i> (L.) Spreng	Rutaceae	Leaves used in many dishes for	Digestion, stimulant, diabetic

	neem/kadip atta			flavouring, aromatic plant.	
21	Ashoka tree	<i>Saracaasoca</i> (Roxb.) Wild	Fabaceae	Evergreen tree, with fragrant flowers	Uterine tonic
22	Tulsi	<i>Ocimum sanctum</i> L.	Lamiaceae	Aromatic, Scared plant, Queen of herbs.	Cough, stomachache, anthelmintic
23	Money plant	<i>Pothosaureus</i> Linden & Andre	Araceae	It energizes the home by filtering air and increasing oxygen inflow.	Leaves used for growth, root for skin infections.
24	Jaswand	<i>Hibiscus rosinensis</i> L.	Malvaceae	Cultivated as ornamental plant.	Mouth ulcer, prevention of grey hair
25	Banana	<i>Musa paradisiaca</i> L.	Musaceae	Fruit as edible, leaves and plant used for ornamental purpose.	Leprosy, hysteria, fever, digestive disorders, hemorrhage, epilepsy, hemorrhoids, insect bites.
26	Sunflower	<i>Helianthus annuus</i> L.	Asteraceae	Basically crop cultivated for its edible oil	High fever, sores, swellings, snake bites and spider bites.
27	Chikana	<i>Sidaacuta</i> Burm.f.	Malvaceae	Common weed	Root infusion is used in bronchial asthma, cold, dysentery, stomach pain, headache and nasal congestion.
28	Chikana	<i>Sidarhombifolia</i> L.	Malvaceae	Common weed	Leaves are used to relieve swelling, fruit for relieve headache, the root is used to treat rheumatism.
29	Bor tree	<i>Zizyphusmauritiana</i> Lam.	Rhamnaceae	The spiny, evergreen small plant, fruits are edible part	Alexipharmic, for Vitamin B, the bark is used in diarrhea and in removing intestinal worms
30	Bael	<i>Agelemarmoelos</i> (L) Correa	Rutaceae	It is considered to be sacred tree in India, fruit pulp edible.	Snake bite, diarrhea, dysentery, pile

31	Champa	<i>Micheliachampaca</i> L.	Magnoliaceae	Large, evergreen tree, fragrant flowers.	Leaves and flower used as expectorant, purgative
32	Chandan	<i>Santalum album</i> L.	Santalaceae	Plants are the source of sandalwood, it is considered sacred in some regions and is used in religious traditions.	Oil used for treatments of cough, bronchitis, skin disorders, heart ailments, weakness, fever infection of urinary tract, inflammation of mouth and liver
33	Amba	<i>Mangifera indica</i> L.	Anacardaceae	It is a big tree, fruits are edible. It is the national fruit of India.	Leucorrhoea, diarrhea, dysentery
34	Kaner	<i>Nerium indicum</i> L.	Apocynaceae	Cultivated for ornamental purpose.	Abortifacients, leprosy, dermatopathy
35	bahawa	<i>Cassia fistula</i> L.	Fabaceae	Used as vegetable	Constipation, skin disease, colic inflammation, rheumatism, anorexia, jaundice
36	Khair	<i>Acacia catechu</i> (L.f.) Wild	Fabaceae	Deciduous with thorny plant	Pods, leaves, bark, gum used in urinogenital disorder
37	Jambhul	<i>Syzygium cumini</i> L.	Myrtaceae	Fruits are edible, evergreen tree.	Antidiabetic, acidity
38	Silk cotton/katsa war	<i>Bombax ceiba</i> L.	Malvaceae	It is commonly known as cotton tree.	Bark is used to cure permato-urea
39	Sag	<i>Tectona grandis</i> L.f.	Verbenaceae	Basically it is timber tree.	The oil is used to treat ringworm and itches
40	Chiroli/char	<i>Buchanania lanzan</i> Spreng	Anacardaceae	Seeds are edible, it is known as charoli.	Cough, skin diseases, bronchitis
41	Nirgudi	<i>Vitex negunda</i> L.	Verbenaceae	It is large aromatic shrub.	Antifertility, headache, rheumatism, root cure epilepsy, leaf extract used in rheumatoid and fever
42	Shisam	<i>Delbergia latifolia</i> Roxb.	Fabaceae	Used as timber, shade and evergreen plant,	To treat diarrhea, indigestion, leprosy, avermifuge

				'vulnerable' in the IUCN red list of threatened species.	
43	siris	<i>Albizialebbeck</i> (L) Benth	Fabaceae	It is a deciduous tree.	Abdominal worms, pain
44	Night jasmine	<i>Nyctanthesarboristis</i> L.	Olecaceae	The night flowering parijat	Pain and inflammation, leishmaniasis
45	Behda	<i>Terminaliabelirica</i> (Gaertn.) Roxb.	Combretaceae	The plant has the sweet scented flowers. It is one of the important plants in Ayurveda.	Fruits are used as tonic and indigestion, fruit powder mixed with honey used as laxative and used for treating cough and used for proper blood circulation
46	Bhabul	<i>Acacia nilotica</i> (L) Wild ex. Delile	Fabaceae	It is a thorny tree, also weed of national significance	Pod, leaves, bark for dental use
47	Chinch	<i>Tamarindusindica</i> L.	Fabaceae	The flowers and tender leaves used as vegetable, the tree produces pod like fruit that contain an edible pulp.	Antimalarial, diarrhea, dysentery, laxative, antiseptic, scorpion bites
48	Date	<i>Phoenix dactylifera</i> L.	Arecaceae	It is commonly called as date plam. It is cultivated for its edible fruits.	Treatment of diarrhea, toothache.
49	Velu/bambu	<i>Bambusaarundinacea</i> (Retz.) Wild	Poaceae	Tender shoots are cooked. It is a tallest grass	Anti-inflammatory, antiulcer, appetite, digestion
50	Palas	<i>Buteamonosperma</i> (Lam) Tanb	Fabaceae	It is commonly called as 'flame of the forest'. Extraction of dries flowers used as colour in holly festival	Cough, leucoderma, dried flowers soaked in water and used for taking both for preventing sunstroke
51	Apta	<i>Bauhinia variegata</i> L.	Fabaceae	It is cultivated as ornamental plant. Apta leaves are	Used as astringent, tonic and anthelmintic

				exchanged during Dasera festival	
52	Mehndi	<i>Lawsoniainermis</i> L.	Lythraceae	It is the source of the dye henna	Burning sensation of feet, nephritic
53	Moh	<i>Madhucaindica</i> J.f. Gmel	Sapotaceae	Used as vegetable	Dermatopathy, appetizing, astringent, cough
54	Chameli	<i>Jasminumgrandiflorum</i> L.	Oleaceae	Scandent shrub	Abortifacient
55	Karanji	<i>Pongamiapinnata</i> (L) Pierre	Fabaceae	It is grown as the shade tree	Eczma, leucoderma
56	Naryal/coco nut	<i>Cocusnucifera</i> L.	Arecaceae	It is the source of Naryal	Skin softener and moisturizer, skin infections, anti- wrinkle
57	Fanas/jackfr uit	<i>Artocarpusheterophyllu</i> <i>m</i> Lam.	Moraceae	The fruits are edible	Leaves used for treating ulcers, diarrhea, boils, stomach ache and boils. Seeds are aphrodisiac, root for fever, diarrhea, skin disease, asthma

Discussion:

In the present investigation, native plants of 57 plant species are studied. All these species belong to dicotyledon and monocotyledon. Out of total 57 native plants, 31 trees, 16 herbs, 08 shrubs and 02 Climbers (Table: 1). Family wise analysis revealed that Fabaceae is a dominant family with 12 species followed by Malvaceae with 5 species, Moraceae with 3 species , Polygalaceae, Apocyanaceae, Asparagaceae, Asteraceae, Meliaceae, Combretaceae, Rutaceae, Anacardaceae, Verbenaceae, Oleaceae, Arecaceae with 2 species each and Commelinaceae, Nyctaginaceae, Rosaceae, Orchidaceae, Nelumbonaceae, Dipteraceae, Lamiaceae, Araceae, Musaceae, Rhamnaceae, Magnoliaceae, Santalaceae, Myrtaceae, Poaceae, Lythraceae and Sapotaceae with 1 species each. They are also used against diseases such as pain and inflammation, intestinal ulcer, diarrhea, cancer, sore throat, skin infections, diabetic, dysentery, nausea, toothache, lecoderma, fever, gonorrhea, snake bite, diuretic, emetic, digestion, stimulant, anthelmintic, leprosy, hysteria, epilepsy, cold, asthma, alexipharmic, pile, expectorant, bronchitis, abortifacient, dermatopathy, rheumatism, anorexia, jaundice, antifertility, vermifuge, leishmaniasis, laxative, antimalarial, appetite, astringent, eczema etc. and aphrodisiac, tonic. These observations are well supported by the various studies like Bodele and Shahare (2015) ; who reported that the total 29 plant species belonging to 47 genera and 30 families used as a medicine in the health care treatment [1], Chavan and Marganwar (2015) documented 50 different plants species representing 35 families used for medicinal purposes [3], Kakulteet *al.* (2014) reveled the traditional and indigenous knowledge on 31 ethnomedicinal plants belonging to 25 families [5].

Conclusion:

This review article simply pays attention to and aims to spread awareness that we should know the value and important of native plants, their role in the climatic condition and topology, their importance in the productivity and nutritive value, their role in the human as well as animal health and their contribution to build up the nation and reach the name at global level.

Acknowledgement:

The author is very grateful to Dr. C. G. Dethé, director of UGC-HRDC, Rastra Sant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur. He is also sincere thanks to Dr. Rekha Sharma and Dr. Priti Dharmic of UGC-HRDC, RTM Nagpur University, Nagpur for their motivation. He further extends his thanks to Dr. B. G. Ambatkar, Principal, Prof. J. J. Shende, head of Botany Department and Dr. B. M. Rajurkar, Assistant Professor of R. S. Bidkar College, Hinganghat for their encourage and needful cooperation. Finally I am indebted to Dr. S. J. Kulthassery for correcting grammatical mistake of this review paper.

Reference:

- [1] Bodele S. K. and Shahare N. H. (2015): Ethnobotanical Study of Medicinal Plants in Forest region of Chimum Tahsil, Chandrapur district, Maharashtra, *Asian Journal of Plant Science and Research*, **5(12)**:24-28.
- [2] Burghardt K. T., Tallamy D. W. and Gregory S. W. (2009): Impact of Native Plants on Birds and Butterfly Biodiversity in Suburban Landscapes, *Conserv Biol*; **23(1)**:219-224.
- [3] Chavan P. R. and Marganwar A. S. (2015): Ethnobotanical Survey of Markanda Forest Range of Gadchiroli District, Maharashtra, India; *British Journal of Research*; **2(1)**:055-062.
- [4] Sazada S., Arti V., Ayaz A.R., Faraha J. and Mukesh K.M. (2009): Preliminary Phytochemical Analysis of Some Important Medicinal and Aromatic Plants, *Advances in Biological Research*, **3**; 188-195.
- [5] Kakulte V. R., Gaikwad K. N., Jadhav S. U. (2014): Diversity of Ethnobotanical plants used by Rural Community of Tryambakeshwar Hill of Nashik District, Maharashtra, India; *International Journal of Life Science and Pharma Research*; **4(2)**:31-33.

Automation & Computerization of Academic Library

Dr. Sunil H. Urkudkar
Librarian
Arts and Science College,
Pulgaon

Prashant K. Bhatkar
Arts and Science College
Pulgaon

ABSTRACT

The application of computer in every field of life has changed the entire scenario of the present world; the advent of information technology has passed the way for digital libraries, in 21st century a new society is emerging where knowledge is the primary production resource instead of capital and labor. The developments in IT sector and information explosion are the main reasons for emerging of electronic information era.

This paper will highlight the main issues related to digital libraries like Definitions of Library, college library, Library automation, primary role of academic libraries, need of library automation and digitalization, Resources available on Internet and evaluation criteria of e-resources.

Key words: Computerization, Digital Library, Library Automation, Information Technology.

INTRODUCTION

Library Automation refers to the use of computers to serve the needs of library users. A Library Automation is also known as a library management system or integrated library system, is an enterprise resource planning system for a library, used to track items owned, orders made, bill paid, and patrons who have borrowed.

Library automation has developed rapidly in recent years and as a result has become vital to the function of library services. Advances in computer and other technology have allowed library automation to meet patron needs more effectively. Library automation evolved from the card catalogue in the early 1960s when computer systems became readily available for library use. The internet advanced library automation even further as libraries were able to automate services and connect with other databases library automation systems can be tailored to meet each library's needs most use an automated system to streamline the process of creating item records and use these records to check items in and out automation systems also allow patrons to access an online catalog where they can search records online from home **NEED OF AUTOMATION**

Today, the single most important issue for libraries is managing the change without losing their identity. Change is nothing but a transformation of today's requirement to tomorrow's performance. It is the only thing that has made possible the journey of libraries from storehouse to the stage of information centers. Technology, quality, marketing and costs are the major change elements, out of these, quality is easy to recognize but difficult to define:

1. IT plays key role in achieving total quality. Library automation helps in managing diverse library resources and provides better and wider access to resources. The staff storage has become everywhere in library.
2. Therefore complete automation in libraries has become the need of the hour because shortage of staff will not adversely affect the services and functions of the libraries in automated environment

AREAS of LIBRARY AUTOMATION:

As a first step in a planning process, it is desirable to formulate a model for computerization listing all itemized and prioritized information systems being maintained on a manual basis by the library. For this exercise it is necessary to break down these procedures into their constituent parts.

When further subdividing these activities, each item is to be considered of its functional elements. The systems and subsystems listed below are only indicative and may vary with differing library system environments.

These are:

- Acquisitions
- Selection
- Ordering
- Claiming/Cancellation
- Receiving/Invoice Processing
- Extended Procurements
- Gift Tracking
- Fund Control
- Maintains Information about all library related funds
- Cash Balance
- Free Balance

BENEFITS OF LIBRARY AUTOMATION

As the use of computers and other technologies continue to be used to enhance services provided by a variety of industries information providers libraries are also automating in house collections and resources there are many benefits to automating the information available in libraries both for the staff and users alike

Improved Customer Service: Automation of the library helps take some of the workload off of librarians and other staff members in the areas of acquisition cataloging and circulation which in turn allows them to better serve their patrons this extra time can lead to more programs being facilitated in the library and make library staff available to answer reference questions and help people who having trouble researching or finding the right information.

Cataloging Improvement: Automated cataloging standards, such as MARC allow for quicker cataloging of library items. Not only does this allow the librarian more time to dedicate to improving customer service, but it also makes the sharing of materials from location much easier and much more affordable.

Easier Access: Not only does automation of library materials make it easier to find books, buy it also makes it easier to access journals and some books online from a home computer or elsewhere. The automation of library collections also allows the library to be more flexible when it comes to any increases in demand.

Collections: Automation of the library allows for an improvement in the variety, amount and quality of materials that are available in the library's collection. It can also help make weeding out old, outdated and irrelevant books and materials from the collection, which helps keep the library's collection more streamlined and easier to find the right item.

Lasting Effects: Automation is also a way of preparing the collection to become sustainable with the ever-increasing shift to a technology-based society, in terms of information dissemination, paired with the ever-decreasing amount of funding for libraries. Automation will help libraries who begin to struggle and are forced to lay off staff. Switching to an automated system allows libraries to add on features when they become available in the future, instead of having to do a complete overhaul of their collections and cataloging methods.

HUMAN IMPACT OF LIBRARY AUTOMATION:

Information technology has pervaded our work and home lives in the last decade. One cannot do anything without it touching some aspect of our life-going shopping, telephoning interstate, doing the banking, or borrowing a book, etc. It has changed and continues to change the world our parents knew. Most of the research available on the human impact of automation deals with automation in the industrial or office environments. A literature search reveals that only 3% of library studies investigate the effects of automated systems on staff. The rest focuses on the effects of automation upon organizational structure; ergonomic issues; health and safety issues; the management and implementation of automated systems; and equipment problems.

CONCLUSION:

For the successful implementation of an integrated library system all key factors must be in place: support from administration, staff competence, consideration of user requirements, and presence of the infrastructure. Automation and Networking is important factor for libraries. By use automation and networking libraries provide their services to user, effectiveness, efficiency, faster and the best. We have lots of software to use in library but lack of funds, lack of awareness, manpower, lack of knowledge and limitation of training we can't use it.

REFERENCES:

1. Kumar, Satish, and Kar, Dabal C (1995), Library computerization: an inexpensive approach. OCLC Systems & Services, 11 (4)
2. Panda, B D Library Administration and Management.
3. L.J. Haravu "Library Automation and Networking in India: An overview of Recent Developments," In: New Horizons in Library and Information Science, ed.C.P.Vashisth.
4. Dr. Harshad Nirmal, Digital Library Automation.

Domestic violence in India

Shital S. Bhargav

ABSTRACT

Domestic violence is a global issue reaching across national boundaries as well as socio-economic, cultural, racial and class distinctions. This problem is not only widely dispersed geographically, but its incidence is also extensive, making it a typical and accepted behavior. Domestic violence is widespread, deeply ingrained and has serious impacts on women's health and well-being. Its continued existence is morally indefensible. Its cost to individuals, to health systems and to society is enormous. The purpose of the present study is to report the prevalence of various forms of domestic violence against women, to analyze the data on domestic violence against women in India and some suggestive measures. The management of domestic violence essentially requires combined effort of law enforcement, social welfare and health care services.

INTRODUCTION

The foundations of domestic violence are imbedded deep in evolutionary history of mankind in India. The history of mankind is history of repeated injuries and usurpations towards women, with an objective to establish tyranny over her. Women were always considered vulnerable and in a position to be exploited. Violence has long been accepted as something that happened to women. Family which was perceived as an arena of love, affection, gentleness and center of solidarity and warmth has now become a center of exploitation, and violence ranging from slapping, hitting, homicidal assault by one member of the family on the other, the husband and in-laws harassment for dowry or for another reason, dowry deaths, wife battering, female child abuse and abuse of elderly female in a family are also included in domestic violence. Domestic Violence is not person specific; its victim can be children, woman, aged, disabled or any other vulnerable group.

DOMESTIC VIOLENCE

There is no universally accepted definition of violence against women. Some human rights activists prefer a broad-based definition that includes "structural violence" such as poverty, and unequal access to health and education. Others have argued for a more limited definition in order not to lose the actual descriptive power of the term. The United Nations Declaration on the Elimination of Violence against Women (1993) defines violence against women as "any act of gender-based violence that results in, or is likely to result in, physical, sexual or psychological harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life." This definition refers to the gender-based roots of violence, recognizing that "violence against women is one of the crucial social mechanisms by which women are forced into a subordinate position compared with men." It broadens the definition of violence by including both the physical and psychological harm done towards women, and it includes acts in both private and public life. The Declaration defines violence against women as encompassing, but not limited to, three areas: violence occurring in the family, within the general community, and violence perpetrated or condoned by the State.

Objectives of the Present Study

The main objectives of present research paper is

1. To examine the various forms of domestic violence in India.
2. To analyse the data on domestic violence against women in India.
3. To suggest some legal and suggestive measures regarding domestic violence against women in India.

Forms of Domestic Violence

All the possible forms that will constitute the offence for abetter understanding**a) Physical Abuse**

While defining Domestic Violence under the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005, in section 3 of the act Physical Abuse is explained as any act or conduct which is of such nature as to cause bodily pain, harm or danger to life, limb, or health or impair the health or development of the aggrieved person and include assault, criminal intimidation and criminal force. Physical abuse is the most pervasive and ancient method of subordinating of women in a family, it is the most common control mechanism applied against a woman within the domestic sphere.

b) Psychological/ Emotional Abuse

Causing of abuse to a woman in the domestic sphere is multidimensional. Under the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 emotional or psychological abuse which has been categorized as verbal, is explained as to include – insults, ridicule, humiliation, name calling and insults especially with regard to not having a child or a male child and repeated there as to cause physical pain to any person in whom the aggrieved person is interested. Psychological abuses are one of the major forms of abuses faced by women.

c) Sexual Abuse

International law in the context of violence against women has recognized sexual abuse against women as one of the forms of violence inflicted by both public and private sector. The Protection of women from Domestic Violence Act, 2005 explains sexual abuse includes any conduct of a sexual nature that abuses, humiliates, degrades or otherwise violates the dignity of women. This form of abuse is specific to the interpersonal relation between a man and a woman most often in a marital relationship. Of the many duties that a wife has towards her husband, performance of sexual duties is one of them. A wife is never expected to neglect her duties, failure to carry out sexual duties or unfaithfulness appears to have been widely accepted and understandable explanation for men's violence.

d) Economic Abuse

Economic abuse is a deprivation of the basic need of a person to sustain him in a social set up. It is a form of abuse when one intimate partner has control over the other partner's access to economic resources. Economic abuse may involve preventing a spouse from resource acquisition, limiting the amount of resources to use by the victim, or by exploiting economic resources of the victim. The motive behind preventing a spouse from acquiring resources is to diminish victim's capacity to support him/her, thus forcing him/her to depend on the perpetrator financially, which includes preventing the victim from obtaining education, finding employment, maintaining or advancing their careers, and acquiring assets.

e) Intellectual Abuse

Domestic Violence previously discussed, intellectual abuse has been missing from all the definitions of Domestic Violence. This is perhaps because in India a marital relationship or any other man-woman relationship is about the acceptance of inequality, where men dominate and injure and women get dominated and endure. The entire socialization process has an inherent isolation for both men and women, which inhibits effective communication between the two.

f) Tolerance of Abuse

Since domestic violence tends to be culturally engrained, order derived from culturally-based gender roles, many women are tolerant of the abuse they face. A study on domestic violence in India reflected this sentiment and found that “among the women who reported violence, 29% had never received medical care after domestic violence, and 10% had never told a health worker about being abused. Only 5% of the women reported speaking to the health worker about problems of violence at home.”

Suggestive Measures

Violence against women in the private realm is relegated to secondary status, whether in India or in the United States. Strong laws and public policies are essential steps toward combating such violence. But the real solution lies in a culture shift, in the world, and in each of our homes. Apart from the above legal measures, the below given are some suggestive measures in context of India which if taken in its full form may placate and curb the menace of the Domestic Violence in India.

Agencies

A wide variety of agencies exist which offer services in cases of domestic violence viz. Family court, Police station, Family Counseling Centre, Women's Commission, People's Council for Social Justice, and religious institutions.

Awareness generation and sensitization

- Awareness about gender equality and women's rights should be instilled in boys and girls from a very early age in order to bring about a change in the mindset of the future generation.
- Legal literacy camps should be conducted on a regular and systematic basis at the local community level.
- List of NGOs and governmental organizations dealing with women's issues should be made known to the public.
- Health care providers such as doctors, nurses, and other para-medical staff should be properly sensitized to treat women experiencing violence.
- Sensitization programmes should be organized for the policy makers.

Counseling

Pre-marital counseling should be made compulsory; postmarital counseling is to be arranged as follow-up, in order to prevent breakdown of families.

Fostering Self-Employment among Women

A woman entering into the business is not uncommon today. In fact more and more are keen on choosing business as a career. Self-employment is considered to be the best because it not only helps to change women's own self-perception but also helps to attain social status.

Judiciary

- There should be a special court with a woman judge and magistrate in each district to handle domestic violence cases.
- Only women magistrates should try cases of violence against women.
- Mobile courts should be introduced as an effective strategy to provide justice to the victims of domestic violence.
- Law enforcement should be done by the co-ordinated efforts of police.
- There should be strict laws for the prevention of vices such as alcoholism and drug addiction and social evils such as the dowry system.

Role of Government

- Government should ensure proper enforcement of existing laws related to women's rights.
- Women should be made aware of Women's Commission; offices of the Women's commissions should be opened at the district and lower levels.
- Police should be trained to be respectful and courteous to women in distress.

Role of Media

Media should be used to sensitize the officials and the public about domestic violence so as to develop a positive attitude towards women in general, and women victims, in particular.

CONCLUSION

Woman must not accept, she must challenge. She must not be awed by that which has been built up around her. She must respect that woman in her which struggles for expression. Achieving women's empowerment is not a "quick-fix". It will take sound public policies, a holistic approach and long term

commitment from all development actors. Women's empowerment is both a right and "smart economics". In the ultimate analysis, empowering women is empowering society. Better women make better homes, a better society, and help us men to better our best!

REFERENCES

- [1] Brewster MP. Journal of Family Violence. 2003;18(4):207-217.
- [2] Dodd LW. Therapeutic group work with young children and mothers who have experienced domestic abuse. Educational Psychology in Practice 2009; 25:21-36.
- [3] Domestic Violence and Abuse Signs of Abuse and Abusive Relationships; http://helpguide.org/mental/domestic_violence_abuse_types_signs_causes_effects.htm; dated 6-8-2016
- [4] Ellsberg Mary. PhD. Intimate Partner Violence and Women's Physical and Mental Health in the WHO Multi-country Study on Women's Health and Domestic Violence: An Observational Study. The Lancet 371:2008, 2013.
- [5] India. 13 March 2015. Ministry of Women and Child Development. Number of Cases Registered under Domestic Violence Act, 2005 Show a Declining Trend over the Last Three Years. [Accessed 7 Aug. 2016]
- [6] Inter Press Service (IPS). 3 March 2015. For Women in Asia, 'Home' Is a Battleground. [Accessed 1 Aug. 2016]

The Impact of the Coronavirus on business in World Economy

Dr.Mrunali S. Lilhare

Assistant Professor

Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon Dist-Gondia

Abstract:

The coronavirus (COVID-19) outbreak has already brought considerable human suffering and most important economic disruption.

Output contractions in China are being felt from one place to another the world, reflecting the key and rising role China has in global supply chains, travel and commodity markets. Subsequent outbreaks in other economies are having similar effects, albeit on a smaller scale.

The outbreak The expansion of the disease of coronavirus named COVID-19 has disrupted the Chinese economy and is spreading worldwide. The expansion of the disease and its economic impact is highly uncertain, which makes it difficult for representatives to formulate an appropriate economic policy response. This paper explores different scenarios of how COVID-19 It examines the impacts of different scenarios on economic effects and financial markets in a global hybrid DSGE/CGE general equilibrium model.

Introduction:-

The COVID-19 outbreak (previously 2019-n CoV) was caused by the SARS-CoV-2 virus. This outbreak was triggered in December 2019 in Wuhan city in Hubei province of China. COVID-19 continues to spread across the world. Initially the epicentre of the outbreak was China with reported cases either in China or being travellers from China. At the time of writing this paper, at least four further epicentres have been identified: Iran, Italy, Japan and South Korea, India. Even though the cases reported from China are expected to have peaked and are now falling (WHO 2020), cases reported from countries previously thought to be resilient to the outbreak, due to stronger medical standards and practices, have recently increased..

In a powerfully connected and integrated world, the impacts of the disease beyond mortality (those who die) those who are harmed or caring for the incapacitated and unable to work for a period) has become apparent since the outbreak the Chinese economy with interruptions to production, the functioning of global supply chains has been disrupted. Companies across the world, irrespective of size, dependent upon inputs from China have started experiencing reductions in production. Transport being limited and even restricted among countries has further slowed down global economic activities. The important, some panic among consumers and firms has distorted usual consumption patterns and created market differences. Global financial markets have also responsive to the changes and global stock indices have plunged. the International Monetary Fund expects China to slow down by 0.4 percentage points compared to its initial growth target to 5.6 percent, also slowing down global growth by 0.1 percentage points. This is likely to be revised in coming weeks.

Impact on business

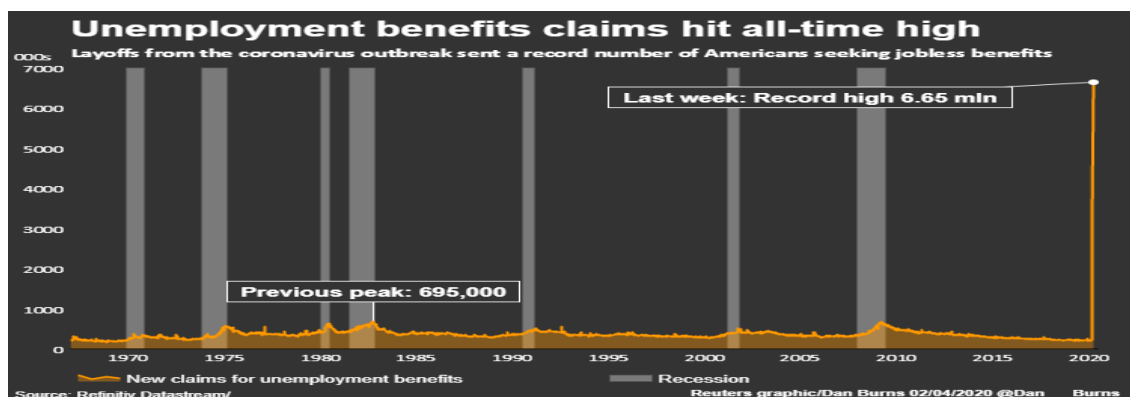
What's the impact on business?

Where a stringent policy response is deemed required, business will inevitably be impacted, with both near-term effects and less-expected longer-run consequences.

- Travel restrictions and quarantines affecting hundreds of millions of people have left Chinese factories short of labour and parts, disrupting just-in-time supply chains and causing sales warnings across technology, Production automotive, consumer goods, pharmaceutical and other industries.
- Commodity prices have declined in response to a fall in China's consumption of raw materials, and producers are considering cutting output.
- The mobility and work disruptions have led to marked declines in Chinese consumption, squeezing international companies in several sectors including aviation, education abroad, infrastructure, tourism, entertainment, hospitality, goods, others.
- Monetary policy central banks and other banks act but stocks, oil continue to come under steep pressure

The impact on employment

- More than 6.6 million Americans - a record weekly high - filed new claims for unemployment benefits in the week ending 28 March, according to Department of Labour data.

Data from Spain shows closely 900,000 people have lost their jobs since its lockdown started in mid-March. The official unemployment figure has risen to 3.5 million - the highest level since April 2017.

, Bloomberg reports that around half of jobs in Africa are at risk as a result of the outbreak, according to the United Nations Economic Commission for Africa.

Impact on air travel

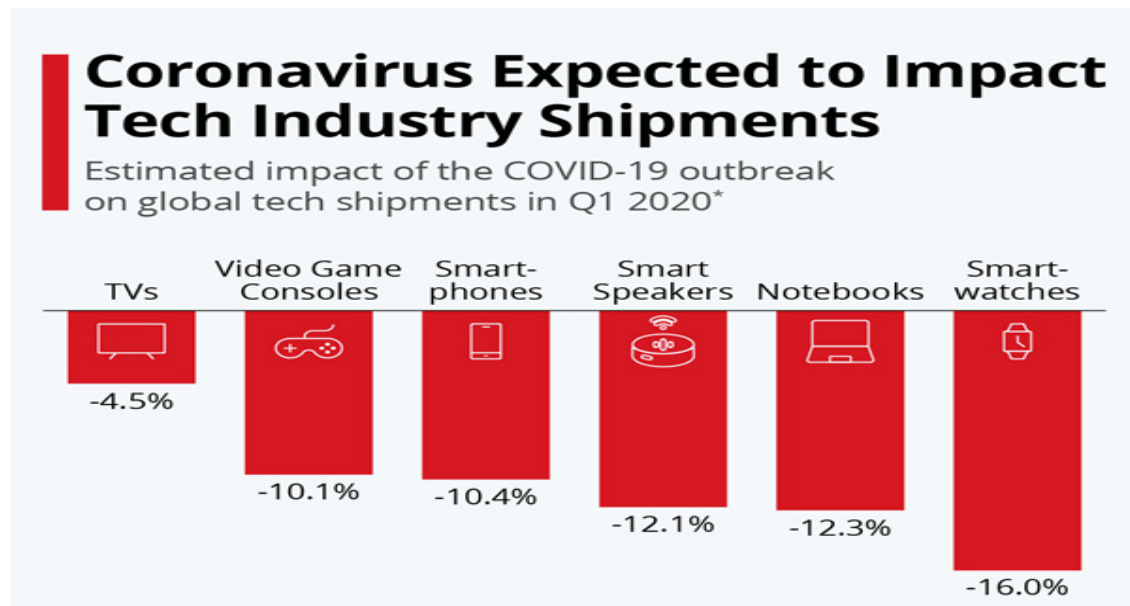
On 5 March before the US travel ban was declared, The International Air Transport Association (IATA) predicted the COVID-19 outbreak could cost airlines 113 billion in lost revenue as fewer people take flights.

The commerce remains very fragile, Brian Pearce, the IATA's chief economist, told the Associated Press. 'There are lots of airlines that have got relatively narrow profit margins and lots of debt and this could send some into a very difficult condition.'

On March 16, British Airways say it would cut flying capacity by at least 75% in April and May.

Other UK airlines, including Virgin Atlantic and EasyJet also declared drastic cuts.

The travel and tourism businesses were hit early on by economic disruption from the outbreak

To struggle the economic outcome, the US Federal Reserve on 15 March cut its key interest rate to nearby zero.

But co-ordinated with central banks in Japan, Australia and New Zealand, India in a joint effort not seen since the 2008 financial crisis, failed to shore up global investor sentiment, with oil prices reducing below 30 a barrel on 16 March, and a 9% slump in share values when Wall Street opened.

China is the world's biggest oil importer. With coronavirus hitting manufacturing and travel, the International Energy Agency (IEA) predicted the first drop in global oil demand in a decade.

On 9 March, oil prices lost as much as a third of their value - The major daily rout since the 1991 Gulf War, as Saudi Arabia and Russia signalled they would hike production in a market already awash with crude, after their three-year supply pact collapsed.

Everyone hoping cryptocurrencies might prove a safe haven was disappointed. Bitcoin lost more than 30% of its value in the five days to 12 March, Reuters informed, outdoing losses for stocks and oil.

The European Central Bank (ECB) also took action, launching on 18 March a 750 billion Pandemic Emergency Purchase Programme that is expected to last until the end of this year.

Disruption to commerce

The primary shortage of products and parts from China affected companies around the world, as factories delayed opening after the Lunar New Year and workers stayed home to help reduce the spread of the virus.

Conclusions and Implications

This paper presented some primary estimations of the cost of the COVID-19 outbreak different scenarios of how the disease might evolve. The goal is not to be conclusive about the virus outbreak, but rather to provide information about a range of possible economic costs of the disease. In the case where COVID-19 develops into a global pandemic, our results suggest that the cost can increase quickly.

The policy responses will be required both in the short term as well as in the coming years. In the short term, central banks, otherbanks, companies and Treasuries need to make sure that disrupted economies continue to function while the disease outbreak continues. In the face of real and financial stress, there is a critical role for governments. While cutting interest rates is a possible response for central banks, Quarantining affected people and reducing large scale social interaction is an effective response. .Therefore reduce the social and economic cost. The longer-term responses are even more important. Despite the potential loss of life and the possible large-scale disruption to a large number of people, many governments have been reluctant to invest sufficiently in their health care systems, let alone public health systems in less developed countries where many infectious diseases are likely to originate. Experts have warned and continue to warn that zoonotic diseases will continue to pose a threat to the lives of millions of people with potentially major disruption to an integrated world economy. Global cooperation, especially in the sphere of public health and economic development, is essential. All major countries need to participate actively. It is too late to action once the disease has taken hold in many other countries and attempt to close borders once a pandemic has started. Poverty kills poor people, but the outbreak of COVID-19 shows that if diseases are generated in poor countries due to overcrowding, poor public health and interaction with wild animals, these diseases can kill people of any socioeconomic group in any society. his study indicates the possible costs that can be avoided through worldwide cooperative investment in public health in all countries. We have known this critical policy interference for decades, yet politicians continue to ignore the scientific evidence on the role of public health in improving the quality of life and as a driver of economic growth.

References

- Aguiar, A., Chepeliev, M., Corong, E., McDougall, R., & van der Mensbrugghe, D. (2019). The GTAP Data Base: Version 10. *Journal of Global Economic Analysis*, 4(1), 1-27.
- Arndt, C. and J. D. Lewis (2001). The HIV/AIDS Pandemic in South Africa: Sectoral Impacts and Unemployment. *Journal of International Development* 13(4): 427-49.
- Barker, W. H. and J. P. Mullooly (1980). Impact of epidemic type A influenza in a defined adult population. *American Journal of Epidemiology* 112(6): 798-811
- Barro, R. J. (1991). Economic Growth in a Cross-Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 2, pp. 407-443.
- Barro, R. J. (2015). Convergence and Modernisation. *Economic Journal*, Vol. 125, No. 585, pp. 911-942.
- Bell, C., S. Devarajan and H. Hersbach (2004). Thinking about the long-run economic costs of AIDS, in *The Macroeconomics of HIV/AIDS*, M. Haacker (eds). Washington DC, IMF: 96-144.
- Beveridge, W. I., 1991. The chronicle of influenza epidemics. *History and Philosophy of the Life Sciences* 13(2), 223-34.
- Bhargava, A. and et al., 2001. Modeling the Effects of Health on Economic Growth. *Journal of Health Economics* 20(3), 423-40.

-
- Bittlingmayer, G., 1998. Output Stock Volatility, and Political Uncertainty in a Natural Experiment: Germany, 1880-1940. *Journal of Finance* 53(6), 2243-57.
 - Bloom, D. E. and J. D. Sachs, 1998. Geography, Demography, and Economic Growth in Africa. *Brookings Papers on Economic Activity* 0(2), 207-73.
 - Bloom, E., V. d. Wit, et al., 2005. Potential economic impact of an Avian Flu pandemic on Asia. *ERD Policy Brief Series No. 42*. Asian Development Bank, Manila. http://www.adb.org/Documents/EDRC/Policy_Briefs/PB042.pdf.

Laws on violence against women

Astt.prof:kundan Natkar

New Arts,Commerce and Science College,Wradha

Laws about violence against women give additional support to women and families affected by violence. The most significant laws related to violence against women are the Violence Against Women Act and the Family Violence Prevention and Services Act (FVPSA). Learn more about your protection under each of these laws.

Violence Against Women Reauthorization Act of 2013 :

The main federal law against violence against women is the Violence Against Women Reauthorization Act of 2013 . Domestic violence and abuse are already against the law. This law provides services and support for victims of domestic violence and sexual assault.

The direct services provided for individual women by this law include:

- Free rape exams
- No charge for prosecution or civil protection orders in domestic violence
- Programs to meet the needs of immigrant women and women of different races and ethnicities
- Programs and services for women with disabilities
- Legal aid for survivors of violence
- Services for children and teens
- Protections for victims who are evicted from their homes because of events related to domestic violence or stalking

The Family Violence Prevention and Services Act.The Family Violence Prevention and Services Act (FVPSA) helps victims of domestic violence and their children by providing shelters and resources.Under the FVPSA, the Administration for Children and Families, part of the U.S. Department of Health and Human Services, funds national, state, and community programs, such as state domestic violence coalitions and the Domestic Violence Resource Network. The Domestic Violence Resource Network includes national resource centers on domestic violence and the National Domestic Violence Hotline Local laws about violence against women:

Each community has slightly different laws about violence. But no one ever has the right to hurt you physically. In all communities, you should call 911 if you are in immediate danger. Violence is a criminal act. You must contact the local police to report violence and be protected by the law.

Some communities have outdated or limited local laws about sexual assault. The legal definition of rape in your local community may be slightly different than what you expect. The U.S. Department of Justice (a federal agency) defines rape as “the penetration, no matter how slight, of the vagina or anus with any body part or object, or oral penetration by a sex organ of another person, without the consent of the victim.”² The federal government uses this legal definition to collect information about rape from local police.Even though local laws can be slightly different from community to community, do not be afraid to report violence to the police. The police will file a report, which is the start of a legal process to get help and protection under the law.

Did we answer your question about laws against violence against women?

For more information about laws against violence against women, call the OWH Helpline at 1-800-994-9662 or check out the following resources from other organizations:

- Family Violence Prevention and Services Program — Information about the program and the services it offers.
- Stalking Laws(link is external) — Information from the National Center for Victims of Crime.
- Victim Law(link is external) — Information from the National Center for Victims of Crime.
- Violence Against Women: Federal Legislation and Regulations — Resource from the U.S. Department of Justice.
- Violence Prevention — Information from the Centers for Disease Control and Prevention.

Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005:

Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 came into force from 26 October 2006. It is a very comprehensive and promising legislation that combines civil remedies with criminal procedures to ensure effective protection and immediate relief to victims of violence of any kind occurring within the family. The definition of 'domestic violence' is in consonance with the UN Model

Legislation on Domestic Violence. The aggrieved can seek protection against any physical, sexual, verbal and emotional abuse or economic abuses. This law for the first time recognizes a women's right to a violence free home. Under the Act, the right to reside in the matrimonial home/shared household was seen as a major breakthrough in women's rights in India. She cannot be evicted from the shared household and if evicted can seek immediate relief, seek a protection order, monetary compensation, residency order, custody order, free legal services, medical aid and counseling with the help of the Protection Officer or Service Provider. The Act envisages appointment of domestic violence Protection Officers by the State Governments in every district and encourages the participation of voluntary associations as Service Providers. The Ministry of Women and Child Development, the National Commission for Women and the non-governmental organizations have also taken initiatives to propagate the remedies available in this Act to the affected women by organizing awareness campaigns/seminars/ workshops and sensitizing the enforcement agencies.

- Salient features of the Act are as follows:
- It covers those women who are or have been in a relationship with the abuser where both parties have lived together in a shared household and are related by consanguinity, marriage, a relationship in the nature of marriage, or adoption. In addition, relationships with family members living together as a joint family are also included. Even those women who are sisters, widows, mothers, single women, or living with the abuser are entitled to the protection under the proposed legislation. However, whereas the Act enables the wife or the female living in a relationship in the nature of marriage to file a complaint against any relative of the husband or the male partner, it does not enable any female relative of the husband or the male partner to file a complaint against the wife or the female partner;
- It defines "domestic violence" to include actual abuse or the threat of abuse that is physical, sexual, verbal, emotional or economic. Harassment by way of unlawful dowry demands to the woman or her relatives would also be covered under this definition;
- It confers on the aggrieved woman the right to reside in a shared household, whether or not

she has any title or rights in the same. In fact, a respondent, not being a female, can be directed under the Act to remove himself from the shared household or to secure for the aggrieved woman the same level of alternate accommodation as enjoyed by her in the shared household or to pay rent for the same;

- The orders for relief the aggrieved woman is entitled to under the Act include protection orders, residence orders, monetary relief, custody orders and compensation orders;
- It empowers the Magistrate to pass protection order in favour of the abused to prevent the abuser from aiding or committing an act of domestic violence or any other specified act, entering a workplace or any other place frequented by the abused, attempting to communicate with the abused, isolating any assets used by both the parties and causing violence to the abused, her relatives or others who provide her assistance against the domestic violence;
- It provides for appointment of Protection Officers and recognizes and involves nongovernmental organisations as service providers for providing assistance to the abused with respect to her medical examination, obtaining legal aid, safe shelter.

References:

- Srinivasan, Sharada, and Arjun Bedi. "Domestic Violence and Dowry: Evidence from a South Indian Village." *World Development* 35 (2007). 18 Mar. 2013.
- Bedi, Rahul. "Indian Dowry Deaths on the Rise." *The Telegraph* [New Delhi] 27 Feb. 2012.
- Shalu Nigam (2005) *Understanding Justice Delivery System from the Perspective of Women Litigants as Victims of Domestic Violence in India*, Occasional Paper 25, CWDS, New Delhi

The Role of Women Empowerment and Domestic Problems

Mrs.Shobha Tajane

Introduction

Most often under the term domestic violence, people denote physical or sexual coercion though this is a reasonable definition, domestic violence is a significantly wider term that requires clarification. Domestic violence is a narrower term for domestic abuse a behaviour pattern which implies controlling or dominating one person who is inmate relationship. It may have physical, emotional, sexual and economic aspects, sometimes combining several of them simultaneously. Most of all, it refers to emotional domestic violence, because they are more difficult to determine than physical or sexual abuse. Domestic violence refers not only to women or children. Men suffer from it as well. Mostly emotionally though cases of physical violence are not rare as well. The main fact to comprehend about an abusive relationship is that partner who acts as an aggressor will not change, and will not stop their insulting behaviour. The best option for people who suffer from a domestic violence is to break relationships. Domestic violence remains a significant social problem in many countries all over the world. Some of it's

Forms are obvious (physical or sexual violence) others can be emotional or financial violence. Emotional abuse involves humiliating, threatening and manipulating while financial violence can express itself in a partner limiting the economic freedoms of the counterparts. In spite of the attention that has been paid to violence against women in recent years, the research endeavour is relatively young and much remains unknown. There really is no one field focused on violence against women per se. Many of the studies in this newly emerging field of research on violence against women are at an early stage of scientific rigor. The methodological weakness in the research on battering and rape has been discussed at length in other documents. Yet in spite of all the shortcomings, a lot has been learned about the extent of violence and about the effect on victims.

Definitions

It is pattern of abusive behaviours that occurs between family members and /or inmate partners to gain power and control. It can take the form of physical, sexual, psychological, or economic abuse. It occurs in every country, in families of all races, cultures, religions and income levels.

Stay reasons of the victims involve

1. For sake of children
2. Loyalty to abuser
3. Economic dependence
4. Love
5. Society pressure

Globally the victims of domestic violence are overwhelming women and women tend to experience more severe forms of violence. Domestic violence is among the most underreported crimes worldwide for both men and women. Due to social stigmas regarding male victimization men face an increased likelihood of being overloaded by healthcare providers. In abusive relationship , there may be cycle of abuse during which tension vies and an act of violence is committed followed by a period of reconciliation and calm victims of domestic violence may be trapped in domestic violent situations through isolation, power and control, cultural acceptance, lack of financial resources, team shame or to protect children. Children who live in a household with violence often show psychological problems from an early age. Women's violence is often reactionary, shaped by gender roles and manifests itself differently than men's violence claim that men are battered as often as women do not take into

account the fact that in a high percentage of cases, women's use of violence is preceded by severe acts of violence by their partners.

Characters of domestic violence:

1. Regular criticism, name calling , put downs
2. Minimized or belittled feelings
3. Unsafe or fearful feelings
4. Hitting , punching, slapping, kicking, showing strangling or biting
5. Destroying or stealing personal belongings
6. Abusing or threatening children and grandchildren
7. Use of intimidation or manipulation as a means of control over a victim or his/her children
8. Isolation from friends, family and community
9. Threats of "outing" or criticism of sexual identity
10. Threats to hurt the victim's friends, family or pets
11. Control of access to money or transportation.
12. Representation for a victim going where he/she wants when he / she wants.
13. Deportation or immigration status threats
14. Prevention from working or attending school
15. Harassment at school or work
16. Public or private humiliation
17. Denial of food, clothing sleep, etc.
18. Practice or accusations of affairs
19. Forceful or un consensual sexual acts
20. Use of weapons to hurt or threaten

Causes-

- Dissatisfaction with dowry and exploiting women for more of it
- Arguing with partner, referring to have sex
- Neglecting children
- Going out of home without telling the partner
- Not cooking properly or on time
- Indulging in extra martial affairs
- Not looking for in-laws
- Infertility in females, lead to assault by the family members
- Desire of male child
- Alcoholism of spouse
- More income of working women than her partner
- Her absence in house till late night
- Abusing and neglecting in laws
- Being more forward socially

Effects-

- Women are physically tortured
- Women suffers from chronic fatigue
- Sexual dysfunction , muscle tension
- Children witnessing domestic violence at home often believe that they are to blame
- They live in a constant state of fear
- They are 15 times more likely to be victims of child abuse
- They too suffer from physical, behavioural, emotional dysfunction
- It has an adverse effect on society

- At one hand where it acts as an inspiration and ray of hope of other suffering women, on the other hand it also spoils the atmosphere of society
- The cumulative effect of the domestic violence at all levels and across all religion is the country's hindered development and slow economic growth.

Consequences of domestic violence and women empowerment

India today is at the cusp of a paradigm change in its growth and its position in the world. We (both men and women) must act decisively to capture this opportunity. We need to think big and scale up rapidly in each and every area, be it education, infrastructure, industry, financial services or equality of both genders. The speed of women empowerment definitely developed in India e.g. according to the 2001 Census, the percentage of female literacy in the country is 54% up from 9% 1951. Women can be understood in relation to resources, perceptions, relationship and power. Women empowerment generally has five components : firstly, women's sense of self worth; secondly their right to have the power of control their own lives, both within and outside home; and lastly, their ability to influence the direction of social change to create a just social and economic order nationally, internationally and universally.

Education is a main tool of development for women. In India, the empowerment process has already started. They are showing their skills even in non-traditional sectors like police, defence, administration, media and research fields. Twenty-six laws have been enacted so far to protect women from various crimes. Women should remember that they are also rational, intelligent and thinking human beings in Indian society. They should have political, legal, economic and health awareness. They should have knowledge about support groups and positive attitudes towards life. They should get goals for future and strive to achieve them with courage. There is a need to give the support to each and every women in society. Identification and sort out the problems of women which are now a day's women's are facing. Empowerment of women means gender equality. Way to provide women empowerment is to allocate responsibilities to them that normally belong to men.

If women were empowered to do more and be more, the possibility for economic development becomes apparent.

The method of women Empowerment-

Following points are considerable for the process and method of women empowerment in India

1. Self decision making to women
2. Selection of the option as per her choice
3. Application of own and self efforts freedom fully.
4. Having positive attitude of society about women
5. Involment and participation of women into exchange education and various engagement.
6. Stress on growth process, proper changes, positive self image, overcoming stigma and ability to identify of right or wrong.

There are various consequences of domestic violence depending on the victim, the age, group, the intensity of the violence and frequency of the torment they are subjected to. Living under a constant fear, threat and humiliation are some of the feelings developed in the minds of the victims as a consequence of an atrocious violence. The consequences of the domestic violence in entail can be broadly categorised under

- 1) The effect on the victim himself/herself and the family.
- 2) Effect on the society.
- 3) Effect on nation's growth and productivity.

The effects on the victims has been further sub categorised for women, men, children and olds

Effect of domestic violence on the society

All the different forms of violence discussed in this essay adversely fettle society. Violence against women may keep them

Locked in homes succumbing to the torture they face .if they come out in open and reveal the wrong done to them for help and rescue, it influences the society both positively and negatively. At one hand where it acts as an inspiration and ray of hope for other suffering women, on the other hand it also spoils the atmosphere of the society. When something of this kind happens in the society, few families may witness the evil of domestic violence knocking their door steps. Some families try to imitate what others indulge in irrespective of it being good or bad for the family.

Effect on the victim and the family**1) Consequences of violence against women**

Battered women have tendency to remain quite, agonised and emotionally disturbed after the occurrence of the torment. A psychological set back and trauma because of domestic violence affects women's productivity in all forms of life. The suicide case of such victimised women is also a deadly consequences and the number of such cases is increasing.

2) Consequences of violence against men:-

The consequences against violence against men in India is largely emotional and psychological in nature. The physical harassment resulting from domestic violence, also effects their lives and productivity but is still more inclined towards the emotional problems which men face in India. It is largely because many such cases of physical assault of women.

3) Consequences of violence against children/teens

The consequences in case in case of children are far more drastic and its effect is long lived. Children are sensitive to issues related to violence of any kind as they are not mature enough to comprehend them. In their growing years they try to initiate things which they see hearing around them. In the recess of following their parents advice or instructions they become firm in their opinion and approach towards life.

4) Consequences of violence against olds;-

The elderly abuses is one of the most unfortunate happening for the elderly class in their lives. They would rather like to be more at ease and calm in this phase of their life life than being prone to such kind of treatment by the family or society.

Remedies for domestic violence and Fighting the domestic violence evil

A recent study has concluded that violence against women is the fastest growing crime in India. According to a latest report repaired by India's national crime records bureau (NCRB), a crime has been recorded against women in every three minutes in India. Every 60 minutes, two women are rated in this country. Every six hours, a young married women is found beaten t death, burnt or driven to suicide.

Suggestion/Solution:

The victims of domestic violence often suffer physical wounds. Care centers, hospitals can help them heal physically. But there is a major change in emotional values the victim suffers. The victim loses his/her confidence as well self-esteem. But more than that, the victim loses something called HOPE. Physical wounds can heal pretty quickly but it is mental trauma that takes time to heal. It takes someone close to victim to get back him/her in steady life. A psychiatric can be of utmost help to such victims.

But these are all solutions to what happened after the unfortunate event. If domestic violence is to be completely uprooted, we must deal with the cause of it. Often, mental tension is the cause of this crime. There are many sessions conducted by different NGOs to help people deal with family or spouse issues. Attending session based on how to deal daily life can truly help in reducing the cause for this crime.

Also, awareness programs can be conducted on such issues throughout different villages as villages are the place where more number of victims reside. Confronting the people openly about

monstrosity of such grievous crime can sense of indulgence about it. The government of India also has created a committee to look after victims and create awareness among the masses.

Conclusion:

Domestic Violence is no small crime. Although the physical abuse under it cause great pain to the body but it is nothing as compared as to the psychological transformation that victim goes through. The victim loses all the moral values which are imbibed by the society. Not only the victim loses hope by the/she loses the major value of 'trust'. There is no certainty that victim may ever be able to trust anyone again. That being stated, domestic violence grows to be a major concern all over the world.

After all the studies made throughout this project, it becomes clear what might be the root of this dangerous crime. Often stress, mental pressure, lack of emotional values are considered to be main causes. But there are minor factors included too. As stated in the heading "causative factors", trust issues or issues creating annoyance can grow in the mind of person on a daily basis. Such growth of mental tension is the biggest reason for all crimes.

India faces a severe issue of domestic violence every year. The number of victims is on rise as we advance but these are not actual numbers for sure. There are many victims who do not even report a crime like this just because "what other people might think". It is unfortunate to state so but in India, it is the victim who is embarrassed and the society turns its back on the victim, not on the criminal. Such orthodox nature gives the criminal a free will and which promotes such despicable behaviour. Looking on the bright the side though, many NGOs have been set up for revival of victims. Even the government has taken bold initiatives to subdue such crimes by making strict laws. If proven guilty, domestic violence is punishable to death. Though the numbers of victims are on rise, it is good in certain perspective that these victims could be reached out and helped to get back in normal life.

This project reaches out to different aspects of grievous crime of domestic violence. It answers the questions like what is domestic violence; what factors lead up to it; how the victim suffers; what could be done about it; what is the situation in India and so on. Thus it might help in bringing awareness in young generation.

References

1. Chodrow, Nancy, 1978, *The Reproduction of Mothering*, Berkely University of California Press.
2. Desai Neera and M Krishnaraj, 1978, *Women and Society in India*, Delhi, Ajanta.
3. Dube Leela et al (eds.) 1986, *Visibility and Power: Essays on Women in Society and Development*, New Delhi, OUP.
4. Forbes G., 1998, *Women in Modern India*, New Delhi, Cambridge University Press.
5. Maccoby, Eleanor and Carol Jackin, 1975, *The Psychology of Sex Differences*, Stanford, , Stanford University Press.
6. Mc Cormack, C and M. Strathern (ed.) 1980, *Nature, Culture and Gender*, Cambridge, Cambridge University Press.

भंडारा जिल्ह्यातील रोजगार हमी योजनेचे आर्थिक व सामाजिक**थक्कासाठी योगदान****डॉ.सी.पी.साखरवाडे****कला व वाणिज्य पदवी महा.पे.पंप(ज.नगर)****प्रस्तावना:**

भारत देशात प्रथम महाराष्ट्र राज्याने रोजगार हमी योजना सुरू केली असून ग्रामिण भागातील गरीब व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या लोकांच्या विकासाच्या दृष्टीने सप्टेंबर १९७१ या वर्षी १५ कलमी कार्यक्रम घोषित केला. रोजगार हमी योजना ही १५ कलमी योजनांचाच एक भाग आहे. याच आधारे महाराष्ट्र राज्य शासनाने १९७२ या वर्षी महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना सुरू केली असून या योजनेची अमलबजावणी केली. प्रत्येक अकुशल ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य लोकांना उत्पादक स्वरूपाचा रोजगार व कामाच्या हक्काची अमलबजावणी करण्यासाठी ही योजना कार्यान्वीत करण्यात आली. **भंडारा जिल्हा महाराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी योजना :**

महाराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात भंडारा जिल्ह्याचा समावेश केला आहे. या जिल्ह्यात भंडारा, मोहाडी, तुमसर, पवनी, लाखनी, साकोली, लाखांदूर या तहसीलचा समावेश होतो. भंडारा जिल्ह्यात ५४१ ग्रामपंचायतीचा समावेश आहे. या जिल्ह्यात मजुरांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने रोजगार हमी योजना सन १९७७ पासून कार्यान्वीत आहे. याशिवाय सामाजिक क्षेत्रात शुद्धा सामाजिक वनीकरण, रस्ते, जलसंधारण इत्यादी कामे करण्यात येतात.

विषयाची निवड :

भंडारा जिल्ह्यातील रोजगार हमी योजना ही ग्रामीण भागातील मजुरांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुदृढ करण्याकरीता सतत प्रयत्नशील आहे. या योजनेअंतर्गत २००५ ते २०१० या वर्षांपर्यंत एकूण सरासरीने किती कामे करण्यात आली असून एकूण मजुरांची सरासरीने उपस्थिती किती, या मजुरांना मिळणारी मजुरी किती आहे, किती मनुष्य दिवस रोजगार निर्माण झाला, तसेच कामाचे अंदाजपत्रक तयार करण्यास विलंब, कामाच्या नियोजनातील स्तरीय भिन्नता, शासकीय अनुदान व खर्च आणि त्याद्वारे आर्थिक विकासात कितपत योगदान साध्य झाले आहे हे या प्रस्तुत संशोधनाद्वारे अध्ययन करून प्रत्यक्षात जाणून घेण्याकरीता प्रस्तुत विषयाची निवड केली आहे.

समस्या १. कामाच्या नियोजनातील स्तरीय भिन्नता**२. मजुराचे कामावरील उपस्थितीचे सरासरी प्रमाण****उद्दिष्टे :**

१. भंडारा जिल्ह्यातील मग्नारोहयोजने अंतर्गत १८ वर्ष पुर्ण झालेल्या सज्ञान व्यक्तीला काम देणे.
२. भंडारा जिल्ह्यातील मग्नारोहयोजने अंतर्गत ग्रामीण भागातील अकुशल कामागारांना या योजने अंतर्गत काम देणे.
३. भंडारा जिल्ह्यातील मग्नारोहयोजने अंतर्गत दरवर्षी किती कामे केली जातात, या कामावर मजुरांची उपस्थिती किती, किती मनुष्य दिवस काम मिळाला याचे संशोधन करणे.
४. भंडारा जिल्ह्यातील मग्नारोहयोजने अंतर्गत मजुरांना रस्त्यांची कामे देणे

५. भंडारा जिल्ह्यातील मग्नारोहयोजने अंतर्गत जलसंवर्धन, पाटबंधारे, वनीकरण, रस्ते भूसुधार, तलाव दुरूस्ती, पूरनियंत्रण ईत्यादि प्रकारच्या कामाचे संशोधन करणे.

गृहिते :

१. भंडारा जिल्ह्यातील मग्नारोहयोजने अंतर्गत १०० दिवस काम केलेल्या मजुरांच्या संख्येत दरवर्षी वाढ होत आहे.
२. भंडारा जिल्ह्यातील मग्नारोहयोजनेतील कामाच्या नियोजनात स्तरीय भिन्नता आहे.

संशोधन क्षेत्र व मर्यादा :

१. प्रस्तुत संशोधन भंडारा जिल्ह्याप्रत्यंत मर्यादीत आहे.
२. भंडारा जिल्ह्यात मोहाडी, भंडारा, तुमसर, पवनी, साकोली, इत्यादी तहसील व पंचायत समिती यांच्या अध्ययनाशी संबंधीत आहे.
३. निवडलेल्या पंचायत समित्यांमध्ये भंडारा, मोहाडी, पवनी, साकोली ईत्यादी आहेत.

संशोधनाचा कालावधी :

प्रस्तुत संशोधन कालावधी २००१-२००९-२०१० या वर्षांप्रत्यंत घेतला आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनाकरीता नमुना बहूपदी निवड पध्दतीचा अवलंब केला आहे.

तथ्य संकलन : तथ्य संकलन मुख्यतः २ स्रोतांच्या सहायाने करण्यात आले आहे.

१. प्राथमिक स्रोत

२. द्वितीय स्रोत

१. प्राथमिक स्रोत:

प्रस्तुत लघु संशोधना करिता निवड केलेल्या तालुक्याची माहिती संकलीत करण्यासाठी प्रश्नावलीचा उपयोग करून आणि प्रत्यक्ष सहभाग व निरीक्षणाव्दारे तथ्या करिता माहिती संकलीत केली आहे.

भंडारा जिल्ह्यातील मग्नारोहयो अंतर्गत क्षेत्रनिहाय निवडलेल्या पुरुष-स्त्रि मजुरांची उपस्थिती दर्शक सारणी (वर्ष २००१ ते २०१०)

अनु. क्र.	एकूण / टक्के / सरासरी	भंडारा पुरुष	स्त्रिया	मोहाडी पुरुष	स्त्रि.	पवनी पुरुष	स्त्रि.	साकोली पुरुष	स्त्रिया
१	एकूण	३३२४७	१५४९५	७१६५४	२३६८०	४०८८१	१६४५८	७०१००	२८२५८
२	टक्के.	६८.२१	३१.७८	७५.१६	२४.८३	७१.२९	२८.७०	७१.२७	२८.७२
३	सरासरी	३,३२४.७	१,५४९.५	७,१६५.४	२,३६८	४,०८८.१	१,६४५.८	७,०१०	२,८२५.८

स्त्रोत : प्राथमिक प्रश्नावली व निरीक्षण करून

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की भंजिमगारोहयोतील मजुरांची उपस्थिती योग्य प्रमाणावर आहे. स्त्रियांची उपस्थिती भंडारा क्षेत्रात सर्वात जास्त आहे.

२. द्वितीय स्त्रोत:

या स्त्रोत अंतर्गत निवड केलेल्या तहसीलची माहिती संकलीत करण्याकरीता जिल्हाधिकारी कार्यालय, जिल्हा परिषद, जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय, सामाजिक उपवनिकरण विभाग, तालुका कृषि अधिकारी कार्यालये, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत, तलाठी कार्यालये, दैनिक वृत्तपत्रे, मासिके इत्यादी द्वितीयक स्त्रोतांचा उपयोग करून तथ्य संकलन केले आहे.

साधा नमुना निवड करण्यासाठी लॉटरी पद्धतीने भंडारा, मोहाडी,

पवनी, साकोली या ४ तहसीलची निवड करण्यात आली आहे.

स्तरीय कामांच्या माहितीचे निरीक्षण करीत असतांना या कामांमध्ये जलसंवर्धन, पाटबंधारे, वनिकरण, रस्ते, भूसुधार, पुरनियंत्रण या सामाजिक घटकांचा समावेश केला आहे

स्तरीय कामांची संख्या दर्शविणारी सारणी

अनु. क्रमांक	तहसीलचे नाव	ग्रामपंचायत	तालुका	जिल्हा प.	राज्य यंत्रणा स्तर	मग्नारोहयो
१	भंडारा	२,०००	२,६३९	१५६	४६८	१,०७४
२	मोहाडी	७३९	१,८५८	३७	३४८	९३४
३	पवनी	९५०	१,२३८	१३५	४६१	६१३
४	साकोली	४५३	१,६१३	१४३	७५४	९०३
४	एकूण	४,१४२	७,३४८	४७१	२,०३१	३,५२४

स्त्रोत: स्वनिर्मित द्वितीयक सामग्रीवरून

या सारणीवरून असे स्पष्ट होते की ग्रामपंचायत, तालुका, जिल्हा परिषद, राज्य यंत्रणा स्तर, मग्नारोहयो इत्यादि स्तरावरील कामांच्या नियोजनात भिन्नता आहे.

१०० दिवस रोजगार मिळालेल्या कुटुंबाची टक्केवारी:

भंडारा जिल्ह्यातील मग्नारोहयो अंतर्गत क्षेत्रनिहाय निवड करून १०० दिवस रोजगार मिळालेल्या कुटुंबाची टक्केवारी वर्ष २००७ ते २०१० मध्ये ६१.१४ टक्के, ७१.६८ टक्के, व ७२.०४ टक्के आहे म्हणजेच दरवर्षी वाढत आहे हे स्पष्ट निरीक्षणावरून दिसून आले आहे.

निष्कर्ष : भंडारा जिल्ह्यातील महाराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत क्षेत्रनिहाय :

१. रोजगार हमी योजनेतील कामाची सरासरी जास्त आहे.
२. पुरुष व स्त्रियांची कामावरील उपस्थितीची सरासरी जास्त आहे.
३. स्त्रियांचा कामावरील उपस्थितीतील सहभाग योग्य स्तरावर आहे.
४. रोजगार हमी योजनेतील प्रत्येक मजुरांना दिवसातून ८ तास काम करावे लागते.
५. १०० दिवस काम मिळालेल्या कुटुंबाच्या टक्केवारीमध्ये दरवर्षी वाढ होत आहे.
६. यंत्रणा स्तरावरील कामाच्या नियोजनात भिन्नता दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूचि :

१.आर्थिक व सामाजिक समालोचन:

भंडारा जिल्हा वर्ष २००२,२००३,२००९,२०१०

२. इकॉनॉमीक सर्व्हे : सोशियल सेक्टर पृष्ठ क्र. २४१

३. योजना मासिक : कुरुक्षेत्र मार्च २००६ पृष्ठ क्र. २४

४. यशोगाथा : महात्मा गांधी रा.ग्रा.रोजगार हमी योजना—

महाराष्ट्र पृष्ठ क्र. ५२

५.स्टेटस रिपोर्ट २००९—१०: नरेगा २००९

६.इकॉनॉमिक्स ऍन्ड पॉलीटीकल विकली : एम्प्लायमेंट गॅरंटी स्किम, २मार्च

१९९६

स्व. नियंत्रण व बुद्धिमत्तेचा 'स्व' संकल्पनेशी
असणाऱ्या संबंधाचा तुलनात्मक अभ्यास
प्रा.सोनाली खांडेकर
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय,वर्धा.

‘स्व’ संकल्पना: स्वतःची शरीरसंपदा, क्षमता, जवळची वस्तु, व्यक्ती, स्वतःचे कुटूंब, समुह, मुल्ये, ध्येय धोरणे, सामाजिक संस्था या सर्वासंबंधी धारण केलेली अभिवृत्ती म्हणजे ‘स्व’ होय.

आपण आपल्या ‘स्व’त्वाचे प्रतिबिंब इतर व्यक्तीच्या आपल्या विषयीच्या दृष्टिकोनातून पाहत असतो.इतर व्यक्ती आपल्या कृती वागण्याच्या तऱ्हा, आपले मित्र, आपले दिसणे या विषयी कोणता विचार करीत असतील, याची आपण कल्पना करीत असतो आणि कल्पनेतील व्यक्ती म्हणजेच ‘स्व’ होय.

व्यक्तिला सभोवतालच्या जगाचे संवेदन विशिष्ट पद्धतीने होत असते व अशा संवेदनाचे मिळून व्यक्तित्वेचे अनुभव विश्व तयार होत असते. तसेच प्रत्येक व्यक्ती त्या व्यक्तित्वाच्या वास्तवतेचे संवेदन कशी करते यावरत्यांची स्व संकल्पना अवलंबून असते, व्यक्तित्वी स्वतःबद्दलच्या जाणीवेच्या प्रक्रियेतून ‘स्व’ ची निर्मिती होत असते. याला त्या व्यक्तित्वेचा आंतर ‘स्व’ नियंत्रण बाह्य—स्वनियंत्रण प्रभावित करतांना दिसते तसेच त्या व्यक्तित्वी बुद्धिमत्ता सुध्दा ‘स्व’ संकल्पना ठरतांना महत्वाचा घटक असतो.

स्व नियंत्रण (Locus Of Control) :-

ज्यांना वर्तनाच्या परिणामाला स्वतः जबाबदार वाटते. त्यांचे नियंत्रण स्थान आंतरीक असते त्याला Internal Loc म्हणतात. उलट जे परिणाम घडून येतात त्यांना स्वतःपेक्षा बाह्य गोष्टी जबाबदार आहे असे मानून वर्तन करणाऱ्या वर्ग External Loc या गटात येतो.

उपकल्पना (Hypothesis) :-

१. उच्च दर्जाची बुद्धिमत्ता असणाऱ्या लोकांची ‘स्व’ संकल्पना ही निम्न दर्जाची बुद्धिमत्ता असणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा उच्च असते.
२. बाह्य स्व —नियंत्रण असणाऱ्या लोकांची ‘स्व’ संकल्पनाही आंतर स्व नियंत्रण असणाऱ्या लोकापेक्षा निम्न दर्जाची असते?
३. स्त्री ची ‘स्व’ संकल्पनाही पुरुषांच्या स्व संकल्पने पेक्षा निम्नदर्जाची असते.
४. बुद्धिमत्ता आणि स्व—नियंत्रण यांचा संयुक्त प्रभाव व्यक्तीचा ‘स्व’ संकल्पनेवर पडतो.

संशोधन आखणी

Research Design

‘स्व’ संकल्पना (Self Concept)

आश्रीत परिवर्त्य :

स्वतंत्र परिवर्त्य :

•	लिंग—(A)	पुरुष (A1)	स्त्री (A2)
•	बुद्धीमत्ता(B)	उच्च बुद्धीमत्ता(B1)	निम्न बुद्धीमत्ताB2 (मध्यांक= 41)
•	स्व नियंत्रण (C)	बाह्य नियंत्रण (C1)	अंतर स्व नियंत्रण C2)
•	Factorial Design चा वापर करुन 2x2x2 Three – way Anova		

व्यक्तिच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची व आपण कोण आहोत याची जाणीव होय. भौतिक ‘स्व’सामाजिक ‘स्व’इतरांचे आपणा बद्दलचे मत याबद्दल व्यक्तीची समजुत, मानसिक ‘स्व’ स्वतःची क्षमता, अभिरुची, आदर्श ‘स्व’, संवेदित‘स्व’— मी काय आहे, सामाजिक परसंवेदित ‘स्व’—आदर्श शारीरिक.

Lotus of control : A belief about the amount of control a person has over situation in their life.

हा असा विश्वास आहे ज्यात व्यक्तिच्या त्याच्या जिवात घडणाऱ्या घटनेवर किती प्रमाणात नियंत्रण आहे त्याला त्याचे ‘स्व’ नियंत्रण असे म्हटल्या जाते.

घडणाऱ्या घटनेवरील व्यक्तिचे नियंत्रण (Phenomenal Field)

कार्ल रॉजर्स नी या अनुभवाला प्रत्ययी क्षेत्र म्हटले आहे. जीव हा प्रत्येक अनुभवाचे केंद्रस्थान, प्रत्येक व्यक्तिचे अनुभव वेगवेगळे व त्यापासून कालांतराने ‘स्व’ वेगळा तयार होतो म्हणून प्रत्येकाची ‘स्व’ संकल्पना वेगवेगळी असते, आदर्श ‘स्व’ वास्तव ‘स्व’ —तफावत असु नये.

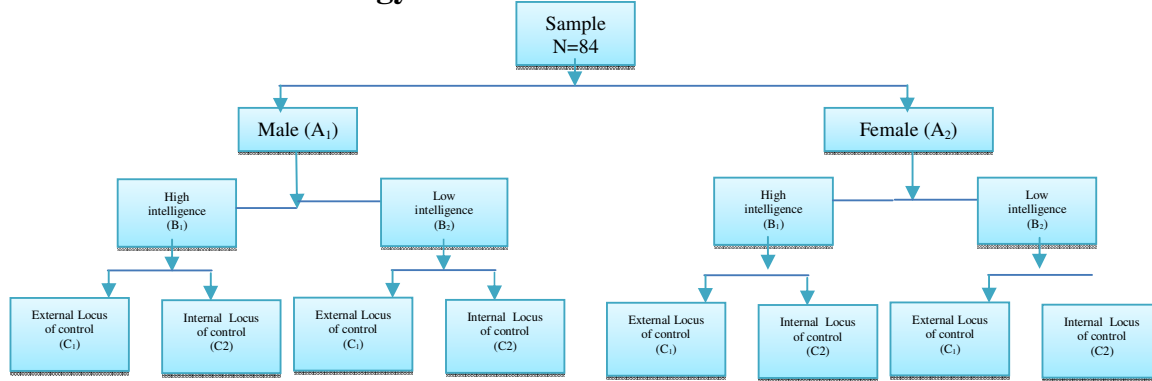
उपेक्षा : क्षमताचे व स्वाभाविक भावनाचे दमन condition and positive regard :

‘स्व’ संकल्पनेस तडा जातो. unconditionand positive regard इतरांच्या पेक्षा स्वतःच्या भावनाकडे लक्ष देणे, स्वतःच्या विकासाकडे एक वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहणे व स्वतःमध्ये कुठलीही उणीव नसून आपण आहोत तसे इतरांना स्विकृत आहोत अशी भावना निर्माण करणे.

- समुहा मधील लक्षणीय माध्यमाना साठी— ‘T’ Ratio किंवा Critical Ratio (CR)
- Analysis Variance काढल्यानंतर Post hoc Test मधील Turkey’s HSD (Honesty Significance Difference)

‘स्व संकल्पना— स्व नियंत्रण तसेच बुद्धिमत्ता यांच्या मधील सहसंबंधासाठी, Product Movement Co-relation, Partial Co-relation, Multiple Co-Relation :

Research Methodology:-

Sample (नमुना) : ५० मूले ५० मुली
 वय — १८ ते २३ वर्षे

साधने (Tools) :-

१. स्व संकल्पना चाचणी (Self Concept Scale) आर.के. सारस्वत १९७१, Moral, Physical, Social, Education Intellectual.
२. स्व नियंत्रण चाचणी (Locus of control Scale) डॉ.एन. हस्सैन व डॉ.डी.डी. जोशी Rotter, 1996 I.E. Scale
३. Standard Progressive Materials (SPM) जे.सी. रेव्हेन आणि कोर्ट (१९५८)

RESULT AND INTERPRETATION

परिणाम व विवेचन

उपकल्पना १ : उच्च दर्जाची बुद्धिमत्ता असणाऱ्या लोकांची स्व संकल्पनाही निम्न दर्जाची बुद्धिमत्ता असणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा उच्च असते हे येथे अस्विकृत होते.

Table No – 1
Summary of Analysis of Variance

Dependent Variable: Self Concept

Variable	Sum of square	DF	Mean of Suquar	F	.05 Level
Intelligence	1827.053	1	1827.053	2.033	Not Significant P>.05
Within (error)	68311.186	76	898.831		

Table No – 2
Critical Ratio between Intelligence
Dependent Variable: SCQ

Intl	Mean	N	SD	Std.error	DF	CR	.05 Level
High Intel	149.615	47	37.95	5.536	82	1.43	Non Signi P>.05
Low Intell	161.142	37	35.83	5.892			

उपकल्पना २ :

बाह्य स्व नियंत्रण असणाऱ्या लोकांची स्व संकल्पनाही आंतरस्व नियंत्रण असणाऱ्या लोकांपेक्षा निम्न दर्जाची असते हे येथे स्विकृत होते.

Table No – 3
Summary of Analysis of Variance Dependent Variable Self Concept

Variable	Sum of Square	DF	Mean Square	F	0.5 Level
Locus of control	25912.382	1	25912.382	28.829	Significant P<.05
Within error	68311.186	76	898.831		

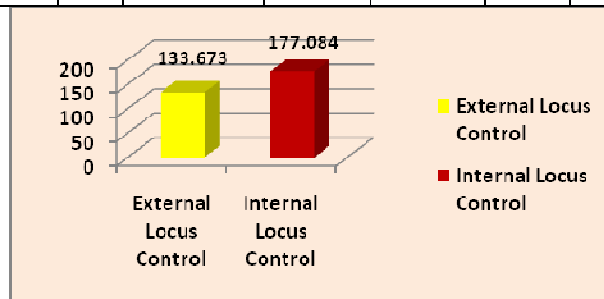
Table No – 4
Correlation between self concept and Locus of control

Variable	N	Mean	R	CV	0.5 Level
Self concept	84	155.398	0.60	36.00	Significant P<.05
Locus of control	84	42.03			

Table No – 5

Dependable Variable Self Concept

Locus of Control	N	Mean	SD	Std. Error	DF	CR	0.5 Level
External Locus Control	45	133.673	37.82	5.538	82	5.37	Significant P<.05
Internal Locus Control	39	177.084	36.18	5.795			

- मध्यमानातील फरक लक्षणीय, धन उच्च सहसंबंधात्मक
- स्व नियंत्रण बदलेल त्या प्रमाणात व्यक्तिची स्व-संकल्पना सुध्दा बदलत राहील यांची पुष्टी Sherwood 1967
- Brockner 1979 नुसार कमी स्व आदर असणारे बाह्य स्व-नियंत्रण असणारे व्यक्ति असतात, तर
- Hjelle and clouser 1970 नुसार आंतर स्व-नियंत्रण असणारे व्यक्ति त्यांच्या अभिवृत्तीत बदल करण्यास बाह्य स्व नियंत्रण असणाऱ्या व्यक्तिपेक्षा खंबीर असतात.

उपकल्पना— ३

स्त्री ची स्व संकल्पनाही पुरुषांच्या स्व संकल्पने पेक्षा निम्न दर्जाची असते. हे येथे अस्विकृतहोते.

Table No –6

Analysis of Variance

Variable	Sum of Square	Mean Square	DF	F	0.5 Level
Sex	107.524	107.524	1	0.120	Not Significant P<.05
Within error	68311.186	898.831	76		

Table No -7
(Critical Ratio)

Dependent Variable: Self Concept

Sex	Mean	N	SD	Std error	CR	DF	.05 Level
Female (A2)	156.777	39	36	5.795	0.347	82	Not Significant P<.05
Male (A1)	153.981	45	37.8	5.638			

उपकल्पना ४:

बुद्धीमत्ता, स्व नियंत्रण व लिंग यांचा संयुक्त प्रभाव व्यक्तीच्या स्व संकल्पनेवर पडतो हे येथे स्विकृत होते.

Table No. 8
Analysis of Variance showing F Ratio of Whole Sum of Square

Source of Variance	Sum of Square	DF	Mean Square	F	.05 level
Treatment	50971.957	7	7281.708	8.101	Significant p <.05
Within (Error)	68311.187	76	896.881		

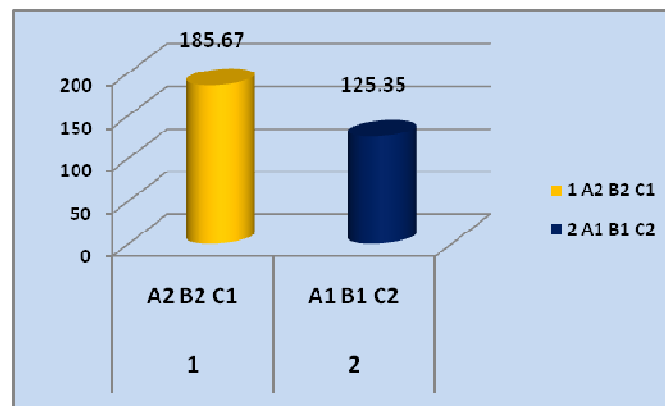
Table No. 9
Multiple Correlation Chart between Variable
Dependent Variable Self Concept

	SC x LC	SC x Int	LC x Int	Multiple Correlation	CV Common Variance
N	84 x 84	84 x 84	84 x 84	0.64	Significant
R	0.06	0.49	0.45		40.96 p <.05

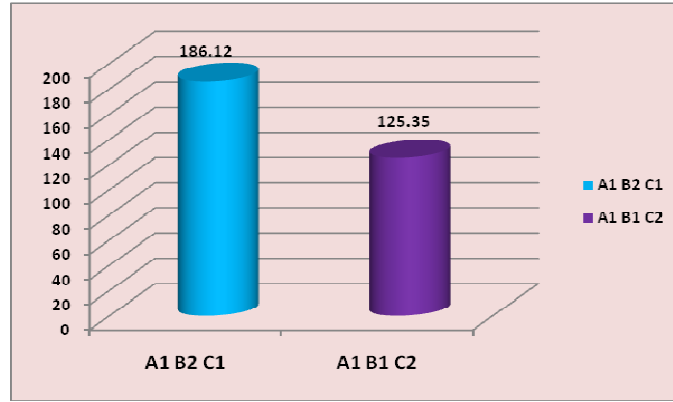
The Differences for all Possible pairs of Sample Mean

Variable			A2,B1, C2	A1,B1, C2	A2,B1, C1	A1,B1, C1	A2,B2, C2	A1,B2, C2	A2,B2, C1	A1,B2, C1
		Mean	13656	125.35	136.33	136.44	168.55	168.00	185.67	186.12
1.	A2,B1, C2	1365 6	0	1121	0.23	0.12	-31.99	-31.44	-49.11	-49.56
2.	A1,B1, C2	1253 5	-1121	0	-10.98	-11.09	-43.2	-42.65	-60.32	-60.77
3.	A1,B1, C2	1363 3	-023	1098	0	-0.11	-32.22	-31.67	-49.34	-49.79
4.	A1,B1, C1	136.4 4	-0.12	11.09	0.11	0	-32.11	-31.56	-49.23	-49.68
5.	A2,B2, C2	168.5 5	31.99	43.2	32.32	32.11	0	0.55	-17.12	-17.57
6.	A1,B2, C2	168.0 0	31.44	12.65	31.67	31.56	-0.55	0	-17.67	-18.12
7.	A2,B2, C1	185.6 7	49.11	60.32	49.34	49.23	17.12	17.67	0	-0.45
8.	A1,B2, C1	186.1 2	49.56	60.77	49.79	49.68	17.51	18.12	0.45	0

Where HSD 0.05 = 50.75 at dfw=76 k=8, n= 6.879, Q=4.44, Sw2=898.831

Where A2B2C1= निम्न बुद्धिमत्ता, बाह्य एवं नियंत्रण व स्त्री समुह A1B1C2= उच्च बुद्धिमत्ता, बाह्य एवं नियंत्रण व पुरुष समुह

*लिंग बुद्धिमत्ता व स्व-नियंत्रण या तिनही घटकाच्या संयुक्त परिणामासाठी $F=8.101$, $P<0.05$ असून Post hoc Test मधील Turkeys HSD $0.05=50.75$ या प्राप्तांकापेक्षा * A2 B2 C1 निम्न बुद्धिमत्ता, बाह्य स्व नियंत्रण, स्त्रि समूह व A1 B1 C2 उच्च बुद्धिमत्ता आंतर स्व नियंत्रण पुरुष चा मध्यमानाचा फरक 60.32 तसेच A1 B2 C1 निम्न बुद्धिमत्ता बाह्य स्व नियंत्रण, पुरुष व A1 B1 C2 उच्च बुद्धिमत्ता आंतर स्व नियंत्रण पुरुष मध्यमानाचा फरक 60.77 हा जास्त असून लक्षणीय आहे. तसेच *यांचा Multiple Correlation $R=0.64$, $P<0.05$ असून तो धनात्मक व उच्चसहसंबंध आहे. म्हणजेच स्व-संकल्पनेचा बुद्धिमत्ता स्व नियंत्रण यांच्याशी उच्च सहसंबंध असून त्यांचा संयुक्त प्रभाव स्व-संकल्पनेवर पडतो. *कारण मनुष्याची स्व-संकल्पनाही बालपणापासून बनत असते तो स्वतः च्या बदलचे मत बनवित असतो, ज्या प्रमाणे त्याला त्याच्या जिवनात आदर, आत्मसन्मान मिळत जातो. त्याप्रमाणे त्याची स्व संकल्पना बनत जाते याला Stephen C, 1989 नुसार पुष्टी मिळते.

निष्कर्ष(Conclusion)

१. उच्च दर्जाची बुद्धिमत्ता असणाऱ्या लोकांची 'स्व' संकल्पनाही निम्न दर्जाची बुद्धिमत्ता असणाऱ्या लोकांच्या 'स्व' संकल्पने पेक्षा जास्त आढळत नाही. कारण 'स्व' संकल्पना व बुद्धिमत्ता या लक्षणीय संबंध नाही.
२. बाह्य स्व नियंत्रण असणाऱ्या लोकांची स्व संकल्पनाही आंतर स्व नियंत्रण असणाऱ्या लोकांपेक्षा निम्न स्वरूपाची आढळते कारण स्व नियंत्रण व 'स्व' संकल्पना यात लक्षणीय धन स्वरूपात सहसंबंध आहे.
३. स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या स्व संकल्पनेत भेद आढळत नाही. कारण स्त्री व पुरुष यांच्या 'स्व' संकल्पना यात सहसंबंध नाही.
४. बुद्धिमत्ता व स्व नियंत्रण आणि लिंग यांचा संयुक्त प्रभाव व्यक्तीच्या स्व संकल्पनेवर पडत असलेला आढळतो.

वर्तमान सामाजिक परिवेश में बढ़ती हुई महिलाओं पर घरेलू हिंसा
सुदर्शन कुमार मण्डल
शोधार्थी- समाज कार्य विभाग
(डॉ.सी.व्ही. रमन विश्वविद्यालय, करगी रोड, कोटा, बिलासपुर (छ.ग.))

कई क्षेत्रों में तो भारतीय महिलाओं ने ऐसे कारनामे कर दिखाए हैं, जिनके बेहतर योगदान को देखते हुए देश उनके जज्बे को सलाम करता है। आज सरकार ने उनके लिए विभिन्न कल्याणकारी योजनाओं को लागू किया हुआ है। इस योजना में घोषित प्रथम महिला बैंक उल्लेखनीय है, पर इसके बावजूद भी हमारे देश में महिलाओं के प्रति हो रहे अत्याचारों की चीखों ने देश पर और भारतीय नारी की सुरक्षा पर एक प्रश्नचिह्न लगा दिया है। दिल्ली गैंगरेप, पंजाब के तरण-तारण में सरेआम युवती की पुलिस द्वारा पिटाई और पटना में महिला शिक्षकों पर किया गया लाठीचार्ज हमारे देश की दरिद्री का सबसे बड़ा उदाहरण है।

परिवार बचाओं की एक परिचर्चा में कोई कविकार एक पंक्ति सुना रहे थे - "तू जो सवाल करती है बवाल करती है।" "बेटी पढ़ाओ बेटी बचाओ" वाले भूल गये की बेटी जो पढ़ेगी, तो सवाल तो करेगी। सृष्टि की आधी आबादी शुरू से ही साजिश का शिकार रही है। माँ-बाप बेटी को पढ़ाने का खर्च भी उठाये, दहेज भी दे, फिर तुरा ये की वो कमाए भी, चुपचाप घर के काम भी करे, बच्चे भी पाले वे कुछ पूछे तो - "तु बवाल करती है।" सरकार को नारा बदलना चाहिए "बेटी पढ़ाओ बेटी बचाओ" के बदले "अपने बेटों को महिलाओं के साथ रहने की तमीज सिखाओ" वरना परिवार कतई न बचेगा। तख्ती पकड़कर नारे लगाने से कुछ नहीं होगा। औरतो से सरोकार रखे, तब बेटी, परिवार, सभ्यता और संस्कृति सब सुरक्षित हो जायेंगे।

शिक्षित बेटी ने जब समाज की पुरानी व्यवस्थाओं को मानने से इंकार कर दिया तो समाज बौखला गया। हमलावर तो वो पहले से ही था औरत के प्रति, किन्तु अपने अधिकारों के प्रति जिस दिन जागी स्त्री, तब से शोषण, बलात्कार, उत्पीड़न के मामले ज्यादा सुर्खियां बनने लगे। औरत को सुरक्षा न दे सकने वाली व्यवस्था उसी में दोष ढूंढने लगी। परिवार बचने, रिश्ते निभाने और महान संस्कृति का सारा वजन उठाने का ठेका भी औरत को देने वाले उपदेश भी देते हैं।

विश्व बैंक की रिपोर्ट "वूमैन, बिजनेस एंड द लॉ २०१६ के अनुसार दुनिया लैंगिंग समानता की ओर बढ़ तो रही है। लेकिन इसकी रफ्तार बहुत धीमी है। इस रफ्तार से अगले ५० साल (वर्ष २०७३) तक भी महिलाओं को पुरुषों के बराबर का कानूनी दर्जा प्राप्त नहीं हो सकेगा। वर्तमान में पूरी दुनिया में केवल छह ऐसे देश हैं, जहां सही मायनों में महिलाओं को पुरुषों के बराबर अधिकार प्राप्त है। इन देशों में बेल्जियम, डेनमार्क, फ्रांस, लातविया, लक्सबर्ग और स्वीडन देश शामिल हैं। रिपोर्ट में इन देशों को महिलाओं को पुरुषों के बराबर कानूनी अधिकार देने के लिए पूरे १०० नंबर दिए गए हैं। इन छह देशों में फ्रांस पिछले एक दशक में सबसे ज्यादा सुधार किया है। फ्रांस ने घरेलू हिंसा कानून कार्यस्थल पर महिला यौन उत्पीड़न गंभीर अपराध और अभिभावकों को वैतनिक अवकाश जैसे फैसलों का अहम योगदान है। इसी तरह १०० नंबर के साथ पहले पायदान पर मौजूद देशों ने भी महिलाओं को पुरुषों को बराबर अधिकारी दिलाने के लिए कई बड़े और अहम कानून बनाए हैं।

चुनौतियों के बावजूद नहीं मिलते समान अवसर लैंगिंग समानता को लेकर किए गए अध्ययन में पूरी दुनिया औसत अंक ७४.७१ है। मतलब विश्व भर में महिलाओं को पुरुषों के मुकाबले मात्र ७५ फीसदी अधिकार ही प्राप्त है। इसके विपरीत मिडिल ईस्ट और अफ्रीका के सब सहारा देशों को विश्व बैंक के अध्ययन में औसत ४७.३७ अंक ही हासिल

हुए है। मतलब इस क्षेत्र में महिलाओं को पुरुषों के मुकाबले आधे से भी कम अधिकार प्राप्त है। इस अध्ययन का उद्देश्य ये बताना है कि कैसे कानूनी अड़चने महिला रोजगार और महिला उद्यमिता की राह में रोड़ा बनी हुई है। इस वजह से उन्हें अपने करियर में कई तरह की चुनौतियों का सामना करना पड़ता है। बावजूद इसके उन्हें समान अवसर नहीं मिल पाते हैं।

पर बेटी बचती क्यों नहीं ? अम ठपतस बीपसक क्यों हर तीसरे विवाह की परिणीति तलाक है ? आंकड़ों के परे मंथन करे की बदला क्या है ? पढ़े-लिखे माता- पिता भी चाहते हैं की बेटी पैदा ही न हो, क्योंकि उसका पालन-पोषण, शिक्षा-दीक्षा से ज्यादा बड़ा सवाल है उसकी सुरक्षा। फिर भी अगर बेटी पैदा हो ही गयी है, तो वो डमकपबंसए म्दहपदममतपदहए । तउलए शिक्षा के क्षेत्र में पहुच रही है। ठीक है - बेटी बच भी गई, पढ़ भी गई, पर आगे क्या ? वो कदम - कदम पर मर रही है, तो किसीको कोई फर्क नहीं पड़ता क्या ? बेटी को समाज की गन्दी सोच और ताने मारती व्यवस्था से कैसे बचाएं।

खेल के क्षेत्र में पीवी सिंधु हो या मेरी काम या फिर हिमा दास और साक्षी मलिक जैसी महिला खिलाड़ी जिसने देश का नाम रोशन किया है। इतना ही नहीं "अग्नि-8" मिसाइल जिस पर हमारे भारत को नाज है इसकी परियोजना निर्देशक "टेसी थॉमस" नामक एक महिला ही थी।

लेकिन फिर भी आज हम महिलाओं की प्रस्थिति पर नजर दौराये तो एक और फाइटर प्लेन चलाने वाली पूर्ण सशक्त महिलाएं तो दूसरी ओर घरेलू हिंसा, बलात्कार, दहेज प्रताड़ना और यौन हिंसा से पीड़ित अशक्त महिलाएं नजर आती हैं। "द हिंदू" अखबार शायद ही कोई भूल पाया होगा जिसमें एक तरफ संपूर्ण विश्व की परिक्रमा करने वाली आइएनएस तरिणी की गाथा थी तो दूसरी तरफ कटूआ- बलात्कार की हृदयविदारक घटना थी।

इतिहास के पन्ने पलटे तो जहां हमें लोपमुद्रा, मैत्रेय, गार्गी जैसी विदुषी मिलती हैं तो वही बाल-विवाह, सती प्रथा और पर्दा प्रथा जैसी सामाजिक बुराईयां भी। मध्यकालीन इतिहास में घटित जौहर की कथा दिल दहला देने वाली दास्तां में से एक है। हालांकि सशक्तिकरण विडम्बनाओं और विरोधाभासों को दूर करने के लिए है। हालांकि इसकी रफ्तार इतनी धीमी है कि आजादी के ७२ साल बीत गए, जाने और कितने साल लगेंगे या फिर समाज एक और क्रांति की मांग कर रहा है ? एक और आजादी की मांग कर रहा है ? मन में उठ रहे यह सवाल महज एक सवाल नहीं भविष्य है। यह गर्भ में पल रहे भ्रुण की भांति औरतों के मन में पलने लग चुका है, एक दिन इसे अवतरित होना होगा। वह दिन दूर नहीं जब सबरीमाला मंदिर महिलाओं का स्वागत करेगा, तीन तलाक, दहेज प्रथा, घरेलू हिंसा, यौन हिंसा आदि कुप्रथाएं समाप्त होंगी। इसी के साथ खत्म होगी शोषणकारी रिति-रिवाजें भी, जिसने समाज को घून की तरह खोखला कर दिया है। औरते तिज और करवाचौथ की स्वतंत्रता दिवस और गणतंत्र दिवस का आनंद लेंगी। सिंदूर और सात फेरों की जगह विवाह पंजीकरण के द्वारा करेंगी। सूरज उगने से पहले वह जगेगी जरूर लेकिन, अपने पतियों के साथ, दोनों मिल बांटकर काम करेंगे, रात में सोने से पहले कपड़े समेटना, बच्चे संभालना और पैर दबाना जैसे कार्य सभी एक-दूसरे के लिए करेंगे। सम्मान और प्यार भी होगा, जबरदस्ती नहीं, सम्मान के बदले प्यार और प्यार के बदले सम्मान।

परिवार और समाज से ज्यादा सरकार महिलाओं को कानूनी रूप से प्यार और सम्मान दे रही है। बेटी पढ़ाओ बेटी बचाओ, उज्जवला योजना, महिला स्वयं सहायता समूह, महिलाओं के प्रशिक्षण एवं रोजगार कार्यक्रम, सुकन्या समृद्धि योजना, वन स्टॉप सेंटर, महिला शक्ति केंद्र आदि सरकार द्वारा चलाए जा रहे महिला सशक्तिकरण के क्षेत्र में प्रमुख योजनाएं हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

१. समाज शास्त्र - लेखक जी.डी. शर्मा
२. नवभारत का रिपोर्ट
- ३- www.sodhgangotri.com
४. अहुजा, राम (२००८) सामाजिक सर्वेक्षण एवं अनुसंधान, रावत पब्लिकेशन, जयपुर
५. रिजवी, आबिद, आबिद (२०१२) "महिला अधिकार कानून, तुलसी साहित्य", पब्लिकेशन, गांधी मार्ग निकट ओडियन सिनेमा, मेरठ, उत्तर प्रदेश।

घरगुती हिंसा: भारतीय समाजाच्या आर्थिक अस्थैर्यास कारणीभूत

डॉ.(सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे

सहयोगी प्राध्यापक,

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर.१३

‘हिंसा’ हा शब्दच मुळी मानवतावादास काळीमा फासणार आहे. हिंसा ही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष या स्वरूपात दिसून येते. प्रत्यक्ष हिंसेचे पडसाद अल्पकाळात नष्ट होतात. परंतु अप्रत्यक्ष हिंसेचे पडसाद दीर्घकाळपर्यंत दिसून येतात. एखादया व्यक्तीला जिवानीशी मारणे, त्याचं आयुष्य संपविणे, त्याला आयुष्यातून उठविणे हे प्रत्यक्ष हिंसेचे उदा. होय. या प्रकारातील घटना अल्पकालावधीत सर्व दूर पसरविल्या जातात. त्याचे समाजमनावर तीव्र पडसाद उमटतात. घडलेल्या घटनांमुळे समाज प्रक्षोभक बनतो. परंतु जसजशी परिस्थिती निवळते तसतशा या घटना समाजाच्या दृष्टिने कालबाह्य होत जातात. कारण रोज कुठल्या ना कुठल्या घटनांची पुनरावृत्ती होताना दिसते. फार थोडा कालावधीत समाज त्यात गुरफटला जातो. परंतु तेवढा अवधी गेल्यानंतर मात्र संपूर्ण समाज कामात व्यस्त होतो. याउलट अप्रत्यक्ष हिंसेचे अत्यंत विघातक परिणाम त्या व्यक्तीवर तर होतातच परंतु समाजमनावर देखील त्याचे विपरीत परिणाम होतात. हे परिणाम इतके प्रतिकूल असतात की ती विशिष्ट व्यक्ती तर होरपळली जातेच परंतु त्याचबरोबर ती ज्या समाजाबरोबर राहते, ज्यांची तीला सोबत असते ते कुटुंब देखील उध्वस्त होताना दिसून येते. अप्रत्यक्ष हिंसेच्या रौद्र रुपाने संपूर्ण समाज, व्यक्ती, कुटुंब हादरून जाते. आणि त्यानंतर मात्र समाजाची मानसिकता बदलत जाते. समाजाचा मानवतावादी दृष्टिकोन हळूहळू नष्ट होऊन केवळ व्यावहारिक दृष्टिकोन उदयास येऊ लागतो. आणि येथुनच पुढे मानवाच्या अधोगतीला सुरुवात होताना दिसते.

गहिते:—

१. समाजातील आर्थिक अस्थैर्याचं प्रमाण वाढलं आहे.
२. मानवतावादी दृष्टिकोन लयास गेला आहे.

उद्दिष्टे:—

१. समाजात आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे.
२. मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करणे.

संशोधन पद्धती:—

प्रस्तुत शोधनिबंध हा एक प्रकारचा Case Study असून यात मानवाने वैज्ञानिक प्रगतीबरोबर वैचारिकतेत किती अधोगती केली याचा अभ्यास करताना अर्थाजन करणारी स्त्री व घरी राहणारी स्त्री कशाप्रकारच्या घरगुती हिंसेला बळी पडत आहे याचा अभ्यास करताना उदा. द्वारे Case Study च्या माध्यमातून विषयाचे गांभीर्य सिद्ध करण्याचा प्रयत्न शोधनिबंधात केला गेला आहे. प्राथमिक आकडेवारी किंवा माहिती संकलित करताना, वर्तमानपत्र, कौटुंबिक वास्तविकतेवरील बातम्या, भोवतालची मित्र मंडळी, त्यांचे अनुभव, जेष्ठांचे विचार इ. चा आधार घेऊन शोधनिबंधाला मुर्त रूप देण्यात आले.

पार्श्वभूमी:—

मानवाने तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत उत्तुंग शिखर गाठलं. तो भौतिक सुविधा व साधनांच्या इतक्या आहारी गेली की अल्पावधीत अधिकाधिक पैसा कसा मिळवावा याचे नाना मार्ग त्याने शोधून काढले. हे मार्ग वैध व अवैध असे दोन प्रकारचे असले तरी त्याने संकुचित दृष्टिकोन

ठेऊन अवैध मार्गाचा अवलंब करून स्वतःची समाजात अशी प्रतिष्ठा निर्माण केली की मनुष्याच्या आयुष्यात पैसाच सर्वस्व आहे. ज्याच्याजवळ पैसा आहे तो संपूर्ण जग जिंकू शकतो. हा त्याचा समज अधिक दृढ होत गेला. हळूहळू तो स्वतःजवळील पैशाने माणसे विकत घेऊ लागला. ही विकृती त्याच्या मनावर इतकी खोल रुजविल्या गेली की सामाजिक प्रथा, परंपरा, कौटुंबिक आस्था, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, कर्ता व्यक्ती म्हणून असलेली कर्तव्ये याकडे तो कानाडोळा करायला लागला. थोडक्यात पैशाच्या भरवशावर तो मस्तीत जीवन जगू लागला. त्याची ही मस्ती एवढी शिगेला पोहचली की त्याने हिंसात्मक कारवाया करणे सुरु केले. त्याच्या दृष्टीने त्याच्या आयुष्याची यशाची हीच खरी पहिली पायरी अशी त्याची भ्रामक संकल्पना झाली. व तो या भ्रामक संकल्पनेत असा काही गुरफटला की संपूर्ण जग चूक व मी जे काही करतो, बोलतो, वागतो ते अगदी बरोबर. याच गैरसमजाने तो ग्रासला गेला, वैफल्यग्रस्त होत गेला. पैशाच्या भरवशावर त्याने ज्या लोकांना विकत घेतले ते देखील त्याची टिंगल उडवत, त्याचा उद्रेक होईल, त्याचा भडका होऊन तो घरी आपल्या कुटुंबासोबत हिंसात्मक कारवाई कधी करतो याचीच वाट पाहत बसायचे. यात नाहक बळी ठरायची ती स्त्री व तिचे तान्हुले मुलं. बालपणीच्या जीवलग मित्राची होत असलेली प्रगती डोळ्यांना व मनाला खदखदत असल्यामुळे मित्रमंडळी त्या व्यक्तीला उध्वस्त करण्याच्या तयारीत होते. तर घरचे मंडळी बायको आणि स्वतःच्या मुलांपासून वडिलांना तोडण्याचे नाना प्रकार करित होते. तो मनुष्य जाणतेपणाने मित्र, आई—वडिल, भाऊ आणि अन्य लोकांना स्वतःच्या खाजगी आयुष्याचे अर्थात पत्नी, मुलगा—मुलगी यांचे अप्रत्यक्षपणे कपडे उतरवून धिंड काढण्याच्या तयारीत होता. एवढ्यावरच त्या पुरुषाचा पुरुषार्थ थांबला नाही तर त्याचे स्वतःच्या घरातील अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत होते. हे प्रमाण इतके वाढले की समाजाने मला चुकांसहित स्विकारलं पाहिजे, माझ्यासमोर माझ्या बायकोचा मान कोणी करायला नको, तिला लोकांनी लाथाडल पाहिजे, ति चूक व मी बरोबर अस समाजाने मान्य केलं पाहिजे, यासाठी तो रोज मित्रांच्या व आप्तस्वकीयांच्या सल्ल्याने क्ल्युप्या लढवून बायकोवर नानातऱ्हेचे लांछनास्पद आरोप करित तीची येण—केण —प्रकारेन बदनामी कशी करता येईल यावर संपूर्ण उर्जा खर्च केल्यानंतर त्याला मानसिक समाधान लाभत होते. या **Case Study** मध्ये मात्र ती स्त्री कर्तृत्वाला व जबाबदारीला जागुन मुलांच संगोपन करित होती. समाजाच्या लाजेखातर मुक गिळून चुप बसण्यातच तिला शहाणपणा वाटला. कमावती असुनसुद्धा संसाराचा गाढा चालविणे तिला असह्य होत होते. घरात तीचं अस्तित्व केवळ धनादेशावर सही करणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित होत. माझा मेहनतीचा पैसा कुठे खर्च करतो एवढं साध विचारण्याची उजागरी देखील त्या स्त्रीला नव्हती. नवरा रात्री—बेरात्री कुठुन आले व कुठे जात आहे ही साधी बाब विचारण्याचे धाडस त्या स्त्रीमधे नव्हते.

कुटुंबातील वैचारिक मतभेदः—

आज विसाव्या शतकात (स्वतःची लेक) मुलगी आणि (दुसऱ्यांची लेक) बायको स्वतःच्या घरात कुटुंबात, समाजात असुरक्षितपणे वावरत आहे. विज्ञानाने एवढी उत्तुंग प्रगती केली असताना स्त्रीच्या पदरी एवढी अवहेलना का ? या प्रश्नाच्या खोलवर जाऊन **Case Study** च्या माध्यमातुन उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा असे दिसून आले की, संयुक्त कुटुंब पध्दतीचे संस्कार रुजविणाऱ्या घरातील कर्त्या स्त्रीची मनोविकृती, तिची बिघडलेली मानसिकता, तिच्यावर असलेले कुसंस्कार, सतत दुसऱ्यांचा हेवा, मत्सर यात गुरफटून म्हातारपण आलेली स्त्री, जिने नवऱ्याचा इतका अघोरी छळ केला की त्या पुरुषाचं मानसिक संतुलन बिघडलं. एवढंच नव्हे तर तिच्या जाचाला कंटाळून वारंवार घरदार सोडून घरातून पळण्याची भूमिका त्या पुरुषाने स्विकारली. त्या पुरुषाने जेवढा समाजात मान मिळविला होता तो सर्व त्या स्त्री मुळे धुळीस मिळाला. सुसंपन्न घरातील लोकांवर उपाशी मरण्याची वेळ आली. सारं वैभव त्या स्त्री च्या कर्तृत्वामुळे नष्ट झालं.

ती स्त्री मात्र तिनही मुलांना विश्वासात घेऊन नवऱ्याच्या डोक्यावर विपरीत परिणाम झाला आहे असे लोकांना पटवून देऊन स्वतःला निर्दोष सिद्ध करित होती. तीचे कारनामे एवढ्यावरच थांबले नाही तर सर्वात मोठ्या मुलाला नवऱ्यासारखं पागल करण्याचा तीचा प्रयत्न पूर्णपणे सफल झाला. आणि मुलाला संसारातून उठविण्याचे तीचे ध्येय तीने हस्तगत केले. पागल नवरा , दोन्ही मुलं यांनी जणु काही विडाच उचलला मोठ्या मुलाला सांसारिक सुखापासून तोडण्याचा. वैभवशाली, घरंदाज घराण्याची सर्व लाज जिने चव्हाट्यावर आणली, ज्या स्त्रीच्या कर्म व कर्तृत्वामुळे संपूर्ण कुटुंबाची वाताहात झाली, कुटुंबाची अन्नानन्दशा झाली ती मात्र ताठमानेने समाजात वावरत होती. ज्या घरात लक्ष्मी पाणी भरत होती त्या घरातील लोकांवर दुसऱ्याची चौकीदारी करण्याची वेळ आली, व जिच्यामुळे हे चक्र सतत बेधुंदपणे सुरु आहे त्याच स्त्रीने स्वतःच्या मोठ्या मुलाचा संसार देखील देशोघडीला लावला. या कुटुंबाचं एक वैशिष्ट्य असं होतं की ती स्त्री मुलांना व मुलं आईला चुकीच्या कामात, समाजाच्या दृष्टिने अहितकारक वाईट कार्यात एकमेकांना साथ देत होती.

आपण समाजात वावरताना सतत ऐकत असतो, पुरुषांकडून स्त्री वर अत्याचार होतात. माझ्या Case Study वरून असे सिद्ध होते की, स्त्री स्त्रीलाच आयुष्यातून उठविते. केवळ द्वेषपायी, मत्सरपोटी. पुरुष मात्र निमित्त होतो. जो पुरुष हलक्या कानाचा, ज्याला बायकोचं कर्तृत्व मान्य नाही, ज्याला बायकोचं वरचढं होणं मान्य नाही, ज्याला बायकोच्या शिक्षणाबद्दल, तिच्या माहेरच्या लोकांबद्दल हेवा आहे, जो सामुहिकपणे लग्नकार्यात बायकोची लाज काढतो, ज्याच्याजवळ बायकोबद्दल द्वेष निर्माण करणारे नातेवाईक आणि मित्रमंडळी आहे तो पुरुष कुटुंबातून, समाजातून पूर्णपणे उध्वस्त होतो. स्वतःची चुक कबुल करण्याचा मोठेपणा त्याच्यात नसतो, खरं बोलण्याची ताकद नसतं, तो एवढा ईषेला पेटलेला असतो की लग्न करून घरात आपण बायकोला आणलं तेव्हा इतक्या वाईट परिस्थितीत कुठलीही का —कु न करता जीने मला पदोपदी साथ दिली, जिला शिक्षणाच्या बाबतीत फसवल, जिला घरच्या आर्थिक परिस्थितीबाबत अनभिज्ञ ठेवलं , जिने एकट्याने संसाराचा गाढा ओढून मुलांना लहानाच मोठं केलं, त्यांना मार्गी लावलं त्या स्त्री शी मी अशा विकृत पद्धतीने वागणे योग्य आहे का? हा साधा विचार करण्याची माणुसकी त्या पुरुषातली हरवली . आपल्या घरातील लोकांमधील विकृती, त्यांचे आचार—विचार, त्यांच्या रुढी, प्रथा, परंपरा आणि सुसंस्कृत घरातून आलेली आपली बायको जिने मानसिक संतुलन बिघडलेल्या लोकांना जीव लावला, घराला घरपणं आणलं, घरातील लोकांमधे माणुसकी रुजविण्याचा प्रयत्न केला, त्या बायकोचे व मुलांचे एवढ्या अश्लीलपणे धिंडवडे काढण्याचा अधिकार एक नवरा म्हणून कोणी दिला ? एक आपली आई जी आजही म्हातारपणात कुठल्याचं बाबतीत समाधानी नाही, जिच्यामुळे संपूर्ण घर अधोगतीला गेलं. आणि एक आपली बायको जी घरात आली तेव्हापासून कुठली गोष्ट मनासारखी झाली नाही किंवा मिळाली नाही म्हणून रुसली नाही, वैतागली नाही, फगली नाही. जिच्या बोलण्यात, वागण्यात समाधानाची झालर झळकत असते. जिने स्वतःच्या कष्टाचा पैसा कुठे वापरत आहे, कोणाला देत आहे याबद्दल चौकशी केली नाही त्या समाधानी स्त्री चे अशापद्धतीने धिंडवडे काढून पुरुषाच्या इज्जतीत, मानात वाढ होईल का? समाज काय म्हणेल हा विचारही त्या पुरुषाला शिवला नाही का ?

निष्कर्ष:—

या Case Study वरून अशा निष्कर्षाप्रित येऊन पोहचण्यात यश आलं की जोपर्यंत एक स्त्री मुकाट्याने सर्व अपमान सहन करून घरातील जबाबदाऱ्या , कर्तव्य पूर्ण करून संसाराचा गाढा एकट्याने ओढत आहे, तिच्यातील शारीरिक व मानसिक दुःख सहन करण्याची ताकद, काही

काळानंतर संपुन जाते. केवळ लेकरांसहित स्वतःला सुद्ध बनावण्याचे तीचे प्रयत्न निष्फळ ठरतात. आणि मग ती एखादया आजाराला बळी पडते. येशुनच सुरु होते समाजाची, कुटुंबाची आर्थिक घसरण. या मानसिक व शारिरीक हिंसेने ऐवढे रौद्र रुप धारण केलेले असते की नवरा—बायको एकमेकांचे चेहरे देखील पाहणे पसंद करीत नाही. बायकोने बे दुने चार म्हटले की नवरा पाच म्हणतो. हळूहळू ही विकृती एवढया शिगेला पोहचते की शारिरीक, मानसिक इजा व अपमान सहन न झाल्यामुळे ती कर्तृत्ववान स्त्री मुलांसहित स्वतःच आयुष्य संपविते. नंतर मात्र समाज अशा कर्तृत्ववान महिलेला सलाम ठोकतो.

संदर्भ—ग्रंथ सूची:—

१. लोकमत— दि. १० जाने. व ८ मार्च २०२०
२. लोकसत्ता— दि. ८ मार्च २०२०
३. पुण्यनगरी— दि. ८ मार्च २०२०

कौटुबिक हिंसाचाराचे वास्तव व उपाय

सहा. प्रा. डॉ. विनोदकुमार सुकराम चोपकर

महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क यवतमाळ.

जगातील इतर देशांच्या सामाजिक संस्कृतीच्या इतिहासाचा भारतीय समाजाच्या दृष्टीने आढावा घेतल्यास भारतीय समाज संस्कृती श्रेष्ठ असल्याचे दिसून येते. भारतीय श्रेष्ठ सामाजिक संस्कृतीच्या संस्कृती टिकवून ठेवण्याचे जतन करण्याचे श्रेय सामाजिक संस्कृती अभ्यासकांनी भारतीय स्त्रियांना आहे. पश्चिमात्य देशातील स्त्रियांच्या तुलनेत भारतीय स्त्री शक्ती स्त्री संयम स्त्री त्याग स्त्री भावना संवेदनशीलता या स्त्रियांच्या इत्यादी गुणांनी अधिक आहेत व स्त्रियांचे हेच गुण भारतीय संस्कृतीच्या विकासात पोषक ठरतात. भारतामध्ये स्त्री रूपा बाबत अशी धरण आहे की स्त्री स्वाभिमानाला स्त्री अस्तित्वाला स्त्री चरीत्राला स्त्री स्वातंत्र्यावर गदा आणण्याचा प्रयत्न जरी कुणी तर ती स्त्री चंडिकेचे दुर्गामातेचे कालीमातेचे रूप धारण करायला घाबरत नाही व तसं करणाऱ्याला संपवायला हि घाबरत नाही तर स्त्रियांच्या दुसऱ्या बाजूने विचार केल्यास तिच्या अंगी असलेल्या सहनशक्ती त्या व संयमी कुणामुळे पंतप्रधान साठी पुरुषांना माफ करण्याचे महान कार्य ती स्त्री करू शकते.

अध्ययनाचे उद्देश

- १) कौटुबिक हिंसाचाराची संकल्पना व व्याख्या समजून घेणे.
- २) कौटुबिक हिंसाचाराचे प्रकार अभ्यासणे.
- ३) कौटुबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी उपाय जाणून घेणे.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन पत्रिकेत द्वितीय स्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला असून त्यात प्रामुख्याने अंतर्निरीक्षण, पुस्तके, मासिके, लेख इंटरनेट आणि नियतकालिके यांचा संदर्भ घेण्यात आलेला आहे. या आधारे संबंधित विषयाची मांडणी करण्यात आलेली आहे.

व्याख्या—

कौटुबिक हिंसाचाराची व्याख्या सध्या महिलांचे घरगुती हिंसाचार संरक्षण अधिनियम २००५ च्या महिला संरक्षणातून करण्यात आली आहे. कायद्याच्या कलम ३ नुसार, कुटुंबातील महिलेवर तिच्याच कुटुंबातील सदस्यांकडून किंवा नातेवाईका कडून मानसिक किंवा शारीरिक शोषण, लैंगिक अत्याचार, शाब्दिक आणि भावनिक अत्याचार आणि आर्थिक शोषण, एखादा कृत्य, किंवा छळ म्हणजे कौटुबिक हिंसाचार होय.

हुंडा किंवा इतर मालमत्ता किंवा मौल्यवान वस्तुंची कोणतीही बेकायदेशीर मागणी करणे किंवा मागणी पूर्ण करण्यासाठी महिलेला किंवा तिच्याशी संबंधित इतर कोणत्याही व्यक्तीस सक्तीने, जबरदस्तीने त्रास देणे, इजा करणे, जखमी करणे किंवा धोक्यात आणणे म्हणजे कौटुबिक हिंसाचार होय.

कलम (अ) किंवा कलम (बी) मध्ये नमूद केलेल्या कोणत्याही आचरणाने त्रासलेल्या महिलेला किंवा तिच्याशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस धमकावणे म्हणजे कौटुबिक हिंसाचार होय.

शारीरिक हिंसा—

शारीरिक इजा हा घरगुती हिंसाचाराचे सर्वात दृश्य स्वरूप आहे. शारीरिक हिंसाचाराच्या व्याप्तीमध्ये महिलेला पतीकडून किंवा पतिच्याच कुटुंबातील सदस्यांकडून किंवा नातेवाईका कडून थप्पड मारणे, ढकलणे, लाथा मारणे, चावणे, मारणे, वस्तू फेकणे, गळा दाबणे, मारहाण करणे, कोणत्याही प्रकारच्या शस्त्राने धमकी देणे किंवा शस्त्र वापरणे हे कृत्य समाविष्ट आहे. जगभरात, शारीरिक कौटुंबिक हिंसाचारामुळे गंभीर जखमी झालेल्या महिलांची टक्केवारी १९ ते ५५ पर्यंत आहे. महिलांवरील कौटुंबिक हिंसाचारामुळे होणाऱ्या शारीरिक दुखापती ही मनोवैज्ञानिकांपेक्षा अधिक स्पष्ट आहेत आणि कायदेशीर खटल्याच्या संदर्भात डॉक्टर तसेच न्यायालयांद्वारे सहजपणे ओळखले जाऊ शकते.

भावनिक अत्याचार—

भारत सारख्या विकसनशील देशांमध्ये खासगी घरात घरगुती हिंसाचाराचा (आणि म्हणून मानवाधिकारांचा गैरवापर) एक अविश्वसनीय सामान्य प्रकार म्हणून भावनिक अत्याचाराला अधिकाधिक मान्यता मिळाली आहे. मानसिक अत्याचार एखाद्या महिलेची स्वतःची किंमत कमी करण्याच्या भावना नष्ट करू शकतात आणि एकूणच मानसिक आणि शारीरिक सुदृढतेसाठी आश्चर्यकारकपणे हानिकारक असू शकतात. भावनिक व मानसिक अत्याचारात त्रास देणे, धमक्या देणे, नेम—कॉलिंग, निकृष्टता आणि दोष देणे यासारखे शाब्दिक गैरवर्तनय कृत्य समाविष्ट असतात.

ज्या स्त्रियांना घरगुती हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो, त्या सर्वांचा जास्त मानसिक भावनिक त्रास होतो, तसेच आत्महत्या करणारे विचार आणि प्रयत्नांचे त्रासदायक त्रास जास्त असतात. नॅशनल सेंटर फॉर बायोटेक्नॉलॉजी माहितीच्या अभ्यासानुसार, भारतातील आत्महत्येचे प्रयत्न शारीरिक आणि मानसिक जिव्हाळ्याच्या भागीदारांच्या हिंसाचाराशी संबंधित आहेत. अभ्यासात सहभागी झालेल्या भारतीय महिलांपैकी ७.५ टक्के लोकांनी आत्महत्येचा प्रयत्न केल्याची नोंद आहे. हा परस्पर संबंध भारतातील घरगुती हिंसाचाराच्या उच्च दराद्वारे समर्थित आहे, जरी हे दर प्रदेश, वैयक्तिक सामाजिक—आर्थिक स्थिती आणि इतर घटकांद्वारे मोठ्या प्रमाणात भिन्न आहेत.

लैंगिक हल्ला—

घरगुती लैंगिक अत्याचार, लैंगिक हल्ला, जबरदस्ती आणि वैवाहिक बलात्कारासह घरगुती हिंसाचाराचा एक प्रकार आहे. भारतीय कायदानुसार वैवाहिक बलात्कार हा जोडीदारांच्या कायदेशीर वैवाहिक घटस्फोटापूर्वीच्या कालावधीत गुन्हा नाही,

भारतीय दंड संहिता (IPC) च्या कलम ३७५ मध्ये केवळ १५ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या पत्नींमधील विवाहातील जबरदस्तीने लैंगिक संबंध ठेवणे हा गुन्हा मानला जातो. त्यामुळे वैवाहिक बलात्कार हा आयपीसीअंतर्गत गुन्हा नाही. खद्वा, वैवाहिक बलात्कार पीडितांना घरातील हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५ (PWDVA) पासून महिलांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे. जो २००६ मध्ये अस्तित्वात आला होता, त्यांनी वैवाहिक बलात्काराचा उल्लेख केला होता.

ऑनर किलिंग/खोटी प्रतिष्ठा—

ऑनर किलिंग ही एक प्रथा आहे ज्यात एखाद्या व्यक्तीला कुटुंबातील एक किंवा अधिक सदस्यां कडून मारले जाते, कारण असे मानले जाते की त्याने किंवा तिने कुटुंबाची लाज/इज्जत गमावली आहे, समाजात आमच्या कुटुंबाची प्रतिष्ठा धुळीत मीळवली असे गृहीत धरून हे कृत्य केले जाते. लाजिरवाणी व्यवस्था, विवाहबाह्य लैंगिक संबंध ठेवण्यास नकार देणे, लग्नाबाहेरील लैंगिक संबंध ठेवणे, कुटुंबाद्वारे नाकारले जाणारे नातेसंबंध असणे, घटस्फोटाची कारवाई सुरू करणे किंवा समलैंगिक संबंधांमध्ये गुंतणे या गोष्टी असू शकतात.

हुंडाबळी—

बहुतेक सर्व हिंदू कुटुंबात हुंडा घेण्याच्या विधीमुळे समाजात गंभीर समस्या उद्भवली आहेत. काही नवविवाहित नववधूंनी लग्नात हुंडा न आणल्याचा विचार केला असता तिला छळ, शारीरिक अत्याचार, नववधू जाळणे किंवा मृत्यूच्या रूपात घरगुती हिंसाचार सहन करावा लागतो. काही प्रकरणांमध्ये फाशी, आत्महत्येने किंवा आगीने आत्महत्या केल्या जातात. हुंड्याच्या मृत्यूमध्ये, वराचे कुटुंब खून किंवा आत्महत्येचे गुन्हेगार आहे.

भारतात हुंडा प्रथा केवळ कोणत्याही एका विशिष्ट धर्मापुरता मर्यादित नसून हिंदू, मुस्लिम, शीख आणि इतर धर्मांमध्ये ते आढळते. भारतीय समुदायामध्ये हुंडा घेणे किंवा देणे कायद्याने गुन्हा ठरत असला तरी खोऱ्या प्रतीष्ठेसाठी हुंडा प्रथा ही पारंपारिक हिंदू विवाहामध्ये एक महत्वाचा विधी मानला जातो. पुढे, भारतातील बऱ्याच भागांमध्ये हुंडा प्रथेमुळे अनेक विवाहीत महीलांना जीव गमवावा लागल्याचे सर्वेक्षणातून समोर आले आहे. वधु पक्षा कडून वर पक्षाला पैशाच्या किंवा मौलवान वस्तुच्या स्वरूपात भेट दिल्या जाते त्यालाच हुंडा असे म्हटल्या जाते

हुंडा निषेध कायदा १९६१ मध्ये हुंडाची विनंती, देय किंवा स्वीकार करण्यास मनाई आहे, “विवाहाचा विचार म्हणून”, जिथे “हुंडा” ही एखाद्या भेटवस्तूची मागणी म्हणून दिलेली भेट म्हणून किंवा परिभाषा म्हणून दिली जाते. पूर्व शर्तीशिवाय दिलेली भेटवस्तू हुंडा मानली जात नाहीत आणि कायदेशीर असतात. हुंड्याबद्दल विचारणा केल्यास किंवा दिल्यास सहा महिने कारावासाची शिक्षा किंवा दंड होऊ शकतो. त्यात हुंडाविरोधी कायद्याच्या अनेक तुकड्यांची जागा बदलली जी विविध भारतीय राज्यांनी अधिनियमित केली होती. सक्तीच्या अंतर्गत खून आणि आत्महत्या हे भारताच्या फौजदारी दंड संहितेद्वारे केले जाते. भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८ अ च्या कायदानुसार (१९८३ मध्ये लागू करण्यात आला) हा कायदा अधिक कठोर करण्यात आला. कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५ (पीडब्ल्यूडीव्हीए) अंतर्गत महिला कौटुंबिक हिंसा संरक्षण अधिकाऱ्यांकडे जाऊन हुंडा छळा पासून संरक्षणासाठी मदत घेऊ शकते.

कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी उपाय

१.पोलीस व न्याय व्यवस्थेमध्ये सुधार— माणुसकीच्या व्यवहार अपराध्यास शिक्षा झाली पाहिजे अशा प्रकारच्या न्यायव्यवस्थेत मध्ये काहीप्रमाणात कौटुंबिक हिंसाचाराला रोखता येते तसेच कौटुंबिक हिंसाचारात पीडित महिलेला त्वरित मदत मिळवून न्यायव्यवस्थेत द्वारे लवकरात लवकर न्याय देणे गरजेचे ठरते.

२.खर्चिक आणि विलंबकारी न्यायव्यवस्थेत बदल— भारताच्या काही राज्यांमध्ये निवड प्रकरणे बघितले तर कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी पडलेल्या महिलेला न्यायदानासाठी पंधरा ते सतरा वर्ष वाट बघावी लागते कशामुळे पीडित महिला बरबाद तर होतेच शिवाय भीतीने त्रस्त होऊन जाते व आपल्यावर झालेल्या अन्यायाविरोधात मागण्याची तिची इच्छा उरत नाही यामुळे अन्याय करणाऱ्या व्यक्तीला नीलम कारी न्यायव्यवस्थेच्या एक प्रकारे मदतच करत असते तसेच न्यायव्यवस्था हे खर्चिक असल्यामुळे लिहित महिलेला योग्य तो खर्च करून न्याय मागणे परवडण्यासारखे नसते.

३.सामाजिक दृष्टिकोनात परिवर्तन— महिलांवरील अत्याचार अन्याय सोंग बलात्कार या संबंधित कोणत्याही घटनेबाबत पीडित महिलेला संशयाच्या नजरेने बघितले जाते. त्या स्त्रीवर अन्याय करणारा मात्र समाजात निर्धास्तपणे वावरत असतो. अशा स्थितीत अन्यायग्रस्त महिलेच्या बाजूने समाज उभा राहून आपल्यावर झालेल्या अन्यायाविरोधात लढा देण्यास त्या महिलेला सक्षम करण्याचे काम समाजाने करायला पाहिजे. समाजाने त्या महिलेला योग्य तो दर्जा दिला पाहिजे. त्यामुळे तिला समाजात जगताना दुर्बलतेची भावना तिच्या मनात निर्माण होणार नाही

४.सुरक्षेची भावना निर्माण करणे— सद्यस्थितीमध्ये कौटुंबिक हिंसाचार असो की स्त्रियांवरील अत्याचार असो यांच्या संख्येत वाढत होत चाललेली आहे अशा परिस्थितीत दुसरा कोणी त्यांची

सुरक्षा करेल याची वाट न बघता प्रत्येक स्त्रीने किंवा महिलेने स्वतःची सुरक्षा स्वतः करायला पाहिजे म्हणजेच स्व-संरक्षण करायला पाहिजे. स्व-संरक्षण करता यावे म्हणून महिलांसाठी विशेष शाळांमधून, महाविद्यालयातून जुडो, कराटे, स्व-संरक्षणाचे धडे एनसीसी सारखे स्व-सुरक्षेचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे. यात शासनाची महत्वाची भूमिका आहे

५.मानसिकतेत परिवर्तन— बलात्कारात किंवा कौटुंबिक हिंसाचारात बळी पडलेल्या स्त्रीला समाजाकडून उपेक्षा मिळत असते. परंतु ती स्त्री ज्या कुटुंबातील असेल त्या कुटुंबातील व्यक्तीला त्या अन्यायग्रस्त महिलेचा मानसिक आधार देण्याची गरज असते. कारण काही प्रकरणांमध्ये आपली समाजात बदनामी होईल, तिची जर लहान बहीण असेल तर तिच्या लग्नात विघ्न येतील अशा प्रकारची मनामध्ये संकुचित विचारसरणी आणून तिच्यावर झालेल्या अन्याय निमूटपणे तिला सहन करण्यासाठी प्रवृत्त केले जाते. त्यात आई, बहिण, मुलगी यांच्यासमोर ती स्वतःला अपराधी समजते म्हणून मानसिक दृष्ट्या सक्षम बनविण्याचे काम कुटुंबातीलच एक व्यक्ती चांगल्या प्रकारे करू शकते.

६.त्वरित न्याय— अन्यायग्रस्त महिलेने तक्रार केल्यास पोलिसांकडून त्यावर त्वरित तिच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने पावले उचलायला हवी व न्यायालयीन प्रक्रियेमध्ये अन्याय करणाऱ्या व्यक्तीला ताबडतोब सजा किंवा फाशी दिली जावी. अन्याय करणाऱ्या व्यक्तींना जामिनावर सोडून एक प्रकारे त्यांचे मनोबल अशी कृत्य करण्यात वाढवीत आहेत. अशी परिस्थिती आपल्या देशात झाली आहे.

७. सामाजिक व्यवस्थांवर पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही स्थान— भारतीय समाजव्यवस्था ही पुरुषप्रधान असल्याचे पुरातन काळात व आजही दिसून येत आहे. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. स्त्रियांच्या समस्या, त्यांचे प्रश्न, त्यांना होणारा त्रास याबाबतीत सामाजिक व्यवस्थेत एक स्त्रीच चांगल्या पद्धतीने मांडू शकते. म्हणून सामाजिक व्यवस्थांवर पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही स्थान देणे महत्वाचे आहे. स्वातंत्र्याच्या ६० वर्षांच्या काळातही कार्यपालिका विभाग, विधी विभाग, मीडिया, प्रसारमाध्यम ह्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांचे नियंत्रण, वर्चस्व असल्याचे दिसून येते. स्त्रिया बुद्धिमान असून प्रत्येक क्षेत्रात अपेक्षित यश संपादन करीत आहेत सर्व क्षेत्रात महिलांनी स्वतः सक्षम पणे आपल्या कर्तृत्वाचा, बुद्धिमत्तेचा ठसा उमटविला आहे. याचीही जाणीव समाजाला असायला हवी.

८. प्रसार माध्यमांची दोषपूर्ण भूमिका— आपल्या देशात टीव्ही चॅनल्सवर बलात्काराची बातमी, कौटुंबिक हिंसाचाराची बातमी बेकिंग न्यूज म्हणून दाखविण्यात येते, अशा बातम्या शोधण्यात स्पर्धक आघाडीवर आहेत. परंतु ही बेकिंग न्यूज दाखवून त्यांनी त्या अन्यायग्रस्त महिलेला लवकरात लवकर व योग्य न्याय कसा मिळेल, समाज तिच्या बाजूने कसा उभा राहिला हाही दृष्टिकोण प्रसारमाध्यमांनी ठेवायला पाहिजे.

९.कठोरात कठोर शिक्षा— कुटुंबात स्त्रियांवर अत्याचार होतात, ही तर नित्याची बाब ठरली आहे. कारण दिवसेंदिवस अत्याचाराच्या संख्येत आकडेवारीनुसार बघितल्यास वाढ होत चाललेली आहे. त्याला प्रतिबंधित असे कायदे करण्यात आले, परंतु त्या कायद्याच्या आड अन्यायग्रस्त व्यक्ती स्वतःला वाचवितानांचे चित्र दिसत आहे. म्हणून अन्यायग्रस्त व्यक्तीला कठोरात कठोर शिक्षा व्हावी जेणेकरून एखाद्या स्त्रीवर अन्याय करण्याअगोदर त्या व्यक्तीला आपण असे केल्यास आपल्याला दंड किंवा सजा होऊ शकते याचा विचार त्याला यायला पाहिजे.

सारांश—

धर्म प्रथेनुसार वंशाचा दिवा म्हणून मुलाकडे तर मुलीचे दुसऱ्याचे धन म्हणून बघण्याची प्रचलित प्रथा आहे अर्थातच जन्माला येण्यापूर्वीच मुलींना कुटुंबात तसेच समाजामध्ये दुय्यम स्थान देण्यात येते आहे. यामध्ये कुटुंबातील पुरुषां बरोबर स्त्रियासुद्धा सहभागी असतात. पुत्र होईस्तोवर एक तर मुलींची संख्या वाढवून कुटुंबाच्या सदस्य संख्येत वाढ करणे किंवा गर्भ तपासणीतून

स्त्रीभूणहत्या करणे ह्या दोन्हीचा परिणाम संबंधित स्त्रीच्या आरोग्यावर होत असतो. शिवाय अप्रत्यक्षपणे हिंसाचार घडवून आणला जातो. अलीकडे काही प्रमाणात धार्मिक प्रथा परंपरांना बदलवण्याचे कार्य शासन स्तरावरून शिक्षणाद्वारे कायदे करून मुलींसाठी अनेक योजना राबवून करण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे प्रथा—परंपरा यांना बदलविण्यात सामाजिक संघटना सामाजिक कार्यकर्त्यांचे योगदान उल्लेखनीय ठरत आहे. धार्मिकतेच्या पगड्यमुळे हिंदू स्त्री पतीला परमेश्वर म्हणून स्वीकारते आणि त्यांचे अत्याचार सहन करते. पतीची सेवा करणे, त्याच्या इच्छांची पूर्ती करणे याला ची पतीधर्म मानते. पतीच्या यशामध्ये, प्रगतीमध्ये तिचा सिंहाचा वाटा पहिलीपासूनच राहिलेला आहे. कोणताही पुरुष स्त्री शिवाय पूर्णत्वास येऊ शकत नाही. स्त्री—पुरुष हे संसार रुपी रथाची दोन चाके आहे. दोन्ही चाकसमान असल्याशिवाय संसार रुपी रथ पुढे जाऊच शकत नाही. ही वास्तविकता असून सुद्धा हिंसा स्त्रियांवरच का होतात हा एक गंभीर व ज्वलंत असा प्रश्न आज जगापुढे उभा आहे

संदर्भ सुची :

१. डॉ. देशमुख, अलका (२०११) विविधांगी आयामातून स्त्री, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
२. श्रीवास्तव, सुधारानी (२००९) महिला उत्पीडन और वैधानिक उपचार, अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस नई दिल्ली.
३. डॉ. छिल्लर, मंजुलता (२०१०) भारतीय नारी शोषण के बदलते आयाम, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
४. मीना, कांता व मीना, हेमराज (२०१३) भारतीय नारी का सामाजिक विश्व, आदी पब्लिकेशन जयपुर.
५. डॉ.मेहेत्रे, स्मीता (२०११) भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर.
६. शर्मा, प्रज्ञा (२००६) महिलाओं के प्रति अपराध, पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपुर राजस्थान..

शांति शिक्षा में शिक्षक की भूमिका

डॉ. एस.आर. पाटील

(सहा. प्राध्यापक) पुंजाभाई पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गोंदिया (महा.)
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर से संलग्नित

पार्श्वभूमी :

मनुष्य के विकास हेतु शिक्षा-दिक्षा महत्वपूर्ण होती है। समाज और राष्ट्र की चेतनाशक्ती का विकास सुसंस्कृत, स्वस्थ नागरिकों से होता है।

“सा विद्या या विमुक्तये” —पराशर ऋषी

उपनिषद् की शिक्षा है। जो विद्या मनुष्य को बंधनों से मुक्त करती है, वही सच्ची शिक्षा है। उच्च उद्देश्य थे, जीवनशिक्षा के। अहिंसा और शांति बनी रहे इस हेतु प्रयास होते थे।

प्राचीन भारत में तथागत भगवान बुद्ध द्वारा ‘पंचशील’ और ‘अष्टांगीक मार्ग’ द्वारा शांति शिक्षा (Peace) के उपदेश दिये थे। वर्धमान महावीर द्वारा ‘अहिंसा परमो धर्म’ परम् तत्त्व (Super Principle) माना गया था, और उपदेश दिये गये थे। महात्मा गांधी द्वारा भारत में मूल्यों को प्रधान स्थान दिया था। उन्होंने ‘आजादी’ (Freedom) के लिये ‘अहिंसा आंदोलन’ (Ahimsa Freedom Movement) चलाया और लाखों लोग उनके मार्गपर आगे बढ़े। शत्रु के मन का क्रोध ‘अहिंसा तत्त्व’ से बदलता है। अहिंसा और शांति से व्यक्ति, समाज, देश का सशक्त विकास होता है।

शिक्षक प्रशिक्षण में (B.Ed., D.Ed., M.Ed) छात्रों को अहिंसा और शांति (Ahimsa & Peace Education) दर्शन का अध्ययन करना होता है। उनके व्यक्तित्व में मानवता (Humanity) का अंतर्भाव विकसित होता है।

अहिंसा, शांति शिक्षा की क्यों आवश्यकता है? प्राचीन काल से मानव शांति के लिये ही समर्पित हुआ है। वर्तमान में भी शांतिशिक्षा की आवश्यकता कभी नहीं इतनी है। क्योंकि अत्यंत विकसित परमाणु बम, रासायनिक एवं जैविक अस्त्र-शस्त्रों के उत्पादन की घातक स्पर्धा राष्ट्र-राष्ट्र में हो रही है। पता नहीं इस अंधी दौड़ में कोई हिटलर, मुसोलिनी का काम कर बैठे और संपूर्ण ‘वसुंधरा’ को राख कर दे। मानव मूल के भय ने ही इस घातक आतंकी स्पर्धा को जन्म दिया है। इसलिये ‘भय मुक्त वातावरण’ संयुक्त राष्ट्र (यु.एन.ओ.) द्वारा करने की अपील बार-बार संयुक्त राष्ट्र की महासभा में होती है।

आधुनिक मनोविज्ञान भय (Modern Psychology) को एक स्वाभाविक घटनाओं, कल्पनाओं से प्रतिक्रिया स्वरूप निर्मित मानवी मस्तिष्क की एक स्वाभाविक प्रक्रिया मानते हैं। भय को प्राचीन काल से अनेक मूल्यों के साथ जोड़ा गया है, उदा. भय भिरुता है, साहस ही जीवन है।

शिक्षा क्षेत्र में छात्रों के स्वाभाविक विकास में भय के कारण बड़ी बाधा उत्पन्न हुई है। मानव में स्वाभाविक क्षमता के विकास के लिये भय का निवारण आवश्यक है। तथापि भयपूर्ण जीवन परीक्षाएँ देते चलो। की अघोरी स्पर्धा को सहयोग और अहिंसा, ध्यान-शांति शिक्षा में परिवर्तित होना अत्यंत आवश्यक है। व्यक्ति के अंतस्थ शक्ति का स्वाभाविक प्रगटीकरण ही शिक्षा का मूल उद्देश्य है, और शिक्षा द्वारा ही सत्य की खोज कर सकते हैं।

अतः अन्त में संसार का शाब्दिक, अशाब्दिक, सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, आर्थिक, अध्यात्मिक अनुभव ही मानव के ‘अंतस्थ ध्यान शक्ति’ को प्रगटीकरण में दिशा देता है। केवल वह अनुभव निर्वर भावना द्वारा दिया हो। वह केवल अहिंसा-शांति शिक्षा द्वारा ही संभव है।

भारत की प्राचिन संस्कृती-सभ्यता हिंदू, बौद्ध, जैन, इस्लाम, ख्रिश्चन सभी धर्म की शिक्षा अहिंसा और शांति की है। ऋषिकालीन आधार, अहिंसा और शांति शिक्षा का था। गुण, कर्म आधारित समाज व्यवस्था को उन्नत बनाने में ऋषिकालीन चेतना, आत्म-शिक्षा के सुत्र उपयोगी थे। समाज में अनुशासन था। सभी ज्ञानशाखाओं का विकास अहिंसा और शांति मूल्य शिक्षा से हुआ था। ज्ञानाधारित समाज (Knowledge Society) का सपना प्राचिन कालीन था, जो वर्तमान में लागू होता है।

असतो मा सद्गमय

तमसो मा ज्योतिर्गमय

मृत्योर्मा अमृतमगमय।

मनुष्य जीवन चेतना का सूत्र था, उपनिषद्। असत् से सत् की ओर, तमस से ज्योती की ओर और मृत्यु से अमृत जीवन की ओर यात्रा का ध्येय था। जो वर्तमान में भी उपयोगी है।

भारत के मनीषियों ने उदा. महात्मा गांधी, विनोबा भावे, डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन, स्वामी विवेकानंद, स्वामी दयानंद सरस्वती, राजा राममोहन राय, मदर टेरेसा ऐसे अनेक शिक्षा श्रेष्ठियों ने अहिंसा और शांति के लिये कार्य किया है।

भारत में विविधता है, सामाजिक, धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक, सांस्कृतिक अनेकता है। समस्याएँ भी तीव्र उत्पन्न होती हैं, हिंसा होती है। समाज के सभ्य-सुसंस्कृत विकास हेतु अहिंसा और शांति के शिक्षा की आवश्यकता है।

अहिंसा :

अहिंसा वह सिद्धांत है, जो हिंसा को नकारता है। हिंसा से मानव असभ्य होता है, दुसरे का न्हास करता है, जनहानी करता है। धन को लुटता है। अत्याचार करता है। ये सब नहीं हो इसलिये अहिंसा (Ahimsa) की आवश्यकता है। किसी भी परिस्थिती में स्वयं एवं दुसरों के लिये अहितकारी न हो ऐसा व्यवहार ही अहिंसा है।

“Non-Violence is the Practice of being harmless to Self and Others under every Condition”

- M.K. Gandhi

अहिंसा तत्व के रूप में भारत ने स्विकारा है। संसार के अन्य देशों में भी राजनीतिक स्वतंत्रता प्राप्ति हेतु आंदोलन का सिद्धांत 'अहिंसा' को स्विकारा गया है। आशियायी राष्ट्रों में और विकसीत राष्ट्रों में भी महात्मा गांधी के 'अहिंसा आंदोलन' (Non-Violence Movement) को स्विकारा गया है। अपने 'अस्तित्व की स्वतंत्रता' हेतु बलाढ्य शक्ति के साथ अहिंसा आंदोलन द्वारा लड़ा जाता है।

Non-Violence came from the belief that hurting people, animals or the environment is unnecessary to achieve an outcome and refers to a general Philosophy of abstention from Violence based on Moral, Religious or Spiritual Principles.

अहिंसा और शांतिशिक्षा जनमानस में निर्माण करने का श्रेय तथागत गौतम बुद्ध तथा वर्धमान महाविर इनको जाता है। आधुनिक जगत में भी सभी क्षेत्रों में इनका दर्शन (अष्टांगिक मार्ग, पंचशिल तत्व) मार्गदर्शक के रूप में समाज को दिशा देता है। समाज की यह शांति कानुनी दंड शक्ति से कही ज्यादा होती है।

मुख्य तत्व :-

1. अहिंसा एक आदर्शवादी (Idealistic) विचार दर्शन है।
2. अहिंसा 'मानवता' (Humanity) को प्रथम स्थान देता है।
3. अहिंसा 'आत्मोत्थान' का सिद्धांत है।

4. अहिंसा तत्व को 'ईश्वरीय तत्व' के रूप में स्वीकारा है।
5. अहिंसा ही प्रेम है। प्रेम ही अहिंसा है।
6. अहिंसा आत्मक्लेश द्वारा दुसरे के हृदय में परिवर्तन करता है।
7. शिक्षक प्रशिक्षण में श्रेष्ठ अहिंसा दर्शनशास्त्रीयों के विचारों को पढ़ाया जाता है। उदा. महात्मा गांधी, विनोबा भावे, डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन, स्वामी विवेकानंद, स्वामी दयानंद सरस्वती, राजा राममोहन राय, मदर टेरेसा इत्यादी।
8. अहिंसा एक श्रेष्ठ विचार है।
9. अहिंसा और शांति परस्पर पुरक-पोषक तत्व है।
10. अहिंसा तत्व सामाजिक, राजकीय विकास हेतु उपयुक्त है।
11. अहिंसा से श्रेष्ठ व्यक्तिमत्त्व का निर्माण होता है।
12. अहिंसा एक सक्रिय सिद्धांत है।
13. अहिंसा तत्व छात्रों की लिये आत्मसुधार का सुयोग्य मार्ग है।

Non Violence has 'Active' or 'Activist' element in that believers accept the need for Non-Violence as a means to achieve Political and Social Changes.

Ex. The Gandhian Ahimsa is a philosophy and strategy for Social Change that rejects the use of Violence but at the same time sees Non-Violence action also called Civil resistance as an alternative to passive acceptance of oppression or armed struggle against it.

-(www.wikipedia.com)

उद्देश्य (Objectives) :

विश्व कल्याण हेतु सहकार्य करना युनो (UNO) सदस्य राष्ट्रों के द्वारा अहिंसा और शांति शिक्षा (Ahimsa & Peace Education) को प्रोत्साहन दिया जाता है। छात्रों में, नागरिकों में सद्भाव कार्यक्रमों का आयोजन करना। शिक्षक-शिक्षण द्वारा अहिंसा, शांति शिक्षण में प्रयास करना।

1. *Establishing and Facilitating Network and Organization, both Non-Governmental and Governmental to promote exchange of information experiences and good practices on education for a culture of peace and Non-Violence*
2. *Involving the Educational Institution with Partnership of the parents, local Self-Government and Grassroots Organization to promote peace education.*
3. *University's organized Orientation and refresher course for the teachers.*
4. *Integrating principles and strategies of Non-Violence and culture of peace into all subject areas and disciplines in the curriculum.*
5. *Principles and practices of Non-Violence and culture of peace in education by particularly involving the decision makers and leaders of opinion.*
6. *Promote Non-Violence values and attitudes (autonomy responsibility, Co-operation, creativity and solidarity)*
7. *Learn to live together, respecting the differences and similarities*
8. *Develop a Co-operative learning based on dialogue and intercultural understanding*
9. *To adopt Non-Violence solutions to conflicts through mediations and conflict-revolving strategies.*
10. *Targeting the children and young people, particularly in the school educational process to Integrate peace and Non-Violence in theory and practice and*
11. *Integrating Non-Violence in every aspect of teaching and learning Processes, Including Curriculum Development Activities, teacher training and management of the Educational Institutions.*

शांतिशिक्षा के सर्वसाधारण ध्येय :

1. मानव-मानव, राष्ट्र-राष्ट्र से भय को मिटाना।

2. राष्ट्र-राष्ट्र के 'अहं-स्पर्धा' भाव को समाप्त करना।
3. मानव-मानव में अहिंसक सहकार्य भाव को बढ़ाना।
4. विश्व शांतिशिक्षा द्वारा राष्ट्र-अहिंसा तत्व पर बल देना।
5. आंतराष्ट्रीय मूल्य : स्वातंत्र्य का बढ़ाना।

भूमिका : शिक्षा-शिक्षा

निम्नलिखित शिक्षा उद्देश्यों का शालास्तर से विश्वविद्यालय शिक्षा के पाठ्यक्रम में अंतरभाव करना।

- भेदभाव, असमानता दूर करने हेतु शांती, अहिंसा, शिक्षा छात्रों को देना।
- प्रादेशिक भेदभाव मिटाने हेतु, शांती शिक्षा का विस्तार करना।
- वर्ग, वर्ण, जाति द्वेष, को मिटाना तथा 'मनुष्यता में समानता' लाने हेतु शिक्षा देना उदा. विश्वविद्यालय शिक्षा के पाठ्यक्रम में तथागत बुद्ध, वर्धमान महावीर के विचार दर्शन का अंतरभाव करना।
- सामाजिक कलह को रोकने हेतु अहिंसा-शांती मार्ग को कार्यवाही तत्व के रूप में लागू करना उदा. महात्मा गांधी का मार्ग।
- ग्रामिण, शहरी क्षेत्रों में प्राप्त उपलब्धियों को विकेंद्रीत करना।
- राष्ट्रीय शिक्षा में पाठ्यक्रम में अहिंसा शांती शिक्षा को उपयुक्त बनाना उदा. चर्चासत्र, सेमिनार का आयोजन करना।
- स्थानिक स्तरों में नेतृत्व में अहिंसा तत्व की उपयुक्तता बढ़ाना उदा. आदर्श नेतृत्व में अहिंसा तत्व की उपयुक्तता बढ़ाना उदा. आदर्श नेतृत्व के व्याख्यान रखना। उदा. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम का कार्य, मदर टेरेसा का कार्य
- राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, शिक्षा, खेल-क्रीडा में आदर्श व्यक्तिमत्त्व नेतृत्व का सम्मान करना।
- शाला-महाविद्यालय, विद्यापीठों में अहिंसा-शांती शिक्षा हेतु हर स्तर पर प्रयोग करना। कृतिवाही कार्यक्रमों का विस्तार करना उदा. मानवतावादी, मानव अधिकार उपक्रमों का आयोजन करना।
- कक्षाओं में छात्रों के समूह में अहिंसा-शांती शिक्षण देना उदा. समाज-राष्ट्र कल्याण पर बुद्धि मंथन (**Brain Storming**) कराना। राष्ट्रीय-अंतराष्ट्रीय परिषदों का आयोजन करना।

अहिंसा शांती शिक्षा सदियों से धर्म, धम्म, अध्यात्म से दिये जाने की पृष्ठभूमि है। विभिन्न धर्म तत्वों द्वारा शांती शिक्षा दी जाती है। धर्म शिक्षा में शांतीशिक्षा को मोक्षप्राप्ति कहा जाता था।

वर्तमान में औपचारिक संस्थाओं द्वारा शांती शिक्षा देने का प्रयास हो रहा है। इसके साथ अनौपचारिक तथा प्रासंगिक शिक्षा संस्थाओं द्वारा (**Formal & Informal Education Agencys**) निरंतर प्रयास हो रहे हैं। तथापि शांती शिक्षा की मूल बाधा भय है।

मुख्य आशय बिंदु :—

१) शांती शिक्षा क्यों ?

समाज, राष्ट्र तथा व्यक्ति को शांती शिक्षा की अत्यंत आवश्यकता है। अहिंसा शांती शिक्षा के बिना व्यक्ति, समाज, राष्ट्र का विकास असंभव है। उदा. बढ़ता आतंकवाद, उग्रवाद, राष्ट्रों की अनुशस्त्रास्त्र स्पर्धा।

१.१ शांती शिक्षा :

शांतीशिक्षा की मूल बाधा भय है। मानव के मूल स्वभाव के रूप में सदियों से भय को पाया जाता है। ऐसा क्यों ? अहिंसा-शांती शिक्षा का अभाव है। व्यक्ति जैसा हँसता है, रोता, चिखता, चिल्लाता, प्रेम, क्रोध आदि अनेक प्रकार की उसमें मूलवृत्तियाँ पायी जाती है। उसका विकास जन्म-पूर्व अवस्था से लेकर जन्म के बाद के 'सामाजिक परिवेश' (**Social Environment**) में होता है। फिर जैसे-जैसे व्यक्ति आगे-आगे जीवन को जीता है। वैसी-वैसी वह मूलवृत्तियाँ अनेका-अनेक मूलभावनाओं में परिवर्तित होती है।

१.२ भय एक मूलभावना है :-

भय भी एक ऐसी मूलभावना है जिसका अस्तित्व समस्त मानव समाज में पाया जाता है। आदिमानव काल से इस भय को समाप्त करने के अनेक मार्ग सुझाएँ हैं। जैसे ईश्वर का नामस्मरण, प्रकृति की सत्ता को मानना, अपना अस्तित्व प्रकृति ईश्वर के सत्ता में विलीन करना है।

१.३ अल्लाह, ईश्वर, येशू की सत्ता :

अहिंसा शांती कोई अल्लाह की सत्ता में भय को समाप्त करने की कोशिश करता है। कोई ईश्वर, येशू की सत्ता में भय को समाप्त करने की कोशिश में है। तो कोई भगवान महाविर, तथागत गौतम बुद्ध, जरथ्रुस्त्र तो कोई अनेका-अनेक प्रार्थना, यज्ञ, कर्मकांड के द्वारा भय को भूलना चाहते हैं।

१.४ भय यह सनातन सत्य है :

भय यह सनातन सत्य है। तो इसकी निवृत्ति क्यों नहीं? निवृत्ति के मार्ग अनेक बाधाएँ मानव के मूल में भय की सत्ता समाप्त नहीं होती, भय का अस्तित्व मानो ईश्वर की उत्पत्ति के साथ ही अदृश्य रूप में मानव के मूल में प्रकट हुआ लगता है। तभी तो निरंतर मानव के इतिहास में भय को निकालने आदि-काल से प्रयास हुए हैं।

१.५ भय का स्वरूप :

कालस्वरूप भय का स्वरूप भी बदला प्राचीन काल में राजा को ईश्वर माना जाता था। वह गुरुकुल में राज्य व्यवस्था को चलाने की शिक्षा प्राप्त करने जाता था। आश्रम व्यवस्था के साथ-साथ गुरु उसे अनेक विद्याएँ सिखलाते थे। जैसे राजा को आखेट (शिकार) करना, आखेट कैसे करने का प्रशिक्षण देना उदा. धनुर्विद्या, मल्लविद्या, यंत्र-तंत्र-मंत्रों की अनेक विद्याएँ, शस्त्र-धारण करने की शिक्षा. ...वर्तमान में राष्ट्रों द्वारा अनुशक्ती प्रयोग अशान्तता बढ़ी है।

१.६ गुरु का मुख्य उद्देश्य :

गुरु का मुख्य उद्देश्य शिष्य के मन से 'भय' को निकालना जो शिष्य के व्यक्तित्व की मुख्य बाधा है, जिसके कारण अनंत बाधाओं ने जन्म लिया है। सामाजिक संबंधों में उसका व्यक्तित्व भय के चक्कर में गोते लगा रहा है। ऐसा क्यों होता है? ऐसा क्या घटित होता है की मनावैज्ञानिक (Psychology) रूप में असुरक्षा का भाव 'भय' के रूप में जन्म लेता है।

भय यह एक यथार्थ 'मानव समाज' (Human Society) की समस्या है। भय को समाप्त करने का प्रयत्न सदियों से चलता आया है। साहस के अभाव में भय तुरंत जड़ जमाता है। तथा इसलिए प्राचीन काल से वन्य पशुओं के शिकार का प्रशिक्षण बड़े-बड़े राजघरानों, सरदारों, सरंजामदारों, जमिनदारों के पुत्रों को दिया जाता था। भय को मिटाने आखेट (शिकार) का सूत्र प्राचीन काल के अनेक मार्ग से एक मार्ग था। जिससे साहस पैदा हो, शिष्य अपनी आंतरिक उर्जा के साथ शिकार कर 'भय' से मुक्ती पाते थे, मगर यह प्रयास एक प्रकार से छल था।

भय का स्वरूप बदला :

वर्तमान में भय का अस्तित्व है। भय का मात्र स्वरूप बदला है। भय को धारण करना, शिष्य, छात्रों, व्यक्तियों का लक्ष्य नहीं है। उसके अस्तित्व को कोई नकारता नहीं है। मूल क्षमता के प्रगटिकरण में अनेक बाधाओं में से मूल बाधा 'भय' है। धनबल, बाहुबल, राजबल के अर्निबध प्रयोग से व्यक्ति समाज की हानी होती है।

भय से मुक्ति का आभास :

अहिंसक सहज मानव प्रेरणाओं से भय से मुक्ति का आभास होता है। प्रेम, स्नेह, सहसंबंध, वात्सल्य भाव और सहजप्रेरणाओं से भय को तात्कालिक रूप में कम किया जा सकता है। किन्तु इसका स्वरूप केवल आभास मात्र का है।

शांतिशिक्षा न होने का परिणाम :

वर्तमान आधुनिक, प्रौद्योगिकी, वैज्ञानिक युग में मानव अधिकाधिक अशांत हो रहा है। इसका कारण है, शांतिशिक्षा का अभाव। उदा. विनोबा भावे द्वारा भुदान यज्ञ आंदोलन चलाकर धनी लोगो के मन में परिवर्तन किया था। यह सच्चा प्रयास रहा, जिसका प्रभाव समाज के सभी घटकों पर पड़ा।

राष्ट्र-शस्त्रार्थ स्पर्धा :

इस संसार के महाविद्यालय में भय को बनाये रखने हेतु हर राष्ट्र कोशिश में है। प्रत्येक राष्ट्र 'भय' से आतंकित है। सामर्थ्यशाली देशों के 'गट' में भी भय के मूलरूप में ही 'संहारक अस्त्रों' का 'भंडारण' किया जा रहा है। उससे उत्पन्न खतरे को कभी समाप्त नहीं किया जा सकता।

वसुंधरा भय से आतंकित :

वैज्ञानिकों ने जिस उदात्त हेतु से अनुऊर्जा की खोज की है। मानव कल्याण हेतु, उसी प्रकार राजकर्ता उन खोजों के आधार पर सारे वसुंधरा को भय से आतंकित करना चाहते हैं। उदा. विकसित राष्ट्र, आतंकवादी संघटन द्वारा परमाणु, रासायनिक, जैविक अस्त्रों के प्रयोग की धमकी देना... ये कब रुकेगा? नये राष्ट्र अपने संरक्षण का मुद्दा लिये शस्त्रास्त्रों में भरमार उत्पादन कर रहे हैं। उदा. अमेरिका, रशिया, फ्रांस, इंग्लैंड, जर्मनी,,, जैसे राष्ट्र अनुस्पर्धा कर रहे हैं। जिससे अन्य राष्ट्र भी उसी स्पर्धा में आगे आ रहे हैं। जो पृथ्वी के विनाश के लिये कारणभूत होंगे।

अमेरिका ने हिरोशिमा और नागासाकी की राख की

जापान वर्षों इससे लड़ता रहा। अब शास्त्रास्त्र बंदी हेतु वहाँ नागरिक आंदोलन करते हैं। सेमिनार, चर्चा, परिसंवाद में शांती शिक्षा पर जोरे दिया जाता है। वसुंधरा ने परमाणु युद्धों को देखा है। अणुबॉम में कितना सामर्थ्य है। अचेतन वस्तुरूप अणुबॉम में। मगर राख किया जापान को, सारा संसार भय से आतंकित हुआ, जिनके पास इस प्रकार का सामर्थ्य नहीं था वे देश भी भय के कारण इस संहारक शस्त्रों को धारण करने में अधिकतर 'राष्ट्रीय धन' लगाने की स्पर्धा में उतर आए। अविकसित राष्ट्रों में, विकसनशिल राष्ट्रों में गरीबी बढ़ी, अशिक्षा, बेरोजगारी, पर्यावरण प्रदूषण के लिये धन की कमी रही है। राष्ट्र का नियोजन तत्व आत्मसंरक्षण पर ज्यादा केन्द्रित रहा है। भारत और पाकिस्तान शास्त्रास्त्र अणु स्पर्धा कर नागरिकों को अशांत कर रहे हैं। जो शांती शिक्षा से रुक सकता है। उदा. नोबेल पारितोषिक विजेती मलालाका शांतिशिक्षा के लिये किया गया प्रयास प्रशंसनीय है।

संहारक शस्त्रों की होड़ :

वर्तमान में विकसित राष्ट्र अधिक विकसित संहारक अस्त्र-शस्त्रों का भंडारण भर रहे हैं। अविकसित राष्ट्र तथा विकसनशिल राष्ट्र उदा. भारत, पाकिस्तान अणुस्पर्धा कर दुखद सपनों को पूरा करने की स्पर्धा में हैं। यह दौड़ है, केवल मानवता मूल्य की राख करने के लिये। यह शांती-अहिंसा तत्व से रुकेगा। इतने परमाणु अस्त्र है की कुछ ही समय में वसुंधरा राख में तबदील होगी। मानव के मूल में बैठे भय के कारण मानव परमाणु, रासायनिक, जैविक हथियारों का निरंतर निर्माण कर रहा है। संयुक्त राष्ट्र (अमेरिका, रशिया, चिन, इंग्लैंड, फ्रान्स) इन घातक अस्त्र-शस्त्रों में निरंतर वृद्धि कर रहे हैं। भारत और पाकिस्तान भी परस्पर भय के कारण ऐसे घातक हथियारों के अंधी दौड़ में शामिल हैं। क्या इन परमाणु, रासायनिक, जैविक अस्त्र-शस्त्रों को मानवी नैतिक बल रोक सकता है। हाँ! केवल अहिंसा तत्व को अपनाना होगा।

राष्ट्र-राष्ट्रों में आतंक :

विकसित राष्ट्रों में अमेरिका, जापान, चिन, फ्रान्स, इंग्लैंड के द्वेष और भेदभावपूर्ण राजनीति से आशियाखंड, आफ्रिका खंड तथा अन्य विकसनशिल राष्ट्रों में विकसीत राष्ट्रों के धमकियों के खिलाफ आवाज उठती है और इसके साथ धर्मांध द्वेषभरा दृष्टिकोण, आतंकवाद (धर्मश्रेष्ठ, कनिष्ठ मूलभावना से उग्र विचारधारा) धधक रही है।

कुछ आतंकवाद के उदा.

1. अफगानिस्तान के अलकायदा आतंकवादी सरगना 'ओसामा-बिन-लादेन' द्वारा समर्थित आतंकवादियों ने दिनांक 11 सितंबर 2001 को अमेरिका के 'वर्ल्ड ट्रेड सेन्टर' के दो बहुमंजिली ईमारतों पर और लष्करी सामर्थ्य का प्रतिक 'पेंटागॉन' पर आतंकी हवाई हमले किये हैं। ये आतंकी हमले धर्मद्वेष के मूल भावना का परिणाम मात्र है। अमेरिका ने 'आतंकवादी लादेन' को खत्म किया है।
2. परिणाम में अमेरिका द्वारा अफगानिस्तान को नेस्तनाभूत किया। यह द्वंद समाप्त नहीं हुआ है। इसका परिणाम भविष्य में क्या होगा?
3. भारत जैसे जनतांत्रिक, शांतिप्रिय और धर्मनिरपेक्ष राज्य पर पाकिस्तान समर्थित, जैश-ए-मोहम्मद, लष्कर-ए-तोयबा, अलकायदा आतंकवादी संघटनों के आतंकवादी लोगों ने 'भारतीय संसद' पर 13 दिसंबर 2001 को हमला किया, जम्मू-कश्मिर के 'विधान सभा भवन' पर आतंकी हमला किया गया। दिल्ली में 'दाऊद इब्राहिम' द्वारा बॉम्बस्फोट कर सैकड़ों लोगों की जाने ली। भारतीय राष्ट्रीय पर्व पर आतंकवादी अपनी आतंकी गतिविधियों में लिप्त रहते हैं। पाकिस्तान 'न्यूनता और धर्मद्वेष' की उग्र भावना से भारत में 'आतंक' बढ़ा रहा है।
4. विकसित राष्ट्रों के दबाव से अविकसित, तथा विकसनशिल राष्ट्र में भय निरंतर बना रहता है। जिससे आतंकवाद को बढ़ावा मिलता रहता है, जो अहिंसा-शांति शिक्षा से कम हो सकता है।

सारांश :-

विभिन्न देशों के 'आतंकवादी संघटनों' का विश्व के शांति में विश्वास नहीं है। भगवान महाविर के सनातन चले आ रहे 'जिओ और जिने दो' और 'वसुंधैव कुटुम्बकम्' मूल्य में विश्वास नहीं। राष्ट्रों के नागरिकों में विश्वास नहीं है, क्योंकि भय से उत्पन्न चिंता हर राष्ट्र को निरंतर सता रही है। राष्ट्रों के नागरिकों एवं छात्रों को शिक्षा द्वारा अहिंसा पाठ पढ़ाया जाना चाहिए। यह परिस्थिती राष्ट्रीय एकात्मता और सामंजस्य शिक्षा से दूर किया जा सकता है।

चेतन से अचेतन होकर जीना :

आज संसार के पास इतना 'संहारक शस्त्रास्त्रों' का संघटन है। पता नहीं मानव कब इस घातक शस्त्रों का प्रयोग करेगा। कभी पृथ्वी ग्रह पर 'मनुष्य का अस्तित्व' तथा यह खोज पाने के लिये कोई खोजी नहीं बचेगा। सत्य की व्यवस्था करनेवाला मानवतत्त्व लुप्त होगा। इसिलिये धर्म-धम्म श्रेष्ठ महर्षि, पैगम्बर, बुद्ध, महावीर ईशू ख्रिस्त के विचार दर्शन को विद्यालय, महाविद्यालयों में पढ़ाया जाये।

मानव मनुष्यतत्त्व बचाने हेतु क्या अहिंसा-शांती तत्व अपने नये पीढ़ी के लिये नहीं सिखायेगा? आवश्यकता है, की सभी राष्ट्र अहिंसा-शांती हेतु पहल करे।

शांति शिक्षा किस प्रकार?

संयुक्त राष्ट्र के सदस्य राष्ट्रों द्वारा अपनी राष्ट्रीय शिक्षा में अनिवार्य रूप से 'शांतिशिक्षा' का व्यय 'संयुक्त राष्ट्र का शिक्षाकोष' करे। यु. एन. ओ. सभी राष्ट्रों के शांतिशिक्षा का प्रारूप प्रत्येक सदस्य राष्ट्रों से आमंत्रित करे। और सर्वसमावेशक शांतिशिक्षा का स्वरूप संयुक्त राष्ट्र की महासभा द्वारा संमत कर प्रत्येक राष्ट्र उसपर नैतिकता, मानवता के आधार पर स्वयं पर आत्मार्पित करे। उपाय यही है, वसुंधरा को सुजलाम-सूफलाम शांतीयुक्त-सहिष्णु बनाने का एकमात्र रास्ता है।

संदर्भ (Bibliography)

- 1) www.unesco.org
- 2) www.globaleducationmagazine.com/
- 3) www.wikipedia.org
- 4) www.sankalp.org
- 5) www.uno.org
- 6) www.mkgandhi.org
- 7) www.education.org
- 8) www.onlinejournal.com
- 9) International Encyclopedia Of Peace Education, Peace Education and Human Rights, Volume 1- Mr. Pradip Adhikari and Prof.(Dr.) Jayanta Mete

प्रिया तेंडुलकरांचे वाङ्मयीन अनुभव**प्रा. डॉ. वैशाली भांडारकर (झोडे)****एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर**

प्रिया तेंडुलकर यांनी 'इथे ओषाळला मृत्यु' या नाटकात बालवयात काम केले. या नाटकातल्या 'संभाजी' या व्यक्तिरेखेने त्यांच्या खऱ्या अभिनयाला सुरुवात झाली. प्रिया सातवीत असतांना सत्यदेव दुबे यांच्या 'थिएटर युनिट' च्या 'हयवदन' या नाटकात त्यांनी काम केले. या नाटकाचे ७० ते ७५ प्रयोग त्यांनी केले. या नाटकातल्या अभिनयाने त्यांनी कमालीचे शिखर गाठले. सगळीकडे त्यांचे कौतुक होत असतांना त्यांच्या वडिलांनी त्यांना वेळीच सावध केले. "लोक जे कौतुक करताहेत, ते डोक्यात जाऊ देऊ नकोस." हे नाटक सुरू होण्यापुर्वी त्यांच्या आयुष्यात मोठा पेच निर्माण झाला होता. बाबांच्या सहकार्याने हा गुंतागुंतीचा पेच त्यांनी सहज सोडविला.

पहिला षब्द शिरीष मावशीला दिल्याने पहिली कमिटमेन्ट महत्वाची, दुसरे नाटक कितीही मोठे असले तरी दिलेला षब्द महत्वाचा हे त्यांनी प्रियांना समजावून सांगितले. घालेय जीवनात दुर्गा खोटे यांच्या फिल्म कंपनीत शिवणयंत्राच्या जाहिरातीत काम केले. विकास देसाई हे विजय तेंडुलकरांचे मित्र असल्याने ही जाहिरात करण्यास त्यांनी प्रोत्साहन दिले. या जाहिरातीत काम केल्याने त्यांना ड्रेससहीत दिडपे रुपये मिळाले. खऱ्या अर्थाने त्यांच्या आयुष्यातील ती पहिली कमाई होती. जे. जे. कला महाविद्यालयात शिकत असतांना त्यांनी साडीच्या जाहिरातीत काम केले. जाहिरात करून पैसे मिळत असल्याने शिक्षण बंद करून पैसा कमावणे हे त्यांच्या जीवनातील अविभाज्य अंग बनले.

प्रियांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रात काम करून पैसा मिळविण्याचा सपाटा सुरू केला. हे सर्व करीत असतांना प्रियांच्या बाबांनी वेळीच सावध केले. "पैषाच्या मागे पळू नकोस. पैसे तुझ्यापासून आणखी लांब पळतील. यावर त्या बाबांना म्हणाल्या, "आम्ही लहान असतांना तुम्ही आम्हाला ज्या सोयी सुविधा दिल्यात त्या आज आमची गरज बनल्या आहेत. त्या मिळविण्यासाठी तरी मला पैसे कमवायला हवेत."^१ पैसे कमविण्यासाठी त्यांनी अनेक नोकऱ्या केल्या. वेगवेगळ्या क्षेत्रात नोकऱ्या करून त्यांनी स्वतःचे स्वयंसिद्धत्व सिद्ध केले. त्यांनी पंचतारांकित 'ओबेरॉय घेरेटॉन' या हॉटेलमध्ये 'रेस्टॉरेंट होस्टेस' या पदावर काम केले. ही नोकरी करण्यास वडिलांव्यतिरीक्त घरातील सर्व मंडळींचा विरोध होता. त्यांनी स्वतःच्या

हिंमतीने पंचतारांकित मधील नोकरी कुणालाही न जुमानता स्वीकारली. विविध अनुभव गाठीशी बांधून अवघ्या तीन महिन्यात ही नोकरी सोडली. पंचतारांकित मधील नोकरीमुळे प्रिया माणसांचे खरे खोटे चेहरे न्याहाळण्यास शिकल्या. 'पंचतारांकित' मधील आठवणींच्या स्वरूपात लिहिलेल्या लेखांनी त्यांना लेखिका बनण्यास प्रवृत्त केले.

हवाई सुंदरीची नोकरी स्वीकारली म्हणून जगभर प्रवास केल्याने माणसातील माणूसकीचे विविध रूप त्यांना न्याहाळता आले. माणसातील विलक्षणतेचा अभ्यास करतांना त्यांना पुरूषी हिकमतीची खऱ्या अर्थाने जाणीव झाली. स्त्रियांकडे बघण्याचा पारंपारिक चष्म्यातील रूप त्यांनी बघितले. त्यांच्या कथेतील एअर होस्टेस असलेल्या नायिका स्वतःचे

स्वयंसिद्धत्व प्रकट करतात. माणूस म्हणून आपल्या मूल्यांची जोपासना करतात. स्वमधील षोषिकतेची जाणीव जगासमोर आणतात. कुठेही त्या तडजोड करीत नाही.

पंचतारांकित ते एअर होस्टेसचा प्रवास प्रियांना अनुभवसंमृद्ध करू शकला. स्वतःला आलेल्या अनुभवातून जीवनाचे एक एक पदर त्या उलगडीत गेल्या. मग ते जाहिरातीचे जग असो किंवा सिनेमातले जग असो. प्रत्येकच अनुभव त्यांना माणूस म्हणून परीपक्व बनविण्यास समर्थ ठरला.

बाबांच्या सतत मिळणाऱ्या प्रोत्साहनामुळे प्रिया तेंडुलकरांनी विविध क्षेत्रातले अनुभव घेतले. 'आय न्यू यू वुड टू इट' 'तुझं तू जग, ते मला नवं आहे. तुझ्या जगण्यातून मी शिकतो, लिखाण जगण्यातून येतं' त्यांनी केलेल्या प्रत्येक नोकरीतून नवनवीन अनुभव घेतले. पुढे हेच अनुभव त्यांचे लेखन परिपूर्ण करण्यास यशस्वी ठरले असे मला वाटते.

'पंचतारांकित' या लेखसंग्रहात स्वतः अनुभवलेले पंचतारांकित जग वाचकांच्या पुढ्यात ठेवले. बाहेरून पंचतारांकित वाटणारे जग आतून किती बुरसटलेले आणि भयानक आहे याचे अनुभव त्यांना नोकरी करण्याची आवश्यकता नव्हती. पण शिक्षण अध्यापक सोडल्याने टाईम्समधील जाहिरात वाचून 'पंचतारांकित' हॉटेलमध्ये मुलाखतीला गेल्या. त्याच दिवसापासून 'रेस्टॉरेंट रिसेप्शनिस्ट' म्हणून या पदावर रुजू झाल्या. या नोकरीच्या निमित्ताने हॉटेलमध्ये चालणारे सगळे बरे वाईट काळे धंदे त्यांना हळूहळू कळायला लागले होते. या

सगळ्या गोष्टींविषयी त्या अज्ञानी होत्या. पंचतारांकित मधील स्त्रियांवर झालेल्या अन्यायाने त्या संतप्त होत असत. त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध ठामपणे त्या उभ्या राहिल्या.

नाईट ड्युटी करणाऱ्या मुलींना पंचतारांकितच्या गाडीने घरी पोहचविण्यास भाग पाडीत असत. रेस्टॉरेंट च्या मुलींना वाईट कामासाठी प्रवृत्त करणाऱ्या मॅनेजरची त्या कानउघाडणी करतात. षेवटी पंचतारांकितचे फसवे जग बघून नोकरी सोडण्याचा निर्णय घेतात. अशा भयानक वातावरणात त्यांना जेनी आणि याज्ञीक जिवलग मित्र देखील भेटतात. त्यांच्याच साहाय्याने प्रिया पंचतारांकितच्या बुरसटलेल्या जगातील मुलींना नवी दिशा, न्याय मिळवून देण्याचा त्यांनी मनापासून प्रयत्न केला. या नोकरीच्या निमित्ताने त्यांना मानवी मनातील लपलेल्या चेहऱ्यांचे विविध नमुने न्याहाळावयास मिळाले. नव्या जगाची ओळख पटली. या जीवनाचे वास्तव स्वानुभव स्त्रीवादी भूमिका घेऊन त्यांच्या वाङ्मयातून सामोरे आले आहेत. ही वास्तविकता म्हणजे त्यांची जीवनानुभूती असल्याने त्यांची वाङ्मयीन बैठक किती पक्की असावी याचा प्रत्यय त्यांच्या लेखनातून येतो.

'सॉरी फॉर लास्ट नाईट' या कथेची नायिका घरच्या खालावलेल्या आर्थिक परिस्थितीने एअर होस्टेसची नोकरी स्वीकारते. तिचे वडील साधे विमा एजंट होते. एका विषिष्ट वयात तिला लग्न करावेसे वाटते. ती षेखरच्या प्रेमात पडते. षेखर आपल्या वडिलांचा व्यवसाय सांभाळत असल्याने षेखरला आपल्या बायकोने नोकरी करावी हे मान्य नाही. षेखरच्या जिद्दीपोटी ती नोकरी सोडते; व लग्न करते. पण लग्नानंतर कटू सत्य तिच्या समोर येते. घरात तिला फक्त षो पिसची जागा मिळते, घरातील किचन ते हॉलपर्यंत सगळी कामे सासू करीत असल्याने तिच्या वाटयाला केवळ रिकामेपण व एकटेपण येते. प्रेमविवाह केल्याने तिला माघारही घेता येत नाही. लग्न हे तिला ओझे वाटू लागते. अनेक वर्षे नोकरी व्यवसाय केलेली आणि स्वतंत्र विचारसरणीची स्त्री ज्यावेळेस लग्न करून घरात येते. त्यावेळेस अनेकदा तिच्याकडून तिच्या व्यक्तित्वाला मारक ठरणाऱ्या अपेक्षा केल्या जातात. त्यामुळे

‘लग्न’ हे त्या नायिकेला ओझे वाटते. लग्नांनंतर स्त्रीने नोकरी व्यवसाय सोडून घरात बंदिस्त व्हावे आणि पुरूषाला मात्र चारही दिशा मोकळ्या असतात. त्यामुळे स्त्रीची घुसमट होते. ती अतिषय संवेदनशील होते. आपल्या भावना व्यक्त करतांना ती म्हणते की, “ज्या माणसाला रात्री बायकोबरोबर जेवायलाही ओढ वाटत नाही त्या माणसाने लग्न कषाला केलं ? ज्याला रात्री बायकोच्या थोबाडीत मारलेली सकाळी आठवत नाही तो लाखाची बिझनेस डील्स करतो याच्यावर विश्वास ठेवावा इतकी मुर्ख तो मला समजतो.”^२(ज्याचा त्याचा प्रश्न—सॉरी फॉर लास्ट नाईट. पृ.क्र ६३)

एकंदरीत भारतीय स्त्रीला तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आदर करणारा, तिच्यावर निस्सिम प्रेम करणारा हक्काचा माणूस म्हणून तिला हवा असतो. स्त्रीला पायदळी तुडवून फक्त पुरूषी महत्वाकांक्षेने जगणारा नवरा नको असतो.

प्रिया तेंडुलकर नोकरी करणाऱ्या स्त्रीचे प्रश्न हाताळतांना महत्वाकांक्षी पुरूष समाजाचे नीटसे आकलन या समाजाला पुरूष देतात. स्त्रीने स्त्री म्हणून जगावे असे वाटणाऱ्या पुरूषीवृत्तीला त्यांच्या नायिका या जगण्याला नकार देतात. स्वतंत्र बाण्याने माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार स्वतःच मिळवितात.

आयुष्यात एक डाव उधळल्यानंतर नवा डाव मांडतांना होणारी घुसमट टिपणारी ‘नवा गडी’ ही स्त्री प्रधान कथा अतिषय महत्वाची वाटते. ही कथा पूर्णविरामाने न संपता एका भावनिक आणि वैचारिकतेजवळ येऊन थांबते. एकदा खेळात बाद झालेल्या मध्यमवयीन बाईची नवा डाव मांडायच्या आधी स्वतःची ताकद आजमावणे या नायिकेला महत्वाचे वाटते. ती म्हणते बळी जाणे हे बहुधा आपल्या स्वभावात असेल, दुसऱ्या डावातला गडी सुरेष्ठ तिला न्यायला येतो तेव्हा तिच्या मुलाला सोबत घेऊन जावे असे त्याला वाटत नाही. तिला दीपूचे रूसणे तिला तिच्या मुलाला सोबत घेऊन जावे असे त्याला वाटत नाही. तिला दीपूचे रूसणे तिला जाणवते पण सुरेष्ठाचा पारा चढलेला असतो. तिला पहिल्या डावातल्या आसिफची आठवण येते. सुरेष्ठाच्या घरीही मुलाच्या धर्माचा विषय निघतो. तिला वाटते आयुष्यात यांचा मुलगा घुसला आणि माझा ताबा घेऊ बघतोय. तिला वाटत राहते की जुन्या डावात जे घडले ते मुसलमान असल्यामुळे झाले नाही. पोटगी नाकारणारी ही तरुणी, एका धंद्याचा व्याप पेलणारी तिला इतकी झुकण्याची सवय नाही, मग ती उत्तरते, “या वयात माझ्यात बदल घडवणं मला अशक्य आहे. मी तुमच्या घरात सामावू शकणार नाही. कुणाच्याच घरात नाही. एक वेळ डाव मांडला त्यात बाद झाले. आता नवा खेळ मांडायच्या आतच मी माघार घेते. आपण इथंच थांबावसं मला वाटतं. थांबायलाच हवं. धिस वॉन्ट वर्क, इट नेव्हर वील.”^३ सुरेष्ठा घर सांभाळणारी, संध्याकाळी त्याच्यासाठी नटूनथटून वाट पाहणारी बायको हवी आहे. हे लक्षात येताच ती दुसऱ्या लग्नाचा प्रस्ताव नाकारते.

सारांशः—प्रिया तेंडुलकरांनी स्वतःच्या कथेमधून स्त्री जाणिवेचा अनेक अंगाने जसा विचार केलेला आढळतो त्याप्रमाणेच पुरूषांचा अंतर्मनाचा काही अंशी मागोवा घेण्याचे कार्य कळत नकळत त्यांच्या नातेसंबंधातील सूत्रांचा विचार करतांना स्त्रियांच्या समस्यांना प्राधान्य दिल्याचे स्पष्ट जाणवते. त्यामुळे विवाह विषयक प्रश्न वेगवेगळ्या जाणिवेतून हाताळणे हे त्यांच्या कथेचे मुख्य अंतःसुत्र आहे, असे मला वाटते. स्त्री घरात वावरतांना अनेक प्रकारचे नातेसंबंध जपत असते ती कधी मुलगी असते, कधी आई असते तर कधी सून व सासू म्हणून. या व्यतिरिक्त घेजारी स्त्री म्हणूनही तिच्या भूमिकांचा विचार प्रियांनी केला आहे. तेव्हा या अनेक पातळ्यांवर तिची होणारी कुचंबना व मानसिकता याचाही विचार प्रियांच्या अनेक कथामधून प्रकर्षाने जाणवतो.

संदर्भ टिपा

- १) प्रिया तेंडुलकर :- 'पंचतारांकित' राजहंस प्रकाशन, पुणे. पृ. क्र. ३८
- २) :- 'ज्याचा त्याचा प्रश्न' राजहंस प्रकाशन, पुणे.
कथा— सॉरी फॉर लास्ट नाईट. पृ.क्र ६३
- ३) :- 'ज्याचा त्याचा प्रश्न' राजहंस प्रकाशन, पुणे.
'नवा गडी' पृ. क्र ११४, ११५
- ४) लाम्हेणे ललिता. :- 'ते' ची प्रिया एक जीवनप्रवास,
डिंपल प्रकाशन, ठाणे,
- ५) दाते ज्योती :- 'हरहुन्नरी मनस्विनी' तरूण भारत
- ६) भरतकुमार राऊत :- म. रा. वार्षिकांक

Domestic Violence Past and Present

Dr. Sunil S. Bidwaik,

Assistant Professor, Sharadrao Pawar Arts & Commerce College, **Gadchandur.**
Dist- Chandrapur

Abstract:-

Domestic violence is a widespread societal problem with consequences reaching far beyond the family. It is conduct that has devastating effects for individual victims, their children, and their communities. In addition to these immediate effects, there is growing evidence that violence within the family becomes the breeding ground for other social problems such as substance abuse, juvenile delinquency, and violent crimes of all types. The presence of domestic violence is particularly relevant to issues that arise during a family preservation intervention.

Domestic Violence also called domestic abuse or intimate partner violence refers to abusive actions between people who are in a past or present close relationship. The violence against women, defines the domestic abuse as “a pattern of abusive behavior in any relationship that can be used by one partner to gain or maintain power and control over another intimate partner.” The abuse can take physical, emotional, sexual, or psychological forms. Domestic violence can be found in married, unmarried, and dating heterosexual and homosexual couples. Some people define domestic abuse to include abuse against one’s children (child abuse) or against one’s parents (elder abuse), but these are generally seen as different, if closely related, social problems.

Moreover, domestic violence is nothing but the violation of human rights.

Before the 1970s, judges and police officers still saw wife beating as a trivial offense policemen would tell husbands to calm down and wives to stop annoying them, and cases rarely came to court. Popular culture depicted wife beating as a joke, and psychiatrists saw it as pathology of the underclass or of individual women. In general, the problem was denied or explained away.

In the past, domestic violence was often seen as a way husbands could legitimately 'correct' their wives. At the same time, male violence posed problems for patriarchy, which can be define as the power of husbands and fathers over wives and children. Excessive force threatened the integrity of the family if the husband killed or seriously injured the wife. Wives' kin also had an interest in protecting them from injury. Furthermore, violence threatened the notion that marriage was based on love or at least partnership and companionship. The ideal patriarch was able to control his wife without losing his temper. Within the household, wives could be both subordinate to their husbands and dominant over servants and children. In some cultures and eras, they had power and property in their own right. Women's ability to get help for wife beating therefore varied by rank, class, and region. At the same time, the books under review make it clear that when historian asses women's status and power in different areas and eras, we must take into account their vulnerability to violent husbands as well as their control over property.

Key Words:- Domestic violence, Protection Officer, Sexual Violence, Physical Violence.

Introduction;- In order to know the domestic violence in the past and present it is key to know precisely what domestic violence is. Domestic violence is anything that involves physical damage, sexual assault, or distress of physical damage. In order to aid individuals who are going through domestic violence, it is fundamental to have a healthier understanding of what triggers domestic violence and how it affects the mistreated, abuser, and children of the mistreated. The history of

domestic violence goes back all the way to the start of mankind. The men were much stronger than the women which resulted in the women usually being the ones abused.

In the beginning, the man had every right to abuse his woman. If you stare back into the 1940's and 1950's you will notice that little was done to stop domestic violence. The police would get involved but would leave the situation to be resolved by the family members. Domestic violence is not just a problem of the lower and middle classes. It is very prevalent among prominent and famous people too. The signs of domestic violence are not always obvious and lot of women doesn't report that they are being abused. Even the women's family is not always supportive at such times because of the shame and guilt that surrounds such issues.

Another concern that women face is how to prove the domestic violence in India. But, there is hope for women as there are strong laws against domestic violence and abuse in India. Domestic violence 'Indian Kannon' gives a lot of power to womanhood. And yes, there are always some opportunistic women who will try to abuse the legal system by misusing the Domestic Violence Act of India. In short, in the past and the present 'Domestic Violence' is a problem sweeping the nation. This problem can affect anyone from anywhere but is generally acting out upon children and adult women in abusive relationship. This article explores the issues of domestic violence in the past and the present as well change in the nature of legal provisions protecting women from violence within domestic relationships.

Historical Background

The origin of domestic violence may be traced at international as well as national perspectives.

Therefore, the discussion may be divided into the following aspects:

- History of domestic violence world wide.
- History of domestic violence in India.

History of domestic violence world wide

Being historical phenomena, domestic violence has been studied by many historians who have documented the informal and formal sanctions by society that have encouraged wife battering. Scottish and English laws permitted a husband to discipline his wife physically without prosecution for assault and battery. In Early Romans and English law parents had almost exclusive rights to discipline their children, and these rights permitted physical punishment and death. For many centuries, during the Dark and Middle ages as well as the Renaissance, women were routinely subjected to physical punishment that accompanied their accepted inferior status and justified by the so-called "Laws of chastisement" which went unquestioned. Thus, man's right to use violence in managing their homes was very much an accepted pattern. It was only in the 20th century, that the law finally condemned wife abuse and considered it to be a criminal offence. It was not until the women's liberation movement in the 1970s that identified and responded to wife abuse recognizing it as a "social problem".

History of Domestic Violence in India

Women in patriarchal society- Indian society are crystallized in matrix of patriarchy. Socialization patterns ensure the continuing dominance of male values over female ones. The emphasis on strength for men and corresponding emphasis on timidity, fragility and submission for women clearly indicates that violence in any form i.e. physical, verbal oral attitudinal becomes the distinguishing characteristic of a masculine male. The first and indeed the lifelong recipient of male violence is the female. Thus within the family the husband enjoys higher status than the wife, who is considered inferior and subordinate.

The patriarchal system of society relegated women to a subordinate position always obeying orders of men. For them, the husbands were Pati Parmeshwar (God). They meekly suffered discrimination in shape of female infanticide, Pardah, child marriage, Sati Pratha, dowry, denial of widow remarriage, denial of education, Kullin polygamy, and denial of share in family property etc. because of their dependency and lack of alternative support system.

Religious Traditions Sanctioning Domestic Violence in Ancient India-

The social restrictions on women and also the people's notions about their proper roles in the domestic and extra-domestic spheres, are largely derived from the religious notions of women's basic characteristics, their assumed 'virtues' and 'vices', their proverbial strengths and weakness and the stereotypes regarding their nature and capabilities. Religion has, in fact, a dynamic character and is shaped and reshaped by historical processes through diverse interpretations and value emphasis at the hands of different authorities in different periods of time. Let us look into classical literature in various religions wherein possession of women specially married women being depicted in the patriarchal hegemony as follows:

Hindu religion

Status of wife in Hindu Religion- Hinduism has a long history full of contradictions. It is said that woman in the Vedic period enjoyed a high status. The Ramayana (Ayodhya-kanda) remarks 'the husband is the god and the master of the wife, while she is alive and she obtains the highest heaven by serving her husband.'

The Skanda Purana has a long description of a pativrata 'she should not repeat the name of her husband, as such conduct leads to the decrease of the husband's life and should never take the name of another male, even when she is loudly blamed (by the husband) she does not cry loudly, even when beaten she is smiling.

The story of Savitri in the Vanaparva illustrates the power of a pativrata, who wrung back even from Yama, the dread god of death, and the life of her husband. Savitri and Sita have been held by the women of India for thousands of years as the highest ideals of womanly virtue, to which they have always endeavoured to approach and one may say that Indian women generally have most successfully lived up to that high and enabling ideal that was set before them.

History of wife abuse in ancient Hindu Religion

The Mahabharata has so many instances of physical and mental cruelty to women. The most crucial incident is the public insult of Dropadi in Dhritarastra's court. The physical and mental cruelty involved in the episode shows the abject helplessness of the woman who could be subjected to violence with the society condoning, even approving it. Droupadi suffered a subtle degree of mental violence when she had to marry all the five brothers although her own desire was for Arjuna.

According to Kautilya, husband has the right to beat his wife for refractive nature. He allows the husband to beat his wife, either with a bamboo bark, or with a rope or with a palm of hand on her hips. She must always stay with him even in adverse situations. The wife was completely secluded from outside contacts. It was only with the permission of her husband, that she was permitted to move out from her husband's house. Failure to observe these restrictions attracted censor, social degradation, humiliation and punishment. Kautilya allows second marriage under certain conditions that is, he has no male child and can financially maintain them.

Vishnu Dharmashastra declares that the goal of the life of woman was to get married and procreate sons. In case of her failure to bear a male child, the husband was allowed to go for polygamous relationship. Manu and Yajnavalka both allow a husband to marry another woman if his previous wife gives birth to female children only. This is an instance of mental torture.

Jain Religion

As a way of life Jainism lays great stress on self-denial, restraint of passion, and a life of renunciation, for both men and women. A woman has a legitimate position in the congregational life. By the large, religious learning and renunciation are allowed to woman who has a full right to moksha. However in the religious context, it cannot be ignored that in ascetic manuals and sermons there is severe condemnation of woman who is looked upon as a temper and seducer and is called tricky, deceptive, hypocritical, fickle, untrustworthy and treacherous.

Muslim Religion

Women's equality in Islamic religion has become diluted and the Muslim Shariat Law as developed and practiced over the centuries places women in a disadvantageous or an inferior position in many respects. In Islam, a woman cannot be a priest, nor can she lead the prayers. She has no place in the formal religious organization and legal affairs of the community. She cannot be appointed as a Kazi. The Quran emphasizes modesty, decorum and chastity only for women. The practice of Talaq or unilateral divorce on the part of only man has made the status of Muslim women very deplorable. Again Muslim women have to lead a life of seclusion and they have no right to participate in communal prayers.

It is evident from the Quran and the traditions of the prophet that wife beating may be resorted to in case of defiance and disobedience. The husband has the right to discipline his wife in the same way as the parents have the right to discipline their children. The object being not to hurt them but to discipline them. Wife-beating as mentioned in the Quran is corrective and not cruel and it is used as the last resort. Therefore, it cannot be equated with physical abuse. If a Muslim beats his wife severely or violently, it is a criminal act. The Quran does not sanction this.

Domestic Violence in the Present Era-

There are some incidences of domestic violence that occurred in the high profile houses are as follows:-

* FIR has been registered against Indian Cricketer Mohammad Shami now this after a marital cod was made public by his wife along with his family members in the Jadhawpur Police Station. Keep restrictions by 323 punishment of voluntary causing her as well as attempt of her murder and also has an assault has been a sexual charge initiated against Mohammad Shami's brother.

* In another case the Delhi Police had served a notice to the leader of 'Aam Aadmi Party' & MLA, Somnath Bharati in connection with the domestic violence case that has been registered by his wife Mrs. Dipika against him. Infact the prove has been conducted the file in 'Women Cell of Delhi Commissioner of Police'. Bharati's wife has accused him a long domestic violence and abuse case.

* Versova Police had arrested the assistant film director to his wife alleged that he had forced her to have an unnatural sex with him in the past and was harassing her for money. The wife was a fashion designer and a former Miss India finalist. The accused has been booked for dowry harassment and forcible for an unnatural sex offence. He has been remanded for police custody for three days. The couple had a love marriage in 2007. The women alleged that the husband started harassing her just after their marriage. They had a daughter in 2008. The women alleged that her husband forced her for unnatural sex many times after the birth of their daughter and would even still continue forcing her for his wicked thirst. The woman had been mentioned in her report that she had visited the police station about five times in the last one year but the authorities refused to take down a complaint after which she approached the Police Commissioner, Rakesh Maria. This was when her case finally registered.

* In another case in the film industry, actress Arzoo Givritkar has filed a police complaint against her husband Siddharth Sabrawal accusing him of domestic violence. Givritkar has registered a police

complaint in Mumbai Varli Police Station. Arzoo also submitted a CCTV footage which showed the accused allegedly manhandling the complaint under the influence of alcohol. On February 19 Mumbai Police registered a case against the accused under the various sections of Indian Penal Code including 323(punishment for voluntarily causing hurt. 498(husband or relative of husband subjecting her to cruelty. 504, 506 (offence of criminal intimidation) and 509(word act or gesture to insult women's modesty. In her complaint, the actress alleged she was manhandled by her husband often and also verbally abused her for months. According to the complaint, on Friday 15, an argument flared-up between the couple over her husband's alcoholic issues. Sabrawal also threatened to cause danger to her family members the complaint further alleged. Police said it has not so far apprehended the guilty in the case. An investigation is underway.

‘The lockdown’ Campaign highlights Current Risk of Domestic Violence

“While home may be the safest place to protect ourselves from the virus, it is certainly not a safe place for women and children who are indefinitely trapped with a perpetrator of abuse.” Says Charity from UK. Women aid has launched a new campaign to highlight increasing rates of domestic violence across the UK amid the lockdown due to the ‘Corona Virus’ outbreak. News of the charity’s campaign, which is called “The Lockdown”, comes one day after it was revealed that phone calls to the National Domestic Violence helpline had risen by 25 percent since the lockdown has been in place.

In a statement announcing the campaign, Women’s Aid explained why it’s more important now than ever before to raise awareness of domestic abuse. During this period, domestic abusers and their partners are self-isolating together at home, and there are real concerns that households living together in close proximity for extended periods may see an increase in abusive incidents. While a pandemic will not cause domestic homicides, the charity added, the lockdown could escalate abusive behavior and limit routes for women and children to safely escape violent households. Women’s Aid added that it has already seen a 41 per cent increase in users visiting its ‘Live Chat’ site since the lockdown was imposed.

Conclusion:-

According to available statistics from around the globe, one out of every three women has experienced violence in an intimate relationship in her life. This is an average based on available National Surveys in the developed and developing countries. The few studies available indicate that physical abuse of Indian women is quite high, ranging from 22 percent to 60 percent of women surveyed crimes against women published by the National Crimes Record Bureau, Ministry of Home Affairs, Government of India. The records of the bureau reveal a shocking 71.5 percent increase in cases of torture and dowry deaths during the period from 1991 to 1995 and may reflect increased reporting of violence. In 1995, torture of women constituted 29.2 percent of all reported crimes against women. In another study, 18 to 45 percent of married men in five districts of Uttar Pradesh acknowledged that they physically abused their wives. And in a study by Ranjana Kumari of dowry abuse it was revealed that one out of every four dowry victims was driven to suicide.

Globally, violence within the home is universal across culture, religion, class, and ethnicity. Thus, acts of violence against members of the household, whether wife or child, were perceived as discipline, and essential for maintaining the rule of authority within the family. In the last two decades, the Indian women’s movement has contributed to a growing public awareness of violence against women. Women activists have mobilized and pressed for significant changes in the criminal code and police procedures in order to address various acts of violence. For example, throughout the

1980s, Indian society witnessed numerous protests by women's organizations against dowry deaths, custodial rape, abductions of women; amniocentesis is used for sex selection of children, sexual harassment of young girls and women in public places, trafficking, and prostitution.

The Government responses to all these violence by passing the different laws with their amendments. There are several domestic violence laws in India. The earliest law was the Dowry Prohibition Act 1961 which made the act of giving and receiving dowry a crime. In an effort to bolster the 1961 law, two new sections, Section 498A and Section 304B were introduced into the Indian Penal Code in 1983 and 1986. The most recent legislation is the Protection of Women from Domestic Violence Act (PWDVA) 2005. The PWDVA, a civil law, includes physical, emotional, sexual, verbal, and economic abuse as domestic violence

References:-

1. Domestic Violence: cause; at: http://en.wikipedia.org/wiki/Domestic_violence
2. The Gazette of India, Registered No. dl-(N) 04/0007/2003—05, The Protection of Women from Domestic Violence Act 2005 (43 of 2005) 13 September 2005.
3. Human Rights in India—Issues and Perspectives, A. P .H. Publishing Corporation, New Delhi, P 244.
4. Women in India. P -10. Kane, Dr. Pandurang; (1973),
5. Family Violence And Abuse In India, Deep and Deep Publications, New Delhi, p - 5.
6. Roy, Ashine (2003); Violence Against Women, Rajat Publications, New Delhi, p -73.

Domestic Violence Reflected in Anita Nair's Novels

Dr. Anup V. Gumble,

Dept. of English, Arts, Commerce and Science College, Arvi, Distt- Wardha.

Introduction:

Numerous feminist movements and ideologies have developed over the years and represent different viewpoints and aims. Some forms of feminism have been criticized for taking into account only white, middle class, and college-educated characters' perspectives. This criticism led to the creation of ethnically specific or multicultural forms of feminism, including black feminism and intersectional feminism. Feminist theory aims to understand gender inequality and focuses on gender politics, power relations, and sexuality. While providing a critique of these social and political relations, much of feminist theory also focuses on the promotion of women's rights and interests..

Domestic Violence, Feminist Perspective and Female Protagonists

In Anita Nair's fiction we come across episodes, each presenting a female protagonist, her experiences and struggle in the patriarchal world around her. For example, in *The Better Man* there are stories of female protagonists interwoven in the whole narration. Anjana's story delineates her sufferings and betrayal at the hands of her husband, and how she finds liberation, becoming economically independent. Meenakshi is another female protagonist, who faces life independently when betrayed by her artist husband, and brings up her child, running a crèche, and later also looks after her ailing husband. Valsala, the youthful wife of an old husband, tries to find her own way out of the unhappy marriage. Paru-Kutty, Mukundan's mother, rebels against her husband when he brings in another woman, and compels him to live separately. All these female characters are at the center of their stories and they have the initiative of action. In *Ladies Coupe'* also we have several stories in which a woman is at the center, each story presenting the life and experiences narrated by themselves in first person, while men in their life are marginal in their stories. In *Mistress*, again, the episodes are woven around the female protagonists like Saadiya, Radha, Angela and Maya, who are at the center of the episodes and have initiative of action. In *Lessons in Forgetting*, Anita Nair has presented female protagonists like Kala and Meera betrayed by their husbands, and who chalk out their own life. Thus, Anita Nair's fiction presents the struggle and experiences of female protagonists, while the male characters are at the margin, the female protagonists are at the center of each episode.

In Anita Nair's *Mistress*, the female protagonists of the stories- Radha, Saadiya and even Maya are shown to be the rebels against patriarchal domination. They appear to challenge the age-old norms of the patriarchal conventions and moral dictum, which is only against women.

These women assert themselves by breaking taboos, enduring poverty and showing their self-dependence. Anita Nair's female protagonists, whether, in her novels or in the short fiction, fight against the patriarchal oppression. Some of them, like Paru-Kutty, Saadiya, Smriti in the respective novels, struggle but cannot win against patriarchy, but Meenakshi, Margaret Shanti, Prabha Devi, Akhila, Radha, Meera rebel against patriarchal injustice and attain their freedom. Similarly, the female protagonists in her short stories, as mentioned above try to assert themselves in their life. They are modern women, who are aware of their selfhood and achieve their emancipation. Anita Nair, through her novels and stories, shows new possibilities and mutual adjustment in relationships in the marital life. She shows how women have to be aware of their self-hood to fight against any sort of domestic violence.

Anita Nair discusses and interrogates the androcentricism and patriarchy embedded in our culture. The female consciousness in the Indian scenario also acquaints us with the variety of ways in which women respond to their inner urges and the environment. This new consciousness attended by women has been raised strongly in Indian English fiction and Anita Nair authoritatively advocates the feminine concerns through her realistic characters.

The researcher aims to study the identity crisis of female protagonists, to project the present social status of Indian middle class women, to suggest remedies for the emancipation and development of new woman, to survey the cause and effect of the struggling women on society in general and family in particular, to generate the confidence amongst womenfolk in the scenario of globalization.

Feminism- an approach to Literature

Feminist campaigns are generally considered to be a main force behind major historical societal changes for women's rights, particularly in the West, where they are near-universally credited with achieving women's suffrage, gender neutrality in English, reproductive rights for women (including access to contraceptives and abortion), and the right to enter into contracts and own property.

Anita Nair does not claim to be a feminist, but all her novels are predominantly concerned with feminist perspective in delineating the life and struggle of the female protagonists in her fiction. In her *The Better Man*, though apparently the central character is Mukundan, the man, there are episodes on female characters like Parru-Kutti, Meenakshi and Anjana, who are the protagonists of their own stories, and who struggle for their self-hood. Anita Nair's feminist preoccupations are seen in the presentation of her female characters. They are not only aware of their individuality, but they also effectively express it in their life presented by the writer in her fiction. In *Ladies Coupe*, for instance, Margaret Shanti, a chemistry teacher, asserts her individuality by taming her husband, who tries to thwart her and emotionally dominates her. Margaret Shanthi and her dictator husband Ebenezer Paulraj tells a story of discordant marriage. The dominating husband is avanged by the wife as she makes him fat by overfeeding him. She does this only to make him an agreeable person, fit to live with. Later the couple had a baby daughter. But now she ponders if he loses his life, she will lose her husband and the daughter, her father. Thus, every year she takes him to a clinic to control his obesity and saves her husband's life as well as married life. Margaret concludes:

"Ebe slowly become fat man ... He needed me like he had never before. And Ebe became a man I could live with once again (*Ladies Coupe* 134)

Similarly, Marikolanthu in this novel faces injustice even at the hands of her parents, who would not spend on her education because boys of the family must be given priority for education. And then, she is victimized by the landlord, and sexually exploited as she belongs to the lower strata of the society.

It is significant to quote A. G. Khan's assertion of women writers. He comments;

"Let some woman make us aware of their aspirations / frustration or doom. What do we find instead? Nothing new – the same rotten stuff: things, pubis, and so on. What then is one's justification of being a woman writer if she has nothing new to portray? How can a man believe that a woman can stretch her imagination to a distant past...."(36)

This remark perfectly suits Anita Nair, as she could analyze the making of her adult protagonists by peeping into their psyche and their strength to combat any sort of violence, may it be physical or psychological. Through her technique she could unveil the true persona of her women.

Similarly, in *Mistress* the female protagonist Radha, is not allowed by her husband, Shyam, to visit his farm and the factory where she tries to educate the women workers. She is a woman, and therefore, she should not participate in his business affairs. Anita Nair shows how patriarchal domination affects freedom of women in family life as well as in the public sphere. Her every novel presents the female protagonists undergoing patriarchal oppression, and the way women rebel against it, or find a way out of it. In *Ladies Coupe*, the writer has presented a female character, Karpagam, who is a widow, but emancipates herself from the conventions of the Hindu patriarchal society, which

restricts life of widow's prescribing rules for what they should wear and eat, and not allowing them to wear colourful cloths, and the Kumkum mark on their forehead. They are also not allowed to participate in the marriage ceremony or festivals intended for married women whose husbands are alive. But this restriction is not imposed on the father, the man, who, in fact is responsible for a woman being childless. In the novel, *Lessons In Forgetting*, Meera is the victim of Giri's patriarchal attitude. Men like Giri implicitly believe that after the marriage the husband automatically gets a right over the wife's property. Anita Nair shows this feminine predicament as a result of the husband automatically gets a right over the wife's property. Anita Nair shows this feminine predicament as a result of the socio-cultural practices which give right to men over what women own. The tradition of this kind triumphs over even the law. When Giri realizes that he cannot sell Meera's house, he forsakes her. In her feminist perspective, Anita Nair shows how women are socially and economically oppressed by the husband. Women like Meera who are emotionally and in practical life totally dependent on the husband, break down and suffer traumatic experience when the husband suddenly leaves them.

Conclusion-In an urban middle class life, women find themselves entrapped in a male dominated world. They are assigned a secondary position in the family as a result of the social customs, and traditional values assigned to an ideal womanhood. In a family life, essentially in India, a woman is forced to occupy a secondary status even if she is an earning member of the family. It is not her femininity, but the age-old social tradition and the control of education by men which are the factors contributing to the subjugation of women in their family life and the society in general.

The fiction of Anita Nair, by and large, deals with the life of the female protagonists from the feminist point of view. The female protagonists in her fiction try to assert their individuality and try to fulfill their ambition not ignoring their responsibility. This researcher very humbly states that she has contributed extensively as an artist to the social injustice and domestic violence levied upon womenfolk. In summing up, the researcher would like to say that Anita Nair has been very bold and frank in her depiction of the family life of the middle-class women, and their struggle to define their life in by and large patriarchal set-up of the Indian society. In painting absolutely refined and true lives of women, she has made a notable contribution to the society.

References

Novels

- Nair, Anita. *Ladies Coupe*. New Delhi: Penguin, 2001. Print.
---. *Mistress*. New Delhi: Penguin, 2005. Print.
---. *Lessons in Forgetting*. India: Harper Collins, 2010. Print.
---. *The Better Man*. New Delhi: Penguin, 1999. Print.

Interviews

- Nair, Anita. Interview by Aditi De. "A Mistress of Minutiae". *Hindustan Times*. n.d. Web.Retrieved.12/08/2012.<<http://www.worldviewers.in>>
---. Interview by Anupama Mili. "I Keep Shifting Roles." Express Features. *Indian Express*. Nov.14, 2013. Print.
---. Interview by Aruna Chandaraju. "On Integrity of Art." *Hindu*. November 6, 2005. Web.Retrieved. 12/08/2012. <<http://www.anitanair.net>>
---. Interview by Deepti Khanna. n.d. Web.Retrieved.12/08/2012.<<http://www.bookchums.com>>
---. Interview by Shrabonti Bagchi. "Mistress of her Craft." *Telgraph*. Oct. 15, 2005. Print.

Secondary Sources

- Agalya, K. A. "Psychological Insight into Resuscitation of Self, Relationship and Time in Select Novels of Anita Nair". Diss. Bharathiar University, Coimbatore, 2012. Print.
Ahmed, K. A. *Status of Women in India*. Guwahati: Eastern, 2007. Print.

Buttler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and Subversions of Identity*. New York: Routledge, 1989. Print.

Chakravarti, Jaya, Ed. *Indian Writing In English Perspectives*. Delhi: Atlantic, 2003. Print.

Firdaus, Sonia. "The Reflection of Modern Women in Caryl Churchill's *Top Girls* and Anita Nair's *Ladies Coupe*. *Dialogue*. Vol. VI, No 1, n.d. Print.

Khan, A. G. *Indian Women Novelist, Set III, Vol 1*, ed. By R. K. Dhawan, Prestige, Delhi. 1995, pp. 36. Print.

Human Rights and Domestic Violence in Anita Nair's Novels

Dr.Purushottam D Malode,

Dept. of Marathi,

Arts,Commerce and Science College, Arvi, Distt- Wardha.

Many authors, especially the female novelists felt the urgent need to analyse and criticized the human rights and domestic violence in all their manifestations. They studied and painted it logically through their themes and characters. This deconstruction creates new notions and concepts , expose how these oppositions work and how the values are produced. The female authors intervene in this area quite effectively, try to erase undecidability and present before us the eternal interplay of bliss. Thus, the paper has been entitled Human Rights and Domestic Violence in Anita Nair's Novels. Apparently, it is paradoxical, but the way Anita Nair's men and women act in their life displays a modern technique and scheme for happy life ,though they suffer from violence in different forms

The researcher attempts to study the patience displayed by men and women in Anita Nair's three novels *Ladies Coupe*, *Mistress* and *Lessons in Forgetting*. Free from regionalism or feminism, she writes honestly and sensitively. Her women battle against patriarchy, yet wish to retain coherence and peace in their relationships with men. Though she rejects to be a feminist author, her concern for women protagonists and woman characters is evident. But she refrains from being a strident feminist. Through her three novels, she deals with the number of happy as well as sad couples. To avoid morbidity, she allows her men and women to behave instinctively. They are let free from the rigid morality or traditionalism. At the same time they are aware that the basic instinct of biological attraction between man and woman is pacified in marriage. Thus, though they are assertive, educated, self-sufficient and confident, they do not reject or rule out their faith in it. The other reason is societal security provided by it. Moreover, the family is the surest anchor for human beings in the moments of crisis. They feel upliftment and fulfillment, both emotional and physical, provided by marriage. Such a group of characters easily catch our sight. Basically, the first generation characters belong to this group,who have strong faith in marriage. They are even ready to discard their individuality and freedom at the altar of marriage. To one's anticipation, obviously this sacrificing group is of submissive wives. These traditional, docile wives not only lionize their husbands but also are ready to defend even their wrongs if the situations demand. The resultant marital success or at least harmony makes them complacent, though they are not rewarded. Amongst the harmonious couples, the other type is of fragile wives, who allow their husbands to rule over them as well as provide for them. All the time, the wife adhere to the secondary position and leads a life like a queen.

Nair has a very balanced view of marriage institution. She portrays the wives and husbands cautiously. They are painted in such a way that it becomes impossible to put a total blemish on either of them. But being a female author, she writes about few husbands who fail to understand the psyche of wives. Her non responded emotional wants result in marital rift. Margaret-Ebe, Sharmila-Naresh from *Ladies Coupe*; Achuthan Nair-ParuKutty, Meenakshi-Balan, Sethu's parents from *Mistress*; Jack- Neena, Giri-Meera, Athimbair-Sarada, Kala Chithi-Ambi, Niraj-Tina, Shanta-Saravana from *Lessons in Forgetting* show the discard in marital relationship where the cause is husband's non-attachment and non-understanding of his wife. At other instances, she portrays unemotional wives who are tolerated by the husbands. Murthy-Padma, Chettiar-ChettiarAmma from *Ladies Coupe*;Shyam-Radha.Sethu-Saadiya, Gouri-Babu from *Mistress*; Manoj-Rani Oppol, Vinnie-Kishore

from *Lessons in Forgetting* display the meek husbands who are ready to adjust with their wives at any cost.

A brief analysis of thirty three marriages in three novels show that six couples are happy as a result of submissive wives who erase their identity in front of their husbands and are ready to bear any sort of violence. The other three couples are comparatively happier because of mutual trust, love and companionship. They accept their traditional roles and positions in marriage and so no misunderstandings are perceived. Nair has a galaxy of unhappy or mismatched couples. Amongst them two groups are identified. The first group has eleven couples who are sad about relationship, because the non-sentimental husbands fail to acknowledge the emotional, intellectual or psychological needs of their wives. The second group has inharmonious bonds of compulsion, as the wives do not reciprocate the physical, emotional wants of their husbands. There are seven such marriages. Still the husbands accept their dominating wives for either reason. One couple Rajendra-Rani do not show their unhappiness or content either, but lead a peaceful life. Out of all sad couples, only six couples seek divorce or emotional separation, the others retain marriage at any cost.

In *Ladies Coupe*, Margaret Shanthi and her dictator husband Ebenezer Paulraj tells a story of discordant marriage. The dominating husband is avenged by the wife as she makes him fat by overfeeding him. She does this only to make him an agreeable person, fit to live with. Later the couple had a baby daughter. But now she ponders if he loses his life, she will lose her husband and the daughter, her father. Thus, every year she takes him to a clinic to control his obesity and saves her husband's life as well as married life. Margaret concludes:

"Ebe slowly become fat man ... He needed me like he had never before. And Ebe became a man I could live with once again (*Ladies Coupe*, 134)

Here, we notice the humanitarian perspective in an insulted wife, Margaret. She is a working woman who is insulted and rebuked every now and then by her husband. He even forces her to abort the first child under a false claim of settling in a career; as opposed to his real treacherous designs to have her body unstained for sex only. This is a very cruel act by a husband.

Jagdish and Prabha Devi is another couple who shows humanitarian perspective towards each other. The otherwise docile bride turns fashionable after her return from New York. Still she is accepted by Jagdish sensitively. He even uses condoms to agree to her wish of not having kids so early. The same Prabha Devi also tries to tempt Pramod by her sexual wiles, but immediately returns to her shell as soon as the latter makes physical advances. Her initial confidence melts away with the arrival of sexual advances by her husband's friend, which is an acute cruelty.

There are separate reasons behind the marital separations. They range from emotional difference to personal egos, from social bindings to financial outputs. A gross generalization is impossible as every human being is a separate entity. His/her mind set up varies according to social/emotional upbringing. But one common aspect of these marriages can be evaluated and that is an undercurrent of unhappiness which runs parallel through the parched souls.

The protagonist Akhila's devotion for her family is the most important document of humanitarian attitude, though she is a victim in and outside of the family. She remains a spinster only because she is the only breadwinner of the family. She even allows her sister Padma and her family to stay in her quarter. Akhila is even compassionate towards the family of Sabramani Iyer, though his elder daughter turns a whore after his death. The entire family is a victim of societal violence levied upon them. Akhila leaves her first lover Hari only because she cares for what humiliation he might have to feel, if they get married. It shows her strong faith in human rights, though she herself suffers from loneliness.

A poor lady, Marikolanthu is one more spinster who turns a nurse of a mad woman in Chettiar Kottai. She even turns a concubine of Sridhar Anna at night and a lesbian partner of his wife

Sujata Akka during day time. A reader is shocked to see that she has not only delivered a child born of rape, but also reared him like her own son in latter phase of her life.

Sujata allows Marikolanthu to be a proxy in Chettiar household as the former feels a strange revulsion for her husband's touch. But, suitable to her humanitarian attitude, Marikalanthu neither exploits the couple financially nor emotionally. In literary history of Indian English novels, she becomes a role model of

It is a strange act on the part of Sujata, who once was cautioned by Morikolanthu's youth and beauty, and thus, promptly sends her away; now, allows her to stay in her own house. Crafty Sujata at her own critical age uses Marikolanthu not only as her proxy, but also makes her Shridhar's mistress, because, she has an absolute confidence in Marikalanthu, who demands none and gives all.

Novels by Anita Nair differ slightly from the problem novels. The problem novels concern and try to work out the central problem through characters and incidents. Problem such as patriarchal domination, sociological problem, poverty are discussed and a noble way out is suggested by the sacrificing characters. The novelist scarcely discuss such type of propaganda. She does not write on some specific purpose, neither does she criticize the effects of certain social or economic condition.

Radha's boss, an elderly man is a habitual lady killer. He exploits Radha physically and she carries his baby. But all this is casually taken by his wife. She convinces Radha to leave him. Her dialogue reveals not only her helplessness but also a humanitarian perspective. She speaks;

"He is not a bad man, only weak, and he will never leave me" (*Mistress* 113)

Radha flaunts all the social norms and has illicit, extramarital affair with Chris. She even gets pregnant and all her guilts are pardoned by her loving husband Shyam. Radha exploits his tender feelings and his sense of loss for her. She maintains her sexual relationship with Chris, in Shyam's resort, even conceives and ultimately returns back to Shyam's life. Shyam too accepts her happily, which shows his humanity.

These characters from Anita Nair's *Ladies Coupe* and *Mistress* feel the urgency and need to forget the self at the cost of humanity. They undergo the stages of introspection and reflection.

Conclusion : Nair presents before us the world of glamour and riches in these three novels. Especially *Mistress* and *Lessons in Forgetting* uphold many aspects of high class society and characterization. But she also points the hollowness, artificiality, pain and fragmentation borne by these men and women. The bearers of riches too are the human beings of blood and flesh. Their outward manifestation is slowly unearthed by the author and one notices their weaknesses, desires and frustrations. Marital disharmony runs through their blood and marrow. As a result they search relief in extramarital affairs. Even at the existence of marriage and happy spouses, three men and two women are engaged in extra marital love and sexual relationships. These suppressed souls desire for a status, not just gratification of lust.

The research paper attempts to study and analyses the humanitarian perspective in the wake of suffering in Nair's two novels. Many inward and outward factors determine the human behaviour. It ranges from fate to finance and from basic instincts to Socio-anthropological causes. Though a little warmth and a little ice is left in human relationship, we observe true humanistic attitude in her characters -men and women, the poor and the rich alike. Media and modernity have added to the people's knowledge and sensitivity towards social experiences. People in the diversity of their socio-cultural, linguistic, ethnic and geographical backgrounds try to express their humanity towards fellow human beings.

WORKS CITED

- Nair, Anita. *Ladies Coupe*. New Delhi: Penguin, 2001. Print
- . *Mistress*. New Delhi: Penguin, 2005. Print.
- . *Lessons in Forgetting*. India: Harper Collins, 2010. Print.
- Chakravarti, Jaya, Ed. *Indian Writing In English Perspectives*. Delhi: Atlantic, 2003. Print.
- Firdaus, Sonia. "The Reflection of Modern Women in Caryl Churchill's *Top Girls* and Anita Nair's *Ladies Coupe*. *Dialogue*. Vol. VI, No 1, n.d. Print.
- Khan, A. G. Indian Women Novelist, Set III, Vol 1, ed. By R. K. Dhawan, Prestige, Delhi. 1995, pp. 36. Print.
- Mishra, Binod. "Soaked in Indian Sensibility: A Reading of Anita Nair's *Mistress*". Indian Journal of English Studies. Roorkee: HSS, IIT. n.d.. Web. Retrieved. 29/07/2012.
- Murthy, Sachinanda. "Relationship as Navarasa." Rev. of *Mistress*, by Anita Nair. Book Review. Jan-Feb, 2006. Print.
- Strachey, James. Ed. and trans. *The Complete Introductory Lectures on Psychoanalysis*-Sigmund Freud. London: George Allen and Unwin, 1971. Print

Domestic Violence : Impact on Indian Society

Prof. Dr.Ruprao U. Gaikwad

M. B. Patel Arts Commerce college Salekasa,Dist. Gondia

Domestic Violence has been a part of Indian society since ancient times. In India women have the secondary position due to biliary family system. As well as according to Indian nature the scope of work was limited to 'Chul' and 'Mul'. Without giving any rights they were relied upon for a lifetime. In old age, women are financially paralysed due to dependence on children no matter how much the refugees were tortured, they did not get justice and torture was domestic violence erupted.

Violence of any kind is a crime. But violence is a natural human tendency. Robert L. Sandoff says that, "physical or emotional violence is violence".

Richard J. Gallis, M.A. Straws says, "Injury to one person by other or what is done to cause grief is called violence".

Hinsa means to use force to inflict bodily harm or pain on anyone. Yes, to put it another way, using force or force when an illegally done is called VIOLENCE.

Violence comes in a variety of forms, violence can occur with a family member or in a variety of community. Violence can occur in groups, caste or religions. If in the family if there is a violence in a person, it is called domestic violence and share with the people in the society if it happens, it is called social violence.

Rivia in all societies in India is a victim of Ketwik Violence. The result is a negative impact on Rikhia's overall personality development because of his very existence marriage is a threat to a happy human life. The institution of marriage seems to be in a state of panic.

There are two types of domestic violence:-

1. Husband wife violence
2. Violence between wife and other family members.

According the report by the United Raptor population corner, 70% of 50 to 49 years old in India are for one reason or another, domestic violence is perpetrated in different states of India. The growth rate of KautumbikHinsacharya varies. About 5.3% of the family share in violence. Growth rate in India uneducated and highly educated working poor, upper caste – lower caste, due to inter religious domestic violence, the proportion of women in India is closed to 50%. The problem of domestic violence is acute and it's consequences should be felt by the entire Indian society.

Among the many causes of domestic violence, the most important are:

1. The males are more aggressive than females.
2. The husband sexually exploits his wife.
3. Sometimes a wife abuses her husband's money.
4. Violence occurs when there is financial stress in the family.
5. Husbands or wives are incited by relatives to violence.
6. If the rights of family are inappropriate, then violence increases.
7. Violence erupts when ideological differences between husband and wife escalate.
8. Violence can escalate if the spouse does not fulfil his/her responsibilities.

9. Violence is caused by the mental stress.
10. In Dowry System violence happens.
11. Addiction to drugs is also a form of violence.
12. If the husband or wife has a sceptical attitude, violence can happen.
13. Violence can be reduced if there is aeducational equality between the two.
14. In Indian culture, there is an urge fir a son, if not, then violence is used.
15. Dissatisfaction in a married relationship leads to violence.
16. If husbands traets wife abusively domestic violence occurs.

The impact of domestic violence on Indian society

1. The development of Indian society is stunned.

Due to the type of family violence, the Indian security forces are being ignored. The girl was not given a higher education no matter how smart she was. No higher education is provide for children which hinders the development of Indian society.

2. Superstition is growing in the self.

Domestic violence deprives women of education. Teaching family religion will not be followed and people will be deprived of education as they will be aware. Due to this superstition develops in and as a result Indian society becomes unscientific.

3. No economic development.

Economic development cannot takes place in a society were women are not equal. Because violence has increased due to unequal treatment of Indian women, resulting in self-esteem.

India's economic growth slowed down as it could not make a significant contribution to economic growth.

4. Eternal Order is developing in India.

Indian girls instead of going to schools were turning towards the temple due to this they become more and more religious. Terrorist nationalism can be created and India can be destroyed.

5. Family organisation or marriage institution are in danger of coming to an end.

Domestic violence in Indian society has created a sense that if you are being treated unfairly, you should not get married and live your life independently. Education has awakened to some extent self rising. Family organisation has started to be the post by women. All Indian society will go to immoral morality love in society. Good government happens to citizens, but only if this conspiracy is threatened in India. The collapse of Indian society is catastrophic event.

Measures to stop domestic violence :-

Steinet and James have suggested a number of thought provoking measures to prevent domestic violence. The book "Relationships in marriage and family" suggests solution by Donna M. Mori. In 1979, 'Bettard women' suggested measures to stop the violence. William also suggested the following measures in "Marriage and family relation"

1. Domestic violence can be stopped if there is a mutual co-ordination between husband and wife.
2. Violence stops if both sides adopt a middle way on any contentious issue.
3. Participating in an important decision involves your partner.
4. Respect for the feelings of others will not lead to violence.
5. Violence can escalate into a full fledged co-operation debate between the two sides.

Government of India to end Cortwick's account in 2005. The act of 2005 is an act form to punish criminal. This act has been enforced since October 26, 2006. In Mid-August 2008 the city was relocated to central Cortwick. In this way, the Bell Bajao Movement is trying to stop the family violence in this way.

If family violence is to be reduced, then men and women should develop scientific temperament. The idea should be propagated. Feminine equality must be established women need to have human rights, not just for reproduction. He was given a place of honour by creating a belief that he is a major component of the society only then can Indian society develop.

References- "GhareluHinsaaur Kanoon" – Prof. Madhusudan Tripathi

Phytochemical Analysis of *Azadirachta indica* A. Juss. leaves.

Patharkar S P¹ ., Hedawoo G B²

¹Assistant Professor, Department of Botany, Rajarshree Shahu Science College, Chandur
Rly.(MS) India.

²Assistant Professor, Department of Botany, Shri Shivaji Science College, Amravati.(MS)

Abstract : *Azadirachta indica* is a member of family Meliaceae. Products made from neem leaves have been used in India for their medicinal properties. It contains pharmacologically bioactive compounds which are used for curing of various human diseases and also play an important role in healing. Neem products are believed by Ayurvedic practitioners to be anthelmintic, antifungal, antibacterial, antiviral, antidiabetic and anti-inflammatory activities. Primary phytochemical constituents include chlorophyll, proteins, sugar and amino acids. Secondary constituents contain terpenoids, saponins, flavonoids, steroids, glycosides, cardiac glycosides and alkaloids.

In the present study three different solvents were used viz. water, ethanol and methanol. Qualitative phytochemical investigations for leaves were carried out and results about occurrence are reported. During investigation, uniform presence of alkaloids was reported for all solvents. Glycosides, Tannins, Cardiac glycosides and Terpenoids were not evident in all the solvent systems. Selective presence of Saponins, Flavonoids and Steroids was noted. This combination of the phytochemicals creates possibility of justification of the claimed as well as prospective medicinal application.

Keywords - *Azadirachta indica*, medicinal plants, phytochemical analysis.

I. INTRODUCTION

Phytochemicals, a term given to naturally occurring, non-nutritive biologically active chemical compounds of plant origin, have some protective and disease preventive properties. Some phytochemicals are injurious to fungi and could be used to protect animals, humans, crops, food and feeds against toxigenic fungi and mycotoxin (OMAF 2004). Phytochemicals vary in plants depending on their growing conditions, varietal differences, age at harvest, extraction methods, storage condition at age of sample also. In recent years, the need to develop fungal disease control measures using phytochemical as alternative to synthetic chemicals has become a priority of scientist worldwide (Reddy et al., 2007). Therefore, it is important to find a practical cost effective and non-toxic method to prevent fungal contamination and mycotoxins load in stored farm produced. Today there are strict regulations on pesticides use and there is political pressure to remove the most hazardous chemicals from the market. Hence, use of natural plant extracts and bio control agents provides an opportunity to avoid chemical preservatives (Pal and Gardener, 2006).

The selection of this plant was based on the observation that these are being used by local healers intensively for treatment of various ailments grown widely. The details of this plant are as follows:

Azadirachta indica A. Juss.

It is commonly known as neem belongs to the family Meliaceae. It is native of India and widespread in the world. The chemical constituents contain many biologically active compounds that can be extracted from neem, including alkaloids, flavonoids, triterpenoids, phenolic compounds, carotenoids, steroids, ketones and azadirachtin also. It contains antibacterial, antifungal activities against different pathogenic fungi. Neem leaf is effective in treating eczema, ringworm and acne. It has antihyperglycemic, anti-inflammatory properties.

II. MATERIALS AND METHODS

Collection of plant materials:

The leaves of plant (Table 1) was collected from the campus of Government Vidarbha Institute and Humanities of Amravati and identified in the Department of Botany, Shri Shivaji Science College, Amravati. It was ensured that the plants were healthy and noninfected. The leaves were washed thoroughly 2-3 times with running tap water. Once again with sterile distilled water to eliminate dust and other foreign particles and to clean the leaves thoroughly and then shade dried.

Processing of plant materials:

The dried leaves were ground into powder using an electric grinder. The homogenized fine powder stored in brown airtight bottles. The powder was further used for the extract preparation and for phytochemical tests.

Extraction:

Powder of each plant material was subjected to successive solvent extraction. Three different solvent systems viz. water, methanol, ethanol were used to study phytochemical profile. Proportion of material to solvent was taken as 1:10 (ww/vv). Material soaked for 72 hrs. in amber colour bottles and filtered with Whatmann filter paper no. 1. Extracts obtained from leaves were subjected to qualitative analysis to explore the phytoconstituents such as tannins, alkaloids, saponins, terpenoids, cardiac glycosides, steroids, flavonoids, glycosides using the standard protocols used by various workers (Harborne, 1973; Handa et al., 2008; Siddiqui et al., 2009; Kujure et al., 2010; Anaset et al., 2010; Nisaret et al., 2011).

Phytochemical Analysis

The extract was analyzed by the following procedures. To test for the presence of the alkaloids, saponins, tannins, terpenoids, flavonoids, glycosides, cardiac glycosides and steroids.

Tannins

In 2 ml extract, 2 ml FeCl_3 was added. Colour change from blue to black indicates presence of tannin.

Alkaloids
2 ml extract was hydrolysed by 1% HCl, addition of Mayer's, Wagner's, Dragendorff's reagent individually to each of sample produces a creamish, brown, red / orange precipitates indicates presence of alkaloids.

Saponins

0.5 ml of extract was shaken well with 5 ml of distilled water; persistent frothing indicates presence of saponins.

Terpenoids (Salkowski test)

2 ml of chloroform was added to 0.2 ml of extract and concentrated H_2SO_4 was added from side of the test tube. Appearance of reddish- brown coloration at interface denotes presence of terpenoids.

Cardiac glycosides (Keller- Killiani test)

In 2 ml extract, 1 ml of glacial acetic acid, few drops of FeCl_3 were added and concentrated H_2SO_4 was poured from side of the test tube; green, blue precipitate shows the presence of cardiac glycosides.

Steroids (Salkowski test)

In 2 ml chloroform and 0.5 ml extract, concentrated H_2SO_4 was added from side of the test tube to form lower layer; reddish- brown coloration at interface denotes presence of steroids.

Flavonoids

When dilute sodium hydroxide was added to 0.2 ml of extract creates intense yellow colour, which on addition of HCl turns colorless suggests presence of flavonoids.

Glycosides

Extract was hydrolyzed by HCl and neutralized with NaOH followed by addition of Fehling solution A and B in 1:1 proportion, produces a red precipitate; indicating presence of glycosides.

Table 1: List of plants tested for antifungal activity.

Sr. No.	Botanical name	Common name	Family	Part of plant used
1	<i>Azadirachta indica</i> A. Juss	Neem	Meliaceae	Leaves

III. RESULTS AND DISCUSSION

Preliminary phytochemical studies –

The present investigation was carried out *Azadirachta indica* plants to study the presence of medicinally active phytochemicals in this plant from Amravati District (MS) India **Table 1**. Qualitative phytochemical investigations for leaves were carried out and results about occurrence are reported in **Table 2**. Uniform presence of alkaloids was reported for all solvents like ethanol, methanol and aqueous. Glycosides, alkaloids, cardiac glycosides, and terpenoids were also evident in all the solvent systems. Ethanol extract of plant showed the presence of glycosides, saponins, cardiac glycosides and terpenoids. Glycosides, tannins, alkaloids, flavonoids, steroids, cardiac glycosides were observed in methanolic extract. Aqueous extract of *Azadirachta indica* showed the presence of glycosides, alkaloids, cardiac glycosides and terpenoids but there was absence of saponins, tannins, flavonoids and steroids. This combination of the phytochemicals creates possibility of justification of the claimed as well as prospective medicinal application.

Antibiotic resistance is a major role in developments of new agents from plants could be very useful in making the demand for new antimicrobial factors with improved efficacy (Srivastha and Shukla kumar., 2000). Koon and Budida (2011) reported that during preliminary phytochemical studies it was observed that alkaloids, tannins, phenols, flavonoids, terpenoids, sterols, saponins, glycosides and reducing sugar were present in the extract. Due to presence of secondary metabolites in plants produce some biological activity in man and animals and it is responsible for their uses as herbs in primary health care. Most of the people in developed countries apply traditional medicine for most health care (Houghton, 1995). The use of medicinal plants for the treatment of various diseases including bacterial and fungal infections is common in Brazil (Cos *et al.*, 2006; Soberon *et al.*, 2007; Rangaswamy *et al.*, 2007). All these plants were applicable to protect the plant against infections by microorganisms, predation by insects and herbivores, while their colour, smell and fragrance are responsible for their pigments (Mahmood *et al.*, 2008).

Table 2: Phytochemical profiling of crude extracts* from various plants studied

*Extraction system W- Water M- Methanol E- Ethanol +ve - Present -ve - Absent

Sr. No	Test→ Name of test plants↓		Glycoside	Saponins	Tannins	Alkaloids	Flavonoids	Steroids	Cardiac Glycosides	Terpenoids
1	Azadirachta indica A. Juss	W	+	-	-	+	-	-	+	+
		E	+	+	+	+	+	+	+	+
		M	+	-	+	+	+	+	+	+

IV. CONCLUSION

The phytochemical active compounds of this plant leaves were qualitatively analyzed. In this screening process - alkaloids, tannins, saponins, sterols, flavonoids, terpenoids, glycosides and cardiac-glycosides shows different types of results in different solvents.

In the present study, three solvents namely water, ethanol and methanol based extracts of plants has been used to evaluate their fungitoxic properties. The aqueous extracts were least active against all pathogens and methanol extracts of all plant were found to be moderately active against all fungi tested. It is observed that in ethanolic extract, fungal growth is inhibited by all plants. This may be further recommended for ecofriendly management of fungal disease of oilseeds.

V. REFERENCES

- Anas A , K Rajendran , D Jaiswal, H P Singh, A Mishra, D Chandra, I K Yadav and DA Jain (2010) Anti-snake venom activity of different extracts of *Pouzolzia indica* against Russel Viper venom. International Journal of Chem.Tec.Research. 2(1):744-751.
- Cos P , Vlietink A J, Berghe D V , Maes L (2006) Anti-infective potential of natural products: how to develop a stronger in vitro 'proof of concept'. J. Ethnopharmacol. 106(3):290-302.
- EL Mahmood A M ,Doughari J H , L adan N (2008) Antimicrobial screening of stem bark extracts of *Vitellaria paradoxa* against some enteric pathogenic microorganisms. Afr. J. Pharm. Pharmacol. 2(5):089-094.
- Handa S S , S P S Khanuja , G Longo and D Rakesh (2008) Extraction technologies for medicinal and aromatic plants. International Centre For Science and High Technology Trieste. ICS UNIDO.
- Harborne J B (1973) Phytochemicals Methods. Chapman and Hall Ltd. London. 49:188pp
- Houghton P J (1995) The role of plants in traditional medicine and current therapy. J. Altern. Complem. Med. 1(2):131-143.
- Koona S J and S Budida (2011) Antibacterial potential of the extracts of the leaves of *Azadirachta indica* Linn. Nat Sci Biol . 3(1):65-69.
- Kujur R S, V Singh, M Ram, H N Yadava, K K Singh, S Kumari and B K Roy (2010) Antidiabetic activity and phytochemical screening of crude extract of *Stevia rebaudiana* in alloxan – induced diabetic rats. Pharmacogenesi Res. 2(4):258-263.
- Nisar M, S Ali and M Quaisar (2011) Preliminary phytochemical screening of flowers, leaves, bark, stem and roots of *Rhododendron arborium*. Middle-East Journal of Scientific Research. 10(4):472-476.
- OMAF (2004) Pesticide storage, handling and application. Ontario Ministry of Agriculture, Food and Rural Affairs. California, United States.
- Pal K K and B S Gardener (2006) Biological control of plant pathogens. The Plant Health Instructor, 10 (1094), 1117- 02.
- Rangasamy O, Raoelison G, Rakotoniriana F E , Cheuk K , Urverg Ratsimamanga S, Quetin-Leclercq J, Gurib Fakim A, Subratty A H (2007) Screening for anti-infective properties of several medicinal plants of the Mauritian flora. J. Ethnopharmacol. 109(19):331-337.
- Reddy C S, K R N Reddy, M Prameela, U N Mangala and K Muralidharan (2007) Identification of antifungal component in clove that inhibits *Aspergillus* spp. Colonizing rice grains. Journal of Mycology and Plant Pathology. 37(1):87-94.
- Siddiqui S, A Verma, A A Rather, F Jabeen and M K Meghawanshi (2009) Preliminary phytochemical analysis of some important medicinal and aromatic plants. Adv.in Bio.Res. 3(5-6):188-195.
- Srivastava A and Y N Shukla Kumar (2000) Recent development in plant derived antimicrobial constituents A Review. J Med Arom Pl Sci. 20:717-72.
- Soberon J R , Sgariglia M A, Sampietro D A , Quiroga E M , Vattuone M (2007) Antibacterial activity of plant extract from north western Argentina. J. Appl. Microbiol. 102(6):1450-1461.

Pollution And Human Life In Current Scinario

Dr. Swati Girase

Assistant Professor of Geography M.J.F.College Amravati Maharashtra

Introduction

Pollution is the introduction of containments in the surrounding. It is formed due to chemical substances around us. Components of pollution could be foreign substances or naturally occurring substances. Pollution is often classed as point source and non-point source.

In 2015, pollution killed 9 million people all around the world. Air pollution has already accomplice civilizations. Pollution had started from ancient times, when man created the first fire. According to 1983 article, in the journal science "Soot" found on ceiling of caves provides ample evidence of high levels of pollution that was associated with inadequate ventilation open fires. Core sample of glaciers in Greenland indicates increase in pollution associated with Greek, Roman and Chinese metal production. Air pollution has already accomplice civilizations. Pollution had started from ancient times, when man created the first fire. According to 1983 article, in the journal science "Soot" found on ceiling of caves provides ample evidence of high levels of pollution, that was associated with inadequate ventilation open fires.

Core sample of glaciers in Greenland indicates increase in pollution associated with Greek, Roman and Chinese metal production.

Feathers of pollution

- Pollution is defined as the introduction of contaminants into natural environment that cause adverse change.
- In simple words, pollution is the degradation of environment due to human actions.
- Pollutants, the components of pollution can be either foreign substances/energies on naturally occurring contaminants.
- Pollution on an average kills a million people in the world.
- The main types of pollution are air, light, soil, water, usual, thermal, radioactive contamination.
- Rapid industrialization is the main cause of degradation of environment.
- Pollution and greenhouse effect has led to global warming which is nothing but increase in atmosphere levels of carbon dioxide and green house gases.
- Pollution has always accompanied civilizations. Pollution started from prehistoric times when man first created ferries, but that was on a low level
- Metal forging was also a key turning point in creation of significant air pollution.

Major forms of the pollution are:

- i) Air pollution
- ii) Noise pollution
- iii) Water pollution
- iv) Soil contamination
- v) Thermal pollution

- vi) Visual pollution
- vii) Plastic pollution
- viii) Light pollution

Air Pollution

Air pollution occurs when harmful or excessive quantities of substances including gases particulates & biological molecules. It may cause diseases, allergies and even death. It may also cause harm to other living organisms like animals to crops & may damage natural environment. Both human activity & natural processes can generate air pollution.

Air pollution in India is serious issue with the major sources being fuel wood, and biomass burning, fuel adulteration, vehicle emission & traffic congestion. In autumn and winter months large scale crop residue burning in agriculture fields a low cost alternative to mechanical tilling is a major source of smoke, smog & particulate pollution.

Water Pollution:-

Water pollution is a contamination of water bodies, lakes, ponds, etc. It can be generally seen in big cities and towns. It is caused by human activities. Water pollution results when contaminants are introduced in the natural environment. This can lead to public health problems for people living downstream. They may use the polluted rivers water for drinking, bathing, irrigation. It is grouped into surface water pollution, marine pollution & nutrient pollution.

Water pollution is measured by analyzing water samples, Physical, Chemical & biological tests can be done. Control of water pollution require huge management plans & infrastructure. Agricultural based water treatment for farms & erosion control from construction sides can also help in preventing water pollution.

Soil Pollution:

Soil pollution as a part of land degradation caused by the presence of human made chemicals or other adulteration in natural soil environment. It is typically caused by industrial activities, agricultural chemicals or improper disposal of waste.

The most common chemicals involved are :

- i) Petroleum Hydrocarbons
- ii) Polynuclear Aromatic Hydrocarbons
- iii) Solvents
- iv) Pesticides
- v) Lead and other heavy metals.

In North America & western Europe, the extent of contaminated land is best known as with many of countries in these areas having legal framework to identify and deal with this environment problems.

Developing countries tend to be less tightly regulated despite some of them having undergone significant industrialization.

Causes of Pollution:-

Development activities such as construction, transportation & manufacturing depleted the natural resources & also produced large amount of wastes that leads to pollution of air, water, soil & oceans.

- i) Industrialization.
- ii) Urbanization.
- iii) Population growth.
- iv) Burning of fossil fuels.
- v) Agricultural activities.
- vi) Exhaust from factories & industries.
- vii) Mining operations.
- viii) Use of plastic
- ix) Loud speaker
- x) Poor waste disposal
- xi) Use of pesticides
- xii) Green house gases
- xiii) Fly ash
- xiv) Thermal power plant
- xv) Use of non-renewable resources
- xvi) Use of ammonia
- xvii) Release of hydrocarbons & CO₂ gas from industries.
- xviii) Washing of clothes in river stream.
- xix) Release of industrial water into the river without treatment.
- xx) Arsenic pollution.
- xxi) Oil pollution
- xxii) Electronic waste

Effects :-

- i) Environmental degradation
- ii) Asthma due to noise pollution
- iii) Heart problems
- iv) Coughing
- v) Wheezing
- vi) Breathing problems
- vii) Irritation of eyes, nose & throat
- viii) Harmful for aquatic animals
- ix) Can cause worsening of existing heart problems, lung complications.
- x) Birth defects
- xi) Reproductive failure

- xii) Acid rain
- xiii) Unusual climate change
- xiv) Depletion in ozone layer
- xv) Air contamination
- xvi) Causes toxic algal glooms in drinking water, creates toxine
- xvii) Neurological effect.
- xviii) Stomach & liver illness
- xix) Rashes
- xx) Soil erosion
- xxi) Blue baby syndrome

Suggestions:-

- Use renewable water bottles, not disposable.
- Don't wash your car in the driveway, wash it on the lawn.
- Dispose of hazardous chemicals properly.
- Recycle used motor oil.
- Reduce, Reuse, Recycle.
- Reduce auto emissions.
- Use insecticides, herbicides and fertilizers as well as other lawn and garden chemicals sparingly.
- Start a compost pile.
- Soil test before you fertilize
- Don't sweep dirt & fertilizer from side walks into drains.
- Dumping industrial waste in less polluted, populated area.

Conclusion:-

Pollution needs to be dramatically reduced because it is destroying the environment we live in, contaminating our food and water, causing disease and cancer in humans and wildlife, and destroying the air we breathe & the atmosphere that protects us from harmful ultra violet radiations. It is responsibility of every living person to protect the environment, and with the population ever increasing, pollution problems are only going to get worse unless we do something about it. Protecting the environment is a long and daunting task, requiring continuous planning, govt. policies and public & industrial participation. However the result of ignoring the problem will be catastrophic and life as we know it will begin to end. By decreasing waste, implementing recycling policies, banning dangerous agricultural chemicals, and developing safe renewable energy we can significantly reduce the amount of pollution going into the environment annually and increase our quality of life. Everyone is entitled to clean air to breath, water to drink, and public lands to enjoy. If you have any ideas on how to reduce pollution, please suggest us. Pollution is the allowance of contaminants into the nature which cause adverse affects to both nature and living beings. It can take the form of chemical substances (or) energy. The general forms of pollution include noise, soil, air and water.

Some of the other are thermal, radioactive and plastic pollution. Air pollution has accompanied civilizations. According to 1983 article in journal science, "Loot" found on ceiling provide ample evidence for high levels of pollution on prehistoric caves. Metal forging appears to be a key turning point in creation of significant air pollution. Use resources properly and safely so that our future generations live safely and happily. As Gandhiji said "This world is a bebt given to us, so give it to your future generation in the some way you have taken". It is better to follow this.

GIVE A CARE
CLEAN UP THE AIR
POLLUTION IS NOT A JOKE
POLLUTION WILL MAKE YOU CHOKE

And
Air, Water, Soil we pollute
Making global warming resolute
Bye to health and joy absolute
Pity that we accept and salute.

References

1. Desai A.R., 1985, India's Path of Development: A Marxist Approach, Bombay, Popular Prakashan (Chapter 2).
2. Desai A.R., 1971, Essays on Modernization of Underdeveloped Societies, Thacker and Co, Bombay.
3. Giddens Anthony, 1996, "Global Problems and Ecological Crisis", in Introduction to Sociology,
4. Seth, N.R. and Patel, P.J. Industrial Sociology in India, Rawat Publications, Jaipur.
5. Hyman R. Industrial Relations: A Marxist Introduction, London, MacMillan, 1975.
6. Seth, N.R. Social Framework of an Indian Factory, Hindustan Publishing Co. Delhi, 1982.
- Munshi, Indra, 2000, Environment in Sociological Theory, Sociological Bulletin, Vol. 49, No.2.
7. Schnaiberg Allan, 1980, The Environment, Oxford University Press, New York.
8. Sharma, S.L. 1984, Perspective on Sustainable Development in South Asia, in Samad (ed.)

Domestic Violence Against Women: Shady face of Indian Family

Institution

Dr. Ashwini Dalal

Assistant Professor Department of Law, N.M.D.College,Gondia

Introduction:

'नारी अस्य समाजस्य कुशलवास्तुकारा अस्ति'

As stated , woman is the perfect architect of the society. She nurtures the young ones, take care of oldies and other members of the family with love, care and proper nourishment. Thereby continuously contributing in nation building. Her role as wife, as daughter-in-law, as mother is very crucial and vital in the family system¹ and society at large. Women and men are supplementary and complimentary in the family system, no one is superior or inferior. But unfortunately her contribution has been ignored and treated her as commodity by her counterpart male and become soft target to exploit physically, mentally and economically. In this research paper the researcher try to analyze the Constitutional and legal DV (Domestic Violence). Also deals the probable solution to remove practice derogatory to women in her family.

Domestic Violence against women Constitutional and Legal Framework

Domestic Violence has been an ancient societal concern and women at home have been some or the other way weighed down and agonized by her own family members since time immemorial. She has been denied equal rights and status too. Domestic violence is the most common form of violence against women. It affects women across the life span from sex selective abortion of female fetuses to forced suicide and abuse. Violence not only causes physical injury, it also undermines the social, economic, psychological, spiritual and emotional well being of the victim, the perpetrator and the society as a whole. Domestic violence at family is a major contributor to the ill health, physical and mental, of women. *Hence to eliminate her sufferings constitutional and legal provision made out.* Further, India has also adopted the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women and the Universal Declaration of Human Rights, both of which ensure that women equally entitled equal rights as men and are not subjected to any kind of discrimination. The Constitution of India also guarantees substantive justice to women. Article 15(1) of the Constitution provides for prohibition of discrimination against the citizens on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth or their subjection to any disability, liability or restriction on such grounds. Article 15 (3) empowered legislature to make special provision for women and children. In exercise of this power, the Protection of Women from Domestic Violence Act was passed in 2005. **Protection of Women from Domestic Violence Act (2005)** is a comprehensive legislation to protect women in India from all forms of domestic violence. It also covers women who have been/are in a relationship with the abuser and are subjected to violence of any kind—physical, sexual, mental, verbal or emotional.

Along with this special Act the other Act's which deals with other specific issues related to women's right, as Dowry **Prohibition Act (1961)** which prohibits the giving or taking of dowry at or before or at any time after the marriage from women, **Medical Termination of Pregnancy Act,1971** provides for the termination of certain pregnancies by registered medical practitioners on humanitarian and medical grounds. **Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Technique (Prohibition of sex Selection Act,1994)** prohibits sex selection before or after conception and prevents the misuse of pre-natal diagnostic techniques for sex determination leading to female foeticide. **Indian Penal Code (1860)** contains provisions to protect Indian women from dowry death,

rape, kidnapping, cruelty and other offences **Code of Criminal Procedure (1973)** has certain safeguards for women like obligation of a person to maintain his wife **Hindu Marriage Act (1955)** introduced monogamy and allowed divorce on certain specified grounds. It provided equal rights to Indian man and woman in respect of marriage and divorce. **Hindu Succession Act (1956)** recognizes the right of women to inherit parental property equally with men. National Commission for Women Act (1990) provided for the establishment of a National Commission for Women to study and monitor all matters relating to the constitutional and legal rights and safeguards of women. These Act are re-recognized and re-affirmed the equal right for women in every aspects of family life. Any form of violence in family against her has been tried to be curbed by enacting special Act.

Section 3 of the D V Act, enlarge the contour of violence and given comprehensive definition of it as , domestic violence means any act, omission or commission or conduct of the respondent shall constitute domestic violence in case it harms or injures or endangers the health, safety, life, limb or well-being, whether mental or physical, of the aggrieved person or tends to do so and includes causing physical abuse, sexual abuse, verbal and emotional abuse and economic abuse; or harasses, harms, injures or endangers the aggrieved person with a view to coerce her or any other person related to her to meet any unlawful demand for any dowry or other property or valuable security; or has the effect of threatening the aggrieved person or any person related to her by any conduct mentioned in clause (a) or clause (b); or otherwise injures or causes harm, whether physical or mental, to the aggrieved person. Further categories and explains various ways of the abuse which are as;(1) physical abuse (2) sexual abuse(3) verbal and emotional abuse 4) economic abuse This Act explains the meaning of domestic relationship and shared household for the allegation of Domestic violence against respondent and relief to be claimed accordingly.

Judicial Verdicts On DV

In Nagesh Malik vs Payal Malikⁱⁱ the Delhi High Court has compared the provision of DV Act and Section 125 of Cr.P.C. and clarified that the purpose and object of Domestic Violence and provision under Section 125 Cr.P.C. is different. While Domestic Violence Act has been enacted by the Parliament to prevent acts of domestic violence on women living in a shared household. Section 125 of Cr.P.C. is to prevent vagrancy where wife is left high and dry without maintenance. Law gives a right to claim maintenance under Civil Law as well as Section 125 Cr.P.C. even to a divorced wife, but an act of domestic violence cannot be committed on a divorced wife, who is not living with her husband or family and is free to live wherever she wants. She has a right to claim maintenance and enforce other rights as per law. She has a right to claim custody of children as per law but denial of these rights do not amount to domestic violence. Domestic Violence is not perceived in this manner.

In Bharata Matha & Ors v. R. Vijaya Renganathan & Ors, The Hon'ble Supreme Court has held that the child born out of a live-in relationship is entitled to property which was owned by the parents, but not ancestral property and a woman and her child in a live-in relationship cannot at any point of time be threatened with economic abuse. Further in *S. Khushboo V. Kanniammal & Anr.*, the Supreme Court specified that a live-in relationship is permissible only in unmarried persons of major age in *heterogeneous* relationships.

In Dr. N.G. Dastane V. Mrs. S. Dastaneⁱⁱⁱ The Hon'ble Supreme Court in the cases of violence and cruelty observed that by and large the burden lies on the petitioner to establish his or her plea that the respondent had meted out cruelty to the petitioner and that the standard of proof required in matrimonial cases under the Act is not to establish the charge of cruelty beyond reasonable doubt but merely one of weighing the various probabilities to find out whether the preponderance is in favour of the existence of the said fact alleged.

In Suman Kapur Vs Sudhir Kapur^{iv} case the Hon'ble Supreme Court held that the expression 'cruelty' includes both (i) physical cruelty; and (ii) mental cruelty. The general rule in all cases of cruelty is that the entire matrimonial relationship must be considered, and that rule is of special value

when the cruelty consists not of violent acts but of injurious reproaches, complaints, accusations or taunts. Whether one spouse has been guilty of cruelty to the other is essentially a question of fact.

In *Samar Ghosh V. Jaya Ghosh*^v, Hon'ble Supreme Court held that human mind is extremely complex and human behaviour is equally complicated. Similarly human ingenuity has no bound, therefore, to assimilate the entire human behaviour in one definition is almost impossible. What is cruelty in one case may not amount to cruelty in other case. The concept of cruelty differs from person to person depending upon his upbringing, level of sensitivity, educational, family and cultural background, financial position, social status, customs, traditions, religious beliefs, human values and their value system. In this case laid down some instances of mental cruelty.

Safeguards Available Under DV Act

In case of any kind of violence and mental and physical abuse adequate medical facilities, counseling and shelter homes and legal aid facilities are made available. Protection Officer has been appointed by the government in every district, who preferably must be women. The Protection Officer has imposed duties which include filing a domestic incidence report, providing shelter homes, medical facilities and legal aid for the victims, and ensuring that protection orders issued against the respondents are carried out. The magistrate may choose to restrict the respondent from the place of residence of both the parties if they feel that it is for the safety of the victim. Additionally, the respondent cannot evict the victim from the place of residence. The respondent has to provide relief to the victim to compensate for loss, including loss of earnings, medical expenses, any expenses incurred due to loss of property by destruction, damage or removal, and maintenance of the victim and her children. Custody of children should be granted to the victim as required, with visiting rights to the respondent if necessary.

Endnote

Violence against women is a serious concern in our society. Domestic violence against women figures as the top category of violence against women in 2018, according to data from the 'Crimes in India - 2018' report compiled by the National Crime Records Bureau (NCRB) According to the statistics, out of the total crimes registered under the Indian Penal Code (IPC) against the women, the majority of the cases were registered under the 'cruelty by husband or his relatives at 31.9 per cent. In the era of Technological advancement, globalization, still women become victim of family violence by her in-laws and husbands. DV Act is good piece of legislation, still the case of domestic violence against women are enhancing it may be for money, for demand of male child birth or any other miscellaneous reason. Now the moot question is how to prevent women from such violence. The Researcher would like to suggest solutions to remove DV in the society as; To root out violence against women as whole joint efforts need to taken out with the help of community. Mission mode program with the help of various educational institutions and Public Health Department thereby attempt to sensitize young segment of the society who have power to influence the tomorrow's society. Law does its work in its own pace but its society who can achieve desired change by making itself as a factor of change. For making healthy and responsible citizen family system must be in perfect cohesion.

ⁱ According to G.P. Murdock family is a social group characterized by a common residence, economic cooperation and reproduction. Family can also be defined as a group in which people belonging to different generations live together.

ⁱⁱ Crl. Rev. P. No. 252/2010, 253/2010 & 338/2010, Delhi High Court, 29th July, 2010, Justice Shiv Narayan Dhingra,

ⁱⁱⁱ AIR 1975 SC 1534

^{iv} 2008 (14) SCALE 404

^v (2007) 4 SCC 511

<https://www.poverties.org/blog/violence-against-women-in-india>

<https://www.nationalheraldindia.com/national/domestic-violence-tops-crime-against-women-in-2018-ncrb>

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2784629/>